चौथा उद्देशक

पांचवां उद्देशक

समाप्त

આ. બ્ર. શ્રી વિનોદમુનિનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર

આ પરમ વૈરાગી અને દયાના પુંજ જેવા આ પુરુષનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૯૨ પોર્ટસુદાન (આફ્રિકા) માં કે જ્યાં વીરાણી કુટુંબનો વ્યાપાર આજ દિવસ સુધી ચાલુ છે, ત્યાં થયો હતો.

શ્રી વિનોદકુમારના પુણ્યવાન પિતાશ્રીનું નામ શેઠશ્રી દુર્લભજી શામજી વીરાણી અને મહા ભાગ્યવાન માતુશ્રીનું નામ મણિબેન વીરાણી, બન્નેનું અસલ વતન રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર) છે. બેન મણિબેન ધાર્મિક ક્રિયામાં પહેલે-થી જ રૂચિવાળા હતા, પરંતુ શ્રી વિનોદકુમાર ગર્ભમાં આવ્યા પછી વધારે દઢધર્મી અને પ્રિયધર્મી બન્યા હતા.

પૂર્વ ભવના સંસ્કારથી શ્રી વિનોદકુમારનું લક્ષ ધાર્મિક અભ્યાસ અને ત્યાગ ભાવ તરફ વધારે હોવા છતાં તેઓશ્રીએ નોનમેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કરી વ્યવહારિક કેળવણી લીધેલી અને વ્યાપારની પેઢીમાં કુશળતા બતાવેલી.

તેઓશ્રીએ યુનાઇટેડ કિંગડમ, ફ્રાન્સ, બેલ્જીયમ, હોલેન્ડ, જર્મની, સ્વીઝર્લેન્ડ, તેમજ ઇટાલી, ઇજીપ્ત વગેરે દેશોમાં પ્રવાસ કરેલ. સં. ૨૦૦૯ના વૈશાખ માસ, સને ૧૯૫૩ માં લંડનમાં રાણી એલીઝાબેથના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે તેઓશ્રી લંડન ગયા હતા. કાશ્મિરનો પ્રવાસ પણ તેમણે કરેલ, દેશ પરદેશ ફરવા છતાં પણ તેમણે કોઇ વખતે પણ કંદમૂળનો આહાર વાપરેલ નહીં.

ઉગતી આવતી યુવાનીમાં તેઓશ્રીએ દુનિયાના રમણીય સ્થળો જેવાં કે કાશ્મિર, ઇજીપ્ત અને યુરોપનાં સુંદર સ્થળોની મુલાકાત લીધી હોવા છતાંએ તેઓને રમણીય સ્થળો કે રમણીય યુવતીઓનું આકર્ષણ થયું નહીં. એ એના પૂર્વભવના ધાર્મિક સંસ્કારનો જ રંગ હતો અને એ રંગે જ તેમને તે બધુ ન ગમ્યું અને તુરત વતન પાછા ફર્યા અને સાધુ–સાધ્વીજીનાં દર્શન કરવાને ઠેકઠેકાણે ગયા અને તેમના ઉપદેશનો લાભ લીધો અને વૈરાગ્યમાં જ મન લાગ્યું. હુંડા કાલ અવસર્પિણિના આ દુષમ નામના પાંચમા આરાનું વિચિત્ર વાતાવરણ જોઈ તેમને કંઇક ક્ષોભ થતો કે તુરત જ તેનો ખુલાસો મેળવી લેતા અને ત્યાગ ભાવમાં સ્થિર રહેતા. દેશ–પરદેશમાં પણ સામાયિક, પ્રતિ-ક્રમણ, ચોવિહાર આદિ પચ્ચક્ખાણ તેઓ ચૂકયા નહીં. ઉચી કોટિની શૈયાનો ત્યાગ કરી તેઓ સૂવા માટે માત્ર એક શેતરંજી, એક ઓસીકું અને ઓઢવા માટે એક ચાદર ફક્ત વાપરતા અને પલંગ ઉપર નહીં પણ ભૂમિ

પર જ શયન કરતા અને પહેરવા માટે એક ખાદીનો લેંઘો અને ઝભ્ભો વાપરતા, કોઈ વખતે કબજો પહેરતા, બહુ ઠંડી હોય તો વખતે સાદો ગરમ કોટ પહેરી લેતા અને મુહપત્તિ, પાથરણું, રજોહરણુ અને બે ચાર ધાર્મિક પુસ્તકની ઝોળી સાથે રાખતા, સંડાસમાં નહીં પણ જંગલમાં એકાંત જગ્યામાં ઘણે ભાગે શરીરની અશુચિ દૂર કરવા જતા, હાલતાં ચાલતાં, સંડાસ અને પેશાબ સંબંધીમાં જીવદયાની બરાબર જતના કરતા.

દેશમાં કે પરદેશમાં જ્યારે તેમને કોઇની સાથે મળવાનું થતું ત્યારે તેમની સાથે અહિંસામય જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યા વગર રહેતા નહીં.

દીક્ષાર્થીઓને જલદી દીક્ષા લેવાની પ્રેરણા કરતા અને એમ જ કહેતા કે જીંદગીનો કોઇ ભરોંસો નથી. "असंखयं जीवियं मा पमायए" આયુષ્ય તૂટતાં વાર લાગતી નથી, તૂટયુ જીવન સંધાતું નથી. માટે ધર્મકરણીમાં સમયમાત્રનો પ્રમાદ ન કરવો જોઇએ.

ગોંડલ સંપ્રદાયના ઘણાખરા પૂ. મુનિવરો અને પૂ મહાસતીજીઓનો તથા બોટાદ સંપ્રદાયના પૂ. આચર્યશ્રી માણેકચંદજી મહારાજ અને દરિયાપુરી સંપ્રદાયના શાંત-શાસ્ત્રજ્ઞ પૂ મુનિશ્રી ભાયચંદજી મહારાજ, શ્રમણ સંઘના મુખ્ય આચાર્યશ્રીજી આત્મારામજી મહારાજ તપોમય જ્ઞાનનિધિ શાસ્ત્રોદ્ધારક બા. બ્ર. પૂ આચાર્ય મહારાજ શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ વગેરે અનેક સાધુ-સાધ્વીઓના ઉપદેશનો તેમણે લાભ લીધેલ. મુંબઈમાં સં. ૨૦૧૧ સાલમાં શ્રી ધર્મસિંહજી મહારાજના સંપ્રદાયના પંડિતરત્ન શ્રી લાલચંદજી મહારાજનો પરિચય થયો. લાલચંદજી મહારાજ પોતે, સંસારપક્ષના ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ એમ કુલ ૬ બલકે આખા કુટુંબે સંયમ અંગીકાર કરેલ, તે જાણી તેમને અદ્દભૂત ત્યાગ ભાવના પ્રગટ થઇ કે જે કદી ક્ષય પામી નહીં.

આ પહેલાં તેઓ જ્યારે માતા-પિતાની સાથે પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી માણેકચંદજી મહારાજના દર્શને બોટાદ ગયેલા ત્યારે તેમના ઉપદેશની જે અસર થઈ તે પણ મુખ્ય અસર પહેલી હતી અને બીજી અસર તે પૂજ્ય લાલચંદજી મહારાજના સહકુટુંબની દીક્ષા એ હતી. આ બેઉ પ્રસંગોએ પૂર્વ ભવની બાકી રહેલી આરાધનાને પૂરી કરવાના નિમિત્તરૂપ હોઇને વખતો વખત તેઓ માતા-પિતા પાસે દીક્ષાની આજ્ઞા માગતા હતા અને તેનો જવાબ તેમના પિતાશ્રી તરફથી એક જ હતો, 'જે હજુ વાર છે સમય પાકવા દીઓ, જ્ઞાનાભ્યાસ વધારો,

સં. ૨૦૧૨ ના અષાડ શુદી ૧૫ થી શ્રી વિનોદકુમારે ગોંડલ સંપ્રદાયના શાસ્ત્રજ્ઞ પૂ. આચાર્યશ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ સાહેબ પાસે વેરાવળ ચાતુર્માસ દરમ્યાન ખાસ નિયમિત રીતે દીક્ષાની તૈયારી કરવા માટે તેમની પાસે જ્ઞાનાભ્યાસ કર્યો તેની સાથે પૂ આચાર્ય શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજના સંસાર પક્ષના કુટુંબી, દીક્ષાના ભાવિક શ્રી જસરાજભાઈ પણ જ્ઞાનાભ્યાસ કરતા હતા. તેઓએ ત્યાં એવો નિર્ણય કરેલો કે આચાર્ય શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ પાસે આપણે બન્નેએ દીક્ષા લેવી, પહેલાં વિનોદકુમારે અને પછી શ્રી જસરાજભાઈએ દીક્ષા લેવી, શ્રી જસરાજભાઈની દીક્ષા તિથિ પૂ. શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ સાહેબે સં. ૨૦૧૩ ના જેઠ શુદ ૫ ને સોમવારે માંગરોલ મુકામે નક્કી કરી. શ્રી જસરાજભાઈ વિનોદકુમારને રાજકોટ મળ્યા. શ્રી વિનોદકુમારે શ્રી જસરાજભાઈની યથાયોગ્ય સેવા બજાવી, માંગરોલ રવાના કર્યા અને પોતે નિશ્ચય પૂર્વક દીક્ષા માટે આજ્ઞા માગી પણ તેઓના પિતાશ્રીની એકને એક વાણી સાંભળીને તેમને મનમાં આઘાત થયો અને દીક્ષા માટેનો તેમણે બીજો રસ્તો શોધી કાઢયો.

પૂજ્યશ્રી લાલચંદજી મહારાજ અને તેમના શિષ્યોનો પરિચય મુંબઈમાં થયેલ હતો અને ત્યારબાદ કોઈ વખત પત્રવહેવાર પણ થતો હતો. છેલ્લા પત્રથી તેમણે જાણેલ હતું, જે પૂ. શ્રી લાલચંદજી મહારાજ, ખીચન ગામે પૂ. આચાર્ય શ્રી સમર્થમલજી મહારાજ સાહેબ પાસે જ્ઞાનાભ્યાસ અર્થે ગયા છે. પોતાને પિતાશ્રીની આજ્ઞા (દીક્ષા માટે) મળે તેમ નથી અને દીક્ષા તો લેવી જ છે. આજ્ઞા વિના કોઈ સાધુ મુનિરાજ દીક્ષા આપશે નહીં અને સ્વયમેવ દીક્ષા સૌરાષ્ટ્રમાં લઈને આચાર્ય શ્રી પુરુષોત્તમજી મહારાજ પાસે જવામાં ઘણાં વિઘ્નો થાશે, એમ ધારીને તેઓએ દૂર રાજસ્થાનમાં ચાલ્યા જવાનું નક્કી કર્યું.

તા. ૨૪–૫–૫૭ સં. ૨૦૧૩ ના વૈશાખ વદ ૧૦ ને શુક્રવારના રોજ સાંજના માતુશ્રી સાથે છેલ્લું જમણ કર્યું. ભોજન કરી, માતુશ્રી સામાયિકમાં બેસી ગયા. તે વખતે કોઈને જાણ કર્યા વગર દીક્ષાના વિઘ્નોમાંથી બચવા માટે ઘર, કુટુંબ, સૌરાષ્ટ્ર, ભૂમિ અને ગોંડલ સંપ્રદાયનો પણ ત્યાગ કરી તેઓ ખીચન તરફ રવાના થયા.

શ્રી વિનોદમુનિના નિવેદન પરથી માલૂમ પડયુ કે તા. ૨૪–૫–૫૭ ના રોજ રાત્રે આઠ વાગે ઘેરથી નીકળી, રાજકોટ જંકશને જોધપુરની ટિકિટ લીધી. તા. ૨૫–૫–૫૭ ના સવારે ૮ વાગ્યે મહેસાણા પહોંચ્યા. ત્યાં અઢી કલાક ગાડી પડી રહે છે, તે દરમ્યાન ગામમાં જઈને લોચ કરવા માટેના વાળ રાખીને બાકીના કઢાવી નાખ્યા અને ગાડીમાં બેસી ગયા. મારવાડ જંકશન

તથા જોધપુર જંકશન થઈને તા. ૨૬-૫-૫૭ ની વહેલી સવારે ૪ાા વાગ્યે ફલોદી પહોંચ્યા ત્યાંથી પગે ચાલીને ખીચન ઉપાશ્રયમાં પહોંચ્યા અને ઉપાશ્રયમાં બિરાજતા મુનિવરોના દર્શન કર્યાં, વંદણા નમસ્કાર કરી સુખશાતા પૂછી, બહાર નીકળ્યાં અને પોતાના સામાયિકના કપડાં પહેર્યાં અને પછી પૂજ્ય શ્રી મુનિવરોની સન્મુખ સામાયિક કરવા બેઠા, તેમાં "जाव नियमा पज्जुवासामि दुविहं तिविहेणं" ના બદલે "जाव जीव पज्जुवासामि तिविहं तिविहेणं" બોલ્યા તે શ્રી લાલચંદજી મહારાજે સાંભળ્યું અને તેઓશ્રીએ પૂછ્યું કે "વિનોદકુમાર! તમે આ શું કરો છો, તેનો જવાબ આપવાને બદલે "अप्पाणं वोसिरामि" બોલી પાઠ પૂરો કર્યો અને પછી વિનયપૂર્વક બે હાથ જોડીને બોલ્યા કે "સાહેબ! એ તો બની ચૂક્યું અને મેં સ્વયંમેવ દીક્ષા લઇ લીધી બરાબર જ છે અને તેમાં કાંઈ ફેરફાર થઈ શકે તેમ નથી. આ સિવાય આપશ્રીની બીજી કોઈ પણ પ્રકારની આજ્ઞા હોય તો ફરમાવો."

તે જ દિવસે બપોરના શાસ્ત્રજ્ઞ પૂ. મુનિશ્રી સમર્થમલજી મહારાજ સાહેબે શ્રી વિનોદકુમાર મુનિને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને સમજાવ્યા કે "તમે એક સારા ખાનદાન કુટુંબના વ્યક્તિ છો. તમારી આ દીક્ષા અંગીકાર કરવાની રીત બરાબર નથી કારણ કે તમારા માતા-પિતાને આ હકીકતથી દુઃખ થાય અને તેથી મારી સંમતિ છે કે રજોહરણની દાંડી ઉપરથી કપડું કાઢી નાખો જેથી તમો શ્રાવક ગણાવ અને જરૂર પડે તો શ્રાવકોનો સાથ લઇ શકો, એમ ત્રણવાર પૂ. મહારાજશ્રીએ સમજાવેલા પરંતુ તેમણે ત્રણેય વખત એક જ ઉત્તર આપેલો કે "જે થયુ તે થયું, હવે મારે આગળ શું કરવું તે ફરમાવો."

શ્રી વિનોદમુનિના શ્રી સમર્થમલજી જેવા મહામુનિના પ્રશ્નના જવાબ પછી ખીચનનો ચતુર્વિધ સંઘ વિચારમાં પડી ગયો અને મુનિશ્રીઓ પર સંસારીઓનો કોઈ પણ પ્રકારનો આ નિષ્કારણ હુમલો ન આવે તે માટે શ્રી વિનોદમુનિને જણાવવામાં આવ્યું કે "અમારી સલામતી માટે તમારે જાહેર નિવેદન બહાર પાડવાની જરૂર છે" ત્યારે શ્રી વિનોદમુનિએ પોતાના હસ્તાક્ષરે નિવેદન શ્રી સંઘ સમક્ષ પ્રગટ કર્યું, તેનો સાર નીચે મુજબ છે:-

'મારા માતા-પિતા મોહને વશ થઇને દીક્ષાની આજ્ઞા આપે તેમ ન હતું અને "असंखयं जीविय मा पमायए" ને આધારે એક ક્ષણ પણ દીક્ષાથી વંચિત રહી શકું તેમ નથી, એમ મને લાગ્યું. શ્રી લાલચંદજી મહારાજ સાહેબ-વગેરેએ મને મારી દીક્ષા માટે વિચારી [illegible]

સમય માત્રનો પ્રમાદ કરવો ઠીક ન લાગ્યો, તેથી શ્રી અરિહંત ભગવંતો તથા શ્રી સિદ્ધ ભગવંતોની સાક્ષીએ મારા ગુરુ મહારાજ સમક્ષ પ્રવ્રજ્યાનો પાઠ ભણીને મારા આત્માના કલ્યાણ માટે મેં દીક્ષા અંગીકાર કરી છે. સમાજને ખોટો ખ્યાલ ન આવે કે મારી દીક્ષા ક્ષણિક જુસ્સાથી અગર ગેરસમજથી થઇ છે તેથી તથા સમાજમાં જૈનશાસનની પ્રભાવના થાય તે હેતુથી મારે મારો વૃત્તાંત પ્રગટ કરવો ઉચિત છે.

ઉત્તરાધ્યયનજી સૂત્રના ૧૯ માં અધ્યયનપરથી મને લાગ્યું કે મનુષ્ય જીવનનું ખરૂં કર્ત્તવ્ય મોક્ષફળ આપનારી દીક્ષા જ છે.

છેવટ સુધી મેં મારા બાપુજી પાસે દીક્ષા માટે આજ્ઞા માગી અને તે વખતે પણ પહેલાંની જેમ વાત ઉડાવી દીધી અને અનંત ઉપકારી એવા મારા બાપુજી સમક્ષ હું તેમને કડક ભાષામાં પણ કહી શકતો ન હતો અને બીજી બાજુથી મને થયું કે આયુષ્ય અશાશ્વત છે અને આવા ઉત્તમ કામ માટે મારે જરાપણ પ્રમાદ કરવો ઉચિત નથી. તેથી મેં વિચારીને આ પગલું ભર્યું છે અને મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, શ્રી વીરપ્રભુ મહાવીર સ્વામીનો સકળ સંઘ મારા આ કાર્યને અનુમોદશે જ " તથાસ્તુ ".

રાજકોટમાં શ્રી વિનોદકુમારના ગયા પછી પાછળથી ખબર પડી કે વિનોદકુમાર કેમ દેખાતા નથી, એટલે તપાસ થવા માંડી, ગામમાં ક્યાંય પત્તો ન લાગ્યો એટલે બહારગામ તારો કર્યા, ક્યાંયથી સંતોષકારક સમાચાર સાંપડ્યા નહીં, અર્થાત્ પત્તો મળ્યો જ નહીં. આમ વિમાસણના પરિણામે પિતાશ્રીને બે મહીના પહેલાંની એક વાતની યાદી આવી. તે એ હતી કે તે વખતે શ્રી વિનોદકુમારે આજ્ઞા માગેલી કે " બાપુજી ! આપની આજ્ઞા હોય તો આ ચાતુર્માસ ખીચન (રાજસ્થાન) જાઉં, કારણ કે ખીચનમાં પૂ. ગુરુમહારાજ શ્રી સમર્થમલજી મહારાજ કે જેઓ સિદ્ધાંત વિશારદ છે અને એકાંતવાદના પૂરા જાણકાર છે, તેઓ ત્યાં બિરાજમાન છે. જેઓશ્રી પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા માટે પૂ. શ્રી લાલચંદજી મહારાજ આદિ ઠાણા ૪ જવાના છે. તો મારી ઈચ્છા પણ ત્યાં તેમની પાસે જવાની છે. "

આ વાતચીતનું સ્મરણ પિતાશ્રીને આવવા સાથે તેઓએ પં. પૂર્ણચંદ્રજી-દકને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને વિનોદકુમાર માટેની પોતાની ચિંતા વ્યક્ત કરી. પંડિતજીનું આ વાતને સમર્થન મળ્યું, તેઓશ્રીએ જણાવ્યું કે થોડા સમય પૂર્વે વિનોદકુમારે મારી પાસે જાણવા માગ્યું હતું કે, ખીચનમાં કેવા

પ્રકારની સગવડ છે? આમ મારી સાથે પણ વાર્તાલાપ થયો હતો. બન્નેનો આ પ્રમાણે એકમત થતાં પિતાશ્રીએ ખીચન તાર કરવા સૂચના કરી. તા. ૨૬-૫-૫૭ ના રોજ પૃથ્વીરાજજી માલુ ખીચન (રાજસ્થાન) ઉપર તાર કર્યો.

તા. ૨૮-૫-૫૭ ના રોજ જવાબ આવ્યો કે શ્રી વિનોદભાઇએ ખીચનમાં સ્વયમેવ દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે. એટલે તેમના પિતાશ્રીએ રાવબહાદુરશ્રી એમ. પી. સાહેબ, શ્રી કેશવલાલભાઈ પારેખ અને પંડિતજી પૂર્ણચંદ્રજી દક એમ ત્રણેયને શ્રી વિનોદકુમારને પાછા તેડી લાવવા માટે ખીચન મોકલ્યા. તા. ૨૮-૫-૫૭ ના રોજ રવાના થઇ તા. ૩૦-૫-૫૭ ના રોજ સવારે ફ્લોદી સ્ટેશને પહોંચ્યા. બેલગાડીમાં તેઓ ખીચન ગયા કે જ્યાં સ્થવિર મુનિશ્રી મહારાજ પૂજ્ય પંડિતરત્ન શાસ્ત્ર વિશારદ શ્રી સમર્થમલજી મહારાજ આદિ ઠાણા ૮ તથા પૂજ્ય તપસ્વી મહારાજ શ્રી લાલચંદજી મહારાજ આદિ ઠાણા ૪ બિરાજતા હતા. કુલ્લે સાધુ-સાધ્વીની સંખ્યા અઠ્ઠાવીસથી ત્રીસની હતી.

પૂછપરછના જવાબમાં શ્રી વિનોદમુનિએ કેશવલાલભાઇ પારેખને કહ્યું કે "મેં તો દીક્ષા અંગીકાર કરી લીધી છે, તેમાં કાંઈ ફેરફાર થાય તેમ નથી તમો અમારા વીરાણી કુટુંબના હિતૈષી છો, અને જો સાચા હિતૈષી હો તો મારા પૂ બા અને બાપુજીને સમજાવીને મારી હવે પછીની મોટી દીક્ષાની આજ્ઞા અઠવાડીઆની અંદર અપાવી દ્યો એટલું જ નહિ પણ "સવિ જીવ કરૂં શાસન રસી" ની ભાવનામાં અને આજ દિવસ સુધીના મારી ઉપરના ઉપકારના બદલામાં આગમને અનુલક્ષીને મારી એ ભાવના હોય જ અને છે કે, મારી દીક્ષા તેઓની દીક્ષાનું નિમિત્ત બને અને મારા માતા-પિતા સદ્ગતિને સાધે. અર્થાત્ મારી સાથે દીક્ષા લીએ.

આવા દૃઢ જવાબના પરિણામે તે જ સમયે શ્રી વિનોદકુમારને પાછા લઈ જવાની ભાવનાને નિષ્ફળતા સાંપડી અને તા. ૩૧-૫-૫૭ ની રાત્રિના રવાના થઇ, તા. ૨-૬-૫૭ ના સવારે મહા પરીષહરૂપ ક્ષેત્રનો અનુભવ કરી, શ્રી વિનોદકુમારના પિતાશ્રીને તમામ વાતથી વાકેફ કર્યા.

થોડા વખતમાં ફ્લોદીના શ્રી. સંઘે પૂ. શ્રી. લાલચંદજી મહારાજને ફ્લોદીમાં ચોમાસુ કરવાની વિનંતી કરી તેનો અસ્વીકાર થવાથી સંઘ ગમગીન બન્યો એટલે નિર્ણય ફેરવ્યો અને અષાઢ શુદ ૧૩ ના રોજ ખીચનથી વિહાર કરી ફ્લોદી આવ્યા.

દીક્ષા પછી અઢી મહિનાને આંતરે ફ્લોદી ચોમાસા દરમ્યાન શ્રી વિનોદમુનિને હાજતે જવાની સંજ્ઞા થઇ અને તે માટે જવા તૈયાર થયા એટલે તેમના ગુરુએ કહ્યું કે બહુ ગરમી છે, જરાવાર થોભી જાવ એટલે શ્રી વિનોદમુનિએ રજોહરણ વગેરેની પ્રતિલેખના કરી તે દરમ્યાન ન રોકી શકાય એવી હાજત લાગી તેથી ફરી આજ્ઞા માગતાં જણાવ્યું કે મને હાજત બહુ લાગી છે તેથી જાઉં છું, જલદી પાછો ફરીશ. કાળની ગહન ગતિને દુઃખદ રચના રચવી હતી. આજે જ હાજતે એકલા જવાનો બનાવ હતો, હમેશાં તો બધા સાધુઓ સાથે મળીને દિશાએ જતા.

હાજતથી મોકળા થઈ પાછા ફરતા હતા, ત્યાં રેલ્વે લાઈન ઉપર બે ગાયો આવી રહી હતી. બીજી બાજુથી ટ્રેઇન પણ આવી રહી હતી, તેની વ્હિસલ વાગવા છતાં પણ ગાયો ખસતી ન હતી. શ્રી વિનોદમુનિનું હૃદય થરથરી ઉઠયું અને મહા અનુકંપાએ મુનિના હૃદયમાં સ્થાન લીધું હાથમાં રજોહરણ લઇ જાનના જોખમની પરવા કર્યા વગર ગાયોને બચાવવા ગયા. ગાયોને તો બચાવી જ લીધી. પરંતુ આ ક્રિયામાં છકાય જીવની દયાના સાધનભૂત રજોહરણ કે જે વિનોદમુનિને આત્માથી વધારે પ્યારો હતો, તે રેલ્વે લાઇન ઉપર પડી ગયો અને શ્રી વિનોદમુનિએ તે પાછો સંપાદન કરવામાં જડવાદને ગિદ્ધ કરતાં રાક્ષસી એન્જિનને ઝપાટે આવ્યા અને પોતાનું બલિદાન આપ્યું. અરિહંત....અરિહંત...એવા શબ્દો મુખમાંથી નીકળ્યા અને શરીર તૂટી પડયું. રક્ત પ્રવાહ છૂટી પડયો અને થોડા જ વખતમાં પ્રાણાંત થઈ ગયો. બધા લોકો કહેવા લાગ્યા કે ગૌરક્ષામાં મુનિશ્રીએ પ્રાણ આપ્યાં અંતિમ સમયે મુનિશ્રીના ચહેરા પર ભવ્ય શાન્તિ જ દેખાતી હતી.

હમેશાં તેઓ જે તરફ હાજતે જતા હતા તે તરફ ફ્લોદીથી પોકરણ તરફ જવાની રેલ્વે લાઇન હતી. આ લાઇન ઉપર રેલ્વે સત્તાવાળાઓએ ફાટક મૂકેલ નથી અને ત્યાં રસ્તો પણ છે, એટલે પશુઓની અવરજવર હોય જ છે અને વખતો વખત ત્યાં ઢોરો રેલ્વેની હડફેટે ચડી જવાના પ્રસંગ બને છે.

ફ્લોદી સંઘે આ દુર્ઘટનાના ખબર રાજકોટ, ટેલીફોનથી આપ્યા. જે વખતે ટેલીફોન આવ્યો તે વખતે વિનોદમુનિના પિતાશ્રી બહાર ગયા હતા અને માતુશ્રી મણિબેન સામાયિક–પ્રતિક્રમણમાં બેઠાં હતાં, માત્ર એક નોકર જ ઘરમાં હતો કે જેણે ટેલિફોન ઉઠાવ્યો પણ તે કાંઈ ટેલીફોનમાં હકીકત સમજી શકયો નહીં અને સાચા સમાચાર મોડા મળ્યા. સ્પેશ્યલ પ્લેનથી ફ્લોદી પહોંચે તે પહેલાં અગ્નિસંસ્કાર થઇ ગયો. સૂચનાનો ટેલીફોન અડધી કલાક

મોડા પહોંચ્યો. જો સંદેશો સમયસર પહોંચ્યો હોત તો માતા-પિતાને શ્રી વિનોદમુનિના શબરૂપે પણ ચહેરો જોવાનો અને અંતિમ દર્શનનો પ્રસંગ મળત. પરંતુ અંતરાય કર્મે તેમ બન્યું નહીં.

આથી પ્લેઇનનો પોગ્રામ પડતો મૂકવામાં આવ્યો અને માતા-પિતા તા. ૧૪-૮-૫૭ ના રોજ ટ્રેઇન મારફત ફલોદી પહોંચ્યાં, શ્રી દુર્લભજીભાઇ અને મણિબેને પૂજ્ય તપસ્વીશ્રી લાલચંદજી મહારાજ સાહેબના દર્શન કર્યાં.

આ પ્રસંગે શ્રી લાલચંદજી મહારાજ સાહેબે અવસરને પિછાણીને અને ધૈર્યનું એકાએક ઐકય કરીને, શ્રી વિનોદમુનિના માતા-પિતાના સાંત્વન અર્થે ઉપદેશ શરૂ કર્યો જેનો ટૂંકામાં સાર આ પ્રમાણે છે.

"હવે તો એ રત્ન ચાલ્યું ગયું ! સમાજનો આશાદીપક ઓલવાઈ ગયો ! ઝટ ઊગીને આથમી ગયો ! હવે એ દીપ ફરીથી આવી શકે તેમ નથી"

શ્રી વિનોદમુનિના સંસારપક્ષના માતુશ્રી મણિબેનને મુનિશ્રીએ કહ્યું કે, બેન ! ભાવિ પ્રબળ છે. આ બાબતમાં મહાપુરુષોએ પણ હાથ ધોઈ નાખ્યા છે અને સૌને મરણને શરણ થવું પડે છે. તો પછી આપણા જેવા પામર પ્રાણીનું શું ગજું છે ? હવે તો શોક દૂર કરીને આપણે એમના મૃત્યુનો આદર્શ જોઇને માત્ર ધીરજ ધરવાની રહી.

પૂ. શ્રી સમર્થમલજી મહારાજ સાહેબનો અભિપ્રાયઃ—

પ્રાથમિક તેમજ અલ્પકાળના પરિચયથી મને શ્રી વિનોદમુનિના વિષે અનુભવ થયો, કે તેમની ધર્મપ્રિયતા અને ધર્માભિલાષા 'अट्ठिमिंजा पेमाणुरागरत्ते' નો પરિચય કરાવતી હતી. પ્રાપ્ત સાંસારિક પ્રચૂર વૈભવ તરફ તેમની રુચિ દૃષ્ટિગોચર થતી ન હતી. પરંતુ તેઓ વીતરાગવાણીના સંસર્ગથી વિષય-વિમુખ ધર્મકાર્યમાં સદા તત્પર અને તલ્લીન દેખાતા હતા. ખાસ પરિચયના અભાવે વૈરાગ્ય પણ તેમની ધારાથી તેમની ધર્માનુરાગિતા તથા જીવનચર્યાથી કઠિન કાર્ય કરવામાં પણ ગભરાટના સ્થાને સુખાનુભવની વૃત્તિ લક્ષમાં આવતી હતી.

શ્રી વિનોદમુનિના જીવનના બે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તેનો ખુલાસો કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન ૧—તેમણે આજ્ઞા વગર સ્વયમેવ દીક્ષા કેમ લીધી ?

ઉત્તરઃ—પાંચમાં આરામાં ભદ્રા શેઠાણીના પુત્ર એવંતા (અતિમુક્ત) કુમારને તેની માતુશ્રીએ દીક્ષાની આજ્ઞા આપવાની તદ્દન ના પાડી એટલે તેણે સ્વયમેવ દીક્ષા લીધી. ત્યારબાદ ભદ્રા શેઠાણીએ પોતાના કુમારને ગુરુને સોંપી દીધા. તે જ રાત્રે તેણે બારમી ભીખ્ખુની પડિમા અંગીકાર કરી અને શિયાળણીના પરિષહથી કાળ કરી નલીનગુલ્મ વિમાનમાં ગયા તેવી-જ રીતે શ્રી વિનોદકુમાર સ્વયં દીક્ષિત થયા.

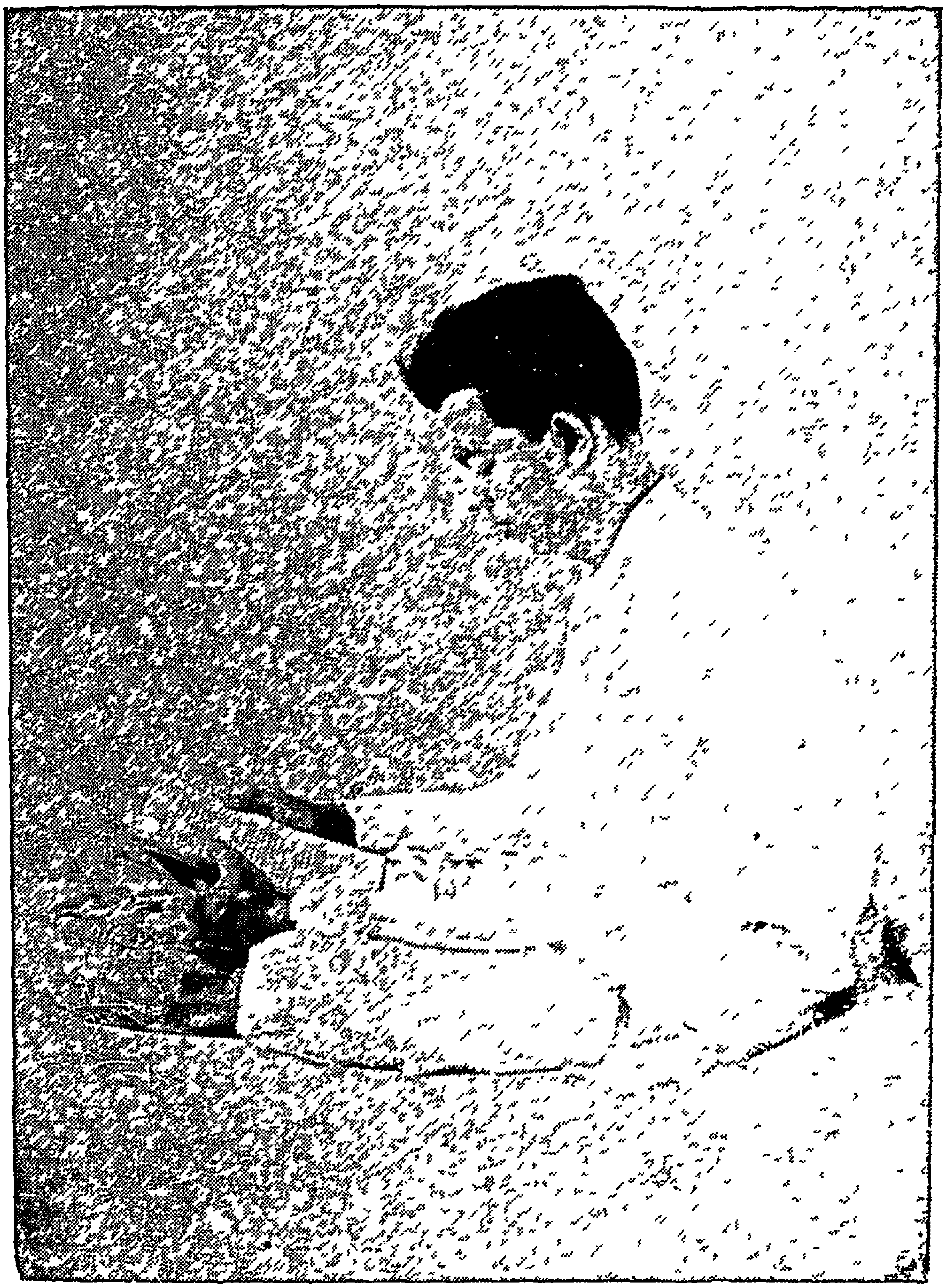
પ્રશ્ન ૨—આવા વૈરાગી જીવને આવો ભયંકર પરીષહ કેમ આવે ?

ઉત્તર—કેટલાક ચરમ શરીરી જીવને મરણાંતિક ઉપસર્ગ આવેલ છે. જુઓ ગજસુકુમાર મુનિ, મેતારજ મુનિ, કોશલ મુનિ, કારણ કે તેમની સત્તામાં હજારો ભવનાં કર્મ હોવા જોઇએ, ત્યારે તેમને એકદમ મોક્ષ જવું હતું, તો મરણાંતિક ઉપસર્ગ આવ્યા વગર એટલાં બધાં કર્મ કેવી રીતે ખપે ? બા. બ્ર. શ્રી વિનોદમુનિને આવો પરીષહ આવ્યો, જે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે એકાવતારી જીવ હોય.

શ્રી વિનોદમુનિનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર જુદા પુસ્તકથી ગુજરાતી ભાષા તથા હિન્દી ભાષામાં છપાયેલ છે તેમાંથી અહીં સાર રૂપે સંક્ષેપ કરેલ છે.

"असंखयं जीविय मा पमायए"

...... શ્રી વિનોદકુમાર વીરાણી

(દીક્ષા લીધા પહેલાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતા)

જન્મ : પોર્ટસુદાન સાં. ૧૯૯૨

દીક્ષા	નિર્વાણ
ખીચન – (રાજસ્થાન)	ફલોદી – (રાજસ્થાન)
સં. ૨૦૧૩ વૈશાખ વદ ૧૨	સાં. ૨૦૧૩ શ્રાવણ શુદ ૧૨
તા. ૨૬–૫–૫૭ રવિવાર	તા. ૭–૮–૫૭ બુધવાર

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

વચ્ચે બેઠેલા
લાલાજી કિશનચંદજી સા. જૌહરી
ઉભેલા સુપુત્ર ચિ **મહેતાબચન્દજી સા. જૈન**
નાના – **અનિલકુમાર જૈન** (દોયત્તા)

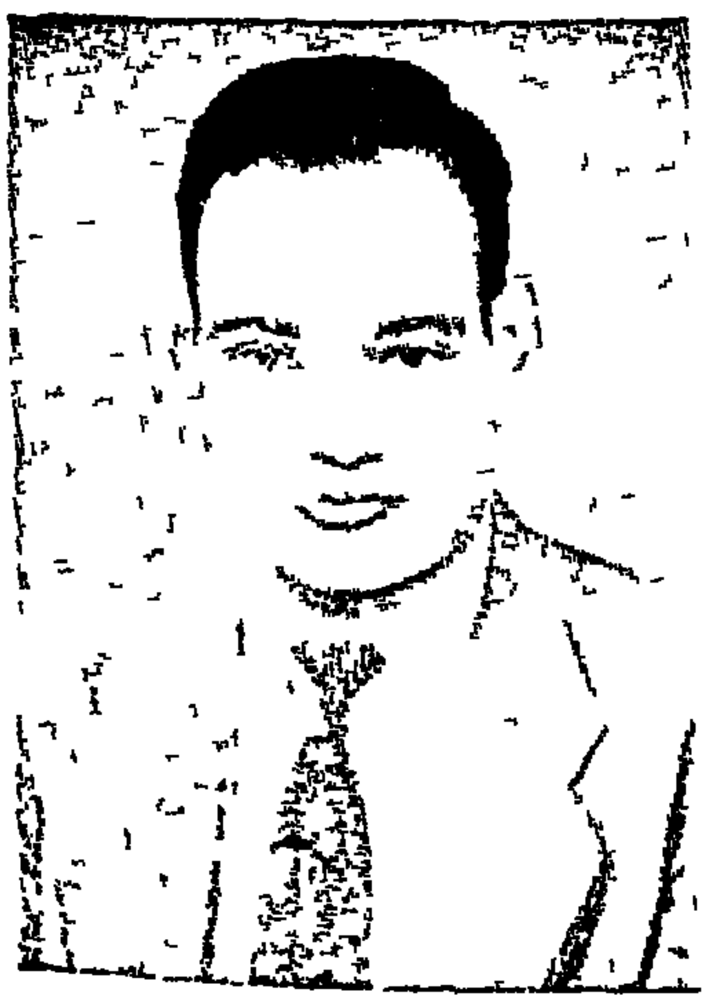
(સ્વ) શેઠશ્રી શામજીભાઈ વેલજીભાઈ
વીરાણી–રાજકોટ.

શેઠશ્રી શાંતિલાલ મંગળદાસભાઈ
અમદાવાદ

શેઠશ્રી રામજીભાઈ શામજીભાઈ વીરાણી
રાજકોટ.

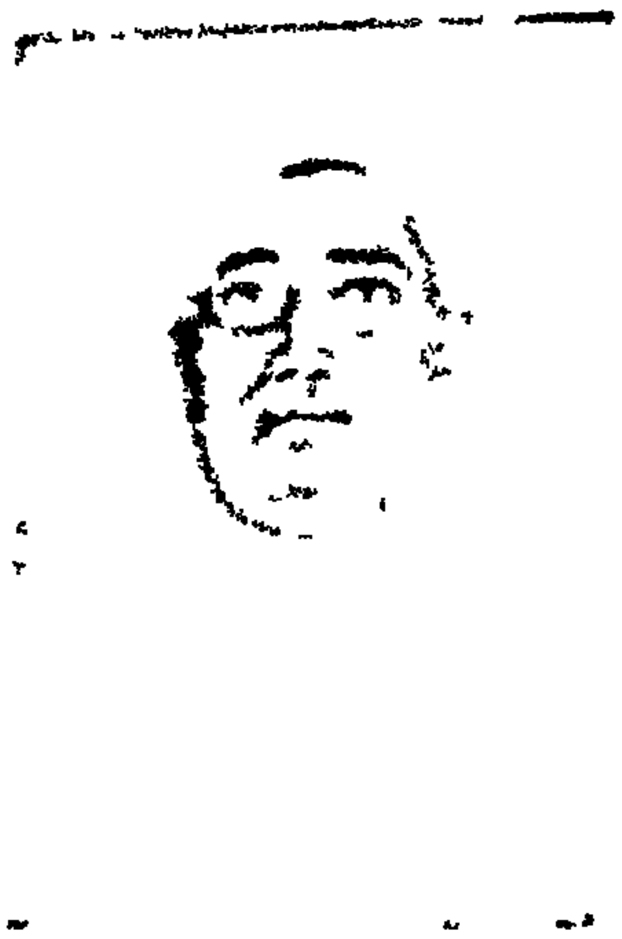

(સ્વ) શેઠશ્રી દિનેશભાઈ કાંતિલાલ શાહ
અમદાવાદ.

(સ્વ.) શેઠશ્રી છગનલાલ શામળદાસ ભાવસાર
અમદાવાદ.

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

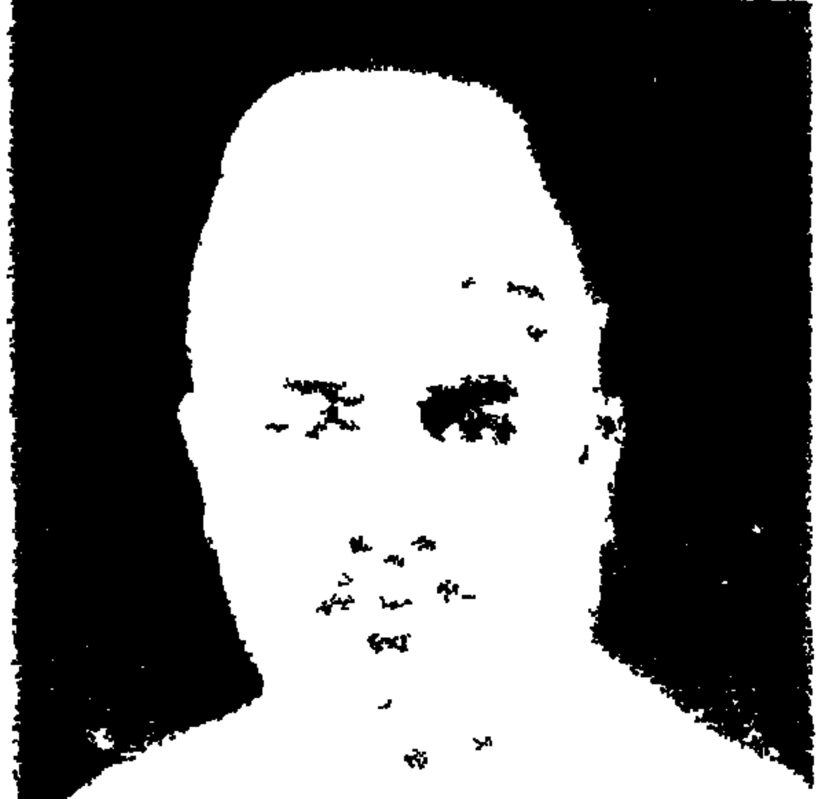
[illegible] [illegible] દરખચંદ કાલીદાસ વારિઆ
[illegible]

(સ્વ.) શેઠ રંગજીભાઈ મોહનલાલ શાહ
અમદાવાદ.

૧ [illegible] મોટાભાઈ શ્રીમાન મૂલચંદજી
જવાહીરલાલજી બરડિયા
૨ [illegible] ભાઈ મિશ્રીલાલજી બરડિયા
૩ [illegible] નાનાભાઈ પૂનમચંદ બરડિયા

[illegible]

સ્વ. શેઠશ્રી આત્મારામ માણેકલાલ
અમદાવાદ.

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

શ્રી વૃજલાલ દુર્લભજી પારેખ
રાજકોટ.

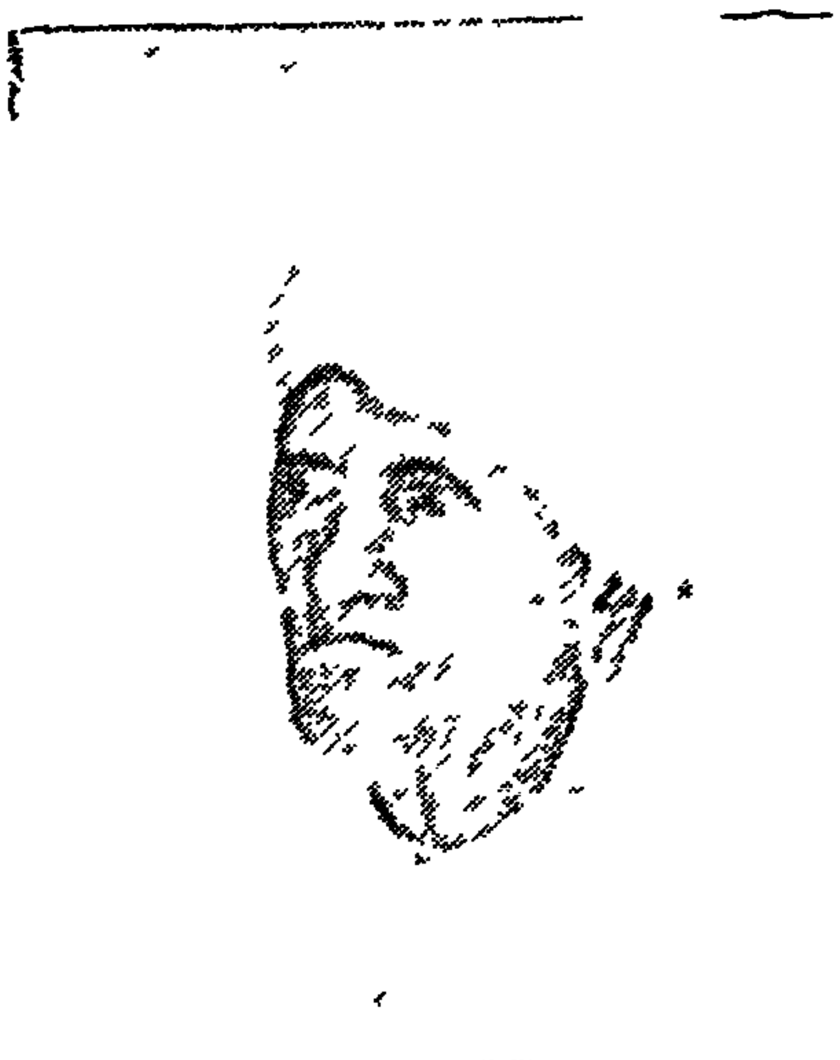
કોઠારી હરગોવિંદ જેચંદભાઈ
રાજકોટ.

શેઠશ્રી મિશ્રીલાલજી લાલચંદજી સા. લુણિયા
તથા શેઠશ્રી જેવંતરાજજી લાલચંદજી સા.

(સ્વ) શેઠશ્રી ધારશીભાઇ જીવણલાલ
બારસી.

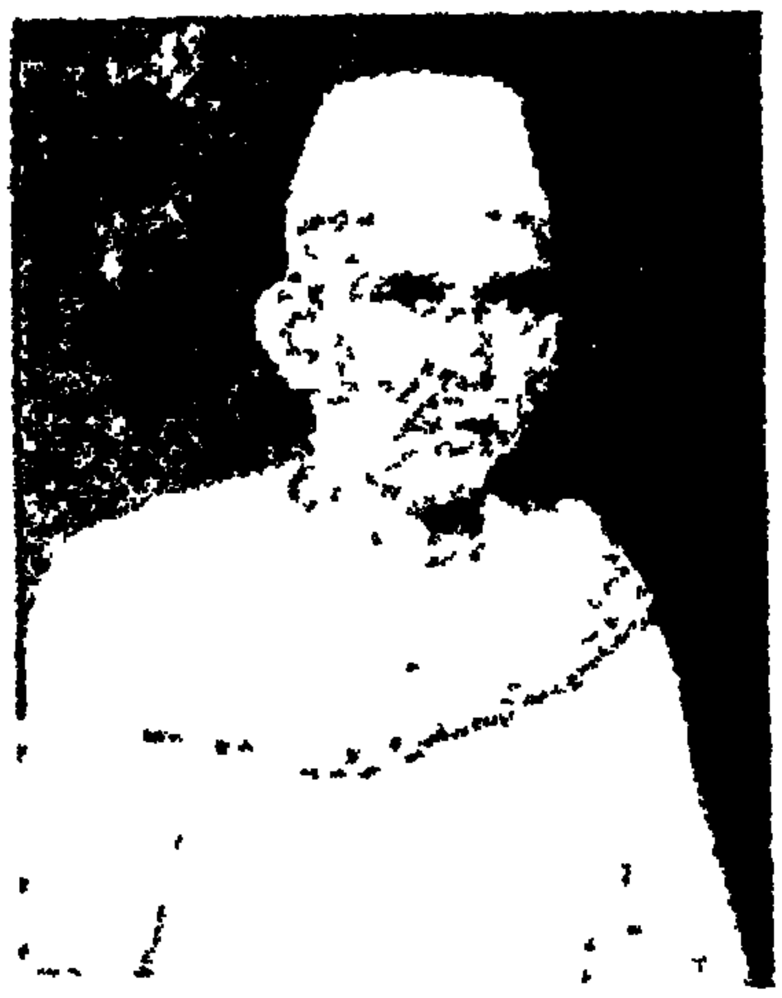
સ્વ. શ્રીમાન્ શેઠશ્રી મુકનચંદજી સા.
બાલિયા પાલી મારવાડ.

આદ્યમુરબ્બીશ્રી

સ્વ. શેઠશ્રી હરિલાલ અનોપચંદ શાહ
ખંભાત.

આદ્યમુરબ્બીશ્રી દાનવીર

સ્વ. શેઠ નાગચંદજી સાહેબ ગેલડા
મદ્રાસ.

श्रीवीतरागाय नमः

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलाल-व्रति-विरचितया

प्रियदर्शिन्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं

व्याख्याप्रज्ञप्त्यपरनामकम्

श्री-भगवतीसूत्रम्

चतुर्थो भागः

पञ्चमशतकस्योद्देशकार्थसंग्रहगाथेयम्-

' चंप-रवि-अनिल-गंठिय-सद्दे, छउमाऽऽउ एयण नियंठे,

रायगिहं चंपा-चंदिमा य दस पंचमम्मि सये ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

छाया—चम्पा–रविरनिलो ग्रन्थिका शब्दः, छद्मस्थाऽऽयुरेजनं निर्ग्रन्थः ।

९ १०

राजगृहं चम्पा–चन्द्रमाश्च दश पञ्चमे शतके ॥

टीका—चतुर्थशतकान्ते लेश्याया निरूपितत्वेन पञ्चमशतके प्रायशो लेश्यावतां निरूपणार्थं दशोद्देशकार्थसंग्रहो गाथया क्रियते-" चंप–रवि–अनिल–" इत्यादि । तत्र चम्पानगर्यां सूर्यविषयकप्रश्नस्य समाधानात्मक-निर्णयः पञ्चम-

---

पंचम शतक का पहिला उद्देशक प्रारंभ

चतुर्थ शतक के अन्त में लेश्याओं का निरूपण किया गया है। सो अब इस पंचम शतक में प्रायःउन लेश्याओं से युक्त जो हैं उन का निरूपण किया जाता है। इस शतक में दश उद्देशे हैं। चंप रवि इत्यादि गाथा द्वारा उन दश उद्देशकों में क्या २ विषय कहा है यह बात संग्रह कर प्रकट की गई है। गाथाका अर्थ इस प्रकार है-

चंपानगरी में इन्द्रभूति गौतम ने प्रभु से सूर्य के विषय में जो प्रश्न

પાંચમાં શતકનો પહેલા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ

ચોથા શતકમાં લેશ્યાઓનુ નિરૂપણુ કરાયું છે. હવે આ પાંચમાં શતકમાં, એ લેશ્યાઓથી યુક્ત જે જીવો છે તેમનું નિરૂપણુ કરવામાં આવ્યું છે. આ શતકમાં દસ ઉદ્દેશકો છે. તે દસે ઉદ્દેશકોમાં આવતા વિષયનો ' चंप रवि" ઇત્યાદિ. ગાથામાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે–આ ગાથાનો અર્થ નીચે મુજબ છે.

शतकस्य प्रथमे उद्देशके विहितः, द्वितीये वायुविषयकप्रश्नस्य निर्णयः कृतः, तृतीये जालग्रन्थिकाज्ञापनीयार्थविषयको निर्णयः प्रतिपादितः, चतुर्थे शब्दविषयप्रश्नोत्तरयोर्निर्णयः, पञ्चमे छद्मस्थवक्तव्यता प्रतिपादिता. षष्ठे आयुषोऽल्पत्व-दीर्घत्वादीनां प्रतिपादनं कृतम्, सप्तमे पुद्गलानामेजनाद्यर्थप्रतिपादनं कृतम्, अष्टमे निर्ग्रन्थिपुत्राभिधानानगारविहितः वस्तुविचारसारनिर्णयः, नवमे राजगृह-नगरविषयको विचारो विहितः, दशमे च चम्पानगर्यां चन्द्रविषयिणी वक्तव्यता प्रतिपादितेति गाथार्थः ॥

सूर्यं वक्तव्यता प्रस्तावः—

मूलम्–" तेणं कालेणं, तेणं समएणं, चंपा नामं नयरी होत्था, वण्णओ, तीसे णं चंपाए नयरीये पुण्णभद्दे णामं

किया है, उसका समाधान इस पंचम शतक के प्रथम उद्देशक में प्रकट किया गया है। द्वितीय उद्देशक में वायु विषयक प्रश्न का समाधान प्रकट किया गया है। तृतीय उद्देशक में जालग्रन्थिका के उदाहरण ऊपर से विवक्षित अर्थ विषयक निर्णय को प्रकट किया है। चतुर्थ उद्देशक में शब्द के ऊपर किये गये प्रश्नों का और उत्तरों का निर्णय प्रकट किया गया है। पंचम उद्देशक में छद्मस्थ की वक्तव्यता प्रतिपादित हुई है। छट्ठे उद्देशक में आयु की अल्पता और दीर्घता आदि का कथन किया गया है। सप्तम उद्देशक में पुद्गलों के कंपन का विचार किया गया है। आठवें उद्देशक में निर्ग्रन्थ नाम के अनगार ने पदार्थों का विचार किया है। नवम उद्देशे में राजगृह नगर का विचार हुआ इस बातको कहा गया है। तथा दशवें उद्देशे में चंपा नगरी में चन्द्रविषयक वक्तव्यता प्रतिपादित हुई है। इस प्रकार से इस गाथा का अर्थ है ॥

ચંપાનગરીમાં ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમે સૂર્યના વિષયમાં જે પ્રશ્નો કર્યા છે, તેનું મહાવીર પ્રભુએ પાંચમાં શતકના પહેલા ઉદ્દેશકમાં સમાધાન કર્યું છે. બીજા ઉદ્દેશકમાં વાયુ વિષયક પ્રશ્નનું સમાધાન કરાયું છે. ત્રીજા ઉદ્દેશકમાં જાલગ્રન્થિકાના ઉદાહરણથી વિવક્ષિત અર્થ વિષયક નિર્ણય પ્રકટ કર્યો છે. ચોથા ઉદ્દેશકમાં શબ્દ વિષે પૂછાયેલાં પ્રશ્નોના ઉત્તરોનું પ્રતિપાદન કરાયું છે. પાંચમાં ઉદ્દેશકમાં છદ્મસ્થની વક્તવ્યતાનું પ્રતિપાદન કરાયું છે, છટ્ઠા ઉદ્દેશકમાં આયુની અલ્પતા દીર્ઘતા આદિનું કથન કરાયું છે, સાતમાં ઉદ્દેશકમાં પુદ્ગલોનાં કંપનનો વિચાર કરાયો છે, આઠમાં ઉદ્દેશકમાં નિર્ગ્રન્થ નામના અણગારે પદાર્થોનો વિચાર કર્યો છે. નવમાં ઉદ્દેશકમાં રાજગૃહ નગર વિષે અને દસમાં ઉદ્દેશકમાં ચંપા નગરીમાં પૂછાયેલા ચન્દ્ર વિષયક પ્રશ્નોનું સમાધાન કર્યું છે. આ પ્રકારનો ગાથાનો વિસ્તૃત અર્થ થાય છે.

चेइए होत्था, वण्णओ सामीसमोसड्ढे, जाव-परिसा पडिगया, तेणं कालेणं, तेणं समएणं, समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी इंदभूई नामं अणगारे, गोयमगोत्तेणं जाव-एवं वयासी-जंबुद्दीवे णं भंते! दीवे सूरिया उदीण-पाईणमुग्गच्छ पाईण-दाहिण मागच्छंति, पाईण-दाहिण मुग्गच्छ, दाहिण पडीण मागच्छंति, दाहिण-पडीण मुग्गच्छ, पडीण-उइण-मागच्छंति, पडीण-उइण मुग्गच्छ, उदीचि-पाईण मागच्छंति? हंता. गोयमा! जंबुद्दीवेणं दीवे सूरिया उदीची-पाईण मुग्गच्छ जाव-उदीच-पाईण मागच्छंति ॥ सू० १ ॥

छाया—तस्मिन् काले, तस्मिन् समये खलु चम्पा नाम नगरी आसीत्-वर्णकः, तस्यां चम्पायां नगर्यां पूर्णभद्रं नाम चैत्यम् आसीत्, वर्णकः, स्वामी समवसृतः, यावत्-पर्षत् प्रतिगता, तस्मिन् काले, तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो

(तेणं कालेणं तेणं समएणं) इत्यादि।

सूत्रार्थ—(तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल और उस समय में (चंपानामं नयरी होत्था) चंपा नाम की नगरी थी। (वण्णओ) वर्णक (तीसे णं चंपाए नयरीए पुण्णभद्दे णामं चेइए होत्था) उस चंपा नगरी में पूर्णभद्र नाम का चैत्यथा। (वण्णओ) वर्णक (सामी समोसड्ढे) वहां महावीर स्वामी पधारे (जाव परिसा पडिगया) यावत् सभा अपने २ स्थान पर वापिस गई। (तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल और उस समय में (समणस्स भगवओ महावीरस्स) श्रमण भगवान्

"तेणं कालेणं तेणं समएणं" ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—(तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે, (चंपा नाम नयरी होत्था) ચંપા નામે નગરી હતી. (वण्णओ) તેનું વર્ણન કરવું. (तीसे णं चंपाए नयरीए पुण्णभद्दे णामं चेइए होत्था) તે ચંપા નગરીમાં પૂર્ણભદ્ર નામનું એક ચૈત્ય હતું. वण्णओ) તેનું વર્ણન કરવું. (सामीसमोसड्ढे) ત્યાં મહાવીર સ્વામી પધાર્યાં. (जाव परिसा पडिगया) પરિષદ પોતાને સ્થાને પાછી ફરી, ત્યાં સુધીનું વર્ણન કરવું. (तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (समणस्स भगवओ महावीरस्स) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના

महावीरस्य ज्येष्ठोऽन्तेवासी इन्द्रभूतिर्नाम अनगारः, गौतमगोत्रो यावत्-एवम् अवादीत्-जम्बूद्वीपे खलु भदन्त! द्वीपे सूर्यौ उदीचीन-प्राचीनम् उद्गत्य, प्राचीन दक्षिणम् आगच्छतः, प्राचीन-दक्षिणम् उद्गत्य दक्षिण-प्रतीचीनम् आगच्छतः, दक्षिण प्रतीचीनम् उद्गत्य प्रतीचीन-उदीचीनम् आगच्छतः, प्रतीचीन-उदीचीनम् उद्गत्य उदीची-प्राचीनम् आगच्छतः ? हन्त, गौतम! जम्बूद्वीपे द्वीपे सूर्यौ उदीची-प्राचीनम् उद्गत्य यावत्-उदीची-प्राचीनम् आगच्छतः ॥सू०१॥

महावीर के (जेट्ठे अंतवासी इंदभूईणामं अणगारे गोयमगोत्ते णं जाव एवं वयासी) ज्येष्ठ अंतेवासी-शिष्य इन्द्रभूति नाम के अनगार ने जो गौतम गोत्र के थे, यावत् इस प्रकार से पूछा-(जंबुदीवे णं भंते! दीवे सूरिया उदीण-पाईणमुग्गच्छ पाईण-दाहिण-मागच्छंति, पाईण-दाहिण मुग्गच्छ दाहिण-पडीणमागच्छंति) हे भदन्त! जंबूद्वीप नाम के द्वीप में दो सूर्य हैं। वे ईशान दिक्कोण में उदय होकर आग्नेयदिक्कोण में अस्त होते हैं-अथवा अग्निदिक्कोण में उदयहोकर नैऋतदिशा में अस्त होते हे? (दाहि ण-पडीणमुग्गच्छ पडीण उइणमागच्छंति) या नैऋत्यकोण में उदय होकर, वायव्य कोने में अस्त होते हैं? (पडीण उदीण मुग्गच्छ उदीचि पाइणमागच्छंति) अथवा वायव्यकोण में उदय होकर ईशान कोण में अस्त होते हैं? (हंता गोयमा! जंबुदीवे णं दीवे सूरिया उदीची पाईण मुग्गच्छ जाव उदीचपाईणमागच्छंति) हां गौतम! इसी तरह से सूर्यो का उदय होना और अस्त होना होता रहता है जंबूद्वीप नामके

(जेट्ठे अंतेवासी इंदभूई नाम अणगारे गोयमगोत्तेणं जाव एवं वयासी) જયેષ્ઠ અંતેવાસી (શિષ્ય) ઇન્દ્રભૂતિ નામના અણગાર હતા. તેઓ ગૌતમ ગોત્રના હતા. 'યાવત્' તેમણે મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછ્યું-(जंबुदीवे णं भंते! दीवे सूरिया उदीण पाईणमुग्गच्छ पाईण दाहिणमागच्छंति, दाहिण-पाईणमुगच्छ दाहिण-पडीणमागच्छंति) હેભદન્ત! જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં બે સૂર્ય છે. તેઓ ઇશાનકોણમાં ઉદય પામીને અગ્નીકોણમાં અસ્ત પામે છે? અથવા અગ્નિકોણમાં ઉદય પામી નૈઋત્ય કોણમાં અસ્ત પામે છે? (दाहिण-पडीणमुग्गच्छ पडीण-उइणमागच्छंति) અથવા નૈઋત્ય કોણમાં ઉદય પામીને વાયવ્યકોણમાં અસ્ત પામે છે? (पडीण-उदीणमुग्गच्छ उदीचि पाइणमागच्छंति) અથવા વાયવ્યકોણમાં ઉદય પામીને ઇશાન કોણમાં અસ્ત પામે છે, (हंता गोयमा! जंबुदीवेणं दीवेसूरिया उदीची पाईणमुग्गच्छ जाव उदीचपाईणमागच्छंति) હા, ગૌતમ! એ જ પ્રમાણે સૂર્યોનો

टीका—शास्त्रकारः सूर्यसम्बन्धिवक्तव्यतामाह-'तेणं कालेणं' इत्यादि। तस्मिन् काले 'तेण समयेणं' तस्मिन् समये खलु 'चंपा णामं नयरी' चम्पा नाम नगरी 'होत्था' आसीत्, 'वण्णओ' वर्णकः चम्पावर्णनाप्रतिपादक औपपातिकसूत्रोक्तपदसमुदायो विज्ञेयः 'तीसे णं' तस्याः खलु 'चंपाए' चम्पायाम् 'नयरीए' नगर्याम् 'पुण्ण भद्दे णामं' पूर्णभद्रं नाम 'चेइए' चैत्यम् व्यन्तरायतनम् 'होत्था' आसीत्, 'वण्णओ' वर्णकः, तस्य वर्णनं पूर्ववद् बोध्यम्, तत्र 'सामी समोसड्ढे' स्वामी महावीरः समवसृतः 'जाव-परिसा पडिगया' यावत्-पर्षत् प्रतिगता। यावत्करणात् प्रभोः धर्मोपदेशं श्रोतुं पर्षत्

द्वीप में सूर्य उत्तर और पूर्व दिशा के अन्तराल ईशान में उदय होकर यावत् ईशान में अस्त होते हैं ॥

टीकार्थ— शास्त्रकार ने इस सूत्र द्वारा सूर्य संबंधी वक्तव्यता का प्रतिपादन किया है। (तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल और उस समय में (चंपा णामं नयरी) चंपा नामकी नगरी (होत्था) थी।(वण्णओ) इसका वर्णन औपपातिक सूत्र में किया गया है। (तीसे णं) उस (चंपाए नयरीए) चंपा नगरी में (पुण्णभद्दे णामं चेइए) पूर्णभद्र नाम का चैत्य व्यन्तरायतन (होत्था) था। (वण्णओ) इस व्यन्तरायतन का भी वर्णन औपपातिक सूत्र में किया गया है। (स्वामी समोसड्ढे) महावीर प्रभु का वहां पर समवसरण हुआ (जाव परिसा पडिगया) यावत् परिषदा अपने २ स्थान पर वापिस चली गई। (यावत्) शब्द से यहां (प्रभोः धर्मोपदेशं श्रोतुं) प्रभु के धर्मोपदेश को सुनने के लिये

ઉદય અને અસ્ત થતો રહે છે-જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં સૂર્ય ઈશાનમાં ઉદય પામીને (યાવત્) ઈશાનમાં અસ્ત પામે છે

ટીકાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા સૂર્યની વક્તવ્યતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે (तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે, "चंपा णामं नयरी होत्था" ચંપા નામે એક નગરી હતી. "वण्णओ" તેનું વર્ણન ઔપપાતિક સૂત્રમાં કર્યા પ્રમાણે સમજવું. "तीसेणं चंपाए" તે ચંપા નગરીમાં "पुण्णभद्दे णामं चेइए होत्था" પૂર્ણભદ્ર નામે ચૈત્ય (વ્યન્તરાયતન) હતું (वण्णओ) તે ચૈત્યનું વર્ણન પણ ઔપપાતિકસૂત્રમાં કર્યા મુજબ સમજવું. ૨ "सामीसमोसड्ढे ત્યાં મહાવીરસ્વામીનું સમવસરણ થયું." "जाव परिसा पडिगया" પ્રભુનો ધર્મોપદેશ સાંભળવાને માટે પરિષદ નીકળી. ધર્મોપદેશ સાંભળીને પરિષદ. (જન સમૂહ) વિખરાઈ ગઈ. (जाव) પદથી ઉપરનો

निर्गच्छति ' इति संग्राह्यम् । ततः ' तेणं कालेणं ' तस्मिन् काले ' तेणं समएणं ' तस्मिन् समये खलु ' समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी ' श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ज्येष्ठः सर्वप्रथमोऽन्तेवासी -शिष्यः ' इंदभूई ' इन्द्रभूतिः ' णामं ' नाम ' अणगारे ' अनगारः ' गोयमगोत्तेणं ' गौतमगोत्रः खलु ' जाव -एवं वयासी-' यावत्-एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्, वक्तव्यविषयमाह- ' जम्बूदीवेणं भंते ! ' हे भदन्त ! जम्बूद्वीपे खलु ' दीवे ' द्वीपे ' सूरिया ' सूर्यौ, जम्बूद्वीपे द्वयोरेव सूर्ययोः सद्भावेन सूर्यौ इत्युक्तम्, ' उदीण-पाइणमुग-च्छ ' उदीचीन-प्राचीनम् उद्गत्य, उदगेव उदीचीनम्, उत्तरदिक् भागेव प्राचीनम् पूर्वदिक् उदक्प्रत्यासन्न दिगन्तरालं क्षेत्रदिगपेक्षया पूर्वोत्तरदिगन्तरम् ईशान-कोणम् उद्गत्य तत्रोदयं प्राप्य ' पईण-दाहिणमागच्छंति ' प्राचीन-दक्षिणं दिग-

---

(पर्षत् निर्गच्छति) जनसमूहनिकला इस पाठ का संग्रह हुआ है । (तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल और उस समय में (समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी) श्रमण भगवान् महावीर के ज्येष्ठ सर्व प्रथम शिष्य (इंदभूई) इन्द्रभूति (णामं) नामके (अणगारे) अनगारने (गोयमगोत्ते णं) जो कि गौतम गोत्रीय थे (जाव एवं वयासी) यावत् इस प्रकार से पूछा-(जंबुदीवे णं भंते ! दीवे) हे भदन्त ! जंबूद्वीप नामके द्वीप में (सूरिया) दो सूर्य (जंबूद्वीप में दो सूर्य और दो चंद्रमा है ऐसा सिद्धान्त का कथन है इसीलिये यहां पर (सूरिया) ऐसा पाठ कहा गया है) (उदीण पाईण उवगच्छ) उदीचीन उत्तरदिशा और प्राचीन पूर्वदिशा इन दोनों के अन्तरालरूप क्षेत्र में ईशानकोण में उदय को प्राप्त होकर (पाईणदाहिणमागच्छंति) प्राचीन पूर्वदिशा और द-

---

ભાવાર્થ ગ્રહણ કરાયો છે " तेणं कालेणं तेणं समएणं " તે કાળે અને તે સમયે " समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी " શ્રમણ ભગવાન મહા- વીરના જ્યેષ્ઠ અંતેવાસી પટ્ટશિષ્ય-" इंदभूई णामं अणगारे " ઇન્દ્રભૂતિ નામના અણગાર હતા. " गोयणगोत्तेणं " તેઓ ગૌતમ ગોત્રના હતા. " जाव एवं वयासी " તેમણે વંદણા નમસ્કાર કરીને મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછયું " जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे " હે ભદન્ત ! જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં ' सूरिया " બે સૂર્યો (જંબૂદ્વીપમાં બે સૂર્યો અને બે ચન્દ્રમા છે, એવું સિદ્ધાન્તનું કથન છે, તેથી અહીં " सूरिया " પદનો પ્રયોગ કર્યો છે " उदीण- पाईणउवगच्छ " ઇશાન કોણમાં ઉદય પામીને (' उदीचीन ' એટલે ઉત્તર દિશા ' प्राचीन ' એટલે પૂર્વ દિશા, તે બન્નેની વચ્ચેના ઇશાન કોણમાં) " पाईण-

न्तरालम्–अग्निकोणम् आगच्छतः, क्रमेणैवास्तंगच्छतः ? ' पाईण दाहिणमुग्गच्छ ' प्राचीन–दक्षिणम् अग्निकोणम् उद्गत्य वा ' दाहिणपडीणमागच्छंति ' दक्षिण–प्रतीचीनम् दिगन्तरम् नैर्ऋत्यकोणम् आगच्छतः ? अथवा ' दाहिणपडीणमुग्गच्छ ' दक्षिण–प्रतीचीनम् नैर्ऋत्यकोणम् उद्गत्य ' पडीणमुदीणमागच्छंति ' प्रतीचीन–उदीचीनं दिगन्तरं वायव्यकोणम् आगच्छतः क्रमेणैवास्तं प्राप्नुतः ? अथवा 'पडीण–उदीणमुग्गच्छ ' प्रतीचीन–उदीचीनं दिगन्तरम् वायव्यकोणमिति यावत् उद्गत्य ' उदीचि-पाइण मागच्छंति ' उदीचीनप्राचीनम् दिगन्तरालम्, ईशानकोणम् आगच्छतः ? अस्तं प्राप्नुतः किम्? भगवान् तत्स्वीकुर्वन् आह–' हंता गोयमा!' इत्यादि । हे गौतम ! हन्त, सत्यं त्वत्कथनम्, यत् ' जंबूद्दीवेणं दीवे' जम्बूद्वीपे

क्षिणदिशा के अन्तरालरूप क्षेत्र में अग्निकोण में क्रम से अस्त होते हैं क्या अथवा (पाईण दाहिणमुग्गच्छ) प्राचीन,दक्षिण के अन्तरालरूप क्षेत्र अग्निकोण में उदित होकर (दाहिणपडीणमागच्छंति) दक्षिणदिशा और प्रतिचीनदिशा (पश्चिम) के अन्तरालरूप क्षेत्र नैऋत्यकोण में अस्त होते हैं क्या ? अथवा (दाहिणपडीणमुगच्छ) नैऋत्यकोण में उदित होकर (पडीणमुदीणमागच्छंति) वायव्यकोण में क्रम से अस्त होते हैं क्या ? अथवा (पडीण, उदीणमुग्गच्छ) प्रतीचीन उदीचीन दिशाके अन्तरालरूप क्षेत्र वायव्यकोने में उदित होकर (उदीचि पाइणमागच्छंति) उदीचीन प्राचीन दिशाओं के अन्तरालरूप क्षेत्र ईशान कोने में क्रम से अस्त होते हैं क्या ? इन प्रश्नों का स्वीकारात्मक उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि ' हंता गोयमा ! ' हा, गौतम ! जैसा तुमने प्रश्न [illegible] है वह वैसा ही है अर्थात सत्य है– जम्बूद्वीप में दो

दाहिणमागच्छंति " અગ્નિકોણમાં (પૂર્વ અને દક્ષિણ વચ્ચેના ખૂણામાં) શું અસ્ત પામે છે ? અથવા " पाईण–दाहिणमुग्गच्छ " શું અગ્નિકોણમાં ઉદય પામીને " दाहिण पडीणमागच्छंति " નૈઋત્ય કોણમાં (દક્ષિણ અને પશ્ચિમ વચ્ચેના ખૂણામાં) અસ્ત પામે છે? અથવા " दाहिणपडीणमुगच्छ " નૈઋત્ય કોણમાં ઉદય પામીને "पडीणमुदीणमागच्छंति " શું વાયવ્ય કોણમાં અસ્ત પામે છે? અથવા " पडीण, उदीणमुग्गच्छ " શું વાયવ્ય કોણમાં ઉદય પામીને " उदीचि पाइणमागच्छंति " ઇશાનકોણમાં અસ્ત પામે છે ?

આ પ્રશ્નોનો હકારમાં જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે–" हंता, गोयमा ! " હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે–જંબૂદ્વીપમાં બે સૂર્યો છે. તેઓ ઇશાનકોણમાં (પૂર્વ અને ઉત્તર દિશા વચ્ચેના ખૂણામાં) ઉદય પામીને

खलु द्वीपे 'सूरिया' सूर्यौ 'उदीची-पाइण मुग्गच्छ' उदीचीन-प्राचीनं दिगन्तरम् ईशानकोणम् उद्गत्य उदयं प्राप्य 'जाव-उदीच-पाईण मागच्छंति' यावत्-उदीचीन-प्राचीनम् आगच्छतः क्रमेणास्तं यातः किम्, यावत्करणात्- 'प्राचीन-दक्षिणम् 'अग्निकोणम्' आगच्छतः प्राचीन-दक्षिणम् उद्गत्य (उदयं प्राप्य) दक्षिण-प्रतीचीनम् (नैर्ऋत्यकोणम्) आगच्छतः दक्षिण-प्रतीचीनम् उद्गत्य (उदयं प्राप्य) प्रतीचीन-उदीचीनम् (वायव्यकोणम् आगच्छतः, प्रतीचीन-उदीचीनमुद्गत्य' 'उदयं प्राप्य' इति संग्राह्यम्।

अत्रोद्गमनमस्तगमनञ्च सूर्यस्य द्रष्टृजनापेक्षया बोध्यम् तथाच येषां द्रष्टृणाम् उपर्युक्तौ सूर्यौ अदृश्यौ भूत्वा दृश्यौ भवतः, ते द्रष्टारः तौ उद्गतौ

सूर्य हैं। वे उदीचीन प्राचीन दिशा के अन्तरालरूप ईशान कोण में उदय को प्राप्त होकर 'जाव' यावत् 'उदीणपाईण मागच्छंति' उदीचीन प्राचीन दिशा के अन्तराल रूप क्षेत्र ईशानकोण में क्रम से अस्त होते हैं यहां (यावत्) शब्द से (प्राचीनदक्षिणमागच्छतः, प्राचीन दक्षिण मुद्गत्य दक्षिणप्रतीचीनमागच्छतः दक्षिणप्रतीचीनमुद्गत्य प्रतीचीनं मुदीचीनं आगच्छतः, प्रतीचीनउदीचीनमुद्गत्य (इस पूर्वोक्त पाठ का ही संग्रह किया है। उत्तर दिशा के पास का जो प्रदेश है वह उदीचीन, पूर्वदिशा के पास का जो प्रदेश है वह प्राचीन, उत्तर औ पूर्वदिशा के बीच का जो भाग है वह ईशानकोण, पूर्व और दक्षिणदिशा के बीचका जो भाग है वह अग्नेयकोण, दक्षिण और पश्चिम के बीच का जो भाग है वह नैऋत्यकोण है तथा पश्चिम और उत्तरदिशा का जो बीच का भाग है वह वायव्यकोण है। अमुक समय में सूर्य उदित होता है और अमुक समय में वह अस्त होता है ऐसा जो सूर्य के उदय और अस्त

"जाव" યાવત્ "उदीणपाईणमागच्छंति" ક્રમશઃ ઇશાનકોણુ પર્યન્તના ક્ષેત્ર-માં અસ્ત પામે છે. અહીં 'जाव' (યાવત્ પદથી નીચેના પૂર્વોક્ત પાઠનો સમાવેશ કરાયો છે. "प्राचीन दक्षिणमागच्छतः, पाचीनदक्षिणमुदुंगत्य दक्षिण प्रतीचीनमागच्छतः, दक्षिणप्रतीचीनमुद्गत्य प्रतीचीनमुदीचीनं आगच्छतः, प्रतीचीन उदीचीनमुद्गत्य" ઉત્તરદિશાની પાસેનો જે પ્રદેશ છે તેને (उदीचीन.) અને પૂર્વદિશાની પાસેના પ્રદેશને (प्राचीन) કહેવામાં આવેલ છે. ઉત્તર અને પૂર્વદિશા વચ્ચે ઈશાનકોણુ છે, પૂર્વ અને દક્ષિણુ દિશા વચ્ચે અગ્નિકોણુ છે, દક્ષિણુ અને પશ્ચિમ વચ્ચે નૈઋત્ય કોણુ છે અને પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશા વચ્ચે વાયવ્ય કોણુ છે.

(અમુક સમયે સૂર્ય ઉગે છે અને અમુક સમયે સૂર્ય આથમે છે, આ પ્રમાણે સૂર્યના ઉદય અને અસ્ત વિષેનું જે કથન છે, તે કથન સૂર્યને દેખ-

इति व्यवहरन्ति, येषां तु दृश्यौ भूत्वा अदृश्यौ भवतस्ते तौ अस्तं गतौ इति व्यवहरन्ति इति तयोरुदयास्तमययोः द्रष्टृजनसापेक्षतयाऽनियतत्वमवसेयम् ।

उक्तञ्च—" जह जह समये समये पुरओ संचरइ भक्खरो गयणे,
तह तह इओ वि नियमा जासइ रयणीय भावत्थो,
एवं च सया नराणं उदयत्थमणाइं होंतिऽनिययाइं,
सयदेस भेए कस्सइ किंची ववदिस्सइ नियमा,

होने का व्यवहार होता है वह सूर्य को देखने वाले मनुष्यों की अपेक्षा होता है ऐसा जानना चाहिये। कारण की समग्र-भूमण्डल पर सूर्य के उदय होने का और अस्त होने का समय नियत नहीं है। अच्छी तरह से विचार किया जाय तो दोनों ही सूर्य लोगों के समक्ष सदा उपस्थित ही रहते हैं,परन्तु जब कोई सूर्य-आवारक द्रव्य सूर्यों की आड़में आजा ता है तब 'अमूक देशके मनुष्य उन्हें देख नहीं पाते अतःउनकी दृष्टि के अनुसार सूर्य अस्त हो गया ऐसा व्यवहार होता है। और जब वह आवारकद्रव्य उनके आड़े नहीं आता है तब अमुक देश के मनुष्य सूर्य को देखते हैं तो वे कहते हैं कि सूर्य उदित हो गया। इस तरह "उपर्युक्त सूर्य अदृश्य होकर जब दर्शक जनों उसको देखते हैं तो उनमें उदय हो गये ऐसा व्यवहार होता है और जब दृश्य होकर वे दर्शक जनों की दृष्टि से ओझल हो जाते है तब अस्त हो गये ऐसा उनमें व्यवहार होता है) सूर्यों के उदय अस्त का यह व्यवहार उनके दर्शक जनों की अपेक्षा वाला होने के कारण अनियत जानना चाहिये।

નારા મનુષ્યોની અપેક્ષાએ કરવામાં અવેલ છે, એમ સમજવું. કારણ કે સમસ્ત ભૂમંડળ ઉપર સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત થવાનો કોઇ નિયત સમય નથી. જો બરાબર વિચાર કરવામાં અવેતો બન્ને સૂર્યો લોકોની સમક્ષ સદા ઉપસ્થિત (મોજૂદ) જ રહે છે. પરન્તુ જ્યારે કોઇ આવારક (આચ્છાદિત કરનારૂં) દ્રવ્ય સૂર્યોની આડે આવી જાય છે, ત્યારે અમુક દેશના લોકો તેમને દેખી શકતા નથી. તેથી તેઓની દૃષ્ટિએ (સૂર્ય અસ્ત પામી ગયો,) એવો વ્યવહાર થાય છે. પણ જ્યારે તે આવરક દ્રવ્ય ત્યાંથી દૂર થઈ જાય છે ત્યારે તે લોકો તેને દેખી શકે છે, અને કહે છે કે (સૂર્યનો ઉદય થઇ ગયો.) આ રીતે (ઉપર્યુક્ત સૂર્ય અદૃસ્ય થઇને ફરીથી જ્યારે દર્શકોની નજરે પડે છે ત્યારે તેઓ કહે છેકે (સૂર્યનો ઉદય થયો) અને પહેલાં દૃશ્ય હોય એવો સૂર્ય જ્યારે દર્શકોથી અદૃસ્ય બને ત્યારે દર્શકો કહે છે કે (સૂર્ય અસ્ત પામ્યો.) સૂર્યના ઉદય-અસ્તનો આ વ્યવહાર તેના દર્શકોની અપેક્ષાએ જ કરાયો છે એમ સમજવું. અને તેથી જ તેને અનિયત સમજવો.

सइ चेव य निद्दिट्ठो भद्दमुहुत्तो कमेण सव्वेसिं केसिं,
चीदाणिं पिय विसयपमाणे रवी जेसिं " इत्यादि ।

छाया-" यथा यथा समये समये पुरतः सञ्चरति भास्करो गगने,
तथा तथा इतोऽपि नियमाद् जायते रजनी च भावार्थः,
एवञ्च सदा नराणामुदया-स्तम (य) नानि भवन्ति अनियतानि,
स्वकदेशभेद कस्यचित् किञ्चिद् व्यपदिश्यते, नियमात्,
सकृदेव च निर्दिष्टः भद्रमुहूर्तः क्रमेण सर्वेषां केषा-
ञ्चिदिदानीमपि च विषयप्रमाणे रविर्येषाम् ' इति ।

एतावता सूत्रेण रवेश्चतसृष्वपि दिक्षु गमनं प्रतिपादितं, तेन यत्तु 'सूर्यः पश्चिमसमुद्रं प्रविश्य, पातालेन गमनं कृत्वा समुद्रे उदेति' इत्युक्तं तदपास्तम् ॥१॥

कहा भी है—समय २ पर जैसे २ सूर्य आगे २ आकाश में गति करता हुआ चलता है, उसी तरह से इस तरफ भी रात्रि होती चली आती है यह बात सत्य है। अतःजब इस प्रकार से है कि सूर्य की गति ऊपर ही उसके उदित होने का और अस्त होने का व्यवहार निर्भर है, तो फिर मनुष्यों के हिसाब से उनका उदित और अस्त होना ये दोनों बातें अनियमित हैं। इत्यादि। सूर्य चारों दिशाओं में गमन करता है आकाश में सूर्य समस्त दिशाओ में फिरता है-यह बात इस मूल सूत्र द्वारा प्रकट की गई है, तो जो लोग ऐसा मानतेहैं कि (सूर्य पश्चिम के समुद्र में प्रविष्ट होकर पाताल से गमन करता हुआ पूर्वसमुद्र में उदित होता है) उनका यह कथन योग्य नहीं है क्यों कि सूर्य की गति चारों दिशाओ में होती है यह बात पूर्वोक्त सूत्र से प्रकट की गई है ॥सू०१॥

કહ્યું પણ છે—સમય સમય પર જેમ જેમ સૂર્ય આકાશમાં આગળને આગળ ગમન કરે છે, તેમ તેમ તે તરફ પણ રાત્રિ થતી જાય છે, એ વાત સત્ય છે આરીતે જો સૂર્યની ગતિ ઉપર જ તેના ઉદય અને અસ્ત થવાનો વ્યવહાર નિર્ભર હોય, તો મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ તેમનો ઉદય અને અસ્ત થવાની વાતો અનિયમિત જ છે.

(સૂર્ય ચારે દિશામાં ગમન કરે છે-આકાશમાં સૂર્ય સમસ્ત દિશાઓમાં ફરે છે,) આ વાત મૂળસૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે.

આ કથન દ્વારા લોકોની નીચેની માન્યતાઓનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે- (સૂર્ય પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પ્રવેશીને પાતાલમાં ગમન કરીને પૂર્વ સમુદ્રમાં ઉદય પામે છે.) આ માન્યતાનું એ સૂત્રદ્વારા ખંડન કરાયું છે, કારણ કે સૂર્યની ગતિ ચારે દિશામાં થાય છે,એવું પૂર્વોક્ત સૂત્રદ્વારા પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.॥સૂ૧॥

मूलम्—" जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे दिवसे हवइ, तयाणं उत्तरड्ढेऽवि दिवसे भवइ, जयाणं उत्तरड्ढेऽवि दिवसे भवइ, तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं राई भवई ? हंता, गोयमा ! जयाणं जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे वि दिवसे जाव-राई भवइ जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमे णं दिवसे भवइ, तयाणं पच्चत्थिमेण वि दिवसे भवइ, जयाणं पच्च-त्थिमेणं दिवसे भवइ, तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वं-यस्स उत्तरदाहिणेणं राई भवइ ? हंता, गोयमा ! जयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरपुरत्थिमेणं दिवसे जाव – राई भवइ जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे उक्कोसए अट्ठारस-मुहुत्ते दिवसे भवइ, तयाणं उत्तरड्ढे वि उक्कोसए अट्ठारस-मुहुत्ते दिवसे भवइ, जयाणं उत्तरड्ढे उक्कोसए अट्ठारस मुहुत्ते दिवसे भवइ, तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पुरत्थिम—पच्चत्थिमेणं जहन्निया दुवालसमुहुत्ता राई भवइ ? हंता, गोयमा ! जयाणं जंबुद्दीवे दीवे जाव—दुवालसमुहुत्ता राई भवइ, जयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पुरत्थिमे उक्कोसए अट्ठारस मुहुत्ते दिवसे भवइ, तयाणं जंबुद्दीवे दीवे पच्चत्थि-मेण वि उक्कोसेणं अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ, जयाणं पच्चत्थिमेणं उक्कोसिए अट्ठारस मुहुत्ते दिवसे भवइ, तया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे उत्तरे दुवालसमुहुत्ता जाव–राई

भवइ ? हंता, गोयमा ! जाव-भवइ, जयाणं भंते! जंबु-दीवे दीवे दाहिणड्ढे अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ, तयाणं उत्तरे अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ, जयाणं उत्तरड्ढे अट्ठारसमुहुत्ता णंतरे दिवसे भवइ, तयाणं जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं पच्चत्थिमेणं साइरेगा दुवालसमुहुत्ता राई भवइ? हंता, गोयमा! जया णं जंबु-दीवे दीवे जाव राई भवइ, जयाणं भंते! जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं अट्ठारसमुहुत्ताणंनरे दिवसे भवइ, तयाणं पच्चत्थिमेणं अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ, जयाणं पच्चत्थिमेणं अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ, तयाणं जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणे साइरेगदुवालसमुहुत्ता राई भवइ ? हंता, गोयमा ! जाव-भवइ, एवं एएणं कमेण ओसारेयव्वं, सत्तरस मुहुत्ते दिवसे तेरससमुहुत्ता राई भवइ, सत्तरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साईरेगा तेरसमुहुत्ता राई, सोलसमुहुत्ते दिवसे चोद्दसमुहुत्ता राई, सोलसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेगचउद्दसमुहुत्ता राई, पण्णरसमुहुत्ते दिवसे पन्नरसमुहुत्ता राई, चोद्दसमुहुत्ते दिवसे सोलसमुहुत्ता राई, चोद्दसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेगा सो-लसमुहुत्ता राई, तेरसमुहुत्ते दिवसे सत्तरसमुहुत्ता राई, तेर-समुहुत्ताणंतरे दिवसे साईरेगा सत्तरसमुहुत्ता राई, जयाणं जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे जहन्नए दुवालसमुहुत्ते दिवसे

भवइ, तयाणं उत्तरड्ढे वि, जयाणं उत्तरड्ढे तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिम–पच्चत्थिमेणं उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ? हंता, गोयमा! एवं चेव उच्चारेयव्वं, जाव-राई भवइ, जयाणं भंते ? जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं जहन्नए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ, तयाणं पच्चत्थिमेणं वि, जयाणं पच्चत्थिमेणं वि, तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ ? हंता. गोयमा ! जाव राई भवइ ॥ सू० २ ॥

छाया–यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे दिवसो भवति तदा खलु उत्तरार्धेऽपि दिवसो भवति, यदा खलु उत्तरार्धेऽपि दिवसोभवति, तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्य–पश्चिमे खलु रात्रिर्भवति ? हन्त, गौतम ! यदा जम्बू-

---

(जयाणं भंते !) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(जया णं भंते ! जंबुदीवे दीवे दाहिणड्ढे दिवसे हवइ) हे भदन्त ! जब जंबूद्वीप में दक्षिणार्ध में दिन होता है (तयाणं उत्तरड्ढे वि दिवसे भवइ) तब उत्तरार्ध में भी दिवस होता है। और (जयाणं उत्तरड्ढेऽवि दिवसे भवइ, तया णं जंबूद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमे णं राई हवइ) जब उत्तरार्ध में भी दिवस होता है तब

" जयाणं भंते ! " ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ–(जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे दाहिणड्ढे दिवसेहवइ) હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં દિવસ હોય છે, (तया णं उत्तरड्ढे वि दिवसे भवइ) ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ શું દિવસ હોય છે ? અને (जयाणं उत्तरड्ढेऽवि दिवसे भवइ, तयाणं जंबूद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं राई हवइ) જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ દિવસ હોય છે, ત્યારે જંબૂદ્વીપમાં સુમેરુ

द्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धेऽपि दिवसः, यावत्-रात्रिर्भवति, यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये दिवसो भवति तदा पश्चिमेऽपि दिवसो भवति, यदा खलु पश्चिमे दिवसो भवति तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तर-दक्षिणे रात्रिर्भवति? हन्त, गौतम ! यदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरपौरस्त्ये

जंबूद्वीप में सुमेरु पर्वत की उत्तरदिशा तरफ और पश्चिम दिशा तरफ रात्रि होती हैं ? (हंता, गोयमा जया णं जबुदीवे दीवे दाहिणड्ढे वि दिवसे जाव राई भवई) हां गौतम ! इसी तरह से होता है-जब जंबूद्वीप नामके द्वीप में दक्षिणार्ध में भी दिवस होता है तब यावत् रत्रि होती है। (जया णं भंते ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमे णं दिवसे भवइ) हे भदन्त ! जिस समय जंबूद्वीप नामके द्वीप में मंदर पर्वत की पूर्वदिशा तरफ दिवस होता है (तया णं पच्चत्थिमेण वि दिवसे भवइ) तब पश्चिम दिशा तरफ भी दिवस होता है और (जया णं पच्चत्थिमेणं दिवसे भवइ, तया णं जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं राई भवइ) जब पश्चिम दिशा तरफ दिवस होता है,तब जम्बूद्वीप में मंदर पर्वत की उत्तर दक्षिण दिशा तरफ रात्रि होती है ? क्या ? (हंता, गोयमा ! जया णं जंबुदीवे दीवे मंदरपुरत्थिमे णं दिवसे जाव राई भवई) हां, गौतम ! इसी तरह से होता है-तब यावत् रत्रि

પર્વતની ઉત્તર દિશા તરફ અને પશ્ચિમ દિશા તરફ શું રાત્રિ હોય છે (हंता, गोयमा !-जयाणं जंबुदीवे दीवे दाहिणड्ढे वि दिवसे जाव राई भवई) હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામના દક્ષિણાર્ધમાં દિવસ હોય છે ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ દિવસ હોય છે, (યાવત્) અને ત્યારે સુમેરુ પર્વતની ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશામાં રાત્રિ હોય છે. (जयाणं भंते ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं दिवसे भवइ) હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં દિવસ હોય છે, (तयाणं पचत्थिमेण वि दिवसे भवइ ત્યારે પશ્ચિમ દિશામાં પણ દિવસ હોય છે અને (जयाणं पचत्थिमेणं दिवसे भवइ, तयाणं जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं राई भवइ ?" જ્યારે પશ્ચિમદિશામાં દિવસ હોય છે, ત્યારે જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં શું રાત્રિ હોય છે ? (हंता गोयमा) હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે, "जयाणं जंबुदीवे दीवे मंदरपुरत्थिमेणं दिवसे जाव राई भवई"

दिवसः, यावत्-रात्रिर्भवति, यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे उत्कृष्टो ऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति, तदा उत्तरार्धेऽपि उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति, यदा उत्तरार्धे उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति तदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पौरस्त्य-पश्चिमे जघन्यिका द्वादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति ? हन्त, गौतम ! यदा जम्बूद्वीपे द्वीपे यावत्-द्वादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति, यदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य

होती है (जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ,तयाणं उत्तरड्ढे वि उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ) हे भदन्त ! जब जंबूद्वीप नाम के द्वीप में दक्षिणार्ध में ज्यादा १८ अठारह मुहूर्त का दिवस होता है,तब उत्तरार्ध में भी अधिक से अधिक १८अठारह मुहूर्त का दिन होता है,और (जया णं उत्तरड्ढे उक्कोसएअट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ, तया णं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं जहन्निया दुवालसमुहुत्ता राई भवई) जब उत्तरार्ध में सब से बड़ा अठारह मुहूर्त्त का दिन होना है तब जंबूद्वीप नामके द्वीप में मंदरपर्वत की पूर्व पश्चिम दिशा तरफ सब से कमती प्रमाणवाली बारहमुहूर्त्त की रात्रि होती है क्या ? (हंता गोयमा ! जया णं जंबुद्दीवे दीवे जाव दुवालसमुहुत्ता राई भवइ) हां, गौतम ! इसी तरह से होता है। जंबूद्वीप नामके द्वीपमें यावत् बारह मुहूर्त्तकी रात्रि होती है।(जयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पुरत्थिमे

જ્યારે જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં દિવસ હોય છે, ત્યારે પશ્ચિમ દિશામાં પણ દિવસ હોય છે (યાવત્) અને ત્યારે મંદર પર્વતની ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં રાત્રિ હોય છે, (जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ, तयाणं उत्तरड्ढे वि उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ !) હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં વધારેમાં વધારે અઢાર મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે, ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ શું વધારે ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનો જ દિવસ હોય છે ! અને (जयाणं उत्तरड्ढे उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ, तयाणं जंबुद्दीवे मंदरस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं जहन्नियो दुवालसमुहुत्ता राई भवई ?) જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં સૌથી મોટો દિવસ ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનો થાય છે, ત્યારે શું જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વ પશ્ચિમ દિશામાં સૌથી નાની બાર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે ! " हंता गोयमा! जयाणं जंबुद्दीवे दीवे जाव दुवालसमुहुत्ता राई भवइ) હા ગૌતમ ! જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં મોટામાં મોટો દિવસ ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનો થાય છે, ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ મોટામાં મોટો દિવસ ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનો થાય છે, અને ત્યારે મંદર પર્વતની પૂર્વ તથા પશ્ચિમે

पौरस्त्ये उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति, तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे पश्चिमेऽपि उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति, यदा पश्चिमे उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो-भवति, तदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे उत्तरे द्वादशमुहूर्ता यावत्–रात्रिर्भवति ? हन्त, गौतम ! यावत्–भवति, यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे अष्टा-

---

उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ, तया णं जंबुद्दीवे दीवे पच्च-त्थिमेणं वि उक्कोसेणं अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ) हे भदन्त ! जब जंबूद्वीप नामके द्वीप में मंदरपर्वत की पूर्वदिशा तरफ अधिक से अधिक अठारह मुहूर्त्त का दिन होता है, तब जंबूद्वीप में पश्चिम दिशा की तरफ भी अधिक से अधिक अठारह मुहूर्त का दिवस होता है। और (जया णं पच्च-त्थिमे णं उक्कोसिए अट्ठारस्समुहुत्ते दिवसे भवइ, तया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे उत्तरे दुवालसमुहुत्ता जाव राई भवइ) जब पश्चिम दिशा की तरफ अधिक से अधिक अठारह मुहूर्त्त का दिन होता है तब हे भदन्त ! जंबुद्वीप में उत्तरार्ध में सब से कम बारह मुहूर्त्त की रात्रि होती है क्या ? (हंता, गोयमा जाव भवइ) हां, गौतम ! इसी तरह से यावत् सब से कम बारह मुहूर्त्त की रात्रि होती है। (जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ) हेभदन्त ! जब जम्बूद्वीप

નાનામાં નાની રાત્રિ ૧૨ બાર મુહૂર્તની થાય છે.

(जयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पुरत्थिमे उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवई तयाण' जंबुद्दीवे दीवे पच्चत्थिमेण' वि उक्कोसेण' अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ ?) હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વદિશા તરફ લાંબામાં લાંબો ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે, ત્યારે જંબૂદ્વીપમાં પશ્ચિમ દિશા તરફ પણ શું લાંબામાં લાંબો ૧૮અઢાર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે? અને (जयाण' पच्चत्थिमे ण' उक्कोसिए अट्ठारसमुहु दिवसे भवइ, तयाण' भंते जंबुद्दीवे दीवे उत्तरे दुवालसमुहुत्ता जाव राई भवइ !) જ્યારે પશ્ચિમ દિશામાં લાંબામાં લાંબો દિવસ ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનો હોય છે, ત્યારે શું જંબૂદ્વીપના ઉત્તરાર્ધમાં નાનામાંનાની રાત્રિ ૧૨બાર મુહૂર્તની હોય છે ? (हंता, गोयमा ! जावभवइ) હા, ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપના ઉત્તરાર્ધમાં ટૂંકામાં ટૂંકી ૧૨ બાર મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે, ત્યાં સુધીનું સમસ્ત કથન સત્ય છે. (जया ण' भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे अट्ठारसमुहुत्ताण'तरे दिवसे भवइ, तया ण' उत्तरे अट्ठारसमुहुत्ताण'तरे दिवसे भवइ)

दशमुहूर्तानन्तरो दिवसो भवति, तदा उत्तरे अष्टादशमुहूर्तानन्तरो दिवसो भवति, यदा उत्तरे अष्टादशमुहूर्तानन्तरो दिवसो भवति, तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये, पश्चिमे सातिरेका द्वादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति ? हन्त, गौतम ! यदा जम्बूद्वीपे द्वीपे यावत्–रात्रिर्भवति, यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये अष्टादशमुहूर्तानन्तरो दिवसो भवति, तदा पश्चिमे अष्टादशमुहूर्तानन्तरो दिवसो भवति, यदा पश्चिमे अष्टादशमुहूर्तान्तरो दिवसो भवति तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तर–दक्षिणे सातिरेकद्वादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति ?

नामके द्वीप में दक्षिणार्ध में अठारह मुहूर्त्त से कुछ कम दिवस होता है (तयाणं उत्तरे अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ) तब उत्तरार्ध में अट्ठारह मुहूर्त्त से कुछ कम दिवस होता है। और (जयाणं उत्तरड्ढे अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ, तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं पच्चत्थिमेणं साइरेगा दुवालसमुहुत्ता राई भवइ) जब उत्तरार्ध में अठारह मुहूर्त्त से कुछ कम दिन होता है तब जम्बूद्वीप नाम के द्वीपमें मंदरपर्वत की पूर्व और पश्चिम की ओर बारह मुहूर्त्तसे कुछ अधिक लंबी रात होती है क्या ? (हंतागोयमा ! जया णं जंबुद्दीवे दीवे जाव राई भवइ) हां गौतम ! इसी तरह से होता है–जम्बूद्वीप में यावत् रात्रि होती है। (जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवें मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमे णं अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ, तया णं पच्चत्थिमेणं अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ) हे भदन्त ! जिस समय जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वतकी पूर्वदिशा तरफ अठारह मुहूर्त से कुछ कम दिवस होता

હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં ૧૮ અઢારમુહૂર્તથી ટૂંકો દિવસ થાય છે, ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ દિવસ ૧૮અઢાર મુહૂર્ત કરતાં ટૂંકો દિવસ થાય છે ? અને(जयाणं उत्तरड्ढे अट्ठारस मुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ, तया णं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमे णं पच्चत्थिमे णं साइरेगा दुवालसमुहुत्ता राई भवई) જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં ૧૮ અઢાર મુહૂર્ત કરતાં ટૂંકો દિવસ થાય છે, ત્યારે શું જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ બાર મુહૂર્ત કરતાં પણ લાંબી રાત્રિ થાય છે ? (हंता गोयमा ! जया णं जंबुद्दीवे दीवे जाव राई भवइ) હા, ગૌતમ ! એવું બને છે—જ્યારે જંબૂદ્વીપમાંથી શરૂકરીને બાર મુહૂર્ત કરતાં લાંબી રાત્રિ થાય છે ત્યાં સુધીનું કથન ગ્રહણ કરવું. (जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ, तया णं पच्चत्थिमेणं अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवई) હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વાદિશા તરફ અઢાર મુહુર્ત કરતાં ટૂંકો દિવસ

हन्त, गौतम ! यावत्-भवति, एवम् एतेन क्रमेण अवसारयितव्यम्, सप्तदशमुहूर्तो दिवसः, त्रयोदशमुहूर्ता रात्रिर्भवति, सप्तदशमुहूर्तानन्तरो दिवसः, सातिरेका त्रयोदशमुहूर्ता रात्रिः, षोडशमुहूर्तो दिवसः, चतुर्दशमुहूर्ता रात्रिः, षोडशमुहूर्तानन्तरो दिवसः, सातिरेका चतुर्दशमुहूर्ता रात्रिः, पञ्चदशमुहूर्तो दिवसः, पञ्चदशमुहूर्ता

है, तब पश्चिम दिशा तरफ अठारह मुहूर्त्त से कुछ कम दिवस होता है। और (जया णं पच्चत्थिमेणं अट्ठारस मुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ, तया णं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणे साइरेगदुवालसमुहुत्ता राई भवइ) जब पश्चिम दिशा तरफ अठारहमुहूर्त्त से कुछ कम दिवस होता है तब जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मंदर पर्वत की उत्तर दिशातरफ बारह मुहूर्त्तों से कुछ अधिक लंबी-बडी रात्रि होती है क्या ? (हंता गोयमा ! जाव भवइ) हां गौतम ! इसी तरह से यावत् बारह मुहूर्त्तों से कुछ अधिक लंबी रात्रि होती है। (एवं एएणं कमेण ओसारेयव्वं) इसी तरह इसी क्रम से दिवस का प्रमाण कम करना चाहिये और रात्रिका प्रमाण बढाना चाहिये। जब (सत्तरसमुहुत्ते दिवसे तेरसमुहुत्ता राई भवइ) सत्तरह मुहूर्त्त का दिवस होगा तब तेरह मुहूर्त्त की रात्रि होगी। (सत्तरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेगा, तेरसमुहुत्ताराई, सोलसमुहुत्ते दिवसे; चोद्दस मुहुत्ता राई, सोलस

થાય છે, ત્યારે શું મંદર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં પણ અઢાર મુહૂર્ત કરતાં ટૂંકો દિવસ થાય છે ? અને (जयाणं पच्चत्थिमे णं अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ तया णं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणे साइरेगदुवालस-मुहुत्ता राईभवइ ?) જ્યારે પશ્ચિમ દિશામાં અઢાર મુહૂર્ત કરતાં ટૂંકો દિવસ થાય છે, ત્યારે શું જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના મંદર પર્વતની ઉત્તર દક્ષિણ તરફ બાર મુહૂર્ત કરતાં લાંબી રાત્રી થાય છે ? (हंता, गोयमा ! जाव भवइ) હા, ગૌતમ એવું બને છે. અહીં ઉપરોક્ત બાર મુહૂર્ત કરતાં લાંબી રાત્રી થાય છે, ત્યાં સુધીનું કથન ગ્રહણ કરવું. (एवं एएणं कमेण ओसारेयव्वं) એજ રીતે એજ ક્રમથી દિવસનું પ્રમાણ ઓછું. કરવું જોઇએ અને રાત્રિનું પ્રમાણ વધારવું જોઇએ જ્યારે (सत्तरसमुहुत्ते दिवसे तेरस मुहुत्ता राई भवइ) જ્યારે સત્તર મુહૂર્તનો દિવસ થાય ત્યારે તેર (૧૩) મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. (सत्तरस मुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेगा, तेरसमुहुत्ता राई, सोलसमुहुत्ते दिवसे, चोद्दसमुहुत्ता राई, सोलस-

रात्रिः पञ्चदशमुहूर्तानन्तरो दिवसः सातिरेका पञ्चदशमुहूर्ता रात्रिः, चतुर्दशमुहूर्तो दिवसः षोडशमुहूर्ता रात्रिः, चतुर्दशमुहूर्तानन्तरो दिवसः, सातिरेका षोडशमुहूर्ता रात्रिः त्रयोदशमुहूर्तो दिवसः सप्तदशमुहूर्ता रात्रिः, त्रयोदशमुहूर्तानन्तरो दिवसः, सातिरेका सप्तदशमुहूर्ता रात्रिः। यदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे

मुहुत्ताणंतरे दिवसे, साइरेगा चउद्दस मुहुत्ता राई) जब सत्तरह मुहूर्त्त से भी कुछ कम दिवस होता है,तब तेरह मुहूर्त्त से भी कुछ अधिक रात्रि होती है। और जब सोलह मुहूर्त्त का दिवस होता है तब १४ चौदह मुहूर्त्त की रात्रि हो जाती है। जब सोलह मुहूर्त्त से कुछ कम दिवस होता है तब रात्रि कुछ अधिक चौदह मुहूर्त्त की हो जाती है। (पण्णरस मुहुत्ते दिवसे, पण्णरसमुहुत्ता राई) जब पन्द्रह मुहूर्त्त का दिवस होता है तब पन्द्रह मुहूर्त्त की रात्रि होती है। (पण्णरस मुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेगा पण्णरसमुहुत्ता राई) पन्द्रह मुहूर्त्त से कुछ कम जब दिवस होता है, तब कुछ अधिक पन्द्रह मुहूर्त्त की रात्रि होती है। (चोद्दसमुहुत्ते दिवसे, सोलसमुहुत्ता राई) जब चौदह मुहूर्त्त का दिवस होता है तब सोलह मुहूर्त्त की रात्रि होती है। (चोद्दसमुहुत्ताणंतरे दिवसे, साइरेगा सोलहमुहुत्ता राई) जब चौदह मुहूर्त्त से कुछ कम का दिन होता है तब रात्रि कुछ अधिक सोलह मुहूर्त्त की होती है। (तेरसमुहुत्ते दिवसे, सत्तरसमुहुत्ता राई) जब तेरह मुहूर्त्त का दिवस होता है तब

मुहुत्ताणंतरे दिवसे, साइरेगा चउद्दसमुहुत्ता राई) જ્યારે સત્તર મુહૂર્ત કરતાં પણ કંઈક ટૂંકો દિવસ થાય છે, ત્યારે તેર (તેર) મુહૂર્ત કરતાં કંઈક વધારે સમયની રાત્રિ થાય છે, જ્યારે સોળ મુહૂર્ત નો દિવસ થાય છે, ત્યારે ચૌદ મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે, જ્યારે સોળ મુહૂર્ત કરતાં પણ કંઈક ઓછા સમયનો દિવસ હોય છે ત્યારે ચૌદ મુહૂર્તથી કંઈક વધારે સમયની રાત્રિ થાય છે. (पण्णरसमुहुत्ते दिवसे पण्णरसमुहुत्ता राई) જ્યારે ૧૫ પંદર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે, ત્યારે પંદર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. (पण्णरसमुहुताणंतरे दिवसे साइरेगा पण्णरसमुहुत्ता राई) જ્યારે પંદર મુહૂર્તથી કંઈક ટૂંકો દિવસ હોય છે, ત્યારે રાત્રિ પંદર મુહૂર્તથી કંઈક લાંબી હોય છે, (चोद्दसमुहुत्ते दिवसे, सोलस मुहुत्ताराई)જ્યારે ૧૪ચૌદ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે, ત્યારે ૧૬સોળ મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. (चोद्दसमुहुत्ताणंतरे दिवसे, साइरेगा सोलस मुहुत्ता राई) જ્યારે દિવસ ચૌદ મુહૂર્ત કરતાં કંઈક ટૂંકો થાય છે, ત્યારે રાત્રિ સોળ મુહૂર્ત કરતાં

[illegible] द्वादशमुहूर्तो दिवसो भवति, तदा उत्तरार्धेऽपि, यदा उत्त-
[illegible] मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्य-पश्चिमे उत्कृष्टिका अष्टाद-
[illegible] हन्त, गौतम ! एवं चैव उच्चारयितव्यम्, यावत्-रात्रिर्भ-
[illegible] यदा भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये जघन्यको द्वादश-

सत्तरह मुहूर्त्त की रात्रि होती है। (तेरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे, साइरेगा [illegible] मुहुत्ता राई) और जब तेरह मुहूर्त्त से कुछ कम दिवस का प्रमाण [illegible] है तब रात्रि का प्रमाण कुछ अधिक सत्तरह मुहूर्त्त का हो जाता है। (जया णं जंबूदीवे दीवे दाहिणड्ढे जहण्णए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ, तया णं उत्तरड्ढे वि, जया णं उत्तरड्ढे तया णं जंबूदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिम पच्चत्थिमेणं उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ) हे भदन्त ! जब जंबूद्वीप नामके द्वीप में दक्षिणार्ध में सब से कम बारह मुहूर्त्त का दिवस होता है, तब उत्तरार्ध में भी ऐसा ही होता है। और जब उत्तरार्ध में ऐसा होता है, तब जंबूद्वीप नामके द्वीप में मंदर पर्वत की पूर्व पश्चिम की ओर सब से अधिक अठारह मुहूर्त्त की रात्रि होती है क्या ? (हंता, गोयमा ! एवं चेव उच्चारेयव्वं जाव राई भवइ) हां गौतम ! इसी प्रकार से होता है इसी तरह से सब कहना चाहिये यावत् रात्रि होती है। (जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं जहन्नए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ,

[illegible] છે. (તેરસમુહુત્તે દિવસે સત્તરસમુહુત્તા રાઈ) જ્યારે ૧૩ તેર [illegible] દિવસ [illegible], ત્યારે ૧૭ સત્તર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. (તેરસમુહુત્તાણંતરે [illegible] સત્તરસ મુહુત્તા રાઈ) ત્યારે દિવસ ૧૩ તેર મુહૂર્ત કરતાં થોડા [illegible], ત્યારે રાત્રિ સત્તર મુહૂર્ત કરતાં થોડી લાંબી હોય છે (जया णं जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे जहन्नए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ तयाणं उत्तरड्ढे वि [illegible] जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं उक्कोसिया अट्ठारस मुहुत्ता राई भवइ) [illegible] ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં દક્ષિણાર્ધમાં ટૂંકામાં [illegible] દિવસ થાય છે, ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ શું એમ જ બને છે? [illegible], ત્યારે શું જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વ [illegible] ૧૮ અઢાર મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે ? (हंता [illegible] राई भवइ) હે ગૌતમ! એવું જ બને [illegible] ત્યાં સુધીનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ [illegible] जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं

मुहूर्तो दिवसोभवति, तदा पश्चिमेऽपि, यदा पश्चिमेऽपि तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तर-दक्षिणे उत्कृष्टा अष्टादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति? हन्त, गौतम? यावत्-रात्रिर्भवति ॥ सू—२ ॥

टीका—अथ रवेश्चतुर्दिक्षु परिभ्रमणेऽपि तत्प्रकाशस्य प्रतिनियतदिक्पातितया रात्रिदिवसव्यवस्थां क्षेत्रभेदेन प्रतिपादयितुमाह–'जयाणं भंते !' इत्यादि । गौतमः पृच्छति– हे भदन्त ! यदा खलु 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे मध्यजम्बूद्वीपे

तया णं पच्चत्थिमे णं वि, जहा णं पच्चत्थिमेणं वि तया णं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ) हे भदन्त ! जब जंबूद्वीप नामके द्वीप में मंदरपर्वत की पूर्वदिशा की ओर सब से कम बारह मुहूर्त्त का दिवस होता है, तब पश्चिम की ओर भी वैसा ही होता है । और जब पश्चिम की ओर भी वैसा होता है, तब जंबूद्वीप नामके द्वीप में मंदर पर्वत की उत्तर दक्षिण दिशा तरफ अधिक अठारह मुहूर्त्त की रात्रि भी होती है क्या ? (हंता गोयमा ! जाव राई भवइ) हां, गौतम ! इसी प्रकार से रात्रि होती है यावत् अधिक से अधिक अठारह मुहूर्त्त की रात्रि होती है ॥

टीकार्थ— सूर्य चारों दिशाओं में भ्रमण करता है–फिर भी उसका प्रकाश प्रतिनियत दिशाओं में ही पड़ता है, इस कारण रात्रि दिवस की व्यवस्था को सूत्रकार क्षेत्र भेद द्वारा प्रतिपादन करने के लिये कहते हैं–(जया णं भंते) इत्यादि ।

जहन्नए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ, तया णं पच्चत्थिमे णं वि, जया णं पच्चत्थिमेणं वि तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तर दाहिणेणं उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ) હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મંદર પર્વતની પૂર્વ દિશા તરફ ટૂંકામાં ટૂંકો ૧૨ બાર મુહૂર્તનો દિવસ થાયછે, ત્યારે શું પશ્ચિમ તરફ એવું બને છે, અને જ્યારે પશ્ચિમ તરફ એવું બને છે ત્યારે શું જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની ઉત્તર દક્ષિણ દિશા તરફ લાંબામાં લાંબી ૧૮ અઢાર મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે? (हंता गोयमा ! जाव राई भवइ) હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે–(લાંબામાં લાંબી ૧૮ અઢાર મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે,) ત્યાં સુધીનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું.

ટીકાર્થ–સૂર્ય ચારે દિશાઓમાં ભ્રમણ કરે છે. પણ તેનો પ્રકાશ પ્રતિનિયત દિશાઓમાં જ પડે છે, તેથી રાત્રિ દિવસની વ્યવસ્થાનું ક્ષેત્રભેદ દ્વારા પ્રતિપાદન કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે–(जया णं भंते !) ઈત્યાદિ

'दाहिणड्ढे' दक्षिणार्धे दक्षिणदिग्भागे 'दिवसे हव्वइ' दिवसो भवति, 'तयाणं' तदा खलु 'उत्तरड्ढेऽवि' उत्तरार्धेऽपि उत्तरदिग्भागेऽपि 'दिवसे हवइ' दिवसो भवति 'तयाणं' तदा खलु किम् 'जंबुद्दीवे दीवे' जंबूद्वीपे द्वीपे 'मंदरस्स पव्वयस्स' मन्दरस्य पर्वतस्य 'पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं' पौरस्त्य-पश्चिमे खलु पूर्व पश्चिमभागे 'राई भवइ' रात्रिर्भवति किम्? भगवानाह-'हंता, गोयमा!' हे

गौतम स्वामी प्रभु से पूछते हैं कि हे भदन्त! जब (जंबुद्दीवे दीवे) जम्बूद्वीप नामके द्वीप में-मध्यजंबूद्वीप में (दाहिणड्ढे) दक्षिणार्ध में दक्षिणदिग्भाग में-(दिवसे भवइ) दिवस होता है, (तया णं) तब (उत्तरड्ढे वि) उत्तराधं में भी-उत्तरदिग्भाग में भी (दिवसे हवइ) दिवस होता है तो क्या उस समय (जंबुद्दीवे दीवे) मध्य जंबूद्वीप में (मंदरस्स पव्वयस्स) मन्दर पर्वत की (पुरत्थिमेणं पच्चत्थिमेणं) पूर्व और पश्चिम दिशा में पूर्वपश्चिमदिग्भाग में (राई भवइ) रात्रि होती है? इसका अभिप्राय ऐसा है कि ऊपरके सूत्रद्वारा ऐसा कहा गया है कि सूर्य चारों दिशाओं में गमन करता है-तो इससे तो यही समझा जा सकता है कि उसका प्रकाश सदा कायम फैलता रहता है-जब ऐसी बात है तो फिर कहीं रात्रि और कहीं दिवस ऐसा विभाग कैसे बन सकता है? अर्थात् नहीं बन सकता। क्यों कि इस प्रकार की मान्यता से तो सर्वत्र दिवस ही रहना चाहिये। परन्तु ऐसा तो होता नहीं है। सो इसका कारण क्या है? इसके समाधान निमित्त ऐसा कहा गया है कि यद्यपि सूर्य चारों दिशाओं में गति करता

ગૌતમસ્વામી મહાવીરપ્રભુને પૂછે છે કે-હે ભદંત! જ્યારે (जंबुद्दीवे दीवे) જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં (મધ્ય જંબૂદ્વીપમાં) (दाहिणड्ढे) દક્ષિણાર્ધમાં (દક્ષિણ દિગ્ભાગમાં પણ "दिवसे भवइ" દિવસ થાય છે? "तयाणं" ત્યારે "उत्तरड्ढे वि) શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ (दिवसे भवइ) દિવસ થાય છે) અને ત્યારે (जंबुद्दीवे दीवे) મધ્ય જંબૂદ્વીપમાં આવેલા (मंदरस्स पव्वयस्स) મંદર (સુમેરુ) પર્વતની (पुरत्थिमपच्चात्थिमेणं) પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં (પૂર્વ પશ્ચિમ દિગ્ભાગમાં) શું (राई भवइ) રાત્રિ હોય છે? ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એવું છે કે-પહેલા સૂત્રમાં એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે સૂર્ય ચારે દિશાઓમાં ભ્રમણ કરે છે. એથી તો એવું માનવાને કારણ મળે છે કે તેનો પ્રકાશ સદા સર્વત્ર ફેલાતોજ રહે છે. આવું હોવા છતાં કોઈ જગ્યાએ દિવસ અને કોઇ જગ્યાએ રાત્રી થવાનું કારણ શું છે? ખરેખર તો બધી જગ્યાએ દિવસજ હોવો જોઈએ. તો તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે-સૂર્ય

गौतम ! हन्त, सत्यम् ' जयाणं ' यदा खलु ' जम्बुदीवे दीवे ' जम्बूद्वीपे द्वीपे ' 'दाहिणड्ढे ' दक्षिणार्धे ' दिवसे ' दिवसः ' जाव-राईभवइ ' यावत्-रात्रिर्भवति, इति, यावत्करणात् 'भवति, तदा उत्तरार्धेऽपि दिवसो भवति, यदा च उत्तरार्धेऽपि दिवसो भवति, तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्स पर्वतस्य पौरस्त्यपश्चिमे ' इति संग्राह्यम् ।

रहता है फिर भी उसका प्रकाश मर्यादित है । अर्थात् उसका प्रकाश अमुक भागतक ही जाता है- आगे नहीं जाता है-इसलिये रात और दिवस का व्यवहार बन जाता है। जितनी मर्यादा तक जबतक सूर्यका प्रकाश रहता है-उतना भाग में तबतक दिवस का व्यवहार और प्रकाश वर्जित स्थान में रात्रि का व्यवहार होता है। इसी बात को क्षेत्र विभागपूर्वक इस सूत्र द्वारा प्रकट किया गया है, गौतम प्रभु से प्रश्न करते हुए पूछते हैं कि जब जम्बूद्वीप में दक्षिणार्ध में और उत्तरार्ध में दिवस होताहै-तब क्या पूर्व और पश्चिमभाग में रात्रि होती है क्या? भगवान् इसका उत्तर देते हुए गौतम से कहते हैं कि (हंता गोयमा ! हां गौतम ! (जयाणं) जब (जंबुद्दीवे दीवे) जम्बूद्वीप नामके मध्य जंबूद्वीप में (दाहिणड्ढे वि) दक्षिणार्ध में भी (दिवसे) दिवस होता हैं-तब (जाव राई भवइ) यावत् रात्रि होती है । यहां यावत्पद से (भवति तदा उतरार्धेऽपि दिवसो भवति, यदा च उतरार्धेऽपि दिवसो भवति,तदा (जम्बुद्वीपे द्वीपेमन्दरस्य पर्वतस्य पोरस्त्यपश्चिमे) इस पाठका संग्रह किया

ચારે દિશામાં ગતિ કરતો રહે છે, છતાં પણ તેનો પ્રકાશ મર્યાદિત છે-એટલે કે સૂર્યનો પ્રકાશ અમુક હદ સુધીજ જાય છે-તે હદ કરતાં આગળ જતો નથી. તે કારણે રાત્રિ અને દિવસ થાયા કરે છે. જેટલી હદમાં જ્યાં સુધી સૂર્યનો પ્રકાશ રહેછે, તેટલી હદમાં ત્યાંસુધી દિવસ રહે છે, અને પ્રકાશવિહીન સ્થાનમાં રાત્રિ હોય છે એજ વાતને ક્ષેત્ર વિભાગપૂર્વક આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. ગૌતમસ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે (જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં દિવસ હોયછે, ત્યારે શું પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં રાત્રિ હોય છે ?)

આ પ્રશ્નોનો મહાવીર પ્રભુ એવો ઉત્તર આપે છે કે (हंता गोयमा !) હા, ગૌતમ ! (जयाणं) જ્યારે (जंबुद्दीवे दीवे) જંબૂદ્વીપ નામના મધ્ય જંબૂદ્વીપના (दाहिणड्ढे वि) દક્ષિણાર્ધમાં "दिवसे" દિવસ હોય છે, ત્યારે (जाव राई भवई) યાવત્ રાત્રી હોય છે. અહીં યાવત્ પદથી (भवति तदा उत्तरार्धेऽपि) ઇત્યાદિ પાઠનો સંગ્રહ થયો છે. ઉત્તરાર્ધમાં પણ દિવસ હોય છે, ત્યારે જંબૂ-

अत्र जम्बूद्वीपे सूर्यद्वयसद्भावात् प्रश्नोत्तरसूत्रयोः युगपदेव दिग्द्वये दिवसः प्रतिपादितः यद्यप्यत्र 'दक्षिणार्धे' तथा 'उत्तरार्धे' इत्युक्तम् तथापि अर्धशब्द-स्यात्र भागमात्रार्थकतया तयोः 'दक्षिणभागे' 'उत्तरभागे' इत्यर्थोऽवसेयः अन्यथा तयोर्यथाश्रुतार्थकत्वे सम्पूर्ण एव दक्षिणार्धे उत्तरार्धे च दिवसलाभेन पूर्व-पश्चिमयोः रात्रिप्रतिपादनासङ्गत्यापत्तिः अर्धद्वयकथनेन समग्रक्षेत्रस्य परिग्रहात्, एवमग्रेऽपि दक्षिणार्धादिशब्देन दक्षिणादिदिग्भागमात्रस्यैव ग्रहणं बोध्यम्, न

गया है। तात्पर्य यह है कि जब दक्षिणार्ध में दिवस होता है-तब उतरार्ध में भी दिवस होता है। और जब उतरार्ध में दिवस रहता है तब सुमेरूपर्वत की पूर्वपश्चिम दिशा की तरफ रात्रि रहती है।

जम्बूद्वीप में सूर्यों का सद्भाव कहा गया है इसी कारण प्रश्नोत्तर एक ही साथ दो दिशाओं में दक्षिणार्ध में और उत्तरार्ध में दिवस कहा गया है। दक्षिणार्ध शब्द का अर्थ दक्षिणदिग्विभाग और उत्तरार्ध का अर्थ उत्तरदिग्भाग है। अर्ध शब्द का अर्थ यहां अमुक भाग मात्र किया गया है। इस तरह एक दक्षिणदिशा के अमुक भाग में और दूसरे उत्तरदिशा के अमुक भाग में दिवस होता है ऐसा अर्थ जानना चाहिये, न कि दक्षिण के समग्र भाग में दिवस होता है ऐसा अर्थ नहीं जानना चाहिये, कहने का तात्पर्य यह है कि दक्षिणदिशा में आये

દ્વીપમાં આવેલા મંદરપર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં રાત્રિ હોય છે. (जाव राई भवइ) માં જે (जाव) પદ આવ્યું છે તેના દ્વારા જે સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવાનો છે, તે ગ્રહણ કરીને ઉપરનો જવાબ પૂરે પૂરો લખ્યો છે) આ પ્રશ્નોત્તરનું તાત્પર્ય એ છે કે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં પણ દિવસ હોય છે અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં દિવસ હોય છે, ત્યારે સુમેરુ પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા તરફ રાત્રિ હોય છે.

જંબૂદ્વીપમાં સૂર્યનો સદ્ભાવ (બે સૂર્યોનું અસ્તિત્વ) બતાવ્યું છે, તે કારણે જ પ્રશ્નોત્તર સૂત્રોમાં એક સાથે બે દિશાઓમાં-દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં-દિવસ કહ્યો છે. દક્ષિણાર્ધ એટલે દક્ષિણ દિગ્વિભાગ, અને ઉત્તરાર્ધ એટલે ઉત્તર-દિગ્વિભાગ. અહીં (અર્ધ) શબ્દ બરાબર અર્ધ ભાગના અર્થમાં વપરાયો નથી; પણ અમુક ભાગના અર્થમાં જ વપરાયો છે. આ રીતે દક્ષિણાર્ધ એટલે દક્ષિણ દિશાનો અમુક ભાગ અને ઉત્તરાર્ધ એટલે ઉત્તર દિશાનો અમુક ભાગ સમજવું જોઇએ. (ઉત્તરાર્ધ અને દક્ષિણાર્ધમાં દિવસ થાય છે, આ કથનનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજવો જોઇએ-(દક્ષિણ દિશામાં આવેલા અમુક ભાગમાં

तु अर्धसंपूर्णखण्डस्य, इति। पुनर्गौतमः पृच्छति ' जयाणं भंते ! ' इत्यादि। हे भदन्त ! यदा खलु ' जंबुद्दीवे दीवे ' जम्बूद्वीपे द्वीपे ' मंदरस्स ' मन्दरस्य ' पव्वयस्स ' पर्वतस्य ' पुरत्थिमेणं ' पौरस्त्ये पूर्वभागे खलु ' दिवसे भवइ ' दिवसो भवति, ' तयाणं ' तदा खलु ' पच्चत्थिमेणं वि ' पश्चिमेऽपि 'दिवसेभवइ'

हुए अमुक भाग में और उत्तरदिशा में आये हुए अमुक भाग में जब दिवस रहता है तब ही पूर्व पश्चिम में रात्रि रहती है यह कथन ठीक बन जाता है। नहीं तो यदि अर्धशब्द से समस्त उत्तरदिशा में और समस्त दक्षिणदिशा में संपूर्ण उत्तरार्ध में और संपूर्ण दक्षिणार्ध में दिवस रहता है ऐसा अर्थ माना जावे तो समस्त दक्षिणार्ध और उत्तरार्ध में दिवस की प्राप्ति हो जाने से पूर्व पश्चिम में रात्रि के प्रतिपादन करने की असंगति होने की आपत्ति प्रसक्त होती है। इसलिये अर्धशब्द यहां अमुक भाग मात्र का ही वाचक गिना गया है ऐसा जानना चाहिये। इसी तरह से आगे भी आये हुए दक्षिणार्ध आदि शब्द से तत्तत् दिशा संबंधी अमुक भाग मात्र का ही ग्रहण करना चाहिये। समस्त दक्षिणखंड या समस्त उत्तरखंड आदि का नहीं।

अब गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि (जया णं भंते !) हे भदन्त ! जब (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप में (मंदरस्स पव्वयस्स) मंदर पर्वत के (पुरत्थिमेणं) पूर्वदिग्भाग में (दिवसे भवइ) दिवस होता है (तया णं) तब (पच्च

એને ઉત્તર દિશામાં આવેલા અમુક ભાગમાં દિવસ થાય છે.) આ રીતે ઉત્તર દિશાના અમુક ભાગમાં અને દક્ષિણ દિશાના અમુક ભાગમાં દિવસ થાય છે, એમ માનવામાં આવે તો જ પૂર્વ પશ્ચિમમાં રાત્રિ હોય છે. એમ માની શકાય. જો સંપૂર્ણ દક્ષિણાર્ધ અને સંપૂર્ણ ઉત્તરાર્ધમાં દિવસ હોય છે એમ માનવામાં આવે, તો પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં રાત્રિ હોવાની વાત અસંગત બની જાય છે. તે કારણે (અર્ધ) શબ્દને અહીં અમુક ભાગનો જ વાચક ગણેલ છે એમ સમજવું. હવે પછીના કથનમાં જ્યાં જ્યાં ઉત્તરાર્ધ, દક્ષિણાર્ધ આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં ત્યાં તે દિશાનો સંપૂર્ણ અર્ધભાગ સમજવાને બદલે અમુક ભાગ જ સમજવો–સમસ્ત ઉત્તરખંડ કે સમસ્ત દક્ષિણખંડ સમજવો જોઈએ નહીં

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે (जयाणं भंते !) હે ભદન્ત ! જ્યારે (जंबुद्दीवे दीवे) જંબૂદ્વીપમાં (मंदरस्स पव्वयस्स) મંદર (સુમેરુ) પર્વતની (पुरत्थिमेणं) પૂર્વ દિશામાં (પૂર્વ દિગ્ભાગમા) (दिवसे भवइ) દિવસ હોય છે, (तयाणं) ત્યારે (पच्चत्थिमेण वि) શું પશ્ચિમ દિ-

दिवसोभवति किम् ? 'जयाणं' यदा खलु 'पच्चत्थिमेणं दिवसे' पश्चिमेऽपि दिवसः 'भवइ' भवति 'तयाणं' तदा खलु 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे 'मंदरस्स पव्वयस्स' मन्दरस्य पर्वतस्य 'उत्तरदाहिणेणं' उत्तरदक्षिणे खलु 'राईभवइ' रात्रिर्भवति किम् ? भगवानाह-'हंता, गोयमा!' इत्यादि। हे गौतम! हन्त, सत्यम् 'जयाणं' यदा खलु त्वदुक्तरीत्या 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे 'मंदरपुरत्थिमेणं' मन्दरपौरस्त्ये मन्दरपर्वतस्य पूर्वभागे खलु 'दिवसे' दिवसः 'जाव-राई' यावत्-रात्रिः 'भवइ' भवति, यावत्करणात् 'भवति, तदा पश्चिमेऽपि दिवसो भवति, यदा खलु पश्चिमे दिवसो भवति, तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरपर्वतस्य उत्तर-दक्षिणे' इति संग्राह्यम्।

अथ सूर्यस्य स्वमण्डलेषु गतिविशेषेण दिनरात्रिमाने वृद्धिहानी प्रतिपादयितुमाह-'जयाणं भंते!' इत्यादि। गौतमः पृच्छति-हे भदन्त! यदा खलु 'जंबु-

---

त्थिमेण वि) पश्चिमदिग्भाग में भी (दिवसेभवइ) दिवस होता है। तो (जयाणं) जब (पच्चत्थिमे णं दिवसेभवइ) पश्चिमदिग्भाग में दिवस होता है तब क्या (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप में (मंदरपव्वयस्स उत्तरदाहिणे णं राई भवइ) मंदर पर्वत के उत्तरार्ध दक्षिणार्ध में रात्रि होती है? इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (हंता गोयमा! जया णं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पुरत्थिमे णं दिवसे भवइ जाव राई भवइ) हां गौतम! जब जम्बूद्वीप में मन्दर पर्वत के पूर्वदिग्भाग में दिवस होता है तब पश्चिमदिग्भाग में भी दिवस होता है और इस तरह से उत्तरदिग्भाग में और दक्षिणदिग्भाग में रात्रि होती है। सूर्य की अपने मण्डलों में गति की विशेषता से ही दिन और रात्रि के प्रमाण में वृद्धि एवं हानि होती है इस बात को अब सूत्रकार प्रकट करते हैं-

---

ગ્વિભાગમાં પણ (दिवसे भवइ) દિવસ હોય છે? (जयाणं) અને જ્યારે (पच्चत्थिमेणं दिवसे) પશ્ચિમ દિગ્વિભાગમા દિવસ હોય છે, ત્યારે શું "जंबुद्दीवे दीवे" જંબૂદ્વીપના "मंदरपव्वयस्स उत्तरदाहिणे णं राई भवइ?" મંદર પર્વતના ઉત્તરાર્ધ અને દક્ષિણાર્ધમાં રાત્રિ હોય છે?

મહાવીર પ્રભુ તેનો આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે-"हंता गोयमा!" હા ગૌતમ! "जयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पुरत्थिमेणं दिवसे भवइ, जाव राई भवइ) જ્યારે જંબૂદ્વીપમાં પૂર્વ દિગ્વિભાગમાં દિવસ હોય છે ત્યારે પશ્ચિમ દિગ્વિભાગમાં પણ દિવસ હોયછે. અને ત્યારે ઉત્તરદિગ્ભાગમાં અને દક્ષિણ દિભાગમાં રાત્રિહોયછે.

સૂર્યની તેના મંડળોમાં ગતિની વિશેષતાને લીધેજ દિવસ અને રાત્રિના પ્રમાણમાં વધ-ઘટ થાય છે, એ વાત પ્રકટ કરવાને સૂત્રકાર કહે છે કે-(जया

दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे 'दाहिणड्ढे' दक्षिणार्धे दक्षिणभागे 'उक्कोसए' उत्कृष्ट सर्वापेक्षया दीर्घः 'अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ' अष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति. मुहूर्तघटिकाद्वयम्' इतिरीत्या षट्त्रिंशद्दण्डात्मकघटिकाप्रमाणः 'तयाणं' तदा खलु 'उत्तरड्ढे वि' उत्तरार्धेऽपि उत्तरभागेऽपि 'उक्कोसए' उत्कृष्टः 'अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ' अष्टादशमुहूर्तो दिवसोभवति, सूर्यद्वय सद्भावेनैव पूर्ववद्बोध्यम् 'जयाणं' यदा खलु 'उत्तरड्ढे' उत्तरार्धे 'उक्कोसए' उत्कृष्टः 'अट्ठारसमुहुत्ते दिवसेभवइ' अष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति 'तयाणं' तदा खलु 'जंबुदीवे दीपे' जम्बूद्वीपे द्वीपे 'मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिग-पच्चत्थिमेणं' मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्य-पश्चिमे खलु पूर्वपश्चिमभागे 'जहण्णिया दुवालसमुहुत्ता राई भवइ' जघन्यिका द्वादशमुहूर्त्ता रात्रिर्भवति किम्? भगवानाह-'हंता, गोयमा!'

(जया णं भंते!) इत्यादि। गौतम प्रभु से पूछते हैं कि हे भदन्त! (जया णं) जब (जंबुदीवे दीवे) जंबूद्वीप नामके द्वीप में (दाहिणड्ढे) दक्षिणार्ध में दक्षिणदिग्भाग में (उक्कोसए) अधिक से अधिक प्रमाणवाला सबकी अपेक्षा बडा-(अट्ठारसमुहुत्तो दिवसे भवइ) अठारह मुहूर्त्त का दिन होता है, (तया णं उत्तरड्ढे वि) तब उत्तरार्ध में भी उत्तर दिग्भाग में भी (उक्कोसए) उत्कृष्ट सब की अपेक्षा बडा (अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ) अट्ठारह मुहूर्त का दिवस होता है-इस तरह दो सूर्यो के सद्भाव से जब सब से बड़ा दिन दक्षिणार्ध और उत्तरार्ध में होता है-तब क्या (जंबूदीवे दीवे) जंबूद्वीप में (मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं) मंदरपर्वतके पूर्व पश्चिम दिशा में-पूर्व पश्चिम भाग में (जहण्णिया) सर्व से कम प्रमाण वाली (दुवालसमुहुत्ता) बारहमुहूर्त्त की (राई भवइ) रात्रि होती है? मुहूर्त्त दो घड़ी का होता

णं भंते) ઈત્યાદિ ગૌતમનો પ્રશ્ન-(जया णं भंते!) હે ભદન્ત! જ્યારે (जंबुदीवे दीवे) જંબૂદ્રીપનામના દ્વીપના (दाहिणड्ढे) દક્ષિણાર્ધમાં (उक्कोसए) વધારેમાં વધારે પ્રમાણવાળો (अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ) અઢાર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે, (तया णं उत्तरड्ढे वि.) ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ (उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ) વધારેમાં વધારે લાંબો ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે, (આ રીતે બે સૂર્યના સદ્ભાવથી બન્નેમાં દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં-જ્યારે સૌથી મોટો દિવસ થાય છે) ત્યારે શું (जंबुदीवे दीवे) જંબૂદ્વીપમાં (मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं) મંદર પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં (जहण्णिया) સૌથી ઓછા પ્રમાણવાળી (ટૂંકામાં ટૂંકી) (दुवालसमुहुत्ता) બાર મુહૂર્તની (राई भवइ) રાત્રિ થાય છે? બે ઘડી જેટલા સમયનું

इत्यादि । हे गौतम ! हन्त, सत्यम् 'जयाणं' यदा खलु त्वदुक्तरीत्या 'जम्बूद्वीपे द्वीपे 'जाव-दुवालस मुहुत्ता' यावत्-द्वादशमुहूर्ता 'राईभवइ' रात्रिर्भवति, यावत्करणात्-द्वीपे दक्षिणार्धे उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति, तदा उत्तरार्धेऽपि उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति, यदा च उत्तरार्धे उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरपर्वतस्य पौरस्त्यपश्चिमे द्वादशमुहूर्तप्रमाणा रात्रिर्भवति ।

है। इस तरह अट्ठारह मुहूर्त प्रमाणवाले दिवस में छत्तीस घटिकाएँ होती हैं और बारह मुहूर्त्त में चौवीस घटिकाएँ होती हैं। पूछने का अभिप्राय ऐसा है कि जब दक्षिणभाग में और उत्तरभाग में अठारह मुहूर्त्त का दिन होता है तब क्या पूर्व पश्चिम में बारहमुहूर्त्त की रात्रि होती है? इस प्रश्न का समाधान करते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि -(हंता गोयमा! जया णं) हे गौतम! जैसा तुमने पूछा है-वह वैसा ही है-जब जंबूद्वीप में दक्षिणार्ध और उत्तरार्ध में अट्ठारह मुहूर्त्त का दिन होता है, तब जम्बूद्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व पश्चिम दिशा में बारह मुहूर्त्त की रात्रि होती है। यहां जो (जाव दुवालस मुहुत्ता) के साथ यावत् पद आयाहै-उससे(द्वीपे दक्षिणार्धे, उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति, तदा उत्तरार्धेऽपि उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति, यदा च उत्तरार्धे उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति, तदा जंबूद्वीपे द्वीपे, मन्दर पर्वतस्य पौरस्त्यपश्चिमे) इस पूर्वोक्त पाठ का संग्रह किया गया है।

એક મુહૂર્ત બને છે. આ રીતે ૧૮ અઢાર મુહૂર્ત પ્રમાણવાળા દિવસમાં ૩૬ છત્રીસ ઘડીઓ હોય છે, અને ૧૨ બાર મુહૂર્તની ૨૪ ચોવીસ ઘડીઓ થાય છે, (૧ ઘડી એટલે ૨૪ ચોવીસ મિનિટ એક મુહૂર્ત એટલે ૨૮ અઠયાવીસ મિનિટ સમજવી) પ્રશ્નકાર એ જાણવા માગે છે કે (જ્યારે દક્ષિણ અને ઉત્તરભાગમાં ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે, ત્યારે શું પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં બાર મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે?)

મહાવીર પ્રભુ તે પ્રશ્નનું આ પ્રમાણે સમાધાન કરે છે-(हंता गोयमा!) હા, ગૌતમ! એવું જ બને છે-(जया णं जाव दुवालसमुहुत्ता राई भवइ) જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે, ત્યારે જંબૂદ્વીપમાં મંદર પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં ૧૨ બાર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. અહીં (जाव दुवालसमुहुत्ता) સાથે જે (जाव) પદ આવ્યું છે, તેના દ્વારા નીચેના પૂર્વ કથિત પાઠને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે-(द्वीपे दक्षिणार्धे, उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति, तदा उत्तरार्धे पि उत्कृष्टोऽष्टादश मुहूर्तो दिवसो भवति यदा च उत्तरार्धे उत्कृष्टोऽष्टादशमुहूर्त्तो भवति, तदा जंबूद्वीपे द्वीपे, मन्दरपर्वतस्य पौरस्त्यपश्चिमे) ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત પાઠનો સંગ્રહ થયો છે.

गौतमः पुनः पृच्छति-'जयाणं जंबू०' इत्यादि। हे भदन्त! यदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे 'मंदरस्स पव्वयस्स' मन्दरस्य पर्वतस्य 'पुरत्थिमे' पौरस्त्ये 'उक्कोसए' उत्कृष्टः 'अट्ठारसमुहुत्ते' अष्टादशमुहूर्तः 'दिवसे भवइ' दिवसो भवति 'तयाणं' तदा खलु 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे 'पच्चत्थिमेण वि' पश्चिमेऽपि 'उक्कोसे णं' उत्कृष्टः 'अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ' अष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति, अथ च 'जया णं' यदा खलु 'पच्चत्थिमे णं' पश्चिमे 'उक्कोसए' उत्कृष्टः सर्वाधिकः 'अट्ठारसमुहुत्ते' अष्टादशमुहूर्तः 'दिवसे भवइ' दिवसो भवति 'तया णं' तदा खलु 'भंते!' हे भदन्त! 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे 'उत्तरे' उत्तरभागे 'जाव-दुवालसमुहुत्ता' यावत् द्वादशमुहूर्ता 'राई भवइ?' रात्रि-

अब गौतम प्रभु से दूसरी जगह से पूछते हैं-(जया णं) इत्यादि हे भदंत! (जया णं) जब (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप नामके द्वीप में (मंदरस्स पव्वयस्स) मन्दर पर्वत की (पुरत्थिमे) पूर्वदिशा में (उक्कोसए) उत्कृष्ट (अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ) अट्ठारह मुहूर्त का दिवस होता है (तया णं) तब (जंबुद्दीवे दीवे) जम्बूद्वीप नामके द्वीप में (पच्चत्थिमेण वि) पश्चिमदिशा में भी (उक्कोसए) सर्वाधिक (अट्ठारसमुहुत्ते) अठारह मुहूर्त का (दिवसे भवइ) दिन होता है इस तरह (जया णं) जब (पच्चत्थिमेणं) पश्चिम में (उक्कोसए) उत्कृष्ट (अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ) अठारह मुहूर्त का दिन होता है (तया णं) तब हे भदन्त! (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप नामके द्वीप में (उत्तरे) उत्तर में-उत्तरभाग में (जाव) यावत् (दुवालसमुहुत्ता राई भवइ) बारह मुहूर्त की रात्रि होती है क्या? यहां यावत् पद से (दक्षिणे जघन्यिका) इस पाठ का

હવે બીજી જગ્યા વિષે એવોજ પ્રશ્ન ગૌતમસ્વામી પૂછે છે-(जया णं भंते) હે ભદન્ત! જ્યારે (जंबूद्दीवे दीवे) જંબૂદ્વીપના (मंदरस्स पव्वयस्स) મંદર પર્વતની (पुरत्थिमे) પૂર્વ દિશામાં (उक्कोसए) વધારેમાં વધારે પ્રમાણુ વાળો (લાંબામાં લાંબો) (अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ) ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે, (तया णं) ત્યારે (जंबूद्दीवे दीवे) જંબૂદ્વીપની (पच्चत्थिमेण वि) પશ્ચિમ દિશામાં પણ (उक्कोसए) વધારેમાં વધારે પ્રમાણુવાળો (अट्ठारस-मुहुत्ते दिवसे भवइ) શું ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે? અને એ પ્રમાણે (जयाणं) જ્યારે (पच्चत्थिमेणं) પશ્ચિમમાં (उक्कोसए) વધારેમાં વધારે પ્રમાણુવાળો (अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ) ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે, ત્યારે શું (जंबुद्दीवे दीवे) જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપની (उत्तरे) ઉત્તર દિશામાં (जाव दुवालसमुहुत्ता राई भवइ?) અને દક્ષિણ દિશામાં ઓછામાં ઓછા

भवति किम् ? यावत्करणात् ' दक्षिणे जघन्यिका ' इति बोध्यम् ।

भगवानाह– हंता, गोयमा ! जाव-भवइ' हे गौतम ! हन्त, सत्यं त्वदुक्तं यावत्–भवति। यावत्करणात् पूर्व-पक्षोक्तं सर्वं संग्राह्यम्। एतत्सूत्रसंदर्भस्यायमाशयः-सूर्यस्य सर्वाणि चतुरशीत्यधिकशतमण्डलानि १८४ भवन्ति, तेषु जम्बूद्वीपे ६५ पञ्चषष्टिमण्डलानि सन्ति, अवशिष्टानि च ११९ एकोनविंशत्यधिकशतमण्डलानि लवणसमुद्रमध्ये वर्तन्ते, तत्र यदा सर्वाभ्यन्तरे मण्डले सूर्यस्य गतिद्वारा स्थितिर्भवति तदा अष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणः (१४ घण्टा २४ मिनिट) सर्वाधिकदीर्घदिवसो भवति तत्र कारणन्तु इदमेव यत् पूर्वोक्तानुसारं सूर्यस्य १८४ चतुरशीत्यधिकशतमण्डलानां मध्ये यदा सर्वमण्डलापेक्षया बाह्यमण्डले सूर्यस्य गतिसंचारेण स्थितिर्भवति तदा सर्वापेक्षया न्यूनदिवसमानं द्वादशमुहूर्तात्मकं (९ घण्टा ३६

संग्रह हुआ है। इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं (हंता गोयमा ! जाव भवइ) हां गौतम ! ऐसा ही होता है। यहां यावत् पद से पूर्वपक्ष में कहा हुआ सब पाठ ग्रहण किया गया है।

इस सूत्र का यह आशय है–सूर्य के सब मण्डल १८४एकसो चौरासी हैं। उनमें से जंबूद्वीप में ६५ पैंसठ हैं। बाकी ११९ एकसो उन्नीस लवणसमुद्र में हैं। सूर्य की गति द्वारा जब सर्वाभ्यन्तर मण्डल में स्थिति होती है, तब अठारह मुहूर्त्त प्रमाण (१४चौदह घंटा २४ चौवीस मिनट का) दिवस होता है। यह दिवस सब से अधिक बडा होता है। इसमें कारण यही है कि पूर्वोक्तानुसार सूर्य के १८४एकसो चौरासी मण्डलों के बीच में से जब सर्व मंडलों की अपेक्षा बाह्यमंडल में गति द्वारा सूर्य की स्थिति होती है तब सब की अपेक्षा कम प्रमाण दिवस का

પ્રમાણ વાળી ૧૨ બાર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે ? (અહીં ' યાવત્ ' પદથી) (दक्षिणे जघन्यिका) પાઠનો સમાવેશ કરાયો છે)

ઉત્તર-(हंता, गोयमा ! जाव भवइ) હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે, અહીં (जाव)પદથી પ્રશ્નમાં આવેલું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરાયું છે.

આ સૂત્રનાં સંદર્ભમાં નીચેની વાત સમજવા જેવી છે-સૂર્યના કુલ ૧૮૪ એકસો ચોર્યાસી મંડળ છે. તેમના ૬૫ પાંસઠ જંબૂદ્વીપમાં છે અને બાકીના ૧૧૯ એકસો ઓગણીસ લવણસમુદ્રમાં છે. સૂર્યની ગતિ દ્વારા જ્યારે સર્વાભ્યન્તર મંડળમાં સ્થિતિ થાય છે, ત્યારે ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનો (૧૪ કલાક ૨૪ મિનિટનો) દિવસ થાય છે આ દિવસ લાંબામાં લાંબો હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે પૂર્વોક્ત કથન અનુસાર સૂર્યના ૧૮૪ એકસો ચોર્યાસી મંડળોમાંથી બાહ્યમંડળોમાં ગતિ દ્વારા સૂર્યનીસ્થિતિ હોય છે, ત્યારે દિવસનું પ્રમાણ ટૂંકામાં ટૂંકું હોય છે-ત્યારે દિવસ ૧૨ બાર મુહૂર્તનો (૯ નવ કલાક ૩૬ છત્રીસ

मिनिट) भवति, तथा च तदनुक्रमेण एकमण्डलादपरमण्डले गमने किञ्चिद् विशेषोनचतुःपलात्मकक्षणकालपरिगणनानुसारं द्वितीयमण्डलादारभ्य सर्वाभ्यन्तरे त्र्यशीत्यधिकशततमे १८३ मण्डले (सर्वमण्डलगणनानुसारेण तु चतुरशीत्यधिकशततमे १८४ सर्वाभ्यन्तरे मण्डले) सूर्यस्य संचरणे षड् मुहूर्ता द्वादश घटिकास्वरूपाः समयाः (४ घण्टा ४८ मिनिट) वर्द्धन्ते, एकमण्डलादपरमण्डल गमने घटिकाद्वयात्मकमुहूर्तस्य द्वाविंशत्यधिकशततमभागात्मकं किञ्चिद्विशेषोनपलचतुष्टयं (१॥ मिनिट औ ४ । १०॥-१६) वर्धते, तथा च तदानीम् अष्टादशमुहूर्त्तो दिवसो भवति, रात्रिश्च तदानीम् अहोरात्रमानस्य त्रिंशन्मुहू-

होता है और वह बारह मुहूर्त्त अर्थात् नौ ९ नव घंटा ३६ छत्तीस मिनट का होता है, क्रम २ से एक मण्डल से दूसरे मण्डल पर जाने में कुछ कम चार पल लगते हैं, इस तरह कुछ कम चार पल की गणना के अनुसार द्वितीयमण्डल से लेकर सर्वाभ्यन्तर मंडलतक अर्थात् १८३ एकसो तिरासी वें तथा सर्वमण्डल की गणना के अनुसार १८४एकसो चौरासी वे मंडल में आने पर ६ छह मुहूर्त्त का काल अथवा १२ बारह घटिको काल (४ चार घंटा ४८ अडतालीस मिनट का काल) बढ जाता है। इस तरह एक मंडल से दूसरे मंडल तक जाने में दो घटिका रूप एक मुहूर्त्त के १२२ एकसो बाईस वें भागात्मक कुछ कम चार पल (१॥ देढ मिनट और ४। सवाचार मिनट १०॥ पोनेग्यारा सेकिंड) दिवस बढ जाता है। इस प्रकार से सूर्य के सर्वाभ्यन्तरमंडलतक पहुचने पर दिवस का प्रमाण अठारह मुहूर्त्त का १४ चौदह घंटा २४ चोईस मिनट का होता है। और रात्रि का प्रमाण बारह मुहूर्त्त का

મિનિટનો થાય છે. અનુક્રમે એક મંડળથી બીજા મંડળ સુધી જવામાંસૂર્યને ચાર પળ કરતાં સહેજ ઓછો સમય લાગે છે આ રીતે ગણતરી કરતાં બીજા મંડળથી લઇને સર્વાભ્યન્તર મંડળ સુધી એટલે કે ૧૮૩ એકસોગ્યાસી મંડળોમાં તથા સર્વમંડળની ગણના અનુસાર ૧૮૪ એકસો ચોર્યાસી મંડળમાં આવતાં ૬ છ મુહૂર્તનો સમય વધી જાય છે. (૬ છ મુહૂર્ત એટલે ૧૨ બાર ઘડિનો અથવા ૪ ચાર કલાક ૪૮ અડતાલીસ મિનિટનો સમય વધી જાય છે) આ રીતે એક મંડળથી બીજા મંડળ સુધી જવામાં ૧ એકમુહૂર્ત (૨ બે ઘડિ) નો ૧૨૨ એકસો બાવીસ ભાગ ભાગ પ્રમાણ - ચાર પળથી સહેજ ઓછા પ્રમાણનો-દિવસ વધી જાય છે આ રીતે સર્વાભ્યન્તર મંડળ સુધી સૂર્ય પહોંચે ત્યારે ૧૮ મુહૂર્તનો (૧૪ કલાક ૨૪ મિનિટનો) દિવસ થાય છે, અને બાર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે, કારણ કે દિવસ-રાત ૩૦ મુહૂર્તના થાય છે.

र्तात्मकतया द्वादशमुहूर्ता भवति, इत्यभिप्रेत्याह- 'उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ' इति। अतएव अस्मिन् प्रकरणे दक्षिणार्धादिशब्दान्तर्वर्तिनोऽर्धशब्दस्य दक्षिणादिदिग्भागमात्रवाचकत्वं बोध्यं न तु अर्धार्थवाचकत्वमिति पूर्वं प्रतिपादितम्, तत्र हेतुस्तु यद्यपि पूर्वमुक्त एव तथापि स्पष्टार्थमथाप्युच्यते-'यदापि दक्षिणोत्तरयोः सर्वाधिकदीर्घ दिनं भवति तथापि जम्बूद्वीपस्य दशभागफलत्रय प्रमाणमेव तयोः प्रत्येकं तापक्षेत्रं वक्ष्यमाणरीत्या सम्भवति, दशभागफलद्वय-प्रमाणञ्च पूर्व-पश्चिमयोः प्रत्येकं तदानीं रात्रिक्षेत्रं भवति तथाहि षष्टिमुहूर्तैः (४८ घण्टा) रविः मण्डलं पूरयति। अर्थात् एकस्मिन् मण्डले रविः षष्टिमुहूर्तपर्यन्तं

होता है। क्यों कि तीस मुहूर्त का दिन और बारह मुहूर्त की रात्रि इन दोनों को मिलाने से दिनरात का प्रमाण तीस मुहूर्त का निकल आता है। इसी अभिप्राय को लेकर शास्त्रकार ने (उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्ते दिवसे भवइ) ऐसा कहा है। इसीलिये इस प्रकरण में दक्षिणार्धादि शब्दों के अन्तर्वर्ती अर्धशब्द में दक्षिणादिग्भाग मात्र वाचकता जाननी चाहिये। अर्ध अर्थ वाचकता नहीं। यह बात पहिले सहेतुक प्रतिपादित यद्यपि की जा चुकी है फिर भी इस विषय को स्पष्ट और भी किया जाता है जब भी दक्षिण और उत्तर में सब से अधिक बड़ा दिन अठारह मुहूर्त का होता है, अर्थात् चौदह घंटा चौबीस मिनट का होता है तब भी जम्बूद्वीप के दक्षिण और उत्तर में तीन दशभागप्रमाण जितना ही क्षेत्र प्रकाश युक्त होता है और दो भाग प्रमाण जितना क्षेत्र उस समय पूर्व और पश्चिम में प्रकाशरहित रात्रि क्षेत्र होता है। यह इस तरह से होता है-कि-साठ मुहूर्त में (४८ अड-

આ રીતે ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ અને ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ મળીને ૩૦ મુહૂર્તના દિનરાત થાય છે. તે વાતને ધ્યાનમાં રાખીને જ સૂત્રકારે કહ્યું છે કે (उक्कोसए अट्ठारसमुहुत्त दिवसे भवइ) લાંબામાં લાંબો ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે.) ઉપર એ વાત તો સમજાવી દીધી છે કે (दक्षिणार्ध) આદિ' શબ્દમાં 'અર્ધ' એટલે બરાબર અર્ધભાગ સમજવાને બદલે દક્ષિણાદિ દિગ્ભાગો જ સમજવા જોઈએ. જો કે આવાતનું હેતુપૂર્વક આગળ પ્રતિપાદન કરાઈ ગયું છે, તો પણ આ વિષયનું અહીં વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-જ્યારે દક્ષિણ અને ઉત્તરમાં સૌથી મોટો દિવસ ૧૮ મુહૂર્તનો (૧૪ કલાક ૨૪ મિનિટનો) હોય છે, ત્યારે પણ જંબૂદ્વીપના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં ૩/૧૦ ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્ર જ પ્રકાશ યુક્ત રહે છે. અને પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં ૨/૧૦ ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્ર ત્યારે પ્રકાશ રહિત રહે છે. તેથી ત્યાં રાત્રિ હોય છે તે આ રીતે બને છે-સૂર્ય એક મંડળમાં ૬૦ મુહૂર્ત સુધી (૪૮ કલાક

तिष्ठति, दिवसद्वयमित्यर्थः सर्वाधिकदिवसमानन्तु अष्टादशमुहूर्तात्मकमुक्तम्, अष्टादश च षष्टेर्दशभागफलरूपषट्त्रितयरूपा भवन्ति अर्थात् षष्टेः दशभिर्भागे हृते यद् भागफलं षट्रूपं तस्य त्रिभिर्गुणितत्वे अष्टादश इति जायते। यदा च अष्टादशमुहूर्तं दिनं भवति तदा रात्रिमानं द्वादशमुहूर्तात्मकं भवति, द्वादश च षष्टेर्दशभागफलषड्द्वयरूपाः भवन्ति, तत्र च मेरुम्प्रति षडशीत्यधिकचतुः शतोत्तरनवसहस्रयोजनानि नव च दशभागशेषाणि योजनस्य–९४८६ $\frac{9}{10}$ एतत्सर्वाधिकदीर्घदिवसमाने वक्ष्यमाणदशभागफलत्रयात्मकं तापक्षेत्रमानं भवति, किञ्चिद्विशेषोनत्रयोविंशत्यधिकषट्शतोत्तरैकत्रिंशत्सहस्रयोजन (३१६२३) मानस्य मन्दरपरिधेः (गोलाकारस्य) दशभिर्हृते भागे भागफललब्धिरूपस्य द्विष-

तालीस घंटे में) सूर्य मंडल को पूरता है–अर्थात् एक मंडल में सूर्य साठ मुहूर्त्त तक दो दिनतक रहता है। बडे से बडे दिन का प्रमाण अठारह मुहूर्त्त का कहा गया है सो ये अठारह, साठ को दश से भाजित करने पर जो एक भागरूप ६ छह आते हैं उन्हें तीन से गुणा करने रूप हैं– अर्थात् साठ के दशभागफलरूप ६छह के तीनभागरूप हैं। जब अठारह मुहूर्त्त का दिन होता है तब रात्रि का प्रमाण बारह मुहूर्त्त का होता है। सो ये बारह साठ के दश भाग करने से जो एक आता है–उसके दो भागरूप हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि अठारह दश भाजित ६० साठ के एकभाग के तीन भागरूप और बारह दशभाजित साठके एक भाग के दो भागरूप हैं। इसमें मेरु के प्रति आयाम की अपेक्षा सब से अधिक बडेदिन में ९४८६ नवहजार चारसो छयासी योजन $\frac{9}{10}$ जितना तापक्षेत्र होता है–यह तापक्षेत्र, मेरु की परिधि का जितना प्रमाण है उसके दशभाग के एकभागके तीन भागरूप है। वह इस प्रकार से–

સુધી) રહે છે. એટલે કે બે દિવસમાં સૂર્ય એક મંડળને પસાર કરે છે. મોટામાં મોટા દિવસનું પ્રમાણ ૧૮મુહૂર્તનું કહ્યુ છે. તે અઢાર સાઠને ૧૦દસવડે ભાગી જે ૬ ભાગાકાર આવે તેના ૩ ગણારૂપ છે (૫૮ = ૬૦ – ૨૦ × ૩) એટલે કે $\frac{6}{10}$ + $\frac{6}{10}$ = ૨૮ જ્યારે ૧૮ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે, ત્યારે ૧૨ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે. તે ૧૨મુહૂર્ત, $\frac{6}{10}$ × $\frac{6}{10}$ ની બરાબર છે. અથવા ૬૦ ના ૧૦માં ભાગના બે ગણા જેટલું છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ૪૮ = ૬૦ ÷ ૧૦ + ૩ અને ૧૨ = ૬૦ ÷ ૧૦ × ૨ સૌથી મોટા દિવસે પ્રકાશયુક્ત ક્ષેત્ર મેરુના આયામ (લંબાઇ)ની અપેક્ષાએ ૯૪૮૬ નવહજાર ચારસો છયાસી$\frac{9}{10}$ યોજન છે. આ તાપક્ષેત્ર (પ્રકાશયુકત સ્થાન) મેરુના પરિધના પ્રમાણ કરતાં $\frac{3}{10}$ માં ભાગ પ્રમાણ છે. મેરુનો પરિધ ૩૧૬૨૩ એકત્રીસહજાર છસો ત્રેવીસ

ष्टयधिकैकशतोत्तरत्रिसहस्रयोजनानि त्रीणि च दशभागफलशेषाणि ३१६२$\frac{3}{10}$ एतत्संख्यकयोजनप्रमाणस्य त्रिगुणितत्वे ९४८६$\frac{9}{10}$ इत्यस्य लाभात्।

एवं लवणसमुद्रम्प्रति अष्टषष्टयधिकाष्टशतोत्तरचतुर्नवतिसहस्रयोजनानि चत्वारि च योजनस्य दशभागफलशेषाणि ९४८६८$\frac{4}{10}$ एतत्सर्वाधिकदीर्घदिवसमाने तापक्षेत्रमानं भवति, किञ्चिदूनाष्टविंशत्यधिकद्विशतोत्तरषोडशसहस्राधिकलक्षत्रय-३१६२२७ मानस्य जम्बूद्वीपपरिधेः (३ लाख १६ हजार २सौ २७ योजन, ३कोस १२८ धनुष, १३अंगुल, कुछ विशेषाधिक आधा अंगुल-परिधि) दशभिर्भागे हृते तद्भागफललब्धिरूपस्य द्वात्रिंशत्यधिक षट्शतैकत्रिंशत्सहस्रयोजनानि अष्टदशभागफलशेषाणि ३१६२२$\frac{8}{10}$ एतत्संख्यकयोजनप्रमाणस्य त्रिगुणितत्वे ९४८६८$\frac{4}{10}$ इत्येतस्य फलितत्वात्, एवमेव न्यूनान्न्यूनतमद्वाद

मेरु की परिधि का प्रमाण ३१६२३ एकतीस हजार छसो तेईस योजन से कुछ कम है। इसमें दश का भाग करने पर ३१६२ तीनहजार एकसो बासठ $\frac{3}{10}$ इतनी एक भाग का प्रमाण आता है। इस भाग को तिगुना करने पर ९४८६ नवहजार चारसो छयासी $\frac{9}{10}$ आ जाते है। तथा लवणसमुद्र के प्रति अर्थात् लवणसमुद्रकी ओर सब से बड़े दिन में ९४८६८ चोरानवे हजार आठसो अडसठ योजन ४ बटे १० जितना क्षेत्र तापक्षेत्र होता है और वह इसप्रकार से होता है ३१६२२८ तीन लाख सोलह हजार दोसो अठाईस योजन से कुछ कम अर्थात् ३ तीन लाख सोलह १६ हजार २ दोसौ २७ योजन ३कोस, १२८एकसो अठाईस धनुष १३अंगुल कुछ विशेषाधिक आधा अंगुल और जंबूद्वीपकी परिधिका प्रमाण है-इसमें दश १०का भाग देनेपर ३१६२२ एकतीसहजार छसौ बाईस$\frac{8}{10}$ इतनी एक भागकी संख्या आती है इस संख्याकी त्रिगुनी करने पर ९४८६८$\frac{4}{10}$ इतनी तापक्षेत्र के योजन की संख्या आ जाती है। जघन्य १२ मुहूर्तरूप रात्रिक्षेत्र का प्रमाण भी इसी तरह से जानना चाहिये। इसमें विशेषता इतनी ही है कि परिधि के प्रमाण दश $\frac{3}{10}$ का भाग देने पर आगत उस एक भाग को द्विगुणित ही करना चाहिये।

યોજનથી સહેજ ઓછો છે. એકત્રીસ હજાર છસો ત્રેવીસ ૩૧૬૨૩ ને $\frac{3}{10}$વડે ગુણવાથી ૯૪૮૬ નવ હજાર ચારસો છયાસી $\frac{9}{10}$ યોજન પ્રમાણુ ક્ષેત્ર આવી જાય છે. લવણુ સમુદ્ર તરફ સૌથી મોટા દિવસે ૯૪૮૬૮ ચોરણુ હજાર આઠસો અડસઠ $\frac{4}{10}$ યોજન પ્રમાણુ તાપક્ષેત્ર હોય છે. તે આ પ્રમાણે બને છે-જંબૂદ્વીપના પરિધનું પ્રમાણુ ૩૧૬૨૨૮ ત્રણુ લાખ સોળ હજાર બસો અઠયાવીસ યોજનથી સહેજ ઓછું એટલે કે ૩૧૬૨૨૭ યોજન ૩ કોસ, ૧૨૮ ધનુષ અને ૧૩ાા આંગળથી સહેજ વધારે છે. તેનો $\frac{3}{10}$ ભાગ કરવાથી. (એટલે કે તેને $\frac{3}{10}$ વડે ગુણવાથી) ૯૪૮૬૮$\frac{4}{10}$ યોજનનું તાપક્ષેત્ર થાય છે. ટુંકમાં ટૂંકી ૧૨ બાર મુહૂર્ત પ્રમાણુ વાળી રાત્રિના ક્ષેત્રનું પ્રમાણુ પણુ એજ પ્રમાણે સમજવું

शन्मुहूर्तरूपरात्रिक्षेत्रमानञ्चापि अवसेयम्। केवलं नवरन्तूक्तपरिवेर्दशभागफलस्य द्विगुणितत्वं कार्यम्, तथाचोक्तमन्दरपरिवेर्दशभागफलैर्द्विगुणितत्वे चतुर्विंशत्यधिकत्रिशतोत्तरषट्सहस्रयोजनानि षट् च योजनस्य दशभागफलशेषाणि ६३२४$\frac{6}{10}$ एतत् न्यूनतमोक्तरात्रिक्षेत्रमानं बोध्यम्, उक्तजम्बूद्वीपपरिधेश्च दशभागफलैः द्विगुणितत्वे पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशतोत्तरत्रिषष्टिसहस्रयोजनानि षट् च योजनस्य दशभागशेषाणि ६३२४५$\frac{6}{10}$ एतत् न्यूनतमोक्तरात्रिक्षेत्रमानं

जैसे कि मेरु की परिधि की योजनसंख्या को दश से भाजित करने पर उस लब्ध १ भाग को पहिले द्विगुणित किया है। इससे यह कहा गया है कि इतना मेरु का क्षेत्र रात्रिक्षेत्र है। मेरु की परिधि का प्रमाण ३१६२३ एकतीस हजार छसो तेईस योजन से कुछ कम है, इसमें दश का भाग देकर ३१६२ तीन हजार एकसो बासठ सही $\frac{3}{10}$ आते हैं, इसे दूनी करने पर ६३२४$\frac{6}{10}$ इतनी योजन संख्या आती है सो यही सब से कम मेरु का रात्रिक्षेत्र है। इसी तरह से लवणसमुद्र का रात्रिक्षेत्र निकालना होवे तब इसकी परिधि के प्रमाण को दश १० से भाजित करना चाहिये, और आगत एक भागरूप भजनफल को दूना कर देना चाहिये इस तरह जो योजन संख्या आवे, सो उतना ही क्षेत्र लवण समुद्र का रात्रिक्षेत्र जानना चाहिये। यह इस प्रकार से जानना-जंबूद्वीप की परिधि का प्रमाण ३१६२२८ तीन लाख सोलह हजार दोसो अठाईस योजन से कुछ कम है-इस संख्या में दश का भाग देने पर ३१६२२ एकतीस हजार छसो बाईस $\frac{8}{10}$ आता है-सो यह योजन संख्या है। पस संख्या को द्विगुणित करने पर ६३२४५ तीरसठ

તેમાં ફકત આટલે ફેરફાર કરવો મેરુના પરિધિના પ્રમાણના $\frac{2}{10}$ ગણા કરવા. એટલે જે સંખ્યા આવે એટલા યોજનપ્રમાણ રાત્રિક્ષેત્ર સમજવું. મેરુનો પરિધ ૩૧૩૨૩ એકત્રીસ હજાર ત્રણસો તેવીસ યોજનથી સહેજ ઓછો છે. તે ૩૪૬૨૨ ને $\frac{2}{10}$ વડે ગુણવાથી ૬૬૨૪$\frac{6}{10}$ યોજનપ્રમાણ રાત્રિક્ષેત્ર આવે છે. એજ મેરુનું સૌથી ઓછું રાત્રિક્ષેત્ર છે. એજ પ્રમાણે લવણસમુદ્રના રાત્રિક્ષેત્રનું પ્રમાણ કાઢવા માટે તેના પરિધિના પ્રમાણને ૧૦ દસવડે ભાગી બે વડે ગુણવું જોઇએ. એટલે તે પરિધિના $\frac{2}{10}$ ગણા કરવા જોઇએ. આમ કરવાથી જે પરિણામરૂપ સંખ્યા આવે. એટલા યોજન પ્રમાણ લવણસમુદ્રનું રાત્રિક્ષેત્ર સમજવું. જંબૂદ્વીપનો પરિધિ ૩૧૬૨૨૮ત્રણલાખ સોળહજાર બસોઅઠયાવીસ યોજનથી સહેજ ઓછો છે. તેનો $\frac{2}{10}$ ભાગ કરવાથી (તેને ૧૦દસ વડે ભાગી, ભાગાકારને ૨બે વડે ગુણવાથી) ૬૩૨૪૫$\frac{6}{10}$ યોજન આવે છે. તેને લવણસમુદ્રના રાત્રિક્ષેત્રનું

हजार दोसो पैंतालीस $\frac{4}{10}$ इतनी योजन संख्या आ जाती है सो यह योजन संख्या लवण समुद्र के रात्रिक्षेत्र की जाननी चाहिये। इस प्रतिपादन से यह अच्छी तरह से समझ में आ जाता है कि जब किसी भी क्षेत्र का तापक्षेत्र निकालना होवे-तब क्षेत्र की परिधि के प्रमाण में १०का भाग देना चाहिये और भागफल-भाजनफल-को तिगुना ओर दुगुना करना चाहिये-तिगुना करने पर जो संख्या आवे उतने योजनपरिमित क्षेत्र प्रकाश क्षेत्र और दुगुणा करने पर जो संख्या आवे उतना क्षेत्र रात्रि क्षेत्र जानना चाहिये! तथा जब दिवस तथा रात्रि के काल की समय की लंबाई अथवा ओछाई जाननी हो तो सूर्य जिस मंडल में जितने मुहूर्त्त तक रहता हो उस मुहूर्त्त के प्रमाण को दश १० से भाजित करना चाहिये और एक भाग को दुगुना करने पर रात्रि की लंबाई अथवा ओछाई जाननी चाहिये तथा आगत उस एक भाग को तिगुना करने पर दिवस की लंबाई और ओछाई जाननी चाहिये जैसे कल्पना करो कि एक मंडल में सूर्य साठ ६० मुहूर्त्त दो दिन तक रहता है तो इस समय तक रात्रि का प्रमाण कितना होना चाहिये तो इसके जानने का उपाय यह है कि साठ ६० संख्या को दश १० से भाजित कर दो तब ऐसा करने पर जो ६छह भाजनफल के रूप में आये हैं उन्हें दुगुना करने पर जघन्य रूप से बारह १२ मुहूर्त्त का रात्रि का प्रमाण और

યોજન પ્રમાણુ સમજવું અહીં જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું તેના દ્વારા એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે કોઈ પણુ ક્ષેત્રનું તાપક્ષેત્ર જાણુવું હોય ત્યારે તે ક્ષેત્રનાપરિધિના પ્રમાણુમાં ૧૦ દસમો ભાગ આપવો જોઇએ. અને ભાગ ફળને ત્રણુ ગણુા અને બમણુા કરવા જોઇએ. ત્રણુ ગણુા કરવાથી જે સંખ્યા આવે એટલા યોજન પરિમિત પ્રકાશ ક્ષેત્ર, અને બમણુા કરવાથી જે સંખ્યા આવે તેટલું રાત્રીક્ષેત્ર સમજવું જોઈએ. તથા જ્યારે દિવસ તથા રાત્રિના કાળની લંબાઇ અથવા ઓછાઈ (ટૂંકાપણું) જાણુવી હોય ત્યારે સૂર્ય જે મંડળમાં જેટલાં મુહૂર્ત સુધી રહેતો હોય તેટલા મુહૂર્તને ૧૦ દસથી ભાગવાથી અને એક ભાગને બમણુા કરવાથી રાત્રિની લંબાઇ અથવા ઓછાઈ જાણી શકાય છે, અને આવેલ તે ભાગને ત્રણુ ગણુા કરવાથી દિવસની લંબાઇ કે ટૂંકાપણું જાણી શકાય છે-આ પ્રમાણુનો સચોટ ખ્યાલ આવે તે માટે સૂત્રકાર કહે છે ધારો કે સૂર્ય એક મંડળમાં ૬૦ સાઇઠ મુહૂર્ત સુધી (બે દિવસ) રહે છે. હવે તે સમય દરમિયાન રાત્રિનું પ્રમાણુ કેટલુ હોવું જોઇએ, તે જાણુવાનો ઉપાય નીચે પ્રમાણે છે ૬૦ સાઇઠ ને ૧૦ દસ વડે ભાગી, ભાગાકારને ૨ બે વડે ગુણુવાથી (૬૦ × $\frac{२}{१०}$ કરવાથી) રાત્રિનું જઘન્ય પ્રમાણુ ૧૨ મુહૂર્તનું

बोध्यम् । सर्वन्यूनतमद्वादशमुहूर्तात्मकदिवसमानं तु तापक्षेत्रमनन्तरपूर्वोक्त रात्रिक्षेत्रसमानमवसेयम्, सर्वाधिकदीर्घाष्टादशमुहूर्तात्मकरात्रिक्षेत्रमानञ्च पूर्वोक्त-सर्वाधिकदीर्घदिवसतापक्षेत्रसमानं विज्ञेयम् । आयामतश्च जम्बूद्वीपमध्ये तापक्षेत्रं पञ्चचत्वारिंशत्सहस्र ४५००० योजनपरिमितं, लवणसमुद्रे च त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिश-तोत्तरत्रयस्त्रिंशत्सहस्रयोजनानि योजनतृतीयभागाधिकानि ३३३३३$\frac{1}{3}$ बोध्यम्, उभयसंमेलने तु त्रयस्त्रिंशदधिकत्रिशतोत्तराष्टसप्ततिसहस्रयोजनानि योजनतृतीय-भागाधिकानि ७८३३३$\frac{1}{3}$ एतावन्मात्रम् बोध्यम् ।

तिगुना करने पर १८ अठारह मुहूर्त्त का दिवस का प्रमाण निकल आता है । निष्कर्ष इसका यही है कि सूर्य जब तक साठ ६० मुहूर्त्ततक एक मंडल में रहता है तबतक रात्रि का प्रमाण बारह १२ मुहूर्त्त का होगा और दिवस का प्रमाण अठारह मुहूर्त्त का होगा । जब दिवस सब से छोटा होगा अर्थात् बारह मुहूर्त्त का होगा तब तापक्षेत्र का प्रमाण अभी २ कहे हुए रात्रिक्षेत्र जितना होगा और रात्रिक्षेत्र का प्रमाण पूर्व में कहे गये तापक्षेत्र जितना होगा ऐसा जानना चाहिये । आयाम की अपेक्षा तो जंबूद्वीप के बीच का तापक्षेत्र ४५००० पैंतालीस हजार योजन है । तथा लवणसमुद्र का तापक्षेत्र ३३३३३ तेंतीस हजार तीनसो तेंतीस योजन है । इन दोनों तापक्षेत्रों का योग ७८३३३ अठ्ठतर हजार तीनसो तेंतीस होता है ।

આવે છે. અને ૬૦ને૧૦વડે ભાગી, ભાગાકારને ૨ બેવડે ગુણવાથી (૬૦ × $\frac{૩}{૧૦}$ કરવાથી) દિવસનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનું આવે છે. સમસ્ત કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યાં સુધી સૂર્ય ૬૦ સાઈઠ મુહૂર્ત પર્યન્ત. એક મંડળમાં રહે છે, ત્યાંસુધી રાત્રિનું પ્રમાણ ૫૨ બાવન મુહૂર્તનું અને દિવસનું પ્રમાણ ૫૮ અઠ્ઠાવન મુહૂર્તનું રહે છે. જ્યારે દિવસ સૌથી નાનો થાય છે (૧૨ બાર મુહૂર્તનો થાય છે) ત્યારે તાપક્ષેત્રનું પ્રમાણ ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેના રાત્રિક્ષેત્ર જેટલું થાય છે, અને રાત્રિક્ષેત્રનું પ્રમાણ આગળ કહેલા તાપક્ષેત્ર જેટલું થાય છે એમ સમજવું. આયામ (લંબાઈ) ની અપેક્ષાએ તો જંબૂદ્વીપની વચ્ચેનું તાપક્ષેત્ર ૪૫૦૦૦ પિસ્તાળીશ હજાર યોજન છે, તથા લવણ સમુદ્રનું તાપક્ષેત્ર ૩૩૩૩૩ તેત્રીસ હજાર ત્રણસો તેત્રીસ યોજન છે. તે બન્ને તાપ ક્ષેત્રનો સરવાળો કરવાથી ૭૮૩૩૩ અઠયોતેર હજાર ત્રણસો તેત્રીસ યોજન પ્રમાણ તાપક્ષેત્ર થાય છે.

गौतमः पुनः पृच्छति—' जया णं भंते ! ' इत्यादि । हे भदन्त ! यदा खलु ' जंबुद्दीवे दीवे ' जम्बूद्वीपे द्वीपे ' दाहिणड्ढे ' दक्षिणार्धे दक्षिणदिग्भागे ' अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे ' अष्टादशमुहूर्तानन्तरः किञ्चिद्विशेषोनपलचतुष्टयरहिताष्टादशमुहूर्तात्मकः ' दिवसे भवइ ' दिवसो भवति, ' तयाणं ' तदा खलु ' उत्तरे ' उत्तरदिग्भागे ' अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे ' अष्टादशमुहूर्तानन्तरः उक्तस्वरूपः ' दिवसे भवइ ' दिवसो भवति उभयसूर्यसद्भावात् अथ च ' जया णं ' यदा खलु ' उत्तरड्ढे ' उत्तरार्द्धे ' अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे ' अष्टादशमुहूर्तानन्तरो ' दिवसे भवइ ' दिवसो भवति, ' तया णं ' तदा खलु ' जंबुद्दीवे दीवे ' जम्बूद्वीपे द्वीपे ' मंदरस्स ' मन्दरस्य ' पव्वयस्स ' पर्वतस्य ' पुरित्थमे णं ' पौरस्त्ये खलु पूर्वभागे ' पच्चत्थिमे णं ' पश्चिमे च ' साइरेगा ' सातिरेका किञ्चिद् विशेषोनपलचतुष्टयाधिका ' दुवालस मुहुत्ता ' द्वादशमुहूर्ता ' राई भवई ' रात्रिर्भवति किम् ?

अब गौतम स्वामी प्रभु से पूछते हैं कि (जया णं भंते) हे भदन्त ! जब (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप नाम के द्वीप में (दाहिणड्ढे) दक्षिणार्ध दक्षिणदिग्भाग में (अट्ठारस मुहुत्ताणंतरे) ४चार पल कम १८अठारह मुहूर्त का (दिवसे भवइ) दिन होता है, (तया णं) उस समय (उत्तरे) उत्तरदिग्भाग में भी (अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे) ४चार पल कम १८ अठारह मुहूर्त का (दिवसे भवइ) दिवस होता है । क्यों कि दोनों सूर्यों का सद्भाव रहता है । और (जया णं उत्तरड्ढे) जब उत्तरार्ध में (अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ) ४चार पल कम १८अठारह मुहूर्त का दिवस होता है (तया णं) तब (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप नाम के द्वीप में (मंदरस्स पव्वयस्स) मन्दर पर्वत के (पुरत्थिमेणं) पूर्व दिग्भाग में एवं (पच्चत्थिमेणं) पश्चिमदिग्भाग में (साइरेगा) किञ्चित् विशेष ऊन चार पल अधिक (दुवा

હવે ગૌતમ સ્વામીનાં બીજા પ્રશ્નો અને મહાવીર પ્રભુ દ્વારા અપાયેલા ઉત્તરો નીચે આપવામાં આવે છે-(जयाणं भंते !) હે ભદન્ત ! જ્યારે (जंबुद्दीवे दीवे) જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના (दाहिणड्ढे) દક્ષિણાર્ધમાં (દક્ષિણદિગ્વિભાગમાં) (अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे) ૧૮અઢારમુહૂર્ત કરતાં ૪ચાર પળન્યૂન પ્રમાણનો " दिवसे भवइ " દિવસ થાય છે, " तयाण " ત્યારે " उत्तरे " ઉત્તરદિગ્વિભાગમાં પણ શું ' अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ ' ૧૮અઢાર મુહૂર્ત કરતાં ૪ચાર પળ ન્યૂન પ્રમાણનો દિવસ થાય છે ? (બન્ને સૂર્યોનું અસ્તિત્વ હોવાથી આવું બને છે) અને જ્યારે આવું બને છે " तयाणं " ત્યારે શું " जंबूद्दीवे दीवे " જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં " मंदरस्स पव्वयस्स " " पुरत्थिमेणं पच्चत्थिमेणं " પૂર્વદિગ્વિભાગમાં અને પશ્ચિમદિગ્વિભાગમાં "साइरेगा दुवाल-

भगवानाह—'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् 'जयाणं जंबू' यदा खलु जम्बू० इत्यादि 'जाव–राई भवइ' यावत्–रात्रिर्भवति । यावत्करणात्–जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे अष्टादशमुहूर्तानन्तरो दिवसो भवति, तदा खलु उत्तरेऽपि अष्टादशमुहूर्तानन्तरो दिवसो भवति, यदा च उत्तरार्धे अष्टादशमुहूर्तानन्तरो दिवसो भवति तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये पश्चिमे च सातिरेका द्वादशमुहूर्ता इति संग्राह्यम् । गौतमः पुनः पृच्छति—'जया णं भंते !' इत्यादि । हे भदन्त ! यदा खलु 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे 'मंदरस्स' मन्दरस्य 'पव्वयस्स' पर्वतस्य 'पुरत्थिमे णं' पौरस्त्ये खलु पूर्वभागे 'अट्ठारस मुहुत्ताणंतरे' अष्टादशमुहूर्तानन्तरोऽष्टादशमुहूर्तप्रमाणो 'दिवसे भवइ'

लसमुहुत्ता) बारह मुहूर्त की (राई भवइ) रात्रि होती है क्या ?

इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (हंता गोयमा) हां गौतम ! ऐसी ही बात है । (जया णं जंबु०जाव राई भवइ) जब जंबूद्वीप नामके द्वीप में यावत् शब्द से गृहीत दक्षिणार्ध में अठारह मुहूर्त से कुछ कम दिवस होता है, उस समय उत्तर में भी अठारह मुहूर्त से कुछ कम दिवस होता है और जब उत्तरार्ध में अठारह मुहूर्त से कुछ कम दिवस होता है, उस समय जंबूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत के पौरस्त्य पश्चिमभाग में कुछ अधिक बारह मुहूर्त की रात्रि होती है ।

अब इसी बात को दूसरी तरह से प्रभु से गौतम पूछते हैं-(जया णं भंते !) हे भदन्त ! जब (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप नामके द्वीप में (मंदरपव्वयस्स पुरत्थिमेणं) मंदर पर्वत के पूर्वभाग में (अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे) अठारह मुहूर्त्त से कुछ कम (दिवसे भवइ) दिवस होता है (तया

समुहुत्ता राई भवइ ?" १८अढार મુહૂર્ત અને ૪ચાર પળની રાત્રિ થાય છે ?

ઉત્તર–" हंता गोयमा !" હા, ગૌતમ ! એવું બને છે. "जयाणं जंबू जाव राई भवइ " જ્યારે જંબૂદ્વીપમાં ૧૮ અઢાર મુહૂર્ત કરતાં ૪ ચાર પળ પળ ન્યૂન સમયનો દિવસ થાય છે, ત્યારે ઉત્તરમાં પણ એટલો જ લાંબો દિવસ થાય છે. અને જ્યારે ઉત્તરમાં ૧૮ અઢાર મુહૂર્તથી ૪ ચાર પળ ન્યૂન સમયનો દિવસ થાય છે, ત્યારે જંબૂદ્વીપમાં મંદર પર્વતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિગ્ભાગોમાં ૧૨ બાર મુહૂર્ત અને ૪ ચાર પળની રાત્રિ થાય છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી એજ વાત બીજી રીતે મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે–'जयाणं भंते !" હે ભદન્ત ! જ્યારે (जंबूदीवे दीवे) જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં (मंदरपव्वयस्स पुरत्थिमेणं) મંદર પર્વતના પૂર્વદિગ્ભાગમાં (अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे અઢાર મુહૂર્તથી સહેજ ન્યૂન પ્રમાણવાળો (दिवसे भवइ) દિવસ થાય છે,

दिवसो भवति ' तयाणं ' तदा खलु ' पच्चत्थिमे णं ' पश्चिमे खलु दिग्भागेऽपि ' अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे ' अष्टादश मुहूर्तानन्तरो 'दिवसे भवइ' दिवसो भवति, अथ च ' जयाणं ' यदा खलु ' पच्चत्थिमेणं' पश्चिमे तदा खलु ' अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे' अष्टादशमुहूर्तानन्तरो 'दिवसे भवइ' दिवसो भवति 'तया णं' तदा खलु ' जंबुद्दीवे दीवे ' जम्बूद्वीपे द्वीपे ' मंदरस्स ' मन्दरस्य ' पव्वयस्स ' पर्वतस्य 'उत्तरदाहिणे' उत्तर-दक्षिणे ' :साइरेगदुवालसमुहुत्ता ' सातिरेकद्वादशमुहूर्ता द्वादशमुहूर्ता किंचिदधिका ' राई भवइ ? ' रात्रिर्भवति किम् ?

भगवानाह—' हंता, गोयमा ! जाव-भवइ ' हे गौतम ! हन्त, सत्यं यावत् भवति, अयमाशयः – यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरत्र्यशीत्यधिकशततममण्डलाव्यवहितसमीपवर्तिनि द्व्यशीत्यधिकशततमे १८२ मण्डले सञ्चरति तदा मुहूर्तस्यैक-

णं) तब (पच्चत्थिमेणं) पश्चिम दिग्भाग में भी (अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ) कुछ कम अठारह मुहूर्त्त का दिवस होता है। (तया णं) तब (पच्चत्थिमेणं) पश्चिमदिग्भाग में भी (अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे) अष्टादशमुहूर्त्तानन्तर (दिवसे भवइ) दिवस होता है। और (जयाणं) जब (पच्चत्थिमेणं) पश्चिम में (अट्ठारसमुहुत्ताणंनरे दिवसे भवइ) कुछ कम अठारह मुहूर्त्त का दिवस होता है (तयाणं) तब (जंबुद्दीवे दीवे) जम्बूद्वीप नामके द्वीप में (मंदरस्स पव्वयस्स) मन्दर पर्वत के (उत्तर दाहिणे) उत्तर दक्षिण में (साइरेगदुवालसमुहुत्ता) कुछ अधिक बारह मुहूर्त्त की (राई भवइ) रात्रि होती है क्या ? प्रभु इसका उत्तर देतेहुए कहते हैं कि (हंता गोयमा ! जाव भवइ) हां गौतम ! ऐसा ही हता है। इसका आशय यह है जिस समय सूर्य १८३ एकसो तीरासी वे सर्वाभ्यन्तर मण्डल से निकलकर उसके पास रहे हुए १८२ एकसो बयासी

" तया णं " त्यारे " पच्चत्थिमेणं " पश्चिम दिग्भागमां पण शुं "अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ " अढार मुहूर्तथी सहेज न्यून प्रमाणवाळो दिवस थाय छे ? " तयाणं " आ रीते ज्यारे पूर्व अने पश्चिम दिग्भागमां अढार मुहूर्त करतां सहेज ओछो काळ प्रमाणु वाळो दिवस थाय छे, त्यारे " जंबूदीवे दीवे " जंबूद्वीप नामना द्वीपमा " मंदरस्स पव्वयस्स " मंदर पर्वतना " उत्तरदाहिणे " उत्तर अने दक्षिण दिग्भागमां " साइरेगा दुवालसमुहुत्ता राई भवइ ? " शुं बार मुहूर्त करतां पण सहेज अधिक काळप्रमाणु वाळी रात्रि थायछे.

उत्तर—" हंता, गोयमा ! जाव भवइ " हा, गौतम ! एवुं ज बने छे. आ कथननुं तात्पर्य नीचे प्रमाणे छे—ज्यारे सूर्य १८३ एकसो त्यासीमां सर्वाभ्यन्तर मंडळमांथी नीकळीने तेनी पासे रहेला १८२ एकसो बासीमां मंडळ

षष्टिभागद्वयन्यून (किञ्चिद्विशेषोनपलचतुष्टयरहित) अष्टादशमुहूर्तमानं दिनं भवति, तच्च दिनम् अष्टादशमुहूर्तात् दिनात् अनन्तरत्वेन (अव्यवहितत्वेन) अष्टादशमुहूर्तानन्तरमिति व्यपदिश्यते इत्यभिप्रायेण 'अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे' इत्युक्तम् । अथ च तदानीम् रात्रिमानस्य मुहूर्तैकषष्टि भागद्वय-(किञ्चिद् विशेषोनपलचतुष्टय) वर्धितत्वेन तदाधिक्याभिप्रायेणैव 'सातिरेगादुवालसमुहुत्ता राई भवइ' इत्युक्तम् । एतावता अहोरात्रमानस्य त्रिंशन्मुहूर्तात्मकतया यावानेव क्षणभागो दिवसे अपचीयते तावानेव क्षणभागो रात्रौ उपचीयते इति दिनभागस्योप-

वें मण्डल पर संचार करता है उस समय दिन का मान पूरे अठारह मुहूर्त्त का नहीं होता है उसमें १॥ डेढ मिनट ४।१०॥।-६१ सेकंड कम रहते हैं। अर्थात् कुछ कम ४ चार पल से हीन वह दिन होता है। अष्टादशमुहूर्त्तवाले दिन से अव्यवहित होने के कारण इस दिवस को (अष्टादशमुहूर्त्तानन्तर) इस नाम से कहा गया है। इसी अभिप्राय से (अट्ठारसमुहुत्ताणंतरे) ऐसा पाठ कहा है तात्पर्य यह है कि यह अठारहमुहूर्त्तानन्तर दिन, अठारहमुहूर्त्तवाले दिन के बाद ही आता है। अर्थात् इस दिन के बाद ही तुरत दिन घटना शुरु हो जाता है। और (राई सातिरेगा दुवालसमुहुत्ता भवइ) कुछ अधिक -कुछ कम चारपल अधिक बारह मुहूर्त्त की रात्रि होती है, ऐसा जो कहा गया है सो इसका अभिप्राय ऐसा है कि उस समय रात्रि का प्रमाण १॥ डेढ मिनट १०॥।-६१ सेकंड बढ़ जाता है। यह पहिले प्रकट कर दिया गया है कि दिनरात का प्रमाण ३० तीस मुहूर्त्त का होता है सो जितना क्षणभाग-दिवस में कमती होता है, उतना ही क्षणभाग रात्रि

પર સંચાર (ગતિ) કરે છે ત્યારે દિનમાન (દિવસનું કાળપ્રમાણ) પૂરૂં ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનું હોતું નથી. પણ ૧॥ દોઢ મિનિટ ચાર ૪-૧૦॥ સેકંડ ન્યૂન રહે છે. એટલે કે તે દિવસનુ પ્રમાણ ૧૮ અઢાર મુહૂર્ત કરતાં લગભગ ૪ ચાર પળ ન્યૂન હોય છે. અઢાર મુહૂર્તવાળો ન હોવાને કારણે તે દિવસને માટે "અષ્ટાદશમુહૂર્તાનન્તર" શબ્દનો પ્રયોગ કરાયો છે, એવો અઢાર મુહૂર્ત કરતાં ટૂંકો દિવસ, ૧૮ અઢાર મુહૂર્તવાળા દિવસ પછીજ આવે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ૧૮ અઢાર મુહૂર્તનો દિવસ થયા પછી તુરત જ દિવસની લંબાઈ ઘટવા માંડે છે. અને "राई सातिरेगा दुवालसमुहुत्ता भवइ" રાત્રિ બાર મુહૂર્ત કરતાં સહેજ વધારે કાળ પ્રમાણવાળી થાય છે (૧૨ બાર મુહૂર્ત અને ૪ ચાર પળથી સહેજ ઓછા કાળપ્રમાણ વાળી રાત્રિ થાય છે ? આવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે તે સમયે રાત્રિનું પ્રમાણ ૧॥ દોઢ મિનિટ ૪—૧૦॥ ૬૧સેકંડ વધી જાય છે દિવસ અને રાત્રિનું પ્રમાણ ૩૦ત્રીસ મુહૂર્તનું હોય છે, એ

चयापचयक्रमेणैव रात्रिभागस्यापचयोपचयौ भवत इति फलितम्। तदुपसंहरन्नेवाह-' एवं एएणं कमेण ' इत्यादि। ' एवम् ' इत्युपसंहारे एतेन अव्यवहित पूर्वोक्तेन ' जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे ' इत्यादिना क्रमेण अनुसारेण प्रदर्शितरीत्या इत्यर्थः ' ओसारेयव्वं ' अवसारयितव्यम् दिनमानं ह्रासनीयम्।

दिनमानह्रासप्रकारमेवाह-' सत्तरसमुहुत्ते दिवसे भवइ ' यदा सप्तदशमुहूर्तो

में बढ जाता है, तात्पर्य यह कि-जब सूर्य बाहर के मंडल से आभ्यन्तर मंडल की तरफ जाता है तब १॥ढेढ मिनट और ४। १०॥-६१ सेकिंड का समय दिवस में सूर्य के प्रत्येक मंडल की तरफ बढ जाने पर बढता जाता है। और रात्रि का समय इतना ही कम होता जाता है। और जब सूर्य आभ्यन्तर मंडल से बाहर के मंडल की ओर आता है तब रात्रि,प्रत्येक मंडल की तरफ सूर्य के जाते समय १॥ढेढ मिनट ४। १०॥ सेकिंड बढतीरहती है और दिनका प्रमाण इतना ही घटता रहता है। दिवस जब बडा होता है तब रात्रि छोटी होती है,और जब रात्रि बडी होती है तब दिन छोटा होता है। यही बात (दिनभागस्योपचयापचयक्रमेणैव रात्रिभागस्यापचयोपचयौ भवतः) इस पाठ द्वारा समझाई गई है। अब सूत्रकार इस विषय को उपसंहृत करते हुए कहते हैं कि (एवं एएणं कमेण) इस तरह इस पूर्वोक्त क्रम से दिन का प्रमाण घटा देना चाहिये। इसी बात को सूत्रकार प्रकट करते हुए कहते हैं (सत्तरसमुहुत्ते दिवसे भवइ)

વાત તો પહેલાં પ્રકટ કરાઈ ગઈ છે. જેટલો ક્ષણુ ભાગ દિવસમાં ઘટતો જાય છે, એટલો જ ક્ષણુ ભાગ રાત્રિમાં વધતો જાય છે, કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે સૂર્ય બહારના મંડળમાંથી આભ્યન્તર મંડળની તરફ જાય છે, ત્યારે ૧॥ મિનિટ અને ૪-૧૦॥ સેકંડ પ્રમાણુ સમય, સૂર્યના પ્રત્યેક મંડળની તરફના ગમનથી વધી જાય છે, અને રાત્રિનો એટલોજ સમય ઘટતો જાય છે, તેથી ઉલટું, જ્યારે સૂર્ય આભ્યન્તર મંડળમાંથી બહારના મંડળ તરફ જાય છે, ત્યારે પ્રત્યેક મંડળની તરફ સૂર્યના ગમન સમયે રાત્રિ દોઢ ૧॥ મિનિટ ૪-૧૦॥-૬૧ સેકંડ વધે છે અને દિવસ એટલાજ પ્રમાણુમાં ઘટતો રહે છે.

જ્યારે દિવસ લાંબો થાય છે ત્યારે રાત્રિ ટૂંકી થાય છે, અને જ્યારે રાત્રિ લાંબી થાય છે ત્યારે દિવસ ટૂંકો થાય છે. એ જ વાત સૂત્રકારે નીચેના સૂત્રપાઠ દ્વારા સમજાવી છે " दिनभागस्योपचयापचयक्रमेणैव रात्रिभागस्यापचयोपचयौ भवतः " હવે આવિષયનો ઉપસંહાર કરતા સૂત્રકાર કહે છે કે " एवं एए णं कमेण " પૂર્વોક્ત ક્રમ પ્રમાણે દિવસના કાળ પ્રમાણુ ઘટે ત્યારે રાત્રિનું કાળપ્રમાણુ વધે છે. એજ વાત નીચેનાં સૂત્રોદ્વારા સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે-(सत्त-

दिवसो भवति तदा 'तेरसमुहुत्ताराईभवइ' त्रयोदशमुहूर्ता रात्रिर्भवति, सर्वाभ्यन्तर मण्डलाव्यहितपूर्ववर्ति १८२ द्व्यशीत्यधिकशततममण्डलादारभ्य प्रतिमण्डलं विलोमतया वहिः परावर्तमानः सूर्यो यदा एकत्रिंशत्तममण्डलार्धे संचरति तदा प्रतिमण्डलमेकैकोक्तपलचतुष्टयह्रासक्रमेणैकमुहूर्तह्रासात् सप्तदशमुहूर्तं दिवसमानं भवति, रात्रिमानेचैकमुहूर्तोपचयात् त्रयोदशमुहूर्तं रात्रिमानं सम्पद्यते, इत्याशयः। एवं ' सत्तरसमुहूत्ताणंतरे दिवसे साइरेगा तेइरसमुहुत्ताराई ' सप्तदशमुहूर्तानन्तरो दिवसः सातिरेका त्रयोदशमुहूर्ता रात्रिर्भवति, एतावता उपर्युक्तद्व्यशीत्यधिकशततम १८२ मण्डलादारभ्य यदा सूर्यो विलोमतया बहिः प्रतिमण्डलं परावर्तमानो

जब सत्तरह मुहूर्त्त का दिन होता है तब (तेरस मुहुत्ता राई भवइ) तेरह मुहूर्त्त की रात्रि होती है तात्पर्य यह है कि जब सूर्य सर्वाभ्यन्तर मण्डल के अव्यवहित पूर्ववर्त्ती १८२ एकसो बयासो वें मण्डल से लेकर प्रत्येक मंडल पर बिलोमरूप से चलता २ इकतीस वें मण्डलार्थ में-मंडलके आधे भाग में-पहुंचता है, तब प्रतिमण्डल के एक २ चारपलरूप समय के ह्रास के क्रम से, एक मुहूर्त्त रूप समय का ह्रास हो जाता है-इस कारण १७ सत्तरहमुहूर्त्त का दिन होता है, और रात्रिमान में एक मुहूर्त्त का समय बढ जात है-इसलिये रात्रि का मान बारह मुहूर्त की जगह तेरह मुहूर्त्त का हो जाता है। इसी तरह (सत्तरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साईरेगा तेरसमुहुत्ताराई) जब सत्तरह मुहूर्त्त से कुछ कम दिनमान होता है तब रात्रिमान कुछ अधिक तेरह मुहूर्त्त का हो जाता है, तात्पर्य कहने का यह है कि जब सूर्य पूर्वोक्त १८२ एकसो बयासी वें मंडल से लगा-

रसमुहुत्ते दिवसे भवइ, तेरसमुहुत्ता राई भवइ" જ્યારે ૧૭ સત્તર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે, ત્યારે ૧૩ તેર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે સૂર્ય સર્વાભ્યન્તર મંડળના ૧૮૨ મા મંડળથી માંડીને પ્રત્યેક મંડળ પર વિલોમરૂપે (વ્યુત્ક્રમરૂપે)બહાર સંચાર કરતો કરતો ૩૧એકત્રીસમાં મંડળાર્ધમાં (મંડળના અર્ધા ભાગમાં) પહોંચે છે. ત્યારે પ્રત્યેક મંડળે ચાર, ચાર પળપ્રમાણ સમય ઘટતા ઘટતા એક મુહૂર્ત પ્રમાણ સમય ઘટી જઇને, સત્તર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે, અને રાત્રિના કાળપ્રમાણમાં એક મુહૂર્તનો કાળ વધી જવાથી તેર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. એજ પ્રમાણે "सत्तरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साईरेगा तेरस-मुहुत्ता राई "જ્યારે સત્તર મુહૂર્તથી સહેજ ઓછા પ્રમાણ વાળો દિવસ થાય છે, ત્યારે ૧૩ મુહૂર્તથી સહેજ વધુ પ્રમાણવાળી રાત્રિ થાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે સૂર્ય પૂર્વોક્ત ૧૮૨માં મંડળથી સતત વિલોમરૂપે-વ્યુત્ક્રમે

द्वात्रिंशत्तममण्डलार्धे संचरति तदा दिवसमाने उपर्युक्तसप्तदशमुहूर्तदिवसमानापेक्षया किञ्चिद्विशेषोनपलचतुष्टयरूपस्य मुहूर्तैकषष्टिभागद्वयस्य ह्रासेन उक्तपलचतुष्टयरहितसप्तदशमुहूर्तं दिनं भवति इत्यभिप्रायेणाह–'सत्तरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे' त्ति, सप्तदशमुहूर्तानन्तरो दिवसः सातिरेका त्रयोदशमुहूर्ता रात्रिर्भवति अथ च तदानीं रात्रिमाने किञ्चिन्न्यूनपलचतुष्टयोपचयेन उक्तपलचतुष्टयाधिकत्रयोदशमुहूर्तं रात्रिमानं सम्पद्यते इत्यभिप्रेत्याह–' साइरेगतेरसमुहुत्ताराई ' ति। तथा ' सोलसमुहुत्ते दिवसे चोद्दसमुहुत्ताराई ' षोडशमुहूर्तो दिवसः चतुर्दशमुहूर्ता

कर विलोमरूप से–व्युत्क्रम से बाहर प्रत्येक मण्डल पर संचरण करता हुआ बत्तीस ३२ वें मण्डलार्ध पर संचरण करता है तब उपर्युक्त सतरहमुहूर्त्तवाले दिनमान की अपेक्षा दिनमान मुहूर्त्त के दो इकसठ भाग जितना (१॥ मिनट ४। १०॥।-६१ सेकिण्ड) कम हो जाता है यह मुहूर्त्त की दो इकसठभाग जितनी कमी कुछ कम चार पलरूप पड़ती है। इस तरह सत्तरह मुहूर्त्त वाले दिनमान की अपेक्षा, सूर्य के बत्तीसवे मण्डलार्ध पर संचरण करते समय दिनमान कुछ कम चार पल हीन सत्तरहमुहूर्त्त का होता है और जितनी कमी समय की यहां पर हुई है उतने समय की वृद्धिरात्रि मान में हो जाति है। इसी लिये सूत्रकार ने (साइरेगतेरसमुहुत्ता राई) ऐसा कहा है। अर्थात् उस समय कुछ कम चार पल अधिक तेरह मुहूत्त का रात्रिमान होता है। तथा–(सोलस मुहूत्त दिवसे चोद्दसमुहुत्ता राई) जब सोलह मुहूर्त्त का दिन होता है, तब चौदह मुहूर्त्त की रात्रि होती है। यह इस अभिप्राय से कहा गया कि जब सू-

બહારના પ્રત્યેક મંડળ તરફ સંચાર કરતો કરતો ૩૨માં મંડળાર્ધ પર આવે છે, ત્યારે દિનમાન ઉપર્યુક્ત ૧૭ મુહૂર્તવાળા દિવસ કરતાં $\frac{2}{61}$ મુહૂર્ત જેટલુ (૧॥મિનિટ ને ૪-૧૦॥।-૬૧ સેકંડ) ઘટી જાય છે. આ $\frac{2}{61}$ મુહૂર્ત જેટલો ઘટાડો ચાર પળ કરતાં સહેજ ઓછા સમય જેટલો હોય છે. આ રીતે જ્યારે સુર્ય ૩૨માં મંડળાર્ધમાં સંચારણ કરે છે. ત્યારે દિનમાન ૧૭મુહૂર્ત કરતાં ચાર પળથી સહેજ ઓછું ન્યૂન થઇ જાય છે. અને દિનમાનમાં જેટલો ઘટાડો થાય છે તેટલો રાત્રિમાનમાં વધારો થાય છે. "साइरेंग तेरसमुहुत्ता राई" એટલે કે રાત્રિમાનમાં ચાર પળથી સહેજ ઓછા સમય જેટલો વધારો થવાથી રાત્રિમાન તેરમુહૂર્ત અને ચારપળથી સહેજ ન્યૂન પ્રમાણ વળું થાય છે.

"सोलसमुहुत्ते दिवसे चोदस मुहुत्ता राई" જ્યારે ૧૬ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે ત્યારે ૧૪ચૌદ મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. આ પ્રમાણે કહેવાનું કારણ એ

रात्रिर्भवति । उक्तोपान्त्यमण्डलादारभ्य विलोमक्रमेण:व्यावर्तमानः सूर्यो यदा एकषष्टितममण्डले संचरति तदा सप्तदशमुहूर्तदिनमाने एकमुहूर्तापचयात् षोडशमुहूर्तो दिवसो भवति, रात्रिमाने चैकमुहूर्तोपचयात् चतुर्दशमुहूर्ता रात्रिर्भवति, एवम् 'सोलसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेग चउद्दसमुहुत्ताराई' षोडशमुहूर्तानन्तरो दिवसः सातिरेकचतुर्दशमुहूर्ता रात्रिर्भवति । एतावता उक्तोपान्त्यमण्डलादारभ्य विलोमतया प्रतिमण्डलं बहिः परावर्तमानो रविर्यदा द्विषष्टितममण्डले संचरति तदा उक्तषोडशमुहूर्तात्मकदिवसमाने किञ्चिन्न्यूनपलचतुष्टयस्य ह्रासेन तादृशपलचतुष्टयरहितषोडशमुहूर्तो दिवसो भवति, रात्रिमाने

र्य १८२ एकसो बयासी वें मंडल से लेकर विलोमक्रम से चलता चलता ६१ इकसठवें मंडल पर संचर करता है उस समय सत्तरह मुहूर्तदिन मान में से एकमुहूर्तका अपचय-ह्रास होने के कारण सोलह मुहूर्त का दिन· मान होता है-और यह एक मुहूर्त का ह्रास जो सतरह मुहूर्त दिनमान में से हुआ है रात्रि के मान में बढ जाता है इस कारण चौदह मुहूर्त का रात्रिमान कहा गया है। (एवं) इसी तरह (सोलहमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेगचउद्दसमुहुत्ता राई) जब सोलह मुहूर्त से ·कम दिनमान होता है तब रात्रिमान कुछ अधिक चौदह मुहूर्त का होता है। इसका भाव यह है कि १८२ एकसो बयासी वें मंडल से लेकर विलोमक्रम से चलता चलता सूर्य जब ६२बासठ वें मंडलपर संचार करता है तब सोलह मुहूर्त वालेदिनमान में कुछ कम चारपल घट जाते हैं,इसलिये यहां पर दिवसमान कुछ कम चारपल से हीन सोलह मुहूर्त का कहा गया है और जितना मान

છે કે જ્યારે સૂર્ય ૧૮ અઢારમાં મંડળથી વિલોમક્રમે ચાલતો ચાલતો ૬૧ એકસઠમાં મંડળ પર સંચાર કરે છે, ત્યારે ૧૭ સત્તર મુહૂર્તના દિનમાનમાં એક મુહૂર્તનો ઘટાડો થવાથી ૧૬ સોળ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે, અને ૧૩ તેર મુહૂર્તના રાત્રિમાનમાં એક મુહૂર્તની વૃદ્ધિ થઈને ૧૪ ચૌદ મુહૂર્તની રાત્રિ બને છે.

"एवं" એજ રીતે "सोलह मुहुताणंतरे दिवसे, साइरेगा चउद्दसमुहुत्ता राई" જ્યારે ૧૬સોળ મુહૂર્ત કરતાં સહેજ ઓછા પ્રમાણવાળો દિવસ થાય છે, ત્યારે ૧૪ ચૌદ મુહૂર્ત કરતાં એટલાં જ વધુ પ્રમાણ વાળી રાત્રિ થાય છે. આ પ્રમાણે કહેવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે. જ્યારે સૂર્ય ૧૮૨ એકસોબાસીમાં મંડળથી વિલોમક્રમે ચાલતો ચાલતો ૬૨બાસઠમાં મંડળ પર સંચાર કરે છે ત્યારે સોળ મુહૂર્તવાળા દિનમાનમાં ચાર પળ કરતાં સહેજ ઓછો ઘટાડો થઈ

...मुहूर्तोपचयेन उक्तपलचतुष्टयरूपसातिरेकचतुर्दशमुहूर्ता रात्रिर्भवति इति ... 'एवं पण्णरसमुहुत्ते दिवसे पण्णरसमुहुत्ता राई भवइ' पञ्चदशमुहूर्तो दिवसः पञ्चदशमुहूर्ता रात्रिर्भवति उपर्युक्तरीत्या यदा उक्तोपान्त्यमण्डलादारभ्य ... सूर्यः संक्रमति तदा दिनमानापेक्षया एकमुहूर्तह्रासात् पञ्च-दशमुहूर्तो दिवसो भवति, रात्रिमाने चैकमुहूर्तवर्धनात् पञ्चदशमुहूर्ता रात्रिरपि सं-जायते। एवं 'पण्णरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे' पञ्चदशमुहूर्तानन्तरो दिवसः, 'साइ-रेगा पण्णरसमुहुत्ता राई' सातिरेका पञ्चदशमुहूर्ता रात्रिर्भवति, पूर्वापेक्षया एका-

...से घटा है उतना ही मान रात्रिमान में बढ गया है, इसलिये रात्रि का मान कुछ चार पल अधिक कहा गया है। इसी तरह (पण्णरसमुहुत्ते दिवसे पण्णरसमुहुत्ता राई भवइ) पन्द्रह मुहूर्त का दिन और पन्द्रह मुहूर्त की रात्रि होती है ऐसा जो कहा है सो इसका तात्पर्य ऐसा है कि पूर्वोक्त रीति के अनु-सार जब १८२ एकसौ बयासी वें मंडल से लेकर ९२ बान्नवे मंडल पर सूर्य संचार करता है उस समय दिनमान में सोलह मुहूर्त वाले दिनमान की अपेक्षा एक मुहूर्त का ह्रास हो जाता है इसलिये यहाँ पर दिनमान पन्द्रह मुहूर्त का होने लगता है और रात्रि भी जो कि पहिले चौदह मुहूर्त मान की थी उसमें ह्रासित एक मुहूर्त का समय बढ जाता है, अतः इसका मान भी पन्द्रह मुहूर्त का हो जाता है। इसी तरह से (पण्णरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे साइरेगा पण्णरसमुहुत्ता राई) जब दिनमान कुछ कम पन्द्रह मुहूर्त का होता है, तब रात्रिमान कुछ

... દિવસમાં ... કરતાં થોડા ઓછા સમયનો વધારો થાય છે ... ૧૬ સોળ મુહૂર્તને બદલે ૧૬ સોળ મુહૂર્તથી ઉપર દર્શાવેલા ... થાય છે, અને રાત્રિમાન ૧૪ ચૌદ મુહૂર્તને બદલે ૧૪ ... ઉપર દર્શાવેલા પ્રમાણ જેટલું વધારે થાય છે.

... "પણ્ણરસમુહુત્તે દિવસે, પણ્ણરસમુહુત્તા રાઈ" જ્યારે ૧૫ ... દિવસ ... ત્યારે ૧૫ પંદર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. ... છે, પૂર્વોક્ત રીતે જ્યારે સૂર્ય ૧૮૨ એકસો ... બાણુમાં મંડળ પર આવે ... મુહૂર્તના દિવસમાં ૧ એક મુહૂર્તનો ... દિવસ થાય છે, અને પહેલાં રાત્રિનું જે ... ૧ એક મુહૂર્તની વૃદ્ધિ થઈને ૧૫ પંદર ...

... (પણ્ણરસ મુહુત્તાણંતરે દિવસે, સાઇરેગા પણ્ણરસમુહુત્તા રાઈ) ... મુહૂર્તથી ઓછો દિવસ થાય છે, ત્યારે ૧૫

धिके त्रिनवतितमे मण्डले सूर्यस्य विलोमतया संचरणकाले उक्तदिवसमाने उक्त-पलचतुष्टयह्रासेन तादृशपलचतुष्टयरहितपञ्चदशमुहूर्तो दिवसः पञ्चदशमुहूर्तान-न्तरो व्यपदिश्यते रात्रिमाने च तावद्वर्धनेन सातिरेका पञ्चदशमुहूर्ता रात्रिरिति, तथैव 'चोद्दसमुहुत्ते दिवसे' चतुर्दशमुहूर्त्तो दिवसः, 'सोलसमुहुत्ताराई' षोड-शमुहूर्ता रात्रिः, एतौ चाहोरात्रापचयोपचयौ सूर्यस्य द्वाविंशत्यधिकशततमे मण्डले स्थितिकाले संपद्येते, एवं 'चोद्दसमुहुत्ताणंतरे दिवसे' चतुर्दशमुहूर्तानन्तरो दिवसः 'साईरेगा सोलसमुहुत्ताराई' सातिरेका षोडशमुहूर्ता रात्रिः, इदञ्च वैषम्यं सूर्य-

अधिक पन्द्रह मुहूर्त्त का होता है। इसका भाव यह है कि पूर्वोक्तरूप से विलोमक्रम से संचरण करता हुआ सूर्य जब९२बानवे वें मंडल से एकाधिक ९३ तिरानवे मंडल पर संचरण करने लगता है,उस समय दिनमान में कुछ कम चारपल हीन हो जाते हैं, और कुछ कम चारपल रात्रि मानमें बढ जाते हैं इस कारण यहां पर संचरण करते समय दिनमान कुछ कम चारपल हीन हो जाता है और रात्रिमान कुछ कम चारपल बढ जाता है इस कारण दिनमान पन्द्रह मुहूर्त्त से कुछ कम और रात्रिमान पन्द्रह मुहूर्त्त से अधिक प्रकट किया गया है। इसी तरह (चोद्दसमुहुत्ते दिवसे सोलह मुहुत्ता राई)चौदह मुहूर्त्त का दिवस और सोलह मुहूर्त्त की रात्रि होती है यह कथन जब सूर्य १२२एकसो बाईसवें मंडल पर संचरण करता है, तब की अपेक्षा से कहा गया है। इसी तरह (चोद्दसमुहुत्ताणंतरे दिव-से साइरेगा सोलस मुहुत्ता राई) कुछ कम चौदह मुहूर्त्त का दिन और कुछ अधिक सोलह मुहूर्त्त की रात्रि होती है,ऐसा जो कहा गया है वह

पंदर मुहूर्त करतां એટલ જ અધિક પ્રમાણવાળી રાત્રિ થાય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે પૂર્વોક્ત રીતે વિલોમક્રમે સંચરણ કરતો સૂર્ય જ્યારે ૯૨બાણુમાં મંડળથી ૯૩ત્રાણુમાં મંડળમાં ગમન કરવા માંડે છે ત્યારે દિનમા-નમાં ચાર પળથી સહેજ ઓછા સમય જેટલો ઘટાડો થઈ જાય છે અને રાત્રિમાનમાં ચાર પળથી સહેજ ઓછા સમયનો વધારો થઇ જાય છે. તે કારણે કહ્યું છે કે જ્યારે દિનમાન ૧૫ પંદર મુહૂર્ત કરતાં સહેજ ઓછા પ્રમાણવાળું થાય છે ત્યારે રાત્રિમાન ૧૫ પંદર મુહૂર્ત કરતાં સહેજ વધારે પ્રમાણવાળું થાય છે.

એજ પ્રમાણે "चोद्दसमुहुत्ते दिवसे सोलसमुहुत्ता राई" જ્યારે ૧૪ચૌદ મુહૂ-ર્તનો દિવસ થાય છે ત્યારે ૧૬ સોળ મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. સૂર્ય જ્યારે ૧૨૨ એકસો બાવીસમાં મંડળ પર સંચરણ કરે છે ત્યારે આ પ્રમાણે બને છે, એમ સમજવું એજપ્રમાણે "चोद्दसमुहुत्ताणतरे साइरेगा सोळस मुहुत्ता राई" જ્યારે ચૌદ મુહૂર્ત કરતાં સહેજ ઓછા પ્રમાણવાળો દિવસ થાય છે, ત્યારે ૧૬

स्य त्रयोविंशत्यधिकशततमे मण्डले स्थितौ जायते । तथा 'तेरसमुहुत्ते दिवसे' त्रयोदशमुहूर्तो दिवसः 'सत्तरसमुहुत्ताराई' सप्तदशमुहूर्ता रात्रिः, एतच्च नक्तंदिव तारतम्यं सूर्यस्य सार्धद्विपञ्चाशदधिकशततमे मण्डले स्थितौ सत्यां भवति । तथा 'तेरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे' त्रयोदशमुहूर्तानन्तरो दिवसः, 'साइरेगा सत्तरसमुहुत्ताराई' सातिरेका सप्तदशमुहूर्ता रात्रिः, अयञ्च दिनरात्र्योर्भेदः सूर्यस्य सार्धत्रिपञ्चाशदधिकशततमे मण्डले स्थितौ संजायते, पुनर्गौतमः पृच्छति-'जयाणं जंबुदीवे दीवे' इत्यादि । हे भदन्त ! यदा खलु जम्बुद्वीपे द्वीपे 'दाहिणड्ढे' दक्षिणार्धे दक्षिणदिग्भागे 'जहण्णए' जघन्यतः अवरतः 'दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ'

सूर्य जब १२३ एकसो तेईस वें मंडल पर स्थिति करता है-तब की अपेक्षा लेकर कहा गया है तथा-(तेरस मुहुत्ते दिवसे सत्तरसमुहुत्ता राई) तेरह मुहूर्त्त का दिन और सत्तरह मुहूर्त्त की रात्रि होती है ऐसा जो कहा है वह सूर्य जब १५२ एकसो बावन वें मंडल के आगे मार्ग में आता है तब की अपेक्षा से कहा है तथा (तेरसमुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ साइरेगा सत्तरस मुहुत्ता राई भवइ) कुछ कम तेरह मुहूर्त्त का दिन जब होता है-तब रात्रि का मान कुछ अधिक सत्तरह मुहूर्त्त का होता है-ऐसा जो कहा गया है सो वह सूर्य जब १५३ एकसो तेपन वे मंडल के आधे मार्ग पर जब संचरण करता है तब की अपेक्षा लेकर कहा गया है।

अब गौतम प्रभु से पूछते हैं कि-(जयाणं जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे जहण्णए दुवालसमुहुत्तेदिवसे भवइ, तया णं उत्तरड्ढेवि) हे भदन्त !

સોળ મુહૂર્ત કરતાં એટલાં જ વધારે પ્રમાણુ વાળી રાત્રિ થાય છે આકથન સૂર્યના ૧૨૩ એકસો તેવીસમાં મંડળમાં સંચરણુની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું. તથા (तेरस मुहुत्तेदिवसे, सत्तरसमुहुत्ता राई) જ્યારે તેર ૧૩ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે ત્યારે ૧૭ સત્તર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. આ કથનસૂર્યનો ૧૫૨ એકસો બાવનમાં મંડળના અર્ધ ભાગમાં સચરણુની અપેક્ષાએ કરાયું છે. તથા "तरेस मुहुत्ताणंतरे दिवसे भवइ साइरेगा सत्तरस मुहुत्ता राई भवइ" જ્યારે ૧૩ તેર મુહૂર્ત કરતાં થોડા ઓછા પ્રમાણુવાળો (લગભગ ૪ ચાર પળ જેટલો ઓછા પ્રમાણુનો દિવસ થાય છે, ત્યારે ૧૭ સત્તર મુહૂર્ત કરતાં જ વધુ પ્રમાણુવાળી રાત્રિ થાય છે. આ કથન સૂર્યના ૧૫૩ એકસો તેપનમાં મંડળના અર્ધભાગમાં સંચરણુની અપેક્ષાએ કરાયું છે. હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે "जयाणं जंबुदीवे दीवे" જ્યારે જબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં "दाहिणड्ढे जहण्णए दुवालसमुहुत्ते दिवसेभवइ, तया णं उत्तरड्ढे वि"

द्वादशमुहूर्तो दिवसो भवति, 'तयाणं' तदा खलु 'उत्तरड्ढे वि' उत्तरार्धेऽपि उत्तरदिग्भागेऽपि जघन्यतो द्वादशमुहूर्तो दिवसो भवति जम्बूद्वीपे सूर्यद्वयसद्भावात् अथ च 'जयाणं' यदा खलु 'उत्तरड्ढे' उत्तरार्धे जघन्यतो द्वादशमुहूर्तो दिवसो-भवति 'तयाणं' तदा खलु 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे 'मंदरस्स' मन्दरस्य 'पव्वयस्स' पर्वतस्य 'पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं' पौरस्त्य-पश्चिमे खलु 'उक्कोसिया' उत्कृष्टिका उत्कृष्टतः 'अट्ठारसमुहुत्ता' अष्टादशमुहूर्ता 'राई-भवइ' रात्रिर्भवति किम् ? भगवानाह-'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् 'एवं चेव उच्चारेयव्वं' एवञ्चैव त्वदुक्तरीत्यैव उच्चारयितव्यम् 'जाव-राई-भवइ' यावत्-रात्रिर्भवति इति, तथा च यावत्करणात् 'यदा खलु जम्बूद्वीपे

जिस समय जंबूद्वीप में दक्षिणार्ध में-दक्षिणदिग्भाग में जघन्यदिवस बारह मुहूर्त्त का होता है-तब उत्तरार्ध में भी-उत्तरदिग्भाग में भी जघन्यदिवस बारह मुहूर्त्त का होता है। क्यों कि जंबूद्वीप में दो सूर्य हैं। और (जयाणं) जब (उत्तरड्ढे तयाणं जंबूद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमे णं उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ) उत्तरार्ध में बारह मुहूर्त्त का दिवस होता है-तब जंबूद्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व पश्चिम दिशा की ओर सब से अधिक प्रमाणवाली अठारह मुहूर्त्त की रात्रि होती है क्या? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए भगवान गौतम से कहते हैं कि-(हंता गोयमा! एवं चेव उच्चारेयव्वं) हां गौतम! इसी तरह से कहना चाहिये (जाव राई भवइ) यावत् रात्रि होती है। यहां

દક્ષિણાર્ધમાં (દક્ષિણ દિગ્ભાગમાં) ટૂંકામાં ટૂંકો ૧૨ બાર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે, ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ ટૂંકામાં ટૂંકો (ઉત્તર દિગ્ભાગમાં પણ) ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે, કારણ કે જંબૂદ્વીપમાં બે સૂર્ય છે આ રીતે જ્યારે જંબૂદ્વીપના ઉત્તર અને દક્ષિણ દિગ્ભાગમાં બાર મુહૂર્તનાં ટૂંકામાં ટૂંકો દિવસ થાય છે, ત્યારે " तया णं जंबूद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं उक्कोसिया अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ ? " શું જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વ પશ્ચિમના દિગ્ભાગમાં લાંબામાં લાંબી ૧૮ અઢાર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે ?

મહાવીર પ્રભુ તેનો આ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે-" हंता, गोयमा ! एवं चेव उच्चारेयव्वं " હા, ગૌતમ ! એજ પ્રમાણે કહેવું જોઇએ. "जाव राई भवई" ૧૮ અઢાર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે, ત્યાં સુધીનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું. અહીં (जाव) (યાવત્) પદથી " यदा खलु जंबूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे " ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત સમસ્ત પાઠ ગ્રહણ કરવો જોઇએ.

द्वीपे दक्षिणार्धे इत्यादि पूर्वपक्षोक्तं सर्वं संग्राह्यम् ! गौतमः पुनराह–' जयाणं भंते ! ' इत्यादि । हे भदन्त ! यदा खलु ' जंबुद्दीवे दीवे ' जम्बूद्वीपे द्वीपे ' मंदरस्स ' मन्दरस्य ' पव्वयस्स ' पर्वतस्य ' पुरत्थिमेणं ' पौरस्त्ये पूर्वभागे खलु ' जहन्नए ' जघन्यतो ' दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवइ ' द्वादशमुहूर्तो दिवसो भवति ' तयाणं ' तदा खलु ' पच्चत्थिमेण वि ' पश्चिमे खलु अपि जघन्यतो द्वादशमुहूर्तो दिवसो भवति. अथ च ' जयाणं ' यदा खलु ' पच्चत्थिमेणं वि ' पश्चिमे खल्वपि जघन्यतो द्वादशमुहूर्तो दिवसो भवति, ' तयाणं ' तदा खलु ' जंबुद्दीवे दीवे ' जम्बूद्वीपे द्वीपे ' मंदरस्स ' मन्दरस्य ' पव्वयस्स ' पर्वतस्य ' उत्तर–दाहिणे णं ' उत्तर–दक्षिणे खलु ' उक्कोसिया ' उत्कृष्टिका उत्कृष्टतः 'अट्ठारसमुहुत्ता' अष्टादशमुहूर्ता ' राईभवइ ' रात्रिर्भवति किम् ? भगवान् गौतमोक्तं समर्थयमान आह–

यावत् पद से (यदा खलु जंबूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे) इत्यादि पूर्वोक्त पाठ सब ग्रहण किया गया है। गौतम प्रभु से पुनःपूछते हैं कि–(जया णं भंते) हे भदन्त ! जब (जंबुद्दीवे दीवे) जम्बूद्वीप में–मध्य जंबूद्वीप में–(मंदरस्स पव्वयस्स) मंदर पर्वतके (पुरत्थिमेणं) पूर्वभागमें (जहन्नए दुवालसमुहुत्ते दिवसे) जघन्य दिवस बारह मुहूर्त्त का दिवस (भवइ) होता है (तया णं पच्चत्थिमेण वि) तब पश्चिमभागमें भी दिवस बारह मुहूर्त्त का होता है और (जयाणं पच्चत्थिमेणं वि) जब पश्चिमभाग में भी सब से कम प्रमाणवाला दिवस होता है (तयाणं जंबुद्दीवे दीवे) तब जंबूद्वीप में (मंदरस्स पव्वयस्स य) मंदर पर्वत के (उत्तरदाहिणं) उत्तर दक्षिण में (उक्कोसिया) उत्कृष्ट (अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ) अठारह मुहूर्त की रात्रि होती है क्या? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે " जयाणं भंते ! " હે ભદન્ત ! જ્યારે " जंबूद्दीवे दीवे " જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં " मंदरस्स पव्वयस्स " મંદર પર્વતની "पुरत्थिमेणं" પૂર્વ દિશામાં "जहन्नए दुवालसमुहुत्ते दिवसेभवइ" નાનામાં નાનો દિવસ ૧૨ બાર મુહૂર્તનો થાય છે, "तयाणं पच्चत्थिमेण वि" ત્યારે પશ્ચિમમાં પણ નાનામાં નાનો ૧૨ બાર મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે. અને (जयाणं पच्चत्थिमेण वि) જ્યારે પશ્ચિમ ભાગમાં નાનામાં નાનો ૧૨ બાર મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે, (तयाणं) ત્યારે "जंबूद्दीवे दीवे" જંબૂદ્વીપમાં "मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं" મંદર પર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં "उक्कोसिया" લાંબામાં લાંબી " अट्ठारसमुहुत्ता राई भवइ " રાત્રિ શું ૧૮ અઢાર મુહૂર્તની હોય છે ?

' हंता, गोयमा ? ' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् ' जाव-राईभवइ ' यावत्-रात्रिर्भवति, ' यदा खलु ' इत्यादि-'रात्रिर्भवति ? ' इत्यन्तं त्वयोक्तं सर्वं सत्यमेवेत्यर्थः तदेव सर्वं पूर्वपक्षोक्तं यावत्पदेन संग्राह्यम् । एतत्प्रश्नोत्तरद्वयात्मकसूत्रसंदर्भस्याग्रमाशयः-यदा खलु सूर्यः सर्वाभ्यन्तरत्र्यशीत्यधिकशततममण्डलादारभ्य विलोमतया प्रतिमण्डलं बहिः परावर्तमानः सर्वमण्डलबाह्ये त्र्यशीत्यधिकशततमे मण्डले संचरति तदा उत्कृष्टतोऽष्टादशमुहूर्तात्मकदिवसमाने प्रतिमण्डलं मुहूर्तस्यैकषष्टिभागद्वयात्मककिञ्चिद्विशेषोनपलचतुष्टयह्रासक्रमेण परिगणनया षड्मुहूर्तह्रासात् तदानीं दिवसो द्वादशमुहूर्तो भवति, रात्रिमाने च तावन् मुहूर्तोपचयाद् जघन्यतो

से कहते हैं कि (हंता गोयमा ! जाव राई भवइ) हां गौतम ! यावत् रात्रि होती है। यहां पर भी (यावत्) पद से पूर्वपक्ष में कहा हुआ पाठ ग्रहण किया गया है। इन दोनों प्रश्नोत्तररूप सूत्रों का आशय इस प्रकार से है सूर्य जब १८३ एकसो तेरासी वे सर्वाभ्यन्तर मण्डल से लेकर विलोमक्रम से प्रतिमण्डल पर होता हुआ बाहर आता है और सर्व मण्डल से बाह्य १८३ एकसो तिरासी वे मंडल पर पहुंचता है, तब उत्कृष्ट अठारह मुहूर्त्तात्मक दिवसमान में से प्रतिमण्डल के कुल कम चारपल कम हो जाते हैं, इस तरह ६ छह मुहूर्त्तों का उत्कृष्ट दिवसमान में से ह्रास हो जाने के कारण दिनमान बारह मुहूर्त्त का हो जाता है और जघन्य रात्रि मान बारह मुहूर्त्त में ६ छह मुहूर्त्त बढ जाते हैं इस कारण रात्रिमान अठारह मुहूर्तका हो जाता है। तात्पर्य यह है कि सर्वबाह्य १८३ एकसो तिरासी वे मंडल पर जब सूर्य का संचार होता है

ઉત્તર—" हंता गोयमा ! जाव राई भवइ " હા, ગૌતમ ! એ પ્રમાણે જ બને છે. અહીં પણ ' जाव ' પદથી પૂર્વપક્ષમાં કહેલો સમસ્ત સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. આ બન્ને પ્રશ્નોત્તરરૂપ સૂત્રોનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-સૂર્ય ૧૮૩ એકસોવ્યાસીમાં સર્વાભ્યન્તર મંડળથી શરૂ કરીને વિલોમક્રમે સંચરણ કરતો કરતો પ્રત્યેક મંડળમાં થઈને બહાર આવે છે અને સર્વ મંડળોમાંથી સંચરણ કરીને બાહ્ય ૧૮૩ એકસોવ્યાસી મંડળ સુધી પહોંચે છે, ત્યારે પૂર્વોકત ૧૮ અઢાર મુહૂર્તના દિનમાનમાં પ્રત્યેક મંડળે ચાર પળથી સહેજ ઓછા પ્રમાણના સમયનો ઘટાડો થતો જાય છે. આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ દિનમાનમાં (લાંબામાં લાંબા દિવસના માપમાં) ૬ છ મુહૂર્તનો ઘટાડો થવાથી દિનમાન ૧૨ મુહૂર્તનું થાય છે, અને જઘન્ય બાર મુહૂર્ત પ્રમાણ રાત્રિમાનમાં ૬ છ મુહૂર્તનો વધારો થઈને રાત્રિમાન ૧૮ અઢાર મુહૂર્ત થઈ જાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે

द्वादशमुहूर्तात्मकरात्रिमाने षड्मुहूर्तवर्धनेन उत्कृष्टतोऽष्टादशमुहूर्ता रात्रिः सम्पद्यते इति ॥ २ ॥

ऋतुविशेषादि वक्तव्यतामाह—

मूलम्—" जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ तयाणं उत्तरड्ढे वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ, जयाणं उत्तर वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ, तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं अणंतरपुरक्खडे समयंसि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ? हंता, गोयमा ! जयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणड्ढे वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ, तह चेव जाव-पडिवज्जइ, जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ, तयाणं पच्चत्थिमेण वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ, जयाणं पच्चत्थिमेण वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ तयाणं जाव--मंदरस्स पव्वयस्स उत्तर-दाहिणे णं अणंतरपच्छाकडसमयंसि वासाणं पढमे समए पडिवन्ने भवइ ? हंता, गोयमा ! जयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं एवं चेव उच्चारेयव्वं, जाव-पडिवन्ने भवइ, एवं जहा समएणं अभिलावो भणिओ वासाणं तहा आवलियाए वि भाणियव्वो, आणपाणून वि, थोवेण वि, लवेण वि, मुहुत्तेण वि, अहोरत्तेण वि, पक्खेण वि, मासेंण वि, उऊणा वि, एएसिं सव्वे

तब इस प्रकार की बारह मुहूर्त वाले दिनमान की और अठारह मुहूर्त्त वाले रात्रिमान की व्यवस्था होती है ॥ सू० २ ॥

સર્વબાહ્ય ૧૮૩ એકસોવ્યાસીમાં મંડળ પર જ્યારે સૂર્યનું સંચરણ થાય છે, ત્યારે બાર મુહૂર્તવાળો દિવસ અને ૧૮ અઢાર મુહૂર્તવાળી રાત્રિ થાય છે.

सिं जहा समयस्स अभिलावो तहा भाणिअव्वो । जया णं भंते! जंबुद्दीवे दीवे हेमंताणं पढमे समए पडिवज्जइ० ? तहेव वासाणं अभिलावो तहेव हेमंताण वि, गिम्हाण वि भाणियव्वो, जाव,-उऊए एवं एए तिण्णि वि, एएसिं तीसं आलावगा भाणियव्वा, जया णं भंते! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणड्ढे पढमे अयणे पडि- वज्जइ, तयाणं उत्तरड्ढे वि पढमे अयणे पडिवज्जइ ? जहा सम- एणं अभिलावो तहेव अयणेण वि भाणियव्वो, जाव--अणंतर --पच्छाकडसमयंसि पढमे अयणे पडिवण्णे भवइ, जहा अय- णेणं अभिलावो तहा संवच्छरेण वि भाणियव्वो जुएण वि, वाससएण वि, वाससहस्सेण वि, वाससयसहस्सेण वि, पुव्वं- गेण वि, पुव्वेण वि, तुडियंगेण वि, तुडियेण वि एवं पुव्वंगे, पुव्वे, तुडिअंगे, तुडिए, अडडंगे, अडडे, अववंगे, अववे, हूहू- यंगे, हूहूए, उप्पलंगे, उप्पले, पउमंगे, पउमे, नलिणंगे नलिणे, अत्थणिउरंगे, अत्थणिउरे, अउअंगे, अउए, पउअंगे, पउए, णउ- अंगे, णउए. चूलिअंगे, चूलिए, सीसपहेलिअंगे सीसपहेलिया, पलिओवमेण वि, सागरोवमेण वि, भाणियव्वो, जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे पढमा, ओसप्पिणी पडिवज्जइ, तयाणं उत्तरड्ढे वि पढमा ओस्सप्पिणी पडिवज्जइ, तयाणं उत्तरड्ढे वि पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ, जयाणं उत्तरड्ढे वि पडिवज्जइ तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं पच्च- त्थिमेणं णेवत्थि ओसप्पिणी, नेवत्थि उस्सप्पिणी, अव- ट्ठिएणं तत्थकाले पण्णत्ते समणाउसो ! ? हंता, गोयमा ! तं चेव उच्चारेयव्वं जाव--समणाउसो ! जहा ओसप्पिणीए आलावओ भणिओ एवं उस्सप्पिणीए वि भाणियव्वो॥सू०३॥

छाया-यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तदा उत्तरार्धेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, यदा उत्तरार्धेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्य पश्चिमेऽनन्तरपुरस्कृतसमये वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते ? हन्त, गौतम ! यदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणार्धे वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते,

ऋतुविशेष आदि की वक्तव्यता-

(जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ) हे भदन्त ! जब जम्बूद्वीप नामके मध्यजंबूद्वीप में दक्षिणार्ध में वर्षा-चतुर्मास का प्रथम समय आता है, (तया णं उत्तरड्ढे वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ) तब उत्तरार्ध में वर्षा-चतुर्मास का प्रथम समय आता है। (जया णं उत्तरड्ढे वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ) तो जब उत्तरार्ध में भी वर्षा का प्रथम समय आता है (तया णं जंबुद्दीवे दीवे मंदरपव्वयस्स पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं अणंतरपुरक्खडे समयंसि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ) तब जंबूद्वीप नामके मध्य- में मंदर पर्वत के पूर्वपश्चिम में अनंतरपुरस्कृत समय में अर्थात् अव्यवहित समय में वर्षा का प्रथम समय होता है क्या? (हंता, गोयमा ! जया णं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणड्ढे वासाणं पढमे समए

ઋતુ વિશેષ આદિની વક્તવ્યતા-

'जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे" ઈત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ-" जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ) હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામના મધ્ય જંબૂદ્વીપમાં દક્ષિણાર્ધમાં વર્ષાઋતુનો પ્રથમ સમય આવે છે-એટલે કે પ્રારંભ થાય છે. " तया णं उत्तरड्ढे वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ " ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થાય છે, "जयाणं उत्तरड्ढे वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ" અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ પ્રારંભ થાય છે, (तयाणं जंबुद्दीवे दीवे, मंदरपव्वयस्स पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं अणंतरपुरक्खडे समयंसि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ) ત્યારે જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં " અનન્તર પુરસ્કૃત સમયમાં " (પહેલાના સમય કરતાં કોઈપણ પ્રકારના ફેરફાર વિનાના સમયમાં) ઉપરોક્ત સમયે જ વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થાય છે? " हंता गोयमा ! जयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणड्ढे वासाणं पढमे

तथा चैव यावत्-प्रतिपद्यते। यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, तदा पश्चिमेऽपि वर्षाणाम् प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, यदा खलु पश्चिमेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तदा यावत्-मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तर - दक्षिणेऽनन्तरपश्चात्कृतसमये वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपन्नो भवति ? हन्त, गौतम ! यदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य

पडिवज्जइ, तह चेव जाव पडिवज्जइ) हां, गौतम ! इसी तरह से होता है-जब जंबूद्वीप में दक्षिणार्ध में चतुर्मास का प्रथम समय होता है तब उसी तरह से यावत् उत्तरार्ध-उत्तरदिग्भाग में होता है। (जया णं भंते। जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ, तया णं पच्चत्थिमेणं वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ) हे भदन्त ! जंबूद्वीप नामके द्वीप में मंदर पर्वत के पूर्वदिग्भाग में जब चतुर्मास का प्रथम समय आता है-तब पश्चिमदिग्भाग में भी चतुर्मास का प्रथम समय आता है ? (जया णं पच्चत्थिमेणं वि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ) तो जब पश्चिमदिग्भाग में भी चतुर्मास का प्रथम समय अता है (तय णं जाव मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणे णं अणंतरपच्छाकडसमयंसि वासाणं पढमे समए पडिवन्ने भवइ) तब यावत् मंदर पर्वत की उत्तर दक्षिण दिशा में अनन्तर पश्चात्कृत समय में वर्षा चतुर्मास का प्रथम समय प्रारंभ हो जाता। (हंता, गोयमा ! जया णं

समए पडिवज्जइ, तह चेव जाव पडिवज्जइ" હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં વર્ષાનો પ્રારંભ થાય છે ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ વર્ષાનો પ્રારંભ થાય છે, અને ત્યારે મંદર પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં પણ વર્ષાનો પ્રારભ થાય છે. "जयाणं भते ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं पढमे समए पडिवज्जइ, तयाणं पच्चत्थिमेणं वि वासणं पढमे समए पडिवज्जइ" હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં વર્ષાનો પ્રારંભ થાય છે, ત્યારે શું પશ્ચિમ દિશામાં પણ વર્ષાનો પ્રારંભ થાય છે ? અને "जया णं पच्चत्थिमेणंवि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ" જ્યારે પશ્ચિમ દિગ્વિભાગમાં પણ વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થાય છે, "तया णं जाव मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं अणंतरपच्छाकडसमयंसि वासाणं पढमे समए पडिवन्ने भवइ ?" ત્યારે જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતના ઉત્તર અને દક્ષિણ દિગ્વિભાગમાં પણ એજ સમયે (અનંતર પશ્ચાત્કૃત સમયમાં વર્ષા ઋતુનો પ્રારંભ થાય છે ? "हंता, गोयमा ! जयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स

पौरस्त्ये एवं चैव उच्चारयितव्यम् , यावत्-प्रतिपन्नो भवति । एवं यथा समयेन अभिलापो भणितो वर्षाणाम् , तथा आवलिकयाऽपि भणितव्यः, आन-प्राणाभ्यामपि, स्तोकेनापि, लवेनापि, मुहूर्तेनापि, अहोरात्रेणापि, पक्षेणाऽपि, मासेनाऽपि ऋतुनाऽपि, एतेषां सर्वेषां यथा समयस्याभिलापस्तथा भणितव्यः, यदा खलु

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमे णं एवं चेव उच्चारेयव्वंजाव पडिवन्ने भवइ) हां गौतम ! इसी तरह से होता है, जब जंबूद्वीप में मंदर (मेरु) पर्वत की पूर्वदिशा में चातुर्मास का प्रारंभ होता है इस के पहिले एक समय में उत्तर दक्षिण में चातुर्मास-वर्षा ऋतु प्रारंभ हो जाता है इस तरह यावत् सब कहना चाहिये । (एवं जहा समएणं अभिलावो भणिओ वासाणं, तहा आवलियाए वि भाणियव्वो) जिस तरह वरसाद के प्रथम समय के लिये कहा इसी तरह से वरसाद के प्रारंभ की प्रथम आवलिका के लिये भी जानना चाहिये। (आणपाणूण वि, थोवेण वि, लवेण वि, मुहुत्तेण वि, अहोरत्तेण वि, पक्खेण वि, मासेण वि, उऊणा वि, एएसिं सव्वेसिं जहा समयस्स अभिलावो तहा भाणियव्वो) इसी तरह से आनपान, स्तोक, लव, मुहूर्त्त, अहोरात्र, पक्ष, मास, ऋतु, इन सब के विषय में भी समय की तरह जानना चाहिये।

पव्वयस्स पुरत्थिमेणं एवं चेव उच्चारेयव्वं जाव पडिवन्ने भवइ) હા, ગૌતમ ! એવુંજ બને છે જ્યારે જંબૂદ્વીપમાં મંદર (મેરુ) પર્વતની પૂર્વ દિશામાં વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થાય છે, ત્યારે પશ્ચિમમાં પણ વર્ષાનો પ્રારંભ થઇ જાય છે, અને ત્યારે જ પ્રથમ સમયમાં જ-મેરુની ઉત્તર દક્ષિણે પણ વર્ષાનો પ્રારંભ થઇ જાય છે. (एवं जहा समएणं अभिलावो भणिओ वासाणं, तहा वि आवलियाए वि भाणियव्वो) જેવી રીતે વર્ષાઋતુના પ્રથમ સમય વિષે પ્રશ્નોત્તરો કહેવામાં આવ્યા છે, એવીજ રીતે વરસાદના પ્રારંભની પ્રથમ આવલિકા વિષે પણ પ્રશ્નોત્તરો કહેવા જોઇએ. (आणपाणूण वि, थोवेण वि, लवेण वि, मुहुत्तेण वि अहोरत्तेण वि, पक्खेण वि. मासेण वि, उऊणा वि, एएसिं सव्वेसिं जहा समयस्स अभिलावो तहा भाणियव्वो) એજ રીતે આનપાન (ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસકાળ), સ્તોક (સાત પ્રાણરૂપ કાળ) લવ (સાત સ્તોક જેટલો કાળ) મુહૂર્ત ૭૭ સત્યોતેર લવ પ્રમાણ કાળ), અહોરાત્રિ (દિવસરાત), પક્ષ (પખવાડિયું), માસ અને ઋતુની અપેક્ષાએ પણ વર્ષાના પ્રથમ સમયના જેવાં જ પ્રશ્નોત્તરો કહેવ

भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे हेमन्तानां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते० ? यथैव वर्षाणाम् अभिलापस्तथैव हेमन्तानामपि, ग्रीष्माणामपि भणितव्यो यावत्-ऋतुना, एवं त्रीणि अपि, एतेषां त्रिंशद् आलापकाः भणितव्याः । यदा खलु भदन्त ! जम्बू-

(जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे हेमंताणं पढमे समए पडिवज्जइ) हे भदन्त ! जब जंबूद्वीप नामक मध्य जंबूद्वीप में दक्षिणार्ध में हेमन्तऋतु का प्रथम समय होता है-तब उत्तरार्ध में भी हेमंन ऋतु का प्रथम समय होता है, और जब उत्तरार्ध में हेमंत ऋतु का प्रथम समय होता है-तब जंबूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व पश्चिम दिशा में हेमंत ऋतु का प्रथम समय अनन्तर पुरस्कृत (अव्यवहित-समय) समय होता है क्या ? इत्यादि । (जहेव वासाणं अभिलावो तहेव हेमंताण वि, गिम्हाणं वि, भाणियव्वो, जाव उऊण एवं तिण्णि वि, एएसिं तीसं आलावगा भाणियव्वा) हे गौतम ! जिस तरह से चतुर्मास-वर्षा ऋतु के विषय में खुलाशा किया गया है, उसी तरह से हेमंन ऋतु के विषय में भी खुलाशा जानना चाहिये । ग्रीष्मऋतु के विषय में भी, इसी प्रकार से खुलाशा समझना चाहिये । तथा हेमंत और ग्रीष्मऋतु के प्रथम समय की तरह इनकी प्रथम आवलिका, यावत् ऋतु पर्यन्त सब समझना चाहिये । इस तरह एक जैसा कथन इन तीन ऋतुओं के विषयमें जानना चाहिये । इन सब के मिलकर तीस ३० आलापक कहना चाहिये ।

જોઈએ. (जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे हेमंताणं पढमे समए पडिवज्जइ) હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામના મધ્ય જંબૂદ્વીપમાં દક્ષિણાર્ધમાં હેમંતઋતુનો પ્રથમ સમય (પ્રારંભ) હોય છે, ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ શું હેમન્તઋતુનો પ્રથમ સમય હોય છે ? અને જ્યારે જંબૂદ્વીપમાં હેમન્તઋતુનો પ્રથમ સમય હોય છે, ત્યારે જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં પણ શું હેમન્તનો પ્રથમ સમય હોય છે ? ઈત્યાદિ. (जहेव वासाणं अभिलावो तहेव हेमंताणं वि, गिम्हाणं वि भाणियव्वो, जाव उऊण एवं तिण्णि वि, एएसिं तीसं आलावगा भाणियव्वा) હે ગૌતમ ! વર્ષાઋતુના વિષયમાં જે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ ઉપર કરવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે હેમન્ત અને ગ્રીષ્મઋતુના વિષયમાં પણ સ્પષ્ટીકરણ સમજવું. જેવી રીતે વર્ષાઋતુના પ્રથમ સમયથી લઈને ઋતુપર્યન્તના પ્રશ્નોત્તરો આપ્યા છે, એવી જ રીતે હેમન્ત અને ગ્રીષ્મના પ્રથમ સમય, આવલિકા આદિથી ઋતુ પર્યન્તના પ્રથમ સમય આદિનું કથન એક સરખું સમજવું. એ બધાના કુલ ૩૦ ત્રીસ આલાપક કહેવા જોઈએ

द्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणार्धे प्रथमम् अयनम् प्रतिपद्यते तदा उत्तरार्धेऽपि प्रथमम् अयनं प्रतिपद्यते? यथा समयेन आलापस्तथैव अयनेनापि भणितव्यः; यावत्–अनन्तरपश्चात्कृतसमये प्रथमम् अयनं प्रतिपन्नं भवति, यथाऽयनेनाभिलापस्तथा संवत्सरेणापि भणितव्यः, युगेनाऽपि, वर्षशतेनापि, वर्षसहस्रेणाऽपि, वर्षशतसहस्रेणाऽपि पूर्वाङ्गेणाऽपि, पूर्वेणाऽपि, त्रुटिताङ्गेनापि त्रुटितेनाऽपि,

---

(जया णं भंते! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिड्ढे पढमे अयणे पडिवज्जइ, तया णं उत्तरड्ढे वि पढमे अयणे पडिवज्जइ) हे भदन्त! जब जंबूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत के दक्षिणार्ध में प्रथम अयन होता है तब उत्तरार्ध में भी प्रथम अयन होता है क्या? (जहा समएणं अभिलावो, तहेव अयणेण वि भाणियव्वो, जाव अणंतरपच्छाकडसमयंसि पढमे अयणे पडिवण्णे भवइ) हे गौतम! जैसा समय के संबंध में अभिलाप कहा गया है, उसी तरह से अयन के विषय में भी जानना चाहिये। यावत् अनन्तर पश्चात्कृत समय में प्रथम अयन होता है। (जहा अयणेणं अभिलावो, तहा संवच्छरेण वि भाणियव्वो, जुएण वि वाससएण वि, वाससहस्सेण वि, वाससयसहस्सेण वि, पुव्वंगेण वि, पुव्वेण वि, तुडियंगेण वि) जिस प्रकार अयन के संबंध में यह अभिलाप कहा गया है, उसी प्रकार से, संवत्सर के विषय में भी अभिलाप कह लेना चाहिये। युग, वर्षशत, वर्षसहस्र, वर्षशतसहस्र (लाखवर्ष)

(जया णं भंते! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणड्ढे पढमे अयणे पडिवज्जइ, तया णं उत्तरड्ढे वि पढमे अयणे पडिवज्जइ) હે ભદન્ત! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મંદર પર્વતના દક્ષિણાર્ધમાં પ્રથમ અયન હોય છે, ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ પ્રથમ અયન જ હોય છે? (जहा समए णं अभिलावो, तहेव अयणेण वि भाणियव्वो, जाव अणंतरपच्छाकडसमयंसि पढमे अयणे पडिवण्णे भवइ) હે ગૌતમ! સમયના વિષયમાં જેવો અભિલાપ કહ્યો છે, એવો જ અભિલાપ અયનના વિષયમાં પણ સમજવો. (અનન્તર પશ્ચાત્કૃત સમયમાં પ્રથમ અયન થાય છે,) ત્યાં સુધીનું સમસ્ત કથન સમયના અભિલાપ પ્રમાણે જ કહેવું જોઈએ. (जहा अयणेणं अभिलावो, तहा संवच्छरेण वि भाणियव्वो जुएण वि, वाससएण वि, वाससहस्सेण वि, वाससयसहस्सेण वि, पुव्वंगेणवि, पुव्वेण वि, तुडियंगेण वि) જેવી રીતે અયનના વિષયમાં આ અભિલાપ કહેવામાં આવ્યો છે, એવી રીતે સંવત્સર (વર્ષ), યુગ, વર્ષશત, વર્ષસહસ્ર, વર્ષશત સહસ્ર (લાખ વર્ષ) પૂર્વાંગ (૮૪ ચોર્યાસીલાખ વર્ષ)

एवं पूर्वाङ्गम्, पूर्वम्, त्रुटिताङ्गम्, त्रुटितम्, अटटाङ्गम्, अटटम्, अववाङ्गम्, अववम्, हूहूकाङ्गम्, हूहूकम्, उत्पलाङ्गम्, उत्पलम्, पद्माङ्गम्, पद्मम्, नलिनाङ्गम्, नलिनम्, अर्थनिपूराङ्गम्, अर्थनिपूरम्, अयुताङ्गम्, अयुतम्, प्रयुताङ्गम् प्रयुतम्, नयुताङ्गम्, नयुतम्, चूलिकाङ्गम्, चूलिका, शीर्षप्रहेलिकाङ्गम्, शीर्षप्रहेलिकया, पल्योपमेन, सागरोपमेणापि, भणितव्यः। यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे प्रथमावसर्पिणी प्रतिपद्यते तदा उत्तरार्धेऽपि प्रथमावसर्पिणी प्रति-

---

पूर्वांग, पूर्व, त्रुटितांग, (तुडियेण वि, एवं, पुव्वंग, पुव्वे, तुडियंगे, तुडिए, अडडंगे, अडडे, अववंगे, अववे, हूहूयंगे, हूहूए, उप्पलंगे, उप्पले पउमंगे, पउमे) त्रुटित, अटटांग, अटट, अववांग, अवव, हूहूकांग, हूहूक, उत्पलाङ्ग, उत्पल, पद्मांग, पद्म (नलिणंगे, नलिणे, अत्थ णिउरंगे, अत्थणिउरे अउअंगे, अउए, णउअंगे, णउए, पउअंगे, पउए, चूलियंगे, चूलिए, सीसपहेलियंगे सीसपहेलिया, पलिओवमेण सागरोवमेण वि भाणियव्वो) नलिनांग, नलिन, अर्थनिपुरांग, अर्थनूपुर, अयुतांग, अयुत, नयुतांग, नयुत, प्रयुतांग, प्रयुत, चूलिकांग, चूलिका, शीर्षप्रहेलिकांग, शीर्षप्रहेलिका, पल्योपम और सागरोपम इन सब के विषय में इसी प्रकार से अभिलाप कह लेना चाहिये। (जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ, तया णं उत्तरड्ढे वि पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ) हे भदन्त ! जब जंबूद्वीप नामके द्वीप में दक्षिणार्ध में प्रथम अवसर्पिणी काल होता है-तब उत्तरार्ध में भी प्रथम अवसर्पिणी

પૂર્વ (૮૪ચોર્યાસીલાખ પૂર્વાંગ) ત્રુટિતાંગ (तुडियेण वि, एवं पुव्वंगे, पुव्वे, तुडियंगे, तुडिए, अडडगे, अडडे, अववंगे, अववे, हूहूयंगे, हूहूए, उत्पलाङ्ग उत्पले, पउमगे पउमे नलिणंगे, नलिणे अत्थणिउरंगे अत्थणिउरे, अउअंगे, अउए, णउअंगे, णउए, चूलियंगे, चूलिए, सीसपहेलिअंगे सीसपहेलिया, पलिओवमेण सागरोवमेण वि, भाणियव्वो) ત્રુટિત, અટટાંગ, અટટ, અવવાંગ, અવવ, હુહુકાંગ, હુહુક, ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, પદ્માંગ, પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપુરાંગ, અર્થનૂપુર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, શીર્ષપ્રહેલિકા, પલ્યોપમ અને સાગરોપમ, એ બધાંના વિષયમાં પણ એજ પ્રકારના અભિ-લાપ કહેવા જોઈએ.

(जयाणं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ, तया णं उत्तरड्ढे वि पढमा ओप्पिणी पडिवज्जइ) હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં દક્ષિણાર્ધમાં પ્રથમ અવસર્પિણી કાળ હોય છે, ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં

पद्यते, यदा खलु उत्तरार्धेऽपि प्रतिपद्यते, तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्स पर्वतस्य पौरस्त्ये पश्चिमे नैवास्ति अवसर्पिणी, नैवास्ति अवसर्पिणी, अवस्थितस्तत्र कालः प्रज्ञप्तः, श्रमणायुष्मन् ? हन्त, गौतम ! तच्चैव-उच्चारयितव्यम् , यावत्-श्रमणायुष्मन् ! यथा अवसर्पिण्या आलापको भणितः, एवम् उत्सर्पिण्या अपि भणितव्यः ॥

टीका—कालाधिकारात्तद्विशेपऋतु-अयनादि वक्तव्यतामाह-' जया णं भंते ! ' इत्यादि । गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! यदा खलु 'जंबुद्दीवे दीवे'

काल होता है (जया णं उत्तरड्ढे वि पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ) जब उत्तरार्ध में भी प्रथम अवसर्पिणी काल होता है तब (जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पच्चत्थिमेणं पुरत्थिमेणं णेवत्थि ओसप्पिणी,नेवत्थि उस्सप्पिणी,अवट्ठिए णं तत्थ काले पण्णत्ते समणाउसो) जंबूद्वीप नाम के द्वीप में मन्दर पर्वत के पूर्व और पश्चिम में अवसर्पिणी नहीं है, उत्सर्पिणी नहीं है, तो क्या हे श्रवण ! आयुष्मन् ! वहां पर अवस्थित काल कहा गया है ? (हंता ! गोयमा ! तं चेव जाव उच्चारेयव्वं जाव समणाउसो । जहा ओसप्पिणीए आलावगो भणिओ, एवं उस्सप्पिणीए वि भाणियव्वो) हे गौतम ! हां, इसी तरह से है-यावत् पूर्व की तरह सब समझना चाहिये हे श्रमण आयुष्कतक जिस प्रकार अवसर्पिणी के विषय में कहा है उसी प्रकार से उत्सर्पिणी के विषय में भी जानना चाहिये ।

टीकार्थ—काल का अधिकार होने से शास्त्रकार उसके विषयरूप ऋतु अयन आदि की वक्तव्यता इस सूत्र द्वारा कह रहे हैं-(जया णं

પણ પ્રથમ અવસર્પિણી કાળ હોય છે ? (जया णं उतरड्ढे वि पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ,) જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ પ્રથમ અવસર્પિણી કાળ હોય છે, (तया णं जंबुद्दीवे दीवे मदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं पच्चत्थिमेणं णेवत्थि ओसप्पिणी, नेवत्थि उस्सप्पिणी, अवट्ठिए णं तत्थंकाले पण्णत्ते समणाउसो) જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મંદર પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમે અવસર્પિણી કાળ હોતો નથી. ઉત્સર્પિણી કાળ હોતો નથી તો તો હે શ્રમણ ! આયુષ્મન્ ! ત્યાં શું અવસ્થિત કાળ કહ્યો છે ? (हंता, गोयमा ! तं चेव जाव उच्चारेयव्वं जाव समणाउसो ! जहा ओसप्पिणीए आलावगो भणिओ, एवं उस्सप्पिणीए वि भाणियव्वो) હા, ગૌતમ ! એ જ બને છે. પૂર્વપક્ષ પ્રમાણે જ સમસ્ત કથન થવું જોઈએ. હે શ્રમણ ! આયુષ્મન ! પર્યન્તનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું. ઉત્સર્પિણીના વિષયમાં પણ અવસર્પિણી પ્રમાણેજ કહેવું જોઈએ.

ટીકાર્થ– કાળનું નિરૂપણ ચાલી રહ્યું છે. તેથી તેના ભાગરૂપ ઋતુ, અયન આદિનું આ સૂત્રદ્વારા સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે-(जयाणं भंते !) ઇત્યાદિ ગૌતમ

जम्बूद्वीपे द्वीपे 'दाहिणड्ढे' दक्षिणार्धे मेरुपर्वतस्य दक्षिणदिग्भागे 'वासाणं' वर्षाणां चातुर्मास्यप्रमाणवर्षाकालस्य 'पढमे समए' प्रथमः समयः 'पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते भवतीत्यर्थः, वर्षाकालारम्भो भवतीति यावत् 'तयाणं' तदा खलु 'उत्तरड्ढे वि' उत्तरार्धेऽपि 'वासाणं' वर्षाणाम् 'पढमे समए' प्रथमः समयः 'पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते ? 'जयाणं' यदा खलु 'उत्तरड्ढे वि' उत्तरार्द्धेऽपि 'वासाणं पढमे समए' वर्षाणां प्रथमः समयः 'पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते 'तयाणं' तदा खलु 'जंबूद्दीवे दीवे' जम्बुद्वीपे द्वीपे 'मंदरस्स' मन्दरस्य 'पव्वयस्स' पर्वतस्य 'पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं' पौरस्त्य-पश्चिमे पूर्व-पश्चिमदिग्भागे खलु अणंतरपुरक्खडे समयंसि' अनन्तरपुरस्कृतसमये न विद्यते अन्तरं व्यवधानं यत्र सः, एतादृशो यः पुरस्कृतः पुरोवर्ती समयः इति त्रयाणां कर्मधारयः तस्मिन्

भंते !) इत्यादि । गौतम प्रभु से इस विषय में पूछते हैं कि–जब (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप नामके द्वीप में (दाहिणड्ढे) दक्षिणार्ध में–मेरु पर्वत के दक्षिणदिग्भागमें, (वासाणं) चातुर्मास्य प्रमाण वर्षा काल का (पढमे समए) प्रथम समय (पडिवज्जइ) होता है, अर्थात्–वर्षाकाल प्रारंभ होता है–(तया णं) तब (उत्तरड्ढे वि) उत्तरार्ध में भी–मेरु पर्वत के उत्तरदिग्भाग में भी (वासाणं) चातुर्मास्य प्रमाण वर्षाकाल का (पढमे समए) प्रथम समय (पडिवज्जइ) होता है–अर्थात् वर्षाकाल प्रारंभ होता है। अतः जब उत्तरार्ध में भी वर्षाकाल प्रारंभ होता है, तो (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप नामके द्वीप में (मंदरस्स पव्वयस्स) मन्दर पर्वत की (पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं) पूर्व पश्चिमदिशा में पूर्व पश्चिम दिग्भाग में (अणंतरपुरक्खडे समयंसि) अनन्तर पुरस्कृत समय में जिसमें अन्तर नहीं है ऐसा जो पुरो-

---

સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે–(जयाणं जंबुद्दीवे दीवे) હે ભદન્ત! જ્યારે જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં (दाहिणड्ढे) દક્ષિણાર્ધમા–મેરુ પર્વતના દક્ષિણ દિગ્ભાગમાં (वासाणं) ચારમાસ પ્રમાણ વર્ષાઋતુનો (पढमे समए) પ્રથમ સમય (पडिवज्जइ) હોય છે, એટલે કે વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થાય છે, (तयाणं) ત્યારે (उत्तरड्ढे वि) શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ (મેરુપર્વતના ઉત્તર દિગ્વિભાગમાં પણ) (वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ) ચાર માસના પ્રમાણ વાળી વર્ષાઋતુનો પ્રથમ સમય હોય છે ? એટલે કે વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થાય છે ? અને જો ઉત્તરાર્ધમા વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થતો હોય તો (जंबुद्दीवे दीवे) જંબૂદ્રીપનામનાં દ્વીપમાં (मंदरस्स पव्वयस्स) મંદર (મેરુ) પર્વતના (पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं) પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિગ્ભાગમાં (अणंतरपुरक्खडे समयंसि) અનન્તર પુરસ્કૃત સમયે–જેમા અંતર નથી એવો જે પુરોવર્તી સમય છે, એ સમયે) એટલે કે એજ સમયે (वासाणं)

'वासाणं' वर्षाणाम् 'पढमे समये' प्रथमः समयः 'पडिवज्जइ ?' प्रतिपद्यते किम्? यस्मिन् समये जम्बूद्वीपस्य दक्षिणोत्तरभागे वर्षाकालस्यारम्भो भवति तस्मिन् समये मन्दराचलस्य पूर्वपश्चिमभागे वर्षाकालस्यारम्भो भवति किम् ? इति प्रश्नः।

भगवानाह-'हंता, गोयमा!' हे गौतम! हन्त, सत्यम्-'जया णं' यदा खलु 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे 'दाहिणड्ढे' दक्षिणार्धे 'वासाणं' वर्षाणाम् 'पढमे समए' प्रथमः समयः 'पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते 'तह चेव जाव-पडिवज्जइ' तथा चैव त्वदुक्तरीत्या यावत्-प्रतिपद्यते यावत्करणात् 'तदा खलु उत्तरार्धेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, यदा खलु उत्तरार्धेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्य-पश्चिमे अनन्तरपुरस्कृत-

---

वर्ती समय उस समय में (वासाणं) वर्षा का (पढमे समए) प्रथम समय (पडिवज्जइ) होता है क्या? अर्थात् जिस समय में जंबूद्वीप के दक्षिण उत्तरभाग में वर्षाकाल का आरंभ होता है, उस समय में मन्दराचल के पूर्वपश्चिमभाग में वर्षाकाल का आरंभ होता है क्या? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि- (हंता गोयमा) हां, गौतम ऐसा ही होता है (जया णं) जब (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप नाम के द्वीप में (दाहिणड्ढे) दक्षिणार्धमें (वासा णं) वर्षाकाल का (पढमे समए) प्रथम समय (पडिवज्जइ) होता है (तह चेव जाव पडिवज्जइ) उसी तरह से तुम्हारी कही हुई रीति के अनुसार यावत् होता है। यहां (यावत्) पद से (तदा खलु उत्तरार्धेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, यदा खलु उत्तरार्धेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, तदा जंबूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्यपश्चिमे अनन्तरपुरस्कृत समये

વર્ષાઋતુનો (पढमे समए पडिवज्जइ ?) પ્રથમ સમય હોય છે ? એટલે કે જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં વર્ષાઋતુનો આરંભ થાય છે, એજ સમયે શું મંદરાચલના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં પણ વર્ષાઋતુનો આરંભ થાય છે?

મહાવીર પ્રભુ જવાબ આપે છે-(हंता, गोयमा !) હા, ગૌતમ! એવું જ બને છે-(जयाण) જ્યારે (जंबुद्दीवे दीवे) જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં (दाहिणड्ढे) દક્ષિણાર્ધમાં (वासाणं) વર્ષાઋતુનો (पढमे समए पडिवज्जइ) પ્રથમ સમય હોય છે, (तहचेव जाव पडिवज्जइ) ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ વર્ષાઋતુનો પ્રથમ સમય હોય છે અને જ્યારે જંબૂદ્વીપના ઉત્તરાર્ધમાં વર્ષાકાલનો આરંભ થાય છે, ત્યારે જંબૂદ્વીપના મંદર પર્વતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં પણ વર્ષાનો પ્રારંભ થાય છે. 'जाव' પદથી સંગ્રહ કરાયેલા સૂત્રપાઠનો અર્થ પણ અહીં આપી દીધો છે. (અનન્તર પુરસ્કૃત સમય) એટલે કે બિલકુલ

समये वर्षाणां प्रथमः समयः' इति संग्राह्यम् तथा च दक्षिणोत्तरभागे वर्षाऽऽरम्भ समयाऽव्यहितोत्तरसमय एव पूर्वपश्चिमभागेऽपि वर्षाकालारम्भो भवतीत्युत्तरम्। पुनर्गौतमो दाढर्यार्थं पृच्छति—'जया णं भंते!' इत्यादि। हे भदन्त! यदा खलु 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे 'मंदरस्स' मन्दरस्य 'पव्वयस्स' पर्वतस्य 'पुरत्थिमेणं' पौरस्त्ये पूर्वभागे खलु 'वासाणं' वर्षाणाम् 'पढमे समए' प्रथमः समयः 'पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते 'तयाणं' तदा खलु 'पच्चत्थिमेण वि' पश्चिमेऽपि खलु 'वासाणं पढमे समए' वर्षाणां प्रथमः समयः 'पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते ? 'जयाणं' यदा खलु 'पच्चत्थिमेण वि' पश्चिमेऽपि 'वासाणं पढमे समए' वर्षाणां प्रथमः समयः 'पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते 'तयाणं जाव'—तदा खलु यावत्—जम्बूद्वीपे द्वीपे इत्यर्थः 'मंदरस्स पव्वयस्य' मन्दरस्य पर्वतस्य

वर्षाणां प्रथमः समयः) इस पाठ का संग्रह हुआ है। तथा च दक्षिणोत्तरभाग में वर्षारंभ समय के अव्यवहित उत्तर समय में ही पूर्वपश्चिमभाग में भी वर्षाकाल का आरंभ होता है। ऐसा यह उत्तर है। अब गौतम पुनः दृढता निमित्त दूसरी तरह से प्रभु से पूछते हैं कि (जया णं भंते!) हे भदन्त! जब (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप नाम के द्वीप में (मंदरस्स पव्वयस्स) मंदर पर्वत के (पुरत्थिमेणं) पूर्वभाग में (वासाणं) वर्षा का (पढमे समए) प्रथम समय (पडिवज्जइ) होता है (तयाणं) तब (पच्चत्थिमेणं वि) पश्चिमभाग में भी (वासाणं) वर्षा का (पढमे समए) प्रथम समय (पडिवज्जइ) होता है। अतः (जया णं) जब (पच्चत्थिमेण वि) पश्चिम भाग में भी (वासाणं) वर्षा का (पढमे समए) प्रथम समय (पडिवज्जइ) होता है तब (जाव) यावत् (मंदरस्स पव्वयस्स मंदर पर्वत के (उत्तर दाहिणेणं उत्तर दक्षिण भा-

ફેરફાર વિનાનો સમય તાત્પર્ય એ છે કે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં વર્ષાઋતુના પ્રારંભનો જે સમય છે. એજ સમયે મંદરના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં પણ વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થાય છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી આ વિષયમાં જ બીજી રીતે પ્રશ્ન પૂછે છે–(जयाणं भंते!) હે ભદન્ત! જ્યારે (जंबुद्दीवे दीवे) જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં (मंदरस्स पव्वयस्स) મંદર પર્વતના (पुरत्थिमेणं) પૂર્વભાગમાં (वासाणं पढमे समए) વર્ષાઋતુનો પ્રથમ સમય (पडिवज्जइ) હોય છે, (तयाणं) ત્યારે "पच्चत्थिमेणं वि" પશ્ચિમ ભાગમાં પણ "वासाणं" શું વર્ષાઋતુનો "पढमे समए पडिवज्जइ" પ્રથમ સમય હોય છે? અને "जाव मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिणेणं तरपच्छाकडसमयंसि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ?"

'उत्तर-दाहिणेणं' उत्तर-दक्षिणे खलु 'अणंतर पच्छाकडसमयं सि' अनन्तर पश्चात्कृतसमये, अनन्तरः = पूर्वपश्चिमविदेहारभमाणवर्षाप्रथमसमयापेक्षया अव्यवहितो यः पश्चात्कृतः पूर्वातीतः समयस्तत्र दक्षिणोत्तरार्धे 'वासाणं पढमे समये' वर्षाणां प्रथमः समयः 'पडिवन्ने भवइ ?' प्रतिपन्नः सम्पन्नो भवति किम्? अर्थात् पूर्वपश्चिमार्धे वर्षारम्भसमयाद् अव्याहितपूर्वसमये दक्षिणोत्तरार्धे वर्षाकालारम्भो भवति किम् ? इति प्रश्नः ।

भगवानाह—'हंता, गोयमा !' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् 'जयाणं जंबुद्दीवे दीवे' यदा खलु जम्बूद्वीपे द्वीपे 'मंदरस्स पव्वयस्स' मन्दरस्य पर्वतस्य 'पुरत्थिमेणं' पौरस्त्ये खलु पूर्वभागे 'एवं चेव उच्चारेयव्वं, जाव पडिवन्ने भवइ' एवम् त्वदुक्तरीत्या वर्षाकालरम्भादिकम् उच्चारयितव्यं स्पष्टतया

ग में (अणंतरपच्छाकडसमयंसि) अनन्तर पश्चात्कृत समय में पूर्व पश्चिमविदेह में आरंभ हो रहे वर्षा के प्रथम समय की अपेक्षा अव्यवहित पूर्वलीन समय में दक्षिणोत्तरार्ध में (वासाणं पढमे समए) वर्षा का प्रथम समय (पडिवज्जइ) होता है क्या ? अर्थात् पूर्व पश्चिमार्ध में वर्षारंभ समय से अव्यवहित पूर्व समय में दक्षिणोत्तरार्ध में वर्षाकाल का आरंभ होता है क्या ? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (हंता गोयमा) हां गौतम ! इसी तरह से होता है, (जया णं जंबुद्दीवे दीवे) जब जंबूद्वीप में (मंदरस्स पव्वयस्स) मन्दर पर्वत के (पुरत्थिमेणं) पूर्वभाग में (एवं चेव उच्चारेयव्वं) जैसा तुम कह रहे हो वैसा ही होता है ऐसा पाठ बोलना चाहिये और वह (जाव पडिवन्ने भवइ) इस पाठ तक कहना चाहिये— इस प्रकार से कहने में

જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં વર્ષાકાળનો પ્રારંભ થાય છે, ત્યારે મંદર પર્વતના ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગમાં પણ શું વર્ષાકાળનો પ્રથમ સમયહોય છે ? (अणंतरपच्छाकड-समयंसि" અનંતર પશ્ચાત્કૃત સમયનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે સમજવું સૂત્રના પ્રારંભે જે સમય બતાવ્યો છે, તેનાથી ફેરફાર વિનાના સમયે એટલે કે પૂર્વોક્ત સમયે જ. તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમાર્ધમાં વર્ષાનો જે પ્રથમ સમય હોય છે, એજ પ્રથમ સમય શું ઉતરાર્ધ અને દક્ષિણાર્ધમા હોયછે?

"हंता गोयमा !" હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે–'जया णं जंबुद्दीवे दीवे" જ્યારે જંબૂદ્વીપના "मंदरस्स पव्वयस्स" મંદર પર્વતના "पुरत्थिमेणं" પૂર્વભાગમાં વર્ષાઋતુનો પ્રથમ સમય હોય છે, "एवं चेव उच्चारेयव्वं जाव पडिवन्ने भवइ" ત્યાંથી શરૂ કરીને પ્રશ્નસૂત્રમાં આવતો સમસ્ત

वक्तव्यम् यावत्-प्रतिपन्नो भवति इत्यन्तम्, तथाचायमर्थः-जम्बूद्वीपे मन्दराचलस्य पूर्वपश्चिमभागे वर्षाकालारम्भसमयाद् अव्यवहितपूर्वसमये एव दक्षिणोत्तर भागे वर्षाकालारम्भः सम्पद्यते इत्युक्तम् यावत्करणात् पूर्वपक्षोक्तावशिष्टभागः संग्राह्यः। 'एवं जहा समएणं' एवम् उपर्युक्तरीत्या यथासमयेन समयमधिकृत्य 'अभिलावो भणिओ' अभिलापः आलापकः भणितः कथितः 'वासाणं' वर्षाणाम्, 'तहा' तथा 'आवलियाए वि' आवलिकयाऽपि 'भाणियव्वो' भणितव्यः, आवलिका च असंख्यातसमयात्मकरूपा वोध्या तदभिलापश्चैवम् 'जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे वासाणं पढमा आवलिआ पडिवज्जइ, तयाणं उत्तरड्ढे वि, जयाणं उत्तरड्ढे वासाणं पढमा आवलिआ पडिवज्जइ, तयाणं जंबुद्दीवे

यह अर्थ होता है कि जम्बूद्वीप में, मन्दराचल के पूर्वपश्चिमभाग में, वर्षाकाल के आरंभ समय से अव्यवहितपूर्व समय में ही दक्षिणोत्तरभाग में वर्षाकाल का आरंभ हो जाता है। यहां यावत् शब्द से पूर्वपक्ष में कहा गया अवशिष्ट भाग ग्रहण किया गया है।

(एवं जहा समएणं अभिलावो भणिओ वासाणं, तहा आवलियाए वि भाणियव्वो) जैसा समय को लेकर उपर्युक्त पद्धति के अनुसार अभिलाप-आलापक कहा गया है वर्षा को, उसी प्रकार से आवलिका को लेकर भी वर्षासंबंधी आलापक कह लेना चाहिये-असंख्यात समयों की एक आवलिका होती है-इस का अभिलाप इस प्रकारसे होता है-(जया णं भंते! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ, तया णं उत्तरड्ढे वि, जया णं उत्तरड्ढे वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ, तया णं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थि-

પાઠ ગ્રહણ કરવો. સમસ્ત ઉત્તર સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જબૂદ્વીપમાં મેરુ પર્વતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં વર્ષાકાળનો જે પ્રથમ હોય છે, એજ પ્રથમ સમયે દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં પણ વર્ષાનો પ્રારંભ થતો હોય છે. તેમના વર્ષાકાળના પ્રારંભ સમયમાં અંતર નથી "एवं जहा समए णं अभिलावो भणिओ वासाणं, तहा आवलियाए वि. भाणियव्वो) સમયની અપેક્ષાએ વર્ષાકાળનો જેવો આલાપક (પ્રશ્નોત્તરો) ઉપર આપવામાં આવ્યા છે, એવો અવલિકાની અપેક્ષાએ પણ વર્ષાકાળ વિષયક આલાપક કહેવો જોઇએ. અસંખ્યાત સમયોની એક આવલિકા થાય છે. આવલિકાની અપેક્ષાએ આ પ્રમાણે આલાપક બનશે—(जयाणं भंते! जंबुद्दीवे दीवे दाहिणड्ढे वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ, तयाणं उत्तरड्ढे वि, जयाणं उत्तरड्ढे वासाणं पढमा आवलि-

दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं अणंतरपुरक्खडसमयंसि वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ ? हंता, गोयमा ! जाव-पडिवज्जइ ' इत्यादिरूपो बोध्यः, एवम् ' आणपाणून वि ' आन-प्राणाभ्यामपि उक्तसमयाभिलापवत् आलापकः वक्तव्यः, आन-प्राणश्च उच्छ्वासनिःश्वासकालरूपो बोध्यः, तदभिलापस्वरूपश्चोपर्युक्तावलिकाभिलापस्वरूपवत् स्वयमूहनीयम्, एवम् ' थोवेण वि ' स्तोकेनापि पूर्ववदभिलापो वक्तव्यः स्तोकश्च सप्तप्राणप्रमाणः, एवं लवेण वि ' लवेनापि पूर्ववदभिलापो-भणितव्यः, लवश्च सप्तस्तोकरूपः तथा ' मुहुत्तेण वि ' मुहूर्तेनापि अभिलापः पूर्ववद् बोध्यः, मुहूर्तस्तु सप्तसप्तति लवप्रमाणः, एवम् ' अहोरत्तेण वि ' अहोरात्रेणापि अभिलापो वक्तव्यः, अहोरात्रश्च त्रिंशन्मुहूर्त-

---

मेणं अणन्तरपुरक्खडसमयंसी वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ ? हंता, गोयमा जाव पडिवज्जइ) इत्यादि । इसी तरह से (आणपाणून वि) आन प्राण को भी लेकर उक्त समय के अभिलाप की तरह आलापक कहना चाहिये । .उच्छ्वास निःश्वास कालरूप यह आनप्राण होता है। इस के अभिलाप का स्वरूप उपर्युक्त आवलिका के अभिलाप के स्वरूप की तरह से ही अपने आप समझना चाहिये । इसी तरह से (थोवेण वि) स्तोक को लेकर भी पहिले जैसा ही अभिलाप कहना चाहिये। सात प्राण रूप यह स्तोककाल होता है। (एवं लवेण वि) इसी तरह से लव को लेकर भी अभिलाप जानना चाहिये-सात स्तोकोंका एक लव होता है। तथा-(मुहुत्तेण वि) पूर्व की तरहसे मुहूर्त्त को लेकर भी अभिलाप कहना चाहिये-७७ सितोतेर लवों का एक मुहूर्त्त

या पडिवज्जइ, तयाणं जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं अणंतर पुरक्खडसमयंसि वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जइ ?) हंता, गोयमा ! जाव पडिवज्जइ) ઈત્યાદિ. એજ પ્રમાણે (आणपाणून वि) આનપ્રાણની અપેક્ષાએ પણ સમયના આલાપક જેવો જ આલાપક કહેવો જોઈએ. ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસ કાળરૂપ તે આનપ્રાણ હોય છે. તેનુ સ્વરૂપ ઉપર્યુક્ત આવલિકાના આલાપકના સ્વરૂપ જેવું જ સમજી લેવું એજ પ્રમાણે (थोवेण वि) સ્તોકની અપેક્ષાએ પણ એવો જ આલાપક કહેવો. સાત પ્રાણરૂપ કાળને સ્તોક કહે છે. (एवं लवेण वि) લવની અપેક્ષાએ પણ એવોજ આલાપક કહેવો જોઈએ સાત સ્તોકનો એક લવ બને છે. ૭૭ સત્યોતેર લવનું એક મુહૂર્ત બને છે. (मुहुत्तेण वि. મુહૂર્તની અપેક્ષાએ પણ એવો જ આલાપક કહેવો જોઈએ. "अहोरत्तेण

त्मकः प्रसिद्ध एव, एवम् 'पक्खेण वि' पक्षेणापि अभिलापो विधेयः पक्षश्चार्धमासरूपः पञ्चदशाहोरात्रात्मकः, तथा 'मासेण वि' मासेनापि आलापको वक्तव्यः मासश्च त्रिंशदहोरात्ररूपः प्रसिद्ध एव । एवम् 'उऊणा वि' ऋतुनापि पूर्वसमयादिवत् आलापको भणितव्यः, ऋतुश्च मासद्वयात्मकः, तदुपसंहरन्नाह—'एएसिं सव्वेसिं' एतेषां सर्वेषाम् आवलिकादिऋतुपर्यन्तानाम् 'जहा समयस्स अभिलावो' यथा समयस्य अभिलापः 'तहा भाणियव्वो' तथा भणितव्यः, तथा चैतत्प्रकरणोक्ताः दशसंख्यकाः समयावलिकादिऋतुपर्यन्ता अभिलापकाः प्रदर्शितदिशाऽवसेयाः। ततो हेमन्तविषये गौतमः पृच्छति–'जयाणं भंते !' इत्यादि हे भदन्त ! यदा खलु 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे 'हेमंताणं'

होता है।। (अहोरत्तेण वि) अहोरात्र को लेकर भी इसी प्रकार से अभिलाप कहना चाहिये। तीस३०तीस मुहूर्त्तों का एक अहोरात्र होता है। (पक्खेण वि मासेण वि) इसी प्रकार से पक्ष और मास को लेकर भी अभिलाप बना लेना चाहिये। पन्द्रह दिन रात का एक पक्ष और दो पक्षों का एक मास होता है। (उऊणा वि) ऋतु को लेकर भी इसी रूप से अभिलाप निष्पन्न कर लेना चाहिये। दो मास की एक ऋतु होती है। अब इसी बात का उपसंहार करते हुए शास्त्रकार कहते हैं कि-(एएसिं सव्वेसिं जहा समयस्स अभिलावो तहा भाणियव्वो) आवलिका से लेकर ऋतु पर्यन्त का अभिलाप समय के अभिलाप की तरह से कह लेना चाहिये। इस तरह समय से लेकर ऋतुतक दश १० अभिलाप ये हो जाते हैं।

अब हेमंतऋतु के विषय में गौतम प्रभु से पूछते हैं कि-(जया णं भंते ! जंबुद्दीवे दीवे हेमंताणं पढमे समए पडिवज्जइ०?) हे भदन्त !

वि, पक्खेण वि, मासेण वि, उऊणावि) એજ પ્રમાણે દિનરાત્રિની અપેક્ષાએ, પખવાડિયાની અપેક્ષાએ, માસની અપેક્ષાએ. અને ઋતુની અપેક્ષાએ પણ એવાજ આલાપકો (પ્રશ્નોત્તરો) કહેવા જોઈએ. (૩૦ત્રીસ મુહૂર્તનો રાત્રિદિવસ થાય છે, પંદર દિનરાતનું પખવાડિયું થાય છે અને બે પખવાડિયાનો માસ થાય છે. બે માસની એક ઋતુ થાય છે. હવે એજ વાતનો ઉપસંહાર કરતા સૂત્રકાર કહે છે કે (एएसिं सव्वेसिं जहा समयस्स अभिलावो तहा भाणियव्वो) આવલિકાથી લઈને ઋતુ પર્યન્તના અલાપકો (પ્રશ્નોત્તરો) સમયના અલાપકો પ્રમાણે જ કહેવા જોઈએ. આ રીતે સમયથી ઋતુ પર્યન્તના ૧૦ દસ આલાપકો બનશે.

હવે ગૌતમ સ્વામી હેમંતઋતુના વિષયમાં પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે (जयाणं भंते। जंबुद्दीवे दीवे हेमंताणं पढमे समए पडिवज्जइ) હે ભદન્ત! જ્યારે આ

हेमन्तस्य ऋतोः शीतकालस्य 'पढमे समए' प्रथमः समयः 'पडिवज्जइ०' प्रतिपद्यते० तदा उत्तरार्धेऽपि हेमन्तस्य प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, अथ च यदा उत्तरार्धेऽपि हेमन्तस्य प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दराचलस्य पूर्वपश्चिमे दिग्भागे हेमन्तस्य प्रथम समयः प्रतिपद्यते किम्? इति प्रश्नः।

भगवानाह—'जहे व वासाणं' इत्यादि। हे गौतम! यथैव यत्प्रकारक एव वर्षाणाम् दक्षिणोत्तरविषयकः पूर्वपश्चिमविषयकश्च 'अभिलावो' अभिलापः पूर्वं प्रतिपादितः 'तहेव' तथैव तत्प्रकार एव 'हेमंताण वि' हेमन्तानामपि अभिलापको वक्तव्यः, तथा च वर्षाकालस्यारम्भविषयकाभिलापानुसारं हेमन्तकालारम्भोऽपि विज्ञेयः तथाहि जम्बूद्वीपस्य दक्षिणोत्तरार्धे हेमन्तकालारम्भसमयाव्यवहितोत्तरसमये

जब इस जंबूद्वीप में दक्षिणार्ध में हेमन्त ऋतु का–शीतकाल का–प्रथम समय होता है–तब उत्तरार्ध में भी हेमन्त का प्रथम समय होता है और जब उत्तरार्ध में भी हेमन्त का प्रथम समय होता है उस समय जंबूद्वीप में मन्दराचल के पूर्वपश्चिम भाग में हेमन्त का क्या प्रथम समय होता है?

इस प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि–हे गौतम! पहिले जैसा दक्षिर्ध के विषय में आलापक और पूर्वपश्चिमदिग्भाग के विषय में आलापक प्रतिपादित किया गया है, वैसा ही आलापक हेमंत ऋतु को लेकर भी कर लेना चाहिये। इस तरह वर्षाकाल के आरंभ के अभिलाप के अनुसार हेमंत काल के आरंभ का अभिलाप भी जानना चाहिये। तथाहि–जंबूद्वीप के दक्षिण उत्तरार्ध में हेमन्तकाल के आरंभ

જંબૂદ્વીપમા દક્ષિણાર્ધમાં હેમન્તઋતુનો (શિયાળાનો) પ્રથમ સમય હોય છે, ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ હેમન્તઋતુનો પ્રથમ સમય હોય છે? અને જ્યારે જંબૂદ્વીપના ઉત્તરાર્ધમાં હેમન્તનો પ્રથમ હોય ત્યારે શું જંબૂદ્વીપમાં મંદરાચલ (મેરુ) પર્વતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં પણ હેમન્તનો પ્રથમ સમય હોય છે?

મહાવીર પ્રભુ તેનો આ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે–હે ગૌતમ! પહેલાં દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધના વિષયમાં વર્ષાકાળને અનુલક્ષીને જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે, અનેપૂર્વઅને પશ્ચિમ દિગ્ભાગોના વિષયમાં જેવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ પ્રતિપાદન અહીં હેમન્તઋતુની અપેક્ષાએ કરવું જોઈએ આ રીતે વર્ષાઋતુના આરંભને અનુલક્ષીને જેવો આલાપક આગળ આપ્યો છે, એવો જ આલાપક હેમન્તઋતુના આરંભના સમયને અનુલક્ષીને પણ બનશે. તથા જંબૂદ્વીપના મેરુ પર્વતના પૂર્વ ભાગમાં જ્યારે હેમન્તનો પ્રથમ સમય હોય છે ત્યારે પશ્ચિમ ભાગમાં પણ હેમન્તનો પ્રથમ સમય હોય છે, અને

एव जम्बूद्वीपे मन्दराचलस्य पूर्वपश्चिमभागे हेमन्तकालारम्भः सम्पद्यते इत्युत्तरम् एवं 'गिम्हाण वि भाणियव्वो जाव-उऊण' ग्रीष्माणामपि ग्रीष्मस्य उष्णकालस्य अभिलापो भणितव्यः वक्तव्यः यावत्-ऋतुना, यावत्करणात्-'आवलिकयाऽपि, आन-प्राणाभ्यामपि, स्तोकेनापि, लवेनापि, मुहूर्तेनापि, अहोरात्रेणापि, पक्षेणापि, मासेनापि' इति संग्राह्यम्, तथा च 'एवं' एवम् उक्तरीत्या 'तिण्णि वि' त्रीण्यपि त्रयाणामपि 'एए सिं' एतेषां वर्षाहेमन्तग्रीष्माणाम् 'तीसं आलावगा भाणियव्वा' त्रिंशद् आलापकाः भणितव्याः, वक्तव्याः. अर्थात् प्रत्येकं त्रयाणामपि वर्षादीनां समयादिऋत्वन्तैः दशभिः आलापकैः संमेल्य त्रिंशत्संख्यका आलापका भवन्तीति भावः।

के समय से अव्यवहित उत्तरसमय में ही, जंबूद्वीप में मन्दराचल के पूर्वपश्चिम भाग में हेमन्त काल का आरंभ होता है। (एवं गिम्हाण वि भाणियव्वो जाव उऊए) इस तरह से ऋतुतक ग्रीष्मकाल संबंधी अभिलाप भी जानना चाहिये-यहांपर यावत्पद से (आवलिकयाऽपि, आनप्राणाभ्यामपि, स्तोकेनापि, लवेनापि, मुहूर्त्तेनाऽपि, अहोरात्रेणापि पक्षेणापि, मासेनापि,) इस पाठ का संग्रह किया गया है ऐसा जानना चहिये। (एवं एए तिण्णि वि) इस तरह-इस पूर्वोक्त रीति के अनुसार इन वर्षा, हेमन्त और ग्रीष्म इन ऋतुओं के (तीस आलवगा भाणियव्वा) इत्यादि आलापक कहना चाहिये। अर्थात् प्रत्येक इन वर्षादिक तीन ऋतुओं में से प्रत्येक ऋतु के समय से लेकर ऋतु तक दश-दश आलापक होते हैं-सो इन सब को मिलाकर तीस३० आलापक हो जाते हैं।

ત્યારે ઉત્તરાર્ધ અને દક્ષિણાર્ધમાં પણ હેમન્તનો પ્રથમ સમય હોય છે. ઇત્યાદિ સમસ્ત કથન અહીં હેમન્તકાળની અપેક્ષાએ ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

(एवं गिम्हाग वि भाणियव्वो जाव उऊए) એજ પ્રમાણે ગ્રીષ્મઋતુની અપેક્ષાએ પણ સમયથી લઇને ઋતુ પર્યન્તના આલાપકો કહેવા જોઇએ. અહીં (जाव) પદથી (आवलिकयाऽपि, आनप्राणाभ्यामपि, स्तोकेनापि, लवेनापि, मुहूर्तेनाऽपि, अहोरात्रेणापि, पक्षेनापि मासेनापि) આ સૂત્રપાઠનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. (एवं एए तिण्णि वि) આરીતે-પૂર્વોક્ત રીત પ્રમાણે વર્ષા, હેમન્ત અને ગ્રીષ્મ, એ ત્રણે ઋતુઓના (तीस आलावगा भाणियव्वा) કુલ ૩૦ અલાપકો કહેવા જોઈએ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યેકના પ્રથમસમય, આવલિકા, આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુહૂર્ત, દિનરાત્રિ, પક્ષ, માસ અને ઋતુની અપેક્ષાએ દસ, દસ આલાપક બનશે.

अथ अयनादि विषयमाह—'जया णं भंते! इत्यादि। हे भदन्त! यदा खलु 'जंबुद्दीवे दीवे' जम्बूद्वीपे द्वीपे 'मंदरस्स पव्वयस्स' मन्दरस्य पर्वतस्य 'दाहिणड्ढे' दक्षिणार्धे 'पढमे अयणे' प्रथमम् अयनम् सम्वत्सरस्य श्रावणमासत आरम्भात् दक्षिणायनं षण्मासात्मकमित्यर्थः 'पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते, 'तयाणं' तदा खलु 'उत्तरड्ढे वि' उत्तरार्धेऽपि 'पढमे अयणे' प्रथमम् अयनम् दक्षिणायनमित्यर्थः 'पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते, अथ च यदा उत्तरार्धेऽपि प्रथमम् अयनं प्रतिपद्यते तदा जम्बूद्वीपे मन्दराचलस्य पूर्वपश्चिमे भागे दक्षिणायनपुरस्कृतोत्तरायणम् प्रतिपद्यते किम्? अर्थात् दक्षिणोत्तरभागे दक्षिणायनारम्भकालाव्यवहितोत्तरकाले पूर्वपश्चिमे उत्तरायणारम्भो भवति किम्? इति प्रश्नः।

अब सूत्रकार अयन आदि को प्रतिपादन करने के निमित्त कहते हैं (जया णं भंते) इत्यादि-हे भदन्त! इस प्रकार सम्बोधित करते हुए गौतमप्रभु से पूछते हैं कि-जब (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप इस नामके द्वीप में (मंदरस्स पव्वयस्स) मन्दर पर्वत के (दाहिणड्ढे) दक्षिणार्ध में (पढमे अयणे) प्रथम अयनसंम्वत्सर के श्रावणमास से लगाकर छह माह तक का दक्षिणायन-होता है,(तया णं) तब (उत्तरड्ढे वि) उत्तरार्ध में भी (पढमे अयणे) प्रथम अयन दक्षिणायन होता है। अथच-जब उत्तरार्ध में भी प्रथम अयन होता है-तब जंबूद्वीप में मन्दराचलपर्वत के पूर्वपश्चिमदिग्भाग में दक्षिणायनपुरस्कृत उत्तरायण होता है क्या? अर्थात्-दक्षिणोत्तरभाग में दक्षिणायन आरंभ होने के अव्यवहित उत्तर काल में पूर्व पश्चिमदिग्भाग में उत्तरायण का आरंभ हो जाता है क्या?

હવે સૂત્રકાર અયન આદિનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે નીચેનાં સૂત્રો કહે છે (जयाणं भंते!) હે ભદન્ત! જ્યારે जंबुद्दीवे दीवे) જંબૂદ્વીપનામના દ્વીપમાં (मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणड्ढे) મંદરાચલ પર્વતના દક્ષિણાર્ધમાં (पढमे अयणे) પ્રથમ અયન (શ્રાવણ માસથી શરૂ કરીને છ માસ પર્યન્તના સમયનું દક્ષિણાયન) થાય છે, (तयाणं) ત્યારે (उत्तरड्ढे वि) ઉત્તરાર્ધમાં પણ (पढमे अयणे) શું પ્રથમ અયન (દક્ષિણાયન) થાય છે? અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પ્રથમ અયન થાય છે, ત્યારે જંબૂદ્વીપના મેરુ પર્વતની પૂર્વ અને પશ્ચિમના દિગ્ભાગમાં પણ શું દક્ષિણાયન પુરસ્કૃત ઉત્તરાયણ હોય છે? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દક્ષિણોત્તર ભાગમાં દક્ષિણાયનનો આરંભ થવા અવ્યવહિત ઉત્તરકાળે પૂર્વ પશ્ચિમ દિગભાગમાં શું ઉત્તરાયણનો આરંભ થઇ જાયછે?

भगवानाह—' जहा समएणं ' इत्यादि । हे गौतम ! यथा यत्प्रकारकः समयेन समयमधिकृत्य ' अभिलावो ' अभिलापः पूर्वं प्रतिपादितः ' तहेव ' तथैव तत्प्रकारक एव ' अयणेण वि ' अयनेनापि दक्षिणायनमधिकृत्यापि आलापकः ' भाणियव्वो ' भणितव्यः वक्तव्यः ' जाव – अणंतरपच्छाकडसमयंसि ' यावत्—अनन्तरपश्चात्कृतसमये ' पढमे अयने ' प्रथमम् अयनं दक्षिणायनं ' पडिवण्णे भवइ ' प्रतिपन्नं भवति, तथा च यावत्करणाद् जम्बूद्वीपे मन्दराचलस्य दक्षिणोत्तरार्धे यदा दक्षिणायनारम्भो भवति तदा जम्बूद्वीपे मन्दराचलस्य पूर्वपश्चिमार्धे दक्षिणायनारम्भकालाव्यवहितोत्तरकाले एव उत्तरायणारम्भो भवति एवं जम्बूद्वीपे मन्दराचलस्य पूर्व–पश्चिमार्धे यदा उत्तरायणारम्भो भवति तदा जम्बूद्वीपे मन्दराचलस्य दक्षिणोत्तरार्धे उत्तरायणारम्भकालाव्यवहितपूर्वकाले एव दक्षिणायनारम्भो भवति इति समाधानाशयः ।

इस गौतम के प्रश्न का समाधान करने निमित्त प्रभु गौतम से कहते हैं कि–(जहा समएणं) इत्यादि– हे गौतम ! जिस प्रकार का अभिलाप समय को लेकर पहिले प्रतिपादित किया गया है (तहेव) उसी प्रकार का अभिलाप (अयणेणवि) अयन को लेकर भी अर्थात् दक्षिणायन आदि को लक्ष्य करके भी (भाणियव्वो) कहना चाहिये । (जाव अणंतरपच्छाकडसमयंसि) यावत् अनन्तर पश्चात्कृत समय में (पढमे अयने) प्रथम अयन (पडिवण्णे भवइ) प्रतिपन्न होता है । यहां यावत्पद से (जंबूद्वीपे मंदराचलस्य पूर्वपश्चिमार्धे दक्षिणायनारंभकालाव्यवहितोत्तरकाले एव उत्तरायणारंभो भवति, एवं जंबूद्वीपे मंदराचलस्य पूर्वपश्चिमार्धे यदा उत्तरायणारंभो भवति तदा जम्बूद्वीपे मन्दराचलस्य दक्षिणोत्तरार्धे उत्तरायणारंभकालाव्यवहितपूर्वकाले एव दक्षिणायनारंभो भवति) इस पाठ

ઉત્તર– (जहा समएणं) ઈત્યાદિ. હે ગૌતમ ! સમયની અપેક્ષાએ જેવા આલાપકનું ઉપર પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, (तहेव) એજ પ્રકારનો આલાપક (अयणेण वि) અયનની અપેક્ષાએ (દક્ષિણાયન આદિ વિશે) (भाणियव्वो) કહેવો જોઈએ. (जाव अणतरपच्छाकडसमयंसि) અનન્તર પશ્ચાત્કૃત સમયમાં (पढमे अयने) પહેલું અયન (पडिवण्णे भवइ) થાય છે, અહીં સુધીનું સમસ્ત કથન કરવું જોઈએ. અહીં (जाव) (यावत्) પદથી નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરાયો છે–(जंबूद्वीपे मंदराचलस्य , पूर्वपश्चिमार्धे दक्षिणायनारंभकालाव्यवहितोत्तरकाले एव उत्तरायणारंभो भवति, एवं जंबूद्वीपे मंदराचलस्य पूर्वपश्चिमार्धे यदा उत्तरायणारंभो भवति तदा जंबूद्वीपे मन्दराचलस्य दक्षिणोत्तरार्धे उत्तरायणारंभकालाव्यवहितपूर्वकाले एव दक्षिणायनारंभो भवति) આ ઉત્તર

पुनर्भगवान् अनुक्तप्रश्नसमाधानमाह-' जहा अयणेणं अभिलावो ' इत्यादि। हे गौतम ! यथा यत्प्रकारको यादृश इत्यर्थः ' अयणेणं ' अयनेन दक्षिणायन-मधिकृत्य अभिलापः अधुनोक्तः ' तहा ' तथा तत्प्रकारकस्तादृशः अभिलाप इत्य-र्थः ' संवच्छरेण वि ' संवत्सरेणापि संवत्सरमधिकृत्यापि ' भाणियव्वो ' भणि-तव्यः, अभिलापाकारश्च अयनाभिलापवत्स्वयमूहनीयः, एवं ' जुएण वि ' युगे-

का संग्रह किया गया है। तात्पर्य इस उत्तरवाक्य का इस प्रकार से है कि जम्बूद्वीप में मन्दराचल के दक्षिणोत्तरदिग्भाग में, जिस समय द-क्षिणायन का आरंभ होता है, उस समय जम्बूद्वीप में मन्दराचल के पूर्वपश्चिम दिग्भाग में दक्षिणायन के आरंभकाल के अव्यवहित उत्तर काल में ही उत्तरायण का आरंभ हो जाता है। इसी तरह से जम्बूद्वीप में मन्दराचल के पूर्वपश्चिमार्ध में-पूर्वपश्चिमदिग्भाग में-जब उत्तरा यण का आरंभ होता है तब जंबूद्वीप में मन्दराचल के दक्षिण-उत्तरार्ध में उत्तरायण के आरंभ काल से अव्यवहित पूर्वकाल में ही दक्षिणायन का आरंभ हो जाता है।

अब भगवान् अनुक्त प्रश्न के समाधान निमित्त कहते हैं कि-(जहा अयणेणं अभिलावो) इत्यादि ' हे गौतम ! जैसा अभिलाप (अयणेणं) अयनदक्षिणादि अयन को लेकर अभी कहा जो चुका है, (तहा) उसी प्रकार का अभिलाप (संवच्छरेण वि) संवत्सर को लेकर भी (भाणि-यव्वो) कहलेना चाहिये। अभिलाप का आकार अयन के अभिलाप की

વાકયનું તાત્પર્ય એવું છે કે-જંબૂદ્વિપમાં મન્દરાચલના દક્ષિણોત્તર દિગ્ભાગમાં જ્યારે દક્ષિણાયનનો આરંભ થાય છે, તે સમયે જંબૂદ્વીપમાં મંદરાચલના પૂર્વ પશ્ચિમ દિગ્ભાગમાં દક્ષિણાયનના અવ્યવહિત ઉત્તર કાળમાંજ ઉત્તરાયણનો આરંભ થઇ જાય છે. એજ પ્રમાણે જ્યારે જંબૂદ્રીપમાં મંદરાચલના પૂર્વ પશ્ચિમાર્ધમાં-પૂર્વપશ્ચિમ દિગ્ભાગમાં ઉત્તરાયણનો આરંભ થાય છે, ત્યારે જંબૂદ્રીપમાં મંદ-રાચલના દક્ષિણોત્તરાર્ધમાં-દક્ષિણ અને ઉત્તર દિગ્ભાગમાં ઉત્તરાયણના આરંભ કાળથી અવ્યવહિત પૂર્વકાળમાં જ દક્ષિણાયનનો આરંભ થાય છે.

હવે મહાવીર પ્રભુ કેટલાક ન પૂછાયેલા પ્રશ્નોના સમાધાન નિમિત્તે કહે છે કે (जहा अयणेणं अभिलावो) ઇત્યાદિ. હે ગૌતમ ! (अयणेणं) અયન (દક્ષિણાદિ અયન) ના વિષયમાં જેવો આલાપક ઉપર કહેવામાં આવ્યો છે, (तहा) એજ પ્રકારનો આલાપક (संवच्छरेण वि भाणियव्वो) સંવત્સરને અનુ-લક્ષીને પણ કહેવો જોઈએ. અયનના આલાપક જેવો જ આલાપક સંવત્સરની

नापि, पञ्चसंवत्सरात्मकं युगमधिकृत्याऽपि आलापकः कल्पनीयः, तथा 'वाससएण वि' वर्षशतेनापि, वर्षशतमधिकृत्यापि उक्तालापक क्रमः स्वयं वेदितव्यः एवं 'वाससहस्सेण वि' वर्षसहस्रेणापि वर्षसहस्रमधिकृत्यापि, तथा 'वास-सय सहस्सेण वि' वर्षशतसहस्रेणापि, लक्षवर्षाण्यधिकृत्यापि, तथा 'पुव्वंगेण वि' पूर्वाङ्गेणापि, चतुरशीतिलक्षवर्षैः पूर्वाङ्गम् तेन पूर्वाङ्गेणापि एवं 'पूव्वेण वि' पूर्वेणापि-चतुरशीतिलक्षपूर्वाङ्गैः पूर्वम् तेन पूर्वेणापि, अनेनैव क्रमेण अग्रेऽपि बोध्यम्। तथा 'तुडियंगेण वि' त्रुटिताङ्गेनापि एवं 'तुडियेण वि' त्रुटितेनापि, जम्बूद्वीपे मन्दराचलस्य दक्षिणोत्तरार्धे पूर्वपश्चिमार्धे च पूर्वप्रदर्शितरीत्या आलापकाः स्वयमूहनीयाः, अन्ते तदुपसंहरन्नाह-' एवं पुव्वंगे, पुव्वे' इत्यादि। एवमुक्तरीत्या पूर्वाङ्गम्, पूर्वम्, 'तुडिअंगे' त्रुटिताङ्गम्, 'तुडिए' त्रुटितम्, 'अड-

तरह स्वयं रच लेना चाहिये। (एवं जुएण वि) पांच संवत्सरों का एक युग होता है-सो इसीप्रकार से इस युग को लेकर भी आलापक बना लेना चाहिये। तथा-(वाससएण वि) वर्षशत को भी अधिकृत करके उक्त आलापक का क्रम स्वयं जान लेना चाहिये। इसी तरह से (वास सहस्सेण वि) वर्ष सहस्र को भी लेकर के तथा (वाससयसहस्सेण वि) लाखवर्षों को भी लेकर के (पुव्वंगेण वि) चौरासी लाख वर्षरूप,(पुव्वेण वि) पूर्वाङ्ग को भी लेकर के-चौरासी लाख पूर्वाङ्गो से निष्पन्न हुए पूर्व को भी लेकर तथा (तुडियंगेण वि) त्रुटितांग को लेकर (तुडियेण-वि) त्रुटित को लेकर, पूर्वप्रदर्शित रीति के अनुसार आलापक जम्बूद्वीप में मन्दराचलपर्वत के दक्षिणोत्तरार्ध में और पूर्वपश्चिमोत्तरार्ध में अपने आप समझना चाहिये। अन्त में उपसंहार करते हुए शास्त्रकार कहते हैं कि (एवं पुव्वंगे, पुव्वे) इत्यादि-उक्तरीति के अनुसार पूर्वाङ्ग, पूर्व, (तुडियंगे) त्रुटितांग, (तुडिए) त्रुटित (अडडंगे) अट-

અપેક્ષાએ પણ કહેવો જોઈએ. (एवं जुएण वि) યુગની અપેક્ષાએ પણ એવો જ આલાપક બનાવી લેવો. (પાંચ સંવત્સરનો એક યુગ બને છે). તથા (वाससएण वि, वाससहस्सेण वि, वाससयसहस्सेण वि, पुव्वेण वि) શતવર્ષ, સહસ્રવર્ષ લાખવર્ષ, પૂર્વાંગ અને પૂર્વની અપેક્ષાએ પણ એજ પ્રકારના આલાપકો બનાવી લેવા જોઈએ, (પૂર્વાંગ ૮૪ ચોર્યાસીલાખ વર્ષનું બને છે, અને ૮૪ચોર્યાસી લાખપૂર્વાંગોનું પૂર્વ બને છે) તથા એજ પ્રમાણે (तुडियंगेण वि) ત્રુટિતાંગ, અને (तुडियंगेणवि,) ત્રુટિતને અનુલક્ષીને પણ એવાજ આલાપકો કહેવા જોઈએ અંતે સૂત્રનો ઉપસંહાર કરતા સૂત્રકાર કહે છે કે (एवं पुव्वंगे, पुव्वे) ઉપરોક્ત રીત પ્રમાણે જ પૂર્વાંગ, પૂર્વ. (तुडियंगे, तुडिए) ત્રુટિતાંગ, ત્રુટિત,

डंगे ' अटटाङ्गम्, ' अडडे ' अटटम्, ' अववंगे ' अववाङ्गम्, ' अववे ' ' अव-वम्, ' हूहूयंगे ' हुहुकाङ्गम्, ' हूहूये ' हुहुकम्, ' उप्पलंगे ' उत्पलाङ्गम्, ' उप्पले ' उत्पलम्, ' पउमंगे ' पद्माङ्गम्, ' पउमे ' पद्मम्, ' नलिणंगे ' नलिनाङ्गम्, ' नलिणे ' नलिनम्, ' अत्थणिउरंगे ' अर्थनिपूराङ्गम्, ' अत्थ-णिउरे ' अर्थनिपूरम्, ' अउअंगे ' अयुताङ्गम्, ' अउए ' अयुतम्, ' पउअंगे ' प्रयुताङ्गम्, ' पउए ' प्रयुतम्, ' णउअंगे ' नयुताङ्गम्, ' णउए ' नयुतम्, ' चू-लिअंगे ' चूलिकाङ्गम्, ' चूलिए ' चूलिका, ' सीसपहेलिअंगे सीसपहेलिया ' शीर्षप्रहेलिकाङ्गम् शीर्षप्रहेलिका, शीर्षप्रहेलिकां चरमसंख्यामधिकृत्यापि आला-पको वक्तव्यः, एतत्संख्योल्लेखने च-७५८२,६३२५,३०७३०,१०२४११, ५७९७,३५६९,९७५६,९६४०६२१८९६६८४८०८०१८३२९६ एतदनन्तरम् १४० चत्वारिंशदधिकशून्यशतं ज्ञेयम् । चतुर्नवत्यधिकशताङ्कानां समुल्लेखो भवति अतएवेयं चरमा संख्या,

---

टांग, (अडडे) अटट, (अववंगे) अववांग, (अववे) अवव, (हूहूयंगे) हूहूकांग, (हूहूए) हूहूक, (उप्पलंगे) उत्पलांग, (उप्पले) उत्पल, (प-उमंगे) पद्मांग, (पउमे) पद्म, (नलिणंगे) नलिनांग, (नलिणे) नलिन, (अत्थणिउरंगे) अर्थनिपूरांग, (अत्थणिउरे) अर्थनिपूर, (अउयंगे) अयुतांग, (अउए) अयुत, (पउयंगे) प्रयुतांग, (पउए) प्रयुत, (ण-उयंगे) नयुतांग, (नउए) नयुत, (चूलियंगे) चूलिकांग, (चूलिए) चूलिका, (सीसपहेलियंगे) शीर्षप्रहेलिकाङ्ग, (सीसपहेलिया) शीर्षप्रहे-लिका, इनके विषय में भी आलापक जानना चाहिये। शीर्षप्रहेलिका के अङ्कों की संख्या इस प्रकार से ७५८२६३२५३०७३०१०२४११५७९७३ ५६९९७५६९६४०६२१८,९६६८४,८०८०,१८३२९६ लिखकर इसके आगे १४० शून्य और रखना चाहिए। इस प्रकार शीर्षप्रहेलिका

(अडडंगे, अडडे) અટટાંગ, અટટ. (अववंगे, अववे) અવવાંગ, અવવ, (हूहू-यंगे, हूहूए) હૂહૂકાંગ, હૂહૂક, (उप्पलंगे, उप्पले) ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ, (पउमंगे, पउमे) પદ્માંગ, પદ્મ, (नलिणंगे, नलिणे) નલિનાંગ, નલિન, (अत्थणिउरंगे, अत्थणिउरे) અર્થનિપૂરાંગ, અર્થનિપૂર, " अउयंगे, अउए " અયુતાંગ, અયુત, " पउयंगे, पउए " પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, " णउयंगे, नउए " નયુતાંગ, નયુત, " चूलियंगे, चूलिए " ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, (सीसपहेलियंगे, सीसपहेलिया) શીર્ષ-પ્રહેલિકાંગ અને શીર્ષપ્રહેલિકાના વિષયમાં પણ આલાપકો સમજવા.

શીર્ષપ્રહેલિકાના કુલ અંકોની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે–૭૫૮૨૬૩૨૫૩૦-૭૩૦૧૦૨૪૧૧૫૭૯૭૩૫૬૯૯૭૫૬૯૬૪૦૬૨૧૮, ૯૬૬૮૪, ૮૦૮૦, ૧૮૩૨૯૬ આ પ્રમાણે આંકડા લખીને તેના પર ૧૪૦ એકસો ચાલીસ શૂન્ય ચડાવી. આ

भगवानाह-'पलिओवमेण' पल्योपमेन, पल्योपममधिकृत्य 'सागरोवमेण वि' सागरोपमेणापि, सागरोपममधिकृत्यापि आलापकः 'भाणियव्वो' भणितव्यः वक्तव्यः।
अथ गौतमः अवसर्पिणी-उत्सर्पिणी विषये प्रश्नं करोति-' जयाणं भंते ! ' इत्यादि। हे भदन्त ! यदा खलु ' जंबुद्दीवे दीवे ' जम्बूद्वीपे द्वीपे ' दाहिणड्ढे ' दक्षिणार्धे 'पढमा ओसप्पिणि' प्रथमावसर्पिणी 'पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते, भवति अवसर्पयति स्वस्वरूपात् स्वस्वभावाद् वा भावान् प्रच्यावयति इत्येवंशीला अवसर्पिणी तस्याः प्रथमो भागः प्रथमावसर्पिणी पदार्थानां ह्रासोन्मुखत्वापादकः कालविशेष इत्यर्थः, ' तयाणं ' तदा खलु ' उत्तरड्ढे वि ' उत्तरार्धेऽपि ' पढमाओसप्पिणी '

के कुल अंकों की अन्तिम संख्या १९४ एकसोचोराणु अङ्क प्रमाण हो जाती है यह शीर्षप्रहेलिका का प्रमाण है। भगवान कहते हैं (पलिओवमेण) इत्यादि-पल्योपम को लेकर के, (सागरोवमेण वि) तथा सागरोपम को भी लेकर के पूर्वोक्त पद्धति के अनुसार आलापक कहना चाहिये।
अब गौतम अवसर्पिणी और उत्सर्पिणी काल के विषय में प्रश्न करते हैं-(जया णं भंते) इत्यादि-हे भदन्त ! जिस समय (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप नामके मध्यजंबूद्वीप में (दाहिणड्ढे) दक्षिणार्ध में (पढमा ओसप्पिणी) प्रथम अवसर्पिणी (पडिवज्जइ) होती हैं इस अवसर्पिणी काल में पदार्थों का अपने स्वरूप से अथवा अपने स्वभाव से ह्रास होता रहता है, अर्थात् इस काल का स्वभाव ही ऐसा है कि इस में प्रत्येक पदार्थ का परिणमन उत्सर्पिणी काल की अपेक्षा ह्रासोन्मुख होता है-इसके छ छह भेद होते हैं-सो जब अवसर्पिणी काल का प्रथम

રીતે શીર્ષ પ્રહેલિકાના કુલ અંકોની સંખ્યા ૧૯૪ એકસોચોરાણુ થાય છે. આ રીતે શીર્ષપ્રહેલિકા ૧૯૪ એકસોચોરાણુ આંકડાની સંખ્યા છે. (एवं पलिओवमेण, सागरोवमेणवि) પલ્યોપમ અને સાગરોપમ કાળની અપેક્ષાએ પણ એવા જ આલાપકો કહેવા જોઈએ.

હવે ગૌતમ સ્વામી અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી કાળના વિષયમાં પ્રશ્નો પૂછે છે-" जयाणं भंते ! " હે ભદન્ત ! જ્યારે (जंबुद्दीवे दीवे) જંબૂદ્વીપ નામના મધ્ય જંબૂદ્વીપમાં (दाहिणड्ढे) દક્ષિણાર્ધમાં (पढमा ओसप्पिणी) પ્રથમ અવસર્પિણી (पडिवज्जइ) કાળ હોય છે (આ અવસર્પિણી કાળમાં પદાર્થોનો તેમના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અથવા સ્વભાવની અપેક્ષાએ હ્રાસ થતો રહે છે-એટલે કે તે કાળનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેમાં પ્રત્યેક પદાર્થનું પરિણમન ઉત્સર્પિણી કાળની અપેક્ષાએ હ્રાસોન્મુખ હોય છે, તેના ૬ છ ભેદ હોય છે) કે જ્યારે અવસર્પિણી કાળના પહેલા ભાગનો દક્ષિણાર્ધમાં પ્રારંભ

प्रथमावसर्पिणी ' पडिवज्जइ ' प्रतिपद्यते ? अथ च ' जयाणं ' यदा खलु ' उत्त-रड्ढे वि' उत्तरार्धेऽपि 'पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते भवति अवसर्पिणी 'तयाणं' तदा खलु ' जंबुद्दीवे दीवे ' जम्बूद्वीपे द्वीपे ' मंदरस्य पव्वयस्स ' मन्दरस्य पर्वतस्य ' पुरत्थिमेणं ' पौरस्त्ये पूर्वभागे ' पच्चत्थिमेण ' पश्चिमे च खलु ' णेवत्थि ' नैवास्ति ' ओसप्पिणी ' अवसर्पिणी, अथ च ' नेवत्थि ' नैवास्ति ' उस्सप्पिणी ' उत्सर्पिणी, उत्सर्पयति भावान् प्रकर्षयति इत्येवंशीला उत्सर्पिणी, पदार्थानामु-त्कर्षाधायकः कालविशेष इत्यर्थः साऽपि तदा न पूर्वपश्चिमभागे तिष्ठति, अपितु ' अवट्ठिए णं ' अवस्थितः खलु ' तत्थकाले ' तत्रकालः कालविशेषः ' पण्णत्ते ' प्रज्ञप्तः किम् ? ' समणाउसो ! ' हे श्रमणायुष्मन् ! भगवन् ! तत्स्वीकुर्वन् आह- ' हंता, गोयमा ! हे गौतम ! हन्त, उपर्युक्तम् तत्कथनं सत्यम् , तदाह-' तं चेव

भाग दक्षिणार्ध मे प्रारंभ होता है-(तया णं) उस समय (उत्तरड्ढे वि उत्तरार्ध में भी (पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ) अवसर्पिणी काल का प्रथमभाग प्रारंभ हो जाता है इस तरह जब (उत्तरड्ढे वि) उत्तरार्ध में भी प्रथम अवसर्पिणी प्रारंभ हो जाती है (तया णं) उस समय (जंबुद्दीवे दीवे) जंबूद्वीप मे (मन्दरस्स पव्वयस्स) मंदर पर्वत के (पुरत्थिमेणं पच्चत्थिमेण) पूर्व पश्चिम भाग में (णेवत्थि ओसप्पिणी) नेवत्थि उस्सप्पिणी) न अवसर्पिणी काल होता है और न उत्सर्पिणी काल होता है-अतः उस समय जब ये दोनों काल वहां नहीं है तो क्या (तत्थ) वहां पर (समणाउसो) हे श्रमण आयुष्मन् ! (काले अवट्ठिए पण्णत्ते) काल अवस्थित कहा गया है ? इस गौतम के प्रश्न को स्वीकार करते हुए प्रभु उनसे कहते हैं कि-(हंता, गोयमा) हां गौतम !

થાય છે. (तयाणं) ત્યારે (उत्तरड्ढे वि,) ઉત્તરાર્ધમાં પણ (पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ) અવસર્પિણી કાળનો પહેલો ભાગ શું શરૂ થઈ જાય છે ? આ રીતે જ્યારે(उत्तरड्ढे वि) ઉત્તરાર્ધમાં પણ પ્રથમ અવસર્પિણીનો પ્રારંભ થાય છે, (तयाणं) ત્યારે (जंबुद्दीवे दीवे) જંબૂદ્વીપમાં (मंदरस्स पव्वयस्स) મંદર પર્વતના (पुरत्थिमेणं पच्चत्थिमेणं) પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં (नेवत्थि ओसप्पिणी नेवत्थि उस्सप्पिणी) અવસર્પિણીકાળ પણ હોતો નથી અને ઉત્સર્પિણીકાળ પણ હોતો નથી. આ રીતે ત્યાં એ બન્ને કાળનું અસ્તિત્વ નહીં હોવાથી શું (तत्थ) ત્યાં, (समणाउसो) હે શ્રમણ આયુષ્મન્ ! (काले अवट्ठिए पण्णत्ते) અવસ્થિત કાળ કહેલો છે ?

ગૌતમ સ્વામીના તે પ્રશ્નનો પ્રભુ આ પ્રમાણે સ્વીકારાત્મક ઉત્તર આપે છે-(हंता गोयमा !) હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે. દક્ષિણાર્ધ અનેઉત્તરાર્ધ

उच्चारेयव्वं जाव समणाउसो ' तच्चैव पूर्वोक्तं सर्वम् उच्चारयितव्यम् , यावत्– 'श्रमणायुष्मन् ! ' इत्यन्तम् इत्यर्थः, तथा च यावत्करणात्–पूर्वपक्षोक्तं सर्वं संग्राह्यम् । तदनन्तरमाह—' जहा' यथा ' ओसप्पिणीए ' अवसर्पिण्या ' आलावओ ' आलापकः ' भणिओ ' भणितः ' एवं ' तथा ' उस्सप्पिणीए वि ' उत्सर्पिण्याऽपि, ' भाणियव्वो ' भणितव्यो वक्तव्यः तथा चोक्तावसर्पिणीविषयकालापकवत् उत्सर्पिणीविषयकालापकोऽपि स्वयमूह्यः ॥ सू-३ ॥

मूलम्–" लवणे णं भंते ! समुद्दे सूरिया उदीचि-पाईण मुग्गच्छ० ? जच्चेव जंबुद्दीवस्स वत्तव्वया भणिया सच्चेव सव्वा अपरिसेसिया लवणसमुद्दस्स वि भाणियव्वा, नवरं-अभिलावो इमो णेयव्वो-जयाणं भंते ! लवणे समुद्दे दाहिणड्ढे दिवसे भवइ, तं चेव जाव--तया णं लवणसमुद्दे पुरत्थिम–पच्चत्थिमेणं राई भवइ, एएणं अभिलावेणं नेयव्वं । जया णं भंते ! लवणसमुद्दे दाहिणड्ढे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ, तया णं उत्तरड्ढे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ, जया णं उत्तरड्ढे

ऐसा ही है दक्षिणार्ध और उत्तरार्ध के सिवाय अन्यत्र क्षेत्रों में काल का परिवर्तन नहीं होता है । (तं चेव उच्चारेयव्वं जाव समणाउसो ! जहा ओसप्पिणी आलावओ भणिओ, एवं उस्सप्पिणीए वि भाणियव्वो) जैसा कि तुम कह रहे हो–यहां यावत्पद से पूर्व पक्ष में कहा गया विषय सब गृहीत हुआ है । (जहा ओसप्पिणीए आलावओ) जैसा आलापक अवसर्पिणी के विषय में पूर्वोक्तरूप से कहा गया है (एवं) इसी तरह का आलापक (उस्सप्पिणीए वि) उत्सर्पिणी के विषय में भी (भाणियव्वो) कहना चाहिये ॥ सू–३ ॥

સિવાય અન્યત્ર ક્ષેત્રોમાં કાળનું પરિવર્તન થતું નથી. (तं चेव उच्चारेयव्वं जव समणाउसो ! जहा ओसप्पिणीए आलावओ भणिओ, एवं उस्सप्पिणीए वि भाणियव्वो) પ્રશ્ન સૂત્રમાં આવેલુ સમસ્ત કથન અહીં ઉત્તર સૂત્ર પણુ કહેવું જોઈએ. અહીં 'जाव પદથી પ્રશ્નસૂત્રમાં આપેલુ સમસ્ત કથન અહીં ઉત્તર સૂત્રમાં પણુ કહેવું જોઈએ અહિં 'जाव' પદથી પ્રશ્નસૂત્રમાં કહેલું 'શ્રમણુ આયુષ્મન ! પર્યન્તનું સમસ્ત કથન ગ્રહણુ કરાયું છે. અવસર્પિણીના વિષયમાં જેવો આલાપક ઉપર કહ્યો છે, એવોજ આલાપક ઉત્સર્પિણીના વિષયમાં પણુ કહેવો ॥સૂ.૩॥

पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ, तया णं लवणसमुद्दे पुरत्थिम–पच्चत्थिमेणं नेवत्थि ओसप्पिणी, नेवत्थि उस्सप्पिणी? समणाउसो? हंता गोयमा! जाव समणाउसो? धायइसंडे णं भंते! दीवे सूरिया उदीचि-पाईणमुग्गच्छ० ? जहेव जंबुद्दीवस्स वत्तव्वया भणिया सच्चेव धायइसंडस्स वि भाणियव्वा, नवरं-इमेणं अभिलावेणं सव्वे आलावगा भाणियव्वा। जया णं भंते! धायइसंडे दीवे दाहिणड्ढे दिवसे भवइ, तया णं उत्तरड्ढे वि, जया णं उत्तरड्ढे वि, तया णं धायइसंडे दीवे मंदराणं पव्वयाणं पुरत्थिम–पच्चत्थिमेणं राई भवइ ? हंता गोयमा! एवं चेव जाव राई भवइ। जया णं भंते! धायइसंडे दीवे मंदराणं पव्वयाणं पुरत्थिमेणं दिवसे भवइ, तयाणं पच्चत्थिमेण वि ? जयाणं पच्चत्थिमेण वि, तया णं धायइसंडे दीवे मंदराणं पव्वयाणं उत्तरेणं दाहिणेणं राइ भवइ? हंता गोयमा! जाव भवइ, एवं एएण अभिलावेणं नेयव्वं जाव०–जया णं भंते! दाहिणड्ढे पढमा ओसप्पिणी तया णं उत्तरड्ढे जया णं उत्तरड्ढे तया णं धायइसंडे दीवे मंदराणं पव्वयाणं पुरत्थिम–पच्चत्थिमेणं नत्थि ओसप्पिणी, जाव समणाउसो! हंता गोयमा! जाव–समणाउसो! जहा लवणसमुद्दस्स वत्तव्वया तहा कालोदस्स वि भाणियव्वा, नवरं--कालोदस्स नामं भाणियव्वं, अब्भिंतरपुक्खरद्धेणं भंते! सूरिया उदीचि पाईणमुग्गच्छ० ? जहेव धायइसंडस्स वत्तव्वया, तहेव अब्भिंतरपुक्खरद्धस्स वि भाणियव्वा, नवरं--अभिलावो भाणियव्वो जाव-तया णं अब्भिंतरपुक्खरद्धे मंदराणपुरत्थिमपच्चत्थिमेणं नेवत्थि ओसप्पिणी नेवत्थि उस्सप्पिणी--अवट्ठिएणं तत्थकाले पण्णत्ते समणाउसो! सेवं भंते! सेवं भंते!' त्ति ॥ सू०४ ॥

छाया— लवणे खलु भदन्त ! समुद्रे सूर्यौ उदीची-प्राचीनम् उद्गत्य० ? या एव जम्बूद्वीपस्य वक्तव्यता भणिता, सा एव सर्वा अपरिशेषिका लवणसमुद्रस्यापि भणितव्या, नवरम्-अभिलापोऽयं ज्ञातव्यः- यदा खलु भदन्त ! लवणे समुद्रे दक्षिणार्धे दिवसो भवति, तदेव यावत् तदा लवणसमुद्रे पौरस्त्य-पश्चिमे रात्रिर्भवति, एतेन अभिलापेन ज्ञातव्यम्, यदा खलु भदन्त ! लवणसमुद्रे दक्षि-

लवणसमुद्रादि की विशेषवक्तव्यता—

(लवणेणं भंते ! समुद्दे) इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(लवणेणं भंते ! समुद्दे सूरिया उदीचि पाईणमुग्गच्छ) हे भदन्त ! समुद्र में सूर्य ईशान दिशा में उदित होकर आग्नेय दिशा तरफ जाते हैं क्या ? (जच्चेव जंबुद्दीवस्स वत्तव्वया भणिया) हे गौतम ! जंबूद्वीप में जैसी वक्तव्यता सूर्यों के विषय में कही गई है वैसी ही पूर्ण वक्तव्यता यहां पर कहनी चाहिये । (नवरं) परन्तु उसकी अपेक्षा जो यहां की वक्तव्यता में अन्तर आता है वह इस प्रकार से है कि (अभिलावो इमो णेयव्वो) यहां पर अभिलाप इस प्रकार से बोलना चाहिये (लवणे समुद्दे दाहिणड्ढे दिवसे भवइ) हे भदन्त ! जब लवणसमुद्र के दक्षिणार्ध में दिवस होता है (तं चेव जाव तया णं लवणसमुद्दे पुरत्थिमपच्चत्थिमे णं राई भवइ, एएणं अभिलावेणं णेयव्वं) उस समय उत्तरार्ध में भी दिवस होता है इत्यादि रूप से जंबूद्वीप की वक्तव्यता में जैसा पहिले कहा जा चुका है वह सब प्रकरण यहां पर ग्रहण कर लेना

—લવણ સમુદ્રાદિની વિશેષ વક્તવ્યતા—

—(लवणे णं भंते ! समुद्दे) ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-(लवणेणं भंते ! समुद्दे सूरिया उदीचि-पाईण मुग्गच्छ.) હે ભદન્ત ! લવણ સમુદ્રમાં સૂર્ય ઈશાન દિશામાં ઉદય પામીને શું અગ્નિદિશા તરફ જાય છે ? (जच्चेव जंबुद्दीवस्स वत्तव्वया भणिया) હે ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપમાં સૂર્યોના વિષયમાં જેવી પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, એવી જ સંપૂર્ણ પ્રરૂપણા અહીં પણ કરવી જોઈએ, (नवरं) પણ તે વર્ણન કરતાં આ વર્ણનમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર સમજવો (अभिलावो इमो णेयव्वो) અહીં આ પ્રમાણે આલાપક બનવો જોઈએ (लवणे समुद्दे दाहिणड्ढे दिवसे भवइ) હે ભદન્ત ! જ્યારે લવણસમુદ્રના દક્ષિણાર્ધમાં દિવસ થાય છે (तंचेव जाव-तयाणं लवणसमुद्दे पुरत्थिमपच्चत्थिमे णं राई भवइ, एएणं अभिलावेणं णेयव्वं) ત્યારે તેના ઉત્તરાર્ધમાં પણ શું દિવસ થાય છે ? ઈત્યાદિ જે કથન જંબૂદ્વીપની વક્તવ્યતામાં પહેલાં કરાયું

णार्धे प्रथमा अवसर्पिणी प्रतिपद्यते, तदा उत्तरार्धेऽपि प्रथमा अवसर्पिणी प्रतिपद्यते ? यदा खलु उत्तरार्धे प्रथमा अवसर्पिणी प्रतिपद्यते, तदा लवणसमुद्रे पौरस्त्य-पश्चिमे खलु नैवास्ति अवसर्पिणी, नैवास्ति उत्सर्पिणी श्रमणायुष्मन् ! हन्त गौतम ! यावत्-श्रमणायुष्मन् ! धातकीखण्डे खलु भदन्त ! द्वीपे सूर्यौ उदीची-प्राचीनम् उद्गत्य० ? यथैव जम्बूद्वीपस्य वक्तव्यता भणिता, सा एव

चाहिये और लवणसमुद्र में पूर्व पश्चिम में रात्रि होती है यहां तक यह प्रकरण जानना चाहिये । (जया णं भंते ! लवणसमुद्दे दाहिणड्ढे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ)हे भदन्त ! जब लवणसमुद्र के दक्षिणार्ध में प्रथम अवसर्पिणी होती है (तया णं उत्तरड्ढे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ) तब उसके उत्तरार्ध में भी प्रथम अवसर्पिणी होती है । (जया णं उत्तरड्ढे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ तया णं लवणसमुद्दे पुरत्थिमपच्चत्थिमे णं नेवत्थि ओसप्पिणी) जब उत्तरार्ध में प्रथम अवसर्पिणी होती है तब लवणसमुद्र के पूर्व पश्चिम भाग में उस समय न अवसर्पिणी होती है और न उत्सर्पिणी होती है क्या ? (हंता गोयमा !) हां, गौतम ! ऐसा ही है यावत् वहां अवसर्पिणी उत्सर्पिणी नहीं है । (धाइयसंडेणं भंते ! दीवे सूरिया उदीचि पाईणमुवगच्छ० ?) हे भदन्त ! धातकी खण्ड द्वीप में ईशान दिशा में उदित होकर आग्नेय-दिशा तरफ जाते है क्या ? (जहेव जंबुद्दीवस्स वत्तव्वया भणिया सच्चेव-

છે, એ સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું જોઇએ. (લવણ સમુદ્રના પૂર્વપશ્ચિમ ભાગમાં રાત્રિ થાય છે, " ત્યાં સુધી તે કથન થવું જોઇએ. (जयाणं भंते ! लवणसमुद्दे दाहिणड्ढे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ) હે ભદન્ત ! જ્યારે લવણ સમુદ્રના દક્ષિણાર્ધમાં પ્રથમ અવસર્પિણીકાળ હોય છે, (तयाणं उत्तरड्ढे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ) ત્યારે તેના ઉત્તરાર્ધમાં પણ પ્રથમ અવસર્પિણીકાળ હોય છે. (जयाणं उत्तरड्ढे पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ–तयाणं लवणसमुद्दे पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं नेवत्थि ओसप्पिणी नेवत्थि उस्सप्पिणी) અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પ્રથમ અવસર્પિણી હોય છે, ત્યારે શું લવણ સમુદ્રના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં અવસર્પિણીકાળ પણ હોતો નથી અને ઉત્સર્પિણીકાળ પણ હોતો નથી ? (हंता, गोयमा !) હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે, અહીં પણ પ્રશ્ન સૂત્રનું " ઉત્સર્પિણીકાળ હોતો નથી " ત્યાં સુધીનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું જોઇએ.

(धाइयसंडेणं भंते ! दीवे सूरिया उदीचि–पाईणमुवगच्छ. ?) હે ભદન્ત ! ધાતકીખંડ દ્વીપમાં શું સૂર્યોના ઈશાન દિશામાં ઉદય પામીને અગ્નિ દિશા

धातकीखण्डस्यापि भणितव्या, नवरम्-अनेन अभिलापेन सर्वे आलापकाः भणितव्याः, यदा खलु भदन्त ! धातकीखण्डे द्वीपे दक्षिणार्धे दिवसो भवति, तदा खलु उत्तरार्धेऽपि ? यदा खलु उत्तरार्धेऽपि तदा खलु धातकीखण्डे द्वीपे मन्दराणां पर्वतानां पौरस्त्य-पश्चिमेन रात्रिर्भवति ? हन्त गौतम ! एवं चैव यावत्-रात्रिर्भवति, यदा खलु भदन्त ! धातकीखण्डे द्वीपे मन्दराणां पर्वतानां पौरस्त्ये

धाइयसंडस्स वि भाणियव्वा) हे गौतम ! जम्बूद्वीप में जैसी वक्तव्यता सूर्यो के विषय में कही गई ठीक वैसी वह पूर्ण वक्तव्यता यहाँ पर धातकीखण्ड भी कह लेनी चाहिये । (नवरं) परन्तु जो अन्तर है वह इतना ही है कि (इमेणं अभिलावेणं सव्वे आलावगा भाणियव्वा) पाठ का उच्चारण करते समय समस्त आलापक इसी प्रकार से कहना चाहिये (जया णं भंते ! धायइसंडे दीवे दाहिणड्ढे दिवसे भवइ, तया णं उत्तरड्ढे वि) हे भदन्त ! जब धातकीखंड नामके द्वीप में दक्षिणार्ध में दिवस होता है, तब उत्तरार्ध में भी दिवस होता है । (जया णं उत्तरड्ढे वि तया णं धायइसंडे दीवे, मंदराणं पव्वयाणं पुरत्थिमपच्चत्थिमे णं राई भवइ) तो जब उत्तरार्ध में भी दिवस होता है तब धातकीखंड द्वीप में मंदर पर्वतों के पूर्वपश्चिमभाग में रात्रि होती है क्या ? (हंता गोयमा ! एवं चेव जाव राई भवइ) हाँ, गौतम ! ऐसा ही होता है, यावत वहां रात्रि होती है । (जया णं भंते ! धायइसंडे दीवे मंदराणं

तरईं જાય છે ? (जहेव जंबुदीवस्स वत्तव्वया-भणिया-सच्चेव धाइयसंडस्स वि भाणियव्वा) હે ગૌતમ ! સૂર્યના વિષયમાં જેવું વર્ણન જંબૂદ્વીપની અપેક્ષાએ કરાયું છે, એવું જ સંપૂર્ણ વર્ણન અહીં ધતકીખંડની અપેક્ષાએ કરવું જોઇએ. (नवरं) પણ તે વર્ણન કરતાં આ વર્ણનમાં નીચે પ્રમાણે અંતર છે-(इमेणं अभिलावेणं सव्वे आलावगा भाणियव्वा) ધાતકીખંડ વિષયક સૂત્રપાઠ બોલતી વખતે સમસ્ત આલાપક આ પ્રમાણે કહેવા જોઇએ-(जयाणं भंते ! धायइसंडे दीवे दाहिणड्ढे दिवसे भवइ, तयाणं उत्तरड्ढे वि) હે ભદન્ત ! જ્યારે ધાતકીખંડ નામના દ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં દિવસ થાય છે, ત્યારે તેનાઉત્તરાર્ધમા પણ દિવસ થાય છે. (जयाणं उत्तरड्ढे वि तयाणंधायइसंडे दीवे, मंदराणं पव्वयाणं पुरत्थिमे णं राई भवइ ?) અનેજ્યારે તેના ઉત્તરાર્ધમાં પણ દિવસ થાય છે, ત્યારે શું ધાતકીખંડ દ્વીપના મંદર પર્વતનો પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં રાત્રિ થાય છે ? (हंता, गोयमा ! एवं चेव जाव राई भवइ) હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે, (પૂર્વ પશ્ચિમ ભાગમાં રાત્રિ થાય છે,) ત્યાં સુધીનું પ્રશ્નસૂત્રનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું જોઇએ.

दिवसो भवति, तदा पश्चिमेऽपि, ? यदा पश्चिमेऽपि, तदा धातकीखण्डे द्वीपे मन्दराणां पर्वतानाम् उत्तरेण दक्षिणेन रात्रिः भवति ? हन्त, गौतम ! यावत् भवति एवम् एतेन अभिलापेन ज्ञातव्यं यावत्-यदा खलु भदन्त ! दक्षिणार्धे प्रथमा अवसर्पिणी तदा उत्तरार्धे ? यदा उत्तरार्धे तदा धातकीखण्डे द्वीपे मन्दराणां पर्वतानाम् पौरस्त्य-पश्चिमे नास्ति अवसर्पिणी यावत् श्रमणायुष्मन् ! हन्त

पव्वयाणं पुरत्थिमेणं दिवसे भवइ, तया णं पच्चत्थिमेण वि) हे भदन्त ! धातकीखण्ड में मंदरपर्वतों के पूर्वभाग में जब दिवस होता है तो उस समय पश्चिमभाग में भी दिवस होता है । (जया णं पच्चत्थिमेण वि दिवसे भवइ) तो जब पश्चिमभाग में भी दिवस होता है (तया णं धायइसंडे दीवे मंदराणं पव्वयाणं उत्तरेणं दाहिणेणं राई भवइ) तब धातकी खंड में मंदरपर्वतों के उत्तरदिग्भाग में और दक्षिणदिग्भाग में रात्रि होती है क्या ? (हंता गोयमा ! जाव भवइ) हां, गौतम ! ऐसा ही होता है यावत् वहां रात्रि होती है । (एवं एएण अभिलावेण नेयव्वं जाव) इस प्रकार इस अभिलाप द्वारा जानना चाहिये यावत् (जया णं भंते ! दाहिणड्ढे पढमा ओसप्पिणी, तया णं उत्तरड्ढे ?) हे भदन्त ! जब दक्षिणार्ध में प्रथम अवसर्पिणीकाल होता है, तब उत्तरार्ध में भी प्रथम अवसर्पिणीकाल होता है । (जया णं उत्तरड्ढे वि तया णं धायइसंडे दीवे मंदराणं पव्वयाणं पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं नत्थि

(जयाणं भंते ! धायइसंडे दीवे मंदराणं पव्वयाणं पुरत्थिमेणं दिवसे भवइ, तयाणं पच्चत्थिमेण वि) હે ભદન્ત ! જ્યારે ધાતકીખંડ દ્વીપના મંદર પર્વતોના પૂર્વ ભાગમાં દિવસ થાય છે. (जयाणं पच्चत्थिमे ण वि दिवसे भवई, तयाणं धायइसंडे दीवे मंदरार्णं पव्वयाणं उत्तरेणं दाहिणेणं राई भवइ ?) આ રીતે જ્યારે ધાતકીખંડ દ્વીપના મંદર પર્વતોની પશ્ચિમ દિશામાં દિવસ થાય છે, ત્યારે શું ધાતકીખંડ દ્વીપના મંદર પર્વતોના ઉત્તર અને દક્ષિણ દિગ્ભાગોમાં રાત્રિ થાય છે ? (हंता, गोयमा ! जाव भवइ) હા. ગૌતમ ! એવું જ બને છે. અહીં પણ (રાત્રિ થાય છે.) ત્યાં સુધીનું પ્રશ્નસૂત્રનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું (एवं एएण अभिलावेण नेयव्वं जाव) આ રીતે સમસ્ત વક્તવ્ય આ પ્રકારના આલપકો દ્વારા સમજી લેવું. (जयाणं भंते ! दाहिणड्ढे पढमा ओसप्पिणी, तयाणं उत्तरड्ढे ?) હે ભદન્ત ! ધાતકીખંડ દ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં જ્યારે પ્રથમ અવસર્પિણી કાળ હોય છે, ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ પ્રથમ અવસર્પિણી કાળ હોય છે ? (जयाणं उत्तरड्ढे वि तयाणं धायइसंडे दीवे मंदराणं

गौतम ! यावत्-श्रमणायुष्मन् ! यथा लवणसमुद्रस्य वक्तव्यता तथा कालोदस्यापि भणितव्या नवरम्-कालोदस्य नाम भणितव्यम् । अभ्यन्तरपुष्करार्धे खलु भदन्त ! सूर्यौ उदीची-प्राचीनम् उद्गत्य० ? यथैव धातकीखण्डस्य वक्तव्यता तथैव

ओसप्पिणी जाव समणाउसो) और जब उत्तरार्ध में भी प्रथम अवसर्पिणी काल होता है तब धातकी खंड नामके द्वीप में मंदरपर्वतों के पूर्वपर्वतों के पूर्वपश्चिम भाग में क्या अवसर्पिणी काल नहीं होता और उत्सर्पिणी काल भी नहीं होता है ? (हंता, गोयमा ! जाव समणाउसो) हां, गौतम इसी तरह से है, यावत् वहां अवसर्पिणी उत्सर्पिणीकाल नहीं है। (जहा लवणसमुद्दस्स वत्तव्वया तहा कालोदस्स वि भाणियव्वा) जिस प्रकार से लवणसमुद्र की वक्तव्यता कही है उसी प्रकार से कालोद समुद्र की भी वक्तव्यना कह लेनी चाहिये। (नवरं कालोदस्स नामं भाणियव्वं) इस वक्तव्यता में कालोद ऐसा नाम आलापक में जोड लेना चाहिये। (अब्भितरपुक्खद्धेणं भंते ! सूरिया उदिचिपाईणमुवगच्छ०) हे भदन्त ! अभ्यन्तर पुष्करार्ध में सूर्य क्या ईशानदिशा से उदित होकर आग्नेयदिशा तरफ जाते हैं ? (जहेव धाइयसंडस्स वत्तव्वया तहेव अब्भितरपुक्खरद्धस्स वि भाणियव्वा) हे गौतम ! जिस प्रकार से धातकीखंड की वक्तव्यता प्रतिपादित की गई है उसी

पव्वयाणं पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं नत्थि ओसप्पिणी जाव समणाउसो) અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ પ્રથમ અવસર્પિણી કાળ હોય છે, ત્યારે ધાતકીખંડ દ્વીપના મંદર પર્વતોની પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં શું અવસર્પિણી કાળ હોતો નથી અને શું ઉત્સર્પિણીકાળ પણ હોતો નથી ? (हंता, गोयमा ! जाव समणाउसो) હા, ગૌતમ એવું જ બને છે, અહીં (અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણીકાળ હોતા નથી,) ત્યાં સુધીનું પ્રશ્નસૂત્રનું કથન ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

(जहा लवणसमुद्दस्स वत्तव्वया तहा कालोदस्स वि भाणियव्वा) જે પ્રમાણે લવણસમુદ્રની વક્તવ્યતા આપી છે એવી જ કાલોદધિની પણ વક્તવ્યતા સમજવી. (नवरं कालोदस्स नामं भाणियव्वं) કાલોદધિના આલાપકોમાં લવણસમુદ્રની જગ્યાએ કાલોદધિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. (अब्भिंतरपुक्खरद्धेणं भंते ! सूरिया उदीचिपाईणमुवगच्छ) હે ભદન્ત ! શું અભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધમાં સૂર્યોદય ઈશાનદિશામાં ઉદય પામીને અગ્નિદિશા તરફ જાય છે ? (जहेव धाइयसंडस्स वत्तव्वया तहेव अब्भिंतरपुक्खरद्धस्स वि भाणियव्वा) હે ગૌતમ ! ધાતકીખંડની જે પ્રકારની વક્તવ્યતાનું આગળ પ્રતિપાદન કરાયું

अभ्यन्तरपुष्करार्धस्यापि भणितव्या, नवरम्-अभिलापो यावत् ज्ञातव्यः, यावत् -यदा खलु अभ्यन्तरपुष्करार्धे मन्दराणां पौरस्त्य-पश्चिमे नैवास्ति अवसर्पिणी नैवास्ति उत्सर्पिणी, अवस्थितः तत्र कालः प्रज्ञप्तः। तदेवं भदन्त! तदेवं भदन्त! इति॥ सू० ४॥

॥ पञ्चमशतके प्रथमउद्देशः समाप्तः ॥ ५-१ ॥

टीका—शास्त्रकारो लवणादिसमुद्रवक्तव्यतामाह–'लवणेणं भंते! इत्यादि। गौतमः पृच्छति-हे भदन्त! लवणे खलु 'समुद्दे' समुद्रे 'सूरिया' सूर्यौ

तरह से आभ्यन्तरपुष्करार्ध की भी वक्तव्यता कह लेनी चाहिये। (नवरं अभिलावो भाणियव्वो, जाव तया णं अब्भितरपुक्खरद्धे मंदराणं पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं नेवत्थि ओसप्पिणी, नेवत्थि उस्सप्पिणी, अवट्ठिए णं तत्थ काले पण्णत्ते समणाउसो) विशेषता यह है कि धातकी खंड के स्थान में आभ्यन्तर पुष्करार्ध पद का प्रयोग अभिलाप में कहना चाहिये। यावत् जब आभ्यन्तरपुष्करार्ध में मन्दरपर्वतों के पूर्वपश्चिमदिग्भाग में अवसर्पिणी काल होता नहीं है, उत्सर्पिणीकाल होता नहीं है इसलिये वहां काल अवस्थित कहा गया है। (सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति) हे भदन्त! जैसा आप देवानुप्रिय ने यह प्रतिपादित किया है वह सर्वथा सत्य ही है, हे भदन्त! वह सर्वथा सत्य ही है। इस प्रकार कहकर गौतम अपने स्थान पर बैठ गये॥

टीकार्थ– शास्त्रकार ने इस सूत्र द्वारा लवणसमुद्र आदि की वक्तव्यता का प्रतिपादन किया है गौतम प्रभु से पूछते हैं कि हे भदन्त!

છે-એજ પ્રમાણે આભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધની વક્તવ્યતા પણ કહેવી જોઇએ. (नवरं अभिलावो भाणियव्वो, तयाणं अब्भितरपुक्खरद्धे मंदराणं पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं नेवत्थि ओसप्पिणी नेवत्थि उस्सप्पिणी, अवट्ठिएणं तत्थकाले पण्णत्ते समणाउसो) વિશેષતા એ છે કે ધાતકી ખંડને બદલે અભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધ પદનો પ્રયોગ કરીને આલાપક કહેવા જોઇએ. (અભ્યન્ત પુષ્કરાર્ધમાં મંદર પર્વતોના પૂર્વપશ્ચિમ દિગ્ભાગમાં અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીકાળ હોતા નથી, તેથી ત્યાં કાળ અવસ્થિત કહ્યો છે,) ત્યાં સુધીનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું. (सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति) હે ભદન્ત! આપ દેવાનુપ્રિયે આ વિષયમાં જે પ્રતિપાદન કર્યું તે યથાર્થ છે. આપની વાત સર્વથા સત્ય છે,) આમ કહીને ગૌતમ સ્વામી તેમને સ્થાને બેસી ગયા.

ટીકાર્થ-આ સૂત્રદ્વારા શાસ્ત્રકારે લવણસમુદ્ર આદિની વક્તવ્યતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે (लवणे समुद्दे)

'उदीचि-पाईण मुग्गच्छ० ?' उदीचीमाचीनम् तदुभयदिगन्तरम् ईशानकोणम् उद्गत्य उदयं प्राप्य प्राचीन-दक्षिणम् आग्नेयकोणम् आगच्छतः ? अस्तं गच्छतः किम् ? प्राचीन-दक्षिणम् आग्नेयकोणम् उद्गत्य, दक्षिण-प्रतीचीनम् नैऋत्य-कोणम् आगच्छतः ? इत्यादि जम्बूद्वीपोक्तवत् प्रश्नः कल्प्यः । भगवानाह— 'जच्चेव जंबुदीवस्स' या चैव जम्बूद्वीपस्य 'वत्तव्वया' वक्तव्यता अत्रैव पूर्व-तृतीयसूत्रे 'भणिया' भणिता 'सच्चेव सव्वा' सा चैव सर्वा 'अपरिसेसिया' अपरिशेषिका सम्पूर्णा 'लवणसमुद्दस्स वि' लवणसमुद्रस्यापि 'भाणियव्वा' भणितव्या, तथा च जम्बूद्वीपप्रकरणोक्तसूत्ररीत्या 'उदीची - प्राचीनम् उद्गत्य

(लवणे समुद्दे) लवण समुद्र में (सूरिया) दो सूर्य (उदीचि पाईण-मुग्गच्छ०) उदीचि प्राचीन दिशाओं के अन्तरालरूप ईशानकोण में उदित होकर प्राचीन दक्षिण दिशा के अन्तरालरूप आग्नेयकोण में अ-स्त होते है क्या ? इसी तरह से आग्नेयकोण में उदित होकर नैऋत्य-कोण में अस्त होते हैं क्या ? इत्यादि रूप से जंबूद्वीप के प्रकरण में क-हे गये प्रश्न के अनुसार इस प्रश्न का आशय जानना चाहिये। इस प्र-श्न का उत्तर देते हुए भगवान् गौतम से कहते हैं कि (जच्चेव जंबुदी-वस्स वत्तव्वया भणिया) हे गौतम! जिस प्रकार से जम्बूद्वीप के १७७ एकसो सित्तोतेंर सूत्ररूप प्रकरण में जंबूद्वीप संबंधी वक्तव्यता अर्थात् वर्णन कहा है उसी तरह यहाँ कहना चाहिये, (सच्चेवसव्वा) वही सब वक्तव्यता (अपरिसेसिया) पूर्णरूप से (लवणसमुद्दस्स वि भाणियव्वा) लवण समुद्र के विषय में भी जान लेनी चाहिये। तथा च जम्बूद्वीप के प्रकरण में कथित सूत्ररीति के अनुसार (उदीची

હે ભદન્ત! લવણસમુદ્રમાં (सूरिया) બે સૂર્યો (उदीचि-पाईणमुग्गच्छ-) ઉદીચિ પ્રાચીન દિશાની વચ્ચેનાપૂર્વ અને ઉત્તર દિશાની વચ્ચેના ઇશાનકોણમાં ઉદય પામીને, પ્રાચીન (પૂર્વ) અને દક્ષિણની વચ્ચેના અગ્નિકોણમાં શું અસ્ત પામે છે? ઇત્યાદિ જે પ્રશ્નો જંબૂદ્વીપના પ્રકરણમાં આવ્યા છે, એ પ્રશ્નો અહીં પણ ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

ઉત્તર-(जच्चेव जंबूद्दीवस्स वत्तव्वया भणिया) હે ગૌતમ! જેવી રીતે જંબૂદ્વીપના ૧૭૭ એકસોસત્યોતેર સૂત્રરૂપ પ્રકરણમાં જંબૂદ્વીપ સંબંધી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, (सच्चेव सव्वा) એ સમસ્ત વર્ણન (अपरिसेसिया) પૂવર્ણરૂપે (लव-णसमुद्दस्स वि भाणियव्वा) લવણસમુદ્રના વિષયમાં પણ સમજી લેવું. અને જંબૂ-દ્વીપના પ્રકરણમાં કહેવામાં આવેલ સૂત્ર પ્રમાણે જ (उदीचि-प्राचीनम् उद्गत्य

प्राचीन–दक्षिणम् आगच्छतः ? इत्यारभ्य प्रतीचीनोदीचीनम् उद्गत्य उदीची–प्राचीनम् आगच्छतः ? इत्यन्तं पूर्वपक्षाशयं विज्ञाय, ' हन्त गौतम ! लवणसमुद्रे सूर्यौ उदीचीप्राचीनम् उद्गत्य यावत्–उदीची–प्राचीनम् आगच्छतः ' इत्यादि भगवतः समाधानं स्वयमूहनीयम्–' नवरं ' नवरम्–विशेषस्तु पुनरयं यत्–'अभिलावो इमो णेयव्वो ' अभिलापः अयं–वक्ष्यमाणस्वरूपो ज्ञातव्यः, तदाकारमाह–

प्राचीनम् उद्गत्य प्राचीनदक्षिणं आगच्छतः) यहां से लेकर (प्रतीचीनोदीचीनम् उद्गत्य उदीची प्राचीनम् आगच्छतः) यहां तक का पूर्वपक्ष का आशय समझ कर (हन्त गौतम ! लवणसमुद्र सूर्यौ उदीचि प्राचीनम् उद्गत्य यावत् उदीची प्राचीनम् आगच्छतः) इत्यादि भगवान् द्वारा कृत समाधान अपने आप समझ लेना चाहिये । तात्पर्य कहने का यह है कि गौतम ने भगवान् से पूछा कि हे भदन्त ! लवणसमुद्र में सूर्य ईशानकोण से उदित होकर आग्नेयकोण में अस्त होते हैं ? आग्नेयकोण से उदित होकर नैऋत्यकोण में अस्त होते हैं ? नैऋत्यकोण में उदित होकर वायव्यकोण में अस्त होते हैं? और वायव्य कोण में उदित होकर ईशानकोण में अस्त होते हैं ? इस प्रश्न का उत्तर प्रभु ने (हां गौतम ! इसी तरह से होता है) ऐसा दिया । (नवरं अभिलावो इमो णेयव्वो) जंबूद्वीप के प्रकरण में जंबूद्वीप को लेकर अभिलाप प्रकट किया गया है, परन्तु यहां जो अभिलाप कहा जावेगा वह लवणसमुद्र को लेकर कहा जावेगा ऐसी ही यहां विशेषता है और

प्राचीन दक्षिणम् आगच्छतः) थी शरु करीने (प्रतोचीनोदीचीनम् उद्गत्य उदीची प्राचीनम् आगच्छतः) अहीं सुधीना पूर्वपक्षनो (प्रश्नसूत्रनो) आशय समजीने (हन्त गोयमा ! लवणसमुद्दे सूर्यौ उदीचिप्राचीनम् उद्गत्य यावत् उदीचि–प्राचीनम् आगच्छतः) ईत्यादि भगवान महावीर द्वारा अपायेलो उत्तर समजी लेवो जोईए. कहेवानुं तात्पर्य नीचे प्रमाणे छे–गौतम स्वामी महावीर प्रभुने पूछे छे के (हे भदन्त ! लवणसमुद्रमां बे सूर्यो ईशानकोणमां उदय पामीने शुं अग्निकोणमां अस्त पामे छे ? अग्निकोणमां उदय पामीने नैऋत्य कोणमां शुं अस्त पामे छे? नैरुत्य कोणमां उगीने शुं वायव्यमां अस्त पामे छे ? वायव्यमां उगीने शुं ईशानमां अस्त पामे छे ?

उत्तर–हा, गौतम ! ए प्रमाणे ज बने छे, (नवरं अभिलावो इमो णेयव्वो) जंबूद्वीपना प्रकरणमां जे आलापको आप्या छे ते जंबूद्वीपनी अपेक्षाए कहेला छे, अहीं जे आलापको कहेवाना छे ते लवणसमुद्रनी अपेक्षाए

'जया णं भंते !' यदा खलु भदन्त ! 'लवणे समुद्दे' लवणे समुद्रे 'दाहिणड्ढे दिवसे भवइ' दक्षिणार्धे दक्षिणभागे दिवसो भवति, 'तं चेव जाव' तदेव यावत् पूर्वोक्तं सर्वमेव यावत्करणात् संग्राह्यम्, तथा च 'तदा लवणसमुद्रे उत्तरार्धेऽपि दिवसो भवति, यदा च उत्तरार्धे दिवसो भवति' इत्यन्तं बोध्यम्, तदनन्तरमाह -'तया णं' तदा खलु 'लवणसमुद्दे' लवणसमुद्रे 'पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं' पौरस्त्य-पश्चिमे खलु 'राई भवई' रात्रिर्भवति 'एएणं' एतेन उक्तस्वरूपेण दिग्दर्शनात्मकेन 'अभिलावेणं' अभिलापेन 'नेयव्वं' ज्ञातव्यम्। जम्बूद्वीपप्रकरणवत् सर्वं स्वयमूहनीयम्।

अथ गौतमो लवणसमुद्रेऽवसर्पिण्यादिविषयकं प्रश्नं करोति 'जया णं भंते !'

कोई विशेषता नहीं है। इसी बात को शास्त्रकार ने (जया णं भंते लवणसमुद्दे) इत्यादि पाठ द्वारा स्पष्ट किया है गौतम प्रभु से पूछ रहे हैं कि हे भदन्त ! जब लवणसमुद्र में (दाहिणड्ढे) दक्षिणदिग्भाग में (दिवसे) दिवस होता है, (तं चेव जाव) के अनुसार उस समग्र लवणसमुद्र में (उत्तरड्ढे वि दिवसे) उत्तरदिग्भाग में भी दिवस (भवइ) होता है और जब उत्तरार्ध में भी दिवस होता है (तया णं) तब (लवणसमुद्दे) लवणसमुद्र में (पुरत्थिमपच्चत्थिमेण राई भवइ) पूर्व पश्चिम दिग्भाग में रात्रि होती हैं, (एएणं अभिलावेणं नेयव्वं) ऐसा कथन इस दिग्दर्शनात्मक अभिलाप से जानना चाहिये। अर्थात् जंबूद्वीप के प्रकरण की तरह सब अपने आप समझ लेना चाहिये।

अब गौतम प्रभु से लवण समुद्र में अवसर्पिणी आदि काल होते हैं या नहीं होते हैं ऐसा प्रश्न करते हैं- (जया णं भंते !) हे भदन्त ! जब

કહેવાશે, એટલી જ આલાપકોમાં વિશેષતા રહેલી છે. એજ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્રકારે નીચેના પ્રશ્નોત્તરરૂપ આલાપક મૂકયો છે-(जयाणं भंते लवणसमुद्दे) હે ભદન્ત ! જ્યારે લવણસમુદ્રમાં (दाहिणड्ढे) દક્ષિણાર્ધમાં "दिवसे" દિવસ થાય છે, (तं चेव जाव) ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ દિવસ થાયછે ? અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ દિવસ થાય છે, (तयाणं) ત્યારે (लवणसमुद्दे) લવણસમુદ્રમાં (पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं राई भवइ ?) પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં શું રાત્રિ થાય છે ? (एए णं अभिलावेणं नेयव्वं) આ પ્રકારના પ્રશ્નોત્તરો દ્વારા લવણ સમુદ્રના વિષયમાં સમસ્ત વર્ણન જંબૂદ્વીપના વર્ણન પ્રમાણે જ કરવું જોઇએ.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે કે લવણસમુદ્રમાં અવ-અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીકાળ હોય છે કે નહીં- (जयाणं भंते !) હે ભદન્ત ! જ્યારે (लवणसमुद्दे) લવણસમુદ્રના (दाहिणड्ढे) દક્ષિણ દિગ્વિભાગમાં (पढमा ओसप्पिणी पडीवज्जइ) અવસર્પિણીકાળનો પ્રથમ ભાગ હોય, છે,

हे भदन्त ! यदा खलु 'लवण समुद्दे' लवणसमुद्रे 'दाहिणड्ढे दक्षिणार्धे 'पढमा' प्रथमा 'ओसप्पिणी' अवसर्पिणी 'पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते' भवति 'तया णं' तदा खलु 'उत्तरड्ढे वि' उत्तरार्धेऽपि 'पढमा' प्रथमा 'ओसप्पिणी' अवसर्पिणी 'पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते भवति 'जया णं' यदा खलु 'उत्तरड्ढे' उत्तरार्धे 'पढमा' प्रथमा 'ओसप्पिणी' अवसर्पिणी पडिवज्जइ' प्रतिपद्यते 'तया णं' तदा खलु 'लवणे समुद्दे' लवणे समुद्रे 'पुरत्थिमपच्चत्थिमे णं' पौरस्त्य--पश्चिमे खलु 'नेवत्थि' नैवास्ति 'ओसप्पिणी' अवसर्पिणी 'नेवत्थि' नैवास्ति 'उस्सप्पिणी' उत्सर्पिणी, अपि तु अवस्थितः अपरिवर्तनशीलः खलु कालस्तिष्ठति किम् ? 'समणाउसो' श्रमणायुष्मन् ! हे दीर्घजीविन् ! भगवन् ! भगवानाह—'हंता गोयमा! जाव समणाउसो' हे गौतम ! हन्त ! त्वदुक्तं सत्यं यावत् श्रमणायुष्मन् ! इत्यन्तम्, तथा च यावत्करणात् पूर्वपक्षोक्तं सर्वं संग्राह्यम् ।

(लवणसमुद्दे) लवण समुद्र में (दाहिणड्ढे) दक्षिणदिग्भागमें (पढमा ओसप्पिणी) अवसर्पिणी काल का प्रथम भाग (पडिवज्जइ) होता है (तया णं) उस समय (उत्तरड्ढे वि) उत्तरार्ध में भी (पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ) अवसर्पिणी का प्रथम भाग होता है। अतः (जया णं) जब (उत्तरड्ढे) उत्तरार्ध में (पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ) अवसर्पिणी का प्रथमभाग होता है (तया णं) तब (लवणसमुद्दे) लवणसमुद्र में (पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं नेवत्थि ओसप्पिण, नेवत्थि उस्सप्पिणी पूर्व पश्चिमदिग्भागमें अवसर्पिणी और उत्सर्पिणीकाल नहीं होता है क्या ? इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतमसे कहते हैं कि (हंता गोयमा जाव नत्थि उस्सप्पिणी) हां, गौतम ! जो तुम कह रहे हो वह सत्य है। यहां यावत् पदसे पूर्वपक्ष में जो कहा गया है वह सब ग्रहण किया गया है। अर्थात् वहां अवसर्पिणी काल उत्सर्पिणी काल नहीं होता है।

(तयाणं) त्यारे (उत्तरड्ढे वि) ઉત્તરાર્ધમાં પણ (पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ) શુ અવસર્પિણીકાળનો પ્રથમ ભાગ હોય છે ? આ રીતે (जयाणं) જ્યારે (उत्तरड्ढे) ઉત્તરાર્ધમાં (पढमा ओसप्पिणी पडिवज्जइ) અવસર્પિણીનો પ્રથમ ભાગ હોય છે, (तयाणं) ત્યારે (लवणसमुद्दे) લવણસમુદ્રના (पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं नेवत्थि ओस्सप्पिणी, नेवत्थि उस्सप्पिणी) પૂર્વ અને પશ્ચિમભાગમાં શું અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીકાળ હોતા નથી ? તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(हंता, गोयमा जाव नत्थि उस्सप्पिणी) હા ગૌતમ ! એવું જ બને છે. અહીં 'યાવત્' પદથી પ્રશ્ન સૂત્રનું સમસ્ત કથન લેવામાં આવ્યું છે. એટલે કે લવણસમુદ્રના પૂર્વપશ્ચિમ ભાગમાં ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીકાળ હોતા નથી, ત્યાં સુધીનું કથન ગ્રહણ કરવું.

पुनर्गौतमः पृच्छति-'धायइ संडेणं भंते ! दीवे' हे भदन्त ! धातकीखण्डे खलु हे भदन्त ! द्वीपे 'सूरिया' सूर्यौ 'उदीचि-पाईणमुग्गच्छ०' उदीची-प्राचीनम् -तदुभयदिगन्तरालम् ईशानकोणम् उद्गत्य उदयं लब्ध्वा प्राचीन-दक्षिणम् आग्नेयकोणम् आगच्छतः=अस्तं गच्छतः ? एवंरीत्या जम्बूद्वीपोक्तः सर्वः पूर्वपक्षः स्वयमूहनीयः । भगवानाह-'जहेव जंबुदीवस्स वत्तव्वया भणिया तहेव धायइसंडस्स वि भाणियव्वा ' यथैव यादृशी एव जम्बूद्वीपस्य वक्तव्यता भणिता, तथैव तादृशी एव वक्तव्यता धातकिखण्डस्यापि भणितव्या, तथा च जम्बूद्वीपप्रकरणोक्तानुसारमेव धातकिखण्डद्वीपेऽपि सर्वं विज्ञेयम् , किन्तु ' नवरं ' विशेषः पुनरयमेव

अब गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि (धायइसंडे णं भंते) हे भदन्त ! धातकी खंड (दीवे) द्वीप में (सूरिया) दो सूर्य (उदीचिपाईणमुग्गच्छ०) उदीचिप्राचीन दिशाओं के अन्तरालरूप ईशानकोण में उदय को प्राप्त होकर (प्राचीन दक्षिण दिशा के अन्तरालरूप आग्नेय कोण में अस्त होते है क्या ? इस तरह जंबूद्वीप के कथित पूर्वपक्ष की तरह यहां पर भी समस्त पूर्वपक्ष अपने आप उद्भावित कर लेना चाहिये इस प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (जहेव जंबुदीवस्स वत्तव्वया भणिया, तहेव धायइसंडस्स वि भाणियव्वा) हे गौतम ! इस प्रश्न के उत्तर में जिस प्रकार से पहिले जंबूद्वीप की वक्तव्यता कही गई है उसी प्रकार से धातकी खण्ड की भी वक्तव्यता जाननी चाहिये । तथा च जंबूद्वीप के प्रकरण में जैसा कुछ कहा गया है, उसी के अनुसार धातकी खण्ड द्वीप में भी सब कुछ कथन जानना

હવે ધાતકીખંડના વિષયમાં એવા જ પ્રશ્નો ગૌતમ દ્વારા પૂછવામાં આવે છે પ્રશ્ન-(धायइसंडेणं भंते !) હે ભદન્ત ! ધાતકીખંડ (दीवे) દ્વીપમાં (सूरिया) બે સૂર્યો (उदीचिपाईणमुग्गच्छ) ઈત્યાદિ ઈશાનકોણમાં ઉદય પામીને શું અગ્નિકોણમાં અસ્ત પામે છે ? આ પ્રકારના જે પ્રશ્નો જંબૂદ્વીપના વિષયમાં પૂછવામાં આવ્યા છે, એ બધાં પ્રશ્નો અહીં પૂછવા જોઈએ. (उदीचि पाईणं) (એટલે ઉત્તર અને પૂર્વ વચ્ચેની દિશા-અથવા ઈશાનકોણ.)

ઉતર-(जहेव जंबुदीवस्स वत्तव्वया भणिया, तहेव धायइसंडस्स वि भाणियव्वा), હે ગૌતમ ! આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જંબૂદ્વીપ સંબંધી પ્રશ્નોના જેવા ઉત્તરો આગળ આપ્યા છે, એવા જ ઉત્તરો અહીં આપવા જોઈએ. અને જંબૂદ્વીપના પ્રકરણમાં જે આલાપકો (પ્રશ્નોત્તરો ' આપવામાં આવ્યા છે, એ સઘળા આલાપકો અહીં પણ ધાતકીખંડ વિષે કહેવા જોઈએ (नवरं) પરન્તુ વિશે-

यत्-इमे णं' अनेन पूर्वपक्षोक्तेन धातकीखण्डद्वीपशब्दसम्बलितेन 'अभिलावेणं' अभिलापेन 'सव्वे' सर्वे सूर्योद्गमनास्तगमनविषयकाः 'आलावगा भाणियव्वा' आलापका भणितव्याः, गौतमः पुनः पृच्छति-'जयाणं भंते!' इत्यादि। हे भदन्त! यदा खलु 'धायइसंडे दीवे' धातकीखण्डे द्वीपे 'दाहिणड्ढे दिवसे भवइ' दक्षिणार्धे दिवसो भवति 'तदाणं उत्तरड्ढे वि' तदा खलु उत्तरार्धेऽपि दिवसो भवति, अथ च 'जयाणं' यदा खलु 'उत्तरड्ढे वि' उत्तरार्धेऽपि दिवसो भवति 'तयाणं' तदा खलु 'धायइसंडे दीवे' धातकिखण्डे द्वीपे 'मंदराणं पव्वयाणं' 'मन्दराणां पर्वतानाम् 'पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं' पौरस्त्य-पश्चिमे खलु 'राई भवइ?' रात्रिर्भवति किम्? भगवानाह—'हंता, गोयमा! एवं चेव जाव-राई

चाहिये। (नवरं) परन्तु विशेषता इतनी ही है कि (इमेणं) पूर्वपक्षोक्त (धातकी खण्ड द्वीप) इस शब्द से मिले हुए (अभिलावेणं) अभिलाप को लेकर ही (सव्वे आलावगा भाणियव्वा) सूर्योदय संबंधी एवं अस्तसंबंधी समस्त अभिलाप यहां कहना चाहिये।

अब गौतम प्रभु से पुनःपूछते हैं कि-(जया णं भंते!) हे भदन्त! जय धायइसंडे दीवे) धातकी खण्ड द्वीप में (दाहिणड्ढे दिवसे भवइ) दक्षिणार्ध में दिवस होता है (तया णं उत्तरड्ढे वि) उस समय उत्तरार्ध में भी दिवस होता है। अथ च-(जया णं) जब (उत्तरड्ढे वि दिवसे भवइ) उत्तरार्ध में भी दिवस होता है (तया णं) तब (धायइसंडे दीवे) धात की खंड द्वीप में (मंदराणं पव्वयाणं) मन्दरपर्वतों के (पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं) पूर्व पश्चिमदिग्भाग में (राई भवइ) रात्रि होती है क्या? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं कि-(हंता गोयमा! एवं चेव

षता એટલી જ છે કે (इमेणं) એ અલાપકોમાં જ્યાં લવણસમુદ્ર શબ્દ આવે છે ત્યાં 'ધાતકીખંડ દ્વીપ' શબ્દના (अभिलावेणं) અભિલાપનો પ્રયોગ કરીને (सव्वे आलावगा भाणियव्वा) સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત સંબંધી સઘળા આલાપકો કહેવા જોઈએ.

પ્રશ્ન-(जयाणंभंते) હે ભદન્ત! જ્યારે (धायइसंडे दीवे) ધાતકીખંડ દ્વીપના (दाहिणड्ढे दिवसे भवई) દક્ષિણાર્ધમા દિવસ થાય છે, (तयाणं उत्तरड्ढे वि) ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમા પણ દિવસ થાય છે? અને "जयाणं" જ્યારે "उत्तरड्ढे वि दिवसे भवइ) ઉતરાર્ધમાં દિવસ થાય છે (तयाणं) ત્યારે (धायइसंडे दीवे) ધાતકીખંડ દ્વીપમાં (मंदराणं पव्वयाणं) મન્દર પર્વતોના (पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं राई भवइ?) પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં પણ શું રાત્રિ થાય છે?

भवइ ' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् , एवं चैव-त्वदुक्तं सर्वमेवेत्यर्थः, यावत्-रात्रिर्भवति, इत्यन्तम्, तथा च यावत्करणात् पूर्वपक्षोक्तं सर्वं संग्राह्यम्। पुनर्गौतमः प्रकारान्तरेण पृच्छति-' जयाणं भंते ! ' इत्यादि। हे भदन्त ! यदा खलु 'धायइसंडे दीवे 'धातकिखण्डे द्वीपे ' मंदराणं पव्वयाणं ' मन्दराणां पर्वतानाम् पुरत्थिमेणं दिवसेभवइ ' पौरस्त्ये खलु दिवसो भवति ' तयाणं ' तदा खलु ' पच्चत्थिमेण वि ' पश्चिमेऽपि दिवसो भवति ' जयाणं ' यदा खलु ' पच्चत्थिमेण वि ' पश्चिमेऽपि दिवसो भवति ' तयाणं' तदा खलु 'धाइयसंडेदीवे' धातकिखण्डे द्वीपे ' मंदराणं पव्वयाणं ' मन्दराणां पर्वतानाम् ' उत्तरेणं दाहिणेणं ' उत्तरे दक्षिणे उत्तर-दक्षिणभागे ' राईभवई ? ' रात्रिर्भवति ?

जाव राई भवइ) हां गौतम। ऐसा ही होता है-यावत् रात्रि होती है। यहां यावत् पद से पूर्वपक्षोक्त सब पाठ ग्रहण किया गया है। अब गौतम प्रकारान्तर से पूछते हैं कि-(जया णं भंते !) हे भदन्त ! जब (धायइसंडे दीवे) धातकी खण्ड द्वीप में (मंदराणं पव्वयाणं) मन्दरपर्वतों के (पुरत्थिम) पूर्व दिग्भाग में (दिवसे भवइ) दिवस होता है, (तया णं) उस समय (पच्चत्थिमेणं वि) पश्चिमदिग्भाग में भी (दिवसे भवइ) दिवस होता है। अतः (जया णं) जब (पच्चत्थिमेणं वि दिवसे भवइ) पश्चिमदिग्भाग में भी दिवस होता है-(तया णं) तब (धायइसंडे) धातकीखंड (दीवे) नामके द्वीप में (मंदराणं पव्वयाणं) मन्दर पर्वतों के (उत्तरेणं दाहिणे णं) उत्तर-दक्षिण दिग्भाग में (राई भवइ) रात्रि होती है क्या ? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से

ઉત્તર-" हंता, गोयमा ! " હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે, " जाव राई भवई " જ્યારે ધાતકીખંડના ઉત્તરાર્ધ અને દક્ષિણાર્ધમાં રાત્રી થાય છે. ત્યારે તેમાં આવેલા મંદર પર્વતોના અને પશ્ચિમ દિગ્ભાગમાં રાત્રિ થાય છે.

પ્રશ્ન-" जयाणं भंते !" હે ભદન્ત ! જ્યારે "धायइसंडे दीवे" ધાતકીખંડ દ્વીપમાં " मंदराणं पव्वयाणं पुरत्थिमेणं दिवसे भवइ " મંદર પર્વતોના પૂર્વ દિગ્ભાગમાં દિવસ થાય છે, ત્યારે (पच्चत्थिमेणं वि दिवसे भवइ ?) શું પશ્ચિમ દિગ્ભાગમાં પણ દિવસ થાય છે ? અને " जयाणं " જ્યારે "पच्चत्थिमेणं वि दिवसे भवइ " પશ્ચિમ દિગ્ભાગમાં દિવસ થાય છે. " तयाणं " ત્યારે " धायइसंडे दीवे " ધાતકીખંડ દ્વીપના " उत्तरेणंदाहिणेणं राई भवइ ? " ઉત્તર અને દક્ષિણ દિગ્ભાગમાં શું રાત્રિ થાય છે ?

भगवानाह-' हंता गोयमा ! ' हन्त त्वदुक्तं सत्यम् ' जाव-भवइ ' यावत्-भवति, यावत्करणात् " यदा खलु गौतम ! धातकिखण्डे द्वीपे मन्दराणां पर्वतानां पौरस्त्ये खलु दिवसः " इति संग्राह्यम् , ' एवं ' एवम् उक्तरीत्या ' एएण ' एतेन उपर्युक्तेन ' अभिलावेणं ' अभिलापेन ' नेयव्वं ' ज्ञातव्यम् ' जाव०' यावत्करणात् 'रात्रिर्भवति इत्यन्तं संग्राह्यम्। ततो गौतमस्तत्रावसर्पिण्यादिविषये पृच्छति-' जयाणं भंते ' इत्यादि। हे भदन्त ! यदा खलु ' दाहिणड्ढे ' दक्षिणार्धे ' पढमा ' प्रथमा ' ओसप्पिणी ' अवसर्पिणी भवति ' तयाणं ' तदा खलु ' उत्तरड्ढे ' उत्तरार्धेऽपि प्रथमा अवसर्पिणी भवति ? ' जयाणं ' यदा खलु 'उत्तरड्ढे ' उत्तरार्धे प्रथमा अवसर्पिणी भवति ' तयाणं ' तदा खलु ' धायइसंडे दीवे'

कहते हैं कि (हंता गोयमा) हां गौतम ! ऐसा ही होता है (जाव भवइ) यावत् रात्रि होती है । यहां यावत्पद से (यदा खलु गौतम । धातकिखंडे द्वीपे मंदराणां पर्वतानां पौरस्त्ये खलु दिवसः) यह पाठ संगृहीत हुआ है। (एवं एएणं अभिलावेणं नेयव्वं) इस तरह इस पूर्वोक्त अभिलाप से जानना चाहिये । यहां (यावत्पद् से (रात्रिर्भवती) यहां तक का पाठ गृहीत हुआ है । अब गौतम वहां पर अवसर्पिणी आदि काल के विषय में प्रभु से पूछते हैं-(जया णं भंते) हे भदन्त । जब (दाहिणड्ढे) दक्षिणार्ध में (पढमा ओसप्पिणी) प्रथम भाग अवसर्पिणी का होता है, (तया णं) तब (उत्तरड्ढे) उत्तरार्ध में भी प्रथम भाग अवसर्पिणी का होता है। (जया णं) और जब (उत्तरड्ढे) उत्तरार्ध में अवसर्पिणी का प्रथमभाग होता है (तया णं) तब (धायइसंडे

ઉત્તર—" हंता, गोयमा ! " હા, ગૌતમ ! " जाव भवई " જ્યારે ધાતકીખંડના મંદર પર્વતોની પૂર્વ અને પશ્ચિમે દિવસ હોય છે ત્યારે તેના ઉત્તર અને દક્ષિણ દિગ્ભાગમાં રાત્રિ હોય છે.

" एवं एए णं अभिलावेणं नेयव्वं " આ રીતે ધાતકીખંડ દ્વીપ વિષેનું સમસ્ત કથન પૂર્વોક્ત આલાપકો દ્વારા સમજી લેવું.

હવે ધાતકીખં દ્વીપમાં અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી કાળ હોય છે કે નહીં, તે જાણવા માટે ગૌતમ સ્વામી નીચેનો પ્રશ્ન પૂછે છે-" जयाणं भंते ! " હે ભદન્ત ! જ્યારે " दाहिणड्ढे " ધાતકીખંડના દક્ષિણાર્ધમાં " पढमा ओसप्पिणी " અવસર્પિણી કાળનો પ્રથમ ભાગ ચાલતો હોય છે, " तयाणं " ત્યારે (उत्तरड्ढे वि,) શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ અવસર્પિણી કાળનો પ્રથમ ભાગચાલતો હોય છે ? અને (जयाणं) જ્યારે " उत्तरड्ढे ઈત્યાદિ " ઉત્તરાર્ધમાં અવસર્પિણીનો પ્રથમ ભાગ હોય છે, " तयाणं " ત્યારે " धायइसंडे दीवे " ધાતકીખંડ

धातकीखण्डे द्वीपे 'मंदराणपव्वयाणं' मन्दराणां पर्वतानाम् 'पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं' पौरस्त्य-पश्चिमे खलु 'नत्थि' नास्ति 'ओसप्पिणी' अवसर्पिणी 'जाव समणाउसो!' यावत् श्रमणायुष्मन्! यावत्करणात्-'नास्ति उत्सर्पिणी किन्तु अवस्थितः कालस्तिष्ठति' इति संग्राह्यम्। भगवान् आह-'हंता गोयमा! जाव समणाउसो!' हे गौतम! हन्त, तदुक्तं सत्यम् यावत्-श्रमणायुष्मन्! इत्यन्तम्, यावत्करणात् सर्वं संग्राह्यम्। भगवान् अनुक्तस्यापि प्रश्नस्य समाधानमाह 'जहा लवणसमुदस्स वत्तव्वया' यथा लवणसमुद्रस्य 'वक्तव्यता उक्ता' 'तहा' तथा 'कालोदस्स वि भाणियव्वा' कालोदस्यापि भणितव्या, किन्तु 'नवरं' विशेषः

दीवे) धातकीखण्डद्वीप में (मंदराणं पव्वयाणं) मन्दरपर्वतों के (पुरत्थिम पच्चत्थिमेणं) पूर्व पश्चिमदिग्भाग में (नत्थि ओसप्पिणी) क्या अवसर्पिणी काल नहीं होता है (नत्थि उसप्पिणी) तथा उत्सर्पिणी काल भी नहीं होता है क्या? भगवान् इसका उत्तर देते हुए गौतम से कहते हैं (हंतागोयमा) हां गौतम-ऐसा ही है (जाव नत्थि उस्सप्पिणी) यावत् नास्ति उत्सर्पिणी-वहां अवसर्पिणी उत्सर्पिणी काल नहीं है किन्तु वहां अवस्थित काल कहा गया है। अब भगवान् अनुक्त भी प्रश्न का समाधान करते हैं-(जहा लवणसमुद्दस्स वत्तव्वया) वे कहते हैं कि हे गौतम! जिस प्रकारकी लवणसमुद्रकी वक्तव्यता प्रकट की गई है, उसी प्रकारकी (कालोदस्स वि भणियव्वा) कालोद समुद्र की वक्तव्यता जान लेनी चाहिये। किन्तु (नवरं) उक्त वक्तव्यता और इस वक्तव्यता में केवल इतना ही अन्तर है कि जिस प्रकार से लवणसमुद्र की वक्त

દ્વીપમાં "मंदराणं पव्वयाणं" મંદર પર્વતોનો "पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं" પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં "नत्थि ओसप्पिणी नत्थि उस्सप्पिणी?" શું અવસર્પિણી કાળ પણ હોતો નથી, અને ઉત્સર્પિણી કાળ પણ હોતો નથી?

ઉત્તર—"हंता, गोयमा!" હા, ગૌતમ! એવુંજ બને છે-"जाव नत्थि उस्सप्पिणी" ત્યાં અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી કાળ હોતો નથી" ત્યાં સુધીનું પ્રશ્નસૂત્રમાં આવતું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું-ત્યાં તો સદા સમાન કાળ અવસ્થિતકાળ હોય છે-હવે કેટલાક અનુક્ત (ન પૂછાયેલા) પ્રશ્નોનું મહાવીર પ્રભુ નીચે પ્રમાણે સમાધાન કરે છે-(जहा लवणसमुद्दस्स वत्तव्वया) હે ગૌતમ! લવણ સમુદ્રના વિષયમાં આગળ જે પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરાયું છે, એજ પ્રકારનું પ્રતિપાદન (कालोदस्स वि भाणियव्वा) કાલોદધિના વિષયમાં પણ કરાવવું જોઇએ. (नवरं) તે વક્તવ્યતા અને કાલોદધિની વક્તવ્યતામાં ફક્ત આટલો જ ફેર-

पुनरयमेव यत् 'कालोदस्स' कालोदस्य 'नामं भाणियव्वं' नाम भणितव्यम्, आलापकः कालोदशब्दसम्मलितो वक्तव्यः। पुनः गौतमः पृच्छति-'अब्भिंतर पुक्खरद्धे णं भंते!' इत्यादि। हे भदन्त! अभ्यन्तरपुष्करार्धे अभ्यन्तरपुष्करार्धे-द्वीपे 'सूरिया' सूर्यौ 'उदीचि-पाईणमुग्गच्छ' उदीची-प्राचीनं तदुभयदिग-न्तरालम् ईशानकोणम् उद्गत्य प्राचीन-दक्षिणम् आग्नेयकोणम् आगच्छतः? एवं रीत्या पूर्ववद् अखिलप्रश्नालापकः स्वयमूहनीयः तदेवाऽतिदेशे भगवान् आह-'जहेव' इत्यादि। 'जहेव धायइ संडस्स वत्तव्वया तहेव अब्भिंतरपुक्खर-

व्यता में (लवणसमुद्र) इस शब्द का प्रयोग कर अभिलाप बोला जाता है उसी प्रकार से कालोदसमुद्र की वक्तव्यता करते समय वहां अभिलाप में (कालोदसमुद्र) इस शब्द को संयुक्त कर अभिलाप बोलना चाहिये। यही बात (कालोदस्स नामं भाणियव्वं) इस पाठ द्वारा प्रकट की गई है।

अब गौतम अभ्यन्तर पुष्करार्ध के विषय में प्रभु से पूछते हैं कि (अब्भिन्तरपुक्खरद्धेणं भंते) हे भदन्त! आभ्यन्तरपुष्करार्ध द्वीप में (सूरिया) दो सूर्य (उदीचिपाईणमुवगच्छ०) उदीची प्राचीनदिशाओं के अन्तरालरूप ईशान कोण में उदित होकर (प्राचीन दक्षिण दिशा-ओं के मध्यभागवर्त्ती आग्नेयकोण में अस्त होते हैं क्या? इस तरह पूर्व की तरह समस्त प्रश्न सम्बन्धी आलापक यहां अपने आप उद्भा वित कर लेन चाहिये। इसी प्रश्न को अतिदेश से अर्थात् पूर्वोक्त धा तकी खंड की सदृशता से कहते हैं-(जहेव धायइसंडस्स वत्तव्वया

કાર કરવો જોઇએ-લવણુસમુદ્રના આલાપકો (પ્રશ્નોત્તર સૂત્રો) માં જ્યાં "લવણુ સમુદ્ર પદને પ્રયોગ કરાયો છે, ત્યાં કાલોદધિના આલાપકોમાં કાલે-દધિ પદને પ્રયોગ કરવો જોઇએ. એ જ વાત (कालोदस्स नामं भाणियव्वं) સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂત્રકારે પ્રકટ કરી છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી અભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધના વિષયમાં પ્રભુને નીચેના પ્રશ્નો પૂછે છે-(अब्भिंतरपुक्खरद्धेणं भंते!) હે ભદન્ત! અભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધ દ્વીપ માં (सूरिया) બે સૂર્યો (उदीचि पाईणमुवगच्छ) ઇત્યાદિ ઉત્તર અને પૂર્વની વચ્ચે આવેલી દિશામાંથી એટલે કે ઇશાનકોણુમાંથી ઉદય પામીને શું અગ્નિ કોણુમાં (પૂર્વ અને દક્ષિણુ વચ્ચે અગ્નિ કોણુ હોય છે) અસ્ત પામે છે? એજ પ્રકારના બીજાં જે પ્રશ્નો જંબૂદ્વીપ આદિના વિષે આગળ આવી ગયા છે, એ બધા પ્રશ્નો અહીં પૂછવા જોઇએ.

द्धस्स वि भाणियव्वा ' यथैव धातकीखण्डस्य वक्तव्यता भणिता तथैव आभ्यन्तर पुष्करार्धस्यापि वक्तव्यता भणितव्या, किन्तु ' नवरं ' विशेषः पुनरेतावानेव यत् ' अभिलावो ' अभिलापः ' भाणियव्वो ' भणितव्यः। धातकीखण्डस्य शब्दस्थाने आभ्यन्तरपुष्करार्धशब्देन संवलितः आलापकः स्वयमूहनीयः 'जाव' यावत्करणात् ' यदा खलु भदन्त! दक्षिणार्धे प्रथमा अवसर्पिणी भवति, तदा उत्तरार्धेऽपि प्रथमा अवसर्पिणी भवति, यदा च उत्तरार्धेऽपि अवसर्पिणी भवति' इति संग्राह्यम्। 'तया

तहेव अब्भितरपुक्खरद्धस्स वि भाणियव्वा) हे गौतम ! जैसा धातकीखंडद्वीप की वक्तव्यता प्रकाशित की है- उसी प्रकार से आभ्यन्तर पुष्करार्ध की भी वक्तव्यता कहलेनी चाहिये। यद्यपि उसवक्तव्यता में और इस वक्तव्यता में भाव की अपेक्षा कोई अन्तर नहीं है। फिर भी अभिलाप में जो शाब्दिक अन्तर है वह इस प्रकार है-(नवरं अभिलावो भाणियव्वो) अभिलाप का उच्चारण करते समय उसमे (आभ्यन्तर पुष्करार्ध ऐसे शब्द का प्रयोग करके अभिलाप का उच्चारण करना चाहिये। अर्थात् (धातकी खंड) इस शब्द के स्थान में आभ्यन्तर पुष्करार्ध शब्द को जोड़कर आलाप को अपने आप उद्भावित कर बोलना चाहिये। बोलने की पद्धति धातकीखंड के आलाप की तरह से ही है- परन्तु धातकी खंड की जगह में आभ्यन्तरपुष्करार्ध शब्द को जोड़ लेने से वह सबका सब आलापक आभ्यन्तरपुष्करार्ध संबंधी बन जाते है। यहां जो यावत् पद का प्रयोग किया गया है-उससे (यदा खलु भदन्त ! दक्षिणार्धे प्रथमा अवसर्पिणी भवति, तदा उत्तरार्धेऽपि प्रथमा अवसर्पिणी भवति, तदा च उत्तरार्धेऽपि अवसर्पिणी भवति) यह पाठ संगृहीत हुआ है। अर्थात् प्रभु से गौतम पूछते हैं कि हे भदन्त। जब आभ्यन्तरपुष्करर्ध के

ઉત્તર--(जहेव धायइसंडस्स वत्तव्वया तहेव अब्भितरपुक्खरद्धस्स वि भाणियव्वा) ધાતકીખંડના વિષયમાં જે પ્રકારનું વર્ણક આગળ કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ વર્ણન આભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધના વિષયમાં પણ અહીં કરવું જોઈએ. તે બન્નેના આલાપકોમાં ભાવની અપેક્ષાએ કોઈ પણ ફેરફાર નથી પણ જે શાબ્દિક ફેરફાર છે. તે નીચે પ્રમાણે સમજવો-(नवरं अभिलावो भाणियव्वो) ધાતકીખંડના આલાપકોમાં જ્યાં (ધાતકીખંડ) પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, ત્યાં (આભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધ) પદનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. પુષ્કરાર્ધ વિષયક છેલ્લો આલાપક આ પ્રમાણે બનશે. (यदा, खलु भदन्त ! दक्षिणार्धे प्रथमा अवसर्पिणीभवति, तदा उत्तरार्धेऽपि प्रथमा अवसर्पिणी भवति, यदा च उत्तरार्धेऽपि अवसर्पि णी भवति)

णं' तदा खलु 'अब्भिंतरपुक्खरद्धे' अभ्यन्तरपुष्करार्धे 'मंदराणं' मन्दराणां पर्वतानाम् 'पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं' पौरस्त्यपाश्चात्ये खलु 'नेवत्थि' नैवास्ति 'ओसप्पिणी' अवसर्पिणी 'नेवत्थि' नैवास्ति 'उस्सप्पिणी' उत्सर्पिणी किं श्रमणायुष्मन्! भगवन्! भगवानाह-'हंता गोयमा! जाव समणाउसो' हन्त हे गौतम! यावत् श्रमणायुष्मन्! यथा त्वया पृष्टं तथैव सर्वं, तथाहि-यदा अभ्यन्तरपुष्करार्धस्य दक्षिणार्द्धे प्रथमा अवसर्पिणी भवति तदा उत्तरार्धेऽपि प्रथमा अवसर्पिणी भवति यदा उत्तरार्धेऽपि अवसर्पिणी भवति तदा खलु अभ्यन्तरपुष्करार्धे

दक्षिणार्ध में अवसर्पिणी काल होता है-तब उत्तरार्ध में भी अवसर्पिणी काल होता है क्या? और जब उत्तरार्ध मे अवसर्पिणी काल होता हैं (तयाणं) तब (अब्भिंतरपुक्खरद्धेणं) आभ्यन्तरपुष्करार्ध में (मंदराणं) मन्दर पर्वतों के (पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं नेवत्थि, ओसप्पिणी, नेवत्थि उस्सप्पिणी) पूर्व पश्चिम भाग में अवसर्पिणी काल नहीं होता, और उत्सर्पिणीकाल भी नहीं होता हैं क्या? इसके उत्तर में प्रभु ने उन्हें इस पाठ द्वारा यही समझाया है कि (हंता गोयमा! जाव समणाउसो!) हे गौतम! जैसा तुम कह रहे हो वह ऐसा ही है अर्थात् जब आभ्यन्तरपुष्करार्ध के दक्षिणार्ध में प्रथम अवसर्पिणी होती है तब उत्तरार्ध में भी अवसर्पिणी होती है) जब उत्तरार्ध में भी अवसर्पिणी होती है तब आभ्यन्तर पुष्करार्ध में मन्दरपर्वतों के पौरस्त्य पाश्चात्य अर्थात्

હે ભદન્ત! જ્યારે આભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધના દક્ષિણાર્ધમાં અવસર્પિણી કાળનો પ્રમથ ભાગ ચાલતો હોય છે, ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ અવર્પિણીનો પ્રથમ ભાગ ચાલતો હોય છે? અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં અવસર્પિણીકાળ ચાલતો હોયછે, (तयाणं) ત્યારે (अब्भिंतरपुक्खरद्धेणं) આભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધના (मंदराणं) મંદર પર્વતોના (पुरत्थिम-पच्चत्थिमेणं नेवत्थि ओसप्पिणी नेवत्थिउस्सप्पिणी) પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિગ્ભાગોમાં શું અવસર્પિણી કાળ પણ હોતો નથી, અને અને ઉત્સર્પિણીકાળ પણ હોતો નથી?

એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મહાવીર પ્રભુ નીચે પ્રમાણે આપે છે-(हंता, गोयमा! जाव समणाउसो) હે ગૌતમ! એવુંજ બને છે-જ્યારે આભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધના દક્ષિણાર્ધમાં પ્રથમ અવસર્પિણી કાળ હોય છે. ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પ્રથમ અવસર્પિણી હોય છે. જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ પ્રથમ અવસર્પિણી હોય છે, ત્યારે અભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધના મંદર પર્વતોના પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિગ્ભાગોમાં અવસર્પિણીકાળ

मन्दराणां पौरस्त्यपाश्चात्ये नैवास्ति अवसर्पिणी नैवास्ति उत्सर्पिणी किन्तु 'अव- ट्ठिएणं तत्थकाले पण्णत्ते' अवस्थितः व्यवस्थितः अपरिवर्तनशीलः खलु तत्र कालः प्रज्ञप्तः। 'समणा उसो' हे श्रमणा युष्मन् गौतम! इत्यन्तः पूर्वपक्षोक्त आलापको विज्ञातव्यः। अन्ते गौतम आह-'सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति' तदेवं भदन्त! तदेवं भदन्त! इति ॥ सू०४ ॥

इति श्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ - प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलि- तललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक- वादिमानमर्दक- श्रीशाहू छत्रपतिकोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य' पदभूषित- कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य- जैनधर्मदिवाकरपूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचिता श्री भगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां पञ्चमशतकस्य प्रथमोद्देशकः समाप्तः

पूर्वपश्चिम में नहीं तो अवसर्पिणीकाल होता है और नहीं उत्सर्पिणकाल होता है किन्तु हे श्रमणायुष्मन् गौतम! वहां तो काल अवस्थित सदा समान कहा गया है। अन्त में गौतम भगवान् की वाणी को स्वतः प्रमाणभूत मानकर कहते हैं कि (सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति) हे भदन्त! आप देवानुप्रिय ने जैसा कहा है वह ऐसा ही है सर्वथा प्रमाणभूत ही है हे भदन्त! वह सर्वथा प्रमाणभूत ही है। ऐसा कह कर वे फिर अप- ने स्थान पर विराजमान हो गये ॥ सू० ४ ॥

जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजा कृत "भगवतीसूत्र" की प्रिय- दर्शिनी व्याख्याके पांचवे शतकके पहला उद्देशा समाप्त ॥५-१॥

પણ હોતો નથી, અને ઉત્સર્પિણીકાળ પણ હોતો નથી. પણ હે શ્રમણ આયુષ્મન ગૌતમ! ત્યાં તો કાળ અવસ્થિત-સદા સમાન કાળ જ કહ્યો છે.

અન્તે મહાવીર પ્રભુનાં વચનોને પ્રમાણ ભૂત માનીને તેમાં પોતાની શ્રદ્ધા પ્રકટ કરતા ગૌતમ સ્વામી કહે છે-(सेवं भंते! सेवं भंते त्ति) હે ભદન્ત! આપે કહ્યા પ્રમાણે જ છે આપની વાત સર્વથા પ્રમાણ ભૂત છે હે ભદન્ત આ વિષયમાં આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે યથાર્થ જ છે આ પ્રમાણે કહીને ભગવાનને વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ તેમને સ્થાને બેસી ગયા ॥ સૂ. ૪॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત ભગવતી સૂત્રની પ્રિયદર્શિની વ્યાખ્યાના પાંચમાં શતકનો પહેલો ઉદ્દેશો સમાપ્ત થયો ॥ ૫-૧ ॥

॥ पञ्चमशतकस्य द्वितीयोद्देशकः प्रारभ्यते ॥

द्वितीयोद्देशकस्य संक्षिप्त विषयविवरणम् ॥

राजगृहे नगरे समवसृतं भगवन्तम्प्रति ईपत्पुरोवात-पथ्यवात मन्दवात-महा वातविपये तत्तद्दिशमाश्रित्य गौतमस्य प्रश्नः, भगवतः समाधानञ्च वर्णितम्, ततो द्वीपमध्ये समुद्रमध्ये च प्रवहतोर्वातयोः परस्परव्यत्यासनिरूपणम्, तेपां वायूनां प्रवहणकारणाभिधानम् वायूनां यथारीतिगतिः, तेषामुत्तरक्रियाप्रतिपादनपूर्वकं वायुकुमारादिद्वारा वायुकायस्योदीरणञ्च, ततो वायोः श्वासप्रश्वासविषयकप्रश्नोत्तरं, तस्य पुनः पुनर्मरणानन्तरजन्मग्रहणविपयकप्रश्नोत्तरञ्च, तदनन्तरं स्पृष्टास्पृष्टवायुमरणविषयकः प्रश्नः, स्पृष्टवायोरेव मरणमिति समाधानञ्च, ततः

पंचमशतक का दूसरा उद्देशक प्रारंभ

इस उद्देशे में जो विषय कहा जावेगा उसका संक्षिप्त विषय इस प्रकार से है-राजगृह नगर में भगवान् का आगमन, वहां गौतम का प्रभु से तत्तद्दिशा को लेकर ईपत्पुरोवात, पथ्यवात, मन्दवात और महावात के विषय में प्रश्न करना और प्रभु का उन्हें समाधान देना, द्वीप और समुद्र के बीच में वहने वाली-चलने वाली-वायुओं का परस्पर में विपरीत रूप से निरूपण वायुओं के चलने का कारण कथन, वायुओं की यथारीति गति, वायुओं की उत्तरक्रिया का प्रतिपादन करते हुए वायुकुमार आदि द्वारा वायुकाय का उदीरण होता है ऐसा कथन, वयुकाय के श्वासप्रश्वास लेने के विषय में प्रश्नोत्तर, वायुकाय के पुनः पुनःमरण के और वायुकाय में ही उसका बार २ जन्म लेने के संबंध

—પાંચમા શતકનો બીજો ઉદ્દેશક પ્રારંભ—

આ ઉદ્દેશકમાં જે વિષયોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તેમનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આ પ્રમાણે છે-રાજગૃહ નગરમાં મહાવીરસ્વામીનું આગમન-ગૌતમ સ્વામીના પ્રત્યેક દિશાની અપેક્ષાએ ઈષત્પુરોવાત (સ્નિગ્ધવાયુ), પથ્યવાત, મન્દવાત અને મહાવાતના વિષેના પ્રશ્નો અને પ્રભુદ્વારા તે પ્રશ્નોના ઉત્તરો. દ્વીપ અને સમુદ્રની વચ્ચે વાતા વાયુનું પરસ્પરથી વિપરીત પ્રકારનું નિરૂપણ. વાયુ વાવાના કારણનું નિરૂપણ, વાયુઓની પદ્ધતિસરનીગતિ, વાયુઓની ઉત્તર ક્રિયાનું નિરૂપણ કરતા વાયુકુમાર આદિ દ્વારા વાયુકાયનું ઉદીરણ થાય છે, એવું કથન. વાયુકાયના શ્વાસપ્રશ્વાસ લેવાના પ્રશ્નોત્તરો. વાયુકાયના ફરી ફરીને મરણનું અને વાયુકાયમાં જ વારંવાર તેના જન્મ લેવા સંબંધી પ્રશ્નોત્તરોનું કથન

सशरीराशरीरतया उभयरीत्याऽपि वायोर्निर्गमनप्रतिपादनम्, ततश्च ओदन-कुल्माष-सुराद्रव्याणां परमाणूनाम् शरीरविषयकप्रश्नोत्तररूपेण आपेक्षिकवनस्पत्यग्निकाय-जलकायाग्निकायप्रतिपादनम् ततः अयः-लोध्र-ताम्र-रङ्ग-सीसक-पाषाण-कट्टपदवाच्यानां परमाणूनाम् शरीरविषयकप्रश्नोत्तररूपेण अपेक्षाकृत पृथिवीकायाग्निकायप्रतिपादनम्, ततः अस्थि-दग्धास्थि-चर्म-दग्धचर्म-शृङ्ग-दग्धशृङ्ग-खुर-दग्धखुर-नखदग्धनखसम्बन्धिपरमाणूनाम् शरीरविषयकप्रश्नोत्तररूपेण आपेक्षिकत्रस-जीवकायाग्निकायप्रतिपादनम्, तदनन्तरम् - अङ्गार-

---

में प्रश्नोत्तररूप कथन, स्पृष्ट अस्पृष्ट वायु के मरण के विषय में प्रश्न, स्पृष्ट वायु का ही मरण होता है ऐसा समाधान, वायु शरीर सहित होकर निकलता है कि शरीर रहित होकर निकलता है ऐसा प्रश्न, दोनों प्रकार होकर निकलता है ऐसा समाधान, ओदन, कुल्माष और सुरा मदिरा इनके परमाणु किसके शरीर हैं ऐसा प्रश्न, अपेक्षा से ये वनस्पतिकाय, अग्निकाय, अप्काय और अग्निकाय के हैं ऐसा समाधान, लोह, लोध्र, ताम्र, रांगा शीशा, पाषाण एवं काष्ठ इनके परमाणु किसके शरीर हैं ऐसा प्रश्न, अपेक्षा से इनके परमाणु पृथिवीकाय और अग्निकाय के शरीर हैं ऐसा समाधान, अस्थि-हड्डी, दग्धास्थि-जला हुआ हाड़, चर्म-चमड़ा, दग्धचर्म-जला हुआ चमड़ा शृंग-सींग, दग्धशृंग-जला हुआ सींग, खुर, दग्धखुर-जला हुआ खुर-नख, दग्धनख-जला हुआ नाखून, इनके परमाणु किनके शरीर हैं ऐसा प्रश्न, अपेक्षा से इनके परमाणु त्रसकाय के और अग्निकाय के शरीर हैं ऐसा समाधान

સ્પૃષ્ટ અસ્પૃષ્ટ વાયુના મરણ વિષે પ્રશ્ન. સ્પૃષ્ટવાયુનું જ મરણ થાય છે એવો ઉત્તર, વાયુ શરીરથી યુક્ત થઈને નીકળે છે કે શરીરરહિત નીકળે છે, એવો પ્રશ્ન. બન્ને પ્રકારથી યુક્ત થઈ ને નીકળે છે એવો ઉત્તર ઓદન, કુલ્માસ અને મદિરાના પરમાણુ કોનાં શરીર છે? એવો પ્રશ્ન. જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં તેઓ વનસ્પતિકાય, અગ્નિકાય અને અપ્કાયનાં શરીરો છે, એવા ઉત્તર. લોહ, તાંબુ, કલાઇ, શીશું, પાષાણ અને કાષ્ટના પરમાણુ, કોનાં શરીર છે? એવો પ્રશ્ન. જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં તેમના પરમાણુ પૃથ્વીકાય અને અગ્નિકાયનાં શરીર છે, એવો જવાબ. અસ્થિ, દગ્ધાસ્થિ, (બળેલાં હાડકાં), ચર્મ, દગ્ધચર્મ, શ્રૃંગ (શિંગડું), દગ્ધશ્રૃંગ. ખુર (પ્રાણીઓની ખરી) દગ્ધખુર નખ અને દગ્ધનખના પરમાણુ કોનાં શરીર છે? એવો પ્રશ્ન. જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા તેમના પરમાણુ ત્રસકાય અને

क्षारक-बुसगोमयानां शरीरविषयकप्रश्नोत्तररूपेण अपेक्षाकृतैकेन्द्रियजीव-काय-यावत्पञ्चेन्द्रिय जीवकायाग्निकायप्रतिपादनम् , ततो लवणसमुद्रस्य चक्रवाल विष्कम्भादिविषयकप्रश्नोत्तरम् , यावत्-लोकस्थितिर्विहारश्च ।

मूलम्-"रायगिहे नयरे जाव-एवं वयासी-अत्थिणं भंते ! ईसिं पुरेवाया, पत्थावाया, मंदावाया, महावाया वायंति ? हंता, अत्थि, अत्थिणं भंते ! पुरत्थिमेणं ईसिं पुरेवाया, पत्थावाया, मंदावाया, महावाया वायंति ? हंता, अत्थि, एवं पच्चत्थिमेणं दाहिणेणं उत्तरेणं, उत्तरपुरत्थिमेणं. दाहिण पुरत्थिमेणं, दाहिण पच्चत्थिमेणं उत्तरपच्चत्थिमेणं । जयाणं भंते! पुरत्थिमेणं ईसिं पुरेवाया, पत्थावाया, मंदावाया, महावाया वायंति, तयाणं पच्चत्थिमेण वि ईसिं पुरेवाया, जयाणं पच्चत्थिमेणं ईसिं पुरेवाया०, तयाणं पुरत्थिमेण वि० ? हंता, गोयमा ! जयाणं पुरत्थिमेणं० तयाणं पच्चत्थिमेण वि ईसिं पुरेवाया० । जयाणं पुरत्थिमेणं०. तयाणं पच्चत्थिमेण वि ईसिं पुरेवाया० जयाणं पच्चत्थिमेण वि ईसिं पुरेवाया० तयाणं पुरत्थिमेण वि ईसिं पुरेवाया० एवं दिसासु, विदिसासु! अत्थिणं भंते ! दीविच्चगा

अंगार, क्षारक-राख, बुस-भुसा, गोमय-गोबर ये किनके शरीर हैं ऐसा प्रश्न, इनके शरीर एकेन्द्रिय जीव के यावत् पञ्चेन्द्रिय जीव के और अग्निकाय के हैं ऐसा समाधान, लवणसमुद्र का चक्रवाल विष्कंभ आदि विषयक प्रश्न और उत्तर यावत् लोकस्थिति और विहार ।

અગ્નિકાયનાં શરીર છે, એવા ઉત્તર, અંગાર, ક્ષારક (રાખ), બુસ (ભૂસું) અને ગોમય (છાણુ), એ કોનાં શરીર છે? એવો પ્રશ્ન. તેમનાં શરીર એકે-ન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય પર્યન્તના જીવના અને અગ્નિકાયનાં છે, એવો ઉત્તર. લવણુ સમુદ્રના ચક્રવાલ વિષ્કંભ આદિ વિષે પ્રશ્નોત્તર, લોકસ્થિતિ પર્યન્ત-અને વિહાર

ईसिं पुरेवाया० ? हंता, अत्थि। अत्थिणं भंते! सामुद्दगा ईसिं पुरेवाया० ? हंता, अत्थि। जयाणं भंते! दीविच्चया ईसिं पुरेवाया० तयाणं सामुद्दया वि ईसिं पुरेवाया० जया णं सामुद्दया ईसिं पुरेवाया० तयाणं दीविच्चया वि ईसिं पुरेवाया ? णो इणट्ठे समट्ठे ! से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ जयाणं दीविच्चया ईसिं पुरेवाया० णोणं तया सामुद्दया ईसिं पुरेवाया० जयाणं सामुद्दया ईसिं पुरेवाया, णो णं तया दीविच्चया ईसिं पुरेवाया ? गोयमा ! तेसिणं वायाणं अन्नमन्न विवच्चासेणं लवणे समुद्दे वेलं नाइक्कमइ, से तेणट्ठेणं जाव वाया वायंति। अत्थिणं भंते! ईसिं पुरेवाया, पत्थावाया, मंदावाया, महावाया वायंति ? हंता, अत्थि। कयाणं भंते ! ईसिं पुरेवाया० जाव–वायंति ? गोयमा ! जयाणं वाउयाए अहारियं रीयइ, तयाणं ईसिं पुरेवाया० जाव–वायंति। अत्थिणं भंते ! ईसिं पुरेवाया० ? हंता, अत्थि। कयाणं भंते ! ईसिं पुरेवाया० ? गोयमा ! जयाणं वाउयाए उत्तरकिरियं रियइ, तयाणं ईसिं पुरेवाया० जाव–वायंति अत्थि णं भंते ! ईसिं पुरेवाया० ? हंता, अत्थि कयाणं भंते ! ईसिं पुरेवाया, पत्थावाया० ? गोयमा ! जयाणं वाउकुमारा, वाउकुमारीओ, अप्पणो वा, परस्स वा, तदुभयस्स वा, अट्ठाए वाउकायं उदीरेंति, तयाणं ईसिं पुरेवाया, जाव-वायंति, वाउकायाणं भंते ! वाउकायं चेव आणमंति वा, पाणमंति वा ? जहा खंदए, तहा चत्तारि आलावगा नेयव्वा, अणेगवाससयसहस्स खुत्तो पुट्ठे उद्दाइ, ससरीरी निक्खमइ ॥ सू० १ ॥

छाया—राजगृहे नगरे यावत्-एवम् अवादीत्-अस्ति भदन्त ! ईषत्पुरो वाताः, पथ्यावाताः मन्दावाताः, महावाता वान्ति ? हन्त, अस्ति, अस्ति खलु भदन्त ! पौरस्त्ये ईषत्पुरोवाताः, पथ्यावाता, मन्दावाताः, महावाता वान्ति ? हन्त, अस्ति, एवं-पश्चिमे, दक्षिणस्मिन्, उत्तरस्मिन्, उत्तरपौरस्त्ये दक्षिण-पौरस्त्ये दक्षिण-पश्चिमे, उत्तर-पश्चिमे। यदा खलु भदन्त! पौरस्त्ये ईषत्पुरोवाताः,

(रायगिहे नयरे) इत्यादि।

सूत्रार्थ—(रायगिहे नयरे जाव एवं वयासी) राजगृह नगर में यावत् गौतम ने इसप्रकार पूछा-(अत्थि णं भंते! ईसिं पुरेवाया, पत्था वाया, मंदावाया, महावया वायंति) हे भदन्त! ईषत्पुरोवात, पथ्यवात, मंदवात, और महावात, ये सब हवाएँ चलती हैं क्या? (हंता अत्थि) हे गौतम! हां ये सब हवाएँ चलती हैं। (अत्थि णं भंते! पुरत्थिमेणं ईसिंपुरेवाया, पत्थावाया, मंदावाया, महावायावायंति) हे भदन्त! पूर्वदिशा में ईषत्पुरोवात, पथ्यवात, मंदवात, एवं महावात ये सब हवाएँ हैं क्या? (हंता, अत्थि एवं पच्चत्थिमेणं दाहिणेणं उत्तरेणं, उत्तर पुरत्थिमेणं, दाहिणपुरत्थिमेणं, दाहिणपच्चत्थिमेणं, उत्तारपच्चत्थिमेणं) हां गौतम! हैं। इसी प्रकार से पश्चिमदिशा में, दक्षिणदिशा में, उत्तरदिशा में तथा ईशानकोण में, आग्नेयकोण में, नैऋत्यकोण में, और वायव्यकोण में इन चार विदिशाओं में ये सब हवाएँ हैं ऐसा जानना

(रायगिहे नयरे) ઇત્યાદિ.

સૂત્રાર્થ-(रायगिहे नयरे जाव एवं वयासी) રાજગૃહ નગરમાં ભગવાનનું સમવસરણ થયું. (યાવત્) ગૌતમ સ્વામીએ આ પ્રમાણે પૂછયું-(अत्थिणं भंते! ईसिं पुरेवाया पत्था वाया, मंदावाया वायंति?) હે ભદન્ત! શું ઇષત્પુરોવાત (સ્નિગ્ધવાયુ), પથ્યવાત, મંદવાત અને મહાવાત એ બધા પ્રકારનો વાયુ વાય છે ખરો? (हंता अत्थि) હા, ગૌતમ! એ બધા પ્રકારનો વાયુ વાય છે (अत्थिणं भंते! पुरत्थिमेणं ईसिंपुरेवाया, पत्थावाया, मंदा वाया, महावाया वायंति) હે ભદન્ત! પૂર્વદિશામાં ઇષત્પુરોવાત, પથ્યવાત, મંદવાત અને મહાવાત, એ બધા પ્રકારના વાયુ વાય છે ખરાં? (हंता अत्थि) હા ગૌતમ વાય છે (-एवं पच्चत्थिमेणं, दाहिणेणं, उत्तरेणं उत्तरपुरत्थिमेणं, दाहिणपुरत्थिमेणं, दाहिणपच्चत्थिमेणं, उत्तरपच्चत्थिमेणं) એજ પ્રમાણે પશ્ચિમ દિશામાં, દક્ષિણ દિશામાં ઉત્તર દિશામાં, ઇશાન કોણમાં અગ્નિકોણમાં, નૈઋત્યકોણમાં, અને વાયવ્ય કોણમાંએ બધા પ્રકારની હવા વાય છે, એમ સમજવું. (जयाणं भंते ईसिंपुरेवाया

पथ्यावाताः, मन्दाः वाताः, महावाताः वान्ति, तदा पश्चिमेऽपि ईषत्पुरोवाताः०
यदा खलु पश्चिमे ईषत्पुरोवाताः तदा पौरस्त्येऽपि ? हन्त, गौतम ! यदा पौरस्त्ये
तदा पश्चिमेऽपि ईषत्पुरोवाता० यदा पश्चिमेऽपि ईषत्पुरोवाता० तदा पौरस्त्येऽपि
ईषत्पुरोवाता० एवं दिशासु विदिशासु । अस्ति खलु भदन्त ! द्वैप्याः ईषत्पुरो-

---

चाहिये । (जया णं भंते ! पुरत्थिमे णं पत्थोवाया, मंदावाया, महावाया
वायंति, तया णं पच्चत्थिमेणं ईसिंपुरे वाया, जया णं पच्चत्थिमे णं
ईसिंपुरे वाया तया णं पुरत्थिमेण वि) हे भदन्त ! जब पूर्वदिशा में
ईषत्पुरोवात, पथ्यवात, मंदवात और महावात ये हवाएँ चलती हैं,
तब पश्चिम दिशा में भी ये ईषत्पुरोवात, आदि हवाएँ चलती हैं क्या?
और जब पश्चिमदिशा में ईषत्पुरोवात आदि हवाएँ चवती हैं तब
पूर्वदिशा मे भी ये वायुएँ चलती हैं क्या ? (हंता गोयमा ! जया णं
पुरत्थिमेणं, तया णं पच्चत्थिमेण वि, ईसिंपुरेवाया, जया णं पच्चत्थि-
मेण वि ईसिंपुरे वाया० तया णं पुरत्थिमेण वि ईसिंपुरे वाया एवं
दिसासु विदिसासु) हे गौतम ! जब पूर्वदिशा मे ईषत्पुरोवान आदि
हवाएँ चलती हैं तब पश्चिमदिशा में भी ये सब हवाएँ चलती हैं और
जब पश्चिमदिशा में ईषत्पुरोवात आदि हवाएँ चलती हैं तब पूर्वदिशा
में भी ये ईषत्पुरोवात आदि हवाएँ चलती हैं । इसी तरह से अवशिष्ट
दिशाओं में और विदिशाओं में भी इन हवाओं के चलने के विषय
में जानना चाहिये । (अत्थि णं भंते ! दीविच्चगा ईसिंपुरे वाया० ?)

पुरत्थिमेणं पत्थावाया, मंदावाया, महावाया वायंति, तयाणं पच्चत्थिमेणं ईसिपु
रेवाया, जयाणं पच्चत्थिमेणं ईसिंपुरेवाया तयाणं पुरत्थिमेणं वि) હે ભદન્ત !
જ્યારે પૂર્વદિશામાં ઇષત્પુરોવાત, પથ્યવાત, મંદવાત અને મહાવાત વાતા
હોય છે ત્યારે શું પશ્ચિમદિશામાં પણ ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાતા હોય
છે? અને જ્યારે પશ્ચિસ દિશામાં ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાતા
હોય છે? ત્યારે શું પૂર્વદિશામાં પણ એ જ વાયુઓ વાતા હોય છે?
(हंता, गोयमा ! जयाणं पुरत्थिमेणं तयाणं पच्चत्थिमेण वि, ईसिंपुरेवाया.
जयाणं पच्चत्थिमेण वि ईसिंपुरेवाया तयाणं पुरत्थिमेण वि ईसिंपुरेवाया एवं
दिसासु विदिसासु) હા, ગૌતમ ! જ્યારે પૂર્વદિશામાં ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુ
વાય છે, ત્યારે પશ્ચિમમાં પણ એજ બધા વાયુઓ વાય છે, અને જ્યારે પશ્ચિમ
દિશામાં ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુ વાતા હોય છે ત્યારે પૂર્વદિશામા પણ ઇષ-
ત્પુરોવાત અહિ વાયુઓવાતા હોય છે. બાકીની દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં
તે વાયુના વહનના વિષયમાં પણ એજ પ્રમાણે સમજવું.

वाताः ? हन्त, अस्ति । अस्ति खलु भदन्त ! सामुद्रिकाः ईषत्पुरोवाताः० ? हन्त, अस्ति । यदा खलु भदन्त ! द्वैप्याः ईषत्पुरो वाताः० तदा सामुद्रिकाः अपि ईषत्पुरोवाताः० ? यदा खलु सामुद्रिकाः ईषत्पुरोवाताः० तदा द्वैप्या अपि ईषत्पुरोवाताः० ?। नायमर्थः समर्थः । तत् केनार्थेन भदन्त ! एवम् उच्यते –यदा द्वैप्याः ईषत्पुरोवाताः० नो तदा सामुद्रिकाः ईषत्पुरोवाताः० यदा सामुद्रिकाः ईषत्पुरोवाताः० नो तदा द्वैप्याः ईषत्पुरोवाताः० ? गौतम ! तेषां वाता-

---

हे भदन्त ! ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ द्वीप में हैं ? (हंता, अत्थि) हां गौतम ! ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ द्वीप में भी हैं । (अत्थि णं भंते ! सामुद्दया ईसिंपुरे वाया०) हे भदन्त ! ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ समुद्र में हैं ? (हंता, अत्थि) हां, गौतम ! ईषत्पुरोवात आदि समुद्र में भी हैं । (जया णं भंते दीविच्चया ईसिपुरे वाया ०, तया णं सामुद्दया वि ईसिंपुरे वाया ०, जया णं सामुद्दया ईसिंपुरेवाया ०, तया णं दीविच्चया ईसिंपुरे वाया०) हे भदन्त ! जिस समय द्वीप संबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ चलती हैं उस समय समुद्र संबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ चलती हैं क्या ? और जिस समय समुद्र संबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ चलती हैं, उस समय द्वीप सम्बन्धी ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ चलते हैं क्या ? (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है । (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ, जया णं दीविच्चया ईसिंपुरे वाया० णो णं तया सामुद्दया ईसिंपुरे वाया०, जयाण सामुद्दया ईसिंपुरेवाया णो णं

(अत्थिणं भंते ! दीविच्चया ईसिंपुरेवाया.) हे भदन्त ! द्वीपमां ईषत्पुरोवात आदि वायु होय छे खरा ? (हंता, अत्थि) हा, गौतम ! ते वायुओ द्वीपमां पण होय छे. (अत्थिणं भंते ! सामुद्दगा ईसिंपुरेवाया ?) हे भदन्त ! समुद्रमां ईषत्पुरोवात आदि वायुओ होय छे ? खरां ? (हंता अत्थि) हा' गौतम ! समुद्रमां पण ते वायुओ होय छे. (जयाणं भंते ! दीविच्चया ईसिं पुरेवाया, तयाणं सामुद्दया वि ईसिं पुरेवाया. जयाणं सामुद्दया ईसिंपुरे वाया. तयाणं दीविच्चया वि ईसिंपुरे वाया. ?) हे भदन्त ! ज्यारे द्वीपना ईषत्पुरोवात आदि वायुओ वाता होय छे, त्यारे शुं समुद्रमां पण ईषत्पुरोवात आदि वायुओ वाता होय छे ? अने ज्यारे समुद्रमां ईषत्पुरोवात आदि वायु वाता होय छे, त्यारे द्वीपमां पण ईषत्पुरोवात आदि वायुओ वाता होय छे ? (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! एवुं बनतुं नथी (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ, जयाणं दीविच्चया ईसिंपुरेवाया, णो णं तया सामुद्दया ईसिंपुरेवाया, जयाणं सामुद्दया ईसिंपुरे वाया णो णं तया दीविच्चया ईसिंपुरे वाया ?)

नाम् अन्योन्य विव्यत्यासेन लवणे समुद्रे वेलां नातिक्रामति, तत् तेनार्थेन यावत्० वाताः वान्ति । अस्ति खलु भदन्त ! ईषत्पुरोवाताः, पथ्याद्वाताः, मन्दाः वाताः, महावाताः वान्ति ? हन्त, अस्ति । कदा खलु भदन्त ? ! ईषत्पुरोवाताः० यावत्

तया द्वीपिच्चया ईसिं पुरेवाया०) हे भदन्त । ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि जब द्वीपसंबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ चलते हैं तब समुद्रसंबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ नहीं चलती हैं और जब समुद्र संबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ चलती हैं तब द्वीप संबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ नहीं चलते हैं। (गोयमा ! तेसिं णं वायाणं अन्नमन्नविवच्चासेणं लवणे समुद्दे वेलं नाइक्कमइ, से तेणट्ठेणं जाव वाया वायंति) हे गौतम ! ये वायुएँ एक दूसरे की वायु के साथ नहीं चलते हैं-किन्तु जुदी २ होकर चलते हैं ! जब द्वीपसंबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ चलते हैं-तब समुद्रसंबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ नहीं चलते हैं, और जब समुद्रसंबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं तब द्वीप संबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ नहीं चलते है। इस तरह ये वायुएँ आपस में विपरीत रूप से चलते हैं-अतःये समुद्र की वेला का उल्लंघन नहीं करती हैं। इस कारण मैंने ऐसा कहा है कि यावत् पूर्व में कथित पद्धति के अनुसार ये वायुएँ चलते हैं। (अत्थि णं भंते ! ईसिंपुरे वाया पत्थावाया, मंदावाया, महावाया, वायंति ?) हे भदन्त ! ये ईषत्पुरोवात

હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે જ્યારે દ્વીપનાં ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુ વાતા હોય છે, ત્યારે સમુદ્રના ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુ વાતા નથી, અને જ્યારે સમુદ્રના ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુ વાતા હોય છે, ત્યારે દ્વીપના ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુ વાતા નથી ? (गोयमा ! तेसिणं वायाणं अन्नमन्नविवच्चासेणं लवणे समुद्दे वेलं नाइक्कमइ से तेणट्ठेणं-जाव वाया वायंति) હે ગૌતમ ! તે બન્નેના વાયુઓ (દ્વીપ અને સમુદ્રના વાયુઓ) સાથે વાતા નથી. પણ જુદા જુદા વાય છે. જ્યારે જંબૂદ્વીપના ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાય છે, ત્યારે સમુદ્રના ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાતા નથી અને જ્યારે સમુદ્રના ઇષત્પુરો વાત આદિ વાયુઓ વાતા હોય છે, ત્યારે દ્વીપના ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાતા નથી. આ રીતે વાયુઓ એક બીજાથી વિપરીત રીતે વાતા હોય છે-તેથી તેઓ લવણસમુદ્રની વેલાનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. તે કારણે હે ગૌતમ ! મેં એવું કહ્યું છે કે તે વાયુઓ પૂર્વકથિત પદ્ધતિથી વાય છે, (अत्थिणं भंते ! ईसिंपुरेवाया, पत्थावाया, मंदावाया, महावाया वायंति ?) હે ભદન્ત ! ઇષત્પુરોવાત, પથ્યવાત, મંદવાત અને મહાવાત વાયુ

वान्ति ? गौतम ! यदा खलु वायुकायो यथा रीतं रीयते, तदा खलु ईषत्पुरो वाताः० यावत्-वान्ति, अस्ति खलु भदन्त ! ईषत्पुरोवाताः ? हन्त, अस्ति । कदा खलु भदन्त ! ईषत्पुरोवाताः ? गौतम ! यदा खलु वायुकायः उत्तरक्रियं

पथ्यवात, मंदवात और महावात हैं क्या ? (हंता, अत्थि) हां, गौतम ! ये ईषत्पुरोवात आदि हैं (कया णं भंते ! ईसिंपुरे वाया० जाव वायंति) हे भदन्त ! ये ईषत्पुरोवात आदि कब चलते हैं ! (गोयमा ! जयाणं वाउयाए अहारियं रीयइ, तया णं ईसिपुरे वाया० जाव वायंति) हे गौतम ! जब वायुकाय निज स्वभाव के अनुसार गति करता है तब ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ चलते हैं । (अत्थि णं भंते ! ईसिपुरे वाया०) हे भदन्त ! ईषत्पुरोवात आदि वायुएं है क्या ? (हंता, अत्थि) हां गौतम ! ईषत्पुरोवात आदि वायुऍ हैं । (कयाणं भंते ! ईसिंपुरेवाया०) हे भदन्त ! ये ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ कब चलते हैं ? (गोयमा ! जयाणं वाउयाए उत्तर किरियं रियइ) हे गौतम ! जबवायुकाय उत्तर क्रिया पूर्वक वैक्रिय शरीर बनाकर गति करता है (तयाणं) तब (ईसि पुरे वाय जाव वायंति) ईसत्पुरोवात आदि वायुएँ चलते हैं । (अत्थि णं ईसि पुरे वाया०) हे भदन्त । ईषत्पुरोवात आदि वायुएं है क्या ? (हंता, अत्थि) हां, गौतम ! ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ हैं । (कया णं भंते ! ईसिपुरे वाया पत्थवाया०) हे भदन्त ! ईषत्पुरोवात, पथ्यवात आदि

ओनुं अस्तित्व छे के नहीं ? (हन्ता अत्थि) હા, ગૌતમ ! તે ઈષિત્પુરોવાત આદિ વાયુઓનું અસ્તિત્વ છે.(कयाणं भंते ! ईसिंपुरेवाया, जाव वायंति) હે ભદન્ત ! તે ઈષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ ક્યારે વાય છે ? (गोयमा ! जयाणं वाउयाए अहारियं रीयइ, तयाणं ईसिंपुरेवाया, जाव वायंति) હે ગૌતમ ! જ્યારે વાયુકાય તેના સ્વભાવ અનુસાર ગતિ કરે છે, ત્યારે ઈષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાય છે ? (अत्थिणं भंते ! ईसिंपुरेवाया.) હે ભદન્ત ! શું ઈષિત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ છે ? (हंता, अत्थि) હા, ગૌતમ ! છે. (कयाणं भंते ! ईसिंपुरेवाया, जाव वायंति) હે ભદન્ત ! ઈષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ ક્યારે વાય છે ? (गोयमा ! जयाणं वाउयाए उत्तरकिरियं रियइ) હે ગૌતમ ! જ્યારે વાયુકાય ઉત્તર ક્રિયા પૂર્વક વૈક્રિય શરીર બનાવીને ગતિ કરે છે, (तयाणं ईसिंपुरेवाया जाव वायंति) ત્યારે ઈષિત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાય છે. (अत्थिणं ईसिंपुरेवाया,) હે ભદન્ત! શું ઈષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ છે ખરાં ? (हंता अत्थि) હા ગૌતમ ! ઈષિત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ છે. (कयाणं भंते ! ईसिंपुरेवाया पत्थावाया जाव वायंति) હે ભદન્ત ! ઈષત્પુરોવાન, પથ્યવાત આદિ વાયુઓ ક્યારે વાય છે ?

रीयते, तदा ईषत्पुरोवाताः यावत्–वान्ति। अस्ति खलु भदन्त ! ईषत्पुरोवाताः०? हन्त, अस्ति। कदा खलु भदन्त ! ईषत्पुरोवाताः, पश्चाद्वाताः० ? गौतम ! यदा खलु वायुकुमाराः, वायुकुमार्यः, आत्मनो वा, परस्य वा, तदुभयस्य वा अर्थाय वायुकायम् उदीरयंति, तदा खलु ईषत्पुरोवाताः, यावत्–वान्ति, वायुकायः खलु भदन्त ! वायुकायं चैव आनिति वा, प्राणिति वा० ? यथा स्कन्दके तथा चत्वार आलापकाः ज्ञातव्याः अनेकशतसहस्रकृत्वः, स्पृष्ट उद्द्रवति सशरीरी निष्क्रामति ॥ सू० १ ॥

वायुएँ चलते हैं? (गोयमा ! जया णं वाउकुमारा, वाउकुमारीओ अप्पणो वा, परस्स वा तदुभयस्स वा अट्ठाए वाउकायं उदीरेंति, तया णं ईसिंपुरे वाया जाव वायंति) हे गौतम ! जब वायुकुमार, वायुकुमरियाँ, अपने निमित्त अथवा पर के निमित्त या अपने पर के दोनों निमित्त वायुकाय को उदीरित करते हैं, तब ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ चलते हैं। (वाउकायाणं भंते ! वाउकायं चेव आणमंति वा पाणमंति वा) हे भदन्त ! वायुकाय वायुकाय को ही श्वास में लेता है और निःश्वास में छोड़ता है क्या ? (जहा खंदए–तहा चत्तारि आलावगा नेयव्वा, अणेगसयसहस्स खुत्तो पुट्ठे उद्दाइ ससरीरी निक्खमइ) हे गौतम ! जैसे स्कन्दक उद्देशक में चार आलापक कहे हैं–उसी प्रकार से चार आलापक यहां पर भी जानना चाहिये–अनेक लाख बार मरण करके वायुकाय वायुकाय में ही उत्पन्न होता है। वायुकाय जीव स्वजाति अथवा परजाति के जीवों के साथ टकर लगने से मरण पाता है। द्वितीय गति में मरण करके जब

(गोयमा ! जयाणं वाउकुमारा, वाउकुमारीओ अप्पणो वा, परस्स वा, तदुभयस्स वा अट्ठाए वाउकायं उदीरेंति तयाणं ईसिंपुरेवाया जाव वायंति) હે ગૌતમ! જ્યારે વાયુકુમારો અને વાયુકુમારીઓ પોતાને માટે, અન્યને માટે અથવા ઉભય (પોતે અને પર બન્ને) ને માટે વાયુકાયને ઉદીરિત કરે છે, ત્યારે ઈષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાય છે. (वाउकायाणं भंते! वाउकायं चेव आणमंति वा पाणमंतिवा !) હે ભદન્ત ! શું વાયુકાય વાયુકાયને જ શ્વાસમાં લે છે અને ઉચ્છવાસમાં બહાર કાઢે છે? (जहा खंदए–तहा चत्तारि आलावगा नेवव्वा, अणेगसयसहस्स खुत्तो पुट्ठे उद्दाइ ससरीरी निक्खमइ) હે ગૌતમ ! સ્કન્દક ઉદ્દેશકમાં જે ચાર આલાપકો કહ્યા છે. એવાં જ ચાર આલાપક અહીં પણ કહેવા જોઈએ. અનેક લાખ વાર મરી મરીને વાયુકાય વાયુકાયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વજાતિ કે પરજાતિ જીવો સાથે ટક્કર લાગવાથી અથડાવાથી વાયુકાય

टीका—प्रथमोद्देशके दिक्षु दिवसरात्रिविभागः प्रतिपादितः, द्वितीयोद्देशके तु तास्वेव दिक्षु वातविशेषान् प्रतिपादयितुमाह-'रायगिहे'-इत्यादि। 'रायगिहे नयरे' राजगृहे नगरे 'जाव-एवं वयासी'-यावत्-एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण गौतमः अवादीत्-यावत्करणात् 'स्वामी समवसृतः, धर्मोपदेशं श्रोतुं पर्षत् निर्गच्छति, ततो धर्मोपदेशं श्रुत्वा प्रतिगता पर्षत्, ततो यावत्पर्युपासीनः' इति संग्राह्यम्। तदेव दर्शयति-'अत्थि णं भंते!' इत्यादि। हे भदन्त! अस्ति=संभवति खलु एतत्, यदुत 'ईसिंपुरे वाया' ईषत्पुरोवाताः किञ्चित् स्निग्धाः वाताः, 'पत्थावाया' पथ्याः वाताः, वनस्पतिप्रभृतीनां हितकारकाः वाताः

वायुकायिक जीव जाता है तो वह उस समय शरीरसहित भी वहां जाता है और शरीर रहित होकर भी वहां जाता है॥

टीकार्थ- प्रथम उद्देशक में, दिशाओं में दिवस और रात्रि का विभाग प्रतिपादित किया गया है। अब इस द्वितीय उद्देशक में उन्हीं दिशाओं में शास्त्रकार वायुविशेषों को प्रतिपादन करने के लिये (रायगिहे) इत्यादि सूत्र का कथन कर रहे हैं (रायगिहे नयरे) राजगृह नगर में (जाव) यावत् (एवं वयासी) इस प्रकारसे गौतम ने प्रभु से पूछा (यावत्) इस पद द्वारा यहां पर (स्वामी समवसृतः, धर्मोपदेशं श्रोतुं पर्षद् निर्गच्छति, ततो धर्मोपदेशं श्रुत्वा प्रतिगता पर्षत, ततो यावत्पर्युपासीनः) इस पाठ का संबंध लगाया गया है। गौतम ने जो प्रभु से पूछा उसी विषय को अब शास्त्रकार प्रकट करते हैं (अत्थिणं भंते! हे भदन्त! यह बात संभवित होती है कि (ईसिंपुरे वाया) ईषत्पुरोवात कुछ २ स्निग्ध (चिक्कण) वायु, (पत्थावाया) वनस्पति आदिकोंके लिये

જીવો મરણ પામે છે. જ્યારે વાયુકાયિક જીવ મરીને બીજી ગતિમાં જાય છે, ત્યારે શરીરસહિત પણ ત્યાં જાય છે અને શરીર રહિત પણ જાય છે.

ટીકાર્થ–પહેલા ઉદ્દેશકમાં. ચારે દિશાઓમાં દિવસ અને રાત્રિના વિભાગનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. હવે એજ દિશાઓમાં વાતા વાયુવિશેષોનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે સૂત્રકાર "रायगिहे" ઈત્યાદિ સૂત્રો કહે છે.

"रायगिहेनयरे" રાજગૃહ નગરમાં મહાવીરસ્વામીનું આગમન થયું, પરિષદ ધર્મોપદેશ સાંભળવાને નીકળી, ધર્મોપદેશ સાંભળીને પરિષદ પાછી ફરી (जाव एवं वयासी) ત્યારબાદ મહાવીરપ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને ગૌતમસ્વામીએ આ પ્રમાણે પૂછયું-"जाव" પદથી ગ્રહણ કરાયેલા સૂત્રનો સારાંશ પણ ઉપર આપ્યો છે) "अत्थिणं भंते" હે ભદન્ત! શું એ વાત સંભવિત છે કે "ईसिंपुरेवाया) ઈષત્પુરોવાત (સહેજ સહેજ સ્નિગ્ધવાયુ), (पत्थावाया) પથ્યવાત-વનસ્પતિ

'मंदावाया' मन्दा वाताः शनैः शनैः स्पन्दमानाः प्रवहणशीलाः वाताः, 'महावाया' महावाताः उद्दंण्डप्रचण्डपवनाः 'वायंति?' वान्ति किम्? भगवान् तत्स्वीकुर्वन् आह-'हंता अत्थि' हन्त, सत्यम्, अस्ति सम्भवत्येतत् त्वत्प्रश्न विषयीभूता उपर्युक्ताः वाताः संभवन्ति इत्यर्थः। पुनर्गौतमः पृच्छति-'अत्थिणं भंते!' इत्यादि। हे भदन्त! अस्ति=सम्भवति खलु एतत्-यदुत 'पुरत्थिमेणं' पौरस्त्ये सुमेरोः पूर्वदिग्भागे खलु 'ईसिं पुरेवाया' ईषत्पुरोवाताः किञ्चित्स्निग्धपवनाः 'पत्था वाया' पथ्याः वनस्पत्यादिहितप्रदाः वाताः 'मंदा वाया' मन्दाः शनैः स्पन्दमानाः वाताः 'महावाया' महावाताः प्रचण्डोद्धताः पवनाः 'वायंति'? वान्ति किम्? भगवानाह-'हंता' इत्यादि। 'हंता, अत्थि' हे गौतम! हन्त, सत्यम् त्वयोक्तं सर्वम् अस्ति सम्भवति, एवम्=उक्तरीत्या 'पच्च-

---

हितकारक वायु, (मंदावाया) धीरे २ चलने वाला वायु, (महावाया) बडे भारीवेग से चलनेवाला वायु, ये चार प्रकार के वायु (वायंति) वहते हैं चलते हैं क्या? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (हंता अत्थि) हां गौतम! ये सब वायु चलते हैं। अब गौतम पुनः प्रभु से पूछते हैं कि (अत्थि णं भंते!) हे भदन्त! यह संभवित है कि (पुरत्थिमे णं) सुमेरू के पूर्वदिग्भाग में (ईसिंपुरे वाया) कुछ स्निग्ध (चिक्कण) वायु, (पत्था वाया) वनस्पति आदि की हितकारक पथ्यवायु, (मंदा वाया) धीरे २ चलने वाला वायु, (महावाया) प्रचण्डवेग से वहनेवाला वायु (वायंति) वहते चलते हैं क्या? इसके समाधान निमित्त प्रभु गौतम से कहते हैं कि (हंता अत्थि) हां, गौतम! तुम्हारा कहना सब सत्य है। इसी तरह से सुमेरु के पश्चिमदिग्भाग में भी ये पूर्वोक्त सब वायु चलते हैं। अर्थात् सुमेरु के पूर्वदिग्भाग में जिस प्रकार से ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं

આદિને માટે હિતકારક વાયુ, "मंदावाया" મંદવાયુ (ધીરે ધીરે વાતો વાયુ "महावाया" અને મહાવાત (ઘણા વેગથી વતો વાયુ), એ ચાર પ્રકારના વાયુ "वायंति" વાય છે? મહાવીર પ્રભુ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા કહે છે "हंता, गोयमा!" હા, ગૌતમ! એ ચારે પ્રકારના વાયુ વાય છે.

પ્રશ્ન-(अत्थिणं भंते!) હે ભદન્ત! શું એ વાત સંભવિત છે કે (पुरत्थिमेणं) સુમેરુ પર્વતના પૂર્વ દિગ્ભાગમાં (ईसिंपुरेवाया, पत्थावाया, महावाया वायंति!) ઇષત્પુરોવાત (સ્નિગ્ધવાયુ) પથ્યવાત, મંદવાત અને મહાવાત વાય છે?

ઉત્તર-(हंता, अत्थि) હા ગૌતમ! સુમેરુના પૂર્વ ભાગતાં એ ચારે પ્રકારના વાયુ વાય છે. જેવી રીતે સુમેરુના પૂર્વદિગ્ભાગમાં ઇષત્પુરોવાત આદિ

त्थिमेणं ' पश्चिमे खलु सुमेरोः पश्चिमदिग्भागेऽपि उपर्युक्तवाताः वान्ति इत्यर्थः तथा 'दाहिणेणं' दक्षिणस्मिन् खलु दक्षिणदिग्भागेऽपि उक्तवाताः वान्ति, एवम् 'उत्तरेणं' उत्तरस्मिन् खलु उत्तरदिग्भागेऽपि तथा 'उत्तरपुरत्थिमेणं' उत्तर-पौरस्त्ये उत्तरपूर्वदिगन्तराले ईशानकोणेऽपि. एवम् 'दाहिणपुरत्थिमेणं' दक्षिण-पौरस्त्ये आग्नेयकोणेऽपि, तथैव 'दाहिणपच्चत्थिमेण' दक्षिणपश्चिमे नैर्ऋत्यकोणेऽपि एवम् 'उत्तर-पच्चत्थिमेणं' उत्तर-पश्चिमे वायव्यकोणेऽपि उपर्युक्तवाताः वान्ति इति समाधानाशयः। तथा चेतत्सूत्रे चतुर्दिगपेक्षया चतुष्कोणरूपविदिगपेक्षया च वातानां प्रवहणं प्रतिपादितम्, पुनर्गौतमः पृच्छति 'जयाणं भंते!' इत्यादि। हे भदन्त! यदा खलु 'पुरत्थिमेण' पौरस्त्ये

उसी प्रकार से सुमेरु के पश्चिमदिग्भाग में भी ये सब वायु चलते हैं तथा इसी प्रकार से (दाहिणेणं) दक्षिणदिग्भाग में भी, ये सब वायु चलते हैं। (उत्तरेणं) सुमेरु के उत्तरदिग्भाग में भी (उत्तरपुरत्थिमेणं) उत्तर और पूर्वदिशा के अन्तराल में वर्तमान ईशानकोण में भी, (दाहिणपुरत्थिमेणं) दक्षिणदिशा और पूर्वदिशा के अन्तराल में वर्तमान आग्नेयकोण में भी (दाहिणपच्चत्थिमेणं) दक्षिणदिशा और पश्चिमदिशा के अन्तराल में वर्तमान नैऋत्यकोण में भी (उत्तरपच्चत्थिमेणं) और उत्तर दिशा एवं पश्चिमदिशा के अन्तराल में वर्तमान वायव्य कोण में भी ये पूर्वोक्त सब ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं। इस प्रकार सूत्रकार ने इस सूत्र में चार दिशाओं की अपेक्षा से और चार विदिशाओंकी अपेक्षासे वायुओंका प्रवहण चलना प्रतिपादित किया है।

अब गौतम प्रभु से पूछते हैं कि (जया णं भंते!) हे भदन्त! जिस समय (पुरत्थिमेणं) पूर्वदिशा में (ईसिंपुरे वाया) ईषत्पुरोवात,

---

ચારે પ્રકારના વાયુઓ વાય છે, એવી રીતે સુમેરુના પશ્ચિમ દિગ્ભાગમાં પણ એ ચારે પ્રકારના વાયુઓ વાય છે (दाहिणेणं, उत्तरेणं उत्तरपुरत्थिमेणं, दाहिण पुरत्थिमेणं, दाहिणपच्चत्थिमेणं उत्तरपच्चत्थिमेणं वि ईसिंपुरेवाया, वायंति) એજ પ્રમાણે સુમેરુના દક્ષિણ દિગ્ભાગમાં, ઉત્તરદિગ્ભાગમાં, ઇશાનકોણમાં, અગ્નિકોણમાં, નૈઋત્ય કોણમાં અને વાયવ્ય કોણમાં પણ ઇષત્પુરોવાત આદિ ચારે વાયુઓ વાય છે, આ રીતે ચારે દિશાઓમાં (ઈશાન આદિ ખૂણાઓમાં) ઇષત્પુરોવાત, પથ્યવાત, મંદવાત અને મહાવાત વાય છે, એવું સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા પ્રતિપાદન કર્યું છે.

પ્રશ્ન-(जयाणं भंते!) હે ભદન્ત! જે સમયે " पुरत्थिमेणं " પૂર્વદિશામાં

'ईसिं पुरेवाया' ईषत्पुरोवाताः 'पत्थावाया' पथ्याः वाताः, 'मंदा वाया' मन्दा वाताः 'महावाया' महा वाताः 'वायंति' वान्ति, 'तया णं' तदा खलु 'पच्चत्थिमेण वि' पश्चिमेऽपि 'ईसिंपुरे वाया' ईषत्पुरोवाताः, पथ्या वाताः, मन्दा वाताः, महावाताः वान्ति ? 'जयाणं' यदा च 'पच्चत्थिमेणं' पश्चिमे खलु 'ईसिंपुरे वाया' ईषत्पुरोवातादयो वान्ति, 'तयाणं' तदा खलु किम् 'पुरत्थिमेण वि' पौरस्त्येऽपि ईषत्पुरोवातादयो वान्ति ? भगवान् तदङ्गीकुर्व-

---

(पत्थावाया) पथ्यवात (मंदावाया) मंद वात, और (महावाया) महावात ये वायु (वायंति) चलते हैं (तया णं) उस समय (पच्चत्थिमेणं वि) पश्चिमदिशा में भी (ईसिंपुरे वाया) ईषत्पुरोवात, पथ्यवात, मंदवात और महावात ये वायु चलते हैं। और (जया णं) जब (पच्चत्थिमेणं) पश्चिममें ये (ईसिंपुरे वाया) ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं, तब क्या (पुरत्थिमेणं वि) पूर्वदिशा में भी ये ईषत्पुरोवान आदि वायु चलते हैं क्या ? इस प्रश्न का स्वीकृति रूप में उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (हंता गोयमा) हे गौतम ! तुम्हारा कहना सत्य है (जया णं) जब (पुरत्थिमेणं) पूर्वदिशा में ये ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं (तया णं) तब (पच्चत्थिमेणं वि) पश्चिम दिशा में भी ये ही वायु चलते हैं। और (जया णं) जब (पच्चत्थिमेणं वि ईसिंपुरे वाया०) पश्चिम में भी ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं (तया

"ईसिंपुरेवाया" ઈષત્પુરોવાત "पत्थावाया" પથ્યવાત. "मदावाया," મન્દ-વાત, અને "महावाया" મહાવાત "वायंति" વાય છે, "तयाणं" તે સમયે "पच्चत्थिमेण वि" પશ્ચિમદિશામાં પણ "ईसिंपुरेवाया" ઇત્યાદિ) શું ઈષ-ત્પુરોવાત, પથ્યવાત, મન્દવાત અને મહાવાત વાયુઓ વાતા હોય છે ? અને "जयाणं" જે સમયે "पच्चत्थिमेणं" પશ્ચિમદિશામાં "ईसिंपुरेवाया" ઈષ-ત્પુરોવાત આદિ વાયુ વાતા હોય છે, "तया णं" ત્યારે "पुरत्थिमेण वि" પૂર્વદિશામાં પણ ઇષત્પુરોવાત આદિ ચારે પ્રકારના વાયુઓ જ શું વાતા હોય છે?

આપ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-"हंता, गोयमा!" હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે."जयाणं पुरत्थिमेणं" ઈત્યાદિ) જ્યારે પૂર્વ દિશામાં ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુ વાતા હોય છે, "तयाणं पच्चत्थिमेणं वि" પશ્ચિમ દિશામાં પણ ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ જ વાતા હોય છે. અને "जयाणं पच्चत्थिमेणं वि ईसिंपुरेवाया" જ્યારે પશ્ચિમ દિશામાં ઇષત્પુ-રોવાત આદિ વાયુઓ વાતા હોય છે, "तयाणं पुरत्थिमेणं वि इसिंपुरेवाया"

माह-' हंता, गोयमा ! ' इत्यादि । हे गौतम ! हन्त, त्वदुक्तं सत्यं, तदेवाह-' जयाणं ' इत्यादि । यदा खलु ' पुरत्थिमेणं ' पौरस्त्ये ईषत्पुरोवातादयो वान्ति, ' तयाणं ' तदा खलु ' पच्चत्थिमेण वि ' पश्चिमेऽपि ' ईसिंपुरो वाया० ' ईषत्पुरोवातादयो वान्ति, अथ च ' जयाणं ' यदा खलु ' पच्चत्थिमेण वि ' पश्चिमेऽपि ' ईसिंपुरो वाया० ' ईषत्पुरोवातादयो वान्ति ' तयाणं ' तदा खलु ' पुरत्थिमेण वि ' पौरस्त्येऽपि ' ईसिं पुरोवाया ' ईषत्पुरोवातादयो वान्ति, ' एवं ' तथैव ' दिसासु ' उत्तरदक्षिणादि दिशासु ' विदिसासु ' ईशानादिविदिशासु ईषत्पुरोवातादयः उपर्युक्तरीत्यैव वान्तीति विज्ञेयम् । अथ प्रकारान्तरेण वातस्वरूपाणि ज्ञातुं गौतमः पृच्छति-' अत्थिणं भंते ! ' हे भदन्त ! अस्ति, संभवति खलु यदुत ' दीविच्चगा ' द्वैप्याः, द्वीपे भवाः द्वैप्याः द्वीपसम्बन्धिनः इत्यर्थः ' ईसिं पुरेवाया ? ' ईषत्पुरो वातादयो वान्तीति ? भगवान् तदङ्गीकुर्वन्नाह-' हंता ' इत्यादि । ' हंता ' हन्त, सत्यम् , अर्थात् द्वीपसम्बन्धिनोऽपि ईषत्पुरोवातादयो

णं) तब (पुरत्थिमेण वि ईसिंपुरेवाया) पूर्वदिशा में भी ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं । (एवं) इसी प्रकार से (दिसासु) उत्तर दक्षिण आदि दिशाओं में और (विदिसासु) ईशान आदि विदिशाओं में उपर्युक्त रीति के अनुसार ही ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं ऐसा जानना चाहिये । अब गौतम प्रकारान्तर से वातस्वरूप जानने के लिये प्रभु से पूछते हैं (अत्थि णं भंते) हे भदन्त ! यह बात संभवित होती कि (दीविच्चगा) द्वैप्य द्वीपसंबंधी (ईसिंपुरे वाया) ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं ? इस बात का स्वीकारात्मक उत्तर देते हुए प्रभु

त्यारे पूर्व दिशामां पण ईषत्पुरोवात आदि वायुओ ज वाता होयछे. " एवं दिसासु विदिसासु " એજ પ્રમાણે ઉત્તર દક્ષિણ આદિ દિશાઓમાં અને ઈશાન આદિ વિદિશાઓમાં પણ ઇષત્પુરોવાત આદિ ચારે પ્રકારના વાયુઓ વાય છે એમ સમજવું હવે વાયુનાસ્વરૂપને જાણવાને માટે ગૌતમ સ્વામી બીજી રીતે પ્રશ્નો પૂછે છે.

પ્રશ્ન-"अत्थिणं भंते" હે ભદન્ત ! શું એ વાત સંભવિત છે કે " दीविच्चगा " દ્વૈપ્ય (દ્વીપ સંબંધી) (ईसिंपूरेवाया) ઇષત્પુરોવાત આદિ ચારે પ્રકારના વાયુઓ વાતા હોય છે ? મહાવીર પ્રભુ આ રીતે તેનો સ્વીકારાત્મક ઉત્તર આપે છે- " हंता, गोयमा " હા, ગૌતમ ! દ્વીપ સંબંધી ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાતા હોય છે.

वान्तीत्यर्थः ।

पुनर्गौतमः पृच्छति–' अत्थिणं भंते ! ' हे भदन्त ! अस्ति सम्भवति खलु यदुत ' सामुद्दगा ' सामुद्रिकाः समुद्रसम्बन्धिनः ' ईसिंपुरे वाया० ' ईषत्पुरोवातादयो वान्तीति ? भगवानाह–' हंता अत्थि ' हन्त, सत्यम्, अस्ति सम्भवत्येतत् । समुद्रसम्बन्धिनोऽपि ईषत्पुरोवातादयो वान्त्येवेति भगवदाशयः।

गौतमः पुनः प्रकारान्तरेण पृच्छति–' जयाणं भंते ! ' इत्यादि । हे भदन्त ! यदा खलु ' दीविच्चया ' द्वैप्या ' ईसिं पुरेवाया० ' ईषत्पुरोवातादयो वान्ति ' तयाणं ' तदा खलु ' सामुद्दया वि ' सामुद्रिका अपि ' ईसिंपुरे वाया० ' ईषत्पुरोवातादयो वान्ति ? एवं ' जया णं ' यदा खलु ' सामुद्दया ' सामुद्रिकाः ' ईसिंपुरे वाया० ' ईषत्पुरोवातादयो वान्ति, ' तयाणं ' तदा खलु ' दीविच्चया वि' द्वैप्याः अपि 'ईसिंपुरेवाया०' ईषत्पुरो वातादयो वान्ति किम् ? इति प्रश्नाशयः

गौतम से कहते हैं कि (हंता) हां, गौतम ! द्वीपसंबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ चलती हैं ।

अब गौतम पुनः प्रभु से पूछते हैं (अत्थि णं भंते ! सामुद्दगा ईसिंपुरे वाया०) हे भदन्त ! समुद्रसंबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं, यह बात संभवित होती है क्या ? प्रभु इसके उत्तरमें कहते हैं (हंता अत्थि) हां यह बात संभवित होती है कि समुद्र संबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते ही हैं । अब गौतम इसी विषयको प्रकारान्तरसे प्रभुसे पूछते हैं कि (जया णं भंते !) जिस समय (दीविच्चया ईसिंपुरे वाया०) द्वीपसंबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं (तया णं) तब क्या (सामुद्दया वि) समुद्रसंबंधी भी (ईसिंपुरे वाया०) ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं ? और (जया णं) जब (सामुद्दया ईसिंपुरेवाया०) समुद्रसंबंधी

પ્રશ્ન-(अत्थिण भंते) હે ભદન્ત ! શું એ વાત સંભવિત છે કે " समुद्दगा ईसिंपुरेवाया " સમુદ્ર સંબંધી ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાય છે ?

ઉત્તર-" हंता, अत्थि " હા ગૌતમ ! એ વાત સંભવિત છે કે સમુદ્ર સંબંધી ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાતા હોય છે.

પ્રશ્ન-" जयाण भंते ! " હે ભદન્ત ! જે સમયે " दीविच्चयो ईसिं पुरे वाया. " દ્વીપ સંબંધી ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાતા હોય છે, (तयाण) તે સમયે " सामुद्दया वि ईसिपरेवाया. " શું સમુદ્ર સંબંધી ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાતા હોય છે ખરાં ? અને " जयाण " જ્યારે " सामुद्दयाईसिं पुरेवाया " સમુદ્ર સંબંધી ઇષ પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાતા હોય છે, (तयाण) ત્યારે "दीविच्चया वि ईसिं पुरेवाया, " દ્વીપસંબંધી પણ ઇષ-પુરોવાત આદિ વાયુઓ શું વાતા હોય છે ખરાં ?

भगवान् आह–' णो इणट्ठे समट्ठे ' नायमर्थः समर्थः, नैतत्सम्भवति । गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति–' से केणट्ठेणं भंते ! ' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन ' एवं वुच्चइ ' एवम्–' नैतत्संभवति ' इति उच्यते ? भगवत उक्तनिषेधस्वरूपमेव स्फुटतया अनुवदति–' जयाणं दीविच्चया ' इत्यादि । यदा खलु द्वैप्याः ' ईसिंपुरे वाया० ' ईषत्पुरोवातादयो वान्ति ' णोणं तया ' नो खलु तदा 'सामुद्दया' सामुद्रिकाः ' ईसिंपुरे वाया ' ईषत्पुरोवातादयो वान्ति, एवं ' जयाणं ' यदा खलु ' सामुद्दया ' सामुद्रिकाः ' ईसिंपुरे वाया० ' ईषत्पुरोवातादयो वान्ति, ' णो णं तया ' नो खलु तदा ' दीविच्चया ' द्वैप्याः ' ईसिंपुरे वाया० ' ईषत्पुरो वातादयो वातुमर्हन्ति, ? इति गौतमस्य प्रश्नः । भगवान् तत्र हेतुं प्रतिपादयति–' गोयमा ! तेसिणं ' इत्यादि । हे गौतम ! तेषां खलु पूर्वोक्तानाम् ' वायाणं ' वातानाम् ' अन्नमन्नवि वच्चासेणं ' अन्योन्यव्यत्यासेन परस्परविपर्ययरूपवि-

---

ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं (तया णं) तब क्या (दीविच्चया वि ईसिंपुरे वाया०) द्वीपसंबंधी भी ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं क्या ?

इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतमसे कहते हैं (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है अर्थात् ऐसी बात संभवित नहीं होतीहै।

इस विषय में कारण जानने की इच्छा से गौतम प्रभु से पूछते हैं कि (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ) हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं कि जब द्वीपसंबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं, तब समुद्रसंबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायु नहीं चलते हैं, और जब समुद्र संबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायु चलते हैं, तब द्वीपसंबंधी ईषत्पुरोवात आदि वायु नहीं चलते हैं। गौतमस्वामीके इसप्रश्नके समाधान निमित्त कारण प्रकट करते हुए प्रभु उनसे कहते हैं कि–(गोयमा ! तेसिंणं वायाणं अन्नमन्नविवच्चासेणं लवणे समुद्दे वेलं नाइक्कमइ–से तेणट्ठेणं जाव वाया वायंति)

ઉત્તર–" णो इणट्ठे समट्ठ " હે ગૌતમ ! આ અર્થ સમર્થ નથી એટલે કે એવી વાત સંભવી શકતા નથી. હવે તેનું કારણ જાણવાને માટે ગૌતમસ્વામી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે–" से केणट्ठेणं भंते एवं वुच्चइ" ઈત્યાદિ હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે જ્યાર જંબૂદ્વીપના ઈષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાતા હોય છે, ત્યારે સમુદ્રના ઈષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાતા નથી. અને જ્યારે સમુદ્રના ઈષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાતા હોય છે ત્યારે જ બૂદ્વીપના ઈષત્પુરોવાત આદિવાયુઓ વાતા નથી? ગૌતમસ્વામીના તે પ્રશ્નનું મહાવીરપ્રભુ આ પ્રમાણે સમાધાન કરે છે–"गोयमा !" હે ગૌતમ ! "तेसिं णं वायाणं अन्नमन्नविवच्चासेणं लवणे समुद्दे वेलं नाइक्कमइ–से तेणट्ठेणं जाव वाया वायंति " તે વાયુઓનો પરસ્પર

रोधेन प्रवहणस्वभावतया ते उभयेऽपि उपर्युक्ताः वाताः युगपत् नैव वान्ति, अपि तु पृथक् पृथक्तयैव वान्ति। यदा द्वीपसम्बन्धिनो वाता वान्ति तदा समुद्र-सम्बन्धिनो वाता न वान्ति, यदा च सामुद्रिकाः वान्ति तदा द्वैप्याः न वान्ति. इत्याशयः। तत्र कारणन्तु उष्णर्तौ ये शीतपवना वान्ति ते समुद्रप्रदेशादागच्छन्ति; तस्मिन् समये यदा शीतपवना वान्ति तदा द्वीपसम्बन्धिन उष्णपवनाः न वान्ति अथ च शीतर्तौ.ये उष्ण पवना वान्ति ते द्वीपप्रदेशादागच्छन्ति, एतावता तस्मिन् समये यदा द्वैप्याः उष्णपवना वान्ति तदा सामुद्रिकाः शीतपवना न वान्ति, सामु-द्रिकपवनानां शीतत्वाद् द्वैप्यानाञ्च पवनानामुष्णत्वात्, तथा च द्वैप्यसामुद्रिक-

हे गौतम। इन पूर्वोक्त वायुओ का परस्परविपर्ययरूपविरोध कोलेकर चलने का स्वभाव होने के कारण ये दोनों भी वायु-द्वीप संबधी वायु और समुद्र संबंधी वायु एक साथ नहीं चलते हैं-किन्तु पृथक् पृथक् रूप से चलते हैं। जिस समय द्वीप संबंधी वायु चलते हैं, उस समय समुद्र संबंधी वायु नहीं चलते हैं, और जिस समय समुद्रसंबंधी वायुएँ चलते हैं, उस समय द्वीप संबधी वायुएँ नहीं चलते हैं। इस में कारण यह है कि उष्णऋतु में जो ठंडी हवा चलती हैं वे समुद्रप्रदेश से आती हैं अतःउस समय में जब ठंडी हवा चलती हैं, द्वीपसंबंधी उष्ण हवा नहीं चलती है। अथ च-शीतऋतु में जो उष्ण हवा चलती हैं, वे द्वीप प्रदेश से आती हैं-एतावता उस समय में जब कि द्वीपसंबंधी गरम हवा चलती है, सामुद्रिक शीत हवा नहीं चलती हैं। समुद्र संबंधी जो हवा होती हैं। वे ठंडी होती हैं, और द्वीप संबंधी जो हवा होती हैं, वे उष्ण होती हैं, इस तरह द्वीप संबंधी हवा में और समुद्रसंबंधी

વિપર્યયરૂપે વિપરીત રીતે ચાલવાનો સ્વભાવ હોવાને કારણે, બન્ને વાયુ (દ્વીપના વાયુઓ અને સમુદ્રના વાયુઓ) એક સાથે વાતા નથી, પણ જુદા જુદા વાય છે. જે સમયે દ્વીપના વાયુઓ વાતા હોય છે. તે સમયે સમુદ્રના વાયુઓ વાતા નથી, અને જ્યારે સમુદ્રના વાયુઓ વાતા હોયછે, ત્યારે દ્વીપના વાયુઓ વાતા નથી. તેનું કારણ એ છે કે ગરમ ઋતુમાં જે ઠંડો વાયુ વાતો હોય છે, તે સમુદ્ર તરફથી આવે છે, તેથી તે સમયે જ્યારે સમુદ્રનો ઠંડો પવન વાતો હોય છે ત્યારે ગરમ પવન વાતો નથી. અને શિયાળામાં જે ઉષ્ણ વાયુ વાતો હોય છે તે દ્વીપપ્રદેશ તરફથી આવતો હોય છે, તે કારણે જ્યારે દ્વીપનો ઉષ્ણવાયુ વાતો હોય છે, ત્યારે સમુદ્રનો શીત વાયુ વાતો નથી. સમુદ્રની જે હવા આવતી હોય છે, તે ઠંડી હોય છે, અને દ્વીપની જે હવા આવતી હોય છે તે ગરમ હોય છે આ

पवनयोः परस्परं विरुद्धत्वात्, उपमर्द्योपमर्दकस्वभावत्वाच्च उभयेऽपि ते ईषत्पुरो वातादयः सहैव वातुं नो शक्नुवन्ति इति बोध्यम्। ते च वाताः 'लवणे समुद्दे' लवणे समुद्रे 'वेलं नाइक्कमइ' वेलां नातिक्रामंति, नोल्लङ्घयन्ति। उपर्युक्तवात द्रव्यसामर्थ्यात् वेलायास्तथास्वभावत्वाच्च, तदुपसंहरन् भगवानाह–'से तेणट्ठेणं' इत्यादि। 'से तेणट्ठेणं जाव–वाया वायंति' हे गौतम! तत् तेनार्थेन यावत् उक्तरीत्या वाता वान्ति, यावत्करणात् पूर्वोक्तं सर्वं संग्राह्यम्।

अथ शास्त्रकारो वातानां प्रवहणे वक्ष्यमाणहेतुत्रयं प्रतिपादयति–'अत्थि णं भंते!' इत्यादि। गौतमः पृच्छति–हे भदन्त! अस्ति=संभवति खलु एतत्,

हवा में परस्पर विरुद्ध होने के कारण और उपमर्द्य और उपमर्दका स्वभाव होने के कारण ये दोनों जगह की हवा समुद्र संबंधी ईषत्पुरोवातादिक और द्वीप संबंधी ईषत्पुरोवातादिक–एक साथ नहीं चल सकते हैं ऐसा जानना चाहिये। तथा दूसरी बात यह है कि ये वायु लवणसमुद्र की वेला को उल्लंघन नहीं करती हैं क्यों कि इन वात द्रव्यों का सामर्थ्य ऐसा ही है तथा वेला का भी स्वभाव ऐसा ही है। (से तेणट्ठेणं जाव वाया वायंति) इस कारण से हे गौतम! मैंने ऐसा कहा है कि ये वायु एक साथ नहीं चलते हैं, किन्तु उक्त रीति के अनुसार ही चलते हैं। यहां यावत्पद से पूर्वोक्त सब इस विषय संबंधी पाठ ग्रहण किया गया है।

अब शास्त्रकार वायुओं के चलने में इन कहे जाने वाले तीन हेतुओं को दिखलाते हैं–(अत्थि णं भंते! ईसिंपुरेवाया, पत्थावाया, मंदा-

रीनेद्वीपनी હવામાં અને સમુદ્રની હવામાં પરસ્પર વિરોધ હોય છે તે કારણે અને ઉપમર્દ્ય અને ઉપમર્દક સ્વભાવ હોવાને કારણે એ બન્ને જગ્યાના (સમુદ્રની અને દ્વીપની) ઈષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ એક સાથે વાતા નથી. તથા બીજું કારણ એ છે કે તે વાયુઓ લવણસમુદ્રની વેલાનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી, કારણ કે એ વાતદ્રવ્યોનું સામર્થ્ય એવું જ હોય છે તથા વેળાનો સ્વભાવ પણ એવો જ હોય છે. "से तेणट्ठेणं जाव वाया वायंति" હે ગૌતમ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે તે વાયુઓ એક સાથે વાતા નથી, પણ ઉપરોક્ત પદ્ધતિથી જ વાતા હોય છે. અહીં 'जाव' પદથી પ્રશ્નસૂત્રમાં આવતો પૂર્વોક્ત સમસ્ત સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરાયો છે.

હવે વાયુ શા કારણે વાય છે? તે સૂત્રકાર દર્શાવે છે. નીચેનાં સૂત્રો દ્વારા વાયુની ગતિના ત્રણ કારણોનું સૂત્રકારે પ્રતિપાદન કર્યું છે. "अत्थिणं

'ईसिंपुरे वाया' ईषत्पुरो वाताः 'पच्छा वाया' पथ्या वाताः, 'मंदा वाया' मन्दाः वाताः, 'महा वाया' महावाताः 'वायंति?' वान्तीति? एतत्प्रश्न वाक्यस्य वक्ष्यमाणवातप्रवहणहेतुत्रयाभिधानस्य प्रस्तावनार्थतया पूर्वोक्तेन सूत्रेण पौनरुक्त्यं नाशङ्कनीयम्। भगवानाह—'हंता, अत्थि' हन्त, सत्यम्, अस्ति संभवत्येतत्। अथ वक्ष्यमाणवातप्रवहणहेतुं विज्ञातुं गौतमः प्रश्नयति— 'कयाणं भंते!' इत्यादि। हे भदन्त! कदा खलु 'ईसिंपुरे वाया०' ईषत्पुरो वाताः 'जाव–वायंति?' यावत् वान्ति? यावत्करणात् 'पथ्या वाताः, मन्दा वाताः, महावाताः' इति संग्राह्यम्। भगवान् प्रथमहेतुं प्रतिपादयन्नाह–'गोयमा!'

वाया, महावाया, वयंति) गौतम प्रभु से पूछ रहे हैं कि हे भदन्त! ईषत्पुरोवायु, पथ्यवायु, मंदवायु और महावायु ये चार वायु चलते हैं क्या? यहां पर ऐसी (आशंका नहीं करनी चाहिये कि यह सूत्र तो पीछे आ चुका है–अतःपुनःयहां पर इस सूत्र को कहने से पुनरुक्ति नाम का दोष आता है) क्यों कि पहिले जो सूत्रकहा गया है वह तो प्रस्तावनारूप से कहा गया है और यहां जो यह सूत्र कहा गया है वह इन वायुओं के. हेतुत्रय को बताने के निमित्त ये कहा गया है। अतः भिन्नार्थाभिधायकता होंने से यहां पुनरुक्ति दोष की प्राप्ति नहीं होती है।

इस प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (हंता अ· त्थि) हां गौतम! ये पूर्वोक्त ईषत्पुरोवायु आदि वायुएँ चलती हैं।

अब गौतम इन ईषत्पुरोवायु आदिके चलनेमें कारणको जाननेकी इच्छा से प्रभु से पूछते हैं कि (कया णं भंते! ईसिंपुरेवाया० जाव वायंति)

भंते! ईसिंपुरेवाया, पत्थावाया, मंदावाया, महावाया वायंति?" હે ભદન્ત! ઇષત્પુરોવાત, પથ્યવાત, મન્દવાત, ને મહાવાત એ ચારે વાયુઓ શું વાય છે ખરાં? (અહીં એવી આશંકા ન કરવી જોઈએ કે આ સૂત્ર તો આગળ આવી ગયું છે. અને અહીં ફરીથી એજ સૂત્ર કહેવાથી પુનરુક્તિ દોષ લાગે છે. કારણ કે પહેલાં જે સૂત્ર કહેવામાં આવ્યું છે, તે પ્રસ્તાવનારૂપે કહ્યું છે, અને અહીં એ સૂત્ર એ વાયુઓની ગતિના ત્રણ કારણો બતાવવાને નિમિત્તે કહેવામાં આવેલું છે તેથી ભિન્નાર્થાભિધાયકતા (જુદા જુદા હેતુઓ) હોવાને કારણે અહીં પુનરુક્તિ દોષ લાગવાનો સંભવ નથી) મહાવીર પ્રભુ તેનો ઉત્તર આપતા કહે છે-(हंता, अत्थि) હા. ગૌતમ! પૂર્વોક્ત ઇષત્પુરોવાયુ આદિ વાયુઓ વાય છે.

પ્રશ્ન-(कयाणं भंते! ईसिंपुरेवाया, जाव वायंति) હે ભદંત! તે ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ ક્યારે વાય છે? (અહીં (जाव) પદથી પથ્યવાત, મન્દવાત અને મહાવાત, એ ત્રણ વાયુઓ ગ્રહણ કરવા જોઈએ).

हे गौतम! 'जयाणं' यदा खलु 'वाउयाए' वायुकायः 'जहारियं' यथा रीतम्, रीतिः रीतं स्वभाव इत्यर्थः, तमनतिक्रम्य यथारीतम् निजस्वभावानुसारम् 'रीयति' रीयते गतिं करोति 'तयाणं' तदा खलु 'ईसिं पुरेवाया०' ईषत्पुरोवाताः 'जाव-वायंति' यावत्-वान्ति, यावत्करणात् पूर्वोक्त-पथ्यवातादिकं संग्राह्यम्। तथा चेषत्पुरोवातादिप्रवहणे वायुकायस्य स्वाभाविकगतिः प्रथमो हेतुरिति प्रतिपादितम्। पुनर्द्वितीयं हेतुं विज्ञातुं गौतमः प्रश्नयति-'अत्थि णं भंते! ईसिं पुरेवाया० ?' हे भदन्त! अस्ति संभवति खलु यत्-ईषत्पुरोवातादयो वान्तीति? भगवानाह-'हंता, अत्थि' हे गौतम! हन्त, सत्यम् अस्ति

हे भदन्त! ये ईषत्पुरोवायु आदि वायुएँ कब चलती हैं? यहां यावत् शब्द से (पथ्यात, मन्दवात और महावात) इन तीन वायुओं का ग्रहण हुआ है। इस प्रश्न का उत्तर देने के निमित्त प्रभु गौतम से, इन वायुओं के चलने में प्रथम कारण का प्रतिपादन करते हुए कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! जब (वाउयाए) वायुकाय (अहारियं) स्वभाव के अनुसार (रियंति) गति करता है (तया णं) तब (ईसिंपुरेवाया) ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ (वायंति) चलती हैं। यहां (यावत्) शब्द से अवशिष्ट तीन वायुओंका ग्रहण किया गया है। इस तरह सूत्रकारने इन ईषत्पुरोवायु आदि के चलने में यहाँ वायुकाय की स्वाभाविक गतिरूप प्रथम हेतु को दिखलाया है। अब दूसरा हेतु को जानने के लिये गौतम प्रभु से पूछते हैं कि-(अत्थि णं भंते ईसिंपुरेवाया०) हे भदन्त! ये ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ चलती हैं क्या? इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (हंता अत्थि) हे गौतम! हां ये ईषत्पु-

---

વાયુઓના વહનના પહેલા કારણનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે મહાવીર પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને જવાબ આપે છે કે (गोयमा) હે ગૌતમ! (जयाणं वाउयाए) જ્યારે વાયુકાય (अहारियं) સ્વભાવ અનુસાર (रियंति) ગતિ કરે છે, (तयाणं) ત્યારે (ईसिंपुरेवाया, वायंति) ઈષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાય છે. અહીં 'जाव' પદથી બાકીનાં ત્રણ વાયુઓ ગ્રહણ કરાયા છે. આ રીતે સૂત્રકારે તે વાયુઓના વહનમાં (ચાલવામાં) વાયુકાયની સ્વાભાવિક ગતિરૂપ પ્રથમ કારણનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

હવે વાયુઓની ગતિનું બીજું કારણ જાણવા માટે ગૌતમ સ્વામી નીચેના પ્રશ્નો પૂછે છે-(अत्थिणं भंते! ईसिंपुरेवाया,) હે ભદન્ત! તે ઈષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ શું વાતા હોય છે?

ઉત્તર-(हंता, अत्थि) હા, ગૌતમ! તે વાયુઓ વાતા હોય છે.

स्वदुक्तं संभवति, गौतमः कारणं पृच्छति-'कयाणं भंते ! ईसिंपुरे वाया० ?' हे भदन्त ! कदा खलु ईषत्पुरोवातादयो वान्तीति ? भगवान् द्वितीयं हेतुं प्रतिपादयति-'गोयमा !' हे गौतम ! 'जयाण' यदा खलु 'वाउयाए' वाउकायः 'उत्तरकिरियं' उत्तरक्रियम्, उत्तरा उत्तरवैक्रियशरीराश्रया गतिस्वरूपा क्रिया यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात् तथेति, तथा च वायुकायस्यौदारिकं मूलशरीरं, वैक्रियं तु उत्तरशरीरमित्याशयेन तदुक्तम् 'रियइ' रीयते गच्छति 'तयाणं' तदा खलु 'ईसिंपुरे वाया' ईषत्पुरो वाताः 'जाव वायंति' यावत्-वान्ति, यावत्करणात् 'पथ्या वाताः, मन्दा वाताः, महावाताः' इति संग्राह्यम् ।

तृतीयहेतुं विज्ञातुं गौतमः पुनः प्रश्नयति-'अत्थिणं भंते ! ईसिं पुरेवाया० ?' हे भदन्त! अस्ति खलु संभवत्येव यदुत ईषत्पुरोवाताः, पथ्या वाता

रोवातवायु आदि वायुएँ चलतें हैं,अब इनके चलने में कारण को पूछने के अभिप्राय से गौतम प्रभु से पूछते हैं कि (कया णं भंते ! ईसिंपुरेवाया) हे भदन्त ! ये ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ कब चलते हैं? उत्तर में प्रभु उनसे द्वितीय हेतु को प्रतिपादन करने के अभिप्राय से कहते हैं कि-(जया णं वाउयाए उत्तरकिरियं रियइ-तयाणं ईसिंपुरेवाया जाव वायंति) हे गौतम! जिस समय वायुकाय, उत्तर वैक्रिय शरीर के आश्रयभूत गतिक्रिया को करता है-अर्थात्-वायुकाय का मूल शरीर तो औदारिक शरीर होता है-और वैक्रिय शरीर इसका उत्तर शरीर होता है-इस उत्तर शरीर को लेकर जो वायुकाय की गमनक्रिया होती है वह उत्तर क्रिया है। इस उत्तरक्रियो को जब वायुकाय करता है तब ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ चलते हैं। इस कथन से सूत्रकारने ईषत्पुरोवात आदि के रूप से चलने में वायुकायका उत्तरवैक्रिय शरीर कारण कहा है। तृतीय

પ્રશ્ન-(कयाणं भंते ! ईसिंपुरेवाया, वायंति) હે ભદન્ત ! ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ ક્યારે વાય છે ? એટલે કે તે વાયુઓના વહનનું બીજું કયુ કારણ છે?

ઉત્તર-(जयाणं) જ્યારે (वाउयाए उत्तरकिरियं रियइ, तयाणं ईसिंपुरेवाया जाव वायंति) હે ગૌતમ ! જ્યારે વાયુકાય, ઉત્તર વૈક્રિય શરીરના આશ્રયભૂત ગતિક્રિયા કરે છે-એટલે કે વાયુકાયનું મૂળ શરીર તો ઔદારિક શરીર હોય છે. અને વૈક્રિય શરીર તેનું ઉત્તર શરીર હોય છે તે ઉત્તર શરીરની અપેક્ષાએ જે વાયુકાયની ગમનક્રિયા થાય છે તેનું નામ જ ઉત્તર ક્રિયા છે. જ્યારે વાયુકાય તે ઉત્તર ક્રિયા કરે છે, ત્યારે ઇષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ વાય છે. આ રીતે ઇષત્પુરોવાત આદિના વહનનું બીજું કારણ વાયુકાયનું ઉત્તર વૈક્રિય શરીર ગણાયું છે

मन्दावाता', महावाताः वान्तीति, ? भगवानाह–' हंता, अत्थि ' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् अस्ति–संभवति त्वदुक्तम्, गोतमस्तत्रहेतुं पृच्छति–' कयाणं भंते ! ' हे भदन्त ! कदाखलु ' ईसिंपुरेवाया ' ईष त्पुरोवाताः पत्थावाता० ! ' पथ्यावाताः, मन्दावाताः, महावाता वान्ति !

भगवान् तत्र तृतीयं हेतुं प्रतिपादयति–' गोयमा– ! हे गौतम ! ' जयाण वाउकुमारा ' यदा खलु वायुकुमाराः, ' वाउकुमारीओ ' वायुकुमार्यः ' अप्पणो वा आत्मनोवा, स्वस्य वा 'परस्स वा' परस्य वा अन्यस्यवा, 'तदुभयस्सवा' तदुभयस्य वा आत्मनः परस्य च ' अट्ठाए ' अर्थाय=प्रयोजनाय 'वाउकायं' वायुकायम् 'उदीरेंति ' उदीरयन्ति ' तयाणं ' तदाखलु ' ईसिं पुरेवाया' ईषत्पुरोवाताः ' जाव–

हेतुको जाननेके अभिप्राय से गौतम अब प्रभुसे पूछते हैं कि–(अत्थि णं भंते !ईसिपूरेवाया०)हे भदन्त ! ईषत्पुरोवात आदि वायुएँ चलती हैं क्या ? उत्तर में प्रभु कहते हैं कि (हंता अत्थि) हां गौतम ! ईषत्पुरोवात पथ्यवात आदि वायुएँ चलती हैं । (कया णं भंते ! ईसिपुरेवाया ०) हे भदन्त ! ये ईषत्पुरोवात, पथ्यवात, मन्दवात, और महावात वायुएँ कब चलती हैं अर्थात् इनके चलने में कारण क्या है इस बात को स्पष्ट करने के लिये प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (जया णं) जब (वाउकुमारा) वायुकुमार (वाउकुमारीओ) वायुकुरियां, (अप्पणो वा परस्स वा) अपने प्रयोजन के लिये अथवा दूसरे के प्रयोजन के लिये(तदुभयस्स) या अपने दूसरे दोनों के (अट्ठाए) प्रयोजन के लिये (वाउकायं उदीरेंति) वायुकाय को उदीरते हैं (तयाणं)

હવે વાયુઓના વહનનું ત્રીજું કારણ બતાવવા માટે સૂત્રકારે નીચેના પ્રશ્નોત્તરો આપ્યા છે–(अत्थि णं भंते ! ईसिंपुरेवाया) હે ભદન્ત ! ઈષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ શું વાતા હોય છે ?

ઉત્તર–(हंता, अत्थि) હા, ગૌતમ ! ઈષત્પુરોવાત, પથ્યવાત આદિ વાયુઓ વાય છે.

પ્રશ્ન–(कयाणं भंते ! ईसिपुरेवाया.) હે ભદન્ત ! ઈષત્પુરોવાત આદિ વાયુઓ ક્યારે વાય છે ? એટલે કે તે વાયુઓ શા કારણે વાય છે ?

હવે તે વાયુઓના વહનનું ત્રીજું કારણ બતાવવામાં આવે છે. (गोयमा) હે ગૌતમ ! (जयाणं) જ્યારે (वाउकुमारा) વાયુકુમારો અને (वाउकुमारीओ) વાયુકુમારીઓ (अप्पणो वा परस्स वा) પોતાના પ્રયોજનને માટે અથવા અન્યના પ્રયોજનને માટે અથવા (तदुभयस्स) ઉભયના (પોતાના અને અન્યના) (अट्ठाए) પ્રયોજનને માટે (वाउकायं उदीरेंति) વાયુકાયની ઉદીરણા કરે છે. (तयाणं) ત્યારે (ईसिंपुरेवाया) ઈષત્પુરોવાત (जाव वायंति) પથ્યાતવ,

वायंति ' यावत् वान्ति, यावत्करणात्-पथ्यवातादिकं सर्वमुपर्युक्तं संग्राह्यम्। तथा च ईषत्पुरोवातादि चतुर्वातवाने वायुकायस्य स्वाभाविकगतिकरणं प्रथमं, वैक्रिय शरीराश्रित गति क्रिया करणंच द्वितीयमिति कारणद्वयम् वायुकुमार वायुकुमार्योश्च स्वपर तदुभयार्थाय वायुकायस्य समुदीरणं च तृतीयं कारणं प्रतिपादितम् ।

वायुकायप्रस्तावात् पुनर्गौतमः पृच्छति-' वाउकायाणं भंते ' हे भदन्त ! वायुकायाः खलु 'वाउकायं चेव' वायुकायमेव ' आणमंति वा=आनन्ति वा=अन्तः श्वासे गृह्णान्ति, ' पाणमंति वा ' प्राणन्ति वा=अन्तर्निःश्वासे मुञ्चन्तिवा, ' ऊससंतिवा ' उच्छ्वसन्तिवा=बहिः श्वासे गृह्णन्ति, ' नीससंतिवा ' निःश्वसन्तिवा=बहि

उस समय (ईसिंपुरेवाया) ईषत्पुरोवात (जाव वायंति) यावत् शब्दलभ्य पथ्यवात, मन्दवात, एवं महावात ये वायुएँ चलते हैं। इस तरह सूत्रकार ने इन ईषत्पुरोवात आदि चार वायुओं के रूप में चलने में वायुकाय की स्वाभाविक गति का होना यह पहिला कारण, वैक्रिय शरीराश्रित गतिक्रिया का होना यह दूसरा कारण, तथा वायुकुमार और वायुकुमारिओं का अपने, पर एवं उभय के प्रयोजन निमित्त वायुकाय की उदीरणा करना यह तीसरा कारण प्रतिपादित किया है ।

वायुकाय का प्रकरण होने से ही गौतम प्रभु से पूछते हैं (वाउकाया णं भंते !) हे भदन्त ! वायुकाय (वाउकायं चेव) वायुकाय को ही क्या (आणमंति) भीतर श्वास के रूप में ग्रहण करते हैं ? (पाणमंति) भीतर निःश्वास के रूप में छोड़ते है ? (ऊससंति वा) बाहिर श्वास के रूप में ग्रहण करते हैं ? (नीससंनि वा) और क्या बाहर

મન્દવાત અને મહાવાત વાય છે આ રીતે ઇષત્પુરોવાત, પથ્યવાત, મન્દવાત અને મહાવાત એ ચારે વાયુના વહનમાં (ચાલવામાં) વાયુકાયની સ્વાભાવિક ગતિને પહેલું કારણ બતાવ્યુ છે, વૈક્રિય શરીરાશ્રિત ગતિક્રિયાને બીજું કારણુ ગણાવ્યું છે, અને વાયુકુમારીઓ પોતાના, પરના, કે ઉભયના પ્રયોજન નિમિત્તે વાયુકાયની જે ઉદીરણા કરે છે, તેને ત્રીજું કારણુ ગણાવ્યું છે.

પ્રશ્ન-(वाउकायाण भंते !) હે ભદન્ત ! વાયુકાય જીવો (वाउकायं चेव)વાયુકાયને જ (आणमंति) શ્વાસરૂપે અંદર લે છે, (पाणमंति) અને બહાર નિશ્વાસ રૂપે છોડે છે ખરાં? અને (ऊससंति वा नीससंति वा) બહાર શ્વાસ રૂપે ગ્રહણ કરે છે અને બહાર નિઃશ્વાસ રૂપે છોડે છે ખરાં ? પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એ છે કે વાયુકાય જીવો શું શ્વાસોચ્છવાસમાં વાયુકાયને જ લે છે અને બહાર કાઢે છે?

निःश्वासे मुञ्चन्ति वा किम्। भगवानाह-'जहा खंदए तहा ' यथा स्कन्दके तथा, यथा=येन प्रकारेण स्कन्दके=स्कन्दकोद्देशके वायु प्रकरणे अत्रैव भगवतीसूत्रे द्वितीयशतकस्य प्रथमोद्देशके चत्वार आलापकाः सन्ति तथा=तथैवात्रापि ' चत्तारि आलावगा नेयव्वा ' चत्वार आलापका ज्ञातव्याः । तत्र चतुर्ष्वालापकेषु प्रथमं आलापकः पूर्वपक्षे प्रतिपादित एव । उत्तरमाह-'हंता गोयमा ! वाउकाएणं जाव नीससंतिवा' हन्त गौतम ! वायुकायः खलु यावत् निःश्वसन्तिवा । अथ द्वितीयालापकं सूचयितुमाह-' अणेगसयसहस्स० ' अनेकशत सहस्रकृत्वः=अनेकलक्षवारमित्यर्थः, द्वितीयालापकस्याकारस्त्वेवम्-" वाउकाएचेव अणेग सय सहस्स खुत्तो, उद्दाइत्ता उद्दाइत्ता तत्थेव भुज्जो भुज्जो पच्चायाइ ! हंता गोयमा ! जाव पच्चायाइ, "

निःश्वास के रूप में छोडते हैं ? इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (जहा खंदए तहा चत्तारि आलावगा नेयव्वा) हे गौतम ! जिस प्रकार से स्कन्दकोद्देशक में वायु प्रकरण में इसी भगवती सूत्र के द्वितीय शतक के प्रथम उद्देशक में चार आलापक हैं, उसी प्रकार से यहां पर भी चार आलापक जानना चाहिये, इन चार आलापकों में से प्रथम आलापक तो पूर्वपक्ष में प्रतिपादित ही हो चुका है अर्थात् वायुकाय वायुकाय को ही श्वास के रूप में ग्रहण करता है और निःश्वास के रूप में उसे बाहिर निकालता है यह प्रथम आलापक है सो यह प्रथम आलापक तो पूर्वपक्ष के सूत्र में दिखला ही दिया गया है । अब रहे द्वितीय, तृतीय और चतुर्थ आलापक सो उनमें से द्वितीय आलापक इस प्रकार से है जो (अणेगसयसहस्स०) इस पाठ द्वारा सूचित किया गया है अनेक लाख बार मर करके वायुकाय वायुकाय में ही उत्पन्न होता है इस आलापक का आकार इस प्रकार से है (वाउकाए णं भंते ! वाउकाए चेव अणेगसयसहस्सखुत्तो उद्दाइत्ता उद्दाइत्ता

ઉત્તર-(જહા ખંદએ તહા ચત્તારિ આલાવગા નેયવ્વા) હે ગૌતમ ! જે રીતે સ્કન્દકોદ્દેશકના વાયુપ્રકરણમાં આ વિષે ચાર આલાપકો કહ્યા છે, એજ પ્રમાણે અહીં પણ ચાર આલાપકો સમજવા ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકમા પહેલા ઉદ્દેશકના વાયુપ્રકરણમાં એ ચાર આલાપકો (પ્રશ્નોત્તરો) આપ્યા છે.

તે ચાર અલાપકોમાંના પહેલા અલાપકનું પ્રશ્નસૂત્ર તો ઉપર આપી દેવામાં આવ્યું છે. હવે બીજો, ત્રીજો અને ચોથા આલાપકો બાકી રહે છે. તેમાંનો બીજો આલાપક આ પ્રમાણે છે-(वाउकाए णं भंते ! वाउकाएचेव अणेगसयसहस्सखुत्तो उद्दाइत्ता उद्दाइत्ता तत्थेव भुज्जो भुज्जो पच्चायाइ ?) (हंता,गोयमा जाव पच्चायाइ) હે

छाया—वायुकायः खलु भदन्त! वायुकाये एव अनेकशतसहस्रकृत्वःअपद्रुत्य अपद्रुत्य तत्रैव भूयो भूयः प्रत्यायाति? हन्त गौतम! यावत् प्रत्यायाति! अथ तृतीयालापकं सूचयितुमाह—'पुट्ठे उद्दाइ' स्पृष्टः अपद्रवति स्व पर तदुभय शस्त्रादिना स्पृष्टः=उपहत एव अपद्रवति म्रियंते इत्यर्थः। तदालापकाकारस्तु—'से भंते' किं पुट्ठे उद्दाइ अपुट्ठे उद्दाइ? गोयमा! पुट्ठे उद्दाइ नो अपुट्ठे उद्दाइ' स भदन्त! किं स्पृष्टः अपद्रवति अस्पृष्टः अपद्रवति? गौतम! स्पृष्टः अपद्रवति नो अस्पृष्टः अपद्रवति' इतिच्छाया इत्येवं रूपो बोध्यः।

चतुर्थालापकं सूचयिमाह—'ससरीरीनिक्खमइ 'सशरीरी निष्कामति=शरीर सहितो निर्गच्छति। तदालापकाकारश्च—' से भंते! किं ससरीरी निक्खमइ असरीरीनिक्खमइ? गोयमा? सियससरीरी निक्खमइ सिय असरीरी निक्खमइ"

छाया—स भदन्त! किंसशरीरी निष्क्रामति अशरीरी निष्क्रामति? गौतम स्यात् स शरीरी निष्क्रामति स्यात् अशरीरी निष्क्रामति! इत्येवं रूपो विज्ञेयःइति।सू१।

तत्थेव भुज्जो भुज्जो पच्चायाइ? हंता, गोयमा! जाव पच्चायाइ) गौतम ने यहां पर प्रभु से ऐसा पूछा कि हे भदन्त! वायुकाय क्या वायुकाय में ही अनेक लाख बार काल करके बार २ उसी वायुकाय में उत्पन्न होता है तो इसके समाधान में प्रभु गौतम से कहते हैं कि हां, गौतम! यावत् ऐसा ही होता है (पुट्ठे उद्दाइ) इस पाठ द्वारा तृतीय आलापक प्रकट किया गया है इसमें यह कहा गया है कि वायुकाय जीव अपने जाति के अथवा पर जाति के जीवों के साथ टक्कर लगने से अथवा दोनों प्रकार के जीवों के साथ टक्कर लगने से या किसी शस्त्रादिक के द्वारा स्पृष्ट होने से मर जाते है। इस आलापक का आकार इस प्रकार

ભદન્ત! વાયુકાય જીવો વાયુકાયમાં જ અનેક લાખ વાર મરીને વાર વાર એજ વાયુકાયમાં શું ઉત્પન્ન થાય છે? તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે–હા, ગૌતમ! એવું જ બને છે–વાયુકાયો વાયુકાયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. અનેક લાખ વાર મરીને વારંવાર વાયુકાયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે ત્રીજો આલાપક આપવામાં આવે છે–(पुट्ठे उद्दाइ)આ સૂત્રપાઠ દ્વારા ત્રીજો આલાપક પ્રકટ કર્યો છે, તે આલાપકમાં એ બતાવ્યુ છે કે વાયુકાય જીવ તેની જાતિના અથવા અન્ય જાતિના જીવ સાથે ટક્કર લાગવાથી અથવા સ્વ અને પર બન્ને જાતિના જીવો સાથે ટક્કર લાગવાથી, અથવા શસ્ત્રાદિકનો સ્પર્શ થવાથી મરી જાય છે. તે આખો આલાપક નીચે પ્રમાણે છે–(से भंते! किं पुट्ठे उद्दाइ, अपुट्ठे उद्दाइ) (गोयमा! पुट्ठे उद्दाइ, नो अपुट्ठेउद्दाइ) ત્રીજા આલાપકનો ભાવાર્થ ઉપર આપી

॥ ओदनादि द्रव्य विशेषवक्तव्यता

मूलम्-" अह भंते ! ओदणे, कुम्मासे, सुरा, एएणं किं सरीरा ति वत्तव्वं सिया ? गोयमा ! ओदणे, कुम्मासे, सुराए य जे घणे दव्वे एएणं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च वणस्सइ जीवसरीरा, तओ पच्छा, सत्थाईया, सत्थ परिणामिआ, अगणिज्झामिया, अगणिझूसिया, अगणिसेविया, अगणि परिणामिया, अगणि जीव सरीरा ति वत्तव्वं सिया, सुराए य जे दवे दव्वे एएणं पुव्व भाव पन्नवणं पडुच्च आउ जीव सरीरा, तओ पच्छा सत्था तीआ, जाव-अगणिकाय सरीराइ वत्तव्वं सिया। अहणं भंते ! अये, तंबे, तउए, सीसए, उवले, कसट्टिआ,-एएणं किं सरीरा त्ति वत्तव्वं सिया ? गोयमा ! अये तंबे, तउए, सीसए, उवलेकसट्टिया-एएणं पूव्वभावपन्नवणं पडुच्च पुढवीजीवसरीरा, तओ पच्छा, सत्थाईआ, जाव-

---

से हैं (से भंते ! किं पुट्ठे उद्दाइ, अपुट्ठे उद्दाइ ? गोयमा ! पुट्ठे उद्दाइ, नो अपुट्ठे उद्दाइ)। (ससरीरी निक्खमइ) इस पाठ द्वारा चतुर्थ आलापक सूचित किया गया है इसमें यह कहा गया कि वायुकायिक जीव मर करके जब द्वितीय गति में जाता है तब वह वहां शरीर सहित भी जाता है और शरीर रहित भी जाता है। इस आलापक का आकार इस प्रकार से है-(से भंते ! किं ससरीरी निक्खमइ, असरीरी निक्खमइ ? गोयमा ! सिय स सरीरी निक्खमइ, सिय असरीरी निक्खमइ ॥ सू० १ ॥

દીધો છે. ચોથે આલાપક નીચે પ્રમાણે છે-(से भंते ! किं ससरीरी निक्खमइ असरीरी निक्खमइ ?) (गोयमा ! सिय सरीरी निक्खमइ, सिय असरीरी निक्खमइ) વાયુકાય જીવ મરીને જ્યારે દ્વિતીય ગતિમાં જાય છે ત્યારે શું શરીર સહિત જાય છે કે શરીર રહિત જાય છે ? તેનો ઉત્તર આપતા પ્રભુ કહે છે " હે ગૌતમ તે ત્યાં શરીર સહિત પણ જાય છે અને શરીર રહિત પણ જાય છે ॥ સૂ૦ ૧ ॥

अगणि जीव सरीराइ वत्तव्वं सिया। अहणं भंते! अट्ठी, अट्ठिज्झामे, चम्मे, चम्मज्झामे, रोमे, रोमज्झामे, सिंगे, सिंगज्झामे, खुरे, खुरज्झामे, नखे, नखज्झामे–एएणं किं सरीराइ वत्तव्वं सिया? गोयमा! अट्ठी, चम्मे, रोमे, सिंगे, खुरे, नहे-एएणं तसपाणजीवसरीरा, अट्ठिज्झामे, चम्मज्झामे, रोमज्झामे, सिंग–खुर–णहज्झामे–एएणं पुव्वभाववन्नवणं पडुच्च तसपाण जीव सरीरा, तओ पच्छा, सत्थवाईआ, जाव–अगणि त्ति, वत्तव्वं सिया। अह भंते! इंगाले, छारिए, भुसे, गोमए –एएणं किं सरीराइ वत्तव्वं सिया? गोयमा! इंगाले, छारिए, भुसे, गोमए, एएणं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च एगिंदिय जीव सरीरप्पयोग परिणामिआवि, जाव – पंचिंदियजीवसरीरप्पयोग परिणामिआ वि० तओ पच्छा, सत्थाइआ, जाव–अगणिजीव सरीराइ वत्तव्वं सिया ॥ सू० २ ॥

छाया—अथ भदन्त! ओदनः, कुल्माषः सुरा, एते किं शरीरा इति वक्तव्यं स्यात्? गौतम! ओदने, कुल्माषे, सुरायां च यानि घनानि द्रव्याणि, एतानि

ओदनादि द्रव्यविशेष वक्तव्यता—

(अह भंते! ओदणे) इत्यादि।

सूत्रार्थ—(अह णं भंते! ओदणे, कुम्मासे, सुरा एएणं किं सरीरा त्ति वत्तव्वं सिया) हे भदन्त! ओदन, कुल्माष और मदिरा ये द्रव्य किनके शरीर हैं? (गोयमा! ओदणे, कुम्मासे, सुराए य जे घणे दव्वे एएणं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च वणस्सइ जीवसरीरा) हे गौतम!

ઓદનાદિ દ્રવ્ય વિશેષની વક્તવ્યતા–

" अह भंते! ओदणे " ઇત્યાદિ–

सूत्रार्थ–(अह णं भंते! ओदणे, कुम्मासे, सुरा एए णं किं सरीरा त्ति वत्तव्वं सिया?) હે ભદન્ત! ઓદન (ભાત) કુલ્માષ અને મદિરા આદિ દ્રવ્યોને કયા જીવોના શરીર કહેવાય છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (ओदणे, कुम्मासे सुराए य जे घणे दव्वे एए णं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च वणस्सइ जीव

पूर्वभावप्रज्ञापनां प्रतीत्य वनस्पतिजीवशरीराणि, ततः पश्चात् शस्त्रातीतानि, शस्त्रपरिणामितानि, अग्निध्यामितानि, अग्निजोषितानि, अग्निसेवितानि, अग्निपरिणामितानि, अग्निजीवशरीराणि इति वक्तव्यं स्यात्, सुरायां च यानि द्रवद्रव्याणि, एतानि पूर्वभागप्रज्ञापनां प्रतीत्य अब्जीवशरीराणि, ततः पश्चात् शस्त्रातीतानि,

ओदन, कुल्माष एवं मदिरा ये जबतक कठिन द्रव्य घन पदार्थ रूप में रहते हैं तबतक ये पूर्वभावप्रज्ञापननय की अपेक्षा से वनस्पति जीव के शरीर हैं। (तओ पच्छा सत्थाईया, सत्थ परिणामिया, अगणिज्झामिया, अगणिझूसिया, अगणिसेविया, अगणिपरिणामिया, अगणिजीवसरीरा ति वत्तव्वं सिया) और जब ये मूसल आदि शस्त्रों द्वारा कुटे जाते हैं- अर्थात् आकुट्टन द्वारा पूर्वपर्याय से अतिक्रान्त हो जाते हैं, शस्त्रों द्वारा परिणामित हो जाते हैं, अग्निद्वारा पाचित हो जाते हैं, अग्निद्वारा गर्म हुए जल में उकाले जाते हैं, अग्नि की भाप द्वारा गीले कर दिये जाते हैं, अग्निद्वारा अग्नि के जैसे उष्ण कर दिये जाते हैं, तब ये ही पदार्थ अग्नि जीव के शरीर कहे जाते हैं। (सुरए य जे दव्वे एएणं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च आउजीव सरीरा तओ पच्छा सत्थाईया जाव अगणिकायसरीराइ वत्तव्वं सिया) तथा मदिरा शराब में जो द्रव (ढिला) रूप द्रव्य है वह सब पूर्वभावप्रज्ञापननय की अपेक्षा से अप्काय जीव का शरीर है। और जब वही द्रव पदार्थ शस्त्र आदि

सरीरा) ઓદન, કુલ્માષ અને મદિરા જ્યાં સુધી ઘન પદાર્થ રૂપે (કઠણ દ્રવ્યરૂપે) રહે છે, ત્યાં સુધી પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપન નયની અપેક્ષાએ વનસ્પતિ જીવના શરીર છે (तओ पच्छा सत्थपरिणामिया, अगणिज्झामिया, अगणिज्झूसिया, अगणिसेविया, अगणिपरिणामिया, अगणिजीव सरीरा ति वत्तव्वं सिया) અને જ્યારે તેમને મૂસળ (સાંબેલું) આદિ શસ્ત્રો વડે ખાંડવામાં આવે છે- એટલે કે આકુટ્ટન (ખાંડવાની ક્રિયા) દ્વારા પૂર્વ પર્યાયથી રહિત કરવામાં આવે છે, શસ્ત્રો દ્વારા તેમનું પરિણમન કરવામાં આવે છે, અગ્નિ દ્વારા રંધાય છે, અગ્નિ દ્વારા ગરમ પાણીમાં ખાફવામાં આવે છે, અગ્નિ દ્વારા પાણીની વરાળથી રાંધીને ઢીલા પાડવામાં આવે છે, અને અગ્નિ દ્વારા અગ્નિ જેવાં ઉષ્ણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે એજ પદાર્થોને અગ્નિકાય (અગ્નિજીવ) ના શરીર કહેવામાં આવે છે.

(सुराएय जे दवे दव्वे एए णं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च आउजीवसरीरा- तओ पच्छा सत्थाईया जाव अगणिकायसरीरा इ वत्तव्वंसिया) મદિરામાં જે પ્રવાહી દ્રવ્ય છે તે પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપના નયની અપેક્ષાએ અપ્કાય જીવનું શરીર છે. અને જ્યારે તે દ્રવ (પ્રવાહી) પદાર્થને શસ્ત્ર આદિથી ખાંડવામાં આવે

यावत्–अग्निकायशरीराणि, इति वक्तव्यं स्यात्। अथ खलु भदन्त! अयः, ताम्रम्, त्रपुः, सीसकम्, उपलः, कट्टः एते किं शरीरा इति वक्तव्यं स्यात् अयः ताम्रम्, त्रपुः सीसकम् उपलः कट्टः एते पूर्वभाव प्रज्ञापनां प्रतीत्य पृथीवी जीव शरीराः ततः पश्चात् शस्त्रातीताः यावत्- अग्निजीव शरीराः इति वक्तव्यं स्यात्। अथ खलु भदन्त! अस्थि, अस्थिध्यामम्, चर्म, चर्मध्यामम्, रोम, रोमध्यामम्, शृङ्गम्, शृङ्गध्यामम्, खुरः,खुरध्यामम्, नखःनखध्यामम्, एतानि किं शरीराणि इति वक्त-

---

से कूट दिया जाता है यावत् वह अग्निद्वारा उत्तप्त होकर भिन्न प्रकार के रंग को धारण कर लेता है तब वह अग्निकाय जीव का शरीर कहा जाता है। (अह णं भंते! अये, तंवे, तउए सीसए, उवले, कसट्टिया एएणं किं सरीरा त्तिवत्तव्वं सिया?) हे भदन्त! लोहा, तांबा रांग, सीसा, जला हुआ पत्थरचूना, और कसट्टिया–किट्ट ये पदार्थ किनके शरीर हैं? (गोयमा! अये, तंवे, तउए, सीसए, उवलेकसट्टिया एएण पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च पुढवी जीवसरीरा, तओ पच्छा सत्थाईया। जाव अगणिजीवसरीरा इ वत्तव्वं सिया) हे गौतम! लोहा, तांबा, रांग, सीसा, जला हुआ पत्थर चूना और कसट्टिया किट्ट ये सब पदार्थ पूर्वप्रज्ञापननय की अपेक्षा से पृथिवीकायिक जीव के शरीर हैं, बाद में जब ये शस्त्रद्वारा कूटे जाते हैं यावत् तब वे अग्निकायिक जीव के शरीर कहे जाते हैं। (अहं णं भंते! अट्ठी, अट्ठिज्झामे, चम्मे, चम्मज्झामे, रोमे, रोमज्झामे, सिंगे सिंगज्झामे, खुरे, खुरज्झामे, नखे, नखज्झामे,

---

છે અને અગ્નિદ્વારા પ્રાપ્ત કરવા પર્યન્તની ઉપરોક્ત ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે જુદા જ પ્રકારનો રંગ ધારણ કરે છે, અને ત્યારે તેને અગ્નિકાય જીવનું શરીર કહેવામાં આવે છે

(अह णं भंते! अये. तंबे, सीसए तउए, उवले, कसट्टिया एए णं किं सरीरा ति वत्तव्वं सिया?) હે ભદન્ત! લોઢું, તાંબુ, કલાઈ, સીસું, બળેલો પથ્થર ચુનો અને કસટ્ટિયા (કિટ્ટ) એ પદાર્થોને કોનાં શરીર કહ્યા છે? (गोयमा! अये तंवें, तउए, सीसए, उवले कसट्टिया ए ए णं पुव्वभावपन्नवणं पडुच पुढवी जीव सरीरा, तओ पच्छा सत्थाइया जाव अगणिजीव सरीरा इ वत्तव्व सिया) હે ગૌતમ! લોઢું, તાબું, કલાઈ, સીસું, ચુનો અને કાટને પૂર્વ પ્રજ્ઞાપન નયની અપેક્ષાએ પૃથ્વીકાયિક જીવનાં શરીર કહ્યાં છે, ત્યાર બાદ શસ્ત્રદ્વારા તેમને ખાંડવામાં આવે તથા અગ્નિદ્વારા ઉપરોક્ત ક્રિયાઓ કરવામાં આવે ત્યારે તેમને અગ્નિકાયિક જીવનાં શરીર કહે છે (अह ण भंते! अट्ठी, अट्ठिज्झामे, चम्मे, चम्मज्झामे, रोमे, रोमज्झामे, सिंगे, सिंगज्झामे, खुरे, खुरज्झामे, नखे,

व्यं स्यात् ? गौतम ! अस्थि, चर्म, रोम, शृङ्गम् , खुरः, नखः, एते त्रसप्राण जीव शरीराणि, अस्थिध्यामम् , चर्मध्यामम् , रोमध्यामम् , शृङ्ग-खुर-नखध्यामम् , एतानि पूर्वभावप्रज्ञापनां प्रतीत्य त्रसप्राणजीवशरीराणि, ततः पश्चात्-शस्त्रातीतानि यावत्-अग्निः-इति वक्तव्यं स्यात् ? गौतम ! अङ्गारः क्षारकम् , बुसम् ,

---

एएणं किं सरीर इ वत्तव्वं सिया) हे भदन्त ! हड्डी, जलीहुई हड्डी, चर्म, जला हुआ चर्म, रोम, जले हुए रोम, सींग, जला हुआ सींग, खुर, जला हुआ खुर, नख, जला हुआ नख, ये सब पदार्थ किन जीवों के शरीर माने जा सकते हैं ? (गोयमा ! अट्ठी, चम्मे, रोमे, सिंगे, खुरे, नहे, एएणं तसपाणजीवसरीरा, अट्ठिज्झामे, चम्मज्झामे, रोमज्झामे, सिंग खुर नखज्झामे एएणं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च, तसपाणजीवसरीरा, तओ पच्छा सत्थाईया, जाव अगणित्ति वत्तव्वं सिया) हे गौतम ! हड्डी, चमड़ा, रोम, सींग, खुर, नख, ये सब त्रस जीव के शरीर हैं और दग्धहड्डी, जला हुआ चमड़ा,जला हुआरोम, जला हुआ सींग, जला हुआ खुर, जला हुआ नख, ये सब भी पूर्वभावप्रज्ञापननय की अपेक्षा करके त्रसजीव के शरीर हैं, परन्तु जब ये ही पदार्थ शस्त्र द्वारा संघट्टित हो जाते हैं तब यावत् ये सब अग्निकाय जीव के शरीर कहे जा सकते हैं । (अह भंते ! इंगाले, छारिए, भुसे, गोमए, एएणं किं सरीरा इ वत्तव्वं सिया) हे भदन्त ! अङ्गार, राख, भुसा, गोबर ये सब किस जीवके शरीर माने गये हैं ?, (गोयमा ! इंगाले, छारिए, भुसे,

---

नखज्झामे, एए ण किं सरीरा इ वत्तव्वं सिया ?) હે ભદન્ત ! હાડકાં, બળેલાં હાડકા, ચર્મ, બળેલું ચર્મ, રોમ બળેલા રોમ, શીંગડાં, બળેલાં શીંગડાં, ખરી, બળેલી ખરી, નખ બળેલા નખ, એ પદાર્થોને કયા જીવના શરીર કહ્યા છે ? (गोयमा ! अट्ठि, चम्मे, रोमे, सिंगे, खुरे, नहे एए णं तसपाणजीव सरीरा, अट्ठिज्झामे, चम्मज्झामे, रोमज्झामे, रोमे,-सिंग,-खुर, नखज्झामे, एए णं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च, तसपाणजीवसरीरा, तओ पच्छा सत्थाईया, जाव अगणि त्ति वत्तव्वं सिया) હે ગૌતમ ! હાડકા, ચર્મ, રોમ, શિંગડા, ખરી અને નખને ત્રસજીવનાં શરીર કહ્યાં છે, દગ્ધહાડકા. દગ્ધચર્મ, દગ્ધરોમ, દગ્ધશિંગડાં. દગ્ધખરી અને દગ્ધનખને પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપન નયની અપેક્ષાએ ત્રસજીવનાં શરીર કહ્યા છે, પરન્તુ જ્યારે એ પદાર્થોને શસ્ત્રાદિ દ્વારા કૂટવામાં આવે છે અથવા અગ્નિદ્વારા ઉપરોક્ત જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમને અગ્નિકાય જીવનાં શરીર કહેવામાં આવે છે (अह भंते ! इंगाले छारिए, भुसे, गोमए, एए णं किं सरीराइ वत्तव्वं सिया ?) હે ભદન્ત ! અંગાર, રાખ, ભૂસું, અને છાણુને કયા જીવોનાં શરીર કહ્યાં છે ? (गोयमा ! इंगाले, छारिए, भुसे, गोमए

गोमयम्=एते पूर्वभावप्रज्ञापनां प्रतीत्य एकेन्द्रिय जीवशरीरप्रयोगपरिणामिता अपि, यावत्–पञ्चेन्द्रिय जीवशरीरप्रयोगपरिणामिता अपि, ततः=पश्चात् शस्त्रातीताः, यावत्–अग्निजीवशरीराणि–इति वक्तव्यं स्यात् ॥ सू०२ ॥

टीका—वायुकायनिरूपणानन्तरं वनस्पतिकायादीन् शरीरतो निरूपयितुमाह 'अह भंते !' इत्यादि । अथानन्तरं हे भदन्त ! 'ओदणे' ओदनः 'कुम्मासे' कुल्माषः, कुलत्थः, 'सुरा' सुरा–मदिरा, 'एएणं' एतानि खलु द्रव्याणि 'किं सरीराइ' किं शरीराणि केषां जीवानां शरीराणि इति 'वत्तव्वं सिया ?' वक्तव्यं स्यात् ? ओदनादीनि त्रिणी द्रव्याणि केषां जीवानां शरीराणि उच्यन्ते ? इति गौतमस्य प्रश्नाशयः ।

गोमए, एएणं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च एगिंदियजीवसरीरप्पयोग परिणामिया वि .जाव पंचिंदिय जीव सरीरप्पयोगपरिणामियो वि, तओ पच्छा सत्थाइया जाव अगणि जीव सरीरा इ वत्तव्वं सिया) हे गौतम ! अंगार, राख, भुसा, गोबर ये सब पूर्वप्रज्ञापननय की अपेक्षा से एकेन्द्रिय जीव के शरीर, यावत् यथासंभव पञ्चेन्द्रिय जीव के भी शरीर कहे जो सकते हैं । तथा जब ये शस्त्र आदि द्वारा संघट्टित हो जाते हैं तब ये ही अग्निकाय जीव के शरीर कहे जा सकते हैं ॥

टीकार्थ— वायुकाय की निरूपणा कर चुकने के बाद अब सूत्रकार वनस्पतिकाय आदिकों का शरीर की अपेक्षा से निरूपण करते हैं इसमें गौतम प्रभु से पूछते हैं कि (अह भंते ! ओदण, कुम्मासे, सुरा) ओदन, कुल्माष-कुलत्थ, और सुरा मदिरा (एएणं) ये सब द्रव्य (किं सरीरा इ वत्तव्वं सिया) किन जीवों के शरीर कहे जाते हैं ? इसके

एए णं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च एगिंदिय जीव सरीरप्पयोगपरिणामिया वि जाव पचिंदियजीवसरीरप्पयोगपरिणामिया वि, तओ पच्छा सत्थाइया जाव अगणिजीव सरीरा इ वत्तव्वं सिया) હે ગૌતમ ! અંગાર, રાખ, ભૂસું, અને છાણુ પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપન નયની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિય જીવનાં શરીર પણુ કહેવાય છે અને પંચેન્દ્રિય પર્યન્તના જીવના શરીર પણુ કહેવાય છે અને જ્યારે શસ્ત્રાદિ દ્વારા અથવા અગ્નિદ્વારા તેમનું જુદી જુદી રીતે પરિણમન કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેમને અગ્નિકાય જીવના શરીર કહી શકાય છે

ટીકાર્થ– વાયુકાયની નિરૂપણા કર્યા પછી, હવે સૂત્રકાર વનસ્પતિકાય આદિકોનું શરીરની અપેક્ષાએ નિરૂપણુ કરે છે. તે માટે સૂત્રકારે નીચેના પ્રશ્નોત્તરો આપ્યા છે

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન– " अह भंते ! ओदणे, कुम्मासे, सुरा " ઓદન (ભાત), કુલત્થ, અને સુરા (મદિરા) " एए णं " એ સઘળાં દ્રવ્યો " (किं सरीरा इ वत्तव्वं सिया ?) કયાં જીવનાં શરીર કહેવાય છે ?

भगवानाह-' गोयमा ! ' हे गौतम ! 'ओदणे, कुम्मासे, सुराए य' ओदने कुल्माषे सुरायां च द्वे द्रव्ये भवतः घनद्रव्यं, द्रवद्रव्यं च, तत्र ' जे घणेदव्वे ' यानि घनानि द्रव्याणि सन्ति ' एएणं ' एतानि खलु ' पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च ' पूर्वभावप्रज्ञापनां प्रतीत्य पूर्वावस्थाम् अनुसृत्य पूर्वभावप्रज्ञापनापेक्षयेत्यर्थः ' वणस्सइजीवसरीरा ' वनस्पतिजीवशरीराणि कथ्यते ' तओ पच्छा ' ततः पश्चात् तदनन्तरं यदा तानि ओदनादीनि द्रव्याणि ' सत्थाईआ ' शस्त्रातीतानि, शस्त्रैः उदूखलमुशलखलीऽप्रभृतिभिराकुट्टनसाधनैः अतीतानि आकुट्टन द्वारा पूर्वपर्यायम् अतिक्रान्तानि-आकुट्टितानि भवन्ति तथा ' सत्थपरिणामिआ ' शस्त्रपरि-

उत्तर में प्रभु कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (ओदणे, कुम्मासे, सुराए य) ओदन, कुल्माष और सुरा इन पदार्थों में दो प्रकार के द्रव्य होते हैं, एक घनद्रव्य और दूसरा द्रव द्रव्य । अर्थात् ओदनादिक पदार्थ घनद्रव्य और द्रव (ढिला) द्रव्य इस तरह से दो प्रकार की वस्तुओं वाले होते हैं । जैसे शराब में गुड़ वगैरह तो कठिन घनपदार्थ रहता है और द्रवरूप प्रवाही पदार्थ पानी रहता है । इसलिये उसमें (जे घणे दव्वे) जो घन द्रव्य हैं, वे ' पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च ' अपनी पूर्वभावप्रज्ञापना के अनुसार पूर्वभावप्रज्ञापना की अपेक्षा से ' वणस्सइसरीरा ' वनस्पति जीव के शरीर कहे जाते हैं । (तओ पच्छा) और इसके बाद जब वे ओदनादिक द्रव्य (सत्थाईया) शस्त्रातीत-शस्त्रों उदूखल-ओखली, मुशल-मूसर, खलीन आदि कूटने के साधनों-से आकुट्टनक्रिया द्वारा पर्यायान्तरित हो जाते हैं अपनी पूर्वपर्याय से रहित होकर दूसरी पर्याय से युक्त हो जाते हैं, (सत्थपरिणामिया) शस्त्र परिणामित हो जाते हैं स्व, पर और उभय के शस्त्रों द्वारा कृत अन्य

ઉત્તર- " गोयमा ! " હે ગૌતમ ! " ओदणे, कुम्मासे, सुराए य " ઓદન, કુલત્થ અને મદિરામાં બે પ્રકારનાં દ્રવ્યો હોય છે- ઘનદ્રવ્ય અને પ્રવાહીદ્રવ્ય એટલે કે ઓદનાદિ પદાર્થ ઘનદ્રવ્ય અને દ્રવ (પ્રવાહી) દ્રવ્ય વાળાં હોય છે મદિરામાં ગોળ વગેરે ઘનદ્રવ્યો હોય છે અને પ્રવાહીરૂપ પાણી પણ હોય છે તેથી તેમાં " जे घणे दव्वे " જે ઘનદ્રવ્ય છે, તે " पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च " પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપના નયની અપેક્ષાએ " वणस्सइ सरीरा " વનસ્પતિ જીવનાં શરીર કહેવાય છે પૂર્વભાવ- પ્રજ્ઞાપના- વસ્તુની અતીત પર્યાયનું (પહેલાંની પર્યાયનું) નિરૂપણ કરે છે. " तओ पच्छा " ત્યાર બાદ જ્યારે તે ઓદનાદિક દ્રવ્યને " सत्थाईया " મૂસળ, ખાંડણિયો, ખાંડણી, પરાળ આદિ શસ્ત્રો-સાધનો દ્વારા ખાંડવામાં આવે છે અને તેમને પર્યાયાન્તરિત કરવામાં આવે છે, એટલે કે પહેલાંની પર્યાયથી રહિત બનાવીને બીજી પર્યાયથી યુક્ત કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ " सत्थपरिणामिया " શસ્ત્ર પરિણામિત થઈ જાય છે-સ્વ પર અથવા

णामितानि स्वपरतदुभयशस्त्र द्वार कृतान्यपर्यायाणि अथ च "अगणिज्झामिया" अग्निध्यामितानि, अग्निना परिपाचितानि स्वकीयपूर्ववर्णरहितानि कृतानि, तथा 'अगणिज्झूसिया' अग्निजोषितानि अग्निना जले उत्कालितानि पूर्वस्वभावपरित्याजितानि 'अगणिसेविया' अग्निसेवितानि अग्निवाष्पितानि 'अगणिपरिणामिया' अग्निपरिणामितानि अग्निना तत्सदृशोष्णीकृतानि भवन्ति तदा 'अगणिजीव सरीराइ' अग्निजीव शरीराणि इति "वत्तव्वंसिया" वक्तव्यं स्यात्, पूर्वभावप्रज्ञपनाज्ञाः अतीतवस्तुपर्यायनिरूपणात्मकतया तदनुसारम् ओदनादीनि द्रव्याणि सतुषापरिपक्वधान्यावस्थायां वनस्पतिशरीराणि भवन्ति तदनन्तरम् उद्-

अवस्था-वाले हो जाते हैं-अर्थात् अपनी पहिले की अवस्था से और दूसरी अवस्था में आ जाते हैं (अगणिज्झामिया) अग्निद्वारा पकादिये जाते हैं-अपने पूर्व के वर्ण से रहित हो जाते हैं, (अगणिज्झूसिया) अग्निद्वारा तप्त जल में उकाले जाते हैं अपने पूर्व स्वभाव से दूसरे स्वभाव में ला दिये जाते हैं, (अगणिसेविया) अग्निद्वारा उद्भूत बाष्प से पकाये जाते हैं, अथवा अग्नि की बाष्प (भाप) से वे युक्त हो जाते हैं, और (अगणि परिणामिया) अग्निद्वारा अग्नि जैसे गरम उष्ण कर दिये जाते हैं, तब वे (अगणिजीवसरीराइ) अग्नि जीव के शरीर हैं "इ" इस प्रकार से (वत्तव्वं सिया) कहे जा सकते हैं। पूर्वभावप्रज्ञापना वस्तु की अतीत पर्याय को निरूपण करनेवाली होती है अतः इसके अनुसार ओदनादिक द्रव्य जब सतुष, अपरिपक्व, धान्यावस्था में रहते हैं तब वे उस अपेक्षा उस अवस्था में वनस्पतिकाय के शरीर होते हैं। क्यों कि ये अपनी पूर्व अवस्था में वनस्पतिकाय में रहे

ઉભયના શસ્ત્રો દ્વારા પહેલાની અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં આવી જાય છે, જ્યારે તેમને "अगणिज्झामिया" અગ્નિદ્વારા પકાવવામાં આવે છે તેમના પહેલાંના વર્ણથી રહિત કરવામાં આવે છે, "अगणिज्झूसिया" અગ્નિદ્વારા ઉકળતા પાણીમાં બાફવામાં આવે છે- તેમની પૂર્વ સ્વભાવમાંથી અન્ય સ્વભાવમાં લાવવામાં આવે છે, "अगणि-सेविया" અગ્નિદ્વારા વરાળથી પકાવવામાં આવે છે, અને "अगणि परिणामिया" અગ્નિદ્વારા અગ્નિ જેવાં જ ઉષ્ણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે "आगणिजीवसरीरा इ वत्तव्व सिया" તેમને અગ્નિ જીવનાં શરીર કહી શકાય છે

'પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપના' વસ્તુની અતીત પર્યાયનું નિરૂપણ કરનારી હોય છે. તો તે માન્યતા અનુસાર ઓદનાદિક દ્રવ્ય જ્યારે ફોતરાથી યુક્ત, અપરિપકવ (રાંધ્યા વિનાના) ધાન્યરૂપે હોય છે, ત્યારે તે અવસ્થામાં તે વનસ્પતિકાયનાં શરીરરૂપ હોય છે, કારણ કે તે તેની પૂર્વાવસ્થામાં વનસ્પતિકાય રૂપે રહ્યું હતું

खलादिनाऽऽकुट्टनद्वारा सम्यक्परिष्कृतानि वह्निना परिपक्वानि च भूत्वा अग्निजीवशरीराणि इत्युच्यन्ते इत्याशयः। अथवा अत्र शस्त्रपदेन अग्निरेव सर्वत्र गृह्यते। अथ 'सुराए य' सुरायां च 'जे दवेदव्वे' यानि द्रवद्रव्याणि वर्तन्ते 'एएणं' एतानि खलु 'पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च' पूर्वभावप्रज्ञापनां प्रतीत्य पूर्वावस्थामङ्गीकृत्य 'आउजीवसरीरा' प्रथमम् अब्जीवशरीराणि' 'तओपच्छा' ततः पश्चात् यदा 'सत्थातीआ' शस्त्रातीतानि शस्त्रैः स्वकायादिशस्त्रैः पूर्वपर्यायमतिक्रामितानि' जाव-यावत्–शस्त्रपरिणामितानि, अग्निध्यामितानि, अग्निजोषितानि, अग्निसेवितानि अग्निपरिणामितानि भवन्ति तदा, 'अगणिकायसरीराइ' अग्निकायशरीराणि इति 'वत्तव्वंसिया' वक्तव्यं स्यात्।

हैं। और जब ये ओखली आदि में डालकर मुशल आदि से कूटने के साधनों से कूटे जाते हैं, और अच्छी तरह से साफ करके अग्निद्वारा पकाये जाते हैं तब ये पक जाने पर अग्निजीव के शरीर हैं इस प्रकार- से कहे जाते हैं। अथवा यहां सूत्र में आये हुए शस्त्र पद से सर्वत्र अग्नि को ही ग्रहण किया गया है।

(सुराए य) सुरा में (जे दवे दव्वे) जो द्रव द्रव्य हैं (एएणं) ये सब द्रवद्रव्य (पुव्वपन्नवणं पडुच्च) पूर्वभावप्रज्ञापना को आश्रित करके पूर्व अवस्था को अङ्गीकार करके पहिले (आउजीवसरीरा) अप्काय के शरीर थे इस प्रकार से कहे जा सकते हैं। (तओ पच्छा) इसके बाद जब वे (सत्थाईया) शस्त्रातीत शस्त्रोंद्वारा स्वकाय आदि शस्त्रों द्वारा अपनी पूर्वपर्याय से रहित कर दिये जाते हैं (जाव,) यावत् शस्त्रपरिणामित स्वकाय आदि शस्त्रों द्वारा और भी दूसरी पर्यायवाले बना दिये जाते हैं, तथा अग्निध्यामित, अग्निजोषित, अग्निसेवित,

અને જ્યારે ખાંડણિયા આદિમાં નાખીને મૂશળ આદિ વડે તેને ખાંડવામાં આવે છે, અને ત્યાર બાદ સાફ કરીને જ્યારે તેને અગ્નિ પર પકાવવામાં આવે છે, ત્યારે તેને અગ્નિકાય જીવનું શરીર કહી શકાય છે અથવા અહીં સૂત્રમાં આવેલા શસ્ત્ર પદથી સર્વત્ર અગ્નિને જ ગ્રહણ કરેલ છે.

"सुराए य" સુરા (મદિરા) માં "जे दव्वे दवे" જે પ્રવાહી દ્રવ્યો છે, "एए णं" તે સઘળાં પ્રવાહી દ્રવ્ય "पुव्वपन्नवणं पडुच्च" પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપનાની અપેક્ષાએ એટલે કે પૂર્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ પડેલાં "आउजीवसरीरा" અપકાયનાં શરીર હતાં, એમ કહી શકાય છે "तओ पच्छा" ત્યાર બાદ જ્યારે "सत्थाईया" શસ્ત્રો દ્વારા- સ્વકાય આદિ શસ્ત્રો દ્વારા- તેને પૂર્વ પર્યાયથી રહિત કરાય છે, "जाव" યાવત્ શસ્ત્રપરિણામિત- સ્વકાય આદિ શસ્ત્રો દ્વારા બીજી પર્યાયવાળા બનાવી દેવાય છે, તથા અગ્નિદ્વારા અગ્નિપરિણામિત પર્યન્તની

पुनर्गौतमः पृच्छति-'अहणं भंते !' अथ खलु भदन्त ! 'अये तंबे, तउए, सीसए, उवले, कसट्टिआ' अयः-लोहः, ताम्रम्, त्रपुः-रङ्गः, सीसकम्, उपलः-प्रस्तरः, कट्टः=काटपदवाच्यलोहमलविशेषः 'एएणं किं सरीरा' एते खलु किं शरीराः किं नामधेयं शरीरं येषां ते किं शरीराः किमभिधेयशरीरा इत्यर्थः 'इ व्वत्तवंसिया ?' इति वक्तव्यं स्यात् ? भगवान् आह-'गोयमा !' हे गौतम ! 'अये, तंबे, तउए, उवले, कसट्टिआ' अयः, ताम्रम्, त्रपुः, सीसकम्, उपलः, कट्टः, 'एएणं' एते खलु 'पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च' पूर्वभावप्रज्ञापनां प्रतीत्य भूतपूर्वावस्थाम् अनुसृत्य, 'पुढवीजीवसरीरा' पृथिवीजीवशरीराः पृथिवीजीवानां शरीराणि येषां ते पृथिवीजीवशरीराः भवन्ति 'तओ पच्छा' ततः पश्चात् 'सत्था-इआ' शस्त्रातीताः शस्त्रेण स्वपरतदुभयशस्त्रेण पूर्वपर्यायमतिक्रान्ताः 'जाव-अगणिजीवसरीरा' यावत्-अग्निजीवशरीराः 'इ वत्तव्वं सिया' इति वक्तव्यं स्यात्, यावत्करणात् पूर्वोक्तशस्त्रपरिणामितादीनि संग्राह्याणि । गौतमः पुनः पृच्छति-

---

अग्निपरिणामित हो जाते हैं तब वे (अगणिकायसरीरा इ वत्तव्वं सिया) अग्निकाय के शरीर हैं ऐसा कहा जा सकता है ।

अब गौतमस्वामी प्रभु से पुनः पूछते हैं कि-(अह णं भंते !) हे भदन्त ! (अये, तंबे तउए, सीसए, उवले, कसट्टिया) लोह, तांबा, त्रपु रांग, सीसक शीशा, उपल-पत्थर, कट्ट-लोहे वगैरह की जंगाल, (एएणं) ये सब (किं सरीरा) किन जीवों के शरीर माने गये हैं ? इसका उत्तर में प्रभु कहते हैं कि- (गोयमा) गौतम ! (अये, तंबे, तउए, उवले, कसट्टिया) लोहा, ताम्बा, रांगा, शीषक-सीसा, उपल और किट्ट (एएण) ये सब (पुव्वभावपन्नवणं) पूर्वभावप्रज्ञापना की पूर्वावस्था की अपेक्षा लेकर (पुढवीजीवसरीरा) पृथिवी जीव के शरीर हैं (तओ पच्छा) इसके बाद जब ये (सत्थाईया) स्वशास्त्र, परशस्त्र और उभयशस्त्र द्वारा अपनी पूर्वपर्याय से रहित कर दिये जाते

અવસ્થામાં લાવવામા આવે છે, ત્યારે "अगणिकायसरीराइ वत्तव्वं सिया" તેમને અગ્નિકાયનાં શરીર કહી શકાય છે.

પ્રશ્ન- "अह णं भंते !" હે ભદન્ત ! "अये, तंबे, तउए सीसए उवले, कसट्टिया" લોઢું, તાંબું, કલાઈ, સીસું, પથ્થર, કિટ્ટ લોઢા આદિનો કાટ, "एए णं" એ બધા પદાર્થો "किं सरीरा" કયા જીવોનાં શરીર ગણાય છે ?

ઉત્તર-"गोयमा !" હે ગૌતમ ! 'अये, तंबे, तउए, सीसए उवले, कसट्टिया" લોઢું, તાંબુ, કલાઈ, સીસું, પથ્થર અને કાટ, "एए णं" એ સઘળા પદાર્થો "पुव्वभावपन्नवणं" પૂર્વાવસ્થાની અપેક્ષાએ "पुढवीजीवसरीरा" પૃથ્વીકાય જીવનાં શરીર છે. "तओ पच्छा" ત્યાર બાદ જ્યારે તેમને "सत्थाइया" સ્વશસ્ત્ર, પરશસ્ત્ર અને ઉભયશસ્ત્ર દ્વારા તેમની પર્યાયથી રહિત કરવામાં આવે

हैं (जाव अगणिजीव सरीरा) यावत् शस्त्र परिणामित आदि पूर्वोक्त विशेषणों से युक्त कर दिये जाते हैं- तब ये (अग्निजीव के शरीर हैं " इ " इस प्रकार से (वत्तव्वं सिया) कहे जा सकते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि ये तांबा लोह आदि पदार्थ वैसे तो हैं एकेन्द्रिय पृथिवीजीव के शरीर क्यों कि ये उसी में उत्पन्न होते हैं। परन्तु जब ये खानि से बाहर निकाल कर भिन्न २ अवस्थाओं में परिणमित बनाने के लिये अग्निद्वारा द्रवीभूत किये जाते हैं तब उस स्थिति में द्रवीभूत स्थिति में अग्निजीव के शरीर हो जाते हैं-क्यों कि तब ये सर्वरूप से अग्नि जैसे ही हो जाते हैं। बाद में जब ये भिन्न २ अवस्थाओं में डाल दिये जाते हैं और ठोस अवस्था में आ जाते हैं तब ये पुनः पृथिवी जीव शरीर के रूप से व्यवहृत होने लगते हैं। पदार्थों का ऐसा ही स्वभाव है- जो जैसा निमित्त मिलता है वह वैसी ही पर्याय वाला हो जाता है। इसी अपेक्षा यह सब कथन किया जा रहा है। जब पदार्थ को अग्नि का निमित्त मिलता है और वह उसके निमित्त बिलकुल द्रवीभूत होकर तद्रूप जैसा बन जाता है- तब वह उसका ही शरीर माना जाता है।

अब गौतमस्वामी प्रभु से यह पूछते हैं कि- (अह णं भंते ! अट्ठी) हे भदन्त ! अस्थि- हड्डी, (अट्ठिज्झामे) जली हुई हड्डी, (चम्मे) चर्म

છે, " जाव अगणिजीव सरीरा " એને શસ્ત્ર પરિણામિત આદિ ઉપરોક્ત વિશેષણોથી યુક્ત કરાય છે, ત્યારે " अग्निजीव सरीरा इ वत्तव्वं सिया " તેમને અગ્નિકાય જીવનાં શરીર કહી શકાય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એવું છે કે લોઢું, તાંબું આદિ પદાર્થો મૂળતો એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય રૂપ હોય છે, કારણ કે તેઓ પૃથ્વીમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જ્યારે તેમને ખાણમાંથી કાઢીને અગ્નિદ્વારા ગાળવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ અગ્નિકાય જીવના શરીરરૂપે પરિણમી જાય છે, કારણ કે ત્યારે તેઓ સઘળી રીતે અગ્નિ જેવાં જ બની ગયાં હોય છે. ત્યાર બાદ જ્યારે તેમના જુદા જુદા આકારો બનાવવામાં આવે છે અને ફરી તે ઘન સ્વરૂપમાં આવી જાય છે, ત્યારે ફરીથી તેમને પૃથ્વીકાય જીવનાં શરીર કહી શકાય છે. પદાર્થોનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે જેવું નિમિત્ત મળે એવી પર્યાયવાળાં તેઓ બની જાય છે. એ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને ઉપરોક્ત કથન કરવામાં આવ્યું છે. જ્યારે પદાર્થને અગ્નિનું નિમિત્ત મળે છે, અને તે કારણે જ્યારે પદાર્થ બિલકુલ ઓગળી જઈને અગ્નિ જેવો જ બની જાય છે, ત્યારે તેને અગ્નિકાય રૂપ જ માનવામાં આવે છે. પ્રશ્ન- " अह णं भंते ! હે ભદન્ત !

'अहणं भंते !' अथ खलु हे भदन्त ! ' अट्ठी ' अस्थि, ' अट्ठिज्झामे ' अस्थिध्यामम्, अस्थि च तत् ध्यामं च इति अस्थिध्यामम् ध्यामलीकृतम् दग्धीकृतास्थिइत्यर्थः, ' चम्मे ' चर्म ' चम्मज्झामे ' चर्मध्यामम्, दग्धीकृतचर्म इत्यर्थः, ' रोमे ' रोम, ' रोमज्झामे ' रोमध्यामम्, दग्धरोम इत्यर्थः, ' सिंगे ' शृङ्गम्, ' सिंगज्झामे ' शृङ्गध्यामं दग्धशृङ्गमित्यर्थः ' खुरे ' खुरः ' खुरज्झामे ' खुरध्यामम् दग्धखुरः, ' नखे ' नखः, ' नखज्झामे ' नखध्यामम् दग्धनखः ' एएणं ' एतानि खलु 'किं सरीरा' किं शरीराणि ' इ वत्तव्वं सिया ?' इति वक्तव्यं स्यात् ।

भगवानाह-' गोयमा !' हे गौतम !' 'अट्ठी, चम्मे, रोमे, सिंगे, खुरे, नहे,' अस्थि, चर्म, रोम, शृङ्गम्, खुरः, नखः, ' एएणं ' एते खलु ' तसपाणजीवसरीरा ' त्रसप्राणजीवशरीराः भवन्ति, किन्तु ' अट्ठिज्झामे ' अस्थिध्यामम् ' चम्मज्झामे ' चर्मध्यामम्, ' रोमज्झामे ' रोमध्यामम् ' ' सिंग-खुर-णहज्झामे ' शृङ्गध्यामम्, खुरध्यामम् नखध्यामम्, ' एएणं ' एतानि खलु ' पुव्वभावपन्नवणं

(चम्मज्झामे) जला हुआ चमड़ा, (रोमे) रोम (रोमज्झामे) जला हुआ रोम बाल, (सिंगे) सींग, (सिंगज्झामे) जला हुआ सींग; (खुरे) खुर, (खुरज्झामे) जला हुआ खुर (नखे) नख, (नखज्झामे) जला हुआ नख (एएण) ये सब (किं सरीरा) किन के शरीर हैं ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा हे गौतम ! (एएणं) ये (अट्ठी) हड्डी (चम्मे) चर्म, (रोमे) रोम, (सिंगे) सींग, (खुरे) खुर, (नहे) नख, (तसपाणजीवसरीरा) त्रसप्राणीयों के शरीर हैं परन्तु इनमें जो (अट्ठिज्झामे) जला हुआ हाड है, (चम्मज्झामे) जला हुआ चमड़ा है, (रोमज्झामे) जला हुआ रोम है, (सिंग-खुर-नहज्झामे) जला हुआ सींग है, जला हुआ खुर है, जला हुआ नख है (एएणं) ये सब (पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च)

" अट्ठी, अट्ठीज्झामे " હાડકું, બળેલું હાડકું, " चम्मे, चम्मज्झामे " ચામડું બળેલું ચામડું " रोमे, रोमज्झामे " વાળ અને બળેલા વાળ, " सिंगे, सिंगज्झामे " શિંગડું અને બળેલું શિંગડું, " खुरे, खुरज्झामे " ખરી, બળેલી ખરી, " नखे नखज्झामे " નખ અને બળેલો નખ, " एएणं " એ સઘળા પદાર્થો " किं सरीरा ? " કયા જીવોનાં શરીર છે ?

ઉત્તર- " गोयमा ! " હે ગૌતમ ! " एएणं " તે " अट्ठी, चम्मे, रोमे, सिंगे, खुरे, नखे " હાડકું, ચામડું, વાળ, શિંગડું, ખરી અને નખ " तसपाण जीव सरीरा " ત્રસ જીવ શરીર છે, પરન્તુ "अट्ठिज्झामे, " બળેલું હાડકું, " चम्म ज्झामे " બળેલું ચામડું, " रोमज्झामे " બળેલા વાળ, " सिंग, खुर नहज्झामे " બળેલું શિંગડું, બળેલી ખરી અને બળેલો નખ, " एएणं " એ પદાર્થો " पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च " પૂર્વાવસ્થાની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો

पडुच्च ' पूर्वभावप्रज्ञापनां प्रतीत्य-पूर्वावस्थामनुसृत्य ' तसपाणजीवसरीरा ' त्रसप्राणजीवशरीराणि ' तओ पच्छा ' ततः पश्चात् ' सत्थाईआ ' शस्त्रातीतानि ' जाव-अगणि त्ति वत्तव्वं सिया ' यावत् अग्निजीवशरीराणि इति वक्तव्यं स्यात् ' यावत्करणात्-शस्त्रपरिणामितानि अग्निध्यामितानि, अग्निजोषितानि, अग्निसेवितानि, अग्निपरिणामितानि ' इतिसंग्राह्यम् !

पुनर्गौतम पृच्छति-' अह भंते ! इंगाले ' इत्यादि। अथ हे भदन्त ! अङ्गारः ज्वालाधूमरहिताग्निमात्रावशिष्टदग्धेन्धनम् , ' छारिए ' क्षारकम् भस्म, 'भुसे' बुसम्-तुषः, ' गोमए ' गोमयः करीषः अत्र च बुसगोमये भूतपूर्वपर्यायानुवृत्त्या दग्धावस्थे गृहीतव्ये अन्यथा अत्रैव वक्ष्यमाणाग्निध्यामितादि विशेषणदानानुपपत्तिरायेन 'एएणं' एतानि खलु अङ्गारादि गोमयान्तानि 'किं सरीरा' किं शरीराणि

पूर्वभाव प्रज्ञापना की अपेक्षा विचार करने पर (तसपाणजीवसरीरा) त्रसप्राणीयों के शरीर हैं, परन्तु (तओ पच्छा) जब ये त्रस जीव से रहित होने के बाद (सत्थाईया) शस्त्रादि द्वारा अपनी पूर्व पर्याय से दूसरी पर्याय से आक्रान्त हो जाते हैं और अग्नि द्वारा तप्त होकर राख रूप परिणामवाले बन जाते हैं तब ये (अगणि त्ति वत्तव्वं सिया) अग्नि जीव के शरीर कहलाने लगते हैं।

अब गौतम स्वामी प्रभु से पुनःपूछते हैं कि (अह णं भंते !) हे भदन्त ! (इंगाले) ज्वाला और धूम से रहित अग्नि से युक्त दग्ध ईंधन, (छारिए) भस्मराख, (भुसे) भुस, (गोमए) गोमय-गोबर इनमें से भुस और गोबर ये भूतपूर्व प्रज्ञापनानय की अपेक्षा से दग्धावस्थावाले लिये गये हैं नहीं तो आगे आने वाले ध्यामित आदि विशेषणों की संगति इनके साथ नहीं बैठ सकती है। इस तरह (एएणं) ये अंगार से लगाकर गोमय तक के पदार्थ (किं सरीरा) किन के शरीर

" तसपाणजीव सरीरा " त्रस प्राणीओनां शरीर छे, परन्तु " तओ पच्छा " त्यार बाद ज्यारे तेओ " सत्थाईया " शस्त्रादि द्वारा तेमनी पूर्व पर्यायथी रहित थईने बीजी पर्यायमां आवी जाय छे अने अग्निद्वारा तपीने राखरूपे परिणमी जाय छे, त्यारे " अगणि त्ति वत्तव्वं सिया " तेमने अग्नि जीवनां शरीर कहेवामां आवे छे.

प्रश्न- ' अह णं भंते ! " हे भदन्त ! " इंगाले " ज्वाला अने धुमाडाथी रहित दग्ध ईंधन " छारिए " राख, " भुसे " भूसुं, " गोमए " गोबर (छाणु), " एए णं " आ पदार्थो " किं सरीरा " कया जीवोनां शरीर छे ?

केषां जीवानां शरीराणि उच्यन्ते 'इ वत्तव्वं सिया?' इति वक्तव्यं स्यात् ? भगवान् आह-'गोयमा हे गौतम ! 'इंगाले, छारिए, भुसे, गोमये' अङ्गारः, क्षारकम्, बुसम्, गोमयः, 'एएणं' एतानि खलु 'पुव्वभावपन्नवणं पडुच्छ' पूर्वभाव प्रज्ञापनां प्रतीत्य-पूर्वभावावस्थापेक्षया 'एगिंदियजीवसरीरप्पओगपरिणामिया वि' एकेन्द्रिय जीवशरीरप्रयोगपरिणामितानि अपि, एकेन्द्रियजीवैः शरीरतया प्रयोगेण स्वव्यापारेण परिणामितानि परिणतिं प्रापितानि यानि तानि एकेन्द्रिय-शरीराणि भवन्तीत्यर्थः समुच्चयार्थकापिशब्देन समुच्चितमर्थ माह-'जाव-पंचिंदिय जीवसरीरप्पओगपरिणामिया वि' यावत्-पञ्चेन्द्रियजीवशरीरप्रयोगपरिणामितानि अपि, पञ्चेन्द्रियजीवैः शरीरतया प्रयोगेण स्वक्रियात्मकव्यापारेण परिणामितानि=परिणतिं प्रापितानि यानि तानि पञ्चेन्द्रियशरीराणि इत्यर्थः, यावत्करणात्-द्वीन्द्रियजीवशरीरप्रयोगपरिणामितानि अपि, त्रीन्द्रियजीव शरीरप्रयोग

हैं ? इसका उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (इंगाले) अंगार (छारिए) भस्म, (भुसे) भुस (गोमए) गोबर, (एएणं) ये सब (पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च) पूर्वभावप्रज्ञापना की अपेक्षा लेकर, (एगिंदिय जीव सरीरप्पयोगपरिणामिया वि) एकेन्द्रिय जीवों द्वारा अपने व्यापार से शरीररूप से परिणति को प्राप्त हुए ऐसे हैं-अर्थात् ये एकेन्द्रिय जीव के शरीर हैं। "वि" शब्द यहां समुच्चयार्थक है सो इससे यह प्रकट किया गया है कि ये सब (जाव पंचिंदियजीवसरीरप्पयोगपरिणामिया वि) यावत् पंचेन्द्रिय जीवों के भी शरीर हैं। यहां यावत् पद से ये द्वीन्द्रिय जीवों के, ते इन्द्रिय जीवों के और चौइन्द्रिय जीवों के भी शरीर है ऐसा समझाया गया है। सो ये द्वीन्द्रियादि

(નોંધ- ઉપરોક્ત પદાર્થોમાંના ભૂસાને તથા ગોમયને ભૂતપૂર્વ પ્રજ્ઞાપનાનયની અપેક્ષાએ દગ્ધાવસ્થાવાળા લેવામાં આવ્યા છે જો એમ ન કરવામાં આવે તો હવે પછી આવતા ધ્યામિત આદિ વિશેષણો તેમની સાથે સુસ ગત થઇ શકતા નથી)

ઉત્તર- "गोयमा !" હે ગૌતમ ! "इगाले" અંગારો, "छारिए" રાખ, "भुसे" ભૂસું અને "गोमए" છાણુ "एए णं" તે સઘળા પદાર્થો "पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च" પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપનાની અપેક્ષાએ (પૂર્વાવસ્થાની અપેક્ષાએ) "एगिंदियजीवसरीरप्पयोगपरिणामिया वि" એકેન્દ્રિય જીવો દ્વારા તેમના વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ, થી શરીરરૂપે પરિણુતિ પામેલ જીવો છે એટલે કે એકેન્દ્રિય જીવનાં શરીર છે "वि" શબ્દ અહીં સમુચ્ચયાર્થક છે તેના દ્વારા એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે તેઓ "जाव पचिंदयजीवसरीरप्पयोगपरिणामिया वि" પંચેન્દ્રિય પર્યન્તના જીવોનાં પણુ શરીર છે અહીં "जाव" (યાવત્)

परिणामितानि अपि, चतुरिन्द्रियजीवशरीरप्रयोगपरिणामितानि अपि' इति संग्राह्यम्। तत्र द्वीन्द्रियादि जीवशरीरपरिणतत्वं च यथा सम्भवमेवावसेयम्। नतु अङ्गारादि सर्वपदार्थेषु, अङ्गारक्षारबुसानां पूर्वावस्थायां द्वीन्द्रिआदि जीव शरीरत्वाभावात्।

तथाहि तेषु अङ्गारः, क्षारकंच पूर्वावस्थायाम् इन्धनात्मकैकेन्द्रिय शरीरतया एकेन्द्रियशरीररूपं भवति, बुसमपि पूर्वावस्थायाम् एकेन्द्रियशरीरात्मकहरितयव-गोधूमादिस्वरूपतया एकेन्द्रियशरीरं वर्तते, किन्तु गोमयं च तृणादि रूप पूर्वाव-

जीवों के शरीर हैं यह बात यथासंभव ही समझना चाहिये। अर्थात् "ये सब द्वीन्द्रिय जीवों द्वारा अपने शरीर रूप से परिणमाये गये हैं) इस अर्थ का संबंध इन अंगार आदि समस्त पदों के साथ नहीं करना चाहिये-किन्तु जहां यह बात घट सके वहीं पर ऐसा संबंध करना चाहिये। क्यों कि अंगार, क्षार और बुस इनमें पूर्वावस्था की अपेक्षा से द्वीन्द्रिय जीव के शरीररूप से होने का अभाव है। अर्थात्-ये अंगार आदि पहिले अपनी अवस्था में द्वीन्द्रिय जीवों के शरीर नहीं थे-किन्तु एकेन्द्रिय जीव के ही शरीररूप से थे। यह बात इस प्रकार से समझी जा सकती है अङ्गार, क्षारक-राख ये अपनी पूर्व अवस्था में इंधन रूप एकेन्द्रिय जीव के शरीर होता है क्यों कि उसी से अङ्गारा बनता है। इस कारण वे उसी के शरीररूप कहे जा सकते हैं-तथा बुस-भुसा भी अपनी पूर्वावस्था में एकेन्द्रिय शरीररूप हरित यव, गोधूम-गेहूँ

પદથી દ્વીન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોનાં પણ શરીર છે એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે. અહીં જે જગ્યાએ જેટલી ઇન્દ્રિયવાળા જીવના શરીર કહેવાનું સંભવિત હોય એટલી ઇન્દ્રિયવાળા જીવનાં શરીર કહેવાં જોઇએ એટલે કે " તે બધાને દ્વીન્દ્રિય જીવો દ્વારા તેમનાં શરીર રૂપે પરિણુમાવવામાં આવ્યા છે " આ અર્થનો સંબંધ ઉપરોક્ત અંગાર આદિ સમસ્ત પદો સાથે જોડવો જોઈએ નહીં. પણ જ્યાં એ વાત ઘટાવી શકાય ત્યાંજ એવો સંબંધ બતાવવો જોઇએ. કારણ કે અંગાર, રાખ અને ભૂસામાં પૂર્વાવસ્થાની અપેક્ષાએ દ્વીન્દ્રિય જીવના શરીર રૂપે હોવાનું શકય નથી. એટલે કે પૂર્વાવસ્થામાં અંગાર, રાખ, અને ભૂસું દ્વીન્દ્રિય જીવોનાં શરીરરૂપ ન હતા, પણ એકેન્દ્રિય જીવોનાં શરીરરૂપ હતા. એ વાત આ પ્રમાણે સમજી શકાય છે અંગારો તેની પૂર્વાવસ્થામાં ઇન્ધનરૂપ એકેન્દ્રિય જીવનું શરીર હતો, કારણ કે તે ઇન્ધનમાંથી જ તે અંગારો બન્યો હોય છે. તે કારણે પૂર્વાવસ્થાની અપેક્ષાએ તેને એકેન્દ્રિય જીવના શરીર રૂપ કહી શકાય છે.

स्थायाम् एकेन्द्रियशरीरम् गवादिभिः स्पर्शरूप चर्म जिह्वारूपद्वीन्द्रियजीवादीनां भक्षणेतु द्वीन्द्रियादि शरीरमपि बोध्यम् , 'तओ पच्छा' ततः पश्चात् 'सत्थाईया' शस्त्रातीतानि शस्त्रैः, स्वपरोभयरूपैः अतीतानि पूर्वपर्यायमतिक्रान्तानि 'जाव-अगणिजीवसरीरा' यावत्-अग्निजीवशरीराणि भवन्ति 'इ वत्तव्वं सिया' इतिव-

आदि स्वरूपवाला होने के कारण एकेन्द्रियशरीररूप कहा जा सकता है क्यों कि वह उन्हीं से निष्पन्न-बनता है। किन्तु गोमय अपनी तृणादिरूप पूर्वावस्था में रहने के कारण एकेन्द्रिय का शरीर तो हो सकता है-परन्तु वह द्वीन्द्रियजीव का शरीर कैसे माना जा सकता है-तो इस पर ऐसा समझना चाहिये कि जब गाय आदि जानवर हरा २ घास चरते हैं-उस समय उस पर स्पर्शन और रसना इन्द्रिय वाले दो इन्द्रिय जीव भी रहते हैं-अतःचरते समय इनका भक्षण हो जाया करता है—तो जिस प्रकार वह गोबर हरित तृणादिकों का परिणामरूप है उसी प्रकार वह उन द्वीन्द्रिय जीवों के शरीर का भी परिणामरूप है ऐसा जानना चाहिये, इसी निमित्त को लेकर यहां गोमय द्वीन्द्रियजीवों का भी शरीर है पूर्वभाव प्रज्ञापना की अपेक्षा से, ऐसा कहा गया है। इसी अपेक्षा से वह गोमय ते इन्द्रियादि जीवों का भी शरीर है पूर्वभाव प्रज्ञापना की अपेक्षा से ऐसा समझलेना चाहिये। (तओ पच्छा) इसके बाद जब ये (सत्थाईया) स्व, पर,

તથા ભૂસુ પણ તેની પૂર્વપર્યાયમાં એકેન્દ્રિ શરીર રૂપ હરિત યવ, ઘઉં આદિ સ્વરૂપવાળું હોવાથી એકેન્દ્રિય શરીરરૂપ કહી શકાય છે, કારણ કે તેમાંથી જ તેની ઉત્પત્તિ થાય છે ગોમય (છાણ) તેની તૃણાદિરૂપ પૂર્વાવસ્થામાં રહેવાને કારણે એકેન્દ્રિયનું શરીર તો સંભવી શકેછે, પણ તેને દ્વીન્દ્રિય જીવના શરીર તરીકે કેવી રીતે માની શકાય ? તો તે શંકાનું આ રીતે સમાધાન કરી શકાય -ગાય આદિ જાનવર જ્યારે લીલુ ઘાસ ચરે છે ત્યારે તે ઘાસ ઉપર દ્વીન્દ્રિયજીવો (સ્પર્શેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિયવાળા જીવો) પણ રહેલા હોય છે. તેથી તે ઘાસ ચરતી વખતે તે જાનવરો દ્વારા તે ઘાસની સાથે સાથે તે દ્વીન્દ્રિય જીવોનું પણ ભક્ષણ થઈ જાય છે. જેવી રીતે લીલું ઘાસ આદિ તે છાણરૂપે પરિણમે છે, એવી જ રીતે તે દ્વીન્દ્રિય જીવો પણ છાણરૂપે પરીણમે છે. તે કારણે છાણને પૂર્વભાવપ્રજ્ઞાપના (પૂર્વાવસ્થા) ની અપેક્ષાએ દ્વીન્દ્રિય જીવોનાં શરીરરૂપ પણ કહી શકાય છે. એજ રીતે તે ગોમય તેઇન્દ્રિય જીવોના શરીર રૂપ પણ છે, એવું પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપનાની અપેક્ષાએ કહી શકાય છે. "તઓ પચ્છા" ત્યાર બાદ જ્યારે તેમને "सत्थाइया" સ્વ, પર, અને ઉભયરૂપ

क्तव्यं स्यात्-' शस्त्रपरिणामितानि, अग्निध्यामितानि, अग्निजोषितानि, अग्नि-सेवितानि, अग्निपरिणामितानि ' इति संग्राह्यम् ॥ सू० २ ॥

लवणसमुद्रवक्तव्यता प्रस्तावः-

मूलम्—' लवणे णं भंते ! समुद्दे केवइयं चक्कवाल विक्खं भेणं पण्णत्ते? एवं णेयव्वं, जाव-लोगट्ठिई, लोगाणुभावे, सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति भगवं जाव विहरइ ॥ सू० ३ ॥

॥ पंचमसए बीओ उद्देसो समत्तो ॥ ५-२ ॥

छाया-लवणः खलु भदन्त! समुद्रः कियान् चक्रवालविष्कम्भेण प्रज्ञप्तः ? एवं ज्ञातव्यम् , यावत्-लोकस्थितिः, लोकानुभावः, तदेवं भदन्त ! इति भगवान् यावत् विहरति ॥ सू. ३ ॥

उभयरूप शस्त्रों का निमित्त पाकर अपनी पूर्वपर्याय से अतिक्रान्त हो जाते हैं (जाव अगणिसरीरा इ वत्तव्वं सिया) यावत् वे अग्निकाय के शरीर भी कहे जा सकते हैं॥ सू०२ ॥

सूत्रार्थ—(लवणेणं भंते! समुद्दे केवइयं चक्कवाल विक्खंभेणं पण्णत्ते) हे भदन्त ! लवणसमुद्र का चक्रवाल विष्कंभ कितना कहा गया है ? (एवं नेयव्वं जाव लोगट्ठिई लोगाणुभावे सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति भगवं जाव विहरइ) पूर्व में कहे गये प्रमाण के अनुसार यह कथन यावत् लोकस्थिति लोकानुभाव तक जानना चाहिये । हे भदन्त यह सब जैसा आपने कहा है वह ऐसा ही है, हे भदन्त ! वह ऐसा ही है । इस प्रकार कहकर भगवान गौतम यावत् अपने स्थान पर बैठ गये ।

શસ્ત્રો દ્વારા તેમની પૂર્વપર્યાયથી રહિત કરવામાં આવે છે. અને ઉપરોક્ત અન્ય ક્રિયાઓ દ્વારા તેમનું બીજી પર્યાયમાં પરિણમન કરવામાં આવે છે ત્યારે "जाव अगणिसरीरा इ वत्तव्वं सिया" તેમને અગ્નિકાયનાં શરીર પણ કહી શકાય છે.

લવણ સમુદ્રની વક્તવ્યતા " लवणेणं भंते ! समुद्दे " ઇત્યાદિ

ટીકાર્થ—" लवणेण भंते समुद्दे केवइयं चक्कवाल विक्खंभेणं पण्णत्ते ? " હે ભદન્ત ! લવણસમુદ્રનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ. (પરિધિ) કેટલો કહ્યો છે? " एवं नेयव्वं जाव लोगट्ठिई लोगाणुभावे, सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति भगवं जाव विहरइ" લોકસ્થિતિ, લોકાનુભાવ પર્યન્ત આગળ કહેલા પ્રમાણ અનુસાર આ કથન સમજવું હે ભદન્ત ! આ વિષયમાં આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે પ્રમાણ ભૂત છે. હે ભદન્ત ! આપની વાત સર્વથા સત્ય છે, આ પ્રમાણે કહીને મહાવીર પ્રભુને વંદના-નમસ્કાર કરીને ગૌતમ સ્વામી તેમની જગ્યાએ બેસી ગયા.

टीका-पूर्वं पृथिवीकाय-वनस्पतिकाय जीव प्रभृति शरीर सम्बन्धि वक्तव्यता प्रतिपादिता, तदधिकारात् जलकायरूपलवणसमुद्रस्य स्वरूपं निरूपयितुमाह-'लवणेणं भंते !' इत्यादि । गौतमः पृच्छति-'लवणेणं भंते समुद्दे' हे भदन्त ! लवणः खलु समुद्रः 'चक्कवालविक्खंभेणं' चक्रवालविष्कम्भेण, चक्रवालं गोलाकारमण्डलं, परिधिरित्यर्थः, तस्य विष्कम्भेण विस्तारेण तेन च 'केवइयं' कियान् पण्णत्ते ? प्रज्ञप्तः ? कथितः ? भगवान् आह 'एवं णेयव्वं' एवम् उक्तालापानुकूलतया जीवाभिगमोक्तं लवणसमुद्रसूत्रम् नेतव्यं=ज्ञातव्यम्, तदवधिमाह-'जाव-लोगट्ठिई, लोगाणुभावे' यावत् लोकस्थितिः, लोकानुभावः, तथा

टिकार्थ—ऊपर के प्रकरण में सूत्रकार ने पृथिवीकाय, वनस्पतिकाय आदि जीवों के शरीर संबंध में अपनेविचार प्रकट किये है अब वे इस सूत्र द्वारा जलकायरूप लवणसमुद्र का निरूपण कर रहे है इस विषय में गौतमस्वामी प्रभुसे पूछते है कि (लवणेणं भंते!) हे भदन्त ! लवण "समुद्दे" समुद्र "चक्कवालविक्खंभेणं" चक्रवाल परिधि के प्रमाण की अपेक्षा से "केवइयं पण्णत्ते" कितना कहा गया है। गोल आकार वाला जो मण्डल है उसका नाम विष्कंभ-परिधि है । इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं "एवं णेयव्वं" उक्त आलाप के अनुकूल होने से इस विषय में जीवाभिगम सूत्र में कहा हुआ लवणसमुद्र सूत्र यहां ग्रहण करना चाहिये । यह लवणसमुद्र सूत्र इस विषय में कहांतक ग्रहण करना चाहिये-तो सूत्रकार कहते हैं कि "जाव लोयट्ठिई लोगाणुभावे" लोकस्थिति और लोकानुभाव इन पदों तक वह यहां ग्रहण करना चाहि-

ટીકાર્થ—ઉપરના પ્રકરણમાં સૂત્રકારે પૃથ્વીકાય, વનસ્પતિકાય આદિના શરીર વિષેના તેમના વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. હવે આ સૂત્ર દ્વારા તેઓ જળકાયરૂપ લવણસમુદ્રનું નિરૂપણ કરે છે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે "लवणेणं भंते समुद्दे" હે ભદન્ત ! લવણસમુદ્રનો "चक्कवालविक्खंभेणं केवइ पण्णत्ते ?" ચક્રવાલ વિષ્કંભ કેટલો કહ્યો છે ? એટલે કે લવણસમુદ્રનો પરિધ કેટલો છે ? (ગોળાકાર મંડળને વિષ્કંભ) પરિધ કહે છે. "एवं णेयव्वं" જીવાભિગમ સૂત્રમાં આપેલુ લવણસમુદ્રસૂત્ર આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે ગ્રહણ કરવું જોઇએ તે સૂત્રમાં કહ્યા અનુસાર કથન અહીં પણ સમજવું. આ વિષયમાં તે "લવણસમુદ્ર" સૂત્ર કયા સુધી ગ્રહણ કરવું ? (जाव लोयट्ठिइ लोगाणु भावे) લોકસ્થિતિ અને લોકાનુભવ પર્યન્ત તે સૂત્ર ગ્રહણ કરવું. અહીં જે "जाव (યાવત્)" પદ વપરાયુ છે, તેના દ્વારા નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ

च यावत्पदेन-' केवइयं परिक्खेवे णं ? गोयमा ! दो जोयणसयसहस्साइं चक्क वालविक्खंभेणं, पन्नरससयसहस्साइं, एक्कासीयं च सहस्साइं, सयं च इगूण याले किंचिविसेसूणं परिक्खेवेणं पण्णत्ते " इत्यादि । एतस्य चान्ते-" कम्हाणं भंते ! लवण समुद्दे जंबुदीवे दीवे नो उव्वीलेइ ? नो उव्वीलेइ ? " इत्यादि प्रश्ने भगवानाह-' गोयमा ! जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु अरहंता, चक्कवट्टी " इत्यादि संग्राह्यम् ।

ये । यहां जो यह (यावत्)पद प्रयुक्त हुआ है उससे " केवइयं परिक्खेवेणं गोयमा ! दो जोयण सयसहस्साइं चक्कवालविक्खंभेणं पन्नरससयसहस्साइं, एक्कासीयं च सहस्साइं सयं च इगूणयाले किंचिविसेसूणं परिक्खेवेणं पण्णत्ते) इत्यादि, इस पाठ का संग्रह हुआ है । इसके अन्त में (कम्हा णं भंते ! लवणसमुद्दे जंबुदीवे दीवे नो उव्वीलेइ ?) इस प्रश्न के होने पर भगवान ने कहा (गोयमा ! जंबुद्दीवे दीवे भरहेर वएसु वासेसु अरहंता चक्कवट्टी) इत्यादि का संग्रह हुआ है । तात्पर्य इस पाठ का इस प्रकार से है-हे भदन्त ! लवणसमुद्र का घेर कितना कहा गया है ? तो इसका उत्तर इस प्रकार से है-हे गौतम ! दो लाख योजन का तो इसका चक्रवाल विष्कंभ है तथा परिक्षेप पन्द्रहलाख इक्यासी हजार एकसौ उनचालीस योजन से भी कुछ कम कहा गया है इत्यादि, फिर इस सूत्रके अन्त में ऐसा प्रश्न किया है कि हे भदन्त ! लवण समुद्र जंबूद्वीप को क्यों नहीं भर देता (डुबा देता) है इत्यादि?

કરાયો છે-(केवइयं परिक्खेवेणं गोयमा ! दो जोयणसयसहस्साइं चक्कवाल विक्खंभेणं पन्नरससयसहस्साइं, एक्कासीयं च सहस्साइं सयं च इगूणयाले किंचिविसेसूणं परिक्खेवेणं पण्णत्ते) વળી તે સૂત્રપાઠને અન્તે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તર આપ્યા છે.-(कम्हाणं भंते ! लवणसमुद्दे जंबूद्दीवे दीवे नो उव्वीलेइ) (गोयमा ! जंबूद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु अरहंता चक्कवट्टी) ઇત્યાદિ-હવે તે સૂત્રપાઠનો ભાવાર્થ આપવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—" હે ભદન્ત લવણસમુદ્રનો ઘેરાવો (પરિધ) કેટલો કહ્યો છે ! "

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તેનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ (પરિધ) બે લાખ યોજન કહ્યો છે અને તેનો પરિક્ષેપ પંદર લાખ, એકયાસી હજાર, એકસો ઓગણ ચાલીસ (૧૫૮૧૧૩૯) યોજનથી સહેજ ન્યૂન કહ્યો છે.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! લવણસમુદ્ર જંબૂદ્વીપને કેમ ભરી દેતો નથી ? એટલે

अत्र जीवा जीवाभिगमसूत्रस्य तृतीयप्रतिपत्तिः प्रतिपादिता वक्तव्यताकिञ्चित्प्रदर्श्यते-" लवणे णं भंते ! समुद्दे किं संठिए पण्णत्ते ? गोयमा ! गोतित्थ संठिए, नावा-संठाण संठिए, सिप्पि-संपुड-संठिए, आसखंधसंठिए वलभि संठिए वट्टे-वलयागारसंठाणसंठिते पण्णत्ते ' लवणेणं भंते ! समुद्दे केवइयं चक्कवालविक्खं

तो इसका उत्तर प्रभु ने यों दिया कि हे गौतम ! इतने बडे विस्तार वाले लवण समुद्र के द्वारा जंबूद्वीप जो नहीं भरा जाता डुबोया जा सकता है सो इसका कारण यह है कि जंबूद्वीप नामके द्वीप में स्थित भरत और ऐरावत क्षेत्र में अरहंत, चक्रवर्ती आदि महापुरुष उत्पन्न होते हैं। अतः इनके प्रभाव से लवण समुद्र जंबूद्वीप को नहीं भर सकता (डुबा सकता) है । फिर इसके बाद प्रभु ने यों समझाया है कि गौतम ! इस प्रकार का लोक स्वभाव है। इस कारण से भी लवण समुद्र जंबूद्वीप को नहीं भर सकता (डुबो सकता) है। यहां पर जीवाभिगमसूत्र की तृतीय प्रतिपत्ति द्वारा प्रतिपादित वक्तव्यता संक्षेपरूप से दिखाई जाती है ' लवणे णं भंते ! समुद्दे किं संठिए पण्णत्ते ' हे भदन्त ! लवणसमुद्र का संस्थान-आकार कैसा कहा गया है ? ' गोयमा गोतित्थयसंठिए, नावा संठाण संठिए, सिप्पि-संपुड संठिए, आसखंधसंठिए, वलभिसंठिए, वट्टे वलयागार संठाण संठिए पण्णत्ते' हे गौतम ! गोतीर्थ के जैसा गोतीर्थ उसको कहते हैं जो जलाशयों में गायों के उतर

કે લવણસમુદ્ર જંબૂદ્વીપને તેના પાણીમાં કેમ ડુબાડી દેતો નથી ?

ઉત્તર--હે ગૌતમ ! આટલા વિસ્તીર્ણ લવણસમુદ્ર દ્વારા જંબૂદ્વીપને ડુબાડી દેવાતો નથી તેનુ કારણ એ છે કે જંબૂદ્વીપમાં આવેલા ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં અર્હંત, ચક્રવર્તિ આદિ મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમના પ્રભાવને લીધે લવણસમુદ્ર જંબૂદ્વીપને ડુબાડી શકતો નથી. ત્યાર બાદ પ્રભુએ ગૌતમ સ્વામીને એ વાત સમજાવી કે હે ગૌતમ ! એવા પ્રકારની લોકસ્થિતિ અને લોક પ્રભાવ છે, તે કારણે પણ લવણસમુદ્ર જબૂદ્વીપને ડુબાવી શકતો નથી. હવે જીવાભિગમ સૂત્રની ત્રીજી પ્રતિપત્તિ દ્વારા પ્રતિપાદન વક્તવ્યતાનું સંક્ષિપ્તમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન--(लवणे णं भंते ! समुद्दे किं संठिए पण्णत्ते ?) લવણ સમુદ્રનો આકાર કેવો રહ્યો છે ?

ઉત્તર--(गोयमा !) હે ગૌતમ (गोतित्थ संठिए, नावा संठाणसंठिए, सिप्पि संपुडसंठिए, आसखंधसंठिए, वट्टे वलयागारसंठाणसंठिए पण्णत्ते) લવણસમુદ્રનો

भेणं ? केवइयं परिक्खेवेणं ? केवइयं उस्सेहेणं ? केवइयं सव्वग्गेणं पण्णत्ते? गोयमा ! लवणेणं समुद्दे दोजोयणसय-सहस्साइं चक्कवालविक्खंभेणं, पणरसजोयणसयसहस्साइं, एकासीतिं च सहस्साइं, सयं च इगूणयाले किंचिविसेसूणे परिक्खेवेणं, एगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं, सोलसजोयणसहस्साइं उस्सेहेणं, सत्तरसजोयणसहस्साइं सव्वग्गेणं पण्णत्ते ? जइणं भंते ! लवणसमुद्दे दो जोयणसयसहस्साइं चक्कवालविक्खंभेणं पण्णरसजोयणसयसहस्साइं एकासीतिं च सहस्साइं सयं च इगूणयाले किंचिविसेसूणे परिक्खेवेणं, एगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं सोलस जोयणसहस्साइं उस्सेहेणं, सत्तरसजोयणसहस्साइं सव्वग्गेण पण्णत्ते, कम्हाणं भंते ! लवणसमुद्दे जबुद्दीवं दीवं नो उव्वीलेइ, नो उप्पीलेइ, नो चेव णं एक्को

ने का मार्ग हो अर्थात् क्रम से नीचा नीचा जाने वाला प्रवेशमार्ग को गोतीर्थ कहते हैं, नौका के जैसा, शुक्ति के संपुट जैसा, अश्व के स्कन्ध जैसा, वलभी के जैसा गोल, और वलय के जैसा लवणसमुद्र का आकार कहा गया है। 'लवणेणं भंते ! समुद्दे केवइयं चक्कवालविक्खंभेणं ? केवइयं परिक्खेवेणं ? केवइयं उसेहेणं ? केवइयं सव्वग्गेणं पण्णत्ते" हे भदन्त ! लवणसमुद्र का चक्रवाल विष्कंभ कितना कहा गया है ? परिक्षेप (परिधि) कितना कहा गया है ? उद्वेध कितना कहा गया है ? उत्सेध कितना कहा गया है और सर्वाग्र कितना कहा गया है ? 'गोयमा !' हे गौतम ! 'लवणे णं समुद्दे दो जोयणसयसहस्साइं चक्कवालविक्खंभेणं, पण्णरसजोयणसयसहस्साइं, एकासीतिं च सहस्साइं सयं च इगूणयाले किंचिविसेसूणे परिक्खेवेणं' लवणसमुद्र का

આકાર ગોતીર્થ જેવો, છીપના સંપુટ જેવો, ઘોડાના સ્કન્ધ જેવો, વલભીના જેવો અને વલયના જેવો ગોળ કહ્યો છે-ગોતીર્થ એટલે જળાશયોમાં ગાયોને ઉતરવાનો માર્ગ અથવા તો ક્રમશઃ નીચે જતા માર્ગને ગોતીર્થ કહે છે.

પ્રશ્ન—(लवणेणं भंते ! समुद्दे केवइयं चक्कवालविक्खंभेणं ? केवइयं परिक्खेवेणं ? केवइयं उसेहेणं ? केवइ यं सव्वग्गेणं ? पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત ! લવણ સમુદ્રનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ કેટલો છે ? પરિક્ષેપ (પરિધિ) કેટલો છે ઉદ્વેધ કેટલો છે ? ઉત્સેધ કેટલો છે ? અને સર્વાગ્ર કેટલો કહ્યો છે ?

ઉત્તર—(गोयमा !) (लवणेणं समुद्दे दो जोयणसयसहस्साइं चक्कवालविक्खंभेणं) લવણસમુદ્રનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ બે લાખ યોજનનો છે, (पण्णरसजोयणसयसहस्साइं, एकासीतिं च सहस्साइं सयं च इगूणयाले किंचिविसेसूणे परिक्खेवेणं) તેનો પરિક્ષેપ (પરિધિ) પંદર લાખ, એકયાસી હજાર, એકસો

दगं करेइ ? गोयमा ! जंबुद्दीवेणं दीवे भरहेरवएसु वासेसु अरहंता चक्कवट्टी बलदेवा, वासुदेवा, चारणा, विज्जाहरा, समणा, समणीओ, सावया, सावियाओ मणुआ (एगधच्चा) पगइभद्दया, पगइविणीया, पगइ उवसंता, पगइ पयणु कोह माणा–माया–लोभा, मिउ–मद्दव संपन्ना, अल्लीणा, भद्दगा, विणीया–तेसिणं पणिहए लवणे समुद्दे जंबुद्दीवं दीवं नो उव्वीलेंति, नो उप्पीलेंति नो चेव णं एगो दगं करेंति ॥ इति

छाया–लवणः खलु भदन्त ! समुद्रः क संस्थितः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! गोतीर्थ संस्थितः नौ संस्थानसंस्थितः शुक्तिसंपुटसंस्थितः अश्वस्कन्धसंस्थितः वलभि संस्थितः वृत्तः वलयाकारसंस्थानसंस्थितः प्रज्ञप्तः । लवणः खलु भदन्त ! समुद्रः कियान् (कियत्परिमितः) चक्रवालविष्कम्भेण कियान् परिक्षेपेण ? कियान् उद्वेधेन ? कियान् उत्सेधेन ? कियान् सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तः । गौतम ! लवणः खलु समुद्रः द्वे योजनशतसहस्रे चक्रवालविष्कम्भेण पञ्चदशयोजनशतसहस्राणि एकाशीतिश्च सहस्राणि शतं चैकोनचत्वारिंशत् किञ्चिद्विशेषोनः परिक्षेपेण, एकं योजनसहस्रं समुद्वेधेन, षोडशयोजनसहस्राणि उत्सेधेन, सप्तदशयोजनसहस्राणि सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तः । यदि खलु भदन्त ? लवणसमुद्रः द्वे योजनशतसहस्रे चक्रवाल-विष्कम्भेण पञ्चदशयोजनशतसहस्राणि एकाशीतिश्च सहस्राणि शतं चैकोनचत्वारिं-शत् किञ्चिद्विशेषोनः परिक्षेपेण एकं योजनसहस्रमुद्वेधेन, षोडशयोजनसहस्राणि उत्सेधेन, सप्तदश योजन सहस्राणि सर्वाग्रेण प्रज्ञप्तः, कस्मात् खलु भदन्त ! लवण

चक्रवालविष्कंभ तो दो लाख योजन का है और इसका परिक्षेप पन्द्रह लाख इक्यासी हजार एकसौ उगनचालीस योजन से कुछ कम कहा गया है । एक हजार योजन का इसका उद्वेध है । सोलह हजार योजन का उत्सेध है । तथा सत्तरह हजार योजन का सर्वाग्र है । यही बात 'एगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं, सोलसजोयणसहस्साइं उस्सेहेणं, सत्तरसजोयणसहस्साइं सव्वग्गेणं पण्णत्ते' इस सूत्र पाठ द्वारा प्रकट की गई है । 'कम्हा णं भंते ! लवणसमुद्दे जंबुद्दीवं दीवं नो उव्वीलेइ, नो उप्पीलेइ, नो चेव णं एक्कोदगं करेइ' हे भदन्त ! लवणसमुद्र जंबू-

---

ઓગણુ ચાલીસ (૧૫૮૧૧૩૯) યોજનથી સહેજ ઓછો છે, (एगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं, सोलसजोयणसहस्साइं उस्सेहेणं, सत्तरसजोयणसहस्साइं सव्वग्गेणं पण्णत्ते) તેનો ઉદ્વેધ એક હજાર યોજનનો છે, તેનો ઉત્સેધ સોળ હજાર યોજનનો છે અને તેનો સર્વાગ્ર સત્તર હજાર યોજનનો છે.

પ્રશ્ન–(कम्हाणं भंते ! लवणसमुद्दे जंबुद्दीवं दीवं नो उव्वीलेइ, नो उप्पीलेइ, नो चेव एक्कोदगं करेइ ?) હે ભદન્ત ! લવણુસમુદ્ર નામનો સમુદ્ર કે જે જંબૂ-

समुद्रः जम्बूद्वीपं द्वीपं नो अवपीडयति, नो उत्पीडयति नो चैव खलु एकोदकं करोति ? गौतम ! जम्बूद्वीपे खलु द्वीपे भरतैरवतयोर्वर्षयोः अर्हन्तः । चक्रवर्त्तिनः बलदेवा वासुदेवाः चारणा विद्याधराः, श्रमणाः. श्रमण्यः श्रावकाः श्राविकाः मनुजाः प्रकृतिभद्रकाः प्रकृतिविनीताः, प्रकृत्युपशान्ताः प्रकृति प्रतनु क्रोधमान माया लोभा मृदुमार्दवसंपन्ना आलीना भद्रकाविनीताः (सन्ति) तेषां प्रणिधया (प्रभा-

---

द्वीप नामके द्वीप को जब कि वह उसको चारों ओर से कोट के समान घेरे हुए है किस कारण से डुबा नहीं देता है ? किस कारण से उसे पीडित नहीं करता है और किस कारण से उसे जलमय नहीं कर सकता है ? 'गोयमा !' हे गौतम ! 'जंबुद्दीवे णं दीवे भरहेरवएसु वासेसु अरहंत चक्कवट्टि बलदेवा, वासुदेवा, चारणा, विज्जाहरा, समणा, समणीओ, सावया, सावियाओ, मणुया, पगइभद्दया, पगइविणीया, पगइउवसंता, पगइपयणुकोहमाणमाया-लोभा, मिउमद्दव संपन्ना, अल्लीणा भद्दगा, विणीया, तेसिं णं पणिहए लवणे समुद्दे जंबुद्दीवं दीवं नो उव्वीलेइ, नो उप्पीलेइ, नो चेव णं एगोदगं करेइ त्ति" जम्बूद्वीप नामके द्वीप में भरत और ऐरावत क्षेत्रों में, अरिहंत, चक्रवर्ती, बलदेव, वासुदेव, चारणमुनि, विद्याधर, श्रवण, श्रमणियां, श्रावक, श्राविकाएँ और ऐसे मनुष्य रहते हैं । जो स्वभाव से भद्र, स्वभाव से विनीत और स्वभाव से शांत परिणामवाले होते हैं । स्वभावतः ही जिनकी क्रोध, मान, माया और लोभ कषायें मंद रहती हैं । मृदु मार्दवभाव से जो संपन्न रहतें हैं । जितेन्द्रिय होते हैं, भद्र, और नम्र होते हैं ।

દ્વીપને ચારે તરફથી કોટની જેમ ઘેરીને પડેલો છે, તે શા કારણે તેને ડુબાવી શકતો નથી ? શા કારણે તેને પીડિત કરી શકતો નથી ! અને શા કારણે તેને જળમય કરી શકતો નથી ?

ઉત્તર—(गोयमा) હે ગૌતમ ! (जंबुद्दीवेणं दीवे भरहेरवएसु अरहंत चक्कवट्टि बलदेवा, वासुदेवा चारणा, विज्जाहरा, समणा, समणीओ, सावया, सावियाओ, मणुया, पगइविणीया, पगइ उवसंता, पगइ पयणुकोहमाणमायालोभा, मिउमद्दवसंपन्ना, अल्लीणा, भद्दया, विणीया, तेसिणं पणिहए लवणे समुद्दे जंबूद्दीवं दीवं नो उव्वीलेइ, नो चेव णं एगोदगं करेइत्ति) જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં અરિહંત, ચક્રવર્તિ, બળદેવ, વાસુદેવ, ચારણમુનિ વિદ્યધર, શ્રમણ, શ્રમણીઓ, શ્રાવક, શ્રાવિકાઓ અને એવા મનુષ્યો રહે છે કે જેઓ સ્વભાવે ભદ્ર, વિનીત અને શાંત હોય છે, સ્વભાવતઃ જ જેમના ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ કષાયો પાતળા પડ્યા હોય છે, જેઓ માર્દવ

नया) लवण समुद्रः जम्बूद्वीपं द्वीपं नो अवपीडयति नो उत्पीऽयति, नो चैव खलु एकोदकं करोति। इति। इत्यत आरभ्य–'अदुत्तरं च णं गोयमा' लोगट्ठिई लोगाणुभावे जं णं लवणसमुद्दे जंबुद्दीवं दीवं नो उव्वीलेइ नो चेव णं एगोदगं करेइ"।

अथोत्तरं च खलु गौतम। लोकस्थितिः लोकानुभावः यत् खलु लवण समुद्रः जम्बूद्वीपं द्वीपं अवपीडयति नो उत्पीडयति नो चैव खलु एकोदकं करोति। इत्यन्तः सर्वोऽपि पाठः संग्राह्यः ॥ सू. ३

इति श्री विश्वविख्यात–जगद्वल्लभ – प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलितललितकलापालापक–प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक– वादिमानमर्दक–श्रीशाहू छत्रपतिकोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य' पदभूषित–कोल्हापुरराजगुरु–बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य- जैनधर्मदिवाकरपूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचिता श्री भगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां पञ्चमशतकस्य द्वीतीयोद्देशकः समाप्तः

ऐसे उनसब के प्रभाव से लवण समुद्र जम्बूद्वीप नामके द्वीप को न तो डुबा सकता है, न उसे किसी भी तरह की पीड़ा से व्यथित कर सकता है और न उसे जलमय कर सकता है। इस पाठ से लगाकर 'अदुत्तरंच गोयमा' आगे ऐसा भी समझाया गया है कि हे गौतम! 'लोगट्ठिई' लोक की स्थिति ही इस प्रकार की है जो लवण समुद्र जंबूद्वीप को न डुबा सकता है, न कष्ट पहुँचा सकता है और न जलमय ही बना सकता है क्यों कि 'लोगाणुभावे' लोक का ऐसा प्रभाव है। "जं न लवणसमुद्दे जंबुद्दीवं दीवं नो उव्वीलेइ, नो चेव णं एगोदगं करेइ' अतः लवणसमुद्र जंबूद्वीप को न डुबा सकता है, न पीडित कर सकता है और न जलमय उसे बना सकता है। इस प्रकार यहांतक का पाठ सब ही यहां पर ग्रहण कर लेना चाहिये ॥ सू० ३ ॥

॥ पंचम शतक का द्वितीयोद्देशक संपूर्ण ॥

ભાવથી યુક્ત, જિતેન્દ્રિય, ભદ્ર અને નમ્ર હોય છે એવાં અર્હંત આદિના પ્રભાવથી લવણસમુદ્ર જંબૂદ્વીપને ડુબાવી શકતો નથી, અથવા તો કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્પાત દ્વારા તેને પીડી શકતો નથી, અથવા તેને જળમય કરી શકતો નથી. વળી તેનું બીજું કારણ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે– (अदुत्तरं च गोयमा !) लोगट्ठिइ लोगाणुभावे) હે ગૌતમ! વળી લોકની સ્થિતિ જ એવા પ્રકારની છે કે લવણસમુદ્ર જંબૂદ્વીપને ડુબાવી શકતો નથી, વ્યથા પહોંચાડી શકતો નથી કે જળમય કરી શકતો નથી કારણ કે લોકનો એવો પ્રભાવ છે. તેથી (जं न लवणसमुद्दे जंबूदीवं दीवं नो उव्वीलइ नो चेवणं एगोदगं करेइ) લવણસમુદ્ર જંબૂદ્વીપને ડુબાવી શકતો નથી, પીડિત કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે અહીં સુધીનો સમસ્ત પાઠ ગ્રહણ કરવો જોઈએ ॥ સૂ–૩ ॥

॥ પાંચમા શતકનો બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

अथ तृतीयोद्देशकः प्रारभ्यते—

अन्यतीर्थिकाभिमते जालग्रन्थिकादृष्टान्तेन एकसमये ऐहिकामुष्मिक-भवायुषोः संवेदन विषये भगवन्तं प्रति गौतमस्य प्रश्नः, अन्यतीर्थिकोक्तमत-स्य मिथ्यात्वप्रतिपादनात्मकं भगवतः समाधानं, भिन्नभिन्नकालावच्छेदे-नैव इहभव-परभवायुषोः संवेदनमितिप्रतिपादनं च, ततो नरकगामिनां जीवानां नैरयिकायुष्यसहितं तद्रहितं वा तत्र गमनं भवतीति प्रश्ने तदायुष्यसहितमेव तत्र गमनं नतु तद्रहितमिति समाधानप्रतिपादनम्,तदायुष्योपार्जनस्थानविषयक-

---

पंचम शतक का तृतीय उद्देशक प्रारंभ—

पंचम शतक के तृतीय उद्देशक का विषय विवरण संक्षेप इस प्रकार से है-अन्यतीर्थिकजनों के मत में जालग्रन्थिका के दृष्टान्त से यह मान्यता स्वीकार की गई है कि एक समय में एक जीव इस लोक संबंधी और परलोक संबंधी दोनों आयुओं का संवेदन करता है सो क्या यह उनकी मान्यता सत्य है ? ऐसा भगवान् से गौतम का प्रश्न ! यह अन्यतीर्थिकों की मान्यता मिथ्यात्व मूलक है ऐसा भगवान का उत्तर, तथा भिन्न २ समय में जीव दोनों आयुओं का वेदन करता है ऐसा प्रतिपादन, जीवों का नरक में जो गमन होता है वह नैरयिक आयुष्य से सहित हुए का होता है, या उससे रहित हुए का होता है ? ऐसा प्रश्न-नैरयिक आयुष्क से सहित हुए जीव का ही नरक में गमन होता है उससे रहित हुए का नहीं ऐसा प्रभु का उत्तर, इस आयुष्य

પાંચમા શતકનો ત્રીજો ઉદ્દેશક પ્રારંભ—

ત્રીજા ઉદ્દેશકના વિષયનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન

ગૌતમનો પ્રશ્ન—અન્યતીર્થિકોના મતાનુસાર જાલગ્રન્થિકાના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા એ માન્યતા સ્વીકારવામાં આવી છે કે "એક સમયે એક જીવ આલોકના અને પરલોકના, એ બન્ને લોકના આયુનું સંવેદન કરે છે," શું તેમની તે માન્યતા સાચી છે ? ભગવાન દ્વારા આ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર-"તેમની તે માન્યતા મિથ્યાત્વ મૂલક છે." જુદે જુદે સમયે જીવ બન્ને આયુઓનું વેદન કરે છે, એવું પ્રતિપાદન.

"જીવોનું નરકમાં જે ગમન થાય છે, તે નૈરયિક આયુષ્ય સહિતતાનું થાય છે કે નૈરયિક આયુષ્ય રહિતના જીવોનું થાય છે ?" એવો પ્રશ્ન.

"નૈરયિક આયુષ્યવાળા જીવોનું જ નરકમાં ગમન થાયછે, તેનાથી રહિત જીવોનું નરકમાં ગમન થતું નથી," એવા ઉત્તરનું પ્રતિપાદન.

प्रश्ने पूर्वभवस्यैव तदुपार्जनस्थानत्वकथनात्मकं समाधानम्, ततो यावद् वैमानिक-जीवमात्रमुद्दिश्य योन्यायुष्यसम्बन्धे विचारः

अन्यतीर्थिकमिथ्याज्ञानवक्तव्यताप्रस्तावः

मूलम्—" अण्णउत्थिया णं भंते! एवमाइक्खंति, एवं भासंति, एवं पण्णवेंति, एवं परूवेंति—से जहा नामए जाल गंठिया सिया, आणुपुव्विं गढिया, अणंतरं गढियां, परंपर गढिया, अण्णमण्ण गढिया, अन्नमन्नगुरुयत्ताए, अन्नमन्न भारियत्ताए, अन्नमन्नगरुयसंभारियत्ताए, अन्नमन्न घडत्ताए, चिट्ठइ, एवामेव बहूणं जीवाणं बहुसु आजाइ-सहस्सेसु बहूइं आउय सहस्साइं, आणुपुव्विं गढियाइं, जाव —चिट्ठंति, एगे वि य णं जीवे एगेणं समएणं दो आउयाइं पडिसंवेदेइ, तं जहा—इहभवियाउयं च, परभवियाउयं च। जं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ, तं समयं परभविया-उयं पडिसंवेदेइ, जाव--से कहमेयं भंते! एवं? गोयमा! जं णं ते अन्नउत्थिया तं चेव परभावियाउयं च, जे ते एव माहंसु तं मिच्छा, अहं पुण गोयमा! एवमाइक्खामि, जाव--परूवामि--से जहा- नामए जाल गंठिया सिया, जाव --अन्नमन्नघडत्ताए चिट्ठंति. एवामेव एगमेगस्स जीवस्स

का उपार्जन जीव कहां करता है ऐसा प्रश्न, पूर्वभव में ही इस आयुष्य का उपार्जन जीव करता है ऐसा प्रभु का उत्तर, यावत् वैमानिक जीव-मात्र को उद्देश्य करके योनि और आयुष्क के संबंध में विचार—

" આ આયુનું ઉપાર્જન જીવ કયાં કરે છે ? એવો પ્રશ્ન. અને પૂર્વ ભવમાં જ જીવ આ આયુનું ઉપાર્જન કરે છે, " એવો ઉત્તર વૈમાનિક પર્યન્તના બધાં જીવને અનુલક્ષીને યોનિ અને આયુષ્યના સંબંધમાં વિચાર.

बहूहिं आजाइसहस्सेहिं बहूइं आउयसहस्साइं, आणुपुव्विं गढियाइं जाव--चिट्ठंति, एगे वि य णं जाव एगेणं समएणं एगं आउयं पडिसंवेदेइ, तं जहा--इहभवियाउयं वा, परभवियाउयं वा, जं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ, नो तं समयं परभावियाउयं पडिसंवेदेइ, जं समयं परभावियाउयं पडिसंवेदेइ, नो तं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ, इहभवियाउयस्स पडिसंवेयणाए नो परभवियाउयं संवेदेइ, परभवियाउयस्स परिसंवेयणाए नो इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एगे आउयं पडिसंवेदेइ तं जहा इहभवियाउयं वा, परभवियाउयं वा॥सू०१॥

छाया–अन्ययूथिकाः खलु भदन्त! एवम् आख्यान्ति, एवं भाषन्ते, एवं प्रज्ञापयन्ति एवं प्ररूपयन्ति, सा यथानाम जालग्रन्थिका स्यात्, आनुपूर्वीग्रथिता, अनन्तरग्रथिता, परस्परग्रथिता, अन्योन्यग्रथिता अन्योन्यगुरुकतया, अन्योन्य

'अण्णउत्थियाणं भंते' इत्यादि ।

सूत्रार्थ–(अण्णउत्थियाणं भंते! एवमाइक्खंति, भासंति, पण्णवेंति, एवं परूवेंति) हे भदन्त! अन्यतीर्थिक जन ऐसा कहते हैं, ऐसा भाषण करते हैं, ऐसा बताते हैं, ऐसी प्ररूपणा करते हैं (से जहा नामए जालगंठिया सिया, आणुपुव्विंगढिया, अणंतरगढिया, परंपरगढिया, अण्णमण्णगढिया) जैसे कोइ एक जालग्रन्थिका हो और उसमें क्रमपूर्वक गांठे लगी हों, एक के बाद एक इस तरह अन्तर विना वह

(अण्णउत्थियाणं भंते!) ઈત્યાદિ!

સૂત્રાર્થ—(अण्णउत्थियाणं भंते! एवमाइक्खंति, भासंति, पण्णवंति, एवं परूवेंति) હે ભદન્ત! અન્યતીર્થિકો (અન્ય મતવાદીઓ) એવું કહે છે, એવું ભાષણ કરે છે, એવું જણાવે છે અને એવી પ્રરૂપણા કરે છે કે (से जहा नामए जालगढिया सिया, आणुपुव्विंगढिया, अणंतरगढिया, परंपरगढिया, अण्णमण्णगढिया) કોઈ એક જાળગ્રન્થિકા હોય, જેમાં ક્રમવાર ગાંઠો વાળેલી હોય, જેને એક પછી એક એમ અંતર વિના ગૂંથેલી

भारिकतया, अन्योन्यगुरुकसंभारिकतया, अन्योन्यघटतया तिष्ठति, एवमेव बहूनां जीवानाम्, बहुषु आजातिसहस्रेषु बहूनि आयुष्कसहस्राणि आनुपूर्वीग्रथितानि यावत्-तिष्ठन्ति, एकोऽपि च खलु जीवः एकेन समयेन द्वे आयुषी प्रतिसंवेदयति, तद्यथा-इहभवायुष्कं च परभवायुष्कं च। यं समयम् इहभवायुष्कं प्रतिसंवेदयति, तं समयं परभवायुष्कं प्रतिसंवेदयति, यावत् तत् कथम् एतत् भदन्त ! एवम्

गूंथि हुइ हो, परस्पर में गूंथी हो, ऐसी वह जाल ग्रन्थिका जैसा (अन्नमन्नगरुयत्ताए, अन्नमन्नभारियत्ताए, अन्नमन्नगरुयसंभारियत्ताए, अन्नमन्नघडत्ताए चिट्ठइ) आपस में गांठों के लगजाने से विस्तीर्ण हो जाती है, परस्पर में भार से युक्त हो जाती है, आपस में विस्तीर्ण और भारवाली हो जाती है, आपस में समुदायवाली हो जाती है (एवमेव बहूणं जीवाणं बहुसु आजाइसहस्सेसु, बहूइं आउयसहस्साइं, आणुपुव्वि गढियाइं जाव चिट्ठंति) इसी तरह से अनेक जीवों की हजारों आयुएं अनेक हजार भवों में परस्पर क्रम २ से संबद्ध होती हैं। इस तरह होने से (एगे वि य णं जीवे एगेणं समएणं दो आउयाइं पडिसंवेदइ) एक जीव भी एक समय में दो आयुओं का वेदन अर्थात् अनुभव करता है। (तं जहा) वे दो आयुएँ ये हैं (इहभविया उयं च, परभविया उयं च) एक इस भवसंबंधी आयु और दूसरे परभवसंबंधी आयु (जं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ, तं समयं परभवियाउयं पडिसंवेदेइ) जीव जिस समय में इह भवसंबंधी आयु का अनुभव

હોય, પરસ્પરમાં ગૂંથેલી હોય એવી જાળગ્રન્થિકા જેવી રીતે (अन्नमन्नगरुयत्ताए, अन्नमन्नभारियत्ताए, अन्नमन्न गरुयसभारियत्ताए अन्नमन्नघडत्ताए चिट्ठइ) અરસ્પરસમાં ગાંઠો લાગી જવાથી વિસ્તીર્ણ થઇ જાય છે, પરસ્પર ભારથી યુક્ત થઇ જાય છે, આપસમાં વિસ્તીર્ણ અને ભારવાળી થઇ જાય છે, આપસમાં સમુદાયવાળી થઈ જાય છે, (एवमेव बहुणं जीवाणं बहुसु आजाइसहस्सेसु, बहूइं आउयसहस्साइं, आणुपुव्विं गढियाइं जाव चिट्ठंति) એવી જ રીતે, અનેક જીવોના હજારો આયુઓ અનેક હજાર ભવોમાં પરસ્પર ક્રમ ક્રમથી સંબદ્ધ થાય છે, આમ થવાથી (एगे वि य णं जीवे एगेणं समएणं दो आउयाइं पडिसवेदेइ) એક જીવ પણ એક સમયે બે આયુઓનું વેદન કરે છે-બે આયુઓનો અનુભવ કરે છે. (तंजहा) તે બે આયુઓ નીચે પ્રમાણે છે-(इहभवियाउय च, परभविया उयच) (૧) આ ભવ સંબંધી આયુ અને (૨) પરભવ સંબંધ આયુ (जं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ, तं समयं परभवियाउयं पडिसंवेदेइ) જીવ. જે સમયે આ ભવ સંબધ આયુનો અનુભવ કરતો હોય છે, ત્યારે પરભવ

गौतम ! यत् ते अन्ययूथिकाः तच्चैवपरभवायुष्कं च येते एवम् आहुः तद् मिथ्या, अहं पुनर्गौतम ! एवम् आख्यामि यावत्- प्ररूपयामि- तद् यथानाम जालग्रन्थिका स्यात् यावत् अन्योन्यघटतया तिष्ठति, एवमेव एकैकस्य जीवस्य बहुभिराजातिसहस्रैः बहूनि आयुष्क सहस्राणि आनुपूर्वीग्रथितानि यावत्-तिष्ठन्ति, एकोऽपि च जीवः एकेन समयेन एकम् आयुष्कं प्रतिसंवेदयति, तद्यथा-इह

करता है, उसी समय में परभव संबंधी आयु का भी अनुभव करता है। (जाव से कहमेयं भंते ! एवं) तो क्या हे भदंत ! यह इसी प्रकार से है ? (गोयमा ! जं णं ते अन्नउत्थिया तं चेव परभवियाउयं च ते एवमाहंसु तं मिच्छा) हे गौतम ! उन अन्यतीर्थिकों ने जो पूर्वोक्तरूप से " परभव आयु का अनुभव करता है " यहां तक कहा है वह उन्होंने मिथ्या कहा है। (अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि) मैं तो हे गौतम ! ऐसा कहता हूं (जाव परूवामि) यावत् ऐसी प्ररूपणा करता हूं (जहा नामए जालगंठिया सिया) जैसे कोई एक जालग्रन्थिका हो (जाव अन्नमन्न घडत्ताए चिट्ठंति) और उसमें यावत् ग्रन्थियां अन्योन्य समुदायरूप से रहती हों (एवामेव एगमेगस्स जीवस्स बहूहिं आजाइसहस्सेहिं, बहूहिं आउयसहस्साइं आणुपुव्वि गढियाइं जाव चिट्ठंति) इसी प्रकार से एक एक जीव के अनेक हजार भव अनेक हजार आयुकर्म क्रमशः उसके साथ गुंथे रहते हैं। (एगे वि य णं जीवे एगेणं

સંબંધી આયુનો પણ અનુભવ કરતો હોય છે. (जाव से कहमेयं भंते ! एवं) હે ભદન્ત ! તેમની તે માન્યતા શું સાચી છે?-શું એ પ્રમાણે જ બને છે? (गोयमा ! जं णं ते अन्नउत्थिया तं चेव परभवियाउयं च जे ते एवमाहंसु वं मिच्छा) હે ગૌતમ ! અન્યતીર્થિકોએ " ત્યારે પરભવ સંબંધી આયુનો પણ અનુભવ કરતો હોય છે " ત્યાં સુધીનું જે પૂર્વોક્ત કથન કહ્યું છે, તે મિથ્યા કહ્યું છે. (अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि जाव परूवामि) હે ગૌતમ ! હું તો એવું કહું છું, યાવત્ એવી પ્રરૂપણા કરૂં છું કે (जहा नामए जालगंठिया सिया) કોઇ એક જાળગ્રન્થિકા હોય, (जाव अन्नमन्नघडत्ताए चिट्ठंति) તે જાળગ્રંથિકાનું ઉપર્યુક્ત સમસ્ત વર્ણન ' ગ્રન્થિઓ અન્યોન્ય સમુદાયરૂપે રહેલી હોય, ' ત્યાં સુધીનું વર્ણન અહીં ગ્રહણ કરવું. (एवामेव एगमेगस्स जीवस्स बहूहिं आजाइसहस्सेहिं आउयसहस्साइं आणुपुव्विं गढियाइं जाव चिट्ठंति) એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવના અનેક હજાર ભવ અનેક હજાર આયુકર્મ સાથે ક્રમશઃ ગૂંથાયેલા રહે છે. (एगे वि य णं जीवे एगेणं समएणं एगं आउयं पडिसंवेदेइ)

भविका युष्कं वा, परभविकायुष्कं वा, यं समयम् इहभविकायुष्कं प्रतिसंवेदयति, नो तं समयं परभविकायुष्कं प्रति संवेदयति, यं समयं परभविकायुष्कं प्रतिसंवेदयति, नो तं समयम् इहभविकायुष्कं प्रतिसंवेदयति, इहभवायुष्कस्य प्रतिसंवेदनायाम् नो परभवायुष्कं प्रतिसंवेदयति, परभवायुष्कस्य प्रतिसंवेदनायाम् नो इह-

---

समएणं एगं आउयं पडिसंवेदेइ) इस तरह गूंथे रहने पर भी एक जीव एक समय में एक ही आयुकर्म को भोगता है। दो आयुओं को नहीं भोगता है। (इहभवियाउयं वा परभविया उयं वा) या तो वह इस भवसंबंधी आयु को भोगता है या परभव संबंधी आयु को भोगता है। (जं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ नो तं समयं परभवियाउयं पडिसवेदेइ) जिस समय में जीव इस भवसंबंधी आयु को भोगता है उस समय में परभवसंबंधी आयु को नहीं भोगता है (जं समयं परभवियाउयं पडिसंवेदेइ) और जिस समय में परभव संबंधी आयु को भोगता है (नो तं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ) उस समय में इस भवसंबंधी आयु को नहीं भोगता है (इहभवियाउस्स पडिसं-वेयणाए नो परभवियाउयं पडिसंवेदेइ) इह भव संबंधी आयु को भोगने के लिये परभवसंबंधी आयु को भोगने की आवश्यकता नहीं है (परभवियाउयस्स पडिसंवेयणाए नो इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ) इसी तरह से परभवसंबंधी आयु को भोगने के लिये इसभवसंबंधी आयु को भोगने की आवश्यकता नहीं है। (एवं खलु एगे जीवे एगेणं

આ રીતે ગૂંથાયેલા રહેવા છતાં પણ એક જીવ એક સમયે એક જ આયુક-ર્મનું વેદન કરતો નથી (इहभवियाउयं वा परभवियाउयं वा) કાંતો તે આ ભવના આયુનું વેદન કરે છે, અથવા પરભવના આયુનું વેદન કરે છે. (जं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ, नो तं समयं परभवियाउयं पडिसवेदेइ) જે સમયે જીવ આ ભવના આયુને ભોગવતો હોય છે, તે સમયે પરભવના આયુને ભોગવતો નથી અને (जं समयं परभवाउयं पडिसंवेदेइ) જ્યારે પર ભવના આયુને ભોગવતો હોય છે, (नो तं समय इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ ત્યારે આભવના આયુને ભોગવતો નથી (इहभवियाउस्स पडिसवेयणाए नो परभवियाउयं पडिसंवेदेइ) આ ભવના આયુને ભોગવવાને માટે પરભવના આયુને ભોગવવાની આવશ્યકતા નથી, (परभवियाउयस्स पडिसवेयणाए नो इह भवियाउयं पडिसंवेदेइ) અને પરભવના આયુને ભોગવવાને માટે આ ભવના આયુને ભોગવવાની આવશ્યકતા નથી (एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं

भवायुष्कं प्रतिसंवेदयति, एवं खलु एको जीव एकेन समयेन एकम् आयुष्कं प्रतिसंवेदयति तद्यथा इहभवायुष्कं वा, परभवायुष्कं वा ॥ सू० १ ॥

टीका—पूर्वोक्तस्य लवणसमुद्रादेः केवलज्ञानिप्रतिपादितत्वेन सत्यत्वं संभवति, मिथ्याज्ञानिप्रतिपादितस्य तु मिथ्यात्वमपि स्यात् इति प्रतिपादयन् तृतीयोद्देशकं प्रारभते—' अन्नउत्थियाणं भंते ! इत्यादि । हे भदन्त ! अन्ययूथिकाः= अन्यतीर्थिकाः खलु ' एवमाइक्खंति ' एवम्—वक्ष्यमाणप्रकारेण आख्यान्ति कथ-

समएणं एगं आउयं पडिसंवेदेइ) इस तरह एक जीव एक समय में एक आयुकर्म को भोगा करता है (तं जहा इहभवियाउयं वा परभवियाउयं वा) या तो वह इस भवसंबंधी आयु को भोगता है या परभव संबंधी आयु को भोगता है, दोनों का एक साथ एक समय में नहीं भोग सकता है ॥

टीकार्थ–लवणसमुद्र आदि के विषयमें किया गया कथन केवलज्ञानशालीप्रभु द्वारा प्रतिपादित होनेके कारण सर्वथा सत्य है–परन्तु मिथ्याज्ञानी द्वारा जो भी कथन किया जाता है वह उनके छद्मस्थ होनेके कारण असत्य होता है उसी बात को दिखलाने के लिये सूत्रकार ने इस तृतीयोद्देशक का प्रारंभ किया है, इसमें सर्वप्रथम गौतम प्रभु से पूछ रहे हैं कि ' अन्न उत्थिया णं भंते एवमाइक्खंति ' हे भदन्त ! मिथ्या दृष्टि अन्यतीर्थिकजनोंने जो ऐसा अर्थात् वक्ष्यमाणरूप से कहा है ' एवं

एगं आउयं पडिसंवेदेइ) આ રીતે એક જીવ એક સમયે એક આયુ કર્મનું વેદન કરે છે, (तं जहा इहभवियाउयं वा परभवियाउयं) કાંતો તે આભવના આયુનું વેદન કરે છે, કાંતો પરભવના આયુનું વેદન કરે છે- બન્નેને એકસાથે એક સમયે ભોગવી શકતો નથી.

ટીકાર્થ–લવણસમુદ્ર આદિના વિષયમાં જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે કેવળજ્ઞાનથી યુક્ત પ્રભુદ્વારા કરાયેલ હોવાથી સર્વથા સત્ય અને પ્રમાણભૂત છે પરન્તુ મિથ્યાજ્ઞાની દ્વારા જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે તે તેમની છદ્મસ્થતાને કારણે અસત્ય પણ હોઈ શકે છે. એ વાત સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા પ્રકટ કરી છે.

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે– " (अन्नउत्थियाणं भंते ! एवमाइक्खंति) હે ભદન્ત ! મિથ્યાદૃષ્ટિ, અન્યતીર્થિકો (અન્ય મતવાદીઓ) એવું કહે છે, (एवं भासंति) એવું ભાષણ કરે છે-વિશેષરૂપે કહે છે, (एवं

यन्ति, ' एवं भासंति ' एवम् भाषन्ते ' एवं पण्णवेंति ' एवम् प्रज्ञापयन्ति ' एवं परूवेंति ' एवम् प्ररूपयन्ति=निरूपयन्ति 'से जहा नामए ' सा यथानाम, 'सा ' वक्ष्यमाणस्वरूपा ' यथा ' इति दृष्टान्ते, ' नाम ' इति वाक्यालङ्कारे ' जाल गंथिया सिया ' जालग्रन्थिका स्यात्, मत्स्यबन्धनसाधनं जाल, तस्य ग्रन्थयइव ग्रन्थयो यस्यां सा जालग्रन्थिका एकजातीया ग्रथितजालिका ग्रथितलघुजालं भवेत्। तस्या आकारमाह–' आणुपुव्विं गढिया ' आनुपूर्वीग्रथिता आनुपूर्व्या= परिपाटया यथाक्रमेण ग्रथिता गुम्फिता आद्यन्तोचितानां ग्रन्थीनां यथाक्रम

भासंति ' ऐसा भाषण किया है, 'एवं पण्णवेंति' इस प्रकार से जताया है ' एवं परूवेंति ' और इस प्रकार से प्ररूपित किया है कि ' से जहा नामए' जैसे कोई एक 'जालगंठिया सिया' जालग्रन्थिका हो यहां 'यथा' शब्द दृष्टान्त प्रदर्शन के निमित्त आया है तथा ' नाम ' पद वाक्यालंकार में प्रयुक्त हुआ है। मछलियों का–पकड़ने का–साधन भूत जाल होता है। मच्छीमार इसके द्वारा मछलियों को पकड़ा करते हैं। इसमें जाली होती है। और जाली छोटी २ ग्रन्थियों से गूंथी रहती है। अर्थात् जाली के आकार जैसा जो मच्छलियों के पकड़ने का साधन होता है वह जाल ग्रन्थिका है। इसका आकार कैसा होता है इसी बात को सूत्रकार आगे के पदों द्वारा स्पष्ट करते है–' आणुपुव्वि गढिया ' जो गांठ उसमें पहिले लगानी चाहिये वह उसमें पहिले लगाई गई हो और जो अन्त में लगानी चाहिये वह उसमें अन्त में लगाई गई हो इस क्रम से उसमें ग्रन्थियों की रचना की गई हो ऐसी वह जालग्रन्थिका हो, इसी बात का स्पष्टीकरण करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि

पण्णवेंति) એવું સમજાવે છે, (एवं परूवेंति) અને એવી પ્રરૂપણા કરે છે કે– (जहा नामए जालगंठिया) કોઈ એક જાળગ્રન્થિકા હોય, (અહીં (जहा) પદ દૃષ્ટાન્ત પ્રદર્શનને માટે મૂક્યું છે અને (नाम) પદ વાકયાલંકાર રૂપે વપરાયું છે. માછલાંને પકડવા માટે જાળ નામનું સાધન વપરાય છે. તેના દ્વારા માછીમારો માછલાં પકડે છે. તેમાં અનેક ગાંઠો વડે ગુંથાયેલી જાળી હોય છે. આ રીતે જાળીના જેવું માછલાં પકડવાનું જે સાધન હોય છે તેને જાળગ્રન્થિકા કહે છે)

(आणुपुव्विं गढिया) જેમાં અનુક્રમે ગાંઠો વાળવામાં આવેલી હોય, (જે ગાંઠ તેમાં પહેલી વાળવી જોઈએ તે પહેલી વાળી હોય અને જે છેલ્લી વાળવી જોઈએ તે છેલ્લી વાળી હોય, આ ક્રમથી જેમાં ગાંઠો વાળેલી હોય

माद्यन्तयोरेव विधानात्, तदेव विशदीकर्तुमाह–'अणन्तरगठिया' अनन्तरग्रथिता अनन्तरेण प्रथमग्रन्थीनामव्यवहितेन रचितैः ग्रन्थिभिः सह ग्रथिता अनन्तर ग्रथिता, एवं 'परंपरागठिया' परम्परग्रथिता परम्परैः अव्यवहितैर्ग्रन्थिभिः सह ग्रथिता परम्परग्रथिता, उक्तफलितार्थमाह–'अन्नमन्नगढिया' इति, अन्योन्यग्रथिता, अन्योन्येन परस्परेण एकेन ग्रन्थिना सह अन्यो द्वितीयो ग्रन्थिः, अन्येन च सह अन्यः, इत्येवंरूपेण ग्रथिता अन्योन्यग्रथिता भवति, तथा च 'अन्नमन्नगरूयत्ताए' अन्योन्यगुरुकतया, अन्योन्येन ग्रन्थनात् गुरुकता=विस्तीर्णता अन्योन्यगुरुकतातया, तथा 'अन्नमन्नभारियत्ताए' अन्योन्यभारिकतया, अन्योन्यस्य भारो विद्यते

'अणंतरगढिया' जो जालग्रन्थिका सबसे पहिले गूंथी हुई गांठों के पास रही हुई गांठों के साथ गूंथी गई है तथा जो जालग्रन्थिका बीच बीच की गांठों के साथ २ गूंथी हुई होती है वह परम्पर ग्रथित जालग्रन्थिका कहलाती है। इसमें यह नियत नहीं होता है कि वह क्रमवार एक के बाद एक गांठ से गूंथी जावे इसमें अक्रम से गांठें लगाई जाती हैं। इस तरह 'अन्नमन्न गढिया' एक गांठ के साथ दूसरी गांठ और दूसरी गांठ के साथ तीसरी गांठ और तीसरी गांठ के साथ चौथी आदि गांठे जिसमें लगाई गईं हों ऐसी वह जालग्रन्थिका हो 'अन्नमन्न गरुयत्ताए' इस तरह की गांठों से गूंथी होकर वह जब मछलियों को पकड़ने के लिये जलाशय आदि स्थान में डाली जाती है तब वह विस्तृत हो जाती है फैल जाती है 'अन्नमन्नभारियत्ताए' और वह बीच में टूटती नहीं है क्यों कि एक दूसरी गांठ का भार आपस में

એવી જાળગ્રન્થિકાનું અહીં દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે.) (अणंतरगढिया) જેમાં પરમ્પર ગ્રથિત ગાંઠો હોય, (જે જાળગ્રન્થિકા સૌથી પહેલાં ગુંથેલી ગાઠોની સાથે પાસેની ગાંઠોથી ગંઠાયેલી છે, અને પછી પાસેની ગાંઠો સાથે તેની પછીની ગાઠો વડે ગાંઠાયેલી હોય, એવી જાળને પરમ્પરગ્રથિત જાળ કહે છે) (अन्नमन्नगढिया) એક ગાંઠની સાથે બીજી ગાંઠ, અને બીજી ગાંઠની સાથે ત્રીજી ગાંઠ, અને ત્રીજી ગાંઠની સાથે ચોથી ગાંઠ એવી રીતે પરસ્પર જેમાં ગાંઠોની ગૂંથણી હોય, (अन्नमन्नगरूयत्ताए) આ રીતની ગાઠો વડે ગુંથાયેલી તે જાળગ્રન્થિકાને જ્યારે જળાશયમાં નાખવામાં આવે છે ત્યારે તે વિસ્તૃત થઈ જાય છે–ફેલાઇ જાય છે, (अन्नमन्नभारियत्ताए) તે જાળ માછલાંના ભારથી તૂટી જતી નથી કારણકે બધું વજન એક બીજી સાથે ગંઠાયેલી ગાંઠો

यत्र तदन्योन्यभारिकं तद्भावस्तत्ता तया, एवं चोक्तार्थद्वयस्यैव संयोजनया प्रत्येकं तयोः प्रकर्षं प्रतिपादयन्नाह–'अन्नमन्नगरुयसंभारियत्ताए' अन्योन्यगुरुकसंभारिक-तया, अन्योन्येन गुरुकं च तत् संभारिकं चेति तथो, तद्भावस्तत्ता तया एवम् 'अन्नमन्नघडत्ताए' अन्योन्यघटतया, अन्योन्य घटसमुदायरचना यत्र तद-न्योन्यघटं तद्भावस्तत्ता तया 'चिट्ठइ' तिष्ठति=आस्ते। एतावत्पर्यन्तं दृष्टा-न्तः, अथ तं दार्ष्टान्तिके योजयति–'एवामेव' एवमेव अनेनैवोक्तजालग्रन्थिका-न्यायेन एकस्मिन्नपि जाले परस्परपृथक्संबद्धानेकग्रंथिवत् 'बहुणं जीवाणं' बहूनां जीवानाम् सम्बन्धीनि 'आयुष्कसहस्राणि' इत्यग्रेणान्वयः, 'बहुसु आजाइ सहस्सेसु' बहुषु अनेकेषु प्रतिजीवं क्रमतः प्रवृत्तेषु आजातिसहस्रेषु देवादिजन्मसहस्रेषु अधिकरणरूपेषु आधेयतया वर्तमानानि 'बहूइंआउयसहस्साइं'

उन लगी हुई गाठों में बट जाता है अतः समान भार वाली वह जाल-ग्रन्थिका हो जाती है इस तरह विस्तार वाली और समान भार वाली वह जालग्रन्थिका 'अन्नमन्नघडत्ताए चिट्ठइ' आपस में एक समुदायरूप पदार्थ बन जाती है। उसमें जितनी भी चीजें-गांठ वगैरह आदि हैं वे परस्पर में असहयोग भाव से नहीं रहती हैं प्रत्युत सहयोग भाव से ही रहती हैं–इस कारण वह जालग्रन्थिका एक समुदायरूप पदार्थ बन जाती है। यहां तक तो सूत्रकार ने दृष्टान्त का स्पष्टीकरण किया है अब वे इस दृष्टान्त को दार्ष्टान्त में घटित करते हैं–'एवामेव' इसी तरह से कहे हुए जालग्रन्थिकारूप दृष्टान्त के अनुसार–एक ही जाल में परस्पर पृथक् २ रूप से संबद्ध अनेक गांठों की तरह 'बहूणं जीवाणं' अनेक जीवों संबंधी 'बहूइं आउयसहस्साइं' अनेक हजारों

વહેંચાઈ જાય છે આ રીતે સમાન ભાર વાળી તે જાળગ્રન્થિકા બની જાય છે. આ રીતે વિસ્તારવાળી અને સમાનભાર વાળી તે જાળગ્રથિકા (अन्नमन्नघडत्ताए चिट्ठइ) અન્યોન્ય એક સમુદાયરૂપ પદાર્થ બની જાય છે એમાં જેટલી ગાંઠ આદિચીજો હોયછે, તે પરસ્પર સહયોગ ભાવથી રહે છે અસહયોગ ભાવથી રહેતી નથી. તે કારણે તે જાળગ્રન્થિકા એક સમુદાયરૂપ પદાર્થ બની જાય છે. અહીં સુધી તો સૂત્રકારે દૃષ્ટાંતનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. હવે સૂત્રકાર તે દૃષ્ટા-ન્તને જીવના અનેક ભવો સાથે ઘટાવવાને માટે નીચે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે-(एवामेव) જાલગ્રન્થિકાના દૃષ્ટાન્ત અનુસાર–એક જ જાળનાં પરસ્પર અલગ અલગ રીતે સંબદ્ધ અનેક ગાંઠોની જેમ, (बहूणं जीवाणं) અનેક જીવોના

बहूनि आयुष्कसहस्राणि परस्परक्रमेण सम्बद्धानि भवन्ति तत्स्वामिजीवानामा जातीनां चानेकसहस्रसंख्यातत्वात्, तदाह – आणुपुव्विं गढियाइं' आनुपूर्वी ग्रथितानि, पूर्ववत् आनुपूर्व्या ग्रथितानि इत्याद्यर्थो वोध्यः, 'जाव–चिट्ठंति' यावत् तिष्ठन्ति, यावत्करणात्–"अनन्तरग्रथितानि, परंपरग्रन्थितानि, अन्योन्यगुरुक तया, अन्योन्यभारिकतया, अन्योन्यगुरुकसंभारिकतया, अन्योन्यघटतया"

आयु 'बहुसु आजाइसहस्सेसु' अनेक हजार देवादिक जन्मरूप आधारों में अर्थात् प्रत्येक जीव में क्रम २ से प्रवृत्त हुए देवादि संबंधी जन्म सहस्रों में आधेयरूप से वर्तमान होती हुई परस्पर में क्रम से सम्बद्ध रहती हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि जिस प्रकार से एक जालग्रन्थिका में हजारों गांठे परस्पर में संबद्ध रहती हैं उसी प्रकार से हरएक जीव के कई हजार देवादिक जन्मों में कई हजार आयुएँ संबंधित रहा करती हैं इस तरह के कथन से अन्यतीर्थिक जनों ने यह प्रमाणित किया है कि एक जीव एक ही समय में अनेक आयुओं का वेदन करता है। सूत्रकार ने जो 'बहुसु आजाइसहस्सेसु' तथा 'बहूइं आउयसहस्साइं' ऐसे पदों का प्रयोग किया है सो उसका कारण उन आयुओं के स्वामीरूप जीव और उनके जन्म अनेक संख्या वाले हैं। 'आणुपुव्विं गढियाइं जाव चिट्ठंति' इस पाठ द्वारा सूत्रकार ने यह प्रकट किया है कि एक एक जीव के साथ अनेक हजार भवों

(बहूइं आउयसहस्साइं) અનેક હજાર આયુઓ (बहुसु आजाइसहस्सेसु) અનેક હજાર દેવાદિક જન્મરૂપ આધારોમાં એટલે કે પ્રત્યેક જીવમાં ક્રમશઃ પ્રવૃત્ત થયેલા દેવાદિક સંબંધી જન્મસહસ્રોમાં (હજારો જન્મોમાં) આધેયરૂપે રહીને પરસ્પરમાં ક્રમશઃ સંબદ્ધ રહે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે–જેવી રીતે એક જાળગ્રંથીકામાં હજારો ગાંઠો એક બીજી સાથે સંબદ્ધ રહે છે, એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવના અનેક હજાર દેવાદિક ભાવોની સાથે અનેક હજાર આયુઓ સંબદ્ધ રહ્યા કરે છે. આ પ્રકારના કથન દ્વારા અન્યતીર્થિકો (અન્યમત વાદીઓ) એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે એક જીવ એક જ સમયે અનેક આયુઓનું વેદન કરે છે.

સૂત્રકારે જે (बहुसु आजाइसहस्सेसु) તથા (बहुइं आउयसहस्साइं) નો પ્રયોગ કર્યો છે, તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે 'આયુઓના સ્વામીરૂપ જીવ છે અને તેમના અનેક હજાર જન્મ થતા હોય છે."

(आणुपुव्विं गढियाइं जाव चिट्ठंति) આ સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂત્રકારે એ પ્રકટ કર્યું છે કે એક એક જીવની સાથે (પ્રત્યેક જીવની સાથે) અનેક હજાર

इति संग्राह्यम् । किन्तु दार्ष्टान्तिके हि कर्म पुद्गलापेक्षया भारिकत्वमवसेयम् । अथोपर्युक्तानामायुषां वेदनप्रकारमाह–' एगे वि य णं जीवे ' एकोऽपि च खलु जीवः, अनेकस्य तु कथैव का ' एगेणं समएणं ' एकेन समयेन एकसमयावच्छेदेन युगपदित्यर्थः ' दो आउयाइं ' द्वे आयुषी ' पडिसंवेदेइ ' प्रतिसंवेदयति = अनुभवति । तदेव प्रतिपादयति–' तंजहा ' तद्यथा ' इहभवियाउयं च ' इह भविकायुष्कं च एतद्भवसम्बन्ध्यायुः ' परभवियाउयं च ' परभविकायुष्कं च परभवसम्बन्ध्यायुः अर्थात् एक एव जीवः एककालावच्छेदेनैव इहभवायुष्यं परभवायुष्यं चानुभवति । उक्तार्थमेव विशदयति – ' जं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ ' यं समयम् कालस्यात्यन्त संयोगे द्वितीया इहभविकायुष्कं प्रति

में एक एक करके हजारों आयुकर्म क्रम २ ग्रथित हैं । यहां दार्ष्टान्तरूप अनेक हजार देवादिक भवों में कर्मपुद्गलों की अपेक्षा से भारीपना जानना चाहिये । उपर्युक्त आयुओं को वेदन करने का प्रकार क्या है, सूत्रकार पूर्वपक्ष की ओर से अब इसी बात को प्रकट करते हैं– ' एगे वि य णं जीवे ' अनेक जीवों की तो बात ही क्या है एक भी जीव ' एगेणं समएणं ' एक समय में अर्थात् एक साथ ' दो आउयाइं ' दो आयुओं का ' पडिसंवेदेइ ' अनुभव करता है ' तं जहा द्वारा इसी बात को स्पष्ट किया जाता है ' इहभवियाउयं च परभवियाउयं च ' एक इसभव संबंधी आयु का वेदन करता है और दूसरे परभवसंबंधी आयु का वेदन करता है । तात्पर्य यह है कि यहां पर सूत्रकार पूर्वपक्ष की ओर से इस बात को प्रकट कर रहे है कि एक जीव एककालावच्छेदेन एक समय में एक साथ इह भवसंबंधी भुज्यमान आयु का और परभवसंबंधी आयु का वेदन करता है । ' जं समयं इहभवियाउयं

ભવોમાં એક એક કરીને હજારો આયુકર્મ ક્રમશઃ ગ્રથિત (ગૂંથાયેલા સંબદ્ધ) છે. અહીં ઉપરોક્ત દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પ્રતિપાદિત અનેક હજાર દેવાદિક ભવોમાં કર્મપુદ્ગલોની અપેક્ષાએ ભારેપણું સમજવું જોઈએ. અન્યતીર્થિકોની માન્યતા અનુસાર ઉપર્યુક્ત આયુઓના વેદનથી કઈ રીતે છે તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે –(एगे वि य णं जीवे) અનેક જીવોની તો વાતજ શી કરવી ! પરન્તુ એક જ જીવ (एगेणं समएणं) એક જ સમયે (એટલે કે એક સાથે) (दो आउयाइं) બે આયુઓનું (पडिसंवेदेइ) વેદન કરે છે (એટલે કે બે આયુઓ ભોગવે છે) (तंजहा) દ્વારા એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યુ છે કે તે જીવ કયા કયા બે આયુઓનું એક સાથે વેદન કરે છે.(इहभवियाउयं च परभवियाउयंच) તે જીવ એક સાથે આભવના આયુનું અને પરભવના આયુનું વેદન કરે છે (અન્ય તીર્થિકોની માન્યતા એવી છે કે એક જીવ એક સમયે એક સાથે આ ભવના ભુજ્યમાન આયુનું અને પર ભવના આયુનું વેદન કરે છે) (जं समयं

संवेदयति 'तं समयं परभवियउयं पडिसंवेदेइ' तं समयं परभविकायुष्कं प्रतिसंवेदयति, यस्मिन् समये इहभवायुष्यमनुभवति, तस्मिन्नेव समये पर भवायुष्यमपि अनुभवति–इत्याशयः 'जाव' यावत्, यावत्पदेन 'जं समयं पर भवियाउयं पडिसंवेदेइ तं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ' इति विज्ञेयम्।

गौतमः प्रश्नमुपसंहरति–'से कहमेयं भन्ते! एवं'? हे भदन्त! तत्कथमेतत् उपर्युक्तम् एवम् उक्तरीत्या किं संभवति? भगवान् आह–'गोयमा!' इत्यादि। हे गौतम! 'जं णं ते अन्न उत्थिया' यत् खलु ते अन्ययूथिकाः अन्यतीर्थिकाः 'तं चेव जाव – परभवियाउयं च' तदेव यावत्–परभवायुष्कं च, उपर्युक्त परभवायुष्कपर्यन्तं सर्वम् ऊचुः तदेवाह–'जे ते एवमाहंसु' ये ते अन्यतीर्थिकाः एवम् उपर्युक्तरीत्या आहुः 'तं मिच्छा' तत् सर्वं मिथ्या असत्यमेव बोध्यम्।

पडिसंवेदेइ' इन दो आयुओं को वेदन करने का भिन्न समय नहीं है, क्यों कि जिस समय में जीव इह भवसंबधी आयु का वेदन करता है 'तं समयं' उसी समय में 'परभवियाउयं परिसंवेदेइ' वह परभव संबंधी आयु का भी वेदन करता है। गौतम अब अपने पूर्वोक्त प्रश्न का उपसंहार (पूरा) करते हुए प्रभु से पूछते हैं कि 'से कहमेयं भंते! एवं' हे भदन्त! अन्य यूथिक जनों द्वारा कहा गया यह पूर्वोक्त रूप से कथन क्या संभवित होता है।? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम! 'जं णं ते अन्नउत्थिया, तं चेव परभवियाउयं च' अन्ययूथिकों ने जो यह सब परभवायुष्क तक कहा है, सो 'जे ते एवमाहंसु' जो उन्हों ने ऐसा कहा है 'तं मिच्छा' वह

इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ) જે સમયે જીવ આ ભવના આયુનું વેદન કરે છે, (तं समयं परभवियाउयं पडिसंवेदेइ) એ સમયે પર ભવના આયુનું પણ વેદન કરે છે–એટલે કે તે બન્ને આયુનું વેદન કરવાના જુદા જુદા સમય હોતા નથી.

આ રીતે અન્યતીર્થિકોની માન્યતા પ્રકટ કરીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પ્રશ્ન કરે છે કે (कहमेयं भंते! एवं) હે ભદન્ત! શું અન્ય તીર્થિકોનું એ પ્રકારનું કથન સત્ય છે?

હવે ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો મહાવીર પ્રભુ દ્વારા અપાયેલો ઉત્તર સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે– (जं णं ते अन्नउत्थिया, तं चेव परभवियाउयं च) અન્યતીર્થિકોનું "પરભવના આયુનું પણ વેદન કરે છે" પર્યન્તનું જે કથન છે, (जे ते एवमाहंसु तं मिच्छा) તે સમસ્ત કથન મિથ્યા છે. કહેવાનું તાત્પર્ય

अन्यतीर्थिकानां मतस्य मिथ्यात्वं चैवम्-अन्यतीर्थिकैः बहूनां जीवानां यानि बहूनि आयूंषि जालग्रन्थिकावत् प्रतिपादितानि, तानि खलु आयूंषि यथास्वं जीवप्रदेशेषु संबद्धानि तिष्ठेयुः, असम्बद्धानि वा ? तत्र न प्रथमपक्षः संभवति, तथात्वे भिन्नभिन्नजीवस्थितानामायुषां जालग्रन्थिकावत् कल्पनाया अशक्यतापत्तेः, आयुषां भिन्नभिन्नजीवसम्बद्धत्वेऽपि जाल ग्रन्थिकावत्कल्पने तु तत्सम्बद्धत्वाविशेषात् जीवानामपि जालग्रन्थिकाकल्पनत्वमापद्येत, तथासति सर्वजीवानां सर्वायुःसंवेदनेन सर्व भवोत्पत्त्यापत्तिः एकस्योत्पत्तौ सर्वे उत्पद्येरन् एक

सब उनका कथन मिथ्या है ऐसा जानना चाहिये। वह कहना उनका मिथ्या किस प्रकार से है सो अब यही प्रकट किया जाता है अन्यतीर्थिक जनों ने अनेक जीवों की अनेक आयुओं को जो जालग्रन्थिका की तरह कहा है सो हम उनसे यह पूछते हैं कि वे आयुएँ यथारीति जीवप्रदेशों के साथ संबद्ध है कि असंबद्ध हैं। यदि कहा जावे कि वे सब आयुएँ जीवप्रदेशों के साथ संबद्ध हैं सो यह बात संभवित नहीं होती है- क्यों कि इस प्रकार की मान्यता में भिन्न २ जीवों में स्थित हुई आयुओं को जालग्रन्थिका की तरह कल्पित करना बन नहीं सकता है, कारण आयुएँ भिन्न २ जीवों के साथ संबद्धित हैं। भिन्न २ जीवों के साथ संबद्धित होने पर भी जाल ग्रन्थिका की तरह यदि उन आयुओं को माना जावे-तो तत्सम्बद्धत्व की अविशेषता होने से जीवों को भी जाल ग्रन्थिका की तरह कल्पित करना पडेगा-इस तरह जीवों को जालग्रन्थिका की तरह कल्पित हो जाने पर सर्व जीवों में अपनी समस्त आयुके

એ છે કે અન્યયૂથિકોની ઉપર્યુક્ત માન્યતા બિલકુલ ખોટી છે તેમના કથન ને મિથ્યા કહેવાનું કારણ હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે. અન્ય તીર્થિકોએ અનેક જીવોનાં અનેક આયુને જાલગ્રન્થિકા જેવાં કહ્યાં છે તો તેમને આપણે પૂછવું જોઈએ કે તે આયુઓ યોગ્ય જીવ પ્રદેશોની સાથે સંબદ્ધ છે કે અસંબદ્ધ છે ? જો તે આયુઓ જીવપ્રદેશોની સાથે સંબદ્ધ છે એમ કહેવામાં આવે તો તે વાત સંભવિત નથી, કારણ કે આ પ્રકારની માન્યતામાં જુદા જુદા જીવો ના આયુઓને જાલગ્રન્થિકાની જેમ કલ્પવાનું સંભવી શકતું નથી. કારણ કે આયુઓ જુદા જુદા જીવો સાથે સંબદ્ધિત છે-જુદા જુદા જીવો સાથે સંબદ્ધિત હોવા છતાં પણ જો તે આયુઓને જાલગ્રન્થિકા જેવી માનવામાં આવે તો, તે સંબદ્ધત્વની અવિશેષતા હોવાથી જીવોને પણ જાળગ્રન્થિકા જેવા કલ્પવા પડશે-આ રીતે જીવોને જાળગ્રન્થિકા જેવા કલ્પવામાં આવે તો સર્વે જીવોમાં

स्य मरणे सर्वे म्रियेरन् । अथ द्वितीयः पक्षः, अर्थात् जीवप्रदेशेषु असंबद्धान्येव आयूंषि इति चेत् तदा असंबद्धत्वादेव 'तद्वशाद् देवादिजन्म' इत्युक्तिः नोपपद्येत इति आयुषां जालग्रन्थिकाकल्पना अन्यतीर्थिकानामसत्कल्पनैव ।

संवेदन होने की आपत्ति से अपने २ समस्त भवों के संवेदन होने का प्रसङ्ग प्राप्त होगा-तथा एक जीव की उत्पत्ति होने पर सर्व जीवों की उत्पत्ति माननी पडेगी और एक जीव के मर जाने पर सर्व जीवों का मरण मानना पडेगा। तात्पर्य कहने का यह है कि जिस प्रकार एक जाल में हजारों ग्रन्थियां संबद्धित रहा करती हैं उसी प्रकार से एक जीव के साथ उसकी हजारों भवों की हजारों आयुएँ भी संबद्धित रहती हैं ऐसी मान्यता अन्यतीर्थिक जनों की है सो इस पर उससे यह कहा जा रहा है कि इस तरह से हजारों आयुओं को जालग्रन्थिका की तरह कल्पित नहीं किया जा सकता है, कारण कि ये हजारों भवों की कारण भूत हजारों आयुएँ पृथक २ रूप से प्रत्येक जीव के साथ संबद्धित रहती हैं, एक ही जीव के साथ जालग्रन्थिका की तरह संबद्धित तो रहती नहीं हैं। अतः भिन्न २ रूप से अनेक जीवों के साथ संबद्धित होने के कारण इन्हें जालग्रन्थिका की तरह नहीं माना जा सकता है। भिन्न २ जीवों के साथ संबद्धित होने पर भी यदि आयुओं में जालग्रन्थिका की तरह

તેમના સમસ્ત આયુઓના સંવેદન થવાની આપત્તિ ઉદ્ભવવાથી પોત પોતાના સમસ્ત ભવોના સંવેદન થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે-તથા એક જીવની ઉત્પત્તિ થતાં સર્વે જીવોની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે એક જાળમાં હજારો ગ્રંથિયો (ગાંઠો) સંબદ્ધિત રહ્યા કરે છે એજ પ્રમાણે, એક જીવની સાથે તેના હજારો ભવોના હજારો આયુઓ સંબદ્ધિત રહે છે, એવી અન્યતીર્થિકોની માન્યતા છે. તેમની આ માન્યતાનું ખંડન કરવા માટે નીચેની દલીલ કરવામાં આવી છે-હજારો આયુઓને જાલગ્રન્થિકા સાથે સરખાવી શકાય નહીં કારણ કે હજારો ભવોને માટે કારણભૂત હજારો આયુઓ પૃથક્ પૃથક્ (અલગ અલગ) રીતે પ્રત્યેક જીવની સાથે સંબદ્ધિત રહે છે, એકજ જીવની સાથે જાળગ્રન્થિકાની જેમ સંબદ્ધિત રહેતા નથી. આ રીતે અલગ અલગ રૂપે અનેક જીવોની સાથે સંબદ્ધિત હોવાને કારણે તેમને જાળગ્રન્થિકા સમાન માની શકાય નહીં. ભિન્ન ભિન્ન જીવો સાથે સંબદ્ધિત હોવા છતાં પણ જો આયુઓને જાળગ્રન્થિકા સાથે સરખાવવામાં

कल्पना की जावे, तो जीवों का संबंध भी तो आयुओं के साथ रहता है अतः उन्हें भी जालग्रन्थिका की तरह एक मान लेना चाहिये-अतः जीवों को जब इस तरह से जालग्रन्थिका की तरह एक माना जावेगा तो समस्त जीवों को अपनी २ भिन्न २ आयुओं का एक ही साथ उपभोक्ता मानना पडेगा। इस तरह युगपत् उपभोक्ता होने से उनमें अनेक भवों की उत्पत्ति भी एक ही साथ होने का प्रसंग प्राप्त होगा-एक जीव के मर जाने पर सब जीवों का मरण और एक के उत्पन्न हो जाने पर सब जीवों की उत्पत्ति भी माननी होगी। जिस प्रकार साधारण वनस्पतिकाय में रहे हुए जीवों में होता है वहां एक की उत्पत्ति सब की उत्पत्ति, एक का मरण सब का मरण माना गया है इसी तरह से जब जालग्रन्थिका की तरह सब जीव एक माने जावेंगे तो पूर्वोक्त रूप से आपत्ति होने का प्रसंग स्वाभाविक रूप से ही मानना पडेगा। यदि द्वितीय पक्ष अंगीकार किया जावे-अर्थात् ऐसा माना जावे कि समस्त आयुएँ जीव के प्रदेशों में असंबद्धित ही हैं तो फिर इस तरह की मान्यता में "आयु कर्म के वश से देवादिकों में जन्म होता है"

આવે તો આયુઓની સાથે જેનો સંબંધ છે એવા જીવોને પણ જાળગ્રન્થિકા સમાન માનવા જોઇએ. અને જો તે જીવોને જાળગ્રન્થિકા સમાન એક માનવામાં આવે તો સમસ્ત જીવોને પણ તેમના ભિન્ન ભિન્ન આયુઓના એક સાથે જ ઉપભોકતા માનવા પડશે. આ રીતે એક જ ઉપભોકતા હોવાથી તેમનામાં અનેક ભવોની ઉત્પત્તિ પણ એક જ સાથે થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. એક જીવનું મરણ થતાં, સમસ્ત જીવોનું મરણ, અને એક જીવની ઉત્પત્તિ થતા, સમસ્ત જીવોની ઉત્પત્તિ થવાની વાત માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. સાધારણ વનસ્પતિ કાય જીવોમાં જેવું બને છે, (સાધારણ વનસ્પતિકાયમાં રહેલા જીવોમાં એકની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે સમસ્તની ઉત્પત્તિ થાય છે, એકનું મરણ થાય ત્યારે સમસ્તનું મરણ થાય છે, એવી માન્યતા છે) એવું અહીં પણ બને છે તેમ માનવાની આપત્તિ એ પ્રકારની માન્યતાથી તો ઉદ્‌ભવશે. (એટલે કે બધા જીવોને જો જાળગ્રન્થિકાની જેમ એક માનવામાં આવે તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણેની આપત્તિ ઉદ્‌ભવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.)

જો એવું માનવામાં આવે કે "સમસ્ત અયુઓ જીવપ્રદેશોમાં અ સંબદ્ધિત છે" તો એ પ્રકારની માન્યતાથી તો "આયુકર્મને આધારે દેવાદિકોમાં જન્મ થાય છે,) એવું કથન પણ શકય બની શકતું નથી. આ રીતે

अथ यत्तूक्तम् 'एको जीवः एकेन समयेन द्वे आयुषी प्रतिसंवेदयति, तदपि असत्यम् युगपदायुर्द्वयप्रतिसंवेदनेन एककालावच्छेदेन भवद्वयभवनापत्तेः तस्मात् एकदाऽऽयुर्द्वयवेदनमपि मिथ्यैव किन्तु 'अहं पुण गोयमा! एवमाइक्खामि', हे गौतम! अहं पुनर्यत् एवं-वक्ष्यमाणरीत्या आख्यामि 'जाव-परूवेमि' यावत् प्ररूपयामि, यावत्करणात् " भाषे, प्रज्ञापयामि, इति संग्राह्यम् । तदेवाह-'से जहानामए जाल गंठिया' तद्यथानाम जालग्रन्थिका, 'सिया' स्यात्, अस्मिन् सिद्धान्तपक्षे जालग्रन्थिकापदेन शृङ्खलामात्ररूपार्थो ग्रहीतव्यः, जाव - अन्न

ऐसा कथन नहीं बन सकता है । इस तरह आयुओं में जालग्रन्थिका की कल्पना केवल-अन्यतीर्थिक जनों की एक असत्कल्पना ही है । अब जो ऐसा कहा गया है कि 'एको जीवो एकेन समयेन द्वे आयुषी प्रतिसंवेदयति' एक जीव एक समय में दो आयुओं को भोगता है-सो यह कथन भी असत्य है । कारण कि ऐसी मान्यता में, एक ही समय में एक ही जीव की दो भवों वाला मानने का प्रसंग प्राप्त होगा अतः एक ही समय में आयुद्वय का संवेदन मानना भी मिथ्या ही है । हे गौतम! मैं ऐसा कहता हूं, मैं ऐसी प्रज्ञापना करता हूं और मैं ऐसी प्ररूपणा करता हूं 'अहं पुण गोयमा! एवमाइक्खामि, जाव परूवेमि' यहां यावत्पद से 'भाषे, प्रज्ञापयामि' इस पाठ का संग्रह किया गया है । 'से जहानामए जालगंठिया सिया' जैसे कोई एक जालग्रन्थिका हो अर्थात् एक सांकल-श्रृंखला हो क्यों कि यहां पर सिद्धान्त पक्ष जाल ग्रन्थिका पद से यही श्रृंखला रूप अर्थ विवक्षित हुआ है 'जाव अन्न-

---

અન્યતીર્થિકોની આયુઓમાં જાળગ્રન્થિકાની કલ્પના બિલકુલ અસત્ય (જૂઠી) ઠરે છે. વળી એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે કે (एको जीव एकेन समयेन द्वे आयुषी प्रतिसंवेदयति) (એક જીવ એક સમયે બે આયુઓનું વેદન કરે છે) તે કથન પણ અસત્ય છે, કારણ કે એ કથનને સત્ય માનવાથી એવુ માનવુ પડશે કે એક જ જીવ એક જ સમયે બે ભવો કરે છે. તે કારણે એક જ સમયે બે આયુઓનુ સંવેદન કરવાની વાત પણ મિથ્યા છે.

હવે આ વિષયમાં મહાવીરપ્રભુ પોતાની શી માન્યતા છે તે પ્રકટ કરે છે-(अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि, जाव परूवेमि) હે ગૌતમ ! હું એવું કહું છું, એવું ભાષણ કરું છું, એવું સમજાવું છું અને એવી પ્રરૂપણા કરું છું કે-(से जहा नामए जालगंठिया सिया) ધારો કે કોઇ એક જાલગ્રન્થિકા છે-એટલે કે એક સાંકળ છે-(કારણ કે અહીં સિદ્ધાન્ત પક્ષ જાલગ્રન્થિકા પદથી એજ સાંકળરૂપ અર્થ

मन्नघडत्ताए चिट्ठइ' यावत् – अन्योन्यघटतया यथा शृङ्खला परस्परसमुदाय-रूपतया तिष्ठति, यावत्करणात्–" आनुपूर्वीग्रथिता, अनन्तरग्रथिता, परंपर ग्रथिता, अन्योन्यग्रथिता, अन्योन्यगुरुकतया अन्योन्यभारिकतया, अन्योन्य गुरुकसंभारिकतया ' इति संग्राह्यम् । दार्ष्टान्तिके योजयति–' एवामेव ' एवमेव शृङ्खलावदेव ' एगमेगस्स जीवस्स ' एकैकस्य जीवस्य न तु अन्यतीर्थिकाभिमतानां बहूनां जीवानाम् ' बहूहिं आजाइ सहस्सेहिं ' बहुभि आजातिसहस्रै अनेकप्रकारेषु-आजातिसहस्रेषु अतीतकालिकेषु देवादिजन्मसु तत्कालापेक्षया सत्सु क्रमप्रवृत्तेषु ' बहूइं आउयसहस्साइं ' बहूनि-आयुष्कसहस्राणि 'आणुपुव्वि गढियाइं जाव–

मन्न घडत्तए चिट्ठइ ' तो जैसे वह शृंखला यावत् परस्पर में समुदाय रूप से रहती है ' एवामेव ' तो इसी शृंखला के अनुसार ' एगमेगस्स जीवस्स ' अन्यतीर्थिक जनों द्वारा मान्य अनेक जीवों के नहीं, किन्तु एक एक जीव के ' आजाइसहस्सेहिं ' अनेक प्रकार के देवादिक भवों के साथ जो कि भूतकाल में हो चुके हैं और क्रम २ से ही जो हुए हैं तथा जो अपने काल की अपेक्षा अस्तित्व विशिष्ट थे 'बहूहिं आउयसहस्साइं' अनेक हजार आयुएँ आणुपुव्विं गढियाइं जाव चिट्ठंति ' आनुपूर्वीरूप से ग्रथित–प्रतिबद्ध हैं । तात्पर्य कहने का यह है कि एक जीव के वर्तमान भव से लगाकर भूतकाल में जितने भी भव हो चुके हैं उन सब भवों की आयुएँ परस्पर में एक भव की आयु से दूसरे भव की आयु, दूसरे भव की आयु से तीसरे भव की आयु इत्यादि क्रम से प्रत्येक जीव के

વિવક્ષિત થયો છે) (जाव अन्नमन्नघडत्ताए चिट्ठइ) તે સાંકળ જેવી રીતે (યાવત્) પરસ્પરમાં સમુદાયરૂપે રહેલી હોય છે, (एवामेव) તે સાંકળની જેમ (एगमेगस्स जीवस्स) પ્રત્યેક જીવના (અન્ય તીર્થિકોની માન્યતા અનુસાર અનેક જીવોના નહીં) (आजाइसहस्सेहिं) અનેક હજાર ભવોની સાથે (અનેક પ્રકારના દેવાદિક ભવોની સાથે કે જે ભૂતકાળમાં થઈ ચૂકયા છે, અને ક્રમશઃ જ જે થયા છે, અને જે તેમના કાળની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ વિશિષ્ટ હતા) (बहूहिं आउयसहस्साइं) અનેક હજાર આયુઓ " आणुपुव्विं गढियाइं जाव चिट्ठंति " આનુ પૂર્વી રૂપે ગ્રથિત પ્રતિબદ્ધ છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે–એક જીવના વર્તમાનથી લઇને ભૂતકાળમાં જેટલા ભવો થઈ ચૂકયા છે, એ સઘળા ભવોના આયુષ્યો પરસ્પરમાં–એક ભવના આયુ સાથે બીજા ભવનું આયુ, બીજા ભવના આયુ સાથે ત્રીજા ભવનું આયુ ઇત્યાદિ ક્રમે– પ્રત્યેક જીવના પ્રત્યેક ભવના આયુની

विट्ठंति' आनुपूर्वीग्रथितानि यावत्-तिष्ठन्ति, अतीतानि वर्तमानभवान्तानि-अन्य भविकमन्यभविकेन संबद्धमित्येवं सर्वाणि एकस्य जीवस्यायूंषि अन्योन्यं प्रतिबद्धानि भवन्ति न तु एकभवे एव बहूनि आयूंषि एकस्य जीवस्य इत्याशयः, अतएव 'एगे वि य णं जीवे' एकोऽपि च खलु जीवः, 'एकेन समयेन एककालावच्छेदेन 'एगं आउयं पडिसंवेदेइ' एकम् आयुष्कं प्रतिसंवेदयति, नतु द्वे आयुषी, बहूनि वा आयूंषि -इति, तदेवाह-'तं जहा इहभवियाउयं वा तद्यथा इहभाविकायुष्कं वर्तमानभवायुर्वा 'परभवियाउयंवा' परभविकायुष्कं वा, तथा च परभवभोगयोग्यं यद् वर्तमान भवे प्रतिबद्धं तच्च परभवे गतः सन् प्रतिसंवेदयति, तदेव परभवायुष्कमिति व्यपदिश्यते तदेव विशदति- 'जं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ' यं समयं

प्रत्येक भव की आयु के साथ अर्थात् भूतकाल के समस्त भवों की आयुएँ अभीतक के वर्तमान भवकी आयु के साथ-सांकल की कड़ियों की तरह संबद्धित हैं। ऐसा नहीं है कि एक जीव के एक भव के साथ ही पहिले भवों की सब आयुएँ संबद्धित हो। इस लिये 'एगे वि य णं जीवे' एक जीव 'एगे णं समएणं' एक समय में 'एगं आउयं' एक ही आयु को 'पडिसंवेदेइ' भोगता है। दो आयुओं को अथवा बहुत आयुओं को नहीं भोगता है। 'तं जहा इहभवियाउयं वा परभवियाउयं वा' एक समय में जीव या तो वर्तमानभव सम्बन्धी आयु को भोगता है या परभवसम्बन्धी आयु को भोगता है "परभव संबधी आयु को भोगता है" इसका भाव यह है कि परभव में भोगने योग्य आयु जिसे वर्तमान भव में जीव ने बांध लिया है उसे परभव में जाकर वह भोगता है 'जं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ'

સાથે એટલેકે ભૂતકાળના સમસ્ત ભવોનાં આયુઓ અત્યાર સુધીના વર્તમાન ભવના આયુની સાથે-સાંકળનિ કડીઓની જેમ સંબદ્ધિત છે. એવું નથી કે એક જીવના એક ભવની સાથે જ પહેલાં ભવોના બધાં આયુઓ સંબદ્ધિત હોય તેથી જ "एगे वि य णं जीवे" એક જીવ (एगेणं समएणं) એક સમયે (एगं आउयं) એક જ આયુનું (पडिसंवेदेइ) વેદન કરે છે-બે આયુઓનું કે વધારે આયુઓનું વેદન કરતો નથી. "तं जहा इहभवियाउयं वा, परभवियाउयं) એક સમયે એક જીવ કાંતો આ ભવ સંબંધી (વર્તમાન ભવના) આયુને ભોગવે છે, અથવાતો પરભવ સંબંધી આયુને ભોગવે છે આ કથનનું તાત્પર્ય એવું છે કે પરભવમાં ભોગવવા યોગ્ય આયુ કે જેનો બંધ જીવે વર્તમાન ભવમાં બાંધ્યો છે, તેને જીવ પરભવમાં જઇએ ભોગવે છે. "जं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ, नो तं समयं परभवियाउयं पडिसंवेदेइ)

यत्कालावच्छेदेन इहभवायुष्कं प्रतिसंवेदयति 'नो तं समयं परभवियाउयं पडि-संवेदेइ' नो तं समयं तत्कालावच्छेदेन परभवायुष्क प्रतिसंवेदयति, अथ च 'जं समयं परभवियाउयं पडिसंवेदेइ' यं समयं परभव युष्कं प्रतिसंवेदयति 'नो तं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ' नो तं समयम् इहभवायुष्कं प्रतिसंवेद-यति। तदेव दृढीकरणार्थं प्रकारान्तरेणाह-'इहभवियाउयस्स पडिसंवेयणाए' इहभवायुष्कस्य प्रतिसंवेदनायाम् प्रतिसंवेदनाकाले 'नो परभवियाउयं पडिसंवे-देइ' नो परभवायुष्कं प्रतिसंवेदयति, 'परभवियाउयस्स पडिसंवेयणाए' पर भवायुष्कस्य प्रतिसंवेदनायां प्रतिसंवेदनाकाले 'नो इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ' नो इहभवायुष्कं प्रतिसंवेदयति। अन्ते उपर्युक्तमुपसंहरति-'एवं खलु एगे जीवे' इत्यादि। हे गौतम! एवम् उक्तरीत्या खलु एको जीवः 'एगेणं सम-

---

नो तं समयं परभवियाउयं पडिसंवेदेइ' अतः जिस समय जीव इस भव संबंधी आयु को भोगता है तो उस समय में वह परभव संबंधी आयु नहीं भोगता और 'जं समयं परभवियाउयं पडिसंवेदेइ' जिस समय परभवसंबंधी आयुको भोगता है 'तं समयं नो इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ' उस समय वह इस भवसंबंधी आयु को नहीं भोगता है। इसी बात को दृढ़ करने के लिये सूत्रकार ने दूसरी तरह से आगे यह 'इहभवियाउस्स पडिसंवेदेइ-परभवियाउस्स संवेयणाए, नो इह भवि याउयं पडिसंवेदेइ' पाठ कहा है। तात्पर्य कहने का यह है जीव जब इसभव संबंधी आयु का प्रति संवेदन करता है-उस काल में वह पर-भवसंबंधी आयु का प्रतिसंवेदन नहीं करता है-और जिस समय पर-भव संबंधी आयु का प्रतिसवेदन करता है उस समय इसभव संबंधी आयु का वह प्रतिसंवेदन नहीं करता है इस तरह हे गौतम! 'एगे

તેથી જ્યારે જીવ આ ભવના આયુને ભોગવતો હોય છે. ત્યારે તે પરભવના આયુને ભોગવતો નથી, અને (जं समयं परभवियाउयं पडिसंवेदेइ, नो तं समयं इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ) જ્યારે જીવ પરભવના આયુને ભોગવતો હોય છે, ત્યારે આ ભવના આયુને ભોગવતો નથી. એજ વાતને વધારે દૃઢ કરવાને માટે સૂત્રકારે બીજી રીતે એજ વાત સમજાવી છે-(इह भवियाउयस्स पडिसंवेयणाए नो परभवियाउयं पडिसंवेदेइ, परभवियाउयस्स पडिसंवेयणाए नो इहभवियाउयं पडिसंवेदेइ) જીવ જ્યારે આભવના આયુનું વેદન કરતો હોય છે, ત્યારે પરભવના આયુનું વેદન કરતો નથી, અને જ્યારે જીવ પરભવ સંબંધી આયુનું પ્રતિસવેદન કરે છે, ત્યારે આભવ સંબંધી આયુનું પ્રતિવેદન (અનુભવ) કરતો નથી. હે ગૌતમ આ રીતે "एगे जीवे" એક જીવ

समएणं ' एकेन समयेन ' एगं आउयं ' एकम् आयुष्कं ' पडिसंवेदेइ ' प्रतिसंवेदयति-' तं जहा-'तद्यथा'-इहभवियाउयं वा, परभवियाउयं वा ' इहभविकायुष्कं वा परभविकायुष्कं वेति ॥ सू० १ ॥

॥ नैरयिकाद्यायुष्यवक्तव्यताप्रस्तावः ॥

मूलम्-" जीवेणं भंते ! जे भविए नेरइएसु उववज्जित्तए से णं किं साउए संकमइ ? निराउए संकमइ ? गोयमा ! साउए संकमइ, नो निराउए संकमइ । से णं भंते ! आउए कहिं कडे, कहिं समाइण्णे ? गोयमा ! पुरिमे भवे कडे, पुरिमे भवे समाइण्णे । एवं जाव-वेमाणिया णं दंडओ । से णूणं भंते ! जे जं भविए जोणिं उववज्जित्तए से तमाउयं पकरेइ, तं जहा-नेरइयाउयं वा, जाव देवाउयं वा ? हंता गोयमा ! जे जं भविए जोणिं उववज्जित्तए से तमाउयं पकरेइ, तं जहा-नेरइयाउयं वा, तिरि-मणु-देवाउयं वा। नेरइयाउयं पकरेमाणे सत्तविहं पकरेइ, तं जहा - रयणप्पभापुढवि नेरइयाउयं वा, जाव-अहेसत्तमा पुढवि नेरइयाउयं वा । तिरिक्खजोणियाउयं पकरेमाणे पंचविहं पकरेइ, तं जहा-एगिंदिय तिरिक्खजोणि-

---

जीवे ' एक जीव ' एगेणं समएणं ' एक समय में ' एगं आउयं पडिसंवेदेइ ' एक ही आयु को भोगता है-' तं जहा-इहभवियाउयं वा परभवियाउयं वा ' या तो इस भवसंबंधी आयुको भोगता है या परभवसंबंधी आयु को भोगता है । दोनों आयुओंको एकसाथ नहीं भोगता ॥सू.१॥

(एगेणं समएणं) એક સમયે (एगं आउयं पडिसंवेदेइ) એકજ આયુને ભોગવે છે (तं जहा-इहभवियाउयं वा परभवियाउयं) જેમકે આભવ સંબંધી આયુને ભોગવે છે, અથવા તો પરભવ સંબંધી આયુને ભોગવે છે. પરન્તુ બંને આયુને એક સાથે ભોગવતો નથી ॥ સૂ. ૧ ॥

याउयं वा भेदो सव्वो भाणियव्वो मणुस्साउयं दुविहं देवाउयं चउव्विहं। सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति ॥ सू० २ ॥

॥ पंचमसए तइओ उद्देसो ॥ ५-३ ॥

छाया—जीवः खलु भदन्त ! यो भव्यो नैरयिकेषु उपपत्तुं स खलु किं सायुष्कः संक्रामति ? निरायुष्कः संक्रामति ? गौतम ! सायुष्कः संक्रामति, नो निरायुष्कः संक्रामति। तत् खलु भदन्त ! आयुष्कं कुत्र कृतम्, कुत्र समाचीर्णम् ? गौतम ! पूर्वस्मिन् भवे कृतम्, पूर्वस्मिन् भवे समाचीर्णम्। एवं यावत्-वैमानि-

---

नैरयिक आयुष्क वक्तव्यता-

'जीवे णं भंते' इत्यादि।

सूत्रार्थ—(जीवे णं भंते ! जे भविए नेरइएसु उववज्जित्तए) हे भदन्त ! जो जीव नरक में उत्पन्न होने के योग्य होता हैं (से णं किं साउए संकमइ ? निराउए संकमइ ?) वह जीव यहीं से आयुष्क सहित होकर वहां उत्पन्न होता है ? या आयुष्य रहित होकर वहां उत्पन्न होता है ? (गोयमा ! साउए संकमइ, नो निराउए संकमइ) हे गौतम ! आयुष्य सहित होकर ही वहां जीव उत्पन्न होता है, आयुष्य रहित होकर वहां उत्पन्न नहीं होता। (से णं भंते ! आउए कहिं कडे, कहिं समाइण्णे) हे भदन्त ! उस जीव ने वहां-नरक में उत्पन्न होने योग्य आयुका कहां पर बंधक्रिया-तथा उस आयु को बंध करने के आचरण उसने कहां पर किये ? (गोयमा ! पुरिमे भवे कडे, पुरिमे भवे समाइण्णे) हे

નારકોના આયુષ્યની વક્તવ્યતા—

(जीवेणं भंते) ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—(जीवेणं भंते ! जे भविए नेरइएसु उववज्जित्तए) હે ભદન્ત ! જે જીવ નરકમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય છે (से णं किं साउए संकमइ? निराउए संकमइ ?) તે જીવ અહીંથી નરકાયુનો બંધ બાંધીને ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ? અથવા તો નરકાયુનો બંધ બાંધ્યાવિના ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે ? (गोयमा ! साउये संकमइ, नो निराउये संकमइ) હે ગૌતમ ! નરકાયુનો બંધ બાંધીને જ ત્યાં જાય છે. નરકાયુનો બંધ બાધ્યા વિના જીવ ત્યાં ઉત્પન્ન થતો નથી. (से णं भते ! आउए कहिं कडे, कहिं समाइण्णे ?) હે ભદન્ત ! તે જીવે નરકમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય આયુનો બંધ કયા બાંધ્યો, અને તે આયુબંધ બાંધવા યોગ્ય આચરણ તેણે કયાં કર્યું ? (गोयमा ! पुरिमे भवे कडे, पुरिमे भवे

[illegible] हे भदन्त ! यो यां भव्यो योनिम् उपपन्तुं स तद् आयुः [illegible], तद्यथा नैरयिकायुष्कं वा, यावत्-देवायुष्कं वा, ? हन्त गौतम ! यो यां भव्यो योनिम् उपपन्तुं स तदायुः प्रकरोति, तद्यथा-नैरयिकायुष्कं वा तिर्यग् मनुष्य-देवायुष्कं वा, नैरयिकायुष्कं प्रकुर्वन् सप्तविधं प्रकरोति, तद्यथा-रत्नप्रभा

गौतम ! नरक में उत्पन्न होने वाला जीव नरक में उत्पन्न कराने वाली-आयु का बंध पूर्वभव में करता है और उस आयु का बंध कराने वाले आचरणों का आचरण भी वह पूर्वभव में ही करता है। (एवं जाव वेमाणियाणं दंडओ) इसी प्रकार से यावत् वैमानिक देवों तक दण्डक कहना चाहिए। नेरइयाणं भंते ! जे भविए जोणिं उववज्जित्तए से तमाउयं पकरेइ) हे भदन्त ! जो जीव जिस योनि में उत्पन्न होने के योग्य होता है, क्या वह उस योनि संबंधी आयुष्य का बंध करता है ? (तं जहा) जैसे कि (नेरइयाउयं वा-जाव देवाउयं वा) नरक में उत्पन्न होने योग्य जीव नरकायु का बंध करता है यावत् देवगतिमें उत्पन्न होनेयोग्य जीव देवायु का बंध करता है। (हंता गोयमा ! जे जं भविए जोणिं उववज्जित्तए से तमाउयं पकरेइ, तं जहा नेरइयाउयं वा तिरि-मणु देवाउयं वा, नेरइयाउयं पकरेमाणे सत्तविहं पकरेइ) हां गौतम ! जो जीव जिस योनि में उत्पन्न होने योग्य होता है, वह जीव उस योनि संबंधी आयुष्य का बंध करता है। नरक जाने योग्य जीव नरक आयु का बंध करता है, तिर्यग्गति में जाने योग्य जीव तिर्यगायु का बंध करता है, मनु-

[illegible] हे गौतम ! जे जीव नरकमां उत्पन्न थवा योग्य आयुनो बंध [illegible] बांधे [illegible] ते बंधने योग्य आचरण पण पूर्वभवमां ज कर्युं (एवं जाव वेमाणियाणं दंडओ) एज प्रमाणे ज वैमानिक देवो पर्यन्तनुं कथन [illegible] भविए जोणिं उववज्जित्तए से तमाउयं पकरेइ ?) [illegible] उत्पन्न थवाने योग्य होय छे, ओज योनिना [illegible] (तं जहा) जेमके (नेरइयाउयं वा जाव [illegible] शुं नरकायुनो बंध बांधे छे, [illegible] शुं देवायुनो बंध बांधे छे ? [illegible] भविए जोणिं उववज्जित्तए से तमाउयं पकरेइ, [illegible] तिरि-मणु देवाउयं वा, नेरइयाउयं पकरेमाणे सत्तविहं पकरेइ [illegible] थवाने योग्य होय छे, ते जीव ते योनिना [illegible] नरकायुनो बंध बांधे छे, [illegible] मनुष्यगतिमां

पृथिवीनैरयिकायुष्कं वा, यावत् – अधःसप्तमपृथिवीनैरयिकायुष्कंवा, तिर्यग् योनिकायुष्कं प्रकुर्वन् पञ्चविधं प्रकरोति, तद्यथा–एकेन्द्रिय–तिर्यग्योनिकायुष्कं वा भेदः सर्वो भणितव्यः, मनुष्यायुष्कं द्विविधम्, देवायुष्कं चतुर्विधं तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति ॥ सू० २ ॥

॥ पञ्चमशतके तृतीय उद्देशः ॥

ष्य गति में जाने योग्य जीव मनुष्य आयु का बंध करता है देवगति में जाने-योग्य जीव देवायु का बंध करता है। नरक आयु का यदि जीव बंध करता है तो वह सात नरकों में से किसी एक नरक में ही जाने योग्य आयु का बंध करता है (तं जहा–रयणप्पभा पुढवि नेरइयाउयं वा जाव अहे सत्तमापुढवि नेरइयाउयं वा तिरिक्ख जोणियाउयं पकरेमाणे पंचविहं पकरेइ–तं जहा–एगेंदियतिरिक्खजोणियाउयं वा भेदो सव्वो भाणियव्वो, मणुस्साउयं दुविहं देवाउयं चउव्विहं) या तो वह रत्नप्रभा पृथिवि नरककी आयुका बंध करेगा या यावत् अधः सप्तमपृथिवी–नरक की आयुका बंध करेगा। इसी प्रकारसे जब वह तिर्यचगतिमें जाने योग्य आयु का बंध करता है तो, वह पांच प्रकार के तिर्यञ्चों की आयु में से किसी एक तिर्यञ्च में ही जाने योग्य आयु का बंध करता है। एकेन्द्रिय तिर्यञ्च, दो इन्द्रिय तिर्यञ्च, ते इन्द्रिय चो इन्द्रिय तिर्यञ्च और पंचेन्द्रिय तिर्यंच, इस प्रकार से पांच प्रकार के होते है। सो जिस जीव ने तिर्यञ्चगति में जाने योग्य आयु का बंध किया होता है–वह

જવાને યોગ્ય જીવ મનુષ્ય આયુનો બંધ બાંધે છે, અને દેવગતિમાં જવા યોગ્ય જીવ દેવાયુનો બંધ બાંધે છે. જો જીવ નરકાયુનો બંધ બાંધેછે, તો તે સાત નરકોમાંથી કોઈ એક નરકમં જ જવાને યોગ્ય આયુનો બંધ બાંધેછે.– (तंजहा –रयणप्पभा पुढवी, नेरईयाउयं वा जाव अहेसत्तमा पुढवि नेरइयाउयं वा तिरिक्ख जोणियाउयं पकरेमाणे पंचविहं पकरेइ–तंजहा–एगेदियतिरिक्खजोणियाउयं वा भेदो सव्वो भाणियव्वो, मणुस्साउयं दुविहं देवाउयं चउव्विहं) કાંતો તે જીવ પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વી–નરક–ના આયુનો બંધ બાંધે છે, કાંતો બીજી નરકના આયુનો બંધ બાંધે છે એ રીતે સાતમી નરક પર્યન્તની કોઈ પણ એક નરકના આયુનો બંધ બાંધે છે. એજ પ્રમાણે જો તે, જીવ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ પર્યન્તના પાંચ પ્રકારના તિર્યંચોમાંથી કોઇ પણ એક પ્રકારના તિર્યંચમાં જ જવાને યોગ્ય આયુનો બંધ બાંધે છે. કાંતો તે જીવ એકેન્દ્રિ તિર્યંચમાં જવા યોગ્ય આયુનો બંધ કરે છે, કાંતો દ્વીન્દ્રિય તિર્યંચમાં, કાંતો તેઇન્દ્રિય તિર્યંચમાં, કાંતો ચતુરિન્દ્રિય તિર્યંચમાં અને કાંતો પંચેન્દ્રિય તિર્યંચમાં જવાનો યોગ્ય આયુનો તે જીવ બંધ કરે છે. જો તે જીવ મનુષ્યગતિમાં

टीका—आयुष्कप्रस्तावात् तत्सम्बन्धिविशेषवक्तव्यतामाह – 'जीवेणं भन्ते !' इत्यादि। गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! यः खलु जीवो नैरयिकेषु उपपत्तुं जन्म ग्रहीतुं भव्यो=योग्यः 'तेणं किं साउए संकमइ ? निराउए संकमइ ? स खलु किम् एतद्भवात् सायुष्कः आयुष्यसहितः नरकं संक्रामति=गच्छति ?

इन पांच प्रकार के तिर्यञ्चो में से किसी एक तिर्यञ्च में जाने योग्य आयु का बंध करता है। यहां पर तिर्यञ्चों के सब प्रकार के भेदोंको कहलेना चाहिये। यदि वह मनुष्यगति में जाने योग्य आयुका बंध करता है तो दो प्रकार के मनुष्यों में से किसी एक प्रकार के मनुष्यकी आयु का बंध करता है। यदि वह देवायु का बंध करता है तो चार प्रकार के देवों में से किसी एक प्रकार के देव की आयुका बंध करता है। (सेवं भंते ! सेवं भंते त्ति) हे भदन्त आपने जैसा कहा है वह ऐसा ही है हे भदन्त ! वह ऐसा ही है। इस प्रकार कहकर गौतम अपने स्थान पर बैठ गये ॥

टीकार्थ–आयुका प्रकरण होने से आयु संबंधी विशेष वक्तव्यताको प्रकट करनेके निमित्त सूत्रकार कहते हैं–इसमें गौतम प्रभु से पूछते हैं कि हे भदन्त ! 'जे भविए नेरइएसु उववज्जित्तए' जो जीव नैरयिकों में जन्म ग्रहण करने के लिये योग्य है 'सेणं किं साउए संकमइ निराउए संकमइ' वह क्या इस भव से आयुष्य सहित होकर नरक में संक्रमण करता

જવાને યોગ્ય આયુનો બંધ કરે છે તો બે પ્રકારના મનુષ્યોમાંથી કોઇ પણ એક પ્રકારના મનુષ્યના આયુનો બંધ કરે છે. જો તે જીવ દેવાયુનો બંધ કરે છે, તો ચાર પ્રકારના દેવોમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકાના દેવાયુનો બંધ કરે છે.

(सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) હે ભદન્ત ! આપની વાત સર્વથા સત્ય છે. હે ભદન્ત ! આ વિષયમાં આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે યથાર્થ જ છે." આ પ્રમાણે કહીને ગૌતમ સ્વામી તેમને સ્થાને બેસી ગયા.

ટીકાર્થ—આયુનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી આયુ સંબંધી વિશેષ વક્તવ્યતા પ્રકટ કરવાને માટે સૂત્રકાર નીચેના પ્રશ્નોત્તરો આપે છે

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે—" હે ભદન્ત ! " (जे भविए नेरइएसु उववज्जित्तए) જે જીવ નારકોમાં જન્મ લેવાને લાયક છે, (सेणं किं साउए संकमइ, निराउए संकमइ ?) તે જીવ શું આ ભવમાંથી આયુષ્ય યુક્ત થઇને નરકમાં સંક્રમણ કરે છે, અથવા નિરાયુષ્ક થઇને નરકમાં જાય છે ? "

अथवा निरायुष्कः संक्रामति ? भगवान् आह–' गोयमा ! साउए संकमइ, नो निराउए संकमइ ' त्ति हे गौतम ! नरकगमनयोग्यो जीवः सायुष्कः आयुष्य सहित एव संक्रामति नरकं गच्छति नो निरायुष्कः, न नरकयोग्यायुष्करहितः संक्रामति नरकं गच्छति प्राणातिपाताद्यास्रवसेवनेन तद्योग्यायुष्यमुपार्ज्य तत्सम्बद्ध एव जीवो नरकगामी भवति । पुनर्गौतमः पृच्छति–' से णं भन्ते ! आउए कहिंकडे, कहिं समाइण्णे ? ' हे भदन्त ! तत् खलु आयुष्कं, नरकयोग्यपापकर्म जन्यम् आयुष्यं कुत्र कृतम् ? कस्मिन् भवे प्रतिबद्धम्, ? कुत्र समाचीर्णम् ? क्वच

है–जाता है अथवा निरायुष्क होकर जाता है ? पूछने का तात्पर्य यह है कि जिसजीव को इस गृहीतभव से मरकर नरक में जाना है–वह जीव नरकायु का बंधकरके ही तो नरक में जावेगा अतः प्रश्न कर्त्ता प्रभु से यही बात पूछ रहे हैं कि ऐसा जीव कि जिसे नरक में जाना है वह नरकायु का बंध करके ही नरक में जाता है या विना नरकायु का बंध किये ही नरक में जाता है । इस प्रश्न के समाधान निमित्त प्रभु गौतम से कहते हैं कि ' गोयमा ' हे गौतम ! साउए संकमइ, नो निराउए संकमइ ' नरक में जाने योग्य जीव नरक योग्य आयुष्क सहित होकर ही नरक में जाता है, नरक योग्य आयुष्यसे रहित होकर नरक में नहीं जाता है । तात्पर्य कहने का यह है कि प्राणातिपात आदि कर्मों के आस्रव के सेवन से नरक योग्य आयुका उपार्जन करके जीव उस आयु से सम्बद्ध हुआ ही नरकगामी होता है । अब गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि–'सेणं भंते आउए कहिंकडे, कहिं समाइण्णे' हे भदन्त ! नरक योग्य पापकर्मसे जन्य उस आयुका बंध जीवने किस भवमें किया ? तथा इस

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જે જીવ ગૃહીત ભવમાંથી મરીને નરકમાં જાય છે તે જીવ નરકાયુનો બંધ કરીને જ નરકમાં જશે, કે નરકાયુનો બંધ કર્યા વિના નરકમાં જશે ?

ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરતા મહાવીર પ્રભુ તેમને કહે છે-" गोयमा ! હે ગૌતમ (साउए संकमइ, नो निराउए संकमइ) નરકમાં જવાને યોગ્ય જીવ નરકાયુનો બાંધ કરીને જ નરકમાં જાય છે, નરકાયુનો બંધ કર્યા વિના તે જીવ નરકમાં જતો નથી આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રાણાતિપાત આદિ કર્મોના આસ્રવોનું સેવન કરવાથી, જીવ નરકાયુનો બંધ બાંધીને નરકગતિમા ઉત્પન્ન થતો હોય છે.

પ્રશ્ન (से णं भंते ! आउए कहिं कडे कहिं समाइण्णे) હે ભદન્ત ! નરકને યોગ્ય પાપકર્મ જનિત તે આયુનો બંધ જીવે કયા ભવમા કર્યો ? તથા તે

तदायुष्यसम्बन्धिपापकर्म समाचरितं च ? भगवानाह–' गोयमा ! पुरिमे भवे कडे, पुरिमे भवे साइण्णे ' हे गौतम ! पूर्वे भवे कृतम्, पूर्वे भवे समाचीर्णम्, नारकायुष्याऽव्यवहितमनुष्यतिर्यग्भवरूपे पूर्वभवे बद्धम्, समाचीर्णम् – उपार्जितं च ' एवं जाव–वेमाणियाणं दंडओ' एवम्=उक्तरीत्या यावत् – वैमानिकानां वैमानिकदेवपर्यन्तानामपि दण्डकः त्रयोविंशतिदण्डकरूप आलापको विज्ञेयः,

---

प्रकार की आयु का बंध कराने वाले पापकर्म का आचरण भी इसने कहां पर किस पर्याय में किया ? इसके समाधान निमित्त प्रभु गौतमसे कहते हैं कि–' गोयमा ' हे गौतम ! ' पुरिमे भवे कडे, पुरिमे भवे समाइण्णे ' नरक आयुके योग्य पापकर्मों का बंध और उन पापकर्मोंके कारणभूत आचरणविशेषों का समाचरण यहजीव पूर्वभव में किया है। यहांपर नरकायु से अव्यवहित जो भव वही पूर्वभव से गृहीत हुआ है। ऐसा भव मनुष्य या तिर्यञ्चों का होता है। क्योंकि यहीं से जीव नरकयोग्य आयुकर्म का बंध और उस आयु से बंधयोग्य पापकर्मों का आवरण करता है। देवभव से ऐसा नहीं होता है। कारण कि वहांसे मरकर जीवसीधा नरक में नहीं जाता है। वहां से मरकर जीव मनुष्य होता है–तिर्यञ्च भी हो जाता है। इसलिये नरक आयुष्य के बंध का अव्यवहित पूर्वभव मनुष्य का एवं तिर्यंच का होता है। ऐसा जानना चाहिये। ' एवं जाव वेमाणियदेवाणं दंडओ ' इसी तरह से वैमानिक देवों तक के तेवीस दण्डकरूप आलापक जानना चाहिये।

પ્રકારના આયુનો બંધ કરાવનારૂં પાપકર્મનું આચરણ પણ તેણે કયાં. (કઈ પર્યાયમાં) કર્યું ?

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (पुरिमे भवे कडे, पुरिमेभवे समाइण्णे) નરકાયુને યોગ્ય પાપકર્મનો બંધ, અને તે પાપકર્મના કારણભૂત આચરણ વિશેષોનું સમાચરણ તે જીવે પૂર્વભવમાં જ કર્યું હોય છે. અહીં નરકાયુ સિવાયનો ભવ જ ' પૂર્વભવ ' પદથી ગૃહીત થયેલ છે. એવો પૂર્વભવ. મનુષ્યનો અથવા તિર્યંચનો હોય છે. કારણ કે મનુષ્ય અને તિર્યંચયોનિમાં જ જન્મ પામીને જીવ નરકને યોગ્ય આયુકર્મનો બંધ કરે છે, અને તે આયુના બંધને યોગ્ય પાપાચરણો કરતો હોય છે દેવભવમાં જન્મેલો જીવ નરકાયુનો બંધ કરતો નથી, તે કારણે ત્યાંથી મરીને જીવ સીધો નરકમાં જતો નથી. પણ મનુષ્ય ગતિમાં અથવા તો તિર્યંચ ગતિમાં જ જાય છે તે કારણે નરકાયુ સિવાયનો પૂર્વભવ મનુષ્યનો અથવા તો તિર્યંચનો હોય છે તેમ સમજવું.

(एवं जाव वेमाणियदेवाणं दंडओ) એજ પ્રમાણે વૈમાનીક દેવો પર્યન્તના

तथा च मनुष्यतिर्यग्भवनपत्यादिदेवोचितायुष्य प्रयोजक शुभा शुभात्मक कर्मोपार्जनादिकमपि तत्तज्जीवानां प्राग्भवानुसारमवसेयम् ।

पुनर्गौतमः पृच्छति-' सेणूणं भंते ! जे जं भविए जोणिं उववज्जित्तए, से तमाउयं पकरेइ ? ' हे भदन्त ! तद् नूनं निश्चितं यो जीवः यां योनिम् आश्रित्य यस्यां योनौ इत्यर्थः, उपपत्तुं भव्यो योग्यः स जीवः तद्आयुः तद्योनियोग्यायुष्य प्रयोजकं शुभाशुभात्मकं कर्म प्रकरोति=बध्नाति किम् ? ' तंजहा-नेरइयाउयंवा, जाव-देवाउयं वा ? ' तद्यथा नैरयिकायुष्कं वा, यावत्- देवायुष्कं वा ? यावत्करणात्- तिर्यगायुष्यं, मनुष्यायुष्यं संग्राह्यम् । भगवानाह ' हंता, गोयमा ? जे जं भविए जोणिं उववज्जित्तए, तमाउयं पकरेइ ' हे गौतम ! हन्त ? सत्यम्,यो जीव·

तथाच-मनुष्य, तिर्यञ्च, भवनपति आदि देवों में उत्पन्न कराने योग्य आयुष्य के कारणभूत शुभ अशुभ कर्मों का उपार्जन आदि भी उन २ जीवों के पूर्वभव के अनुसार होता है ऐसा जानना चाहिये । गौतम प्रभु से पुनः प्रश्न करते हैं कि-' से नूनं भंते ! जेजं भविए जोणिं उववज्जित्तए, से तमाउयं पकरेइ ' हे भदन्त ! क्या यह बात निश्चित है कि जो जीव जिस योनिमें उत्पन्न होने योग्य होता है वह जीव उस योनिके योग्य आयु के कारणभूत शुभाशुभ कर्म बंधता है ? ' तंजहा-नेरइयाउयं वा जाव देवउयं वा ? ' जैसे नरक में उपजने वाला जीव नरकायु को यावत् देवों में उपजनेवाला देवायु को बांधता है । यहां यावत् पदसे तिर्यग् आयु का और मनुष्य आयु का इन दो ग्रहण किया गया

જીવોના ૨૩ દન્ડક રૂપ આલાપક સમજવા. અને મનુષ્ય, તિર્યંચ અને ભવનપતિ આદિ દેવોમાં જન્મ અપાવવાને યોગ્ય આયુષ્યબન્ધના કારણરૂપ શુભ, અશુભ કર્મોનું ઉપાર્જન આદિ પણ તે તે જીવોના પૂર્વભવ અનુસાર થાય છે એમ સમજવું.

પ્રશ્ન—(से नूनं भंते ! जे ज भविए जोणिं उववज्जित्तए, से तमाउयं पकरेइ) હે ભદન્ત ! શું એ વાત નિશ્ચિત છે કે જે જીવ જે યોનિમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય છે, તે જીવ તે યોનિને યોગ્ય આયુના કારણભૂત શુભાશુભ કર્મનો બંધ કરે છે ? (तंजहा-नेरइयाउयं जाव देवाउयं वा ?) જેમ કે નરકમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય જીવ નરકાયુનો, તિર્યંચમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય જીવ તિર્યંચ આયુનો, મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થનાર જીવ મનુષ્ય આયુનો અને દેવોમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય જીવ દેવાયુનો બંધ કરે છે ?

है [illegible] उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि– 'हंता गोयमा' हां गौतम ! 'नेरइए नेरइएसु' 'जं जं भविए जोणिं उववज्जित्तए से तमाउयं पकरेइ' [illegible] जिस योनि में आश्रित करके–अर्थात्–जो जिस योनि में उत्पन्न होने के योग्य होता है वह जीव उस योनि के योग्य आयु का बंध करता है. 'तंजहा नेरइयाउयं वा. तिरि–मणु–देवाउयं वा' यदि वह नरक में जाने के योग्य है तो नरक आयुका बंध करता है और तिर्यंच, मनुष्य, देवगति में जाने के योग्य हैं तो इनकी आयु का बंध करता है–तात्पर्य यह है कि नैरयिक, तिर्यंच मनुष्य और देवयोनि में जाने के योग्य आयु के प्रयोजक कर्मों को पूर्वभव में ही उपार्जित करता है अर्थात्–जिस भव से जीव को इन गतियों में जाना है उसी भव में यह जीव नैरयिक आदि गतियों में जाने योग्य कर्म का उपार्जन करता है 'नेरइयाउयं पकरेमाणे सत्तविहं पकरेइ' नैरयिक आयुका बंध करता हुआ जीव उसे सात प्रकारका करता है अर्थात् नरक जाने के योग्य आयुके कारणभूत कर्मका बंध करता हुआ जीव सात नरकपृथिवी के योग्य कर्म का उपार्जन करता है 'तं जहा–

पूर्ववत् यां योनिमाश्रित्य यस्यां योनौ उपपत्तुं भव्यः योग्यः स तद्आयुः तद्यो नियोग्यायुष्यं प्रकरोति उपार्जयति. तदेवाह – 'तं जहा नेरइयाउयं वा, तिरि–मणु–देवाउयंवा' तद्यथा – नैरयिकायुष्कं वा, तिर्यग् – मनुष्य – देवायुष्कं वा, नैरयिक– तिर्यग्– मनुष्यदेवयोनिगमनोचितायुष्कप्रयोजक कर्माणि प्राग्भवे एव उपार्जयति तत्र 'नेरइयाउयं पकरेमाणे सत्तविहं० पकरेइ' नैरयिकायुष्कं नरकगमनोचितायुः प्रयोजकं कर्म प्रकुर्वन् समुपार्जयन् सप्तविधं सप्तप्रकारकं सप्त नारकपृथिवीयोग्यं कर्म प्रकरोति=समुपार्जयति, तदाह – 'तंजहा– रयणप्पभापुढवि नेरइयाउयं वा, जाव– अहे सत्तमा पुढवि नेरइयाउयं वा' तद्यथा रत्नप्रभा पृथिवी नैरयिकायुष्कं वा, यावत् अधः सप्तमपृथिवीनैरयिकायुष्कं वा, रत्न

रयणप्पभापुढवीनेरइया उयं वा जाव अहे सत्तमापुढवि नेरइयाउयं वा' प्रथम रत्नप्रभापृथिवी से लेकर सप्तमपृथिवीपर्यंत नैरयिक योनि के योग्य आयुकर्म के कारणभूत प्राणातिपात आदि अशुभ कर्मों को करता है। तात्पर्य कहने का यह है कि जो जीव महाआरंभ एवं महापरिग्रह वाले है तथा पंचेन्द्रिय बधादि करने वाले है रातदिन हिंसा झूठ चोरी आदि सावद्य कार्यों में प्रवृत्ति बनाये रहता है, ऐसा जीव नरकायु को बांध कर नरक में जाता है। नरक रत्नप्रभापृथिवी आदि के भेद से सात हैं। सो इनमें से जिस नरक में जाने के योग्य परिणामों द्वारा वह वहां जाने की आयु का बंध करता है वहां पर वह मरण कर उत्पन्न हो जाता है। यदि प्रथम पृथिवी में जाने योग्य आयु का बंध इस जीव ने अपने साव द्ययोग से किया है तो वह वहां पर जायगा। इसी प्रकार से दूसरी

नेरइयाउयं वा जाव अहे सत्तमा पुढवि नेरइयाउयं वा) ते જીવ, પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વી (નરક) થી લઈને સાતમી નરક પર્યન્તની ગતિ (યોની) ને યોગ્ય આયુકર્મના કારણભૂત પ્રાણાતિપાત આદિ અશુભ કર્મોનું ઉપાર્જન કરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે જીવ મહા આરંભ અને મહા પરિગ્રહવાળો હોય છે, તથા જે જીવ પંચેન્દ્રિયને। વધ કરનારો, રાતદિન હિંસા કરનારો અસત્ય બોલનારો ચોરી કરનારો, અને સાવદ્ય કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત રહેનારો હોય છે, એવો જીવ નરકાયુને બંધ કરીને નરકમાં જાય છે-રત્નપ્રભા આદિ સાત નરકો છે. જે નરકમાં જવાને યોગ્ય આયુનો બંધ જીવે બાંધ્યો હોય છે. તે નરકમાં જીવ મરીને ઉત્પન્ન થાય છે. જો તે જીવે પહેલી નરકમાં જવાને યોગ્ય આયુનો બંધ તેના સવદ્યયોગથી કર્યો હશે તો તે જીવ પહેલી

प्रभापृथिवीत आरभ्याधः सप्तमपृथिवीपर्यन्तनैरयिकयोनि योग्यायुःप्रयोजक प्राणातिपाताद्यशुभकर्माणि समुपार्जयति । तथा 'तिरिक्खजोणियाउयं पकरे माणे पंचविहं पकरेइ' तिर्यग्योनिकायुष्कं प्रकुर्वन् पञ्चविधं प्रकरोति, तदाह 'तंजहा-एगिंदिय तिरिक्खजोणियाउयं वा भेदो सव्वो भाणियव्वो' तद्यथा-एकेन्द्रियतिर्यग्योनिकायुष्कं वा, भेदः सर्वो भणितव्यः, तथा च सर्वपदेन द्वीन्द्रिय तिर्यग्योनिकायुष्कं; त्रीन्द्रियतिर्यग्योनिकायुष्कं, चतुरिन्द्रियतिर्यग्योनिकायुष्कं पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकायुष्कं संग्राह्यम् । एवं 'मणुस्साउयं दुविहं०' मनु

आदि नरकों में जाने के विषय में भी समझ लेना चाहिये । इसी लिये सूत्रकार 'सत्तविहं पकरेइ' ऐसा कहा है । 'तिरिक्खजोणियाउयं पकरेमाणे पंचविहं पकरेइ' इस सूत्र पाठ द्वारा सूत्रकार ने यह समझाया है कि जिस जीव ने "माया तैर्यग्योनस्य" मायाचारी-माया-गूढमाया, अलीक वचन, कूट तोल, कूटमाप आदि के करने से तिर्यञ्चायु का बंध कर लिया है वह जीव उस तिर्यंचायु को पांच प्रकार वाली बना सकता है-अर्थात् पूर्वभव को छोड़कर जब वह तिर्यंच गति में जाने के लायक हो जाता है तो वह 'एगेंदिय तिरिक्खजोणियाउयं वा भेदो सव्वो भाणियव्वो' एगेन्द्रिय तिर्यञ्चोंमें भी जा सकता है । अर्थात् वहांके योग्य आयुकर्म के कारण भूत कार्यों को करके वहां पर जाने योग्य आयुकर्म का बंध कर वहां पर जन्म धारण कर सकता है । यहां पर 'सर्वपद से' द्वीन्द्रिय तिर्यग्योनिकायुष्कं, त्रीन्द्रिय ,तिर्यग्योनिकायुष्कं, चतुरिन्द्रिय तिर्यग्योनिकायुष्कं, पंचेन्द्रिय तिर्यग्योनिकायुष्कं' इन पदों का संग्रह

નરકમાં જશે-બીજી. ત્રીજી ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી નરકમાં જવાને વિષે પણ એમજ સમજવું. એજ પ્રમાણે સૂત્રકારે કહ્યુ છે કે "सत्तविहं पकरेइ" "तिरिक्खजोणियाउयं पकरेमाणे पंचविहं पकरेइ" આ સૂત્રદ્વારા સૂત્રકારે એ સમજાવ્યું છે કે જે જીવે "माया तैर्यग्योनस्य" માયાચારી (કપટ) અસત્ય વચન, ખોટા તોલ, ખોટાં માપ આદિ અશુભ કૃત્યો દ્વારા તિર્યંચાયુનો બંધ કર્યો છે, તેજીવ મરીને પાંચ પ્રકારના તિર્યંચોમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારના તિર્યંચ તરીકે ,ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે જીવ જ્યારે પૂર્વ ભવને છોડીને તિર્યંચગતિમાં જવાને યોગ્ય આયુનો બંધ કરે છે ત્યારે "एगेंदिय तिरिक्खजोणियाउयं वा भेदो सव्वो भाणियव्वो" તે એકેન્દ્રિ તિર્યંચ યોનિમાં પણ જઈ શકે છે, દ્વીન્દ્રિય તિર્યંચયોનિમાં પણ જઈ શકે છે, ત્રીન્દ્રિય તિર્યંચયોનિમાં પણ જઈ શકે છે, ચતુરિન્દ્રિય તિર્યંચયોનિમાં પણ જઈ શકે છે અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિમાં પણ જઈ શકે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે

हुआ है। तात्पर्य कहने का यह है कि यदि जीव ने पूर्वभव में गृहीतभव में तिर्यंच आयु के बंध कराने वाले कारणों को आचरित करके तिर्यगायु का बंध कर लिया है तो ऐसा वह जीव मरण कर एगेन्द्रिय जीवों में जहां पर उस ने उत्पन्न होने योग्य आयु कर्म का बंध कर लिया होगा वहां पर मरण कर जन्म धारण करेगा यदि दो इन्द्रिय तिर्यञ्चों में जाने योग्य आयुकर्म के कारणभूत कार्यों के सेवन करने से वहां की आयु का बंध कर लिया है तो वहींपर कृमि आदि जीवोंमें जन्म धारणकर लेगा। यदि तेइन्द्रिय तिर्यंचों में जाने योग्य आयुकर्म के कारणभूत कारण कलापों के करते आने से तेइन्द्रिय जीवों में जाने की आयुकर्म का बंध कर लिया है तो वह पिपीलिका आदि जीवों में जन्म धारण कर लेगा, यदि चौइन्द्रिय तिर्यञ्चों में जाने योग्य आयुकर्म के कारणभूत कार्यों के करने से जीव ने चौइन्द्रिय तिर्यञ्चों में जाने की आयु का बंध कर लिया है-तो वह मरण कर भ्रमर आदि चौइन्द्रिय जीवों में जन्म धारण कर लेगा, इसी प्रकार यदि जीव ने संज्ञी अथवा असंज्ञी पंचेन्द्रिय तिर्यंचों में उत्पन्न होने योग्य पंचेन्द्रियतिर्यगायु का बंध किया है तो वह वहीं पर जन्म धारण करेगा। इसी तरह से 'मणुस्सा

પાંચે પ્રકારની તિર્યંચયોનિમાંની જે તિર્યંચયોનિમાં જવાને યોગ્ય આયુનો બંધ જીવે પૂર્વ ભવમાં બાંધ્યો હશે, તે પ્રકારની તિર્યંચયોનિમાં જીવ ઉત્પન્ન થશે. જો એકેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિમા ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય આયુનો બંધ જીવે પૂર્વભવમાં કર્યો હશે, તો તે જીવ મરીને એકેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિમાં ઉત્પન્ન થશે. એજ પ્રમાણે દ્વીન્દ્રિય તિર્યંચમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય આયુકર્મનો બંધ કર્યો હશે (તેમાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય કાર્યોનું સેવન કર્યું હશે) તો જીવ દ્વીન્દ્રિય તિર્યંચોમાં (કૃમિ આદિ જીવોમાં) જન્મ લેશે. જો જીવે તેઇન્દ્રિય તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય આયુકર્મનો બંધ કર્યો હશે, તો તે જીવ મરીને તેઇન્દ્રિય તિર્યંચોમાં (કીડી વગેરે તેઇન્દ્રિય તિર્યંચોમાં) જન્મ લેશે.જો તે જીવે ચૌઇન્દ્રિય તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય આયુકર્મના કારણભૂત કાર્યોનું સેવન કર્યું હશે તો જીવ તે ભવના આયુષ્યને પૂરૂ કરીને ભ્રમર આદિ ચૌઇન્દ્રિય જીવોમાં ઉત્પન્ન થશે. જો જીવે સંજ્ઞી અથવા અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય પંચેન્દ્રિય તિર્યંચાયુનો બંધ કર્યો હશે, તો તે જીવ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં જન્મ લેશે.

એજ પ્રમાણે " मणुसाउयं दुविहं " મનુષ્યાયુના પણ બે પ્રકાર છે

ष्यायुष्कं प्रकुर्वन् द्विविधं द्विप्रकारकं कर्म उपार्जयति, संमूर्च्छिम-गर्भव्युत्क्रान्ति भेदात्। तथा 'देवाउयं चउव्विहं' देवायुष्कं प्रकुर्वन् चतुर्विधं प्रकरोति, भवन पति-वानव्यन्तर-ज्योतिषिक-वैमानिकभेदात् चतुः प्रकारकं देवायुष्यं प्रज्ञप्तम्।

उयं दुविहं' मनुष्यायु को भी वह दो विभागों में बांट देता है। संमूर्च्छिम मनुष्यायु में और गर्भजमनुष्यायु में। यदि अल्प आरंभ और अल्पपरिग्रह के रखने से जीव ने प्रकृतिभद्रकता-स्वभाव की कोमलता, प्रकृतिविनीतता-स्वभाव की नम्रता, सानुक्रोशता-सदयता और अमत्सरता आदि कारणों को लेकर मनुष्य आयुका बन्ध कर लिया है तो ऐसा जीव मनुष्यगति में उत्पन्न होगा, यदि उसने संमूर्च्छिम मनुष्यों में उत्पन्न कराने वाली आयु कर्म के कारणभूत आचरणों का अनुष्ठान किया है तो वह मर कर इनमें जन्म धारण करेगा और यदि गर्भज मनुष्यों में उत्पन्न होने योग्य आयु कर्म के कारणभूत कार्यों का सदनुष्ठान किया है और इससे उसने मनुष्यायु का बंध किया है तो वह इन गर्भज मनुष्यों में जहां पर उसके उत्पन्न होने की योग्यता होगी वहां पर उत्पन्न होगा। 'देवाउयं चउव्विहं' इसी प्रकार से यदि जीव ने सराग सम्यक्त्व-सरागसंयम, संयमासंयम-(देशविरति) अकामनिर्जरा-बालतपः कर्म आदि कारणों के प्रभाव से देवायु का बंध कर लिया है तो वह उस आयु को चार विभागों में विभक्त कर सकता है। "भवनपति में, वानव्यन्तर में, ज्योतिषिक में, एवं वैमानिकों में। इनमें भी जिस निकायके भेदके योग्य आयु कर्मका बंध जीवने किया

(૧) સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યાયુ અને (૨) ગર્ભજ મનુષ્યાયુ.

જો જીવે ઓછો આરંભ અને ઓછો પરિગ્રહ કર્યો હશે. અને જો ભદ્રિકતા, વિનીતતા, દયા, અને અમત્સરતા આદિ ગુણોને કારણે મનુષ્યાયુનો બંધ કર્યો હશે તો એવો જીવ મનુષ્યગતિમાં ઉત્પન્ન થશે જો તેણે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય આયુકર્મના કારણભૂત કાર્યોનું સેવન કર્યું હશે તો તે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોમાં જન્મ ધારણ કરશે. જો જીવે ગર્ભજ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય આયુકર્મનો બંધ કર્યો હશે, તો તે ગર્ભજ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થશે. "देवाउयं चउविहं" દેવાયુના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ભવનપતિ (૨) વાનવ્યન્તર (૩) જ્યોતિષિક અને (૪) વૈમાનિક.

જો જીવે સરાગ સમ્યકત્વ-સરાગ સંયમ, સંયમા સંયમ (દેશ વિરતી) અકામ નિર્જરા (બાલતપ) આદિ કારણોને પ્રભાવે દેવાયુનો બંધ કર્યો હશે, તો તે દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થશે. ઉપરોક્ત ચાર પ્રકારની દેવગતિમાંથી

अन्ते गौतम उपसंहरन् भगवद् वाक्यं प्रमाणयति-' सेवं भंते ! सेवं भंते ? त्ति ' तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति, हे भदन्त ! भवता यत्प्रतिपादितं तत् सर्वं सत्यमेवेति ॥ सू० २ ॥

इति श्री विश्वविख्यात – जगद्वल्लभ – प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलित-ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक-श्रीशाहू छत्रपतिकोल्हापुरराजप्रदत्त ' जैनशास्त्राचार्य ' पदभूषित-कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि-जैनचार्य-जैनधर्मदिवाकरपूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचिता श्री भगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां पञ्चशतकस्य त्रतीयोद्देशकः समाप्तः

होगा-वह वहीं पर जन्म धारण करेगा । अन्तमें गौतमस्वामी उपसंहार करते हुए प्रभुके वाक्यों की, स्वतः प्रमणभूत होने के कारण अनुमोदना करते हैं " सेवं भंते ! सेवं भंते । त्ति ' और इस प्रकार से कहते हैं कि हे भदन्त ! आप देवानुप्रिय ने जैसा कहा है वह सब सत्य है-हे भदन्त ! वह सब सत्य ही है । इस प्रकार से प्रभु के वचनों की अनुमोदना करके वे यावत् अपने स्थान पर आसीन हो गये ।सू०२।

जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजा कृत "भगवतीसूत्र" की प्रियदर्शिनी व्याख्याके पांचवे शतकके तीसरा उद्देशा समाप्त ॥५-३॥

જે દેવગતિમાં જવાને યોગ્ય આયુકર્મનો બંધ જીવે કર્યો હશે, તે પ્રકારની દેવગતિમાં તે જીવ ઉત્પન્ન થશે

ઉદ્દેશકને અંતે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુના વચનોને પ્રમાણભૂત માનીને તેમનાં વચનોમાં અત્યંત શ્રદ્ધા પ્રકટ કરતા કહે છે કે–" સેવં ભંતે ! સેવં ભંતે ! ત્તિ હે ભદન્ત ! આપ દેવાનુપ્રિયની વાત સર્વથા સત્ય છે. આ વિષયમાં આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે યથાર્થ છે. આ પ્રમાણે કહીને, મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ તેમને સ્થાને બેસી ગયા. ॥ સૂ. ૨ ॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત 'ભગવતીસૂત્ર' ની પ્રિયદર્શિની વ્યાખ્યાનો પાંચમાં શતકનો ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૫–૩ ॥

अथ चतुर्थोद्देशकः प्रारभ्यते—

पञ्चमशतकस्य चतुर्थोद्देशकस्य संक्षिप्तविषयविवरणम् ॥

छद्मस्थमनुष्यः शङ्खशृङ्ग–शङ्खिका–खरमुखी–पोता–परिपिरिया पणव–पटह–भंभा–होरंभ–भेरी–झल्लरी–दुदुंभि–शब्दान् शृणोति नवेति गौतमस्य प्रश्नः, स्वीकारात्मकं भगवतः समाधानम्, तत–वितत–घन–शुषिरशब्दाः स्पृष्टाः श्रूयन्ते अस्पृष्टा वेति गौतमस्य प्रश्नः स्पृष्टा एव श्रूयन्ते इति समाधानं च। ततः आराद् गताः इन्द्रियगोचराः शब्दाः श्रूयन्ते पारगता इन्द्रियागोचरा वेति प्रश्नः, मनुष्याणां कृते इन्द्रियगोचराः, केवलिनां कृते तु सर्वे शब्दाः श्रूयन्ते इत्युत्तरम्।

पंचमशतक का चतुर्थ उद्देशक प्रारंभ–

इस उद्देशकका विषय विवरण संक्षेप से इस प्रकारसे है–

छद्मस्थ मनुष्य शंखके शृंगके, शंखीकाके, खरमुहीके, पोताके, परिपिरियाके, पणवके, पटहके, भंभाके, झल्लरीके दुंदुभिके शब्दोंको सुनता है या नहीं सुनता है? गौत्तम का ऐसा प्रश्न, हां सुनता है प्रभुका ऐसा समाधान। तत, वितत, घन, सुषिर इन शब्दोंको यदि वह सुनता है तो ये जब स्पृष्ट होते हैं तब सुनता है या स्पृष्ट नही होते हैं तब भी सुनता है? इस प्रकार का गौतम का प्रश्न। ये स्पृष्ट होने पर ही सुने जाते हैं ऐसा प्रभुका समाधान। पास में रहे हुए शब्द सुनने में आते हैं कि दूर रहे हुए शब्द सुननेमें आते हैं? ऐसा गौतम का प्रश्न, मनुष्य–इन्द्रिय गोचर हुए शब्दों को एवं केवली भगवान् समस्त शब्दो को सुनते हैं ऐसा प्रभुका उत्तर केवलीभगवान् के ज्ञान

પાંચમાં શતકનો ચોથોઉદ્દેશક પ્રારંભ—

આ ઉદ્દેશકનો સંક્ષિપ્ત સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે—

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે "છદ્મસ્થ મનુષ્ય શંખ, શ્રૃંગ, શંખિકા, ખરમુખી પોતા, પરિપિરિતા, ઢોલ, પટહ, ભંભાહોરંભ, ભેરી, ઝાલર, દુંદુંભી આદિ વાદ્યોના નાદ સાંભળે છે કે નથી સાંભળતો? પ્રભુ જવાબ આપે છે–" હા, સાંભળે છે."

પ્રશ્ન–"તત (તંતુવાદ્યોનો અવાજ), વિતત (ઢોલ વગેરેનો અવાજ) ઘન (કરતાળ આદિનો અવાજ). શુષિર (વાંસળી આદિનો અવાજ) આદિ પ્રકારના અવાજને જો તે સાંભળે છે તો સ્પૃષ્ટાવસ્થામાં સાંભળે છે કે અસ્પૃષ્ટાવસ્થામાં સાંભળે છે?"

ઉત્તર—"સ્પૃષ્ટાવસ્થામાં જ સાંભળે છે."

પ્રશ્ન—"પાસેનો નાદ (આવાજ) સાંભળે છે કે દૂરનો અવાજ સાંભળે છે?

ઉત્તરઃ—" મનુષ્ય ઇન્દ્રિય ગોચર થયેલા શબ્દને સાંભળે છે, અને

ततः केवलिनो मितज्ञानामितज्ञानादिसर्वज्ञताप्रतिपादनम्, ततः छद्मस्थस्य हासोत्सुकतायाः, केवलिनश्च तदभावस्य प्रतिपादनम्, तत्र मोहनीयकर्मोदयतद भावयोः कारणतया प्रतिपादनं च, ततः कर्मप्रकृतिबन्धनविषयकप्रश्नः, सप्ताष्ट कर्मप्रकृतिबन्धकतया समाधानं च, ततो हि छद्मस्थस्य निद्रादिविषयकप्रश्नो त्तरम्, निद्रालुतया यावद् वैमानिकानां सप्ताष्टकर्म प्रकृतिबन्धनप्रतिपादनं च। ततः शक्रदूतहरिणैगमेषिणः स्त्रीगर्भहरणविपर्यासविषयकप्रश्नः, योनिद्वारा गर्भं निष्काश्य गर्भाशयान्तरे स्थापनविषयकसमाधानं च, ततो नखाग्रेण रोम

में अमितता होने से उसमें मित, अमित की सर्वज्ञता है ऐसा प्रतिपादन। सर्वज्ञप्रभु में हास और उत्सुकता का अभाव रहता है और छद्मस्थ के इनका अभाव नहीं रहता है ऐसा कथन। हास उत्सुकता का कारण मोहनीय कर्म है और इसके अभाव का कारण मोहनीयकर्म का अभाव है ऐसा प्रतिपादन, हास आदि से कितनी कर्मप्रकृतियों का बंध होता है? ऐसा प्रश्न–सात आठ कर्मप्रकृतियों का बंध होता है ऐसा समाधान, छद्मस्थ के निद्रा आदि विषयक प्रश्न और इसका उत्तर निद्रालु होने से यावत् वैमानिकों तक के जीवों में सात आठ कर्मप्रकृतियों के बंध होने का कथन, शक्र के दूत हरिणैगमेषी ने स्त्री के गर्भ की अदलाबदली कैसे की इस विषय में प्रश्न, योनिद्वारा गर्भ को बाहर निकाल कर उसने दूसरे गर्भाशय में उसे रखा–ऐसा समाधान

કેવલી ભગવાન સમસ્ત શબ્દોને સાંભળે છે." કેવલી ભગવાનના જ્ઞાનમાં અમિતતા (સીમા રહિતતા) હોવાથી તેમના જ્ઞાનમાં મિત, અમિતની સર્વજ્ઞતા છે, એવું પ્રતિપાદન સર્વજ્ઞપ્રભુમાં હાસ્ય અને ઉત્સુકતાનો અભાવ હોય છે, પણ છદ્મસ્થમાં તેનો અભાવ હોતો નથી. હાસ્ય અને ઉત્સુકતાનું કારણ મોહનીયકર્મ છે, અને મોહનીયકર્મનો અભાવ હોય તો હાસ્ય અને ઉત્સુકતાનો પણ અભાવ રહે છે, ઈત્યાદિ વિષયનું પ્રતિપાદન.

પ્રશ્ન--"હાસ્ય આદિ વડે કેટલી કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ કરાય છે?

ઉત્તર--'સાત અથવા આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ કરાય છે. છદ્મસ્થની નિદ્રા આદિ વિષેના પ્રશ્નો અને તેમના ઉત્તરો પણ આ ઉદ્દેશકમાં આપેલા છે. નિદ્રા લેનાર જીવોથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમા સાત આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ કરાય છે. એવું પ્રતિપાદન.

પ્રશ્ન--"શક્રના દૂત હરિણૈગમેષીએ સ્ત્રીના ગર્ભની અદલા બદલી કેવી રીતે કરી? ઉત્તર-"યોનિદ્વારા ગર્ભને બહાર કાઢીને, તેણે તેને બીજા ગર્ભા

कृपेन वा गर्भप्रवेशनविषयशङ्कायाः स्वीकारात्मकं समाधानम्, गर्भस्य पीडादिं विनैव केवलं तक्षणादिद्वारा तनूकरणेन गर्भाशयान्तरे प्रवेशकथनं च। ततः अतिमुक्तकस्य श्रमणस्य वृत्तान्तप्रतिपादनम्। महावीरसमीपे समागतस्य देवद्वयस्य वृत्तान्तप्रतिपादनपूर्वकं भगवतः सप्तशतान्तेवासिनां सिद्धत्वप्रतिपादनम्। महावीरं प्रति गौतमं प्रति संजातस्य देवद्वयवार्तालापस्य प्रतिपादनं च। ततो देवस्य संयताऽसंयतविषये प्रश्नः 'नो संयत' इति शब्देन देवस्य व्यपदेशकथनम्, देवानाम् अर्धमागधीविशिष्टभाषा, ततोहि केवलिनो जीवान्तःकरणज्ञताप्रतिपादनम्, छद्मस्थस्य च श्रवणद्वारा प्रमाणद्वारा वा परम्परया जीवान्तःकरणज्ञताप्रतिपादनम्, ततः केवलिनां श्रावक – श्राविकादिप्रतिपादनं च।

नख के अग्रभाग द्वारा अथवा रोमकूप द्वारा गर्भ को प्रवेश कराने के विषय में शङ्का का स्वीकारात्मक उत्तर–तथा गर्भ को किसी भी प्रकार की पीड़ा न हो सके इस प्रकार से उसका तक्षणादिद्वारा सूक्ष्मरूप कर के फिर दूसरे गर्भ में उसे रखना ऐसा उत्तररूप कथन, अतिमुक्तक श्रमण के वृत्तान्त का प्रतिपादन। महावीर स्वामी के पास में आये हुए दो देवों का वृत्तान्त कथन तथा भगवान् के ७ सौ शिष्योंका सिद्धान्त प्रतिपादन, महावीर एवं गौतम की दो देवों के विषय में हुई वार्ता का कथन, देव संयत होते हैं अथवा असंयत होते हैं ऐसा कथन, देव नो संयत होते हैं ऐसा समाधान, देवोंकी विशिष्ट भाषा अर्द्धमागधी होती है। केवली भगवान् जीवोंके अन्तः करणको जानते हैं ऐसा कथन, छद्मस्थ श्रवणद्वारा अथवा प्रमाणद्वारा–परम्परारूपसे जीवोंके अन्तःकरणको जानते

શયમા સૂત્રને " નખના અગ્રભાગ દ્વારા અથવા રોમકૂપ દ્વારા ગર્ભનો પ્રવેશ કરાવવા વિષેની શંકાનો સ્વીકારાત્મક (હકાર વાચક) ઉત્તર. તે ગર્ભને કોઈ પણ પ્રકારની પીડા ન પહોંચે એવી રીતે, તેનું અતિશય સૂક્ષ્મરૂપ બનાવીને સંહરણ થાય છે અને બીજા ગર્ભમાં તેને મૂકવામાં આવે છે, એવું પ્રતિપાદન.

અતિમુક્તક શ્રમણનાં વૃત્તાન્તનુ પ્રતિપાદન મહાવીર સ્વામીની પાસે આવેલા બે દેવોના વૃત્તાન્તનું કથન, તથા ભગવાનના ૭૦૦ શિષ્યો દ્વારા સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરશે એવું પ્રતિપાદન, મહાવીર અને ગૌતમ વચ્ચે તે દેવોના સંબંધમાં આવેલા વાર્તાલાપનું કથન, "દેવ સંયત હોય છે કે અસંયત હોય છે ?" "દેવ નોસંયત હોય છે," એવું પ્રતિપાદન. દેવોની વિશિષ્ટ ભાષા અર્ધમાગધી હોય છે. કેવલી ભગવાન જીવોના અંતઃકરણને જાણે છે, એવું કથન છદ્મસ્થ શ્રવણ દ્વારા અથવા પ્રમાણદ્વારા પરંપરા રૂપે જીવોના અંતઃકરણને જાણે છે, એવું પ્રતિપાદન, કેવલી ભગવાનના

तदनन्तरं प्रत्यक्षानुमानोपमानागमप्रमाणकथनम्, ततः केवलिनः चरमकर्म चरमनिर्जराविषयकज्ञानदर्शनप्रतिपादनम्, प्रणीतमनोवचसोः धारणप्रतिपादनं च। केवलिनो मनोवचसोः केषाञ्चिद् वैमानिकानां ज्ञानं केषांचिन्नेति प्रतिपादनम् मायिमिथ्यादृष्ट्यमायिसम्यग् दृष्टिभेदेन, अनन्तरोपपन्नक – परम्परोपपन्नकभेदेन, पर्याप्तापर्याप्तभेदेन, उपयुक्ताऽनुपयुक्तभेदेन च वैमानिकानां प्रतिपादनम्। ततः स्वस्थानस्थितानामेव अनुत्तरवैमानिकानाम् इहस्थितकेवलिना सह संभाषणम्, तत्कथाश्रवणं च। अनुत्तरवैमानिकानाम् उपशान्तमोहः नो उदीर्ण

हैं ऐसा प्रतिपादन, केवली भगवान् के श्रावक और श्राविका आदि का कथन, इसके बाद प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, आगम, इन प्रमाणों का कथन, केवली भगवान् चरमकर्म चरमनिर्जरा को जानते हैं और देखते हैं ऐसा कथन, तथा वे प्रणीत मनवचन को धारण करते हैं ऐसा कथन, केवली भगवान् के मन वचन का किन्हीं २ वैमानिक को ज्ञान होता है और किन्हीं २ को नहीं होता है ऐसी प्ररूपणा, मायी मिथ्यादृष्टि और अमायि मिथ्यादृष्टि के भेद से, अनन्तरोपपन्नक और परम्परोपपन्नक के भेद से, पर्याप्त और अपर्याप्त के भेद से, तथा उपयुक्त और अनुपयुक्त के भेद से वैमानिक देवों का कथन, स्वस्थान में स्थित होकर ही अनुत्तर वैमानिक देव इस लोक में स्थित हुए केवली भगवान् के साथ संभाषण करते हैं और उन के द्वारा की गई धर्मकथा का वे श्रवण करते हैं ऐसा प्रतिपादन, अनुत्तर वैमानिक देव उपशान्त मोहवाले होते हैं, उदीर्ण मोहवाले नहीं होते हैं और न क्षीणमोहवाले ही होते

શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓનું કથન. ત્યાર બાદ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ઉપમાન અને આગમ, એ પ્રમાણોનું કથન કેવલી ભગવાન ચરમકર્મ અને ચરમ નિર્જરાને જાણે છે, અને દેખે છે એવું કથન તથા તેઓ પ્રણીત મન વચનને ધારણ કરે છે, એવું કથન કેવલી ભગવાનના મન વચનનુ જ્ઞાન કોઈ કોઈ વૈમાનિકોને થાય છે અને કોઇ કોઈ ને થતું નથી એવું પ્રતિપાદન. માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ અને અમાયીમિથ્યા દષ્ટિના ભેદથી, અનન્તરોપપન્નક અને પરમ્પરોપપન્નકના ભેદથી, પર્યાપ્તક અને અપર્યાપ્તકના ભેદથી, તથા ઉપયુકત અને અનુપયુકતના ભેદથી વૈમાનિક દેવોનું નિરૂપણ. વળી આ ઉદ્દેશકમાં એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો તેમના સ્થાને રહીને આ લોકમાં રહેલા કેવલી ભગવાનની સાથે સંભાષણ કરે છે અને તેમના દ્વારા કરવામાં આવતી ધર્મકથાનુ શ્રવણ કરે છે. અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો

मोहः क्षीणमोहश्च, केवलिनः इन्द्रियाणि विनैव ज्ञानादि, सयोगसद्‌द्रव्यता च श्रुतकेवलिनः सहस्रघटादिनिर्माणशक्तिः ।

मूलम्–" छउमत्थे णं भंते ! मणुस्से आउडिज्जमाणाइं सद्दाइं सुणेइ ? तं जहा–संख सद्दाणि वा, सिंग सद्दाणि वा, संखिय सद्दाणि वा, खरमुही सद्दाणि वा, पोयासद्दाणि वा परिपरिया सद्दाणि वा, पणवसद्दाणि वा, पडह सद्दाणि वा, भंभासद्दाणि वा, होरंभ सद्दाणि वा, भेरि सद्दाणि वा, झल्लरी सद्दाणि वा, दुंदुभि सद्दाणि वा, तयाणि वा, वितयाणि वा, घणाणि वा, झुसिराणि वा, ? हंता, गोयमा ! छउमत्थे णं मणुस्से आउडिज्जमाणाइं सद्दाइं सुणेइ, तं जहा–संख सद्दाणि वा, जाव–झुसराणि वा, ताइं भंते ! किं पुट्ठाइं सुणेइ, अपुट्ठाइं सुणेइ ? गोयमा ! पुट्ठाइं सुणेइ, नो अपुट्ठाइं सुणेइ, जाव–नियमा छद्दिसिं सुणेइ ? छउमत्थे णं भंते ! मणूसे किं आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ, पारगयाइं सद्दाणि सुणेइ? गोयमा! आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ नो पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ । जहा णं भंते ! छउमत्थे मणुस्से आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ, णो पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ, तहाणं भंते! केवली मणुस्से किं आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ, णो पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ ? गोयमा !

हैं । केवली भगवान् का ज्ञान इन्द्रिय से अतीत होता है । सयोग, सद्‌द्रव्यता । श्रुतकेवली के सहस्रघटादि के निर्माण करने की शक्ति ।

ઉપશાન્તમોહ વાળા હોય છે, ઉદીર્ણ મોહવાળા કે ક્ષીણમોહવાળા હોતા નથી કેવલી ભગવાનનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયથી અતીત હોય છે. સયોગ, સદ્‌દ્રવ્યતા આદિનું કથન, શ્રુતકેવલીની સહસ્ર ઘટાદિ નિર્માણ કરવાની શક્તિનું કથન.

केवली णं आरगयं वा, पारगयं वा, सव्वं दूरमणंतियं सद्दं जाणइ पासइ । से केणट्ठेणं भंते ! तं चेव गयं वा, केवलीणं आरगयं पारगयं वा, जाव पासइ ? गोयमा ! केवली णं पुरत्थिमेणं मियं पि जाणइ, अमियं पि जाणइ, एवं दाहिणेणं, पच्चात्थिमेणं उत्तरेणं, उड्ढं, अहे मियं पि जाणइ, अमियं पि जाणइ, सव्वं जाणइ केवली, सव्वं पासइ केवली, सव्वओ जाणइ, पासइ, सव्वकालं सव्वभावे जाणइ केवली, सव्वभावे पासइ केवली अणंते णाणे केवलिस्स अणंते दंसणे केवलिस्स, निव्वुडे नाणे केवलिस्स, निव्वुडे दंसणे केवलिस्स से तेणट्ठेणं जाव पासइ॥सू०१॥

छाया:—छद्मस्थः खलु भदन्त ! मनुष्यः आकुटयमान शब्दान् शृणोति तद्यथा शृङ्खशब्दान् वा, शङ्खशब्दान् वा, शङ्खिकाशब्दान् वा, खरमुखीशब्दान् वा, पोतशब्दान् वा, परिपरिता (का) शब्दान् वा, पणवशब्दान् वा, पटहशब्दान् वा, भम्भाशब्दान् वा, होरम्भशब्दान् वा, भेरीशब्दान् वा, झल्लरीशब्दान् वा,

छद्मस्थ पुरुष–केवली विशेष वक्तव्यता–

' छउमत्थे णं भंते ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ- (छउमत्थेणं भंते ! मणुस्से) हे भदन्त ! छद्मस्थ मनुष्य (आउडिज्जमाणाइं सद्दाइं सुणेइ) बाजे आदि के बजने से उत्पन्न हुए शब्दों को क्या सुनता है ? (तं जहा) जैसे (संखसद्दाणि वा, सिंगसद्दाणि वा, संखियसद्दाणि वा, खरमुहीसद्दाणि वा, पोयासद्दाणि वा, परिपरियासद्दाणि वा, पणवसद्दाणि वा, पडहसद्दाणि वा, भंभासंद्दाणि

छद्मस्थ मनुष्य–કેવલીનું વિશેષ વર્ણન—

" छउमत्थेणं भंते ! इत्यादि ।

સૂત્રાર્થ–(छउमत्थेणं भंते! मणुस्से) હે ભદન્ત ! શું છદ્મસ્થ મનુષ્ય (आउडिज्जमाणाइं सद्दाइं सुणेइ ?) વાજિંત્રો આદિ વગાડવાથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દોને સાંભળે છે ? (तं जहा) જેવાં કે (संखसद्दाणि वा, सिंगसद्दाणि वा, संखियसद्दाणि वा, खरमुहीसद्दाणि वा, परिपरियासद्दाणि वा, पणव सद्दाणि वा पडहसद्दाणि वा,

दुन्दुभिशब्दान् वा, ततानि वा, विततानि वा, घनानि वा, शुषिराणि वा ? हन्त, गौतम ! छद्मस्थः खलु मनुष्यः, आकुटयमानान् शब्दान् शृणोति, तद्यथा-शङ्खशब्दान् वा, यावत्-शुषिराणि, वा तान् भदन्त ! किं स्पृष्टान् शृणोति, अस्पृष्टान् शृणोति, ? गौतम ! स्पृष्टान् शृणोति, नो अस्पृष्टान् शृणोति, यावत्-नियमात्

वा, होरंभसद्दाणि वा, भेरिसद्दाणि वा,झल्लरीसद्दाणि वा, दुंदुभिसद्दाणि वा, तयाणि वा, वितयाणि वा, घणाणि वा, झुसराणि वा) शंख के शब्द, सींग के शब्द, छोटे शंख के शब्द, खरमुही के शब्द, पोता के शब्द, परिपरिता के शब्द, पणव के शब्द, पटह के शब्द, भंभा के शब्द, होरंभ के शब्द, भेरी के शब्द, झल्लरी के शब्द, दुंदुभी के शब्द, तत शब्द, वितत शब्द, घन शब्द, और शुषिर शब्द इन सब शब्दों को छद्मस्थ मनुष्य सुनता है क्या ? (हंता गोयमा ! छउमत्थेणं मणुस्से आउडिज्जमाणाइं सद्दाइं सुणेइ) हां गौतम ! छद्मस्थ मनुष्य बाजे आदि के बजने से उत्पन्न हुए इन सब शब्दों को सुनता है । (तं जहा) जैसे वह (संखसद्दाणि वा जाव झुसराणि वा) शंख के शब्दों को अपुट्ठाइं सुणेइ जाव नियमा छद्दिसिं सुणेइ) हे भदन्त ! छद्मस्थ मनुष्य जो इन शब्दों को सुनता है सो क्या वे जब स्पृष्ट होते हैं तब वह उन्हें सुनता है या अस्पृष्ट हुए ही उन्हें सुनता है ? (गोयमा ! पुट्ठाइं सुणेइ, नो अपुट्ठाइं सुणेइ) हे गौतम ! छद्मस्थ मनुष्य शब्दों को जब ये स्पृष्ट होते

भंभासद्दाणि वा, होरंभसद्दाणि वा, भेरीसद्दाणि वा, झल्लरीसद्दाणि वा, दुंदुभिसद्दाणि वा, तयाणिवा वितयाणि वा घणाणिवा, झुसराणि वा) શંખનો નાદ રણશિંગાનો નાદ, નાના શંખનો નાદ,ખરમુખીનો નાદ, પોતાનો નાદ, પરિપરિતાનો નાદ,ઢોલનો નાદ, પડઘમનો નાદ, ભંભાનો નાદ, હોરંભનો નાદ, ભેરીનાદ, નગારાનો નાદ, તત, વિતત, ઘન અને શુષિર એ ચારે પ્રકારના શબ્દોને શું છદ્મસ્થ મનુષ્ય સાંભળે છે? हंता गोयमा ! छउमत्थेणं मणुस्से आउडिज्जमाणाइं सद्दाइं सुणेइ) હા, ગૌતમ, ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય વાજિંત્રો આદિ વગાડવાથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દોને સાંભળે છે. (तं जहा) જેવાકે (संखसद्दाणि वा, झुसराणि वा) શંખનાદથી લઈને શુષિર-પર્યન્તના સઘળા ધ્વનિને તે સાંભળે છે.

(ताइं भंते किं पुट्ठाइं सुणेइ, अपुट्ठाइं सुणेइ ?) હે ભદન્ત ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય તે શબ્દોને સ્પૃષ્ટ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે સાંભળે છે, કે અસ્પૃષ્ટ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે સાંભળે છે ? (गोयमा ! पुट्ठाइं सुणेइ अपुट्ठाइं सुणेइ जाव नियमा छद्दिसिं सुणेइ) હે ગૌતમ ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય તે શબ્દોને સ્પૃષ્ટ થાય ત્યારે જ

षड्दिशं शृणोति। छद्मस्थः खलु भदन्त! मनुष्यः किम् आराद्गतान् शब्दान् शृणोति पारगतान् शब्दान् शृणोति? गौतम! आराद्गतान् शब्दान् शृणोति, नो पारगतान् शब्दान् शृणोति यथा खलु भदन्त! छद्मस्थो मनुष्यः आराद्गतान् शब्दान् शृणोति, नो पारगतान् शब्दान् शृणोति तथा खलु भदन्त! केवली मनुष्यः किम् आराद्गतान् शब्दान् शृणोति, नो पारगतान् शब्दान् शृणोति? गौतम, केवली आराद्गतं वा, पारगतं वा, सर्वदूरमूलम् अनन्तिकं शब्दं जानाति।

हैं तभी सुनता है अस्पृष्ट नहीं सुनता है। यावत् स्पृष्ट होने पर वह छहों दिशाओं से आगत शब्दों को सुनता है। (छउमत्थेणं भंते! मणूसे किं आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ, पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ) हे भदन्त! छद्मस्थ मनुष्य पास के शब्दों को सुनता है? या दूर रहे हुए शब्दों को सुनता है? (गोयमा! आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ, नो पारगयाइं सद्दाणि सुणेइ) हे गौतम! छद्मस्थ मनुष्य पास के शब्दों को सुनता है दूर रहे हुए शब्दों को नहीं सुनता है। (जहा णं भंते! छउमत्थे मणुस्से आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ, णो पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ) हे भदन्त! जैसे छद्मस्थ मनुष्य पास के शब्दों को सुनता है, दूर के शब्दों को नहीं सुनता है (तहा णं भंते! केवली मणुस्से किं आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ, णो पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ) उसी प्रकार से केवली क्या पास के ही शब्दों को सुनता है और दूर के शब्दों को नहीं सुनता है? (गोयमा! केवली णं आरगयं वा पारगयं वा सव्वदूरमूलमणंतियं सद्दं जाणइ पासइ) हे गौतम! केवली मनुष्य तो पास के शब्दों को दूर के शब्दों को तथा अनंतिक बीच के शब्दों को जानते हैं और देखते हैं। (से केणट्ठे

સાભળે છે, અસ્પૃષ્ટ હોય ત્યારે સાંભળતો નથી. સ્પૃષ્ટ થાય ત્યારે છએ દિશાઓમાંથી આવતા શબ્દને તે સાંભળે છે. (छउमत्थेणं भंते! मणुसे किं आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ, पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ) હે ભદન્ત! છદ્મસ્થ મનુષ્ય નજીકના શબ્દોને સાંભળે છે, દૂરના શબ્દોને સાંભળતો નથી जाहाणं भंते! छउमत्थे मणुस्से आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ, णो पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ) હે ભદન્ત! જેમ છદ્મસ્થ મનુષ્ય નજીકના શબ્દોને સાંભળે છે, દૂરના શબ્દોને સાંભળતો નથી, (तहाणं भंते! केवली मणुस्से किं आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ, णो पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ?) તેમ શું કેવલી મનુષ્ય પણ નજીકના શબ્દોને સાંભળે છે અનેદૂરના શબ્દોને સાભળતો નથી? (गोयमा! केवली णं आरगयं वा पारगयं वा सव्वदूरमूलमणंतियं सद्दं जाणइ पासइ) હે ગૌતમ! કેવલી તો નજીકના શબ્દોને દૂરના શબ્દોને, અને તેમની વચ્ચેના શબ્દોને પણ જાણે છે અને દેખે છે. (से

पश्यति । तत् केनार्थेन तदेव केवली आरादूगतं वा, पारगतं वा यावत्-पश्यति ? गौतम ! केवली पौरस्त्ये मितम् अपि जानाति, अमितमपि जानाति, एवं दक्षिणे, पश्चिमे, उत्तरे, ऊर्ध्वम् , अधः, मितमपि जानाति अमितमपि जानाति सर्वं जानाति केवली सर्वं पश्यति केवली, सर्वतो जानति, पश्यति, सर्वकालं सर्वभावान्

णं भंते ! तं चेव केवली णं आरगयं वा जाव पासइ) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि केवली मनुष्य पास के, दूर के, बीच के शब्दों को एवं आदि अन्त से रहित शब्दों को जानते हैं और देखते हैं । (गोयमा ! केवली णं पुरत्थिमेणं मियं पि जाणइ, अमियं पि जाणइ, एवं दाहिणेणं पच्चत्थिमेणं उत्तरेणं उड्ढं अहे मियं पि जाणइ, अमियं पि जाणइ, सव्वं जाणइ केवली, सव्वं पासइ केवली सव्वओ जाणइ पासइ, सव्वकालं सव्वभावे जाणइ केवली, सव्वभावे पासइ केवली अणंते णाणे केवलिस्स अणंते दंसणे केवलिस्स, निव्वुडे नाणे केवलिस्स, निव्वुडे दंसणे केवलिस्स से तेणट्ठेणं जाव पासइ) हे गौतम ! केवली मनुष्य पूर्वदिशासंबंधी मित वस्तु को भी जानते हैं । और अमित वस्तु को भी जानते हैं । इसी प्रकार से वह दक्षिणदिशा की, पश्चिमदिशा की, उत्तरदिशा की, ऊर्ध्वदिशा की और अधोदिशा की मित अमित सब प्रकार की वस्तुओं को जानते हैं । क्यों कि केवली सब को जानते हैं और सब को देखते हैं । सब तरफ से जानते हैं और सब तरफ से देखते हैं । समस्तकालों में समस्तपदार्थों को केवली जान-

केणट्ठेणं भंते ! तं चेव केवलीणं आरगयं वा जाव पासइ) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કેવળી મનુષ્ય પાસેના, દૂરના, વચ્ચેના અને આદિ અન્તથી રહિત શબ્દોને જાણે દેખે છે ?

(गोयमा ! केवली णं, पुरत्थिमेणं मियं पि जाणइ, अमियं पि जाणइ, एवं दाहिणे णं पच्चत्थिमेणं उत्तरेणं उड्ढं अहे मियं पि जाणइ, अमियं पि जाणइ, सव्वं जाणइ केवली, सव्वं पासइ केवली, सव्वओ जाणइ पासइ, सव्वकालं सव्व भावे जाणइ केवली, सव्वभावे पासइ केवली, अणंते णाणे केवलिस्स अणंते दंसणे केवलिस्स, निव्वुडे नाणे केवलिस्स, निव्वुडे दंसणे केवलिस्स–से तेणट्ठेणं जाव पासइ

હે ગૌતમ ! કેવલી મનુષ્ય પૂર્વ દિશાની મિત વસ્તુને પણ જાણે છે અને અમિત વસ્તુને પણ જાણે છે. એજ પ્રમાણે તે પશ્ચિમ દિશાની, ઉત્તર દિશાની, દક્ષિણ દિશાની, ઊર્ધ્વદિશાની, અને અધોદિશાની મિત અને અમિત સર્વ વસ્તુઓને જાણેછે. કેવલી સર્વસ્વ જાણેછે અને દેખે છે બધી તરફથી જાણેછે અને દેખેછે. સમસ્ત કાળોમાં સમસ્ત પદાર્થોને (ભાવોને) કેવલી જાણે છે

जानाति केवली सर्वभावान् पश्यति केवली, अनन्तं ज्ञानं केवलिनः, अनन्तं दर्शनं केवलिनः, निर्वृतं ज्ञानं केवलिनः, निर्वृतं दर्शनम् केवलिनः तत् तेनार्थेन यावत्-पश्यति ॥ सू० १ ॥

टीकाः—पूर्वोद्देशके अन्यतीर्थिक छद्मस्थ मनुष्यवक्तव्यता प्रतिपादिता, अस्मिन् उद्देशकेतु छद्मस्थमनुष्यकेवलिप्रभृतिनां वक्तव्यतामाह–' छउमत्थे णं भंते ! मणुस्से ' इत्यादि । गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! छद्मस्थः खलु मनुष्यः ' आउडिज्जमाणाइं सद्दाइं सुणेइ ' आकुटयमानान् ताडयमानान् मुखहस्त-दण्डाभिरताडतेन समुत्पद्यमानान् शब्दान् शृणोति ?। तानेवाह–'तं जहा संखसद्दाणि वा, सिंगसद्दाणि वा, इत्यादि । तद्यथा–शङ्खशब्दान् वा, शृङ्गशब्दान् वा, शृङ्गं मृगादिशृङ्गम् तस्य शब्दान् मृगादिशृङ्गे छिद्रं कृत्वा वाद्यविशेषं करोति तादृशशृङ्ग शब्दान् ' संखियसद्दाणि वा ' शङ्खिकाशब्दान् वा ह्रस्वः शङ्खः शङ्खिका, तस्या

ते है और समस्त पदार्थों को वे देखते हैं । केवली भगवान् का ज्ञान अनन्त होता है । उनका दर्शन भी अनन्त होता है । उनका ज्ञान आवरणरहित होता है उनका दर्शन भी आवरण रहित होता है । इस कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा पूर्वोक्त रूप से कहा है ॥

टीकार्थ–पूर्व उद्देशक में अन्यतीर्थिक छद्मस्थ मनुष्य संबंधी वक्तव्यता कही गई है। अब सूत्रकार इस उद्देशक में छद्मस्थ मनुष्य संबंधी और केवली मनुष्य संबंधी वक्तव्यता का कथन कर रहे हैं–इस में गौतम प्रभु से पूछते हैं कि " छउमत्थेणं भंते मणुस्से " हे भदन्त ! जो छद्मस्थ मनुष्य है वह ' आउडिज्जमाणाइं सद्दाइं सुणेइ' आकुटयमान–ताड्यमान मुख हस्त एवं दण्ड आदिकों के संयोग होने से उत्पन्न हुए शब्दों को सुनता है–अर्थात् मुख के साथ शंख आदि का जब संयोग होता है तब उससे " पूपू " शब्द निकलता है, हाथ के साथ तबला आदि का

અને સમસ્ત પદાર્થોને કેવલી દેખેછે. કેવલીભગવાનનું જ્ઞાન અનંત હોયછે. તેમનું દર્શન ગણ અનંત હોય છે. તેમનું જ્ઞાન આવરણ રહિત હોયછે, તેમનું દર્શન પણ આવરણ રહિત હોયછે. હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં પૂર્વોક્ત કથન કર્યું છે.

ટીકાર્થ–આ ઉદ્દેશકમા સૂત્રકાર છદ્મસ્થ મનુષ્યનુ અને કેવલી મનુષ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન કરે છે કે (छउमत्थेणं भंते मणुस्से) હે ભદન્ત ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય (आउडिज्जमाणाइं सद्दाइं सुणेइ) વાદ્યોને વગાડવાથી ઉત્પન્ન થતા ધ્વનિને સાંભળે છે ખરો ? ઢોલ નગારા આદિ પર ડાંડી ટીપવાથી અવાજ નીકળે છે. શંખ આદિ વાદ્યોમાં મુખ વડે હવા

शब्दान् , खरमुहीसद्दाणि वा, खरमुखीशब्दान् वा, काहलापद वाच्यो वाद्यविशेष खरमुखी, तस्याः शब्दान् वा, 'पोयासद्दाणि वा' पोताशब्दान् वा, महती काहला पोता तस्याः शब्दान् वा, 'परिपरिया सद्दाणि वा' परिपरिता शब्दान्

जब संबंध होता है तब उससे "धिक् धिक्" ऐसा शब्द निकलता है, तथा दण्ड आदि के साथ ढोल आदि का जब संयोग होता है तब उस से 'धम धम' ऐसा शब्द होता है-यही बात "आकुटयमानान् शब्दान् श्रृणोति" इस पद द्वारा प्रकट की गई है। 'तं जहा' इसी शंकास्पदविषय को आगे के पदों द्वारा गौतम कह रहे हैं-"संखसद्दाणि वा" मुख पर लगाकर जब शंख उसकी वायु से पूरित होता है-तब उससे जो ध्वनि निकलती है उसका नाम शंख शब्द है। 'सिंगसद्दाणिय वा' मृगादि की सींग को जब जोरसे मुख-वायु द्वारा पूरित कर दिया जाता है-तब उससे जो शब्द निकलती है वह श्रृंग शब्द है। बजाने वाले लोग पहिले इसमें छिद्र कर लेते हैं और फिर इसे बजाते हैं। 'संखियसद्दाणि वा' जैसा बड़ा शंख होता है उसी प्रकार का छोटा सा भी शंख होता है। यह बजाया जाता है। बजने पर जो ध्वनि निकलती है वह शंखिका शब्द है। 'खरमुहीसद्दाणि वा' खरमुही नाम काहल का है। यह एक प्रकार का बाजा होता है। इसको शब्द का नाम खरमुखी शब्द है। 'पोयासद्दाणि वा' बडी जो काहला होती है वही पोता कहलाती है। इसके शब्दों का नाम-ध्वनि का नाम

ભરવાથી ધ્વનિ નીકળે છે. તબલા પર હાથ પછાડવાથી ધ્વનિ નીકળે છે. જુદાં જુદાં વાજિંત્રોમાંથી જુદા જુદા પ્રકારનો ધ્વનિ નીકળે છે. જેમ કે ઢોલ પર ડાંડી ટીપવાથી "ધમ ધમ" અવાજ નીકળે છે. એજ વાત (आकुटयमान शब्दान् श्रृणोति) પદ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે- "तंजहा" આ પદ દ્વારા કેટલાંક વાજિંત્રોના ધ્વનિનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે (संखसद्दाणि वा) મુખવડે શંખને ફૂંક મારવાથી જે ધ્વનિ નીકળે છે તેને શંખનાદ કહે છે. (सिंगसद्दाणि वा) મૃગાદિના શિંગડામાં જ્યારે મુખવડે જોરથી હવા ભરવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાંથી જે અવાજ નીકળે છે. તેને "શિંગનાદ" કહે છે. તેને વગાડનારા લોકો પહેલાં તેમાં છિદ્ર પાડી દે છે અને પછી તેનો વાજિંત્ર તરીકે ઉપયોગ કરે છે. (संखियसद्दाणि वा) નાના શંખને વગાડવાથી જે નીકળે છે તેને "શંખિકાશબ્દ" કહેછે. (खरमुहीसद्दाणि वा) ખરમુખી નામનાં

वा, शूकरचर्मविनद्धमुखो वाद्यविशेषः परिपरिता, तस्याः शब्दान्, 'पणव-सद्दाणि वा' पणवशब्दान् वा, पणवः ढोलइतिप्रसिद्धः वाद्यविशेषः, तस्य शब्दान् वा, 'पडहसद्दाणि वा' पटहशब्दान् वा, पणवभिन्नो वाद्यविशेषः पटहः, तस्य-शब्दान् वा 'भंभासद्दाणि वा' भंभाशब्दान् वा, ढक्कापदवाच्यो वाद्यविशेषो भंभा तस्याः शब्दान् वा, 'होरंभसद्दाणि वा' होरम्भशब्दान् वा, रूढ्या लोके प्रसिद्धो वाद्यविशेषः होरम्भः, तस्य शब्दान् वा, 'भेरीसद्दाणि वा' भेरीशब्दान् वा, भेरीमहाढक्का, तस्याः शब्दान् वा, 'झल्लरीसद्दाणि वा' झल्लरीशब्दान् वा, वलयाकारो वाद्यविशेषः झालरइति भाषायां प्रसिद्धः झल्लरी, तस्याः शब्दान् वा;

पोता शब्द है। 'परिपरिता' इस नाम के वाद्यविशेष के जो शब्द हैं अर्थात् जो इससे वजाने पर ध्वनि निकलती है वे परिपरिताशब्द हैं। यह बाजा सुअर के चमडे से मढा जाता है जो 'पणवसद्दाणि वा' पणव नाम ढोल का है। इस ढोलको बजते समय जो शब्द निकलते हैं वे पणव शब्द कहलाते हैं। 'पटहसद्दाणि वा' यह बाजा पणव से भिन्न प्रकार का होता है इसके बजने पर जो ध्वनि निकलती है वे पटह शब्द हैं। 'भंभासद्दाणि वा' भंभानाम ढक्का नामक बाजे का है। इसके बजने पर जो आवाज निकलती है वे भंभाशब्द हैं। 'होरंभसद्दाणि वा' यह भी एक प्रकार का बाजा होता है-इसके बजने पर जो ध्वनि निकलती है वे होरंभ शब्द हैं। 'भेरीसद्दाणि वा' भेरी नाम महाढक्का का है इस के बजने पर जो आवाज निकलती है वे भेरीशब्द हैं। 'झल्लरी सद्दाणि वा' वलय के आकार जैसा जो बाजा होता है

વાજિંત્રના અવાજને ' ખરમુખીનાદ " કહેછે. (पोयासद्दाणि वा) મોટી ખરમુખીને " પોતા " કહે છે. તે પોતાના અવાજને " પોતનાદ કહે છે. (परिपरितासद्दाणि) પરિપરિતા નામનું વાજિંત્ર હોય છે તેના ધ્વનીને પરિત્તાનાદ કહે છે તે વાજીંત્રને સુવરના ચામડાથી મઢયું હોય છે. (पणवसद्दाणि वा) ઢોલ વગાડવાથી જે અવાજ નીકળે છે. તેને " પણવનાદ " કહે છે. (पडहसद्दाणि वा) પડઘમ વગાડવાથી જે અવાજ નીકળે છે તેને " પટહનાદ " કહે છે.(भंभासद्दाणि वा) નગારાના અવાજને " ભંભાનાદ " કહે છે. (होरभसद्दाणि वा) હોરંભ નામનું વાજિંત્ર હોય છે. તેને વગાડવાથી ધ્વનિ નીકળે છે તેને " ભેરીનાદ " કહે છે. (भेरीसद्दाणि वा) ભેરી નામના વાજિંત્રના અવાજને

'दुंदुभिसद्दाणि वा' दुन्दुभिशब्दान् वा दुन्दुभिः देववाद्यविशेषः नगाडाइति भाषाप्रसिद्धः तस्य शब्दान् 'तयाणि वा, वितयाणि वा, घणाणि वा, झुसिराणि वा ?' ततानि वा, तन्त्रीयुक्तानि वीणादिवाद्यानि, एवं विततानि वा पटहादीनि, घनानि वा कांस्यतालादीनि; शुषिराणि वा-वंशादीनि तेषां शब्दान् शृणोति ?

उक्तञ्च—" ततं वीणादीकंज्ञेयं विततं पटहादिकम् ।
घनंतु कांस्यतालादि, वंशादि शुषिरं मतम् " ॥ १ ॥ इति ।

भगवानाह-'हंता, गोयमा! इत्यादि । हे गौतम ! हन्त, सत्यम् 'छउमत्थे णं मणुस्से आउडिज्जमाणाइं सद्दाइं सुणेइ' छद्मस्थः खलु मनुष्यः आकुटयमानान् मुखादिना सह शङ्खादीनां संयोजनया जायमानान् शब्दान् शृणोति । तान् शब्दान् प्रदर्शयति-'तं जहा-संख सद्दाणिवा जाव झुसराणि वा' तद्यथी-शङ्ख शब्दान्

उसका नाम झल्लरी है-जिसे भाषा में झालर कहते हैं । बजने पर जो इसकी आवाज निकलती है वे झल्लरी शब्द हैं 'दुंदुभिसद्दाणि वा' देवों का जो बाजा होता है उसका नाम दुंदुभि है इस दुंदुभि के बजने पर जो आवाजे निकली हैं वे दुंदुभि शब्द हैं। भाषा में इन्हें नगाडे के शब्द कहा जाता है । 'तयाणि' तांतों से युक्त वीणा आदि के शब्दों का नाम तत है । ढोल वगैरह के शब्दों का नाम वितत है । कांसी और ताल वगैरह के शब्द घन हैं । बाँसुरी आदि के शब्द शुषिर हैं इन सब प्रकार के बाजों के शब्दों को क्या छद्मस्थ मनुष्य सुन सकता है ? इसके उत्तर में भगवान् गौतम से कहते हैं-'हंता गोयमा' हां, गौतम ! 'छउमत्थेणं मणुस्से आउडिज्जमाणाइं सद्दाइं सुणेइ' छद्मस्थ मनुष्य इन आकुटयमान शब्दों को सुनता है । 'त जहा' वह 'संखसद्दाणि

"ભેરીનાદ" કહે છે. (झल्लरीसद्दाणि वा) ગોળાકારની ઝાલર (ઘંટ) સામાન્ય રીતે કાંસાની બને છે. તેને વગાડવાથી જે અવાજ નીકળે છે. તેને "ઝલ્લરી-નાદ" કહે છે, (दुंदुभिस णि वा) દેવોના નગારાને દુંદુભિ કહે છે. સામાન્ય નગારાના કરતાં તે મોટું હોય છે. તેના ધ્વનિને "દુંદુભિનાદ" કહે છે (तयाणि) વીણા આદિ તારથી યુક્ત વાજિંત્રોના ધ્વનિને "तत" કહે છે ઢોલ આદિના નાદને "वितत" કહે છે કાંસાં, કરતાળ આદિના ધ્વનિને 'ઘન' કહે છે અને વાંસળી આદિ વાદ્યોનાં ધ્વનિને 'શુંપિર' કહે છે ઉપરોક્ત બધા પ્રકારના ધ્વનિને શું છદ્મસ્થ મનુષ્ય સાંભળે છે ?

ગૌતમના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે, 'हंता गोयमा' હા, ગૌતમ! (छउमत्थेणं मणुस्से आउडिज्जमाणाइं सद्दाइं सुणेइ) છદ્મસ્થ મનુષ્ય વાંજિત્રોને વગાડવાથી થતાં ધ્વનિને સાંભળે છે 'तं जहा' છે કયા કયા ધ્વનિને સાંભળે છે તે સ્પષ્ટ કરતા પ્રભુ કહે છે કે (संखसद्दाणि वा जाव सुसिराणि वा)

वा, यावत्-शुषिराणि वा शङ्खादिजनितशब्दान् शृणोतीत्यर्थः, पुनर्गौतमः पृच्छति -'ताइं भंते ! किं पुट्ठाइं सुणेइ, अपुट्ठाइं सुणेइ हे भदन्त ! तान् उपर्युक्तान् शङ्खादिशब्दान् किं स्पृष्टान्= श्रोत्रेन्द्रियेण सह सम्बद्धान् शृणोति ? अथवा अस्पृष्टान् श्रोत्रेन्द्रियेण सहासम्बद्धानेव शृणोति ? भगवानाह गोयमा ! ' हे गौतम ! ' पुट्ठाइं सुणेइ, नो अपुट्ठाइं सुणेइ तान् खलु शब्दान् स्पृष्टानेव शृणोति, नो अस्पृष्टान् शृणोति, अथ च ' जाव-नियमा छद्दिसिं सुणेइ ' यावत् नियमात् षड्भिदिशां शृणोति, मुखादिना शङ्खा देध्मायमाना दुत्पद्यमानाः शब्दः वीचीतरङ्गन्यायेन

वा जाव सुसिराणि वा ' शंख के शब्दों को सुनता है यावत् वह शुषिर पोले बांस वगैरह काष्ठ से बनाये गये बाजों के-बांसरी आदि के- शब्दों को भी सुनता है । अब इतनी बात जान जाने पर गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि ' ताइं भंते ! किं पुट्ठाइं सुणेइ, अपुट्ठाइं सुणेइ ' हे भदन्त ! छद्मस्थ मनुष्य जो पूर्वोक्त प्रकार के शब्दों को सुनता है सो क्या वह उन्हें कर्ण इन्द्रिय से स्पृष्ट हो जाने पर सुनता है या कर्ण इन्द्रिय से स्पृष्ट नहीं होने पर भी सुनता है ? इस के उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि ' गोयमा ' हे गौतम ! ' पुट्ठाइं सुणेइ, नो अपुट्ठाइं सुणेइ ' कर्ण इन्द्रिय के साथ जब ये पूर्वोक्त शब्द सम्बद्ध हो जाते हैं तभी वह उन्हें सुनता है, अस्पृष्ट अवस्था में वह उन्हें नहीं सुनता है । अथ च- ' जाव नियमा छद्दिसिं सुणेइ ' यावत् छहदिशाओं से आगत उन शब्दों को वह सुनता है । तात्पर्य कहने का यह है कि जब मुख आदि से शंख आदि बजाये जाते हैं तब उनसे उत्पद्यमान शब्द वीचीतरङ्ग

તે શંખના ધ્વનિથી માંડીને શુષિર પર્યન્તના ધ્વનિને સાંભળે છે પોલા વાંસ આદિમાંથી બનાવેલ વાંસળી આદિના અવાજને શુષિર શબ્દ કહે છે હવે ગૌતમ સ્વામી આ વિષયમાં બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે

(ताइं भंते ! किं पुट्ठाइं सुणेइ अपुट्ठाइं सुणेइ ?) હે ભદન્ત ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય તે શબ્દોનો કર્ણેન્દ્રિય સાથે સ્પર્શ થાય ત્યારે તેમને સાંભળે છે કે કર્ણેન્દ્રિય સાથે સ્પર્શ થયા વિના પણ તે શબ્દોને સાંભળે છે ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે(गोयमा ! पुट्ठाइं सुणेइ' नो अपुट्ठाइं सुणेइ) હે ગૌતમ ! કર્ણેન્દ્રિયની સાથે જ્યારે પૂર્વોક્ત શબ્દોનો સ્પર્શ થાય છે ત્યારે જ તે, તેમને સાંભળે તે, અસ્પૃષ્ટ અવસ્થામાં તે તેમને સાંભળતો નથી અને (जाव नियमा छद्दिसिं सुणेइ) છએ દિશામાંથી આવતા અવાજને સાંભળે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે શંખ આદિ વાદ્યોને વગાડવામાં આવે છે ત્યારે તેના અવાજના આંદોલનો ચારે દિશાઓમાં

परस्पराहताः सन्तश्चतुर्दिग्भ्य उर्ध्वाधोभागाभ्यां च संमेल्य षडदिक्ष्वपि प्रसृताश्च श्रवणगोचरा भवन्ति, अतएवोक्तम् । जाव नियमा छद्दिसिं ' इति,

गोतमः पुनः पृच्छति-' छउमत्थे णं भंते ! मणूसे ' हे भदन्त ! छद्मस्थः खलु मनुष्यः ' किं आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ पारगया सद्दाइं सुणेइ ' किम् आरा दूगतान् समीपस्थान् इन्द्रियविषयतां गतान् शब्दान् शृणोति ? अथवा किम् पार गतान्इन्द्रिय विषयतया परतोऽत्र स्थितान् शब्दान् शृणोति? भगवानाह 'गोयमा ! हे गौतम ! आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ' आराद् गतान् इन्द्रियनिकटस्थान् शब्दान् शृणोति, 'णो पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ ' नो पारगतान् इन्द्रियदूरस्थितान् शब्दान् शृणोति अथ गौतमः केवलिविषये प्रश्नं करोति 'जहाणं भंते ! इत्यादि । हे भदन्त !

न्याय के अनुसार परस्पर में आहत होते हुए चारों दिशाओं में एवं ऊर्ध्व और अधोदिशा में फैल जाते है-तब वहां से वे श्रवणेन्द्रिय के विषयभूत बनते हैं। इस तरह छहों दिशाओं से आगत शब्द सुने जाते हैं ऐसा कहा है ।

अब गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि ' छउमत्थेणं भंते ! मणूसे ' हे भदन्त ! छद्मस्थ मनुष्य ' किं आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ ? ' जो शब्दों को सुनता है सो क्या वह इन्द्रिय के विषयरूप से पास में हुए शब्दों को सुनता है ? या इन्द्रिय के विषय से दूर हुए शब्दों को सुनता है ? इस के उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि ' गोयमा ' हे गौतम ! ' आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ ' छद्मस्थ श्रोता इन्द्रिय के समीप रहे हुए ही शब्दों को-इन्द्रिय के योग्य देशस्थित हुए ही शब्दों को सुनता है इन्द्रिय के विषयभूतक्षेत्र से दूर रहे हुए शब्दों को वह नहीं सुनता है । इतनी बात सुनकर गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि ' जहा

તથા ઊર્ધ્વ અને અધો દિશામાં ફેલાવા માંડે છે. એ આંદોલનો જ્યારે કાન સાથે અથડાય ત્યારે જ અવાજ સંભળાય છે. માટે જ " છએ દિશામાંથી આવતા શબ્દોને તે સાંભળે છે, " એવું પ્રતિપાદન કરાયું છે.

પ્રશ્ન- (छउमत्थेणं भंते ! मणूसे) હે ભદન્ત ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય (किं आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ, पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ ?) શું પાસેના શબ્દોને સાંભળે છે કે દૂરના શબ્દોને સાંભળે છે ?

ઉત્તર (गोयमा ! आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ) હે ગૌતમ ! છદ્મસ્થ શ્રોતા ઇન્દ્રિયની નજીકના શબ્દોને-કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા શ્રવણ કરી શકાય એટલે અંતરેથી આવતા શબ્દોને-સાંભળે છે, પણ ઇન્દ્રિયના વિષયભૂત ક્ષેત્રથી દૂરના શબ્દોને સાંભળતો નથી

यथा खलु 'छउमत्थे मणूसे आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ' छद्मस्थो मनुष्य आराद् गतान् शब्दान् शृणोति 'णो पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ' नो पारगतान् शब्दान् शृणोति, 'तहणं भंते ! तदा खलु हे भदन्त ! केवली मणुस्से किं आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ !' केवली केवलज्ञानी मनुष्यः किम् आराद् गतान् शब्दान् शृणोति ? णो पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ नो पारगतान् शब्दान् शृणोति ? भगवानाह–हे 'गोयमा ! केवलीणं आरगयं वा' हे गौतम ! केवली खलु आराद्गतम् इन्द्रियसमीपस्थंवा, अथच पारगतं वा इन्द्रिय विषयातीतमपि, 'सव्वदूरमूलमणंतियं सद्दं जाणाइ पासइ' सर्वदूरमूलम् सर्वथा सर्वापेक्षया दूरं विप्रकृष्टं मूलंच समीपं सर्वदूरमूलम्

णं भंते ! छउमत्थे मणूसे' हे भदन्त ! जिस प्रकार से छद्मस्थ मनुष्य 'आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ' पास में रहे हुए शब्दों को तो सुनता है और 'णो पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ' दूर रहे हुए शब्दों को नहीं सुनता है 'तह णं भंते ! उसी प्रकार से हे भदन्त ! 'केवली मणुस्से' जो केवली भगवान् हैं वे 'किं आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ ! क्या पास में रहे हुए ही शब्दों को सुनते हैं और 'णो पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ' जो शब्द उन से दूर देश में–अयोग्य देश में स्थित है उन्हें नहीं सुनते हैं क्या ? इस के समाधान निमित्त प्रभु गौतम से कहते हैं कि– 'केवली णं आरगयं वा पारगयं वा जाव पासइ' हे गौतम ! जो केवलज्ञानी होते हैं ऐसे मनुष्य इन्द्रियसमीपस्थित और इन्द्रियसमीपस्थित नहीं भी–ऐसे शब्दों को तथा 'सव्वदूरमूलमणंतियं सद्दं जाणइ, पासइ' सर्वथा सर्वापेक्षया दूर अत्यन्त विप्रकृष्ट और मूल–समीप में रहे हुए शब्दों को, अर्थात् अत्यन्त दूर वर्ती शब्दों को, तथा अत्यन्त निकट वर्ती भी शब्दों

પ્રશ્ન– (जहा णं भंते ! छउमत्थे मणूसे) હે ભદન્ત ! જે રીતે છદ્મસ્થ મનુષ્ય (आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ) પાસેથી આવતા શબ્દોને સાંભળે છે પણ (णो पारगयाइं सद्दाइं सुणेइ) દૂરના શબ્દોને સાંભળતો નથી, "तहणं भंते" એજ પ્રમાણે, હે ભદન્ત ! (केवली मणुस्से) "કેવલી ભગવાન" (आरगयाइं सद्दाइं सुणेइ) શું પાસેના શબ્દોને જ સાંભળે છે અને (पारगयाइं सद्दाइं णो सुणेइ) દૂરથી આવતા (અયોગ્ય પ્રદેશમાંથી આવતા) શબ્દોને સાંભળતા નથી ?

ઉત્તર– (केवली णं आरगयं वा पारगयं वा जाव पासइ) હે ગૌતમ ! કેવલજ્ઞાની મનુષ્ય ઇન્દ્રિયની નજીકમાં રહેલા અને ઇન્દ્રિયથી દૂર રહેલા શબ્દોને તથા (सव्वमूलमणंतियं सद्दं जाणइ, पासइ) અત્યંત દૂરવર્તી શબ્દોને અને અત્યંત નિકટવર્તી શબ્દોને પોતાના કેવળજ્ઞાન દ્વારા જાણે છે. અને દેખે છે કેવળજ્ઞાનને।

तत्सम्बन्धात् शब्दोऽपि सर्वदूरमूल उच्यते। तम् अत्यन्त दूरवर्त्तिनम् अत्यन्त निकटवर्तिनं च अथ च अनन्तिम् न अन्तिकमासन्नम् अनन्तिकम् अपितु दूरान्तिक-समीपवर्तिनम् अपिशब्दम् जानाति केवलज्ञानेन तस्य सर्वविषयप्रत्यक्षत्वात् पश्यति केवलदर्शनेन, गौतम स्तत्र कारणं पृच्छति-'से केणट्ठेणं तं चेव केव-लीणं आरगयंवा, पारगयं वा जाव पासइ ? हे भदन्त । तत्केनार्थेन तदेव पूर्वोक्तं सर्वम् केवली केवलज्ञानी आराद् गतं वा, पारगतं वा यावत्-पश्यति, यावत्करणात् सर्वदूरमूलम्, अनन्तिकम् शब्दं जानाति इति संग्राह्यम् । भगवान् तत्र कारणं प्रति पादयति-'गोयमा !' हे गौतम ! केवलीणं पुरत्थिमेणं मियं पि जाणइ,' केवली खलु पौरस्त्ये पूर्वदिग्भागे केवलज्ञानमाहात्म्यात् मितं=परिमितम्-ग्राम नगरादिकमपि केवलज्ञानेन जानाति, अथ च अमितम् अनन्तम् असंख्येयं वा जीवाजीवादिकं सर्वमपि केवलज्ञानेन जानाति, एवं तथैव 'दाहिणेणं,

को जानते हैं केवलज्ञानद्वारा, क्यों कि केवलज्ञान का स्वभाव ही ऐसा है कि जिससे वह समस्त विषयों को स्पष्टरूप से जानते हैं। तथा केवल दर्शन से केवली भगवान् समस्त विषयों को स्पष्टरूप से देखते हैं।

अब गौतम इस विषयमें कारण पूछनेकी अभिलाषासे प्रभुसे प्रश्न करते हैं कि-'से केणट्ठेणं तं चेव केवली णं आरगयाइं वा पारगयं वा जाव पासइ' हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि केवल ज्ञानी दूर रहे हुए पास रहे शब्दों को केवलज्ञान द्वारा जानते हैं और केवल दर्शन द्वारा देखते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं कि-'गोय-मा' हे गौतम ! केवली णं पुरत्थिमेणं मियं पि जाणइ, अमियं पि जाणइ, केवली भगवान् पूर्वदिग्भाग में केवलज्ञानके माहात्म्यसे परिमित-ग्राम-नगर आदि को भी जानते हैं और अपरिमित अनन्त अथवा असंख्यात

સ્વભાવ જ એવો છે કે એ જ્ઞાન દ્વારા કેવળી સમસ્ત વિષયોને સ્પષ્ટરૂપે જાણી શકે છે. તથા કેવલી ભગવાન કેવળ દર્શનથી સમસ્ત વિષયોને સ્પષ્ટ રીતે દેખે છે. હવે તેનું કારણ જાણવા માટે ગૌતમ સ્વામી નીચેનો પ્રશ્ન પૂછે છે- (से केणट्ठेणं तं चेव केवलीणं आरगयाइं वा पारगयं वा जाव पासई) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કેવળી ભગવાન દૂરના અને પાસેના શબ્દોને કેવળજ્ઞાન દ્વારા જાણે છે અને કેવળદર્શન દ્વારા દેખે છે ?

ઉત્તર- "गोयमा !" હે ગૌતમ ! (केवलीणं पुरत्थिमेणं मियं पि जाणइ अमियं पि जाणइ) કેવલી ભગવાન, કેવળજ્ઞાનના પ્રભાવથી પૂર્વદિશાના પરિ-મિત-ગામ નગર આદિને પણ જાણે છે અને પરિમિત અનંત અથવા અસંખ્યાત સમસ્ત જીવ અજીવાદિક પદાર્થોને પણ જાણે છે, 'एवं' એજ

पच्चत्थिमेणं, णं, उड्ढं, अहे मियं पि जाणइ' दक्षिणे दक्षिणदिग्भागे पश्चिमे पश्चिमदिग्भागे, उत्तरे उत्तरदिग्भागे, ऊर्ध्वम् = ऊर्ध्वलोके, अधः = अधोलोके सर्वत्रैवेत्यर्थः, मितमपि जानाति अमितमपि जानाति, 'सव्वं जाणइ केवली, सव्वं पासइ केवली' सर्वं जानाति केवली, सर्वं पश्यति केवली मनुष्यः, 'सव्वओ जाणइ, पासइ,' सर्वतो द्रव्यादिसर्वप्रदेशान् जानाति, पश्यति, 'सव्वकालं सव्वभावे जाणइ केवली' सर्वकालम् सर्वस्मिन् काले सर्वभावान् जीवाजीवादि पदार्थान् जानाति केवली, 'सव्वभावे, पासइ केवली' सर्वं भगवान् पश्यति केवली, तत्र कारणमाह-'अणंते णाणे केवलिस्स' अनन्तं ज्ञानम् अनन्तार्थविषयकत्वात् केवलिनः, 'अणंते दंसणे केवलिस्स' अनन्तं दर्शनम् केवलिनोऽनन्तार्थ-

समस्त जीवा जीवादिक पदार्थों को भी जानते हैं 'एवं' इसी तरह से 'दाहिणेणं पच्चत्थिणं, उत्तरेणं, उड्ढं अहे मियं पि जाणइ, अमियं पि जाणइ' वे दक्षिण दिशा में, पश्चिमदिशा में उत्तर दिशा में, ऊर्ध्वलोक में, अधोलोक में-सर्वत्र ही-मित-परिमित पदार्थ को भी जानते देखते हैं और अपरिमित पदार्थ को भी जानते देखते हैं। 'सव्वं जाणइ केवली सव्वं पासइ केवली' क्यों कि सिद्धान्त की ऐसी अकाट्य मान्यता है कि केवली भगवान केवलज्ञान से समस्त रूपी अरूपी पदार्थों को उन की समस्त पर्यायों सहित जानते हैं और केवल दर्शन से समस्त रूपी अरूपी पदार्थों को उनकी अनन्त पर्यायों के साथ देखते हैं। 'सव्वओ जाणइ पासइ' सर्व प्रकार से केवली भगवान् द्रव्यादिकों के समस्त प्रदेशों को जिन २ द्रव्यों के जितने २ प्रदेश हैं उन सबको जानते हैं और देखते हैं। 'सव्वकालं सव्वभावे जाणइ केवली' इसलिये केवली

પ્રમાણે (दाहिणेणं, पच्चत्थिमेणं, उत्तरेणं, उड्ढं, अहेमिं पि जाणइ, अमियं पि जाणइ) તેઓ દક્ષિણ દિશામાં, ઉત્તર દિશામાં, પશ્ચિમ દિશામાં, ઉર્ધ્વ લોકમાં અને અધોલોકમાં-સર્વત્ર-પદાર્થોને પણ જાણે છે અને દેખે છે, એટલું જ નહીં પણ અપરિમિત પદાર્થોને પણ જાણે છે અને દેખે છે. (सव्वं जाणइ केवली. सव्वं पासइ केवली) કારણ કે સિદ્ધાંતની એવી માન્યતા છે કે કેવલી ભગવાન કેવળજ્ઞાન વડે સમસ્ત રૂપી, અરૂપી પદાર્થોને તેમની અનંત પર્યાયો સહિત જાણે છે, અને કેવળદર્શન વડે સમસ્ત રૂપી અને અરૂપી દ્રવ્યોને તેમની અનંત પર્યાયો સહિત દેખે છે. (सव्वओ जाणइ पासइ) કેવલી ભગવાન સર્વ પ્રકારે દ્રવ્યાદિકોના સમસ્ત પ્રદેશોને-જે જે દ્રવ્યોના જેટલા જેટલા પ્રદેશો છે તે સઘળા પ્રદેશોને જાણે છે અને દેખે છે (सव्वकाल सव्वभावे

विषयकत्वात्, 'निव्वुडे नाणे केवलिस्स' निर्वृत्तं=निरावरणं क्षायिकत्वात् शुद्धं ज्ञानं केवलिनो भवति 'निव्वुडे दंसणे केवलिस्स' निर्वृत्तं निष्ठां गतं क्षीणावरणं क्षायिकत्वात् विशुद्धं दर्शनं भवति केवलिनः। अन्ते उपसंहरन्नाह-'से तेणट्ठेणं जाव-पासइ' हे गौतम! तत् तेनार्थेन यावत्-पश्यति केवली। ॥ सू०१ ॥

छद्मस्थकेवलिनो हासादिवक्तव्यताप्रस्तावः।

मूलम्-"छउमत्थे णं भंते! हस्सेज्ज वा, उस्सुयाएज्ज वा? हंता, गोयमा! हसेज्ज वा, उस्सुयाएज्ज वा। जहा णं भंते! छउमत्थे मणुस्से हसेज्ज, उस्सुयाएज्ज तहा णं केवली वि

भगवान् 'सर्वकाल में-भूत, भविष्यत् और वर्तमान काल में जीव अजी-आदि समस्त पदार्थ सार्थ को जानते हैं और 'सव्वभावे पासइ केवली सर्व भावों को वे देखते हैं। क्यों कि 'अणंते नाणे केवलिस्स' केवलि भगवान का ज्ञान अनन्त पदार्थों को विषय करने वाला होने के कारण अनन्त होता है। 'अणंते दंसणे केवलिस्स' तथा अनन्त अर्थों को देखने वाले होने के कारण उनका दर्शन भी अनन्त होता है 'निव्वुडे नाणे केवलिस्स' ज्ञानावरणीय कर्म के सर्वथा होने से वह उनका ज्ञान आवरण से रहित कहा गया है। 'निव्वुडे दंसणे केवलिस्स' दर्शनावरणीय कर्म के सर्वथा क्षय से जायमान होने के कारण उनका दर्शन भी अनन्त होता है। (से तेणट्ठेणं जाव पासइ) इस कारण हे गौतम! मैंने ऐसा कहा है कि वे केवली यावत् देखते हैं ॥ सू० १ ॥

जाणइ केवली) તેથી કેવલી ભગવાન સર્વકાળે-ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળમાં-જીવ, અજીવ આદિ સમસ્ત પદાર્થોને જાણે છે અને (सव्वभावे पासइ) તેઓ સમસ્ત ભાવોને દેખે છે. કારણ કે (अणंते णाणे केवलिस्स) કેવલી ભગવાનનું જ્ઞાન અનંત પદાર્થોને જાણતું હોવાથી અનંત હોય છે (अणंते दंसणे केवलिस्स) અનંત અર્થોને પ્રકટ કરનારૂં હોવાને કારણે તેમનું કેવળદર્શન પણ અનંત હોય છે. (निव्वुडे नाणे केवलिस्स) જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થવાથી તેમનું તે જ્ઞાન આવરણ રહિત હોય છે. (निव्वुडे दंसणे केवलिस्स) દર્શનાવરણીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી તેમનુ દર્શન પણ અનંત હોય છે (से तेणट्ठेणं जाव पासइ) હે ગૌતમ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે કેવલી ભગવાન પાસેના શબ્દોને પણ જાણે દેખે છે અને દૂરના શબ્દોને પણ જાણે છે, દેખે છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा ? गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे । से केणट्ठेणं भंते ! जाव–णो णं तहा केवली हसेज्ज वा, उस्सुयाएज्ज वा ? गोयमा ! जं णं जीवा चरित्तमोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं हसंति वा, उस्सुयायंति वा, से णं केवलिस्स नत्थि, से तेणट्ठेणं जाव–नो णं तहा केवली हसेज्ज वा, उस्सुयाएज्ज वा। जीवे णं भंते ! हसमाणे वा, उस्सुयमाणे वा कइ कम्मपयडीओ बंधइ ? गोयमा ! सत्तविहबंधए वा, अट्ठविह बंधए वा णेरइएणं भंते ! हसमाणे उस्सुयमाणे कति कम्मपगडीओ बंधइ ! गोयमा ? सत्तविह बंधए वा, अट्ठविहबंधए वा, एवं जाव–वेमाणिए। पोहत्तएहिं जीवेगिंदिय वज्जो तियभंगो। छउमत्थे णं भंते! मणुस्से निद्दाएज्ज वा, पयलाएज्ज वा ? हंता, निद्दाएज्ज वा, पयलाएज्ज वा, जहा--हसेज्ज वा तहा णवरं दरिसणावरणिज्जस्स कमस्स उदएणं निद्दायति वा, पयलायति वा, से णं केवलिस्स नत्थि, अन्नं तं चेव। जीवेणं भंते ! निद्दायमाणे वा, पयलायमाणे वा कइ कम्मप्पगडीओ बंधइ ? गोयमा ! सत्तविह बंधए वा, अट्ठविह बंधए वा, एवं जाव–वेमाणिए, पोहत्तिएसु जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो ॥ सू० २ ॥

छाया—छद्मस्थः खलु भदन्त ! मनुष्यो हसेद् वा, उत्सुकायेत वा ? हन्त,

---

छद्मस्थ तथा केवली की हासादि वक्तव्यता -

'छउमत्थेणं भंते !' इत्यादि।

सूत्रार्थ—(छउमत्थेणं भंते ! हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा) हे भदन्त!

છદ્મસ્થ અને કેવલીના હાસ્યાદિનું નિરૂપણ—

"छउमत्थे णं भंते !" ઇત્યાદિ।

સૂત્રાર્થ– (छउमत्थेणं भंते ! हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा) હે ભદન્ત !

गौतम ! हसेद् वा, उत्सुकायेत वा। यथा खलु भदन्त ! छद्मस्थो मनुष्यो हसेत्, उत्सुकायेत, तथा केवली अपि हसेद् वा उत्सुकायेत वा ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः, तत् केनार्थेन भदन्त ! यावत्-नो तथा केवली हसेद् वा, उत्सुकायेत वा, गौतम ! यत् खलु जीवाः चारित्रमोहनीयस्य कर्मण उदयेन हसन्ति वा, उत्सुकायन्ते वा, तत् केवलिनो नास्ति, तत् तेनार्थेन यावत्-नो तथा केवली

छद्मस्थ मनुष्य हँसता है क्या ? और वह किसी भी वस्तु को लेने के लिये उत्कंठावाला भी होता है क्या ? (हंता गोयमा ! हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा) हां गौतम ! छद्मस्थ मनुष्य हँसता भी है और किसी इच्छित वस्तु को लेने के लिये उत्कंठा वाला भी होता है। (जहा णं भंते ! छउमत्थे मणुस्से हसेज्ज, उस्सुयाएज्ज, तहा णं केवली वि हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा) हे भदन्त ! जिस प्रकार से छद्मस्थ मनुष्य हँसता है और इच्छित पदार्थ को लेने के लिये उत्कंठित होता है- उसी तरह से केवली भगवान् क्या हँसते हैं और उत्सुक होते हैं ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है। (से केणट्ठे णं भंते ! जाव णो णं तहा केवली हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि केवली छद्मस्थ की तरह न हंसते हैं और न उत्सुक ही होते हैं ? (गोयमा ! जं णं जीवा चरित्तमोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं हंसंति वा उस्सुयायंति वा) हे गौतम ! जीवचारित्रमोहनीयकर्म के उदय से हंसते हैं और उत्सुकता-

છદ્મસ્થ મનુષ્ય હસે છે ખરો ? અને કોઈપણ વસ્તુ લેવાને માટે તે ઉત્કંઠા કરે છે ખરો ? (हंता गोयमा ! हसेज्ज वा, उस्सुयाएज्ज वा) હા ગૌતમ ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય હસે છે પણ ખરો અને કોઈ ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવાને માટે ઉત્કંઠા પણ કરે છે. (जहाणं भंते ! छउमत्थे मणुस्से हसेज्ज उस्सुयाएज्ज, तहाणं केवली वि हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा) હે ભદન્ત ! જેવી રીતે છદ્મસ્થ મનુષ્ય હસે છે અને ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે ઉત્સુક હોય છે, એવી રીતે શું કેવલી ભગવાન પણ હસે છે અને ઉત્સુકતા સેવે છે ખરાં ? (गोयमा ! णो इण समट्ठे) હે ગૌતમ ! એવું બનતું નથી. (से केणट्ठेणं भंते ! जाव णोण तहा केवली हसेज्ज वा उस्सुयाएज्जवा ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે છદ્મસ્થ મનુષ્યની જેમ કેવલી ભગવાન હસતા નથી અને કોઈ વસ્તુ માટે ઉત્સુકતા પણ રાખતા નથી ? (गोयमा ! जं णं जीवा चरित्तमोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं हंसंति वा उस्सुयायंति वा) હે ગૌતમ ! જીવો ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી હસે છે અને ઉત્સુકતાવાળા હોય છે. (से णं केवलिस्स

हसेद् वा, उत्सुकायेत वा । जीवः खलु भदन्त ! हसन् वा, उत्सुकायमानो वा कति कर्मप्रकृतीः बध्नाति ? गौतम ! सप्तविधबन्धको, अष्टविधबन्धको वा, नैरयिकः खलु भदन्त ! हसन् वा उत्सुकायमानो वा कति कर्मप्रकृतीः बध्नाति सप्तविधबन्धको वा, अष्टविध बन्धको वा, एवं यावत्–वैमानिकः । पृथक्त्वैः जीवैकेन्द्रियवर्जः त्रिभङ्गः । छद्मस्थः खलु भदन्त ! मनुष्यो निद्रायेत वा, प्रचलायेत

वाले होते हैं (से णं केवलिस्स नत्थि–से तेणट्ठेणं जाव–नो णं तहा केवली हसेज्ज वा, उस्सुयाएज्ज वा) परन्तु वह चारित्रमोहनीय कर्म केवली के सर्वथा नष्ट हो जाने के कारण है नहीं। अतः वे केवली हँसते नहीं हैं और न उत्सुकता वाले ही होते हैं। (जीवे णं भंते ! हसमाणे वा उस्सुयमाणे वा कइ कम्मपयडीओ बंधइ) हे भदन्त ! जीव हँसता हुआ और उत्कंठित होता हुआ कितनी कर्म प्रकृतियों का बंध करता है ? (गोयमा ! सत्तविह बंधए वा अट्ठविहबंधए वा) हे गौतम ! हँसता हुआ और उत्सुकता वाला बना हुआ जीव सात प्रकार की या आठ प्रकार की कर्म प्रकृतियों का बध करता है। (नेरइएणं भंते ! हसमाणे उस्सुयमाणे कइ कम्मपयडीओ बंधइ) हे भदन्त ! नारकजीव हँसता हुआ और उत्कंठा वाला बना हुआ कितनी कर्म प्रकृतियों का बंध करता है ? (गोयमा ! सत्तविह बन्धए वा अट्ठविह बंधए वा एवं जाव वेमाणिए–पोहत्तएहिं जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो) हे गौतम ! हँसता हुआ या उत्कंठावाला बना हुआ नारकजीव सात प्रकार की कर्मप्रकृ-

---

नत्थि–से तेणट्ठेण जाव–नो णं तहा केवली हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा) પણ તે ચારિત્રમોહનીય કર્મનો કેવલી ભગવાનને તો સર્વથા ક્ષય થઇ ગયેલો હોય છે, તે કારણે તેઓ હસતા પણ નથી અને કોઇ વસ્તુ માટે ઉત્કંઠિત પણ હોતા નથી. (जीवे णं भंते ! हसमाणे वा उस्सुयमाणे वा कइ कम्मपयडीओ बंधइ ?) હે ભદન્ત ! હસતો અને ઉત્કંઠા કરતો જીવ કેટલી કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે છે ? (गोयमा ! सत्तविहबधए वा अट्ठविहबंधए वा) હે ગૌતમ હસતો અને ઉત્કંઠિત જીવ સાત કે આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે છે. (नेरइएणं भंते ! हसमाणे उस्सुयमाणे कइकम्मपयडीओ बंधइ ?) હે ભદન્ત ! હસતો અને ઉત્કંઠાવાળો નારક જીવ કેટલી કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે છે ? (गोयमा ! सत्तविह बधए वा अट्ठविह बंधए वा, एवं जाव वेमाणिए–पोहत्तएहिं जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो) હે ગૌતમ ! હસતો અથવા ઉત્કંઠાવળો નારક જીવ સાત કે આઠ કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ બાધે છે. એજ પ્રમાણે વૈમાનિકો

वा, यथा हसेद् वा तथा, नवरम्-दर्शनावरणीयस्य कर्मणः उदयेन निद्रायन्ते वा, प्रचलायन्ते वा, तत् केवलिनो नास्ति, अन्यत् तदेव । जीवः खलु भदन्त !

तियों का या आठ प्रकार की कर्म प्रकृतियों का बंध करता है। इस प्रकार यावत् वैमानिक पर्यन्त जान लेना चाहिये। बहुवचनवाले सूत्रों में जीव और एकेन्द्रिय को छोड़कर तीनभंग जानना चाहिये। (छउमत्थे णं भंते! मणुस्से निद्दाएज्ज वा पयलाएज्ज वा) हे भदन्त! छद्मस्थ मनुष्य क्या निद्रा लेता है? तथा वह क्या खड़ा २ भी निद्रा लेता है? (हंता निद्दाएज्ज वा पयलाएज्ज वा-जहा हसेज्ज वा तहा-णवरं दरिसणावरणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं निद्दायंति वा पयलायंति वा-से णं केवलिस्स नत्थि-अन्नं तं चेव) हां, गौतम! वह निद्रा लेता है तथा वह खड़े २ भी निद्रा लेता है। जिस तरह से पहिले छद्मस्थ और केवली इन दोनों के विषय में हास्य वगैरह को लेकर प्रश्न और उत्तर कहे गये हैं उसी प्रकार से निद्रा को लेकर भी इन दोनों के विषय में प्रश्न और उत्तर जानना चाहिये। विशेषता केवल यही है कि दर्शनावरणीय कर्म के उदय से छद्मस्थ जीव निद्रा लेता है और वह खड़े २ भी निद्रा लेता है, दर्शनावरणीय कर्म केवली भगवान् के है नहीं-वह उनके बिलकुल नष्ट हो गया है इसलिये न उन में निद्रा है और न प्रचला है इत्यादिरूप से और, समस्त कथन पहिले की तरह सेही जानना

પર્યન્તના વિષયમાં સમજવું. બહુવચનવાળા સૂત્રોમાં જીવ અને એકેન્દ્રિયને છોડી દઈને ત્રણ ભાંગ સમજવા.

(छउमत्थे णं भंते! मणुस्से निद्दाएज्ज वा पयलाएज्ज वा?) હે ભદન્ત! શું છદ્મસ્થ મનુષ્ય નિદ્રા લે છે? તથા શું તે ઉભો પણ નિદ્રા લે છે? (हंता गोयमा! निद्दाएज्ज वा, पयलाएज्ज वा-जहा हसेज्जवा तहा-णवरं दरिसणावरणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं निद्दायंति वा पचलायंति वा-ते ण केवलिस्स नत्थि-अन्नं तं चेव) હાં, ગૌતમ! તે નિદ્રા લે છે તથા તે ઉભા ઉભા પણ નિદ્રા લે છે. જે રીતે છદ્મસ્થ મનુષ્ય અને કેવલી ભગવાનના હાસ્ય અને ઉત્કંઠા વિષેના પ્રશ્નોત્તરો પહેલાં આપવામાં આવ્યા છે, એજ પ્રમાણે તે બન્નેના નિદ્રાના વિષયમાં પણ પ્રશ્નોત્તરો સમજી લેવા. તેમાં ફક્ત એટલી વિશેષતા ધ્યાનમાં રાખવી છદ્મસ્થ જીવ દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયના લીધે નિદ્રા લેતો હોય છે, પણ કેવલી ભગવાનના દર્શનાવરણીય કર્મનો બિલકુલ ક્ષય થઈ ગયેલો હોય છે તે કારણે તેમનામાં નિદ્રા કે પ્રચલાનો અન્તર્ભાવ હોય છે. બીજું સમસ્ત

निद्रायमाणो वा, प्रचलायमानो वा कति कर्मप्रकृतीः बध्नाति ? गौतम ! सप्तविध बन्धको वा, अष्टविधबन्धको वा, एवं यावत् वैमानिकः । पृथक्त्वेषु जीवैकेन्द्रियवर्जः त्रिभङ्गः ॥ सू० २ ॥

टीका--पुनश्छद्मस्थ मनुष्यं केवलिनं चाधिकृत्य विशेष वक्तव्यतामाह- 'छउमत्थे णं भंते ! इत्यादि । गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! छद्मस्थः खलु मनुष्यः किम् ' हसेज्ज वा, उस्सुयाएज्ज वा ' हसेद् वा, उत्सुकायेत वा ? अनुत्सुकं

चाहिये । (जीवेणं भंते ! निद्दायमाणे वा, पयलायमाणे वा कइ कम्मप्पगडीओ बंधइ ?) हे भदन्त । निद्रा लेता हुआ अथवा खड़े २ निद्रा लेता हुआ जीव कितनी कर्मप्रकृतियों का बन्ध करता है ? (गोयमा ! सत्तविह बन्धए वा अट्ठविह बन्धए वा-एवं जाव वेमाणिए, पोहत्तिएसु जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो) हे गौतम ! निद्रा लेता हुआ अथवा प्रचला से युक्त बना हुआ जीव सात प्रकार की कर्मप्रकृतियों का अथवा आठ प्रकार की कर्मप्रकृतियों का बंध करता है । बहुवचनवाले सूत्रों में जीव और एकेन्द्रिय को छोड़कर तीन भंग जानना चाहिये ।

टीकार्थ—सूत्रकार छद्मस्थ मनुष्य और केवलज्ञानी को लेकर इस सूत्रद्वारा पुनः विशेष कथन कर रहे हैं-इसमें प्रभु से गौतम पूछते हैं- (छउमत्थेणं भंते !) हे भदन्त ! छद्मस्थ मनुष्य क्या (हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा) हँसता है ? अथवा उत्सुक होता है ? अभीप्सित किसी

કથન આગળના કથન પ્રમાણે જ સમજવું. (जीवेणं भंते निद्दायमाणे वा पयलायमाणे व कइकम्मप्पगडीओ बंधइ ?) હે ભદન્ત નિદ્રા લેતો જીવ અથવા ઉભા ઉભા નિદ્રા લેતો જીવ કેટલી કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે છે. (गोयमा ! सत्तविहबंधए वा अट्ठविहबंधए वा-एवं जाव वेमाणिए, पोहत्तिएसु जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो) હે ગૌતમ ! નિદ્રા લેતો અથવા પ્રચલાયુક્ત જીવ સાત પ્રકારના કર્મપ્રકૃતિયોનો અથવા આઠ પ્રકારની કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે છે. વૈમાનિકો પર્યન્તના વિષયમા પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું. બહુવચનવાળાં સૂત્રોમાં જીવ અને એકેન્દ્રિયને છોડીને ત્રણ ભંગ જાણવા.

ટીકાર્થ—છદ્મસ્થ મનુષ્ય અને કેવલી ભગવાન વિષે થોડાં વધુ પ્રશ્નોત્તરો આ સૂત્રમાં આપવામાં આવ્યાં છે. ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછે છે કે " छउमत्थेणं भंते ! " હે ભદન્ત ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય (हसेज्ज वा, उस्सुएज्ज वा) શું હસે છે ખરો ? શું તે કોઇ વસ્તુને માટે ઉત્સુકતા સેવે છે ખરો ?

उत्सुको भवेत् उत्सुकायेत किमपि अभीप्सितं वस्तु आदातुमौत्सुक्यं कुर्यात्? भगवान् तत्स्वीकुर्वन्नाह-' हन्ता, गोयमा ! हसेज्ज वा, उस्सुयाएज्ज वा ' हे गौतम ! हन्त. त्वदुक्तं सत्यं-छद्मस्थो मनुष्यः अवश्यं हसेद् वा, उत्सुकायेत वा, विषयादानं प्रति उत्कण्ठां कुर्यादेवेत्यर्थः । पुनर्गौतमः पृच्छति-' जहा णं भंते ! ' इति । यथा खलु भदन्त ! ' छउमत्थे मणुस्से हसेज्ज, उस्सुयाएज्ज ' छद्मस्थो मनुष्यः हसेत्, उत्सुकायेत, 'तहाणं केवली वि हसेज्ज वा, उस्सुयाएज्ज वा ? ' तथा खलु किम् केवली केवलज्ञानी अपि हसेद् वा, उत्सुकायेत वा? भगवानाह-' गोयमा ! ' हे गौतम ! ' णो इणट्ठे समट्ठे ' नायमर्थः समर्थः, नैवं भवितुमर्हति ? गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति-' से केणट्ठेणं भंते ! ' इत्यादि । हे भदन्त ! तत् केनार्थेन ' जाव नो णं तहा केवली हसेज्ज वा, उस्सुयाएज्ज

भी वस्तु को ग्रहण करने की उत्कंठा होना इसका नाम उत्सुकता है। इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं कि-' हंता, गोयमा ! ' हां, गौतम ! (हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा) छद्मस्थ मनुष्य हँसता है और उत्सुकतावाला होता है । अर्थात् विषयों को ग्रहण करने के लिये उसके मनमें औत्सुक्यभाव होता है । गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि (जहा णं भंते ! छउमत्थे मणुस्से हसेज्ज उस्सुयाएज्ज) हे भदन्त जिस प्रकार से छद्मस्थ मनुष्य हँसता है और उत्सुकता वाला होता है (तहा णं केवली वि हसेज्ज वा, उस्सुयाएज्ज वा) उसी तरह से क्या केवलज्ञानी भग वान् भी हँसते हैं या उत्कंठावाले होते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-' गोयमा ' हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थ नहीं है-अर्थात् ऐसा नहीं होता है । गौतम इस विषय में कारण पूछते हैं कि

કોઈપણ ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે ઝંખવું તેનું નામ ઉત્સુકતા અથવા ઉત્કંઠા છે. મહાવીર પ્રભુ તેનો આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે (हंता गोयमा !) હા, ગૌતમ ! (हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा) છદ્મસ્થ મનુષ્ય હસે પણ છે અને ઉત્સુકતાવાળો પણ હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તે આતુર હોય છે.

પ્રશ્ન—(जहाणं भंते ! छउमत्थे मणुस्से हसेज्ज, उस्सुयाएज्ज) હે ભદન્ત ! જેવી રીતે છદ્મસ્થ મનુષ્ય હસે છે અને ઉત્કંઠિત હોય છે. (तहाणं केवली वि हस्सेज्ज वा, उस्सुयाएज्ज वा) એજ પ્રમાણે શું કેવળજ્ઞાની ભગવાન હસે છે અથવા ઉત્સુકતાવાળા હોય છે? ઉત્તર-(गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! એવું બનતું નથી.

वा ?' यावत् नो खलु तथा केवली हसेद् वा, उत्सुकायेत वा ? इत्युच्यते यावत्करणात्-' यथा खलु छद्मस्थो मनुष्यः हसेद् वा, उत्सुकायेत वा ' इति संग्राह्यम् । भगवान् तत्र कारणं प्रतिपादयति-' गोयमा ! जं णं जीवा चरित्तमोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं हसंति वा, उस्सुयायंति वा ' हे गौतम ! यत्-यस्मात्कारणात् खलु जीवाः संसारिणः चारित्रमोहनीयस्य कर्मणः उदयेन हसन्ति वा, उत्सुकायन्ते वा, से णं केवलिस्स नत्थि ' तत् खलु चारित्रमोहनीयं कर्म केवलिनः=केवलज्ञानिनो नास्ति ' से तेणट्ठेणं जाव नो णं तहा केवली हसेज्ज वा,

---

(से केणट्ठेणं भंते ! जाव नो णं तहा केवली हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा) हे भदन्त ! इसमें क्या कारण है कि केवलज्ञानी न हँसते हैं और उत्कंठावाले होते हैं । इसके समाधान निमित्त प्रभु गौतम से कहते हैं कि ' गोयमा ' हे गौतम ! (जं णं जीवा चरित्तामोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं हसंति वा उस्सुयायंति वा) यह बात तुम निश्चित समझो कि जीव जो हँसते हैं और उत्कंठायुक्त होते हैं उन सब के चारित्रमोहनीय कर्म का उदय है । चारित्रमोहनीय कर्म की ही एक प्रकृति ' हास्य ' है । इस प्रकृति के उदय में ही ऐसा होता है । केवली भगवान् के यह चारित्रमोहनीय कर्म उदय में नहीं है, क्यों कि वह उनके कभी का नाश हो गया होता है । बाद में ज्ञानावरणीय आदि कर्म नष्ट होते हैं । अतः (से णं केवलिस्स नत्थि) केवली भगवान् में चारित्रमोहनीय कर्म नहीं होने से वे हँसते नहीं हैं और उत्कंठा वाले भी नहीं होते हैं । (से तेण

પ્રશ્ન—(से केणट्ठेणं भंते ! जाव नो ' तहा केवली हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કેવળજ્ઞાની ભગવાન હસતા પણ નથી અને ઉત્કંઠિત પણ હોતા નથી.

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનું સમાધાન કરતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે (गोयमा ! जं णं जीवा चरित्तमोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएण हसंति वा उस्सुयायंति वा) હે ગૌતમ ! તું એ વાતને બરાબર સમજી લે કે હસતા અથવા તો ઉત્સુકતાવાળા જીવોના ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ઉદય હોય છે. ચારિત્રમોહનીય કર્મની જ એક પ્રકૃતિ હાસ્ય છે, તે પ્રકૃતિના ઉદયમાં જ એવું બને છે. કેવલી ભગવાનનું તે ચારિત્રમોહનીયકર્મ ઉદયમાં નથી, કારણ કે તેનો તો ક્યારનોય મહંતર નાશ થઈ ગયો હોય છે. ત્યાર બાદ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મનો ક્ષય થાય છે. આ રીતે (से णं केवलिस्स नत्थि) કેવલી ભગવાનના ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ક્ષય થઈ ગયો હોવાથી તેઓ હસતા પણ નથી અને કોઈ વસ્તુને માટે

उस्सुयाएज्ज वा ' हे गौतम ! तत् तस्मात्कारणात्–यावत्–नो खलु तथा केवली हसेद् वा, उत्सुकायेत वा, यावत्करणात्–" यथा खलु छद्मस्थो मनुष्यो हसेद् वा, उत्सुकायेत वा " इति संग्राह्यम् । अथ गौतमो जीवस्य कर्मबन्धनविषये पृच्छति–' जीवे णं भंते ! हसमाणे वा उस्सुयमाणे वा, कइ कम्मापयडीओ बंधइ? हे भदन्त ! जीवः खलु हसन् वा, उत्सुकायमानो वा, कति कियतीः कर्मप्रकृतीः बध्नाति ? भगवान् आह–' गोयमा ! सत्तविहबंधए वा, अट्ठविह बंधए वा ' हे गौतम ! संसारी जीवः सप्तविधबन्धको वा, सप्तप्रकाराणि कर्माणि बध्नाति. अथवा अष्टविधबन्धकः, अष्टप्रकाराणि कर्माणि बध्नाति, गौतमो नैरयिकविषये पृच्छति 'नेरइएणं भंते हसमाणे वा, उस्सुयमाणे वा कइ कम्मपयडीओ बंधइ ? नैरयिकः खलु भदन्त ! हसन् वा, उत्सुकायमानो वा कति कर्मप्रकृतीः बध्नाति ! भगवा-

---

ट्ठेणं जाव नो णं तहा केवली) यही बात इस सूत्र पाठ द्वारा प्रकट की गई है । अब गौतम प्रभु से जीव के कर्मबन्धन के विषय में पूछते हैं कि (जीवे णं भंते ! हसमाणे वा उस्सुयमाणे वा कइ कम्मपयडीओ बंधइ) हे भदन्त ! हँसता हुआ और उत्कंठावाला होता हुआ जीव कितनी कर्मप्रकृतियों का बंध करता है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं–' गोयमा ' हे गौतम ! (सत्तविहबंधए वा अट्ठविहबंधए वा एवं जाव वेमाणिए) ऐसा संसारी जीव सात प्रकार के कर्मों का बंध करता है, अथवा आठ प्रकार के कर्मों का बंध करता है । अब गौतम नैरयिकों के विषय में प्रभु से पूछते हैं कि (नेरइएणं हसमाणे वा उस्सुयमाणे वा कइकम्मपयडीओ बंधइ) हे भदन्त ! हंसता हुआ तथा उत्सुकतायुक्त हुआ नारक जीव कितनी कर्मप्रकृतियों का बंध करता

ઉત્કંઠા પણ કરતા નથી. (से तेणट्ठेणं जाव नो णं तहा केवली) ઉપરોક્ત વાત જ આ સૂત્ર દ્વારા સમજાવવામાં આવી છે હવે ગૌતમ સ્વામી પ્રભુને જીવના કર્મબન્ધન વિષે નીચેનો પ્રશ્ન પૂછે છે

પ્રશ્ન—(जीवेणं भंते ! हसमाणे वा उस्सुयमाणे वा कइ कम्मपयडीओ बंधइ ?) હે ભદન્ત ! હસતો અથવા ઉત્સુકતાવાળો જીવ કેટલી કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે છે ? ઉત્તર-(गोयमा ! सत्तविहबंधए वा अट्ठविहबंधए वा–एवं जाव वेमाणिए) હે ગૌતમ ! એવો સંસારી જીવ સાત પ્રકારનાં કર્મોનો બંધ બાંધે છે, અથવા આઠ પ્રકારનાં કર્મોનો બંધ બાંધે છે. વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવોના વિષયમાં આ પ્રમાણેજ સમજવું. હવે નારકોના વિષયમાં ગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન પૂછે છે કે (नेरइएणं हसमाणे वा उस्सुयमाणे वा कइकम्मपयडीओ बंधइ ?) હે ભદન્ત ! હસતો તથા ઉત્કંઠિત નારક જીવ કેટલી કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે છે ?

नाह-'गोयमा ! सत्तविहबंधए वा, अट्ठविहबंधए वा ' हे गौतम ! सप्तविधबन्धको वा, अष्टविधबन्धको वा ।

ननु नरकेषु दशविधक्षेत्रादिवेदनाया निरन्तरं सद्भावात् कथं नारकिणां हासौत्सुक्ययोः सम्भवः? अत्राह-तीर्थकराण जन्म-दीक्षा-केवलोत्पत्ति-निर्वाण रूपेषु चतुर्षु कल्याणकेषु-नारकिणां हासौत्सुक्ययोः सम्भवः इति ॥ 'एवं जाव-वेमाणिए ' एवम् उपर्युक्तरीत्या जीवनारकाभिलापवत् यावत् वैमानिकः वैमानिक-पर्यन्तमित्यर्थः जीवनारकालापकद्वयं विहाय शेषेषु वैमानिकपर्यन्तेषु त्रयो-

---

है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं कि- (गोयमा) हे गौतम ! ऐसा नारक जीव (सत्तविहबंधए वा अट्ठविहबंधए वा) सात प्रकार के कर्मो का या आठ प्रकार के कर्मों का बंध करता है ।

शंका-आपने जो नारक जीव को हास और उत्सुकता को लेकर सात या आठ कर्मों का बंधक प्रकट किया है सो यह बात इसलिये नहीं जचती है कि वहां नरकों में निरन्तर दश प्रकार कि क्षेत्र आदि वेदना बनी रहती है अतः वहां हास और उत्सुकता की संभावना ही नहीं होती है । फिर यहां यह बात कैसे कही ? सो इसका उत्तर इस प्रकार से है-तीर्थंकर प्रभुओं का जब जन्मकल्याणक, दीक्षाकल्याणक, केवल-ज्ञानोत्पत्तिकल्याणक इन कल्याणकों के होने पर नारक जीवों में हास और औत्सुक्यभाव संभव होता है । अतः इसी संभावना को लेकर यहां ऐसा कहा गया है । (एवं जाव वेमाणिए) इसी तरह से-जीव और नारक के अभिलाप की तरह से-यावत् वैमानिक देवों तक के तेवीस दण्डकों में आलापक कर लेना चाहिये । परन्तु इन आलापकों

ઉત્તર—(गोयमा ! सत्तविहबंधए वा अट्ठविहबंधए वा) એવો નારક જીવ સાત અથવા આઠ પ્રકારનાં કર્મોનો બંધ બાંધે છે.

શંકા—નરકોમાં તો નિરંતર દસ પ્રકારની ક્ષેત્ર આદિ વેદના ભોગવવી પડતી હોય છે ત્યાં તો હાસ્ય અથવા ઉત્સુકતાની સંભાવના જ હોતી નથી. તો નારક જીવ હાસ્ય અને ઉત્સુકતાની અપેક્ષાએ સાત અથવા આઠ પ્રકારનાં કર્મોનો બંધ બાંધે છે, એ વાત કેવી રીતે સંભવી શકે ?

સમાધાન—તીર્થંકર પ્રભુઓના જન્મકલ્યાણક, દીક્ષાકલ્યાણક, કેવળજ્ઞાનોત્પત્તિકલ્યાણક, વગેરે માંગલિક પ્રસંગે નારક જીવોમાં પણ હાસ્ય અને ઉત્સુકતાના ભાવ સંભવી શકે છે, તે પ્રકારની શક્યતાને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવ્યું છે. (एवं जाव वेमाणिए) એજ પ્રમાણે (જીવ અને નારકના પ્રશ્નો-

विंशतिदण्डकेषु आलापकाः कर्त्तव्या इति। जीवमाश्रित्य पञ्चविंशतिरालापका बोध्याः, तत्र जीवनारकयोरालापकद्वयं प्रोक्तमेव, भवनपत्याद्यालापकास्तु अधोनिर्दिष्टरीत्याऽवसेयाः, यथा-'भवनवइएणं भंते ! हसमाणे वा, उस्सुयमाणे वा, कइ कम्मपयडीओ बंधइ ? गोयमा ! सत्तविहबंधए वा, अट्ठविहबंधए वा, इ०। अत्र सर्वेषामेव जीवानां हासाद्यालापकायोक्तत्वेन सर्वजीवान्तर्गतपृथिवीकायादिजीवानां हासाद्यसंभवात् उक्तानुपपत्तिस्तु नाशङ्कनीया पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिकायजीवानामपि पूर्वभविकहासादिपरिणामग्रहणेन हासादिसंभवात्। विशेष

में समुच्चय जीव और नारक के दो आलापकों को छोड़ देना चाहिये। समुच्चय जीव को आश्रित करके पच्चीस आलापक होते हैं। परन्तु इन में से जीव और नारक के दो आलापक तो कह ही दिये हैं, बाकी भवनपत्यादिकों के जो आलापक हैं वे इस प्रकार से हैं-(भवणवइए णं भंते ! हसमाणे वा उस्सुयमाणे वा कइ कम्मपगडीओ बंधइ ? गोयमा ! सत्तविह बंधए वा अट्ठविह बंधए वा) इत्यादि, शंका-मूलसूत्र में समस्त संसारी जीवों को लेकर हास एवं औत्सुक्यभाव के आलापक करने का पाठ कहा गया है सो यह बात कैसे बनती है ? क्यों कि समस्त जीवों में पृथिवी कायादिक एकेन्द्रिय जीव भी गृहीत हुए हैं। परन्तु उनमें हास एवं औत्सुक्यभाव की असंभवता है सो इस प्रकार की शंका यहां नहीं चाहिये-कारण कि-" पृथिव्यप्तेजो वायुवनस्पति काय जीवानामपि पूर्वभविक हासादिपरिणामग्रहणेन हासादि

ત્તરો પ્રમાણે) વૈમાનિક દેવો સુધીના ૨૩ દંડકો વિષેના પ્રશ્નોત્તરો પણ સમજી લેવા જોઇએ. પણ તે પ્રશ્નોત્તરોમાં સમુચ્ચય જીવ અને નારકના આલાપકો (પ્રશ્નોત્તરો) નો સમાવેશ કરવો નહીં. સમુચ્ચય જીવનો આધાર લઇને ૨૫ આલાપકો થાય છે. પણ તેમાંથી જીવ અને નારકના બે આલાપકો તો ઉપર આપવામાં આવ્યા છે. બાકીના ભવનપતિ આદિના આલાપકો નીચે પ્રમાણે છે-(भवणवइणं भंते ! हसमाणे वा उस्सुयमाणे वा कइकम्मपगडीओ बंधइ ? गोयमा ! सत्तविहबंधए वा अट्ठविहबंधए वा) ઇત્યાદિ.

શંકા—મૂળ સૂત્રમાં તો સમસ્ત સંસારી જીવોના હાસ્ય અને ઉત્સુકતાના વિષયમાં આલાપક (પ્રશ્નોત્તર) આપવામાં આવેલ છે. સમસ્ત જીવોમાં તો પૃથ્વીકાય વગેરે એકેન્દ્રિય જીવોનો પણ સમાવેશ થાય છે પણ તેમનામાં તો હાસ્ય અને ઉત્સુકતા સંભવી શકતા નથી તો તેમાં શું અસંગતતા નથી લાગતી ?

સમાધાન—એવી શંકા અહીં કરવી જોઇએ નહીં, કારણ કે (पृथिव्यप्तेजो वायुवनस्पतिकायजीवानामपि पूर्वभविकहासादिपरिणामग्रहणेन हासादि

वक्तव्यतामाह-'पोहत्तएहिं' इत्यादि। पृथक्त्वेषु पृथक्त्वसूत्रेषु बहुवचनसूत्रेष्वित्यर्थः, यथा-'जीवाणं भंते! हसमाणा वा, उस्सुयमाणा वा, कइ कम्मपयडिओ बंधंति? गोयमा! सत्तविहबंधगा वा, अट्ठविह बंधगा वा, इत्यादिषु। 'जीवेगिंदियवज्जो तिय भंगो' जीवैकेन्द्रियवर्जः त्रिभङ्गको वेदितव्यः, तथा च जीवपदम्, पृथिवीकायादिसम्बन्धीनि एकेन्द्रियपदानि च वर्जयित्वा तदितरेषु

संभवात्" पृथिवी, अब, तेज, वायु और वनस्पति इन एकेन्द्रिय जीवों में भी अपनी २ पूर्व पर्याय-भव की अपेक्षा लेकर हासादिपरिणामों का संभव होता है। तात्पर्य कहने का यह है कि वर्तमान में एकेन्द्रियरूप से गृहीतभव में यद्यपि हासादिपरिणाम इनमें नहीं हैं-परन्तु ये सब जीव अपनी कोई पूर्वभव की पर्याय में अवश्य २ हासादिपरिणाम वाले हुए होंगे-इस प्रकार से इस पूर्वभावप्रज्ञापननय की अपेक्षा लेकर उनमें हासादि परिणामता घट जाती है। इस अपेक्षा से उनमें इस पाठ की संगति कर लेनी चाहिये।

(पोहत्तएहिं) पृथक्त्व सूत्रों में-बहुवचनवाले सूत्रों में-जैसे (जीवे णं भंते! हसमाणा वा उस्सुयमाणा वा, कइ कम्मपयडिओ बंधंति? गोयमा सत्तविहबंधगा वा अट्ठविहबंधगा वा) इत्यादि सूत्रों में-(जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो) जीव और एकेन्द्रिय को छोड़कर तीनभङ्ग जानना चाहिये, तथा च-जीव पद को और पृथिवीकायादि संबंधी एकेन्द्रिय पदों को छोड़कर इनसे भिन्न १९ नारक आदि पदों में तीन भङ्ग कहना चाहिये तथा जीव पद में एवं पृथिव्यादिक कायपदों में बहुवचन-

સંભવાત્) પૃથ્વીકાય, જળકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય, એ એકેન્દ્રિય જીવોમાં પણ પોત પોતની પૂર્વ પર્યાય (પૂર્વભવ) ની અપેક્ષાએ હાસ્યાદિ પરિણામો સંભવી શકે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વર્તમાનમાં એકેન્દ્રિયરૂપે ભવધારણ કરેલા જીવોમાં હાસ્ય આદિ વૃત્તિઓ સંભવી શકતી નથી, પણ તે બધાં જીવો તેમની પૂર્વભવની કોઇ પર્યાયમાં અવશ્ય હાસ્યાદિ પરિણામવાળા હશે જ આ રીતે પૂર્વભાવ પ્રજ્ઞાપન નયની અપેક્ષાએ તેમનામાં હાસ્યાદિ પરિણામ ઘટાવી શકાય છે. એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો ઉપરોક્ત સૂત્રપાઠમાં કોઈ અસંગતતા દેખાશે નહી (पोह=एहीं) પૃથક્ત્વ સૂત્રોમાં (બહુવચનવાળાં સૂત્રોમાં) જેમકે-"जीवाणं भंते! हसमाणा वा उस्सुयमाणा वा, कइ कम्मपयडिओ बधंति? गोयमा!-सत्तविहबंधगा वा अट्ठविह बंधगा वा" ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં—"जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो" જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાયના ત્રણ ભગ સમજવા. અને જીવ પદને તથા પૃથ્વીકાયદિના

एकोनविंशतिनारकादिपदेषु भङ्गत्रयं वक्तव्यम्, जीवपदे, पृथिव्यादिकायपदेषु च एक एव भङ्गो वक्तव्यो यतो जीवानां बहुत्वेन एकाधिक भङ्गासंभवात्, एवं जीवानाम्–"जीवाः खलु भदन्त ! हसन्तो वा, उत्सुकायमाना वा कति कर्मप्रकृती र्बध्नन्ति ! गौतम ! सप्तविधबन्धका, अष्टविधबन्धकाश्च" इत्येवम् एक एव भङ्गको लभ्यते, नारकादिषु तु वक्ष्यमाणं भङ्गत्रयं लभ्यते, तत्र "सर्वे एव सप्तविधकर्मबन्धकाः स्युः" इत्येवं प्रथमः, "सप्तविधकर्मबन्धकाश्च, अष्टविधकर्मबन्धकश्च" इत्येवं द्वितीयः, "सप्तविधकर्मबन्धकाश्च, अष्टविधकर्मबन्धकाश्च" इत्येवं तृतीयश्च भङ्गकः पर्यवसितोऽवसेयः ।

वाला एक ही भङ्ग कहना चाहिये। क्यों कि जीवों के बहुत होने से उनमें एक से अधिक भङ्ग बनता नहीं है। और वह भङ्ग (जीवा खलु भदन्त ! हसन्तो वा, उत्सुकायमाना वा कति कर्मप्रकृतीः बध्नंति ? गौतम ! सप्तविधबन्धकाः, अष्टविधबन्धकाश्च) इस प्रकार से है। इस तरह यह बहुवचन वाला एक ही भंग यहां पाया जाता है। परन्तु नारक आदिकों में ये तीन भङ्ग पाये जाते हैं उनमें से पहिला भंग इस प्रकार से है–(सर्वे एव सप्तविधकर्मबन्धकाः) दूसरा भङ्ग–(सप्तविधकर्मबन्धकाश्च अष्टविधकर्मबन्धकाश्च) इस प्रकार से है। तीसरा भङ्ग (सप्तविधकर्मबन्धकाश्च अष्टविधकर्मबन्धकाश्च) इस प्रकार से है। इनका तात्पर्य ऐसा है कि समस्त नारक आदि प्रथम भङ्ग की अपेक्षा सात प्रकार के कर्मों के बन्धक होते हैं। द्वितीयभङ्ग की अपेक्षा बहुत नारक आदि सात प्रकार के कर्मों के बन्धक होते हैं और कोई एक आठ

એકેન્દ્રિય પદોને છોડી દઈને, એ સિવાયના નારક આદિ ૧૯ પદોમાં ત્રણ ભંગ કહેવા જોઈએ. તથા જીવ પદનો અને પૃથ્વીકાય આદિ પદોમાં બહુવચનવાળો એક જ ભંગ કહેવો જોઈએ, કારણ કે જીવોની સંખ્યા ઘણી જ હોવાથી તેમના એકથી વધારે ભંગ બનતા નથી. તે ભંગ આ પ્રકારનો છે (जीवाः खलु भदन्त ! हसन्तो वा, उत्सुकायमाना वा कतिकर्मप्रकृतीः बध्नंति ? गौतम ! सप्तविधबन्धकाः, अष्टविधबन्धकाश्च) આ રીતે બહુવચનવાળો એક જ ભંગ અહીં બને છે. પણ નારકાદિકોમાં ત્રણ ભંગ બને છે. તેમાંનો પહેલો ભંગ આ પ્રમાણે છે. (सर्वे एव सप्तविधकर्मबन्धकाः) બીજો ભંગ આ પ્રમાણે છે– (सप्तविधकर्मबन्धकाश्च अष्टविधकर्मबन्धकाश्च) ત્રીજો ભંગ આ પ્રમાણે છે—" सप्तविधकर्मबन्धकाश्च अष्टविधकर्म बन्धकाश्च કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સમસ્ત નારકાદિ પ્રથમ ભંગની અપેક્ષાએ સાત પ્રકારના કર્મોનો બંધ બાંધે છે. બીજા ભંગની અપેક્ષાએ ઘણા નારકાદિ જીવો સાત પ્રકારનાં કર્મોનો બંધ

अथ छद्मस्थ-केवलिविषये किञ्चिद् विशेषमाह-" छउमत्थे णं भंते ! मणुस्से निद्दाएज्ज वा, पयलाएज्ज वा ? इति ' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! छद्मस्थः खलु मनुष्यो निद्रायेत वा, निद्रां सुखप्रतिबोधफलां वा कुर्याद् वा प्रचलायेत वा ? प्रचलाम् ऊर्ध्वोत्थित निद्राकरणलक्षणां कुर्याद् वा ? भगवान् तत्स्वीकुर्वन्नाह-' हंता, निद्दाएज्ज वा, पयलाएज्ज वा ' हे गौतम ! हन्त, त्वदुक्तं सत्यम्-छद्मस्थो मनुष्यः अवश्यं निद्रायेत वा, प्रचलायेत वा, किन्तु छद्मस्था

प्रकार के कर्मों का बन्धक भी होता है। तृतीय भङ्ग की अपेक्षा बहुत नारक आदि जीव सात प्रकार के कर्मों को बांधने वाले और बहुत नारक आदि जीव आठ प्रकार के कर्मो के बांधने वाले होते हैं।

छद्मस्थ और केवली के विषय में अब सूत्रकार कुछ विशेष वात को प्रकट करने के लिये (छउमत्थेणं भंते मणुस्से) इत्यादि सूत्र पाठ कहते हैं इसमें गौतम प्रभुसे पूछते हैं कि हे भदन्त ! छद्मस्थ मनुष्य सुख से जिससे जग सके ऐसी फल वाली (निद्दाएज्ज वा) निद्रा लेता है क्या ? (पयलाएज्ज वा) अथवा-प्रचला- खड़े २ जो निद्रा ली जाती है वह-यह निद्रा का एक प्रकार है। शास्त्र में निद्रा, निद्रानिद्रा, प्रचला, प्रचलाप्रचला, और स्त्यानर्द्धि के भेदसे निद्रा ५ प्रकार की प्रकट की गई है। सो यहां पर निद्रा और प्रचला नामकी निद्राओं को लेकर गौतम ने प्रभु से इस प्रकार से पूछा है। इस के उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा) हें गौतम ! (हंता निद्दाएज्ज वा पयलाएज्ज वा.) हां, छद्मस्थ निद्रा लेता है और प्रचला लेता है। परन्तु केवली

બાંધે છે અને કેટલાક આઠ પ્રકારનાં કર્મોનો બંધ બાંધે છે ત્રીજા ભંગની અપેક્ષાએ ઘણા નારક આદિ જીવો સાત પ્રકારનાં કર્મોનો બંધ બાંધતા હોય છે અને ઘણા નારકાદિ જીવો આઠ પ્રકારનાં કર્મોનો બંધ બાંધતા હોય છે. છદ્મસ્થ અને કેવલીના વિષયમાં વિશેષ વાત પ્રકટ કરવાના હેતુથી સૂત્રકાર (छउमत्थेणं भंते मणुस्से) ઈત્યાદિ સૂત્રો કહે છે.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય (निद्दाएज्ज वा) નિદ્રા લે છે, ખરો ? (पयलाएज्ज वा) શું તે પ્રચલા (ઉભા ઉભા નિદ્રા) લે છે ખરો ? શાસ્ત્રમાં નિદ્રાના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) નિદ્રા (૨) નિદ્રાનિદ્રા (૩) પ્રચલા (૪) પ્રચલાપ્રચલા અને (૫) સ્ત્યાદ્ધિં. આ સૂત્રમાં નિદ્રા અને પ્રચલાની અપેક્ષાએ ગૌતમ સ્વામીએ પ્રશ્ન પૂછયો છે.

ઉત્તર-(ગોયમા !) હે ગૌતમ ! " हंता निद्दाएज्ज वा पयलाएज्ज वा " હા,

पेक्षया केवलिनो विशेषतामाह-'जहा हसेज्ज वा, तहा' यथा हसेत् वा, तथा, पूर्वं यथा छद्मस्थ-केवलि नोः हासादिविषये प्रश्नोत्तरं प्रतिपादितं तथा तयो निंद्रादिविषयेऽपि प्रश्नोत्तरं विज्ञेयम्, परन्तु 'णवरं-दरिसणा वरणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं निद्दायंति वा, पयलाइंति वा, सेणं केवलिस्स नत्थि, अन्नं तं चेव' नवरम्-विशेषस्तु पुनरयम्-छद्मस्थमनुष्या दर्शनावरणस्य कर्मणः उदयेन निद्रायन्ते वा, प्रचलायन्ते वा, तत् दर्शनावरणं कर्म केवलिनो नास्ति, अतश्छद्मस्थवत् केवली नो निद्रायते वा, प्रचलायते वा, अन्यत् सर्वं तदेव पूर्ववदेव बोध्यम्।

में छद्मस्थ की अपेक्षा से क्या विशेषता है वह सूत्रकार (जहा हसेज्ज वा तहा) इत्यादि सूत्र पाठ द्वारा प्रकट करते हुए कहते हैं कि जिस प्रकार से पहिले छद्मस्थ और केवली के हास आदि के विषय में प्रश्नोत्तर प्रतिपादित किये जा चुके हैं उसी तरहसे इन दोनों के निद्रा आदि के विषय में भी प्रश्नोत्तर जान लेना चाहिये। (नवरं) परन्तु जो पहिले प्रश्नोत्तर की अपेक्षा यहां के प्रश्नोत्तर में विशेषता है वह (दरिसणावरणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं निद्दायन्ति, पयलाइंति वा से णं केवलिस्स नत्थि-अन्नं तं चेव) वह दर्शनावरणीय कर्म के उदय और उसके अभाव को लेकर है-तात्पर्य कहने का यह है कि निद्रा और प्रचला का अनादर्शनावरणीय कर्म के उदय में होता है-अतः इसके उदय के कारण छद्मस्थ संसारी जीव निद्रा और प्रचला वाले होते हैं परन्तु यह दर्शनावरणीय कर्म का उदय केवली के होतो नहीं है क्यों कि यहां पर दर्शनावरणीय का संपूर्ण रूप से आत्यन्तिक क्षय हो जाना

છદ્મસ્થમનુષ્ય નિદ્રા પણ લે છે અને પ્રચલા પણ લે છે. છદ્મસ્થ કરતાં કેવલી ભગવાનમાં શી વિશિષ્ટા હોય છે તે સૂત્રકારે "जहा हसेज्ज वा तहा ઈત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કર્યું છે. જેવી રીતે છદ્મસ્થ અને કેવલીના હાસ્યાદિકના વિષયમા પ્રશ્નોત્તરો આ સૂત્રમાં આગળ આપવામાં આવેલા છે, એજ પ્રમાણે તે બન્નેની નિદ્રા વગેરેના વિષયમાં પણ પ્રશ્નોત્તરો સમજી લેવા "नवरं" પણ પહેલાનાં પ્રશ્નોત્તરો કરતાં આ પ્રશ્નોત્તરોમાં જે વિશિષ્ટતા છે તે નીચેના સૂત્રમાં બતાવવામાં આવી છે-(दरिसणावणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं निद्दायंति, पयलायंति वा से णं केवलिस्स नत्थि-अन्नं तं चेव) નિદ્રા અને પ્રચલા આવવાનું કારણ દર્શનાવરણીય કર્મનો ઉદય ગણાય છે, તેથી તેને નિદ્રા અથવા પ્રચલા આવે છે. પણ કેવળજ્ઞાનીના દર્શનાવરણીયકર્મનો સર્વથા ક્ષય થઈ ગયો

गौतमः पुनः पृच्छति–'जीवेणं भंते! निद्दायमाणे वा, पयलायमाणे वा कइ कम्मप्पगडीओ बंधइ? हे भदन्त! जीवः खलु निद्रायमाणो वा, निद्रां लभमानः प्रचलायमानो वा ऊर्ध्वोत्थित निद्रास्वरूपां प्रचलां लभमानः कति कर्मप्रकृतीः बध्नाति? भगवानाह–'गोयमा! सत्तविह बंधए वा, अट्ठविह बधए वा' हे गौतम! सप्तविधबन्धको वा, सप्तप्रकारककर्मबन्धको वा भवति, अष्टविधबन्धको वा –अष्टप्रकारककर्मबन्धको वा भवति, 'एवं जाव–वेमाणिए' एवम् उक्तजीवा भिलापवत्–यावत्–वैमानिकाः नैरयिकादि–वैमानिकान्ता आलापका विज्ञेयाः। किन्तु जीवाभिलापापेक्षया नैरयिकाद्यालापकेषु विशेषतां पूर्ववदेव प्रतिपादयितुमाह—'पोहत्तिएसु जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो' इति। पृथक्त्वेषु – पृथक्त्व

है। इस लिये वे निद्रा और प्रचलावाले नहीं होते हैं। इस तरह से और सब कथन पहिले जैसा ही जानना चाहिये।

अब गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि–(जीवे णं भंते! निद्दायमाणे वा पयलायमाणे वा कइ कम्मस्सपगडिओ बंधइ) हे भदन्त! निद्रा लेता हुआ तथा प्रचला संपन्न हुआ जीव कर्म की कितनी प्रकृतियों को बन्ध करता है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं कि–(गोयमा!) हे गौतम! (सत्तविहबन्धए वा अट्ठविहबन्धए व) ऐसा जीव कर्म की सात प्रकृतियों का बंध करता है। अथवा आठ प्रकृतियों का बंध करता है। (एवं जाव वेमाणिए) इसी तरह से अर्थात् जीवाभीलाप की तरह से नैरयिक से लेकर वैमानिक देवों तक आलापक जानना चाहिये। बहुवचन में जो विशेषता है उसे दिखलानेके लिये सूत्रकार कहते हैं कि (पोहत्ति-

---

હોય છે. તેથી તેના અભાવે કેવલી ભગવાનમાં નિદ્રા અને પ્રચલાનો અભાવ હોય છે. બાકીનું સમસ્ત કથન આગળ મુજબ સમજવું ગૌતમસ્વામીનો પ્રશ્ન– जीवेणं भंते! निद्दायमाणे वा पयलायमाणे वा कइकम्मपगडीओ बंधई?) હે ભદન્ત! નિદ્રા લેતો તથા પ્રચલાયુક્ત જીવ કર્મની કેટલી પ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે છે?

મહાવીર પ્રભુ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા કહે છે–(गोयमा!) હે ગૌતમ (सत्तविहबंधए वा अट्ठविहबधए वा) એવો જીવ કર્મની સાત પ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે છે અથવા આઠ પ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે છે. (एवं जाव वेमाणिए) જીવાભિલાપની જેમ (જીવ વિષયક પ્રશ્નોત્તરોની જેમ) જ નારકોથી વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના આલાપકો (પ્રશ્નોત્તરો) સમજી લેવા.

બહુવચનમાં જે વિશેષતા છે તે દર્શાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે (पोहत्तिएसु जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो) જીવ વિષયક બહુવચનવાળા આલાપક

सूत्रेषु जीवविषयकबहुवचनालापकसूत्रेषु जीवैकेन्द्रियवर्जः जीवपदम् एकेन्द्रिय पदानि पृथिवीकायादि विषयाणि वर्जयित्वा त्रिभङ्गको भङ्गत्रयं बोध्यम्, तथा च जीवानां बहुत्वेन जीवपृथिवीकायादिविषयक एक एव भङ्गो विज्ञेयः, नैरयिकादिवैमानिकान्तविषयकैकोनविंशत्यालापकाश्च पूर्ववदेव त्रिसंख्यका अवसेयाः तथाकाराश्चोपरि प्रदर्शिताः ॥ सू० २ ॥

॥ शक्रदूत–हरिनैगमेषिनामदेववक्तव्यता प्रस्तावः

मूलम्–हरीणं भंते ! हरिणेगमेसी सक्कदूए इत्थीगब्भं संहरमाणे किं गब्भाओ गब्भं साहरइ १, ?, गब्भाओ जोणिं साहरइ२, ? जोणीओ गब्भं साहरइ ३, ?, जोणीओ जोणिं साहरइ ४,? गोयमा! नो गब्भाओ गब्भं साहरइ१,नो गब्भाओ जोणिं साहरइ २, नो जोणिओ जोणिं साहरइ३, परामुसिय परामुसिय अव्वाबाहेणं अव्वावाहं जोणिओ गब्भं साहरइ पभूणं भंते! हरिणेगमेसी सक्कस्स णं दूए इत्थी गब्भं न हसिरंसि वा, रोमकूवंसि वा, साहरित्तए वा, नीहरित्तए वा?

एसु जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो) जीवविषयक बहुवचनवाले आलापक सूत्रों में जीव पद और एकेन्द्रिय पृथिवी कायादि विषयक पदोंको छोड़ कर तीनभंग जनाना चाहिये। अर्थात् जीव तथा पृथिवी वगैरह के जीव बहुत हैं इसलिये वहां पर एकवचनवाला भंग संभवित नहीं होता है। वहां तो "सात प्रकार के बंधक तथा आठ प्रकार के बंधक" ऐसा एक ही भङ्ग संभवता है। नारक आदि उन्नीस पदों में तीन भंग संभवित होते हैं। इस विषय को पीछे स्पष्ट किया गया है ॥ सूत्र २ ॥

સૂત્રોમાં જીવપદ અને એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાયાદિ વિષયક પદોને છોડી દઈને ત્રણ ભંગ સમજવા જોઇએ. કારણ કે જીવ તથા પૃથ્વીકાય વગેરેના જીવોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. તેથી એક વચનવાળો ભંગ અહીં સંભવી શકતો નથી. ત્યાં તો "સાત પ્રકારના બંધક તથા આઠ પ્રકારના બંધક" એવો એક જ ભંગ સંભવે છે. નારક આદિ ૧૯ પદોમાં ત્રણ ભંગ સંભવી શકે છે આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ પાછળ કરવામાં આવેલું છે ॥ સૂ ૨ ॥

हंता, पभू, नो चेवणं तस्स गब्भस्स किंचि वि आबाहं वा, वाबाहं वा उप्पाएज्जा छविच्छेदं पुण करेज्जा, एसुहुमं च णं साहरेज्ज वा, नीहरेज्ज वा ॥ सू० ३ ॥

छाया—हरिः खलु भदन्त! हरिनैगमेषिः शक्रदूतः स्त्रियाः गर्भं संहरन् किं गर्भात् गर्भं संहरति १ ? गर्भात् योनिं संहरति २ ? योनितो गर्भं संहरति, ३ ? योनितो योनिं संहरति ४ ? गौतम! नो गर्भतो गर्भं संहरति, नो गर्भात् योनिं संहरति, नो योनितो योनिं संहरति, परामृश्य, परामृश्य अव्याबाधेन

शक्रदूत हरिणेगमेषी देव वक्तव्यता—

'हरी णं भंते' इत्यादि।

सूत्रार्थ-(हरी णं भंते ! हरिणेगमेसी सक्कदूए इत्थीगब्भ संहरमाणे किं गब्भाओ गब्भं साहरइ) हे भदन्त ! शक्रसंबंधी तथा शक्र का दूत ऐसा हरिणेगमेषी नामका देव जब स्त्री के गर्भ का संहरण करता है तब क्या वह उसे एक गर्भाशय से निकाल कर दूसरे गर्भाशय में रख देता है ? (गब्भाओ जोणिं साहरइ) अथवा गर्भाशय से गर्भ को निकाल कर योनिद्वारा उसे दूसरी स्त्री के गर्भाशय में रख देता है ? (जोणीओ गब्भं साहरइ) अथवा गर्भाशय से गर्भ को योनिद्वारा बाहर निकाल कर दूसरे गर्भाशय में रख देता है ? (जोणीओ जोणिं साहरइ) योनिद्वारा गर्भ को बाहर निकाल कर उसे दूसरी स्त्री की योनिद्वारा उसके गर्भाशय में रख देता है ? (गोयमा ! नो गब्भाओ गब्भं साहरइ, नो जोणिओ जोणिं साहरइ) हे गौतम ! हरिणेगमेषी

શક્રના દૂત હરિણેગમેષી દેવનું વક્તવ્ય

(हरिणं भंते !) ઈત્યાદિ.

સૂત્રાર્થ—(हरीणं भंते ! हरिणेगमेसी सक्कदूए इत्थीगब्भं संहरमाणे किं गब्भाओ गब्भं साहरइ) હે ભદન્ત ! શક્રેન્દ્રનો દૂત એવો હરિણગમેષી નામનો દેવ જ્યારે સ્ત્રીના ગર્ભનું સંહરણ કરે છે ત્યારે શું તે તેને એક ગર્ભાશયમાંથી કાઢીને બીજા ગર્ભાશયમા મૂકી દે છે ? (गब्भाओ जोणिं साहरइ) અથવા ગર્ભાશયમાંથી ગર્ભને બહાર કાઢીને શું તે તેને યોનિ દ્વારા બીજી સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં મૂકી દે છે ? (जोणीओ गब्भं साहरइ) અથવા ગર્ભાશયમાંથી ગર્ભને યોનિ દ્વારા બહાર કાઢીને બીજી સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં મૂકી દે છે ? (जोणिओ जोणिं साहरइ,) અથવા યોનિ દ્વારા ગર્ભને બહાર કાઢીને તેને બીજી

अव्याबाधं योनितो गर्भं संहरति।, प्रभुः खलु भदन्त! हरिनैगमेषिः शक्रस्य दूतः स्त्रीगर्भं नखशिरसि वा, रोमकूपे वा, संहर्तुं वा? निर्हर्तुं वा? हन्त, प्रभुः नो चैव तस्य गर्भस्य किञ्चिदपि आबाधां वा, व्याबाधां वा उत्पादयेत्, छविच्छेदं पुनः कुर्यात्, इयत्सूक्ष्मं च संहरेद्वा, निर्हरेद् वा। ॥सू० ३॥

देव एक गर्भाशय में से गर्भ को लेकर दूसरे गर्भाशय में उसे नहीं रखता है और न वह गर्भाशय से गर्भ को निकाल कर योनिद्वारा उसे दूसरी स्त्री के गर्भाशय में रखता है तथा न वह योनिद्वारा गर्भ को निकाल कर योनिद्वारा ही उसे दूसरी स्त्री के गर्भाशय में रखता है, किन्तु 'परामुसिय परामुसिय अव्वाबाहेणं अव्वाबाहं जोणिओ गब्भं साहरइ) उस गर्भ को वह अपने हाथ से बार २ इस रूप से कि जिससे उसे किसी भी प्रकार की पीड़ा न होने पावे स्पर्श करके योनिमार्ग द्वारा उसे किसी तरह की पीड़ा पहुंचे विना बाहर निकाल कर दूसरे गर्भाशय में रख देता है। (पभू णं भंते! हरिणेगमेसी सक्कस्स णं दूए इत्थी गब्भं नहसिरंसि वा रोमकूवंसि वा साहरित्तए वा नीहरित्तए वा) हे भदन्त! शक्र का दूत हरिणेगमेषी देव स्त्री के गर्भ को नखों के अग्रभाग में अथवा रोमों के छिद्रद्वार में रखने के लिये तथा उनमें से बाहर निकालने के लिये समर्थ है क्या? (हंता पभू नो चेव णं तस्स गब्भस्स किंचि वि आबाहं वा, विबाहं वा उप्पाएज्जा छविच्छेदं पुण करेज्जा, ए सुहुमं च णं साहरेज्ज वा नीहरेज्ज वा) हां गौतम! वह

સ્ત્રીની યોનિદ્વારા તેના ગર્ભાશયમાં મૂકી દે છે? (गोयमा : नो गब्भाओ गब्भं साहरइ नो गब्भाओ जोणिं साहरइ, जोणियो जोणिं साहरइ) હે ગૌતમ! હરિણેગમેષી દેવ એક ગર્ભાશયમાંથી ગર્ભને લઇને બીજા ગર્ભાશયમાં તેને મૂકતો નથી, તે ગર્ભાશયમાંથી ગર્ભને કાઢીને યોનિદ્વારા તેને બીજી સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં મૂકતો નથી અને તે યોનિદ્વારા ગર્ભને બહાર કાઢીને યોનિદ્વારા જ તેને બીજી સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં મૂકતા નથી, પણ (परामुसिय परामुसिय अव्वाबाहेण अव्वाबाहं जोणिओ गब्भं साहरइ) ગર્ભને કોઇ પણ જાતની પીડા ન થાય એવી રીતે તેના હાથથી સ્પર્શ કરીને, યોનિમાર્ગ દ્વારા તેને કોઇ પણ પ્રકારની પીડા પહોંચાડયા વિના બહાર કાઢીને, બીજા ગર્ભાશયમાં મૂકી દે છે. (पभूणं भते! हरिणेगमेसी सक्कस्स णं दूए इत्थीगब्भं नहसिरंसि वा रोमकूवंसि वा साहरित्तए वा नीहरित्तए वा) હે ભદન્ત! શક્રનો દૂત હરિણેગમેષીદેવ સ્ત્રીના ગર્ભને નખોના અગ્રભાગમાં અથવા રોમોના છિદ્રદ્વારમાં રાખવાને તથા ત્યાંથી તેને બહાર કાઢવાને શક્તિમાન હોય છે ખરો? (हंता पभू–नो चेव णं तस्स गब्भस्स किंचि वि आबाहं वा, विबाहं वा उप्पाएज्जा छविच्छेदं पुण करेज्जा, ए सुहुमं च णं–साहरेज्ज वा नीहरेज्ज वा) હા

टीका—केवलिप्रस्तावात् केवलिनो महावीरस्य गर्भान्तरसंक्रमणवृत्तान्त मधिकृत्य विशेषवक्तव्यतामाह–' हरीणं भंते ! ' इत्यादि । गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! हरिः खलु हरिणे गमेसी सक्कदूए इत्थीगब्भं सहरमाणे किंगब्भाओ गब्भं संहरइ ?' हरिनैगमेषी शक्रदूतः हरिरिन्द्रः तदादेशकारित्वात् तद्दूतो 'हरिनैगमेषी' इति नाम्ना प्रसिद्धः, अत एवोपचारात् हरिदूतोऽपि हरिपदेनोक्तः, स स्त्रीगर्भं,

---

देव इस प्रकार से करने को समर्थ है। वह देव गर्भ को थोड़ी सी भी पीड़ा नहीं होने देता है। और न वह शरीर को ही काटता है। वह उसे सूक्ष्म करके भीतर रखता है और बाहर निकालता है॥

टीकार्थ–केवलीका प्रकरण होनेसे केवली महावीरके गर्भान्तर संक्रमण के वृत्तान्त को लेकर इस सूत्र द्वारा सूत्रकार विशेष कथन कर रहे हैं इसमें गौतम प्रभु से पूछ रहे हैं कि ' हरीणं भंते ! हरिणेगमेसी सक्कदूए' हे भदन्त ! इन्द्र के संबंधी तथा इन्द्र के दूत हरिनेगमेषी नाम के देवमें ऐसी शक्ति है जो वह 'इत्थी गब्भं' एक स्त्री के गर्भ–सजीव पुद्गल पिण्डरूप भ्रूण को उसके गर्भाशय से निकाल कर दूसरी स्त्री के गर्भाशय में स्थापित कर सके ? यही बात (संहरणमाणे किं गब्भाओ गब्भं साहरइ) इन पदों द्वारा प्रकट की गई है। हरिनेगमेषी देव को जो शक्र का दूत कहा गया है वह उसका आदेशकारी होने के कारण से कहा गया है। तथा हरिनेगमेषी को जो ' हरि ' पद से यहां प्रकट

ગૌતમ ! તે દેવ આ પ્રમાણે કરવાને સમર્થ હોય છે. તે દેવ ગર્ભને સહેજ પણ પીડા થવા દેતા નથી, તે શરીરને પણ છેદતા નથી. તે તેને સૂક્ષ્મ કરીને અંદર મૂકે છે અને બહાર કાઢે છે.

ટીકાર્થ—કેવળીનું પ્રકરણ ચાલતું હોવાથી કેવલી ભગવાન મહાવીરના ગર્ભાન્તર સંક્રમણને અનુલક્ષીને આ સૂત્રદ્વારા સૂત્રકાર ગર્ભસંહરણના વિષયમાં પ્રશ્નોત્તરો દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે (हरीणं भंते ! हरिणेगमेसी सक्कदूए) હે ભદન્ત ! ઇન્દ્રના હરિણગમેષી નામના દૂતમાં શું એવી શક્તિ રહેલી છે કે તે (इत्थीगब्भं) એક સ્ત્રીના ગર્ભને (સજીવ પુદ્ગલપિંડરૂપ ભ્રૂણને) તેના ગર્ભાશયમાંથી કાઢીને બીજી સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં મૂકી શકે છે ? એજ વાત (संहरमाणे किं गब्भाओ गब्भं साहरइ) આ સૂત્રદ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. હરિણેગમેષી દેવને શક્રનો દૂત કહેવાનું કારણ એ છે કે તે શક્રેન્દ્રને અધીન હોય છે. શક્રેન્દ્રની આજ્ઞાથી જ તે દેવ ગર્ભનું સંહરણ કરે છે. ગર્ભનું સંહરણ કરવું એટલે એક સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાંથી તેને ઉઠાવિ લઇને બીજી સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં તેને મૂકી દેવો. હરિનૈગમેષી

स्त्रियाः गर्भ=सजीवपुद्गलपिण्डरूपः स्त्रीगर्भस्तं संहरन् एकस्या उदरात् गर्भाशयादेव नतु योनिद्वारा, अन्यस्या उदरे गर्भाशये एव नतु योनिद्वारा नयन् किम् गर्भात् गर्भं संहरति ? अत्र चतुर्भङ्गी बोध्या, तत्र प्रथमभङ्ग उक्त एव, अथ द्वितीयादिभङ्गान् आह–'गब्भाओ जोणिं साहरइ ? गर्भात् एकस्माद् गर्भाशयादेव योनिं संहरति ? गर्भाशयात् गर्भमादाय योनिद्वारा उदरान्तरं प्रवेशयति किम् ? इति द्वितीयो भङ्गः, तृतीयमाह–' जोणीतो गब्भं साहरइ ? ' योनितो योनिद्वारा गर्भं वहिर्निष्कास्य संहरति ? गर्भाशयान्तरं योनिद्वारं विमुच्य प्रवेशयति किम् ?

किया है उसका कारण उपचार है। वैसे तो यह इन्द्र का दूत है फिर भी उपचार से उसे कह दिया है। संहरण शब्द का अर्थ है हरण करना अर्थात् एक स्त्री के उदर से-गर्भाशय से-गर्भ को हटाकर उसे दूसरी स्त्री के गर्भाशय में पहुँचा देना यही संहरण है। यहां इस विषय में सूत्रकार ने चतुर्भंगी प्रकट की है उसमें से यह प्रथम भंग तो यहां दिखला ही दिया गया है। 'गब्भाओ जोणिं साहरइ' यह द्वितीय भंग है–एक गर्भाशय से गर्भ को लेकर योनिद्वारा उसे उदरान्तर में प्रवेश कराना यही ' गर्भात् योनिं साहरइ ' का अर्थ है। सो क्या वह हरिनेगमेषी देव ऐसा कर सकता है ? ' जोणीओ गब्भं साहरइ ' यह तृतीय भंग है योनिद्वारागर्भ को बाहर निकाल करके फिर उसे दूसरे गर्भाशय में पहुँचा देना यही तृतीय भंग का आशय है सो क्या वह देव ऐसा कर सकता है ? इस भंग में दूसरी स्त्री के गर्भाशय में उस गर्भ को सीधे पहुँचाया जाना पूछा गया है। योनिद्वारा उसे वहां पहुँचाया जाना नहीं पूछा गया है। यही बात ' योनिद्वारं विमुच्य ' इस

દેવને માટે અહીં ઔપચારિક રીતે ' હરિ ' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે-ખરી રીતે તો તે ઈન્દ્રનો દૂત જ છે. આ વિષયમાં સૂત્રકારે અહીં ચતુર્ભંગી (ચાર વૈકલ્પિક પ્રશ્નો) પ્રકટ કરેલ છે. તે ચતુર્ભંગીનો પહેલો ભંગ તો ઉપર બતાવવામાં આવ્યો છે. હવે બીજો ભંગ (વૈકલ્પિક પ્રશ્ન) બતાવવામાં આવે છે. (गब्भाओ जोणिं साहरइ) શું તે એક ગર્ભાશયમાંથી ગર્ભને ઉઠાવી લઈને યોનિદ્વારા તેને બીજા ગર્ભાશયમાં ગોઠવી દે છે ?

હવે ત્રીજો ભંગ પ્રકટ કરવામાં આવે છે– (जोणीओ गब्भं साहरइ) શું તે યોનિદ્વારા ગર્ભને બહાર કાઢીને તેને બીજી સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં મૂકી દે છે ? એટલે કે તે ગર્ભને સીધો બીજી સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં પહોંચાડી શકે છે કે નહીં એ જાણવાનો આ પ્રશ્નનો આશય છે.

इति तृतीयो भङ्गः३, अथ चतुर्थमाह-'जोणिं साहरइ ?' योनितो योनिद्वारा उदराद् गर्भं निष्कास्य योनिं योनिद्वारेणैव संहरति उदरान्तरं प्रवेशयति किम् ? इति चतुर्थो भङ्गो विज्ञेयः ।

भगवान् उत्तरयति-'गोयमा ! नो गब्भाओ गब्भं साहरइ' हे गौतम ! नो गर्भतो गर्भं संहरति, एतेनोक्तप्रथमभङ्गो निराकृतः, अथ द्वितीयं निराकर्तुमाह-'नो गब्भाओ जोणिं साहरइ' नो गर्भतो योनिं संहरति, तथा चोक्तद्वितीय भङ्गो निरस्तः, अथ चतुर्थं निरसितुमाह-'नो जोणिओ जोणिं साहरइ' नो योनितो

पद द्वारा प्रकट की गई है 'जोणिओ जोणिं साहरइ' यह चतुर्थ भंग है इसमें यह पूछा गया है कि योनिद्वारा उदर से गर्भ को निकाल कर योनिद्वारा ही उस गर्भ को उदरान्तर में क्या वह प्रवेश कराता है ? तात्पर्य इसका यह है कि वह देव प्रथम स्त्री के गर्भाशय में से गर्भ को पकड़कर उसे उसकी योनिद्वारा बाहिर निकालता है और फिर बाद में दूसरी स्त्री के गर्भाशय में जो उसे पहुँचाता है सो क्या उसकी योनिद्वारा ही उसे वहां पहुँचाता है ?

इन प्रश्नों का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम ! 'नो गब्भाओ गब्भं साहरइ' वह हरिनेगमेषी देव प्रथम स्त्री के गर्भाशय में से गर्भ को लेकर दूसरी स्त्री के गर्भाशय में उसे नहीं पहुँचाता है इस कथन से प्रथम भंग का प्रभु ने निषेध किया है। 'नो गब्भाओ जोणिं साहरइ' इस सूत्र पाठ से द्वितीयभंग का निषेध किया है अर्थात् वह एक गर्भाशय में से गर्भ को लेकर योनिद्वारा

ચોથો ભંગ આ પ્રમાણે છે- (जोणिओ जोणिं साहरइ) શું તે દેવ યોનિદ્વારા એક સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાંથી ગર્ભને બહાર કાઢીને બીજી સ્ત્રીની યોનિ-દ્વારા તેને તેના ગર્ભાશયમાં મૂકે છે ? પ્રશ્નકારના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એ છે કે શું તે હરિણૈગમેષી દેવ પ્રથમ સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાંથી પકડીને તેની યોનિમાંથી ગર્ભને બહાર કાઢે છે અને પછી બીજી સ્ત્રીના યોનિદ્વારા તે ગર્ભને તેના ગર્ભાશયમાં મૂકી દે છે ?

પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતાં મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે "गोयमा !" હે ગૌતમ ! "नो गब्भाओ गब्भं साहरइ" તે હરિણૈગમેષી દેવ પ્રથમ સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં તેને પહોંચાડતો નથી આ રીતે પહેલા ભંગનો (વૈકલ્પિક પ્રશ્નનો) પ્રભુદ્વારા નકારમાં જવાબ અપાયો છે. "नो गब्भाओ जोणिं साहरइ" તે એક ગર્ભાશયમાંથી ગર્ભને ઉઠાવી લઈને યોનિદ્વારા તેને બીજી સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં મૂકતો

योनिं संहरति, अनेनोक्तचतुर्थभङ्गोऽपास्तः, अथ परिशेषाद् उक्ततृतीयभङ्गं स्वीकुर्वन्नाह-'परामुसिय, परामुसिय अव्वाबाहेणं अव्वाबाहं जोणिओ गब्भं साहरइ' अपितु परामृश्य परामृश्य निजहस्तेन गर्भं स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा मुहुः संस्पृश्य इत्यर्थः अव्याबाधेन अव्याबाधं ससुखं यथा गर्भस्य पीडा न भवेत् तथा योनितो योनि-द्वारा उदराद् गर्भं निष्कास्य संहरति गर्भाशयान्तरे प्रवेशयतीति। तस्य गर्भं संहरणप्रकार उक्तः। यच्चेह योनितो गर्भनिष्कासनं प्रोक्तं तत् लोकव्यवहारानु वृत्त्या विज्ञेयम् लोके हि 'निष्पन्नोऽनिष्पन्नो वा गर्भो योनिद्वारेणैव निर्गच्छतीति प्रसिद्धिः। अयं च गर्भसंहरणे देवस्याचारः प्रोक्तः। अथ तस्य सामर्थ्यं प्रति-

---

उसे उदरान्तर में प्रवेश नहीं कराता है। इसी तरह से 'नो जोणिओ जोणिं साहरइ' पाठ द्वारा चतुर्थ भंग का निषेध किया है अर्थात् योनिद्वारा गर्भ को निकाल कर योनिद्वारा ही वह उसे उदरान्तर में नहीं पहुंचाता है किन्तु (परामुसिय परामुसिय अव्वाबाहेणं अव्वाबाहं जोणिओ गब्भं साहरइ) वह अपने हाथ से गर्भ को छू छू करके उसे जिस तरह से पीडा न हो इस तरह से योनि द्वारा बाहर निकालकर दूसरे गर्भाशय में स्थापित कर देता है इस तरह यह तृतीयभङ्ग यहां स्वीकृत किया गया है। जो इस प्रकार से योनि द्वारा गर्भनिष्काशन प्रकट किया है वह लोकव्यवहार की अनुवृत्ति से कहा है ऐसा जानना चाहिये। लोक में ऐसा ही व्यवहार प्रसिद्ध है कि गर्भ, चाहे वह निष्पन्न हो चुका हो-या निष्पन्न नहीं हुआ हो योनिद्वार से ही निक-लता है। यह गर्भ के संहरण में देव का आचार कहा है अब उसकी

નથી. આ રીતે બીજા ભંગનો પણ નકારાત્મક જવાબ મળે છે. "नो जोणिओ जोणि साहरइ" તે યોનિદ્વારા ગર્ભને બહાર કાઢીને યોનિદ્વારા બીજા ગર્ભાશયમાં તેને મૂકતો નથી. આ રીતે ચોથા ભંગનો પણ નકારાત્મક જવાબ મળ્યો છે.

પણ "परामुसिय परामुसिय अव्वाबाहेणं अव्वाबाहं जोणिओ गब्भं साहरई" તે તેના હાથ વડે ગર્ભનો સ્પર્શ કરી કરીને, તેને કોઇ પણ પ્રકારની પીડા ન પહોંચે એવી રીતે, યોનિદ્વારા ગર્ભને બહાર કાઢીને બીજી સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં તેને મૂકે છે. આ રીતે ત્રીજા ભંગનો અહીં સ્વીકાર થયો છે. યોનિદ્વારા ગર્ભના સંહરણની જે વાત અહીં પ્રકટ કરવામાં આવી છે તે લોકવ્યવહાર અનુસાર કરવામાં આવેલ છે. ગર્ભનું હરિણૈગમેષી દેવવડે કેવી રીતે સંહરણ થાય છે એ બતાવ્યા પછી તે દેવનું સામર્થ્ય કેટલું છે તે બતાવવાને માટે સૂત્રકારે નીચેના પ્રશ્નોત્તરો આપ્યા છે.

पादयितुमाह-गौतमः पृच्छति-'पभूणं भंते ! हरिणेगमेसी सक्कस्सणं दूए' हे भदन्त ! प्रभुः समर्थः खलु किम् हरिनैगमेषी शक्रस्य दूतः 'इत्थी गब्भं नहसिरंसिवा' स्त्रीगर्भं नखशिरसि वा नखानां शिरः=अग्र नखशिरस्तस्मिन् नखाग्रमार्गेणेत्यर्थः 'रोमकूवंसिवा' रोमकूपे वा रोमच्छिद्रद्वारेण वा 'संहरित्तए वा' संहर्तुम् आभ्यन्तरे प्रवेशयितुं वा, 'नीहरित्तए वा' निर्हर्तुम् नखाग्रद्वारा रोमकूपद्वारा वा बहिर्निष्कासयितुं समर्थः किम् ? इति पूर्वेण सम्बन्धः भगवान् तदङ्गीकुर्वन्नाह-'हंता, पभू' इत्यादि। हे गौतम ! हन्त, सत्यं प्रभुः त्वदुक्तरीत्या समर्थः खलु स हरिनैगमेषी तथा कर्तुम्, किन्तु गर्भाशयात् निष्कासनसमये 'नो चेव णं तस्स गब्भस्स किंचि वि आबाहं वा विबाहं वा उप्पाएज्जा वा' नो चैव खलु तस्य गर्भस्य काञ्चिदपि किञ्चित्प्रकारामपि आबाधाम् ईषत्पीडां वा, व्याबाधाम्-विशिष्टपीडां

सामर्थ्य कैसी क्या है-इस बात को जानने के लिये गौतम प्रभु से पूछते हैं कि-(पभू णं भंते ! हरिणेगमेसी सक्कस्स दुए) हे भदन्त ! शक्र का दूत वह हरिनैगमेषी ऐसा समर्थ है क्या ? जो वह 'इत्थीगब्भं) स्त्री के गर्भ को (नहसिरंसि) नखाग्रमार्ग द्वारा (रोमकूवंसि) अथवा रोमछिद्र द्वारा (साहरित्तए) भीतर प्रवेश करादे, तथा नखाग्रमार्गद्वारा अथवा रोमछिद्रद्वारा उसे बहार निकाल ले ? प्रभु इसके उत्तर में गौतम से कहते है कि-(हंता पभू) हे गौतम ! हां, वह इस प्रकार से करने के लिये समर्थ है। किन्तु गर्भाशय से गर्भ को निकालते समय (नो चेव णं तस्स गब्भस्स किं चि वि आबाहं वा विबाहं वा उप्पाएज्जा) वह उस गर्भ को थोड़ी बहुत भी पीड़ा नहीं पहुंचाता है। थोड़ी पीडा का नाम आबाधा और विशिष्ट पीड़ा का नाम व्याबाधा है

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—"पभूणं भंते ! हरिणेगमेसी सक्कस्सदूए इत्थी गब्भं नहसिरंसि रोयकूवंसि साहरित्तए ?" હે ભદન્ત ! શું શક્રેન્દ્રના દૂત હરિણેગમેષી દેવમાં, સ્ત્રીના ગર્ભને નખાગ્રમાર્ગ દ્વારા અથવા રોમછિદ્ર દ્વારા અંદર પ્રવેશ કરાવી દેવાનું અને નખાગ્રમાર્ગ દ્વારા અથવા રોમછિદ્ર દ્વારાં તેને બહાર કાઢી શકવાનું સામર્થ્ય છે ખરું ?

મહાવીર પ્રભુ તે પ્રશ્નનો જવાબ આપતા કહે છે.— "हंता पभू" હા ગૌતમ ! તે એમ કરવાને સમર્થ છે. પણ ગર્ભાશયમાંથી ગર્ભને બહાર કાઢતી વખતે "नो चेव णं गब्भस्स किं चि वि आबाहं वा विबाहं वा उप्पाएज्जा" તે દેવ તે ગર્ભને સહેજ પણ પીડા થવા દેતો નથી. 'આબાધા' એટલે થોડી પીડાં અને "વ્યાબાધા" એટલે અધિક પીડા. એટલું જ નહીં

वा उत्पादयेत्, अथ च नो चैव 'छविच्छेदं पुणकरेज्जा' छविच्छेदं शरीरच्छेदं पुनः नो कुर्यात् कथमेतत् संभवेत्? इत्याह-" एसुहुमं चणं " इयत्सूक्ष्मं च खलु संहरणं च भवति देवानां तथाविधाचिन्त्यसामर्थ्यात् इयत्सूक्ष्मं यथा स्यात्तथा 'साहरेज्ज वा नीहरेज्ज वा' संहरेद् वा निर्हरेद् वा गर्भाशयाद् पीडनमन्तरैव गर्भं निष्कास्य अन्यगर्भाशये प्रवेशयति गर्भाशयात् वहिर्निष्कासयतिवेत्याशयः॥सू० ३॥

मूलम्-" तेणं कालेणं, तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स अंते वासी अइमुत्ते णामं कुमारसमणे पगइ भद्दए, जाव-विणीए, तएणं से अइमुत्ते कुमारसमणे अ- ण्णया कयाइं महावुट्ठिकायंसि निवयमाणंसि कक्खपडिग्गह रयहरणमायाए बहिया संपट्ठिए विहाराए, तएणं अइमुत्ते कुमारसमणे वाहयं वाहमाणं पासइ, पासित्ता मट्टियाए

अथच-(नो चेव छविछेदं पुण करेज्जो) और न वह उस समय गर्भ के शरीर का छेदन ही करता है। यह बात संभवित कैसी हो सकती है तो इसके लिये (एसुहुमं च णं साहरेज्ज वा नीहरेज्ज वा) इस पाठ द्वारा प्रकट किया गया है-इसमें कहा गया है कि-इतना सूक्ष्म संहरण और निर्हरण होता है कि जिसमे छविच्छेद करने की जरूरत ही नहीं होती है। क्यों कि देवों की इस प्रकार से करने की सामर्थ्य है वह उनकी सामर्थ्य अचिन्त्य होती है। इस तरह वह देव गर्भ को जितना सूक्ष्म से सूक्ष्म वह बन सके इतना सूक्ष्म उसे करके गर्भाशय से बाहर निकलता है और दूसरे गर्भाशय में उसे रख देता है। इस क्रिया के करने में देव द्वारा गर्भ को किसी भी प्रकार की बाधा थोड़ी बहुत भी नहीं होती है ॥ सू० ३ ॥

પણ " नो चेव छविछेदं पुण करेज्जा " તે સમયે તે ગર્ભના શરીરનું છેદન પણ કરતો નથી. તો પછી એ ગર્ભનું સંહરણ કેવી રીતે શકય બને છે, એ વાત પ્રકટ કરવાને માટે નીચેનું સૂત્ર આપ્યું છે- " एसुहुमं च णं साहरेज्ज वा नीहरेज्ज वा " એટલું સૂક્ષ્મ સંહરણ અને નિર્હરણ હોય છે કે ગર્ભના શરીરનું છેદન કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી કારણ કે એવું કરવાનું સામાર્થ્ય દેવોમાં હોય છે જ તેમનું તે સામર્થ્ય અકલ્પનીય હોય છે. તે દેવ તે ગર્ભને બની શકે તેટલો સૂક્ષ્મ બનાવીને ગર્ભાશયમાંથી બહાર કાઢે છે અને તેને બીજા ગર્ભાશયમાં મૂકી દે છે આ ક્રિયા થાય ત્યારે ગર્ભને સહેજ પણ પીડા થતી નથી॥સૂ૦૩॥

पालिं बंधइ, बंधित्ता 'णाविया मे, णाविया मे' नाविओ विव णावमयं पडिग्गहगं उदगंसि कट्टु पव्वाहमाणे, पव्वाहमाणे, अभिरमइ. तं च थेरा, अदक्खु, जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता एवं वयासिसु-एवं खलु देवाणुप्पियाणं अंतेवासी अइमुत्ते णामं कुमारसमणे से णं भंते! अइमुत्ते कुमारसमणे कइहिं भवग्गहणेहिं सिज्झिहिइ, जाव-अंतं करेहिइ? अज्जो! त्ति समणे भगवं महावीरे तं थेरे एवं वयासी-एवं खलु अज्जो! ममं अंतेवासी अइमुत्ते णामं कुमारसमणे पगइ भद्दए, जाव-विणीए से णं अइमुत्ते कुमारसमणे इमेणं चेव भवग्गहणेणं सिज्झिहिइ जाव-अन्तं करेहिइ, तं माणं अज्जो! तुब्भे अइमुत्ते कुमारसमणं हीलेह, निंदेह, खिंसेह, गरहेह अवमन्नेह, तुब्भेणं देवाणुप्पिया! अइमुत्ते कुमारसमणं अगिलाए संगिण्हह, अगिलाए उवगिण्हह, अगिलाए भत्तेणं पाणेणं, विणएणं वेयावडियं करेह, अइमुत्तेणं कुमारसमणे अंतकरे चेव, अंतिम सरीरिए चेव। तएणं ते थेरा भगवंतो समणेणं भगवया महावीरेणं एवं वुत्ता समाणा समणं भगवं महावीरं वंदंति, नमंसंति, अइमुत्तं कुमारसमणं अगिलाए संगिण्हंति, जाव-वेयावडियं करेंति ॥ सू. ४ ॥

छाया—तस्मिन् काले, तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अन्तेवासी अतिमुक्तो नाम कुमारश्रमणः प्रकृतिभद्रको यावत्-विनीतः, ततः खलु सः

अतिमुक्तः कुमारश्रमणः अन्यदा कदाचित् महावृष्टिकाये निपतति कक्षा-प्रतिग्रह-रजोहरणम् आदाय बहिः संप्रस्थितो विहाराय, ततः खलु अतिमुक्तः कुमारश्रमणः वाहकं वहमानं पश्यति, दृष्ट्वा मृत्तिकया पालिं बध्नाति, बद्ध्वा 'नौका मम नौका-

अतिमुक्तकवक्तव्यता-

'तेणं कालेणं तेणं समएणं' इत्यादि

सूत्रार्थ-(तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल और उस समय में (समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी) श्रमण भगवान् महावीर के शिष्य एक (अइमुत्ते) अतिमुक्त (णामं) नामके अनगार थे। ये (कुमारसमणे) कुमारश्रमण थे-अर्थात् बाल्यावस्था में ही इन्होंने दीक्षा धारण की थी (पगइभद्दए जाव विणीए) ये प्रकृति से भद्र यावत् विनीत थे। (तएणं से अइमुत्ते कुमारसमणे अन्नया कयाइं महावुट्टिकायंसि निवयमाणंसि) एक दिन की बात है कि जब बहुत अधिक वरसा हो रही थी उस के बन्द होने पर कुमार श्रमण अतिमुक्तक (कक्खपडिग्गह-रयरण मायाए बहिया संपट्ठिए विहारए) कक्षा कांखमें रजोहरण को धारण कर एवं हाथ में पात्र को लेकर वहार भूमि के लिये- बहार गये। (तएणं अतिमुक्तं कुमारसमणे वाहयं वहमाणं पासइ) इसके बाद उन कुमार श्रमण अतिमुक्तक अनगार ने बहते हुए पानी को देखा। (पासित्ता मट्टियाए पालिं बंधइ) देखकर उन्हों ने उसके आस पास मिट्टी की एक पाल

અતિમુક્ત અણગારની વક્તવ્યતા—

"तेणं कालेणं तेणं समएणं" ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ— (तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના શિષ્ય (अइमुत्ते णामं) અતિમુક્ત નામના એક અણગાર હતા (कुमारसमणे) તેઓ કુમારશ્રમણ હતા એટલે કે બાલ્યાવસ્થામાં જ તેમણે દીક્ષા લીધી હતી (पगइ भद्दए जाव विणीए) તેઓ ભદ્રિક પ્રકૃતિવાળા હતા અને વિનીત પર્યન્તના ગુણોથી યુક્ત હતા. (तएणं से अइमुत्ते कुमारसमणे अन्नया कयाइं महावुट्ठि कायंसि निवयमाणंसि) હવે એક દિવસ એવું બન્યું કે ભારે વરસાદ વરસી રહ્યા પછી (વરસાદ બંધ થયો ત્યારે) તે અતિમુક્તક નામના બાળમુનિ (कक्खपडिग्गह-रयहरणमायाए बहिया संपट्ठिए विहाराए) બગલમાં રજોહરણ અને હાથમાં પાત્રને લઈને શરીર ચિંતાની નિવૃત્તિ માટે બહાર ગયા. (तएणं अतिमुक्ते कुमारसमणे वाहयं वहमाणं पासइ) ત્યાં તે અતિમુક્તક બાલમુનિએ વહેતું પાણી જોયું. (पासित्ता मट्टियाए पालिं बंधइ) વહેતા પાણીને જોઈને

मम नाविक इव नावम् अयं प्रतिग्रहकम् उदके कृत्वा, प्रवाहयन्, प्रवाहयन् अभिरमते तं च स्थविराः अद्राक्षुः, यत्रैव श्रमणो भगवान् महावीरस्तत्रैव उपागच्छन्ति, उपागम्य एवमवादिषुः-एवं खलु देवानुप्रियाणाम् अन्तेवासी अतिमुक्तो नाम कुमारश्रमणः, स भदन्त ? अतिमुक्तः कुमारश्रमणः कतिभिः भवग्रहणैः सेत्स्यति; यावत्-अन्तं करिष्यति ? आर्याः ! इति श्रमणो भगवान् महावीरस्तान् स्थविरान्

बांधी। (बंधित्ता णावियां मे, णावियां मे नविओ विव णावमयं पडिग्गहगं उदगंसि कट्टु पव्वहमाणे अभिरमइ) बांधकर फिर उन्होंने यह मेरी नौका है, यह मेरी नौका हैं इस प्रकार नाविक की तरह अपने पात्र को नौका के जैसा मान कर पानी में तैराना प्रारंभ किया। इस तरह अपने पात्र को वार २ जल में तैराते हुए वे वहां पर खेलने लगे। (तंच थेरा अदक्खु जेणेव समणे भगवं महवीरे तेणेव उवागच्छंति) पानी में पात्र को नौका की तरह तैरते हुए उन कुमार श्रमण अतिमुक्तक को स्थविरों ने देखा। देखकर फिर वे जहां पर श्रमण भगवान महावीर थे वहां पर आये। (उवागच्छित्ता एवं वयासी) वहां जाकर उन्हों ने उनसे ऐसा कहा-पूछा-(एवं खलु देवाणुप्पियाणं अंतेवासी अइमुत्ते णामं कुमारसमणे, से णं भंते! अइमुक्ते कुमारसमणे कइहिं भवग्गहणेहिं सिज्झिहिइ जाव अंतं करेहिइ) हे देवानुप्रिय ? भगवान् अतिमुक्त कुमार श्रमण नामके जो आपके अन्तेवासी हैं, सो हे भदन्त! वे अतिमुक्त कुमारश्रमण कितने भवों को करके सिद्ध होंगे यावत्

તેમણે તેના આડી માટીની પાળ બાંધી. (बंधित्ता णाविया मे, णाविया मे नाविओ विव णावमयं पडिग्गहगं उदगंसि कट्टु पव्वाहमाणे पव्वाहमाणे अभिरमइ) પાળ બાંધીને પાણીમાં તેમનું પાત્ર મૂક્યું અને "આ મારી નાવડી છે" એમ કહેતાં નાવિકોની જેમ પોતાની પાત્રને નાવડી જેવું માનીને પાણીમાં તરાવવા માંડયું. આ રીતે પોતાના પાત્રને (तं च थेरा अदक्खु जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छंति) આ રીતે પાણીમા પોતાના પાત્રને તરાવતા તે અતિમુક્તક બાળમુનિને સ્થવિરોએ જોયા તેઓ જ્યાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વિરાજતા હતાં ત્યાં આવ્યાં. (उवागच्छित्ता एवं वयासी) ત્યાં જઇને તેમણે મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછયો- (एवं खलु देवाणुप्पियाणं अंतेवासी अइमुत्ते णाम कुमारसमणे, से णं भंते! अइमुत्ते कुमारसमणे कइहिं भवग्गहणेहिं सिज्झिहिइ जाव अंतं करेहिइ) હે દેવાનુ પ્રિય! અતિમુક્તક નામના જે બાળમુનિ આપના શિષ્ય છે, તે હે ભદન્ત! કેટલા ભવો કરીને સિદ્ધ પદ પામશે અને સમસ્ત દુઃખોના અન્તકર્તા થશે ?

एवम्-अवादीत्-एवं खलु आर्याः! मम अन्तेवासी अतिमुक्तो नाम कुमारश्रमणः प्रकृतिभद्रकः, यावत्-विनीतः, स-अतिमुक्तः कुमारश्रमणः अनेनैव भवग्रहणेन सेत्स्यति, यावत्-अन्तं करिष्यति, तद् मा आर्याः! यूयम् अतिमुक्तं कुमारश्रमणं हीलयत, निन्दत, खिंसत, गर्हध्वम्, अवमन्यध्वम्, यूयं देवानुप्रियाः। अतिमुक्तं कुमारश्रमणम् अग्लानतया संगृह्णीत, अग्लानतया उपगृह्णीत, अग्लानतया भक्तेन पानेन विनयेन-वैयावृत्यं कुरुत, अतिमुक्तः कुमारश्रमणोऽन्तकरश्चैव, अन्तिम

समस्त दुःखों का अन्त करेंगे। (अज्जो! ममं अंतेवासी अइमुत्ते णामं कुमारसमणे पगइभद्दए जाव विणीए) भगवान् कहते हैं-हे आर्यो! मेरे अन्तेवासी अतिमुक्त नामके जो कुमार श्रवण हैं, वे प्रकृति से भद्र यावत् विनीत हैं (से णं अइमुत्ते कुमारसमणे इमेणं चेव भवग्गहणेणं सिज्झिहिइ, जाव अंतं करेहिइ) ऐसे वे अतिमुक्त नामके कुमार श्रमण इसी भव से सिद्धपद को प्राप्त करेंगे यावत् समस्त दुःखों का अंत करेंगे। (तं माणं अज्जो! तुब्भे अइमुत्तं कुमारसमणं हीलेह, निंदेह, खिंसेह, गरहेह, अवमन्नेह) इसलिये हे आर्यो! आप लोग उन अतिमुक्त कुमार श्रमण की अवहेलना मत करना, उनसे खिसियाना नहीं, उनकी गर्हा मत करना, और न उनका किसी भी तरह से अपमान ही करना। (तुब्भे णं देवाणुप्पिया! अइमुत्तं कुमारसमणं अगिलाए संगिण्हह, अगिलाए उवगिण्हह, अगिलाए भत्तेणं, पाणेणं, विणएणं वेयावडियं करेह) हे देवानुप्रियो! तुम सब उन अतिमुक्त कुमार श्रमणको विना किसी ग्लानिके अच्छी तरह से संभालो, विना

(अज्जो! ममं अंतेवासी अइमुत्ते णामं कुमारसमणे पगइभद्दए जाव विणीए) હે આર્યો! મારા શિષ્ય અતિમુક્તક નામના જે બાળશ્રમણ છે, તેઓ ભદ્રિક પ્રકૃતિવાળા છે અને વિનીત પર્યન્તના ગુણોથી યુક્ત છે. (से णं अइमुत्ते कुमारसमणे इमेणं चेव भवग्गहणेणं सिज्झिहिइ, जाव अंतं करेहिइ) તે બાળમુની અતિમુક્તક આ ભવમાં જ સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરશે અને સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરશે. (तं माणं अज्जो! तुब्भे अइमुत्तं कुमारसमणं हीलेह, निंदेह, खिंसेह, गरहेह, अवमन्नेह) હે આર્યો! તમે તે અતિમુક્તક બાલશ્રમણની અવહેલના ન કરશો, અનાદર ના કરશો, નિંદા ન કરશો અને કોઇ પણ પ્રકારે તેમનું અપમાન કરશો નહીં. (तुब्भे णं देवाणुप्पिया! अइमुत्तं कुमारसमणं अगिलाए संगिण्हह, अगिलाए उवगिण्हह, अगिलाए भत्तेणं, पाणेणं, विणएणं वेयावडियं करेह) હે દેવાનુપ્રિયો! તમે સૌ તે અતિમુક્તક બાલશ્રમણને કોઇ પણ પ્રકારનો સંકોચ રાખ્યા વિના શ્રદ્ધાપૂર્વક અપનાવો, તમે શ્રદ્ધાપૂર્વક તેની સંભાળ

शरीरिकश्चैव, ततस्ते स्थविराः भगवन्तः श्रमणेन भगवता महावीरेण एवम् उक्ताः सन्तः श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दन्ते नमस्यन्ति, अतिमुक्तं कुमारश्रमणम् अग्लानतया संगृह्णन्ति-यावत् वैयावृत्त्यं कुर्वन्ति ॥ सू०४ ॥

टीका—पूर्वं महावीरस्य गर्भान्तरसंक्रमणरूपाश्चर्यजनकवृत्तान्तःप्रतिपादितः, अथ तच्छिष्यविशेषस्याश्चर्यकारकवृत्तान्तं प्रतिपादयितुमाह—"तेणं

किसी ग्लानि भावके उसके प्रसन्नता पूर्वक सहायक होवो, और अच्छी तरहसे आहार, पानी एवं विनय से इसकी सेवा करो। क्यों कि (-अइमुत्ते णं कुमारसमणे अंतकरे चेव, अंतिम सरीरए चेव) वे अतिमुक्त कुमार श्रमण समस्त दुःखों को नाश करने वाले हैं। यह चरमशरीरी हैं अर्थात् इसी भव में मोक्ष जायेंगे (तएणं ते थेरा भगवंतो समणेणं भगवया महावीरेणं एवं वुत्ता समाणा समणं भगवं महावीरं वंदंति, नमंसंति, अइमुत्तं कुमारसमणं अगिलाए संगिण्हंति, जाव वेयोवडियं करेंति) इस प्रकार से श्रमण भगवान् महावीर के कहने पर उन स्थविरों ने श्रमण भगवान् महावीर को वंदना की नमस्कार किया और फिर अतिमुक्त कुमार श्रमण को अच्छी तरह से विना किसी ग्लानि भाव के अपनाया यावत् सेवा करने लगे।

टीकार्थ-पहिले महावीर प्रभु का गर्भान्तर संक्रमणरूप आश्चर्य जनक वृत्तान्त कहा जा चुका है अब उन्हीं प्रभुके विशेष शिष्य का

રાખો, પ્રસન્ન ચિત્તે તેના સહાયક બનો, અને આહાર, પાણી અને વિનયથી તેમની સારામા સારી રીતે સેવા કરો. (अइमुत्तेणं कुमारसमणे अंतकरे चेव, अंतिमसरीरिए चेव) કારણ કે તે બાલશ્રવણ અતિમુક્ત સમસ્ત દુઃખોથી મુક્ત થવાના છે, તેઓ ચરમશરીરી છે (આ ભવમાં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના છે. (तएणं ते थेरा भगवंतो समणेणं भगवया महावीरेणं एव वुत्ता समाणा समणं भगवं महावीरं वंदंति, नमंसंति, अइमुत्तं कुमारसमणं अगिलाए संगिण्हंति, जाव वेयावडियं करेंति)

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના આ પ્રકારનાં વચનો સાંભળીને તે સ્થવિર ભગવાનોએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરી, નમસ્કાર કર્યા. ત્યાર બાદ તેમણે શ્રમણકુમાર મુક્તકને વિના સંકોચે-શ્રદ્ધા અને પ્રસન્નતા પૂર્વક અપનાવ્યા અને તેઓ તેમને સહાય કરવા લાગ્યા. આહાર, પાણી, વિનય આદિ વડે તેઓ તેમની સેવા કરવા લાગ્યા.

ટીકાર્થ--પહેલાંના પ્રકરણમાં ત્રિશલા દેવીના શરીરમાંથી મહાવીરના ગર્ભનું સંહરણ કરવાનો વિષય સ્પષ્ટ કરાયો છે. હવેના પ્રકરણમાં એજ મહા-

कालेणं' इत्यादि। 'तेणं कालेणं तेणं समएणं' तस्मिन्काले तस्मिन् समये समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी' श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अन्तेवासी शिष्यः 'अइमुत्ते णामं कुमारसमणे पगइ भदए, जाव-विणीए' अतिमुक्तो नाम कुमारश्रमणः षड्वर्षावस्थायामेव प्रव्रजितत्वेन कुमारश्रमण इत्युक्तम्, आह च-" छव्वरिसो पव्वइओ निग्गंथं रोइऊण पावयणं " त्ति, षड्वर्षः प्रव्रजितो नैर्ग्रन्थं रोचयित्वा प्रवचनम्। अयमेवात्राश्चर्यजनकवृत्तान्तः. अन्यथा वर्षाष्टकात्प्राक् प्रव्रज्यादाननिषेधात्। अथ अतिमुक्तस्य विशिष्टतामाह-' पगइभद्दए जाव विणीए प्रकृति

आश्चर्य जनक वृत्तान्त इस सूत्र द्वारा कहा जा रहा है।

'तेणं कालेणं तेणं समएणं' उस काल और उस समय में 'समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी' श्रमण भगवान् महावीर के शिष्य 'अइमुत्ते णामं कुमारसमणे' अतिमुक्त नामके कुमार श्रमण 'पगइभद्दए जाव विणीए' जो कि स्वभाव से ही भद्र यावत् विनीत थे, अतिमुक्त कुमार श्रमण ने ६ वर्ष की अवस्था में ही दीक्षा धारण की थी इसलिये इन्हें कुमार श्रमण कहा गया है। कहा भी है " छव्वरिसो पव्वइओ निग्गंथं रोइऊण पावयणं " अर्थात् निर्ग्रन्थ प्रवचन पर श्रद्धा रखकर अतिमुक्त कुमारश्रमण ६ वर्ष की वय में दीक्षित हुए "। यह बात आश्चर्य जनक इसलिये प्रकट की गई है कि दीक्षा आठ वर्ष से कुछ अधिक उम्र वाले को दी जानी है कारण कि साधिक आठ वर्ष के पहिले प्रव्रज्याग्रहण करने का निषेध सिद्धान्त में किया गया है। अब सूत्रकार अतिमुक्त की विशिष्टता प्रकाशित करते

वीर प्रभुना એક અંતેવાસી અતિમુક્તકનું વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યું છે.

" तेणं कालेणं तेणं समएणं ' તે કાળે અને તે સમયે " समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी " શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના શિષ્ય " अइमुत्ते णामं कुमारसमणे " અતિમુક્તક નામના એક બાલશ્રમણ હતા " पगइभद्दए जाव विणीए " તેઓ ભદ્રિક સ્વભાવના અને વિનીત પર્યન્તના ગુણોથી યુક્ત હતા. તેમણે ૬ વર્ષની ઉમરેજ દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી. તેથી તેમને કુમાર શ્રમણ કહેલા છે. કહ્યું પણ છે કે " छव्वरिसो पव्वइओ निग्गंथं रोइऊण पावयणं " " નિર્ગ્રન્થ પ્રવચન પર શ્રદ્ધા રાખીને અતિમુક્ત, કુમારે ૭ વર્ષની ઉમરે દીક્ષા લીધી " આ વાતને આશ્ચર્યજનક માનવાનું કારણ એ છે કે આઠ વર્ષ કરતાં ઓછી ઉમરે દીક્ષા આપવાનો સિદ્ધાંતોમાં નિષેધ કરાયો છે.

હવે સૂત્રકાર અતિમુક્તક બાલશ્રમણના ગુણોનું વર્ણન કરતા કહે છે- " पगइभद्दए जाव विणीए " તેઓ સ્વભાવે ભદ્રિક-સરળ સ્વભાવના હતા અને

भद्रकः प्रकृत्या स्वभावेन भद्रकः=अनुकूलवृत्तिकः, यावत्-विनीतः! विनयसम्पन्नः विहरति, यावत् करणात् 'पगइउसंते, पगइपयणुकोहमाणमायालोहे, मिउमद्दवसंपन्ने, आलीणे, भद्दए' त्ति, 'प्रकृत्युपशान्तः, प्रकृतिप्रतनुक्रोधमानमायालोभः, मृदुमार्दवसम्पन्नः, आलीनः, भद्रकः' इति संग्राह्यम्। तत्र-प्रकृत्युपशान्तः-प्रकृत्यैव=स्वभावेनैव उपशान्तः, प्रकृतिप्रतनु क्रोधमानमायालोभः-प्रकृत्यैव=स्वभावेनैव प्रतनवः=प्रतलाः अल्पाइत्यर्थः क्रोधमानमायालोभा यस्य स तथा, मृदुमार्दवसंपन्नः-मृदु च तन्मार्दवं च मृदुमार्दवम्-अत्यन्तमार्दवमित्यर्थः, तेन संपन्नः, आलीनः, गुर्वाश्रितः, अतएव भद्रक इति, 'तएणं से अइमुत्ते कुमारसमणे अन्नया कयाइं' ततः खलु सः अतिमुक्तकुमारश्रमणः, अन्यदा एकदा कदाचित् 'महावुट्ठिकायंसि निवयमाणंसि' महावृष्टिकाये निपतति सति अविच्छिन्नधारया मुशलाधारजलवर्षणकाले 'कक्खपडिग्गह-रयहरण मायाए वहिया संपट्ठिए विहाराए'

हुए कहते हैं कि ये अतिमुक्त कुमार श्रमण 'पगइभद्दए जाव विणीए' प्रकृतिभद्र यावत् विनीत थे-अर्थात् स्वभाव से ही ये भद्रपरिणामी-अनुकूल वृत्तिवाले यावत् विनयसंपन्न थे-यहां 'यावत्' पद से 'पगइ उवसंते, पगइपयणु कोहमाणमायालोहे मिउमद्दव संपन्ने, आलीणे, भद्दए' इन पदों का संग्रह हुआ है। प्रकृति-स्वभाव से ही ये अतिमुक्त कुमार उपशान्त थे, स्वभाव से ही इनमें क्रोध, मान, माया और लोभ ये कषाय पतली-अल्प थीं। अत्यन्त मार्दव भाव से ये युक्त थे, आलीन-गुरुमहाराज के आश्रित थे, इसीलिये भद्रक थे। (तएणं से अइमुत्ते कुमारसमणे अन्नयाकयाइं) ये अतिमुक्त कुमार श्रमण किसी एक समय (महावुट्ठिकायंसि निवयमाणंसि) जब कि मेघ अपनी अविच्छिन्न धारा से बरस रहा था-वर्षा बन्द होने के बाद (कक्खपडिग्ग-रयहरण मायाए वहिया संपट्ठिए विहाराए) अपनी कांख में

વિનયી હતા. અહીં "जाव" (યાવત્) પદથી નીચેનાં વિશેષણો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે.

"पगइ उवसते, पगइपयणुकोहमाणमायालोहे, मिउमद्दवसंपन्ने, आलीणे, भद्दए" તેઓ સ્વભાવે ઉપશાન્ત હતા, તેમનામાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ કષાયો ઘણાં જ અલ્પ પ્રમાણમાં હતા, તેઓ અત્યંત માર્દવયુકત હતા, "आलीन" તેઓ ગુરુ મહારાજના આશ્રિત હતા અને તેથી અત્યંત સરળ સ્વભાવના હતા. "तएणं से अइमुत्ते कुमारसमणे अन्नया कयाइं" તે અતિમુકતક નામના બાલશ્રમણ કોઈ એક સમયે "महावुट्ठिकायंसि निवयमाणंसि" મૂશળધાર વરસાદ પડી ગયા પછી (વરસાદ બંધ થયા બાદ) "कक्ख पडि-

कक्षा-प्रतिग्रह-रजोहरणम्-कक्षायां प्रतिग्रहकं पात्रं रजोहरणं चादाय गृहीत्वा बहिः प्रदेशे संप्रस्थितो विहाराय वामकक्षे रजोहरणं धृत्वा हस्ते सोदकपात्रिकां गृहीत्वा शरीरचिन्तानिवारणार्थं गतवान् इत्यर्थः। 'तएणं अतिमुत्ते कुमारसमणे वाहयं वहाणं पासइ' ततः खलु अतिमुक्तः कुमारश्रमणः वहमानमेकं वाहकं जलप्रवाहम् पश्यति, 'पासित्ता मट्टियाए पालिं बंधइ' दृष्ट्वा च मृत्तिकया पालिम् आलवाल-कल्पां बध्नाति 'बंधित्ता णावियामे. णाविया मे. नाविओ विया णाव मयं पडिग्गहगं उदगंसि कट्टु पव्वाहमाणे, पव्वाहमाणे, अभिरमइ' बद्ध्वा पालिं निर्माय 'नौका मम, नौका मम' इति व्याहरन् नाविकइव नावम्, यथा कर्णधारः

रजोहरण को लेकर एवं हाथ में पात्र को लेकर बहिः प्रदेश में शरीर की चिन्ता निवारण करने के लिये-मुनियों के साथ बहार भूमि गये (तएणं अइमुत्ते कुमारसमणे वाहयं वहमानं पासइ) जाते हुए इन्हों ने किसी एक स्थान पर वर्षा के कारण बहते हुए पानी को देखा। (पासित्ता मट्टियाए पालिं बंधइ) बहते हुए पानी को देखकर उन्हों ने उसमें पानी रोकने के अभिप्राय से मिट्टी से पाली बांध दी। (बंधित्ता णाविया मे णाविया मे णाविओ विव णावमयं पडिग्गहणं उदगंसि कट्टु पव्वाहमाणे अभिरमइ) पाली बांधकर उसमें अपने पात्र को रखकर बोले 'यह मेरी नौका है यह मेरी नौका है' इस प्रकार मानसिक विकल्प करते हुए ये पात्र को पानी में तिराते हुए नाविक की तरह वहां पर पानी में अपने पात्र को बहा२ कर क्रीडा करने लगे-तात्पर्य यह है कि जिस प्रकार कोई नाविक-कर्णधार नौका

ग्गह-रयहरणमायाए वहिया संपट्ठिए विहाराए" તેઓ તેમની બગલમાં રજોહરણ ધારણ કરીને અને હાથમાં પાત્ર લઇને શૌચક્રિયા કરવાને માટે (ઝાડે ફરવાને માટે) બહાર નીકળ્યા "तएणं अइमुत्ते कुमारसमणे वाहयं वाहमानं पासइ" જતાં જતાં રસ્તામાં તેમણે એક સ્થાને વરસાદના પાણીના પ્રવાહને વહેતો જોયો. "पासित्ता मट्टियाए पालिं बंधइ" વહેતા પાણીની ધારાને જોઇને તેમણે પાણી રોકવાને માટે માટી વડે પાળ બાંધી "बंधित्ता णाविया मे णाविया मे, णाविओ वि व णावमयं पडिग्गहणं उदगंसि कट्टु पव्वाहमाणे पव्वाहमाणे अभिरमइ" પાણીના પ્રવાહ આડી પાળ બાંધીને પાણીમાં પોતાના પાત્રને તરતું મૂકીને બોલી ઉઠયા, "આ મારી નૌકા છે, આ મારી નૌકા છે" આ રીતે મનમાં કલ્પના કરતાં કરતાં તેઓ નાવિકની જેમ પોતાના પાત્રરૂપી નાવડીને પાણીમાં તરાવતા તરાવતા ક્રીડા કરવા લાગ્યા. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ કોઇ નાવિક તેની નાવડીને જળપ્રવાહમાં તરાવે છે, એવી રીતે બાલમુનિ અતિમુક્તક

नौकां जलप्रवाहे प्रवाहयति तथा अयम् अतिमुक्तो नाम कुमारश्रमणः प्रतिग्रहकं निजपात्रम् उदके कृत्वा-संस्थाप्य प्रवाहयन् प्रवाहयन्, पौनः पुन्येन संतारयन् अभिरमते, 'तं च थेरा अदक्खु' तं चातिमुक्तं बालवद् रममाणं स्थविराः मुनयः अद्राक्षुः दृष्टवन्तः दृष्ट्वा च ते स्थविराः 'जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छंति' यत्रैव यस्मिन्नेव प्रदेशे श्रमणो भगवान् महावीरो विराजते स्म-तस्मिन्नेव प्रदेशे उपागच्छन्ति, उपागताः, 'उवागच्छित्ता एवंवयासिसु' उवागम्य एवम् वक्ष्यमाण प्रकारेण अवादिषुः—ते स्थविराः बालवद् रममाणस्य चेष्टां दृष्ट्वा तमुपहसन्त इव भगवन्तम् पृष्टवन्तः—हे भदन्त! एवं खलु देवाणुप्पियाणं अंतेवासी अइमुत्ते णामं कुमारसमणे' एवं खलु बालवद् रममाणो देवानुप्रियाणां भवताम् अन्तेवासी शिष्यः अतिमुक्तो नाम कुमारश्रमणो वर्तते इति, 'सेणं भंते! अइ-मुत्ते कुमारसमणे कइ हिं भवग्गहणे हिं सिज्झिहिइ, जाव-अंतं करेहिइ' हे

को जल प्रवाह में तिराता है, उसी तरह ये अतिमुक्त कुमार श्रमण भी अपने पात्र को पानी में प्रक्षिप्त करके बार २ उसे तैराने लगे इस प्रकार ये वहां क्रीडा करने में लग गये (तं थेरा अदक्खु) इस तरह की क्रीडा में तत्पर बने हुए उन्हें स्थविरों ने देख लिया, सो देखकर वे (जेणेव समणं भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छंति) जहां पर श्रमण भगवान महावीर विराजमान थे वहां पर आये। (उवागच्छित्ता) वहां आकर के उन्हों ने अतिमुक्त का उपहार करते हुए प्रभु से (एवं वयासी) ऐसा कहने लगे (एवं खलु देवाणुप्पियाणं अंतेवासी अइमुत्ते णामं कुमारसमणे) हे भदन्त! आप देवानुप्रिय का शिष्य जो अति-मुक्त कुमार श्रमण हैं वे इस समय बालकों जैसी चेष्टा कर रहे हैं। सो हम आपसे यह जानना चाहते हैं कि (से णं भंते! अइमुत्ते कुमारसमणे कइहिं भवग्गहणेहिं सिज्झिहिइ) हे भदन्त! ये अति-

---

પણ તેમના પાત્રને વારંવાર પાણીમાં મૂકીને તેને તરાવવાની ક્રીડામાં મગ્ન થઈ ગયા. "तं थेरा अदक्खु" આ પ્રકારની ક્રીડા કરતા બાલમુનિ અતિ-મુકતકને સ્થવિરો જોઈ ગયા. "जेणेव समणं भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छंति" તેમની તે ક્રીડા જોઈને તેઓ જ્યાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વિરાજમાન હતા ત્યાં ગયા. "उवागच्छित्ता" ત્યાં જઈને તેમણે અતિમુકતકની ઠેકડી ઉડાવતા, "एवं वयासी" ભગવાન મહાવીરને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો–"एवं खलु देवाणु-प्पियाणं अतेवासी अइमुत्ते णामं कुमारसमणे" હે ભદન્ત! આપ દેવાનુપ્રિયનો અતિમુકતક બાલમુનિ નામનો જે શિષ્ય છે, તે અત્યારે બાલકો જેવી ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે. તો અમે આપની પાસેથી એ જાણવાની ઇંતેજારી રાખીએ છીએ

भदन्त ! स खलु अतिमुक्तः कुमारश्रमणः कतिभिः भवग्रहणैः संसारेऽस्मिन् जन्म मरणपरम्पराग्रहणैः सेत्स्यति ? यावत्-अन्तं करिष्यति ? यावत्करणात्-बुज्झिहिइ, मुच्चिहिइ, परिणिव्वाहिइ, सव्वदुखाणं अन्तं करिस्सइ ' इतिसंग्राह्यम् भगवान् आह- 'अज्जो! त्ति समणे भगवं महावीरे ते थेरे एवं वयासी' हे आर्याः! इति संबोध्य श्रमणो भगवान महावीरः तान् स्थविरान् एवम्-वक्ष्यमाण प्रकारेण अवादीत्-' एवं खलु

मुक्त कुमारश्रमण कितने भव करके मोक्ष जायेंगे, (जाव अंतं करेहिइ) यावत् समस्त दुःखों का अन्त करेंगे। यहां यावत् पद्से (बुज्झि-हिइ, मुच्चिहिइ, परिणिव्वाहिइ, सव्वदुक्खाणं) इन पदों का ग्रहण हुआ है। तात्पर्य इस प्रश्न के पूछने का यह है कि जब अतिमुक्त को स्थविरों ने सचित्त पानी में अपने पात्र को नौका के तुल्य मानकर तैराने में बालकों की तरह आनन्द मग्न देखा-तो उस समय वे यह बात एक प्रकार से भूल से गये हैं कि मैं श्रमण हूं। कारण श्रमणवस्था में इस प्रकार की बाल चेष्टायें होती नहीं हैं। यहां तो अपनी प्रत्येक प्रवृत्ति यत्नाचार के साथ बहुत संभाल कर की जाती है। अतः जब बालकों की तरह क्रीडा में निरत बने हुए अतिमुक्त आनन्दमग्न बने हुए थे-उस समय उनमें श्रमणता का अभाव था-सो इसी बात को लक्ष्य में रखकर स्थविरों ने प्रभु से इस प्रकार से पूछा-प्रभुने उनके प्रश्न को क्य उत्तर दिया-सो वह ' अज्जो त्ति समणे भगवं महावीरे

કે " से णं भंते ! अइमुत्ते कुमारसमणे कइहिं भवग्गहणेहिं सिज्झिहिइ " હે ભદન્ત ! તે અતિમુકતક નામનો બાલમુનિ કેટલા ભવ કરીને મોક્ષે જશે ? " जाव अंतं करेहिइ " અને સમસ્ત દુઃખોનો અંતકર્તા થશે ? અહીં "जाव" (यावत्) "बुज्झिहिइ, मुच्चिहिइ, परिणिव्वाहिइ, सव्वदुक्खाणं" આ પદોનો સમાવેશ થયેલો સમજવો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પોતાના પાત્રને નૌકા સમાન ગણીને સચિત પાણીમાં તરાવતી વખતે તે બાલમુનિ ભૂલી ગયા હતા કે પોતે શ્રમણ છે. શ્રમણાવસ્થામાં આવી બાલચેષ્ટાઓ કરી શકાતી નથી. શ્રમણે તો પોતાની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં જતના પૂર્વક વર્તવું પડે છે તે દોષયુક્ત પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી. તેણે યત્નાચાર પૂર્વક બહુ જ સંભાળ પૂર્વક વર્તવું પડે છે. બાળકોની જેમ ક્રીડા કરવામાં મગ્ન થયેલા અતિમુકતકમાં તે સમયે શ્રમણતાનો અભાવ હતો. એ વાતને અનુલક્ષીને સ્થવિરોએ મહાવીર પ્રભુને ઉપરોકત પ્રશ્ન પૂછયો.

મહાવીર પ્રભુએ તે સ્થવિરોને શો ઉત્તર આપ્યો તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—" अज्जो त्ति समणं भगवं महावीरे ते थेरे एवं वयासी " શ્રમણ ભગ-

अज्जो! ममं अंते वासी अइमुत्ते णामं कुमारश्रमणे पगइ भद्दए, जाव–विणीए' भो आर्याः! एवं खलु उक्तस्वरूपो मम अन्तेवासी अतिमुक्तो नाम कुमारश्रमणः प्रकृतिभद्रकः श्रेष्ठस्वभावः, यावत्–विनीतः विनयार्जवादिगुणोपेतोऽस्ति, यावत्करणात् 'प्रकृत्युपशान्तः, प्रकृतिप्रतनुक्रोध–मान–मायालोभः' इत्यादि पूर्वोक्तं संग्राह्यम्। 'सेणं अइमुत्ते कुमारसमणे इमेणं चेव भवग्गहणेणं सिज्झिहिइ, जाव अंतं करिहिइ' स खलु अतिमुक्तः कुमारश्रमणः अनेनैव च भवग्रहणेन वर्तमानभवेनैव सेत्स्यति, सिद्धिं लप्स्यते, यावत्–अन्तं करिष्यति, यावत् करणात् पूर्वोक्तं संग्राह्यम्, 'तं माणं अज्जो! तुब्भे अइमुत्तंकुमारसमणं हीलेह, निंदह, खिंसह, गरहह, अवमन्नह' तत्तस्मात्कारणात् भो आर्याः! यूयं=भवन्तः अतिमुक्तं

ते थेरे एवं वयासी) बताया जाता है कि प्रभु ने उन स्थविरों को ऐसा उत्तर दिया कि (एवं खलु अज्जो ममं अंतेवासी अइमुत्ते णामं कुमार समणे पगइभद्दए जाव विणीए) हे आर्यो! मेरे अन्तेवासी जो अति मुक्त नामके कुमार श्रमण हैं वे प्रकृतिभद्रक–श्रेष्ठ स्वभाव वाले है–यावत विनीत हैं विनय आर्जव आदि गुणों से युक्त हैं यहां यावत्पद से प्रकृत्युपशान्तः, (प्रकृतिप्रतनुक्रोधमानमायालोभः) इत्यादि पूर्वोक्त पाठ गृहीत हुआ है। (से णं अइमुत्ते कुमार समणे इमेणं चेव भवग्गहणेणं सिज्झिहिइ जाव अंतं करिहिइ) ये अतिमुक्त कुमार श्रमण इसी वर्तमान भव से ही सिद्धिपद को प्राप्त करेंगे–यावत् समस्त दुःखों का समूल विनाश करदेंगे। यहां पर भी यावत्पद से (बुज्झिहिइ) आदि पूर्वोक्त पदों का ग्रहण किया गया है। अतः जब ऐसी बात हैं

વાન મહાવીરે તે સ્થવિરોને એવો ઉત્તર આપ્યો કે ' एवं खलु अज्जो ममं अंतेवासी अइमुत्ते णामं कुमारसमणे पगइभद्दए जाव विणीए " હે આર્યો! મારો બાલશ્રમણ, અતિમુક્તક નામનો શિષ્ય ભદ્રિક પ્રકૃતિવાળો શ્રેષ્ઠ સ્વભાવવાળો છે અને તે વિનય, માર્દવ આદિ ગુણોથી યુક્ત છે. અહીં ' जाव ' (यावत्) પદથી અતિમુક્તકના નીચેના ગુણોનો ઉલ્લેખ થયો છે–શાન્ત સ્વભાવ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ કષાયોની અલ્પતા, સ્વભાવની સરળતા વગેરે. " सेणं अइमुत्ते कुमारसमणे इमेणं चेव भवग्गहणेणं सिज्झिहिइ जाव अंतं करिहिइ " તે બાલશ્રમણ અતિમુક્તક આ ભવમાં જ સિદ્ધપદ પામશે અને સમસ્ત દુઃખોનો સર્વથા અંત લાવી દેશે. આ સૂત્રમાં " जाव " પદથી નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવો જોઈએ–" बुज्झिहिइ, मुचिहिइ, परिणिव्वाहिइ, सव्वदुक्खाणं " એટલે કે બુદ્ધ થશે, મુક્ત થશે અને સમસ્ત કર્મોનો આત્યંતિક ક્ષય કરીને સમસ્ત દુઃખોનો અંતકર્તા થશે.

कुमारश्रमणं मा हीलयत, जातिकुलादिमर्मोद्घाटनपूर्वकं मा निर्भर्त्सयत, निन्दत मनसा कुत्सितशब्दपूर्वकं मा अनादरं कुरुत, खिंसत – हस्तमुखादिविकार-पूर्वकं क्षुद्रवचनेन मा प्रकोपयत, गर्हध्वम्-जनसमक्षं दोषाविष्करणपूर्वकं मा गर्हां कुरुत, अवमन्यध्वम्-तद्योग्यप्रतिपत्त्यकरणेन अवहेलनया अपमानं मा कुरुध्वम्, 'तुब्भेणं देवाणुप्पिया ! अइमुत्तं कुमारसमणं अगिलाए संगिण्हह' भो देवानुप्रियाः ! यूयम् अतिमुक्तं कुमारश्रमणम् अग्लानतया ग्लानिराहित्येन, श्रद्धयेत्यर्थः संगृह्णीत स्वीकुरुत परिचरत, 'अगिलाए उवगिण्हह' अग्लानतया प्रसन्नतया उपगृह्णीत

'तं माणं अज्जो ! तुब्भे अइमुत्तं कुमारसमणं हीलेह, निंदह, खिंसह, गरहह, अवमन्नह) तो आप लोग उन अतिमुक्त कुमार श्रमण की जाती कुल आदि का मर्म उद्घाटनपूर्वक भर्त्सना मत करना, कुत्सित शब्दोच्चारण पूर्वक उनका मन से अनादर नहीं करना, हस्तमुख आदि में विकृति प्रकट करते हुए क्षुद्रवचनों द्वारा उन्हें कुपित मत करना, जनसमुदाय के समक्ष उनके दोषोंको जाहिर करते हुए उनकी गर्हा मत करना और उनके योग्य प्रतिपत्ति के नहीं करने से उनका अपमान भी मत करना (तुब्भेणं देवाणुप्पिया ! अइमुत्तं कुमारसमणं अगिलाए संगिण्णह) किन्तु आप लोग हे देवानुप्रियो ! अतिमुक्त कुमार-श्रमण को ग्लानि रहित भाव से-श्रद्धा से अपनाओ. उनकी परिचर्या करो-(अगिलाए उवगिण्हए) ग्लानि छोडकर उनकी यथायोग्य सेवा

"तं माणं अज्जो ! तुब्भे अइमुत्ते कुमारसमणं हीलेह, निंदह, खिसह, गरहह, अवमन्नह" તો હે આર્યો ! જે એવું મહાન પદ પ્રાપ્ત કરનારો છે એવા બાલશ્રમણ અતિમુક્તકની ઘૃણા કરશો નહી, તેનો અનાદર કરશો નહી, તેને કુપિત કરશો નહી, તેની નિંદા કરશો નહી અને તેનું અપમાન પણ કરશો નહી. (અવહેલના કરવી એટલે જાતિ, કૂળ આદિનો મર્મ ખુલ્લો કરીને ઘૃણા કરવી, કઠોર શબ્દો બોલવાથી અનાદર થાય છે, હાથ, મુખ આદિથી અનિષ્ટ ચેષ્ટા કરીને અથવા મોં મચકોડીને વાત કરવાથી કોઈ પણ વ્યક્તિ કોપાયમાન થાય છે. જનસમુદાય સમક્ષ કોઇના દોષો જાહેર કરવાથી તેની નિંદા (ગર્હા) થઈ ગણાય છે યોગ્ય સન્માન નહી કરવાથી અપમાન કર્યું ગણાય. આ રીતે તે બાલમુનિ સાથે તેવા પ્રકારનો વર્તાવ ન રાખવો જોઇએ. એ વાત મહાવીર પ્રભુએ સ્થવિરોને સમજાવી છે)

"तुब्भे णं देवाणुप्पिया ! आइमुत्त कुमारसमणं अगिलाए पंगिण्णह" હે દેવાનુપ્રિયો ! તમારે અતિમુક્તક શ્રમણકુમારને પ્રસન્નચિત્તે અપનાવવો જોઇએ અને તેની સંભાળ રાખવી જોઇએ. "अगिलाए उवगिण्णह" પ્રસન્નચિત્તે યથા

उपचरत, 'अगिलाए भत्तेणं, विणएणं वेयावडियं करेह' अग्लानतया भक्तेन, पानेन, विनयेन, अस्य वैयावृत्त्यं=सेवां कुरुत, यतोहि 'अइमुत्ते णं कुमारसमणे अंतकरे चेव, अंतिम सरीरिए चेव' अतिमुक्तः खलु कुमारश्रमणः अन्तकरश्चैव भवच्छेदकरश्चैव भवच्छेदश्च दूरतर भवेऽपि संभवति अत आह-अन्तिम शरीरिकश्चैव, चरमशरीर धारी खलु स वर्तते इत्यर्थः 'तएणं ते थेरा भगवंतो समणे णं भगवया महावीरेणं एवंवुत्ता समाणा समणं भगवं महावीरं वंदंति, नमंसंति' ततो भगवद्वाक्यश्रवणानन्तरं खलु ते स्थविरा भगवन्तः श्रमणेन भगवता महावीरेण एवम् उक्तरीत्या

करो, (अगिलाए भत्तेणं पाणेणं विणएणं वेयावडियं करेह) तथा अच्छी तरह से श्रद्धापूर्वक आहार, पानी से एवं विनय भाव से तुमलोग उनकी वैयावृत्ति करो। क्यों कि-(अइमुत्ते णं कुमारसमणे अंतकरे चेव अंतिमसरीरिए चेव) ये अतिमुक्त कुमार श्रमण अपने भव के छेदक हैं और चरमशरीर के धारक हैं। यहां ये जो (भवच्छेद) और (अंतिमसरीरिए) ये दो विशेषण दिये सो इनके देने का तात्पर्य यह है कि इन्हों ने जो यह वर्तमान पर्याय का शरीर धारण कर रखा है उसके छोडने के बाद फिर अनादि सम्बन्ध वाले तैजस और कार्मण शरीर की प्राप्ति इन्हें नहीं होगी। जो अन्तिम शरीरी होता है वह तो नियम से भवच्छेदक होता ही है परन्तु जो भवच्छेदक होता वह अन्तिमशरीरी होता भी है और नहीं भी होता है। यही बात (दूरतर भवेऽपि संभवति) पद द्वारा व्यक्त की गई है। (तएणं ते थेरा भगवंतो समणेणं भगवया महावीरेणं एवं वुत्ता समाणा समणं भगवं महावीरं वंदति नमंसंति) भगवान् महावीर ने जब इस प्रकार से उन स्थविर

યોગ્ય તેની સેવા કરવી જોઈએ. "अगिलाए भत्तेण पाणेणं विणएणं वेयावडियं करेह" પ્રસન્નતાથી આહાર, પાણી લાવી આપીને તથા વિનય ભાવથી તમારે તેની વૈયાવચ્ચ (સેવા) કરવી જોઈએ. કારણ કે "अइमुत्तेणं कुमारसमणे अंतकरे चेव अंतिमसरीरिए चेव" આ બાલશ્રમણ અતિમુક્તક તેના ભવનું છેદન કરનારો છે અને આ તેનો અંતિમ ભવ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વર્તમાન મનુષ્ય પર્યાયનું જે શરીર તેમણે ધારણ કર્યું છે, તે છોડયા પછી અનાદિ સંબંધવાળા તેજસ અને કાર્મણ શરીરની પ્રાપ્તિ તેમને થવાની નથી. જે અન્તિમ શરીર હોય છે તે નિયમથી જ ભવચ્છેદક હોય છે, પણ જે ભવચ્છેદક હોય છે તે અન્તિમ શરીર હોય પણ ખરૂં અને ન પણ હોય. એજ વાત "दूरतरभवेऽपि संभवति" પદદ્વારા વ્યક્ત થઇ છે. "तएणं ते थेरा समणेणं भगवया महावीरेणं एवं वुत्ता समाणा समणं भगवं महावीरं वंदति नमंसंति"

उक्ताः सन्तः श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दन्ते, नमस्यन्ति, वन्दित्वा नमस्यित्वा च 'अइमुत्तं कुमारसमणं अगिलाए संगिण्हंति जाव-वेयावडियं करेंति ' अतिमुक्तं कुमारश्रमणम् अग्लानतया संगृह्णन्ति, यावत्-वैयावृत्त्यं कुर्वन्ति । यावत्करणात्-अग्लानतया उपगृह्णन्ति, अग्लानतया भक्तेन, पानेन, विनयेन ' इति-संग्राह्यम् ॥ सू० ४ ॥

महावीरं प्रति देवद्वयस्य शिष्यविषयकवक्तव्यतामस्ताव:-

मूलम्-" तेणं कालेणं, तेणं समएणं महासुक्काओ कप्पाओ, महासग्गाओ महाविमाणाओ दो देवा महड्डिया, जाव-महाणुभागा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं पाउब्भूआ। तएणं ते देवा समणं भगवं महावीरं मणसा चेव वंदंति, नमंसंति, मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं पुच्छंति-कइ णं भंते ! देवाणुप्पियाणं अंतेवासि सयाइं सिज्झिहिंति, जाव-अतं करेहिंति ? । तएणं समणे भगवं महावीरे तेहिं देवेहिं मणसा पुट्ठे तेसिं देवाणं मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं

भगवतों को समझाया-तब उन स्थविर भगवतों ने विशेषरूप से प्रमुदित होकर श्रमणभगवान् महावीर को वंदनाकि और नमस्कार किया वन्दना नमस्कार करके फिर उन्होंने (अइमुत्तं कुमारसमणं अगिलाए संगिणहत्ति जाव वेयावडियं करेंति) अतिमुक्त कुमार श्रमण को अच्छी तरह से श्रद्धापूर्वक अपनाया यावत् उनकी वैयावृत्ति की। यहां यावत्पद से (अग्लानतया उपगृह्णन्ति, अग्लानतया भक्तेन पानेन विनयेन ' पूर्वोक्त पदों का संग्रह हुआ है ॥सू.४॥

જ્યારે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે તે સ્થવિર ભગવાનોને આ પ્રમાણે સમજાવ્યું, ત્યારે તેમણે આનંદિત થઇને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદના કરી અને નમસ્કાર કર્યાં. વંદના નમસ્કાર કરીને " अइमुत्त कुमारसमणं अगिलाए संगिण्हंति जाव वेयावडियं करेंति " તેમણે બાલશ્રમણ અતિમુક્તકને શ્રદ્ધા અને પ્રસન્નતા પૂર્વક અપનાવ્યા, પ્રસન્નચિત્તે તેમની સંભાળ રાખવા માંડી, પ્રસન્ન ચિત્તે આહાર, પાણી આદિ લાવી આપીને વિનયભાવથી તેમનું વૈયાવૃત્ય (સેવા) કરવા માંડી ॥ સૂ. ૪ ॥

वागरेइ–एवं खलु देवाणुप्पिया ! ममं सत्त अंतेवासि सयाइं सिज्झिहिंति जाव अंतं करेहिंति। तएणं ते देवा समणेणं भगवया महावीरेणं मणसा पुट्ठेणं, मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरिया समाणा हट्ठतुट्ठ जाव-हियया, समणं भगवं महावीरं वंदंति, णमंसंति, वंदित्ता णमंसित्ता, मणसा चेव सुस्सूसमाणा, णमंसमाणा, अभिमुहा, जाव-पज्जुवासंति। तेणं कालेणं, तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी इंदभूइ णामं अणगारे जाव-अदूरसामंते उड्ढं जाणू, जाव विहरइ। तएणं तस्स भगवओ गोयमस्स झाणंतरियाए वट्टमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव-समुप्पज्जित्था-एवं खलु दो देवा महिड्ढिया, जाव–महाणुभागा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं पाउब्भूआ, तं नो खलु अहं ते देव जाणामि, कयराओ कप्पाओ वा, सग्गाओ वा, विमाणाओ वा, कस्स वा अत्थस्स अट्ठाए इहं हव्वं आगया, तं गच्छामि णं भगवं महावीरं वंदामि, नमंसामि, जाव--पज्जुवासामि, इमाइं च णं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छिसामि त्ति कट्टु एवं संपेहेइ, संपेहित्ता उट्ठाए उट्ठेई, जाव-जेणेव समणे भगवं महावीरे, जाव-पज्जुवासइ, गोयमाइ ! समणे भगवं महावीरे भगवं गोयमं एवं वयासी–से णूणं तव गोयमा ! झाणंतरियाए वट्टमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए, जाव–जेणेव ममं अंतिए तेणेव हव्वं आगए, से णूणं गोयमा ! अट्ठे समट्ठे? हंता, अत्थि, तं गच्छा

हिणं गोयमा ! एए चेव देवा इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं वागरेहिंति, – तएणं भगवं गोयमे । समणेणं भगवया महावीरेणं अब्भणुन्नाए समाणे समणं भगवं महावीरं वंदइ, नमंसइ, वंदित्ता नमंसित्ता जेणेव ते देवा, तेणेव पहारेत्थ गमणाए । तएणं ते देवा भगवं गोयमं एज्जमाणं पासंति, पासित्ता हट्ठा, जाव–हयहियया, खिप्पामेव अब्भुट्ठेंति, अब्भुट्ठित्ता, खिप्पामेव पच्चुवागच्छंति, पच्चुवागच्छित्ता जेणेव भगवं गोयमे, तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता जाव – णमंसित्ता एवं वयासी – एवं खलु भंते ! अम्हे महासुक्काओ कप्पाओ महासग्गाओ, महाविमाणाओ दो देवा महड्डिया, जाव— पाउब्भूया, तएणं अम्हे समणं भगवं महावीरं वंदामो, नमंसामो, वंदित्ता, नमंसित्ता मणसा चेव इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छामो कइणं भंते ! देवाणुप्पियाणं अंतेवासि सयाइं सिज्झिहिंति, जाव–अंतं करिहिंति ? । तएणं समणे भगवं महावीरे अम्हेहिं मणसा पुट्ठे, अम्हे मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरेइ–एवं खलु देवाणुप्पिया ! मम सत्त अंतेवासिसयाइं, जाव–अंतं करेहिंति । तएणं अम्हे समणेणं भगवया महावीरेणं मणसा चेव पुट्ठेणं मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरिया समाणा समणं भगवं महावीरं वंदामो, नमंसामो, वंदित्ता, नमंसित्ता, जाव–पज्जुवासामो त्तिकट्टु भगवं गोयमं वंदंति, नमंसंति, वंदित्ता, नमंसित्ता जामेव दिसं पाउब्भूया तामेव दिसिं पडिगया ॥ सू० ५ ॥

छाया—तस्मिन् काले, तस्मिन् समये महाशुक्रात् कल्पात्, महास्वर्गात्, महाविमानात् द्वौ देवौ महर्धिकौ,यावत्-महानुभागौ श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अन्तिकं प्रादुर्भूतौ, ततः तौ देवौ श्रमणं भगवन्तं महावीरं मनसा चैव वन्देते, नमस्यतः, मनसा चैव इदम् एतद्रूपम् व्याकरणं पृच्छत.-कति खलु भदन्त ! देवानुप्रियाणाम् अन्तेवासिशतानि सेत्स्यन्ति यावत्-अन्तं करिष्यन्ति ? । ततः खलु

महावीर प्रभुके प्रति दो देवों की शिष्यविषयकवक्तव्यता—

'तेणं कालेणं तेणं समएणं' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल और उस समय में (महासुक्काओ कप्पाओ) महाशुक्र नामके कल्पसे (महासग्गाओ महाविमाणाओ) महास्वर्ग सातवें देवलोक के महाविमान से (दो देवा महिड्ढिया जाव महाणुभागा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं पाउब्भूया) महर्द्धिक यावत् महानुभागवाले दो देव श्रमण भगवान् महावीरके पास प्रादुर्भूत हुए (आये)। (तएणं ते देवा समणं भगवं महावीरं मणसाचेव वंदंति नमंसंति-मणसाचेव इमं एयारूवं वागरणं पुच्छंति) उन देवों ने श्रमण भगवान महावीर को मन से ही वंदना की, मन से ही नमस्कार किया, तथा मन से ही इस प्रकार के प्रश्न को पूछा-(कइ णं भंते ! देवाणुप्पियाणं अंतेवासिसयाइं सिज्झिहिंति, जाव अंतं करेहिंति) हे भदन्त ! आप देवानुप्रिय के कितने सौ शिष्य सिद्धि-

---

મહાવીર પ્રભુના શિષ્યો વિષે બે દેવોનો મહાવીર પ્રભુ સાથે વાર્તાલાપ-
"तेणं कालेणं तेण समएणं" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(तेणं कालेणं तेण समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (महासुक्काओ कप्पाओ) મહાશુક્ર નામના દેવલોકમાંથી, (महासग्गाओ महाविमाणाओ) મહાસ્વર્ગ સાતમા દેવલોકના મહાવિમાનમાંથી (दो देवा महिड्ढिया जाव महाणुभावा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं पाउब्भूया) મહા ઋદ્ધિયુક્ત અને મહાપ્રભાવશાળી બે દેવો શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પાસે પ્રકટ થયા. (तएणं ते देवा समणं भगवं महावीरं मणसा चेव वंदंति नमंसंति-मणसाचेव इमं एयारूवं वागरणं पुच्छंति) તેમણે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને મનથી જ વંદના કરી, મનથી જ નમસ્કાર કર્યાં, અને મનથી જ આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછ્યો-(कइ णं भंते ! देवाणुप्पियाणं अंतेवासिसयाइं सिज्झिहिंति, जाव अंतं करेहिंति ?) હે દેવાનુપ્રિય ! આપના કેટલા સો શિષ્યો સિદ્ધપદ પામશે અને

श्रमणो भगवान् महावीरः देवाभ्यां ताभ्यां मनसापृष्टः तयोः देवयोः, मनसा चैव इदम् एतद्रूपं व्याकरणम् व्याकरोति, यावत्-अन्तं करिष्यन्ति! ततस्तौ देवौ श्रमणेन भगवता महावीरेण मनसा पृष्टेन, मनसा चैव इमानिएवद्रूपाणि व्याकरणानि व्याकृतौ सन्तौ हृष्ट-तुष्ट यावत्-हृतहृदयौ श्रमणं भगवन्तं महावीरं

पद को पावेंगे यावत् समस्त दुःखो का अन्त करेंगे? (तएणं समणे भगवं महावीरे तेहिं देवेहिं मणसा पुट्ठे तेसिं देवाणं मणसा चेव इमं एयारूवं वागरेइ) जब मन से इस प्रकार का प्रश्न देवों ने श्रमण भगवान् महावीर से पूछा तब श्रमण भगवान महावीर ने भी उन देवों के लिये मन से ही इस प्रकार से उत्तर दिया- (एवं खलु देवाणुप्पिया! मम सत्त अंतेवासिसयाइं सिज्झिहिंति जाव अंतं करेहिंति) हे देवानुप्रियों! मेरे सातसौ शिष्य सिद्धिपद को प्राप्त करेंगे-यावत् समस्त दुःखों का अन्त-नाश करेंगे। (तएणं ते देवा समणेणं भगवया महावीरेणं मणसा पुट्ठेणं मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरिया समाणा हट्ठतुट्ठ जाव हियया समणं भगवं महावीरं वंदंति नमंसंति-वंदित्ता नमंसित्ता मणसा चेव सुस्सूसमाणा णमंसमाणा अभिमुहा जाव पज्जुवासंति) इसके बाद वे देव कि जिन्हों ने मन से ही श्रमण भगवान् महावीर से प्रश्न किया और श्रमण भगवान् महावीर ने भी जिन्हें प्रश्न का उत्तर मन से ही दिया बड़े ही हर्षित हुए और सन्तुष्ट हुए-यावत् हृत हृदयवाले हुए, इस प्रकार की स्थिति से युक्त होकर फिर

સમસ્ત દુઃખોના અંતકર્તા બનશે? (तएणं समणे भगवं महावीरे तेहिं देवेहिं मणसा पुट्ठे तेसिं देवाणं मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरेइ) જ્યારે તે બન્ને દેવોએ મનથી જ ઉપર પ્રમાણે પ્રશ્ન શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને પૂછયો, ત્યારે મહાવીર પ્રભુએ તેમને મનથી જ આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો-(एवं खलु देवाणुप्पिया! मम सत्त अंतेवासिसयाइं सिज्झिहिंति जाव अंतं करेहिंति) હે દેવાનુપ્રિયો! મારા સાતસો શિષ્યો સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરશે અને સમસ્ત દુઃખોના અંતકર્તા થશે. (तएण ते देवा समणेणं भगवया महावीरेणं मणसा पुट्ठेणं मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरिया समाणा हट्ठतुट्ठ जाव हियया समणं भगवं महावीरं वदंति नमसंति वदित्ता नमंसित्ता मणसा चेव सुस्सूसमाणा णमंसमाणा अभिमुहा जाव पज्जुवासंति) જ્યારે તે દેવો દ્વારા મનથી જ પૂછાયેલા પ્રશ્નનો શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે મનથી જ ઉત્તર આપ્યો ત્યારે તે બન્ને દેવો અતિશય સંતોષ પામ્યા. તેમનાં હૃદય આનંદથી નાચી ઉઠયાં.

वन्देते, नमस्यत:, वन्दित्वा, नमस्यित्वा, मनसा चैव शुश्रूषमाणौ, नमस्यन्तौ, अभिमुखौ यावत्-पर्युपासाते। तस्मिन् काले, तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ज्येष्ठोऽन्तेवासी इन्द्रभूतिर्नाम अनगारो यावत्-अदूरसामन्ते, ऊर्ध्वजानुः, यावत्-विहरति, ततस्तस्य भगवतो गौतमस्य ध्यानान्तरिकायां वर्तमानस्य अयम् एतद्रूपः आध्यात्मिको यावत्-समुदपद्यत-एवं खलु द्वौ देवौ महर्धिकौ, यावत्-महानुभागौ श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अन्तिकं प्रादुर्भूतौ,

---

उन्हों ने श्रमण भगवान महावीर की स्तुति की और उन्हें नमस्कार किया। वंदना नमस्कार करके मन से ही शुश्रूषा करते हुए और नमस्कार करते हुए वे दोनों देव फिर भगवान् महावीर के समक्ष बैठ गयेयावत् भगवान्‌की पर्युपासना करने लगे। (तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल और उस समयमें (समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी इंदभूइ णामं अणगारे जाव अदूरसामंते उड्ढं जाणू जाव विहरइ) श्रमण भगवान् महावीर के प्रधान शिष्य इन्द्रभूति नाम के अनगार यावत् न बहुत दूर और न बहुत पास अर्थात् उचित स्थान पर उर्ध्व जानु करके यावत् बैठे हुए थे। (तएणं तस्स भगवओ गोयमस्स झाणंतरियाए वट्टमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव समुप्पज्जित्था) जब उन भगवान् गौतम का ध्यान संपूर्ण हो चुका तब उन्हें यह ऐसा आध्यात्मिक यावत् संकल्प उद्भूत हुआ (एवं खलु दो देवा महिड्ढिया जाव महाणुभागा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं पाउब्भूया)

તેમણે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની સ્તુતિ કરી, વંદના કરી અને નમસ્કાર કર્યાં. વંદના નમસ્કાર કરીને મનથી જ ભગવાનની શુશ્રૂષા કરતાં અને ભગવાનને નમસ્કાર કરતાં તેઓ મહાવીર પ્રભુ સમક્ષ બેસી ગયા, અને તેમની પર્યુંપાસના કરવા લાગી ગયા (तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी इंदभूइ णामं अणगारे जाव अदूरसामंते उड्ढं जाणू जाव विहरइ) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય ઈન્દ્રભૂતિ નામના અણગાર, તેમનાથી બહુ દૂર પણ નહી અને બહુ નજીક પણ નહીં એવા સ્થાને ઉભડક બેઠા હતા (तएणं तस्स भगवओ गोयमस्स झाणंतरियाए वट्टमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव समुप्पज्जित्था) જ્યારે તે ભગવાન ગૌતમનું ધ્યાન સંપૂર્ણ થયું, ત્યારે તેમના મનમાં આ પ્રકારનો આધ્યાત્મિક વિચાર થયો. (एवं खलु दो देवा महिड्ढिया जाव महाणुभागा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं पाउब्भूया) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની સમીપે મહાઋદ્ધિ અને

तद् नो खलु अहं तौ देवौ जानामि, कतरस्मात् कल्पाद्वा, स्वर्गाद्वा, विमानाद्वा, कस्य वा अर्थस्य अर्थाय अत्र हव्यम् आगतौ, तद् गच्छामि, भगवन्तं महावीरं वन्दे, नमस्यामि, यावत्-पर्युपासे, इमानिच एतद्रूपाणि व्याकरणानि प्रक्ष्यामि,-इतिकृत्वा एवं संप्रेक्षते संप्रेक्ष्य उत्थया उत्तिष्ठति यावत्-यत्रैव श्रमणो भगवान् महावीरः, यावत्-पर्युपास्ते, गौतमइति। श्रमणो भगवान्

श्रमण भगवान् महावीर के समीप महाऋद्धिवाले यावत् महाप्रभाववाले दो देव प्रादुर्भूत हुए हैं (तं नो खलु अहं ते देवे जाणामि कयराओ कप्पाओ वा, सग्गाओ वा, विमाणाओ वा कस्स वा अत्थस्स अट्ठाए इहं हव्वं आगया तं गच्छामि णं भगवं महावीरं वंदामि, नमंसामि, जाव पज्जुवासामि) मैं उन देवों को जानता नहीं हूं कि वे किस कल्प से, किस देवलोक से, किस विमान से और किस कारण से यहां पर शीघ्र आये हैं। इसलिये जाऊँ और भगवान् महावीर को वंदना करूँ नमस्कार करूँ यावत् उनकी पर्युपासना करूँ, ' इमाइं च णं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छिस्सामि त्तिकट्टु एवं संपेहेइ) और इस प्रकार के इन प्रश्नों को उनसे पूछुं इस प्रकार से उन्हों ने विचार किया (संपेहित्ता उट्ठाए उट्ठेइ) विचार कर फिर वे अपनी उत्थान शक्ति से उठें (जाव जेणेव समणे भगवं महावीरे जाव पज्जुवासइ) और यावत् जहां पर श्रमण भगवान् महावीर विराजमान थे वहां पर आये यावत् उनकी पर्युपासना करने लगे। (गोयमाइ! समणे भगवं महावीरं भगवं गोयमं

મહા પ્રભાવયુક્ત બે દેવો પ્રકટ થયા છે. (तं नो खलु अहं ते देवे जाणामि कयराओ कप्पाओ वा, सग्गाओ वाविमाणाओ वा कस्स वा अत्थस्स अट्ठाए इह हव्वं आगया तं गच्छामि णं भगवं महावीरं वंदामि, नमंसामि, जाव पज्जुवासामि) હું આ દેવોને ઓળખતો નથી તેઓ કયા કલ્પમાંથી, કયા દેવલોકમાંથી, કયા વિમાનમાંથી, કયા કારણે અત્યારે અહીં આવ્યા છે, તે હું જાણતો નથી. તો હું ભગવાન મહાવીર પાસે જઉં, તેમને વંદના કરૂં, તેમને નમસ્કાર કરૂં, તેની શુશ્રૂષા કરૂં, (इमाइं च णं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छिस्सामि त्तिकट्टु एवं संपेहेइ) અને આ પ્રકારના આ પ્રશ્નો તેમને પૂછું, એવો તેમણે વિચાર કર્યો. (संपेहित्ता उट्ठाए उट्ठेइ) એ પ્રકારનો વિચાર કરીને તેઓ તેમની ઉત્થાનશક્તિથી ઉઠ્યા. (जाव जेणेव समणे भगवं महवीरे जाव पज्जुवासइ) અને જ્યાં મહાવીર પ્રભુ વિરાજમાન હતા, ત્યાં આવ્યા અને વંદણા, નમસ્કાર કરીને તેમની પર્યુપાસના કરવા લાગ્યા. (गोयमाइ! समणे भगवं गोयमं एवं

एवं वयासी) हे गौतम ! इस प्रकार से संबोधित करके भगवान् महावीर ने भगवान् गौतम से ऐसा कहा-' से णूणं तव गोयमा ! झाणंतरियाए वट्टमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव जेणेव ममं अंतिए तेणेव हव्वं आगए) हे गौतम ! ध्यान की समाप्ति में वर्तमान तुम्हें यह इस प्रकार का आध्यात्मिक यावत् विचार उत्पन्न हुआ है यावत् तुम इसी कारण से जहां पर मैं बैठा हुआ हूं वहां पर शीघ्र आये हो (से णूणं गोयमा ! अट्ठे समट्ठे) कहो गौतम ! यह अर्थ समर्थ है न ? अर्थात् कहो गौतम ! यही बात है न ? (हंता अत्थि तं गच्छाहि णं गोयमा !) हां भदन्त ! यही बात है । तो हे गौतम ! तुम उन देवों के पास जाओ (एए चेव देवा इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं वागरेहिंति) वे देव ही तुम्हें इन प्रश्नों के विषय में खुलासा करके समझावेंगे । (तएणं भगवं गोयमे समणेणं भगवया महावीरेणं अब्भणुन्नाए समाणे भगवं महावीरं वंदइ, नमंसइ, वंदित्ता जेणेव ते देवा तेणेव पहारेत्थ गमणाए) इसके बाद श्रमण भगवान् महावीर द्वारा आज्ञा पाकर उन

वयासी) " हे गौतम ! " એવું સંબોધન કરીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ગૌતમ ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું-" से णूणं तव गोयमा ! झणंतरियाए वट्टमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव—जेणेव ममं अंतिए तेणेव हव्वं आगए) હે ગૌતમ ! ધ્યાનની સમાપ્તિ થતા તારા મનમાં આ પ્રકારનો આધ્યાત્મિક વિચાર આવ્યો હતો (ઉપર તે વિચાર દર્શાવ્યો છે,) અને તે કારણે જ તું તુરત જ મારી પાસે આવ્યો છે (से णूणं गोयमा ! अट्ठे समट्ठे ?) હે ગૌતમ ! મારી વાત ખરી છે ને ? (हंता अत्थि—तं गच्छाहि णं गोयमा !) " હે ભદન્ત ! આપની વાત સાચી છે. " તો હે ગૌતમ ! તું તે દેવો પાસે જા. (एए चेव देवा इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं वागरेहिंति) તે દેવો જ તારા એ પ્રશ્નોના તને જવાબ આપશે (तएणं भगवं गोयमे समणेणं भगवया महावीरेणं अब्भणुन्नाए समाणे भगवं वंदइ, नमंसइ, वंदित्ता नमंसित्ता जेणेव ते देवा तेणेव पहारेत्थ गमणाए) ત્યારે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની આજ્ઞા લઈને,

महावीरो भगवन्तं गौतमम् एवम् अवादीत्-तद् नूनं गौतम ! ध्यानान्तरिकायां वर्तमानस्य अयम् एतद्रूपः आध्यात्मिकः, यावत्-यत्रैव मम अन्तिकं तत्रैव हव्यम् आगतस्तद् नूनं गौतम ! अर्थः समर्थः ? हन्त, अस्ति तद् गच्छ, गौतम ! एतौ एव देवौ इमानि एतद्रूपाणि व्याकरणानि व्याकरिष्यतः। ततो भगवान् गौतमः श्रमणेन भगवता महावीरेण अभ्यनुज्ञातः सन् श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दते, नमस्यति वन्दित्वा नमस्यित्वा यत्रैव तौ देवौ, तत्रैव प्रधारितवान् गमनाय। ततस्तौ देवौ भगवन्तं गौतमम् आयान्तं पश्यतः, दृष्ट्वा हृष्टौ, यावत्-हृतहृदयौ क्षिप्रमेव अभ्युत्तिष्ठतः, अभ्युत्थाय क्षिप्रमेव प्रत्युपागच्छतः, प्रत्युपागम्य यत्रैव भगवान् गौतमस्तत्रैव उपागच्छतः, उपागम्य, यावत् – नमस्यित्वा

भगवान् गौतम ने महावीर को वन्दनाकी नमस्कार किया, वन्दना नमस्कार करके फिर वे जहां पर वे दोनों देव थे उसी ओर चलने की तैयारी करते हैं इतने में (तएणं ते देवा भगवं गोयमं एज्जमाणं पासंति) उन दोनों देवों ने भगवान् गौतम को जब आने के लिये तैयार देखा, तो (पासित्ता) देखकर (हट्ठा जाव हयहियया खिप्पामेव अब्भुट्ठेति) वे बहुत अधिक आनंदित हुवे यावत् हृत हृदयवाले हो गये और शीघ्र ही अपने स्थान से उठे (अब्भुट्ठित्ता खिप्पामेव पच्चु वागच्छंति) और उठकर शीघ्र ही वे गौतम के पास गये (पच्चुवागच्छित्ता जेणेव भगवं गोयमे तेणेव उवागच्छंति) सामने जाकर फिर वे दोनों देव जहां पर भगवान गौतम विराजे थे वहां पर आये। (उवागच्छित्ता जाव णमंसित्ता एवं वयासी) वहां आकर उन्हों ने गौतम को यावत् नमस्कार करके उनसे इस प्रकार कहा (एवं खलु भंते !

ભગવાન ગૌતમે તેમને વંદણા નમસ્કાર કર્યા. વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ તે બન્ને દેવોને મળવા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. (तएणं ते देवा भगवं गोयमं एज्जमाणं पासंति) તે બન્ને દેવોએ ભગવાન ગૌતમને પોતાની પાસે આવતા જોયા (पासित्ता) તેમને પોતાની તરફ આવતા જોઈને (हट्ठा जाव हयहियया खिप्पामेव अब्भुट्ठेंति) તેમને ઘણો જ હર્ષ થયો, તેમના હૃદય આનંદથી નાચી ઊઠયાં, અને તેઓ તેમનાં સ્થાનેથી તુરત જ ઊભા થયા (अब्भुट्ठित्ता खिप्पामेव पच्चुवागच्छंति) ઊભા થઈને તુરત જ તેઓ ગૌતમની સામે ગયા. (पच्चुवागच्छित्ता जेणेव भगवं गोयमे तेणेव उवागच्छंति) એ રીતે સામે પગલે ચાલીને તે બન્ને દેવો જ્યાં ભગવાન ગૌતમ વિરાજમાન હતા, ત્યાં આવી પહોંચ્યા. (उवागच्छित्ता जाव णमंसित्ता एवं वयासी) ત્યાં જઈને ભગવાન ગૌતમને વંદણા નમસ્કાર કરીને તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું-(एवं खलु

अत्रादिष्टाम् – एवं खलु भगवन् ! आवां महाशुक्रात्. कल्पात् . महास्वर्गात् महाविमानाद् द्वौ देवौ महर्धिकौ, यावत्–प्रादुर्भूतौ, ततः आवाम् श्रमणं भगवन्तं महावीरम् वन्दावहे, नमस्यावः. वन्दित्वा, नमस्यित्वा, मनसा चैव इमानि एतद्रूपाणि व्याकरणानि पृच्छावः, कति भदन्त ! देवानुप्रियाणाम् अन्तेवासिशतानि सेत्स्यन्ति, यावत्–अन्तं करिष्यन्ति ? ततः श्रमणो भगवान् महावीरः आवाभ्यां मनसा पृष्टः, आवां मनसा चैव इदम् एतद्रूपम् व्याकरणं व्याकरोति, एवं खलु

अम्हे महासुक्काओ कप्पाओ महासग्गाओ महाविमाणाओ दो देवा महड्ढिया जाव पाउब्भूया) हे भदन्त ! महाऋद्धिवाले यावत् हम दोनों देव महाशुक्र कल्प से महास्वर्ग (सातवें देवलोक) नामके बडे विमान से यहां आये हैं। (तएणं अम्हे समणं भगवं महावीरं वंदामो नमंसामो) यहां आकर हमने श्रमण भगवान महावीर को वंदना की है उन्हें नमस्कार किया है। (वंदित्ता नमंसित्ता मणसा चेव इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छामो) वंदना और नमस्कार करके फिर हम लोगों ने मन से ही उनसे इस प्रकार के इन प्रश्नों को पूछा (कइणं भंते ! देवाणुप्पियाणं अंतेवासिसयाइं सिज्झिहिंति, जाव अंतं करिहिंति) हे भदन्त ! आप देवानुप्रिय के कितने सौ शिष्य सिद्धिपद पावेंगे यावत् समस्त दुःखोंका नाश करेंगे। (तएणं समणे भगवं महावीरे अम्हेहिं मणसा पुट्ठे मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरेइ) इस प्रकार हमलोगों के द्वारा मन से पूछे गये श्रमण भगवान् महावीर ने हमलोगों को मन से ही इस प्रकार का यह उत्तर दिया (एवं खलु देवाणुप्पिया ! मम सत्त

भंते ! अम्हे महासुक्काओ कप्पाओ महासग्गाओ महाविमाणाओ दो देवा महड्ढिया जाव पाउब्भूया) હે ભદન્ત ! મહાઋદ્ધિ આદિથી યુક્ત એવાં અમે બે દેવો મહાશુક્ર નામના સાતમાં દેવલોકના મહાસ્વર્ગ નામના મહાવિમાનમાંથી અહીં આવ્યા છીએ (तएणं अम्हे समणं भगवं महावीरं वंदामो नमंसामो) અહીં આવીને અમે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં. (वंदित्ता नमंसित्ता मणसा चेव इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छामो) વંદણા નમસ્કાર કરીને અમે મનથી જ તેમને આ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછયા હતા–(कइणं भंते ! देवाणुप्पियाणं, अंतेवासिसयाइं सिज्झिहिंति, जाव अंतं करिहिंति) હે ભદન્ત ! આપ દેવાનુપ્રિયના કેટલા સો શિષ્યો સિદ્ધપદ પામશે અને સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરશે ? (तएणं समणे भगवं महावीरे अम्हेहिं मणसा पुट्ठे, अम्हे मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरेइ) અમે મનથી જ પૂછેલા પ્રશ્નનો શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે મનથી જ આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો—

देवानुप्रियौ ! मम सप्त अन्तेवासिशतानि यावत्-अन्तं करिष्यन्ति, ततः खलु आवां श्रमणेन भगवता महावीरेण मनसा चैव पृष्टेन, मनसा चैव इदम् एतद्रूपम् व्याकरणम् व्याकृतौ सन्तौ श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दावहे, नमस्यावः, वन्दित्वा, यावत्-पर्युपास्वहे इतिकृत्वा भगवन्तं गौतमं वन्देते, नमस्यतः, वन्दित्वा, नमस्यित्वा, यामेव दिशं प्रादुर्भूतौ, तामेव दिशं प्रतिगतौ ॥ सू० ६ ॥

टीका—पूर्वम् अतिमुक्तस्य कुमारश्रमणस्य भगवच्छिष्यस्यान्तिमशरीरत्वं प्रतिपादितम् तदधिकारात् अन्येषामपि भगवच्छिष्याणामन्तिमशरीरत्वं प्रतिपा.

अंतेवासिसयाइं जाव अंतं करेहिंति) हे देवाणुप्रियो ! मेरे सात सौ शिष्य यावत् समस्तदुःखों का नाश करेंगे। (तएणं अम्हे समणेणं भगवया महावीरेणं मणसा चेव पुट्टेणं मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरिया समाणा समणं भगवं महावीरं वंदामो, नमंसामो, वंदित्ता नमंसित्ता जाव पज्जुवासामो त्तिकट्टु भगवं गोयमं वंदंति, नमंसंति, वंदित्ता जामेव दिसिं पाउब्भूया तमेव दिसिं पडिगया) इसतरह हमारे मन से ही पूछे गये प्रश्नों का उत्तर श्रमण भगवान् महावीर ने मनसे ही दिया अतः हम लोगों ने श्रमण भगवान् महावीर को वंदना की, उन्हें नमस्कार किया। वंदना नमस्कार करके यावत् उनकी पर्युपासना की-इस प्रकार कहकर फिर उन दोनों देवों ने भगवान् गौतम को वंदन की, और नमस्कार किया। वंदना नमस्कार कर फिर वे जिस दिशा से प्रकट हुए थे उसी दिशा की ओर चले गये ॥

(एवं खलु देवाणुप्पिया ! मम सत्त अंतेवासिसयाइं जाव अंतं करेहिंति)

"હે દેવાનુપ્રિયો ! મારા ૭૦૦ શિષ્યો સિદ્ધપદ પામશે અને સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરશે." (तएणं अम्हे समणेणं भगवया महावीरेणं मणसा चेव पुट्ठेणं मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वगरिया समाणा समणं भगवं महावीरं वंदामो नमंसामो, वंदित्ता, नमंसित्ता जाव पज्जुवासामो त्तिकट्टु भगवं गोयमं वंदंति, नमंसंति, वंदित्ता नमंसित्ता जामेव दिसिं पाउब्भूया तामेव दिसिं पडिगया) "આ રીતે અમારા દ્વારા મનથી જ પૂછાયેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે મનથી જ દીધો. પછી અમે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરી, નમસ્કાર કર્યા. વંદણા નમસ્કાર કરીને અમે તેમની પર્યુપાસના કરી." આ પ્રમાણે કહીને તે બન્ને દેવોએ ભગવાન ગૌતમને વંદણા નમસ્કાર કર્યા. વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ જે દિશામાંથી પ્રકટ થયા હતા એજ દિશામાં પાછાં ચાલ્યા ગયા.

दयितुमाह-'तेणं कालेणं' इत्यादि। 'तणं कालेणं तेणं समएणं' तस्मिन् काले तस्मिन् समये 'महासुक्काओ कप्पाओ' महाशुक्रात् कल्पात् सप्तमदेवलोकात् महासग्गाओ महाविमाणाओ' महास्वर्गात् महाविमानाद् 'दो देवा महिड्डिया, जाव महाणुभागा' द्वौ देवौ महर्धिकौ, यावत्-महाद्युतिकौ, महाबलौ, महायशस्कौ, महानुभागौ, 'समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं पाउब्भूया' श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अन्तिकं=समीपं प्रादुर्भूतौ-समागतवन्तौ 'तएणं ते देवा समणं भगवं महावीरं मणसा चेव वंदंति, नमंसंति' ततः खलु तदनन्तरम् तौ देवौ श्रमणं भग-

टीकार्थ-इससे पहिले सूत्र में सूत्रकार ने भगवान् के शिष्य अतिमुक्त कुमारश्रमण अन्तिम शारीरी है ऐसा प्रतिपादित किया है। अतः इस अन्तिम शरीरता का अधिकार होने से भगवान् के जो और भी शिष्य हैं उनमें भी अन्तिमशरीरता प्रतिपादित करने के लिये सूत्रकार ने यह सूत्र कहा है-इनमें वे कहते हैं कि-(तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल में और उस समय में (महासुक्काओ कप्पाओ) महाशुक्र नाम के सप्तम देवलोक से (महासग्गाओ महाविमाणाओ) महाशुक्र नाम के सातवें देवलोक के महाविमान से (दो देवा मविड्डिया जाव महाणुभागा) दो देव जो महाऋद्रि वाले यावत् महाप्रभावशाली थे (समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतयं पाउब्भूया) श्रमण भगवान् महावीर के समीप आये, यहाँ यावत् शब्द से "महद्युतिकौ, महाबलौ, महायशस्कौ" इन पदों का ग्रहण हुआ है। (तएणं ते देवा समणं

ટીકાર્થ—આગળના પ્રકરણમાં મહાવીર પ્રભુના શિષ્ય બાલશ્રમણ અતિમુક્તકની અંતિમ શરીરતાનું પ્રતિપાદન કરાયું છે ભગવાન મહાવીરના બીજા શિષ્યોની અંતિમ શરીરતાનું પ્રતિપાદન આ સૂત્રમાં કરવામાં આવેલ છે. બે દેવોના પ્રશ્નોના જવાબ રૂપે સૂત્રકારે ભગવાનના ૭૦૦ શિષ્યો સિદ્ધપદ પામશે, એવું બતાવ્યું છે "तेणं कालेणं तेणं समए णं" તે કાળે અને તે સમયે "महासुक्काओ कप्पाओ" મહાશુક્ર નામના સાતમા દેવલોકના "महा सग्गाओ महा विमाणाओ" મહાસ્વર્ગ નામના મહાવિમાનમાંથી "दो देवा महिड्ढिया जाव महाणुभागा" મહાઋદ્ધિયુક્ત, મહાદ્યુતિયુક્ત મહાબળવાળા, મહાયશસ્વી અને મહાપ્રભાવશાળી બે દેવો "समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं पाउब्भूया" શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની પાસે આવ્યા. ('जाव' પદથી ગ્રહણ કરાયેલા શબ્દોનો સમાવેશ કરીને અર્થ બતાવ્યો છે) "तएणं ते देवा समणं भगवं महावीरं मणसा चेव वंदंति नमंसंति" તેમણે ત્યાં આવીને મનથી જ

न्तं महावीरं मनसा चैव वन्देते नमस्यतश्च, 'मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं पुच्छंति' मनसा चैव इदम् एतद्रूपम् वक्ष्यमाणस्वरूपं व्याकरणम् व्याक्रियते स्पष्टीक्रियते स्वाभिप्रायः अनेनेति व्याकरणम् स्पष्टीकरणहेतुभूतं प्रश्नवाक्यं पृच्छतः-किं पृच्छतः ? इत्याह-'कइणं भंते ! देवाणुप्पियाणं अंतेवासि सयाइं सिज्झिहिंति, जाव अंते करेहिंति ?' हे भदन्त ! कति कियन्ति खलु देवानुप्रियाणाम् भवतां अन्तेवासिशतानि कतिशतसंख्यका अन्तेवासिनः सेत्स्यन्ति=सिद्धिं गमि-

---

भगवं महावीरं मणसा चेव वंदंति, नमंसंति), महावीर प्रभु के समीप आकर उन देवों ने श्रमण भगवान् को मन से ही वंदना की-मन से ही उन्हें नमस्कार किया, वन्दना नमस्कार मानसिक, कायिक, और वाचनिक के भेद से तीन प्रकार के हैं-सो यहां पर उन देवों ने श्रमण भगवान महावीर की मानसिक वंदना और मानसिक नमस्कार ही किया-कायिक वाचनिक नहीं (मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं पुच्छंति) इसी प्रकार से उन्हें जो कुछ पूछने के योग्य था वह भी उन्हों ने मन से ही पूछा-तात्पर्य यह हैं कि भगवान् महावीर स्वामी के समीप प्रकट होकर भी देवों ने प्रकट रूप में उनसे कुछ नहीं पूछा-किन्तु अपने मनसे ही प्रश्न किया कि-(कइणं भंते देवाणुप्पियाणं अंतेवासिसयाइं सिज्झिहिंति) हे भदन्त! आप देवानुप्रिय के कितने सौ शिष्य सिद्धिपद को प्राप्त करेंगे ? प्रश्न को "व्याकरण" इस लिये कहा गया है कि इस के द्वारा प्रश्न कर्त्ता अपना अभिप्राय स्पष्ट करता है। (जाव अंतंकरेंहिंति) यावत् कितने सौ शिष्य अन्त करेंगे-यहां यावत्

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા નમસ્કાર કર્યા. વંદણા નમસ્કારના ત્રણ ભેદ છે—(૧) માનસિક, (૨) કાયિક અને (૩) વાચિક. તે બન્ને દેવોએ ભગવાનને માનસિક વંદણા નમસ્કાર કર્યાં, વાચિક કે કાયિક વંદણા નમસ્કાર કર્યાં નહીં. मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं पुच्छंति " તેમણે ભગવાન મહાવીરને જે કંઈ પૂછવું હતું તે મનથી જ પૂછ્યું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન મહાવીર પાસે પ્રકટ થયા પછી તેમણે તેમને પ્રકટ રીતે (વાણી દ્વારા) કંઈ પણ ન પૂછ્યું, પણ મનથી જ આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછયો-" कइणं भंते ! देवाणुप्पियाणं अंतेवासिसयाइं सिज्झिहिंति ? " હે ભદન્ત! આપ દેવાનુપ્રિયના કેટલા સો શિષ્યો સિદ્ધપદ પામશે ? (પ્રશ્નને વ્યાકરણ કહેવાનું કારણ એ છે. કે તેના દ્વારા પ્રશ્નકર્તા પોતાના અભિપ્રાયનું સ્પષ્ટીકરણ મેળવી શકે છે.) " जाव अंतं करेहिंति ? " અને સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરશે ? " અહીં " जाव " (યાવત્) પદથી " भोत्स्यन्ते मोक्ष्यन्ति, परिनिर्वास्यन्ति, सर्वदुःखानां

पद से " भोत्स्यन्ते, मोक्ष्यन्ति, परिनिर्वास्यन्ति, सर्वदुःखानां शारीर मानसानां " इन पदों का संग्रह हुआ है। यद्यपि विचार किया जाय तो जीव जब सिद्धिपद को प्राप्त कर लेता है-तब वह केवल ज्ञान रूप अनन्तज्ञान का धनी वहां बना ही रहता है, समस्त कर्मो से उसे छुटकारा भी मिल जाता है, बिलकुल वह शांत हो जाता है और शारिरिक मानसिक संताप भी उसके सर्वथा प्रक्षिण (क्षय) हो जाते हैं- फिर भी यावत्पद से जो इन पदों का यहां ग्रहण किया गया है वह विशेष महत्त्व रखता है-और वह महत्त्व इस प्रकार से है-अन्य कितनेक सिद्धान्तकारों ने आत्मा को सिद्धिपद में प्राप्त होने पर ज्ञान से हीन माना है, कितनेक सिद्धान्त कारों ने उसे वहां कर्म से रहित नहीं भी माना है। कितनेक सिद्धान्तकारों ने उसे वहां अशान्त भी माना है। जीवों को सुख दुःख देने से वहां शान्ति नहीं मिलती है-ऐसा भी कितनेक सिद्धान्तकारों का मन्तव्य है। इन्हीं तमाम मन्तव्यों को निराकरण करने के लिये 'भोत्स्यन्ते' आदि पदों का यहां गम्य होने पर भी प्रयोग किया गया है। देवों के मन में जब इस प्रकार का प्रश्न उत्पन्न हुआ-तब केवलज्ञानविशिष्ट होने के कारण, देवों के मनोगत भावको प्रभु ने उसी क्षण जान लिया (तएणं समणे भगवं महावीरे तब उन श्रमण भगवान् महावीर ने जो कि (तेहिं देवेहिं मणसा पुट्ठे)

शारीर-मानसानां " આ પદોનો સમાવેશ કરાયો છે. જો કે સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ કરનારો જીવ કેવળ જ્ઞાનરૂપ અનંત જ્ઞાનનો સ્વામી બનેલો જ હોય છે, સમસ્ત કર્મોમાંથી છુટકારો પણ મેળવે છે, તે બિલકુલ શાન્ત થઈ જાય છે, તેના શારીરિક અને માનસિક સંતાપોનો પણ સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે;

તો પછી, " બુદ્ધ થશે, ઉપશાન્ત થશે, સમસ્ત દુઃખોનો સર્વથા નાશ કરશે " ઈત્યાદિ પદોની શી આવશ્યકતા છે? સૂત્રકાર તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે કરે છે. અન્ય કેટલાક સિદ્ધાન્તકારોએ સિદ્ધપદ પામેલા આત્માને પણ જ્ઞાનહીન બતાવ્યો છે, કેટલાક સિદ્ધાન્તકારોએ તેને ત્યાં અશાન્ત બતાવ્યો છે, જીવોને સુખદુઃખ દેવાથી તેને ત્યાં શાન્તિ અને સુખ મળતાં નથી, એવું પણ કેટલાક સિદ્ધાન્તકારોએ બતાવ્યું છે. એ સમસ્ત માન્યતાઓનું ખંડન કરવાને માટે ઉપરોક્ત પદોનો આ સૂત્રમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

દેવોએ મનથી જ પૂછેલા પ્રશ્નને મહાવીર પ્રભુ જાણી ગયા. કારણ કે તેઓ કેવળજ્ઞાની હતા કેવળજ્ઞાની બીજાના મનોગત ભાવોને જાણી શકે છે. " तएणं समणे भगवं महावीरे तेहिं देवेहिं मणसापुट्ठे " તે બન્ને દેવો દ્વારા

ष्यन्ति यावत्-भोत्स्यन्ते मोक्ष्यन्ति परिनिर्वास्यन्ति सर्वदुःखानां शारीरमानसानाम् अन्तं करिष्यन्ति ? ' तएणं समणे भगवं महावीरे तेहिंदेवेहिं मणसा पुट्ठे तेसिं देवाणं मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरेइ ' ततो देवद्वयप्रश्नानन्तरं खलु श्रमणो भगवान् महावीरः ताभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां देवाभ्याम् मनसा-अन्तःकरणेन पृष्टः सन् तयोः देवयोः प्रश्नस्य मनसैव-अन्त करणेनैव इदम् एतद्रूपं वक्ष्यमाण स्वरूपं व्याकरणं=स्पष्टार्थप्रतिपादकमुत्तरं व्याकरोति-' एवं खलु देवाणुप्पिया ! मम सत्त अंतेवासि सयाइं सिज्झिहिंति, जाव-अंतं करेहिंति ' भो देवानुप्रियौ ! एवं खलु मम सप्त अन्तेवासिशतानिसप्त शतसंख्यकाः शिष्याः सेत्स्यन्ति सिद्धिं

उन देवों द्वारा मन से पूर्वोक्तरूप में पूछे गये है (तेसिं देवाणं मणसा इमं एयारूव वागरणं वागरेइ) उन देवों के प्रश्न का मन से ही इस प्रकार से यह स्पष्टार्थ प्रतिपादक उत्तर दिया। यहां शंका हो सकती है कि भगवान् के जब कोई इन्द्रिय नहीं होती है तब मन भी उनके नहीं होता है क्यों कि उनका ज्ञान इन्द्रियातीत होता है-तब यहां "मन से ही प्रभुने उत्तर दिया" ऐसा कैसे कहा गया है-सो इसका समाधान इस प्रकार से हैं कि मन प्रभु का आत्मरूप होना है-यद्यपि द्रव्यमन वहां है-फिर भी भावमन के अभाव में वह कार्यकारी नहीं होता है अतः भगवान् द्रव्य मनके पुद्गलों को लेकर उत्तर देते है ऐसा तात्पर्य यहां जानना चाहिये। प्रभु ने जो मन से उत्तर दिया-वही अब प्रकट किया जाता है-' एवं खलु देवाणुप्पिया ! मम सत्त अंते वासि सयाइं सिज्झिहिंति जाव अंतं करेहिंति ' देवानुप्रियो देवो ! मेरे सात

જ્યારે ભગવાન મહાવીરને ઉપરોક્ત પ્રશ્ન માનસિક રીતે પૂછાયો, ત્યારે "तेसिं देवाणं मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरेइ" મહાવીર પ્રભુએ મનથી જ તેમના પ્રશ્નનું સમાધાન કરતો આ પ્રકારનો ઉત્તર તેમને આપ્યો.

શંકા-ભગવાનને જો કોઈ ઇન્દ્રિય હોતી નથી, તો તેમને મન પણ હોય નહીં, કારણ કે તેમનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાતીત હોય છે. તો અહીં શા માટે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે "ભગવાને મનથી જ તેમને ઉત્તર દીધો !"

સમાધાન- મન પ્રભુના આત્મ રૂપે હોય છે. જો કે ત્યાં દ્રવ્યમનનું અસ્તિત્વ હોય છે પણ ભાવ મનને અભાવે તે કાર્યકારી હોતું નથી. તેથી ભગવાન દ્રવ્યમનનાં પુદ્દગલોને ગ્રહણ કરીને ઉત્તર આપે છે, એવું આ વિષયમાં સમજવું.

પ્રભુએ જે મનથી ઉત્તર દીધો તે હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે-" एवं खलु देवाणुप्पिया ! मम सत्त अंतेवासिसयाइं सिज्झिहिंति, जाव अंतंकरेहिंति "

लप्स्यन्ते, यावत्-अन्तं करिष्यन्ति च ? ' तएणं ते देवा समणेणं भगवया महावीरेणं मणसा पुट्ठेणं ' ततो भगवदुत्तरवाक्यस्य मनसा श्रवणानन्तरं खलु तौ देवौ श्रमणेन भगवता महावीरेण मनसा पृष्टेन सता, ' मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरिया समाणा हट्ठ-तुट्ठ जाव-हियया ' इदम् एतद्रूपं सप्तशतशिष्य सिद्धिगमनविषयकं व्याकरणम् = उत्तरवाक्यं व्याकृतौ सन्तौ हृष्टतुष्टयावद्हृदयौ-हृष्टतुष्टचित्तानन्दितौ प्रीतमनसौ परमसौमनस्यितौ हर्षवशविसर्पद्हृदयौ इति, तत्र-हृष्टतुष्टौ हर्षसन्तोषसमापन्नौ अतएव चित्ते तनसि आनन्दितौ-संजात मानसोल्लासौ प्रीतमनसौ=प्रसन्नचित्तौ परम सौमनस्यितौ-परमं सौमनस्यं मनसः सौष्ठवं संजातम् अनयोरिति तथा, हर्षवशविसर्पद्हृदयौ-हर्षवशेन विसर्पद्-परित उच्छलद् हृदयं ययोस्तौ तथा एतादृशौ तौ देवौ ' समणं भगवं महावीरं वन्देते नमस्यतः ' वंदित्ता मणसा चेव सुस्सूसमाणा णमंसमाणा अभिमुहा जाव-पज्जुवा

सौ शिष्य सिद्धि पद को प्राप्त करेंगे-यावत् शारीरिक मानसिक दुःखों का अन्त करेंगे। ' तएणं देवा समणेणं भगवया महावीरेणं मणसा पुट्ठेणं ' इस प्रकार देवों द्वारा मन से पूछे गये श्रमण भगवान् महावीरने मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरियासमाणा ' मन से ही उन देवों के प्रश्न का उत्तर दे दिया और देवों ने उस उत्तर को अपने मन से ही सुन लिया-जान लिया-तब वे देव 'हट्ठतुट्ठहियया' हृष्ट तुष्ट हुए-हर्ष एवं सन्तोष को प्राप्त हुए, उनका मानसोल्लास बढ गया, प्रीति से उनका मन भर गया, उनके मन में अपार शांति जागृत हो गई और उनका हृदय अपार हर्ष में मग्न हो गया, अतः प्रभु की अनुपम भक्ति से भरे हुए उन देवोंने ' समणं भगवं महावीरं वंदंति नमं-

---

હે દેવાનુપ્રિયે ! મારા ૭૦૦ શિષ્યો સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરશે અને શારીરિક અને માનસિક દુઃખોનો નાશ કરશે.

" तएणं ते देवा समणेणं भगवया महावीरेणं मणसा पुट्ठेणं " આ પ્રમાણે દેવો દ્વારા મનથી જ જેમને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે, એવા શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે " मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरिया समाणा " જ્યારે મનથી જ તેમના પ્રશ્નનો ઉત્તર દઈ દીધો અને દેવોએ તે ઉત્તર મનથી જ સાંભળી લીધો ત્યારે તે દેવો " हट्ठतुट्ठहियया " હર્ષ અને સંતોષ પામ્યા, તેમના મનમાં આનંદની ભરતી આવી, મહાવીર પ્રભુ પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ વૃદ્ધિ પામ્યો, તેમના મનમાં અપાર શાન્તિ થઈ, તેમનું મન આનંદથી ડોલી ઉઠ્યું. તેથી તેમના હૃદયમાં પ્રભુ પ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિભાવ જાગૃત થયા. (समणं भगवं महावीरं वंदंति

संति' वन्दित्वा, नमस्यित्वा, मनसैव शुश्रूषमाणौ सेवमानौ नमस्यन्तौ अभिमुखौ सम्मुखौ यावत्-विनयेन प्राञ्जलिपुटौ पर्युपासाते। 'तेणं कालेणं, तेणं समएणं' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये 'समणस्य भगवओ महावीरस्य' श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य 'जेट्ठे अंतेवासी इंदभूई णामं अणगारे. जाव-अदूरसामंतेउ ड्ढं जाणू जाव-विहरइ' ज्येष्ठः अन्तेवासी शिष्यः इन्द्रभूतिर्नाम अनगारः यावत्-अदूरसामन्ते नातिदूरे नातिसमीपे ऊर्ध्वौ जानुः ऊर्ध्वीकृतौ स्थापितजानुः सन् यावत्-विहरति तिष्ठति ध्यानावस्थासमग्नास्तिष्ठति-इत्यर्थः, यावत्करणात् - सर्ववर्णनं प्रथमशतकस्य प्रथमोद्देशकस्य सप्तमसूत्रानुसारं संग्राह्यम् ।

संति' श्रमण भगवान् महावीर प्रभुके गुणों की अन्तःकरण से स्तुति की और उन्हें नमस्कार किया, 'वंदित्ता नमंसित्ता' वंदना नमस्कार करने के बाद फिर वे दोनों ही देव 'मणसा चेव सुस्सूसमाणा णमंसमाणा अभिमुहा जाव पज्जुवासंति' मन से ही सेवा और नमस्कार करते हुए भगवान् के समक्ष दोनों हाथ जोड़कर बैठ गये और उनकी सेवा करने लगे । इसके बाद 'तेणं कालेण, तेणं समएणं' उस काल और उस समय में 'समणस्स भगवओ महावीरस्स' श्रमण भगवान् महावीर के 'जेट्ठे अंतेवासी' प्रधान शिष्य 'इंदभूई णामं अणगारे' इन्द्रभूति नामके अनगार 'जाव अदूरसामंते उड्ढं जाणू जाव विहरइ' यावत् उचित्त स्थान पर दोनों जानुओंको-घुटनों ऊँचे उठाये हुए यावत् ध्यानावस्था में बैठे हुएथे यहां यावत्पद से प्रथम शतक के प्रथमोद्देशक के सप्तमसूत्र अनुसार समस्त वर्णन ग्रहण किया गया है ।

नमंसंति) તેમણે અંતઃકરણ પૂર્વક શ્રમણ ભગવાનનાં ગુણગાન ગાયાં, તેમણે તેમને વંદણા અને નમસ્કાર કર્યા. (वंदित्ता नमंसित्ता) વંદણા નમસ્કાર કર્યા પછી (मणसा चेव सुस्सूसमाणा णमंसमाणा अभिमुहाजाव पज्जुवासंति) તે બંને દેવો મનથી જ ભગવાનની સ્તુતિ કરતા, મનથી જ ભગવાનને વંદણા કરતા બન્ને હાથ જોડીને ભગવાન મહાવીરની સમીપે બેસી ગયા અને તેમની સેવા કરવા લાગ્યા. ત્યારબાદ શું બન્યું તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે-(तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी इंदभूइ णामं अणगारे) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય ઈન્દ્રભૂતિ નામના અણગાર "जाव अदूर सामंते उड्ढं जाणू जाव विहरइ" ભગવાનથી બહુ દૂર પણ નહીં અને બહુ નજીક પણ નહીં તેવા ઉચિત સ્થાને, બન્ને ઘૂંટણોને ઊંચી રાખીને (ઉભડક આસને) ધ્યાનાવસ્થામાં બેઠા હતા. (અહીં ' जाव ' (યાવત્) પદથી પહેલા શતકના સાતમાં સૂત્રમાં આવતું સમસ્ત વર્ણન ગ્રહણ કરવાનું છે.)

'तएणं तस्स भगवओ गोयमस्स झाणंतरियाए वट्टमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव-समुपज्जित्था' ततः खलु तस्य भगवतो गौतमस्य इन्द्रभूतेः ध्यानान्तरिकायां ध्यानस्य अन्तरं विच्छेदस्तस्य कारणम् अन्तरिका, ध्यानस्यान्तरिका ध्यानान्तरिका आरब्ध-प्रथमध्यानसमाप्तिः तस्यां वर्तमानस्य प्रथमध्यानसमाप्त्यवस्थायां स्थितस्य अयम् अधुनैव वक्ष्यमाणः एतद्रूपः वक्ष्यमाणस्वरूपः आध्यात्मिकः आत्मनि समवेतः यावत्-चिन्तितः, कल्पितः, प्रार्थितः मनोगतः संकल्पः समुदपद्यत-समुत्पन्नः, । संकल्पस्वरूपमाह—"एवं खलु दो देवा महिड्डिया, जाव-महाणुभागा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं पाउब्भूया" एवं खलु उपर्युक्तरीत्या द्वौ देवौ महर्धिकौ अतिसमृद्धिसम्पन्नौ यावत्-महाद्युतिकौ महाबलौ महायशस्कौ महानुभावौ महाप्रभावशालिनौ श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अन्तिके समीपे प्रादुर्भूतौ, प्रकटितवन्तौ, 'तं नो खलु अहं ते

'तएणं तस्स भगवओ गोयमस्स झाणंतरियाए वट्टमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव समुपज्जित्था' जब वे भगवान् गौतम अपने प्रथम ध्यान कि समाप्तिकर चुके तब उनके मनमें इस प्रकार का आध्यात्मिक यावत् संकल्प उत्पन्न हुआ । ध्यानान्तरिका-ध्यान का अन्तर विच्छेद करना इसका नाम ध्यानान्तरिका है-अर्थात्-प्रारब्ध प्रथम ध्यान की समाप्तिका होना इसका नाम ध्यानान्तरिका है। यहां यावत्पदसे संकल्पके 'चिन्तित, कल्पित, प्रार्थित, मनोगत" इन विशेषणों को ग्रहण किया गया है । क्या संकल्प गौतम को उत्पन्न हुआ सो ही अब प्रकट किया जाता है-' एवं खलु दो देवा महिड्डिया जाव महाणुभागा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं पाउब्भूया ' गौतम ने विचार किया कि ये दो महाऋद्धि संपन्न यावत् महाप्रभावशाली देव भगवान् महावीर

(तएणं तस्स भगवओ गोयमस्स झाणंतरियाए वट्टमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव समुपज्जित्था) જ્યારે ભગવાન ગૌતમે તેમનું પહેલું ધ્યાન પૂરૂ કર્યું ત્યારે તેમના મનમાં આ પ્રકારનો આધ્યાત્મિક વિચાર આવ્યો. (ध्यानान्तरिका) એટલે ધ્યાનનો વિચ્છેદ કરવો તે ક્રિયા. એટલે કે શરૂ કરેલા પ્રારંભિક ધ્યાનની સમાપ્તિ થવી તેનું નામ 'ધ્યાનાન્તરિકા' છે અહીં 'જાવ' (પર્યન્ત) પદથી સંકલ્પ (વિચાર) પદનાં નીચેનાં વિશેષણોનો સમાવેશ કરાયો છે-" ચિન્તિત, કલ્પિત, પ્રાર્થિત, મનોગત."

ગૌતમ સ્વામીના મનમાં શો વિચાર થયો તે પ્રકટ કરતા સૂત્રકાર કહે છે-(एवं खलु दो देवा महड्ढिया जाव महाणुभागा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं पाउब्भूया) આ બે મહાઋદ્ધિ, મહાદ્યુતિ, મહાતેજ, મહાયશ, મહાબલ

देवे जाणामि,' तद् नो खलु अहं तौ देवौ जानामि, यत्–" कयराओ, कप्पाओ वा, सग्गाओ वा, विमाणाओ वा, " कतरस्मात् कल्पाद् देवलोकाद् वा, स्वर्गाद् देवलोकैकदेशाद् वा, विमानाद् देवलोकैकदेशैकदेशाद् वा " कस्स वा अत्थस्स अट्ठाय इहं हव्वं आगया " कस्य वा अर्थस्य प्रयोजनस्य अर्थाय किमर्थमित्यर्थः अत्र अस्मिन् स्थाने, हव्वम् शीघ्रम् आगतौ, ' तं गच्छामिणं भगवं महावीरं वंदामि, नमंसामि, जाव–पज्जुवासामि' तत् तस्मात्कारणात् गच्छामि खलु भगवन्तं महावीरं वन्दे नमस्यामि यावत्–पर्युपासे, ' इमाइं च णं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छिस्सामि त्तिकट्टु एवं संपेहेइ ' इमानि च एतद्रूपाणि उपर्युक्तस्वरूपाणि व्याकरणानि स्पष्टीकरण वाक्यानि प्रक्ष्यामि इति कृत्वा एवं मनसि अवधार्य, एवम् उक्तरीत्या

के समीप प्रकट हुए हैं–' तं नो खलु अहं ते देवे जाणामि ' सो मैं इन देवों को नहीं जानता हूं–'महड्ढिया जाव महाणुभोगा ' में जो यह यावत् पद आया है उससे महाद्युतिकौ महाबलौ, महायशस्कौ " इन पदोंका संग्रह हुआ है। ' कयराओ वा, कप्पाओ वा, सग्गाओ वा, विमाणाओ वा कस्स वा अत्थस्स अट्ठाए इहहव्वं आगया ' ये दोनों देव किस कल्पसे, किस देवलोक के एकदेश से, अथवा देवलोकके एकदेश के किस एकदेश से किस प्रयोजन के निमित्त अर्थात्–किसलिये इस स्थान पर जल्दी से आये हुए हैं ? ' तं गच्छामि णं भगवं महावीरं वंदामि नमंसामि जाव पज्जुवासामि ' अतः मैं अब श्रमण भगवान् महावीर के पास जाऊँ और उन्हें वंदन नमस्कार करूँ–यावत् उनकी पर्युपासना करूँ और ' इमाइं च णं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छिस्सामि ' उनसे फिर इस प्रकार के इन प्रश्नों को पूछूं ऐसा मन में ख्याल कर उन्होंने ऐसा सोचा ' संपेहित्ता ' सोचकरके फिर वे ' उट्ठाए उट्ठेइ '

અને મહાપ્રભાવ સંપન્ન દેવો શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પાસે પ્રકટ થયા છે. (तं नो खलु अह ते देवे जाणामि) હું તેમને ઓળખતો નથી. " कयराओ कप्पाओ वा, सग्गाओ वा, विमणाओ वा कस्स वा अत्थस्स अठ्ठाए इहं हव्वं आगया " તેઓ કયા દેવલોકમાંથી કયા દેવલોકના કયા વિભાગમાંથી, કયા વિમાનમાંથી, અને શા કારણે અત્યારે અહીં આવેલા છે ? " तं गच्छामि णं भगवं महावीरं वंदामि नमंसामि जाव पज्जुवासामि " તો હું ભગવાન મહાવીરની પાસે જઉં અને તેમને વંદણા નમસ્કાર કરૂં, અને તેમની સેવાભક્તિ કરીને, અને " इमाइं च णं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छिस्सामि " તેમને આ પ્રકારના (મારા મનમાં ઉદ્‌ભવેલા) પ્રશ્નો પૂછીશ. " संपेहित्ता " મનમાં આ પ્રકારનો

संप्रेक्षते विचारयति, 'संपेहित्ता उट्ठाए उट्ठेइ, जाव-जेणेव समणे भगवं महावीरे जाव-पज्जुवासइ' संप्रेक्ष्य विचार्य, उत्थया उत्थानेन उत्तिष्ठति, उत्थाय च यावत् यत्रैव यस्मिन्नेव प्रदेशे श्रमणो भगवान् महावीर आसीत् यावत्-तस्मिन्नेव प्रदेशे उपागच्छति, उपागम्य च भगवन्तं पर्युपास्ते-सेवते, पर्युपास्य भगवन्तमुक्तप्रश्नं पप्रच्छ, यावत्करणात् अचपलया अत्वरया असंभ्रांत्या गत्या इत्यादि संग्राह्यम् ।

ततो भगवानाह—'गोयमाइ ! समणे भगवं महावीरे भगवं गोयमं एवं वयासी'-हे गौतम ! इति सम्बोध्य, श्रमणो भगवान् महावीरो भगवन्तं गौतमम् एवम्-वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-'से णूणं तव गोयमा ! झाणंतरियाए वट्टमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए' हे गौतम ! तत् नूनं निश्चितं ध्यानान्तरिकायां

अपनी उत्थान शक्ति से उठे, उठकर जाव जेणेव समणे भगवं महावीरे जाव पज्जुवासइ' यावत् जहां पर श्रमण भगवान् महावीर विराजमान थे-वहां पर गये वहां जाकर उन्होंने यावत् प्रभुकी पर्युपासनाकी और उनसे अपना पूर्वोक्तप्रश्न पूछा-'यहां यावत् पद से' गति के अचपलया, अत्वरया, असंभ्रमया गत्या' इन विशेषणोंको ग्रहण किया गया है।

इसके बाद भगवान् ने किस प्रकार से उन्हें संबोधित किया और क्या कहा सो ही 'गोयमाइ ! समणे भगवं महावीरे भगवं गोयमं एवं वयासी) इस सूत्र पाठ द्वारा प्रकट किया गया है-णूणं तव गोयमा झाणंतरियाए वट्टमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव जेणेव ममं अंतिए तेणेव हव्व मागए' उन्हें जो विचार उत्पन्न हुआ था-वही प्रभुने

વિચાર કરીને "उट्ठाए उट्ठेइ" તેઓ તેમની ઉત્થાન શક્તિથી ઊઠયા. "जाव जेणेव समणे भगवं महावीरे जाव पज्जुवासइ" ઊઠીને જ્યાં શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીર વિરાજમાન હતા ત્યાં ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે વંદણા નમસ્કાર કર્યાં અને ભગવાનની પર્યુપાસના કરી. અહીં 'जाव' (પર્યન્ત) પદથી ગતિનાં આટલાં વિશેષણો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે.

"अचवलया, अत्वरया असंभमया गत्या"

ત્યારે ભગવાન ગૌતમ સ્વામીના મનોગત વિચારોને સમજી ગયા. "गोयमाइ ! समणे भगवं महावीरे भगवं गोयमं एवं वयासी" "હે ગૌતમ !" એવું મધુરું સંબોધન કરીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ગૌતમ સ્વામીને આ પ્રમાણે કહ્યું-'से णूणं तव गोयमा ! झाणंतरियाए वट्टमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव जेणेव ममं अंतिए तेणेव हव्वमागए" ધ્યાન સમાપ્ત થતાં ગૌતમસ્વામીના હૃદયમાં

प्रथमध्यानसमाप्त्यावस्थायां द्वितीयध्यानारम्भात्पूर्वम् वर्तमानस्य तव अयम् एतद्रूपो वक्ष्यमाणस्वरूपः आध्यात्मिकः मानसः संकल्पः समुदपद्यत, तथा च 'जाव-जेणेव ममं अंतिए तेणेव हव्वं आगये' यावत्-यत्रैव यस्मिन्नेव प्रदेशे मम अन्तिकम् सामीप्यम् वर्ततेस्म, तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे हव्वम् शीघ्रम् आगतोऽसि त्वम् हव्वमिति सर्वत्र वाक्यालङ्कारे शीघ्रार्थे वा विज्ञेयम् 'सेणूणं गोयमा! अट्ठे समट्ठे?' हे गौतम! तद् नूनं निश्चितम् अयमर्थो वृत्तान्तः समर्थः यथार्थः किम्? गौतम आह-'हंता,अत्थि' हे भगवन्! हन्त, भवदुक्तं सत्यमेव अस्ति। ततो भगवानाह-'तंगच्छाहि णं गोयमा! एए चेव देवा इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं वागरेहिंति' हे गौतम! तत् तस्मात्कारणात् त्वं गच्छ खलु एतौ एव उपर्युक्तौ देवौ इमानि उक्तानि एतद्रूपाणि प्रस्तुतवक्तव्यस्वरूपाणि व्याकरणानि व्याकरिष्यतः स्पष्टीकरिष्यतः व्याख्यास्यतः इति 'तएणं भगवं गोयमे समणेणं भगवया महावीरेणं अब्भ-

अक्षरशः कह सुनाया उन्होंने कहा हे गौतम! जब तुम ध्यानान्तरिका में वर्तमान थे तब तुम्हारे मन में इस प्रकार का यह आध्यात्मिक मनमें संकल्प उत्पन्न हुआ कि ये दो देव कौन हैं और क्यों आये हैं इत्यादि-सो इसी कारणसे तुम मेरे पास आये हो कहो 'से णूणं गोयमा! अट्ठे समट्ठे' गौतम यही बात है न? गौतमने प्रभुकी बात सुनकर 'हंता अत्थि' हां भदन्त! यही बात है ऐसा कहा-तब प्रभुने 'तं गच्छाहि णं गोयमा' हे गौतम! तुम उन देवों के पास जाओ ऐसा कहा-क्यों एए चेव देवा इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं वागरेहिंति' ये देव ही तुम्हारे इन प्रश्नों का उत्तर तुम्हें देंगे। 'तएणं भगवं गोयमे समणेणं भगवया

જે વિચાર આવ્યો હતો, તે મહાવીરપ્રભુએ ગૌતમસ્વામીને અક્ષરશઃ (એક પણ અક્ષરના ફેરફાર વિના) કહી સંભળાવ્યો અને ત્યારબાદ તેમને પૂછ્યું, "હે ગૌતમ! તારૂં પ્રથમ ધ્યાન સમાપ્ત થતાંની સાથે જ તારા મનમાં આ પ્રકારનો આધ્યાત્મિક વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો કે "આ બન્ને દેવો કોણુ છે? કયા દેવલોકમાંથી આવ્યા છે? શા માટે આવ્યા છે?" તે જાણવાને માટે તું તુરત જ મારી પાસે ચાલ્યો આવ્યો છે. "से णूणं गोयमा! अट्ठे समट्ठे?" હે ગૌતમ! મારી વાત સાચી છે ને? (અહી વાકયમાં "हव्व" પદનો પ્રયોગ વાકયને અલંકૃત કરવાને માટે જ કરાયો છે એમ સમજવું.)

"हंता अत्थि" "હા, ભદન્ત! આપની વાત બિલકુલ સાચી છે."

ત્યારબાદ મહાવીર પ્રભુએ ગૌતમને આ પ્રમાણે સલાહ આપી—"तं गच्छाहिणं गोयमा!" હે ગૌતમ! તું તે દેવોની પાસે જા. "एए चेव देवा इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं वागरेहिंति" તે દેવો જ તારા આ પ્રશ્નોને

नुन्नाए समाणे ' ततः खलु गौतमः इन्द्रभूतिः श्रमणेन भगवता महावीरेण अभ्यनुज्ञातः सन् अनुमतो भूत्वा आदिष्टः सन् इत्यर्थः ' समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ ' श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दते, नमस्यति, वन्दित्वा. नमस्यित्वा ' जेणेव ते देवा तेणेव पहारेत्थ गमणाए ' यत्रैव यस्मिन्नेव प्रदेशे तौ देवौ आस्ताम्, तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे गमनाय गन्तुं प्रधारितवन्तौ प्रस्थितवन्तौ, ' तएणं ते देवा भगवं गोयमं एज्जमाणं पासंति, ' ततः खलु तौ देवौ भगवन्तं गौतमम् इन्द्रभूतिम् आयान्तम्-आगच्छन्तम् पश्यतः दृष्टवन्तौ, 'पासित्ता हट्ठ, जाव-हियया, खिप्पामेव अब्भुट्ठेंति' दृष्ट्वा च हृष्ट यावत्-हृदयौ अतिसन्तुष्टमानसौ भूत्वा क्षिप्रमेव झटित्येव अभ्युत्तिष्ठतः अभ्युत्थानं कृतवन्तौ, ' अब्भुट्ठित्ता खिप्पामेव ' पच्चुवागच्छंति ' अभ्युत्थाय क्षिप्रमेव प्रत्युपागच्छतः, तस्य समीपमागतौ,

---

महावीरेणं अब्भुणुन्नाए समाणे ' इस प्रकार से जब भगवान् महावीर ने गौतम को आदेशित किया तब उन गौतम इन्द्रभूतिने 'समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ ' श्रमण भगवान् महावीर को वंदना की और उन्हें नमस्कार किया, वन्दना नमस्कार करके फिर वे ' जेणेव ते देवा तेणेव पहारेत्थ गमणाए ' जहा पर वे दोनों देव थे, उसी प्रदेश की ओर जानेके लिये तैयार हुए ' तएणं ते देवा भगवं गोयमं एज्जमाणं पासंति " गौतम को अपनीओर आनेके लिये तैयार जानकर उन देवोंने '.पासित्ता ' देखकर वे दोनों देव ' हट्ठ जाव हियया खिप्पामेव अब्भुट्ठेंति यावत् अतिसंतुष्ट मानस वाले होकर शीघ्र ही अपने स्थान से उठे और अब्भुट्ठित्ता ' खिप्पामेव ' शीघ्र ही ' पच्चुवागच्छंति ' उनकेपास

જવાબ તને આપશે " तएणं भगवं गोयमे समणेणं भगवया महावीरेणं अब्भणुन्नाए समाणे " જ્યારે ભગવાન મહાવીરે ગૌતમ સ્વામીને આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી, ત્યારે ગૌતમ સ્વામીએ " समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ " શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા નમસ્કાર કર્યાં. વંદણા નમસ્કાર કરીને " जेणेव ते देवा तेणेव पहारेत्थ गमणाए " જ્યાં તે બન્ને દેવો બિરાજમાન હતા, ત્યાં જવાને તૈયાર થયા.

" तएणं ते देवा भगवं गोयमं एज्जमाणं पासंति " તે દેવોએ ભગવાન ગૌતમને તેમની તરફ આવવાની તૈયારી કરતાં જોયા. " पासित्ता " તે જોઇને " हट्ठ जाव हियया खिप्पामेव अब्भुट्ठेंति " તેમના મનમાં અત્યંત હર્ષ અને સંતોષ થયો. તેઓ તેમની જગ્યાએથી ઊભા થયા, " अब्भुट्ठित्ता " ઉઠીને " खिप्पामेव " તરત જ " पच्चुवागच्छंति " તેઓ તેમની પાસે જવા માટે

पच्चुवागच्छित्ता जेणेव भगवं गोयमे तेणेव उवागच्छंति 'प्रत्युपागम्य समीप मागत्य यत्रैव यस्मिन्नेव प्रदेशे भगवान् गौतम आसीत् तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे उपागच्छतः, 'उवागच्छित्ता, जाव-णमंसित्ता एवं-वयासिसु'-उपागम्य यावत्-वन्देते नमस्यतः वन्दित्वा नमस्यित्वा एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादिष्टाम् ऊचतुः -'एवं खलु भंते ! अम्हे महासुक्काओ कप्पाओ महासग्गाओ, महाविमाणाओ दो देवा महिड्ढिया, जाव - पाउब्भूया' हे भदन्त ! गौतम ! एवं खलु आवां महाशुक्रात् कल्पात् महास्वर्गात् महाविमानाद् द्वौ देवौ महर्द्धिकौ, यावत -महाद्युतिकौ महाबलौ महायशस्कौ महानुभागौ प्रादुर्भूतौ प्रकटितौ, 'तएणं अम्हे समणं भगवं महावीरं वंदामो, नमंसामो,' ततः खलु आवाम् श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दावहे, नमस्यावः, नमस्कृतवन्तौ वन्दित्वा, नमस्यित्वा, मनसैव

आये 'पच्चुवागच्छित्ता' और पास में आकर 'जेणेव भगवं गोयमे जहां पर भगवान् गौतम थे 'तेणेव उवागच्छंति वहां पर पहुँचे। 'उवागच्छित्ता' वहां पहुँच कर' जाव णमंसित्ता एवं वयासी' यावत् गौतम को नमस्कार कर फिर उन्होंने इस प्रकार कहा-एवं खलु भंते ! अम्हे महासुक्काओ कप्पाओ, महासग्गाओ महाविमाणाओ दो देवा महिड्ढिया जाव पाउब्भूया' हे भदन्त ! हम दो महर्द्धिक देव महाशुक्र नामके सातवें देवलोक से, महास्वर्ग से, एवं महाविमान से आये हैं। यहां यावत् पद से 'महाद्युतिकौ, महाबलौ, महायशस्कौ, महानुभागौ' इन विशेषणों का संग्रह किया गया है। 'तएणं अम्हे समणं भगवं महावीरं वंदामो' नमंसामो' प्रकट होनेके बाद हमलोगों

ઉપડયા "पच्चुवागच्छित्ता जेणेव भगवं गोयमे तेणेव उवागच्छंति" તેઓ સામે પગલે ચાલીને જ્યાં ભગવાન ગૌતમ વિરાજમાન હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. "उवागच्छित्ता" ત્યાં જઈને "जाव णमंसित्ता एवं वयासी" તેમણે તેમને વંદણા નમસ્કાર કર્યાં. ત્યારબાદ તેમણે ગૌતમ સ્વામીને આ પ્રમાણે કહ્યું—

"एवं खलु भंते !" હે ભદન્ત ! "अम्हे महासुक्काओ कप्पाओ महासग्गाओ महाविमाणाओ दो देवा महड्ढिया जाव पउब्भूया" અમે બન્ને મહા ઋદ્ધિ સંપન્ન દેવો છીએ. મહા શુક્ર નામના સાતમાં દેવલોકના મહા વિમાનમાંથી અમારુ અહીં આગમન થયું છે. (અહીં 'जाव' પદથી મહાદ્યુતિ મહા બળ, મહા યશ અને મહા પ્રભાવ આદિ ગુણોવાળા તે દેવો હતા, તેમ સમજવું) "तएणं अम्हे समणं भगवं महावीरं वंदामो नमंसामो" અહીં આવીને અમે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં.

अन्तःकरणेनैव, इमानि वक्ष्यमाणानि एतद्रूपाणि व्याकरणानि प्रश्नार्थान् पृच्छावः पृष्टवन्तौ, किं पृष्टवन्तौ? इत्याह-'कइणं भंते! देवाणुप्पियाणं अंतेवासिसयाइं सिज्झिहिंति, जाव-अंतं करिहिंति?' हे भदन्त! देवानुप्रियाणां भवतां कति कियन्ति खलु अन्तेवासिशतानि सेत्स्यन्ति? सिद्धिं गमिष्यन्ति? यावत्-अन्तं सर्वदुःखानामन्तं करिष्यन्ति? 'तएणं समणे भगवं महावीरे अम्हेहिं मणसा पुट्ठे' ततः खलु श्रमणो भगवान् महावीरः आवाभ्यां देवाभ्यां मनसा पृष्टः सन् 'अम्हे मणसा चेव, इमं एयारूवं वागरणं वागरेइ' आवां प्रति मनसैव इदम् एतद्रूपं वक्ष्यमाणस्वरूपं व्याकरणम् उत्तररूपं वाक्यं व्याकरोति-स्पष्टीकृतवान्-' एवं खलु देवाणुप्पिया! मम सत्त अंतेवासि सयाइं, जाव-अंतं करेहिंति' भो देवानुप्रियौ!

ने श्रमण भगवान् महावीर को वंदना की है उन्हें नमस्कार किया वंदित्ता नमंसित्ता' वंदना नमस्कार करके फिर हम लोगोंने 'मणसा चेव' अन्तःकरण द्वारा ही इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छामो' श्रमण भगवान् महावीर से इन प्रश्नों कि-' कइणं भंते! देवाणुप्पियाणं अंतेवासिसयाइं सिज्झिहिंति' हे भदन्त! आप देवानुप्रिय के कितने सौ शिष्य सिद्धिपद को पावेंगे-' जाव अंतं करिहिंति ' यावत् समस्त दुःखों का नाश करेंगे? ' तएणं समणे भगवं महावीरे अम्हेहिं मणसा पुट्ठे ' इसके बाद श्रमण भगवान् महावीर ने जो कि हमारे मन के द्वारा पूछे गये हैं ' अम्हे ' हम दोनों के प्रति ' मणसा चेव ' अन्तः करण से ही इमं एयारूवं वागरणं वागरेइ ' इस प्रकार से यह उत्तर दिया ' एवं खलु देवाणुप्पिया ! मम अंतेवासिसयाइं जाव अंतं करेहिंति ' हे देवानुप्रियो! मेरे सात शिष्य सिद्ध होंगे, बुद्ध होंगे, मुक्त होंगे सकल

"वंदित्ता नमंसित्ता" वंदणा नमस्कार करीने "मणसा चेव" अमे मनथीज "इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छामो" श्रमण भगवान महावीरने आ प्रमाणे प्रश्न पूछये। हतो-" कइणं भंते! देवाणुप्पियाणं अंतेवासिसयाइं सिज्झिहिंति जाव अंतं करिहिंति" "हे भदंत! आप देवानुप्रियना केटला सो शिष्यो सिद्धपद पामशे अने समस्त दुःखोना नाश करशे?"

"तएणं समणे भगवं महावीरे अम्हेहिं मणसापुट्ठे" अमारा द्वारा मनथीज जेमने ते प्रश्नो पूछया हता तेवा श्रमण भगवान महावीरे "अम्हे मणसा चेव" अमने मनथी ज "इमं एयरूवं वागरणं वागरेइ" आ प्रमाणे जवाब आप्यो. "एवं खलु देवाणुप्पिया! मम सत्त अंतेवासिसयाइं जाव अंतं करेहिंति" हे देवानुप्रियो! मारा ७०० शिष्यो सिद्ध थशे, बुद्ध थशे, मुक्त

देवौ ! एवं खलु मम सप्त अन्तेवासिशतानि यावत्-अन्तं करिष्यन्ति, । 'तएणं अम्हे समणेणं भगवया महावीरेणं मणसा चेव पुट्ठेणं' ततः खलु आवां श्रमणेन भगवता महावीरेण मनसैव पृष्टेन सता च 'मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरिया समणा' मनसैव इदम् एतद्रूपम् उपर्युक्तस्वरूपं व्याकरणम् उत्तरवाक्यं व्याकृतौ प्राप्नुवन्तौ सन्तौ 'समणं भगवं महावीरं वंदामो, नमंसामो' श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दावहे, नमस्यावः 'वंदित्ता नमंसित्ता, जाव-पज्जुवासामो त्ति कट्टु' वन्दित्वा, नमस्यित्वा, यावत्-पर्युपास्वहे इति कृत्वा इत्येवंप्रकारेण उक्त्वा 'भगवं गोयमं वंदंति, नमंसंति,' भगवन्तं गौतम् इन्द्रभूतिम् वन्देते, नमस्यतः, 'वंदित्ता, जामेव दिसं पाउब्भूया तामेव दिसं पडिगया' वन्दित्वा, नमस्यित्वा यामेव दिशम् आश्रित्य प्रादुर्भूतौ तामेव दिशं प्रतिगतौ प्रतिनिवृत्तौ॥सू०५॥

कर्मोंका नाश करेंगे। 'तएणं अम्हे' इसके पश्चात् हम दोनों ने 'मणसा चेव पुट्ठेणं समणेणं भगवया महावीरेणं' मन द्वारा पूछे गये श्रमण भगवान् महावीरसे मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरिया समाणा उनके मनद्वारा प्रदत्त इस प्रकार के उत्तर प्राप्तकर समणं भगवं महावीरं श्रमणभगवान् महावीर को 'वंदामो नमंसामो' वन्दनाकी उन्हें नमस्कार किया.' वंदित्ता नमंसित्ता' वंदना नमस्कार करके 'जाव पज्जुवासामो' यावत् उनकी पर्युपासना-सेवाकी। इस प्रकार कहकर उन दोनोंने 'भगवं गोयमं' भगवान् गौतम को वंदंति नमंसंति' वंदना की और नमस्कार किया ! फिर वे वंदित्ता नमंसित्ता' पुनः वंदना नमस्कार कर जामेव दिसिं पाउब्भूया तामेव दिसिं पडिगया' जिस दिशा से आये थे, उसी दिशाकी ओर चले गये ॥ सू० ५ ॥

थशे અને સમસ્ત કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરીને મોક્ષધામનું અનંત સુખ ભોગવશે. "तएणं अम्हें मणसा चेव पुट्ठेणं मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरिया समाणा" આ રીતે અમારા દ્વારા મનથી જ પૂછાયેલા અને ભગવાન મહાવીર દ્વારા મનથી જ આપવામાં આવેલા ઉત્તર સાંભળીને, "समणं भगवं महावीरं" અમે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને "वंदामो नमंसामो" વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં. "वंदित्ता जाव पज्जुवासामो" વંદણા નમસ્કાર કરીને અમે તેમની સેવાભક્તિ કરી." આ પ્રમાણે કહીને તે બન્ને દેવોએ "भगवं गोयमं वंदंति नमंसंति" ભગવાન ગૌતમને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં. "वंदित्ता नमंसित्ता जामेव दिसिं पाउब्भूया तामेव दिसिं पडिगया" વંદણા નમસ્કાર કરીને, જે દિશામાંથી આવ્યા હતા તે દિશામાં પાછા ચાલ્યા ગયા. ॥ સૂ. ૫ ॥

नो संयतदेववक्तव्यताप्रस्तावः

मूलम्—'भंते ! त्ति भगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदइ, नमंसइ, जाव—एवं वयासी—देवाणं भंते ! संजया त्ति वत्तव्वं सिया ? गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे, अब्भक्खाणमेयं देवाणं। देवाणं भंते ! असंजया ति वत्तव्वं सिया ? णो इणट्ठे समट्ठे, निट्ठुरवयणमेयं। देवाणं भंते ! संजयाऽसंजया ति वत्तव्वं सिया ? गोयमा ! नो इणट्ठे समट्ठे, असब्भूयमेयं देवाणं, से किं खाइं णं भंते ! देवा इति वत्तव्वं सिया ? गोयमा ! देवाणं नोसंजया इ वत्तव्वं सिया ॥६॥

छाया—भदन्त ! इति भगवान् गौतमः श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दते, नमस्यति यावत्—एवम्—अवादीत्—देवाः खलु भदन्त ! संयता इति वक्तव्यं स्यात्? गौतम ! नायमर्थः समर्थः अभ्याख्यानम् एतत्, देवानाम्। देवाः खलु भदन्त !

नो संयत वक्तव्यता—

'भंते ! त्ति भगवं इत्यादि।

सूत्रार्थ—(भंते ! त्ति भगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ) हे भदन्त ! इस प्रकार से संबोधित करके भगवान् गौतमने श्रमण भगवान् महावीर को वंदना की—उन्हे नमस्कार किया। (जाव एवं) यावत् फिर उनसे इस प्रकार से पूछा—(देवाणं भंते ! संजयात्ति वत्तव्यं सिया ?) हे भदन्त ! देव संयत होते हैं क्या इस प्रकार से कहाजा सकता है ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम यह

નો સંયત વક્તવ્યતા—

"भंते ! त्ति भगवं" इत्यादि—

સૂત્રાર્થ—(भंते ! त्ति भगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ) "હે ભદન્ત !" એવું સંબોધન કરીને ભગવાન ગૌતમે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં. (जाव एवं वयासी) ત્યાર બાદ તેમણે તેમને આ પ્રમાણે પૂછ્યું—(देवाण भंते ! संजया त्ति वत्तव्वं सिया ?) હે ભદન્ત ? દેવો સંયત હોય છે એમ કહી શકાય ખરું ? (गोयमा णो इणट्ठे

असंयताः इति वक्तव्यं स्यात्? गौतम! नायमर्थः समर्थः, निष्ठुरवचनमेतत्। देवाः खलु भदन्त! संयताऽसंयता इति वक्तव्यं स्यात्? गौतम! नायमर्थः, समर्थः असद् भूतमेतद् देवानाम्, तत् किंपुनः खलु भदन्त! देवा इति वक्तव्यं स्यात्? गौतम! देवा नोसंयता इति वक्तव्यं स्यात्॥ सू० ६॥

टीका—देवाधिकारात् तेषां विशेषवक्तव्यतामाह–'भंते! त्ति' इत्यादि। 'भंते! त्ति भगवं गोयमे श्रमणं भगवं महावीरं वंदइ, नमंसइ, जाव–एवंवयासी–'

अर्थ समर्थ नहीं है। (अब्भक्खाणमेयं देवाणं) देवों को संयत कहना यह उन के ऊपर एक प्रकार से आक्षेप का आरोप जैसा है। (देवा णं भंते! असंजया ति वत्तव्वं सिया) हे भदन्त! देव असंयत हैं क्या इस प्रकार से कहा जा सकता है? (गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम! यह अर्थ समर्थ नहीं है। (निट्ठुरवयणमेयं) क्यों कि देव असंयत है ऐसा वचन निष्ठुर वचन है अर्थात् कठोर वचन है। 'देवाणं भंते! संजयासंजया त्ति वत्तव्वं सिया?' हे भदन्त! देव संयता संयत होते हैं। क्या ऐसा कहा जा सकता है? (गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे– असब्भूयमेयं देवाणं) हे गौतम! यह अर्थ समर्थ नहीं है। है। कारण यह असद्भूत वचन है। (से किं खाइं णं भंते! देवा इति वत्तव्वं सिया!) तो फिर हे भदन्त! देवों में किस शब्द से व्यवहार होना चाहिये? (गोयमा! देवाणं नो संजया इ वत्तव्वं सिया) हे गौतम! देव 'नो संयत' इस शब्द से व्यवहार के योग्य हैं।

समट्ठे) હે ગૌતમ! એ પ્રમાણે કહી શકાય નહીં (अब्भक्खाणमेयं देवाणं) દેવોને સંયત કહેવા એ તો તેમના પર એક પ્રકારનો આક્ષેપ કર્યો કહેવાય. (देवाणं भंते! असंजया त्ति वत्तव्वं सिया!) હે ભદન્ત! દેવો અસંયત હોય છે, એમ કહી શકાય ખરૂં? (गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ! એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી (निट्ठुरवयणमेयं) દેવોને અસંયત કહેવા એતો એક પ્રકારનું નિષ્ઠુર વચન ગણાય, (देवाणं भंते! संजया संजया ति वत्तव्वं सिया?) હે ભદન્ત! દેવો સંયતાસંયત હોય છે, એમ કહી શકાય ખરું? (गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ! એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી, (असब्भूयमेयं देवाणं) કારણ કે દેવોને માટે તે અસત્ય કલ્પના ગણાય. (से किं खाइं णं भंते! देवा इतिवत्तव्वं सिया?) તો હે ભદન્ત દેવોને માટે કયા વિશેષણનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ? (गोयमा! देवाणं नो संजया इ वत्तव्व सिया) હે ગૌતમ! દેવોને 'નો સંયત' કહેવા જોઈએ.

हे भदन्त ! इति आमन्त्र्य भगवान् गौतमः श्रमणं भगवन्त महावीरं वन्दते, नमस्यति, यावत्-एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-' देवाणं भंते ! संजयाति वत्तव्वं सिया ? ' हे भदन्त ! देवाः खलु ' संयताः ' इति वक्तव्यं स्यात् ? संयत शब्देन देवा व्यपदेष्टुं शक्यन्ते किम् ? इति प्रश्नाशयः, भगवान् आह-'गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे, अब्भक्खाणमेयं देवाणं ' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः नैतत्सं

टीकार्थ--देवों को अधिकार होने से सूत्रकार उनकी विशेषवक्तव्यता का निरूपण इस सूत्र द्वारा कर रहे हैं-इसमें ' भंते ! त्ति भगवं गोयमे भदन्त ! इस प्रकार से प्रभु को संबोधित करके भगवान् गौतम (समणं भगवं महावीरं वंदइ) श्रमण भगवान् महावीर को वन्दना करते हैं और ' नमंसइ ' उन्हें पंचांग नमन पूर्वक नमस्कार करते हैं। ' जाव एवं वयासी ' फिर वे यावत् इस प्रकार से प्रभु से पूछते हैं। ' देवाणं भंते ! संजया इ वत्तव्वं सिया ' हे भदन्त ! देवों को संयत शब्द द्वारा संबोधित किया जा सकता है क्या ? अर्थात् देव संयत ' हैं। ऐसा कहा जा सकता है क्या ? इसके उत्तरमें प्रभु गौतमसे कहता हैं कि- ' गोयमा ! हे गौतम ! ' णो इणट्ठे ' यह बात उनमें संभवती नहीं है- संयम पालन करने वाले को ही संयत शब्द से कहा जाता है देव संयम का आराधन नहीं कर सकते हैं क्यों कि उनमें चतुर्थ गुण स्थान से आगे बढने की योग्यता नहीं होती है। ' अब्भक्खाणमेयं' देवों में संयत शब्द का प्रयोग करना-अर्थात् ऐसा कहना कि देव

ટીકાર્થ—દેવોનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી, સૂત્રકાર આ સૂત્રમાં દેવોનું વિશેષ નિરૂપણ કરવા માટે નીચેના પ્રશ્નોત્તરો પ્રકટ કરે છે—

" भंते ! त्ति भगवं गोयमे " હે ભદન્ત ! " એવું માનપૂર્વક સંબોધન કરીને ભગવાન ગૌતમ" "समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ" શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરે છે અને પાંચે અંગો નમાવીને પ્રણામ કરે છે. " जाव एवं वयासी " ત્યાર બાદ તેઓ મહાવીર પ્રભુને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નો પૂછે છે—

પ્રશ્ન—" देवाणं भंते ! संजयाइ वत्तव्वं सिया ? " હે ભદન્ત ! દેવો સંયત હોય છે, એમ કહી શકાય ખરૂં ?

ઉત્તર " गोयमा ! " હે ગૌતમ ! " णो इणट्ठे समट्ठे " દેવોમાં આ વાત સંભવી શકતી નથી. સંયમનું પાલન કરનારને જ સંયત કહેવાય છે. દેવો સંયનનું પાલન કરી શકતા નથી કારણ કે ચોથા ગુણસ્થાનથી આગળ વધવાની યોગ્યતા જ તેમનામાં હોતી નથી. (अब्भक्खाणमेयं) દેવોને સંયત

भवति, अभ्याख्यानम् एतत्, आक्षेपवचनमेतत्, देवानां संयतशब्देन व्यवहरण मसत्यारोपणमित्यर्थः। पुनर्गौतमः पृच्छति-' देवाणं भंते! असंजया ति वत्तव्वं सिया?' हे भदन्त! देवाः खलु असंयताः इति वक्तव्यं स्यात्? असंयतशब्देन देवानां व्यपदेशो भवितुमर्हति किम्?' भगवान् आह-' गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे, निट्ठुरवयणमेयं ' हे गौतम! नायमर्थः समर्थः नैतत्त्वत्कथनं योग्यम्, निष्ठुर वचनमेतत्, देवानाम् असंयतपदेन व्यवहरणम् अत्यन्तकठोरवचनतया नोचित मित्यर्थः। गौतमः पुनः पृच्छति-' देवाणं भंते! संजयाऽसंजया ति वत्तव्वं सिया?' हे भदन्त! देवाः खलु संयताऽसंयत इति वक्तव्य स्यात्! संयताऽसंयत शब्देन देवानां व्यपदेशो भवितुमर्हति किम्?

संयत होते हैं- यह उन पर असत्यका आरोपण करना है। गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि ' भंते ! देवाणं असंजया ति वत्तव्वं सिया ' हे भदंत! देव जब संयत नहीं होते हैं तो वे असंयत होते हैं ऐसा कह सकते हैं क्या! क्यों कि जब उनमें चतुर्थ गुण स्थान तक रहने की योग्यता है तो यह स्थान असंयत का है-क्यों कि असंयत अवस्था यहीं तक रहती है। इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि ' णो इणट्ठे समट्ठे ' हे गौतम ' निट्ठुर वयणमेयं ' यह निष्ठुर वचन-कठोर वचन है अतः देव असंयत होते हैं ऐसा कहना अत्यन्त कठोर वचन से भरा हुआ होने के कारण उचित नहीं है। ' देवाणं भंते! संजया संजया त्ति वत्तव्वं सिया ' हे भदन्त! जब देवसंयत नहीं असंयत नहीं तो क्या वे संयतासंयतरूप मिली हुई अवस्थावाले कहे जा सकते हैं? इसके

કહેવા એ તો તેમનામાં જે ગુણનું અસ્તિત્વ નથી, તે ગુણનું આરોપણ કરવા જેવું છે.

પ્રશ્ન—(भंते ! देवाणं असंजया त्ति वत्तव्वं सिया) હે ભદન્ત! જો દેવોને સંયત કહી શકાતા ન હોય, તો શું તેમને અસંયત કહી શકાય ખરા? (દેવોમાં ચોથા ગુણસ્થાન સુધી રહેવાની યોગ્યતા હોય છે. અને તે ગુણસ્થાન સુધી જ અસંયતા વસ્થા રહે છે તેથી ગૌતમ સ્વામી આ પ્રકારનો પ્રશ્ન કરે છે)

ઉત્તર—(गोयमा ! णोइणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ! દેવોને અસંયત પણ કહી શકાય નહીં (निट्ठुर वयणमेयं) દેવો અસંયત હોય છે, એમ કહેવું તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે એ પ્રકારના નિષ્ઠુર (કઠોર) વચનોનો પ્રયોગ દેવોને માટે કરવો તે ઉચિત ન ગણાય.

પ્રશ્ન--(देवाणं भंते ! संजयासंजया त्ति वत्तव्वसिया ?) " હે ભદન્ત! દેવોને સંયતા સંયત (સંયત અને અસંયત એ બન્નેના મિશ્રગુણવાળા)કહી શકાય ખરાં?

भगवानाह-' नो इणट्ठे समट्ठे, असब्भूयमेयं देवाणं ' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः नैतदपि समीचीनम्, देवानां कृते असद् भूतमेतत्, असत्कल्पनमिवैतत् संयताऽसंयतपदेनाभिधानम् सर्वथा नोचितम् । अन्ते गौतमः पृच्छति--' से किं खाई णं भंते ! देवा इति वत्तव्वं सिया ? ' तत्-अथ हे भदन्त ! किम्शब्देन ' खाई ' इति पुनः खलु देवाः इति वक्तव्यं स्यात् ? केन शब्देन तर्हि देवा व्यवहर्त्तव्याः ? इत्यर्थः, भगवान् आह-'गोयमा! देवाणं नो संजया ति वत्तव्वं सिया'

उत्तर में प्रभु कहते हैं कि ' णो इणट्ठे समट्ठे ' हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है अर्थात्- संयतासंयत पद से देवोंको कहना सर्वथा उचित नहीं है क्यों कि ' असब्भूयमेयं देवाणं ' ऐसा कथन असद्भूत कल्पना जैसा है । इसका कारण यह है कि संयतासंयत शब्द पंचम गुणस्थान वर्ती श्रावको में व्यवहृत होता है और देवों में यह गुणस्थान होता नहीं है । अतः इस प्रकार के शब्द से वहां पर व्यवहार करना बिलकुल असत्कल्पना जैसा ही है । अब गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि-' से- किं खाइ णं भंते ! देवा इति वत्तव्वं सिया? गोयमा ! देवाणंनो संजया इ वत्तव्वं सिया ' हे भदन्त ! तो फिर देवों में किस शब्द से व्यवहार होना चाहिये- अर्थात् देव संयत नहीं, असंयत नहीं, और संयतासंयत भी नहीं तो इनमें " ये संयत नहीं हैं " इस बात को कहनेवाला कौनसा और शब्द है ? तो इसके समाधान निमित्त प्रभु गौतम से कहते हैं कि ' गोयमा ' हे गौतम ! देवाणं नो संजया इ वत्तव्वं सिया ' देवोंमें " देवसंयत नहीं होते हैं " इस बात को प्रकट

ઉત્તર—(गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) દેવોને સંયતા સંયત કહેવા, એ વાત પણ બરાબર નથી, (असब्भूयमेयं देवाणं) કારણ કે એવું કથન તો અસંભવિત કલ્પના કરવા જેવું ગણાય (પાંચમાં ગુણસ્થાને પહોંચેલા શ્રાવકને જ સંયતા-સંયત કહી શકાય છે-દેવોમાં તો ચોથા ગુણસ્થાનથી આગળ જવાની યોગ્યતા નથી તેને આ પ્રકારના શબ્દ પ્રયોગને અસત્ય કલ્પના જેવો કહ્યો છે)

પ્રશ્ન--(से किं खाइ णं भंते ! देवा इति वत्तव्वं सिया ?) હે ભદન્ત ! જો દેવોને સંયત કહીં, શકાય નહીં, અસંયત કહી શકાય નહીં, સંયતા સંયત કહી શકાય નહીં, તો તેમને કેવા કહી શકાય ? (દેવો સંયત હોતા નથી," એવું પ્રકટ કરવાને માટે બીજા કયા શબ્દનો પ્રયોગ કરી શકાય ?)

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ (देवाणं नो संजया इति वत्तव्वं सिया ?)

हे गौतम! देवाः खलु नोसंयता इति वक्तव्य स्यात्, 'नोसंयताः' इति शब्देन देवा व्यवहर्तव्या इति भावः, यद्यपि असंयत-नोसंयतशब्दयोः समानार्थकतया असंयतशब्दापेक्षया नोसंयतशब्देन व्यवहरणे न किमपि वैसिष्टयं प्रतिभाति तथापि 'मृतः' इति शब्दापेक्षया परलोकं गतः ? इति शब्दवदस्यानिष्ठुरत्वात् ॥ सू०६ ॥

देवस्यार्धमागधीभाषावक्तव्यतामाह-

मूलम्-" देवा णं भंते! कयराए भासाए भासंति, कयरा वा भासा भासिज्जमाणी विसिज्जमाणी विसिस्सइ? गोयमा! देवा णं अद्धमागहाए भासाए भासंति, सा वि य णं अद्धमागहा भासा भासिज्जमाणी विसिस्सइ ॥ सू० ७ ॥

छाया—देवाः खलु भदन्त! कतरया भाषया भाषन्ते, कतरा वा भाषा

करने के " नो संयत " यह शब्द है। यद्यपि विचार किया जावे तो नो संयत और असंयत ये दोनों शब्द समानार्थक हैं अतः असंयत शब्दकी अपेक्षा 'नो संयत' शब्द द्वारा देवों में संयत अवस्था प्रकट करने में कुछ वैशिष्ट्य प्रतीत नहीं होता है, फिर भी मृत शब्द की अपेक्षा जैसे पर लोक गत शब्द में कोमलता है- निष्ठुरता नहीं है- कठोरता का अभाव है- उसी प्रकार से असंयत शब्दकी अपेक्षा नो संयत' शब्द में कोमलता है कठोरता नहीं है ॥ सू० ६ ॥

देवकी अर्धमागधी भाषा की वक्तव्यता—

'देवाणं भंते! कयराए भासाए भासंति' इत्यादि।

सूत्रार्थ—(देवा णं भंते! कयराए भासए भासंति) हे भदन्त!

દેવો સંયત હોતા નથી, એ વાતને દર્શાવવા માટે " નો સંયત " શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઇએ. જો કે " नो संयत " અને "असंयत" આ બન્ને પદો સમાનાર્થી લાગે છે છતાં દેવોને અસંયતને બદલે નો સંયત કહેવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે-જેમ 'મૃત' શબ્દને બદલે " પરલોક ગત " શબ્દમાં કોમળતા જણાય છે કઠોરતા જણાતી નથી.એજ પ્રમાણે અસંયતને બદલે નો સંયતનો પ્રયોગ કરવાથી કોમળતા જણાય છે. 'અસંયત' કહેવામાં કઠોરતા જણાય છે। સૂ.૬।

દેવોની ભાષાનું વર્ણન—

" देवाणं भंते! कयराए भासाए भासंति ? " ઇત્યાદિ.

સૂત્રાર્થ—(देवाणं भंते! कयराए भासाए भासंति ?) હે ભદન્ત! દેવો

भाष्यमाणा विशिष्यते? गौतम! देवाः खलु अर्धमागध्या भाषया भाषन्ते, सापि च अर्धमागधी भाषा भाष्यमाणा विशिष्यते ॥ सू० ६ ॥

टीका—देवाधिकारात् तद्भाषावक्तव्यतामाह–'देवाणं भंते'! इत्यादि। 'देवाणं भंते! कयराए भासाए भासंति?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त! देवाः खलु कतरया किंनामिकया भाषया भाषन्ते? 'कयरा वा भाषा भासिज्जमाणी विसिस्सइ?' कतरा वा किंनामिका वा भाषा भाष्यमाणा लोकै र्व्यह्रियमाणा विशिष्यते? विशिष्टा गण्यते?। भगवानाह–'गोयमा! देवाणं अद्धमागहाए

देव किस भाषा में बोलते हैं? (कयरावा भासा भासिज्जमाणी विसिस्सइ) अथवा देव लोक में जिस भाषा का प्रयोग हैं उस भाषा में कौनसी भाषा विशिष्टरूप से मानी जाती है? (देवाणं अद्धमागहाए भसाए भासंति, सा वि यणं अद्धमागहा भासा भासिज्जमाणी विसिस्सइ) हे गौतम! देव अर्द्धमागधी भाषा बोलते हैं और बोली जाती भाषाओं में यही अर्धमागधी भाषा विशिष्ठ मानी जाती है।

टीकार्थ--देव का अधिकार होने से उनकी भाषा संबंधी वक्तव्यता का प्रतिपादन इस सूत्रद्वारा सूत्रकार कर रहे हैं– इस में गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि (देवाणं भंते! कयराए भासाए भासंति) हे भदन्त देव किस नामकी भाषा से बोलते हैं? तथा–'कयरावा भासा भासिज्जमाणी विसिस्सइ?' कौनसी भाषा, लोकों के द्वारा बोलने के काम में आने वाली भाषाओं मेंसे विशिष्ट मानी गई है? इसके उत्तर में भगवान् गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! देवाणं अद्ध-

---

કયી ભાષા બોલે છે? (कयरा वा भासा भासिज्जमाणी विसिस्सइ) અથવા દેવલોકમાં જે ભાષાઓ બોલાય છે, તે ભાષાઓમાંથી કઇ ભાષાને વધારે મહત્ત્વની ગણાય છે? (देवाणं अद्धमागहाए भासाए भासंति, सा वि य णं अद्ध मागहा भासा भासिज्जमाणी विसिस्सइ) હે ગૌતમ! દેવો અર્ધમાગધી ભાષા બોલે છે, અને ત્યાં જે ભાષાઓ બોલાય છે તેમાં અર્ધ-માગધી જ વિશેષ મહત્ત્વની ગણાય છે.

ટીકાર્થ–દેવોનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી, સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા દેવોની ભાષાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (देवाणं भंते! कयराए भासाए भासंति?) હે ભદન્ત! દેવો કઈ ભાષા બોલે છે! અને (कयरा वा भासा भासिज्जमाणी विसिस्सइ?) લોકો દ્વારા (અથવા તેમના દ્વારા) બોલાતી કઇ ભાષાને દેવો વિશેષ મહત્ત્વની માને છે?

भासाए भासंति ' हे गौतम! देवाः खलु अर्धमागध्या भाषया भाषन्ते, तथा च- "प्राकृत-संस्कृत-मागध-पिशाच-भाषा च शौरसेनी च, षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेपादपभ्रंशः" ॥ १ ॥ इति षड्विधासु भाषासु मध्ये किञ्चित्-मागधभाषा लक्षणं, किञ्चित् प्राकृतादिभाषालक्षणं यस्यामस्ति सा अर्धमागधी कथ्यते, मागध्या अर्धम् अर्धमागधी इति व्युत्पत्तेः अथ च तत्र भाष्यमाणासु भाषासु मध्ये ' सा वियणं अद्धमागहा भासा भासिज्जमाणी विसिस्सइ ' साऽपि च उपर्युक्ता अर्धमागधी भाषा भाष्यमाणा देवैः व्यवह्रियमाणा विशिष्यते, विशिष्टतया व्यपदिश्यते भगवद्भावगर्भितत्वात् ॥ सू० ७ ॥

मागहाए भासाए भासंति) देव अर्द्धमागधी भाषा में बोलते हैं। भाषा 'प्राकृत, संस्कृत, सौरसेनी मागधी, पैशाची और अपभ्रंश के भेद से ६ प्रकार की मानी गई है। छठवींजो अपभ्रंश भाषा है वह देशभेद के कारण अनेक भेद वाली है। इन छह प्रकार की भाषाओं में जिस भाषा में कुछ मागधी भाषा का और कुछ प्राकृत आदि भाषाओं का संमिश्रण होता है वह अर्द्धमागधी भाषा है। आधीमागधी का नाम अर्धमागधी है। ऐसी व्युत्पत्ति अर्धमागधी शब्दकी जाननी चाहिये। (सा वि य णं अद्धमागहा भसा भासिज्जमाणी विसिस्सइ) यह अर्द्धमागधी भाषा जनों द्वारा व्यवहार पथमें अवतरित होती हुई विशिष्ट रूप से मानी गई है । इसका कारण यह है इसी भाषा में भगवान् ने अपने भावों को प्रकट किया है- अतः यह भाषा उनके भावों से गर्भित होने के कारण विशिष्ट कही गई है ॥ सू० ७ ॥

ગૌતમના પ્રશ્નના જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-ગોયમા!" હે ગૌતમ! (देवाणं अद्धमागहाए भासाए भासंति) દેવો અર્ધમાગધી ભાષા બોલે છે ભાષાના છ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે-પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, સૌરસેની માગધી, પૈશાચી, અને અપભ્રંશ. તેમાં છઠ્ઠી અભ્રંશ ભાષાના દેશ ભેદ અનુસાર અનેક ભેદ પડે છે. આ છ પ્રકારની ભાષાઓમાંની જે ભાષામાં માગધી અને પ્રાકૃત ભાષાનું સંમિશ્રણ થયેલુ છે, એ ભાષાને અર્ધમાગધી ભાષા કહે છે. ' અર્ધમાગધી ' ની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે-અર્ધ+માગધી=અર્ધમાગધી

(सा वि य णं अद्धमागहा भासा भासिज्जमाणी विसिस्सइ) તે અર્ધમાગધી ભાષાંનો જ લોકો દ્વારા વધારે ઉપયોગ થતો હોય છે, તેથી તેને દેવલકમાં વિશિષ્ટ માનવામાં આવે છે અર્ધમાગધી ભાષામાંજ ભગવાને પોતાના હૃદય ભાવોને પ્રકટ કરેલા છે એ ભાષામાં જ ઉપદેશ આપ્યો હતો. તેથી વિશિષ્ટ ભાષાનું મહત્ત્વ મળ્યું છે ॥ સૂ. ૭ ॥

केवलि-छद्मस्थविशेषवक्तव्यता।

मूलम्—केवली णं भंते! अंतकरं वा अंतिमसरीरियं वा जाणइ पासइ? हंता, गोयमा! जाणइ पासइ, जहा णं भंते' केवली अंतकरं वा अंतिमसरीरियं वा जाणइ पासइ, तहा णं छउमत्थेऽवि अंतकरं वा अंतिमसरीरियं वा जाणइ पासइ? गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे, सोच्चा जाणइ पासइ, पमाणतो वा। से किं तं सोच्चाणं? केवलिस्स वा, केवलि सावयस्स वा, केवलि सावियाए वा, केवलि उवासगस्स वा केवलि उवासियाए वा तप्पक्खिय-स्स वा, तप्पक्खियसावगस्स वा, तप्पक्खियसावियाए वा, तप्पक्खिय उवासगस्स वा, तपक्खियउवासियाए वा से तं सोच्चा॥ सू० ८॥

छाया—केवली खलु भदन्त! अन्तकरं वा, अन्तिमशरीरकं वा, जानाति, पश्यति? हन्त, गौतम! जानाति, पश्यति। यथा खलु भदन्त! केवली अन्तकरं

केवलि-छद्मस्थ विशेष वक्तव्यता

'केवली णं भंते!' इत्यादि।

सूत्रार्थ--(केवली णं भंते! अंतकरं अंतिम सरीरियं वा जाणइ पासइ) हे भदन्त! केवली भगवान् अन्तकर को अथवा अन्तिम शरीर वाले को जानते और देखते हैं क्या? (हंता गोयमा! जाणइ पासइ) हां गौतम! केवली भगवान् अन्तकर को एवं अन्तिम शरीरधारी को

કેવલી અને છદ્મસ્થની વિશેષ વક્તવ્યતા--

"केवली णं भंते!" ઇત્યાદિ.

(केवलीणं भंते! अंतकरं अंतिमसरीरियं वा जाणइ पासइ?)

હે ભદન્ત! કેવલી ભગવાન અન્તકરને અથવા અન્તિમ શરીરવાળા (ચરમ શરીરી) જીવને શું જાણે છે અને દેખે છે ખરા!

(हंता गोयमा! जाणइ पासइ) હે ગૌતમ! કેવલી ભગવાન ચરમશરીરી જીવને જાણે છે અને દેખે છે

वा, अन्तिमशरीरकं वा जानाति पश्यति, तथा छद्मस्थोऽपि अन्तकरं वा, अन्तिम शरीरकं वा जानाति, पश्यति ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः, श्रुत्वा जानाति, पश्यति, प्रमाणतो वा । अथ किं तत् श्रुत्वा ? श्रुत्वा केवलिनो वा, केवलिश्रावकस्य वा, केवलिश्राविकायाः वा, केवल्युपासकस्य वा, केवल्युपासिकायाः वा, तत्पाक्षिकस्य वा, तत्पाक्षिकश्रावकस्य वा, तत्पाक्षिकश्राविकायाः वा, तत्पाक्षिकोपासकस्य वा, तत्पाक्षिकोपासिकायाः वा, तदेतत् श्रुत्वा ॥ सू० ८ ॥

जानते हैं और देखते हैं । (जहा णं भंते ! केवली अंतकरं वा अंतिम सरीरियंवा जाणइ, पासइ तहाणं छउमत्थे वि अंतकरं वा अंतिमसरीरियं वा जाणइ पासइ) हे भदन्त ! जिस प्रकार से केवली भगवान् अन्तकर को एवं अन्तिम शरीर वाले को जानते और देखते हैं तो क्या इसी तरह से छद्मस्थज्ञानी मनुष्य भी अन्तकर और अन्तिम शरीर वाले को जानता और देखता है क्या ? (गोयमा ! णो इण ट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है । (सोच्चा जाणइ पासइ पमाणतोवा) पर हां, छद्मस्थ मनुष्य सुन करके अथवा प्रमाण से अन्त करको एवं अन्तिम शरीर वाले को जानता है और देखता है । (से किं तं सोच्चा) हे भदन्त ! सुनकरके छद्मस्थ अन्तकर को एवं अन्तिम शरीर वाले को जानता है–इसकाअभिप्राय क्या है ? 'सोच्चा णं केवलिस्स वा, केवलि सावयस्स वा केवली सावियाए वा, केवली उवागस्स वा, केवलि उवासियाए वा, तप्पक्खियस्स वा, तप्पक्खियसावगस्स वा, तप्पक्खियसावियाए वा, तप्पक्खिय उवासगस्स वा, तप्पक्खिय उवासियाएवा से तं

(जहाणं भंते ! केवली अंतकरं वा अंतिमरीरियं वा जाणइ पासइ, तहाणं छउमत्थे वि अंतकरं वा अंतिमसरीरियं वा जाणइ पासइ ?)

હે ભદન્ત ! જેવી રીતે કેવલી ભગવાન અન્તકર અથવા ચરમશરીરધારીને જાણી–દેખી શકે છે. એવી જ રીતે શું છદ્મસ્થજ્ઞાની મનુષ્ય અંતકર અથવા અંતિમશરીરધારીને જાણી–દેખી શકે છે ?

(गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! એવું સંભવી શકતું નથી (सोच्चा जाणइ पासइ पमाणतो वा) પણ તે સાંભળીને અથવા પ્રમાણે દ્વારા અંતકર અથવા અંતિમશરીરવાળાને જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે– (से किं णं सोच्चा ?) " હે ભદન્ત ! સાંભળીને છદ્મસ્થ અંતકરને અંતિમશરીરધારીને જાણી શકે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ શો છે ?

(सोच्चा णं केवलिस्स वा, केवलिसावयस्स वा, केवलिसावियाए वा, केवलि उवासगस्स वा, केवलि उवासियाए वा, तप्पक्खियस्स वा, तप्पक्खियसावगस्स वा, तप्पक्खियसावियाए वा, तप्पक्खियउवासगस्स वा, तप्पक्खिउवासियाए

टीका—केवलिनः प्रस्तावात् तद्विषये छद्मस्थ विषये च किञ्चिद् विशेष वक्तव्यतामाह–' केवली णं भंते !' इत्यादि । ' केवली णं भंते ! अंतकरं वा, अंतिमसरीरियं वा जाणइ, पासइ ? ' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! केवली केवलज्ञानी खलु अन्तकरं सर्वदुःखान्तकरं वा, अन्तिमशरीरिकं चरमशरीरधारिणं वा

सोच्चा) सुन करके छद्मस्थ मनुष्य अन्त करको एवं अन्तिम शरीरवाले को जानता और देखता है इसका अभिप्राय ऐसा है कि केवली भगवान के समीप, केवली के श्रावक के समीप, केवली की श्राविका के समीप, केवली के उपासक (श्रावक) के समीप, केवली की उपासिका के समीप, केवली के पक्ष वाले के समीप, केवली के पक्षके श्रावक के समीप केवली के पक्ष की श्राविका के समीप, केवलीके पक्षके उपासक के समीप, केवली के पक्षकी उपासिका के समीप अन्तकर एवं अन्तिम शरीर वाले का वर्णन सुन करके उन्हें जानता है (से तं सोच्चा) इस प्रकार से यह सुन करके जानता है का अभिप्राय है।

टीकार्थ—केवली का प्रकरण होने से केवली के विषय में और छद्मस्थमनुष्य के विषय में इस सूत्र द्वारा सूत्रकार कुछ विशेषवक्तव्यता प्रकट कर रहे हैं– इसमें गौतम प्रभुसे पूछते हैं कि ' केवलीणं भंते ! अंतकरंवा, अंतिमसरीरियं वा जाणइ ? ' हे भदन्त ! केवली भगवान्

वा, से तं सोच्चा) સાંભળીને છદ્મસ્થ મનુષ્ય અંતકરને અને અંતિમશરીરવાળાને જાણી–દેખી શકે છે, એ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે–કેવલી ભગનની સમીપે, કેવલી ભગવાનના શ્રાવકની સમીપે, કેવલી ભગવાનની શ્રાવિકાની સમીપે, કેવલીના ઉપાસકની સમીપ, કેવલીની ઉપાસિકાની સમીપ, કેવલીના પક્ષવાળ ની સમીપ, કેવળીના પક્ષના શ્રાવકની સમીપ, કેવળીના પક્ષની શ્રાવિકાની સમીપ, કેવલીના પક્ષના ઉપાસકની સમીપ, અથવા કેવલીના પક્ષની ઉપાસિકાની સમીપ, અંતકર અને અંતિમશરીરવાળાનું વર્ણન સાંભળીને તે તેને જાણી–દેખી શકે છે–(से तं सोच्चा) " સાંભળીને જાણે–દેખે છે " નું આ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે—

ટીકાર્થ—આ સૂત્રદ્વારા સૂત્રકાર છદ્મસ્થ મનુષ્ય કરતાં કેવલી ભગવાનમાં જે વિશિષ્ટતા રહેલી છે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવા પ્રશ્ન પૂછે છે કે (केवलीणं भंते ! अंतकरं वा, अंतिमसरीरियं वा जाणइ पासइ ?) હે ભદન્ત ! કેવલી ભગવાન

जीवं जानाति, केवलज्ञानद्वारा वेत्ति, पश्यति, केवलदर्शनद्वारा अवलोकयति किम्? भगवानाह–'हंता, गोयमा ! जाणइ, पासइ' हन्त, हेगौतम ! सत्यम् जानाति, पश्यति, केवली खलु केवलज्ञानमाहात्म्यात् सर्वदुःखान्तकारकं चरमशरीरिणं च

समस्त दुःखों के अन्त– विनाश करने वाले को एवं चरमशरीर धारी को केवल ज्ञान द्वारा जानता है क्या ? अथवा केवल दर्शन द्वारा उन्हें देखता है क्या ? यद्यपि सिद्धान्ति की मान्यता के अनुसार केवलज्ञानी भगवान् तीनलोक के चर अचर त्रिकालवर्तीपदार्थों को उनकी अनन्त पर्यायों के साथ २ जानते है– फिर भी यहां जो ऐसा प्रश्न किया गया है वह इस अभिप्राय से किया गया कि कितनेक अन्य सिद्धान्तकारोंने एक तो ऐसा कोई ज्ञान माना नहीं है और माना भी है तो ऐसा ज्ञान मनुष्य के हो नहीं सकता है–और हो सकता है तो असीमित नहीं है किन्तु सीमित ही है – इन्हीं सब मान्यताओंको हटाने के लिये गौतम नें प्रभु से ऐसा प्रश्न किया है– इससे यह बात प्रमाणित हो जाती है कि ऐसा ज्ञान है उसे मनुष्य प्राप्त कर सकता है– तथा वह सीमित नहीं है– इसी बात को प्रभु गौतम से कह रहे हैं कि– ' हंता गोयमा !

અંતકરને (સમસ્ત દુઃખોના અન્ત કરનારને) અને ચરમશરીરધારીને (છેલ્લો ભવ કરીને સિદ્ધપદ પામનાર જીવને-ચરમ શરીરધારી કહે છે) શું કેવલજ્ઞાન દ્વારા જાણે છે ? અથવા શું તેઓ કેવળદર્શન દ્વારા તેને દેખે છે ?

સિદ્ધાંતની માન્યતા અનુસાર કેવળજ્ઞાની ભગવાન ત્રણે લોકના ચર અને અચર, સમસ્ત ત્રિકાળવર્તી પદાર્થોને તેમની અનંત પર્યાયો સહિત જાણે છે. તો આ પ્રકારનો પ્રશ્ન શા માટે કરવામાં આવ્યો હશે ?

આ પ્રકારનું સમાધાન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે–કેટલાક અન્ય સિદ્ધાન્ત કારો એવું કોઈ જ્ઞાન હોવાની વાત જ માન્ય કરતા નથી. વળી એવું કોઈ જ્ઞાન હોય તો પણ મનુષ્યને એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાની વાત તેઓ માનતા નથી, અને કદાચ મનુષ્યને તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પણ તે જ્ઞાન પરિમિત હોવાનું તેઓ માને છે તેની અપરિમિતતાનો સ્વીકાર કરતા નથી. તો એ બધી માન્યતાઓનું ખંડન કરવાના હેતુથી આ પ્રશ્ન અહીં પૂછયો છે. આ પ્રશ્નોત્તર દ્વારા એ વાતનું પ્રતિપાદન કરાયું છે કે એવું જ્ઞાન અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એટલું જ નહીં પણ મનુષ્ય તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તે જ્ઞાન અપરિમિત (અમર્યાદિત) હોય છે એ જ વાતનું મહાવીર પ્રભુના નીચેના જવાબ દ્વારા પ્રતિપાદન કરાયું છે–" हंता गोयमा ! जाणइ पासइ "

जीवविशेषमवश्यमेव जानाति पश्यति इत्याशयः। गौतमः पृच्छति–' जहाणं भंते ! केवली अंतकरं वा, अंतिम सरीरियं वा, जाणइ, पासइ, छउमत्थे वि अंतकरं वा, अंतिमसरीरियं वा जाणइ, पासइ ? ' यथा खलु भदन्त ! केवली अन्तकरं वा, अन्तिमशरीरकं वा, जानाति, पश्यति, तथा खलु छद्मस्थोऽपि अन्तकरं वा,–सर्वदुःखान्तकारकम्, अन्तिमशरीरिकं वा, यस्य यच्छरीरानन्तरं शरीरधारणं न भवति तं चरमशरीरधारिणमित्यर्थः जानाति, पश्यति ? भगवानाह–' गोयमा ! णो इणट्ठे

जाणइ पासइ ' हां गौतम ! केवलज्ञान द्वारा और केवल दर्शन द्वारा दुःखान्त कर को एवं चमर शरीर धारी जीव विशेष को जानता है और देखता है। क्यों कि इस ज्ञान का माहात्म्य ही ऐसा है। अब गौतम प्रभु से इस बात को जानना चाहते हैं कि–' जहा णं भंते ! केवली अंनकरं वा अंतिमसरीरियं वा जाणइ पासइ, तहा णं छउमत्थे वि अंतकरं वा अंतिमसरीरियं वा जाणइ पासइ ' हे भदन्त ! जिस प्रकार से केवलज्ञानी केवलज्ञान और केवलदर्शनके माहात्म्य से अन्तकर को तथा चरमशरीरधारी जीव को जानता और देखता है, उसी प्रकार से छद्मस्थजीव भी अन्तकर को या अन्तिमशरीरधारी जीव को अपने ज्ञान द्वारा ११ वें गुणस्थानवर्ती जीव की अपेक्षा अवधि मनःपर्ययज्ञान द्वारा जानता देखता है क्या ? जो जीव गृहीत शरीर को छोड़ने के बाद फिर और दूसरा नवीन शरीर धारण नहीं करता है वह चरम शरीरीकहा गया है। इसके समाधान निमित्त प्रभु गौतम से

હા, ગૌતમ ! કેવળજ્ઞાની પોતાના કેવળ જ્ઞાન વડે અને કેવળ દર્શન વડે દુઃખાન્તર અને ચરમ શરીરધારી જીવને જાણી શકે છે, અને દેખી શકે છે, કારણ કે તે પ્રકારના જ્ઞાનમાં એ સામર્થ્ય રહેલું હોય છે.

હવે ગૌતમસ્વામી મહાવીર પ્રભુને બીજો પ્રશ્ન કરે છે–" जहाणं भंते ! केवली अंतकरं वा अंतिमसरीरियं जाणइ वा पासइ " હે ભદન્ત ! જેવી રીતે કેવળજ્ઞાની કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ દર્શનના પ્રભાવથી અન્તકર તથા ચરમ શરીરધારી જીવને જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે, " तहाणं छउमत्थे वि अंतकरं वा अंतिमसरीरियं वा जाणइ पासइ " એવી રીતે શું છદ્મસ્થ મનુષ્ય પણ પોતાના જ્ઞાન દ્વારા (૧૧ માં અને બારમાં ગુણસ્થાનવર્તી જીવની અપેક્ષાએ અવધિમનઃ પર્યય જ્ઞાન દ્વારા) અંતકર અને ચરમ શરીરધારી જીવને જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે ? (જે જીવ પોતાના ચાલુ ભવના શરીરને છોડીને ફરીથી નવું શરીર ધારણ કરતો નથી, એટલે કે મોક્ષે જાય છે, તેને ચરમ શરીરી કહે છે.)

समट्ठे' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः भवितुमर्हति, केवलिवत् छद्मस्थो मनुष्यः न अन्तकरं वा, अन्तिमशरीरिकं वा ज्ञातुं द्रष्टुं वा समर्थो भवति, अपितु कश्चित् इत्थं द्रष्टुं समर्थो भवतीति इत्याह–'सोच्चा जाणइ, पासइ, पमाणओ वा' श्रुत्वा वा [illegible] वा आगमादिप्रमाणेन वा छद्मस्थोऽपि मनुष्यः अन्तकरं, चरमशरीरिणं वा जानाति ज्ञातुं समर्थो भवति, पश्यति, द्रष्टुं वा समर्थो भवति। गौतमः 'सोच्चा' इत्यस्याऽऽशयं पृच्छति–' से किं तं सोच्चा ?' अथ किम् तत् श्रुत्वा ? हे भदन्त ! ' श्रुत्वा ' इत्यस्य कोऽभिप्रायः ? इति भगवानाह–' सोच्चा णं केवलिस्स वा ' हे गौतम ! छद्मस्थः केवलिनो जिनस्य अन्तिके ' अयं भविष्यति

करते हैं ' गोयमा ! हे गौतम!' णो इणट्ठे समट्ठे ' यह अर्थ समर्थ नहीं है– अर्थात् छद्मस्थ जीव अन्तकर जीव को एवं चरम शरीरी जीव को नहीं जानता है । अर्थात् वह साक्षात् रूप से–स्पष्ट विशद रूप से अपने ज्ञान द्वारा भी इन जीवों को देख नहीं सकता है–परन्तु ' सोच्चा जाणइ, पासइ पमाणओ वा ' सुन करके अथवा आगम आदि प्रमाण से वह इन्हें जान देख सकने में समर्थ हो सकता है । ' सुनकर के इन्हें जान देख सकता है ' इस वाक्य के आशय को स्पष्ट जानने के अभिप्राय से गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि–' से किं तं सोच्चा ' हे भदन्त ! छद्मस्थ सुन करके इन्हें जानता देखता है–इस का क्या अभिप्राय है ? इसके विषय में प्रभु गौतम से कहते हैं कि ' सोच्चा णं केवलिस्स वा, छद्मस्थ मनुष्य जिन भगवान् के पास (यह भविक अंतकर होगा) इत्यादि वचन सुनकर अंतकर जीव को जानता है और देखता है । 'केव

[illegible] “ગોયમા! [illegible] છદ્મસ્થ મનુષ્ય [illegible] સાક્ષાત્ રૂપે સ્પષ્ટ [illegible] પરન્તુ “સોચ્ચા જાણઇ [illegible] આદિ પ્રમાણો વડે તે તેને [illegible]

अन्तकरो भविष्यति ' इत्यादि वचनं श्रुत्वा जानाति, वा इत्यर्थः ' केवलि सावयस्स वा ' केवलिनः श्रावकस्य वा तादृशं वचनं श्रुत्वा. योहि जिनस्य केवलिनो वचनश्रवणेच्छया तत्समीपं गत्वा जिनवचनानि शृणोति स केवलि श्रावक उच्यते स खलु जिनपार्श्वे वचनान्तराणि शृण्वन् ' अयमन्तकरो भविष्यति ' इत्यादि जिनवाक्यमपि शृणोति, अतः तद्वाक्यश्रवणाच्च श्रावकोऽपि तद्ज्ञानवान् भवति तस्मात्तस्य तद्वचनं श्रुत्वा छद्मस्थोऽपि तद् जानातीत्याशयः, एवमग्रेऽपि स्वय मूहनीयम् ।

' केवलि साविसाए वा ' केवलिनः श्राविकायाः वा सकाशात् ' केवलि उवासगस्स वा' केवलिनः उपासकस्य वा सकाशात् यो हि श्रवणाकांक्षी भूत्वा केवलं

लिसावयस्स वा) अथवा केवलीके श्रावक के वचन को सुनकर छद्मस्थ अन्तकर जीव को या चरम शरीरी जीव को जान लेता है और देख लेता है। तात्पर्य कहने का यह है कि जो जीव छद्मस्थ होता है वह केवली भगवान् के वचन सुनने की इच्छा से उनके पास में जाकर उनके वचनों को सुनता है- अतः ऐसा वह छद्मस्थ जीव केवली का श्रावक कहा गया है ! वह जिनेन्द्र भगवान्के समीप वचनान्तरो को सुनता हुआ 'यह जीव अंतकर होगा' इत्यादि जिनवाक्यको भी सुनता है। इस वाक्यके सुनने से वह श्रावक भी अंतकर को जानने वाला बन जाता है। और उसके उस वचनको सुनकर छद्मस्थप्राणी भी अन्तकर को जान लेता है। इसी तरह से आगे भी समझ लेना चाहिये।

' केवलि सावियाए वा ' केवली भगवान् की श्राविका, से 'केवली उवासगस्सवा ' केवली भगवान् के उपासक से- जो केवली के वचन

" केवलि सावयस्स वा " અથવા કેવલી ભગવાનના શ્રાવકનાં વચનો સાંભળીને, છદ્મસ્થ મનુષ્ય અન્તકર અથવા ચરમશરીરી જીવને જાણી-દેખી શકે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે-જે જીવ છદ્મસ્થ હોય છે, તે કેવલી ભગવાનનાં વચનો શ્રવણ કરવાને માટે તેમની પાસે જાય છે અને તેમની વાણી સાંભળે છે. તેથી એવા છદ્મસ્થ જીવને કેવલીનો શ્રાવક કહેવાય છે. તે કેવળી ભગવાનની વાણીનું શ્રવણ કરતાં અમુક જીવને ઉદ્દેશીને ભગવાને કહેલાં આ પ્રકારનાં વચનો સાંભળે છે-" આ જીવ અન્તક અને ચરમ શરીરી છે." આ પ્રકારનાં વચનો કેવલી ભગવાને સ્વમુખે સાંભળીને તે શ્રાવક પણ અન્તકરને જાણતો થાય છે. એવા શ્રાવકના વચનોને સાંભળીને પણ છદ્મસ્થ જીવ અન્તકરને જાણી શકે છે. એ જ પ્રમાણે આગળ પણ સમજી લેવું.

" केवलि सावियाए वा " કેવલી ભગવાનની શ્રાવિકાનાં વચનો સાંભળીને " केवली उवासगस्स वा " કેવલી ભગવાનના ઉપાસકનાં વચનો સાંભળીને,

भगवन्तमुपास्ते स केवल्युपासक उच्यते 'केवलि उपासियाएवा' केवलिनः उपासिकायाः वा सकाशात् 'तप्पक्खियस्स वा' तत्पाक्षिकस्य वा, तस्य केवलिनः पाक्षिकस्य स्वयंबुद्धस्येत्यर्थः, 'तप्पक्खियसावगस्स वा' तत्पाक्षिकश्रावकस्य वा स्वयंबुद्धस्य श्रावकस्य सकाशाद् वा इत्यर्थः 'तप्पक्खियसावियाए वा' तत्पाक्षिक श्राविकायाः वा, स्वयंबुद्धस्य श्राविकायाः सकाशाद् वा, 'तप्पक्खिय उवासगस्स वा' तत्पाक्षिकोपासकस्य वा, स्वयंबुद्धस्य उपासकसकाशाद् वा, 'तप्पक्खिय उवासियाए वा,' तत्पाक्षिकोपासिकायाः वा, स्वयंबुद्धस्य उपासिकासकाशाद् वा, 'अयम् अन्तकरः अन्तिमशरीरको वा वर्तते' इति वचनं श्रुत्वा छद्मस्थो मनुष्यः जानाति, पश्यति, इत्येव 'सेतं सोच्चा'-"तदेतत् श्रुत्वा' इत्यस्यार्थो बोध्य इति भावः

अत्र 'श्रुत्वा' इत्यनेन केवलिनः सामान्यवचनमात्रं ज्ञाननिमित्तत्वेन

को सुनने की इच्छा से रहित बनकर भी केवल उनकी उपासना में तत्पर रहता है-ऐसे केवली के उपासक से-(केवलि उवासियाए वा) अथवा-केवली की उपासिका से, अथवा-(तप्पक्खियसावगस्स वा) स्वयंबुद्ध के श्रावक से, (तप्पक्खियसावियाए) स्वयंबुद्ध की श्राविका से (तप्पक्खियउपासगस्स वा) स्वयंबुद्ध के उपसक से, (तप्पक्खियउवासियाए वा) अथवा-स्वयंबुद्ध की उपासिका से "अयं अन्तकरोऽन्तिमशरीरको वा" यह अंतकर है अथवा अन्तिमशरीरवाला है ऐसा वचन सुनकर छद्मस्थ मनुष्य अंतकर को या अन्तिमशरीरवाले को जान लेता है और देखलेता है। इस तरह (से तं सोच्चा) यह सुनकर के जानता है इसका अर्थ है।

"केवली उवासियाए वा" કેવલીની ઉપાસિકાનાં વચનો સાંભળીને પણ છદ્મસ્થ જીવ અન્તકરને જાણી શકે છે. (જે જીવ કેવલીનાં વચનો સાંભળવાને તત્પર હોતો નથી, પણ તેમની ઉપાસના કરતો હોય છે, એવા જીવને કેવલીનો ઉપાસક કહે છે) "तप्पक्खियसावगस्स वा, तप्पक्खिय सावियाए वा" એજ પ્રમાણે સ્વયંબુદ્ધના શ્રાવકના, સ્વયંબુદ્ધની શ્રાવિકાના, "तप्पक्खिय उपासगस्स वा, तप्पक्खियउवासियाए वा" સ્વયંબુદ્ધના ઉપાસકના અથવા સ્વયંબુદ્ધની ઉપાસિકાના વચનોને સાંભળીને પણ છદ્મસ્થ જીવ અન્તકર અથવા ચરમ શરીરી જીવને જાણી-દેખી શકે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઉપરોક્ત બધાં જીવો એ વાતને કેવલી - ભગવાન પાસેથી જાણે છે. પછી તેમના દ્વારા જો છદ્મસ્થ જીવને તે વાત કહેવામાં આવે, તો તે જાણી શકે છે કે અમુક જીવ અંતકર અથવા ચરમ શરીરધારી છે.

ग्रहीतव्यं नतु आगमरूपम् , तस्य खलु आगमस्य वक्ष्यमाणप्रमाणान्तर्गतत्वेनैव ग्रहीष्यमाणतया 'श्रुत्वा' इति शब्देन ग्रहणे असंगतत्वापत्तेः॥ सू० ८॥

मूलम्—"से किं तं पमाणे? पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा—पच्चक्खे १, अणुमाणे २, ओवम्मे ३, आगमे ४, जहा अणुओगद्दारे तहा णेयव्वं पमाणं जाव तेण परं नो अत्तागमे, णो अणंतरागमे परंपरागमे"॥ सू० ९॥

छाया—अथ किं तत् प्रमाणम् ? प्रमाणं चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा प्रत्यक्षम् १, अनुमानम् २, उपमानम् ३, आगमः ४, यथा अनुयोगद्वारे तथा ज्ञातव्यं प्रमाणम्, यावत्—तेन परं नो आत्मागमः, नो अनन्तरागमः, परम्परागमः। सू० ९॥

यहां पर "श्रुत्वा" इस पद से ज्ञान का निमित्त होने के के कारण केवल केवली भगवान का सामान्यवचन ही ग्रहण करना चाहिये आगम प्रमाणरूप उनका वचन ग्रहण नहीं करना चाहिये। क्यों कि आगे प्रमाण का वर्णन किया जावेगा सो आगम का भी उसी में वर्णन कहा जावेगा अतः 'श्रुत्वा' पद से यहां आगमरूप वचन के ग्रहण मानने में असंगतता की आपत्ति आवेगी॥ सूत्र ८॥

'से किं तं पमाणे!' इत्यादि।

सूत्रार्थ—(से किं तं पमाणे) हे भदन्त! प्रमाण पद का क्या अर्थ है? (पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते) हे गौतम! प्रमाण चार प्रकार का कहा गया है। (तंजहा) उसके वे चार प्रकार ये हैं—(पच्चक्खे, अणु-

ઉપરના સૂત્રમા "सोच्चा (श्रुत्वा)" પદથી કેવલી ભગવાનનાં સામાન્ય વચનને જ ગ્રહણ કરવુ—આગમ પ્રમાણરૂપ તેમનું વચન ગ્રહણ કરવું જોઇએ નહીં. કારણ કે હવે પછીના પ્રકરણમાં પ્રમાણનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે, આગમનું વર્ણન પણ તેમાં કરાશે. 'શ્રુત્વા' (સાંભળીને) પદ દ્વારા આગમ રૂપ વચનને ગ્રહણ કરવાથી અસંગતતા ઊભી થવાનો સંભવ રહેશે. તેથી આટલી સૂચના ધ્યાનમાં લેવી. ॥ સૂ ૮ ॥

"से किं तं पमाणे" ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—(से किं तं पमाणे ?) હે ભદન્ત 'પ્રમાણ' પદનો શો અર્થ થાય છે? (पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते" હે ગૌતમ! પ્રમાણના ચાર પ્રકાર છે (तंजहा) તે ચાર પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(पच्चक्खे, अणुमाणे, ओवम्मे,

टीका—अथ प्रमाणपदार्थं जिज्ञासमानो गौतमः पृच्छति-'से किं तं पमाणे ?' इत्यादि। अथ हे भदन्त! किम् तत् प्रमाणम्? कः खलु प्रमाणपदार्थः? इति प्रश्नाशयः। भगवानाह-'पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते' इत्यादि। हे गौतम! प्रमाणं चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, प्रमाणस्य चत्वारो भेदाः कथिताः तान् भेदानाह-'तं जहा-पच्चक्खे, अणुमाणे, ओवम्मे, आगमे' तद्यथा-प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, औपम्यम्, आगमश्च, तत्र प्रमीयते सम्पूर्णतया वस्तु यथार्थरूपेण ज्ञायते अनेनेति प्रमाणम्१

माणे, ओवम्मे, आगमे) प्रत्यक्ष १, अनुमान २, उपमान ३, और आगम (जहा अणुओगदारे तहा णेयव्वं पमाणं, जाव-(तेण परं नो अत्तागमे, नो अणंतरागमे, परंपरागमे) जिस प्रकार से अनुयोग द्वार सूत्र में प्रमाण के संबंध में विवेचन किया गया है, उसी प्रकार से यहां पर भी जानना चाहिये। यावत् "तेन परं नो आत्मागमः, नो अनन्तरागमः, परंपरागमः" इस पाठ तक।

टीकार्थ—प्रमाण पदार्थ को जानने की इच्छावाले गौतम स्वामी प्रभुसे पूछते हैं कि-(से किं तं पमाणे) इत्यादि हे भदन्त! वह प्रमाण क्या है? अर्थात् प्रमाण पदार्थ क्या है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं कि (पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते) गौतम! प्रमाण चार प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) प्रमाण के वे चार प्रकार ये हैं-(तं पच्चक्खे, अणुमाणे, ओवम्मे, आगमे) प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान और आगम। जिसके द्वारा पूर्णवस्तु यथार्थरूप से जानी जाती है उसका नाम प्रमाण

आगमे) (१) प्रत्यक्ष, (२) અનુમાન (૩) ઉપમાન અને (૪) આગમ (जहा अणुओगदारे तहा णेयव्वं पमाणं, जाव-"तेण परं नो अत्तागमे, नो अणंतरागमे, (परंपरागमे) અનુયોગ દ્વારમાં પ્રમાણુ વિષે જે પ્રમાણે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, એ જ પ્રમાણે અહીં પણ સમજવું. "तेन परं नो आत्मागमः नो अनन्तरागमः, परंपरागमः" તે વિવેચનનો આ સૂત્રપાઠ સુધીનો ભાગ આ વિષયમાં ગ્રહણ કરવો જોઇએ

ટીકાર્થ—'પ્રમાણુ' પદનો ભાવાર્થ સમજવાની ઇચ્છાવાળા ગૌતમસ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-"से किं तं पमाणे" હે ભદન્ત! પ્રમાણુ એટલે શું? તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે "पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते" હે ગૌતમ! પ્રમાણુ ચાર પ્રકારના કહ્યાં છે-"तं जहा" તે ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-"तं पच्चक्खे, अणुमाणे, ओवम्मे, आगमे" પ્રત્યક્ષ. અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ જેના દ્વારા આખી વસ્તુને યથાર્થ રીતે જાણી

है। तथा-जब (प्रमितिर्वा प्रमाणम्) ऐसा अर्थ प्रमाण का करते हैं-तब (जानना) प्रमाण है ऐसा प्रमाण शब्द का अर्थ हो जाता है। "प्रत्यक्ष" में प्रति अक्ष ऐसे दो शब्द हैं-प्रति का अर्थ प्रतिगत-सहारे से ऐसा है और अक्ष शब्द का अर्थ जीव है-अर्थात्-जीव-आत्मा की सहायता से उत्पन्न होने वाला ज्ञान प्रत्यक्ष है। ऐसे प्रत्यक्ष (अवधिज्ञान, मनः पर्ययज्ञान और केवलज्ञान ये तीन ज्ञान हैं। तथा-जब अक्ष शब्द का अर्थ इन्द्रिय करते हैं-तब वहां पर इन्द्रियों की सहायता से जायमान ज्ञान प्रत्यक्ष है ऐसा प्रत्यक्ष का शब्दार्थ होता है। इससे इस विवक्षा में सांव्यवहारिक प्रत्यक्ष की सिद्धि टीकाकारने की है। तात्पर्य कहने का यह है कि इन दोनों व्युत्पत्तियों के अनुसार प्रत्यक्ष शब्द वाच्यार्थ पर जब विचार किया जाता है तो यह बात सामने आती है कि प्रत्यक्ष सकल और विकल प्रत्यक्ष के दो भेद से प्रकार का हो जाता है-केवलज्ञान जो ज्ञानावरणीय कर्म के सर्वथा प्रक्षय से उत्पन्न होता है वह सकल-पारमार्थिक-प्रत्यक्ष है। और अवधिज्ञान एवं मनः पर्ययज्ञान ये दो देशप्रत्यक्ष-विकलप्रत्यक्ष हैं। क्यों कि ये ज्ञाना-

---

શકાય છે. તેને પ્રમાણુ કહે છે. 'મા' ધાતુને 'પ્ર' ઉપસર્ગ લગાડી, કરણુ વિભક્તિનો 'અન' પ્રત્યય લગાડવાથી પ્રમાણુ શબ્દ બન્યો છે.

હવે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે—

પ્રત્યક્ષ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે-પ્રતિ + અક્ષ = પ્રત્યક્ષ.

પ્રત્યક્ષ એટલે નજરની સામેનું એવો સામાન્ય અર્થ થાય છે. તેનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે છે. પ્રતિ એટલે મદદથી અને અક્ષ એટલે જીવ (આત્મા) એટલે કે આત્માની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થનારા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહે છે. એવાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ત્રણુ છે-(૧) અવધિ જ્ઞાન,(૨) મનઃપર્યય જ્ઞાન અને (૩) કેવળ જ્ઞાન. તથા જ્યારે અક્ષ' શબ્દનો અર્થ ઇન્દ્રિય કરવામાં આવે, ત્યારે ઇન્દ્રિયોની સહાયથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહે છે.

ઉપરની બન્ને વ્યુત્પત્તિઓને આધારે જો પ્રત્યક્ષ પદના વાચ્યાર્થનો વિચાર કરવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષના બે ભેદ જણાય છે. (૧) સકલ પ્રત્યક્ષ અને (૨) વિકલ પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાન કે જે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનાં સર્વથા ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સકલ-પારમાર્થિક-પ્રત્યક્ષ છે કારણુ કે કેવળજ્ઞાની આત્મા ત્રણે લોકના અને ત્રણે કાળના દ્રવ્યને તેની અનંત પર્યાયો સહિત જાણે છે.

અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાન વિકલ પ્રત્યક્ષ (દેશ પ્રત્યક્ષ) હોય છે, કારણુ કે તે બન્ને જ્ઞાન જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે

करणे अनट्, प्रमितिर्वा प्रमाणम्, २ भावे अनट्, अक्षं जीवम् प्रतिगतम् अक्षाणि इन्द्रियाणि प्रतिगतं वा प्रत्यक्षम् १ अनु लिङ्गदर्शन-व्याप्तिस्मरणादेः पश्चाद् मीयते ज्ञायतेऽनेनेति अनुमानम्, व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानिश्चयात्मकपरामर्शः तज्जन्यानुमितिर्वा अनुमानम्, महानसादौ वह्निधूमयोर्भूयः साहचर्यदर्शनेन गृहीतव्याप्तिकस्य पुरुषस्य पर्वतादौ धूमादिलिङ्गदर्शनेन 'वह्निव्याप्यो धूम' इत्यादिरीत्या व्याप्तिस्मरणेन 'वह्निव्याप्यधूमवान् अयं पर्वतः' इत्यादिरीत्या

वरणीय कर्म के क्षयोपशम से उत्पन्न होते हैं। तथा "इन्द्रिया निन्द्रिय-निमित्त देशतः सांव्यावहारिकः" के अनुसार पांच इन्द्रिय और मन की सहायता से उत्पन्न हुआ ज्ञान यद्यपि सैद्धान्तिक मान्यता के अनुसार परोक्ष है फिर भी एकदेश से पदार्थ को स्पष्ट जानने के कारण वह सांव्यवहारिक प्रत्यक्ष है। अनुमान में अनु और मान ऐसे दो शब्द हैं-अनु का अर्थ है पश्चात् और मान का अर्थ है ज्ञान का होना-तात्पर्य यह है कि जो ज्ञान साध्याविनाभावी लिङ्ग दर्शन एवं व्याप्ति-स्मरण आदि के बाद होता है वह अनुमान है। जब अनुमाता किसी स्थलविशेष में अविच्छिन्नशाखा वाले धूम को देखता है तो उसे शीघ्र ही "जहां २ धूम होता है वहां २ अग्नि होती है" इत्याकारक व्याप्ति का स्मरण हो जाता है और फिर वह उस साध्याविनाभावी लिङ्ग से ऐसा ज्ञान उत्पन्न कर लेता है कि "यहां पर धूम होने से अग्नि है" बस-ऐसा जो ज्ञान उस अनुमाता को जो परोक्ष अर्थ में होता है उसी

તથા "इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तः देशतः सांव्यावहारिकः" આ સૂત્ર અનુસાર પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન જો કે સૈદ્ધાન્તિક માન્યતા પ્રમાણે પરોક્ષ છે, તો પણ અંશતઃ (એક દેશથી) પદાર્થને સ્પષ્ટ જાણી શકતું હોવાથી તેને વિકલ પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે.

હવે અનુમાન પ્રમાણના અર્થની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે—

અનુ + માન = અનુમાન. અનુ એટલે પાછળથી અને માન એટલે જ્ઞાન થવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે "જે જ્ઞાન સાધ્યની સાથે ઓતપ્રોત થયેલાં ચિહ્નોનાં દર્શન તેમજ વ્યાપ્તિ (પદાર્થનો સંપૂર્ણપણે વિચાર) ના સ્મરણ વગેરે થયા બાદ થાય છે, એવા જ્ઞાનને અનુમાન કહે છે. જ્યારે અનુમાન કરનાર વ્યક્તિ કોઇ સ્થળે અવિચ્છિન્ન ધૂમ્રસેરને દેખે છે ત્યારે તરત જ તેને આ પ્રકારની વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થઇ આવે છે કે "જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય છે," અને સાધ્યની સાથે ઓતપ્રોત થયેલા તે ચિહ્ન દ્વારા તેને એવું

का नाम अनुमान है। यही बात "व्याप्ति विशिष्ट पक्षधर्मता का निश्चया त्मक जो परामर्श है वह अनुमान है" इस वाक्य द्वारा प्रकट किया गया है। अथवा-इस परामर्श जन्य जो अनुमिति होती है वह अनुमान है। टीकाकार इसी विषय को स्पष्ट करने के निमित्त कहते हैं कि-रसोईगर आदि में बार २ अग्नि और धूम के साहचर्य संबंध को देखने से उन दोनों की व्याप्ति को ग्रहण कर चुकने वाले किसी पुरुष को पर्वतादि पक्षरूप आधारविशेष में धूमादिलिङ्ग के दर्शन से "वह्नि व्याप्यो धूमः" वह्नि का व्याप्य धूम है इत्यादि रूप से व्याप्ति के स्मरण द्वारा जो ऐसा "वह्नि व्याप्य धूमवान् अयं पर्वतः" ज्ञान होता है कि यह पर्वत वह्नि के व्याप्य धूम से युक्त है यही अनुमान ज्ञान है। यह ज्ञान व्याप्ति विशिष्ट एवं धूम की विशिष्टता को जानने वाला है। इस तरह व्याप्ति विशिष्ट पक्षधर्मता का निश्चयात्मक जो परामर्श है वह अनुमान है। अथवा-इस प्रकार के परामर्श से जो "यह पर्वत अग्नि वाला है" ऐसी अनुमिति होती है वह अनुमान है ऐसा जानना चाहिये। जिसके द्वारा सादृश्य को लेकर पदार्थ का ग्रहण होता है वह उपमान प्रमाण है। यहां पर भी करण अर्थ में अनट् प्रत्यय हुआ है।

ભાન થાય છે કે "અહીં ધુમાડો હોવાથી અગ્નિ હોવી જ જોઈએ." તે અનુમાન કરનારી વ્યક્તિને પરોક્ષ અર્થમાં આવું જે જ્ઞાન થાય છે, તેનું નામ જ અનુમાન છે. એજ વાત "સંપૂર્ણપણે પદાર્થને જે નિશ્ચયાત્મક વિચાર તેને અનુમાન કહે છે," આ વાકય દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ છે. અથવા આ વિચારજન્ય જે અનુભવ હોય છે તેને અનુમાન કહે છે- વિવેચક આ વિષને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે કહે છે કે-રસોડા આદિમાં વારંવાર અગ્નિ અને ધુમાડાનું સાહચર્ય દેખીને તે બન્નેની વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરી શકનાર કોઇ એક પુરૂષ પર્વતાદિ પદાર્થરૂપ આધાર વિશેષમાં ધુમાડારૂપી ચિહ્નને જોઈને "वह्नि व्याप्यो धूमः" વહ્નિનું વ્યાપ્ય (અગ્નિ ઉપર વ્યાપ્ય થતી વસ્તુ) ધુમાડો હોય છે. એ પ્રકારે વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થતાં જ એવું જે જ્ઞાન થાય છે કે "वह्नि व्याप्य धूमवान् अयं पर्वतः" "આ પર્વત અગ્નિના વ્યાપ્ય ધુમાડાથી યુક્ત છે," એ જ અનુમાન જ્ઞાન છે. એજ જ્ઞાન વ્યાપ્તિ વિશિષ્ટ અને ધૂમની વિશિષ્ટતાને જાણનારૂં છે. આ રીતે પદાર્થનો સંપૂર્ણપણે નિશ્ચયાત્મક વિચાર કરનારૂં જે જ્ઞાન તેને જ અનુમાન કહે છે અથવા આ પ્રકારના વિચારથી "આ પર્વત અગ્નિવાળો છે" એવી જે અનુભૂતિ થાય છે, એનું નામ જ અનુમાન છે.

જેના દ્વારા સાદૃશ્યને આધારે પદાર્થને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તેને ઉપમાન પ્રમાણ કહે છે. તેને સાદૃશ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ કહેવાય છે. અથવા

व्याप्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यावगाहि'वं ज्ञात्मकपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शात्मक मनुमानम् तज्जन्या 'पर्वतो वह्निमान्' 'इत्यनुमितिर्वा अनुमानम्, 'उपमीयते सादृश्येन गृह्यते परिच्छिद्यते अनेनेति उपमानम्, करणे अनट् सादृश्यज्ञानम्, उपमीयते वा अनयेति उपमा, उपमैव औपम्यम्, यथा कुतश्चिदारण्यकपुरुषात्-'गोसदृशो गवयः' इति श्रुत्वा वनं गतः सन् कश्चित्पुरुषः गोसदृशं पिण्डं पश्यति तत्र गवयात्मके पिण्डे यद् गोसादृश्यदर्शनं तदेवोपमानम् तेन च गोसादृश्यदर्शनेन अतिदेशवाक्यार्थ

इसे सादृश्य प्रत्यभिज्ञान भी कहा गया है। अथवा-जिसके द्वारा पदार्थ उपमित किया जाता है वह उपमा है-यह उपमा ही औपम्य है। उपमान प्रमाण के विषय में खुलासा अर्थ इस प्रकार है-जैसे आरण्य पुरुष-जंगल में रहने वाले भील-के मुख से यह पूछने पर कि गवय रोझ कैसा होता है "गाय के जैसा रोझ होना है" ऐसा सुनकर कोई पुरुष जंगल में गया। वहां जाकर उसने गाय के जैसा पिण्ड देखा-देखकर उसे पहिले सुना हुआ वाक्य स्मरण आया और गाय जैसे पिण्ड का दर्शन हुआ-इस तरह दर्शन और स्मरण कारणक जो उसे यह बोध हो रहा है कि "अयं गवयपदवाच्यः" यही पदार्थ गवयपदवाच्य है, वही सादृश्य प्रत्यभिज्ञान या उपमान प्रमाण है। तात्पर्य यह कि गवयात्मक पिण्ड में जो गोसादृश्य दर्शन उसे हो रहा है वह उपमान है अथवा-इस गोसादृश्य के दर्शन होने पर अतिदेश वाक्यार्थ के

જેના દ્વારા પદાર્થને ઉપમિત કરવામાં આવે છે તેનું નામ ઉપમા છે. તે ઉપમા જ ઔપમ્ય છે. હવે ઉપમાન પ્રમાણના વિષયમાં વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે. એક માણસે જંગલમાં રહેનાર ભીલ જેવી કોઈ વ્યક્તિને પૂછયું કે "રોઝ કેવું હોય છે?" જવાબ મળ્યો કે "રોઝ ગાયના જેવું હોય છે." હવે આ પ્રમાણે સાંભળીને તે પુરૂષ જંગલમાં ગયો. ત્યાં જઈને તેણે ગાયના જેવું જાનવર જોયું. તેને જોતાં જ તેણે પહેલાં સાંભળેલું આ વાકય તેને યાદ આવ્યું-"રોઝ ગાય જેવું હોય છે." તેથી ગાય જેવા પ્રાણીને જોતાં જ તે સમજી ગયો કે આ પ્રાણી જ રોઝ છે. આ સાદૃશ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાન અથવા ઉપમાન પ્રમાણનું એક સુંદર દૃષ્ટાંત ગણી શકાય. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે રોઝના શરીરમાં તેને જે ગોસાદૃશ્ય (ગાયના શરીર સાથે સરખાપણું) નું દર્શન થાય છે તે ઉપમાન છે. અથવા આ ગોસાદૃશ્યનું દર્શન થતાં અતિદેશ વાકયાર્થના સ્મરણ દ્વારા "गवयो गवय पद वाच्यः" એવી જે તેને ઉપમિતિ થઈ, તેનું જનક ઉપમાન છે.

स्मरणद्वारा 'गवयो गवयपदवाच्यः' इति या उपमितिर्जन्यते सैव वा उपमान मित्याशयः, ३ आगच्छति गणधरपारम्पर्येण इत्यागमः शब्दप्रमाणम् ४ ॥

एषां स्वरूपभेदमाह–प्रत्यक्षं द्विविधम् – इन्द्रिय-नोइन्द्रियभेदात्, । इन्द्रिय प्रत्यक्षं पञ्चविधम् – श्रोत्रचक्षुर्घ्राणरसनस्पर्शनभेदात् । नोइन्द्रियप्रत्यक्षं त्रिविधम् –अवधि-मनःपर्यव-केवलज्ञानभेदात्१ । अनुमानं त्रिविधम्–पूर्ववत् शेष वत्–दृष्ट

स्मरणद्वारा "गवयो गवय पद्वाच्यः" ऐसी जो उसे उपमिति हुई है उसका जनक उपमान है।

गणधरों की परम्परा से जो चला आरहा हो वह आगम है। इस का दूसरा नाम शब्द प्रमाण भी है।

अब सूत्रकार इनके स्वरूप को कहते हैं प्रत्यक्ष दो प्रकार का है–इन्द्रिय प्रत्यक्ष १ और दूसरा नो इन्द्रिय प्रत्यक्ष इनमें इन्द्रिय प्रत्यक्ष पांच प्रकार का है–श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्ष, चक्षुइन्द्रियप्रत्यक्ष, घ्राणइन्द्रियप्रत्यक्ष, रसनेन्द्रियप्रत्यक्ष और स्पर्शनइन्द्रियप्रत्यक्ष। श्रोत्र इन्द्रिय से जो शब्द का ज्ञान होता है वह श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्ष है इसी तरह चक्षुइन्द्रिय आदि प्रत्यक्षों को भी जानना चाहिये। नोइन्द्रिय प्रत्यक्ष ३ प्रकार है–अवधिज्ञान, मनः पर्ययज्ञान और केवलज्ञान। यहां नो इन्द्रिय का तात्पर्य किसी भी इन्द्रिय की सहायता के विना होने वाले प्रत्यक्षसे है। इन तीन प्रत्यक्षों के होने में किसी भी इन्द्रिय की सहायता सापेक्ष नहीं होती है। येतो केवल आत्मामात्र की सहायता से ही उत्पन्न होता है।

ગણધરોની પરંપરાથી જે પ્રમાણ ચાલ્યું આવે છે તેને આગમ કહે છે. તેનું બીજું નામ શબ્દ પ્રમાણ પણ છે

હવે સૂત્રકાર આગમના સ્વરૂપને સમજાવે છે–પ્રત્યક્ષના બે પ્રકાર છે. (૧) ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (૨) નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ. ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના પાંચ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે–(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ, (૨) ચક્ષુ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ, (૩) ઘ્રાણેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ, (૪) રસનેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ, અને (૫) સ્પર્શેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ.

શ્રોત્રેન્દ્રિયથી (કાન વડે) જે શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે તેને શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કહે છે. એજ પ્રમાણે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વગેરે પ્રત્યક્ષોના વિષયમાં પણ સમજવું. નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) અવધિ જ્ઞાન, મનઃપર્યય જ્ઞાન અને (૩) કેવળ જ્ઞાન. કોઈ પણ ઇન્દ્રિયની મદદ વિના થતા જ્ઞાનને નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કહે છે. ઉપરનાં ત્રણે પ્રત્યક્ષો ઇન્દ્રિયોની સહાયતાની અપેક્ષા રાખતા નથી. તે તો માત્ર આત્માની સહાયતાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

साधर्म्यवद्भेदात् , तत्र पूर्ववत् पूर्वोपलब्धासाधारण चिह्नात्-पित्रादि प्रमातुः पुत्रादिपरिज्ञानम् , शेषवत् द्विविधं कार्यलिङ्गकं कारणानुमानम् कारणलिङ्गकं कार्यानुमानं च तत्राद्यम् – व्याप्तिप्रत्यक्षोपलब्धिपूर्वम् कार्यलिङ्गकमनुमानम् यथा मयूरोऽत्र केकाशब्दश्रवणात् , धूमलिङ्गकं पर्वते वह्न्यानुमानम् , अथवा

अनुमान तीन प्रकार का होता है–पूर्ववत् १, शेषवत् २ और दृष्टसाधर्म्यवत् ३, इनमें–पूर्व में उपलब्ध असाधारण चिह्नों से जो पिता आदि प्रमाता जनों को अपने पुत्रादि का ज्ञान होता है वह पूर्ववत अनुमान है। शेषवत अनुमान दो प्रकार का होता है एक कार्य रूपलिंग से कारण का अनुमान, दूसरा कारणरूप लिङ्ग से कार्य का अनुमान। व्याप्ति और प्रत्यक्ष से कार्य की उपलब्धि पूर्वक जो कारण का अनुमान होता है वह शेषवत् कार्यलिङ्गक कारणानुमान है—जैसे केका शब्द श्रवण से परोक्षभूत केका–मयूर–का ज्ञान कर लेना यहां पर जहां २ केका वाणी होती है वहां २ मयूर होता है–इस प्रकार से केका और केका वाणी की व्याप्ति को पहिले ग्रहण करके कहीं उस वाणी का श्रावणप्रत्यक्ष होते ही ऐसा जो अनुमान होता है " कि यहां मयूर है " वह शेषवत का प्रथमभेद कार्यलिङ्गक कारणानुमान है। केका

અનુમાન ત્રણ પ્રકારના હોય છે-(૧) પૂર્વવત્ (૨) શેષવત્ (૩) દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્

પૂર્વે પ્રાપ્ત કરેલાં અસાધારણ ચિહ્નો દ્વારા પિતા આદિને પોતાના પુત્રાદિનું જે જ્ઞાન થાય છે, તે પૂર્વવત્ અનુમાન છે.

શેષવત્ અનુમાનના બે પ્રકાર છે-(૧) કાર્યરૂપ ચિહ્ન વડે કારણનું અનુમાન, (૨) કારણરૂપ ચિહ્ન વડે કાર્યનું અનુમાન

વ્યાપ્તિ અને પ્રત્યક્ષ દ્વારા કાર્યની ઉપલબ્ધિપૂર્વક કારણનું જે અનુમાન થાય છે, તેનું નામ જ શેષવત્ કાર્યલિંગક કારણાનુમાન છે એ વાતને એક દૃષ્ટાંત દ્વારા સૂત્રકાર સમજાવે છે—

કેકારવ (મોરનો અવાજ) સાંભળીને, મોરને જોયા વિના પણ મનુષ્ય એ વાત જાણી શકે છે કે તે અવાજ કરનાર પક્ષી મોર જ છે. "જ્યાં જ્યાં કેકારવ સંભળાય છે, ત્યાં ત્યાં મયૂર હોય છે," આ રીતે મોર અને કેકારવની વ્યાપ્તિને પહેલાં ગ્રહણ કરીને, કોઇ પણ સ્થળે એ વાણીનું શ્રવણ થતાંની સાથે જ મોર હોવાનું જે અનુમાન થાય છે, એજ શેષવત્નો પહેલો ભેદ કાર્યલિંગક કારણાનુમાન છે. કેકારવનું કારણ મયૂર, અને મયૂરનું કાર્ય કેકારવ છે. આ રીતે પરોક્ષભૂત (નજર સમક્ષ ન હોય એવા) મયૂરનું અનુમાતા

नद्यादौ विलक्षणधूलिधूसरितमलिनजलपूरवृद्धिलिङ्कं संजातजलवृष्टयनुमानं द्वितीयम् शेषवत्-कारणलिङ्कं कार्यानुमानं यथा पिपीलिकाण्डसंचरणात् भविष्यद्वृष्टयनुमानादिकम्। दृष्टसाधर्म्यवत् दृष्टश्च-करणत्वसामान्यस्य छिदादौ वास्यादिवृत्तितयोपलब्धत्वेन तज्ज्ञानसामान्यद्वारा रूपादिप्रत्यक्षादिक्रियया अतीन्द्रिय-

वाणी का कारण मयूर और मयूर का कार्य वह केकावाणी है। अतः परोक्षभूत केका का जो अनुमाता को ज्ञान हुआ है कि यहाँ केका है-वह उसकी वाणीरूप कार्य की उपलब्धिपूर्वक ही हुआ है। इसी प्रकार से पर्वत में धूम को देखकर परोक्षभूत अग्नि का जो ज्ञान होता है वह, तथा नदी आदि में विलक्षणपूरको कि जिसमें धूलि आदि के संमिश्रणवाला मलिनजल बढ रहा हो देखकर ऐसा अनुमान करना कि ऊपर प्रदेश में कहीं पर वृष्टि हुई है-ये सब कारणानुमान हैं-यहाँ वृष्टि का दर्शन अनुमाता को प्रत्यक्ष से नहीं हुआ है, फिर भी उस वृष्टि का कार्य जो मलिन जल वाला पूर है उसे देखकर उस अनुमाता को परोक्षभूत पदार्थ का ज्ञान हो गया है। करणलिङ्क कार्यानुमान इस प्रकार से है-जैसे पिपीलिकाओं को अंडा लेकर संचरण करते हुए देखकर जो ऐसा अनुमान कर लिया जाता है कि वृष्टि होगी वह कारणलिङ्क कार्यानुमान है। एक पदार्थ के स्वरूप के निरीक्षण करने से ऐसा ज्ञान हो जाना कि इसी प्रकार के स्वरूपवाले दूसरे पदार्थ भी इसी तरह के हैं इसी का नाम दृष्टसाधर्म्यवत् है-जैसे छिदिक्रिया में

(અનુમાન કરનાર વ્યક્તિ) ને જે જ્ઞાન થાય છે, તે તેની (મયૂરની) વાણીરૂપ કાર્ય દ્વારા જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ પ્રમાણે પર્વતમાં ધુમાડાને જોઈને પરોક્ષભૂત (અપ્રત્યક્ષ) અગ્નિનું જે જ્ઞાન થાય છે, અને નદીમાં ધૂળ આદિનાં મિશ્રણવાળો જળપ્રવાહ વૃદ્ધિ પામતો જોઈને, દેખનાર એવું જે અનુમાન કરે છે કે ઉપરના પ્રદેશમાં કોઈ સ્થળે વૃષ્ટિ થઈ છે, એ સઘળાં કારણાનુમાનનાં દૃષ્ટાંતો છે. આ અનુમાન કરનારને પ્રત્યક્ષ રીતે વૃષ્ટિનું દર્શન થતું હોતું નથી, તો પણ તે વૃષ્ટિનું કાર્ય એટલે કે મલિન જળવાળું પૂર જોઈને તેને પરોક્ષ પદાર્થનું ભાન થાય છે. ઉપરના પ્રદેશમાં થયેલા વરસાદને તેણે જોયો હોતો નથી છતાં ઉપર બતાવ્યુ તે પ્રમાણે તે વૃષ્ટિના કાર્ય દ્વારા તેને તે વૃષ્ટિનું જ્ઞાન થાય છે.

કારણલિંગક કાર્યાનુમાનનું દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે-કીડીઓને તેમના ઈંડાં લઈને ચાલી જતી જોઈને એવું જે અનુમાન કરવામાં આવે છે કે વરસાદ થશે, તે કારણલિંગક કાર્યાનુમાન ગણાય છે.

चक्षुरादीन्द्रियात्मककरणत्वानुमानम् एककार्षापणज्ञानेन तदाकारसर्वकार्षापणानुमानम् , उपमानं तु वर्णितमेव, आगमो द्विधा – लौकिकलोकोत्तरभेदात् ,

वासी आदि को कारण देखकर अन्य इसी प्रकार की क्रियाओं में तथा और भी क्रियाओं में अन्य अदृष्ट पदार्थ को कारण मानकर उसके अस्तित्व का अनुमान करना तथा एक कार्षापण के ज्ञान से वैसे ही आकारवाले सर्व कार्षापणों का अनुमान करना सो यह सब दृष्ट साधर्म्यवत् अनुमान है। तात्पर्य कहने का यह है कि क्रिया विना कारण के नहीं होती है-जैसे " देवदत्तः कुठारेण काष्ठं छिनत्ति " देवदत्त कुठार के द्वारा काष्ठ को छेदता है–सो यहां जो छेदनक्रिया हो रही है उसमें असाधारण कारण रूप करण कुठार है-देवदत्त नहीं है। क्यों कि छेदन क्रिया कुठार से ही निष्पन्न हो रही है। अतः एक जगह क्रिया को करणसाध्य देखकर दूसरी रूपादि प्रत्यक्षरूप क्रियाओं में करणसाध्यता–अतीन्द्रियचक्षुरादि इन्द्रियात्मक करणत्व–का जो अनुमान किया जाता है वह दृष्टसाधर्म्यवत् अनुमान है। एक कार्षापण अस्सी रती का होना है सो इसी सरीखे जो और भी हों तो वे भी कार्षापण हैं ऐसा जो अनुमान किया जाता है वह भी दृष्टसाधर्म्यवत् अनुमान है। उपमान का वर्णन तो करही दिया गया है।

એક પદાર્થના સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરીને એ જ પ્રકારના સ્વરૂપવાળા બીજા પદાર્થો પણ આ પ્રકારનાં જ છે એવું જે જ્ઞાન થાય છે એ પ્રકારના અનુમાનને દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન કહે છે જેમકે છેદન ક્રિયામાં કુહાડી આદિ કરણ (સાધન) નો ઉપયોગ થતો જોઇને એ જ પ્રકારની ક્રિયાઓમાં તથા બીજી ક્રિયાઓમાં અન્ય અદૃષ્ટ (ન દેખાતાં) પદાર્થને કરણ માનીને તેના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરવું, તે આ પ્રકારના અનુમાનનું દૃષ્ટાંત છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે " કરણ (સાધન) વિના ક્રિયા થઈ શકતી નથી. " જેમકે " દેવદત્ત કુહાડી વડે લાકડું કાપે છે. " તો અહીં લાકડા કાપવાની જે ક્રિયા થાય છે, તે કુહાડી રૂપ કરણ વડે થાય છે. તેથી તેમાં અસાધારણ કારણ રૂપ કરણ કુહાડી છે–દેવદત્ત નથી, કારણ કે લાકડાં કાપવાની ક્રિયા કુહાડી વડે જ થતી હોય છે. તેથી એક જગ્યાએ ક્રિયાને કરણ સાધ્ય જોઇને બીજી રૂપાદિ પ્રત્યક્ષ રૂપ ક્રિયાઓમાં કરણ સાધ્યતાનું જે અનુમાન કરવામાં આવે છે, તેનું નામ જ " દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન " છે. એક કાર્ષાપણ એંસી રતી જેટલા વજનનો હોય છે. તો એનાં જેવાં બીજા જે કોઇ પદાર્થો હોય તેને કાર્ષાપણ માની લેવામાં આવે, તો તે પ્રકારના અનુમાનને પણ દૃષ્ટસાધર્મ્યવત્ અનુમાનકહી શકાય છે.

तत्र लौकिको महाभारतादिः, लोकोत्तरश्च-द्वादशाङ्गो गणिपिटकः, आचारादिदृष्टिवादपर्यन्तः। अथवा त्रिविध आगमः सूत्रार्थतदुभयभेदात्। प्रकारान्तरेण वा त्रिविधः-आत्मागमानन्तरागम-परम्परागमभेदात्, तत्र आत्मागमादयः अर्थतः क्रमेण तीर्थंकर-गणधर-तच्छिष्यापेक्षया विज्ञेयाः, सूत्रतस्तु क्रमेण गणधर-तच्छिष्य-प्रशिष्यापेक्षया, इति सर्वमभिप्रेत्याह-'जहा-अणुओगदारे तहा णेयव्वं

अगम दो प्रकार का होता है-एक लौकिक आगम और दूसरा लोकोत्तर आगम। इनमें भारत आदि जो ग्रन्थ हैं वे लौकिक आगम हैं। गणिपिटकरूप जो द्वादशाङ्ग-आचाराङ्ग से लेकर दृष्टिवादतक आगम शास्त्र हैं वे सब लोकोत्तर आगमरूप हैं। अथवा-सूत्र, अर्थ और सूत्रार्थ इस प्रकार से भी आगम तीन प्रकार के हैं। आत्मागम, अनन्तरागम, एवं परम्परागम के भेद से भी आगम तीन प्रकार है। अर्थ की अपेक्षा जिन आत्मागम, गणधर अनन्तरागम और गणधर के शिष्य परंपरागम कहे गये हैं। सूत्र की अपेक्षा गणधर आत्मागम, गणधर के शिष्य अनन्तरागम तथा गणधर के शिष्यों के शिष्य परम्परागम कहे गये हैं। इस सब कथन को स्वीकार कर प्रभु कहते हैं कि "जहा अणुओगदारे तहा णेयव्वं पमाणं" जैसा अनुयोगद्वार में प्रमाण विषयक निरूपण है उसी तरह से यहां पर भी जानना चाहिये। यह

ઉપમાનનું વર્ણન તો આ સૂત્રમાં પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે. હવે આગમનું વર્ણન કરવામાં આવે છે—આગમ બે પ્રકારના છે (૧) લૌકિક આગમ અને (૨) લોકોત્તર આગમ. મહાભારત આદિ ગ્રન્થોનો લૌકિક આગમમાં સમાવેશ થાય છે. ગણિપિટક રૂપ જે બાર અંગ (આચારાંગથી દૃષ્ટિવાદ સુધીના બાર આગમ શાસ્ત્રો) છે, તેમનો લોકોત્તર આગમમાં સમાવેશ થાય છે. અથવા આગમના આ પ્રકારે ત્રણ પ્રકારો પણ પડે છે-સૂત્ર, અર્થ અને સૂત્રાર્થ. એ સિવાય બીજી રીતે પણ આગમના ત્રણ ભેદ પડે છે-(૧) આત્માગમ, (૨) અનન્તરાગમ અને (૩) પરમ્પરાગમ.

અર્થની અપેક્ષાએ જિનને આત્માગમ, ગણધરને અનન્તરાગમ અને ગણધરના શિષ્યોને પરંપરાગમ કહેલા છે. સૂત્રની અપેક્ષાએ ગણધરને આત્માગમ, ગણધરોના શિષ્યોને અનન્તરાગમ અને ગણધરના શિષ્યોના શિષ્યોને પરંપરાગમ કહેલા છે. આ સમસ્ત કથનનો સ્વીકાર કરીને મહાવીર પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને જવાબ આપે છે કે "जहा अणुओगदारे तहानेयव्वं पमाणं" અનુયોગ દ્વારમાં પ્રમાણ વિષે જે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે સમસ્ત અહીં આ

पमाणं ' यथा अनुयोगद्वारे प्रमाणं प्रमाणविषय निरूपणं वर्तते तथा अत्रापि ज्ञातव्यम्, तच्च निरूपणम् अनुयोगद्वारसूत्रे ' से किं तं जीव गुणप्पमाणे ' इत्यादिपञ्चदशोत्तर द्विशततम (२१५) सूत्रादारभ्य 'से किं तं आगमे' इत्येकोन विंशत्युत्तर-द्विशततम (२१९) सूत्रपर्यन्तं वाच्यम् । तच्च संक्षेपतः प्रदर्शितमेव। अथ प्रकृते योजयितुम् तन्निरूपणावधिमाह-' जाव-तेण परं नो अत्तागमे नो अणंतरागमे, परंपरागमे ' यावत्-तेन परं तदनन्तरं नो आत्मागमः, नो अनन्तरागमः; परम्परागमः, गणधरशिष्याणां सूत्रतोऽनन्तरागमः, अर्थतस्तु परम्परागमो वर्तते, अतएव ततः परेषां प्रशिष्याणाम् नो आत्मागमः, नो अनन्तरागमः, अपि तु परम्परागमो वर्तते, इत्याशयः ॥ सू० ९ ॥

मूलम्-" केवली णं भंते ! चरिमकम्मं वा, चरिमणिज्जरं वा जाणइ, पासइ ? हंता, गोयमा ! जाणइ, पासइ, जहाणं भंते ! केवली चरिमकम्मं वा चरिमणिज्जरं वा० ? जहाणं अंतकरेणं आलावगो, तहा चरिमकम्मेण वि चरिमनिज्जरेण वि अपरिसेसिओ णेयव्वो ॥ सू० १० ॥

प्ररूपण अनुयोगद्वारसूत्र में (से किं तं जीवगुणप्पमाणे) इत्यादि २१५ वें सूत्र से लेकर (से किं तं आगमे) इस २१९ वें सूत्र तक किया गया जानना चाहिये। सो यह सब वर्णन यहां संक्षेप में हमने दिखा ही दिया है। अब सूत्रकार प्रकृत में इस प्रकरण के निरूपण की अवधि को बताने के निमित्त कहते हैं कि-" जाव तेणं परं नो अत्तागमे नो अणंतरागमे, परम्परागमे," गणधर के शिष्यों को सूत्र की अपेक्षा अनन्तरागम और अर्थ की अपेक्षा परम्परागम कहा गया है। इस कारण गणधरों के शिष्यों के जो शिष्य हैं वे न आत्मागम हैं न अनन्तरागम हैं किन्तु परम्परागम हैं ऐसा इस सूत्रपाठकाआशय है ॥सू०९॥

આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે ગ્રહણ કરવું આ વિષયનું પ્રતિપાદન અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં " से किं तं जीवगुणप्पमाणे " ઈત્યાદિ ૨૧૫ માં સૂત્રથી શરૂ કરીને " से किं तं आगमे " આ ૨૧૯ માં સૂત્ર સુધી કરવામાં આવેલ છે. " जाव तेणं परं नो अत्तागमे, नो अणंतरागमे परंपरागमे " આ સૂત્ર પર્યન્તનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું જોઇએ. ગણુધરના શિષ્યોને સૂત્રની અપેક્ષાએ અનન્તરાગમ અને અર્થની અપેક્ષાએ પરંપરાગમ કહેલા છે. તે કારણે ગણુધરોના જે શિષ્યોના શિષ્યો છે, તેઓ આત્માગમ પણ નથી, અનન્તરાગમ પણ નથી, પણ પરંપરાગમ છે એવો આ સૂત્રપાઠનો આશય છે. ॥ સૂ. ૯ ॥

छाया—केवली खलु भदन्त ! चरमकर्म वा, चरमनिर्जरां वा जानाति, पश्यति ? हन्त, गौतम ! जानाति, पश्यति, यथा खलु भदन्त ! केवली चरम कर्म वा चरमनिर्जरां वा० ? यथा अन्तकरेण आलापकस्तथा चरमकर्मणाऽपि चरमनिर्जरयापि अपरिशिष्टो ज्ञातव्यः ॥ सू० १० ॥

'केवली णं भंते !' इत्यादि ॥

सूत्रार्थ—(केवली णं भंते ! चरिमकम्मं वा चरिमणिज्जरं वा जाणइ पासइ) हे भदन्त ! केवली भगवान् अन्तिम कर्म को अथवा अन्तिम निर्जरा को जानते हैं और देखते हैं क्या ? (हंता गोयमा ! जाणइ पासइ, जहा णं भंते ! केवली चरिमकम्मं वा, जहा णं अंतकरेणं वा अलावगो तहा चरिमकम्मेणा वि चरिमनीज्जरेण वि अपरिसेसिओ-णेयव्वो) हां, गौतम ! केवली भगवान् अन्तिमकर्म को अथवा अन्तिम निर्जरा को जानते हैं और देखते हैं। हे भगवान् ! जिस प्रकार से केवली अन्तिम कर्म को अथवा अन्तिम निर्जरा को जानते और देखते हैं, उसी तरह से क्या छद्मस्थ मनुष्य भी अन्तिम कर्म को अथवा अन्तिम निर्जरा को जानता देखता है ? इस के उत्तर में प्रभु कहते हैं कि हे गौतम ! जिस प्रकार से अंतकर के साथ आलापक कहा गया है उसी तरह से चरम कर्म के और चरम निर्जरा के साथ भी समस्त आलापक जानना चाहिये ।

"केवली णं भंते !" ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-(केवलीणं भंते ! चरिमकम्मं वा चरिमणिज्जरं वा जाणइ पासइ ?) હે ભદન્ત ! કેવલી ભગવાન અન્તિમ કર્મને અથવા અન્તિમ નિર્જરાને જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે ? (हंता गोयमा ! जाणइ पासंइ, जहाणं भंते ! केवली चरिमकम्मं वा, जहाणं अंतकरेणं वा, आलावगो तहा चरिमकम्मेण वि चरिमनिज्जरेण वि अपरिसेसिओ णेयव्वो.)

હા, ગૌતમ ! ભગવાન અન્તિમ નિર્જરાને જાણે છે અને દેખે છે. હે ભદન્ત ! જે રીતે કેવલી ભગવાન અન્તિમ કર્મને અથવા અન્તિમ નિર્જરાને જાણે દેખે છે, એ જ પ્રમાણે શું છદ્મસ્થ મનુષ્ય પણ અન્તિમ કર્મને અથવા અન્તિમ નિર્જરાને જાણી દેખી શકે છે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા પ્રભુ કહે છે કે "અંતકરને અનુલક્ષી જે પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તરો પહેલાં આપવામાં આવેલા છે, એ જ પ્રમાણે ચરમકર્મ (અન્તિમ કર્મ) અને ચરમ નિર્જરાના વિષયમાં પણ પ્રશ્નોત્તરો સમજી લેવા."

टीका—केवलिच्छद्मस्थयोः प्रस्तावात् तयोर्विशेषवक्तव्यतामाह— 'केवली णं भंते !' इत्यादि। 'केवली णं भंते! चरिमकम्मं वा, चरिमणिज्जरं वा जाणइ, पासइ, ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त! केवली केवलज्ञानी खलु चरमकर्म वा, यत् किल शैलेशीचरमसमये अनुभूयते तत् चरमकर्म, अथ चरम निर्जरां वा, या हि शैलेशीचरमसमये जायमाना निर्जरा—जीवप्रदेशेभ्यः कर्मणः सर्वथा परिशटनं तामित्यर्थः, जानाति, पश्यति किम्? भगवानाह-'हंता, गोयमा! जाणइ, पासइ' हे गौतम! हन्त, सत्यम्, केवली चरमकर्मादिकं जानाति, पश्यति। ततो गौतमः पृच्छति-'जहाणं भंते! केवली चरिमकम्मं वा चरिमनिज्जरं वा०?' इत्यादि, हे भदन्त! यथा खलु केवली चरमकर्म वा, चरम

टीकार्थ- केवली और छद्मस्थ के प्रस्ताव से इन दोनों की विशेष वक्तव्यता को इस सूत्रद्वारा शास्त्रकार प्रकट कर रहे हैं-इस में सर्वप्रथम गौतम स्वामी प्रभु से पूछ रहे हैं कि- 'केवली णं भंते! चरिमकम्मं वा, चरिमणिज्जरं वा, जाणइ, पासइ?' हे भदन्त! केवली मनुष्य-केवल ज्ञानी, शैलेशी के अन्तिम समय में जो अनुभव में किया जाता है ऐसे चरम कर्म को, अथवा-चरम निर्जरा को शैलेशी के अन्तिम समय में जो जीव के प्रदेशों से सर्वथा परिशटन रूप कर्म का झड़ना होता है ऐसी उस चरम निर्जरा को क्या जानते और देखते हैं? इस के उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि-'हंता, गोयमा! जाणइ पासइ,' हां गौतम! केवली ज्ञानी चरम कर्मादिक को जानते देखते हैं। अब गौतम स्वामी पुनः प्रभु से पूछते हैं- 'जहा णं भंते! केवली चरिमकम्मं वा चरिमनिज्जरं वा' हे भदन्त! जिस प्रकार से केवली

ટીકાર્થ-સૂત્રકાર આ સૂત્ર દ્વારા કેવલી અને છદ્મસ્થ વિષે વિશેષ વિવેચન કરે છે. ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે-(केवली णं भंते! चरिमकम्मं वा चरिमणिज्जरं वा जाणइ पासइ?) હે ભદન્ત! કેવળજ્ઞાની શું અન્તિમ કર્મને અથવા અન્તિમ નિર્જરાને જાણી-દેખી શકે છે? પ્રશ્નનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-કેવળજ્ઞાની, શૈલેશીના અન્તિમ સમયે જેનો અનુભવ કરાય છે એવા અન્તિમ કર્મને અથવા શૈલેશીના અન્તિમ સમયે આત્મપ્રદેશોમાંથી કર્મોને સર્વથા ખંખેરી નાખવારૂપ જે અન્તિમ નિર્જરા થતી હોય છે તેને શું જાણી દેખી શકે છે? તે પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(हंता गोयमा! जाणइ पासइ) હા ગૌતમ! કેવળજ્ઞાની જીવ ચરમ કર્માદિકને જાણે છે અને દેખે છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે-(जहाणं भंते! केवली चरिमकम्मं वा चरिमनिज्जरं वा) હે ભદન્ત! જેવી રીતે કેવળજ્ઞાની

निर्जरां वा जानाति, पश्यति, तथा खलु छद्मस्थोऽपि चरमकर्म वा, चरम निर्जरां वा जानाति, पश्यति ? किम् इति प्रश्नाशयः । भगवानाह–' जहा णं अंतकरेणं आलावगो तहा चरिम कम्मेण वि चरिमनिज्जरेण वि अपरिसेसिओ णेयव्वो' हे गौतम ! यथा येन प्रकारेण खलु अन्तकरेण पूर्वोक्तेन अन्तकरादिना आलापकः उक्तः तथा चरमकर्मणाऽपि चरमकर्मादिनाऽपि चरमनिर्जरयापि अपरिशिष्टः सम्पूर्णः आलापको ज्ञातव्यः तथाहि 'जहा णं भंते ! केवली चरिमकम्मं वा चरिमनिज्जरं वा जाणइ पासइ, तहाणं छउमत्थोवि चरिम कम्मं वा चरिमनिज्जरं वा जाणइ, पासइ ? गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे, सोच्चा जाणइ पासइ पमाणओ वा, से किं तं सोच्चा ? सोचाणं केवलिस्स वा, केवलिसावयस्स वा, " इत्यारभ्य " जाव–तप्पक्खिय उवासियाए वा " इत्यन्तं विज्ञेयम् ॥ सू १० ॥

चरमकर्म को अथवा चरम निर्जरा को जानता देखता है, उसी प्रकार से छद्मस्थ मनुष्य भी चरमकर्म को अथवा चरम निर्जरा को जानता देखता है क्या ? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं " जहा णं अंतकरेणं आलावगो तहा चरिमकम्मेण वि, चरिमनिज्जरेण वि अपरिसेसिओ णेयव्वो " हे गौतम ! जिस प्रकार पूर्वोक्त अन्तकर आदि के साथ आलापक कहा गया है उसी प्रकार चरमकर्म और चरम निर्जरा के साथ भी संपूर्ण आलापक जान लेना चाहिये जैसे " जहा णं भंते ! केवली चरिमकम्मं वा चरिमनिज्जरं वा जाणइ, पासइ, तहा णं छउमत्थो वि चरिमकम्मं वा चरिमनिज्जरं वा जाणइ पासइ ? गोयमा णो इणट्ठे समट्ठे, सोच्चा जाणइ पासइ, पमाणओ वा, से किं तं सोचा ? सोचाणं केवलिस्स वा केवलिसावयस्स वा" यहाँ से लेकर ' जाव तप्प-

---

ચરમ કર્મને અથવા ચરમ નિર્જરાને જાણે દેખે છે, એ જ પ્રમાણે શું છદ્મસ્થ મનુષ્ય પણ ચરમ કર્મને અથવા ચરમ નિર્જરાને જાણે દેખે છે ?

ઉત્તર-(जहाणं अंतकरेणं आलोवगो तहा चरिमकम्मेण वि, चरिमनिज्जरेण वि अपरिसेसिओ णेयव्वो) હે ગૌતમ ! પૂર્વોક્ત અંતકર આદિના વિષયમાં જે પ્રમાણે આલાપકો (પ્રશ્નોત્તરો) આપવામાં આવ્યા છે, એ જ પ્રમાણે ચરમકર્મ અને ચરમનિર્જરાના વિષયમાં પણ સમસ્ત પ્રશ્નોત્તરો સમજી લેવા. એટલે કે (जहाणं भंते ! चरिमकम्मं वा चरिम निज्जरं वा जाणइ पासइ, तहाणं छउमत्थो वि चरिकम्मं वा चरिमनिज्जरं वा जाणइ पासइ ? णो इणट्ठे समट्ठे सोच्चा जाणइ पासइ, पमाणओ वा, से किं तं सोच्चा ? सोच्चाणं केवलिस्स वा केवलिसावयस्स वा) થી શરૂ કરીને (जाव तप्पक्खिय उवासियाए वा)

त्रिखय उवासियाए वा " यहाँ तक का आलापक, ग्रहण करना चाहिए इस आलापक का भाव इस प्रकार से है-हे भदन्त जिस प्रकार से केवल ज्ञानी चरमकर्म अथवा चरम निर्जरा को जानता देखता है तो क्या इसी तरह से छद्मस्थ मनुष्य भी चरमकर्म और चरमनिर्जरा को जानता देखता है ? इस गौतम के प्रश्न के उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है-अर्थात् ऐसा नहीं हो सकता है, क्यों कि वह सुन करके उन्हें जानता है या आगमप्रमाण से उन्हें जानता है-केवलज्ञानीकी तरह स्पष्टरूप से विना किसी की सहायता के वह उन्हें नहीं जान सकता है । " सुनकर के जानता है " इसका क्या तात्पर्य है ? इस गौतम के प्रश्न के उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि हे गौतम ! वह केवली प्रभुके वचनों को सुनकर के जानता है, केवली के श्रावक के वचनों को सुनकर के उन्हें जानता है इत्यादि समस्त कथन "उनके पक्षकी उपासिका के वचनों को सुनकर के उन्हें जानता है" यहीं तक का सुनकर के प्रश्न के उत्तर में जानना चाहिये ॥ सूत्र १० ॥

અહીં સુધીના બધાં પ્રશ્નોત્તરો ગ્રહણ કરવા જોઈએ. આ પ્રશ્નોત્તરોનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! જેવી રીતે કેવલી ભગવાન ચરમ કર્મ અથવા ચરમ નિર્જરાને જાણી દેખી શકે છે, એવી રીતે શું છદ્મસ્થ મનુષ્ય પણ ચરમ કર્મને અથવા ચરમ નિર્જરાને જાણી દેખી શકે છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! એવું બની શકતું નથી. છદ્મસ્થ મનુષ્ય કેવળ જ્ઞાનીની જેમ સ્પષ્ટ રૂપે બીજા કોઈની સહાયતા વિના ચરમ કર્મને અથવા ચરમ નિર્જરાને જાણી દેખી શકતો નથી. પણ તે શ્રવણ કરીને અથવા તો આગમ પ્રમાણને આધારે ચરમ કર્માદિને જાણી દેખી શકે છે.

પ્રશ્ન—" શ્રવણ કરીને જાણે છે, " આ કથનનું તાત્પર્ય શું છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! કેવલી ભગવાનનાં વચનો સાંભળીને, અથવા કેવલી ભગવાન દ્વારા જેમને તે બાબતની માહિતી મળી છે એવા કેવલી ભગવાનના શ્રાવકો, શ્રાવિકાઓ આદિને મુખે એ વાત સાંભળીને છદ્મસ્થ મનુષ્ય ચરમ કર્મને અથવા ચરમ નિર્જરાને જાણી દેખી શકે છે. છદ્મસ્થ મનુષ્ય કોને કોને મુખેથી એ વાત સાંભળે છે, તે આગળના સૂત્ર આઠમાં બતાવ્યું છે ॥ સૂ. ૧૦ ॥

मूलम्—"केवली णं भंते! पणीयं मणं वा वइं वा धारेज्जा? हंता, धारेज्जा, जहाणं भंते! केवली पणीयं मणं वा, वइं वा धारेज्जा, तेणं वेमाणिया देवा, जाणंति, पासंति? गोयमा! अत्थे गइया जाणंति, पासंति, अत्थे गइया ण जाणंति, ण पासंति, से केणट्ठेणं जाव--न पासंति? गोयमा! वेमाणिया दुविहा पण्णत्ता, तं जहा--माइमिच्छा दिट्ठी उववन्नगा य, अमाई सम्मदिट्ठी उववन्नगा य। तत्थ णं जे ते माइमिच्छा दिट्ठी उववन्नगा ते न जाणंति, न पासंति, तत्थ णं जे ते अमाई सम्मदिट्ठी उववन्नगा ते णं जाणंति, पासंति, से केणट्ठेणं एवं वुच्चइ–अमाई सम्मदिट्ठी जाव पासंति? गोयमा! अमाई सम्मदिट्ठी दुविहा पण्णत्ता--अणंतरोववन्नगा य, परंपरोववन्नगा य, तत्थ णं अणंतरोववन्नगा न जाणंति, परंपरोववन्नगा जाणंति। से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ--परंपरोववन्नगा जाव-जाणंति? गोयमा! परंपरोववन्नगा दुविहा पण्णत्ता --पज्जत्तगा य, अपज्जत्तगा य। पज्जत्ता जाणंति, अपज्जत्ता न जाणंतिं एवं उवउत्ता अणुवउत्ता। तत्थ णं जे ते उवउत्ता ते जाणंति, पासंति, तेणट्ठेणं तं चेव॥ सू० ११॥

छाया—केवली खलु भदन्त! प्रणीतं मनो वा, वचो वा धारयेत्? हन्त, धारयेत्, यथा खलु भदन्त! केवली प्रणीतं मनो वा, वचो वा धारयेत्, तद्

'केवली णं भंते!' इत्यादि।

सूत्रार्थ—(केवली णं भंते! पणीयं मणं वा वइं वा धारेज्जा) हे भदन्त! केवलज्ञानी प्रणीत–प्रकृष्ट मन अथवा वचन को धारण करते

"કેવલી ણં ભંતે!" ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ–કેવલી ણં ભંતે! પણીયં મણં વા વઇં વા ધારેજ્જા?) હે ભદન્ત! કેવળજ્ઞાની પ્રણીત–પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને શું ધારણ કરે છે? (હંતા ધારેજ્જા)

वैमानिकाः देवाः जानन्ति ? पश्यन्ति, गौतम ! अस्त्येकके: जानन्ति, पश्यन्ति, अस्त्येवके न जानन्ति, न पश्यन्ति तत् केनार्थेन यावत्-न पश्यन्ति ? गौतम ! वैमानिकाः देवाः द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-मायिमिथ्यादृष्ट्युपपन्नकाश्च, अमायिसम्यग् दृष्ट्युपपन्नकाश्च,तत्र ये ते मायिमिथ्यादृष्ट्युपपन्नकास्ते नजानन्ति,न पश्यन्ति,

---

हैं क्या ? (हंता धारेज्जा) हां, गौतम ! केवलज्ञानी प्रकृष्ट मन अथवा वचन को धारण करते हैं। (जहा णं भंते ! केवली पणीयं मणं वा वइं वा धारेज्जा, तं णं वेमाणिया देवा जाणंति, पासंति ?) हे भदन्त ! केवलज्ञानी जिस प्रकृष्ट मन अथवा वचन को धारण करते हैं, उसे वैमानिक देव जानते हैं और देखते हैं क्या ? (गोयमा ! अत्थेगइया जाणंति पासंति, अत्थेगइया ण जाणंति, ण पासंति) हे गौतम ! कितनेक वैमानिक देव जानते हैं और देखते हैं। तथा कितनेक वैमानिक देव नहीं जानते हैं और नहीं देखते हैं। (से केणट्ठेणं जाव न पासंति) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि कितनेक वैमानिक देव जानते हैं और देखते हैं-तथा कितनेक वैमानिक देव नहीं जानते हैं और नहीं देखते हैं ? (गोयमा ! वेमाणिया दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम! वैमानिक देव दो प्रकार के कहे गये हैं (तं जहा) जैसे-(माइमिच्छादिट्ठी उववन्नगा य अमाईसम्मदिट्ठी उववन्नगा य तत्थ णं जे ते माइमिच्छादिट्ठी उववन्नगा ते न जाणंति) एक तो वे जो मायिमिथ्यादृष्टियों

હા, ગૌતમ ! કેવળજ્ઞાની પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને ધારણ કરે છે. (जहाणं भंते ! केवली पणीयं मणं वा वइं वा धारेज्जा, तं णं वेमाणिया देवा जाणंति, पासंति ?) હે ભદન્ત ! કેવળજ્ઞાની જે પ્રકૃષ્ટ મન અથવા વચનને ધારણ કરે છે, તેને શું વૈમાનિક દેવો જાણે દેખે છે ? (गोयमा ! अत्थेगइया जाणंति, पासंति, अत्थेगइया ण जाणंति, ण पासंति) હે ગૌતમ કેટલાક વૈમાનિક દેવો તે જાણે છે અને દેખે છે, તથા કેટલાક વૈમાનિક દેવો તે જાણતા નથી અને દેખતા નથી. (से केणट्ठेणं जाव न पासंति ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કેટલાક વૈમાનિક દેવો તે જાણે-દેખે છે અને કેટલાક તે જાણતા-દેખતા નથી ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (वेमाणिया दुविहा पण्णत्ता-तंजहा-माइमिच्छादिट्ठी उववन्नगा य अमाई सम्मदिट्ठी उववन्नगा य) વૈમાનિક દેવોના આ પ્રમાણે બે પ્રકારો છે-(૧) માયિમિથ્યાદૃષ્ટિ રૂપે ઉત્પન્ન થયેલા અને (૨) અમાયિ સમ્યગ્ દૃષ્ટિ રૂપે ઉત્પન્ન થયેલા વૈમાનિક દેવો. (तत्थणं जे ते माइमिच्छादिट्ठी उववन्नगा ते न जाणंति न पासंति) તે બન્નેમાંના માયિ

तत्र ये ते अमायि सम्यग्दृष्ट्युपपन्नकास्ते जानन्ति, पश्यन्ति। तत् केनार्थेन एवम् उच्यते-अमायिसम्यग्दृष्ट्युपपन्नकाः यावत् पश्यन्ति ? गौतम ! अमायि सम्यग्दृष्टयो द्विविधाः प्रज्ञप्ताः-अनन्तरोपपन्नकाश्च, परम्परोपपन्नकाश्च, तत्र अनन्तरोपपन्नका न जानन्ति, परम्परोपपन्नका जानन्ति, तत् केनार्थेन भदन्त !

में उत्पन्न हैं और दूसरे वे जो अमायि सम्यग्दृष्टियों में उत्पन्न हैं। (तत्थ णं जे ते मायिमिच्छादिट्ठी उववन्नगा ते न जाणंति) जो मायिमिथ्यादृष्टियों में अर्थात् मायिमिथ्यादृष्टिरूप से उत्पन्न हैं वे केवलज्ञानी के प्रकृष्ट मन अथवा वचन को नहीं जानते हैं (न पासंति) नहीं देखते हैं। (तत्थ णं जे ते अमाईसम्मदिट्ठी उववन्नगा तेणं जाणंति, पासंति) तथा जो अमायिसम्यग्दृष्टिरूप से उत्पन्न हैं वे केवलज्ञानी के प्रकृष्ट मन और वचन को जानते हैं और देखते हैं। (तत्थ णं जे ते अमाई सम्मदिट्ठी उववन्नगा ते ण जाणंति, पासंति, से केणट्ठेणं एवं वुच्चइ-अमाई सम्मदिट्ठी जाव पासंति) हे भदन्त ! जो अमायी सम्यग्दृष्टि पर्यायरूप सेउत्पन्न हैं वे केवलज्ञानी के प्रकृष्ट मन अथवा वचन को नहीं जानते हैं और नहीं देखते हैं" सो ऐसा आप किस कारण से कहते हैं

મિથ્યા દૃષ્ટિ વૈમાનિક દેવો કેવળજ્ઞાનીના પ્રકૃષ્ટ મન અથવા વચનને જાણતા નથી અને દેખતા નથી. (तत्थ णं जे ते अमाई सम्मदिट्ठी उववन्नगा ते णं जाणंति पासंति) પણ અમાયિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિક દેવો કેવળજ્ઞાનીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણે છે અને દેખે છે.

(तत्थणं जे ते अमाई सम्मदिट्ठी उववन्नगा ते ण जाणंति पासंति, से केणट्ठेणं एवं वुच्चइ-अमाई सम्मदिट्ठी जाव पासंति ?) " હે ભદન્ત ! જેઓ અમાયિ સમ્યગ્ દૃષ્ટિ પર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થયેલા છે એવા વૈમાનિક દેવો કેવળ જ્ઞાનીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણી-દેખી શકે છે, " એવું આપ શા કારણે કહો છો ?

(गोयमा ! अमायी सम्मदिट्ठी दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! અમાયી સમ્યગ્ દૃષ્ટિ બે પ્રકારના કહ્યા છે-(अणंतरोववन्नगा य, परंपरोववन्नगाय) (૧) અનન્તરોપપન્નક અને (૨) પરમ્પરોપપન્નક (तत्थणं अणतरोववन्नगा न जाणति, न पासति) તેમાંથી જે અનન્તરોપપન્નક સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિકો છે, તેઓ કેવળજ્ઞાનીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણતા નથી અને દેખતા નથી. (परंपरोववन्नगा जाणंति) પણ પરંપરોપપન્નક સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિકો તેને જાણે છે અને દેખે છે. (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-परंपरोववन्नगा जाव जाणति ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે અનન્તરોપપન્નક સમ્યગ્દૃષ્ટિ

एवमुच्यते–परम्परोपपन्नका यावत् जानन्ति ? गौतम ! परम्परोपपन्नकाः द्विविधाः प्रज्ञप्ताः–पर्याप्तकाश्च अपर्याप्तकाश्च पर्याप्ता जानन्ति, अपर्याप्ता न जानन्ति, एवम् उपयुक्ताः, अनुपयुक्ताः, तत्र ये ते उपयुक्तास्ते जानन्ति, पश्यन्ति, तत् तेनार्थेन तदेव, ॥ सू० ११ ॥

कि अमायी सम्यग्दृष्टि यावत् नहीं देखते हैं ? (गोयमा ! अमायीसम्मदिट्ठी दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! अमायीसम्यग्दृष्टि दो प्रकारके कहे गये हैं (अणंतरोववन्नगा य, परंपरोववन्नगा य) एक अनन्तरोपपन्नक और दूसरे परम्परोपपन्नक (तत्थ णं अणंतरोववन्नगा न जाणंति, न पासंति) इनमें जो अनन्तरोपपन्नक सम्यग्दृष्टि हैं वे नहीं जानते और नहीं देखते हैं। (परंपरोववन्नगा जाणंति) परंपरोपपन्नक जो सम्यग्दृष्टि हैं वे जानते हैं और देखते हैं। (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ–परंपरोववन्नगा जाव जाणंति) हे भदन्त ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि अनन्तरोपपन्नक यावत् जानते हैं ? देखते ? (गोयमा ! परंपरोववन्नगा दुविहापण्णत्ता) हे गौतम ! परम्परोइपन्नक सम्यग्दृष्टि देव दो प्रकार के कहे गये हैं (पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य) पर्याप्तक और अपर्याप्तक सो पज्जत्ताजाणंति अपज्जत्ता न जाणंति) जो परम्परोपपन्नक सम्यग्दृष्टि देव पर्याप्तक हैं वे तो जानते हैं और जो परम्परोपपन्नक सम्यग्दृष्टि देव अपर्याप्तक हैं वे नहीं जानते हैं। (एवं उवउत्ता अणुवउत्ता) इसी तरह से जो उपयोग से युक्त हैं वे ही जानते हैं और जो उपयोग से रहित हैं वे नहीं जानते हैं। अर्थात्–अमायिसम्यग्दृष्टि, परम्परोपपन्नक और पर्याप्तक इनके उपयोगयुक्त और अनुपयुक्त इस तरह से दो भेद करलेना चाहिये–सो (तत्थ णं जे ते उवउत्ता ते जाणंति पासंति) जो

વૈમાનિકો તેને જાણતા–દેખતા નથી, પણ પરંપરોપપન્નક સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિકો તેને જાણે છે અને દેખે છે ? (गोयमा ! परंपरोववन्नगा दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! પરંપરોપપન્નક સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિકોના બે પ્રકાર છે–(पज्जत्तगा य, अपज्जत्तगा य) (૧) પર્યાપ્તક અને (૨) અપર્યાપ્તક. (पज्जत्ता जाणंति, अपज्जत्ता न जाणंति) પરંપરોપપન્નક સમ્યગ્દૃષ્ટિ પર્યાપ્તક વૈમાનિકો તે જાણે છે, પણ પરંપરોપપન્નક સમ્યગ્દૃષ્ટિ અપર્યાપ્તક વૈમાનિકો તે જાણતા નથી. (एवं उववुत्ता अणुववुत्ता) એજ પ્રમાણે જેઓ ઉપયોગથી યુક્ત છે, તેઓ જાણે છે, પણ જેઓ ઉપયોગથી રહિત છે, તેઓ જાણતા નથી. એટલે કે અમાયિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ પરંપરોપપન્નક અને પર્યાપ્તક, એ ત્રણેના પણ ઉપયોગ યુક્ત અને ઉપયોગ રહિત એવા બે ભેદ પડવા જોઈએ. (तत्थणं जे ते उववुत्ता ते जाणंति पासंति)

टीका--केवलिनोऽधिकारात् तद्विशेषवक्तव्यतामाह-'केवली णं भंते!' इत्यादि। 'केवली णं भंते! पणीयं मणं वा, वइं वा धारेज्जा?' गौतमः पृच्छति -हे भदन्त! केवली केवलज्ञानी खलु निश्चितं किम् प्रणीतं शुभपरिणामतया परिणतत्वेन प्रकृष्टं मनो वा, प्रकृष्टं वचो वचनं वा धारयेत्? व्यापारयेत्? उपयुञ्जीत किम्?। भगवान् आह-'हंता, धारेज्जा' हे गौतम! हन्त, सत्यम् प्रकृष्टमनः, प्रकृष्टवचनं च अवश्यमेव धारयेत्, गौतमः पृच्छति-'जहाणं भंते! केवली पणीयं मणं वा, वइं वा धारेज्जा तं णं वेमाणिया देवा जाणंति, पासंति?' हे भदन्त! यथा-यत् खलु केवलज्ञानी प्रणीतम् उत्कृष्टं-मनो वा, वचो वा धार-

---

उपयोग वाले हैं वे ही मानते हैं और देखते हैं (से तेणट्ठेणं तं चेव) इस कारण हे गौतम! मैंने पूर्वोक्तरूप से ऐसा कहा है।

टीकार्थ--केवलज्ञानी का अधिकार चल रहा है, इस कारण सूत्र-कार इस विषयमें जो विशेषवक्तव्यता है उसे इस सूत्र द्वारा प्रकट कर रहे हैं इसमें गौतम प्रभु से पूछ रहे हैं कि "केवली णं भंते पणीयं मणं वा वइं वा धारेज्जा" हे भदन्त! केवलज्ञानी क्या शुभपरिणामरूप परिणत होने से प्रकृष्ट मन एवं वचन को उपयोग में लाते हैं? इस के उत्तर में भगवान् कहते हैं- 'हंता धारेज्जा' हां, गौतम! केवलज्ञानी प्रकृष्ट मन, वचन को अवश्य ही उपयोग में-काम में लाते हैं। अथ गौतम पुनः प्रभु से प्रश्न करते हैं कि- 'जहा णं भंते केवली पणीयं मणं वा, वइं वा धारेज्जा, तेणं वेमाणिया देवा जाणंति, पासंति?) हे

તેમાંથી જે ઉપયોગ યુક્ત છે તેઓ જ કેવળી ભગવાનના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણે છે અને દેખે છે. (से तेणट्ठेणं तं चेव) હે ગૌતમ! તે કારણે મેં ઉપર મુજબ કહ્યું છે.

ટીકાર્થ—કેવળજ્ઞાનીનું વિવેચન ચાલી રહ્યું છે, તેથી સૂત્રકાર તેમને વિષે જે વિશેષ નિરૂપણ કરવાનું છે તે આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરે છે. ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (केवली णं भंते! पणीयं मणं वा वइं वा धारेज्जा?) હે ભદન્ત! કેવળજ્ઞાની શું શુભ પરિણામ રૂપ પરિણતિથી પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને ઉપયોગમાં લાવે છે?

મહાવીર પ્રભુ તેનો ઉત્તર આપતા કહે છે-(हंता धारेज्जा) હા, ગૌતમ! કેવળજ્ઞાની પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનનો અવશ્ય ઉપયોગ કરે છે.

પ્રશ્ન-(जहाणं भंते! पणीयं मणं वा, वइं वा धारेज्जा, ते णं वेमाणिया देवा जाणंति पासंति?) હે ભદન્ત! કેવળજ્ઞાની જે પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને

येत्, तत् खलु प्रणीतं मनो वचश्च वैमानिका देवा जानन्ति, ? पश्यन्ति किम् ? भगवान् प्राह-' गोयमा ! अत्थेगइया जाणंति, पासंति, ' हे गौतम ! अस्ति संभवति-एके केचिद् वैमानिकाः तद् जानन्ति, पश्यन्ति " अत्थेगइया ण जाणंति ण पासंति " अस्ति-अथ एके केचन वैमानिकाः न जानन्ति नापि पश्यन्ति। गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति-'से केणट्ठेणं जाव-न पासंति' हे भदन्त ! तत् केना, र्थेन यावत्-न पश्यन्ति ? यावत्करणात्-केचिद् जानन्तिं, केचिद् न जानन्ति, केचित् पश्यन्ति, केचिद् ' इति संग्राह्यम् । भगवान् तत्र कारणं प्रतिपादयति- ' गोयमा ! वेमाणिया दुविहा पण्णत्ता ' हे गौतम ! वैमानिकाः द्विविधाः द्विप-

---

भदन्त ! जिस प्रकृष्ट मन, वचन को केवल ज्ञानी अपने उपयोग में लाते हैं उसे क्या वैमानिक देव अपने ज्ञान द्वारा जानते और देखते हैं ? इस के उत्तर में प्रभु कहते हैं ' गोयमा ! हे गौतम ! केवल ज्ञानी के प्रकृष्ट मन, वचन को सब वैमानिक देव नहीं जानते हैं किन्तु ' अत्थेगइया जाणंति पासंति ' कितनेक ही वैमानिक देव जानते हैं और देखते है । तथा ' अत्थेगइया ण जाणंति, ण पासंति ' कितनेक वैमानिक देव ऐसे भी हैं जो केवली के प्रकृष्ट मन, वचन को नहीं जानते हैं नहीं देखते हैं । अब गौतम इस विषय में कारण जिज्ञासा के वशवर्ती होकर प्रभु से पूछते हैं ' से केणट्ठेणं जाव न पासंति ' हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि सब वैमानिक देव केवली के प्रकृष्ट मन एवं वचन को नहीं जानते हैं ? इस के उत्तर में प्रभु कहते हैं ' गोयमा ' हे गौतम ! ' वेमाणिया दुविहा पण्णत्ता '

ઉપયોગ કરે છે, તેને શું વૈમાનિક દેવો તેમના જ્ઞાન દ્વારા જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે ખરાં ?

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! કેવળજ્ઞાનીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને બધાં વૈમાનિક દેવો જાણતા નથી, પણ (अत्थेगइया जाणंति पासंति) કેટલાક વૈમાનિક દેવો જાણે છે અને દેખે છે, (अत्थेगइया ण जाणंति ण पासंति) પરન્તુ કેટલાક વૈમાનિકો કેવલીના પ્રકૃષ્ટ મન, વચનને જાણતા નથી અને દેખતા નથી.

પ્રશ્ન—(से केणट्ठे णं जाव न पासंति) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે સમસ્ત વૈમાનિક દેવો કેવલીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણતા નથી ?

" गोयमा ! वेमाणिया दुविहा पण्णत्ता " હે ગૌતમ ! વૈમાનિકોના બે પ્રકાર કહ્યા છે. " तंजहा " તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે.

काराः प्रज्ञप्ताः-तान् द्विप्रकारान् आह-' तं जहा माइमिच्छादिट्ठी उववन्नगा य, अमाई सम्मदिट्ठी उववन्नगा य, ' तद्यथा मायिमिथ्यादृष्ट्युपपन्नकाश्च—अनादि मायामिथ्यादृष्टिरूपे कुवासनावासितत्वात् कियन्तो वैमानिकेषु मायिमिथ्या दृष्टिरूपेण उत्पन्ना भवन्ति, अमायिसम्यग्दृष्ट्युपपन्नकाश्च,—कियन्तश्च सदाचरण जन्यशुभभावना भावितत्वेनोत्पन्नविवेकतया मायारहितसम्यग्दृष्टिरूपेण उत्पन्ना भवन्ति, ' तत्थणं जेते माइमिच्छा दिट्ठी उववन्नगा ' तत्र तेषां मध्ये खलु ये ते मायिमिथ्यादृष्ट्युपपन्नकाः वैमानिकाः ' ते ण जाणंति, न पासंति ' ते मायि मिथ्यादृष्ट्युपपन्नका न तद् जानन्ति, न वा पश्यन्ति, अथच ' तत्थणं जेते अमाई

सुनो-मैं तुम्हें बताता हूं कि केवलज्ञानी के प्रकृष्ट मन और वचन को सब ही वैमानिक देव क्यों नहीं जानते और देखते हैं-देखो-वैमानिक देव दो प्रकार के कहे गये हैं- ' तं जहा ' वे ये हैं- ' माइमिच्छादिट्ठी उववन्नगाय, अमाई सम्मदिट्ठी उववन्नगा य ' एक तो मायी मिथ्यादृ-ष्टियों में उत्पन्न वैमानिक देव और अमायी सम्यक्दृष्टियों में उत्पन्न वैमानिक देव जो अनादिकाल से माया और मिथ्यादृष्टिरूप कुवासना से वासित बने रहते हैं वे कितनेक जीव वैमानिक देवों में मायी मिथ्या-दृष्टिरूप से उत्पन्न हो जाते हैं और जो अमायी सम्यग्दृष्टियों में उत्पन्न होते हैं वे कितनेक जीव सदाचरण जन्यशुभ भावना से भावित होने के कारण उत्पन्न विवेक वाले हो जाने से मायारहित सम्यग्दृष्टिरूप से वहां उत्पन्न होते हैं। ' तत्थ णं जे ते माइमिच्छादीट्ठी उववन्नगा ' इन में जो मायी मिथ्यादृष्टिरूप से उत्पन्न वैमानिक देव हैं ' ते ण जाणंति, न पासंति ' वे केवल ज्ञानी के प्रकृष्ट मन और वचन को नहीं जानते

(माइमिच्छादिट्ठी उववन्नगा य, अमाई सम्मदिट्ठी उववन्नगा य)

(૧) માયી મિથ્યા દૃષ્ટિઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા વૈમાનિક દેવો. (૨) અમાયી સમ્યક્ દૃષ્ટિઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા વૈમાનિક દેવો.

જે જીવો અનાદિ કાળથી માયા અને મિથ્યાદૃષ્ટિ રૂપ કુવાસનાથી યુક્ત રહેલા હોય છે, એવાં કેટલાક જીવો વૈમાનિક દેવોમાં માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અને જે જીવો સદાચરણ જન્ય શુભ ભાવનાથી ભાવિત હોય છે અને માયારહિત હોય છે, તેઓ વૈમાનિકોમાં અમાયી સમ્યક્દૃષ્ટિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.

“ तत्थणं जे ते माइमिच्छादिट्ठी उववन्नगा, ते ण जाणंति, न पासंति ” આ બન્ને પ્રકારના વૈમાનિકોમાંના માયી મિથ્યાદૃષ્ટિ વૈમાનિક દેવો કેવળ-જ્ઞાનીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણતા નથી અને દેખતા નથી. (तत्थणं जे

सम्मदिट्ठी उववन्नगा' तत्र तेषां मध्ये खलु ये ते अमायिसम्मग्दृष्ट्युपपन्नकाः 'तेणं जाणंति, पासंति' ते खलु अमायिसम्यग्दृष्ट्युपपन्नका वैमानिकाः जानन्ति पश्यन्ति, केवलिनः प्रकृष्टमनो वचनं च। गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति-से केणट्टेणं एवं वुच्चइ-अमाई सम्मदिट्ठी जाव-पासंति ?' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन एवम् उच्यते-यत् अमायिसम्यग्दृष्टयः, यावत्-पश्यन्तीति ? यावत्पदेन 'जानन्ती' -त्यस्य संग्रहः। भगवान् तत्र हेतुं प्रतिपादयति-' गोयमा ! अमाई सम्मदिट्ठी दुविहा पण्णत्ता' हे गौतम ! अमायिसम्यग्दृष्टयो वैमानिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः-'अणंतरोववन्नगा य, परंपरोववन्नगा या' अनन्तरोपपन्नकाश्च, परम्परोपपन्नकाश्च

हैं नहीं देखते हैं। और 'तत्थ णं जे ते अमाई सम्मदिट्ठी उववन्नगा' जो अमायी सम्यग्दृष्टिरूप से उत्पन्न वैमानिक देव हैं वे केवल ज्ञानी के प्रकृष्ट मन और वचन को जानते और देखते हैं। इस विषय में कारण को जानने की इच्छा से गौतम पूछते हैं कि 'से केणट्टेणं एवं वुच्चइ-अमाई सम्मदिट्ठी जाव पासंति' हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं-कि जो अमायी सम्यग्दृष्टि वैमानिक देव हैं वे यावत् देखते हैं। यहां यावत्पद से "जानंति" इस पद का संग्रह हुआ है। उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं 'गोयमा' हे गौतम ! 'अमाई सम्मदिट्ठी दुविहा पण्णत्ता' जो अमायी सम्यग्दृष्टि वैमानिक देव हैं- वे भी दो प्रकार के कहे गये हैं-'अणंतरोववन्नगा य, परंपरोववन्नगा य' एक अनन्तरोपपन्नक और दूसरे परम्परोपपन्नक, इनमें जो अनन्तरोप-

ते अमाई सम्मदिट्ठी उववन्नगा ઇત્યાદિ) પણ અમાયી સમ્યક્ દૃષ્ટિરૂપે ઉત્પન્ન થયેલા વૈમાનિક દેવો કેવળજ્ઞાનીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણે છે અને દેખે છે.

હવે તેનું કારણ જાણવાને માટે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રશ્ન પૂછે છે-(से केणट्ठेणं एवं वुच्चइ-अमाई सम्मदिट्ठी जाव पासंति ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે અમાયી સમ્યક્ દૃષ્ટિ વૈમાનિક દેવો જ કેવળજ્ઞાનીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-"गोयमा !" હે ગૌતમ ! (अमाई सम्मदिट्ठी दुविहा पण्णत्ता) અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિક દેવોના પણ બે ભેદ પડે છે-"अणंतरोववन्नगा य, परंपरोववन्नगा य" (૧) અનન્તરોપપન્નક અને (૨) પરમ્પરોપપન્નક તેમાના અનન્તરોપપન્નક સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિક દેવો

'तत्थणं अणंतरोववन्नगा न जाणंति, परंपरोववन्नगा जाणंति ' तत्र तेषां मध्ये खलु अनन्तरोपपन्नका न जानन्ति, परम्परोपपन्नकास्तु जानन्ति। तत्रापि गौतमः कारणं पृच्छति-' से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ-परंपरोववन्नगा जाव-जाणंति?' हे भगवन्! तत् केनार्थेन एवम् उच्यते यत्-परम्परोपपन्नकाः यावत्-जानन्ति? भगवानाह-' गोयमा! परंपरोववन्नगा दुविहा पण्णत्ता-पज्जत्तगा य, अपज्जत्तगा य, ' हे गौतम! परम्परोपपन्नकाः द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, पर्याप्तकाश्च, अपर्याप्तकाश्च, ' तत्थ णं पज्जत्ता जाणंति, अपज्जत्ता न जाणंति' तत्र तेषां मध्ये खलु पर्याप्तकाः जानन्ति, अपर्याप्तका न जानन्ति,

---

पन्नक सम्यग्दृष्टि वैमानिक देव हैं, वे तो केवली के प्रकृष्ट मन और वचन को नहीं जानते हैं, तथा जो परम्परोपपन्नक सम्यग्दृष्टि वैमानिक देव हैं वे ही केवली के प्रकृष्ट मन और वचन को जानते हैं, यही बात ' तत्थ णं अणंतरोववन्नगा न जाणंति परंपरोववन्नगा जाणंति' इस सूत्र पाठ द्वारा प्रकट की गई है। " परंपरोपपन्नक सम्यग्दृष्टि वैमानिक देव ही जानते हैं " इस में हे भदन्त! क्या कारण है-इस गौतम के प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं कि ' गोयमा! ' हे गौतम! ' परंपरोववन्नगा दुविहा पण्णत्ता ' परम्परोपपन्नक सम्यग्दृष्टि वैमानिक देव दो प्रकार के कहे गये हैं, एक पर्याप्तक और दूसरे अपर्याप्तक यही बात ' पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य ' इस सूत्रपाठ द्वारा प्रकट की गई है। ' तत्थ णं पज्जत्तगा जाणंति, अपज्जत्तगा ण जाणंति ' इनमें जो पर्याप्तक है वे ही जानते हैं। अपर्याप्तक नहीं क्यों कि जानने का काम मन की सहायता से होता है और वह अपर्याप्तक अवस्था में होता नहीं है। तथा दूसरी बात यह भी हैं कि वैमानिक देव

તો કેવળજ્ઞાનીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણતા નથી, પણ પરમ્પરોપપન્નક સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિકો જ કેવલીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણી શકે છે. એ જ વાત "तत्थ णं अणंतरोववन्नगा न जानति परंपरोववन्नगा जाणंति" આ મૂલ દ્વારા બતાવી છે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે "હે ભદન્ત! શા કારણે પરમ્પરોપપન્નક સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિકો જ કેવલીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણી શકે છે?

ગૌતમના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" गोयमा!" હે ગૌતમ! "परंपरोववन्नगा दुविहा पण्णत्ता" પરંપરોપપન્નક સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિકોના બે પ્રકાર કહ્યા છે-(पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य) (૧) પર્યાપ્તક અને (૨) અપર્યાપ્તક. "तत्थणं पज्जत्तगा जाणंति, अपज्जत्तगा न जाणंति" પર્યાપ્તક પરંપરોપપન્નક વૈમાનિક દેવો જ કેવલીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણી શકે છે, અપર્યાપ્તક જાણી શકતા નથી, કારણ કે જાણવાનું કામ મનની મદદથી

अथ 'उव उत्ता, अणुव उत्ता' उपयुक्ताः उपयोगवन्तः अनुपयुक्ताश्च उपयोगरहिता वैमानिका वर्तन्ते 'तत्थणं जेते उवउत्ता ते जाणंति, पासंति' तत्र तेषां मध्ये खलु ये ते उपयुक्ताः वैमानिका वर्तन्ते ते जानन्ति, पश्यन्ति, ये तु अनुपयुक्तास्ते न जानन्ति, न पश्यन्ति-इत्यर्थः। अन्ते भगवान् उपर्युक्त मुपसंहरन्नाह- 'से तेणट्ठेणं तं चेव' हे गौतम! तत् तेनार्थेन तदेवं पूर्वरीत्या केचन वैमानिकाः केवलिनः प्रकृष्टं मनोवचनं च जानन्ति, पश्यन्ति केचन न जानन्ति न पश्यन्ति इत्याशयः॥ सू० ११॥

उपयोग वाले और अनुपयोग वाले भी होते हैं-'तत्थ णं जे ते उव उत्ता ते जाणंति, पासंति' अतः उपयोग से युक्त हो रहे जो वैमानिक देव हैं वे ही केवली के प्रकृष्ट मन और वचन को जानते और देखते हैं जिनका उपयोग उस तरफ लगा ही नहीं है वे उस बात को नहीं जानते देखते हैं। 'से तेणट्ठेणं तं चेव' इस कारण हे गौतम मैंने ऐसा पूर्वोक्तरूप से कहा है कि कितनेक ही वैमानिक देव केवलज्ञानी के प्रकृष्ट मन और वचनको जानते हैं और नहीं देखते हैं, तथा कितनेक वैमानिक देव उन्हें नहीं जानते देखते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि अमायी सम्यग्दृष्टि वैमानिक देव ही केवलज्ञानी के प्रकृष्ट मन और वचन को जानते और देखते हैं। इन में भी सब नहीं परन्तु जो परंपरोपपन्नक सम्यग्दृष्टि वैमानिक देव हैं वे ही ऐसा करते हैं, सब नहीं।

થાય છે, અને અપર્યાપ્તક અવસ્થામાં મનનું અસ્તિત્વ જ હોતું નથી તથા બીજી ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત એ છે કે વૈમાનિક દેવોમાંથી કેટલાક ઉપયોગ યુક્ત હોય છે અને કેટલાક ઉપયોગ રહિત હોય છે. "तत्थणं जे ते उवउत्ता ते जाणंति, पासंति" તેમાંથી જે વૈમાનિક દેવો ઉપયોગથી યુક્ત હોય છે, તેઓ જ કેવલીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે, પણ જેમનો ઉપયોગ તે તરફ લાગેલો જ નથી, એવા ઉપયોગરહિત વૈમાનિક દેવો તેને જાણી શકતા નથી અને દેખી શકતા નથી. "से तेणट्ठेणं तं चेव" હે ગૌતમ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે કેટલાક વૈમાનિક દેવો કેવલીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણી-દેખી શકે છે અને કેટલાક જાણી દેખી શકતા નથી આ સમસ્ત કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિક દેવો જ કેવળજ્ઞાનીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણી દેખી શકે છે. બધાં અમાયી સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિકો તેને જાણતા નથી પણ પરંપરોપપન્નક સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિક દેવો જ તેને જાણે છે.

मूलम्—पभूणं भंते ! अणुत्तरोववाइया देवा तत्थ गया चेव समाणा इह गएणं केवलिणा सद्धिं आलावं वा, संलावं वा करेत्तए ? हंता, पभू। से केणट्ठेणं पभूणं अणुत्तरोववाइया देवा, जाव करेत्तए ? । गोयमा ! जं णं अणुत्तरोववाइया देवा, तत्थ गया चेव समाणा अट्ठं वा, हेउं वा, कारणं वा, पसिणं वा वागरणं वा पुच्छंति. तं णं इहगए केवली अट्ठं वा, जाव-वागरणं वा वागरेइ, से तेणट्ठेणं० । जं णं भंते ! इह गए चेव केवली अट्ठं वा जाव-वागरेइ, तं णं अणुत्तरोववाइया देवा तत्थ गया चेव समाणा जाणंति, पासंति ? हंता, जाणंति, पासंति । से केणट्ठेणं जाव पासंति ? गोयमा ! तेसिणं देवाणं अणंताओ मणो दव्ववग्गणाओ लद्धाओ, पत्ताओ, अभिसमन्नागयाओ भवंति, से तेणट्ठेणं जं णं इहगए केवली जाव पासंति त्ति' ॥सू०१२॥

इन में भी जो पर्याप्तक परम्परोपपन्नक सम्यग्दृष्टि वैमानिक देव हैं—वे ही केवलज्ञानी के प्रकृष्ट मन और वचन को जान सकते हैं—अपर्याप्तक नहीं। पर्याप्तकों में भी उपयुक्त ही जानते हैं और देखते हैं इस कारण वैमानिक देव जानते हैं और देखते हैं परन्तु सब वैमानिक देव जानते देखते नहीं हैं ऐसा जो कहा गया है उस की यहां तक पुष्टि कि गई है ॥ सू० ११ ॥

એમાથી પણ જે પર્યાપ્ત પરમ્પરોપપન્નક સમ્યગ્દૃષ્ટિ વૈમાનિક દેવો છે, તેઓ જ કેવળજ્ઞાનીના પ્રકૃષ્ટ મન અને વચનને જાણે છે, અપર્યાપ્તક જાણતા નથી. પર્યાપ્તકોમાંથી પણ ઉપયુક્ત (ઉપયોગયુક્ત) જ તેને જાણે છે, અનુપયુક્ત (ઉપયોગ રહિત) તેને જાણતા નથી. આ રીતે બધાં વૈમાનિકો તે જાણતા-દેખતા નથી પણ કેટલાક વૈમાનિકો જ તેને જાણે-દેખે છે, આ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે ॥ સૂ. ૧૧ ॥

छाया–प्रभवः खलु भदन्त ! अनुत्तरोपपातिका देवास्तत्रगताश्चैव सन्तः इहगतेन केवलिना सार्धम् आलापं वा, संलापं वा कर्तुम् ? हन्त, प्रभवः । तत् केनार्थेन यावत्–प्रभवः अनुत्तरोपपातिकाः देवाः यावत्–कर्तुम् ? गौतम ! यद् अनुत्तरोपपातिकाः देवाः तत्र गताश्चैव सन्तः अर्थं वा हेतुं वा, कारणं वा, प्रश्नं वा, व्याकरणं वा, पृच्छन्ति, तद् इहगतः केवली अर्थं वा, यावत्–व्याकरणं वा व्याकरोति, तत् तेनार्थेन । यद् भदन्त ! इह गतश्चैव केवली अर्थं वा, यावत्–व्याक-

---

'पभू णं भंते' इत्यादि ।

सूत्रार्थ– (पभू णं भंते ! अणुत्तरोववाइया देवा तत्थगया चेव समाणा इह गएणं केवलिणा सद्धिं आलावं वा संलावं वा करेत्तए), हे भदन्त अनुत्तरविमानवासी देवा अपने स्थान पर रहकर ही क्या यहां पर वर्तमान केवलज्ञानी के साथ आलाप या संलाप कर सकते हैं ? (हंता, पभू) हां, गौतम ! वे ऐसा कर सकते हैं । (से केणट्ठेणं जाव पभू णं अणुत्तरोववाइया देव जावा करेत्तए) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि अपने स्थान पर रहे हुए अनुत्तर विमानवासी देव यहां पर वर्तमान केवली के साथ आलाप या संलाप कर सकते हैं ? (गोयमा ! जं णं अणुत्तरोववाइया देवा तत्थ गया चेव समाणा अट्ठं वा, हेउं वा, पसिणं वा कारणं वा, वागरणं वा पुच्छंति, तं णं इहगए केवली अट्ठं वा जाव वागरणं वा वागरेइ, से तेणट्ठेणं०) हे गौतम ! अपने स्थान पर रहे हुए ही अनुत्तरविमानवासी देव जिस

"पभूणं भंते !" ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ— (पभू णं भंते ! अणुत्तरोववाइया देवा तत्थ गया चेव समाणा इहगएणं केवलिणा सद्धिं आलावं वा सलावं वा करेत्तए ?) હે ભદન્ત ! અનુત્તર વિમાનવાસી દેવ શું પોતાને સ્થાને રહીને જ અહીં રહેલા કેવળ જ્ઞાની સાથે આલાપ અથવા સંલાપ કરી શકે છે ? (हंता पभू) હા, ગૌતમ ! તેઓ એ પ્રમાણે કરવાને સમર્થ છે (से केणट्ठेणं जाव पभूणं अणुत्तरोववाइया देवा जाव करेत्तए ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે અનુત્તર વિમાનવાસી દેવ તેમના વિમાનમાં રહીને જ અહીં રહેલા કેવળજ્ઞાની સાથે આલાપ અથવા સંલાપ કરી શકે છે ? (गोयमा ! जं णं अणुत्तरोववाइया देवा तत्थ गया चेव समाणा अट्ठं वा, हेउं वा, पसिणं वा कारणं वा, वागरणं वा पुच्छंति, तं णं इहगए केवली अट्ठं वा जाव वागरणं वा वागरेइ, से तेणट्ठेणं०) હે ગૌતમ ! પોતાને સ્થાને રહીને અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો જે અર્થ, જે

रोति, तद् अनुत्तरोपपातिकाः देवाः तत्र गताश्चैव सन्तो जानन्ति, पश्यन्ति ? हन्त, जानन्ति, पश्यन्ति, तत् केनार्थेन यावत्-पश्यन्ति ? गौतम ! तेषां देवानाम् अनन्ताः मनोद्रव्यवर्गणा लब्धाः प्राप्ताः, अभिसमन्वागता भवन्ति, तत् तेनार्थेन यद् इहगतः केवली यावत्-पश्यन्ति ॥ सू-१२ ॥

अर्थ को, जिस प्रश्न को जिस कारण को और जिस व्याकरण विशेष स्पष्टी करण को पूछते हैं यहां रहे हुए केवली उस अर्थ का यावत् उस व्याकरण का अर्थात्-विशेष पूछे हुवे का उत्तर देते हैं। इस कारण हे गौतम ! मैंने पूर्वोक्त रूप से कहा है। (जं णं भंते ! इहगए चेव केवली अट्ठं वा जाव वागरेइ, तं णं अणुत्तरोववाइया देवा तत्थगया चेव समाणा जाणंति, पासंति ?) हे भदन्त ! यहां पर रहे हुए ही केवल ज्ञानी जिस अर्थ का यावत् उत्तर देते हैं, उस उत्तर को अनुत्तर विमानवासी देव अपने स्थान पर रहे हुए ही क्या जान लेते हैं ? देख लेते हैं ? (हंता, जाणंति, पासंति) हां गौतम ! वे जान लेते हैं और देख लेते हैं। (से केणट्ठेणं जाव पासंति) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि वे अपने स्थान पर ही रह कर यावत् देख लेते हैं ? (गोयमा ! तेसिं णं देवाणं अणंताओ मणोदव्ववग्गणाओ लद्धाओ पत्ताओ, अभिसमन्नागयाओ भवंति से तेणट्ठेणं जं णं इहगए केवली जाव पासंतित्ति) हे गौतम ! उन देवों के लिये अनन्त मनोद्रव्यवर्गणाए

હેતુ, જે પ્રશ્ન, જે કારણ અને જે વ્યાકરણ (વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ) વિષે પ્રશ્ન કરે છે, તે અર્થ, હેતુ, પ્રશ્ન, કારણ અને વ્યાકરણનો અહીં રહેલા કેવલી ભગવાન ઉત્તર આપે છે. તે કારણે હે ગૌતમ ! મેં ઉપરોક્ત કથન કર્યું છે. (जं णं भंते ! इहगए चेव केवली अट्ठं वा जाव वागरेइ, तं णं अणुत्तरोववाइया देवा तत्थ गया चेव समाणा जाणंति पासंति ?) હે ભદન્ત ! અહીં રહેલા કેવળી જે અર્થનો, જે હેતુનો, જે પ્રશ્નનો, જે કારણનો અને જે વ્યાકરણનો ઉત્તર આપે છે, તે ઉત્તર શું અનુત્તર વિમાન વાસી દેવો તેમના વિમાનમાં રહીને જ જાણી-દેખી શકે છે ? (हंता, जाणंति पासंति) હા, ગૌતમ ! તેઓ તે જાણી લે છે અને દેખી લે છે. (से केणट्ठेणं जाव पासंति) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે તેઓ તેમને સ્થાને રહીને જ તે ઉત્તરોને જાણી-દેખી શકે છે ? (गोयमा ! तेसिं णं देवाणं अणंताओ मणोदव्ववग्गणाओ लद्धाओ पत्ताओ, अभिसमन्नागयाओ भवंति-से तेणट्ठेणं जं णं इह गए केवली जाव पासंति) હે ગૌતમ ! તે દેવો

टीका-केवलिनः प्रस्तावात् पुनस्तद्विशेषवक्तव्यतामाह-'पभूणं भंते' इत्यादि। 'पभूणं भंते! अणुत्तरोववाइया देवा तत्थगया चेव समाणा इहगएणं केवलिणा सद्धिं आलावं वा, संलावं वा, करेत्तए?' गौतमः पृच्छति हे भदन्त! अनुत्तरौपपातिकाः अनुत्तरविमानोत्पन्नाः अनुत्तरवैमानिका देवाः तत्र गताश्चैव अनुत्तरविमानस्थिता एव सन्तः इहगतेन अत्रस्थितेन मनुष्यलोकस्थितेन केवलिना=केवलज्ञानिना सार्धम् आलापं वा सकृज्जल्पं, संलापं वा पुनः पुनर्जल्पं कर्तुं=विधातुं प्रभवः

होती हैं, प्राप्त होती हैं, अभिसमन्वागत होती हैं। इस कारण यहां पर वर्तमान हुए केवली जो कहते हैं उसे वे जान लेते हैं, देख लेते हैं।

टीकार्थ—केवलज्ञानी का प्रकरण होने से इसी विषय की विशेष वक्तव्यता सूत्रकार इस सूत्रद्वारा कह रहे हैं-इसमें गौतम प्रभु से पूछते हैं कि-(पभू णं भंते! अणुत्तरोववाइया देवा तत्थगया चेव समाणा इहगएणं केवलिणा सद्धिं आलावं वा संलावं वा करेत्तए) हे भदन्त! अनुत्तरविमानों में जो देव रहते हैं वे अपने स्थान पर ही रह कर क्या मध्यलोक में वर्तमान केवली भगवान् के साथ आलाप संलाप करने के लिये समर्थ हैं? अनुत्तर विमान वासी देव ऊर्ध्वलोक में रहते हैं और केवली परमात्मा मनुष्यलोक में रहते हैं-तो क्या मनुष्यलोक में वर्तमान केवली प्रभु के साथ कई राजूप्रमाण दूर रहे हुए अनुत्तर विमानों के देव वहीं पर रहे हुए आलाप संलाप करने की शक्तिवाले है? एकबार जिस बातचीत में बोला जाय वह अलाप और

એ અનંત મનોદ્રવ્ય વર્ગણાઓ પ્રાપ્ત કરેલી હોય છે, તેથી અહીં રહેલા કેવળી જે કહે છે, તેને તેઓ ત્યાં રહીને પણ જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે.

ટીકાર્થ—આ સૂત્રદ્વારા સૂત્રકારે કેવળજ્ઞાની વિષે વિશેષ વિવેચન કર્યું છે. ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નથી તે વિવેચન શરૂ થાય છે (पभू णं भंते! अणुत्तरोववाइया देवा तत्थ गया चेव समाणा इह गएणं केवलिणा सद्धिं आलावं वा संलावं वा करेत्तए?') હે ભદન્ત! અનુત્તર વિમાનોમાં જે દેવો રહે છે, તેઓ તેમને સ્થાને રહીને જ શું મધ્યલોકમાં (આ મનુષ્ય લોકમાં) રહેલા કેવળી ભગવાનની સાથે આલાપ સંલાપ કરી શકવાને સમર્થ છે ખરાં? (અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો ઊર્ધ્વલોકમાં વસે છે અને કેવલી પરમાત્મા મનુષ્યલોકમાં વસે છે તો શું મનુષ્યલોકમાં રહેલા કેવળી ભગવાન સાથે કેટલાય રાજુ પ્રમાણ દૂર રહેલા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો વાર્તાલાપ કરી શકવાને શક્તિમાન હોય છે ખરાં? જે વાતચીતમાં એક-વાર બોલવામાં આવે તેને આલાપ કહે છે, જે વાતચીતમાં વારંવાર બોલાવમાં આવે તે વાતચીતને સંલાપ કહે છે)

=समर्थाः भवन्ति किम् ? भगवानाह-'हंता, पभू' हे गौतम ! हन्त, सत्यं प्रभवः तत्रस्थिताः सन्त एव अनुत्तरवैमानिकाः अत्रस्थितकेवलिना सह आलापादिकं कर्तुं समर्थाः। गौतमः पृच्छति-'से केणट्ठेणं पभूणं अणुत्तरोववाइयादेवा, जाव-करेत्तए ?' हे भदन्त ! अथ तत् केनार्थेन कथं प्रभवः समर्थाः खलु अनुत्तरौपपातिका अनुत्तरवैमानिका देवाः यावत्-कर्तुम् ? यावत्करणात् तत्रगताश्चैव सन्तः इहगतेन केवलिना सार्धम् आलापकं वा, संलापकं वा इति संग्राह्यम्। भगवानाह-"गोयमा ! जं णं अणुत्तरोववाइया देवा तत्थगया चेव समाणा अट्ठं वा,

---

बार २ जिसमें बोला जाय वह संलाप है। इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (हंता पभू) हां वे इस प्रकार से करने के लिये समर्थ हैं। आपने स्थान पर रहे हुए ही वे अनुत्तर विमानवासी देव यहां पर रहे हुए केवली के साथ आलाप आदि कर सकने में समर्थ हैं। अब गौतम पुनः पूछते हैं-(से केणट्ठेणं पभू णं अणुत्तरोववाइया देवा जाव करेत्तए) हे भदन्त ! ऐसा जो वे अनुत्तरोत्पन्न वैमानिक देव कर सकते हैं-सो इसमें कारण क्या है? यहां (जाव) पद से "तत्र गताश्चैव सन्तः इह गतेन केवलिना सार्धं आलापकं वा संलापकं वा" इस पाठ का संग्रह किया गया है, तात्पर्य प्रश्न का यह है कि ऊर्ध्वलोकवासी वे अनुत्तर कल्पोत्पन्न देव अपने निजस्थान पर ही रहकर इस मनुष्यलोकवर्ती केवली के साथ जो अलाप संलाप कर सकने की शक्ति रखते हैं-सो इसमें कारण क्या है? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं (गोयमा) हे गौतम! (जं णं अणुत्तरोववाइया

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા પ્રભુ કહે છે-(हंता पभू) હે ગૌતમ! તેઓ તેમ કરવાને સમર્થ હોય છે-તેઓ તેમને સ્થાને રહીને જ મનુષ્ય લોકમાં રહેલા કેવલી ભગવાન સાથે વાર્તાલાપ કરી શકવાને શક્તિમાન હોય છે. તેનું કારણ જાણવાને માટે ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે-(सेकेणट्ठेणं पभू णं अणुत्तरोववाइया देवा जाव करेत्तए?) હે ભદન્ત! તે અનુત્તર વિમાન વાસી દેવો એવુ શા કારણે કરી શકે છે? અહી (जाव) (પર્યન્ત) પદ દ્વારા આ સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે-(तत्र गताश्चैव सन्तः इह गतेन केवलिना सार्धं आलावकं वा संलापकं वा) એટલે કે તે ઊર્ધ્વ લોકવાસી (અનુત્તર વિમાનવાસી) દેવો તેમના વિમાનોમા રહીને જ આ મનુષ્ય લોકમાં રહેલા કેવલી ભગવાનની સાથે આલાપ સંલાપ કરી શકવાને સમર્થ હોય છે, તેનું કારણ શુ છે?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा !) હે ગૌતમ!

हेउं वा, कारणं वा, पसिणं वा वागरणं वा, पुच्छंति" हे गौतम ! यत् खलु अनुत्तरौपपातिका देवाः तत्रस्थितश्चैव सन्तः अर्थं वा, हेतुं वा, कारणं वा, प्रश्नं वा, व्याकरणं वा, केवलिनं पृच्छन्ति, 'तं णं इहगए केवली अट्ठं वा जाव-वागरणं वा वागरेइ' तत् खलु इहगतः अत्रस्थित एव केवली केवलज्ञानी अर्थं वा, यावत्-व्याकरणं वा व्याकरोति, उत्तरदानेन स्पष्टीकरोति। तदुपसंहरति-'से तेणट्ठेणं०' इत्यादि। हे गौतम ! तत् तेनार्थेन प्रभवः समर्थाः खलु अनुत्तरवैमानिका देवाः तत्रस्थिताः सन्त एव अत्रस्थितेन केवलिना साकम् आलापादिकं कर्तुम्, गौतमः पुनः पृच्छति-' जं णं भंते ! इहगए चेव केवली अट्ठं वा जाव-वागरेइ' हे भदन्त!

देवा) जो अनुत्तर विमानवासी देव (तत्थ गया चेव समाणा) अपने निज स्थान पर रहकर ही (अट्ठं वा, हेउं वा, कारणं वा) अर्थ को, हेतु को, कारण को (पसिणं वा) प्रश्न को (वागरणं वा) अथवा व्याकरण को-विशेष स्पष्टीकरण को (पुच्छंति) केवली भगवान् से पूछते हैं (तं णं) उस (अट्ठं वा जाव वागरणं वा) अर्थ का यावत् व्याकरण-विशेष पूछे हुए स्पष्टीकरण का (इहगए केवली) यहां पर रहे हुए वे केवली भगवान् (वागरेइ) उत्तर देते हैं। (से तेणट्ठेणं०) इसमें यहीं कारण है-अतः हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि अनुत्तर-विमानवासी देव आपने स्थान पर स्थित होकर ही यहां पर स्थित केवली के साथ आलाप संलाप करने के लिये समर्थ हैं। अब गौतम-स्वमी प्रभु से यह पूछते हैं कि (जं णं भंते !) हे भदन्त! जो (इहगए चेव केवली) यहां स्थित ही केवली (अट्ठं वा जाव वागरेइ) अर्थ को

(जं णं अणुत्तरोववाइया देवा तत्थगया चेव समाणा) અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો તેમને સ્થાને રહીને જ જે (अट्ठं वा, हेउंवा, पसिणं वा, वागरणंवा) અર્થ, હેતુ, કારણ, પ્રશ્ન અથવા વ્યાકરણ (વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ) (पुच्छंति) ના વિષયમાં પ્રશ્ન પૂછે છે, (तं णं अट्ठं वा जाव वागरणं वा इहगए केवली वागरेइ) તે અર્થથી વ્યાકરણ પર્યન્ત પ્રશ્નોનો આ મનુષ્ય લોકમાં રહેલા કેવળી ભગવાન ઉત્તર આપે છે- "से तेणट्ठेणं०" તે કારણે, હે ગૌતમ ! મેં એવું કહ્યું છે કે અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો તેમનાં વિમાનોમાં રહીને જ આ લોકમાં રહેલા કેવળી ભગવાનની સાથે વાર્તાલાપ કરી શકવાને સમર્થ હોય છે. હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે કે-(जं णं भंते ! इहगए चेव केवली अट्ठं वा जाव वागरेइ) હે ભદન્ત ! આ મનુષ્ય લોકમાં

यत् खलु इहगतः अत्रस्थित एव केवली अर्थं वा, यावत्-व्याकरोति व्याख्याति व्यक्तीकरोति वा, यावत्पदेन पूर्वोक्तं ज्ञेयम् 'तं णं अणुत्तरोववाइया देवा तत्थगया चेव समाणा जाणंति, पासंति?' तत् खलु अर्थादिविषयं भगवतः व्याख्यानम् अनुत्तरौपपातिकाः देवाः तत्रस्थिताश्चैव अनुत्तरविमानस्थिता एव सन्तः जानन्ति, पश्यन्ति किम्?

भगवानाह-'हंता, जाणंति, पासंति,' हे गौतम? हन्त, सत्यं तत्रस्थिता एवानुत्तरवैमानिका अत्रस्थितकेवलिनः अर्थादिव्याख्यानम् जानन्ति पश्यन्ति च, गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति-'से केणट्ठेणं जाव-पासंति?' हे भदन्त! तत् केनार्थेन कथं यावत्-पश्यन्ति? यावत्पदेन उपर्युक्तं सर्वं संग्राह्यम्' भगवान तत्र कारणं प्रतिपादयति-'गोयमा! तेसि णं देवाणं अणंताओ मणोदव्ववग्गणाओ लद्धाओ, पत्ताओ, अभिसमण्णागयाओ भवंति' हे गौतम! तेषां खलु अनुत्तर

यावत् व्यक्त करते हैं-यहां यावत् पद से पूर्वोक्त पाठ ग्रहण किया गया है-(तं णं अणुत्तरोववाइया देवा) उस अर्थादि को अनुत्तरविमानवासी देव (तत्थ गया समाणा) वहीं अपने स्थान पर रहकर ही (जाणंति पासंति) क्या जान लेते हैं, और देख लेते हैं? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-(हंता जाणंति पासंति) हां, गौतम! जान लेते हैं और देख लेते हैं। गौतम इस विषय में भी कारण जानने की इच्छा से पुनः प्रश्न करते हैं कि-(से केणट्ठेणं जाव पासंति) हे भदन्त! वे देव ऐसा किस कारण से यावत् जान लेते हैं देखलेते हैं? यहां पर भी यावत्पद से पूर्वोक्त समस्त पाठ गृहीत हुआ है। उत्तर में प्रभु कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (तेसि णं देवाणं अणंताओ मणोदव्ववग्गणाओ लद्धाओ पत्ताओ अभिसमण्णागयाओ भवंति) उन देवों ने अन-

---

રહેલા કેવળી ભગવાન, તેમના તે અર્થ. હેતુ, કારણ, પ્રશ્ન અથવા વ્યાકરણ (વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ) નો જે જવાબ આપે છે, (तं णं अणुत्तरोववाइया देवा) તે અર્થ આદિને શું અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો (तत्थगया समाणा जाणंति पासंति?) તેમને સ્થાને રહીને જ જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે?

ઉત્તર-(हंता जाणति पासंति) હા, ગૌતમ! તેમના વિમાનાવાસોમાં રહીને જ તેઓ તેને જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે.

પ્રશ્ન-(से केणट्ठेणं जाव पासंति) હે ભદન્ત! શા કારણે તેઓ તેમને સ્થાને રહીને, આ મનુષ્ય લોકમાં રહેલા કેવલી ભગવાન દ્વારા અપાયેલા તેમના પ્રશ્નાદિના ઉત્તરો જાણી-દેખી શકે છે?

ઉત્તર-(गोयमा) હે ગૌતમ! (तेसि णं देवाणं अणंताओ मणोदव्ववग्गणाओ लद्धाओ पत्ताओ अभिसमण्णागयाओ भवंति) તે દેવોએ અનંત મનો-

वैमानिकानां देवानाम् अनन्ताः मनोद्रव्यवर्गणाः लब्धाः – तदवधिज्ञानविषयीभूताः, प्राप्ताः तदवधिज्ञानेन सामान्यतः प्राप्ता, अभिसमन्वागताः विशेषतः संप्राप्ताः भवन्ति, । अथ अनुत्तरवैमानिकदेवानाम् अवधिज्ञानं कथं मनोद्रव्यवर्गणाग्राहकमिति चेत उच्यते तेषामवधिज्ञानस्य संभिन्न-(समग्र)लोकनाडी विषयकतया मनोद्रव्यवर्गणाग्राहकत्व संभवात् । न च तदवधिज्ञानस्य संभिन्नलोकनाडीविषयकत्वेऽपि मनोद्रव्यवर्गणाग्राहकत्वे मानाभाव इति वाच्यम् . 'संखेज्ज मणो दव्वे भागो लोगपलियस्स बोद्धव्वो ' त्ति. " संख्येयमनोद्रव्ये भागो लोकस्य पल्यस्य च

न्त मनोद्रव्यवर्गणाएं लब्ध होती है. उनके अवधिज्ञान की विषयभूत होती हैं, प्राप्त होती हैं–अवधिज्ञान द्वारा सामान्यरूप से मनोद्रव्यवर्गणा प्राप्त होती हैं, अभिसमन्वागत होती हैं–विशेषरूप से प्राप्त होती हैं। यहां पर ऐसी अशंका नहीं करनी चाहिये कि प्रमाण के अभाव होने से अनुत्तरविमानवासी देवों का अवधिज्ञान मनोद्रव्यवर्गणाओं का ग्राहक कैसे होता है–क्यों कि उनका अवधिज्ञान संभिन्न लोकनाडी को विषय करने वाला होने से मनोद्रव्यवर्गणाओं का ग्राहक हो सकता है। यदि कहा जावे कि भले ही उनका अवधिज्ञान संभिन्न लोकनाडी को विषय करने वाला हो तो भी वह मनोद्रव्यवर्गणाओं को समर्थक प्रमाण के अभाव होने के कारण विषय करता है वह बात कैसे मानी जा सकती है.? सो ऐसा भी कहना ठीक नहीं है क्यों कि (संखेज्जमणोदव्वे भागो लोगपलियस्स बोद्धव्वो) त्ति–इस प्रमाण के अनुसार लोक एवं

द्रव्य वर्गणाओ प्राप्त करेली होय छे, सामान्य रीते अवधिज्ञान द्वारा मनोद्रव्य वर्गणाओ प्राप्त थती होय छे अने अभिसमन्वागत (विशेष प्रमाणमां प्राप्त थती होय छे. अहीं एवी शंका न उठाववी जोईए के प्रमाणनो अभाव होवाथी अनुत्तर विमानवासी देवोनुं अवधिज्ञान मनोद्रव्य वर्गणाओनुं ग्राहक (ग्रहण करनार) केवी रीते होई शके ? तेनुं कारण समजावता सूत्रकार कहे छे तेमनुं अवधिज्ञान संभिन्न लोकनाडीने विषय करनारुं होय छे तेथी ते मनोद्रव्यवर्गणाओनुं ग्राहक होई शके छे. छता कोई एवी शंका उठावे के–भले तेमनुं अवधिज्ञान संभिन्न लोकनाडीने विषय करनारुं होय, पण ते मनोद्रव्य वर्गणाओना समर्थक प्रमाणनो अभाव होवाने कारणे विषय करे छ (व्यक्त करे छे एम केवी रीते मानी शकाय ?

तो ते शंकानुं समाधान नीचे प्रमाणे छे– (संखेज्जमणोदव्वे भागो लोगपलियस्स बोद्धव्वो त्ति) आ प्रमाण अनुसार लोक अने पल्योपमना

बोद्धव्यः ” इति प्रामाण्येन लोकसंख्येयभागविषयकस्यावधिज्ञानसामान्यस्यापि मनोद्रव्यग्राहित्वस्य सिद्धतया ततो विशिष्टस्य तेषां संभिन्न (संपूर्ण) लोकनाडी विषयकावधिज्ञानस्य मनोद्रव्यवर्गणाग्राहकत्वस्य सुतरां सिद्धत्वात् ‘ से तेणट्ठेणं जं णं इहगए केवली जाव-पासंति-त्ति ’ हे गौतम ! तत् तेनार्थेन यत् खलु इहगतः अत्रस्थितः केवली, यावत्पदसंग्राह्यम्-अर्थं वा, हेतुं वा, कारणं वा, प्रश्नं वा, व्याकरणं वा व्याकरोति, तत् सर्वं खलु अनुत्तरवैमानिकाः तत्रस्थिता एव सन्तः जानन्ति, पश्यन्तीति ॥ सू० १२ ॥

मूलम्—“ अणुत्तरोववाइया णं भंते ! देवा किं उदिण्ण मोहा, उवसंतमोहा, खीणमोहा ? गोयमा ! णो उदिण्णमोहा, उवसंतमोहा, णो खीणमोहा ॥ सू० १३ ॥

पल्योपम के संख्यात भाग को जाननेवाला सामान्य अवधिज्ञान मनोद्रव्यवर्गता को जानने वाला जब कहा गया है-तब यह बात अपने आप प्रमाणित हो जाती है कि उनका संभिन्न लोकनाडीको विषय करनेवाला जो विशिष्ट अवधिज्ञान है वह मनो द्रव्यवर्गणा का ग्राहक क्या नहीं होगा-अवश्य ही होगा। (से तेणट्ठेणं जं णं इहगए केवली जाव पासंति त्ति) इस कारण हे गौतम ! यहां पर स्थित रहे हुए केवली भगवान् जिस अर्थ को, जिस हेतु को, जिस प्रश्न को, जिस कारण को, अथवा जिस व्याकरण को प्रतिपादित करते हैं, वह सब अनुत्तरविमानवासी देव अपने स्थान पर रह कर ही जान जाते हैं और देखलेते हैं ॥सू०१२॥

સંખ્યાતમાં ભાગને જાણનારા સામાન્ય અવધિજ્ઞાનને જો મનોદ્રવ્ય વર્ગણાને જાણનારૂં કહેવામાં આવે તો તે વાત આપો આપ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે તેમનું સંભિન્ન લોકનાડીને વિષય કરનારુ જે વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાન છે તે મનોદ્રવ્ય વર્ગણાનું ગ્રાહક કેમ ન હોઈ શકે ? અવશ્ય તે તેનું ગ્રાહક હશે (से तेणट्ठेणं जं णं इहगए केवली जाव पासंति त्ति) હે ગૌતમ ! તે કારણે આ લોકમાં રહેલા કેવળી ભગવાન જે અર્થનું, જે હેતુનું, જે કારણનું, જે પ્રશ્નનું અને જે વ્યાકરણનું પ્રતિપાદન કરે છે, તે બધું અનુત્તર વિમાનવાસી તેમને સ્થાને રહીને જ જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે. ॥ સૂ. ૧૨ ॥

छाया—अनुत्तरौपपातिकाः खलु भदन्त ! देवाः किम् उदीर्णमोहाः, उपशान्तमोहाः, क्षीणमोहाः ? गौतम ! नो उदीर्णमोहाः, उपशान्तमोहाः, नो क्षीणमोहाः ॥ सू० १३ ॥

टीका—अनुत्तरवैमानिकदेवप्रस्तावात् तद्विशेषवक्तव्यतामाह-' अणुत्तरोववाइयाणं भंते ' इत्यादि । ' अणुत्तरोववाइयाणं भंते ! देवा किं उदिण्णमोहा उवसंतमोहा, खीणमोहा ? ' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! अनुत्तरौपपातिकाः अनुत्तरवैमानिकाः खलु देवाः किम् उदीर्णमोहाः, उत्कटवेदमोहनीयाः, उपशान्तमोहाः वा? अनुत्कटवेदमोहनीयाः, क्षीणमोहाः वा सन्ति ? इति प्रश्नाशयः,

---

' अणुत्तरोववाइया णं भंते ' इत्यादि ॥

सूत्रार्थ-(अणुत्तरोववाइया णं भंते ! देवा किं उदिण्णमोहा, उवसंतमोहा खीणमोहा ?) हे भदन्त ! अनुत्तरविमानवासी जो देव हैं वे क्या उदीर्ण मोहवाले हैं ? या उपशान्तमोहवाले हैं ? अथवा क्षीणमोहवाले हैं ? (गोयमा णो उदिण्णमोहा, उवसंतमोहा, णो खीणमोहा) हे गौतम ! अनुत्तर विमानवासी जो देव हैं, वे न उदीर्णमोहवाले हैं और न क्षीणमोहवाले हैं, किन्तु उपशान्तमोहवाले हैं ।

टीकार्थ—सूत्रकार ने इस सूत्र द्वारा, अनुत्तरविमानवासी देवों का प्रस्ताव होने से उनके विषय की विशेष वक्तव्यता का प्रतिपादन किया है-इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि (अणुत्तरोववाइया णं भंते !) हे भदन्त ! जो अनुत्तरविमानों में रहने वाले (देवा) देव हैं, वे (किं) क्या (उदिण्ण मोहा) उत्कट वेदमोहनीयवाले हैं ? (उवसंतमोहा) या उपशान्तमोहवाले हैं ? अर्थात् अत्कटवेदमोहनीय वाले

(अणुत्तरोववाइयाणं भंते !) ઇત્યાદિ-

સૂત્રાર્થ- (अणुत्तरोववाइया णं भंते ! देवा किं उदिण्णमोहा, उवसंतमोहा, खीणमोहा ?) હે ભદન્ત ! અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો ઉદીર્ણ મોહવાળા હોય છે ? (गोयमा ! णो उदिण्णमोहा, उवसंतमोहा, णो खीणमोहा) હે ગૌતમ ! અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો ઉદીર્ણ મોહવાળા પણ નથી, ક્ષીણ મોહવાળા પણ નથી, પણ ઉપશાન્ત મોહવાળા હોય છે

ટીકાર્થ- સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોનું વિશેષ નિરૂપણ કર્યું છે. આ સૂત્રમાં એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો ઉપશાન્ત મોહવાળા હોય છે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન કરે છે કે અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો ઉદીર્ણ મોહવાળા હોય છે, કે ઉપશાન્ત મોહવાળા હોય છે, કે ક્ષીણ મોહવાળા હોય છે ?

भगवानाह-' गोयमा ! नो उदिण्णमोहा, उवसंतमोहा, नो खीणमोहा ' हे गौतम ! अनुत्तरवैमानिकाः खलु देवाः नो उदीर्णमोहवन्तः' नवा क्षीणमोहवन्तः सन्ति तेषां क्षपकश्रेणेरभावात् अपि तु उपशान्तमोहवन्तः अनुत्कटवेदनीयमोहवन्त एव सन्ति, तेषां परिचारणायाः सर्वथा अभावेन अनुत्कटवेदमोहनीयत्वरूपोपशान्त मोहत्वं बोध्यम् नतु सर्वथा उपशान्तमोहत्वम्, तेषाम् उपशमश्रेण्या अभावात् ॥ सू० १३ ॥

मूलम्-"केवली णं भंते ! आयाणेहिं जाणइ, पासइ ? गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे, से केणट्ठेणं केवलीणं आयाणेहिं न जाणइ, न पासइ ? गोयमा ! केवलीणं पुरत्थिमेणं मियं पि जाणइ, अमियं पि जाणइ, जाव-निव्वुडे दंसणे केवलिस्स से तेणट्ठेणं० " ॥ सू० १४ ॥

छाया—केवली खलु भदन्त ! आदानैः जानाति, पश्यति ? गौतम ! नाय-

होते हैं ? अथवा-(खीणमोहा) क्षीणमोहनीयवाले होते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! वे अनुत्तरविमानवासी देव (णो उदिण्णमोहा) उदीर्ण मोहवाले इसलिये नहीं होते हैं कि उनके परिचारणा-मैथुन का सर्वथा अभाव होता है इसी कारण वे (उवसंतमोहा) उपशान्त मोहवाले कहे गये हैं सर्वथा उपशान्त मोहवाले वे इसलिये नहीं कहे गये हैं कि उनके उपशम श्रेणी होती नहीं है। क्षीणमोहवाले वे इस कारण नहीं कहे गये हैं कि उनमें क्षपक श्रेणी का अभाव रहता है ॥ सूत्र १३ ॥

' केवली णं भंते ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(केवली णं भंते ! आयाणेहिं जाणइ, पासइ ?) हे भदन्त !

મહાવીર પ્રભુ તેનો જવાબ આપતા કહે છે- (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (णो उदिण्णमोहा) તેઓ ઉદીર્ણ મોહવાળા નથી, (णो खीणमोहा) ક્ષીણ મોહવાળા પણ નથી, (उवसंतमोहा) પણ ઉપશાન્ત મોહવાળા હોય છે.

તેઓ ઉદીર્ણ મોહવાળા હોતા નથી કારણ કે તેમનામાં મૈથુનનો બિલકુલ અભાવ હોય છે. તેથી જ તેમને ઉપશાન્ત મોહવાળા કહ્યા છે. તેમને સર્વથા ઉપશાન્ત મોહવાળા એ કારણે કહ્યા નથી કે તેમને ઉપશમશ્રેણી હોતી નથી તેમનામાં ક્ષપક શ્રેણીનો અભાવ હોય છે તેથી તેમને ક્ષીણ મોહવાળા પણ કહ્યા નથી.

' केवली णं भंते ! ' ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—(केवली णं भंते ! आयाणे हिं जाणइ, पासइ ?) હે ભદન્ત !

मर्थः समर्थः, तत् केनार्थेन केवली आदानै र्न जानाति न पश्यति ? गौतम ! केवली खलु पौरस्त्येन मितमपि जानाति, अमितमपि जानाति, यावत्-निर्वृतं दर्शनं केवलिनस्तत् तेनार्थेन ॥ सू० १४ ॥

टीका—पूर्वसूत्रे केवलि प्रस्तावात् तस्य विशेषवक्तव्यतामाह-'केवलीणं भंते ! आयाणेहिं जाणइ, पासइ, ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! केवली खलु

केवलज्ञानी क्या आदान-इन्द्रियों द्वारा जानते हैं और देखते हैं ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ-सत्य नहीं है। (से केणट्ठेणं केवली णं आयाणेहिं न जाणइ न पासइ) हे भदन्त । ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि केवली इन्द्रियों द्वारा न जानते हैं और न देखते हैं? (गोयमा) हे गौतम ! (केवली णं पुरत्थिमे णं मियंपि जाणइ, अमियंपि जाणइ, जाव निव्वुडे दंसणे केवलिस्स से तेणट्ठेणं ०) केवलज्ञानी पूर्वदिशामें मितरूप से भी जानते हैं और अमितरूप से भी जानते हैं। यावत् उनका दर्शन आवरण रहित होने से पूर्ण होता है। इस कारण मैंने ऐसा कहा है कि केवलज्ञानी इन्द्रियों द्वारा जानते देखते नहीं हैं।

टीकार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकार, पूर्वतनसूत्र में केवली का वर्णन होने के कारण उस विषय में विषय वक्तव्यता का प्रतिपादन कर रहे

કેવળજ્ઞાની શું ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણે છે અને દેખે છે ?

(गोयमा णो इण सम) હે ગૌતમ ! એ વાત સાચી નથી. (से केणट्ठेणं केवली णं आयाणे हिं न जाणइ न पासइ !)

હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કેવળજ્ઞાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણતા નથી અને દેખતા નથી ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (केवली णं पुरत्थिमे ण मियंपि जाणइ, अमियंपि जाणइ, जाव निव्वुडे दंसणे केवलिस्स से तेणट्ठेणं०) કેવળજ્ઞાની પૂર્વ દિશામાં પરિમિત રૂપે (મર્યાદિત રૂપે) પણ જાણે છે અને અપરિમિત રૂપે પણ જાણે છે. તેઓ છએ દિશાઓમાં પરિમિત અને અપરિમિત રૂપે જાણે છે તેમનું દર્શન આવરણ રહિત હોવાથી પૂર્ણ હોય છે.હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે કેવળજ્ઞાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણતા-દેખતા નથી.

ટીકાર્થ—આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર એ વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે કે કેવળજ્ઞાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણતા-દેખતા નથી.

आदानैः आदीयते विषयो गृह्यते एभिः इति आदानानि इन्द्रियाणि तैः जानाति, पश्यति किम् ? भगवानाह-' गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे ' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः । गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति-' से केणट्ठेणं केवली णं आयाणेहिं न जाणइ, न पासइ ? ' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन केवली खलु आदानैः इन्द्रियैः न जानाति न पश्यति ? भगवानाह-' गोयमा ! केवलीणं पुरत्थिमेणं मियं पि जाणइ, अमियं पि जाणइ, जाव-निव्वुडे दंसणे केवलिस्स से तेणट्ठेणं ' हे गौतम ! केवली खलु पौरस्त्येन पूर्वस्मिन् दिग्भागे मितं परिमितं परिच्छिन्नमपि जानाति, अमितम् अपरिच्छिन्नमपि जानाति, यावत्-निर्वृतं=निष्पन्नं निरावरणं दर्शनं

हैं-इसमें गौतम प्रभु से पूछ रहे हैं कि (केवली णं भंते ! आयाणेहिं) हे भदन्त ! केवली भगवान् विषय जिनसे ग्रहण किया जाता है ऐसे आदानों-इन्द्रियों द्वारा (जाणइ पासइ) जानते देखते हैं क्या ? इस प्रश्न के समाधान निमित्त प्रभु गौतम से कहते हैं-(गोयमा) हे गौतम (णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थ नहीं है। (से केणट्ठेणं) इस विषय में कारण क्या है कि (केवली णं आयाणेहिं न जाणइ, न पासइ) केवली भगवान इन्द्रियों द्वारा पदार्थों को नहीं जानते देखते हैं ? तो इसके समाधान निमित्त प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम। (केवली णं पुरत्थिमेणं मियंपि जाणइ, अमियंपि जाणइ) केवली पूर्वदिशा में मित-परिच्छिन्न विषय को भी जानते हैं, और अमित-अपरिच्छिन्न को भी जानते हैं। क्यों कि जाव निव्वुडे दंसणे केवलिस्स) उन केवल

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન-(केवली णं भते ! अयाणेहिं जाणइ पासइ ?) હે ભદન્ત ! કેવળી ભગવાન આદાનો દ્વારા (જેના દ્વારા વિષયને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે એવી ઇન્દ્રિયો દ્વારા) શું વિષયને જાણે છે અને દેખે છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર- (णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! એમ બનેલું નથી. કેવળજ્ઞાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયને જાણતા નથી.

તેનું કારણ જાણવાને માટે ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે કે (से केणट्ठेणं केवली णं अयाणे हि न जाणइ, न पासइ) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કેવળજ્ઞાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા પદાર્થોને જાણતા-દેખતા નથી ?

ઉત્તર- (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (केवली णं पुरत्थिमेणं मियंपि जाणइ, अमियं पि जाणइ) કેવળજ્ઞાની પૂર્વ દિશામાં પરિમિત વિષયને પણ જાણે છે અને અપરિમિત વિષયને પણ જાણે છે. એજ પ્રમાણે પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઊર્ધ્વ અને અધો દિશામાં પણ તેઓ પરિમિત અને અપરિમિત વિષયને જાણે છે. (जाव निव्वुडे दंसणे केवलिस्स) કારણ કે કેવળી ભગવાન આવરણ

केवलिनः केवलज्ञानिनः, तत् इति उपसंहरन्नाह–तेनार्थेन 'इति' तस्मात् कारणात् केवली भगवान्, चक्षुरादीन्द्रियाणि विनाऽपि सर्वं जानाति, पश्यति, केवलज्ञानकेवलदर्शनसम्पन्नत्वात्, यावत्करणात्–षट् सु अपि दिक्षु मितम्, अमितम्, सर्वं जानाति, पश्यति' इत्यादि संग्राह्यम् ॥ १४ ॥

मूलम्–केवलीणं भंते ! अस्सिं समयंसि जेसु आगासपएसेसु हत्थं वा, पायं वा, बाहुं वा, ऊरुं वा, ओगाहित्ता णं चिट्ठइ, पभूणं भंते ! केवली सेयकालंसि वि, तेसु चेव आगासपएसेसु हत्थं वा, जाव–ओगाहित्ताणं चिट्ठित्तए? गोयमा ! णो इणट्ठे, समट्ठे, से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ केवली णं अस्सिं समयंसि जेसु जाव चिट्ठइ णो णं पभू केवली सेय कालंसि वि, तेसु चेव आगासपएसेसु हत्थं वा जाव चिट्ठित्तए? गोयमा ! केवलिस्स णं वीरिय–सजोग सद्दव्वयाए चलाइं उवकरणाइं भवंति, चलोवकरणट्ठयाए यणं केवली अस्सिं समयंसि जेसु आगासपएसेसु हत्थं वा, जाव–चिट्ठइ, णो णं पभू केवली सेयकालंसि वि तेसु चेव आगासपएसेसु–हत्थं वा, जाव–चिट्ठित्तए से तेणट्ठे णं गोयमा ! एवं वुच्चइ केवलीणं अस्सिं समयंसि जाव चिट्ठित्तए ॥ सू० १५ ॥

भगवान् का यावत् दर्शन निरावरण होता है। (से तेणट्ठेणं०) इसकारण हे गौतम केवलज्ञान और केवलदर्शन से युक्त होने से केवली चक्षुरादिक इन्द्रियों के विना भी समस्त पदार्थों को जानते हैं और देखते हैं। यहां यावत्पदसे " छहोंदिशाओं में भी मित अमित सब पदार्थों को जानते और देखतें हैं) ऐसा पाठ ग्रहण किया गया है ॥ सूत्र १४ ॥

सहित दर्शनना धारक होय छे. (से तेणट्ठेणं०) ते कारणे हे गौतम ! केवळ ज्ञान अने केवळ दर्शनथी युक्त एवा केवळी भगवान चक्षु आदि इन्द्रियोनी सहायता विना पण समस्त पदार्थोने जाणी-देखी शके छे. ॥ सू. १४ ॥

छाया—केवली खलु भदन्त ! अस्मिन् समये येषु आकाशप्रदेशेषु हस्त वा, पादं वा, बाहुं वा, उरुं वा, अवगाह्य तिष्ठति, प्रभुः खलु केवली एष्यत्कालेऽपि तेषु चैव आकाशप्रदेशेषु हस्तं वा, यावत्–अवगाह्य स्थातुम् ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः, तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते केवली खलु प्रभुः अस्मिन् समये येषु आकाशप्रदेशेषु यावत्–तिष्ठति, नो खलु प्रभुः केवली एष्यत्कालेऽपि तेषु चैव आकाशप्रदेशेषु हस्थं वा यावत् स्थातुम् ? । गौतम ! केवलिनो वीर्यसयोगसद्द्रव्यतया

'केवली णं भंते' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(केवली णं भंते ! अस्सिं समयंसि जेसु आगासपएसेसु हत्थं वा, पायं वा, बाहुं वा ऊरुं वा ओगाहित्ता णं चिट्ठइ) हे भदन्त ! केवली इस समय में जिन आकाशप्रदेशों में हाथ को, पैर को, बाहु को एवं ऊरु–घुटनें–को या जंघे को–अवगाहित करके रहते हैं (पभू णं भंते ! केवली सेयकालंसि वि तेसु चेव आगासपएसेसु हत्थं वा, जाव ओगाहित्ता णं चिट्ठित्तए) तो क्या वे केवली हे भदन्त ! भविष्यत्काल में भी क्या उन्हीं आकाशप्रदेशों में हाथ को यावत् अवगाहित करके रहने के लिये समर्थ है ? (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है । (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुचइ, केवली णं अस्सिं समयंसि जेसु आगासपएसेसु जाव चिट्ठइ–णो णं पभू केवली सेयकालंसि वि तेसु चेव आगासपएसेसु हत्थं वा जाव चिट्ठित्तए) हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं कि केवली इस समय में जिन आकाश प्रदेशों में यावत् रहते हैं भविष्यत्काल में वे केवली उन्हीं आका-

(केववी णं भंते !) ઈત્યાદિ–

સૂત્રાર્થ– (केवली णं भंते ! अस्सिं समयंसि जेसु आगासपएसेसु हत्थं वा, पायवा, ऊरूं वां, ओगाहित्ता णं चिट्ठइ) હે ભદન્ત ! કેવળી વર્તમાન સમયે જે આકાશ પ્રદેશોમાં હાથ, પગ, ભુજાઓ, ઘુંટણો અને જાંઘને અવગાહિત કરીને રહે છે

(पभूणं भंते ! केवली सेयकालंसि वि, तेसु चेव आगासपएसेसु हत्थं वा, जाव ओगाहित्ता णं चिट्ठित्तए ?) એજ આકાશ પ્રદેશોમાં, ભવિષ્ય કાળમાં પણ શું તેઓ હાથ, પગ આદિને અવગાહિત કરીને રહી શકવાને સમર્થ છે ખરાં ? (गोयमो ! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! એ વાત બરાબર નથી (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ, केवलीणं अस्सिं समयंसि जेसु आगासपएसेसु जाव चिट्ठइ–णो णं पभू केवली सेयकालसि वि तेसु चेव आगासपएसेसु हत्थं वा जाव चिट्ठित्तए) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કેવળી આ સમયે જ આકાશ પ્રદેશોમાં હાથ, પગ આદિને અવગાહિત કરીને રહે છે, એજ આકાશ

लानि उपकरणानि भवन्ति, चलोपकरणार्थतया च केवली अस्मिन् समये येषु आकाशप्रदेशेषु हस्तं वा, यावत्-तिष्ठति, नो खलु प्रभुः केवली एष्यत्कालेऽपि तेष्वेव आकाशप्रदेशेषु हस्तं वा, यावत्-स्थातुम्। तत् तेनार्थेन हे गौतम! एवमुच्यते केवली खलु अस्मिन् समये यावत्-स्थातुम् ॥ सू० १५ ॥

श प्रदेशों में हाथ को यावत् अवगाहित करके रहने के लिये समर्थ नहीं है। (गोयमा! केवलीस्स णं वीरिय-सजोग-सद्दव्वयाए चलाइं उवगरणाइं भवंति, चलोवकरणट्ठयाए य णं केवली अस्सिं समयंसि जेसु आगासपएसेसु हत्थं वा जाव चिट्ठइ, णो णं पभू केवली सेयकालंसि वि तेसु चेव आगासपएसेसु हत्थं वा जाव चिट्ठित्तए) हे गौतम। केवली के वीर्यप्रधान योगवाले द्रव्य हैं। इस कारण उनके हाथ वगैरह उपकरण चंचल होते हैं। अतः चंचल उपकरणवाले होने से केवली इस वर्तमान समय में जिन आकाश प्रदेशों में हाथ को यावत् अवगाहित करके रहते हैं, वे आगामी काल में उन्हीं आकाश प्रदेशों में हाथ को यावत् अवगाहित करके रहने के लिये समर्थ नहीं होते है। (से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ केवली णं अस्सिं समयंसि जाव चिट्ठित्तए) इस कारण हे गौतम! मैंने ऐसा कहा है कि केवली इस समय में यावत् रहने के लिये समर्थ नहीं हैं।

પ્રદેશોમાં ભવિષ્યમાં હાથ, પગ આદિને અવગાહિત કરીને રહેવાને સમર્થ નથી ? (गोयमा! केवलिस्स णं वीरिय- सजोग- सद्दव्वयाए चलाई उवगरणाइं भवंति, चलोवकरणट्ठयाए य णं केवली अस्सिं समयंसि जेसु आगासपएसेसु हत्थं वा जाव चिट्ठइ, णो णं पभू केवली सेयकालंसी वि तेसु चेव हत्थं वा जाव चिट्ठित्तए) હે ગૌતમ ! કેવળીનું દ્રવ્ય વીર્યપ્રધાન યોગવાળું હાય છે. તે કારણે તેમના હાથ વગેરે ઉપકરણો ચંચળ હાય છે. આ રીતે તેઓ ચંચળ ઉપકરણવાળા હોવાને કારણે આ વર્તમાન સમયે જે આકાશ પ્રદેશોમાં હાથ, પગ આદિને અવગાહિત કરીને રહે છે, એજ આકાશ પ્રદેશોમાં ભવિષ્યકાળે હાથ, પગ આદિને અવગાહિત કરીને રહેવાને શક્તિમાન હોતા નથી. (से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ केवलीणं अस्सिं जाव चिट्ठित्तए) હે ગૌતમ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે વર્તમાન સમયે કેવળી જે આકાશ પ્રદેશોમાં હાથ, પગ આદિને અવગાહિત કરીને રહે છે, એજ આકાશ પ્રદેશોમા ભવિષ્યકાળે હાથ, પગ આદિને અવગાહિત કરીને રહી શકવાને કેવળી સમર્થ હોતા નથી.

टीका — केवलिनः प्रस्तावात् पुनस्तद्विशेषवक्तव्यतामाह 'केवली णं भंते !' इत्यादि। 'केवली णं भंते ! अस्सिं समयंसि जेसु आगासपएसेसु' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! केवली अस्मिन् वर्तमाने समये येषु आकाशप्रदेशेषु 'हत्थं वा, पायं वा, बाहुं वा, ऊरुं वा ओगाहित्ताणं चिट्ठइ' हस्तं वा, पादं वा, बाहुं वा, ऊरुं=जङ्घां वा, अवगाह्य=अवगाहनं कृत्वा तिष्ठति 'पभूणं केवली सेयकालंसि वि' प्रभुः समर्थः खलु स एव केवली एष्यत्कालेऽपि भविष्यत्कालेऽपि 'तेसु चेव आगासपएसेसु हत्थं वा, जाव-ओगाहित्ताणं चिट्ठित्तए ? तेष्वेव उपर्युक्तेष्वेव आकाशप्रदेशेषु हस्तं वा, यावत्-अवगाह्य स्वशक्त्या अवष्टभ्य खलु स्थातुं ? केवली वर्तमानसमये येष्वेवाकाशप्रदेशेषु हस्तादिकमवगाह्य तिष्ठति, तेष्वेवाकाशप्रदेशेषु भविष्यत्कालेऽपि हस्तादिकमवगाह्य स्थातुं समर्थः किम् ?

टीकार्थ—केवली का प्रकरण चल रहा है-इस कारण सूत्रकार इस सूत्र द्वारा उन्हीं के विषय में विशेष वक्तव्यता का प्रतिपादन कर रहे हैं-इसमें गौतम ने उनसे ऐसा पूछा है-(केवली णं भंते !) हे भदन्त ! केवलज्ञानी (अस्सिं समयंसि) इस समय में अर्थात्-वर्तमान काल में (जेसु आगासपएसेसु) जिन आकाश प्रदेशों में (हत्थं वा पायं वा, बाहुं वा, ऊरुं वा ओगाहित्ता) हाथ पैर, बाहु एवं जंघा को अवगाहित करके (णं चिट्ठइ) ठहरते हैं, (केवली) वे ही केवलज्ञानी (सेयकालंसि वि) आनेवाले समय में-भविष्यत्काल में भी (हत्थं वा जाव ओगाहित्ता) हाथ को यावत् अवगाहित करके (तेसु चेव आगासपएसेसु) उन्हीं आकाश प्रदेशों में (चिट्ठित्तए पभू णं) क्या ठहरने

ટીકાર્થ–કેવળીનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે. તેથી સૂત્રકાર આ સૂત્ર દ્વારા કેવળીના વિષયમાં વિશેષ વક્તવ્યતાનું પ્રતિપાદન કરે છે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન–केवली णं भंते !) હે ભદન્ત ! કેવળજ્ઞાની (अस्सिं समयंसि) વર્તમાનકાળે (जेसु आगासपएसेसु) જે આકાશ પ્રદેશોમાં (हत्थं वा, पायं वा, बाहु वा, ऊरुं वा ओगाहित्ता) હાથ, પગ, ભુજા, ઘુંટણ અને જાંઘને અવગાહિત કરીને (णं चिट्ठइ) રહે છે, (केवली) એજ કેવલજ્ઞાની (सेयंकालंसि वि) ભવિષ્ય કાળમાં પણ (हत्थं वा जाव ओगाहित्ता) હાથ, પગ આદિને અવગાહિતકરીને (तेसु चेव आगासपएसेसु) એજ આકાશ પ્રદેશોમાં (चिट्ठित्तए पभू णं ?) રહેવાને શું સમર્થ હોય છે ખરાં ?

અહીં (जाव) (यावत्) પદથી (पायं वा, बाहुं वा, ऊरुं वा) આ સૂત્રપાઠને ગ્રહણ કરવાનો છે.

यावत्करणात् 'पादं वा, बाहुं वा ऊरुं वा,' इति संग्राह्यम्, भगवान् आह- 'गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः नैतत्संभवति। गौतम, स्तत्र कारणं पृच्छति-' से केणट्ठेणं भंते ! जाव-ओगाहित्ता णो चिट्ठित्तए ? हे भदन्त ! अथ तत् केनार्थेन यावत्-अवगाह्य न स्थातुम् ? यावत्करणात्-केवली खलु वर्तमानसमये येषु आकाशप्रदेशेषु हस्तं वा, पादं वा बाहुं वा ऊरुं वा, अवगाह्य तिष्ठति, प्रभुः खलु केवली एष्यत्कालेऽपि तेष्वेव आकाशप्रदेशेषु हस्तादिकम् इति संग्राह्यम्।

भगवान् तत्र कारणं प्रतिपादयति 'गोयमा ! केवलिस्स वीरिय सजोग सद्- व्वयाए चलाइं उवकरणाइं भवंति' हे गौतम ! केवलिनः केवलज्ञानिनः खलु वीर्यसयोगसद्द्रव्यतया, वीर्यान्तरायक्षयजन्या शक्तिः वीर्यम्, तत्प्रधानं सयोगं -मनःप्रभृतिव्यापारयुक्तं यत् सद्-विद्यमानं द्रव्यं जीवरूपं तस्य भावस्तत्ता

केलिये समर्थ हैं ? यहां यावत् शब्द से (पायं वा बाहुं वा ऊरुं वा) इस पाठ का संग्रह हुआ है। इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थ नहीं है अर्थात् यह बात नहीं बन सकती है। (से केणट्ठेणं भंते ! जाव ओगाहित्ता णो चिट्ठित्तए) गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि हे भदन्त ! यह बात क्यों नही बनसकती है ? तो इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं (गोयमा !) हे गौतम ! (केवलिस्स णं वीरिय सजोग-सद्दव्वयाए चलाइं उवगरणाइं भवंति) केवली वीर्यान्तराय कर्म के सर्वथा क्षय से उत्पन्न हुई शक्तिरूप वीर्य की प्रधानता वाले मानस आदि के व्यापार से सत् जीव द्रव्यरूप होते हैं। अतः वे वीर्यसयोग सद्रव्य यहां प्रकट किये गये हैं। वीर्य के सद्भाव होने पर भी यदि व्यापाररूप योग आत्मा में न हो तो जीव का चलन

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર-(गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ એવું બની શકતું નથી.

તેનું કારણ જાણવાને માટે ગૌતમ સ્વામીને પૂછે છે-(से केणट्ठेणं भंते ! जाव ओगाहित्ता णो चिट्ठित्तए) હે ભદન્ત ! શા કારણે એવું બની શકતું નથી !

ઉત્તર-(गोयमा) હે ગૌતમ ! (केवलिस्स णं वीरिय सजोग- सद्दव्वयाए चलाइं उवगरणाइं भवंति) કેવલી, વીર્યાન્તરાય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ શક્તિરૂપ વીર્યની પ્રધાનતાવાળા, માનસ આદિની પ્રવૃત્તિથી સત્ જીવદ્રવ્ય રૂપ હોય છે. તેથી તેમને "વીર્યસયોગ સદ્રવ્ય" તરીકે ઓળખાવ્યા છે. વીર્યનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ જો વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) રૂપ યોગનો

तया, वीर्यप्रधानमनःप्रभृतिव्यापारयुक्तविद्यमानजीवद्रव्यतया, इत्याशयः, तत्र वीर्यसद्भावे व्यापाररूपयोगमन्तरा जीवस्य चलनासंभवात्, तादृशव्यापारं सूचयितुम् 'सयोग' इति सद्द्रव्यस्य विशेषणतयोक्तम्, एवं "सद्द्रव्यतया" इत्यत्र सत्पदं जीवद्रव्यस्य सदा सत्ताऽवधारणार्थमुक्तम्, वीर्यप्रधानमनःप्रभृति योगयुक्तात्मरूपद्रव्यतया वा। अथवा वीर्यप्रधानयोगवांश्चासौ सद्रव्यश्च मनः प्रभृतिवर्गणायुक्तः वीर्यसयोगसद्रव्यः तस्य भावस्तत्ता तया=हेतुभूतया, चलानि अस्थिराणि, सर्वदा एकत्रैव स्थातुमशक्यानि, उपकरणानि हस्तादीनि अङ्गानि भवन्ति, तस्मात् 'चलोवकरणट्ठयाए य णं केवली अस्सिं समयंसि जेसु अगास पयेसेसु हत्थं वा, जाव चिट्ठइ' चलोपकरणार्थतया च अस्थिरहस्ताद्युपकरणार्थतया च खलु केवली अस्मिन् वर्तमाने समये येषु आकाशप्रदेशेषु हस्तं वा,

नहीं हो सकता है। अतः ऐसे व्यापार को सूचित करनेके लिये (सयोग) यह सद्द्रव्य का विशेषण कहा है। तथा (सद् द्रव्यतया) में जो सत्पद कहा है वह यह प्रकट करता है कि जीवद्रव्य सदा सत्ता विशिष्ट है। ऐसे जीवद्रव्यरूप वे केवली हैं। अथवा-वीर्यप्रधान ऐसे मानस आदि के व्यापार रूप योग से युक्त आत्मद्रव्यरूप वे केवली हैं। इस लिये "वीर्यसयोग सद्रव्य" उन्हें कहा है। "अथवा-मन आदि की वर्गणाओं से वे युक्त हैं इसलिये सद्रव्य हैं-और वीर्यप्रधानयोगवाले हैं इसलिये वे वीर्यसयोगद्रव्य हैं। ऐसे होने के कारण उनके हस्तादिक अङ्ग सर्वदा एकत्र स्थातुं-अशक्य होते हैं। (चलोवकरणट्ठयाए य णं केवली अस्सिं समयंसि जेसु आगासपएसेसु हत्थं वा जाव चिट्ठइ) अतः अस्थिर हस्तादिक उपकरणवाले होने के कारण केवली इस वर्तमान समय में

આત્મામાં અભાવ હોય તો જીવનું હલનચલન થઇ શકતું નથી. તેથી એવા વ્યાપારને દર્શાવવાને માટે "સયોગ" નો સદ્રવ્યના વિશેષણ તરીકે પ્રયોગ કરાયો છે. તથા (सद् द्रव्यतया) માં જે (सत्) પદ આવેલું છે, તે એ પ્રકટ કરે છે કે જીવદ્રવ્ય સદા સત્તા વિશિષ્ટ હોય છે. એવાં જીવદ્રવ્ય રૂપ તે કેવલી હોય છે.

અથવા વીર્યપ્રધાન એવાં માનસ આદિના વ્યાપાર રૂપ યોગથી યુક્ત આત્મદ્રવ્ય રૂપ તે કેવલી હોય છે તેથી તેમને (वीर्यसयोग सद्रव्य) કહ્યા છે. અથવા મન આદિની વર્ગણાઓથી તેઓ યુક્ત હોય છે, તેથી સદ્રવ્ય છે અને વીર્યપ્રધાન યોગવાળા હોવાથી વીર્યસયોગ સદ્રવ્ય છે. આમ હોવાને કારણે તેમના હાથ, પગ આદિ અંગો સર્વદા એક જ સ્થાને રહેવાને સમર્થ હોતા નથી. (चलोवकरणट्ठयाए य णं केवली अस्सिं समयंसि जेसु आगासपएसेसु हत्थं वा जाव चिट्ठइ) તેથી અસ્થિર હસ્તાદિક ઉપકરણવાળા હોવાને કારણે કેવળ

यावत्-हस्तादिकमवगाह्य तिष्ठति, 'णोणं पभू केवली सेयकालंसि वि तेसु चेव जाव-चिट्ठिए' नो खलु प्रभुः समर्थः केवली एष्यत्कालेऽपि भविष्यत्कालेऽपि तेष्वेव आकाशप्रदेशेषु यावत् हस्तादिकमवगाह्य स्थातुम्, न समर्थः इति पूर्वेण सम्बन्धः। तदुपसंहरति-'से तेणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ-केवली णं अंसि समयं सि जाव चिट्ठित्तए' तत् तेनार्थेन गौतम! एवमुच्यते केवली खलु अस्मिन् वर्तमाने समये 'जाव-चिट्ठित्तए' यावत् येषु आकाश प्रदेशेषु हस्तादिकमवगाह्य तिष्ठति, नो खलु प्रभुः समर्थः केवली एष्यत्कालेऽपि भविष्यत्कालेऽपि तेषु चैव उपर्युक्तेष्वेव आकाशप्रदेशेषु हस्तं वा, यावत्-हस्तादिकमवगाह्य स्थातुम्, न समर्थ इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ सू० १५ ॥

मूलम्-"पभूणं भंते! चोद्दसपुव्वी घडाओ घडसहस्सं, पडाओ पडसहस्सं, कडाओ कडसहस्सं, रहाओ रहसहस्सं, छत्ताओ छत्तसहस्सं, दंडाओ दंडसहस्सं, अभिनिव्वट्टेत्ता उवदंसेत्तए? हंता, पभू। से केणट्ठेणं पभू चउद्दसपुव्वी जाव-उवदंसेत्तए?। गोयमा! चउद्दस पुव्विस्स णं अणं-

जिन आकाश प्रदेशों में हस्तादिक को अवगाहित करके रहते हैं भविष्यत्काल में वे उन्हीं प्रदेशों में उनको अवगाहित करके नहीं रहते हैं। जिन सूत्रपदों का यहां अर्थ नहीं लिखा है उनका अर्थ मूलार्थ में लिख दिया गया है। तात्पर्य इस सूत्र का केवल इतना ही है कि जिन आकाशप्रदेशों में केवली के हस्तादिक स्थान पाये हुए है-भविष्यत् में भी उन्हीं आकाशप्रदेशों में वे स्थान पावेंगे ऐसा नहीं कहा जा सकता है क्यों कि वे उनके अंग चंचल हैं-अतः दूसरे आकाश प्रदेशों में वे अवगाहित हो सकते हैं ॥ सूत्र १५ ॥

જ્ઞાની વર્તમાન સમયે જે આકાશ પ્રદેશોમાં હાથ, પગ આદિને અવગાહિત કરીને ભવિષ્યમાં રહેવાને સમર્થ હોતા નથી. જે સૂત્રપદોનો અર્થ અહીં આપ્યો નથી, તે સૂત્રાર્થમાં વાંચી લેવો. આ સૂત્રનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે- જે આકાશ પ્રદેશોમાં કેવલીના હાથ, પગ આદિ અંગો વર્તમાન સમયે જોવામાં આવે છે, એજ આકાશ પ્રદેશોમાં તે અંગો ભવિષ્યમાં પણ હશે જ એવું કહી શકાય નહીં, કારણ કે તેમનાં તે અંગો ચંચળ છે-તેથી તેઓ બીજાં આકાશપ્રદેશોમાં પણ અવગાહિત થઇ શકે છે. ॥ સૂત્ર ૧૫ ॥

ताइं दव्वाइं उक्करिया भेएणं भिज्जमाणाइं, लद्धाइं, पत्ताइं अभिसमण्णा गयाइं भवंति, से तेणट्ठेणं जाव-उवदंसेत्तए, सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति" ॥ सू० १६ ॥

पंचमसए चउत्थो उद्देसो समत्तो ॥ ५-४ ॥

छाया-प्रभुः खलु भदन्त! चतुर्दशपूर्वी घटात् घटसहस्रम्, पटात् पटसहस्रम्, कटात् कटसहस्रम्, रथात् रथसहस्रम्, छत्रात् छत्रसहस्रम् दण्डात् दण्डसहस्रम् अभिनिर्वर्त्य उपदर्शयितुम्?। हन्त, प्रभुः,। तत् केनार्थेन प्रभुः चतुर्दशपूर्वी यावत् -उपदर्शयितुम्?। गौतम! चतुर्दशपूर्विणः अनन्तानि द्रव्याणि उत्कारिकाभेदेन

'पभू णं भंते!' इत्यादि

सूत्रार्थ—(पभू णं भंते! चोद्दसपुव्वी घडाओ घडसहस्सं पडाओ पडसहस्सं, कडाओ कडसहस्सं, रहाओ रहसहस्सं छत्ताओ छत्तसहस्सं दंडाओ दंडसहस्सं अभिनिव्वट्टेत्ता उवदंसेत्तए) हे भदन्त! चौदह पूर्वधारी मनुष्य-श्रुतकेवली-एक घड़े में से हजारों घड़ों को, एक वस्त्रसे हजारों वस्त्रों को एक कट-चटाई-से हजारों चटाईयों को, एक रथ से हजारों रथों को, एक छत्रसे हजारों छत्रों को, और एक दण्ड से हजारों दण्डों को बनाकर के क्या दिखा सकता है? (हंता पभू) हां गौतम! दिखा सकता है। (से केणट्ठेणं पभू चउद्दसपुव्वी जाव उवदंसेत्तए?) हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि चौदह पूर्वधारी-श्रुत केवली-यावत् दिखा सकता है? (गोयमा! चउद्दसपुव्विस्स णं अणंताइं दव्वाइं उक्करियाभेएणं भिज्जमाणाइं लद्धाइं पत्ताइं अभिसमण्णा-

(पभूणं भंते!) ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(पभूणं भंते! चोद्दसपुव्वी घडाओ घडसहस्सं, पडाओ पडसहस्सं, कडाओ कडसहस्सं, रहाओ रहसहस्सं, छत्ताओ छत्तसहस्सं दंडाओ दंडसहस्सं अभिनिव्वट्टेत्ता उवदंसेत्तए?) હે ભદન્ત! ચૌદ પૂર્વધારી મનુષ્ય-શ્રુતકેવળી-એક ઘડામાંથી હજાર ઘડાનું એક હજાર વસ્ત્રમાંથી હજાર વસ્ત્રનું એક ચટાઈમાંથી હજાર ચટાઈનું, એક રથમાંથી હજાર રથનું, એક છત્રમાંથી હજાર છત્રનું અને એક દંડમાંથી હજાર દંડનું નિર્માણ કરી બતાવવાને શું સમર્થ હોય છે? (हंता पभू) હા, ગૌતમ! તે તેમ કરવાને સમર્થ હોય છે. (से केणट्ठेणं पभू चउद्दसपुव्वी जाव उवदंसेत्तए?) હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે ચૌદ પૂર્વધારી-શ્રુતકેવલી-એ પ્રમાણે કરી બતાવવાને સમર્થ હોય છે?

(गोयमा! चउद्दसपुव्विस्स णं अणंताइं दव्वाइं उक्करियाभेएणं भिज्ज-

भिद्यमानानि लब्धानि, प्राप्तानि, अभिसमन्वागतानि भवन्ति तत् तेनार्थेन यावत् –उपदर्शयितुम्, । तदेवं भदन्त । तदेवं भदन्त । इति ॥ सू०१६ ॥

टीका—केवलिनः प्रस्तावात् तद्विशेषश्रुतकेवलिवक्तव्यतामाह–' पभूणं भंते ।' इत्यादि । 'पभूणं भंते चउदसपुव्वी घडाओ घडसहस्सं, पडाओ पडसहस्सं,

---

गयाइं भवंति, से तेणट्टेणं जाव उवदंसेत्तए) हे गौतम ! चतुर्दश पूर्व: धारी एक प्रकार की लब्धिद्वारा उत्करिका आदि भेदोंवाले अनन्त द्रव्यों को लब्धकर लेते है, प्राप्त कर लेता है और अभिसमन्वागत कर लेता है। इस कारण मैंने ऐसा कहा है कि चतुर्दश पूर्वधारी यावत् दिखाने के लिये समर्थ है। (सेवं भंते ! सेवं भंते त्ति) हे गौतम ! जैसा आपने यह कहा है वह सर्वथा सत्य है। हे भदन्त ! वह सर्वथा सत्य है–ऐसा कह कर गौतम स्वामी अपने स्थान पर यावत् विराजमान हो गये।

टीकार्थ—यहां पर केवली का प्रकरण चालू है–अतः केवली के विशेषरूप श्रुत केवली के विषय में सूत्रकार इस सूत्र द्वारा वक्तव्यता का कथन कर रहे हैं। इसमें गौतम गणधर प्रभु से पूछ रहे हैं कि– (पभू णं भंते ! चउद्दसपुव्वी) हे भदन्त ! चौदह पूर्व का पाठी श्रुतकेवली क्या इस प्रकार से करने में समर्थ हो सकता है, जो वह (घडाओ घडसहस्सं) एक घट में से हजारघड़ा कों (पडाओ पडसहस्सं) एक

माणाइं लद्धाइं पत्ताइं अभिसमण्णागयाइं भवंति, से तेणट्टेणं जाव उवदंसेत्तए) હે ગૌતમ ! ચૌદ પૂર્વધારી એક પ્રકારની લબ્ધિ દ્વારા ઉત્કરિકા આદિ ભેદોવાળાં અનંત દ્રવ્યોને લબ્ધ કરી લે છે, પ્રાપ્ત કરી લે છે, વિશેષ રૂપે મેળવી લે છે. તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે ચૌદ પૂર્વધારી એક ઘડામાંથી હજાર ઘડાનું, એક વસ્ત્રમાંથી હજાર વસ્ત્રનું ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત સમસ્ત વસ્તુઓનું નિર્માણ કરી બતાવવાને સમર્થ હોય છે. (सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) હે ભદન્ત ! આપે જે કહ્યું તે સર્વથા સત્ય છે. તેમાં શંકાને સ્થાન જ નથી, એમ કહીને મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને ગૌતમ સ્વામી તેમને સ્થાને બેસી ગયા.

ટીકાર્થ—કેવલીનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે. તેથી આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર શ્રુત-કેવલીનું નિરૂપણ કરે છે—

ગૌતમ ગણધર મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન કરે છે કે (पभूणं भंते ! चउद्दस पुव्वी) હે ભદન્ત ! ચૌદ પૂર્વધારી શ્રુતકેવલી શું આ પ્રમાણે કરી બતાવવાને સમર્થ હોય છે ?–(घडाओ घडसहस्सं) એક ઘડામાંથી હજારો ઘડાઓ, (पडाओ पडसहस्सं) એક વસ્ત્રમાંથી હજારો વસ્ત્ર, (कडाओ कडसहस्सं)

कडाओ कडसहस्सं, रहाओ रहसहस्सं, छत्ताओ छत्तसहस्सं, दंडाओ दंडसहस्सं अभिनिव्वट्टेत्ता उवदंसेत्तए ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! चतुर्दशपूर्वी चतुर्दश पूर्वधारी श्रुतकेवली इत्यर्थः घटात्-एकं घटं सहायतया अवधिं कृत्वा आश्रित्य इत्यर्थः घटसहस्रम् सहस्रघटानित्यर्थः अभिनिर्वर्त्य निष्पाद्य श्रुतज्ञानोत्पन्नलब्धि-विशेषेण उपदर्शयितुं प्रभुः समर्थः किम् ? इति अभिसम्बन्धः, एवं पटात् पटसहस्रम्, कटात्=' चटाई ' इति भाषाप्रसिद्धद्रव्यात् कटसहस्रम्, रथात् रथसहस्रम्, छत्रात् छत्रसहस्रम्, दण्डात्-दण्डसहस्रम्, अभिनिर्वर्त्य अभिनिष्पाद्य श्रुतसमुत्थ-लब्धि विशेषेण उपदर्शयितुं समर्थः किम् ? इतिपूर्ववदन्वय सम्बन्धः।

भगवानाह-' हंता, पभू ' हे गौतम ! हन्त, सत्यम्-श्रुतकेवली एकघटादिक माश्रित्य सहस्रघटादिकं निष्पादयितुं प्रभुः समर्थः इत्यर्थः, । गौतमस्त्र हेतुं

वस्त्र में से हजारों वस्त्रों को, (कडाओ कडसहस्सं) एक चटाई में से हजारों चटाईयों को, (रहाओ रहसहस्सं) एक रथमें से हजारों रथों को (छत्ताओ छत्तसहस्स) एक छत्र में से हजारों छत्रों को, (दंडाओ दंड-सहस्सं) एक दण्ड में से हजार दण्डों को (अभिनिव्वट्टेत्ता) निष्पन्न कर (उवदंसेत्तए) दिखला सके ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं (हंता पभू) हे गौतम ! ऐसा कर सकने के लिये वह समर्थ है-अर्थात्-एक घड़े में से वह हजारों घड़ों को निष्पन्न कर दिखला सकता है। तात्पर्य कहने का यह है कि श्रुतकेवली को श्रुतज्ञान के प्रभाव से ऐसी लब्धि प्राप्त हो जाती है, जो वह एक घट की सहायता से ही-उसके सहारे से ही-हजारों घटों को निष्पन्न कर दिखला सकता है ! अब गौतम स्वामी ऐसा कर सकने में क्या कारण है इस बात को जानने की अभि-लाषा से प्रभु से पूछते हैं-(से केणट्ठेणं पभू चउद्दसपुव्वी जाव उवदं-

---

એક ચટાઈમાંથી હજારો ચટાઈઓ (रहाओ रहसहस्सं) એક રથમાંથી હજારો રથ, (छत्ताओ छत्तसहस्सं) એક છત્રમાંથી હજારો છત્ર, (दंडोओ दंडसहस्सं) અને એક દંડમાંથી હજારો દંડનું (अभिनिव्वट्टेत्ता) નિર્માણ કરીને (उवदंसेत्ता) શું બતાવી શકવાને તેઓ સમર્થ છે ખરાં ?

ઉત્તર—(हंता पभू) હે ગૌતમ ! તેઓ તેમ કરી શકવાને સમર્થ છે. તેઓ એક ઘડામાંથી હજારો ઘડાનું નિર્માણ કરી શકે છે શ્રુતકેવળીને શ્રુતજ્ઞાનના પ્રભાવથી એવી લબ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે કે તેઓ એક ઘડાની મદદથી હજારો ઘડાઓનું નિર્માણ કરી બતાવવાને સમર્થ હોય છે

હવે તેનું કારણ જાણવાને માટે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે (से केणट्ठेणं पभू चउद्दसपुव्वी जाव उवदंसेत्तए ?) હે ભદન્ત ! ચૌદ પૂર્વ-

पृच्छति-'से केणट्ठेणं पभू चउद्दस पुव्वी जाव-उवदंसेत्तए ?' हे भदन्त ! अथ तत् केनार्थेन कथं चतुर्दशपूर्वी श्रुत केवलज्ञानी यावत्-उपदर्शयितुं प्रभुः समर्थः ?

भगवान् तत्र हेतुं प्रतिपादयति-'गोयमा ! चउद्दसपुव्विस्स णं आणंताइं दव्वाइं उक्करियाभेएणं भिज्जमाणाइं, लद्धाइं, पत्ताइं अभि समण्णा गयाइं भवंति'हे गौतम ! चतुर्दशपूर्विणः श्रुतकेवलिनः खलु अनन्तानि द्रव्याणि उत्करिकाभेदेन उत्करिकाः एरण्डवीजसदृशाः पुद्गलविशेषाः तद्भेदेन तद्विशेषेण भिद्यमानानि पृथक् पृथग् व्यवह्रियमाणानि लब्धानि लब्धिविशेषवलात् ग्रहणविषयतां गतानि, प्राप्तानि विशेपरूपेण ग्रहणविषयतां गतानि, अभिसमन्वागतानि घटादिरूपेण परिणमयितुम् आरब्धानि भवन्ति, ततस्तैः परिणामयोग्यभूतैः एकैकघटादिपुद्गलात्मकद्रव्यैः घटादिसहस्राणि आहारकशरीरवत् निष्पादयति, निष्पाद्य जनानु

सेत्तए) हे भदन्त ! वह चतुर्दश पूर्वधारी किसरीति से एक घडे में से हजार घडों को बनाकर दिखाने के लिये समर्थ है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! (चउद्दसपुव्विस्स णं अणंताइं दव्वाइं उक्करियाभेएणं भिज्जमाणाइं लद्धाइं पत्ताइं अभिसमण्णागयाइं भवंति) चतुर्दश पूर्वधारी-श्रुनकेवली के श्रुनज्ञान के महात्म्य से ऐसी एक विशेषलब्धि प्राप्त हो जाती है जिसके द्वारा वह अनन्तपुद्गल द्रव्यों को कि जो उत्करिका आदि के भेद से पांच प्रकार के होते हैं, पहिले से ही प्राप्त करने योग्य बना लेता है बाद में उन्हें ग्रहण भी कर लेता है और फिर घटादिरूप से उन्हें परिणामित कराने लग जाता है। इस कारण एक घट में से हजार घट बनते हुए लोगों को दृष्टिपथ होने लगते हैं। जिस प्रकार वह आहारक शरीर को निस्पन्न करता है उसी

धारी श्रुतકેવલી એક ઘડામાંથી હજારો ઘડાનું નિર્માણ કેવી રીતે કરી બતાવે છે?

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (चउद्दस पुव्विस्स णं अणंताइं दव्वाइं उक्करियाभेएणं भिज्जमाणाइं लद्धाइं पत्ताइं अभिसमण्णागयाइं भवंति) ચૌદ પૂર્વધારી-શ્રુતકેવલીને શ્રુતજ્ઞાનના પ્રભાવથી એક એવી વિશિષ્ટ લબ્ધિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે કે જેના દ્વારા તે અનંત પુદ્ગલ દ્રવ્યોને પહેલેથી જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બનાવી લે છે, ત્યારબાદ તેને ગ્રહણ પણ કરી લે છે, અને ત્યારબાદ તેમને ઘડા, વસ્ત્ર, દંડ, છત્ર, રથ આદિ રૂપે પરિણમાવે છે. તે પુદ્ગલ દ્રવ્યોના ઉત્કરિકા આદિ પાંચ ભેદ છે. શ્રુતકેવળી જ્યારે તેની આ લબ્ધિનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે એક ઘડામાંથી હજારો ઘડાનું નિર્માણ કરતા હોય એવું લોકોને દેખાય છે. જેવી રીતે તેઓ આહારક શરીરનું નિર્માણ કરતા હોય છે, એજ પ્રમાણે આવું પણ કરી શકે છે-એટલે કે હજારો ઘડા પણ બનાવી શકે છે.

पदर्शयति च। इदमत्र बोध्यम्–पुद्गलाः खलु पञ्चप्रकारका भवन्ति, खण्ड–प्रतर–चूर्णिका–ऽनुतटिको–त्करिकाभेदात्, तत्र लोष्टादिवत् खण्डशो यो भवति स, खण्डपदव्यपदेश्यः १ अभ्रपटलवत् भेदनयोग्यः प्रतरपदव्यपदेश्यः, २ तिलादिचूर्णवत् चूर्णकरणयोग्यः चूर्णिकापदव्यपदेश्यः ३ कूपादितटभेदवत् भेदनयोग्यः अनुतटिकापदव्यपदेश्यः ४। एरण्डबीजसदृशः पुद्गलविशेष उत्करिका पदव्यपदेश्यः ५। तत्र पञ्चप्रकारेषु विद्यमानेष्वपि पुद्गलेषु यदत्रोत्करिका भेदस्यैव ग्रहणम्, तत् उत्करिकाविशेषाणामेव द्रव्याणां विवक्षितघटादिनिर्वर्तनसामर्थ्यं वर्तते नान्येषामिति सूचयितुमिति, अन्ते उपसंहरन्नाह–' से तेण-

---

प्रकार से वह ऐसा भी करता है। और हजारो घडे बनाकर वह लोगों को दिखा देता है। तात्पर्य यहां इस प्रकार से समझना चाहिये कि–पुद्गल, खण्ड, प्रतर, चूर्णिका, अनुतटिका और उत्करिका के भेद से पांच प्रकार के होते हैं। लोष्ट आदि की तरह जो पुद्गल खण्ड २ रूप में हो जाता है–वह खंड पुद्गल कहा गया है। अभ्रपटल की तरह जो पुद्गल बिखर जाता है वह प्रतर–पुद्गल है। तिल आदि के चूर्ण की तरह जो पुद्गल चूर २ करने योग्य होता है वह चूर्णिका पुद्गल है। कुए आदि के तट की मिट्टी फटकर जो भेद होता है वह अनुतटिका पुद्गल है। और जो पुद्गल एरण्ड के बीज जैसा होता है, वह उत्करिका पुद्गल है। इस तरह से पुद्गलों के पांच प्रकार हैं–फिर भी यहां पर ४ चार प्रकारों को छोड़कर जो उत्करिका भेद वाला पुद्गल ग्रहण किया गया है उसका कारण यह है कि इस भेदवाला पुद्गल ही इच्छित घट पट आदि रूप

પુદ્‌ગલના પાંચ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ખંડ, (૨) પ્રતર (૩) ચૂર્ણિકા, (૪) અનુતટિકા અને (૫) ઉત્કરિકા

ઢેફાની જેમ જે પુદ્‌ગલના ખંડ ખંડ થઈ જાય છે, એવા પુદ્‌ગલને ખંડ પુદ્‌ગલ કહે છે. અભ્રપટલની જેમ જે પુદ્‌ગલ વેર વિખેર થઈ જાય છે તેને પ્રતર પુદ્‌ગલ કહે છે. તલ આદિના ચૂર્ણની જેમ જે પુદ્‌ગલના ચૂરે ચૂરા થઈ શકે છે તે પુદ્‌ગલને ચૂર્ણિકા પુદ્‌ગલ કહે છે. કૂવા, તળાવ આદિના કિનારાની માટી ફાટી જતી હોય છે તે પ્રકારના પુદ્‌ગલને અનુતટિકા પુદ્‌ગલ કહે છે. જે પુદ્‌ગલ એરંડાના બીજ જેવું હોય છે તેને ઉત્કરિકા પુદ્‌ગલ કહે છે આ રીતે પુદ્‌ગલના પાંચ પ્રકાર હોવા છતાં પણ તેના ચાર પ્રકારને છોડી દઈને અહીં ફક્ત ઉત્કરિકા પુદ્‌ગલની જ વાત કરવામાં આવે છે.

ट्ठेणं जाव-उव-दंसेत्तए' तत् तेनार्थेन श्रुतकेवली यावत् घटादिकात् घटादिं सहस्रमभिनिर्वर्त्य उपदर्शयितुं समर्थः। गौतमः उपर्युक्तं स्वीकुर्वन्नाह-'सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति'। हे भदन्त! तदेवं-भवदुक्तं सर्वं सत्यं, तदेवं-भवदुक्तं सर्वं सत्यमित्यर्थः॥ सू० १६॥

इति श्री विश्वविख्यात - जगद्वल्लभ - प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलि-तललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक-श्रीशाहू छत्रपतिकोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य' पदभूषित-कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचितायां श्री भगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां पञ्चमशतकस्य चतुर्थोद्देशकः समाप्तः॥५-४॥

से परिणमित हो सकता है। इसके सिवाय अन्य भेद वाले पुद्गल नहीं अब अन्त में इस विषय का उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि से तेणट्ठेणं जाव उवदंसेत्तए इसी कारण हे गौतम! मैंने ऐसा कहा है कि श्रुतकेवली यावत् हजार घटादि कों को निष्पन्न करके लोगों को दिखाने के लिये समर्थ है। उपर्युक्त विषय को स्वीकार करते हुए प्रभु से कहते हैं 'सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति' हे भदन्त! जैसा आप देवानुप्रिय ने यह विषय कहा है वह सर्वथा सत्य ही है हे भदन्त! वह सर्वथा सत्य ही है "सू० १६"

॥ पंचम शतक का यह चतुर्थ उद्देशक समाप्त हुआ॥५-४॥

તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

ઉત્કરિકા પુદ્ગલ જ ઘડા, વસ્ત્ર આદિ રૂપ પરિણમી શકે છે. બાકીના ચારે પ્રકારનાં પુદ્ગલો એ રીતે પરિણમી શકતા નથી. હવે વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે-(से तेणट्ठेणं जाव उवदंसेत्तए) હે ગૌતમ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે શ્રુતકેવળી એક ઘડામાંથી હજાર ઘડાનું નિર્માણ કરી બતાવવાને સમર્થ હોય છે

મહાવીર પ્રભુનાં વચનોમાં અપાર શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતાં, ગૌતમ ગણધર કહે છે-(सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति) હે ભદન્ત! આ વિષયમાં જે કહ્યું તે સર્વથા સત્ય છે. આપે આ વિષયનું જે પ્રતિપાદન કર્યું તે યથાર્થ જ છે. ॥સૂ. ૧૬॥

॥ પાંચમા શતકનો ચોથો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૫-૪ ॥

अथ पञ्चमोद्देशकः प्रारभ्यते—

पञ्चमशतके पञ्चमोद्देशकस्य संक्षिप्तविषयविवरणम् ।

संयममात्रेण सिद्धिर्भवति नवेति प्रश्नः, तत्र प्रथमशतकस्य चतुर्थोद्देशकानुसारेण न संयममात्रेण सिद्धिर्भवतीति समाधानम् । ततः कर्मबन्धक्रमानुसारमेव वेदनानुभव इति अन्यतीर्थिकवक्तव्यता, तस्या मिथ्यात्वप्रतिपादनम्, कियतां जीवानां कर्मबन्ध क्रमेणैव वेदनानुभवः, कियतां च कर्मबन्धविपर्यासेनापि वेदनानुभवो भवतीति स्वसिद्धान्तमतप्रतिपादनं च, तदेव क्रमशः एवंभूतवेदनाऽनेवंभूतवेदनापदेन प्रतिपादितम् । एष वेदनाप्रकारो नैरयिकादि–वैमानिकपर्यन्त-चतुर्विंशतिदण्डकेषु विज्ञेयः । कुलकरसंख्याप्रतिपादनम्, तीर्थङ्कराणां माता पितॄणां, शिष्याणां निरूपणम्, चक्रवर्तिनां मातॄणां स्त्रीरत्नानाम् प्रतिपादनं च

पंचम शतक का पांचवां उद्देशा—

पंचम शतक के इस पंचम उद्देशक का विषय विवरण संक्षेप से इस प्रकार से है- संयममात्र से सिद्धि होती है ऐसा प्रश्न प्रथमशतक के चतुर्थ उद्देशक के अनुसार संयममात्र से सिद्धि नहीं होती है ऐसा समाधान. कर्मबन्ध के क्रमानुसार ही वेदना का अनुभव होता है, ऐसी अन्यतीर्थिकों की वक्तव्यता है सो इस वक्तव्यता में मिथ्यात्व का प्रतिपादन. तथा कितनेक जीवों को कर्मबन्ध के क्रमानुसार ही वेदनानुभव होता है और कितनेक जीवों को कर्मबन्ध के विपर्यास से भी वेदनानुभव होता है ऐसा स्वसिद्धान्त का प्रतिपादन यही बात क्रमशः एवं भूतवेदना और अनेवंभूतवेदना पद से प्रतिपादित की गई है। यह वेदना प्रकार नैरयिक आदि से लेकर वैमानिक पर्यन्त चौबीस दंडकों

—પાંચમા શતકનો પાંચમો ઉદ્દેશક—

આ ઉદ્દેશકમાં જે વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર– " ફક્ત સંયમ લેવાથી જ સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થાય છે ખરી ? એવો પ્રશ્ન અને તેનો નકારાત્મક ઉત્તર તથા તે માટે પહેલા શતકના ચોથા ઉદ્દેશકને આધારે પ્રતિપાદન

કર્મબંધના ક્રમ પ્રમાણે જ કર્મનું વેદન થાય છે, એવી અન્ય મતવાદીઓની માન્યતા છે. એ માન્યતાના મિથ્યાત્વનું પ્રતિપાદન કેટલાક જીવોને કર્મબંધના ક્રમાનુસાર વેદનાનુભવ થાય છે, અને કેટલાક જીવોને કર્મબંધના વિપરીત ક્રમે પણ વેદનાનો અનુભવ થાય છે એવા સ્વસિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન એજ વાતનું અનુક્રમે ' एवं भूतवेदना ' અને " अनेवंभूतवेदना " દ્વારા પ્રતિપાદન કરાયું છે. નારકોથી લઇને વૈમાનિકો પર્યન્તના ૨૪ દંડકોમાંથી આ વેદના

ततो बलदेवानां, वासुदेवानां च निरूपणम्, वासुदेवानां मातापितॄणां प्रतिशत्रूणां च समवायसूत्रानुसारं निरूपणम्, विहारश्च ।

छद्मस्थस्य सिद्धयभाववक्तव्यताप्रस्तावः

मूलम्–"छउमत्थेणं भंते! मणूसे तीय–मणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं०? जहा पढमे सए चउत्थुद्देसे आलावगा तहा नेयव्वा, जाव–अलमत्थु त्ति वत्तव्वं सिया ॥ सू०१॥

छाया—छद्मस्थः खलु भदन्त ! मनुष्योऽतीतम् अनन्तम्, शाश्वतं समयं केवलेन संयमेन० ? यथा प्रथमशतके चतुर्थोद्देशके आलापकास्तथा ज्ञातव्याः, यावत्–अलमस्तु इति वक्तव्यं स्यात् ॥ सू०१ ॥

में जान लेना चाहिये। कुलकरों की संख्या का कथन तीर्थंकरों के माता पिता और शिष्यों का निरूपण, चक्रवर्तियों की माताओं का तथा स्त्री रत्नों का प्रतिपादन, बाद में बलदेव, और वासुदेवों के माता पिताओं का तथा उनके शत्रुभूत प्रति नारायणों का निरूपण समवाय सूत्र और विहार।

छद्मस्थ के सिद्धयभाव की वक्तव्यता का वर्णन–

'छउमत्थेणं भंते' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(छउमत्थे णं भंते! मणूसे तीय–मणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं०) हे भदन्त ! छद्मस्थ मनुष्य व्यतीत अनन्त शाश्वत समय में केवल संयम से सिद्ध हुआ है क्या? (जहा पढमसए चउत्थुद्देसे आलावगा तहा नेयव्वा जाव अलमत्थुत्ति वत्तव्वं सिया) हे गौतम जिसप्रकार से प्रथम शतक में चतुर्थ उद्देशक में आलापक कहे हैं, उसी

પ્રકાર સમજી લેવો. કુલકરોની સંખ્યાનું કથન, તીર્થંકરોના માતાપિતા અને શિષ્યોનું નિરૂપણ, ચક્રવર્તીઓની માતાઓ તથા સ્રીરત્નોનું કથન, બળદેવ અને વસુદેવોના માતાપિતાનું તથા શત્રુભૂત પ્રતિનારાયણોનું નિરૂપણ, સમવાય સૂત્ર અને વિહાર.

છદ્મસ્થના સિદ્ધયભાવની વક્તવ્યતા—

"छउमत्थेणं भंते !" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—"छउमत्थे णं भंते ! मणूसे तीय मणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं" હે ભદન્ત ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય વીતેલા અનંત, શાશ્વત સમયમાં શું સંયમમાત્રના પ્રભાવથી જ સિદ્ધપદ પામ્યા છે ખરાં ? "जहा पढमसए चउत्थुद्देसे आलावगा तहा नेयव्वा जाव अलमत्थुत्ति वत्तव्वं सिया" હે ગૌતમ ! આ

टीका — चतुर्थोद्देशकान्ते चतुर्दशपूर्विणः श्रुतकेवलिनो महानुभावत्वं प्रतिपादितम्, स च श्रुतकेवली महानुभावत्वादपि छद्मस्थश्चेत्तदा न कथमपि सिद्धिमर्हतीति प्रतिपादयितुमाह–' छउमत्थेणं भंते ! ' इत्यादि । ' छउमत्थेणं भंते ! मणूसे तीयमणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं० ? ' त्ति, गौतमः पृच्छति– हे भदन्त ! छद्मस्थः खलु मनुष्यः अतीतं=व्यतीतम्, शाश्वतं=नित्यम्, समयं= कालं व्याप्येत्यर्थः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया, व्यतीतानन्तशाश्वतसमये इति यावत् केवलेन संयमेन संयममात्रेणेत्यर्थः सिद्धोभवतीति प्रश्नः ।

प्रकार से यहां पर भी आलापक जानना चाहिये, यावत् ' अलमस्तु ' ऐसा यहां कहा गया हो वहां तक ।

टीकार्थ—चतुर्थ उद्देशक के अन्त में चतुर्दशपूर्वी-श्रुतकेवली में महानुभावता का प्रतिपादन किया गया गया है सो ऐसा वह श्रुतकेवली महानुभाववाला होने पर भी यदि छद्मस्थ है तो वह किसी भी तरह से सिद्धिपद को प्राप्त नहीं कर सकता है इसी बात को प्रतिपादन करने के लिये सूत्रकार ने यह सूत्र कहा कहा है-इसमें गौतम प्रभु से पूछते हैं (छउमत्थे णं भंते ! मणूसे) हे भदन्त ! छद्मस्थ मनुष्य (तीयमणंतं सासयं समयं) अतीत अनन्त शाश्वत समय में-निकल गये ऐसे अन्तरहित नित्य समय में (केवले णं संजमेणं०) केवल संयम से- संयममात्र से-सिद्ध हुआ है क्या ? इसका उत्तर देते हुए भगवान् गौतम से कहते हैं-(जहा पढमसए चउत्थुदेसे आलावगा तहा नेयव्वा

વિષયનું પહેલા શતકના ચોથા ઉદ્દેશકમાં જે આલાપકો (પ્રશ્નોત્તરો) દ્વારા પ્રતિપાદન કરાયું છે, તે આલાપકો અહીં પણ ગ્રહણ કરવા. " अलमस्तु " પર્યન્તનું સમસ્ત કથન આ વિષય સંબંધમાં ગ્રહણ કરવું જોઇએ.

ટીકાર્થ—ચોથા ઉદ્દેશકના અંતિમ સૂત્રમાં ચૌદ પૂર્વધારી–શ્રુતકેવલીની મહાનુભાવતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. એવા તે શ્રુતકેવલી પણ જો છદ્મસ્થ જ હોય તો તેઓ કોઇપણ પ્રકારે સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. એ જ વાતનું સૂત્રકાર આ સૂત્રદ્વારા પ્રતિપાદન કરે છે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે " छउमत्थे णं भंते! मणूसे ' હે ભદન્ત ! છદ્મસ્થ મનુષ્ય " तीयमणंतं सासयं समयं " અનંત, શાશ્વત સમયમાં વીતેલા, (વ્યતીત થઈ ગયેલા અંતરહિત નિત્ય સમયમાં) " केवले णं संजमेणं, " ફક્ત સંયમથી જ સિદ્ધપદ પામ્યા છે ખરા ?

भगवानाह–' जहा पढमसए चउत्थुद्देसे आलावगा, तहा नेयव्वा, जाव-अलमत्थुत्ति वत्तव्वं सिया ' हे गौतम ! यथा प्रथमशतके चतुर्थों द्देशके आलापका स्तथा ज्ञातव्याः, तथा च तत्र 'छद्मस्थः खलु आधोऽवधिकः, परमाधोऽवधिकश्च द्विप्रकारकोऽपि केवलेन संयमादिना न कथमपि सिध्यति ' इत्याद्युक्तम् तदनुसार मेव प्रकृतेऽपि विज्ञेयम् , यावत्–यावत्पर्यन्तम्–' उत्पन्नज्ञानादिधारणकर्ता केवली' अलमस्तु इति वक्तव्यं स्यात्–भवेत् इत्यन्तं ज्ञेयम् , पूर्वमुक्तत्वेऽपि उक्तिवैचित्र्येण

जाव अलमत्थु त्ति वत्तव्वं सिया) हे गौतम ! जिस प्रका से प्रथमशतक में चतुर्थ उद्देशक में आलापक कहे हैं उसी प्रकार से यहां पर भी आलापक जानना चाहिये, वहां अधोवधिक और परमाधोवधिक ये दोनों प्रकार के भी छद्मस्थ जीव केवल संयम आदि के सेवन से मुक्ति को प्राप्त नहीं कर सकते हैं इत्यादि कहा गया है–सो उसी के अनुसार यहां प्रकृत में भी जानना चाहिये। यह आलापक कहां तक कहना चाहिये तो इसके लिये (अलमत्थुत्ति वत्तव्वं सिया) यह कहा गया है तात्पर्य कहने का यह है कि उत्पन्न ज्ञान आदिकों को धारण करने वाले केवली (अलमस्तु) पूर्णज्ञानी इस प्रकार से वक्तव्य होते हैं" ऐसा पाठ जहां कहा गया है यहां तक का पाठ यहां ग्रहण करना चाहिये। यद्यपि यह बात एकबार प्रथम शतकके चतुर्थ उद्देशक में कही जा चुकी है, फिर भी उसे जो यहां पुनः कहा गया है वह संबंध विशेष को लेकर कहा गया है। अतः इस प्रकार से कहने में यहां पुनरुक्तिदोष

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે–" जहा पढमसए चउत्थुद्देसे आलावगा तहा नेयव्वा जाव अलमत्थु त्ति वत्तव्वं सिया " હે ગૌતમ ! પહેલા શતકના ચોથા ઉદ્દેશકમાં જે પ્રકારના આલાપકો (પ્રશ્નોત્તરો) આપવામાં આવ્યા છે, તે પ્રકારના આલાપકો અહીં પણ ગ્રહણ કરી લેવા. ત્યાં એવું પ્રતિપાદન કરાયું છે કે આધોવધિક અને પરમાધોવધિક, એ બન્ને પ્રકારના છદ્મસ્થ જીવો પણ સંયમ માત્રના સેવનથી સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરતા નથી. તો આ વિષયને અનુલક્ષીને અહીં પણ એ પ્રમાણે સમજવું. " अलमत्थुत्ति वत्तव्वं सिया " આ પદ પર્યન્તનો સમસ્ત સૂત્રપાઠ અહીં–ગ્રહણ કરી લેવો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે " ઉત્પન્ન જ્ઞાનાદિકોને ધારણ કરનારા કેવળીને "अलमस्तु" ' પૂર્ણજ્ઞાની ' કહી શકાય છે, " આ સૂત્રપાઠ પર્યન્તનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરી લેવું. આ વાતનું પહેલા શતકના ચોથા ઉદ્દેશકમાં પ્રતિપાદન થઇ ગયું છે, છતાં પણ અહીં તેનો ફરીથી ઉલ્લેખ કરવાનું કારણ શું છે ? જે વિષયનું નિરૂપણ ચાલી રહ્યું છે, તેની સાથે આ વિષયનો જે

सम्बन्धविशेषात् पुनरभिधानम् अतः पौनरुक्त्यं नाशङ्कनीयम् , स सम्बन्धः पुन रुद्देशकारम्भे एव प्रतिपादितः ॥ सू० १ ॥

अन्यतीर्थिकवक्तव्यताप्रस्तावः

मूलम्-अण्ण उत्थिया णं भंते ! एवं आइक्खंति, जाव-परूवेंति, सव्वे पाणा, सव्वे भूया, सव्वे जीवा सव्वे सत्ता, एवं भूयं वेदणं वेदेंति, से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमा ! जं णं तं अण्णउत्थिया एवं आइक्खंति, जाव-वेदेंति, जे ते एव-माहंसु, मिच्छा ते एव माहंसु, अहं पुण गोयमा ! एवं आइ-क्खामि, जाव-परूवेमि, अत्थे गइया पाणा, भूया, जीवा, सत्ता, एवं भूयं वेयणं वेदेंति, अत्थे गइया, पाणा भूया, जीवा सत्ता अणेवंभूयं वेयणं वेदेंति । से केणट्ठेणं भंते ! एवमुच्चइ अत्थे गइया, तं चेव उच्चारेयव्वं ? गोयमा ! जे णं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता, जहा कडा कम्मा तहा वेयणं वेदेंति, तेणं पाणा, भूया, सत्ता, एवं भूयं वेयणं वेदेंति, जे णं पाणा, भूया, जीवा सत्ता, जहा, कडा कम्मा णो तहा वेयणं वेदेंति, तेणं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता, अनेवंभूयं वेयणं वेदेंति, से तेणट्ठेणं तहेव, नेरइया णं भंते ! किं एवंभूयं वेयणं वेदेंति, अणेवंभूयं वेयणं वेदेंति? गोयमा! नेरइया णं एवं भूयं पि वेयणं वेदेंति, अणेवं भूयं पि वेयणं वेदेंति, से केणट्ठेणं तं चेव ? गोयमा! जेणं नेरइया, जहा कडा कम्मा, तहा वेयणं वेदेंति, तेणं नेर-

---

की आपत्ति का प्रसंग नहीं आता है। वह संबंध विशेष क्या है यह उद्देशक के प्रारम्भ में ही प्रतिपादित कर दिया गया है ॥ सूत्र १ ॥

સંબંધ રહેલો છે તે પ્રકટ કરવાને માટે આમ કરાયું છે. આ સૂત્રની શરૂ આતમાં જ તે વિશિષ્ટ સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

इया एवं भूयं वेयणं वेदेंति, जेणं नेरइया जहा जहा कडा कम्मा णो तहा तहा वेयणं वेदेंति, तेणं नेरइया अणेवं भूयं वेयणं वेदेंति, से तेणट्ठेणं, एवं जाव—वेमाणिया संसारमण्डलं नेयव्वं ॥ सू० २ ॥

छाया—अन्ययूथिकाः खलु भदन्त ! एवम् आख्यान्ति, यावत्-प्ररूपयन्ति, सर्वे प्राणाः, सर्वे भूताः, सर्वे जीवाः, सर्वे सत्त्वाः, एवंभूतां वेदनां वेदयन्ति, तत् कथमेतद् भदन्त ! एवम् ? गौतम ! यत् ते अन्ययूथिकाः एवम् आख्यान्ति, यावद्-वेदयन्ति, ये ते एवम् आहुः, मिथ्या ते एवम् आहुः, अहं पुनर्गौतम ! एवम् आख्यामि, यावत्-प्ररूपयामि, अस्त्येकके प्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वाः, एवं

अन्यतीर्थिक वक्तव्यता-

'अण्ण उत्थिया णं भंते !' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(अण्ण उत्थियाणं भंते ! एवं आइक्खंति जाव परूवेंति) हे भदन्त ! अन्यतीर्थिक जन इस प्रकार से कहते हैं यावत् परूपित करते है-(सव्वे पाणा, सव्वे भूया, सव्वे जीवा, सव्वे सत्ता, एवं भूयं वेयणं वेदेंति, से कहमेयं भंते ! एवं) समस्त प्राणी, समस्त भूत, समस्त जीव, समस्त सत्त्व कर्मबंध के अनुसार वेदन का अनुभव करते हैं-तो हे भदन्त ! यह उनका कहना क्या ऐसा ही है-अर्थात् सत्य है क्या ? (गोयमा ! जं णं ते अण्ण उत्थिया एवं आइक्खंति जाव वेदेंति जे ते एवमाहंसु, मिच्छाते एवमाहंसु) हे गौतम ! अन्यतीर्थिकजन जो इस प्रकार से कहते हैं यावत् वेदन करते हैं, सो जो उन्होंने ऐसा कहा

અન્યતીર્થિક વક્તવ્યતા—

"अण्णउत्थिया णं भंते ! ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—(अण्णउत्थिया णं भंते ! एवं आइक्खंति जाव परूवेंति) હે ભદન્ત ! અન્ય મતવાદીઓ આ પ્રમાણે કહે છે અને પ્રરૂપણા કરે છે કે "सव्वे पाणा, सव्वे भूया, सव्वे जीवा, सव्वे सत्ता, एवं भूयं वेयणं वेदेंति, से कहमेयं भंते ! एवं ?" સમસ્ત પ્રાણીઓ, સમસ્ત ભૂતો, સમસ્ત જીવો અને સમસ્ત સત્ત્વો કર્મબંધના ક્રમાનુસાર વેદનાનો અનુભવ કરે છે. હે ભદન્ત ! શું તેમની તે માન્યતા સાચી છે ? "गोयमा ! जं णं ते अण्णउत्थिया एवं आइक्खंति जाव वेदेंति, जे ते एवमाहंसु, मिच्छा ते एवमाहंसु" હે ગૌતમ ! અન્ય મતવાદીઓ એવું જે કહે છે કે સમસ્ત પ્રાણીઓ, ભૂતો, જીવો અને

भूतां वेदनां वेदयन्ति, अस्त्येकके: प्राणाः, भूताः, जीवा, सत्त्वाः, अनेवंभूतां वेदनां वेदयन्ति। तत् केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते अस्त्येकके: तदेव उच्चारयितव्यम्?

वह मिथ्याकहा है (अहं पुण गोयमा! एवं आइक्खामि जाव परूवेमि, अत्थेगइया पाणा, जीवा, सत्ता, एवंभूयं वेयणं वेयन्ति, अत्थेगइया पाणा, भूया, जीवा, सत्ता, अणेवंभूयं वेयणं वेदेंति) हे गौतम! मैं तो ऐसा कहता हूं यावत् प्ररूपित करता हूं कि-कितनेक प्राण, कितनेक भूत, कितनेक जीव, कितनेक सत्त्व, एवंभूत-अपने कर्मबंध के अनुसार वेदना का अनुभव करते हैं, तथा कितनेक प्राण, भूत, जीव, और सत्त्व अनेवंभूत-कर्मबंध के अनुसार नहीं किन्तु उससे भिन्न प्रकार की वेदना का अनुभव करते हैं। तात्पर्य यह है कि जैसा कर्म का बंध होता है-कितनेक जीव उसीके अनुसार वेदना का अनुभव करते हैं और कितनेक जीव ऐसे भी होते हैं जो कृतकर्मबंध के अनुसार वेदना का अनुभव नहीं भी करते हैं। (से केणट्ठेणं भंते! एवमुच्चइ, अत्थेगइया तं चेव उच्चारेयव्वं) हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि कितनेक प्राण, भूत आदिकृत कर्मबंध अनुसार वेदना का अनुभव करते हैं और कितनेक प्राण, भूत आदि कृतकर्मबंध के अनुसार नहीं, किन्तु उससे भिन्न प्रकार की वेदना का अनुभव करते हैं? इस तरह से यहां पर पूर्वोक्तरूप से सब पाठ का उच्चारण करना चाहिये। (गोयमा!

સત્ત્વો કર્મબંધના ક્રમાનુસાર જ વેદનાનો અનુભવ કરે છે, તે મિથ્યા કહે છે "अहं पुण गोयमा! एवं आइक्खामि जाव परूवेमि,अत्थेगइया पाणा भूया,जीवा, सत्ता, एवं भूयं वेयणं वेयंति अत्थेगयापाणा जीवा, सत्ता अणेवं भूयं वेयणं वेदेंति" હે ગૌતમ! હું તો એવું કહું છું, એવી પ્રજ્ઞાપના કરું છું અને એવી પ્રરૂપણા કરું છું કે કેટલાક પ્રાણ, કેટલાક ભૂત, કેટલાક સત્ત્વો અને કેટલાક જીવો તેમના કર્મબંધના ક્રમાનુસાર કર્મોનું વેદન કરે છે અને કેટલાક પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્વોકર્મબંધના ક્રમાનુસાર નહીં પણ એના કરતાં જુદા જ પ્રકારે વેદનાનો અનુભવ કરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવો કર્મનો બંધ હોય એ અનુસાર કેટલાક જીવો વેદનાનો અનુભવ કરે છે, પણ કેટલાક જીવો એવા પણ હોય છે કે જેઓ કૃતકર્મબંધ અનુસાર વેદનાનો અનુભવ કરતા નથી.

"से केणट्ठेणं भंते! एवमुच्चइ, अत्थेगइया तंचेव उच्चारेयव्वं"

હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કેટલાક પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વો કર્મબંધ અનુસાર વેદનાનો અનુભવ કરે છે અને કેટલાક

गौतम ! ये खलु प्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वाः, यथा कृतानि कर्माणि तथा वेदनां वेदयन्ति ते खलु प्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वाः, एवंभूतां वेदनां वेदयन्ति, ये खलु प्राणाः भूताः, जीवाः, सत्त्वाः यथा कृतानि कर्माणि नो तथा वेदनां वेदयन्ति, ते खलु प्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वाः, अनेवंभूतां वेदनां वेदयन्ति, तत् तेनार्थेन तथैव । नैरयिकाः खलु भदन्त ! किम् एवंभूतां वेदनां वेदयन्ति, अनेवंभूतां वेदनां वेदयन्ति ? गौतम ! नैरयिकाः खलु एवंभूतामपि वेदनां

जे णं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता, जहा कडा कम्मा तहा वेयणं वेदेंति, तेणं पाणा भूत, जीवा, सत्ता एवंभूयं वेयणं वेदेंति) हे गौतम ! जो प्राण, भूत, जीव, तथा सत्त्व जैसे कर्म किये हैं उसी के अनुसार वेदना को भोगते हैं वे प्राण भूत, जीव और सत्त्व एवभूत वेदना को भोगता हैं, तथा (जे णं पाणा भूया जीवा सत्ता जहा कडा कम्मा, नो तहा वेयणं वेदेंति, तेणं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता अणेवंभूयं वेयणं वेदेंति) जो प्राण, भूत, जीव, सत्त्व जैसे कर्म किये हैं उसके अनुसार वेदना को नहीं भोगते हैं वे प्राण, भूत, जीव और सत्त्व अनेवंभूत वेदना को भोगते हैं। (से तेणट्ठेणं तहेव०) इस कारण हे गौतम ! मैंने पूर्वोक्त रूप से कहा है। (णेरइयाणं भंते ! किं एवंभूयं वेयणं वेदेंति, अणेवंभूयं वेयणं वेदेंति ?) हे भदन्त ! नारक जीव क्या एवंभूत वेदना को भोगते हैं या अनेवंभूत वेदना को भोगते है ? (गोयमा ! नेरइयाणं एवंभूयं

પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્વો કૃત કર્મબંધ અનુસાર વેદનાનો અનુભવ કરતા નથી ? " गोयमा ! जे णं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता जहा कडाकम्मा तहा वेयणं वेदेंति, तेणं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता एवंभूयं वेयणं वेदेंति " હે ગૌતમ ! જે પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્વો જેવાં કર્મો કર્યાં હોય છે, તે પ્રમાણે વેદના ભોગવે છે, એ પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ એવંભૂત વેદના (કર્મબંધ અનુસારની વેદના) ભોગવે છે. તથા (जेणं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता जहा कडाकम्मा, नो तहा वेयणं वेदेंति, ते णं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता अणेवंभूयं वेयणं वेदेंति) જે પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ જેવાં કર્મો કર્યાં હોય છે તે અનુસાર વેદના ભોગવતા નથી, તે પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ "અનેવંભૂત વેદના" (કર્મબંધ અનુસારની વેદના નહીં પણ એનાં કરતાં ભિન્ન પ્રકારની એ વેદના) ભોગવે છે. એ માન્યતા શું બરાબર છે ?

" से तेणट्ठेणं तहेव: " હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં ઉપરોક્ત કથન કર્યું છે. " णेरइयाणं भंते ! किं एवंभूयं वेयणं वेदेंति, अणेवंभूयं वेयणं वेदेंति ? " હે ભદન્ત ! નારકો શું કર્મબંધ અનુસાર વેદના ભોગવે છે, કે કર્મબંધ કરતાં

वेदयन्ति, अनेवंभूतामपि वेदनां वेदयन्ति। तत् केनार्थेन तच्चैव ? गौतम ! ये खलु नैरयिकाः यथा कृतानि कर्माणि तथा वेदनां वेदयन्ति, ते खलु नैरयिकाः एवंभूतां वेदनां वेदयन्ति, ते खलु नैरयिकाः अनेवंभूतां वेदनां वेदयन्ति, तत् तेनार्थेन एवं यावत् वैमानिकाः। संसारमण्डलं ज्ञातव्यम् ॥ सू० २ ॥

पि वेयणं वेदेंति, अणेवंभूयं पि वेयणं वेदेंति) हे गौतम। नारक जीव एवंभूत वेदना को भी भोगते हैं तथा अनेवंभूत वेदना को भी भोगते हैं। (से केणट्ठेणं तं चेव) हे भदन्त। ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि नारकजीव एवंभूत वेदना को भी भोगते हैं, और अनेवंभूत वेदना को भी भोगते हैं ? (जेणं नेरइया जहा कडा कम्मा, तहा वेयणं वेदेति, तेणं नेरइया एवंभूयं वेयणं वेदेंति, जेणं नेरइया जहा कडा कम्मा णो तहा वेयणं वेदेंति,तेणं नेरइया अणेवंभूयं वेयणंथं वेदेंति–से तेणट्ठेणं एवं जाव वेमाणिया) जो नारक जीव जैसा उन्होंने कर्म किया है उसी के अनुसार वेदना को भोगते हैं वे नारक जीव एवं भूत वेदना को भोगते हैं तथा जो नारक जीव जैसा कर्म किया है उस कृत कर्म के अनुसार वेदना को नहीं भोगते हैं वे नारक जीव अनेवंभूत वेदना को भोगते हैं ऐसा कहा जाता है। इस कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है। इसी तरह से यावत् वैमानिकों में भी जानना चाहिये। (संसार

ભિન્ન પ્રકારની વેદના ભોગવે છે ? "गोयमा ! नेरइयाणं एवं भूयं पि वेयणं वेदेंति, अणेवभूयं पि वेयणं वेदेंति" હે ગૌતમ ! નારકો કર્મબંધ અનુસારની વેદના પણ ભોગવે છે અને કર્મબંધથી જુદા પ્રકારની વેદના પણ ભોગવે છે "से केणट्ठेणं तं चेव ?" હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે નારકો એવંભૂત વેદનાનું પણ વેદન કરે છે અને અનેવંભૂત વેદનાનું પણ વેદન કરે છે.

"जे णं नेरइया जहा कडा कम्मा, तहा वेयणं वेदेंति, ते णं नेरइया एवं भूयं वेयणं वेदेंति, जेणं नेरइया जहा कडाकम्मा णो तहा वेयण वेदेंति, तेणं नेरइया अणेवंभूयं वेयणं वेदेंति–से तेणट्ठेणं." જે નારક જીવો તેમણે કરેલાં કર્મો અનુસાર વેદના ભોગવે છે, તે નારકો એવંભૂત વેદના ભોગવે છે, અને જે નારકો કરેલાં કર્મ અનુસાર વેદના ભોગવતા નથી, તે નારકો અનેવંભૂત વેદના ભોગવે છે, એવું કહેવામાં આવે છે. હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે કેટલાક નારકો એવંભૂત વેદના ભોગવે છે અને કેટલાક અનેવંભૂત વેદના ભોગવે છે. "एवं जाव वेमाणिया" વૈમાનિકો પર્યન્તના વિષયમાં પણ

टीका—स्वतीर्थिकवक्तव्यतानन्तरम् अन्यतीर्थिकवक्तव्यतामाह-" अण्ण इत्थियाणं भंते ! " इत्यादि। ' अण्णउत्थियाणं भंते ! एवं आइक्खंति, जाव-परूवेंनि ' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! अन्ययुथिकाः अन्यतीर्थिकाः खलु एवम्-वक्ष्यमाणप्रकारेण आख्यान्ति-कथयन्ति, यावत्-प्ररूपयन्ति, निरूपयन्ति, यावत्क-रणात् ' भाषन्ते, प्रज्ञापयन्ति ' इति संग्राह्यम् । तदेवाह-' सव्वे पाणा, सव्वे भूया, सव्वे जीवा, सव्वे सत्ता एवंभूयं वेयणं वेदेंति से कहमेयं भंते ! एवं ?'

मंडलं नेयव्वं) इस तरह से संसारी जीवों के विषय में ऐसा कथन किया गया है ऐसा जानना चाहिये।

टीकार्थ—सूत्रकार ने इस सूत्र द्वारा स्वतीर्थिक वक्तव्यता के अनन्तर अन्यतीर्थिक वक्तव्यता का निरूपण किया है-इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि (अण्णउत्थिया णं भंते ! एवं आइक्खंति जाव परूवेंति) हे भदन्त ! अन्यतीर्थिक जन जो ऐसा कहतें हैं यावत् प्ररूपित करते हैं-यहां (यावत्) शब्द से " भाषन्ते, प्रज्ञापयन्ति " इन क्रिया-पदों का संग्रह किया गया है-वे क्या कहते हैं-इसी बात को सूत्रकार ने (सव्वे पाणा, सव्वे भूया, सव्वे जीवा सव्वे सत्ता) इस पाठ द्वारा प्रकट किया है। " समस्त प्राण, समस्त भूत, समस्त जीव, और समस्त सत्त्व एवंभूत वेदना को ही भोगते हैं " सो (से कहमेयं भंते ! एवं) हे भदन्त ! यह उनकी मान्यता क्या इसी प्रकार से ठीक है ? एवंभूत वेदना का तात्पर्य यह है कि जैसा कर्म जीवादि द्वारा किया

આમ જ સમજવું. " संसारमंडलं नेयव्वं " સંસારી જીવોના વિષયમાં આ પ્રકારનું કથન કરાયું છે તેમ સમજવું.

ટીકાર્થ—કર્મબંધના વેદનના વિષયમાં અન્ય મતવાદીઓની જે માન્યતા છે તેનું ખંડન કરીને સ્વસિદ્ધાંતની માન્યતાનું આ સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે—

ગૌતમ ગણધરનો પ્રશ્ન—" अण्णउत्थिया णं भंते ! एवं आइक्खंति जाव परूवेंति " હે ભદન્ત ! અન્ય મતવાદીઓ એવું કહે છે, એવું વિશેષ કથન કરે છે, એવી પ્રજ્ઞાપના કરે છે અને એવી પ્રરૂપણા કરે છે કે " सव्वे पाणा, सव्वे भूया, सव्वे जीवा, सव्वे सत्ता " " સમસ્ત પ્રાણ, સમસ્ત ભૂત સમસ્ત જીવો અને સમસ્ત સત્ત્વો એવંભૂત વેદના જ (કર્મબંધ અનુસારની વેદના ભોગવે છે. " " से कहमेयं भंते ! एवं " તો હે ભદન્ત તેમની તે માન્યતા શું બરાબર છે ?

यत् सर्वे प्राणाः, सर्वे भूताः, सर्वे जीवाः, सत्त्वाः एवंभूतां यथाविहितकर्मप्रकृति बन्धनानुसारं पूर्वोपार्जितकर्म क्रमानुसारं यत्क्रमेण यत्प्रकारकं कर्म कृतं तत्प्रकार-कतया तत्क्रमेण समुत्पन्नां वेदनाम् अशातादिकर्मोदयं वेदयन्ति-अनुभवन्ति इति अन्यतीर्थिकाभिप्रायो वर्णितः, । तदुपसंहरन्नाह-हे भदन्त ! तत् कथं किम् एतत् अन्यतीर्थिकप्रतिपादितम् एवं यथा ते आख्यान्ति तथैव किं संभवति ?

जाता है और जैसा उसका बंध पड़ता है-उसी के अनुसार उदय काल में जो उसका असाता आदिरूप से फल भोगा जाता है वही एवंभूत वेदना है। लोक में भी तो यही कहा जाता है कि जो " जस करे सो तस फल चाखा " जीव जैसा कर्म करता है उसी के अनुसार उसे फल भोगना पड़ता है। इसी बात को लक्ष्य में लेकर यहां गौतम ने अन्यसिद्धान्त की एकान्त मान्यता के अनुसार प्रभु से ऐसा प्रश्न किया है। यद्यपि विचार किया जाय तो प्रायः ऐसा ही होता है-पर ऐसी यह ऐकान्तिक मान्यता ठीक नहीं है-क्यों कि कृतकर्म के बन्धानुसार फल जीव नहीं भी भोगता है जब उत्कर्षण, अपकर्षण, संक्रमण आदि अव-स्थाएँ इस कर्मबन्ध में होती हैं, तब यह एकान्तरूप मान्यता अस्त भी हो जाती है। इसलिये यही मान्यता स्याद्वादसिद्धान्त के अनुसार अनुरूप मानी गई है, कि जीव एवंभूत वेदना का भी अनुभव करता है, और अनेवंभूत वेदना का भी-इसी बात को भगवान् स्पष्ट करने के निमित्त

" एवंभूत वेदना " આ પદનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જીવ દ્વારા જેવું કર્મ કરવામાં આવે છે અને જેવો તેનો બંધ (કર્મબંધ) બંધાય છે, તે અનુસાર ઉદયકાળમાં અસાતા આદિ રૂપે જે તેનું વેદન કરવું પડે છે (તેનું ફળ ભોગવવું પડે છે), એનું નામ જ " એવંભૂત વેદના " છે. લોકોમાં પણ એવી માન્યતા છે કે " જે જેવું કરે તેવું ફળ પામે " (ખાડો ખોદે તે પડે, વાવે તેવું લણે) જીવ જેવું કર્મ કરે છે તેવું ફળ તેને ચાખવું પડે છે આ વાતને અનુલક્ષીને અન્ય મતવાદીઓની જે એકાન્ત માન્યતા છે તેને વિષે ગૌતમ સ્વામીએ મહાવીર પ્રભુને આ પ્રશ્ન પૂછયો છે. જો કે વિચાર કરવામાં આવે તો સામાન્ય રીતે એવુ જ બનતું લાગે છે, પણ એવી ઐકાન્તિક માન્યતા બરાબર ન ગણાય. કારણ કે કૃતકર્મના બંધાનુસાર ફળ જીવ ભોગવતો પણ નથી-જો આ કર્મબંધમાં ઉત્કર્ષણ, અપકર્ષણ, સંક્રમણ આદિ અવસ્થાઓ વિદ્યમાન હોય તો આ ઐકાન્તિક માન્યતા ટકી શકતી નથી. તેથી સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો માન્ય થયેલી એ વાત નક્કી છે કે જીવ એવંભૂત વેદનાનું પણ વેદન કરે છે અને અનેવંભૂત વેદનાનું પણ વેદન કરે છે. એ જ વાતનું મહાવીર પ્રભુ દ્વારા અપાયેલા ઉત્તરમાં પ્રતિપાદન કરાયું છે.

भगवानाह-'गोयमा ! जं णं ते अण्ण उत्थिया एवं आइक्खंति, जाव-वेदेंति, जेते एवं आहंसु, मिच्छाते एवं आहंसु ' हे गौतम ! यत् खलु ते अन्ययूथिकाः अन्यतीर्थिकाः एवम् उक्तरीत्या आख्यान्ति, यावत्-यावत्करणात् "भाषन्ते, प्रज्ञापयन्ति, प्ररूपयन्ति यत्-सर्वे प्राणाः, सर्वे भूताः, सर्वे जीवाः, सर्वे सत्त्वाः एवंभूतां वेदनां वेदयन्ति। ये ते एवम् यथाविहितकर्मनिबन्धनं वेदनानुभवम् आहुः कथयन्तिस्म ते मिथ्या एवम् आहुः।

अथ भगवान् आह-' अहंपुणगोयमा ! एवं आइक्खामि, जाव-परूवेमि ' हे गौतम ! अहं पुनः-अहं तु एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण आख्यामि, यावत्-भाषे, प्रज्ञाप-

---

कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! (जं णं ते अण्णउत्थिया) जो वे अन्यतीर्थिक जन (एवं) इस प्रकार से (आइक्खंति) कहते हैं (जाव वेदेंति) कि यावत् जीव वेदन करते हैं-अर्थात्-उक्तरीति से जो अन्य तीर्थिकों ने कहा है, यावत्-प्ररूपित किया है-कि समस्त प्राण, समस्त भूत, समस्तजीव, समस्त सत्त्व एवंभूत वेदना को अर्थात् यथा विहित कर्म कारणवाली वेदना को वेदते हैं-भोगते हैं सो (जे ते एवमाहंसु) जो उन्होंने ऐसा कहा है सो (मिच्छा ते एवमाहंसु) यह उनका कथन मिथ्या है-यह उन्हों ने मिथ्या कहा है-ऐसा प्रभु का कथन सुनकर गौतम ने उनसे फिर इस प्रकार से पूछा भदन्त ! ठीक है उनका कथन मिथ्या है-इसमें तो दो मत हो नहीं सकते हैं-पर आपका इस विषय में क्या मन्तव्य है ? गौतम की इस मनोवृत्ति को देखकर प्रभु ने कहा (अहं पुण गोयमा ! एवं आइक्खामि जाव परूवेमि) हे गौतम ! मैं तो इस विषय में इस प्रकार से कहता हूं, यावत् प्ररूपित करता हूं-यहां

"गोयमा ! जं णं ते अण्णउत्थिया एवं आइक्खंति जाव वेदेंति" હે ગૌતમ ! તે અન્ય મતવાદીઓ એવું જે કહે છે, એવી જે પ્રજ્ઞાપના કરે છે અને એવી જે પ્રરૂપણા કરે છે કે 'સમસ્ત પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ એવંભૂત વેદનાનું વેદન કરે છે"-જે પ્રકારના કર્મ કર્યા હોય (જેવા કર્મબંધ બાંધ્યા હોય) તે પ્રકારની વેદના ભોગવે છે-"जेते एवमाहंसु" તેમણે આ પ્રમાણે જે કહ્યું છે, "मिच्छा ते एवमाहंसु" તે મિથ્યા કહ્યુ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેમની તે માન્યતા સાચી નથી.

મહાવીર પ્રભુનો આ ઉત્તર સાંભળીને ગૌતમ સ્વામીએ કહ્યુ-"હે ભદન્ત ! જો એમની માન્યતા મિથ્યા હોય, તો આ બાબતમાં આપની માન્યતા શી છે?

મહાવીર પ્રભુ કહે છે-"अहं पुण गोयमा ! एवं आइक्खामि जाव परूवेमि" હે ગૌતમ ! આ વિષયમાં હું તો એવું કહું છું, એવા પ્રરૂપણા

यामि, प्ररूपयामि, 'अत्थे गइया पाणा, भूया, जीवा, सत्ता एवं भूयं वेयणं वेदेंति' अस्ति संभवति यत्-एकके केचन प्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वाः प्राणिनः एवंभूतां-कृतकर्मक्रमानुसारमेव वेदनां वेदयन्ति अनुभवन्ति, अथ च ' अत्थेगइया पाणा, भूया, जीवा, सत्ता अणेवं भूयं वेयणं वेदेंति' अस्ति-संभवति यत् एकके केचन प्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वाः, अनेवंभूतां, यथाकृतं कर्म न तथाभूताम् अन्यथारूपामपि वेदनां वेदयन्ति-अनुभवन्ति, आगमे हि कर्मणां स्थितिघात-रसघातादेः श्रूयमाणत्वात्। गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति-' से केणट्ठेणं भंते ! एवमुच्चइ अत्थे गइया-तं चेव उच्चारेयव्वं' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन केन कार-

---

यावत् शब्द से " भासे, प्रज्ञापयामि " इन पदों का संग्रह हुआ है ' अत्थे गइया पाणा, भूया, जीवा, सत्ता एवंभूयं वेयणं वेयंति) कितनेक प्राण, भूत, जीव और सत्व ऐसे हैं जो एवंभूत वेदना को-यथा विहितकर्म कारण वाली आसाता आदिरूप वेदना को भोगते हैं तथा (अत्थेगइया पाणा, भूया, जीवा, सत्ता अणेवं भूयं वेयणं वेयंति) कितनेक प्राण, भूत, जीव और सत्व ऐसे भी हैं जो यथा विहित कर्मकारण वाली वेदना का अनुभव नहीं भी करते हैं—जैसा कर्म किया है उसके अनुरूप वेदना को नहीं भोगते हैं-अन्यथारूप से भी वेदना को भोगता हैं। क्यों कि आगम में कर्मों की स्थिति का घात, कर्मो के रस का घात होना आदि बातें स्पष्टरूपसे हैं।

अब गौतम इस विषय में कारण को पूछते हुए प्रभु से निवेदन करते हैं-' से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ अत्थेगइया-तंचेव उच्चारे-

---

કહું છુ કે (અહીં " जाव " પદથી " भासे " અને प्रज्ञापयामि " પદોનો સમાવેશ કરાયો છે) " अत्थेगइया पाणा, भूया, जीवा, सत्ता एवं भूयं वेयणं वेयंति " કેટલાક પ્રાણુ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ એવંભૂત વેદનાનું (જે પ્રકારના કર્મનો બંધ બાંધ્યો હોય એવી અસાતા રૂપ વેદનાનું) વેદન કરે છે, તથા " अत्थेगइया पाणा, भूया, जीवा सत्ता अणेवंभूयं वेयणं वेयंति " કેટલાક પ્રાણુ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ અનેવંભૂત વેદનાનું (જે કર્મના કર્મનો બંધ બાંધ્યો હોય એવી અસાતા આદિ રૂપ વેદનાનું) વેદન કરે છે. (अत्थेगइया पाणाभूया जीवासत्ता अणेवंभूयं वेयणं वेयंति) કેટલા પ્રાણુ ભૂત જીવ અને સત્ત્વો અને વંભૂત વેદનાનું વેદન કરે છે. (કર્મબંધ અનુસારની વેદનાનું વેદન કરતા નથી પણુ તેનાં કરતાં જુદા જ પ્રકારની વેદનાનું વેદન કરે છે.) કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કેટલાક જીવો એવાં પણુ હોય છે કે જેઓ જેવાં કર્મ કર્યાં હોય એને અનુરૂપ વેદના ભોગવતા નથી, પણુ જુદા જ પ્રકારની વેદના ભોગવે છે. આગમમાં કર્મોની સ્થિતિનો ઘાત, કર્મોના રસનો ઘાત આદિનું પ્રતિપાદન કરાયેલું હોવાથી આ વાતને સમર્થન મળે છે.

जेन अस्ति संभवति यत् एकके तदेव उच्चारयितव्यम् ! केचन यथाक्रमं केचन अन्यथापि कर्मवेदनामनुभवन्ति ? भगवानाह-' गोयमा ! जेणं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता, जहा कडा कम्मा, तहा वेयणं वेदें ति' हे गौतम ! ये खलु प्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वाः, यथाकृतानि येन क्रमेण उपार्जितानि कर्माणि तथा तेनैव क्रमेण वेदनाम् वेदयन्ति अनुभवन्ति, ' तेणं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता एवं भूयं

पंचं ' हे भदन्त ! अपने जो अभी ऐसा कहा है कि कितनेक प्राण भूत जीव और सत्व, यथाविहित कर्म कारण वाली वेदना को भोगते हैं और कितनेक प्राणादि यथा विहित कर्मकारण वाली वेदना को नहीं भी भोगते हैं अन्यथा रूपवाली भी वेदना को भोगते हैं अर्थात् जैसा उन्हीं ने कर्म किया है उस के अनुसार वेदना का अनुभव वे नहीं भी करते हैं-सो इसमें कारण क्या है-जो ऐसा होता है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं कि-' गोयमा ! जेणं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता जहा कडा कम्मा, तहा वेयणं वेयंति ' हे गौतम ! जो कितनेक प्राण, भूत, जीव और सत्व जैसा वे कर्म का बंध करते हैं, उसीके अनुसार वेदनाको भोगते हैं, अर्थात् कषाय योगादि की मन्दता आदि कारणों के अनुसार जिस क्रम से उन्हों ने कर्मों का उपार्जन किया है उसी क्रम के अनुसार वे वेदना का अनुभव करते हैं। इस तरह से वेदना का जो अनुभव होना है वही एवंभूत वेदना का भोगना है यही बात ' तेणं पाणा भूया जीवा सत्ता एव भूयं वेयणं वेयंति '

પ્રશ્ન–" से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ अत्थेगइया– तं चेव उच्चारेयव्वं " હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કેટલાક પ્રાણુ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ જેવાં કર્મ કર્યાં હોય તેને અનુરૂપ વેદના ભોગવે છે, અને કેટલાક પ્રાણુ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ કરેલાં કર્મને અનુરૂપ વેદનાનું વેદન કરતા નથી પણ તેનાં કરતાં જુદા જ પ્રકારની વેદનાનું વેદન કરે છે ? ગૌતમ સ્વામીને તેનું કારણ બતાવતાં મહાવીર પ્રભુ આ પ્રમાણે કહે છે—

" गोयमा ! " जे ण पाणा, भूया जीवा, सत्ता जहा कडा कम्मा, तहा वेयणं वेयंति " હે ગૌતમ ! કેટલાક પ્રાણુ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ દ્વારા જે પ્રકારના કર્મનો બંધ બંધાયો હોય છે, તેને અનુરૂપ વેદનાનું વેદન કરાતું હોય છે એટલે કે કષાય, યોગ આદિની મંદતા આદિ કારણો પ્રમાણે જે ક્રમે તેમણે કર્મોનું ઉપાર્જન કર્યું હોય છે, તે ક્રમાનુસાર જ તેઓ વેદનાનો અનુભવ કરે છે. આ પ્રકારે વેદનાનું જે વેદન થાય છે એને જ એવંભૂત વેદનાનું વેદન થયેલું ગણવામાં આવે છે. એ જ વાત " तेणं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता

वेयणं वेयन्ति ' ते खलु प्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वाः, एवंभूतां यथाक्रमविहितकर्मनिबन्धनां वेदनां वेदयन्ति, अथ च ' जेणं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता, जहा कडा कम्मा णो तहा वेयणं वेयंति' ये खलु प्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वाः यथा येन क्रमेण कृतानि कर्माणि नो तथा तेन क्रमेण वेदनां वेदयन्ति, ' तेणं पाणा भूया, जीवा, सत्ता अणेवं भूयं वेयणं वेयंति ' ते खलु प्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वाःअनेवं भूतां यथाकृतं कर्म न तथा भूतां वेदनां वेदयन्ति,

यतः-नहि यत्क्रमेण उपार्जितं कर्म तत्क्रमेणैव सर्वकर्मवेदना भवति, आयुष्यकर्मणा विरोधापत्तेः, यतश्च दीर्घकालानुभवयोग्यस्यापि आयुष्यकर्मणोऽल्पी-

---

इस पाठ द्वारा प्रदर्शित की गई है। अथच-' जेणं पाणा, भूया, जीवा सत्ता जहा कडा कम्मा णो तहा वेयणं वेयंति ' जो प्राण, भूत, जीव सत्व जिस प्रकार से उन्हों ने कर्म किये हैं-जिस क्रम से कर्म का बंध किया है उस क्रम से वे उनकी वेदना का अनुभव नहीं भी करते हैं इस तरह ' तेणं पाणा, भूया, जीवा सत्ता अणेवंभूयं वेयणं वेयंति ' वे प्राण, भूत, जीव, और सत्व अनेवंभूत वेदना को जैसा उन्हों ने कर्म किया है उस तरह की उनकी वेदना को नहीं भोगते हैं, क्यों कि ऐसा नियम तो है नही कि जिस क्रम से कर्म उपार्जित किया जावे उसी क्रमके अनुसार उसका फल भोगा जावे। यदि ऐसा नियम माना जावेतो कर्म के भोगने में जो फेरफार होना है वह नहीं हो सकेगा! इसलिये यह भी मानना पड़ना है कि जिस प्रकार से कर्म का उपार्जन किया गया है उसी प्रकारसे उन समस्त कर्मो का वेदन नहीं भी होता है। देखो दीर्घ काल तक अनुभव करने के योग्य बांधे गये कर्म का

एवंभूयं वेयणं वेयंति" આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. તથા "जे णं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता जहा कडा कम्मा णो तहा वेयणं वेयंति" જે પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્વ, તેમણે જે ક્રમે કર્મનો બંધ બાંધ્યો હોય, તે ક્રમાનુસાર વેદનાનો અનુભવ કરતા નથી પણ એવાં પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્વ અનેવંભૂત વેદનાનું વેદન કરે છે, એમ કહેવાય છે. એજ વાત સૂત્રકારે "ते णं पाणा, भूया, जीवा, सत्ता अणेवंभूयं वेयणं वेयंति" આ સૂત્રપાઠ દ્વારા દર્શાવી છે આ રીતે કેટલાક જીવો તેમણે કરેલાં કર્મને અનુરૂપ વેદનાનું વેદન કરે છે. જે ક્રમથી કર્મનું ઉપાર્જન કરાયુ હોય એજ ક્રમે તેનું ફળ ભોગવવું જોઇએ, એવો કોઇ નિયમ નથી. જો એવો નિયમ હોવાનું માનવામાં આવે તો કર્મને ભોગવવામાં જે ફેરફાર થાય છે તે થઈ શકે નહીં. તેથી એ વાત સ્વીકારવી જ પડશે કે જે પ્રકારે કર્મનું ઉપાર્જન કરાયુ હોય એજ

यस्याऽपि कालेन वेदनाया अनुभवदर्शनात्, अन्यथा सर्वजनप्रसिद्धस्यापमृत्यु व्यपदेशस्य व्याहतिरापन्नेव, महासंग्रामादौ लक्षजीवानामपि युगपदेव मृत्युश्च नोप पद्येत, तस्मात् एकान्तेन यथाक्रमविहितकर्मनिबन्धनवेदनाप्रतिपादनं मिथ्यैव।

थोडे काल में भी अनुभव किया जाता देखा जाता है। यदि ऐसा नहीं माना जावे तो आयुकर्म का जो बीच में ह्रास हो जाता है-अर्थात् दीर्घ समय तक भोगने योग्य बांधे हुवे आयु का जो विष भक्षण आदि कारणों से बीच में ही छेदन भेदन हो जाता है कि, जिसे अकाल मृत्यु या कुमृत्यु कहते हैं वह नहीं होना चाहिये। यदि यहां पर यह कहा जावे कि अकाल मरण जीवों का होता ही नहीं है जो मरण होता है वह काल मरण ही होता है-सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है-कारण हम देखते हैं जब दीपक में तेल बत्ती आदि सब सामग्री परिपूर्ण है तो फिर हवा का झोका उसे क्यों बुझा देता है, तो इससे यह मानना चाहिये कि जिस प्रकार हवा का झकोरा परिपूर्ण कारण कलाप वाले दीपक को बुझा देता है उसी प्रकार से विषभक्षण रक्तक्षय आदि अकाल मरण के कारण भी आयु की समाप्ति बीच में ही कर देते हैं। यदि अकाल मरण न होता तो बीमारीमें लोग उसके दूर करनेकी चिकित्सा क्यों करते- इलाज करने का कारण यही तो है कि कहीं हम बीच ही

પ્રકારે તે સમસ્ત કર્મોનું વેદન પણ નથી થતું. લાંબા કાળ સુધી વેદવા યોગ્ય કર્મનો જે બંધ બંધાયો હોય તેનું વેદન થોડા કાળ સુધી થતું હોય એવું પણ જોવા મળે છે જો આ વાતને માનવામાં ન આવે તો આયુકર્મનો જે વચ્ચે-થી જ ક્ષય થઈ જવાના દાખલા જોવા મળે છે-એટલે કે લાંબા કાળ પર્યન્ત ભોગવવા યોગ્ય આયુનો જે બંધ બાંધ્યો હોય છે તે વિષભક્ષણ, ગળે ફાંસો, અગ્નિસ્નાન આદિ કારણોથી વચ્ચેથી જ તૂટી જાય છે, જેને કમોત કહે છે, તે સંભવી શકત નહીં. કોઈ એવી દલીલ કરે કે જીવોનું અકાલમરણ થતું જ નથી, જે મરણ થાય છે તે કાલમરણ જ હોય છે, તો એ વાત પણ બરાબર નથી. જેવી રીતે દીપકમાં તેલ, વાટ આદિ સામગ્રી પુરતા પ્રમાણમાં હોય છતાં પણ પવનનો એક જ ઝપાટો તેને બુઝવી શકવાને સમર્થ હોય છે, એવી રીતે વિષભક્ષણ આદિ અકાળ મૃત્યુના કારણો પણ આયુની સમાપ્તિ વચ્ચેથી જ કરી શકવાને સમર્થ હોય છે.

જો અકાલમરણ થતાં ન હોત તો, માંદગીને વખતે તેને દૂર કરવાના ઈલાજ લોકો શા માટે કરત! મોતથી બચવાને માટે તો લોકો તે ઈલાજો

में न मर जावें। अकाल मरण का तात्पर्य यही है कि जितने वर्षों का उपभोग करने योग्य कर्म का बंध किया गया है उतने, वर्षों का उपभोग क्रम २ से नहीं कर पाना किन्तु एकदम उन सब का उपभोग कर लेना जैसे घड़ी में ८ दिन की चाबी दी गई हो और वह चाबी यदि कारण वश दो दिनमें ही समाप्त हो जाती होतो कहा जाता है कि घड़ी खराब हो गई है-बीचमें ही इसकी चाबी खतम हो जाती है इसी तरह से ६० साठ वर्ष के समयों में क्रम २ से उपभोग योग्य कर्म यदि अक्रम से २-४ दिन में ही भोग कर समाप्त करदी जाती है, तो इसी का नाम अकाल मरण है और ऐसा होना भी है। इस लिये जब ऐसा होता है तो यह मानना पड़ता है कि जिस प्रकार से जीव कर्मों का बंध करता है उनका वह उस प्रकार से भोग नहीं भी करता है! इसी प्रकार महासंग्राम आदि में जो लाखों जीवों का एक साथ मरण हो जाता है वह भी यदी अकाल मरण न हो.तो नही होना चाहिये अथवा अनेवंभूत वेदन न माना जावे तो नही होना चाहिये, अतः इन सब वातों के देखने से यही निष्कर्ष निकलता है कि कितनेक जीव एवंभूत

કરતા હોય છે. અકાલમરણનું તાત્પર્ય એ જ છે કે જેટલા વર્ષના આયુષ્યને ઉપભોગ કરવા ચોગ્ય કર્મબંધ બાંધ્યો હોય એટલાં વર્ષ સુધી તે આયુષ્યને ઉપભોગ કરવાને બદલે તેનો એકદમ ઉપભોગ કરી લેવો. જેવી રીતે ઘડિયાળને આઠ દિવસ ચાલે એટલી ચાવી દીધી હોય અને તે ચાવી કોઈ કારણને લીધે બે દિવસમા જ ખલાસ થઇ જાય, તો તે ઘડિયાળ ખરાબ થઇ ગઇ છે એમ માનવામાં આવે છે-પૂરા સમય પહેલા જ તેની ચાવી ખલાસ થઇ જાય છે, એ જ પ્રમાણે ૬૦ વર્ષના સમયોમાં ક્રમે ક્રમે ઉપભોગ કરવા ચોગ્ય કર્મને જો ક્રમથી વિપરીત પ્રકારે ૨-૪ દિવસમાં જ ભોગવી લઇને આયુને સમાપ્ત કરવામાં આવે તો એવા મરણને અકાલમરણ કહે છે, અને એવું બને છે પણ ખરૂં.

જો આ પ્રમાણે બનતું જોવામાં આવતું હોય તો એ વાત પણ માનવી જ પડશે કે જે પ્રકારે જીવ કર્મને બધ બાંધે છે, એ જ પ્રકારે તે તેનું વેદન કરતો પણ નથી. એજ પ્રમાણે મહાસંગ્રામ આદિમાં જે લાખો જીવોને એક સાથે સંહાર થાય છે, તે પણ જો અકાલમરણ ન હોય તો થાત નહીં અથવા અનેવંભૂત વેદનાને જો માનવામા ન આવે તો એવી વાત સંભવી શકે નહીં. આ દૃષ્ટાંતો દ્વારા એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે કેટલાક જીવો એવંભૂત વેદનાનો અનુભવ કરે છે અને કેટલાક જીવો અનેવંભૂત વેદનાનો પણ અનુભવ કરે છે. તેથી એવંભૂત વેદનાનો જ અથવા તો અનેવંભૂત વેદનાનો જ જીવ અનુભવ કરે છે એવી ઐકાન્તિક માન્યતા ટકી શકતી નથી. "से तेणट्ठेणं

'से तेणट्ठणं तहेव' तत् तेनार्थेन तथैव पूर्वोक्तरीत्या प्रतिपादितम्, गौतमः पृच्छति 'नेरइया णं भंते ! किं एवं भूयं वेयणं वेयंति, अणेवं भूयं वेयणं वेयंति हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु किम् एवंभूतां वेदनां वेदयन्ति, अनेवंभूतां वा, वेदनां वेदयन्ति ? भगवानाह–' गोयमा ! नेरइया णं एवं भूयं पि वेयणं वेयंति अणेवंभूयं पि वेयणं वेयंति ' हे गौतम ! नैरयिकाः खलु एवंभूताम् उपर्युक्त-स्वरूपाम् अपि वेदनां वेदयन्ति, अनेवंभूताम् तद्विपरीतामपि वेदनां वेदयन्ति गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति–' से केणट्ठेणं तं चेव ? ' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन केन कारणेन तदेव–उभयम् उपर्युक्तं संभवति ? भगवानाह–' गोयमा ! जेणं

वेदना का अनुभव करते हैं और कितनेक जीव अनेवंभूत वेदना का भी। अतः अनेवंभूत वेदना का ही या एवंभूत वेदना का अनुभव होता है, ऐसा एकान्त पक्ष श्रेयस्कर नहीं है। 'से तेणट्ठेणं तहेव' इसी लिये हे गौतम ! मैंने पूर्वोक्त रूपसे ऐसा कहा है कि जो जीव जैसा कर्म करता है वह उसे वैसा ही भोगता है ऐसा अन्य तीर्थिक जनों का एकान्त मान्यता का प्रतिपादन मिथ्या ही है।

अब गौतम भगवान् से यह पूछते हैं कि 'नेरइयाणं भंते ! किं एवं भूयं वेयणं वेयंति, अणेवंभूयं वेयणं वेयंति हे भदन्त ! नारक जीव एवंभूत वेदनाको भोगते है ? या अनेवंभूत वेदना को भोगतें हैं ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहतें हैं कि–गोयमा नेरयियाणं एवंभूयं पि वेयणं वेयंति अणेवंभूयं पि वेयणं वेयंति ' हे गौतम ! नारकजीव एवंभूत वेदना को भी भोगते हैं और अनेवंभूत वेदना को भी भोगते हैं। ऐसा क्यों होता है ? सो इस विषय में कारण को पूछने के अभिप्राय से गौतम स्वामी प्रभु से ' से केणट्ठेणं तं चेव ' इस प्रकार

तहेव " હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે અન્યમતવાદીઓની " જીવ એવંભૂત વેદનાનું વેદન કરે છે (કૃત કર્મબંધ અનુસાર વેદનાનું વેદન કરે છે) " એવી એકાન્તિક માન્યતા મિથ્યા છે

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે " नेरइयाणं भंते ! किं एवं भूयं वेयणं वेयंति, अणेवंभूयं वेयणं वेयंति ? " હે ભદન્ત ! નારક જીવો એવંભૂત વેદનાનું વેદન કરે છે કે અનેવંભૂત વેદનાનું વેદન કરે છે ?

ઉત્તર—' गोयमा ! नेरइयाण एवं भूयं पि वेयणं वेयंति, अणेवंभूयं पि वेयणं वेयंति " હે ગૌતમ ! નારક જીવો એવંભૂત વેદનાનું પણ વેદન કરે છે અને અનેવંભૂત વેદનાનું પણ વેદન કરે છે.

પ્રશ્ન—(से केणट्ठेणं तं चेव ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ?

ઉત્તર—(गोयमा ! जे णं नेरइया जहा कडा कम्मा तहा वेयणं वेयंति) હે ગૌતમ ! નારક જીવોએ જેવા પ્રકારના કર્મો કર્યાં હોય તેને અનુરૂપ વેદનાનું

नेरइया जहा कडाकम्मा तहा वेयणं वेयंति ' हे गौतम ! ये खलु नैरयिकाःयथा-कृतानि येन क्रमेण उपार्जितानि कर्माणि तथा तेन क्रमेणैव वेदनां वेदयन्ति 'तेणं नेरइया एवं भूयं वेयणं वेयंति ' ते खलु नैरयिकाः एवं भूताम् उपर्युक्त रूपाम् वेदनां वेदयन्ति काल सौकरिकादिवत्, अथ च जे णं नेरइया जहा कडा कम्मा णो तहा वेयणं वेयंति ' ये खलु नैरयिकाः यथाकृतानि कर्माणि, नो तथा वेदनां वेदयन्ति 'तेणं नेरइया अणेवंभूयं वेयणं वेयंति ' ते खलु नैरयिकाः अनेवंभूतां तद्विपरीतामपि वेदनां वेदयन्ति श्रेणिकादिवत् । ' से तेणट्ठेणं ' तत्

से करते हैं-इस पर प्रभु उनसे ' गोयमा ! जेणं नेरइया जहा कडा कम्मा तहा वेयणं वेयंति ' इस पाठ द्वारा कहते हैं कि हे गौतम ! नारक जीव जैसा कर्म करते हैं-अथवा जैसा उन्हों ने कर्म उपार्जित किया है उसी क्रमसे वे वेदना को भोगते हैं इस कारण वे ' तेणं नेरइया एवं भूयं वेयणं वेयंति ' काल सौकरिकादि की तरह एवंभूत वेदना को भोगते हैं ऐसा कहा जाता है और ' जेणं नेरइया ' जो नारक जीव ' जहा कडा कम्मा, णो तहा वेयणं वेयंति, तेणं नेरइया अणेवंभूयं वेयणं वेयंति ' जैसा उन्हों ने कर्म किया है श्रेणिक आदि की तरह उस के अनुसार वेदना को नहीं भोगते हैं वे नारकजीव अनेवंभूत वेदना को भोगते हैं ऐसा कहा जाता है । तात्पर्य ऐसा है कि जैसा कर्म किया हैं वेसी वे उसकी वेदना का अनुभव नहीं करते हैं, किन्तु उससे विप रीत वेदना का अनुभव करते हैं अतः अनेवंभूत वेदना को भी वे भोगते हैं ऐसा माना जा सकता है । ' से तेणट्ठेणं ' इसी कारण हे गौतम ! मैंने

વેદન કહે છે અથવા જેવા કર્મો ઉપાર્જીત કર્યા હોય તેને અનુરૂપ વેદનાનું વેદન કરે છે અથવા તેમણે જે પ્રકારનો કર્મબંધ બાંધ્યો હોય તે અનુસાર વેદનાનો અનુભવ કરે છે, (ते णं नेरइया एवं भूयं वेयंति " કાલ સૌકરિક કસાઈની માફક તે નારકો એવંભૂત વેદનાને ભોગવે છે, એવું કહેવામાં આવે છે પરન્તુ (जे णं नेरइया) જે નારક જીવો (जहा कडा कम्मा णो तहा वेयणं वेयंति) તેમણે કરેલાં કર્મોને અનુરૂપ વેદનાનું વેદન (શ્રેણિક રાજાની માફક) કરતા પણ નથી, (ते णं नेरइया अणेवंभूयं वेयणं वेयंति) તે નારકો અનેવંભૂત વેદનાનું વેદન કરે છે, એમ કહેવાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેમણે જેવાં કર્મો કર્યાં હોય, એવી વેદનાનો અનુભવ તેવો કરતા નથી, પણ એથી જુદા જ પ્રકારની વેદનાનો પણ અનુભવ કરે છે. તેથી તેઓ અનેવંભૂત વેદનાને પણ ભોગવે છે, એવું માની શકાય છે. (से तेणट्ठेणं.) હે ગૌતમ ! નારક જીવોના કર્મવેદન બાબતનું

तेनार्थेन तथा प्रतिपादितम्, 'एवं जाव वेमाणिया एवम् उक्तरीत्या यावत्-वैमानिकाः, वैमानिकपर्यन्तं चतुर्विंशतिदण्डकेषु विज्ञेयम् तदेव अपरशब्देन प्रति पाद्यते-'संसारमंडलं नेयव्वं' संसारिजीवजातं ज्ञातव्यम् ॥ सू० २ ॥

कुलकुर-तीर्थकरादिवक्तव्यताप्रस्तावः

मूलम्-"जंबुद्दीवे णं भंते! दीवे भारहेवासे इमीसे ओसप्पिणीए समाए कइ कुलगरा होत्था? गोयमा! सत्त। एवं चेव तित्थयरा तित्थयरमायरो, पियरो, पढमा सिस्सिणीओ चक्कवट्टिमायरो, इत्थिरयणं, बलदेवा, वासुदेवमायरो, पियरो, एएसिं पडिसत्तू जहा समवाए नाम परिवाडीए तहा णेयव्वा, सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति, जाव-विहरइ" ॥ सू० ३ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे खलु भदन्त! द्वीपे भारते वर्षे अस्याम् अवसर्पिण्याम् समायां कति कुलकराः अभवन्? गौतम! सप्त। एवमेव तीर्थकराः, तीर्थकरमातरः,

---

नारक जीवों की वेदना के विषय में ऐसा पूर्वोक्त रूप से कहा है। 'एवं जाव वेमाणिया' इसी तरह से वैमानिक तक चौबीस दंड कों में जानना चाहिये। इसी बात को 'संसारमंडलं नेयव्वं' सूत्रकार ने इन दूसरे शब्दों द्वारा अर्थात् सकल संसारी जीवों को लिये जानना चाहिये ऐसा प्रतिपादित किया है ॥ सू०२ ॥

कुलकर-तीर्थकर आदिकों की वक्तव्यता

'जंबुदीवे णं भंते' इत्यादि।

सूत्रार्थ—(जंबुदीवे णं भंते। दीवे भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीए समाए कइ कुलगरा होत्था) हे भदन्त! इस जंबूद्वीप के भारतवर्ष में

ઉપરોક્ત કથન મેં આ કારણે કર્યું છે. (एवं जाव वेमाणिया) એજ પ્રમાણે વૈમાનિકો પર્યન્તના ૨૪ દંડકોમાં સમજવું. એજ વાતનું (संसार मंडलं नेयव्वं) એટલે કે સકલ સંસારી જીવોનું જાણવું એમ સૂત્રકારે પ્રતિપાદન કર્યું છે. ॥સૂ ૨॥

કુલકર-તીર્થંકર આદિની વક્તવ્યતા—

"जंबु दीवेणं भंते!" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-(जंबु दीवेणं भंते! दीवे भारहेवासे इमीसे ओसप्पिणीए समाए कइ कुलगरा होत्था?) હે ભદન્ત! આ જંબૂદ્વિપના ભારતવર્ષમાં આ અવ-

पितरः, प्रथमाः शिष्याः, चक्रवर्तिमातरः, स्त्रीरत्नम्, बलदेवाः, वासुदेवाः, वासुदेवमातरः, पितरः, एतेषां प्रतिशत्रवः, यथा समवाये नामपरिपाटीतथा ज्ञातव्या, तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति यावत्-विहरति ॥ सू० ३ ॥

टीका—पूर्वसूत्रे 'संसार मंडलं नेयव्वं' इत्युक्तम् । संसार मण्डले तु कुलकर तीर्थकरादयोऽपि भवन्त्यतस्तद्वक्तव्यतामाह-'जंबु द्दीवेणं भंते' इत्यादि । 'जंबु

इस अवसर्पिणीकाल में कितने कुलकर हुए हैं? (गोयमा !) हे गौतम! (सत्त, एवं चेव तित्थयर मायरो, पियरो) सात कुलकर हुए हैं। इसी तरह से तीर्थंकर की माताएँ उनके पिता (पढमा सिस्सिणीओ, चक्कवट्टिमायरो, इत्थिरयणं, बलदेवा, वासुदेवा, वासुदेवमायरो, पियरो, एएसिं पडिसत्तू जहा समवाए नामपरिवाडिए तहा णेयव्वा) उनकी प्रथम शिष्याएँ, चक्रवर्ती की माताएँ, उनके सामने स्त्रीरत्न बलदेव, वासुदेव, वासुदेव की माताएँ उनके पिता उनके प्रतिशत्रु अर्थात् प्रतिवासुदेव जिस प्रकार से समवायांगसूत्र में नाम की परिपाटी में प्रतिपादित किये गये हैं, उसी तरह से यहां भी जानना चाहिये। (सेवं भंते! सेवं भंते त्ति जाव विहरइ) हे भदन्त! जैसा आपने कहा है वह सब ऐसा ही हैं, हे भदन्त! वह सब ऐसा ही है ऐसा कह कर वे गौतम यावत् अपने स्थान पर विराजमान हो गये।

टीकार्थ—पूर्वसूत्र में "संसारमंडलं नेयव्वं" ऐसा कहा गया है सो संसार मंडल में तो कुलकर, तीर्थंकर आदि भी आ जाते हैं-अतः

सर्पिणीકાળમાં કેટલા કુલકર થયા છે? (गोयमा !) હે ગૌતમ! (सत्त, एवं चेव तित्थयरमायरो, पियरो) સાત કુલકર થયા છે. એ જ પ્રમાણે તીર્થંકરની માતાઓ, તેમના પિતા, (पढमा सिस्सिणीओ, चक्कवट्टिमायरो, इत्थिरयणं, बलदेवा, वासुदेवा वासुदेव मायरो, पियरो, एए सिं पडिसत्तू जहा समवाए नाम परिवाडीए तहा णेयव्वा) તેમની પ્રથમ શિષ્યાઓ. ચક્રવર્તિની માતાઓ, તેમનાં સ્ત્રીરત્ન, બળદેવ, વાસુદેવ, વાસુદેવોની માતાઓ અને તેમના પ્રતિશત્રુરૂપ પ્રતિવાસુદેવો, આ બધાનું સમવાયાંગ સૂત્રમાં નામના પ્રકરણમાં જે રીતે વર્ણન કર્યું છે, એ જ પ્રમાણે અહીં સમજી લેવું.

(सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति जाव विहरइ) હે ભદન્ત! આપની વાત બિલકુલ સત્ય છે. આપે આ વિષયનું જે પ્રતિપાદન કર્યું તે યથાર્થ છે. આ પ્રમાણે કહીને, મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને ગૌતમ સ્વામી પોતાને સ્થાને જઈને બેસી ગયા.

ટીકાર્થ—સૂત્રમાં (संसारमंडलं नेयव्वं) એવું કહ્યું છે સંસાર ચક્ર-

द्दीवेणं भंते ! दीवे भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीए समाए कइ कुलगरा होत्था ?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! जम्बूद्वीपे खलु द्वीपे भारते वर्षे अस्याम् वर्तमानायाम् अवसर्पिण्यां दशकोटीकोटिसागरोपमप्रमाणह्रासोन्मुखकालस्वरूपिण्यां कति कियन्तः कुलकराः अभवन् ? भगवानाह–'गोयमा ! सत्त ' हे गौतम ! सप्त कुलकराः संजाताः, ते च विमलवाहनः, चक्षुष्मान् , यशोमान् , अभिचन्द्रः, प्रसेनजित् , मरुदेवः, नाभिश्चेति सप्त । तेषां स्त्रियश्च सप्त । तासाम् चन्द्रयशाः, चन्द्र

सूत्रकार इन सब विषय की वक्तव्यता को प्रतिपादन करने के लिये इस सूत्र का कथन कर रहे हैं–इसमें गौतम प्रभु से पूछते हैं कि (जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीए समाए कइ कुलगरा होत्था) हे भदन्त ! इस जंबूद्वीप के वर्तमान इस भरतक्षेत्र में इस चालू अवसर्पिणी काल में कितने कुलकर हुए हैं ? अवसर्पिणी काल का प्रमाण १० कोटाकोटी सागरोपम का कहा गया है। इस काल में जीवों की आयु, काय आदि का प्रमाण उत्तरोत्तर कम होना जाता है। कुलकर इस १० कोटाकोटि सागरोपम प्रमाणवाली तथा ह्रासोन्मुख काल स्वरूपवाली अवसर्पिणी (के तीसरे आरे) में ही हुए हैं–इसीलिये गौतम ने प्रभु से ऐसा प्रश्न किय है–इसके उत्तर में भगवान् गौतम से कहते हैं कि–(गोयमा) हे गौतम ! "सत्त" सात कुलकर हुए हैं। इनके नाम इस प्रकार से हैं–१ विमलवाहन, २ चक्षुष्मान, ३ यशोमान, ४ अभिचन्द्र, ५ प्रसेनजित् , ६ मरुदेव और ७ नाभि। इनकी सात

પૂર્વમાં તો કુલકર, તીર્થંકર આદિનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેથી સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં એ સૌનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે–(जंबुद्दीवे णं भंते ! दीवे भारहेवासे इमीसे ओसप्पिणीए समाए कइ कुलगरा होत्था ?) હે ભગવન્ જંબૂદ્વીપમાં આવેલા આ ભરતક્ષેત્રમાં ચાલુ અવસર્પિણી કાળમાં કેટલા કુલકર થયા છે ? અવસર્પિણીકાળનું પ્રમાણ દસ કોટાકોટિ–સાગરોપમનું કહ્યું છે. આ કાળમાં જીવોના આયુષ્ય, શરીર આદિનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર ઘટતું જાય છે. આ દસ કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણવાળા, તથા હ્રાસોન્મુખ કાલ સ્વરૂપવાળા, અવસર્પિણીમાં જ (અવસર્પિણીના ત્રીજા આરામાં) કુલકર થઈ ગયા છે. તેથી જ ગૌતમ ગણધરે આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછયો છે. તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે–" गोयमा ! सत्त " હે ગૌતમ ! સાત કુલકર થયા છે. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે–(૧) વિમલવાહન, (૨) ચક્ષુષ્માન, (૩) યશોમાન, (૪) અભિચન્દ્ર, (૫) પ્રસેનજિત, (૬) મરુદેવ અને, નાભિ તે સાત કુલકરોની

कान्ता, सुरूपा, प्रतिरूपा, चक्षुष्कान्ता, श्रीकान्ता, मरुदेवीति नामानि। 'एवंचेव तित्थयरा तित्थयरमायरो, पियरो' एवमेव-उक्तरीत्यैव तीर्थकराः-ऋषभादिवर्धमानान्ताः, तीर्थकरमातरः चतुर्विंशतिः तासां च नामानि-मरुदेवी, विजया, सेना, सिद्धार्था, मंगला, सुसीमा, पृथ्वी, लक्ष्मणा, रामा, नन्दा, विष्णुः, जया, श्यामा, सुयशाः, सुव्रता, अचिरा, श्रीः, देवीः, प्रभावती, पद्मा, वप्रा, शिवा, वामा, त्रिशला चेति। तीर्थकरपितरश्च चतुर्विंशतिः ते च १ नाभिः, २ जितशत्रुः, ३ जितारिः, ४ संवरः, ५ मेघः, ६ धरः, ७ प्रतिष्ठः, ८ महासेनः, ९ क्षत्रियः, १० सुग्रीवः, ११ दृढरथः, १२ विष्णुः, १३ वसुपूज्यक्षत्रियः, १४ कृतवर्मा, १५ सिंहसेनः,

---

स्त्रियाँ हुई हैं-इनके भी नाम इस प्रकार से हैं-१ चन्द्रयशा, २ चन्द्रकान्ता, ३ सुरूपा, ४ प्रतिरूपा, ५ चक्षुष्कान्ता, ६ श्रीकान्ता और ७वीं मरुदेवी इसी प्रकारसे इस काल में यहां (तित्थयर मायरो पियरो) तीर्थंकर-ऋषभ से लेकर वर्धमान पर्यन्त २४ तीर्थंकर, तीर्थंकरों की २४ माताएँ, और तीर्थंकरों के २४ पिता हुए हैं। तीर्थंकरों की २४ माताओं के नाम इस प्रकार से हैं-१ मरुदेवी, २ विजया, ३ सेना ४ सिद्धार्था, ५ मंगला, ६ सुसीमा, ७ पृथ्वी, ८ लक्ष्मणा, ९ रामा, १० नन्दा, ११ विष्णु १२ जया, १३ श्यामा, १४ सुयशा, १५ सुव्रता, १६ अचिरा, १७ श्री, १८ देवी, १९ प्रभावती, २० पद्मा, २१ वप्रा, २२ शिवा, २३ वामा और २४ त्रिशला। तीर्थंकर के जो २४ पिता हुए हैं उनके नाम इस प्रकार से हैं-१ नाभि, २ जितशत्रु, ३ जितारि, ४ संवर, ५ मेघ, ६ धर, ७ प्रतिष्ठ, ८ महासेन, ९ सुग्रीव, १० दृढरथ, ११ विष्णु, १२

પત્નીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) ચન્દ્રયશા, (૩) ચન્દ્રકાન્તા (૩) સુરૂપા, (૪) પ્રતિરૂપા, (૫) ચક્ષુકાન્તા, (૬) શ્રીકાન્તા અને (૭) મરૂદેવી. એજ પ્રમાણે આ અવસર્પિણી કાળમાં અહીં ઋષભદેવથી મહાવીર સ્વામી પર્યન્તના ૨૪ તીર્થંકરો થઇ ગયા છે. તે ચોવીસ તીર્થંકરોની માતાઓનાં નામ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે-(૧) મરુદેવી, (૨) વિજયા, (૩) સેના, (૪) સિદ્ધાર્થા, (૫) મંગલા, (૬) સુસીમા, (૭) પૃથ્વી, (૮) લક્ષ્મણા, (૯) રામા, (૧૦) નન્દા, (૧૧) વિષ્ણુ, (૧૨) જયા, (૧૩) શ્યામા, (૧૪) સુયશા, (૧૫) સુવ્રત, (૧૬) અચિરા, (૧૭) શ્રી, (૧૮) દેવી, (૧૯) પ્રભાવતી, (૨૦) પદ્મા, (૨૧) વપ્રા, (૨૨) શિવા, (૨૩) વામા અને (૨૪) ત્રિશલા

ચોવીસ તીર્થંકરોના પિતાનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) નાભિ, (૨) જીતશત્રુ, (૩) જીતારી, (૪) સંવર (૫) મેઘ, (૬) ધર, (૭) પ્રતિષ્ઠ. (૮) મહાસેન, (૯) સુગ્રીવ, (૧૦) દૃઢરથ, (૧૧) વિષ્ણુ, (૧૨)

१६ भानुः, १७ विश्वसेनः, १८ सूरः, १९ सुदर्शनः, २० कुम्भः, २१ सुमित्रः, २२ विजयः, २३ समुद्रविजयः, २४ अश्वसेनः, २५ सिद्धार्थश्चेति ।

'पढमा सिस्सिणीओ' चतुर्विंशतितीर्थंकराणां प्रथमाः शिष्याश्च चतुर्विंशतिः, तासां च नामानि-ब्राह्मी, १ फल्गुः, २ श्यामा, ३ अजिता, ४ काश्यपी, ५ रतिः, ६ सोमा, ७ सुमना, ८ वारुणी, ९ सुलसा, १० धारणी, ११ धराणी, १२ धरणीधरा, १३ प्रथम-शिवा, १४ शुची, १५ ऋजुका, १६ रक्षी, १७ बन्धुवती, १८ पुष्पवती, १९ आर्या, २० अमिला, २१ यक्षिणी, २२ पुष्पचूला, २३ आर्या-चन्दनेति' २४ । 'चक्कवट्टिमायरो' चक्रवर्तिमातरश्च द्वादश, तासां च नामानि सुमंगला, यशोमती, भद्रा, सहदेवी अचिरा, श्रीः, देवीः, तारा, ज्वाला, मेरा,

---

वसुपूज्य, १३ कृतवर्मा, १४ सिंहसेन, १५ भानु, १६ विश्वसेन १७ सूर १८ सुदर्शन, कुम्भ, २० सुमित्र, २१ विजय, २२ समुद्रविजय, २३ अ-श्वसेन, २४ सिद्धार्थ (पढमा सिस्सीणीओ) चतुर्विंशति तीर्थंकरों की जो प्रथम शिष्या हुई हैं उनके नाम इस प्रकार से हैं १ब्राह्मी २फल्गु ३श्यामा ४ अजिता, ५ काश्यपी, ६ रति, ७ सोमा, ८ सुमना, ९ वारुणी, १० सुलसा, ११ धारणी, १२ धरणी, १३ धरणिधरा, १४ प्रथमशिवा, १५ शुची, १६ ऋजुका, १७ रक्षी १८बन्धुवती, १९ पुष्पवती, २० आर्या, २१ अमिला २२ यक्षिणी २३ पुष्पचुला, २४ आर्यचन्दना, 'चक्कवट्टि-मायरो' चक्रवर्तियों की जो बारह माताएँ हुई हैं उनकी नामावली इस प्रकार से है-१ सुमंगला, २यशोमती, ३ भद्रा, ४ सहदेवी, ५ अचिरा, ६श्री,७ देवी ८ तारा, ९ज्वाला, १०मेरा, ११वप्रा, १२ चुल्लणी' 'इत्थि रयणं' चक्रवर्तियों के जो १२ स्त्री रत्न हुए हैं, उन के नाम इस प्रकार

વસુપૂજ્ય, (૧૩) કૃતવર્મા, (૧૪) સિંહસેન, (૧૫) ભાનુ; (૧૬) વિશ્વસેન, (૧૭) સૂર, (૧૮) સુદર્શન, (૧૯) કુંભ, (૨૦) સુમિત્ર, (૨૧) વિજય, (૨૨) સમુદ્ર-વિજય, (૨૩) અશ્વસેન અને (૨૪) સિદ્ધાર્થ.

"पढमा सिस्सीणीओ" ૨૪ તીર્થંકરોની પ્રથમ શિષ્યાઓનાં નામ અનુ-ક્રમે આપવામાં આવે છે—(૧) બ્રાહ્મી, (૨) ફાલ્ગુ, (૩) શ્યામા, (૪) અજીતા, (૫) કાશ્યપી, (૬) રતી, (૭) સોમા, (૮) સુમના, (૯) વારુણી (૧૦) સુલસા, (૧૧) ધારણી, (૧૨) ધરણી, (૧૩) ધરણિધરા, (૧૪) પ્રથમ શિવા, (૧૫) શુચી, (૧૬) ઋજુકા, (૧૭) રક્ષી, (૧૮) બન્ધુવતી. (૧૯) પુષ્પવતી, (૨૦) આર્યા, (૨૧) અમિલા, (૨૨) યક્ષિણી,(૨૩) પુષ્પચૂલા, (૨૪) આર્ય ચન્દના. (ચંદનબાળા)

"चक्कवट्टिमायरो" બાર ચક્રવર્તિઓની માતાઓનાં નામ અનુક્રમે આપ-વામાં આવ્યા છે—(૧) સુમંગલા, (૨) યશોમતી, (૩) ભદ્રા, (૪) સહદેવી, (૫) અચિરા, (૬) શ્રી, (૭) દેવી, (૮) તારા, (૯) જ્વાલા, (૧૦) મેરા, (૧૧) વપ્રા અને (૧૨) ચુલ્લણી.

वमा, चुल्लणीति । 'इत्थिरयणं' द्वादशचक्रवर्तिनां द्वादश स्त्रीरत्नानि, तासां नामानि-सुभद्रा, १ भद्रा, २ सुनन्दा, ३ जया, ४ विजया, ५ कृष्णश्रीः, ६ शूरश्रीः, ७ पद्मश्रीः, ८ वसुन्धरा, ९ देवी, १० लक्ष्मीवती, ११ कुरुमती १२ चेति । बलदेवा, वासुदेवा, वासुदेवमायरो, पियरो, ' बलदेवाः, वासुदेवाः, वसुदेवमातरः, पितरः, तत्रब लदेवा नव-अचलः, विजयः, भद्रः, सुप्रभः, सुदर्शनः, आनन्दः, नन्दनः, पद्मः, रामः इति । वासुदेवाश्च नव-त्रिपृष्ठः, द्विपृष्ठः, स्वयंभूः, पुरुषोत्तमः, पुरुषसिंहः, पुरुषपुण्डरीकः, दत्तः, नारायणः, कृष्णः, । वासुदेवानां नव मातरः तासां नामानि-मृगावती, उमा, पृथ्वी, सीता, अम्मया, लक्ष्मीवती, शेषवती, केकयी, देवकी चेति । पितरश्च-प्रजापतिः ब्रह्मा, सोमः, रुद्रः, शिवः,

---

से हैं १ सुभद्रा, २ भद्रा, ३ सुनन्दा, ४ जया, ५ विजया, ६ कृष्णश्री, ७ शूरश्री, ८ पद्मश्री, ९ वसुन्धरा, १० देवी, ११ लक्ष्मीवती, १२ कुरुमती, । 'बलदेवा, वासुदेवा, वासुदेव मायरो पियरो' बलदेव, वासुदेव, वासुदेव,की माताएँ और वासुदेवके पिता । इनमें बलदेव९ इस प्रकार से हैं १ अचल, २ विजय, ३ भद्र, ४ सुप्रभ, ५ सुदर्शन, ६ आनन्द, ७ नन्दन, ८ पद्म और ९ राम नववासुदेवों के नाम इस प्रकार से हैं- १ त्रिपृष्ठ, २ द्विपृष्ठ, ३ स्वयंभू, ४ पुरुषोत्तम, ५ पुरुषसिंह ६ पुरुषपुण्डरीक, ७ दत्त, ८ नारायण और ९ कृष्ण । वासुदेवों की नौ माताओं के नाम ये हैं- १ मृगावती, २ उमा, ३ पृथ्वी, ४ सीता, ५ अम्मया, ६ लक्ष्मीवती, ७ शेषवती, ८ केकयी, ९ देवकी; । पिताओं के नाम

' इत्थिरयण " હવે બાર ચક્રવર્તિઓની બાર રાણીઓનાં નામ આપવામાં આવે છે—(૧) સુભદ્રા, (૨) ભદ્રા, (૩) સુનંદા, (૪) જયા, (૫) વિજયા, (૬) કૃષ્ણશ્રી, (૭) શુરશ્રી, (૮) પદ્મશ્રી, (૯) વસુન્ધરા, (૧૦) દેવી, (૧૧) લક્ષ્મીવતી, અને (૧૨) કુરુમતી.

" वलदेवा, वासुदेवा, वासुदेव मायरो पियरो " નવ બળદેવોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) અચલ, (૨) વિજય, (૩) ભદ્ર, (૪) સુપ્રભ, (૫) સુદર્શન, (૬) આનંદ, (૭) નન્દન, (૮) પદ્મ અને (૯) રામ

નવ વાસુદેવોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ત્રિપૃષ્ઠ, (૨) દ્વિપૃષ્ઠ, (૩) સ્વયંભૂ, (૪) પુરુષોત્તમ, (૫) પુરુષસિંહ, (૬) પુરુષપુંડરીક, (૭) દત્ત (૮) નારાયણ, (૯) કૃષ્ણ.

વાસુદેવોની નવ માતાઓનાં નામ નીચે મુજબ છે—(૧) મૃગાવતી, (૨) ઉમા, (૩) પૃથ્વી, (૪) સીતા, (૫) અમ્મયા, (૬) લક્ષ્મીવતી, (૭) શેષવતી, (૮) કેકયી અને (૯) દેવકી

महाशिवः, अग्निशिखः, दशरथः, वसुदेवश्चेति । 'एएसिं पडिसत्तू जहा समवाए-नाम परिवाडी तहा णेयव्वा, ' एतेषां नवानां वासुदेवानां नव प्रतिशत्रवः, तेषां नामानि अश्वग्रीव-तारकः, मेरकः, मधुकैटभः, निशुंभः, बलिः, प्रभराजः, रावणः, जरासन्ध इति। एतत्सर्वं यथा श्री समवायाङ्गसूत्रे नामपरिपाटी प्रतिपादिता तथाऽत्रापि ज्ञातव्यम्, तच्च सर्वम् उपर्युक्तरीत्या प्रतिपादितमेव । अन्ते गौतमः प्राह-'सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति जाव-विहरइ ' तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति, हे भदन्त ! भवदुक्तं सर्वं सत्यमेव इति प्रतिपादयन् गौतमो यावत्-विहरति

१प्रजापति,२ब्रह्मा,३सोम, ४रुद्र, ५शिव ६महाशिव, ७अग्निशिख, ८दशरथ, ९वसुदेव, । 'एएसिं पडिसत्तू जहा समवाए नाम परिवाडीए तहा णेयव्वा' इन नौ वासुदेवोंके नौ प्रतिवासुदेवोंकी नामावली इस प्रकार से है- १ अश्वग्रीव, २ तारक, ३ मेरक, ४ मधुकैटभ, ५ निशुंभ, ६ बलि, ७ प्रभराज, ८ रावण, ९ जरासंध, । यह सब श्री समवायांगसूत्र में नाम परिपाटी प्रतिपादित हुई है, सो जैसी वहां यह प्रतिपादित की गई है, उसी प्रकार से यहां पर भी जाननी चाहिये । यही बात ' जहा समवाए नाम परिवाडीए तहा नेयव्वा ' इस सूत्रपाठ द्वारा समझाई गई है । अब अन्त में गौतम प्रभु के कथन की अनुमोदना करते हुए कहते हैं कि ' सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति जाव विहरइ ' हे भदन्त ! आपके द्वारा प्रतिपादित हुआ यह सब विषय सत्य ही है-हे भदन्त !

વાસુદેવોના પિતાનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) પ્રજાપતિ, (૨) બ્રહ્મા, (૩) સોમ, (૪) રુદ્ર, (૫) શિવ, (૬) મહાશિવ, (૭) અગ્નિશિખ, (૮) દશરથ અને (૯) વસુદેવ.

(एए सिं पडीसत्तू जहा समवाए नाम परिवाडीए तहा णेयव्वा)

આ નવ વાસુદેવોના શત્રુરૂપ પ્રતિવાસુદેવોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) અશ્વગ્રીવ, (૨) તારક, (૩) મેરક, (૪) મધુકૈટભ, (૫) નિશુંભ (૬) બલિ, (૭) પ્રભરાજ, (૮) રાવણ અને (૯) જરાસંઘ. આ નામોની પરિપાટી સમ-વાયાંગ સૂત્રમાં જે પ્રમાણે આપવામાં આવેલી છે, એજ પ્રમાણે અહીં આપ-વામાં આવેલ છે. (जहा समवाए नाम परिवाडीए तहा नेयव्वा) આ સૂત્ર દ્વારા એ જ વાત સમજાવવામાં આવી છે.

(सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति जाव विहरइ) મહાવીર પ્રભુના વચનોમાં અસીમ શ્રદ્ધા પ્રકટ કરતાં ગૌતમ સ્વામી કહે છે-" હે ભદન્ત ! આ વિષયનું

तिष्ठति, यावत्पदेन श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दते नमस्यति वन्दित्वा, नमस्यित्वा संयमेन तपसाऽऽत्मानं भावयन् इति संग्राह्यम् इति ॥ सू० ३ ॥

इति श्री विश्वविख्यात – जगद्वल्लभ – प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलित-ललितकलापालापक–प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक–वादिमानमर्दक–श्रीशाहू छत्रपतिकोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य' पदभूषित–कोल्हापुरराजगुरु–बालब्रह्मचारि–जैनाचार्य–जैनधर्मदिवाकर–पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचिता श्री भगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां पञ्चमशतकस्य पञ्चमोद्देशकः समाप्तः ॥ ५–५ ॥

'सर्वथा सत्य ही है इस प्रकार कह कर वे गौतम भगवान् यावत् अपने स्थान पर विराजमान हो गये। यहाँ यावत्पद से 'श्रमणं भगवन्तं महावीरं वंदते, नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा, संयमेन तपसा आत्मानं भावयन्' इस पाठ का संग्रह हुआ है ॥ सू० ३ ॥

जैनाचार्य श्री घासीलालजी महाराजा कृत "भगवतीसूत्र" की प्रियदर्शिनी व्याख्याके पांचवे शतकके पांचवां उद्देशा समाप्त ॥५–५॥

આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સર્વથા સત્ય છે આપની વાત યથાર્થ છે." આ પ્રમાણે કહીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા નમસ્કાર કરીને, સંયમ અને તપથી આત્માને ભાવિત કરતા ગૌતમ સ્વામી તેમને સ્થાને જઈને બેસી ગયા. ॥ સૂ. ૩ ॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત 'ભગવતીસૂત્ર' ની પ્રિયદર્શિની વ્યાખ્યાનો પાંચમાં શતકનો પાંચમા ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૫–૫ ॥

अथ षष्ठोद्देशकः प्रारभ्यते–

अथ पञ्चमशतके षष्ठोद्देशकस्य संक्षिप्त विषयविवरणम् ।

जीवानामल्पायुष्यतां प्रतिहिंसा–मृषावाद–सचित्तवस्तुदानादीनां हेतुत्वमतिपादनम्, श्रमणब्राह्मणेभ्योऽप्रासुकदानरूपानुचितदानमेवात्र सचित्तवस्तुदानपदेन प्रतिपादितम्, ततो जीवानां दीर्घायुष्कतां प्रति अहिंसा–सत्या–चित्तवस्तुदानरूपोचितपदार्थदानानां हेतुत्वकथनम्, ततः अशुभदीर्घायुष्कतायाः, शुभदीर्घायुष्कतायाश्च हेतुनिरूपणम्, मृद्भाण्डादेर्विक्रेतुः गृहपतेः, तद्भाण्डक्रयिकस्य च कर्मबन्धहेतुभूतक्रियाणां चतुर्विकल्पप्रतिपादनम्, ततोऽग्निकायानां महाक्रियादि

पंचम शतक का छट्ठा उद्देशक–

पंचम शतक के इस छठे उद्देशे में जो विषय कहा गया है उस का विवरण संक्षेप से इस प्रकार से है–जीवों की अल्पायुष्यता के प्रति हिंसा, मृषावाद तथा सचित्त वस्तु के दान देने आदि में हेतुता का प्रतिपादन, सचित्त वस्तु के दान पद से, श्रमण, एवं ब्राह्मणों के लिये अप्रासुक वस्तु को अनुचित दान देना ही यहां ग्रहण किया गया है ऐसा कथन, जीवों को दीर्घायुष्यता की प्राप्ति होने के प्रति अहिंसा सत्य और श्रमण ब्राह्मणों के लिये दान देने रूप उचित अचित्त वस्तु का दान देना है ऐसा कथन, शुभ दीर्घायुष्यता और अशुभ दीर्घायुष्यता का हेतु क्या है–ऐसा प्रतिपादन, मिट्टी के वर्तन आदि वेचने

છઠ્ઠા ઉદ્દેશાનો પ્રારંભ

છઠ્ઠા ઉદ્દેશનો સંક્ષિપ્ત સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે.

હિંસા, મૃષાવાદ, સચિત્ત વસ્તુનું દાન, આદિના કારણે જીવોનું આયુષ્ય ટૂંકું બને છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તથા "સચિત્ત વસ્તુનું દાન" એટલે કે શ્રમણ અને બ્રાહ્મણોને અપ્રાસુક (દોષયુક્ત) વસ્તુનું દાન દેવું, એવો અર્થ અહીં ગ્રહણ કરાયો છે એવું કથન કર્યું છે.

જીવોના દીર્ઘાયુષ્યતાના કારણ તરીકે અહિંસા, સત્ય અને શ્રમણ અને બ્રાહ્મણોને ઉચિત અચિત્ત વસ્તુનું દાન ગણવામાં આવેલું છે, એવું પ્રતિપાદન. શુભ દીર્ઘાયુષ્યતા અને અશુભ દીર્ઘાયુષ્યતાના હેતુ કયા છે, તેનું પ્રતિપાદન. માટીનાં

निरूपणम्, धनुर्धारिपुरुषस्य धनुरादेश्च कर्मबन्धहेतुभूतक्रियादिविवेचनं च, ततोऽन्यतीर्थिकाणां मतस्य मिथ्यात्वप्रतिपादनम्, जीवाभिगमसूत्रानुसारेण सिद्धान्तमतप्रतिपादनं च, तत आधाकर्मादिभोजनग्रहीतुर्जायमानहानिप्रतिपादनम्, तथा क्रीतकृत-स्थापित-कान्तारभक्त-दुर्भिक्षभक्त-वार्दलिकाभक्त-ग्लानभक्त-शय्यातरपिण्ड – राजपिण्डानां ग्रहणानन्तरम् अनालोचितप्रतिक्रमणपूर्वक कालधर्मप्राप्तौ विराधनायाः, आलोचितप्रतिक्रमणपूर्वककालधर्मप्राप्तौ च आराधनायाः प्रतिपादनम्, तत आचार्योपाध्यायानां सिद्धि प्रतिपादनम्, असत्यभाषिणां कर्मबन्ध प्रतिपादनं च।

वाले गृहपति की एवं उसे खरीदने वाले व्यापारी की कर्मबन्ध हेतुभूत क्रियाओं में चतुर्विकल्पता का कथन, अग्निकाय में महाक्रिया आदि रूपता का प्रतिपादन, धनुर्धारी पुरुष और धनुष के कर्मबन्ध की हेतुभूत क्रियादि का निरूपण, अन्यतीर्थिकों के मत में मिथ्यात्व का कथन जीवाभिगम सूत्र के अनुसार सिद्धान्त मान्यता का प्ररूपण, आधाकर्म आदि दोषों से दूषित आहार लेने वाले साधु को जो हानि होती है उस का कथन, क्रीतकृत, स्थापित, कान्तारभक्त, दुर्भिक्षभक्त वार्दलिकाभक्त, ग्लानभक्त, शय्यातरपिंड, राजपिण्ड इन को ग्रहण करने के बाद आलोचना और प्रतिक्रमण नहीं करने वाले साधु को कालधर्म की प्राप्ति हो जाने पर विराधना का, तथा आलोचना और प्रतिक्रमण करने वाले साधु को कालधर्म की प्राप्ति होने पर आराधना का प्रतिपादन, आचार्य उपाध्याय को सिद्धि का निरूपण एवं असत्य भाषण कर्त्ताओं को कर्मबंध का निरूपण।

વાસણો આદિ વેચનાર ગૃહપતિ અને તેને ખરીદ કરનાર વ્યાપારીની કર્મબંધના હેતુભૂત ક્રિયાઓમાં ચાર પ્રકારના વિકલ્પનું કથન, અગ્નિકાયમાં મહા ક્રિયા આદિ રૂપતાનું પ્રતિપાદન, ધનુર્ધારી પુરુષ અને ધનુષના કર્મબંધની હેતુભૂત ક્રિયાદિનું નિરૂપણ, અન્ય તીર્થિકોની માન્યતાના મિથ્યાત્વનું કથન, જીવાભિગમસૂત્ર પ્રમાણે સિદ્ધાંત માન્યતાનુ પ્રતિપાદન, આધાકર્મ આદિ દોષોથી યુક્ત આહાર લેનાર સાધુને શી હાનિ થાય છે? તેનું કથન, ક્રીતકૃત, સ્થાપિત, કાન્તારભક્ત, દુર્ભિક્ષભક્ત, વાર્દલિકાભક્ત, ગ્લાનભક્ત, શય્યાતર પિંડ, રાજપિંડ આદિને ગ્રહણ કર્યા પછી આલોચના અને પ્રતિક્રમણ નહીં કરનાર સાધુને કાલધર્મની પ્રાપ્તિ થયા બાદ વિરાધનાનો, તથા આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કરનાર સાધુને કાળધર્મની પ્રાપ્તિ થતાં આરાધનાનું પ્રતિપાદન, આચાર્ય ઉપાધ્યાયને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને અસત્ય ભાષણ કરનારને કર્મબંધ બંધાય છે તેનું નિરૂપણ.

कर्मविशेषवक्तव्यताप्रस्तावः

मूलम्-" कहणं भंते ! जीवा अप्पा उयत्ताए कम्मं पकरेंति ? गोयमा ! तिहिं ठाणेहिं, तं जहा-पाणे अइवाएत्ता, मुसं वइत्ता, तहारूवं समणं वा, माहणं वा, अफासुएणं, अणेसणिज्जेणं असण-पाण-खाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता, एवं खलु जीवा अप्पा उयत्ताए कम्मं पकरेंति । कहणं भंते! जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ? गोयमा ! तिहिं ठाणेहिं, तं जहा-णो पाणे अइवाइत्ता, णो मुसं वइत्ता, तहा रूवं समणं वा, माहणं वा, फासु-एसणिज्जेणं असण-पाण-खाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता, एवं खलु जीवा दीहा उयत्ताए कम्मं पकरेंति । कहणं भंते ! जीवा असुभ दीहा उयत्ताए कम्मं पकरेंति ? गोयमा ! पाणे अइवाएत्ता, मुसं वइत्ता, तहारूवं समणं वा, माहणं वा हीलित्ता, निंदित्ता, खिंसित्ता, गरहित्ता, अवमण्णित्ता, अण्णयरेणं, अमणुण्णेणं, अपीइ-कारएणं, असण-पाण-खाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता, एवं खलु जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति, कहणं भंते ! जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ? गोयमा! नो पाणे अइवाइत्ता, नो मुसं वइत्ता, तहारूवं समणं वा, माहणं वा वंदित्ता, नमंसित्ता, जाव-पज्जुवासित्ता, अन्नयरेणं मणुन्नेणं, पीइकारएणं, असण--पाण--खाइम--साइमेणं पडिलाभेत्ता—एवं खलु जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ॥ सू० १ ॥

छाया—कथं खलु भदन्त ! जीवाः अल्पायुष्कतायै कर्मप्रकुर्वन्ति ? गौतम ! त्रिभिः स्थानैः, तद्यथा-प्राणान् अतिपात्य, मृषा उक्त्वा, तथारूपं श्रमणं वा ब्राह्मणं वा प्रासुकेन अनेषणीयेन, अशन-पान-खादिम-स्वादिमेन प्रतिलाभ्य, एवं खलु जीवा अल्पायुष्कतायै कर्म प्रकुर्वन्ति । कथं खलु भदन्त ! जीवा दीर्घायुष्कतायै कर्म प्रकुर्वन्ति ? गौतम ! त्रिभिः स्थानैः, तद्यथा नो प्राणान्

कर्मविशेष वक्तव्यता-

'कह णं भंते ! इत्यादि ।

सूत्रार्थ- (कह णं भंते ! जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) हे भदन्त ! जीव अल्पायुष्यता का उपार्जन करने के लिये कर्म किस २ कारण को लेकर के बांधते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (तिहिं ठाणेहिं) तीन स्थानरूप कारणों को लेकर जीव अल्पायुष्यता के निमित्तभूत कर्म का बंध करते हैं । (तं जहा) वे तीन स्थानरूप कारण ये हैं-(पाणे अइवाएत्ता, मुसंवइत्ता,तहारूवं समणं वा, माहणं वा अफासुएणं, अणेसणिज्जेणं असण-पाण-खाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता) प्राणातिपातजीवों को मार करके, झूठ बोल करके और तथारूप श्रमण एवं माहन को अप्रासुक एवं एषणादोष से दूषित ऐसे अशन, पान, खाद्य स्वाद्यरूप आहार द्वारा प्रतिलाभित करके (एवं खलु जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) किस कारण से जीव अल्पायुष्यता का उपार्जन करने के लिये कर्म का बंध किया करते हैं । (कह णं भंते ! जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं

કર્મવિશેષની વક્તવ્યતા—

(कह णं भंते !) ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(कहणं भंते ! जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ?) હે ભગવાન જીવ કયા કયા કારણોથી અલ્પાયુષ્યનો બંધ કરે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (तिहिं ठाणेहिं) ત્રણ સ્થાન એટલે કારણોને લીધે જીવ અલ્પાયુષ્યતાના નિમિત્ત રૂપ કર્મનો બંધ કરે છે (तं जहा) તે ત્રણ સ્થાનરૂપ કારણો નીચે પ્રમાણે છે. (पाणेअइवाएत्ता, मुसंवइत्ता, तहारूवं समणं वा माहणं वा अफासुएणं, अणेसणिज्जेणं असणं पाण खाइम-साइमेणं पडीलाभेत्ता) પ્રાણિ હિંસા કરીને, અસત્ય બોલીને, અને નિરતિચારપૂર્વક સંયમનું પાલન કરનાર શ્રમણ અને માહનને અપ્રાસુક, (દોષયુક્ત) કલ્પે નહીં એવો ચાર પ્રકારનો આહાર-અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય-વહોરાવીને (एवं खलु जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) આ રીતે જીવો અલ્પાયુષ્ય ઉપાર્જન કરવાના કર્મનો બંધ બાંધ્યા કરે છે.

अतिपात्य, नो मृषा उक्त्वा, तथारूपं श्रमणं वा ब्राह्मणं वा, प्रासुकैषणीयेन अशन-पान-खादिम-स्वादिमेन प्रतिलाभ्य, एवं खलु जीवा दीर्घाऽऽयुष्कतायै कर्म प्रकुर्वन्ति। कथं खलु भदन्त ! जीवा अशुभदीर्घाऽऽयुष्कतायै कर्म प्रकुर्वन्ति ? गौतम ! प्राणान् अतिपात्य, मृषा उक्त्वा, तथारूपं श्रमणं वा ब्राह्मणं वा हीलित्वा

पकरेंति) हे भदन्त ! जीव दीर्घायुष्कता बहुत समय तक जीने के कारणभूत कर्म का बंध किस २ कारण को लेकर के करते हैं ? (तिहिं ठाणेहिं) हे गौतम ! बहुत समय तक जीने के कारणभूत कर्म का बंध जीव तीन स्थानों को आश्रित करके करते हैं (तं जहा) वे तीन स्थान रूप कारण ये हैं (नो पाणे अइवाएत्ता, नो मुसंवइत्ता, तहारूवं समणं वा, माहणं वा, फासु-एसणिज्जेणं असणपाण-खाइम-साइमेणं पडिला भेत्ता एवं खलु जीवा दीहा उयत्ताए कम्मं पकरेंति) जीवों को नहीं मार करके, झूठ नहीं बोल करके, और तथारूप श्रमण माहन को प्रासुक एषणीय अशन, पान, खाद्य, स्वाद्यरूप आहार द्वारा प्रतिलाभित करके जीव दीर्घ जीवन के कारणभूत कर्म का बंध करते हैं। (कहण्णं भंते ! जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) हे भदन्त ! जीव अशुभ दीर्घायुष्यता के उपार्जन के लिये कर्म का बंध किस २ कारण को लेकर के करते हैं ? (गोयमा ! पाणे अइवाएत्ता, मुसं वइत्ता, तहारूवं समणं वा माहणं वा हीलित्ता, निंदित्ता, खिंसित्ता गरहित्ता, अवमाणित्ता,

---

(कहाणं भंते ! जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ?) હે ભદન્ત ! જીવો ક્યા કારણોને લીધે દીર્ઘાયુષ્કતા (લાંબા સમયનું આયુષ્ય) ના કારણભૂત કર્મનો બંધ બાંધે છે ? (तिहिं ठाणेहिं) હે ગૌતમ ! ત્રણ કારણનું સેવન કરવાથી જીવો દીર્ઘાયુષ્યપણાના કારણભૂત કર્મનો બંધ બાંધે છે. (तंजहा) તે ત્રણ કારણો આ પ્રમાણે છે-(नो पाणे अइवाएत्ता, नो मुसं वइत्ता, तहारूवं समणंवा, माहणंवा, फासु-एसणिज्जेणं असण-पाण-खाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता-एवं खलु जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) ૧ જીવોની હિંસા નહીં કરીને, ૨ જુઠું નહીં બોલીને, અને ૩ નિરતિચારપૂર્વક સંયમનું પાલન કરનાર શ્રમણને અને માહનને દોષરહિત, કલ્પનીય અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય એ ચારે પ્રકારના આહારો વહોરાવીને જીવો દીર્ઘ આયુષ્યપણાના કર્મનો બંધ બાંધે છે.

(कहणं भंते ! जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ?) હે ભદન્ત ! જીવો કયા કયા કારણોથી અશુભ દીર્ઘાયુષ્ય કર્મનો બંધ કરે છે ?

(गोयमा ! पाणे अइवाएत्ता, मुसवइत्ता, तहारूवं समणं वा, माहणं वा, हीलित्ता, निंदि त्ता, खिंसिता, गरहित्ता, अवमाणित्ता, अण्णयरेणं अमणुण्णेणं,

निन्दित्वा खिंसित्वा गर्हित्वा अवमान्य, अन्यतरेण, अमनोज्ञेन, अप्रीतिकारकेण अशन-पान-खादिम-स्वादिमेन प्रतिलाभ्य, एवं खलु जीवाः अशुभदीर्घायुष्कतायै कर्म प्रकुर्वन्ति। कथं खलु भदन्त! जीवाः शुभदीर्घायुष्कतायै कर्म प्रकुर्वन्ति? गौतम! नो प्राणान् अतिपात्य नो मृषा उक्त्वा, तथारूपं श्रमणं वा, ब्राह्मणं वा वन्दित्वा, नमस्यित्वा यावत्-पर्युपास्य अन्यतरेण मनोज्ञेन प्रीतिकारकेण अशन-पान - खादिम - स्वादिमेन प्रतिलाभ्य एवं खलु जीवाः शुभदीर्घायुष्कतायै कर्म प्रकुर्वन्ति ॥ सू० १ ॥

अण्णयरेणं, अमणुण्णेणं, अपीइकारएणं असण-पाण-खाइम साइमेणं पडिलाभेत्ता, एवं खलु जीवा असुभ दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) हे गौतम! जीवों को मार करके, झूठ बोल करके और तथारूप श्रमण एवं माहन की अवहेलना करके, अनादर करके, अपमान करके, तिरस्कार करके, उनका सन्मान नहीं करके, और चारों प्रकार के आहार में से किसी एक अमनोज्ञ तथा अप्रीति के कारणभूत अशन, पान, खाद्य, स्वाद्य रूप आहार द्वारा प्रतिलाभित करके जीव अशुभ दीर्घायुष्यता के कारणभूत कर्म का बंध करते हैं। (कह णं भंते! जीवा सुभ दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) हे भदन्त! जीव शुभ दीर्घायुष्यता को उपार्जन करने के लिये कर्म का बंध किन २ कारणों को लेकर करते हैं? (गोयमा! नो पाणे अइवइत्ता, नो मुसं वइत्ता, तहारूवं समणं वा माहणं वा, वंदित्ता, नमंसित्ता, जाव पज्जुवासित्ता, अन्नयरेणं मनुण्णेणं पीइकारएणं असण-पाण खाइम साइमेणं पडिलाभेत्ता एवं खलु जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) हे गौतम! जीवों को नहीं

अपीइकारएणं असण-पाण-खाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता, एवं खलु जीवा असुभ-दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) हे ગૌતમ ! જીવોની હિંસા કરીને, અસત્ય બોલીને, નિરતિચારપૂર્વક સંયમનું સેવન કરનાર સાધુ અથવા માહનની અવહેલના કરીને, તિરસ્કાર કરીને, અપમાન કરીને, અનાદર કરીને, તેમનું સન્માન ન કરીને, તથા અમનોજ્ઞ અથવા અપ્રીતિના કારણરૂપ અશન, પાન, ખાદ્ય કે સ્વાદ્ય આહાર તેમને વહોરાવીને, જીવો અશુભ દીર્ઘાયુષ્યના કર્મનો બંધ કરે છે.

(कहणं भंते! जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति?) હે ભદન્ત! જીવો કયા કયા કારણોને લીધે શુભદીર્ઘાયુષ્ય કરાવનાર કર્મનો બંધ કરે છે? (गोयमा! नो पाणे अइवइत्ता, नो मुसं वइत्ता, तहारूवं समणं वा, माहणं वा, वंदित्ता, नमंसित्ता, जाव पज्जुवासित्ता, अन्नयरेणं मणुण्णेणं पीइकारएणं असण पाण खाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता, एवं खलु जीवा सुभ दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति)

टीका—पञ्चमोद्देशके जीवानां कर्मवेदना प्रतिपादिता, षष्ठे तु कर्मबन्धन कारणमाह-'कहणं भंते ! जीवा अप्पा उयत्ताए कम्मं पकरेंति ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! कथं=केन कारणेन किं कारणमाश्रित्येत्यर्थः खलु जीवाः अल्पायुष्कतायै=अल्पायुष्कोपार्जनाय कर्म प्रकुर्वन्ति बध्नन्ति ? भगवानाह-' गोयमा ! तिहिं ठाणेहिं ' हे गौतम ! त्रिभिः स्थानैः कारणैः वक्ष्यमाणस्वरूपैः जीवाः अल्पायुष्कताकारणभूतं कर्म बध्नन्ति तान्येवाह-' तंजहा-पाणे अइवएत्ता, मुसं वइत्ता '

मारकरके, झूठ नहीं बोल करके और तथारूप श्रमण एवं माहन को वंदना करके, उन्हें नमस्कार करके यावत्
यावत् उनकी पर्युपासना करके, तथा चारों प्रकार के आहार में से किसी एक मनोज्ञ तथा प्रीति के कारणभूत, अशन, पान, खाद्य और स्वाद्य रूप आहार द्वारा उन्हें प्रतिलाभित करके जीव शुभ दीर्घ आयुष्यता के कारणभूत कर्म का बंध करते हैं।

टीकार्थ—पंचम उद्देशक में जीवों की कर्मवेदना का प्रतिपादन किया गया है। अब इस छठे उद्देशक में कर्मबंध के जो कारण हैं उनका प्रतिपादन सूत्रकार कर रहे हैं-इसमें गौतम प्रभु से पूछते हैं कि (जीवा कहणं भंते ! अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) हे भदन्त ! जीव किन कारणों को लेकर के अल्प आयुष्क के उपार्जनभूत कर्म का बंध करते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा ! तिहिं ठाणेहिं) जीव जो अल्प आयुष्क के कारणभूत कर्म का उपार्जन करते हैं वे उसे तीन स्थानों से करते हैं। (तं जहा) वे ३ तीन स्थानरूप

હે ગૌતમ ! જીવોની હિંસા નહીં કરવાથી, અસત્ય નહીં બોલવાથી, નિરતિચારપૂર્વક સંયમનું પાલન કરનાર શ્રમણ અને માહનને વંદણા કરીને, તેમને નમસ્કાર કરીને, તેમની સેવા કરીને, તથા અશન, પાન, ખાદ્ય અથવા સ્વાદ્ય, એ ચારે પ્રકારનો મનોજ્ઞ અને પ્રીતિકર આહાર વહોરાવીને જીવો શુભ દીર્ઘાયુષ્યના કારણરૂપ કર્મનો બંધ બાંધે છે.

ટીકાર્થ—પાંચમાં ઉદ્દેશકમાં જીવોની કર્મવેદનાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. હવે આ છઠ્ઠા ઉદ્દેશામાં સૂત્રકાર કર્મબંધનાં કારણોનું પ્રતિપાદન કરે છે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—(जीवा कहणं भंते ! अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ?" હે ભદન્ત ! કયા કારણોથી જીવો અલ્પાયુષ્યનો બંધ કરે છે ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવોને અલ્પાયુષ્યની પ્રાપ્તિ થવામાં કયા કયા કર્મો કારણભૂત બને છે ?

મહાવીર સ્વામી કહે છે કે (गोयमा ! तिहिं ठाणेहिं) હે ગૌતમ ! ત્રણ કારણોને લીધે જીવો અલ્પાયુષ્યપણાનો બંધ કરે છે. (तंजहा) તે ત્રણ

तद्यथा-प्राणान् जीवान् अतिपात्य-हत्वा, प्राणिहिंसां कृत्वेत्यर्थः १, मृषा उक्त्वा मृषावादमुक्त्वा २, तथा 'तहारूवं समणं वा, माहणं वा अफासुएणं, अणेसणिज्जेणं असणपाण-खाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता' तथारूपं निरतिचारसंयम-पालकं श्रमणं वा ब्राह्मणं वा अप्रासुकेन-अप्रशस्तेन अनेषणीयेन-एषणादोषदूषितेन=अकल्प्येनेत्यर्थः अशन-पान-खादिम-स्वादिमेन प्रतिलाभ्य-लाभवन्तं कृत्वा अप्रासुकानेषणीयाशनादिकं दत्त्वेत्यर्थः 'एवं खलु जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति' एवम्-उक्तरीत्या करणेन खलु जीवाः अल्पायुष्कतायै कर्म प्रकु-

कारण इस प्रकार से हैं-(पाणे अइवाएत्ता, मुसं वइत्ता) प्राणातिपात जीवों को-मार करके अर्थात् प्राणिहिंसा करके, मृषावाद्-झूठ-बोलकर के, तथा-(तहारूवं समणं वा माहणं वा अफासुएणं अणेसणिज्जेणं) तथारूप-यथाजात-निरतिचार संयम पालन करने वाले-श्रमणजन को माहन को, अप्रासुक, एवं अनेषणीय-अकल्प्य-एषणादोष से दूषित ऐसे (असन-पान-खाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता) अशन-पान-खाद्य और स्वाद्यरूप चार प्रकार के आहार द्वारा उन्हें प्रतिलाभित करके जीव अल्पायुष्क के कारणभूत कर्म का उपार्जन करते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि जो अल्पायु वाले होते हैं, वे गृहीत भव से अपने पूर्व-भव में इन उल्लिखित कारणों का आचरण करके अल्पायु का बंध करते हैं-उनमें पहिला कारण है जीवों की हिंसा करना, इसे अल्पायु के बंध का कारण इसलिये कहा गया है कि जीव जब हिंसा कर्म में प्रवृत्त होता है तब वह जीवों को अकाल में ही मार डालता है।

કારણો આ પ્રમાણે છે-(पाणे अइवाएत्ता) જીવહિંસા કરીને, (मुसं वइत्ता) અસત્ય બોલીને, તથા (तहारूवं समणं वा माहणं वा अफासुएणं अणेसणिज्जेणं असन-पान-खाइमसाइमेणं पडिलाभेत्ता) શુદ્ધ સંયમનું પાલન કરનારા શ્રમણને માહનને હિંસા ન કરો, હિંસા ન કરો એવો ઉપદેશ આપનાર માહન કહેવાય છે. અપ્રાસુક (દોષયુક્ત), અને અનેષણીય (કલ્પે નહી તેવો) અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્યરૂપ ચાર પ્રકારનો આહાર વહોરાવીને, જીવો અલ્પાયુષ્ય કર્મનો બંધ કરે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

પૂર્વભવમાં જીવહિંસા, અસત્ય વચન આદિ ઉપરોક્ત કારણો મુજબનું વર્તન કરનાર જીવ ચાલુ ભવમાં અલ્પાયુષ્ય ભોગવે છે-દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવતો નથી કારણ કે એવો જીવ પૂર્વભવમાં કરેલાં કર્મોને લીધે અલ્પાયુનો બંધ કરે છે. જીવહિંસાને અલ્પાયુના બંધનું સૌથી પહેલું કારણ ગણ્યું છે, તેનું કારણ શું હશે? જ્યારે જીવ હિંસાકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તે દ્વારા

"हत्यारे के द्वारा जीवों का मरण अधिकांश रूप में अकाल में किया जाता है" ऐसा विद्वानों का कहना है। अतः जब यह जीवों का अकाल में वध कर डालता है तो ऐसी स्थिति में यह स्वयं अल्पायु का बंध करता है। दूसरा कारण कहा गया है मृषावाद का बोलना, मृषावाद के बोलने में रत बना हुआ प्राणी सत्य भाषण करता नहीं है-अतः इसके मृषावाद के जाल में फँसे हुए प्राणी प्रतारित होकर अकाल में ही अपने प्राणों से रहित हो जाते हैं मृषावाद के चक्कर में फँसाकर यह मृषावादी दूसरों के धन का अपहरण कर जाता है उनकी निंदा करके उन्हें नीचा दिखा देता है अतः दूसरों के साथ नहीं करने योग्य कुकृत्यों को करता हुआ यह उनके अकाल मरण का भी कारण बन जाया करता है, इन्हीं सब बातों को लक्ष्य में रखकर भगवान् ने मृषावाद को अल्पायु के बंध का कारण कहा है। इसी तरह से संयमी मुनि को अप्रासुक अनेषणीय आहार देकर उसके ज्ञान ध्यान में यह बाधा उपस्थित करता है इससे भी यह ऐसी पर्याय में जन्म लेता है कि जहां अल्पायु का भोक्ता यह बनता है। यहां पर हिंसा झूठ ये पद चोरी आदि पापों का भी उपलक्ष्यक है। अथवा-इस कथन का यह

જીવોનું અકાલમરણ થાય છે "હત્યારાઓ વડે અધિક પ્રમાણમાં જીવોનું અકાલ-મરણ કરાય છે," એવું પંડિતો કહે છે. આ રીતે તે જીવોનો અકાળે વધ કરે છે, તેથી તે પોતે અલ્પાયુ મેળવે છે. અલ્પાયુષ્યનું બીજું કારણ મૃષાવાદને ગણાવ્યુ છે, કારણ કે અસત્ય બોલવાને પ્રવૃત્ત થયેલો માણસ સત્ય તો કદી બોલતો જ નથી. તેના મૃષાવાદની જાળમાં ફસાયેલો જીવ કેટલીક વખત પોતાના પ્રાણ ગુમાવી બેસે છે મૃષાવાદી માણસ પોતાના જૂઠાણાની જાળમાં બીજા લોકોને ફસાવીને તેમનું ધન પણ પડાવી લે છે, તેમની નિંદા કરીને તેમને બેઆબરૂ કરે છે. આ પ્રકારનું બીજા સાથે ન આચરવા યોગ્ય આચરણ કરીને, તેનાં કુકૃત્યો દ્વારા તેમના અકાલ મૃત્યુનું કારણ બને છે.

આ બધી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને ભગવાને મૃષાવાદને પણ અલ્પાયુષ્યના બંધનું કારણ કહ્યુ છે. વળી સંયમી મુનિને અપ્રાસુક, અકલ્પનીય આહાર વહોરાવનાર પણ અલ્પાયુનો બંધ કરે છે કારણ કે તેના તે કૃત્યથી પોતે તેમના જ્ઞાન ધ્યાનમાં બાધક બને છે, અને તેમના સંયમનો વિરાધક બને છે.

આ સૂત્રમાં હિંસા અને જૂઠ એ પદો આપ્યા છે તે ચોરી વિ. પાપોના ઉપલક્ષક છે. એટલે કે ચોરી આદિ દુષ્કૃત્ય કરનારા પણ અલ્પાયુ બાંધે છે.

र्वन्ति बध्नंति। गौतमः पुनः पृच्छति-' कहणं भंते ! जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ? ' हे भदन्त ! कथं=केन कारणेन खलु जीवाः दीर्घायुष्कतायै कर्म प्रकुर्वन्ति, ? बध्नन्ति, भगवानाह-' गोयमा ! तिहिं ठाणेहिं " हे गौतम ! त्रिभिः स्थानैः जीवा दीर्घायुष्कतायै कर्म बध्नन्ति, तान्येव स्थानानि प्रदर्शयति-' तंजहा -णो पाणे अइवाइत्ता णो मुसं वइत्ता ' तद्यथा-नो प्राणान् अतिपात्य-जीवहिंसा मकृत्वा इत्यर्थः, नो मृषा उक्त्वा नापि असत्यभाषणं कृत्वा ' तहारूवं समणं वा, माहणं वा, फासुएसणिज्जेणं, असण-पाण-खाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता ' तथारूपं तथाविधं श्रमणं वा, ब्राह्मणं वा, प्रासुकैषणीयेन अशन-पान-खादिम-स्वादिमेन प्रतिलाभ्य, ' एवं खलु जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ' एवम्

भी अर्थ हो सकता है कि इस प्रकार के कामों को करने वाला जीव जिस गति का बंध कर लेना है वहां की जितनी भी उत्कृष्ट आयु होती है उतनी आयु का यह बंध कर्त्ता नहीं होता है-अल्पायु का ही यह बंधक बनता है।

अब गौतम स्वामी प्रभु से पूछते हैं कि (कह णं भंते ! जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) हे भदन्त ! जीव किन २ कारणों से दीर्घ-आयु का बंध करते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (तिहिं ठाणेहिं) जीव तीन स्थानों के आचरण करने रूप कारणों से दीर्घायुष्य का बंध करते हैं। (तं जहा वे तीनस्थान इस प्रकार से हैं-(णो पाणे अइवाइत्ता, णो मुसं वइत्ता, तहारूवं समणं वा माहणं वा फासुएसणिज्जेणं असनपानखाइमसाइमेणं पडिलाभेत्ता-एवं खलु जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) जीवों की

આ કથનનો એ પણ અર્થ થાય છે કે આવા પ્રકારના કામો કરનારા જીવો જે ગતિનો બંધ કરે છે ત્યાંની જેટલી ઉત્કૃષ્ટ આયુ હોય છે તેટલા આયુનો બંધ કરનાર થતો નથી, તે અલ્પાયુનો જ બંધ કરે છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (कहणं भंते ! जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ?) હે ભદન્ત ! કયા કયા કારણોને લીધે જીવો દીર્ઘાયુષ્યનો બંધ કરે છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा ! तिहिं ठाणेहिं) હે ગૌતમ ! ત્રણ કારણોનું આચરણ કરીને, જીવો દીર્ઘાયુષ્યનો બંધ કરે છે. (तंजहा) તે ત્રણ કારણો આ પ્રમાણે છે-(नो पाणे अइवाइत्ता, नो मुसे वइत्ता, तहारूवं समणं वा, माहणं वा, फासुएसणिज्जेणं असण, पाण, खाइम साइमेणं पडिलाभेत्ता, एवं खलु जिवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) જીવોની હિંસા નહીં

उपर्युक्तरीत्या करणेन खलु जीवा दीर्घायुष्कतायै कर्म प्रकुर्वन्ति बध्नन्ति। पुनः गौतमः पृच्छति–' कहणं भंते ! जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ? ' हे भदन्त ! कथं खलु जीवा अशुभदीर्घायुष्कतायै, अशुभकर्मजन्यदुःखादिभोगपूर्वकं दीर्घकालायुष्कनिबन्धनीभूतं कर्म प्रकुर्वन्ति ? बध्नन्ति ? भगवानाह–' गोयमा ! पाणे अइवाएत्ता, मुसं वइत्ता ' हे गौतम ! प्राणान् अतिपात्य–हिंसित्वा, मृषा–मिथ्यावादम् उक्त्वा ' तहारूवं समणं वा माहणं वा हीलित्ता, निंदित्ता, खिंसित्ता,

हिंसा नहीं करना, झूठ नहीं बोलना और तथारूप के श्रमण माहन को प्रासुक–एषणीय–निर्दोष–कल्प्य–एषणादोष से रहित ऐसे चारों प्रकार का आहार देना–इससे जब दीर्घायुष्य को उपार्जन करने योग्य कर्म का बंध करते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि बुरे कर्मों से निवृत्त हुआ और अहिंसा, सत्यभाषण आदि शुभकर्मों में लगा हुआ जीव देवादिगति का बंध कर वहां की सागरोपमादि जैसी दीर्घायु का भोक्ता बन जाता है। दीर्घायु, शुभ और अशुभ के भेद से दो प्रकार की होती है इसमें गौतम स्वामी प्रभु से पूछते हैं कि (कहणं भंते ! जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति) हे भदन्त ! जिस लंबी आयुमें जीवको अशुभ कर्म जन्यदुःखादिक भोगने पड़ते हैं ऐसी उस दीर्घ आयुका बंध यह जीव किन कारणोंसे करता है ? इसके उत्तरमें प्रभु कहते हैं–'गोयमा' हे गौतम ! 'पाणे अइवाएत्ता, मुसं वइत्ता' जीवों की हत्या करके, मृषा

કરવાથી (અહિંસાથી ', અસત્ય નહીં બોલવાથી (સત્ય બોલવાથી), અને નિરતિચારબદ્ધ સંયમની આરાધના કરનાર શ્રવણ માહનને પ્રાસુક–દોષરહિત, કલ્પનીય અશન પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય એ ચારે પ્રકારના આહારનું દાન દેવાથી, જીવો દીર્ઘાયુની પ્રાપ્તિ કરાવનારા કર્મનો બંધ કરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે હિંસા નહી કરનાર, સત્ય બોલનાર અને સંયમના આરાધક સાધુને નિર્દોષ આહાર–પાણી વહોરાવનાર દેવાદિ ગતિનો બંધ બાંધીને ત્યાં સાગરોપમ આદિ દીર્ઘકાળના આયુષ્યનો ભોક્તા બને છે

શુભ અને અશુભના ભેદથી દીર્ઘાયુ બે પ્રકારના છે. તેથી તે બન્ને પ્રકારના આયુષ્યની પ્રાપ્તિનું કારણ જાણવા માટે ગૌતમ સ્વામી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે—

(कहणं भंते ! जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ?) હે ભદન્ત ! અશુભ કર્મથી પ્રાપ્ત થવા વાળા એ દીર્ઘાયુષ્યનો બંધ જીવ કયા કયા કારણોને લીધે કરે છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે–(गोयमा ! पाणे अइवाएत्ता

गरहित्ता अवमन्नित्ता, अन्नयरेणं, अमणुन्नेणं अपीइकारएणं, असण-पाणखाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता ' तथारूपं श्रमणं वा ब्राह्मणं वा, हीलित्वा जन्मकर्ममर्मोद्घाटनपूर्वकमवहेलनां कृत्वा, निन्दित्वा-कुत्सितशब्दपूर्वकं दोषोद्घाटनेन अनादरं कृत्वा, खिंसित्वा-हस्तमुखादिविकारपूर्वकमपमानं कृत्वा, गर्हित्वा-गुर्वादिसमक्षं दोषाविष्करणपूर्वकं तिरस्कारं कृत्वा, अवमान्य-अनभ्युत्थानादिना अपमानं कृत्वा, अन्यतरेण बहूनामन्यतमेन एकेन केनचित् अमनोज्ञेन अमञ्जुलेन, अप्रीतिजनकेन अशन-पान-खादिम-स्वादिमेन प्रतिलाभ्य लाभवन्तं कृत्वा ' एवं खलु जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ' एवम् उक्तरीत्या खलु जीवाः अशुभदीर्घायुष्कतायै

वाद का सेवन करके ' तहारूवं समणं वा माहणं वा हीलित्ता, निंदित्ता, खिंसित्ता, गरहित्ता, अवमन्नित्ता, अन्नयरेणं अमणुन्नेणं, अपीइकारएणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेत्ता ' और तथारूप निरतिचार पूर्वक संयम का पालन करने वाले श्रमण जनकी अथवा जो स्वयं हिंसा से निवृत्त हुआ दूसरों को " मांहन " मत मारो ऐसा कहता है ऐसे माहण की अथवा जो ब्रह्मचर्य या कुशल अनुष्ठान को धारण पालन करता है ऐसे माहण का, उसके जन्म कर्म और मर्म का उद्घाटन करके अवहेलना करना, कुत्सित शब्दोच्चारण पूर्वक दोषोद्घाटन करते हुए उसका अनादर करना, अपने हस्त मुख आदि को विकृत बनाते हुए उनका अपमान करना, गुर्वादि जनों के समक्ष उनके दोषों को प्रकट करते हुए उनका तिरस्कार करना उनके आने पर नहीं उठना इत्यादि तरह से उनका अपमान करना तथा चारों प्रकार के आहार में से किसी एक अमनोज्ञ, अप्रीतिकारक ऐसे अशन, अथवा पान आदि आहार द्वारा उन्हें लाभित करना, इत्यादि इन सब कामों के कर-

---

मुसंवइत्ता,) હે ગૌતમ ! જીવોની હિંસા કરીને, મૃષાવાદ (અસત્ય વાણી) બોલીને तहारूवं समणं वा, माहणं वा, हीलित्ता, निंदीत्ता, खिंसित्ता, गरहित्ता, अवमाणित्ता, अण्णयरेणं, अमणुण्णेणं, अपीइकारएणं असण-पाण-खाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता,) તથા શુદ્ધ સંયમનું પાલન કરનાર શ્રમણ માહણની (જે પોતે હિંસાથી નિવૃત્ત થયેલ છે અને બીજાને હિંસા ન કરવાનો ઉપદેશ આપે છે અને જે બ્રહ્મચર્ય તથા બીજા અનુષ્ઠાનોનું પાલન કરે છે તેને માહન કહે છે) અવહેલના કરે છે, તેમનો અનાદર કરે છે, તેમની નિંદા કરે છે, તેમનો તિરસ્કાર કરે છે, તેમનું અપમાન કરે છે તથા ચારે પ્રકારના આહારમાંથી કોઈ એક અમનોજ્ઞ, અપ્રીતિકારક અશન અથવા પાન અથવા ખાદ્ય અથવા સ્વાદ્ય આહાર તેમને વહોરાવે છે, એવો જીવ અશુભ દીર્ઘાયુનો બંધ કરે

ने से जीव, जिस आयु में केवल दुःखादिकों के भोगने के सिवाय सुखादि के दर्शनतक भी नहीं होते हैं ऐसी अशुभ दीर्घायु का बंध करता है। यहां पर ऐसी आशंका हो सकती है कि पहिले इन्हीं सब कारणों से जीव अल्पायु का उपार्जन करता है ऐसा प्रकट किया गया है और यहां पर इन्हीं कारणों से अशुभ दीर्घायुष्य का बंध करना कहा गया है सो इसका तात्पर्य क्या है? उत्तर—तात्पर्य इसका यही है कि इन कामों को करने वाला जीव दोनों प्रकार की आयुओं का बंध कर सकता है। यदि दीर्घ आयु का बंध करता है तो वह उसमें इन पापाचरणों के उदय से सुख शांति को प्राप्त नहीं कर सकता है। और यदि अल्पायु का बंध करता है तो उसमें भी वह कुशल अनुष्ठानों का सेवन अधिक समय तक नहीं कर पाता है, इससे दोनों प्रकार की प्राप्ति से जीव अपने जीवन को सफल नहीं कर पाता है अतः कर्तव्य यही है कि इन असदाचरणों से सदा दूर रहा जावे।

છે. એવા પ્રકારના આયુષ્યમાં તેને દુઃખો જ ભોગવવા પડે છે, લાંબા સમય સુધી તેને સુખનાં દર્શન પણ થતા નથી, તેથી એવા દીર્ઘાયુને અશુભ કહેલ છે. (કોઇ પણ માણસના જન્મ, કર્મ અને મર્મને જાહેર કરવાથી તેની અવહેલના થાય છે. ખરાબ શબ્દો બોલીને કોઇના દોષો ખૂલ્લા પાડવાથી તેનો અનાદર થાય છે. હાથ, મુખ આદિને વિકૃત કરવાથી અથવા મોં મચકોડીને કોઇની સાથે વાત કરવાથી તેનું અપમાન થાય છે, ગુરુજનો પાસે તેમના દોષો પ્રકટ કરવાથી તેમનો તિરસ્કાર થાય છે, વંદણા, નમસ્કાર આદિ ન કરવાથી અથવા તેમને ઊભા થઇને માન નહીં આપવાથી તેમનું અપમાન થાય છે.) શ્રમણો સાથે આ પ્રકારનું વર્તન કરનાર જીવો અશુભ દીર્ઘાયુનો બંધ કરે છે.

કોઇ અહીં એવી શંકા કરે કે પહેલાં એવું પ્રતિપાદન કરાયું છે કે આ સઘળાં કારણોને લીધે જીવો અલ્પાયુનો બંધ કરે છે, એ જ કારણોને લીધે જીવો અશુભ દીર્ઘાયુનો બંધ બાંધે છે એવું પણ પ્રતિપાદન કેવી રીતે કરી શકાય? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં સૂત્રકાર સમજાવે છે કે એવા જીવો ઉપરોક્ત બન્ને પ્રકારના આયુનો બંધ કરી શકે છે જો તે અશુભ દીર્ઘાયુનો બંધ કરે તો, તેનાં પાપકર્મોના ઉદયથી તેને સુખશાન્તિની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી. અને જો તે અલ્પાયુનો બંધ કરે તો તેમાં પણ તે કુશલ અનુષ્ઠાનોનું સેવન લાંબા સમય સુધી કરી શકતો નથી. આ રીતે ઉપરોક્ત બન્ને પ્રકારના આયુષ્યની પ્રાપ્તિથી જીવ પોતાના જીવનને સફળ કરી શકતો નથી. તેથી એ પ્રકારના દુષ્કૃત્યોનું સેવન ન કરવામાં જ જીવનું હિત રહેલું છે.

दुःखभोगपूर्वकं दीर्घायुष्ककारणीभूतं कर्म प्रकुर्वन्ति बध्नन्ति । गौतमः पुनः पृच्छति-' कहणंभंते ! जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ? ' हे भदन्त ! कथं खलु जीवाः शुभदीर्घायुष्कतायै कर्म प्रकुर्वन्ति ? बध्नन्ति ? भगवानाह- 'गोयमा ! नो पाणे अइवाइत्ता, नो मुसं वइत्ता' हे गौतम ! नो प्राणान् अतिपात्य, नो जीवहिंसां विधाय नो मृषा-मिथ्यावादम् उक्त्वा, ' तहारूवं समणं वा, माहणं वा, वंदित्ता, नमंसित्ता, जाव - पज्जुवासित्ता ' तथारूपं तथाविधं श्रमणं वा, ब्राह्मणं वा वन्दित्वा, नमस्यित्वा, यावत्-पर्युपास्य ' अन्नयरेणं मणुन्नेणं, पीइ-

---

अब गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि ' कहणं भंते ! जीवा सुभ दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ' हे भदन्त ! जीव शुभदीर्घायुष्य का बंध किन २ कारणों के आचरण से करते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (णो पाणे अइवाइत्ता, नो मुसं वइत्ता) जीव जो शुभ दीर्घायुष्क का-जिसमें जीवन देशसंयम अथवा सकल संयम की अधिक समयतक आराधना करते हुए व्यतीत होता है, ऐसे दीर्घ जीवन का-बंध करता है वह इन कारणोंके सेबन से करता है-इनमें पहिला कारण है, किसी भी जीव की हिंसा नहीं करना और दूसरा कारण है मृषावाद का त्याग करना तथा ऐसा सत्य भी नहीं बोलना दूसरे प्राणियों को दुःखकर-विपत्तिकर-अप्रियकठोर हो, तीसरा कारण है-तथारूप धारी संयमी मुनि को अथवा माहण को उनकी उचित भक्ति के अनुसार अशन पान आदि निर्दोष कल्पनीय सामग्री का दान देना, यही बात-(वंदित्ता, नमंसित्ता जाव पज्जुवासित्ता अन्न-

---

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને વધુ એક પ્રશ્ન પૂછે છે—(कहणं भंते ! जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ?) હે ભદન્ત ! જીવો કયા કયા કારણોને લીધે શુભ દીર્ઘાયુ કરાવનાર કર્મનો બંધ કરે છે ?

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (नो पाणे अइवाइत्ता, नो मुसंवइत्ता,) જીવો શુભ દીર્ઘાયુનો બંધ નીચેનાં કારણોને લીધે કરે છે. (શુભ દીર્ઘાયુનો બંધ બાંધનાર જીવનું જીવન અંશતઃ સંયમ અથવા સકળ સંયમની અધિક સમય સુધી આરાધના કરવામાં વ્યતીત થાય છે) (૧) જીવહિંસા નહીં કરવાથી, (૨) મૃષાવાદનો ત્યાગ કરવાથી-(એવું સત્ય પણ ન બોલવું કે જે જીવોને દુઃખકર, અપ્રિય અને કઠોર લાગે) અને નિરતિચારશુદ્ધ સંયમની આરાધના કરનાર મુનિને અથવા શ્રમણ માહણને ભક્તિભાવપૂર્વક પ્રાસુક-નિર્દોષ, કલ્પનીય આહાર, પાણી આદિ વસ્તુનું દાન દેવાથી જીવ શુભદીર્ઘાયુનો બંધ કરે છે. એજ વાત (वंदित्ता, नमंसित्ता, जाव पज्जुवासित्ता, अन्नयरेणं मणुण्णेणं

कारएणं असण-पाण-खाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता, ' अन्यतरेण एकेन मनोज्ञेन मनःप्रियेण प्रीतिकारकेण अशन-पाप-खादिम-स्वादिमेन प्रतिलाभ्य लाभवन्तं विधाय 'एवं जीवा सुभदीहाउयत्तए कम्मं पकरेंति' एवम् उक्तरीत्या खलु जीवाः

यरेणं मणुन्नेणं पीइकारएणं असण-पाण खाइमसाइमेणं पडिलाभेत्ता) इस पाठ द्वारा व्यक्त की गई है। यहां "मनोज्ञ" और "प्रीतिकारक जो आहार के विशेषण दिये हैं वे इस बात की पुष्टि करते हैं कि संयमी जन को जो आहार दिया जाय वह आधाकर्मादि दोष से रहित होना चाहिये एवं उनकी संयम यात्रा का निर्वाहक होना चाहिये। संयम यात्रा में दोष बढाने वाला सदोष अकल्प्य आहार संयमी को नहीं देना चाहिये। क्यों कि दिया गया ऐसा आहार गृहीता और दाता दोनों का अहितविधायक होता है। जो भी संयमी जनों को उनके योग्य आहारादि वस्तु प्रदान की जावे वह बहुत अधिक भक्तिभाव पूर्वक निर्दोष ही दी जानी चाहिये। उनके गुणों में दाता का मन अनुराग से लगा हुआ होना चाहिये उनके प्रति श्रद्धा अपूर्व होनी चाहिये। दान देकर दाता को अपने आपके लिये बहुत ही अधिक भाग्यशाली मानना चाहिये। दान देते समय पात्र के प्रति ईर्ष्यादिभाव मन में जरा भी नहीं होना चाहिये। यही सब बाते (वंदित्ता नमंसित्ता जाव पज्जुवासित्ता) इन पदों द्वारा समझाई गई हैं। क्यों कि गुणों में

• पीइकारएणं असण-पाण-खाइम-साइमेणं पडिलाभेत्ता,) આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. અહીં "મનોજ્ઞ" અને "પ્રીતિકારક", એ બે વિશેષણોને આહાર સાથે જે પ્રયોગ કરેલો છે તે એ વાતને ટેકો આપે છે કે સંયમી મુનિને જે આહાર વહોરાવવામાં આવે તે નિર્દોષ હોવો જોઇએ અને તેમની સંયમયાત્રાનો નિર્વાહક હોવો જોઇએ. સંયમયાત્રામાં બાધક થાય એવો સદોષ, અકલ્પ્ય આહાર સંયમીને વહોરાવવો જોઇએ નહીં. કારણ કે તે પ્રકારના આહારનું દાન, દાતા તથા ગૃહીતા (લેનાર) બન્નેનું અહિત કરે છે. સંયમીજનોને તેમને યોગ્ય જે આહારાદિ વસ્તુઓ આપવામાં આવે તે બહુ જ ભક્તિભાવપૂર્વક આપવી જોઈએ અને તે આહારાદિ નિર્દોષ હોવા જોઇએ. તેમના ગુણો પ્રત્યે દાતાને અનુરાગ હોવો જોઇએ. અને તેમના પ્રત્યે અપાર શ્રદ્ધા હોવી જોઇએ. દાન દઇને દાતાએ પોતાની જાતને ભાગ્યશાળી માનવી જોઇએ. દાન દેનારના મનમાં દાન ગ્રહણ કરનાર તરફ ઈર્ષ્યાદિ ભાવ ન હોવા જોઇએ. એજ વાત (वंदित्ता नमंसित्ता जाव पज्जुवासित्ता) આ પદો દ્વારા સમજાવવામાં આવી છે. કારણ કે સંયમીના ગુણો પ્રત્યે અનુરાગ હોય

शुभदीर्घायुष्कतायै कर्म प्रकुर्वन्ति बध्नन्ति, इदमत्र बोध्यम्-उपर्युक्तसूत्रे चत्वारि अवान्तरसूत्राणि, तत्र प्रथमसूत्रमल्पायुर्विषयकं, द्वितीयं दीर्घायुर्विषयकम्, तृतीयमशुभदीर्घायुर्विषयकम्, चतुर्थं तु शुभदीर्घायुर्विषयकमिति ॥ सू० १ ॥

गृहपतिभाण्डा-ग्निकायवक्तव्यताप्रस्तावः

मूलम्-" गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स केइ भंडं अवहरेज्जा, तस्स णं भंते ! तं भंडं गवेसमाणस्स किं आरंभिया किरिया कज्जइ ? परिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाणकिरिया, मिच्छादंसणवत्तिया ? गोयमा ! आरंभिया किरिया कज्जइ, परिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाण किरिया, मिच्छादंसण किरिया सिय कज्जइ सिय नो कज्जइ, अह से भंडे अभिसमन्नागए भवइ, तओ से य पच्छा सव्वाओ ताओ पयणुई भवंति । गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स, कइए भंडे साइज्जेज्जा ? भंडे-यसे अणुवणीए सिया । गाहावइस्सणं भंते ! ताओ भंडाओ

अनुराग होने पर ही वंदना और नमस्कार क्रिया होगी, पर्युपासना भी इसी कारण को लेकर की जावेगी । अतः इस प्रकार की क्रियाओं के करने से जीव को शुभ कर्मो का बंध होता है और अशुभ कर्मों का निरोध होता है । इसी कारण वह दीर्घ शुभायु का बंध करता है । यहां ऐसा समझना चाहिये कि उपर्युक्त सूत्र में चार अवान्तर सूत्र हैं- इनमें प्रथम सूत्र अल्पायुविषयक है, द्वितीय दीर्घायु विषयक है, तृतीय अशुभ दीर्घायुविषयक और चतुर्थ शुभ दीर्घायुविषयक है॥सू१।

તો જ તેમને વંદણા, નમસ્કાર આદિ કરવામાં આવે છે આ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરવાથી જીવ શુભ કર્મોનો બંધ કરે છે અને તેના અશુભ કર્મોનો નિરોધ થાય છે. તે કારણે તે શુભ દીર્ઘાયુનો બધ કરે છે. આ સૂત્રમાં ચાર સૂત્રોનો સમાવેશ થયેલો છે. (૧) અલ્પાયુ વિષયક સૂત્ર (૨) દીર્ઘાયુ વિષયક સૂત્ર (૩) અશુભ દીર્ઘાયુ વિષયક સૂત્ર અને (૪) શુભ દીર્ઘાયુ વિષયક સૂત્ર. ॥ સૂ. ૧ ॥

किं आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव-मिच्छादंसणकिरिया कज्जइ ? कइयस्स वा ताओ भंडाओ, किं आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव--मिच्छादंसणकिरिया कज्जइ ? गोयमा ! गाहा वइस्स ताओ भंडाओ आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव-अपच्चक्खाणकिरिया मिच्छादंसण वत्तिया किरिया सिय कज्जइ सिय णो कज्जइ, कइयस्स ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति। गाहा वइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स, जाव--भंडेय से उवणीए सिया, कइयस्स णं भंते ! ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ ? जाव--मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जइ ? गोयमा ! कइयस्स ताओ भंडाओ हेट्ठि-ल्लाओ चत्तारि किरियाओ कज्जंति, मिच्छादंसणवत्तिया किरिया भयणाए, गाहावइस्स णं ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति। गाहावइस्स णं भंते ! भंडे जाव-धणे य से अणुवणीए सिया ? एयं पि जहा भंडे उवणीए तहा नेयव्वं चउत्थो आलावगो, धणेय से उवणीए सिया जहा--पढमो आलावगो, भंडेय से अणुवणीए सिया तहा नेयव्वो पढम-चउत्थाणं एक्को गमो, बितिय-तइयाणं एक्को गमो। अगणिकाएणं भंते ! अहुणोज्जलिए समाणे महाकम्मतराए चेव, महाकिरियतराए महासवतराए महावेयणतराए चेव भवइ, अहेणं समए समए वोक्कसिज्जमाणे२, चरिमकाल समयंसि इंगालब्भूए, मुम्मुरब्भूए, छारियब्भूए, तओपच्छा अप्पकम्मतराए चेव अप्पकिरियतराए चेव अप्पासवतराए

चेव अप्पवेयणतराए चेव भवइ ? हंता, गोयमा ! अगणिकाए णं अहुणुज्जलिए समाणे तं चेव ॥ सू० २ ॥

छाया-गाथापतेः खलु भदन्त ! भाण्डं विक्रीणानस्य कोऽपि भाण्डम् अपहरेत्, तस्य खलु भदन्त ! तद् भाण्डं गवेषयतः किम् आरम्भिकी क्रिया क्रियते, पारिग्रहिकी, मायाप्रत्यया, अप्रत्याख्यानक्रिया, मिथ्यादर्शनप्रत्यया ? गौतम ! आरम्भिकी क्रिया क्रियते, पारिग्रहिकी, मायाप्रत्यया, अप्रत्याख्यानक्रिया, मिथ्यादर्शनक्रिया स्यात् क्रियते, स्यात् नो क्रियते, अथ तद्भाण्डम् अभिसमन्वागतं

गृहपति भाण्ड-अग्निकायवक्तव्यता—

'गाहावइस्स णं भंते' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(गहावइस्स णं भंते ! भंडं विकिणमाणस्स केइ भंडं अवहरेज्जा) हे भदन्त ! भाण्ड-मिट्टी के वर्तन को बेचने वले किसी गृहस्थ व्यपारी के मिट्टी के वर्तन को कोई मनुष्य चुरा ले जावे और (तस्स णं भंते ! तं भंडं गवेसमाणस्स किं आरंभिया किरिया कज्जइ, परिग्गहिया मायावत्तिया, अपच्चक्खाणकिरिया, मिच्छादंसणवत्तिया) वह गृहस्थ अपने वर्तन की खोज करे-तो हे भदन्त ! उस खोज करने वाले गृहस्थ को आरंभिकी क्रिया लगती है ! या पारिग्रहिकी क्रिय लगती है ? या मायाप्रत्ययिकी किया लगतो है ? या अप्रत्याख्यानिकी क्रिया लगती है ? या मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रिया लगती है ? (गोयमा ! अरंभिया किरिया कज्जइ, परिग्गहिया, मायावत्तिया अपच्चक्खाणकिरिया, मिच्छादंसणकिरिया सिय कज्जइ, सिय नो कज्जइ) हे गौतम ! उस

ગૃહપતિનાં ઉપકરણો અને અગ્નિકાયની વક્તવ્યતા—

(गाहा वइस्सण भंते !) ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स केइ भंडं अवहरेज्जा) હે ભદન્ત ! માટીનાં વાસણો વેચનાર કોઈ એક ગૃહસ્થનાં-વ્યાપારીનાં વાસણો કોઇ માણસ ચોરી જાય, અને (तस्सणं भंते ! तं भंडं गवेसमाणस्स किं आरंभिया किरिया कज्जइ, परिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाणकिरिया, मिच्छादंसण वत्तिया ?) તે ગૃહસ્થ તેના વાસણની શોધ કરે તો શું તેને (શોધ કરનાર ગૃહસ્થને) આરંભિકી ક્રિયા લાગે છે, કે પારિગ્રહિકી કે માયાપ્રત્યયિકી લાગે છે, કે અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા કે મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગે છે ? (गोयमा ! अरंभिया किरिया कज्जइ, परिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाण किरिया, मिच्छादसण किरिया सिय कज्जइ, सिय नो कज्जइ) હે ગૌતમ ! શોધ

भवति, ततस्तस्य च पश्चात् सर्वाः ताः प्रतनुकीभवन्ति । गृहपतेः खलु भदन्त ! भाण्डं विक्रीणानस्य क्रयिको भाण्डानि स्वादयेत्, भाण्डेभ्यः किम् आरम्भिकी क्रिया क्रियते ? यावत्-मिथ्यादर्शनक्रिया क्रियते ? क्रयिकस्य वा तेभ्यो भाण्डेभ्यः किम् आरम्भिकी क्रिया क्रियते, यावत्-मिथ्यादर्शनक्रिया क्रियते ? गौतम ! गृहपतेः तेभ्यो भाण्डेभ्यः आरम्भिकी क्रिया क्रियते, यावत्-अप्रत्याख्यानक्रिया मिथ्यादर्शनप्रत्यया क्रिया स्यात् क्रियते, स्यात् नो क्रियते, क्रयिकस्य ताः सर्वाः प्रतनुकीभवन्ति । गृहपतेः खलु भदन्त ! भाण्डं विक्रीणानस्य यावत्-भाण्डं तस्य उपनीतं स्यात्, क्रयिकस्य खलु भदन्त ! तस्मात् भाण्डात् किम् आरम्भिकी क्रिया क्रियते, यावत्-मिथ्यादर्शनप्रत्यया क्रिया क्रियते ? गृहपतेः वा तस्मात् भाण्डात् किम् आरम्भिकी क्रिया क्रियते, यावत्-मिथ्यादर्शनप्रत्यया क्रिया क्रियते ? गौतम ! क्रयिकस्य तस्माद् भाण्डाद् अधस्तन्यः चतस्रः क्रिया क्रियन्ते, मिथ्यादर्शनप्रत्यया क्रिया भजनया, गृहपतेः ताः सर्वाः प्रतनुकीभवन्ति । गृहपतेः खलु

वर्तन की खोज करने वाले उस गृहस्थ को आरंभिकी क्रिया, परिग्रहिकी क्रिया, मायाप्रत्ययिकी क्रिया, और अप्रत्याख्यानिकी क्रिया ये चार क्रियाएँ लगती हैं तथा मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकी क्रिया वहाँ भजनीय है, लगती भी है और नहीं भी लगती है। (अहसे भंडे अभिसमन्नागए भवइ, तओ से य पच्छा सव्वाओ ताओ पयणुई भवंति) तथा जब वह गया हुआ भाण्ड उसे उपलब्ध हो जाता है-मिल जाता है, तब उसके बाद वे सब पांचों ही क्रियाएँ उसकी प्रतनु -लघु-भूत-कम हो जाती हैं। (गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स कइए भंडे साइज्जेजा ? भंडे य से अणुवणीए सिया, गाहावइस्स णं भंते ! ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया, कज्जइ, जाव मिच्छादंसणकिरिया कज्जइ, कइयस्स वा ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव मिच्छो-

---

કરનાર ગૃહસ્થને આરંભિકી ક્રિયા, પારિગ્રહિકી ક્રિયા, માયા પ્રત્યયિકી ક્રિયા અને અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા, આ ચાર ક્રિયા લાગે છે, તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગે છે પણ ખરી અને નથી પણ લાગતી. (अहसे भंडे अभिसमन्नागए भवइ, तओ सेय पच्छा सव्वाओ ताओ पयणुई भवंति) પણ જ્યારે ખોવાયેલું વાસણ તેને જડી જાય છે, ત્યારબાદ તેની આ પાંચે ક્રિયાઓ પ્રતનુ (ઘણી જ ઓછા પ્રમાણુવાળી) થઈ જાય છે.

(गाहावइस्सणं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स कइए भंडे साइज्जेजा ? भंडेय से अणुवणीए सिया, गाहावइस्सणं भंते ! ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव मिच्छादंसण किरिया कज्जइ, कइयस्स वा ताओ भंडाओ किं आर-

दंसण किरिया कज्जइ ?) हे भदन्त ! भाण्डों को वेचने वाले गृहस्थ के भाण्डों को खरीदने के निमित्त यदि कोई दूसरे खरीददार ने उस गृहस्थ के लिये साई-व्याना दे दिया हो और उन भाण्डों को अपने घर पर ले जाकर उसने रखा नहीं हो-अर्थात् वे भाण्ड अभीतक उसी गृहस्थ के घर रखे हुए हैं तो ऐसी स्थिति में उस वेचने वाले गृहस्थको उन भाण्डों के निमित्त से क्या आरम्भिकी क्रिया लगती है यावत् मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रिया लगती है ? तथा जो खरीदने वाला है उसे कोनसी क्रिया लगती है- क्या आरम्भिकी क्रियासे लेकर मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी तक की सब क्रियाएँ लगती हैं ? (गोयमा ! गाहावइस्स ताओ भंडाओ आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव अपच्चक्खाणकिरिया, मिच्छा दंसणवत्तियाकिरिया सिय कज्जइ, सिय नो कज्जइ) हे गौतम ! उस गृहस्थ को जो भाण्डों को वेचने वाले है उन भाण्डों के निमित्त से आरंभिकी क्रिया लगती है। यावत् अप्रत्याख्यानिकी क्रिया लगति है ?। तथा मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी जो क्रिया है वह भजनीय है-उस गृहस्थ को वह क्रिया लगती भी है और नहीं भी लगती है। और (कइयस्स ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति) जो खरीदने वाला है उसको वे सब क्रियाएँ लघुभूत-कम-लगती हैं। (गाहावइस्स णं भंते ! भंड विक्कि-

भिया किरिया कज्जइ. जाव मिच्छादंसणकिरिया कज्जइ ?) હે ભદન્ત ! કોઈ એક ગ્રાહકે વાસણો વેચનાર વ્યાપારીને વાસણો ખરીદવાને માટે બાનું આપી દીધું હોય, પણ ખરીદનાર તે વાસણોને પોતાને ઘેર લઈ ગયો ન હોય, તો શું વાસણો વેચનાર વ્યાપારીને તે વાસણોને નિમિત્તે શું આરંભિકી ક્રિયાથી લઈને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી પર્યન્તની ક્રિયાઓ લાગે છે કે નથી લાગતી ? અને તે વાસણો ખરીદવા માટે બાનુ આપી જનાર ગ્રાહકને કયાં કયી ક્રિયાઓ લાગે છે ? શું તેને આરંભિકી ક્રિયા આદિ પાંચે ક્રિયા લાગે છે કે નથી લાગતી ?

(गोयमा ! गाहावइस्स ताओ भंडाओ आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव अपच्चक्खाण किरिया, मिच्छादंसणवत्तिया किरियाँ सिय कज्जइ, सिय नो कज्जइ) હે ગૌતમ ! તે વાસણો વેચનાર ગૃહસ્થને તે વાસણોને કારણે આરંભિકી ક્રિયાથી અપ્રત્યાખ્યાનિકી પર્યન્તની ચાર ક્રિયાઓ લાગે છે, પણ પાંચમી જે મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા છે, તે તેને લાગે છે પણ ખરી અને નથી પણ લાગતી. (कइयस्स ताओ सव्वाओ पयणुईं भवंति) તે વાસણો ખરીદનાર માણસને તે ક્રિયાઓ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં લાગે છે.

णमाणस्स जाव भंडे य से उवणीए सिया, कइयस्स णं भंते ! ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव मिच्छा दंसणवत्तिया किरिया कज्जइ, गहावइस्स वा ताओ भंडाओ किं आरंभिया, किरिया कज्जइ, जाव मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जइ) हे भदन्त ! भाण्डों को बेचने वाले उस गृहस्थ के यावत् वे भाण्ड जब खरीदने वाले गृहस्थ के यहां पहुंच जाते हैं तब हे भदन्त ! उस खरीदने वाले गृहस्थ को उन भाण्डों के निमित्त से आरंभिकी क्रिया से लेकर यावत् मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रिया तक सब क्रियाएँ लगती हैं क्या ? तथा जो बेचने वाला गाथापति है उसे भी क्या उन भाण्डों के निमित्त से आरंभिकी क्रिया से लेकर यावत् मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रियाएँ लगती हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (कइयस्स ताओ भंडाओ हेट्ठिल्लाओ चत्तारि किरियाओ कज्जंति, मिच्छादंसणवत्तिया किरिया भयणाए, गाहावइस्स णं ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति) भांडों को खरीदने वाले उस व्यक्ति को उन भाण्डों के निमित्त से नीचे की चार क्रियाएँ लगती हैं । तथा मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी जो क्रिया है वह उसे लगती भी है और नहीं भी लगती है । यदि वह खरीदनेवाला मिथ्यादृष्टि है तो उसे यह मिथ्यादर्शन

(गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स जाव भंडेय से उवणीए सिया, कइयस्स णं भंते ! ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ जाव मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जइ, गाहावइस्स वा ताओ भंडाओ किं आरंभिया, किरिया कज्जइ, जाव मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जइ ?) હે ભદન્ત ! વાસણો વેચનાર વ્યાપારીના તે વાસણો જ્યારે તેમને ખરીદ કરનાર ગ્રાહકને ત્યાં પહોંચી જાય છે, ત્યારે તે ખરીદનાર ગ્રાહકને તે વાસણોને કારણે શું આરંભિકી ક્રિયાથી લઈને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી પર્યન્તની પાંચે ક્રિયાઓ લાગે છે? કે નથી લાગતી ? અને તે વાસણો વેચનાર વ્યાપારીને પણ શું તે વાસણોને નિમિત્તે આરંભિકીથી લઈ મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી પર્યન્તની બધી ક્રિયાઓ લાગે છે કે નથી લાગતી ?

(गोयमा ?) હે ગૌતમ ! (कइयस्स ताओ भंडाओ हेट्ठिल्लाओ चत्तारि किरियाओ कज्जंति, मिच्छादंसणवत्तिया किरिया भयणाए, गाहावइस्स णं ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति) વાસણો ખરીદનાર વ્યક્તિને આરંભિકીથી લઈને અપ્રત્યાખ્યાનિકી પર્યન્તની ચાર ક્રિયાઓ લાગે છે. તથા તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગે છે પણ ખરી અને નથી પણ લાગતી. જો તે ખરીદનાર વ્યક્તિ મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તો તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગે છે, પણ

भदन्त ! भाण्डं यावत्-धनं च तस्य अनुपनीतं स्यात् ? एतदपि यथा भाण्डम् तथा ज्ञातव्यम्. चतुर्थालापकः, धनं च तस्य उपनीतं स्यात् , यथा प्रथमः आलापकः, भाण्डं च तस्य अनुपनीतं स्यात् , तदा ज्ञातव्यः प्रथमचतुर्थयोः एको गमः, द्वितीय

प्रत्ययिकी क्रिया लगती है-और यदि वह मिथ्यादृष्टि नहीं है-सम्यक्दृष्टि है-तो उसे यह क्रिया नहीं लगती है। तथा जो बेचनेवाला गाथापति है उसकी तो समस्त वे क्रियाएँ कम हो जाती है। (गाहावइस्स णं भंते ! भंडे जाव घणेय से अणुवणीए सिया) हे भदन्त ! जब घरधनी अपने भांडों को दूसरे के लिये बेच देता है और उसके पास से जबतक उसे उन-वर्तनों का मूल्य प्राप्त नहीं हो जाता है तो आरम्भिकी आदि क्रियाएँ किसे लगती है ? (एयं पि जहा भंडे उवणीए तहा णेयव्वं) इसका उत्तर भाण्डोपनीत के समान जानन चाहिये। (चउत्थो आलावगो, धणे य से उवणीए सियो, जहा पढमो-आलावगो, भंडे य से अणुवणीए सिया तहा णेयव्वो, पढम चउत्थाणं एक्को गमो, बितिय तइयाणं एक्को गमो) हे गौतम ! भाण्डोपनीतके विषसमें जैसा चौथा आलापक कहा गयाहै वैसा ही आलापक यहां घरधनीको जब तक अपने भाण्डोंका मूल्य प्राप्त नहीं हो जाता वहां पर्यन्त हि जानना चाहिये। प्रथम और चतुर्थ आलापक

જો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ ન હોય એટલે કે સમ્યક્દૃષ્ટિ હોય તો તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગતી નથી. તે વાસણો વેચનાર વ્યાપારીને તો તે પાંચે ક્રિયાઓ બહુ જ ન્યૂન થઈ જાય છે.

(गाहावइस्स णं भंते! भंडे जाव धणे य से अणुवणीए सिया) હે ભદન્ત ! ઘર ધણી પોતાનાં વાસણો બીજી કોઇ વ્યક્તિને વેચી દે પણ ખરી-દનારની પાસેથી જો તે વાસણોની કીમત તેને ચુકવવામાં ન આવે તો આરં-ભિકી આદિ ક્રિયાઓ કોને લાગે છે ?

(एयं पि जहा भंडे उवणीए तहा णेयव्वं) વાસણો લઈ જનારને જે ક્રિયાઓ લાગવાનો ઉપર ઉલ્લેખ કરાયો છે એજ પ્રમાણે અહીં સમજી લેવું. (चउत्थो आलावगो धणे य से उवणीए सिया, जहा पढमो आलावगो भंडेयसे अणुवणीए सिया तहा णेयव्वो, पढम चउत्थाणं एक्कोगमो, बितियतइयाणं एक्को गमो) હે ગૌતમ ! વાસણો લઇ જવાના વિષયમાં જેવો ચોથો આલાપક કહે-વામાં આવ્યો છે. એવો જ આલાપક, ઘરધણીને વાસણોની કીંમત મળે નહીં ત્યાં સુધી અહીં પણ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. પહેલા અને બીજા આલાપકનો

-तृतीययोः एको गमः। अग्निकायः खलु भदन्त ! अधुनोज्ज्वलितः सन् महाकर्मतराय चैव, महाक्रियातराए चैव, महास्रवतराय चैव, महावेदनतराय चैव भवति, अथ समये समये व्यपकृष्यमाणः, व्यपकृष्यमाणश्चरमकालसमये अङ्गारभूतः, मुर्मुरभूतः छारिक (भस्मी) भूतः, ततः पश्चात् अल्पकर्मतराय चैव, अल्पक्रिय तराय, अल्पास्रवतराय, अल्पवेदनतराय चैव भवति ? हन्त, गौतम ! अग्निकायः अधुनोज्ज्वलितः सन् तदेव ॥ सू० २ ॥

का गम समान है। दूसरे और तीसरे आलापक का गम समान है। ऐसा जानना चाहिये। (अगणिकाए णं भंते ! अहुणोज्जलिए समाणे महाकम्मतराए चेव, महाकिरिय-महासव-महावेयणतराए चेव भवइ) हे भदन्त ! इसी समय प्रज्वलित किया गया अग्निकाय महाकर्मबंध के लिये, महापापरूप क्रिया के लिये, महा आस्रव के लिये और महावेदना के लिये होता है क्या ? (अहे णं समए समए वोक्कसिज्जमाणे चरिमकालसमयंसि इंगालब्भूए, मुम्मुरब्भूए, छारियब्भूए) तथा वही अग्निकाय जब समयानुसार क्रम २ से कम होने लग जाता है अर्थात् बुझ ने की अवस्था की ओर सन्मुख होने लगता है-और अन्तिम समय में अंगाररूप अवस्था वाला बन कर जब मुर्मुर अवस्था वाला बन जाता है, एवं भस्मरूप अवस्था में आ जाता है (तओ पच्छा अप्पवेयणतराए चेव, अप्पकिरियतराए चेव, अप्पासवतराए चेव, अप्पवेयणतराए चेव भवइ ?) तब क्या वही अग्निकाय अल्पकर्म बंध के लिये, अल्प क्रिया के लिये, अल्प आस्रव के लिये और अल्पवेदना

ભાવાર્થ સરખો છે અને બીજા અને ત્રીજા આલાપકનો ભાવાર્થ પણ સરખો છે એમ સમજવું.

(अगणिकाए णं भंते ! अहुणोज्जलिए समाणे महाकम्मतराए चेव, महाकिरिय महासव-महावेयणतराए चेव भवइ ?) હે ભદન્ત ! આ સમયે જ પ્રગટાવવામાં આવેલ અગ્નિકાય શુ મહાકર્મબંધનું, મહા પાપરૂપ ક્રિયાનું, મહા આસ્રવનું અને મહા વેદનાનું નિમિત્ત બને છે? (अहेणं समए वोक्कसिज्जमाणे चरिमकाल-समयंसि इंगालब्भुए, मुम्मुरब्भुए, छारियब्भुए) તથા એ જ અગ્નિકાય જ્યારે સમય વ્યતીત થતાં ક્રમે ક્રમે ઓછો પ્રજવલિત થવા માંડે છે-એટલે કે ઓલવાઈ જવા લાગે છે, અને આખરે અંગાર રૂપે બની ઉપર ઉપરથી ઓલવાઈ જઇને છેવટે રાખ રૂપે પરિણમી (બની) જાય છે. (तओ पच्छा अप्प-कम्मतराए चेव, अप्पकिरियतराए चेव, अप्पवेयणतराए चेव भवइ ?) ત્યારે શું એજ અગ્નિકાય અલ્પ કર્મબંધનું, અલ્પ પાપરૂપ ક્રિયાનું, અલ્પ આસ્રવનું અને અલ્પ વેદનાનું નિમિત્ત બનેછે.

टीका-पूर्वं कर्मबन्धक्रियाया निरूपणं कृतम् अथ क्रियान्तराणि निरूपयितुमाह- 'गाहावइस्सणं भंते' इत्यादि। 'गाहावइस्सणं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स केइ भंडं अवहरेज्जा' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! भाण्डं मृन्मयपात्रं विक्रीणानस्य विक्रयं कुर्वतः गाथापतेः भाण्डं कोऽपि कश्चित् अपहरेत् चोरयेत् 'तस्सणं भंते ! तं भंडं गवेसमाणस्स किं आरंभिया किरियाकज्जइ' ? हे भदन्त ! तस्य खलु गाथापतेः तद्भाण्डं गवेषयतः अन्वेषयतः किम् आरम्भिकी क्रिया क्रियते भवति? अथवा-'परिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाणिया, मिच्छादंसणवत्तिया ?'

के लिये होता है ? (हंता, गोयमा ! अगणिकाएणं अहुणुज्जलिए समाणे तं चेव) हां गौतम ! अधुना प्रज्ज्वलित किया गया अग्निकाय जैसा तुम पूछ रहे हो इसी प्रकार से महाकर्म बंध के लिये यावत् अल्पवेदना के लिये होता है।

टीकार्थ- सूत्रकार ने पहिले कर्मबंध की कारणभूत क्रियाओं का निरूपण किया है-अब इसी संबंध को लेकर वे क्रियान्तरों का इस सूत्र द्वारा निरूपण कर रहे हैं-इस में गौतम स्वामी प्रभु से यह पूछ रहे हैं कि 'गाहावइस्स णं भंते !, भंडं विक्किणमाणस्स केइ भंडं अवहरेज्ज' हे भदन्त ! गाथापति-किसी वर्तनों को-मिट्टी के पात्रों को बेंचने वाले व्यक्ति के भाण्डों को कोई दूसरा मनुष्य चुरा लेता है, तो 'भंते' हे भदन्त ! (तं भंडं गवेसमाणस्स तस्स) उन अपने चुराये हुए भाण्डों की गवेषणा करनेवाले उस गाथापतिको (किं आरंभिया

(हंता, गोयमा ! अगणिकाएणं अहुणुज्जलिए समाणे तं चेव) હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે-અત્યારે જ પ્રજ્વલિત કરેલો-પ્રગટાવેલો-અગ્નિકાય મહાકર્મબંધથી લઇને મહાવેદના પર્યન્તનું નિમિત્ત બને છે અને ઓલવાતો અગ્નિકાય અલ્પ કર્મબંધથી લઇને અલ્પ વેદના પર્યન્તનું નિમિત્ત બને છે ?

ટીકાર્થ—સૂત્રકારે પહેલાં કર્મબંધની કારણભૂત ક્રિયાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે. હવે તેની સાથે જેમનો સંબંધ છે એવી ક્રિયાઓના જુદા જુદા ભેદોનું નિરૂપણ આ સૂત્ર દ્વારા કરે છે—

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે-"गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स केइ भंडं अवहरेज्जा" હે ભદન્ત ! કોઈ એક માટીનાં વાસણો વેચનાર વ્યક્તિનાં વાસણોને બીજો કોઈ માણસ ચોરી જાય, તો "भंते ! तं भंडं गवेसमाणस्स तस्स" પોતાનાં ચોરાયેલાં વાસણોની શોધ કરતા તે વ્યાપારીને "किं आरंभिया किरिया कज्जइ ?" શું આરંભિકી ક્રિયા

पारिग्रहिकी, परिग्रहसम्बन्धिनी, मायामत्यया मायामत्ययिकी क्रिया वा, अप्रत्याख्यानक्रिया अप्रत्याख्यानिकी क्रिया वा, मिथ्यादर्शनप्रत्ययामिथ्यादर्शनप्रत्ययिकी वा क्रिया क्रियते भवति किम् ? भगवानाह—'गोयमा ! आरंभिया किरिया

किरिया कज्जइ) क्या आरंभिकी क्रिया लगती है ? (परिग्गहिया) या पारिग्रहिकी क्रिया लगती है ? (मायावत्तिया) या मायाप्रत्ययिकी क्रिया लगती है ? या (अप्पचक्खाणिया) अप्रत्याख्यानिकी क्रिया लगती है ? या (मिच्छा दंसणवत्तिया) मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रिया लगती है ? तात्पर्य कहने का यह है कि ये आरंभिकी क्रिया से लेकर मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रिया तक जो पांच प्रकार की क्रियाएँ है ये सब कर्मबंध की कारणभूत क्रियाएँ हैं। अतः जब किसी गृहस्थ के भाण्डों को जब कोई दूसरा मनुष्य चुरा लेता है तो वह व्यक्ति अपने गये हुए भाण्डों की तलाश करता ही है-अतः गौतम इसी विषय को लेकर प्रभु से पूछ रहे हैं कि हे भदन्त ! आप हमें यह समझावें कि ऐसी स्थिति में उस गृहस्थ को कौनसी क्रिया का पात्र होना पडेगा ? आरंभजन्य क्रिया का नाम आरंभिकी क्रिया, परिग्रह जन्य क्रिया का नाम पारिग्रहिकी क्रिया, मायाजन्य क्रिया का नाम मायाप्रत्ययिकी क्रिया अप्रत्याख्यानजन्य क्रिया का नाम अप्रत्याख्यानिकी क्रिया, एवं मिथ्यादर्शनजन्य क्रिया का नाम मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकी क्रिया है। गौतम के

લાગે છે ? "परिग्गहिया" શું પારિગ્રહિકી ક્રિયા લાગે છે ? "मायावत्तिया" શું માયાપ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગે છે ? "अप्पचक्खाणिया" શું અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા લાગે છે ? 'मिच्छादंसणवत्तिया' કે શું તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગે છે ?

ક્રિયાના પાંચ પ્રકાર છે—(૧) આરંભ જન્ય ક્રિયાને 'આરંભિકી ક્રિયા' કહે છે. (૨) પરિગ્રહ જન્ય ક્રિયાને 'પારિગ્રહકી ક્રિયા કહે છે, (૩) માયા જન્ય ક્રિયાને 'માયા પ્રત્યયિકી ક્રિયા કહે છે, (૪) અપ્રત્યાખ્યાન જન્ય ક્રિયાને 'અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા' કહે છે અને (૫) મિથ્યાદર્શન જન્ય ક્રિયાને 'મિથ્યા દર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા' કહે છે આ પાંચે ક્રિયાઓ કર્મબંધની કારણભૂત ક્રિયાઓ ગણાય છે.

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિનાં વાસણો ચોરાય છે, ત્યારે તે વ્યક્તિ પોતાનાં ગુમાવેલાં વાસણોની શોધ કરે છે. ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુ પાસે એ સ્પષ્ટીકરણ કરાવવા માગે છે કે ચોરાયેલાં વાસણોની તપાસ કરનાર તે વ્યક્તિને આરંભિકી આદિ પાંચે ક્રિયાઓમાંથી કઈ કઈ ક્રિયાઓ લાગે છે ?

ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-

कज्जइ, परिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाण किरिया' हे गौतम ! तस्य गाथापतेः भाण्ड गवेषयतः आरम्भिकी क्रिया क्रियते भवति, पारिग्रहिकी, मायाप्रत्ययिकी, अप्रत्याख्यानिकी च क्रिया भवति, किन्तु-'मिच्छादंसणकिरिया सिय कज्जइ, सिय नो कज्जइ,'' मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकी क्रिया स्यात्-कदाचित्, क्रियते-भवति, स्यात् कदाचित् नो क्रियते नो भवति, यदा खलु गाथापतिर्मिथ्यादर्शन

इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (आरंभिया किरिया कज्जइ) आरंभिकी क्रिया उस अपने भाण्डों को तलाश करने वाले गृहस्थ को लगती है-इसी तरह से उसे (परिग्गहिया, मायावत्तिया, अपच्चक्खाणिया,) पारिग्रहिकी क्रिया मायाप्रत्ययिकी क्रिया और अप्रत्यख्यानिकी क्रिया भी लगती हैं। (मिच्छादंसण किरिया सिय कज्जइ, सिय नो कज्जइ) मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकी जो क्रिया है वह उसे लग भी सकती है और नहीं भी लग सकती है। कहने का तात्पर्य ऐसा है कि वह गृहस्थ आरंभ, परिग्रह, माया और अप्रत्याख्यान वाला है अतः इन सब के निमित्त से वह क्रिया करता है इसलिये उसे इन निमित्तक क्रियाएँ लगती हैं। सम्यग्दर्शन हो जाने पर भी इन निमित्तक होने वाली क्रियाओं का संबंध तो उसके साथ बना ही रहेगा, क्यों कि आरंभ, परिग्रह माया और अप्रत्याख्यान की स्थिति में भी तो सम्यग्दर्शन हो जाता है-अत इसी भाव को लेकर यहां सूत्रकार ने ऐसा कहा है कि मिथ्यदर्शनप्रत्ययिकी क्रिया उसे लग

" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! " आरंभिया किरिया कज्जइ " પોતાનાં વાસણોની શોધ કરનાર તે વ્યક્તિને આરંભિકી ક્રિયા લાગે છે, એજ પ્રમાણે તેને " परिग्गहिया, मायावत्तिया, अप्पच्चक्खाणिया " પરિગ્રહિકી ક્રિયા, માયા પ્રત્યયિકી ક્રિયા અને અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા પણ લાગે છે. પણ " मिच्छादंसणकिरिया सिय कज्जइ, सिय नो कज्जइ " મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા તેને લાગી પણ શકે છે અને નથી પણ લાગી શકતી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે મનુષ્ય આરંભ, પરિગ્રહ, માયા અને અપ્રત્યાખ્યાનવાળો હોય છે, તે બધાં કારણોને લીધે તે ક્રિયા કરે છે, તે બધાં કારણો ને નિમિત્તે થતી ક્રિયાઓનો ભાગી બને છે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થયા પછી પણ આ નિમિત્તોને લીધે થતી ક્રિયાઓનો સંબંધ તો તેની સાથે રહેશે જ, કારણ કે આરંભ, પરિગ્રહ, માયા અને અપ્રત્યાખ્યાનની સ્થિતિમાં પણ સમ્યગ્દર્શન તો થઇ જતું હોય છે એ ભાવને વ્યક્ત કરવાને માટે સૂત્રકારે કહ્યું છે કે

तदा तस्य मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकी क्रिया भवति, यदा त्वसौ सम्यग्दर्शनस्तदा तस्य सा न भवतीत्याशयः। अथ क्रिया विषये एव किञ्चिद् विशेषतां प्रतिपादयितुमाह-'अह से भंडे अभिसमन्नागए भवइ' अथेति पक्षान्तरद्योतनार्थः यदा खलु तत् चोरितं भाण्डम् अभिसमन्वागतं भवति, गवेषयतो गाथापतेरुपलब्धं भवति 'तओ सेय पच्छा सव्वाओ ताओ पयणुई भवंति' ततः पश्चात् चोरितभाण्डमाप्त्यनन्तरं तस्य च गाथापतेः सर्वाः ताः आरम्भिक्यादिमिथ्यादर्शनप्रत्ययान्ताः क्रियाः प्रतनुकीभवन्ति लघ्वीभवन्ति, अपहृतभाण्डान्वेषणकाले गाथापतेः

भी सकती है और नहीं भी लग सकती है। कारण इस का यह है। कि यदि वह गृहस्थ सम्यग्दर्शन गुणोपेत है तो उसमें ये चार ही क्रियाएँ लग सकेंगी-मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकी क्रिया नहीं और यदि वह गृहस्थ मिथ्यादर्शनवाला मिथ्यादृष्टि है, तो उसे मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकी क्रिया लगेगी।

अब सूत्रकार क्रिया के विषय में ही कुछ विशेषता प्रतिपादन करने के लिये कहते हैं-(अह से भंडे अभिसमन्नागए भवइ) कि गाथापति का गया हुआ वह भाण्ड यदि गवेषणा करने पर उसे मिल जाता है तो (तओ सेय पच्छा सव्वाओ ताओ पयणुई भवंति) उस चोरितभाण्ड प्राप्ति के बाद उस गाथापति की वे समस्त आरंभिकी आदि क्रियाएँ आरम्भिकी क्रिया से लेकर मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकी क्रियातक की क्रियाएँ "प्रतनुकी भवन्ति" लघुरूप-कम हो जाती हैं-इसका कारण यह है

"મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા તેને લાગી પણ શકે છે, અને નથી પણ લાગી શકતી" તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે-જો તે વ્યક્તિ સમ્યગ્દર્શનથી યુક્ત હોય તો તેને પહેલી ચાર જ ક્રિયાઓ લાગે છે, મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગતી નથી. પણ જો તે વ્યક્તિ મિથ્યાદર્શનવાળી (મિથ્યાદૃષ્ટિ) હોય તો તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા પણ લાગે છે, એટલે કે તેને પાંચે પાંચ ક્રિયા લાગે છે.

હવે ક્રિયાના વિષયમાં જ થોડી વિશેષતાનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે સૂત્રકાર નીચેનાં પ્રશ્નોત્તરો આપે છે—

"अह से भंडे अभिसमन्नागए भवइ" તે વાસણો વેચનાર વ્યક્તિને જો વાસણોની શોધ કરતાં કરતાં તે વાસણો પાછા મળી જાય, તો "तओ सेय पच्छा सव्वाओ ताओ पयणुई भवंति" ત્યારબાદ તેની આરંભિકી આદિ પાંચે ક્રિયાઓ શા કારણે અલ્પ માત્રાવાળી બની જાય છે તે સમજાવવામાં આવે છે.

गवेषणात्मकव्यापारव्यापृतत्वेन ता आरम्भिक्यादिक्रियाः महत्यः आसन् तदुपलब्धिकालेतु तादृशव्यापारस्योपरतत्वात् ताः क्रियाः लघुभूताः भवन्तीत्याशयः। गौतमः पुनः पृच्छति–गाहावइस्सणं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स कइए भंडे साइज्जेजा ! ' हे भदन्त ! गाथापतेः खलु भाण्डं विक्रीणानस्य विक्रीणतः क्रयिकः क्रयणकर्ता ग्राहकः भाण्डं स्वादयेत् विश्वासार्थम् किञ्चिन्मूल्यादि दानेन सत्यापयेत् ' साई ' इतिभाषाप्रसिद्धं दद्यात्, अथ च ' भंडेय से अणुवणीए सिया '

कि–जब गाथापति अपने चुराये गये भाण्डों की खोज करने में तल्लीन रहता है–उस समय उस की गवेषणात्मक व्यापार में लगे हुए होनेके कारण आरंभिकी आदि क्रियाएँ बहुत अधिक मात्रा में होती रहती हैं। और जब गये हुए वे भाण्ड उसको मिल जाते हैं, तब वह उनके गवेषण रूप व्यापार से उपरत हो जाता है ऐसी स्थिति में उसकी वे आरंभिकी आदि क्रियाएँ विपुल मात्रा में नहीं रहती हैं। किन्तु साधारण लघुमात्रा में–थोडीमात्रा में बन जाती हैं। इसीलिये यहां पर (ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति) ऐसा कहा है। अब गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि–(गाहावइस्स णं भंते ! भंडे ! विक्किणमाणस्स कइए भंडे साइज्जेज्जा) हे भदन्त) उस गाथापति के भाण्डों को खरीदने वाला जो दूसरा व्यक्ति है उसने उन बर्तनों को खरीदने के निमित्त उस गाथापति को अभी पूरा मूल्य तो दिया नहीं है–सिर्फ साई में ही कुछ रूपया दिये हैं, तो ऐसी स्थिति में जब कि (भंडे य से अणुवणीए

જ્યારે તે વાસણોનો વ્યાપારી પોતાનાં ખોવાયેલાં વાસણોની શોધ કરવામાં લીન થઇ જાય છે, ત્યારે તપાસ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન હોવાને કારણે આરંભિકી આદિ ક્રિયાઓ અધિક પ્રમાણમાં થતી રહે છે. પણ જ્યારે ચોરાયેલાં વાસણો તેને પાછાં મળી જાય છે, ત્યારે તે તેમની શોધ કરવાની પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. એવી પરિસ્થિતિમાં તેની આરંભિકી આદિ પાંચે ક્રિયાઓ અધિક માત્રામાં રહેતી નથી, પણ અલ્પ માત્રાવાળી બની જાય છે. તે કારણે અહીં એવું કહ્યું છે કે " ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति " તે બધી ક્રિયાઓ અલ્પ બની જાય છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે—" गाहावइस्स णं भंते ! भंडे विक्किणमाणस्स कइए भंडे साइज्जेज्जा " હે ભદન્ત ! તે વાસણોના વ્યાપારીને કોઇ એક ગ્રાહકે વાસણો ખરીદવા માટે બાનું આપેલું હોય–તેની પૂરેપૂરી કિંમત ચુકવી ન હોય, " भंडेय से अणुवणीए

भाण्डं च तस्य ग्राहकस्य अनुपनीतं स्यात्, नोपलब्धम् क्रयिकाय न समर्पितम् स्यात् अपितु विक्रेतुरेव गृहे भाण्डं वर्तेत, तस्यामवस्थायाम् 'गाहावइस्स णं भंते ! ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव-मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जइ, ' हे भदन्त ! गाथापतेः खलु तस्माद् भाण्डात् किम् आरम्भिकी क्रिया क्रियते भवति, यावत्-पारिग्रहिकी, मायाप्रत्ययिकी, अप्रत्याख्यानिकी मिथ्यादर्शनप्रत्यया क्रिया क्रियते भवति 'कइयस्स वा ताओ भंडाओ, किं आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव - मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जइ ?' क्रयिकस्य ग्राहकस्य वा तस्माद् भाण्डात्, किम् आरम्भिकी क्रिया क्रियते भवति, यावत्- मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रिया क्रियते भवति ? भगवानाह-'गोयमा ! गाहावइस्स-

सिया) भाण्ड उस लेने वाले के पास नहीं पहुँचे हैं, गाथापति के घर पर ही वे रखे हुए हैं (गाहावइस्स णं भंते ! ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया, कज्जइ, जाव मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जइ) तो हे भदन्त ! उस गाथापति को ही क्या उन भाण्डों के निमित्त से वे आरंभिकी आदि क्रियाएँ-आरंभिकी क्रिया से लेकर मिथ्यादर्शन-प्रत्ययिकी क्रिया तक की सब क्रियाएँ-लगेंगी ? (कइयस्स वा ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ-जाव मिच्छा दंसणवत्तिया किरिया कज्जइ) या उस खरीदने वाले को उन भाण्डों के निमित्त से वे आरंभिकी क्रिया से लेकर मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रियातक की क्रियाएँ लगेंगी ? इस के उत्तर में प्रभु गौतम से कहते कि- (गोयमा)

सिया" વાસણો તે ગ્રાહકને ત્યાં પહોંચ્યા ન હોય પણ તે વ્યાપારીને ત્યાંજ પડેલાં હોય, એવી પરિસ્થિતિમાં "गाहावइस्स णं भंते ! ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जइ" શું તે વાસણોના વ્યાપારીને જ તે વાસણોના નિમિત્તથી આરંભિકી આદિ પાંચે ક્રિયાઓ લાગે છે ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વાસણો વેચનારને વાસણોની પૂરેપૂરી કિંમત મળી નથી, બાના પેટે નાની સરખી રકમ જ મળી છે. વાસણો વ્યાપારીની દુકાનમાં જ પડ્યાં છે-ગ્રાહક તે વાસણોને પોતાને ઘેર લઇ ગયો નથી. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં શું તે વ્યાપારીને તે વાસણોને કારણે આરંભિકી,પારિગ્રહિકી, માયાપ્રત્યયિકી, અપ્રત્યાખ્યાનિકી અને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગે છે કે નથી લાગતી ?

"कइयस्स वा ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ-जाव मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जइ ?" અથવા તે વાસણો ખરીદનાર માણસને તે વાસણોને કારણે આરંભિકી ક્રિયાથી લઇને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા પર્યન્તની ક્રિયાઓ લાગશે ?

ताओ भंडाओ आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव-अपचक्खाणकिरिया कज्जइ' हे गौतम ! गाथापतेः तस्माद् भाण्डाद् आरम्भिकीक्रिया क्रियते भवति, यावत्-पारिग्रहिकी मायामत्ययिकी अमत्याख्यानिकी क्रिया भवति, । किन्तु 'मिच्छादंसणवत्तिया किरिया सिय कज्जइ, सिय नो कज्जइ,' तस्य गाथापतेः मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकी क्रिया स्यात् कदाचित् क्रियते भवति, अथ च स्यात् कदाचित् नो क्रियते नो भवति गाथापतेः मिथ्यादृष्टयवस्थायां मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकी क्रिया भवेत्, सम्यग्दृष्टयवस्थायां तु तस्य सा नो भवेदित्याशयः, परन्तु-'कइयस्स ताओ सव्वाओ पयणुईभवंति' क्रयिकस्य ताः उपर्युक्ताः सर्वाः क्रिया प्रतनुकी भवन्ति ह्रस्वीभवन्ति, क्रयिकस्याप्राप्तभाण्डत्वेन तद्गतक्रियाणामल्पत्वात्, गाथा-

---

हे गौतम ! (गाहावइस्स ताओ भंडाओ आरंभिया किरिया कज्जइ-जाव अपच्चक्खाण किरिया कज्जइ) गाथापति को-घरधनी को-उन भाण्डों से आरंभिकी क्रिया लगती है यावत् अप्रत्याख्यानप्रत्ययिकी क्रिया लगती है-यहां यावत् शब्द से " पारिग्रहिकी, मायाप्रत्ययिकी " इन दो क्रियाओं का ग्रहण हुआ है किन्तु (मिच्छादंसणवत्तिया किरिया सिय कज्जइ सिय नो कज्जइ) मिथ्यादर्शनप्रत्ययिकी जो क्रिया है वह वहां भजनीय कही गई है, कारण इसका यह है कि यदि गाथापति मिथ्यादृष्टि है तो उसे मिथ्यादर्शन निमित्तक क्रिया लगेगी ही और यदि गाथापति मिथ्यादृष्टि नहीं है सम्यग्दृष्टि है, तो उसे यह क्रिया नहीं लगेगी । परन्तु (कइयस्स ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति) जो उन भाण्डों का खरीददार है उसे ये सब क्रियाएँ अल्पमात्रा में ही लगेंगी । क्यों कि खरीददार ने उन भाण्डों को उस गाथापति के यहां से अभीतक

ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે— "ગોયમા !" હે ગૌતમ ! "गाहावइस्स ताओ भंडाओ आरंभिया किरिया कज्जइ जाव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जइ" વાસણો વેચનાર તે ગૃહસ્થને તે વાસણોને લીધે આરંભિકી, પારિગ્રહિકી, માયા પ્રત્યયિકી અને અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયા લાગશે. પરન્તુ "मिच्छादंसणवत्तिया किरिया सिय कज्जइ, सिय नो कज्जइ" પણ તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગે પણ ખરી અને ન પણ લાગે. જો તે વ્યાપારી સમ્યગ્દૃષ્ટિ હશે તો તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગશે નહીં, પણ જો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ હશે તો તેને તે ક્રિયા લાગશે. પરન્તુ "कइयस्स ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति" તે વાસણો ખરીદનાર માણસને તે પાંચે ક્રિયાઓ અલ્પ માત્રામા લાગશે. કારણ કે તેણે તે વાસણોને તે વ્યાપારીને

पतेस्तु महत्यस्ताः क्रियाः भाण्डस्य तदायत्तत्वात् । अथ गौतमः पुनः पृच्छति- 'गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स, जाव-भंडे य से उवणीए सिया' हे भदन्त ! यदा गाथापतेः खलु भाण्डं विक्रीणानस्य यावत्-क्रयिको भाण्डं स्वादयेत्, भाण्डं च तस्य क्रयिकस्य ग्राहकस्य उपनीतम् उपलब्धं स्यात् यदा गाथापतेः सकाशात् क्रयिकेण भाण्डमुपलब्धमित्याशयः, तदा-' कइयस्स णं भंते ! ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव-मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जइ ?' हे भदन्त ! क्रयिकस्य ग्राहकस्य खलु तस्मात् भाण्डात् किम् आरम्भिकी क्रिया क्रियते ? यावत्-मिथ्यादर्शनप्रत्यया क्रिया क्रियते भवति ? 'गहावइस्स

उठाया नहीं है-अतः इनके निमित्त को लेकर जो इन आरंभिकी आदि क्रियाओं में महत्ता आनी चाहिये थी वह नहीं आती है । गाथापति के जो इन क्रियाओं में महत्ता कही गई है उसका कारण सिर्फ यही है कि वे भाण्ड अभीतक उसकी मालिकी में ही रखे हुए हैं-अतः उन भाण्डोंके आश्रित हो रही क्रियाओंमें गुरुता स्वतः ही आ जाती है ।

अब गौतम स्वामी प्रभु से पुनः पूछते हैं कि (गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स जाव भंडे य से उवणीये सिया) हे भदन्त गाथापति जब अपने उन भाण्डों को खरीददार के यहां पूर्णरूप से पहुँचा देता है अर्थात्-खरीददार जब उन भाण्डों को गाथापति के यहां से ले जाकर अपने अधीन में कर लेता है, तब (कइयस्स णं भंते ! किं आरंभिया किरिया कज्जइ ? जाव मिच्छादंसण वत्तिया किरिया कज्जइ) हे भदन्त ! जो उन भाण्डों का खरीददार जिसने अपने उन्हें अपने अधीन कर लिया है, उसे क्या उन भाण्डों के निमित्त से आरंभिकी

ત્યાંથી હજી સુધી તે વાસણો પોતાને ત્યાં પહોંચાડયા નથી તે કારણે તે ક્રિયાઓમાં જે અધિકતા હોવી જોઇએ તે આવતી નથી. વાસણો વેચનારને તે ક્રિયાઓ અધિક પ્રમાણમાં લાગવાનું કારણ એ છે કે તે વાસણો હજી સુધી તેને ત્યાં જ-તેને આધીન પડેલાં છે. તેથી તે વાસણોને નિમિત્તે તે ક્રિયાઓમાં ગુરુતા આપોઆપ આવી જાય છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછે છે કે-"गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स जाव भंडे य से उवणीये सिया" હે ભદન્ત ! જ્યારે વાસણો ખરીદનાર તે વાસણોને તે વ્યાપારીને ત્યાંથી પોતાનેત્યાં લઈ જાય છે. તે વાસણોને પોતાને આધીન કરી લે છે-ત્યારે "कइयस्स णं भंते ! किं आरंभिया किरिया कज्जइ ? जाव मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जइ ?" તે વાસણો પોતાને ત્યાં લઈ જનાર માણસને વાસણોને નિમિત્તે આરંભિકીથી

वा ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव-मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जइ ?' गाथापतेर्वा तस्माद् भाण्डात् किम् आरम्भिकी क्रिया क्रियते भवति ? यावत्-मिथ्यादर्शनप्रत्यया क्रिया क्रियते भवति ? भगवानाह-'गोयमा ! कइयस्स ताओ भंडाओ हेट्ठिल्लाओ चत्तारि किरियाओ कज्जंति, मिच्छादंसण वत्तिया किरिया भयणाए' हे गौतम ! क्रयिकस्य ग्राहकस्य तस्मादुपनीतात् भाण्डाद् अधस्तन्यः उपर्युक्ताः आद्याश्चतस्रः क्रियाः क्रियन्ते भवन्ति, मिथ्यादर्शन-प्रत्यया क्रिया तु भजनया विकल्पेन कदाचित् स्यात्, कदाचित्, नापि स्यात्-मिथ्यादर्शनावस्थायां स्यात्, सम्यग्दर्शनावस्थायां न स्यादिति भावः, किन्तु-

---

क्रिया यावत् मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रिया लगेगी ? या (गाहावइस्स वा ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ, जाव मिच्छादंसण वत्तिया किरिया कज्जइ) गाथापति को उन भाण्डों को निमित्त को लेकर आरंभिकी क्रिया से लेकर मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रिया तक सब क्रियाएँ लगेंगी ? इसके समाधान निमित्त प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! (कइयस्स ताओ भंडाओ) जो उन भाण्डों का खरीददार है उसके लिये उन भाण्डों के निमित्त से (हेट्ठिल्लाओ-चत्तारि किरियाओ कज्जंति) तो ये नीचे की चार क्रियाएँ लगेंगी ही परंतु (मिच्छादंसणवत्तियाकिरिया) जो मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रिया है वह वहां पर भजनीय रहेगी। कारण कि यदि वह खरीददार व्यक्ति मिथ्यादर्शन की अवस्थावाला है तब तो उसे यह क्रिया लगेगी ही और यदि वह सम्यग्दर्शनकी अवस्थावाला है,तो उसे यह क्रिया नहीं लगेगी।

લઈને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી પર્યન્તની ક્રિયાઓ લાગે છે ? અથવા "गाहावइस्स वा ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ जाव मिच्छादंसणवत्तिया किरिया कज्जइ ?" તે વાસણો વેચનાર વ્યાપારીને તે વાસણોને નિમિત્તે આરંભિકીથી લઈ નેમિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી પર્યન્તની ક્રિયાઓ લાગશે કે નહિ લાગે ?

ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે— "गोयमा !" હે ગૌતમ ! "कइयस्स ताओ भंडाओ हेट्ठिल्लाओ चत्तारि किरियाओ कज्जंति" તે વાસણો ખરીદીને લઈ જનાર વ્યક્તિને તે વાસણોને નિમિત્તે આરંભિકી, પારિગ્રહિકી, માયાપ્રત્યયિકી અને અપ્રત્યાખ્યાનિકી, ક્રિયાઓ લાગશે જ, પરન્તુ "मिच्छादंसणवत्तिया किरिया०" તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગી શકે પણ ખરી અને ન પણ લાગી શકે. કારણ કે જો તે ખરીદનાર વ્યક્તિ મિથ્યાદૃષ્ટિ હશે, તો તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગશે જ; પણ જો તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હશે તો તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા નહીં લાગે.

'गाहावइस्स णं ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति ' गाथापतेः खलु ताः उपर्युक्ताः सर्वाः क्रियाः प्रतनुकीभवन्ति–ह्रस्वीभवन्ति, क्रयिकस्य भाण्डप्राप्त्या महत्यस्ता भवन्ति, गाथापतेस्तु भाण्डस्वामित्वापगमेन प्रतनुकास्ताः क्रियाः भवन्ति । इदं चावान्तरसूत्रद्वयं भाण्डस्यानुपनीतोपनीतभेदात् प्रतिपादितम् । अथ गौतमः पुनः पृच्छति–' गाहावइस्स ण भंते ! भंडे जाव–धणेय से अणुवणीए सिया ? ' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! यदा गाथापतेः खलु भाण्डं यावत् क्रयिके प्राप्तं धनं च तद्भाण्डस्य मूल्यम् तस्य क्रयिकस्य सकाशात् तेन गाथापतिना अनुपनीतं नोपलब्धं स्यात् ? यावत्करणात्–भाण्ड विक्रीणानस्ये क्रयिको भाण्डं स्वादयेत्,

---

अब रही गाथापति की बात–सो (गाहावइस्स णं ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति) उस गाथापति के लिये ये सब क्रियाएँ लघु मात्रा में लगती रहेंगी। क्यों कि अब भाण्डों के ऊपर इसका स्वामित्व नहीं रहा है स्वामित्व तो उन पर खरीददार का हो गया है इसलिये बेचने वाले गाथापति की इन भाण्डों के निमित्त को लेकर आरंभिकी आदि क्रियाएँ अल्पमात्रोपेत हो जावेंगी और उस खरीददार की ये ही क्रियाएँ भाण्डों के ऊपर स्वामित्व आ जाने से महती मात्रा में बढ़ जावेंगी। ये दोनों आवान्तर सूत्र भाण्ड से अनुपनीत (न लेजाता हुआ) उपनीत (ले जाता हुआ) भेद को प्रतिपादित किये गये हैं।

अब गौतम स्वामी प्रभु से पूछते हैं कि–(गाहावइस्स णं भंते !

વાસણો વેચનારને તે ક્રિયાઓ લાગશે કે નહીં, તેનો ખુલાસો મહાવીર પ્રભુ આ પ્રમાણે કરે છે–" गाहावइस्स णं ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति " તે વ્યાપારીને તો તે પાંચે ક્રિયાઓ અલ્પ માત્રમાં જ લાગતી રહેશે. કારણ કે હવે વાસણો પર તેનું સ્વામિત્વ રહેલું નથી, તે વાસણો પર હવે તો ખરીદનારનું સ્વામિત્વ થઇ ગયું છે. તેથી તે વાસણોના વ્યાપારીની તે વાસણોને નિમિત્તે થતી આરંભિકી આદિ ક્રિયાઓ અલ્પ માત્રાવાળી થઇ જશે, પરન્તુ તે વાસણો ખરીદનારનું તે વાસણો પર સ્વામિત્વ થઈ જવાને કારણે, તેની તે ક્રિયાઓ ગુરુ માત્રાવાળી થઇ જશે આ બન્ને સૂત્રો દ્વારા વાસણોના ન અનુપનીત,(ન લઈ ગયેલ) ઉપનીત (લઇ ગયેલ) ભેદોનું પ્રતિપાદન કરાયું છે. એટલે કે વાસણો ખાનું દઇને ખરીદવા છતાં ગ્રાહક પોતાને ત્યાં લઇ ગયો ન હોય ત્યારે એ ક્રિયાઓ કોને લાગે છે, અને તે વાસણો ગ્રાહક તેને ત્યાં લઈ જાય ત્યારબાદ તે ક્રિયાઓ કોને લાગે છે, તેનું પ્રતિપાદન કરાયું છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને ત્રીજો પ્રશ્ન આ પ્રમાણે પૂછે છે— " गाहावइस्सणं भंते ! भंडे जाव धणे य से अणुवणीए सिया ? " હે ભદન્ત !

भाडणुपनयेच्च ' इति संग्राहद्यम्, तदा आरम्भिक्यादिक्रिया कस्य भवेदिति प्रश्नाशयः, भगवानाह-' एयंपि जहाभंडे उवणीए तहानेयव्वं चउत्थो आलावगो ' एतदपि यथा भाण्डम् उपनीतम् तथा ज्ञातव्यम्-यथा चतुर्थः आलापकः, भाण्डोपनीतविषये यः चतुर्थः आलापकः उक्तः स एवात्र गृहपतिना अनुपनीतधनविषयेऽपि विज्ञेयः, तथा चानुपनीतधनविषयक आलापक एवं वोध्यः-' गाहावइस्सण भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स कइए भंडं साइज्जेज्जा, धणे य से अणुवणीए सिया, कइयस्स णं भंते ! ताओ धणाओ किं आरंभियाकिरिया कज्जइ ? गाहावइस्सणं ताओ धणाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ ? गोयमा ! कइयस्स ताओ धणाओ हेट्ठिल्लाओ चत्तारि किरियाओ कज्जंति, मिच्छादंसणकिरिया भयणाए,

---

भंडे जाव धणे य से अणुवणीए सिया ?) हे भदन्त ! गाथापति के पास से खरीददार व्यक्ति भाण्डों की साई देकर भाण्ड ले लेवे और उनका मूल्यरूप द्रव्य देवे नहीं तो ऐसी स्थिति में आरंभिकी क्रिया वगैरह किस को लगेगी ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (एयंपि जहा भंडे उवणीए तहा नेयव्वं चउत्थो आलावगो) चौथा आलापक भाण्डोपनीत के विषय में कहागया है, वही आलापक यहां पर भी गृहपति द्वारा अप्राप्त धन के विषय में भी जान लेना चाहिये-वह इस प्रकार से-(गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स कइए भंडं साइज्जेज्जा, धणे य से-अणुवणीए सिया कइयस्स णं भंते ! ताओ धणाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ गाहावइयस्स णं ताओ धणाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ ? गोयमा ! कइयस्स ताओ धणाओ हेट्ठिल्लाओ चत्तारि किरियाओ कज्जं-

---

કોઈ વ્યક્તિ બાનાની રકમ આપીને વાસણો વેચનાર પાસેથી વાસણો પોતાને ત્યાં લઈ જાય, પણ તે વાસણોના મૂલ્યના પૈસા ચુકવે નહીં, તો એવી પરિસ્થિતિમાં આરંભિકી આદિ ક્રિયાઓ કોને લાગશે ? ખરીદનારને કે વેચનારને ?

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (एयं पि जहा भंडे उवणीए तहा नेयव्वं चउत्थो आलावगो) ભાંડોપનીતના વિષયમાં-વાસણો ગ્રાહક દ્વારા તેને ત્યાં લઈ જવાના વિષયમાં જે ચોથો આલાપક કહેવામાં આવે છે, તે અહીં પણ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. તે આલાપકનો સૂત્રપાઠ નીચે પ્રમાણે છે—

(गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स कइए भंडे साइज्जेज्जा धणे य से अणुवणीए सिया कइयस्स णं भंते ! ताओ धणाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ ? गाहावइस्सणं ताओ धणाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ ? गोयमा ! कइयस्स तोओ धणाओ हेट्ठिल्लाओ चत्तारि किरियाओ कज्जंति मिच्छादंसणवत्तिया

गाहावइस्स णं ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति ' इति । गाथापतये भाण्डमूल्य-धने असमर्पिते क्रयिकस्य आरम्भिक्यादिक्रियाः महत्यो भवन्ति, धनस्य तदानीं

ति, मिच्छादंसणवत्तिया किरिया भयणाए, गाहावइस्स णं ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति) गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं-हे भदन्त ! अपने भाण्डों के बेंचने वाले गाथापति को खरीददार भाण्डों की साई दे देता है, और भाण्डों का मूल्य नहीं देता है, तो ऐसी स्थिति में हे भदन्त ! उस धन के निमित्त से आरंभिकी आदि क्रियाएँ उस खरीददार को लगेगी ? या गाथापति को उस धन के निमित्त से आरंभिकी आदि क्रियाएँ लगेगी ? किसे लगेंगी-सो समझाइए, इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं कि हे गौतम ! जो खरीददार है उसे तो आरंभिकी आदि पूर्वोक्त चारों क्रियाएं लगेंगी-और जो मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रिया है उसकी उसमें भजना रहेगी, परन्तु जो गाथापति है कि जिसने अपने भाण्डों को बेच दिया है, उसकी ये चारों क्रियाएँ उस धन के निमित्त को लेकर गुरु (भारी) नहीं होगी, किन्तु अल्पमात्रा में ही रहेंगी । क्यों कि अभीतक धन खरीददार के पास से उस गाथापति के पास आया नहीं है । उसी खरीददार के पास है । अतः उस धन पर अभीतक उसी की मालिकी बनी हुई है, बेचने वाले गाथापति की नहीं-इसलिये

किरिया भयणाए, गाहावइस्सणं ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति) ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે " હે ભદન્ત ! વાસણોના વ્યાપારીને વાસણો ખરીદનાર વ્યક્તિ ખરીદેલાં વાસણો માટે બાનાની રકમ આપે છે, પણ ખરીદેલાં વાસણોની પૂરેપૂરી કિંમત ચુકવતો નથી, એવી પરિસ્થિતિમાં તે ધનના નિમિત્તથી તે વાસણો ખરીદનાર વ્યક્તિને આરંભિકી આદિ ક્રિયાઓ લાગે છે ? અથવા તો તે વાસણો વેચનાર વ્યક્તિને તે ધનના નિમિત્તથી આરંભિકી ક્રિયાઓ લાગશે ? તે બન્નેમાંથી કોને તે ક્રિયાઓ લાગશે ?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે " ખરીદનારને તો આરંભિકી આદિ ચારે ક્રિયાઓ લાગશે. તેને મિથ્યાદર્શન પ્રત્યયિકી ક્રિયા લાગી શકે પણ ખરી અને લાગી ન પણ શકે. વાસણ વેચનાર વ્યક્તિ કે જેણે વાસણો વેચી દીધાં છે, તેની તે ચારે ક્રિયાઓ તે ધનના નિમિત્તથી ગુરુ માત્રાવાળી નહીં થાય પણ અલ્પ માત્રાવાળી જ રહેશે. આમ બનવાનું કારણ એ છે કે હજી સુધી ધન (તે વાસણોની કિંમત જેટલી રકમ) ખરીદનાર વ્યક્તિને ત્યાં જ પડેલું છે, વેચનાર પાસે આવ્યું નથી. તેથી તે ધન પર હજી ખરીદનારની માલિકી રહેલી છે-વેચનારની માલિકી થઈ નથી. આ રીતે વાસ-

तदायत्तत्वाभावात् इत्याशयः । 'धणे य से उवणीए सिया जहा-पढमो-आलावगो, भंडे य से अणुवणीए सिया तहा नेयव्वो' यदा धनं मूल्यं च तस्य क्रयिकस्य सकाशात् उपनीतं गाथापतिना उपलब्धं स्यात् तदा यथा प्रथमः-आलापकः -'भाण्डं च तस्य गृहपतेः सकाशात् क्रयिकेण अनुपनीतं स्यात् तथा ज्ञातव्यः तथा च उपनीतधनविषयकालापको निम्नप्रकारको बोध्यः-"गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स कइए भंडं साइज्जेज्जा, धणेय से उवणीए सिया गाहावइस्स णं भंते ! ताओ धणाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ? ५,

भाण्डों का मूल्य रूप धन खरीदने वाले के पास ही रहा हुआ होने के कारण उस निमित्त आरंभिकी आदि क्रियाएँ गुरुमात्रा में उसी खरीददार को लगेंगी बेचने वाले गाथापति को नहीं । इसी कारण ये यहां पर अल्पमात्रा में हैं, ऐसा प्रकट किया गया है । (धणे य से उवणीए सिया, जहा पढमो आलावगो, भंडेय से अणुवणीए सिया तहा नेयव्वो) जब खरीददार के पास से बेचने वाला गाथापति अपने भाण्डों का मूल्य प्राप्त कर चुकता है-ऐसी स्थिति में धननिमित्तक आरंभिकी आदि क्रियाएँ किसे लगती हैं? तो इस विषय में प्रभु कहते हैं कि जैसा प्रथम आलापक अनुपनीत भाण्ड के विषय में कहा गया है वैसा ही आलापक समझना चाहिये-वह आलापक इस प्रकार से है-(गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स कइए भंडं साइज्जेज्जा धणे य से उवणीए सिया, गाहावइस्स णं भंते ! ताओ धणाओ किं

णोनी કીમત રૂપ ધન ખરીદનારની પાસે જ રહેલું હોવાથી, તે ધનને નિમિત્તે લાગતી આરંભિકી આદિ ક્રિયાઓ અધિક માત્રામાં ખરીદનારને જ લાગશે, વેચનારને લાગશે નહીં. તેથી જ અહીં એવું કહ્યું છે કે વેચનારને તે ક્રિયાઓ અલ્પ માત્રામાં લાગશે.

(धणे य से उवणीए सिया, जहा पढमो आलावगो, भंडेय से अणुवणीए सिया तहा नेयव्वो) જ્યારે ખરીદ કરનાર વ્યક્તિ પાસેથી તે વાસણો વેચનાર વ્યક્તિને તેનાં વાસણોની કીમત મળી જાય છે, ત્યારે ધનનિમિત્તક આરંભિકી ક્રિયાઓ કોને લાગે છે? ખરીદનારને લાગે છે કે વેચનારને? તે આ પ્રશ્નના જવાબમાં મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે અનુપનીત (ન લઇ જવામાં આવેલાં) વાસણોના વિષયમા જેવો આલાપક (પ્રશ્નોત્તરો) આપવામાં આવેલ છે એવો જ આલાપક અહી પણ સમજવો. તે આલાપક નીચે પ્રમાણે છે-(गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स कइए भंडं साइज्जेज्जा, धणे य से उवणीए सिया, गाहावइस्स णं भंते ! ताओ धणाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ ? ५ कइय-

कइयस्स वा ताओ धणाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ? ५, गोयमा ! गाहा-वइस्स ताओ धणाओ आरंभिया ४, मिच्छादंसणवत्तिया किरिया सिय कज्जइ, सिय नो कज्जइ कइयस्स णं ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति" गाथापतये मूल्यधने समर्पिते तासां क्रियाणां धनप्रत्ययत्वाद् गाथापतेस्ताः महत्या भवन्ति कायिकस्य तु धनसमर्पणेन धनस्य तदानीं तदायत्तत्वाभावात् ताः क्रियाः प्रतनुकी भवन्तीत्याशयः ? उपर्युक्तमुपसंहरन्नाह–' पढम–चउत्थाणं एक्को गमो, बिइय–तइयाणं एक्कोगमो ' प्रथम–चतुर्थयोः एको गमः प्रथमः अनुपनीतधनविषयकालापकः

आरंभिया किरिया कज्जइ? ५, कइयस्स वा ताओ धणाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ ५ गोयमा ! गाहावइस्स ताओ धणाओ आरंभिया ४ मिच्छादंसणवत्तिया किरिया सिय कज्जइ, सिय नो कज्जइ, कइयस्स णं ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति) तात्पर्य कहने का यह है कि गाथापति के लिये जब खरीददार धन—भाण्डों का मूल्य दे चुकता है तब अरंभिकी आदि क्रियाएं जो कि उस धन मूलक हैं उस गाथापति के लिये ही महान रूप में लगती हैं।

तथा खरीददार के लिये वे धनमूलक आरम्भिकी आदि क्रियाएं अल्प मात्रा में लगती हैं–क्यों कि उस समय उसने भाण्डों का पूरा मूल्य गाथापति को दे दिया है। अब उपर्युक्त कथन का उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं–(पढमचउत्थाणं एक्को गमो) (बिइयतइयाणं एक्को गमो) प्रथम जो अनुपनीत धनविषयक आलापक है वह चतुर्थ

स्स वा ताओ धणाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ ? ५ गोयमा ! गाहावइस्स ताओ धणाओ आरंभिया ४ मिच्छादंसणवत्तिया किरिया सिय कज्जइ, सिय नो कज्जइ, कइयस्स णं ताओ सव्वाओ पयणुई भवंति) આ સૂત્રપાઠનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે–જ્યારે ખરીદેલાં વાસણોનું મૂલ્ય વેચનાર વ્યાપારીને મળી જાય છે, ત્યારે તે ધનનિમિત્તક ક્રિયાઓ (આરંભિકી, પારિગ્રહિકી, માયા પ્રત્યયિકી અને અપ્રત્યાખ્યાનિકી ક્રિયાઓ તે વાસણ વેચનાર વ્યક્તિને જ અધિક પ્રમાણમાં લાગે છે અને તેને મિથ્યાદર્શન નિમિત્તની ક્રિયા લાગી પણ શકે છે અને નથી પણ લાગી શકતી. પરન્તુ ખરીદનાર વ્યક્તિને તો ધન-નિમિત્તક આરંભિકી આદિ ક્રિયાઓ અલ્પ માત્રમાં જ લાગશે, કારણ કે તેણે વાસણોની પૂરેપૂરી કિંમત તે વાસણના વેચનારને ભરપાઇ કરી દીધી હોય છે.

હવે ઉપરના કથનનો ઉપસંહાર કરતા સૂત્રકાર કહે છે–(पढम चउत्थाणं एक्को गमो, बिइयतइयाणं, एक्को गमो) પહેલો જે અનુપનીત (ન લઈ જવાયેલાં) ધન વિષેનો આલાપક છે તે ઉપનીત (લઈ જવાયેલાં) વાસણો

चतुर्थेन उपनीतभाण्डविषयकालापकेन समानो विज्ञेयः, द्वितीय-तृतीययोः एकोगमः, द्वितीयः उपनीत धनविषयक आलापकः तृतीयेन अनुपनीतभाण्डविषयकालापकेन समानो विज्ञेय इत्यर्थः, सच सर्वः प्रदर्शित एव।

अथ क्रियाधिकारादग्निकायक्रियाविशेषं निरूपयितुमाह – 'अगणिकाएणं भंते! अहुणोज्जलिए समाणे महाकम्मतराए चेव, महाकिरियतराए महासवतराए महावेयणतराए चेव भवइ!' गौतमः पृच्छति—हे भदन्त! अग्निकायः खलु कदाचित् अधुना उज्ज्वलितः सद्यः प्रदीप्तः सन् महाकर्मतराय, ध्मायमानानलापेक्षयाऽतिशयेन महान्ति कर्माणि ज्ञानावरणादीनि बन्धमाश्रित्य यत्र तस्मै चैव, तथा महाक्रियातराय महाऽऽस्रवतराय महावेदनतराय चैव भवति।

उपनीत भाण्ड विषयक चौथा आलापकके समान जानना चाहिये-तथा उपनीत धन विषयक जो द्वितीय आलापक है, वह तीसरे अनुपनीत भाण्ड विषयक आलाप के समान जानना चाहिये सो यह सब दिखला ही दिया गया है।

अब सूत्रकार क्रिया का अधिकार होने से अग्निकायके क्रियाविशेष का निरूपण करनेके निमित्त (अगणिकाएणं भंते! अहुणोज्जलिए समाणे महाकम्मतराए, चेव महाकिरियतराए चेव, महासवतराए महावेयणतराए चेव भवइ) ऐसा कहते हैं- इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि-हे भदन्त! कदाचित् अभी२ प्रज्वलित हुई अग्निकाय, बुझती हुई अग्निकी अपेक्षा लेकर क्या महान् ज्ञानावरण आदि कर्म का बंधक होनेके कारण महाकर्मतर है? शंकाकार का अभिप्राय ऐसा है कि जो अग्नि बुझ रही है उसकी बाततो दूसरी है- परन्तु जो अग्नि अभी २

વિષેના ચોથા આલાપક જેવો છે એમ સમજવું. તથા ઉપનીત ધન વિષયક જે બીજો આલાપક છે, તે અનુપનીત વાસણો વિષેના ત્રીજા આલાપક જેવો છે, એમ સમજવું આ સમસ્ત વાત ઉપર્યુક્ત વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામાં આવી છે. ક્રિયાનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી હવે સૂત્રકાર અગ્નિકાયને ક્રિયા લાગે કે નહીં એ વાતનું નિરૂપણ કરવા નીચેના પ્રશ્નોત્તરોનું પ્રતિપાદન કરે છે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન– (अगणिकाएण भंते! अहुणोज्जलिए समाणे महाकम्मतराए चेव, महा किरियतराएचेव महासवतराए महावेयणतराए चेव भवइ!) હે ભદન્ત! કદાચિત્ તત્કાલ પ્રજ્વલિત થયેલ અગ્નિકાય, ઓલવાઈ રહેલાં અગ્નિ કરતાં વધારે મહાન જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મબંધનું કારણ હોવાથી શું મહાકર્મતર છે? પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એવું છે કે જે અગ્નિ ઠરવા માંડેલ છે તેની તો

महाक्रिया = भाविमहापापरूपा, महाऽऽस्रवः अत्यन्तनूतनकर्मोपादानहेतुभूतः, महावेदनं-भाविनी तत्कर्मजन्या महापीडा, परस्पर शरीरसंबाधजन्या पीडा वा ।

जली हुई है और प्रज्वलित हो रही है, वह अग्नि बहुत अधिक रूप में ज्ञानावरण आदि कर्मबंध की हेतु भूत होती है क्या ? गौतम स्वामीका यह प्रश्न ठीक है क्यों कि प्रज्ञापना सूत्रके तेईसवें पदके दूसरे उद्देशेमें एकेन्द्रिय अग्निकाय जीवोंके बन्धनमें भी जघन्यता और उत्कृष्टता भगवानने कही है । अथवा संज्ञी जीव में इसके निमित्त को लेकर उत्कृष्ट ज्ञानावरण आदि कर्म का बंध होता है-अतः ज्ञानावरण आदि कर्म बंध रूप कार्य में अग्नि को प्रज्वलित करने रूप क्रिया भी कारण पड़ती है। इस तरह यहां पर कार्य में कारण का उपचार कर अग्निकाय को स्वयं महा कर्मतररूप कहा गया है । यद्यपि अग्निकाय स्वयं एकेन्द्रिय जीवरूप है और वह भी कर्म बंध से युक्त है तथा उसके उत्कृष्टरूपसे कर्मका बंधभी होता है-परन्तु यहां पर संज्ञी पंचेन्द्रिय जीवको लेकर कहते हैं । इसलिये यहां पर प्रश्न का आशय यही है कि अग्निकाय को जलानेरूप क्रिया से, जलाने वाले को महाकर्मका बंध होता है क्या ? इसी तरह से " महाक्रियतराय, महास्रवतराय, महावेदनतराय, " इन पदों

વાત જ જુદી છે ! પરન્તુ જે અગ્નિ તત્કાળ પ્રજ્વલિત થયેલ હોય અને જેની જ્વાળા નીકળતી હોય, તે અગ્નિ શું અધિક પ્રમાણમાં જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મબંધના હેતભૂત બને છે ખરી ? ગૌતમ સ્વામીનો આ પ્રશ્ન ઠીક છે કારણ કે 'प्रज्ञापनासूत्र' ના તેવીસમા પદના બીજા ઉદ્દેશામાં એકેન્દ્રિય અગ્નિકાય જીવો બંધનોમાં પણ જઘન્યતા અને ઉત્કૃષ્ટતા ભગવાને કહી છે. અથવા સંજ્ઞી જીવોમાં તેના નિમિત્તથી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મનો બંધ કરાતો હોય છે-તેથી જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મબંધ રૂપ કાર્યને માટે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરવાની ક્રિયા કારણભૂત બને છે ખરી ? આ રીતે અહીં કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને અગ્નિકાયને જ મહાકર્મતરરૂપ કહેવામાં આવેલ છે. જો કે અગ્નિકાય પોતે તો એકેન્દ્રિય જીવરૂપ છે, અને તે પણ કર્મબંધથી યુક્ત હોય છે, તથા તેને ઉત્કૃષ્ટરૂપે કર્મનો બંધ પણ બંધાય છે, પણ અહીં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવને લઇને કહેવામાં આવે છે તેથી અહીં પ્રશ્નનો આશય એટલો જ છે કે અગ્નિકાયને પ્રજ્વલિત કરનાર વ્યક્તિ શું મહાન કર્મબંધ બાંધે છે ખરો ?

"अहेणं समए समए वोक्कसिज्जमाणे, वोक्कसिज्जमाणे" अथ खलु यदा खलु समये समये व्यपकृष्यमाणः व्यपकृष्यमाणः उत्तरोत्तरं ह्रासं गच्छन् 'चरिम-कालसमयंसि' चरमकालसमये-'इंगालभूए, मुम्मुरभूए, छारियभूए' अङ्गार-

---

का भी अर्थ समझना चाहिये। महाक्रियतर अग्नि को इसलिये कहा गया है कि यह प्रज्वलित होने पर महान् अपाय-अनिष्ट का कारण भी बन जाती है। क्यों कि इसके द्वारा नगरों के नगर भी भस्मीभूत हो सकते हैं। इसीसे यह बहुत अधिक मात्रा में नवीन कर्मबंध का कारण होनेसे महास्रवरूप विशेषण से विशेषित किया गया है। महावेदनतर पद जो अग्निकाय के साथ दिया गया है, वह यह प्रकट करता है कि इस प्रकार की क्रिया से जो कर्म का बंध जीव को हो जाता है वह उसके लिये आगे चलकर बहुत ही अधिक वेदना देने वाला होता है। अथवा शरीर के साथ जब अग्निकाय का संबंध हो जाता है उस समय जीव को बहुत अधिक वेदना होती है इस तरह यह अग्निकाय परस्परत संघाति होने से स्वयं के लिये तथा पर के लिये महावेदना का कारण बन जाता है। अतः यह महा वेदनतर है।

अब गौतम प्रभु से पूछते हैं कि हे भदन्त! (अहेणं समए२ वोक्कसि-ज्जमाणे" जबयही अग्निकाय समय समय पर अर्थात् धीरे२ व्यपकृ-ष्यमाण होता है-उत्तरोत्तर अपनी तेजी से रहित बनने लगता है, और

એ જ પ્રમાણે (महाक्रियतराय, महास्रवतराय, महावेदनतराय) મહા ક્રિયા-વાળો, મહા આસ્રવવાળો અને મહા વેદનાવાળો હોય છે કે નહિ?

અગ્નિને મહાક્રિયતર કહેવાનું કારણ એ છે કે જ્યારે પ્રચંડ અગ્નિ લાગે ત્યારે તે મહાન અનિષ્ટનું પણ કારણ બને છે. પ્રચંડ આગમાં નગરોનાં નગરો બળીને ખાખ થઇ જવાના દાખલા પણ બને છે.

તેને મહા આસ્રવ રૂપ કહેવાનું કારણ એ છે કે તેના દ્વારા ઘણી જ મોટી માત્રામાં નવીન કર્મનો બંધ કરાતો હોય છે.

તેને મહા વેદનતર કહેવાનું કારણ એ છે કે આ પ્રકારની ક્રિયાથી જીવ જે કર્મનો બંધ બાંધે છે, તે કર્મબંધને કારણે આગળ જતાં તેને મહાન વેદના ભોગવવી પડે છે. અથવા શરીરની સાથે જ્યારે અગ્નિકાયનો સંસર્ગ થાય છે, ત્યારે જીવને ઘણી જ ભારે વેદના થાય છે. આ રીતે તે અગ્નિકાય પરસ્પર સંઘાતિત થવાને લીધે પોતાને માટે અને બીજાને માટે મહાવેદનાનું કારણ બની જાય છે તેથી જ તેને મહાવેદનતર કહેલ છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે—(अहेणं समए समए वोक्कसिज्जमाणे) જ્યારે તે અગ્નિકાય ઉત્તરોત્તર ઓલવાવા માંડે છે. એટલે કે જ્યારે તે ક્રમે ક્રમે તેના તેજથી રહિત થવા માંડે છે, અને (चरिम-

भूतः ऊर्ध्वज्वालारहितायोगोलकवत्संजातः, मुर्मुरभूतः,-तुषाग्निरूपः सम्पन्नः छारिकभूतः भस्मीभूतः संजातः " तओपच्छा अप्पकम्मतराए चेव अप्पकिरियतराएचेव अप्पाऽऽसवतराए चेव अप्पवेयणतराए चेव ?' ततः पश्चात् अङ्गारभूताद्यवस्थानन्तरम्-अल्पकर्मतराय, अङ्गाराद्यवस्थामाश्रित्य अल्पकर्मतराय चैव भवति। अल्पक्रिया तराय चैव, अल्पास्रवतराय चैव, अल्पवेदनतराय चैव भवति किम्? भगवानाह-' हंता, गोयमा ! अगणिकाएणं अहुणुज्जलिए समाणे तं चेव ' तदेव, पूर्ववदेव महाकर्मतराय चैव, महाक्रियातराय चैव महास्रवतराय चैव महावेदनतराय चैव भवति अथ खलु समये समये व्यपकृष्यमाणो व्यपकृष्यमाणश्चरमकालसमये अङ्गारभूतः, मुर्मुरभूतः, छारिकभूतः, ततः पश्चात् अल्पकर्मतराय चैव, अल्पक्रियातराय चैव, अल्पवेदनतराय चैव भवतीति ।

(चरिम कालसमयंसि) अन्तिम काल में जब इसकी ऐसी दशा हो जाती है यह (इंगाल०भूए) ऊर्ध्व ज्वाला से रहित होकर अंगार रूप अवस्था में आ जाता है (मुम्मुर०भूए) तुषाग्नि जैसा बन जाता है (छारिय०भूए) भस्मीभूत राख रूप में परिणत हो जाता है (तओ पच्छा) राख रूप में परिणत होने पर यह (अप्पकम्मतराए चेव अप्पकिरियतराए चेव अप्पासवतराए चेव, अप्पवेयणतराए चेव भवइ) भस्म-राख अवस्था की अपेक्षा लेकर कर्माभाव के लिये क्रियाभाव के लिये, आस्रवाभाव के लिये तथा वेदनाभाव के लिये, होता है क्या ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं-(हंता गोयमा !) हां गौतम ! (अगणिकाए णं अहुणुज्जलिए समाणे तं चेव) इसी समय प्रदीप्त होता हुआ अग्निकाय महाकर्मतर के लिये, महाक्रियतर के लिये, महा आस्रवतर के लिये तथा महावेदनतर के लिये होता है तथा धीरे २ जब वही अग्निकाय अपनी तेजी से रहित होने लगता

कालसमयंसि) છેવટે (इंगाल०भूए) ધકધકતી જ્વાળાથી રહિત બનીને અંગાર રૂપ બની જાય છે, (मुम्मुर०भूए) તુષાગ્નિ જેવો બની જાય છે. (ઉપર રાખ વળી જાય પણ અંદર પ્રજ્વલિત હોય એવી સ્થિતિમાં આવી જાય છે) (छारिय०भूए) અને છેવટે રાખરૂપ બની જાય છે, (तओ पच्छा अप्पकम्मतराएचेव, अप्पकिरियतराए चेव, अप्पासवतराए चेव, अप्पवेयणतराए चेव भवइ) ત્યારે તે શું કર્માભાવ, ક્રિયાભાવ, આસ્રવાભાવ અને વેદનાભાવને માટે હોય છે ?

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે (हंता गोयमा ! अगणिकाए णं अहुणुज्जलिए समाणे तं चेव) હા, ! તત્કાળ પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ મહા ક્રિયતર, મહા આસ્રવતર અને મહા વેદનતર હોય છે.

अत्र अङ्गारभूत–मुर्मुरभूतेत्यवस्थाद्वये अल्पशब्दस्य स्तोकार्थकत्वं विज्ञेयम्, क्षारिकभूतेति भस्मीभूतावस्थायामल्पशब्दस्याभावार्थकत्वं बोध्यम्, तदवस्थायां कर्मबन्धस्यासद्भावादित्याशयः ॥ सू० २ ॥

मूलम्–"पुरिसे णं भंते ! धणुं परामुसइ, धणुं परामुसित्ता उसुं परामुसइ, उसुं परामुसित्ता ठाणं ठाइ ठाणं ठिच्चा आययकन्नाययं उसुं करेइ आययकण्णाययं उसुं करित्ता उड्ढं वेहासं उसुं उव्विहइ, तएणं से उसुं उड्ढं वेहासं उव्विहिए समाणे जाइं तत्थ पाणाइं, भूयाइं, जीवाइं, सत्ताइं अभिहणइ, वत्तेइ, लेसेइ, संघाएइ, संघट्टेइ, परितावेइ, किलामेइ, ठाणाओ ठाणं संकामेइ, जीवियाओ ववरोवेइ, तएणं भंते ! से पुरिसे कइ किरिए ? गोयमा ! जावं चणं से पुरिसे धणुं परामुसइ, धणुं परामुसित्ता जाव–उव्विहइ, तावं चणं से पुरिसे काइयाए जाव पाणाइवायं किरियाए पंचहिं किरियाहिं पुट्ठे । जेसिं पि य णं

है और अन्तिम समय में अङ्गार भूत, मुर्मुर भूत एवं छारिका भूत हो जाता है तब वह कर्माभाव के लिये, क्रियाभाव के लिये और आस्रवाभाव के लिये तथा वेदनाभाव के लिये होता है । यहां अङ्गारभूत एवं मुर्मुरभूत इन दो अवस्थाओंमें अल्पशब्द स्तोक अर्थवाला तथा क्षारिकभूत अर्थात् भस्मीभूत अवस्था में अल्पशब्द अभाववाला है ऐसा जानना चाहिये । क्योंकि इस अवस्थामें कर्मबंधका सद्भाव नहीं रहता है॥सू०२॥

એટલે કે તે અગ્નિ મહાન અનિષ્ટરૂપ છે મહા આસ્રવરૂપ છે અને મહા વેદનાને માટે કારણરૂપ છે. પણ જ્યારે અગ્નિકાય તેના તેજથી રહિત થવા માંડે છે, અને આખરે અંગારરૂપ, તુષાગ્નિરૂપ અને રાખરૂપ થઇ જાય છે ત્યારે તે કર્મના અભાવ, ક્રિયાના અભાવ, આસ્રવના અભાવ અને વેદનાના અભાવ માટે હોય છે. આ સૂત્રમાં અગ્નિકાયની અંગારરૂપ અવસ્થામાં અને તુષાગ્નિરૂપ અવસ્થામાં અલ્પ શબ્દ ઓછાપણું દર્શાવે છે અને ક્ષારિકભૂત એટલે ભસ્મીભૂત અવસ્થામાં અલ્પ શબ્દ અભાવ દર્શાવે છે. કારણ કે તે અવસ્થામાં કર્મબંધનો સદ્ભાવ રહેતો નથી. ॥ સૂ. ૨ ॥

जीवाणं सरीरेहिं धणुं निघत्तिए ते वि य णं जीवा काइयाए, जाव-पंचहिं किरियाहिं पुट्ठा । एवं धणू पुट्ठे पंचहिं किरियाहिं, जीवा पंचहिं, ण्हारू पंचहिं, उसू पंचहिं, सरे, पत्तणे फले, ण्हारू पंचहिं ॥ सू० ३ ॥

छाया-पुरुषः खलु भदन्त ! धनुः परामृशति, धनुः परामृश्य इषुं परामृशति, इषुं परामृश्य स्थाने स्थित्वा आयतकर्णायतमिषुं करोति, आयतकर्णायतमिषुं कृत्वा ऊर्ध्वम् विहायसि इषुम् उद्विध्यति, ततः तस्मिन् इषौ ऊर्ध्वम् विहायसि उद्विद्धे सति, यान् तत्र प्राणान्, भूतान्, जीवान्, सत्वान् , अभिहन्ति, वर्तयति, श्लेषयति, संघातयति, संघट्टयति, परितापयति, क्लमयति, स्थानात् स्थानं संक्रमयति, जीविताद् व्यपरोपयति, ततः खलु भदन्त ! स पुरुषः कतिक्रियः? गौतम !

पुरुष की धनुर्विषयक क्रिया वक्तव्यता—

'पुरिसेणं भंते ! इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(पुरिसे णं भंते ! धणुं परामुसइ) हे भदन्त ! कोई एक पुरुष हो और वह धनुष को ग्रहण करे (परामुसित्ता उसुं परामुसइ) बाद में धनुष ग्रहण करने के पश्चात् बाण को ग्रहण करे, (परामुसित्ता ठाणं ठाइ) और बाण को ग्रहण करके फिर वह किसी स्थान पर जाकर बैठ जावे (ठिच्चा) बैठ कर (आययकन्नाययं उसुं करेइ) फिर उस बाण को चढ़ाने के लिये धनुष को कानतक खींचे (आययकण्णाययं उसुं करित्ता उड्ढं वेहायसं उव्विहिए समाणे जाइं तत्थ, पाणाइं, भूयाइं, जीवाइं सत्ताइं अभिहणइ, वत्तेइ, लेसेइ, संघाएइ, संघट्टेइ, परितावेइ, किलामेइ, ठाणाओ ठाणं संकामेइ-जीवियाओ ववरोवेइ, तएणं भंते ! से पुरिसे कइ किरिए) धनुष को कानतक खींचे फिर

ધનુષવાળા પુરુષની વક્તવ્યતા—

'पुरिसेणं भंते ! ' ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—(पुरिसे णं भंते ! धणु परामुसइ) હે ભદન્ત ! કોઈ એક પુરુષ ધનુષ્યને ગ્રહણ કરે, (परामुसित्ता उसु परामुसइ) તેને ગ્રહણ કર્યા પછી બાણને ગ્રહણ કરે, (परामुसित्ता ठाणं ठाइ) ધનુષ્ય અને બાણને ગ્રહણ કરીને તે કોઈ સ્થળે જઈને બેસી જાય (ठिच्चा) ત્યાં બેસીને (आययकन्नाययं उसुं करेइ) તે ધનુષ્ય પર બાણ ચડાવવાને માટે તે ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચે, (आयय कण्णाययं उसुं करित्ता उड्ढं वेहायसं उव्विहिए समाणे जाइं तत्थ, पाणाइं, भूयाइं, जीवाइं, सत्ताइं अभिहणइ, वत्तेइ, लेसेइ, संघाएइ, संघट्टेइ, परितावेइ, किलामेइ, ठाणाओ ठाणं संकामेइ-जीवियाओ ववरोवेइ, तएणं भंते ! से पुरिसे कइ किरिए)

यावच्च खलु स पुरुषः धनुः परामृशति, धनुः परामृश्य यावत्-उद्विध्यति, तावच्च खलु स पुरुषः कायिक्या यावत् प्राणातिपातक्रियया पञ्चभिः क्रियाभिः स्पृष्टः। येषामपि च जीवानां शरीरैः धनुः निर्वर्तितं, तेऽपि च जीवाः कायिक्या, यावत्-

उस पर बाण चढावे और बाण चढाकर उसे ऊँचे आकाश में छोड़े। इस तरह ऊँचे आकाश में फेंका गया वह बाण अपनी ओर आते हुए जितने वहां प्राण हो उनको, भूतों को, जीवों को, सत्त्वों को, मारे उनके शरीर को संकुचित कर दे, दूर २ रहे हुए उन्हें समीप में कर दे, परस्पर में मिला दे उनके अङ्गोपाङ्गों का स्पर्श करले उन्हें पीडा पहुंचावें मरण जैसी उनकी स्थिति कर देवे एक स्थान से दूसरे स्थान पर उन्हें पहुँचा देवे और उनके जीवन से उन्हें रहित कर देवे-तो हे भदन्त ! ऐसा वह पुरुष कितनी क्रिया वाला है ? (गोयमा ! जावं च णं से पुरिसे धणुं परामुसइ धणुं परामुसित्ता जाव उव्विहइ तावं च णं से पुरिसे काइयाए जाव पाणाइवाय किरियाए पंचहिं किरियाहिं पुट्ठे) हे गौतम ! जबतक वह धनुर्धारी पुरुष धनुष को ग्रहण करता है अर्थात् उठाता है और उठा कर यावत् वह बाण को ऊपर आकाश में प्रक्षिप्त करता है-यहां तक तो वह पुरुष कायिकी क्रिया से लेकर प्राणातिपाति की क्रिया तक पांचों ही क्रियाओं से स्पृष्ट है। (जेसिं पि य णं जीवाणं

ધનુષ્યને કાન સુધી ખેંચીને તેના પર બાણ ચડાવે છે, અને તે બાણને ઉંચે આકાશમાં છોડે છે. આ રીતે ધનુષ્ય દ્વારા આકાશમાં ફેંકાયેલું બાણ તેના માર્ગમાં આવતાં સમસ્ત પ્રાણીને, ભૂતોને, જીવોને અને સત્ત્વોને હણી નાખે છે, તેમનાં શરીરને સંકુચિત કરી નાખે છે, એક બીજાથી દૂર રહેલા એવા તે જીવોને એક બીજા સાથે અથડાવી મારે છે, તેમને એક બીજા સાથે મેળવી દે છે, તેમનાં અંગોપાંગનો સ્પર્શ કરે છે, તેમને પીડા પહોંચાડે છે, તેમને મરણ જેવી સ્થિતિમાં મૂકી દે છે, એક સ્થાનથી બીજે સ્થાને તેમને પહોંચાડી દે છે અને તેમનાં આયુ હરી લે છે, તો હે ભદન્ત ! એવો પુરૂષ કેટલી ક્રિયાથી યુક્ત ગણાય છે ? (गोयमा ! जावं च णं से पुरिसे धणुं परामुसइ, धणुं परामुसित्ता, जाव उव्विहइ, तावं च णं से पुरिसे काइयाए जाव पाणाइवायकिरियाए पचहिं किरियाहिं पुट्ठे) હે ગૌતમ ! જ્યારે તે પુરૂષ ધનુષ્ય તથા બાણને ઉઠાવીને, બાણને આકાશમાં છોડવા પર્યન્તની ક્રિયા કરે છે, ત્યારે તે પુરૂષ કાયિકીથી લઇને પ્રાણાતિપાતિકી સુધીની પાંચે ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ હોય છે.

पञ्चभि॰ क्रियाभिः स्पृष्टाः । एवं धनुः पृष्ठं पञ्चभिः क्रियाभिः, जीवाः पञ्चभिः, स्नायुः पञ्चभिः, इषुः पञ्चभिः, शरः, पत्रणम्, फलम्, स्नायुः पञ्चभिः ॥ सू० ३ ॥

टीका—क्रियाधिकारात् धनुर्धारिणो जीवहिंसाकरणे कर्मबन्धविशेष-वक्तव्यतामाह–'पुरिसेणं भंते !' इत्यादि । 'पुरिसेणं भंते ! धणुं परामुसइ' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! पुरुषः खलु जीवान् हन्तुं धनुः परामृशति गृह्णाति, 'धणुं परामुसित्ता उसुं परामुसइ,' धनुः परामृश्य धनुरादाय, इषुं बाणं परामृशति

सरीरेहिं धणु निव्वत्तिए ते वि य णं जीवा काइयाए जाव पंचहिं किरियाहिं पुट्ठे) तथा जिन जीवों के शरीरों से, धनुष बना है वे जीव भी कायिकी आदि पाँचों क्रियाओं से स्पृष्ट हैं । (एवं धनुपुट्ठे पंचहिं किरियाहिं जीवा पंचहिं ण्हारू पंचहिं उसुं पंचहिं सरे पत्तणे फले ण्हारू पंचहिं) इसी तरह से धनुस्पृष्ट पांचों क्रियाओं से, धनुष की डोरी प्रत्यंचा पांचों क्रियाओं से स्नायु पांचों क्रियाओं से, बाण पांचों क्रियाओं से शर पत्र (फले) फल (ण्हारू) एवं स्नायु ये सब पांचों क्रियाओं से स्पृष्ट हैं ।

टीकार्थ–यहां क्रिया का प्रकरण चल रहा है अतः धनुर्धारी को जीव की हिंसा करने में कर्मबंध विशेष होता है–इस बात को सूत्रकार ने इस सूत्रद्वारा प्रकट किया है–इस में गौतम स्वामी प्रभु से इस प्रकार से पूछ रहे हैं कि (पुरिसे णं भंते ! धणुं परामुसइ) हे भदन्त ! धनुर्धारी पुरुष जीवों के मारने के लिये धनुष को उठाता है (धणुं परामुसित्ता) धनुष को उठाकर फिर वह (उसुं परामुसइ) बाण को उठाता

(जेसिं पि य णं जीवाणं सरीरेहिं धणुं निव्वत्तिए ते वि य णं जीवा काइयाए, जाव पंचहिं किरियाहिं पुट्ठे) તથા જે જીવોનાં શરીરોથી ધનુષ્ય બન્યુ હોય છે, તે જીવો પણ કાયિકી આદિ પાંચે ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ હોય છે. (एवं धणुपुट्ठे पंचहिं किरियाहिं, जीवा पंचहिं, ण्हारू पचहिं उसुं पंचहिं सरे पत्तणे फले ण्हारू पंचहिं) આ રીતે ધનુસ્પૃષ્ઠ પાંચે ક્રિયાઓથી ધનુષ્યની દોરી–પ્રત્યંચા પાંચે ક્રિયાઓથી, સ્નાયુ પાંચે ક્રિયાઓથી, બાણુ પાંચે ક્રિયાઓથી, શર, પત્ર, ફલ અને સ્નાયુ, એ બધાં પાંચે ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ હોય છે.

ટીકાર્થ—ક્રિયાનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે. ધનુર્ધર હિંસક જીવહિંસા કરવાને લીધે કર્મબંધ વિશેષ બાંધે છે. એ જ વાતનું સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે–(पुरिसे णं भंते ! धणुं परामुसइ) હે ભદન્ત ! કોઇ એક પુરૂષ જીવોને મારવા માટે ધનુષ ધારણ કરે છે, (धणुं परामुसित्ता) ધનુષ ધારણ કરીને (उसुं परामुसइ) તે બાણને

गृह्णाति, 'उसुं परामुसित्ता ठाणं ठाइ' इषुं परामृश्य बाणं गृहीत्वा, स्थाने तिष्ठति, धनुः सकाशाद् बाणप्रक्षेपकालिकमासनविशेषं करोति, 'ठाणं ठिच्चा आयय कन्नाययं उसं करेइ' स्थाने स्थित्वा आसनविशेषग्रहणे सति बाणं प्रक्षेप्तुम् आयत-कर्णायतं बाण करोति, आयतं-प्रक्षेपाय प्रसारितं कर्णायतं-कर्णपर्यन्त माकृष्ट करोतीत्याशयः, ततः 'उड्ढं वेहासं उसुं उव्विहइ' तत आकृष्य उर्ध्वं विहायसि आकाशे इषुं बाणम् उद्विध्यति ऊर्ध्वं प्रक्षिपति 'तएणं से उसु उड्ढं वेहासं उव्विहिए समाणे' ततः खलु तस्मिन् इषौ बाणे उर्ध्वं विहायसि उद्विद्धे-उत्क्षिप्ते सति, 'जाइं तत्थपाणाइं, भूयाइं, जीवाइं सत्ताइ अभिहणइ' यान् तत्र प्राणान् प्राणिनः, भूतान्, जीवान्, सत्त्वान्, अभिहन्ति, अभिमुखमागच्छतो हिनस्ति आघातं प्रापयति 'वत्तेइ, लेसेइ, संघाएइ, संघट्टेइ, परितावेइ, किलामेइ,' तत्र वर्तयति-

है (उसुं परामुसित्ता) बाण को उठाकर (ठाणं ठाइ) स्थान पर जाकर बैठ जाता है अर्थात् धनुष से बाण को छोड़ने के लिये आसन विशेष से बैठना होता है उस आसन विशेष से वह बैठ जाता है (ठाणं ठिच्चा) जब आसन विशेष से वह बैठ चुकता है तब बाण को चलाने के लिये (आययकन्नाययं उसुं करेइ) वह धनुष को कानतक खींचता है और फिर उसकी ज्या (डोरी) पर बाण को चढाकर फिर वह उस (उसुं) बाण को (उड्ढं वेहासं उव्विहइ) ऊँचे की ओर आकाश में प्रक्षिप्त कर देता है। (तएणं से उसुं उड्ढं वेहासं उव्विहिए समाणे) इस तरह आकाश में प्रक्षिप्त किया गया वह बाण (जाइ तत्थ पाणाइं भूयाइं जीवाइं सत्ताइं अभिहणइ) अपनी ओर आते हुए प्राणियों को भूतों को जीवों को सत्त्वों को मार देता है (वत्तेइ) शरीर के संकोच आदि करने देने से वह उन्हें संकुचित कर देता है (लेसेइ)

પણ ગ્રહણ કરે છે, (उसुं परामुसित्ता) બાણને. ગ્રહણ કરીને (ठाणं ठाइ) તે સ્થાન પર જઈને બેસી જાય છે એટલે કે ધનુષમાંથી બાણ છોડવા માટે જે વિશિષ્ટ પ્રકારના આસને બેસવું જોઈએ એવાં આસને બેસે છે, (ठाणं ठिच्चा) આસને બેસીને (आययकन्नाययं उसुं करेइ) બાણને છોડવા માટે તે ધનુષને કાન સુધી ખેંચે છે અને તેની દોરી પર બાણ ચડાવીને (उसुं उड्ढं वेहासं उव्विहइ) તેને આકાશમાં ઊંચે ફેંકે છે (तएणं से उसुं उड्ढं वेहासं उव्विहिए समाणे) આ રીતે આકાશમાં ઊંચે છોડવામાં આવેલું તે બાણ "जाइं तत्थ पाणाइं, भूयाइ जीवाइ, सत्ताइ अभिहणइ" તેની તરફ આવતાં (તેના માર્ગમાં આવતાં) પ્રાણોને, જીવોને, ભૂતોને અને સત્ત્વોને મારી નાખે છે, "वत्तेइ" તે તેમનાં શરીરને સંકુચિત કરી નાખે છે, "लेसेइ" જુદાં જુદાં રહેલા જીવોને

शरीरसंकोचापादनादिना वर्तुलीकरोति, श्लेषयति-पृथक् पृथक् स्थितान् समीपमानयति, संघातयति-परस्परं शरीरैः संहतान् संमिलितान् करोति, संघट्टयति-परस्परमङ्गोपाङ्गादिन् स्पर्शयति, परितापयति समन्ततः परिपीडयति, क्लमयति-व्यथयति मरणान्तिकदशां प्रापयति, 'ठाणाओ ठाणं संकामेइ' स्थानात् स्थानान्तरं संक्रमयति नयति, 'जीवियाओ ववरोवेइ' जीविताद् व्यपरोपयति पृथक् करोति प्राणरहितान् करोति, 'तएणं भंते ! से पुरिसे कइ किरिए' ततः तदनन्तरं खलु हे भदन्त ! स धनुर्धारी पुरुषः कतिक्रियः ? जीवव्यपरोपणान्तेन कियत्क्रियाजन्यकर्मबद्धो भवतीति प्रश्नः

भगवानाह-'गोयमा ! जावं च णं से पुरिसे धणुं परामुसइ, धणुं परामुसित्ता

पृथक् पृथक् रहे हुए उन्हें एकत्रित कर देता है (संघाएइ) उन्हें आपस में मिला देता है (संघट्टेइ) वह बाण उनके अङ्गोपाङ्गो को छू लेता है (परितावेइ) चारों ओर से उन्हें वह पीड़ा पहुँचाने लगता है (किलामेइ) उन्हें तिल मिला देता है अर्थात् मारणान्तिक दशा जैसी दशा उनकी कर देता है (ठाणाओ ठाणं संकामेइ) एक स्थान से दूसरे स्थान में उन्हें पहुँचा देता है (जीवियाओ ववरोवेइ) यहां तक कि अन्त में उन्हें वह प्राण रहित बना देता है (तएणं भंते ! से पुरिसे कइकिरिए) ऐसी स्थिति में हे भदन्त ! वह पुरुष कितनी क्रियाओं वाला माना जाना चाहिये अर्थात् जब बाण द्वारा वह उन प्राणियों आदिकों के जीवन का व्यपरोपण विनाश कर देता है तो उसे कितनी क्रियाओं से जन्य कर्म का बंध होता है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (जावं च णं से पुरिसे धणुं परामुसइ)

એકત્ર કરી નાખે છે, "संघाएइ" તે બાણુ તેમને એક બીજા સાથે અથડાવી મારે છે, (संघट्टेइ) તેમનાં અંગોપાંગોને સ્પર્શ કરે છે, (परितावेइ) તે બાણુ તેને ચોમેરથી પીડા પહોંચાડે છે, (किलामेइ) મારણાન્તિક દશા જેવી તેમની દશા કરી નાખે છે, "ठाणाओ ठाणं संकामेइ" તેમને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે પહોંચાડી દે છે, "जीवियाओ ववरोवेइ" અને અન્તે તેમને પ્રાણુરહિત બનાવી નાખે છે. "तएणं भंते ! से पुरिसे कइकिरिए ?" એવી સ્થિતિમાં તે પુરૂષને કેટલી ક્રિયાથી યુક્ત ગણવો જોઇએ ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ રીતે બાણુ દ્વારા તે જીવોનાં પ્રાણોનો નાશ કરનાર તે ધનુર્ધર કેટલી ક્રિયાજન્ય કર્મનો બંધ કરે છે ? ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-"गोयमा !" હે ગૌતમ ! "जावं च णं पुरिसे धणुं

जाव-उव्विहइ ' हे गौतम! यावच्च खलु स धनुर्धारी पुरुषः धनुः परामृशति उपादत्ते धनुः परामृश्य धनुरुपादाय यावत्-इषुम् परामृशति, इषुं परामृश्य स्थाने तिष्ठति, स्थाने स्थित्वा, आयतकर्णायतं करोति, आयतकर्णायतं कृत्वा ऊर्ध्वं विहायसि इषुम् उद्विध्यति प्रक्षिपति । ' तावं च णं से पुरिसे काइयाए जाव-पाणाइवायकिरियाए पंचहिं किरियाहिं पुट्ठे ' तावच्च खलु स पुरुषः कायिक्या-कायसम्बन्धिन्या यावत्-आधिकरणिक्या, प्राद्वेषिक्या, पारितापनिक्या प्राणातिपातक्रियया, एताभिः क्रियाभिः स्पृष्टः पञ्चक्रियाजनितकर्मणा बद्धो भवति, " जेसिं पि य णं जीवाणं सरीरेहिं धणुं निव्वत्तिए, ते वि य ण जीवा काइयाए,

जब वह धनुर्धारी मनुष्य धनुषको उठाता है, (धणुं परामुसित्ता जाव उव्विहइ) और धनुष को उठाकर बाण को उठाता है, बाण को उठा कर फिर वह धनुष से बाण चलाने योग्य आसन से बैठ जाता है और बैठकर (आयतकर्णायतं करोति) धनुष पर बाण चढाने के निमित्त उसे अपने कानतक खींचता है और खींचकर जब उस पर बाण को छोड़ने के निमित्त चढा लेता है, तथा चढाकर उसे ऊँचे आकाश में प्रक्षिप्त कर देता है (तावं च णं से पुरिसे काइयाए जाव पाणाइवायकिरियाए पंचहिं किरियाहिं पुट्ठे) तबतक वह पुरुष कायसंबंधी कायिकी क्रिया से लेकर आधिकरणिकी, प्राद्वेषिकी, परितापनिकी एवं प्राणातिपतिकी इन पांच प्रकार की क्रियाओं से स्पृष्ट हुआ माना गया हैं। अर्थात् इन पांच क्रियाओं से जन्य कर्मों का बंध करने वाला वह है ऐसा सिद्धान्त में कहा गया है । (जेसिं पि य णं जीवाणं सरीरे हिं धणुं निव्वत्तिए, ते वि य णं जीवा काइयाए जाव पंचहिं किरियाहिं पुट्ठे) तथा-

परामुसइ" જ્યારે તે ધનુર્ધારી ધનુષ્યને ઉઠાવે છે, અને બાણુને ગ્રહણુ કરીને જ્યારે ધનુષધારી ધનુષમાંથી બાણુ છોડવા માટે આસને બેસી જાય છે, અને એ રીતે બેસીને " आयतकर्णायतं करोति " ધનુષ પર બાણુ ચડાવવા માટે ધનુષ્ય પોતાના કાન સુધી ખેંચે છે અને તેના પર બાણુ ચડાવીને બાણને આકાશમાં ઊંચે ફેંકે છે " तावं च णं से पुरिसे काइयाए जाव पाणाइवायकिरियाए पंचहिं किरियाहिं पुट्ठे " ત્યાં સુધીમાં તે પુરૂષ કાયિકી, આધિકરણિકી, પાદ્વેષિકી, પારિતાપનિકી અને પ્રાણાતિપાતિકી, એ પાંચે પ્રકારની ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ થયેલો ગણાય છે. એટલે કે તે પાંચે પ્રકારની ક્રિયાઓ જન્ય કર્મોનો બંધ કરનાર તે બને છે, એવું સિદ્ધાંતમાં કહેલું છે

" जेसिं पि य णं जीवाणं सरीरेहिं धणुं निव्वत्तिए, ते वि य णं जीवा काइयाए जाव पंचहि किरियाहिं पुट्ठे " તથા જે વનસ્પતિકાયિક આદિ જીવોનાં

जाव-पचहिं किरियाहिं पुट्ठे ' येषामपि च खलु वनस्पत्यादिजीवानाम् काष्ठादि-शरीरैः धनुः निर्वर्तितं निष्पन्नं तऽपि च खलु धनुर्निर्वतने हेतुभूता वनस्पत्यादि-जीवाः कायिक्या यावत्-प्राणातिपातक्रियया पञ्चभिः स्पृष्टाः - तादृशक्रिया-जनितकर्मणा सम्बद्धा भवन्ति, धनुषः कायिक्यादियावत्प्राणातिपातक्रियाहेतुतया तन्निर्वर्तनहेतुभूतजीवानामपि पापकर्मबन्धो भवतीत्याशयः, ' एवं धणुं पुट्ठे पंचहिं किरियाहिं ' एवं तथैव धनुः पृष्ठं धनुर्दण्डगुणादिसमूहः तस्य पृष्ठं=पृष्ठभागः पञ्चभिः क्रियाभिः, तथा ' जीवा पंचहिं, ण्हारू पचहिं, उसु पंचहिं, सरे, पत्तणे, फले, ण्हारू पचहिं ' जीवा प्रत्यञ्चा पञ्चभिः स्नायुः पञ्चभिः, इषुः शरपत्रफल स्नायुसमुदायः पञ्चभिः । प्रत्येकभवमाश्रित्याह - शरः बाणः पञ्चभिः, पत्त्रणम्

जिन वनस्पतिकायिक आदि जीवों के काष्ठादि शरीरों द्वारा धनुष नि-ष्पन्न हुआ है ऐसे वे धनुष के निष्पन्न होने में कारणभूत वनस्पत्यादिक जीव कायिकी क्रिया से लेकर प्राणातिपातिकी आदि ५ क्रियाओंसे स्पृष्ट हैं इन क्रियाओं से जन्य कर्मों द्वारा बद्ध हैं तात्पर्य कहने का यह है कि धनुष कायिकी आदि से लगाकर प्राणातिपात तक की ५ क्रियाओं का जब हेतु माना गया है इस धनुष के निष्पन्न होने-बनाने में कारण भूत जो जीव हुए हैं वे भी पापकर्म के बंधक होते ही हैं। (एवं धणुपुट्ठे पंचहिं किरियाहिं) दण्ड गुणादिक का समूहरूप जो धनुष है, सो इसका जो पृष्ठभाग है वह धनु पृष्ठ भी पंच क्रियाओं से तथा (जीवा पंचहिं, ण्हारूपंचहिं उसू पंचहिं, सरे, पत्तणे, फले ण्हारू, पचहिं जीवा) धनुष की जो डोरी है, वह भी पांच क्रियाओं से युक्त है,

---

કાષ્ઠાદિ શરીરો દ્વારા ધનુષ બનેલું હોય છે, તે વનસ્પતિકાયિક આદિ જીવો કાયિકીથી લઈને પ્રાણાતિપાતિકી પર્યન્તની પાંચે ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ બને છે- એટલે કે એ ક્રિયાઓ દ્વારા જે પાપનો બંધ કરાય છે, તે પાપનો બાંધનાર બંધક તેઓ પણ બને છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ધનુર્ધારી તો કાયિકી આદિ પાંચે ક્રિયાજન્ય પાપનો બંધ કરનાર બને જ છે. એટલું જ નહીં પણ તે ધનુષ્યના નિર્માણમાં જે જે જીવો કારણભૂત બનેલા હોય તે જીવો પણ એ પાંચે ક્રિયાજન્ય કર્મબંધના બંધ કરનાર બને છે " एवं धणुपुट्ठे पंचहिं किरियाहिं " દંડ ગુણાદિકના સમૂહરૂપ જે ધનુષ છે, તેના પૃષ્ઠ ભાગને ધનુઃ પૃષ્ઠ કહે છે. તે ધનુઃપૃષ્ઠ પણ પાંચ ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ થાય છે, તથા " जीवा पंचहिं ण्हारू पंचहिं, उसू पंचहिं, सरे, पत्तणे, फले, ण्हारू पंचहिं " ધનુષની દોરી (પ્રત્યંચા) પાંચે ક્રિયાઓથી યુક્ત હોય છે, બાણ પણ પાંચે ક્રિયાઓથી યુક્ત હોય છે. બાણનો મૂળ ભાગ (પત્રણ) પણ પાંચે ક્રિયાઓથી યુક્ત હોય

बाणमूलभागः पुंखं इति प्रसिद्धः पञ्चभिः, फलम् बाणाग्रभागः पञ्चभिः, स्नायुश्च बाणबन्धनचर्मद्वरिका पञ्चभि', क्रियाभिः स्पृष्टा भवन्ति प्रत्यञ्चादयोऽपि कायिक्यादियावत्प्राणातिपातक्रियाहेतुत्वेन तन्निष्पत्तिहेतुभूतजीवानां पापकर्म-बन्धकारणानि भवन्तीत्याशयः। अथ पुरुषस्य बाणप्रक्षेपादिकायव्यापाराणां दृश्य-मानतया तस्य कायिक्यादियावत्प्राणातिपातपर्यन्तपञ्चक्रियाजन्यकर्मबन्धः संभवतु धनुरादेर्निष्पादकशरीराणां तु वनस्पत्यादिजीवानां कथं प्रागुक्तपञ्चक्रियाजन्य-कर्मबन्धः संभवति, बाणादिप्रक्षेपकाले धनुरादिनिष्पत्तिहेतुभूतजीवानां शरीर-

इषु-शरपत्र फल स्नायु समुदाय जो है वह भी पांच क्रियाओं से युक्त है, शर-बाण जो है वह भी पांच क्रियाओंसे युक्त है स्नायु-बाणकाजो मूलभाग है, वह भी पांच क्रियाओं युक्त है, फल-बाण को बांधने वाली चमड़ेकी जो डोरी है-वह भी पांच क्रियाओं से युक्त है, तात्पर्य :कहने का यह है कि-ये सब प्रत्यञ्चादिक भी कायिकीक्रियासे लेकर प्राणाति-पातिकी क्रियातकके हेतुभूत होनेके कारण इनकी उत्पत्ती जिन२ जीवोंके शरीर से हुई है उन २ जीवों को ये सब पापबंध के कारण होते हैं।

शंका—धनुर्धारी पुरुष जब बाण का प्रक्षेप आदि करता है तब उस समय उसके ही शरीर का व्यापार उस क्रिया में दिखलाई देता है अतः धनुर्धारी के ही कायिकी क्रिया से लेकर प्रणातिपातिकी क्रिया जन्य कर्म का बंध संभवित होता है अतः धनुष आदि के निष्पादक बनाने वाले पुरुष तथा जो वनस्पति आदि जीव हैं उनके जो आपने इन पांच क्रियाओं से कर्म बंध कहा है, वह कैसे वहां बन सकता है? का-रण कि धनुष द्वारा बाण को चलाने के समय में धनुष वगैरह की निष्पत्ति में कारणभूत जो जीवों का शरीर है वह तो अचेतन होनेसे

છે, સ્નાયુ (બાણુને બાંધવાની ચામડાની વાધરી-દોરી) પણ પાંચે ક્રિયાઓથી યુક્ત હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ધનુષ તથા બાણુના પ્રત્યેક અંગ કાયિકી આદિ પાંચે ક્રિયાઓના કારણરૂપ હોવાથી, તેમની ઉત્પત્તિ જે જે જીવોનાં શરીરોમાથી થઈ હોય છે તે તે જીવો પણ તેમને કારણે પાપનો બંધ કરે છે.

શંકા—ધનુર્ધારી પુરૂષ જ્યારે બાણુને ફેંકવાની ક્રિયા કરે ત્યારે તેના શરીરથી જ તે ક્રિયાઓ કરવાની પ્રવૃત્તિ થતી હોય છે. તેથી ધનુર્ધારીને જ કાયિકીથી પ્રાણાતિપાતિકી પર્યન્તની પાપક્રિયા જન્ય કર્મબંધ સંભવી શકે છે. પણ ધનુષ બનાવનાર વ્યક્તિને તથા ધનુષનુ જેમાંથી નિર્માણ થાય છે એ વનસ્પતિકાય આદિ જીવોને તે પાંચે ક્રિયા જન્ય, કર્મબંધ કેવી રીતે સંભવી શકે? ધનુષમાંથી બાણુ છોડતી વખતે, ધનુષ બનવામા કારણભૂત જે જીવોના

मात्रस्यापि अचेतनतया व्यापारानाविष्टत्वात्, व्यापारानाविष्टशरीरमात्रादपि बन्धाभ्युपगमे सिद्धानामपि बन्धप्रसङ्गः, तदीयपरित्यक्तशरीराणामपि प्राणातिपातहेतुतया लोके परिदृश्यमानत्वात् इति चेन्न, अविरतपरिणामात् कर्मबन्धस्य जायमानतया बाणप्रक्षेपकस्य पुरुषादेरिव धनुरादिनिष्पादकशरीरजीवानामपि अविरतपरिणामस्य समानतया तेषामपि पापकर्मबन्धसंभवात्, सिद्धादीनां तु अविरतपरिणामाभावेन कर्मबन्धासंभवात् ॥ सू० ३ ॥

मूलम्—" अहे णं से उसू अप्पणो गुरुयत्ताए, भारियत्ताए, गुरुसंभारियत्ताए, अहे वीससाए पच्चोवयमाणे जाइं पाणाइं जाव-जीवियाओ ववरोवेइ, तावं च णं से पुरिसे कइकिरिए? गोयमा ! जावं च णं से उसू अप्पणो गुरुयत्ताए, जाव-ववरो

उस व्यापार वाला है नहीं। व्यापारशून्य शरीर मात्र से भी यदि बंध होना माना जावेतो इस तरह से तो सिद्धों में भी बंध होनेका प्रसंग प्राप्त हो सकता है। क्यों कि इन्होंने जो शरीर छोड़ दिये हैं वे भी प्राणातिपात के हेतु भूत लोक में देखे जाते हैं।

उत्तर-ऐसी आशंका नहीं करनी चाहिये-क्यों कि कर्मबन्ध जो होता है वह अविरतपरिणामों से होता है। अतः धनुष पर चढ़ाकर बाण को छोड़ ने वाले पुरुष की तरह धनुष आदि के निष्पादक शरीर वाले जीवों के भी पाप कर्मों के बंध होने की संभावना है। तथा सिद्धादिकों के बंध होने की संभावना इसलिये नहीं है कि उनके अविरत परिणामों का सर्वथा अभाव रहता है ॥ सू० ३ ॥

શરીરો છે, તે તો તે વખતે અચેતન હોવાથી પ્રવૃત્તિહીન હોય છે. વ્યાપાર રહિત (પ્રવૃત્તિ રહિત) શરીર માત્રથી જ જો કર્મબંધ થવાનું માનવામાં આવે તો સિદ્ધો દ્વારા પણ કર્મબંધ બંધાવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે કારણ કે તેમણે જે શરીર છોડી દીધાં છે તે શરીરો પણ સંસારમાં પ્રાણાતિપાત આદિના કારણભૂત બનતાં જોવામાં આવે છે.

સમાધાન—એવી શંકા વ્યાજબી નથી. કારણ કે જે કર્મબંધ કરાય છે તે અવિરત પરિણામોથી કરાય છે. ધનુષ પર ચડાવીને બાણ છોડનાર પુરૂષની જેમ ધનુષ આદિનું નિર્માણ કરનાર શરીરવાળા જીવોમાં પણ અવિરત પરિણામની સમાનતા હોવાથી તેમને પણ પાપકર્મનો બંધ સંભવી શકે છે. સિદ્ધાદિકોને એ પ્રકારનો કર્મબંધ સંભવી શકતો નથી કારણ કે તેમનામાં અવિરત પરિણામોનો સદા અભાવ જ રહે છે. ॥ સૂ. ૩ ॥

वेइ, तावं च णं से पुरिसे काइयाए, जाव-चउहिं किरियाहिं पुट्ठे। जेसि पि य णं जीवाणं सरीरेहिं धणू निव्वत्तिए, तं वि जीवा चउहिं किरियाहिं, धणुपुट्ठे चउहिं, जीवा चउहिं, ण्हारू चउहिं, उसू पंचहिं, सरे, पत्तणे, फले, ण्हारू पंचहिं, जे विय से जीवा अहे पच्चोवयमाणस्स उवग्गहे वट्टंति, ते विय णं जीवा काइयाए, जाव-पंचहिं किरियाहिं पुट्ठा ॥ सू० ४ ॥

छाया-अथ स इषुः आत्मनो गुरुकतया, भारिकतया, गुरुसंभारिकतया अधः विस्रसया प्रत्यवपतन् यान् प्राणान् यावत्-जीविताद् व्यपरोपयति तावच्च स पुरुषः कतिक्रियः? गौतम! यावच्च स इषुः आत्मनो गुरुकतया, यावत्-व्यपरोपयति, तावच्च स पुरुषः कायिक्या, यावत्-चतसृभिः क्रियाभिः स्पृष्टः, येषा-

---

(अहे णं से उसू) इत्यादि।

सूत्रार्थ-(अहे णं से उसू अप्पणो गुरुयत्ताए भारियत्ताए गुरुसंभारियत्ताए, वीससाए पच्चोवयमाणे जाइं पाणाइं जाव जीवीओ ववरोवेइ तावं च णं से पुरिसे कइकिरिए?) हे भदन्त! जब वही बाण अपनी गुरुत्ता से, अपनी भारता से और अपनी गुरुता तथा संभारता दोनों से युक्त होने के कारण नीचे की ओर स्वाभाविक रूप से पड़ने लगता है तब वह जितने भी प्राणी यावत् उस स्थान पर होते हैं, उनको वह जीवन से रहित कर देता है ऐसी स्थिति में वह पुरुष कितनी क्रियाओं वाला माना जावेगा? (गोयमा! जावं च णं से उसुं अप्पणो जाव ववरोवेइ, तावं च णं से पुरिसे काइयाए जाव

"अहे णं उसू" ઇत्याहि—

सूत्रार्थ—"अहे णं से उसू अप्पणो गुरुयत्ताए भारित्ताए गुरूसंभारियत्ताए, अहे वीससाए पच्चोवयमाणे जाइं पाणाइं जाव जीवियाओ ववरोवेइ तावं च णं से पुरिसे कइकिरिए?" હે ભદન્ત! જ્યારે તે જ બાણ તેની ગુરુતાથી, તેના ભારથી, તેની ગુરુતા તથા સંભારતા એ બન્નેથી યુક્ત હોવાને કારણે નીચેની દિશાએ સ્વાભાવિક રીતે પડવા માંડે ત્યારે તે તેના માર્ગમાં આવતાં પ્રાણોને, ભૂતોને, જીવોને અને સત્ત્વોને પ્રાણથી રહિત કરી નાખવા પર્યન્તની ક્રિયાઓ કરે છે એવી પરિસ્થિતિમાં તે ધનુર્ધારીને કેટલી ક્રિયાઓથી યુક્ત માનવો જોઈએ?

"गोयमा! जावं च णं से उसुं अप्पणो जाव ववरोवेइ, तावं च णं से पुरिसे काइयाए जाव चउहिं किरियाहिं पुट्ठे" હે ગૌતમ! જ્યાં સુધી તે બાણ તેની

मपि च जीवानां शरीरैः धनुः निर्वर्तितं तेऽपि च जीवाः चतसृभिः क्रियाभिः धनुः पृष्ठं चतसृभिः, जीवा चतसृभिः, स्नायुश्चतसृभिः, इषुः पञ्चभिः, शरः, पत्रणम् , फलम्, स्नायुः पञ्चभिः, येऽपि च तस्य जीवा अधः प्रत्यवपततोऽवग्रहे वर्तन्ते तेऽपि च जीवाः कायिक्या, यावत्-पञ्चभिः क्रियाभिः स्पृष्टाः ॥सू० ४॥

चउहिं किरियाहिं पुट्ठे) हे गौतम ! जब तक वह बाण अपनी गुरुता आदि से युक्त होने के कारण वापिस जमीन पर गिरता है और वहां के प्राणियों आदिकों को उनके जीवन से रहित कर देता है तब तक वह पुरुष कायिकी क्रिया से लेकर चार क्रियाओं से स्पृष्ट होता है। (जेसिं पि य णं जीवाणं सरीरेहिं धणू निव्वत्तिए, ते वि जीवा चउहिं किरियाहिं धणुपुट्ठे चउहिं किरियाहिं जीवा चउहिं ण्हारू चउहिं उसू पंचहिं सरे पत्ते फले ण्हारू पंचहिं) तथा जिन जीवों के शरीरों से वह धनुष बना होता है वे जीव भी चार क्रियाओं से स्पृष्ट होते हैं। धनुष का जो पृष्ठभाग है वह चार क्रियाओं से स्पृष्ट होता है, धनुष की जा डोरी है वह भी चार क्रियाओं से स्पृष्ट हुई है। स्नायु भी चार क्रियाओं से स्पृष्ट है। बाण पांच क्रियाओं से स्पृष्ट है। शर, पत्रण, फल, स्नायु, ये सब पांच क्रियाओं से स्पृष्ट हैं। (जे वि य से जीवा अहे पच्चोवयमाणस्स उवग्गहे वट्टंति, ते विय णं जीवा काइयाए जाव पंचहिं किरियाहिं पुट्ठा) तथा जो भी जीव नीचे की ओर गिरते हुए उस बाण के सहायक होते हैं, वे भी जीव कायिकी आदि पांच क्रियाओं से स्पृष्ट हैं।

ગુરુતા આદિ કારણે જમીન પર પાછું ફરતું હોય અને તેના માર્ગમાં આવતાં જીવોનાં પ્રાણ હરી લે ત્યાં સુધી તે પુરૂષ કાયિકી ક્રિયાથી લઇને પહેલી ચાર ક્રિયાઓ કરે છે-તે ચાર ક્રિયાજન્ય કર્મબંધ તે કરે છે. "जे सिं पि य णं जीवाणं सरीरेहिं धणू निव्वत्तिए, ते वि जीवा चउहिं, किरिया हिं धणुपुट्ठे चउहिं किरिया हिं, जीवा चउहिं,-ण्हारू चउहिं,उसू पंचहिं,सरे,पत्ते फले, ण्हारू पंचहिं) તથા જે જીવોનાં શરીરમાંથી તે ધનુષ બન્યું હોય તે જીવો પણ ચાર ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ થાય છે, ધનુષનો પૃષ્ઠ ભાગ પણ ચાર ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ થાય છે. ધનુષની દોરી પણ ચાર ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ હોય છે. ધનુષને બાંધેલી ચામડાની દોરી પણ ચાર ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ હોય છે. બાણ પાંચ ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ હોય છે. બાણનો મૂળ ભાગ, બાણનો અગ્ર ભાગ, અને બાણને બાંધવાની ચામડાની દોરી પાંચે ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ હોય છે.

टीका—उपर्युक्तबाणप्रक्षेपादिक्रिया विपये एव किञ्चिद् विशेषवक्तव्यतामाह–'अहेणं' इत्यादि । 'अहेणं से उसू अप्पणो गुरुयत्ताए, भारियत्ताए, गुरुसंभारियत्ताए, अहे वीससाए पच्चोवयमाणे जाइं पाणाइं, जाव–जीविआओ ववरोवेइ' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त! अथ खलु स इषुः बाणः आत्मनः–स्वस्य गुरुकतया गुरुत्वेन, भारिकतया–भारेण, गुरुसंभारिकतया, गुरुत्वभाराभ्याम्, अधः विस्रसया–स्वभावेन प्रत्यवपतन् मध्ये मार्गमागच्छन् यान् प्राणान् प्राणिनो

टीकार्थ–सूत्रकार ने इस सूत्र द्वारा उपर्युक्त बाण प्रक्षेपादिरूप क्रिया के विषय में ही कुछ विशेष वक्तव्यता प्रकट की है। इस में गौतम ने प्रभु से पूछा है कि (अहे णं से उसू अप्पणो गुरुयत्ताए भारियत्ताए गुरुसंभारियत्ताए अहे वीससाए पच्चावयमाणे जाइं पाणाइं जाव जीवियाओ ववरोवेइ) हे भदन्त ! ऊपर आकाश में प्रक्षिप्त किया गया वह बाण जब अपने निजी गुरुत्व से, भार से एवं गुरुत्व और भार इन दोनों गुणों से युक्त होने की वजह से नीचे की ओर स्वभावतः आने लगता है, तब आते समय बीच मार्ग में वर्तमान जिन प्राणियों को, यावत् भूतों को, जीवों को, सत्त्वों को, वह नष्ट करता है, उनके शरीर को संकुचित कर देने से उन्हें गोले के जैसा गोल कर देता है, स्वयं में उन्हें श्लिष्ट कर देता हैं, आपस में एक दूसरे से एक दूसरे को चिपका देता है, परस्पर में शरीरों के साथ उन्हें एकत्रित कर

(जेवि य से जीवा अहे पच्चोवयमाणस्स उवग्गहे वट्टंति, वि य णं ते जीवा काइयाए जाव पंचहिं किरियाहिं पुट्ठा) तथा જે જીવે। નીચે પડતાં તે બાણુના સહાયક બને છે તે જીવો પણુ કાયિકી આદિ પાંચે ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ થાય છે.

ટીકાર્થ—પહેલાંના સૂત્રમાં બાણુ ફેંકવાની ક્રિયા કરનાર કયી કયી ક્રિયાઓ જન્ય કર્મબંધ છે, તે વાતનું નિરૂપણુ કરાયું છે. હવે એજ વિષયને અનુલક્ષીને વિશેષ નિરૂપણુ કરવા માટે સૂત્રકાર નીચેના પ્રશ્નોત્તરો આપે છે– ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (अहे णं से उसू अप्पणो गुरूयत्ताए गुरूसंभारियत्ताए अहे वीससाए पच्चोवयमाणे जाइं पाणाइं जाव जीवियाओ ववरोवेइ) ઊંચે આકાશમાં ફેંકવામાં આવેલુ તે બાણુ જ્યારે તેની પોતાની જ ગુરુતાથી, તેના પોતાના જ ભારથી, અને ગુરુતા સંભારતાના ગુણથી યુક્ત હોવાને કારણે સ્વાભાવિક રીતે જ નીચે આવવા માંડે છે, ત્યારે તેના માર્ગમાં આવતાં પ્રાણીઓને, ભૂતોને, જીવોને અને સત્ત્વોનો સંહાર કરે છે, તેમનાં શરીરને સંકુચિત કરીને ગોળ ગોળા જેવું કરી નાખે છે, પોતાની સાથે જ તેમને ચિપકાવી નાખે છે, એક બીજાંનાં શરીરોને અથડાવી

यावत्-भूतान् जीवान् सत्त्वान् अभिहन्ति वर्त्तयति श्लेषयति संघातयति संघट्टयति परितापयति क्लमयति स्थानात्स्थानं संक्रमयति जीविवात् व्यपरोपयति प्राणरहितान् करोति 'तावं चणं से पुरिसे कइकिरिए ?' तावच्च खलु स बाणप्रक्षेपकः पुरुषः कतिक्रियः, कियत्संख्यकक्रियाजनितपापकर्मणा बद्धो भवतीतिप्रश्नः। भगवानाह-' गोयमा! जावं च णं से उसू अप्पणो गुरुयत्ताए, जाव-ववरोवेइ ' हे गौतम! यावच्च खलु स इषुः बाणः आत्मनः स्वस्य गुरुकतया गुरुत्वेन; यावत्-भारिकतया, गुरुसंभारिकतया, अधः विस्रसया प्रत्यवपतन् यान् प्राणान्, भूतान्, जीवान्, सत्त्वान्, अभिहन्ति, वर्तयति, श्लेषयति, संघातयति, संघट्टयति, परि-

देता है, बाण उनके अङ्गोपाङ्गों को थोड़ा सा छू लेता है फिर सब तरह से वह उन्हें पीडा देने लगता है, उन्हें तिलमिला देता है अर्थात् मारणान्तिक समुद्घात जैसी दशा उनकी कर देता है, एक स्थान से दूसरे स्थान पर उन्हें पहूँचा देता है और अन्त में उन्हें वह प्राणों से रहित भी कर देता है (तावं च णं से पुरिसे कइ किरिए) इस तरह से वह बाण प्रक्षेपक धनुर्धारी पुरुष कितनी क्रियाओं से जनित पापकर्मद्वारा बद्ध होता है ? इस प्रकार का यह गौतम का प्रश्न है।

इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (जावं च णं से उसू अप्पणो गुरुयत्ताए जाव ववरोवेइ) वह बाण अपनी गुरुता यावत् गुरुता एवं संभारिकता से नीचे की ओर गिरता हुआ मध्य में आगत (आये हुवे) प्राणियों को, भूतों को, जीवों को और सत्त्वों को नष्ट करता है, उनके शरीरों को संकुचित कर देने से

મારે છે, એક બીજાનાં શરીરોને પરસ્પર ચિપકાવી નાખે છે, તેમનાં અંગ અને ઉપાંગોનો સ્પર્શ કરે છે, તેને ઘણી જ પીડા પહોંચાડે છે, મારણાન્તિક દશા જેવી તેમની દશા કરી નાખે છે, તેમને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પહોંચાડી દે છે, અને તેમનાં પ્રાણોને હરી લઈને તેમને જીવન રહિત કરી નાખે છે (तावं च णं से पुरिसे कइ किरिए) આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં તે બાણ છોડનાર પુરુષ કેટલી ક્રિયાઓ જન્ય પાપકર્મનો બંધક બને છે ? ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે—

(गोयमा ! जावं च णं से उसू अप्पणो गुरुयत्ताए जाव ववरोवेइ) હે ગૌતમ! તે બાણ તેની ગુરુતા, તેનો ભાર અને તેની ગુરુતા સંભારતાને કારણે સ્વભાવિક રીતે જ નીચેની દિશામાં પડતાં પડતાં તેના માર્ગમાં આવતાં પ્રાણીઓ, જીવો, ભૂતો અને સત્ત્વોનો સંહાર કરતું હોય, અને તેમને પ્રાણ

तापयति, क्लमयति, स्थानात् स्थानं संक्रमयति, जीविताद् व्यपरोपयति 'तावं चणं से पुरिसे काइयाए, जाव चउहिं किरियाहिं पुट्ठे' तावच्च खलु स वाणोत्क्षेपकः पुरुषः कायिक्या यावत्-प्राणातिपातक्रियां विहाय चतसृभिः क्रियाभिः स्पृष्टः। एवम्-'जेसिं पि य णं जीवाणं सरीरेहिं धणू निव्वत्तिए, तेवि जीवा चउहिं किरियाहिं' येषामपि च जीवानां शरीरैः धनुः निर्वर्तितं निष्पादितम्, तेऽपि जीवाः चतसृभिः क्रियाभिः स्पृष्टाः भवन्ति इत्यग्रेणान्वयः, तथा 'धणुपुट्ठे चउहिं, ण्हारू चउहिं, उसू पंचहिं, सरे, पत्तणे, फले, ण्हारूपंचहिं' धनुः पृष्ठ दण्डगुणादि समुदाय रूप-

---

उन्हें गोले जैसा गोल बना देता है, उन्हें श्लिष्ट कर देता है, आपस में एक दूसरे के साथ एक दूसरे को चिपका सा देता है, परस्पर में उन्हें एक दूसरे के शरीर के साथ रगडवा सा देता है, उनके अङ्गोपाङ्गों को वह छू भी लेता है, सब तरह से उन्हें वह पीडा भी देने लगता है, उन्हें तिलमिला देता है, एक स्थान से दूसरे स्थान पर उन्हें पहुँचा देता है और अन्त में उनके जीवन से उन्हें वियुक्त भी कर देता है, अतः वह बाण प्रक्षेपक पुरुष कायिकी क्रिया से लेकर चार स्पृष्ट होता है-प्राणातिपातिकी क्रिया यहां छोड़ दी गई है। (एवं जेसिं पि य णं जीवाणं सरीरेहिं धणू निव्वत्तिए, ते वि जीवा चउहिं किरियाहिं) इसी तरह से जिन जीवों के शरीरों से वह धनुष बना है, वे जीव भी चार क्रियाओं से स्पृष्ट होते हैं। (धणु पुट्ठे चउहिं) धनुः पृष्ठ भी चार क्रियाओं से, (जीवा चउहिं) धनुष की डोरी भी चार क्रियाओं से, (ण्हारु चउहिं) स्नायु भी चार क्रियाओं से स्पृष्ट होता है। परन्तु (उसु पंचहिं) जो इषु-शर, पत्र, फल और स्नायु का समुदाय रूप जो बाण है वह पंच क्रियाओं से स्पृष्ट होता है, दण्ड गुण

રહિત કરવા પર્યન્તની ઉપરોક્ત સઘળી ક્રિયાઓ કરતું હોય, ત્યારે તે બાણ ફેંકનાર ધનુર્ધર કાયિક ક્રિયાથી શરૂ કરીને ચાર ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ થાય છે પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયાથી તે સ્પૃષ્ટ થતો નથી. એટલે કે પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયા જન્ય કર્મબંધ તે કરતો નથી-બાકીની ચારે ક્રિયાજન્ય કર્મબંધ કરે છે-

(एवं जेसिं पि य णं जीवाणं सरीरेहिं धणू निव्वत्तिए, ते वि जीवा चउहिं किरियाहिं) એજ પ્રમાણે જે વનસ્પતિકાય આદિ જીવોની શરીરમાંથી તે ધનુષ બન્યું હોય છે, તે જીવો પણ કાયિકી આદિ ચાર ક્રિયાજન્ય કર્મબંધ કરે છે. (धणुपुट्ठे चउहिं) ધનુપૃષ્ઠ પણ ચાર ક્રિયાઓથી, (जीवा चउहिं) ધનુષની દોરી પણ ચાર ક્રિયાઓથી (ण्हारू चउहिं) અને ધનુષને બાંધવાની ચામડાની દોરી પણ કાયિકી આદિ ચાર ક્રિયા ઓથી સ્પૃષ્ટ બને છે-એટલે

स्य धनुष उपरिभागः चतसृभिः क्रियाभिः स्पृष्टं भवति, जीवा प्रत्यञ्चा धनुर्गुणरूपा चतसृभिः क्रियाभिः स्पृष्टा भवति, स्नायुः-धनुर्गुणबन्धननाडी चतसृभिः क्रियाभिः स्पृष्टो भवति, इषुः शर - पत्रफलस्नायुसमुदायः पञ्चभिः क्रियाभिः स्पृष्टो भवति। इषोः शर-पत्रण-फल-स्नायुरूपतया तदवयवभूताः शरपत्रण फलस्नायवोऽपि तत्सहगतावस्थायां प्रत्येकं पञ्चभिः क्रियाभिः स्पृष्टा भवन्ति।

अत्र धनुर्धारिपुरुषादीनां कायिक्यादिजीवव्यपरोपणान्तसर्वक्रियासु परम्परया निमितत्त्वसंभवेऽपि विवक्षितप्राणिवधं प्रति मुख्यतया साक्षात् प्रवृत्तत्वाभावेन

मौर्वी आदि का समुदाय जो धनुष है उस धनुष का जो ऊपर का भाग है वह धनुः पृष्ठ कहलाता है। धनुषकी डोरी-मौर्वी को जो बांधने की नाडी होती है वह स्नायु है। इषु-(बाण) जो होता है वह शर, पत्र, फल और स्नायु रूप होता है। इसलिये इषु के जो ये शर पत्रण आदि अवयव हैं जब वे उसकी सहागत अवस्था में होते हैं तब ये प्रत्येक भी पंच क्रियाओं से स्पृष्ट होते हैं ऐसा जानना चाहिये। यद्यपि धनुर्धारी पुरुष आदिकों में कायिकी क्रिया से लेकर जीव व्यपरोपण तककी पांचों क्रियाओं में निमित्तता की संभावना है-फिर भी जो इन्हें यहां पर चार क्रियाओं से स्पृष्ट कहा गया है उसका कारण यह है कि विवक्षित प्राणिवध के प्रति मुख्यरूप से साक्षात् रूप में इनकी प्रवृत्ति नहीं है इस

કે પાંચમી પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયાથી સ્પૃસ્ટ થતાં નથી પણ એ સિવાયની ચાર ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ થાય છે. પરન્તુ (उसु पंचहिं) શર, પત્ર, ફલ અને સ્નાયુના સમુદાય રૂપ બાણ પાંચે ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ બને છે

દંડ, પ્રત્યંચા (દોરી) આદિના સમુદાય રૂપ જે ધનુષ હોય છે તેના ઉપરના ભાગને ધનુઃપૃષ્ઠ કહે છે. ધનુષની દોરીને બાંધવા માટેની ચામડાની જે દોરી હોય છે તેને સ્નાયુ કહે છે. ઇષુ (બાણ) શર, પત્ર, ફલ અને સ્નાયુ સમુદાય રૂપ હોય છે. જ્યારે બાણુના શર, પત્ર આદિ અંગો તેની સહાગત અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તેઓ પણ પાંચે ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ થાય છે, એમ સમજવું જોઇએ.

જો કે ધનુર્ધારી પુરુષ કાયિકી ક્રિયાથી માંડીને પ્રાણાતિપાતિકી પર્યન્તની પાંચે ક્રિયાઓનું નિમિત્ત બને છે, છતાં પણ તે પ્રાણાતિપાતિકી સિવાયની ચાર ક્રિયાઓથી જ સ્પૃષ્ટ થાય છે એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે-બાણ જ્યારે જમીન તરફ પાછું ફરતું હોય છે ત્યારે તેના દ્વારા જે જીવોનો સંહાર થાય છે, તે પ્રવૃત્તિમાં તે પુરુષ સાક્ષાત્ રૂપે પ્રવૃત્ત

प्रस्तुतप्राणातिपातक्रियायाः तत्कृतत्वाविवक्षणात्, कायिक्यादिशेषक्रियाचतुष्टये च निमित्तभावमात्रेणापि तत्कृतत्वविवक्षणात् चतस्रः क्रियाः उक्ताः, बाण-तदवयव-भूतशरपत्रणफलस्नायुजीवशरीराणां तु साक्षाद् वधक्रियायां प्रवृत्तत्वात्पञ्च क्रिया

प्रवृत्ति में तो साक्षात् रूप से प्रवृत्त बाण ही है अतः प्रस्तुत प्राणिवध क्रिया के प्रति साक्षात् रूप इनकी प्रवृत्ति न होने से उसे प्राणिवध क्रिया में इनके द्वारा करने पनकी विवक्षा नहीं की गई है और कायिकी आदि चार क्रियाओं के प्रति इन की निमित्तता मात्र लेकर भी इनके कृतत्व की विवक्षा की गई है। अतः उन्हें चार क्रियाओं द्वारा स्पृष्ट कहा गया है। तात्पर्य इस कथन का यह है कि जिस प्रकार छेदन क्रिया में साधकतम करण कुठार होता है देवदत्त आदि नहीं, वे तो केवल साधक ही होते हैं क्योंकि छेदन क्रिया तो कुठार द्वारा निष्पन्न हो रही देवदत्तादि द्वारा नहीं-क्यों कि उसमें साक्षात् व्यापार कुठारका है। इसी प्रकार से यहां पर भी जो प्राणिवधरूप क्रिया निष्पन्न हुई है उस में साक्षात् करणरूप से व्यापृत बाण है धनुर्धारी आदि नहीं वे तो साधक मात्र हैं-बाण को चलाने वाले हैं अतः परम्परारूप से वहां

હોતો નથી. પણ તે પ્રવૃત્તિમાં સાક્ષાત્ રૂપે તો બાણ જ પ્રવૃત્ત હોય છે તેથી પ્રાણાતિપાતિકી ક્રિયાથી તે સ્પૃષ્ટ થતો નથી પણ બાણ સ્પૃષ્ટ થાય છે. કાયકી આદિ ચાર ક્રિયાઓમાં તેઓ માત્ર નિમિત્તરૂપ હોવાની અપેક્ષાએ પણ તેમને તે ક્રિયા કરનાર ગણ્યા છે-તેથી તેમને ચાર ક્રિયા દ્વારા સ્પૃષ્ટ કહ્યા છે. આ વાતને એક દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે-કાષ્ઠ કાપવાની ક્રિયામાં સાધકતમ કરણ (સાધન) કુહાડી હોય છે, દેવદત્ત આદિ વ્યક્તિ નહીં. દેવદત્ત આદિ તો માત્ર સાધક જ હોય છે. કારણ કે લાકડાં ફાડવાની ક્રિયા તો કુહાડી વડે થતી હોય છે, દેવદત્ત વડે નહીં-કારણ કે તે પ્રવૃત્તિ સાક્ષાત્ રૂપે તો કુહાડી જ કરે છે એજ પ્રમાણે અહીં પણ જે પ્રાણિહિંસા રૂપ ક્રિયા થતી હોય છે તેમાં મુખ્ય કરણ (સાધન રૂપ તો બાણ જ છે, ધનુર્ધારી આદિ મુખ્ય કરણરૂપ નથી. તેઓ તો ફક્ત સાધક જ છે બાણને ચલાવનાર છે. બાણે જ ત્યાં વાગીને તે પ્રાણીઓનો વધ કર્યો છે-તેથી તે વધ બાણ આદિ દ્વારા થયેલો મનાય છે, ધનુર્ધારી આદિ દ્વારા થયેલો મનાતો નથી. તેથી જ

उक्ताः 'जे वि य से जीवा अहे पच्चोवयमाणस्स उवग्गहे वट्टंति' हे गौतम ! येऽपि जीवाः प्राणिनः अधः प्रत्यवपततः-अधः प्रत्यागच्छतः तस्य इषोः उपग्रहे साहाय्य-दाने वर्तन्ते सहायभूता भवन्ति 'ते वि य णं जीवा काइयाए, जाव-पंचहिं किरियाहिं पुट्ठा' तेऽपि साहाय्यकारका जीवाः कायिक्या यावत्-प्राणातिपातक्रियया पञ्चभिः क्रियाभिः स्पृष्टाः पञ्चक्रियाजन्यकर्मणा बद्धा भवन्ति-इति ॥ सू० ४ ॥

॥ अन्यतीर्थिकवक्तव्यताप्रस्तावः ॥

मूलम्-"अन्नउत्थिया णं भंते ! एवं आइक्खंति, जाव-परूवेंति. से जहानामए जुवइं जुवाणे हत्थे णं हत्थे गेण्हेज्जा, चक्कस्स वा नाभीअरगा उत्तासिया, एवामेव जाव-चत्तारि पंच

व्यापृत हैं। बाण ने ही वहां लगकर उस प्राणी का वध किया है अतः वह वध उस बाण आदि द्वारा निष्पन्न होने के कारण बाण आदि द्वारा किया गया माना गया है न कि धनुर्धारी आदि द्वारा, इसलिये धनुर्धारी आदि को चार क्रियाओं से स्पृष्ट प्रकट किया गया है। यही बात टीकाकार ने "बाण तदवयवभूतशरपलाणफलस्नायुजीव शरीराणांतु साक्षात् वध क्रियायां प्रवृत्तत्वात् पंच क्रिया उक्ताः" इस पंक्ति द्वारा स्पष्ट समझाई है। (जे वि य से जीवा अहे पच्चोवयमाणस्स उवग्गहे वट्टंति) हे गौतम ! जो भी जीव नीचे की ओर आते हुए उस बाण के सहायभूत होते हैं (ते वि य णं जीवा काइयाए जाव पंचहिं किरियाहिं पुट्ठा) वे भी सहायकारक जीव भी कायिकी क्रिया से लेकर प्राणातिपातिकी तक की पांच क्रियाओं से स्पृष्ट होते हैं-अर्थात् पंचक्रिया जन्य कर्मों से बद्ध होते हैं ॥ सू० ४ ॥

ધનુર્ધારી, ધનુષ આદિને ચાર ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ કહેવામાં આવેલાં છે-એજ વાત સૂત્રકાર (बाणतदवयवभूत शर-पत्रण-फल-स्नायु-जीवशरीराणां तु साक्षात् वधक्रियायां प्रवृत्तत्वा त् पंच क्रिया उक्ताः) આ કથન દ્વારા સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી છે. આ સૂત્રનો ભાવાર્થ પણ ઉપર આવી ગયો છે (जे वि य से जीवा अहे पच्चोवयमाणस्स उवग्गहे वट्टंति) હે ગૌતમ ! જે જીવો નીચે ઉતરતા તે બાણને સહાયભૂત થાય છે, (ते वि य णं जीवा काइयाए जाव पंचहिं किरियाहिं पुट्ठा) તે જીવો પણ કાયિકીથી શરૂ કરીને પ્રાણાતિપાતિકી પર્યન્તની પાંચે ક્રિયાઓથી સ્પૃષ્ટ થાય છે-એટલે કે તે જીવો પણ તે પાંચે ક્રિયાઓ જન્ય કર્મબંધ કરનાર બને છે. ॥ સૂ. ૪ ॥

जोयणसयाइं बहु समाइण्णे, मणुयलोए मणुस्सेहिं – कहमेयं भंते ! एवं? गोयमा! जं णं ते अन्नउत्थिया, जाव-मणुस्सेहिं –जे ते एवमाहंसु, मिच्छा ते एवमाहंसु, अहं पुण गोयमा! एवं आइक्खामि जाव--एवामेव चत्तारि, पंच जोयणसयाइं बहुसमाइन्ने–निरयलोए नेरइएहिं ॥ सू० ५ ॥

छाया—अन्ययूथिकाः खलु भदन्त! एवम् आख्यान्ति, यावत्-प्ररूपयन्ति, स यथानाम युवतिं युवा हस्तेन हस्ते गृह्णीयात्, चक्रस्य वा नाभिः अरकयुक्ता स्यात्, एवमेव यावत्–चत्वारि, पञ्च योजनशतानि बहु समाकीर्णो मनुष्यलोको मनुष्यैः कथमेतद् भदन्त! एवम्? गौतम! यत् ते अन्ययूथिकाः यावत्–मनुष्यैः–

अन्यतीर्थिकवक्तव्यता–

'अण्णउत्थिया णं भंते!' इत्यादि।

सूत्रार्थ- (अण्णउत्थियाणं भंते! एवं आइक्खंति, जाव परूवेंति) हे भदन्त! अन्यतीर्थिक जन ऐसा कहते हैं यावत् प्ररूपित करते हैं, (से जहानामए जुवइं जुवाणे हत्थेणं हत्थे गेण्हेज्जा, चक्कस्स वा नाभी अरगा उत्ता सिया) जैसे कोई युवा पुरुष युवती स्त्री को हाथमें पकड़-कर पकडे खड़ा हो, अथवा जैसी चक्र की नाभि आराओं से युक्त हो, (एवामेव) इसी तरह से (जाव चत्तारि पंच जोयणसयाइं बहु समाइण्णे मणुयलोए मणुस्सेहिं) यावत् चार पांच सौ योजन तक यह मनुष्य लोक मनुष्यों से खचाखच भरा हुआ है (कहमेयं भंते!

અન્યતીર્થિકોનું મન્તવ્યનું નિરૂપણ—

(अण्ण उत्थियाणं भंते!) ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ- (अण्णउत्थियाणं भंते! एवं आइक्खंति, जाव परूवेंति) હે ભદન્ત! અન્યતીર્થિકો (અન્ય મતવાળાઓ) એવું કહે છે એવી પ્રજ્ઞાપના અને એવી પ્રરૂપણા કરે છે કે (से जहा नामए जुवइं जुवाणे हत्थे गेण्हेज्जा, चक्कस्स वा नाभी अरगा उत्ता सिया) જેવી રીતે કોઈ યુવાન પુરુષ કોઈ યુવતીના હાથને પોતાના હાથમા પકડીને ઉભો હોય, અથવા જેવી રીતે ચક્રની નાભિ આરાઓથી વ્યાપ્ત હોય, (एवामेव) એજ પ્રમાણે (जाव चत्तारि पंच जोयण सयाइं बहु समाइण्णे मणुयलोए मणुस्सेहिं) આ મનુષ્યલોક પણ ચાર, પાંચસો યોજન પર્યન્ત મનુષ્યોથી ખીચોખીચ ભરેલો છે, (कहमेयं भंते! एवं?)

ये ते एवमाहुः, मिथ्या ते एवमाहुः अहं पुनर्गौतम ! एवम् आख्यामि–यावत्– एवमेव चत्वारि, पञ्च योजनशतानि बहुसमाकीर्णो नरकलोको नैरयिकैः ॥ सू० ५॥

टीका—सम्यक् प्ररूपणाधिकारात् मिथ्याप्ररूपणनिरसनपुरस्सरं सम्यक् प्ररूपणं प्रतिपादयितुमाह–'अन्न उत्थियाणं भंते !' इत्यादि। 'अन्नउत्थियाणं भंते ! एवं आइक्खंति, जाव–परूवेंति' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! अन्ययूथिकाः अन्यतीर्थिकाः खलु एवं–वक्ष्यमाणप्रकारेण आख्यान्ति कथयन्ति यावत्–भाषन्ते प्रज्ञापयन्ति प्ररूपयन्ति। तदुवक्तव्यतामाह–'से जहा नामए जुवई जुवाणे हत्थेणं

एवं) सो हे भदन्त ! ऐसा कैसे हो सकता है ? (गोयमा ! जं णं ते अन्नउत्थिया जाव मणुस्सेहिं जे ते एवमाहंसु–मिच्छा ते एवमाहंसु) हे गौतम ! अन्यतीर्थिक जनों ने जो ऐसा कहा है कि मनुष्य लोक चार पांच सौ योजन तक मनुष्यो से खचाखच भरा हुआ है सो ऐसा उन्हों ने असत्य कहा है (अहं पुण, गोयमा ! एवं आइक्खामि, जाव एवामेव चत्तारि पंच जोयणसयाइं बहुसमाइन्ने निरयलोए नेरइएहिं) हे गौतम ! मैं ऐसा कहता हूं–यावत् इसी तरह से चार पांच सौ योजनतक निरय लोक नारकियों से खचा खच भरा हुआ है।

टीकार्थ–सम्यक् प्ररूपणा का अधिकार होने से मिथ्या प्ररूपणा के निराकरण पूर्वक सूत्रकार इस सूत्रद्वारा सम्यक् प्ररूपणा का प्रतिपादन करते हैं–इस में गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि (अन्नउत्थिया णं भंते ! एवं आइक्खंति जाव परूवेंति) हे भदन्त ! जो अन्यतीर्थिक जन इस प्रकार से कहते हैं यावत्–भाषण करते हैं, जतलाते हैं, प्ररूप-

---

હે ભદન્ત ! એવું કેવી રીતે સંભવી શકે છે ? (गोयमा ! जं णं ते अन्नउत्थिया जाव मणुस्सेहिं जे ते एवमाहंसु–मिच्छा ते एवमाहंसु) હે ગૌતમ ! અન્ય મતવાદીઓ એવું જે કહે છે કે મનુષ્યલોક ચાર, પાંચસો યોજન સુધી મનુષ્યોથી ખીચોખીચ ભરેલો છે, તે તેમનું કથન અસત્ય છે. (अहं पुण गोयमा ! एवं आइक्खामि, जाव एवामेव चत्तारि पंचजोयणसयाइं बहुसमाइन्ने निरयलोए नेरइएहिं) હે ગૌતમ ! હું તો એવું કહું છું કે નારકલોક ચાર, પાંચ સો યોજન પર્યન્ત નારકોથી ખીચોખીચ ભરેલો છે

ટીકાર્થ– મિથ્યા પ્રરૂપણાનું ખંડન કરીને સૂત્રકાર આ સૂત્ર દ્વારા સમ્યક્ પ્રરૂપણાનું પ્રતિપાદન કરે છે. ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે–(अण्ण उत्थियाणं भंते ! एवं आइक्खंति जाव परूवेंति) હે ભદન્ત ! અન્યતીર્થિકો એવું કહે છે, એવું ભાખે છે (વિશેષ કથન કરે છે) એવી પ્રજ્ઞાપના કરે

हत्थे गेण्हेज्जा ' स कश्चिद् यथा इति दृष्टान्ते ' नाम ' इति वाक्यालङ्कारे युवा तरुणपुरुषः युवतिं तरुणीं हस्तेन करेणं हस्ते गृह्णीयात् परस्परसंसक्ताङ्गुलितया संलग्नोभूत्वा एकाकारेण प्रतिभासते, अपरं दृष्टान्तमाह-' चक्कस्स वा नाभी अरगा-उत्ता-सिया ' चक्रस्य वा रथचक्रस्य नाभिः मध्यवर्ती काष्ठविशेषः अरकयुक्ता स्यात्-अरकैः अरपदवाच्यकाष्ठविशेषैः तिर्यगाकारतया संबद्धा भवेत्। अथ दार्ष्टान्तिके संयोजयति-' एवामेव जाव-चत्तारि पंचजोयणसयाइं बहु समाइण्णे मणुयलोए मणुस्सेहिं-कहमेयं भंते ! एवं ? ' एवमेव उक्तयुवतियुववत्, चक्रनाभिवद् वा, यावत्-एकं द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च योजनशतानि एकशतमारभ्य पञ्चशतयोजनपर्यन्तम्, मनुष्यलोकः, एष मनुष्यलोकः मनुष्यैः बहुसमाकीर्णः अत्यन्तव्याप्तो वर्तते, हे भदन्त ! तत् कथमेतद् एवम् ? अन्यतीर्थिकाणामुपर्युक्तकथनं किं सत्यम् ? इति प्रश्नः ।

णा करते हैं (से जहा नामए जुवइं जुवाणे हत्थेणं हत्थे गेण्हेज्जा) कि जैसे कोई युवा पुरुष युवती को हाथ में हाथ डालकर पकड़े रहता है अर्थात् युवती के हाथ से हाथ मिलाकर पकड़े हुए वह पुरुष जैसे युवती के साथ संलग्न हुआ एकाकाररूप से प्रतिभासित होता है, तथा (चक्कस्स वा नाभी अरगा उत्ता सिया) चक्र पहिये की नाभि मध्यवर्ती काष्ठ विशेष जैसे अरक-काष्ठों से तिरछे आकार के रूप में संबद्ध रहती है (एवामेव) इसी तरह से (चत्तारि पंच जोयणसयाइं बहुसमाइण्णे मणुयलोए मणुस्सेहिं) चार पांच सौ योजन तक अर्थात् एक सौ योजन से लेकर पांच सौ योजनतक मनुष्यलोक मनुष्यों से बहु समाकीर्ण-खचाखच भरा हुआ है अर्थात् अत्यन्त व्यास है। (कहमेयं भंते ! एवं) तो क्यो हे भदन्त ! उनका ऐसा कहना सत्य है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा !) हे गौतम (जं णं ते अन्न

છે અને એવી પ્રરૂપણા કરે છે કે (से जहानामए जुवइं जुवाणे हत्थेणं हत्थे गेण्हेज्जा) જેવી રીતે કોઈ યુવાન તેના હાથ વડે કોઈ યુવતીનો હાથ પકડીને ઉભો રહે છે, એટલે કે યુવતીના હાથમાં પોતાનો હાથ મિલાવીને તેને પોતાના ભુજપાશમાં જકડી લે ત્યારે તે યુવાન અને યુવતી એકકારરૂપે પ્રતિભાસિત થાય છે, તથા (चक्कस्स वा नाभी अरगा उत्तासिया) જેવી રીતે પૈડાની નાભિ (ચક્રની વચ્ચેના ભાગમાં રહેલું કાષ્ઠ વિશેષ) ની સાથે પૈડાના આરાઓ સંલગ્ન (જોડાયેલા) રહે છે, (एवामेव) એજ પ્રમાણે (चत्तारि पंच जोयणसयाइं बहुसमाइण्णे मणुयलोए मणुस्सेहि) ચારસોથી પાંચસો યોજન પર્યન્તના મનુષ્યલોકો મનુષ્યોથી ખીચોખીચ ભરેલો છે એટલે કે એટલો મનુષ્યલોક મનુષ્યોથી સંપૂર્ણ આચ્છાદિત છે. (कहमेयं भंते ! एवं) તો હે ભદન્ત ! શું તેમનું તે કથન સાચું છે ?

भगवानाह-'गोयमा! जं णं ते अन्नउत्थिया,जाव-मणुस्सेहिंतो-जे ते एवमाहंसु, मिच्छा ते एवमाहंसु' हे गौतम! यत् खलु ते-अन्ययूथिका अन्यतीर्थिकाः यावत्-मनुष्यः, यावत्करणात्-' एवम् आख्यान्ति इत्यारभ्य-चत्वारि, पञ्च योजनशतानि बहु समाकीर्णो मनुष्यलोकः' इत्यन्तं संग्राह्यम्, तदुपसंहरति-ये ते अन्यतीर्थिका एवम् उक्तप्रकारेण आहुः, तद् मिथ्या असत्यमेव ते कथयन्ति, तद्वचनस्यासत्यत्वं च तदीय विभङ्गज्ञानपूर्वकत्वादवसेयम्, अथ भगवानाह-'अहं पुण गोयमा! एवं आइक्खामि एवामेव जाव-चत्तारि पंच जोयणसयाइं बहु समाइन्ने निरयलोए नेरइएहिं' हे गौतम! अहं पुनः एवम्-वक्ष्यमाणप्रकारेण आख्यामि-यत् एवमेव-उक्तरीत्या यावत्-चत्वारि, पञ्च योजनशतानि बहु समाकीर्णः अत्यन्ताकीर्णः निरयलोकः नरकलोकः नैरयिकैः ॥ सू० ५ ॥

मूलम्-" नेरइयाणं भंते! किं एगत्तं पभू विउव्वित्तए, पुहुत्तं पभू विउव्वित्तए? जहा-जीवाभिगमे आलावगो तहा नेयव्वो, जाव-दुरहियासे ॥ सू० ६ ॥

उत्थिया जाव मणुस्सेहिं जे ते एवमाहंसु मिच्छा ते एवमाहंसु) अन्यतीर्थिक जन जो ऐसा कहते हैं कि एक सौ योजन से लेकर पांच सौ योजनतक मनुष्यलोक मनुष्यों से अत्यन्त व्यास है-सो ऐसा कहना उनका मिथ्या असत्य है। क्यों कि उनका ऐसा कथन सम्यक् ज्ञान के अनुसार नहीं है किन्तु विभङ्ग ज्ञान पूर्वक ही है। (अहं पुण गोयमा! एवं आइक्खामि एवामेव जाव चत्तारि पंच जोयणसयाइं बहुसमाइन्ने निरयलोए नेरइएहिं) हे गौतम! मैं तो ऐसा कहता हूं कि उक्तरीति के अनुसार यावत् चार पांच सौ योजन तक निरयलोक नारक जीवों से अत्यन्त व्यास है ॥ सू० ५ ॥

મહાવીર પ્રભુ તેમને એવો જવાબ આપે છે કે (गोयमा!) હે ગૌતમ! (जं णं ते अण्णउत्थिया जाव मणुस्सेहिं जे ते एवमाहंसु मिच्छा ते एवमाहंसु) અન્ય મતવાદીઓ એવું જે કહે છે કે મનુષ્ય લોક ચારથી પાંચસો યોજન સુધી મનુષ્યોથી ખીચોખીચ ભરેલો છે, એવું તેમનું કથન મિથ્યા (અસત્ય) છે. કારણ કે તેમનું તે કથન સમ્યકૂજ્ઞાન અનુસાર નથી, પણ વિભંગજ્ઞાન પૂર્વકતું જ છે. (अहं पुण गोयमा! एवं आइक्खामि एवामेव जाव चत्तारि पंच जोयणसयाइं बहुसमाइन्ने निरयलोए नेरइएहिं) હે ગૌતમ! હું તો એવું કહું છું કે ઉપર કહ્યા પ્રમાણેનો ચારથી પાંચસો યોજન સુધીનો નારકલોક નારક જીવોથી ખીચોખીચ ભરેલો છે. ॥ સૂ૦ ૫ ॥

छाया—नैरयिकाः खलु भदन्त ! किम् एकत्वं प्रभवो विकुर्वितुम्, पृथक्त्वं प्रभवो विकुर्वितुम् ? यथा-जीवाभिगमे आलापकस्तथा ज्ञातव्यो यावत्-दुरध्यासाम् ॥ सू० ६ ॥

टीका—नैरयिकप्रसङ्गात् तद्विशेषवक्तव्यतामाह-'नेरइयाणं भंते ! किं एगत्तं पभू विउव्वित्तए, पुहुत्तं पभू विउव्वित्तए ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! नैरयिकाः नारकाः खलु किम् आयुधविशेषाणाम् एकत्वम्, एकत्वेन रूपेण शस्त्रम् आयुधविशेषमित्यर्थः विकुर्वितुं विकुर्वणया निष्पादयितुं प्रभवः समर्थाः ?

'नेरइयाणं भंते !' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(नेरइयाणं भंते ! किं एगत्तं पभू विउव्वित्तए, पुहुत्तं पभू विउव्वित्तए) हे भदन्त ! नारक जीव जो विकुर्वणा करते हैं सो क्या एक ही आयुध आदि की विकुर्वणा करते हैं कि अनेक आयुध आदि की विकुर्वणा करते हैं ? (जहा जीवाभिगमे आलावगो तहा नेयव्वो जाव दूरहियासे) हे गौतम ! जीवाभिगम सूत्र में जैसा आलापक इस विषय में कहा है वही आलापक यावत् (दुरहियासे) इस शब्द तक यहां जानना चाहिये ।

टीकार्थ- नैरयिक के प्रसङ्ग से नैरयिकों की विशेष वक्तव्य को इस सूत्रद्वारा सूत्रकार प्रकट कर रहे हैं-इस में गौतम स्वामी प्रभु से पूछते हैं कि (नेरइयोणं भंते ! किं एगत्तं पभू विउव्वित्तए, पुहुत्तं पभू विउव्वित्तए) हे भदन्त ! एक नारक जीव एक ही आयुध विशेष की

(नेरइयाणं भंते !) ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-(नेरइयाणं भंते ! किं एगत्तं पभू विउव्वित्तए, पुहुत्तं पभू विउव्वित्तए ?) હે ભદન્ત ! નારક જીવો એક જ આયુધ શસ્ત્ર આદિની વિકુર્વણા કરી શકે છે, કે અનેક આયુધ આદિની વિકુર્વણા કરી શકે છે ? (जहा जीवाभिगमे आलावगो तहा नेयव्वो जाव दुरहियासे) હે ગૌતમ ! આ વિષયને અનુલક્ષીને જીવાભિગમ સૂત્રમાં જેવો આલાપક કહેલો છે, એવો જ આલાપક (दुरहियासे) આ પદ સુધી અહીં પણ ગ્રહણ કરવો.

ટીકાર્થ– ઉપરના સૂત્રમાં નારકોનો ઉલ્લેખ થયો છે. તેથી તેમને અનુલક્ષીને સૂત્રકાર આ સૂત્રદ્વારા વિશેષ નિરૂપણ કરે છે–ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (नेरइयाणं भंते किं एगत्तं पभू विउव्वित्तए, पुहुत्त पभु विउव्वित्तए) હે ભદન્ત ! એક નારક જીવ એક જ આયુધ વિશેષની વિકુર્વણા

अथवा पृथक्त्वम् आयुधानां बहुलं, बहुत्वेन रूपेण आयुधविशेषान् विकुर्वितुं विकुर्वणया निष्पादयितुं प्रभवः समर्थाः ? 'जहा जीवाभिगमे आलावगो तहा नेयव्वो, जाव-दुरहियासे' यथा जीवाभिगमसूत्रे आलापकः अभिलापः तथा अत्रापि ज्ञातव्यः तस्यावधिमाह-यावत्-दुरध्यासाम्' तदालापकस्वरूपं यथा- 'गोयमा ! एगत्तंपि पभू विउव्वित्तए, पुहुत्तं पि पभू विउव्वित्तए, एगत्तं विउव्वमाणा एगं महं मोग्गररूवं वा, मुसुंढि रूवाणि वा' इत्यादि।

विकुर्वणा कर सकता है-अर्थात्-विक्रिया शक्ति द्वारा ही आयुध रूप से अपने शरीर को परिणमा सकता है ? या अनेक आयुधरूप से अपने आप को परिणमा सकता है ? इस विषय में उत्तर देते हुए प्रभु कहते है कि हे गौतम ! 'जहा जीवाभिगमे आलावगो तहा नेयव्वो जाव दुरहियासे' इस सूत्रपाठ द्वारा इस विषयमें जैसा आलापक-अभिलाप-जीवाभिगम सूत्र में कहा है-वैसा ही आलापक यहां पर भी जानना चाहिये और वह "दुरध्यास" इस पद तक ही ग्रहण करना चाहिये। वह आलापक इस प्रकासे है-"गोयमा ! एगत्तं पि पहु विउव्वित्तए पुहुत्तं पि पभू विउव्वित्तए, एगत्तं विउव्वमाणा, एगं महं मोग्गररूवं वा, मुसुंढिरूवं वा," इत्यादि, "एवं पुहुत्तं विउव्वमाणा मोग्गररूवाणि वा, मुसुंढिरूपाणि वा" इत्यादि इस पाठ का तात्पर्य ऐसा है कि गौतम के प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं कि हे गौतम ! नारक एकरूप की भी विकुर्वणा कर सकता है और अनेक

કરી શકે છે-એટલે કે વિક્રિયાશક્તિ દ્વારા એક જ આયુધરૂપે પોતાના શરીરને પરિણમાવી શકે છે, અથવા અનેક આયુધો શસ્ત્રોરૂપે પોતાના શરીરને પરિણમાવી શકે છે ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે- (जहा जीवाभिगमे आलावगो तहा नेयव्वो जाव दुरहियासे) હે ગૌતમ ! આ વિષયમાં જેવો આલાપક જીવાભિગમ સૂત્રમાં આપેલો છે, એવો જ આલાપક અહીં પણ ગ્રહણ કરવો. તે આલાપક "दुरध्यास" પદ પર્યન્ત જ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. તે આલાપક નીચે પ્રમાણે છે ? (गोयमा ! एगत्तं पि पहु विउव्वित्तए पुहुत्तं पि पभू विउव्वित्तिए, एगत्तं विउव्वमाणा, एगं महं मोग्गररूवं वा, मुसुंढिरूवं वा," इत्यादि "एवं पुहुत्तं विउव्वमाणा मोग्गररूवाणि वा, मुसुंढि रूवाणि वा" હે ગૌતમ ! નારક જીવ એક રૂપની વિકુર્વણા પણ કરી શકે છે અને અનેક રૂપોની વિકુર્વણા પણ કરી શકે છે. જ્યારે તે એક રૂપની વિકુર્વણા કરે છે

एकत्वमपि प्रभुर्विकुर्वितुम्, पृथक्त्वमपि प्रभुर्विकुर्वितुम्, एकत्वं विकुर्वमाणा एकं महद् मुद्गररूपं वा, मुसुण्डिरूपं वा इत्यादि. एवं पृथक्त्वं विकुर्वमाणा मुद्गररूपाणि वा, मुसुण्डिरूपाणि वा' इत्यादि। 'ताइं संखेज्जाइं, नो असंखेज्जाइं, एवं संबद्धाइं, सरीराइं विउव्विंति, विउव्वित्ता अन्नमन्नस्स कायं अभिहणमाणा वेयणं उदीरेंति, उज्जलं, विउलं, पगाढं, कक्कसं, कडुअं फरुसं, निट्ठुरं चंडं, तिव्वं, दुक्खं, दुग्गं, दुरहियासं'

तानि संख्येयानि, नो असंख्येयानि, एवं संबद्धानि शरीराणि विकुर्वन्ति, विकुर्वित्वा अन्योन्यस्य कायम् अभिघ्नन्तः, अभिघ्नन्तः वेदनाम् उदीरयन्ति, उज्ज्वलाम्, विपुलाम्, प्रगाढाम्, कर्कशाम्, कटुकाम्' इत्यन्तं जीवाभिगमसूत्रोक्तं संग्राह्यम्, तत्र वेदनायाः 'उज्ज्वलाम्, दुर्गाम्'–इत्यादिविशेषणाना

रूपों की भी विकुर्वणा कर सकता। एकरूप की जब वह विकुर्वणा करता है तब वह एक बहुत विशाल मुद्गरके रूपकी विकुर्वणा करता है, या मुसंढी (शास्त्रविशेष) के रूपकी विकुर्वणा करता है इत्यादि, और जब वह अनेकरूपोंकी विकुर्वणा करता है तब वह अनेक मुद्गरके रूपों विकुर्वणा करता है या मुसंढी के अनेकरूपों की विकुर्वणा करता है इत्यादि, अनेक रूपों की जो यह विकुर्वणा करता है सो वे रूप "संखेज्जाइं" संख्यात ही होते हैं "नो असंखेज्जाइं" असंख्यात नहीं होते हैं। (एवं संबद्धाइ सरीराइं विउव्विंति विउव्वित्तो अन्नमन्नस्स कायं अभिहणमाणा वेयणं उदीरेंति, उज्जलं, विउलं, पगाढं, कक्कसं, कडुअं, फरुसं, निट्ठुरं, चंडं, तिव्वं, दुक्खं, दुग्गं, दुरहियासं) वे विकुर्वित रूप सबद्ध ही होते हैं, असंबद्ध नहीं होते। ऐसे रूपों की विकुर्वणा करके वे नारकजीव आपस में एक दूसरे नारक के शरीर को चोट पहुँचाते

ત્યારે કાં તો એક ઘણુાજ વિશાળ મગદળના રૂપની શસ્ત્રવિશેષની વિકુર્વણા કરે છે અથવા તો મુસંઢી આદિ એકેક રૂપની વિકુર્વણા કરે છે. જ્યારે તે અનેક રૂપોની વિકુર્વણા કરે છે ત્યારે અનેક મગદળોનાં રૂપોની અથવા તો અનેક મુસંઢી આદિનાં રૂપોની વિકુર્વણા કરે છે. संखेज्जाइं, नो असंखेज्जाइं" તે સંખ્યાત રૂપોની જ વિકુર્વણા કરી છે, અસંખ્યાત રૂપોની વિકુર્વણા કરી શકતો નથી. एवं संबद्धाइं सरीराइं विउव्विंति, विउव्वित्ता अन्नमन्नस्स कायं अभिहणमाणा वेयणं उदीरेंति, उज्जलं, विउलं, पगाढं कक्कसं, कडुअं, फरुसं, निट्ठुर चंडं, तिव्वं, दुक्खं, दुग्गं, दुरहियासं" તે વિકુર્વિતરૂપો સંબદ્ધ (એક બીજા સાથે જોડાયેલાં) હોય છે, અસંબદ્ધ હોતાં નથી. આવાં વૈક્રિયરૂપોની

मर्थोऽधस्तनरीत्या बोध्यः, उज्ज्वलाम्-सुखलवस्पर्शरहिताम् तीव्रानुभावप्रकर्षत्वात् विपुलाम्-प्रचुरां परिमाणरहितत्वात्, प्रगाढाम्-अत्यन्ततीव्राम्, प्रतिक्षणमसमाधि जनकत्वात्, कर्कशाम्-कठोरां प्रत्यङ्गदुःखजनकत्वात्, अनिष्टाम्, कटुकाम्-निम्बादिरससदृशां-मनोग्लानिजनकत्वात्, परुषाम्-कर्कशां नामश्रवणेऽपि दुःखोत्पादकत्वात्, निष्ठुराम्- चित्तविक्षेपजनिकाम् - अन्तःकरणभेदकत्वात्, चण्डाम्-उग्राम्-आत्मनः प्रतिप्रदेशव्यापित्वात्, तीव्रां-तीक्ष्णाम्-झटिति शरीरं व्यापित्वात्, दुःखाम्-असुखरूपाम्-असमाधिजनकत्वात्, दुर्गाम्-दुःखेनाश्रयणयोग्याम्, अतएव दुरध्यासाम्-दुःसहामिति ॥ सू० ६ ॥

हैं, परस्पर में लड़ते हैं-इससे उन्हें बड़ा कष्ट होता है। यह वेदना जो उन्हें होती है वह उज्ज्वल,-सुखके लव-अंश तक से भी रहित होती है। अत्यन्त दुष्ट परिणामों के प्रकर्ष होने के कारण वह विपुल होती है, वह कितनी होती है? इस प्रकार से इस वेदना का परिमाण नहीं कहा जा सकता है-। प्रगाढ प्रति समय असमाधिजनक होने से वह अत्यन्त तीव्र होती है। प्रत्यङ्ग में दुःखोत्पादक होने से वह कर्कश-कठोर होती है-अनिष्ट एव मनोग्लानिजनक होने से निम्बादिरस के जैसी कटुक होती है। नामश्रवण से भी दुःखोत्पादक होने के कारण वह अत्यन्त कठोर होती है। चित्त में विक्षेपजनक होने से वह निष्ठुर तथा आत्माके प्रत्येक प्रदेश में व्याप्त होने के कारण चण्ड उग्र होती है

વિકુર્વણા કરીને તે નારક જીવો એક બીજાના શરીરને પીડા પહોંચાડે છે, પરસ્પર લડે છે, તેથી તેમને ઘણી પીડા થાય છે. તેને જે વેદના થાય છે તે એટલી બધી તીવ્ર હોય છે કે તે વેદનાને ઉજ્જવળ કહી છે-સુખના અંશમાત્રના પણ અભાવવાળી તે વેદના હોય છે. અત્યન્ત દુષ્ટ પરિણામોના પ્રકર્ષને લીધે તે વેદના વિપુલ હોય છે. તે વેદના કેટલી થતી હશે-એટલે કે તેનું પ્રમાણ કેટલું હશે, તે કહી શકાય તેમ નથી તે વેદના પ્રગાઢ-અત્યન્ત તીવ્ર હેય છે અને પ્રતિસમય અસમાધિજનક હોય છે. તે વેદના પ્રત્યેક અંગને દુ:ખ દાયક થઈ પડે છે, તેથી તેને કર્કશ (કઠોર) કહી છે. વળી તે અનિષ્ટ અને ગ્લાનિજનક હોવાથી તેને લીંબડાના રસ જેવી કટુક કડવી કહેલી છે. તેનું વર્ણન સાંભળવાથી અથવા નામ સાંભળવાથી પણ ચિત્તમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી તેને અત્યંત કઠોર કહી છે. ચિત્તમાં વિક્ષેપ પેદા કરનાર હોવાથી તેને નિષ્ઠુર કહી છે અને આત્માના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં

आधाकर्माद्याहारवक्तव्यताप्रस्तावः ॥

मूलम्-" आहा कम्मं 'अणवज्जे' त्ति मणं पहारेत्ता भवइ, से णं तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंते कालं करेइ-नत्थि तस्स आराहणा, सेणं तस्स ठाणस्स आलोइयपडिक्कंते कालं करेइ-अत्थि तस्स आराहणा-एएणं गमेणं नेयव्वं-कीयगडं, ठवियं, रइयगं, कंतारभत्तं, दुब्भिक्खभत्तं, वद्दलिया भत्तं, गिलाण भत्तं, सेज्जायरपिंडं रायपिंडं। अहा कम्मं 'अणवज्जे' त्ति बहुजणस्स मज्झे भासित्ता, सयमेव परिभुंजित्ता भवति सेणं तस्स ठाणस्स जाव अत्थि तस्स आराहणा एयं पि तह चेव, जाव रायपिंडं। आहाकम्मं 'अणवज्जे' त्ति, अन्नमन्नस्स अणुप्पदावइत्ता भवइ, से णं तस्स० ? एयं पि तह चेव जाव-रायपिंडं। आहाकम्मं णं 'अणवज्जे' त्ति बहुजणमज्झे पन्नवइत्ता भवति, से णं तस्स जाव-अत्थि आराहणा ? जाव-रायपिंडं ॥ सू० ७ ॥

छाया—आधाकर्म, 'अनवद्यम्' इति मनः प्रधारयिता भवति स तस्य स्थानस्य अनालोचितप्रतिक्रान्तः कालं करोति, नास्ति तस्य आराधना। स

तथा तीव्र-तीक्ष्ण असुखरूप एवं दुःख से सहन करने योग्य होने से दुःसह ऐसी वह वेदना होती है ॥ सू० ६ ॥

आधाकर्मादि-आहार वक्तव्यता—

(आहाकम्मं) इत्यादि।

सूत्रार्थ-(आहाकम्मं अणवज्जे त्ति मणं पहारेत्ता भवइ) जो ऐसा

વ્યાપેલી હોવાથી તેને ચંડ (ઉગ્ર) કહી છે. તથા તીવ્ર, અસુખરૂપ અને દુઃખપૂર્વક સહન કરવા યોગ્ય હોવાથી તે વેદનાને 'દુઃસહ' કહેલી છે. ॥ સૂ૦ ૬ ॥

આધાકર્માદિ-આહાર વક્તવ્યતા—

(आहाकम्मं) ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(आहाकम्मं अणवज्जे त्ति मणं पहारेत्ता भवइ) જે સાધુ તેના મનમાં એવું સમજે છે કે આધાકર્મ નિર્દોષ છે, (એટલે કે અપ્રાસુક

तस्मात् स्थानात् आलोचितप्रतिक्रान्तः कालं करोति, अस्ति तस्य आराधना। एतेन गमेन ज्ञातव्यम्-क्रीतकृतम्, स्थापितम्, रचितकम्, कान्तारभक्तम्, दुर्भिक्ष भक्तम्, वार्दलिकाभक्तम्, ग्लानभक्तम्, शय्यातरपिण्डम्। आधाकर्म 'अनवद्यम्'

अपने मन में समझता हो कि आधाकर्म निर्दोष है (से णं तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंते कालं करेइ-नत्थि तस्स आराहणा) तो वह उस आधकर्म स्थानविषयक आलोचना और प्रतिक्रमण किये विना ही यदि मरता है तो ऐसे जीव को आराधना नहीं होती है। (से णं तस्स ठाणस्स आलोइयपडिक्कंते कालं करेइ अत्थि तस्स आराहणा-एएणं गमेणं नेयव्वं और यदि वह उस आधाकर्म स्थानविषयक आलोचना, प्रतिक्रमण करके मरता है तो ऐसे जीव को आराधना होती है। इस गम से यह जानना चाहिये कि (कीयगडं, ठवियं, रइयगं, कांतारभत्तं, दुब्भिक्खभत्तं, वद्दलियाभत्तं, गिलाणभत्तं, सेज्जायरपिंडं) क्रीतकृत भोजन-पैसा देकर साधु के वास्ते मोल मंगाया गया आहारादिक, स्थापित आहार-साधु के लिये रखा गया आहारादिक, रचित आहारादिक-मोदक आदि के चूरे को साधु के लिये वापिस मोदक आदि के रूप में बांधना। कान्तारभक्त-जंगल में पथिकजनों के लिये तैयार किया गया भोजन, दुर्भिक्षभक्त-दुष्काल के समय में दीनदुः

આહારને પણ જે નિર્દોષ ગણે છે) (से णं तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंते कालं करेइ नत्थि तस्स आराहणा) એવો સાધુ જો આધાકર્મ આદિ સ્થાન વિષયક આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના મરે તો તે સાધુ દ્વારા સંયમની આરાધના થતી નથી. से णं तस्स ठाणस्स आलोइयपडिक्कंते कालं करेइ अत्थि तस्स आराहणा-एए णं गमेणं नेयव्वं) પણ જો તે આધાકર્મ આદિ સ્થાન વિષયક આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કરીને મરે, તો એવા જીવ દ્વારા સંયમની આરાધના થાય છે. આ આલાપકોથી એ વાત સમજવી જોઇએ કે (कीयगडं પૈસા આપીને સાધુને માટે ખરીદવામાં આવેલ આહારાદિક, (ठवियं) અમુક સ્થાપિત આહાર સાધુના નામથી સાધુને માટે જ રાખી મૂકેલ આહારાદિક સામગ્રી, (रइयगं) રચિત આહાર-લાડુ આદિ બનાવવા માટેના ચુરમા આદિને સાધુને માટે અલગ રાખી મૂકીને પાછળથી તેમાંથી બનાવવામાં આવેલ લાડુ વગેરે આહાર, (कांतारभत्तं) જંગલમાં મુસાફરોને માટે તૈયાર કરવામાં આવેલું ભોજન, (दुब्भिक्खभत्तं) દુષ્કાળના વખતમાં દીન-દુઃખિયોને માટે

इति बहुजनस्य मध्ये भाषित्वा स्वयमेव परिभोक्ता भवति स तस्मात् स्थानात् यावत्-अस्ति तस्य आराधना, । एतदपि तथैव यावत्-राजपिण्डम् । आधाकर्म 'अनवद्यम्' इति अन्योन्यस्य अनुप्रदापयिता भवति, स तस्य० ? एतदपि तथैव

स्त्रियों के लिये तैयार किया गया भोजन वार्दलिकाभक्त-मेघों से अच्छादित दिवस हो और बरसात पड़ रही हो ऐसे समय में दीन-दुःखियों के लिये बनाया गया भोजन, ग्लानभक्त-रोगी के लिये बनाया गया आहार एवं शय्यातरपिण्ड-वसतिदाता का पिण्ड-आहार तथा (रायपिंडं) राजपिण्ड ये सब आहार-अनवद्य है-अकल्पनीय है और इनके विषय में आलापक पूर्वोक्तरूप से ही जानना चाहिये । (आहाकम्मं "अणवज्जे" त्ति बहुजणस्स मज्झे भासित्ता सयमेव परिभुंजिता भवइ से णं तस्स ठाणस्स जाव अत्थि तस्स आराहणा) आधाकर्म आहार निर्दोष है ऐसा कथन जो अनेक मनुष्यों के बीच में करता है-और स्वयं उसे अपने उपयोग में लाता है तो हे भदन्त ? उस स्थान की आलोचना एवं प्रतिक्रमण नहीं करने वाले साधुको आराधना होती है क्या? (एयंपि तह चेव जाव रायपिंडं) हे गौतम ! इस विषय को भी यावत् राजपिंडतक पूर्वोक्तरूप से ही जानना चाहिये । (आहाकम्मं 'अणवज्जे' त्ति अन्नमन्नस्स अणुप्पदावइत्ता भवइ, से णं तस्स०?) हे भदन्त । आधाकर्म निर्दोष है इस तरह कह कर आपसमें एक दूसरेको दिलाने वालेको आराधना होती है क्या ? (एयं पि तह चेव जाव राय पिंडं) हे गौतम ! यह कथन भी यावत् राजपिण्ड तक पूर्वोक्त रूपसे ही

તૈયાર કરવામાં આવેલું ભોજન, (वद्दलिया भत्तं) વાદળાંઓ છવાયેલાં હોય અને વરસાદ પડતો હોય ત્યારે ગરીબોને આપવા કરવા માટે બનાવેલું ભોજન, (गिलाणभत्तं) રોગીને માટે બનાવેલું ભોજન, (सेज्जायरपिंडं) શય્યાતર પિંડ-વસતિ દાતાના ઘરનો પિંડ-આહાર તથા (रायपिंडं) રાજપિંડ, એટલે કે રાજા માટે બનાવેલ આ બધા આહારો અનિર્વંદ્ય છે એટલે કે આ પ્રકારના સદોષ આહાર વહોરવા સાધુને કલ્પતા નથી. આ બધા પ્રકારના આહાર વિષેના આલાપકો પણ પહેલાં કહેલા આલાપક અનુસાર સમજવા.

(आहाकम्मं अणवज्जे त्ति बहुजणस्स मज्झे भासित्ता सयमेव परिभुंजित्ता भवइ सेणं तस्स ठाणस्स जाव अत्थि तस्स आराहणा) "આધાકર્મ આહાર નિર્દોષ છે," એવું અનેક માણસોની સમક્ષ કથન કરનાર અને પોતાના ઉપયોગમાં લેનાર સાધુ, જો તેવા પાપજનક સ્થાનની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ ન કરે, તો શું તે સાધુ આરાધક કહેવાય ખરો ? (एयं पि तहचेव

यावत् राजपिण्डम् । आधाकर्म 'अनवद्यम्' इति वहुजनमध्ये प्रज्ञापयिता भवति स तस्य यावत् अस्ति आराधना ? यावत्-राजपिण्डम् ॥ सू० ७ ॥

टीका-अनन्तरोक्ता वेदना ज्ञानाद्याराधनाया अभावेन जायते, अत आराधनाऽनाराधनास्वरूपमाह-'आहाकम्मं' इत्यादि । 'आहाकम्मं 'अणवज्जे' त्ति मणं पहारेत्ता भवति' यः खलु प्राणी आधाकर्म 'अनवद्यम्' अनिन्दितम् इति मनः प्रधारयिता भवति मनसि अवधारणां करोति 'सेणं तस्स ठाणस्स अणालो-

---

जानना चाहिये। (आहाकम्मं णं "अणवज्जे' त्ति बहु जणमज्झे पन्नवइत्ता भवइ, से णं तस्स जाव अत्थि आराहणा-जाव रायपिंड) हे भदन्त ! आधाकर्म निर्दोष है इस तरहसे अनेक मनुष्योंमें जो जताने वाला होता है उसे यावत् राजपिण्ड तक पहले की तरह से जानना चाहिये।

टीकार्थ-अनन्तरोक्त वेदना ज्ञानादिक की आराधना के अभाव से होती है, इस लिये सूत्रकार आराधना और अनाराधना के स्वरूपको इस सूत्र द्वारा प्रकट करते हैं "आधाकर्म आहार-अनवद्य निर्दोष है" इस प्रकार से अपने मन में निश्चय करता है "से णं तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंते कालं करेइ" वह उस आधाकर्म रूप स्थानकी न आलोचना करता है और न प्रतिक्रमण करता है। इस तरह आलोचना प्रतिक्रमण के विना ही यदि वह मर जाता है तो ऐसा मनुष्य आराधक नहीं होता है अर्थात् अनालोचित और अप्रतिक्रान्त मनुष्य के आराधना

जाव रायपिंड) હે ગૌતમ ! આ વિષયમાં પણ રાજપિંડ પર્યન્તના પૂર્વોક્ત ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવું. (आहाकम्मं अणवज्जे त्ति अन्नमन्नस्स अणुप्पदावइत्ता भवइ से णं तस्स० ?) હે ભદન્ત ! 'આધાકર્મ નિર્દોષ છે,' એમ કહીને પરસ્પરને-એક બીજાને આહાર અપાવનારને શું આરાધના થાય છે ? (एवं पि तहचेव जाव रायपिंड) હે ગૌતમ ! આનો જવાબ પણ રાજપિંડ પર્યન્તના પૂર્વોક્ત જવાબ પ્રમાણે જ સમજવો. आहाकम्मं णं अणवज्जे त्ति बहु जण मज्झे पन्नवइत्ता भवइ, से णं तस्स जाव अत्थि आराहणा ?-जाव रायपिंड) હે ભદન્ત ! "આધાકર્મ નિર્દોષ છે," એવું અનેક મનુષ્યો સમક્ષ પ્રજ્ઞાપના કરનાર સાધુને શું આરાધક કહી શકાય છે ? હે ગૌતમ ! આ વિષયમાં પણ "રાજપિંડ" પર્યન્તનું પૂર્વોક્ત કથન ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

ટીકાર્થ—ઉપરના સૂત્રમાં જે વેદનાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે, તે વેદના જ્ઞાનાદિકની આરાધનાને અભાવે થાય છે, તેથી સૂત્રકાર આ સૂત્ર દ્વારા આરાધના અને અનારાધનાનું સ્વરૂપ બતાવે છે-(आहाकम्मं अणवज्जे त्ति मणं पहारेत्ता भवइ) જે જીવ અથવા સાધુ "આધાકર્માદિ દોષ યુક્ત આહાર-

इय पडिक्कंते कालं करेइ-नत्थि तस्स आराहणा' स खलु उक्तान्नधारकः पुरुषः तस्य स्थानस्य अनालोचितप्रतिक्रान्तः आलोचनप्रतिक्रमणमन्तरैव कालं करोति म्रियते चेत्तर्हि नास्ति तस्य अनालोचितप्रतिक्रान्तस्य जनस्य आराधना, अपितु विराधनैव भवतीति । अथ 'सेणं तस्स ठाणस्स आलोइयपडिक्कंते कालं करेइ-अत्थि तस्स आराहणा' स खलु उक्तान्नधारकः पुरुषः तस्य स्थानस्य आलोचित-प्रतिक्रान्तः आलोचन-प्रतिक्रमणपूर्वकम् कालं करोति कालधर्मं प्राप्नोति चेत्तदा अस्ति तस्य आलोचितप्रतिक्रान्तस्य पुरुषस्य आराधना, नतु विराधना । 'एएणं गमेणं नेयव्वं-कीयगडं, ठवियं रइयगं, कंतारभत्तं, दुब्भिक्खभत्तं, वद्दलियाभत्तं, गिलाणभत्तं, सेज्जायरपिंडं रायपिंडं' एतेन उपर्युक्तेन गमेन-अभिलापक्रमेण ज्ञातव्यम्-वक्ष्यमाणं वेदितव्यम्-तथाहि क्रीतकृतम्, श्रमणार्थं मूल्यदानेनानीतं भक्तम्-आहारादिकम् स्थापितम्-साधुजनाय दातुं रक्षितम्, रचितकम् श्रमणाय

नहीं होती है । किन्तु संयम विराधना ही होती है । (से णं तस्स ठाणस्स आलोइयपडिक्कंते कालं करेइ अत्थि तस्स आराहणा) यदि वह उस स्थानकी आलोचना और प्रतिक्रमण करके मरता है तो उस आलोचित प्रतिक्रान्त मनुष्य के आराधना होती है, विराधना नहीं होती है । अतः एएणं गमेणं नेयव्वं " इस गम से उपर्युक्त अभिलाप क्रम से यह जानना चाहिये कि (कीयगडं) क्रीतकृत-श्रमण के लिये मूल्य देकर लाया गया आहारादि भक्त (ठवियं) स्थापित-साधु को देनेके लिये रखा भोजनादिक, (रइयगं) रचितक-मोद-

---

અનવદ્ય (નિર્દોષ) છે " એવું મનમાં માની લે છે, (से णं तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कते कालं करेइ) અને તે આધાકર્મરૂપ સ્થાનની (પાપકર્મના કારણની) આલોચના પણ કરતો નથી અને પ્રતિક્રમણ પણ કરતો નથી. આ રીતે આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના જો તે જીવ મરણ પામે, તો એવો મનુષ્ય આરાધક કહેવાતો નથી, કારણ કે તેનાથી સંયમની આરાધના થતી નથી પણ વિરાધના જ થાય છે. (से णं तस्स ठाणस्स आलोइयपडिक्कंते कालं करेइ अत्थि तस्स आराहणा) પરન્તુ જો તે સ્થાનની આલોચના પણ કરે અને તેનું પ્રતિક્રમણ પણ કરે, અને ત્યાર બાદ જો તે મરણ પામે તો તે આલોચિત અને પ્રતિક્રાન્ત મનુષ્ય આરાધક જ કહેવાય છે, વિરાધક કહેવાતો નથી (एए णं गमेणं नेयव्वं) ઉપ કહેલ આલાપકોથી એ સમજવું કે (कीयगडं) શ્રમણને નિમિત્તે મૂલ્ય આપીને લાવવામાં આવેલ, (ठवियं) સાધુને વહોરાવવા નિમિત્તે અગાઉથી રાખી મૂકેલું પદાર્થ, (रइयगं) આહાર

दातुं मिष्टान्नचूर्णादि मोदकादिरूपेण विरचितम् , कान्तारभक्तम्-कान्तारे वने पथिकानां निर्वाहाय विहितं भक्तम् , दुर्भिक्षभक्तम् , दुर्भिक्षे दुष्काले श्रमणजन निर्वाहार्थं निर्मितं भक्तम् , वार्दलिका भक्तम्-वार्दलिकायाम् वार्दले मेघाच्छन्ने दुर्दिने इत्यर्थः अनाथदीनजनाय दातुं निर्मितं भक्तम् , ग्लानभक्तम्-ग्लानो रोगी तदर्थं निष्पादितं भक्तम् , शय्यातरपिण्डम्-शय्यातरः-वसतिदाता, तस्य पिण्डं भक्तम् , राजपिण्डम्-नृपनिर्मितमाहारादिकम् , एतेषामाहाराणां विषयेऽपि आधाकर्मसम्बन्धिनिरवद्यकथनविषयकाभिलापवत् अभिलापाः स्वयमूहनीयाः। तथा च 'क्रीतकृतं भोजनम् ' अनवद्यम् ' इति मनस्यवधारकः श्रमणः तस्य स्थानस्य

क आदिके चूरे को साधु के लिये वापिस मोदक आदिके रूप में बांधना (कंतारभत्तं) कान्तारभक्त-वन में पथिकों के निर्वाह निमित्त किया गया भोजन, (दुब्भिक्खभत्तं) दुर्भिक्षभक्त दुर्भिक्ष-दुष्काल में दीन दुःखीयों के निर्वाह निमित्त किया गया भोजन, (वद्दलियाभत्तं) वार्दलिकाभक्त-मेघाच्छन्न-दुर्दिन में अनाथ, दीन जनों को देनेके लिये बनाया गया भोजन, (गिलाणभत्तं) रोगी के लिये बनाया हुआ भोजन, (सेज्जायरपिंडं) शय्यातरपिण्ड-वसतिदाता का भोजन, (रायपिंडं) राजपिण्ड-राजा के निमित्त बना हुआ भोजनादिक, इन सब आहारों के विषय में भी आधाकर्म को अनवद्य निर्दोष कथन करने वाले अभिलापकी तरह आलापक-अभिलापक अपने आप बना लेना चाहिये-समझ लेना चाहिये, तात्पर्य कहनेका यह है कि " क्रीतकृत भोजन अनवद्य है

નિયમવાળા સાધુને વહોરાવવા માટે જ બનાવવામાં આવેલ લાડુ અગર તેનો ભૂકો ચુરમું આદિ પદાર્થ-એટલે કે લાડુના પચખાણ વાળાને ચૂરમું કરીને આપે અને ચુરમાના પચખાણ વાળાને લાડુ બનાવીને આપે (कंतार-भत्तं) વનમાં પથિકોના નિર્વાહને માટે તૈયાર કરેલ ભોજન, (दुब्भिक्खभत्तं દુષ્કાળમાં ગરીબલોકો અને પીડિતોને આપવા માટે બનાવેલું ભોજન (वद्दलि-याभत्तं) વાદળાં છવાયેલાં હોય અને વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે અનાથ દીન જનો માટે અથવા રેલપીડિતો માટે બનાવેલું ભોજન, (गिलाणभत्तं) રોગીને માટે બનાવેલું ભોજન, (सेज्जायरपिंड શય્યાતર પિંડ (વસતિદાતાનું ભોજન) (रायपिंडं) રાજાને માટે બનાવેલું ભોજન, આ બધા આહારોના વિષયમાં પણ આધાકર્મને અનવદ્ય નિર્દોષ કહેનાર વિષે-એટલે કે આ પ્રકારના દોષયુક્ત આહારને નિર્દોષ આહાર કહેનારને વિષે-પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના આલાપક (પ્રશ્નોત્તરો) જાતે જ બનાવી લેવા. અથવા તો જાતે જ સમજી લેવા જોઇએ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ક્રીતકૃત ભોજન-સાધુને નિમિત્તે

अनालोचितप्रतिक्रान्तश्चेत्कालं करोति तदा तस्य नास्ति आराधना, अथ तस्य स्थानस्य आलोचितप्रतिक्रान्तश्चेत्कालं करोति तदा अस्ति तस्य आराधना' इत्यादिरीत्या 'स्थापितादिराजपिण्डपर्यन्ताहारविषयेऽपि अभिलापा विज्ञेयाः। आधाकर्मादिषु अनवद्यतया मनोमात्रावधारकस्यानाधाराधकत्वं प्रोक्तम्' साम्प्रतं तद् अनवद्यतया भाषणभोजनप्रदापनप्ररूपणविषये प्रतिपादयति-'आहाकम्मं' इत्यादि। 'आहाकम्मं 'अणवज्जे' त्ति बहुजणस्स मज्झे भासित्ता, सयमेव

निरवद्य नहीं" इस प्रकार से मन में निश्चय करने वाला श्रमण यदि उस स्थानकी आलोचना एवं प्रतिक्रमण किये विना ही काल करता है तो उसके श्रुतचारित्र रूप धर्म की आराधना नहीं होती है, प्रत्युत विराधना ही होती है और यदि वह श्रमण उस स्थान की आलोचना और प्रतिक्रमण करके काल करता है तो उसके आराधना होती है, विराधना नहीं होती है" इत्यादि रीति से स्थापित आदि से लेकर राजपिण्ड तक के अहारों में भी अभिलाप बना लेना चाहिये। इस तरह आधाकर्मादिकों में अनवद्य निर्दोष की भावना से केवल मन को लगाने वाले साधु में अनाराधकता कही-अब जो साधु (आहाकम्मं अणवज्जे) आधाकर्म अनवद्य है-अर्थात् आगम में जिन आहारों को सदोषरूप होने के कारण मुनिजन के लिये अकल्प्य कहा गया है उन्हें निर्दोष रूप से मानना मानकर (बहुजणस्स मज्झे) उसे जनसभा में (भासित्ता)

ખરીદાએલુ ભોજન-અકલ્પનીય હોવા છતાં પણ તેને નિર્દોષ માનનારો શ્રમણ જો તે સ્થાનની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના મરે, તો તેને શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધના થતી નથી, પરન્તુ વિરાધના જ થાય છે. પણ જો તે શ્રમણ તે સ્થાનની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કરીને મરે છે, તો તેના શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધના થાય છે, વિરાધના થતી નથી એજ પ્રમાણે સ્થાપિત આહાર (સાધુને નિમિત્તે જુદો રાખી મૂકેલો આહાર) થી લઇને રાજપિંડ પર્યન્તના આહારોના વિષયમાં પણ આલાપકો બનાવી લેવા જોઇએ. આ રીતે દોષયુક્ત આહારને નિર્દોષ માનીને તેમાં મન લગાડનાર સાધુમાં અનારાધકતાનું સૂત્રકાર દ્વારા પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે. આગમમાં જે આહારોને સદોષ હોવાને કારણે મુનિજનો માટે અકલ્પ્ય કહેલા છે, એવા આહારોને નિર્દોષ માનીને લોકોના સમૂહ પાસે તેમને નિર્દોષ આહાર તરીકે બતાવીને, તે પ્રકારના આહારને પોતાને માટે ઉપયોગમાં લઇને, તે સ્થાનની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના મરનાર સાધુના શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધના થતી નથી પણ વિરાધના જ થાય છે એજ વાત (આહાકમ્મં

परिभुंजित्ता भवइ ' यः खलु आधाकर्म भोजनम् ' अनवद्यम्–निरवद्यम् इति बहुजनमध्ये जनसभायाम् भाषिता–भाषकः अथ च स्वयमेव परिभोक्ता भवति ' सेणं तस्स ठाणस्स जाव–अत्थि तस्स आराहणा ? स खलु पुरुषः तस्य स्थानस्य यावत्करणात्–अनालोचितप्रतिक्रान्तः कालं करोति नास्ति तस्य आराधना। यदिआलोचितप्रतिक्रान्तः कालं करोति–अस्ति तस्याराधना, इत्यग्रे सर्वत्र योजनीयम्, ' एयं पि तह चेव, जाव–रायपिंडं ' एतदपि तथैव, उपर्युक्ताधाकर्मसम्बन्ध्यनवद्यताविषयकमनोऽवधारकवद् बोध्यम्, तदवधिमाह– यावत्–क्रीतकृतादारभ्य राजपिण्डम् राजपिण्डपर्यंतं विज्ञेयम्, एवं च खलु आधाकर्म आहारम् अनवद्यमिति कृत्वा स्वयमेव तत्परिभोक्ता भवति स यदि तस्य स्थानस्य -अना-

---

प्रकट करके (सयमेव परिभुंजित्ता भवइ) स्वयं अपने उपयोग में लाना और उपयोग में लाकर फिर (से णं तस्स ठाणस्स जाव अत्थि तस्स आराहणा) उस स्थान की आलोचना और प्रतिक्रमण नहीं करना–इस तरह अनालोचित अप्रतिक्रान्त बना हुआ वह साधु यदि कालधर्म पाता है तो ऐसे साधु के श्रुतचारित्र रूप धर्म की आराधना नहीं होती है– प्रत्युत उसकी उसके द्वारा विराधना ही होती है। और यदि वह उस स्थान की आलोचना और प्रतिक्रमण कर लेता है और फिर काल करता है तो ऐसे साधु के ही आराधना होती है। इसी प्रकार से आगे के पदों के साथ भी समझना चाहिये " एयंपि तह चेव जाव रायपिंडं " इस सूत्र पाठ द्वारा यही बात समझाई गई है। और साथ में वह कहा गया है कि क्रीतकृत आहार से लेकर राजपिंडतक ऐसा ही जानना चाहिये। अतः इस कथन से सूत्रकार ने हमें यह समझाया है कि जो साधु आधाकर्म आहार को अनवद्य समझकर स्वयं इसका परिभोक्ता

अणणवज्जे बहुजणस्स मज्झे भासित्ता सयमेव परिभुंजित्ता भवइ से णं तस्स ठाणस्स जाव अत्थि तस्स आराहणा) આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. પણ જો તે સ્થાનની (તે દોષના કારણોથી) આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કરીને મરણ પામે તો, તેના શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મની આરાધના થાય છે, વિરાધના થતી નથી. (एयं पि तह चेव जाव रायपिंडं) આ સૂત્રપાઠ દ્વારા ઉપર્યુક્ત વાત જ સમજાવવામાં આવી છે. ક્રીતકૃત આહારથી લઇને રાજપિંડ પર્યંતના આહારને અનુલક્ષીને પણ આ પ્રકારના આલાપકો જ ગ્રહણ કરવા ઉપર્યુક્ત કથનથી સૂત્રકારે એ વાત સમજાવી છે કે જે સાધુ આધાકર્મ આહારને એટલે કે દોષયુક્ત અને અકલ્પ્ય આહારને નિર્દોષ સમજીને તેને પોતાના ઉપયોગમાં લે,

लोचितप्रतिक्रान्तः कालं करोति चेत्तदा नास्ति तस्याराधना, आलोचितप्रतिक्रान्तश्चेत्कालं करोति तदा अस्ति तस्याराधनेत्याशयः। 'आहाकम्मं 'अणवज्जे' त्ति अन्नमन्नस्स अणुप्पदावइत्ता भवइ, सेणं तस्स० ' हे भदन्त ! यः पुरुषः आधाकर्म भोजनम् अनवद्यम् वर्तते इति व्याहृत्य अन्योन्यस्य परस्परस्य अनुप्रदापयिता अनुप्रदाता वा भवति स खलु पुरुषः तस्य० ' एयंपि तह चेव जाव-रायपिंडं ' एतदपि तथैव पूर्वोक्ताधाकर्मसम्बन्ध्यनवद्यत्वविषयकमनोऽवधारकवद् बोध्यम्, तदवधिमाह-यावत्-राजपिण्डम् , क्रीतकृतादारभ्य राजपिण्डपर्यन्तं विज्ञेयम्। तथा च आधाकर्मभोजनस्यानवद्यत्वभापणपूर्वकमन्योन्यस्यानुप्रदापयिता पुरुषः

होता है, वह यदि उस स्थानकी आलोचना और प्रतिक्रमण नहीं करता है और कालकर जाता है तो वह श्रुतचारित्ररूप धर्मका आराधक नहीं होता है तथा यदि वह ऐसे स्थान की आलोचना और प्रतिक्रमण करके काल करता है, तो वह उस धर्म का आराधक माना जाता है। (आहाकम्मं अणवज्जे) आधाकर्म अनवद्य है ऐसा समझकर (अन्नमन्नस्स अणुप्पदावइत्ता भवइ से णं तस्स०) जो साधु परस्पर में उसे देता है तो क्या उस के आराधना होती है ? तो इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं-(एयंपि तह चेव जाव रायपिंडं) हे गौतम ! यह भी पूर्वोक्त आधाकर्म संबंधी अनवद्यता-निर्दोपता विषयक मनोवधारक की तरह समझना चाहिये। और यह कथन-क्रीतकृत से लेकर राजपिण्ड तक जानना चाहिये। तथा च आधाकर्म आहार को अनवद्य कहकर आपस में उसे एक दूसरे के लिये दिलाने वाला अथवा देने

અને ત્યારબાદ તે સ્થાનની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કરતો નથી અને ત્યાર બાદ મૃત્યુ પામે, તો તે શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મનો આરાધક ગણાતો નથી, પણ જો તે તેની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કરીને કાલ કરે, તો તેને તે ધર્મનો આરાધક માનવામાં આવે છે. (आहाकम्मं अणवज्जे) દોષયુક્ત અકલ્પ્ય આહારને નિર્દોષ આહાર માનીને (अन्नमन्नस्स अणुप्पदावइत्ता भवइ से णं तस्स ?) જે સાધુ પરસ્પરમાં તે આહારની આપ-લે કરે, તે સાધુ શું શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મનો આરાધક ગણાય છે કે નથી ગણાતો ? (एयं पि तह चेव जाव रायपिंड) હે ગૌતમ ! આધાકર્મ આહારને નિર્દોષ આહાર સમજનાર સાધુના વિષયમાં જેવો આલાપક આપેલો છે, તેવો જ આલાપક આ વિષયમાં પણ સમજી લેવો. (क्रीतकृत) થી લઈને 'રાજપિંડ' પર્યન્તનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ. તે પ્રકારના દોષયુક્ત આહારને નિર્દોષ કહીને એક બીજાને આપનાર કે અપાવનાર

तस्य स्थानस्य अनालोचितप्रतिक्रान्तः कालं करोति चेत्तदा तस्य नास्ति आराधना, आलोचितप्रतिक्रान्तश्चेत्कालं करोति तदाऽस्त्येव तस्याराधनेति भावः। 'आहाकम्मं णं' 'अणवज्जे' त्ति वहु जणमज्झे पन्नवइत्ता भवति, सेणं तस्स जाव अत्थि आराहणा ?' आधाकर्माहारः 'अनवद्यम्–निरवद्यम्,' इतिरीत्या वहुजनमध्ये प्रज्ञापयिता–प्ररूपको भवति, स खलु तस्य 'जाव' इति यावत्करणात्–स्थानस्य अनालोचितप्रतिक्रान्तः कालं करोति, तस्य नास्ति आराधना, स खलु तस्य स्थानस्य आलोचितप्रतिक्रान्तः कालं करोति अस्ति तस्याराधना 'जाव–रायपिंड' यावत्–राजपिण्डम्, क्रीतकृतादारभ्य सर्वं पूर्वोक्तवद् राज-

वाला पुरुष यदि उस स्थान की आलोचना और प्रतिक्रमण से रहित है, और वह यदि इस स्थिति में मर जाता है तो उसके आराधना नहीं होती है और यदि इस स्थान की आलोचना एवं प्रतिक्रमण करके निर्दोष बन जाता है तो ऐसी स्थिति में काल करने पर उसके आराधना होती है। इसी प्रकार से (आहाकम्मं णं अणवज्जे त्ति वहुजणमज्झे पन्नवइत्ता भवइ, से णं तस्स जाव अत्थि आराहणा) "आधाकर्म आहार अनवद्य निर्दोष है" इस रीति से बहुत जनों के बीच में–सभा में–जो प्ररूपित करता है वह यदि उस स्थान की आलोचना और प्रतिक्रमण नहीं करके मरता है तो उसके आराधना नहीं होती है तथा यदि वह उस स्थान की आलोचना और प्रतिक्रमण करके मरता है तो उसके आराधना होती है, इसी तरह का कथन क्रीतकृत से लगाकर राजपिंड तक जानना चाहिये। आधाकर्मादिकों में सदोषता आगम में

પુરુષ જો તે સ્થાનની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના કાલ કરે પામે તો, તેને શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મનો આરાધક માની શકાય નહીં, પણ જો તે સ્થાનની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કરીને નિર્દોષ બની ગયા પછી કાલકરે પામે તો તેને તે ધર્મનો આરાધક માની શકાય છે. એજ પ્રમાણે (अहाकम्म णं अणवज्जे त्तिवहुजणमज्झे पन्नवइत्ता भवइ, से णं तस्स जाव अत्थि आराहणा) 'આધાકર્મ આહાર અનવદ્ય (નિર્દોષ) છે,' એ પ્રમાણે ઘણા લોકોની સમીપે સભામાં પ્રરૂપણા કરનાર વ્યક્તિ, જો તે સ્થાનની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કર્યા વિના કાલ કરે તો તે શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મનો આરાધક મનાતો નથી; પણ જો તે વ્યક્તિ તે સ્થાનની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ કરીને મરે તો તેનાથી ધર્મની આરાધના થાય છે. આ પ્રકારનું કથન ક્રીતકૃત (સાધુને નિમિત્તે ખરીદેલો આહાર) થી લઈને રાજપિંડ પર્યન્તના પદો સમજી લેવા જોઈએ.

पिण्ड पर्यन्तं विज्ञेयम्, एवं च आधाकर्मादीनां सदोषत्वेन आगमे प्रतिपादितानां निर्दोषतया कल्पनम्, तस्मादेव स्वयं भोजनम्, अन्यश्रमणेभ्योऽनुप्रदापनम्, सभायां तेषां निर्दोषतया प्रतिपादनं च, विपरीतश्रद्धानादिरूपतया मिथ्यात्वादि भवत्येवेति ज्ञानादीनां विराधनां स्पष्टैवेति ॥ सू० ७ ॥

प्रतिपादित की गई है अतः इन में निर्दोषता की कल्पना करना और इसी ख्याल से उस आहार को अपने उपयोग में लाना, दूसरे साधुओं का उसे देना-दिलाना, सभा के बीच में ऐसे आहार का निर्दोषरूप से प्रतिपादित करना, सो ये सब विपरीत श्रद्धानरूप होने के कारण मिथ्यात्वादिरूप है अतः इसके ज्ञानादिकों की विराधना होती है यह बात स्पष्ट ही है। तात्पर्य कहने का यही है कि आधाकर्म आहार सदोष है और उसे निर्दोष समझना-ये सब विपरीत श्रद्धान है-क्यों कि मिथ्यात्व के उदय से ही ऐसी भावना जीव के उत्पन्न होती है-अतः जहां मिथ्यात्व का उदय है वहां सम्यग्दर्शन का अभाव होने से सम्यग्ज्ञानादिक का भी अभाव है। इसलिये अपने श्रुतचारित्र रूप धर्म को निर्दोषरूप से पालने के निमित्त आधाकर्म आदि आहार कभी नहीं लेना चाहिये उसका त्यागकर श्रुतचारित्ररूप धर्म को उज्वल करना चाहिये इस तरह से ही साधु में आराधकता आती है ॥ सू० ७ ॥

આધાકર્માદિકોમાં અદોષતા રહેલી છે, એવું આગમમાં પ્રતિપાદન કરાયું છે. તેથી તે પ્રકારના આહારમાં નિર્દોષતાની કલ્પના કરવી અને એજ ખ્યાલથી તે આહારને પોતાના ઉપયોગમાં લેવો, અથવા એવો આહાર બીજા સાધુઓને આપવો કે અપાવવો, એવા આહારનું સભાની સમક્ષ નિર્દોષ આહાર રૂપે પ્રતિપાદન કરવું, આ બધી ક્રિયાઓ સિદ્ધાંત વિરૂદ્ધની હોવાથી મિથ્યાત્વ આદિ રૂપ છે. તેથી તેના દ્વારા જ્ઞાનાદિકોની વિરાધના થાય છે, એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આધાકર્મ આહાર સદોષ છે તેને નિર્દોષ સમજવો તે વિપરીત માન્યતા છે. મિથ્યાત્વના ઉદયથી જ એવી ભાવના જીવની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં મિથ્યાત્વનો ઉદય હોય ત્યાં સમ્યગ્ દર્શનનો અભાવ હોવાથી સમ્યક્ જ્ઞાનાદિકનો પણ અભાવ હોય છે. તેથી શ્રુત ચારિત્રરૂપ ધર્મનું નિર્દોષ રીતે પાલન કરવા માટે આધાકર્મ આદિ આહાર કદી પણ લેવો જોઈએ નહીં. તેનો ત્યાગ કરીને શ્રુત ચરિત્રરૂપ ધર્મને ઉજ્વળ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે કરવાથી જ સાધુ આરાધક બની શકે છે. ॥ સૂ. ૭ ॥

आचार्योपाध्यायवक्तव्यताप्रस्तावः

मूलम्—"आयरिय-उवज्झाएणं भंते ! सविसयंसि गणं अगिलाए संगिण्हमाणे, अगिलाए उवगिण्हमाणे कइहिं भवग्गहणेहिं सिज्झइ, जाव-अंतं करेइ ? गोयमा ! अत्थे गइए तेणेव भवग्गहणेणं सिज्झइ, अत्थे गइए दोच्चेणं भवग्गहणेणं सिज्झइ, तच्चं पुण भवग्गहणं णाइक्कमइ॥सू०८॥

छाया—आचार्योपाध्यायः खलु भदन्त ! स्वविषये गणम् अग्लानतया संगृह्णन्, अग्लानतया उपगृह्णन् कतिभिः भवग्रहणैः सिध्यति, यावत्-अन्तं करोति ? गौतम ! अस्त्येककस्तेनैव भवग्रहणेन सिध्यति, अस्त्येकको द्वाभ्यां सिध्यति तृतीयं पुनर्भवग्रहणं नातिक्रामति ॥ सू० ८ ॥

आचार्य उपाध्याय वक्तव्यता—

'आयरिय उवज्झाएणं भंते ! ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(आयरियउवज्झाएणं भंते ! सविसयंसि गणं अगिलाए संगिण्हमाणे, अगिलाए उवगिण्हमाणे कइहिं भवग्गहणेहिं सिज्झइ जाव अंतं करेइ) हे भदन्त ! अपने विषय में गण को-शिष्यवर्गको खेद रहित होकर अङ्गीकार करने वाले, खेद रहित होकर उसे सहायता देने वाले आचार्य और उपाध्याय कितने भवों को धारण करने के बाद सिद्ध होते हैं यावत् अन्त करते हैं ? (गोयमा ! अत्थेगइए तेणेव भवग्गहणेणं सिज्झइ,अत्थेगइए दोच्चेणं भवग्गहणेणं सिज्झइ, तच्चं पुण भवग्गहणं णाइक्कमइ) हे गौतम ! कितनेक आचार्य उपाध्याय उसी भवसे सिद्ध

આચાર્ય ઉપાધ્યાય વક્તવ્યતા—

(आयरिय उवज्झाएणं भंते !) ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(आयरिय उवज्झाएणं भंते ! सविसयंसि गणं अगिलाए संगिण्हमाणे, अगिलाए उवगिण्हमाणे कइहिं भवग्गहणेहिं सिज्झइ जाव अंतं करेइ) હે ભદન્ત ! શિષ્યગણુને આનંદપૂર્વક (ખેદ રહિત ભાવથી) સૂત્રોનો અર્થ સમજાવનાર, પ્રસન્નતાપૂર્વક તેમને આત્મકલ્યાણુના માર્ગમાં સહાયતા દેનાર આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય કેટલા ભવ ધારણુ કરીને સિદ્ધપદ પામે છે, અને સમસ્ત દુઃખોના અંતકર્તા બને છે ? (गोयमा ! अत्थेगइए तेणेव भवग्गहणेणं सिज्झइ, अत्थेगइए दोच्चेणं भवग्गहणेणं सिज्झइ, तच्च पुण भवग्गहणं णाइक्कमइ) હે ગૌતમ ! કેટલાક આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો એક ભવમાં જ સિદ્ધપદ પામે છે,

टीका—आधाकर्मादींश्च पदार्थान् प्रायः आचार्योपाध्यायादय एव परिषदि प्रज्ञापयन्ति, अतः के ते आचार्यादय इत्याकाङ्क्षायां फलमुखेन प्रतिपादयन्नाह– 'आयरिय-उवज्झाएणं' इत्यादि। 'आयरिय-उवज्झाएणं भंते! सविसयंसि गणं अगिलाए संगिण्हमाणे अगिलाए उवगिण्हमाणे' गौतमः पृच्छति–हे भन्दत! आचार्योपाध्यायः खलु आचार्येण सहितः उपाध्यायः आचार्योपाध्यायः इति मध्यमपदलोपी समासः, स्वविषये अर्थदानसूत्रदानस्वरूपे गणं शिष्यवर्गम् अग्लानतया खेदरहितत्वेन संगृह्णन्–अङ्गीकुर्वन्, अस्नानतया अखेदेन उपगृह्णन् सहायतां सम्पादयन् 'कइहिं भवग्गहणेहिं सिज्झइ, जाव-अंतं करेइ?' कतिभिः

हो जाते हैं, कितनेक आचार्य उपाध्याय दो भवों के बाद सिद्ध हो जाते हैं,-तीजे भव कों तो कोई उल्लंघन नहीं करते हैं।

टीकार्थ–परिषदा में आधाकर्म आदि पदार्थों का प्रतिपादन प्रायः आचार्य उपाध्याय आदि ज्ञानी जन ही करते हैं, इसलिये शंका हो सकती है कि ये आचार्य उपाध्याय कौन हैं, तो इसके समाधान निमित्त सूत्रकार कहते हैं–(आयरियउवज्झाएणं) इत्यादि। इसमें गौतम स्वामी प्रभु से पूछते हैं–(आयरियउवज्झाएणं भंते!) हे भदन्त! आचार्य जो सूत्र के अर्थ समझाते हैं और उपाध्याय जो कि सूत्र सिखलाते हैं (सविसयंसि गणं अगिलाए संगिण्हमाणे) शिष्यवर्ग को अपने विषय में अर्थदान में सूत्रदान में विना किसी खेद के अंगीकार करते हैं अर्थात् जो शिष्य जनों को आनंद के साथ सूत्र सिखाते है–उसका अर्थ समझाते हैं तथा (अगिलाए उवगिण्हमाणे) विना किसी खेद भाव के–अनन्दोल्लास पूर्वक जो उन्हें आत्मकल्याण के मार्ग में

કેટલાક આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયો બે ભવ કરીને સિદ્ધપદ પામે છે, ત્રીજા ભવ બાદ તો દરેકે દરેક આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય સિદ્ધપદ અવશ્ય પામે છે.

ટીકાર્થ—સભામાં આધાકર્મ આદિ પદાર્થોનું પ્રતિપાદન સામાન્ય રીતે તો આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો આદિ જ્ઞાની લોકો જ કરે છે તો એવા જ્ઞાની લોકો કેટલા ભવ કરીને સિદ્ધપદ પામે છે તે આ સૂત્રમાં સમજાવવામાં આવેલ છે. ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—(आयरिय उवज्झाएणं भंते!) હે ભદન્ત! આચાર્ય કે જેઓ સૂત્રનો અર્થ સમજાવે છે, અને ઉપાધ્યાય કે જેઓ સૂત્ર શિખવે છે, (सविसयंसि गणं अगिलाए संगिण्हमाणे) જેઓ શિષ્યગણને પોતાના વિષયમાં–અર્થદાનમાં અને સૂત્રદાનમાં કોઈ પણ પ્રકારના ખેદ વિના અપનાવે છે–એટલે કે જેઓ શિષ્યગણને આનંદપૂર્વક સૂત્ર શિખવે છે-તેનો અર્થ સમજાવે છે, તથા (अगिलाए उवगिण्हमाणे) જેઓ તેમને આનંદપૂર્વક આત્મ-

क्रियद्भिः भवग्रहणैः सिध्यति, सिद्धिं गच्छति यावत्-बुध्यते मुच्यते परिनिर्वाति सर्वदुःखानाम् अन्तं करोति। भगवानाह-'गोयमा! अत्थेगइए तेणेव भवग्गहणेणं सिज्झइ' हे गौतम! अस्ति विद्यते एककः कश्चित् आचार्यः उपाध्यायो वा तेनैव वर्तमानेनैव भवग्रहणेन सिध्यति सिद्धिं प्राप्नोति चरमशरीरित्वात्। 'अत्थेगइए दोच्चेणं भवग्गहणेणं सिज्झइ' अस्ति एककः अपरः कश्चिदाचार्यः उपाध्यायो वा द्वाभ्यां भवग्रहणाभ्यां सिध्यति, 'आधाकर्मादि निरवद्यम्' इति-प्ररूपकत्वेन आचार्य उपाध्यायो वा उत्तरगुणविराधको भवति, उत्तरगुणविराधकत्वेन स पुनर्मनुष्यभवं कृत्वा सिध्यतीति द्विभवग्रहणमुक्तम्। 'तच्च पुण

सहायता देते हैं-(कइहिं भवग्गहणेहिं) कितने भवों के बाद (सिज्झइ, जाव अंतं करेइ) सिद्ध पद प्राप्त करते हैं यावत् दुःखों का नाश करते हैं? यहां यावत्पद से (बुध्यते, मुच्यते, परिनिर्वाति, सर्व दुःखानाम्" इन पदों का संग्रह हुआ है। इस प्रश्नके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं-(गोयमा) हे गौतम! (अत्थेगइए) कोई एक आचार्य उपाध्याय ऐसे भी हैं जो (तेणेव भवग्गहणेणं सिज्झइ) इसी वर्तमान भवसे सिद्ध हो जाते हैं क्योंकि ये चरम शरीरधारी होते हैं। (अत्थेगइए) तथा कोई एक आचार्य उपाध्याय ऐसे भी हैं जो दोच्चेणं भवग्गहणेणं) दो भवों को ग्रहण करने के बाद (सिज्झइ) सिद्ध हो जाते हैं। "आधाकर्मादि निरवद्य है" इस प्रकार से प्ररूपणा करने वाले होनेसे आचार्य अथवा उपाध्याय अपने उत्तर गुणों की विराधना करने वाले होते हैं। और इसी कारण वे पुनः मनुष्य भवको धारण करके फिर

કલ્યાણના માર્ગમાં સહાયતા આપે છે, (कइहिं भवग्गहणेहिं सिज्झइ जाव अंतं करेइ?) તેવા આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયો કેટલા ભવો કરીને સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરે છે, બુદ્ધ બને છે, મુક્ત બને છે અને સમસ્ત કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરીને સમસ્ત દુઃખોનો અંત કરે છે?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा) હે ગૌતમ! (अत्थेगइए तेणेव भवग्गहणेणं) કેટલાક આચાર્યો ઉપાધ્યાયો એવા પણ હોય છે કે તેઓ એજ ભવ પૂરો કરીને સિદ્ધપદ પામે છે. કારણ કે તેઓ ચરમ શરીરધારી હોય છે. (अत्थेगइए दोच्चेणं भवग्गहणेणं) કેટલાક આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયો બે ભવ કરીને (सिज्झइ) સિદ્ધપદ પામે છે. "આધાકર્માદિ નિરવદ્ય છે" આ પ્રકારની પ્રરૂપણા કરનાર આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય તેમના ઉત્તર ગુણોની વિરાધના કરતા હોય છે. તે કારણે તેમને ફરીથી મનુષ્ય ભવ ધારણ કરવો પડે છે. ત્યારબાદ તેઓ સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી એવા આચાર્ય

भवग्गहणं णाइक्कमइ ' किन्तु तृतीयं भवग्रहणं नातिक्रामति नोल्लङ्घयति । अत्र तृतीयश्च मनुष्यभवो देवभवान्तरितो द्रष्टव्यः, चारित्रवतः पुरुषस्य अनन्तरो देव भव एव भवति, नहि तत्र देवभवे सिद्धिरस्ति इति । देवभवं कृत्वा, पुनर्मनुष्यो भूत्वा सिध्यतोति ॥ तृतीयं भवग्रहणं नातिक्रामतीत्युक्तम् ॥ सू० ८ ॥

मृषावादिवक्तव्यताप्रस्तावः

मूलम्—" जेणं भंते ! परं अलिएणं, असब्भूएणं, अब्भ-वखाणेणं, अब्भक्खाइ, तस्स णं कहप्पगारा कम्मा कज्जंति?

सिद्धपद के प्रापक बनते हैं–अतः ऐसे आचार्य अथवा उपाध्याय को दो भवों को ग्रहण करना कहा गयो है । (तच्चं पुण भवग्गहणं णाइ-क्कमइ) तृतीय भवका उल्लंघन नहीं करते हैं " ऐसा जो कहा गया है सो उसका कारण ऐसा है कि चारित्रधारी मनुष्य की उत्पत्ति पूर्वभव छोड़ते ही देवभव में होती है । देवभव में सिद्ध पदकी प्राप्ति होती नहीं है–अतः देवभव से आकर फिर मनुष्य भव धारण कर वह चारित्र-धारी मनुष्य सिद्ध पद को प्राप्त करता है । इसलिये दूसरे भवके बाद देवगतिमें जाकर और वहांसे च्युत होकर फिर मनुष्य भव धारण करके चारित्र की निर्दोष आराधना करके सिद्धि का भोक्ता बन जाता है । इसी कारण " तृतियं भवग्रहणं नातिक्रामति " ऐसा कहा है । अर्थात् प्रथम भव मनुष्य का, दूसरा भव देवका तीसरा पुनः मनुष्यका इसमें सिद्ध हो जाता है । अथवा यदि इसमें सिद्ध नहीं हुआ, पुनः चतुर्थ देवभल पांचमा पुनः मनुष्य भव प्राप्त कर सिद्ध होते हैं ।सू०८॥

અને ઉપાધ્યાયને બે ભવ કરીને સિદ્ધપદ મળે છે, એમ કહ્યુ છે (तच्चं पुण भवग्गहणं णाइक्कमइ) તેઓ ત્રણ ભવનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. એટલે કે ત્રણ ભવ કરીને તો અવશ્ય સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરે છે આ પ્રમાણે કહેવાનું કારણ એ છે કે ચારિત્રધારી મનુષ્ય વર્તમાન ભવનું આયુષ્ય પૂરૂ કરીને દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. દેવભવમાંથી સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થતી નથી–તેથી દેવગતિના આયુષ્યને પૂરૂ કરીને તે જીવ મનુષ્યગતિમાં જન્મ લે છે. અને મનુષ્ય ભવમાં ચારિત્રની નિર્દોષ આરાધના કરીને તે જીવ સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ રીતે વર્તમાન ભવમાં મનુષ્યગતિ, બીજા ભવમાં દેવગતિ અને ત્રીજા ભવમા ફરીથી મનુષ્ય-ગતિ પ્રાપ્ત કરીને ચારિત્રની નિર્દોષ આરાધના કરીને તે સિદ્ધપદ પામે છે. માટે જ (तृतीयं भवग्रहणं नातिक्रामति) આ પ્રમાણે કહેલું છે. ॥ सू. ८ ॥

गोयमा ! जेणं परं अलिएणं, असंतवयणेणं, अब्भक्खाणेणं अब्भक्खाइ, तस्स णं तहप्पगारा चेव कम्मा कज्जंति, जत्थेव णं अभिसमागच्छइ, तत्थेव णं पडिसंवेदेइ, तओ से पच्छा वेदेइ, सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति ॥ सू० ९ ॥

छाया— यः खलु भदन्त ! परम् अलीकेन, असद्भूतेन, अभ्याख्यानेन अभ्याख्याति' तस्य किंप्रकाराणि कर्माणि-क्रियन्ते ! गौतम ! यः परम् अलीकेन, असता-अभ्याख्यानेन, अभ्याख्याति, तस्य तथाप्रकाराणि चैव कर्माणि

मृषावादिवक्तव्यता—

'जे णं भंते !' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(जे णं भंते ! परं अलिएणं असब्भूएणं अब्भक्खाणेणं अब्भक्खाइ, तस्सणं कहप्पगारा कम्मा कज्जंति ?) हे भदन्त ! जो मनुष्य अलीक-असत्य और असद्भूत-अविद्यमान ऐसे अभ्याख्यान-आरोप द्वारा दूसरों को दूषित करना है, उसके किस प्रकार के कर्मों का बंध होता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (जे णं परं अलिएणं असंतवयणेणं अब्भक्खाणेणं अब्भक्खाइ, तस्स णं तहप्परागा चेव कम्मा कज्जंति, जत्थेव णं अभिसमागच्छइ, तत्थेव णं पडिसंवेदेइ, तओ पच्छा वेदेइ, सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) जो मनुष्य दूसरे को अलीक-असत्य और असद्भूत-अविद्यमान, ऐसे अभ्याख्यान द्वारा, दूषित करता है, उसे

મૃષાવાદ વિષે વક્તવ્યતા—

(जे णं भंते) ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(जे णं भंते परं अलिएणं असब्भूएणं अब्भक्खाणेणं अब्भक्खाइ, तस्स णं कहप्पगारा कम्मा कज्जंति ?) હે ભદન્ત ! જે મનુષ્ય જૂઠા અને અવિદ્યમાન અભ્યાખ્યાન આક્ષેપ-આળ (ખોટા દોષારોપણ) દ્વારા બીજાને દૂષિત કરે છે, તે માણસ કયા પ્રકારનાં કર્મોનો બંધ કરે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जे णं परं अलिएणं असंतवयणेणं अब्भक्खाणेणं अब्भक्खाइ, तस्स णं तहप्पगारा चेव कम्मा कज्जति, जत्थेव णं अभिसमागच्छइ, तत्थेव णं पडिसंवेदइ, तओ से पच्छा वेदेइ) જે મનુષ્ય અન્ય માણસને જૂઠા અને અવિદ્યમાન અભ્યાખ્યાન દ્વારા દૂષિત કરે છે, તે એજ પ્રકારના (અભ્યાખ્યાન ફળવાળા) કર્મોનો બંધ કરે છે. તે જ્યાં જાય છે-જે ગતિમાં જાય છે-ત્યાં તેનો વિપાક (કર્મજન્ય ફળ) ભોગવે છે. (सेवं भंते ! सेवंत्ति भंते !) "હે ભદન્ત ! આ વિષયમાં

क्रियन्ते, यत्रैव अभिसमागच्छति, तत्रैव प्रतिसंवेदयति, ततः स पश्चाद्वेदयति तदेवं भदन्त! तदेवं भदन्त! इति ॥ सू० ९ ॥

टीका—पूर्वं परानुग्रहस्य फलं प्रतिपादितम्, अथ परपीडनस्य-फलं प्रतिपादयति-'जे णं भंते! इत्यादि। 'जे णं भंते! परं अलिएणं, असब्भूएणं, अब्भक्खाणेणं अब्भक्खाइ,' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त! यः खलु पुरुषः परम् अन्यं जनम् अलीकेन सत्यापलापेन पालितब्रह्मचर्यादि श्रमणविषयेऽपि 'नानेन ब्रह्मचर्यादिकमनुपालितम्' इत्यादि रूपेणेत्यर्थः असद्भूतेन असत्योद्भावनरूपेण 'अतस्करेऽपि तस्करोऽयम्' इत्यादिना, अभ्याख्यानेन-आभिमुख्येन आख्यानं दोषाविष्करणम् अभ्याख्यानं दोषारोपणं, तेन,

उसी प्रकार के कर्मों का बंध होता है-वह जहां जाता है वहां पर उनके फलों को भोगता है, हे भदन्त! जैसा आपने कहा है वह ऐसा ही है हे भदन्त! वह ऐसा ही इस प्रकार कहकर वे गौतम! अपने स्थानपर विराजमान हो गये ॥

टीकार्थ—पूर्व सूत्र में दूसरे के साथ किये गये उपकार का फल सूत्रकार ने प्रकट किया है अब वे इस सूत्रद्वारा परपीडा के फल को प्रकट कर रहे हैं-इसमें-गौतम प्रभु से पूछ रहे हैं कि-(जे णं भंते!) हे भदन्त जो मनुष्य (परं) किसी दूसरे मनुष्य को (अलिएणं) अलीक वचनद्वारा-ब्रह्मचर्य का पलन करने पर भी (इस ने ब्रह्मचर्य व्रत का पालन नहीं किया) इत्यादि-इस प्रकारके सत्यको अपलाप करने वाले झूठ तथा असद्भूत-अविद्यमान-अचोर को चोर कहना इस प्रकार के नहीं हुए को उद्भावन करने रूप असत्य-अभ्याख्यान अर्थात् अविद्यमान दोषों को समक्ष प्रकट करने रूप आरोप द्वारा (अब्भक्खाइ) दूषित करता है-अर्थात् जो व्यक्ति सत्य के अपलाप-छिपाकर अविद्यमान वस्तु का उद्भावन करना अर्थात् सामने ही दुष्ट अभिप्राय से युक्त होकर झूठे दोषों को प्रकट करना इस प्रकार का अभ्याख्यान-आरोप

આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે બરાબર છે. આપની વાત યથાર્થ છે." એ પ્રમાણે કહીને, વંદણા નમસ્કાર કરીને ગૌતમ સ્વામી તેમની જગ્યાએ બેસી ગયા.

ટીકાર્થ—પૂર્વ સૂત્રમાં અન્ય વ્યક્તિ ઉપર કરવામાં આવેલા ઉપકારનું ફળ બતાવવામાં આવ્યું છે હવે આ સૂત્રદ્વારા સૂત્રકાર અન્યને કરાતા અભ્યાખ્યાન આળના ફળનું પ્રતિપાદન કરે છે. ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (जे णं भंते) હે ભદન્ત! જે મનુષ્ય (परं) બીજી કોઇ વ્યક્તિને (अलिएणं) અસત્ય વચન દ્વારા "असब्भूएणं अब्भक्खाणेणं अब्भक्खाइ" તથા

अभ्याख्याति-दूषयति 'तस्स णं कहप्पगारा कम्मा कज्जंति' तस्य खलु असद्भूतदोषमाविष्कुर्वतः पुरुषस्य किं प्रकाराणि कर्माणि क्रियन्ते बध्यन्ते? भगवानाह-'गोयमा! जे णं परं अलिएणं, असंतएणं, अब्भक्खाणेणं अब्भक्खाइ' हे गौतम! यः खलु पुरुषः परम् अन्यं जनम् अलीकेन सर्वथा असत्येन, असता-असद्भूतेन, अभ्याख्यानेन असत्यदोषारोपणेन अभ्याख्याति दूषयति, तस्स णं तहप्पगारा चेव कम्मा कज्जंति' तस्य खलु मिथ्याभाषिणः पुरुषस्य तथाप्रकाराणि चैव तदनुरूपाण्येव कर्माणि अभ्याख्यानमिथ्याभाषणफलानि क्रियन्ते-बध्यन्ते, अथ च 'जत्थेव णं अभिसमागच्छइ, तत्थेव णं पडिसंवेदेइ' यत्रैव खलु

करता है वह (कहप्पगारा कम्मा कज्जंति) किस प्रकार के कर्मों का बन्ध करता है? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम! जे णं परं अलिएणं असंतवयणेणं अब्भक्खाणेणं अब्भक्खा जो मनुष्य अलीक-असत्य तथा असत्योद्भावन रूप अभ्याख्यान से असत्य दोषारोपण से-दूसरों को दूषित करता है (तस्स णं तहप्पगारा चेव कम्मा कज्जंति) उस असत्यदोषारोप करने वाले पुरुष के अभ्याख्यान फलवाले कर्मों का बंध होता है। तथा ऐसी व्यक्ति (जत्थेव णं अभिसमागच्छइ) जहां पर जाता है (तत्थेव णं पडिसंवेदेइ) वहीं पर

અવિદ્યમાન અભ્યાખ્યાન-આળ દ્વારા દૂષિત કરે છે, તે (कहप्पगारा कम्मं कज्जंति) તે કયા પ્રકારનાં કર્મોનો બંધ કરે છે?

ધારો કે કોઈ માણસ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતો હોય છતાં એમ કહેવામાં આવે કે "આ માણસે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળ્યું નથી" તો એ પ્રકારનાં વચનોને અસત્ય વચન એટલે કે ખોટું આળ કહેવાય. કોઈ માણસે ચોરી કરી ન હોય છતાં તેના પર ચોરીનો ખોટો આળપ મુકવામાં આવે તો અવિદ્યમાન દોષનું આરોપણ કર્યું કહેવાય. આ પ્રકારે કોઇ માણસ ઉપર ખોટા દોષનું આરોપણુ આળ કરવું તેનું નામ જ અભ્યાખ્યાન છે. કેટલીક વ્યક્તિઓ દુષ્ટ હેતુથી નિર્દોષ માણસ ઉપર ખોટું દોષારોપણ કરે છે. આ પ્રકારનું જુઠું દોષારોપણ કરનાર વ્યક્તિ કયા પ્રકારનો કર્મબંધ કરે છે એ પ્રશ્ન કરનાર જાણવા માગે છે.

મહાવીર પ્રભુ તેનો જવાબ આપતા કહે છે "गोयमा!" હે ગૌતમ! (जे णं परं अलिएणं असंतवयणेणं अब्भक्खाणेणं अब्भक्खाइ) જે મનુષ્ય અસત્ય અને અવિદ્યમાન એવા અભ્યાખ્યાન (અસત્ય દોષારોપણ) દ્વારા અન્યને દૂષિત કરે છે, (तस्स णं तहप्पगारा चेव कम्मा कज्जंति) તે મનુષ્ય અભ્યાખ્યાન ફળવાળાં કર્મોનો બંધ કરે છે. તથા એવો મનુષ્ય (जत्थेव णं अभिसमागच्छइ) જ્યાં જાય છે "तत्थेव णं पडिसंवेदेइ" ત્યાં તેના ફળોને ભોગવે છે. એટલે

यस्मिन्नेव भवे अभिसमागच्छति-जन्म गृह्णाति, तत्रैव तस्मिन्नेव खलु भवे संवेदयति, अभ्याख्यानफलं दुःखादिकम् अनुभवति ' तओ से पच्छा वेदेइ । ततः स पश्चात् प्रतिसंवेदनानन्तरम् , वेदयति-निर्जरयति । अन्ते गौतमो वदति-सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति ' तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति, हे भदन्त ! भवदुक्तं सर्वं सत्यमेवेत्याशयः ॥ सू० ९ ॥

इति श्री विश्वविख्यात - जगद्वल्लभ - प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलितललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक-श्रीशाहू छत्रपतिकोल्हापुरराजप्रदत्त ' जैनशास्त्राचार्य ' पदभूषित-कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचिता श्री भगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां पञ्चमशतकस्य षष्ठोद्देशकः समाप्तः ॥ ५-५ ॥

इनके फलोंको भोगता है-अर्थात् इस प्रकार की प्रवृत्ति से इसी प्रकार के फलवाले कर्मों का बंध कर जीव जिस गति में जन्म लेता है वह उसी गति में इनके फल स्वरूप दुःखादिकों का अनुभव करता है । (तओ से पच्छा वेदेइ) और अनुभव करने के बाद उनकी निर्जरा करता है । तात्पर्य कहने का यह है कि (नाभुक्तं क्षीयते कर्म " इस सिद्धान्त के अनुसार यहां पर यह प्रकट किया गया है कि जीव जिन अशुभ प्रवृत्तियों से दुःखप्रद कर्मों का बन्ध करता है वह उनका फल अवश्य ही या तो उस गृहीत भव में ही भोगलेता है और भोगने से जो बाकी बचता है उसे वह जहां भी जन्म धारण करता है वहां भोगता है इस तरह भोगते २ वह कभी उन कर्मों की निर्जरा भी कर देता है ।

अन्त में अब गौतम स्वामी प्रभु के इस कथन की अंन्तः करण से

કે આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિથી એજ પ્રકારના ફળવાળાં કર્મોનો બંધ કરીને જીવ જે ગતિમાં જન્મ લે છે, એ ગતિમાં તેના વિપાકરૂપ દુઃખાદિકનો અનુભવ કરે છે. " तओ से पच्छा वेदेइ " અને તેનો અનુભવ કર્યા પછી જ તેની નિર્જરા કરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે " नाभुक्तं क्षीयते कर्म " આ સિદ્ધાંત અનુસાર અહીં એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે કે જીવ જે અશુભ પ્રવૃત્તિયો દ્વારા દુઃખપ્રદ કર્મોનો બંધ કરે છે, તેનું ફળ અવશ્ય ભોગવે છે. કદાચ વર્તમાન ભવમાં તે ફળને પૂરેપૂરૂં ભોગવી ન લે, તો જેટલું ફળ ભોગવવાનું બાકી રહે તેટલું ફળ જ્યાં જન્મ ધારણ કરે ત્યાં ભોગવે જ છે. આ રીતે તેનું વેદન કરતાં કરતાં તે ક્યારેક એ કર્મોની નિર્જરા પણ કરી નાખે છે.

स्वीकार करते हुए कहते हैं (सेवं भंते! सेवं भंते ! त्ति) हे भदन्त! आपके द्वारा कहा गया यह सब विषय सत्य ही है। ऐसा कहकर वे यावत् अपने स्थान पर विराजमान हो गये॥ सू० ९॥

श्री जैनाचार्य जैनधर्म दिवाकर श्री घासीलालजी महाराजकृत "भगवतीसूत्र" की प्रमेयचन्द्रिका व्याख्या का पांचवा शतक का छठवां उद्देशक समाप्त॥ ५–६॥

મહાવીર પ્રભુનાં વચનોમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા પ્રકટ કરતાં ગૌતમ સ્વામી કહે છે-" सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति " હે ભદન્ત ! આપની વાત બિલકુલ સત્ય છે. આ વિષયમાં આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે યથાર્થ છે. એવું કહીને મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ તેમને સ્થાને બેસી ગયા. ॥ સૂત્ર ૯ ॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત 'ભગવતીસૂત્ર'ની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાનો પાંચમાં શતકનો છઠ્ઠો ઉદ્દેશક સમાપ્ત. ॥ ૫-૬ ॥

अथ सप्तमोद्देशकः प्रारभ्यते

पञ्चमशतके सप्तमोद्देशकस्य संक्षिप्तविषयविवरणम्-

परमाणुपुद्गलः कम्पते तेन तेन भावेन परिणमति ? इति भगवन्तं प्रति गौतमस्य प्रश्नः, कदाचित् कम्पते, परिणमति, कदाचित् न कम्पते नापि परिणमति इति भगवतः समाधानम् , एवं द्विप्रदेशिकस्कन्धस्य, त्रिप्रदेशिकस्कन्धस्य, चतुष्प्रदेशिकस्कन्धस्य, पञ्चप्रदेशिकस्कन्धस्य, यावत्-असंख्यातप्रदेशिकानन्तप्रदेशिकस्कन्धस्य देशतः कम्पनाकम्पनविषयकविकल्पानां प्रश्नोत्तरम् , ततः परमाणुपुद्गलानाम् असिधारादिभिश्छेदनभेदनविषयकप्रश्नस्य निषेधात्मकमुत्तरम् , तथैव

पंचम शतकका सप्तम उद्देशक प्रारम्भ-

इस उद्देशक का विषय विवरण संक्षेप से इस प्रकार से है परमाणु पुद्गल क्या कंपित होता है ? उस २ भावरूप से वह क्या परिणमता है? ऐसा गौतम का प्रश्न, कभी वह कंपित होता है कभी उस २ भावरूप से वह परिणमता है, तथा कदाचित् वह कंपित नहीं भी होता और न उस उस भावरूप से वह परिणमता है ऐसा प्रभु का समाधान इसी तरह से द्विप्रदेशिक स्कन्ध का देशतः कम्पन अकम्पन विषयक प्रश्न का, त्रिप्रदेशिक स्कन्ध का देशतः कम्पन अकम्पन विषयक प्रश्न का यावत् असंख्यात प्रदेशिकस्कन्ध का देशतः कम्पन अकंपनविषयक प्रश्न अनन्तप्रदेशिक स्कन्ध का देशतः कंपन अकंपन विषयक प्रश्न का उत्तर जानना चाहिये, परमाणुपुद्गलों का तलवार की धार आदि से

પાંચમા શતકના સાતમાં ઉદ્દેશાનો સંક્ષેપ સારાંશ—

ઉદ્દેશકની શરૂઆતમાં પરમાણુ પુદ્ગલ અને પુદ્ગલ સ્કંધાનું નિરૂપણ થયું છે.

પ્રશ્ન-પરમાણુ પુદ્ગલનું કંપન થાય છે ? શું તેમનું તે તે ભાવરૂપે પરિણમન થાય છે ? ઉત્તર—ક્યારેક તે કંપિત થાય છે, ક્યારેક તે તે ભાવરૂપે તે પરિણમે છે.ક્યારેક તે કંપિત નથી પણ થતું અને તે તે ભાવ રૂપે પરિણમતું પણ નથી.

એ જ પ્રમાણે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધના ભાગોના કંપન અને અકંપન વિષયક પ્રશ્નો, ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધના ભાગોના કંપન અને અકંપન વિષયક પ્રશ્નો, અસંખ્યાત પ્રદેશિક સ્કંધના ભાગોના અને અનંતપ્રદેશિક સ્કંધ પર્યન્તના સ્કન્ધોના ભાગોના કંપન અને અકંપન વિષયક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે, અને તે પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં આવેલા છે.

પ્રશ્ન—પરમાણુ પુદ્ગલોનું તલવાર આદિની ધારથી છેદન ભેદન થાય છે કે નહિ ? ઉત્તર—નથી થતું. એજ પ્રમાણે દ્વિપ્રદેશિકથી લઇને અનંત પ્રદેશિક પર્યન્તના સ્કન્ધોનું તલવારની ધાર આદિ દ્વારા છેદન ભેદન થાય છે

यावत्-असंख्यातप्रदेशिकानन्तप्रदेशिकस्कन्धस्य असिधारादिभिश्छेदनभेदन विषयकप्रश्नस्य स्वीकारात्मकम् निषेधात्मकं चोत्तरम्, तथा अग्नि-पुष्करसंवर्त मेघ-गङ्गामहानदीषु परमाणुपुद्गलादीनां दहनार्द्रीभवन-प्रतिस्खलनविषयक-प्रश्नोत्तरम्, ततः परमाणुपुद्गलानां सार्ध-समध्य-सप्रदेशत्वविषयकप्रश्नस्य निषेधात्मकमुत्तरम्, एवं द्विप्रदेशिकस्कन्ध-त्रिप्रदेशिकस्कन्धादीनां सार्ध-समध्य-सप्रदेशत्वविषयकप्रश्नस्य द्विप्रदेशिक-चतुष्प्रदेशिकादीनां समप्रदेशतया परिगणितानां यावत्-संख्यातप्रदेशिका-संख्यातप्रदेशिका-नन्तप्रदेशिकानां सार्धत्वम् अमध्यत्वं सप्रदेशत्वं च इति, विषमप्रदेशतया प्रसिद्धानां त्रिप्रदेशिक-पञ्चप्रदेशि-

छेदन भेदन होता है क्या? ऐसा प्रश्न, नहीं होता है ऐसा समाधान, इस प्रकार यावत् असंख्यात प्रदेशिक स्कन्ध का, अनन्त प्रदेशिक स्कन्ध का असिधारा आदि से छेदन भेदन होता है क्या? ऐसा प्रश्न, होता भी है और नहीं भी होता है ऐसा उत्तर, अग्नि पुष्कर संवर्तक मेघ, एवं गंगामहानदियोंमें परमाणु आदि पुद्गलों का दहन, आर्द्रीभवन एवं प्रतिस्खलन विषयक, प्रश्न और उत्तर परमाणु आदि पुद्गलों का अर्ध सहित होने विषयक मध्य सहित होने विषयक एवं प्रदेशसहित होनेविषयक प्रश्न का निषेधात्मक उत्तर, द्विप्रदेशिक स्कन्ध एवं त्रिप्रदेशिक स्कन्ध आदि अर्धसहित हैं? मध्यसहित हैं? प्रदेशसहित है? ऐसे प्रश्नका समाधान द्विप्रदेशिक एवं चतुष्प्रदेशिक आदि समस्तस्कन्ध यावत् संख्यात प्रदेशिक असंख्यात प्रदेशिक, अनन्तप्रदेशिक स्कन्ध अर्धसहित होते हैं, मध्यरहित होते हैं और प्रदेशसहित होते हैं ऐसा कथन, तथा विषमप्रदेश वाले त्रिप्रदेशिक, पंचप्रदेशिक यावत् अनन्त

ખરૂં, એવો પ્રશ્ન અને "થાય છે પણ ખરૂં અને નથી પણ થતું," એવો ઉત્તર.

અગ્નિ પુષ્કર સંવર્તક નામનો મેઘ, અને ગંગાદિ મહા નદીઓમાં પરમાણુ આદિ પુદ્ગલોના દહન, આર્દ્રીભવન (ભીંજવાની ક્રિયા) અને પ્રતિસ્ખલન ખરી પડવાં વિષયક પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરોનું પ્રતિપાદન.

"પરમાણુ પુદ્ગલો અર્ધસહિત, મધ્ય સહિત અને પ્રદેશ સહિત હોય છે કે નહીં?" એવો પ્રશ્ન અને "નથી હોતાં," એવો ઉત્તર.

પ્રશ્ન—દ્વિપ્રદેશિક, ત્રિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધો શું અર્ધ રહિત છે? મધ્ય સહિત છે? પ્રદેશ સહિત છે? ઉત્તર—દ્વિપ્રદેશિક અને ચતુષ્પ્રદેશિક આદિ સમસ્કન્ધ, સંખ્યાત પ્રદેશિક, અસંખ્યાત પ્રદેશિક અને અનંત પ્રદેશિક પર્યન્તના સ્કન્ધો અર્ધ સહિત હોય છે, મધ્ય રહિત હોય છે અને પ્રદેશ સહિત હોય છે, એવું કથન. તથા વિષમ પ્રદેશવાળા ત્રિપ્રદેશિક, પંચપ્રદેશિક, અને

कादीनां तु यावत्-अनन्तप्रदेशिकस्कन्धानात् अनर्धत्वम् , समध्यत्वं, सप्रदेशत्वं च इति भगवतः समाधानम् , ततः परमाणूनां परस्परं परमाणुभिः स्पर्शने नव विकल्पाः ' तथा द्विप्रदेशिकैः यावत्-अनन्तप्रदेशिकैः सह स्पर्शनाविषयेऽपि, तथा द्विप्रदेशिकस्य परमाणुपुद्गलादारभ्य यावत्-अनन्तप्रदेशिकैः सह स्पर्शनाविषये, एवं त्रिप्रदेशिकस्य परमाणुपुद्गलादारभ्य यावत्-अनन्तप्रदेशिकैः सह स्पर्शनाविषये तथा यावत्-अनन्तप्रदेशिकस्य परमाणुपुद्गलादारभ्य यावत्-अनन्तप्रदेशिकैः सह स्पर्शनाविषये च प्रश्नोत्तरम् , ततः परमाणुपुद्गलस्य कालतः स्थितिविषयकप्रश्नः, जघन्येन एकं समयम् , उत्कृष्टेन असंख्यकालम् इति समाधानम् , एकप्रदेशावगाढसकम्पपुद्गलस्य कालतः स्थितिविषयकप्रश्नः, जघन्येन

प्रदेशिक स्कन्ध ये अर्धरहित होते हैं, मध्यसहित होते हैं, और प्रदेशसहित होते हैं ऐसा कथन, परमाणुओं का आपस में परमाणुओं के साथ स्पर्श होने में नौ विकल्प का कथन तथा-द्विप्रदेशिकों के साथ यावत् अनन्तप्रदेशिकों के साथ स्पर्शन विषयक में, तथा द्विप्रदेशिक की परमाणुपुद्गल से लेकर यावत् अनन्तप्रदेशिकों के साथ स्पर्शना के विषय में, इसी तरह त्रिप्रदेशिक की परमाणुपुद्गल से लेकर यावत् अनन्तप्रदेशिकोंके साथ स्पर्शना के विषय में, तथा यावत् अनन्तप्रदेशिक की परमाणुपुद्गल से लेकर यावत् अनन्तप्रदेशिकों के साथ स्पर्शना के विषय में प्रश्नोत्तर, परमाणुपुद्गल की काल की अपेक्षा कितनी स्थिति होती है ? ऐसा प्रश्न, जघन्य से एक समय और उत्कृष्ट से असंख्यात काल की स्थिति होती है ऐसा समाधान, एक प्रदेशावगाढ

અનંત પ્રદેશિક પર્યન્તના સ્કન્ધો અર્ધરહિત હોય છે, મધ્ય સહિત હોય છે અને પ્રદેશ સહિત હોય છે એવું પ્રતિપાદન.

પરમાણુઓનો પરમાણુઓની સાથે પરસ્પર સ્પર્શ થવા વિષેના નવ વિકલ્પોનું કથન. તથા દ્વિપ્રદેશિકોથી લઇને અનંત પ્રદેશિકો પર્યન્તના સાથે સ્પર્શના વિષયમાં, તથા દ્વિપ્રદેશિકની પરમાણુ પુદ્ગલથી લઇને અનંત પ્રદેશિકો પર્યન્તના સાથે સ્પર્શના વિષયમાં એજ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશિકની પરમાણુ પુદ્ગલથી શરૂ કરીને અનંત પ્રદેશિકો પર્યન્તના સાથે સ્પર્શના વિષયમાં, તથા અનંત પ્રદેશિક પર્યન્તનાની પરમાણુ પુદ્ગલોથી શરૂ કરીને અનંત પ્રદેશિકો પર્યન્તનાની સાથે સ્પર્શના વિષયમાં પ્રશ્નોત્તરોનું કથન આ ઉદ્દેશકમાં આવે છે.

પ્રશ્ન--પરમાણુ પુદ્ગલની કાળની અપેક્ષાએ કેટલી સ્થિતિ હોય છે ? ઉત્તર—જઘન્ય ઓછામાં ઓછી એક સમયની અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળની સ્થિતિ હોય છે.

[illegible] उत्कृष्टेन आवलिकाया असंख्यभागः इति उत्तरम्, एवं यावत्-असंख्यातप्रदेशावगाढस्य पुद्गलस्य स्थितिविषयकं प्रश्नोत्तरम्, ततः एकप्रदेशावगाढस्य [illegible] कालतः स्थितिविषये प्रश्नस्य 'एकसमयम्, असंख्यातकाल[illegible], एकगुणकालकपुद्गलस्य कालतः स्थितिविचारः, एवं यावत्-अनन्तगुणकालकपुद्गलस्य, वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्श-सूक्ष्मपरिणाम-बादरपरिणाम-शब्दपरिणतपुद्गलस्य च कालतः स्थितिविचारः, अशब्दपरिणतपुद्गलस्य स्थितिविचारश्च. [illegible] परमाणुपुद्गलस्य, द्विप्रदेशिकस्कन्धस्य यावत्-अनन्तप्रदेशिकस्कन्धस्य

[illegible] पुद्गल की काल की अपेक्षा कितनी स्थिति होती है? ऐसा प्रश्न, जघन्य से एक समय और उत्कृष्ट से आवलिका के असंख्यात वें भाग प्रमाण स्थिति होती है ऐसा समाधान, इसी तरह से यावत् असंख्यात प्रदेशावगाढ पुद्गल की स्थिति के विषय में प्रश्न और उत्तर एक प्रदेशावगाढ निष्कंप पुद्गल की काल की अपेक्षा कितनी स्थिति है? ऐसा प्रश्न जघन्य एक समय और असंख्यात समय की स्थिति है ऐसा उत्तर, एकगुण काले पुद्गलकी स्थिति का विचार, यावत् अनन्तगुणकाले-पुद्गल की वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्श वाले पुद्गल की, सूक्ष्मपरिणाम वाले पुद्गलकी, बादर परिणाम वाले पुद्गल की, और शब्द, रूप से परिणत हुए पुद्गल की काल की अपेक्षा स्थितिका विचार, अशब्दरूप से परिणत हुए पुद्गल की स्थिति का विचार, इसके बाद परमाणु पुद्गल के द्विप्रदेशिक स्कन्ध

પ્રશ્ન—એક પ્રદેશાવગાઢ સકંપ પુદ્ગલની કાળની અપેક્ષાએ કેટલી સ્થિતિ હોય છે? ઉત્તર—જઘન્ય એક સમયની અને ઉત્કૃષ્ટ વધારેમાં વધારે [illegible] અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ સ્થિતિ હોય છે.

એજ પ્રમાણે અસંખ્યાત પર્યન્તના પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલની સ્થિતિ [illegible].

પ્ર—એક પ્રદેશાવગાઢ નિષ્કંપ પુદ્ગલની કાળની અપેક્ષાએ કેટલી સ્થિતિ હોય છે? ઉત્તર—જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સમયની [illegible].

[illegible] પુદ્ગલની સ્થિતિનો વિચાર, અનંતગુણ કાળવાળા [illegible], રસ, સ્પર્શવાળા પુદ્ગલની, સૂક્ષ્મ પરિણામવાળા પુદ્ગલની, [illegible] પુદ્ગલની, અને શબ્દ રૂપે પરિણમિત થયેલ [illegible] કેટલી સ્થિતિ હોય છે તેનું પ્રતિપાદન, અશબ્દ [illegible] પુદ્ગલની સ્થિતિનો વિચાર, [illegible] પરમાણુ પુદ્-

अन्तरकालविषयकप्रश्नः, एकं समयम् असंख्यकालः, अनन्तकालः इत्युत्तरम्, ततः एकप्रदेशावगाढसकम्पपुद्गलस्य यावत्-असंख्यप्रदेशावगाढस्य अन्तरकालविचारः, एकप्रदेशावगाढनिष्कम्पपुद्गलस्य यावत्-असंख्यप्रदेशावगाढस्य अन्तरकालविचारः, वर्णादिशब्दाशब्दपरिणतान्तपुद्गलस्यान्तरकालविचारः, पुद्गलद्रव्यस्थानायु-क्षेत्रस्थानायुः-अवगाहनास्थानायुः- भावस्थानायुषाम् अल्पबहुत्वविचारः, ततो नैरयिकानामारम्भपरिग्रहविचारः, असुरकुमाराणामारम्भपरिग्रहप्रतिपादनम्, पृथिवीकायादीनामारम्भः, शरीर-कर्म-भवन-देवीप्रभृतिपरिग्रहविचारः आसन-शयन-भाण्डार-उपकरणप्रभृतिपरिग्रहविचारः असुराणाम्, एकेन्द्रिय-

के यावत् अनन्तप्रदेशिक स्कन्ध के अनन्त काल का प्रश्न, जघन्य एक समय, असंख्यात काल, एवं अनन्त काल का अन्तर काल है ऐसा समाधान। एक प्रदेश में अवगाढ तथा सकम्प ऐसे पुद्गल के यावत् असंख्यात प्रदेशावगाढ पुद्गल के अन्तर काल का विचार, एक प्रदेश में अवगाढ हुए निष्कम्प पुद्गल के यावत् असंख्यात प्रदेशावगाढ हुए पुद्गल के अन्तर काल का विचार, वर्णादि रूप से शब्द रूप से तथा अशब्दरूप से परिणत हुए पुद्गल के अन्तर काल का विचार। पुद्गलद्रव्य के भेदरूप द्रव्य स्थानायु, क्षेत्रस्थानायु, अवगाहनास्थानायु और भावस्थानायुओं के अल्प बहुत्व का विचार, नैरयिकों के आरंभ परिग्रह का विचार। असुरकुमारों के अरंभ परिग्रह का विचार, पृथिवीकायादिकों का आरंभ। शरीर, कर्म, भवन, देव देवी इत्यादि परिग्रह तथा आसन शयन, भाण्ड, मात्र, उपकरण आदि परिग्रह असुरकुमारों का है, ऐसा

ગલના દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધના અને અનન્ત પ્રદેશિક પર્યન્તના સ્કન્ધોના અન્તર કાલનો પ્રશ્ન અને જઘન્ય એક સમય, અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળ, અને અનંતકાળનો અન્તરકાળ છે એવો ઉત્તર.

એક પ્રદેશાવગાઢ સકંપ પુદ્ગલથી લઈને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પર્યન્તના પુદ્ગલના અન્તરકાળનો વિચાર, એક પ્રદેશાવગાઢ નિષ્કંપ પુદ્ગલથી લઈને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પર્યન્તના પુદ્ગલના અન્તર કાળનો વિચાર, વર્ણાદિ રૂપે, શબ્દ રૂપે, તથા અશબ્દ રૂપે પરિણમતા પુદ્ગલના અન્તર કાળનો વિચાર, ઈત્યાદિનું આ ઉદ્દેશામાં પ્રતિપાદન કર્યું છે પુદ્ગલ દ્રવ્યના ભેદરૂપ દ્રવ્ય સ્થાનાયુ, ક્ષેત્ર સ્થાનાયુ, અવગાહના સ્થાનાયુ અને ભાવ સ્થાનાયુના અલ્પ અને બહુત્વનો વિચાર, નારકોના આરંભ પરિગ્રહનો વિચાર, અસુરકુમારોના આરંભ પરિગ્રહનો વિચાર, પૃથ્વીકાય આદિકોના આરંભનો વિચાર. શરીર, કર્મ, ભવન, દેવ, દેવી ઈત્યાદિ પરિગ્રહ તથા આસન, શયન, ભાંડ, માત્ર,

द्वीन्द्रियानां यावत्-पञ्चेन्द्रियाणाम् परिग्रहविचारः टङ्क-कूट-वापीप्रभृतिपरिग्रह-यावत्-वानव्यन्तर विचारः-ज्योतिषिक-वैमानिकानाम् , ततः पञ्चानाम् हेतूनाम् पञ्च अहेतूनां च प्रतिपादनम्।

परमाणुपुद्गलविशेषवक्तव्यताप्रस्तावः

मूलम्-" परमाणु पोग्गले णं भंते ! एयइ, वेयइ, जाव-तंतं भावं परिणमइ ? गोयमा ! सिय एयइ, वेयइ, जाव -परिणमइ १, सिय णो एयइ, जाव-णो परिणमइ२, दुप्पएसिए णं भंते! खंधे एयइ, जाव-परिणमइ ? गोयमा ! सिय एयइ, जाव-परिणमइ१, सिय णो एयइ, जाव-णो परिणमइ२, सिय देसे एयइ, देसे नो एयइ३ । तिप्पएसिए णं भंते ! खंधे एयइ० ? गोयमा ! सिय एयइ१, सिय नो एयइ२, सिय देसे एयइ-नो देसे एयइ३, सिय देसे एयइ-नो देसा एयंति४, सियदेसा एयंति-नो देसे एयइ५, चउप्पएसिए णं भंते ! खंधे एयइ ? गोयमा ! सिय एयइ १, सिय नो एयइ२, सिय देसे एयइ-णो देसे एयइ ३, सिय देसे एयइ-णो देसा एयंति४, सिय देसा एयंति-नो देसे एयइ५, सिय देसा एयंति-णो देसा एयंति६ । जहा-चउप्पएसिओ तहा पंचपएसिओ, तहा जाव-अणंतपएसिओ ॥ सू० १ ॥

कथन, एकेन्द्रिय, आदिकों का यावत् पंचेन्द्रियों का परिग्रह क्या २ है यह कथन, यावत् वानव्यन्तरों के ज्योतिषिक देवों के और वैमानिक देवों के टङ्क, कूट, वापी वगैरहरूप परिग्रह का प्रतिपादन, इसके बाद पांच अहेतुओं का एवं पांच हेतुओं का प्रतिपादन ।

ઉપકરણ આદિ પરિગ્રહોનું અસુરકુમારો સેવન કરે છે, એવો ઉત્તર. એકેન્દ્રિયથી લઇને પંચેન્દ્રિય પર્યન્તના જીવોનાં પરિગ્રહ કયા કયા હોય છે, તેનું કથન. તથા વાનવ્યન્તરોથી જ્યોતિષક પર્યન્તના દેવો અને વૈમાનિક દેવોના ટંક, કૂટ, વાપી વગેરે પ્રકારના પરિગ્રહનું પ્રતિપાદન. ત્યારબાદ પાંચ હેતુઓનું અને પાંચ અહેતુઓનું પ્રતિપાદન.

छाया—परमाणुपुद्गलः खलु भदन्त ! एजते,व्येजते, यावत्-तं तं भावं परिणमति ? गौतम ! स्याद् एजते, व्येजते, यावत्-परिणमति, १ स्यात्-नो एजते, यावत्-नो परिणमति, २। द्विप्रदेशिकः खलु भदन्त ! स्कन्धः एजते, यावत्-परिणमति ? गौतम ! स्याद् एजते, यावत्-परिणमति,१ स्याद् नो एजते, यावद्-नो परिणमति, २ स्याद्देशः एजते, देशो न एजते, ३। त्रिप्रदेशिकः

परमाणु पुद्गल विशेष वक्तव्यता

"परमाणु पोग्गले णं भंते !" इत्यादि।

सूत्रार्थ—(परमाणु पोग्गले णं भंते ! एयइ, वेयइ, जाव तं तं भावं परिणमइ) हे भदन्त ! परमाणुपुद्गल क्या कंपित होता है ? विशेषरूप से क्या वह कंपित होता है ? यावत् उस२ भावरूप से क्या वह परिणमता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (सिय एयइ, वेयइ जाव परिणमइ सिय णो एयइ जाव णो परिणमइ) परमाणु पुद्गल कभी कंपित भी होता है, कभी विशेषरूप से भी कंपित होता है, यावत् वह उस २ भावरूप से भी परिणमता है। कदाचित् नहीं कंपता है यावत् कदाचित् नहीं परिणमता है। (दुप्पएसिए णं भंते ! खंधे एयइ, जाव परिणमइ) हे भदन्त ! दो प्रदेशवाला स्कन्ध क्या कंपित होता है ? यावत् उस उस भावरूप से परिणमता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (सिय एयइ, जाव परिणमइ) कभी वह कंपित भी होता है, यावत् वह उस २ भावरूप से भी परिणमता है। (सिय णो एयइ, जाव णो परिणमइ)

પરમાણુ પુદ્ગલનો વિશેષ ખુલાસો

"परमाणु पोग्गलेणं भंते !" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–(परमाणु पोग्गलेणं भंते ! एयइ, वेयइ, जाव तं तं भावं परिणमइ ? હે ભદન્ત ! શું પરમાણુ પુદ્ગલ સામાન્ય રૂપે કંપે છે ? વિશેષ રૂપે કંપે છે ખરૂં ? શું તે ઉત્ક્ષેપણ–અવક્ષેપણ, નીચે આવવું આદિ ભાવરૂપે પરિણમે છે ? (गोयमा ! सिय एयइ, वेयइ जाव परिणमइ, सिय णो एयइ जाव णो परिणमइ) હે ગૌતમ ! ક્યારેક પરમાણુ પુદ્ગલ કંપિત થાય છે, ક્યારેક વિશેષ કંપિત પણ થાય છે, અને ક્યારેક તે તે ભાવરૂપે પરિણમે છે, ક્યારેક તે કંપિત થતું નથી, વિશેષ કંપિત થતું નથી અને તે ભાવરૂપે પરિણમતું પણ નથી. (दुप्पएसिए णं भंते ! खंधे एयइ, जाव परिणमइ ?) હે ભદન્ત ! બે પ્રદેશવાળો સ્કન્ધ શું કંપિત થાય છે ? અને તે તે ભાવરૂપે પરિણમે છે ? (गोयमा ! सिय एयइ, जाव परिणमइ) હે ગૌતમ ! ક્યારેક તે કંપિત થાય છે અને તે ભાવરૂપે પરિણમે છે, (सिय णो एयइ, जाव णो परिणमइ) ક્યારેક તે કંપિત

खलु भदन्त ! स्कन्धः एजते ? गौतम ! स्याद् एजते, १ स्याद नो एजते, २ स्याद् देशः एजते नो देश एजते, ३ स्याद् देश एजते-नो देशौ एजेते, ४ स्याद् देशौ एजते-नो देशः एजते, ५। चतुष्प्रदेशिकः खलु भदन्त ! स्कन्धः एजते ? गौतम ! स्याद् एजते, १ स्याद् नो एजते, २ स्याद् देशः एजते-नो देशः एजते, ३ स्याद् देशः एजते-नो देशाः एजन्ते, ४ स्याद् देशाः एजन्ते, नो देशः एजते,

---

कभी वह नहीं भी कंपित होता है और उस उस भावरूप से कभी वह नहीं भी परिणमता है ।(सिय देसे एयइ सिय देसे नो एयइ)कभी कभी उसका एकदेश कंपित होता है और एकदेश कंपित नहीं होता है। (तिप्पएसिए णं भंते ! खंधे एयइ०) हे भदन्त ! तीन प्रदेशवाला स्कंध कंपता है क्या ? (गोयमा) हे गौतम (सिय एयइ, सिय नो एयइ, सिय देसे एयइ नो देसे एयइ) कंपता भी है और नहीं भी कंपता है । उसका कभी एक देश भी कंपता है और एकदेश नहीं कंपता है । (सिय देसे एयइ नो देसा एयंति) कभी उसका एकदेश कंपता है, अनेक देश नहीं कंपते हैं । (सिय देसा एयंति नो देसे एयइ) कभी उसके अनेक देश कंपते हैं, एकदेश नहीं कपता है । (चउप्पएसिए णं भंते ! खंधे एयइ) हे भदन्त चार प्रदेशों वाला स्कन्ध कंपता है क्या ? (गोयमा) हे गौतम ! (सिय एयइ, सिय नो एयइ सिय देसे एयइ णो देसे एयइ, सिय देसे एयइ णो देसा एयंति, सिय देसा एयंति नो देसे एयइ, सिय देसा एयंति णो देसा एयंति) चार प्रदेशों

પણ થતો નથી અને તે તે ભાવરૂપે પરિણમતો પણ નથી. (सिय देसे एयइ, सिय देसे नो एयइ) કયારેક તેનો એક દેશ (ભાગ) કંપિત થાય છે, અને એક દેશ કંપિત થતો નથી (तिप्पएसिए णं भंते ! खंधे एयइ०) હે ભદન્ત ! શું ત્રણ પ્રદેશવાળો સ્કંધ કંપે છે ખરો ? (गोयमा ! सिय एयइ, सिय नो एयइ, सिय देसे एयइ, नो देसे एयइ) હે ગૌતમ ! તે કંપે છે પણ ખરો અને નથી પણ કંપતો-કયારેક તેનો એક દેશ જ કંપે છે અને કયારેક એક દેશ પણ કંપતો નથી. (सिय देसे एयइ, नो देसा एयंति) કયારેક તેનો એક દેશ કંપે છે અને અનેક દેશ કંપતા નથી, (सिय देसा एयंति, नो देसे एयइ) કયારેક તેના અનેક દેશ કંપે છે, એક દેશ કંપતો નથી. (चउप्पएसिए णं भंते ! खंधे एयइ) હે ભદન્ત ! ચાર પ્રદેશોવાળો સ્કંધ કંપે છે ખરો ? (गोयमा ! सिय एयइ, सिय नो एयइ, सिय देसे एयइ णो देसे एयइ, सिय देसे एयइ, णो देसा एयंति, सिय देसा एयंति नो देसे एयइ, सिय देसा एयंति णो देसा एयंति)

५ स्याद् देशौ एजेते-नो देशौ एजेते, ६। यथा चतुष्प्रदेशिकस्तथा पञ्चप्रदेशिकः तथा यावत्-अनन्तप्रदेशिकः ॥ सू० १ ॥

टीका—षष्ठोद्देशकान्ते कर्मपुद्गलानां वेदनया निर्जरा निरूपिता, निर्जरायाश्च चलनरूपता तत्प्रसङ्गात् सप्तमे पुद्गलचलनं निरूपयितुमाह—'परमाणुपोग्गलेणं भंते!' इत्यादि। 'परमाणुपोग्गलेणं भंते! एयइ, वेयइ, जाव-तं तं भावं परिणइ?' गोतमः पृच्छति-हे भदन्त! परमाणुपुद्गलः खलु, एजते

वाला स्कन्ध कंपता भी है और नहीं भी कंपता है। कभी एकदेश कंपता है और एकदेश नहीं कपता है। कभी एकदेश कपता है, अनेक देशों नहीं कंपते हैं, अनेक देश कभी कंपते हैं और एकदेश नहीं कपता है। कभी अनेक देश कपते हैं और अनेक देश नहीं कंपते हैं। (जहा चउप्पएसिओ तहा पंचपएसिओ-तहा जाव अणंतपएसिओ) जिस प्रकार से यह चार प्रदेशवाले स्कन्ध के विषय में कथन किया है-उसी प्रकार से पांच प्रदेशों वाले स्कन्ध के विषय में भी ऐसा ही कथन जानना चाहिये और यावत् अनन्त प्रदेशों वाले स्कन्ध तक ऐसा ही कथन समझना चाहिये।

टीकार्थ—छठे उद्देशक के अंत में कर्मपुद्गलों की वेदना होने के बाद निर्जरा होती है ऐसा कथन किया गया है सो यह निर्जरा चलन स्वरूपवाली होती है अतः इसी प्रसङ्ग को लेकर इस सप्तम उद्देशक में पुद्गलों का चलन निरूपण करने के लिये सूत्रकार 'परमाणुपोग्गले णं भंते' ऐसा कह रहे हैं इसमें गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है

હે ગૌતમ! ચાર પ્રદેશોવાળો સ્કંધ કંપે પણ છે અને નથી પણ કંપતો. ક્યારેક તેનો એક દેશ કંપે છે અને એક દેશ કંપતો નથી, ક્યારેક એક દેશ કંપે છે અને અનેક દેશ કંપતા નથી, ક્યારેક અનેક દેશ કંપે છે અને એક દેશ કંપતો નથી, ક્યારેક અનેક દેશ કંપે છે અને અનેક દેશ કંપતા નથી. (जहा चउप्पएसिओ तहा पंचपएसिओ-तहा जाव अणंतपएसिओ) ચાર પ્રદેશોવાળા સ્કંધ વિશે જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે પાંચ પ્રદેશો વાળા સ્કંધના વિષે પણ સમજવું, અને અનંત પ્રદેશોવાળા સ્કંધ પર્યન્તના વિષયમા પણ એજ પ્રમાણેનું કથન ગ્રહણ કરવું.

ટીકાર્થ—છટ્ઠા ઉદ્દેશાને અંતે કર્મપુદ્ગલોનું વેદન થયા પછી નિર્જરા થવાની વાત કરી છે. તે નિર્જરા ચલન સ્વરૂપવાળી હોય છે. તો તે પ્રસંગને અનુલક્ષીને આ ઉદ્દેશામાં પુદ્ગલોના ચલનનું સૂત્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે.

सामान्यतः कम्पते, व्येजते-विशेषेण विविधं वा कम्पते, यावत्-तं तं भावं परिणमति ? उत्क्षेपणाऽवक्षेपणा-ऽऽकुञ्चन-प्रसारणादिकं परिणामं प्राप्नोति किम् ? यावत्करणात्-'चलति, स्पन्दते, घट्टते, क्षुभ्यति, उदीरयति' इति संग्राह्यम् तत्र-चलति-स्थानान्तरं गच्छति, स्पन्दते-किञ्चिच्चलति, अन्यप्रदेशं गत्वा पुनः चलति-स्थानमागच्छति वा, घट्टते-सर्वदिक्षु सचलति पदार्थान्तरं स्पृशति वा, क्षुभ्यति-पृथवीं प्रविशति क्षोभयति वा, उदीरयति-उत् प्राबल्येन प्रेरयति

कि 'परमाणुपोग्गले णं भंते ! एयइ, वेयइ, जाव तं तं भावं परिणमइ' हे भदन्त ! परमाणुपुद्गल सामान्य और विशेष रूप से कंपता हैं क्या ? यावत् वह उस उस भावरूप से परिणम जाता है क्या ? अर्थात् वह परमाणुपुद्गल उत्क्षेपण, अवक्षेपण, आकुञ्चन, प्रसारण आदि परिणाम को प्राप्त हो जाता है क्या ? यहां "यावत्" पद से-(चलति, स्पन्दते, घट्टते, क्षुभ्यति, उदीरयति) इन क्रियापदों का संग्रह हुआ है। इनका भाव इस प्रकार से है (चलति) एक स्थान से दूसरे स्थान पर वह पुद्गल परमाणु जाता है क्या ? (स्पन्दते) वह पुद्गल परमाणु कुछ २ चलता है क्या ? अथवा दूसरे प्रदेश पर जाकर पुनः अपने स्थान पर वह आ जाता है क्या ? (घट्टते) सर्व दिशाओं में वह संचार करता है क्या ? अथवा पदार्थान्तर को छूता है क्या ? (क्षुभ्यति) वह पृथिवी में घुस जाता है क्या ? अथवा वह क्षुभित करता है क्या ? (उदीरयति) वह प्रबलता से प्रेरित करता है क्या ? अथवा वह पदार्थान्तर में मिल

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—'परमाणुपोग्गलेणं भंते ! एयइ, वेयइ, जाव तं तं भावं परिणमइ ?" હે ભદન્ત ! પરમાણુ પુદ્‌ગલ સામાન્ય અને વિશેષ રૂપે કંપે છે ખરૂં ? શું પરમાણુ પુદ્‌ગલ તે તે ભાવરૂપે પરિણમે છે ખરૂં ? એટલે કે તે પરમાણુ પુદ્ગલ ઉત્ક્ષેપણ, અવક્ષેપણ, આકુંચન, પ્રસરણ આદિ ભાવરૂપે પરિણમે છે ખરૂં ? અહીં 'जाव' (यावत्) પદથી "चलति, स्पन्दते घट्टते, क्षुभ्यति, उदीरयति" આ ક્રિયાપદોને ગ્રહણ કરવાના છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-"चलति" શું તે પુદ્દગલ પરમાણુ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જાય છે ખરૂં ? "स्पन्दते" શું તે પુદ્‌ગલ પરમાણુ થોડા પ્રમાણમાં ચાલે છે ? અથવા બીજા પ્રદેશપર જઈને ફરી પોતાને સ્થાને પાછું આવી જાય છે ? "घट्टते" શું તે બધી દિશાઓમાં સંચાર (ગમન) કરે છે ? અથવા પદાર્થાન્તરને સ્પર્શે છે ખરૂં ? "क्षुभ्यति" તે પૃથ્વીમાં ઘુસી જાય છે ખરૂં ? અથવા ક્ષુભિત કરે છે ખરૂં ? "उदीरयति" શું તે પદાર્થાન્તરમાં મળી જાય છે ખરૂં ?

किम् ? । भगवान् आह-' गोयमा ! सिय एयइ, वेयइ, जाव-परिणमइ ' हे गौतम ! स्यात् कदाचित् परमाणुपुद्गलः एजते कम्पते सर्वपुद्गलेषु एजनादीनां कादाचित्कत्वात्, व्येजते विशेषेण कम्पते, १यावत्-परिणमति, अथ ' सिय णो एयइ, जाव-णो परिणमइ ' स्यात् कदाचित् नो एजते, यावत्-नो परिणमति २। गौतमः पुनः पृच्छति-' दुप्पएसिएणं भंते ! खंधे एयइ, जाव-परिणमइ ? हे

जाता है क्या ? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (सिय एयइ, वेयइ, जाव परिणमइ) पुद्गल परमाणु कदाचित् सामान्य विशेष दोनों रूप से भी कंपता है, क्यों कि सर्व पुद्गलों में कंपन होने रूप क्रिया सर्वदा नहीं होती है कभी २ ही होती है । इसी कारण से सूत्रकार ने (सिय एयइ, वेएइ, जाव परिणमइ) ऐसा पाठ कहा है । परमाणु पुद्गल में जब एजनादि क्रियाएँ कादाचित्क हैं तो इस से यह बात अपने आप ही प्रमाणित हो जाती है कि उस उस भावरूप से पुद्गल परमाणु का परिणमन होना यह भी कादाचित्क ही है । सामान्य रूप से कंपित होना इसका नाम एजन और विशेष रूप कंपित होना इसका नाम व्येजन है । (सिय णो एयइ, जाव णो परिणमइ) अतः वह पुद्गल परमाणु कभी नहीं भी कंपता है यावत् उस उस भावरूप से वह कभी नहीं भी परिणमता है । इस प्रकार एक पुद्गल परमाणु के विषय में कृतशंका का समाधान प्राप्त कर अब गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि (दुप्पएसिए णं भंते ! खंधे एयइ जाव परिणमइ ?) हे

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा ! सिय एयइ वेयइ, जाव परिणमइ) હે ગૌતમ ! પુદ્ગલ પરમાણુ કયારેક સામાન્ય વિશેષ બન્ને રૂપે પણ ચાલે છે, કારણ કે સર્વ પુદ્ગલોમાં કંપન થવાની ક્રિયા થતી નથી, કોઇ કોઇ વખતે જ થાય છે. તેથી એ ક્રિયા કયારેક થાય છે, એવું આ સૂત્રપાઠમાં સૂત્રકારે પ્રતિપાદન કર્યું છે પરમાણુ પુદ્ગલમાં એજન (કંપન) આદિ ક્રિયાઓ કયારેક જ થાય છે, તો તેના દ્વારા એ વાતનું આપોઆપ પ્રતિપાદન થઇ જાય છે કે તે તે ભાવરૂપે પુદ્ગલ પરમાણુનું પરિણમન પણ કયારેક જ થતું હોય છે. સામાન્ય રૂપે કંપવુ તેનું નામ ' એજન ' છે અને વિશેષ રૂપે કંપવું તેનું નામ ' વ્યેજન ' છે. (सिय णो एयइ, जाव णो परिणमइ) તે પુદ્ગલ પરમાણુ કયારેક નથી પણ કંપતુ, અને તે ભાવરૂપે કયારેક તે પરિણમતુ પણ નથી. આ પ્રમાણે એક પુદ્ગલ પરમાણુ વિશેના પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ મેળવીને હવે ગૌતમ સ્વામી બે પ્રદેશવાળા સ્કંધના વિષયમા પ્રશ્ન પૂછે છે-(दुप्पएसिए णं भंते ! खंधे एयइ जाव परिणमइ ?) હે ભદન્ત ! બે પ્રદે

भदन्त ! द्विप्रदेशिकः प्रदेशद्वयवान् खलु स्कन्धः एजते-कम्पते, यावत्-परिणमति १ यावत्करणात्-उपर्युक्तं संग्राह्यम्, भगवानाह-' गोयमा ! यावत्-परिणमति ? अथ ' सिय णो एयइ, जाव-णो परिणमइ ' स्यात् कदाचित् नो एजते, यावत्-नो परिणमति २ ।

अथ ' सिय देसे एयइ, सिय देसे नो एयइ ' स्यात् कदाचित् देशः स्कन्धस्यैकभागः एजते, स्यात् कदाचित् देशः स्कन्धैकभागो नो एजते ३, गौतमः पुनः पृच्छति-' तिप्पएसियणं भंते । खंधे एयइ ? ' हे भदन्त ! त्रिप्रदेशिकः प्रदेशत्रयवान् खलु स्कन्धः किम् एजते० ? भगवानाह-' गोयमा ! सिय एयइ, सिय नो एयइ ' हे गौतम ! स्यात् कदाचित् एजते त्रिप्रदेशिकः स्कन्धः कम्पते,

---

भदन्त ! दो प्रदेशों वाला जो स्कन्ध है वह कंपित होता है क्या ? यावत् वह परिणमता है क्या ? यहां यावत् शब्द से उपर्युक्त पाठ गृहीत हुआ है। इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं-(गोयमा) हे गौतम ! (सिय एयइ जाव परिणमइ) वह दो प्रदेशों वाला पुद्गल स्कन्ध कभी कभी ही कंपित यावत् परिणमित होता है। तथा (सिय णो एयइ जाव णो परिणमइ) कभी कभी वह कंपित यावत् परिणमित नहीं भी होता है। (सिय देसे एयइ सिय देसे नो एयइ) तथा उस दो प्रदेशों वाले पुद्गल स्कन्ध का देश-एक भाग कभी कंपित होता है और एक भाग कंपित नहीं होता है। गौतम पुनः प्रभु से पूछते हैं-(तिप्पएसिए णं भंते ! खंधे एयइ) हे भदन्त ! तीन प्रदेशों वाला जो पुद्गल स्कन्ध है वह कंपित होता है क्या ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं-(सिय एयइ, सिय नो एयइ) हे गौतम ! तीन प्रदेशों वाला पुद्गल

શોવાળો સ્કંધ કંપે છે ખરો ? અહીં (यावत्) (जाव) પદથી ઉપર પ્રમાણેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરાયો છે

મહાવીર પ્રભુ જવાબ આપે છે-(गोयमा ! सिय एयइ जाव परिणमइ) હે ગૌતમ ! બે પ્રદેશોવાળો પુદ્ગલ સ્કંધ કોઇ કોઇ વખત જ કંપિત થાય છે અને તે તે ભાવરૂપે પરિણમિત થાય છે તથા (सिय णो एयइ जाव णो परिणमइ) કોઇ કોઇ વખત તે કંપિત થતો નથી અને પરિણમિત થતો નથી. (सिय देसे एयइ सिय देसे नो एयइ) હે ગૌતમ ! તે બે પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલ સ્કંધનો એક દેશ (ભાગ) કંપિત થાય છે અને એક ભાગ કંપિત થતો નથી.

ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે-(तिप्पएसिए णं भंते ! खंधे एयइ ?) હે ભદન્ત ! ત્રણ પ્રદેશવાળો પુદ્ગલ સ્કન્ધ શું કંપિત થાય છે ખરો ?

મહાવીર પ્રભુ જવાબ આપે છે-(सिय एयइ, सिय णो एयइ) હે ગૌતમ ! ત્રણ પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધ ક્યારેક કંપે છે પણ ખરો અને ક્યારેક નથી

स्यात् कदाचित नो एजते, २ 'सियदेसे एयइ नो देसे एयइ' स्यात् कदाचित् देशः त्रिप्रदेशिकस्कन्धैकभागः एजते, कदाचित् नो देशः तदेकभागः एजते, ३ 'सियदेसे एयइ-नो देसा एयंति' स्यात् कदाचित् देशः एकभागः एजते, नो देशौ द्विभागौ एजेते, ४ अथ 'सिय देसा एयंति-नो देसे एयइ' स्यात् कदाचित् देशौ द्विदेशौ एजेते, नो देशः एकभागः एजते, ५। गौतमः पुनः पृच्छति-'चउप्पएसिएण भंते! खंधे एयइ?' हे भदन्त! चतुष्प्रदेशिकः चतुष्प्रदेशवान् खलु स्कन्धः एजते किम्? भगवानाह-'गोयमा! सिय एयइ, सियनो एयइ' हे गौतम! स्यात् कदाचित् एजते चतुष्प्रदेशवान् स्कन्धः कम्पते, १ स्यात् कदाचित् नो एजते, २ 'सिय देसे एयइ-णो देसे एयइ' स्यात् कदाचित्

स्कन्ध कभी कंपित भी होता है और कभी नहीं भी कंपित होता है। (सिय देसे एयइ नो देसे एयइ) कभी उस स्कन्ध का एकभाग कंपित होता है और एकभाग कंपित नहीं होता है। (सिय देसे एयइ नो देसा एयंति) कभी ऐसा भी समय होता है कि जब उस तीन प्रदेशों वाले स्कन्ध का एक भाग ही कंपित होता है, दो भाग कंपित नहीं होते हैं। (सिय देसा एयंति नो देसे एयइ) तथा कभी ऐसा भी होता है कि जब उसके दो भाग ही कंपित होते हैं एक भाग कंपित नहीं होता। गौतम पुनः प्रभु से पूछते हैं-(चउप्पएसिए णं भंते! खंधे एयइ) हे भदन्त! चार प्रदेशों वाला जो पुद्गल स्कन्ध है वह क्या कंपित होता है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-(गोयमा!) हे गौतम! (सिय एयइ, सिय नो एयइ) हां कभी वह कंपित होता है और कभी वह कंपित नहीं होता है। (सिय देसे एयइ णो देसे एयइ) कभी उस

પણ કંપતો. (सिय देसे एयइ नो देसे एयइ) કયારેક તે સ્કન્ધનો એક ભાગ કંપિત થાય છે અને એક ભાગ કંપિત થતો નથી (सिय देसे एयइ नो देसा एयंति) કયારેક એવું પણ બને છે કે તે ત્રણ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધનો એક ભાગ કંપિત થાય છે અને બે ભાગ કંપિત થતા નથી. (सिय देसा एयंति नो देसे एयइ) કયારેક એવું પણ બને છે કે જ્યારે તેના બે ભાગ કંપિત થાય છે અને એક ભાગ કંપિત થતો નથી

હવે ગૌતમ સ્વામી ચાર પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધને વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે (चउप्पएसिए णं भंते! खंधे एयइ?) હે ભદન્ત! શું ચાર પ્રદેશોવાળો પુદ્ગલ સ્કન્ધ કંપિત થાય છે ખરો? તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा! सिय एयइ सिय णो एयइ) હે ગૌતમ! તે કયારેક કંપિત થાય છે અને કયારેક નથી થતો (सिय देसे एयइ णो देसे एयइ) કયારેક

देशः एकभागः एजते स्यात् कदाचित् देश एकभागो नो एजते, ३ 'सिय देसे-एयइ-णो देसा एयंति' स्यात् कदाचित् देशः एकभागः एजते, नो देशाः त्रिभागा एजन्ते, ४ 'सिय देसा एयंति-नो देसे एयइ' स्यात् कदाचित् देशा त्रिभागरूपा एजन्ते, नो देशः एकभागः एजते, ५ 'सिय देसा एयंति-णो देसा एयंति' स्यात् कदाचित् देशौ द्विभागरूपौ एजेते, नो देशौ अपरद्विभागरूपौ एजेते, ६ 'जहाचउप्पएसिओ तहा पंचपएसिओ, तहा जाव - अणंतपएसिओ' यथा चतुष्प्रदेशिकस्कन्धविषयक आलापकस्तथा पञ्चप्रदेशिकस्कन्धविषयकोऽपि आलापको विज्ञेयः, तथा यावत् - अनन्तप्रदेशिकस्कन्धविषयकोऽपि आलापकः

स्कन्ध का एक भाग कंपित होता है, और एक भाग कंपित नहीं होता है। (सिय देसे एयइ णो देसा एयंति) कभी उसका एकभाग ही कंपित होता है और उसके अनेक भाग अर्थात् तीन भाग कंपित नहीं होते हैं। (सिय देसा एयंति नो देसे एयइ) कभी उसके तीनभागरूप देश कंपित होते हैं-और एकभागरूप देश कंपित नहीं होता है। (सिय देसा एयंति, णो देसा एयंति) कभी उसके पहिले दो भाग कंपित होतें हैं और दूसरे दो भाग कंपित नहीं होते हैं। (जहा चउप्पएसिओ तहा पंच पएसिओ तहा जाव अणंतपएसिओ) जिस प्रकार से चार प्रदेशों वाले पौद्गलिक स्कन्ध के विषय में यह पूर्वोक्तरूप से अर्थात् आलापक रूप से कथन स्पष्टीकरण किया गया है उसी प्रकार से पांच प्रदेशों वाले पुद्गल स्कन्ध के विषय में भी आलापक जानना चाहिये। और इसी तरह से अपने आप ही यावत् अनन्तप्रदेशोंवाले पुद्गल स्कन्ध के विषय में भी आलापक जान लेना चाहिये। यहां यावत्

તે સ્કન્ધનો એક ભાગ કંપિત થાય છે અને એક ભાગ કંપિત થતો નથી. (सिय देसे एयइ णो देसा एयंति) ક્યારેક તેનો એક જ ભાગ કંપિત થાય છે અને તેના અનેક ભાગ એટલે કે ત્રણ ભાગ કંપિત થતા નથી. (सिय देसा एयंति नो देसे एयंति) ક્યારેક તેનો ત્રણ ભાગ રૂપ દેશ કંપિત થાય છે અને એક ભાગ રૂપ દેશ કંપિત થતો નથી. (सिय देसा एयंति णो देसा एयंति) ક્યારેક તેના પહેલા બે ભાગ કંપિત થાય છે અને બાકીના બે ભાગ કંપિત થતા નથી. (जहा चउप्पएसिओ तहा पंचपएसिओ तहा जाव अणंतपएसिओ) જે પ્રમાણે ચાર પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધો વિષે ઉપર કહ્યા મુજબનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે-એટલે કે તેના વિષે જેવા આલાપક આપવામાં આવેલા છે એવા જ આલાપકો પાંચ પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધો વિષે સમજી લેવા.

स्वयमूहनीयः। यावत्करणात् 'षट्प्रदेशिकः, सप्तप्रदेशिकः, अष्टप्रदेशिको नवप्रदेशिकः, दशप्रदेशिकः, संख्यातप्रदेशिकः, असंख्यातप्रदेशिकः स्कन्धः संग्राह्यः। तथाचैतत्सूत्रस्यायं भावः परमाणुपुद्गलस्य एकभागत्वेन द्वौ विकल्पौ यथा— परमाणुपुद्गलः स्यात् एजते १ स्यात् नो एजते २ इति भङ्गद्वयम्।

द्विप्रदेशिकस्य स्कन्धस्य द्विभागतया तत्र त्रयो विकल्पा भवन्ति तथाहि— कदाचित् एजनम्, १ कदाचित् अनेजनम्, १ कदाचित् अनेजनम्, २ कदाचित् देशेन एजनम्, देशेन अनेजनं च, ३। अथ त्रिप्रदेशिकस्कन्धे तु पञ्चविकल्पाः संभवन्ति, तत्र आद्यास्त्रयो विकल्पाः द्विप्रदेशिकस्कन्धवदेव बोध्याः, यतः त्रिप्रदे-

---

पद से (षट् प्रदेशिकः, सप्तप्रदेशिकः, अष्टप्रदेशिकः, नवप्रदेशिकः, दशप्रदेशिकः, संख्यातप्रदेशिकः, असंख्यातप्रदेशिकः, स्कन्धः) इन स्कन्धों का संग्रह हुआ है।

इस सूत्र का यह भाव है कि परमाणु पुद्गल के एकभाग होने से दो विकल्प होते हैं—एक विकल्प है परमाणु पुद्गल को कदाचित् कंपना और दूसरा विकल्प है उसका कदाचित् नहीं कंपना इस तरह ये दो भंग होते हैं।

दो प्रदेशोंवाला जो पुद्गलस्कन्ध होता है उसके दो भाग होनेसे तीन विकल्प होते हैं ? प्रथम विकल्प है उसका कदाचित् कंपन होना, दूसरा विकल्प है कदाचित् उसका कंपन नहीं होना, और तीसरा विकल्प है कदाचित् उसके एकभाग का कंपन होना और एकभाग का कंपन नहीं होना। त्रिप्रदेशिक जो स्कन्ध है उसमें पांच विकल्प संभव होते हैं। इनमें से आदि के तीन विकल्प तो द्विप्रदेशी स्कन्ध के जैसे ही जानना चाहिये। क्यों कि त्रिप्रदेशिक स्कन्ध में एक भाग एक परमाणुरूप और

અને એજ પ્રમાણે છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનન્ત પર્યન્તના પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધો વિષે પણ આલાપકો સમજી લેવા.

આ સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—પરમાણુપુદ્ગલનો એક ભાગ હોવાથી તેને વિષે બે વિકલ્પ (ભંગ) થાય છે-(૧) પરમાણુપુદ્ગલ ક્યારેક કંપિત થાય છે (૨) તે ક્યારેક કંપિત થતું નથી. આ પ્રકારના બે ભંગ (વિકલ્પો) થાય છે બે પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલસ્કન્ધના બે ભાગ થવાથી ત્રણ વિકલ્પ થાય છે. (૧) તેનું ક્યારેક કંપન થવું, (૨) તેનું ક્યારેક કંપન ન થવું, (૩) ક્યારેક તેના એક ભાગનું કંપન થવું અને એક ભાગનું કંપન ન થવું.

ત્રણ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધમાં નીચે પ્રમાણે પાંચ વિકલ્પ સંભવી શકે છે. તેમાં પહેલાં તો ત્રણ વિકલ્પો તો બે પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધ પ્રમાણે જ સમજવા. કારણ કે ત્રણ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધના એક ભાગમાં એક પરમાણુ અને બીજા

शिकस्कन्धे एको भाग एकपरमाणुरूपः द्वितीयो द्विपरमाणुरूप इति द्विपरमाणुरूपस्य द्वितीयभागस्य तथाविधपरिणामेन एकभागतया विवक्षितत्वात् द्विप्रदेशिकस्कन्धस्येव त्रिप्रदेशिकस्कन्धस्यापि त्रयो विकल्पास्त एव विवक्षिताः ३। देशस्य-एजनं देशयोश्चानेजनमिति चतुर्थः ४। देशयोरेजनम् देशस्य चानेजनमिति पञ्चमः ५। इति। त्रिप्रदेशिकस्य जाताः पञ्च विकल्पाः। चतुष्प्रदेशिके स्कन्धे तु षड्विकल्पास्तत्र पञ्च तु त्रिप्रदेशिकवदेव।

षष्ठो विकल्पस्तु चतुष्प्रदेशिकस्कन्धस्य चतुर्भागतया तत्र द्विपरमाणुरूपस्य प्रथमभागस्य एजनम् द्विपरमाणुरूपस्य द्वितीयभागस्य चानेजनमिति रीत्या सम्पद्यते, ततः परं सर्वेषामेव पञ्चप्रदेशिकस्कन्धादीनाम् अनन्तप्रदेशिक-

---

दूसरा भाग दो परमाणु होगा। इस लिये दो परमाणु रूप जो यह द्वितीयभाग है उसे तथाविध परिणाम वाला हो सकने के कारण एक आकाश प्रदेशावगाढ होने के कारण एकभागरूप से विवक्षित कर लिया है। अतः द्विप्रदेशी स्कंध की तरह त्रिप्रदेशी स्कंध के भी तीन विकल्प वे ही पूर्वोक्त विवक्षित हुए यहां जानना चाहिये। यहां उन तीन विकल्पों के बाद (एक भाग से एजन होना, और दो देशों का-भगों का एजन-कंपन नहीं होना) यह चौथा विकल्प जानना चाहिये। तथा दो भागों का एजन और एक भाग का एजन-कंपन नहीं होना यह पांचवां विकल्प जानना चाहिये। इस तरह तीन प्रदेश वाले पुद्गल स्कंध के ये पांच विकल्प बन जाते हैं। तथा जो चार प्रदेशों वाला पुद्गल स्कन्ध है उसमें छह विकल्प होते हैं। इनमें से पांच विकल्प तो त्रिप्रदेशी स्कन्ध के जैसे अभी कहे गये हैं वैसे ही हैं। और छठा विकल्प चतुष्प्रदेशी स्कन्ध का (दो भाग का कंपन, और दो भाग का

ભાગમાં બે પરમાણુ હશે. તેથી બે પરમાણુ રૂપ જે બીજો ભાગ છે તેને તે પ્રકારના પરિણામવાળો હોવાથી એક ભાગ રૂપે ગણી લેવામાં આવેલો છે. તેથી બે પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધના જેવા જ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધના પણ ત્રણ વિકલ્પો થશે. જે ત્રણ વિકલ્પો ઉપર બતાવવામાં આવ્યા છે. ચોથો વિકલ્પ આ પ્રમાણે થશે: "એક ભાગનું કંપન થવું અને બે ભાગનું કંપન ન થવું." પાંચમો વિકલ્પ-"બે ભાગનું કંપન થવું અને એક ભાગનું કંપન ન થવું." આ રીતે ત્રિપ્રદેશી પુદ્ગલ સ્કન્ધના પાંચ વિકલ્પો બને છે.

ચાર પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધના છ વિકલ્પો બને છે. તેમાંના પાંચ વિકલ્પો તો ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધના પાંચ વિકલ્પો અનુસાર જ સમજી લેવા.

છઠ્ઠો વિકલ્પ આ પ્રમાણે છે-"ચાર પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધના બે ભાગનું કંપન થાય છે અને બે ભાગનું કંપન થતું નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે

स्कन्धपर्यन्तानामपि चतुष्प्रदेशिकस्कन्धवदेव षट् षट् विकल्पा एव स्वयमूहनीयाः न तु ततोऽधिकाः संभाव्याः । तथा च परमाणुपुद्गलस्य २ द्वौ, द्विप्रादेशिकस्कन्धस्य ३ त्रय; त्रिप्रदेशिकस्कन्धस्य ५ पञ्च, चतुष्प्रदेशिक स्कन्धादारभ्य दशप्रदेशिकस्कन्धपर्यन्तम् प्रत्येकं सप्तानां षट् षट् परिगणनया द्वि चत्वारिं-

---

अकंपन) यह छठा विकल्प है । तात्पर्य कहने का यह है कि चतुष्प्रदेशी स्कन्ध के ४ भाग होंगे (सो इनमें से द्विपरमाणुरूप दो भागों का कंपन, तथा द्विपरमाणुरूप दो भागों का अकंपन) इस तरह से यह छठा विकल्प संपन्न हो जाता है । इसके बाद पांच प्रदेशों वाले पुद्गल स्कंध के, छह प्रदेश वाले पुद्गल स्कन्ध के सात प्रदेश वाले पुद्गल स्कंध के, आठप्रदेशवाले पुद्गल स्कंध के, नौ प्रदेश वाले पुद्गल स्कन्ध के, दश प्रदेशवाले पुद्गल स्कंध के यावत् संख्यात प्रदेशों वाले पुद्गल स्कन्ध के, असंख्यात प्रदेशों वाले पुद्गल स्कन्ध के अनन्त प्रदेशों वाले पुद्गल स्कन्ध के चार प्रदेशों वाले चतुष्प्रदेशी स्कन्ध की तरह छह, छह विकल्प ही होते हैं ऐसा अपने आप विचार लेना चाहिये । इनसे अधिक विकल्पों के होने की संभावना नहीं है । इस तरह परमाणुरूप पुद्गल के दो भंग, द्विप्रदेशी स्कंध के तीन भंग, त्रिप्रदेशी स्कन्ध के पांच भंग तथा चतुष्प्रदेशी स्कन्ध के छह भंग, तथा पांच प्रदेशी स्कन्ध के, छह प्रदेशी स्कन्ध के, सात प्रदेशी स्कन्ध के, आठ प्रदेशी स्कन्ध के

ચાર પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધના ૪ ભાગ થશે, "તેમાંથી બે પરમાણુ રૂપ બે ભાગોનું કંપન-તથા બે પરમાણુ રૂપ બે ભાગોનું અકંપન," આ રીતે છઠ્ઠો વિકલ્પ બની જાય છે. ત્યારબાદ પાંચ પ્રદેશોવાળા, છ પ્રદેશોવાળા, સાત પ્રદેશોવાળા, આઠ પ્રદેશોવાળા, નવ પ્રદેશોવાળા, દશ પ્રદેશોવાળા, સંખ્યાત પ્રદેશોવાળા, અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા અને અનંત પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધોના ચાર પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધો જેવાં જ છ, છ, વિકલ્પો સંભવી શકે છે એમ સમજવું. તેના કરતાં વધારે વિકલ્પોની સંભાવના નથી.

આ રીતે પરમાણુ પુદ્ગલના બે ભાગ (વિકલ્પ), દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના ત્રણ ભંગ, ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધના પાંચ ભંગ, ચાર પ્રદેશી સ્કન્ધના છ ભંગ, પાંચ પ્રદેશી સ્કન્ધના, છ પ્રદેશીસ્કંધના, સાત પ્રદેશીસ્કંધના, આઠ પ્રદેશીસ્કંધના નવ પ્રદેશી સ્કન્ધના અને દસ પ્રદેશી સ્કન્ધના પણ છ, છ ભંગ જ સમજવા. આ રીતે ૧૦ પ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યન્તના કુલ પર (બાવન) ભંગ થાય છે. સંખ્યાત

षट् भङ्गाः संख्यातप्रदेशिकाऽसंख्यातप्रदेशिक – सूक्ष्मानन्त–स्थूलानन्तप्रदेशिक स्कन्धानाम्, एषां चतुर्णां प्रत्येकं षट् षट् परिगणनया जाताश्चतुर्विंशतिर्भङ्गाः २४। सर्वसंकलनया जाताः षट्सप्ततिर्भङ्गा ७६ ॥ सू० १ ॥

परमाणुपुद्गलादिविषयेऽसिधाराप्रभृतिवक्तव्यता।

मूलम्–'परमाणु पोग्गले णं भंते ! असिधारं वा, खुरधारं वा, ओगाहेज्जा ? हंता ओगाहेज्जा। से णं भंते ! तत्थ छिज्जेज्ज वा भिज्जेज्ज वा ? गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे णो खलु तत्थ सत्थं कमइ, एवं जाव असंखेज्जपएसिओ। अणंतपएसिए णं भंते ! खंधे असिधारं वा, खुरधारं वा, ओगाहेज्जा ? हंता, ओगाहेज्जा, से णं भंते ! तत्थ छिज्जेज्जा वा, भिज्जेज्जा वा ? गोयमा ! अत्थेगइए छिज्जेज्ज वा, भिज्जेज्ज वा, अत्थेगइए णो छिज्जेज्ज वा, णो भिज्जेज्ज वा, एवं अगणिकायस्स मज्झं मज्झेणं, तहिं णवरं 'झियाएज्ज' भाणियव्वं। एवं पुक्खलसंवट्टगस्स महामेहस्स मज्झंमज्झेणं, तहिं 'उल्ले सिया' एवं गंगाए महानईए पडिसोयं हव्वं आगच्छेज्जा, तहिं विणिहायं आवज्जेज्जा, उदगावत्तं वा, उदगबिंदु वा ओगाहेज्जा, सेणं तत्थ परियावज्जेज्जा ॥सू०२॥

नौ प्रदेशी स्कन्ध के और दस प्रदेशी स्कन्ध के चतुष्प्रदेशी स्कन्ध की तरह छह छह भंग होते हैं–सो ये सब मिला कर ५२ हुए और संख्यातप्रदेशिक, असंख्यातप्रदेशिक, सूक्ष्म अनंतप्रदेशिक, स्थूल अनंतप्रदेशिक स्कन्धों के प्रत्येक के छह छह इस प्रकार इन २४ को ५२ के साथ जोड़ देने से सब भंग ७६ छिहत्तर हो जाते हैं ॥ सू० १ ॥

પ્રદેશી સ્કંધના, સંખ્યાત, અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધના છ ભાંગ, સૂક્ષ્મ અનંત પ્રદેશિક સ્કંધ અને સ્થૂલ અનંત પ્રદેશિક સ્કંધોના પણ છ છ ભાંગ સમજવા. આ રીતે કુલ ૭૬ ભાંગ બને છે. (૧૦ પ્રદેશિક સ્કંધ પર્યન્તના ૫૨ ભાંગ અને સંખ્યાત આદિ ૨૪ ભાંગ મળીને કુલ ૭૬ ભાંગ બને છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

छाया–परमाणुपुद्गलः खलु भदन्त ! असिधारां वा क्षुरधारां वा, अवगाहेत ? हन्त,अवगाहेत, तत् खलु भदन्त ! तत्र छिद्येत वा, भिद्येत वा ? गौतम ! नायमर्थः समर्थः, नो खलु तत्र शस्त्रं क्रामति । एवं यावत्–असंख्येयप्रदेशिकः । अनन्त प्रदेशिकः खलु भदन्त ! स्कन्धः, असिधारां वा, क्षुरधारां वा अवगाहेत ? हन्त,

परमाणु पुद्गल आदि के विषय में असिधारा आदि वक्तव्यता—

'परमाणु पोग्गले णं भंते ! ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(परमाणुपोग्गले णं भंते ! असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्जा) हे भदन्त ! परमाणु पुद्गल तलवार की धार के ऊपर अथवा उस्तरा की धार के ऊपर ठहर सकता है क्या ? (हंता ओगाहेज्जा) हां, गौतम ! परमाणु पुद्गल तलवार की धार के ऊपर अथवा उस्तरा की धार के ऊपर ठहर सकता है । (से णं तत्थ छिज्जेज्जा वा भिज्जेज्जा वा) हे भदन्त ! वहां पर स्थित हुआ वह पुद्गल परमाणु क्या छिद् जाता है, भिद् जाता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थ नहीं है । (णो खलु तत्थ सत्थं कमइ, एवं जाव असंखेज्जपएसिओ) क्यों कि उस परमाणुपुद्गल पर शस्त्र का वश नहीं चलता है, इसी प्रकार से यावत् असंख्यात प्रदेशों वाले स्कन्धों के विषय में भी जानना चाहिये । (अणंतपएसिए णं भंते ! खंधे असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्जा) हे भदन्त ! अनन्तप्रदेशोंवाला जो स्कन्ध होता है वह क्या तलवार की धार के ऊपर अथवा उस्तरे की

પરમાણુ પુદ્ગલ વગેરેના વિષયમાં અસિધારા આદિની વક્તવ્યતા—

"परमाणु पोग्गले णं भंते !" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—"परमाणु पोग्गले णं भंते ! असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्जा ?" હે ભદન્ત ! પરમાણુ પુદ્ગલ તલવારની ધાર ઉપર અથવા અસ્ત્રાની ધાર ઉપર રહી શકે છે ખરું ? "हंता, ओगाहेज्जा" હા ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલ તલવારની ધાર ઉપર અથવા અસ્ત્રાની ધાર ઉપર રહી શકે છે. "से णं तत्थ छिज्जेज्जा वा भिज्जेज्जा वा ?" હે ભદન્ત ! શું તે પરમાણુ પુદ્ગલ તેના દ્વારા છેદાય છે ખરું, ભેદાય છે ખરું ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (णो इणट्ठे समट्ठे) એવું બની શકતું નથી, (णो खलु तत्थ सत्थं कमइ, एवं जाव असंखेज्ज पएसिओ) કારણ કે તે પરમાણુ પર શસ્ત્રની અસર થઇ શકતી નથી, અસંખ્યાત પર્યન્તના પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધોના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું. (अणंतपएसिए णं भंते ! खंधे असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्जा ?) હે ભદન્ત ! અનંત પ્રદેશોવાળો જે સ્કંધ હોય છે તે શું તલવારની ધાર ઉપર

अवगाहेत, स खलु भदन्त ! तत्र छिद्येत वा, भिद्येत वा ? गौतम ! अस्त्येककः छिद्येत वा, भिद्येत वा, अस्त्येकको नो छिद्येत वा, नो भिद्येत वा, एवम् अग्निकायस्य मध्यं मध्येन, तत्र न वरम्-ध्मायेत-भणितव्यम्, एवं पुष्करसंवर्तकस्य

धार के ऊपर ठहर सकता है? (हंता, ओगाहेज्जा) हां, गौतम ! वह तलवार की धार पर अथवा उस्तरे की धार के ऊपर ठहर सकता है। (से णं तत्थ छिज्जेज्ज वा भिज्जेज्ज वा) हे भदन्त ! वहां पर ठहर हुआ वह अनंत प्रदेशी स्कन्ध छिद भिद सकता है क्या ? (गोयमा) हे गौतम ! (अत्थेगइए छिज्जेज्ज वा भिज्जेज्ज वा, अत्थेगइए नो छिज्जेज्ज वा नो भिज्जेज्ज वा) कोई एक अनंत प्रदेशी पुद्गल स्कन्ध ऐसा होता है जो छिद सकता और भिद सकता है। तथा कोई अनंत प्रदेशी स्कन्ध ऐसा भी होता है जो न छिद भी सकता है और न भिद भी सकता है। (एवं अगणिकायस्स मज्झं मज्झेणं तहिं णवरं-झियाएज्ज भाणियव्वं) इसी प्रकार से अनंतप्रदेशों वाला पुद्गल स्कन्ध अग्निकाय के बीच में ठहर सकता है और वह जल सकता है। तात्पर्य कहने का यह है कि जिस प्रकार से अनंत प्रदेशी स्कन्ध तलवार अथवा उस्तरा की धार के ऊपर रहकर छिद भिद सकता है उसी प्रकार से यह अग्निकाय के भीतर प्रविष्ट होकर छिद जाने और भिद जाने के स्थान में जल सकता है ऐसा समझना चाहिये-क्यों कि वह अग्निकाय में रहकर छिदता भिदता नहीं है। जल जाता है।

અથવા અસ્રાની ધાર પર રહી શકે છે ખરો ? (हता - ओगाहेज्जा) હા, ગૌતમ ! તે તલવારની ધાર ઉપર અથવા અસ્રાની ધાર ઉપર રહી શકે છે. (से णं तत्थ छिज्जेज्जा वा भिज्जेज्जा वा ?) હે ભદન્ત ! ત્યાં રહેલો તે અનંત પ્રદેશી સ્કંધ શું છેદાય છે ખરો, ભેદાય છે ખરો ? (गोयमा ! अत्थेगइए छिज्जेज्जवा भिज्जेज्जवा अत्थेगइए नो छिज्जेज्जवा नो भिज्जेज्जवा) કોઈ અનંત પ્રદેશી પુદ્ગલ સ્કંધ એવો હોય છે કે જે છેદાઈ શકે છે અને કોઈ અનંત પ્રદેશી પુદ્ગલ સ્કંધ એવો હોય છે કે જે છેદાઈ પણ શકતો નથી અને ભેદાઈ પણ શકતો નથી. (एवं अगणिकायस्स मज्झं मज्झेणं तहिं णवरं झियाएज्ज भाणियव्वं) એજ પ્રમાણે અનંત પ્રદેશોવાળો પુદ્ગલ સ્કંધ અગ્નિકાયની વચ્ચે રહી શકે છે અને તે બળી શકે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-જેવી રીતે અનંત પ્રદેશી સ્કંધ તલવાર અથવા અસ્રાની ધાર ઉપર રહી શકે છે અને છેદાઈ ભેદાઈ શકે છે, એજ પ્રમાણે તે અગ્નિકાયની અંદર પ્રવેશ કરીને બળી શકે છે. તે અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ અગ્નિકાયમાં રહીને છેદાતો-

महामेघस्य मध्यं मध्येन, तत्रार्द्रः स्यात्। एवं गङ्गायाः महानद्याः प्रतिस्रोतः शीघ्रम् आगच्छेत्, तत्र विनिघातम् आपद्येत, उदकावर्तं वा, उदकविन्दुं वा, अवगाहेत, तस्मात् तत्र पर्यापद्येत ॥ सू० २ ॥

टीका—पुद्गलाधिकारात् तद्विशेषवक्तव्यतामाह–' परमाणुपोग्गले णं भंते ! ' इत्यादि। ' परमाणुपोग्गले णं भंते ! असिधारं वा, खुरधारं वा ओगा-

---

यही अग्निमें प्रविष्ट होने वाले अनन्तप्रदेशी स्कन्ध विषयक आलापक में विशेषता है। (एवं पुक्खलसंवट्टगस्स महामेहस्स मज्झं मज्झेणं तहिं उल्लेसिया) इसी प्रकार से वह परमाणु पुद्गल असंख्यातप्रदेशी और अनंतप्रदेशी स्कन्ध पुष्कर संवर्त नाम के महामेघ के भीतर प्रविष्ट हो सकता है क्या ? ऐसा प्रश्न करना चाहिये और उसके समाधान में " हाँ, वह वहां प्रविष्ट हो सकता है ऐसा उत्तर समझ लेना चाहिये " तथा–वहां प्रविष्ट होकर वह छिदता भिदता नहीं है किन्तु गीला हो सकता है क्या ? ऐसा कथन इस आलापक सूत्र में जोड़ लेना चाहिये। (एवं गंगाए महानईए पडिसोयं हव्वं आगच्छेज्जा, तहिं विणिहायं आवज्जेज्जा, उदगावत्तं वा उदगबिंदुं वा ओगाहेज्जा, से णं तत्थ परियावज्जेज्जा) इसी तरह से ऐसा भी समझना चाहिये कि अनन्त प्रदेशी स्कन्ध गंगामहा नदी के प्रवाह में आ सकता है और वहां वह प्रतिस्खलित हो सकता है तथा इसी तरह से वह पानी की भँवर में या उसकी बिन्दु में प्रविष्ट होकर नष्ट हो सकता है।

ભેદાતો નથી પણ બળી જાય છે એટલી જ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરનાર અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધમાં વિશિષ્ટતા છે. (एवं पुक्खलसंवट्टगस्स महामेहस्स मज्झं मज्झेणं तहिं उल्लेसिया) એજ પ્રમાણે " તે પરમાણુ પુદ્ગલ, અસંખ્યાત પ્રદેશી પુદ્ગલ સ્કન્ધ અને અનંત પ્રદેશી પુદ્ગલ સ્કંધ પુષ્કર સંવર્ત નામના મહા મેઘની અંદર પ્રવેશી શકે છે ખરો ? " એવો પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ અને " હા, તે ત્યાં પ્રવેશ કરી શકે છે, " એવો તેનો ઉત્તર સમજવો જોઈએ. અને ત્યાં પ્રવેશીને તે છેદાતો-ભેદાતો નથી પણ ભીંજાય છે, " એવું કથન પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. (एव गंगाए महानईए पडिसोयं हव्वं आगच्छेज्जा, तहि विणिहायं आवज्जेज्जा, उदगावत्तं वा उदगविंदुं वा ओगाहेज्जा, से णं तत्थ परियावज्जेज्जा) એજ પ્રમાણે એ વાત સમજી લેવી કે અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ ગંગા મહા નદીના પ્રવાહમાં આવી શકે છે અને તેના પ્રવાહ સાથે વહી શકે છે, તથા એજ પ્રમાણે તે પાણીના વમળમાં અથવા તો તેના જળકણમાં પ્રવેશીને નાશપામી શકે છે.

हेज्जा ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! परमाणुपुद्गलः खलु असिधारां वा, क्षुर-धारां वा अवगाहेत, आश्रयेत? तदुपरि स्थातुं शक्नुयात् किम् ? भगवानाह-'हंता, ओगाहेज्जा ' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् अवगाहेत, परमाणुपुद्गलः असिधारादि-कोपरि स्थातुं शक्नुयात् । गौतमः पुनः पृच्छति-' से णं भंते ! तत्थ छिज्जेज्जा

टीकार्थ-पुद्गल का अधिकार होने से ही सूत्रकार ने इस सूत्रद्वारा उस की विशेष वक्तव्यता का कथन किया है इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि " परमाणुपोग्गले णं भंते ! असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्जा " हे भदन्त ! परमाणुपुद्गल जो होता है वह क्या तलवार की धार के ऊपर अथवा छुरा की धार के ऊपर ठहर सकता है ? इस प्रश्न के पूछनेका अभिप्राय ऐसा है कि परमाणु पुद्गल अविभागी होता है और वह इतना सूक्ष्म होता है कि चक्षु इन्द्रिय उसे अपना विषय नहीं बना सकती। लोकमें सर्वत्र ये पुद्गलपरमाणु भरे हुए हैं। इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते हैं (हंता ओगाहेज्जा) हां, गौतम ! पुद्गल परमाणु तलवार की धार या उस्तरा की धार के ऊपर ठहर सकता है। क्यों कि जब लोक के प्रत्येक प्रदेश पर पुद्गल का अवगाह हो रहा है तो क्षुरा की धार पर और तलवारकी धार पर इनके अवगाह होने में बाधा ही कौनसी हो सकती है। इस बात को सुनकर गौतम के चित्त में इस

ટીકાર્થ—પુદ્ગલનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે. તેથી સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં પુદ્ગલના વિશે વિશેષ વક્તવ્યનું પ્રતિપાદન કરવા માટે પ્રશ્નોત્તરો આપ્યા છે.

ગૌતમસ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે " परमाणु पोग्गलेणं भंते ! असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्जा ? " હે ભદન્ત ! પરમાણુ પુદ્ગલ શું તલવારની ધાર ઉપર અથવા અસ્ત્રાની ધાર ઉપર રહી શકે છે ખરૂં ? આ પ્રશ્ન પૂછવા પાછળનો આશય એ છે કે પરમાણુ પુદ્ગલ અવિભાગી હોય છે. તે એટલું બધું સૂક્ષ્મ હોય છે કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય દ્વારા તો તેને જોઈ શકાતું નથી. લોકમાં બધે તે પરમાણુ પુદ્ગલો રહેલાં છે.

મહાવીર પ્રભુ ગૌતમ ગણધરને એવો જવાબ આપે છે કે " हंता, ओगाहेज्जा " હા, ગૌતમ ! પુદ્ગલ પરમાણુ તલવારની ધાર ઉપર અથવા અસ્ત્રાની ધાર ઉપર રહી શકે છે. કારણ કે લોકના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં જો તેનું અસ્તિત્વ હોય, તો તલવારની ધાર ઉપર અથવા અસ્ત્રાની ધાર ઉપર તે કેમ ન હોય ! લોકમાં સર્વત્ર રહેલા પુદ્ગલ પરમાણુઓનું અસ્તિત્વ તલવારની અથવા અસ્ત્રાની ધાર ઉપર પણ અવશ્ય હોય જ.

મહાવીર પ્રભુનો તે જવાબ સાંભળીને ગૌતમ સ્વામીને એવી આશંકા

वा, ? ' हे भदन्त ! स खलु परमाणुपुद्गलः तत्र असिधारायां, क्षुरधारायां वा स्थितः सन् छिद्येत वा-द्विधाभावं गच्छेत्, भिद्येत वा ? विदारणभावं प्राप्नुयात् ? भगवानाह-' गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे ' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः, नैतत्सं-भवति, यतः ' णो खलु तत्थ सत्थं कमइ ' नो खलु तत्र परमाणुपुद्गले शस्त्रम् क्रामति, परमाणुतया तत्र शस्त्रक्रमणं नैव संभवति अन्यथा परमाणुत्वमेव न स्यात्, ' एवं जाव-असंखेज्जपएसिओ ' एवं तथैव यावत्-असंख्येयप्रदेशिकः स्कन्धो

प्रकार की आशंका भी उद्भूत हुई कि जब पुद्गल का परमाणु तलवार आदि की धार पर अवगाहित हो सकता है तो उसके द्वारा छेदन भेदन भी होता होगा इसी बात को वे प्रश्न के रूप में प्रभु से पूछते हैं कि (से णं भंते तत्थ छिज्जेज्जा वा भिज्जेज्जा वा) हे भदन्त ! जब वह पुद्गल परमाणु वहां पर ठहर सकता है तो ऐसी स्थिति में अत्यन्त नि-शित (तिखी) तलवार की धार से वह छिद् भिद सकता होगा। दो टुकडे के रूप में किसी वस्तु का हो जाना इसका नाम छिदना है और केवल चिर जाना इसका नाम भिद जाना है। इसके समाधान निमित्त प्रभु कहते हैं (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह बात नहीं है कि तल-वार आदि की धार से परमाणु का छेदन भेदन हो जावे, क्यों कि (णो खलु तत्थ सत्थं कमइ) शस्त्र का प्रभाव उस पुद्गल परमाणु पर नहीं पड़ सकता है। तात्पर्य कहने का यह है कि शस्त्र में ऐसी शक्ति नहीं है जो वह पुद्गल परमाणु के भीतर प्रविष्ट होकर उसके दो टुकडे कर सके या उसे चीर सके। यदि शस्त्र इस प्रकार से उसे कर देना है तो

થાય છે કે તલવાર અથવા અસ્ત્રાની ધાર ઉપર રહેલા પુદ્ગલ પરમાણુનું છેદન ભેદન થતું હશે કે નહીં ? તેના સમાધાન માટે તેઓ મહાવીર પ્રભુને આ પ્રશ્ન પૂછે છે—" से णं भंते ! तत्थ छिज्जेज्जा वा भिज्जेज्जा वा ? " હે ભદન્ત ! જો તે પુદ્ગલ-પરમાણુ ત્યાં રહેતું હોય, તો તલવાર અથવા અસ્ત્રાની તીક્ષ્ણ ધારથી તેનું છેદન-ભેદન પણ થતું હશે ? (કોઈ પણ વસ્તુના બે ટુકડા થવા તેનું નામ છેદન છે. પણ ફક્ત ચિરાઈ જવું, તેને ભેદન કહે છે.) મહા-વીર પ્રભુ તેમને આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે-" णो इणट्ठे समट्ठे " હે ગૌતમ ! એવું સંભવી શકતું નથી. કારણ કે " णो खलु तत्थ सत्थं कमइ " શસ્ત્રનો પ્રભાવ તે પુદ્ગલ પર પડી શકતો નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શસ્ત્રમાં એવી તાકાત નથી કે તે પુદ્ગલ પરમાણુની અંદર પ્રવેશ કરીને તેના બે ટુકડા કરી શકે અથવા ચીરી શકે. જો શસ્ત્ર તેના ટુકડા કરી શકે તો તે પુદ્ગલ

विज्ञेयः। परमाणुपुद्‌गलत आरभ्य असंख्येयप्रदेशिकपर्यन्तः स्कन्धः असिधारया, क्षुरधारया वा छेत्तुं भेत्तुं वा न शक्यते इति भावः। यावत्करणात् द्विप्रदेशिकत्रिप्रदेशिकादारभ्य संख्येयप्रदेशिकपर्यन्तः स्कन्धः संग्राह्यः। गौतमः पुनः पृच्छति- 'अणंतपएसिएणं भंते! खंधे असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्जा ?' हे भदन्त! अनन्त प्रदेशिकः खलु स्कन्धः असिधारां वा, क्षुरधारां वा अवगाहेत ? भगवानाह-'हंता, ओगाहेज्जा' हे गौतम! हन्त, सत्यम् अनन्तप्रदेशिकः स्कन्धः असिधारां वा क्षुरधारं वा अवगाहेत, गौतमः पृच्छति-'सेणं तत्थ छिज्जेज्ज वा,

---

वह पुद्गल परमाणु ही नहीं कहला सकता। (एवं जाव असंखेज्जपएसिओ) इसी तरहसे यावत् असंख्यात प्रदेशी स्कन्ध में भी जानना चाहिये। अर्थात् परमाणु पुद्गल से लेकर असंख्यात प्रदेशों वाला स्कन्ध शस्त्र द्वारा छेदा भेदा नहीं जा सकता है। यहां यावत्पद से (दो प्रदेशों वाले स्कन्ध तीन प्रदेशों वाले स्कन्ध से लेकर संख्यात प्रदेशों वाले स्कन्ध गृहीत हुए हैं। अब गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं-(अणंतपएसिएणं भंते! खंधे असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्ज ?) हे भदन्त! जो अनन्तप्रदेशों वाला स्कन्ध होता है वह क्या तलवार की धार के ऊपर या उस्तराकी धारके ऊपर स्थित हो सकता है ? उत्तरमें प्रभु कहते हैं कि (हंता ओगाहेज्जा) हां, गौतम। वह वहां पर स्थित हो सकता है। जब अनंतप्रदेशी पुद्गल स्कन्ध तलवार की धार अथवा क्षुरा की धार पर स्थित हो सकता है तो क्या (से णं भंते! तत्थ छिज्जेज्ज वा भिज्जे-

---

પરમાણુને પુદ્ગલ પરમાણુ કહી શકાય જ નહીં. " एवं जाव असंखेज्जपएसिओ " અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યન્તના વિષયમાં પણ એ પ્રમાણે જ સમજવું. એટલે કે પરમાણુ પુદ્ગલથી લઇને અસંખ્યાત પર્યન્તના પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધનું શસ્ત્રો દ્વારા છેદન-ભેદન થઈ શકતું નથી. અહીં પર્યન્ત (યાવત્) પદથી બે પ્રદેશવાળા સ્કન્ધથી લઇને સંખ્યાત પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધ સુધીના જેટલા પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધો છે તેમને ગ્રહણ કરવાના છે.

પ્રશ્ન-" अणंतपएसिएणं भंते! खंधे असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्ज ?" હે ભદન્ત! અનંત પ્રદેશોવાળો સ્કન્ધ શું તલવારની ધાર ઉપર અથવા અસ્ત્રાની ધાર ઉપર રહી શકે છે ?

ઉત્તર-" हंता ओगाहेज्जा " હા, ગૌતમ ! તે ત્યાં રહી શકે છે. અનંત પ્રદેશોવાળો પુદ્ગલ સ્કંધ જો તલવારની ધાર ઉપર અથવા અસ્ત્રાની ધાર ઉપર રહી શકે છે, તો " से णं भंते! तत्थ छिज्जेज्ज वा भिज्जेज्जवा ? "

भिज्जेज्ज वा ' हे भदन्त । स खलु अनन्तप्रदेशिकः स्कन्धः तत्र–असिधारायां क्षुरधारायां वा वर्तमानः छिद्येत–भिद्येत, किम् ? भगवानाह–' गोयमा ! अत्थे गइए छिज्जेज्ज वा, भिज्जेज्ज वा, हे गौतम ! अस्ति एककः कश्चित् अनन्तप्रदेशिकः पुद्गलस्कन्धः, यो हि तथाविधस्थूलपरिणामत्वात् छिद्येत वा द्विधाभावं गच्छेत् , भिद्येत वा, ' विदारणभावं गच्छेत् , ' अत्थे गइए नो छिज्जेज्ज वा, नो भिज्जेज्ज वा ' अथ अस्ति एककः अपरः कश्चित् अनन्तप्रदेशिकः स्कन्धः, यो हि सूक्ष्मपरिणामत्वात् नो छिद्येत वा, नो वा भिद्येत, ' एवं अगणिकायस्स मज्झं मज्झेणं, तहिं णवरं 'झियाएज्ज भाणियव्वं' एवं तथैव असिधारावगाहनानुसारम् अनन्तप्रदेशिकपुद्गलस्कन्धस्य अग्निकायस्य मध्यं मध्येन मध्यभागे इत्यर्थः

ज्ज वा) हे भदन्त ! वह उसके द्वारा छेदा भेदा भि जा सकता है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं–(गोयमा) हे गौतम ! (अत्थेगइए छिज्जेज्ज वा भिज्जेज्ज वा जो अनन्त प्रदेशी स्कन्ध स्थूलरूप में परिणमित होता है वह तो छिद सकता है और भिद सकता है (अत्थेगइए नो छिज्जेज्ज, वा नो भिज्जेज्ज वा) परन्तु जिस अनन्त प्रदेशी स्कन्ध का परिणमन सूक्ष्मरूप में होता है वह तलवार की धार अथवा क्षुरा की धार से न छिद सकता है और न भिद सकता है । (एवं अगणिकायस्स मज्झं मज्झेणं तहिं णवरं झियाएज्ज भाणियव्वं) इसी तरह से अनन्त प्रदेशी स्कन्ध जब अग्नि के मध्यमें प्रविष्ट हो जाता है–तो उस समय में वह वहां पर छिदता भिदता नहीं है, किन्तु जल जाता है ऐसा जानना चाहिये तात्पर्य कहने का यह है कि जिस प्रकार की असिधारा के ऊपर अवगाहना करने में अनन्तप्रदेशी स्कन्ध का आला-

---

શું તે તેના દ્વારા છેદાય-ભેદાય છે ખરો ? તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે–" अत्थेगइए छिज्जेज्ज वा भिज्जेज्ज वा " જે અનંત પ્રદેશી સ્કંધ સ્થૂલ રૂપે પરિણમન પામે છે, તો તે છેદાય છે અને ભેદાય છે, પરન્તુ " अत्थेगइए नो छिज्जेज्ज वा नो भिज्जेज्ज वा " જે અનંત પ્રદેશી સ્કંધનું સૂક્ષ્મ રૂપે પરિણમન થાય છે, તેનું તલવાર અથવા અસ્ત્રાની ધારાથી છેદન–ભેદન થઈ શકતું નથી. " एवं अगणिकायस्स मज्झं मज्झेणं तहिं णवरं झियाएज्ज भाणियव्वं " એજ પ્રમાણે અનંત પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે અગ્નિની અંદર પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેનું ત્યાં છેદન–ભેદન થતું નથી, પણ તે ત્યાં અગ્નિમાં બળી જાય છે, એવું સમજવું. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે તલવારની ધાર પર અવગાહના કરવા વિષેનો અનંત પ્રદેશી સ્કંધનો આલા-

प्रदेशविपयेऽपि आलापकः विज्ञेयः, तत्र अग्निकायमध्यप्रवेशविपये केवलं नवरं विशेषः पुनरयं यत् 'छिद्येत, भिद्येत वा' इत्यस्य स्थाने 'ध्मायेत' इति भणितव्यम्; दह्येत इति तदर्थः भस्मीभूतो भवेत्, इत्यर्थः तदालापको यथा 'अणंतपएसिए णं भंते खंधे अगणिकायस्स मज्झं मज्झेणं ओगाहेज्जा? हंता, ओगाहेज्जा, सेणं तत्थ झियाएज्जा? गोयमा! अत्थे गइए झियाएज्जा अत्थे गइए नो झियाएज्जा' 'एवं पुक्खलसंवट्टगस्स महामेहस्स मज्झं मज्झेणं, तहिं उल्लेसिया' एवं तथैव असिधारावगाहनवदेव अनन्तप्रदेशिकपुद्गलस्कन्धपुष्करसंवर्तकस्य महामेघस्य मध्यंमध्येन प्रवेशविपयेऽपि आलापको बोध्यः, तत्र महामेघमध्यप्रवेशविपये केवलं नवरं विशेषः पुनरेतावानेव यत्

पक कहा गया है उसी प्रकार का अग्निकाय के मध्य में प्रवेश करने में अनन्त प्रदेशी स्कन्ध का आलापक जानना चाहिये। परन्तु असिधारा आदि के ऊपर अनन्तप्रदेशी स्कन्ध के स्थित होने के विषय में जैसा आलापक कहा गया है उस आलापक की अपेक्षा इस अग्निकाय के बीच में प्रवेश करने के विषय में कथित अनन्तप्रदेशी स्कन्ध के आलापक में छिदने भिदने के स्थान में (ध्यायेत) ऐसा पाठ बोलना चाहिये इस विषयक आलापक का आकार ऐसा है-(अणंतपएसिए णं भंते! खंधे! अगणिकायस्स मज्झं मज्झेणं ओगाहेज्जा? हंता ओगाहेज्जा, से णं तत्थ झियाएज्जा? गोयमा! अत्थेगइए झियाएज्जा, अत्थेगइए नो झियाएज्जा एवं संवट्टगस्स महामेहस्स मज्झंमज्झेणं-तहिं उल्लेसिया) इसी तरह से यह भी समझ लेना चाहिये कि जब कोई एक अनन्तप्रदेशी स्कन्ध जो स्थूलाकार में परिणमित हुआ है पुष्करसंवर्तक महा-

પક કહ્યો છે, એજ પ્રકારનો અગ્નિકાયની અંદર પ્રવેશ કરવા વિષેનો અનંત પ્રદેશી સ્કંધનો આલાપક સમજવો. પણ અસિધાર આદિ ઉપર રહેતા અનંત પ્રદેશી સ્કંધનું જે છેદન-ભેદન થવાની વાત કરી છે તેને બદલે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરનાર અનંત પ્રદેશી સ્કંધના જ્વલનની વાત કરવી જોઈએ કારણ કે અગ્નિ દ્વારા તેનું છેદન-ભેદન થઈ શકતું નથી પણ તે તેમાં બળી શકે છે. તે આલાપક (પ્રશ્નોત્તરો) આ પ્રકારના બનાવી શકાય-"अणंतपएसिए णं भंते! खंधे! अगणिकायस्स मज्झं मज्झेणं ओगाहेज्जा?" "हंता, ओगाहेज्जा" "से णं तत्थ झियाएज्जा?" "गोयमा! अत्थेगइए झियाएज्जा, अत्थेगइए नो झियाएज्जा" "एवं संवट्टगस्स महामेहस्स मज्झंमज्झेणं-तहिं उल्लेसिया" એજ પ્રમાણે એ વાત સમજી લેવી કે જ્યારે કોઈ એક અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ કે જે સ્થૂલાકારે પરિણમિત થયેલો છે, પુષ્કર સંવર્તક નામના મહામેઘની વચ્ચે પ્રવેશ કરે છે

छिद्येत, भिद्येत' इति स्थाने 'आर्द्रः स्यात्' इति वक्तव्यम् । 'एवं गंगाए महा-नईए पडिसोयं हव्वं आगच्छेज्जा, तहिं विणिहायं आवज्जेज्जा' एवं तथैव गङ्गायाः महानद्याः प्रतिस्रोतः प्रवाहे अनन्तप्रदेशिकपुद्गलस्कन्धः आगच्छेत्, तत्र गङ्गाप्रवाहमध्यप्रदेशविषये 'छिद्येत, भिद्येत' इतिस्थाने विनिघातं प्रतिस्खलनम् आपद्येत' इति वक्तव्यम् । एवम् 'उदगावत्तं वा, उदगविंदुं ओगाहेज्ज, सेणं तत्थ परियावज्जेज्ज' उदकावर्तम् अम्भसां भ्रमिम्, उदकविन्दुं वा अनन्तप्रदेशिकः पुद्गलस्कन्धः अवगाहेत प्रविशेत् स खलु तत्र उदकावर्ते, उदकविन्दौ वा पर्यापद्येत विनश्येत्' इत्येतावत्सम्बन्धे प्रश्नोत्तरालापकाः पूर्ववदेव स्वयमेवोहनीयाः ।

मेघ के बीच में प्रवेश करता है-तब वह वहां पर छिदता भिदता नहीं है, किन्तु वह वहां गीला हो जाता है ऐसा जानना चाहिये। यही असिधारा के ऊपर अवगाहित होने के संबंध में कथित आलापक की अपेक्षा इस विषय में कथित आलापक में विशेषता है। (एवं गंगाए महानईए पडिसोयं हव्वं आगच्छेज्जा तहिं विणिघायं आवज्जेज्जा) इस तरह से कोई एक स्थूलपरिणाम वाला अनन्तप्रदेशी स्कन्ध जब गंगा महानदी के प्रवाह में पतित हो जाता है-तब वह वहां पर प्रतिस्खलित होता है एसा जानना चाहिये। अतः (छिद्येत भिद्येत) के स्थान में (विनिघातं) इस पद को बोलना चाहिये। (एवं उदगावत्तं वा उदगबिंदुं वा ओगाहेज्ज से णं तत्थ परियावज्जेज्ज) इसी तरह से जब अनंतप्रदेशों वाला स्कन्ध पानी की भँवर में पड़ जाता है अथवा जलकी बिन्दु में पड़ जाता है तब वह वहां नष्ट हो जाता है इस संबंध में भी

ત્યારે તે ત્યાં છેદાતો-ભેદાતો નથી, પણ તે ત્યાં ભીંજવાય છે. અસિધાર આદિ ઉપર અવગાહિત અનંત પ્રદેશી સ્કંધનું છેદન-ભેદન થાય છે, ત્યારે ઉપરોક્ત મહામેઘમાં પ્રવેશ કરનાર અનંત પ્રદેશી સ્કંધ ભીંજવાય છે, એટલીજ આ કથનમાં વિશિષ્ટતા છે. "एवं गंगाए महानईए पडिसोयं हव्वं आगच्छेज्जा तहिं विणिघायं आवज्जेज्जा" એજ પ્રમાણે જ્યારે કોઇ એક સ્થૂલ પરિણામવાળો અનંત પ્રદેશી સ્કંધ જ્યારે ગંગા-મહા નદીના પ્રવાહમાં પડી જાય છે, ત્યારે તે ત્યાં પ્રતિસ્ખલિત થાય છે એમ સમજવું તેથી જ "छिद्येत भिद्येत" ની જગ્યાએ "विनिघातं" આ પદનો પ્રયોગ કરાયો છે "एवं उदगावत्तं वा उदगविंदुं वा ओगाहेज्ज से णं तत्थ परियावज्जेज्ज" એજ પ્રમાણે જ્યારે અનંત પ્રદેશવાળો સ્કન્ધ પાણીના વમળમાં પડી જાય છે અથવા પાણીના બિંદુમાં પડી જાય છે, ત્યારે તે ત્યા નાશ પામી જાય છે. આ વિષયના પણ

तथा च अग्निकायमध्यप्रदेशविषयकात् प्रश्नोत्तरात्मकालापकादारभ्य उदकविन्दु मध्यप्रवेशपर्यन्तविषयकालापकेषु स्थूलपरिणामि—अनन्तप्रदेशिकस्कन्धस्य दहना-र्द्रीभवनप्रतिस्खलनविनाशाः विज्ञेयाः । सूक्ष्मपरिणामिनः तथाविधस्यानन्तप्रदेशि-कस्कन्धस्य तु दहनादिविनाशान्तधर्मरहितत्वं विज्ञेयमिति भावः ॥ सू० २ ॥

परमाणुपुद्गलादिविभागवक्तव्यताप्रस्तावः

मूलम्—"परमाणुपोग्गले णं भंते ! किं सअड्ढे, समज्झे, सपएसे, उदाहु अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे ? गोयमा ! अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे, णो सअड्ढे, णो समज्झे णो सपएसे। दुप्पएसिएणं भंते ! खंधे किं सअड्ढे, समज्झे सपएसे, उदाहु अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे ? गोयमा ! सअड्ढे, अमज्झे, सपएसे, णो अणड्ढे, णो समज्झे, णो अपएसे । तिप्पए-सिएणं भंते ! खंधे पुच्छा ? गोयमा ! अणड्ढे, समज्झे, सपएसे, णो सअड्ढे, णो अमज्झे, णो अपएसे, जहा दुप्प-

प्रश्नोत्तर संबंधी आलापक पहिले की तरह अपने आप समझलेना चाहिये। यहां पर अग्निकाय के मध्य में प्रवेश विषयक प्रश्नोत्तर रूप आलापक से लेकर उदकबिन्दु के बीच में प्रवेश करने तक के आलापकों में स्थूल परिणाम वाले ही अनन्त प्रदेशी स्कन्ध का दहन होना, गीला होना, प्रतिस्खलन होना और विनाश होना सूत्रकार ने कहा है ऐसा जानना चाहिये। सूक्ष्म परिणाम वाले तथाविध अनन्त प्रदेशी स्कन्ध के नहीं। क्यों कि वह दाहधर्म से लेकर विनाश होने तक के धर्मों से रहित होना है ॥ सू० २ ॥

પ્રશ્નોત્તરો પહેલાના પ્રશ્નોત્તરો પ્રમાણે જ સમજી લેવા. અહીં અગ્નિકાયની અંદર પ્રવેશ કરવા વિષેના પ્રશ્નોત્તર રૂપ આલાપકોથી લઈને પાણીના બિંદુમાં પ્રવેશ કરવા વિષેના આલાપકોમાં સ્થૂલ પરિણામવાળા અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધના જ દહન થવાની, ભીંજાવાની, પ્રતિસ્ખલન થવાની અને નષ્ટ થવાની વાત સૂત્રકારે કહી છે એમ સમજવું. સૂક્ષ્મ પરિણામવાળા અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધને આ વાત લાગુ પડતી નથી, કારણ કે તે દહનથી લઈને વિનાશ પર્યન્તના ધર્મોથી રહિત હોય છે. ॥ સૂ. ૨ ॥

एसिओ तहा जे समा ते भाणियव्वा, जे विसमा, ते जहा तिप्पएसिओ तहा भाणियव्वा । संखेज्जपएसिएणं भंते! खंधे किं सअड्ढे पुच्छा ? गोयमा! सिय सअड्ढे, अमज्झे. सपएसे, सिय अणड्ढे. समज्झे, सपएसे, जहा संखेज्जपएसिओ तहा असंखेज्जपएसिओ वि, अणंतपएसिओ वि ॥ सू० ३॥

छाया—परमाणुपुद्गलः खलु भदन्त! किं सार्धः, समध्यः, सप्रदेशः, उताहो अनर्धः अमध्यः, अप्रदेशः ? गौतम! अनर्धः. अमध्यः, अप्रदेशः, नो सार्धः, नो समध्यः, नो सप्रदेशः । द्विप्रदेशिकः स्कन्धः किम् सार्धः, समध्यः, सप्रदेशः'

परमाणु पुद्गल आदि विभाग वक्तव्यता—

'परमाणु पोग्गलेणं भंते! किं स अड्ढे' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(परमाणुपोग्गले णं भंते! किं सअड्ढे, समज्झे, सपएसे, उदाहु अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे) हे भदन्त! परमाणुरूप पुद्गल क्या अर्धभाग सहित होता है? मध्यभाग सहित होता है? प्रदेश सहित होता है? अथवा–वह अर्धभाग विना का होता है? मध्यभाग विना का होता है? या प्रदेश से रहित होता है? (गोयमा) हे गौतम! (अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे, णो सअड्ढे, णो समज्झे, णो सपएसे) परमाणुरूप पुद्गल न अर्धभाग सहित होता है, न मध्यभाग सहित होता है और न वह प्रदेशों से सहित ही होता है इस कारण वह अर्धभाग से रहित, मध्यभाग से रहित एवं प्रदेशों से रहित कहा

પરમાણુપુદ્ગલ આદિના વિભાગનું કથન

"परमाणुपोग्गलेणं भंते! कि सअड्ढे" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—परमाणुपोग्गलेणं भंते! किं सअड्ढे, समज्झे सपएसे, उदाहु अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे?) હે ભદન્ત! પરમાણુ રૂપ પુદ્ગલ શું અર્ધભાગ સહિત હોય છે? શું મધ્યભાગ સહિત હોય છે? શું પ્રદેશ સહિત હોય છે? અથવા તે અર્ધભાગ વિનાનું હોય છે? મધ્ય ભાગ વિનાનું હોય છે? કે પ્રદેશથી રહિત હોય છે?

"गोयमा!" હે ગૌતમ! अणड्ढे, समज्झे, अपएसे, णो सअड्ढे. णो समज्झे, णो सपएसे) પરમાણુ રૂપ પુદ્ગલ અર્ધભાગ સહિત હોતું નથી. મધ્ય ભાગ સહિત પણ હોતું નથી અને પ્રદેશોથી યુક્ત પણ હોતું નથી એજ કારણે તેને અર્ધભાગથી રહિત, મધ્યભાગથી રહિત અને પ્રદેશોથી પણ રહિત

उताहो अनर्धः, अमध्यः, अप्रदेशः ? गौतम ! सार्धः, अमध्यः, सप्रदेशः, नो अनर्धः, नो समध्यः, नो अप्रदेशः ! त्रिप्रदेशिकः खलु भदन्त ! स्कन्धः पृच्छा ? गौतम ! अनर्धः, समध्यः, सप्रदेशः, नो सार्धः, अमध्यः, नो अप्रदेशः । यथा

गया है। (दुप्पएसिए णं भंते ! खंधे किं स अड्ढे, समज्झे, सपएसे, उदाहु अणड्ढे अमज्झे अपएसे) हे भदन्त ! जो पुद्गल स्कन्ध से प्रदेशों वाला होता है वह क्या सार्ध, समध्य और सप्रदेश होता है ? अथवा अर्धभाग रहित मध्यभाग रहित और प्रदेश रहित होता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (सअड्ढे, अमज्झे, सपएसे, णो अणड्ढे, णो समज्झे णो अपएसे) जो द्विप्रदेशी स्कन्ध होता है, वह अपने अर्धभाग से युक्त होता है। प्रदेशों से युक्त होता है। परन्तु मध्यभाग से युक्त नहीं होता है। इसलिये वह अर्ध सहित मध्यभाग रहित और प्रदेशों वाला कहा गया है। (तिपएसिएणं भंते ! खंधे पुच्छा) हे भदन्त ! जो त्रिप्रदेशी स्कन्ध होता है-उसके विषय में भी मेरी इसी तरह की पृच्छा है ? (गोयमा) हे गौतम ! (अणड्ढे समज्झे, सपएसे, णो सअड्ढे णो अमज्झे, णो अपएसे) जो त्रिप्रदेशी पुद्गल स्कन्ध होता है, वह अर्धभाग रहित होता है, मध्यभाग सहित होता है और प्रदेशों से युक्त होता है। इस कारण उसे अर्धभाग से रहित, मध्यभाग से युक्त और

કહેલું છે. (दुप्पएसिए णं भंते ! खंधे किं सअड्ढे, सपएसे, उदाहु अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे) હે ભદન્ત ! બે પ્રદેશોવાળો પુદ્ગલ સ્કન્ધ શું સાર્ધ (અર્ધ-સહિત) સમધ્ય અને સપ્રદેશ હોય છે ? અથવા તે અર્ધભાગથી રહિત, મધ્ય ભાગથી રહિત અને પ્રદેશોથી રહિત હોય છે ? " गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (सअड्ढे, अमज्झे, सपएसे, णो अणड्ढे, णो समज्झे णो अपएसे) બે પ્રદેશોવાળો સ્કન્ધ અર્ધભાગથી યુક્ત હોય છે, પ્રદેશોથી યુક્ત હોય છે, પણ મધ્યભાગથી રહિત હોય છે તેથી તે અર્ધભાગ સહિત, મધ્યભાગ રહિત અને પ્રદેશોવાળો કહેલો છે.

(तिपएसिएणं भंते ! खंधे पुच्छा) હે ભદન્ત ! ત્રણ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધને વિષે પણ હું એ જ વાત જાણવા માગું છું. " गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (अणड्ढे, समज्झे, सपएसे, णो सअड्ढे, णो समज्झे, णो अपएसे) ત્રિપ્રદેશી પુદ્ગલ સ્કન્ધ અર્ધભાગથી રહિત, મધ્યભાગથી યુક્ત અને પ્રદેશોથી યુક્ત હોય છે. તે કારણે તેને અર્ધભાગથી રહિત, મધ્યભાગ સહિત અને પ્રદેશો સહિત

द्विप्रदेशिकस्तथा ये समास्ते भणितव्याः, ये विषमास्ते यथा त्रिप्रदेशिकस्तथा भणितव्याः। संख्येयप्रदेशिकः खलु भदन्त! स्कन्धः किं सार्धः, पृच्छा? गौतमः! स्यात् सार्धः, अमध्यः, सप्रदेशः, स्यात् अनर्धः, समध्यः, सप्रदेशः, यथा संख्येयप्रदेशिकस्तथा असंख्येयप्रदेशिकोऽपि, अनन्तप्रदेशिकोऽपि ॥ सू० ३॥

सप्रदेश कहा गया है। (जहा दुप्पएसिओ, तहा जे समा ते भाणियव्वा) जैसी व्यवस्था द्विप्रदेशी स्कंध के विषय में प्रकट की गई है- वैसी ही व्यवस्था सम प्रदेश वाले स्कन्ध हैं उनके विषय में जाननी चाहिये। (जे विसमा ते जहा तिप्पएसिओ तहा भाणियव्वा) तथा जो विषम प्रदेशों वाले पुद्गल स्कन्ध हैं उनमें अनर्धादिका कथन तीन प्रदेशों वाले पुद्गल स्कन्ध की तरह से जानना चाहिये। (संखेज्जपएसिए णं भंते! किं खंधे, स अड्ढे, पुच्छा) हे भदन्त जो पुद्गल स्कन्ध संख्यात प्रदेशों वाला है, उसके विषय में भी मेरी इच्छा सार्ध आदि विभागों को जानने की हो रही है? अर्थात् जो संख्यात प्रदेशों वाला पुद्गल स्कन्ध है वह कैसा होता है, क्या अर्धभाग सहित होता है? मध्यभागसहित होता है? प्रदेशसहित होता है? (गोयमा!) सिय सअड्ढे, अमज्झे, सपएसे, सिय अणड्ढे, समज्झे सपएसे) हे गौतम! जो संख्याप्रदेशी स्कन्ध होता है, वह कदाचित् सार्ध होता है, मध्य रहित होता है, और प्रदेश सहित होता है। तथा-कदाचित् अर्धभाग रहित होता है, मध्यभाग सहित होता है और प्रदेश सहित होता है। (जहा संखेज्जपएसिओ तहा असंखेज्जपएसिओ वि अणंतपएसिओ

કહેલ છે. (जहा दुप्पएसिओ, तहा जे समा ते भाणियव्वा) દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના વિષે જે વાત કહેવામાં આવેલી છે, એજ વાત સમપ્રદેશોવાળા સ્કન્ધોના વિષયમાં પણ સમજવી. (जे विसमा ते जहा तिप्पएसिओ तहा भाणियव्वा) પણ જે વિષમ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધો છે તેમના વિષેનું સમસ્ત કથન ત્રિપ્રદેશી પુદ્ગલ સ્કન્ધોના વષયમાં પહેલા કહ્યા મુજબનું કથન સમજવું. (संखेज्जपएसिए णं भंते! किं खंधे, सअड्ढे, पुच्छा) હે ભદન્ત! સંખ્યાત પ્રદેશોવાળો પુદ્ગલ સ્કન્ધ કેવો હોય છે? શું તે અર્ધભાગ રહિત હોય છે? મધ્યભાગ સહિત હોય છે? અને પ્રદેશોથી યુક્ત હોય છે? (गोयमा! सिय सअड्ढे, समज्झे, सपएसे, सिय अणड्ढे, समज्झे, सपएसे) હે ગૌતમ! સંખ્યાત પ્રદેશોવાળો પુદ્ગલ સ્કન્ધ ક્યારેક અર્ધ સહિત હોય છે, મધ્યભાગથી રહિત હોય છે અને પ્રદેશ સહિત હોય છે. પણ તે ક્યારેક અર્ધભાગથી રહિત, મધ્યભાગ સહિત અને પ્રદેશ સહિત હોય છે. (जहा संखेज्जपएसिओ तहा असंखेज्जपएसिओ वि अणंत

टीका—परमाणुपुद्गलाधिकारात् तद्विशेषवक्तव्यतामाह–'परमाणुपोग्ग-लेणं' इत्यादि । 'परमाणुपोग्गलेणं भंते! किं सअड्ढे, समज्झे, सपएसे, उदाहु अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे ?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त! परमाणु पुद्गलः खलु किम् सार्धः,–अर्धेन सहितः, समध्यः–मध्येन सहितः, सप्रदेशः–प्रदेशेन–एकभागेन सहितः, वर्तते? उताहो अथवा, अनर्धः–अर्धरहितः, अमध्यः–मध्यरहितः, अप्रदेशः प्रदेशरहितो वर्तते ? भगवान् प्राह–'गोयमा! अणड्ढे, अमज्झे,

---

वि) जिस तरह से यह कथन संख्यातप्रदेशी स्कन्ध के विषय में कहा गया है उसी तरह का कथन असंख्यातप्रदेशी स्कन्ध के विषय में और अनन्तप्रदेशी स्कन्ध के विषय में भी जानना चाहिये।

टीकार्थ—यहां पर परमाणु पुद्गल का अधिकार चल रहा है अतः सूत्रकार इसी विषय में विशेष वक्तव्यता को प्रकट करने के लिये इस सूत्र को कह रहे हैं–इसमें गौतम प्रभु से पूछते हैं कि -(परमाणु पोग्गले णं भंते) हे भदन्त! जो परमाणु पुद्गल है वह (किं स अड्ढे) अपने अर्धभाग सहित होता है कि नहीं होता है ? (समज्झे) मध्यभागसहित होता है कि नहीं होता है ? (सपएसे) प्रदेश सहित होता है कि नहीं होता है ? यही बात (उदाहु अणड्ढे अमज्झे अपएसे) निषेधपरक प्रश्न की इस सूत्रपाठ द्वारा व्यक्त की गई है। यहां प्रदेश का तात्पर्य परमाणु के एकभाग से है। इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं–

पएसिओ वि) સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયમાં જે કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયમાં તથા અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધના વિષયમાં સમજી લેવું.

ટીકાર્થ—પરમાણુ પુદ્ગલનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે. તેથી તેનું વિશેષ નિરૂપણ કરવાને માટે સૂત્રકારે નીચેના પ્રશ્નોત્તરો આપ્યા છે—

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે 'परमाणुपोग्गले णं भंते ! किं सअड्ढे, समज्झे, सपएसे" હે ભદન્ત ! જે પરમાણુ પુદ્ગલ હોય છે, તે શું તેના અર્ધભાગ સહિત હોય છે. કે અર્ધભાગથી રહિત હોય છે ? મધ્યભાગ સહિત હોય છે કે મધ્યભાગથી રહિત હોય છે ? પ્રદેશ સહિત હોય છે, કે પ્રદેશ રહિત હોય છે ? એજ વાત "उदाहु अणड्ढे, समज्झे, अपएसे" અથવા આ નકારવાચક (નિષેધવાળા) સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે. અહીં પ્રદેશ એટલે પરમાણુનો એક ભાગ એવો અર્થ ગ્રહણ કરવો.

મહાવીર પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે–

अपएसे ' हे गौतम ! परमाणुपुद्गलः निरंशत्वात् अनर्धः अर्धरहितः, अमध्यः– मध्यरहितः, अप्रदेशः प्रदेशरहितो वर्तते, किन्तु ' णो सअड्ढे, णो समज्झे, णो सपएसे ' नो सार्धः–अर्धसहितः, नो समध्यः–मध्यसहितः, नोवा सप्रदेशः– प्रदेशसहितो वर्तते तस्य निरंशत्वादेव । गौतमः पुनः पृच्छति–' दुप्पएसिएणं भंते ! खंधे किं सअड्ढे, समज्झे, सपएसे ' ' हे भदन्त ! द्विप्रदेशिकः खलु स्कन्धः किम् सार्धः, समध्यः, सप्रदेशः? ' उदाहु अणड्ढे अमज्झे अपएसे ? ' उताहो अनर्धः, अमध्यः, अप्रदेशः ? भगवानाह–' गोयमा ! सअड्ढे, अमज्झे, सपएसे ? '

(गोयमा) हे गौतम ! (अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे) परमाणु पुद्गल निरंश होने के कारण अनर्ध–अर्धभाग से रहित होता है । अमध्य–मध्यभाग से रहित होता है । अप्रदेश–प्रदेशरहित होता है । इसी लिये वह (णो सअड्ढे) पुद्गलपरमाणु अर्धभाग सहित नहीं होता है, (णो समज्झे) मध्यभाग सहित नहीं होता है, (णो सपएसे) और प्रदेश सहित नहीं होता है । अब गौतम पुनः प्रभु से दो प्रदेशों वाले पुद्गल स्कन्ध के विषय में इसी पूर्वोक्त प्रश्न के अनुसार पूछते हैं कि–(दुप्पएसिए णं भंते ! खंधे किं स अड्ढे, समज्झे, सपएसे) हे भदन्त ! दो प्रदेशों वाला जो पुद्गल स्कन्ध है वह क्या अपने अर्धभाग से युक्त है ? मध्यभाग से युक्त है ? और प्रदेश से युक्त है ? (उदाहु) अथवा–(अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे) अर्धभाग से रहित है ? मध्यभाग से रहित है ? प्रदेश से रहित है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं–(गोयमा) हे गौतम (स अड्ढे) द्विप्रदेशिक स्कन्ध समप्रदेशवाला होने से–समसंख्यकप्रदेश

" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! " अणड्ढे, समज्झे, अपएसे " પરમાણુ પુદ્ગલ નિરંશ (અવિભાગી) હોવાને કારણે અનર્ધ (અર્ધભાગથી રહિત) અમધ્ય (મધ્યભાગથી રહિત) અને અપ્રદેશ (પ્રદેશ રહિત) હોય છે. તેથી જ તે " णो सअड्ढे " પરમાણુ પુદ્ગલ અર્ધભાગથી યુક્ત હોતું નથી, " णो समज्झे " મધ્યભાગથી યુક્ત હોતું નથી, " णो सपएसे " અને પ્રદેશ સહિત પણ હોતું નથી.

હવે ગૌતમ સ્વામી દ્વિપ્રદેશી પુદ્ગલ સ્કન્ધના વિષયમાં પણ પરમાણુ પુદ્ગલ જેવો જ પ્રશ્ન કરે છે–" दुप्पएसिए णं भंते ! खधे किं सअड्ढे, अमज्झे, सपएसे ? " હે ભદન્ત ! બે પ્રદેશોવાળો પુદ્ગલ સ્કન્ધ શું અર્ધભાગથી યુક્ત હોય છે ? મધ્યભાગથી યુક્ત હોય છે ? પ્રદેશથી યુક્ત હોય છે ? " उदाहु " અથવા " अणड्ढे, समज्झे, अपएसे ? " તે શું અર્ધભાગથી રહિત હોય છે ? મધ્યભાગથી રહિત હોય છે ? અને પ્રદેશથી રહિત હોય છે ?

ઉત્તર–" गोयमा " હે ગૌતમ ! " सअड्ढे, सपएसे, समज्झे " દ્વિપ્રદેશી

हे गौतम ! द्विप्रदेशिकः स्कन्धः सप्रदेशत्वात् सार्धः वर्तते किन्तु अमध्यः–अविषमतया मध्यरहितः, सप्रदेशश्च वर्तते, 'णो अणड्ढे, णो समज्झे, णो अपसए' नो अनर्धः, नो समध्यः, नो अप्रदेशः सांशत्वात् नो प्रदेशरहितो वर्तते । गौतमः पुनः पृच्छति–' तिप्पएसिएणं भंते ! खंधे पुच्छा ! ' हे भदन्त ! त्रिप्रदेशिकः खलु स्कन्धः किम् सार्धः, समध्यः, सप्रदेशो वर्तते ? उताहो अनर्धः, अमध्यः, अप्रदेशो-वर्तते ? इति पृच्छा–गौतमस्य प्रश्नः भगवतः समाधानम्–' गोयमा ! अणड्ढे, समज्झे, सपएसे' हे गौतम ! त्रिप्रदेशिकः स्कन्धः विषमप्रदेशतया अनर्धः अतएव

वाला होनेसे–अर्धभाग सहित तो होना है परन्तु विषमता से रहित होने के कारण वह मध्यभाग सहित नहीं होता है, अर्थात्–मध्यभाग से रहित होता है। और (सपएसे) प्रदेशसहित होता है (णो अणड्ढे णो समज्झे, णो अपएसे) इसी कारण वह द्विप्रदेशिक स्कन्ध अर्धभाग रहित नहीं कहा गया है मध्यभाग सहित नहीं कहा गया है और अंशसहित होने से प्रदेश रहित प्रतिपादित नहीं किया गया है। अब गौतम त्रिप्रदेशिक स्कन्ध के विषय में अपनी जिज्ञासा प्रकट करते हुए प्रभु से पूछते हैं–(तिप्पएसिए णं भंते ! खंधे पुच्छा) हे भदन्त ! त्रिप्रदेशिक स्कन्ध, क्या सार्ध है ? मध्यसहित है ? सप्रदेश है ?

(उताहो) अथवा–(अनर्धः, अमध्यः, अप्रदेशः) अर्धभाग रहित है ? मध्यभाग रहित है ? प्रदेश रहित है ? इस प्रकार से त्रिप्रदेशिक स्कन्ध के विषय में गौतम के प्रश्न को सुनकर उसके समाधान निमित्त प्रभु ने (गोयमा) हे गौतम ! ऐसा कहकर (अणड्ढे, समज्झे, सपएसे)

સ્કન્ધ સમપ્રદેશવાળો હોવાથી-સમ સંખ્યક પ્રદેશવાળો હોવાથી-અર્ધભાગથી યુક્ત તો હોય છે, પણ વિષમતાથી રહિત હોવાને કારણે તે મધ્યભાગથી યુક્ત હોતો નથી-મધ્યભાગથી રહિત હોય છે, અને પ્રદેશ સહિત હોય છે. " णो अणड्ढे, णो समज्झे, णो अपएसे " તેથી જ બે પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધને અર્ધ ભાગથી રહિત કહ્યો નથી, મધ્યભાગથી યુક્ત કહ્યો નથી અને અંશસહિત હોવાથી પ્રદેશ રહિત કહ્યો નથી. હવે ગૌતમ સ્વામી ત્રણ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધના વિષયમાં પ્રશ્ન પૂછે છે-" तिप्पएसिए णं भंते ! खंधे पुच्छा " હે ભદન્ત ! ત્રણ પ્રદેશોવાળો સ્કન્ધ શું અર્ધસહિત છે ? મધ્યસહિત છે ? પ્રદેશ સહિત છે ? " उताहो " અથવા અર્ધભાગ રહિત છે ? મધ્યભાગ રહિત છે અને પ્રદેશ રહિત છે ?

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! " अणड्ढे, समज्झे सपएसे " ત્રિપ્રદે-

समध्यः, सप्रदेशश्च वर्तते 'णो सअड्ढे, णो अमज्झे, णो अपएसे' नो सार्धः, नो अमध्यः, नो अप्रदेशो वर्तते, तदुपलक्षणतया उपसहरन्नाह–' जहा–दुप्पएसिओ तहा जे समा ते भाणियव्वा ' यथा द्विप्रदेशिकः तथा ये समाः समस्कन्धास्ते भणितव्याः, ते च स्कन्धाः चतुः षट्–अष्ट–दश–प्रदेशिका बोध्याः। जे विसमा ते जहा तिप्पएसिओ तहा भाणियव्वा ' ये विषमाः पञ्च–सप्त–नव–प्रदेशिकाः स्क-

वह त्रिप्रदेशिक स्कन्ध अनर्ध, समध्य और सप्रदेश है) ऐसा उत्तर दिया। तात्पर्य कहने का यह है कि त्रिप्रदेशी जो स्कन्ध होता है वह विषम प्रदेशवाला होता है–अतः उसका समभाग नहीं हो सकता है– क्यों कि परमाणुद्रव्य खंडित नहीं होता, इसलिये उसे अनर्ध कहा गया है। तथा विषमप्रदेशवाला होने से ही उसे समध्य कहा गया है। प्रदेशयुक्त होने से सप्रदेश कहा गया है अतः जब ऐसी बात है तो वह त्रिप्रदेशिक स्कन्ध (णो सअड्ढे, णो अमज्झे, णो अपएसे) न अर्धभाग सहित होता है, न मध्यभाग से रहित होता है और न प्रदेश से रहित होता है। अब इस विषय का उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं–(जहा दुप्पएसिओ तहा जे समा ते भाणियव्वा) कि हे गौतम ! जिस प्रकार से द्विप्रदेशी स्कन्ध के विषय में कथन किया गया है उसी प्रकार से जो समप्रदेशवाले पुद्गल स्कन्ध हैं उन में भी ऐसा ही कथन जानना चाहिये समसंख्या प्रदेशोंवाले स्कन्ध–चार प्रदेशिक, छह प्रदेशिक, आठ प्रदेशिक और दश प्रदेशिक हैं। तथा (जे विसमा

शिક પુદ્ગલ સ્કન્ધ અર્ધરહિત, મધ્યસહિત અને પ્રદેશ સહિત હોય છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધ વિષમ પ્રદેશવાળો હોય છે, તેથી તેના સરખા ભાગ થઇ શકતા નથી. કારણ કે પરમાણુ દ્રવ્ય ખંડિત થતું નથી. તેથી તેને અનર્ધ (અર્ધ રહિત) કહેલું છે. તથા તે વિષમ પ્રદેશવાળો હોય છે. તેથી તેને મધ્યયુક્ત કહેલ છે, અને પ્રદેશયુક્ત હોવાથી તેને સપ્રદેશ કહેલ છે તે કારણે જ તેને વિષે "णो सअड्ढे, णो समज्झे, णो अपएसे" અર્ધભાગથી યુક્ત હોતો નથી, મધ્યભાગથી રહિત હોતો નથી, અને પ્રદેશથી રહિત હોતો નથી, એવો ખુલાસો કરવામા આવેલ છે.

હવે આ વિષયનો ઉપસંહાર–સારાંશ–કરતા સૂત્રકાર કહે છે–" जहा दुप्पएसिओ तहा जे समा ते भाणियव्वा " હે ગૌતમ ! દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધના વિષયમાં જે પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એ જ પ્રકારનું પ્રતિપાદન સમપ્રદેશવાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધોના વિષયમાં પણ સમજી લેવું. ચાર પ્રદેશવાળા, છ પ્રદેશવાળા, આઠ પ્રદેશોવાળા અને દસ પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધોને સમ

न्धास्ते यथा त्रिप्रदेशिकः स्कन्धः तथा भाणितव्याः कथयितव्याः। गौतमः पुनः पृच्छति-'संखेज्जपएसिएणं भंते ! खधे किं सअड्ढे, पुच्छा ?' हे भदन्त ! संख्येय-प्रदेशिकः खलु स्कन्धः किम् सार्धः, समध्यः, सप्रदेशः ? उताहो अनर्धः, अमध्यः अप्रदेशो वर्तते ? इति गौतमस्य प्रश्नः, भगवानाह-'गोयमा ! सिय सअड्ढे, अमज्झे, सपएसे,' हे गौतम ! संख्येयप्रदेशिकः-स्कन्धः स्यात् कदाचित् सार्धः, अमध्यः,

---

ते जहा तिप्पएसिओ तहा भाणियव्वा) जो विषम प्रदेशवाले स्कन्ध हैं उनमें सार्धभाव आदि का कथन जैसा तीन प्रदेश वाले स्कन्ध में किया गया है वैसा ही जानना चाहिये। विषम प्रदेशोंवाले स्कन्ध पंच प्रदेशिक, सप्त प्रदेशिक, एवं नव प्रदेशिक स्कन्ध हैं। गौतम प्रभु से पुनः प्रश्न करते हैं-(संखेज्जपएसिएणं भंते ! खंधे किं स अड्ढे, पुच्छा) हे भदन्त ! जो संख्यात प्रदेशिक स्कन्ध होता है वह क्या सार्ध, समध्य एवं प्रदेशसहित होता है ? अथवा अनर्ध, अमध्य एवं प्रदेशरहित होता है ? इस गौतम के प्रश्न का समाधान करने के निमित्त प्रभु उन से कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! (सिय स अड्ढे, अमज्झे, सपएसे) संख्यात प्रदेशिक पुद्गल स्कन्ध कदाचित् सार्ध होता है, अमध्य होता है और प्रदेशसहित होता है और (सिय अणड्ढे, समज्झे, सप एसे) कदाचित् अनर्ध होता है, मध्य सहित होता है और प्रदेशसहित होता है। तात्पर्य यह है कि जो संख्यात प्रदेशवाला स्कन्ध समप्रदेश

પ્રદેશવાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધો કહે છે. "जे विसमा ते जहा तिप्पएसिओ तहा भाणियव्वा" તથા વિષમ પ્રદેશવાળા સ્કન્ધોની સાર્ધતા (અર્ધ સહિત હોવું તે) આદિનું પ્રતિપાદન ત્રિપ્રદેશિક પુદ્ગલ સ્કન્ધોની સાર્ધતા આદિના ઉપર્યુક્ત કથન મુજબ સમજવું. પાંચ, સાત અને નવ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધોને વિષમ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધ કહે છે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન-"संखेज्जपएसिएणं भंते ! खंधे किं सअड्ढे पुच्छा" હે ભદન્ત ! સંખ્યાત પ્રદેશોવાળો સ્કન્ધ શું સાર્ધ (અર્ધ સહિત) સમધ્ય અને સપ્રદેશ હોય છે ? અથવા અનર્ધ, અમધ્ય અને પ્રદેશ રહિત હોય છે ?

મહાવીર પ્રભુનો જવાબ—"गोयमा !" હે ગૌતમ ! "सिय सअड्ढे, अमज्झे, सपएसे" સંખ્યાત પ્રદેશિક સ્કન્ધ ક્યારેક અર્ધસહિત, મધ્યરહિત અને પ્રદેશ સહિત હોય છે. અને "सिय अणड्ढे समज्झे, सपएसे" ક્યારેક અર્ધરહિત, મધ્યસહિત અને પ્રદેશ સહિત હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે સંખ્યાત પ્રદેશિક સ્કન્ધ સમપ્રદેશવાળો હોય છે, તે અર્ધસહિત, મધ્ય

सप्रदेशश्च भवति, अथ 'सिय अणड्ढे, समज्झे, सपएसे' स्यात् कदाचित् अनर्धः, समध्यः सप्रदेशश्च भवति, तथा च यः संख्येयप्रदेशिकः स्कन्धः समप्रदेशिको वर्तते स सार्धः, अमध्यः सप्रदेशश्च, यस्तु विषमप्रदेशिकः स अनर्धः समध्यः सप्रदेशश्चेति भावः। 'जहा संखेज्जपएसिओ तहा असंखेज्जपएसिओ वि, अणंतपएसिओ वि' यथा संख्येयप्रदेशिकः स्कन्धस्तथा असंख्येयप्रदेशिकोऽपि बोध्यः एवम् अनन्तप्रदेशिकोऽपि स्कन्धः संख्येयप्रदेशिकवद् विज्ञेयः ॥ सू० ३ ॥

परमाणुपुद्गलादीनां परस्परस्पर्शनावक्तव्यताप्रस्तावः

मूलम्—"परमाणुपोग्गले णं भंते ! परमाणुपोग्गलं फुसमाणे किं देसेणं देसं फुसइ १, देसेणं देसे फुसइ २, देसेणं सव्वं फुसइ ३, देसेहिं देसं फुसइ ४, देसेहिं देसे फुसइ ५, देसेहिं सव्वं फुसइ ६, सव्वेणं देसं फुसइ ७, सव्वेणं देसे फुसइ ८, सव्वेणं सव्वं फुसइ ९,? गोयमा ! णो देसेणं देसं फुसइ १, णो देसेणं देसे फुसइ २, णो देसेणं सव्वं फुसइ ३, णो देसेहिं देसं फुसइ ४, णो देसेहिं देसे फुसइ ५, णो देसेहिं सव्वं फुसइ ६, णो सव्वेणं देसं फुसइ ७, णो सव्वेणं

वाला होता है वह तो सार्ध, अमध्य और सप्रदेश होता है, और जो संख्यात प्रदेशवाला स्कन्ध विषम प्रदेशवाला होता है, वह अनर्ध, समध्य और सप्रदेश होता है (जहा संखेज्जपएसिओ तहा असंखेज्ज-पएसिओ वि अणंतपएसिओ वि) जिस प्रकार से संख्यात प्रदेशिक स्कन्ध में इन सार्धादि विभागों का यह कथन किया है—उसी प्रकार से असंख्यात प्रदेशिक स्कन्ध में तथा अनन्तप्रदेशिक स्कन्ध में इन सार्धादि विभागों का कथन कर लेना चाहिये ॥ सू० ३ ॥

રહિત અને પ્રદેશ સહિત હોય છે. પરન્તુ જે સંખ્યાત પ્રદેશિક સ્કન્ધ વિષમ પ્રદેશવાળો હોય છે, તે અર્ધરહિત, મધ્યસહિત અને પ્રદેશ સહિત હોય છે. "जहा संखेज्जपएसिओ तहा असंखेज्जपएसिओ वि, अणंतपएसिओ वि" સંખ્યાત પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધને સાર્ધતા આદિના વિષયમાં જે પ્રકારનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રકારનું પ્રતિપાદન અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધોના વિષયમાં પણ સમજી લેવું. ॥ સૂત્ર ૩ ॥

देसे फुसइ ८, सव्वेणं सव्वं फुसइ ९, एवं परमाणुपोग्गले दुप्पएसियं फुसमाणे सत्तमणवमेहिं, फुसइ। परमाणुपोग्गले तिप्पएसियं फुसमाणे निप्पच्छिमएहिं तिहिं फुसइ। जहा परमाणुपोग्गले तिप्पएसियं फुसाविओ एवं फुसावेअव्वो जाव--अणंतपएसिओ। दुप्पएसिए णं भंते! खंधे परमाणुपोग्गलं फुसमाणे पुच्छा? तइयनवमेहिं फुसइ, दुप्पएसिओ दुप्पएसियं फुसमाणो पढमतइय-सत्तम-नवमेहिं फुसइ। दुप्पएसिओ तिप्पएसियं फुसमाणो आइल्लएहिंय पच्छिल्लएहिंय तिहिं फुसइ, मज्झिमएहिं तिहिं विपडिसेहेयव्वं। दुप्पएसिओ जहा तिप्पएसियं फुसाविओ एवं फुसावेयव्वो जाव--अणंतपएसियं। तिपएसिएणं भंते! खंधे परमाणुपोग्गलं फुसमाणे पुच्छा? तइय-छट्ठ-नवमेहि फुसइ, तिपयसिओ दुपएसियं फुसमाणो पढमएणं, तइएणं, चउत्थ-छट्ठ-सत्तम-नवमेहिं फुसइ। तिपएसिओ तिपएसियं फुसमाणो सव्वेसु वि ठाणेसु फुसइ, जहा-तिपएसिओ तिपएसियं फुसाविओ एवं तिप्पएसिओ जाव-अणंतपएसिओ भाणियव्वो ॥ सू० ४ ॥

छाया—परमाणु पुद्गलः खलु भदन्त! परमाणु पुद्गलं स्पृशन्, किं देशेन

परमाणुपुद्गल आदि की परस्पर में स्पर्शना की वक्तव्यता—

(परमाणु पोग्गले णं भंते! इत्यादि

सूत्रार्थ—(परमाणुपोग्गले णं भंते!) हे भदन्त! परमाणुपुद्गल

પરમાણુપુદ્ગલ આદિની અરસપરસના સ્પર્શ વિષેનું કથન.

" परमाणुपोग्गलेणं भंते!" ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(परमाणुपोग्गलेणं भंते!) હે ભદન્ત! એક પરમાણુપુદ્ગલ

देशं स्पृशति १, देशेन देशान् स्पृशति २, देशेन सर्वं स्पृशति ३, देशैः देशं स्पृशति ४, देशैः देशान् स्पृशति ५, देशैः सर्वं स्पृशति ६, सर्वेण देशं स्पृशति ७, सर्वेण देशान् स्पृशति८,सर्वेण सर्वं स्पृशति९,? गौतम ! नो देशेन देशं स्पृशति१, नो देशेन देशान् स्पृशति २, नो देशेन सर्वं स्पृशति ३, नो देशैः देशं स्पृशति ४,

---

(परमाणु पोग्गलं) जो दूसरे परमाणुपुद्गल की (फुसमाणे) स्पर्शना करता है सो (किं) क्या (देसेणं देसं फुसइ) अपने एक देश से उसके एक देश का स्पर्श करता है ? (देसेणं देसे फुसइ) अथवा अपने एक देश से उसके अनेक देशों का स्पर्श करता है ? या (देसेणं सव्वं फुसइ) अपने एक देश से उसका पूरा स्पर्श करता है ? (देसेहिं देसं फुसइ) या-अपने अनेक भागों से उसके एक देश का स्पर्श करता है ? (देसेहिं देसे फुसइ) या अपने अनेक भागों से उसके अनेक देशों का स्पर्श करता है ? (देसेहिं सव्वं फुसइ) या अपने अनेक देशों से उसे पूरे रूप में स्पर्श करता है ? (सव्वेणं देसं फुसइ, सव्वेणं देसे फुसइ, सव्वेणं सव्वं फुसइ) या अपनी पूर्णता से-अपने समस्त भागों से-उस के एक देश का स्पर्श करता है ? या अपनी पूर्णता से उसके अनेक देशों का स्पर्श करता है ? या अपनी पूर्णता से अपने समस्त भागों से उसे पूर्णरूप से स्पर्श करता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (णो देसेण देसं फुसइ) वह पुद्गलपरमाणु दूसरे पुद्गल परमाणु के अपने एक देश से एक देश को स्पर्श नहीं करता है । (णो देसेणं देसे फुसइ) न

(परमाणुपुग्गल फुसमाणे) કે બીજા પરમાણુપુદ્ગલનો સ્પર્શ કરે છે, (किं देसेणं देस फुसइ) તે શું પોતાના એક દેશથી (ભાગથી) તેના એક દેશનો સ્પર્શ કરે છે ? અથવા (देसेणं देसे फुसइ) પોતાના એક દેશથી તેના અનેક દેશોનો સ્પર્શ કરે છે ? અથવા (देसेणं सव्वं फुसइ) પોતાના એક દેશથી તેના આખા ભાગનો સ્પર્શ કરે છે ? અથવા (देसेहिं देसे फुसइ) પોતાના અનેક દેશોથી (ભાગોથી) તેના એક દેશનો સ્પર્શ કરે છે ? (देसेहिं देसे फुसइ) અથવા પોતાના અનેક ભાગોથી તેના અનેક ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે ? (सव्वेणं देस फुसइ, सव्वेणं देसे फुसइ, सव्वेणं सव्वं फुसइ) અથવા પોતાના બધા ભાગોથી તેના એક ભાગનો સ્પર્શ કરે છે ? અથવા પોતાના બધા ભાગોથી તેના અનેક ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે ? અથવા પોતાના બધા ભાગોથી તેના બધા ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે ? 'गोयमा !' હે ગૌતમ ! (णो देसेणं देसं फुसइ) તે પરમાણુપુદ્ગલ પોતાના એક ભાગથી બીજા પરમાણુ પુદ્ગલના એક ભાગનો સ્પર્શ કરતું નથી, (णो देसेणं देसे फुसइ)

नो देशैः देशान् स्पृशति ५, नो देशैः सर्वं स्पृशति ६, नो सर्वेण देशं स्पृशति ७, नो सर्वेण देशान् स्पृशति ८, सर्वेण सर्वं स्पृशति ९, । एवं परमाणुपुद्गलो द्विप्रदेशिकं स्पृशन् सप्तम-नवमाभ्यां स्पृशति, परमाणुपुद्गलः त्रिप्रदेशिकं स्पृशन् निष्पश्चिमकैस्त्रिभिः स्पृशति, यथा परमाणुपुद्गलस्त्रिप्रदेशिकं स्पर्शितः,

---

अपने एक देश से उसके अनेक देशों का स्पर्श करता है । (णो देसेणं सव्वं फुसइ) न अपने एक देश से वह उसका पूर्णरूप से स्पर्श करता है । (णो देसेहिं देसं फुसइ) न वह अपने अनेक देशों से उसके एक देश का स्पर्श करता है (णो देसेहिं देसे फुसइ) न वह अपने अनेक देशों से उसके अनेक देशों का स्पर्श करता है (णो देसेहिं सव्वं फुसइ) न वह अपने अनेक देशों से उसे सम्पूर्णरूप से स्पर्श करता है, (णो सव्वेणं देसं फुसइ) न वह अपने संपूर्णता से उसके एक देश का स्पर्श करता है, (णो सव्वेणं देसे फुसइ) न वह अपनी समस्तता से उसके अनेक देशो का स्पर्श करता है, किन्तु-(सव्वेणं सव्वं फुसइ) सर्व से उसे सम्पूर्णरूप से स्पर्श करता है । (एवं परमाणु पोग्गले दुप्पएसियं फुसमाणे सत्तमणवमेहिं फुसइ) इस तरह द्विप्रदेशी स्कन्ध को स्पर्श करता हुआ परमाणुपुद्गल उसे सातवें और नवमें विकल्प की अपेक्षाके अनुसार स्पर्श करता है । (परमाणुपोग्गले तिप्पएसियं फुसमाणे पच्छि-

---

પોતાના એક ભાગથી તેના અનેક ભાગોનો સ્પર્શ કરતું નથી, (णो देसेणं सव्वं फुसइ) પોતાના એક ભાગથી તેના બધા ભાગોનો સ્પર્શ કરતું નથી, (णो देसेहिं देसं फुसइ) પોતાના અનેક ભાગોથી તેના એક ભાગનો સ્પર્શ કરતું નથી, (णो देसेहिं देसे फुसइ) પોતાના અનેક ભાગોથી તેના અનેક ભાગનો સ્પર્શ કરતું નથી, (णो देसेहिं सव्वं फुसइ) પોતાના એક ભાગથી તેના બધા ભાગોનો સ્પર્શ કરતું નથી, (णो सव्वेणं देसं फुसइ) પોતાના સમસ્ત ભાગોથી તેના એક ભાગનો સ્પર્શ કરતું નથી, (णो सव्वेणं देसे फुसइ) પોતાના સમસ્ત ભાગોથી તેના અનેક ભાગોનો સ્પર્શ કરતું નથી, (सव्वेणं सव्वं फुसइ) પરન્તુ પોતાના સમસ્ત ભાગોથી તેના સમસ્ત ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે.

(एवं परमाणुपोग्गले दुप्पएसियं फुसमाणे सत्तमणवमेहिं फुसइ) એજ પ્રમાણે દ્વિપ્રદેશી (બે પ્રદેશોવાળા) પુદ્ગલ સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરતું પરમાણુ પુદ્ગલ, સાતમા અને નવમાં વિકલ્પ અનુસાર તેનો સ્પર્શ કરે છે. (परमाणु पोग्गले तिप्पएसियं फुसमाणे पच्छिमेहि तिहिं फुसइ) તથા ત્રિપ્રદેશી પુદ્ગલ

एवं स्पर्शयितव्यः यावत्-अनन्तप्रदेशिकः ? द्विप्रदेशिकः खलु भदन्त ! स्कन्धः परमाणुपुद्गलं स्पृशन् पृच्छा ? तृतीयनवमाभ्यां स्पृशति, द्विपदेशिको द्विपदेशिकं स्पृशन् प्रथम-तृतीय-सप्तम-नवमैः स्पृशति, द्विपदेशिकस्त्रिप्रदेशिकं

मेहिं तिहिं फुसइ) तथा तीन प्रदेशवाले पुद्गलस्कन्ध का जब पुद्गल परमाणु स्पर्श करता है-तो वह सातवें,आठवें और नववें विकल्पकी अपेक्षा के अनुसार उसे स्पर्श करता है। (जहा परमाणुपोग्गले तिप्पएसियं फुसाविओ एवं फुसावेयव्वो जाव अणंतपएसिओ) जिस प्रकारसे तीन प्रदेशवाले स्कन्धको स्पर्श करनेके विषयमें यह कथन किया गया है-अर्थात् परमाणुपुद्गल तीन प्रदेश वाले स्कन्ध को जैसे-सातवें, आठवें, और नववें विकल्पके अनुसार स्पर्श करता है उसी तरह से वह यावत् अनन्त प्रदेशों वाले स्कन्ध को भी स्पर्श करता है ऐसा जानना चाहिये (दुप्पएसिए णं भंते ! खंधे परमाणुपोग्गलं फुसमाणे पुच्छा) हे भदन्त! परमाणु पुद्गल को द्विप्रदेशी स्कन्ध किस रीति से स्पर्श करता है (गोयमा) हे गौतम ! (तस्स नवमेहिं फुसइ) तृतीय और नवम विकल्पों के अनुसार द्विप्रदेशी स्कन्ध परमाणुपुद्गल को स्पर्श करता है। (दुप्पएसिओ दुप्पएसियं फुसमाणे पढमतइयसत्तणवमेहिं फुसइ दुप्पएसिओ तिप्पएसियं फुसमाणो आइल्लएहिं य पच्छिल्लएहि य तिहिं फुसइ) द्विप्रदेशी स्कन्ध द्विप्रदेशी स्कन्ध को प्रथम, तृतीय, सप्तम, नवम विकल्प से स्पर्श करता है द्विप्रदेशी स्कन्ध जब तीन प्रदेश वाले पुद्गल

સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરતું પરમાણુ પુદ્ગલ, છેલ્લાં ત્રણ એટલે કે સાતમાં, આઠમાં અને નવમાં વિકલ્પની અપેક્ષા અનુસાર તેનો સ્પર્શ કરે છે. (जहा परमाणु पोग्गले तिप्पएसियं फुसाविओ एवं फुसावेयव्वो जाव अणंतपएसिओ) પરમાણુ પુદ્ગલ જે રીતે ત્રિપ્રદેશી પુદ્ગલ સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરે છે એજ રીતે અનંત પર્યન્તના પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધોનો સ્પર્શ કરે છે-એટલે કે તે તેમનો સ્પર્શ પણ સાત, આઠ અને નવમાં વિકલ્પ અનુસાર કરે છે એમ સમજવું. (दुप्पएसिए णं भंते ! खंधे परमाणुपोग्गलं फुसमाणे पुच्छा) હે ભદન્ત ! દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ પરમાણુ પુદ્ગલનો કેવી રીતે સ્પર્શ કરે છે ? " गोयमा !) હે ગૌતમ ! (तइयनवमेहिं फुसइ) દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ ત્રીજા અને નવમાં વિકલ્પ અનુસાર પરમાણુ પુદ્ગલનો સ્પર્શ કરે છે. (दुप्पएसिओ दुप्पएसियं फुसमाणे पढमतइयसत्तणवमेहिं फुसइ) એક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ બીજા દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરે તો પહેલા, ત્રીજા, સાતમાં અને નવમાં વિકલ્પ અનુસાર સ્પર્શ

स्पृशन् आद्यैश्च, पश्चिमैश्च त्रिभिः स्पृशति, मध्यमैस्त्रिभिः विप्रतिषेधयितव्यम्। द्विप्रदेशिको यथा त्रिप्रदेशिकं स्पर्शितः एवं स्पर्शयितव्यः, यावत्-अनन्तप्रदेशिकम्। त्रिप्रदेशिकः खलु भदन्त! स्कन्धः परमाणुपुद्गलं स्पृशन् पृच्छा? तृतीय-षष्ठ-नवमैः स्पृशति, त्रिप्रदेशिकः द्विप्रदेशिकं स्पृशन् प्रथमेन, तृतीयेन, चतुर्थ-षष्ठ-सप्तम-नवमैः स्पृशति, त्रिप्रदेशिके त्रिप्रदेशिकं स्पृशन् सर्वेषु अपि स्थानेषु

स्कन्धका का स्पर्श करता है तो वह प्रथम के तीन विकल्पों के अनुसार और अन्त के तीन विकल्पों के अनुसार उसे स्पर्श करता है। (मज्झिमएहिं तिहिं विप्पडिसेहेयव्वं) मध्यमतीन विकल्पों का प्रतिषेध कर देना चाहिये। (दुप्पएसिओ जहा तिप्पएसियं फुसाविओ एवं फुसावेयव्वो जाव अणंतपएसियं) द्विप्रदेशी स्कन्ध जिस पद्धति के अनुसार त्रिप्रदेशि स्कन्ध का स्पर्श करता है उसी तरह से यावत् वह अनन्त प्रदेशी स्कन्ध का भी स्पर्श करता है। (तिपएसिए णं भंते! खंधे परमाणुपोग्गलं फुसमाणे पुच्छा) हे भदन्त! तीन प्रदेशों वाला त्रिप्रदेशिक स्कन्ध परमाणुपुद्गल को किस रीति से स्पर्श करता है? (तइय-छट्ठ नवमेहिं फुसइ) हे गौतम! तीन प्रदेशवाला स्कन्ध जब परमाणुपुद्गल को स्पर्श करता है तो वह तीसरे छठे और नववें विकल्प के अनुसार करता है। (तिपएसिओ दुपएसियं फुसमाणे पढमएणं, तइएणं, चउत्थ छट्ठ सत्तम नवमेहिं फुसइ) तीन प्रदेश वाला पुद्गल स्कन्ध द्विप्रदेशी

કરે છે. (दुप्पएसओ तिप्पएसियं फुसमाणो आइल्लएहिं य पच्छिल्लएहि य तिहिं फुसइ) દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ જ્યારે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યારે પહેલાં ત્રણ વિકલ્પો અનુસાર અને છેલ્લા ત્રણ વિકલ્પો અનુસાર તેનો સ્પર્શ કરે છે. (मज्झिमएहिं तिहिं विप्पडिसेहेयव्वं) વચ્ચેના ત્રણ વિકલ્પ અનુસાર, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધની ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ સાથે સ્પર્શના થતી નથી, એમ સમજવું. (दुप्पएसिओ जहा तिप्पएसियं फुसाविओ एवं फुसावेयव्वो जाव अणंतपएसियं) દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ જે પદ્ધતિ અનુસાર ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરે છે, એજ પદ્ધતિ પ્રમાણે તે અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યન્તના સ્કન્ધોનો પણ સ્પર્શ કરે છે, એમ સમજવું. (तिप्पएसिएणं भंते! खंधे परमाणुपोग्गलं फुसमाणे पुच्छा) હે ભદન્ત! ત્રણ પ્રદેશોવાળો ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધ પરમાણુપુદ્ગલનો કેવી રીતે સ્પર્શ કરે છે? (तइय, छट्ठ, नवमेहिं फुसइ) હે ભદન્ત! ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધ જો પરમાણુ પુદ્ગલો સ્પર્શ કરે તો ત્રીજા, છઠ્ઠા, અને નવમાં વિકલ્પ અનુસાર તે તેનો સ્પર્શ કરે છે. (तिप्पएसिओ दुप्पएसियं फुसमाणे पढमएणं, तइएणं, चउत्थ, छट्ठ, सत्तम, नवमेहिं फुसइ) ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધ દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધનો

स्पृशति, यथा त्रिप्रदेशिकद्विप्रदेशिकं स्पर्शितः एवं त्रिप्रदेशिको यावत्-अनन्त प्रदेशिकेन संयोजयितव्यः, यथा त्रिप्रदेशिकः एव यावत्-अनन्तप्रदेशिको भणितव्यः ॥ सू० ४ ॥

टीका—परमाणुपुद्गलाधिकारात् तद्विशेषवक्तव्यतामाह-'परमाणुपोग्गलेणं भंते!' इत्यादि। 'परमाणुपोग्गलेणं भते! परमाणुपोग्गलं फुसमाणे

को स्पर्श करता है तो वह प्रथम, तृतीय, चतुर्थ, षष्ठ, सप्तम और नववें विकल्प के अनुसार करता है। (तिपएसिओ तिपएसियं फुसमाणो सव्वेसु वि ठाणेसु फुसइ, जहा तिपएसिओ तिपएसियं फुसाविओ एवं तिपएसिओ जाव अणंतपएसिएणं संजोएयव्वो जहा तिप्पएसिओ एवं जाव अणंतपएसिओ भाणियव्वो) त्रिप्रदेशी स्कन्ध जब दूसरे त्रिप्रदेशी स्कन्ध को स्पर्श करता है तो वह नौ ही विकल्पों के अनुसार उसका स्पर्श करता है। जिस पद्धति के अनुसार त्रिप्रदेशी स्कन्ध त्रिप्रदेशी स्कन्ध को स्पर्श करता है उसी पद्धति के अनुसार वह त्रिप्रदेशी स्कन्ध यावत् अनन्तप्रदेशिक स्कन्ध का स्पर्श करता है। चतुष्प्रदेशिक स्कन्ध भी इसी तरह से तथा पञ्चप्रदेशिक आदि स्कन्ध भी इसी तरह से परमाणु पुद्गल आदि का स्पर्श करते हैं-ऐसा समझना चाहिये।

टीकार्थ—परमाणु पुद्गल का अधिकार होने से सूत्रकार इसी संबंध में विशेष वक्तव्यता को प्रकट करते हुए कहते हैं (परमाणुपोग्गलेणं भंते!) इत्यादि। गौतम स्वामी प्रभु से इस विषय में ऐसा पूछते हैं

સ્પર્શ કરે તો પહેલા, ત્રીજા, ચોથા, છઠ્ઠા, સાતમાં અને નવમાં વિકલ્પ અનુસાર કરે છે. (तिपएसिओ तिपएसियं फुसमाणो सव्वेसु वि ठाणेसु फुसइ, जहा तिपएसिओ तिपएसियं फुसाविओ एवं तिपएसिओ जाव अणंतपएसिएण संजोएयव्वो जहा तिप्पएसिओ एव जाव अणंतपएसिओ भाणियव्वो) એક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ બીજા ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરે તો તે સ્પર્શ નવે વિકલ્પો અનુસાર કરે છે. જે રીતે એક ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ બીજા ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરે છે, એજ રીતે તે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ અનંત પ્રદેશિક પર્યન્તના સ્કન્ધોનો સ્પર્શ કરે છે. ચાર પ્રદેશોવાળો સ્કન્ધ પણ એજ પ્રમાણે તથા પંચપ્રદેશિક આદિ સ્કન્ધ પણ એજ પ્રમાણે પરમાણુપુદ્ગલ આદિનો સ્પર્શ કરે છે, એમ સમજવું.

ટીકાર્થ—પરમાણુ પુદ્ગલનું નિરૂપણ ચાલી રહ્યું છે. તેથી આ સૂત્રમાં તેનો સ્પર્શ કેવી રીતે થાય છે તે સૂત્રકારે બતાવ્યું છે—

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—(૧) "परमाणुपोग्गलेणं भंते! परमाणुपोग्गले

किं देसेणं देसं फुसइ ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! एकः परमाणुपुद्गलः खलु अन्यं परमाणुपुद्गलं स्पृशन् किं देशेन स्वकीयेन एकभागेन देशं परकीयम् एकभागं स्पृशति ? 'देसेणं देसे फुसइ' देशेन स्वस्य एकभागेन देशान् अन्यस्य बहु भागान् स्पृशति २। 'देसेणं सव्वं फुसइ' देशेन स्वस्य एकभागेन सर्वम् अन्यस्य सर्वभाग स्पृशति ३, वा 'देसेहिं देसं फुसइ' देशैः स्वस्य बहुभागैः देशम् अन्यस्य एकभागं स्पृशति ४, 'देसेहिं देसे फुसइ' देशैः स्वस्य बहुभागैः देशान्

कि (परमाणुपोग्गलेणं भंते ! परमाणुपोग्गलं फुसमाणे किं देसेणं देसं फुसइ) हे भदन्त ! एक परमाणु पुद्गल जब दूसरे परमाणु पुद्गल का स्पर्श करता है तो क्या वह अपने एक भाग से उसके एक भाग का स्पर्श करता है ? (१) या (देसेणं देसे फुसइ) अपने एक भाग से उसके अनेक देशों का स्पर्श करता है ? (२) या (देसेणं सव्वं फुसइ) अपने एक ही भाग से उस दूसरे परमाणु को सर्वरूप से स्पर्श करता है-अर्थात् उसे सर्वभाग को स्पर्श करता है ? (३) इस तरह ये तीन विकल्प हुए, अन्य और तीन विकल्प इस प्रकार से हैं-(देसेहिं देसं फुसइ, देसेहिं देसे फुसइ, देसेहिं सव्वं फुसइ) एक पुद्गल परमाणु जब दूसरे पुद्गलपरमाणु का स्पर्श करता है तो हे भदन्त ! वह क्या अपने अनेक भागों से उस दूसरे पुद्गल परमाणु के एक भाग का स्पर्श करता है ? अथवा अपने अनेक भागों से-बहु भागों से-उस दूसरे पुद्गल परमाणु के अनेक भागों का स्पर्श करता है ? अथवा कि-

---

फुसमाणे किं देसेणं देसं फुसइ ?" " હે ભદન્ત ! જ્યારે એક પરમાણુ પુદ્ગલ બીજા પરમાણુ પુદ્ગલનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યારે તે શું પોતના એક ભાગથી તેના એક ભાગનો સ્પર્શ કરે છે કે નથી કરતો ? (१) અથવા "देसेणं देसे फुसइ ?" તે પોતાના એક ભાગથી તેના અનેક ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે ? (२) અથવા "देसेणं सव्वे फुसइ ?" એ પરમાણુ શું પોતાના એક ભાગથી બીજા પરમાણુના સમસ્ત ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે કે નથી કરતો ? (૩) આ રીતે પહેલાં ત્રણ વિકલ્પો તૈયાર થયા તે ત્રણ વિકલ્પમાં એક પરમાણુના એક દેશ (ભાગ) સાથે બીજા પરમાણુના એક દેશ, અનેક દેશો અને સમસ્ત દેશોનો સ્પર્શ થાય છે કે નહીં, એવા પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. હવે બીજા વિકલ્પો નીચે પ્રમાણે છે-"देसेहिं देसं फुसइ ? देसेहिं देसे फुसइ ? देसेहिं सव्वं फुसइ ?" હે ભદન્ત ! જ્યારે એક પુદ્ગલપરમાણુ બીજા પુદ્ગલપરમાણુનો સ્પર્શ કરે ત્યારે શું તે પોતાના ઘણા ભાગોથી તેના એક ભાગનો સ્પર્શ કરે છે ? અથવા પોતાના ઘણા ભાગોથી તેના ઘણા ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે ? અથવા પોતાના ઘણા ભાગોથી તેના સમસ્ત ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે ?

अन्यस्य बहुभागान् स्पृशति ५ 'देसेहिं सव्वं फुसइ' देशैः स्वस्य बहुभागैः सर्वम् अन्यस्य सर्वभागं स्पृशति ६ अथवा 'सव्वेणं देसं फुसइ' सर्वेण स्वकीयसर्व. भागेन देशं परकीयैकभागं स्पृशति ७ 'सव्वेणं देसे फुसइ' सर्वेण स्वकीयसर्व भागेन देशान् परकीय बहुभागान् स्पृशति ८, 'सव्वेणं सव्वं फुसइ' सर्वेण स्वकीयसर्वभागेन सर्वं परकीयसर्वभागं स्पृशति किम् ९? इत्येवमत्र नव विकल्पाः, तत्र 'देशेन' इत्यनेन सह क्रमशः 'देशं, देशान्, सर्वम्, इति शब्दत्रयस्य योजनया त्रयो विकल्पाः ३, तथा 'देशैः' इत्यनेन सह 'देशं, देशान्, सर्वम्, इति शब्दत्रयस्य योजनया त्रयो विकल्पाः ६, । एवं 'सर्वेण' इत्यनेन सह 'देशं

अपने अनेक भागों से उस दूसरे पुद्गल परमाणु को सर्वरूप से स्पर्श करता है? इस प्रकार ये दूसरे पुद्गल परमाणु को अपने अनेक देशों द्वारा स्पर्श करने के विषय में तीन विकल्प कहे। अब समस्तरूप से स्पर्श करने के विषय में तीन विकल्प और इस प्रकार से हैं-(सव्वेणं देसं फुसइ, सव्वेणं देसे फुसइ, सव्वेणं सव्वं फुसइ) वह पुद्गल परमाणु जब दूसरे पुद्गल परमाणु का स्पर्श करता है तो किस प्रकार से करता है? क्या वह अपने सर्वभागसे उस दूसरे पुद्गलपरमाणुके एक भागका स्पर्श करता है? अथवा अपने सर्व भाग से उस दूसरे पुद्गलपरमाणु के अनेक भागोंका स्पर्श करता है? अथवा अपने सर्व भाग से वह दूसरे पुद्गलपरमाणु के सर्व भाग का स्पर्श करता है? इस तरहसे ये यहां नौ विकल्प प्रतिपादित हुए हैं। इन विकल्पों में 'देश' इस शब्द के साथ क्रमशः(देशं, देशान्, सर्वम्) इन तीन शब्दोंकी योजना करनेसे पहिले

આ રીતે એક પુદ્ગલ પરમાણુના ઘણા ભાગોથી બીજા પુદ્ગલ પરમાણુના એક, અથવા ઘણા સમસ્ત ભાગોનો સ્પર્શ થાય છે કે નહીં એવા ત્રણ વિકલ્પો થયા.

હવે સમસ્ત પુદ્ગલ પરમાણુના સ્પર્શને ઉદ્દેશીને બીજા ત્રણ વિકલ્પો આપવામાં આવે છે-सव्वेणं देसं फुसइ, सव्वेणं देसे फुसइ, सव्वेणं सव्वं फुसइ? જ્યારે એક પુદ્ગલ પરમાણુ બીજા પુદ્ગલ પરમાણુનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યારે શું તે પોતાના સમસ્ત ભાગોથી તેના એક ભાગનો સ્પર્શ કરે છે? અથવા પોતાના સમસ્ત ભાગોથી તેના ઘણા ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે? અથવા પોતાના સમસ્ત ભાગોથી તેના સમસ્ત ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે?

આ રીતે કુલ નવ વિકલ્પોનું પ્રતિપાદન કરાયુ છે. "દેશ" શબ્દની સાથે દેશ, ઘણા દેશ અને સમસ્ત દેશોને અનુક્રમે યોજીને પહેલાં ત્રણ

देशान्, सर्वं, इति शब्दत्रयस्य योजनया त्रयो विकल्पा भवन्ति ९. इति सर्वसङ्कलनया नव, भगवानाह-'गोयमा ! णो देसेणं देसं फुसइ' हे गौतम ! परमाणुपुद्गलः परमाणुपुद्गलं स्पृशन् नो देशेन देशं स्पृशति १, 'णो देसेणं देसे फुसइ' नो देशेन देशान् स्पृशति २, 'णो देसेणं सव्वं फुसइ' नो देशेन सर्वं स्पृशति३ णो देसेहिं देसं फुसइ' नो देशैः देशं स्पृशति ४, 'णो देसेहिं देसे फुसइ' नो देशैः देशान्

तीन विकल्प बन जाते हैं। तथा 'देशैः' शब्द के साथ (देशं, देशान्, सर्वं) इन तीन शब्दों की योजना से दूसरे तीन विकल्प और बन जाते हैं। तथा-'सर्वेण' के साथ (देशं, देशान्, सर्वं) इन तीन शब्दों की योजना कर देने से तीसरे तीन विकल्प बन जाते हैं। इस तरह ये नौ विकल्प हुए हैं ऐसा जानना चाहिये। और ये नौ विकल्प एक पुद्गल परमाणु का दूसरे पुद्गल परमाणु के साथ स्पर्श होने में गौतम ने उत्थापित कर प्रभु से प्रश्नों के रूप में पूछे हैं। इनका समाधान करते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं-(गोयमा ! णो देसेणं देसं फुसइ) हे गौतम ! जब परमाणु पुद्गल दूसरे परमाणु पुद्गल का स्पर्श करता है तो वह उस दूसरे पुद्गल परमाणु का स्पर्श अपने एकदेश से उसके एकदेश को छू करके नहीं करता है (णो देसेणं देसे फुसइ) और न वह अपने एक देश से उसके अनेक देशों को छू करके ही करता है (णो देसेणं सव्वं फुसइ) और न वह पुद्गल परमाणु अपने एकदेश से उसे समस्त को छू करके उसका पूरे रूप में स्पर्श करता है। (णो देसेहिं देसं फुसइ) और न वह पहिला पुद्गलपरमाणु दूसरे पुद्गलपरमाणु का स्पर्श करते समय ऐसा भी नहीं करता है कि अपने अनेक देशों द्वारा उस

વિકલ્પો બનાવ્યા છે, " ઘણા દેશ " આ પદ સાથે બીજા પરમાણુ પુદ્ગલના એક દેશ, ઘણા દેશો અને સમસ્ત દેશોને યોજીને બીજાં ત્રણ વિકલ્પ બનાવ્યા છે. એક પરમાણુના " સમસ્ત દેશો " આ શબ્દ સાથે બીજા પરમાણુના એક દેશ, ઘણા દેશો અને સમસ્ત દેશોને અનુક્રમે યોજવાથી ત્રીજાં ત્રણ વિકલ્પો બનાવવામાં આવ્યા છે.

હવે ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નોનો મહાવીર પ્રભુ શો જવાબ આપે છે તે બતાવવામાં આવે છે-" गोयमा ! णो देसेणं देसं फुसइ " હે ગૌતમ ! જ્યારે એક પરમાણુ પુદ્ગલ બીજા પરમાણુપુદ્ગલનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યારે તે પોતાના એક ભાગથી તેના એક ભાગનો સ્પર્શ કરતું નથી, " णो देसेणं देसं फुसइ " અને તે પોતાના એક ભાગથી તેના ઘણા ભાગોનો સ્પર્શ પણ કરતું નથી, " णो देसेणं सव्वं फुसइ " અને તે પોતાના એક દેશથી તેના સમસ્ત દેશોનો પણ સ્પર્શ કરતું નથી, " णो देसेहिं देसं फुसइ " તે પોતાના ઘણા

स्पृशति ५, 'णो देसेहिं सव्वं फुसइ' नो देशैः सर्वं स्पृशति ६, 'णो सव्वेणं देसं फुसइ' नो सर्वेण देशं स्पृशति ७, 'णो सव्वेणं देसे फुसइ' नो सर्वेण देशान् स्पृशति ८, अपितु 'सव्वेणं सव्वं फुसइ' सर्वेण सर्वं स्पृशति ९ सर्वेण-स्वस्य सर्वात्मना सर्वं-परस्य सर्वभागं स्पृशति। अत्र परमाणोर्निरंशत्वेन आद्यानामष्टाना मसंभवात् 'सर्वेण सर्वम्' इति नवमो विकल्पः स्वीकृतः ९ 'एवं परमाणुपोग्गले

दूसरे पुद्गल परमाणु के एक देश का स्पर्श करके उसे छूता हो (णो देसेहिं देसे फुसइ) अपने अनेक देशों द्वारा उसके अनेक देशों का स्पर्श करके उसे छूता हो (णो देसेहिं सव्वं फुसइ) अपने अनेक देशों द्वारा उसका पूर्णरूपसे स्पर्श कर उसे छूता हो (णो सव्वेणं देसं फुसइ णो सव्वेणं देसे फुसइ) तथा न अपने समस्त भाग द्वारा उसके एक देशका स्पर्श करता हो, अथवा अपने समस्त भाग द्वारा उसके अनेक देशों का स्पर्श करता हो किन्तु (सव्वेणं सव्वं फुसइ) वह तो अपने समस्त से उसके समस्त का ही स्पर्श करता है। तात्पर्य कहने का यह है कि यहां पर जो- "एक पुद्गल परमाणु दूसरे पुद्गल परमाणु का स्पर्श किस पद्धति के अनुसार करता है" इस विषय में नौ विकल्प उठाकर विचार किया गया है। प्रथम विकल्प में शंकाकार ने ऐसा पूछा है कि जब एक परमाणु दूसरे परमाणु का स्पर्श करता है तो क्या वह उस समय अपने एक भाग से-एक अंश से-उसके एक भाग का-एक अंश का स्पर्श करता है? या उसके अनेक भागों को स्पर्श करता है? या अपने एक

ભાગો વડે તેના એક ભાગનો સ્પર્શ કરતું નથી. 'णो देसेहिं देसे फुसइ" તે પોતાના અનેક ભાગોનો સ્પર્શ પણ કરતું નથી, "णो देसेहि सव्वं फुसइ" તે પોતાના અનેક ભાગોથી તે સમસ્ત પરમાણુ પુદ્ગલનો પણ સ્પર્શ કરતું નથી, णो सव्वेणं देसं फुसइ" તે પોતાના સમસ્ત ભાગોથી તેના એક ભાગનો સ્પર્શ કરતું નથી, "णो सव्वेणं देसे फुसइ" અથવા તે આખે આખું પરમાણું તેના ઘણા ભાગોનો પણ સ્પર્શ કરતું નથી, "सव्वेणं सव्वं फुसइ" પણ તે આખે આખું પરમાણુ પુદ્ગલ બીજા આખે આખા પરમાણુ પુદ્ગલનો સ્પર્શ કરે છે.

આ સમસ્ત કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—એક પરમાણુ પુદ્ગલ જ્યારે બીજા પરમાણુ પુદ્ગલનો સ્પર્શ કરે ત્યારે કઇ પદ્ધતિ અનુસાર તે સ્પર્શ થતો હોય છે, એ વાત જાણવાને માટે ગૌતમ સ્વામીએ નવ વૈકલ્પિક પ્રશ્નો મહાવીર પ્રભુને પૂછ્યા છે. અને મહાવીર પ્રભુએ તે નવ વિ...
વિકલ્પોનો અસ્વીકારકર્યો છે. પણ નવમા વિકલ્પનો સ્વી...

ही भाग से उसको पूरे को स्पर्श करता है? जब वह द्वितीय विकल्प के अनुसार उसे स्पर्श करता है-तो इसका तात्पर्य यह होता है कि वह उसे पूरे को स्पर्श नहीं करता है-अर्थात् अधूरे को स्पर्श करता है। तथा तृतीय विकल्प में ही यह बात आती है कि वह उसे पूरे को स्पर्श करता है? अतः द्वितीय और तृतीय विकल्प में भिन्नता ही है ऐसा जानना चाहिये। इस तरह एक परमाणु अपने एक हिस्से द्वारा दूसरे परमाणु के एक, अनेक भागों को और उस पूरे को स्पर्श करता है तो ये तीन विकल्प होते हैं। तथा जब ऐसा कहा जावेगा कि एक परमाणु अपने अनेक देशों द्वारा दूसरे परमाणु को स्पर्श करता है-तो यहां पर भी तीन विकल्प होते हैं और वे इस तरह से हैं-जब एक परमाणु अपने अनेक भागों द्वारा दूसरे परमाणु का स्पर्श करेगा-तो क्या वह उसके एक देश को स्पर्श करेगा या उसके अनेक देशों को स्पर्श करेगा? या उसे पूरे को स्पर्श करेगा? और जब ऐसा कहा जावेगा कि एक पुद्गल परमाणु अपने सर्व से-अपने निज के पूर्णरूप से-दूसरे पुद्गल परमाणु का स्पर्श करता है-तो यहां पर भी तीन विकल्प उठते हैं और वे इस इस प्रकार से-जब एक पुद्‌गल परमाणु अपने सर्वरूप से दूसरे पुद्‌गल परमाणु का स्पर्श करेगा तो क्या वह उसके एकदेश का स्पर्श करेगा? या अनेक देशों का स्पर्श करेगा? या सम्पूर्ण का स्पर्श करेगा? इन समस्त प्रश्नों का एक शब्द में उत्तर देते हुए प्रभुने गौतम को कहा-कि हे गौतम! परमाणु जब दूसरे परमाणु का स्पर्श करेगा तब वह अपने पूर्ण रूप से ही उसके पूर्णरूप का स्पर्श करेगा-अधूरेरूप से नहीं। इस प्रकार से समाधान करने का कारण यह है कि परमाणु निरंश होता है-उस के देश वगैरह नहीं होते हैं। अतः आठ विकल्पों

પદ્ધતિ અનુસાર તે બન્નેના સ્પર્શનું પ્રતિપાદન કર્યું છે-"જ્યારે એક પરમાણુપુદ્ગલ બીજા પરમાણુપુદ્ગલનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યારે તે આખે આખું પરમાણુપુદ્ગલ બીજા આખે આખા પરમાણુપુદ્ગલનો સ્પર્શ કરે છે" હવે આ પ્રકારના પ્રતિપાદનનું કારણ સમજાવતાં સૂત્રકાર કહે છે કે પરમાણુ નિરંશ (અવિભાગી) હોય છે. તેના દેશ (ભાગ) હોતા જ નથી તેથી તેના એક ભાગ અથવા અનેક ભાગો સાથે બીજા પરમાણુના એક ભાગ, અનેક ભાગ કે સમસ્ત ભાગોની સ્પર્શનાની વાત જ સંભવી શકતી નથી. એ જ પ્રમાણે સમસ્ત પરમાણુ પુદ્ગલ સાથે બીજા પરમાણુ પુદ્ગલના એક ભાગ અથવા અનેક ભાગોનો સ્પર્શ પણ સંભવી શકતો નથી. આ રીતે પહેલાં આઠ વિકલ્પોનો સ્વીકાર થઈ શકે નહીં;

दुप्पएसियं फुसमाणे सत्तम–नवमेहिं फुसइ ' एवं तथैव परमाणुपुद्गलः द्विप्रदेशिकं परमाणुस्कन्धं स्पृशन् सप्तम–नवमाभ्यां विकल्पाभ्यां–' सर्वेण देशं स्पृशति ' ' सर्वेण सर्वं स्पृशति ' इत्येवं स्वरूपाभ्यां स्पृशति, तत्र यदा द्विप्रदेशिकः स्थूलपरिणामत्वात् आकाशप्रदेशद्वयावस्थितो भवति तदा तं परमाणुपुद्गलः सर्वेण देशं स्पृशति ' परमाणुपुद्गलस्य आकाशैकप्रदेशस्यैव विषयत्वात् , यदा तु तस्य

को यहां मान्यता नहीं दी गई है। किन्तु नौवां जो विकल्प है उसे ही स्वीकार किया है (एवं परमाणुपोग्गले दुप्पएसिय फुसमाणे सत्तम, नवमेहिं फुसइ) जब परमाणु पुद्गल द्विप्रदेशिक स्कन्ध का स्पर्श करता है–तब वह उसे सातवें और नौवें विकल्प के अनुसार करता है। सातवां विकल्प है " सर्वेण देशं स्पृशति " और नौवां विकल्प है– "सर्वेण सर्वं स्पृशति) । ये दो विकल्प यहां इसलिये कहे गये हैं कि द्विप्रदेशिक स्कन्ध पुद्गल परमाणु की अपेक्षा स्थूलपरिणाम वाला होता है–और इसी से वह आकाश के दो प्रदेशों में स्थित हो सकता है। पुद्गल का परमाणु जितने स्थान को रोकता है उसका नाम प्रदेश है। इस द्विप्रदेशिक स्कन्ध को जब एक पुद्गल का परमाणु छूता है, तब वह उसके एक अंश को ही अपने समस्तरूप से स्पर्श करता है। क्यों कि परमाणु पुद्गल आकाश के एक प्रदेश में ही स्थित रहता है–वह उसे छूने के लिये दो प्रदेशों में तो विभक्त हो नहीं सकता–इसलिये दो

" સમસ્ત પરમાણુ પુદ્ગલ સાથે સમસ્ત પરમાણુ પુદ્ગલનો સ્પર્શ જ સંભવી શકે છે. " આ રીતે નવમાં વિકલ્પનો જ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

" एवं परमाणुपोग्गले दुप्पएसियं फुसमाणे सत्तम, नवमेहिं फुसइ." જ્યારે પરમાણુ પુદ્ગલ દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યારે સાતમાં અને નવમાં વિકલ્પ અનુસાર તેનો સ્પર્શ કરે છે સાતમો વિકલ્પ આ પ્રમાણે છે– " सर्वेण देशं स्पृशति " નવમો વિકલ્પ આ પ્રમાણે છે–" सर्वेण सर्वं स्पृशति " એટલે કે પુદ્ગલ પરમાણુનો સમસ્ત ભાગ દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધના એક ભાગનો સ્પર્શ કરે છે, અથવા સમસ્ત ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે. તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે. દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ પુદ્ગલ પરમાણુ કરતાં સ્થૂલ પરિણામવાળો હોય છે; તેથી તે આકાશના બે પ્રદેશોમાં રહી શકે છે. પુદ્ગલનું પરમાણુ જેટલા સ્થાનને રોકે છે એટલા સ્થાનને પ્રદેશ કહે છે. જ્યારે દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધને એક પુદ્ગલનું પરમાણુ સ્પર્શે છે. ત્યારે તે તેના એક દેશ (ભાગ) ને જ પોતાના સમસ્ત ભાગથી સ્પર્શે છે. કારણ કે પરમાણુપુદ્ગલ આકાશના એક પ્રદેશમાં જ રહી શકે છે. તે તેનો સ્પર્શ કરવાને માટે બે પ્રદેશોમાં વિભક્ત થઇ શકતું નથી;

परिणामसूक्ष्मत्वात् द्विप्रदेशिकः एकाकाशप्रदेशस्थितो भवति तदा तं परमाणुपुद्गलः 'सर्वेण सर्वं स्पृशति' आकाशप्रदेशस्यैकत्वात्, इति निगद्यते। 'परमाणुपोग्गले तिप्पएसियं फुसमाणे निप्पच्छिमएहिं तिहिं फुसइ' परमाणुपुद्गलः त्रिप्रदेशिकं स्कन्धं स्पृशन् निष्पश्चिमकैः अन्तिमैः त्रिभिः सप्तमा-ष्टम-नवमैः-'सर्वेण देशं स्पृशति' सर्वेण देशौ स्पृशति 'सर्वेण सर्वं स्पृशति' इत्येवंरूपैः त्रिकल्पैः स्पृशति। तत्र यदा त्रिप्रदेशिकः स्थूलपरिणामत्वात् आकाशप्रदेशत्रयावस्थितो भवति तदा तदा परमाणुपुद्गलस्य तद्देशस्यैव विषयतया 'सर्वेण देशं स्पृशति' इति व्यवहारो

प्रदेशों में स्थित हुआ द्विप्रदेशिक स्कन्ध पूरे परमाणु द्वारा एक भाग में ही स्पर्शित होगा और जब वही द्विप्रदेशिक स्कन्ध सूक्ष्मरूप में परिणमित होने के कारण आकाश के एक प्रदेश में स्थित रहेगा तब एक पुद्गल परमाणु उस सब का स्पर्श अपने सर्वरूपसे ही करेगा, अतः (सर्वेण सर्वं स्पृशति) यह कथन बन जाता है। क्यों कि परमाणु स्वयं एक प्रदेशी है और द्विप्रदेशिक स्कन्ध भी आकाश के एक ही प्रदेश में स्थित है। (परमाणुपोग्गले तिप्पएसियं फुसमाणे पच्छिमएहिं तिहिं फुसइ) तथा-जब पुद्गल परमाणु त्रिप्रदेशिक स्कन्ध को स्पर्श करता है-तब वह उसे अन्तिम ७-८-९ विकल्पों के अनुसार स्पर्श करता है-(सर्वेण देशं, सर्वेण देशान्, सर्वेण सर्वं) ये ७-८ और ९ वें विकल्प हैं। सो इनका विचार इस प्रकार से है-जब त्रिप्रदेशिक वाला स्कन्ध स्थूल परिणाम वाला होता है-तब वह आकाश के तीन प्रदेशोंमें स्थित होता है तब परमाणु पुद्गल जो कि आकाश के एक ही प्रदेश में

તે કારણે આકાશમાં બે પ્રદેશોમા રહેલા દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધના એક ભાગનો જ સ્પર્શ સમસ્ત પરમાણુ પુદ્ગલ દ્વારા થઈ શકે છે. પણ જ્યારે એજ દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ સૂક્ષ્મરૂપે પરિણમિત થવાને કારણે આકાશના એકજ પ્રદેશમા રહેલો હોય છે. ત્યારે સમસ્ત પરમાણુ પુદ્ગલ દ્વારા તેના (દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધના) તેના સમસ્ત ભાગોનો સ્પર્શ થઇ શકે છે-તેથી જ "सर्वेण सर्वं स्पृशति" આ નવમો વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે પરમાણુ પોતે એક પ્રદેશી હોય છે, અને દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ પણ આકાશનો એક જ પ્રદેશ રોકીને રહેલો હોય છે, તેથી આ વાત શક્ય બને છે. "परमाणुपोग्गले तिप्पएसियं फुसमाणे पच्छिमएहिं तिहिं फुसइ" જ્યારે પુદ્ગલ પરમાણુ ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યારે તે તેનો સ્પર્શ છેલ્લા ત્રણ વિકલ્પો (સાત, આઠ, અને નવમાં વિકલ્પો) અનુસાર કરે છે. તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે-જ્યારે ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધ સ્થૂલ પરિણામવાળો હોય છે, ત્યારે તે આકાશના ત્રણ પ્રદેશોમાં રહેલો હોય છે. એવી પરિસ્થિતિમાં પુદ્ગલ પરમાણુ કે જે આકાશના એક જ પ્રદેશમાં

भवति, यदा तु तस्यैकस्मिन्नाकाशप्रदेशे सूक्ष्मपरिणामतया द्वौ प्रदेशौ, अपरत्र एकः प्रदेशोऽवस्थितः स्यात् तदा एकाकाशप्रदेशस्थित प्रदेशद्वयस्यापि परमाणोः स्पर्शविषयतया 'सर्वेण देशौ स्पृशति' इति व्यपदेशो भवति, यदा तु त्रिप्रदेशिकः सूक्ष्मपरिणामत्वात् एकाकाशप्रदेशस्थितो भवति तदा 'सर्वेण सर्वं स्पृशति' इति व्यपदिश्यते। 'जहा परमाणुपोग्गले तिप्पएसियं फुसाविओ एवं फुसावेयव्वो जाव–अणंतपएसिओ' यथा परमाणुपुद्गलः त्रिप्रदेशिकं स्पर्शितः स्पर्शं कारितः, एवं तथा स्पर्शयितव्यः स्पर्शं कारयितव्यः यावत्–अनन्तप्रदेशिकः, तथा च चतुष्प्रदेशिकादारभ्य

स्थित रहता है अपने निज के सर्वरूप से ही उस त्रिप्रदेशी स्कन्ध के एक देश को स्पर्श करता है ऐसा व्यवहार होता है और जब आकाश के एक ही प्रदेश में सूक्ष्म परिणाम से परिणत हो जाने के कारण उस त्रिप्रदेशी स्कन्ध के दो प्रदेश रहते हों और एक प्रदेश अन्यत्र अवस्थित हो तो ऐसी स्थिति में एक आकाश प्रदेश में स्थित वह प्रदेशद्वय उस परमाणु द्वारा अपने सर्वरूप से स्पर्शित होने के कारण (सर्वेण देशौ स्पृशति) ऐसा व्यवहार होता है। और जब त्रिप्रदेशिक स्कंध सूक्ष्म परिणाम से परिणत होकर एक आकाश के प्रदेश में स्थित रहता है तब पुद्गल परमाणु उस सब को अपने सर्वरूप से स्पर्श करता है– इस स्थिति में नवम विकल्प सध जाता है। (जहा परमाणुपोग्गले तिप्पएसियं फुसाविओ एवं फुसावेयव्वो जाव अणंतपएसिओ) जिस प्रकार से एक परमाणुपुद्गल त्रिप्रदेशी स्कन्ध को स्पर्श करता है इसी

રહેલું હોય છે, તે પોતાના સમસ્ત ભાગ વડે તેના એક જ દેશનો સ્પર્શ કરી શકે છે. પણ જ્યારે આકાશના એક જ પ્રદેશમાં સૂક્ષ્મ પરિણામે પરિણમિત થઈ જવાને કારણે તે ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધના બે પ્રદેશો રહેલા હોય છે અને એક પ્રદેશ અન્યત્ર રહેલો હોય છે ત્યારે એક આકાશ પ્રદેશમાં રહેલા તે બે પ્રદેશોનો તે પરમાણુના સમસ્ત ભાગ વડે સ્પર્શ થાય છે. તેથી જ " सर्वेण देशौ स्पृशति " આ કથનનું પ્રતિપાદન થાય છે. અને જ્યારે ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધ સૂક્ષ્મ પરિણામે પરિણમીને આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલો હોય છે, ત્યારે તે પુદ્ગલ પરમાણુ પોતાના સમસ્ત ભાગથી તે આખા ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરે છે. આ રીતે " सर्वेण सर्वं स्पृशति " આ નવમાં વિકલ્પનું પણ પ્રતિપાદન થઈ જાય છે.

" जहा परमाणुपोग्गले तिप्पएसियं फुसाविओ एवं फुसावेयव्वो जाव अणंतपएसिओ " જે રીતે એક પરમાણુ પુદ્ગલ ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધનો સ્પર્શ

अनन्तप्रदेशिकस्कन्धपर्यन्तं त्रिप्रदेशिकवत् सप्तमाष्टमनवमैः विकल्पैः परमाणुपुद्गल-स्पर्शविषयक आलापको बोध्यः, यावत्करणात् चतुष्प्रदेशिक-पञ्चप्रदेशिक-षट्प्रदेशिक-सप्तप्रदेशिका-ष्टप्रदेशिकऽनवप्रदेशिक-दशप्रदेशिक - संख्यातप्रदेशिका-ऽसंख्यातप्रदेशिकाः संग्राह्याः । गौतमः पुनः पृच्छति-' दुप्पएसिएणं भंते ! खंधे परमाणुपोग्गलं फुसमाणे पुच्छा ? ' हे भदन्त ! द्विप्रदेशिकः खलु स्कन्धः परमाणुपुद्गलं स्पृशन् किं देशेन देशं स्पृशति १, देशेन देशान् स्पृशति २, देशेन

तरह से वह चार प्रदेशी स्कन्ध से लेकर अनन्त प्रदेशी स्कन्ध तक के स्कन्धों को भी स्पर्श करता है अर्थात् एक पुद्गल परमाणु चार प्रदेशी स्कन्ध से लेकर अनन्त प्रदेशी स्कन्ध तक के स्कन्धों को जो स्पर्श करेगा सो इन्हीं ७-८-९ विकल्पों के अनुसार ही करेगा । यहां यावत् पद से चतुष्प्रदेशिक, पांच प्रदेशिक, छह प्रदेशिक, सात प्रदेशिक, आठ प्रदेशिक, नौ प्रदेशिक, दश प्रदेशिक संख्यात प्रदेशिक और असंख्यात प्रदेशिक स्कन्धों का ग्रहण हुआ है ।

अब गौतम स्वामीप्रभु से पुनः पूछते हैं (दुप्पएसिए णं भंते ! खंधे परमाणुपोग्गलं फुसमाणे पुच्छा) हे भदन्त ! हम यहतो समझ चुके हैं कि एक पुद्गलपरमाणु दूसरे पुद्गलपरमाणु को, द्विप्रदेशिक स्कन्ध को, त्रिप्रदेशिक स्कन्ध को एवं चार प्रदेशिक स्कन्धसे लेकर यावत् अनंतप्रदेशी स्कन्धोंको किस रीतिसे स्पर्श करता है । अब हम यह और समझना चाहते हैं कि द्विप्रदेशी स्कन्ध परमाणुपुद्गलको किस रीतिसे स्पर्श करता है ? क्या वह द्विप्रदेशी स्कन्ध परमाणुपुद्गल को जो स्पर्श करता है, सो अपने एकदेश द्वारा उसके एकदेश को स्पर्श करता है ? या उसके अनेक देशों को स्पर्श करता है ? या उसे सर्वरूप से स्पर्श करता है ?

કરે છે, એ જ રીતે ચાર પ્રદેશિકથી લઇને અનન્ત પ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યન્તના સ્કન્ધોનો સ્પર્શ કરે છે એટલે કે તેમની સાથે પરમાણુ પુદ્ગલનો સ્પર્શ સાત, આઠ અને નવમાં વિકલ્પ અનુસાર જ થાય છે. અહીં 'यावत्' (પર્યન્ત) પદથી ચાર પ્રદેશિક, પાંચ પ્રદેશિક, છ પ્રદેશિક, સાત પ્રદેશિક, આઠ પ્રદેશિક, નવ પ્રદેશિક, દશ પ્રદેશિક, સંખ્યાત પ્રદેશિક અને અસંખ્યાત પ્રદેશિક સ્કન્ધોને ગ્રહણ કરવામાં આવેલા છે. હવે ગૌતમ સ્વામી દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધની સ્પર્શના વિષે નીચેનો પ્રશ્ન પૂછે છે-" दुप्पएसिए णं भंते ! खंधे परमाणुपोग्गलं फुसमाणे पुच्छा " હે ભદન્ત ! હવે હું એ જાણવા માગું છું કે દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ પરમાણુ પુદ્ગલનો સ્પર્શ કેવી રીતે કરે છે ? શું તે પોતાના એક દેશ (ભાગ) દ્વારા પરમાણુ પુદ્ગલના એક દેશનો સ્પર્શ કરે છે, કે અનેક દેશોનો

सर्वं स्पृशति ३, देशैः देशं स्पृशति ४, देशैः देशान् स्पृशति ५, देशैः सर्वं स्पृशति ६, सर्वेण देशं स्पृशति ७, सर्वेण देशान् स्पृशति ८, सर्वेण सर्वं स्पृशति वा ९?, इति गौतमस्य पृच्छा-प्रश्नः । भगवानाह-'तइय९नवमेहिं फुसइ' हे गौतम ! द्विप्रदेशिकः स्कन्धः परमाणुपुद्गलं स्पृशन् तृतीय-नवमाभ्यां 'देशेन सर्वं स्पृशति' 'सर्वेण सर्वं स्पृशति' इत्येवरूपाभ्यां विकल्पाभ्यां स्पृशति । यदा द्विप्रदेशिकः स्कन्धस्थूलपरिणामत्वात् आकाशप्रदेशद्वयावस्थितस्तदा परमाणुपुद्गलं स्पृशन्

या अपने अनेक देशों द्वारा उसके एक देश को स्पर्श करता है ? या अनेक देशों को स्पर्श करता है ? या अपने अनेक देशों द्वारा उसे संपूर्णरूप से स्पर्श करता है ? या अपने संपूर्णरूप से उसके एकदेश का स्पर्श करता है ? या अनेक देशों का स्पर्श करता है ? या अपने संपूर्ण रूप से उसे संपूर्ण को स्पर्श करता है ? इस प्रकार गौतम का प्रश्न है। इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(तइयनवमेहिं फुसइ) हे गौतम ! द्विप्रदेशी स्कन्ध परमाणु को जो स्पर्श करता है-वह तृतीय और नवमें विकल्प के अनुसार स्पर्श करता है-(देशेन सर्वं स्पृशति) यह तृतीय विकल्प है, (सर्वेण सर्वं स्पृशति) यह नौववां विकल्प है। जब द्विप्रदेशी स्कन्ध स्थूल परिणाम वाला होकर आकाश के दो प्रदेशों में अवस्थित होता है उस समय वह परमाणु पुद्गल का अपने एक देश द्वारा सर्वरूप से स्पर्श करता है। और जब वह द्विप्र-

---

સ્પર્શ કરે છે, સમસ્ત પરમાણુ પુદ્ગલને સ્પર્શ કરે છે ? અથવા તે પોતાના અનેક દેશો દ્વારા પરમાણુ પુદ્ગલના એક દેશને સ્પર્શ કરે છે, કે અનેક દેશોને સ્પર્શ કરે છે, કે સમસ્ત પરમાણુ પુદ્ગલને સ્પર્શ કરે છે ! અથવા તે પોતાના અનેક દેશો દ્વારા પરમાણુ પુદ્ગલના એક દેશને સ્પર્શ કરે છે, કે અનેક દેશોને સ્પર્શ કરે છે, કે સમસ્ત પરમાણુ પુદ્ગલને સ્પર્શ કરે છે ? અથવા તે તેના સમસ્ત ભાગો દ્વારા પરમાણુ પુદ્ગલના એક દેશને સ્પર્શ કરે છે કે અનેક દેશોને સ્પર્શ કરે છે ? કે સમસ્ત પરમાણુ પુદ્ગલનો સ્પર્શ કરે છે ?

ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે—"तइयनवमेहिं फुसइ" હે ગૌતમ ! દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ ત્રીજા અને નવમાં વિકલ્પ અનુસાર પરમાણુ પુદ્ગલનો સ્પર્શ કરે છે. ત્રીજો વિકલ્પ આ પ્રમાણે છે-"देशेन सर्वं स्पृशति" દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ તેના એક દેશથી સમસ્ત પુદ્ગલ પરમાણુનો સ્પર્શ કરે છે નવમો વિકલ્પ આ પ્રમાણે છે-"सर्वेण सर्वं स्पृशति" દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ તેના સમસ્ત ભાગોથી સમસ્ત પરમાણુ પુદ્ગલનો સ્પર્શ કરે છે. જ્યારે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ સ્થૂલ પરિણામવાળો હોય છે, ત્યારે તે આકાશના બે પ્રદેશોમાં રહેલો હોય છે. ત્યારે તે તેના એક દેશ દ્વારા પરમાણુ પુદ્ગલનો

देशेन सर्वं स्पृशति ' इत्युच्यते, यदा तु सूक्ष्मपरिणामत्वात् एकाकाशप्रदेशावस्थितः द्विप्रदेशिकः स्कन्धस्तदा ' सर्वेण सर्वं स्पृशति ' इति व्यवह्रियते इत्याशयः। ' दुप्पएसिओ दुप्पएसियं फुसमाणो पढम-तइय-सत्तम-नवमेहिं फुसइ ' द्विप्रदेशिकः स्कन्धः द्विप्रदेशिकं स्कन्धं स्पृशन् प्रथम-तृतीय-सप्तम-नवमैः ' देशेन देशंस्पृशति ' ' देशेन सर्वं स्पृशति ' ' सर्वेण देशं स्पृशति ' सर्वेण सर्वं स्पृशति'

देशी स्कन्ध सूक्ष्म परिणाम वाला होकर एक आकाश प्रदेश में अवस्थित रहता है-तब वह द्विप्रदेशी स्कन्ध अपने सर्वरूप से, एक आकाश प्रदेश में अवस्थित रहे हुए पुद्गलपरमाणु का सर्वरूप में ही स्पर्श करता है इस तरह तीसरा विकल्प और नौवां विकल्प सध जाता है (दुप्पएसिओ दुप्पएसियं फुसमाणा पढम, तइय, सत्तम, नवमेहिं, फुसइ) द्विप्रदेशी स्कन्ध जब दूसरे द्विप्रदेशी स्कन्ध का स्पर्श करता है तब वह प्रथ, तृतीय, सप्तम और नवम इन चार विकल्पों के अनुसार स्पर्श करता है। प्रथम विकल्प है (देशेन देशं स्पृशति) तृतीय विकल्प है (देशेन सर्वं स्पृशति) सप्तम विकल्प है (सर्वेण देशं स्पृशति) और नवम विकल्प है-(सर्वेण सर्वं स्पृशति) इन विकल्पों की यहां पर घटना इस प्रकार से होती है-कोई एक द्विपदेशी स्कन्ध है और वह आकाश के दो प्रदेशों में स्थित है-इसी तरह का दूसरा भी द्विप्रदेशी स्कन्ध है और वह भी आकाश के दो प्रदेशों में स्थित है ऐसी स्थिति में पहिला द्विप्रदेशी स्कन्ध अपने एक भाग द्वारा

સંપૂર્ણ રીતે સ્પર્શ કરે છે. પણ જ્યારે તે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ સૂક્ષ્મ પરિણામવાળો હોય છે, ત્યારે એક આકાશ પ્રદેશમાં રહી શકે છે. એવી પરિસ્થિતિમાં તે તેના સમસ્ત દેશો વડે સમસ્ત પરમાણુપુદ્ગલનો સ્પર્શ કરે છે આ રીતે ત્રીજા અને નવમાં વિકલ્પનું પ્રતિપાદન કરી શકાય છે " दुप्पएसिओ दुप्पएसियं फुसमाणो पढम, तइय, सत्तम, नवमेहिं फुसइ " એક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ બીજા દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધનો સ્પર્શ પહેલા, ત્રીજા, સાતમાં અને નવમાં વિકલ્પ અનુસાર કરે છે. પહેલો વિકલ્પ આ પ્રમાણે છે-" પોતાના એક દેશથી તેના એક દેશનો તે સ્પર્શ કરે છે " ત્રીજો વિકલ્પ આ પ્રમાણે છે-" તે પોતાના એક દેશથી તેના સમસ્ત દેશોનો સ્પર્શ કરે છે. " સાતમો વિકલ્પ આ પ્રમાણે છે-" તે પોતાના સમસ્ત ભાગોથી તેના સમસ્ત ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે " હવે આ ચાર વિકલ્પોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે-ધારો કે કોઈ એક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ આકાશના બે પ્રદેશોમાં રહેલો છે બીજો દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ પણ આકાશના બે પ્રદેશોમાં રહેલો છે એવી પરિસ્થિતિમાં પહેલો દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ

ही, दूसरे द्विप्रदेशी स्कन्ध के एक भाग का स्पर्श करने वाला होगा, (देशेन सर्वं स्पृशति) का तात्पर्य है कोई द्विप्रदेशी स्कन्ध आकाश के दो प्रदेशों में स्थित है और दूसरा द्विप्रदेशी स्कन्ध सूक्ष्म परिणमन वाला होकर आकाश के एक प्रदेश में स्थित है तो ऐसी स्थिति में पहिला द्विप्रदेशी स्कन्ध अपने एक भाग द्वारा ही उस द्वितीय द्विप्रदेशी स्कन्ध का स्पर्श करने वाला माना जावेगा। (सर्वेण देशं स्पृशति) का तात्पर्य है कि कोई द्विप्रदेशी स्कन्ध सूक्ष्म परिणमन वाला होकर आकाश के एक ही प्रदेश में स्थित है और दूसरा द्विप्रदेशी स्कन्ध आकाश के दो प्रदेशों में स्थित है तो ऐसी हालत में वह पहिला द्विप्रदेशी स्कन्ध उस द्विप्रदेशी स्कन्ध का जो स्पर्श करेगा वह इसी विकल्प के अनुसार करेगा। (सर्वेण सर्वं स्पृशति) इस नवम विकल्प का तात्पर्य यहां पर ऐसा निकलता है कि कोई एक द्विप्रदेशी स्कन्ध सूक्ष्म परिणमन वाला होकर आकाश के एक ही प्रदेश में स्थित है और दूसरा भी द्विप्रदेशी स्कन्ध सूक्ष्म परिणमन युक्त होता हुआ आकाश के एक ही प्रदेश में स्थित है तो ऐसी स्थिति में इन दोनों का आपस में जो स्पर्श होगा-वह इसी नवम विकल्प के अनुसार ही होगा। (दुप्पएसिओ

તેના એક ભાગ દ્વારા જ બીજા દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના એક ભાગનો સ્પર્શ કરશે. આ રીતે પહેલા વિકલ્પનું પ્રતિપાદન કરી શકાશે. હવે ત્રીજા વિકલ્પનું પ્રતિપાદન આ રીતે થઈ શકે-ધારો કે કોઇ એક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ આકાશના બે પ્રદેશોમાં રહેલો છે, અને બીજો દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ સૂક્ષ્મ પરિણામે પરિણમીને આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલો છે. તો એવી પરિસ્થિતિમાં પહેલો દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ તેના એક ભાગ વડે જ બીજા દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમસ્ત ભાગોનો સ્પર્શ કરશે. "सर्वेण देश स्पृशति" આ સાતમાં વિકલ્પનું પ્રતિપાદન આ પ્રમાણે કરી શકાય-ધારો કે કોઇ એક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ સૂક્ષ્મ પરિણામે પરિણમીને આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલો છે અને બીજો દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ આકાશના બે પ્રદેશોમાં રહેલો છે. તો એવી પરિસ્થતિમાં પહેલા દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમસ્ત ભાગો બીજા દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના એક જ ભાગનો સ્પર્શ કરશે. હવે "सर्वेण सर्व स्पृशति" આ નવમાં વિકલ્પનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-ધારો કે કોઈ એક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ સૂક્ષ્મ પરિણમનવાળો થઇને આકાશના એક જ પ્રદેશમાં રહેલો છે. તો એ પરિસ્થિતિમાં પહેલા દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમસ્ત દેશો બીજા દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના સમસ્ત દેશોનો સ્પર્શ કરશે. "दुप्पएसिओ तिप्पए-

इत्येवंस्वरूपैश्चतुर्भिर्विकल्पैः स्पृशति । 'दुप्पएसिओ तिप्पएसियं फुसमाणो आइल्लएहिं य, पच्छिल्लएहिं य तिहिं फुसइ' द्विप्रदेशिकः स्कन्धः त्रिप्रदेशिकं स्कन्धं स्पृशन् आद्यैश्च त्रिभिः, पश्चिमैः अन्तिमैश्च त्रिभिः 'देशेन देशं स्पृशति' 'देशेन देशान् स्पृशति' 'देशेन सर्वं स्पृशति' इति आद्यैस्त्रिभिः, सर्वेण देशं स्पृशति,' 'सर्वेण देशान् स्पृशति' 'सर्वेण सर्वं स्पृशति' इत्येवंरूपैः अन्तिमैः त्रिभिः, सर्वमेलनया षड्भिर्विकल्पैः स्पृशति 'मज्झिमएहिं तिहिं विप्पडिसेहेयव्वं' मध्यमैस्त्रिभिः विप्रतिषेधयितव्यम् निषेधः कर्त्तव्यः 'देशैः देशं, देशै देशान्, देशैः सर्वम्' इत्येवं मध्यमत्रिविकल्पैः न स्पृशतीत्यर्थः । 'दुप्पएसिओ जहा तिप्पएसियं फुसाविओ एवं फुसावेयव्वो जाव-अणंतपएसियं' द्विप्रदेशिको यथा

तिप्पएसियं फुसमाणो आइल्लएहिय, पच्छिल्लएहिय तिहिं फुसइ) द्विप्रदेशी स्कन्ध जब किसी त्रिप्रदेशी स्कन्ध का स्पर्श करता है तब वह आदि के तीन विकल्पों और अन्त के तीन विकल्पों के अनुसार ही स्पर्श करता है। आदि के तीन विकल्प (देशेन देशं स्पृशति, देशेन देशान् स्पृशति, देशेन सर्वं स्पृशति) ये हैं। और अन्त के ३ विकल्प (सर्वेण देशं स्पृशति, सर्वेण देशान् स्पृशति, सर्वेण सर्वं स्पृशति) ये हैं। इस तरह द्विप्रदेशी स्कन्ध षट् विकल्पों के द्वारा त्रिप्रदेशी स्कन्ध का स्पर्श करता है। (मज्झिमएहिं तिहिं विपडिसेहेयव्वं) यहां पर बीच के (देशैः देशं स्पृशति देशैः देशान् स्पृशति, देशैःसर्वं स्पृशति) ये तीन विकल्प निषिद्ध किये गये हैं। क्यों कि इन विकल्पों द्वारा वह उसका स्पर्श नहीं करता है। (दुप्पएसिओ जह तिप्पएसियं फुसाविओ एवं फुसायव्वो जाव अणंतपएसियं) द्विप्रदेशी स्कंध जिस पद्धति के

सियं फुसमाणो आइल्लएहिं य, पच्छिल्लएहिं य तिहिं फुसइ" જ્યારે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધને સ્પર્શ કરે છે, ત્યારે શરૂઆતના ત્રણ અને છેલ્લા ત્રણ વિકલ્પો અનુસાર જ સ્પર્શ કરે છે. એટલે કે તે પોતાના એક દેશથી તેના એક દેશનો, અનેક દેશોનો અને સમસ્ત દેશોનો સ્પર્શ કરે છે. તથા પોતાના સમસ્ત દેશોથી તેના એક દેશનો, અનેક દેશોનો અને સમસ્ત દેશોનો સ્પર્શ કરે છે. આ રીતે પહેલાં ત્રણ અને છેલ્લા ત્રણ વિકલ્પો સ્વિકારવામાં આવ્યા છે. પરન્તુ "मज्झिमएहिं तिहिं विपडिसेहेयव्वं" વચ્ચેના ત્રણ વિકલ્પોનો નિષેધ (અસ્વીકાર) કરવામાં આવ્યો છે, એટલે કે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ તેના અનેક દેશો વડે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધના એક દેશનો, અનેક દેશનો અથવા સમસ્ત દેશોનો સ્પર્શ કરતો નથી. "दुप्पएसिओ जहा तिप्पएसियं फुसाविओ एवं फुसावेयव्वो जाव अणंतपएसियं" દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ જે રીતે ત્રિપ્રદેશી

त्रिप्रदेशिकं स्पर्शितः स्पर्शं कारितः एव तथा स्पर्शयितव्यः स्पर्शं कारयितव्यः यावत्-अनन्तप्रदेशिकम् , यावत्करणात् चतुष्प्रदेशिकादारभ्य असंख्यातप्रदेशिक-पर्यन्तं संग्राह्यम् तथा च चतुष्प्रदेशिकस्कन्धप्रभृतिविषयेऽपि प्रथमत्रिकैरन्तिम-त्रिकैश्च विकल्पैः स्पर्शविषयकालापकाः स्वयमूहनीयाः। गौतमः पुनः पृच्छति-'तिपएसिएणं भंते ! खंधे परमाणुपोग्गलं फुसमाणे पुच्छा' हे भदन्त! त्रिप्रदेशिकः खलु स्कन्धः परमाणु पुद्गलं स्पृशन् किं देशेन देशं स्पृशति' इत्यादि नवविकल्पविषयिणी गौतमस्य पृच्छा प्रश्नः। भगवानाह-' तृतीय-छट्ठ-नवमेहिं

अनुसार त्रिप्रदेशी स्कन्ध को स्पर्श करता है इसी प्रकार से वह यावत् अनन्त प्रदेशी स्कंध को भी स्पर्श करता है। यहां यावत् शब्द से चतुष्प्रदेशी स्कन्ध से लेकर संख्यात प्रदेशी स्कन्ध, असंख्यात प्रदेशी स्कन्ध इन सब स्कन्धों का ग्रहण किया गया है। इस तरह चतुष्प्रदेशीक स्कन्ध से लेकर यावत् अनन्त प्रदेशी स्कन्ध को स्पर्श करने के विषयमें प्रथम के तीन और अन्त के तीन विकल्पों को लेकर आलापक अपने आप बना लेना चाहिये। गौतम स्वामी पुनः प्रभु से पूछते हैं-तिपए-सिए ण भंते ! खंधे परमाणुपोग्गलं फुसमाणे पुच्छा) हे भदन्त ! मेरी अब यह जानने की इच्छा हो रही है कि त्रिप्रदेशी स्कन्ध परमाणु पुद्गल को जो स्पर्श करता है वह किस पद्धति के अनुसार करता है ? क्या वह अपने एकदेश द्वारा परमाणुपुद्गल के एक देश का स्पर्श करता है ? इत्यादि पूर्वोक्त रूप से यहां नौ विकल्प प्रश्न के रूप में उद्भावित कर लेना चाहिये। इस विषय में उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से

સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરે છે, એજ રીતે અનંત પ્રદેશી પર્યન્તના સ્કન્ધોનો પણ સ્પર્શ કરે છે. અહીં પર્યન્ત (यावत्) પદથી ચારથી દશ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધો, સંખ્યાત- પ્રદેશી સ્કન્ધો અને અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. આ રીતે ચાર પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધથી લઇને અનંત પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધ પર્યન્તના સ્કન્ધોની દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ સાથેની સ્પર્શનાના વિષયમાં આલાપકો સમજી લેવા તે આલાપકોનાં જવાબોનાં સૂત્રોમાં પહેલાં ત્રણ અને છેલ્લાં ત્રણ વિકલ્પોનો જ સ્વીકાર કરવો જોઇએ. હવે ત્રિપ્રદેશિ સ્કન્ધોની સ્પર્શના વિષે ગૌતમ સ્વામી પ્રશ્ન પૂછે છે-" तिप्पएसिए णं भंते ! खंधे परमाणुपोग्गल फुसमाणे पुच्छा " ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ પરમાણુ પુદ્ગલની સાથે કેવી રીતે સ્પર્શ કરે છે ? શું તે પોતાના એક દેશથી તેના એક દેશનો સ્પર્શ કરે છે ? ઇત્યાદિ નવ પ્રશ્નો અહીં પૂછવા જોઇએ.

फुसइ' हे गौतम! त्रिप्रदेशिकः स्कन्धः परमाणुपुद्गलं स्पृशन् तृतीय-षष्ठ-नवमैः 'देशेन सर्वं स्पृशति' 'देशैः सर्वं स्पृशति' 'सर्वेण सर्वं स्पृशति' इत्येवंरूपैस्त्रिभिर्विकल्पैः स्पृशति। 'तिपएसिओ दुपएसियं फुसमाणो पढमएणं, तइएणं, चउत्थ-छट्ठ-सत्तम-नवमेहिं फुसइ' त्रिप्रदेशिकः स्कन्धः द्विप्रदेशिकं स्पृशन् प्रथमेन, तृतीयेन, चतुर्थ-षष्ठ-सप्तम नवमैः 'देशेन देशं स्पृशति' 'देशेन सर्वं स्पृशति' देशैः देशं स्पृशति, देशैः सर्वं स्पृशति' 'सर्वेण देशं स्पृशति' 'सर्वेण सर्वं स्पृशति' इत्येवं रूपैः षड्भिर्विकल्पैः स्पृशति। तिपएसिओ तिपए-

---

कहते हैं (तइय-छट्ठ- नवमेहिं फुसइ) हे गौतम! त्रिप्रदेशी स्कन्ध जो पुद्गल परमाणु को स्पर्श करता है वह तृतीय षष्ठ और नौवें विकल्प के अनुसार ही करता है। तृतीय विकल्प है (देशेन सर्वं स्पृशति) छठा विकल्प है (देशैः सर्वं स्पृशति) और नौवां विकल्प है (सर्वेण सर्वं स्पृशति)। इन विकल्पों द्वारा स्पर्श करने के विषय में स्पष्टीकरण पूर्वोक्त रूप से समझ लेना चाहिये (तिपएसिओ दुपएसियं फुसमाणे पढमएणं, तइएणं. चउत्थ-छट्ठ-सत्तम-नवमेहिं फुसइ) त्रिप्रदेशी स्कन्ध जब द्विप्रदेशी स्कन्ध का स्पर्श करता है-तब वह प्रथम विकल्प जो (देशेन देशं स्पृशति) है उसके अनुसार तृतीय विकल्प (देशेन सर्वं स्पृशति) के अनुसार, चतुर्थ विकल्प (देशैः देशं स्पृशति) के अनुसार, छठे विकल्प (देशैः सर्वं स्पृशति) के अनुसार और सातवें विकल्प (सर्वेण देशं स्पृशति) के अनुसार एवं (सर्वेण सव स्पृशति)

ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે- "तइय, छट्ठ, नवमेहिं फुसइ" ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ ત્રીજા, છઠ્ઠા અને નવમા વિકલ્પ અનુસાર જ પુદ્ગલ પરમાણુનો સ્પર્શ કરે છે. ત્રીજો વિકલ્પ આ પ્રમાણે છે "તે પોતાના એક દેશથી સમસ્ત પુદ્ગલ પરમાણુનો સ્પર્શ કરે છે." છઠ્ઠો વિકલ્પ-"તે પોતાના ઘણા દેશોથી સમસ્ત પુદ્ગલ પરમાણુનો સ્પર્શ કરે છે." નવમો વિકલ્પ-"તે પોતાના સમસ્ત દેશોથી સમસ્ત પુદ્ગલ પરમાણુનો સ્પર્શ કરે છે" આ ત્રણે વિકલ્પો દ્વારા સ્પર્શ થવાના કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ પણ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું.

"तिपएसिओ दुपएसियं फुसमाणे पढमएणं, तइएणं, चउत्थ, छट्ठ सत्तम, नवमेहिं फुसइ" ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધનો સ્પર્શ પહેલા, ત્રીજા, ચોથા. છઠ્ઠા, સાતમાં અને નવમાં વિકલ્પ અનુસાર કરે છે. એટલે કે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ તેના એક દેશ દ્વારા દ્વિપ્રદેશી એક સ્કધના એક દેશનો સ્પર્શ કરે છે, પોતાના એક દેશ વડે તેના સમસ્ત દેશોનો સ્પર્શ કરે છે, પોતાના ઘણા દેશો વડે તેના એક દેશનો સ્પર્શ કરે છે. પોતાના ઘણા દેશો વડે તેના સમસ્ત દેશોનો સ્પર્શ કરે છે, પોતાના સમસ્ત દેશો વડે તેના એક દેશનો સ્પર્શ કરે છે, અને પોતાના સમસ્ત દેશો વડે તેના સમસ્ત દેશોનો સ્પર્શ કરે છે.

सियं फुसमाणो सव्वेसु वि ठाणेसु फुसइ' त्रिपदेशिकः स्कन्धः त्रिपदेशिकं स्पृशन् सर्वेषु अपि स्थानेषु नवभिरपि विकल्पैरित्यर्थः स्पृशति। 'तदुपलक्षणतया उपसंहरन् आह-'जहा तिपएसिओ तिपएसियं फुसाविओ एवं तिप्पएसिओ जाव-अणंतपएसिएणं संजोएयव्वो' यथा त्रिप्रदेशिकः त्रिप्रदेशिकं स्पर्शितः, एवं तथा त्रिप्रदेशिकः यावत् अनन्तप्रदेशिकेन संयोजयितव्यः, यावत्करणात् 'चतुष्प्रदेशिकेन पञ्चप्रदेशिकेनेत्याद्यारभ्याऽसंख्यातप्रदेशिकेन, इत्यन्तं संग्राह्यम्। 'जहा तिपएसिओ एवं जाव अणंतपएसिओ भाणियव्वो। यथा त्रिप्रदेशिकः एवं यावत् अनन्त प्रदेशिको भणितव्यः-वक्तव्यः। अत्र यावत्पदेन 'चतुष्प्रदेशिकः

अनुसार द्विप्रदेशी स्कन्ध का स्पर्श करता है। (तिपएसिओ तिपएसियं फुसमाणो सव्वेसु वि ठाणेसु फुसइ) त्रिप्रदेशिक स्कन्ध जब दूसरे त्रिप्रदेशिक स्कन्ध का स्पर्श करता है तब वह समस्त विकल्पों द्वारा अर्थात् नौ ही विकल्पों द्वारा उसका स्पर्श करता है। (जहा तिपएसिओ तिपएसियं फुसाविओ, एवं तिप्पएसिओ जाव अणंतपएसिएणं संजोएयव्वो) जिस प्रकार से त्रिप्रदेशिक स्कन्ध दूसरे त्रिप्रदेशिक स्कन्ध के साथ स्पर्शन करने वाला यहां प्रकट किया गया है, इसी प्रकार से इसी पद्धति के अनुसार वह यावत् अनंत प्रदेशिक तक के समस्त स्कन्धों के साथ स्पर्शित होता है ऐसा जानना चाहिये। यहां यावत् शब्द से चतुष्प्रदेशिक स्कन्ध पंचप्रदेशी स्कन्ध यावत् संख्यातप्रदेशी स्कन्ध, असंख्यातप्रदेशी स्कन्ध इन स्कन्धों का ग्रहण किया गया है (जहा तिपएसिओ एवं जाव अणंतपएसिओ भाणियव्वो) तात्पर्य यह है कि जैसे त्रिप्रदेशिक स्कन्ध का परमाणु पुद्गल के साथ संयोग स्पर्श प्रकट

"तिपएसिओ तिपएसियं फुसमाणो सव्वेसु वि ठाणेसु फुसइ" જ્યારે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ બીજા ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરે છે, ત્યારે સમસ્ત વિકલ્પો દ્વારા—નવે નવ વિકલ્પો દ્વારા સ્પર્શ કરે છે. "जहा तिपएसिओ तिपएसियं फुसाविओ, एवं तिप्पएसिओ जाव अणंतपएसिएणं संजोएयव्वो" જેવી રીતે ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ બીજા ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધનો સ્પર્શ કરે છે, એજ રીતે અનંત પ્રદેશિક પર્યન્તના સ્કન્ધો સાથે પણ સ્પર્શ કરે છે. એટલે કે ચાર પ્રદેશવાળાથી લઈને અનંત પ્રદેશી પર્યન્તના સ્કન્ધો સાથે તેનો સ્પર્શ નવે નવ વિકલ્પ અનુસાર થાય છે એમ સમજવું. "जहा तिपएसिओ एवं जाव अणंतपएसिओ भाणियव्वो" ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધનો પુદ્ગલ પરમાણુથી અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યં

इत्याद्यारभ्य 'असंख्यातप्रदेशिकः' इत्यन्तं संग्राह्यम् । तथा च त्रिप्रदेशिकवत् चतुष्प्रदेशिकस्य परमाणुपुद्गलेन सह संयोगः कर्त्तव्यः, एवं चतुष्प्रदेशिकस्य द्विप्रदेशिकेन, त्रिप्रदेशिकेन चतुष्प्रदेशिकेन यावत्-अनन्तप्रदेशिकेन सह संयोगः कर्त्तव्यः । एवं पञ्चप्रदेशिकस्य षट्प्रदेशिकस्य यावत् अनन्तप्रदेशिकस्य परमाणुपुद्गलादारभ्य अनन्तप्रदेशिकेन सह संयोगं कर्त्तव्य इत्याशयः ॥ सू० ४ ॥

परमाणुपुद्गलादिसंस्थित्यन्तरकालवक्तव्यता

मूलम्-"परमाणुपोग्गले णं भंते! कालओ केवच्चिरं होइ? गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, एवं जाव-अणंत पएसिओ। एगपएसोगाढे णं भंते! पोग्गले सेए तम्मि वा ठाणे, अन्नम्मि वा ठाणे कालओ केवच्चिरं होइ? गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं, एवं जाव-असंखेज्जपएसोगाढे । एगपएसोगाढे णं भंते! पोग्गले निरेए कालओ केवच्चिरं होइ? गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, एवं जाव-असंखेज्जपएसोगाढे । एगगुणकालए णं भंते! पोग्गले कालओ केवच्चिरं होइ? गोयमा! जह-

---

किया गया है-इसी प्रकार से चतुष्प्रदेशिक स्कन्ध का परमाणु पुद्गल के साथ संयोग कर लेना चाहिये । तथा चतुष्प्रदेशिक का, द्विप्रदेशिक के साथ, त्रिप्रदेशिक के साथ, चतुष्प्रदेशिक के साथ यावत् अनन्त प्रदेशिकके साथ संयोग कर लेना चाहिये। इसी तरहसे पंचप्रदेशिक स्कन्ध का, षट् प्रदेशिक स्कन्धका यावत् अनन्तप्रदेशिक स्कन्धका परमाणुपुद्गल से लेकर अनन्तप्रदेशिक स्कन्धके साथ संयोग कर लेना चाहिये ॥सू०४॥

न्तना स्कन्धो साथे जे विकल्पो अनुसार स्पर्श थाय छे, ए ज विकल्पो अनुसार चार प्रदेशीथी लईने अनंत प्रदेशी पर्यन्तना स्कन्धोनो स्पर्श पुद्गल परमाणुथी लईने अनंत प्रदेशी पर्यन्तना स्कन्धो साथे थाय छे तेम समजवुं. आ रीते चतुष्प्रदेशिक आदि स्कन्धोना स्पर्शनो विषय त्रिप्रदेशिक स्कन्धना स्पर्शनाना विषय जेवो ज छे तेम समजवुं ॥ सू. ४ ॥

ण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, एवं जाव-अणंतगुणकालए। एवं वण्ण-गंध-रस-फासं जाव-अणंत-गुणलुक्खे। एवं सुहुमपरिणए पोग्गले, एवं बादरपरिणए पोग्गले। सद्दपरिणए णं भंते! पोग्गले कालओ केवच्चिरं होइ? गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं आवलि-याए असंखेज्जइभागं, असद्दपरिणए जहा एगगुणकालए। परमाणुपोग्गलस्स णं भंते! अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ? गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं दुप्पएसियस्स णं भंते! खंधस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ? गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं अणंतं कालं। एवं जाव-अणंतपएसिओ। एगपएसोगाढस्स णं भंते! पोग्गलस्स सेयस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ? गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं। एवं जाव-असंखेज्जपएसोगाढे। एगपएसोगाढस्स णं भंते! पोग्गलस्स निरेयस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ? गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं,उक्कोसेणं आवलियाए असं-खेज्जइभागं। एवं जाव-असंखेज्जपएसोगाढे। वन्न-गंध-रस-फास-सुहुम परिणय-बायरपरिणयाणं, एतेसिं जं चेव संचिट्ठणा तं चेव अंतरं पि भाणियव्वं। सद्दपरिणयस्स णं भंते! पोग्गलस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ? गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखज्जं कालं। असद्-

परिणयस्स णं भंते ! पोग्गलस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं आवलि-याए असंखेज्जइभागं ॥ सू० ५ ॥

छाया—परमाणुपुद्गलः खलु भदन्त ! कालतः कियच्चिरं भवति ? गौतम ! जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण असंख्येयं कालम्, एवं यावत्-अनन्तप्रदेशिकः। एकप्रदेशावगाढः खलु भदन्त ! पुद्गलः सैजः तस्मिन् वा स्थाने, अन्यस्मिन् वा स्थाने कालतः कियच्चिरं भवति ? गौतम ! जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण

परमाणु पुद्गल आदि की स्थिति एवंअन्तरकाल की वक्तव्यता—

(परमाणु पोग्गलेणं भंते) इत्यादि।

सूत्रार्थ—(परमाणुपोग्गलेणं भंते ! कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त ! परमाणु पुद्गल काल की अपेक्षा कितने समय तक रहता है ? अर्थात् परमाणु पुद्गल की स्थिति कितनी है ? (गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्ज कालं एवं जाव अणंतपएसिओ) हे गौतम परमाणु पुद्गल की स्थिति कम से कम एक समय की है और अधिक से अधिक असंख्यात काल की है। इसी तरह से यावत् अनन्तप्रदेशिक स्कन्ध तक के स्कन्धों की स्थिति जाननी चाहिये। (एगपएसोगाढे णं भंते ! पोग्गले सेए तम्मि वा ठाणे, अन्नम्मि वा ठाणे कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त ! आकाश के एक प्रदेश में अवगाढ़ हुआ पुद्गल उसी

પરમાણુ પુદ્ગલ આદિની સ્થિતિ અને અન્તરકાળનું નિરૂપણ—

" परमाणु पोग्गलेणं भंते ! " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(परमाणु पोग्गलेणं भंते ! कालओ केवच्चिरं होइ ?) હે ભદન્ત ! પરમાણુ પુદ્ગલ કાળની અપેક્ષાએ કેટલા સમય રહે છે ? એટલે કે તેની સ્થિતિ કેટલા કાળની રહે છે ?

" गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं एवं जाव अणंतपएसिओ " હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલની સ્થિતિ (એક પર્યાયમાં રહેવાનો કાળ) ઓછામાં ઓછી એક સમયની અને વધારેમાં વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળની છે. અનંત પ્રદેશિક સ્કન્ધ પર્યન્તના સમસ્ત સ્કન્ધોની સ્થિતિ પણ એટલી જ સમજવી.

" एगपएसोगाढे णं भंते ! पोग्गले सेए तम्मि वा ठाणे, अन्नम्मि वा ठाणे कालओ केवच्चिरं होइ ?) હે ભદન્ત ! આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલું પુદ્ગલ

आवलिकायाः असंख्येय भागम्, एवं यावत्-असंख्येयप्रदेशावगाढः। एकप्रदेशावगाढः खलु भदन्त! पुद्गलो निरेजः कालतः कियच्चिरं भवति? गौतम! जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण असंख्येयं कालम्, एवं यावत्-असंख्येयप्रदेशावगाढः। एकगुणकालकः खलु भदन्त! पुद्गलः कालतः कियच्चिरं भवति? गौतम!

स्थान में अथवा अन्य किसी दूसरे स्थान में कब तक सकंप रहता है? (गोयमा!) हे गौतम! (जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं एवं जाव असंखेज्जपए सोगाढे) आकाश के एक प्रदेश में अवगाढ हुआ पुद्गल कम से कम एक समय तक और अधिक से अधिक आवलिका के असंख्यातवें भाग तक सकंप रहता है। इस-तरह से यावत् आकाश के असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ हुए पुद्गल के संबंध में भी जानना चाहिये। (एगपएसोगाढे णं भंते! पोग्गले निरेए कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त! आकाश के एक प्रदेश में अवगाढ हुआ पुद्गल काल की अपेक्षा कितने समय तक निष्कंप रहता है? (गोयमा!) हे गौतम! (जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जकालं एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे) आकाश के एक प्रदेश में स्थित हुआ पुद्गल काल की अपेक्षा कम से कम एक समय तक और अधिक से अधिक असंख्यातकाल निष्कंप रहता है। इसी तरह से जो पुद्गल आ-काश के दो तीन यावत् असंख्यातप्रदेशों में अवगाढ रहता है उसके

એ જ સ્થાનમાં અથવા બીજા કોઇ સ્થાનમાં કયાં સુધી સકંપ રહે છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (जहण्णेण एगं समय, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे) આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલું પુદ્ગલ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ સુધી સકંપ રહે છે. એ જ પ્રમાણે આકાશના અસંખ્યાત પર્યન્તના પ્રદેશોમાં રહેલા પુદ્ગલ વિષે પણ સમજવું. (एगपएसोगाढे णं भंते! पोग्गले निरेए कालओ केवच्चिरं होइ?) હે ભદન્ત! આકાશના એક પ્રદેશની અવગાહનાવાળું પુદ્ગલ કાળની અપેક્ષાએ કેટલા સમય સુધી નિષ્કંપ રહે છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जकालं-एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे) આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલું પુદ્ગલ કાળની અપેક્ષાએ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ સુધી નિષ્કંપ રહે છે. આકાશના બે, ત્રણ અને અસંખ્યાત પર્યન્તના પ્રદેશોમાં રહેલા પુદ્ગલના વિષયમાં પણ એ જ પ્રમાણે સમજવું.

जघन्येन एकं समयम् , उत्कर्षेण असंख्येयं कालम् , एवं यावत्-अनन्तगुण-कालकः, एवं वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शम् , यावत्-अनन्तगुणरूक्षः, एवं सूक्ष्मपरिणत-पुद्गलः, एवं बादरपरिणतः पुद्गलः । शब्दपरिणतः खलु भदन्त ! पुद्गलः कालतः कियच्चिरं भवति ? गौतम ! जघन्येन एकं समयम् , उत्कर्षेण आवलि-

---

विषय में भी जानना चाहिये । (एगगुणकालए णं भंते ! पोग्गले कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त ! जिस पुद्गल में कृष्ण गुण एक गुणा रहता है अर्थात् एक गुणित कृष्णगुण रहता है वह पुद्गल काल की अपेक्षा कब तक वैसा ही बना रहता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं-एवं जाव अणंतगुणकालए एवं वण्ण-गंध-रस-फासं जाव अणंतगुणलुक्खे, एवं सुहुमपरिणए पोग्गले, एवं बादरपरिणए पोग्गले) हे भदन्त ! जिस पुद्गल में कृष्ण गुण एक गुण रहता है ऐसा वह पुद्गल कम से कम एक समय तक और अधिक से अधिक असंख्यात काल तक वैसा का वैसा ही बना रहता है । इसी तरह से यावत् अनंतगुणित कालगुण वाले पुद्गल के विषय में भी जानना चाहिये, इसी तरह से वर्ण, गंध, रस और स्पर्श वाले पुद्गल के विषय में यावत् अनन्तगुणे (लूखा) रूक्ष गुणवाले पुद्गल के विषय में, सूक्ष्मरूप से परिणत हुए पुद्गल के विषय में और बादररूप से परिणत हुए पुद्गल के विषय में भी जानना चाहिये । (सद्दपरिणए णं भंते ! पोग्गले कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त ! शब्दरूप में

(एगगुणकालए णं भंते ! पोग्गले कालओ केवच्चिरं होइ ?) હે ભદન્ત ! જે પુદ્ગલમાં કૃષ્ણગુણનો એક જ અંશ રહેલો હોય છે, તે પુદ્ગલ કાળની અપેક્ષાએ કેટલા સમય સુધી એવું જ રહે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जकालं-एवं जाव अणंतगुणकालए-एवं-वण्ण-गंध-रस-फासं-जाव अणंतगुणलुक्खे, एवं सुहुमपरिणए पोग्गले, एवं बादरपरिणए पोग्गले) હે ગૌતમ ! જે પુદ્ગલમાં કાળાશના ગુણનો એક અંશ રહેલો હોય છે, એવું પુદ્ગલ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ સુધી એવું ને એવું રહે છે. અનંતગણા પર્યન્તના કૃષ્ણવર્ણવાળા પુદ્ગલના વિષયમાં પણ એ જ પ્રમાણે સમજવું વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળા પુદ્ગલના વિષયમાં પણ એમ જ સમજવું. અનંતગણા પર્યન્તના રૂક્ષ (લૂખાપણુ) ગુણવાળા પુદ્ગલના વિષયમાં, સૂક્ષ્મરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલના વિષયમાં અને સ્થૂલ (બાદર) રૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલના વિષયમાં પણ એ જ પ્રમાણે સમજવું. (सद्दपरिणएणं भंते ! पोग्गले कालओ केवच्चिरं होइ ?) હે ભદન્ત !

कायाः असंख्येयभागम्, अशब्दपरिणतो यथा एकगुणकालकः। परमाणुपुद्गलस्य खलु भदन्त! अन्तर कालतः कियच्चिर भवति? गौतम! जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण असंख्येयं कालम्। द्विप्रदेशिकस्य खलु भदन्त! स्कन्धस्य अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति? गौतम! जघन्येन एकं समयं, उत्कर्षेण अनन्तं कालं, एवं यावत् अनन्तप्रदेशिकः एकप्रदेशावगाढस्य खलु भदन्त!

परिणत हुआ पुद्गल उस स्थिति में कितने समय तक बना रहता है। (गोयमा) हे गौतम! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं असद्दपरिणए जहा एगगुणकालए) जघन्य से एक समय तक और उत्कृष्ट से आवलिका के असंख्यातवें भाग तक, शब्द रूप में परिणत हुआ पुद्गल उस स्थिति में बना रहता है। तथा अशब्द-रूप स्थिति में परिणत हुआ पुद्गल उस स्थिति में कितने समय तक रहता है? तो इसका समाधान यह है कि जिस प्रकार से एक कृष्णगुण के अंश वाला पुद्गल जितने समय तक उस गुण अंश में परिणत बना रहता है उसी प्रकार से यहां पर भी समझना चाहिये। (परमाणुपोग्गलस्स णं भंते! अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ). हे भदन्त! जिस परमाणु ने अपनी परमाणुरूप पर्याय छोड़कर स्कन्ध पर्याय धारण कर ली है और फिर वह वही परमाणुरूप पर्याय धारण करे–तो इसमें काल की अपेक्षा कितना अन्तर पड़ता है? (गोयमा) हे गौतम! (जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) कम से कम अन्तर–विरह काल

શબ્દરૂપે પરિણમેલું પુદ્ગલ તે સ્થિતિમાં કેટલો સમય રહે છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं असद्दपरिणए जहा एगगुणकालए) શબ્દરૂપે પરિણમેલું પુદ્ગલ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગના કાળ સુધી એની એ સ્થિતિમાં રહે છે. કૃષ્ણગુણના એક અંશવાળું પુદ્ગલ જેટલા સમય સુધી એ સ્થિતિમાં રહે છે, એટલો જ સમય અશબ્દરૂપે પરિ-ણમેલું પુદ્ગલ પણ એની એ સ્થિતિમાં રહે છે.

(परमाणुपोग्गलस्स णं भंते! अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ?) હે ભદન્ત! જે પરમાણુએ પોતાની પરમાણુ પર્યાયને છોડી દઈને સ્કન્ધ પર્યાય ધારણ કરી લીધી હોય, અને ફરી પાછું તે એ જ પરમાણુ રૂપ પર્યાયને ધારણ કરે, તો તેમાં કાળની અપેક્ષાએ કેટલું અંતર પડે છે? (गोयमा!

पुद्गलस्य सैजस्य अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति ? गौतम ! जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण असंख्येयं कालम्, एवं यावत् – असंख्येयप्रदेशावगाढः। एक प्रदेशावगाढस्य खलु भदन्त ! पुद्गलस्य निरेजस्य अन्तरं कालतः कियच्चिरं

एक समय का होता है और अधिक से अधिक अन्तर असंख्यात काल का होता है। (दुप्पएसियस्स णं भंते ! खंधस्स अंतरं कालओ केवचिरं होइ) हे भदन्त ! द्विप्रदेशी स्कन्ध अपनी द्विप्रदेशी स्कन्ध रूप अवस्था का परित्याग कर अन्य स्कन्ध रूप अवस्था धारण कर ले और फिर उस अवस्था का परित्याग कर फिर उसी द्विप्रदेशी स्कन्ध रूप अवस्था को धारण करे तो इसमें काल की अपेक्षा कितना अन्तर पड़ता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं अणंतं कालं, एवं जाव अणंतपएसिओ) द्विप्रदेशी स्कन्ध को अपनी वही द्विप्रदेशी पर्याय को पुनः धारण करने में अन्तर काल जघन्य से एक समय का और उत्कृष्ट से अनन्त काल का लगता है। इसी तरह से यावत् अनन्त प्रदेशी स्कन्ध तक जानना चाहिये। (एगपएसोगाढस्स णं भंते ! पोग्गलस्स सेयस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त ! एक प्रदेश में अवगाढ हुए सकंप पुद्गल स्कंध को अपनी वही सकंप पर्याय को पुनः धारण करने में कालकी अपेक्षा कितना अन्तर पड़ता है ? (गोयमा)

जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जकालं) હે ગૌતમ ! તે અંતર (વિરહ કાળ) ઓછામાં ઓછું એક સમયનું અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાતકાળનું હોય છે.

(दुप्पएसियस्स णं भंते ! खंधस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ ?) હે ભદન્ત ! જો કોઈ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ પોતાની દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ રૂપ પર્યાયને છોડી દઈને બીજા કોઈ સ્કન્ધ રૂપ પર્યાયને ધારણ કરે, અને ત્યારબાદ ફરીથી દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ રૂપ પર્યાયને ધારણ કરે, તો તેમાં કાળની અપેક્ષાએ કેટલું અંતર પડે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं अणंतं कालं–एवं जाव अणंतपएसिओ) દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધને પોતાની તે પૂર્વ પર્યાયને ધારણ કરવામાં ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધારેમાં વધારે અનંતકાળ લાગે છે. અનંત પ્રદેશી પર્યન્તના સ્કન્ધોમા અંતરકાળ (વિરહ કાળ) ના વિષયમાં પણ એજ પ્રમાણે સમજવું (एगपएसोगाढस्स णं भंते ! पोग्गलस्स सेयस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ ?) હે ભદન્ત ! એક પ્રદેશની અવગાહનાવાળા સકંપ પુદ્ગલ સ્કન્ધને, પોતાની એજ સકંપ પર્યાયને ફરીથી ધારણ કરતા કાળની અપેક્ષાએ કેટલું અંતર પડે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ !

भवति ? गौतम ! जघन्येन एकं समयम् , उत्कर्षेण आवलिकाया असंख्येयभागम् ; एवं यावत्-असंख्येयप्रदेशावगाढः । वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्श-सूक्ष्मपरिणत-बादर-परिणतानाम् एतेषाम् यदेव संस्थानं तदेव अन्तरमपि भणितव्यम् । शब्दपरिणतस्य खलु भदन्त ! पुद्गलस्य अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति ? गौतम !

हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, एवं जाव असंखेज्ज पएसोगाढे) एक प्रदेश में अवगाढ हुए सकंप पुद्गल स्कंध को अपनी वही सकंप पर्याय को छोड़ने के बाद धारण करने में जघन्य से एक समय का और उत्कृष्ट से असंख्यात काल का अन्तर पड़ता है । इसी प्रकार यावत् आकाश के असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ हुए पुद्गल स्कन्धों के विषय में भी समझना चाहिये । (एगपएसोगाढस्स णं भंते ! पोग्गलस्स निरेयस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त ! एक प्रदेश में अवगाढ हुए निष्कंप पुद्गल को अपनी निष्कंप पर्याय को छोड़ने के बाद पुनः उसी निष्कंप पर्याय को धारण करने में काल की अपेक्षा कितना अन्तर पड़ता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं-एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे) एक प्रदेश में अवगाढ हुए निष्कंप पुद्गल को अपनी निष्कंप पर्याय को छोड़ने के बाद पुनः उसी निष्कंप पर्याय को धारण करने में कम से कम अन्तर एक समय का और अधिक से अधिक अन्तर

जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं-एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे) એક પ્રદેશમાં રહેલા સકંપ પુદ્ગલ સ્કન્ધને પોતાની એજ સકંપ પર્યાય ફરી ધારણ કરવામાં ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ લાગે છે. એ જ પ્રમાણે આકાશના અસંખ્યાત પર્યન્તના પ્રદેશોમાં રહેલા પુદ્ગલ સ્કન્ધોના અંતરકાળ (વિરહકાળ) વિષે પણ સમજવું. (एगपएसोगाढस्स णं भंते ! पोग्गलस्स निरेयस्स अंतरं केवच्चिरं होइ ?) હે ભદન્ત ! એક પ્રદેશની અવગાહનાવાળા નિષ્કંપ પુદ્ગલને, પોતાની નિષ્કંપ પર્યાયનો ત્યાગ કર્યા પછી ફરીથી એજ નિષ્કંપ પર્યાય ધારણ કરવામાં કાળની અપેક્ષાએ કેટલું અંતર પડે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइ भागं-एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे) એક પ્રદેશની અવગાહનાવાળા નિષ્કંપ પર્યાયનો ત્યાગ કર્યા પછી ફરીથી એજ નિષ્કંપ પર્યાય ધારણ કરવામાં ઓછામાં ઓછા એક સમયનું અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં

जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण असंख्येयं कालम् । अशब्दपरिणतस्य खलु भदन्त ! पुद्गलस्य अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति ? गौतम ! जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकायाः असंख्येयभागम् ॥ सू० ५ ॥

आवलिका के असंख्यातवें भाग प्रमाण काल का होना है । इसी तरह यावत् असंख्यात प्रदेशों में स्थित हुए पुद्गल स्कन्ध के विषय में भी समझना चाहिये, (वण्ण-गंध-रस-फास सुहुम परिणय-बायर परिणयाणं एएसिं जं चेव संचिट्ठणा तं चेव अंतरंपि भाणियव्वं) वर्ण-गंध-रस-स्पर्श-सूक्ष्म परिणत और बादर परिणत पुद्गलों का जो स्थितिकाल है वही अन्तर काल है ऐसा समझना चाहिये । (सद्दपरिणयस्स णं भंते ! पोग्गलस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त ! शब्दरूप से परिणत हुए पुद्गल का शब्दरूप पर्याय को छोड़ने के बाद पुनः उसी शब्दरूप पर्याय में आने का विरह काल, काल की अपेक्षा कितना है ? (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) हे गौतम ! शब्दरूप से परिणत पुद्गल का शब्द पर्याय को छोड़ने के बाद पुनः उसी शब्दरूप पर्याय में आने का विरहकाल जघन्य से एक समय का है और उत्कृष्ट से असंख्यात काल का है । (असद्दपरिणयस्स णं भंते ! पोग्गलस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त ! अशब्दरूप से परिणत हुए पुद्गल का अन्तर काल की अपेक्षा

ભાગ પ્રમાણુ કાળનું અંતર પડે છે અસંખ્યાત પર્યન્તના પ્રદેશોની અવગાહના વાળા નિષ્કંપ પુદ્ગલના અંતરકાળ (વિરહકાળ) ના વિષયમાં પણ એ જ પ્રમાણે સમજવું. (वण्ण. गंध, रस, फास, सुहुम परिणय, बादर परिणयाणं एएसिं जं चेव सचिट्ठणा तं चेव अंतरंपि भाणियव्वं) વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, સૂક્ષ્મ પરિણમન અને સ્થૂલ પરિણમન આદિ વિષયોમાં પુદ્ગલોનો જે સ્થિતિ કાળ કહેવામાં આવ્યો છે, એ જ અંતરકાળ પણ સમજવો. (सद्दपरिणयस्स णं भंते ! पोग्गलस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ ?) હે ભદન્ત ! શબ્દરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલનો, શબ્દરૂપ પર્યાયને છોડીને ફરીથી શબ્દરૂપ પર્યાયમાં આવવાનો વિરહકાળ, કાળની અપેક્ષાએ કેટલો છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) શબ્દરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલનો શબ્દ પર્યાય છોડયા પછી ફરીથી એ જ શબ્દ પર્યાય ધારણ કરવાનો વિરહ- કાળ ઓછામાં ઓછો એક સમયનો અને અધિકમાં અધિક અસંખ્યાત કાળનો હોય છે (असद्दपरिणयस्स णं भंते ! पोग्गलस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ ?) હે ભદન્ત ! અશબ્દ રૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલનો વિરહકાળ કેટલો હોય છે ?

टीका—पुद्गलाधिकारादेव तेषां द्रव्य-क्षेत्र-भावान् कालतो विचारयति तत्र प्रथमं द्रव्यतो विचारयितुमाह–'परमाणुपोग्गलेणं भंते' इत्यादि। 'परमाणु-पोग्गलेणं भंते! कालओ केवच्चिरं होइ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त! परमाणु-पुद्गलः स्वस्वरूपे खलु कालतः कालापेक्षया कियच्चिरं कियत्कालपर्यन्तम् भवति,-तिष्ठति? भगवानाह–'गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असं-

कितना है? (गोयमा) हे गौतम! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं) अशब्दरूप से परिणत हुए पुद्गल का अन्तर काल, काल की अपेक्षा जघन्य तो एक समय का है और उत्कृष्ट अन्तर काल आवलिका के असंख्यातवें भाग प्रमाण है।

टीकार्थ– पुद्गलों का अधिकार होने से उनके द्रव्य, क्षेत्र और भावों का विचार काल की अपेक्षा लेकर सूत्रकार इस सूत्र द्वारा कर रहे हैं– इसमें पहिले द्रव्य का विचार किया गया है। गौतम इसी विषय को लेकर प्रभु से पूछते हैं (परमाणुपोग्गले णं भंते! कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त! परमाणु पुद्गल अपने निज स्वरूप में काल की अपेक्षा कितने काल तक रहता है? प्रश्न का तात्पर्य ऐसा है कि परमाणु पुद्गल यदि स्कन्धरूप पर्याय को धारण न करे और अपने परमाणुरूप में ही बना रहे-तो वह इस रूप में कबतक बना रह सकता है? इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं,

(गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेण्णं आवलियाए असंखेज्जइभागं) હે ગૌતમ! અશબ્દ રૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલનો અંતર (વિરહ) કાળ, કાળની અપેક્ષાએ ઓછામાં ઓછો એક સમય પ્રમાણ અને વધારેમાં વધારે આવ-લિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ હોય છે.

ટીકાર્થ—પુદ્ગલોનું નિરૂપણ ચાલી રહ્યું છે આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે તેમના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને ભાવોનો વિચાર કાળની અપેક્ષાએ કરેલો છે. પહેલાં દ્રવ્યનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એ જ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહા-વીર પ્રભુને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે–"परमाणुपोग्गलेणं भंते! कालओ केवच्चिरं होइ?) હે ભદન્ત! પરમાણુ પુદ્ગલ પોતાના એ જ સ્વરૂપમાં કાળની અપેક્ષાએ કેટલા સમય સુધી રહે છે? પ્રશ્નનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-જો પરમાણુ પુદ્ગલ સ્કન્ધરૂપ પર્યાયને ધારણ ન કરે, અને પોતાના પરમાણુ રૂપ-માં જ રહે, તો તે પરમાણુ તે પરમાણુ રૂપે કેટલા કાળ પર્યન્ત રહી શકે છે? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा! जहण्णे णं एगं समयं,

खेज्जं कालं ' हे गौतम ! परमाणुपुद्गलः जघन्येन एकं समयम् , एकसमयपर्यन्तम् तिष्ठति, अथ च उत्कर्षेण असंख्येयं कालम् असंख्यकालपर्यन्तं तिष्ठति असंख्यातकालानन्तरं परमाणुपुद्गलानामेकरूपेण स्थित्यभावात् ' एवं जाव-अणंतपएसिओ ' एवं तथैव यावत्=अनन्तप्रदेशिकः स्कन्धः जघन्येन एकसमयम्, उत्कृष्टेन असंख्येयकालं तिष्ठति, यावत्करणात्-द्विप्रदेशिक-त्रिप्रदेशिक-चतुष्प्रदेशिकादि-संख्यातप्रदेशिका-संख्यातप्रदेशिकान्तं संग्राह्यम् ।

उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) हे गौतम ! परमाणु पुद्गल यदि अपने निज स्वरूप-परमाणुरूप में रहे तो वह कम से कम एक समय तक रहता है-फिर इसके बाद वह अपनी परमाणुरूपता का परित्याग कर देता है और यदि अधिक से अधिक समय तक वह परमाणुरूपता में बना रहे तो असंख्यात काल तक बना रह सकता है इसके बाद उस की परमाणु रूपता में स्थिति नहीं रह सकती है-वह आवश्य ही स्कन्ध रूप पर्याय में परिणत हो जावेगा । (एवं जाव अणंतपएसिओ) इसी तरह से यावत् अनंत प्रदेशी स्कंध के विषय में भो जानना चाहिये । अर्थात् द्विप्रदेशी स्कन्ध से लेकर अनन्तप्रदेशी तक जितने भी पुद्गल स्कन्ध हैं वे सब अपने २ स्वरूप में कम से कम एक समय तक और अधिक से अधिक असंख्यात कालतक रह सकते हैं । बाद में वे अन्य-पर्यायरूप से आक्रान्त (परिणत) हो जाते हैं । यहां यावत् पद से द्विप्रदेशिक स्कन्ध त्रिप्रदेशिक स्कन्ध चतुष्प्रदेशिक स्कन्ध आदि तथा संख्यातप्रदेशिक स्कन्ध और असंख्यातप्रदेशिक स्कन्ध गृहीत हुए हैं ।

उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं " હે ગૌતમ ! પરમાણુ પુદ્ગલ તેના એજ સ્વરૂપમાં ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ સુધી રહે છે. ત્યારબાદ તે પરમાણુ રૂપે રહી શકતું નથી પણ તે અવશ્ય સ્કન્ધરૂપ પર્યાયમાં પરિણમિત થઈ જાય છે. " एवं जाव अणंत पएसिओ " અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યન્તના સ્કન્ધો વિષે પણ એજ પ્રમાણે સમજવું. એટલે કે દ્વિપ્રદેશીથી લઈને અનંત પ્રદેશી પર્યન્તના સ્કન્ધો પોતપોતાની અસલ પર્યાયમાં ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ સુધી રહી શકે છે. ત્યારબાદ અન્ય પર્યાયમાં પરિણમિત થઈ જાય છે. અહીં ' यावत् ' (પર્યન્ત) પદથી દ્વિપ્રદેશીથી દસ પ્રદેશી પર્યન્તના સ્કન્ધો, તથા સંખ્યાત પ્રદેશી અને અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કન્ધો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે.

अथ क्षेत्रतो विचारयितुमाह–'एगपएसोगाढे णं भंते ! पोग्गले सेए तम्मि वा ठाणे, अण्णम्मि वा ठाणे कालओ केवच्चिरं होइ ?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! एकप्रदेशावगाढः–एकस्मिन् आकाशप्रदेशे अवगाढः स्थितः खलु परमाणुपुद्गलः सैजः–एजेन सहितः सकम्पः, तस्मिन् वा स्थाने, यत्रैव तिष्ठति तत्रैव स्थाने, अन्यस्मिन् वा स्थाने कालतः कियच्चिरं कियत्कालपर्यन्तं भवति ? भगवानाह–

अब क्षेत्र की अपेक्षा विचार किया जाता है–(एगपएसोगाढे णं भंते ! पोग्गले सेयेतंमि वा ठाणे अणम्मि वा ठाणे कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त ! आकाश के एक प्रदेश में अवगाढ़ रहा हुआ पुद्गल कितने काल तक, जहां वह स्थित है उसी स्थान में अथवा भिन्न किसी दूसरे स्थान में काल की अपेक्षा कितने कालतक सकंप रहता है ? ऐसा यह गौतम का प्रश्न है–प्रश्न कर्त्ता का अभिप्राय ऐसा है कि पुद्गल परमाणु जब सकंप होता है तभी उसके द्वारा स्कन्ध का निर्माण होता है क्रिया हुए विना स्कंध का निर्माण नहीं होता. अतः पुद्गल दोनों प्रकार की स्थिति में रहते हैं–एक सकंप स्थिति में और दूसरी निष्कंप स्थिति में, अतः चाहे किसी भी प्रकार का पुद्गल हो वह एजनादि क्रिया विशिष्ट होकर ही अपनी पर्याय से पर्यायान्तरित होगा, इसलिये गौतम ने प्रभु से ऐसा प्रश्न किया है कि वह पुद्गल चाहे अपने स्थान में स्थित हो चाहे किसी दूसरे स्थान में स्थित हो यदि वह एजनादि क्रिया करता है तो कबतक करता है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं–(गोयमा)

હવે ક્ષેત્રને અનુલક્ષીને નિરૂપણ કરવામાં આવે છે–" एगपएसोगाढे णं भंते ! पोग्गले सेये तम्मि वा ठाणे अणम्मि वा ठाणे कालओ केवच्चिरं होइ ?" હે ભદન્ત ! આકાશના એક પ્રદેશની અવગાહના કરીને રહેલું પુદ્ગલ જ્યાં તે રહેલું હોય છે એ જ સ્થાનમાં અથવા તે સિવાયના બીજા કોઈ સ્થાનમાં, કેટલા કાળ સુધી સકંપ રહે છે ? આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે– પુદ્ગલ પરમાણુ જ્યારે સકંપ હોય છે ત્યારે જ તેના દ્વારા સ્કન્ધનું નિર્માણ થાય છે. આ ક્રિયા થયા વિના સ્કન્ધનું નિર્માણ થતું નથી. પુદ્ગલ બન્ને પ્રકારની સ્થિતિમાં રહે છે–(૧) સકંપ સ્થિતિમાં અને (૨) નિષ્કંપ સ્થિતિમાં. ભલે ગમે તે પ્રકારનું પુદ્ગલ હોય, પણ કંપન આદિ ક્રિયાઓથી યુક્ત થઈને જ તે પોતાની પર્યાયમાંથી બીજી પર્યાયમાં આવી શકે છે તેથી જ ગૌતમ સ્વામીએ પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછયો છે કે તે પુદ્ગલ ભલે તેના સ્થાનમાં રહેલું હોય અથવા તો કોઈ બીજા સ્થાનમાં રહેલું હોય, પણ જો તે એજનાદિ (કંપન આદિ) ક્રિયા કરતું હોય તો કેટલા કાળ સુધી કરે છે ?

'गोयमा जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं' हे गौतम! एकप्रदेशावगाढः सेजः सकम्पः पुद्गलः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकायाः पूर्वोक्तकालविशेषरूपायाः असंख्येयभागम् - असंख्यभागपर्यन्तम् तिष्ठति, पुद्गलानां कम्पनस्याकस्मिकतया निरेजत्वादीनामिव असंख्येयकालत्वाभावात्। 'एवं जाव-असंखेज्जपएसोगाढे' एवं तथैव यावत्-असंख्येयप्रदेशावगाढः असंख्येये आकाशादिप्रदेशे अवगाढः स्थितः सैजः सकम्पः परमाणुपुद्गलः

हे गौतम! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेकं आवलियाए असखेज्जइभागं) हे गौतम! एक प्रदेश में अवगाढ हुआ पुद्गल सकम्पित अवस्था में कम से कम एक समय तक और अधिक से अधिक आवलिका के असंख्यातवें भागप्रमाण कालतक रहता है। असंख्यातसमयों की एक आवलिका होती है। इस आवलिका में असंख्यात का भाग देने से जो लब्ध आता है वह असंख्यातवां भाग कहलावेगा-इस भाग प्रमाण कालतक एक आकाश प्रदेश में अवगाढ हुआ पुद्गल अधिक से अधिक समय की अपेक्षा सकंप कहा गया है। पुद्गलों का कम्पन आकस्मिक होता है। अतः कम्पनरहित निष्कंप-पुद्गल जिस प्रकार से असंख्यात कालतक रहते हैं उस प्रकार से सकंप अवस्था में पुद्गलों का रहना असंख्यात कालतक नहीं बन सकता है। इसलिये सकंप अवस्था में रहने की मर्यादा पुद्गलकी आवलिका के असंख्यातवें भाग काल प्रमाण कही गई है। (एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे) इसी तरह से यावत्

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે—"गोयमा ! હે ગૌતમ ! "जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइ भागं" એક પ્રદેશમાં રહેલું પુદ્ગલ, ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કાળ સુધી સકંપિત અવસ્થામાં રહે છે. અસંખ્યાત સમયોની એક આવલિકા થાય છે. તે આવલિકાને અસંખ્યાત વડે ભાગવાથી આવલિકાનો અસંખ્યાતમો ભાગ બને છે. વધારેમાં વધારે એટલા ભાગ પ્રમાણ (આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ) કળ સુધી, આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલું પુદ્ગલ કાળની અપેક્ષાએ સકંપ કહેલું છે. પુદ્ગલોનું કંપન આકસ્મિક હોય છે. તેથી કંપન રહિત (નિષ્કંપ) પુદ્ગલ જેવી રીતે અસંખ્યાત કાળ પર્યન્ત નિષ્કંપ અવસ્થામાં રહે છે, તેવી રીતે પુદ્ગલોનું સકંપ અવસ્થામાં રહેવાનું અસંખ્યાત કાળ સુધી બની શકતું નથી. તેથી પુદ્ગલની સકંપ અવસ્થામાં રહેવાની કાળ મર્યાદા આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કહી છે. "एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे" એ જ પ્રમાણે આકાશના

जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकाया असख्येयभागपर्यन्तं तिष्ठति लोकाकाशस्य अनन्तप्रदेशासंभवाद् असंख्यातप्रदेशावगाढ इत्युक्तम्, यावत्करणात्–'द्विप्रदेशावगाढः, त्रिप्रदेशावगाढः, चतुष्प्रदेशावगाढः पञ्च प्रदेशावगाढः, षट्प्रदेशावगाढः, सप्तप्रदेशावगाढः, अष्टप्रदेशावगाढः, नवप्रदेशावगाढः, दशप्रदेशावगाढः, संख्यातप्रदेशावगाढः' इति सग्राह्यम्। गौतमः पुनः पृच्छति– 'एगपएसोगाढे णं भंते! पोग्गले निरेए कालओ केवच्चिरं होइ?' हे भदन्त! एकप्रदेशावगाढः खलु पुद्गलः निरेजः–निष्कम्पः कालतः कियच्चिरं कियत्काल-

---

जो पुद्गल आकाश के असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ हो रहा है वह यदि कंपन सहित रहता है तो कम से कम एक समय तक रहेगा और अधिक से अधिक आवलिका के असंख्यातवें भागप्रमाण कालतक रहेगा, इसके बाद वह कंपन क्रिया से रहित हो जावेगा, अलोकाकाश के ही अनन्त प्रदेश होते हैं, लोकाकाश के नहीं–लोकाकाश के तो असंख्यात प्रदेश ही कहे गये हैं। अतः (असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ हुआ पुद्गल) ऐसा कहा गया है। यहां यावत् शब्द से (द्विप्रदेशावगाढः, त्रिप्रदेशावगाढः, चतुष्प्रदेशावगाढः, पंचप्रदेशावगाढः, षट्प्रदेशावगाढः, सप्तप्रदेशावगाढः, अष्टप्रदेशावगाढः, नवप्रदेशावगाढः, दशप्रदेशावगाढः, संख्यातप्रदेशावगाढः,) इन पदों का संग्रह हुआ है। अब गौतम प्रभु से यह पूछते हैं कि (एगपएसोगाढे णं भंते! पोग्गले निरेए कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त! एक प्रदेश में अवगाढ

અસંખ્યાત પર્યન્તના પ્રદેશોમાં રહેલુ પુદ્ગલ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ કાળ સુધી સકંપ અવસ્થામાં રહે છે, ત્યારબાદ તે કંપનની ક્રિયાથી રહિત બની જાય છે. અલોકાકાશના જ અનંત પ્રદેશ હોય છે, લોકાકાશના અનંત પ્રદેશ હોતા નથી. લોકાકાશના તો અસંખ્યાત પ્રદેશો જ કહ્યા છે. તેથી જ અહીં "અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાહિત પુદ્ગલ", આ પ્રકારનું કથન કર્યું છે.

અહીં "यावत्" (પર્યન્ત) પદથી બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ અને દસ પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલો તથા સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી એવો પ્રશ્ન કરે છે કે–"एगपएसोगाढे णं भंते! पोग्गले निरेए कालओ केवच्चिरं होइ?" હે ભદન્ત! એક પ્રદેશની અવગાહનાવાળું–આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલુ પુદ્ગલ કેટલા સમય સુધી નિષ્કંપ (કંપન રહિત) અવસ્થામાં રહે છે?

पर्यन्तं भवति-तिष्ठति ? भगवानाह-'गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं ' हे गौतम ! जघन्येन एकं समयम् उत्कर्षेण असंख्येयं कालम् 'एवं जाव-असंखेज्जपएसोगाढे ' एवं तथा यावत् - असंख्येयप्रदेशावगाढः निष्कम्पः पुद्गलः जघन्येन एकं समयम् , उत्कर्षेण असंख्येयं कालम् , यावत्करणात्-द्विप्रदेशावगाढ-निष्कम्प परमाणुपुद्गलादारभ्य संख्यातप्रदेशावगाढपर्यन्तं संग्राह्यम् । गौतमः पुनः पृच्छति-' एगगुणकालए णं भंते ! पोग्गले कालओ केव-

हुआ पुद्गल यदि निष्कंप स्थिति रहता है तो कबतक रहता है ? तो इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) यदि आकाश के एक प्रदेश में अवगाढ हुआ पुद्गल निष्कंप अवस्था में रहता है तो वह कम से कम १ समयतक रहता है और अधिक से अधिक असंख्यात कालतक निष्कंप अवस्था में रहता है । इसके बाद वह सकंप अवस्था वाला बन जाता है । (एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे) इसी तरह से यावत् यह भी समझ लेना चाहिये कि जो पुद्गल आकाश के असंख्यात प्रदेशों में अवगाढ होता है वह पुद्गल भी यदि निष्कंप अवस्था में रहता है तो उसे इस स्थिति में रहने की मर्यादा कम से कम १ समय तक की और अधिक से अधिक असंख्यात कालतक की है । इसके बाद वह अपनी इस अवस्था को अवश्य ही छोड़ देगा । यहां पर भी यावत् शब्द से द्विप्रदेशावगाढ निष्कंप पुद्गलपरमाणु से लेकर संख्यातप्रदेशावगाढ निष्कंप पुद्गल परमाणु ग्रहण किया गया है । अब गौतम स्वामी प्रभु से

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! " जहण्णेण एगं समय, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं " આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલું નિષ્કંપ પુદ્ગલ ઓછામાં ઓછું એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ સુધી નિષ્કંપ અવસ્થામાં રહે છે એટલા સમય પછી તે સકંપ અવસ્થાવાળું બની જાય છે " एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे " એ જ પ્રમાણે અસંખ્યાત પર્યન્તના આકાશના પ્રદેશોમાં રહેલું નિષ્કંપ પુદ્ગલ પણ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને અધિકમાં અધિક અસંખ્યાત કાળ સુધી નિષ્કંપ અવસ્થામાં રહે છે. ત્યારબાદ તે પુદ્ગલ નિષ્કંપ અવસ્થાને છોડીને સકંપ અવસ્થા ધારણ કરે છે. અહીં પણ " यावत् " (પર્યન્ત) પદથી દ્વિપ્રદેશાવગાઢ (આકાશના બે પ્રદેશોમાં રહેલા) નિષ્કંપ પુદ્ગલથી લઈને સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ-નિષ્કંપ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે.

च्चिरं होइ' हे भदन्त ! एकगुणकालकः खलु पुद्गलः कालतः कियच्चिरं किय-त्कालपर्यन्तं भवति-तिष्ठति ? भगवानाह-'गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयम् उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं' हे गौतम ! एकगुणकालकः पुद्गलः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण असंख्येयं कालं तिष्ठति, 'एवं जाव-अणंतगुणकालए' एवं तथैव यावत्-अनन्तगुणकालकः पुद्गलः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण असं-

---

यह पूछते हैं कि जिस पुद्गल परमाणु में कृष्ण वर्ण का एक गुण-एक अंश है। वह कितने समयतक कृष्णवर्ण का एक अंश वाला बना रहता है। (एगगुणकालए णं भंते ! पोग्गले कालओ केवच्चिरं होइ) इस पाठ द्वारा यही गौतम का प्रश्न प्रकट किया गया है-इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) जिस पुद्गल परमाणु में कृष्णगुण का एक ही अंश है-अर्थात् कृष्णगुण का सब से जघन्य अंश है-ऐसा वह पुद्गल परमाणु यदि अपनी इसी स्थिति में रहेगा, तो कम से कम एक समयतक और अधिक से अधिक असंख्यात कालतक रहेगा, बाद में उसमें कृष्णगुण के और अंश बढ जावेंगे। (एवं जाव अणंतगुण-कालए) इसी तरह से यह भी समझ लेना चाहिये कि जिस पुद्गल में कृष्णगुण के अनंत अंश है-वह पुद्गल कम से कम एक समयतक और अधिक से अधिक असंख्यात कालतक अपनी इस स्थिति में रह

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે "एगगुणकालएणं भंते ! पोग्गले कालओ केवच्चिरं होइ ?" હે ભદન્ત ! જે પુદ્ગલ પરમાણુમાં કૃષ્ણવર્ણને એક ગુણ-એક અંશ-રહેલો હોય છે, તે પુદ્ગલ પરમાણુ કેટલા સમય સુધી કૃષ્ણવર્ણના એક અંશથી જ યુક્ત રહે છે? તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે—

"गोयमा ! जहण्णेण एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं" હે ગૌતમ ! જે પુદ્ગલ પરમાણુમાં કૃષ્ણવર્ણને એક જ અંશ હોય છે, એટલે કે જે પુદ્ગલમાં કૃષ્ણતા ઓછામા ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે, તે પરમાણુ પુદ્ગલ તેની એની એ સ્થિતિમાં ઓછમાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ સુધી રહે છે. ત્યારબાદ તેમાં કૃષ્ણતાનું પ્રમાણ વધી જશે. "एवं जाव अणंतगुणकालए" જે પુદ્ગલમાં કૃષ્ણગુણના અનંત અંશ રહેલા હોય છે, તે પુદ્ગલ પણ ઓછામાં ઓછું એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ સુધી એની એ સ્થિતિમાં રહી શકે છે. અહીં 'जाव'

ख्येयं कालं तिष्ठति, यावत्करणात् – द्विगुणकालकपुद्गलादारभ्य असंख्यात गुणकालकपुद्गलपर्यन्तं संग्राह्यम्, ' एवं वण्ग-गंध-रस-फासं जाव-अणंतगुण-लुक्खे ' एवं तथैव वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शम्, एकगुणकालादिवर्णकः एकगुण गन्धकः, एकगुणरसकः, एकगुणस्पर्शकः पुद्गलः यावत्-अनन्तगुणरूक्षः पुद्गलः जघन्येन एक समयम्, उत्कर्षेण असंख्येयं कालं तिष्ठति, यावत्करणात्-द्विगुणकालादिवर्णपुद्गलादारभ्य असंख्यातगुणरूक्षपुद्गलपर्यन्तं संग्राह्यम्, ' एवं सुहुमपरिणए पोग्गले ' एवं तथैव सूक्ष्मपरिणतः पुद्गलः जघन्येन एकं समयम् उत्क-

---

स्त्रकना है। यहां यावत् शब्द से कृष्णगुण के दो अंशवाले पुद्गल से लेकर कृष्णगुण के असंख्यात अंशवाले पुद्गल का ग्रहण हुआ है। (एवं वण्ण, गंध, रस, फासं जाव अणंतगुणलुक्खे) इसी प्रकार से यहां पर यह भी और समझ लेना चाहिये कि एकगुणादि अन्यवर्णवाला पुद्गल, एकगुणादिगंधवाला, एकगुणादिरसवाला पुद्गल, एकगुणादि स्पर्शवाला पुद्गल यावत् अनंतगुणरूक्षवाला पुद्गल जघन्य से एक समयतक और उत्कृष्ट से असंख्यात कालतक अपनी २ स्थिति में बना रहता है अर्थात् जो पुद्गल पीतादि (पीले) वर्ण के एक अंशवाला है तो वह इस पीतादि वर्ण के एक अंश की स्थिति में कम से कम एक समयतक और अधिक से अधिक असंख्यात कालतक बना रहेगा, इसी प्रकार से एक गुणादि गंध आदि से युक्त पुद्गल के विषय में भी जानना चाहिये। यहां यावत् शब्द से द्विगुण पीतादि (पीले) वर्णवाले पुद्गल से लेकर असंख्यातरूप गुणवाले पुद्गल का ग्रहण हुआ है। (एवं सुहुम

પદથી કૃષ્ણગુણના બેથી લઇને અસખ્યાત અશ પર્યન્તના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. :" एवं वण्ण, गंध, रस, फास जाव अणंतगुणलुक्खे " એ જ પ્રમાણે વર્ણના એકથી અનંત અંશવાળા, ગંધના એકથી અનંત અંશવાળા, રસના એકથી અનંત અંશવાળા, સ્પર્શના એકથી અનંત અંશવાળા પુદ્ગલો પણ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ સુધી પોતપોતાની એ જ અવસ્થામા રહે છે. રૂક્ષતાના અનંત પર્યન્તના અંશોવાળું પુદ્ગલ પણ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી તેની અસલ અવસ્થાનાં જ રહી શકે છે.

ધારો કે કોઈ પુદ્ગલમાં પીળાશ આદિ વર્ણનો એક અંશ રહેલો હોય, તો તે પુદ્ગલ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ સુધી પીળાશ આદિ વર્ણના એક જ અંશવાળું રહેશે. ત્યારબાદ તેના તે વર્ણના અંશો અવશ્ય વધશે. ગંધ, રસ, સ્પર્શ આદિના વિષયમાં

र्षेण असंख्येयकालं तिष्ठति, 'एवं बादरपरिणए पोग्गले' एवं तथैव बादरपरिणतः स्थूलपरिणामी पुद्गलः जघन्येन एकं समयम् उत्कर्षेण असंख्येयं कालं तिष्ठति। गौतमः पुनः पृच्छति–'सद्दपरिणएणं भंते! पोग्गले कालओ केवच्चिरं होइ? हे भदन्त! शब्दपरिणतः खलु पुद्गलः कालतः कियच्चिरं कियत्काल पर्यन्तं भवति? भगवानाह—'गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं' हे गौतम! शब्दपरिणतः पुद्गलः जघन्येन एकं समयं तिष्ठति, 'उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं' उत्कर्षेण आवलिकाया असंख्येयभागं तिष्ठति, 'असद्दपरिणए जहा–एगगुणकालए'

परिणए पोग्गले) इसी प्रकार से सूक्ष्मरूप में परिणत हुआ पुद्गल जघन्य से एक समयतक और उत्कृष्ट से असंख्यात कालतक रहता है। इसी तरह से (बादरपरिणए पोग्गले) बादर परिणत स्थूल परिणामी हुए पुद्गल के विषय में जघन्य एक समय और उत्कृष्ट असंख्यात काल जानना चाहिये। अब गौतम प्रभु से यह पूछते हैं कि (सद्दपरिणएणं भंते! पोग्गले कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त! शब्दरूप से परिणत हुआ पुद्गल इसी शब्दरूप परिणति में कितने कालतक रहता है? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं (गोयमा) हे गौतम! (जहण्णेणं एगं समयं) शब्दरूप से परिणत हुआ पुद्गल इसी शब्दरूप परिणति में कम से कम एक समय तक और अधिक से अधिक (आवलियाए असंखेज्जइभागं) आवलिकाके असंख्यातवें भागप्रमाण कालतक रहता है। (असद्दपरिणए जहा एगगुणकालए) अशब्दरूप

પણ એમ જ સમજવું. "एवं सुहुमपरिणए पोग्गले" એજ પ્રમાણે સૂક્ષ્મરૂપે પરિણમેલું પુદ્ગલ પણ ઓછામાં ઓછું એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ સુધી એ જ સ્થિતિમાં રહે છે "एवं बादरपरिणए पोग्गले" એ જ પ્રમાણે સ્થૂલરૂપે પરિણમેલું પુદ્ગલ પણ જઘન્ય એક સમય પર્યન્ત અને અધિકમાં અધિક અસંખ્યાત કાળ પર્યન્ત એજ અવસ્થામાં રહે છે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—"सद्दपरिणएणं भंते! पोग्गले कालओ केवच्चिरं होइ?" હે ભદન્ત! શબ્દરૂપે પરિણમેલું પુદ્ગલ એ જ શબ્દરૂપ પરિણતિમાં કેટલા કાળ સુધી રહે છે?

મહાવીરપ્રભુનો ઉત્તર—'गोयमा!' "जहण्णेणं एगं समयं" હે ગૌતમ! શબ્દરૂપે પરિણમેલું પુદ્ગલ એ જ શબ્દરૂપ પરિણતિમાં ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે "आवलियाए असंखेज्जभागं" આવલિકાના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ કાળ સુધી રહે છે. "असद्दपरिणए जहा एगगुणकालए"

अशब्दपरिणतः पुद्गलः यथा एकगुणकालकः पुद्गलस्तथा बोध्यः, अशब्दपरिणतः पुद्गलः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण असंख्येयं कालं तिष्ठतीति भावः। गौतमः पुनः पृच्छति–'परमाणुपोग्गलस्स णं भंते! अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ?' हे भदन्त! परमाणुपुद्गलस्य खलु कालतः अन्तरं कियच्चिरं कियत्काल- पर्यन्तं भवति? यः पुद्गलः परमाणु रूपेण वर्तते स परमाणुत्वं परित्यज्य स्कन्धादि रूपेण परिणमेत्, ततः पश्चात् पुनः परमाणुत्वप्राप्तौ तस्य कालतः कियत्काल मन्तरं भवेत्? भगवानाह—'गोयमा! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं

से परिणत हुए पुद्गल के विषय में एकगुणकाल वर्णवाले पुद्गल की तरह जानना चाहिये। तात्पर्य कहने का यह है कि पुद्गल यदि अशब्दरूप परिणति में वर्तमान रहता है तो वह इस परिणति में कम से कम एक समयतक और अधिक से अधिक असंख्यात कालतक रहता है।

अब गौतम स्वामी प्रभु से यह पूछते हैं कि (परमाणुपोग्गलस्स णं भंते! अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त! परमाणुपुद्गलका अन्तर काल की अपेक्षा कितना होता है? तात्पर्य पूछने का यह है कि जो पुद्गल अभी परमाणु रूप में वर्त रहा है, वह अपने स्वभावरूप परमाणु- त्व का परित्याग कर स्कन्ध रूप में परिणत हो गया बाद में वह फिर अपने परमाणुरूप स्वभाव में आगया तो परमाणुत्व रूप अपने स्वभाव को छोड़ने के बाद पुनः अपने परमाणुत्व रूप स्वभाव में आने पर इन दोनों के बीच में काल का कितना अन्तर पड़ता है? ऐसा यह गौतम स्वामी के प्रश्न का अभिप्राय है। इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से

અશબ્દ રૂપે પરિણમેલા પુદ્‌ગલનો એજ અવસ્થામાં રહેવાનો કાળ કૃષ્ણગુણના એક અંશવાળા પુદ્‌ગલના કાળ પ્રમાણે સમજવો. એટલે કે અશબ્દ રૂપે પરિ- ણમેલું પુદ્‌ગલ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે અસં- ખ્યાત કાળ સુધી એ જ અવસ્થામાં રહે છે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—"परमाणुपोग्गलस्स णं भंते! अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ?" હે ભદન્ત! પરમાણુ પુદ્‌ગલનું અંતર કાળની અપેક્ષાએ કેટલું હોય છે. આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે–કોઈ એક પરમાણુ પુદ્‌ગલ પોતાના સ્વભાવ રૂપ પરમાણુત્વનો (પરમાણુ પર્યાયનો) ત્યાગ કરીને સ્કન્ધ રૂપ પર્યાયને ધારણ કરી લે, અને ત્યારબાદ ફરીથી પરમાણુત્વ રૂપ સ્વભાવમાં (પર્યાયમાં) આવી જાય, તો પરમાણુ પર્યાયનો ત્યાગ કર્યા પછી ફરીથી એજ પરમાણુ પર્યાયમાં આવવાને માટે તેને કેટલો સમય લાગે છે? અથવા તો કેટલા કાળનું અંતર પડે છે? કાળના આ અંતરને વિરહકાળ પણ કહે છે.

कालं ' हे गौतम ! परमाणुपुद्गलस्य स्कन्धादिरूपेण परिणामानन्तरं पुनः परमाणुत्वप्राप्तौ अन्तरं जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण असंख्येयं कालम् असंख्यातकालपर्यन्तं भवति । गौतमः पुनः पृच्छति-' दुप्पएसियस्स णं भंते ! खंधस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ ? ' हे भदन्त ! द्विप्रदेशिकस्य खलु स्कन्धस्य अन्तरं कालतः कियच्चिरं कियत्कालं भवति ? भगवानाह-' गोयमा ! जहण्णेणं

कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) कम से कम एक समय का और अधिक से अधिक असंख्यात काल का अन्तर पड़ता है । परमाणु जब अपने परमाणुत्वरूप स्वभाव का परित्याग कर देता है अर्थात् स्कन्धरूप पर्याय से आक्रान्त हो जाता है, तब वह पुनः अपने परमाणुरूप स्वभाव में कम से कम एक समय में और अधिक से अधिक असंख्यात काल में आ जाता है । अब गौतम स्वामी प्रभु से यह पूछते हैं (दुप्पएसियस्स णं भंते ! खंधस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त ! जो द्विप्रदेशिक स्कन्ध है उसका अन्तर काल कितना होता है ? अर्थात् किसी द्विप्रदेशिक स्कन्ध ने अपनी द्विप्रदेशिक अवस्था का परित्याग कर अन्य त्रिप्रदेशिक स्थिति को प्राप्त कर लिया-बाद में वह पुनः अपनी द्विप्रदेशिक पर्याय में आगया तो इस पर्याय को छोड़ने के बाद पुनः उसी अवस्था में आने पर कितना अन्तर पड़ता है ? उत्तर में प्रभु कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं

ઉત્તર—" ગોયમા ! " હે ગૌતમ ! " जहाण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं " તેમ થવામાં ઓછામાં ઓછું એક સમયનું અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળનું અંતર પડે છે. એટલે કે જો કોઇ પરમાણુ પોતાની પરમાણુ પર્યાયનો ત્યાગ કરીને સ્કન્ધરૂપ પર્યાયને ધારણ કરે, અને ત્યારબાદ ફરી પરમાણુ રૂપ પર્યાયને ધારણ કરે, તો એ રીતે મૂળ પર્યાયમાં આવતા તેને ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ લાગશે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—" दुप्पएसियस्स णं भंते ! खंधस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ ? " હે ભદન્ત ! દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધનો અંતરકાળ (વિરહકાળ) કેટલો હોય છે ? એટલે કે કોઇ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ પોતાની તે અવસ્થાનો ત્યાગ કરીને ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધરૂપે પરિણમે છે. ત્યારબાદ ફરીથી તે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધરૂપ પર્યાયમાં આવી જાય છે. તો પોતાની મૂળ પર્યાયને છોડયા પછી ફરીથી એ જ પર્યાયમાં આવતા તેને કેટલા કાળનું અંતર પડે છે ?

एगं समयं, उक्कोसेणं अणंतं कालं' हे गौतम ! द्विप्रदेशिकस्य स्कन्धस्य त्रिप्रदेशिकादिस्कन्धरूपेण परिणामानन्तरम् पुनर्द्विप्रदेशिकत्वप्राप्तौ अन्तरकालः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण अनन्तकालं भवति । 'एवं जाव अणंतपएसिओ' एवं तथैव यावत्-अनन्तप्रदेशिको बोध्यः, यावत्करणात् त्रिप्रदेशिकस्कन्धादारभ्य असंख्यातप्रदेशिकस्कन्धान्तं संग्राह्यम् । गौतमः पृच्छति-'एगपएसोगाढस्स णं भंते ! पोग्गलस्स सेयस्य अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ?' हे भदन्त ! एकप्रदेशावगाढस्य एकम् आकाशप्रदेशम् अवगाह्य स्थितस्य खलु पुद्गलस्य सैजस्य सकम्पस्य अन्तरम् अन्तरकालः कालतः कियच्चिरं कियत्कालं भवति?

अणंतं कालं) जघन्य से एक समय का और उत्कृष्ट से अनंत काल का अंतर पड़ता है। (एवं जाव अणंतपएसिओ) इसी तरह से यावत् अनन्तप्रदेशिक स्कन्ध का भी अन्तर काल जानना चाहिये। यहां यावत् शब्द से त्रिप्रदेशिक स्कन्ध से लेकर असंख्यात प्रदेशिक स्कन्धों का भी अन्तर काल इतना ही होता है ऐसा जानना चाहिये यह कहा गया है। अब गौतम स्वामी प्रभु से यह पूछते हैं कि (एगपएसोगाढस्स णं भंते ! पोग्गलस्स सेयस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त ! एक आकाश के प्रदेश को अवगाहित कर ठहरे हुए पुद्गल का जो कि सकंप अवस्था में मौजूद है अन्तर काल कितना है ? पूछने का अभिप्राय ऐसा है कि एक आकाश के प्रदेश में कोई सकंप पुद्गल ठहरा हुआ है, अब वह अपनी सकंप अवस्था का परित्याग कर निष्कंप अवस्था में आ गया पुनः इस निष्कंप अवस्था को छोड कर उसने सकंप अवस्था धारण कर ली तो पूर्व अवस्था को

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—"गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं अणंतं कालं" હે ગૌતમ ! તેમ થવામાં જઘન્ય એક સમયનું અને અધિકમાં અધિક અનંત કાળનું અંતર પડે છે. "एवं जाव अणंत पएसिओ" ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધથી લઇને અનંત પ્રદેશિક પર્યન્તના સ્કન્ધોનો અંતરકાળ પણ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધના અંતરકાળ પ્રમાણે જ સમજવો.

પ્રશ્ન—एगपएसोगाढस्स णं भंते ! पोग्गलस्स सेयस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ ? હે ભદન્ત ! આકાશના એક પ્રદેશની અવગાહના કરીને રહેલા સકંપ પુદ્ગલનો અંતરકાળ કેટલો છે ? આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે— કોઈ એક સકંપ પુદ્ગલ આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલું હોય, તે તેની સકંપ અવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને નિષ્કંપ અવસ્થા ધારણ કરે, ફરીથી નિષ્કંપ

भगवानाह–'गोयमा ! जहण्णेणं एगं समय, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं' हे गौतम ! एक प्रदेशावगाढस्य सैजस्य सकम्पस्य पुद्गलस्य अन्तरकालः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण असंख्येयं कालम्। 'एवं जाव–असंखेज्जपएसोगाढे' एवं तथैव यावत्–असंख्येयप्रदेशावगाढो वेदितव्यः। यावत्करणात्–द्विप्रदेशावगाढस्कन्धपुद्गलादारभ्य संख्यातप्रदेशावगाढस्कन्धपुद्गलपर्यन्तं संग्राह्यम्। गौतमः पृच्छति–'एगपएसोगाढस्स णं भंते ! पोग्गलस्स निरेयस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ ?' हे भदन्त ! एकप्रदेशावगाढस्य खलु निरेजस्य निष्प्रकम्पस्य पुद्गलस्य अन्तरम्–कालतः कियच्चिरं भवति ? भगवानाह–'गोयमा ! जहण्णेणं

छोडने के बाद पुनः उसी पूर्व अवस्था में आने का विरहकाल उसका कितना है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) हे गौतम ! एक प्रदेशावगाढ सकंप पुद्गल का अन्तर काल जघन्य से एक समय का है और उत्कृष्ट से असंख्यात काल का है। (एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे) इसी तरह से द्विप्रदेशावगाढ स्कन्ध पुद्गल से लेकर संख्यात प्रदेशावगाढ स्कन्ध पुद्गल का एवं असंख्यातप्रदेशावगाढ स्कन्ध पुद्गल का अन्तर काल भी जानना चाहिये। अब गौतम स्वामी प्रभु से यह पूछते हैं कि (एगपएसोगाढस्स णं भंते ! पोग्गलस्स निरेयस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त ! जो पुद्गल स्कन्ध आकाश के एक प्रदेश को अवगाहित कर ठहरा हुआ है और वह वहां निष्कंप अव-

અવસ્થાનો ત્યાગ કરીને સકંપ અવસ્થા ધારણ કરે, તો સકંપ અવસ્થાનો ત્યાગ કરી ફરીથી સકંપ અવસ્થામાં આવતા તેને કેટલો કાળ લાગે છે ?

ઉત્તર—"गोयमा !" હે ગૌતમ ! "जहण्णेण एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं" એક પ્રદેશની અવગાહનાવાળા સકંપ પુદ્ગલનો વિરહકાળ ઓછામાં ઓછા એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાતકાળનો હોય છે. "एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे" બે પ્રદેશોની અવગાહનાવાળા સકંપ સ્કન્ધ પુદ્ગલથી લઇને અસંખ્યાત પ્રદેશોની અવગાહનાવાળા સકંપ પુદ્ગલ સ્કન્ધોના વિરહકાળ વિષે પણ એ જ પ્રમાણે સમજવું. તેમનો વિરહકાળ પણ જઘન્ય એક સમયનો અને ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતકાળનો સમજવો.

પ્રશ્ન—"एगपएसोगाढस्स णं भंते ! पोग्गलस्स निरेयस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ ?" હે ભદન્ત ! આકાશના એક પ્રદેશની અવગાહના કરીને રહેલા નિષ્કંપ પુદ્ગલનો અંતરકાળ (વિરહકાળ) કેટલો હોય છે ? એટલે નિષ્કંપ અવસ્થાનો ત્યાગ કર્યા પછી ફરીથી નિષ્કંપ અવસ્થામાં આવતા તેને

एगं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं ' हे गौतम ! एकप्रदेशावगाढस्य निष्प्रकम्पस्य पुद्गलस्कन्धस्य अन्तरकालः जघन्येन एकं समयम् , उत्कर्षेण आवलिकायाः असंख्येयं भागं भवति, । ' एवं जाव-असंखेज्जपएसोगाढे ' एवं तथैव यावत्-असंख्येयप्रदेशावगाढो वेदितव्यः । यावत्करणात्-द्विप्रदेशावगाढ-निष्प्रम्पस्कन्धपुद्गलादारभ्य — संख्यातप्रदेशावगाढनिष्प्रकम्पपुद्गलस्कन्धान्तं संग्राह्यम् । ' वन्न-गंध-रस-फास-सुहुमपरिणय-बायरपरिणयाणं ' वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्श-सूक्ष्मपरिणत-बादरपरिणतानाम् ' एएसिं जं चेव संचिट्ठणा तं चेव अंतरं पि भाणियव्वं ' एतेषां वर्णगन्धादीनां या एव संस्थितिः यावानेव संस्थिति-काल उक्तः, सा एव तावदेव तावत्परिमितमेव अन्तरमपि अन्तरकालोऽपि भणित-

स्था में है तो ऐसे उस निष्कंप अवस्था में रहे हुए एक प्रदेशावगाही पुद्गल का अंतर काल कितना है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइ-भागं) एक प्रदेशावगाही निष्प्रकंप पुद्गल स्कंध का अन्तर काल जघन्य से एक समय और उत्कृष्ट से आवलिका के असंख्यातवें भागप्रमाण है । (एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे) इसी तरह से द्विप्रदेशावगाढ निष्प्रकंप पुद्गल स्कंध से लेकर संख्यातप्रदेशावगाढ निष्प्रकंप पुद्गल स्कंध का और असंख्यातप्रदेशावगाढ निष्प्रकंप पुद्गल स्कन्ध का अन्तर काल जानना चाहिये । (वन्न-गंध-रस-फास-सुहुम परिणय-बायर परिणयाणं एएसिं जं चेव संचिट्ठणा तं चेव अंतरंपि भाणियव्वं) वर्ण गंध, रस, स्पर्श इनको तथा सूक्ष्मपरिणत् बादर परिणत पुद्गल स्कन्धों का जो संस्थिति काल कहा गया है वही इनका अन्तर काल कहना

કેટલો સમય લાગે છે ?

ઉત્તર—(गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइ भागं) હે ગૌતમ ! એક પ્રદેશની અવગાહનાવાળા નિષ્કંપ પુદ્ગલ સ્કન્ધને વિરહકાળ ઓછામાં ઓછો એક સમયને અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કાળને છે. (एवं जाव असंखेज्जं-पएसोगाढे) એ જ પ્રમાણે બે પ્રદેશોની અવગાહનાવાળા નિષ્કંપ પુદ્ગલ સ્કન્ધોથી લઇને અસંખ્યાત પર્યન્તના પ્રદેશોની અવગાહનાવાળા નિષ્કંપ પુદ્-ગલ સ્કન્ધોના અંતરકાળ વિષે પણ સમજવું. (वन्न, गंध, रस, फास, सुहुम परिणय, बायर परिणयाणं एए सिं जंचेव संचिट्ठणा तं चेव अंतरंपि भाणियव्वं) તેમના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ તથા સૂક્ષ્મ પરિણમન, સ્થૂલ પરિણમન આદિનો જે સંસ્થિતિ કાળ કહેવામાં આવ્યો છે, એ જ તેમનો અંતરકાળ (વિરહકાળ)

व्यम्-वक्तव्यम् । तथा च एकगुणकालकादीनां पुद्गलानाम् अन्तरकालः एकगुण-कालकादिपुद्गलानां स्थितिकालसमान एव वेदितव्यः । यतो यदेव एकस्याव-स्थानं तदेवान्यस्यान्तरम्, तच्च असंख्येयकालमानमित्यवसेयम् । गौतमः पृच्छति-'सद्दपरिणयस्स णं भंते ! पोग्गलस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ ?' हे भदन्त ! शब्दपरिणतस्य खलु पुद्गलस्य अन्तरम् अन्तरकालः कालतः कियच्चिरं कियत्कालं भवति ? भगवानाह-'गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं' हे गौतम ! शब्दपरिणतस्य खलु पुद्गलस्य अन्तरकालः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण असंख्येयं कालम् ।

गौतमः पृच्छति-'असद्दपरिणयस्स णं भंते ! पोग्गलस्स अंतरं कालओ

चाहिये । इस तरह इस कथन से यही बात प्रमाणित की गई है कि एक गुण कृष्णादि वर्णवाले पुद्गलों का अन्तर काल और एक गुण कृष्णादि वर्णवाले पुद्गलों का स्थिति काल ये दोनों समान ही हैं, ऐसा जानना चाहिये, क्यों कि जो एक का अवस्थान है वही अन्य का अन्तर है और वह असंख्यात काल प्रमाण है, अब गौतम स्वामी प्रभु से यह पूछते हैं-(सद्दपरिणयस्स णं भंते ! पोग्गलस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त जो पुद्गल स्कन्ध शब्द रूप में परिणत हो गया है उस पुद्गल का अंतर काल कितना है ? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं-(गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) शब्द रूप से परिणत हुए पुद्गल स्कन्ध का अन्तर काल जघन्य से एक समय का और उत्कृष्ट से असंख्यात काल का है । (असद्दपरिणयस्स णं भंते ! पोग्गलस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ) हे भदन्त ! अश-

---

પણ સમજવો. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કૃષ્ણ આદિ ગુણના એક આદિ અંશવાળા પુદ્ગલોનો જે સ્થિતિકાળ આગળ કહ્યો છે, એજ અંતરકાળ અહીં ગ્રહણ કરવો. તે અંતરકાળ જઘન્ય એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાતકાળનો સમજવો

પ્રશ્ન—(सद्दपरिणयस्स णं भंते ! पोग्गलस्स अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ ?) હે ભદન્ત ! જે પુદ્ગલ સ્કન્ધ શબ્દરૂપે પરિણમ્યો હોય છે, તે પુદ્ગલ સ્કન્ધનો અંતરકાળ કેટલો હોય છે ?

ઉત્તર—(गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) હે ગૌતમ ! શબ્દરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલ સ્કન્ધનો અંતરકાળ ઓછામાં ઓછો એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળનો હોય છે.

केवच्चिरं होइ ?' हे भदन्त ! अशब्दपरिणतस्य खलु पुद्गलस्य अन्तरम्-अन्तरकालः कालतः कियच्चिरं कियत्कालं भवति ? भगवानाह-'गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं' हे गौतम ? अशब्दपरिणतस्य खलु पुद्गलस्य अन्तरं जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकायाः असंख्येय भागं भवति ॥ सू० ५ ॥

पुद्गलद्रव्यस्याल्पबहुत्वप्रस्तावः ।

मूलम्- एयस्स णं भंते ! दव्वट्ठाणाउयस्स, खेत्तट्ठाणाउयस्स ओगाहणट्ठाणाउयस्स, भावट्ठाणाउयस्स कयरे कयरेहिंतो जाव-विसेसाहिए ? गोयमा ! सव्वत्थोवे खेत्तट्ठाणाउए, ओगाहणट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे, दव्वट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे, भावट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे-(गाहा)'खेत्तोगाहणदव्वे, भावट्ठाणाउयं च अप्पबहुं । खेत्ते सव्वत्थोवे, सेसा ठाणा असंखेज्जा ॥सू०६॥

छाया---एतस्य खलु भदन्त ! द्रव्यस्थानायुष्कस्य, क्षेत्रस्थानायुष्कस्य, अवगाहनास्थानायुष्कस्य, भावस्थानायुष्कस्य, कतरत् कतरेभ्यो यावत्-विशेषाधिकम्?

ब्दरूप से परिणत हुए पुद्गल स्कन्ध का अंतरकाल कितना है ? उत्तर में प्रभु कहते हैं-(गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं) अशब्दरूप से परिणत पुद्गल स्कन्ध का अन्तर काल जघन्य से तो एक समय का है और उत्कृष्ट से आवलिका के असंख्यातवें भाग प्रमाण है ॥ सू० ५ ॥

प्रश्न—(असद्दपरिणयस्स णं भंते ! पोग्गलस्स अंतरं कालओ केवचिरं होइ ?) હે ભદન્ત ! અશબ્દ રૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલ સ્કન્ધનો અંતરકાળ કેટલો હોય છે ?

ઉત્તર—(गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइ भागं) હે ગૌતમ ! અશબ્દરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલ સ્કન્ધનો અંતરકાળ ઓછામાં ઓછો એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ હોય છે. ॥ સૂ ૫ ॥

गौतम! सर्वस्तोकम् क्षेत्रस्थानायुष्कम्, अवगाहनास्थानायुष्कम् असंख्येयगुणम्, द्रव्यस्थानायुष्कम् असंख्येयगुणम्, भावस्थानायुष्कम् असंख्येयगुणम्, (गाथा) क्षेत्रावगाहनाद्रव्यम्, भावस्थानायुष्कं च अल्पबहु। क्षेत्रं सर्वस्तोकम्, शेषाणि स्थानानि असंख्येयानि" ॥ सू० ६ ॥

पुद्गल द्रव्य के अल्प बहुत्व की वक्तव्यता—

(एयस्स णं भंते!) इत्यादि।

सूत्रार्थ—(एयस्स णं भंते दव्वट्ठाणाउयस्स खेत्तट्ठाणाउयस्स ओगाहणट्ठाणाउयस्स भावट्ठाणाउयस्स कयरे कयरेहिंतो जाव विसेसाहिया) हे भदन्त! इन द्रव्य स्थानायुष्क, क्षेत्रस्थानायुष्क, अवगाहनास्थानायुष्क और भावस्थानायुष्क इनमें कौन किसकी अपेक्षा यावत् विशेषाधिक है? (गोयमा) हे गौतम! (सव्वत्थोवे खेत्तट्ठाणाउए, ओगाहणट्ठाणाउए, असंखेज्जगुणे, दव्वट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे, भावट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे) सब से कम क्षेत्रस्थानायुष्क है इसकी अपेक्षा असंख्यात गुणा अवगाहनास्थानायुष्क है अवगाहनास्थानायुष्क की अपेक्षा असंख्यातगुणा द्रव्यस्थानायुष्क है द्रव्यस्थानायुष्क की अपेक्षा असंख्यातगुणा भावस्थानायुष्क है। (खेत्तोगाहणदव्वे क्षेत्र, अवगाहना द्रव्य और भावस्थानायुष्क का अल्प बहुत्व इस प्रकार से है, कि क्षेत्र

— પુદ્ગલ દ્રવ્યના અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ —

(एयस्स णं भंते!) इत्यादि—

સૂત્રાર્થ—(एयस्स णं भंते! दव्वट्ठाणाउयस्स खेत्तट्ठाणाउयस्स ओगाहणट्ठाणाउयस्स भावट्ठाणाउयस्स कयरे कयरे हिंतो जाव विसेसाहिया?) હે ભદન્ત! દ્રવ્ય સ્થાનાયુષ્ક, ક્ષેત્રસ્થાનાયુષ્ક, અવગાહના સ્થાનાયુષ્ક અને ભાવ સ્થાનાયુષ્ક, એ ચારેમાંથી કયું કોના કરતાં અલ્પ છે? કયું કોના કરતાં અધિક છે? કયું કોની બરાબર છે? અને કયું કોનાથી વિશેષાધિક છે?

(गोयमा!) હે ગૌતમ! (सव्वत्थोवे खेत्तट्ठाणाउए, ओगाहणट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे, दव्वट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे, भावट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे) સૌથી અલ્પ ક્ષેત્રસ્થાનાયુષ્ક છે. તેના કરતાં અસંખ્યાતગણું અવગાહના સ્થાનાયુષ્ક છે. અવગાહના સ્થાનાયુષ્ક કરતાં અસંખ્યાતગણુ દ્રવ્ય સ્થાનાયુષ્ક હોય છે અને દ્રવ્યસ્થાનાયુષ્ક કરતાં અસંખ્યાતગણું ભાવ સ્થાનાયુષ્ક હોય છે. (खेत्तोगाहण दव्वे) ઈત્યાદિ. ક્ષેત્ર, અવગાહના, દ્રવ્ય અને ભાવાયુષ્કની અલ્પતા અથવા

टीका—अथ पुद्गलद्रव्यस्याल्पबहुत्वमाह-'एयस्स णं इत्यादि । 'एयस्स णं भंते ! दव्वट्ठाणाउयस्स, खेत्तट्ठाणाउयस्स' भदन्त ! एतस्य खलु द्रव्यस्थानायुष्कस्य, द्रव्यं पुद्गलात्मकं तस्य स्थानं परमाणुद्विप्रदेशिकादिभेदरूपं, तस्य आयुः स्थितिः, अथवा द्रव्यस्य परमाणुत्वादिभावेन यत् स्थानम् अवस्थानं तत्स्वरूपमायु द्रव्यस्थानायुस्तस्येत्यर्थः, एवं क्षेत्रस्थानायुष्कस्य, क्षेत्रम् आकाशम् तस्य स्थानं पुद्गलावगाढकृतो भेदः तस्यायुः स्थितिः, अथवा क्षेत्रे एकप्रदेशादौ यत् स्थानं, तत्स्वरूपमायुः क्षेत्रस्थानायुः, तस्य, तथा 'ओगाहणट्ठाणउयस्स,' अवगाहनास्थानायुष्कस्य अवगाहनायाः पुद्गलानां नियतपरिमाणक्षेत्रव्यापनरूपायाः स्थानायुः, तस्य, भावट्ठाणाउयस्स' भावस्थानायुष्कस्य, भावः श्यामत्वादिः तस्य स्थानम् अवस्थितिस्तद्रूपमायुः, अयुरेव आयुष्कं, तस्य 'कयरे कयरेहिंतो जाव-विसेसाहिए' कतरत् कतरेभ्यो यावत्-विशेषाधिकम् ? यावत्करणात्-

स्थानायुष्क सब से अल्प है बाकी के तीन स्थानायुष्क असंख्यातगुणे हैं।

टीकार्थ—सूत्रकार ने यहां पर पुद्गल द्रव्य का अल्प बहुत्व प्रकट किया है-इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि-(एयस्स णं भंते ! दव्वट्ठाणाउयस्स, खेत्तट्ठाणाउयस्स) द्रव्यस्थानायुष्क, क्षेत्रस्थानायुष्क (ओगाहणट्ठाणाउयस्स) अवगाहनास्थानायुष्क, एवं (भावट्ठाणा उयस्स) भावस्थानायुष्क इनके बीच में (कयरे कयरेहिंतो जाव विसेसाहिया) कौन किनकी अपेक्षा विशेषाधिक हैं ? पुद्गल रूप द्रव्य के परमाणु द्विप्रदेशिक स्कन्ध, आदि जो भेद हैं वे द्रव्यस्थान हैं, इनकी जो आयु-स्थिति है वह द्रव्य स्थानायुष्क है अथवा पुद्गलरूप द्रव्य का परमाणुत्व आदि रूप से जो अवस्थान है वह द्रव्यस्थान है इस द्रव्य

અધિકતા નીચે પ્રમાણે છે-ક્ષેત્રસ્થાનાયુષ્ક સૌથી ટૂંકું છે. બાકીનાં ત્રણે ક્ષેત્ર સ્થાનાયુષ્કથી અસંખ્યાતગણા છે.

ટીકાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યના અલ્પ બહુત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન કરે છે કે (एयस्स णं भंते ! दव्वट्ठाणाउयस्स खेत्तट्ठाणाउयस्स) હે ભદન્ત ! દ્રવ્યસ્થાનાયુષ્ક, ક્ષેત્ર સ્થાનાયુષ્ક, (ओगाहणट्ठाणाउयस्स) અવગાહના સ્થાનાયુષ્ક અને (भावट्ठाणाउयस्स) ભાવ સ્થાનાયુષ્ક, એ ચારેમાંનું (कयरे कयरे हिंतो जाव विसेसाहिया ?) કયું કોના કરતાં વિશેષાધિક છે ? પુદ્ગલ રૂપ દ્રવ્યના પરમાણુ, દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ આદિ જે ભેદો છે તેમને દ્રવ્યસ્થાન કહે છે. તેમની જે આયુ-સ્થિતિ હોય છે તેને દ્રવ્યસ્થાનાયુષ્ક કહે છે. અથવા પુદ્ગલ રૂપ દ્રવ્યનું પરમાણુત્વ આદિ રૂપે જે અવસ્થાન છે તેને દ્રવ્યસ્થાન કહે છે, અને આ દ્રવ્યસ્થાન રૂપ

अल्पं वा, बहु वा तुल्यं वा इति संग्राह्यम् । भगवानाह–' गोयमा ! सव्वत्थोवे खेत्तट्ठाणाउए ' हे गौतम ! सर्वस्तोकं सर्वेभ्यो न्यूनं क्षेत्रस्थानायुष्कम् , 'ओगाहणट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे, अवगाहनास्थानायुष्कम् असंख्येयगुणम् , ' दव्वट्ठाणाउए

स्थानरूप जो आयु है वह द्रव्यस्थानायुष्क है । क्षेत्र–आकाश–का जो पुद्गलावगाढकृत भेद है वह क्षेत्रस्थान है, क्षेत्रस्थान की जो स्थिति है वह क्षेत्रस्थानायुष्क है अथवा–आकाश के एक प्रदेशादि में जो पुद्गलों का रहना है वह क्षेत्रस्थान है–इस क्षेत्रस्थानरूप जो आयु है वह क्षेत्र-स्थानायुष्क है । पुद्गलों का आकाश के नियत परिमाणु वाले प्रदेशों में रहना इसका नाम अवगाहनास्थानायुष्क है तथा पुद्गलों का जो श्यामत्व आदि रूप से अवस्थान है वह भावस्थानायुष्क है । यहां यावत् शब्द से ' अल्प, बहु, तुल्य ' इन पदों का संग्रह हुआ है–इस तरह इस प्रश्न का पूरा आकार इस प्रकार का बन जाता है–हे भदन्त ! इन द्रव्यस्था-नायुष्क आदि में कौन किन की अपेक्षा अल्प हैं ? कौन किन की अपेक्षा बहुत हैं ? कौन किन की अपेक्षा तुल्य हैं ? तथा कौन किन की अपेक्षा विशेषाधिक हैं ? इन सब का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि–(गोयमा) हे गौतम ! (सव्वत्थोवे खेत्तट्ठाणाउए) सब से कम क्षेत्र स्थानायुष्क है (ओगाहणट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे) इसकी अपेक्षा

જે આયુ છે, તેને દ્રવ્ય સ્થાનાયુષ્ક કહે છે. એક, બે, આદિ પ્રદેશો દ્વારા પુદ્ગલ દ્વારા જે જે આકાશ પ્રદેશોની અવગાહના કરાય છે તે પ્રદેશોને ક્ષેત્ર-સ્થાનો કહે છે. તે ક્ષેત્રસ્થાનની જે સ્થિતિ (આયુકાળ) તેને ક્ષેત્ર સ્થાનાયુષ્ક કહે છે. અથવા આકાશના એક બે આદિ પ્રદેશોમાં જે પુદ્ગલોનું રહેવાનું સ્થાન હોય છે, તેને ક્ષેત્રસ્થાન કહે છે. તે ક્ષેત્રસ્થાન રૂપ જે આયુ છે તેને ક્ષેત્ર સ્થાનાયુષ્ક કહે છે. પુદ્ગલો આકાશના જે નિયત પરિણામવાળાં પ્રદેશોમાં રહે છે, તે પ્રદેશોને અવગાહના સ્થાનો કહે છે. તે અવગાહના સ્થાનરૂપ જે આયુ છે, તેને અવગાહના સ્થાનાયુષ્ક કહે છે. તથા પુદ્ગલોનું જે શ્યામત્વ આદિ રૂપે અવસ્થાન છે, તેનું નામ ભાવસ્થાનાયુષ્ક છે. " यावत् " પદથી જે પદો ગ્રહણ કરાયાં છે, તે પદોનો સમાવેશ કરવાથી આ પ્રકારનો પ્રશ્ન બનશે–હે ભદન્ત ! દ્રવ્ય સ્થાનાયુષ્ક આદિ ચારમાંથી કયુ કોના કરતાં અલ્પ છે ? કયું કોના કરતાં અધિક છે ? કયુ કોની બરાબર છે અને કયુ કોના કરતાં વિશેષાધિક છે ?

મહાવીર પ્રભુ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા કહે છે–" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (सवत्थोवे खेत्तट्ठाणाउए) ક્ષેત્ર સ્થાનાયુષ્ક સૌથી અલ્પ પ્રમાણુનું

असंखेज्जगुणे, भावट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे ' द्रव्यस्थानायुष्कम् असंख्येयगुणम्, तथा भावस्थानायुष्कं च असंख्येयगुणम्

अत्र संग्रहगाथामाह—' खेत्तो-गाहण-दव्वे, भावट्ठाणाउयं च अप्पबहुं,

खेत्ते सव्वत्थोवे, सेसा ठाणा असंखेज्जा ॥ १ ॥ "

छाया—क्षेत्रावगाहनाद्रव्यम्, भावस्थानायुष्कं च अल्पबहु ।

क्षेत्रं सर्वस्तोकम्, शेषाणि स्थानानि असंख्येयानि ॥ १ ॥

एतेषां च परस्परेणाल्पबहुत्वव्यवस्था वक्ष्यमाणगाथानुसारेण कर्तव्या, ताश्च मूलोक्तार्थप्रतिपादिका अन्यत्रोक्ता गाथा प्रदर्श्यन्ते—

" खेत्तोगाहणदव्वे, भावट्ठाणाउ अप्पबहुयत्ते,

थोवा असंखगुणिया, तिण्णि य सेसा कहं नेया ? ॥

खेत्ताऽमुत्तत्ताओ, तेण समं बंधपच्चया भावा,

तो पोग्गलाण थोवो, खेत्तावट्ठाणकालो उ ॥ १ ॥

अवगाहनास्थानायुष्क असंख्यात गुणित है। (दव्वट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे) अवगाहनास्थानायुष्क की अपेक्षा द्रव्यस्थानायुष्क असंख्यात गुणित है। (भावट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे) और द्रव्यस्थानायुष्क की अपेक्षा भावस्थानायुष्क असंख्यातगुणा है। इसी बात को प्रकट करने के निमित्त यहां यह संग्रह गाथा उद्धृत की गई है-(खेत्तोगाहणदव्वे, इत्यादि अर्थ इसका स्पष्ट है। इन क्षेत्र स्थानायुष्क आदिकोंके परस्परमें अल्प बहुत्व की व्यवस्था इन दूसरी जगह कही गई गाथाओं के अनुसार जाननी चाहिये-वे गाथाएँ इस प्रकार से हैं-

(खेत्तोगाहण दव्वे, खेत्ताऽमुत्तत्ताओ) इत्यादि ।

હોય છે. (ओगाहणट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे) ક્ષેત્ર સ્થાનાયુષ્ક કરતાં અવગાહના સ્થાનાયુષ્ક કરતાં અવગાહના સ્થાનાયુષ્ક અસંખ્યાતગણું હોય છે (दव्वट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे) અવગાહના સ્થાનાયુષ્ક કરતાં દ્રવ્ય સ્થાનાયુષ્ક અસંખ્યાતગણું હોય છે (भावट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे) દ્રવ્યસ્થાનાયુષ્ક કરતાં ભાવ સ્થાનાયુષ્ક અસંખ્યાતગણું હોય છે. એ જ વાતનું પ્રતિપાદન કરવા માટે નીચેની સંગ્રહગાથા આપવામાં આવી છે-(खेत्तोगाहणदव्वे,) ઇત્યાદિ. અર્થની સ્પષ્ટતા સૂત્રાર્થમાં જ કરેલી છે.

આ ક્ષેત્ર સ્થાનાયુષ્ક આદિ ચારેની અલ્પતા તથા અધિકતાનું પ્રતિપાદન કરવા માટે નીચેની ગાથાઓ આપવામાં આવેલી છે—

" खेत्तोगाहण दव्वे તથા खेत्ताऽमुत्तत्ताओ " ઇત્યાદિ.

छाया—क्षेत्रा-वगाहन द्रव्ये भावस्थाना-युरल्पबहुकत्वे,
स्तोका असंख्यगुणितास्त्रीणि च शेषा कथं नेयाः ॥ १ ॥
क्षेत्रामूर्त्तत्वात् तेन समं बन्धप्रत्यया भावात्,
ततः पुद्गलानां स्तोकः क्षेत्रावस्थानकालस्तु ॥ १ ॥ "

अयं भावः—क्षेत्रस्य आकाशस्य अमूर्ततया तेन सह पुद्गलानां विशिष्टबन्धनकारणस्य स्नेहादेरभावात् नैकत्र ते पुद्गलाश्चिरं तिष्ठन्ति,—शेषः स्पष्टार्थः ॥१॥

अथावगाहनायुर्बहुत्वं प्रतिपादयति—

" अण्णक्खेत्तगयस्स वि, तं चिय माणं चिरं पि संधरइ,
ओगाहणनासे पुण, खेत्तन्नत्तं फुडं होइ ॥ १ ॥
छाया—अन्यक्षेत्रगतस्यापि, तदेव मानं चिरमपि संधरति ।
अवगाहनानाशे पुनः, क्षेत्रान्यत्वं स्फुटं भवति ॥ २ ॥

इन गाथाओं द्वारा यह समझाया गया है कि क्षेत्रस्थानायुष्क, अवगाहनास्थानायुष्क, द्रव्यस्थानायुष्क और भावस्थानायुष्क इनमें क्षेत्रस्थाना युष्क सबसे थोड़ा है और बाकीके तीन असंख्यात गुणे हैं यह बात किस तरहसे जानी जा सकती है? तो इस विषयमें उत्तर देते हुए सूत्रकार कहते हैं-क्षेत्र अमूर्त होता है, इस कारण उसमें कोई आकार तो होता नहीं है, आकार नहीं होने से बंधन के कारण जो स्नेह आदि गुण हैं वे भी उसमें नहीं होते हैं, इस कारण पुद्गलों का वहां पर अवस्थान चिरकाल तक नहीं हो सकता है। अतः क्षेत्रावस्थान काल अल्प कहा गया है। बाकी का अर्थ स्पष्ट है। अवगाहनायु की बहुता अधिकता प्रतिपादन करने के अभिप्राय से सूत्रकारने "अण्णखेत्तगयस्स" इत्यादि गाथा

આ ગાથાઓ દ્વારા એ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે ક્ષેત્રસ્થાનાયુષ્ક, અવગાહના સ્થાનાયુષ્ક, દ્રવ્યસ્થાનાયુષ્ક અને ભાવસ્થાનાયુષ્ક, એ ચારેમાં ક્ષેત્રસ્થાનાયુષ્ક સૌથી ટૂંકું છે, બાકીના ત્રણ તેના કરતાં અસંખ્યાત ગણુા છે, એ વાત કેવી રીતે સમજી શકાય છે? તો તેનો જવાબ આપતા સૂત્રકાર કહે છે-ક્ષેત્ર અમૂર્ત હોય છે, તે કારણે તેનો કોઈ આકાર તો હોતો નથી; આકાર નહી હોવાથી બંધનના કારણરૂપ સ્નેહ (ચીકાશ) આદિ જે ગુણો હોય છે તેમનો પણ તેમાં અભાવ હોય છે. તે કારણે પુદ્ગલો ત્યાં લાંબા કાળ સુધી રહી શકતાં નથી. તેથી જ ક્ષેત્રાવસ્થાન કાળ અલ્પ કહ્યો છે. હવે અવગાહનાયુની અધિકતાનું પ્રતિપાદન કરવા માટે સૂત્રકારે આ ગાથા કહી છે-(अण्णखेत्तगयस्स) ઇત્યાદિ,

इह पूर्वार्द्धेन क्षेत्राद्धाया अधिका अवगाहनाद्धा, इति प्रतिपादितम्, उत्तरार्द्धेन तु अवगाहनातो नाधिका क्षेत्राद्धा, इत्युक्तम्, तत् कथमेतदित्याशङ्कां समाधत्ते—

'ओगाहणाववद्धा, खेत्तद्धा अकिरियाऽववद्धा य।
न उ ओगाहणकालो, खेत्तद्धामेत्तसंवद्धो ॥ ३ ॥

छाया—अवगाहनाव बद्धा क्षेत्राद्धा अक्रियावबद्धा च।
न तु अवगाहनकालः क्षेत्राद्धा मात्रसंवद्धः ॥ ३ ॥

अवगाहनायाम्-आगमन क्रियायां च नियता क्षेत्राद्धा विवक्षितावगाहना सद्भावे एव, अक्रिया सद्भावे एव च तस्या भावात्, उक्तव्यतिरेके चाभावात्

को कहा है-यहां पूर्वार्ध से क्षेत्राद्धा की अपेक्षा अवगाहनाद्धा अधिक है यह कहा गया है और उत्तरार्ध से अवगाहनाद्धा की अपेक्षा क्षेत्राद्धा अधिक नहीं है-यह सूचित किया गया है। सो यह बात किस तरह से है? इस आशंका के समाधान निमित्त (ओगाहणावबद्धा, इत्यादि गाथा कही गई है इसमें कहा गया है कि पुद्गलों का क्षेत्रावस्थान काल-अमुक क्षेत्र में नियतरूप से स्थित रहने का काल-अनगाहना से और क्रियारहितपने से अवबद्ध है, तात्पर्य यह है कि पुद्गल अमुकस्थल में नियतरूप से तभी रह सकता है कि जब वह अमुक अवगाहका वाला हो और बिलकुल निष्क्रिय हो, इस लिये पुद्गलोंका एकत्र अवस्थान अवगाहना और निष्क्रियता से अवबद्ध है परन्तु अवगाहनाकाल क्षेत्रोवस्थानकाल मात्र में संबद्ध नहीं है जब पुद्गलों की किसी भी तरह की

આ ગાથાના પૂર્વાર્ધ દ્વારા એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે ક્ષેત્રાવસ્થાન કાળ કરતાં અવગાહના કાળ અધિક છે અને ઉત્તરાર્ધમાં એ બતાવ્યું છે કે અવગાહના કાળ કરતાં ક્ષેત્રાવસ્થાન કાળ અધિક નથી. આ પ્રમાણે કેવી રીતે બની શકે છે? આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવાને માટે નીચેની ગાથા આપી છે-(ओगाहणाववद्धा, खेत्तद्धा अकिरियाऽववद्धाय। न उ ओगाहणकालो खेत्तद्धामेत्तसंवद्धो ॥ ३ ॥) આ ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-પુદ્ગલોનો ક્ષેત્રાવસ્થાન કાળ-અમુક ક્ષેત્રમાં નિયત રૂપે રહેવાનો કાળ-અવગાહનાથી અને ક્રિયારહિતપણાથી અવબદ્ધ છે. એટલે કે પુદ્ગલ અમુક સ્થળમાં નિયતરૂપે ત્યારે જ રહી શકે છે કે જ્યારે તે અમુક અવગાહનાવાળું હોય અને બિલકુલ નિષ્ક્રિય હોય, તેથી પુદ્ગલોનું એકત્ર અવસ્થાન અવગાહના અને નિષ્ક્રિયતાને અધીન હોય છે. પરન્તુ અવગાહનાકાળ ક્ષેત્રાવસ્થાનકાળ માત્રમાં જ સંબદ્ધ નથી, જ્યારે પુદ્ગલોની કોઇ પણ પ્રકારની અવગાહના થાય છે અને તે પુદ્ગલ

अवगाहनाद्धा न क्षेत्रमात्रे नियता, क्षेत्राद्धाया अभावेऽपि अवगाहनाद्धायाः सद्भावात्, तदुपसंहरति—

'जम्हा तत्थ-ऽण्णत्थ य, स च्चिय ओगाहणा भवे खेत्ते ।
तम्हा खेत्तद्धाओ-वगाहनाद्धा असंखगुणा ॥ ४ ॥"

छाया——यस्मात् तत्रान्यत्र च सा एव अवगाहना भवेत् क्षेत्रे,
तस्मात् क्षेत्राद्धातोऽवगाहनाद्धा असंख्य गुणा ॥ ४ ॥

अथ द्रव्यायुर्बहुत्वं कथ्यते—

'संकोय-विकोएण व, उवरमियाए वगाहणाए त्रि ।
तत्तियमेत्ताणं चिय, चिरं पि दव्वाणऽवत्थाणं ॥ ५ ॥

अवगाहना होती है और वे पुद्गल स्वयं जब निष्क्रिय होते हैं-तभी पुद्गलों का क्षेत्रावस्थान नियत होता है और जो ऐसा न हो तो उनका उस क्षेत्र में अवस्थान संभवित नहीं हो सकता, इस तरह से जब पुद्गलों का क्षेत्रावस्थान अवगाहना और निष्क्रियता के साथ संबद्ध है-तो इससे यही बत प्रकट हो जाती है कि अवगाहनाद्धा क्षेत्राद्धामात्रके साथ नियत नहीं होता है क्यों कि क्षेत्राद्धा के अभाव में भी अवगाहनाद्धा का सद्भाव पाया जाता है। इसी विषय को उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं-" जम्हा तत्थऽण्णत्थ य, " इत्यादि ।

जब कि उस क्षेत्र में अथवा दूसरे क्षेत्रमें अवगाहना वही की वही बनी रही रहती है इसी कारण क्षेत्राद्धा की अपेक्षा अवगहनाद्धा असंख्यात गुणी है । अब द्रव्यायुष्क के बहुत्व का कथन किया जाता है ।

" संकोय-विकोएण व, " इत्यादि ।

પોતે જ જ્યારે નિષ્ક્રિય હોય છે, ત્યારે જ પુદ્ગલોનું ક્ષેત્રા સ્થાન નિયત હોય છે, અને જો એવું ન બને તો તેમનું તે ક્ષેત્રમાં અવસ્થાન સંભવી શકતું નથી આ રીતે પુદ્ગલોનું ક્ષેત્રાવસ્થાન, અવગાહના અને નિષ્ક્રયતાની સાથે સંબદ્ધ હોવાથી-એટલે કે તે બન્નેને આધીન હોવાથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે અવગાહનાકાળ ક્ષેત્રાવસ્થાન કાળની સાથે નિયત હોતો નથી, કારણ કે ક્ષેત્રાવસ્થાન કાળના અભાવમાંપણ અવગાહના કાળનો સદ્ભાવ સંભવી શકે છે આ વિષયનો ઉપસંહાર કરતા સૂત્રકાર કહે છે-(जम्हा तत्थऽण्णत्थ य, ઈત્યાદિ, તે ક્ષેત્રમાં અથવા બીજા ક્ષેત્રમાં એની એજ અવગાહના કાયમ રહે છે તે કારણે ક્ષેત્રાવસ્થાન કાળ કરતાં અવગાહના કાળ અસંખ્યાતગણો હોય છે. હવે દ્રવ્યાયુષ્કની અધિકતાનું પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે—

' संकोच-विकोएण व, ' ઈત્યાદિ ।

छाया--संकोचविकोचेन वा उपरतायाम्, अवगाहनायामपि ।
तावन्मात्राणामेव चिरमपि द्रव्याणामवस्थानम् ॥ ५ ॥

संकोचेन, विकोचेन चोपरतायामपि. अवगाहनायां यावन्ति द्रव्याणि पूर्वमासन्, तावतामेव चिरमपि तेषाम् अवस्थानं भवति, एतावता अवगाहनानिवृत्तावपि द्रव्यं न निवर्तते इति प्रतिपादितम्, परन्तु द्रव्यनिवृत्तौ अवगाहनाया निवृत्तिर्भवत्येवेत्याह—

"संघाय-भेयओ वा, दव्वोवरमे पुणाइ संखित्ते ।
नियमा तद्दव्वोगाहणाए नासो न संदेहो ॥ ६ ॥"

संकोच और विकोचद्वारा अवगाहना के उपरत हो जाने पर भी जितने द्रव्य पहिले थे, उतने ही द्रव्यों का अवस्थान रहता है एतावता अवगाहना की निवृत्ति हो जाने पर भी द्रव्य की निवृत्ति नहीं होती है परन्तु द्रव्य की निवृत्ति हो जाने पर अवगहना की निवृत्ति अवश्यंभाविनी है इस लिये द्रव्यस्थानायुष्क, अवगहनास्थानायुष्क की अपेक्षा असंख्यातगुणा कहा गया है। तात्पर्य कहने का यह है कि-संकोच अथवा विकोच को लेकर द्रव्य में जब पूर्व अवगाहना नहीं रहती है तब भी द्रव्य जितने पहिले थे उतने ही वे बहुत लंबे काल तक अवस्थित रहते हैं- इस तरह अवगाहना के नहीं रहने पर भी द्रव्यों का निवर्तन नहीं होना उलटा ऐसा होना है कि जब द्रव्य में अमुक आकार की निवृत्ति हो जाती है तब नियम से अवगहना की निवृत्ति हो जाती है। इसी बात को-" संघाय भेयओ " इत्यादि।

આકુંચન અને પ્રસરણુ દ્વારા અવગાહનાની નિવૃત્તિ થઇ ગયા પછી પણુ પહેલા જેટલા દ્રવ્યનું અવસ્થાન (અસ્તિત્વ) હતું એટલા જ દ્રવ્યોનું અવસ્થાન રહે છે. તે અવગાહનાની નિવૃત્તિ થઈ ગયા બાદ પણુ દ્રવ્યની નિવૃત્તિ થતી નથી, પરન્તુ દ્રવ્યની નિવૃત્તિ થયા પછી અવગાહનાની નિવૃત્તિ તો અવશ્ય થાય જ છે. તે કારણે દ્રવ્ય સ્થાનાયુષ્કને અવગાહના સ્થાનાયુષ્ક કરતાં અસંખ્યાતગણું કહેલું છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સંકુચન અથવા પ્રસરણુને લઇને દ્રવ્યમા જ્યારે પહેલાની અવગાહના રહેતી નથી, ત્યારે પણુ દ્રવ્ય તો જેટલુ પહેલાં હતું એટલું જ લાંબાકાળ પર્યન્ત અવસ્થિત (વિદ્યમાન) રહે છે આ રીતે અવગાહનાનું અસ્તિત્વ ન રહેવા છતાં પણુ દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ તો રહે છે જ-દ્રવ્યોની નિવૃત્તિ થતી નથી. પરન્તુ એવું બને છે કે જ્યારે દ્રવ્યમાં અમુક આકારની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે ત્યારે અવગાહનાની નિવૃત્તિ તો અવશ્ય થઈ જ જાય છે. એજ વાતનું આ ગાથા દ્વારા પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે—" સંઘાય ભેયઓ વા " ઇત્યાદિ,

छाया-' संघात-भेदतो वा द्रव्योपरमे पुनः संक्षिप्ते ।
नियमात् तद्द्रव्यावगाहनाया नाशो न संदेहः ॥ ६ ॥

अयं भावः-संघातेन, पुद्गलानां भेदेन वा तेषामेव य संक्षिप्तः स्तोकावगाहनः स्कन्धोभवतिः, न तु प्राक्तनावगाहनः तत्र एवंसति यो द्रव्योपरमः द्रव्यस्यान्य-

इस गाथा द्वारा पुष्ट किया गया है-जब संघात और भेद द्वारा द्रव्य संक्षिप्त हो जाता है और संक्षिप्त होने से जब वह अपने पूर्व आकार की अपेक्षा उपरमित-अन्य प्रकार का हो जाता है-तब उस द्रव्य में पूर्व की अवगाहना का अर्थात् आकार का विनाश नियम से हो जाता है । इसमें तनिक भी संदेह नहीं है । कहने का तात्पर्य यह है कि-पुद्गल स्कन्ध जिस अवगाहना में पहिले रहता है और वह अवगाहना जब उस पुद्गल की पुद्गलस्कन्ध को संघात द्वारा दूसरे पुद्गल स्कन्ध के साथ उसे मिला देने द्वारा अथवा भेद द्वारा उसके टुकडे टुकडे कर देने द्वारा संक्षिप्त कर देने से परिवर्तित हो जाती है तो इससे हम यह अच्छी तरह से जाने जाते हैं कि अवगाहना की निवृत्ति होने पर भी द्रव्य की निवृत्ति नहीं होती है । इसी कारण अवगाहना स्थानायुष्क की अपेक्षा द्रव्यस्थानायुष्क को असंख्यातगुणित कहा गया है । यदि कोई यहां पर ऐसी आशंका करे कि पूर्व स्कन्ध संघात द्वारा संक्षिप्त हो जाता है यह बात संभवित नहीं होती-तो ऐसी आशंका

જ્યારે સંઘર્ષ અથવા ભેદ દ્વારા દ્રવ્ય સંક્ષિપ્ત થઇ જાય છે, અને સંક્ષિપ્ત થવાને કારણે જ્યારે તે તેના પૂર્વના આકાર કરતાં અન્ય આકારનું થઇ જાય છે, ત્યારે તે દ્રવ્યમાંથી પૂર્વની અવગાહનાને (આકારનો) વિનાશ અવશ્ય થઈજ જાય છે. તેમાં રજ માત્ર શંકાને સ્થાન જ નથી આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

પુદ્ગલ સ્કન્ધ જે અવગાહનામાં પહેલાં રહેલો હોય, તે અવગાહનાને સંઘર્ષ દ્વારા (એટલે કે બીજા પુદ્ગલ સ્કન્ધ સાથે તેનો સંઘર્ષ કરીને) અથવા ભેદ દ્વારા-(એટલે કે તેના ટુકડે ટુકડા કરી નાખીને) સંક્ષિપ્ત કરી નાખીને તેનું અન્ય આકારમાં પરિવર્તન કરવામાં આવે ત્યારે અવગાહનાનો વિનાશ થવા છતાં પણ દ્રવ્યનો વિનાશ થતો નથી. એજ કારણે અવગાહના સ્થાનાયુષ્ક કરતાં દ્રવ્ય સ્થાનાયુષ્કને અસખ્યાતગણું કહ્યું છે. કદાચ અહીં કોઇ એવી શંકા ઉઠાવે કે પૂર્વ-સ્કન્ધ સંઘર્ષ દ્વારા સંક્ષિપ્ત થઇ જાય છે. એવી વાત સંભવિત નથી, તો તે શંકા અસ્થાને છે, કારણ કે સંઘાત (સંઘર્ષ) ક્રિયા

संघातः, स्यात् तस्मिन् सति नहि संघातेन संश्लिष्टः स्कन्धो भवति, इति न, किन्तु संघाते सति पुद्गलानां सूक्ष्मतरत्वे नापि तत्परिणतेः श्रवणात् नियमात् तेषां द्रव्याणाम् अवगाहनाया नाशो भवति, तत्र हेतुमाह—

' ओगाहणा दव्वे, संकोय-विकोयओ य अवबद्धा ।
न उ दव्वं संकोयण-विकोयण-मित्तम्मि संबद्धं ॥ ७ ॥

छाया—" अवगाहनाद्धा द्रव्ये संकोच-विकोचतश्च अवबद्धा ।
न तु द्रव्यं संकोचनविकोचनमात्रे संबद्धम् ॥ ७ ॥

अवगाहनाद्धा द्रव्येऽवबद्धाऽनियतत्वेन संबद्धा, कथम् ? इति चेत् संकोचात्-विकोचात्च, 'ल्यप् लोपे पञ्चम्याः' इति संकोचादि परिहृत्येत्यर्थः, अवगाहनाद्धि द्रव्ये संकोच-विकोचयोरभावे सति भवति, तत्सद्भावे च न भवति, इत्येवं रीत्या

नहीं करनी चाहिये, क्यों कि संघात क्रिया द्वारा स्कन्ध सूक्ष्मतररूप से भी परिणत हो जाता है, ऐसा देखा जाता है। अवगाहना के नाश होने में कारण का प्रदर्शन करते हुए सूत्रकार कहते हैं—

' ओगाहणद्धा दव्वे, इत्यादि ।

द्रव्य में अवगाहनाद्धा उसमें संकोच विकोच होने के कारण अनियतरूप से संबद्ध है-नियतरूप से संबद्ध नहीं है। तात्पर्य कहने का यह है कि जब द्रव्य में संकोच और विकोच होता है तब उसमें पूर्व की अवगाहना नहीं रहती अतः वह उसमें अनियत रूप से संबद्धित प्रकट की गई है तो द्रव्य में जब तक संकोच नहीं होता है-तबतक उसमें पूर्व अवगाहना संबद्धित रहती है, अतः जिस तरह से संकोच विकोच के अभाव में अवगाहना द्रव्य के साथ संबद्धित रहती है उसी तरह से द्रव्य संकोच विकोच मात्रमें संबद्धित नहीं रहता है, क्यों कि संकोच विकोचके नहीं होने पर भी द्रव्य तो कायम रहता ही है, इसी

દ્વારા સ્કન્ધ સૂક્ષ્મતર (વધારે સૂક્ષ્મ) રૂપે પણ પરિણમે છે, એવું કથન સૂત્રકાર આ પ્રમાણે કરે છે તેથી અવગાહનાનો નાશ થવાના કારણો બતાવવામાં આવે છે.

" ઓગાહણદ્ધા દવ્વે, ઇત્યાદિ.

દ્રવ્યમાં સંકુચન પ્રસરણનો સદ્ભાવ હોવાને કારણે અવગાહનાકાળ અનિયત રૂપે સંબદ્ધ છે નિયત રૂપે સંબદ્ધ નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે દ્રવ્યમાં સંકુચન અને પ્રસરણ થાય છે ત્યારે તેમાં પૂર્વની અવગાહના રહેતી નથી. તેથી તે તેમાં અનિયત રૂપે સંબદ્ધિત દર્શાવી છે. જો, દ્રવ્યમાં જ્યાં સુધી સંકુચન પ્રસરણ થતું નથી, ત્યાં સુધી તેમાં પૂર્વ અવગાહના સંબદ્ધિત રહે છે, તેથી જે રીતે સંકુચન પ્રસરણના અભાવમાં અવગાહના દ્રવ્યની સાથે સંબદ્ધિત રહે છે, એજ રીતે દ્રવ્ય સંકુચન પ્રસરણ માત્રથી જ સંબદ્ધિત રહેતું નથી, કારણ કે સંકુચન પ્રસરણ ન થતું હોય ત્યારે પણ દ્રવ્ય તો

विषय को और अधिक रूप से स्पष्ट करते हुए टीकाकार प्रदर्शित करते हैं-अवगाहना द्रव्य में अनियतरूप से संबद्ध कैसे है तो इसका समाधान इस प्रकार से है-संकोच और विकोच से-इसका अर्थ "संकोचादि को छोड़ करके" ऐसा होता है। अवगाहना द्रव्य में संकोच और विकोच के असद्भाव होने पर होती है-उनके सद्भाव में नहीं। इस रीति से द्रव्य में अवगाहना अनियत होने के कारण उसके साथ अनियतरूप से संबद्ध है ऐसा कहा गया है। जैसे शिंशिपात्व (शिंशमपन) वृक्ष के साथ न नियत है और न वह उसके साथ व्यापक ही है, क्यों कि ऐसा नियम नहीं है कि जहां जहां पर वृक्षत्व होगा वहां २ नियम से शिंशपात्व होगा, हो भी और न भी हो इसी तरह यह भी नियम नहीं है कि जहां जहां द्रव्य हो वहां २ अवगाहना हो ही, हां ऐसा अवश्य है-कि जहां २ पर शिंशपात्व है वहां २ पर नियम से वृक्षत्व है-इसी तरह से जहां २ अवगाहना है वहां २ पर अवश्य ही द्रव्य है। इस प्रकार से द्रव्य की और अवगाहना की आपस में विषम व्याप्ति ही बनति है- सम व्याप्ति नहीं। द्रव्य व्यापक है, और अवगाहना उसकी व्याप्य है। व्यापक के होने पर व्याप्य नियम से हो ही ऐसा नियम

મોજૂદ રહે જ છે. આ વિષયનું વધારે સ્પષ્ટિકરણ કરવા માટે ટીકાકાર કહે છે-અવગાહના દ્રવ્યમાં અનિયત રૂપે કેવી રીતે સંબદ્ધ છે, તેનું સ્પષ્ટિકરણ નીચે પ્રમાણે કરી શકાય-દ્રવ્યમાં સંકુચન અને પ્રસરણનો અભાવ હોય ત્યારે જ અવગાહના થાય છે-તેમનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે થતી નથી. આ રીતે દ્રવ્યમાં અવગાહના અનિયમિત હોવાને કારણે તેની સાથે અનિયત રૂપે સંબદ્ધ છે, એવું કહેવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે 'શિંસપાત્ર' (સીસમનું લાકડું) વૃક્ષની સાથે નિયત રૂપે સંબદ્ધ નથી અને વ્યાપક રૂપે પણ સંબદ્ધ નથી, કારણ કે એવો કોઈ નિયમ નથી કે જ્યાં જ્યાં વૃક્ષત્વ હોય ત્યાં ત્યાં 'શિંસપાત્વ' પણ હોવું જ જોઈએ, વૃક્ષત્વ હોય ત્યાં સીસમપણું હોય પણ ખરૂં અને ન પણ હોય, એ જ રીતે એવો પણ નિયમ નથી કે જ્યાં જ્યાં દ્રવ્ય હોય ત્યાં ત્યાં અવગાહના પણ હોય જ. હા, એવું અવશ્ય જોવા મળે છે કે જ્યાં જ્યાં સીસમપણું હોય છે ત્યાં ત્યાં વૃક્ષત્ર તો અવશ્ય હોય છે એજ રીતે જ્યાં જ્યાં અવગાહના હોય છે ત્યાં ત્યાં દ્રવ્ય પણ અવશ્ય હોય છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યની અને અવગાહનાની પરસ્પરમા વિષમ વ્યાપ્તિ જ સંભવી શકે છે-સમ-વ્યાપ્તિ સંભવતી નથી. દ્રવ્ય વ્યાપક છે અને અવગાહના વ્યાપ્ય છે. વ્યાપક હોય ત્યારે વ્યાપ્ય અવશ્ય હોય જ એવો નિયમ નથી. પણ વ્યાપ્ય હોય

द्रव्ये अवगाहना अनियतत्वेन संबद्धा, इत्युच्यते, यथा वृक्षत्वस्य शिंशपात्वं न नियतं न व्यापकम् अपि तु वृक्षत्वस्य व्याप्यमेव शिंशपात्वं तथा द्रव्यस्य अवगाहना न नियता न व्यापिका, अपि तु व्याप्यैव, द्रव्यस्य तु तद्विपरीतरूपम् अवगाहनाव्यापकत्वमाह--न तु द्रव्यं संकोचन-विकोचनमात्रे सत्यऽपि अवगाहनायां नियतत्वेन व्याप्यत्वेन सम्बद्धम्, अपि तु व्यापकत्वेनैव संबद्धं सङ्कोच-विकोचाभ्यामवगा-

---

नहीं है, नियम तो ऐसा ही है कि व्याप्य के होने पर व्यापक होगा ही। इस तरह द्रव्य और अवगाहना का साथ २ रहना अनियत है ऐसा जानना चाहिये। " ण उ दव्वं संकोयणविकोयणमित्तम्मि संबद्धं " ऐसा जो कहा गया है सो उसका सार यह है कि जिस प्रकार द्रव्य के साथ अवगाहना अनियतरूप से संबद्धित है, उस तरह अवगाहना के साथ द्रव्य अनियतरूप से संबद्धित नहीं है-वह तो उसके साथ नियतरूप से ही संबद्धित है जहां अवगाहना होगी वहां नियमरूप से द्रव्य होगा ही इसलिये अवगाहना का व्यापक द्रव्य हो जाता है। वृक्षत्व के अभाव में तो शिंशपात्व हो ही नहीं सकता यह नियम है पर शिंशपात्व के अभावमें वृक्षत्व का अभाव हो जाएगा ऐसी बात नहीं है- इसी तरह से जब संकोचन विकोचन के द्वारा अवगाहनरूप व्याप्यधर्म की निवृत्ति हो जाती है तब व्यापक धर्मरूप द्रव्य की निवृत्ति नहीं होती वह तो उस स्थिति में भी मौजूद रहता है। इसी कारण अवगाहना स्थानायुष्क की अपेक्षा द्रव्यस्थानायुष्क असंख्यातगुणित कहा गया है।

ત્યારે વ્યાપક તો અવશ્ય હોય છે. આ રીતે દ્રવ્ય અને અવગાહનાનું એક સાથે અસ્તિત્વ હોવાની વાત નિયત નથી પણ અનિયત છે, એમ સમજવું.

" ण उ दव्वं संकोयणविकोयणमित्तम्मि संबद्धं " આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-જેવી રીતે દ્રવ્યની સાથે અવગાહના અનિયત રૂપે સંબદ્ધિત છે, એવી રીતે અવગાહનાની સાથે દ્રવ્ય અનિયત રૂપે સંબદ્ધિત નથી, તે તો તેની સાથે નિયત રૂપે સંબદ્ધિત છે જ્યાં અવગાહના હશે ત્યાં નિયમથી જ દ્રવ્ય પણ હશે, તેથી દ્રવ્ય અવગાહનાનું વ્યાપક બની જાય છે. જેવી રીતે વૃક્ષત્વનો અભાવ હોય તો સીસમનો પણ અભાવ જ હોય છે, પણ સિસમત્વનો અભાવ હોય તો વૃક્ષત્વનો અભાવ હોય એવું બની શકતું નથી, એજ રીતે જ્યારે સંકુચન પ્રસરણ દ્વારા અવગાહના રૂપ વ્યાપ્ય ધર્મની નિવૃત્તિ થઇ જાય છે ત્યારે વ્યાપક ધર્મ રૂપ દ્રવ્યની નિવૃત્તિ થતી નથી, દ્રવ્ય તો એ પરિસ્થિતિમાં પણ મોજૂદ રહે છે. તે કારણે અવગાહના સ્થાનાયુષ્ક કરતાં

हनानिवृत्तावपि द्रव्यस्य निवर्तनाभावात्, अतो द्रव्यम् अवगाहनायां नियत्वेन व्याप्यत्वेन असम्बद्धमुच्यते शिंशपात्वे वृक्षत्वमिव

तदुपसंहरति—' जम्हा तत्थण्णत्थ व, दव्वं ओगाहणाए तं चेव।
दव्वद्धाऽसंखगुणा, तम्हा ओगाहणद्धाओ ' ॥ ८ ॥

छाया—" यस्मात्तत्रान्यत्र वा द्रव्यम् अवगाहनायां तदेव,
द्रव्याद्धाऽसंख्यगुणा तस्या अवगाहनाद्धायाः " ॥ ८ ॥

इस गाथा का निष्कर्ष इस तरह से है किसंकोच और विकोच को छोड़कर अवगाहनाद्धा द्रव्य में नियतरूप से संबद्ध है। जैसे वृक्ष में खदिरत्व रहता है। जब द्रव्य में संकोच और विकोच का अभाव रहता है तब द्रव्य में अवगाहना का सद्भाव रहता है और इनके सद्भाव में अवगाहना रहती नहीं है इस तरह द्रव्य में अवगाहना अनियतरूप से संबद्ध है। द्रव्य में इससे विपरीतता है यद्यपि द्रव्य संकोचन और विकोचन मात्र होता है तो भी वह नियतरूप से अवगाहना में संबद्ध नहीं होता है अर्थात् जिस तरह खदिरत्व में वृक्षत्व संबद्ध है उस तरह संकोचन विकोचन द्वारा अवगाहना के नाश हो जाने के बाद भी द्रव्य की निवृत्ति नहीं होती इसलिये अवगाहना में द्रव्य नियतपणे संबद्ध नहीं है ऐसा कहा जाता है। इसी बात को उपसंहृत करते हुए सूत्रकार कहते हैं-" जम्हा तत्थ ण्णत्थ य " इत्यादि।

દ્રવ્ય સ્થાનાયુષ્કને અસંખ્યાતગણું કહ્યું છે. આ ગાથાનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે-સંકુચન અને પ્રસરણનો અભાવ હોય ત્યારે અવગાહના દ્રવ્યમાં નિયતરૂપે સંબદ્ધ રહે છે. જેવી રીતે વૃક્ષમાં ખદિરત્વ (ખેર નામાના વૃક્ષનું તત્વ) હોય છે, તે પ્રમાણે આ વસ્તુ પણ થાય છે. જ્યારે દ્રવ્યમાં સંકુચન અને પ્રસરણનો અભાવ રહે છે, ત્યારે દ્રવ્યમાં અવગાહનાનો સદ્ભાવ રહે છે, અને તેમનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે અવગાહનાનો અભાવ રહે છે. આ રીતે દ્રવ્યમાં અવગાહના અનિયત રૂપે સંબદ્ધ છે. દ્રવ્યમાં એના કરતાં વિપરીતતા હોય છે-ભલે દ્રવ્યનું સંકુચન પ્રસરણ થતું હોય, છતાં પણ તે (દ્રવ્ય) નિયતરૂપે અવગાહના સાથે સંબદ્ધ હોતું નથી. જેવી રીતે ખદિરત્વમાં વૃક્ષત્વ સંબદ્ધ હોય છે એવી જ રીતે સંકુચન-પ્રસરણ દ્વારા અવગાહનાનો નાશ થઇ ગયા પછી પણ દ્રવ્યનો નાશ થતો નથી. તેથી જ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે અવગાહનામાં દ્રવ્ય નિયતપણે સંબદ્ધ હોતું નથી. એ જ વાતનો ઉપસંહાર કરતાં સૂત્રકાર કહે છે—" जम्हा तत्थऽण्णत्थ व " ઇત્યાદિ.

अथ भावायुर्बहुत्वं प्रतिपाद्यते—'संघाय-भेयओ वा, दव्वोवरमे वि पज्जवा संति।
तं कसिणगुणविरामे, पुणाइ दव्वं न ओगाहो' ॥९॥

छाया—संघातभेदतो वा द्रव्योपरमेऽपि पर्यवाः सन्ति।
तत् कृत्स्नगुणविरामे पुनर्द्रव्यं न अवगाढः ॥९॥

अयं भावः संघातभेदादिना द्रव्योपरमेऽपि पर्यवास्तिष्ठन्ति, यथा घृष्टमृष्टपटे शुक्लादिगुणाः तिष्ठन्त्येव, सकलगुणोपरमे तु तद् द्रव्यमपि न तिष्ठति, न वा अवगाहना अनुवर्तते, तेन पर्यवाणां चिरं स्थितिः, द्रव्यस्य तु अचिरम् इति फलितम्। सू०९।

कि अवगाहना रहे अथवा न रहे फिर भी द्रव्य रहता ही है-इस कारण अवगाहनाद्धा की अपेक्षा द्रव्याद्धा असंख्यात गुणित कहा गया है। अथ भावायुष्क के बहुत्व का विचार किया जाता है-"संघायभेयओ वा" इत्यादि ॥

इस गाथा का भाव ऐसा है कि संघात अथवा भेद द्वारा द्रव्य का उपरम हो जाने पर भी पर्यायों की विद्यमानता रहती ही है। जिस प्रकार घिस कर साफ किये गये वस्त्र में शुक्लादि गुणोंका सद्भाव रहता है। यदि सकलगुणों का उपरम माना जावे तो फिर द्रव्य की भी सत्ता नहीं रह सकती है। और न अवगाहना ही रह सकती है। इस तरह के इस कथन से यह बात प्रकट हो जाती है कि पर्यायों का अवस्थान चिरकाल तक रहता है और द्रव्य का अवस्थान अल्पकालतक, इस प्रकार के कथन का कारण क्या है सो यह "संघायभेय" इत्यादि

અવગાહના રહે કે ન રહે, છતાં પણ દ્રવ્ય તો રહે જ છે. તે કારણે અવગાહના કાળ કરતાં દ્રવ્ય સ્થાનાયુ કાળ અસંખ્યાતગણો કહ્યો છે.

હવે ભાવાયુષ્કની અધિકતાનું પ્રતિપાદન કરવા માટે નીચેની ગાથા આપી છે-
"संघायभेयओ वा" ઇત્યાદિ.

આ ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-સંઘાત (સંઘર્ષ) અથવા ભેદ દ્વારા દ્રવ્યનો વિનાશ થવા છતાં પણ પર્યાયોનું અસ્તિત્વ તો રહે જ છે. જેવી રીતે ધોઇને સાફ કરવામાં આવેલા વસ્ત્રમાં શુકલાદિ ગુણોનો સદ્ભાવ રહે છે એજ પ્રમાણે દ્રવ્યની નિવૃત્તિ થવા છતાં પણ પર્યાયોનું અસ્તિત્વ તો રહે જ છે. જો સમસ્ત ગુણોની નિવૃત્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો દ્રવ્યની પણ સત્તા રહી શકતી નથી, અને અવગાહના પણ રહી શકતી નથી. આ કથનથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે પર્યાયોનું અસ્તિત્વ ચિરકાળ (દીર્ઘકાળ) સુધી રહે છે. આ પ્રકારના કથનનું કારણ શું છે, તેનું નીચેની ગાથા દ્વારા પ્રતિપાદન કરાયું છે. "संघाय भेय बंधाणु" ઇત્યાદિ.

तत्र हेतुं-प्रतिपादयति—" संघाय-भेय-बंधाणुवत्तिणी निच्चयेव दव्वद्धा ।
न गुणकालो संघाय भेय मेत्तद्धसंबद्धो ॥ १० ॥
छाया—संघात-भेद बन्धानुवर्तिनी नित्यमेव द्रव्याद्धा ।
न गुणकालः संघात-भेदमात्राद्धासंबद्धः ॥ १० ॥

संघात-भेदस्वरूपाभ्यां धर्माभ्यां यो बन्धः सम्बन्धः नित्यमेव नियमतः तदनुवर्तिनी तदनुसारिणी द्रव्याद्धा भवति, संघात-भेदसद्भावे एव द्रव्याद्धायाः सद्भावात्, संघाताद्यसत्त्वे चाभावात्, गुणकालस्तु न संघातभेदमात्रकालसंबद्धः, संघाताद्यभावेऽपि गुणानामनुवृत्तिदर्शनात् ॥ १० ॥

तदुपसंहरन्नाह—" जम्हा तत्थाऽणत्थ य, दव्वे खेत्तावगाहणासु च ।
ते चेव पज्जवा संति तो तदद्धा असंखगुणा ॥ ११ ॥
" आह अणेगंतोऽयं, दव्वोवरमे गुणाणऽवत्थाणं ।
गुणविप्परिणामम्मि य, दव्वविसेसो य णेगंतो " ॥ १२॥
विप्परिणयम्मि दव्वे, कम्मि गुणपरिणई भमे जुगव ।
कम्मि वि पुण तदवत्थे वि होइ गुणविप्परिणामो " ॥१३॥
" भवइ सच्चं किं पुण गुणबाहल्ला न सव्वगुणनासो ।
दव्वस्स तदण्णत्ते वि, वहुतराणं गुणाण ठिई । ॥ १४ ॥

गाथा द्वारा प्रतिपादित किया गया है-इस गाथा में यह कहा गया है कि संघात और भेद इन दो धर्मों द्वारा जो बन्ध-संबंध होता है उसका अनुसरण करने वाली द्रव्याद्धा होती है कारण कि वह द्रव्याद्धा संघातादि के अभाव में ही होती है और जब संघात आदि होते हैं तब वह नहीं होती। गुणकाल संघातमात्र एवं भेदमात्र के काल से संबद्ध नहीं होता है, क्यों कि संघात आदि के होने पर भी गुणों की अनुवृत्ति देखी जाती है। अब इस विषय का उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं-" जम्हा तत्थ णत्थ य "इत्यादि ॥

'आह अणेगंतोऽयं' और ' विप्परिणयम्मि ' एवं 'भवइ सच्चं' इ०

આ ગાથાનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-સંઘાત (સંઘર્ષ) અને ભેદ, આ બે ધર્મો દ્વારા જે બંધ-સંબંધ થાય છે તેનું અનુસરણ કરનારી દ્રવ્યાદ્ધા (દ્રવ્યાયુ) હોય છે, કારણ કે તે દ્રવ્યાદ્ધા સંઘાતાદિના અભાવમાં જ સંભવી શકે છે, પણ જ્યારે સંઘાતાદિનો સદ્ભાવ હોય છે ત્યારે સંભવી શકતી નથી. ગુણકાલ ફક્ત સંઘાત અને ભેદના કાળને અધીન હોતો નથી, કારણ કે સંઘાત આદિનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ ગુણોની અનુવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. હવે આ વિષયનો ઉપસંહાર કરતા 'जम्हा तत्थ णत्थ य' તથા "आह अणेगंतोऽयं અને 'विपरिणायम्मि' તેમજ 'भवइ सच्चं' ઈત્યાદિ ગાથા દ્વારા સૂત્રકાર કહે છે—

छाया—" यस्मात् तत्र अन्यत्र च द्रव्ये क्षेत्रावगाहनासु च ।
ते एव पर्यवाः सन्ति, ततस्तदद्धा असंख्यगुणा । ॥ ११ ॥
आह अनेकान्तोऽयं द्रव्योपरमे गुणानामवस्थानम् ।
गुणविपरिणामे च द्रविशेषश्च नैकान्तः । ॥ १२ ॥
" विपरिणते द्रव्ये कस्मिन् गुणपरिणतिर्भवेत् युगपत्,
कस्मिन्नपि पुनस्तदवस्थेऽपि भवति गुणविपरिणामः । ॥ १३ ॥
भण्यते सत्यं किं पुनर्गुणवाहल्यात् न सर्वगुणनाशः
द्रव्यस्य तदन्यत्वेऽपि बहुतराणां गुणानां स्थितिः ॥ १४ । इति । सू० ६।

नैरयिकासुरकुमारादीनाम् एकेन्द्रियादीनां च सारम्भानारम्भादिवक्तव्यता

मूलम्—नेरइया णं भंते ! किं सारंभा, सपरिग्गहा, उदाहु अणारंभा, अपरिग्गहा ? गोयमा ! नेरइया सारंभा, सपरिग्गहा, णो अणारंभा, णो अपरिग्गहा । से केणट्ठेणं जाव—अपरिग्गहा? गोयमा ! नेरइया णं पुढवीकायं समारंभंति, जाव—तसकायं समारंभंति, सरीरा परिग्गहिया भवंति, कम्मा परिग्गहिया भवंति, सचित्ताऽ—चित्तमोसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति,

---

इन गाथाओं का भावार्थ केवल इतना ही है कि द्रव्यावस्थान में, क्षेत्रावस्थान में, तथा अवगाहनावस्थान में वे की वे ही पर्यायें रहती हैं, इसलिये भावस्थानायुष्क असंख्यात गुणा हैं द्रव्य के उपर होने पर भी गुणों का अवस्थान रहता है। सो ऐसा यह कथन अनेकान्तरूप है क्यों कि गुणों में विपरिणाम भी होता है । गुणों की विपरिणति में द्रव्य के स्वभाव में परिणमन नहीं होता है यह एकान्त नहीं है। बाकी की गाथाओं का अर्थ सुगम है ॥ सू० ६ ॥

આ ગાથાઓનું તાત્પર્ય કેવળ એટલું જ છે કે દ્રવ્યાવસ્થાનમાં, ક્ષેત્રાવસ્થાનમાં તથા અવગાહનાવસ્થામાં એની એજ પર્યાયો રહે છે, તે કારણે ભાવસ્થાનાયુષ્ક અસંખ્યાતગણું છે. દ્રવ્યનો વિનાશ થવા છતાં પણ ગુણોનું અસ્તિત્વ રહે છે. તો આવું કથન અનેકાન્તરૂપ છે, કારણ કે ગુણોમાં વિપરિણામ (બદલવું) પણ થાય છે. ગુણોની વિપરિણતિમાં દ્રવ્યના સ્વભાવમાં પરિણમન થતું નથી. બાકીની ગાથાઓનો અર્થ સરળ છે. ॥ સૂ. ૬ ॥

से तेणट्ठेणं तं चेव । असुरकुमारा णं भंते ! किं सारंभा पुच्छा? गोयमा ! असुरकुमारा सारंभा, सपरिग्गहा, णो अणारंभा, णो अपरिग्गहा । से केणट्ठेणं ? गोयमा! असुरकुमाराणं पुढवीकायं समारंभंति, जाव-तसकायं समारंभंति,सरीरा परिग्गहियाभवंति, देवा देवीओ, मणुस्सा मणुस्सीओ,तिरिक्खजोणिया तिरिक्खजोणिणीओ परिग्गहिया भवंति,आसणसयण-भंडाऽमत्तोवगरणा परिग्गहिया भवंति,सचित्ता-ऽचित्त-मीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति, से तेणट्ठेणं तहेव । एवं जाव-थणियकुमारा । एगिंदिया जहा नेरइया । वेइंदिया णं भंते ! किं सारंभा, सपरिग्गहा ?तं चेव जाव-सरीरा परिग्गहिया भवंति, बाहिरिया भंडमत्तोवगरणा परिग्गहिया भवंति । सचित्ता-चित्त जाव भवंति । एवं जाव-चउरिंदिया । पंचिंदियतिरिक्खजोणिया णं भंते !? तं चेव जाव-कम्मा परिग्गहिया भवंति, टंका, कूडा,सेला, सिहरी, पब्भारा,परिग्गहिया भवंति,जल-थल-बिल-गुह-लेणा परिग्गहिया भवंति,उज्झर-निज्झरचिल्लल-पल्लल-वप्पिणा परिग्गहिया भवंति, अगड-तडाग-दह-नईओ, वावी-पुक्खरिणी, दीहिया, गुंजालिया, सरा, सरपंतियाओ, सरसरपंतियाओ, बिलपंतियाओ परिग्गहियाओ भवंति, आरामु-ज्जाणा, काणणा, वणा, वणसंडा, वणराईओ, परिग्गहियाओ भवंति, देवउलाऽऽसम-पवा-थूभ-खाइय-परिखाओ परिग्गहियाओ भवंति, पागार-अट्टालग-चरिय-दार-गोपुरा परिग्गहिया भवंति, पासाय-घर-सरण-लेण-आवणा परिग्गहिया

भवंति, सिंघाडग-तिग-चउक्क-चच्चर-चउम्मुह-महापहा परिग्गहिया भवंति, सगड-रह-जाण-जुग्ग-गिल्लि-थिल्लि-सीय-संदमाणियाओ परिग्गहियाओ भवंति, लोही-लोहकडाह-कडुच्छुया परिग्गहिया भवंति, भवणा परिग्गहिया भवंति, देवा, देवीओ, मणुस्सा, मणुस्सीओ, तिरिक्खजोणिया, तिरिक्खजोणिणीओ, आसण-सयण-खंभ-भंड-सचित्ताऽचित्त-मीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति, से तेणट्ठेणं०। जहा तिरिक्खजोणिया तहा मणुस्सा वि भाणियव्वा। वाणमंतर—जोइस-वेमाणिया जहा भवणवासी तहा नेयव्वा ॥ सू० ७॥

छाया—नैरयिकाः खलु भदन्त ! किं सारम्भाः, स परिग्रहाः, उताहो अनारम्भाः, अपरिग्रहाः? गौतम ! नैरयिकाः सारम्भाः, सपरिग्रहाः, नो अनारम्भाः, नो अपरिग्रहाः, तत् केनार्थेन यावत्- अपरिग्रहाः? गौतम ! नैरयिकाः पृथिवीकायं

नैरयिकों की असुरकुमार आदिकों की एकेन्द्रियादिकों की आरंभ अनारंभ आदि वक्तव्यता

"नेरइयाणं भंते !" इत्यादि ॥

सूत्रार्थ—(नेरइयाणं भंते ! किं सारंभा, सपरिग्गहा उदाहु अणारंभा अपरिग्गहा) हे भदन्त ! नारक क्या आरंभ और परिग्रह से सहित है ! अथवा आरंभ और परिग्रह से रहित हैं ! (गोयमा) हे गौतम ! (नेरइया सारंभा सपरिग्गहा णो अणारंभा णो अपरिग्गहा) नारक आरंभ और परिग्रह सहित हैं आरंभ और परिग्रह से रहित नहीं हैं !

નારકો, અસુર કુમારાદિ દેવો અને એકેન્દ્રિયાદિ જીવોના આરંભ અનારંભ આદિનું નિરૂપણ—

"नेरइयाणं भंते !" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(नेरइयाणं भंते ! किं सारंभा, सपरिग्गहा, उदाहु अणारंभा, अपरिग्गहा ?) હે ભદન્ત ! નારક જીવો શું આરંભ અને પરિગ્રહવાળા હોય છે? અથવા આરંભ અને પરિગ્રહ વિનાના હોય છે? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (नेरइया सारंभा, सपरिग्गहा, णो अणारंभा णो अपरिग्गहा) નારક જીવો આરંભ અને પરિગ્રહવાળા હોય છે, તેઓ આરંભ અને પરિગ્રહવિનાના હોતા નથી. (से केणट्ठेणं जाव अपरिग्गहा) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું

समारभन्ते, यावत्-त्रसकायं समारभन्ते, शरीराणि परिगृहीतानि भवन्ति, कर्माणि परिगृहीतानि भवन्ति, सचित्ता-ऽचित्त-मिश्रितानि द्रव्याणि परिगृहीतानि भवन्ति, तत् तेनार्थेन तदेव। असुरकुमाराः खलु भदन्त! किं सारम्भाः पृच्छा गौतम! असुरकुमाराः सारम्भाः, सपरिग्रहाः, नो अनारम्भाः, नो अपरिग्रहाः। तत् केना-

---

(से केणट्ठेणं जाव अपरिग्गहा) हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि नारक आरंभ और परिग्रह से सहित हैं आरंभ परिग्रह से रहित नहीं हैं! (गोयमा) हे गौतम! (नेरइयाणं पुढविक्कायं समारंभति, जाव तसकायं समारंभंति) नारक पृथ्वीकाय का यावत् त्रस-काय का समारंभ करते हैं (सरीरा परिग्गहिया भवंति, कम्मा परिग्ग-हिया भवंति, सचिताऽचित्तमीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति-से तेणट्ठेणं तंचेव) उन्होंने शरीरका परिग्रहण कर रखा है, कर्मों का वे परि ग्रहण करते हैं। सचित्त अचित्त और मिश्र परिग्रहको उन्होंने ग्रहण कर रखा है-इस कारण हे गौतम! मैंने एसा कहा है कि नारक आरंभ सहित हैं,परिग्रह सहित हैं आरंभ और परिग्रहसे रहित नहीं हैं। (असु-रकुमाराणं भंते! कि सारंभा पुच्छा) हे भदन्त! असुरकुमार देव क्या आरंभ और परिग्रह से रहित हैं! (गोयमा) हे गौतम! (असुरकु-मारा सारंभा सपरिग्गहा णो अणारंभा णो अपरिग्गहा) असुरकु-मार देव आरंभ और परिग्रह सहित हैं, आरंभ और परिग्रह से रहित

કહો છો કે નારક જીવો આરંભ અને પરિગ્રહવાળા છે, અને આરભ-પરિગ્રહ વિનાના નથી? (गोयमा! नेरइयाणं पुढविकाय समारभंति, जाव तसकायं समारंभंति) હે ગૌતમ! નારક જીવો પૃથ્વીકાયથી લઇને ત્રસકાય પર્યન્તનો સમારંભ કરે છે, (सरीरा परिग्गहिया भवंति, कम्मा परिग्गहिया भवंति, सचित्ता ऽ चित्तमीसिवाइं दव्वाइं परिग्गहिया भवंति-से तेणट्ठेणं तंचेव) તેમણે શરીરનો પરિગ્રહ કરેલો હોય છે, તેઓ કર્મોનો પરિગ્રહ કરતા હોય છે, વળી તેઓ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર (સચિત્તાચિત્ત) દ્રવ્યોનો પણ પરિગ્રહ કરતા હોય છે. તેથી તેમને આરંભ અને પરિગ્રહવાળા કહ્યા છે. (असुरकु-मारा णं भंते! किं सारंभा पुच्छा?) હે ભદન્ત! અસુરકુમાર દેવો શું આરંભ અને પરિગ્રહવાળા હોય છે? અથવા આરંભ અને પરિગ્રહ વિનાના હોય છે? (गोयमा! असुरकुमारा सारंभा,सपरिग्गहा,णो अणारंभा णो अपरिग्गहा) હે ગૌતમ! અસુરકુમાર દેવો આરંભ અને પરિગ્રહવાળા હોય છે, તેઓ આરંભ અને પરિ-

थेन ? । गौतम ? असुरकुमाराः खलु पृथिवीकायं समारभन्ते, यावत्-त्रसकायं समारभन्ते, शरीराणि परिगृहीतानि भवन्ति, कर्माणि परिगृहीतानि भवन्ति, भुवनानि परिगृहीतानि भवन्ति, देवाः देव्यः, मनुष्याः, मनुष्यः, तिर्यग्योनिकाः, तिर्यग्योनयः परिगृहीता भवन्ति, आसन-शयन-भाण्डा-ऽमत्रो-पकरणानि परिगृहीतानि भवन्ति-सचित्ता-ऽचित्तमिश्रितानि द्रव्याणि परिगृहीतानि भवन्ति,

नहीं हैं । (से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि असुरकुमार देव आरंभ और परिग्रह से युक्त हैं, आरंभ और परिग्रह से रहित नहीं हैं । (गोयमा) हे गौतम ! (असुरकुमारा णं पुढविकायं समारंभंति, जाव तसकायं समारंभंति) असुरकुमार देव पृथिवी काय का समारंभ करते हैं यावत् त्रसकाय का समारंभ करते हैं । (सरीरा परिग्गहिया भवंति, कम्मा परिग्गहिया भवंति) उनके द्वारा शरीर परिगृहीत है । कर्म परिग्रहीत हैं (भवणा परिग्गहिया भवंति) भवन परिगृहीत हैं । (देवा देवीओ मणुस्सा, मणुस्सीओ, तिरिक्खजोणिया, तिरिक्खजोणिणीओ परिग्गहिया भवंति) देव, देवियाँ, मनुष्य, मनुष्यणियां, तिर्यंच, तिर्यंचनियां ये सब परिगृहीत हैं । (आसण-सयण-भंडामत्तो-वगरणा परिग्गहिया भवंति) आसन, शयन, भांड, अमत्र और उपकरण ये सब उनके द्वारा ग्रहण किये हुए होते हैं । (सच्चित्ताचित्तमीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति) सचित्त, अचित्त एवं मिश्र द्रव्य उनके द्वारा परिगृहीत होते हैं । (से

ગ્રહથી રહિત હોતા નથી. (से केणट्ठेणं ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે અસુરકુમારો આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત છે, તેનાથી રહિત નથી ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (असुरकुमाराणं पुढविकायं समारंभांति, जाव तसकायं समारंभति) અસુરકુમાર દેવો પૃથ્વીકાયથી લઇને ત્રસકાય પર્યન્તના જીવોનો સમારંભ કરે છે. (सरीरा परिग्गहिया भवंति, कम्मा परिग्गहिया भवंति) તેમના વડે શરીર પરિગૃહીત હોય છે, કર્મ પરિગૃહીત હોય છે, (भवणा परिग्गहिया भवंति) અને ભવનો પરિગૃહીત હોય છે. (देवा, देवीजो, मणुस्सा, मणुस्सीओ, तिरिक्खजोणिया तिरिक्खजोणिणीओ परिग्गहिया भवंति) વળી તેઓ દેવ, દેવીઓ, મનુષ્યો, સ્ત્રીઓ, તિર્યંચો અને તિર્યંચણીઓનો પણ પરિગ્રહ કરે કરે છે. (आसण, सयण, भंडामत्तो, वगरणा परिग्गहिया भवंति) તેઓ આસન, શયન, ભાંડ (રત્નમય પાત્ર), અમત્ર (સુવર્ણમય પાત્ર) અને ઉપકરણોનો પરિગ્રહ કરે છે. (सचित्ताचित्तमीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति) સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર દ્રવ્ય તેમનાથી ગ્રહણ કરાય છે. (से तेणट्ठेणं तहेव एवं

तत् तेनार्थेन तत्रैव । एवं यावत्-स्तनितकुमाराः ? एकेन्द्रियाः यथा नैरयिकाः। द्वीन्द्रियाः खलु भदन्त ! किं सारम्भाः, सपरिग्रहाः ? तदेव यावत्-शरीराणि परिगृहीतानि भवन्ति,बाह्यानि भाण्डामत्रोपकरणानि परिगृहीतानि भवन्ति, सचित्ताचित्त यावद् भवन्ति । एवं यावत्-चतुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिकाः खलु भदन्त ! ?

तेणट्ठेणं तहेव एवं जाव थणियकुमारा) इस कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि असुरकुमार देव आरंभ और परिग्रह सहित होते हैं आरंभ और परिग्रह से रहित नहीं होते हैं । इसी प्रकार ये यावत् स्तनितकुमारों के विषय में भी समझना चाहिये । (एगेंदिया जहा नेरइया) जिस प्रकार से आरंभ और परिग्रह सहित होने का कथन नारक जीवों के विषय में किया गया है उसी तरह से आरंभ और परिग्रह सहित होने का कथन एकेन्द्रिय जीवों के विषय में भी जानना चाहिये । (बेइंदियाणं भंते ! किं सारंभा, सपरिग्गहा) हे भदन्त ! दो इन्द्रिय जीव क्या आरंभ और परिग्रह सहित होते हैं ? (तं चेव जाव सरीरा परिग्गहिया भवंति) हे गौतम ! इन दो इन्द्रियों के विषय में वही पूर्वोक्त रूप से कथन कर लेना चाहिये यावत् उन्हों ने शरीर परिगृहीत किया है यहां तक । (बाहिरिया-भंडमत्तोवगरणा परिग्गहिया भवंति, एवं जाव चउरिंदिया) बाहर में उन्हों के द्वारा भाण्ड, अमत्र एवं उपकरण ये सब परिगृहीत होते हैं । इसी तरह से यावत् चतुरिन्द्रिय जीवों के विषय में भी जानना चाहिये । (पंचिंदियतिरिक्ख

जाव थणियकुमारा) હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યુ છે કે અસુરકુમાર દેવો આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે, તેઓ આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત નથી સ્તનિતકુમાર પર્યન્તના દેવો વિષે પણ એજ પ્રમાણે સમજવું.

(एगेंदिया जहा नेरइया) જેમ નારક જીવોને આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત કહેલાં છે, એજ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય જીવોને પણ આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત સમજવા. (बेइंदियाणं भंते ! किं सारंभा सपरिग्गहा ?) હે ભદન્ત ! બે ઇન્દ્રિય જીવો શું આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે ? (तंचेव जाव सरीरा परिग्गहिया भवंति) હે ગૌતમ ! બે ઇન્દ્રિય જીવોના વિષયમાં પણ પૂર્વોક્ત કથન ગ્રહણ કરવું. "તેમણે શરીર પરિગ્રીહત કરેલાં હોય છે," આ કથન પર્યન્તનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું. (बाहिरिया-भंडमत्तोवगरणा परिग्गहिया भवंति, एवं जाव चउरिंदिया) બહારથી તેમના વડે ભાંડ, અમત્ર, અને ઉપકરણોનો પરિગ્રહ કરાય છે. ચતુરિન્દ્રિય પર્યન્તના જીવોના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું. (पंचिंदिय-तिरिक्खजोणिया णं भंते ! किं सारंभा

तदेव यावत्-कर्माणि परिगृहीतानि भवन्ति, टङ्काः, कूटाः, शैलाः, शिखरिणः, प्राग्भाराः, परिगृहीता भवन्ति, जल-स्थल-बिल-गुहा-लयनानि परिगृहीतानि भवन्ति, अवझर-निर्झर-चिल्ल-पल्वल-वप्राणि परिगृतानि भवन्ति, अगड-

---

जोणिया णं भंते ! किं सारंभा, सपरिग्गहा) हे भदन्त ! पंचेन्द्रिय तिर्यंच क्या आरंभ और परिग्रह सहित होते हैं ? (तं चेव जाव कम्मा परिग्गहिया भवंति) हे गौतम ! पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों को आरंभी और परिग्रही होने के विषय का कथन वही पूर्वोक्त रूप से यावत् कर्म परिगृहीत हैं यहां तक का कर लेना चाहिये। (टंका-कूडा-सेला-सिहरी पब्भारा परिग्गहिया भवंति) इनके द्वारा टङ्क-पर्वत, कूट-पर्वत के शिखर, शैल-मुण्डपर्वत, शिखरी-शिखर-युक्त पर्वत और प्राग्भार-थोड़े २ झुके हुए पर्वत, परिगृहीत किये हुए हैं। (जल-थल-बिल-गुह-लेणा परिग्गहिया भवंति) ये जल, थल, बिल, गुफा और पहाड़ में उसे काट कर बनाये हुए घर इन सब को परिगृहीत किये रहते हैं। (उज्झर-निज्झर-चिल्लल-पल्लल, वप्पिणा परिग्गहिया भवंति) उज्झर-पर्वत से नीचे गिरते हुए पानी के झरनोंको, निर्झर-सामान्य-झरनों को, चिल्लल-कीचड़ सहित जल, पल्वल-छोटे २ पोखरों का, खेतों वाले स्थानों को ये अपने आधीन किये रहते हैं। (अगड-तडाग

सपरिग्गहिया) હે ભદન્ત ! શું પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે ? (तं चेव जाव कम्मा परिग्गहिया भवंति) હે ગૌતમ ! આ વિષયમાં પણ પૂર્વોક્ત સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું. " તેમના વડે કર્મ પરિગૃહીત હોય છે, ' અહીં સુધીનું કથન ગ્રહણ કરવું. (टंका, कूडा, सेला, सिहरी, पब्भारा परिग्गहिया भवंति) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો વડે ટંક (પર્વત), કૂટ (પર્વતના શિખરો), શૈલ (મુંડ પર્વત), શિખરી (શિખરવાળો પર્વત) અને પ્રાગ્ભાર (થોડા થોડા ઝૂકેલા પર્વતો) આદિ સ્થાનોનો પરિગ્રહ કરવામાં આવે છે. (जल, थल, बिल, गुह, लेणा परिग्गहिया भवंति) જળ, સ્થળ, બિલ (દર), ગુફા અને પર્વતને કોતરીને બનાવેલાં ઘરો, આદિ સ્થાનોનો તેમના વડે પરિગ્રહ કરવામાં આવે છે. (उज्झर, निज्झर, चिल्लल, पल्लल, वप्पिणा परिग्गहिया भवंति) ઉજ્ઝરો (પર્વત ઉપરથી નીચે પડતાં ઝરણાંઓ), નિર્ઝરો, (સામાન્ય ઝરણાંઓ) ચિલ્લલો (કાદવ મિશ્રિત જળાશયો), પલ્વલો (પોખરો નાના પાણીવાળાં ખાબોચિયાંઓ), અને ખેતરોવાળાં સ્થાનોને પોતાને આધીન

तडाग-ह्रद-नद्यः,वाप्यः,पुष्करिण्यः,दीर्घिकाः, गुञ्जालिकाः, सरांसि, सरःपङ्क्तयः सरस्सरःपङ्क्तयः, बिलपङ्क्तयः परिगृहीता भवन्ति, आरामो- द्यानानि, काननानि, वनानि वनषण्डाः, वनराजयः परिगृहीता भवन्ति, देवकुला-श्रम-प्रपा-स्तूप-खातिका-परिखाः परिगृहीता भवन्ति, प्रकाराऽट्टालक-चरिका-द्वार-गोपुराणि परिगृहीतानि भवन्ति, प्रासाद-गृह-शरण-लयनाऽऽपणाः परिगृहीतानि भवन्ति,

---

दह-नईओ, वावि, पुक्खरिणी, दीहिया, गुंजालिया, सरा, सरपंतियाओ सरसरपंतियाओ, बिलपंतियाओ, परिग्गहियाओ भवंति) इनके द्वारा कूप, तालाव, द्रह, नदी, बावडी चौकोर वाली बापिका, पुष्करिणी-गोलाकार वाली बावडी, दीर्घिका-लंबा चौडा जलाशय, गुंजालिका टेडामेडा जलाशय विशेष, सर-जलाशय विशेष, सरः पङ्क्ति-तडाग श्रेणियों, सरः सरपंक्तियां-तडागों की परम्परा रूप से जो पंक्तियां हैं वह सरः सरपंक्तियां हैं, बिलपंक्तियां-नालियों की पंक्ति को बिलपंक्ति कहते हैं ये सब स्वाधीन की गई होती हैं। (आरामुज्जाग काणणा वणा वणसंडा, वणराइओ परिग्गहियाओ भवंति) आराम, उद्यान, कानन, वन, वनखंड, वनराजी ये सब इनसे परिगृहीत रहती हैं। (देव उलाऽऽसमपवा-थूभ-खाइय-परिखाओ परिग्गहियाओ भवंति) देव-कुल, आश्रम, प्रपा, स्तूप, खातिका, परिखा ये सब इनके द्वारा परिगृहीत रहती है, (पागार-अट्टालग-चरिय-दार-गोपुरा-परिग्गहिया भवंति) प्राकार-कोट, अट्टालिका-अटारी चरिका-मार्गविशेष, द्वारा पुरद्वार, ये सब इनके द्वारा परिगृहीत होते है। (पासाय-घर-सरण-

---

કરીને તેઓ ત્યાં રહે છે (अगड, तडाग, दह, नईओ, वावि, पुक्खरिणी, दीहिया, गुंजालिया, सरा, सरपंतियाओ, सरसरपंतियाओ, बिलपंतियाओ परिग्गहियाओ भवति) તેઓ કૂવા, તળાવ, દ્રહ (મોટાં જળાશયો), નદી, વાવ (ચોખુણીયું જળાશય), પુષ્કિરિણી (ગોળાકારની વાવ), દીર્ઘિકા (લાંબુ પહોળું જળાશય), ગુંજાલિકા, (વાંકુંચૂકું જળાશય), સરોવરો, સરોવરની હારમાળાઓ, સરોવરોની પરંપરારૂપ પંક્તિયો, નાળાંઓ વગેરે સ્થાનોને પોતાને ત્યાં આધીન કરીને ત્યાં રહેતા હોય છે. (आरामुज्जाण, काणणावणा वणसंडा, वणराइओ, परिग्गहियाओ भवंति) આરામ સ્થાનો ઉદ્યાનો, કાનનો, વનો, વનખંડો, વનરાજી વગેરે સ્થળોનો પરિગ્રહ પણ તેઓ કરતા હોય છે. (पागार, अट्टालग, चरिय, दार, गोपुरा, परिग्गहिया भवंति) પ્રાકાર (કોટ) અટ્ટાલિકા (અટારી), ચરિક (માર્ગ વિશેષ) દ્વાર, પુરદ્વાર, આ બધાં સ્થાનોનો પરિગ્રહ તેઓ કરતા હોય છે. (पासाय, घर, सरण, लेण, आवणा परिग्गहिया भवंति) પ્રાસાદ

शृङ्गाटक-त्रिक-चतुष्क-चत्वर-चतुर्मुख-महापथाः परिगृहीता भवन्ति, शकट-रथ-यान-युग्य-गिल्लि-थिल्लि-शिबिका-स्यन्दमानिकाः परिगृहीता भवन्ति, लौही-लोहकटाह-कडुच्छुकानि परिगृहीतानि भवन्ति, भवनानि परिगृहीतानि भवन्ति, देवाः, देव्यः, मनुष्याः, मनुष्यः, तिर्यग्योनिकाः, तिर्यग्योनयः; आसन-शयन-स्तम्भ-भाण्ड-सचिता-ऽ-चित्तमिश्रितानि द्रव्याणि परिगृहीतानि

लेण-आवणा परिग्गहिया भवंति) प्रासाद, गृह शरण, लयन, आपण दुकान ये सब परिगृहीत होते है। (सिंघाडग-तिग-चउक्क-चच्चर-चउम्मुह-महापह परिग्गहिया भवति) शृंगाटक, त्रिक, चतुष्क, चत्वर चतुर्मुख और महापथ ये सब मार्ग इनसे गृहीत होते है। (सगड-रह-जाण-जुग्ग-गिल्लि, थिल्ली सीय-संदमाणियाओ परिग्गहियाओ भवंति)शकट, रथ,यान,युग धुरा गिल्लि (हाथीकाहोदा)(थिल्ली) शिबिका और स्यन्दमानिका ये सब वाहन इनके द्वारा परिगृहीत होते है (लोही, लोहकडाह, कडुच्छुया, परिग्गहिया भवंति) तवा, लोहेकी कडाही, करछली-ये सब परिग्रह इनके पास रहता है। (भवणा परिग्गहिया भवंति) भवन भी परिगृहीत होते हैं (देव, देवीओ, मणुस्सीओ तिरिक्खजोणिया, तिरिक्खजोणिणीओ आसण-सयण-खड-भंड-सचित्ता ऽचित्तमीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति) देव, देवियां, मनुष्य, मनुष्यणियां, तिर्यञ्च, तिर्यञ्चनियां, आसन, शयन, खंड, भांड, सचित्त,

---

(રાજમહેલ), ઘર, શરણ (પર્ણગૃહ), લયન (પર્વતની અંદર કોતરીને બનાવેલાં ઘર) આપણ (દુકાન) આદિનો પરિગ્રહ પણ તેઓ કરતા હોય છે. (सिंघाडग, तिग, चउक्क, चच्च, चउम्मुह, महापह, परिग्गहिया भवंति) તેઓ શ્રૃંગાટક, ત્રિક (જ્યાં ત્રણ રસ્તા મળતા હોય એવું સ્થાન), ચોક, ચતુર્મુખ (ચાર દ્વારોવાળું સ્થાન) અને રાજમાર્ગનો પરિગ્રહ કરતા હોય છે. (सगड, रह, जाण, जुग्ग, गिल्लि, थिल्लि, सीय, संदमाणियाओ-परिग्गहियाओ भवंति) તેઓ ગાડાં, રથ, યાન, યુગ (ધોંસરી), ગિલ્લી (હાથીનો હોદ્દો યા ડોલી), થિલ્લી (બગી), શિબિકા, સ્યન્દમાનિકા આદિ વાહનોનો પરિગ્રહ કરતા હોય છે. (लोही, लोहकडाह, कडुच्छुया, परिग्गहिया भवंति) તાવડો, લોઢાની કડાહી, કરછલી આદિનો તેઓ પરિગ્રહ કરે છે, (भवणा परिग्गहिया भवंति) તેઓ ભવનોનો પરિગ્રહ કરે છે.) देवा, देवीओ, मणुस्सा, मणुस्सीओ, तिरिक्खजोणिया, तिरिक्खजोणिणीओ, आसण, सयण, खंड, भंड, सचिताचित्तामीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति) દેવ, દેવીઓ, મનુષ્ય, માનવસ્ત્રીઓ તિર્યંચ, તિર્યંચણીઓ, આસન, શયન (શય્યા), ખંડ, ભાંડ, સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર દ્રવ્યો

भवन्ति, तत् तेनार्थेन० । यथा तिर्यग्योनिकास्तथा मनुष्या अपि भणितव्याः।
वानव्यन्तर-ज्योतिष्क-वैमानिका यथा भवनवासिनस्तथा नेतव्याः ॥ सू० ७॥

टीका—पूर्वम् आयुर्निरूपितम्, अथायुष्मतः नारकादिप्राणिनः आरम्भादिना चतुर्विंशतिदण्डकेन निरूपयन्नाह-' नेरइया णं भंते ' इत्यादि । ' नेरइया णं भंते ! किं सारंभा, सपरिग्गहा, उदाहु अणारंभा, अपरिग्गहा ? ' गौतमः पृच्छति-

---

अचित्त और मिश्र ये सब द्रव्य इनके द्वारा परिगृहीत होते हैं। (से तेणट्ठेणं) इस कारण हे गौतम ! मैं ने ऐसा कहा है कि तिर्यंच-पंचेन्द्रिय तिर्यंच-आरंभी और परिग्रही हैं। (जहा तिरिक्खजोणीया तहा मनुस्सा वि भाणियव्वा) जिस प्रकार से यह तिर्यञ्चों को-पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों को आरंभी ओर परिग्रही प्रकट करनेके लिये विषय चर्चित किया गया है-उसी प्रकार से मनुष्यों को भी परिग्रही और आरंभी प्रकट करने के लिये यही विषय चर्चित कर लेना चाहिये। (वाणमंतरजोइसवेमाणिया जहा भवणवासी तहा नेयव्वा) वाणमंतर, ज्योतिषिक ओर वैमानिक इनको आरंभी और परिग्रही भवनवासी देवों की तरह से जानना चाहिये।

टीकार्थ—पहिले आयु का निरूपण किया है-अब आयुष्मान जो नारक आदि प्रश्नों को लेकर चौवीसदण्डकद्वारा निरूपण सूत्रकार कर रहे हैं-इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि-' णेरइयाणं भंते ! किं सारंभा सपरिग्गहा, उदाहु अणारंभा अपरिग्गहा' हे भदन्त ! जो नारक

વગેરે તેમના વડે પરિગૃહીત કરાય છે. (से तेणट्ठेणं) હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ આરંભ અને પરિગ્રહવાળાં છે. (जहा तिरिक्खजोणिया तहा मनुस्सा वि भाणियव्वा) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોને આરંભ અને પરિગ્રહવાળા સાબિત કરવા માટે જે વાત ઉપર કહેવામાં આવી છે, એજ વાત મનુષ્યોને આરંભ અને પરિગ્રહવાળા સાબિત કરવા માટે કહેવી જોઇએ (वाणमंतर जोइस वेमाणिया जहा भवणवासी तहा नेयव्वा) વાણુમંતર, જ્યોતિષિક અને વૈમાનિકોને ભવનવાસી દેવોની જેમજ આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત સમજવા.

ટીકાર્થ—આ પહેલાંના પ્રકરણમાં આયુનું નિરૂપણ કરાયું છે. હવે સૂત્રકાર નારકાદિ આયુષ્યમાન જીવોના આરંભ આદિ વિષયના પ્રશ્નો પૂછીને ચોવીસ દંડકોને અનુલક્ષીને આ પ્રકારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (णेरइयाणं भंते ! किं सारंभा सपरिग्गहा, उदाहु अणारंभा अपरिग्गहा ?) હે ભદન્ત ! નારક જીવો શું આરંભ

हे भदन्त ! नैरयिका नारकाः खलु किम् सारम्भाः आरम्भेण सहिताः आरम्भात्मकक्रियायुक्ताः, एवं सपरिग्रहाः परिग्रहेण सहिताः परिग्रहयुक्ताः भवन्ति ? उताहो-अथवा, अनारम्भाः आरम्भात्मकक्रियारहिताः, तथा अपरिग्रहाः परिग्रहरहिता भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! नेरइया सारंभा, सपरिग्गहा, णो अणारंभा णो अपरिग्गहा ' हे गौतम ! नैरयिकाः सारम्भा आरम्भवन्तः, सपरिग्रहाः परिग्रहवन्तो भवन्ति, नो अनारम्भाः आरम्भरहिताः, नो वा अपरिग्रहाः परिग्रहरहिता भवन्ति । गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति-' से केणट्ठेणं जाव-अपरिग्गहा ' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन केन कारणेन यावत्-अपरिग्रहाः नैरयिकाः यावत्-परिग्रहरहिता नो भवन्ति, इत्येवमुच्यते, यावत् करणात्-' नैरयिकाः सारम्भाः, सपरिग्रहाः, नो अनारम्भाः, नो' इति संग्राह्यम् । भगवानाह-' गोयमा ! नेरइया णं पुढविकायं समारंभंति, जाव-तसकायं समारंभंति ' हे गौतम ! नैरयिकाः खलु पृथिवीकायं

जीव हैं, वे क्या आरंभ अर्थात् आरंभात्मक क्रियाओं से और परिग्रह से युक्त हैं ! या आरंभ और परिग्रह से युक्त नहीं हैं ! इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि-'गोयमा' हे गौतम ! 'नेरइया सारंभा-सपरिग्गहा-णो अणारंभा णो अपरिग्गहा' नारक जीव आरम्भात्मकक्रियाओं से युक्त हैं और परिग्रहवाले हैं । अतः वे अनारंभी और अपरिग्रही नहीं हैं । गौतम स्वामी प्रभु से इस विषय में कारणजिज्ञासावशवर्ती होकर पूछते हैं कि-से केणट्ठेणं जाव अपरिग्गहा' हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि नारक यावत् परिग्रह रहित नहीं होते हैं ! यहां यावत्पद से " नैरयिकाः सारंभा सपरिग्रहाः नो अनारम्भा नो " इस पाठ का संग्रह हुआ है । उत्तर में प्रभु कहते हैं (गोयमा !) हे गौतम ! (नेरइया णं पुढवीकायं समारंभंति, जाव तसकायं समारंभंति)

(આરંભાત્મક ક્રિયા) અને પરિગ્રહથી યુક્ત છે ? કે તેઓ આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત છે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે— " गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (नेरइया सारंभा-सपरिग्गहा, णो अणारंभा णो अपरिग्गहा) નારક જીવો આરંભાત્મક ક્રિયાઓથી અને પરિગ્રહથી યુક્ત છે. તેથી તેઓ અનારંભી અને અપરિગ્રહી નથી. તેનું કારણ જાણવાની જીજ્ઞાસાથી પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (से केणट्ठेणं जाव अपरिग्गहा ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે નારકો આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત હોતા નથી ? મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (नेरइया णं पुढविकायं समारंभंति, जाव तसकायं समारंभंति) નારક જીવો પૃથ્વીકાયનો

समारभन्ते पृथिवीकायसम्बन्ध्यारम्भं कुर्वन्ति यावत्-त्रसकायं समारभन्ते, आरम्भाद्यप्रत्याख्यानात् सारम्भा भवन्ति, यावत्करणात्-अप्कायं, तेजस्कायं, वायुकायम्' इत्यादि संग्राह्यम्, 'सरीरा परिग्गहिया भवंति' तैः खलु नैरयिकैः शरीराणि परिगृहीतानि परिग्रहविषयीकृतानि भवन्ति, 'कम्मा परिग्गहिया भवन्ति' कर्माणि परिगृहीतानि आत्मसात्कृतानि भवन्ति 'सचित्ताऽचित्त-मीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति' अथ च तैः नैरयिकैः सचित्तानि जीवसहितानि अचित्तानि जीवरहितानि मिश्राणि सचित्ताऽचित्तमिश्रितानि च द्रव्याणि परिगृहीतानि परिग्रहविषयीकृतानि भवन्ति, विरत्यभावात्। प्रकृतमुपसंहरति-'से तेणट्ठेणं तं चेव' तत् तेनार्थेन तदेव, पूर्वोक्तनैरयिकाणाम् सारम्भ-सपरिग्रहविषयकवृत्तान्तः प्रतिपादितो वेदितव्यः।

नारक जीव पृथिवी कायसंबंधी आरंभ करते हैं, यावत् त्रसकाय संबंधी आरंभ करते हैं। अर्थात् उन्हों के द्वारा इन आरंभों का प्रत्याख्यानतो होता नहीं है-इस कारण वे सारंभ होते हैं। यहां यावत् शब्द से " अप्कायं, तेजस्कायं, वायुकायम्, इत्यादि का ग्रहण किया गया है। (सरीरा परिग्गहिया भवंति) उन नारकों द्वारा शरीर-वैक्रिय शरीर-परिगृहीत-परिग्रह के विषयभूत किये गये होते हैं। (कम्मा परिग्गहिया भवंति कर्म भी उनके द्वारा आत्मसात् किये गये होते हैं (सचित्ताचित्त मीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति) उन नरकों द्वारा सचित्त जीवसहित, अचित्त-जीवरहित और मिश्र-सचित्ताचित्तरूप द्रव्य परिग्रह के विषयी भूत बने रहते हैं। क्यों कि इनके पास इनका विरतिरूप त्याग तो होता नहीं है। (से तेणट्ठेणं तं चेव) इस कारण हे भदन्त!

આરંભ કરે છે અને ત્રસકાય પર્યન્તના જીવોનો આરંભ કરે છે. એટલે કે આરંભોના પ્રત્યાખ્યાન તો કરતા નથી, તે કારણે તેઓ સારંભી હોય છે. અહીં 'जाव' (પર્યન્ત) પદથી " અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય " વગેરેને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. (सरीरा परिग्गहिया भवंति) તે નારકો દ્વારા શરીર વૈક્રિય શરીર-પરિગૃહીત કરાયા હોય છે. એટલે કે તેઓ શરીરનો પરિગ્રહ કરતા હોય છે. (कम्मा परिग्गहिया भवंति) તેમના દ્વારા કર્મ પણ પરિગૃહીત કરાયા હોય છે. (सचित्ताचित्त मीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति) તેઓ સચિત્ત (જીવ સહિતના), અચિત્ત, (જીવ રહિતના) અને મિશ્ર (સચિત્તાચિત્ત) દ્રવ્યોનો પરિગ્રહ કરતા હોય છે. કારણ કે તેમનામાં તે દ્રવ્યોની વિરતિરૂપ ત્યાગ તો હોતો નથી. (से तेणट्ठेणं तंचेव) હે ગૌતમ! તે કારણે

अथासुरकुमारादिवक्तव्यतामाह–'असुरकुमारा णं' इत्यादि। 'असुरकुमारा णं भंते! किं सारंभा पुच्छा?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त! असुरकुमाराः भवनपतिविशेषाः खलु किम् सारम्भाः सपरिग्रहाः? उताहो अनारम्भाः, अपरिग्रहाः? इति पृच्छा–प्रश्नः? भगवानाह–'गोयमा! असुरकुमारा सारंभा सपरिग्गहा, णो अणारंभा, णो अपरिग्गहा' हे गौतम! असुरकुमाराः खलु सारम्भाः, सपरिग्रहाः भवन्ति, नो अनारम्भाः नो वा अपरिग्रहा भवन्ति, इति समाधानाशयः। गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति–'से केणट्ठेणं?' तत् केनार्थेन केन हेतुना असुरकुमाराः सारम्भाः सपरिग्रहाः, नो अनारम्भाः नो अपरिग्रहाः? भगवानाह–'गोयमा! असुरकुमारा

मैंने ऐसा कहा है कि नारक जीव आरंभसहित और परिग्रह सहित होते हैं–आरंभरहित और परिग्रह रहित नहीं होते हैं।

अब सूत्रकार असुरकुमार संबंधी वक्तव्यता को कहते हैं (असुरकुमाराणं भंते! इत्यादि सूत्र द्वारा–गौतमस्वामी प्रभु से पूछ रहे हैं–भदन्त! असुर कुमार देव (किं सारंभा पुच्छा) क्या आरंभ और परिग्रह सहित होते हैं? या अरंभ परिग्रह रहित होते हैं? उत्तर देते हुए प्रभु कहते हैं–(गोयमा) हे गौतम! (असुरकुमारा सारंभा सपरिग्गहा) असुर कुमार–भवनपति विशेष–आरंभ और परिग्रह सहित होते हैं। (णो अणारंभा अपरिग्गहा) आरंभ और–परिग्रह से रहित नहीं होते हैं। गौतम इस विषय में कारण पूछते हैं–कि–(से केणट्ठेणं) हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि

મેં એવું કહ્યું છે કે નારક જીવો આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે, તેઓ આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત હોતા નથી.

હવે નીચેના પ્રશ્નોત્તરો દ્વારા સૂત્રકાર અસુરકુમારોના આરંભ આદિનું નિરૂપણ કરે છે—

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—(असुरकुमाराणं भंते! किं सारंभा पुच्छा?) હે ભદન્ત! શું અસુરકુમાર દેવો આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે? કે તેઓ આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત હોય છે?

મહાવીર પ્રભુ કહે છે–"गोयमा" હે ગૌતમ! (असुरकुमारा सारंभा सपरिग्गहा) અસુરકુમારો આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે, (णो अणारंभा णो अपरिग्गहा) આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત હોતા નથી. ગૌતમ સ્વામી તેનું કારણ જાણવા માટે મહાવીર પ્રભુને નીચેનો પ્રશ્ન પૂછે છે—(से केणट्ठेणं) હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે અસુરકુમારો

णं पुढविकायं समारंभंति ' हे गौतम ! असुरकुमाराः खलु पृथिवीकायं समारभन्ते आरम्भविषयं कुर्वन्ति, ' जाव-तसकायं समारंभंति ' यावत् त्रसकायं समारभन्ते, यावत्करणात् अप्कायं, तेजस्कायं, 'वायुकायम् वनस्पतिकायम्' इत्यादि संग्राह्यम् , सरीरा परिग्गहिया भवंति ' तैरसुरकुमारैः शरीराणि परिगृहीतानि परिग्रहविषयीकृतानि भवन्ति, ' कम्मा परिग्गहिया भवंति ' कर्माणि परिगृहीतानि भवन्ति, ' भवणा परिग्गहिया भवंति ' भवनानि परिगृहीतानि भवन्ति, ' देवा, देवीओ, मणुस्सा, मणुस्सीओ, तिरिक्खजोणिया, तिरिक्ख-

---

असुरकुमार आरंभ और परिग्रह सहित ही होते हैं, आरंभ परिग्रह से रहित नहीं होते हैं ! इसका समाधान करते हुए प्रभु कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (असुरकुमाराणं पुढविकायं समारंभंति, जाव तसकायं समारंभंति) असुरकुमार देव पृथिवीकाय विषयक आरंभ करते हैं यावत् त्रसकायविषयक आरंभ करते हैं। यहां यावत्पद से " अप्कायं तेजस्कायं, वायुकायं, वनस्पतिकायं " इत्यादि पाठका संग्रह हुआ है। (सरीरा परिग्गहिया भवंति) उन असुर कुमारों द्वारा शरीर-तैजस-कार्मण एवं वैक्रियशरीर परिगृहीत-परिग्रह के विषयभूत किये हुए होते हैं, अर्थात् इन तीन शरीरों को ये धारण किये रहते हैं। (कम्मा परिग्गहिया भवंति) कर्म परिगृहीत होते हैं, ज्ञानावरण आदि कर्मों से ये युक्त होते हैं। (भवणा परिग्गहिया भवंति) भवन परिगृहीत होते हैं। (देवा देवीओ मणुस्सा मणुस्सीओ तिरिक्खजोणिय, तिरिक्खजोणिणीओ परि-

---

આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે. આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત હોતા નથી ? પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" ગોયમા ! " હે ગૌતમ ! (असुरकुमाराणं पुढविकायं समारंभंति, जाव तसकायं समारंभंति) અસુરકુમાર દેવો પૃથ્વીકાયનો આરંભ કરે છે અને ત્રસકાય પર્યન્તના જીવોનો આરંભ કરે છે. અહીં " जाव " (પર્યન્ત) પદથી " અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય " વગેરે પદોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો તેથી છ કાયના આરંભ કરવાવાળા કહેવાય છે. (सरीरा परिग्गहिया भवंति) અસુરકુમારો વડે શરીરનો-તૈજસ, કાર્મણ અને વૈક્રિય શરીરનો-પરિગ્રહ કરાય છે. એટલે કે તેઓ એ ત્રણે શરીરોને ધારણ કરતા હોય છે. (कम्मा परिग्गहिया भवंति) તેમના વડે કર્મો પરિગૃહીત થયેલાં હોય છે-જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોથી તેઓ યુક્ત હોય છે. (भवणो परिग्गहिया भवंति) ભવનો પરીગૃહીત હોય છે. (देवा, देवीओ, मणुस्सा, मणुस्सीओ, तिरिक्खजोणिया, तिरिक्खजोणिणीओ

जोणिणीओ परिग्गहिया भवंति ' देवाः, देव्यः, मनुष्याः, मनुष्यः, तिर्यग्-योनिकाः, तिर्यग्योनयः-तिरश्च्यः, परिगृहीताः भवन्ति, ' आसण-सयण-भंड-ऽमत्तोवगरणा परिग्गहिया भवंति ' आसन-शयन-भाण्डा-मत्रोपकरणानि परिगृहीतानि भवन्ति, तत्र भाण्डानि रत्नमयानि, अमत्राणि सुवर्णमयानि, उपकरणानि विमानभूषणप्रभृतीनि ग्राह्यानि, 'सचित्ता-ऽचित्त-मीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति' सचित्तानि-देवादीनि, अचित्तानि कटककुण्डलादीनि, मिश्रितानि सचित्ताऽचित्तयुक्तानि अलङ्कारसहितदेवादीनि द्रव्याणि परिगृहीतानि भवन्ति, तदुपसंहरति-' से तेणट्ठेणं तहेव ' तत् तेनार्थेन तथैव असुरकुमाराः सारम्भाः, सपरिग्रहाश्चैव भवन्ति, नो अनारम्भाः, अपरिग्रहा वा भवन्ति ' एवं जाव-थणियकुमारा ' एवं तथैव असुरकुमारवदेव यावत्-स्तनितकुमाराः अपि

ग्गहिया भवंति) देव, देवीयां, मनुष्य, मनुष्यणियां, तिर्यग्योनिकजीव, तिर्यंचनियां, परिगृहीत होती हैं। (आसण-सयणभंड-ऽमत्तो वगरणा परिग्गहिया भवंति) आसन, शयन, भाण्ड-रत्नमयपात्र, अमत्र-सुवर्णमयपात्र, उपकरण-विमान भूषण आदि परिगृहीत होते हैं। (सचित्ताचित्त-मीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति) सचित्त-देव आदि अचित्त-कनककुण्डल आदि, मिश्रित-सचित्ताचित्त-अलंकार सहित देवादिक ये सब द्रव्य परिगृहीत होते हैं। (से तेणट्ठेणं तहेव) इस कारण हे गौतम ! मैंने पूर्वोक्तरूप से ऐसा कहा है कि असुरकुमारदेव आरंभ और परिग्रह से युक्त रहा करते हैं ये अनारंभी अपरिग्रही नहीं होते हैं। (एवं जाव थणियकुमारा) असुरकुमारदेवों की तरह नागकुमार से लेकर स्तनितकुमारों को भी सारंभ सपरिग्रह जानना चाहिये।

परिग्गहिया भवंति) તેઓ દેવ, દેવીઓ, માણુસો, સ્ત્રીઓ, તિર્યંચ યોનિના જીવો અને તિર્યંચણીઓનો પરિગ્રહ કરતા હોય છે. (आसण, सयण, भंड-ऽमत्तोवगरणा परिग्गहिया भवंति) તેઓ આસન, શય્યા, ભાંડ (રત્નમય પાત્ર) અમત્ર (સુવર્ણમય પાત્ર), ઉપકરણુ (વિમાન, આભૂષણો વગેરે) વગેરે વસ્તુઓનો પરિગ્રહ કરે છે, (सचित्ताचित्तमीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति) દેવ આદિ સચિત્ત, કનકકુંડલ આદિ અચિત્ત અને અલંકાર ધારણુ કરેલા દેવો આદિ મિશ્ર (સચિત્તાચિત્ત) દ્રવ્યોનો પરિગ્રહ કરે છે. (से तेणट्ठेणं तहेव) હે ગૌતમ ! તે કારણે અસુરકુમાર દેવો આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે, તેઓ અનારંભી અને અપરિગ્રહી હોતા નથી (एवं जाव थणियकुमारा) નાગકુમાર દેવોથી લઈને સ્તનિતકુમાર પર્યન્તના દેવોને પણ અસુરકુમારોની જેમ જ આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત સમજવા. અહીં " जाव " (પર્યન્ત)

सारम्भाः, सपरिग्रहाश्च भवन्ति, नो अनारम्भाः नो अपरिग्रहा भवन्ति, यावत्करणात् –नागकुमारादीनाम् अष्टानां ग्रहणं भवतीत्याशयः।

'एगिंदिया जहा णेरइया' एकेन्द्रियाः जीवाः तथा ज्ञातव्याः, यथा नैरयिका उक्ताः, तथा च नैरयिकवत् एकेन्द्रिया अपि जीवाः सारम्भाः सपरिग्रहा भवन्ति, नो अनारम्भाः, नो वा अपरिग्रहाः। तत्र एकेन्द्रियाणाम् आरम्भादेः अप्रत्याख्यातत्वात् परिग्रहो वेदितव्यः। 'बेइंदिया णं भंते! किं सारंभा, सपरिग्गहा?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त! द्वीन्द्रियाः खलु जीवाः किं सारम्भाः, सपरिग्रहाः भवन्ति? उताहो अनारम्भाः, अपरिग्रहाः भवन्ति? भगवानाह–'तं चेव जाव–सरीरा परिग्गहिया भवंति' हे गौतम! तदेवपूर्ववदेव, नैरयिकवदेवेत्यर्थः द्वीन्द्रियैः जीवैः यावत्–शरीराणि परिगृहीतानि भवन्ति, यावत्करणात्–द्वीन्द्रियाः सारम्भाः, सपरि-

आरंभ परिग्रह से रहित नहीं। यहां यावत् पद से नागकुमार आदि आठ भवनपतियों का ग्रहण हुआ है। (एगिंदिया जहा णेरइया) नारक जीवों की तरह ही एकेन्द्रिय जीवों को भी आरंभ और परिग्रह सहित ही जानना चाहिये। क्यो की ये आरंभ और परिग्रह से रहित नहीं होते है। (बेइंदियाणं भंते! किं सारंभा सपरिग्गहा) हे भदन्त! दो इन्द्रिय जीव क्या आरंभ और परिग्रह सहित होते हैं! कि आरंभ और परिग्रहण रहित होते हैं! भगवान इसके उत्तर में कहते हैं कि गौतम! (तंचेव जाव सरीरा परिग्गहिया भवंति) इस विषय में नारक जीवों की तरह से जानना चाहिये अर्थात् जिस प्रकार नारक जीव आरंभ और परिग्रह सहित होते है-आरंभ परिग्रह रहित नहीं होते हैं उसी प्रकार से ये दो इन्द्रिय वाले जीव भी आरंभ और परिग्रह सहित होते हैं, उनसे रहित नहीं होते हैं। ये भी औदारिक तैजस और का-

પદથી નાગકુમાર આદિ આઠ ભવનપતિ દેવોને ગ્રહણ કરવામાં આવેલા છે (एगिंदिया जहा णेरइया) એકેન્દ્રિય પૃથ્વી આદિ વનસ્પતિ પર્યન્તના જીવોને પણ નારકોની જેમજ આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત સમજવા, કારણ કે તેઓ અનારંભી અને અપરિગ્રહી હોતા નથી. (बेइंदियाणं भंते! किं सारंभा सपरिग्गहा?) હે ભદન્ત! શું દ્વીન્દ્રિય જીવો આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત છે? કે તેઓ આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત હોય છે? (तंचेव जाव सरीरा परिग्गहिया भवंति) હે ગૌતમ! દ્વીન્દ્રિય જીવો પણ નારકોની જેમ આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે તેઓ આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત હોતા નથી. તેઓ પણ ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ એ ત્રણ શરીરવાળાં હોય છે. તેઓ પૃથ્વી-

ग्रहाः, नो अनारम्भाः, नो वा अपरिग्रहाः, तत् केनार्थेन० ? गौतम ! द्वीन्द्रियाः पृथिवीकायं समारभन्ते, यावत्-त्रसकायं समारभन्ते ' इति संग्राह्यम् 'बाहिरिया भंड-मत्तो-वगरणा परिग्गहिया भवंति' बाह्यानि भाण्डा-ऽमत्रो-पकरणानि परिगृहीतानि भवन्ति, मनुष्यरचित गृहादीनि यथा मनुष्यरक्षकतया तदुपकरणानि उच्यन्ते तथा द्वीन्द्रियनिर्मितान्यपिगृहाणि शरीररक्षकतया तदुपकरणानि उच्यन्ते एवं जाव-चउरिंदिया ' एवं द्वीन्द्रियवत् यावत्-चतुरिन्द्रियाः जीवाः सारम्भाः, सपरिग्रहाः, नो अनारम्भाः, नो अपरिग्रहा भवन्तीत्याशयः, यावत्करणात् त्रीन्द्रियाः संग्राह्यः । गौतमः पृच्छति-' पंचिंदियतिरिक्खजोणिया णं भंते ! ' हे भदन्त ! पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः खलु पशुपक्ष्यादयः किम् सारम्भाः, सपरिग्रहाः ?

मण इन तीन शरीरवाले होते हैं । ये पृथिवीकायसंबंधी आरंभ करते हैं, यावत्-त्रसकाय संबंधी आरंभ करते हैं । (बाहिरिया भंडमत्तोवगरणा परिग्गहिया भवंति) जिस प्रकार मनुष्यों द्वारा बनाये गये गृहादिक उनके रक्षक होने के कारण उनके उपकरणरूप कहे जाते हैं, उसी तरह द्वीन्द्रिय जीवों द्वारा निर्मित भी गृहादिक उनके शरीर के रक्षक होने के कारण उनके भी उपकरणों में गिने जाते हैं । (एवं जाव चउरिंदिया) द्वीन्द्रिय जीवों की तरह यावत् चौइन्द्रिय जीव आरंभ सहित और परिग्रह सहित होते हैं-इनसे रहित नहीं होते हैं । यहां यावत् शब्द से दो इन्द्रिय और चौ-इन्द्रियके बीच आये हुए तेइन्द्रिय जीवोंका ग्रहण हुआ है।

अब गौतमस्वामी प्रभु से ऐसा पूछ रहे हैं कि (पंचिंदियतिरिक्ख जोणियाणं भंते !) हे भदन्त ! जो पंचेन्द्रियतिर्यञ्चयोनि के जीव पशु-

---

કાયથી ત્રસકાય પર્યન્તનો આરંભ કરે છે. (बाहिरिया भंडमत्तोवगरणा परिग्गहिया भवंति) જેવી રીતે મનુષ્યો વડે બનાવાયેલાં ઘર આદિને તેમનાં આશ્રયસ્થાનોરૂપ માનીને તેમનાં ઉપકરણરૂપ ગણવામાં આવે છે, એજ રીતે દ્વિન્દ્રિય જીવો વડે બનાવાયેલાં ઘર આદિને પણ તેમના રક્ષક હોવાને કારણે તેમના ઉપકરણરૂપ ગણવામાં આવે છે. (एवं जाव चउरिंदिया) ચતુરિન્દ્રિય જીવોને પણ દ્વીન્દ્રિય જીવોની જેમજ આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત છે. અહીં ' यावत् ' પદથી તેઇન્દ્રિય જીવોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના વિષયમાં પ્રશ્ન પૂછે છે— (पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते !) ઇત્યાદિ. હે ભદન્ત ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ

उताहो अनारम्भाः अपरिग्रहाः भवन्ति ? भगवानाह–'तं चेव जाव–कम्मा परिग्गहिया भवंति' हे गौतम ! तदेव–पूर्वोक्तं सर्वमेव, वेदितव्यम्, यावत्–कर्माणि परिगृहीतानि भवन्ति यावत्करणात् – पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनयः सारम्भाः सपरिग्रहाः, नो अनारम्भाः, नो अपरिग्रहाः, तत् केनार्थेन० ? गौतम ! पञ्चेन्द्रिय तिर्यग्योनिकाः पृथिवीकायं समारभंते, यावत्–त्रसकायं समारभन्ते, शरिराणि परिगृहीतानि भवन्ति, ' इति संग्राह्यम्, 'टंका, कूडा, सेला, सिहरी, पब्भारा परिग्गहिया भवंति' तैः खलु पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकैः टङ्काः टङ्कच्छेदितपर्वताः, कूटाः पर्वतशिखराणि, शैलाः मुण्डपर्वताः शिखरिणः शिखरवन्तः पर्वताः, प्राग्भाराः

पक्षी आदि जीव हैं वे क्या आरंभ और परिग्रह सहित होते हैं ? या आरंभ और परिग्रहरहित होते हैं ? इसके उत्तरमें प्रभु कहते हैं (तं चेव जाव कम्मा परिग्गहिया भवंति) हे गौतम ! यहां पर वही पूर्वोक्त सब कथन लगा लेना चाहिये। और इस कथन में "यावत् कर्माणि परिगृही तानि भवंति" यहां तक का पाठ ग्रहण करना चाहिये। यहां यावत् शब्द से (पंचेन्द्रियतिर्यग्गोनिकाः सारंभाः, सपरिग्रहाः, नो अनारंभाः अपरिग्रहाः, तत् केनार्थेन ? गौतम ! पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिका पृथिवीकायं समारंभते यावत् त्रसकायं समारभंते, शरीराणि परिगृहीतानि भवंति) यह सब पाठ ग्रहण हुआ है। (टंका, कूटा, सेला, सिहरि, पब्भारा, परिग्गहिया भवंति) इन पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिवाले जीवों द्वारा टंक–टांकियों द्वारा काटे पर्वत, कूट–पर्वतों की शिखरे, शैल–मुण्डपर्वत, शिख

યોનિના જે પશુ, પક્ષી આદિ જીવો હોય છે તેઓ શું આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત હોય છે ?

મહાવીર પ્રભુ કહે છે–(तं चेव जाव कम्मापरिग्गहिया भवंति) હે ગૌતમ ! અહીં પણ પૂર્વોક્ત સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું. "તેમના દ્વારા કર્મો પરિગૃહીત કરાયેલાં હોય છે," અહીં સુધીનો પૂર્વોક્ત પાઠ અહીં ગ્રહણ કરવો જોઇએ. અહીં 'यावत्' (પર્યન્ત) પદથી નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરાયો છે. "પંચેન્દ્રિય તિર્યંચયોનિના જીવો આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે. તેઓ આરંભ અને પરિગ્રહ વિનાના નથી. હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ? હે ગૌતમ ! તેઓ પૃથ્વીકાયથી લઇને ત્રસકાય પર્યન્તના જીવોનો સમારંભ કરે છે. તેમના દ્વારા શરીરો પણ પરિગૃહીત કરાયેલાં હોય છે."

(टंका, कूडा, सेला, सिहरी, पब्भारा परिगहिया भवंति) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો દ્વારા ટંક (ટાંકીઓ દ્વારા કાપેલા પર્વતો), કૂટ (પર્વતનાં શિખરો), શૈલ

ईषदवनम्रीभूताः पर्वतप्रदेशाः परिगृहीता भवन्ति, 'जल-थल-बिल-गुह-लेणा परिग्गहिया भवंति' जल-स्थल-बिल-गुहा-लयनानि परिगृहीतानि भवन्ति, तत्र-जल-स्थल-बिल-गुहाः प्रसिद्धाः, लयनम्-उत्कीर्णगिरि गृहम्। 'उज्झर-निज्झर-चिल्लल-पल्लल-वप्पिणा परिग्गहिया भवंति' अवझर-निर्झर-चिल्लल-पल्वल वप्राणि परिगृहीतानि भवन्ति, तत्र अवझरः-गिरितटप्रान्तात् उदकस्याधः पतनम्, निर्झरः जलस्रवणम्, चिल्ललम् कर्दममिश्रोदकयुक्तो जलाशयः, पल्वलम् अल्पजलाशयः प्राणिः केदाराः - सजलक्षेत्राणि, 'अगड - तडाग

री-शिखरों वाले पर्वत, प्राग्भार-कुछ २ झुके हुए पर्वतप्रदेश ये सब परिगृहीत होते हैं-अर्थात्-ये पंचेन्द्रियतिर्यंच जीव इन स्थानों पर रहते हैं और इन स्थानों को ये अपना मानते रहते हैं (जल-थल-बिल-गुह-लेणा परिग्गहिया भवंति) जलमार्ग, स्थलमार्ग और बिल तथा गुफाएँ ये सब प्रसिद्ध स्थान हैं। पर्वतों को काट कर जो घर बनाएँ जाते हैं उनका नाम लयन हैं, इन सब स्थानों में ये पंचेन्द्रिय तिर्यंच रहते हैं। अतः इन स्थानों में रहने के कारण ये इन स्थानों को अपनी ममता का विषयभूत बनाए रहते हैं। (उज्झर-निज्झर-चिल्लल-पल्लल-वप्पिणा -परिग्गहिया भवंति) गिरितटके प्रान्त भाग से जल नीचे जहां गिरता है उस स्थान का नाम अवझर है, जमीन के भीतर से जिस स्थान पर जल झरता है उसका नाम निर्झर है। कर्दम से मिश्र जल जिस जलाशय में भरा रहता है उसका नाम चिल्लल-चिक्खल है। थोड़ा सा जल जिस जलाशय में होता है उसका नाम पल्वल है-भाषा में इसे पोखर कहते हैं। खेतोंवाला अथवा तटवाला जो स्थान होता है उसका नाम

(મુંડ પર્વત), શિખરી (શિખરોવાળાં પર્વતો), પ્રાગ્ભાર (સહેજ સહેજ ઢળતા પ્રદેશો) પરિગૃહીત થયેલાં હોય છે. એટલે કે તેઓ એ સ્થાનો પર રહે છે અને તે સ્થાનોને તેઓ પોતાનાં માને છે. (जल, थल, बिल, गुह, लेणा परिग्गहिया भवंति) જળમાર્ગ, સ્થળમાર્ગ, ઉંદર વિ. ના દર, ગુફાઓ, લયન (પર્વતોને કોતરીને બનાવેલાં ઘરો) આદિ સ્થાનો નો તેઓ પરિગ્રહ કરે છે. એટલે કે તે સ્થાનોને પોતાનાં માનીને તેમાં વસવાટ કરે છે. અને તે સ્થાનો પર તેમને મમતા બંધાઇ હોય છે. (उज्झर, निज्जर, चिल्लल, पल्लल, वप्पिणा परिगहिया भवंति) અવઝર (પર્વતની અંદરથી નીચે ઉતરતાં ઝરણાં), નિર્ઝર (જમીનમાંથી વહેતાં ઝરણાં), ચિલ્લક-ચિકખલ (કાદવ મિશ્રિત પાણીવાળું જળાશય-ખાબોચિયું), પલ્વલ અથવા પોખર (થોડા પાણીવાળું જળાશય, તલાવડી), વપ્પી (ખેતરોવાળાં અથવા કિનારાવાળા સ્થાનો) આદિ સ્થાનોમાં

–दह–नईओ ' अगड–तडाग–ह्रद नद्यः परिगृहीताः भवन्ति, तत्र अगडः कूपः, तडागः–सरोवरः ह्रदः–वृहज्जलाशयः, द्रह इति भाषा प्रसिद्धः ' वावि, पुक्खरिणि, दीहिया, गुंजालिया, सरा, सरपंतियाओ, बिलपंतियाओ परिग्गहिया भवंति ' वाप्यः, पुष्करिण्यः, दीर्घिकाः, गुञ्जालिकाः, सरांसि, सरःपङ्क्तयः, सरस्सरःपङ्क्तयः, परिगृहीता भवन्ति, तत्र वाप्यः–चतुरस्रो–जलाशयविशेषाः, पुष्करिण्यः–वर्त्तुला जलाशयविशेषः, दीर्घिकाः–आयत जलाशयविशेषाः, गुञ्जालिकाः वक्रजलाशयविशेषाः, सरांसि–तरागाः, सरः पङ्क्तयः, तडागश्रेणयः, सरस्सरःपङ्क्तयः, तडागपरम्पराश्रेणयः, बिलपङ्क्तयः जलनिर्गमनालिकाश्रेणयः,

वप्री है। इन सब स्थानों पर तिर्यञ्च जीव–रहते हैं अतः ये स्थान इनके द्वारा परिगृहीत होने के कारण इनके परिग्रह के विषयभूत प्रकट किये हैं (अगड–तडाग–दह–नईओ वावि–पुक्खरिणी–दीहिया गुंजालिया–सरा –सरपंतियाओ–सरसरपंतियाओ–बिलपंतियाओ–परिग्गहिया भवंति) अगड़कूप, तडाग–सरोवर, ह्रद–द्रह बड़ाभारी जलाशय और नदियों, इन सब स्थानों पर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों का आवास रहता है–अतः इन स्थानोंको इनके परिग्रह का विषयभूत प्रकट किया गया है। चार कोनों वाला जो जलाशय होता है उसका नाम वापी है–गोलाकार जो जलाशय होता है उसका नाम पुष्करिणी है। लंबा चौडा जो जलाशय होता है उसका नाम दीर्घिका है। टेढ़ामेड़ा जो जलाशय होता है उसका नाम गुञ्जालिका है। सामान्यतालाब का नाम सर और इस सर की जो श्रेणियां होती हैं उसका नाम सरपंक्ति है। तडागों की परम्परा से जो पंक्तियां हुआ करती हैं वह सरस्सरपंक्ति है। जलको बाहिर निकालने

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો રહેતા હોય છે. તેથી તેઓ તે સ્થાનોનો પરિગ્રહ કરે છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

(अगड, तडाग, दह, नइओ वावि, पुक्खरिणी, दीहिया, गुंजालिया, सरा, सरपंतियाओ, सरसरपंतियाओ, बिलपंतियाओ परिग्गहिया भवंति) કૂવા, તળાવો, સરોવરો, નદીઓ આદિ સ્થાનો પર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોનાં રહેઠાણો હોય છે. તેથી તે સ્થાનોનો તેઓ પરિગ્રહ કરે છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ચાર ખૂણાવાળા જળાશયને વાપી (વાવ) કહે છે. ગોળાકારના જળાશયને પુષ્કરિણી કહે છે. લાંબું પહોળું જે જળાશય હોય છે તેને દીર્ઘિકા કહે છે. વાંકાંચૂંકા જળાશયને ગુંજાલિકા કહે છે. સામાન્ય તળાવને સર કહે છે એવાં સરોવરોની શ્રેણિયોને સરપંક્તિ કહે છે. સરોવરોની પરમ્પરાથી જે સરપંક્તિઓ બને છે. તેમને સરઃ સરપંક્તિયો કહે છે. જળાશયમાંથી પાણી

'आराममुज्जाणा, काणणा, वणा, वणसंडा, वणराईओ परिग्गहियाओ भवंति' आरामोद्यानानि, काननानि, वनानि, वनखण्डाः, वनराजयः परिगृहीता भवन्ति, तत्र आरामाः आरमन्ति आक्रीडन्ति येषु माधवीलतादिषु युवदम्पत्यादयस्ते आरामाः वाटिकाः, उद्यानानि पुष्पादियुक्त वृक्षसंकुलानि महोत्सवादौ बहुजनोपभोग्यानि, काननानि नगरासन्नानि वृक्षसामान्यसमुल्लसितानि, वनानि नगरदूरवर्त्तीनि, वनषण्डाः एकजातीय वृक्षसमुदायरूपा, वनराजयः वृक्षश्रेणयः, 'देवउला-ऽऽसम-पवा-थूभ-खाइय-परिखाओ परिग्गहियाओ भवंति' देवकुला-

---

की जो नालियां होती हैं वे बिलपंक्तियां हैं। इन सब जगहों पर पंचेन्द्रिय तिर्यंच रहते हैं अतः इन्हें इनके परिग्रह रूप से प्रदर्शित किया गया है। (आरामुज्जाणा काणणा वणा वणसंडा वणराईओ परिग्गहियाओ भवंति) जिन स्थानों पर कि जो माधवीलता आदि से सुशोभित होते हैं युवा दम्पती आदि क्रीडाएँ किया करते हैं उन वाटिकाओं का नाम आराम है, पुष्पादिकों से सुशोभित वृक्षों से युक्त स्थान का नाम उद्यान है। महोत्सव आदि के समय वृक्षों से युक्त हुए जहां पर मनुष्य एकत्रित हुआ करते हैं ऐसे नगर के पास के स्थान का नाम कानन है। नगर से दूर जो जंगल के प्रदेश होते हैं वे वन हैं। एक जाति के वृक्षों का समुदाय जहां पर होता है उसका नाम वनषण्ड है। अनेक जाति के वृक्षों की श्रेणियां जहां पर होती हैं वह वनराजी है। इन सब ही स्थानों पर तिर्यञ्च जीवों का निवास होता है अतः ये

બહાર કાઢવા માટે જે નાળાંઓ મૂકેલાં હોય છે તેમને બિલપંક્તિયો કહે છે. આ બધાં સ્થાનો પર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો રહેતાં હોય છે. તેથી તેમના દ્વારા તેમનો પરિગ્રહ કરાય છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (आरामुज्जाणाकाणणा वणा वणसंडा वणराईओ परिग्गहिया भवंति) જે સ્થાનો વેલા, વૃક્ષો, ફળ અને ફૂલોથી સમૃદ્ધ હોય છે, જ્યાં યુવાન દંપતિ આદિ ક્રીડા કરતા હોય છે, એવી વાટિકાઓને આરામગૃહો કહે છે. પુષ્પાદિથી સુશોભિત વૃક્ષોવાળાં સ્થાનોને ઉદ્યાન (બાગ) કહે છે નગરની નજીક આવેલા વૃક્ષોના સમૂહથી યુક્ત સ્થાનને કાનન કહે છે. ત્યાં ઉત્સવો ઉજવવા માટે લોકો એકઠાં થતાં હોય છે. નગરથી દૂર આવેલા જંગલના પ્રદેશને વન કહે છે. જે સ્થાન પર એકજ જાતનાં વૃક્ષોનો સમૂહ હોય છે એવા સ્થાનને વનખંડ કહે છે. અનેક જાતનાં વૃક્ષોની હારો જ્યાં હોય છે એવા સ્થાનને વનરાજી કહે છે. ઉપર્યુક્ત સઘળાં સ્થાનો પર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો રહેતાં હોય છે. તેથી તે સ્થાનોને તેમના પરિગ્રહનાં

श्रम–प्रपा–स्तूप–खातिका–परिखाः परिगृहीताः भवन्ति, तत्र देवकुलं देवस्थान विशेषः, आश्रमः तापसनिवासस्थानम्, प्रपा–पानीयशाला, स्तूपः 'चोतरा' इतिभाषाप्रसिद्धः खातिका – उपरिविस्तीर्णाऽधःसंकीर्णखातरूपा, परिखाउपरि अधश्च समानखातरूपा। 'पागार–अट्टालग–चरिय–दार–गोपुरा परिग्गहिया भवंति' प्राकारा–ट्टालक–चरिका–द्वार–गोपुराणि परिगृहीतानि भवन्ति, तत्र प्राकारः 'परकोटा' इतिभाषा प्रसिद्धः, अट्टालकः प्राकारोपरिरचित आश्रयविशेषः 'अटारी' इतिभाषा प्रसिद्धः, चरिका–प्रासाद–प्राकारयोर्मध्ये हस्त्यादिगमनमार्गः, द्वारं–गृहप्रवेशभागः, गवाक्षो वा, गोपुरं–पुरद्वारम्। 'पासाय–घर–सरण–लेण–आवणा परिग्गहिया भवंति। तत्र प्रासादः राजगृहम्, गृहम्–सामान्यगृहम्, शरणम्–तृणमयगृहम्, पर्णगृहं वा, पत्रगृहमित्यर्थः लयनं पर्वते उत्कीर्णगृहम्, आपणः

उनके परिग्रहस्वरूप स्थान कहे गये हैं। (देवउलासमपवाथूभ खाइय परिखाओ परिग्गहियाओ भवंति) इन पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों द्वारा देवकुल –व्यन्तर देवस्थानविशेष, आश्रम–तापसजनों का निवासस्थान, प्रपा पानीयशाला, स्तूप–चोंतरा, खातिका–ऊपर विस्तीर्ण और नीचे संकीर्ण जो विशाल कुआ जैसा गर्त होता है उसका नाम खातिका है। ऊपर और नीचे जो रचना में समान होना है और कोट को चारों ओर से घेरे हुए जो जल से भरा रहता है उसका नाम खातिका है। (पागार–अट्टालग–चरिय–दार–गोपुरा परिग्गहिया भवंति) प्राकार–परकोटा, अट्टालक प्राकार के ऊपर बना हुआ आश्रयविशेष जिसे अटारी कहते हैं, चरिका प्रासाद और प्राकार के बीच का रास्ता–जिस पर होकर हाथी वगैरह आते जाते रहते हैं, द्वार–गृह में प्रवेश करने का मार्ग–दरवाजा, अथवा–गवाक्ष, गोपुर–पुरद्वार "पासाय–घर–सरण–लेण–

સ્થાનો કહ્યાં છે. (देवउलासमपवाथूम खाइय, परिखाओ परिग्गहियाओ भवंति) દેવકુલ (વ્યન્તર દેવસ્થાન વિશેષ), આશ્રમ (તાપસોનું નિવાસ્થાન) પ્રપા (પર્ણશાળા), સ્તૂપ (ચોતરા), ખાતિકા (ઉપરથી વિસ્તીર્ણ અને નીચેથી સાંકડી વિશાળ કૂવા જેવા હોય છે તેને ખાતિકા કહે છે), પરખાતિકા (કિલ્લાની ચારે બાજુ પાણીથી ભરેલી ખાઇ–તે ઉપર અને નીચે સરખી પહોળી હોય છે), આદિ સ્થાનોનો તેઓ પરિગ્રહ કરે છે. (पागार, अट्टालग, चरिय, दार, गोपुरा परिग्गहिया भवंति) પ્રાકાર (કોટ), અટ્ટાલિકા (અટારી–કિલ્લાની ઉપર આવેલું આશ્રય સ્થાન) ચરિકા (પ્રાસાદથી કોટ સુધીનો રસ્તો), દ્વાર (દરવાજા–ઘરમાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ) ગોપુર (નગરમાં પ્રવેશ કરવાના દરવાજા) આદિ સ્થાનોનો તેઓ પરિગ્રહ કરે છે. (पासाय, घर, सरण, लेण,

हट्टः इत्यर्थः, 'सिंघाडग-तिग-चउक्क-चच्चर-चउम्मुह-महापहा परिग्गहिया भवंति,' शृङ्गाटक त्रिक-चतुष्क चत्वर-चतुर्मुख-महापथाः परिगृहीता भवन्ति, तत्र शृङ्गाटकः शृङ्गाटकनाम (सिंगोडा) फलविशेषाकारत्रिकोणमार्गविशेषः, त्रिकम् मार्गत्रय-मिलनरूपम्, चतुष्कम्-चतुर्मार्गमिलनरूपम् 'चोराहा' इति-भाषाप्रसिद्धं स्थानम् चत्वरं बहुमार्गमिलनरूपम्, 'चौकपदवाच्यम्' चतुर्मुखम्-चतुर्द्वारं स्थानम्, महापथः राजमार्गः इत्यर्थः, 'सगड-रह-जाण-जुग्ग-गिल्लि-थिल्लि-सीय-संदमाणियाओ परि-ग्गहियाओ भवंति' शकट-युग्य-गिल्लि थिल्लि-शिविका-स्यन्दमानिकाः परिगृहीता भवन्ति, तत्र शकटम्-गवादिभिरुह्यमानयानविशेषः, रथः अश्वादिभिरुह्यमानशकट विशेषः, यानं नौकाविशेषः, युग्यम्-सिंहलद्वीपस्थगोल्लदेशप्रसिद्धम्, गिल्लिः पुरुषद्वयेन ऊह्यमानलघुयानविशेषः, थिल्लिः अश्वयुक्तयानविशेषः, शिविका-शिख-

आवणा परिग्गहिया भवंति' प्रासाद-राजगृह, गृह सामान्यघर, शरण -तृणनिर्मित गृह, अथवा पत्रगृह, लयन-पर्वत के ऊपर उत्कीर्ण किया गया घर, आपण-हट्ट-बाजार, 'सिंघाडग, तिग, चउक्क, चच्चर, चउ-म्मुह-महापहा परिग्गहिया भवंति' शृङ्गाटक-सिंघाडे के जैसे आकार वाला मार्ग, जहां पर तीन रास्ते आकर मिलते हैं, चतुष्क-ऐसा मार्ग कि जहां पर चार रास्ते मिलते हैं, भाषा में इसे चौराहा कहते हैं, च-त्वर अनेक मार्गों से मिला हुआ स्थान भाषा में इसे चौक कहते हैं, चतुर्मुख चार द्वारों वाला स्थान, महापथ-राजमार्ग, 'सगड-रह-जाण -जुग्ग-गिल्लि-थिल्लि-सीय-संदमाणियाओ परिग्गहियाओ भवंति' शकट-गाडी-जिसे बैल खींचते हैं, रथ-घोड़ा आदि जिसे खींचते हैं, यान-नौकाविशेष, युग्य-सिंहलद्वीप के गोल्लदेश में प्रसिद्ध, गिल्ली-दो

आवणा परिग्गहिया भवंति) પ્રાસાદ (રાજમહેલ), ગૃહ (સામાન્ય ઘર), શરણ (પર્ણકુટીર), લયણ (પર્વતને કોતરીને બનાવેલું ઘર), આપણ (દુકાનો બજાર) આદિ સ્થાનોનો તેઓ પરિગ્રહ કરે છે. (सिंघाडग, तिग, चउक्क, चच्चर, चउम्मुह, महापहा परिग्गहिया भवंति) શિંગોડાના આકારના જ્યાં ત્રણ રસ્તા મળતા હોય તેવા માર્ગને શ્રૃંગાટક કહે છે. ચતુષ્ક એટલે જ્યાં ચાર રસ્તા મળતા હોય એવું સ્થાન. ચત્વર એટલે જ્યાં અનેક માર્ગો મળતા હોય એવું સ્થાન અથવા ચોક. ચતુર્મુખ એટલે ચાર દ્વારોવાળું સ્થાન. મહાપથ એટલે રાજમાર્ગ. ઉપર્યુક્ત બધાં સ્થાનોનો પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો પરિગ્રહ કરે છે. (सगड, रह, जाण, जुग्ग, गिल्ली, थिल्ली, सीय, संदमाणियाओ परिग्गहियाओ भवंति) શકટ-બળદો વડે ખેંચાતું ગાડું, ઘોડાઓથી ખેંચાતો રથ, યાન (નૌકા) ગિલ્લિ (બે પુરુષો ખભા ઉપર જેને ઉપાડીને ચાલે છે એવી નાની

राकारैराच्छादितो वाहन(पालकी)विशेषः, स्यन्दमानिका-पटाच्छादितवाहन (म्याना) रूपा। 'लोही-लोहकडाह-कडुच्छुया परिग्गहिया भवंति' लोही-लोहकटाह-कडुच्छुयानि परिगृहीतानि भवन्ति, तत्र लोही-मण्डकादिपचनिका, लोहकटाहः लोहमयः पाकपात्रविशेषः, कडुच्छुयम्-परिवेषणपात्रविशेषो दर्वीपदवाच्यो (कडछी) इतिप्रसिद्धम्। 'भवणा परिग्गहिया भवंति' भवनानि परिगृहीतानि भवन्ति, 'देवा, देवीओ, मणुस्सा, मणुस्सीओ, तिरिक्खजोणिया, तिरिक्खजोणिणीओ परिग्गहिया ओ भवंति' देवाः, देव्यः, मनुष्याः, मनुष्यः, तिर्यग्योनिकाः तिर्यग्योनयः तिरश्चयः परिगृहीता भवन्ति, 'आसण-सयण-खंभ-भंड-सचित्ता-ऽचित्त-मीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति' आसन-शयन-स्तम्भ-भाण्ड-सचित्ताऽचित्त

पुरुष जिसे अपने कंधों पर रख कर ले चलते हैं ऐसी छोटी पालकी, थिल्ली-जिसमें घोडे जोते जाते हैं ऐसा यान विशेष, शिबिका-शिखर जैसे आकार से आच्छादित हुआ वाहनविशेष - बड़ी पालकी, स्यन्दमानिका - म्याना, ये सब पूर्वोक्त स्थान पंचेन्द्रिय तिर्यचों द्वारा परिगृहीत होते हैं 'लोही-लोहाकडाह, कडुच्छुया परिग्गहिया भवंति' लोढी -तवा, लोहकटाह-कडाही, कडुच्छय-करछली, ये सब भी तिर्यचों द्वारा परिगृहीत होते हैं (भवणा परिग्गहिया भवंति) भवन भी इन तिर्यचों द्वारा परिगृहीत होते हैं। (देवा, देवीओ, मणुस्सा, मणुस्सीओ, तिरिक्खजोणिया तिरिक्खजोणिणीओ परिग्गहियाओ भवंति) इसी तरह से देव, देवीयां, मनुष्य, मनुष्यनियां, तिर्यच पुरुषवेद वाले और तिर्यचनियां-तिर्यच स्त्रीवेद वाले ये सब भी इनके द्वारा परिगृहीत होते हैं। (आसण-सयण-खंभ-भंड-सचित्ताचित्तमीसियाइं

પાલખી), યુગ્ય (સિંહલદ્વીપમાં વપરાતું એક વાહન), થિલ્લિ (ઘોડાગાડી) શિબિકા (શીખરના જેવા આકારથી આચ્છાદિત વાહન અથવા મોટી પાલખી), સ્યન્દમાનિકા (મ્યાનો) આદિ વાહનોનો તેઓ પરિગ્રહ કરતા હોય છે (लोही) લોઢાનો તાવડો, (लोहकडाह) લોઢાની કડાહી, (कडुच्छुय) કડછી આદિનો પણ તેઓ પરિગ્રહ કરે છે. (भवणा परिग्गहिया भवंति) એ તિર્યચો દ્વારા ભવનોનો પણ પરિગ્રહ કરાતો હોય છે (देवा, देवीओ, मणुस्सा, मणुस्सीओ, तिरिक्खजोणिया, तिरिक्खजोणिणीओ परिग्गहियाओ भवंति) એજ પ્રમાણે દેવ, દેવીઓ, મનુષ્યો, મનુષ્ય જાતિની સ્ત્રીઓ, તિર્યચો, તિર્યચણીઓ, આદિ પણ તેમના વડે પરિગૃહીત હોય છે. (आसण, सयण, खंभ भंड, सचित्ताचित्त

मिश्रितानि, तत्र आसनं-प्रसिद्धम् , शयनं-शय्या, स्तम्भः प्रसिद्धः, भाण्डम्-उपकरणम्। द्रव्याणि परिगृहीतानि भवन्ति, तदुपसंहरन्नाह-'से तेणट्ठेणं ' हे गौतम! तत् तेनार्थेन तेन कारणेन पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः प्राणिनः सारम्भाः, सपरिग्रहा भवन्ति, नो अनारम्भाः, नो वा अपरिग्रहा भवन्ति-इत्याशयः। 'जहा तिरिक्खजोणिया तहा मणुस्सा वि भाणियव्वा ' यथा तिर्यग्योनिका जीवाः तथा मनुष्या अपि भणितव्याः वक्तव्याः, तथा च पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकवत् मनुष्या अपि सारम्भाः, सपरिग्रहाः, नो अनारम्भाः, नो वा अपरिग्रहा भवन्ति। एवं ' वाणमंतर-जोइस-वेमाणिया जहा भवणवासी तहा नेयव्वा ' वानव्यन्तर-ज्योतिष्क-वैमानिका यथा भवनवासिनः भवनपतयोऽसुरकुमारादय तथा नेतव्याः-ज्ञातव्याः, तथा च तेऽपि वानव्यन्तर-ज्योतिष्क-वैमानिका भवनपतिवत् पृथिवीकायसमारम्भादारभ्य सचित्ताचित्तमिश्रितद्रव्यपर्यन्तविषयकपरिग्रहयुक्ततया सारम्भाः, सपरिग्रहाः भवन्ति, नो अनारम्भाः, नो अपरिग्रहा इति ॥ सू० ७ ॥

दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति) आसन, शयन,-शय्या, स्तंभ-खंभा, भण्ड- उपकरण ये सब द्रव्य तिर्यंचों द्वारा परिगृहीत होते हैं। (से तेणट्ठेणं) इस कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि पंचेन्द्रिय तिर्यंच जीव आरंभ-और परिग्रह से युक्त होते हैं। (जहा तिरिक्ख-जोणीया तहा मणुस्सा वि भाणियव्वा) पंचेन्द्रिय तिर्यंचों की तरह मनुष्य भी आरंभ और परिग्रह सहित होते हैं ऐसा जानना चाहिये। वे आरंभ और परिग्रह रहित नहीं होते हैं। (एवं वाणमंतर-जोइस-वेमाणिया जहा भवणवासी तहा नेयव्वा) भवनपतियों की तरह वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक ये सब भी पृथिवीकायसंबंधी समारंभ से लगाकर सचित, अचित्त और मिश्र इन सब द्रव्यों तक के परिग्रह को धारण

मीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति) આસન, શયન (શય્યા), સ્તંભ, ભંડ (ઉપકરણ), સચિત્ત, અચિત્ત, અને મિશ્ર દ્રવ્યોનો પણ તેમનાથી પરિગ્રહ કરાય છે. (से तेणट्ठेणं) ઇત્યાદિ. હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનીના જીવો આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે, તેઓ આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત હોતા નથી. (जहा तिरिक्खजोणिया तहा मणुस्सा वि भाणियव्वा) પંચેન્દ્રિયોની જેમ મનુષ્યો પણ આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે. મનુષ્યો આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત હોતા નથી, એમ સમજવું (एवं वाणमंतर, जोइस, वेमाणिया जहा भवणवासी तहा नेयव्वा) ભવનપતિ દેવોની જેમ વાનવ્યન્તર દેવો, જ્યોતિષી દેવો, અને વૈમાનિક દેવોને પણ

हेतु वक्तव्यता

मूलम्—पंच हेऊ पण्णत्ता, तं जहा—हेउं जाणइ, हेउं पासइ, हेउं बुज्झइ, हेउं अभिसमागच्छइ, हेउं छउमत्थमरणं मरइ । पंच हेऊ पण्णत्ता, तं जहा—हेउणा जाणइ, जाव—हेउणा छउमत्थमरणं मरइ । पंच हेऊ पण्णत्ता, तं जहा—हेउं ण जाणइ, जाव—अन्नाण-मरणं मरइ । पंच हेऊ पण्णत्ता, तं जहा--हेउणा ण जाणइ, जाव--हेउणा अन्नाण मरणं मरइ । पंच अहेऊ पण्णत्ता, तं जहा--अहेउं जाणइ, जाव- अहेउं केवलिमरणं मरइ । पंच अहेऊ पण्णत्ता, तं जहा--अहेउणा जाणइ, जाव—अहेउणा केवलिमरणं मरइ । पंच अहेऊ पण्णत्ता, तं जहा-अहेउं ण जाणइ, जाव--अहेउं छउमत्थमरणं मरइ । पंच अहेऊ पण्णत्ता, तं जहा-अहेउणा न जाणइ, जाव--अहेउणा छउमत्थमरणं मरइ, सेवं भंते ! सेवं भंतेत्ति ॥ सू०८॥

॥ पंचमसए सत्तमो उद्देसो समत्तो ॥ ५--७ ॥

छाया—पञ्च हेतवः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—हेतुं जानाति, हेतुं पश्यति, हेतुं बुध्यते,

---

करने वाले होते हैं-अतः ये सब भी आरंभ और परिग्रह सहित कहे गये हैं, आरंभ परिग्रह से रहित नहीं कहे गये हैं ॥ सू० ७ ॥

हेतु वक्तव्यता

'पंच हेउ पण्णत्ता' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(पंच हेउ पण्णत्ता) हेतु पांच कहे गये हैं (तं जहा) वे

આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત સમજવા, કારણ કે તેઓ પણ પૃથ્વીકાયથી લઈને, સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર પર્યન્તના દ્રવ્યોનો પરિગ્રહ કરતા હોય છે. સૂ. ૭

હેતુવક્તવ્યતા—

" पंच हेऊ पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(पंच हेऊ पण्णत्ता) હેતુ પાંચ કહ્યા છે. (तंजहा) તે આ

मिश्रितानि, तत्र आसनं-प्रसिद्धम् , शयनं-शय्या, स्तम्भः प्रसिद्धः, भाण्डम्-उपकरणम् । द्रव्याणि परिगृहीतानि भवन्ति, तदुपसंहरन्नाह-'से तेणट्ठेणं ' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन तेन कारणेन पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः प्राणिनः सारम्भाः, सपरिग्रहा भवन्ति, नो अनारम्भाः, नो वा अपरिग्रहा भवन्ति-इत्याशयः । 'जहा तिरिक्खजोणिया तहा मणुस्सा वि भाणियव्वा ' यथा तिर्यग्योनिका जीवाः तथा मनुष्या अपि भणितव्याः वक्तव्याः, तथा च पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकवत् मनुष्या अपि सारम्भाः, सपरिग्रहाः, नो अनारम्भाः, नो वा अपरिग्रहा भवन्ति । एवं ' वाणमंतर-जोइस-वेमाणिया जहा भवणवासी तहा नेयव्वा ' वानव्यन्तर-ज्योतिष्क-वैमानिका यथा भवनवासिनः भवनपतयोऽसुरकुमारादय तथा नेतव्याः-ज्ञातव्याः, तथा च तेऽपि वानव्यन्तर-ज्योतिष्क-वैमानिका भवनपतिवत् पृथिवीकायसमारम्भादारभ्य सचित्ताचित्तमिश्रितद्रव्यपर्यन्तविषयकपरिग्रहयुक्ततया सारम्भाः, सपरिग्रहाः भवन्ति, नो अनारम्भाः, नो अपरिग्रहा इति ॥ सू० ७ ॥

दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति) आसन, शयन,-शय्या, स्तंभ-खंभा, भण्ड- उपकरण ये सब द्रव्य तिर्यंचों द्वारा परिगृहीत होते हैं । (से तेणट्ठेणं) इस कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि पंचेन्द्रिय तिर्यंच जीव आरंभ-और परिग्रह से युक्त होते हैं । (जहा तिरिक्ख-जोणीया तहा मणुस्सा वि भाणियव्वा) पंचेन्द्रिय तिर्यंचों की तरह मनुष्य भी आरंभ और परिग्रह सहित होते हैं ऐसा जानना चाहिये । वे आरंभ और परिग्रह रहित नहीं होते हैं । (एवं वाणमंतर-जोइस-वेमाणिया जहा भवणवासी तहा नेयव्वा) भवनपतियों की तरह वानव्यन्तर, ज्योतिष्क और वैमानिक ये सब भी पृथिवीकायसंबंधी समारंभ से लगाकर सचित्त, अचित्त और मिश्र इन सब द्रव्यों तक के परिग्रह को धारण

मीसियाइं दव्वाइं परिग्गहियाइं भवंति) આસન, શયન (શય્યા), સ્તંભ, ભંડ (ઉપકરણ), સચિત્ત, અચિત્ત, અને મિશ્ર દ્રવ્યોને પણ તેમનાથી પરિગ્રહ કરાય છે. (से तेणट्ठेणं) ઇત્યાદિ. હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનીના જીવો આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે, તેઓ આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત હોતા નથી. (जहा तिरिक्खजोणिया तहा मणुस्सा वि भाणियव्वा) પંચેન્દ્રિયોની જેમ મનુષ્યો પણ આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત હોય છે. મનુષ્યો આરંભ અને પરિગ્રહથી રહિત હોતા નથી, એમ સમજવું (एवं वाणमंतर, जोइस, वेमाणिया जहा भवणवासी तहा नेयव्वा) ભવનપતિ દેવોની જેમ વાનવ્યન્તર દેવો, જ્યોતિષી દેવો, અને વૈમાનિક દેવોને પણ

हेतु वक्तव्यता

मूलम्–पंच हेऊ पण्णत्ता, तं जहा–हेउं जाणइ, हेउं पासइ, हेउं बुज्झइ, हेउं अभिसमागच्छइ, हेउं छउमत्थमरणं मरइ। पंच हेऊ पण्णत्ता, तं जहा–हेउणा जाणइ, जाव–हेउणा छउमत्थमरणं मरइ। पंच हेऊ पण्णत्ता, तं जहा–हेउं ण जाणइ, जाव–अन्नाण-मरणं मरइ। पंच हेऊ पण्णत्ता, तं जहा–हेउणा ण जाणइ, जाव–हेउणा अन्नाण मरणं मरइ। पंच अहेऊ पण्णत्ता, तं जहा–अहेउं जाणइ, जाव–अहेउं केवलिमरणं मरइ। पंच अहेऊ पण्णत्ता, तं जहा–अहेउणा जाणइ, जाव–अहेउणा केवलिमरणं मरइ। पंच अहेऊ पण्णत्ता, तं जहा-अहेउं ण जाणइ, जाव–अहेउं छउमत्थमरणं मरइ। पंच अहेऊ पण्णत्ता, तं जहा-अहेउणा न जाणइ, जाव–अहेउणा छउमत्थमरणं मरइ, सेवं भंते! सेवं भंतेत्ति ॥ सू०८॥

॥ पंचमसए सत्तमो उद्देसो समत्तो ॥ ५-७ ॥

छाया–पञ्च हेतवः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–हेतुं जानाति, हेतुं पश्यति, हेतुं बुध्यते,

---

करने वाले होते हैं-अतः ये सब भी आरंभ और परिग्रह सहित कहे गये हैं, आरंभ परिग्रह से रहित नहीं कहे गये हैं ॥ सू० ७॥

हेतु वक्तव्यता

'पंच हेउ पण्णत्ता' इत्यादि।

सूत्रार्थ–(पंच हेउ पण्णत्ता) हेतु पाँच कहे गये हैं (तं जहा) वे

આરંભ અને પરિગ્રહથી યુક્ત સમજવા, કારણ કે તેઓ પણ પૃથ્વીકાયથી લઈને, સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર પર્યન્તના દ્રવ્યોનો પરિગ્રહ કરતા હોય છે. સૂ. ૭

હેતુવક્તવ્યતા—

"પંચ હેઊ પણ્ણત્તા" ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(પંચ હેઊ પણ્ણત્તા) હેતુ પાંચ કહ્યા છે. (તંજહા) તે આ

हेतुम् अभिसमागच्छति, हेतुं छद्मस्थमरणं म्रियते । पञ्च हेतवः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-हेतुना जानाति, यावत्-हेतुना छद्मस्थमरणं म्रियते । पञ्च हेतवः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-हेतुं न जानाति, यावत्-अज्ञानमरणं म्रियते पञ्च हेतवः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-हेतुना न जानाति, यावत्-हेतुना अज्ञानमरणं म्रियते । पञ्च अहेतवः प्रज्ञप्ताः,

---

इस प्रकार से हैं (हेउं जाणइ) एक हेतु वह है जो हेतु को जानता है दूसरा हेतु वह है जो (हेउं पासइ) हेतु को देखता है । तीसरा हेतु वह है जो (हेउं बुज्झइ) हेतु के ऊपर अच्छी तरह से श्रद्धा करता है । चौथा हेतु वह है, जो (हेउं अभिसमागच्छइ) हेतु को अच्छी तरह प्राप्त करता है । पांचवा हेतु वह है, जो (हेउंछउमत्थमरणं मरइ) हेतु वाले छद्मस्थमरण को करता है । (पंच हेऊ पन्नत्ता) पांच हेतु कहे गये हैं । (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं-(हेउणा जाणइ) जो हेतु के द्वारा जानता है एक वह हेतु है, (जाव हेउणा छउमत्थमरणं मरइ) यावत् जो हेतु द्वारा छद्मस्थ मरण करता है वह पांचवा हेतु है ।

(पंचहेउ पण्णत्ता) पांच हेतु कहे गये हैं (तं जहा) वे इस प्रकारसे हैं (हेउं ण जाणइ) जो हेतु को नहीं जानता है । (जाव अन्नाणं मरणं मरइ) यावत् अज्ञानमरण करता है । (पंच हेऊ पण्णत्ता) पांच हेतु कहे गये हैं (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं-(हेउणा ण जाणइ) जो

પ્રમાણે છે—(हेउं जाणइ) એક હેતુ એટલે કે હેતુમાં વર્તમાન પુરુષ એ છે કે જે હેતુને જાણે છે. બીજો હેતુ એ છે કે જે (हेउं पासइ) હેતુને દેખે છે. ત્રીજો હેતુ એ છે કે જે (हेउं बुज्झइ) હેતુ ઉપર સારી રીતે શ્રદ્ધા રાખે છે. ચોથો હેતુ એ છે કે જે (हेउं अभिसमागच्छइ) હેતુની સારી રીતે પ્રાપ્તિ કરે છે. પાંચમો હેતુ એ છે કે જે (हेउं छउमत्थमरणं मरइ) હેતુયુક્ત છદ્મસ્થ મરણને પ્રાપ્ત કરે છે.

(पंच हेऊ पण्णत्ता) હેતુ પાંચ કહ્યા છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે—(हेउणा जाणइ) " એક હેતુ (અથવા હેતુમાં વર્તમાન પુરુષ) એ છે કે જે હેતુ દ્વારા જાણે છે, " (जाव हेउणा छउमत्थमरणं मरइ) ત્યાંથી શરૂ કરીને " જે હેતુ દ્વારા છદ્મસ્થ મરણને પ્રાપ્ત કરે છે તે પાંચમો હેતુ છે, " ત્યાં સુધીનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું. (पंच हेऊ पण्णत्ता) હેતુ પાંચ કહ્યા છે. (तंजहा) તે નીચે પ્રમાણે છે—(हेउं ण जाणइ) "જે હેતુને

तद्यथा–अहेतुं जानाति, यावत्–अहेतुं केवलिमरणं म्रियते। पञ्च अहेतवः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–अहेतुना जानाति, यावत्–अहेतुना केवलिमरणं म्रियते। पञ्च अहेतवः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–अहेतुं न जानाति, यावत्–अहेतुं छद्मस्थमरणं म्रियते। पञ्च अहेतवः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–अहेतुना न जानाति, यावत्–अहेतुना छद्मस्थमरणं म्रियते। तदेवं भदन्त! तदेवं भदन्त! इति॥ सू० ८॥

॥ पञ्चमशते सप्तम उद्देशः समाप्तः॥ ५–७॥

हेतु द्वारा नहीं जानता है। (जाव हेउणा अन्नाणमरणं मरइ) यावत् हेतु द्वारा अज्ञान मरण करता है।

(पंच अहेऊ पण्णत्ता) पांच अहेतु कहे गये हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं–(अहेऊं जाणइ, जाव अहेउं केवलिमरणं मरइ) जो अहेतु को जानता है–यावत् अहेतु वाले केवलिमरण को जो करता है। (पंच अहेऊ पण्णत्ता) पांच अहेतु कहे गये हैं (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं (अहेउणा जाणइ, जाव अहेउणा केवलिमरणं मरइ) जो अहेतु द्वारा जानता है यावत् अहेतु द्वारा जो केवलिमरण करता है। (पंच अहेऊ पण्णत्ता) पांच अहेतु कहे गये हैं (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं–(अहेऊं न जाणइ, जाव अहेऊं छउमत्थमरणं मरइ) जो अहेतु को नहीं जानता है यावत् अहेतु छद्मस्थमरण को जो करता है। (पंच अहेउ पन्नत्ता) पांच अहेतु कहे गये हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं। (अहेउणा न जाणइ जाव अहेउणा चउ-

જાણતા નથી," ત્યાથી શરૂ કરીને (जाव अन्नाणमरणं मरइ) "અજ્ઞાન મરણ પ્રાપ્ત કરે છે" ત્યાં સુધીના પાંચ હેતુ સમજવા. (पंच हेऊ पण्णत्ता) હેતુ પાંચ કહ્યા છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે–(हेउणा ण जाणइ) "જે હેતુ દ્વારા જાણતા નથી," અહીંથી લઈને (जाव हेउणा अन्नाणमरणं मरइ) "હેતુ દ્વારા અજ્ઞાન મરણ પ્રાપ્ત કરે છે," ત્યાં સુધીના પાંચ હેતુ સમજવા. (पंच अहेऊ पण्णत्ता, तंजहा) નીચે પ્રમાણે પાંચ અહેતુ કહ્યા છે–(अहेउं जाणइ, जाव अहेउं केवलिमरणं मरइ) "જે અહેતુને જાણે છે," અહીંથી શરૂ કરીને "જે અહેતુવાળું કેવલિમરણ પામે છે," ત્યાં સુધીના પાંચ અહેતુ સમજવા. (पंच अहेऊ पण्णत्ता, तंजहा) નીચે પ્રમાણે પાંચ અહેતુ કહ્યા છે–(अहेऊणा जाणइ, जाव अहेउणा केवलिमरणं मरइ) "જે અહેતુ દ્વારા જાણે છે," અહીંથી શરૂ કરીને "જે અહેતુ દ્વારા કેવલિમરણ પામે છે," ત્યાં સુધીના પાંચ અહેતુ સમજવા. (पंच अहेऊ पण्णत्ता, तंजहा) પાંચ અહેતુ કહ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે–(अहेऊं न जाणइ, जाव अहेऊं छउमत्थमरणं मरइ) "જે અહેતુને જાણતા નથી," અહીંથી શરૂ કરીને "જે અહેતુ છદ્મસ્થમરણ પ્રાપ્ત

टीका—छद्मस्थत्वेन नैरयिकादयो जीवाः हेतोर्व्यवहार कर्तृतया हेतुपदेनोच्यन्ते अतो हेतुभेदान् निरूपयितुमाह-' पंच हेऊ पण्णत्ता ' इत्यादि। ' पंच हेऊ पण्णत्ता, तं जहा—हेउं जाणइ १, हेउं पासइ २, हेउं बुज्झइ ३, हेउं अभिसमागच्छइ ४, हेउं छउमत्थमरणं मरइ ५, '। अत्र हेतुषु वर्तमानः पुरुषोऽपि हेतुरुच्यते, तस्य हेतु ज्ञानाभिन्नत्वात्, तस्य च हेतोः क्रियाभेदात्पञ्चविधत्वं वर्तते तथाहि-पञ्च हेतवः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—हेतुं—साध्याविनाभूतं—साध्यं विना अवर्तं-

---

मत्थमरणं मरइ) जो अहेतु द्वारा नहीं जानता है, यावत् अहेतु द्वारा जो छद्मस्थमरण करता है। (सेवं भंते। सेवं भंते ! त्ति) हे भदन्त ! जैसा अपने कहा है वह ऐसा ही है—हे भदन्त ! वह ऐसा ही है—इस प्रकार कहकर गौतम अपने स्थान पर बैठ गये।

टीकार्थ—छद्मस्थावस्था को लेकर नैरयिक आदि जीव, हेतु द्वारा व्यवहार करने वाले होने के कारण स्वयं हेतुरूप से कहे जाते हैं इसलिये हेतु के भेदों को प्रकट करने के लिये सूत्रकार ने इस प्रकरण को प्रारंभ किया है ' पंच हेऊ पण्णत्ता ' हेतु पांच प्रकट किये गये हैं (तं जहा) जो इस प्रकार से हैं—' हेउं जाणइ, हेउं पासइ, हेउं बुज्झइ, हेउं अभिसमागच्छइ, हेउं छउमत्थमरणं मरइ) यहां हेतु में वर्तमान पुरुष को जो स्वयं हेतुरूप से कहा गया है उसका कारण यह है कि वह हेतु ज्ञान से अभिन्न होता है, तात्पर्य कहने का यह है कि परिणाम और

કરે છે, ” ત્યાં સુધીના પાંચ અહેતુ સમજવા. (पंच अहेऊ पण्णत्ता) પાંચ અહેતુ કહ્યા છે, (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે—(अहेउणा न जाणइ, जाव अहेउणा छउमत्थमरणं मरइ) “ જે અહેતુ દ્વારા જાણતો નથી, ” અહીંથી શરૂ કરીને “ જે અહેતુ દ્વારા છદ્મસ્થમરણ પ્રાપ્ત કરે છે, ” ત્યાં સુધીના પાંચ અહેતુ સમજવા. (सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) હે ભદન્ત ! આપનું કથન સર્વથા સત્ય છે. આપે આ વિષયનું જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તેમાં શંકાને માટે અવકાશ જ નથી. આ પ્રમાણે કહીને ગૌતમ સ્વામી પોતાને સ્થાને બેસી ગયા.

ટીકાર્થ—છદ્મસ્થાવસ્થાની અપેક્ષાએ નારક આદિ જીવો, હેતુ દ્વારા વ્યવહાર કરનાર હોવાથી તેમને પોતાને જ હેતુરૂપે કહેવામાં આવે છે. તેથી હેતુના ભેદો દર્શાવવાને માટે સૂત્રકારે આ પ્રકરણનો પ્રારંભ કર્યો છે—(पंच हेऊ पण्णत्ता) હેતુ પાંચ બતાવ્યા છે, (तं जहा) જે આ પ્રમાણે છે—(हेउं जाणइ, हेउं पासइ, हेउं बुज्झइ, हेउं अभिसमागच्छइ, हेउं छउमत्थमरणं मरइ) આ સૂત્રમાં હેતુમાં વર્તમાન પુરુષને જ હેતુરૂપે દર્શાવવામાં આવેલ છે, કારણ કે તે હેતુ જ્ઞાનથી અભિન્ન હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પરિણામ અને પરિણામીમાં અથવા ગુણ અને ગુણીમાં અમુક રીતે અભેદ માનવામાં આવે છે. “ હેતુ સાધ્યની સાથે અવિનાભાવી હોય છે ” એટલે કે હેતુ સાધ્ય વિના

मानं साध्यव्याप्यमित्यर्थः साध्यनिश्चयाय जानाति-विशेषतः सम्यग् अवगच्छति सम्यग्दृष्टित्वात्, अयं पञ्चविधोऽपि हेतुः-हेतुषु वर्तमानः पुरुषः सम्यग्दृष्टिर्ज्ञातव्यः, मिथ्यादृष्टेरग्रे वक्ष्यमाणत्वात् इत्येकः १, एवं हेतुं पश्यति, सामान्यत

परिणामी में अथवा गुण गुणी में किसी अपेक्षा अभेद माना जाता है। (हेतु साध्याविनाभावी होता है) ऐसा हेतु का ज्ञान ज्ञानी आत्मा से भिन्न नहीं-क्यों कि ज्ञान आत्माका गुण है। अतः हेतु ज्ञान से अभिन्न होने के कारण ज्ञानी पुरुष स्वयं यहां हेतुरूप से प्रकट किया गया है। यह हेतु क्रिया के भेद से पांचप्रकार का होता है-जो इस प्रकार से है -जो व्यक्ति इस बात को जानता है-कि ऐसा हेतु जो अपने साध्य के साथ अविनाभूत होता है-साध्य के विना नहीं होता है-साध्य का व्याप्य होता है-वह अपने साध्य का निश्चय करनेवाला होता है, सम्यग्-दृष्टि होने के कारण जो इस तरह विशेषरूप से अच्छी तरह से हेतु को जानता है- यही बात (हेउं जाणइ) इस वाक्य द्वारा प्रदर्शित की गई हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि यह पांच प्रकार का जो हेतु है-अर्थात्-इन पांच प्रकार के हेतुओं में वर्तमान जो पुरुष है-वह सम्यग्दृष्टि होता है-ऐसा जानना चाहिये। क्यों कि आगे कहे जाने वाले प्रकरण से मिथ्यादृष्टि का वर्णन किया जावेगा, इस प्रकार से जो जानना है यही (हेउं जाणइ) इस पद का भावार्थ है। (हेउं पासइ) जो हेतु को

સંભવી શકતો જ નથી-એવું હેતુનું જ્ઞાન જ્ઞાની આત્માથી ભિન્ન હોતું નથી, કારણ કે જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. આ રીતે હેતુ જ્ઞાનથી અભિન્ન હોવાને કારણે, જ્ઞાની પુરુષને પોતાને જ અહીં હેતુરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. તે હેતુ ક્રિયાના ભેદથી પાંચ પ્રકારના હોય છે, જે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-(हेउं जाणइ) જે હેતુને પોતાના સાધ્યની સાથે અવિનાભાવરૂપે જાણે છે. એટલે કે તે વ્યક્તિ એ વાતને જાણે છે કે હેતુ સાધ્યના વિના સંભવતો નથી-હેતુ સાધ્યનો વ્યાપ્ય હોય છે-તે પોતાના સાધ્યનો નિશ્ચય કરાવનારો હોય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોવાને કારણે જે આ રીતે હેતુને વિશેષરૂપે સારી રીતે જાણે છે. એજ વાતને (हेउं जाणइ) દ્વારા પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પાંચ પ્રકારના જે હેતુ છે-એટલે કે આ પાંચ પ્રકારના હેતુઓમાં વર્તમાન જે પુરુષ છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે, એવું સમજવું. (મિથ્યાદૃષ્ટિનું વર્ણન હવે પછી કરવામાં આવશે, અત્યારે તો સમ્યગ્દૃષ્ટિનું જ વર્ણન ચાલી રહ્યું છે, એમ સમજવું. (हेउं पासइ) જે હેતુને પોતાના

एवावबोधात् इति द्वितीयः २, हेतुं बुध्यते-सम्यक्तया श्रद्धत्ते, 'बुध्यते' अस्य-सम्यक्श्रद्धानार्थकत्वात् इति तृतीयः ३, तथा हेतुम् अभिसमागच्छति साध्यसिद्धौ व्यापारणतः सम्यक्तया प्राप्नोति इति चतुर्थः४, तथा हेतुम् अध्यवसानादिमरण-कारणयोगात् मरणमपि हेतुस्तं हेतुमदित्यर्थः, छद्मस्थमरणं म्रियते करोति, न केवलिमरणं तस्याऽहेतुकत्वात्, नापि अज्ञानमरणम् तस्य सम्यग्ज्ञानित्वात्, अज्ञानमरणस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च, इति पञ्चमः ५। प्रकारान्तरेणापि हेतूनेव पुनः

अपने साध्य के साथ अविनाभावरूप से सामान्यतः जानता है-देखता है-यह द्वितीय हेतु है। तथा-(हेउं बुज्झइ) हेतु अपने साध्य के साथ अविनाभूत होकर ही हेतुरूप से बनाता है-ऐसा जो श्रद्धान् करता है। वह तृतीय हेतु है यहां पर 'बुध्' धातु का अर्थ सम्यक् श्रद्धान् करना ऐसा हुआ है। (हेउं अभिसमागच्छइ) साध्य की सिद्धि में उनके उपयोग करने से जो उसे प्राप्त करलेता है यह चौथा हेतु है। (हेउं छउमत्थमरणं मरइ) अध्यवसाय आदि हेतु जो कि-मरण के कारण होते हैं इनके संबंध से छद्मस्थमरण भी हेतु कहा गया है जो इस प्रकार के हेतुरूप-छद्मस्थमरणको करता है वह पांचवां हेतु है। केवलिमरणको यहां हेतु में अन्तर्भूत नहीं किया गया है-कारण वह अहेतुक होता हैं। तथा अज्ञानमरण भी हेतुमें नहीं गिना है क्यों कि वह अज्ञानियोंके-मिथ्यादृष्टियों के होता है-और छद्मस्थमरण सम्यग्ज्ञानियों के होता है अज्ञानमरण का कथन आगे किया जाने वाला है। इस तरह (हेउं छउमत्थमरणं मरइ) यह पांचवां हेतु है। दूसरी तरह से भी हेतुओं का

સાધ્યની સાથે અવિનાભાવરૂપે સામાન્ય રીતે દેખે છે, તે હેતુનો બીજો ભેદ છે. (हेउं बुज्झइ) હેતુ પોતાના સાધ્યની સાથે અવિનાભાવરૂપે રહીને જ હેતુ રૂપે પ્રકટ થાય છે, એવી જે શ્રદ્ધા રાખે છે, તેને હેતુનો ત્રીજો ભેદ કહ્યો છે. અહીં 'बुध्' ધાતુનો "સમ્યક્ શ્રદ્ધા કરવી" એવો અર્થ કરવાનો છે. (हेउं अभिसमागच्छइ) સાધ્યની સિદ્ધિમાં તેનો ઉપયોગ કરવાથી જે તેને પ્રાપ્ત કરી લે છે, આ ચોથો હેતુ છે. (हेउं छउमत्थमरणं मरइ) અધ્યવસાય આદિ હેતુ કે જે મરણના કારણ હોય છે, તેના સંબંધથી છદ્મસ્થમરણને પણ હેતુરૂપે પ્રકટ કર્યું છે. જે આ પ્રકારના હેતુરૂપ છદ્મસ્થમરણને પ્રાપ્ત કરે છે, તેને પાંચમો હેતુ કહ્યો છે. કેવલિમરણનો અહીં હેતુમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી, કારણ કે તે અહેતુક હોય છે. તથા અજ્ઞાનમરણનો પણ હેતુમાં સમાવેશ કરાયો નથી, કારણ કે અજ્ઞાનીઓ-મિથ્યાદૃષ્ટિઓ-એવું મરણ પ્રાપ્ત કરે છે. છદ્મસ્થમરણ સમ્યગ્જ્ઞાનીઓ પામે છે. અજ્ઞાનમરણનું પ્રતિપાદન આગળ કરવામાં આવશે. આ રીતે છદ્મસ્થમરણને પાંચમો હેતુ કહ્યો છે.

प्रतिपादयति-' पंच हेऊ पण्णत्ता, तं जहा-हेउणा जाणइ, जाव-हेउणा छउमत्थ-मरणं मरइ ' पञ्च हेतवः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-हेतुना अनुमानोत्थापकेन जानाति-अनुमेयं साध्यम् अनुमानं विनैव सम्यग् अवगच्छति सम्यग्दृष्टित्वात्-इति प्रथमः १, एवं यावत्-हेतुना सामान्यतः पश्यति, इति द्वितीयः २, हेतुना बुध्यते-श्रद्धाति, इति तृतीयः ३, हेतुना अभिसमागच्छति-प्राप्नोति, इति चतुर्थः ४, तथा अकेवलित्वात् हेतुना प्रशस्ताध्यवसानादिना छद्मस्थमरणं म्रियते करोति, इति पञ्चमः ५। अथ मिथ्यादृष्टिमाश्रित्य पञ्चविधान् हेतून् प्रतिपादयति-' पंच हेऊ पण्णत्ता, तं जहा-हेउं ण जाणइ, जाव-अन्नाणमरणं मरइ ' पञ्च हेतवः क्रिया

वर्णन किया जाता है।

(पंच हेउ पण्णत्ता) हे गौतम ! पांच हेतु प्रज्ञप्त हुए हैं-(तं जहा) जैसे-(हेउणा जाणइ, जाव हेउणा छउमत्थमरणं मरइ) अनुमानो-त्थापक हेतु द्वारा जो अनुमेयपदार्थ को-सम्यग्दृष्टि होने से जानता है एक वह हेतु है इसी तरह से जो हेतुके द्वारा सामान्य रूपसे साध्य को देखता है, यह द्वितीय हेतु है, इसी तरह जो हेतु के द्वारा उसके साध्यार्थ का श्रद्धान करता है वह तृतीय हेतु है, हेतुके द्वारा जो साध्यार्थको प्राप्त करता है वह चतुर्थ हेतु है तथा अकेवली होने के कारण जो प्रशस्त अध्यवसाय आदि रूप हेतु द्वारा छद्मस्थमरण करता है वह पांचवां हेतु है।

अब मिथ्यादृष्टि को आश्रित करके पांच प्रकार के हेतुओं का प्रतिपादन किया जाता है-(पंच हेऊ पण्णत्ता) क्रिया भेद से पांच हेतु प्रतिपादित हुए हैं-वे इस प्रकार से है-(हेउं ण जाणइ जाव अन्नाणमरणं मरइ) हेतु द्वारा व्यवहार करने वाला होनेके कारण मिथ्या-

---

હવે સૂત્રકાર બીજી રીતે હેતુઓનું પ્રતિપાદન કરે છે-(पंच हेऊ पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! હેતુ પાંચ કહ્યાં છે, (तंजहा) જેવાં કે (हेउणा जाणइ, जाव हेउणा छउमत्थमरणं मरइ) અનુમાનોત્થાપક હેતુ દ્વારા જે અનુમેય પદાર્થને સાધ્યને સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોવાથી જાણે છે, તે પહેલો હેતુ છે. એજ પ્રમાણે જે હેતુ દ્વારા સામાન્ય રૂપે સાધ્યને દેખે છે, તે બીજો હેતુ છે. એજ પ્રમાણે જે હેતુ દ્વારા તેના સાધ્યાર્થ પર શ્રદ્ધા રાખે છે, તે ત્રીજો હેતુ છે હેતુ દ્વારા જે સાધ્યાર્થને પ્રાપ્ત કરે છે તે ચોથો હેતુ છે. અને અકેવલી હોવાને કારણે જે પ્રશસ્ત અધ્યવસાય આદિરૂપ હેતુ દ્વારા છદ્મસ્થમરણ મરે છે, તે પાંચમો હેતુ છે.

હવે મિથ્યાદૃષ્ટિને અનુલક્ષીને પાંચ પ્રકારના હેતુઓનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે-(पंच हेऊ पण्णत्ता) ક્રિયાના ભેદથી પાંચ હેતુ કહ્યા છે, (तंजहा) જે આ પ્રમાણે છે-(हेउं ण जाणइ जाव अन्नाणमरणं मरइ) મિથ્યાદૃષ્ટિ પુરુષનેજ

भेदात् प्रज्ञप्ताः हेतुना व्यवहारित्वात् मिथ्यादृष्टिः पुरुषोऽपि हेतुपदेनोच्यते, तद्यथा- हेतुं न जानाति, नञः कुत्सार्थकतया मिथ्यादृष्टित्वात् सम्यक्तया नाव गच्छति असम्यक्तया जानातीत्यर्थः यावत्-हेतुं न पश्यति, असम्यक्तया पश्यतीत्यर्थः २, तथा हेतुं न बुध्यते असम्यक्तया श्रद्धत्ते, ३, हेतुं न अभिसमागच्छति, असम्यक्तया प्राप्नोतीत्यर्थः,४, एवं हेतुम् अप्रशस्ताध्यवसानादि हेतुयुक्तम् अज्ञा-

दृष्टि पुरुष भी हेतुपद से यहां कहा गया है (हेतुं न जानाति) में जो यह "न" है वह कुत्सा-निन्दा अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। अतः जो जीव मिथ्यादृष्टि होता है वह हेतु को अच्छी तरहसे नहीं जानता है विपरीतरूप से ही जानता है-तात्पर्य यह है कि साध्य के साथ अविनाभाव संबंध से जो वर्तमान होता है वही "साध्यविनाभावित्वेन निश्चितो हेतुः" के अनुसार सच्चा हेतु होता है। त्रिरूपवाला या पंचरूप वाला हेतु नहीं होता है जैसा कि अन्यतीर्थिक जनों ने माना है। अतः मिथ्यादृष्टि हेतु के सच्चे स्वरूप से अनभिज्ञ होते हैं और जो हेतु का स्वरूप वास्तविक नहीं होता है उसे हेतु के स्वरूप रूप से स्वीकार करते हैं। सो एक यह हेतु हुआ दूसरा हेतु को सम्यक् रूप से देखता है वह है। तथा सम्यक् रूप से जो हेतु का श्रद्धान करता है यह तीसरा हेतु है सम्यक् रूप से हेतु को अपने साध्य के साथ प्राप्त हुआ भी नहीं मानता है अर्थात् असम्यक् रूप से प्राप्त हुआ मानता है वह चौथा हेतु है इसी तरह से जो अप्रशस्त अध्यवसाय आदि हेतु सहित अज्ञान

અહીં હેતુપદ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે કારણ કે તે હેતુ દ્વારા વ્યવહાર કરનારો હોય છે (हेतुं न जानाति) માં જે "न" નો પ્રયોગ કુત્સા (નિન્દા) ના અર્થમાં કરાયો છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ હેતુને સારી રીતે જાણતો નથી પણ વિપરીત રીતે જાણે છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સાધ્યની સાથે અવિનાભાવ સંબંધ ધરાવનાર હેતુને જ સાચો હેતુ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે (साध्यविनाभावित्वेन निश्चितो हेतुः) અન્યતીર્થિકો જે પ્રમાણે માને છે તે પ્રમાણે હેતુ ત્રિરૂપયુક્ત કે પાંચ રૂપયુક્ત નથી. તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ હેતુનાં સાચા સ્વરૂપથી અજ્ઞાત હોય છે અને હેતુનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ હોતું નથી, તેને વાસ્તવિક સ્વરૂપ રૂપે સ્વીકારે છે. બીજો હેતુ એ છે કે જે હેતુને સમ્યક્ રૂપે દેખતો નથી-અસમ્યક્ રૂપે દેખે છે. ત્રીજો હેતુ એ છે કે જે સમ્યક્ રૂપે હેતુની શ્રદ્ધા કરતો નથી-એટલે કે તે અસમ્યક્ રૂપે હેતુની શ્રદ્ધા કરે છે. ચોથો હેતુ એ છે કે જે સમ્યક્ રૂપે હેતુને પોતાના સાધ્યની સાથે પ્રાપ્ત થયેલ પણ માનતો નથી એટલે કે અસમ્યક્ રૂપે પ્રાપ્ત થયેલ માને છે. અપ્રશસ્ત

नमरणं म्रियते करोति, मिथ्यादृष्टित्वेन सम्यग्ज्ञानरहितत्वात् , ५ ।

अथ मिथ्यादृष्टयपेक्षयैव हेतून् प्रकारान्तरेणाह– पंच हेऊ पण्णत्ता, तं जहा– हेउणा ण जाणइ,जाव- हेउणा अन्नाणमरणं मरइ' पञ्च हेतवः प्रज्ञप्ताः,तद्यथा–हेतुना न जानाति, नञः कुत्सार्थकतया असम्यक्तया साध्यम् अवगच्छति, यावत्–हेतुना न पश्यति,असम्यक्पश्यति, हेतुना न बुध्यते असम्यक्तया श्रद्धत्ते, हेतुना न अभिसमागच्छति,असम्यक्तया प्राप्नोति, हेतुना अज्ञानमरणं कुत्सितमरणं म्रियते करोति।

अथ हेतुव्यतिरेकेण अहेतून् प्रतिपादयितुमाह–'पंच अहेऊ पण्णत्ता,तं जहा - अहेतुं

मरण करता है वह पांचवां हेतु है। मिथ्यादृष्टि के होने के कारण सम्यग्ज्ञानी के यह होता नहीं है अतः इसके मरण को अज्ञानमरण कहा गया है।

अब सूत्रकार पुनः मिथ्यादृष्टि की अपेक्षा से ही हेतुओं का प्रकारान्तर से प्रतिपादन करते हैं–(पंच हेऊ पण्णत्ता) हेतु पांच कहे गये हैं–(तं जहा) जो इस प्रकार से हैं–" हेउणा ण जाणइ जाव हेउणा अन्नाणमरणं मरइ " यहां पर " न " का प्रयोग कुत्सा-निंदा अर्थ हुआ है–अतः जो असम्यक् रूप से साध्य को हेतु द्वारा जानता है, असम्यक् रूप से जो हेतु द्वारा देखता है, असम्यक् रूप से जो साध्य को हेतु द्वारा प्राप्त करता है, अप्रशस्त हेतु से युक्त अज्ञानमरण कुत्सितमरण जो करता है इस प्रकार ये पांच हेतु हैं।

अब हेतुओं से भिन्न जो अहेतु हैं उनका प्रतिपादन सूत्रकार करते हैं– (पंचअहेऊ पण्णत्ता) हे गौतम ! पांच अहेतु कहे गये हैं–यहां केवली भग-

---

અધ્યવ્યવસાય આદિ હેતુ સહિત અજ્ઞાન મરણ મરવું તે પાંચમો હેતુ છે આ પ્રકારનું મરણ સમ્યગ્જ્ઞાની મરતો નથી, પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ જ આવું મરણ (અજ્ઞાન મરણ) પ્રાપ્ત કરે છે

હવે સૂત્રકાર મિથ્યાદૃષ્ટિને અનુલક્ષીને બીજી રીતે હેતુઓનું પ્રતિપાદન કરે છે. (पंच हेऊ पण्णत्ता) હેતુ પાંચ કહ્યાં છે, (तंजहा) જે આ પ્રમાણે છે–(हेउणा ण जाणइ, जाव हेउणा अन्नाणमरणं मरइ) અહીં પણ 'न' નો પ્રયોગ કુત્સા (નિંદા) ના અર્થમાં થયો છે તેથી જે અસમ્યક્ રૂપે સાધ્યને હેતુ દ્વારા જાણે છે, અસમ્યક્ રૂપે સાધ્યને હેતુ દ્વારા દેખે છે, જે અસમ્યક્ રૂપે સાધ્યની હેતુ દ્વારા શ્રદ્ધા કરે છે, જે અસમ્યક્ રૂપે સાધ્યને હેતુ દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે, અને જે અપ્રશસ્ત હેતુથી યુક્ત અજ્ઞાન-મરણને પ્રાપ્ત કરે છે, એવા પાચ હેતુ સમજવા. હેતુઓથી વિપરીત એવા અહેતુઓનું સૂત્રકાર હવે પ્રતિપાદન કરે છે—(पंच अहेऊ पण्णत्ता) હે ગૌતમ પાંચ અહેતુ કહ્યા છે, (.तंजहा) જે આ પ્રમાણે છે.

जाणइ, जाव-अहेउं केवलिमरणं मरइ' पञ्च अहेतवः प्रज्ञप्ताः प्रत्यक्षात्मकज्ञानित्वेन अहेतुव्यवहारित्वात् केवलिनः अहेतव उच्यन्ते. ते च क्रियाभेदात् पञ्च, तद्यथा- अहेतुं जानाति केवली सर्वज्ञतयाऽनुमानानपेक्षणात् अहेतुरूपेण धूमादिकम् अवगच्छति, यावत्-अहेतुम् अहेतुतया धूमादिकं पश्यति, अहेतुं बुध्यते-अहेतुभावेन धूमादिकं श्रद्धत्ते, अहेतुम् अभिसमागच्छति, अहेतुभावेन धूमादिकं प्राप्नोति, अहेतुकं केवलिमरणं म्रियते करोति, अनुपक्रमत्वात्-केनापि निमित्तभूतेन हन्यमानस्यापि अम्रियमाणत्वात् निर्हेतुकमेव केवलिमरणं करोति, इति पञ्चविधोऽपि केवली अहेतुरुच्यते।

वान् अहेतुरूपसे प्रकट किये गये हैं क्योंकि ये प्रत्यक्षात्मक ज्ञान वाले होने के कारण अहेतु व्यवहारी हैं-अर्थात् हेतु द्वारा अपना व्यवहार नहीं चलाते हैं। ये क्रियाभेद से पांच प्रकार के कहे गये हैं-जैसे-जो केवली भगवान् होते हैं वे सर्वज्ञ होने के नाते अनुमान की अपेक्षा विना ही धूमादिक को अहेतुरूप से जानते हैं। और अहेतुरूप से ही धूमादिक का अवलोकन करते हैं। तथा अहेतुरूप से ही धूमादिक का वे श्रद्धान करते हैं। एवं अहेतुरूप से ही वे धूमादिक को प्राप्त करते हैं विना किसी भी प्रबल निमित्त द्वारा उनकी आयु बीच में छिदती भिदति नहीं है अतः भयंकर से भी भयंकर मरण के निमित्त मिलने पर भी उनका मरण अपनी पूर्ण आयु भोगे विना नहीं होता है इस कारण केवलि मरण निर्हेतुक होता है। इस तरह ये पूर्वोक्त पांच प्रकार से केवली अहेतुरूप से कहे गये हैं।

અહીં કેવલી ભગવાનને અહેતુ રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. કારણ કે તેઓ પ્રત્યક્ષાત્મક જ્ઞાનવાળા હોવાથી અહેતુ વ્યવહારી હોય છે એટલે કે તેઓ હેતુ દ્વારા પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતા નથી. ક્રિયાભેદની અપેક્ષાએ અહેતુના પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે-કેવલી ભગવાન સર્વજ્ઞ હોય છે. તેથી તેઓ અનુમાનનો આધાર રાખ્યા વિના જ ધૂમાદિકને અહેતુ રૂપે જાણે છે, અહેતુ રૂપે જ તેઓ ધૂમાદિકનું અવલોકન કરે છે, અહેતુ રૂપે તેઓ ધૂમાદિકની શ્રદ્ધા કરે છે, અહેતુ રૂપે જ તેઓ ધૂમાદિકને પ્રાપ્ત કરે છે, અને કોઇ પણ જાતના હેતુ વિના જ, અનુપમ આયુષ્યવાળા હોવાથી તેઓ કેવલિમરણ પ્રાપ્ત કરે છે. કોઇ પણ પ્રબળ નિમિત્ત દ્વારા તેમનું આયુષ્ય વચ્ચેથી છેદાતું ભેદાતું નથી, તેથી ભયંકરમાં ભયંકર મરણનાં નિમિત્તો મળવા છતાં, પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવ્યા પહેલાં તેમનું મરણ થતું નથી તે કારણે કેવલિમરણને નિર્હેતુક કહ્યું છે આ રીતે પૂર્વોક્ત પાંચ પ્રકારના કેવલીને અહેતુ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

अथ प्रकारान्तरेण अहेतूनेव प्रतिपादयति-पंच अहेऊ पण्णत्ता, तं जहा -अहेउणा जाणइ, जाव-अहेउणा केवलिमरणं मरइ' पञ्च अहेतवः केवलिनः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-अहेतुना केवलज्ञानित्वात् तस्य सर्ववस्तुप्रत्यक्षतया अहेतु भावेन जानाति, अतः अहेतुरेवासौ केवली, एवम् सर्वप्रत्यक्षतया अहेतुना अहेतु-भावेन पश्यति, यावत्-अहेतुना अहेतुभावेन धूमादिकं श्रद्धत्ते, अहेतुना अहेतुत्वेन धूमादिकम् अभिसमागच्छति-प्राप्नोति, अहेतुना उपक्रमाभावेन केवलिमरणं म्रियते करोति,निर्हेतुकस्यैव केवलिनो मरणस्य भावात्। अथ व्यतिरेकेण अहेतूने वाह-'पंचअहेऊ पण्णत्ता, तं जहा-अहेउं ण जाणइ, जाव-अहेउं छउमत्थमरणं

अब पुनः प्रकारान्तर से ही सूत्रकार अहेतुओं का प्रतिपादन करते हैं-(पंच अहेऊ पण्णत्ता) पांच अहेतु कहे गये हैं-(अहेऊणा जाणइ, जाव अहेउणा केवलिमरणं मरइ) केवली केवलज्ञानी होने से समस्त वस्तुओं को हस्तामलकवत् प्रत्यक्षज्ञान द्वारा स्पष्टरूप से जानते हैं-इस प्रकार से जानने में वे हेतुरूप से किसी का भी उपयोग नहीं करते हैं-इसलिये ये अहेतुरूप ही माने गये हैं। तथा समस्त वस्तुजातका अवलोकन वे किसी हेतु की सहायता के विना ही करते हैं। धूमादिक हेतुओं का श्रद्धान अहेतु-भाव से ही उन्हें होता है। तथा-धूमादिक हेतुओं को वे अहेतरूप से ही प्राप्त करते हैं। उपक्रम का अभाव होनेके कारण वे केवलिमरण करते हैं-क्योंकि-केवलिमरण निर्हेतुक ही होता है।

अब सूत्रकार व्यतिरेक द्वारा पांच अहेतुओं का प्रतिपादन करते हैं-(तं जहा) जैसे-(अहेउं ण जाणइ, जाव अहेउं छउमत्थमर-

---

હવે સૂત્રકાર અહેતુઓનું બીજી રીતે પ્રતિપાદન કરે છે-(पंच अहेऊ पण्णत्ता) પાંચ અહેતુ કહ્યા છે, જેવાં કે (अहेऊणा जाणइ, जाव अहेऊणा केवलिमरणं मरइ) કેવળી ભગવાન કેવળજ્ઞાની હોય છે તેથી તેઓ સમસ્ત વસ્તુઓને (हस्तामलकवत्) હાથમાં રહેલા આમળાંની જેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનદ્વારા સ્પષ્ટ રૂપે જાણે છે. આ રીતે જાણવામાં તેઓ હેતુરૂપે કોઈપણ વસ્તુનો ઉપયોગ કરતા નથી, તેથી તેમને અહેતુ રૂપે જ માનવામાં આવેલ છે. તથા તેઓ સમસ્ત વસ્તુઓનું અવલોકન કોઈ પણ હેતુની સહાયતા વિના જ કરે છે. ધૂમાદિક હેતુઓની શ્રદ્ધા અહેતુ ભાવે જ તેમને થતી હોય છે. તથા ધૂમાદિક હેતુઓને તેઓ અહેતુ રૂપે જ પ્રાપ્ત કરે છે. ઉપક્રમનો અભાવ હોવાથી તેઓ કેવલિમરણ પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે કેવલિમરણ નિર્હેતુક જ હોય છે. હવે સૂત્રકાર વ્યતિરેક દ્વારા પાંચ અહેતુઓનું પ્રતિપાદન કરે છે-તે પાંચ અહેતુઓ આ પ્રમાણે છે-(अहेउं ण जाणइ, जाव अहेउं छउमत्थमरणं

मरइ' पञ्च अहेतवः प्रज्ञप्ताः अहेतुव्यवहारिणः ज्ञानादिभेदात् पञ्चेत्यर्थः, तद्यथा-अहेतुम्, अहेतुभावेन स्वरयानुमानानु त्थापकतया न जानाति, न सर्वथा एकान्ततोऽवगच्छति, अपितु कथञ्चिदेवावगच्छति, ज्ञातुरवध्यादिज्ञानित्वेन सर्वथा ज्ञानमनुक्त्वा कथञ्चिद् ज्ञानमुक्तम्, केवलिन एव सर्वथाज्ञानसद्भावात्, यावत्-अहेतुं पश्यति, कथञ्चिदेव पश्यति, अहेतुं न बुध्यते, कथञ्चित् श्रद्धत्ते, अहेतुं न अभि

णंमरइ) जो अहेतु व्यवहारी होते हैं वे ज्ञानादिक के भेद से पांच होते हैं-धूमादिक अनुमान के प्रादुर्भावक ही हैं। ऐसा एकान्त नहीं है इस प्रकार से जो उनको सर्वथा अहेतुभाव से नहीं जानता है किन्तु ऐसा कथंचित् रूप से ही जानता है, कारण कि यहां पर नञ् अल्पनिषेधार्थक है। ऐसा जाननेवाला अवधिज्ञान आदि ज्ञानवाला ही होता है अवधिज्ञानादिक क्षायोपशमिक ज्ञान हैं-इसलिये वे पूर्ण ज्ञान नहीं हैं पूर्णज्ञान तो एक सिर्फकेवलज्ञान ही है। इन्हें तो कथंचित् ही ज्ञानरूपसे कहा गया है। अतः अवधिज्ञानी आदि धूमादिक को सर्वथा अहेतुभावरूप से न जानकर केवल उन्हें कथंचित् रूप से ही अहेतु भाव रूप से जानते हैं। इसी तरह से वे उन्हें सर्वथा अहेतुरूप से नहीं देखते हैं किन्तु कथंचित्रूपसे ही अहेतुभावरूपसे उन्हें देखते हैं। इसी प्रकार वे उन्हें सर्वथा अहेतुरूपसे अपनी श्रद्धा विषय नहीं बनाते हैं-किन्तु कथं

मरइ) અહેતુ દ્વારા વ્યવહાર કરનારના જ્ઞાનાદિકના ભેદથી પાંચ પ્રકાર છે- "ધૂમાદિક લક્ષણો જ અનુમાનના પ્રાદુર્ભાવક (પ્રકટ કરનાર) છે," એવી એકાન્ત (એક તરફી) માન્યતાને તેઓ માનતા નથી આ રીતે જેઓ તેમને સર્વથા અહેતુભાવે જાણતા નથી પણ એવું કંઇક અંશે જાણે છે, આ અહેતુનો પહેલો પ્રકાર સમજવો.

આ પ્રમાણે માનવાનું કારણ એ છે કે અહીં 'न' નો અલ્પનિષેધાર્થક તરીકે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અવધિજ્ઞાનવાળો જ એવું જાણી શકે છે. અવધિજ્ઞાન આદિ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન છે, તે કારણે તે પૂર્ણજ્ઞાન નથી. પૂર્ણજ્ઞાન તો માત્ર કેવળજ્ઞાન જ છે. કેવળજ્ઞાન સિવાયના જ્ઞાનોને અંશતઃ જ્ઞાનરૂપ કહેલ છે. તેથી અવધિજ્ઞાની આદિ ધૂમાદિકને સર્વથા અહેતુભાવ રૂપે જાણતા નથી પણ થોડે અંશે જ અહેતુભાવ રૂપે જાણે છે. એ જ રીતે તેઓ તેને સર્વથા અહેતુરૂપે દેખતા (અવલોકતા) નથી, પણ થોડે અંશે જ અહેતુભાવરૂપે તેમને દેખે છે, એજ પ્રમાણે તેઓ તેમને સર્વથા અહેતુરૂપે પોતાની

समागच्छति, कथञ्चिदेव प्राप्नोति, अहेतु छद्मस्थमरणं म्रियते करोति, अध्यवसानादेरुपक्रमकारणस्य अभावात् निर्हेतुकं छद्मस्थमरणं केवलित्वाभावात्, नत्वज्ञानमरणम्, तस्यावध्यादिज्ञानित्वेन ज्ञानित्वात्, ।

अथ अहेतूनेव प्रकारान्तरेणाह-' पंच अहेऊ पण्णत्ता, तं जहा-अहेउणा न जाणइ, जाव-अहेउणा छउमत्थमरणं मरइ' पञ्च अहेतवः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-अहेतुना अहेतुभावेन न जानाति, नञोऽल्पार्थकतया कथञ्चिदेव अवगच्छतीत्यर्थः यावत्-अहेतुना न पश्यति, अहेतुना न बुध्यते, अहेतुना न अभिसमागच्छति-अत्र सर्वत्रैव नञोऽल्पार्थकतया कथञ्चिदेवेत्यर्थो बोध्यः, अहेतुना अध्यवसायाद्युपक्रमकार-

चित् रूप से ही अपनी श्रद्धाका विषय बनाते हैं। तथा कथंचित् अहेतुरूप से ही वे उन्हें प्राप्त करते है-सर्वथारूप से नहीं। यद्यपि उपक्रम के कारण भूत अध्यवसान आदि के अभाव से अहेतुमरण उनका होता है-फिर भी यह मरण केवली न होने के कारण छद्मस्थमरणरूप से ही उन का कहा गया है, केवलिमरणरूपसे नहीं और न अज्ञानमरणरूप से ही।

दूसरी तरह से भी अहेतुओं को सूत्रकार कहते हैं-(पंच अहेऊ पण्णत्ता) पांच अहेतु कहे गये हैं-वे इस प्रकार से हैं-' अहेउणा न जाणइ' जाव अहेउणा छउमत्थमरणं मरइ" यहां पर सर्वत्र नञ् अल्पार्थक है-इनका अर्थ भी पूर्वकी तरहसे ही समझ लेना चाहिये अवधि आदि ज्ञान वाला होने के कारण अवधिज्ञानी आदि क्षायोपशमिकज्ञानी-आत्मा साध्य को अहेतुद्वारा नहीं जानता है अर्थात् हेतुद्वारा जानता है सो वह इस तरह से कथंचित् रूप से ही जानता है-सर्वथा रूप नहीं-

શ્રદ્ધાનો વિષય બનાવતા નથી પણ થોડે અંશે જ પોતાની શ્રદ્ધાનો વિષય બનાવે છે, તથા થોડે અંશે જ અહેતુરૂપે તેઓ તેમને પ્રાપ્ત કરે છે-સર્વથા અહેતુરૂપે પ્રાપ્ત કરતા નથી. જો કે ઉપક્રમના કારણરૂપ અધ્યવસાય આદિના અભાવે તેઓ અહેતુમરણ મરે છે, છતાં પણ તેમના તે મરણને કેવલિમરણ કહેવામાં આવતું નથી પણ છદ્મસ્થ મરણ જ કહેવાય છે, કારણ કે તેઓ કેવળજ્ઞાની હોતા નથી પણ છદ્મસ્થ જ હોય છે. વળી તેમના મરણને અજ્ઞાન મરણ પણ કહી શકાય નહીં.

સૂત્રકાર બીજી રીતે અહેતુઓનું પ્રતિપાદન કરે છે-(પંચ અહેઊ પણ્ણત્તા) પાંચ અહેતુ કહ્યા છે, તે નીચે પ્રમાણે છે-(अहेउणा न जाणइ, जाव अहेउणा छउमत्थमरणं मरइ) અહીં બધા વાકયોમાં "न" અલ્પાર્થક છે એનો અર્થ પણ પૂર્વોક્ત સૂત્રોની જેમ સમજવો. અવધિજ્ઞાન આદિ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન છે-પૂર્ણ જ્ઞાન નથી. તેથી અવધિજ્ઞાન આદિથી યુક્ત આત્મા સાધ્યને અહેતુ દ્વારા જાણતો નથી-એટલે કે જાણે છે. અને તે આ રીતે થોડે અંશે જ જાણે

णाभावेन छद्मस्थमरणं म्रियते करोति अकेवलित्वात् नतु अज्ञानमरणम्, तस्य अवध्यादिज्ञानवत्त्वेन ज्ञानित्वात्। सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति' तदेवं भदन्त! तदेवं भदन्त! इति हे भदन्त! भवद्वाक्यं सर्वं सत्यमेवेति ॥ सू०८ ॥

इतिश्री-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य श्री घासीलाल व्रतिविरचितायां भगवती सूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां पञ्चमशतकस्य सप्तमोद्देशकः समाप्त ॥५-७॥

ऐसा अर्थ यहां समझना चाहिये इसी तरह से शेष तीन पदोंकी भी संगति जानली चाहिये। अवधिज्ञान आदि ज्ञानवाला होने के कारण ऐसे आत्मा का मरण उपक्रम के कारण के अभाव से छद्मस्थमरणरूप होता है फिर भी छद्मस्थमरण अज्ञानमरणरूप जो नही कहा है-सो इसका कारण यह है कि यह मरण अवधि आदिज्ञानी का है अज्ञानी मिथ्यादृष्टि का नहीं। तथा छद्मस्थमरणरूप यह इस लिये है कि यह केवलज्ञानी का नही है। इस प्रकार प्रभु की देशना श्रवण कर गौतम ने उनसे कहा हे भदन्त! जैसा आपने प्रतिपादन किया है वह ऐसा ही है-हे भदन्त! जैसा आपने प्रतिपादन किया है वह ऐसा ही है-हे भदन्त! आपका कथन सर्वथा सत्य ही है- इस प्रकार कर कर वे गौतम अपने स्थान पर विराजमान हो गये ॥ सू० ८ ॥

श्री जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर श्री घासीलालजी महाराजकृत "भगवतीसूत्र" की प्रमेयचन्द्रिका व्याख्या का पांचवे शतक का सातवां उद्देशक समाप्त ॥ ५-७ ॥

છે, સંપૂર્ણ રીતે જાણતો નથી, એવો અર્થ અહીં ગ્રહણ કરવો. એજ પ્રમાણે પછીનાં ત્રણ પદોનો અર્થ પણ સમજવો. તેઓ છદ્મસ્થમરણ મરે છે, કારણ કે તેઓ અવધિજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનવાળા હોય છે. તેથી ઉપક્રમના કારણને અભાવે તેમનું મરણ છદ્મસ્થ મરણ ગણાય છે. વળી તેઓ અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ હોતા નથી તેથી તેમના મરણને અજ્ઞાન મરણ કહી શકાય નહીં. તેઓ કેવળજ્ઞાની હોતા નથી તેમના મરણને કેવલિમરણ પણ કહેતા નથી.

ભગવાનની આ પ્રકારની દેશના સાંભળીને ગૌતમ સ્વામીએ કહ્યું "सेवं भंते" ઇત્યાદિ. હે ભદન્ત આપની વાત સત્ય છે આપે આ વિષયનું જે પ્રતિપાદન કર્યું તે યથાર્થ છે આ પ્રમાણે કહીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને તેમને સ્થાને બેસી ગયા. ॥ સૂત્ર ૮ ॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત 'ભગવતીસૂત્ર'ની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાનો પાંચમાં શતકનો સાતમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૫-૭ ॥

अथ अष्टमोद्देशकः प्रारभ्यते—

पञ्चमशतके अष्टमोद्देशकस्य संक्षिप्त विषयविवरणम्-

महावीरशिष्यनारदपुत्र-निर्ग्रन्थीपुत्रयोः संवादः, तत्र सर्वपुद्गलानां सार्धत्व समध्यत्व-सप्रदेशत्व विषये नारदपुत्रेण सह निर्ग्रन्थीपुत्रस्य सविस्तरविचार चर्चा। तत्र नारदपुत्रस्य निर्ग्रन्थीपुत्र कथनस्वीकरणम्, तस्य पुद्गलानां सार्धत्वादि विषये यथार्थतया जिज्ञासा, निर्ग्रन्थीपुत्रस्य तं प्रति तेषां यथार्थतया प्रज्ञापनम्, पुद्गलानां पृथक् पृथक् अपेक्षाकृतं न्यूनाधिकत्वम्, निर्ग्रन्थीपुत्रं प्रति नारदपुत्रस्य स्वापराधक्षमापनं च, जीवस्य वृद्धि-ह्रास-यथावस्थानविषये गौतमस्य प्रश्नः, यथाऽवस्थानरूपेण समाधानं च। नैरयिकादारभ्य वैमानिकपर्यन्तानां पूर्वोक्तविचारप्रतिपादनम्, सिद्धानां वृद्धि - ह्रास-स्थिरता विषये विचारश्च। ततो जीवानां सर्वकालावस्थानकथनम्। नैरयिकाणां वृद्धि-ह्रास-यथावस्थानविष-

---

आठवां उद्देशकका प्रारम्भ

—आठवे उद्देशेका संक्षिप्त विषय विवरण—

पंचमशतक के इस अष्टम उद्देशक का संक्षिप्त विषय विवरण इस प्रकार से है-महावीर के अन्तेवासी नारदपुत्र और निर्ग्रन्थीपुत्र का आपसमें संवाद, इसमें-नारदपुत्र के साथ यह विस्तार पूर्वक चर्चा हुई हे निर्ग्रन्थीपुत्र की, कि समस्त पुद्गल सार्ध हैं? समध्य हैं! सप्रदेश हैं! अन्त में नारदपुत्र ने निर्ग्रन्थिपुत्र के कथन को स्वीकार किया ऐसा प्रतिपादन, पुद्गलों के सार्धत्वादि के विषय में नारदपुत्र की यथार्थरूप से जिज्ञासा और निर्ग्रन्थीपुत्र का इस विषय में विशेषरूप सेउन्हें समझाना

—: પાંચમાં શતકના આઠમા ઉદ્દેશકનો આરંભ :—

પાંચમાં શતકના આઠમાં ઉદ્દેશકના વિષયોનું સક્ષીપ્ત વિવરણ—

મહાવીર પ્રભુના શિષ્ય નારદ-પુત્ર અને નિગ્રંથી-પુત્ર વચ્ચે પુદ્ગલોના વિષયમાં સંવાદ. નારદ-પુત્રની સાથે નિર્ગ્રંથી પુત્રની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા થાય છે. ચર્ચાનો વિષય એ છે કે શું સમસ્ત પુદ્ગલ સાર્ધ (અર્ધભાગ યુક્ત) છે? મધ્યભાગ યુક્ત છે? પ્રદેશ યુક્ત છે? અંતે નારદ-પુત્ર દ્વારા નિર્ગ્રંથી પુત્રના કથનનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, એવું પ્રતિપાદન. પુદ્ગલોની સાર્ધતા આદિ વિષે જાણવાની નારદ-પુત્રની જિજ્ઞાસા અને નિર્ગ્રંથી-પુત્ર દ્વારા આ વિષયમાં તેમને જે વાત સમજાવવામાં આવી હતી તેનું વર્ણન. પુદ્ગલોની અલગ અલગ રૂપે અપેક્ષાકૃત ન્યૂનાધિકતા, નિર્ગ્રંથી-પુત્ર પાસે નારદ-પુત્રની ક્ષમાયાચના, જીવની વૃદ્ધિ, હ્રાસ અને યથાવસ્થાન (અવસ્થિતિ) વિષે ગૌતમનો પ્રશ્ન અને

[illegible], [illegible] [illegible]. उत्कृष्टेन आवलिकाया असंख्यभागम्, [illegible] [illegible] [illegible]कालविषयनिरूपणम्. तथैव [illegible] [illegible]-त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रिय-संमूर्छिम-गर्भज-वान [illegible]-[illegible]-[illegible]नां वृद्धि-हानि-स्थिरतानां विचारणा, तथा [illegible] च, जीवानां सोपचय-सापचय विषयकः प्रश्नः, निरुप- [illegible] च। तथा सिद्धानां तादृग्विचारणा च, कालापेक्षया [illegible] [illegible] विचारणा चेति ॥

[illegible] की अपेक्षा न्यूनाधिकता, निर्ग्रन्थपुत्र से नार- [illegible] जीव की वृद्धि, ह्रास यथावस्थान के विषय में [illegible] का प्रश्न और यथावस्थानरूप से प्रश्न का समाधान, [illegible] वैमानिक देवों के पूर्वोक्त विचार का प्रतिपादन, सिद्धों की वृद्धि, ह्रास और स्थिरता के विषय में विचार, जीवों का सर्वकाल में [illegible] का कथन, नारक जीवों की वृद्धि ह्रास और यथावस्थान के विषय में प्रश्न, नारक जीवों की वृद्धि और ह्रास जघन्य से एक समय तक, और उत्कृष्ट से आवलिका के असंख्यातवें भागतक, तथा अव- स्थान [illegible] तक, इसी तरह से सातों ही नरक के संबंध में [illegible] का कथन, असुरकुमार, एकेन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, [illegible], [illegible], वानव्यन्तर, ज्योतिषिक, सौधर्म, ईशान आदि के देवों की वृद्धि, ह्रास और स्थिरता की विचारणा, तथा सिद्धों की भी [illegible] से विचारणा, जीवों के उपचय सहित होने की और अपचय सहित होने की पृच्छा, निरुपचय और निरपचयरूप से उत्तर, सिद्धों

[illegible] વૈમાનિક દેવો વિષેના પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોનું [illegible] અને સ્થિરતા વિષે વિચાર, જીવોની સર્વ- [illegible] નારકોની વૃદ્ધિ [illegible] ઓછામાં ઓછા એક [illegible] અસંખ્યાતમાં ભાગ સુધી, [illegible] એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિ- [illegible] સૌધર્મ, ઈશાન આદિના [illegible] સિદ્ધો વિષે પણ [illegible] એવો ઉત્તર.

पुद्गलवक्तव्यता

मूलम्—तेणं कालेणं, तेणं समएणं, रायगिहे नामं नयरे होत्था, जाव- परिसा पडिगया। तेणं कालेण, तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी णारयपुत्ते णामं अणगारे पगइभद्दए, जाव--विहरइ। तेणं कालेणं, तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स जाव--अंतेवासी नियंठिपुत्ते णामं अणगारे पगइ भद्दए जाव विहरइ। तएणं से नियंठिपुत्ते अणगारे जेणामेव नारयपुत्ते अणगारे तेणामेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी—सव्वपोग्गला ते अज्जो! किं सअड्ढा, समज्झा, सपएसा उदाहु अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा? अज्जो! त्ति नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी- सव्व पोग्गला मे अज्जो! सअड्ढा, समज्झा, सपएसा णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा। तएणं से नियंठिपुत्ते अणगारे नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी—जइ णं ते। अज्जो! सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा, किं दव्वादेसेणं अज्जो! सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा? खेत्तादेसेणं अज्जो! सव्वपोग्गला सअड्ढा तह चेव? कालादेसेणं अज्जो? तं चेव? भावादेसेणं अज्जो तं चेव?। तए णं से णारयपुत्ते

के विषय में भी इसी प्रकार की विचारणा, कालकी अपेक्षा से जीव-मात्र के साथ लगती हुई इसी प्रकार की विचारणा।

સિદ્ધો વિષે પણ એજ પ્રકારની વિચારણા, કાળની અપેક્ષાએ જીવમાત્રને લાગુ પડતી આ પ્રકારની બાબતોની વિચારણા.

अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी–दव्वादेसेणं वि मे अज्जो ! सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा अमज्झा, अपएसा, खेत्तादेसेण वि, कालादेसेण वि, भावादेसेण वि, एवं चेव । तए णं से नियंठिपुत्ते अणगारे नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी-जइ णं हे अज्जो ! दव्वादेसेणं, सव्व पोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा, एवं ते परमाणुपोग्गले वि सअड्ढे, समज्झे, सपएसे, णो अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे, जइ णं अज्जो ! खेत्तादेसेण वि सव्वपोग्गला, सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, एवं ते एगपएसोगाढे वि पोग्गले सअड्ढे समज्झे, सपएसे । जइ णं अज्जो ! कालादेसेणं सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, एवं ते एगसमयट्ठिइए वि पोग्गले सअड्ढे, समज्झे, सपएसे, तं चेव । जइ णं अज्जो ! भावादेसेणं सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा सपएसा, एवं ते एगगुणकालए वि पोग्गले स अड्ढे. समज्झे, सपएसे तं चेव, अह ते एवं न भवइ, तो जं वयसि–' दव्वादेसेण वि सव्वपोग्गला, सअड्ढा, समज्झा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा, एवं खेत्त-काल-भावादेसेण वि, तं णं मिच्छा। तए णं से नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी–णो खलु देवाणुप्पिया ! एयमट्ठं जाणामो, पासामो, जइ णं देवाणुप्पिया णो गिलायंति, परिकहित्तए तं इच्छामि णं देवाणुप्पियाणं अंतिए एयमट्ठं सोच्चा, निसम्म, जाणित्तए । तए णं से नियंठि-

पुत्ते अणगारे नारयपुत्तं एवं वयासी--द्व्वादेसेण वि, से अज्जो! सव्वे पोग्गला सपएसा वि, अप्पएसा वि, अणंता खेत्ता-देसेण वि एवं चेव, कालादेसेण वि, भावादेसेण वि एवं चेव, जे द्व्वओ सपएसे से खेत्तओ नियमा अपएसे, कालओ सिय सपएसे, सिय अपएसे, भावओ सिय सपएसे सिय अपएसे। जे खेत्तओ अपएसे से द्व्वओ सिय सपएसे, सिय अपएसे, कालओ भयणाए, भावओ भयणाए। जहा-खेत्तओ एवं कालओ, भावओ। जे द्व्वओ सपएसे से खेत्तओ सिय सपएसे, सिय अपएसे, एवं कालओ, भावओ वि। जे खेत्तओ सपएसे से द्व्वओ नियमा सपएसे, कालओ भयणाए, भावओ भय-णाए, जहा द्व्वओ तहा कालओ, भावओ वि। एएसिणं भंते! पोग्गलाणं द्व्वादेसेणं, खेत्तादेसेणं, कालादेसेणं, भावादेसेणं सपएसाणं अप्पएसाणं कयरे कयरेहिंतो जाव-विसेसाहिया वा? नारयपुत्ता! सव्वत्थोवा पोग्गला भावादेसेणं अपएसा, कालादेसेणं अपएसा, असंखेज्जगुणा, द्व्वादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा, खेत्तादेसेणं अप्पएसा असंखेज्जगुणा, खेत्तादेसेणं चेव सपएसा असंखेज्जगुणा, द्व्वादेसेणं सपएसा विसेसियाहिया, काला-देसेणं सपएसा विसेसाहिया, भावादेसेणं सपएसा विसेसाहिया। तए णं से नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं वंदइ, नमंसइ, वंदित्ता, नमंसित्ता एयमट्ठं सम्मं विणएणं भुज्जो भुज्जो खामेइ, खामित्ता संजमेणं, तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ ॥सू० १॥

छाया—तस्मिन् काले, तस्मिन् समये राजगृहं नाम नगरमासीत्, यावत्-पर्षत् प्रतिगता। तस्मिन् काले, तस्मिन् समये, श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अन्तेवासी नारदपुत्रो नाम अनगारः प्रकृतिभद्रकः, यावत्-विहरति। तस्मिन् काले, तस्मिन् समये, श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य यावत्-अन्तेवासी निर्ग्रन्थी-पुत्रो नाम अनगारः प्रकृतिभद्रकः, यावत्-विहरति। ततः स निर्ग्रन्थी पुत्रोऽनगारो

पुद्गल वक्तव्यता

'तेणं कालेणं तेणं समएणं' इत्यादि।

सूत्रार्थ-(तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल में और उस समय में (रायगिहे नामं नयरे होत्था) राजगृह नाम का नगर था। (जाव परिसा पडिगया) यावत् परिषदा पीछे आगई (तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी णारयपुत्ते णामं अणगारे पगइभद्दए जाव विहरइ) उस काल में और उस समय में श्रमण भगवान महावीर प्रभु के शिष्य जिनका नाम नारदपुत्र अनगार था और जो प्रकृति से भद्र थे यावत् तप संयम से विचरते थे। (तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स जाव अंतेवासी नियंठीपुत्ते णामं अणगारे पगइभद्दए जाव विहरइ) उस काल में और उस समय में श्रमण भगवान् महावीर के यावत् एक दूसरे शिष्य भी थे-जिनका नाम निर्ग्रन्थीपुत्र अनागार था और जो प्रकृति से भद्र यावत् तप संयम से विचरते थे। (तएणं से नियंठिपुत्ते अणगारे

પુદ્ગલ વક્તવ્યતા—

"तेणं कालेणं तेणं समएणं" ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (रायगिहे नामं नयरे होत्था) રાજગૃહ નામે નગર હતું (जाव परिसा पडिगया) પરિષદ પાછી ફરી ત્યાં સુધીનો સમસ્ત સૂત્રપાઠ અહીં ગ્રહણ કરવો. (तेणं कालेणं तेणं समएण समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी णारयपुत्ते णामं अणगारे पगइभद्दए जाव विहरइ) તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પ્રભુના નારદ–પુત્ર અણગાર નામના શિષ્ય હતા. તેઓ ભદ્ર પ્રકૃતિ-વાળા હતા, (યાવત્) તપ અને સંયમ પૂર્વક વિચરતા હતા (तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स जाव अंतेवासी नियंठीपुत्ते णामं अणगारे पगइभद्दए जाव विहरई) તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના નિર્ગ્રંથી પુત્ર અણગાર નામના બીજા પણ એક શિષ્ય હતા. તેઓ પણ પ્રકૃતિ ભદ્ર આદિ ગુણોવાળા હતા અને તપ અને સંયમ પૂર્વક વિચરતા હતા.

यत्रैव नारदपुत्रोऽनगारस्तत्रैव उपागच्छति, उपागत्य नारदपुत्रम् अनगारम् एवम् अवादीत्–सर्वपुद्गलास्ते आर्य ! किं सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, उताहो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः ? । आर्य ! इति नारदपुत्रोऽनगारः निर्ग्रन्थीपुत्रम् अनगारम् , एवम् अवादीत्–सर्वपुद्गलाः मे आर्य ! सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः । ततः स निर्ग्रन्थीपुत्रः अनगारः नारदपुत्रमनगारम् एवम्

जेणामेव नारयपुत्ते अणगारे, तेणामेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी) इनके बाद निर्ग्रन्थीपुत्र अनागार जहां नारदपुत्र अनागार थे–वहां आये, आकर के उन्होंने नारदपुत्र अनागार से इस प्रकार से पूछा–(सव्वपोग्गला ते अज्जो ! किं सअड्ढा समज्झा, सपएसा, उदाहु–अणड्ढा अमज्झा, अपएसा !) हे आर्य ! तुम्हारे मतानुसार क्या समस्त पुद्गल अर्धभागसहित मध्यभागसहित और प्रदेशसहित हैं ! या अर्धभागरहित, मध्यभागरहित और प्रदेशरहित हैं ! (अज्जोत्ति नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं एव वयासी–सव्वे पुग्गला मे अज्जो । स अड्ढा समज्झा सपएसा णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा) हे आर्य ! ऐसा कहकर नारदपुत्र अनागारने निर्ग्रन्थीपुत्र अनगार से ऐसा कहा–हे आर्य ! मेरे मतानुसार–मेरी मान्यताके अनुसार समस्त पुद्गल अर्धभाग सहित हैं,मध्यभाग सहित हैं और प्रदेश सहित हैं। वे अर्धभाग रहित नहीं हैं,मध्यभाग रहित नहीं हैं,और प्रदेश रहित

(तएणं से नियंठीपुत्ते अणगारे जेणामेव नारयपुत्ते अणगारे, तेणामेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी) ત્યારબાદ (પરિષદ વિખરાયા પછી) જ્યાં નારદપુત્ર અણગાર વિરાજમાન હતાં ત્યાં નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણગાર આવ્યા. ત્યાં આવીને તેમણે નારદપુત્ર અણગારને આ પ્રમાણે પૂછયું— (सव्वपोग्गला ते अज्जो ! किं सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, उदाहु अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा ?) હે આર્ય ! આપના મતાનુસાર શું સમસ્ત પુદ્‌ગલો અર્ધભાગ સહિત, મધ્યભાગ સહિત અને પ્રદેશ સહિત છે ? અથવા અર્ધભાગ રહિત, મધ્યભાગ રહિત અને પ્રદેશ રહિત છે ? (अज्जो त्ति नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी–सव्वे पुग्गला मे अज्जो ! स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा) " હે આર્ય ! " એવું સંબોધન કરીને નારદપુત્ર અણગારે નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણગારને એવું કહ્યું કે " મારી માન્યતા અનુસાર સમસ્ત પુદ્ગલ અર્ધભાગ સહિત, મધ્યભાગ સહિત અને પ્રદેશ સહિત હોય છે, તેઓ અર્ધભાગ રહિત, મધ્યભાગ રહિત અને

अवादीत्-यदि ते आर्य ! सर्वे पुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः, किं द्रव्यादेशेन आर्य ! सर्वे पुद्गलाः सार्धाः समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः, क्षेत्रादेशेन आर्य! सर्वे पुद्गलाः सार्धाः, तथैव, कालादेशेन आर्य ! तदेव, भावादेशेन आर्य ! तदेव,

---

भी नहीं हैं। (तएणं से नियंठिपुत्ते अणगारे नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी) तब उन निर्ग्रन्थीपुत्र अनागार ने नारदपुत्र अनगार से ऐसा कहा-पूछा (जइणं ते अज्जो ! सव्वपोग्गला, स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा) थे आर्य ! यदि आपकी मान्यता के अनुसार समस्त पुद्गल अर्धभागसहित हैं, मध्यभागसहित हैं और प्रदेश सहित हैं, वे अर्धभाग रहित नहीं हैं, मध्यभाग रहित नहीं हैं और प्रदेश रहित नहीं हैं (किं दव्वादेसेणं अज्जो सव्वपोग्गला स अड्ढा समज्झा, सपएसा णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा, खेत्तादेसेणं अज्जो ! सव्वपोग्गला स अड्ढा, तहचेव ! कालादेसेणं अज्जो ! तं चेव ? भावादेसेणं अज्जो तं चेव ?) तो ऐसी जो आपकी मान्यता हैं सो क्या द्रव्यादेश-द्रव्य की अपेक्षा से है ? अर्थात् द्रव्य की अपेक्षालेकर ऐसा आप कहते हैं कि समस्त पुद्गल अर्धभाग मध्यभाग और प्रदेशसहित हैं, अर्धमध्य औरप्रदेश से रहित नहीं हैं ? या हे आर्य ! क्षेत्र की अपेक्षा लेकर आप ऐसा कहते हैं कि समस्त पुद्गल अर्धभाग आदि सहित

પ્રદેશ રહિત હોતા નથી. (तएणं से नियंठिपुत्ते अणगारे नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी) ત્યારે તે નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણગારે નારદપુત્ર અણગારને આ પ્રમાણે પૂછયું-(जइणं ते अज्जो ! सव्व पोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा) હે આર્ય ! જો આપની માન્યતા મુજબ સમસ્ત પુદ્‌ગલો અર્ધભાગ સહિત હોય, મધ્યભાગ સહિત હોય, પ્રદેશ સહિત હોય, અર્ધભાગ રહિત ન હોય, મધ્યભાગ રહિત ન હોય અને પ્રદેશ રહિત ન હોય, (किं दव्वादेसेणं अज्जो सव्व पोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा, खेत्तादेसेणं अज्जो ! सव्व पोग्गला स अड्ढा, तहचेव ! कालादेसेणं अज्जो ! तं चेव ? भावादेसेणं अज्जो ! तं चेव ?) તો હે આર્ય ! આપ શું દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એવી માન્યતા ધરાવો છો ' એટલે કે શું આપ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એવું કહો છો કે સમસ્ત પુદ્‌ગલ અર્ધભાગ, મધ્યભાગ અને પ્રદેશ સહિત હોય છે, અર્ધ, મધ્ય અને પ્રદેશથી રહિત નથી ? અથવા હે

ततः खलु स नारदपुत्रः अनगारः निर्ग्रन्थीपुत्रम् अनगारं एवमवादीत् द्रव्या- देशेनापि मे आर्य ! सर्वे पुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशा, क्षेत्रादेशेनापि, कालादेशेनापि, भावादेशे नापि, एवमेव । ततः खलु स निर्ग्रन्थीपुत्रः अनगारः नारदपुत्रम् अनगारम् एवम् अवादीत्–यदि खलु हे आर्य ! द्रव्यादेशेन सर्वपुद्गलाः सार्धः, समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धा, अमध्याः,

हैं ? अथवा–काल की अपेक्षा लेकर हे आर्य ! आप ऐसा पूर्वोक्तरूप से कहते हैं ? या भाव की अपेक्षा से ऐसा आप पूर्वोक्तरूप से कहते हैं ? (तएणं से नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी) इस प्रकार सुनकर नारदपुत्र अनगार ने निर्ग्रन्थीपुत्र अनागार से ऐसा कहा –(दव्वादेसेणं वि मे अज्जो ! सव्वपुग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा अपएसा खेत्तादेसेण वि, भावादेसेण वि एवंचेव) हे आर्य ! हमारी मान्यता के अनुसार द्रव्य की अपेक्षा से भी, समस्त पुद्गल अर्धभाग सहित हैं, मध्यभाग सहित हैं, प्रदेश सहित हैं, अर्धभाग, मध्यभाग और प्रदेश से रहित नहीं हैं । इसी प्रकार से वे समस्त पुद्गलक्षेत्र की अपेक्षा से भी हैं, काल की अपेक्षा से भी हैं, और भाव की अपेक्षा से भी हैं । (तएणं से नियंठिपुत्ते अणगारे नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी–जइणं हे अज्जो ! दव्वादेसेणं सव्व- पोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा अपएसा –एवं ते परमाणुपोग्गले वि सअड्ढे, समज्झे, सपएसे णो अणड्ढे अमज्झे

આર્ય ! આપ શું ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એવું કહો છો કે સમસ્ત પુદ્ગલ અર્ધ- ભાગ આદિથી યુક્ત છે ? અથવા હે આર્ય ! આપ શું કાળની અપેક્ષાએ પૂર્વોક્ત માન્યતા ધરાવો છો ? અથવા આપ ભાવની અપેક્ષાએ એ પ્રકારની માન્યતા ધરાવો છો ? (तएणं से नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगा एवं वयासी) ત્યારે નારદપુત્ર અણુગારે નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણુગારને આ પ્રમાણે કહ્યું (दव्वादेसेणं वि मे अज्जो ! सव्वपुग्गला, सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा खेत्तादेसेण वि, कालादेसेण वि, भावादेसेण वि एवं चेव) હે આર્ય ! અમારી માન્યતા મુજબ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ સમસ્ત પુદ્ગલ અર્ધભાગ સહિત, મધ્યભાગ સહિત અને પ્રદેશ સહિત છે, અર્ધભાગ, મધ્યભાગ અને પ્રદેશથી રહિત નથી. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ, કાળની અપેક્ષાએ અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ અમે સમસ્ત પુદ્ગલોને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અર્ધભાગ આદિથી યુક્ત છે એમ માનીએ છીએ. (तएणं से नियंठिपुत्ते अणगारे नार- यपुत्तं अणगारं एवं वयासी–जइणं हे अज्जो ! दव्वादेसेणं सव्व पोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा–एव ते परमाणु

अप्रदेशाः, एवं ते परमाणुपुद्गलोऽपि सार्धः, समध्यः, सप्रदेशः, नो अनर्धः, अमध्यः, अप्रदेशः। यदि खलु आर्य ! क्षेत्रादेशेनापि सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, एवं ते एकप्रदेशावगाढोऽपि पुद्गलः सार्धः, समध्यः,

---

अपएसे) नारदपुत्र अनगार का इस प्रकार का कथन सुनकर निर्ग्रन्थीपुत्र अनगार ने उनसे इस प्रकार कहा-हे आर्य ! जो द्रव्य की अपेक्षा से आपकी मान्यता के अनुसार समस्त पुद्गल अर्धभाग, मध्यभाग और प्रदेश सहित हैं, अर्धभाग, मध्यभाग और प्रदेश रहित नहीं हैं ऐसा स्वीकार किया जावे तो फिर एक परमाणुपुद्गल जो कि अर्धादि भाग से रहित होता है उसे भी आपको अर्धभागसहित, मध्यभाग सहित और प्रदेशसहित मानना पडेगा अर्धभागरहित, मध्यभागरहित और प्रदेश रहित नहीं मानना पड़ेगा इसी तरहसे (जइणं अज्जो ! खेत्तादेसेणंवि सव्वपोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, एवं ते एगपएसोगाढे वि पोग्गले स अड्ढे, समज्झे, सपएसे) यदि हे आर्य ! क्षेत्र की अपेक्षा से भी समस्तपुद्गल अर्धसहित, मध्यभागसहित और प्रदेशसहित माना जावे तो जो पुद्गलपरमाणु आकाशके एक प्रदेश में अवगाढ़-अवस्थित है-वह भी सार्ध, समध्य और सप्रदेश ही माना जावेगा, अनर्ध, अमध्य और अप्रदेश नहीं माना जावेगा,

---

पोग्गले वि स अड्ढे, समज्झे, सपएसे, णो अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे) નારદપુત્ર અણુગારનું આ પ્રકારનું કથન સાંભળીને, નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણુગારે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું-હે આર્ય ! આપની માન્યતા અનુસાર જો દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સમસ્ત પુદ્ગલોને અર્ધભાગ, મધ્યભાગ અને પ્રદેશથી યુક્ત માનવામાં આવે અને તેમને અર્ધભાગ, મધ્યભાગ અને પ્રદેશથી રહિત માનવામાં ન આવે, તો એક પરમાણુ પુદ્ગલ કે જે અર્ધભાગ, મધ્યભાગ અને પ્રદેશ રહિત છે, તેને પણ અર્ધભાગ સહિત, મધ્યભાગ સહિત અને પ્રદેશ સહિત માનવો પડશે, તેને અર્ધભાગ રહિત, મધ્યભાગ રહિત અને પ્રદેશ રહિત માની શકાશે નહીં એજ પ્રમાણે (जइणं अज्जो ! खेत्तादेसेण वि सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, एवं ते एगपएसोगाढे वि पोग्गले सअड्ढे, समज्झे, सपएसे) હે આર્ય ! જો ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ સમસ્ત પુદ્ગલોને અર્ધભાગ સહિત, મધ્યભાગ સહિત અને પ્રદેશ સહિત માનવામાં આવે, તો પુદ્ગલ પરમાણુ કે જે આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલ હોય છે તેને પણ અર્ધભાગ, મધ્યભાગ અને પ્રદેશથી યુક્ત માનવું પડશે, તેને અનર્ધ, અમધ્ય અને અપ્રદેશી માની શકાશે નહીં.

सप्रदेशः। यदि खलु आर्य ! कालादेशेन सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, एवं ते एकसमयस्थितिकोऽपि पुद्गलः सार्धः, समध्यः, सप्रदेशः, तदेव। यदि खलु आर्य ! भावादेशेन सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, एवं ते एक गुणकालकोऽपि पुद्गलः सार्धः, समध्यः, सप्रदेशः, तदेव। अथ ते एवं न भवति, ततो यद् वदसि -- 'द्रव्यादेशेनापि सर्वपुद्गलाः सार्धाः,

---

(जइणं अज्जो ! कालादेसेणं सव्वपोग्गला स अड्ढा, समज्झा सपएसा) हे आर्य ! यदि काल की अपेक्षा समस्त पुद्गल सार्ध, समध्य और प्रदेश-सहित माने जावें (एवं ते एगसमय ट्ठिइए वि पोग्गले स अड्ढे समज्झे) तो इस तरह से एक समय की स्थितिवाला पुद्गल भी सार्ध, समध्य और प्रदेशसहित माना जावेगा। (जइणं अज्जो ! भावादेसेणं सव्व-पोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा-एवं ते एगगुणकालए वि पोग्गले स अड्ढे समज्झे सपएसे तं चेव ' यदि हे आर्य ! भाव की अपेक्षा समस्त पुद्गल सार्ध समध्य और प्रदेश सहित माना जावे तो इस स्थिति में कृष्णगुण का एक अंश वाला पुद्गल भी अर्धभाग सहित, मध्यभाग-सहित और प्रदेश सहित माना जावेगा, अनर्ध, अमध्य और अप्रदेश नहीं माना जावेगा, (अह ते एवं न भवइ तो जं वयसि-दव्वादेसेणं वि सव्वपोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अप-एसा-एवं खेत्तकालभावादेसेण वि तं णं मिच्छा) और जो तुम्हारे मता-

---

(जइणं अज्जो ! कालादेसेणं सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा) હે આર્ય ! જો કાળની અપેક્ષાએ સમસ્ત પુદ્ગલોને અર્ધભાગ, મધ્યભાગ અને પ્રદેશથી યુક્ત માનવામાં આવે, (एवं ते एगसमयट्ठिइए वि पोग्गले सअड्ढे, समज्झे) તો એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલને પણ અર્ધભાગ, મધ્યભાગ અને પ્રદેશથી યુક્ત માનવું પડશે. (जइणं अज्जो ! भावादेसेणं सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा-एवं ते एगगुणकालए वि पोग्गले सअड्ढे, समज्झे, सपएसे तं चेव) હે આર્ય ! જો ભાવની અપેક્ષાએ સમસ્ત પુદ્ગલોને અર્ધ-ભાગ સહિત અને પ્રદેશ સહિત માનવામાં આવે, તો કૃષ્ણગુણના એક અંશ-વાળા પુદ્ગલને પણ અર્ધભાગ સહિત, મધ્યભાગ સહિત અને પ્રદેશ સહિત માનવું પડશે તેને અર્ધભાગ રહિત, મધ્યભાગ રહિત અને પ્રદેશ રહિત માની શકાશે નહીં (अह ते एवं न भवइ, तो जं वयसि-दव्वादेसेणं वि सव्व पोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा-एवं खेत्तकाल भावादेसेण वि-तं णं मिच्छा) અને જો તમારી માન્યતા અનુસાર એવું ન

समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः, एव क्षेत्र काल-भावादेशे-नापि' तद् मिथ्या। ततः खलु स नारदपुत्रः अनगारो निर्ग्रन्थीपुत्रम् अनगारम् एवम् अवादीत्-नो खलु देवानुप्रियाः! एतम् अर्थं जानामि, पश्यामि, यदि देवानु प्रियाः नो ग्लायन्ति परिकथयितुं तद् इच्छामि देवानुप्रियाणाम् अन्तिके एतमर्थं श्रुत्वा, निशम्य ज्ञातुम्। ततः स निर्ग्रन्थीपुत्रोऽनगारो नारदपुत्रम् अनगारम् एवम्

नुसार ऐसा न होवे तो फिर जो तुम ऐसा कहते हो कि द्रव्यादेश से समस्त पुद्गल अर्धभागसहित, मध्यभाग सहित और प्रदेश सहित है, अनर्ध, अमध्य एवं प्रदेशरहित नहीं है, इसी तरहसे क्षेत्रकी से और भावकी अपेक्षा से जो पूर्वोक्तरूपसे कहा गया है सो वह सब असत्य हो जाता है। (तएणं से नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी -णो खलु देवाणुप्पिया! एयमट्ठं जाणामो, पासामो, जइणं देवाणुप्पिया णो गिलाएंति परिकहित्तए तं इच्छामि णं देवाणुप्पियाणं अंतिए एयमट्ठं सोच्चा निसम्म जाणित्तए) इस प्रकार से निर्ग्रन्थीपुत्र अनगार का युक्तियुक्त कथन सुनकर नारदपुत्र अनगार ने उनसे इस प्रकार से कहा, हे देवानुप्रिय! हमने इस अर्थ को न जाना है और न देखा है यदि आप इस विषय को अधिक स्पष्टरूप से समझाने में कष्ट का अनुभव न करे तो मैं आपके समीप इस अर्थको सुनकर और उसे हृदयमें अव-

---

હોય, તો આપ એવું જે કહો છો કે "દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સમસ્ત પુદ્ગલ અર્ધભાગ સહિત, મધ્યભાગ સહિત અને પ્રદેશ સહિત છે, અર્ધભાગ રહિત; મધ્યભાગ રહિત અને પ્રદેશ રહિત નથી." એજ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ આપ પૂર્વોક્ત માન્યતાજ ધરાવો છો, આપની તે માન્યતા અસત્ય સિદ્ધ થાય છે. (तएणं से नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी-णो खलु देवाणुप्पिया! एयमट्ठं जाणामो, पासामो, जइणं देवाणुप्पिया णो गिलाएंति परिकहित्तए, तं इच्छामि णं देवाणुप्पियाणं अंतिए एयमट्ठं सोच्चा निसम्म जाणित्तए) નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણગારનું આ પ્રકારનું યુક્તિયુક્ત (દલીલથી અને પ્રમાણો દ્વારા સમજાવવામાં આવેલ) કથન સાંભળીને નારદપુત્ર અણગારે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું-હે દેવાનુપ્રિય! અમે આ અર્થને (વિષયને) જાણ્યો નથી અને દેખ્યો નથી. તો આપ જો આ વિષયને અધિક સ્પષ્ટતા-પૂર્વક સમજાવવાની કૃપા કરો (આપને એમ કરવામાં કોઈ તકલીફ ન હોય તો) તો હું આપની પાસે આ વિષયને સાંભળીને, તથા સમજીને તેને હૃદયમાં ઉતારવા માગું છું. (तएणं से नियंठिपुत्ते अणगारे नारयपुत्तं अणगारं

अवादीत्-द्रव्यादेशेनापि मे आर्य ! सर्वे पुद्‌गलाः सप्रदेशा अपि, अप्रदेशा अपि,-अनन्ताः, क्षेत्रादेशेनापि एवमेव, कालादेशेनापि, भावादेशेनापि एवमेव। यो द्रव्यतोऽप्रदेशः, स क्षेत्रतो नियमेनाप्रदेशः, कालतः स्यात् सप्रदेशः स्यात् अप्रदेशः भावतः स्यात् सप्रदेशः, स्यात् अप्रदेशः । यः क्षेत्रतः अप्रदेशः, स द्रव्यतः स्यात् सप्रदेशः,

धारणकर जानना चाहता हूँ । (तएणं से नियंठिपुत्ते अणगारे नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी) इसके बाद निर्ग्रन्थी पुत्र अनगार ने नारदपुत्र अनगार से ऐस कहा-(दव्वादेसेण वि मे अज्जो ! सव्वे पोग्गला सपएसा वि अपएसा वि) हे आर्य ! मेरी मान्यता के अनुसार अर्थात् मेरी समझके अनुसार-द्रव्य की अपेक्षा से भी समस्त पुद्गल प्रदेश सहित भी होते हैं और प्रदेशरहित भी होते हैं । क्यों कि (अणंता) द्रव्य अनन्त होते हैं (खेत्तादेसेण वि एवं चेव-कालादेसेण वि, भावादेसेण वि एवं चेव) क्षेत्र की अपेक्षा से भी ऐसा ही है. कालकी अपेक्षा और भाव की अपेक्षा से भी ऐसा ही है । (जे दव्वओ अपएसे से खेत्तओ नियमा अपएसे) जो द्रव्य की अपेक्षा प्रदेशरहित होता है, वह नियम से क्षेत्र की अपेक्षा प्रदेशरहित होता है । (कालओ सिय सपएसे सिय अपएसे) और काल की अपेक्षा वह प्रदेश सहित होना भी है, और नहीं भी होता है इस तरह काल की अपेक्षा वहां प्रदेश युक्तता की भजना जाननी चाहिये । इसी तरह से (भावओ) भाव की अपेक्षा से भी (सिय सपएसे सिय अपएसे) प्रदेश युक्तता की वहां पर भजना

एवं वयासी) त्यारे निर्ग्रंथीपुत्र अणुगारे नारदपुत्र अणुगारने आ प्रमाणे कह्युं-दव्वादेसेण वि मे अज्जो ! सव्वे पोग्गला सपएसा वि अपएसा वि) हे आर्य ! अमारी मान्यता मुजब (मारी समजण प्रमाणे) द्रव्यनी अपेक्षाए समस्त पुद्गल प्रदेश सहित पण होय छे अने प्रदेश रहित पण होय छे. कारण के (अणंत्ता) द्रव्य अनंत होय छे. (खेत्तादेसेण वि, एवं चेव-कालादेसेण वि, भावादेसेण वि एवं चेव) क्षेत्रनी अपेक्षाए पण एवुं ज छे, काळनी अपेक्षाए अने भावनी अपेक्षाए पण एवुं ज छे. (जे दव्वओ अपएसे से खेत्तओ नियमा अपएसे) जे पुद्गल द्रव्यनी अपेक्षाए प्रदेश रहित होय छे, ते नियमथी ज क्षेत्रनी अपेक्षाए पण प्रदेश रहित होय छे, (कालओ सिय सपएसे, सिय अपएसे) अने काळनी अपेक्षाए ते प्रदेश सहित होय पण छे अने नथी पण होतुं. आ रीते काळनी अपेक्षाए प्रदेश युकततानो विकल्पे स्वीकार कर्यो छे. एज प्रमाणे (भावओ) भावनी अपेक्षाए पण (सिय सपएसे सिय अपएसे) प्रदेश युकततानो विकल्पे स्वीकार करवामां आव्यो छे.

स्याद् अप्रदेशः, कालतो भजनया, भावतो भजनया, यथा क्षेत्रतः, एवं कालतः, भावतः । यो द्रव्यतः सप्रदेशः, स क्षेत्रतः स्यात् सप्रदेशः, स्याद् अप्रदेशः, एवं कालतः, भावतोऽपि । यः क्षेत्रतः सप्रदेशः स द्रव्यतो नियमेन सप्रदेशः, कालतो भजनया, भावतो भजनया, यथा द्रव्यतस्तथा कालतः, भावतोऽपि । एतेषां खलु

जाननी चाहिये । (जे खेत्तओ अपएसे से दव्वओ सिय सपएसे सिय अपएसे) जो पुद्गल क्षेत्र की अपेक्षा से प्रदेशरहित होता है वह द्रव्य की अपेक्षा प्रदेशसहित भी हो सकता है और प्रदेशरहित भी हो सकता है । (कालओ भयणाए, भावओ भयणाए, जहा खेत्तओ एवं कालओ) काल की अपेक्षा वहां पर प्रदेशयुक्तता की भजना होती है तथा भावकी अपेक्षा से भी वहां प्रदेशयुक्तता की भजना होती है ऐसा जानना चाहिये । जिस प्रकार से क्षेत्रको लेकर कथन किया गया है- उसी प्रकार से काल की अपेक्षा से एवं (भावओ) भावकी अपेक्षा से कहना चाहिये (जे दव्वओ सपएसे से खेत्तओ सिय सपएसे सिय अपएसे-एवं कालओ भावओ वि) जो पुद्गल द्रव्य की अपेक्षा प्रदेश-सहित होता है, वह क्षेत्र की अपेक्षा प्रदेशसहित हो भी सकता है और नहीं भी हो सकता है । इसी तरह से काल और भाव की अपेक्षा से भी जानना चाहिये । (जे खेत्तओ सपएसे से दव्वओ नियमा सपएसे, कालओ भयणाए, भावओ भयणाए-जहा दव्वओ तहा कालओ भावओ वि) जो पुद्गल क्षेत्र की अपेक्षा से प्रदेशसहित

(जे खेत्तओ अपएसे से दव्वओ सिय सपएसे सिय अपएसे) જે પુદ્ગલ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રદેશ રહિત હોય છે, તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશ સહિત પણ હોઇ શકે છે અને પ્રદેશ રહિત પણ હોઈ શકે છે. (कालओ भयणाए, भावओ भयणाए, जहा खेत्तओ एवं कालओ) કાળની અપેક્ષાએ અહીં વિકલ્પે પ્રદેશ- યુક્તતા સમજવી, ભાવની અપેક્ષાએ પણ વિકલ્પે પ્રદેશ યુક્તતા સમજવી. જે પ્રમાણે ક્ષેત્રને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે કાળની અપે- ક્ષાએ અને (भावओ) ભાવની અપેક્ષાએ પણ કહેવું જોઇએ. (जे दव्वओ सपएसे से खेत्तओ सिय सपएसे सिय अपएसे-एवं कालओ भावओ वि) જે પુદ્ગલ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુક્ત હોય છે, તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુક્ત પણ હોઈ શકે છે અને પ્રદેશ રહિત પણ હોઈ શકે છે કાળની અપેક્ષાએ તથા ભાવની અપેક્ષાએ પણ એમ જ સમજવું. (जे खेत्तओ सपएसे से दव्वओ नियमा सपएसे, कालओ भयणाए, भावओ भयणाए-जहा दव्वओ तहा कालओ भावओ वि) જે પુદ્ગલ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રદેશ સહિત હોય છે, તે પ્રદેશની

भदन्त ! पुद्गलानां द्रव्यादेशेन, क्षेत्रादेशेन, कालादेशेन, भावादेशेन सप्रदेशानाम्, अप्रदेशानाम् कतरे, कतरेभ्यो यावत्-विशेषाधिका वा ? नारदपुत्र ! सर्वस्तोकाः पुद्गलाः भावादेशेन अप्रदेशाः, कालादेशेन अप्रदेशाः, असंख्येयगुणाः, द्रव्यादेशेन अप्रदेशाः असंख्येयगुणाः, क्षेत्रादेशेन अप्रदेशाः असंख्येयगुणाः, क्षेत्रादेशेनैव सप्र-

---

होता है वह द्रव्य की अपेक्षा से नियम से प्रदेशसहित होते हैं। काल की अपेक्षा लेकर प्रदेशयुक्तता की भजना है। इसी तरह से भाव की अपेक्षा से भी भजना जाननी चाहिये। जिस प्रकार से यह द्रव्य की अपेक्षा कथन किया है उसी प्रकार से काल और भाव की अपेक्षा से भी जानना चाहिये। (एएसि णं भंते! पोग्गलाणं दव्वादेसेणं खेत्तादेसेणं कालादेसेणं भावादेसेणं सपएसाणं अपएसाणं कयरे कयरेहिंतो जाव विसेसाहिया वा) हे भदन्त ! द्रव्यादेश से, क्षेत्रादेश से, कालादेश से और भावादेश से प्रदेशसहित और प्रदेश रहित इन पुद्गलों के बीच में कौन पुद्गल किस की अपेक्षा यावत् विशेषाधिक हैं ? (नारयपुत्ता) हे नारदपुत्र ! (सव्वत्थोवा पोग्गला भावादेसेणं अपएसा) सब से कम वे पुद्गल हैं जो भाव की अपेक्षा अप्रदेश हैं। (कालादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा) काल की अपेक्षा जो पुद्गल अप्रदेश हैं वे इन पुद्गलों की अपेक्षा असंख्यातगुणित हैं। (दव्वादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा) द्रव्य की अपेक्षा जो पुद्गल प्रदेश

અપેક્ષાએ પણ અવશ્ય પ્રદેશ સહિત હોય છે, પણ કાળ અને ભાવની અપે-ક્ષાએ પ્રદેશયુકત પણ હોઈ શકે છે અને પ્રદેશ રહિત પણ હોઇ શકે છે.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ સમજવું (एए सि णं भंते! पोग्गलाणं दव्वा-देसेणं खेत्तादेसेणं कालादेसेणं भावादेसेणं सपएसाणं अपएसाणं कयरे कयरेहिंतो जाव विसेसाहिया वा) હે ભદન્ત ! દ્રવ્યની અપેક્ષાએ, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ, કાળની અપેક્ષાએ અને ભાવની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુકત અને પ્રદેશ રહિત એવા આ પુદ્ગલોમાંથી કયાં પુદ્ગલ કોના કરતાં વધારે છે ? (યાવત્) કયાં પુદ્ગલો કોના કરતાં વિશેષાધિક છે ? (नारयपुत्ता !) હે નારદપુત્ર ! (सव्वत्थोवा पोग्गला भावादेसेणं अपएसा) જે પુદ્ગલો ભાવની અપેક્ષાએ પ્રદેશ રહિત છે, તે પુદ્ગલો સૌથી ઓછાં છે (कालादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा) કાળની અપે-ક્ષાએ જે પુદ્ગલો પ્રદેશ રહિત છે, તેઓ તેના કરતાં અસંખ્યાત ગણા છે. (दव्वादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જે પુદ્ગલો પ્રદેશ રહિત

देशाः असंख्येयगुणाः, द्रव्यादेशेन सप्रदेशाः विशेषाधिकाः, कालादेशेन सप्रदेशाः विशेषाधिकाः, भावादेशेन सप्रदेशाः विशेषाधिकाः। ततः खलु स नारदपुत्रोऽनगारः निर्ग्रन्थीपुत्रम् अनगारम् वन्दते, नमस्यति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा एतमर्थं सम्यग् विनयेन भूयोभूयः क्षमयति, क्षमयित्वा, संयमेन, तपसा, आत्मानं भावयन् विहरति॥ सू० १॥

रहित है वे इनकी अपेक्षा असंख्यात गुणित हैं। (खेत्तादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा) जो पुद्गल क्षेत्र की अपेक्षा अप्रदेश हैं, वे इनकी अपेक्षा से असंख्यातगुणे हैं। (खेत्तादेसेणं चेव सपएसा असंखेज्जगुणा) तथा जो पुद्गल क्षेत्र की अपेक्षा प्रदेश सहित कहे गये हैं वे पुद्गल इन पुद्गलों की अपेक्षा असंख्यात गुणित हैं। (दव्वादेसेणं सपएसा विसेसाहिया) द्रव्य की अपेक्षा से जो पुद्गल प्रदेश सहित कहे गये वे पुद्गल इन पुद्गलों की अपेक्षा कुछविशेष रूप से अधिक हैं। (कालादेसेणं सपएसा विसेसाहिया) काल की अपेक्षा लेकर जो पुद्गल सप्रदेश कहे गये हैं वे पुद्गल इन विशेषाधिक पुद्गलोंकी अपेक्षासे भी विशेषाधिक हैं। (भावादेसेणं सपएसा विसेसाहिया) तथा—भाव की अपेक्षा से जो पुद्गल सप्रदेश हैं वे इन पूर्वोक्त विशेषाधिक पुद्गलों की अपेक्षा के भी और विशेषाधिक हैं। (तएणं से नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं वंदइ नमंसइ) इस के बाद नारदपुत्र अनगार ने निर्ग्रन्थी पुत्र अनगार को वंदना की—उन्हें नमस्कार किया (वंदित्ता नमंसित्ता एयं अट्ठं सम्मं विणएणं

છે, તેઓ કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશ રહિત પુદ્ગલો કરતાં અસંખ્યાત ગણા છે (खेत्तादेसेणं अपएसा असखेज्जगुणा) ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જે પુદ્ગલો પ્રદેશ રહિત છે, તેઓ તેના કરતાં પણ અસંખ્ય ગણા છે. (खेत्तादेसेणं चेव सपएसा असंखेज्जगुणा) તથા જે પુદ્ગલો ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુકત છે. તેઓ તેનાં કરતાં પણ અસંખ્યાત ગણા છે. (दव्वादेसेणं सपएसा विसेसाहिया) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જે પુદ્ગલોને પ્રદેશયુકત કહ્યાં છે, તેઓ તે પુદ્ગલો કરતાં થોડાં વિશેષાધિક છે. (कालादेसणं सपएसा विसेसाहिया) કાળની અપેક્ષાએ જે પુદ્ગલોને પ્રદેશયુકત કહ્યાં છે, તેઓ પૂર્વોકત વિશેષાધિક પુદ્ગલો કરતાં પણ વિશેષાધિક હોય છે. (भावादेसेणं सपएसा विसेसाहिया) તથા ભાવની અપેક્ષાએ જે પુદ્ગલો પ્રદેશયુકત હોય છે, તેઓ પૂર્વોકત વિશેષાધિક પુદ્ગલો કરતાં પણ વિશેષાધિક હોય છે. (तएणं से नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं वंदइ नमंसइ) ત્યારબાદ નારદપુત્ર અણગારે નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણગારને વંદણા કરી અને તેમને નમસ્કાર કર્યા. (वंदित्ता नमंसित्ता एयं अट्ठं सम्मं विणएणं

टीका—सप्तमोद्देशके पुद्गलानां स्थित्यादिकं कालाद्यपेक्षया निरूपितम्, अथाष्टमे तानेव प्रदेशापेक्षया निरूपयितुमाह–'तेणं कालेणं' इत्यादि। 'तेणं कालेणं, तेणं समएणं रायगिहे नामं नयरे होत्था, जाव–परिसा पडिगया'। तस्मिन् काले, तस्मिन् समये राजगृहं नाम नगरमासीत्' यावत्-पर्षत् प्रतिगता। यावत् करणात्–'राजगृहे स्वामी समवसृतः, स्वामिनः धर्मोपदेशात्मकं प्रवचनं श्रोतुं पर्षत् समागच्छति, धर्मोपदेशं श्रुत्वा पर्षत् प्रतिगतेति विज्ञेयम्' 'तेणं

भुज्जो भुज्जो खामेइ–खामित्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ) वंदना नमस्कार करके अपने द्वारा कहे गये अर्थके निमित्त उनसे बड़ी विनय के साथ बार २ क्षमा मांगी और क्षमा मांगकर फिर वे संयम और तपसे अपनी आत्माको भावित करते हुए अपने स्थान पर विराजमान हो गये।

टीकार्थ—सातवें उद्देशक में पुद्गलों की स्थिति आदि का निरूपण कालादिक की अपेक्षा लेकर किया गया है, अब इस अष्टम उद्देशक में उन्हीं का प्रदेशों की अपेक्षा से सूत्रकार निरूपण करते हैं–(तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल और उस समय में (रायगिहे नामं नयरे होत्था) राजगृह नामका नगर था (जाव परिसा पडिगया) यावत् परिषदा वापिस आगई। यहां यावत् शब्द से "राजगृहे स्वामी समवसृतः, स्वामिनः धर्मोपदेशात्मकं प्रवचनं श्रोतुं पर्षत् समागच्छति, धर्मोपदेशं श्रुत्वा" इस पाठ का ग्रहण हुआ है। इस पाठ का तात्पर्य ऐसा है–उसमें स्वामी आये, स्वामी के धर्मोपदेशात्मक प्रवचन को

भुज्जो भुज्जो खामेइ खामित्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ) વંદણા નમસ્કાર કરીને પોતાના દ્વારા કરાયેલા અર્થને માટે તેમણે વિનયપૂર્વક, વારંવાર તેમની ક્ષમા માગી. ક્ષમા માગીને, સંયમ અને તપથી પોતાના આત્માને ભાવિત કરતા તેઓ તેમને સ્થાને વિરાજમાન થઈ ગયા.

ટીકાર્થ—સાતમાં ઉદ્દેશકમાં પુદ્ગલોની સ્થિતિ આદિનું નિરૂપણ કાળ દિકની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યુ છે, હવે આ આઠમાં ઉદ્દેશકમાં તેમનું નિરૂપણ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કરવામાં આવે છે—(तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (रायगिहे नामं नयरे होत्था) રાજગૃહ નામે નગર હતું (जाव परिसा पडिगया) પરિષદ સ્વસ્થાને પાછી ગઈ ત્યાં સુધીનું વર્ણન અહીં ગ્રહણ કરવું. અહીં 'યાવત્' (जाव) પદથી નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવાનો છે

"રાજગૃહ નગરમાં મહાવીર પ્રભુ પધાર્યા. ધર્મોપદેશ સાંભળવા પરિષદ તેમની પાસે ગઇ. ધર્મોપદેશ સાંભળીને પરિષદ વિખરાઈ ગઇ, આ પ્રકા-

कालेणं, तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी 'णारयपुत्ते णामं अणगारे पगइभद्दए, जाव-विहरइ' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अन्तेवासी शिष्यः नारदपुत्रो नाम अनगारः, प्रकृतिभद्रकः प्रकृत्या=स्वभावेन भद्रः-अनुकूलवृत्तिः, यावत्-विहरति-तिष्ठति, यावत् करणात् -'प्रकृत्युपशान्तः, प्रकृति प्रतनुक्रोधमानमायालोभः, मृदुमार्दवसम्पन्नः, आलीनः भद्रकः, विनीतः, इति संग्राह्यम्, तत्र प्रकृत्युपशान्तः - प्रकृत्यैवोपशान्ताकारः, प्रकृतिप्रतनुक्रोधमानमायालोभः-प्रकृत्यैव - स्वभावेनैव प्रतनवः-अतिमन्दीभूताः क्रोधमानमायालोभा येषां ते तथा, सत्यपि कषायोदयेऽतिमन्दक्रोधादि-

---

सुनने के लिये जनता आई और वह धर्मोपदेश सुनकर अपने स्थान पर वापिस आगई 'तेणं कालेणं तेणं समएणं' उस काल और उस समय में 'समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी णारयपुत्ते णामं अणगारे पगइभद्दए जाव विहरइ' श्रमण भगवान् महावीर के एक शिष्य जिनका नाम नारदपुत्र अनगार था और जो प्रकृति-से भद्र-अनुकूल वृत्ति वाले थे यावत्-तप संयम से अपनी आत्मा को भावित कर विचरते थे। यहां यावत् शब्द से प्रकृत्युपशान्तः, प्रकृतिप्रतनु क्रोधमानमायालोभः, मृदुमार्दवसम्पन्नः, आलीनः भद्रकः विनीतः" इस पाठ का संग्रह हुआ है। इस पाठका अर्थ इस प्रकार से है-इनके शरीर का आकार स्वभाव से ही उपशान्त था, स्वभाव से ही इनमें क्रोध, मान, माया, और लोभ ये कषायें अत्यन्त मन्द थीं। तत्पर्य यह है कि कषाय का उदय होने पर भी इनमें क्रोधादिभाव उत्कट रूप से

રનો સંબંધ સમજી લેવો (तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी णारयपुत्ते णामं अणगारे पगइ भद्दए जाव विहरइ) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના નારદપુત્ર અણગાર નામના એક શિષ્ય હતા. તેઓ ભદ્રિક પ્રકૃતિવાળા (સરળ સ્વભાવના) હતા નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણેના ગુણોથી યુકત એવાં તે મુનિ સંયમ અને તપથી પોતાના આત્માને ભાવિત કરતા વિચરતા હતા (जाव) પદથી અહીં (प्रकृत्युपशान्तः, प्रकृतिप्रतनुक्रोधमानमायालोभः, मृदुमार्दवसम्पन्नः, आलीनः भद्रकः विनित.) આ પાઠનો સંગ્રહ કરાયો છે આ પાઠનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-તેઓ સ્વભાવથી જ ઉપશાન્ત હતા, સ્વભાવથી જ તેમનામાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ રૂપ કષાયો અત્યંત મંદ હતા એટલે કે કષાયનો ઉદય થવાનું નિમિત્ત મળે ત્યારે પણ તેમનામાં ક્રોધાદિ ભાવોનો તીવ્ર રૂપે ઉદય થતો નહીં, પણ અતિ-

भाव इत्यर्थः, मृदुमार्दवसम्पन्नः – मृदु च तन्मार्दवं च मृदुमार्दवम्–अत्यन्तमार्दवं, तेन सम्पन्नः – युक्तः, आलीनः, भद्रकः—आलीनः—आश्रितः—गुरोरननु शासनेऽपि सुभद्रक एव यः स तथा, विनीतः — विनयसम्पन्न इति। 'तेणं कालेणं, तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी नियंठिपुत्ते णामं अणगारे पगइभद्दए, जाव–विहरइ' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये खलु श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अन्तेवासी शिष्यः निर्ग्रन्थीपुत्रो नाम अनगारः प्रकृतिभद्रकः स्वभावत एवानुकूलवृत्तिः, यावत्–विहरति – तिष्ठति, यावत्पदेन उपर्युक्तप्रकृत्युपशान्तादिविशेषणानि संग्राह्यानि। 'तए णं से नियंठिपुत्ते अणगारे जेणामेव नारयपुत्ते अणगारे तेणामेव उवागच्छइ' ततः तदनन्तरं खलु स निर्ग्रन्थीपुत्रः अनगारः यत्रैव प्रदेशे नारदपुत्रः अनगारः, तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे उपागच्छति, 'उवागच्छित्ता, नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी' उपागत्य, नारदपुत्रम् अनगारम् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्–'सव्वपोग्गला ते अज्जो!

उदित नहीं होते थे, अतिमन्दरूप में ही वे उनमें उदित होते और फिर शान्त हो जाते। अत्यन्त मार्दवभाव से वे युक्त थे। आलीन भद्रक थे–अर्थात् गुरु को उनके प्रति अनुशासन नहीं होने पर भी वे अत्यन्त भद्रपरिणामी ही बने रहते थे सदा विनयगुण से युक्त थे। (तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी नियंठिपुत्ते णामं अणगारे पगइभद्दए जाव विहरइ) उस काल और उस समय में महावीर प्रभु के एक दूसरे शिष्य और थे जिनका नाम निर्ग्रन्थी पुत्र अनगार था–ये भी प्रकृति से भद्र यावत् विनीत थे। यहां पर भी (यावत्) पद से उपर्युक्त प्रकृति–उपशान्त आदि विशेषण ग्रहण हुए हैं। (तएणं से नियंठिपुत्ते अणगारे जेणामेव नारयपुत्ते अणगारे तेणामेव उवागच्छइ) एक दिन की बात है कि निर्ग्रन्थीपुत्र अनगार

શય મંદરૂપે ઉદય થતો અને તુરત જ એ ભાવો શાન્ત પડી જતા તેઓ અત્યંત કોમળ ભાવથી યુક્ત હતા. ગુરૂનું તેમના પ્રત્યે અનુશાસન ન હોવા છતાં પણ તેઓ અત્યંત ભદ્ર પરિણામી જ રહેતા હતા તથા તેઓ સદા વિનયગુણથી યુક્ત હતા. (तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी नियंठिपुत्ते णामं अणगारे पगइ भद्दए जाव विहरइ " તે કાળે અને તે સમયે મહાવીર પ્રભુના એક બીજા પણ શિષ્ય હતા તેમનું નામ નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણગાર હતું તેઓ પણ પ્રકૃતિભદ્રથી વિનીતિ પર્યન્તના ગુણોથી યુક્ત હતા. અહીં પણ " जाव " પદથી ઉપર્યુક્ત પ્રકૃતિ–ઉપશાન્ત આદિ વિશેષણો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે (तएणं से नियंठिपुत्ते अणगारे जेणामेव नारयपुत्ते अणगारे तेणामेव उवागच्छइ) પરિષદ વિખરાયા પછી નિર્ગ્રંથીપુત્ર

किं सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, उदाहु अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा ? हे आर्य ! ते तव बुद्धिविषये किम् सर्वपुद्गलाः सार्धाः अर्धेन सहिताः, समध्याः, मध्येन सहिताः सप्रदेशाः, प्रदेशैः सहिता वर्तन्ते ? उताहो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः वर्तन्ते ? 'अज्जो ! त्ति नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी-'हे आर्य ! इति सम्बोध्य नारदपुत्रः अनगारः निर्ग्रन्थीपुत्रम् अनगारम् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-'सव्वपोग्गला मे अज्जो ! स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा,' हे आर्य ! निर्ग्रन्थीपुत्र ! मे मम बुद्धिविषये सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्द्धाः

जहां पर नारदपुत्र अनगार विराजे हुए थे-वहां पर आये (उवागच्छित्ता) वहां पर आकरके (नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी) उन्हों ने नारदपुत्र अनगार से इस प्रकार से कहा-(सव्वपोग्गला ते अज्जो ! किं स अड्ढा, समज्झा, सपएसा-उदाहु-अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा) हे आर्य ! क्या तुम ऐसा समझते हो कि समस्त पुद्गल अर्धभाग सहित हैं ?, मध्यभाग सहित हैं और प्रदेशसहित है ? अर्धभागरहित नहीं है ? मध्यभागरहित नहीं हैं और प्रदेशों से रहित नहीं हैं ? इस प्रकार निर्ग्रन्थीपुत्र अनगार का अभिप्राय सुनकर नरदपुत्र अनगार ने (अज्जोत्ति) हे आर्य इस संबोधन से उन्हें संबोधित करते हुए (नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी) उन निर्ग्रन्थीपुत्र अनगार से इस प्रकार कहा-(सव्वपोग्गला मे अज्जो ! स अड्ढा, समज्झा, सपएसा-णो अणड्ढा, अमज्झा,-अपएसा) हे आर्य ! मेरी समझ के अनुसार मैं तो ऐसा ही मानता हूं कि समस्त पुद्गल अर्धभाग सहित हैं, मध्यभाग

અણુગાર, જ્યાં નારદપુત્ર અણુગાર બેઠા હતા, ત્યાં આવ્યા (उवागच्छित्ता) ત્યાં આવીને (नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी) તેમણે નારદપુત્ર અણુગારને આ પ્રમાણે પૂછ્યું-(सव्वपोग्गला ते अज्जो ! किं स अड्ढा, समज्झा, सपएसा उदाहु अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा ?) હે આર્ય ! આપ શું એવું માનો છો કે સમસ્ત પુદ્ગલો અર્ધભાગ સહિત છે ? મધ્યભાગ સહિત છે ? અને પ્રદેશ સહિત છે ? અર્ધભાગ રહિત નથી, મધ્યભાગ રહિત નથી અને પ્રદેશ રહિત નથી ? નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણુગારનો આ પ્રકારનો પ્રશ્ન સાંભળીને નારદપુત્ર અણુગારે (अज्जोत्ति) હે આર્ય ! એવું સંબોધન કરીને (नियंठिपुत्तं अणगारं एव वयासी) તેમને (નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણુગારને) આ પ્રમાણે કહ્યું—

(सव्व पोग्गला मे अज्जो ! स अड्ढा समज्झा, सपएसा णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा) હે આર્ય ! અમે તો એવું માનીએ છીએ કે સમસ્ત પુદ્ગલ

अमध्याः अप्रदेशाः सन्ति । 'तए णं से नियंठिपुत्ते अणगारे नारदपुत्त अणगारं एवं वयासी' ततः तदनन्तरं खलु स निर्ग्रन्थीपुत्रः अनगारः नारदपुत्रमनगारम् एवं=वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-'जइ णं ते अज्जो ! सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा' हे आर्य ! नारदपुत्र ! यदि खलु ते तव बुद्धिविषये सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः सन्ति, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः सन्ति, तर्हि 'किं दव्वादेसेणं अज्जो ! सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा ? हे आर्य ! किं द्रव्यादेशेन द्रव्यापेक्षया सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशा ? अथवा-'खेत्तादेसेणं अज्जो ! सव्वपोग्गला सअड्ढा-तह

सहित हैं और प्रदेशों से सहित हैं। वे अर्धभाग से रहित नहीं हैं, मध्यभाग से रहित नहीं हैं और अपने प्रदेशों से भी रहित नहीं है। इस प्रकार से नारदपुत्र अनगारकी कल्पना सुनकर निर्ग्रन्थी पुत्र अनगार ने उनसे कहा-(जइणं ते अज्जो! सव्वपोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा,अमज्झा,अपएसा) हे आर्य ! यदि तुम्हारी समझ के अनुसार ऐसा ही माना जावे कि समस्त पुद्गल अर्धभाग सहित हैं, मध्यभाग सहित हैं, और प्रदेशों से युक्त हैं तथा, वे अर्धभागरहित, मध्यभागरहित और प्रदेशों से रहित नहीं हैं तो (किं दव्वादेसेणं अज्जो ! सव्वपोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा णो अणड्ढा, अमज्झा अपएसा) हम आपसे यह जानना चाहते हैं कि ऐसी यह आपकी समझ किस आधार पर अवलम्बित है-क्या द्रव्य की अपेक्षा पर यह आधारित है या क्षेत्र काल और भाव की अपेक्षा पर आधारित है ?

અર્ધભાગ સહિત છે, મધ્યભાગ સહિત છે અને પ્રદેશ સહિત છે, તેઓ અર્ધભાગથી રહિત નથી, મધ્યભાગથી રહિત નથી અને પ્રદેશોથી રહિત પણ નથી. નારદપુત્ર અણગારની આ પ્રકારની માન્યતા (કલ્પના) સાંભળીને નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણગારે તેમને આ પ્રમાણે પૂછ્યું-(जइणं ते अज्जो ! सव्व पोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा) હે આર્ય ! જો આપની માન્યતા અનુસાર એવું જ માનવામાં આવે કે સમસ્ત પુદ્ગલો અર્ધભાગ સહિત છે, મધ્યભાગ સહિત છે, અને પ્રદેશોથી યુક્ત છે, તથા તેઓ અર્ધભાગ, મધ્યભાગ અને પ્રદેશોથી રહિત નથી, તો (किं दव्वादेसणं अज्जो ! सव्व पोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा) હું આપની પાસેથી એ જાણવા માગું છું કે આપની તે માન્યતા કયા આધાર પર અવલંબિત છે ? શું આપ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એ પ્રકારની માન્યતા ધરાવો

चेव ?' हे आर्य ! किं क्षेत्रादशेन आकाशस्य एकप्रदेशावगाढत्वादिना सर्वपुद्गलाः सार्धाः, तथैव पूर्ववदेवेत्यर्थः, समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः ?, तथा 'कालादेसेणं तं चेव ?' कालादेशेन एकादिसमयावस्थानकत्वादिना, तदेव पुर्वोक्तवदेव सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धाः अमध्याः अप्रदेशाः ? इत्यर्थः, तथा–' भावादसेणं तं चेव ' भावादेशेन एकगुणकालकत्वादिना तदेव, पूर्ववदेव सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धाः, अमध्याः अप्रदेशाः सन्ति ? इति निर्ग्रन्थीपुत्रस्य प्रश्नः । 'तए णं से

यदि कहो कि द्रव्य की अपेक्षा पर आधारित है–अर्थात् द्रव्य की अपेक्षा से हम अपनी समझ के अनुसार ऐसा ही मानते हैं कि समस्त पुद्गल सार्ध, समध्य और सप्रदेश हैं, अनर्ध, अमध्य और अप्रदेश नहीं हैं, इसी प्रकार–एक प्रदेश में अवगाढत्व होने आदिकी अपेक्षा रूप क्षेत्रादेश को लेकर हम अपनी समझ के अनुसार यही कहते हैं कि समस्त पुद्गल सार्ध, समध्य और सप्रदेश हैं, अनर्ध, अमध्य और अप्रदेश नहीं हैं। इसी तरह एक आदि समय में अवस्थित होने रूप कालादेश को लेकर तथा एकगुण कालत्वादि रूप भावादेश को लेकर हम तो यही समझे हुए हैं कि समस्त पुद्गल सार्ध समध्य और सप्रदेश हैं–अनर्ध, अमध्य, अप्रदेश नहीं हैं यही बात नारदपुत्र अनगार का अभिप्राय जानने के लिये निर्ग्रन्थीपुत्र अनगारने (किं दव्वादेसेणं अज्जो!) इत्यादि सूत्र से लेकर (भावादेसेणं अज्जो तं चेव) इत्यादि सूत्रतक

છો, અથવા ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ એવું માનો છો ? જો આપ એમ કહેતા હો કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અમે પણ એમ જ કહીયે છીએ કે સમસ્ત પુદ્ગલ અર્ધભાગથી, મધ્યભાગથી અને પ્રદેશોથી યુક્ત હોય છે, અર્ધભાગ, મધ્યભાગ અને પ્રદેશોથી રહિત હોતા નથી. એજ પ્રમાણે એક પ્રદેશની અવગાહના આદિ રૂપ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આપ એ પ્રમાણે કહેતા હો, તો અમે આપની એ માન્યતા સાથે પણ સંમત છીએ. એટલે કે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અમે પણ એમ જ માનીયે છીએ કે સમસ્ત પુદ્ગલો સાર્ધ (અર્ધભાગ સહિત) સમધ્ય અને સપ્રદેશ છે, અનર્ધ, અમધ્ય અને પ્રદેશ રહિત નથી. તથા એક આદિ સમયમાં અવસ્થિત હોવા રૂપ કાળની અપેક્ષાએ તથા કૃષ્ણતાના એક આદિ અંશરૂપ ભાવની અપેક્ષાએ અમે તો એમજ સમજીયે છીએ કે સમસ્ત પુદ્ગલ અર્ધભાગ, મધ્યભાગ અને પ્રદેશોથી યુક્ત હોય છે, અમધ્ય, અનર્ધ અને પ્રદેશ રહિત હોતા નથી. એજ વાત નિર્ગ્રંથીપુત્રે " किं दव्वादेसेणं अज्जो ! " ઇત્યાદિ સૂત્રોથી લઇને " भावादेसेणं अज्जो तंचेव " ઇત્યાદિ સૂત્રો

नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी '-ततो निर्ग्रन्थीपुत्रस्योक्तप्रश्न-श्रवणानन्तरं खलु स नारदपुत्रः अनगारः निर्ग्रन्थीपुत्रम् अनगारम् एवं वक्ष्यमाण-प्रकारेण अवादीत्-' दव्वादेसेण वि से अज्जो ! सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा ' हे आर्य ! निर्ग्रन्थीपुत्र ! मे मम बुद्धि-विषये द्रव्यादेशेनापि द्रव्यापेक्षयापि सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः सन्ति, एवं ' खेत्तादेसेण वि, कालादेसेण वि, भावादेसेण वि, एवमेव ' क्षेत्रादेशेनापि, कालादेशेनापि, भावादेशेनापि एवमेव-पूर्वोक्तवदेव सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः सन्ति, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः सन्ति, इति नारदपुत्रस्य समाधानम् , ' तए णं से नियंठिपुत्ते अणगारे नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी '-ततः खलु स निर्ग्रन्थीपुत्रः अनगारः नारदपुत्रम् अनगारम् एवं वक्ष्यमाणरीत्या अवादीत्-' जइ णं हे अज्जो ! दव्वादेसेणं सव्व-पोग्गला, स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अपएसा ' हे आर्य ! यदि खलु द्रव्यादेशेन सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः तर्हि ' एवं ते परमाणुपोग्गले वि सअड्ढे, समज्झे, सपएसे, णो अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे ' एवम् उक्तरीत्या ते तव बुद्धिविषये परमाणुपुद्गलोऽपि सार्धः

उनसे प्रश्नरूप में पूछी है। जब वे (दव्वादेसेणं वि मे अज्जो। सव्वपो-ग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा) इस सूत्र से लेकर (भावादेसेणं वि एवं चेव) यहां तक के सूत्रों द्वारा उनके द्वारा स्वीकृत किया मन्तव्य उत्तररूप में ज्ञात कर चुके तब निर्ग्रन्थीपुत्र अनगारने उनसे उनके मन्तव्य में आपत्ति उपस्थित करते हुए क्या कहा सो ही प्रकट किया जाता है-(जइणं हे अज्जो! दव्वा-देसेणं सव्वपोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अपएसा एवं ते परमाणु पोग्गले वि स अड्ढे, समज्झे, सपएसे, णो अणड्ढे, अम-ज्झे, अपएसे) निर्ग्रन्थीपुत्र अनगार ने उनसे ऐसा कहा कि यदि द्रव्य

સુધી તેમને પ્રશ્નરૂપે પૂછી છે. (दव्वादेसेणं वि मे जज्जो! सव्वपोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा) આ સૂત્રથી લઇને (भावादेसेणं वि एवंचेव) આ સૂત્ર સુધીના સૂત્રો દ્વારા તેમના દ્વારા સ્વીકૃત કરાયેલા મંતવ્યને ઉત્તર રૂપે જાણી લીધા પછી નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણગારે તેમની માન્યતાનો સ્વીકાર કરવામાં શી મુશ્કેલી છે તે દર્શાવવા માટે કહ્યું-(जइणं हे अज्जो ! दव्वादेसेणं सव्व पोग्गला, स अड्ढा, समज्झा, सपए एसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा, एवं ते परमाणुपोग्गले वि सअड्ढे, समज्झे, सपएसे, णो अणड्ढे, अमज्झे, अपएसे) હે આર્ય ! જો આપની

समध्यः सप्रदेशः स्यात्, न तु अनर्धः, अमध्यः, अप्रदेशः स्यात्, तथा 'जइ णं अज्जो ! खेत्तादेसेण वि सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा,' हे आर्य ! नारदपुत्र ! यदि खलु क्षेत्रादेशेनापि एकप्रदेशावगाढत्वादिनाऽपि सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः स्युः नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः तर्हि 'एवं ते एगपएसोगाढे वि पोग्गले सअड्ढे, समज्झे, सपएसे' एवं त्वदुक्तरीत्या ते तव [illegible] एकप्रदेशावगाढोऽपि=एकमाकाशप्रदेशमवगाह्य स्थितोऽपि पुद्गलः सार्धः, समध्यः, सप्रदेशः, स्यात्, नो अनर्धः अमध्यः, अप्रदेशः, एवं 'जइणं

की अपेक्षा लेकर जो तुम ऐसा मान रहे हो कि समस्त पुद्गल सार्ध, समध्य और सप्रदेश हैं-वे अनर्ध, अमध्य और अप्रदेश नहीं हैं-तो परमाणु जो कि पुद्गल द्रव्य का सब से सूक्ष्म अविभाज्य अंश है-भी पुद्गल द्रव्य होने के नाते सार्ध, समध्य और सप्रदेश होना चाहिये-परन्तु वह तो सिद्धान्त की मान्यता के अनुसार ऐसा माना नहीं गया है वह तो अनर्ध, अमध्य और अप्रदेश माना गया है-अप्रदेश का तात्पर्य है दो आदि प्रदेशों का अभाव; परमाणु में केवल एक ही प्रदेश होता है, दो आदि प्रदेश नहीं होते हैं। (जइणं अज्जो ! खेत्तादेसेण वि सव्व-पोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा) और यदि क्षेत्रादेश को लेकर ऐसा माना जावे कि समस्त पुद्गल सार्ध, समध्य और सप्रदेश है-तो एक आकाश के प्रदेश को अवगाहित कर स्थिर हुआ भी पुद्गल-सार्ध और सप्रदेश मानना पड़ेगा, अनर्ध अमध्य और अप्रदेश वह नहीं माना जा सकेगा। इसी तरह से (जइणं अज्जो ! कालादेसेणं सव्व-

---

માન્યતા અનુસાર દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સમસ્ત પુદ્ગલોને અર્ધભાગથી યુક્ત, મધ્યભાગથી યુક્ત અને પ્રદેશોથી યુક્ત માનવામાં આવે, અને તેમને અનર્ધ અમધ્ય અને પ્રદેશોથી રહિત માનવામાં ન આવે. તો પરમાણુ કે જે પુદ્ગલ દ્રવ્યનું સૌથી સૂક્ષ્મ અને અવિભાજ્ય અંગ છે, તેને પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય હોવાને કારણે સાર્ધ, સમધ્ય અને સપ્રદેશ માનવું પડશે, પરંતુ સિદ્ધાન્તની માન્યતા અનુસાર તો પરમાણુને અનર્ધ, અમધ્ય અને પ્રદેશ રહિત માનવામાં આવેલ છે [illegible] આદિ પ્રદેશો વિનાનું) (जइणं अज्जो ! खेत्तादेसेण वि सव्वपोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा) અને જો ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એમ માનવામાં આવે કે સમસ્ત પુદ્ગલો અર્ધભાગ, મધ્યભાગ અને પ્રદેશોથી યુક્ત છે, તો એક આકાશના એક પ્રદેશની અવગાહના કરીને રહેલા પુદ્ગલને પણ સાર્ધ, સમધ્ય અને પ્રદેશોથી યુક્ત માનવું પડશે, તેને અનર્ધ, અમધ્ય અને પ્રદેશોથી રહિત માની શકાશે નહીં. એજ પ્રમાણે (जइणं अज्जो !

अज्जो ! कालादेसेणं सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा ' हे आर्य ! यदि खलु कालादेशेन एकादिसमयस्थितिकत्वेनापि सर्वपुद्गलाः, सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः स्युः, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः तर्हि ' एवं ते एगसमयट्ठिइए वि पोग्गले सअड्ढे, समज्झे, सपएसे-तं चेव ' एवं त्वदुक्तरीत्या ते तव बुद्धि-विषये एकसमयस्थितिकोऽपि एकसमयमात्रावस्थायी अपि पुद्गलः सार्धः, समध्यः, सप्रदेशः स्यात् तदेव-पूर्ववदेव नो अनर्धः, अमध्यः, अप्रदेशः स्यात्, तथा ' जइ णं अज्जो ! भावादेसेणं सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा सपएसा ' हे आर्य ! यदि खलु भावादेशेन एकगुणकालकत्वादिनाऽपि सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः स्युः नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः तर्हि 'एवं ते एगगुणकालए वि पोग्गले सअड्ढे, समज्झे, सपएसे तं चेव ' एवम् उपर्युक्तरीत्या ते तव बुद्धिविषये

पोग्गला स अड्ढा समज्झा, सपएसा-नो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा) यदि हे आर्य ! कालकी अपेक्षा से-एक आदि समय में स्थिति वाले पुद्गल की अपेक्षा से-ऐसा माना जावे कि समस्त पुद्गल सार्ध, समध्य और सप्रदेश हैं-तो ऐसी स्थितिमें (एगसमएट्ठिइए वि पोग्गले स अड्ढे, समज्झे, सपएसे-तं चेव) एक समय मात्र की स्थिति वाला पुद्गल भी सार्ध, समध्य और सप्रदेश हो जावेगा, अनर्ध, अमध्य और अप्रदेश वह नहीं रहेगा, तथा (जइणं अज्जो ! भावादेसेणं सव्वपोग्गला स अड्ढा, समज्झा) हे आर्य ! यदि भाव की अपेक्षा से-एक गुण कालकत्व आदि -एक अंश कृष्णगुणरूप पर्याय की अपेक्षा से भी समस्त पुद्गल सार्ध समध्य और सप्रदेश हैं अनर्ध, अमध्य अप्रदेश नहीं है-ऐसा माना जावे तो (एवं ते एगगुणकालए वि पोग्गले स अड्ढे समज्झे, सपएसे

कालादेसेणं सव्वपोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा-णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा) હે આર્ય ! જો કાળની અપેક્ષાએ (એક આદિ સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલોની અપેક્ષાએ) એવું માનવામાં આવે છે કે સમસ્ત પુદ્ગલો સાર્ધ, સમધ્ય અને સપ્રદેશ છે, તો (एग समएट्ठिइए वि पोग्गले स अड्ढे, समज्झे, सपएसे तंचेव) એકજ સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલોને પણ સાર્ધ, સમધ્ય અને સપ્રદેશ માનવા પડશે, તેમને અનર્ધ, અમધ્ય અને અપ્રદેશ કહી શકાશે નહીં. તથા (जइणं अज्जो ! भावादेसेणं सव्वपोग्गला स अड्ढा, समज्झा, सपएसा) હે આર્ય ! જો ભાવની અપેક્ષાએ (કૃષ્ણતા આદિના એક અંશની અપેક્ષાએ) સમસ્ત પુદ્ગલોને સાર્ધ, સમધ્ય અને સપ્રદેશ માનવામા આવે, અનર્ધ અમધ્ય અને અપ્રદેશ માનવામાં ન આવે તો (एवं ते एगगुणकालए वि पोग्गले स अड्ढे, समज्झे, सपएसे तंचेव) કૃષ્ણતાના એક ગુણવાળા પુદ્ગલને પણ-

एकगुणकालकोऽपि पुद्गलः सार्धः, समध्यः, सप्रदेशः स्यात्, तदेव पूर्ववदेव नो अनर्धः, अमध्यः, अप्रदेशः स्यात्, 'अह ते एवं ण भवइ तो' अथ यदि ते तव बुद्धिविषये एवम्–उपर्युक्तरूपं न भवति, तवाभिमतं नो चेत् तदा 'जं वयसि–दव्वादेसेण वि सव्वपोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा' यत् त्व वदसि–द्रव्यादेशेनापि सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः, 'एवं खेत्त–काल–भावादेसेण वि' एवं तथैव क्षेत्रादेशेनापि, कालादेशेनापि, भावादेशेनापि सर्वपुद्गलाः सार्धाः, समध्याः, सप्रदेशाः, नो अनर्धाः, अमध्याः, अप्रदेशाः इति. 'तं णं मिच्छा' तत् खलु सर्वं त्वदुक्तं मिथ्या असत्यमेव, विपरीततया प्रतिपादितत्वात्। 'तए णं से नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी' ततः खलु स नारदपुत्रोऽनगारः निर्ग्रन्थी-

---

तं चेव) एकगुणकालक भी पुद्गल कृष्णवर्ण के एक अंशवाला भी पुद्गल –सार्ध, समध्य और सप्रदेश हो जावेगा–अनर्ध' अमध्य और अप्रदेश नहीं रहेगा (अह ते एवं न भवइ) यदि तुम कहो कि ऐसा तो होता नहीं है तो फिर (जं वयसि) जो तुम ऐसा कह रहे हो कि (दव्वादेसेण वि सव्वपोग्गला स अड्ढा, समज्झा सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा अपएसा) द्रव्य की अपेक्षा से भी समस्त पुद्गल सार्ध समध्य और सप्रदेश हैं–वे अनर्ध असध्य अप्रदेश नहीं हैं, (एवं खेत्तकाल–भावादेसेण वि) क्षेत्र, काल और भाव की अपेक्षा से भी ऐसे ही हैं, (तं णं मिच्छा) सो यह तुम्हारी समझ मिथ्या ही है क्यों कि यह सब तुमने विपरीत रूप से प्रतिपादन किया है। इस प्रकार निर्ग्रन्थीपुत्र अनागार का युक्तियुक्त कथन सुनकर (से नारयपुत्ते अणगारे) उन नारदपुत्र

કૃષ્ણ વર્ણના એક અંશવાળા પુદ્ગલને પણ–સાર્ધ, સમધ્ય અને સપ્રદેશ માનવું પડશે. તેને પણ અનર્ધ, અમધ્ય અને અપ્રદેશ માની શકશે નહીં. (अह ते एवं न भवइ) જો આપ એમ કહેતા હો કે એવું તો બની શકે નહીં, તો (जं वयसि) આપ એવું જે કહો છો કે (दव्वादेसेण वि सव्व पोग्गला सअड्ढा, समज्झा, सपएसा, णो अणड्ढा, अमज्झा, अपएसा) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ સમસ્ત પુદ્ગલો સાર્ધ, સમધ્ય અને સપ્રદેશ છે, અનર્ધ, અમધ્ય અને અપ્રદેશ નથી, (एवं खेत्तकालभावादेसण वि) ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ એવું જ છે,) (तं णं मिच्छा) તમારી તે માન્યતા ખોટી છે, કારણ કે તમે તેનું પ્રતિપાદન વિપરીત રીતે કર્યું છે.

નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણગારનું આ યુક્તિયુક્ત (યોગ્ય પ્રમાણો દ્વારા સાબિત કરાયેલું) કથન સાંભળીને (से नारयपुत्ते अणगारे) નારદપુત્ર અણગારે (नियं-

पुत्रम् अनगारम् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-" णो खलु देवाणुप्पिया ! एयमट्ठं जाणामो, पासामो " भो देवानुप्रियाः ! नो खलु अहम् एतं भवदुक्तम् प्रस्तुतम् अर्थम् जानामि, पश्यामि अतः 'जइ णं देवाणुप्पिया णो गिलायंति परिकहित्तए ' यदि खलु देवानुप्रियाः भवन्तः एतमर्थं परिकथयितुं प्रतिपादयितुं नो ग्लायन्ति, नो कष्टमनुभवन्ति ' तं इच्छामि णं देवाणुप्पियाणं अंतिए एयमट्ठं सोच्चा, निसम्म जाणित्तए ' तत् तदा इच्छामि खलु देवानुप्रियाणाम् भवताम् अन्तिके समीपे एतं प्रस्तुतम् अर्थम् श्रुत्वा, निशम्य सम्यग् अवधार्य ज्ञातुम् इच्छामि इति पूर्वेणान्वयः । ' तए णं से नियंठिपुत्ते अणगारे नारयपुत्त अणगारं

अनगार ने (नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी) निर्ग्रन्थीपुत्र अनागार से ऐसा कहा-(णो खलु देवाणुप्पिया ! एयमट्ठं जाणामो पासामो) हे देवानुप्रिय ! मैं आप के द्वारा प्रस्तुत किये गये इस अर्थ को अभीतक न समझता था और न जानता ही था इसलिये-(जइणं देवाणुप्पिया णो गिलायंति परिकहित्तए) यदि आप देवानुप्रिय इस अर्थ को प्रतिपादन करने के लिये कष्ट का अनुभव न करें तो (तं इच्छामि णं देवाणुप्पियाणं अंतिए एयमट्ठं सोच्चा निसम्म जाणित्तए) मैं यह चाहता हूं कि मैं आप देवानुप्रिय के पास इस अर्थ को सुनकरके और उसे हृदय में अच्छी तरह जमा करके अर्थात् उस पर विचार करके इस बात को जानुं -अर्थात् समझुं । तएणं से नियंठिपुत्ते अणगारे नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी) इस प्रकार से नारदपुत्र अनागार की मनोभिलाषा जान-

---

ठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी) निर्ग्रंथीपुत्र अणुगारने आ प्रमाणे कह्युं-(णो खलु देवाणुप्पिया ! एयमट्ठं जाणामो पासामो) हे देवानुप्रिय ! आपे आ विषयनो जे अर्थ समजाव्यो छे, ते अर्थने आज सुधी हुं जाणतो न हतो अने आपे जे प्रकारे ते विषयने समजाव्यो ते प्रकारे हुं तेने समजतो न हतो. तो (जइणं देवाणुप्पिया णो गिलायंति परिकहित्तए) जो आप देवानुप्रियने आ विषयनुं विशेष प्रतिपादन करवामां कोई तकलीफ जेवुं न लागे तो (तं इच्छामि णं देवाणुप्पियाणं एयमट्ठं सोच्चा निसम्म जाणित्तए) हुं आप देवानुप्रियनी पासे आ अर्थने (पुद्गलोना विषयने) श्रवण करवा मागुं छुं. श्रवण करीने तेने हृदयमां उतारवा मागुं छुं-एटले के आ विषय पर विचार करीने हुं तेने समजवा मागुं छुं. (तएणं से नियठिपुत्ते अणगारे नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी) नारदपुत्र अणगारनी आ प्रकारनी अभिलाषा जाणीने, निर्ग्रंथी

एवं वयासी-' ततः खलु स निर्ग्रन्थीपुत्रः अनगारः नारदपुत्रम् अनगारम् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-' दव्वादेसेण वि मे अज्जो सव्वपोग्गला सपएसा वि, अपएसा वि अणंता ' हे आर्य ! मे मम बुद्धिविषये द्रव्यादेशेनापि सर्वपुद्गलाः सप्रदेशा अपि सन्ति, अप्रदेशा अपि सन्ति, अनन्ताश्च ते सन्ति, अथात्र पुद्गलानां सार्धानर्धत्वादिविचारस्य प्रस्तुतत्वेन तमपहाय तेषां सप्रदेशाप्रदेशत्वाभिधानं विषयान्तरं भवतीति नाशङ्कनीयम् , सप्रदेशाप्रदेशत्वनिरूपणेनापि सार्धत्वानर्धत्वसमध्यत्वादीनां निरूपणसद्भावात्, तत्र सप्रदेशत्वनिरूपणेन सार्धसमध्यत्वयोः, अप्रदेशत्वनिरूपणेन अनर्धामध्यत्वयोश्च संग्रहात् 'अनन्ताः ' इति तु सप्र-

---

कर उन निर्ग्रन्थीपुत्र अनागार ने उनसे ऐसा कहा-(दव्वादेसेण वि मे अज्जो ! सव्वे पोग्गला सपएसा वि अपएसा वि अणंता) हे आर्य ! मैं तो ऐसा समझता हूं कि द्रव्य की अपेक्षा से भी समस्त पुद्गल सप्रदेश भी हैं और अप्रदेश भी हैं-क्यों कि वे अनन्त हैं। यदि कोई यहां पर ऐसी आशंका करे कि यहां पर तो पुद्गलों के सार्ध अनर्ध आदि का विचार चल रहा है सो उस विचार को छोड़कर जो आप यहां पर सप्रदेशत्व अप्रदेशत्वकी यह चर्चा कर रहे हैं वह तो विषयान्तर-अप्रस्तुत विषय है-सो ऐसी अशंका नहीं करनी चाहिये-क्यों कि जबतक सप्रदेश और अप्रदेश का निरूपण नहीं किया जावेगा तबतक सार्धत्व, अनर्धत्व, समध्यत्व आदि का निरूपण नहीं हो सकता अतः इनको निरूपण करने के लिये उनका निरूपण करना आवश्यक है-सप्रदेशत्व के निरूपण से सार्ध और समध्यत्व का एवं अप्रदेशत्व के निरूपण से

पुत्र अणुगारे तेमने आ प्रमाणे कह्युं-(दव्वादेसेण वि मे अज्जो ! सव्वे पोग्गला सपएसा वि अपएसा वि अणंता) हे आर्य ! हुं तो एवुं मानुं छुं के द्रव्यनी अपेक्षाए समस्त पुद्गलो प्रदेशयुक्त पण छे अने प्रदेश रहित पण छे, कारण के तेओ अनंत छे. कोई अहीं एवी शंका बतावे के अहीं तो पुद्गलोनी सार्धता-अनर्धता आदिनुं वर्णन चाली रह्युं छे, तो मूळ विषयने छोडीने अहीं आप सप्रदेशता अने अप्रदेशतानी चर्चा करवी तेने शुं विषयांतर न कहेवाय ? तो आ प्रकारनी शंका अस्थाने छे, कारण के ज्यां सुधी प्रदेश युक्तता अने प्रदेश रहिततानुं निरूपण करवामां नही आवे त्यां सुधी सार्धत्व, अनर्धत्व, समध्यत्व आदिनुं निरूपण करी शकाशे नहीं. तेमनुं निरूपण करवाने माटे आ निरूपण करवानुं आवश्यक बन्युं छे. सप्रदेशत्वना निरूपणथी सार्धत्व अने समध्यत्वनो अने अप्रदेशत्वना निरूपणथी अनर्धत्व

देशाप्रदेशपुद्गलानां परिमाणज्ञापनायोक्तम्, तथा 'खेत्तादेसेण वि एवं चेव' क्षेत्रादेशेनापि एवमेव-सर्ववदेव सर्व पुद्गलाः सप्रदेशा अपि, अप्रदेशा अपि सन्ति, अनन्ताश्च, 'काला देसेण वि, भावादेसेण वि एवं चेव' तथा कालादेशेनापि, भावादेशेनापि एवमेव-उपर्युक्तवदेव सर्वे पुद्गलाः सप्रदेशा अपि,अप्रदेशा अपि सन्ति, अनन्ताश्च अथ द्रव्यतः अप्रदेशस्य क्षेत्राद्यपेक्षया अप्रदेशादित्वं निरूपयितुमाह- 'जे दव्वओ अपएसे से खेत्तओ नियमा अपएसे' यः पुद्गलो द्रव्यतोऽप्रदेशः, स क्षेत्रतो नियमेन अवश्यम् अप्रदेशः, किन्तु 'कालओ सिय सपएसे, सिय अपएसे,' कालतः स्यात्-कदाचित् सप्रदेशः,स्यात्-कदाचित् अप्रदेशः, तथा 'भावओ

अनर्घ और अमध्यत्व का संग्रह हो जाता है। तथा (अनन्त) ऐसा जो कहा गया है वह सप्रदेश अप्रदेश पुद्गलों के परिणाम को ज्ञापन के लिये कहा गया है। (खेत्तादेसेण वि एवं चेव) क्षेत्र की अपेक्षा से भी समस्त पुद्गल सप्रदेश भी हैं और अप्रदेश भी हैं क्यों कि वे सब अनन्त हैं। (कालादेसेण वि भावादेसेण वि एवं चेव) काल की अपेक्षा एवं भाव की अपेक्षा भी समस्त पुद्गल सप्रदेश भी हैं और अप्रदेश भी हैं। क्यों कि वे अनन्त हैं।

अब सूत्रकार (जे दव्वओ अपएसे से खेत्तओ नियमा अपएसे) इस सूत्र द्वारा यह प्रकट कर रहे हैं कि जो पुद्गल द्रव्य की अपेक्षा अप्रदेश होता है, वह क्षेत्र की अपेक्षा अवश्य ही अप्रदेश होता है किन्तु (कालओ सिय सपएसे सिय अपएसे) काल की अपेक्षा वह कदाचित् प्रदेशसहित भी होता है और कदाचित् प्रदेशरहित भी होता

અને અમધ્યત્વનો સંગ્રહ (સમાવેશ) થઇ જાય છે. તથા "अनन्त" અનંત શબ્દનો પ્રયોગ સપ્રદેશ અને અપ્રદેશ પુદ્ગલોનું પરિમાણ જાણવા માટે કરાયો છે. (खेत्तादेसेण वि एवं चेव) ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ સમસ્ત પુદ્ગલો પ્રદેશ યુક્ત પણ છે અને પ્રદેશ રહિત પણ છે, કારણ કે તેઓ અનંત છે. (कालादेसेण वि भावादेसेण वि एवं चेव) કાળની અપેક્ષાએ પણ સમસ્ત પુદ્ગલો સપ્રદેશ પણ છે અને અપ્રદેશ પણ છે, કારણ કે તેઓ અનંત છે.

હવે સૂત્રકાર (जे दव्वओ अपएसे से खेत्तओ नियमा अपएसे) આ સૂત્ર દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરે છે કે જે પુદ્ગલ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશરહિત હોય છે, તે પુદ્ગલ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ અવશ્ય પ્રદેશ રહિત હોય છે, પરંતુ (कालओ सिय सपएसे सिय अपएसे) કાળની અપેક્ષાએ તે ક્યારેક પ્રદેશયુક્ત

सिय सपएसे सिय अपएसे' भावतः स्यात्–कदाचित् , सप्रदेशः, स्यात्–कदाचित् अप्रदेशः,अयं भावः–यः खलु द्रव्यतोऽप्रदेशः परमाणुपुद्गलः, स क्षेत्रतो नियमेन अवश्यमेव अप्रदेशः, यतोऽसौ क्षेत्रस्य एकस्मिन्नेव आकाशप्रदेशे अवगाहते, प्रदेशद्वयाद्यवगाहने तु तस्याप्रदेशत्वमेव न स्यात् , परन्तु कालतस्तु यद्यसौ एकसमयस्थितिकस्तदाऽप्रदेशः, अनेकसमयादिस्थितिकस्तु सप्रदेशः, भावतोऽपि यद्येकगुणकालकादिस्तदा अप्रदेशः, अनेकगुणकालकादिस्तु सप्रदेश इति। अथ क्षेत्रतोऽप्रदेशं प्ररूपयन्नाह–' जे खेत्तओ अपएसे से दव्वओ सिय सपएसे, सिय अप-

है। (भावओ सिय सपएसे सिय अपएसे) तथा भाव की अपेक्षा से भी वह पुद्गल ऐसा ही होता है। कहने का तात्पर्य यह है–जो पुद्गल परमाणु द्रव्य की अपेक्षा प्रदेशों से रहित होता है, वह क्षेत्र की अपेक्षा भी नियम से अप्रदेश माना जावेगा, क्यों कि वह पुद्गल परमाणु क्षेत्र के एक ही प्रदेश में अवगाहित होता है। यदि वह आकाश के दो आदि प्रदेशों में अवगाहित हुआ माना जावे तो वह प्रदेशों से रहित ही नहीं हो सकता है। और यदि वह काल की अपेक्षा एक समय की स्थिति वाला है तो वह अप्रदेश है और यदि अनेक समय की स्थिति वाला है तो वह प्रदेश सहित है। इसी तरह से वह यदि कृष्ण वर्णादि के एक अंशवाला है तो प्रदेशरहित है, यदि अनेक गुणों के अंशों वाला है तो वह प्रदेश सहित है। अब सूत्रकार क्षेत्र की अपेक्षा अप्रदेश पुद्गल का निरूपणकरते हैं–(जे खेत्तओ अपएसे, से दव्वओ

પણ હોય છે અને ક્યારેક પ્રદેશ રહિત પણ હોય છે, (भावओ सिय सपएसे सिय अपएसे) તથા ભાવની અપેક્ષાએ પણ તે ક્યારેક પ્રદેશયુક્ત હોય છે. અને ક્યારેક પ્રદેશ રહિત હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે પુદ્ગલ પરમાણુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશોથી રહિત હોય છે, તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ નિયમથી જ અપ્રદેશ (પ્રદેશરહિત) હોય છે, કારણ કે તે પુદ્ગલપરમાણુ ક્ષેત્રના એક જ પ્રદેશમાં રહેલ હોય છે. જો તે આકાશના બે, ત્રણ આદિ પ્રદેશમાં રહેતુ હોય, તો તે પ્રદેશોથી રહિત હોતું નથી. અને જો કાળની અપેક્ષાએ તે એક સમયની સ્થિતિવાળું હોય તો તે પ્રદેશોથી રહિત હોય છે, પણ જો તે અનેક સમયની સ્થિતિવાળું હોય તો તે પ્રદેશયુક્ત હોય છે. એજ પ્રમાણે જો તે કૃષ્ણવર્ણ આદિના એક અંશવાળું હોય તો તે પ્રદેશ રહિત હોય છે, પણ કૃષ્ણવર્ણ આદિના અનેક અંશોવાળું હોય તો તે પ્રદેશયુક્ત હોય છે.

હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અપ્રદેશ (પ્રદેશ રહિત) પુદ્ગલનું નિરૂપણ કરે છે–(जे खेत्तओ अपएसे, से दव्वओ सिय सपएसे सिय अपएसे) જે

एसे ' यः पुद्गलः क्षेत्रतः अप्रदेशः, स द्रव्यतः स्यात् कदाचित् सप्रदेशः द्व्यणु-कादेरपि पुद्गलस्य एकप्रदेशावगाहित्वसंभवात्, स्यात्-कदाचित् अप्रदेशः पर-माणोरपि एकप्रदेशावगाहित्वात्, किन्तु ' कालओ भयणाए ' क्षेत्रतो यः अप्र

सिय सपएसे सिय अपएसे) जो पुद्गल क्षेत्र की अपेक्षा प्रदेश रहित होता है, वह द्रव्य की अपेक्षा प्रदेश सहित भी होता है और प्रदेश रहित भी होता है, जैसे द्व्यणुक आदि पुद्गल स्कन्ध आकाश के एक-प्रदेश में जब वह क्षेत्र की अपेक्षा एक प्रदेश वाला होता है, परन्तु द्रव्य की अपेक्षा वह प्रदेशों वाला है-क्यों कि वह द्व्यणुक स्कन्ध है और जब वही द्व्यणुक आदिक स्कन्ध आकाश के अनेक प्रदेशों में अवगाहित होकर रहता है-तब वह उन प्रदेशों की अपेक्षा अनेक प्रदेशवाला माना जाता है-इसी तरह जब पुद्गल का एक परमाणु आकाश के एक प्रदेश में अवगाहित होकर रहता है तब यह द्व्यादिक प्रदेशों के अभाव से अप्रदेशी हो रहता है-इस तरह यह बात प्रमाणित हो जाती है कि जो द्व्यणुकादि पुद्गल क्षेत्र की अपेक्षा क्षेत्र के एक प्रदेश में कारण अप्रदेशी होता है, वह द्रव्य की अपेक्षा प्रदेशी भी हो सकता है और अप्रदेशी भी हो सकता है। द्रव्य की अपेक्षा प्रदेशी द्व्यणुका-दिक हैं और अप्रदेशी परमाणु है। किन्तु ' कालओ भयणाए ' काल

પુદ્ગલ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રદેશ રહિત હોય છે, તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુકત પણ હોઇ શકે છે અને પ્રદેશ રહિત પણ હોઈ શકે છે. જેમકે બે, ત્રણ આદિ અણુઓથી બનેલો સ્કન્ધ જ્યારે આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલો હોય છે, ત્યારે તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશવાળો હોય છે, પરન્તુ દ્રવ્યની અપે-ક્ષાએ તે પ્રદેશવાળો હોય છે, કારણ કે તે દ્વયણુક (બે અણુથી બનેલો) સ્કંધ છે, પણ જ્યારે તે બે, ત્રણ આદિ અણુઓનો બનેલો સ્કન્ધ આકાશના અનેક પ્રદેશોની અવગાહના કરીને રહેલો હોય છે, ત્યારે તેને તે પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અનેક પ્રદેશવાળો માનવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે જ્યારે પુદ્ગલનું એક પર-માણુ આકાશના એક પ્રદેશની અવગાહના કરીને રહેલુ હોય છે, ત્યારે બે આદિ પ્રદેશોનો અભાવ હોવાને લીધે તેને અપ્રદેશી (પ્રદેશ રહિત) જ કહેવાય છે. આ રીતે એ વાત સાબિત થઇ જાય છે કે " જે બે આદિ અણુવાળુ' પુદ્ગલ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રના એક પ્રદેશમાં રહેવાને કારણે અપ્રદેશી હોય છે, તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી (પ્રદેશયુકત) પણ હોઈ શકે છે અને અપ્રદેશી (પ્રદેશોથી રહિત) પણ હોઈ શકે છે. બે આદિવાળુ' પુદ્ગલ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશી છે અને પરમાણુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી છે. પરંતુ

देशः स कालतो भजनया विकल्पेन सप्रदेशादिर्वक्तव्यः, तथाच अप्रदेशः-एकप्रदेशावगाढः पुद्गलः अनेकसमयस्थितिकत्वेन सप्रदेशोऽपि भवेत्, एकसमयस्थितिकत्वेन तु अप्रदेशोऽपि भवेत्। एवं 'भावओ भयणाए' भावतो भजनया-विकल्पेन विज्ञेयः, तथा च यः खलु पुद्गलः क्षेत्रतोऽप्रदेशः एकप्रदेशावगाढः सः अनेकगुणकालकादित्वात् सप्रदेशोऽपि स्यात्, एकगुणकालकादित्वाच्च अप्रदेशोऽपि स्यात् इत्यर्थः। अथ कालाप्रदेशं, भावाप्रदेशं च प्ररूपयितुमाह-'जहा खेत्तओ, एवं कालओ' यथा क्षेत्रतोऽप्रदेशः प्रतिपादितः एवं तथा कालतः, भावतश्चा-

---

की अपेक्षासे सप्रदेशत्वादि का कथन भजना से संबंध रखता है-अर्थात् जो पुद्गल क्षेत्र की अपेक्षा से अप्रदेशी होगा-आकाश के एक प्रदेश में अवस्थित होगा-आकाश के एक प्रदेश में अवस्थित होगा- वह यदि अनेक समय की स्थितिवाला है तो प्रदेशों से सहित है और यदि एक समय की स्थितिवाला है तो अप्रदेशी है। 'एवं भावओ भयणाए' इसी प्रकार से जो पुद्गल क्षेत्र की अपेक्षा अप्रदेशी है-अर्थात् एकप्रदेशावगाही है-और है वह अनेक गुणों के अनेक अंशोंवाला तो वह प्रदेशों से सहित माना जावेगा, और यदि वह एक प्रदेशावगाही होकर भी कृष्णादि वर्णों के एक अंश वाला है तो वह अप्रदेशी-प्रदेशों से रहित-माना जावेगा, (जहा खेत्तओ एवं कालओ भावओ) जिस प्रकार से क्षेत्र की अपेक्षा लेकर अप्रदेश का प्रतिपादन किया गया है उसी प्रकार से काल और भाव की अपेक्षा लेकर अप्रदेश का

(कालओ भयणाए) કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશત્વ (પ્રદેશયુકતતા) વિકલ્પે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. એટલે કે જે પુદ્ગલ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી હશે. આકાશના એક પ્રદેશની અવગાહના વાળું હશે. તે જો અનેક સમયની સ્થિતિ વાળું હશે તો પ્રદેશોથી યુકત હશે, પણ જો એક સમયની સ્થિતિવાળું હશે તો પ્રદેશોથી રહિત હશે. (एवं भावओ भयणाए) એજ પ્રમાણે જે પુદ્ગલ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી હોય છે (એટલે કે એક પ્રદેશની અવગાહનાવાળું છે) અને જો તે અનેક ગુણોના અનેક અંશોવાળું હોય છે, તો તેને પ્રદેશોથી યુકત માનવામાં આવે છે, પરંતુ જો તે એક પ્રદેશની અવગાહનાવાળું હોવા છતાં પણ કૃષ્ણાદિ વર્ણના એક જ અંશવાળું હશે તો તેને અપ્રદેશી (પ્રદેશોથી રહિત) માનવું પડશે. (जहा खेत्तओ एवं कालओ भावओ) જે રીતે ક્ષેત્રને અનુલક્ષીને અપ્રદેશત્વનું પ્રતિપાદન કરાયું છે એજ રીતે કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ અપ્રદેશત્વનું પ્રતિપાદન કરી લેવું.

प्रदेशो वक्तव्यः, तथा च कालतआह–" यः कालतः अप्रदेशः एकसमयस्थितिकः ' स द्रव्यतः कदाचित् सप्रदेशः द्व्यणुकादेरप्येकसमयस्थितिकत्वात्, कदाचिच्च अप्रदेशः परमाणोरप्येकसमयस्थितिकत्वात्।" एवं भावत आह–" यो भावतः अप्रदेशः एकगुणकालकः स कदाचित् द्रव्यतः सप्रदेशः द्व्यणुकादेरप्येकगुणकालकत्वात्, कदाचित् अप्रदेशश्च परमाणोरप्येकगुणकालकत्वात् " इति भावः

प्रतिपादन कर लेना चाहिये। जैसे–(यः कालतः अप्रदेशः–एक समय स्थितिकः स द्रव्यतः कदाचित् सप्रदेशः द्व्यणुकादेरप्येकस्थितिकत्वात्) जो काल की अपेक्षा अप्रदेशी होता है–अर्थात् एक समय की स्थिति वाला होता है वह द्रव्य की अपेक्षा प्रदेशी भी होता है प्रदेशी नहीं भी होता है। द्व्यणुकादिक स्कन्ध यदि एक समय की स्थिति वाले हैं तो वे अप्रदेशी हैं परन्तु द्रव्य की अपेक्षा वे प्रदेशों से सहित ही हैं इसी तरह एक समय की स्थितिवाला जो परमाणु है वह काल की अपेक्षा भी अप्रदेशी है और द्रव्य की अपेक्षा भी अप्रदेशी है जो भाव की अपेक्षा अप्रदेशी है–एक गुण के एक अंश वाला है–वह कदाचित् द्रव्य की अपेक्षा सप्रदेश भी होता है और कदाचित् अप्रदेश भी होता है–द्व्यणुक आदि स्कन्ध जब एक गुण के एक अंश वाले होते हैं उस अवस्था में ये भाव की अपेक्षा अप्रदेशी माने जाते हैं परन्तु द्रव्य की अपेक्षा ये सप्रदेश हैं, और जब परमाणु एक गुण के एक अंश वाला

જેમકે (यः कालतः अप्रदेशः–एकसमयस्थितिकः स द्रव्यतः कदाचित् सप्रदेशः द्व्यणुकादिरप्येकस्थितिकत्वा) જે પુદ્‌ગલ કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી હોય છે, એટલે કે એક સમયની સ્થિતિવાળું હોય છે, તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશી પણ હોઇ શકે છે અને અપ્રદેશી પણ હોઈ શકે છે દ્વયણુક (બે અણુવાળો) આદિ પુદ્‌ગલ સ્કંધ જો એક સમયની સ્થિતિવાળા હોય તો તે અપ્રદેશી હોય છે, પરંતુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તો તેઓ પ્રદેશોથી યુક્ત જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે એક સમયની સ્થિતિવાળું જે પરમાણુ હોય છે તે કાળની અપેક્ષાએ પણ અપ્રદેશી હોય છે અને દ્રવ્યની અપેક્ષ એ પણ પ્રદેશી હોય છે જે પુદ્‌ગલ ભાવની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી હોય છે (એટલે કે કૃષ્ણવર્ણ આદિના એક જ અંશવાળું હોય છે), તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કયારેક સપ્રદેશ પણ હોય છે અને કયારેક અપ્રદેશ પણ હોય છે–દ્વયણુક આદિ સ્કંધ જ્યારે એક ગુણના એક અંશવાળા હોય છે ત્યારે તેમને ભાવની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી માનવામાં આવે છે, પણ તેઓ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તો પ્રદેશયુક્ત જ હોય છે, અને જ્યારે પરમાણુ એ ગુણના એક અંશવાળું હોય

अथ सप्रदेशमाह-'जे दव्वओ सपएसे से खेत्तओ सिय सपएसे, सिय अपएसे' यः पुद्गलः द्रव्यतो द्व्यणुकादितया सप्रदेशः, स क्षेत्रतः स्यात् कदाचित् सप्रदेशः द्व्यादिप्रदेशावगाहित्वात, स्यात्-कदाचित् अप्रदेशः, एकप्रदेशावगाहित्वात्, एवं कालओ, भावओ वि' एवम् उक्तरीत्यैव कालतो, भावतोऽपि विज्ञेयः। तथा च-यः पुद्गलो द्रव्यतः सप्रदेशः द्व्यणुकादिरूपः स कालतः स्यात् कदाचित् सप्रदेशः द्व्यादिसमयस्थितिकत्वात्, स्यात्-कदाचित् अप्रदेशः एकसमय-

---

रहता है उस हालत में यह भाव की अपेक्षा भी अप्रदेशी है और द्रव्य की अपेक्षा भी अप्रदेशी है। (जे दव्वओ सपएसे खेत्तओ सिय सपए से सिय सपएसे) जो पुद्गल द्रव्य की अपेक्षा सप्रदेश है वह क्षेत्र की अपेक्षा सप्रदेश भी हो सकता है और अप्रदेश भी हो सकता है-जैसे कोई द्व्यणुकादिक स्कन्ध आकाश के द्व्यादिक प्रदेशों में अवगाही होकर ठहरा हुआ है-तो इस स्थिति में वह द्रव्य की अपेक्षा सप्रदेश होता हुआ भी क्षेत्र की अपेक्षा भी सप्रदेश है, और यदि वही द्व्यणुकादि स्कन्ध आकाश रूप क्षेत्र के एक प्रदेश में अवगाहित होकर ठहरा हुआ है तो वह अप्रदेश है-द्व्यादिक प्रदेशों से रहित है (एवं कालओ भावओ वि) इसी तरह से जो पुद्गल द्रव्य की अपेक्षा सप्रदेश है वह काल की अपेक्षा सप्रदेश भी हो सकता है और अप्रदेश भी हो सकता है जैसे कोई द्व्यणुकादिक स्कन्धक जो कि द्रव्य की अपेक्षा से सप्रदेश है वह यदि द्व्यादि समय की स्थिति वाला है तो वह द्रव्य की अपेक्षा

છે ત્યારે ભાવની અપેક્ષાએ પણ તે અપ્રદેશી હોય છે અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ અપ્રદેશી જ હોય છે (जे दव्वओ सपएसे से खेत्तओ सिय सपएसे सिय अपएसे) જે પુદ્ગલ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી હોય છે, તે પુદ્ગલ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી પણ હોઈ શકે છે અને અપ્રદેશી પણ હોઇ શકે છે જેમકે કોઈ બે અણુવાળો સ્કંધ આકાશના બે પ્રદેશોની અવગાહના કરીને રહેલો હોય, તો એ સ્થિતિમાં તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ પ્રદેશયુકતજ હોય છે અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ પ્રદેશયુકત હોય છે. પણ જો બે અણુવાળો સ્કંધ આકાશ રૂપ ક્ષેત્રના એક જ પ્રદેશની અવગાહના કરીને રહેલો હોય, તો તે પ્રદેશોથી રહિત જ હશે. (एवं कालओ भावओ वि) એજ પ્રમાણે જે પુદ્ગલ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુકત હોય છે, તે કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુકત પણ હોઈ શકે છે અને પ્રદેશ રહિત પણ હોઇ શકે છે. જેમકે કોઇ એક બે અણુવાળો સ્કંધ કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી છે, તે જો બે, ત્રણ આદિ

स्थितिकत्वात्। अथ भावत आह–यः पुद्गलो द्रव्यतः सप्रदेशः द्वचणुकादिरूपः स भावतः स्यात्–कदाचित् सप्रदेशः द्वयादिगुणकालकत्वात्, स्यात्–कदाचित् अप्रदेशः एकगुणकालकत्वादिति भावः।

'जे खेत्तओ सपएसे, से दव्वओ नियमा सपएसे, कालओ भयणाए, भावओ भयणाए' तथा यः पुद्गलः क्षेत्रतः द्वयादिप्रदेशावगाहित्वात् प्रदेशवान्भवति, स द्रव्यतः नियमात् सप्रदेश एव, द्रव्यतोऽप्रदेशस्य द्वयादिप्रदेशावगाहित्वा भावात्।

सप्रदेश होता हुआ भी काल की अपेक्षा से भी सप्रदेश है और यदि वही स्कन्ध एक समय की स्थिति वाला है तो वह कालकी अपेक्षा अप्रदेश है। जो द्वयणुकादि पुद्गल भाव की अपेक्षा से दो आदि गुण कालक है तो वह द्रव्य की अपेक्षा सप्रदेश होता हुआ भी भाव की अपेक्षा से भी सप्रदेश है और यदि वह एकगुण कालक है तो वह भाव की अपेक्षा से अप्रदेश है।

(जे खेत्तओ सपएसे, से दव्वओ नियमा सपएसे, कालओ भयणाए भावओ भयणाए) जो पुद्गल क्षेत्र की अपेक्षा से सप्रदेश है, वह द्रव्य की अपेक्षा से नियम से सप्रदेश है परन्तु काल की और भाव की अपेक्षा से उसमें सप्रदेशत्व और अप्रदेशत्व की भजना होती है जैसे–जब द्वयणुकादिरूप पुद्गल आकाश के द्वयादिक प्रदेशों में अवगाही होता है तभी वह क्षेत्र की अपेक्षा सप्रदेश कहा गया है एक पुद्गलपर-

---

સમયની સ્થિતિવાળો હોય તો તે કાળની અપેક્ષાએ પણ પ્રદેશોથી યુક્ત હોય છે. પણ જો તે સ્કંધ એક જ સમયની સ્થિતિવાળો હોય તો તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી હોવા છતાં કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી હોય છે. બે આદિ અણુવાળો જે પુદ્ગલ સ્કંધ ભાવની અપેક્ષાએ કૃષ્ણવર્ણ આદિના બે, ત્રણ આદિ અંશોવાળો હોય છે, તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ સપ્રદેશી છે અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ સપ્રદેશી છે. પણ જો તેમાં કૃષ્ણતાનો એક જ અંશ હોય તો તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી હોવા છતાં કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી હોય છે. (जे खेत्तओ सपएसे, से दव्वओ नियमा सपएसे, कालओ भयणाए, भावओ भयणाए) જે પુદ્ગલ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુક્ત હોય છે, તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ અવશ્ય પ્રદેશયુક્ત હોય છે, પણ કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ તેમાં વિકલ્પે પ્રદેશયુક્તતા બતાવવામાં આવી છે.

જેમકે બે આદિ અણુવાળો જે પુદ્ગલ સ્કંધ આકાશના બે આદિ પ્રદેશોની અવગાહના કરીને રહેલો હોય છે, તેને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુક્ત

कालतः, भावतश्चासौ पुद्गलः भजनया विकल्पेन द्विधाऽपि स्यात् सप्रदेशोऽपि, अप्रदेशोऽपि, ' जहा दव्वओ तहा कालओ भावओ वि ' यथा द्रव्यतः, तथा कालतो भावतश्चापि सप्रदेशाऽप्रदेशविषयका आलापका विज्ञेयाः, तथा च-यः कालतः सप्र-

माणु तो द्व्यादि प्रदेशावगाही होता ही नहीं है-अतः इससे यही निष्कर्ष निकलता है कि ऐसा पुद्गल नियम से द्रव्य की अपेक्षा भी सप्रदेश होगा, वह अप्रदेश नहीं हो सकता। तथा काल की अपेक्षा और भाव की अपेक्षा जो सप्रदेशत्व और अप्रदेशत्व की भजना कही गई है सो उसका तात्पर्य ऐसा है कि-जो द्व्यणुकादिक पुद्गल क्षेत्र की अपेक्षा द्व्यादिप्रदेशावगाही है और वह यदि काल की अपेक्षा एक समय की स्थति वाला है तो ऐसी अवस्था में वह काल की अपेक्षा अप्रदेश ही माना जावेगा और यदि वह द्व्यादि समय की स्थिति वाला है तो वह सप्रदेश माना जावेगा, अतः क्षेत्र की अपेक्षा सप्रदेश पुद्गल में काल की अपेक्षा सप्रदेशत्व और अप्रदेशत्व की भजना कही गई है इसी प्रकार से जो पुद्गल क्षेत्र की अपेक्षासे सप्रदेश होता है वही यदि भाव की अपेक्षा से एकगुण कालक है तो अप्रदेश है और बहुगुणकालक है तो सप्रदेश है इस तरह क्षेत्र की अपेक्षा सप्रदेशपुद्गल में भाव

કહ્યો છે. એક પુદ્ગલ પરમાણુ તો બે આદિ પ્રદેશોની અવગાહનાવાળું હોતું જ નથી. તેથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે એવું પુદ્ગલ (બે આદિ પરમણુવાળો પુદ્ગલ સ્કંધ) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ અવશ્ય સપ્રદેશ (પ્રદેશયુકત) હશે, તે અપ્રદેશ હોઈ શકતું નથી. તથા કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ સપ્રદેશ (પ્રદેશયુક્ત) હશે, તે અપ્રદેશ હોઈ શકતું નથી. તથા કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વનો વિકલ્પે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. એટલે કે બે, ત્રણ આદિ અણુઓથી બનેલો જે પુદ્ગલ સ્કંધ બે, ત્રણ આદિ પ્રદેશોની અવગાહનાવાળો હોય અને જો તે એક સમયની સ્થિતિવાળો હોય, તો તે કાળની અપેક્ષાએ તો અપ્રદેશી જ ગણાય છે, પણ જો તે બે ત્રણ આદિ સમયની સ્થિતિવાળો હશે તો તેને સપ્રદેશી ગણાશે, આ રીતે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુકત પુદ્ગલમાં કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુકતતા હોય છે પણ ખરી અને નથી પણ હોતી. એજ પ્રમાણે જે પુદ્ગલ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુકત હોય છે, તે જો ભાવની અપેક્ષાએ કૃષ્ણતા આદિના એક અંશવાળું હોય તો તેને અપ્રદેશી માનવું પડશે, પણ જો કૃષ્ણતા આદિના બે, ત્રણ આદિ અંશવાળું હોય તો તેને સપ્રદેશી માનવું પડશે. આ રીતે ક્ષેત્રની

देशः, स द्रव्यतः, क्षेत्रतः, भावतश्च द्विधाऽपि स्यात् सप्रदेशः अप्रदेशश्च, तथा यो भावतः सप्रदेशः,स द्रव्य-क्षेत्र-कालैः द्विधाऽपि स्यात्-सप्रदेशोऽप्रदेशश्चेति । अथ एषामेव द्रव्यादितः सप्रदेशाऽप्रदेशानाम् अल्प-बहुत्वं प्रतिपादयति-'एएसिणं भंते' इत्यादि । 'एएसि णं भंते! पोग्गलाणं दव्वादेसेणं, खेत्तादेसेणं, कालादेसेणं, भावादेसेणं, सपएसाणं कयरे, कयरेहिंतो जाव-विसेसाहिया वा ?' नारदपुत्रो निर्ग्रन्थीपुत्रं पृच्छति-हे भदन्त ! एतेषां खलु पुद्गलानां द्रव्यादेशेन, क्षेत्रादेशेन, कालादेशेन, भावादेशेन सप्रदेशानाम् अप्रदेशानां च मध्ये कतरे, कतरेभ्यः पुद्-

---

की अपेक्षा से सप्रदेशत्व और अप्रदेशत्व की भजना कही गई है। (जहा दव्वओ तहा कालओ भावओ वि) द्रव्य की अपेक्षा की तरह काल और भाव की अपेक्षा से भी सप्रदेशत्व और अप्रदेशत्व के आलापक जान लेना चाहिये-तथा च-जो काल की अपेक्षा से सप्रदेश होता है, वह द्रव्य, क्षेत्र और भाव की अपेक्षा से सप्रदेश भी होता है और अप्रदेश भी होता है। जो भाव की अपेक्षा सप्रदेश होता है, वह द्रव्य, क्षेत्र और काल की अपेक्षा दो प्रकार का होता है।

अब सूत्रकार द्रव्यादिककी अपेक्षासे इन्हीं सप्रदेशों और अप्रदेशों का अल्प बहुत्व प्रतिपादन करते हैं-(एएसि णं भंते!) इत्यादि (एएसि णं भंते! पोग्गलाणं दव्वादेसेणं खेत्तादेसेणं कालादेसेणं भावादेसेणं अपएसाणं कयरे कयरेहिंतो जाव विसेसाहिया वा) नारदपुत्र निर्ग्रन्थी पुत्र से पूछ रहे हैं कि हे भदन्त ! द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावकी अपेक्षा

અપેક્ષાએ સપ્રદેશી પુદ્ગલમાં ભાવની અપેક્ષાએ સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વનો વિકલ્પે સ્વીકાર કર્યો છે. (जहा दव्वओ तहा कालओ भावओ वि) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જે પ્રમાણે સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ પુદ્ગલના સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વનું પ્રતિપાદન કરવું જોઇએ. વળી જે કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશ હોય છે, તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને ભાવની અપેક્ષાએ સપ્રદેશ પણ હોઇ શકે છે. જે પુદ્ગલ ભાવની અપેક્ષાએ સપ્રદેશ હોય છે, તે દ્રવ્ય, કાળ અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ બન્ને પ્રકારના હોઇ શકે છે.

હવે સૂત્રકાર દ્રવ્યાદિકની અપેક્ષાએ તે સપ્રદેશ અને અપ્રદેશ પુદ્ગલોની અલ્પતા અને અધિકતા વિશેનું કથન કરે છે-(एएसि णं भंते! पोग्गलाणं दव्वादेसेणं खेत्तादेसेणं, कालादेसेणं, भावादेसेणं सपएसाणं अपएसाणं कयरे कयरेहिंतो जाव विसेसाहिया वा) નારદપુત્ર અણગાર નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણગારને પૂછે છે કે હે ભદન્ત ! દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ જે પુદ્ગલોને

गलेश्यः यावत्-स्तोकाः अल्पाः, बहुकाः, तुल्याः, विशेषाधिका वा वर्तन्ते ? निर्ग्रन्थीपुत्र आह-' नारयपुत्ता ! सव्वत्थोवा पोग्गला भावादेसेणं अपएसा, कालादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा ' हे नारदपुत्र ! सर्वस्तोकाः सर्वेभ्योऽल्पाः पुद्गला भावादेशेनाप्रदेशाः एकगुणकालकादयः। कालादेशेन अप्रदेशाश्च असंख्येयगुणाः सन्ति वर्णादिपरिणतिबाहुल्यात्, अयं भावः-यो हि पुद्गलो यस्मिन् समये यद् वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्श-संघात-भेद-सूक्ष्मत्व-बादरत्वादि-परिणामान्तरमापन्नः स तस्मिन् समये तदपेक्षया कालतोऽप्रदेशः कथ्यते । परिणामाश्च

लेकर जो पुद्गल सप्रदेश और अप्रदेश कहे गये हैं, उनके बीच में कौन २ पुद्गल किन २ पुद्गलों की अपेक्षा अल्प हैं ? कौन २ पुद्गल किन २ पुद्गलों की अपेक्षा बहुत हैं ? कौन २ पुद्गल किन २ पुद्गलों की अपेक्षा तुल्य हैं ? और कौन २ पुद्गल किन २ की अपेक्षा विशेषाधिक हैं ? नारद पुत्र के इस प्रश्न को सुनकर निर्ग्रन्थीपुत्र ने उनसे " नारयपुत्ता! सव्वत्थोवा पोग्गला भावादेसेणं अपएसा, कालादेसेणं अपएसा, असंखेज्जगुणा " कहा-कि हे नारदपुत्र! भाव की अपेक्षा से जो पुद्गल अप्रदेश कहे गये हैं वे पुद्गल सब से कम हैं और जो पुद्गल काल की अपेक्षा से अप्रदेश कहे गये हैं वे पुद्गल इन पुद्गलों की अपेक्षा से असंख्यातगुणे अधिक हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि-जो पुद्गल जिस समय में जिस वर्ण, गंध, रस, स्पर्श, संघात, भेद, सूक्ष्मत्व बादरत्व आदि रूप परिणामान्तर को प्राप्त किया हुआ होता है, वह पुद्गल

સપ્રદેશ અને અપ્રદેશ કહ્યા છે, તેમાંના કયાં કયાં પુદ્ગલો કયાં કયાં પુદ્ગલો કરતાં અલ્પ (ઓછાં) છે ? કયાં કયાં પુદ્ગલો કયાં કયાં પુદ્ગલો કરતાં વધારે છે ? કયાં કયાં પુદ્ગલો કયાં કયાં પુદ્ગલોની બરાબર (તુલ્ય) છે ? અને કયાં કયાં પુદ્ગલો કયાં કયાં પુદ્ગલો કરતાં વિશેષાધિક છે ? નારદપુત્રના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં નિર્ગ્રંથીપુત્રે કહ્યું કે " नारयपुत्ता " હે નારદપુત્ર ! (सव्वत्थोवा पोग्गला भावादेसेणं अपएसा, कालादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा) ભાવની અપેક્ષાએ જે પુદ્ગલોને અપ્રદેશી (પ્રદેશ રહિત) કહ્યા છે, તે પુદ્ગલો સૌથી ઓછાં છે, અને કાળની અપેક્ષાએ જેમને અપ્રદેશી કહ્યાં છે, એવાં પુદ્ગલો તેમનાં કરતાં અસંખ્યાત ગણા વધારે છે.

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જે પુદ્ગલ જે સમયે જે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, સંઘાત, ભેદ, સૂક્ષ્મત્વ, બાદરત્વ (સ્થૂળતા) આદિરૂપ પરિણામાન્તર પામેલ હોય છે, તે પુદ્ગલને તે અપેક્ષાએ તે સમયે કાળની

उस अपेक्षा से उस समय में काल की अपेक्षा लेकर अप्रदेश कहा गया है। क्यों कि ये सब परिणाम उसमें एक समय में होते हैं दूसरे और भी परिणाम हैं, सो इन प्रत्येक परिणामों के प्रति प्रत्येक पुद्गल काल की अपेक्षा से अप्रदेश कहलाता है। इस कारण भाव की अपेक्षा अप्रदेश कहे गये पुद्गलों से काल की अपेक्षा अप्रदेश पुद्गल असंख्यात गुणित होते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि पुद्गल किसी भी समय में होने वाले परिणाम-परिणमन से अछूता नहीं माना गया है। प्रत्येक समय में उसमें परिणमन होता रहता है। ऐसी स्थिति में एक समय में जो भी परिणमन पुद्गल में होता है वह पुद्गल उस एक सामयिक परिणमन की अपेक्षा अप्रदेशी माना गया है, इस तरह भाव की अपेक्षा से एक समय में हुए परिणमन की अपेक्षा से अप्रदेशी बना हुआ भिन्न २ पुद्गल अनेक प्रकार के परिणमनों को एक ही समय में काल की अपेक्षा से करतारहता है-परिणमन एक प्रकार के तो हैं नहीं, अनेक प्रकार के अनेक परिणमन हैं- अतः इन सब एक ही समय में सम्पादित होने वाले परिणमनों को वे अप्रदेशी पुद्गल करते हैं-इस तरह भाव की अपेक्षा से अप्रदेशी पुद्गल से काल की अपेक्षा अप्रदेशी पुद्गल असंख्यात गुणित

અપેક્ષાએ પ્રદેશરહિત કહ્યું છે, કારણ કે તે પુદ્ગલમાં તે બધા પરિણામો એક સમયે થતાં હોય છે, આ સિવાયનાં બીજાં પરિણામો પણ હોય છે. તે પ્રત્યેક પરિણામોનો વિચાર કરતાં, પ્રત્યેક પુદ્ગલ કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી કહેવાય છે. તે કારણે ભાવની અપેક્ષાએ જે પુદ્ગલોને અપ્રદેશી કહેલાં છે તે પુદ્ગલો કરતાં કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલો અસંખ્યાત ગણા હોય છે આ કથનની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતા સૂત્રકાર કહે છે-પુદ્ગલની અંદર પ્રત્યેક સમયે પરિણમન થયા કરે છે. એવો એક પણ સમય નથી કે જ્યારે તેમાં પરિણમન થતું ન હોય. એવી પરિસ્થિતિમાં એક સમયે પુદ્ગલમાં જે પરિણમન થતું હોય છે, તે સામયિક પરિણમનની અપેક્ષાએ તે પુદ્ગલને અપ્રદેશી માનવામાં આવ્યુ છે એ જ પ્રમાણે ભાવની અપેક્ષાએ એક સમયમાં થયેલા પરિણમનની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી બનેલાં ભિન્ન ભિન્ન પુદ્ગલો અનેક પ્રકારનાં પરિણમનો એક જ સમયમાં કાળની અપેક્ષાએ કરતાં રહે છે-પરિણમન એક પ્રકારનુ તો હોતું નથી, અનેક પ્રકારનાં અનેક પરિણમન થતાં હોય છે. તેથી એક જ સમયમાં સંપાદિત થનારાં એ બધાં પરિણમનો તે અપ્રદેશી પુદ્ગલ કરે છે. આ રીતે ભાવની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલો કરતાં કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલો અસંખ્યાત ગણા છે, એ વાત સિદ્ધ થઇ જાય છે. તેથી જ સૂત્રકારે

वहव इति प्रतिपरिणामं कालतोऽप्रदेशसंभवात् तद्बहुत्वं भवति अत एवोक्तं कालादेशेन अप्रदेशा असंख्येयगुणाः। एवं 'दव्वादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा'। द्रव्यादेशेन अप्रदेशाः पुद्गला असंख्येयगुणाः, द्रव्ये गुणबाहुल्यात्, तथा द्रव्ये प्रायेण द्विगुणकालकाद्यारभ्य अनन्तगुणकालकपर्यन्ता गुणा भवन्तीत्यत उक्तम्- 'असंख्येयगुणाः' इति। 'खेत्तादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा' क्षेत्रादेशेन अप्रदेशाश्च असंख्येयगुणाः आकाशप्रदेशानामसंख्येयत्वात् तथा 'खेत्ता-

---

बन जाते हैं। इसी लिये 'कालादेसेन अपएसा असंखेज्ज गुणा' ऐसा सूत्रकार ने कहा है। 'दव्वादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा' ऐसा जो कहा गया है-सो उसका भाव यह है कि द्रव्य की अपेक्षा से अप्रदेश पुद्गल असंख्यात गुणित है-क्यों कि द्रव्य में गुणों की बहुलता रहती है। तथा द्रव्य में प्रायः करके द्विगुणकालक आदि से लेकर अनन्तगुणकालक तक गुण रहते हैं-एकगुणकालक आदि गुण तो अल्प ही रहते हैं। 'खेत्तादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा' क्षेत्र की अपेक्षा अप्रदेश पुद्गल असंख्यातगुणित हैं सो इसका तात्पर्य ऐसा है कि क्षेत्र जो लोकाकाशरूप आकाश है उसके प्रदेश असंख्यात हैं। यहां ऐसा समझना चाहिये कि पुद्गल परमाणु द्रव्य की अपेक्षा अप्रदेशी है, आकाश के एक प्रदेश में रहा हुआ पुद्गल क्षेत्र की अपेक्षा अप्रदेशी है, एक समय की स्थितिवाला पुद्गल काल की अपेक्षा अप्रदेशी है और एकगुण कोई भी वर्णादिवाला पुद्गल भाव की अपेक्षा अप्रदेशी है। भाव की अपेक्षा अप्रदेशी पुद्गलों

આ પ્રમાણે કહ્યું છે-(कालादेसेन अपएसा असंखेज्जगुणा दव्वादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा) આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલ અસંખ્ય ગણા વધારે છે, કારણ કે દ્રવ્યમાં ગુણોની અધિકતા રહેલી હોય છે. તથા દ્રવ્યમાં કૃષ્ણુતા આદિના બેથી લઇને અનન્ત પર્યન્તના ગુણ (અંશ) હોય છે, તેમાં કૃષ્ણુતા આદિનો એક અંશ તો અલ્પ જ રહે છે.

" खेत्तादेसेणं अपएसा असंखेज्जगुणा " ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલો ઉપર્યુક્ત પુદ્ગલો કરતાં અસંખ્યાતગણા છે. તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે-ક્ષેત્ર કે જે લોકાકાશરૂપ આકાશ છે તેના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે. અહીં એવું સમજવું જોઈએ કે પુદ્ગલ પરમાણુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી છે, આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલું પુદ્ગલ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી છે, એક સમયની સ્થિતિવાળું પુદ્ગલ કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી છે, અને કોઈ પણ વર્ણાદિના એક ગુણ (અંશ) વાળું પુદ્ગલ ભાવની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી છે. ભાવની

देसेण चेव सपएसा असंखेज्जगुणा ' क्षेत्रादेशेनैव सप्रदेशाः असंख्येयगुणाः, एकप्रदेशावगाढान् मुक्त्वा शेषप्रदेशावगाहकत्वात् ते पुनर्द्व्यादिप्रदेशाव गाहनावन्ताः सर्वे पुद्गला गृह्यन्ते तस्मात् ते असंख्येयगुणाः अवगाहनस्थान बाहुल्यात् । ' दव्वादेसेणं सपएसा विसेसाहिया, कालादेसेणं सपएसा विसेसा-

---

को जो सब से कम कहा गया है उसका कारण यह है कि पुद्गल में द्विगुणकालक आदि गुणों से लेकर असंख्यातगुणकालक आदि तक के गुणों की बहुलता रहती है-परन्तु एक गुण कालक आदि गुण बहुत कम रहते हैं, इसी कारण भाव की अपेक्षा अप्रदेश पुद्गल सब से कम कहे गये हैं। इनकी अपेक्षा जो काल को लेकर अप्रदेश पुद्गल असंख्यात गुण कहे गये हैं सो इसमें कारण परिणामों की बाहुल्यता है। द्रव्य और क्षेत्र की अपेक्षा अप्रदेशी पुद्गलों में असंख्यातगुणिता स्पष्ट है कारण कि द्रव्य में गुणों का बाहुल्य रहता है और क्षेत्रप्रदेश असंख्यात हैं।

तथा-' खेत्तादेसेणं चेव सपएसा असंखेज्जगुणा ' क्षेत्र की अपेक्षा सप्रदेश पुद्गल असंख्यात गुणित हैं " ऐसा जो कहा गया है सो उनका तात्पर्य यह है कि एक प्रदेश में अवगाही ऐसे जो क्षेत्र की अपेक्षा अप्रदेशी पुद्गल हैं उनको छोडकर आकाशके द्व्यादिक प्रदेशोंमें अवगाही जो

અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલો સૌથી ઓછાં છે, એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે પુદ્ગલમાં શ્યામતા આદિના બેથી લઇને અનંત પર્યન્તના અંશોની બહુલતા રહે છે. પણ શ્યામતા આદિના એક અંશ (ગુણ) ની અલ્પતા રહે છે. તે કારણે ભાવની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલો સૌથી ઓછાં કહ્યાં છે. તેમના કરતાં કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલો અસંખ્યાતગણા છે, તેમાં પરિણામોની બાહુલ્યતા કારણભૂત છે. તે પુદ્ગલો કરતાં પણ દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલો અસંખ્યાતગણા છે, કારણ કે દ્રવ્યમાં ગુણોનું બાહુલ્ય હોય છે અને ક્ષેત્ર પ્રદેશ અસખ્યાત હોય છે. તથા (खेत्तादेसेणं चेव सपएसा असंखेज्जगुणा) ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી પુદ્ગલો અસંખ્યાતગણા છે, આવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-એક પ્રદેશની અવગાહનાવાળાં પુદ્ગલોને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી કહ્યાં છે. એવા અપ્રદેશી પુદ્ગલો સિવાયનાં બીજાં બધાં પુદ્ગલો આકાશના બે, ત્રણ આદિ પ્રદેશોની અવગાહનાવાળા છે, તે સપ્રદેશી ગણાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આવા સપ્રદેશી પુદ્ગલો અપ્રદેશી પુદ્ગલો કરતાં અસંખ્યાતગણા છે, કારણ કે તેઓ વધારે અવગાહન

हिया, भावादेसेणं सपएसा विसेसाहिया ' द्रव्यादेशेन सप्रदेशा विशेषाधिकाः, कालादेशेन सप्रदेशा विशेषाधिकाः, भावादेशेन सप्रदेशा विशेषाधिकाः, सप्रदेशाः पुद्गलाः द्रव्यतः कालतः भावतश्च विशेषाधिका एव । ' तएणं से नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं वंदइ, नमंसइ ' ततः खलु स नारदपुत्रोऽनगारः निर्ग्रन्थीपुत्रम् अनगारं वन्दते, नमस्यति, ' वंदित्ता, नमंसित्ता, एयंअट्ठं सम्मं

पुद्गल हैं वे सब पुद्गल अवगाहनस्थान के बाहुल्य हो जाने से असंख्यात गुणित हैं ' दव्वादेसेणं सपएसा विसेसाहिया ' कालादेसेणं सपएसा विसेसाहिया, भावादेसेणं सपएसा विसेसाहिया ' ऐसा जो कहा है सो पुद्गल परमाणुरूप अप्रदेशी जो पुद्गल हैं वे कम हैं और द्वयादिक प्रदेश वाले जो पुद्गल स्कन्ध हैं वे विशेषाधिक हैं । एक समय स्थितिवाले पुद्गलों की अपेक्षा द्वयादिक समय की स्थितिवाले पुद्गल स्कन्ध विशेषाधिक हैं । इसी तरह से एकगुणकालिक पुद्गल की अपेक्षा द्वयादिगुणकालिक पुद्गल विशेषाधिक हैं । ' तएणं से नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं वंदइ नमंसइ ' इस प्रकार से निर्ग्रन्थीपुत्र अनगार के श्रीमुख से सप्रदेश अप्रदेश विषयक खुला सा विवरण सुनकर के नारदपुत्र अनगार ने उनको वंदना की और नमस्कार किया ' वंदित्ता नमंसित्ता ' वन्दना नमस्कार करके ' एयमट्ठं सम्मं विणएणं भुज्जो २

સ્થાનવાળાં હોય છે. (दव्वादेसेणं सपएसा विसेसाहिया, कालादेसेणं सपएसा विसेसाहिया, भावादेसेणं सपएसा विसेसाहिया) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી પુદ્ગલો, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી પુદ્ગલો કરતાં વિશેષાધિક છે કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી પુદ્ગલો દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી પુદ્ગલો કરતાં વિશેષાધિક છે, અને ભાવની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી પુદ્ગલો કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી પુદ્ગલો કરતાં વિશેષાધિક છે." આ પ્રમાણે જે કહ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે–પુદ્ગલ પરમાણુ રૂપ જે અપ્રદેશી પુદ્ગલો છે, તેઓ પ્રમાણમાં ઓછાં છે, અને બે, ત્રણ આદિ પ્રદેશોવાળા જે પુદ્ગલ સ્કન્ધો છે તેઓ પ્રમાણમાં વિશેષાધિક છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા પુદ્ગલો કરતાં બે, ત્રણ આદિ સમયની સ્થિતિવાળાં પુદ્ગલ સ્કન્ધો વિશેષાધિક છે. કૃષ્ણતા આદિના એક આદિના પુદ્ગલો કરતાં કૃષ્ણતા આદિના બે, ત્રણ આદિ અંશવાળા પુદ્ગલો વિશેષાધિક છે. (तएणं से नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं वंदइ नमंसइ) નિર્ગ્રંથીપુત્ર અણગારને શ્રીમુખે સપ્રદેશી અને અપ્રદેશી પુદ્ગલોને વિષે આ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ સાંભળીને, નારદપુત્ર અણગારે તેમને વંદણા કરી, નમસ્કાર કર્યા. " वंदित्ता, नमंसित्ता, " વંદણા નમ-

विणएणं भुज्जो भुज्जो खामेइ ' वन्दित्वा-नमस्यित्वा, नमस्कृत्य एतम् स्वप्रतिपादितम् अर्थम् असदर्थप्रतिपादनजनितापराधम् सम्यग् विनयेन भूयो भूयः क्षमयति, क्षमाविषयं कारयति, तदपराधस्य क्षमां याचते इत्यर्थः, ' खामित्ता संजमेणं, तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ ' क्षमयित्वा संयमेन, तपसा आत्मानं भावयन् विहरति,

अथ अस्यैव सूत्रोक्ताल्पबहुत्वस्य स्फुटतया ज्ञानार्थं गाथावृन्दमाह-

" वोच्छं अप्पाबहुयं दव्व-क्खेत्त-द्ध-भावओ वा वि।
अपएस-सप्पएसाण,-पोग्गलाणं समासेणं ॥१॥
दव्वेणं परमाणू , खेत्तेणेगप्पएसओगाढा,
कालेणेगसमइया अपएसा पोग्गला होंति ॥२॥
भावेणं अपएसा, एगगुणा जे हवंति वन्नाई।
ते च्चिय थोवा जं गुणबाहुल्लं पायसो दव्वे ॥३॥ "

छाया...." वक्ष्येऽल्पबहुत्वं द्रव्य क्षेत्राद्धा-भावतो वाऽपि।
अप्रदेश-सप्रदेशानां पुद्गलानां समासेन ॥ १ ॥

खामेइ ' अपने द्वारा प्रतिपादित असदर्थजन्य अपराध की अच्छी तरह से विनय के साथ उनसे बार बार क्षमा मांगी ' खामित्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ ' क्षमा मांग कर फिर वे संयम और तप से अपनी आत्मा को भावित करने में लग गये।

इसी सूत्रोक्त अल्प बहुत्व को स्फुटरूप से समझाने के लिये टीका में ये गाथाएँ दी है जिनका अर्थ इस प्रकार है। ' वोच्छं ' इत्यादि।

द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव की अपेक्षा लेकर मैं अप्रदेश एवं सप्रदेश पुद्गलों का संक्षेप से अल्प बहुत्व कहूंगा। ' दव्वे णं ' इत्यादि।

સ્કાર કરીને " एयमट्ठं सम्मं विणएणं भुज्जोर खामेइ " પોતાના દ્વારા પ્રતિપાદિત અસત્ય અર્થજન્ય અપરાધને માટે વિનયપૂર્વક વારંવાર ક્ષમા માગી. " खामित्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ " ક્ષમા માગીને તેઓ તપ અને સંયમથી આત્માને ભાવિત કરવા લાગી ગયા.

આ સૂત્રોક્ત અલ્પત્વ અને બહુત્વને સ્પષ્ટ રૂપે સમજાવવા માટે ગાથાઓ ટીકામાં આપી છે, તેનો અર્થ નીચે મુજબ છે—

' वोच्छं अप्पा बहुयं ' ઈત્યાદિ.

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ હું (આ ગાથાઓ દ્વારા) સપ્રદેશ અને અપ્રદેશ પુદ્ગલોના અલ્પત્વ બહુત્વનું પ્રતિપાદન કરવા માગું છું.

द्रव्येण परमाणवः क्षेत्रेण–एकप्रदेशमवगाढाः,
कालेनैकसामयिकाः अप्रदेशाः पुद्गलाः भवन्ति ॥ २ ॥
भावेन अप्रदेशाः एकगुणा ये भवन्ति वर्णादयः,। वर्णादिभिरित्यर्थः,
ते एव स्तोका यद् गुणबाहुल्यं प्रायशो द्रव्ये " ॥ ३ ॥ इति

तथा च द्रव्ये प्रायेण द्विगुणकालकाद्यनन्तगुणकालकान्ताः भवन्ति, एकगुणकालकत्वादयस्तु अल्पा भवन्ति, इत्याशयः।

द्रव्य की अपेक्षा एक पुद्गल परमाणु अप्रदेश है। क्षेत्र की अपेक्षा एक आकाश के प्रदेश में अवस्थित हुआ पुद्गल अप्रदेश है। काल की अपेक्षा एक समय की स्थितिवाला पुद्गल अप्रदेश है। 'भावेणं' इत्यादि।

वर्णादिकों से जो एकगुण वर्णादिवाले पुद्गल होते हैं वे भावकी अपेक्षा अप्रदेश हैं। ये भाव की अपेक्षा से कहे गये पुद्गल ही सब से कम हैं।" क्यों कि प्रायः करके द्रव्य में गुणों की बहुलता रहती है। अर्थात् द्विगुणकालक वर्णादि वाले पुद्गल ही प्रायः करके अधिक होते हैं–एक गुणकालवर्णादि वाले पुद्गल कम होते हैं। इसलिये भाव की अपेक्षा अप्रदेश पुद्गल सब से कम कहे गये हैं। यही बात "तथा च द्रव्ये प्रायेण द्व्यादिगुणकालका अनन्तगुणकालकान्ता भवन्ति" इत्यादि पंक्ति द्वारा समझाई गई है।

'दव्वेण परमाणू' ઇત્યાદિ.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક પુદ્ગલ પરમાણુ અપ્રદેશી (પ્રદેશોથી રહિત) છે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આકાશના એક પ્રદેશમાં રહેલું પુદ્ગલ અપ્રદેશી છે. કાળની અપેક્ષાએ એક સમયની સ્થિતિવાળું પુદ્ગલ અપ્રદેશી છે.

'भावेणं अपएसा' ઇત્યાદિ.

વર્ણાદિકોના એક ગુણ (અંશ) થી યુકત જે પુદ્ગલો હોય છે, તેઓ ભાવની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી છે. ભાવની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલો જ સૌથી ઓછાં હોય છે. કારણ કે સામાન્ય રીતે દ્રવ્યમાં ગુણોની (વર્ણાદિના અંશોની) અધિકતા હોય છે, એટલે કે કૃષ્ણતા આદિ વર્ણના બે, ત્રણ આદિ અંશોવાળા પુદ્ગલ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે તે કારણે ભાવની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલો સૌથી ઓછાં કહ્યાં છે. એ જ વાત "तथाच द्रव्ये प्रायेण द्व्यादिगुण कालका अनन्तगुणकालकान्ता भवन्ति" આ સૂત્ર દ્વારા સમજાવવામાં આવી છે.

'एत्तो कालापएसेण' ઇત્યાદિ.

"एत्तो कालाएसे–, ण अप्पएसा भवे असंखगुणा,
किं कारणं पुण भवे ? भन्नइपरिणामबाहुल्ला "॥४॥
छाया–" इतः कालादेशेन अप्रदेशाः भवेयुरसंख्यगुणाः ।
किं कारणं पुनर्भवेत् ? भण्यते परिणामबाहुल्यात् " ॥ ४ ॥

अयं भावः–यो हि यस्मिन् समये यद् वर्ण–गन्ध–रस–स्पर्श–संघात–भेद–सूक्ष्मत्व–बादरत्वादिपरिणामान्तरम् आपन्नः स तस्मिन् समये तदपेक्षया कालतोऽप्रदेशः कथ्यते, तत्र च एकसमयस्थितिक इत्यन्ये, परिणामाश्च बहव इति प्रतिपरिणामं कालाऽप्रदेशसंभवात् तद् बहुत्वं भवति, एतदेवाग्रे प्रतिपाद्यते–

'भावेणं अपएसा, जे ते कालेण हुंति दुविहा वि,

'एत्तो काला एसेणं' इत्यादि ।

भाव की अपेक्षा कहे गये अप्रदेश पुद्गलों की अपेक्षा कालादेश से कहे गये अप्रदेश पुद्गल असंख्यातगुणे हैं। इसका कारण क्या है ? तो इस प्रश्न का उत्तर परिणाम का बाहुल्य है।

तात्पर्य कहने का यह है जो पुद्गल जिस समय में जिस वर्ण–गन्ध रस–स्पर्श–संघात–भेद–सूक्ष्मत्व एवं बादरत्वादिरूप परिणामान्तर को प्राप्त किया हुआ होता है, वह पुद्गल उस समय में उस अपेक्षा से काल की विवक्षा को लेकर अप्रदेश कहा जाता है। इस परिणाम में वह एक समय की स्थितिवाला होता है–ऐसा किन्हीं २ आचार्यों का मत है। तथा परिणाम इतने ही हों सो यह बात तो है नहीं वे तो बहुत हैं–इस कारण प्रति परिणाम को जब पुद्गल प्राप्त करते हैं तो एक सामयिक काल की अपेक्षा उनमें अप्रदेशता की संभवता होती है। इस कारण

ભાવની અપેક્ષાએ જે પુદ્ગલોને અપ્રદેશી કહ્યાં છે, તેમનાં કરતાં કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી કહેલાં પુદ્ગલો અસંખ્યાતગણા છે. તેનું કારણ શું છે? પરિણામના બાહુલ્યને કારણે એવું બને છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—જે પુદ્ગલ જે સમયે જે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, સંઘાત, ભેદ, સૂક્ષ્મત્વ અને સ્થૂળત્વ આદિ રૂપ પરિણામાન્તરને પામેલુ હોય છે, તે પુદ્ગલ તે સમયે તે અપેક્ષાએ કાળની દૃષ્ટિએ અપ્રદેશી કહેવાય છે. આ પરિણામમાં તે એક સમયની સ્થિતિવાળું હોય છે, એવો કેટલાક આચાર્યોનો મત છે. વળી આટલાં જ પરિણામ હોય છે, એવું પણ નથી; પરિણામ તો ઘણા હોય છે. તે કારણે જ્યારે પુદ્ગલ પ્રત્યેક પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે એક સમયવાળા કાળની અપેક્ષાએ તેમનામાં અપ્રદેશતા સંભવી શકે છે. તે કારણે કાળની

दुगुणादओ वि एवं, भावेणं जावऽणन्तगुणा " ॥ ५ ॥

छाया-" भावेन अपदेशा ये ते कालेन भवन्ति द्विविधा अपि ।

द्विगुणादयोऽपि एवं, भावेन यावत्-अनन्तगुणाः " ॥५॥

अयमर्थः-भावतो ये अप्रदेशा एकगुणकालत्वादयो भवन्ति ते कालतो द्विधाऽपि भवन्ति-सप्रदेशाः, अप्रदेशाश्च, तथा भावेन द्विगुणादयोऽपि अनन्तगुणान्ताः, एवम्-द्विविधा अपि भवन्ति, ततश्च-

" कालाऽपएसयाणं, एवं एक्केक्कओ हवइ रासी ।

एक्केक्कगुणट्ठाणम्मि एगगुणकालयाईसुं ॥ ६ ॥

छाया-" कालाऽप्रदेशकानामेवम् एकैकतो भवति राशिः ।

एकैकगुणस्थाने एकगुणकालकादिषु " ॥६॥

अयं भावः-एकगुणकाल-द्विगुणकालादिषु गुणस्थानकेषु मध्ये एकैकस्मिन्

काल की अपेक्षा वहां बहुत्व कहा गया है । यही बात आगे गाथाकार कहते हैं (भावेणं अपएसा) भाव की अपेक्षा जो एकगुणकालत्व आदि वर्ण वाले होने से अप्रदेश पुद्गल हैं-वे काल की अपेक्षा से सप्रदेश और अप्रदेश दोनों प्रकार के होते हैं । द्विगुण से लेकर अनन्तगुण पर्यन्त गुणवाले पुद्गल जो कि भाव की अपेक्षा सप्रदेश कहे गये हैं-वे भी काल की अपेक्षा से सप्रदेश और अप्रदेश दोनों प्रकार के होते हैं ।

' काला पएसया णं ' इत्यादि ।

इस तरह से एक गुण कृष्ण, दो गुण कृष्ण आदि वर्ण वाले पुद्गल रूप गुणस्थानकों के बीच में एक २ गुण कृष्णादि वर्ण वाले पुद्गल रूप गुणस्थान में काल की अपेक्षा अप्रदेश पुद्गलों की एक एक राशि हो

અપેક્ષાએ ત્યાં બહુત્વ કહ્યું છે. એજ વાત ગાથાકાર આગળ કહે છે-(भावेणं अपएसा जे ते कालेण होंति दुविहा वि दुगुणादओ वि एवं भावेणं जाव अणंतगुणा) ભાવની અપેક્ષાએ કૃષ્ણતા આદિ વર્ણના એક અંશવાળા હોવાથી જેમને અપ્રદેશી પુદ્ગલ કહ્યાં છે, તેઓ કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી પણ હોઈ શકે છે અને અપ્રદેશી પણ હોઈ શકે છે. કૃષ્ણતા આદિના બે, ત્રણ આદિ અંશોવાળાં જે પુદ્ગલોને ભાવની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી કહ્યાં છે, તેઓ પણ કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી પણ હોઈ શકે છે અને અપ્રદેશી પણ હોઈ શકે છે.

' कालापएसयाणं ' ઈત્યાદિ.

આ રીતે એક ગુણ કૃષ્ણ (કૃષ્ણતાના એક અંશવાળા), બે ગુણ કૃષ્ણ આદિ વર્ણવાળા પુદ્ગલ રૂપ ગુણ સ્થાનકોમાંના કૃષ્ણતા આદિના એક એક ગુણવાળા પુદ્ગલ રૂપ ગુણસ્થાનમાં કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલોની એક

गुणस्थानके कालाऽप्रदेशानाम् एकैको राशिर्भवति, ततश्चानन्तत्वात् गुणस्थानक-राशीनाम् अनन्ता एव कालाऽप्रदेशराशयो भवन्ति,

" एवं ता भावमिणं, पडुच्च कालापएसिया सिद्धा ।
परमाणुपोग्गलाइसु दव्वे वि हु एस चेव गमो " ॥ ७ ॥

" एवं तावद् भावमिमं प्रतीत्य कालाप्रदेशिकाः सिद्धाः,
परमाणुपुद्गलादिषु द्रव्येऽपि खलु एष एव गमः "

एवं ताव इमम् – एकाद्यनन्तगुणस्थानवर्तिनम् भावं वर्णादिपरिणामं प्रतीत्य कालाप्रदेशिकाः पुद्गलाः सिद्धाः, इति द्रव्येऽपि द्रव्यपरिणाममपि स्वीकृत्य परमाण्वादिषु एष एव – भावपरिणामोक्त एव गमः व्याख्यानं ज्ञातव्यः,

' एमेवहोइ खेत्ते, एगपएसावगाहणाईसु ।
ठाणंतरसंकंतिं, पडुच्च कालेण मग्गणया '

छाया–" एवमेव भवति क्षेत्रे, एकप्रदेशावगाहनादिषु
स्थानान्तरसंक्रान्तिं, प्रतीत्य कालेन मार्गणता "

एवमेव द्रव्यपरिणामवदेव क्षेत्रे क्षेत्रमधिकृत्य एकप्रदेशावगाढादिषु पुद्गल-

---

जाती है। अतः गुणस्थानक राशि अनंत होने के कारण काल की अपेक्षा अप्रदेश पुद्गलराशि अनंत हो जाती है।

' एवंता ' इत्यादि ।

इस प्रकार से एक से लगाकर अनंतगुणस्थानवर्ती वर्णादिरूप परिणाम को लेकर के काल की अपेक्षा अप्रदेशिक पुद्गल माने जाते हैं। इसी तरह से द्रव्यमें भी यही–भाव परिणामोक्त–व्याख्यान जानना चाहिये।

' एमेव होइ खेत्ते ' इत्यादि ।

द्रव्य परिणाम की तरह ही क्षेत्र की अपेक्षा लेकर एक प्रदेश में अवगाढ हुए आदि पुद्गलभेदों में स्थानान्तर गमन की अपेक्षा से काला-

---

એક રાશિ થઇ જાય છે. ગુણસ્થાનક રાશિ અનંત હોવાને કારણે કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશ પુદ્ગલ રાશિ અનંત થઇ જાય છે.

' एवंता भावमिणं ' ઈત્યાદિ.

આ પ્રમાણે એકથી લઇને અનંત ગુણ સ્થાનવર્તી વર્ણાદિ રૂપ પરિણામનો વિચાર કરતાં કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશિક પુદ્ગલ....મનાય છે. એજ પ્રમાણે દ્રવ્યમાં પણ આ પ્રમાણે જ-ભાવ પરિણામોકત–વ્યાખ્યાન સમજવું.

' एमेव होई ' ઈત્યાદિ.

દ્રવ્ય પરિણામની જેમ જ, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશમાં રહેલા આદિ

भेदेषु स्थानान्तरगमनं प्रतीत्य कालेन कालाप्रदेशानां मार्गणा यथा क्षेत्रतः, एवम् अवगाहनादितोऽपि एतदुच्यते–

'संकोय–विकोयं वि हु पडुच्च ओगाहणाए एमेव,
तह सुहुम–बायर–निरेय–सेय–सद्दाइ परिणामं'

छाया–"संकोच–विकोचमपि खलु प्रतीत्य अवगाहनाया एवमेव,
तथा सूक्ष्म–बादर–निरेज–सैज–शब्दादि–परिणामम्"

अयं भावः–अवगाहनायाः संकोचं विकोचं च प्रतीत्य कालाप्रदेशाः स्युः तथा सूक्ष्म–बादर–स्थिरा–ऽस्थिर–शब्द–मनः कर्मादिपरिणामं च प्रतीत्य कालाप्रदेशाः स्युरिति,

"एवं जो सव्वो च्चिय, परिणामो पुग्गलाण इह समए,
तं तं पडुच्च एसिं, कालेणं अप्पएसत्तं'

छाया–"एवं यः सर्व एव परिणामः पुद्गलानामिह समये,
तं तं प्रतीत्य एषां कालेन अप्रदेशत्वम्"

प्रदेश पुद्गलों की तरह क्षेत्र एवं अवगाहना आदि से भी अप्रदेशी पुद्गल की मार्गणा करनी चाहिये, वह इस प्रकार से है–

'संकोय विकोय' इत्यादि

जिस तरह अवगाहना के संकोच और विकोच को लेकर कालाप्रदेश पुद्गल हैं, उसी तरह सूक्ष्म–बादर–स्थिर–अस्थिर–शब्द–मन और कर्मादि परिणाम को लेकर कालाप्रदेश पुद्गल हैं।

'एवं जोसव्वे' इत्यादि।

इस तरह इस समय पुद्गलों का जो सर्वपरिणाम होता है उस २ सर्वपरिणाम को लेकर इन पुद्गलों का कालद्वारा अप्रदेशपना है।

પુદ્ગલ ભેદોમાં સ્થાનાન્તર ગમનની અપેક્ષાએ કાલા પ્રદેશ (કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી) પુદ્ગલોની જેમ ક્ષેત્ર અને અવગાહના આદિથી પણ અપ્રદેશ પુદ્ગલોની માર્ગણા કરવી જોઈએ, તે આ પ્રમાણે છે—

'संकोय विकोयं वि' ઇત્યાદિ.

જે રીતે અવગાહનાના સંકોચ અને વિકોચની અપેક્ષાએ કાલા પ્રદેશ પુદ્ગલો છે, એ જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ, બાદર, સ્થિર, શબ્દ મન અને કર્માદિ પરિણામની અપેક્ષાએ કાલા પ્રદેશ પુદ્ગલો છે.

'एवं जो सव्वो' ઈત્યાદિ.

આ રીતે આ સમયે પુદ્ગલોનું જે સર્વ પરિણામ હોય છે, તે તે સર્વ પરિણામને અનુલક્ષીને તે પુદ્ગલોનું કાળ દ્વારા અપ્રદેશત્વ માનવામાં આવે છે.

सूत्रम्-" सव्वत्थोवा अणंतपएसिया खंधा दव्वट्ठयाए,
　　ते चेव पएसट्ठयाए अणंतगुणा,
परमाणुपुग्गला दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए अणंतगुणा,
　　संखेज्जपएसिआ खंधा दव्वट्ठयाए संखेज्जगुणा,
असंखेज्जपएसिया खंधा दव्वट्ठयाए असंखेज्जगुणा,
　　ते चेव पएसट्ठयाए असंखगुण त्ति "

छाया-" सर्वस्तोकाः अनन्तप्रदेशिकाः स्कन्धाः द्रव्यार्थतया,
　　ते एव प्रदेशार्थतया अनन्तगुणाः,
परमाणुपुद्गलाः द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया अनन्तगुणाः,
　　संख्येयप्रदेशिकाः स्कन्धाः द्रव्यार्थतया संख्येयगुणाः,
ते एव प्रदेशार्थतया असंख्येयगुणाः,
　　असंख्येयप्रदेशिकाः स्कन्धाः द्रव्यार्थतया असंख्येयगुणाः,
ते एव प्रदेशार्थतया असंख्येयगुणाः,

'सव्वत्थो वा' इत्यादि ।

द्रव्य की अपेक्षा अनंतप्रदेशवाले स्कंध सब से कम है। और वे ही प्रदेश प्रदेशार्थ की अपेक्षा अनन्तगुणित हैं।

"परमाणुपोग्गला दव्वट्ठयाए, पएसट्ठयाए अणंतगुणा, संखेज्जपएसिया खंधा दव्वट्ठयाए संखेज्जगुणा" परमाणु पुद्गल द्रव्यार्थ और प्रदेशार्थ की अपेक्षा से अनंतगुणित हैं। तथा-जो संख्यातप्रदेश वाले स्कंध हैं वे द्रव्यार्थ की अपेक्षा से संख्यातगुणित हैं

"ते चेव पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणा, असंखेज्जपएसिया खंधा दव्वट्ठयाए असंखेज्जगुणा" ते चेव पएसट्ठयाए असंखगुण त्ति"

'सव्वत्थो वा' ઇત્યાદિ

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનંત પ્રદેશવાળા સ્કન્ધ સૌથી ઓછાં છે. અને એ જ પ્રદેશો પ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ અનંતગણુા છે.

(परमाणुपोग्गला दव्वट्ठयाए, पएसट्ठयाए अणंतगुणा, संखेज्जपएसिया खंधा दव्वट्ठयाए संखेज्जगुणा) પરમાણુ પુદ્ગલ દ્રવ્યાર્થ અને પ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ અનંતગણુા છે. તથા સંખ્યાત પ્રદેશવાળા જે સ્કન્ધો છે, તેઓ દ્રવ્યાર્થ કરતાં સંખ્યાતગણુા છે.

(तेचेव पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणा असंखेज्जपएसिया खंधा दव्वट्ठयाए असंखेज्जगुणा तेचेव पएसट्ठयाए असंखगुणं त्ति) અને એજ સંખ્યાત પ્રદેશવાળા

तथा च संख्येयतमे भागे संख्यातप्रदेशिकानाम् असंख्याततमे भागे असंख्यातप्रदेशिकानाम् अणवो वर्तन्ते उपर्युक्तप्रामाण्यात् ।

'एत्तो असंखगुणिया, हवंति खेत्ताऽपएसया समए,
जं ते तो सव्वे चिय, अपएसा खेत्तओ अणवो,
दुपएसियाइएसु वि, पएसपरिवड्ढिएसु ठाणेसु
लब्भइ इक्किको च्चिय, रासी खेत्ताऽपएसाणं,

और वे ही संख्यात प्रदेश वाले स्कन्ध प्रदेशार्थ की अपेक्षा से असंख्य गुणित हैं। असंख्यात प्रदेश वाले स्कन्ध द्रव्यार्थकी अपेक्षा से असंख्यात गुणित हैं और प्रदेशार्थ की अपेक्षा से भी असंख्यात-गुणित हैं। इस उपर्युक्त प्रमाण से संख्यात प्रदेश वाले स्कन्धों के अणु संख्यातवें भाग में और असंख्यात प्रदेश वाले स्कन्धों के अणु असंख्यातवें भागमें रहते हैं।

'एत्तो' इत्यादि।

क्षेत्र की अपेक्षा जो अप्रदेश पुद्गल हैं वे इनसे-द्रव्यप्रदेश पुद्गलों की अपेक्षा से-असंख्यात गुणित हैं। ऐसा सिद्धान्त में कहा गया है। कारण कि वे सब अणु क्षेत्रसे अप्रदेश होते हैं।

'दुपएसिया' इत्यादि।

प्रदेशपरिवर्द्धित हुए द्विप्रदेशिक आदि स्थानों में भी, क्षेत्र की अपेक्षा अप्रदेश पुद्गलों की एक एक राशि ही प्राप्त होती है।

સ્કન્ધો પ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ગણા છે અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા સ્કન્ધો દ્રવ્યાર્થની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ગણા છે અને પ્રદેશાર્થની અપેક્ષાએ પણ અસંખ્યાત ગણા છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સંખ્યાત પ્રદેશવાળા સ્કન્ધોના અણુ સંખ્યાતમાં ભાગમાં રહે છે અને અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા સ્કન્ધોના અણુ અસંખ્યાતમાં ભાગમાં રહે છે.

'एत्तो असंखगुणियो' ઈત્યાદિ

ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જે પુદ્ગલો અપ્રદેશી છે, તેઓ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલો કરતાં અસંખ્યાત ગણાં છે, એવું સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે. કારણ કે તે સઘળા અણુ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અપ્રદેશ (પ્રદેશ રહિત) હોય છે.

'दुपएसियाइएसु' ઈત્યાદિ.

પ્રદેશોની વૃદ્ધિ પામેલાં દ્વિપ્રદેશિક આદિ સ્થાનોમાં પણ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અપ્રદેશ પુદ્ગલોની એક એક રાશિ જ થતી હોય છે.

एत्तो खेत्ताएसेणं चेव सपएसिया असंखगुणा,
एगपएसोगाढे मोत्तुं सेसाऽवगाहणया,
ते पुण दपएसोगाहणाइया सव्वपोग्गला सेसा,
तेय असंखेज्जगुणा अवगाहणट्ठाण बाहुल्ला,
दव्वेण होंति एत्तो, सपएसा पोग्गला विसेसऽहिया,
कालेण य भावेण य, एमेव भवे विसेसऽहिया,
भावाइया वुड्ढी, असंखगुणिया जं अपएसाणं,
तो सप्पएसियाणं, खेत्ताइविसेसपरिवुड्ढी ।

"एत्तो खेत्ताएसेणं चेव सपएसिया असंखगुणा, एगपएसोगाढे मोत्तुं सेसावगाहणया" ॥

एक प्रदेश में अवगाही पुद्गलों को छोडकर शेष पुद्गलों की-जो कि आकाश के द्व्यादिक प्रदेशों में अवगाही हो रहे हैं-अपेक्षा लेकर क्षेत्रादेश द्वारा ही सप्रदेशिक पुद्गल उस एक एक प्राप्त राशि से असंख्यात गुणित हैं।

"ते पुण दुपएसोगाहणाइया सव्वपोग्गला सेसा, ते य असंखेज्ज गुणा अवगाहणट्ठाणबाहुल्ला"

यहां पर आकाश द्व्यादिक प्रदेशों में अवगाहीहुए पुद्गलों को जो असंख्यात गुणित प्रकट किये गये हैं-उसका कारण यह है कि अवगाहनास्थान असंख्यात गुणित हैं।

"दव्वेण होंति एत्तो सपएसा पोग्गला विसेसाहिया कालेण य भावेण य एमेव भवे विसेसाहियो भावाइयावुड्ढी असंखगुणिया जं

(एत्तो खेत्ताएसे णं चेव सपएसिया असंखगुणा, एगपएसोगाढे मोत्तुं सेसावगाहणया) એક પ્રદેશની અવગાહનાવાળા પુદ્ગલો સિવાયનાં પુદ્ગલો કે જે આકાશના બે, ત્રણ આદિ પ્રદેશોની અવગાહના કરીને રહેલાં હોય છે, તેમની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રાદેશથી જ સપ્રદેશિક પુદ્ગલો અસંખ્યાતગણા છે.

(ते पुण दुपएसोगाहणाइया सव्वपोग्गला सेसा, ते य असंखेज्जगुणा अवगाहणट्ठाणबाहुल्ला) અહીં આકાશના બે, ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં રહેલાં પુદ્ગલોને જે અસંખ્યાતગણા કહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે અવગાહનાસ્થાન અસંખ્યાતગણા છે.

(दव्वेण होंति एत्तो सपएसा पोग्गला विसेसाहिया कालेण य भावेण य एमेव भवे विसेसाहिया भावाइयावुड्ढी असंखगुणिया जं अपएसाणं, तो सप्पए-

छाया-" इतः असंख्यगुणिता भवन्ति क्षेत्राऽप्रदेशता समये,
यत् ते ततः सर्वं एव अप्रदेशाः क्षेत्रतोऽणवः,
द्विप्रदेशिकादिकेष्वपि प्रदेशपरिवर्धितेषु स्थानेषु,
लभ्यते एकैक एव राशिः क्षेत्राऽप्रदेशानाम्,
इतः क्षेत्रादेशेन एव सप्रदेशिकाः असंख्यगुणाः,
एकप्रदेशावगाढान् मुक्त्वा शेषावगाहनता,
ते पुनर्द्विप्रदेशावगहनादिकाः सर्वपुद्गलाः शेषाः,
ते च असंख्येयगुणाः अवगाहनस्थानबाहुल्यात्,
" द्रव्येण भवन्ति इतः सप्रदेशाः पुद्गलाः विशेषाधिकाः,
कालेन च भावेन च एवमेव भवेयुर्विशेषाधिकाः,
भावादिका, च वृद्धिरसंख्यगुणिता यत् अप्रदेशानाम्,
ततः सप्रदेशिकानां क्षेत्रादिविशेषपरिवृद्धिः,
" ठाणे ठाणे वड्ढइ, भावाईणं जं अप्पएसाणं,
तं चिय भावाईणं परिभस्सइ सप्पए सा णं "
छाया-' स्थाने स्थाने वर्धते भावादीनां यद्-अप्रदेशानाम्,
तदेव भावादीनां परिभ्रश्यति सप्रदेशानाम् '

अपएसाणं, तो सप्पएसियाणं, खेत्ताइ विसेसपरिवुड्ढी' इनसे भी अधिक विशेषाधिक-द्रव्य की अपेक्षा जो सप्रदेश पुद्गल हैं वे हैं, इसी तरह से काल की अपेक्षा और भाव की अपेक्षा से विशेषाधिक समझना चहिये जिस कारण अप्रदेशों की भावादिक वृद्धि असंख्यातगुणी होती है इसी कारण सप्रदेशिकों की क्षेत्रादि वृद्धि विशेषाधिक होती है।

" ठाणे ठाणे वड्ढइ ' इत्यादि।

स्थान स्थान पर जो भावादिक अप्रदेशों की वृद्धि होती है, वही भावादिक सप्रदेशों की हानि है।

सियाणं खेत्ताइ विसेसपरिवुड्ढी) દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જે પુદ્ગલો સપ્રદેશી છે, તેઓ તેમના કરતાં (ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી પુદ્ગલો કરતાં) વિશેષાધિક હોય છે. એજ પ્રમાણે કાળની અપેક્ષાએ અને ભાવની અપેક્ષાએ પણ વિશેષાધિકતા સમજવી. જે કારણે અપ્રદેશોની ભાવાદિક વૃદ્ધિ અસંખ્યાતગણી થાય છે, તે કારણે સપ્રદેશિકોની ક્ષેત્રાદિવૃદ્ધિ વિશેષાધિક થાય છે.

(ठाणे ठाणे वड्ढइ) ઈત્યાદિ

પ્રત્યેક સ્થાને ભાવાદિક અપ્રદેશોની જેટલા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થાય છે, એટલા જ પ્રમાણમાં ભાવાદિક સપ્રદેશોની હાનિ થાય છે.

'अहवा खेत्ताईणं. जं अप्पएसाणं हायए कमसो,
तं चिय खेत्ताईणं, परिवड्ढइ सप्पएसाणं'
छाया-अथवा क्षेत्रादीनां यद् अप्रदेशानां हीयते क्रमशः,
तदेव क्षेत्रादीनां परिवर्धते सप्रदेशानाम्,
'एक्कं च दो य पंच य, दस य सहस्साइं अप्पएसाणं,
भावाईणं कमसो, चउण्ह वि जहोवइट्ठाणं,
णवईय पंचणवई अट्ठाणउई तहेव नवनवई,
एवइयाइं सहस्साइं सप्पएगाण विवरीयं,
एएसि जहासंभव, अत्थोवणयं करिज्ज रासीणं,
सब्भावओ य जाणेज्ज ते अणंते जिणाभिहिए'
छाया-"एकं च द्वे च पञ्च च दश च सहस्राणि अप्रदेशानाम्,
भावादीनां क्रमशश्चतुर्णामपि यथोपदिष्टानाम्,

"अहवा खेत्ताईणं जं अप्पएसाणं हायए कमसो, तं चिय खेत्ताईणं परिवड्ढइ सप्पएसाणं" अथवा-क्षेत्रादि-अप्रदेशों की जितनी क्रम से हानि होती है, उतनी ही क्षेत्रादि-सप्रदेशों की परिवृद्धि होती है।

"एक्कं च दो य' इत्यादि।

एक हजार, दो हजार, पांच हजार, दस हजार, ये भावादिक की अपेक्षा से क्रमशः अप्रदेशों से अङ्क हैं।

'णवई पंचणवइ अट्ठाणउई,' इत्यादि।

नब्बे हजार, पंचानवे हजार, अट्ठाणवे हजार और निन्यानवे हजार ये अङ्क क्रमशः सप्रदेश पुद्गलों के हैं।

'एएसिं जह संभवं' इत्यादि।

(अहवा खेत्ताइणं जं अप्पएसाणं हायए कमसो, तं चिय खेत्ताईणं परिवड्ढइ सप्पएसाणं) અથવા ક્ષેત્રાદિ અપ્રદેશોની ક્રમશઃ જેટલી હાનિ થાય છે, એટલી જ ક્ષેત્રાદિ સપ્રદેશોની પરિવૃદ્ધિ થાય છે.

(एक्कं च दो य) ઈત્યાદિ.

ભાવાદિકની અપેક્ષાએ ક્રમશઃ અપ્રદેશોના અંક એક હજાર, બે હજાર, પાંચ હજાર અને દસ હજાર છે.

(णवई पंचणवइ अट्ठाणउई,) ઈત્યાદિ

૯૦ હજાર, ૯૫ હજાર, ૯૮ હજાર અને ૯૯ હજાર, આ પ્રમાણે ક્રમશઃ સપ્રદેશ પુદ્ગલોના અંક છે.

(एएसिं जह संभवं) ઈત્યાદિ

नवतिः पञ्चनवतिः, अष्टानवतिः तथैव नवनवतिः,
एतावन्ति सहस्राणि सप्रदेशानां विपरीतम्,
एतेषां यथासंभवम् अर्थोपनयं कुर्यात् राशीनाम्,
सद्भावतश्च जानीयात् तान् अनन्तान् जिनाऽभिहितान्"

इदमत्रावधेयम् — यथा खलु कल्पनया लक्षसंख्यकाः समस्तपुद्गलास्तेषु भाव-काल-द्रव्य-क्षेत्रतोऽप्रदेशाः क्रमशः एक-द्वि-त्रि-पञ्चदश-सहस्रसंख्यकाः, सप्रदेशास्तु नवनवत्यष्टनवति-पञ्चनवति सहस्रसंख्यकाः भवन्ति, तथा च भावाप्रदेशेभ्यः कालाप्रदेशेषु सहस्रं (उपचीयते) वर्धते, तदेव सहस्रं भावसप्रदेशेभ्यः कालसप्रदेशेषु अपचीयते, तथा भावाप्रदेशेभ्यो द्रव्याप्रदेशेषु पञ्चसहस्राणि, क्षेत्राप्रदेशेषु दश सहस्राणि वर्धन्ते, सप्रदेशेषु च तावन्त्येव उपचीयन्ते ॥सू०१॥

भावतः—	कालतः—	द्रव्यतः	क्षेत्रतः—
अप्रदेशाः–१०००	२०००	५०००	१०००
सप्रदेशाः–९९०००	९८०००	९५०००	९००००

यथासंभव इन राशियों का अर्थोपनय करना और चित्त में ऐसा दृढ विश्वास रखना कि श्री जिनेन्द्र भगवान् ने इन राशियों को अनन्त कहा है यहां ऐसा समझना चाहिये–कि कल्पना करो सप्रदेश अप्रदेश समस्त पुद्गल एक लाख हैं, इनमें पूर्वोक्त एक हजार आदि चार अङ्क भाव, काल द्रव्य और क्षेत्र की अपेक्षा से अप्रदेश पुद्गलों के हैं। और ९९००० निन्यानवें हजार आदि अङ्क सप्रदेश पुद्गलों के हैं। तथा च भावाप्रदेशों से काला प्रदेश में जो एक हजार बढ जाते हैं वे ही एक हजार भाव सप्रदेशों की अपेक्षा से काल सप्रदेशों में से कम हो जाते

યથા સંભવ આ રાશિઓનો અર્થોપનય કરવો અને ચિત્તમાં એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો કે શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાને આ રાશિઓને અનંત કહી છે. ધારો કે સપ્રદેશ અને અપ્રદેશ પુદ્ગલો એકંદરે એક લાખ છે. તેમાંથી પૂર્વોક્ત એક હજાર, આદિ ચાર અંક ભાવ, કાળ, દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી પુદ્ગલોના છે. અને ૯૯૦૦૦ આદિ અંક સપ્રદેશ પુદ્ગલોના છે. વળી ભાવની અપેક્ષાએ અપ્રદેશી કરતાં કાળની અપેક્ષાએ અપ્રદેશીમાં જે એક હજારની વૃદ્ધિ થાય છે, એજ એક હજારની ભાવની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી કરતાં કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશીમાં હાનિ થાય છે. એજ પ્રમાણે ભાવા-પ્રદેશો કરતાં દ્રવ્યા-પ્રદેશોમાં પાંચ હજાર, અને ક્ષેત્રાપ્રદેશોમાં દસ હજાર

जीवादीनां वृद्धिह्रासादिवक्तव्यता

पूर्वं पुद्गलानां निरूपणं कृतम्, ते च पुद्गलाः जीवोपग्राहका भवन्ति तान् उपकारकान् पुद्गलान् निरूप्य सम्प्रति उपकार्यान् जीवान्निरूपयितुमाह–

'भंते ! त्ति' इत्यादि ।

मूलम् – भंते ! त्ति भगवं गोयमे समणं जाव–एवं वयासी –जीवा णं भंते ! किं वड्ढंति, हायंति, अवट्ठिया ? गोयमा ! जीवा णो वड्ढंति, णो हायंति, अवट्ठिया । नेरइयाणं भंते ! किं वड्ढंति, हायंति, अवट्ठिया ? गोयमा ! नेरइया वड्ढंति वि, हायंति वि, अवट्ठिया वि, जहा–नेरइया एवं जाव-वेमाणिया। सिद्धा णं भंते ! पुच्छा ? गोयमा ! सिद्धा वड्ढंति, णो हायंति अवट्ठिया वि। जीवा णं भंते ! केवइयं कालं अवट्ठिया ? सव्वद्धं । नेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं वड्ढंति ? गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं, एवं हायंति वा । नेर-इया णं भंते ! केवइयं कालं अवट्ठिया ? गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं चउवीसं मुहुत्ता। एवं सत्तसु वि पुढवीसु वड्ढंति, हायंति,--भाणियव्वा, णवरं-अवट्ठिएसु इमं णाणत्तं, तं जहा-रयणप्पभाए पुढवीए अडयालीसं मुहुत्ता, सक्करप्पभाए चउद्दस राइंदिया, वालुयप्पभाए मासं, पंकप्पभाए दो मासा, धूमप्पभाए चत्तारि मासा, तमाए अट्ठ मासा तमतमाए बारस मासा। असुरकुमारा वि वड्ढंति, हायंति, जहा नेरइया, अवट्ठिया जहण्णेणं

हैं। इसी तरह से भावाप्रदेशों से द्रव्याप्रदेशोंमें पांच हजार क्षेत्राप्रदेशों में दस हजार जो बढते हैं सो सप्रदेशोंमें से इतने ही घट जाते हैं॥सू०१॥

જે વધે છે, તે સપ્રદેશોમાં ઘટે છે. આ વાતને સમજાવવા માટે સંસ્કૃત ટીકામાં કોઠો આપવામાં આવ્યો છે.તે જોઈ સમજી લેવું ॥ સૂત્ર ૧ ॥

एक्कं समयं, उक्कोसेणं अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता, एवं दसविहा वि, एगिंदिया वड्ढंति वि, हायंति वि, अवट्ठिया वि, एएहिं तिहि वि जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइ भागं। बेइंदिया वड्ढंति, हायंति तहेव, अवट्ठिया जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं दो अंतोमुहुत्ता, एवं जाव-चउरिंदिया! अवसेसा सव्वे वड्ढंति, हायंति तहेव। अवट्ठियाणं णाणत्तं इमं, तं जहा--संमुच्छिम--पंचिंदिय--तिरिक्खजोणियाणं दो अंतोमुहुत्ता, गब्भवक्कंतियाणं चउव्वीसं मुहुत्ता, संमुच्छिममणुस्साणं अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता, गब्भवक्कंतियमणुस्साणं चउवीसं मुहुत्ता, वाणमंतर-जोइस-सोहम्मी-साणेसु अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता, सणंकुमारे अट्ठारस राइंदियाइं, चत्तालीस य मुहुत्ता, माहिंदे चउवीसं राइंदियाइं वीस य मुहुत्ता, बंभलोए पंचचत्तालीसं राइंदियाइं, लंतए नउइं राइंदियाइं, महासुक्के सट्ठिं राइंदियसयं, सहस्सारे दो राइंदियसयाइं, आणय-पाणयाणं संखेज्जा मासा, आरण-ऽच्चुयाणं संखेज्जाइं वासाइं। एवं गेवेज्जदेवाणं, विजय-वेजयंत-जयंत-अपराजियाणं असंखेज्जाइं वाससहस्साइं। सव्वट्ठसिद्धे पलिओवमस्स संखेज्जइभागो। एवं भाणियव्वं वड्ढंति, हायंति, जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइ भागं, अवट्ठियाणं जं भणियं। सिद्धा णं भंते! केवइयं कालं वड्ढंति ? गोयमा! जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं अट्ठ समया, केवइयं कालं अवट्ठिया? गोयमा! जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं छम्मासा ॥ सू० २ ॥

छाया—भदन्त ! इति भगवान् गौतमः श्रमणं यावत्-एवम् अवादीत्-जीवाः खलु भदन्त ! किं वर्द्धन्ते, हीयन्ते, अवस्थिताः ? गौतम ! जीवा नो वर्धन्ते, नो हीयन्ते, अवस्थिताः । नैरयिकाः खलु भदन्त ! किं वर्धन्ते, हीयन्ते, अवस्थिताः ? गौतम ! नैरयिकाः वर्धन्तेऽपि, हीयन्तेऽपि, अवस्थिता अपि यथा नैरयिकाः । एवं यावत्-वैमानिकाः सिद्धाः खलु भदन्त ! पृच्छा ? गौतम ! सिद्धा

जीवों की वृद्धि ह्रास आदि की वक्तव्यता

(भंते ! त्ति भगवं गोयमे) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(भंते ! त्ति भगवं गोयमे समणं जाव एवं वयासी) हे भदन्त ! ऐसा कहकर भगवान् गौतम ने श्रमण भगवान् महावीर से इस प्रकार से पूछा (जीवा णं भंते ! किं वड्ढंति, हायंति, अवट्ठिया) हे भदन्त ! जीव क्या बढते हैं, घटते हैं या अवस्थित रहते हैं ? (गोयमा ! जीवा णो वड्ढंति, णो हायंति, अवट्ठिया) हे गौतम ! जीव न बढते हैं और न घटते हैं-किन्तु वे अवस्थित रहते हैं । (नेरइयाणं भंते ! किं वड्ढंति हायंति अवट्ठिया ?) हे भदन्त ! नारक क्या बढते है ? घटते हैं ? या अवस्थित रहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (नेरइया वड्ढंति वि, हायंति वि, अवट्ठिया वि) हे गौतम ! नारक बढते भी हैं, घटने भी हैं और अवस्थित भी रहते हैं । (जहा नेरइया एवं जाव वेमाणिया) जैसा यह कथन नारकों के विषय में कहा गया है-

---

જીવોની વૃદ્ધિ, હ્રાસ આદિનું નિરૂપણ—

" भंते ! त्ति भगवं गोयमे " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—" भंते त्ति भगवं गोयमे समणं जाव एवं वयासी " " હે ભદન્ત ! " એવું સંબોધન કરીને ગૌતમ સ્વામીએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને આ પ્રમાણે પૂછયું-(जीवाणं भंते ! किं वड्ढंति, हायंति अवट्ठिया ?) હે ભદન્ત ! જીવોમાં શું વધારો થાય છે, ઘટાડો થાય છે, અથવા તો તેમની સંખ્યા એટલીને એટલી જ રહે છે ? (गोयमा ! जीवा णो वड्ढंति, णो हायंति अवट्ठिया) હે ગૌતમ ! જીવો વધતાં નથી, ઘટતાં પણ નથી, પણ તેઓ અવસ્થિત રહે છે. (नेरइयाणं भंते ! किं वड्ढंति, हायंति, अवट्ठिया ?) હે ભદન્ત ! શું નારકો વધે છે ? કે ઘટે છે ? કે અવસ્થિત રહે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (नेरइया वड्ढंति वि, हायंति वि अवट्ठिया वि) નારકો વૃદ્ધિ પણ પામે છે, ઘટે પણ છે અને અવસ્થિત પણ રહે છે. એટલે કે વૃદ્ધિ વગર રહે છે. (जहा नेरइया एवं जाव वेमाणिया) વૃદ્ધિ અને હાનિના વિષયમાં

वर्धन्ते, नो हीयन्ते, अवस्थिता अपि। जीवाः खलु भदन्त ! कियन्तं कालम् अवस्थिताः ? सर्वाद्धाम्। नैरयिकाः खलु भदन्त ! कियन्तं कालं वर्धन्ते ? गौतम ! जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकाया असंख्येयभागम्, एवं हीयन्ते वा। नैरयिकाः खलु भदन्त ! कियन्तं कालम् अवस्थिताः ? गौतम ! जघन्येन

वैसा ही कथन यावत् वैमानिकों तक जानना चाहिये। (सिद्धा णं भंते ! पुच्छा) हे भदन्त ! सिद्ध क्या बढते घटते हैं या अवस्थित रहते हैं। ? (गोयमा) हे गौतम ! (सिद्धा वड्ढंति, णो हायंति, अवट्ठिया वि) सिद्ध बढते तो हैं पर वे घटते नहीं हैं। और अवस्थित भी रहते हैं। (जीवा णं भंते ! केवइयं कालं अवट्ठिया) हे भदन्त ! जीव कितने कालतक अवस्थित रहते हैं। (सव्वद्धं) सब कालतक अवस्थित रहते हैं। (नेरइया णं भंते ! केवइयं कालं वड्ढंति) हे भदन्त ! नारक जीव कितने कालतक बढते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं एवं हायंति वा) नारक जीव जघन्य से एक समय तक और उत्कृष्ट से आवलिका के असंख्यातवे भागतक बढते हैं। इसी तरह से घटने का काल भी जानना चाहिये। (नेरइया णं भंते ! केवइयं कालं अवट्ठिया) हे भदन्त ! नारक कितने कालतक अवस्थित रहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं

નારકોના વિષયમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે, એ જ પ્રમાણે વૈમાનિકો પર્યન્તના વિષયમાં પણ સમજવું.

(सिद्धाणं भंते ! पुच्छा) હે ભદન્ત ! સિદ્ધોમાં વધારો થાય છે, કે તેઓ અવસ્થિત રહે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सिद्धा वड्ढंति, णो हायंति, अवट्ठिया वि) સિદ્ધો વૃદ્ધિ તો પામે છે પણ તેઓ ઘટતા નથી અને અવસ્થિત પણ રહે છે. (जीवाणं भंते ! केवइयं कालं अवट्ठिया ?) હે ભદન્ત ! જીવો કેટલા કાળ સુધી અવસ્થિત રહે છે ? (सव्वद्धं) હે ગૌતમ ! જીવો સઘળા કાળ પર્યન્ત અવસ્થિત રહે છે. (नेरइयायाणं भंते ! केवइयं कालं वड्ढंति ? હે ભદન્ત ! નારકો કેટલા કાળ સુધી વૃદ્ધિ પામે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं, एवं हायंतिं वा) નારકો ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ સુધી વધે છે, તેમનો ઘટવાનો કાળ પણ આ પ્રમાણે જ સમજવો. (नेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं अवट्ठिया ?) હે ભદન્ત ! નારકો કેટલા કાળ સુધી અવસ્થિત રહે છે ?

एकं समयम् , उत्कर्षेण चतुर्विंशतिः मुहूर्ताः । एवं सप्तसु अपि पृथिवीषु वर्धन्ते, हीयन्ते-भणितव्याः, नवरम्-अवस्थितेषु इदं नानात्वम् - तद्यथा-रत्नप्रभायाम् पृथिव्याम् अष्टचत्वारिंशद् मुहूर्ताः, शर्कराप्रभायाम् चतुर्दश रात्रिंदिवानि, वालुका प्रभायां मासम् पङ्कप्रभायां द्वौ मासौ, धूमप्रभायां चतुरो मासान्, तमायाम् अष्ट मासान् , तमस्तमायांद्वादश मासान् । असुरकुमारा अपि वर्धन्ते, हीयन्ते यथा नैरयिका अवस्थिताः जघन्येन एकं समयम् उत्कर्षेण अष्टचत्वारिंशद् मुहुर्तान् ।

एगं समयं उक्कोसेणं चउवीसं मुहुत्ता) नारक कम से कम एक समय तक और उत्कृष्ट से चौबीस मुहूर्ततक अवस्थित रहते हैं (एवं सत्तसु-वि पुढवीसु वड्ढंति हायंति, भाणिव्वा-णवरं अवट्ठिएसु इमं णाणत्तं) इसी तरह से सातों ही पृथिवियों में नारक जीव बढते हैं, घटते हैं ऐसा कहना चाहिये । विशेषता अवस्थितों में इस प्रकार से है-(तं जहा रयणप्पभाए पुढवीए अडयालीस मुहुत्ता, सक्करप्पभाए चउद्दसराइंदि-याणं वालुयप्पभाए मासं, पंकप्पभाए दो मासा, धूमप्पभाए चत्तारि-मासा, तमाए अट्ठमासा तमतमाए बारसमासा) जैसे कि-रत्न प्रभा पृथिवी में ४८ मुहूर्त का, शर्करापृथिवी में १४ रातदिन का, वालुकाप्रभा में १ मास का, पंकप्रभा में दो मास का, धूमप्रभामें चारमास का, तम-प्रभा में आठमास और तमतमाप्रभा में १२ बारह मास का अव-स्थानकाल है (असुरकुमाराविं वड्ढंति, हायंति, जहा नेरइया । अवट्ठिया

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं चउवीस मुहुत्ता) નારકો ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે ચોવીસ મુહૂર્ત સુધી અવસ્થિત રહે છે. (एवं सत्तसु वि पुढवीसु वड्ढंति हायंति, भाणियव्वा णवरं अवट्ठिएसु इमं णाणत्त) આ રીતે સાતે નરકોમાં નારકો વધે છે, ઘટે છે એવું કહેવું જોઇએ. પણ અવસ્થાન કાળમાં આ પ્રમાણે વિશિષ્ટતા છે. (तं जहा-रयणप्पभाए अडयालीसं मुहुत्ता, सक्करप्पभाए चउदसराइंदियाणं, वालुय-प्पभाए मासं, पंकप्पभाए दो मासा, धूमप्पभाए चत्तारि मासा, तमाए अट्ठ मासा, तमतमाए बारसमासा) જેમકે રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં ૪૮ મુહૂર્તનો, શર્કરા પૃથ્વીમાં ૧૪ રાત્રિ દિનનો, વાલુકા પ્રભામાં ૧ માસનો, ધૂમપ્રભામાં ૪ માસનો, તમ-પ્રભામાં ૮ માસનો અને તમતમાપ્રભામાં ૧૨ માસનો અવસ્થાન કાળ છે. (असुरकुमारा वि वड्ढंति, हायंति, जहा नेरइया) જેવી રીતે નારકોની વૃદ્ધિ અને હ્રાસના વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે એજ પ્રમાણે અસુર કુમારોની વૃદ્ધિ અને હ્રાસ વિષે પણ સમજવું. (अवट्ठिया जहण्णेणं एक्कं समयं उक्को

एवं दशविधा अपि । एकेन्द्रिया वर्धन्तेऽपि, हीयन्तेऽपि अवस्थिता अपि, एतेषु त्रिष्वपि जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकाया असंख्येयभागम् । द्वीन्द्रिया वर्धन्ते हीयन्ते तथैव, अवस्थिता जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण द्वौ अन्तर्मुहूर्तौ ,एवं यावत्-चतुरिन्द्रियाः । अवशेषाः सर्वे वर्धन्ते, हीयन्ते, तथैव ।

जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता एवं दसविहा वि) जिस तरह से नारकों के विषय में कथन किया गया है-उसी प्रकार से असुर कुमारों के विषय में भी वृद्धि और ह्रास कहदेना चाहिये जघन्य से एक समय तक और उत्कृष्ट से अडतालीस मुहूर्त तक वे अवस्थित रहते हैं । इसी प्रकार से दस भवनपतियों के विषय में भी जानना चाहिये । (एगिंदिया वड्ढंति वि, हायंति वि, अवट्ठिया वि, एएहिं तिहिं वि जहण्णेणं एक्कं समयं आवलियाए असंखेज्जइभागं) एकेन्द्रिय जीव बढते भी हैं, घटते भी हैं और अवस्थित भी रहते हैं । वृद्धि, हानि और यथावस्थित इन तीनों में जघन्य एक समय, और उत्कृष्ट आवलिका का असंख्यातवां भाग जितना काल है । (बेइंदिया-तिंदिया वड्ढंति, हायंति, तहेव अवट्ठिया जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं दो अंतोमुहुत्ता, एवं जाव चउरिंदिया) दो इन्द्रिय, ते इन्द्रिय जीव उसी तरह से बढते हैं और घटते हैं । इनका अवस्थान जघन्य से एक समय तक का और उत्कृष्ट से दो अन्तर्मुहूर्त तक का है । इसी तरह से यावत् चौइन्द्रिय जीवों के विषय में भी जानना चाहिये । (अवसेसा सव्वे वड्ढंति,

सेणं अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता एवं दसविहावि) અસુરકુમારો ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે ૪૮ મુહૂર્તો સુધી અવસ્થિત રહે છે એજ પ્રમાણે દસે ભવનપતિઓ વિષે સમજવું.

(एगिंदिया वड्ढंति वि, हायंतिवि अवट्ठिया वि, एए हिं तिहिं वि जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइ भागं) એકેન્દ્રિય જીવો વધે છે પણ ખરાં, ઘટે છે પણ ખરાં અને અવસ્થિત પણ રહે છે. તેમનો વૃદ્ધિ, હાનિ (હ્રાસ) અને અવસ્થાન કાળ, ઓછામાં ઓછો એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ જેટલો છે (वेइंदिया-तिंदिया-वड्ढंति, हायंति, तहेव अवट्ठिया, जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं दो अंतोमुहुत्ता, एवं चउरिंदिया) દ્વીન્દ્રિય અને ત્રીન્દ્રિય જીવો પણ એજ પ્રમાણે વધે છે અને ઘટે છે અને તેમનો અવસ્થાન કાળ ઓછામાં ઓછો એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે બે અન્તર્મુહૂર્ત સુધીનો કહ્યો છે. એજ પ્રમાણે ચતુરિન્દ્રિય પર્યન્તના જીવો વિષે સમજવું.

अवस्थितानां नानात्वम् इदं तद्यथा-संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां द्वौ अन्तर्मुहूर्त्तौ, गर्भव्युत्क्रान्तिकानां चतुर्विंशतिम् मुहूर्त्तान्। संमूर्च्छिममनुष्याणाम् अष्टचत्वारिंशतं मुहूर्त्तान्, गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाम् चतुर्विंशतिम् मुहूर्त्तान्, वानव्यन्तरज्योतिषिक-सौधर्मेशानेषु अष्टचत्वारिंशत् मुहूर्त्तान्। सनत्कुमारे

हायंति, तहेव। अवट्ठियाणं णाणत्तं इमं तं जहा) बाकी के और जीवों के विषय का घटना बढना पहिले की तरह से ही जानना चाहिये। इनके अवस्थान काल में जो भेद है वह इस प्रकार से है-जैसे-(संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं दो अंतो मुहुत्ता, गब्भवक्कंतियाणं चउवीसं मुहुत्ता संमुच्छिममणुस्साणं अट्ठचत्तालीसमुहुत्ता गब्भवक्कंतियमणुस्साणं चउवीसं मुहुत्ता, वाणमंतरजोइस-सोहम्मीसाणेसु अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता, सणंकुमारे अट्ठारसराइंदियाइं, चत्तालीसयमुहुत्ता,माहिंदे चउवीसं राइंदियाइं वीसयमुहुत्ता, बंभलोए पंचचत्तालीसं राइंदियाइं, लंतए नउई राइंदियाइं महासुक्के सट्ठिं राइंदियसयं, सहस्सारे दोराइंदियसयाइं, आणयपाणयाणं संखेज्जमासा, आरणऽच्चुयाणं संखेज्जाइं वासाइं) जो तिर्यंच संमूर्च्छिम पंचेन्द्रिय हैं उनका अवस्थानकाल दो अन्तर्मुहूर्त का है तथा जो तिर्यञ्च गर्भजन्मवाले हैं उनका अवस्थान काल चौबीस मुहूर्त का है। जो मनुष्य संमूर्च्छिम जन्मवाले होते हैं उनका अवस्थान काल ४८ मुहूर्त का है और जो मनुष्य गर्भजन्मवाले होते हैं उनका अवस्थान काल चौबीस मुहूर्त का है। वान-

(अवसेसा सव्वे वड्ढंति, हायंति, तहेव। अवट्ठियाणं णाणत्तं इमं तंजहा) બાકીના બધાં જીવોની વૃદ્ધિ અને હ્રાસના વિષયમા પણ આગળ કહ્યા પ્રમાણે સમજવું. તેમના અવસ્થાન કાળમાં જે ભેદ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે—

(संमुच्छिमपंचिंदिया तिरिक्खजोणियाणं दो अंतोमुहुत्ता, गब्भवक्कंतियाणं चउवीसं मुहुत्ता, संमुच्छिम मणुस्साणं अट्ठचालीसं मुहुत्ता, गब्भवक्कंतियमणुस्साणं चउवीसं मुहुत्ता, वाणमंतर-जोइस-सोहम्मी-साणेसु अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता, सणंकुमारे अट्ठारसराइंदियाइं, चत्तालीसयमुहुत्ता, माहिंदे चउवीसं राइंदियाइं वीसय मुहुत्ता, बंभलोए पंचचत्तालीसं राइंदियाइं, लंतए नउई राइंदियाइं, महासुक्के सट्ठिं राइंदियसयं, सहस्सारे दो राइंदियसयाइं, आणयपाणयाणं संखेज्जमासा, आरणऽच्चुयाणं संखेज्जाइं वासाइं)

જે તિર્યંચ સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય છે, તેમનો અવસ્થાન કાળ બે અન્તર્મુહૂર્તનો છે. ગર્ભજ તિર્યંચોનો અવસ્થાન કાળ ૪૮મુહૂર્તોનો છે. ૨૪મુહૂર્તનો છે, જે મનુષ્યો સંમૂર્છિમ જન્મવાળાં છે, તેમનો અવસ્થાન કાળ અને ગર્ભજન્મવાળા મનુષ્યોનો અવસ્થાન કાળ ૨૪ મુહૂર્તોનો છે. વાનવ્યંતર, જ્યોતિ-

अष्टादशरात्रिंदिवानि 'चत्वारिंशच्च मुहूर्तान्। माहेन्द्रे चतुर्विंशतिम् रात्रिंदिवानि, विंशतिं च मुहूर्तान्। ब्रह्मलोके पञ्चचत्वारिंशतं रात्रिंदिवानि। लान्तके नवतिम् रात्रिंदिवानि। महाशुक्रे षष्टिं रात्रिंदिवशतम्। सहस्रारे द्वे रात्रिंदिवशते, आनत-प्राणतयोः संख्येयान् मासान्। आरणाऽच्युतयोः संख्येयानि वर्षाणि। एवं ग्रैवेयकदेवानाम्, विजय-वैजयन्त-जयन्ता-ऽपराजितानाम् असंख्येयानि वर्ष सहस्राणि। सर्वार्थसिद्धे पल्योपमस्य संख्येयभागम्, एवं भणितव्यम्, वर्धन्ते, हीयन्ते, जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकाया असंख्येयभागम् अव-

व्यंतर, ज्योतिषिक, सौधर्म और ईशान इनमें अवस्थान काल अड-तालीस मुहूर्त का है। सनत्कुमार देवलोक में अठारह रातदिन और चालीस मुहूर्त का, माहेन्द्र देवलोकमें चौवीस रातदिन और बीस मुहूर्त का, ब्रह्मलोक में पैंतालीस रातदिनका, लान्तक देवलोकमें नव्वे रातदिन का, महाशुक्र देवलोक में एक सौ साठ रातदिन का, सहस्रार देवलोक में दो सौ रातदिन का, आनत प्राणत देवलोकों में संख्यात महिनोंका, और आरण, अच्युत देवलोकों में संख्यातवर्षोंका अवस्थान काल है। (एवं गेवेज्जदेवाणं) इसी तरह से ग्रैवेयक देवों का, तथा (विजय -वेजयंत-जयंत अपराजियाणं असंखेज्जाइं वाससहस्साइं) विजय, वैजयंत, जयन्त और अपराजित देवों का असंख्यात हजार वर्षों का अवस्थान काल जानना चाहिये। (सव्वट्ठसिद्धे पलिओवमस्स संखे-ज्जइभागो) सर्वार्थसिद्ध में देवों का अवस्थान काल पल्योपम के संख्या-तवें भागप्रमाण है (एवं भाणियव्वं वड्ढंति, हायंति जहण्णेणं एक्कं

षिક, સૌધર્મ અને ઇશાનના દેવોનો અવસ્થાન કાળ ૪૮ મુહૂર્તનો છે. સન-ત્કુમાર દેવલોકના દેવોનો અવસ્થાન કાળ ૧૮ રાત્રિ-દિન અને ૪૦ મુહૂર્તનો છે, મહેન્દ્ર દેવલોકમાં ૨૪ રાત્રિ-દિન અને ૨૦ મુહૂર્તનો, બ્રહ્મલોકમાં ૪૫ રાત્રિ-દિનનો, લાંતકમાં ૯૦ રાત્રિ-દિનનો, મહાશુક્ર દેવલોકમાં ૧૬૦ રાત્રિ-દિનનો, સહસ્રાર દેવલોકમાં ૨૦૦રાત્રિ-દિનનો, આનત અને પ્રાણુત દેવલોકમાં સંખ્યાત મહિનાઓનો અને આરણુ તથા અચ્યુત દેવલોકોમાં સંખ્યાત વર્ષોનો અવસ્થાન કાળ છે.

(एवं गेवेज्ज देवाणं) એ જ પ્રમાણે ગ્રૈવેયક દેવોનો, તથા (विजय, वेजयंत, जयंत अपराजियाणं असंखेज्जाइं वाससहस्साइं) વિજય, વૈજયંત, જયન્ત અને અપરાજીતના દેવોનો અવસ્થાન કાળ પણુ અસંખ્યાત હજાર વર્ષનો સમજવો. (सव्वट्ठसिद्धे पलिओवमस्स संखेज्जइ भागो) સર્વાર્થ સિદ્ધમાં દેવોનો અવસ્થાન કાળ પલ્યોપમના સંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ હોય છે. (एवं भाणियव्वं वड्ढंति, हायंति, जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असं-

स्थितानाम् यद् भणितम् । सिद्धाः खलु भदन्त ! कियन्तं कालं वर्धन्ते ! जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण अष्टौ समयान् । कियन्तं कालम् अवस्थिताः ? गौतम ! जघन्येन एकं समयम्, उत्कृष्टेन षड् मासान् ॥ सू० २ ॥

टीका—'भंते ! त्ति भगवं गोयमे समणं जाव-एवं वयासी-हे भदन्त ! इति सम्बोध्य भगवान् गौतमः श्रमणं भगवन्तं महावीरम् एवम् -वक्ष्यमाण-

---

समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं) जघन्य से ये सब एक समय तक और उत्कृष्ट से आवलिका के असंख्यातवें भागतक बढते हैं और घटते हैं ऐसा कहना चाहिये । (अवट्ठियाणं जं भणियं) तथा इनका अवस्थान काल जो पहिले कहा है वह वैसा ही है । (सिद्धाणं भंते ! केवइयं कालं वड्ढंति ?) हे भदन्त ! सिद्ध परमात्मा कितने कालतक बढते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अट्ठसमया) हे गौतम ! सिद्ध परमात्मा जघन्य से एक समय तक और उत्कृष्ट से आठ समय तक बढते हैं । (केवइयं कालं अवट्ठिया) हे भदन्त ! सिद्ध कितने कालतक अवस्थित रहते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं छम्मासा) हे गौतम ! सिद्ध जघन्य से एक समय तक और उत्कृष्ट से छह मास तक अवस्थित रहते हैं ।

टीकार्थ— पूर्व प्रकरण में पुद्गलों का निरूपण किया गया है क्यों कि ये पुद्गल जीवों का उपकार करनेवाले होते हैं अतः अब सूत्रकार

खेज्जइ भागं) ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ કાળ સુધી તેઓ વધે છે અને ઘટે છે, એમ સમજવું. (अवट्ठियाणं जं भणियं) તથા તેમનો અવસ્થાન કાળ આગળ કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવો. (सिद्धाणं भंते ! केवइं कालं वड्ढंति) હે ભદન્ત ! સિદ્ધ પરમાત્મા કેટલા કાળ સુધી વધે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अट्ठ समया) હે ગૌતમ ! સિદ્ધ પરમાત્મા ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે આઠ સમય સુધી વધે છે. (केवइयं कालं अवट्ठिया) હે ભદન્ત ! સિદ્ધ પરમાત્મા કેટલા કાળ સુધી અવસ્થિત રહે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं छम्मासा) હે ગૌતમ ! સિદ્ધ પરમાત્મા ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે છ માસ સુધી અવસ્થિત રહે છે.

ટીકાર્થ—પૂર્વ પ્રકરણમાં પુદ્ગલોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પુદ્ગલો જીવો ઉપર ઉપકાર કરનારા હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર એ પુદ્ગલો દ્વારા

प्रकारेण अवादीत्-'जीवा णं भंते ! किं वड्ढंति, हायंति, अवट्ठिया ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! जीवाः खलु किम् वर्धन्ते अधिका भवन्ति, अथवा हीयन्ते ह्रासं प्राप्नुवन्ति न्यूना भवन्तीत्यर्थः, उताहो अवस्थिता यथावस्थिता एव वृद्धिहान्योरभावावस्थायां तिष्ठन्ति ? भगवानाह-' गोयमा ! जीवा णो वड्ढति, णो हायंति, अवट्ठिया ' हे गौतम ! जीवा नो वर्धन्ते नाधिकाः भवन्ति, नो वा हीयन्ते न्यूना भवन्ति, अपितु अवस्थिता यथावस्थिता एव भवन्ति. पुन-

इन पुद्गलों द्वारा उपकृत हुए उपकार्य जीवों का निरूपण करते हैं, इसमें 'भंतेत्ति भगवं गोयमे समणं जाव एवं वयासी' गौतम हे भदन्त ! इस प्रकार से संबोधित करके श्रमण भगवान् महावीर से ऐसा पूछते हैं कि-'जीवाणं भंते ! किं वड्ढंति, हायंति, अवट्ठिया' क्या जीव बढते हैं ?-अधिक होते हैं ? अथवा-ह्रास को प्राप्त होते हैं ? कम होते हैं ? या वृद्धि और हानि के अभाव होने से वे ज्यों के त्यों रहते हैं ? अर्थात् इनमें वृद्धि और हानि बिल कुल नहीं होती है, इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं-' गोयमा ! जीवा णो वड्ढंति णो हायंति, अवट्ठिया ' हे गौतम ! जीव न बढते हैं, न घटते हैं किन्तु वे अवस्थित रहते हैं । इस प्रकार सामान्यजीव में वृद्धि हानि का अभाव प्रतिपादित करके अब सूत्रकार भिन्न २ पर्यायापन्न जीवों के विषय में इसी बात को विशेषरूप से प्रतिपादित करने के अभिप्राय से प्रश्नोत्तररूप में

જેમના ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવે છે એવા જીવોનું નિરૂપણ કરે છે. (भंते! त्ति भगवं गोयमे समणं जाव एवं वयासी) "હે ભદન્ત!" એ રીતે સંબોધન કરીને ભગવાન ગૌતમ, શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-

(जीवाणं भंते ! किं वड्ढंति, हायंति, अवट्ठिया ? હે ભદન્ત ! શું જીવોની સંખ્યા વધે છે ? કે તેમની સંખ્યા ઘટે છે ? અથવા શું વૃદ્ધિ અને હ્રાસ (હાનિ) ના અભાવ હોવાથી તેમની સંખ્યા એટલીને એટલી જ રહે છે ? એટલે કે તેમનામાં શું બિલકુલ વધઘટ થતી નથી ?

મહાવીર પ્રભુ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા કહે છે-(गोयमा जीवा णो वड्ढंति, णो हायंति, अवट्ठिया) હે ગૌતમ ! જીવોની સંખ્યા વધતી પણ નથી, ઘટતી પણ નથી, પણ અવસ્થિત (જેટલી છે એટલી જ) રહે છે. આ રીતે સામાન્ય જીવોમાં વૃદ્ધિ, હાનિના અભાવનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર જુદા જુદા પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયેલાં જીવોના વિષયમાં એજ વાતનું વિશેષ પ્રતિપાદન કરવાને માટે સૂત્રકાર નીચેનાં પ્રશ્નોત્તરો આપે છે—

गौतमः पृच्छति–' नेरइयाणं भंते ! किं वड्ढंति, हायंति, अवट्ठिया ? ' हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु किम् वर्धन्ते, हीयन्ते वा, अवस्थिताः, यथावस्थिता एव वा तिष्ठन्ति ? भगवानाह–' गोयमा ! नेरइया वड्ढंति वि, हायंति वि, अवट्ठिया वि ' हे गौतम ! नैरयिकाः खलु वर्धन्तेऽपि पूर्वभवे अनारका अपि निरयगतियोग्य प्राणातिपातादिकर्मबन्धकतया नैरयिकत्वेन उत्पन्ना भवन्तीति कदाचित् नार-

---

कथन करते हैं–गौतम स्वामी प्रभु से पूछते हैं कि–' नेरइयाणं भंते ! किं वड्ढंति, हायंति, अवट्ठिया ' हे भदन्त ! आपने जीव में वृद्धि हानि का अभाव प्रतिपादित करके जो उसमें अवस्थिता का कथन किया है सो हम उसे तो समझ चुके हैं–अब आप से यह जानना चाहते हैं कि जो नारक जीव हैं वे क्या बढते हैं ? या घटते हैं ? अथवा–यथावस्थित रहते हैं ? इसके समाधान निमित्त प्रभु गौतम से कहते हैं कि ' गोयमा ' हे गौतम ! ' नेरइया वड्ढंति वि, हायंति वि, अवट्ठियो वि ' नारक जीव बढते भी हैं,–अधिक भी होते हैं। घटते भी हैं – कम भी होते हैं और यथावस्थित भी रहते हैं। तात्पर्य इस कथन का इस प्रकार से कि–जो जीव पूर्वभव में नरकगति के योग्य प्राणातिपात आदि कुकृत्यों द्वारा नरकगति का बंध करलिया करते हैं और मरकर नरकगति में नारक की पर्याय से उत्पन्न हो जाते हैं–इस तरहसे नारक जीवों में आधिक्य समझना चाहिये तथा जो नारक जीव निरयगतिके

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન–(नेरइयाणं भंते ! किं वड्ढंति, हायंति अवट्ठिया ?) હે ભદન્ત ! આપે જીવોમાં વૃદ્ધિ હાનિના અભાવનું પ્રતિપાદન કરીને તેમનામાં જે અવસ્થિતતા (સંખ્યામાં વધઘટ ન થવી તે) પ્રકટ કરી તે તો હું બરાબર સમજી ગયો; પણ હવે હું આપની પાસેથી એ જાણવા માગું છું કે શું નારક જીવોની સખ્યા વધે છે ખરી ? અથવા શું તેમનીસંખ્યા ઘટે છે ખરી? અથવા શું તેમની સંખ્યા એટલીને એટલી જ રહે છે ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા મહાવીરપ્રભુ કહે છે–(गोयमा !)હે ગૌતમ ! (नेरइया वड्ढंति वि, हायंति वि अवट्ठिया वि) નારક જીવો વધે છે પણ ખરાં, ઘટે છે પણ ખરાં, અને જેટલાં હોય તેટલા પણ રહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે–કોઇ જીવો પૂર્વ ભવમાં નરક ગતિમાં જવા યોગ્ય પ્રાણાતિપાત આદિ કુકૃત્યો દ્વારા નરક ગતિનો બંધ કરતાં હોય છે, અને તેઓ મરીને નરક ગતિમાં નારકની પર્યાયે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે બનવાથી નારકોની સંખ્યા વધી જાય છે. જે

काणामाधिक्यं संभवति, एवं हीयन्तेऽपि न्यूना भवन्त्यपि, निरयगति योग्य प्राणातिपातादिकर्मणां भोगद्वारा निर्जरितत्वेन निरयाद् विमुक्ता भवन्तीति कदाचित् नारकाणां न्यूनत्वं संभवति, कदाचित्तु अवस्थिताः गमनागमनरहिता यथावस्थिता अपि भवन्ति, यावन्तो नैरयिका आसन् तावन्त एव भवन्तीत्याशयः। 'जहा–नेरइया, एवं जाव–वेमाणिया' यथा नैरयिकाः कदाचिदधिकाः, कदाचिन्न्यूनाः, कदाचिद् यथावस्थिताः, एवं तथा यावद् वैमानिकाः अपि कदाचिदधिकाः, कदाचिद् न्यूनाः, कदाचिद् यथावस्थिता अपि भवन्ति, यावत्करणात्–द्वाविंशतिदण्डकप्रतिपाद्याः भवनपत्यादिज्यौतिषिकान्ताः संगृहीताः भवन्ति। गौतमः पुनः पृच्छति–'सिद्धा णं भंते ! पुच्छा' हे भदन्त ! सिद्धाः खलु किं वर्धन्ते, अथवा हीयन्ते, यथावस्थिता वा भवन्ति? इति पृच्छा–

योग्य प्राणातिपात आदि कर्मों की उनके भोगने द्वारा निर्जरा कर देते हैं वे उस पर्याय से छूट जाते हैं–इस तरह उन में हीनता जाननी चाहिये। और कभी ऐसा भी होता है कि जितने नारक जीव थे–वे उतने के उतने ही बने रहते हैं न अधिक होते हैं, न कम होते हैं–इस तरह उनमें अवस्थितता जाननी चाहिये। 'जहा नेरइया एवं जाव वेमाणिया' इसी तरह यावत् वैमानिक देवों तक में भी जानना चाहिये। अर्थात् वे भी कदाचित् बढ जाते हैं, कदाचित् कमती भी हो जाते और वे कदाचित् यथावस्थित भी रहते हैं। यहां 'यावत्पद' से २२ बाईस दण्डकों द्वारा प्रतिपादित करने के योग्य हुए भवनपति से लेकर ज्योतिषिक देवों तक का ग्रहण हुआ है। अब गौतम स्वामी प्रभुसे पुनः पूछते हैं कि–'सिद्धाणं भंते पुच्छा' हे भदन्त ! सिद्ध जीव बढते हैं क्या? अथवा घटते हैं क्या? या वे ज्यों के त्यों ही रहते हैं

નારક જીવો નિરયગતિને યોગ્ય પ્રાણાતિપાત આદિ કર્મોની, તેમને ભોગવીને નિર્જરા કરી નાખે છે, તેઓ તે પર્યાયમાંથી છૂટી જાય છે. આ રીતે નારકોમાં ઘટાડો થાય છે. અને કેટલીક વખત એવું પણ બને છે કે જેટલાં નારક જીવો હતાં એટલા જ રહે છે, તેમાં વધારો કે ઘટાડો થતો નથી, આ રીતે તેમનામાં અવસ્થિતતા સમજવી. "जहा नेरइया एवं जाव वेमाणिया" વૈમાનિક પર્યન્તની દેવોની વૃદ્ધિ, હાનિ અને અવસ્થિતિના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણેજ સમજવું. એટલે કે તેઓની સંખ્યા ક્યારેક વધે છે, ક્યારેક ઘટે છે, અને ક્યારેક જેટલી હોય એટલી પણ રહે છે. અહીં 'जाव' (પર્યન્ત) પદથી ૨૨ દંડકો દ્વારા પ્રતિપાદિત કરવા યોગ્ય ભવનપતિથી લઈને જ્યોતિષિક પર્યન્તના દેવોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. હવે સિદ્ધ પરમાત્માઓ વિષે ગૌતમ સ્વામી પ્રશ્ન પૂછે છે—

गौतमस्य प्रश्नः । भगवानाह-' गोयमा ! सिद्धा वड्ढंति, णो हायंति, अवट्ठियावि ' हे गौतम ! सिद्धाः वर्धन्ते । अन्यभवे असिद्धानां केषाञ्चित् सर्वकर्मनिर्जरणतः सिद्धिगतिगमनसंभवात् सिद्धा अधिका भवन्ति, परन्तु नो हीयन्ते सिद्धावस्थातः पुनरागमनासंभवात् नो न्यूना भवन्ति, कदाचित्तु यावस्थिताः विरहकालमाश्रित्य यथावस्थिता अपि भवन्ति । पुनर्गौतमः पृच्छति-' जीवा णं भंते ! केवइयं कालं अवट्ठिया ? ' हे भदन्त ! जीवाः खलु कियन्तं कालं कियत्कालपर्यन्तम् अवस्थिताः-यथावस्थिताः

क्या ? इस प्रश्न के समाधान निमित्त प्रभु कहते हैं-' गोयमा ! सिद्धा वड्ढंति, णो हायंति, अवट्ठिया वि ' हे गौतम ! सिद्ध जीव बढते हैं अर्थात् वे जितने होते हैं उतने से भी अधिक हो जाते हैं इसका कारण यह है कि जो जीव पूर्वभव में सिद्ध नहीं हैं-वे तपस्या आदि कारण-कलापद्वारा अपने समस्तकर्मों का क्षय करदेने से सिद्धपद को प्राप्त कर लेते हैं-इस तरह से वहां वृद्धि हो जाती है-अतः इसी अभिप्राय को लेकर सिद्ध अधिक हो जाते हैं ऐसा कहा गया है । तथा जो आत्माएँ सिद्धगति को एक बार प्राप्त कर लेती हैं-वे आत्माएँ पुनः संसार में नहीं आती हैं-अतः उनमें घटती नहीं हो सकती है-इसी अभिप्राय को लेकर (णो हायंति) ऐसा कहा गया है । तथा विहरकाल को लेकर वे यथावस्थित भी रहते हैं । अब गौतमस्वामी प्रभु से यह पूछते हैं कि (जीवाणं भंते ! केवइयं कालं अवट्ठिया) हे भदन्त ! आप ने जो पहिले

" सिद्धाणं भंते ! पुच्छा " હે ભદન્ત ! શું સિદ્ધ પરમાત્માઓની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થાય છે ? અથવા શું તેમની સંખ્યા ઘટે છે ? અથવા શું તેમની સંખ્યા એટલીને એટલી જ રહે છે ?

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! सिद्धा वड्ढंति, णो हायंति, अवट्ठिया वि " સિદ્ધ પરમાત્માઓમાં વધારો થાય છે, તેમની સંખ્યામાં ઘટાડો થતો નથી. તથા તેમની સંખ્યામાં વધઘટનો અભાવ પણ રહે છે. સિધ્ધ પરમાત્મા-ઓમાં વૃધ્ધિ થવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

કેટલાક જીવો કે જે પૂર્વભવમાં સિધ્ધ હોતાં નથી, તેઓ તપસ્યા આદિ દ્વારા સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરીને સિધ્ધપદને પ્રાપ્ત કરતા હોય છે. આ રીતે સિદ્ધ પરમાત્માની વૃધ્ધિ થતી હોય છે. જે આત્માઓ એક વાર સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે, તેઓ ફરીથી સંસારમાં આવતા નથી, આ રીતે સિધ્ધ પર-માત્માની સંખ્યા ઘટતી નથી. તથા વિરહકાળની અપેક્ષાએ તેઓની સંખ્યા એટલીને એટલી જ રહે છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને ફરીથી પૂછે છે કે કે (जीवाणं भंते !

काणामाधिक्यं संभवति, एवं हीयन्तेऽपि न्यूना भवन्त्यपि, निरयगति योग्य प्राणातिपातादिकर्मणां भोगद्वारा निर्जरितत्वेन निरयाद् विमुक्ता भवन्तीति कदाचित् नारकाणां न्यूनत्वं संभवति, कदाचित्तु अवस्थिताः गमनागमनरहिता यथावस्थिता अपि भवन्ति, यावन्तो नैरयिका आसन् तावन्त एव भवन्तीत्याशयः । 'जहा-नेरइया, एवं जाव-वेमाणिया' यथा नैरयिकाः कदाचिदधिकाः, कदाचिन्न्यूनाः, कदाचिद् यथावस्थिताः, एवं तथा यावद् वैमानिकाः अपि कदाचिदधिकाः, कदाचिद् न्यूनाः, कदाचिद् यथावस्थिता अपि भवन्ति, यावत्करणात्-द्वाविंशतिदण्डकप्रतिपाद्याः भवनपत्यादिज्यौतिषिकान्ताः संगृहीताः भवन्ति । गौतमः पुनः पृच्छति-'सिद्धा णं भंते ! पुच्छा' हे भदन्त ! सिद्धाः खलु किं वर्धन्ते, अथवा हीयन्ते, यथावस्थिता वा भवन्ति ? इति पृच्छा-

योग्य प्राणातिपात आदि कर्मों की उनके भोगने द्वारा निर्जरा कर देते हैं वे उस पर्याय से छूट जाते हैं-इस तरह उन में हीनता जाननी चाहिये । और कभी ऐसा भी होता है कि जितने नारक जीव थे-वे उतने के उतने ही बने रहते हैं न अधिक होते हैं, न कम होते हैं-इस तरह उनमें अवस्थितता जाननी चाहिये । 'जहा नेरइया एवं जाव वेमाणिया' इसी तरह यावत् वैमानिक देवों तक में भी जानना चाहिये । अर्थात् वे भी कदाचित् बढ जाते हैं, कदाचित् कमती भी हो जाते और वे कदाचित् यथावस्थित भी रहते हैं । यहां 'यावत्पद' से २२ बाईस दण्डकों द्वारा प्रतिपादित करने के योग्य हुए भवनपति से लेकर ज्योतिषिक देवों तक का ग्रहण हुआ है । अब गौतम स्वामी प्रभुसे पुनः पूछते हैं कि-'सिद्धाणं भंते पुच्छा' हे भदन्त ! सिद्ध जीव बढते हैं क्या ? अथवा घटते हैं क्या ? या वे ज्यों के त्यों ही रहते हैं

નારક જીવો નિરયગતિને યોગ્ય પ્રાણાતિપાત આદિ કર્મોની, તેમને ભોગવીને નિર્જરા કરી નાખે છે, તેઓ તે પર્યાયમાંથી છૂટી જાય છે. આ રીતે નારકોમાં ઘટાડો થાય છે. અને કેટલીક વખત એવું પણ બને છે કે જેટલાં નારક જીવો હતાં એટલા જ રહે છે, તેમાં વધારો કે ઘટાડો થતો નથી, આ રીતે તેમનામાં અવસ્થિતતા સમજવી. "जहा नेरइया एवं जाव वेमाणिया" વૈમાનિક પર્યન્તની દેવોની વૃદ્ધિ, હાનિ અને અવસ્થિતિના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણેજ સમજવું. એટલે કે તેઓની સંખ્યા ક્યારેક વધે છે, ક્યારેક ઘટે છે, અને ક્યારેક જેટલી હોય એટલી પણ રહે છે. અહીં 'जाव' (પર્યન્ત) પદથી ૨૨ દંડકો દ્વારા પ્રતિપાદિત કરવા યોગ્ય ભવનપતિથી લઈને જ્યોતિષિક પર્યન્તના દેવોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. હવે સિદ્ધ પરમાત્માઓ વિષે ગૌતમ સ્વામી પ્રશ્ન પૂછે છે—

गौतमस्य प्रश्नः । भगवानाह-' गोयमा ! सिद्धा वड्ढंति, णो हायंति, अवट्ठियावि ' हे गौतम ! सिद्धाः वर्धन्ते । अन्यभवे असिद्धानां केषाञ्चित् सर्वकर्मनिर्जरणतः सिद्धिगतिगमनसंभवात् सिद्धा अधिका भवन्ति,परन्तु नो हीयन्ते सिद्धावस्थातः पुनरागमना संभवात् नो न्यूना भवन्ति, कदाचित्तु यावस्थिताः विरहकालमाश्रित्य यथावस्थिता अपि भवन्ति । पुनर्गौतमः पृच्छति-' जीवा णं भंते ! केवइयं कालं अवट्ठिया ? ' हे भदन्त ! जीवाः खलु कियन्तं कालं कियत्कालपर्यन्तम् अवस्थिताः-यथावस्थिताः

क्या ? इस प्रश्न के समाधान निमित्त प्रभु कहते हैं-' गोयमा ! सिद्धा वड्ढंति, णो हायंति, अवट्ठिया वि ' हे गौतम ! सिद्ध जीव बढते हैं अर्थात् वे जितने होते हैं उतने से भी अधिक हो जाते हैं इसका कारण यह है कि जो जीव पूर्वभव में सिद्ध नहीं हैं-वे तपस्या आदि कारण-कलापद्वारा अपने समस्तकर्मों का क्षय करदेने से सिद्धपद को प्राप्त कर लेते हैं-इस तरह से वहां वृद्धि हो जाती है-अतः इसी अभिप्राय को लेकर सिद्ध अधिक हो जाते हैं ऐसा कहा गया है । तथा जो आत्माएँ सिद्धगति को एक बार प्राप्त कर लेती हैं-वे आत्माएँ पुनः संसार में नहीं आती हैं-अतः उनमें घटती नहीं हो सकती है-इसी अभिप्राय को लेकर (णो हायंति) ऐसा कहा गया है । तथा विहरकाल को लेकर वे यथावस्थित भी रहते हैं । अब गौतमस्वामी प्रभु से यह पूछते हैं कि (जीवाणं भंते ! केवइयं कालं अवट्ठिया) हे भदन्त ! आप ने जो पहिले

" सिद्धाणं भंते ! पुच्छा " હે ભદન્ત ! શું સિદ્ધ પરમાત્માઓની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થાય છે ? અથવા શું તેમની સંખ્યા ઘટે છે ? અથવા શું તેમની સંખ્યા એટલીને એટલી જ રહે છે ?

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! सिद्धा वड्ढंति, णो हायंति, अवट्ठिया वि " સિદ્ધ પરમાત્માઓમાં વધારો થાય છે, તેમની સંખ્યામાં ઘટાડો થતો નથી તથા તેમની સંખ્યામાં વધઘટનો અભાવ પણ રહે છે. સિદ્ધ પરમાત્મા-ઓમાં વૃદ્ધિ થવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

કેટલાક જીવો કે જે પૂર્વભવમાં સિદ્ધ હોતાં નથી, તેઓ તપસ્યા આદિ દ્વારા સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરીને સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરતા હોય છે. આ રીતે સિદ્ધ પરમાત્માની વૃદ્ધિ થતી હોય છે. જે આત્માઓ એક વાર સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે, તેઓ ફરીથી સંસારમાં આવતા નથી, આ રીતે સિદ્ધ પર-માત્માની સંખ્યા ઘટતી નથી. તથા વિરહકાળની અપેક્ષાએ તેઓની સંખ્યા એટલીને એટલી જ રહે છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને ફરીથી પૂછે છે કે કે (जीवाणं भंते !

भवन्ति ? भगवान् आह–' सव्वद्धं ' हे गौतम ! सर्वाद्धाम् सर्वकालमेव अवस्थिताः भवन्ति नाधिका नापि न्यूनाः । गौतमः पृच्छति–नेरइया णं भंते ! केवइयं कालं वड्ढंति ' हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु कियन्तं कालं कियत्कालपर्यन्तं वर्धन्ते ? भगवान् आह — ' गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं ' हे गौतम ! नैरयिकाः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकायाः असंख्येयभागम् – असंख्यातभागपर्यन्तं वर्धन्ते । ' एवं हायंति वा ' एवं तथैव हीयन्ते वा, जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकायाः असंख्येयभागपर्यन्तं ह्रासं प्राप्नुवन्ति । गौतमः पृच्छति — ' नेरइया णं भंते ! केवइयं कालं अवट्ठिया ? ' हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु कियन्तं कालं किय-

---

कहा है कि जीव यथावस्थित रहते हैं-सो हम आपसे यह जानना चाहते हैं कि वे कितने कालतक यथावस्थित रहते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं-(सव्वद्धं) जीव सबकाल अवस्थित रहते हैं। वे घटते बढते नहीं हैं। (नेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं वड्ढंति) हे भदन्त ! नारक जीव कितने कालतक बढते हैं इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं) जघन्य से एक समय तक और उत्कृष्ट से आवलिका के असंख्यातभागतक नारक जीव बढते हैं (एवं हायंति वा) इसी तरह से वे घटते भी हैं ऐसा जानना चाहिये । (नेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं अवट्ठिया) गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि हे

केवइयं कालं अवट्ठिया ?) હે ભદન્ત ! આપે પહેલાં એવું કહ્યું કે જીવો યથાવસ્થિત રહે છે, એટલે કે તેમની સંખ્યામાં વધારો ઘટાડો થતો નથી, તો હું આપની પાસેથી એ જાણવા માગું છું કે તેઓ કેટલા કાળ સુધી એ પ્રમાણે વૃદ્ધિ હ્રાસ વિનાની સ્થિતિમાં રહે છે ?

ઉત્તર—" सव्वद्धं " હે ગૌતમ ! જીવો બધા કાળમાં અવસ્થિત રહે છે તેમની સંખ્યામાં વધારો કે ઘટાડો થતો નથી.

પ્રશ્ન—(नेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं वड्ढंति ?) હે ભદન્ત ! નારક જીવો કેટલા કાળ સુધી વધે છે ?

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइ भागं) ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ કાળ સુધી નારક જીવો વધે છે. " एवं हायंति वा " એજ પ્રમાણે તેમની સંખ્યા ઘટવાનો કાળ પણ સમજવો.

પ્રશ્ન—(नेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं अवट्ठिया ?) હે ભદન્ત ! નારક-

त्कालपर्यन्तम् अवस्थिताः वृद्धि-हान्योरभावावस्थायां तिष्ठन्ति ? भगवान् आह- 'गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं चउवीसं मुहुत्ता' हे गौतम ! नैरयिकाः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण चतुर्विंशतिं मुहूर्त्तान्, चतुर्विंशति मुहूर्तपर्यन्तं यथावस्थिताः भवन्ति, तत्र कारणंत्विदमत्र ध्येयम्-सप्तसु अपि रत्नप्रभादिपृथिवीषु द्वादशमुहूर्तपर्यन्तं न कोऽपि उत्पद्यते, न वा ततं उद्वर्त्तते इति उत्कृष्टतो विरहकालः द्वादशमुहूर्तात्मकः स्यात्, अथ चापरेषु द्वादशमुहूर्तेषु यावन्तः उत्पद्यन्ते तावन्त एव उद्वर्त्तन्ते च इत्येवमुभयेषामपि द्वादशमुहूर्तानां संकलनया चतुर्विंशतिमुहूर्तपर्यन्तं नैरयिकजीवानामेकपरिमाणत्वात् अवस्थितत्वं वृद्धिहान्योरभावो भवतीति, 'एवं सत्तसु वि पुढवीसु वड्ढंति, हायंति, भाणियव्वा' एवम् समुच्चयनैरयिकवृद्धिहानिवदेव सप्तसु अपि रत्नप्रभादिषु पृथिवीषु नैरयिकाः

भदन्त ! नारक जीव कितने कालतक अवस्थित रहते हैं अर्थात् वृद्धि और हानि की अभावावस्था में नारक जीव कबतक रहते हैं ? उत्तर में प्रभु कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं चउवीसं मुहुत्ता) नारक जीव कम से कम एक समयतक और अधिक से अधिक २४ मुहूर्ततक अवस्थित रहते हैं। इसमें कारण यह हैं कि रत्नप्रभा आदि सातों ही पृथिवियों में बारह मुहूर्त्ततक न कोई नया नारक जीव उत्पन्न होता है और न कोई नारक जीव वहां से मरता ही है इस तरह का विरहकाल वहां पर उत्कृष्ट होने के कारण इतने कालतक नैरयिक जीव अवस्थित रहते हैं। तथा द्वितीय बारह मुहूर्ततक में जितने नारक जीव उत्पन्न होते हैं, उतने ही नारक जीव वहां से मरण करते हैं। इस प्रकार से होने के कारण चौबीस मुहूर्ततक नैरयिक

જીવો કેટલા કાળ સુધી અવસ્થિત રહે છે? એટલે કે વૃદ્ધિ કે હાનિની અભાવાવસ્થામાં તેઓ કેટલા કાળ સુધી રહે છે?

ઉત્તર—(गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं चउवीसं मुहुत्ता) હે ગૌતમ ! નારકો ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે ૨૪ મુહૂર્ત સુધી અવસ્થિત રહે છે. તેનું કારણ એ છે કે રત્નપ્રભા આદિ સાતે નરકોમાં ૧૨ મુહૂર્ત સુધી કોઈ નવો નારક જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી, અને કોઈ પણ જીવ ત્યાંથી મરીને બીજી ગતિમાં ઉત્પન્ન થતો નથી. આ રીતે વધારેમાં વધારે બાર મુહૂર્ત સુધી ત્યાં નારક જીવોમાં વધારો કે ઘટાડો થતો નથી. તથા બીજાં ૧૨ મુહૂર્ત સુધીમાં જેટલાં નારક જીવો ઉત્પન્ન થાય છે, એટલાં જ નારક જીવો ત્યાંથી મરણ પામે છે. આ પ્રમાણે બનતું હોવાને કારણે

वर्धन्ते, हीयन्ते इति भणितव्याः वक्तव्याः, 'णवरं अवट्ठिएसु इमं णाणत्तं, तं जहा-रयणप्पभाए पुढवीए अडयालीसं मुहुत्ता, नवरं विशेषः पुनर्वृद्धिहासापेक्षया अवस्थितेषु वृद्धिहान्यभावात्मकावस्थितिषु - इदं वक्ष्यमाणं नानात्वम् एतावानेव विशेषः, तद्यथा-रत्नप्रभायां पृथिव्याम् अष्टचत्वारिंशतं-मुहूर्तान्, अष्टचत्वारिंशन्मुहूर्तपर्यन्तं, नैरयिकाणाम् अवस्थितत्वं वोध्यमित्यर्थः,

अयं भावः रत्नप्रभादिषु यो यत्रोत्पादोद्वर्तनविरहकालश्चतुर्विंशतिमुहूर्तादिको व्युत्क्रान्तिपदे प्रज्ञापनासूत्रे व्युत्क्रान्तिनामके षष्ठे पदे प्रतिपादितः,स तत्र रत्नप्रभादिपृथिवीषु तेषां नैरयिकाणां तत्तुल्यस्य चतुर्विंशतिमुहूर्तात्मकस्य उत्पादोद्वर्तनकालस्य संमेलनात् द्विगुणितो भूत्वा अष्टचत्वारिंशन्मुहूर्तादिकोऽवस्थितकालो भवति,विरहकालश्च प्रतिपदमवस्थानकालार्धभूतः स्वयमूहनीयः तथा-'सक्करप्पभाए

जीवों की एक परिमाणता होने की वजह से नारक जीवों में वृद्धि और हानि का अभाव रहता है। (एवं सत्तसु वि पुढवीसु वड्ढंति, हायंति भाणियव्वा) इसी तरह से-समुच्चय नैरयिकोंकी वृद्धि और हानि की तरह से ही-सातों ही रत्नप्रभा आदि पृथिवियों में नारकजीव बढते हैं, घटते हैं ऐसा जानना चाहिये। (णवरं अवट्ठिएसु इमं णाणत्तं) परन्तु अवस्थित अवस्था में जो भेद है-अन्तर है-वह इस प्रकार से (रयणप्पभाए पुढवीए अडयालीसं मुहुत्ता) रत्नप्रभा पृथिवी में नारक जीवों का अवस्थान काल ४८ मुहूर्त का है-सो इसका तात्पर्य यह है कि रत्नप्रभा आदि पृथिवियों में जो जहां व्युत्क्रान्तिपद में अर्थात् प्रज्ञापनासूत्र में व्युत्क्रान्ति नाम के पद में उत्पाद, मरण और विरहकाल चौबीस मुहूर्त का कहा गया है सो वहां रत्नप्रभा आदि पृथिवियों में उन

---

૨૪ મુહૂર્ત સુધી નારક જીવોનું પ્રમાણ એક સરખું જ રહેતું હોવાથી નારક જીવોમાં વૃદ્ધિ અને હાનિનો અભાવ રહે છે. (एवं सत्तसु वि पुढवीसु वड्ढंति, हायंति भाणियव्वा) આ રીતે બધાં નારકોની વૃદ્ધિ અને હાનિ થતી હોય છે. એટલે કે રત્નપ્રભા આદિ સાતે પૃથ્વીઓમાં નારક જીવોની વૃદ્ધિ અને હાનિ થાય છે એમ સમજવું. (णवरं अवट्ठिएसु इमं णाणत्तं) પણ અવસ્થાન કાળમાં નીચે પ્રમાણે તફાવત છે. (रयणप्पभाए पुढवीए अडयालीसं मुहुत्ता) રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં નારક જીવોનો અવસ્થાન કાળ ૪૮ મુહૂર્તનો છે, તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓમાં (નરકોમાં) ઉત્પાદ, મરણ અને વિરહકાળ ૨૪ મુહૂર્તનો કહ્યો છે. (વ્યુત્ક્રાન્તિ પદમાં એટલે કે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં વ્યુત્ક્રાન્તિ નામના પદમાં આ પ્રમાણ આપેલું છે) તે રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વી-

चउद्दस राइंदिया ' शर्कराप्रभायां नैरयिकाणां चतुर्दश रात्रिंदिवानि अवस्थित-कालः । एवं-' वालुयप्पभाए मासं ' वालुकाप्रभायां मासम् मासपरिमितः अव-स्थितकालः, ' पंकप्पभाए दो मासा ' पङ्कप्रभायां द्वौ मासौ अवस्थितकालः । ' धूमप्पभाए चत्तारि मासा ' धूमप्रभायां चतुरो मासान् अवस्थितकालः ' तमाए अट्ठ मासा ' तमायाम् अष्टौ मासान् अवस्थितकालः, ' तमतमाए बारस मासा ' तमस्तमायां सप्तमनारकपृथिव्यां तु नैरयिकाणां द्वादश मासान् अवस्थितकालः वृद्धिहान्योरभावकालो भवति ।

एवम् ' असुरकुमारा वि वड्ढंति, हायंति, जहा नेरइया ' यथा नैरयिकाः वर्धन्ते, हीयन्ते इत्युक्तम्, तथा असुरकुमारा अपि भवनपतयो वर्धन्ते,

---

नारक जीवों में वह चौवीस मुहूर्त प्रमाण उत्पादकाल और उद्वर्तना-काल समसंख्या के साथ मिलने से द्विगुणित होता हुआ ४८ मुहूर्त का अवस्थान काल हो जाता है । तथा विरहकाल जो है वह हरएकपद में अवस्थान काल की अपेक्षा आधा होता है यह बात अपने आप जानना चाहिये । (सक्करप्पभाए चउद्दसराइंदिया) शर्करा प्रभा में नारक जीवों का अवस्थान काल चौदह रातदिन का है (वालुयप्पभाए मासं) वालुका प्रभा में नारक जीवों का अवस्थानकाल एक महिना का है (पंकप्पभाए दो मासा) पंकप्रभा में नारक जीवों का अवस्थानकाल दो मास का है (धूमप्पभाए चत्तारिमासा) धूमप्रभा में नारक जीवों का अवस्थानकाल चारमास का है । (तमाए अट्ठमासा) तमप्रभा में आठ मास का और (तमतमाए बारसमासा) तमस्तमाप्रभा में बारह मास का नारक जीवों का अवस्थानकाल है । अवस्थानकाल का तात्पर्य है

એમાં તે નારક જીવોમાં તે ૨૪ મુહૂર્ત પ્રમાણુ ઉત્પાદ કાળ અને ઉદ્વર્તના કાળ, એ બન્ને સરખી સંખ્યાઓને ભેગી કરવાથી-૨૪ મુહૂર્તથી બમણો ૪૮ મુહૂર્તનો અવસ્થાન કાળ થાય છે. તથા જે વિરહ કાળ છે તે દરેક પદમાં અવસ્થાન કાળ કરતાં અર્ધો થાય છે, આ વાત જાતે જ સમજી લેવી. (सक्कर-प्पभाए चउद्दसराइंदिया) શર્કરાપ્રભા નામની બીજી પૃથ્વીમાં નાકર જીવોનો અવસ્થાન કાળ ૧૪ રાત-દિવસનો છે. (वालुयप्पभाए मासं, पंकप्पभाए दो मासं, धूमप्पभाए चत्तारिमासा, तमाए अट्ठमासा, तमतमाए बारसमासा) વાલુકા પ્રભા નામની ત્રીજી પૃથ્વીમાં નારકોનો અવસ્થાન કાળ એક માસનો છે, પંકપ્રભા નામની ચોથી પૃથ્વીમાં અવસ્થાન કાળ બે માસનો છે, ધૂમપ્રભા નામની પાંચમી પૃથ્વીમાં ચાર માસનો, તમઃપ્રભા નામની છઠ્ઠી પૃથ્વીમા આઠ માસનો અને તમસ્તમાપ્રભા નામની સાતમી પૃથ્વીમાં બાર માસનો અવસ્થાન કાળ કહ્યો છે. (અવસ્થાન કાળ એટલે જે સમયે વૃધ્ધિ કે હાનિનો અભાવ

हीयन्ते इति बोध्यम् । 'अवट्ठिया जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता' असुरकुमाराः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण अष्टचत्वारिंशन्मुहूर्त्तान् अवस्थिता भवन्ति । एवं दसविहा वि' एवम् असुरकुमारवदेव दशविधा अपि असुरकुमारादारभ्य स्तनितकुमारपर्यन्ता दशापि भवनपतयो वर्धन्ते, हीयन्ते, अवस्थिताश्च जघन्येन एकं मुहूर्तम्, उत्कर्षेण अष्टचत्वारिंशन्मुहूर्तपर्यन्तं तिष्ठन्ति । 'एगिंदिया वड्ढंति वि, हायंति वि' एकेन्द्रियाः जीवा वर्धन्तेऽपि, तेषु विरहकालाभावेऽपि बहुतराणामुत्पादात्, अल्पतराणां चोद्वर्त्तनात्, हीयन्तेऽपि बहुतराणामुद्वर्त्तनाद्, अल्पतराणां चोत्पादात्, 'अवट्ठिया वि' अवस्थिता यथा-

वृद्धि और हानि का अभावकाल, (एवं असुरकुमारा वि वड्ढंति, हायंति, जहा नेरइया) जिस प्रकार से नैरयिक जीव बढते हैं, घटते हैं कम होते हैं, उसी प्रकार से असुरकुमार भी-भवनपति आदि असुरकुमार भी बढते घटते रहते हैं ऐसा जानना चाहिये । (अवट्ठिया जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता) ये असुरकुमार कम से कम एक समयतक और अधिक से अधिक अडतालीस मुहूर्त्ततक अवस्थित बने रहते हैं । (एवं दसविहा वि) इसी तरह से नागकुमार से लेकर स्तनितकुमार तक के भवनवासी देव बढते घटते रहते हैं । इनका अवस्थानकाल एक समय का जघन्यरूप से है और ४८ मुहूर्त्त का उत्कृष्ट रूप से है । (एगिंदिया वड्ढंति वि हायंति वि) एकेन्द्रिय जीव बढते भी हैं और घटते भी हैं-तात्पर्य कहने का यह है एकेन्द्रिय जीवों में विरहकाल नहीं होता है तो भी अनेक जीवों का वहां उत्पाद होने से और

રહેતા હોય એવા કાળ) (एवं असुरकुमारा वि वड्ढंति, हायंति, जहा नेरइया) જેવી રીતે નારક જીવોમાં વધારો અને ઘટાડો થાય છે, એવી જ રીતે અસુરકુમારોમાં (ભવનપતિ આદિ અસુરકુમારોમાં) પણ વધારો ઘટાડો થયા કરે છે, એમ સમજવું. (अवट्ठिया जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता) અસુરકુમારોનો અવસ્થાન કાળ ઓછામાં ઓછો એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે ૪૮ મુહૂર્ત સુધીનો હોય છે. "एवं दसविहा वि" આ રીતે નાગકુમારથી લઇને સ્તનિતકુમાર પર્યન્તના દેવોમાં વધારો ઘટાડો થયા કરે છે. તેમનો અવસ્થાન કાળ ઓછામાં ઓછા એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે ૪૮ મુહૂર્તનો સમજવો.

(एगिंदियाणं वड्ढंति वि हायंति वि) એકેન્દ્રિય જીવોની સંખ્યા વધે પણ છે અને ઘટે પણ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એકેન્દ્રિય જીવોમાં વિરહકાળ હોતો નથી, છતાં પણ અનેક જીવોનો તે પર્યાયમાં ઉત્પાદ હોવાથી

ऽवस्थिता अपि भवन्ति, समानानामेव उत्पादात्, उद्वर्त्तनाच्च, 'एएहिं तिहिवि जहण्णेण एक्कसमयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं' एतेषु त्रिष्वपि वृद्धि-हानि-यथावस्थितेषु एकेन्द्रियाणां जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकायाः असंख्येयभागात्मकः कालो भवति। 'बेइंदिया वड्ढंति, हायंति, तहेव,' द्वीन्द्रिया अपि जीवाः तथैव—एकेन्द्रियवदेव वर्धन्ते, हीयन्ते, किन्तु 'अवट्ठिया जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं दो अंतोमुहुत्ता' द्वीन्द्रियाः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण द्वौ अन्तर्मुहूर्त्तौ अवस्थिता भवन्ति। तत्र एकमन्तर्मुहूर्तं विरह-

---

थोड़े से जीवों का मरण होने से ये एकेन्द्रिय जीव बढते भी हैं ऐसा कहा है तथा अनेक जीवों का मरण होने से और थोड़े से जीवों का उत्पाद होने से ये एकेन्द्रिय जीव घटते भी हैं ऐसा कहा है। तथा (अवट्ठिया वि) एसा जो कहा गया है सो इसका तात्पर्य ऐसा है कि जब समानों का ही उत्पाद होता है समानों का ही मरण होता है तब ये अवस्थित भी रहते हैं। (एएहिं तिहि वि जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं) एकेन्द्रियों की वृद्धि हानि और यथावस्थिति में जघन्य से एक समय और उत्कृष्ट से आवलिका के असंख्यातवें भागप्रमाण समय है। इसका कारण यह है कि इसके बाद यथायोग्य वृद्धि वगैरह होती नहीं है। (बेइंदिया वड्ढंति, हायंति तहेव) दो इन्द्रिय, ते इन्द्रिय जीव भी एकेन्द्रिय जीव की तरह ही बढते हैं और घटते हैं। परन्तु (अवट्ठिया जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं दो

અને થોડાં જીવોનું મરણુ થવાથી તે એકેન્દ્રિય જીવો વધે પણુ છે, એવું કહેવામાં આવ્યુ છે તથા અનેક એકેન્દ્રિય જીવોનું મરણુ થવાથી અને થોડા એકેન્દ્રિય જીવોને। ઉત્પાદ થવાથી તેમની સંખ્યા ઘટે પણુ છે એવું કહ્યું છે. તથા "अवट्ठियावि" એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે ઉત્પાદ અને મરણુ સમાન પ્રમાણુમાં થાય છે, ત્યારે તેએ। અવસ્થિત (હાનિ અથવા વૃદ્ધિના અભાવવાળા) પણુ રહે છે. (एए हिं तिहिवि जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं) એકેન્દ્રિય જીવોની વૃદ્ધિ, હાનિ અને અવસ્થિતિને। કાળ ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ છે. તેનું કારણુ એ છે કે ત્યારબાદ યથાયોગ્ય વૃદ્ધિ વગેરે થતું નથી. (बेइंदिया वड्ढंति, हायंति तहेव) દ્વીન્દ્રિય અને ત્રીન્દ્રિય જીવો પણુ એકેન્દ્રિય જીવોની જેમજ વૃધ્ધિ પામે છે અને હ્રાસ (હાનિ) પામે છે. પરંતુ (अवट्ठिया जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्को-

कालः, द्वितीयमन्तर्मुहूर्तं तु उत्पादोद्वर्त्तनयोः समानः कालो बोध्यः। यावन्त उत्पद्यन्ते तावन्त एव उद्वर्त्तन्ते इति भावः 'एवं जाव चउरिंदिया' एवं तथैव-द्वीन्द्रियवदेवेत्यर्थः यावत् चतुरिन्द्रिया अपि यावत्पदेन त्रीन्द्रिया अपि गृह्यन्ते, तेन त्रीन्द्रिया अपि चतुरिन्द्रिया अपि जीवा वर्धन्ते, हीयन्ते च, अवस्थितास्तु जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण द्वौ अन्तर्मुहूर्तौ भवन्ति, 'अवसेसा सव्वे वड्ढंति, हायंति, तहेव' अवशेषाः एकेन्द्रियविकलेन्द्रियातिरिक्ताः पञ्चेन्द्रिया यावत् सर्वार्थसिद्धपर्यन्ताः जीवाः तथैव-चतुरिन्द्रियवदेव वर्धन्ते, हीयन्ते, च किन्तु 'अवट्ठियाणं णाणत्तं इमं' अवस्थितानां तेषां पञ्चेन्द्रियादियावत्सर्वार्थसिद्धपर्यन्तानां विषये तु इदम् अग्रे वक्ष्यमाणं नानात्वम् भेदोऽवसेयः, तमेव भेदमाह-'तं जहा' तद्यथा-'संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं दो अंतोमुहुत्ता' संमूर्च्छिमपञ्चे-

---

अंतो मुहुत्ता) इनका अवस्थानकाल जघन्य से एक समय और उत्कृष्ट से दो अन्तर्मुहूर्त का है। एक अन्तर्मुहूर्त विरहकाल का है और द्वितीय अन्तर्मुहूर्त्त समानसंख्यावालों के उत्पाद का और मरण का समयरूप है। जितने वहां उत्पन्न होते हैं उतने ही वहां से मरण करते हैं यही इसका तात्पर्य है। (एवं चउरिंदिया) दो इन्द्रिय और ते इन्द्रिय जीवों की तरह से ही चौइन्द्रिय जीव भी बढते हैं। इनका अवस्थानकाल जघन्य से एक समय और उत्कृष्ट से दो अन्तर्मुहूर्त का है। (अवसेसा सव्वे वड्ढंति हायंति तहेव) एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रिय जीवों से अतिरिक्त पंचेन्द्रिय जीवों से लेकर यावत् सर्वार्थसिद्धतक के जीव चौइन्द्रिय जीवोंकी तरहसे ही बढते हैं और घटते हैं। किन्तु इनका अवस्थानकाल

सेणं दो अंतोमुहुत्ता) તેમનો અવસ્થાન કાળ ઓછામાં ઓછો એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે બે અંતર્મુહૂર્તનો હોય છે. એક અંતર્મુહૂર્ત વિરહકાળનું છે અને બીજું અંતર્મુહૂર્ત સમાન સંખ્યાતવાળાના ઉત્પાદના અને મરણના સમયરૂપ છે. જેટલા જીવો તે પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એટલાં જ જીવો તે પર્યાયમાંથી મરણ પામે છે, એવું તે કથનનું તાત્પર્ય છે. "एवं चउरिंदिया" દ્વીન્દ્રિય અને ત્રીન્દ્રિય જીવોની જેમજ ચતુરિન્દ્રિય જીવો પણ વૃદ્ધિ પામે છે અને હ્રાસ પામે છે તેમનો અવસ્થાન કાળ પણ ઓછામાં ઓછો એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે બે અન્તર્મુહૂર્તનો હોય છે. (अवसेसा सव्वे वड्ढंति हायंति तहेव) એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય જીવો સિવાયનાં, પંચેન્દ્રિય જીવોથી લઈને સર્વાર્થસિદ્ધ પર્યન્તના જીવો, ચતુરિન્દ્રિય જીવોની જેમજ વધે છે અને ઘટે છે, પરંતુ તેમના અવસ્થાન કાળમાં નીચે પ્રમાણે તફાવત હોય છે.

न्द्रियतिर्यग्योनिकानां जीवानाम् अवस्थितिकालः द्वौ अन्तर्मुहूर्तौ, तत्र एकोऽन्तर्मुहूर्तः विरहकालः, द्वितीयस्तु उत्पादोद्वर्त्तनयोः समानकालः, एवं 'गब्भवक्कंतियाणं चउव्वीसं मुहुत्ता' गर्भव्युत्क्रान्तिकानां गर्भज-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां जीवानां तु चतुर्विंशतिं मुहूर्तान् अवस्थानकालः, तथा 'संमुच्छिमगणुस्साणं अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता' संमूर्च्छिममनुष्याणाम् अष्टचत्वारिंशतं मुहूर्तान् अवस्थितिकालः 'गब्भवक्कंतियमणुस्साणं चउव्वीसं मुहुत्ता' गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां गर्भजमनुष्याणां चतुर्विंशतिं मुहूर्तान् अवस्थितिकालः। 'वाणमंतर-जोइस-सोहम्मी-साणेसु अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता' वानव्यन्तर-ज्यौतिषिक-सौधर्मे-शानेषु देवलोकेषु अष्टचत्वारिंशतं मुहूर्त्तान् अवस्थितिकालः 'सणंकुमारे अट्ठारस राइंदियाइं चत्तालीस य मुहुत्ता' सनत्कुमारे देवलोके अष्टादश रात्रिंदिवानि चत्वा-

---

में जो अन्तर है वह इस प्रकार से है-(संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं दो अंतो मुहुत्ता) संमूर्च्छिम जन्मवाले जो पंचेन्द्रिय तिर्यंच हैं उनका अवस्थानकाल दो अन्तर्मुहूर्त का है-इनमें प्रथम एक अन्तर्मुहूर्त जो है वह विरहकाल का है और दूसरा अन्तर्मुहूर्त समान संख्या वालों के उत्पाद का और मरण का समयरूप है। (गब्भवक्कंतियाणं चउवीसं मुहुत्ता) तथा जो गर्भ जन्मवाले पंचेन्द्रियतिर्यंच हैं उनका अवस्थानकाल चौवीस मुहूर्त का है। (संमुच्छिममणुस्साणं अट्ठचत्तालिसं मुहुत्ता) संमूर्च्छिम जन्म वाले जो मनुष्य हैं उनका अवस्थानकाल अडतालीस मुहूर्त का है। (गब्भवक्कंतियमणुस्साणं चउवीसं मुहुत्ता) तथा जो गर्भजन्मवाले मनुष्य हैं उनका अवस्थानकाल चौवीस मुहूर्त का है (वाणमंतरजोइससोहम्मीसाणेसु अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता) वानव्यन्तर

(संमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं दो अंतो मुहुत्ता) संमूर्च्छिम જન્મવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનો અવસ્થાન કાળ બે અન્તર્મુહૂર્તનો છે. તેમાંનું પહેલું એક અન્તર્મુહૂર્ત વિરહકાળનું છે અને બીજું અન્તર્મુહૂર્ત સમાન સંખ્યાવાળાઓના ઉત્પાદના અને મરણના સમયરૂપ છે. (गब्भवक्कंतियाणं चउवीसं मुहुत्ता) ગર્ભ-જન્મવાળાં પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનો અવસ્થાન કાળ ૨૪ મુહૂર્તનો છે. (संमुच्छिममणुस्साणं अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા મનુષ્યોનો અવસ્થાન કાળ ૪૮ મુહૂર્તનો છે. (गब्भवक्कंतियमणुस्साणं चउवीसं मुहुत्ता) તથા ગર્ભ જન્મવાળા મનુષ્યોનો અવસ્થાન કાળ ૨૪ મુહૂર્તનો છે. (वाणमंतरजोइससोहम्मीसाणेसु अट्ठचत्तालीसं मुहुत्ता) વાનવ્યંતર, જ્યોતિષિક, સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોકમાં ૪૮ મુહૂર્તનો અવસ્થાન કાળ છે. (सणंकुमारे अट्ठारसराइंदियाइं चत्तालीसयमुहुत्ता) સનત્કુમાર દેવલોકમાં

रिंशन्मुहूर्तांश्च अवस्थानकालः 'माहिंदे चउवीसं राइंदियाइं, वीस य मुहुत्ता' माहेन्द्रे देवलोके चतुर्विंशतिं रात्रिंदिवानि, विंशति मुहूर्तांश्च अवस्थितिकालो भवति 'बंभलोए पंचचत्तालीसं राइंदियाइं' ब्रह्मलोके पञ्चचत्वारिंशतं रात्रिंदिवानि अवस्थितिकालः। 'लंतए नउइं राइंदियाइं' लान्तके देवलोके नवतिं रात्रिंदिवानि भवति अवस्थितिकालः। 'महासुक्के सट्ठिं राइंदियसयं' महाशुक्रे देवलोके षष्टिं रात्रिंदिवशतानि, षष्ट्यधिकैकशतं रात्रिंदिवानि अवस्थितिकालः, 'सहस्सारे दो राइंदियसयाइं' सहस्रारे देवलोके द्वे रात्रिंदिवशते रात्रिंदिवशत द्वयम् अवस्थानकालो भवति, 'आणय-पाणयाणं संखेज्जा मासा' आनत-प्राणतयोः देवलोकयोः संख्येयान मासान अवस्थितिकालो भवति, अत्र विरह कालस्य संख्यातमासरूपस्य द्विगुणितत्वेऽपि संख्यातत्वमेव भगतीत्यवसेयम्। तथा-'आरण-ऽच्चुयाणं संखेज्जाइं वासाइं' आरणा-च्युतयो देवलोकयोः संख्येयानि

ज्योतिषिक, सौधर्म-ईशान इन देवलोकों में अडतालीस मुहूर्त का अवस्थान काल है। (सणंकुमारे अट्ठारसराइंदियाइं चत्तालीसयमुहुत्ता) सनत्कुमार देवलोक में अठारह रातदिन और चालीस मुहूर्त का अवस्थान काल है। (माहिंदे चउवीसं राइंदियाइं वीसयमुहुत्ता) महेन्द्र देवलोक में चौवीस रातदिन और वीस मुहूर्त का अवस्थान काल है। (बंभलोए पंचचत्तालीसं राइंदियाइं) ब्राह्मलोक नामके देवलोक में पैंतालीस रातदिन का अवस्थान काल है। (लंतए नउइ राइंदियाइं) लान्तक देवलोक में नव्वे रातदिन का अवस्थान काल है। (महासुक्के सट्ठि राइंदियसयं) महाशुक्र देवलोक में एक सौ साठ रातदिन का अवस्थान काल है। (सहस्सारे दो राइंदियसयाइं) सहस्रार देवलोक में दो सौ रातदिन का अवस्थान काल है। (आणयपाणयाणं संखेज्जा-मासा) आनतप्राणत देवलोकों में संख्यात मास का अवस्थान काल है।

---

૧૮ રાત્રિ-દિવસ અને ૪૦ મુહૂર્તનો અવસ્થાન કાળ છે (माहिंदे चउवीसं राइंदिवाइं वीसय मुहुत्ता) માહેન્દ્ર દેવલોકમાં ૨૪ રાત્રિ-દિવસ અને ૨૦ મુહૂર્તનો અવસ્થાન કાળ છે. (बंभलोए पंचचतालीसं राइंदियाइं) બ્રહ્મલોક નામના દેવલોકમાં ૪૫ રાત્રિ-દિવસનો અવસ્થાન કાળ છે. (लंतए नउइ राइंदियाइं) લાન્તક દેવલોકમાં ૯૦ રાત્રિ-દિવસનો અવસ્થાન કાળ છે. (महासुक्के सट्ठिं राइंदियसयं) મહાશુક્ર દેવલોકમાં ૧૬૦ રાત્રિ-દિવસનો અવસ્થાન કાળ છે. (सहस्सारे दो राइंदियसयाइं) સહસ્રાર દેવલોકમાં ૨૦૦ રાત્રિ-દિવસનો અવસ્થાન કાળ છે. (आणयपाणयाणं संखेज्जा मासा) આનતપ્રાણત દેવલોકોમાં

वर्षाणि अवस्थानकालः, अत्रापि विरहकालस्य संख्यातवर्षरूपस्य द्विगुणितत्वेऽपि संख्यातत्वमेव संभवतीति बोध्यम्। 'एवं गेवेज्जदेवाणं' एवम् आरणाच्युतवदेव ग्रैवेयकदेवानामपि संख्येयानि वर्षाणि अवस्थितिकालो भवति, तत्र यद्यपि नवग्रैवेयकदेवानां मध्ये अधस्तनग्रैवेयकत्रिके संख्यातानि वर्षशतानि, मध्यवर्तिग्रैवेयकत्रिके संख्यातानि वर्षसहस्राणि, उपरितनग्रैवेयकत्रिके च संख्यातानि लक्षवर्षाणि विरहकालो भवति, तथापि संख्यातवर्षस्य द्विगुणितत्वेऽपि संख्यातत्वमेव भवतीति न संख्यातवर्षावस्थितिकालविरोधः, तथा 'विजय-वेजयंत-जयंत-अपराजियाणं असंखेज्जाइं वाससहस्साइं' विजय-वैजयन्त-जयन्ता-ऽपराजितेषु देवलोकेष्वपि असंख्येयानि वर्षसहस्राणि अवस्थितिकालो

संख्यात मासरूप विरहकाल में यहां पर द्विगुणिता होने पर भी संख्याता ही आती है ऐसा जानना चाहिये। (आरणऽच्चुयाणं संखेज्जाइं वासाइं) आरण और अच्युत देवलोक में संख्यातवर्षों का अवस्थान काल है। यहां पर भी संख्यात वर्षरूप विरह काल में द्विगुणिता होने पर भी उसे संख्यातरूप ही जानना चाहिये। (एवं गेवेज्जदेवाणं) आरण अच्युत देवलोकों की तरह ही ग्रैवेयकदेवों का भी अवस्थान काल संख्यातवर्षों का होता है ऐसा जानना चाहिये। यद्यपि नवग्रैवेयकदेवों के बीच में जो अधस्तन ग्रैवेयकत्रिक है उसमें संख्यात वर्षशतों का, मध्यम ग्रैवेयकत्रिक में संख्यात हजार वर्षों का और उपरितन ग्रैवेयकत्रिक में संख्यात लक्षवर्षों का विरह काल कहा गया है-फिर भी यह सब काल द्विगुणित करने पर भी उसमें संख्यातवर्षपना का कोई विरोध नहीं आता है। तथा-(विजय-वेजयंत-जयंत-अपराजि-

---

સંખ્યાત માસનો અવસ્થાન કાળ છે. સંખ્યાત માસરૂપ વિરહકાળમાં અહીં દ્વિગુણિતા (બમણા) થવા છતાં પણ સંખ્યાતમાં જ આવે છે એવું સમજવું. (आरणऽच्चुयाणं संखेज्जाइं वासाइं) આરણ અને અચ્યુત દેવલોકોમાં સંખ્યાત વર્ષોનો અવસ્થાન કાળ છે. અહી પણ સંખ્યાત વર્ષરૂપ વિરહકાળમાં દ્વિગુણિતા થવા છતાં પણ તેને સંખ્યાત રૂપ જ જાણવો જોઇએ. "एवं गेवेज्जदेवाणं" આરણ અને અચ્યુત દેવલોકના દેવોની જેમ ગ્રૈવેયકવાસી દેવોનો અવસ્થાન કાળ પણ સંખ્યાત વર્ષનો સમજવો. જો કે નવ ગ્રૈવેયકવાસી દેવોમાંના નીચેના ત્રણ ગ્રૈવેયકોમાં સંખ્યાત વર્ષશતોનો, મધ્યના ત્રણ ગ્રૈવેયકોમાં સંખ્યાત હજાર વર્ષોનો, અને સૌથી ઉપરના ત્રણ ગ્રૈવેયકોમાં સંખ્યાત લાખ વર્ષનો વિરહ કાળ કહ્યો છે, એ બધા કાળને દ્વિગુણિત કરવા છતા પણ તેમાં સંખ્યાત વર્ષના કાળનો કોઇ વિરોધ સંભવતો નથી. તથા (વિજય, વેજયંત, જયંત, અપરા-

भवति, विजयादिषु विरहकालस्य असंख्यातत्वेऽपि असंख्यातत्वस्यैव सत्त्वेन असंख्यातवर्षावस्थितिकालाविरोधात्। एवं 'सव्वट्ठसिद्धे पलिओवमस्स संखेज्जइभागो' सर्वार्थसिद्धे देवलोके पल्योपमस्य संख्येयभागोऽवस्थितिकालः, तत्रापि विरहकालस्य पल्योपमसंख्यातभागतया तस्य द्विगुणितत्वेऽपि संख्यातभागस्यैव व्यवहाराद् अवस्थितिकालस्य पल्योपमसंख्यातभागाविरोधात्, 'एवं भाणियव्वं वड्ढंति, हायंति, जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जभागं' एवं तथैव भणितव्यं वक्तव्यं यद् एते उपर्युक्ताः जघन्येन एकं समयम्, उत्कृष्टेन आवलिकायाः असंख्येयभागम् वर्धन्ते, हीयन्ते च। 'अव-

याणं असंखेज्जाइं वाससहस्साइं) विजय, वैजयन्त, जयन्त और अपराजित इन देवलोको में भी असंख्यात हजार वर्ष का अवस्थान काल है। विजयादिकों में विरहकाल असंख्यातरूप है फिर भी उसे द्विगुणित होने पर भी उसमें असंख्यात की ही सत्ता आती है-इसलिये वहां पर असंख्यात वर्ष प्रमाण अवस्थित काल के होनेमें कोई विरोध की बात नहीं है। (सव्वट्ठसिद्धे पलिओवमस्स संखेज्जइभागो) ऐसा जो कहा है कि सर्वार्थसिद्धमें पल्योपमके संख्यातवें भागप्रमाण अवस्थान काल है सो यह भी विरहकाल को लेकर दूना होकर भी संख्यात भागरूप ही रहता है। अर्थात् यहां पर भी विरहकाल पल्योपम के संख्यातवें भाग प्रमाण है सो द्विगुणित अवस्थापन्न हो जाने पर भी इसमें संख्यातवें भाग का ही व्यवहार होगा इससे अवस्थितकाल पल्योपम के संख्यातवें भाग है ऐसे कथन में कोई विरोध नहीं आता है। (एवं भाणियव्वं

जियाणं असंखेज्जाइं वाससहस्साइं) વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજીત દેવલોકોમાં પણ અસંખ્યાત હજાર વર્ષનો અવસ્થાન કાળ છે. વિજયાદિકોમાં વિરહકાળ અસંખ્યાત રૂપ છે, તેને બમણો કરવા છતાં પણ તે સંખ્યાત રૂપજ આવે છે, તેથી ત્યાં સંખ્યાત વર્ષ પ્રમાણુ અવસ્થાન કાળ હોય છે, એમ કહેવામાં કોઇ વાંધો આવતો નથી (सव्वट्ठसिद्धे पलिओमस्स संखेज्जइभागो) એવું જે કહ્યું છે કે સર્વાર્થસિદ્ધમાં પલ્યોપમના સંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ અવસ્થાન કાળ છે, તો તે પણ વિરહકાળને બમણો કરવા છતાં સંખ્યાત ભાગ રૂપ જ રહે છે. એટલે કે ત્યાં પણ વિરહકાળ પલ્યોપમના સંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ છે, દ્વિગુણિત અવસ્થાપન્ન થઇ જવા છતાં પણ તેમાં સંખ્યાતમાં ભાગનો જ વ્યવહાર થશે, તેથી અવસ્થિત કાળ પલ્યોપમના સંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ છે, એમ કહેવામાં કોઇ બાધ (વાંધો) આવતો નથી (एवं भाणियव्वं वड्ढंति

ट्ठियाणं जं भणियं' अवस्थितानां तु तेषां यद् यथा पूर्वं भणितम् अवस्थितिकालः कथितः, तथैव विज्ञेय इति भावः । गौतमः पृच्छति–' सिद्धा णं भंते ! केवइयं कालं वड्ढंति ' हे भदन्त ! सिद्धाः खलु कियन्तं कालं कियत्कालपर्यन्तं वर्धन्ते ? भगवान् आह–' गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं अट्ठ समया ' हे गौतम । सिद्धाः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण अष्टौ समयान् यावत् वर्धन्ते । गौतमः पृच्छति – ' केवइयं कालं अवट्ठिया ? ' हे भदन्त ! सिद्धाः कियन्तं कालम् कियत्कालपर्यन्तम् अवस्थिता भवन्ति ? वृद्धिहान्योरभावावस्थायां तिष्ठन्ति ? भगवानाह–' गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं छम्मासा ' हे गौतम ! सिद्धाः खलु जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण षण्मासान् यावत् अवस्थिता भवन्ति ॥ सू० २ ॥

वड्ढंति हायंति जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइ-भागं) वे उपर्युक्त देवलोक जघन्य से एक समय तक और उत्कृष्ट से आवलिका के असंख्यातवें भागतक घटते बढते रहते हैं । (अवट्ठियाणं जं भणियं) इनका अवस्थान काल तो जैसा हमने पहिले कहा है वैसा ही जानना चाहिये ।

अब गौतम (सिद्धा णं भंते ! केवइयं कालं वड्ढंति) हे भदन्त ! सिद्ध कितने कालतक बढते हैं ? ऐसा प्रभु से पूछते हैं–इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! सिद्ध (जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं अट्ठसमया) जघन्य से एक समय तक और उत्कृष्ट से आठ समय तक बढते हैं । (केवइयं कालं अवट्ठिया) हे भदन्त ! सिद्ध कितने

हायंति जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइ भागं) ઉપર્યુક્ત દેવલોકોમાં ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમા વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ કાળ સુધી વૃદ્ધિ અને હ્રાસ (હાનિ, ઘટાડો થયા કરે છે. " अवट्ठियाणं जं भणियं " તેમનો અવસ્થાન કાળ પહેલા કહ્યા પ્રમાણે સમજવો. વળી ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે (सिद्धाणं भंते ! केवइयं कालं वड्ढंति ?) હે ભદન્ત ! સિદ્ધ પરમાત્માઓ કેટલા કાળ સુધી વધે છે ?

ઉત્તર—(गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अट्ठसमया) સિદ્ધ પરમાત્મા જઘન્યની અપેક્ષાએ (ઓછામા ઓછા) એક સમય સુધી અને વધારેમા વધારે આઠ સમય સુધી વધે છે.

પ્રશ્ન—(केवइयं कालं अवट्ठिया ?) હે ભદન્ત ! સિદ્ધ પરમાત્માનો અવસ્થાન કાળ કેટલો છે ? તેનો જવાબ મહાવીર પ્રભુ કહે છે–(जहण्णेणं

पुनर्जीवविषये एव प्रकारान्तरेणाह-'जीवा णं भंते' इत्यादि ।

मूलम्-जीवा णं भंते ! किं सोवचया, सावचया, सोवचय-सावचया, निरुवचय-निरवचया? गोयमा ! जीवा णो सोवचया णो सावचया, णो सोवचय-सावचया, निरुवचय-निरवचया, एगिंदिया तइयपये, सेसा जीवा चउहि वि पएहिं भाणियव्वा । सिद्धा णं पुच्छा ? गोयमा! सिद्धा सोवचया, णो सावचया, णो सोवचय-सावचया, निरुवचय-निरवचया । जीवा णं भंते! केवइयं कालं निरुवचय-निरवचया? गोयमा! सव्वद्धं। नेरइयाणं भंते! केवइयं कालं सोवचया? गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं । केवइयं कालं सावचया? एवं चेव । केवइयं कालं सोवचय-सावचया? एवं चेव । केवइयं कालं निरुवचय-निरवचया ? गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं बारस मुहुत्ता! एगिंदिया सव्वं सोवचया सावचया सव्वद्धं। सेसा सव्वे सोवचया वि, सावचया वि, सोवचय-सावचया वि, निरुवचय-निरवचया वि, जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं । अवट्ठिएहिं वक्कंतिकालो भाणियव्वो, सिद्धा णं भंते ! केवइयं कालं सोवचया ! गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं,

कालतक अवस्थित रहते हैं। गौतम के इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! सिद्ध (जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं छम्मासा) जघन्य से एक समय तक और उत्कृष्ट से छह मासतक वृद्धि और हानि को अभावावस्थारूप में रहते हैं ॥ सू० २ ॥

एक्कं समयं उक्कोसेणं छम्मासा) હે ગૌતમ ! તેઓ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે છ માસ સુધી વૃદ્ધિ અને હાનિની અભાવાવસ્થામાં રહે છે-એટલે કે તેમનો અવસ્થાન કાળ ઓછામાં ઓછો એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે છ માસ સુધીનો સમજવો. ॥ સૂત્ર ૨ ॥

उक्कोसेणं अट्ठ समया, केवइयं कालं निरुवचय-निरवचया? जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं छम्मासा॥ सेवं भंते२॥सू०३॥

पंचमसए अट्ठमो उद्देसो समत्तो ॥ ५-८ ॥

छाया—जीवाः खलु भदन्त ! किं सोपचयाः, सापचयाः, सोपचय-सापचयाः, निरुपचय-निरपचयाः? गौतम ! जीवा नो सोपचयाः नो सापचयाः, नो सोपचय-सापचयाः, निरुपचय-निरपचयाः । एकेन्द्रियास्तृतीयपदे । शेषाः जीवाश्चतुर्ष्वपि पदेषु भणितव्याः। सिद्धाः खलु पृच्छा? गौतम ! सिद्धाः सोपचयाः,

---

'जीवाणं भंते' इत्यादि

सूत्रार्थ--(जीवा णं भंते ! किं सोवचया, सावचया, सोवचय, सावचया, निरुवचय, निरवचया) हे भदन्त ! जीव क्या उपचय सहित हैं या अपचय सहित हैं ? अथवा उपचयापचय दोनों से सहित है ? या उपचय और अपचय दोनों से रहित है ? (गोयमा ! जीवा णो सोवचया, नो सावचया, नो सोवचयसावचया, निरुवचय-निरवचया -एगिंदिया तइयपये, सेसा जीवा चउहिं पयेहिं भाणियव्वा) हे गौतम ! जीव उपचय सहित नहीं है, अपचय सहित नहीं है, उपचय अपचय दोनों से भी सहित नहीं है। किन्तु वे उपचय और अपचय दोनों से रहित है। एकेन्द्रिय जीव तृतीयपद में हैं और बाकी के जीव चारों पदों द्वारा भणितव्य हैं। (सिद्धाणं पुच्छा) हे भदन्त ! सिद्ध कैसे

"जीवाणं भंते!" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(जीवाणं भंते ! किं सोवचया, सावचया, सोवचय, सावचया, निरुवचयनिरवचया) હે ભદન્ત ! શું જીવો ઉપચય (વૃદ્ધિ) યુકત હોય છે કે અપચય (હ્રાસ) યુકત હોય છે? અથવા શું તેઓ ઉપચય અને અપચય, એ બન્નેથી યુકત હોય છે? અથવા તેઓ ઉપચય અને અપચયથી રહિત હોય છે? (गोयमा ! जीवाणं णो सोवचया, नो सावचया, नो सोवचयसावचया, निरुवचयनिरवचया, एगिंदिया तइयपये, सेसा जीवा चउहिं पयेहिं भाणियव्वा) હે ગૌતમ ! જીવો ઉપચયથી યુકત હોતા નથી, અપચયથી યુક્ત પણ હોતા નથી, ઉપચય અને અપચય એ બન્નેથી પણ યુકત નથી, પણ તેઓ ઉપચય અને અપચય એ બન્નેથી રહિત હોય છે. એકેન્દ્રિય જીવોનું ત્રીજા પદ દ્વારા અને બાકીના જીવોનું ચારે પદ દ્વારા કથન કરવું જોઇએ. (सिद्धाणं पुच्छा) હે ભદન્ત ! સિદ્ધ પરમાત્માઓ વિષે પણ હું એજ પૂછવા

नो सापचयाः, नो सोपचय-सापचयाः, निरुपचयनिरपचयाः। जीवाः खलु भदन्त! कियन्तं कालम् निरुपचय-निरुपचयाः? गौतम! सर्वाद्धाम्! नैरयिका खलु भदन्त! कियन्तं कालं सोपचयाः? गौतम! जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकाया असंख्येयभागम्। कियन्तं कालं सापचयाः? एवमेव। कियन्तं कालम्

हैं? क्या वे उपचय सहित हैं या अपचय सहित है, इत्यादि पूर्वोक्त प्रश्न यहां सब कहलेना चाहिये। (गोयमा! सिद्धा सोवचया नो सावचया नो सोवचय सावचया, निरुवचयनिरवचया) हे गौतम! सिद्ध उपचय सहित हैं, अपचय सहित नहीं हैं, सोपचय और सापचय नहीं हैं। निरुपचय और निरपचय हैं। (जीवा णं भंते! केवइयं कालं निरुवचय निरवचया) हे भदन्त! जीव कितने कालतक उपचय और अपचय से सहित होते हैं? (गोयमा-सव्वद्धं) सर्वाद्धा काल तक वे उपचय और अपचय से रहित होते हैं। (नेरइयाणं भंते! केवइयं कालं सोवचया) हे भदन्त! नारक जीव कितने कालतक उपचय सहित होते हैं? (गोयमा! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं) हे गौतम! नारक जघन्यसे तो एक समयतक और उत्कृष्टसे आवलिका के असंख्यातवें भागतक उपचय सहित होते हैं। (केवइयं कालं सोवचया) हे भदन्त! नारक जीव कितने कालतक सापचय होते हैं? (एवंचेव)

માગું છું-"શું તેઓ ઉપચયથી યુક્ત છે?" ઇત્યાદિ ચારે પૂર્વોકત પ્રશ્નો અહીં ગ્રહણ કરવા (गोयमा! सिद्धा सोवचया, नो सावचया, नो सोवचय सावचया, निरुवचय निरवचया) હે ગૌતમ! સિદ્ધ પરમાત્માઓ ઉપચયથી યુકત છે, અપચયથી યુકત નથી, સોપચય અને સાપચય પણ નથી, તેઓ નિરૂપચય અને નિરપચય છે. (जीवाणं भंते! केवइयं कालं निरुवचय-निरवचया) હે ભદન્ત! જીવો કેટલા કાળ સુધી ઉપચય અને અપચયથી રહિત હોય છે? (गोयमा! सवद्धं) હે ગૌતમ! તેઓ બધા કાળ પર્યન્ત ઉપચય અને અપચયથી રહિત હોય છે. (नेरइयाणं भंते! केवइयं कालं सोवचया) હે ભદન્ત! નારક જીવો કેટલા કાળ સુધી ઉપચય યુકત હોય છે?

(गोयमा! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं) હે ગૌતમ! નારકો ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કાળ સુધી ઉપચય યુકત હોય છે. (केवइयं कालं सावचया?) હે ભદન્ત! નારક જીવો કેટલા કાળ સુધી અપચય સહિત હોય છે? (एवं चेव) હે ગૌતમ! ઉપચય યુકતતાના કાળનું

सोपचय-सापचयाः ? एवमेव । कियन्तं कालं निरुपचय-निरपचयाः ? गौतम ! जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण द्वादशमुहूर्तान् । एकेन्द्रियाः सर्वे सोपचयाः सापचयाः सर्वाद्धाम् । शेषाः सर्वे सोपचया अपि, सापचया अपि, सोपचय-सापचया अपि, निरुपचय-निरपचया अपि, जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकायाः असंख्येय भागम् । अवस्थितेषु व्युत्क्रान्तिकालो भणितव्यः । सिद्धाः खलु

हे गौतम ! पूर्वोक्त सोपचय के काल-प्रमाणानुसार इसका भी काल समझना चाहिये । (केवइयं कालं सोवचयसावचया) हे भदन्त ! नारक कितने कालतक सोपचय और सापचय होते हैं ? (एवंचेव) हे गौतम ! इसका काल भी पूर्वोक्त काल के अनुसार ही है ऐसा जानना चाहिये । (केवइयं कालं निरुवचयनिरवचया) हे भदन्त ! नारक जीव कितने कालतक निरुपचय और निरपचय रहते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं बारसमुहुत्ता) हे गौतम ! जघन्य से एक समय तक और उत्कृष्ट से बारह मुहूर्त्त तक नारक जीव निरुपचय और निरपचय रहते हैं । (एगिंदिया सव्वे सोवचया, सावचया सव्वद्धं, सेसा सव्वे सोवचया वि, सावचया वि, सोवचय-सावचया वि, जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं) समस्त एकेन्द्रिय जीव सर्वकाल सोपचय और सापचय होते हैं । बाकी के सर्व जीवों में सोपचय सापचय और सोपचय सापचय का काल जघन्य एक समय और

જે પ્રમાણ આપ્યુ છે એજ અપચય યુકતતાનું પણ પ્રમાણ સમજવું. (केवइयं कालं सोवचयसावचया ? હે ભદન્ત ! નારક જીવો કેટલા કાળ સુધી ઉપચય અને અપચયવાળાં હોય છે ? (एवं चेव) હે ગૌતમ ! એનો કાળ પણ ઉપચય યુકતતાના કાળ પ્રમાણે સમજવો. (केवइयं कालं निरुवचय निरवचया ?) હે ભદન્ત ! નારકો કેટલા કાળ સુધી ઉપચય અને અપચયથી રહિત રહે છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं बारसमुहु त्ता) હે ગૌતમ ! નારક જીવો ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે બાર મુહૂર્ત સુધી ઉપચય અને અપચયથી રહિત રહે છે. (एगिंदिया सव्वे सोवचया सावचया सव्वद्धं, सेसा सव्वे सोवचया वि, सावचया वि, सोवचयसावचया वि, जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं) સમસ્ત એકેન્દ્રિય જીવો સર્વકાળે સોપચય અને સાપચય રહે છે. બાકીના સમસ્ત જીવોમાં ઉપચય યુકતતા, અપચય યુકતતા, અને ઉપચય અપચય યુકતતાનો કાળ ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધારેમાં વધારે

भदन्त ! कियन्तं कालं सोपचयाः ? गौतम ! जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण अष्ट समयान्। कियन्तं कालं निरुपचय-निरपचयाः ? जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण षड् मासान्, तदेवं भदन्त ॥ सू० ३ ॥

टीका-'जीवाणं भंते ! किं सोपचया, सावचया' हे भदन्त ! जीवाः खलु किम्

उत्कृष्ट आवलिका के असंख्यातवां भाग है। (अवट्ठिएहिं वक्कंति-कालो भाणियव्वो) अवस्थितों में व्युत्क्रान्तिकाल कहना चाहिये। (सिद्धा णं भंते ! केवइयं कालं सोवचया) हे भदन्त ! सिद्ध कितने कालतक सोपचय रहते हैं ? (गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अट्ठसमया) हे गौतम ! सिद्ध जघन्य से एक समय तक और उत्कृष्ट से आठ समयतक सोपचय रहते हैं। (केवइयं कालं निरुवचय-निरवचया) हे भदन्त ! सिद्ध कितने कालतक निरुपचय और निरपचय बने रहते हैं ? (जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं छम्मासा-सेवं भंते ! सेवं भंते !) हे गौतम ! सिद्ध जघन्य से एक समय तक और उत्कृष्ट से छमास तक निरुपचय और निरपचय बने रहते हैं। हे भदन्त ! जैसा आपने कहा है वह सब ऐसा ही है-हे भदन्त ! वह सब ऐसा ही है।

टीकार्थ-यहां सूत्रकार पुनः जीवके विषयमें ही प्रकारान्तरसे कथन कर रहे हैं-इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि (जीवा णं भंते !

આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કહ્યો છે (अवट्ठिएहिं वक्कंतिकालो भाणियव्वो) અવસ્થિતોમાં વ્યુત્ક્રાંતિકાળ કહેવો જોઇએ. (सिद्धाणं भंते ! केवइयं कालं सोवचया ?) હે ભદન્ત ! સિદ્ધ પરમાત્માઓ કેટલા કાળ સુધી ઉપચયવાળા રહે છે ? गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अट्ठसमया) હે ગૌતમ ! તેઓ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે આઠ સમય સુધી ઉપચય યુક્ત રહે છે. (केवइयं कालं निरुवचय-निरवचया ? હે ભદન્ત ! સિદ્ધ પરમાત્માઓ કેટલા કાળ સુધી ઉપચય-અપચયથી રહિત રહે છે ? जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं छम्मासा) હે ગૌતમ ! સિદ્ધ પરમાત્માઓ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે છ માસ સુધી ઉપચય-અપચયથી રહિત રહે છે. (सेवं भंते ! सेवं भंते !) હે ભદન્ત ! આપની વાત સાચી છે. હે ભદન્ત ! આપે આ વિષયનું જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે યથાર્થ છે.

ટીકાર્થ—સૂત્રકાર જીવોના વિષયમાં અન્ય પ્રકારે નિરૂપણ કરવા માટે નીચેના પ્રશ્નોત્તરોરૂપ કથન કરે છે-ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે

सोपचयाः, उपचयेन सहिताः वृद्धिसहिता भवन्ति ? अथवा सापचयाः अपचयेन सहिताः हानिसहिताः, अथवा ' सोवचय-सावचया ' किं सोपचय-सापचयाः ? वृद्धिहानियुक्ताः यथावस्थिता इत्यर्थः किं भवन्ति ? अथवा ' निरुवचय-निरवचया ?' निरुपचय-निरपचयाः-उपचयापचयरहिता यथावस्थिता वा किं भवन्ति ?

किं सोवचया सावचया) हे भदन्त ! जीव क्या उपचय सहित होते हैं ? अपचय सहित होते हैं ? उपचय नाम वृद्धि का है और अपचय नाम हानि का है। जितने पहिले जीव हों उतने में कोई नये जीवों का उत्पाद हो जावे तो इससे उनकी संख्या की जो वृद्धि होती है वह उपचय है। तथा जितनी पहिले जीवों की संख्या हो उसमें से जीवों के मरने के कारण घटती हो जावे तो इसका नाम अपचय है अथवा (सोवचय सावचया) सोपचय सापचय होते हैं ? वृद्धि और हानि दोनों से एक साथ वे युक्त होते हैं ? या (निरुवचय निरवचया) जीव निरुपचय और निरवचय है वृद्धि एवं हानि इनमें नहीं होती है ? ऐसे ये चार प्रश्न गौतम ने प्रभु से पूछे हैं ? तात्पर्य इन प्रश्नों के पूछने का इस प्रकार से है-जैसे पूर्व में नपी तुली हुई धान्यादि राशि में और दूसरी धान्यराशि मिला देने से वह धान्यराशि पूर्वप्रमाण की अपेक्षा वृद्धिंगत हो जाती है-उसी प्रकार से क्या निश्चित की गई जीवराशि में और दूसरी

(जीवाणं भंते ! किं सोवचया सावचया ?) હે ભદન્ત ! શું જીવો ઉપચયવાળાં હોય છે ? અથવા શું તેઓ અપચયવાળાં હોય છે ? (ઉપચય એટલે વૃદ્ધિ અને અપચય એટલે હાનિ. પહેલાં જેટલાં જીવો હોય તેમાં નવાં જીવોની ઉત્પત્તિને કારણે સંખ્યાની જે વૃદ્ધિ થાય છે તેને ઉપચય કહે છે. અને જીવોનાં મરણ થવાને કારણે જીવોની મૂળ સંખ્યામાં જે ઘટાડો થાય છે તેને અપચય કહે છે.) " सोवचया सावचया ? " અથવા શું તેઓ ઉપચય-અપચય બન્નેથી યુકત હોય છે ? (એટલે કે વૃદ્ધિ અને હાનિ બન્નેથી એક સાથે યુકત હોય છે ?) અથવા (निरुवचयनिरवचया) શું જીવો ઉપચય-અપચય બન્નેથી રહિત હોય છે ? (એટલે કે વૃદ્ધિ-હાનિ બન્નેથી રહિત હોય છે ?) ગૌતમ સ્વામીએ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેના ચાર પ્રશ્નો મહાવીર પ્રભુને પૂછ્યા છે. હવે સૂત્રકાર તે ચારે પ્રશ્નોનું દૃષ્ટાંતો દ્વારા પ્રતિપાદન કરે છે.

તોલમાપ લઈને મૂકી રાખેલા ધાન્યાદિના રાશિમાં (ઢગલામાં) બીજી ધાન્યરાશિ નાખી દેવાથી જેની રીતે મૂળ ધાન્યરાશિના વજનમાં વધારો થાય છે, તેવી રીતે નિશ્ચિત સંખ્યાની જીવરાશિમાં શું બીજી નવી ઉત્પન્ન થયેલી

भगवान् आह-' गोयमा ! जीवा णो सोवचया णो सावचया ' हे गौतम ! जीवाः खलु नो सोपचयाः नो वृद्धिमन्तः अनुत्पन्नानां तत्रोत्पत्त्यभावात्

उद्भूत हुई जीवराशि मिल जाती है और इससे पूर्वसंख्या की वृद्धि हो जाती है क्या ? यह पहिला प्रश्न है। या उस निश्चित जीवराशि में से कितनेक जीवों के निकल जाने से या उनके अन्यपर्यायापन्न हो जाने से उसकी संख्या में हीनता आ जाती है क्या ? यह दूसरा प्रश्न है। एक साथ ही उसमें अन्य जीवों के उत्पन्न होकर आ मिलने से और मरण करके उसमें से निकल जाने से जीवसंख्यामें युगपत् हानि और वृद्धि दोनों बातें होती हैं क्या ? यह तीसरा प्रश्न है। तथा उत्पाद और उद्वर्तना के अभाव को लेकर ये सब कुछ नहीं होता है क्या ? भगवान् गौतम के इन प्रश्नों का उत्तर देने के अभिप्राय से उनसे कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (जीवा णो सोवचया) जीव सोपचय नहीं हैं क्यों कि अनुत्पन्न जीवों कि वहां पर उत्पत्ति होने का अभाव है। जीवराशि सोपचय तो तब ही मानी जा सकती कि जब उसमें और दूसरे जीव नये उत्पन्न होकर मिलते परन्तु जीवों की घटपटादि की तरह नवीन उत्पत्ति तो होती नहीं है-अतः जीवराशि जितनी है वह उतनी

જીવરાશિનો વધારો થવાની તે મૂળ સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થાય છે ખરી ? આ પહેલો પ્રશ્ન છે. બીજો પ્રશ્ન આ પ્રમાણે છે-જેવી રીતે ધાન્યની રાશિમાંથી થોડું ધાન્ય લઇ લેવાથી ધાન્યની રાશિના વજનમાં ઘટાડો થાય છે, એવી રીતે નિશ્ચિત જીવરાશિમાંથી કેટલાક જીવો નીકળી જવાથી અથવા અન્ય પર્યાયમાં ચાલ્યા જવાથી શું તેમની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય છે ખરો ? ત્રીજો પ્રશ્ન આ પ્રમાણે છે-એકી સાથે બીજાં જીવો પેદા થઇને તે જીવરાશિમાં આવી મળવાથી અને મરીને તેમાંથી નીકળી જવાને કારણે જીવસંખ્યામાં એકી સાથે વૃદ્ધિ અને હાનિ બન્ને થાય છે ખરાં ? ચોથો પ્રશ્ન-અથવા ઉત્પત્તિ અને મરણના અભાવે શું ઉપચય-અપચય જેવું કાંઈ પણ હોતું નથી ? ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (जीवा णो सोवचया) જીવો ઉપચયથી યુકત હોતા નથી, કારણ કે અનુત્પન્ન જીવોની ત્યાં ઉત્પત્તિ થવાનો અભાવ છે. જીવરાશિને ત્યારેજ ઉપચય યુકત માની શકાય કે જ્યારે તેમાં બીજાં નવાં ઉત્પન્ન થયેલાં જીવો આવીને મળી જાય. પરંતુ ઘટપટાદિ (ઘડા, વસ્ત્ર આદિ) ની જેમ જીવોની નવી ઉત્પત્તિ તો થતી નથી. તેથી

नो वा सापचयाः हानिमन्तो वा भवन्ति, विद्यमानजीवानामजीवत्वेन परिणत्य भावात् 'णो सोवचय–सावचया' नो वा सोपचय–सापचयाः भवन्ति, जीवानां वृद्धिहान्योरभावात्, अत एव जीवाः 'निरुवचय–निरवचया' निरुपचय–निरपचयाः वृद्धिहानिरहिताः यथावस्थिता एव भवन्ति,। अथ उपचयस्य वृद्धिरूपत्वेन, अपचयस्य च हानिरूपत्वेन भवतु भङ्गद्वयम्, किन्तु युगपद् उपचयापचयसहितस्य निषेधः, युगपद् उपचयापचयरहितस्य च अवस्थितत्व-

---

ही रहती है (णो सावचया) जीवराशि सापचय नहीं है–क्यों कि जीवराशि में कोई भी जीव कभी भी अजीवरूप में परिणत नहीं होता है। अजीवरूप से यदि वह परिणत होता तो उस राशि में कमी होती (णो सोवचयसावचया) इसी प्रकार से ऐसा भी नहीं है कि एक तरफ नवीन जीव उत्पन्न होकर उसमें मिलते जावें और दूसरी तरफसे उसमें उतने ही निकल कर दूसरे रूपमें परिणत होते जावें इस तरह वृद्धि और हानि का अभाव होने के कारण जोव सोपचय और सावचय भी नहीं है। किन्तु वे तो (निरुवचया–निरवचया) निरुपचय और निर-पचय हैं–नवीन हानि वृद्धि के अभाव होने के कारण यथावस्थित हैं।

शंका—उपचय वृद्धिरूप होता है और अपचय हानिरूप होता है–इस तरह से उपचय और अपचयसंबंधी दो भंग तो बन जाते हैं परन्तु युगपत् उपचय और अपचय सहित का जो निषेध किया गया

"णो सावचया" જીવરાશિ અપચય (હાનિ) થી યુક્ત પણ હોતી નથી, કારણ કે જીવરાશિમાંથી કોઇ પણ જીવ કદી પણ અજીવરૂપે પરિણમતો નથી. જો તે અજીવરૂપે પરિણમતો હોત તો જીવરાશિમાં અપચય (સંખ્યામાં ઘટાડો) થતો હોત. (णो सोवचयसावचया) એવું પણ બનતું નથી કે એક તરફથી નવીન જીવો ઉત્પન્ન થઇને તેમાં ભળી જતાં હોય અને બીજી તરફથી એટલાં જ જીવો તેમાંથી નીકળી જઇને અન્યરૂપે પરિણમન પામતા હોય. આ રીતે વૃદ્ધિ અને હાનિનો અભાવ હોવાથી જીવરાશિ ઉપચય–અપચય બન્નેથી યુક્ત પણ નથી. પરંતુ તે "निरुवचया–निरवचया" ઉપચય–અપચય તે બન્નેથી રહિત હોય છે. નવીન વૃદ્ધિ અને હાનિનો અભાવ હોવાથી જીવોની સંખ્યામાં વધારો કે ઘટાડો સંભવતો નથી તેથી યથાવસ્થિતજ રહે છે.

શંકા—ઉપચય વૃદ્ધિરૂપ હોય છે અને અપચય હાનિરૂપ હોય છે. આ રીતે ઉપચય અને અપચયના બે ભંગ (વિકલ્પો) તો બની જાય છે. પણ

रूपतया स्वीकारः, इत्यनयोरेकार्थकत्वात् पौनरुक्त्यमिति चेदाह तृतीयभङ्गे निषेधमुखेन कथनं, चतुर्थभङ्गे तु विधिमुखेन स्वीकारः-इति न पौनरुक्त्यम् । एवम् 'एगिंदिया तइयपए' एकेन्द्रियाः जीवास्तृतीयपदे सोपचय-सापचयरूपतृतीय-भङ्गे भणितव्या बोध्याः, युगपद् उत्पादोद्वर्त्तनाभ्यां वृद्धिहानिसद्भावात्, शेषाः

है और युगपत् उपचय अपचय रहित को अवस्थितरूप से जो स्वीकार किया गया है-सो यह कथन तो एक ही प्रकार का है। इस तरह के कथन से यहां पर पुनरुक्ति दोष का प्रसंग प्राप्त होता है? उत्तर-तुमने अभीतक इस प्रकार से कथन करने के भाव को नहीं समझा है-देखो तृतीयभङ्ग में जो कथन किया गया है वह निषेध को लक्ष्य में लेकर किया गया है-और चतुर्थभंग में जो कथन किया गया है वह विधि को लक्ष्य में लेकर किया गया है बस इसी अपेक्षा यहां पर अन्तर जानना चाहिये दोनों में एकार्थकता होने पर भी कथन करने की शैली में भिन्नता है ही-अतः पुनरुक्ति दोष का अभाव यहां पर है। (एगिं-दिया तइयपए) एकेन्द्रिय जीवों को तृतीय पद में कहना चाहिये-अर्थात् सोपचय सापचयरूप जो तृतीय भंग है उसमें ये एकेन्द्रिय जीव भणि-तव्य हैं ऐसा जानना चाहिये क्यों कि एकसाथ-उत्पाद और उद्वर्तन

ઉપચય-અપચય રહિતતાનો અવસ્થિત રૂપે જે સ્વીકાર કરાયો છે, એ કથન તો એક જ પ્રકારનું લાગે છે. આ પ્રકારના કથનથી શું પુનરૂક્તિ દોષ લાગતો નથી?

ઉત્તર—શંકા કરનાર ઉપર્યુક્ત કથનનો ભાવ સમજ્યા નથી. ત્રીજા ભંગમાં જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તે નિષેધને લક્ષ્યમાં લઈને કરવામાં આવ્યું છે. અને ચોથા ભંગમાં (વિકલ્પમાં) જે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે વિધિને લક્ષ્યમાં લઈને કરવામાં આવ્યું છે. એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાથી એ બન્ને ભંગો વચ્ચેનો ભેદ દેખાઈ આવશે. બન્ને કથનમાં એકાર્થતા હોવા છતાં પણ કથન કરવાની શૈલીમાં ભિન્નતા જ રહેલી છે. તેથી તે કથનમાં પુનરૂક્તિ દોષનો અભાવ જ રહે છે.

"एगिंदिया तइयपए" એકેન્દ્રિય જીવોનું કથન ત્રીજા પદને આધારે કરવું જોઈએ એટલે કે ઉપચય-અપચય બન્નેથી યુક્ત એકેન્દ્રિય જીવોને સમજવા. કારણ કે એકી સાથે ઉત્પાદ (ઉત્પત્તિ) અને ઉદ્વર્તન (નાશ) થતો હોવાથી એકેન્દ્રિય જીવોમાં વૃદ્ધિ અને હાનિનો સદ્ભાવ રહે છે. બાકીના

'सोपचयाः १, सापचयाः २, निरुपचय-निरपचयाः ३, एते त्रयो भङ्गा एकेन्द्रियेषु न घटन्ते, प्रत्येकमुत्पादोद्वर्त्तनयोस्तद्विरहस्य चासद्भावादिति, 'सेसा जीवा चउहिं वि पदेहिं भाणियव्वा' शेषाः जीवा द्वीन्द्रियादारभ्य वैमानिकपर्यन्ता एकोनविंशतिदण्डकस्थाः चतुर्ष्वपि पदेषु सोपचयादिरूपेषु भणितव्या-वक्तव्याः। एकेन्द्रियाणां दण्डकपञ्चकं विहाय शेषैकोनविंशतिदण्डकजीवेषु सोपचयादय श्चत्वारोऽपि भङ्गा लभ्यन्त इति भावः।

गौतमः पृच्छति-'सिद्धा णं पुच्छा ?' हे भदन्त ! सिद्धाः खलु किम् सोपचयाः, सापचयाः, सोपचय-सापचयः, निरुपचय-निरपचयाः वा भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! ' सिद्धा सोवचया, णो सावचया, णो सोवचयसावचया, निरुवचय-

---

को लेकर वहां वृद्धि और हानि का सद्भाव रहता है। बाकी के (सोवचया १ सावचया २ निरुवचया-निरवचया ३) ये भंग एकेन्द्रिय जीवों में घटित नहीं होते हैं। क्यों कि एकेन्द्रियों में प्रत्येक का उत्पाद, उद्वर्तन और इनके विरह का अभाव है। (सेसा जीवा चउहिं वि पयेहिं भाणियव्वा) द्विन्द्रियसे लेकर वैमानिक देवों तक के जीव जो कि १९ दण्डकों में हैं चारों ही सोपचयादिरूप भङ्गों में कथन करने योग्य हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि एकेन्द्रियों के दण्डकपञ्चक को छोड़कर बाकी के १९ दण्डकों के जीवों में सोपचयादि चारों ही भङ्ग पाये जाते हैं।

गौतम पूछते हैं-(सिद्धाणं पुच्छा) हे भदन्त ! सिद्ध जीव क्या सोपचय हैं ? या अपचय रहित हैं ? या सोपचय सापच हैं ? या निरुपचय निरपचय है इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! (सिद्धा सोवचया, णो सावचय, णो सोवचयसावचया,

---

ત્રણે ભંગો એકેન્દ્રિય જીવોને લાગુ પડતા નથી. એટલે કે (सोवचया, सावचया, निरुवचय-निरवचय) આ ત્રણ ભંગ તેમને લાગુ પડતા નથી, કારણ કે એકેન્દ્રિયોમાં પ્રત્યેકનો ઉત્પાદ, ઉદ્વર્તન અને તેમનો વિરહનો અભાવ છે. (सेसा जीवा चउहिं वि पएहिं भाणियव्वा) દ્વીન્દ્રિયથી લઇને વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવો કે જે ૧૯ દંડકોમાં છે, તેમને ચારે ભંગ લાગુ પડે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે એકેન્દ્રિયોના પાંચ દંડકો સિવાયના બાકીના ૧૯ દંડકોના જીવોને સોપચયાદિ ચારે ભંગ લાગુ પડી શકે છે

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—"सिद्धाणं पुच्छा" હે ભદન્ત ! સિદ્ધ જીવો શું ઉપચય યુક્ત હોય છે ? અથવા અપચય યુકત હોય છે ? અથવા ઉપચય અપચય બન્નેથી યુકત હોય છે ? અથવા ઉપચય-અપચય બન્નેથી રહિત હોય છે ?

ઉત્તર—"गोयमा !" હે ગૌતમ ! (सिद्धा सोवचया, णो सावचया,

निरवचया' हे गौतम ! सिद्धाः खलु सोपचयाः वृद्धियुक्ता भवन्ति कर्मक्षयेण तत्रा-गमनात्, एवं निरुपचय-निरपचयाः-निरुपचया विरहकालमाश्रित्य वृद्धिरहिताः, निरपचयाः तत उद्वर्त्तनाभावात्, यथावस्थिता भवन्ति--इत्यर्थः, किन्तु नो सापचयाः ततः पुनरुद्वर्त्तनाभावात्, न वा सोपचय-सापचयाः युगपद् उपचया पचययुक्ता न भवन्ति, इति भङ्गद्वयं सिद्धेषु न घटते। प्रथमचतुर्थरूपं भङ्गद्वयं घटते इति भावः, अत्र प्रथमचतुर्थरूपं भङ्गद्वयं स्वीकृतम् ॥ गौतमः पृच्छति-'जीवाणं भंते ! केवइयं कालं निरुपचय-निरवचया ? ' हे भदन्त ! जीवाः खलु

निरुवचय निरवचया) सिद्ध वृद्धियुक्त होने के कारण सोपचय होते हैं इसका कारण यह है कि सिद्धावस्था में जीव कर्मों के क्षय हो जाने से ही आता है निरुपचय ये इस कारण से कहे गये हैं कि विरहकाल को लेकर ये वृद्धि से रहित कहे गये हैं तथा जो जीव इस अवस्था में पहुँच जाता है फिर उसका वहां से उद्वर्त्तन होता नहीं है इस कारण ये निरपचय-यथावस्थित कहे गये हैं। (नो सापचया, न वा सोपचय सापचया) ये दो भङ्ग सिद्धों में नहीं हैं। क्यों कि उनमें पहुँच कर जीव वापिस नहीं आता है, अतः वे सापचय नहीं है और एक साथ वे सोपचय सापचय नहीं होते हैं इस कारण वे तृतीयभङ्गवाले भी नहीं हैं। प्रथम और चतुर्थभङ्ग ये दो भंग इनमें घटित होते हैं। अब गौतम स्वामी पूछते हैं कि (जीवा णं भंते ! केवइयं कालं निरुवचय-निरवचया) हे भदन्त ! जीव कितने कालतक उपचय रहित और अपचय रहित होते हैं ? उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं (गोयमा) हे गौतम !

णो सोवचयसावचया, निरुवचय-निरवचया) સિદ્ધોમાં વૃદ્ધિ થતી હોવાથી તેઓ ઉપચય યુકત હોય છે, કારણ કે કર્મોનો ક્ષય કરીને કેટલાક જીવો સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરનારો જીવ ફરીથી સંસારમાં જન્મ લેતો નથી. તે કારણે સિદ્ધોની સંખ્યામાં ઘટાડો થતો નથી. (नो सापचया, न वा सोपचयसापचया) આ બે ભંગોનો સિદ્ધોમાં અભાવ હોય છે. સિદ્ધપદે પહોંચેલો જીવ સંસારમાં ફરી જન્મ લેતો નથી, તે કારણે તેને અપચય યુકત કહી શકાય નહીં. વળી તેઓ એક સાથે ઉપચય-અપચય બન્નેથી યુકત હોતા નથી, તે કારણે ત્રીજા ભંગનો પણ તેમનામાં નિષેધ કર્યો છે. તેમને પહેલો અને ચોથો ભંગ લાગુ પડે છે, એટલે કે તેઓ ઉપચયથી યુકત હોય છે અને ઉપચય-અપચયથી રહિત હોય છે.

પ્રશ્ન—" जीवाणं भंते ! केवइयं कालं निरुवचय-निरवचया ? " હે હે ભદન્ત ! જીવો કેટલા કાળ સુધી ઉપચય-અપચયથી રહિત રહે છે ?

कियन्तं कालं कियत्कालपर्यन्तं निरुपचय-निरपचयाः भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! सव्वद्धं' हे गौतम ! सर्वाद्धा सर्वकालपर्यन्तं जीवाः निरुपचय-निरपचया भवन्ति, जीवानां सर्वकालावस्थितत्वात्, 'गौतमः पृच्छति-'नेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं सोवचया ? हे भदन्त ! नैरयिकाः खलु कियन्तं कालं कियत्कालपर्यन्तं सोपचया भवन्ति ? भगवानाह -- 'गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं' हे गौतम ! नैरयिका जीवा जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकाया असंख्येयभागम् सोपचया भवन्ति । गौतमः पृच्छति-'केवइयं कालं सावचया ?' हे भदन्त ! नैरयिकाः कियन्तं कालं कियत्कालपर्यन्तम् सापचयाः भवन्ति ? भगवान् आह-'एवं चेव'

(सव्वद्धं) सर्वकाल पर्यन्त जीव उपचय और अपचय से रहित होते हैं। क्यों कि इनकी स्थिति सब काल में रहती है। अब गौतम स्वामी प्रभु से ऐसा प्रश्न करते हैं कि (नेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं सोवचया) हे भदन्त ! नारक कितने काल तक उपचय सहित होते है ? इसके उत्तर में प्रभु उन्हें समझाते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं) नारक कम से कम एक समय तक और अधिक से अधिक आवलिका के असंख्यातवें भागतक उपचय सहित होते हैं। (केवइयं कालंसावचया) तथा हे भदन्त ! नारक जीव कितने कालतक अपचय सहित होते हैं ? उत्तर में प्रभु कहते हैं (एवं चेव) नारक जीव कमसे कम एक समय तक और अधिक से अधिक आवलिका के असंख्यातवें भागतक अपचय सहित होते हैं। तथा (केवइयं कालं सोवचय-सावचया) हे भदन्त !

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! "सव्वद्ध" સર્વકાળ પર્યન્ત જીવો ઉપચય-અપચયથી રહિત રહે છે કારણ કે તેમનું અવસ્થાન (અસ્તિત્વ) બધા કાળમાં હોય છે

પ્રશ્ન—(नेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं सोवचया ?) હે ભદન્ત ! નારક જીવો કેટલા કાળ સુધી ઉપચયવાળા રહે છે ?

ઉત્તર—"गोयमा !" હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं) નારકો ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કાળ સુધી ઉપચય યુક્ત રહે છે. "केवइयं कालं सावचया" હે ભદન્ત ! નારક જીવો કેટલા કાળ સુધી અપચય યુક્ત રહે છે ? તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-"एवं चेव" નારક જીવો ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કાળ સુધી અપચય યુક્ત રહે છે.

एवमेव, सोपचयवदेव जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकायाः असंख्येय-भागपर्यन्तं नैरयिकाः सापचया भवन्ति । गौतमः पृच्छति–' केवइयं कालं निरुव-चयनिरवचया ?' कियन्तं कालं सोपचय सापचयाः? हे भदन्त ! नैरयिकाः कियत्कालपर्यन्तं सोपचय–सापचया भवन्तीति? भगवानाह–'एवंचेव' एवमेव सोपचय-वदेव जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण आवलिकायाः असंख्येयभागम्, ' केवइयं-कालं निरुवचय–निरवचया ' हे भदन्त! नैरयिकाः कियन्तं कालं निरुपचय–निर-पचयाः भवन्ति ? भगवानाह –' गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं बारस मुहुत्ता ' हे गौतम ! नैरयिकाः जघन्येन एकं समयम्, उत्कृष्टेन द्वादश मुहूर्तान् यावत् निरुपचय–निरपचया भवन्ति । तथा ' एगिंदिया सव्वे सोवचया, साव-चया सव्वद्धं ' एकेन्द्रियाः खलु जीवाः सर्वे सर्वाद्धाम् सर्वकालपर्यन्तं सोपचयाः

नारक कितने समयतक तृतीयभंगवाले होते हैं ? तब इसके भी उत्तरमें (एवं चेव) प्रभु उनसे कहते हैं कि हे गौतम ! नरक जीव युगपत् उपचय और अपचयसे युक्तरूप तृतीयभंगवाले कम से कम एक समयतक और अधिकसे अधिक आवलिकाके असंख्यातवें भागतक होते हैं। (केवइयं कालं निरुवचय–निरवचया) हे भदन्त! नारकजीव कितने कालतक उप-चयसे रहित और अपचय से रहित होते हैं उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि (गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं बारसमुहुत्ता) हे गौतम ! कम से कम एक समयतक और अधिक से अधिक बारह मुहूर्त तक नारक जीव उपचय से रहित और अपचय से रहित होने रूप चतुर्थ भंगवाले हैं। (एगिंदिया सव्वे सोवचया, सावचया सव्वद्धं) तथा एके-न्द्रिय जितने भी जीव हैं वे सब काल में उपचयसहित और अप-

---

પ્રશ્ન—(केवइयं कालं सोवचय–सावचया ?) હે ભદન્ત ! નારકો કેટલા કાળ સુધી ઉપચય-અપચય બન્નેથી યુક્ત રહે છે ?

ઉત્તર—" एवं चेव " હે ગૌતમ ! નારક જીવોનો ઉપચય–અપચય બન્નેથી એકી સાથે યુક્ત રહેવાનો કાળ પણ ઉપચય યુક્ત રહેવાના કાળ પ્રમાણે જ સમજવો. એટલે કે તેનો ઓછામાં ઓછો એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કાળ સમજવો. (केवइयं कालं निरुवचय–निरवचया ? " હે ભદન્ત ! નારકો કેટલા કાળ સુધી ઉપચય–અપચયથી રહિત હોય છે ?

ઉત્તર—(गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं बारसमुहुत्ता) હે ગૌતમ ! નારકો ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે બાર મુહૂર્ત સુધી ઉપચય–અપચયથી રહિત હોય છે. (एगिंदिया सव्वे सोव-

सापचयाश्च भवन्ति, ' सेसा सव्वे सोवचया वि, सावचया वि, सोवचय-सावचयावि, निरुवचयनिरवचया वि, जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं ' शेषाः उपर्युक्तातिरिक्ताः सर्वे द्वीन्द्रियादयो जीवाः सोपचयाः अपि, सापचयाः अपि, सोपचय-सापचया अपि, निरुपचय-निरपचयाः अपि जघन्येन एकं समयम् , उत्कर्षेण आवलिकायाः असंख्येयभागम् , असंख्यातकालपर्यन्तम् तिष्ठन्ति, किन्तु ' अवट्ठिएहिं वक्कंतिकालो भाणियव्वो ' अवस्थितेषु निरुपचय-निरपचयरूपेषु व्युत्क्रान्तिकालो विरहकालो भणितव्यः वक्तव्यः एकेन्द्रियाणां दण्डकपञ्चकं विहाय शेषेषु द्वीन्द्रियादारभ्य वैमानिकपर्यन्तेषु एकोनविंशतिदण्डकेषु विरहकालमाश्रित्यावस्थितत्वं बोध्यम् , इति भावः ।

चय सहित होते हैं। (सेसा सव्वे सोवचया वि, सावचया वि सोवचय सावचया वि, निरुवचय-निरवचया वि) तथा उपर्युक्त जीवों से अतिरिक्त और जो द्वीन्द्रियादिक जीव हैं वे सब उपचय सहित भी होते हैं, अपचय सहितभी होते हैं, उपचय अपचय दोनों से भी एक साथ युक्त होते हैं और उपचय अपचय इन दोनों से रहित भी होते हैं। उपचय आदि से सहित या रहित होने का काल इन का (जहण्णेणं एक्कं समयं) जघन्य से एक समय का है और (उक्कोसेणं) उत्कृष्ट से (आवलियाए असंखेज्जइभागं) आवलिका का असंख्यातवां भाग है। किन्तु (अवट्ठिएहिं वक्कंतिकालो भाणियव्वो) निरुपचय निरपचयरूप अवस्थितों में व्युत्क्रान्तिकाल-विरहकाल-भणितव्य है-अर्थात् एकेन्द्रियों के पांचदण्डकों को छोड़कर शेष द्वीन्द्रिय से लेकर वैमानिक तकके १९

वया सावचया सव्वद्ध) તથા સમસ્ત એકેન્દ્રિય જીવો બધા કાળમાં ઉપચય અપચય સહિત હોય છે. (सेसा सव्वे सोवचया वि, सावचया वि, सोवचय-सावचया वि, निरुवचय-निरवचया वि) બાકીના બધાં જીવો (એકેન્દ્રિય સિવાયના બધાં જીવો) ઉપચયવાળાં પણ હોય છે, અપચયવાળાં પણ હોય છે, ઉપચય-અપચય બન્નેથી પણ એક સાથે યુકત હોય છે, અને ઉપચય-અપચય બન્નેથી રહિત પણ હોય છે. તેમનો ઉપચય આદિથી યુકત અથવા રહિત રહેવાનો કાળ " जहण्णेणं एक्कं समयं " ઓછામાં ઓછો એક સમયનો અને (उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइ भागं) વધારેમાં વધારે આવલિકાના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કહ્યો છે. પરંતુ (अवट्ठिएहिं वक्कंतिकालो भाणियव्वो) નિરૂપચય-નિરપચય રૂપ અવસ્થાનોમાં વ્યુત્ક્રાન્તિ કાળ-વિરહ કાળ-કહેવો જોઇએ. એટલે કે એકેન્દ્રિયોના પાંચ દંડકો સિવાયના બાકીના ૧૯ દંડકોમાં (દ્વીન્દ્રિયોથી વૈમાનિકો પર્યન્તના ૧૯ દંડકોમાં) વિરહ-કાળને આધારે અવસ્થિત્વ સમજવું.

गौतमः पुनः पृच्छति-'सिद्धा णं भंते ! केवइयं कालं सोवचया ?' हे भदन्त ! सिद्धाः खलु कियन्तं कालं कियत्कालपर्यन्तं सोपचया भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! जहण्णेणं एगं समयं, उक्कोसेणं अट्ठ समया' हे गौतम ! सिद्धाः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण अष्ट समयान् सोपचया भवन्ति ? गौतमः पृच्छति-'केवइयं कालं निरुवचयनिरवचया' हे भदन्त ! सिद्धाः कियन्तं कालं - कियत्कालपर्यन्तं निरुपचय-निरपचया यथावस्थिता भवन्ति ? वृद्धिहान्योरभावावस्थायां तिष्ठन्ति ? भगवानाह-'जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं छम्मासा' हे गौतम ! सिद्धाः जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण षण्मासान् यावत्

दण्डकों में विरहकाल को आश्रित करके अवस्थितत्व जानना चाहिये।

अब गौतम पुनः पूछते हैं कि (सिद्धाणं भंते ! केवइयं कालं सोवचया) हे भदन्त ! सिद्ध कितने कालतक उपचय सहित होते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अट्ठ समया) जघन्य से एक समयतक और उत्कृष्ट से आठ समय तक सिद्ध जीव उपचय सहित होते हैं। अब गौतम पुनः उनसे प्रश्न करते हैं कि-(केवइयं काल निरुवचया निरवचया) हे भदन्त ! सिद्ध कितने समय तक उपचय से रहित और अपचय से रहित हैं ? तो इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि हे गौतम ! सिद्ध (जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं छम्मासा) जघन्यसे एक समयतक और उत्कृष्ट से छहमास तक वृद्धि और हानि की अभावावस्थारूप चतुर्थ

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને ફરીથી પૂછે છે કે (सिद्धाणं भंते ! केवइयं कालं सोवचया ?) હે ભદન્ત ! સિદ્ધો કેટલા કાળ સુધી ઉપચયથી યુકત રહે છે ?

ઉત્તર—(गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अट्ठसमया) હે ગૌતમ ! સિદ્ધ જીવો ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે આઠ સમય સુધી ઉપચય યુકત રહે છે.

પ્રશ્ન—(केवइयं कालं निरुवचय-निरवचया ?) હે ભદન્ત ! સિદ્ધ જીવો કેટલા કાળ સુધી ઉપચય-અપચયથી રહિત હોય છે ?

ઉત્તર—(जहण्णेणं एक्कं समयं, उक्कोसेणं छम्मासा) હે ગૌતમ ! સિદ્ધ જીવો ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને વધારેમાં વધારે છ માસ સુધી વૃદ્ધિ અને હાનિની અભાવવસ્થા રૂપ ચોથા ભંગમાં બતાવ્યા પ્રમાણેની સ્થિતિવાળા રહે છે.

निरुपचय-निरपचया भवन्ति । अन्ते गौतमो भगवदुक्तं यथार्थत्वेन स्वीकरोति -' सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति ' हे भदन्त ! तदेवं भवदुक्तं सत्यमेवेत्यर्थः ॥३॥

इतिश्री-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य श्री घासीलाल व्रतिविरचितायां भगवती सूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां पञ्चमशतकस्य अष्टमोद्देशकः समाप्तः ।५-८।

भंग में बने रहते हैं । इस तरह प्रभु द्वारा यथार्थरूप में प्रतिपादित हुए विषय को सुनकर अब अन्त में गौतम भगवान उसे सर्वथा सत्यरूप से स्वीकार करते हुए कहते हैं कि (सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) हे भदन्त ! आप देवानुप्रिय ने जो कहा है वह सर्वथा सत्य ही है-सर्वथा सत्य ही है ॥ सूत्र ३ ॥

श्री जैनाचार्य जैनधर्म दिवाकर श्री घासीलालजी महाराजकृत " भगवतीसूत्र " की प्रमेयचन्द्रिका व्याख्या का पांचवे शतक का आठवां उद्देशक समाप्त ॥ ५-८ ॥

આ રીતે મહાવીર પ્રભુ દ્વારા યથાર્થરૂપે પ્રતિપાદિત કરાયેલા વિષયને સાંભળીને ગૌતમ સ્વામી તેમાં પોતાની શ્રદ્ધા પ્રકટ કરતા કહે છે-સેવં ભંતે ! સેવં ભંતે ! ત્તિ " હે ભદન્ત ! આપ દેવાનુપ્રિયે જે કહ્યું તે સર્વથા સત્ય જ છે. હે ભદન્ત ! આપે આ વિષયનું જે પ્રતિપાદન કર્યું, તે યથાર્થ જ છે. સૂ. ૩

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત 'ભગવતીસૂત્ર'ની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાનો પાંચમાં શતકનો આઠમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૫-૮ ॥

अथ नवमोद्देशकः प्रारभ्यते

॥ पञ्चमशतके नवमोद्देशकस्य संक्षिप्त विषयविवरणम् ॥

राजगृहं नाम नगरं किं वस्तु वर्तते? इति प्रश्नः। पृथिवीप्रभृति राजगृहं नगर-मित्युत्तरम्। तत्कारणानां समुल्लेखः। दिवसे प्रकाशः रात्रौ – अन्धकारश्चेति प्रश्नः, तत्स्वीकारात्मकमुत्तरम्। तत्र क्रमशः शुभपुद्गलानाम्, अशुभपुद्गलानां परिणामस्य हेतुत्वकथनं च। नैरयिकाणाम् प्रकाशः अन्धकारो वा? इति प्रश्नः, अन्धकार एव नो प्रकाशः इत्युत्तरम्। अशुभपुद्गलानां तत्कारणत्वकथनं च। असुरकुमाराणां प्रकाशः। पृथिवीकायादियावत् – त्रीन्द्रियजीवानाम् अन्धकार

नववें उद्देशकका प्रारंभ—

पंचमशतकके ९ उद्देशक के विषयकथन

पंचमशतक के इस नववें उद्देशक का संक्षेप से विषय विवरण इस प्रकार से है–राजगृह नाम का नगर क्या वस्तु है? ऐसा प्रश्न–पृथिवी आदि राजगृह नगर है ऐसा उत्तर, इसके कारणों का उल्लेख। दिन में प्रकाश और रात्रि में अंधेरा होता है? ऐसा प्रश्न, हां होता है ऐसा उत्तर, इसमें क्रम से शुभ पुद्गलों का और अशुभ पुद्गलों का परिणाम कारण है ऐसा कथन नारक जीवों के यहां प्रकाश होता है? या अंध-कार होता है? ऐसा प्रश्न अंधकार ही होता है प्रकाश नहीं ऐसा उत्तर ऐसा क्यों है–इस प्रश्न के उत्तर में अशुभ पुद्गलों का परिणाम ही वहां कारण है ऐसा उत्तर असुरकुमारों के यहां प्रकाश होता है ऐसा कथन

પાંચમા શતકના નવમાં ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ

નવમાં ઉદ્દેશકમાં આવતા વિષયનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ—

"રાજગૃહ નામનું નગર કઇ વસ્તુ છે?" એવો પ્રશ્ન. "પૃથ્વિ આદિને રાજગૃહ નગર કહી શકાય છે," એવો ઉત્તર અને તેના કારણોનો ઉલ્લેખ.

પ્રશ્ન—શું દિવસે પ્રકાશ અને અંધકાર થાય છે?

ઉત્તર—હા, થાય છે, તેમાં અનુક્રમે શુભ પુદ્ગલો અને અશુભ પુદ્ગલોનું પરિણામ કારણ રૂપ છે, એવું કથન.

પ્રશ્ન—નારક જીવોને ત્યાં (નરકોમાં) શું પ્રકાશ હોય છે? અથવા

ઉત્તર—અંધકાર જ હોય છે, પ્રકાશ હોતો નથી.

પ્રશ્ન—એવું કેમ બને છે?

ઉત્તર—અશુભ પુદ્ગલોનું પરિણામ જ તેને માટે કારણભૂત છે.

અસુરકુમારોને ત્યાં પ્રકાશ હોય છે, એવું કથન. એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય

एव नो प्रकाशः। चतुरिन्द्रियाणाम् प्रकाशः, अन्धकारश्च, तथैव यावत्-मनुष्याणाम् प्रकाशोऽन्धकारश्च। असुरकुमारवत् सर्वेषां भवनपति-वानव्यन्तरादिदेवानां प्रकाश एव नो अन्धकारः। ततो नरकवासिनैरयिकाणां समयादिकालज्ञानविषये प्रश्नः, तन्निषेधात्मकमुत्तरं च। तत्र हेतुश्च मर्त्यलोकस्य समयादिकालज्ञान-साधनतया प्रतिपादनम्, तथैव यावत्-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां कथनम्। मनुष्याणां तु समयादिकालज्ञानकथनम्। देवानां समयादिकालज्ञानाभावः। पार्श्वापत्यस्थविर-महावीरयोः संवादः। असंख्यलोके अनन्त रात्रिंदिवानां विषये

एकेन्द्रिय पृथिवी कायादि से लेकर ते इन्द्रिय जीवों तक के तो अंधकार ही है प्रकाश नहीं। चौइन्द्रिय जीवों के प्रकाश भी है और अंधकार भी है। इसी तरह से मनुष्यों तक भी जानना चाहिये-ऐसा कथन असुर कुमार की तरह समस्त भवनपति, वानव्यन्तर आदि देवों के प्रकाश ही है-अंधकार नहीं नरकनिवासी नैरयिकोंको समय आदिकाल का ज्ञान होता है या नहीं इस विषय में प्रश्न नहीं होता है ऐसा निषेधात्मक उत्तर इसमें क्या कारण है ऐसा प्रश्न, काल का ज्ञान इस मर्त्यलोक में ही होता है ऐसा प्रतिपादन इसी तरह से यावत् पंचेन्द्रिय तीर्यंचों में भी जानना चाहिये ऐसा कथन मनुष्यों के समय आदि काल के ज्ञान का कथन देवों के समय आदि काल के ज्ञान का अभाव पार्श्वापत्यस्थविरों का और महावीर का संवाद असंख्यलोक में अनन्त रात्रि दिवसों के विषय में पार्श्वनाथ के वचन की प्रमाणता का प्रतिपा-

આદિથી લઇને ત્રીન્દ્રિય પર્યન્તના જીવોનાં રહેઠાણોમાં અંધકાર જ હોય છે, પ્રકાશ હોતો નથી. ચતુરિન્દ્રિ જીવોને પ્રકાશ પણ મળે છે અને અંધકાર પણ મળે છે. એજ પ્રમાણે મનુષ્ય પર્યન્તના વિષયમાં સમજવું. અસુરકુમારની જેમ જ સમસ્ત ભવનપતિ દેવો, વાનવ્યન્તર દેવો, વૈમાનિક દેવો વગેરેને પ્રકાશનો સદ્ભાવ હોય છે, અંધકારનો અભાવ હોય છે.

પ્રશ્ન—નરક નિવાસી નારકોને સમય આદિ કાળનું જ્ઞાન હોય છે કે નહિ?

ઉત્તર—તેમને સમયનું જ્ઞાન હોતું નથી. તેનું કારણ શું છે? કાળનું જ્ઞાન આ મર્ત્યલોકમાં જ હોય છે એવું પ્રતિપાદન. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ પર્યન્તના જીવોના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું. મનુષ્યોને સમય આદિ કાળનું જ્ઞાન હોય છે એવું કથન. દેવોને સમય આદિ કાળનું જ્ઞાન હોતું નથી, એવું કથન. પાર્શ્વાપત્ય સ્થવિરો અને મહાવીર પ્રભુનો સંવાદ—અસંખ્ય લોકમાં અનંત રાત્રિ-દિવસોના વિષયમાં પાર્શ્વનાથના વચનોની પ્રમાણતાનું

पार्श्वनाथवचनस्य प्रामाण्य प्रतिपादनम्, पार्श्वापत्यस्थविराणां महावीरस्य सर्वज्ञताप्रकटनम्, यामचतुष्टयं विहाय पञ्चयाम स्वीकरणम्। सिद्धत्वप्राप्तिः, देवलोकपरिगणनं च। संग्रहगाथा। विहारः॥

राजगृहस्वरूपवक्तव्यता

पूर्वमुपचयरूपमर्थजातमुक्तम्, तत्प्रसङ्गाद् राजगृहाद्यर्थजातस्वरूपं निरूपयितुं नवमोद्देशः प्रारभ्यते-'तेणं कालेणं' इत्यादि।

मूलम्-तेणं कालेणं, तेणं समएणं रायगिहं नाम नयरं जाव-एवं वयासी-किं इदं भंते! नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ, किं पुढवी नयरं रायगिहंति पवुच्चइ, आऊनयरं रायगिहंति पवुच्चइ, जाव-वणस्सइ, जहा-एयणुद्देसए पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं वत्तव्वया तहा भाणियव्वा, जाव-सचित्ता-ऽचित्त-मीसियाइं दव्वाइं नयरं रायगिहंति पवुच्चइ? गोयमा! पुढवी वि नयरं० रायगिहं ति पवुच्चइ, जाव-सचित्ता-ऽचित्त-मीसियाइं दव्वाइं नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ। से केणट्ठेणं? गोयमा! पुढवी जीवाइ य, अजीवाइ य, णवरं रायगिहं ति पवुच्चइ, जाव-सचित्ताऽचित्त-मीसियाइ दव्वाइं, जीवा इ य अजीवा इ य नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ, से तेणट्ठेणं तं चेव॥ सू०१॥

दन पार्श्वापत्य स्थविरों को महावीर की सर्वज्ञता का प्रकटन यामचतुष्टय को छोड़कर पंचयामको स्वीकार करना सिद्धत्व की प्राप्ति देवलोकों की परिगणना संग्रह गाथा विहार॥

પ્રતિપાદન. પાર્શ્વાપત્ય સ્થવિરોને મહાવીર પ્રભુની સર્વજ્ઞતા જાણવા મળે છે. યામચતુષ્ટયને બદલે પાંચયામનો સ્વીકાર-સિદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ-દેવલોકોની ગણુતરી સંગ્રહ-ગાથા-વિહાર.

छाया-तस्मिन्काले तस्मिन् समये राजगृहं नामनगरं यावत् एवम् अवादीत्-किम् इदं भदन्त ! नगरं राजगृहम् इति प्रोच्यते, किं पृथिवी नगरं राजगृहम् इति प्रोच्यते, आपो नगरं राजगृहम् इति प्रोच्यते, यावत्-वनस्पतिः, यथा एजनोद्देशके पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां वक्तव्यता, तथा भणितव्या, यावत्-सचित्ता-ऽचित्त-मिश्रितानि द्रव्याणि नगरं राजगृहम् इति प्रोच्यते ? । गौतम ! पृथिव्यपि नगरं राज-

राजगृहस्वरूप वक्तव्यता-

'तेणं कालेणं तेणं समएणं' इत्यादि।

सूत्रार्थ-(तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल और उस समय में (रायगिहं नाम नयरं) राजगृह नाम का नगर था (जाव एवं वयासी) उस विषय में यावत् गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा-(किं इदं भंते ! नयरं ति पवुच्चइ, किं पुढवी नयर रायगिहं ति पवुच्चइ, आउ नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ) हे भदन्त ! यह जो राजगृह नगर है वह क्या है ? अर्थात् राजगृह नगर ऐसा नाम किस का है ? क्या पृथिवीका नाम राजगृह नगर है ? या अप्काय जल का नाम राजगृह है ? (जाव वणस्सई जहा एयणुदेसए पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं वत्तव्वया तहा भाणियव्वा-जाव सचित्ताचित्त-मीसियाइं दव्वाइं नयरं ति पवुच्चइ) यावत् वनस्पति का नाम राजगृहनगर है ? जैसा एजनोद्देशक में पञ्चेन्द्रिय तिर्यचो के परिग्रह की वक्तव्यता कही गई है उसी प्रकार से यहाँ

રાજગૃહનગરના સ્વરૂપનું નિરૂપણ—

"तेणं कालेणं समएणं ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (रायगिहं नाम नयरं) રાજગૃહ નામનું નગર હતું. (जाव एवं वयासी) ગૌતમ સ્વામીએ મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર આદિ કરીને, રાજગૃહ નગર વિષે આ પ્રમાણે પૂછ્યું-(किं इदं भंते ! नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ, किं पुढवी नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ, आउ नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ ?) હે ભદન્ત ! આ જે રાજગૃહ નગર છે તે શી વસ્તુ છે ? એટલે કે રાજગૃહ નગર એવું નામ કોનું છે ? શું પૃથ્વીનું નામ રાજગૃહ નગર છે ? અથવા અપ્કાય (જળ) નું નામ રાજગૃહ નગર છે ? (जाव वणस्सई जहा एयणुद्देसए पंचिंदिय तिरिक्खजोणियाणं वत्तव्वया तहा भाणियव्वा-जाव सचित्ताचित्त-मीसियाइं दव्वाइं नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ ?) વનસ્પતિકાય પર્યન્તના દ્રવ્યોને શું રાજગૃહ નગર કહે છે ?

गृहमिति प्रोच्यते, यावत्–सचित्ता–ऽचित्त–मिश्रितानि द्रव्याणि नगरं राजगृहमिति प्रोच्यते। तत् केनार्थेन ? गौतम ! पृथिवीजीवा इति च, अजीवा इति च, नगरं राजगृहम् इति प्रोच्यते, यावत्–सचित्ता–ऽचित्त–मिश्रितानि द्रव्याणि, जीवा इति च अजीवा इति च, नगरं राजगृहमिति प्रोच्यते, तत् तेनार्थेन तदेव ।।सू० १।।

पर भी कहना चाहिये–यावत् सचित्त अचित्त और मिश्र द्रव्य इनका नाम राजगृह नगर है ? (गोयमा ! पुढवी वि नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ, जाव सचित्ताचित्तमीसियाइं दव्वाइं नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ) हे गौतम ! पृथिवी भी राजगृह नगर कही जा सकती है, यावत् सचित्तद्रव्य, अचित्तद्रव्य, मिश्रद्रव्य भी राजगृह नगर कहा जा सकता है। (से केणट्ठेणं गोयमा ! पुढवी जीवाइ य अजीवाइ य, णयरं रायगिहं ति पवुच्चइ जाव सचित्ताचित्तमीसियाइं दव्वाइं जीवाइ य अजीवाइ य नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारणसे कहते हैं ? हे गौतम ! पृथिवी जीवरूप भी है, अजीवरूप भी है तथा सचित्त अचित और मिश्ररूप जो द्रव्य हैं वे भी जीव अजीवरूप हैं इसलिये इन्हें राजगृह नगर इस रूपसे कह सकते हैं क्योंकि राजगृह नगर स्वयं जीव अजीवरूप है। (से तेणट्ठेणं तं चेव) इस कारण मैंने ऐसा कहा है।

'એજનોદ્દેશકમાં' પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના પરિગ્રહનું જેવું વર્ણન કર્યું છે, એવું જ વર્ણન અહીં પણ કરવું જોઈએ. (યાવત્) સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર દ્રવ્યોનું નામ શું રાજગૃહ નગર છે? (गोयमा ! पुढवी वि नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ, जाव सचित्ताचित्तमीसियाइं दव्वाइं नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ) હે ગૌતમ ! પૃથ્વિને પણ રાજગૃહ નગર કહી શકાય છે, સચિત્ત દ્રવ્ય, અચિત્ત દ્રવ્ય, અને મિશ્ર દ્રવ્ય પર્યન્તના ઉપર્યુક્ત સમસ્ત દ્રવ્યોને પણ રાજગૃહ નગર કહી શકાય છે. (से केणट्ठेणं) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ? गोयमा ! पुढवी जीवाइ य अजीवाइ य, णयरं रायगिहं ति पवुच्चइ जाव सचित्ताचित्तमीसियाइं दव्वाइं जीवाइ य अजीवाइ य नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ) હે ગૌતમ ! પૃથ્વી જીવરૂપ પણ છે, અજીવરૂપ પણ છે, તથા સચિત્ત, અને મિશ્રરૂપ જે દ્રવ્યો છે તેઓ પણ જીવ અજીવરૂપ છે. તે કારણે તેમને રાજગૃહ નગર રૂપે કહી શકાય છે, કારણ કે રાજગૃહ નગર પોતે જ જીવ અજીવરૂપ છે. (से तेणट्ठेणं तं चेव) હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે.

टीका—'तेणं कालेणं, तेणं समएणं रायगिहं नाम नयरं होत्था जाव—एवं वयासी' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये राजगृहं नाम नगरम्—आसीत् यावत्—तत्र श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अन्तेवासी गौतमः यावत्—पर्युपासीनः एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्—अपृच्छत् 'किं इदं भंते ! नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ' हे भदन्त ! इदं राजगृहं राजगृहनामकं नगरमपि यद् वर्तते, तत् किम् प्रोच्यते, किम् वस्तु उच्यते ?। 'किं पुढवीनगरं रायगिहं ति पवुच्चइ?' किम् राजगृहं नगरं पृथिवी इति प्रोच्यते—कथ्यते? अथवा 'आऊ नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ' राजगृहं नगरम् आपः जलम् इति

टीकार्थ—पहिले ऐसा कहा गया है कि समस्त वस्तु उपचय अपचय रूप है। इसी प्रसङ्ग को लेकर यहां राजगृह आदि के स्वरूप को निरूपण करने के लिये सूत्रकार ने इस नौवे उद्देशक का प्रारंभ किया है। (तेणं कालेणं तेणं समएणं) इत्यादि उस काल उस समय में (रायगिहं नाम नयरं होत्था) राजगृह नाम का नगर था (जाव एवं वयासी) उसमें श्रमण भगवान् महावीर के अन्तेवासी गौतम ने यावत् प्रभु की पर्युपासना करते हुए उनसे इस प्रकार कहा—पूछा—(किं इदं भंते ! नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ) हे भदन्त ! यह जो राजगृह नामका नगर है—सो आप (राजगृह) इस शब्द से किस को राजगृह नगर कहते हैं ? अर्थात् राजगृह नगर ऐसा जो नाम है सो यह नाम किस पदार्थ का है ? (किं पुढवी नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ) क्या यहां की पृथिवी का नाम राजगृह नगर है, अथवा (आउ नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ)

ટીકાર્થ—આ પહેલાંના પ્રકરણમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે સમસ્ત વસ્તુ ઉપચય અપચયરૂપ છે. તેના અનુસંધાનમાં અહીં રાજગૃહ નગર આદિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાને માટે સૂત્રકારે આ નવમો ઉદ્દેશક શરૂ કર્યો છે— (तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (रायगिहं नाम नयरं होत्था) રાજગૃહ નામે નગર હતું. (जाव एवं वयासी) તે નગરમાં વિરાજમાન શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને તેમના શિષ્ય ગૌતમ સ્વામીએ વંદણા નમસ્કાર કરીને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછયો—

(किं इदं भंते ! नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ ?) હે ભદન્ત ! "રાજગૃહ" એવા શબ્દ દ્વારા આપ કોને રાજગૃહ નગર કહો છો ? એટલે કે "રાજગૃહ નગર" એવું જે નામ છે, તે કયા પદાર્થનું નામ છે ? (किं पुढवी नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ ?) શું અહીં જે પૃથ્વી છે તેનું નામ રાજગૃહ નગર છે ? અથવા (आउ नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ ?) શું અહીં જે જળ છે

प्रोच्यते ?, 'जाव-वणस्सई' यावत्-वनस्पतिः प्रोच्यते, अर्थात् राजगृह नगरं यावत्-वनस्पतिरिति कथ्यते ? यावत् करणात्-तेजः, वायुः, वा प्रोच्यते ? इति संग्राह्यम्, 'जहा-एयणुद्देसए पंचिंदिय - तिरिक्खजोणियाणं वत्तव्वया, तहा भाणियव्वा' यथा-एजनोद्देशके - पञ्चमशतकस्य सप्तमोद्देशके पञ्चेन्द्रियतिर्यग्-योनिकानां परिग्रहस्य वक्तव्यता प्रतिपादिता, तथा अत्रापि वक्तव्यता भणितव्या, सा च तत्रत्या वक्तव्यता-'टंका, कूडा, सेला, सिहरी, पब्भारा परिग्गहिया' इत्यादिरूपा बोध्या, तथा च किं राजगृहं नगरं टङ्को वा, शैलो वा शिखरी वा प्राग्भा-रादिरूपं वा प्रोच्यते ? इति प्रश्नाशयः। प्राग्भार इति किञ्चिदवनतगिरिप्रदेशः'

यहां का जो जल है उसका नाम राजगृह नगर है ? (जाव वणस्सई) यावत् यहां की वनस्पति का नाम राजगृह नगर है ? यहां यावत् शब्द से (तेजः वायुः वा प्रोच्यते) इस पाठका संग्रह हुआ है। तात्पर्य यह है कि यहां जो तेज है, अथवा जो वायु है-उसका नाम राजगृह नगर है। (जहा एयणुद्देसए पंचिंदिय-तिरिक्ख जोणियाणं वत्तव्वया तहा भाणियव्वा) जैसी एजनोद्देशक में-पञ्चमशतक के सप्तम उद्देशक में-पंचेन्द्रिय तिर्यग्योनिकों के परिग्रह की वक्तव्यता प्रतिपादित की गई है उसी प्रकार से यहां पर भी वक्तव्यता कह लेनी चाहिये, वहां की वह वक्तव्यता (टंका, कूडा, सेला, सिहरी, पब्भारा परिग्गहिया) इत्यादि रूप से है, टंक-पर्वत, कूट-पर्वत के शिखर, शैल-मुंडपर्वत, शिखरी-शिखरयुक्त पर्वत और प्राग्भार-थोडे २ झुके हुवे पर्वत, तथा च राज-गृह नगर किस रूप है ? क्या टङ्क रूप है ? या कूट रूप है ? या शैलरूप

તેનું નામ રાજગૃહ નગર છે ? "जाव वणस्सइ" શું અહીં જે વનસ્પતિ છે તેનું નામ રાજગૃહ નગર છે ? અહીં 'जाव' (પર્યન્ત) પદથી "तेजः वायुः वा प्रोच्यते" આ સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવો. એટલે કે અહીં જે તેજ છે, અથવા જે વાયુ છે તેનું નામ શું રાજગૃહ નગર છે ? "जहा एयणुद्देसए पंचिंदिय-तिरिक्खजोणियाणं वत्तव्वया तहा भाणियव्वा" એજનોદ્દેશકમાં (પાંચમાં શતકના સાતમાં ઉદ્દેશકમાં) જે રીતે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના પરિગ્રહની વક્તવ્યતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે અહીં પણ સમસ્ત કથનને ગ્રહણ કરવું જોઈએ. ત્યાં એમ કહેવામાં આવ્યુ છે કે "टंका, कूडा, सेला, सिहरी, पब्भारा परिग्गहिया" પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો ટંક (પર્વત), કૂટ (શિખર), શૈલ (મુંડ પર્વત), શિખરી (શિખરયુક્ત પર્વત), પ્રાગ્ભાર (થોડા થોડા ઝૂકેલા પર્વતો) આદિ ગ્રહણ કરાયાં છે. અહીં રાજગૃહ નગરને વિષે આ પ્રકારના પ્રશ્નો ગ્રહણ કરવા જોઈએ. રાજગૃહ નગર શું ટંક (પર્વત)

'जाव-सचित्ता-ऽचित्त-मीसियाइं दव्वाइं नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ ?' राजगृहं नगरं यावत्-सचित्ता-ऽचित्त-मिश्रितानि, सचित्तानि सजीवानि, अचित्तानि निर्जीवानि, मिश्रितानि सजीवाऽजीवयुक्तानि वा द्रव्याणि इति वा प्रोच्यते ? यावत्करणात् 'जल-स्थल-विल-गुहा-उज्झर-निज्झर-चिक्खल्ल-पल्वल-वप्रीण-अगड-तडाग-ह्रद-नदी-वापी - पुष्करिणी - दीर्घिकादिकम् - आसन-शयन-स्तम्भ-भाण्ड पर्यन्तं संग्राह्यम् । भगवानाह--'गोयमा ! पुढवी वि नयरं रायगिहं ति वुच्चइ' हे गौतम ! राजगृहं नगरं पृथिवी अपि इति प्रोच्यते,

---

है? या शिखरीरूप है? या प्राग्भारादिरूप है? समूहरूप है? (जाव सचित्ताचित्तमीसियाइं दव्वाइं नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ) यावत् राजगृह नगर सचित्त द्रव्य-सजीवपदार्थ, अचित्त द्रव्य-अजीवपदार्थ, मिश्रित द्रव्य-सजीवाजीव पदार्थ-इन पदार्थ रूप है क्या? वहां यावत् शब्द से "जल-स्थल-बिल-गुहा-लयन-उज्झर-निर्जर-चिक्खल-पल्वल--वप्रीण-अगड-तडाग-ह्रद-नदी-वापी-पुष्करिणी-दीर्घिकादिकम् -आसन-शयन-स्तम्भ-भाण्ड" यहांतकका पाठ ग्रहण किया गया है।

इस प्रकार राजगृह नगर किस रूप है? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा) गौतम! (पुढवी वि नयरं रायगिहं ति वुच्चइ) यहां की जो पृथिवी है वह भी (रजगृह नगर) इस रूप से कही जा सकती है-क्यों कि पृथिव्यादि समुदाय के विना राजगृह

રૂપ છે? અથવા શું કૂટ (પર્વતના શિખર) રૂપ છે? અથવા શું શૈલ (શિખરોવાળા પર્વત) રૂપ છે? અથવા શિખરી રૂપ છે? અથવા પ્રાગ્ભારાદિ રૂપ છે? (जाव सचित्ताचित्तमीसीयाइं दव्वाइं नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ? અથવા શું રાજગૃહ નગર સચિત્ત દ્રવ્ય (સજીવ પદાર્થ), અચિત્ત દ્રવ્ય (અજીવ પદાર્થ), મિશ્રિત દ્રવ્ય (સજીવાજીવ પદાર્થ) ઇત્યાદિ પદાર્થરૂપ છે? અહીં 'जाव' (પર્યન્ત) પદથી "જળ, સ્થળ, બિલ, ગુહા, લયન, ઉજ્ઝર, નિર્ઝર, ચિકખલ, પલ્વલ, વપ્રીણુ, અગડ, તળાવ, હ્રદ, નદી, વાપી, પુષ્કરિણી દીર્ઘિકા, આસન, શયન, સ્તંભ, ભાંડ." અહીં સુધીનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરાયો છે. આ બધાં પદોના અર્થ પાંચમાં શતકના સાતમાં ઉદ્દેશકના ટીકાર્થમાં આપવામાં આવ્યા છે.

"આ રાજગૃહ નગર કયા પદાર્થ રૂપ છે," આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-"गोयमा!" હે ગૌતમ! (पुढवी वि नयरं रायगिहं ति वुच्चइ) અહીંની જે પૃથ્વી છે તેને "રાજગૃહ નગર" આ નામે ઓળખી શકાય છે, કારણ કે પૃથ્વી આદિના સમૂહ વિના રાજગૃહ નગર જ સંભવી

पृथिव्यादिसमुदायो राजगृहमिति प्रोच्यते, पृथिव्यादिसमुदायं विना राजगृह-शब्दप्रवृत्तेरभावात्। 'जाव-सचित्ता-ऽचित्त-मीसियाइं दव्वाइं नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ' यावत्-सचित्ता-ऽचित्त-मिश्रितानि, सचित्तानि, अचित्तानि, मिश्रितानि-सचित्ताऽचित्तयुक्तानि द्रव्याण्यपि राजगृहं नगरमिति प्रोच्यते, यावत्करणात्-उपर्युक्तं सर्वं संग्राह्यम्। गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति-'से केणट्ठेणं ?' तत् केनार्थेन केन कारणेन एवमुच्यते ? राजगृहनगरस्य पृथिव्यादिव्यवहारे को हेतुः? इति प्रश्नः। भगवानाह-'गोयमा ! पुढवी जीवा इ य, अजीवा इ य, णयरं राय-

---

नगर इस शब्द की प्रवृत्ति हो नहीं सकती है-अतः पृथिवी आदि का जो समुदाय है वह राजगृह नगर है इस प्रकार से कहने में कोई बाधा नहीं आती है। (जाव सचित्ताचित्तमीसियाइं दव्वाइं नयरं रायगिहंति पवुच्चइ) इसी कारण से ऐसा भी कह सकते हैं कि यहां के जितने भी सचित्तद्रव्य अचित्तद्रव्य और मिश्रद्रव्य हैं-वे सब राजगृह नगर रूप हैं या राजगृह नगर इन सब रूप है। यहां यावत्पद से उपर्युक्त सब पाठ ग्रहण किया गया है। अब गौतम इस प्रकार के व्यवहार करने में कारण पूछते हुए प्रभु से कहते हैं-(से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! ऐसा जो आप कहते हैं सो इसमें क्या कारण है ! अर्थात् राजगृह नगर का पृथिव्यादिरूप से व्यवहार करने में क्या हेतु है ? भगवान् इसके समाधान निमित्त गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! (पुढवी जीवाइय अजीवाइय नयरं रायगिहंति पवुच्चइ) राजगृह नगर जीवाजीव

શકતું નથી. તેથી પૃથ્વી આદિનો જે સમુદાય છે તેને રાજગૃહ નગર રૂપે ઓળખવામાં કોઇ પણ બાધ આવતો નથી. (जाव सचित्ताचित्तमीसियाइं दव्वाइं नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ) એજ કારણે એવું પણ કહી શકાય છે કે અહીં જેટલાં સચિત્ત દ્રવ્યો છે, અચિત્ત દ્રવ્યો છે, અને મિશ્ર દ્રવ્યો છે, તે બધાં રાજગૃહ નગર રૂપ છે અથવા રાજગૃહ નગર એ સમસ્ત દ્રવ્યો રૂપ છે. અહીં 'जाव' (यावत्) પદથી ઉપર્યુક્ત સમસ્ત પાઠ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. હવે ગૌતમ સ્વામી આ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવાનું કારણ જાણવાને માટે મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-"से केणट्ठेणं" હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ? એટલે કે રાજગૃહ નગરને પૃથ્વી, જળ, તેજ આદિ રૂપે આપ શા કારણે ઓળખાવો છો ? તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-"गोयमा !" હે ગૌતમ ! "पुढवी जीवाइ य अजीवाइ य नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ" રાજગૃહ નગર જીવાજીવ સ્વભાવ-

गिहं ति पवुच्चइ' पृथिवी जीवा इति च-जीवरूपाणि,अजीवा इति च-अजीवरूपाणि नगरं राजगृहं वर्तते। अथ च राजगृहस्य सजीवाजीवस्वभावतया प्रसिद्धत्वात् मगधदेशान्तर्वर्तिसचेतनाचेतनरूपेण प्रतीतं राजगृहं नगरं पृथिवी इति व्यपदिश्यते। तथा 'जाव-सचित्ता-ऽचित्त-मीसियाइं दव्वाइं, जीवा इ य, अजीवा इ य, नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ' यावत्-सचित्ता-ऽचित्त-मिश्रितानि द्रव्याणि जीवा इति च-जीवरूपाण्यपि अजीवा इति च-अजीवरूपाण्यपि वर्तन्ते, अतस्तानि राजगृहं नगरमिति प्रोच्यते, राजगृह नगरस्यापि मगधदेशान्तर्वर्तिनः प्रदेशविशेषस्य सजीवाजीवस्वभावतया प्रसिद्धत्वादिति प्रतिपादितमेव। तदुपसंहरन्नाह-' से तेणट्ठेणं तं चेव ' तत् तेनार्थेन तदेव राजगृहं नगरं पृथिव्यादिरूपमेव व्यपदिश्यते, इत्यर्थः। यावत्करणात्-शङ्कादितः भाण्डपर्यन्तं संग्राह्यम् ॥ सू० १ ॥

स्वभाववाला है यह बात प्रसिद्ध है। यह राजगृह नगर मगधदेश के भीतर आया हुआ एक प्रदेश है। यह प्रदेश जीवाजीव स्वभावरूप है। इस लिये जीव स्वभावरूप पृथिवी राजगृह नगर है इस प्रकार से राजगृह नगर के व्यवहार करने में किसी भी प्रकार की बाधा नहीं आ सकती है। तथा (जाव सचित्ताचित्तमीसियाइं दव्वाइं, जीवाइय अजीवाइ य नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ) सचित्तद्रव्य, अचित्तद्रव्य, मिश्र द्रव्य, जिवरूप से सब उस राजगृह नगर में रहते हैं-इस कारण ये सब राजगृह नगर है-ऐसा कहने में भी कोई बाधा नहीं है क्यों कि यह प्रकट ही कर दिया गया है कि राजगृह नगर मगध देशान्तरवर्ती एक प्रदेशरूप है और यह प्रदेश जीव अजीव स्वभावरूप है। (से तेणट्ठणं तं चेव) इस कारण हे गौतम! मैंने ऐसा कहा है कि वह राजगृह

વાળું છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ રાજગૃહ નગર મગધ દેશમાં આવેલો એક પ્રદેશ છે. તે પ્રદેશ જીવાજીવ સ્વભાવરૂપ છે. તેથી જીવાજીવ સ્વભાવ રૂપ પૃથ્વી રાજગૃહ નગર છે, એવું કહેવામાં કોઇ પણ પ્રકારનો બાધ (વાંધો) સંભવી શકતો નથી. તથા (जाव सचित्ताचित्तमीसियाइं दव्वाइं, जीवाइ य अजीवाइ य नयरं रायगिहं ति पवुच्चइ) સચિત્ત દ્રવ્ય, અચિત્ત દ્રવ્ય અને મિશ્ર દ્રવ્ય પણ જીવાજીવ સ્વભાવ રૂપ છે. તે સઘળાં દ્રવ્યો પણ રાજગૃહ નગરમાં રહેલાં છે, તે કારણે તે દ્રવ્યોને રાજગૃહ નગર રૂપ કહેવામાં કોઇ બાધા નડતી નથી. એ વાત તો પહેલાં પ્રકટ કરવામાં આવી ગયેલી છે કે રાજગૃહ નગર મગધ દેશની અંદર આવેલા એક પ્રદેશ રૂપ છે, અને તે પ્રદેશ જીવ અજીવ સ્વભાવ રૂપ છે. "से तेणट्ठेणं तं चेव" હે ગૌતમ! તે

प्रकाशान्धकारवक्तव्यता

पुद्गलाधिकारात् तद्विशेषवक्तव्यतामाह–'से णूणं भंते' इत्यादि ।

मूलम्–से णूणं भंते ! दिया उज्जोए, राइं अंधयारे? हंता, गोयमा ! जाव–अंधयारे, । से केणट्ठेणं० ?। गोयमा ! दिया सुभा पोग्गला, सुभे पोग्गलपरिणामे, राइं असुभा पोग्गला, असुभे पोग्गलपरिणामे, से तेणट्ठेणं०। नेरइयाणं भंते ! किं उज्जोए, अंधयारे ? गोयमा ! नेरइयाणं णो उज्जोए, अंधयारे। से केणट्ठेणं०?। गोयमा ! नेरइयाणं असुभा पोग्गला, असुभे पोग्गलपरिणामे, से तेणट्ठेणं० । असुरकुमाराणं भंते ! किं उज्जोए, अंधयारे ? गोयमा ! असुरकुमाराणं उज्जोए, णो अंधयारे।, से केणट्ठेणं० ?। गोयमा ! असुरकुमाराणं सुभा पोग्गला, सुभे पोग्गलपरिणामे से तेणट्ठेणं० । जाव–थणियकुमाराणं। पुढविकाइया जाव–तेइंदिया जहा नेरइया । चउरिंदियाणं भंते ! किं उज्जोए, अंधयारे? गोयमा ! उज्जोए वि, अंधयारे वि, से केणट्ठेणं० ?। गोयमा ! चउरिंदियाणं सुभाऽसुभा य पोग्गला, सुभा-ऽसुभे य पोग्गलपरिणामे, से तेणट्ठेणं० । एवं जाव मणुस्साणं। वाणमंतर-जोइस-वेमाणिया जहा असुरकुमारा ॥ सू० २ ॥

नगर (पृथिवी आदि रूप ही है) इस तरह से कहा जा सकता है । यहां पर भी यावत् शब्द से 'टंक आदिसे लगाकर भांड पर्यन्त का पाठ गृहीत हुआ है ॥ सूत्र १ ॥

કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે " રાજગૃહ નગર પૃથ્વી આદિ રૂપ જ છે, " આ રીતે કહી શકાય છે. અહીં પણ " जाव " પદથી " ટંકથી ભાંડ પર્યન્તનો " પાઠ ગ્રહણ કરાયો છે. ॥ સૂત્ર ૧ ॥

छाया—तद् नूनं भदन्त ! दिवा उद्योतः, रात्रौ अन्धकारः? हन्त, गौतम ! यावत्-अन्धकारः। तत् केनार्थेन० ?। गौतम ! दिवा शुभाः पुद्गलाः, शुभः पुद्गलपरिणामः, रात्रौ अशुभाः पुद्गलाः, अशुभः पुद्गलपरिणामः, तत् तेनार्थेन० ! नैरयिकाणां भदन्त ! किम् उद्योतः, अन्धकारः ? गौतम ! नैरयिकाणां नो उद्योतः, अन्धकारः ! तत् केनार्थेन० ?। गौतम ! नैरयिकाणाम् अशुभाः पुद्गलाः,

प्रकाश-अंधकार वक्तव्यता

'से णूणं भंते' इत्यादि।

सूत्रार्थ—(से णूणं भंते ! दिया उज्जोए, राइं अंधयारे) हे भदंत ! दिन में प्रकाश और रात्रि में अंधकार होताहै क्या ? (हंता गोयमा ! जाव अंधयारे) हां गौतम ! यावत् अंधकार होता है। (से केणट्ठेणं०) हे भदन्त! ऐसा क्यों होता है? (गोयमा ! दिया सुभा पोग्गला सुभे पोग्गल परिणामे राइं असुभा पोग्गला, असुभे पोग्गलपरिणामे) हे गौतम ! दिनमें शुभ पुद्गल होते हैं और शुभ पुद्गलपरिणाम होताहै। रात्रिमें अशुभ पुद्गल होते हैं और अशुभ पुद्गल परिणाम होता है । (से तेणट्ठेणं) इस कारण ऐसा होता है। (नेरइयाणं भंते ! किं उज्जोए, अंधयारे ?) हे भदन्त ! नारक जीवों के यहां प्रकाश होता है या अंधकार होता है? (गोयमा) हे गौतम ! (नेरइयाणं णो उज्जोए अंधयारे) नारक जीवों के यहां उद्योत-प्रकाश-नहीं होता है-अंधकार ही रहता है।

પ્રકાશ અને અંધકારની વક્તવ્યતા—

"से णूणं भंते !" ઇત્યાદિ—

सूत्रार्थ—(से णूणं भंते ! दिया उज्जोए, राइं अंधयारे ?) હે ભદન્ત ! શું દિવસે પ્રકાશ અને રાત્રે અંધકાર હોય છે ? (हंता गोयमा ! जाव अंधयारे) હા, ગૌતમ ! દિવસે પ્રકાશ અને રાત્રે અંધકાર હોય છે. (से केणट्ठेणं) હે ભદન્ત ! એવું શા કારણે થાય છે ? (गोयमा दिया सुभा पोग्गला, सुभे पोग्गलपरिणामे, राइं असुभा पोग्गला, असुभे पोग्गलपरिणामे) હે ગૌતમ ! દિવસે શુભ પુદ્ગલ હોય છે અને શુભ પુદ્ગલ પરિણામ હોય છે, રાત્રે અશુભ પુદ્ગલ હોય છે અને અશુભ પુદ્ગલ પરિણામ હોય છે. (से तेणट्ठेणं) તે કારણે એવું બને છે (नेरइयाणं भंते ! किं उज्जोए अंधयारे ?) હે ભદન્ત ! નારક જીવોનાં રહેઠાણોમાં શું પ્રકાશ હોય છે કે અંધકાર હોય છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (नेरइयाणं णो उज्जोए अंधयारे) નારક જીવોનાં રહેઠાણોમાં પ્રકાશ હોતો નથી, ત્યાં અંધકાર જ હોય છે. (से केणट्ठेणं ?) હે ભદન્ત !

अशुभः पुद्गलपरिणामः, तत् तेनार्थेन । असुरकुमाराणां भदन्त ! किम् उद्द्योतः, अन्धकारः? गौतम ! असुरकुमाराणाम् उद्द्योतः, नो अन्धकारः । तत् केनार्थेन०? । गौतम ! असुरकुमाराणाम् शुभाः पुद्गलाः, शुभः पुद्गलपरिणामः, तत् तेनार्थेन० । यावत्-स्तनितकुमाराणाम् । पृथिवीकायिका यावत्-त्रीन्द्रियाः यथा नैर-

---

(से केणट्ठेणं) हे भदन्त! वहां ऐसा क्यो होता है? (गोयमा) हे गौतम! (नेरइयाणं असुभा पोग्गला, असुभे पोग्गलपरिणामे) नारकों के यहां अशुभ पुद्गल होते हैं और अशुभ ही पुद्गल परिणाम होता है। (से तेणट्ठेणं) इस कारण वहां ऐसा होता है (असुरकुमाराणं भंते! किं उज्जोए अंधयारे?) हे भदन्त! असुर कुमारों के यहां क्या प्रकाश होता है या अंधकार रहता है? (गोयमा) हे गौतम! (असुरकुमाराणं उज्जोए णो अंधयारे) असुरकुमारोंके यहां उद्योत-प्रकाश ही रहता है-अंधेरा नहीं रहता है। (से केणट्ठेणं) हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं? (गोयमा) हे गौतम! (असुरकुमाराणं सुभा पोग्गला, सुभे पोग्गलपरिणामे) असुरकुमारों के यहां शुभ पुद्गल होते हैं और उन पुद्गलों का परिणाम शुभ होता है। (से तेणट्ठेणं जाव एवं वुच्चइ जाव थणियाणं) इस कारण हे गौतम! मैंने ऐसा कहा है। इसी तरह से यावत् स्तनितकुमारों तक में भी ऐसा ही जानना चाहिये। (पुढविकाइया जाव-तेइंदिया जहा नेरइया) पृथिवी कायिक

त्यां એવું કેમ હોય છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (नेरइयाणं असुभा पोग्गला असुभे पोग्गलपरिणामे) નારકોના નિવાસ સ્થાનોમાં અશુભ પુદ્ગલો હોય છે અને અશુભ પુદ્ગલ પરિણામ જ હોય છે. (से तेणट्ठेणं) તે કારણે ત્યાં અંધકાર જ હોય છે. (असुरकुमाराणं भंते किं उज्जोए अंधयारे?) હે ભદન્ત! અસુરકુમારોનાં નિવાસ સ્થાનોમાં શું પ્રકાશ હોય છે, કે અંધકાર હોય છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (असुरकुमाराणं उज्जोए णो अंधयारे) અસુરકુમારોનાં નિવાસ સ્થાનોમાં પ્રકાશ જ હોય છે, ત્યાં અંધકાર હોતો નથી. (से केणट्ठेणं?) હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (असुरकुमाराणं सुभा पोग्गला, सुभे पोग्गलपरिणामे) અસુરકુમારોનાં નિવાસ સ્થાનોમાં શુભ પુદ્ગલો હોય છે અને તે પુદ્ગલોનું પરિણામ શુભ હોય છે. (से तेणट्ठेणं) હે ગૌતમ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે. (जाव एवं वुच्चइ जाव थणियाणं) હે ગૌતમ! સ્તનિતકુમાર દેવો પર્યન્તના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું. (पुढविक्काइया जाव तेइंदिया जहा नेरइया)

यिकाः। चतुरिन्द्रियाणाम् भदन्त ! किम् उद्द्योतः, अन्धकारः ? गौतम ! उद्द्योतोऽपि, अन्धकारोऽपि। तत् केनार्थेन ?। गौतम ! चतुरिन्द्रियाणां शुभाऽशुभाश्च पुद्गलाः, शुभाऽशुभश्च पुद्गलपरिणामः, तत् तेनार्थेन०। एवं यावत्-मनुष्याणाम्। वानव्यन्तर-ज्योतिष्क-वैमानिका यथाऽसुरकुमाराः॥ सू० २॥

एकेन्द्रिय से लेकर यावत् ते इन्द्रिय तक के जीवों में नारक जीवों की तरह से जानना चाहिये। (चउरिंदिया णं भंते ! किं उज्जोए अंधयारे) हे भदन्त ! चौ इन्द्रिय जीवों के क्या प्रकाश होता है या अंधकार होता है? (गोयमा) हे गौतम ! (उज्जोए वि अंधयारे वि) उद्योत भी होता है और अंधकार भी होता (से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि चौ इन्द्रिय जीवों के प्रकाश भी होता है और अन्धकार भी होता है (गोयमा) हे गौतम ! (चउरिंदियाणं सुभासुभा य पोग्गला, सुभासुभे य पोग्गलपरिणामे) चौ इन्द्रिय जीवों के शुभ और अशुभ पुद्गल होते हैं और शुभ एवं अशुभ पुद्गल परिणाम होता है। (से तेणट्ठेणं) इस कारण मैंने ऐसा कहा है। (एवं जाव मणुस्साणं -वाणमंतर-जोइस-वेमाणिया जहा असुरकुमारा) इसी तरहसे यावत् मनुष्योंके भी ऐसा ही होता है। वानव्यन्तर, ज्योतिषिक और वैमानिक देवों के यहाँ असुरकुमारों की तरह से ही जानना चाहिये।

પૃથ્વીકાયિક એકેન્દ્રિયોથી લઇને ત્રીન્દ્રિય પર્યન્તના જીવોના વિષયમાં પણ નારક જીવો પ્રમાણે જ સમજવું. (चउरिंदिया णं भंते ! किं उज्जोए अंधयारे) હે ભદન્ત ! ચતુરિન્દ્રિય જીવોને શું પ્રકાશ મળે છે કે અંધકાર મળે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (उज्जोए वि अंधयारे वि) ત્યાં પ્રકાશ પણ હોય છે અને અંધકાર પણ હોય છે. (से केणट्ठेणं) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! चउरिंदियाणं सुभासुभा य पोग्गला, सुभासुभेय पोग्गलपरिणामे) ચતુરિન્દ્રિય જીવોનાં પુદ્ગલો શુભ અને અશુભ હોય છે, તે પુદ્ગલોનું શુભ અને અશુભ પુદ્ગલ પરિણામ હોય છે. (से तेणट्ठेणं) તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે. (एवं जाव मणुस्साणं, वाणमंतर-जोइस, वेमाणिया जहा असुरकुमारा) મનુષ્યોને પણ ચતુરિન્દ્ર જીવો પ્રમાણે જ પ્રકાશ અને અંધકાર બન્ને મળે છે. વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષિક અને વૈમાનિકોના નિવાસસ્થાનોમાં પણ અસુરકુમારોની જેમ પ્રકાશ સમજવો.

टीका-'से णूणं भंते ! दिया उज्जोए, राइं अंधयारे?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! तत् किम् नूनं निश्चितं दिवा, दिवसे उद्योतः प्रकाशः, रात्रौ च अन्धकारो भवति ? भगवान् आह-हंता, गोयमा ! जाव-अंधयारे ' हे गौतम ! हंत सत्यम्, यावत्-दिवा उद्‌धोतः, रात्रौ अन्धकारश्च भवति । गौतमस्तत्र हेतुं पृच्छति-'से केणट्ठेणं०' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन दिवा प्रकाशः, रात्रौ चान्धकारो भवति ? । भगवान् तत्र हेतुं प्रतिपादयति ' गोयमा ! दिया सुभा पोग्गला, सुभे पोग्गलपरिणामे ' हे गौतम ! दिवा दिवसे शुभाः पुद्गला भवन्ति, दिनकरकिरणसम्पर्कात्, शुभश्च

टीकार्थ--पुद्गल के अधिकार को लेकर ही सूत्रकार उस विषय संबंधी विशेष वक्तव्यता का कथन करते हैं-इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि-(से णूणं भंते! दिया उज्जोए राइं अंधयारे ?) हे भदन्त ! दिन में प्रकाश और रात्रि में अंधेरा होता है यह निश्चित है न ? इस के उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (हंता गोयमा जाव अंधयारे) हां गौतम ! यह निश्चित है दिन में प्रकाश और रात्रि में अंधकार होता है। इस पर गौतम प्रभु से पुनः प्रश्न करते हैं कि (से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! ऐसा जो होता है सो क्यों होता है ? अर्थात् दिन में प्रकाश और रात्रि में अंधेरा जो होता है सो उसके होने में क्या कारण है ? इसके समाधान निमित्त प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (दिया सुभा पोग्गला, सुभे पोग्गलपरिणामे) दिवस में शुभ पुद्गल रहते हैं और शुभ पुद्गल परिणाम होता है अर्थात्

ટીકાર્થ—પુદ્ગલોનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી સૂત્રકાર પુદ્ગલોનું વિશેષ નિરૂપણ કરવાને માટે નીચેના પ્રશ્નોત્તરો આપે છે—

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે " से णूणं भंते ! दिया उज्जोए राइं अंधयारे ?) હે ભદન્ત ! એ વાત તો નિશ્ચિત જ છે ને કે દિવસે પ્રકાશ અને રાત્રે અંધકાર હોય છે ? તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે—(हंता गोयमा ! जाव अंधयारे) હા, ગૌતમ ! એ વાત તો નિશ્ચિત છે કે દિવસે પ્રકાશ અને રાત્રે અંધકાર હોય છે. તેનું કારણ જાણવા માટે ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે કે " से केणट्ठेणं ? " હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે દિવસે પ્રકાશ અને રાત્રે અંધકાર હોય છે ? મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (दिया सुभा पोग्गला, सुभे पोग्गलपरिणामे) દિવસે શુભ પુદ્ગલો હોય છે અને શુભ પુદ્ગલ પરિણામ હોય છે. એટલે કે સૂર્યનાં કિરણોના સંપર્કથી પુદ્ગલ પરિણામ શુભ હોય છે, " राइं असुभा

पुद्गलपरिणामो भवति । 'राइं असुभा पोग्गला, असुभे पोग्गलपरिणामे' रात्रौ अशुभाः पुद्गलाः भवन्ति, रविकिरणसम्पर्कविरहात् अशुभः पुद्गलपरिणामो भवति । 'तदुपसंहरति-' से तेणट्ठेणं०' तत् तेनार्थेन दिवसे प्रकाशः, रात्रौ अन्धकारो भवति । गौतमः पुनः पृच्छति-' नेरइयाणं भंते ! किं उज्जोए, अंधयारे ?' हे भदन्त ! नैरयिकाणां किम् उद्द्योतः प्रकाशः, अथवा अन्धकारः ? भगवानाह-' गोयमा ! नेरइयाणं णो उज्जोए, अंधयारे' हे गौतम ! नैरयिकाणाम् नो उद्द्योतो भवति, अपितु अन्धकार एव भवति । गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति 'से केणट्ठेणं०' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन नैरयिकाणां नो प्रकाशो भवति, अपितु

सूर्य की किरणों के सम्पर्क से पुद्गल परिणाम शुभ होता है (राइं असुभा पोग्गला असुभे पोग्गलपरिणामे) रात्रि में अशुभ पुद्गल रहते हैं और रवि किरणों के संबद्ध के विरह से पुद्गल परिणाम भी अशुभ होता है। अब इस विषय का उपसंहार करते हुए सूत्रकार कहते हैं कि (से तेणट्ठेणं) हे गौतम ! इस कारण मैंने ऐसा कहा है कि दिन में प्रकाश होता है और रात्रि में अंधकार होता है यह निश्चित है। अब गौतम पुनः प्रभु से पूछते हैं (नेरइयाणं भंते ! किं उज्जोए अंधयारे ?) हे भदन्त ! नारक जीवों के यहां क्या प्रकाश रहता है ? या अंधेरा रहता है ? इसके समाधान निमित्त प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (नेरइयाणं णो उज्जोए अंधयारे) नारक जीवों के यहां प्रकाश नहीं रहता, किन्तु अंधेरा ही रहता है। (से केणट्ठेणं) नारकों के यहां प्रकाश नहीं होता, अंधेरा ही रहता है-ऐसा जो भदन्त ! आप

पोग्गला, असुभे पोग्गलपरिणामे" रात्रे અશુભ પુદ્ગલો હોય છે, અને સૂર્યના કિરણોને અભાવે પુદ્ગલ પરિણામ પણ અશુભ હોય છે. "से तेणट्ठेणं" હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે દિવસે પ્રકાશ અને રાત્રે અંધકાર હોય છે, એ વાત નિશ્ચિત છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી નારકોના વિષયમાં પ્રશ્ન પૂછે છે-(नेरइयाणं भंते ! किं उज्जोए अंधयारे ?) હે ભદન્ત ! નારક જીવોને ત્યાં પ્રકાશ રહે છે, કે અંધકાર રહે છે ? તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે—

"गोयमा !" હે ગૌતમ ! (नेरइयाणं णो उज्जोए अंधयारे) નારક જીવોનાં નિવાસોમાં પ્રકાશ હોતો નથી પણ અંધકાર જ હોય છે ?

પ્રશ્ન—"से केणट्ठेणं ?" હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે નારકોનાં નિવાસસ્થાનોમાં (નરકોમાં) પ્રકાશ હોતો નથી, અંધકાર જ હોય છે ?

अन्धकार एव भवति ? भगवानाह-' गोयमा ! नेरइयाणं असुभा पोग्गला, असुभे पोग्गलपरिणामे ' हे गौतम ! नैरयिकाणां जीवानाम् अशुभाः पुद्गलाः, नैरयिक-क्षेत्रस्य पुद्गलानां शुभत्वप्रयोजकरविकिरणादिप्रकाशकवस्तुरहितत्वात् अशुभः पुद्गलपरिणामो भवति । ' से तेणट्ठेणं ' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन नैरयिकाणां नो प्रकाशः, अपितु अन्धकार एव भवति । गौतमः पृच्छति-' असुरकुमाराणं भंते ! किं उज्जोए, अंधयारे ? ' हे भदन्त ! असुरकुमाराणां किम् उद्द्योतः प्रकाशो भवति, उताहो अन्धकारः ? भगवान् आह-' गोयमा ! असुरकुमाराणं उज्जोए, णो अंधयारे ' हे गौतम ! असुरकुमाणाम् उद्द्योतः प्रकाश एव भवति,

ने कहा है-सो इसमें क्या हेतु है- गौनम के इस प्रश्न के समाधान निमित्त प्रभु उनसे कहते है कि (गोयमा) हे गौतम ! (नेरइयाणं असुभा पोग्गला, असुभे पोग्गलपरिणामे) नैरयिक जीवों के क्षेत्र के पुद्गल अशुभ होते हैं और उस क्षेत्र के पुद्गलों का परिणाम भी अशुभ होता है क्यों कि उन पुद्गलों में शुभता के प्रयोजक भूत जो सूर्य किरण आदि का सम्पर्क है वह वहां होता नहीं है कारण इसका यह है कि ज्योतिष मंडल तिर्यकर में ही है, अर्ध्वलोक या अधोलोक में नहीं है। (से तेणट्ठेणं) इस कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि नारकों के यहां अंधकार ही अंधकार रहता प्रकाश नहीं रहता है। अब गौतम असुरकुमारों के यहां के विषय में पूछते है (असुरकुमाराणं भंते ! कि उज्जोए अंधयारे) हे भदन्त ! असुरकुमारो के यहां क्या प्रकाश रहता है या अंधकार रहता है ? उत्तर में प्रभु कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (असुर कुमाराणं उज्जोए, णो अंधयारे) असुरकुमारों के

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (नेरइयाणं असुभा पोग्गला, असुभे पोग्गलपरिणामे) નારક જીવોના નિવાસસ્થાનોનાં પુદ્ગલ અશુભ હોય છે, અને તે ક્ષેત્રના પુદ્ગલોનું પરિણમન પણ અશુભ જ હોય છે, કારણ કે તે પુદ્ગલોમાં શુભતાનું પ્રયોજન કરનાર સૂર્યનાં કિરણોનો અભાવ હોય છે. આ પ્રમાણે બનવાનું કારણ એ છે કે જ્યોતિષ મંડળ મધ્યલોકમાં જ છે, ઉર્ધ્વલોકમાં કે અધોલોકમાં જ્યોતિષ મંડળ નથી. " से तेणट्ठेणं " તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે નારક ક્ષેત્રમાં અંધકાર જ રહે છે, પ્રકાશ હોતો નથી.

હવે ગૌતમ સ્વામી અસુરકુમારોના વિષયમાં પણ એવો જ પ્રશ્ન પૂછે છે (असुरकुमाराणं भंते ! किं उज्जोए अंधयारे) હે ભદન્ત ! અસુરકુમારોનાં નિવાસસ્થાનોમાં શું પ્રકાશ રહે છે કે અંધકાર રહે છે ?

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (असुरकुमाराणं उज्जोए, णो अंधयारे)

नो अन्धकारः। गौतमः पृच्छति–'से केणट्ठेणं० ?' हे भदन्त! तत् केनार्थेन असुरकुमाराणां प्रकाश एव भवति, नो अन्धकारः? भगवानाह–'गोयमा! असुरकुमाराणं सुभा पोग्गला, सुभे पोग्गलपरिणामे' असुरकुमाराश्रयादीनां भास्वरत्वात् तेषां शुभाः पुद्गला भवन्ति, शुभश्च पुद्गलपरिणामो भवति, 'से तेणट्ठेणं०' हे गौतम! तत् तेनार्थेन एवमुच्यते असुरकुमाराणां प्रकाशो भवति, नो अन्धकार इति! तथा–'जाव थणियकुमाराणं' यावत्–स्तनितकुमाराणाम् उद्द्योतो भवति, नो अन्धकार इत्यर्थः, यावत्करणात्–नागकुमाराणाम् सुवर्णकुमार-विद्युत्कुमाराग्निकुमार–द्वीपकुमाराणाम् उदधिकुमाराणां, दिक्कुमार–वायुकुमाराणां

वहां उद्योत ही रहता है, अंधकार नहीं–(से केणट्ठेणं) ऐसा क्यों होता है? तो इस गौतम के इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं (गोयमा) हे गौतम! असुर कुमाराणं सुभा पोग्गला, सुभे पोग्गल-परिणामे) असुरकुमारों के यहां जो पुद्गल हैं वे शुभ हैं और वहां शुभ पुद्गल परिणाम है। तात्पर्य कहने का यह है कि असुरकुमारों के जो आश्रय–रहने के स्थान आदि होते हैं वे भास्वर प्रकाशयुक्त होते हैं अतः उनके पुद्गल शुभ होते हैं–इस कारण वहां उद्योत रहता है अंध-कार नहीं। तथा इसका परिणाम भी शुभ ही होता है–(से तेणट्ठेणं) इस कारण हे गौतम! मैंने ऐसा कहा है कि असुरकुमारों के यहां उद्योत ही उद्योत रहता है, अंधकार नहीं। तथा (जाव थणियकुमा-राणं) ऐसा जो कहा गया है सो उसका अभिप्राय यह है कि इसी तरह से प्रकाश ही प्रकाश नागकुमार, सुवर्णकुमार, विद्युत्कुमार अग्नि-कुमार, द्वीपकुमार, उदधिकुमार, दिक्कुमार, वायुकुमार और स्तनित-

---

અસુરકુમારોનાં નિવાસસ્થાનોમાં પ્રકાશ જ હોય છે, ત્યાં અંધકાર હોતો નથી.

પ્રશ્ન--" से केणट्ठेणं " હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો?

મહાવીર પ્રભુ તેનો જવાબ આપે છે-(गोयमा ! असुरकुमाराणं सुभा पोग्गला, सुभे पोग्गलपरिणामे) હે ગૌતમ! અસુરકુમારોના નિવાસોમાં જે પુદ્ગલો હોય છે તે શુભ હોય છે અને ત્યાં શુભ પુદ્ગલ પરિણામ હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અસુરકુમારોનાં નિવાસસ્થાનો પ્રકાશયુક્ત હોય છે. તેથી તેમનાં પુદ્ગલ શુભ હોય છે. તે કારણે ત્યાં પ્રકાશ જ રહે છે, અંધકાર રહેતો નથી. "से तेणट्ठेणं" હે ગૌતમ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે અસુરકુમારોનાં આશ્રયસ્થાનોમાં પ્રકાશ જ હોય છે, ત્યાં અંધકાર હોતો નથી. (एवं जाव थणियकुमाराणं) એજ પ્રમાણે નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિક્કુમાર, વાયુકુમાર અને સ્તનિતકુમારોનાં ભવનો,

संग्रहणं वोध्यम्। तथा च नागकुमारादीनामपि उद्योत एव भवति, नो अन्धकारः, तदाश्रयादीनां भास्वरत्वात्। 'पुढवीकायिका जीवाः यावत्-त्रीन्द्रियाः यथा नैरयिकाः तथा भणितव्याः, तथा च पृथिवीकायादित्रीन्द्रियपर्यन्ता जीवाः नैरयिक जीववदेव, सान्धकारा एव भवन्ति, नो सप्रकाशा इत्यर्थः। यावत्करणात्-अप्काय-वायुकाय-वनस्पतिकायै-केन्द्रिय-द्वीन्द्रियाः संग्राह्याः। तथा च पृथिवीकायिकादित्रीन्द्रियान्तानां जीवानां क्षेत्रे रविकिरणादिसम्पर्के सत्यपि तेषां चक्षुरिन्द्रियाभावेन दृश्यवस्तुनो दर्शनाभावेन शुभपुद्गलकार्याकरणात् अशुभा एव पुद्गला भवन्ति, अत एव तेषामन्धकार एवेत्यर्थः। अथ चतुरिन्द्रियविषये

कुमारों के यहां पर भी रहता है अंधकार बिलकुल नहीं रहता है। क्यों कि इनके भी आश्रय-भवन, विमान आदि भास्वर होते हैं। (पुढविकाइया जाव तेइंदिया जहा नेरइया) पृथिवी कायिक जीव यावत् ते इन्द्रिय जीव नैरयिक जीवो की तरह अंधकार सहित ही होते हैं, प्रकाश सहित नहीं होते। यहां यावत् शब्द से (अप्काय, तेजस्काय वायुकाय वनस्पति काय ये जो एकेन्द्रिय जीव हैं उनको तथा द्वीन्द्रिय जीवों का ग्रहण हुआ है। तथा च-पृथिवीकाय से लेकर ते इन्द्रियतक के जीवों के क्षेत्र में यद्यपि सूर्य की किरणों का सम्पर्क रहता है-फिर चक्षुइन्द्रिय का अभाव होने के कारण दृश्यवस्तु का दर्शन इन्हें नहीं होता है-अतः शुभ पुद्गलों का जो कार्य है वह इनमें होता नहीं है-इस कारण इनके प्रति अशुभ पुद्गलों का ही सद्भाव रहता है-अतः इन्हें अंधकार सहित ही प्रकट किया गया है। अब गौतम चौइन्द्रिय जीवों

વિમાનો આદિ આશ્રયસ્થાનોમાં પણ પ્રકાશ જ રહે છે, ત્યાં બિલકુલ અંધકાર હોતો નથી, કારણ કે તેમનાં તે આશ્રયસ્થાનો પ્રકાશયુકત હોય છે. (पुढविक्काइया जाव तेइंदिया जहा नेरइया) પૃથ્વીકાયિકથી તેઈન્દ્રિય પર્યન્તના જીવોનાં આશ્રયસ્થાનો નારક જીવોનાં આશ્રયસ્થાનોની જેમ અંધકાર યુક્ત જ હોય છે, ત્યાં પ્રકાશ હોતો નથી. અહીં 'जाव' (પર્યન્ત) પદથી અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને તથા દ્વીન્દ્રિય જીવોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. જો કે પૃથ્વીકાયથી તેઈન્દ્રિય પર્યન્તના જીવોનાં ક્ષેત્રમાં સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હોય છે, પણ તેમને ચક્ષુઈન્દ્રિય હોતી નથી, તેથી તે દૃશ્ય વસ્તુને તેઓ જોઈ શકતા નથી. આ રીતે શુભ પુદ્ગલો દ્વારા જે શુભ પરિણમન થાય છે તેનો લાભ તેઓ લઇ શકતા નથી. તેથી તેમનામાં તો અશુભ પુદ્ગલોનો જ સદ્ભાવ રહે છે. તે કારણે તેમનાં ક્ષેત્રને અંધકાર યુક્ત જ બતાવ્યું છે.

गौतमः पृच्छति-' चउरिंदियाणं भंते ! किं उज्जोए, अंधयारे ? हे भदन्त ! चतुरिन्द्रियाणां जीवानाम् किम् उद्योतः प्रकाशोभवति, अन्धकरो वा ? भगवानाह— ' गोयमा ! उज्जोए वि, अंधयारे वि ' हे गौतम ! चतुरिन्द्रियाणां स्पर्शादि-चक्षुःपर्यन्तेन्द्रियविशिष्टानां जीवानाम् उद्योतोऽपि-कदाचित् प्रकाशोऽपि भवति, कदाचित् अन्धकारोऽपि । गौतमः पृच्छति-' से केणट्ठेणं ? ' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन चतुरिन्द्रियाणाम् उद्योतोऽपि, अन्धकारोऽपि च भवति ? भगवानाह- 'गोयमा ! चउरिंदियाणं सुभा असुभा य पोग्गला सुभे असुभे य पोग्गलपरिणामे हे गौतम ! चतुरिन्द्रियाणां जीवानां शुभाः अशुभाश्च पुद्गलाः भवन्ति, तेषां चक्षु-

---

के विषय में प्रभु से पूछते हैं कि (चउरिंदियाणं भंते ! किं उज्जोए अंधयारे) हे भदन्त ! चौइन्द्रिय जीवों के यहां प्रकाश होता है या अंधकार होता है ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (उज्जोए वि अंधयारे वि) उनके पास उद्योत भी होता है, और अंधकार भी होता है ? स्पर्शन, रसना, घ्राण और चक्षु ये चार इन्द्रियां जिनके होती हैं वे चौइन्द्रिय जीव कहलाते हैं-ये कदाचित् प्रकाश सहित भी होते हैं और कदाचित् अंधकार सहित भी होते हैं। इस विषय में कारण को जानने की इच्छा से गौतम स्वामी प्रभु से पूछते हैं कि (से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! ऐसा आप किसी कारण से कहते हैं कि चौइन्द्रिय जीव प्रकाश सहित भी होते हैं और अंधकार सहित भी होते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (चउरिंदिया णं सुभासुभाय पोग्गला सुभेऽसुभे य पोग्गलपरिणामे)

હવે ગૌતમ સ્વામી ચતુરિન્દ્રિય જીવોના વિષયમાં આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-(चउरिंदियाणं भंते ! किं उज्जोए अंधयारे ?) હે ભદન્ત ! ચતુરિન્દ્રિય જીવોનાં આશ્રયસ્થાનોમાં પ્રકાશ હોય છે, કે અંધકાર હોય છે ?

મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(उज्जोए वि अंधयारे वि) હે ગૌતમ !' તેમનાં આશ્રય સ્થાનોમાં પ્રકાશ પણ હોય છે અને અંધકાર પણ હોય છે. જે જીવોને સ્પર્શન (ચામડી), રસના (જીભ), ઘ્રાણ (નાક), અને ચક્ષુ હોય છે, તેમને ચતુરિન્દ્રિય જીવો કહે છે. તેઓ ક્યારેક પ્રકાશ સહિત પણ હોય છે અને ક્યારેક અંધકાર સહિત પણ હોય છે.

હવે તેનું કારણ જાણવા માટે ગૌતમ સ્વામી આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછે છે-" से केणट्ठेणं " હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે ચતુરિન્દ્રિય જીવોને પ્રકાશ મળે છે પણ ખરો અને અંધકાર પણ મળે છે ?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે " ગોયમા ! " હે ગૌતમ !

रिन्द्रियसद्भावात् रविकिरणादिसम्पर्के दृश्यार्थावबोधहेतुत्वाच्छुभाः पुद्गलाः; रविकिरणादिसम्पर्काभावे तु अर्थावबोधाजनकतया अशुभाः पुद्गलाः भवन्ति, शुभोऽशुभश्च पुद्गलपरिणामो भवति । ' से तेणट्ठेणं ' तत् तेनार्थेन चतुरिन्द्रियाणां कदाचित् प्रकाशोऽपि, अथ च कदाचिद् अन्धकारोऽपि भवतीत्यर्थः ' एवं जाव- मणुस्साणं ' एवं चतुरिन्द्रियवदेव यावत्-मनुष्याणाम् अपि कदाचित् प्रकाशः, कदाचिच्च अन्धकारो भवति, यावत्करणात्-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकादीनां संग्रहणं कर्तव्यम् , तथा ' वाणमंतर-जोइस-वेमाणिया जहा-असुरकुमारा ' वानव्य-

चौइन्द्रिय जीवों के पुद्गल शुभाशुभ दोनों प्रकार के होते हैं अतः जब सूर्य किरणों का संपर्क होता है तब वे पुद्गल उन्हें दृश्य अर्थ में कारण पड़ते हैं अतः वे शुभ पुद्गल हैं और जब रवि किरणों का संपर्क नहीं होता है तब वे पुद्गल दृश्य अर्थ के ज्ञान के अजनक होते हैं-इस कारण अशुभ कहे गये हैं। और इसी से पुद्गलों का परिणमन यहां शुभ और अशुभ होने रूप प्रकट किया गया है। (से तेणट्ठेणं) इस कारण हे गौतम ! चौइन्द्रिय जीवों के सप्रकाश सांधकार होने के विषय में मैंने ऐसा कहा है। (एवं जाव मणुस्साणं) चौइन्द्रिय जीवों की तरह से ही यावत् मनुष्यों में भी कभी प्रकाश विशिष्टता रहती है, तो कभी अंधकार विशिष्टता रहती है। यहां यावत् पद से पंचेन्द्रिय तिर्यग्योनिकादि जीवों का ग्रहण हुआ है। (वाणमंतर जोइस-वेमाणिया-जहा- असुरकुमारा) जिस प्रकार के असुरकुमारों को सप्रकाश प्रकट किया है

(चउरिंदियाणं सुभासुभाय पोग्गला सुभे ऽ सुभे य पोग्गलपरिणामे) ચતુરિન્દ્રિય જીવોનાં પુદ્ગલ શુભ પણ હોય છે અને અશુભ પણ હોય છે. તેથી જ્યારે તેમને સૂર્યનાં કિરણોનો સંપર્ક થાય છે, ત્યારે તે પુદ્ગલો તેમને દૃશ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવવામાં કારણભૂત બને છે. તેથી એવાં પુદ્ગલોને શુભ કહ્યાં છે. પણ જ્યારે સૂર્યનાં કિરણોનો તેમનો સંપર્ક થતો નથી, ત્યારે તે પુદ્ગલો દૃશ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવી શકતાં નથી, તેથી તેમને અશુભ કહ્યાં છે. અને તે કારણે જ અહીં પુદ્ગલોના પરિણમનને શુભ અને અશુભ બન્ને રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે. " से तेणट्ठेणं " હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે ચતુરિન્દ્રિય જીવો પ્રકાશ યુક્ત પણ હોય છે અને અંધકાર યુક્ત પણ હોય છે. " एवं जाव मणुस्साणं " ચતુરિન્દ્રિય જીવોની જેમ મનુષ્ય પર્યન્તના જીવો ક્યારેક પ્રકાશ યુક્ત અને ક્યારેક અંધકાર યુક્ત હોય છે અહીં ' जाव ' (પર્યન્ત) પદથી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ આદિ જીવોને ગ્રહણ કરવાના છે. (वाणमंतर जोइस, वेमाणिया-जहा असुरकुमारा) જેવી રીતે અસુરકુમારોનાં,

न्तर-ज्योतिषिक-वैमानिकाः, यथा असुरकुमारा उक्ताः तथा वक्तव्याः, तथा च असुरकुमाराणां प्रकाश वदेव वानव्यन्तरादीनामपि वैमानिकदेवपर्यन्तानां प्रकाश एव, नो अन्धकारो भवति, तदाश्रयादीनां भास्वरत्वेन अन्धकारस्य संभवा भावात् ॥ सू० २ ॥

पुद्गलानां द्रव्यतया तद् विचारानन्तरं कालद्रव्यविचारमाह-
'अत्थि णं भंते !' इत्यादि ।

मूलम्-अत्थि णं भंते ! नेरइयाणं तत्थगयाणं एवं पन्नायए, तं जहा--समया इ वा, आवलिया इ वा, जाव-ओसप्पिणी इवा, उस्सप्पिणी इवा ?। णो इणट्ठे समट्ठे । से केणट्ठेणं जाव-समया इवा, आवलिया इवा, जाव ओसप्पिणी इवा, उस्सप्पिणी इ वा, ? गोयमा ! इहं तेसिं माणं, इहं तेसिं पमाणं, इहं तेसिं एवं पन्नायए, तं जहा--समया इ वा, जाव-उस्सप्पिणी इ वा, से तेणट्ठेणं । जाव-नो एवं पन्नायए, तं जहा-समया इ वा, जाव उस्सप्पिणी इ वा एवं जाव-पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं । अत्थिणं भंते ! मणुस्साणं इहगयाणं एवं पन्नायए, तं जहा--समया इवा, जाव-उस्सप्पिणी इवा ?, हंता अत्थि ! से केण-ट्ठेणं ?। गोयमा ! इह तेसिं माणं, इह तेसिं पमाणं, एवं

उसी प्रकार से वानव्यंतर, ज्योतिषिक और वैमानिक देवों का भी सप्रकाश ही जानना चाहिये सान्धकार नहीं । क्यों कि इनके रहने के विमान रूप आश्रय आदि सब भास्वर स्वभाव वाले होते हैं । अतः वहां अंधकार का नाम भी नहीं मिलता है ॥ सू० २ ॥

આશ્રયસ્થાનોને પ્રકાશ યુક્ત જ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે, એવી જ રીતે વાન-વ્યન્તર, જ્યોતિષિક અને વૈમાનિક દેવોનાં આશ્રયસ્થાનોને પણ પ્રકાશ યુક્તજ સમજવા. અંધકાર યુક્ત સમજવા નહીં. કારણ કે તેમને રહેવાનાં વિમાન આદિ આશ્રયસ્થાનો ભાસ્વર (પ્રકાશ યુક્તતા) સ્વભાવવાળાં જ હોય છે. તેથી ત્યાં અંધકારનું નામ પણ હોતું નથી. ॥ સૂત્ર ૨ ॥

पन्नायए तं जहा--समया इ वा, जाव-उस्सप्पिणी इ वा. से तेण-ट्ठेणं० । भवणवइ वाणमंतर--जोइस--वेमाणियाणं जहा--णेरइयाणं ॥ सू० ३ ॥

छाया—अस्ति खलु भदन्त ! नैरयिकाणां तत्रगतानाम् एवं प्रज्ञायते, तद्यथा-समया इति वा, आवलिका इति वा, यावत् अवसर्पिणी इति वा, उत्सर्पिणी इति वा ? । नायमर्थः समर्थः । तत् केनार्थेन यावत्-समया इति वा, आवलिका इति वा यावत्-अवसर्पिणी इति वा, उत्सर्पिणी इति वा ? । गौतम ! इह तेषां मानम्,

नैरयिक आदि समयज्ञान वक्तव्यता--

' अत्थि णं भंते ! ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(अत्थि णं भंते ! नेरइयाणं तत्थगया णं एवं पन्नायए-तं जहा-समयाइ वा, आवलिया वा जाव ओसप्पिणीइ वा उस्सप्पिणीइ वा) हे भदन्त ! वहां नरक में गये हुए-स्थित रहे नारक जीवों के द्वारा ऐसा जाना जाता है क्या (तं जहा) जैसे-कि यह समय है, यह आवलिका है यावत् यह अवसर्पिणी काल है, यह उत्सर्पिणीकाल है ? (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है । अर्थात् नारक जीव समय आदि को जानते नहीं हैं । (से केणट्ठेणं जाव समयाइ वा आवलियाइ वा ओसप्पिणीइ वा उस्सप्पिणीइ वा) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि नारक जीव जो कि वर्तमान से नरकगति में हैं यावत् समय को आवलिका को अवसर्पिणी काल को,

નારકાદિ જીવોના સમયજ્ઞાનની વક્તવ્યતા—

" अत्थिणं भंते " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(अत्थिणं भंते ! नेरइयाणं तत्थगयाणं एवं पन्नायए-तंजहा-समयाइ वा, आवलियाइ वा जाव ओसप्पिणीइ वा उस्सप्पिणीइ वा ?) હે ભદન્ત ! નરક સ્થાનોમાં ગયેલા નારક જીવો દ્વારા એવું કેવી રીતે જાણી શકાય છે (तंजहा) કે આ સમય છે, આ આવલિકા છે, આ અવસર્પિણી કાળ છે, આ ઉત્સર્પિણી કાળ છે ? (णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! એવું બનતું નથી. એટલે કે નારક જીવોને સમયાદિનું જ્ઞાન (ભાન) હોતું નથી. (से केणट्ठेणं जाव समयाइ वा, आवलियाइ वा, ओसप्पिणीइ वा, उस्सप्पिणीइ वा) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે નરક ગતિમાં ગયેલા નારક જીવોને સમય, આવલિકા, અવસર્પિણી કાળ, ઉત્સર્પિણી કાળ આદિનું જ્ઞાન હોતું નથી ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (इह तेसिं माणं, इह तेसिं पमाणं, इह

इह तेषां प्रमाणम्, इह तेषाम् एवं प्रज्ञायते, तद्यथा-समया इति वा, यावत्-उत्सर्पिणी इति वा, तत् तेनार्थेन यावत्-नो एवं प्रज्ञायते, तद्यथा-समय इति वा, यावत्-उत्सर्पिणी इति वा। एवं यावत्-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम्। अस्ति खलु भदन्त! मनुष्याणाम् इहगतानाम् एवं प्रज्ञायते, तद्यथा-समया इति वा, यावत्-उत्सर्पिणी इति वा? हन्त, अस्ति, तत् केनार्थेन? गौतम। इह तेषां मानम्,

---

उत्सप्पिणीकाल को नहीं जानते हैं? (गोयमा) हे गौतम! (इह तेसिं माणं, इह तेसिं पमाणं, इह तेसिं एवं पन्नायए तं जहा समयाइ वा, जाव उस्सप्पिणीइ वा, से तेणट्ठेणं जाव नो एवं पन्नायए-तं जहा-समयाइ वा जाव उस्सर्पिणीइ वा-एवं जाव पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं) उन समयादिक का मान इस मनुष्यलोक में होता है, उनका प्रमाण भी इसी मनुष्यलोक में होता है। यहीं पर वे इस प्रकार से जाने जाते हैं कि यह समय है, यावत् यह उत्सर्पिणीकाल है इस कारण हे गौतम! मैंने ऐसा कहा है कि नारक जीव इस प्रकार से नहीं जानते हैं कि यह समय है यावत् यह उत्सर्पिणी है। इसी तरह से यावत् पंचेन्द्रिय तिर्यचों के विषय में भी जानना चाहिये। (अत्थि णं भंते! मणुस्साणं इह गयाणं एवं पन्नायए तं जहा-समयाइवा, जाव उस्सप्पिणीइ वा) हे भदन्त! जो मनुष्य इस मनुष्यलोक में रहते हैं वे क्या यह जानते हैं कि यह समय से यावत् यह उत्सर्पिणीकाल है? (हंता अत्थि) हां गौतम! वे ऐसा

तेसिं एवं पन्नायए-तं जहा-समयाइ वा, जाव उस्सप्पिणीइ वा, से तेणट्ठेणं जाव नो एवं पन्नायए-तं जहा-समयाइ वा जाव उस्सप्पिणीइ वा-एवं जाव पंचिंदिय तिरिक्खजोणियाणं) ते समयादिकनुं माप आ मनुष्य लोकमां ज होय छे, तेनुं प्रमाण पण आ मनुष्य लोकमां ज होय छे. अहीं (आ मनुष्यलोकमां) तेने आ प्रमाणे जाणवामां आवे छे—

જેમકે "આ સમય છે, આ આવલિકા છે, (યાવત્) આ ઉત્સર્પિણી કાળ છે." હે ગૌતમ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે નારક જીવ આ પ્રમાણે જાણતા નથી કે "આ સમય છે, (યાવત્) આ ઉત્સર્પિણી કાળ છે." પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ પર્યંતના જીવોના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું. (अत्थिणं भंते! मणुस्साणं इह गयाणं एवं पन्नायए-तं जहा-समयाइ वा, जाव उस्सप्पिणीइ वा?) હે ભદન્ત! આ મનુષ્ય લોકમાં રહેલાં મનુષ્યોને શું કાળનું જ્ઞાન હોય છે? શું તેઓ સમયથી લઈને ઉત્સર્પિણી કાળ પર્યન્તના કાળને જાણે છે? (हंता अत्थि) હા, ગૌતમ! તેઓ તે જાણે છે. (से केणट्ठेणं?)

इह तेषां प्रमाणम्, एवं प्रज्ञायते, तद्यथा समया इति वा, यावत्-उत्सर्पिणी इति वा, तत् तेनार्थेन०। भवनपति वानव्यन्तर-ज्योतिषिक-वैमानिकानां यथा नैरयिकाणाम् ॥ सू० ३ ॥

टीका-'अत्थि णं भंते ! नेरइयाणं तत्थगयाणं एवं पन्नायए' गौतमः पृच्छति हे-भदन्त ! अस्ति संभवति खलु तत्रगतानाम्, अत्र तृतीयार्थे षष्ठी तेन तत्रगतैः नरकस्थितैः नैरयिकैः एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रज्ञायते विज्ञायते यत्-'तं जहा-समया

जानते हैं। (से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (इह तेसिं माणं, इह तेसिं पमाणं एवं पन्नायए-तं जहा समयाइ वा जाव उस्सप्पिणीइ वा से तेणट्ठेणं०) इस मनुष्यलोक में ही उन समयादिकों का मान होता है यहीं पर उनका प्रमाण होता है और यहीं पर वे समयादिरूप से जाने जाते हैं कि यह समय है-यावत् यह उत्सर्पिणीकाल है। इस कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है वाणमंतर, जो इस, वेमाणियाणं जहा णेरइयाणं) जिस प्रकार से समयादिका ज्ञान नारक जीवों को नहीं होता है ऐसा कहा गया है उसी प्रकार वानव्यन्तर देवोंको, ज्योतिषिक देवोंको और वैमानिक देवोंको भी समयादिकका ज्ञान नहीं होता है ऐसा जानना चाहिये।

टीकार्थ—द्रव्य होने के कारण जिस प्रकार पुद्गलों का विचार किया गया है उसी प्रकार काल भी द्रव्य है-अतः पुद्गल विचार के बाद काल द्रव्य का विचार सूत्रकार इस सूत्र द्वारा कह रहे हैं-इसमें गौतम स्वामी

હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (इह तेसिं माणं, इह तेसिं पमाणं एवं पन्नायए-तं जहा-समयाइ वा, जाव उस्सप्पिणी-इ वा-से तेणट्ठेणं) આ મનુષ્યલોકમાં જ તે સમયાદિકોનું માપ હોય છે, અહીં તેમનું પ્રમાણ હોય છે, અને અહીં જ (આ મનુષ્યલોકમાં જ) તેમને સમયાદિ રૂપે ઓળખવામાં આવે છે. જેમકે " આ સમય છે, (યાવત્) આ ઉત્સર્પિણી કાળ છે. હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે. (वाणमंतर, जोइस, वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं) જેવી રીતે સમય આદિનું જ્ઞાન નારકોને હોતું નથી, એવી જ રીતે વાનવ્યન્તર દેવો, જ્યોતિષિક દેવો અને વૈમાનિક દેવોને પણ સમયાદિકનું જ્ઞાન હોતું નથી તેમ સમજવું.

ટીકાર્થ—દ્રવ્ય હોવાને કારણે જેવી રીતે પુદ્ગલોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, એવી રીતે કાળ પણ દ્રવ્ય હોવાથી, સૂત્રકાર પુદ્ગલોનું નિરૂપણ કર્યા પછી આ સૂત્રમાં કાળદ્રવ્યનું નિરૂપણ કરે છે-ગૌતમ સ્વામી મહાવીર

इ वा आवलिया इ वा जावओसप्पिणी इ वा,उस्सप्पिणी इ वा ?' तद्यथा–समया इति वा, इमे समयपदार्थाः इत्येवं विशिष्य नैरयिकैः ज्ञायते किम् ? एवम् आवलिका प्रकर्षेण ज्ञायते किम् ? तथा यावत्–इयम् अवसर्पिणी प्रज्ञायते ? एवम् इयम् उत्सर्पिणी निरयवासिभिः किम् प्रज्ञायते ? इति प्रश्नाशयः, यावत्करणात्–आनप्राण–स्तोक–लव–मुहूर्ताऽहोरात्र–पक्ष–मास – ऋत्वयन–संवत्सर–युग–वर्षशत – वर्ष-

---

ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि–(अत्थि णं भंते ! नेरइयाणं तत्थगयाण एवं पन्नायए) हे भदन्त ! क्या बात संभवित हो सकती है–कि नारक जीवों द्वारा जो कि नरक स्थान में विद्यमान हैं यहां जाना जा सके कि यह (समयाइ वा, आवलियाइ वा :जाव ओसप्पिणीइ वा उस्सप्पिणीइ वा) समय है यह असंख्यात समयसाध्य आवलिका है, यावत् यह १० कोडी कोडी सागरप्रमाण अवसर्पिणीकाल है, यह दश कोडाकोडी सागरप्रमाण उत्सर्पिणीकाल हैं। तात्पर्य इस सूत्र का यह है कि (ये समय पदार्थ हैं) इस रूप से विशेषित होकर क्या नारक जीवों द्वारा समय जाने जाते हैं ? " यह आवलिका है " इस रूप विशेषित होकर क्या आवलिका नारक जीवों द्वारा जानी जाती है ? " यह अवसर्पिणी-काल है " इस रूप से विशेषित होकर क्या अवसर्पिणीकाल नारक जीवों द्वारा जाना जाता है ? " यह उत्सर्पिणीकाल है " इस रूप से विशेषित होकर क्या उत्सर्पिणीकाल नारक जीवों द्वारा जाना जाता यहां यावत्पद से (आनप्राण–स्तोक–लव–मुहूर्त्त–अहोरात्र–पक्ष–मास–

પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (अत्थिणं भंते ! नेरइयाणं तत्थगयाणं एवं पन्नायए) હે ભદન્ત ! શું એ વાત સંભવિત છે કે નરકગતિમાં રહેલાં નારક જીવો દ્વારા એ જાણી શકાય છે કે (समयाइ वा, आवलियाइ वा, जाव ओसप्पिणीइ वा उस्सप्पिणीइ वा ?) આ સમય છે, આ અસંખ્યાત સમયોથી બનેલી આવ-લિકા છે, (યાવત્) આ દસ કોડાકોડી સાગર પ્રમાણુ અવસર્પિણી કાળ છે, આ દસ કોડાકોડી સાગર પ્રમાણુ ઉત્સર્પિણી કાળ છે ? આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-શું નારક જીવોને કાળના જુદા જુદા વિભાગોનું જ્ઞાન હોય છે ? " આ સમય પદાર્થ છે " આ પ્રમાણે સમજીને શું નારકો દ્વારા સમ-યને જાણુવામાં આવે છે ? " આ આવલિકા છે, " એવું જ્ઞાન નારકોને હોય છે ખરૂં ? " આ અવસર્પિણી કાળ છે, આ ઉત્સર્પિણી કાળ છે, " એવું સમજવાનું જ્ઞાન શું નારકોને હોય છે ખરૂં ?

सहस्र-पूर्वाङ्ग -पूर्व-त्रुटिताङ्ग-त्रुटिता-टटाङ्गा- टटा-ववाङ्गा- वव- हुहुकाङ्ग--हुहुकोत्पलाङ्गो -त्पल -पद्माङ्ग -पद्म -नलिनाङ्ग -नलिना-र्थनिपुराङ्गा- र्थनि-पुरा-युताङ्ग-युत-नयुताङ्ग-नयुत- प्रयुताङ्ग-प्रयुत-चूलिकाङ्ग-चूलिका-शीर्षप्रहे-लिकाङ्ग-शीर्षप्रहेलिका-पल्योपम-सागरोपमपर्यन्तं संग्राह्यम् भगवान् आह-'णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः, नैरयिका निरयवासिनः समया-दिकं विज्ञातु नार्हन्ति-इत्याशयः, गौतमः पृच्छति-' से केणट्ठेणं जाव-समया इ वा,आवलिया इ वा, ओसप्पिणी इ वा,उस्सप्पिणी इ वा' हे भदन्त ! तत् केना-र्थेन यावत्-निरयस्थितैः नैरयिकैः समया इति वा, 'अयं समयपदार्थः' इत्येवं-

ऋतु-अयन-संवत्सर-युग-वर्षशत--वर्षसहस्र-पूर्वाङ्ग-पूर्व-त्रुटिताङ्ग-त्रुटित-अटटाङ्ग-अटट-अववाङ्ग-अवव-हुहुकाङ्ग- हुहुक-उत्पलाङ्क-उत्प-ल-पद्माङ्ग-पद्म-नलिनाङ्ग-नलिन --अर्थनिपुराङ्ग-अर्थनिपुर-अयुताङ्ग-अ-युत-नयुताङ्ग-नयुत, प्रयुताङ्ग-प्रयुन चूलिकाङ्ग-चूलिका-शीर्षप्रहेलिकाङ्ग-शीषप्रहेलिका-पल्योपम-सागरोपम) इन सब का ग्रहण हुआ है। इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है-क्यों कि निरयनिवासी नारक समय आदि को जानने के लिये किसी तरह जानने में समर्थ नहीं हैं। गौतम प्रभु के मुख से इस बात को सुनकर पुनःपूछते है कि (से केणट्ठेणं जाव समयाइ वा, आवलियाइ वा, ओसप्पिणीइ वा, उस्सप्पिणीइ वा) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि वर्तमान में नारक

અહીં 'जाव' (યાવત્) પદથી "આનપ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ. અયન, સંવત્સર, યુગ, વર્ષશત, વર્ષસહસ, પૂર્વાંગ, પૂર્વ, ત્રુટિતાંગ, ત્રુટિત, અટટાંગ, અટટ, અવવાંગ, અવવ, હુહુકાગ, હુહુક, ઉત્પલાંક, ઉત્પલ, પદ્માઙ્ગ, પદ્મ, નલિનાંગ, નલિન, અર્થનિપુરાંગ, અર્થ-નિપુર, અયુતાંગ, અયુત, નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ, ચૂલિકા, શીર્ષ પ્રહેલિકાંગ, શીર્ષ પ્રહેલિકા, પલ્યોપમ, સાગરોપમ." આ પદોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે.

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-"णो इणट्ठे समट्ठे" હે ગૌતમ ! એવું બની શકતું નથી, કારણ કે નરક ગતિમાં રહેલા નારક જીવો સમય આદિને જાણવાને કોઇ પણ રીતે સમર્થ નથી.

મહાવીર પ્રભુનો આ પ્રકારનો જવાબ સાંભળીને ગૌતમ સ્વામી તેનું કારણ જાણવાના ઉદ્દેશથી આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-(से केणट्ठेणं जाव सम-याइ वा, आवलियाइ वा, ओसप्पिणीइ वा, उस्सप्पिणीइ वा ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે નરક ગતિમાં રહેલાં નારક જીવો સમય, આવ-

रूपेण, आवलिका इति वा-' इयम् आवलिका ' इत्येवंरूपेण, ' इयम् अवसर्पिणी इति वा, इयम् उत्सर्पिणी इति वा इत्येवंरूपेण च कथं न विज्ञायते ? भगवानाह- ' गोयमा । इह तेसिं माणं, इहं तेसिं पमाणं इहं तेसिं एवं पण्णायए ' हे गौतम ! अस्मिन् मनुष्यलोके तेषां समयादिपदार्थानाम् मानं-परिमाणं भवति, समयादे रादित्यगतिसमभिव्यङ्ग्यतया, आदित्यगतेश्च मनुष्यलोके एव सद्भावात्, निरयादौ तु तदभावात् मनुष्यक्षेत्रे एव समयादिज्ञानं भवति न निरयलोके

पर्यायापन्न नारक जीव यावत् समय को, आवलिका को, अवसर्पिणी-काल को उत्सर्पिणीकाल को नहीं जान सकता है-अर्थात् " यह समय पदार्थ है " इस रूप से समय को, (यह आवलिका है) इस रूप से आवलिका को, (यह अवसर्पिणीकाल है) इस रूप से अवसर्पिणीकाल को, " यह उत्सर्पिणीकाल है " इस रूप से उत्सर्पिणीकाल को नारक नहीं जान सकते हैं-ऐसा आप किस कारण से कहते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! (इह तेसिं माणं इह तेसिं पमाणं, इह तेसिं एवं पण्णायए-तं जहा-समयाइ वा, जाव ओसप्पिणी इवा-से तेणट्ठेणं जाव नो एवं पन्नायए-तं जहा-समयाइ वा जाव उस्सप्पिणीइ वा) इस मनुष्यलोक में ही उन समयादि पदार्थों का मान-परिमाण होता है क्यों कि समयादिकों का ज्ञान सूर्य आदि की गति द्वारा होता है-और सूर्य की गति केवल मनुष्यलोक में ही है इससे बाहर नारकादिक में नहीं। इसलिये मनुष्यक्षेत्र में ही इन समयादिकों का ज्ञान होता है। नरकलोक में नहीं होता है। इसी तरह से

લિકા, અવસર્પિણી કાળ, ઉત્સર્પિણી કાળ ઇત્યાદિને જાણી શકતા નથી ? એટલે કે " આ સમય પદાર્થ છે " એ રીતે સમયને, " આ આવલિકા છે " એ રૂપે આવલિકાને, " આ અવસર્પિણી કાળ છે " એ રૂપે અવસર્પિણી કાળને, " આ ઉત્સર્પિણી કાળ છે " એ રૂપે ઉત્સર્પિણી કાળને નારકો જાણી શકતા નથી, એવું આપ શા કારણે કહો છો ?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (इह तेसिं माणं, इह तेसिं पमाणं, इह तेसिं एवं पण्णायए-तं जहा-समयाइ वा, जाव ओसप्पिणीइ वा-से तेणट्ठेणं जाव नो एवं पन्नायए-तं जहा-समयाइ वा, जाव उस्सप्पिणीइ वा) આ મનુષ્ય લોકમાં જ તે સમયાદિક પદાર્થોનું માન (માપ-પરિણામ) હોય છે, કારણ કે સમયાદિકોનું જ્ઞાન સૂર્ય આદિની ગતિ દ્વારા થાય છે. સૂર્યની ગતિ ફક્ત મનુષ્ય લોકમાં જ હોય છે, તેની બહારનાં નરકાદિ ક્ષેત્રોમાં તેનો અભાવ હોય છે તે કારણે મનુષ્ય લોકમાં જ તે સમ

इत्यर्थः । एवम् इह अस्मिन् मनुष्यलोके एव तेषां समयादीनां प्रमाणं प्रकर्षेण मानम् सूक्ष्मतया ज्ञानं भवति, तत्र मुहूर्तस्तावद् मानम्, तदपेक्षया सूक्ष्मत्वात् लवः प्रमाणम्, तदपेक्षयापि सूक्ष्मत्वात् स्तोकः प्रमाणम्, लवस्तु स्तोकापेक्षया स्थूलत्वान्मानमित्येवं समयपर्यन्तं विज्ञेयम् ।

तत्स्वरूपमाह-' तं जहा-समया इ वा, जाव-उस्सप्पिणी इ वा ' तद्यथा-समयाः इति वा, यावत्-आवलिका इति वा, अवसर्पिणी इति वा, इयम् अवसर्पिणी उत्सर्पिणी इति वा, इयमुत्सर्पिणी इत्येवं रूपेण, इत्येवं विशिष्य ज्ञायते, ' से तेणट्ठेणं जाव-नो एवं पन्नायए, तं जहा-समया इ वा, जाव-उस्सप्पिणी इ वा ' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन तस्माद्धेतोः यावद्-निरयस्थितैर्नैरयिकैः नो एवं प्रज्ञायते-तद्यथा-समया इति वा, यावत्-आवलिका इति वा, अवसर्पिणी इति वा, उत्सर्पिणी इति वा, इत्येवंरूपेण निरयवासिभिर्नैरयिकैः नो विज्ञायते इति भावः । 'एवं जाव-पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं ' एवं नैरयिकवदेव, यावत् - एकेन्द्रिय-द्वीन्द्रिय-

---

इस मनुष्यलोक में ही समयादिकों का प्रकर्षरूप से मान-ज्ञान होता है-अर्थात् सूक्ष्मरूप से ज्ञान होता है-इसमें मुहूर्त तो मान है-इस की अपेक्षा सूक्ष्म होने से लव प्रमाण है, इसकी भी अपेक्षा सूक्ष्म होने से स्तोक प्रमाण है-स्तोक की अपेक्षा लव तो स्थूल होता है अतः वह मान है इसी तरह से समय तक जानना चाहिये। अतः (यह समय है) यावत् यह उत्सर्पिणीकाल है " इस रूप से ये समयादिक इसी मनुष्य लोक में ही मनुष्यों द्वारा जाने जाते हैं-तब यह बात संगत है कि (से तेणट्ठेणं जाव नो एवं पन्नायए तं जहा समयाइ वा जाव उस्सप्पिणीइ वा) नरकस्थित नारक जीवों द्वारा ये समयादिक कुछ भी नहीं जाने जा सकते हैं। (एवं जाव पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं) इसी

યાદિકોનું જ્ઞાન સંભવી શકે છે, નરક ક્ષેત્રમાં તેનું જ્ઞાન સંભવી શકતું નથી. આ રીતે આ મનુષ્ય લોકમાં જ સમયાદિકોનું પ્રકર્ષ રૂપે (સૂક્ષ્મરૂપે) માન (જ્ઞાન) હોય છે. તેમાં મુહૂર્તને માન કહે છે, માન કરતાં લવ સૂક્ષ્મ હોય છે, તેને પ્રમાણ કહે છે. લવ કરતાં સૂક્ષ્મ હોવાથી લવની અપેક્ષાએ સ્તોકને પ્રમાણ કહે છે. સ્તોક કરતાં લવ સ્થૂળ હોય છે, તેથી સ્તોકની અપેક્ષાએ તેને માન કહે છે, આ પ્રમાણે સમય સુધી સમજવું. આ રીતે " આ સમય છે " (યાવત્) " આ ઉત્સર્પિણી કાળ છે " એવું સમયાદિનું જ્ઞાન તો મનુષ્ય લોકમાં જ સંભવી શકે છે. હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે નરક ગતિમાં રહેલાં નારક જીવો દ્વારા સમયથી લઈને ઉત્સર્પિણી કાળ પર્યન્તના કાળ દ્રવ્યોને બિલકુલ જાણી શકાતાં નથી. (एवं जाव पंचिंदियतिरिक्ख

त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रियादीनामपि पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकपर्यन्तानाम् समयादिज्ञानं न संभवति, तथा एतन्मनुष्यक्षेत्राद् बहिर्वर्तिनां सर्वेषामपि समयादिज्ञानाभावो बोध्यः, मनुष्यक्षेत्रादन्यत्र समयादिकालस्याभावेन समयादिव्यवहाराभावात्, इत्याशयः। गौतमः पृच्छति-'अत्थि णं भंते ! मणुस्साणं इहगयाणं एवं पन्नायए ?' हे भदन्त ! अस्ति संभवति खलु मनुष्याणां मनुष्यैरित्यर्थः, इहगतानाम्, एतन्मनुष्यक्षेत्रगतैः एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रज्ञायते यत्-'तं जहा-समया इ वा, जाव-उस्सप्पिणी इ वा' तद्यथा-समया इति वा अयं समयपदार्थः इत्येवं रूपेण,

प्रकार से यावत् जो पंचेन्द्रिय तिर्यंच जीव हैं,-वे भी इन समयादिक पदार्थों को नहीं जानते हैं। यद्यपि ये पंचेन्द्रिय तिर्यंच मनुष्यलोक में रहते हैं-परन्तु इनमें इतनी योग्यता नहीं होती जो इन्हें जान सके। यहां यावत् शब्द से यह प्रकट किया गया है कि भवनपति एकेन्द्रिय, दोइन्द्रिय, तेइन्द्रिय, चौइन्द्रिय जो जीव हैं वे भी इन समयादिकों के ज्ञान से रहित हैं। तथा जो जीव इस मनुष्यलोक से बाहर के क्षेत्रों में रहते हैं वे भी सब समयादिकों के ज्ञान से शून्य रहते हैं। क्योंकि मनुष्यक्षेत्र से अन्यत्र समयादिक काल का अभाव है इस कारण वहां पर समयादिरूप से व्यवहार नहीं होता है।

अब गौतम प्रभु से पूछते हैं (अत्थि णं भंते ! मणुस्साणं इहगयाणं एवं पन्नायए) हे भदन्त ! मनुष्यलोकवर्ती मनुष्यों द्वारा क्या ऐसा जाना जाता है (तं जहा) जैसे कि (समयाइ वा) यह समय है (जाव उस्सप्पिणीइ वा) यावत् यह सर्पिणीकाल है-अर्थात् मनुष्यलोकस्थित

जोणियाणं) નારક જીવોની જેમજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ પર્યન્તના જીવોને પણ સમયાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન હોતું નથી. જો કે તે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો મનુષ્ય લોકમાં રહે છે, પણ તેમનામાં સમયાદિકને જાણી શકવાની યોગ્યતા હોતી નથી. અહીં 'जाव' (પર્યન્ત) પદથી એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે ભવનપતિ, એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોને પણ સમયાદિકોનું જ્ઞાન હોતું નથી. તથા જે જીવો આ મનુષ્યલોકની બહારનાં ક્ષેત્રોમાં રહે છે તેમને પણ સમયાદિકોનું જ્ઞાન હોતું નથી. કારણ કે મનુષ્ય-લોક સિવાયનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં સમયાદિક કાળનો અભાવ હોય છે, તે કારણે ત્યાં સમયાદિ રૂપે વ્યવહાર થતો નથી

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (अत्थिणं भंते ! मणुस्साणं इहगयाणं एवं पन्नायए) હે ભદન્ત ! મનુષ્ય લોકમાં રહેલાં મનુષ્યો દ્વારા શું એ જાણી શકાય છે "तंजहा" કે "समयाइ वा" "આ

यावत् — आवलिका इति वा, इयं आवलिका, इत्येवं रूपेण अवसर्पिणी इति वा इयम् अवसर्पिणी इत्येवं रूपेण, उत्सर्पिणी इति वा, इयम् उत्सर्पिणी इत्येवं रूपेण मनुष्यलोकस्थितैर्मनुष्यैर्विज्ञायते किम् ? भगवानाह — 'हंता, अत्थि' हे गौतम ! हन्त, सत्यम्, अस्ति संभवति यत् — मनुष्यलोकस्थितैः मनुष्यैः समयादिकं विज्ञायते ! गौतमः पृच्छति–' से केणट्ठेणं ? ' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन कथं तावत् मनुष्यैः समयादिकं विज्ञायते ? भगवानाह–' गोयमा ! इहं तेसिं माणं, इहं तेसिं पमाणं, एवं पन्नायए ' हे गौतम ! इह मनुष्यक्षेत्रे तेषां समयादीनां मानं परिमाणम् वर्तते, एवम् इह मनुष्यलोके तेषां समयादीनां प्रमाणं प्रकृष्टमानं सूक्ष्ममानमित्यर्थः विद्यते अत एवम् वक्ष्यमाणरीत्या प्रज्ञायते विज्ञायते मनुष्यैः यत्–' तं जहा–समया इ वा, जाव–उस्सप्पिणी इ वा, तद्यथा–समया

मनुष्य क्या यह समय पदार्थ है, यह आवलिका है, यह अवसर्पिणी-काल है, यह उत्सर्पिणीकाल है इस रूपसे इस समयादिकों को जानते हैं? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं-(गोयमा) हे गौतम! (हंता अत्थि) हां, वे इस बात को जानते हैं कि ये समयादिक पदार्थ हैं। गौतम स्वामी पुनः प्रभु से प्रश्न करते हैं-(से केणट्ठेणं) हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि मनुष्य समयादिकों को जानते हैं? तब इसके उत्तर में प्रभु उन्हें कहते हैं-(गोयमा) हे गौतम (इह तेसिं माणं, इह तेसिं पमाणं, एवं पन्नायए) इस मनुष्यलोक में उन समयादिकों का मान प्रमाण है, इस मनुष्यलोक में उन समया-दिकों का प्रमाण–सूक्ष्ममान है इस कारण मनुष्य इस रूप से जानते हैं कि–(तं जहा) जैसे (समयाइ वा) यह समय है, (जाव उस्सप्पिणी

સમય છે, " " जाव उस्सप्पिणीइ वा ? " (યાવત્) " ઉત્સર્પિણી કાળ છે ?" એટલે કે મનુષ્યલોકમાં રહેલાં મનુષ્યો શું સમય, આવલિકા, અવસર્પિણી કાળ આદિ કાળદ્રવ્યને જાણી શકવાને શું સમર્થ હોય છે ?

ઉત્તર—" हंता अत्थि " હા, ગૌતમ ! તેઓ સમયાદિક પદાર્થને જાણી શકવાને શક્તિમાન હોય છે.

ગૌતમ સ્વામી તેનું કારણ જાણવાને માટે પૂછે છે કે "से केणट्ठेणं" હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે મનુષ્યો સમયાદિકને જાણી શકે છે ?

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (इह तेसिं माणं, इह तेसिं पमाणं, एवं पन्नायए) આ મનુષ્યલોકમાં તે સમયાદિકોનું માન (પ્રમાણ) હોય છે, આ મનુષ્યલોકમાં તે સમયાદિકોનું પ્રમાણ (સૂક્ષ્મમાન) હોય છે. તે કારણે મનુષ્યો જાણી શકે છે કે " समयाइ वा " આ સમય છે, " जाव उस्सप्पि-

इति वा, अयं समयपदार्थः इत्येवंरूपेण, यावत्-आवलिका इति वा, 'इयम् आवलिका' इत्येवं रूपेण अवसर्पिणी इति वा, 'इयमवसर्पिणी' इत्येवंरूपेण, उत्सर्पिणी इति वा, 'इयमुत्सर्पिणी' इत्येवंरूपेण मनुष्यक्षेत्रस्थितैः मनुष्यैर्विज्ञायते, 'से तेणट्ठेणं०' हे गौतम! तत् तेनार्थेन मनुष्याणां समयादिज्ञानं भवति इत्याशयः! 'भवणवइ वाणमंतर-जोइस-वेमाणियाणं जहा णेरइयाणं' भवनपति वानव्यन्तर-ज्योतिष्क-वैमानिकानां तु यथा नैरयिकाणां न समयादिज्ञानं तथा भवनपति वानव्यन्तरादीनामपि समयादिज्ञानं न भवति तेषां मनुष्यलोकातिरिक्तलोकस्थितत्वात्। यद्यपि कियन्तो भवनपति-वानव्यन्तर-ज्योतिषिकाश्च मनुष्यलोके सन्ति, तथापि तेऽल्पा एव, तदव्यवहारिणश्च प्रायः सन्ति, इतरे तु भवनपत्यादयस्तदपेक्षया बहवः सन्तीति भूयसा व्यपदेशमाश्रित्य भवनपति-वानव्यन्तरदीनां समयादि ज्ञानाभावः प्रतिपादित इत्याशयः ॥ सू० ३ ॥

इ वा) यावत् यह उत्सर्पिणी है-यहां यावत् पद से (यह आवलिका है, यह अवसर्पिणी है) इन पदों का संग्रह हुआ है। अतः (से तेणट्ठेणं) मैंने ऐसा कहा है कि मनुष्यक्षेत्र वर्ती मनुष्य इन समयादिरूप पदार्थों को जानते हैं। (वाणमंतर-जोइस-वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं) वानव्यन्तर, ज्योतिषिक, और वैमानिक इनको भी नारकोंकी तरह समयादिक का ज्ञान नहीं होता है। क्यों कि ये सब मनुष्यलोक से अतिरिक्त लोक में रहते हैं। यद्यपि कितनेक भवनपति, वानव्यन्तर और ज्योतिषिक मनुष्य लोक में हैं तो भी वे अल्प ही हैं और प्रायः काल के अव्यवहारी हैं तथा और दूसरे जो भवनपति आदिक हैं वे इनकी अपेक्षा

णीइ वा " યાવત્ " આ ઉત્સર્પિણી છે." અહીં 'યાવત્' પદથી આવલિકાથી લઇને અવસર્પિણી પર્યન્તના પદોનો સંગ્રહ કરાયો છે. "से तेणट्ठेणं" હે ગૌતમ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે આ મનુષ્યલોકમાં રહેલાં મનુષ્યોને સમયાદિક પદાર્થોનું જ્ઞાન હોય છે. (वाणमंतर-जोइस-वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं) વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષિક અને વૈમાનિક દેવોને પણ નારકોની જેમ સમયાદિકોનું જ્ઞાન હોતું નથી, કારણ કે તેઓ મનુષ્યલોકની બહારનાં ક્ષેત્રોમાં રહે છે જો કે કેટલાક ભવનપતિ, વાનવ્યન્તર અને જ્યોતિષિક દેવો મનુષ્ય લોકમાં રહે છે, પણ તેમની સંખ્યા ઘણી થોડી છે અને તેમનામાં કાળનો વ્યવહાર થતો નથી, તથા બીજાં ભવનપતિ આદિ દેવોની સંખ્યા તેમનાં કરતાં ઘણી જ વધારે છે. આ રીતે બહુતાની અપેક્ષાએ એવું કહેવામાં આવ્યું છે

पार्श्वापत्यीयस्थविर-महावीरयोर्वक्तव्यता

कालाधिकारात् तद्विशेषरात्रिदिवसस्वरूपं निरूपयितुमाह-' तेणं कालेणं ' इत्यादि ।

मूलम्—तेणं कालेणं, तेणं समएणं पासावच्चिज्जा थेरा भगवंतो जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता समणस्स भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते ठिच्चा, एवं वयासी--से णूणं भंते ! असंखेज्जे लोए अणंता राइंदिया, उप्पज्जिंसु वा, उप्पज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा, विगच्छिंसु वा, विगच्छंति वा, विगच्छिस्संति वा, परित्ता राइंदिया उप्पज्जिंसु वा, उप्पज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा, ? विगच्छिंसु वा, विगच्छंति वा, विगच्छिस्संति वा ? हंता, अज्जो ! असंखेज्जे लोए अणंता राइंदिया, तं चेव । से केणट्ठेणं जाव-विगच्छिस्संति वा ? । से णूणं भे अज्जो पासेणं अरहया पुरिसादाणिएणं सासए लोए वुइए, अणादीए, अणवदग्गे, परित्ते परिवुडे, हेट्ठा विच्छिन्ने, मज्झे संखित्ते, उप्पिं विसाले, अहे पलियंकसंठिए, मज्झे वरवइर विग्गहिए, उप्पिं उद्धमुइंगाकारसंठिए, तंसि च णं सासयंसि लोगंसि, अणादियंसि, अणवदग्गंसि, परित्तंसि, परिवुडंसि, हेट्ठा विच्छिन्नंसि, मज्झे संखित्तंसि, उप्पिं विसालंसि, अहे पलियंक-संठियंसि, मज्झे वरवइरविग्गहियंसि, उप्पिं उद्धमुइंगाकार-

बहुत हैं अतः इस बहुत्व को लेकर ऐसा कहा है कि भवनपति, वान-व्यन्तर आदि को समय आदि का ज्ञान नहीं होता है ॥ सूत्र ३ ॥

કે ભવનપતિ, વાનવ્યન્ત, જ્યોતિષિક વગેરે દેવોને સમયાદિકોનું જ્ઞાન હોતું નથી. ॥ સૂત્ર ૩ ॥

संठियंसि अणंता, जीवघणा उप्पज्जित्ता, उप्पज्जित्ता निलीयंति, परित्ता जीवघणा, उप्पज्जित्ता, उप्पज्जित्ता निलीयंति, से णूणं भूए, उप्पन्ने, विगए, परिणए, अजीवेहिं लोक्कइ, पलोक्कइ, 'जे लोक्कइ से लोए ? । हंता भगवं ! । से तेणट्ठेणं अज्जो ! एवं वुच्चइ-असंखेज्जे तं चेव। तप्पभिइं च णं ते पासावच्चेज्जा थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं 'सव्वन्नू सव्वदरिसी' पच्चभिजाणंति । तए णं ते थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं वंदंति नमंसंति, वंदित्ता, नमंसित्ता एवं वयासी-इच्छामो णं भंते ! तुब्भं अंतिए चाउज्जामाओ धम्माओ पंचमहव्वयाइं, सपडिक्कमणं धम्मं उवसंपज्जित्ताणं विहरित्तए । अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिबंधं करेह, तए णं ते पासावच्चिज्जा थेरा भगवंतो जाव-चरमेहिं उस्सास--निस्सासेहिं सिद्धा, जाव--सव्व दुक्खप्पहीणा, अत्थेगइया देवलोएसु उववन्ना ॥ सू०४॥

छाया—तस्मिन् काले, तस्मिन् समये खलु पार्श्वापत्यीयाः स्थविरा भगवन्तो यत्रैव श्रमणो भगवान् महावीरस्तत्रैव उपागच्छन्ति, उपागत्य श्रमणस्य

पार्श्वापत्य (पार्श्वनाथ प्रभु के संतान) स्थविर और महावीर की वक्तव्यता

'तेणं कालेणं तेणं समएणं' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल और उस समय (पसावच्चिज्जा थेरा भगंतो जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छंति) श्री पार्श्वनाथ के शिष्य स्थविर भगवंत जहां श्रमण भगवान्

પાર્શ્વાપત્ય (પાર્શ્વનાથના પ્રશિષ્યો) સ્થવિરો સાથે મહાવીર પ્રભુનો સંવાદ—

"तेणं कालेणं तेणं समएणं" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (पासावच्चिज्जा थेरा भगवंतो जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छंति) શ્રી પાર્શ્વનાથના પ્રશિષ્ય ભગવંતો જ્યાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર બિરાજમાન

भगवतो महावीरस्य अदूरसामन्ते स्थित्वा एवम् अवादिषुः–तद् नूनं भदन्त! असंख्येये लोके अनन्तानि रात्रिंदिवानि उदपद्यन्त वा, उत्पद्यन्ते वा, उत्पत्स्यन्ते वा, व्यगच्छन् वा, विगच्छन्ति वा, विगमिष्यन्ति वा, परीतानि रात्रिंदिवानि उदपद्यन्त वा, उत्पद्यन्ते वा उत्पत्स्यन्ते वा? व्यगच्छन् वा, विगच्छन्ति वा, विगमिष्यन्ति वा? हन्त, आर्याः! असंख्येये लोके अनन्तानि रात्रिंदिवानि, तदेव। तत् केनार्थेन

महावीर थे वहां पर गये (उवागच्छित्ता) वहां जाकर उन्होंने (समणस्स भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते ठिच्चा) श्रमण भगवान् महावीर के पास यथोचित स्थनपर बैठकर (एवं वयासी) ऐसा कहा–(से णूणं भंते! असंखेज्जेलोए अणंता राइंदिया उप्पज्जिंसु वा, उप्पज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा) हे भदन्त! असंख्यात प्रदेश वाले इस लोक में अनन्त रात्रि दिवस उत्पन्न हुए हैं? उत्पन्न होते हैं? और आगे भी उत्पन्न होंगे (विगच्छिंसु वा, विगच्छंति वा, विगच्छिस्संति वा) नष्ट हुए हैं? नष्ट होते हैं? नष्ट होंगे? (परित्ता राइंदिया उप्पज्जिसु वा? उप्पज्जंति वा? उप्पज्जिस्संति वा? विगच्छिसु वा? विगच्छंति वा? विगच्छिस्संति वा?) अथवा–परिमित रात्रिदिवस उत्पन्न हुए हैं? उत्पन्न होते हैं? उत्पन्न होंगे? नष्ट होते हैं? या नष्ट होंगे? (हंता अज्जो! असंखेज्जे लोए अणंता राइंदिया, तं चेव) हां आर्य! असंख्यातप्रदेश वाले इस लोक में अनन्त रात्रिदिवस उत्पन्न हुए हैं, उत्पन्न होते हैं और उत्पन्न होंगे इत्यादि सब पूर्वोक्त रूप से ही जानना चाहिये। (से केण-

હતા ત્યાં આવ્યા (उवागच्छित्ता) ત્યાં આવીને તેમણે (समणस्स भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते ठिच्चा) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની પાસે યથોચિત સ્થાને બેસીને (एव वयासी) આ પ્રમાણે કહ્યું–(से णूणं भंते! असंखेज्जे लोए अणंता राइंदिया उप्पज्जिंसु वा, उप्पज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा) હે ભદન્ત! અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા આ લોકમાં શું અનંત રાત્રિ–દિવસ ઉત્પન્ન થયા છે? ઉત્પન્ન થાય છે? અને ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થશે? (विगच्छिंसु वा, विगच्छंति वा, विगच्छिस्संति वा) નષ્ટ થયા છે? નષ્ટ થાય છે? અને નષ્ટ થશે? (परित्ता राइंदिया उप्पज्जिंसु वा? उप्पज्जिंतिवा? उप्पज्जिस्संति वा? विगच्छिसु वा? विगच्छिंति वा? विगच्छिस्संति वा?) અથવા પરિમિત રાત્રિદિવસ ઉત્પન્ન થયા છે? ઉત્પન્ન થાય છે? ઉત્પન્ન થશે? નષ્ટ થયા છે? નષ્ટ થાય છે? અને નષ્ટ થશે? (हंता अज्जो! असखेज्जे लोए अणंता राइं दिया, तं चेव) હા, આર્ય! અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા આ લોકમાં અનંત રાત્રિદિવસ ઉત્પન્ન થયા છે, ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થશે, ઇત્યાદિ સમસ્ત પૂર્વોકત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું.

यावत्-विगमिष्यन्ति वा ? तद् नूनं भवता-आर्याः ! पार्श्वेन अर्हता पुरुषादानीयेन शाश्वतो लोक उक्तः, अनादिकः, अनवनताग्रः, परीतः, परिवृतः, अधोविस्तीर्णः, मध्येसंक्षिप्तः, उपरिविशालः, अधःपल्यङ्कसंस्थितः, मध्ये वरवज्रविग्रहिकः, उपरि ऊर्ध्वमृदङ्गाकारसंस्थितः, तस्मिंश्च शाश्वते लोकेऽनादिके, अनवनताग्रे, परीते, परिवृते, अधो विस्तीर्णे, मध्ये संक्षिप्ते उपरि विशाले, अधः पल्यङ्कसंस्थिते, मध्ये

ट्ठेणं जाव विगच्छिस्संति) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि असंख्यातप्रदेशवाले इस लोक में अनन्त रात्रिदिवस यावत् नष्ट होंगे ? (से णूणं भे अज्जो ! पासेणं अरहया पुरिसा दाणिएणं सासए बुइए,अणादीए अणवदग्गे, परित्ते परिवुडे हेट्ठा विस्थिन्ने मज्झे संखित्ते, उप्पिं विसाले, अहे पलियंकसंठिए मज्झे वरवइरविग्गहिए, उप्पिं उद्धमुइंगाकारसंठिए) हे आर्य ! यह निश्चियपूर्वक है कि पुरुषादानीय अरिहंत पार्श्वनाथ ने लोक को शाश्वत और अनादिअनन्त कहा है परि-मित कहा है अलोक से घिरा हुआ कहा है नीचे विस्तीर्ण और बीच में इसे संकीर्ण कहा है। ऊपर में विशाल, नीचे पलंक के आकारतुल्य बीच में उत्तम वज्र के आकार तुल्य और ऊपर में उर्ध्व मुखवाले मृदंग के आकार तुल्य इस लोक को उन्हों ने कहा है (तेसिं च णं सास-यंसि लोगंसि अणादियंसि अणवदग्गंसि परित्तंसि परिवुडंसि हेट्ठा विच्छिन्नंसि, मज्झे संखित्तंसि,उप्पिं विसालंसि,अहे पलियंकसंठियंसि,

(से केणट्ठेणं जाव विगच्छिस्संति ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા આ લોકમાં અનંત રાત્રિદિવસ ઉત્પન્ન થયા છે, (યાવત્) નષ્ટ થશે ? (से णूणं मे अज्जो ! पासेणं अरहया पुरिसादाणिएणं सासएलोए वुइए, अणादीए, अणवदग्गे परित्ते परिवुडे हेट्ठा विस्थिन्ने, मज्झे, संखित्ते, उप्पिं विसाले, अहे पलियंकसंठिए मज्झे वरवइरविग्गहिए, उप्पिं उद्धमुइगाकारसंठिए) હે આર્ય ! એ વાત નિશ્ચિત છે કે લોકો દ્વારા જેમનાં વચનોને પ્રમાણભૂત માનવામાં આવતાં એવાં અર્હંત ભગવાન પાર્શ્વનાથે લોકને શાશ્વત અને અનાદિ કહ્યો છે, પરિમિત કહ્યો છે, અલોકથી ઘેરાયેલો કહ્યો છે, તથા તેના નીચેના ભાગને વિસ્તીર્ણ અને વચ્ચેના ભાગને સંકીર્ણ (સાંકડો) કહ્યો છે. તેમણે આ લોકને ઉપરના ભાગમાં વિશાળ, નીચે પલંગના આકારનો અને વચ્ચે ઉત્તમ વજ્રના જેવા આકારનો અને ઉપરથી ઉર્ધ્વ-મુખવાળા મૃદંગના જેવા આકારનો કહ્યો છે.

(तेसिं च णं सासयंसि लोगंसि अणादियंसि अणवदग्गंसि परित्तंसि परिवुडंसि हेट्ठा विच्छिन्नंसि मज्झे संखित्तंसि, उप्पिं विसालंसि, अहे पलियंक संठियंसि,

वरवज्रविग्रहिके, उपरि ऊर्ध्वमृदङ्गाकारसंस्थिते अनन्ता जीवघना उत्पद्य उत्पद्य निलीयन्ते, परीताः जीवघनाः, उत्पद्य, उत्पद्य निलीयन्ते, तद् नूनं भूतः, उत्पन्नः, विगतः, परिणतश्च, जीवैर्लोक्यते, प्रलोक्यते-' यो लोक्यते स लोकः ? '। हन्त

मज्झे वरवइरविग्गहियंसि, उप्पिं उद्धमुइंगाकारसंठियंसि अणंता जीव-घणा उप्पज्जित्ता उप्पज्जित्ता निलीयंति-परीता जीवघणा उप्पज्जित्ता उप्पज्जित्ता निलीयंति) इस प्रकार के इस शाश्वत, अनादि, अनन्त, परिमित, परिवृत्त, नीचे विस्तीर्ण, मध्य में संक्षिप्त, ऊपर विशाल, नीचे पलंक के आकार जैसे, बीच में वरवज्र के जैसे शरीर वाले, और ऊपर खड़े हुए मृदंग के आकार जैसे लोक में अनन्त जीवघन उत्पन्न हो होकर नष्ट होते रहते हैं, तथा नियत-असंख्य जीवघन उत्पन्न होकर नष्ट हो जाते हैं (से णूणं भूए उप्पन्ने विगए, परिणए, अजीवेहिं लोकइ, पलोकइ, "जे लोकइ से लोए" ऐसा वह लोक भूत-सद्भूतरूप है, उत्पन्न है-धर्मयुक्त है, विनाश व्यधर्म से युक्त है, पर्यायान्तर से आपन्न है कारण कि वह लोक अजीवों द्वारा निश्चित किया जाता है विनिश्चित किया जाता है इसी कारण उसका नाम (लोक) ऐसा हुआ है क्यों कि (लोक्यते असौ लोकः" इस व्युत्पत्ति के अनुसार यह प्रमाण से निश्चित किया गया है-अर्थात् जताया गया है। (हंता, भंगवं) हां

मज्झे वरवइरविग्गहियंसि, उप्पिं उद्धमुइंगाकारसंठियंसि अणंता जीवघणो उप्पज्जित्ता उप्पज्जित्ता निलीयंति-परिता जीवघणा उप्पज्जित्ता उप्पज्जित्ता निलीयंति)

આ પ્રકારના શાશ્વત, અનાદિ, અનંત, પરિમિત, પરિવૃત, (અલોકથી ઘેરાયેલ), નીચેથી વિસ્તીર્ણ, મધ્યમાં સંકીર્ણ, ઉપરથી વિશાળ, નીચે પલંગના આકાર જેવા, વચ્ચે ઉત્તમ વજ્રના જેવા અને ઉપરથી ઉર્ધ્વમુખવાળા મૃદંગના આકાર જેવા આ લોકમાં અનંત જીવઘન (જીવરાશિ) ઉત્પન્ન થઈ થઈને નાશ પામ્યા કરે છે, તથા નિયત (પરિમિત) જીવઘન ઉત્પન્ન થઇ થઈને નષ્ટ થયા કરે છે. (से णूणं भूए, उप्पन्ने-विगए, परिणए, अजीवेहिं लोकइ, पलोकइ, जे लोकइ से लोए) એવો તે લોક ભવન સત્તા ધર્મના યોગથી સદ્-ભૂત રૂપ છે, ઉત્પાદ ધર્મયુક્ત છે, અને વ્યય ધર્મથી યુક્ત છે, પર્યાયાન્તરોને પ્રાપ્ત કરનારો છે. અજીવો દ્વારા તે લોકનો નિશ્ચય કરી શકાય છે, અને પ્રકર્ષ નિશ્ચય કરી શકાય છે. તે કારણે તેનું નામ 'લોક' પડયું છે. કારણ કે "लोक्यते असौ लोकः" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર આ વાત પ્રમાણ દ્વારા નિશ્ચિત થયેલી છે-પ્રમાણો દ્વારા તે વાતનું પ્રતિપાદન કરાયું છે. (हंता भगवं) હા,

भगवन् ! तत् तेनार्थेन आर्याः ! एवम् उच्यते—असंख्येये तदेव, तत्प्रभृति च खलु ते पार्श्वापत्यीयाः स्थविराः भगवन्तः श्रमणं भगवन्तं महावीरं 'सर्वज्ञः, सर्वदर्शी' इति । प्रत्यभिजानन्ति, ततस्ते स्थविराः भगवन्तः, श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दन्ते, नमस्यन्ति, वन्दित्वा, नमस्यित्वा एवम् अवादिषुः—इच्छामो भदन्त ! युष्माकमन्तिके चातुर्यामाद् धर्मात् पञ्च महाव्रतानि सप्रतिक्रमणं धर्मम् उपसंपद्य

भगवन् ! (से तेणट्ठेणं अज्जो ! एवं वुच्चइ, असंखेज्जे तं चेव) इस कारण हे आर्यो ! मैंने ऐसा कहा है कि असंख्यातप्रदेशात्मक इस लोक में अनन्त रातदिवस हुए हैं इत्यादि पूर्वोक्त सब कथन यहां कर लेना चाहिये। (तप्पभिइं च णं ते पासावच्चेज्जा थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं "सव्वन्नू सव्वदरिसी" पच्चभिजाणंति) उस दिन से लेकर उन पार्श्वनाथ भगवान् के शिष्य स्थविर भगवंतों ने श्रमण भगवान् महावीर को सर्वज्ञ सर्वदर्शी इस रूप से निश्चित किया (तएणं ते थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं वंदंति, नमंसंति, वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी) इसके बाद उन स्थविर भगवंतों ने श्रमण भगवान् महावीर को वंदना की, उन्हें नमस्कार किया वंदना नमस्कार करके फिर उन्हों ने उनसे इस प्रकार कहा—(इच्छामि णं भंते ! तुब्भं अंतिए चाउज्जामाओ धम्माओ पंचमहव्वयाइं सपडिक्कमं धम्मं उवसंपज्जित्ताणं विहरित्तए) हे भदन्त ! हमलोग आपके पास चातुर्याम धर्म से प्रतिक्रमण सहित पंचमहाव्रतरूप धर्म को धारण करना चाहते हैं। (अहासुहं देवाणुप्पिया !

ભગવન્ ! (से तेणट्ठेणं अज्जो ! एवं वुच्चइ, असंखेज्जे तं चेव) હે આર્યો ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા આ લોકમાં અનત રાત્રિદિવસ ઉત્પન્ન થયા છે ઇત્યાદિ (અહીં પૂર્વોક્ત સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું.)

(तप्पभिइं च णं ते पासावच्चेज्जा थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं सव्वन्नू-सव्वदरिसी पच्चभिजाणंति) તે દિવસથી તે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના શિષ્ય સ્થવિર ભગવંતોએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને " સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી " રૂપે માન્ય કર્યા. (तएणं ते थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं वंदंति, नमंसति, वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी) ત્યારબાદ તે સ્થવિર ભગવંતોએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યા વંદણા નમસ્કાર કરીને તેમણે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું-(इच्छामि णं भंते ! तुब्भं अंतिए चाउज्जामाओ धम्माओ पंचमहव्वयाइं सपडिक्कमं धम्मं उवसंपज्जित्ताणं विहरित्तए) હે ભદન્ત ! અમે આપની પાસે જ ચાતુર્યામ ધર્મને બદલે પ્રતિક્રમણ સહિત પાંચ મહા-

विहर्तुम् । यथासुखं देवानुप्रियाः ! मा प्रतिबन्धं कुरुत । ततस्ते पार्श्वापत्यीयाः स्थविराः भगवन्तो यावत्-चरमैः-उच्छ्वास-निःश्वासैः सिद्धाः, यावत्-सर्वदुःख प्रहीणाः, अस्त्येकका: देवलोकेषु उत्पन्नाः ॥ सू० ४ ॥

टीका — 'तेणं कालेणं, तेणं समएणं पासावच्चिज्जा थेरा भगवंतो' तस्मिन् काले तस्मिन् समये खलु पार्श्वाऽपत्यीयाः पार्श्वनाथसन्तानिकाः पार्श्वनाथशिष्यशिष्याः इत्यर्थः, स्थविराः भगवन्तः 'जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छंति' यत्रैव यस्मिन्नेव प्रदेशे श्रमणो भगवान् महा-

मा पडिबंधं करेह) हे देवानुप्रिय ! तुम्हें जिस प्रकार से सुख हो वैसा करो पर विलम्ब मतकरो। (तएणं ते पासावच्चिज्जा थेरा भगवंतो जाव चरमेहिं उस्सासनिस्सासेहिं सिद्धा जाव सव्वदुक्खप्पहिणा-अत्थेगइया देवलोएसु उववन्ना) इस के बाद वे पार्श्वापत्यी स्थविर भगवन्त यावत् समस्त दुःखों से रहित हो गये और कितनेक स्थविर भगवंत देवलोकों में उत्पन्न हुए ।

टीकार्थ—कालद्रव्य का अधिकार होने से रात्रिदिवस रूप काल-विशेष का निरूपण सूत्रकारने इस सूत्र द्वारा किया है-इसमें वे यह प्रकट कर रहे हैं कि (तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल और उस समय में (पासावच्चिज्जा थेरा भगवंता) पार्श्वनाथ भगवान् के शिष्य स्थविर भगवंत (जेणेव समणे भगवं महावीरे) जहां श्रमण भग

વ્રતરૂપ ધર્મને ધારણ કરવા માગીયે છીએ. (अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिबंधं करेह) હે દેવાનુપ્રિયો ! આપને જે રીતે સુખ ઉપજે તેમ કરો. પણ આવા કામમાં વિલંબ કરવો જોઈએ નહીં. (तएणं ते पासावच्चिज्जा थेरा भगवंता जाव चरमेहिं उस्सासनिस्सासेहिं सिद्धा जाव सव्वदुक्खप्पहीणा-अत्थेगइया देवलोएसु उववन्ना) ત્યારબાદ તે પાર્શ્વનાથના શિષ્ય સ્થવિર ભગવંતો પંચમહાવ્રત રૂપ ધર્મને ધારણ કરીને સંલેખના આદિ દ્વારા કર્મોનો ક્ષય કરીને સમસ્ત દુઃખોથી રહિત બની ગયા એટલે કે કેટલાક સિદ્ધપદને પામ્યા. અને તેમાંથી કેટલાક સ્થવિર ભગવંતો દેવલોકમાં ગયા.

ટીકાર્થ—કાળ દ્રવ્યનો અધિકાર ચાલી રહ્યો હોવાથી રાત્રિદિવસ રૂપ કાળ વિશેષનું સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા નિરૂપણ કર્યું છે. પાર્શ્વનાથના શિષ્યો સ્થવિર ભગવંતો અને ભગવાન મહાવીરના સંવાદ દ્વારા આ સૂત્રમાં તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યુ છે. (तेणं कालेणं तेणं समएणं) તે કાળે અને તે સમયે (पासावच्चिज्जा थेरा भगवंता) પાર્શ્વનાથ ભગવાનના શિષ્યોના શિષ્ય સ્થવિર ભગવંતો "जेणेव समणे भगवं महावीरे" જ્યાં શ્રમણ ભગવાન મહા-

वीरस्तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे उपागच्छन्ति 'उवागच्छित्ता' उपागत्य 'समणस्स भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते ठिच्चा एवं वयासी' श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अदूरसामन्ते उचितस्थाने स्थित्वा एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादिषुः–पृष्टवन्तः–'से णूणं भंते! असंखेज्जे लोए अणंता राइंदिया, उप्पज्जिसु वा, उप्पज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा' हे भदन्त! तद् नूनं निश्चयेन किम् असंख्येये असंख्यात प्रदेशात्मके लोके चतुर्दशरज्ज्वात्मके आधाररूपे अनन्तानि रात्रिंदिवानि–अहोरात्ररूपाणि उदपद्यन्त वा, उत्पद्यन्ते वा, उत्पत्स्यन्ते वा? 'विगच्छिसु वा, विगच्छंति वा, विगच्छिस्संति वा?' व्यगच्छन् वा–व्यतीतानि, विगच्छन्ति वा–व्यतियन्ति व्यतीतानि भवन्ति वा, विगमिष्यन्ति, व्यतिष्यन्ति वा? तथा परित्ता राइंदिया उप्पज्जिसु वा, उप्पज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा?' परीतानि –असंख्यातानि रात्रिंदिवानि उदपद्यन्त वा, उत्पद्यन्ते वा. उत्पत्स्यन्ते वा? 'विग-

---

वान् महावीर प्रभु विराजमान थे (तेणेव उवागच्छंति) उसी स्थानपर आये (उवागच्छित्ता) वहां पर आकर के (समणस्स भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते ठिच्चा एवं वयासी) वे श्रमण भगवान् महावीर के पास उचितस्थान पर बैठ गये–और फिर इस प्रकार से पूछने लगे–(से णूणं भंते! असंखेज्जे लोए अणंता राइंदिया उप्पज्जिसु वा उप्पज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा) हे भदन्त! निश्चय से क्या असंख्येय–असंख्यातप्रदेशात्मक इस चौदह राजू की ऊँचाइ वाले लोक में अनन्त रात्रिदिवस उत्पन्न हुए हैं? उत्पन्न होते हैं? आगे भी क्या वे उत्पन्न होंगे? (विगच्छिसु वा, विगच्छंति वा, विगच्छिस्संति वा) इसी तरह से क्या वे नष्ट हुए हैं, नष्ट होते हैं और आगे भी नष्ट होंगे? तथा (परित्ता राइंदिया उप्पज्जिसु वा उप्पज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा) परित–असंख्यात रात्रिदिवस इस लोक में उत्पन्न हुए हैं क्या? उत्पन्न

વીર વિરાજમાન હતા, "तेणेव उवागच्छंति" ત્યાં આવ્યા. "उवागच्छित्ता" ત્યાં આવીને (समणस्स भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते ठिच्चा एवं वयासी) તેઓ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની પાસે ઉચિત સ્થાને બેસી ગયા, અને ત્યાર બાદ તેમણે તેમને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછયો–(से णूणं भंते! असंखेज्जे लोए अणंता राइंदिया उप्पज्जिंसु वा, उप्पज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा) હે ભદન્ત! અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા, ચૌદ રાજૂની ઊંચાઈવાળા આ લોકમાં શું અનંત રાત્રિદિવસ ઉત્પન્ન થયા છે એ વાત નિશ્ચિત છે? શું અનંત રાત્રિદિવસ ઉત્પન્ન થાય છે? શું ભવિષ્યમાં પણ અનંત રાત્રિદિવસ ઉત્પન્ન થશે? (विगच्छिंसु वा, विगच्छंति वा, विगच्छिस्संति वा) એજ પ્રમાણે શું અનંત રાત્રિદિવસ નષ્ટ થયા છે? નષ્ટ થાય છે? અને ભવિષ્યમાં પણ નષ્ટ થશે? તથા (परित्ता राइं-

च्छिसु वा, विगच्छन्ति वा, विगच्छिस्संति वा, व्यगच्छन् वा, विगच्छन्ति वा, विगमिष्यन्ति वा ?

अयमभिप्रायः यदि लोकोऽसंख्यातो वर्तते तदा तत्र अनन्तानि रात्रिंदिवानि कथं भवन्ति? लोकरूपाधारस्यासंख्यातप्रदेशात्मकतया स्वल्पत्वात्, रात्रि दिवरूपाधेयस्य अनन्ततया बहुत्वात् , लघुरूपाधारे विशालाधेयस्य स्थित्य संभवात् , एवं यदि नियतपरिमाणानि चेत् रात्रिंदिवानि तदा कथमनन्तानि तानि भवितुमर्हन्ति तयोः परस्परविरोधादिति । भगवानाह—' हंता, अज्जो ! असं-

होते हैं क्या ? और आगे भी उत्पन्न होंगे क्या ? (विगच्छिसु वा, विगच्छंति वा, विगच्छिस्संति वा) नष्ट हुए हैं क्या ? नष्टहोते हैं क्या ? आगे भी नष्ट होंगे क्या ? इस प्रकार से प्रश्न पूछने का आशय यह है कि यदि लोक असंख्यात प्रदेशवाला है तो उसमें अनन्त रात्रि दिवस रूप आधेय कैसे समा सकते हैं। क्योंकि लोकरूप आधार जब कि असं-ख्यात प्रदेशात्मक है तो वह अपने आधेय की अपेक्षा स्वल्प है और आधेय (पदार्थ) अनन्त होनेके कारण बहुत हैं। लघुरूप आधारमें विशाल आधेय की स्थिति बनना असंभव है "आधासेर के पात्र में कैसे सेर समाय" ऐसी लौकिक कहावत भी है। तथा यदि रात्रिदिवस नियत परिमाण वाले हैं तो फिर ये अनन्त कैसे हो सकते हैं क्यों कि अनन्त और नियत परिमाण का आपस में विरोध है। इस प्रकार के इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु ने उन्हें समझाया-(हंता अज्जो ! असंखेज्जे लोए,

दिया उप्पज्जिसु वा, उप्पज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा ?) શું આ લોકમાં પરિત (અસંખ્યાત) રાત્રિદિવસ ઉત્પન્ન થયા છે ? ઉત્પન્ન થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થવાના છે ? (विगच्छिंसु वा, विगच्छंति वा, विगच्छस्संति वा ?) શું આ લોકમાં અસંખ્યાત રાત્રિદિવસ નષ્ટ થયા છે ? નષ્ટ થાય છે અને નષ્ટ થશે ? હવે સૂત્રકાર આ પ્રશ્નનો આશય સમજાવતા કહે છે-જો લોક અસં-ખ્યાત પ્રદેશોવાળો હોય, તો તેમાં અનંત રાત્રિદિવસ રૂપ આધેય કેવી રીતે સમાઈ શકે ? કારણ કે લોક રૂપ આધાર કે જે અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળો છે તે તેના આધેય (આધાર લેનારી વસ્તુ) કરતાં સ્વલ્પ (ઘણો જ નાનો) છે, અને આધેય અનંત હોવાને કારણે આધાર કરતાં વિશાળ છે. લઘુરૂપ આધારમાં વિશાળ આધેય રહી શકે નહીં. જેવી રીતે અર્ધો શેર સમાવી શકે એવા પાત્રમાં શેરને સમાવી શકાય નહીં, તો અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા આધા-રમાં અનંત પ્રદેશવાળો આધેય પદાર્થ કેવી રીતે સમાવી શકાય ! તથા જો રાત્રિદિવસ નિયત પરિમાણવાળાં હોય તેઓ અનંત કેવી રીતે હોઈ શકે છે ? કારણ કે અનંત અને નિયત પરિમાણો તો એક બીજાના વિરોધી પરિણામો છે.

खेज्जे लोए अणंता राइंदिया, तं चेव" हे आर्याः ! स्थविराः ! हन्त, सत्यम् असंख्येये लोके अनन्तानि रात्रिंदिवानि उदपद्यन्त, उत्पद्यन्ते, उत्पत्स्यन्ते च, तथा व्यगच्छन् वा, विगच्छन्ति वा, विगमिष्यन्ति वा, एवं तदेव पूर्वोक्तानि असंख्यातानि रात्रिंदिवानि उदपद्यन्त, उत्पद्यन्ते, उत्पत्स्यन्ते च, तथा व्यगच्छन्, विगच्छन्ति, विगमिष्यन्ति च ।

अयमाशयः यथा एकस्मिन्नेव गृहाद्याधारे सहस्रादिसंख्यदीपप्रभाणां समावेशो भवति तथैव असंख्यातप्रदेशेऽपि लघ्वाधारे तथाविधस्वरूपत्वात् अनन्तानामपि जीवानां समावेशः संभवति, यद्वा यथा एकस्यामेव कूटाकारशालायां

अणंता राइंदिया, तं चेव) हे आर्यो ! यह तो निश्चित है कि यह लोक असंख्यात है-अर्थात् असंख्यात प्रदेशोंवाला है-और इसमें-रातदिवस अनन्त परिमाण में हुए हैं, होते हैं और आगे भी ऐसे ही वे होते रहेंगे तथा वे इसी लोक में नष्ट हुए हैं, नष्ट होते हैं और आगे भी वे नष्ट होते रहेंगे-इत्यादिरूप से सब कथन यहाँ पर पूर्वोक्त रूप से जानना चाहिये अर्थात् असंख्यात रातदिन यहीं उत्पन्न हुए हैं, उत्पन्न होते हैं, और उत्पन्न होंगे-तथा यहीं पर वे असंख्यात रातदिन नष्ट हुए हैं, नष्ट होते हैं और आगे भी नष्ट होंगे-इसमें आश्चर्य करने जैसी कोई बात नहीं है क्यों कि जिस प्रकार से एक ही घर रूप आधारमें हजारों की संख्या वाले दीपों की प्रभा का समावेश हो जाता है, उसी तरह से असंख्यात प्रदेश वाले लोकरूप छोटे से आधार में भी तथाविध

તેમના પ્રશ્નનો મહાવીર પ્રભુએ આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો-(हंता अज्जो ! असंखेज्जे लोए, अणंता राइंदिया तं चेव) હે આર્યો ! એ તો નિશ્ચિત છે કે આ લોક અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળો છે અને તેમાં અનંત પરિમાણમાં (પ્રમાણમાં) રાત્રિ દિવસ થઈ ગયાં છે, થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ થતાં રહેશે તથા આ લોકમાં અનંત રાત્રિ દિવસ નષ્ટ થઈ ગયાં છે, નષ્ટ થાય છે અને નષ્ટ થતાં રહેશે. ઈત્યાદિ સમસ્ત કથન પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણે જ સમજવું. એટલે કે આ અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા લોકમાં અસંખ્યાત અનેક રાત્રિ દિવસ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થશે, તથા આ લોકમાં અસંખ્યાત રાત્રિ દિવસ નષ્ટ થયાં છે, નષ્ટ થાય છે, અને નષ્ટ થવાનાં છે, તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કોઈ કારણ નથી. જેવી રીતે એક જ ઘર રૂપ આધારમાં હજારો દીપકોના પ્રકાશનો સમાવેશ થઈ જાય છે, એ જ રીતે અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા આ લોક રૂપ નાના સરખા આધારમાં પણ એવો જ સ્વભાવ હોવાથી અનંત જીવોનો સમાવેશ પણ થઈ શકે છે. અથવા જેવી રીતે એક કૂટાગારશાલામાં

बहूनां जनानां समावेशस्तथाऽसंख्यातप्रदेशेऽपि अनन्तानां जीवानां समावेशः संभवति, अथ च ते जीवा एकस्मिन्नेव समयादिकाले अनन्तसंख्यायाम् उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च, स च समयादिकालः तेषु साधारणवनस्पतिशरीरावस्थायां विद्यमानेषु अनन्तजीवेषु, अथ च प्रत्येकवनस्पतिशरीरावस्थायां विद्यमानेषु परीतेषु -नियतपरिमाणासंख्यातेषु जीवेषु प्रत्येकशरीरं तिष्ठति, यतः समयादि कालस्य जीवस्थितिपर्यायतया रात्रिंदिवरूपकालस्यापि अनन्तत्वपरीतत्व व्यवहारसंभवेन. असंख्यातप्रदेशात्मकलोकेऽपि अनन्तरात्रिंदिवानाम् असंख्यातरात्रि दिवानां च कालत्रयेऽपि स्थितिसंभवात्-तदेव प्रश्नोत्तरभावेन स्पष्टीकरोति

स्वभाव होने के कारण अनन्त भी जीवों का समावेश हो जाता है- अथवा-जैसे-एक ही कूटागारशाला में बहुत मनुष्यों का समावेश हो जाता है, उसी प्रकार से असंख्यात प्रदेशों में भी अनन्त जीवों का समावेश हो जाता है ये जीव एक ही समयादिरूप काल में अनन्त की संख्या में उत्पन्न होते हैं और नष्ट होते हैं। यह समयादिरूप काल साधारण वनस्पति रूप शरीर की आवस्था में विद्यमान अनन्त जीवों में से प्रत्येक जीव में तथा प्रत्येक वनस्पति रूप शरीर की अवस्था में विद्यमान नियतपरिमाण वाले असंख्यात जीवों में से प्रत्येक जीव में प्रत्येक शरीर में रहता है कारण कि वह समयादिक काल जीवों की स्थितिरूप-पर्यायरूप-है इस तरह होने के कारण रातदिनरूप काल में भी अनन्तता और परीतता का व्यवहार हो जाता है अतः असंख्यात प्रदेशात्मक लोक में भी अनन्त रातदिनों कि स्थिति बनाने में कोई विरोध जैसी बात नहीं आती है। इसी बात को यहां पर प्रश्नोत्तर के

घणां જ માણસોનો સમાવેશ થઈ શકે છે, એજ પ્રમાણે અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા આ લોકમાં પણ અનંત જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તે જીવો એક જ સમયાદિરૂપ કાળમાં અનંતની સંખ્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પણ પામે છે.

આ સમયાદિ રૂપ કાળ સાધારણ વનસ્પતિકાયની અવસ્થામાં રહેલા અનંત જીવોમાંના પ્રત્યેક (દરેક) જીવમાં તથા પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની અવસ્થામાં રહેલા નિયત પરિણામવાળા-અસખ્યાત જીવોમાંના પ્રત્યેક જીવમાં- પ્રત્યેક શરીરમાં રહે છે, કારણ કે તે સમયાદિ રૂપ કાળ જીવોની સ્થિતિરૂપ (પર્યાયરૂપ) છે. આમ હોવાથી રાતદિન રૂપ કાળમાં પણ અનંતતા અને પરીતતાનો વ્યવહાર શકય બને છે. તેથી અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા લોકમાં પણ અનંત રાત્રિદિનની સ્થિતિ માનવામાં કોઈ વાંધો (બાધ) આવતો નથી.

-' से केणट्ठेणं जाव-विगच्छिस्संति वा ? ' स्थविराः पृच्छन्ति-हे भदन्त ! तत् केनार्थेन यावत्-एव मुच्यते असंख्यातप्रदेशात्मके लोके-अनन्तानि रात्रिदिवानि उदपद्यन्त वा, उत्पद्यन्ते वा, उत्पत्स्यन्ते वा, व्यगछन् वा, विगच्छन्ति वा, विगमिष्यन्ति वा, परितानि,-परिमितानि रात्रिंदिवानि उदपद्यन्त वा, उत्पद्यन्ते वा, उत्पत्स्यन्ते वा, व्यगच्छन् वा, विगच्छन्ति वा, विगमिष्यन्ति वा, भगवानाह-' से णूणं भे अज्जो पासेणं अरहया पुरिसादाणीएणं सासए लोए वुइए ' हे आर्याः ! स्थविराः ! तद् नूनं भवतां गुरुणा पार्श्वेन अर्हता पार्श्वनाथेन प्रभुणा पुरुषादानीयेन पुरुषैः पुरुषाणां मध्ये वा आदानीयेन उपादेयेन प्रामाणिक-

---

रूप से सूत्रकार स्पष्ट करते हैं-(से केणट्ठेणं जाव विगच्छिस्संति वा ?) श्रमण भगवान् महावीर से स्थविर पूछ रहे हैं-हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारण से कह रहे हैं कि असंख्यात प्रदेशात्मक लोक में अनन्त रातदिन उत्पन्न हुए, उत्पन्न होते हैं, और आगे भी उत्पन्न होंगे ? इसी तरह से अनन्त रातदिन नष्ट हुए, नष्ट होते हैं और आगे भी नष्ट होंगे तथा परीत रातदिन इस असंख्यात प्रदेशात्मक लोक में उत्पन्न हुए हैं, उत्पन्न होते हैं और आगे भी उत्पन्न होंगे ? इसी तरह से वे यहां नष्ट हुए हैं, नष्ट होते हैं, और आगे भी नष्ट होंगे ! इसके उत्तर में प्रभुने (से णूणं भे अज्जो ! पासे णं अरहया पुरिसादाणीएणं सासए लोए वुइए) कहा, हे आर्यो ! आपके गुरु अरिहंत पार्श्वनाथ ने जो कि पुरुषों के द्वारा अथवा पुरुषों के बीच में प्रामाणिक होने के कारण ग्राह्य-उपादेय माने गये हैं लोक को शाश्वत-सर्वदा स्थायी कहा हैं

એજ વાતને સૂત્રકારે અહીં પ્રશ્નોત્તરરૂપે સ્પષ્ટ કરી છે-(से केणट्ठेणं जाव-विगच्छिस्संति वा ?) સ્થવિરો ભગવાન મહાવીરને પૂછે છે કે આપ શા કારણે એવું કહો છો કે અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા લોકમાં અનંત રાત્રિદિવસ ઉત્પન્ન થયાં છે, વર્તમાનમાં સંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય છે, અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થતાં રહેશે ? એજ પ્રમાણે રાત્રિદિન નષ્ટ થયાં છે, નષ્ટ થાય છે, અને નષ્ટ થશે ? તથા આ અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા લોકમાં પરીત (નિયત) રાત્રિદિવસ ઉત્પન્ન થયાં છે, ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થશે ? એજ પ્રમાણે ત્યાં પરીત રાત્રિદિવસો નષ્ટ થયાં છે, નષ્ટ થાય છે અને નષ્ટ થશે ?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(से णूणं मे अज्जो ! पासेणं अरहया पुरिसादाणीएणं सासए लोए वुइए) હે આર્યો ! આપના ગુરૂ અર્હંત પાર્શ્વનાથ કે જેઓને પુરૂષો દ્વારા ગ્રાહ્ય-ઉપાદેય માનવામાં આવેલા છે, તેમણે આ લોકને શાશ્વત (નિત્ય કાયમને માટે જેનું અસ્તિત્વ રહેવાનું

तया ग्राह्येणेत्यर्थः लोकः शाश्वतः सर्वदा स्थायी उक्तः प्रतिपादितः, स्थायी चोत्पत्तिक्षणादारभ्यापि स्यादित्यत आह-' अणादीए, अणवदग्गे, परित्ते परिवुडे ' त्ति, स च लोकः अनादिः आदिरहितः स च सान्तोऽपि स्यादित्यत आह-अनवदग्रः न विद्यते अवदग्रम् अन्तो यस्य सः तथा, यद्वा अनवताग्रः, न विद्यते अवनतम् अग्रम् अन्तं यस्य सः अनवनताग्रः-अनन्तः, परीतः प्रदेशतः परिमितः असंख्यातप्रदेशात्मकः=एतावता लोकस्य असंख्यातत्वं पार्श्वनाथप्रभोरपि सम्मतमिति प्रतिपादितम् । तथा स लोकः अलोकेन परिवृत्तः परिवेष्टितः, एवं ' हेट्ठा वित्थिन्ने, मज्झे संखित्ते, उप्पिं विसाले ' अधः अधो भागे विस्तीर्णः सप्तरज्जुविस्तारत्वात् विस्तृतः, मध्ये संक्षिप्तः एकरज्जुविस्तारत्वात् संकीर्णः, उपरि ऊर्ध्वे

उत्पत्ति क्षण से लेकर भी जबतक पदार्थ नष्ट नहीं हो जाता है तबतक भी वह पदार्थ स्थायी माना जाता है-सो ऐसा स्थायी यह लोक नहीं है किन्तु यह तो (अणादीए, अणवदग्गे, परित्ते परिवुडे) अनादि है-आदि से रहित है-जो पदार्थ अनादि होता है वह प्रागभावकी तरह सान्त भी देखा जाता है अतः यह लोक ऐसा अनादि नहीं है किन्तु अनवदग्र है-अन्तरहित है-अविनाशी है-अनन्त है-परीत है-प्रदेशों की अपेक्षा परिमित है, असंख्यात प्रदेशात्मक है । इस कथन से एतावता यह प्रकट किया गया है कि लोक में असंख्यातता पार्श्वनाथ प्रभु को भी संमत है। तथा-यह लोक अलोक से परिवृत है-परिवेष्टित है (हेट्ठा वित्थिन्ने मज्झे संखित्ते उप्पिं विसाले) नीचे इसका विस्तार सात राजु का है अतः यह नीचे की ओर सातराजु का विस्तृत है, मध्य में यह

છે એવો) કહ્યો છે. (પાર્શ્વનાથનાં વચનોને લોકો પ્રમાણભૂત ગણતા તેથી તેમને માટે પુરુષ ગ્રાહ્ય અથવા પુરુષોપાદેય વિશેષણ વપરાયું છે.) ઉત્પત્તિની ક્ષણથી લઇને જ્યાં સુધી પદાર્થ નષ્ટ ન થાય, ત્યાં સુધી પણ પદાર્થને સ્થાયી માનવામાં આવે છે, પરંતુ આ લોક એ પ્રમાણે સ્થાયી નથી. આ લોક તો (अणादीए, अणवदग्गे, परित्ते परिवुडे) અનાદિ છે. જે પદાર્થ અનાદિ હોય છે તે પ્રાગભાવની જેમ સાન્ત (અંતયુક્ત) પણ હોઇ શકે છે, પરંતુ આ લોક તો અનંત (અંતરહિત) છે-એટલે કે અવિનાશી છે, અને પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તે પરિમિત છે અને અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળો છે. આ કથન દ્વારા એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે લોકમાં અસંખ્યાતતા (અસંખ્ય પ્રદેશાત્મકતા) તો પાર્શ્વનાથ ભગવાને પણ સ્વીકારેલી છે. તથા આ લોક અલોકથી ઘેરાયેલો છે. (हेट्ठा वित्थिन्ने मज्झे संखित्ते उप्पिं विसाले) નીચેના ભાગમાં તે વિસ્તૃત છે, કારણ કે નીચેથી તે સાત રાજૂ પ્રમાણ છે, વચ્ચેથી

भागे विशालः ब्रह्मलोकप्रदेशस्य पञ्चरज्जुविस्तारत्वात् स लोकः पृथुलोऽस्ति। तमेव दृष्टान्तद्वारा प्रतिपादयति-' अहे पलियंकसंठिए ' अधः पल्यङ्कसंस्थितः अधः-अधोभागे पर्यङ्काकारः विस्तृतत्वात् 'मज्झे वरवइरविग्गहिए' मध्ये वरवज्रवद् विग्रहः शरीरम्-आकारो यस्य स तथा वरवज्रविग्रहिकः मध्यकृशत्वेन उत्तमवज्राकार इत्यर्थः 'उप्पि उद्धमुइंगागारसंठिए' उपरि ऊर्ध्वमृदङ्गाकारसंस्थितः, ऊर्ध्वः न तु तिरश्चीनो यो मृदङ्गो वाद्यविशेषो मर्दलः, तस्याकारेण संस्थितो यः स शराव संपुटाकार इत्यर्थः स लोक', इति पूर्वेणान्वयः ' तंसि च णं सासयंसि लोगंसि अणादियंसि, अणवदग्गंसि, परित्तंसि, परिवुडंसि' तस्मिश्च खलु शाश्वते अनादिके

एक राजू का विस्तार वाला है इस कारण मध्य में यह संक्षिप्त है संकीर्ण है। ऊपर में यह विशाल इसलिये है कि ब्रह्मलोक का विस्तार पांच राजू का है। इसी बात को सूत्रकार दृष्टान्त द्वारा समझाते हैं (अहे पलियंकसंठिए) विस्तृत होने के कारण इसका आकार नीचे के भाग में पलंग के जैसा हो गया है (मज्झे वरवइरविग्गहिए) मध्य में कृश होने के कारण इसका आकार मध्यभाग में उत्तम वज्र जैसा हो गया है (उप्पि उद्धमुइंगागारसंठिए) ऊपर में इसका आकार सूधे मुंह रखे हुए मृदंग के जैसा हो गया है। तिरछे मुँह रखे गये मृदंग के जैसा नहीं। तात्पर्य यह है कि जिस प्रकार दो शरावों के नीचे के भाग को आपस में मिला देने पर आकार बन जाता है उसी प्रकार से इस लोक का आकार है। क्यों कि शरावसंपुट का इस स्थितिमें आकार नीचे के भाग में विस्तृत, मध्यभाग में संकिर्ण और ऊपर के भाग में विस्तीर्ण होता है। (तंसिच णं सासयंसि लोगंसि अणादियंसि अणव-

તેનો વિસ્તાર એક રાજૂ પ્રમાણુ હોવાથી વચ્ચેથી તે સંકીર્ણ છે, તેનો ઉપરનો ભાગ વિશાળ છે કારણુ કે બ્રહ્મલોકનો વિસ્તાર પાંચ રાજૂનો છે. એજ વાતને સૂત્રકાર દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે-(अहे पलियंकसंठिए) વિસ્તૃત હોવાને લીધે નીચેથી તેનો આકાર પલંગના જેવો છે, (मज्झे वरवइरविग्गहिए) મધ્યમાં સંકીર્ણ (સાંકડો) હોવાથી તેના મધ્ય ભાગનો આકાર ઉત્તમ વજ્રના જેવો છે, (उप्पिं उद्धमुइंगागारसंठिए) તેના ઉપરના ભાગનો આકાર ઉર્ધ્વમુખે રહેલા ઢોલના જેવો છે, તિરછા મોઢે પડેલા ઢોલ જેવો તે આકાર નથી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બે શકોરાના નીચેના ભાગોને એક બીજાં સાથે જોડી દેવાથી જેવો આકાર બને છે, એવો જ આ લોકનો આકાર છે. આ પ્રમાણે જે શરાવસંપુટ (બે શકોરાંનો સમૂહ) બને છે તેનો નીચેનો ભાગ વિસ્તૃત, મધ્યનો ભાગ સંકીર્ણ અને ઉપરનો ભાગ વિસ્તૃત હોય છે.

अनवनताग्रे परीते परिवृते 'हेट्ठा वित्थिन्नंसि' अधो विस्तीर्णे, 'मज्झे संखित्तंसि' मध्ये संक्षिप्ते 'उप्पिं विसालंसि' उपरिविशाले 'अहे पलियंकसंठियंसि' अधः पल्यङ्कसंस्थिते 'मज्झे वरवइरविग्गहियंसि' मध्ये वरवज्रविग्रहिके श्रेष्ठवज्राकारे 'उप्पिं उद्धमुइंगाकारसंठियंसि' उपरि ऊर्ध्वमृदङ्गाकारसंस्थिते ऊर्ध्वमुख मृदङ्गवद् विराजमाने लोके इति पूर्वेणान्वयः 'अणंता जीवघणा उप्पज्जित्ता उप्पज्जित्ता निलीयंति' अनन्ताः परिमाणतः सूक्ष्मादिसाधारणशरीराणां विवक्षितत्वात्, जीवसन्ततीनामपर्यवसानत्वाद् तदपेक्षया वा अनन्ताः, जीवघनाः जीवाश्चते घनाश्चेति जीवघनाः ज्ञानाद्यनन्तपर्यायसमुदायात्मकत्वात्, असंख्येय प्रदेशपिण्डात्मकत्वाच्च उत्पद्य, उत्पद्य पुनः पुनः समुत्पद्य विलीयन्ते तिरोदधते

दग्गंसि परित्तंसि परिवुडंसि) इस तरह इस शाश्वत लोक में जो कि अनादि अनन्त और परिमित है तथा अलोक से घिरा हुआ है (हेट्ठा वित्थिन्ने) नीचे के भाग में जो विस्तीर्ण हो गया है और जो (उप्पिं विसालंसि) ऊपर में विस्तृत है इसी लिये जिसका (अहे पलियंक संठियंसि) नीचे का आकार पलंग जैसा (मज्झे वरवइरविग्गहंसि) बीच का आकार उत्तमवज्र के जैसा और (उप्पिं उद्धमुइंगाकार संठियंसि) ऊपर का आकार सीधे मुंह रखे हुए मृदंग के जैसा है (अणंता जीवघणा) अनंत जीव घन (उप्पज्जित्ता उप्पज्जित्ता) उत्पन्न हो होकर (निलीयंति) नष्ट होते है-यहां जो (अनंत जीव घन) ऐसा कहा है -सो यह सूक्ष्मादि साधारण शरीरों की विवक्षा को लेकर अथवा-जीवसन्तति की अपर्यवसानता को लेकर कहा गया है तथा-जीव ज्ञानादिक अनन्त पर्यायों का समुदाय रूप है-इसलिये अथवा-असंख्यात प्रदेशों का वह एक पिण्डरूप है-इसलिये उसे (जीवघन) ऐसा

(तंसि च णं सासयंसि लोगंसि अणादियंसी अणवदग्गंसि परित्तंसि परिवुडंसि) આ પ્રકારના શાશ્વત, અનાદિ, અનંત, પરિમિત (અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક) અને અલોકથી ઘેરાયેલા, (हेट्ठा वित्थिन्ने, मज्झे, संखित्ते, उप्पिं विसालंसि) નીચેના ભાગમાં વિસ્તૃત, વચ્ચેથી સંકીર્ણ અને ઉપરથી વિસ્તૃત એવા, (अहे पलियंकसंठियंसि, मज्झे वरवइरविग्गहंसि, उप्पिं उद्धमुइंगाकारसंठियंसि) નીચેથી પલંગના આકારના, વચ્ચેથી ઉત્તમ વજ્રના આકારના અને ઉપરથી ઉર્ધ્વમુખે રાખેલા મૃદંગના આકારના આ લોકમાં "अणंता जीवघणा" અનંત જીવધન "उप्पज्जित्ता उप्पज्जित्ता" ઉત્પન્ન થઈને "निलीयंति" નષ્ટ થયાં કરે છે. અહીં જે "अनंत जीवघन" શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે

विनश्यन्तीत्यर्थः, एवं 'परित्ता जीवघणा उप्पज्जित्ता उप्पज्जित्ता निलीयंति' परीताः असंख्याताः प्रत्येकशरीराः अतीतानागत सन्तानानपेक्षया वा संक्षिप्ताः जीवघनाः उत्पद्य उत्पद्य निलीयन्ते विनश्यन्ति। अनेन असंख्यातप्रदेशात्मके लोके अनन्तानां रात्रि दिवानाम्, परीतानाम् असंख्यातानां च रात्रिदिवानां समावेशो भवतीति सिद्धम्। यतोऽनन्त-परीतजीवसम्बन्धात् कालविशेषा अपि अनन्ताः, परीताश्च व्यपदिश्यन्ते अतः असंख्यातप्रदेशात्मके लोके अनन्तानाम् असंख्यातानां च रात्रि दिवानां कथं समावेशो भवतीति विरोधोऽपि परिहृतो भवति। अथ लोकमेव स्वरूपतः प्रतिपादयति-' से णूणं भूए, उप्पन्ने, विगए, परिणए, अजीवेहिं लोक्कइ, पलोक्कइ ' स लोकः नूनं निश्चितं भूतः, यत्र जीवघना-

---

कहा है। (परित्ता जीवघणा उप्पज्जित्ता उप्पज्जित्ता निलीयंति) परीत-असंख्यात-प्रत्येक शरीर की अपेक्षा के असंख्यात जीवघन, अथवा अतीत अनागत सन्तान की अपेक्षा से संक्षिप्त जीवघन उत्पन्न हो हो नष्ट होते हैं। इस कारण असंख्यातप्रदेशात्मक लोक में अनन्तरातदिनों का समावेश हो जाता है यह बात सिद्ध हो जाती है। क्यों कि अनन्त और परीत ऐसे जीवों के सम्बन्ध से कालविशेष भी अनन्त और परीत इस रूप से कहे जाते हैं। अतः असंख्यात प्रदेशात्मक इस लोक में अनन्त और असंख्यात रातदिनों का समावेश कैसे हो सकता है ऐसा विरोध भी परिहृत हो जाता है। अब सूत्रकार स्वरूप की अपेक्षा लेकर लोक का ही प्रतिपादन करते हैं-(से णूणं भूए उप्पन्ने, विगए,

---

સૂક્ષ્માદિ સાધારણુ શરીરોને અનુલક્ષીને અથવા જીવસન્તતિની સપર્યવસાનતાને અનુલક્ષીને કરાયેલ છે. તથા જીવ જ્ઞાનાદિક અનંત પર્યાયોના સમુદાય રૂપ છે, અથવા અસંખ્યાત પ્રદેશોના એક પિંજરારૂપ છે, તેથી તેને "જીવઘન" કહેલ છે. (परित्ता जीवघणा उप्पज्जित्ता उप्पज्जित्ता निलीयंति) પરીત-અસંખ્યાત-પ્રત્યેક શરીરની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત જીવઘન, અથવા અતીત અનાગત સાન્તતાની અપેક્ષાએ સંક્ષિપ્ત જીવઘન ઉત્પન્ન થઈ થઈને નષ્ટ થયાં કરે છે. આ કારણુ અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા લોકમાં અનંત રાત્રિદિવસનો સમાવેશ થઈ જાય છે, એ વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે. કારણુ કે અનંત અને પરીત એવાં જીવોના સંબંધથી કાળવિશેષને પણુ અનંત અને પરીત રૂપે સ્વીકારી શકાય છે. આ રીતે "અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા આ લોકમાં અનંત અને અસંખ્યાત રાત્રિદિવસોનો સમાવેશ કેવી રીતે થઈ શકે" એવી જે વિરોધાત્મક શંકા બતાવવામાં આવી છે, તેનું પણુ સમાધાન થઈ જાય છે. હવે સૂત્રકાર સ્વરૂપની અપેક્ષાએ લોકનું પ્રતિપાદન કરે છે-" से णूणं भूए उप्पन्ने, विगए,

उत्पद्य उत्पद्य विलीयन्ते स लोको भूतः भवनधर्मयोगात् सद्भूतः, स च भूतः अनुत्पत्तिकोऽपि स्यात् यथा नयमतेन गगनम्, अत आह–उत्पन्नः–उत्पादयुक्तः, उत्पन्नश्च घटाभाववत् अविनश्वरोऽपि स्यात् अत आह–विगतः–विनष्टः विनाशयुक्तः, विगतश्च निरन्वयोऽपि भवति अत आह–परिणतः, पर्यायान्तराण्यापन्नः, न तु निरन्वयनाशं नष्टः। अथ तस्यैवंविधस्य लोकस्य निश्चयार्थमाह–अजीवैः

परिणए, अजीवेहिं लोक्कइ, पलोक्कइ) जहां पर बार २ जीवघन उत्पन्न हो होकर नष्ट होते रहते हैं ऐसा वह लोक भवनधर्म के योग से सद्भूतस्वरूप है–असद्भूतरूप नहीं हैं अर्थात् द्रव्य का लक्षण उत्पाद व्यय और ध्रौव्यात्मक माना गया है लोक भी एक द्रव्य है–अतः यह भी उत्पाद व्यय और ध्रौव्य लक्षण वाला है–यही बात सूत्रकार ने (भूए उप्पन्ने विगए) इन पदों द्वारा प्रकट की है–भूतपद से सूत्रकार ने लोक में ध्रौव्य धर्म प्रकट किया है जो पदार्थ अनुत्पन्न होता है वह भी नैयायिकमतमें आकाशकी तरह भूतधर्मवाला होता है–सो लोक पदार्थ ऐसा भूत धर्मवाला नहीं है किन्तु वह (उप्पन्ने) उत्पत्ति धर्मवाला–उत्पादधर्मवाला है–जो उत्पाद धर्मवाला होता है वह घटाभाव अर्थात् घटप्रध्वंसाभाव की तरह अविनश्वर भी होता है–अतः यह लोकपदार्थ ऐसा नहीं है, किन्तु (विगए) विनाश–व्यय–धर्म वाला है जो विनाशधर्मयुक्त होता है वह निरन्वय भी होता है–अर्थात् विनाश को निरन्वय

परिणए, अजीवेहिं लोक्कइ, पलोक्कइ " જ્યાં વારંવાર જીવઘન ઉત્પન્ન થઈ થઈને નાશ થયા કરે છે એવા આ લોક ભવનધર્મથી યુક્ત હોવાને કારણે સદ્ભૂત સ્વરૂપ છે. પણ અસદ્ભૂત-સ્વરૂપ નથી. એટલે કે દ્રવ્યનું લક્ષણ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યાત્મક મનાય છે લોક પણ એક દ્રવ્ય છે, તેથી તે પણ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યના લક્ષણવાળો છે. એજ વાત સૂત્રકારે " भूए उप्पन्ने विगए " ઇત્યાદિ પદો દ્વારા પ્રકટ કરી છે. 'ભૂત' પદથી સૂત્રકારે લોકમાં ધ્રૌવ્ય ધર્મ પ્રકટ કર્યો છે. જે પદાર્થ અનુત્પન્ન હોય છે તેને પણ નૈયાયિક મતાનુસાર ભૂત-ધર્મવાળો કહ્યો છે, જેમકે આકાશને નૈયાયિક મત પ્રમાણે ભૂતધર્મવાળું કહ્યું છે. પરંતુ લોકપદાર્થ આકાશના જેવા ભૂતધર્મવાળો નથી, તે તો " उप्पन्ने " ઉત્પત્તિ ધર્મવાળો (ઉત્પાદ ધર્મવાળો) છે. ઉત્પાદ ધર્મવાળો પદાર્થ ઘટાભાવ (ઘટપ્રધ્વંસાભાવ) ની જેમ અનિશ્વર પણ હોઈ શકે છે, પરંતુ આ લોકપદાર્થ એવો નથી, આ લોક તો " विगए " વિનાશ (વ્યય) ધર્મવાળો છે. વિનાશ ધર્મયુક્ત પદાર્થ નિરન્વય પણ હોઈ શકે છે (બૌદ્ધ મતની આ પ્રકારની માન્યતા છે.) પરંતુ આ લોક નિરન્વય વિનાશથી યુક્ત

पुद्गलादिभिः, जीवैश्च सत्तां धारयद्भिः, उत्पद्यमानैः, विनश्यद्भिः, परिणमद्भिश्च लोकानन्यभूतैः लोक्यते-निश्चीयते, प्रलोक्यते प्रकर्षेण निश्चीयते भूतादिधमकोऽयं लोक इति विनिश्चयते, अत एवान्वर्थतया यथार्थसंज्ञकोऽसौ इति दर्शयति -'जे लोक्कइ से लोए?' यो लोक्यते प्रमाणेन स लोकः पञ्चास्तिकायात्मक

बौद्धों ने स्वीकार किया है-ऐसे निरन्वयविनाश से युक्त यह लोक नहीं है, किन्तु (परिणए) यह लोक विनाश धर्मवाला होकर भी अपने मूलरूप से नष्ट नहीं होता है किन्तु पर्यायान्तरों को प्राप्त करता रहता है जो निरन्वयनाश धर्मवाला होता है वह अपने मूलरूप से भी नष्ट हो जाता है और जब वह मूलरूप से ही नष्ट हो जाता है-तब पर्यायान्तरों को प्राप्त कौन कर सकता है अतः यह लोक ऐसा नहीं है, किन्तु पर्यायान्तरों को प्राप्त करता है अतः निरन्वयनाश धर्मयोगी नहीं है। इस प्रकार के लोक का निश्चय कैसे होता है तो इसके लिये सूत्रकार कहते हैं कि-(अजीवेहिं लोकइ परलोकइ) सत्ता को धारण करनेवाले -ध्रौव्यरूप-उत्पाद धर्मवाले, विनाश धर्मवाले, परिणमनशील और लोक से अनन्यभूत-अभिन्न-ऐसे अजीव पुद्गलों से तथा जीवों से इस लोक का निश्चय किया जाता है तथा यह लोक भूतादि धर्मवाला है ऐसा प्रकर्षरूप से निश्चय किया है इसलिये इसका लोकऐसा नाम सार्थक है इस बात को दिखाते हुए सूत्रकार कहते हैं कि (जे लोक्कइ

નથી, "परिणए" આ લોક વિનાશ ધર્મવાળો હોવા છતાં પણ પોતાના મૂળ રૂપમાંથી નાશ પામતો નથી, પણ અન્ય પર્યાયોને (पर्यायान्तरोને) પ્રાપ્ત કરતો રહે છે. નિરન્વયનાશ ધર્મવાળો પદાર્થ તો પોતાના મૂળ રૂપમાંથી પણ નષ્ટ થઈ જાય છે, આ રીતે મૂળ રૂપનો નાશ પામ્યા પછી અન્ય પર્યાયો પ્રાપ્ત કરવાની વાત જ સંભવી શકતી નથી આ લોક તો પર્યાયાન્તરોને પ્રાપ્ત કરતો રહે છે, તેથી તે નિરન્વયનાશ ધર્મવાળો નથી. આ પ્રકારનો લોક છે એનો નિશ્ચય કેવી રીતે કરી શકાય છે? સૂત્રકાર હવે એજ પ્રશ્નનું નીચેનાં સૂત્રો દ્વારા સમાધાન કરે છે. (अजीवेहिं लोकइ पलोकइ) સત્તાને ધારણ કરનારા-ધ્રૌવ્યરૂપ (ઉત્પાદ ધર્મવાળાં,) વિનાશ ધર્મવાળા, પરિણમનશીલ અને લોકથી અભિન્ન એવાં અજીવ પુદ્‌ગલોથી તથા જીવોથી આ લોકનો નિશ્ચય કરી શકાય છે, તથા આ લોક ભૂતાદિ ધર્મવાળો છે એવો પ્રકર્ષરૂપે નિશ્ચય કરી શકાય છે. તેથી તેનું "લોક" એવું નામ સાર્થક છે. એજ વાતનું પ્રતિપાદન કરતા સૂત્રકાર કહે છે-"जे लोकइ से लोए" જેને પ્રમાણ દ્વારા

गगनखण्डो लोकपदवाच्यः, इति सत्यं किम् ? ततः उक्तरीत्या लोकस्वरूपाऽभिधायकपार्श्वजिनवचनसंस्मरणद्वारा भगवान् स्ववचनं समर्थितवानिति ' स्थविरा आहुः ' हंता, भगवं ' हे भदन्त ! हन्त, सत्यं भवता यद् लोकस्वरूपं प्रतिपादितं तत् सर्वथा सत्यमेवेत्यर्थः ।

भगवानाह-' से तेणट्ठेणं अज्जो ! एवं वुच्चइ-असंखेज्जे तं चेव' हे आर्याः ! स्थविराः ! तत् तेनार्थेन तस्माद्धेतोः एवम् उक्तरीत्या उच्यते-असंख्येये लोके तदेव पूर्ववदेव अनन्तानि रात्रिंदिवानि परीतानि च उदपद्यन्त ' इत्यादि बोध्यम् ' तप्पभिइं च णं ते पासावच्चेज्जा थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं ' सव्वन्नू

से लोए) जो प्रमाण के द्वारा विलोकित किया जा सके उसका नाम लोक है यह लोक गगन का पंचास्तिकाय रूप एक खण्ड है कहो आर्यो यह बात सत्य है न ? इस प्रकार पार्श्वनाथ भगवान के लोकस्वरूप के अभिधायक वचनों को याद कराकर भगवान् ने अपने वचनों को समर्थन किया तब स्थविरों ने (हंता भगवं) हां भगवान् ! ऐसा ही है-अर्थात् आपने जो लोक के स्वरूप का प्रतिपादन किया है वह सर्वथा सत्य ही है ऐसा कहा-तब प्रभु ने उनसे (से तेणट्ठेणं अज्जो एवं वुच्चइ असंखेज्जे तं चेव) ऐसा कहा कि हे आर्यो ! इसी कारण मैंने ऐसा कहा है कि असंख्यात लोक में असंख्यात और अनंत रातदिन उत्पन्न हुए हैं, उत्पन्न होते हैं और आगे भी उत्पन्न होते रहेंगे इत्यादि सब कथन यहांपर पूर्वोक्त रूप से लगालेना चाहिये । (तप्पभिइं च णं ते पासावच्चेज्जा थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं सव्वन्नू सव्वदरिसी

વિલોકી શકાય (જોઈ શકાય) છે, તેનું નામ જ લોક છે. આ લોક ગગનનો (આકાશનો) પંચાસ્તિકાય રૂપ એક ખંડ છે. "કહો આર્ય ! આ વાત સત્ય છે ને ?" આ પ્રમાણે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના લોક-સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારાં વચનોને યાદ કરાવીને જ્યારે ભગવાન મહાવીરે પોતાનાં વચનોનું સમર્થન કર્યું, ત્યારે સ્થવિરોએ કહ્યું "हंता भगवं" હા, ભગવાન ! એવું જ છે. એટલે કે લોકના સ્વરૂપનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે સર્વથા સત્ય છે. ત્યારે મહાવીર પ્રભુએ તેમને કહ્યું-(से तेणट्ठेणं अज्जो ! एवं वुच्चइ, असंखेज्जं तं चेव) હે આર્યો ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા લોકમાં અનંત અને અસંખ્યાત રાત્રિદિવસ ઉત્પન્ન થયાં છે, ઉત્પન્ન થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થશે, ઈત્યાદિ સમસ્ત પૂર્વોક્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું

"तप्पभिइं च णं ते पासावच्चेज्जा थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं सव्वन्नू सव्वदरिसी त्ति पच्चभिजाणंति" આ પ્રમાણે શ્રમણ ભગવાન મહા-

सव्वदरिसी ' त्ति पच्चभिजाणंति' तत्प्रभृति तत्कालादारभ्य च ते पार्श्वापत्यीयाः पार्श्वनाथशिष्यशिष्याः स्थविराः भगवन्तः श्रमणं भगवन्तं महावीरं ' सर्वज्ञः, सर्वदर्शी ' इति अनेन रूपेण प्रत्यभिजानन्ति निश्चिन्वन्ति ! 'तएणं ते थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं वंदंति, नमंसंति,' ततः तदनन्तरं ते स्थविराः भगवन्तः श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दन्ते, नमस्यन्ति, ' वंदित्ता, नमंसित्ता, एवं वयासी ' वन्दित्वा, नमस्यित्वा, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादिषुः–' इच्छामो णं भंते ! तुब्भं अंतिए चाउज्जामाओ धम्माओ पंच महव्वयाइं, सपडिक्कमणं धम्मं उवसंपज्जित्ताणं विहरित्तए ' हे भदन्त ! इच्छामः खलु वयं युष्माकम् भवताम् अन्तिके समीपे चातुर्यामाद् धर्माद् चातुर्यामधर्मं परित्यज्येत्यर्थः पञ्चमहाव्रतानि सप्रति-

---

त्ति पच्चभिजाणंति) इस प्रकार से श्रमण भगवान् महावीर के मुख से लोकविषयक सत्य प्रतिपादन श्रवणकर उन पार्श्वापत्यीय स्थविरों ने उन श्रमण भगवान् महावीर को सर्वज्ञ और सर्वदर्शीरूप से निश्चित किया (तएणं ते थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं वंदंति, नमंसंति) तब उन स्थविर भगवंतों ने श्रमणभगवान् महावीर को वंदना की अर्थात् गुणोंकी स्तुति की और फिर उन्हें पंचाग झुकाकर नमस्कार किया। (वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी) वंदना नमस्कार कर फिर उन्हों ने ऐसा कहा (इच्छामो णं भंते ! तुब्भं अंतिए चाउज्जामाओ धम्माओ पंचमहव्वयाइं सपडिक्कमणं धम्मं उवसंपज्जित्ताणं विहरित्तए) हे भदन्त ! हमलोग यह चाहते हैं कि चातुर्याम धर्म को छोड कर प्रतिक्रमण सहित पंचमहाव्रतरूप धर्म को धारण करें–आदि जिन और अन्तिम

વીરને મુખેથી લોકવિષયક સત્ય પ્રતિપાદનને સાંભળીને તે પાર્શ્વાપત્યીય (પાર્શ્વનાથના પ્રશિષ્ય) સ્થવિરોએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી રૂપે નિશ્ચિત કર્યા–ત્યારથી તેઓ તેમને સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી માનવા લાગ્યા. " तएणं ते थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं वंदंति, नमंसंति " ત્યારબાદ તે સ્થવિર ભગવંતોએ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદણા કરી એટલે કે ગુણોની સ્તુતિ કરી, અને ત્યારબાદ પાંચ અંગો ઝુકાવીને તેમણે તેમને નમસ્કાર કર્યાં. " वंदिता नमंसित्ता एवं वयासी " વંદણા નમસ્કાર કરીને તેમણે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું–(इच्छामो णं भंते ! तुब्भं अंतिए चाउज्जामाओ धम्माओ पंचमहव्वयाइं सपडिक्कमणं धम्मं उवसंपज्जित्ताणं विहरित्तए) હે ભદન્ત ! અમે ચાર યામયુક્ત (ચાર મહાવ્રતોવાળા) ધર્મને બદલે, આપની સમક્ષ પંચ મહાવ્રતોને અને પ્રતિક્રમણ યુક્ત ધર્મને ધારણ કરવા માગીયે છીએ. આદિ

क्रमणं प्रतिक्रमणसहितं धर्मं च उपसंपद्य अङ्गीकृत्य खलु विहर्तुं स्थातुम् 'इच्छामः' इति पूर्वेणान्वयः। तत्र आदिमान्तिमजिनयोरादिनाथ-महावीरयोरेव नियमेनावश्यं कर्तव्यः सप्रतिक्रमणो धर्मः, अन्येषां तु मध्यमानां द्वाविंशतितीर्थंकराणां कदाचित्क एव सहेतुकः प्रतिक्रमणधर्मः, उक्तञ्च—

"सपडिक्कमणो धम्मो, पुरिमस्स य पच्छिमस्स य जिणस्स।
मज्झिमगाण जिणाणं, कारणजाए पडिक्कमणं" ॥ १ ॥

"सप्रतिक्रमणो धर्मः पूर्वस्य च पश्चिमस्य च जिनस्य।
मध्यमकानां जिनानां कारणजाते प्रतिक्रमणम्" ॥ २ ॥

ततो भगवानाह—'अहासुहं देवाणुप्पिया! मा पडिबंधं करेह' भो देवानुप्रियाः! यथासुखं यथा सुखं भवेत्तथा क्रियन्ताम्, किन्तु प्रतिबन्धं विलम्बं

जिन-आदिनाथ और महावीर को ही नियम से प्रतिक्रमण सहित धर्म अवश्य करणीय है और अन्य २२ तीर्थंकरों को वह प्रतिक्रमण अतिचार लगने पर करने का है-कहा है कि—

"सपडिक्कमणो धम्मो पुरिमस्स य पच्छिमस्स य जिणस्स।
मज्झिमगाण जिणाणं कारणजाए पडिक्कमणं ॥१॥"

प्रतिक्रमण सहित धर्म आदिजिन औरअन्तिम जिनको होता है और मध्य जिनके कारण होने पर प्रतिक्रमणकिया जाता है।

जब उन स्थविरों ने ऐसा कहा-तब श्रमण भगवान महावीर ने उनसे कहा-'अहासुहं देवाणुप्पिया! मा पडिबंधं करेह' हे देवानुप्रियो! जैसा आपको रुचे वैसा आपलोग करें परन्तु इस कार्य में विलम्ब करना

જિન (આદિનાથ ભગવાન) અને અન્તિમ જિન (મહાવીર ભગવાન) ને નિયમથી જ પ્રતિક્રમણ યુક્ત ધર્મ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, એ સિવાયના ૨૨ તીર્થંકરોને ક્યારેક કારણસર જ પ્રતિક્રમણ સહિત આચરવા યોગ્ય છે. કહ્યું પણ છે:—

"सपडिक्कमणो धम्मो पुरिमस्स य पच्छिमस्स य जिणस्स।
मज्झिमगाण जिणाणं कारणजाए पडिक्कमणं ॥ १ ॥"

પ્રતિક્રમણ સહિત ધર્મ પહેલા જીન તથા છેલ્લા જીન ભગવાનને ગ્રાહ્ય થાય છે અનેમધ્યમ જીનને કોઈ પણ કારણ હોય તેજ પ્રતિક્રમણ કરાય છે.

જ્યારે તે સ્થવિરોએ આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે તેમને કહ્યું-(अहासुहं देवाणुप्पिया! मा पडिबंधं करेह) હે દેવાનુપ્રિયો! આપને જેમ સુખ ઉપજે તેમ કરો, પણ આવા કામમાં વિલંબ કરવો જોઈએ

न कुरुत । 'तए णं ते पासावच्चिज्जा थेरा भगवंतो जाव-चरमेहिं उस्सासनिस्सासेहिं सिद्धा' ततस्ते पार्श्वपत्यीयाः-पार्श्वशिष्यशिष्याः स्थविराः भगवन्तः यावत् चरमैरुच्छ्वास-निःश्वासैः सिद्धाः संजाताः 'जाव-सव्वदुक्खप्पहीणा, अत्थेगइया देवलोएसु उववन्ना' यावत्-सर्वदुःखप्रहीणाः सर्वदुःखरहिताः अस्त्येके अवशिष्ट-शुभकर्माणः अन्यतमाः केचिद् स्थविरा देवलोकेषु देवरूपेण उत्पन्नाः देवाः संजाता इत्यर्थः प्रथमयावत्करणात् संलेखनादिकं कृत्वा, इत्यादि संग्राह्यम् । द्वितीययावत्करणात् 'बुद्धा मुक्ता परिनिर्वाता' इति संग्राह्यम् ॥ सू० ४ ॥

देवलोकवक्तव्यता

पूर्वं देवलोकेषु उत्पन्ना इत्युक्तम् अतो देवलोकं निरूपयितुमाह-'कइविहाणं भंते' इत्यादि ।

मूलम्-कइविहा णं भंते ! देवलोगा पन्नत्ता ? गोयमा ! चउव्विहा देवलोगा पन्नत्ता, तं जहा-भवणवासी-वाणमंतर-जोतिसिय-वेमाणिय-भेयेणं । भवणवासीवाणमंतरा अट्ठविहा,

---

उचित नहीं है। (तएणं ते पासावच्चिज्जा थेरा भगवंतो जाव चरमेहिं उस्सासनिस्सासेहिं सिद्धा) इसके बाद वे पार्श्वापत्यीय स्थविर भगवंत यावत् अंतिम श्वासों से सिद्ध हो गये (जाव सव्वदुक्खप्पहीणा) यावत् वे समस्त दुःखों से रहित हो गये तथा कितनेक स्थविर ऐसे भी थे कि जिनका शुभकर्म अवशिष्ट था सो वे देवरूप से देवलोकों में उत्पन्न हो गये। यहां पहिले यावत् पद से (संलेखनादिक करके) इत्यादि पाठ ग्रहण किया गया है और द्वितीय यावत्पद से (बुद्धा, मुक्ता, परिनिर्वाता) ऐसा पाठ ग्रहण किया गया है ॥ सू० ४ ॥

નહીં. (तएणं ते पासाविच्चिज्जा थेरा भगवंतो जाव चरमेहिं उस्सासनिस्सासेहिं सिद्धा) ત્યારબાદ પંચમહાવ્રતરૂપ ધર્મની સંયમ પૂર્વક આરાધના કરીને તે પાર્શ્વનાથ ભગવાનના કેટલાક શિષ્ય સ્થવિર ભગવંતો (યાવત્) અંતિમ શ્વાસોથી સિદ્ધપદને પામ્યા. "जाव सव्वदुक्खप्पहीणा" (યાવત્) તેઓ સમસ્ત દુઃખોથી રહિત થઈ ગયા, તથા કેટલાક સ્થવિરો એવા પણ હતા કે જેમનાં શુભ કર્મ અવશિષ્ટ (બાકી) હતાં. એવા સ્થવિરો દેવલોકમાં દેવ-પર્યાયે ઉત્પન્ન થયા. અહીં પહેલા "યાવત્" પદથી "સંલેખના આદિ કરીને" ઈત્યાદિ પાઠ ગ્રહણ કરાયો છે, અને બીજા "યાવત્" પદથી "बुद्धा, मुक्का, परिनिर्वाता" આ પાઠ ગ્રહણ કરાયો છે. ॥ સૂત્ર ૪ ॥

जोतिसिया पंचविहा, वेमाणिया दुविहा, गाहा—किमियं राय- गिहं त्ति य, उज्जोए, अंधयार, समए य पासंतिवासिपुच्छा, राइंदियदेवलोगा य, सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति ॥ सू०५ ॥

छाया—कतिविधाः खलु भदन्त! देवलोकाः प्रज्ञप्ताः? गौतम! चतुर्विधाः देवलोकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—भवनवासि—वानव्यन्तर—ज्योतिष्क—वैमानिक—भेदेन। भवनवासिनो दशविधाः, वानव्यन्तराः अष्टविधाः, ज्योतिष्काः पञ्चविधाः वैमानिका द्विविधाः,

---

देवलोक वक्तव्यता—

(कइविहा णं) इत्यादि।

सूत्रार्थ—(कइविहा णं भंते! देवलोगा पन्नत्ता) हे भदन्त! देवलोक कितने प्रकार के कहे गये हैं? (गोयमा! चउव्विहा देवलोगा पन्नत्ता) हे गौतम! देवलोक चार प्रकार के कहे गये हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं (भवणवासी—वाणमंतर—जोइसिय—वेमाणिय भेएणं) भवनवासी १ वाणव्यन्तर २, ज्योतिषिक ३, और वैमानिक ४ (भवनवासी दसविहा पन्नत्ता) भवनवासीदेव दस प्रकार के कहे गये हैं (वाणमंतरा अट्ठविहा) वाण व्यन्तरदेव आठ प्रकार के हैं। (जोइसिया पंचविहा) ज्योतिषिक देव पांच प्रकार के हैं (वेमाणिया दुविहा) वैमानिक देव दो प्रकार के होते हैं। (किमियं रायगिहं त्ति य उज्जोए अंधयारसमए य, पासंति वासिपुच्छा राइंदिय देवलोगा य) इस उद्देशक में प्रतिपादित विषय की संग्रह गाथा यह है—इसमें यह प्रकट किया गया है—कि

દેવલોકની વક્તવ્યતાઃ—

"कइविहाणं" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(कइविहाणं भंते! देवलोगा पन्नत्ता?) હે ભદન્ત! દેવ- લોકના પ્રકાર કેટલા છે? (गोयमा! चउव्विहा देवलोगा पन्नत्ता) હે ગૌતમ! દેવલોક ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે. (तंजहा) તે ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે— (भवणवासी, वाणमंतर, जोइसियवेमाणिय भेएणं) (૧) ભવનવાસી, (૨) વાનવ્યન્તર, (૩) જ્યોતિષિક અને (૪) વૈમાનિક એ ભેદથી (भवणवासी दस- विहा पन्नत्ता) ભવનવાસી દેવો દસ પ્રકારના કહ્યા છે, (वाणमंतरा अट्ठविहा) વાનવ્યન્તરો આઠ પ્રકારના કહ્યા છે, (जोइसिया पंचविहा) જ્યોતિષિક દેવો પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે અને (वेमाणिया दुविहा) વૈમાનિક દેવો બે પ્રકારના કહ્યા છે (किमियं रायगिहं त्ति य उज्जोए अंधयार समए य, पासंतिवासि पुच्छा राइंदिय देवलोगा य) આ ઉદ્દેશકમાં જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એ

गाथा—' किमिदं राजगृहमिति च उद्द्योतोऽन्धकारः समयश्च,
पार्श्वान्तेवासिपृच्छा, रात्रि दिवानि देवलोकाश्च ॥

तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति ॥ सू० ५ ॥

टीका—' कइविहा णं भंते ! देवलोगा पण्णत्ता ' गौतमः पृच्छति—हे भदन्त ! कतिविधाः कियत्प्रकाराः खलु देवलोकाः प्रज्ञप्ताः कथिताः ? भगवानाह —' गोयमा ! चउव्विहा देवलोगा पन्नत्ता ' हे गौतम ! चतुर्विधाः चतुःप्रकाराः खलु देवलोकाः प्रज्ञप्ताः कथिताः ' तं जहा भवणवासी–वाणमंतर–जोइसिय–

" राजगृह नगर यह क्या है ? दिनमें उद्योत और रात्रिमें अंधकार क्यों होता है ? समय आदि रूप काल का ज्ञान किन जीवों को होता है और किन जीवों को नहीं होता है ? रात्रि और दिवस के प्रमाण में श्री पार्श्वनाथ जिन के प्रशिष्यों के प्रश्न ? देवलोक संबंधी प्रश्न " इतने विषय इस उद्देशक में आये हैं। (सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) हे भदन्त ! आपका कहा हुआ भाव सर्वथा सत्य ही है–सर्वथा सत्य ही है।

टीकार्थ—(देवलोकों में उत्पन्न हुए) ऐसी बात पहिले कही गई है –सो देवलोक के स्वरूप को निरूपण करने के लिये सूत्रकार यहां पर कहते हैं इसमें गौतम ने उनसे यह पूछा है कि (कइविहा णं भंते ! देवलोगा पन्नत्ता) हे भदन्त ! देवलोक कितने प्रकार के कहे गये हैं ? इसके उत्तर में प्रभु ने उनसे कहा–(गोयमा ! चउव्विहा देवलोगा पण्णत्ता) हे गौतम ! देवलोक चार प्रकार के कहे गये हैं–भवनवासी

વિષયની સંગ્રહ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે–' રાજગૃહ નગર કયો પદાર્થ છે ? દિવસે પ્રકાશ અને રાત્રે અંધકાર કેમ હોય છે ? સમય આદિ-રૂપ કાળનું જ્ઞાન કયા જીવોને હોય છે અને કયા જીવોને હોતું નથી ? રાત્રિ અને દિવસ વિષયક શ્રી પાર્શ્વનાથ જિનેન્દ્રના પ્રશિષ્યોના પ્રશ્ન ? દેવલોક સંબંધી પ્રશ્ન " આટલા વિષયોનું આ ઉદ્દેશકમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. " सेवं भते ! सेवं भंते ! त्ति " હે ભદન્ત ! આપની વાત સર્વથા સત્ય છે, આપે આ વિષયનું જે પ્રતિપાદન કર્યું તે યથાર્થ જ છે

ટીકાર્થ—પૂર્વ પ્રકરણનું અંતિમ વાકય " દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા " એવું છે. તેથી દેવલોકના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાને માટે સૂત્રકારે નીચેના પ્રશ્નોત્તરો આપ્યા છેઃ—

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે-(कइविहाणं भंते ! देवलोगा पन्नत्ता ?) હે ભદન્ત ! દેવલોક કેટલા પ્રકારના કહ્યાં છે ?

ઉત્તર—" गोयमा ! चउव्विहा देवलोगा पण्णत्ता " હે ગૌતમ ! દેવલોક

वेमाणियभेएणं ' तद्यथा-भवनवासि-वानव्यन्तर-ज्योतिष्क-वैमानिक भेदेन तत्र-' भवणवासी दसविहा ' भवनवासिनोऽसुरकुमारादिकाः दशविधाः प्रज्ञप्ताः, ' वाणमंतरा अट्ठविहा ' वानव्यन्तराः पिशाचादिका अष्टविधाः प्रज्ञप्ताः, एवं ' जोइसिया पंचविहा' ज्योतिष्काः चन्द्रसूर्यादयः पञ्चविधाः प्रज्ञप्ताः, 'वेमाणिया दुविहा ' वैमानिकाः कल्पोपन्न-कल्पातीतभेदेन द्विविधाः प्रज्ञप्ताः- उद्देशकार्थ संग्रहाय गाथामाह—

गाहा-" किमिदं रायगिहं त्ति य उज्जोए अंधयार-समए य,
पासंति वासिपुच्छा राइंदिय देवलोगा य " ॥ १ ॥

किमिदं राजगृहं नगरमिति च इदं राजगृहं किम् पृथिवी ? इत्यादिविचार-चर्चा, ततः कथम् उद्द्योतः दिवसे प्रकाशः, रात्रौ च अन्धकारः ? अत्र किं-

---

वाणव्यन्तर, ज्योतिषिक और वैमानिक इनमें भवनवासी-दश प्रकार के हैं-उनके नाम ये हैं १ असुरकुमार २ नागकुमार ३ सुवर्णकुमार ४ विद्युत्कुमार ५ अग्निकुमार ६ द्वीपकुमार ७ उदधिकुमार ८ दिक्कुमार ९ वायुकुमार और १० स्तनितकुमार वाणव्यन्तर आठ प्रकार के हैं, उनके नाम ये हैं-१ पिशाच, २ भूत, ३ यक्ष, ४ राक्षस, ५ किन्नर, ६ किं पुरुष, ७ महोरग, और ८ गन्धर्व ।

ज्योतिषिक ५ पांच प्रकार के हैं-सूर्य १ चन्द्रमा २, ग्रह ३ नक्षत्र तारा ये उनके नाम हैं।

वैमानिक देव दो प्रकार के होते हैं-कल्पोपपन्न २ और दूसरे कल्पातीत अवशिष्ट पदों का अर्थ मूलार्थ में लिख दिया गया है इसी प्रकार संग्रह गाथा का भी अर्थ मूल का अर्थ करते समय लिखा जा

ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે. તે ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-(૧) ભવનવાસી, (૨) વાનવ્યન્તર, (૩) જ્યોતિષિક અને (૪) વૈમાનિક.

ભવનવાસી દેવોના નીચે પ્રમાણે દસ પ્રકાર છે-(૧) અસુરકુમાર, (૨) નાગકુમાર, (૩) સુવર્ણકુમાર (૪) વિદ્યુત્કુમાર (૫) અગ્નિકુમાર (૬) દ્વીપકુમાર (૭) ઉદધિકુમાર, (૮) દિશાકુમાર (૯) પવનકુમાર (૧૦) સ્તનિતકુમાર.

વાણવ્યન્તર દેવોના આઠ પ્રકાર છે-(૧) પિશાચ (૨) ભૂત (૩) યક્ષ (૪) રાક્ષસ (૫) કિંનર (૬) કિંપુરુષ (૭) મહોરગ (૮) ગંધર્વ.

જ્યોતિષિક દેવોનાં પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-(૧) સૂર્ય, (૨) ચન્દ્ર, (૩) ગ્રહ, (૪) નક્ષત્ર અને (૫) તારાઓ.

વૈમાનિક દેવોના બે પ્રકાર છે-(૧) કલ્પોપપન્ન, (૨) કલ્પાતીત.

બાકીનાં પદોનો અર્થ સૂત્રાર્થમાં આપી દીધો છે. સંગ્રહગાથાનો અર્થ

कारणम् इति प्रश्नोत्तरम् । ततः समयश्च, समयादिकालपरिज्ञानं केषां जीवानां भवतीति प्रश्नोत्तरम् । तदनन्तरम् पार्श्वान्तेवासिनां पार्श्वनाथशिष्य-शिष्याणाम् स्थविराणाम्, असंख्यातप्रदेशे कथमनन्तानि रात्रिंदिवानि संभवन्ति, इत्यादि रात्रि दिवविषये पृच्छा प्रश्नोत्तरम्, अन्ते देवलोकाश्च-देवलोकभेदानां प्रतिपादनमित्यर्थः । अन्ते गौतमः सत्यापयति-तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त इति । हे भदन्त ! तदेवं भवदुक्तं सर्वं सत्यमेव,-तदेवं सत्यमेवेत्यर्थः । इति कथयित्वा भगवान् गौतमः संयमेन तपसा आत्मानं भावयन् विहरति ॥ सू० ५ ॥

इतिश्री-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य श्री घासीलाल व्रतिविरचितायां भगवती सूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां पञ्चमशतकस्य नवमोद्देशकः समाप्तः ।५-९।

चुका है। अन्त में गौतम प्रभु से कहते हैं कि हे भदन्त ! आप देवानुप्रिय द्वारा प्रतिपादित यह सब विषय सर्वथा सत्य ही है। हे भदन्त ! सर्वथा सत्य ही है। इस प्रकार कहकर वे भगवान् गौतम संयम और तप से आत्मा को भावित करते हुए अपने स्थान पर विराजमान हो गये ॥ सू०५ ॥

श्री जैनाचार्य जैनधर्मदिवाकर श्री घासीलालजी महाराजकृत "भगवतीसूत्र" की प्रमेयचन्द्रिकाख्य व्याख्याके पांचवे शतकका नववा उद्देशक समाप्त ॥ ५-९ ॥

પણ સૂત્રાર્થમાં આપી દીધો છે. સૂત્રને અન્તે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને કહે છે હે ભદન્ત ! આપ દેવાનુપ્રિય દ્વારા આ વિષયનું જે પ્રતિપ્રાદન કરવામાં આવ્યું છે તે સર્વથા સત્ય જ છે ! હે ભદન્ત ! તે સર્વથા સત્ય અને યથાર્થ છે. આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન મહાવીરને વંદણા નમસ્કાર કરીને, સંયમ અને તપથી આત્માને ભાવિત કરતા ગૌતમ સ્વામી પોતાને સ્થાને વિરાજમાન થઇ ગયા. ॥ સૂત્ર ૫ ॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત 'ભગવતીસૂત્ર'ની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાનો પાંચમાં શતકનો નવમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૫-૯ ॥

॥ दशमोद्देशकः प्रारभ्यते ॥

चन्द्रवक्तव्यता

अनन्तरैतदुद्देशकान्ते देवाः प्रतिपादिताः, अतो देवविशेषभूतौ चन्द्रमसौ समुद्दिश्य दशमोद्देशकमाह—'तेणं कालेणं' इत्यादि ।

मूलम्—तेणं कालेणं, तेणं समएणं चंपा नामं नयरी, जहा पढमिल्लो उद्देसओ तहा नेयव्वो एसो वि, नवरं—चंदिमा भाणियव्वा ॥ सू० १ ॥

छाया—तस्मिन् काले, तस्मिन् समये खलु चम्पा नाम नगरी आसीत्, यथा प्रथम-उद्देशकस्तथा ज्ञातव्य एषोऽपि, नवरं चन्द्रमसो भणितव्याः ॥ १ ॥

टीका—'तेणं कालेणं, तेणं समएणं चंपा नामं नयरी होत्था' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये खलु चम्पा नाम नगरी आसीत्—' जहा पढमिल्लो उ सओ तहा

पंचम शतक १० वां उद्देशक

चन्द्रवक्तव्यता—

(तेणं कालेणं तेणं समएणं) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(तेणं कालेणं तेणं समएणं चंपा नामं नयरी) उस काल और उस समय में चंपा नाम की नगरी थी (जहा पढमिल्लो उद्देसओ तहा नेयव्वो ऐसा वि नयरं—चंदिमा भाणियव्वा) जैसा प्रथम उद्देशक कहा है उसी प्रकार से यह उद्देशक भी समझना चाहिये, विशेष यह कि यहां चन्द्रमा कहना चाहिये ।

टीकार्थ—अभी अभी इस उद्देशक के पास के उद्देशक के अन्त में देवों का कथन किया गया है सो देवविशेषभूत चन्द्रमाको लेकर ही सूत्रकार ने इस दशवें उद्देशक का कथन किया है (तेणं कालेणं तेणं समएणं) उस काल और उस समय में (चंपा नामं नयरी होत्था) चंपा

પાંચમા શતકનો દસમો ઉદ્દેશક—

ચન્દ્રની વક્તવ્યતા—

"तेणं कालेणं तेणं समएणं" ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(तेणं कालेणं तेणं समएणं चंपा नामं नयरी) તે કાળે અને તે સમયે ચંપા નામની નગરી હતી. (जहा पढमिल्लो उद्देसओ तहा नेयव्वो एसो वि नवरं चंदिमा भाणियव्वा) જે પ્રમાણે પહેલો ઉદ્દેશક કહેવામાં આવ્યો

नेयव्वो एसो वि' यथा प्रथमः उद्देशकः प्रतिपादित', तथा एषोऽपि दशमोद्देशकः ज्ञातव्यः वक्तव्यः, 'णवरं-चंदिमा भाणियव्वा' नवरं चन्द्रमसौ भणितव्यौः, विशेषः पुनरेतावानेव यद् दशमोद्देशकः चन्द्राभिलापेन पञ्चमशतकस्य प्रथमोद्देशक-गत सूर्यवर्णनवच्चन्द्रवर्णनपरतया विज्ञेयः ।

तथा च चन्द्रविषयकाभिलापकाकारश्चेत्थम्-' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये चम्पा नाम नगरी आसीत्, वर्णकः स्वामी समवसृतः यावत्-पर्षत् प्रतिगता, तस्मिन्

नाम की नगरी थी (जहा पढमिल्लो उद्देसओ तहा नेयव्वो एसो वि) जिस प्रकार से प्रथम उद्देशक प्रतिपादित हुआ है उसी तरह से यह दशवां उद्देशक भी जानना चाहिये (णवरं चंदिमा भाणियव्वा) यहां यही केवल विशेष है कि पांचवें शतक में जिस तरह से प्रथम उद्देशक कहा गया है उसी तरह से यह उद्देशक चंन्द्रमा के अभिलाप से कह-लेना चाहिये-

तथा च—चन्द्रविषयक अभिलाप का आधार इस प्रकार से है (तस्मिन् काले तस्मिन् समये चंपा नाम नगरी आसीत्, वर्णकः तस्यां चंपाया नगर्यां पूर्णभद्रं नाम उद्यानं आसीत् वर्णकः इत्यादि—उस काल

છે, એ જ પ્રમાણે આ ઉદ્દેશક પણ સમજવો. પણ વિશેષતા જ છે કે, એટલી આ ઉદ્દેશકમાં 'સૂર્યની' જગ્યાએ 'ચન્દ્રમા' કહેવો જોઇએ.

ટીકાર્થ—નવમાં ઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્રમાં દેવોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ચન્દ્રમા પણ જ્યોતિષિક દેવ ગણાય છે. તેથી સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ચન્દ્ર-માનું નિરૂપણુ નીચેના પ્રશ્નોત્તરો દ્વારા કર્યું છે—

"तेणं कालेणं तेणं समएणं" તે કાળે અને તે સમયે "चंपा नाम नयरी होत्था" ચંપા નામે નગરી હતી "जहा पढमिल्लो उद्देसओ तहा नेयव्वो एसो वि" જે રીતે પહેલા ઉદ્દેશકનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે, એ જ પ્રમાણે આ દસમાં ઉદ્દેશકનું પણ પ્રતિપાદન કરવું જોઇએ. "णवरं चंदिमा भाणियव्वा" અહીં ફક્ત એટલી જ વિશેષતા છે કે પાંચમાં શતકના પહેલા ઉદ્દેશકમાં જે આલાપકો આપ્યા છે, તે આલાપકોમાં 'સૂર્યને' બદલે 'ચન્દ્રમા' શબ્દ વાપરીને પ્રશ્નોત્તરોનું કથન થવું જોઇએ.

ચન્દ્ર વિષયક આલાપકોની રચના આ પ્રકારની થશે-(तस्मिन् काले तस्मिन् समये चंपा नाम नगरी आसीत, वर्णकः तस्यां चंपायां नगर्यां पूर्णभद्र नाम उद्यानं आसीत् वर्णकः) ઈત્યાદિ. તે કાળે અને તે સમયે ચંપા નામે

काले, तस्मिन् समये श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ज्येष्ठोऽन्तेवासी इन्द्रभूतिर्नाम अनगारः गौतमगोत्रो यावत्–एवम् अवादीत्–जम्बूद्वीपे भगवन् ! द्वीपे द्वयोश्चन्द्रमसोः सद्भावात्–चन्द्रमसौ उदीचीप्राच्याम् उद्गत्य प्राचीदक्षिणस्याम् आगच्छतः? प्राचीदक्षिणस्याम् उद्गत्य दक्षिणप्रतीच्याम् आगच्छतः? २ दक्षिणप्रतीच्याम् उद्गत्य प्रतीच्युदीच्याम् आगच्छतः ? ३ प्रतीच्युदीच्याम् उद्गत्य उदीचीप्राच्याम्

और उस समय में चंपा नाम की नगरी थी उस नगरी का वर्णन औपपातिक सूत्र से जानना चाहिये उस नगरीमें पूर्णभद्र नामका उद्यान था वर्णक–श्रमण भगवान् महावीर प्रभु उस उद्यान में विहार करते हुए पधारें, धर्म का उपदेश सुनने के लिये जनता वहां पर एकत्रित हुई, प्रभुने श्रुतचारित्ररूप धर्म का उपदेश दिया, उपदेश सुनकर जनता वहां से वापिस गई। उस काल में और उस समय में श्रमण भगवन् महावीर के प्रधान शिष्य ने जिनका नाम इन्द्रभूति अनगार था, और गोत्र जिनका गौतम था प्रभु से यावत् इस प्रकार पूछा–हे भदन्त ! जम्बूद्वीप नामके इस द्वीप में दो चंद्रमा हैं ये उत्तर और पूर्वदिशाके अन्तरालवर्ती ईशानकोणसे उदित होकर पूर्व और दक्षिणदिशाके अन्तरालवर्ती अग्निकोण में अस्त होते हैं क्या ? अग्निकोणसे उदित होकर नैऋत्यकोण में अस्त होते हैं क्या ? नैऋत्यकोणसे उदित होकर वायव्यकोणमें अस्त होते हैं क्या ? और वायव्यकोणसे उदित होकर ईशानकोणमें अस्त होतेहैंक्या?

નગરી હતી. તે નગરીનું વર્ણન ઔપપાતિક સૂત્રમાંથી જાણી લેવું. તે નગરીમાં પૂર્ણભદ્ર નામે ઉદ્યાન હતું. તે ઉદ્યાનનું વર્ણન પણ ઔપપાતિક સૂત્રમાંથી જાણી લેવું. શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વિહાર કરતાં કરતાં એ ઉદ્યાનમાં પધાર્યા. ધર્મોપદેશ સાંભળવાને લોકો ત્યાં એકઠાં થયા. પ્રભુએ શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મનો ઉપદેશ દીધો. ઉપદેશ સાંભળીને લોકો પોતપોતાને સ્થાને પાછા ફર્યાં. તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય ઈન્દ્રભૂતિ અણગાર હતા. તેઓ ગૌતમ ગોત્રના હતા. અહીં ગૌતમના ગુણોનું વર્ણન ગ્રહણ કરવું. ગૌતમ સ્વામીએ મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછયું–હે ભદન્ત ! જંબૂદ્વીપ નામના આ દ્વીપમાં બે ચન્દ્રમા છે. તેઓ શું પૂર્વ અને ઉત્તર દિશાની વચ્ચેના ઇશાન કોણમાંથી ઉદય પામીને પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાની વચ્ચેના અગ્નિકોણમાં અસ્ત પામે છે ? અથવા અગ્નિકોણમાંથી ઉદય પામીને નૈઋત્ય કોણમાં અસ્ત પામે છે ? અથવા નૈઋત્ય કોણમાંથી ઉદય પામીને વાયવ્ય કોણમાં અસ્ત પામે છે ? અથવા વાયવ્ય કોણમાંથી ઉદય પામીને ઇશાન કોણમાં અસ્ત પામે છે ?

आगच्छतः ४ ? हन्त, गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपेचन्द्रमसौ उदीची-प्राच्यामुद्गत्य यावत्-उदीची-प्राच्यामागच्छतः। यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे रात्रिर्भवति, तदा उत्तरार्धेऽपि रात्रिर्भवति, यदा उत्तरार्धे रात्रिर्भवति, तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये पश्चिमे च दिवसो भवति ? हन्त, गौतम ! यदा जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धेऽपि रात्रिर्भवति तदा उत्तरार्धेऽपि रात्रिर्भति, यदा उत्तरार्धे रात्रिर्भवति, तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्य पश्चिमे-दिवसो भवति।

यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये रात्रिर्भवति, तदा पश्चिमेऽपि रात्रिर्भवति, यदा पश्चिमे रात्रिर्भवति तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्द-

---

उत्तर—हां गौतम ! ऐसा ही होता है-जम्बूद्वीप नामके द्वीप में दो चन्द्रमा ईशानकोण सेउदित होकर यावत् ईशानकोण में अस्त होते हैं।

प्रश्न—हे भदन्त ! जब जम्बूद्वीप में दक्षिणार्ध में रात्रि होती है, उस समय उत्तरार्ध में भी रात्रि होती है और जब उत्तरार्ध में रात्रि होती है तब जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्वपश्चिमदिशा में दिवस होता है क्या ?

उत्तर—हां गौतम ! जब जम्बूद्वीप में दक्षिणार्ध में रात्रि होती है तब उत्तरार्ध में भी रात्रि होता है। और जब उत्तरार्ध में रात्रि होती है, तब जंबूद्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्वपश्चिमदिशा में दिवस होता है।

प्रश्न—हे भदन्त ! जब जम्बूद्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व दिशामें रात्रि होती है तब पश्चिम में भी रात्रि होती है और जब पश्चिम में

ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે. " જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં બે ચન્દ્રમા ઇશાન કોણમાં ઉદય પામીને અગ્નિ કોણમાં અસ્ત પામે છે, ત્યાંથી શરૂ કરીને ઇશાન કોણમાં અસ્ત પામે છે." ત્યાં સુધીનું પૂર્વોક્ત સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં રાત્રિ હોય છે, ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ રાત્રિ હોય છે ? અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં રાત્રિ હોય છે, ત્યારે શું જંબૂદ્વીપમાં મંદર પર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં દિવસ હોય છે ?

ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં રાત્રિ હોય છે ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ રાત્રિ હોય છે, અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં રાત્રિ હોય છે, ત્યારે જંબૂદ્વીપમાં મંદર પર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં દિવસ હોય છે.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં રાત્રિ હોય છે, ત્યારે શું પશ્ચિમ દિશામાં પણ રાત્રિ હોય છે ? અને જ્યારે

रस्य पर्वतस्य उत्तर-दक्षिणे दिवसो भवति ? हन्त, गौतम ! यदा जन्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरपौरस्त्ये रात्रिर्भवति, तदा पश्चिमेऽपि रात्रिर्भवति, यथा पश्चिमे रात्रिर्भवति तदा उत्तर-दक्षिणे दिवसो भवति । यदा भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे उत्कृष्टाऽष्टादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति तदा उत्तरार्धेऽपि उत्कृष्टाऽष्टादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति, यदा उत्तरार्धे उत्कृष्टाऽष्टादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति तदा मन्दरस्य पौरस्त्यपश्चिमे जघन्येन द्वादशमुहूर्तो दिवसो भवति ? हन्त गौतम ! यदा जम्बूद्वीपे यावत्-द्वादशमुहूर्तो दिवसो भवति । यदा भदन्त ! जम्बूद्वीपे मन्दर-पौरस्त्य

रात्रि होती है तब जंबूद्वीप में मंदर पर्वत की उत्तरदक्षिण दिशा में दिवस होता है क्या ?

उत्तर—हां गौतम ! जब जंबूद्वीप में मन्दरपर्वत की पूर्वदिशा में रात्रि होती है तब पश्चिम में भी रात्रि होती है और जब पश्चिम में भी रात्रि होती है तब उत्तर-दक्षिण दिशा में दिवस होता है ।

प्रश्न—हे भदन्त ! जब जम्बूद्वीप में दक्षिणार्ध में उत्कृष्ट १८ अठारह मुहूर्त की रात्रि होती है तब उत्तरार्ध में भी १८ अठारह मुहूर्त्त की रात्रि होती है ? और जब उत्तरार्ध में भी १८ मुहूर्त्त की रात्रि होती है तब मन्दरपर्वत की पूर्व पश्चिम दिशा में जघन्य से १२ बारह मुहूर्त्त का दिन होता है क्या ?

उत्तर—हां गौतम ! तब जंबूद्वीप में यावत् १२ बारह मुहूर्त्त का दिन होता है ?

મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં રાત્રિ હોય છે, ત્યારે શું જંબૂદ્વીપમાં મંદર પર્વતની ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં દિવસ હોય છે ?

ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! જ્યારે જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં રાત્રિ હોય છે, ત્યારે પશ્ચિમ દિશામાં પણ રાત્રિ હોય છે, અને જ્યારે પશ્ચિમમાં રાત્રિ હોય છે, ત્યારે ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં દિવસ હોય છે.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં પણ ૧૮ મુહૂર્તનીજ રાત્રિ હોય છે ? અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં વધારેમાં વધારે ૧૮ મુહૂર્તની જ રાત્રિ હોય છે, ત્યારે મન્દર પર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં શું ટુંકામાં ટુંકો ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ થાય છે ?

ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! એ પ્રમાણે જ બને છે. (અહીં પ્રશ્નોક્ત કથનજ ગ્રહણ કરવું.)

पश्चिमे उत्कृष्टाऽष्टादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति, तदा उत्तर-दक्षिणे जघन्येन द्वादश मुहूर्तो दिवसो भवति ? हन्त, गौतम ! यदा पौरस्त्यपश्चिमेऽष्टादशमुहूर्ता रात्रिस्तदोत्तरदक्षिणे द्वादशमुहूर्तो दिवसो भवति ? हन्त, गौतम ! यावत् द्वादशमुहूर्तो दिवसो भवति, इत्यादिरीत्या स्वयमूह्यम् । तथा ' यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तदा उत्तरार्धेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, यदा उत्तरार्धेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्यपश्चिमेऽनन्तरपुरस्कृतसमये अव्यवहितोत्तरकाले वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते ? हन्त, गौतम ! यदा जम्बूद्वीपे

प्रश्न—हे भदन्त ! जब जंबूद्वीप में मन्दरपर्वत की पूर्वपश्चिम दिशा में उत्कृष्ट अठारह मुहूर्त्त की रात्रि होती है, तब उत्तर दक्षिण दिशा में जघन्य से क्या १२ बारह मुहूर्त्त का दिन होता है ? हां गौतम ! जब पूर्वपश्चिम में १८ अठारह मुहूर्त्त की रात्रि होती है, तब उत्तर दक्षिण में बारह मुहूर्त्त का दिन होता है। इत्यादि रीति से सब विषय प्रथम उद्देशक में कहे हुए अनुसार अपने आप समझलेना चाहिये।

तथा—प्रश्न-हे भदन्त ! जंबूद्वीप नाम के द्वीप में जब दक्षिणार्ध में वर्षाऋतु का प्रथम समय होता है-तब उत्तरार्ध में भी वर्षा का प्रथम समय होता है, और जब उत्तरार्ध में भी वर्षा का प्रथम समय होता है तब जंबूद्वीप नाम के द्वीप में मन्दरपर्वत की पूर्वपश्चिम दिशा में अव्यवहित उत्तरकाल में वर्षा का प्रथम समय होता है क्या ?

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં લાંબામાં લાંબી ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે, ત્યારે શું ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં ટુંકામાં ટુંકો ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે ?

ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! જ્યારે પૂર્વ-પશ્ચિમમાં લાંબામાં લાંબી ૧૮ મુહૂર્તની રાત્રિ હોય છે, ત્યારે ઉત્તર-દક્ષિણમાં ટુંકામાં ટુંકો ૧૨ મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે.

ઇત્યાદિ સમસ્ત વિષયનું કથન પહેલા ઉદ્દેશકમાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવું.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપમાં દક્ષિણાર્ધમાં વર્ષાઋતુનો પ્રથમ સમય હોય છે, ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ વર્ષાઋતુનો પ્રથમ સમય હોય છે ? અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં વર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય છે, ત્યારે મન્દર પર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં અવ્યવહિત (આંતરા રહિત) ઉત્તર કાળમાં શું વર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય છે ?

द्वीपे दक्षिणार्धे वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, तदा उत्तरार्धेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, यदा उत्तरार्धे वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तदा मन्दर-पौरस्त्यपश्चिमेऽनन्तरपुरस्कृतसमये वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते । यदा भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरपर्वतस्य पौरस्त्ये वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, तदा पश्चिमेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते, यदा पश्चिमेऽपि वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तदा मन्दरपर्वतस्य उत्तरदक्षिणेऽनन्तरपुरस्कृतसमये वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपन्नो भवति ? हन्त, गौतम ! यदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये वर्षाणां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते तदा पश्चिमेऽपि प्रथमः समयः,

---

उत्तर—हां गौतम ! जब जंबूद्वीप नामके द्वीप में दक्षिणार्ध में वर्षा का प्रथम समय होता है, तब उत्तरार्ध में भी वर्षा का प्रथम समय होता है और जब उत्तरार्ध में वर्षा का प्रथम समय होता है तब मन्दर पर्वत की पूर्वपश्चिम दिशा में अव्यवहित उत्तरकाल में वर्षा का प्रथम समय होता है ।

प्रश्न—हे भदन्त ! जब जंबूद्वीप नाम के द्वीप में मन्दरपर्वत की पूर्वदिशा में वर्षा का प्रथम समय होता है, तब पश्चिम में भी वर्षा का प्रथम समय होता है, और जब पश्चिम में भी वर्षा का प्रथम समय होता है तब मन्दर पर्वत की उत्तर दक्षिणदिशा में अनन्तर पश्चात्कृत समय में अव्यवहित पूर्वकाल में-वर्षा का प्रथम समय होता है क्या ?

उत्तर—हां गौतम ! जब जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्वदिशा में वर्षा का प्रथम समय होता है तब पश्चिम में भी वर्षा का

ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં વર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય છે, ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ વર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય છે, અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં વર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય છે, ત્યારે મન્દર પર્વતની પૂર્વ પશ્ચિમ દિશામાં અવ્યવહિત ઉત્તરકાળમાં વર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય છે.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં વર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય છે, ત્યારે શું પશ્ચિમ દિશામાં પણ વર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય છે ? અને જ્યારે પશ્ચિમમાં વર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય છે, ત્યારે શું મન્દર પર્વતની ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં અનન્તર પશ્ચાત્કૃત (ત્યારબાદના સમયમાં) સમયમાં અવ્યવહિત (આંતરા રહિત) પૂર્વકાળમાં વર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય છે ?

ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! જ્યારે જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં વર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય છે, ત્યારે પશ્ચિમમાં પણ વર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય

यदा पश्चिमे प्रथमः समयः, तदा मन्दरस्य उत्तरदक्षिणेऽनन्तरपुरस्कृतसमये वर्षाणां प्रथमः समयः पतिपन्नो भवति । एवं यथा समयेन अभिलापो भणितो वर्षाणां तथा आवलिकयाऽपि भणितव्यः । एवम्-आनप्राणाभ्यामपि, स्तोकेनापि, लवेनापि, मुहूर्तेनापि, अहोरात्रेणापि, पक्षेणापि, मासेनापि, ऋतुनाऽपि, एतेषां सर्वेषां यथा समयस्याभिलापस्तथा भणितव्यः । यदा खलु भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे हेमन्तानां प्रथमः समयः प्रतिपद्यते० ? यथैव वर्षाणाम् अभिलापः, तथैव हेमन्तानाममपि, ग्रीष्माणामपि भणितव्यो यावत्-ऋतुना, एवं त्रीणि अपि । एतेषां त्रिंशद् आलापका भणितव्याः । यदा भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य

प्रथम समय होता है और जब पश्चिम में भी प्रथम समय होता है तब मन्दर पर्वत की उत्तर दक्षिणदिशा में अनन्तर पश्चात्कृत समय में वर्षा का प्रथम समय होता है। जिस प्रकार से वर्षा का यह अभिलाप समय को लेकर कहा गया है-उसी प्रकार से आवलिका को लेकर भी वर्षा का अभिलाप कहलेना चाहिये तथा आनप्राण को, स्तोक को, लव को, मुहूर्त्त को, अहोरात्र को, पक्ष को मास को और ऋतु को भी लेकर इसी प्रकार से अभिलाप वर्षा का कहलेना चाहिये ।

प्रश्न—हे भदन्त ! जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में दक्षिण में जब हेमंत-ऋतु का प्रथम समय प्रारम्भ होता है, तब उत्तर में भी हेमंत ऋतु का प्रथम समय प्रारंभ होता है और जब उत्तर में भी हेमंत ऋतु का प्रथम समय प्रारंभ होता है तब जंबूद्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व पश्चिमदिशा में क्या अनन्तपुरस्कृत समय में हेमंत ऋतु का प्रारंभ होता है ?

છે અને જ્યારે પશ્ચિમમાં ર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય છે, ત્યારે મન્દર પર્વતની ઉત્તર દક્ષિણુ દિશામાં અનન્તર (ત્યારબાદના સમયમાં) સમયમાં વર્ષાનો પ્રથમ સમય હોય છે. જેવી રીતે સમયની અપેક્ષાએ વર્ષાનો આ આલાપક (પ્રશ્નોત્તર રૂપ સૂત્રો) કહ્યો છે, એજ પ્રમાણે આવલિકા, આનપ્રાણુ, સ્તોક, લવ, મુહૂર્ત, રાત્રિ-દિવસ, પક્ષ, માસ અને ઋતુઓની અપેક્ષાએ પણુ વર્ષાના આલાપક કહેવા જોઇએ.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! જંબૂદ્વપ નામના દ્વીપમાં દક્ષિણુ દિશામાં જ્યારે હેમન્ત ઋતુના પ્રથમ સમયનો પ્રારંભ થાય ત્યારે શું ઉત્તરમાં પણુ હેમન્ત ઋતુના પ્રથમ સમયનો પ્રારંભ થાય છે ? અને જ્યારે ઉત્તરમાં હેમન્ત ઋતુના પ્રથમ સમયનો પ્રારંભ થાય છે, ત્યારે જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં શું (ત્યારબાદના સમયમાં) હેમન્ત ઋતુના પ્રારંભ થાય છે ?

दक्षिणार्धे प्रथमम् अयनं प्रतिपद्यते तदा उत्तरार्धेऽपि प्रथमम् अयनं प्रतिपद्यते ? यथा समयेनाभिलापस्तथैव अयनेनापि भणितव्यः, यावत्-अनन्तरपश्चात्कृतसमये प्रथमम् अयनं प्रतिपन्नं भवति। यथाऽयनेनाभिलापस्तथा संवत्सरेणापि भणितव्यः युगेना·

उत्तर—हे गौतम ! इस संबंधी समस्त कथन अर्थात् हेमंत संबंध अभिलाप वर्षा के अभिलाप की तरह कह लेना चाहिये-इसी तरह से ग्रीष्म ऋतु संबंधी अभिलाप भी जानना चाहिये तथा हेमन्त और ग्रीष्म के प्रथम समय की तरह उनकी प्रथम आवलिका आदि सब ऋतु तक समझना चाहिये, इस तरह इन तीन ऋतुओं के विषय में एक सरीखा कथन जानना चाहिये ये सब मिलकर ३० तीस आलापक हो जाते हैं।

प्रश्न-हे भदन्त ! जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत के दक्षिणार्ध में जब प्रथम अयन प्रारंभ होता है, तब उत्तरार्ध में भी प्रथम अयन प्रारम्भ होता है क्या ? उ०-हे गौतम ! जिस प्रकार से समयके सम्बन्ध में कहा जा चुका है उसी तरह से अयन के सम्बन्धमें भी जानना चाहिये। और यह कथन इस विषयमें "यावत् अनन्तर पश्चात्कृतसमये प्रथमं अयनं प्रतिपन्नंभवति यहां तक ही ग्रहण करना चाहिये। जिस प्रकार से अयन को लेकर अभिलाप कहा है उसी तरह

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! વર્ષાના આલાપકો જેવાં જ હેમન્તના આલાપકો પણ સમજવા. એજ પ્રમાણે ગ્રીષ્મઋતુ સંબંધી આલાપકો પણ સમજવા. તથા વર્ષાઋતુના સમય, આવલિકા આદિની અપેક્ષાએ જેવા આલાપકો કહ્યા છે એવાં આલાપકો હેમન્ત અને ગ્રીષ્મના સમયથી ઋતુ પર્યન્તના કાળને અનુલક્ષીને કહેવા જોઈએ. આ રીતે આ ત્રણે ઋતુઓનું કથન એકસરખું સમજવું. ત્રણે ઋતુના એકંદર ૩૦ આલાપકો બને છે.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતના દક્ષિણાર્ધમાં જ્યારે પહેલા અયનની શરૂઆત થાય છે, ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ પહેલા અયનની શરૂઆત થાય છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! સમયના વિષે જેમ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ અયનના વિષયમાં પણ સમજવું. અને તે કથન "अनन्तरपश्चात्कृतसमये प्रथमं अयनं प्रतिपन्नं भवति" અહીં સુધી જ ગ્રહણ કરવું. જેવી રીતે અયન વિષેના આલાપકો કહ્યા છે એજ પ્રમાણે સંવત્સર વિષેના આલાપકો પણ કહેવા

पि, वर्षशतेनापि वर्षसहस्रेणापि, वर्षशतसहस्रेणापि, पूर्वाङ्गेणापि, पूर्वेणापि, त्रुटिताङ्गेनापि त्रुटितेनापि, एवम्-अटटाङ्गम्, अटटम्, अववाङ्गम्, अववम्, हुहुकाङ्गम्, हुहुकम्, उत्पलाङ्गम्, उत्पलम्, पद्माङ्गम्, पद्मम्, नलिनाङ्गम्, नलिनम्, अर्थनिपूराङ्गम्, अर्थनिपूरम्, अयुताङ्गम्, अयुतम्, नयुताङ्गम्, नयुतम्, प्रयुताङ्गम्, प्रयुतम्, चूलिकाङ्गम्, चूलिका, शीर्षप्रहेलिकया, पल्योपमेन, सागरोपमेणापि भणितव्यः। यदा भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे दक्षिणार्धे प्रथमावसर्पिणी प्रतिपद्यते, तदा उत्तरार्धेऽपि प्रथमावसर्पिणी प्रतिपद्यते यदा उत्तरार्धेऽपि प्रथमाऽवसर्पिणी प्रतिपद्यते तदा जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्ये पश्चिमे नैवास्ति अवसर्पिणी, नैवास्ति उत्सर्पिणी, अवस्थितस्तत्र कालः प्रज्ञप्तः, श्रमणायुष्मन् ! हन्त,

---

से संवत्सरको लेकर भी अभिलाप कहलेना चाहिये इसी तरह से युग, वर्षरात वर्षसहस्र, वर्षशतसहस्र, पूर्वाङ्ग, पूर्व त्रुटिताङ्ग, त्रुटित, अटटाङ्ग, अटट, अववाङ्ग, अवव, हुहुकाङ्ग, हुहुक, उत्पलाङ्ग उत्पल, पद्माङ्ग, पद्म नलिनाङ्ग, नलिन, अर्थनिपुराङ्ग, अर्थनिपुर, अयुताङ्ग, अयुत, नयुताङ्ग, नयुत, प्रयुताङ्ग, प्रयुत, चूलिकाङ्ग, चूलिका, शीर्षप्रहेलिकाङ्ग, शीर्षप्रहेलिका, पल्योपम और सागरोपम इन को लेकर भी अभिलाप कहलेना चाहिये।

प्रश्न- हे भदन्त ! जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में दक्षिणार्ध में जब प्रथम अवसर्पिणी प्रारंभ होती है, तब उत्तरार्ध में भी प्रथम अवसर्पिणी प्रारंभ होती है और जब उत्तरार्ध में भी प्रथम अवसर्पिणी प्रारंभ होती है तो क्या जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में मन्दर पर्वत की पूर्व पश्चिम दिशा में जब अवसर्पिणी नहीं है और उत्सर्पिणी भी नहीं है तो क्या हे दीर्घजीविन् ! श्रमण ! वहां पर काल अवस्थित कहा गया है ?

જોઇએ એજ પ્રમાણે યુગ, વર્ષસહસ્ર, પૂર્વાઙ્ગ, પૂર્વ, ત્રુટિતાઙ્ગ, ત્રુટિત, અટટાઙ્ગ, અટટ, અવવાઙ્ગ, અવવ, હુહુકાઙ્ગ, હુહુક, ઉત્પલાઙ્ગ, ઉત્પલ, પદ્માઙ્ગ, પદ્મ, નલિનાઙ્ગ, નલિન, અર્થનિપુરાઙ્ગ, અર્થનિપૂર, અયુતાઙ્ગ, અયુત, નયુતાઙ્ગ, નયુત, પ્રયુતાઙ્ગ, પ્રયુત, ચૂલિકાઙ્ગ, ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાઙ્ગ, શીર્ષપ્રહેલિકા, પલ્યોપમ અને સાગરોપમના વિષયમાં પણ આલાપક કહેવા જોઇએ.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! જ્યારે જંબૂદ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં પ્રથમ અવસર્પિણી શરૂ થાય છે, ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ પ્રથમ અવસર્પિણી શરૂ થાય છે ? અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ અવસર્પિણી શરૂ થાય છે. ત્યારે શું જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં ઉત્સર્પિણી પણ હોતી નથી અને અવસર્પિણી હોતી નથી ? તો હે ભદન્ત ! હે દીર્ઘજીવન ! શું ત્યાં અવસ્થિત કાળ કહ્યો છે ?

गौतम ! तदेव यावत्-उच्चारयितव्यम् , यावत्-श्रमणायुष्मन् ! यथा अवसर्पिण्या आलापको भणितः, एवम् उत्सर्पिण्याऽपि भणितव्यः ।

तथा चन्द्रविषयकस्तृतीयालापकश्चेत्थम्-लवणे भदन्त ! समुद्रे चन्द्रौ उदीची -प्राच्याम् उद्गत्य प्राची-दक्षिणायाम् आगच्छतः ? प्राची-दक्षिणायाम् उद्गत्य दक्षिण-प्रतीच्याम् आगच्छतः ? दक्षिण-प्रतीच्याम् उद्गत्य प्रतीच्युदीच्या मागच्छतः ? प्रतीच्युदीच्युमुद्गत्य उदीची-प्राच्यामागच्छतः ? लवणसमुद्रे चत्वारश्चन्द्रा भवन्ति तेषु प्रतिदिनं तत्र भागद्वये द्वौ चन्द्रौ आगच्छतः, तदपेक्षया ' द्वौ ' इत्युक्तम् , या एव जम्बूद्वीपस्य वक्तव्यता भणिता सा एव अपरिशेषिका

उत्तर—हां गौतम ! ऐसा ही है-पूर्व की तरह से ही यहां सब कहलेना चाहिये-यावत् हे श्रमणायुष्मन् ! जिस प्रकार से अवसर्पिणी के संबंध में आलापक कहा है-उसी प्रकार से उत्सर्पिणी के विषय में भी आलापक जानना चाहिये।

तथा—चन्द्र के विषय में तृतीय आलापक इस प्रकार से है-प्र०- हे भदन्त ! लवणसमुद्र में दो चंद्रमा ईशान कोण में उदित होकर अग्निकोण में जाते हैं क्या ? अग्निकोण में उदित होकर नैऋत्य कोण में जाते हैं क्या ? नैऋत्य कोण में उदित होकर वायव्य कोण में जाते हैं क्या ? वायव्यकोण में उदित होकर ईशान कोण में जाते हैं क्या ? लवणसमुद्र में चार चंद्रमा हैं। उनमेंसे प्रतिदिन वहां पर दो भागमें दो चंद्र उदित होते हैं-इसी अपेक्षा को लेकर (दो) ऐसा पाठ कहा गया है ?

ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! એવું જ છે. એટલે કે પ્રશ્નસૂત્ર પ્રમાણે જ અહીં સમસ્ત કથન સમજવું. જે પ્રકારે અવસર્પિણીના વિષયમાં આલાપક કહ્યો છે, એ જ પ્રમાણે ઉત્સર્પિણીના વિષયમાં પણ આલાપક સમજવો.
તથા ચન્દ્રના વિષયમાં ત્રીજો આલાપક આ પ્રમાણે છે:—

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! લવણ સમુદ્રમાં બે ચન્દ્રમા ઈશાન કોણમાં ઉદય પામીને શું અગ્નિકોણમાં જાય છે ? અગ્નિકોણમાં ઉદય પામીને શું નૈઋત્ય કોણમાં જાય છે ? નૈઋત્ય કોણમાં ઉદય પામીને શું વાયવ્ય કોણમાં જાય છે ? વાયવ્ય કોણમાં ઉદય પામીને શું ઈશાન કોણમાં જાય છે ? (લવણ સમુદ્રમાં ચાર ચન્દ્રમા છે. તેમાંથી પ્રતિદિન ત્યાં બે ભાગમાં બે ચન્દ્ર ઉદય પામે છે, તે કારણે સૂત્રપાઠમાં ' બે ચન્દ્ર ' કહ્યા છે.)

लवणसमुद्रस्यापि भणितव्या, नवरम्–अभिलापोऽयं ज्ञातव्यः–यदा भदन्त ! लवणे समुद्रे दक्षिणार्द्धे रात्रिर्भवति, तदेव यावत्–तदा लवणसमुद्रे पौरस्त्य–पश्चिमे दिवसो भवति, एतेन अभिलापेन ज्ञातव्यम् । यदा भदन्त ! लवणसमुद्रे दक्षिणार्धे प्रथमा अवसर्पिणी प्रतिपद्यते, तदा उत्तरार्धे प्रथमा अवसर्पिणी प्रतिपद्यते ? यदा उत्तरार्धे प्रथमा अवसर्पिणी प्रतिपद्यते तदा लवणसमुद्रे पौरस्त्य–पश्चिमे नैवास्ति अवसर्पिणी नैवास्ति उत्सर्पिणी श्रमणायुष्मन् ! । हन्त, गौतम ! यावत्–श्रमणायुष्मन् , धात-

---

उत्तर—हे गौतम ! जंबूद्वीप की जो वक्तव्यता कही है, वही पूरी वक्तव्यता लवणसमुद्र की भी कहनी चाहिये । विशेषता केवल उसमें यही है कि यहां अभिलाप इस प्रकार से जानना–(हे भदन्त ! जिस समय लवण समुद्र के दक्षिणार्ध में दिवस होता है इत्यादि सब उसी प्रकार से कहना चाहिये–यावत् तब लवण समुद्र में पूर्व पश्चिम में रात्रि होती है " । इस प्रकार के अभिलाप द्वारा इस विषय से संबंध रखने वाले प्रश्नोत्तर कहना चाहिये ।

प्रश्न—हे भदन्त ! लवण समुद्र में जब दक्षिणार्ध में प्रथम अवसर्पिणी काल होता है तब उत्तरार्ध में भी प्रथम अवसर्पिणी काल होता है और जब उत्तरार्ध में भी प्रथम अवसर्पिणी काल होता है, तब लवणसमुद्र में पूर्व और पश्चिममें न अवसर्पिणीकाल होता है और न उत्सर्पिणीकाल ही होता है तो क्या वहां काल अवस्थित प्रकट किया गया है ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! જંબૂદ્વીપના વિષયમાં જે વક્તવ્યતા કહી છે, એજ પ્રમાણેની પૂરેપૂરી વક્તવ્યતા લવણ સમુદ્રના વિષયમાં પણ સમજવી. વિશેષતા એટલી જ છે કે ત્યાં સૂત્રપાઠમાં આવતા ' જંબૂદ્વીપને ' બદલે અહીં ' લવણ સમુદ્ર ' સમજવો. જેમકે–" હે ભદન્ત ! જ્યારે લવણસમુદ્રના દક્ષિણાર્ધમાં દિવસ હોય છે " ઈત્યાદિ સમસ્ત કથન એ પ્રમાણે જ કહેવું. " ત્યારે લવણ સમુદ્રમાં પૂર્વ–પશ્ચિમે રાત્રિ હોય છે, " પર્યન્તનું કથન અહીં ગ્રહણ કરવું. આ પ્રકારના આલાપકો દ્વારા આ વિષય સાથે સંબંધ રાખતા પ્રશ્નોત્તરો અહીં કહેવા જોઈએ.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! લવણ સમુદ્રના દક્ષિણાર્ધમાં જ્યારે પ્રથમ અવસર્પિણી કાળ હોય છે, ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં પણ પ્રથમ અવસર્પિણી કાળ હોય છે, અને ઉત્તરાર્ધમાં પ્રથમ અવસર્પિણી કાળ હોય છે, ત્યારે લવણ સમુદ્રની પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં અવસર્પિણી કાળ પણ હોતો નથી અને ઉત્સર્પિણી કાળ પણ હોતો નથી. તો શું ત્યાં અવસ્થિત કાળ કહ્યો છે ?

कीखण्डे भदन्त ! चन्द्रौ उदीची-प्राच्यामुद्गत्य यावत् - प्रतीच्युदीच्या मुद्गत्य उदीची-प्राच्यामागच्छतः ? गौतम ! यथैव जम्बूद्वीपस्य वक्तव्यता भणिता, सा एव धातकीखण्डस्यापि भणितव्या, नवरम्-अनेन अभिलापेन सर्वे अभिलापाः भणितव्याः- यदा भदन्त ! धातकीखण्डे द्वीपे दक्षिणार्धे रात्रिर्भवति तदा उत्तरार्धेऽपि ? यदा उत्तरार्धे रात्रिर्भवति तदा धातकीखण्डे द्वीपे मन्दराणां पर्वतानां पौरस्त्य-पश्चिमे दिवसो भवति ? हन्त, गौतम ! एवमेव यावत्-पौरस्त्य-

---

हे गौतम ! हां, वहां पर इसी प्रकार से है यावत् हे श्रमणायुष्मन् ! इत्यादि ।

प्रश्न-हे भदन्त ! धातकीखण्डमें द्वादश चंद्रमा ईशानकोण से उदित होकर अग्निकोण में जाते हैं क्या ? अग्निकोण से उदित होकर नैऋत्यकोणे में जाते हैं क्या ? नैऋत्यकोण से उदित होकर वायव्यकोण में जाते हैं क्या ? वायव्यकोण से उदित होकर ईशानकोण में जाते हैं क्या ?

उत्तर—हे गौतम ! इस विषय में जैसी वक्तव्यता जम्बूद्वीप को लेकर कही गई है उसी प्रकार से वक्तव्यता यहां पर भी कहलेनी चाहिये विशेषता केवल इस वक्तव्यता में उस वक्तव्यता की अपेक्षा इतनी ही है कि जंबूद्वीप के स्थान पर इस वक्तव्यता में (धातकीखण्ड) शब्द का उच्चारण करना चाहिये

प्रश्न—हे भदन्त ! जब धातकीखण्डद्वीप में दक्षिणार्ध में रात्रि होती है, तब उत्तरार्ध में भी रात्रि होती है और जब उत्तरार्ध में रात्रि होती है, तब धातकी खण्ड द्वीप में मन्दरपर्वतो की पूर्वपश्चिम दिशा में दिवस होता है क्या ?

ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! ત્યાં એ પ્રમાણે જ છે. (હે શ્રમણ આયુષ્મન્ ! પર્યન્તનું સમસ્ત પૂર્વોક્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું.)

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! ધાતકી ખંડમાં બાર ચન્દ્રમા શું ઇશાન કોણુમાં ઉદય પામીને અગ્નિ કોણુમાં જાય છે ? અગ્નિ કોણુમાં ઉદય પામીને શું નૈઋત્ય કોણુમાં જાય છે ? નૈઋત્યમાં ઉદય પામીને શું વાયવ્યમાં જાય છે ? વાયવ્ય કોણુમાં ઉદય પામીને શું ઇશાન કોણુમાં જાય છે ?

ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! આ વિષયમાં જંબૂદ્વીપની વક્તવ્યતા જેવી જ વક્તવ્યતા સમજવી. તે વક્તવ્યતામાં ' જંબૂદ્વીપની ' જગ્યાએ ' ધાતકીખંડ ' પદ મૂકવાથી ધાતકીખંડ વિષેના પ્રશ્નોત્તરો તૈયાર થશે. જેમકે-" હે ભદન્ત ! જ્યારે ધાતકી ખંડના દક્ષિણાર્ધમાં રાત્રિ હોય છે, ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ રાત્રિ હોય છે ? અને જ્યારે ઉત્તરાર્ધમાં રાત્રિ હોય છે, ત્યારે ધાતકીખંડ દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમે શું દિવસ હોય છે ? "

पश्चिमे दिवसो भवति। यदा भदन्त ! धातकीखण्डे द्वीपे मन्दरयोः पर्वतयोः पौरस्त्ये रात्रिर्भवति, तदा पश्चिमेऽपि रात्रिर्भवति? यदा पश्चिमेऽपि तदा धातकीखण्डे द्वीपे मन्दरयोः पर्वतयोः उत्तरे दक्षिणे दिवसो भवति ? हन्त, गौतम ! यावत्-उत्तर-दक्षिणे दिवसो भवति, एवम् एतेन अभिलापेन ज्ञातव्यं यावत्, यदा भदन्त ! दक्षिणार्धे प्रथमा अवसर्पिणी तदा उत्तरार्धेऽपि ? यदा उत्तरार्धे तदा धातकीखण्डे द्वीपे मन्दरयोः पर्वतयोः पौरस्त्य पश्चिमे नास्ति अवसर्पिणी यावत्-श्रमणायुष्मन् !

उत्तर—हां गौतम ! ऐसा ही होता है। यावत् पूर्वपश्चिमदिशा में दिवस होता है।

प्रश्न—हे भदन्त ! धातकी खण्ड द्वीप में जब दो मन्दरपर्वतों की पूर्वदिशा में रात्रि होती है तब पश्चिम में भी क्या रात्रि होती है ? और जब पश्चिम में रात्रि होती है तब धातकीखण्ड द्वीप में मन्दरपर्वतों की उत्तर और दक्षिण दिशा में दिवस होता है क्या ?

उत्तर—हां गौतम ! यावत् उत्तर और दक्षिण दिशा में दिवस होता है। इस तरह इस अभिलाप द्वारा जानना चाहिये यावत्—

प्रश्न—हे भदन्त ! जब दक्षिणार्ध में प्रथम अवसर्पिणी होती है तब उत्तरार्ध में भी प्रथम अवसर्पिणी होती है। और जब उत्तरार्ध में प्रथम अवसर्पिणी होती है, तब धातकीखंड द्वीप में मंदर पर्वतों की पूर्वपश्चिम दिशा में अवसर्पिणी नहीं होती, उत्सर्पिणी भी नहीं होती–तो क्या हे श्रमणायुष्मन् वहां काल अवस्थित माना गया है ?

ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે. એટલે કે પ્રશ્નમાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! ધાતકીખંડ દ્વીપના બે મન્દર પર્વતોની પૂર્વ દિશામાં જ્યારે રાત્રિ હોય છે, ત્યારે શું પશ્ચિમમાં પણ રાત્રિ હોય છે ? અને જ્યારે પશ્ચિમમાં રાત્રિ હોય છે, ત્યારે શું ધાતકીખંડ દ્વીપના મન્દર પર્વતોનિ ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં દિવસ હોય છે ?

ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! એ પ્રમાણે જ હોય છે. એટલે કે “ ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં દિવસ હોય છે, ” ત્યાં સુધીનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું.

હે ભદન્ત ! જ્યારે ધાતકીખંડ દ્વીપના દક્ષિણાર્ધમાં પ્રથમ અવસર્પિણી હોય છે, ત્યારે શું ઉત્તરાર્ધમાં પણ પ્રથમ અવસર્પિણી હોય છે ? અને ઉત્ત-રાર્ધમાં પ્રથમ અવસર્પિણી હોય છે, ત્યારે મન્દર પર્વતોની પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં અવસર્પિણી પણ હોતી નથી અને ઉત્સર્પિણી પણ હોતી નથી. તો હે શ્રમણાયુષ્મન્ ! શું ત્યાં અવસ્થિત કાળ કહ્યો છે ?

हन्त, गौतम ! यावत्-श्रमणायुष्मन् ! यथा-लवणसमुद्रस्य वक्तव्यता तथा कालोदस्यापि वक्तव्यता भणितव्या, नवरम्-कालोदस्य नाम भणितव्यम्, अभ्यन्तरपुष्करार्धे भदन्त ! चन्द्रौ उदीची - प्राच्याम् उद्गत्य यावत्-उदीची-प्राच्या मागच्छतः ? गौतम ! यथैव धातकीखण्डस्य वक्तव्यता तथैव अभ्यन्तरपुष्करार्धस्यापि भणितव्या, नवरम्-अभिलापो ज्ञातव्यः, यावत्-तदा अभ्यन्तरपुष्करार्धे मन्दरयोः पर्वतयोः पौरस्त्य-पश्चिमे नैवास्ति अवसर्पिणी, नैवास्ति उत्सर्पिणी,

---

उत्तर--हां गौतम ! इसी तरह से है यावत् श्रमणायुष्मन् ! जिस प्रकार से लवणसमुद्र की यह वक्तव्यता कही है, उसी प्रकार से कालोद संबंधी वक्तव्यता भी जाननी चाहिये। विशेषता केवल यही है कि लवणसमुद्र के स्थानपर पाठ के उच्चारण करते समय (कालोद) इस शब्द का प्रयोग करना चाहिये।

प्रश्न-हे भदन्त ! आभ्यन्तरपुष्करार्ध में दो चन्द्रमा ईशानकोण से उदित होकर अग्निकोण में जाते हैं क्या ? अग्निकोण से उदित होकर नैऋत्यकोण में जाते हैं क्या ? नैऋत्यकोण से उदित होकर वायव्यकोण में जाते हैं क्या ? वायव्य कोण से उदित होकर ईशान कोण में जाते हैं क्या ? हे गौतम ! इस विषय में जैसी धातकीखण्ड को लेकर कही गई है वैसी ही वक्तव्यता आभ्यन्तर पुष्पकरार्धके विषय में भी जाननी चाहिये। विशेषता केवल यही है। कि धातकीखंड शब्दके बदले इस वक्त-

---

ઉત્તર—હા, ગૌતમ ! એવું જ છે. શ્રમણાયુષ્મન્ પર્યન્તનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું. લવણ સમુદ્રની આ વક્તવ્યતા પ્રમાણે જ કાલોદની વક્તવ્યતા પણ સમજવી. વિશેષતા એટલી જ છે કે સૂત્રપાઠમાં લવણ સમુદ્રને બદલે ' કાલોદ ' શબ્દના પ્રયોગ કરવો.

પ્રશ્ન—હે ભદન્ત ! આભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધમાં બે ચન્દ્રમા શું ઇશાન કોણમાંથી ઉદય પામીને અગ્નિ કોણમાં જાય છે ? અગ્નિ કોણમાં ઉદય પામીને શું નૈઋત્યમાં જાય છે ? નૈઋત્યમાં ઉદય પામીને શું વાયવ્ય કોણમાં જાય છે ? શું વાયવ્યમાં ઉદય પામીને ઇશાનમાં જાય છે ?

ઉત્તર—હે ગૌતમ ! આ વિષયને અનુલક્ષીને ધાતકીખંડના વિષયમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે, એ જ પ્રમાણે આભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધના સંબંધમાં પણ સમજવું. આ કથનમાં વિશેષતા એટલી જ છે કે ' ધાતકીખંડ ' શબ્દના પ્રયોગ કર્યો છે તેને બદલે અહીં " આભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધ " શબ્દના પ્રયોગ કરવો. આ પ્રમાણે ફેરફાર કરીને પ્રશ્નોત્તરો બનાવવા જોઇએ. ક્યાં સુધી તે કથનને ગ્રહણ

अवस्थितस्तत्र कालः प्रज्ञप्तः श्रमणायुष्मन् । सूत्रे बहुवचन कथनेन लवणसमुद्रे चत्वारः सूर्याः चत्वारश्चन्द्राः, तथा धातकीखण्डे द्वादशसूर्या द्वादश चन्द्राश्च वक्तव्याः ॥ सू० १ ॥

इति पञ्चमशतकस्य दशमोद्देशकः समाप्तः ॥ ५-१०

इति श्री विश्वविख्यात – जगद्वल्लभ – प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलितललितकलापालापक–प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक–वादिमानमर्दक–श्रीशाहू छत्रपतिकोल्हापुरराजप्रदत्त ' जैनशास्त्राचार्य ' पदभूषित–कोल्हापुरराजगुरु–बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य–जैनधर्मदिवाकर–पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचितायां श्री भगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां पञ्चमं शतकं समाप्तम् ॥१०॥

व्यता में आभ्यन्तर पुष्करार्ध शब्द का उच्चारण कर पाठ बोलना चाहिये । यावत् आभ्यन्तर पुष्करार्ध में मंदरो की पूर्व पश्चिमदिशा में अवसर्पिणी काल नहीं होता है और उत्सर्पिणी काल भी नहीं होता है क्यों कि वहां पर काल अवस्थित कहा गया है । सूत्रमें बहुवचनके कथन से लवणसमुद्र में चार सूर्य चंद्रमा हैं तथा धातकी खण्ड में १२ बारह सूर्य १२ बारह चंद्रमा हैं यह बात प्रतिपादित हुई है ॥ सू०१ ॥

श्री जैनाचार्य जैनधर्म दिवाकर श्री घासीलालजी महाराजकृत "भगवतीसूत्र"की प्रमेयचन्द्रिका व्याख्याके पांचवे शतकका दशवा उद्देशक समाप्त ॥ ५–१०॥

કરવું, તે બતાવવા માટે સૂત્રકાર કહે છે–" આભ્યન્તર પુષ્કરાર્ધમાં મન્દર પર્વતોની પૂર્વ–પશ્ચિમ દિશામાં અવસર્પિણી કાળ હોતો નથી અને ઉત્સર્પિણી કાળ પણ હોતો નથી, કારણ કે ત્યાં અવસ્થિત કાળ કહ્યો છે," અહીં સુધીનું કથન ગ્રહણ કરવું. સૂત્રમાં બહુવચનનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી એ વાતનું પ્રતિપાદન થાય છે કે લવણ સમુદ્રમાં ચાર સૂર્ય અને ચાર ચન્દ્રમા છે, તથા ધાતકી ખંડમાં બાર સૂર્ય અને બાર ચન્દ્રમા છે. ॥ સૂત્ર ૧ ॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત ભગવતી સૂત્રની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાના પાંચમા શતકનો દશમો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥૫–૧૦॥

॥ षष्ठं शतकम् ॥

॥ षष्ठशतके प्रथमोद्देशकस्य संक्षिप्तविषयविवरणम् ॥

प्रथमं षष्ठशतकस्थसर्वोद्देशकार्थसंग्रहाय गाथायाः प्रतिपादनम्-

वेदना १ अहार २ महावस्रव ३ संपदेश ४ तमस्काय ५ भव्य ६ शालि पृथिवीकर्मा ९-न्यतीर्थिका १० एते विषयाप्रतिपादिता सन्ति।

अथ प्रथमोद्देशकार्थ माह-महावेदनावन्तो महानिर्जरावन्तो भवन्ति, महानिर्जरावन्तो महावेदनावन्तो भवन्ति ? इति प्रश्नोत्तरम्।

छट्ठाशतक के पहला उद्देशा का प्रारंभ

इस छट्ठे शतक के प्रथम उद्देशक में जो विषय प्रतिपादित किया गया है-उसका संक्षिप्त विवरण इस प्रकार से है-सब से पहिले इसमें (वेयण-आहार) यह गाथा कही गई है-इसमें वेदना (१) आहार (२) महास्रव (३) सप्रदेश (४) तमस्काय (५) भव्य (६) शालि (७) पृथिवी (८) कर्म (९) अन्यतीर्थिक (१०) ये विषय जो कि दश उद्देशकों में प्रतिपादित किये गये हैं उनका संग्रह किया गया है (वेदना) यह प्रथम शब्द है इसका अर्थ ऐसा है-कि जो महावेदना वाले होते हैं वे महानिर्जरा वाले होते हैं या नहीं होते हैं-तथा जो महानिर्जरा वाले होते हैं वे महावेदनावाले होते हैं, या नहीं होते हैं ऐसा प्रश्न-और फिर

છઠ્ઠા શતકનો પ્રારંભ

શતક-૬ ઉદ્દેશક-૧

છઠ્ઠા શતકના ઉદ્દેશકમાં જે વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે-સૌથી પહેલાં તેમાં "वेयण-आहार" આદિ ગાથા કહી છે. આ ગાથામાં દસ ઉદ્દેશાઓમાં જે દસ વિષયોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે વિષયો કહ્યા છે. તે દસ વિષયો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વેદના, (૨) આહાર, (૩) મહાસ્રવ, (૪) સપ્રદેશ, (૫) તમસ્કાય, (૬) ભવ્ય, (૭) શાલિ, (૮) પૃથ્વી, (૯) કર્મ અને (૧૦) અન્યતીર્થિક.

"वेदना उद्देशक" નામના પહેલા ઉદ્દેશકમાં એવો પ્રશ્ન પૂછયો કે "જેઓ મહાવેદનાવાળા હોય છે, તેઓ શું મહાનિર્જરાવાળા હોય છે કે નથી હોતા? તથા જેઓ મહાનિર્જરાવાળા હોય છે, તેઓ મહાવેદનાવાળા હોય છે કે નથી હોતા? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અ.પ્યો છે તથા એવું પ્રતિપાદન

ततो महावेदना-ल्पवेदनयोर्मध्ये प्रशस्तनिर्जरावान् श्रेष्ठः इति प्रतिपादनम् । ततः षष्ठी-सप्तम्योः पृथिव्योर्निवासिनां नैरयिकाणां महावेदनावत्त्वप्रतिपादनम् । महावेदनावतामपि नैरयिकाणां श्रमणनिर्ग्रन्थापेक्षया अल्पनिर्जरत्वकथनम्, तत्र कर्दमरागरक्तपतङ्गरागरक्तवस्त्रयोर्दृष्टान्ततयोपन्यासः । नैरयिकाणां पापकर्मणां चिक्कणत्वेन दुर्धाव्यत्वे अधोघनस्य दृष्टान्तीकरणम् । श्रमणनिर्ग्रन्थानां तु कर्मणां शुष्कतृणपुञ्जाग्न्योः, जलबिन्दु-संतप्तायस्कटाहयोश्च दृष्टान्ततया प्रतिपादनम्, ततो मनोवचःकायकर्मरूपकरणानां चतुर्विधानाम् प्रतिपादनम् । नैरयिकाणां पञ्चेन्द्रियाणां च जीवानाम् उपर्युक्तचतुर्विधकरणप्रतिपादनम् । एकेन्द्रियाणां काय-कर्मरूपद्विकरणकथनम् । विकलेन्द्रियाणां वचन-काय-कर्मरूपत्रिक-

इसका उत्तर महावेदनावालों और अल्पवेदना वालों के बीच में प्रशस्तनिर्जरावाला श्रेष्ठ है, ऐसा कथन छट्ठी और सातवींके नारकोंके महावेदना का कथन; महावेदनावाले नारकों में श्रमणनिर्ग्रन्थों की अपेक्षा अल्पनिर्जरावत्त्व का प्रतिपादन, कर्दमराग से रक्त और पतङ्गरागसे रक्त वस्त्र का दृष्टान्त प्रदर्शन नारक जीवों के पापकर्म चिकने होते हैं इस कारण वे दुर्धाव्य होते हैं अर्थात्-कर्मका धोना बहुत ही कठिन होता है इस विषय में एरण का दृष्टान्त-श्रमणनिर्ग्रन्थों के कर्म-क्षपण के विषयमें शुष्कतृणपुञ्ज और अग्नि का, जलबिन्दु का, संतप्त लोहे के कटाह का दृष्टान्त, मन, वचन, काय और कर्म इन चार प्रकार के करणों का कथन, नारकों के और पंचेन्द्रिय जीवों के इन चार करणों का प्रतिपादन एकेन्द्रिय जीवों के काय और कर्मरूप दो करण होते हैं ऐसा कथन विकलेन्द्रिय जीवों के वचन, काय

કહ્યું છે કે મહાવેદનાવાળા અને અલ્પ વેદનાવાળા કરતાં પ્રશસ્ત નિર્જરાવાળા શ્રેષ્ઠ છે છઠ્ઠી અને સાતમી પૃથ્વી (નરકો) ના નારકોની મહાવેદનાનું કથન, મહાવેદનાવાળા નારકોમાં શ્રમણ નિર્ગ્રંથોની અપેક્ષાએ અલ્પ નિર્જરાયુક્ત કથન, કર્દમરાગથી રક્ત અને (ખંજનરાગ) પતંગ રાગથી રક્ત અને મલિન વસ્ત્રનું દૃષ્ટાંત, નારકોના પાપકર્મ ચિકણા હોય છે અને તે કારણે તે કર્મોને ધોઈ નાખવાનું કાર્ય ઘણું જ કઠિન હોય છે, આ વિષયના પ્રતિપાદન માટે એરણનું દૃષ્ટાંત શ્રમણ નિર્ગ્રંથોના કર્મનો ક્ષય કેવી રીતે થાય છે તે બતાવવા માટે સૂકા તૃણપુંજનું. અગ્નિનું, જળબિન્દુનું અને તપાવેલી લોખંડની કડાહીનું દૃષ્ટાંત મન. વચન. અને કર્મ, એ ચાર પ્રકારનાં કરણોનું કથન. નારકો અને પંચેન્દ્રિય જીવોનાં તે ચાર કરણોનું પ્રતિપાદન એકેન્દ્રિય જીવોને કાય અને કર્મરૂપ બે કરણ હોય છે એવું કથન, વિકલેન્દ્રિય જીવોને વચન, કાય અને

रणानि। ततो नैरयिकाणां करणद्वारा अशातावेदना, असुरकुमारादि यावत् स्तनितकुमारपर्यन्तानां तु करणद्वारा शातावेदना। पृथिवीकायानाम्, औदारिकशरीरवतां देवानां च विषये तद्विचारचर्चा,। ततो महावेदना-महानिर्जरा,-महावेदना-अल्पनिर्जरा, अल्पवेदना-महामुनीनां महावेदना-महानिर्जरा, षष्ठी-सप्तम्योः पृथिव्योः वासिनां नैरयिकाणात् महावेदना-अल्पनिर्जरा, शैलेशीकरण-योगवताम् अनगाराणाम् अल्पवेदना-महानिर्जरा, अनुत्तरौपपातिकदेवानाम् अल्प-वेदना-अल्पनिर्जरा भवन्तीति प्रतिपादनम्। ततो गौतमस्य भगवद्वाक्यस्वीकरणम्। संग्रहगाथा, उद्देशसमाप्तिश्च ॥

और कर्म ये तीन करण होते हैं ऐसा कथन नारक जीवों के करणद्वारा आशातावेदना, असुरकुमार से लेकर स्तनितकुमारों तक के दोनों के करण द्वारा शातावेदना पृथिवीकायों के औदारिक शरीरवालों के और देवों के विषय में इसके विचार की चर्चा महावेदना, महानिर्जरा, महा-वेदना अल्पनिर्जरा, अल्पवेदना महानिर्जरा अल्पवेदना अल्पनिर्जरा, ऐसा कथन, प्रतिमाधारी मुनियों के महावेदना महानिर्जरा, और सात-वीं पृथिवीमें रहने वाले नारकोंमें महावेदना और अल्पनिर्जरा, शैलेशी-करण योगवाले अनगारों के अल्पवेदना महानिर्जरा और अनुत्तरोप-पातिक देवों के अल्पवेदना अल्पनिर्जरा होती है ऐसा कथन गौतमद्वारा भगवान् के वचनों का स्वीकरण, संग्रह गाथा उद्देशसमाप्ति।

संग्रह गाथा—

"वेयण १ आहार २ महस्सवे ३ य सपएस ४ तमुयाए ५ भविए ६ य।
साली ७ पुढवी ८ कम्म ९ अन्नउत्थि १० दस छट्ठगम्मिसए ॥१॥"

કર્મરૂપ ત્રણુ કરણુ હોય છે એવું કથન. નારક જીવોને કરણુ દ્વારા અશાતા વેદના, અસુરકુમારોથી સ્તનિતકુમારો પર્યન્તના દેવોને કરણુ દ્વારા શાતા વેદના. પૃથ્વિકાયો, ઔદારિક શરીરવાળા અને દેવોના વિષયમાં આ બાબત (કરણુ) ની ચર્ચા. મહાવેદના મહાનિર્જરા, મહાવેદના અલ્પ નિર્જરા, અલ્પ વેદના મહાનિર્જરા, અલ્પ વેદના અલ્પનિર્જરા, ઈત્યાદિનું કથન. પ્રતિમાધારી મુનિઓમાં મહાવેદના મહાનિર્જરા, છઠ્ઠી અને સાતમી નરકના નારકોમાં મહાવેદના અને અલ્પનિર્જરા, શૈલેશીકરણુ યોગવાળા અણુગારોમાં અલ્પ વેદના અને મહાનિર્જરા, અનુત્તરોપપાતિક દેવોમાં અલ્પ વેદના અને અલ્પનિર્જરા થાય છે એવું કથન. ગૌતમ દ્વારા ભગવાનનાં વચનોનો સ્વીકાર, સંગ્રહ ગાથા, ઉદ્દેશકની સમાપ્તિ.

સંગ્રહગાથા—

वेयण १, आहार २, महास्सवे ३, य सपएस ४, तमुयाए ५, भविए ६ य, ।
साली ७, पुढवी ८, कम्म ९, अन्नउत्थि १०, दस छट्ठगम्मिसए ॥ १ ॥

पञ्चमं शतकं विविधवर्णनतया व्याख्यातम्, अथ अवसर संगत्या प्राप्तं षष्ठं शतकमपि विविधवर्णनतयैव विविच्यते, तस्य च षष्ठशतकस्य दशोद्देशकार्थसंग्रहगाथामाह-' वेयण ' इत्यादि ।

मूलम्-वेयण[1]-आहार[2]-महस्सवे[3] य. सपएस[4]-तमुयाए[5]-भविसए[6] य ।
साली[7] पुढवी[8] कम्मं[9], अन्नउत्थि[10] दस छट्ठगम्मि सए" ॥१॥

छाया-वेदना १-ऽऽहार २-महास्रवाश्च ३-सप्रदेश ४-तमस्कायौ ५ भव्यश्च ६ ।
शालिः ७, पृथ्वी ८, कर्म ९ ऽन्ययूथिका १० दश षष्ठके शतके ।

टीका—वेदना महावेदना महानिर्जरा इत्याद्यर्थप्रतिपादनपरतया प्रथमः उद्देशकः १, आहारः-आहाराद्यर्थाभिधायको द्वितीयः २ महास्रवश्च-महास्रव-

---

वेदना १, आहार २, महाआस्रव ३, सप्रदेश ४, तमस्काय ५, भव्य ६, शाली ७, पृथिवी ८, कर्म ९ और अन्ययूथिक वक्तव्यता ये १० उद्देशक इस छठे शतक में हैं ।

विचत्र अर्थवाले पांचवें शतक की व्याख्या हो चुकी अब अवसर प्राप्त छठे शतक का कि जिसमें विवध प्रकार का वर्णन है विवेचन प्रारंभ होता है-इस छठे शतक में दस १० उद्देशक हैं। इन दस १० उद्देशकों में क्या २ विषय प्रतिपादित हुआ है इस बात को कहने वाली यह संग्रह गथा है-प्रथम उद्देशक का नाम वेदना है-इसमें महावेदना महानिर्जरा इत्यादि अर्थ का प्रतिपादन किया गया है इस कारण इसका नोम वेदना उद्देशक ऐसा हुआ है। आहार-इस उद्देशक

આ છઠ્ઠા શતકમાં નીચે પ્રમાણે દસ ઉદ્દેશકો છે-(૧) વેદના (૨) આહાર, (૩) મહાઆસ્રવ, (૪) સપ્રદેશ, (૫) તમસ્કાય, (૬) ભવ્ય, (૭) શાલી, (૮) પૃથ્વિ, (૯) કર્મ અને (૧૦) અન્યયૂથિક વક્તવ્યતા.

ટીકાર્થ—વિચિત્ર અર્થવાળા પાંચમાં શતકની વ્યાખ્યા પૂરી થઈ. હવે છઠ્ઠા શતકની શરૂઆત થાય છે. આ શતકમાં વિવિધ વિષયોનું પ્રતિપાદન થયું છે છઠ્ઠા શતકના દસ ઉદ્દેશક છે. દસે ઉદ્દેશકમાં કયા કયા વિષયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એ ઉપર્યુક્ત સંગ્રહ ગાથામાં કહ્યું છે. પહેલા ઉદ્દેશકનું ' વેદના ' છે, કારણ કે તેમાં મહાવેદના, મહાનિર્જરા વગેરે વિષયોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. બીજા ઉદ્દેશાને ' આહાર ઉદ્દેશક ' કહ્યો છે, કારણ

सम्पन्नस्य पुद्गला बध्यन्ते, इत्याद्यर्थाभिधानपरतया तृतीयः ३, सप्रदेशः–सप्रदेशो जीवः, अप्रदेशो वा ? इत्याद्यर्थाभिधायकतया चतुर्थः ४, तमस्कायः–तमस्कायार्थाभिधानपरतया पञ्चमः ५, भव्यः–मनुष्यत्वेन नैरयिकत्वादिना वा उत्पत्तियोग्यस्य निरूपणपरतया षष्ठः ६, शालिः–शाल्यादिधान्यवक्तव्यता परतया सप्तमः ७, पृथिवी–रत्नप्रभादिपृथिवीवक्तव्यतापरोऽष्टमः ८, कर्म–कर्मबन्धाभिधायकतया नवमः ९, अन्ययूथिकाः–अन्यतीर्थिकवक्तव्यतानिरूपणार्थो दशमः १० उद्देशकाः प्रतिपादिताः षष्ठके शतके ॥ १ ॥ इति

में आहार आदि का वर्णन किया गया है इसलिये इसका नाम आहार उद्देशक है यह दूसरा उद्देशक है महास्रव वाले के पुद्गलों का बंध होता है इस अर्थ को कहने वाला महास्रव उद्देशक है यह तृतीय उद्देशक है। जीव प्रदेश सहित है या अप्रदेश–प्रदेश रहित है इत्यादि अर्थका कथन करने वाला सप्रदेश उद्देशक है यह चतुर्थ उद्देशक है। तमस्काय संबंधी अर्थ का विवेचन करने वाला यह तमस्काय उद्देशक है यह पांचवां उद्देशक है, जो जीव मनुष्यरूप से अथवा नारकरूप से उत्पन्न होने के योग्य होता है वह भव्य कहा गया है–इस भव्य का कथन करने वाले यह भव्य उद्देशक है–यह छठा उद्देशक है। शालि आदि धान्य की वक्तव्यता करने वाला शालि उद्देशक है–यह सातवां उद्देशक है। रत्नप्रभा आदि पृथिवीयों का कथन करने वाला पृथिवी उद्देशक है यह आठवां उद्देशक है। कर्मबन्ध का कथन करने वाला कर्म उद्देशक है, यह नववां उद्देशक है और अन्यतीर्थिक जनों की वक्तव्यता का निरूपण

કે તેમાંઆહાર વગેરેનું વર્ણન કરાયું છે. ત્રીજા ઉદ્દેશકને ‘મહા આસ્રવ ઉદ્દેશા’ કહ્યો છે, કારણ કે આ ઉદ્દેશામાં એ વાતનું પ્રતિપાદન થયું છે કે મહા આસ્રવવાળા જીવો કર્મનો બંધ કરતા હોય છે. ચોથા ઉદ્દેશાને ‘સપ્રદેશ ઉદ્દેશ’ કહ્યો છે, કારણ કે આ ઉદ્દેશામાં જીવ પ્રદેશ સહિત છે કે પ્રદેશરહિત છે એ બતાવ્યું છે. તમસ્કાય સંબંધી અર્થનું વિવેચન કરનાર પાંચમા ઉદ્દેશાનું નામ ‘તમસ્કાય ઉદ્દેશા’ છે. જે જીવ મનુષ્ય રૂપે અથવા નારક રૂપે ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય હોય છે, તેને ભવ્ય કહે છે. છઠ્ઠા ઉદ્દેશામાં તે ભવ્યનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેથી તેને ‘ભવ્ય ઉદ્દેશક’ કહ્યો છે. સાતમા ઉદ્દેશામાં શાલિ (એક જાતના ચોખા) આદિ ધાન્યનું વર્ણન કર્યું છે. તેથી તેને ‘શાલિ ઉદ્દેશક’ કહ્યો છે. આઠમાં ઉદ્દેશામાં રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વિઓનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી તેને પૃથ્વિ ઉદ્દેશક કહ્યો છે. નવમાં ઉદ્દેશકમાં કર્મબંધનું વર્ણન કર્યું છે, તેથી તેને કર્મ ઉદ્દેશક કહ્યો છે. દશમાં ઉદ્દેશામાં અન્ય

वेदना–निर्जरा–वक्तव्यता

महावेदनां महानिर्जरां च स्वरूपतः फलतश्च निरूपयितुमाह 'से णूणं भंते' इ०

मूलम्—से णूणं भंते! जे महावेयणे से महानिज्जरे, जे महानिज्जरे से महावेयणे, महावेयणस्स य, अप्पवेयणस्स य से सेए जे पसत्थनिज्जराए? हंता, गोयमा! जे महावेयणे एवं चेव। छट्टि–सत्तमासु णं भंते! पुढवीसु नेरइया महावेयणा? हंता महावेयणा तेणं भंते! समणेहिंतो निग्गंथेहिंतो महानिज्जरतरा?। गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे। से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ–जे महावेयणे, जाव–पसत्थनिज्जराए?। गोयमा! से जहा नामए दुवे वत्था सिया, एगे वत्थे कद्दमरागरत्ते,एगे वत्थे खंजणरागरत्ते,एएसि णं गोयमा! दोण्हं वत्थाणं कयरे वत्थे दुद्धोयतराए चेव, दुवामतराए चेव, दुप्परिकम्मतराए चेव, कयरे वा वत्थे सुद्धोयतराए चेव, सुवामतराए चेव, सुपरिकम्मतराए चेव, जे वा से वत्थे कद्दमरागरत्ते, जे वा से वत्थे खंजणरागरत्ते?। भयवं! तत्थ णं जे वत्थे कद्दमरागरत्ते, से णं भंते! वत्थे दुद्धोयतराए चेव, दुवामतराए चेव, दुप्परिकम्मतराए चेव। एवामेव गोयमा! नेरइयाणं पावाइं कम्माइं गाढीकयाइं, चिक्कणीकयाइं, सिलिट्ठीकयाइं, खिलीभूयाइं भवंति, संपगाढं पि य णं ते वेयणं वेएमाणा णो महानिज्जरा, नो महापज्जवसाणा भवंति। से जहा वा केइ पुरिसे

करने वाला अन्ययूथिक नामका १० वां उद्देशक है। इस प्रकार ये १० दस उद्देशक इस छठे शतक में कहे गये हैं।

તીર્થિકોની વક્તવ્યતાનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી તેને 'અન્યયૂથિક' ઉદ્દેશક કહ્યો છે. આ પ્રકારના દસ ઉદ્દેશાઓ આ છઠ્ઠા શતકમાં છે.

अहिगरणि आउडेमाणे महया महया सद्देणं, महया महया घोसेणं, महया महया परंपराघाएणं णो संचाएइ तीसे अहिगरणीए केई अहावायरे पोग्गले परिसाडित्तए, एवामेव गोयमा! नेरइयाणं पावाइं कम्माइं गाढीकयाइं, जाव–णो महापज्जवसाणा भवंति। भयवं! तत्थ जे से वत्थे खंजणरागरत्ते से णं वत्थे सुद्धोयतराए चेव, सुवामतराए चेव, सुपरिकम्मतराए चेव। एवामेव गोयमा! समणाणं निग्गंथाणं अहावायराइं कम्माइं सिढिलीकयाइं, निट्ठियाइं कडाइं विप्परिणामियाइं खिप्पामेव विद्धत्थाइं भवंति, जाव तियं तावतियं पि ते वेयणं वेएमाणा महानिज्जरा, महापज्जवसाणा भवंति। से जहा नामए केइ पुरिसे सुक्कं तणहत्थयं जायतेयंसि पक्खिवेज्जा, से णूणं गोयमा! से सुक्के तणहत्थए जायतेयांसि पक्खित्ते समाणे खिप्पामेव मसमसाविज्जइ? हंता, मसमसाविज्जइ। एवामेव गोयमा! समणाणं निग्गंथाणं अहावायराइं कम्माइं, जाव–महापज्जवसाणा भवंति। से जहा नामए केइ पुरिसे तत्तंसि अयकवेल्लुयंसि उदगबिंदुं, जाव–हंता, विद्धंसं आगच्छइ। एवामेव गोयमा! समणाणं निग्गंथाणं, जाव – महापज्जवसाणा भवंति, से तेणट्ठेणं जे महावेयणे से महानिज्जरे जाव—पसत्थनिज्जराए ॥ सू० १ ॥

छाया–तद् नूनं भदन्त! यो महावेदनः स महानिर्जरः यो, महानिर्जरः स महावेदनः, महावेदनस्य च, अल्पवेदनस्य च स श्रेयान् यः प्रशस्तनिर्जरकः?

हन्त, गौतम ! यो महावेदनः एवमेव । षष्ठी-सप्तम्योः भदन्त ! पृथिव्योः नैरयिका महावेदनाः? हन्त, महावेदनाः, ते खलु भदन्त ! श्रमणेभ्यो निर्ग्रन्थेभ्यो महानिर्जरतराः ? गौतम ! नो अयमर्थः समर्थः । तत् केनार्थेन भदन्त ! एवम्

वेदना-निर्जरा-वस्त्र वक्तव्यता-

'से णूणं भंते !' इत्यादि ॥

सूत्रार्थ—(से णूणं भंते ! जे महावेयणे से महानिज्जरे, जे महानिज्जरे से महावेयणे, महावेयणस्स य अप्पवेयणस्स य से सेए जे पसत्थनिज्जराए ?) हे भदन्त ! जो महावेदना वाला होता है वह महानिर्जरा वाला होता है क्या ? तथा जो महानिर्जरावाला होता है वह महावेदना वाला होता है क्या ? तथा जो महावेदनावाला एवं अल्पवेदना वाला है-उनमें क्या वह जीव उत्तम है जो प्रशस्त निर्जरा वाला होता है ? (हंता, गोयमा ! जे महावेयणे एवं चेव) हां गौतम ! जो महावेदना वाला होता है उसी प्रकार जानना चाहिये है । (छट्टि-सत्तमासु णं भंते ! पुढवीसु नेरइया महावेयणा) हे भदन्त ! छठी और सातवी पृथिवी में नारक जीव क्या महावेदना वाले होते हैं ? (हंता, महावेयणा) हां गौतम ! छठी और सातवीं पृथिवी में नारक जीव महावेदन वाले होते हैं । (तेणं भंते ! समणेहिंतो निग्गंथेहिंतो महानिज्जरतरा) हे भदन्त ! छठी और सातवी पृथिवी में रहने वाले नारक

વેદના-નિર્જરા-વસ્ત્રવક્તવ્યતા—

"से णूणं भंते !" ઇત્યાદિ.

સૂત્રાર્થ—(से णूणं भंते ! जे महावेयणे से महानिज्जरे जे महानिज्जरे से महावेयणे, महावेयणस्स य अप्पवेणस्स य से सेए जे पसत्थनिज्जराए ?) હે ભદન્ત ! જે જીવ મહાવેદનાવાળો હોય છે તે શું મહાનિર્જરાવાળો હોય છે ? તથા જે જીવ મહાનિર્જરાવાળો હોય છે તે શું મહાવેદનાવાળો હોય છે ? તથા મહાવેદનાવાળા અને અલ્પવેદનાવાળા જીવોની અપેક્ષાએ શું એ જીવ ઉત્તમ છે કે જે પ્રશસ્ત નિર્જરાવાળો હોય છે ? (हंता गोयमा ! जे महावेयणे एवं चेव) હા, ગૌતમ ! એવું જ બને છે. "જે મહાવેદનાવાળો હોય છે" ત્યાંથી લઇને સમસ્ત પ્રશ્નોક્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું. (छट्ठी-सत्तमासु णं भंते ! पुढवीसु नेरइया महावेयणा ?) હે ભદન્ત ! છઠ્ઠી અને સાતમી નરકના નારકો શું મહાવેદનાવાળા હોય છે ? (हंता महावेयणा) હા, ગૌતમ ! છઠ્ઠી અને સાતમી નરકના નારકો મહાવેદનાવાળા હોય છે. (तेणं भंते ! समणेहिंतो निग्गथेहिंतो महानिज्जरतरा

उच्यते-यो महावेदनः यावत्-प्रशस्तनिर्जरकः ? गौतम ! तद् यथा नाम द्वे वस्त्रे स्याताम्, एकं वस्त्रं कर्दमरागरक्तम्, एकं वस्त्रं खञ्जनरागरक्तम्, एतयोः खलु गौतम! द्वयोः वस्त्रयोः कतरद् वस्त्रं दुर्धौततरकं चैव, दुर्वाम्यतरकं चैव, दुष्परिकर्मतरकं चैव, कतरद् वा वस्त्रं सुधौततरकं चैव, सुवाम्यतरकं चैव, सुपरिकर्मतरकं चैव

जीव क्या श्रमणनिर्ग्रन्थों की अपेक्षा महानिर्जरावाले होते हैं? (गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम! यह अर्थ समर्थ नहीं है। (से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ जे महावेयणे जाव पसत्थनिज्जराए) हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि जो महावेदनावाला होता है यावत् प्रशस्त निर्जरावाला होता है? (गोयमा! से जहानामए दुवे वत्था सिया, एगे वत्थे कद्दमरागरत्ते, एगे वत्थे खंजणरागरत्ते, एएसि णं गोयमा! दोण्हं वत्थाणं कयरे वत्थे दुद्धोयतराए चेव, दुवामतराए चेव) हे गौतम! जैसे दो वस्त्र हों-इनमें एक वस्त्र कर्दमराग से रँगा हुआ हो और दूसरा वस्त्र खंजन रँग से रँगा हुआ हो तो कहो गौतम! इन दोनों में से कौन सा वस्त्र दुर्धौततर-बड़ी मुश्किल से जिसका रँग धोकर दूर किया जा सके ऐसा होता, है दुर्वाम्यतर-जिसके धब्बे दुःख से दूर किये जा सके ऐसा होगा (दुप्परिकम्मतराए चेव) और दुष्परिकर्मतर-जिसमें कठिनाई से चित्र की अङ्कन आदि क्रियाएँ की जा सकें ऐसा होगा? तथा (कयरे वा वत्थे सुद्धोयतराए चेव, सुवामतराए चेव, सुपरिकम्म-

---

હે ભદન્ત! શું છઠ્ઠી અને સાતમી નરકના નારકો શ્રમણ નિર્ગ્રંથો કરતાં મહા નિર્જરાવાળા હોય છે? (गोयमा! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ! એવું હોતું નથી. એટલે કે તેઓ શ્રમણ નિર્ગ્રંથો કરતાં મહા નિર્જરાવાળા હોતા નથી. (से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ ? जे महावेयणे जाव पसत्थनिज्जराए) હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે "જે મહાવેદનાવાળા હોય છે" (યાવત્) "પ્રશસ્ત નિર્જરાવાળા હોય છે?)

(गोयमा! से जहानामए दुवे वत्था सिया, एगे वत्थे कद्दमरागरत्ते, एगे वत्थे खजणरागरत्ते, एए सिं णं गोयमा! दोण्हं वत्थाणं कयरे वत्थे दुद्धोयतराए चेव, दुवामतराए चेव) હે ગૌતમ! ધારો કે બે વસ્ત્ર છે, તેમાંનું એક વસ્ત્ર કીચડથી ખરડાયેલું છે અને બીજું વસ્ત્ર (ખંજનરાગથી રંગેલું) પતંગ રંગથી, તો હે ગૌતમ! તે બન્ને વસ્ત્રમાંથી કયા વસ્ત્રને ધોવામાં વધારે મુશ્કેલી પડશે? અને કયા વસ્ત્રપરના ડાઘ દૂર કરવામાં વધારે મુશ્કેલી પડશે? (दुप्परिकम्मतराए चेव) અને કયા વસ્ત્રપર ચિત્રાલેખન આદિ કરવું વધારે મુશ્કેલ થશે? તથા (कयरे वा वत्थे सुद्धोयतराए चेव, सुवामत-

यद्वा तद् वस्त्रं कर्दमरागरक्तं, यद्वा तद् वस्त्रं खञ्जनरागरक्तम्? । भदन्त ! तत्र यत् तद् वस्त्रं कर्दमरागरक्तं तत् खलु भदन्त! वस्त्रं दुर्धौततरकं चैव, दुर्वाम्यतरकं चैव, दुष्परिकर्मतरकं चैव । एवमेव गौतम ! नैरयिकाणां पापानि कर्माणि गाढीकृतानि, चिक्कणीकृतानि, श्लिष्टीकृतानि, खिलीभूतानि, भवन्ति, संप्रगाढामपि च

तराए चेव) कौनसा वस्त्र सुधौततर, सुवाम्यतर और सुपरिकर्मतर होगा (जे वा से वत्थे कद्दमरागरत्ते जे वा से वत्थे खंजणरागरत्ते ?) अर्थात् हे गौतम ! जो वस्त्र कर्दमराग से रक्त हो और जो वस्त्र खंजनराग से रक्त हो तो इनमें कौन सा दुःशोध्य और कौन सा सुशोध्य होगा–कहो–(भगवं ! तत्थ णं जे से वत्थे कद्दमरागरत्ते, से णं भंते ! वत्थे दुद्धोयतराए चेव, दुवामतराए चेव, दुप्परिकम्मतराए चेव) हे भगवन् ! इन दोनों वस्त्रों में से जो वस्त्र कर्दमरंग से रंगा हुआ होगा हे भदन्त ! वही वस्त्र दुर्धौततर, दुर्वाम्यतर और दुष्परिकर्मतर होगा, (एवामेव गोयमा ! नेरइयाणं पावाइं कम्माइं गाढीकयाइं चिक्कणीकयाइं, सिलिट्ठीकयाइं खिलीभूयाइं भवंति) इसी तरह से हे गौतम ! नैरयिकों के पापकर्म गाढीकृत होते हैं, चिक्कणीकृत होते हैं, श्लिष्टीकृत होते हैं, और खिलीभूत होते हैं । (संपगाढं पि य णं ते वेयणं वेएमाणा

राए चेव, सुपरिकम्मतराए चेव ?) કયું વસ્ત્ર ધોવામાં વધારે સરલતા રહેશે ? કયા વસ્ત્ર ઉપરના ડાઘ કાઢવા સરળ પડશે ? કયા વસ્ત્રપર ચિત્રાલેખન આદિ કરવું સરળ થઇ પડશે? (जे वा से वत्थे कद्दमरागरत्ते जे वा से वत्थे खंजणरागरत्ते ?) એટલે કે હે ગૌતમ ! કીચડથી ખરડાયેલા અને ખંજનરાગથી રંગેલા વસ્ત્રોમાંથી કયું વસ્ત્ર દુઃશોધ્ય (મુશ્કેલીથી ધોઇ શકાય એવું) હશે, અને કયું વસ્ત્ર સુશોધ્ય (સરળતાથી સાફ કરી શકાય એવું) હશે ? (भगवं तत्थणं जे से वत्थे कद्दमरागरत्ते, से णं भंते ! वत्थे दुद्धोयतराए चेव, दुवामतराए चेव, दुप्परिकम्मतराए चेव) હે ભગવાન ! તે બન્ને વસ્ત્રોમાંથી જે વસ્ત્ર કીચડથી ખરડાયેલું હશે, તે મુશ્કેલીથી ધોઈ શકાય તેવું, મુશ્કેલીથી ડાઘ દૂર કરાય તેવું અને મુશ્કેલીથી ચિત્રાલેખન કરી શકાય એવું હશે. (एवामेव गोयमा ! नेरइयाणं पावाइं कम्माइं गाढीकयाइं, चिक्कणीकयाइं, सिलिट्ठीकयाइं, खिलीभूयाइं भवंति) હે ગૌતમ ! એજ પ્રમાણે નારકોનાં પાપ કર્મ ગાઢી કૃત (દૃઢતાથી સંબદ્ધ) ચીકણા, શ્લિષ્ટીકૃત (એકમેકથી અલગ ન કરી શકાય તેવા) અને ખિલીભૂત (ભોગવ્યા વિના જેનો નાશ ન થઇ શકે તેવા) હોય છે. (संपगाढं पि य णं ते वेयणं वेएमाणा णो महानिज्जरा, णो महापज्जवसाणा भवंति)

खलु ते वेदनां वेदयमाना नो महानिर्जराः, नो महापर्यवसाना भवन्ति। तद् यथा वा कोऽपि पुरुषोऽधिकरणीम् आकुट्टयन् महता महता शब्देन, महतामहता घोषेण, महता महता परंपराघातेन नो शक्नोति, तस्याः अधिकरण्याः कानपि यथाबादरान् पुद्गलान् परिशाटयितुम्, एवमेव गौतम! नैरयिकाणां पापानि कर्माणि गाढीकृतानि, यावत्-नो महापर्यवसाना भवन्ति। भदन्त! तत्र यत् तद् वस्त्रं खञ्जनरागरक्तम् तद् वस्त्रं सुधौततरकं चैव, सुवाम्यतरकं चैव,

---

णो महानिज्जरा नो महापज्जवसाणा भवंति) इस कारण वे सम्प्रगाढ भी वेदना को भोगते हुए महानिर्जरा वाले नहीं होते हैं और न महा पर्यवसान (अन्त) वाले होते हैं। (से जहा वा केइ पुरिसे अहिगरणिं आउडेमाणे महया २ सद्देणं, महया २ घोसेणं महया २ परंपराघाएणं णो संचाएइ तीसे अहिगरणीए केई अहाबायरे पोग्गले परिसाडित्तए) अथवा-जैसे कोई पुरुष जोर २ से शब्दों का उच्चारण करता हुआ, भयंकर शब्दों को बोलता हुआ एरण के ऊपर निरन्तर हथौड़ा से आघात करे तो भी वह उस एरण के यथाबादर-स्थूल पुद्गलों को उससे निकाल कर उन्हें नष्ट करने के लिये समर्थ नहीं हो सकता है (एवामेव गोयमा! नेरइया णं पावाइं कम्माइं गाढीकयाइं जाव णो महापज्जवसाणाइं भवंति) इसी तरह से हे गौतम! नारक जीवों के जो पाप कर्म होते हैं वे गाढीकृत होते हैं यावत् वे महापर्यवसानवाले नहीं होते हैं (तत्थ जे से वत्थे सुद्धोयतराए चेव, सुवामतराए चेव सुपरिकम्मतराए

તે કારણે ભયંકરમાં ભયંકર વેદના ભોગવવા છતાં તેઓ મહા નિર્જરાવાળા હોતા નથી અને પર્યવસાનવાળા (સર્વથા કર્મથી રહિત) પણ હોતા નથી. "से जहा वा केइ पुरिसे अहिगरणिं आउडेमाणे महयार सद्देणं, महयार, घोसेणं, महयार, परंपराघाएणं णो संचाएइ तीसे अहिगरणीए केइ अहाबायरे पोग्गले परिसाडित्तए" ધારો કે કોઈ એક માણસ જોર જોરથી હોંકારા પડકારા કરતો કરતો, અને ભયંકર શબ્દો બોલતો બોલતો હથોડા વડે એરણ ઉપર નિરંતર ઘા કર્યા કરે, તો પણ તે માણસ એરણના સ્થૂલ પુદ્ગલોને તેમાંથી બહાર કાઢીને તેમનો નાશ કરવાને શક્તિમાન થતો નથી, "एवामेव गोयमा! नेरइयाणं पावाइं कम्माइं गाढीकयाइं जाव णो महापज्जवसाणाइं भवंति" એજ પ્રમાણે હે ગૌતમ! નારક જીવોનાં જે પાપકર્મો હોય છે તે ગાઢીકૃત (દૃઢતાથી વળગેલાં) હોય છે, તેથી તેઓ મહાનિર્જરાવાળા હોતા નથી અને તે કર્મોનો સર્વથા નાશ કરવાને તેઓ સમર્થ હોતા નથી. (तत्थ जे से वत्थे

सुपरिकर्मतरकं चैव, एवमेव गौतम ! श्रमणानां निर्ग्रन्थानां यथाबादराणि कर्माणि शिथिलीकृतानि, निष्ठितानि कृतानि, विपरिणामितानि क्षिप्रमेव विध्वस्तानि भवन्ति, यावतिकां तावतिकामपि वेदनां वेदयमाना महानिर्जराः महापर्यवसानाः भवन्ति, तद् यथा नाम कोऽपि पुरुषः शुष्कं तृणहस्तकं जाततेजसि प्रक्षिपेत्, तद्नूनं गौतम ! स शुष्कः तृणहस्तको जाततेजसि प्रक्षिप्तः सन् क्षिप्रमेव मसमसाप्यते ? । हन्त, मसमसाऽऽप्यते । एवमेव गौतम ! श्रमणानां निर्ग्रन्था-

---

चेव–एवामेव गोयमा ! समणाणं निग्गंथाणं अहाबायराइं कम्माइं सिढिलीकयाइं निट्ठियाइं कडाइं विप्परिणामियाइं खिप्पामेव विद्धत्थाइं भवंति) तथा जो वस्त्र खंजनराग से रक्त होता है वह वस्त्र सुधौततर ही होता है, सुवाम्यतर ही होता है और सुपरिकर्मतर ही होता है, इसी तरह से हे गौतम ! श्रमण निर्ग्रन्थोंके जो स्थूल स्कन्धरूप कर्म होते हैं–वे शिथिलीकृत होते हैं, अर्थात् मंदविपाक वाले होते हैं, निष्ठित होते हैं सत्ता विनाके होते है, विपरिणाम वाले होते हैं इसलिये वे शीघ्र ही विध्वस्त हो जाते हैं (जावइयं तावइयं वि ते वेयणं वेएमाणा, महानिज्जरा महापज्जवसाणा भवंति) जितनी जितनी भी–कुछ भी–वेदना को भोगते हुए वे श्रमण निर्ग्रन्थ महानिर्जरावाले और महापर्यसान वाले होते हैं। (से जहा नामए केइ पुरिसे सुक्कं तण हत्थगं जायतेयंसि पक्खिवेज्जा से णूणं गोयमा ! से सुक्के तणहत्थए जायतेयंसि पक्खित्ते समाणे खिप्पामेव मसमसाविज्जइ) जैसे कोई पुरुष शुष्क घासके पूलेको अग्नि

खंजणरागरत्ते से णं वत्थे सुद्धोयतराए चेव, सुवामतराए चेव, सुपरिकम्मतराए चेव–एवामेव गोयमा ! समणाणं निग्गंथाणं अहाबायराइं कम्माइं सिढिलीकयाइं निट्ठियाइं कडाइं विप्परिणामियाइं खिप्पामेव विद्धत्थाइं भवंति)

જેવી રીતે ખંજનરાગથી ખરડાયેલું વસ્ત્ર સરળતાથી ધોઇ શકાય તેવું સરળતાથી ડાઘ દૂર કરી શકાય એવું અને સરળતાથી ચિત્રાલેખન આદિ કરી શકાય તેવું હોય છે, એજ પ્રમાણે હે ગૌતમ ! શ્રમણ નિર્ગ્રન્થોના જે સ્થૂલતર સ્કન્ધરૂપ કર્મ હોય છે, તે શિથિલીકૃત હોય છે–એટલે કે વિપાકવાળાં હોય છે. તેથી તે કર્મોનો જલ્દીથી નાશ થઇ જતો હોય છે. (जावइयं तावइयं वि ते वेयणं वेएमाणा, महानिज्जरा महापज्जवसाणा भवंति) જેટલી તેટલી પણ–એટલે કે નાની સરખી પણ વેદનાને ભોગવતા તે શ્રમણ નિર્ગ્રંથો મહાનિર્જરાવાળા અને મહાપર્યવસાનવાળા (કર્મોનો અન્ત કરનારા) હોય છે. (से जहा नामए केइ पुरिसे सुक्कं तणहत्थयं जायतेयंसि पक्खिवेज्जा–से णूणं गोयमा ! से सुक्के तणहत्थए जायतेयंसि पक्खित्ते समाणे खिप्पामेव मसमसाविज्जइ) હે

नां यथाबादराणि कर्माणि-यावत्-महापर्यवसाना भवन्ति । तद्यथानाम कोऽपि पुरुषस्तप्ते अयस्कपाले उदकबिन्दुम्, यावत्-हन्त, विध्वंसम् आगच्छति। एवमेव गौतम ! श्रमणानां निर्ग्रन्थानाम्, यावत्-महापर्यवसाना भवन्ति, तत् तेनार्थेन यो महावेदनः सः महानिर्जरः यावत्-प्रशस्तनिर्जराकः ॥ सू० १ ॥

में डाल दे-तो हे गौतम ! वह शुष्क घास का पूला अग्नि में डालते ही शीघ्र ही जल जाता है न ? (हंता, मसमसाविज्जइ) हां, भदन्त ! वह शीघ्र ही जल जाता है (एवामेव गोयमा ! समणाणं निग्गंथाणं अहा बायराइं कम्माइं जाव महापज्जवसाणा भवंति) इसी तरह से हे गौतम ! श्रमण निर्ग्रन्थों के स्थूलतर स्कन्धरूप कर्म जल जाते हैं यावत् वे श्रमण निर्ग्रन्थ महापर्यसानवाले होते हैं (से जहा नामए केइ पुरिसे तत्तंसि अयकवेल्लंसि उदगबिंदुं जाव हंता विद्धंसं आगच्छइ) जैसे कोई पुरुष तपावे-लाल हुए गरम-तवे पर जल के बिन्दु को डाले तो वह शीघ्र ही विध्वस्त हो जाता है न ? हां, प्रभु शीघ्र ही वह विध्वस्त हो जाता है (एवामेव गोयमा ! समणाणं निग्गंथाणं जाव महापज्जवसाणा भवंति) इसी तरह से हे गौतम ! श्रमण निर्ग्रन्थों के स्थूलतर स्कन्धरूप कर्म शीघ्र ही विध्वस्त हो जाते हैं-यावत् वे महापर्यवसानवाले होते हैं। (से तेणट्ठेणं जे महावेयणे से महानिज्जरे जाव पसत्थनिज्जराए) इस

ગૌતમ ! કોઈ પુરુષ કોઈ સૂકા ઘાસના પૂળાને અગ્નિમાં નાખી દે તો તે સૂકા ઘાસનો પૂળો અગ્નિમાં નાખતાની સાથે જ બળી જાય છે કે નહીં ? (हंता मसमसाविज्जइ) હા, તે તુરત જ બળી જાય છે. (एवामेव गोयमा ! समणाणं निग्गंथाणं अहाबायराइं कम्माइं जाव महापज्जवसाणा भवंति) હે ગૌતમ ! એજ પ્રમાણે શ્રમણ નિર્ગ્રંથોના સ્થૂલતર સ્કન્ધરૂપ કર્મ બળી જાય છે, તે કારણે તેઓ મહાનિર્જરાવાળા અને મહા પર્યવસાનવાળા હોય છે. (से जहा नामए केइ पुरिसे तत्तंसि अयकवल्लंसि उदगबिंदुं जाव हंता विद्धंसं आगच्छइ) જેમ કોઈ પુરુષ તપાવેલી લાલચોળ જેવી કડાહી પર પાણીનું ટીપું નાખે, તો તે ટીપું તુરત જ નષ્ટ થઈ જાય છે કે નહીં ? "હા, પ્રભુ ! તે તુરત જ નષ્ટ થઈ જાય છે." (एवामेव गोयमा ! समणाणं निग्गंथाणं महापज्जवसाणा भवंति) હે ગૌતમ ! એજ પ્રમાણે શ્રમણ નિર્ગ્રંથોનાં સ્થૂલતર સ્કન્ધરૂપ કર્મ જલ્દી નષ્ટ થઈ જાય છે, તે કારણે તેઓ મહા નિર્જરાવાળા અને મહા પર્યવસાન-વાળા હોય છે. (से तेणट्ठेणं जे महावेयणे से महानिज्जरे जाव पसत्थनिज्जराए)

टीका—' से णूणं भंते ! जे महावेयणे से महानिज्जरे, जे महानिज्जरे से महावेयणे ' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! तद् नूनं निश्चयेन किम् यो महावेदनः महती वेदना दुःखं यस्य सः उपसर्गादिसमुत्पन्नविशिष्टदुःखवान् भवति सः महानिर्जरः महतीनिर्जरा यस्य एवंविधविशिष्टकर्मक्षयवान् भवति । अनयोश्च तादृशवेदननिर्जरयोः परस्परमविनाभावसम्बन्धद्योतनाय=प्राह–यो महानिर्जरः विशिष्टकर्मक्षयवान् स किम् महावेदनो भवति ? इति प्रथमः प्रश्नः अथ द्वितीयं प्रश्नमाह–" महावेयणस्स य, अप्पवेयणस्स य से सेए जे पसत्थनिज्जराए ? "

कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि जो महावेदनावाला होता है वह महानिर्जरावाला होता है यावत् वह प्रशस्त निर्जरावाला होता है।

टीकार्थ—सूत्रकार ने इस सूत्र द्वारा महावेदना और महानिर्जरा का स्वरूप फल की अपेक्षा से निरूपण किया है–इसमें गौतम प्रभु से ऐसा पूछ रहे हैं कि–(से णूणं भंते ! जे महावेयणे से महानिज्जरे जे: महानिज्जरे से महावेयणे) हे भदन्त ! जो महावेदना वाला होता है वह क्या महानिर्जरा वाला होता है ? तात्पर्य कहनेका यह है कि जो उपसर्ग आदिसे उद्भूत विशिष्ट दुःखोंवाला होता है–वह क्या विशिष्ट कर्मक्षय रूप निर्जरावाला होता है ? इस प्रकारकी इन दोनों वेदना और निर्जरा में क्या परस्पर अविनाभाव संबंध है ? इस बातको प्रकट करनेके लिये पूछा गया है कि "जो महानिर्जरावाला होता है वह महावेदनावाला होता है" इस प्रकार यह प्रथम प्रश्न है। द्वितीय प्रश्न इस प्रकार से है–(महा

હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે જે મહાવેદનાવાળો હોય છે તે મહાનિર્જરાવાળો હોય છે, (યાવત્) તે પ્રશસ્ત નિર્જરાવાળો હોય છે.

ટીકાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા મહાવેદના અને મહાનિર્જરાનું સ્વરૂપ ફળની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કર્યું છેઃ—

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (से णूणं भंते ! जे महावेयणे से महानिज्जरे, जे महानिज्जरे से महावेयणे) હે ભદન્ત ! જે જીવ મહાવેદનાવાળો હોય છે, તે શું મહાનિર્જરાવાળો હોય છે ? પ્રશ્નનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

જે જીવ ઉપસર્ગ આદિથી જનિત વિશિષ્ટ દુઃખોવાળો હોય તે શું વિશિષ્ટ કર્મક્ષયરૂપ નિર્જરાવાળો હોય છે ? આ પ્રકારની વેદના અને નિર્જરા વચ્ચે શું અવિનાભાવ સંબંધ છે ? એ વાત જાણવાને માટે જ આ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે " જે મહાનિર્જરાવાળો [illegible] તે શું મહાવેદનાવાળો હોય છે ? " બીજો પ્રશ્ન આ પ્રમાણે પૂછ્યો

एवं महावेदनस्य=अत्यन्त दुःख युक्तस्य जीवस्य, अल्पवेदनस्य=अल्पदुःखयुक्तस्य च जीवस्य मध्ये किम् सः जीवः श्रेयान्? उत्तमो वर्तते यः प्रशस्तनिर्जरकः? कल्याणानुबन्धः निर्जरावान् भवति? इति द्वितीयः प्रश्नः भगवानाह-'हंता, गोयमा! जे महावेयणे एवं चेव त्ति, हे गौतम! हन्त, सत्यम्, यो महावेदनो भवति स एवमेव-महानिर्जरको भवति, यश्च महानिर्जरकः, स महावेदनो भवति, इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरम्। अत्रमहोपसर्गकाले भगवान् महावीर उदाहरणम्। महावेदनस्य अल्पवेदनस्य च मध्ये प्रशस्तनिर्जरावान् कल्याणानुबन्धनिर्जरावान् जीवः श्रेयान् भवति, इति द्वितीयप्रश्नोत्तरम्-अत्रापि उपसर्गानुपसर्गावस्थामा-

---

वेयणस्स य अप्पवेयणस्स य सेए जे पसत्थनिज्जराए) जो महावेदना से-अत्यन्त दुःखसे-युक्त है ऐसे जीवके और जो अल्पवेदनासे युक्त है ऐसे जीव के बीच में क्या वह जीव उत्तम होता है जो कल्याणानुबंधी निर्जरा वाला होता है? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं (हंता, गोयमा) हां गौतम! (जे महावेयणे एवं चेव त्ति) यह बात सत्य है-जो जीव महावेदना वाला होता है वह महानिर्जरावाला होता है। और जो जीव महानिर्जरावाला होता है वह महावेदनावाला होता है-इस प्रकार से यह प्रथम प्रश्न का उत्तर है-इस विषय में महा उपसर्ग के समय में-भगवान् महावीर का उदाहरण समझना चाहिये। महावेदनावाले और अल्पवेदनावाले जीव के बीच में प्रशस्तनिर्जरावाला-कल्याणानुबंधी निर्जरा वाला जीव श्रेष्ठ-उत्तम होता है इस प्रकार का यह द्वितीय प्रश्न का उत्तर है-यहां पर भी उपसर्ग और अनुपसर्ग अवस्था को

"महावेयणस्स य अप्पवेयणस्स य सेए जे पसत्थनिज्जराए" મહાવેદનાથી યુક્ત (અત્યંત દુઃખથી યુક્ત) જીવ અલ્પવેદનાથી યુક્ત જીવમાંથી શું એ જીવ ઉત્તમ હોય છે કે જે કલ્યાણાનુબંધી નિર્જરાવાળો હોય છે?

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-"हंता गोयमा!" હા, ગૌતમ! (जे महावेयणे एवं चेव त्ति) એ વાત સાચી છે કે જે જીવ મહાવેદનાવાળો હોય છે, તે મહાનિર્જરાવાળો હોય છે. આ પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. આ વિષયમાં ભગવાન મહાવીરે સહન કરેલા મહા ઉપસર્ગોનું દૃષ્ટાંત આપી શકાય.

બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર-મહાવેદનાવાળા અને અલ્પવેદનાવાળા જીવોની અપેક્ષાએ પ્રશસ્ત-નિર્જરાવાળો (કલ્યાણાનુબંધી નિર્જરાવાળો) જીવ શ્રેષ્ઠ હોય છે. અહીં પણ ઉપસર્ગ અને અનુપસર્ગ અવસ્થાને આધારે મહાવીર પ્રભુનું ઉદાહરણ આપી શકાય તેમ છે. હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને ત્રીજો પ્રશ્ન પૂછે છે-

श्रित्य महावीर एवोदाहरणमिति । गौतमः पृच्छति-' छट्ठि-सत्तमासु णं भंते ! पुढवीसु नेरइया महावेयणा ? हे भदन्त ! षष्ठी-सप्तम्योः पृथिव्योः नैरयिकाः जीवाः महावेदनाः महती वेदना दुखं येषां ते तथाविधाः किं भवन्ति ? भगवानाह ' हंता, महावेयणा ' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् षष्ठी-सप्तम्योः पृथिव्योः नैर--यिका जीवा महावेदनावन्तो भवन्ति । गौतमः पृच्छति-' ते णं भंते ! समणेहिंतो निग्गंथेहिंतो महानिज्जरतरा ? ' हे भदन्त ! भवदुक्तरीत्या महावेदनावतो महा-निर्जरात्वस्वीकारे ते षष्ठीसप्तमीपृथिवीस्थिता महावेदनावन्तो नैरयिकाः श्रमणे-

---

आश्रित करके महावीर ही उदाहरणस्वरूप हैं । अब गौतमप्रभु से पूछते हैं कि-(छट्ठि सत्तमासु णं भंते ! पुढवीसु नेरइया महावेयणा) हे भदन्त ! छट्ठी और सातवीं जो पृथिवी है, उसमें रहने वाले नारक जीव क्या महावेदना वाले होते हैं ? इस विषय का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (हंता, महावेयणा) हां, गौतम ! छठी सातवीं पृथिवी में रहने वाले नारक जीव नियम से महावेदनावाले होते हैं । अब गौतम पुनः प्रभु से पूछते हैं कि-(ते णं भंते ! समणेहिंतो निग्गंथे हिंतो महानिज्जरतरा) हे भदन्त ! अभी आपने जो ऐसा कहा है कि जो जीव महावेदनावाला होता है वह महानिर्जरावाला होता है-इस प्रकार से महवेदना वाले में महानिर्जरावत्व स्वीकार करने पर छठी और सातवीं पृथिवी में रहने वाले नारक जीव कि जो महावेदना-वाले होते हैं श्रमण निर्ग्रन्थों की अपेक्षा क्या महानिर्जरा वाले

(छट्ठि सत्तमासु णं भते ! पुढवीसु नेरइया महावेयणा ?) હે ભદન્ત ! છટ્ઠી અને સાતમી નરકોમાં રહેનારા નારક જીવો શું મહાવેદનાવાળા હોય છે ?

ઉત્તર—" हंता महावेयणा " હે ગૌતમ ! તેઓ અવશ્ય મહાવેદનાવાળા હોય છે.

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે-(तेणं भते ! समणेहिंतो निग्गंथे-हिंतो महानिज्जरतरा ?) શું છઠ્ઠી અને સાતમી નરકમાં રહેનારા નારકો શ્રમણનિર્ગ્રંથો કરતાં મહાનિર્જરાવાળા હોય છે ?

આ પ્રકારનો પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવવાનું કારણ એ છે કે ગૌતમ સ્વામીના પહેલા પ્રશ્નના જવાબમાં મહાવીર પ્રભુએ કહ્યું હતું કે " જે જીવ મહાવેદનાવાળો હોય છે તે મહાનિર્જરાવાળો હોય છે. " જે નારક જીવો છઠ્ઠી અને સાતમી નરકમાં હોય છે તેઓ મહાવેદનાવાળા હોય છે. અને ઉપર્યુક્ત જવાબના આધારે તો તેમને મહાનિર્જરાવાળા પણ કહી શકાય ! તો શું તેઓ શ્રમણ નિર્ગ્રંથો કરતાં મહાનિર્જરાવાળા હોય છે ?

भ्यो निर्ग्रन्थेभ्यो निर्ग्रन्थश्रमणापेक्षया, इत्यर्थः किम् महानिर्जरतराः ? अतिशय विशिष्टकर्म क्षयवन्तो भवन्ति ?

भगवानाह-' गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे ' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः, नैवं भवितुमर्हति महावेदनावान् श्रमणनिर्ग्रन्थस्तु दूरेऽपास्ताम् किन्तु अल्पवेदनस्यापि श्रमणनिर्ग्रन्थस्यापेक्षया महावेदनावतोऽपि नैरयिकस्य महानिर्जरत्वासंभवात् । गौतमः पृच्छति-" से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जे महावेयणे, जाव पसत्थ निज्जराए ? हे भदन्त ! तत् केनार्थेन एवम् उपर्युक्तरीत्या उच्यते यद् यो महावेदनः, स यावत्-महानिर्जराकः, यश्च महानिर्जराकः स महावेदनः, अथ च महावेदना-ऽल्प वेदनयोर्मध्ये प्रशस्तनिर्जरः श्रेयान् ? इति,

---

होते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थ नहीं है । महावेदनावाले श्रमण निर्ग्रन्थ की तो बात ही क्या है, पर जो अल्पवेदनावाले भी श्रमण निर्ग्रन्थ है उसकी अपेक्षा से भी नैरयिक जीव में महानिर्जरावत्त्व असंभव है । अब इस विषय में कारण की जिज्ञासा से गौतम प्रभु से पूछते हैं-कि (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जे महावेयणे जाव पसत्थनिज्जराए) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि जो महावेदनावाला होता है वह यावत् महानिर्जरावाला होता है और जो महानिर्जरावाला होता है वह महावेदनावाला होता है तथा महावेदनावाले और अल्पवेदनावाले जीव के बीच में प्रशस्तनिर्जरावाला जीव

ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે, (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! એવું બનતું નથી. મહાવેદનાવાળા શ્રમણ-નિર્ગ્રંથની વાત જ શું કરવી ! એટલે કે મહાવેદનાવાળા શ્રમણનિર્ગ્રંથો તો નારકો કરતાં મહાનિર્જરાવાળા હોય છે જ. એટલું જ નહી પણ અલ્પવેદનાવાળા શ્રમણ-નિર્ગ્રંથો પણ છઠ્ઠી અને સાતમી નરકના નારકો કરતાં મહાનિર્જરાવાળા હોય છે-તે નારકોમાં શ્રમણ નિર્ગ્રંથો કરતાં મહાનિર્જરાયુક્તતા સંભવી શકતી નથી. તેનું કારણ જાણવાની જીજ્ઞાસાથી ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે—

(से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ जे महावेयणे जाव पसत्थनिज्जराए ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે જે મહાવેદનાવાળો હોય છે તે મહાનિર્જરાવાળો હોય છે, અને જે મહાનિર્જરાવાળો હોય છે તે મહાવેદનાવાળો હોય છે, તથા મહાવેદનાવાળા અને અલ્પવેદનાવાળા જીવોની અપેક્ષાએ પ્રશસ્ત-નિર્જરાવાળો જીવ શ્રેષ્ઠ હોય છે ?

भगवानाह-' गोयमा ! से जहा नामए दुवे वत्था सिया ' हे गौतम ! तद् यथा ' नाम ' इति वाक्यालङ्कारे द्वे वस्त्रे स्याताम् , तयोर्मध्ये ' एगे वत्थे कद्दमरागरत्ते ' एकं वस्त्रं कर्दमरागरक्तं स्यात् पङ्कपुञ्जेन लिप्तं भवेत् अथ 'एगे वत्थे खंजणरागरत्ते एकम् अपरं वस्त्रं खञ्जनरागरक्तं स्यात् पतङ्गरागेण रक्तं भवेत्, अत्र खञ्जनरागशब्देन पतङ्गरागो गृह्यते । एएसि णं गोयमा ! दोण्हं वत्थाणं कयरे वत्थे दुद्धोयतराए चेव ' हे गौतम ! एतयोः उपर्युक्तयोः द्वयोर्वस्त्रयोः कर्दमखञ्जनरागरक्तयोर्मध्ये कतरद् वस्त्रं, कर्दमरागरक्तं वा, खञ्जनरागरक्तं वा, दुर्धौततरकं चैव, अतिशयदुष्करप्रक्षालनप्रक्रियं स्यात् ? ' दुवामतराए चेव ' दुर्वाम्यतरकं चैव ? दुस्त्याज्यतरमलं स्यात् ? दुःशोध्यमलमित्यर्थः, ' दुपरिकम्मतराए चेव ' दुष्परिकर्मतरकं चैव, कष्टसाध्यचित्रोल्लेखनभङ्गकरणादिप्रक्रियम्

उत्तम होता है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (से जहा नामए दुवे वत्था सिया) जैसे कोई दो वस्त्र हों (एगे वत्थे कद्दमरागरत्ते) इनमें एक वस्त्र कर्दमराग से रक्त हो-अर्थात् कीचड़ से मलिन हो-और दूसरा (एगे वत्थे खंजणरागरत्ते) दूसरा वस्त्र खंजनराग से पतंगरंग से रक्त हो (एएसि णं गोयमा ! दोण्हं वत्थाणं कयरे वत्थे दुद्धोयतराए चेव) तो हे गौतम ! हम तुमसे यह पूछते हैं कि इन दोनों वस्त्रो के बीच में कौन सा वस्त्र दुर्धौततरक-जिसकी प्रक्षालन क्रिया अत्यन्त कठिन होगी (दुवामतराए) दुर्वामतरक-जिसका कलङ्क धब्बे वगैरह-बड़ी कठिनाई से धोयेजा सकेगा होगा तथा (दुप्परिकम्मतराए चेव) दुष्परिकर्मतरक-जिसमें चित्रोल्लेखन क्रिया एवं भङ्गकरणादिरूप क्रिया-विशेष प्रकार की रचना करने रूप क्रिया कष्ट

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (से जहा नामए दुवे वत्था सिया) જેમકે કોઇ બે વસ્ત્ર હોય. (एगे वत्थे कद्दमरागरत्ते) તેમાંનું એક વસ્ત્ર કર્દમરાગથી રક્ત હોય-એટલે કે કીચડથી મલિન થયેલું હોય. અને બીજું "एगे वत्थे खंजणरागत्ते" બીજું વસ્ત્ર ખંજનરાગથી રક્ત હોય-એટલે કે પતંગ રંગથી રંગાયેલું એટલે મલિન થયેલુ હોય. (एएसिं णं गोयमा ! दोण्हं वत्थाणं कयरे वत्थे दुद्धोयतराए चेव) હે ગૌતમ ! તે બન્ને વસ્ત્રોમાંથી કયું વસ્ત્ર " દુર્ધૌતતરક " હશે-એટલે કે કયા વસ્ત્રને ધોવાનું વધારે મુશ્કેલ બનશે ? " दुवामतराए " દુર્વામતરક એટલે કે જેના ઉપરથી ડાઘ કાઢવા મુશ્કેલ પડે તેવું હશે ? " दुप्परिकम्मतराए " દુષ્પરિકર્મતરક હશે-એટલે કે જેમાં ચિત્રાલેખન અને ભંગકરણાદિ રૂપ ક્રિયાઓ (વિશેષ પ્રકારની રચના કરવા રૂપ ક્રિયા) કરવામાં મુશ્કેલી પડશે ? આ ત્રણે

भवेत् ? एतावता विशेषणत्रयेणापि दुर्विशोध्यत्वमुक्तम्। अपरपक्षमाह–' कयरे वा वत्थे सुद्धोयतराए चेव ' कतरद् वा व कर्दमरागरक्तं वा, खञ्जनरागरक्तं वा, सुधौततरकं चैव, सुप्रक्षालिततरं स्यात् ? ' सुवामतराए चेव ' सुवाम्यतरकं चैव, सुप्रक्षाल्यकलङ्क स्यात् ? ' सुपरिकम्मतराए चेव ' सुपरिकर्मतरकं चैव, सुसाध्यचित्रलेखनभङ्गकरणादिप्रक्रियं स्यात् ? उक्तविकल्पविषयमाह –' जे वा से वत्थे कद्दमरागरत्ते, जे वा से वत्थे खंजनरागरत्ते ? ' यद् वा तद् वस्त्रं कर्दम-रागरक्तम् ? यद्वा तद्वस्त्रं खञ्जनरागरक्तम् ? अनयोर्मध्ये किम् दुःशोध्यं किञ्च सुशोध्यं भवेदिति भगवत आशयः। उपर्युक्तं भगवद्वचनं श्रुत्वा गौतमः कथयति ' भगवं तत्थ णं जे से वत्थे कद्दमरागरत्ते ' हे भगवन् ! तत्र तयोर्वस्त्रयोर्मध्ये खलु

साध्य हो–होगी इन तीन विशेषणों द्वारा ऐसे वस्त्र में दुर्विशोध्यता प्रकट की गई है तथा (कयरे वा वत्थे) कौनसा वस्त्र–(सुद्धोयतराए चेव) सुधौततरक होगा–जिसकी सफाई करना सरल हो–ऐसा होगा, (सुवामतराए चेव) सुवामतरक होगा–जिसमें से धब्बे आदि रूप कलङ्क सरलता से निकाला जा सके ऐसा होगा तथा (सुपरिकम्मतराए चेव) जिसमें चित्रोल्लेखन क्रिया एवं विशेष प्रकार की रचना करनेरूप क्रिया सुसाध्य हो ऐसा होगा अर्थात् (जे वा से वत्थे कद्दमरागरत्ते, जेवा से वत्थे खंजनरागरत्ते) इन वस्त्रों के बीच में जो वस्त्र कर्दमराग से रक्त है और जो वस्त्र खंजनराग से रक्त है, कौन सा वस्त्र दुःशोध्य होगा और कौन सा वस्त्र सुशोध्य होगा इस प्रकार से भगवान् के द्वारा पूछे गये वचन को सुन करके गौतम ने उनसे कहा–(भगवं) हे भग-वन् (तत्थ णं जे से वत्थे कद्दमरागरत्ते) इन दोनों वस्त्रों में से जो वस्त्र

વિશેષણો દ્વારા એવા વસ્ત્રમાં દુર્વિશોધ્યતા (તેની સફાઈ કરવામાં મુશ્કેલી) પ્રકટ કરી છે. તથા (कयरे वा वत्थे सुद्धोयतराए चेव) ક્યુ વસ્ત્ર સુધૌતતરક હશે–એટલે કે ક્યા વસ્ત્રને સાફ કરવામાં સરળતા રહેશે ? "सुवामतराए चेव" ક્યા વસ્ત્રપરથી સરળતાથી ડાઘ દૂર કરી શકાશે ? "सुपरिकम्मतराए चेव" ક્યા વસ્ત્ર ઉપર ચિત્રાલેખન અને વિશેષ પ્રકારની રચના કરવી સુગમ થઈ પડશે ? પ્રશ્નનો ભાવાર્થ એ છે કે "जे वा से वत्थे कद्दमरागरत्ते, जे वा से वत्थे खंजनरागरत्ते" એક વસ્ત્ર કે જે કીચડથી ખરડાયેલું છે અને બીજું વસ્ત્ર કે જે પતંગ રંગથી ખરડાયેલું છે, તેમાંથી ક્યું વસ્ત્ર દુઃશોધ્ય (મુશ્કેલીથી સફાઈ કરી શકાય તેવું) હશે અને ક્યું સુશોધ્ય (સુગમતાથી સફાઈ કરી શકાય તેવું) હશે ?

यत् तद् वस्त्रं कर्दमरागरक्तं स्यात्, 'से णं भंते! वत्थे दुद्धोयतराए चेव' हे भदन्त! तत् खलु कर्दमरागरक्तं वस्त्रं दुर्धौततरकं चैव स्यात् 'दुवामतराए चेव' दुर्वाम्यतरकं चैव दुस्त्याज्यकलङ्कं स्यात्, 'दुप्परिकम्मतराए चेव' दुष्परिकर्मतरकं चैव, कष्टसाध्यचित्रोल्लेखन-भङ्गकरणादिप्रक्रियं स्यात्।

भगवानाह-'एवामेव गोयमा! नेरइयाणं पावाइं कम्माइं गाढीकयाइं' हे गौतम! एवमेव कर्दमदृढरागरक्तवस्त्रवदेव नैरयिकाणां पापानि पापरूपाणि कर्माणि गाढीकृतानि शणसूत्रदृढबद्धसूचीकलापवत् आत्मप्रदेशैः सह अत्यन्तगाढ-

---

कर्दमराग से युक्त होगा (से णं भंते! वत्थे दुद्धोयतराए चेव) वही वस्त्र दुर्धौततरक होगा, (दुवामतराए चेव) दुर्वामतरक होगा, और (दुप्परिकम्मतराए) दुष्परिकर्मतरक होगा,-जब गौतम ने ऐसा अपना अभिप्राय प्रकट कर दिया तब प्रभु ने उनसे कहा-(एवामेव गोयमा) हे गौतम! इसी तरह से (नेरइयाणं पावाइं कम्माइं) नारक जीवों के जो पापरूप कर्म होते हैं, वे कर्दम के दृढ राग से रक्त हुए वस्त्र की तरह ही गाढी कृत होते हैं-अर्थात् जिस प्रकार से शण की सूतली से खूब मजबूती के साथ सुइयों का समुदाय कसकर बांध दिया जाता है उसी प्रकार जो पापरूप कर्म आत्मा के प्रदेशों के साथ अत्यन्त गाढरूप से दृढरूप में संबद्ध होते हैं वे गाढीकृत पापरूप कर्म कहलाते हैं, ऐसे ही गाढीकृत पापरूप कर्म नारक जीवोंके होते हैं,(चिक्कणीकयाइं) जिस प्रकार

ગૌતમ સ્વામીએ કહ્યું "भगवं" હે પ્રભો! "तत्थ णं जे से वत्थे कद्दमरागरत्ते" તે બન્નેમાંથી જે વસ્ત્ર કીચડથી ખરડાયેલુ હશે (से णं भंते! वत्थे दुद्धोयतराए चेव) તે વસ્ત્ર દુર્ધૌતતર (ધોવામાં મુશ્કેલ હશે, (दुव्वामतराए चेव) દુર્વામતરક (ડાઘ કાઢવા મુશ્કેલ પડે એવું) હશે, અને "दुप्परिकम्मतराए" દુપરિકર્મતરક (ચિત્રાલેખન આદિ કરવામાં મુશ્કેલી પડે એવું) હશે. ગૌતમનો આ પ્રકારનો જવાબ સાંભળીને મહાવીર પ્રભુ તેમને કહે છે-"एवामेव गोयमा!" હે ગૌતમ! એજ પ્રમાણે "नेरइयाणं पावाइं कम्माइं" નારક જીવોનાં જે પાપકર્મો હોય છે, તે કર્દમના (કીચડના) ગાઢ રંગથી ખરડાયેલા વસ્ત્રની જેમ ગાઢીકૃત હોય છે. જેમ શણની સૂતળી વડે સોયોના સમુદાયને ખૂબ મજબૂતીથી બાંધી દેવામાં આવે છે, તેમ પાપરૂપ કર્મ આત્મપ્રદેશોની સાથે અત્યન્ત દૃઢતાથી સંબદ્ધ હોય છે, એવાં પાપકર્મોને ગાઢીકૃત પાપકર્મ કહે છે. નારક જીવોનાં પાપકર્મો એવા ગાઢીકૃત હોય છે. "चिक्कणीकयाइं" જેવી રીતે ચીકણી માટીનો અનેકો પિંડ તેની ચીકાશને કારણે

त्वेन दृढतया संबद्धाति, 'चिक्कणीकयाइं' चिक्कणीकृतानि, अत्यन्तस्निग्धतया दुर्भेद्यमृत्पिण्डवत् सूक्ष्मकर्मस्कन्धानां सरसतया परस्परं दृढसम्बन्धकरणतो दुर्भेदीकृतानि 'सिलिट्ठीकयाइं' श्लिष्टीकृतानि लोहसूत्रबद्धाऽग्नितप्तलोहशलाकाकलापवत् निधत्तानीत्यर्थः 'खिलीभूयाइं' खिलीभूतानि, अग्निसंतप्तलोहमुद्गरकुट्टित सूचीकलापवत् पिण्डीभूतानि भवन्ति, यानि भोगं विना उपायान्तरेण क्षपयितुमश-

से चिकनाई-चिकाशके संबंधसे अत्यन्त स्निग्ध होने के कारण मृत्तिका का पिण्ड दुर्भेद्य हो जाता है उसी प्रकार से जो कर्म सूक्ष्मकर्मों के रस के साथ परस्परगाढ संबंध करने के कारण दुर्भेद्य हो जाते हैं वे चिक्कणीकृत पापकर्म कहलाते हैं-ऐसे ही चिक्कणीकृत पापकर्म नारक जीवों के होते है। (सिलिट्ठीकयाइं) जिस प्रकार लोहे के तार से मजबूत बांधकर अग्नि में तपायीं गईं लोहे की शलियों परस्पर चिपक जाती है- फिर वे अलग नहीं हो सकती हैं, उसी प्रकार से जो कर्म आपस में एकमेक हो जाते हैं-जुदे नहीं किये जा सकते है-अर्थात् निधत्त हों वे पापकर्म श्लिष्टीकृत कहलाते हैं-ऐसे श्लिष्टीकृत पापकर्म नारक जीवों के होते हैं। (खिली भूयाइं) जो कर्म भोगे विना और किसी उपाय से नष्ट न किये जा सके अर्थात् निकाचित हो वे पापकर्म खिलीभूत कहलाते हैं ऐसे खिलीभूत पापकर्म नारक जीवों के होते हैं (अग्नि संतप्त लोहमुद्गरकुट्टित सूचीकलापवत् पिण्डीभूतानि भवंति) यही व ात इस

દુર્ભેદ્ય બની જાય છે, એજ પ્રમાણે જે કર્મો સૂક્ષ્મકર્મોના રસની સાથે પરસ્પર ગાઢ સંબંધ થવાને કારણે દુર્ભેદ્ય બની જાય છે, એવાં કર્મોને ચીકણા પાપકર્મો કહે છે. નારક જીવોનાં પાપકર્મો એવાં ચીકણાં હોય છે.

"सिलिट्ठीकयाइं" જેવી રીતે લોઢાના તારથી મજબૂત બાંધીને અગ્નિમાં તપાવેલી લોઢાની સળીઓ એક બીજી સાથે ચોંટી જાય છે-અને તેમને પછી જુદી પાડી શકાતી નથી-એટલે કે જે પાપકર્મો નિધત્ત હોય છે તેને શ્લિષ્ટીકૃત પાપકર્મો કહે છે. નારક જીવોનાં પાપકર્મો એવાં શ્લિષ્ટીકૃત હોય છે. "खिली भूयाइं" જે કર્મોનો ભોગવ્યા વિના-બીજા કોઇ પણ ઉપાયથી નાશ થતો નથી, એવાં નિકાચિત કર્મોને ખિલીભૂત કહે છે. નારકોનાં કર્મો એવાં ખિલીભૂત હોય છે.

ध्यानि निकाचितानीत्यर्थः, एतेनापि विशेषणचतुष्टयेन नैरयिकपापानि दुर्विशोध्यानि भवन्ति, इति प्रतिपादितम्, तथा च नैरयिकाणां पापानामपि कर्मणां दुर्विशोध्यत्वेन 'एवामेव' इत्याद्युपनयवाक्यं सुघटितं भवति। एवं च 'संपगाढंपि य णं ते वेयणं वेएमाणा णो महानिज्जरा, णो महापज्जवसाणा भवंति' तस्मात् हे गौतम! संप्रगाढामपि अत्यन्तदृढीभूतामपि च तां वेदनां वेदयमानाः अनुभवन्तः ते नैरयिका नो महानिर्जराः नात्यन्तविशिष्टकर्मक्षयवन्तो, नो वा महापर्यवसाना

टीका की पंक्ति द्वारा समझाई गई है-अर्थात् जिस प्रकार अग्नि में खूब तपा तपा कर लोहे के मुद्गर से कूट २ कर पिण्डीभूत करली जाती हैं, उसी प्रकार जो कर्म आपस में इस रूप से मिलकर पिण्डीभूत हो जाते हैं वे कर्म निकाचित खिलीभूत कहे जाते हैं। इन चार विशेषणों द्वारा यह समझाया गया है कि नारक जीवों के पापकर्म दुर्विशोध्य होते हैं इसी कारण वे मैले से मैले वस्त्रके समान यहां प्रकट किये गये हैं अतः (एवामेव) ऐसा जो यह उपनय वाक्य है वह सुघटित हो जाता है। अब आगे सूत्रकार यह प्रकट करते हैं कि नारक जीवों के पापकर्म ऐसे दुर्विशोध्य होते हैं-इसी कारण वे उन्हें अत्यन्तवेदनाके कारण बनते हैं (संपगाढं पि य णं ते वेयणं वेएमाणा णो महानिज्जरा, णो महापज्जवसाणा भवंति) हे गौतम! वे नारक जीव इसी निमित्त से अत्यन्त दृढीभूत भयङ्कर से भी भयङ्कर वेदना को भोगते हुए भी अत्यन्तवि-

---

"अग्निसंतप्तलोहमुद्गरकुट्टित सूचीकलापवत् पिण्डीभूतानि भवंति" ઉપર્યુક્ત વાત જ આ લીટીઓ દ્વારા સમજાવી છે-જેમ લોઢાની સોયોને અગ્નિમાં ખૂબ તપાવી તપાવીને તેમના પર લોઢાના ઘણનો ઘા મારી મારીને તેમને એક પિંડરૂપ બનાવી દેવામાં આવે છે, એવી જ રીતે જે કર્મો એકમેકની સાથે મળી જઇને પિંડરૂપ બની જાય છે, એવાં કર્મોને નિકાચિત અથવા ખિલીભૂત કહેવામાં આવે છે ઉપર્યુક્ત ચાર વિશેષણો દ્વારા એ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે નારકોનાં પાપકર્મો દુર્વિશોધ્ય હોય છે તે કારણે તેમને અહીં મેલામાં મેલા વસ્ત્ર જેવાં કહ્યાં છે. "एवामेव" તે પાપકર્મો મલિનમાં મલિન વસ્ત્રની જેમ દુર્વિશોધ્ય હોય છે. હવે સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રો દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરે છે કે નારક જીવોનાં પાપકર્મો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દુર્વિશોધ્ય હોવાને લીધે તેમને અત્યન્ત વેદના કરાવવામાં કારણભૂત બને છે. (संपगाढं पि य णं ते वेयणं वेएमाणा णो महानिज्जरा, णो महापज्जवसाणा भवंति) હે ગૌતમ! આ કારણે તે નારક જીવો અત્યંત દૃઢીભૂત (ભયંકરમાં ભયંકર) વેદનાને

भवन्ति, सर्वथा कर्मरहिताः न भवन्तीत्यर्थः। एतेन महानिर्जराया अभावस्य निर्वाणाभावस्वरूपफलं प्रतिपादितम्। एवञ्च 'यो महावेदनः स महानिर्जरः' इति प्रागुक्तो नियमः विशिष्टात्मापेक्षो वेदितव्यः, नतु नैरयिकादिक्लिष्टकर्मजीवापेक्ष इति, एवं 'यो महानिर्जरः स महावेदनः' इति नियमोऽपि प्रायिको बोध्यः,अयोगिकेवलिनो महानिर्जरत्वेऽपि महावेदनत्वस्य अनेकान्तिकत्वात् अयोगिकेवली महानिर्जरो भवत्येव,महावेदनस्तु कदाचित् स्यात्, कदाचित् नापिस्यादिति भावः।

शिष्ट कर्मक्षयरूप निर्जरावाले नहीं होते हैं और न सर्वथा कर्म से ही रहित होते हैं। इससे सूत्रकार ने यह प्रकट किया है कि जब उनमें महानिर्जरा का ही अभाव रहता है तब इस महानिर्जरा के अभाव का फल तो निर्वाणाभाव (मोक्ष का अभाव) है वह उनमें है ही यह स्पष्ट है अतः इस कथन से सूत्रकार ने यह प्रमाणित किया है कि (यो महावेदन; स महानिर्जरः) यह जो पहिले कहा गया है "जो महावेदनावाला होता है वह महानिर्जरावाला होता है" सो यह कथन विशिष्ट आत्मा की अपेक्षा से कहा गया ही जानना चाहिये। क्लिष्ट कर्मवाले नारक जीवों की अपेक्षा से नहीं। इसी तरह से "जो महानिर्जरावाला होता है वह महावेदनावाला होता है" यह कथन भी–नियम भी प्रायिक जानना चाहिये क्यों कि अयोगि केवली जो होते हैं वे महानिर्जरावाले होकर भी महावेदनावाले नहीं भी होते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि ऐसा नियम नहीं बन सकता है कि जहां २ पर महानिर्जरावत्व हो

ભોગવવા છતાં પણ વિશિષ્ટ કર્મક્ષયરૂપ નિર્જરાવાળા હોતા નથી, અને તેઓ કર્મથી સર્વથા રહિત હોતા નથી. આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે એ વાત પ્રકટ કરી છે કે નારકોમાં મહાનિર્જરાનો અભાવ હોય છે, તે કારણે મહાનિર્જરાના ફળ સ્વરૂપ નિર્વાણનો પણ અભાવ હોય છે. સૂત્રકારે આ કથન દ્વારા એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે "यो महावेदन स महानिर्जरः" જે મહાવેદનાવાળો હોય છે તે મહાનિર્જરાવાળો હોય છે. એવું જે પહેલા કહેવામાં આવ્યું છે તે વિશિષ્ટ આત્માને અનુલક્ષીને જ કહેવામાં આવ્યું છે, ક્લિષ્ટ કર્મોવાળા નારકાદિ જીવોને આ કથન લાગુ પડતું નથી. એજ પ્રમાણે "જે મહાનિર્જરાવાળો હોય છે, તે મહાવેદનાવાળો હોય છે."

આ કથન પણ પ્રાયિક સામાન્યતઃ સમજવું, કારણ કે અયોગિકેવલી મહાનિર્જરાવાળા હોવા છતાં પણ મહાવેદનાવાળા નથી–પણ હોતા. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એવો કોઈ નિયમ સંભવી શકતો નથી કે જ્યાં જ્યાં મહા-

दृष्टान्तान्तरमाह–'से जहा वा केइ पुरिसे अहिगरणिं आउडेमाणे महया महया सद्देणं' तद्–अथवा यथा कोऽपि पुरुषः अधिकरणीम् अधिकरणी–लोहकारा यत्रा-योघनेन 'हथौड़ा' इति भाषाप्रसिद्धेन लोहानि आकुट्टयन्ति सा तामित्यर्थः 'एरण' इति प्रसिद्धाम् आकुट्टयन् महता महता अतिदीर्घेण शब्देन अयोघनघात-जन्यध्वनिना, पुरुषहुंकारेण वा, 'महया महया घोसेणं' महता महता घोषेण अतिभङ्कुयरवेण प्रतिध्वनिना वा 'महया महया परंपराघाएणं' महता महता पर-म्पराघातेन अतिदीर्घनिरन्तरोपर्युपरिघातेन 'अधिकरणीम् आकुट्टयन्' इति

वहां २ पर महावेदनावत्व हो ही क्यों कि कोई २ अयोगिकेवली ऐसे भी होते हैं जो महानिर्जरा वाले होकर भी महावेदना वाले कदाचित् नहीं भी होते हैं।

दृष्टान्त से सूत्रकार इसी पूर्वोक्त बात को समझाते हैं–(से जहा वा केइ पुरिसे अहिगरणिं आउडेमाणे महया २ सद्देणं) लुहार जिस पर लोहा रखकर हथौडा से कूटता है–उसका नाम (एरण) है तो जैसे कोई पुरुष लुहार–एरण को बड़े जोर २ से हुं हुं ऐसे शब्द का उच्चा-रण करता हुआ कूटे अथवा–वह इस रूप से उसे कूटे कि जिससे उससे कूटने का बड़े जोर का शब्द होवे, (महया २ घोसेणं) कूटते समय उसके मुखसे ऐसा शब्द निकले कि जो बड़ा भयङ्कर हो–अथवा कूटने के शब्द की वहां प्रतिध्वनि हो रही हो इस रूप से उस एरण को वह कूटे (महया २ परंपराघाएणं) एक ही बार वह उसे नहीं कूटे

નિર્જરાયુક્તતા હોય ત્યાં ત્યાં મહાવેદનાયુક્તતતા પણ હોવી જ જોઇએ, કારણ કે કોઈ કોઈ અયોગિ–કેવલી એવા પણ હોય છે કે જે મહાનિર્જરાવાળા હોવા છતાં ક્યારેક મહાવેદનાવાળા હોતા નથી.

હવે સૂત્રકાર બીજાં દૃષ્ટાન્તો દ્વારા પૂર્વોક્ત વાતનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે–' से जहा वा केइ पुरिसे अहिगरणिं आउडेमाणे महयार सद्देणं " જેમકે કોઇ પુરુષ (લુહાર) ઘણા જોરથી હોંકારા અને પડકારા કરતો કરતો એરણ પર ઘણના પ્રહાર કરે–અથવા તો તે એવા જોરથી એરણ પર હથો-ડાના પ્રહાર કરે કે તેના આઘાતથી ઘણો ભારે ધ્વનિ થતો હોય, " महया २ घोसेणं " આ રીતે ઘણનો એરણ પર પ્રહાર કરતી વખતે તેના મુખમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળતો હોય કે જે ઘણો ભયંકર લાગતો હોય–અથવા એરણ પર ઘણનો ઘા પડવાથી ત્યાં અવાજનો પ્રતિધ્વનિ ઉઠતો હોય એવી રીતે તે એરણ પર ઘણના ઘા મારતો હોય " महयार परंपराघाएणं " આ પ્રમાણે

पूर्वेण सम्बन्धः 'णो संचाएइ तीसे अहिगरणीए केई अहाबायरे पोग्गले परिसाडित्तए' नो शक्नोति नो पारयति, तस्या अधिकरण्याः कानपि यथाबादरान् यथास्थूलान् पुद्गलान् परिशाटयितुं पृथक्कर्तुम् अधिकरण्याः स्थूलान् पुद्गलान् लोहकणरूपान् पृथक्कृत्वा ध्वंसयितुं समर्थो न भवतीति भावः। एतदेव भगवान् दार्ष्टान्तिके योजयति-'एवामेव गोयमा! नेरइयाणं पावाइं कम्माइं गाढीकयाइं' हे गौतम! एवमेव महता आघातेन परिहन्यमानाया अपि अधिकरण्याः स्थूलपुद्गलवदेव नैरयिकाणां पापानि कर्माणि गाढीकृतानि दृढतया आत्मप्रदेशैः सह संबद्धानि यावत्-चिक्कणीकृतानि अतिस्निग्धतामापादितानि, श्लिष्टीकृतानि,

---

किन्तु लगातार वह उसे कूटता जावे तो भी वह ('णो संचाएइ तीसे अहिगरणीए केई अहाबायरे पोग्गले परिसाडित्तए) इस स्थिति में उस एरण के यथाबादर पुद्गलों को-लोह के कणों को-उससे अलग करके नष्ट करने के लिये समर्थ नहीं होता है, (एवामेव गोयमा) इसी तरह से हे गौतम! (नेरइयाणं पावाइं कम्माइं) नारक जीवों के जो पापरूप कर्म होते हैं वे (गाढीकयाइं जाव णो पज्जवसाणाइं भवंति) गाढीकृत होते हैं यावत् वे नारक जीव महापर्यवसानवाले नहीं होते हैं-अर्थात् कहने का तात्पर्य ऐसा है कि जिस प्रकार से बड़ेभारी आघातों द्वारा बार २ कूटे जाने पर भी एरण के स्थूल पुद्गल उससे पृथक् होकर नष्ट नहीं किये जा सकते है, उसी प्रकार से नैरयिक जीवों के पापकर्म भी जो कि आत्मप्रदेशों के साथ गाढतररूप से संबद्ध होते हैं, यावत्-चिक्कणीकृत-अतिस्निग्धता को लिये हुए होते हैं श्लिष्टीकृत एवं खिलीभूत

લગાતાર એરણુ પર જોરથી ઘા મારવા છતાં પણુ (णो संचाएइ तीसे अहिगरणीए केइ अहाबायरे पोग्गले पडिसाडित्तए) તે એરણુના સ્થૂલ પુદ્‌ગલોને (લોઢાના કણોને) તેનાથી અલગ પાડીને તેમનો નાશ કરવાને તે શક્તિમાન થતો નથી. "एवामेव गोयमा" હે ગૌતમ! એજ પ્રમાણે "नेरइयाणं पावाइं कम्माइं" નારક જીવોનાં જે પાપરૂપ કર્મો હોય છે "गाढीकयाइं जाव णो पज्जवसाणाइं भवंति" તે ગાઢીકૃત હોય છે, તેથી તે નારક જીવો મહાપર્યવસાનવાળા (કર્મોનો સર્વથા નાશ કરનારા) હોતા નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેવી રીતે એરણુ ઉપર ઘણુ વડે ઘણા જોરથી વારંવાર ઘા મારવા છતાં એરણુનાં સ્થૂળ પુદ્‌ગલોને એરણુમાંથી અલગ પાડીને તેમનો નાશ કરી શકાતો નથી, એવી જ રીતે નારક જીવોનાં પાપકર્મો કે જે આત્મપ્રદેશોની સાથે દૃઢતર રૂપે સંબદ્ધ હોય છે, જે ચીકણાં હોય છે, જે એકમેકની સાથે શ્લિષ્ટીકૃત (સજ્જડ રીતે ચોંટેલા) હોય છે અને જે નિકાચિત અથવા ખિલીભૂત

खिलीभूतानि भवन्ति, संप्रगाढामपि च तां ते वेदनां वेदयमाना नो महानिर्जराः नो वा महापर्यवसाना भवन्ति। तथा चात्रापि 'गाढीकृतानि' इत्यादिविशेषणचतुष्टयेन दुष्परिशाटनीयानि भवन्ति, इति प्रतिपादितम्।

अथ खञ्जनरागरक्तवस्त्रविषये पृष्टो गौतम आह–'भयवं! तत्थ जे से वत्थे खंजणरागरत्ते से णं वत्थे सुधोयतराए चेव, सुवामतराए चेव, सुपरिकम्मतराए चेव' हे भदन्त! तत्र तयोः कर्दमरागरक्तखञ्जनरागरक्तयोः वस्त्रयोर्मध्ये यत् तद् वस्त्रं खञ्जनरागरक्तं पतङ्गरागेण रञ्जितं तद् वस्त्रं सुधौततरकं चैव सुप्रक्षालिततरं स्यात्, सुवाम्यतरकंचैव सुत्याज्यकलङ्कं स्यात्, सुपरिकर्मतरं चैव–अनायासचि-

---

(दृढ़ता से आत्मा में लगे हुए) होते हैं तथा इसी कारण जो नारक जीव भयङ्करसे भी भयङ्कर वेदनाको भोगा करते हैं–ऐसे वे नारक जीव महानिर्जरावाले नहीं होते हैं और न महापर्यवसानवाले ही होते हैं। यहां पर "गाढीकृतानि" आदि चार विशेषणों द्वारा यह समझाया गया है कि उन नारक जीवों के पापकर्म दुष्परिशाटनीय होते हैं।

अब खंजनरागसे रक्त हुए वस्त्रके विषयमें प्रभु द्वारा पूछे गये गौतम ने उनसे कहा–(भयवं! तत्थ जे से वत्थे खंजणरागरत्ते से णं वत्थं सुधोयतराए चेव,सुवामतराए चेव सुपरिकम्मतराए चेव) हे भगवन्! जो वस्त्र खंजनराग से–पतङ्गराग से रंगा हुआ होता है अर्थात्–कर्दमराग और पतंगराग से रंगे हुए वस्त्रों के बीच में जो पतंगराग से रँगा गया वस्त्र है–वह सुधौततरक होता है–अच्छीतरह से धोया जा सके ऐसा होता

(દૃઢ રૂપે આત્મામાં લાગેલા) હોય છે, અને જે પાપકર્મોને કારણે નારક જીવો ભયંકરમાં ભયંકર વેદનાને ભોગવતા હોય છે, એવા તે નારક જીવો મહાનિર્જરાવાળા અને મહાપર્યવસાનવાળા (કર્મોનો સદંતર ક્ષય કરનારા) હોતા નથી. સૂત્રમાં વપરાયેલાં "ગાઢીકૃત" આદિ ચાર વિશેષણો દ્વારા એ સમજાવવામાં આવેલ છે કે તે નારક જીવોનાં પાપકર્મો દુષ્પરિશાટનીય (જેનો ક્ષય મહા મુશ્કેલીએ કરી શકાય તેવાં) હોય છે.

ખંજનરાગથી રક્ત એવા વસ્ત્રના વિષયમાં જે પ્રશ્ન મહાવીર પ્રભુ દ્વારા પૂછવામાં આવ્યો હતો તેના જવાબરૂપે ગૌતમ સ્વામી કહે છે–(भयवं! तत्थ जे से वत्थे खंजणरागरत्ते से णं वत्थं सुधोयतराए चेव, सुवामतराए चेव, सुपरिकम्मतराए चेव) હે પ્રભો, જે વસ્ત્રને ખંજનરાગથી (પતંગરાગથી) રંગેલુ હોય છે–એટલે કે કર્દમરાગ (કીચડ) અને પતંગરાગથી રંગેલા વસ્ત્રોમાંથી જે વસ્ત્ર પતંગરાગથી રંગેલું હોય છે તે સુધૌતતરક (સુગમતાથી

त्रोल्लेखन-भङ्गकरणादिप्रक्रियं स्यात्। एवं गौतमेन कथिते सति भगवान् एतं दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिके योजयति-' एवामेव गोयमा ! समणाणं निग्गंथाणं अहाबायराइं कम्माइं सिढिलीकयाइं, निट्ठियाइं कयाइं, विप्परिणामियाइं खिप्पामेव विद्धत्थाइं भवंति' हे गौतम ! एवमेव खञ्जनरागरक्तवस्त्रस्य सुप्रक्षालनीयत्वादिवदेव श्रमणानां निर्ग्रन्थनाम् यथाबादराणि स्थूलतरस्कन्धानि स्थूलप्रकाराणि असाराणि कर्माणि शिथिलीकृतानि श्लथत्वमापादितानि भवन्ति, निष्ठितानि कृतानि. निःसत्त्वकानि

है, सुवाम्यतरक-धब्बे वगैरह जिसके अच्छी तरह से धोये जा सके ऐसा होता है और सुपरिकर्मतरक अनायास जिसमें चित्रोल्लेखन और रचना करने रूप आदि क्रियाएँ की जा सके ऐसा होता है ऐसा जब गौतम ने कहा-तो इसी दृष्टान्त को दार्ष्टान्त में योजित करते हुए प्रभु ने उन्हें समझाया-(एवामेव गोयमा) इसी तरह से हे गौतम ! (समणाणं निग्गंथाणं अहाबायराइं कम्माइं सिढिलीकयाइं निट्ठियाइं कयाइं विप्परिणामियाइं खिप्पामेव विद्धत्थाइं भवंति) श्रमण निर्ग्रन्थों के जो यथाबादर कर्म होते हैं, वे शिथिलीकृत होते हैं, निष्ठित होते हैं और विपरिणामित होते हैं-इसी कारण वे शीघ्र ही विध्वस्त हो जाते हैं-तात्पर्य कहने का यह है कि श्रमण निर्ग्रन्थों की आत्मा सम्यग्दर्शन से वासित रहा करती है इस कारण उनके कर्म जैसे मिथ्यादृष्टियों की आत्मा में गाढरूप आदि विशेषणों से विशिष्ट होते हैं वैसे वे यहां नहीं होते हैं-यहां तो वे खंजनराग से रंगे हुए वस्त्र की तरह शिथिल आदि विशेषणों वाले होते हैं-जैसे खंजन (पतंग) रंग से रंगे हुए वस्त्र

ધોઈ શકાય એવું) હોય છે, સુવામ્યતરક (સુગમતાથી ડાઘ દૂર કરી શકાય તેવું) હોય છે, અને સુપરિકર્મતરક (સરળતાથી ચિત્રાલેખન, વિશિષ્ટ રચના આદિ કરી શકાય તેવું) હોય છે. હવે આ દૃષ્ટાન્તને આધારે શ્રમણુ નિર્ગ્રંથોના કર્મોને પણુ ખંજનરાગથી રંગેલા વસ્ત્રની જેમ સુવિશોધ્ય બતાવવાને માટે મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" एवामेव गोयमा ! " એજ પ્રમાણે હે ગૌતમ ! (समणाणं निग्गंथाणं अहाबायराइं कम्माइं सिढिलीकयाइं, निट्ठियाइं कयाइं, विप्परिणामियाइं खिप्पामेव विद्धत्थाइं भवंति) શ્રમણુ નિર્ગ્રંથોનાં જે સ્થૂલ કર્મો હોય છે, તે શિથિલીકૃત હોય છે, નિષ્ઠિત-દૃઢ હોય છે, તે કારણે તેમનો જલ્દી નાશ થઈ જાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રમણુ નિર્ગ્રંથોનો આત્મા સમ્યગ્દર્શનથી યુક્ત હોય છે. તેથી તેમનાં કર્મ મિથ્યાદૃષ્ટિઓની જેમ આત્માની સાથે ગાઢીકૃત (દૃઢ રૂપે સંબદ્ધ) હોતાં નથી. પણુ તેમના કર્મો તો ખંજન

विहितानि विपरिणामितानि स्थितिघात-रसघातादिभिः विपरिणामं प्रापितानि, क्षिप्रमेव झटित्येव विध्वस्तानि भवन्ति, एतैश्च विशेषणैः सुविशोध्यानि, इत्युक्तम्। श्रमणानां महावेदनत्वाऽल्पवेदनत्वे आह-'जावइयं तावइयंपि ते वेयणं वेएमाणा महानिज्जरा, महापज्जवसाणा भवंति' ते श्रमणनिर्ग्रन्थाः यावतिकां तावतिकामपि यावत्तावत्परिमितामपि अल्पां बह्वीं वा वेदनां वेदयमानाः महानिर्जराः, महापर्यवसानाश्च भवन्ति सर्वकर्मणां क्षपितत्वेन महानिर्जरत्वापादनेन सकलकर्म-

---

में से उसका रंग बहुत ही जल्दी धोने पर निकल जाता है क्यों कि उसके प्रदेशों में अत्यन्तरूप से संसक्त नहीं होता, उसी प्रकार वे कर्म भी सम्यग्दर्शन के प्रभाव से स्थितिघात, रसघात आदि रूप से विपरिणाम को वहां [illegible] होते रहते हैं-अतः वे सत्ता से रहित बनकर शीघ्र ही कटे हुए वृक्ष की तरह आत्मा से पृथक् हो जाते हैं। इन विशेषणों द्वारा सूत्रकार ने यही प्रकट किया है कि जो ऐसे असाररूप कर्म होते है वे सुविशोध्य होते हैं। इसी कारण वे श्रमण निर्ग्रन्थ (जावइयं तावइयं पि ते वेयणं वेएमाणा महानिज्जरा महापज्जवसाणा भवंति) थोड़ी बहुत किसी भी प्रकार की चाहे वेदना को भोग रहे हो तब भी महानिर्जरावाले और महापर्यवसानवाले होते हैं-तात्पर्य कहने का यह है कि सम्यग्दर्शन के हो जाने पर पदार्थ का यथार्थ बोध उनकी आत्मा में हो जाता है-अतः वे अल्प वा महावेदना को भोगते हुए भी उस अवस्था में रागद्वेषरूप कलुषित परिणामवाले नहीं बनते हैं-क्यों कि उन्हें यह

રાગથી રંગેલા વસ્ત્રની જેમ શિથિલ આદિ વિશેષણોવાળાં હોય છે. જેવી રીતે ખંજનરાગથી રંગેલા વસ્ત્રને ધોતાની સાથે જ તેનો રંગ સુગમતાથી દૂર કરી શકાય છે, કારણ કે તે રંગ તેના પ્રદેશોમાં અધિક રૂપે સંસક્ત હોતો નથી, એજ પ્રમાણે શ્રમણ નિર્ગ્રંથોના કર્મ પણ સમ્યગ્દર્શનના પ્રભાવથી સ્થિતિઘાત, રસઘાત આદિરૂપે વિપરિણામને પ્રાપ્ત કરતાં રહે છે તે કારણે તે કર્મો સત્તાથી રહિત બનીને જલ્દીથી કપાયેલા વૃક્ષની જેમ આત્માથી અલગ થઇ જાય છે. આ વિશેષણો દ્વારા સૂત્રકારે એજ વાત પ્રકટ કરી છે કે તેમનાં તે શિથિલીકૃત કર્મો સુવિશોધ્ય હોય છે.

એજ કારણે શ્રમણ નિર્ગ્રંથ (जावइयं तावइयं पि ते वेयणं वेएमाणा महानिज्जरा महापज्जवसाणा भवंति) ઓછી કે વધારે, ગમે તે પ્રકારની વેદનાને ભોગવતા હોય છતાં પણ મહાનિર્જરાવાળા અને મહાપર્યવસાનવાળા

क्षयवन्तो भवन्तीति भावः। तदेव दृष्टान्तद्वारा दृढयति-' से जहानामए केइ पुरिसे सुक्कं तणहत्थयं जायतेयंसि पक्खिवेज्जा ' हे गौतम ! तत्-अथ यथा नाम कोऽपि पुरुषः शुष्कं तृणहस्तकं घासपूलकं जाततेजसि अग्नौ प्रक्षिपेत्, ' से

यथार्थरूप से ज्ञात होने लग जाता है कि यह जो कुछ हो रहा है वह ऐसो ही होना था सो हो रहा है-मेरे हर्षविषाद करने से यह कमती बढती नहीं हो सकता है-ऐसा करने से तो उल्टा कर्म का ही आगामी बंध होगा अतः मध्यस्थ भाव रखकर वे उस आपतित थोड़ी चाहे बहुत भी वेदना को समताभाव से भोगते रहते हैं। उनकी आत्मा में यह दृढश्रद्धा जमी रहती है कि (अनहोनी कोई बात होती नहीं है और जो होती है वह (होने लायक) इसलिये होती है-अतः ऐसी स्थिति में अधीर बनना यह कथमपि उचित नहीं है इस तरह के दृढ साहस के साथ रागद्वेष रहित समताभाव धारण करने से आत्मा में नवीन कर्मों का बंध होता नहीं है और जो संचित कर्म होते हैं, उनकी निर्जरा होते रहने से अन्त में वे सर्व कर्मों से विप्रमुक्त होते हैं। इसी बात को सूत्रकार दृष्टान्त द्वारा पुष्ट करने के निमित्त गौतम से (से जहा नामए केइ

(કર્મોનો સર્વથા અન્ત કરનારા) હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ ગયા પછી તેમને પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઇ શકતું હોય છે, તે કારણે અલ્પ અથવા મહાવેદનાનું વેદન કરવા છતાં પણ તેઓ એ પરિસ્થિતિમાં રાગદ્વેષ રૂપ કલુષિત પરિણામવાળા બનતા નથી, કારણ કે તેમને તે યથાર્થ રૂપે સમજાવા લાગે છે કે જે બનવાનું હતું એજ બની રહ્યું છે. મારા દ્વારા હર્ષ અથવા શોક કરવાથી તેમાં કંઈ પણ ફરક પડી શકે તેમ નથી. એમ કરવાથી ઉલ્ટા કર્મનો વધુ બંધ બંધાશે. તે કારણે તેઓ તેમના પર આવી પડેલ દુઃખને અથવા થોડી કે વધારે વેદનાને સમતાભાવે સહન કર્યા કરે છે. એમના આત્મામાં એવી પાકી શ્રદ્ધા બંધાયેલી રહે છે કે " ન બનવા લાયક કોઇ વાત બનતી નથી અને જે કંઇ બને છે તે બનવાને લાયક હોવાથી જ બન્યા કરે છે." તો એવી પરિસ્થિતિમાં અકળાઈ જવું અથવા સમતાવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો તે બિલકુલ ઉચિત નથી. આ પ્રકારનો રાગદ્વેષ રહિતનો સમતાભાવ રાખવાથી આત્મામાં નવીન કર્મોનો બંધ થતો નથી અને સંચિત કર્મોની નિર્જરા થતી રહે છે અને અન્તે એવો જીવ સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરીને મોક્ષ પામી શકે છે.

णूणं गोयमा ! से सुक्के तणहत्थए जायतेयंसि पक्खित्ते समाणे खिप्पामेव मस-मसा विज्जइ ?' हे गौतम ! तत् नूनं निश्चयेन स शुष्कः तृणहस्तकः घासपूलकः जाततेजसि अग्नौ प्रक्षिप्तः सन् क्षिप्रमेव झटित्येव मसमसाप्यते ? दह्यते भस्मी भवति खलु ? । गौतमः स्वीकरोति–' हंता, मसमसाविज्जइ ' हे भदन्त ! हन्त, सत्यम् मसमसाप्यते, सद्य एव दग्धो भवति । तमेव भगवान् दार्ष्टान्तिके योज-यति – ' एवामेव गोयमा ! समणाणं निग्गंथाणं .अहाबायराइं कम्माइं, जाव–पज्जवसाणा भवंति ' हे गौतम ! एवमेव अग्निप्रक्षिप्तशुष्कतृणपूलकवदेव श्रम-णानां निर्ग्रन्थानां यथाबादराणि यावत्–शिथिलीकृतानि निष्ठितानि कृतानि, विपरिणामितानि क्षिप्रमेव विध्वस्तानि भवन्ति, यावत् तावत्परिमितामपि वेदनां वेदयमाना निर्ग्रन्थाः श्रमणाः महानिर्जराः महापर्यवसाना भवन्तीत्याशयः ।

पुरिसे सुक्कं तणहत्थयं जायतेयंसि पक्खिवेज्जा) ऐसा कह रहे हैं कि–हे गौतम ! जैसे कोई एक पुरुष शुष्क घास के पूले को धधकती हुइ अग्नि में डालता है–तो (से णूणं गोयमा ! से सुक्के तणहत्थए जायते-यंसि पक्खित्ते समाणे खिप्पामेव मसमसाविज्जइ) हे गौतम ! क्या वह शुष्क घास का पूला देखते २ उस धधकती हुइ ज्वाला में जल नहीं जाता है क्या ? (हंता मसमसाविज्जइ) हां, भदन्त ! जल जाता है तो (एवामेव गोयमा) इसी तरह से हे गौतम ! (समणाणं निग्गंथाणं) श्रमण निर्ग्रन्थों के (अहाबायराइं कम्माइं) यथाबादर–असार कर्म (जाव पज्जवसाणा भवंति) यावत् शिथिलीकृत, निष्ठित, एवं विपरि-णामित होकर शीघ्र ही विध्वस्त हो जाते हैं वे चाहें थोड़ी या बहुत कैसे ही वेदना क्यों न भोगें अन्त में महानिर्जरावाले बनकर वे समस्त कर्मों को नष्ट कर देते हैं ।

હવે સૂત્રકાર એજ વાતની દૃષ્ટાંતો દ્વારા પુષ્ટિ કરે છે–" से जहा नामए केइ पुरिसे सुक्कं तणहत्थयं जायतेयंसि पक्खिवेज्जा " હે ગૌતમ ! કોઇ પુરૂષ સૂકા ઘાસના પૂળાને પ્રજવલિત અગ્નિમાં નાખે તો " से णूणं गोयमा ! से सुक्के तणहत्थए जायतेयंसि पक्खित्ते समाणे खिप्पामेव मसमसाविज्जइ " હે ગૌતમ ! શું તે સૂકા ઘાસનો પૂળો જોતજોતામાં તે પ્રજવલિત આગમાં બળી જતો નથી ? " हंता मसमसाविज्जइ " હા, પ્રભો ! તે જરૂર બળી જાય છે. " एवामेव गोयमा ! " હે ગૌતમ ! એજ પ્રમાણે " समणाणं निग्गंथाणं " શ્રમણ નિર્ગ્રંથોના " अहाबायराइं कम्माइं " અસાર કર્મ " जाव पज्जवसाणा भवंति " શિથિલીકૃત, નિષ્ઠિત અને વિપરિણામિત થઇને જલ્દી નષ્ટ થઇ જાય છે. ભલે તેઓ થોડી વેદના ભોગવતા હોય કે વધારે વેદના ભોગવતા હોય, પણ અંતે મહાનિર્જરાવાળા બનીને સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરી નાખે છે.

तमेवापरदृष्टान्तेन दृढतरं करोति-' से जहा नामए केइ पुरिसे तत्तंसि अय कवेल्लुयंसि उदगबिंदुं, जाव-हंता, विद्धंसं आगच्छइ ' हे गौतम ! तत् यथा नाम कोऽपि पुरुष तप्ते अय कवेल्लुके-लोहकटाहे उदकविन्दुं यावत्-प्रक्षिपेत्, तत् नूनं स उदकविन्दुः तप्ते लोहकटाहे प्रक्षिप्तः सन् क्षिप्रमेव विध्वंसमागच्छति? हन्त, भदन्त ! क्षिप्रमेव विध्वंसमागच्छति नाशं प्राप्नोति । भगवान् तं दार्ष्टान्तिके योजयति-'एवामेव गोयमा ! समणाणं निग्गंथाणं, जाव-महापज्जवसाणा भवंति ' हे गौतम ! एवमेव तप्तलोहकटाहप्रक्षिप्तोदकविन्दुवदेव श्रमणानां निर्ग्रन्थाना यावत्-यथाबादराणि कर्माणि शिथिलीकृतानि निष्ठितानि कृतानि, विपरिणामितानि क्षिप्रमेव विध्वंसमागच्छन्ति, यावतिकां तावतिकामपि च वेदनां

इसी बात को दूसरे दृष्टान्त से दृढतर करते हुए वे गौतम से कहते हैं-(से जहा नामए केइ पुरिसे) गौतम ! जैसे कोइ एक पुरुष (तत्तंसि अयकवल्लुंसि) अत्यन्त गरम हुए लोहे के तवे पर (उदग बिन्दुं) जल की बिन्दु को डाले-तो क्या गौतम ! उस लोहे के अत्यन्त गर्म हुए तवो पर डाला गया वह जल का बिन्दु वहां नष्ट नहीं होगा क्या ? इसके उत्तर में गौतम स्वामी प्रभु से कहते हैं-क्यों नहीं-भदन्त ! वह वहां अवश्य ही शीघ्र नष्ट हो जायगा-(एवामेव गोयमा) तो हे गौतम ! इसी तरह से (समणाणं निग्गंथाणं) श्रमण निर्ग्रन्थों के (जाव महापज्जवसाणा भवंति) श्रमण, निर्ग्रन्थोंके यथाबादर कर्म शिथिलीकृत, निष्ठित, एवं विपरिणामित होकर शीघ्र ही आमूलचूल(बिल्कुल) नष्ट हो जाते हैं । वे चाहें थोडी या बहुत-कैसी ही वेदना क्यों न भोगें अन्त में वे महानिर्जरा शाली होकर वे समस्त कर्मों के विध्वंस कर्त्ता

એજ વાતને બીજા દૃષ્ટાન્ત દ્વારા વધારે પુષ્ટિ આપવા માટે મહાવીર સ્વામી ગૌતમ સ્વામીને કહે છે-" से जहा नामए केइ पुरिसे " હે ગૌતમ ! કોઇ એક પુરૂષ " तत्तंसि अयकवल्लुंसि " અતિશય તપાવેલા લોઢાના તાવડા ઉપર " उदग बिन्दुं " પાણીનું ટીપુ નાખે, તો હે ગૌતમ ! શું તે પાણીનું ટીપુ નાશ નહીં પામે ? તેનો જવાબ આપતા ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને કહે છે " હે ભદન્ત ! તે ટીપુ તુરત જ અવશ્ય નાશ પામશે.

" एवामेव गोयमा ! " હે ગૌતમ ! એજ પ્રમાણે " समणाणं निग्गंथाणं " શ્રમણ નિર્ગ્રંથોના " जाव महापज्जवसाणा भवंति " સ્થૂલ પુદ્ગલો અસાર કર્મો શિથિલીકૃત, નિષ્ઠિત અને વિપરિણામિત થઇને તુરત જ સર્વથા નષ્ટ થઇ જાય છે. તેઓ ભલે થોડી વેદના ભોગવે કે વધારે વેદના ભોગવે, પણ તેઓ અન્તે મહાનિર્જરાવાળા બનીને સમસ્ત કર્મોના વિધ્વંસ (નાશ) કર્તા જ

वेदयमानास्ते निर्ग्रन्थाः श्रमणाः महानिर्जराः महापर्यवसानाश्च भवन्ति । भगवान् उपसंहरन्नाह—'से तेणट्ठेणं जे महावेयणे से महानिज्जरे जाव-पसत्थ निज्जराए' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन एवमुच्यते-ये महावेदनास्ते महानिर्जरा भवन्ति । यावत्-ये महानिर्जरास्ते महावेदनाः भवन्ति, महावेदनस्य अल्पवेदनस्य च मध्ये स श्रेयान् भवति, यः प्रशस्तनिर्जराभवति ॥ सू०१ ॥

जीवकरणवक्तव्यता ।

पूर्वं जीवानां वेदना प्रतिपादिता, सा च वेदना करणतो भवतीति करण पदार्थं निरूपयितुमाह—'कइविहेणं भंते' इत्यादि ।

मूलम्-कइविहे णं भंते ! करणे पण्णत्ते ? गोयमा ! चउव्विहे करणे पण्णत्ते, तं जहा-मणकरणे, वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे । णेरइयाणं भंते ! कइविहे करणे पण्णत्ते ? गोयमा ! चउव्विहे पन्नत्ते, तं जहा - मणकरणे, वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे । पंचिंदियाणं सव्वेसिं चउव्विहे करणे पण्णत्ते । एगिंदियाणं दुविहे-कायकरणे य, कम्मकरणे य । विगलिंदियाणं तिविहे वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे य । नेरइयाणं भंते ! किं करणओ असायं वेयणं वेयंति, अकरणओ असायं वेयणं वेयंति ?

ही बनते हैं । अब भगवान् इस विषय का उपसंहार करते हुए कहते हैं (से तेणट्ठेणं जे महावेयणे से महानिज्जरे जाव पसत्थनिज्जराए) हे गौतम ! इसी कारण से मैंने ऐसा कहा है कि जो महावेदनावाले होते हैं वे महानिर्जरावाले होते हैं-यावत्-जो महानिर्जरावाले होते हैं-वे महावेदनावाले होते हैं । महावेदनावाले एवं अल्पवेदनावाले के बीच में वही उत्तम होता हैं जो प्रशस्त निर्जरावाला होता है ॥ सू० १ ॥

બને છે. હવે મહાવીર પ્રભુ આ વિષયનો ઉપસંહાર કરતા ગૌતમ સ્વામીને કહે છે-(से तेणट्ठेणं जे महावेयणे से महानिज्जरे, जाव पसत्थनिज्जराए) હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે જે મહાવેદનાવાળા હોય છે, તે મહાનિર્જરાવાળા હોય છે અને મહાનિર્જરાવાળા હોય છે, તે મહાવેદનાવાળા હોય છે. પણ મહાવેદનાવાળા અને મહાનિર્જરાવાળાની અપેક્ષાએ પ્રશસ્ત નિર્જરાવાળો જીવ ઉત્તમ હોય છે. ॥ સૂત્ર ૧ ॥

गोयमा ! नेरइया णं करणओ असायं वेयणं वेयंति, नो अकरणओ असायं वेयणं वेयंति । से केणट्ठेणं ?। गोयमा ! नेरइयाणं चउव्विहे करणे पण्णत्ते, तं जहा—मणकरणे, वयकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे, इच्चेएणं चउव्विहेणं असुभेणं करणेणं नेरइया करणओ असायं वेयणं वेयंति, णो अकरणओ, से तेणट्ठेणं० । असुरकुमारा णं किं करणओ अकरणओ ? गोयमा ! करणओ, णो अकरणओ । से केणट्ठेणं ?। गोयमा ! असुरकुमाराणं चउव्विहे करणे पण्णत्ते, तं जहा—मणकरणे, वयकरणे कायकरणे, कम्मकरणे, इच्चेएणं सुभेणं करणेणं असुरकुमाराणं करणओ सायं वेयणं वेयंति, णो अकरणओ । एवं जाव—थणियकुमाराणं । पुढवीकाइयाणं एवामेव पुच्छा ? णवरं—इच्चेएणं सुभाऽसुभेणं करणेणं पुढविकाइया करणओ वेमायाए वेयणं वेयंति, णो अकरणओ । ओरालियसरीरा सव्वे सुभा-ऽसुभेणं वेमायाए, देवा सुभेणं सायं ॥ सू० २ ॥

छाया—कतिविधं खलु भदन्त ! करणं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! चतुर्विधं करणं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—मनस्करणम्, वचस्करणम्, कायकरणम्, कर्मकरणम् । नैरयिकाणां

जीवकरण वक्तव्यता—

'कइविहेणं भंते !' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(कइविहेणं भंते ! करणे पण्णत्ते) हे भदन्त ! करण कितने प्रकार का कहा गया है ? (गोयमा) हे गौतम ! (चउव्विहे

જીવકરણ વક્તવ્યતા—

"कइ विहेणं भंते" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(कइ विहेणं भंते ! करणे पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત ! કરણ કેટલાં પ્રકારનાં કહ્યાં છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (चउव्विहे करणे पण्णत्ते) કરણ ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે. (तंजहा) તે ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—(मणकरणे

भदन्त ! कतिविध करणं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-मनस्करणम्, वचस्करणम्, कायकरणम्, कर्मकरणम् । पञ्चेन्द्रियाणां सर्वेषां चतुर्विधं करणं प्रज्ञप्तम् । एकेन्द्रियाणाम् द्विविधम्-कायकरणं च, कर्मकरणं च विकलेन्द्रियाणां त्रिविधम्-वचस्करणम्, कायकरणम्, कर्मकरणम् । नैरयिकाः खलु भदन्त ! किं करणतोऽसातां वेदनां वेदयन्ति, अकरणतोऽसातां वेदनां वेदयन्ति ? गौतम !

करणे पण्णत्ते) करण चार प्रकार का कहा गया है । (तं जहा) वे चार प्रकार ये हैं-(मणकरणे, वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) मनकरण, वचनकरण, कायकरण और चौथा कर्मकरण । (नेरइयाणं भंते ! कइविहे करणे पण्णत्ते) हे भदन्त ! नारकों के कितने करण कहे गये हैं ? (गोयमा-चउव्विहे पन्नत्ते) हे गौतम ! चार करण कहे गये हैं । (तंजहा) जैसे-(मणकरणे, वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) मनकरण, वचनकरण, कायकरण और कर्मकरण (पंचिंदियाणं सव्वेसिं चउव्विहे करणे पण्णत्ते) समस्त पञ्चेन्द्रिय जीवों के चार करण कहे गये हैं (एगिंदियाणं दुविहे कायकरणे कम्मकरणे य) एकेन्द्रिय जीवों के दो करण कहे गये हैं-एक कायकरण और दूसरा कर्मकरण (विगलेंदियाणं तिविहे-वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) विकलेन्द्रियों के तीन करण कहे गये हैं-एक-वचनकरण दूसरा कायकरण और तीसरा कर्मकरण । (नेरइयाणं भंते ! किं करणओ असायं वेयणं वेयंति, अकरणओ असायं वेयणं वेयंति) हे भदन्त ! नारक जीव क्या करण से अशातावेदना को वेदते

वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) મનકરણ, વચનકરણ, કાયકરણ અને કર્મકરણ. (नेरइयाणं भंते ! कइविहे करणे पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત ! નારક જીવોનાં કેટલા કરણ કહ્યાં છે ? (गोयमा ! चउव्विहे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! નારકોનાં ચાર કરણ કહ્યાં છે. (तंजहा) જેવાં કે (मणकरणे वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) મનકરણ, વચનકરણ, કાયકરણ અને કર્મકરણ. (पंचिंदियाणं सव्वेसिं चउव्विहे करणे पण्णत्ते) સમસ્ત પંચેન્દ્રિય જીવોનાં ચાર કરણ કહ્યાં છે (एगिंदियाणं दुविहे कायकरणे कम्मकरणे य) એકેન્દ્રિય જીવોનાં બે કરણ કહ્યાં છે-(૧) કાયકરણ અને (૨) કર્મકરણ (विगलेंदियाणं तिविहे-वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) વિકલેન્દ્રિયોને ત્રણ કરણ હોય છે-(૧) વચનકરણ, (૨) કાયકરણ અને કર્મકરણ.

(नेरइयाणं भंते ! किं करणओ असायं वेयणं वेयंति, अकरणओ असायं वेयणं वेयंति ?) હે ભદન્ત ! નારક જીવો શું કરણથી અશાતાવેદનાનું વેદન

नैरयिकाः करणतोऽसातां वेदनां वेदयन्ति, नो अकरणतोऽसातां वेदनां वेदयन्ति। तत् केनार्थेन ?। गौतम ! नैरयिकाणां चतुर्विधं करणं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—मनस्करणम्, वचस्करणम्, कायकरणम्, इत्येतेन चतुर्विधेन अशुभेन करणेन नैरयिकाः करणतोऽसातां वेदनां वेदयन्ति, नो अकरणतः, तत् तेनार्थेन०। असुरकुमाराः किं करणतः, अकरणतः ? गौतम ! करणतः, नो अकरणतः, तत्—केनार्थेन ?।

हैं ? या अकरण से अशातावेदना को वेदते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (नेरइयाणं करणओ असायं वेयणं वेयंति, नो अकरणओ असायं वेयणं वेयंति) नारक जीव करण से अशातावेदना का वेदन करते हैं, वे अकरण से अशातावेदना का वेदन नहीं करते हैं। (से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (नेरइयाणं चउव्विहे करणे पण्णत्ते) नारक जीवों के चार करण कहे गये हैं (तं जहा) जैसे—(मणकरणे, वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) मनकरण, वचनकरण, कायकरण और कर्मकरण (इच्चेएणं चउव्विहेणं असुभेणं करणेणं नेरइया करणओ असायं वेयणं वेयंति, णो अकरणओ से तेणट्ठेणं०) इन चार प्रकार के अशुभ करणों से नारक जीव अशातावेदना का वेदन करते हैं अतः वे करण से अशातावेदना का वेदन करते हैं—अकरण से नहीं इस कारण मैंने ऐसा कहा है। (असुरकुमाराणं किं करणओ, अकरणओ) हे भदन्त ! असुरकुमार क्या करण से शातावेदना करते हैं, या अकरण से शातावेदना का वेदन करते हैं ?

કરે છે, કે અકરણથી અશાતાવેદનાનું વેદન કરે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (नेरइयाणं करणओ असायं वेयणं वेयंति, नो अकरणओ असायं वेयणं वेयंति) નારક જીવો કરણથી અશાતા વેદનાનું વેદન કરે છે, તેઓ અકરણથી અશાતા વેદનાનું વેદન કરતા નથી. (से केणट्ठेणं) હે ભદન્ત ! એવું આપ શા કારણે કહો છો ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! नेरइयाणं चउव्विहे करणे पण्णत्ते) નારક જીવોનાં ચાર કરણ કહ્યાં છે, (तं जहा) જેવાં કે (मणकरणे वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) મનકરણ, વચનકરણ, કાયકરણ અને કર્મકરણ.

(इच्चेएणं चउव्विहेणं असुभेणं करणेयं नेरइया करणओ आसायं वेयणं वेयंति, णो अकरणओ—से तेणट्ठेणं) આ ચાર પ્રકારનાં અશુભ કરણોથી નારક જીવો અશાતાવેદનાનું વેદન કરે છે. તેથી તેઓ કરણથી અશાતાવેદનાનું વેદન કરે છે, અકરણથી અશાતાવેદનાનું વેદન કરતા નથી. હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે. (असुरकुमाराणं किं करणओ, अकरणओ ?) હે ભદન્ત ! અસુરકુમારો શું કરણથી શાતાવેદનાનું વેદન કરે છે, કે અકરણથી શાતાવેદનાનું વેદન કરે

गौतम ! असुरकुमाराणां चतुर्विधं करणं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-मनरकरणम्, वचस्करणम्, कायकरणम्, कर्मकरणम्, इत्येतेन शुभेन करणेन असुरकुमाराः करणतः सातां वेदनां वेदयन्ति, नो अकरणतः। एवं यावत्-स्तनितकुमाराणाम्। पृथिवीकायिकानाम्-एवमेव पृच्छा? नवरम्-इत्येतेन शुभाशुभेन करणेन पृथिवीका-

---

(गोयमा) हे गौतम! (करणओ णो अकरणओ) असुरकुमार करण से शातावेदनाका वेदन करते हैं-अकरण से वे शातावेदना का वेदन नहीं करते हैं। (से केणट्ठेणं) हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं? (गोयमा! असुरकुमाराणं चउव्विहे करणे पण्णत्ते) हे गौतम असुरकुमारों के चार प्रकार के करण कहे गये हैं (तं जहा) जो इस प्रकार से हैं (मणकरणे, वयकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) मनकरण, वचनकरण, कायकरण और कर्मकरण (इच्चेएणं सुभेणं करणेणं असुरकुमाराणं करणओ सायं वेयणं वेयंति) इन शुभ करणों से असुरकुमार शातावेदनाका वेदन करते हैं इस कारण वे करणसे शातावेदन का वेदन करते हैं (णो अकरणओ) अकरण से शातावेदना का वे वेदन नहीं करते हैं (एवं जाव थणियकुमाराणं) इसी तरह से यावत् स्तनितकुमारों के भी जानना चाहिये। (पुढवीकाइयाणं एवामेव पुच्छा) हे भदन्त! पृथिवीकायिक जीव करण से शाता और असातारूप वेदना का अनुभव करते हैं? या अकरण से शाता और अशाता वेदना का

છે ? (गोयमा ! करणओ, णो करणओ) હે ગૌતમ ! કરણથી શાતાવેદનાનું વેદન કરે છે, તેઓ અકરણથી શાતાવેદનાનું વેદન કરતા નથી. (सेकेणट्ठे णं) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ? (गोयमा ! असुरकुमाराणं चउव्विहे करणे पण्णत्ते) હે ગૌતમ ! અસુરકુમારોનાં ચાર પ્રકારનાં કરણ કહ્યાં છે, (तंजहा) જેવાં કે (मणकरणे, वयकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) મન કરણ, વચનકરણ, કાયકરણ અને કર્મકરણ. (इच्चेएणं सुभेणं करणेणं असुरकुमाराणं करणओ सायं वेयणं वेयंति) તે શુભ કરણોથી અસુરકુમારો શાતાવેદનાનું વેદન કરે છે. તે કારણે તેઓ કરણોથી શાતાવેદનાનું વેદન કરે છે. (णो अकरणओ) અકરણથી શાતાવેદનાનું વેદન કરતા નથી. (एवं जाव थणियकुमाराणं) સ્તનિતકુમાર પર્યન્તના દેવોના વિષયમાં પણ એમ જ સમજવું. (पुढवीकाइयाणं एवामेव पुच्छा) હે ભદન્ત ! પૃથ્વીકાય જીવો કરણથી શાતા વેદના અને અશાતાવેદનાનું વેદન કરે છે, કે અકરણથી શાતાવેદના અને અશાતાવેદનાનું વેદન કરે છે ?

यिकाः करणतो विमात्रया वेदनां वेदयन्ति, नो अकरणतः। औदारिकशरीराः सर्वे शुभाशुभेन विमात्रया । देवाः शुभेन ॥

टीका–' कइविहे णं भंते ! करणे पण्णत्ते ? ' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! कतिविधं कियत्प्रकारम् खलु करणं सुखदुःखानुभवनिमित्तभूतं प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह

अनुभव करते हैं ? (णवरं-इच्चेएणं सुभाऽसुभेणं करणेणं पुढवीकाइया करणओ वेमायाए वेयणं वेयंति, णो अकरणओ) हे गौतम ! पृथिवीकायिक जीव शुभाशुभ कितने भेद कदाचित् शातारूप और कदाचित अशातारूप वेदना का अनुभव करते हैं। अकरण से–करण के विना नहीं। यही यहां पर विशेषता है। (ओरालिय सरीरासव्वे सुभासुभेणं करणेणं वेमायाए–देवा सुभेणं सायं) जितने भी औदारिक शरीरवाले जीव हैं वे सब ही शुभ ओर अशुभरूप करण से ही दोनों प्रकार की वेदना का अनुभव करते हैं देव शुभकरण से केवल शातावेदना का अनुभव करते है।

टीकार्थ—पहिले जीवों की वेदना का कथन किया गया है। वह वेदना करण द्वारा होती है इस कारण सूत्रकार इस सूत्र से उसी का निरूपण कर रहे हैं–इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि–"कइविहेणं भंते ! करणे पण्णत्ते) हे भदन्त ! करण कितने प्रकार का होता है ? सुख और दुःख के अनुभव करने में जो निमित्त भूत होता है उसका नाम करण है सो इस करण के किनने भेद हैं ? इस

(णवरं–इच्चेएणं सुभाऽसुभेणं करणेणं पुढविकाइया करणओ वेमायाए वेयणं वेयंति, णो अकरणओ) હે ગૌતમ ! પૃથ્વીકાય જીવો શુભાશુભ કરણુથી જ ક્યારેક શાતાવેદનાનું વેદન કરે છે અને ક્યારેક અશાતાવેદનાનું વેદન કરે છે, અકરણુથી તેઓ તેનું વેદન કરતા નથી, એટલી જ અહીં વિશેષતા છે. (ओरालिय सरीरा सव्वे सुभासुभेणं करणेणं वेमायाए-देवा सुभेणं सायं) સમસ્ત ઔદારિક શરીરવાળા જીવો શુભ અને અશુભરૂપ કરણુથી જ બન્ને પ્રકારની વેદનાનું વેદન કરે છે. દેવો શુભકરણુથી ફક્ત શાતાવેદનાનો જ અનુભવ કરે છે.

ટીકાર્થ—આગલા પ્રકરણુમાં જીવોની વેદનાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. તે વેદના કરણુ દ્વારા થતી હોય છે. તે કારણે સૂત્રકાર આ સૂત્રમાં કરણુનું નિરૂપણુ કરે છે.

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે કે " कइविहेणं भंते ! करणे पण्णत्ते ? " હે ભદન્ત ! કરણુ કેટલાં પ્રકારનાં કહ્યાં છે ? (સુખ અને દુઃખનો અનુભવ કરવામાં જે નિમિત્તરૂપ હોય છે, તેને કરણુ કહે છે.)

–'गोयमा ! चउव्विहे करणे पण्णत्ते' हे गौतम ! चतुर्विधं–चतुःप्रकारं करणं प्रज्ञप्तम्, 'तं जहा–मणकरणे, वयकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे' तद्यथा–मनःकरणम्, वचःकरणम्, कायकरणम्, कर्मकरणं च–तत्र मनोवाक्कायविषयकं करणं तत्तत्करणम्, कर्मकरणं च कर्मविषयकं करणं, बन्धन–संक्रमणादिनिमित्तभूतं जीववीर्यं कर्मकरणम्। गौतमः पृच्छति–'नेरइयाणं भंते ! कइविहे करणे पण्णत्ते?' हे भदन्त ! नैरयिकाणां कतिविधं करणं प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह–'गोयमा ! चउव्विहे पण्णत्ते' हे गौतम ! नैरयिकाणां चतुर्विधं करणं प्रज्ञप्तम्, तं जहा–मणकरणे, वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे' तद्यथा–मनःकरणम्, वचःकरणम्, कायकरणम्, कर्मकरणम्,

---

गौतम के प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु उनसे कहते हैं कि–(गोयमा) हे गौतम ! (चउव्विहे करणे पण्णत्ते) करण चार प्रकार का होता है (तं जहा) जैसे–(मणकरणे) मनकरण, (वइकरणे) वचनकरण, (कायकरणे) कायकरण, (कम्मकरणे) कर्मकरण, कर्मों के बंधन में, उनके संक्रमण आदिमें जो निमित्तभूत जीव का वीर्यविशेष है वह कर्मकरण है।

अब गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि–(नेरइयाणं भंते ! कइविहे करणे पण्णत्ते) हे भदन्त ! नारक जीवों के कितने करण होते हैं–अर्थात् पूर्वोक्त इन चार करणों में से चार ही करण होते हैं या कुछ कम करण होते हैं ? तो इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! नारक जीवों के (चउव्विहे पण्णत्ते) चारों प्रकार के ही करण होते हैं। (तं जहा) जैसे (मणकरणे, वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) मनकरण, वचनकरण, कायकरण, और कर्मकरण

મહાવીર પ્રભુ તેનો જવાબ આપતા કહે છે–" गोयमा ! चउव्विहे करणे पण्णत्ते " હે ગૌતમ ! કરણ ચાર પ્રકારનાં હોય છે, " तं जहा " જેવાં કે– " मणकरणे " મનકરણ, " वइकरणे " વચનકરણ, " कायकरणे " કાયકરણ અને " कम्मकरणे " કર્મકરણ. કર્મોના બંધન અને તેમના સંક્રમણ આદિમાં નિમિત્તભૂત (કારણરૂપ) જે જીવનું વીર્ય વિશેષ છે તેને કર્મકરણ કહે છે

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન–(नेरइयाणं भंते ! कइविहे करणे पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત ! નારક જીવોનાં કેટલાં કરણ હોય છે ? એટલે કે પૂર્વોક્ત ચારે ચાર કરણ હોય છે, કે તેથી ઓછાં કરણો હોય છે ?

મહાવીર પ્રભુ તેનો જવાબ આપતા કહે છે–" चउव्विहे पण्णत्ते " હે ગૌતમ ! નારકોનાં ચાર કરણ હોય છે, " तं जहा " જેવાં કે (मणकरणे, वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) મનકરણ, વચનકરણ, કાયકરણ અને કર્મકરણ.

एवं 'पचिंदियाणं सव्वेसिं चउव्विहे करणे पण्णत्ते' पञ्चेन्द्रियाणां तिर्यग्योनिकादि-मनुष्यपर्यन्तानां सर्वेषां चतुर्विधं करणं प्रज्ञप्तम्, तच्च मनोवचःकायकर्मरूपं वोध्यम् 'एगिंदियाणं दुविहे-कायकरणे य, कम्मकरणे य' एकेन्द्रियाणां द्विविधम् करणम् प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-कायकरणं च, कर्मकरणं च, विगलिंदियाणं तिविहे-वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे य' विकलेन्द्रियाणां त्रिचतुरिन्द्रियाणां जीवानां त्रिविधं करणं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-वचःकरणम्, कायकरणम्, कर्मकरणं च। गौतमः पुनः पृच्छति-'नेरइया णं भंते! किं करणओ आसायं वेयणं वेयंति? हे भदन्त! नैरयिकाः खलु किम् करणतः-मनोवचनकायादिद्वारा असाताम्

-ये चारों ही करण नारक जीवों में पाये जाते हैं। (एवं) इसी तरह से (पंचिंदियाणं सव्वेसिं चउव्विहे करणे पण्णत्ते) जितने भी पंचेन्द्रियजीव -संज्ञी पञ्चेन्द्रिय प्राणी हैं-तिर्यग्योनि के संज्ञी पंचेन्द्रिय जीवों से लेकर मनुष्यपर्यन्त उन सबके ये मनवचन काय और कर्मरूप चारों प्रकार के ही करण होते हैं। (एगिंदियाणं दुविहे कायकरणे य कम्मकरणे य) एकेन्द्रिय जीवों के कायकरण और कर्मकरण ये दो ही करण होते हैं। (विगलेंदिया णं तिविहे वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे य) दोइन्द्रिय, तेइन्द्रिय और चौइन्द्रिय जीवों के वचनकरण, कायकरण, और कर्मकरण ये तीन प्रकार के करण होते हैं। अब गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि-(नेरइयाणं भंते! किं करणओ असायं वेयणं वेयंति, अकरणओ असायं वेयणं वेयंति) हे भदन्त! नारक जीव नरकों में जो

આ ચારે કારણો નારક જીવોમાં જોવામાં આવે છે. "एवं" એજ પ્રમાણે (पंचिंदियाणं सव्वेसिं चउव्विहे करणे पण्णत्ते) સમસ્ત પંચેન્દ્રિય જીવોને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોને-મન, વચન, કાય અને કર્મરૂપ ચારે કરણો હોય છે. એટલે કે તિર્યગ્યોનિના સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોથી લઈને મનુષ્ય પર્યન્તના સમસ્ત પંચેન્દ્રિય જીવો મન, વચન, કાય અને કર્મરૂપ ચારે કરણોવાળા હોય છે. (एगिंदियाणं दुविहे कायकरणे य कम्मकरणे य) એકેન્દ્રિય જીવોને બે જ કરણ હોય છે-(૧) કાયકરણ અને (૨) કર્મકરણ.

(विगलेंदियाणं तिविहे वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) વિકલેન્દ્રિય જીવોને (દ્વિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોને) ત્રણ કરણ હોય છે-(૧) વચન કરણ, (૨) કાયકરણ અને (૩) કર્મકરણ.

પ્રશ્ન-"नेरइयाणं भंते! किं करणओ असायंवेयणं वेयंति, अकरणओ असायंवेयणं वेयंति?" હે ભદન્ત! નારક જીવો નરકોમાં જે અશાતાવેદનાનું

अशुभात्मिकां वेदनां वेदयन्ति ? अनुभवन्ति ? अथवा 'अकरणओ असायं वेयणं वेयंति ?' अकरणतः करणं विना असातां वेदनां वेदयन्ति ?। भगवानाह— 'गोयमा ! नेरइया णं करणओ असायं वेयणं वेयंति, हे गौतम ! नैरयिकाः खलु करणतो मनोवचनादिद्वारा असाताम् दुःखरूपां वेदनां वेदयन्ति, 'णो अकरणओ असायं वेयणं वेयंति' नो अकरणतः करणं विना असातां वेदनां वेदयन्ति। गौतम आह–'से केणट्ठेणं' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन नैरयिकाः करणतोऽसातां वेदनां वेदयन्ति, नो अकरणतः ? किं तत्र कारणमिति प्रश्नाशयः ? भगवानाह– 'गोयमा ! नेरइयाणं चउव्विहे करणे पण्णत्ते' हे गौतम ! नैरयिकाणां चतुर्विधं करणं प्रज्ञप्तम्, 'तं जहा–मणकरणे, वयकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे' तद्यथा-

---

आशातावेदना का अनुभव करते रहते हैं सो वे मनवचन कायादि द्वारा उस अशुभात्मक अशाता का अनुभव करते हैं ? या करण के विना ही असातावेदना का अनुभव करते हैं ? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (नेरइयाणं करणओ असायं वेयणं वेयंति) नारक जीव नरकों में जो अशुभात्मक असाता का वेदन करते हैं–वे मनवचन काय आदि करण द्वारा उसका वेदन करते हैं, करण-विना उसका वेदन नहीं करते हैं। नारक जीव नरकों में करणद्वारा ही अशातावेदना का अनुभव करते हैं करण के विना नहीं ऐसा जो आपने कहा है सो (से केणट्ठेणं) ऐसा आप किस कारण से कहते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (नेरइयाणं चउव्विहे करणे पण्णत्ते) नारक जीवों में अभी मनकरण, वचनकरण,

---

વેદન કરે છે, તે શું મન, વચન, કાય અને કર્મરૂપ કરણો વડે અશુભાત્મક અશાતાનું વેદન કરે છે, કે અકરણથી (કરણ વિના જ) અશાતાવેદનાનું વેદન કરે છે ?

ઉત્તર—"गोयमा !" હે ગૌતમ ! (नेरइयाणं करणओ असायवेयणं वेयंति) નારકો નરકોની અંદર જે અશુભાત્મક અશાતાનું વેદન કરે છે, તે મન, વચન, કાય આદિ કરણો દ્વારા જ કરે છે, કરણ વિના તેઓ તેનું વેદન કરતા નથી.

પ્રશ્ન—"से केणट्ठेणं" હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે નારક જીવો કરણ દ્વારા જ અશાતાવેદનાનું વેદન કરે છે, કરણ વિના તેઓ તેનું વેદન કરતા નથી ?

ઉત્તર—"गोयमा !" હે ગૌતમ ! (नेरइयाणं चउव्विहे करणे पण्णत्ते) મેં આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે નારક જીવોમાં મનકરણ, વચનકરણ, કાયકરણ

मनःकरणम्, वचःकरणम्, कायकरणम्, कर्मकरणं च 'इच्चेएणं चउव्विहेणं असुभेणं करणेणं नेरइया करणओ असायं वेयणं वेयंति,' इत्येतेन उपर्युक्तेन मनोवचनादिरूपेण चतुर्विधेन अशुभेन करणेन नैरयिकाः करणत एव असातां वेदनां वेदयन्ति, 'णो अकरणओ' नो अकरणतः करणं विना नैरयिकाः असातां वेदनां न वेदयन्ति—इत्यर्थः। उपसंहरति—'से तेणट्ठेणं' हे गौतम! तत् तेनार्थेन यत् नैरयिकाः करणत एव, नो अकरणतः असातां वेदनां वेदयन्तीत्युच्यते। गौतमः पृच्छति—'असुरकुमारा णं किं करणओ?' असुरकुमाराः खलु किम् करणतः, अकरणतो वा सातां सुखरूपां वेदनां वेदयन्ति? भगवानाह—'गोयमा! करणओ, नो अकरणओ' हे गौतम! असुरकुमाराः करणत एव सातां सुखरूपां

कायकरण, और कर्मकरण ये चार प्रकार के करण होते हैं ऐसा प्रकट किया गया है सो (इच्चेएणं चउव्विहेणं असुभेणं करणेणं नेरइया करणओ असायं वेयणं वेयंति) वे नारक जीव इन पूर्वोक्त चार करणों वाले होते हैं—इस कारण वे करण द्वारा आशातावेदना का अनुभव करते हैं (णो अकरणो) करण के विना वे उस वेदना का अनुभव नहीं करते हैं (से तेणट्ठेणं) इस कारण हे गौतम। मैंने ऐसा कहा है कि नारक जीव करण से ही अशाता का अनुभव करते हैं करण के विना नहीं। अब गौतम स्वामी प्रभु से पुनः ऐसा पूछते हैं कि—(असुरकुमारा णं किं करणओ अकरणओ) हे भदन्त! असुरकुमार क्या करण द्वारा ही शाता-सुखरूप वेदना का अनुभव करते हैं या करण के विना ही सुखरूप शाता वेदना का अनुभव करते हैं? इसके उत्तर में प्रभु

અને કર્મકરણ, એ ચાર પ્રકારનાં કરણ હોય છે. (इच्चेएणं चउव्विहेणं असुभेणं करणेणं नेरइया करणओ असायं वेयणं वेयंति) એ ચાર પ્રકારનાં અશુભ કરણો દ્વારા તેઓ અશાતાવેદનાનો અનુભવ કરે છે, "णो अकरणओ" તેઓ અકરણથી (કરણો વિના) તે વેદનાનો અનુભવ કરતા નથી. "से तेणट्ठेणं" હે ગૌતમ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે નારક જીવો કરણથી જ અશાતા વેદનાનો અનુભવ કરે છે, કરણ વિના તેઓ અશાતાવેદનાનો અનુભવ કરતા નથી.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે—(असुरकुमाराणं किं करणओ अकरणओ?) હે ભદન્ત! શું અસુરકુમાર દેવો કરણ દ્વારા જ શાતા-સુખરૂપ-વેદનાનો અનુભવ કરે છે, કે અકરણ દ્વારા (કરણ વિના) જ સુખરૂપ શાતાવેદનાનો અનુભવ કરે છે?

ઉત્તર—"गोयमा!" હે ગૌતમ! (करणओ नो अकरणओ) અસુર

वेदनाम् अनुभवन्ति, नो अकरणतस्तामनुभवन्ति ? गौतम आह–'से केणट्ठेणं ?' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन असुरकुमाराः करणत एव, नो अकरणतः सातां वेदनां वेदयन्ति ? । भगवानाह–' गोयमा ! असुरकुमाराणं चउव्विहे करणे पण्णत्ते ' हे गौतम ! असुरकुमाराणाम् चतुर्विधं करणं प्रज्ञप्तम्, 'तं जहा–मणकरणे, वयकरणे कायकरणे, कम्मकरणे' तद्यथा–मनःकरणम् , वचःकरणम् , कायकरणम् , कर्मकरणं च, ' इच्चेएणं सुभेणं करणेणं असुरकुमारा णं करणओ सायं वेयणं वेयंति' इत्येतेन उपर्युक्तेन मनोवचःकायादिना शुभेन करणेन असुरकुमाराः खलु करणत एव सातां वेदनां वेदयन्ति, ' णो अकरणओ ' नो अकरणतः सातां वेदनां ते वेद यन्ति, ' एवं जाव–थणियकुमाराणं ' एवम्–असुरकुमारवदेव यावत्–नागकुमार

उनसे कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (करणओ नो अकरणओ) असुरकुमार करणद्वारा ही सुखरूप शातावेदना का अनुभव करते हैं अकरण–करण के विना नहीं, अब गौतम स्वामी प्रभु से ऐसे कथन में कारण क्या है ? इस विषय को जानने की इच्छा से पूछते हैं (से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं ! इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (असुरकुमाराणं चउव्विहे करणे पण्णत्ते तं जहा मणकरणे, वयकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे–इच्चेएणं सुभेणं करणेणं असुरकुमाराणं करणओ सायं वेयणं वेयंति) असुरकुमारों के मनकरण, वचनकरण कायकरण और कर्मकरण ये चार होते हैं ऐसा अभी २ प्रकट किया गया है सो इन चार शुभ करणों से युक्त होने के कारण ये करण से ही सुखरूप शातावेदना का अनुभव करते हैं (णो अकरणो) करण के सिवाय नहीं ऐसा मैंने कहा है (एवं जाव

કુમારો કરણુ દ્વારા જ શાતાવેદનાનું વેદન કરે છે, તેઓ કરણુ વિના તેનું વેદન કરતા નથી. તેનું કારણુ જાણુવા માટે ગૌતમ સ્વામી આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછે છે.

" से केणट्ठेणं० " હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ?

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! " (असुरकुमाराणं चउव्विहे करणे पण्णत्ते–तंजहा " અસુરકુમારોને નીચે પ્રમાણે ચાર કરણો હોય છે-(मणकरणे, वइकरणे, कायकरणे, कम्मकरणे) મનકરણુ, વચનકરણુ, કાયકરણુ અને કર્મકરણુ.

(इच्चेएणं सुभेणं करणेणं असुरकुमाराणं करणओ सायं वेयणं वेयंति) આ શુભ કરણોથી યુક્ત હોવાને કારણે તેઓ કરણુ દ્વારા જ સુખરૂપ શાતા-વેદનાનો અનુભવ કરે છે, " णो अकरणओ " કરણુ વિના તેઓ તેનો અનુભવ કરતા નથી.

सुवर्णकुमार–विद्युत्कुमार – अग्निकुमार – द्वीपकुमारो–दधिकुमार–दिशाकुमार–पवनकुमाराणां स्तनितकुमाराणां च भवनपतीनामपि बोध्यम्, तथा च नागकुमारादि–स्तनितकुमारपर्यन्ता अपि देवाः करणत एव सातां वेदनां वेदयन्ति, नो अकरणत इति। 'पुढवीकाइयाणं एवामेव पुच्छा?' पृथिवीकायिकानामपि जीवानाम् एवमेव नैरयिकादिवदेव पृच्छा प्रश्नः, तथा च–पृथिवीकायिका जीवाः किं करणतः अकरणतो वा साताम् असातां वा वेदनां वेदयन्ति? इति प्रश्न ऊहनीयः, भगवान् तत्र विशेषतां प्रतिपादयति–' णवरं–इच्चेएणं सुभाऽसुभेणं करणेणं पुढवीकाइया करणओ वेमायाए वेयणं वेयंति, णो अकरणओ ' नवरम्–

थणियकुमाराणं) असुरकुमारों की तरह से ही यावत्–नागकुमार, सुवर्णकुमार, विद्युत्कुमार, अग्निकुमार, द्वीपकुमार, उदधिकुमार, दिशाकुमार, पवनकुमार, और स्तनितकुमार इन भवनपतियों के भी जानना चाहिये। इस तरह नागकुमारादि स्तनितकुमारतक के सब ही देव भवनपतिदेव–करणद्वारा ही सातावेदना का अनुभव करते हैं अकरण द्वारा नहीं। (पुढवीकाइयाणं एवामेव पुच्छा) पृथिवीकायिक जीवों के भी नारक जीवों की तरह से ही प्रश्न करना चाहिये–तथा च हे भदन्त! पृथिवीकायिक जीव क्या करण द्वारा, या करण के विना ही शाता अशातारूप वेदना का अनुभव करते हैं? ऐसा प्रश्न अपने आप समझलेना चाहिये–तब इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु विशेषता का प्रतिपादन करते हैं (णवरं इच्चेएणं सुभासुभेणं करणेणं पुढवीकाइयो कर

(एवं जाव थणियकुमाराणं) એ જ પ્રમાણે (અસુરકુમારોની જેમ જ) સ્તનિતકુમાર પર્યન્તના દેવો પણ ચાર કરણ દ્વારા જ અનુભવ કરે છે. એટલે કે અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, વિદ્યુતકુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્વીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, દિશાકુમાર, પવનકુમાર, અને સ્તનિતકુમાર, એ ભવનપતિ દેવો પણ ચાર કરણો વડે જ સુખરૂપ શાતાવેદનાનું વેદન કરે છે. તેઓ અકરણ દ્વારા સાતાવેદનાનો અનુભવ કરતા નથી.

(પુઢવિકાઇયાણં એવામેવ પુચ્છા) હે ભદન્ત! પૃથ્વીકાય જીવોના વિષયમાં પણ હું એજ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછવા માગું છું–શું પૃથ્વીકાય જીવો કરણ દ્વારા શાતાવેદના અને અશાતાવેદનાનો અનુભવ કરે છે, કે અકરણ દ્વારા તેનો અનુભવ કરે છે?

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ તેમના વિષયમાં કેટલીક વિશેષતાનું પ્રતિપાદન કરે છે–(णवरं इच्चेएणं सुभासुभेणं करणेणं पुढवीकाइया

विशेषः पुनरेतावानेव यत् इत्येतेन उपरि वर्णितेन शुभाऽशुभेन करणेण पृथिवी कायिकाः करणतो विमात्रया–विविधया मात्रया कदाचित् सुखात्मिकां सातां वेदनां वेदयन्ति, कदाचिच्च दुःखात्मिकाम् असातां वेदनां वेदयन्ति किन्तु नो अकरणतः करणं विना तथाविधवेदनां शुभामशुभां वा वेदयन्ति । तथा 'ओरालियसरीरा सव्वे सुभासुभेणं वेमायाए' औदारिकशरीराः सर्वे जीवाः शुभाऽशुभेन करणेन विमात्रया कदाचित् सातां वेदनां वेदयन्ति, कदाचित् असातां वेदनां वेदयन्ति । 'देवा सुभेणं सायं' देवाः शुभेन करणेन सातां सुखरूपां वेदनां वेदयन्ति, नो दुःखरूपाम् असातां वेदनां वेदयन्तीति भावः ॥ सू० २ ॥

णओ वेमायाए वेयणं वेयंति, णो अकरणओ) वे कहते हैं कि जो पृथिवीकायिक एकेन्द्रिय जीव हैं वे पूर्वोक्त शुभाशुभ करण द्वारा, विमात्रा से–भजना से कभी सुखरूप शातावेदना का और कभी दुःखरूप अशातावेदना का–इस प्रकार की विविधमात्रा से–वेदना का अनुभव करते हैं–करण के विना तथाविध शुभाशुभ वेदना का अनुभव नहीं करते। तथा–(ओरालियसरीरा सव्वे सुभासुभेणं वेमायाए) जितने भी औदारिक शरीरवाले–एकेन्द्रिय से लेकर समस्त पंचेन्द्रिय मनुष्य और तिर्यंच जीव हैं वे सब शुभ और अशुभकरण द्वारा ही विमात्रा से कदाचित् सातावेदना का और कदाचित् आसातावेदना का अनुभव करते हैं। (देवा सुभेणं सायं) देव शुभकरण द्वारा साता सुखरूप वेदनाका ही अनुभव करते हैं, दुःखरूप असातावेदना का नहीं ॥सू०२॥

करणओ वेमायाए वेयणं वेयंति) હે ગૌતમ! જે પૃથ્વીકાયિક એકેન્દ્રિય જીવો છે તેઓ ઉપર્યુક્ત શુભાશુભ કરણો વડે કયારેક દુઃખરૂપ અશાતાવેદનાનો અનુભવ કરે છે, તેઓ કરણ વિના શાતાવેદના અને અશાતાવેદનાનો અનુભવ કરતા નથી. આ રીતે પૃથ્વીકાયોમાં વિકલ્પે શાતાવેદના અને અશાતાવેદનાના વેદનનું પ્રતિપાદન કરાયું છે.

(ओरालियसरीरा सव्वे सुभासुमेणं वेमायाए) જેટલા ઔદારિક શરીરવાળા જીવો છે, (એટલે કે એકેન્દ્રિયથી લઇને સમસ્ત પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યંચો) તેઓ શુભ અને અશુભ કરણ દ્વારા વિકલ્પે શાતાવેદના અને અશાતાવેદનાનો અનુભવ કરે છે-એટલે કે કયારેક શાતાવેદનાનો અનુભવ કરે છે અને કયારેક અશાતાવેદનાનો અનુભવ કરે છે. "देवा सुभेणं सायं" દેવો શુભ કરણ વડે સુખરૂપ શાતાવેદનાનો જ અનુભવ કરે છે. તેઓ દુઃખરૂપ અશાતાવેદનાનો અનુભવ કરતા નથી. ॥ સૂત્ર ૨ ॥

वेदना-निर्जरयोः साहचर्यवक्तव्यता ।

वेदना-निर्जरयोरधिकारात् तयोः साहचर्यं प्रतिपादयितुमाह-' जीवाणं भंते ! ' इत्यादि ।

मूलम्-" जीवा णं भंते ! किं महावेयणा महानिज्जरा, महावेयणा अप्पनिज्जरा, अप्पवेयणा महानिज्जरा, अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा ? गोयमा ! अत्थेगइया जीवा महावेयणा महानिज्जरा, अत्थेगइया जीवा महावेयणा अप्पनिज्जरा, अत्थे गइया जीवा अप्पवेयणा महानिज्जरा, अत्थेगइया जीवा अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा । से केणट्ठेणं०? गोयमा ! पडिमा पडिवन्नए अणगारे महावेयणे महानिज्जरे, छट्ठि-सत्तमासु पुढवीसु नेरइया महावेयणा अप्पनिज्जरा । सेलेसिं पडिवन्नए अणगारे अप्पवेयणे महानिज्जरे । अणुत्तरोववाइया देवा अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा । सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति,

'महावेयणे य वत्थ कद्दम-खंजणकए य अहिगरणी ।
तणहत्थे य कवल्ले, करण महावेयणा जीवा " ॥सू०३॥

छाया- जीवाः खलु भदन्त ! किं महावेदनाः-महानिर्जराः १, महावेदनाः अल्पनिर्जराः २, अल्पवेदनाः-महानिर्जराः, ३, अल्पवेदनाः-अल्पनिर्जराः ४,

---

वेदना और निर्जरा में साहचर्यवक्तव्यता-

' जीवाणं भंते ! ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(जीवा णं भंते ! किं महावेयणा, महानिज्जरा, महावेयणा अप्पनिज्जरा, अप्पवेयणा महानिज्जरा, अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा)

વેદના અને નિર્જરામાં સાહચર્ય વક્તવ્યતા—

" જીવાણં ભંતે ! ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(जीवाणं भंते ! किं महावेयणा महानिज्जरा, महावेयणा अप्पनिज्जरा, अप्पवेयणा महानिज्जरा, अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा ?) હે ભદન્ત ! જે

गौतम ! सन्त्येकके जीवाः महावेदनाः—महानिर्जराः १, सन्त्येकके जीवाः महावेदनाः—अल्पनिर्जराः २, सन्त्येकके जीवाः अल्पवेदनाः—महानिर्जराः ३, सन्त्येकके जीवाः अल्पवेदनाः—अल्पनिर्जराः ४। तत् केनार्थेन ?। गौतम ! प्रतिमाप्रतिपन्नकोऽनगारो महावेदनो—महानिर्जरः। षष्ठी-सप्तम्योः पृथिव्योः

हे भदन्त ! जो जीव महावेदना वाले होते हैं ? वे क्या महानिर्जरावाले होते हैं ? तथा—जो जीव महावेदना वाले होते हैं, वे क्या अल्पनिर्जरा वाले होते हैं ! तथा—जो जीव अल्पवेदना वाले होते हैं, वे क्या महानिर्जरावाले होते हैं ? तथा—जो जीव अल्पवेदनावाले होते हैं वे क्या अल्पनिर्जरावाले होते हैं ? (अत्थेगइया जीवा महावेयणा महानिज्जरा महावेयणा अप्पनिज्जरा, अत्थेगइया जीवा अप्पवेयणा महानिज्जरा, अत्थेगइया जीवा अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा) हे गौतम ! कितनेक जीव ऐसे होते हैं जो महावेदनावाले होते हैं और महानिर्जरावाले होते हैं। कितनेक जीव ऐसे होते हैं जो महावेदनावालेहोते हैं और अल्पनिर्जरावाले होते हैं। कितनेक जीव ऐसे होते हैं जो अल्पवेदनावाले होते हैं और महानिर्जरावाले होते हैं ? और कितनेक जीव ऐसे होते हैं जो अल्पवेदना वाले होते हैं और अल्पनिर्जरा वाले होते हैं ? (से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (पडिमापडिवन्नए अणगारे महावेयणे महानिज्जरे, छट्ठसत्तमासु पुढवीसु नेरइया

જીવ મહાવેદનાવાળા હોય તેઓ શું મહાનિર્જરાવાળા હોય છે ? અથવા જે જીવ મહાવેદનાવાળા હોય તેઓ શું અલ્પનિર્જરાવાળા હોય છે ? તથા જે જીવ અલ્પવેદનાવાળા હોય તેઓ શું મહાનિર્જરાવાળા હોય છે ? અથવા જે જીવ અલ્પવેદનાવાળા હોય તેઓ શું અલ્પનિર્જરાવાળા હોય છે ?

(अत्थेगइया जीवा महावेयणा महानिज्जरा महावेयणा अप्पनिज्जरा, अत्थेगइया जीवा अप्पवेयणा महानिज्जरा, अत्थेगइया जीवा अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा) હે ગૌતમ ! કેટલાક જીવ એવા હોય છે કે જે મહાવેદનાવાળા હોય છે અને મહાનિર્જરાવાળા હોય છે. કેટલાક જીવ એવાં હોય છે કે જે મહાવેદનાવાળા હોય છે અને અલ્પનિર્જરાવાળા હોય છે. કેટલાક જીવ એવાં હોય છે કે જે અલ્પવેદનાવાળો હોય છે અને મહાનિર્જરાવાળા હોય છે. અને કેટલાક જીવ એવા હોય છે કે જે અલ્પવેદનાવાળા હોય છે અને અલ્પનિર્જરાવાળા હોય છે.

(से केणट्ठेणं०) હે ભદન્ત ! એવું આપ શા કારણે કહો છો ! (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (पडिमापडिवन्नए अणगारे महावेयणे महानिज्जरे, छट्ठि सत्तमासु

नैरयिकाः महावेदनाः-अल्पनिर्जराः। शैलेशीं प्रतिपन्नकः अनगारः अल्पवेदनो-महानिर्जरः। अनुत्तरौपपातिका देवा अल्पवेदनाः अल्पनिर्जराः। तदेवं भदन्त! तदेवं भदन्त! इति॥ "महावेदनश्च, वस्त्रं, कर्दम-खञ्जनकृतं चाधिकरणी। तृण हस्तकश्च कवल्लं, करण-महावेदना जीवाः"॥ सू० ३॥

टीका— 'जीवा णं भंते! किं महावेयणा – महानिज्जरा?' गौतमः पृच्छति—हे भदन्त! जीवाः खलु किम् महावेदनाः महानिर्जराश्च भवन्ति,

---

महावेयणा अप्पनिज्जरा सेलेसिं पडिवन्नए अणगारे अप्पवेयणे महानिज्जरे अणुत्तरोववाइया देवा अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा। सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति) जो अनगार प्रतिमाप्रतिपन्न होता है, वह महावेदनावाला और महानिर्जरावाला होता है, छट्ठी और सातवीं पृथिवी में जो नारक जीव होते हैं वे महावेदनावाले और अल्पनिर्जरावाले होते हैं। शैलेशी अवस्था प्राप्त जो अनगार होता है, वह अल्पवेदनावाला और महानिर्जरावाला होता है। तथा अनुत्तरोपपातिक जो देव हाते हैं, वे अल्पवेदना और अल्पनिर्जरावाले होते हैं। हे भदन्त! जैसा आपने यह कहा है वह ऐसा ही है-हे भदन्त! वह ऐसा ही है। ऐसा कहकर वे गौतम यावत् अपने स्थान पर विराजमान हो गये।

टीकार्थ—वेदना और निर्जरा का अधिकार चल रहा है इससे यहां पर सूत्रकार ने इन दोनों का साहचर्य प्रतिपादन किया है-गौतम ने प्रभु से इस विषय में ऐसा पूछा है कि-(जीवाणं भंते! किं महावेयणा

पुढवीसु नेरइया महावेयणा अप्पनिज्जरा, सेलेसिं पडिवन्नए अणगारे अप्पवेयणे महानिज्जरे, अणुत्तरोववाइया देवा अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा) प्रतिमा धारण કરનારો અણગાર મહાવેદનાવાળો અને મહાનિર્જરાવાળો હોય છે, છઠ્ઠી અને સાતમી નરકના નારકો મહાવેદનાવાળા અને અલ્પનિર્જરાવાળા હોય છે. શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરનાર અણગાર અલ્પવેદનાવાળો અને મહાનિર્જરાવાળો હોય છે, અને અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો અલ્પવેદનાવાળા અને અલ્પનિર્જરાવાળા હોય છે (सेवं भंते! सेवं भंते त्ति) હે ભદન્ત! આપે કહ્યા પ્રમાણે જ છે. આપની વાત સત્ય અને યથાર્થ છે. આ પ્રમાણે કહીને વંદણા નમસ્કાર કરીને ગૌતમ સ્વામી તેમને સ્થાને બેસી ગયા.

ટીકાર્થ—વેદના અને નિર્જરાનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે તેથી સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં તે બન્નેના સાહચર્યનું પ્રતિપાદન કર્યું છે., આ વિષયમાં ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (जीवाणं भंते! किं महावेयणा

अतिशय वेदनावन्तः, अतिशय निर्जरावन्तश्च१, अथवा 'महावेयणा अप्पनिज्जरा' महावेदनाः अल्पनिर्जरा भवन्ति २, 'अप्पवेयणा महानिज्जरा ?' अल्पवेदनाः महानिर्जरा वा भवन्ति ? ३, उताहो 'अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा ?' अल्पवेदनाः अल्पनिर्जरा भवन्ति ? ४। भगवानाह–'गोयमा ! अत्थेगइया जीवा महावेयणा–महानिज्जरा' हे गौतम ! सन्ति एकके केचन जीवाः महावेदनाः महानिर्जरा-वन्तश्च १, इत्यादिव्याख्या निगदसिद्धा, गौतम आह–'से केणट्ठेणं ?' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन एवम्–पूर्वोक्तप्रकारेण उच्यते ? भगवानाह–'गोयमा ! पडिमापडिवन्नए अणगारे महावेयणे महानिज्जरे' हे गौतम ! प्रतिमाप्रति-पन्नकः प्रतिमाधारी अनगारः महावेदनावान् महानिर्जरावांश्च भवति ! 'छट्ठि–सत्तमासु पुढवीसु नेरइया महावेयणा अप्पनिज्जरा' षष्ठी–सप्तम्योः पृथिव्योः

महानिज्जरा ?) हे भदन्त ! जीव ऐसे भी होते हैं क्या ? जो महावेदना-वाले होकर भी महानिर्जरावाले होते हैं ? अथवा–(महावेयणा अप्प-निज्जरा) जो महावेदनावाले होकर भी अल्पनिर्जरावाले होते हैं ? अथवा (अप्पवेयणा महानिर्जरा) अल्पवेदनावाले होकर भी जो महानिर्जरा-वाले होते हैं ? अथवा (अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा) अल्पवेदनावाले होकर भी जो अल्प ही निज्जरावाले होते हैं ? ऐसे ये चार प्रश्न गौतम-स्वामी ने प्रभु से पूछे हैं। इन प्रश्नों का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि–(गोयमा) हे गौतम ! (पडिमापडिवन्नए अणगारे महावे-यणे महानिज्जरे) जो, प्रतिमा को जिसने धारण कर रखा है ऐसा अनगार होता है वह महावेदना को भी सहन करता है और महानि-र्जरा अतिशय निर्जरावाला भी होता है। (छट्ठिसत्तमासु पुढवीसु नेर-

---

महानिज्जरा ?) હે ભદન્ત ! શું એવાં પણ જીવો હોય છે કે જે મહાવેદના-વાળા હોવા છતાં મહાનિર્જરાવાળા હોય છે ? અથવા (महावेयणा अप्पनिज्जरा) જે મહાવેદનાવાળા હોવા છતાં અલ્પનિર્જરાવાળા હોય છે ? અથવા (अप्प-वेयणा महानिज्जरा) જે અલ્પનિર્જરાવાળા હોવા છતાં મહાનિર્જરાવાળા હોય છે ? અથવા (अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा) જે અલ્પવેદનાવાળા હોવા છતાં અલ્પનિર્જરાવાળા હોય છે ? ગૌતમ સ્વામીએ આ પ્રમાણે ચાર પ્રશ્નો મહા-વીર પ્રભુને પૂછ્યા છે.

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નોના જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે–– "गोयमा !" હે ગૌતમ ! (पडिमापडिवन्नए अणगारे महावेयणे महानिज्जरे) પ્રતિમાધારી અણગાર મહાવેદનાનું પણ વેદન કરતો હોય છે અને મહાનિર્જ-રાવાળો (અતિશય નિર્જરા કરનારો) પણ હોય છે. (छट्ठिसत्तमासु पुढवीसु

नैरयिकाः महावेदनावन्तोऽल्प निर्जरावन्तश्च भवन्ति तेषां सर्वथा अशुभकर्म सम्बन्धसद्भावात्, । 'सेलेसिं पडिवन्नए अणगारे अप्पवेयणे महानिज्जरे' शैलेशीं चतुर्दशगुणस्थानावस्थायाम्, प्रतिपन्नकः प्राप्तः केवली अनगारः अल्पवेदनो महानिर्जरावान् भवति । 'अणुत्तरोववाइया देवा अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा,' अनुत्तरौपपातिका देवाः अल्पवेदनाः अल्पनिर्जराश्च भवन्ति । गौतम आह-सेवं भंते । सेवं भंते ! त्ति' हे भदन्त ! तदेवं भवदुक्तं सत्यमेव, हे भदन्त ! भवदुक्तं सत्यमेवेति ? अथैतदुद्देशकार्थसंग्रह गाथामाह-'महावेयणे' इत्यादि । गाथार्थः पूर्वप्रकरणेनैव व्याख्यात एव ॥ सू० ३ ॥

इतिश्री-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्य श्री घासीलाल व्रतिविरचितायां भगवती सूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां षष्ठशतकस्य प्रथमोद्देशकःसमाप्तः ।६-१।

इया महावेयणा अप्पनिज्जरा) तथा छट्ठी और सातवीं पृथिवी में जो नारक जीव रहते हैं, वे वहां पर महावेदना को भोगते हुए भी अल्प ही निर्जरावाले होते हैं। क्यों कि वहां पर उनके सर्वथा अशुभकर्म का ही उदय चलता रहता है (सेलेसिं पडिवन्नए अणगारे अप्पवेयणे महानिज्जरे) तथा-जो अनगार शैलेशी अवस्था को-चौदहवें गुणस्थान को प्राप्त हो जाता है-ऐसा वह केवलज्ञानी अनगार अल्पवेदनावाला होकर भी महानिर्जरावाला होता है। (अणुत्तरोववाइया देवा अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा) तथा जो देव अनुत्तरविमानों में रहते हैं, वे अल्पवेदनावाले होते हैं और अल्प ही निर्जरावाले होते हैं। इस प्रकार का कथन प्रभु के मुख से सुनकर गौतम ने (सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति)

नेरइया महावेयणा अप्पनिज्जरा) छठ्ठी अने सातमी नरकोमां रहेनारा नारको त्यां महावेदना भोगवता होय छे. छतां पण तेओ अल्पनिर्जरावाळा ज होय छे, कारण के त्यां तेमना अशुभ कर्मोनो ज उदय लगातार चाल्या करे छे. (सेलेसिं पडिवन्नए अणगारे अप्पवेयणे महानिज्जरे) शैलेशी अवस्था (चौदमुं गुणस्थान प्राप्त करनार केवळज्ञानी अणगार अल्पवेदनावाळो होवा छतां महानिर्जरावाळो होय छे. (अणुत्तरोववाइया देवा अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा) तथा जे देवो अनुत्तर विमानोमां रहे छे, तेओ अल्पवेदनावाळा होय छे अने अल्पनिर्जरावाळा होय छे.

आ प्रकारनुं प्रतिपादन महावीर प्रभुने श्रीमुखे सांभळीने गौतम स्वामी तेमना वचनोमां पोतानी श्रद्धा प्रकट करता कहे छे-(सेवं भंते ! सेवं भंते !

ऐसा प्रभु से कहा-हे भदन्त! आपका कहा हुआ सब सत्य ही है हे भदन्त! आपका कहा हुआ सब सत्य ही है।

इस उद्देशक के अर्थ का संग्रह करनेवाली (महावेयणे य वत्थे कद्दमखंजणकए य अहिकरणी, तणहत्थे य कवल्ले करण महावेयणा जीवा) यह गाथा है-इसके द्वारा यह प्रकट किया गया है कि इस उद्देशक में महावेदना, कर्दमराग और खंजनराग से रक्त वस्त्र, एरण तृण का पूला, लोहेका गरम तवा, करण और महावेदना और निर्जरा का साहचर्य ये सब विषय प्रतिपादित हुए हैं॥ सू०३॥

श्री जैनचार्य जैनधर्म दिवाकर श्री घासीलालजी महाराजकृत "भगवतीसूत्र" की प्रमेयचन्द्रिका व्याख्याके छट्ठे शतकका पहला उद्देशक समाप्त॥ ६-१॥

त्ति) હે ભદન્ત ! આપે આ વિષયનું જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સર્વથા સત્ય છે. આ પ્રમાણે કહીને વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ તેમને સ્થાને બેસી ગયા.

આ ઉદ્દેશકના વિષયોનો સંગ્રહ કરનારી ગાથા--

(महावेयणे य वत्थे कद्दमखंजणकए य अहिकरणी, तणहत्थे य कवल्लुकरण महावेयणा जीवा) આ ગાથા દ્વારા એ વાત બતાવવામાં આવી છે કે આ ઉદ્દેશકમાં મહાવેદના, કર્દમરાગ અને ખંજનરાગથી રંગેલું વસ્ત્ર, એરણ, ઘાસનો પૂળો, લોઢાનો ગરમ તાવડો, કરણ, મહાવેદના અને નિર્જરાનું સાહચર્ય એ બધા વિષયોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂત્ર ૩ ॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત 'ભગવતીસૂત્ર'ની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાનો છઠ્ઠા શતકનો પહેલો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૬-૧ ॥

॥ षष्ठशतकस्य द्वितीयोद्देशकः ॥

आहारवक्तव्यता

पूर्वोद्देशके येषां जीवानां वेदनावत्त्वं प्रतिपादितम् ते च जीवाः आहारका अपि भवन्ति अतस्तेषामाहारं निरूपयितुं द्वितीयोद्देशकमारभते-'रायगिहं' इत्यादि।

मूलम्-रायगिहं नगरं जाव-एवं वयासी — आहारुद्देसओ जो पन्नवणाए सो सव्वो नेयव्वा, सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति।"॥१॥

छट्ठसयस्स बीओ उद्देसो समत्तो ॥ ६-२ ॥

छाया--राजगृहं नगरं यावत्-एवम् अवादीत्-आहारोद्देशको यः प्रज्ञापनायां स सर्वो ज्ञातव्यः, तदेवं भदन्त! तदेवं भदन्त इति ॥ सू० १ ॥

षष्ठशतकस्य द्वितीय उद्देशः समाप्तः ॥ ६-२

टीका—'रायगिहं नयरं जाव-एवं वयासी- आहारुद्देसओ पन्नवणाए सो सव्वो नेयव्वो' तस्मिन् काले, तस्मिन् समये राजगृहं नाम नगरमासीत्

छट्ठे शतक के दूसरे उद्देशक का प्रारंभ

'रायगिहं नयरं जाव एवं वयासी'

सूत्रार्थ-(रायगिहं नयरं जाव एव वयासी-अहारुद्देसओ जो पन्नवणाए सो सव्वो नेयव्वो) राजगृह नगर यावत् इस प्रकारसे बोले-आहार उद्देशक, जो प्रज्ञापना सूत्र में कहा गया वह सब यहां जानना चाहिये (सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति) हे भदन्त! आपका कहा हुआ सब सत्य है, हे भदन्त! आप का कहा हुआ सब सत्य ही है।

टीकार्थ—पूर्व उद्देशक में जिन जीवों में वेदनावत्त्व प्रतिपादित किया गया है-वे जीव आहारक भी होते हैं, इसलिये उनके आहार

છઠ્ઠા શતકનો બીજો ઉદ્દેશક

"रायगिहं नगरं जाव एवं वयासी" ઇત્યાદિ--

સૂત્રાર્થ--(रायगिहं नगरं जाव एवं वयासी-अहारुद्देसओ जो पन्नवणाए सो सव्वो नेयव्वो) "રાજગૃહ નગર" થી લઇને "આ પ્રમાણે બોલ્યાં" ત્યાં સુધીનું પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના આહાર ઉદ્દેશકનું સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું. (सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति) હે ભદન્ત! આપની વાત તદ્દન સાચી છે. હે ભદન્ત! આ વિષયનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે યથાર્થ જ છે.

ટીકાર્થ--પહેલા ઉદ્દેશકમાં જે જીવોમાં વેદનાયુક્તતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે જીવો આહારક (આહાર લેનારા) પણ હોય છે. તે કારણે

यावत्-स्वामी समवसृतः, निर्गच्छति पर्षत्, प्रतिगता पर्षत्, ततः श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य ज्येष्ठः अन्तेवासी गौतमगोत्रीयः इन्द्रभूतिः शुश्रूषमाणो नमस्यन् अभिमुखं विनयेन प्राञ्जलिपुटः त्रिविधया पर्युपासनया पर्युपासीनः एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादीत्-पृष्टवान्, अत्र आहारोद्देशको यः प्रज्ञापनायां प्रतिपादितः। स सर्वः अत्र ज्ञातव्यः,

अन्ते गौतमो भगवद्वाक्यं यथार्थत्वेन स्वीकुर्वन्नाह-' सेवं भंते ! सेवं भंते त्ति ' हे भदन्त ! तदेवं-भवदुक्तं सत्यमेव हे बदन्त भवदुक्तं सत्यमेव ॥ सू०१ ॥

षष्ठशतकस्य द्वितीय उद्देशः समाप्तः ॥ ६-२ ॥

का निरूपण करने के लिये यह द्वितीय उद्देशक सूत्रकार ने प्रारंभ किया है-(रायगिहं नयरं जाव-एवं वयासी-आहारुद्देसओ जो पन्नवणाए सो सव्वो नेयव्वो) उस काल में उस समय में राजगृह नामका नगर था यावत्-महावीर स्वामी पधारे, परिषदा अपने २ स्थान से निकली फिर वापिस अपने २ स्थान पर वह गई इस के बाद श्रमण भगवान् महावीर के प्रधानशिष्य गौतमगोत्रीय इन्द्रभूति जो कि धर्म के उपदेश को सुनने के अभिलाषा वाले थे प्रभु को नमस्कार कर फिर उन्हों ने प्रभु से ऐसा पूछा-इत्यादि आहारक उद्देशक जो प्रज्ञापना सूत्र के अट्ठाइस वे पद में प्रतिपादित हुआ है वह सब यहां जानना चाहिये।

अन्त में गौतम ने भगवान् के कथन को यथार्थस्वरूप से स्वीकार करते हुए उनसे कहा-(सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) हे भदन्त ! आपके द्वारा कहा गया सब विषय सत्य ही है वह सब सत्य ही है ॥ सू०१ ॥

સૂત્રકારે આ બીજા ઉદ્દેશકમાં તેમના આહારનું નિરૂપણ કર્યું છે. (रायगिहं नयरं जाव एवं वयासी-आहारुद्देसओ जो पन्नवणाए सो सव्वे नेयव्वो) તે કાળે અને તે સમયે રાજગૃહ નામે નગર હતું. ત્યાં મહાવીર સ્વામી પધાર્યા. ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવાને પરિષદા પોતપોતાને સ્થાનેથી નીકળી, અને ધર્મોપદેશ સાંભળીને પરિષદા વિખરાઈ ગઈ. ત્યારબાદ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના પ્રધાન શિષ્ય ગૌતમ ગોત્રીય ઈન્દ્રભૂતિ (ગૌતમ સ્વામી) કે જે ધર્મોપદેશ સાંભળવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસાવાળા હતા, તેમણે મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને આ પ્રમાણે પૂછયુ-ઇત્યાદિ ઉદ્દેશક કે જેનું પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ૨૮ માં પદમાં પ્રતિપાદન કરાયું છે તે સમસ્ત કથન અહીં ગ્રહણ કરવું.

ઉદ્દેશકને અન્તે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુના કથનમાં પોતાનો વિશ્વાસ પ્રકટ કરતાં કહે છે-" सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति " હે ભદન્ત ! આપના દ્વારા આ વિષયનું જે પ્રતિપાદન કરાયું છે તે સર્વથા સત્ય અને યથાર્થ જ છે. ॥સૂ૦૧॥

॥ છઠ્ઠા શતકનો બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥

अथ तृतीयोद्देशकः

षष्ठशतके तृतीयोद्देशकस्य संक्षिप्तविषयविवरणम्

तत्र प्रथमं तृतीयोद्देशकार्थं संग्रहगाथाद्वयम्–'बहुकम्म' इत्यादि। ततो महाकर्मवतो जीवस्य सर्वतः कर्मपुद्गलाः बध्यन्ते, ? सर्वतः कर्मपुद्गला श्चीयन्ते ? सर्वतः कर्मपुद्गला उपचीयन्ते ? निरन्तरं कर्मपुद्गलाः बध्यन्ते, निरन्तरं कर्मपुद्गलाश्चीयन्ते ? निरन्तरं कर्मपुद्गला उपचीयन्ते ? तस्य च महाकर्मवतो जीवस्य शरीराणि बाह्यात्मरूपाणि दुरूपतया, दुर्वर्णतया, अशुभतया, अनिष्टतया भूयोभूयः परिणमंति ? इति गौतमस्य प्रश्नः, स्वीकारात्मकं भगवत उत्तरं

छट्टे शतक के उद्देशक प्रारंभ

छट्टे शतक के इस तीसरे उद्देशे का विषयविवरण संक्षेप से इस प्रकार से है–सब से पहिले इस उद्देशक में प्रतिपादित विषयको संग्रह करके प्रगट करनेवाली दो गाथाएँ कही गई हैं–उनमें प्रश्नरूप से यह प्रकट किया गया है कि महाकर्मवाले जीव के क्या सर्व प्रकार से कर्म पुद्गलों का बंध होता है ? सर्व प्रकार से उसके क्या कर्मपुद्गलों का चय होता है ? सर्व प्रकार से क्या उसमें कर्मपुद्गलों का उपचय होता है ? या निरन्तर कर्मपुद्गल क्या उस जीव के बंधते रहते हैं ? निरन्तर कर्मपुद्गलों का क्या उसके चय होता रहता है ? निरन्तर कर्मपुद्गलों का क्या उसके उपचय होता रहता है ? उस महाकर्मवाले जीव की बाह्यशरीर रूप आत्मा कुत्सितरूप से, कुत्सितवर्ण से, कुत्सित दुर्गंध आदिरूप से, अशुभरूप से, अनिष्टरूपसे, क्या बार २ परिणमित होती रहती है ?

છઠ્ઠા શતકનો ત્રીજો ઉદ્દેશક—

આ ઉદ્દેશકના વિષયનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ—

આ ઉદ્દેશકની શરૂઆતમાં આ ઉદ્દેશકમાં જે વિષયનું પ્રતિપાદન કરાયું છે તે વિષયને પ્રકટ કરનારી બે સંગ્રહ ગાથાઓ આપી છે–તે ગાથાઓમાં પ્રશ્નરૂપે એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે–મહાકર્મવાળા જીવો શું સર્વ પ્રકારે કર્મપુદ્ગલોનો બંધ કરે છે ? શું તે સર્વ પ્રકારે કર્મપુદ્ગલોનો ચય કરે છે ? શું તે સર્વ પ્રકારે કર્મપુદ્ગલોનો ઉપચય કરે છે ? શું તે જીવોનાં કર્મપુદ્ગલ નિરંતર બંધાતાં રહે છે ? શું તેમના કર્મપુદ્ગલોનો નિરંતર ચય થતો રહે છે ? શું તેમનાં કર્મપુદ્ગલોનો નિરંતર ઉપચય થયા કરે છે ? તે મહાકર્મવાળા જીવનો બાહ્ય શરીરરૂપ આત્મા શું કુત્સિતરૂપે, કુત્સિત વર્ણથી, કુત્સિત દુર્ગંધ આદિ રૂપે, અશુભ રૂપે, અને અનિષ્ટ રૂપે વારંવાર પરિણમિત થયા

च, । तत्रहेतुप्रदर्शनप्रसङ्गे अहत धौत–तन्तूद्गत वस्त्रस्य दृष्टान्तीकरणम् । ततः अल्पकर्मवतो जीवस्य सर्वतः कर्मपुद्गलाः भिद्यन्ते ? सर्वतः कर्मपुद्गलाः यावत्–परिविध्वस्यन्ते ? तस्य चाल्पकर्मवतो जीवस्य वाह्यात्मानः शरीराणि सुरूपतया, शुभतया, यावत्–इष्टतया, सुखतया नो दुःखतया भूयोभूयः परिणमन्ति ? इति प्रश्नस्य स्वीकारात्मकमुत्तरम् । तत्र हेतुकथने जल्लित–पङ्कित–मलिन–धूलिधूसरितस्यापि वस्त्रस्य जलेन प्रक्षाल्यमानस्य दृष्टान्ततयोपन्यासः । ततो वस्त्रे पुद्गलाना-

---

इस प्रकार से ये गौतम के प्रश्न हैं–इनका स्वीकारात्मक प्रभु का उत्तर है। इसमें कारण क्या है ? इस विषय में हेतु का प्रदर्शन इसी प्रसङ्ग में अर्हत, धौत और यन्त्रोंद्गत वस्त्र का उदाहरण अल्पकर्मवाले जीव के सर्वप्रकार से क्या कर्मपुद्गल भेद को प्राप्त होते हैं ? सर्वप्रकार से क्या कर्मपुद्गल यावत् उसके परिविध्वस्त होते हैं ? उस अल्पकर्मवाले जीव की बाह्यशरीररूप आत्मा क्या अच्छे रूप से शुभरूप से यावत् इष्टरूप से सुखरूप से, दुःखरूप से नहीं–बार २ परिणमित होती रहती है ? इन प्रश्नों का स्वीकारात्मक उत्तर इस विषय में क्या कारण है ? इस प्रश्न में हेतु का कथन इसी प्रसङ्ग में जल्लित, पङ्कित, मलिन और धूलि से धूसरित हुए वस्त्र का जो कि जल से प्रक्षालित किया जा रहा है उदाहरण ।

वस्त्र में पुद्गलों का उपचय प्रयोग से होता है या स्वभाव से होता

કરે છે ? ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નોનો પ્રભુ હકારમાં (સ્વીકારાત્મક) જવાબ આપે છે તેનું કારણ શું છે ? કારણનું પ્રતિપાદન કરવા માટે અહત (વપરાયા વિનાના) ધોયેલા અને સાળ ઉપર તૈયાર કરેલા નવા વસ્ત્રનું ઉદાહરણ.

અલ્પકર્મવાળા જીવનાં કર્મપુદ્ગલ શું સર્વ પ્રકારે ભેદને પ્રાપ્ત કરે છે ? એટલે કે અલગ થઈ જાય છે ? શું અલ્પકર્મવાળા જીવનાં કર્મપુદ્ગલ સર્વ પ્રકારે પરિવિધ્વસ્ત (બિલકુલ નષ્ટ) થઇ જાય છે ? તે અલ્પકર્મવાળા જીવનો બાહ્યશરીર રૂપ આત્મા શું સુંદર રૂપે, શુભરૂપે, (યાવત્) ઈષ્ટરૂપે અને સુખ રૂપે વારંવાર પરિણમિત થયા કરે છે ? આ પ્રશ્નોનો પ્રભુ દ્વારા સ્વીકારાત્મક ઉત્તર–તેનું કારણ જાણવાની ગૌતમની જિજ્ઞાસા–કારણનું પ્રતિપાદન કરવા માટે પરસેવાથી કાદવથી, મેલથી અને ધૂળથી મેલા થયેલા વસ્ત્રને પાણીથી સ્વચ્છ કરાય છે, તેવું દૃષ્ટાન્ત.

પ્રશ્ન—વસ્ત્રમાં પુદ્ગલોનો ઉપચય પ્રયોગથી થાય છે કે સ્વભાવથી થાય છે ?

मुपचयः प्रयोगेण विस्रसया च, जीवे कर्मपुद्गलानामुपचयस्तु प्रयोगेण, नो विस्रसया, स्वभावेन। ततः पञ्चेन्द्रियाणां जीवानां मनःप्रयोगः, वचः प्रयोगः, कायप्रयोगश्च, पृथिव्यादि–यावत्–वनस्पतिपर्यन्त जीवानां कायप्रयोग एव, विकलेन्द्रियाणां वचनप्रयोगः, कायप्रयोगश्च, देवानां मनःप्रयोगादित्रिप्रयोगा भवन्ति, इति कथनम्। ततो वस्त्रे वध्यमानः पुद्गलोपचयः किं सादिः सान्तः ? सादिरनन्तो वा ? अनादि सान्तो वा ? अनादिरनन्तो वा ? इति प्रश्नस्य सादिः सान्त एव वस्त्रे पुद्गलोपचयः इत्युत्तरम्। वस्त्रवदेव जीवानां वध्यमानकर्मपुद्गलोपचयविषये

है ऐसा प्रश्न?–दोनों प्रकार से भी होता है ऐसा उत्तर–जीव में कर्मपुद्गलों का उपचय प्रयोग से होता है या स्वभाव से होता है ? तो इस प्रश्न का उत्तर यह है कि जीव में कर्मपुद्गलों का उपचय प्रयोग से ही होता है, स्वभाव से नहीं ऐसा कथनः जीव के तीन प्रकार के प्रयोगों का कथन करते हुए पंचेन्द्रिय जीवों में मनप्रयोग, वचनप्रयोग और काय प्रयोग इन तीन प्रयोगों से कर्म के उपचय होने का कथन पृथिवी कायिक जीव से लेकर वनस्पतिकायिक तक के जीवों के कायप्रयोग से ही कर्मपुद्गलों का उपचय होता है ऐसा कथन विकलेन्द्रिय जीवों के वचनप्रयोग, तथा देवों के मनः प्रयोग अदि तीनों प्रयोग कर्मपुद्गलों के उपचय होने में कारण होते हैं ऐसा कथन वस्त्र में वध्यमान पुद्गलोपचय क्या सादि सान्त है ? या सादि अनन्त है ? या अनादिसान्त है ? या अनादि अनन्त है ? इस प्रश्न के उत्तर में " वस्त्रमें पुद्गलोपचय सादि

ઉત્તર—બન્ને પ્રકારે થાય છે

પ્રશ્ન–જીવમાં કર્મપુદ્ગલોનો ઉપચય પ્રયોગથી થાય છે કે સ્વભાવથી થાય છે ?

ઉત્તર—જીવમાં કર્મપુદ્ગલોનો ઉપચય પ્રયોગથી જ થાય છે, સ્વભાવથી થતો નથી. જીવના ત્રણ પ્રકારના પ્રયોગનું કથન–પંચેન્દ્રિય જીવોમાં મનપ્રયોગ, વચનપ્રયોગ અને કાયપ્રયોગ, આ ત્રણ પ્રયોગોથી કર્મનો ઉપચય થાય છે એવું કથન. પૃથ્વિકાયિક જીવોથી લઇને વનસ્પતિ કાયિક પર્યન્તના જીવોમાં કાયપ્રયોગથી જ કર્મનો ઉપચય થાય છે એવું પ્રતિપાદન. વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં વચનપ્રયોગ અને કાયપ્રયોગથી અને દેવોમાં મનપ્રયોગ આદિ ત્રણે પ્રયોગોથી કર્મપુદ્ગલોનો ઉપચય થાય છે એવું કથન.

વસ્ત્રમાં થતો પુદ્ગલોપચય શું સાદિ સાન્ત (આદિ સહિત અને અન્ત સહિત) હોય છે ? કે સાદિ અનન્ત હોય છે ? કે અનાદિ સાન્ત હોય છે ? કે અનાદિ અનંત હોય છે ?

प्रश्नः, ईर्यापथबन्धकजीवस्य कर्मपुद्गलोपचयः सादिः सान्तः, भव्यस्य अनादिः सान्तः, अभव्यस्य अनादिरनन्तः,नतु कश्चित् कर्मपुद्गलोपचयः सादिरनन्तः,इत्युत्तरम्। ततो वस्त्रं सादि-सान्तम् ? सादि-अनन्तम् ? अनादि-सान्तम् ? अनादि-अनन्तं वा ? इति प्रश्नः, वस्त्रं सादि सान्तमेव, नान्यत्, इत्युत्तरम्। ततो वस्त्रवदेव जीव विषये प्रश्नः। नैरयिक-तिर्यग्-मनुष्य-देवाः सादयः सान्ताः, सिद्धः सादिरनन्तः, भव्योऽनादिः सान्तः,अभव्योऽनादिरनन्तश्च,इत्युत्तरम् ,ततः कर्म प्रकृतीनामष्टानां ज्ञानावरणयावत्-अन्तरायिकानाम् अबाधाकालसहितबन्धस्थिति प्रतिपादनम्। तेषां कर्मणां वन्धकत्वेन स्त्रीपुरुषनपुंसकानां कथनम्, तद्भिन्नानां तु कदाचित्

सान्त ही है" ऐसा, उत्तर वस्त्र सादि सान्त है ? कि-सादि अनन्त है ? अथवा-अनादि सान्त है ? या अनादि अनन्त है ? ऐसा प्रश्न-" वस्त्र-सादिसान्त ही है ऐसा उत्तर, वस्त्र की तरह ही जीव के वीषय में प्रश्न नैरयिक, तीर्यञ्च, मनुष्य एवं देव ये सब जोव तो सादिसान्त हैं, सिद्ध सादि अनन्त हैं, भव्यजीव अनादि सान्त हैं, और अभव्यजीव अनादि अनन्त हैं ऐसा उत्तर।

ज्ञानावरणसे लेकर अन्तरायतक आठ कर्मप्रकृत्तियोंकी अबाधाकाल सहित बन्धस्थिति का प्रतिपादन इन कर्मों के बन्धक होने के कारण स्त्री, पुरुष और नपुंसक जीवों का कथन जो जीव स्त्री, पुरुष और नपुंसक नहीं है वे इन कर्मों को बांधे भी और नहीं भी बांधे ऐसा कथन स्त्री आदिको में कदाचित् आयुष्क कर्म का बन्धकत्व और कदाचित्

ઉત્તર—વસ્ત્રમાં પુદ્ગલોપચય સાદિ સાન્ત જ હોય છે.

પ્રશ્ન—વસ્ત્ર સાદિ સન્ત છે ? કે સાદિ અનંત છે ? અથવા અનાદિ સાન્ત છે ? કે અનાદિ અનન્ત છે ?

ઉત્તર—વસ્ત્ર સાદિ સાન્ત જ છે.

વસ્ત્રની જેમ જ જીવના વિષયમાં પ્રશ્નો—નારકો, તિર્યંચો મનુષ્યો અને દેવો સાદિ સાન્ત જ છે, સિદ્ધ સાદિ અનંત છે, ભવ્ય જીવ અનાદિ સાન્ત છે અને અભવ્ય જીવ અનાદિ અનંત છે, એવો ઉત્તર.

જ્ઞાનાવરણથી લઈને અન્તરાય પર્યન્તની આઠ કર્મપ્રકૃતિઓની અબાધાકાલ સહિત બન્ધસ્થિતિનું પ્રતિપાદન, સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક આદિ જીવોએ કર્મના બાંધનાર હોવાથી તેમનું કથન. જે જીવો સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુસક હોતા નથી, તેઓ કર્મોના બંધક હોય છે પણ ખરાં અને નથી પણ હોતા. સ્ત્રી આદિકોમાં ક્યારેક આયુષ્યકર્મના બંધકત્વનું અને ક્યારેક અબન્ધકત્વનું કથન.

बन्धकत्वं कदाचिदबन्धकत्वं च। स्त्र्यादीनां कदाचिद् आयुष्यकर्मबन्धकत्वं,कदाचिन्न।ततः संयतासंयतादीनां कर्मबन्धकत्वे प्रश्नोत्तरम् । तथा सम्यग्दृष्टि मिथ्यादृष्टि–सम्यग्मिथ्यादृष्टि-संज्ञ्यसंज्ञि-नोसज्ञि नोअसंज्ञि,–भवसिद्धिका–भवसिद्धिक–नोतदुभयसिद्धिक-चक्षुर्दर्शन्यचक्षुर्दर्शनि-केवलदर्शनि–पर्याप्ता–पर्याप्त–नोतदुभय–भाषका–भापक–परित्ता–परित्त – नोतदुभय–मतिज्ञानि–श्रुतज्ञान्यवधिज्ञानि–मनः पर्यवज्ञानि–केवलज्ञानि – मतिश्रुतावध्यज्ञानि – मनोवचः काययोग्ययोग्याकारोपयोगि–निराकारोपयोग्याहारका–नाहारक–सूक्ष्म – वादर नोतदुभय – चरमाचरमाणाम् कर्मबन्धविचारः, स्त्री–पुरुष–नपुंसकवेदका–वेदक जीवाल्पबहुत्वकथनम्।

अबन्धकत्व का कथन संयतासंयतादिकों के कर्मबन्ध होने में प्रश्नोत्तर इसके बाद–सम्यग्दृष्टि, मिथ्यादृष्टि, सम्यग्मिथ्यादृष्टि, संज्ञी, असंज्ञी, नो संज्ञी, नो असंज्ञी, भवसिद्धक, अभवसिद्धिक, नो भवसिद्धिक, नो अभवसिद्धिक, चक्षुर्दर्शनी, अचक्षुदर्शनी, अवधिदर्शनी, केवलदर्शनी, पर्याप्त, अपर्याप्त, नो पर्याप्त, नो अपर्याप्त, भाषक, अभाषक, परित्त, अपरित्त, नो परित्त, नो अपरित्त, मतिज्ञानी, श्रुनज्ञानी, मनः पर्यवज्ञानी केवलज्ञानी, मति अज्ञानी, श्रुत अज्ञानी, विभङ्ग अज्ञानी मनोयोगी, वचोयोगी, काययोगी, अयागी, साकारोपयोगी निराकारोपयोगी, आहारक, अनाहारक, सूक्ष्म, बादर, नो सूक्ष्म, नो बादर, चरम और अचरम इन सब के कर्मबन्ध का विचार तथा अन्त में स्त्री, पुरुष, एवं नपुंसक इन वेदवालों के और अवेदवालों के अल्प बहुत्व का कथन।

સંયતાસંયત આદિકોમાં કર્મબન્ધ થવા વિષેના પ્રશ્નોત્તરો. ત્યારબાદ સમ્યગ્-દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ, સમ્યગ્‌મિથ્યાદષ્ટિ, સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી, નો અસંજ્ઞી, ભવસિદ્ધિક, અભવસિદ્ધિક, નો ભવસિદ્ધિક, નો અભવસિદ્ધિક, ચક્ષુદર્શની, અચક્ષુદર્શની, અવધિદર્શની, કેવલદર્શની, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત, નો પર્યાપ્ત, નો અપર્યાપ્ત, ભાષક, અભાષક, પરિત્ત, અપરિત્ત, નો પરિત્ત, નો અપરિત, મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, મનઃપર્યયજ્ઞાની, કેવલજ્ઞાની, મતિઅજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની, અવધિઅજ્ઞાની, મનોયોગી, કાયયોગી, અયોગી, સાકરોપયોગી, નિરાકારોપયોગી, આહારક, અનાહારક, સૂક્ષ્મ, બાદર, નો સૂક્ષ્મ, નો બાદર, ચરમ અને અચરમ, એ બધાના કર્મબન્ધનો વિચાર. અન્તે સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક અને અવેદવાળાના અલ્પ-બહુત્વનું કથન.

द्वितीयोद्देशके पुद्गलानामाहारतो निरूपणं कृतम् अथ बन्धादित-स्तान्निरूपयितुमादौ तृतीयोद्देशकार्थसंग्रहाय गाथाद्वयमाह-'बहुकम्म' इत्यादि, 'भविए' इत्यादि च—

मूलम्-गाहा

'बहूकम्मे वत्थ पोग्गल पओगसा वीससा य सादीए ।
कम्मट्ठिईं त्थि संजय सम्मदिट्ठी य सन्नी य ॥ १ ॥
भविए दंसण-पज्जत्त-भासअ-परित्त,-नाण-जोगे य ।
उवओगा-ऽऽहारग-सुहुम--चरिम--बंधे य अप्पबहुं ॥२॥

गाथा छाया-बहुकर्म, वस्त्र पुद्गलाः प्रयोगेण विस्रसया च सादिकः ।
कर्मस्थिति-स्त्री-संयत-सम्यग्दृष्टिश्च संज्ञी च ॥ १ ॥
भविको दर्शन-पर्याप्त-भापक-परीताज्ञान-योगाश्च ।
उपयोगा-ऽऽहारक-सूक्ष्म-चरमवन्धश्चाल्पवहुत्वम् ॥ २ ॥

टीका—'बहुकर्म' महाकर्मणो जीवस्य सर्वतः पुद्गला बध्यन्ते इत्यादिनिरूपणम् १, 'वत्थपोग्गलपओगसा वीससा य' 'वस्त्रे पुद्गलाः प्रयो-

---

'बहुकम्म' इत्यादि ।

बहुकर्म १, वस्त्रपुद्गल प्रयोग से या स्वभाव से २, सादिक ३, कर्म-स्थिति ४, स्त्री ५, संयत ६, सम्यक् दृष्टि ७, संज्ञी, भव्य, दर्शन, पर्याप्त, भाषक, परित्ता, ज्ञान, योग, उपयोग, आहारक, सूक्ष्म, चरम बंध ८, अल्पबहुत्व ९,

टीकार्थ—द्वितीय उद्देशक में आहार की अपेक्षा से पुद्गलों का निरूपण किया जा चुका है अब उन्हीं पुद्गलों का बंधादिककी अपेक्षा लेकर इस उद्देशक में निरूपण करने के लिये, सब से प्रथम सूत्रकार ने इस

"बहुकम्म" ઈત્યાદિ—

સંગ્રહગાથા—(૧) બહુકર્મ, (૨) વસ્ત્રપુદ્ગલ પ્રયોગથી કે સ્વભાવથી, (૩) સાદિક, (૪) કર્મસ્થિતિ, (૫) સ્ત્રી, (૬) સંયત, (૭) સમ્યગ્દૃષ્ટિ, (૮) સંજ્ઞી, ભવ્ય, દર્શન, પર્યાપ્ત, ભાષક, પરિત્ત, જ્ઞાન, યોગ, ઉપયોગ, આહારક, સૂક્ષ્મ, ચરમ, બંધ, (૯) અલ્પબહુત્વ.

ટીકાર્થ—બીજા ઉદ્દેશકમાં આહારની અપેક્ષાએ પુદ્ગલોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. હવે એજ પુદ્ગલોનું બંધાદિકની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરવાને માટે

गेण विस्रसया च ' यथा वस्त्रे पुद्गलाः प्रयोगेण-प्रयोगद्वारा विस्रसया स्वभाविकतया च बध्यन्ते तथा जीवानामपि किम् कर्मपुद्गलाः प्रयोगेण विस्रसया च बध्यन्ते ? इत्यादि विवेचनम् २, ' सादीए ' ' सादिकः '-यथा वस्त्रस्य सादिः पुद्गलचयः, एवं जीवानामपि किम् सादिः कर्मपुद्गलचयः ? इत्यादिनिरूपणम् ३, कम्मट्ठिइ ' कर्मस्थितिः कर्मणां स्थितिनिरूपणम् ४, ' इत्थी ' स्त्री ' किम् स्त्री,

---

उद्देशक के अर्थ को संग्रह करने वाली इन दो गाथाओं को कहा है-(बहुकम्म) इत्यादि तथा (भविए) इत्यादि-(बहुकर्म) इस पद से प्रश्नरूप में यह प्रकट किया गया है कि जिस जीव के कर्म बहुत हैं-उस के क्या कर्मपुद्गलों का सर्व प्रकार से बंध होता है? इत्यादि (वत्थ-पोग्गल पओगसा वीससा य) इस पद द्वारा प्रश्न रूपमें यह प्रकट किया गया है कि जिस प्रकार से वस्त्र में पुद्गल प्रयोगद्वारा और स्वभाविक रीति से बंधते हैं, उसी तरह से क्या जीवों के भी कर्मपुद्गल प्रयोग और स्वभाव से बंधते हैं ? इत्यादि (सादिकः) इस पद द्वारा प्रश्नरूप में यह प्रकट किया गया है कि जिस प्रकार से वस्त्र में सादि पुद्गलों का चय होता है, उसी प्रकार से क्या जीवों को भी सादि कर्म पुद्गलों का चय होता है ? इत्यादि (कम्मट्ठिइ) इस पद द्वारा कर्म की स्थिति का विचार प्रकट किया गया है (इत्थी) इस पद द्वारा यह पूछा गया

સૂત્રકારે આ ઉદ્દેશકની શરૂઆતમાં બે સંગ્રહગાથાઓ આપી છે. તે ગાથાઓ આ ઉદ્દેશકમાં આવતા વિષયને પ્રકટ કરે છે. પહેલી ગાથા " बहुकम्म " ઈત્યાદિ. બીજી ગાથા " भविए " ઈત્યાદિ છે. " બહુકર્મ " આ પદથી પ્રશ્નરૂપે એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે જે જીવનાં કર્મ ઘણાં જ છે એવો બહુકર્મ-જીવ શું સર્વ પ્રકારે કર્મનો બંધ કરે છે ? ઈત્યાદિ.

" वत्थ-पोग्गल-पओगसा वीससा य " આ પદ દ્વારા પ્રશ્નરૂપે એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેવી રીતે વસ્ત્રમાં પુદ્ગલ પ્રયોગદ્વારા અને સ્વાભાવિક રીતે બંધાય છે, એજ પ્રમાણે શું જીવોનાં કર્મપુદ્ગલ પણ પ્રયોગ અને સ્વભાવથી બંધાય છે ? ઈત્યાદિ.

" सादिकः " આ પદ દ્વારા પ્રશ્નરૂપે એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેમ વસ્ત્રમાં સાદિ (આદિ યુક્ત) પુદ્ગલોનો ચય થાય છે, તેમ શું જીવોમાં પણ સાદિ કર્મપુદ્ગલોનો ચય થાય છે.

" कम्मट्ठिइ " આ પદ દ્વારા કર્મની સ્થિતિનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

" इत्थी " આ પદ દ્વારા એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું કે શું સ્ત્રી અથવા

पुरुषादिर्वा कर्मबध्नाति ? इत्यादिविचारः ५ 'संजय' संयतः' कः संयतादिः ? इत्यादिनिरूपणम् ६ 'सम्मदिट्ठी' 'सम्यग्दृष्टिः' कः सम्यग्दृष्ट्यादिः ? इत्यादिनिरूपणम् ७। एवं 'सन्नी' इत्यादि। 'संज्ञी, भव्यः, दर्शनी, पर्याप्तकः, भाषकः, परीतः, ज्ञानी योगी, उपयोगी, आहारकः, सूक्ष्मः, चरमः' एतान् समाश्रित्य 'बन्धश्च' बन्धविषयकं निरूपणम् ८, 'अप्पबहु' 'अल्पबहुत्वम्' एतेषामेव उपर्युक्तानां स्त्रीप्रभृतीनां कर्मबन्धकानां परस्परम् अल्प–बहुत्वविवेचनं प्रतिपादितम् ॥ २ ॥

महाकर्मा—ल्पकर्मवक्तव्यता।

महाकर्माल्पकर्मादीनां जीवानां दुःखसुखादिबन्धतारतम्यं वस्त्रदृष्टान्तेन

है कि क्या स्त्री अथवा पुरुष आदि जीव कर्म का बंध करते हैं ? इत्यादि (संजय) पद से संयत आदि कोन हैं ? इत्यादि विचार प्रकट किया गया है। (सम्मदिट्ठी) पद यह प्रकट करता है कि सम्यग्दृष्टि आदिकौन हैं ? (सन्नी) संज्ञी-(भविए) भव्य (दंसण) दर्शनी, (पज्जत्त) पर्याप्तक (भासय) भाषय (परित्ते) परीत, (नाण) ज्ञानी, (जोगे) योगी, (उवओगाऽऽहारग) उपयोगी, आहारक, (सुहुम, चरिम) सूक्ष्म, चरम ये सब पद यह बतलाते हैं कि इनको अश्रित करके (बंधेय) बन्धविषयक निरूपण हुआ है (अप्पबहुं) यह पद यह कहता है कि इन्हीं उपर्युक्त स्त्री आदि कर्मबन्ध जीवों का परस्पर में अल्प बहुत्व का विचार किया गया है।

પુરુષ આદિ જીવો કર્મનો બંધ કરે છે ? ઇત્યાદિ.

"सजय" આ પદથી સંયત આદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

"सम्मदिट्ठी" આ પદ એ પ્રકટ કરે છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ કોણ છે ?

"सन्नी" સંજ્ઞી, "भविए" ભવ્ય, "दंसण" દર્શની, "पज्जत्त" પર્યાપ્તક, "भासय" ભાષક, "परित्ते" "नाण" જ્ઞાની, "जोगे" યોગી, "उवओगाऽऽहारग" ઉપયોગી, આહારક, "सुहुम, चरिम" સૂક્ષ્મ, ચરમ આ બધાં પદો એ બતાવે છે કે તે બધાંને અનુલક્ષીને "बंधेय" બંધવિષયક નિરૂપણ આ ઉદ્દેશકમાં કરાયું છે.

"अप्पबहुं" આ પદ એ પ્રકટ કરે છે કે આ ઉદ્દેશકમાં સ્ત્રી આદિ કર્મબંધક જીવોમાં કોણ વધારે છે અને કોણ અલ્પ પ્રમાણમાં છે. આ રીતે તેમના અલ્પબહુત્વનું આ ઉદ્દેશકમાં પ્રતિપાદન કરાયું છે.

प्रतिपादयति–' से णूणं भंते ! ' इत्यादि ।

मूलम्–से णूणं भंते! महाकम्मस्स. महाकिरियस्स महासवस्स, महावेयणस्स सव्वओ पोग्गला बज्झंति, सव्वओ पोग्गला चिज्जंति, सव्वओ पोग्गला उवचिज्जंति ?। सया सामिअं पोग्गला बज्झंति, सयासमियं पोग्गला चिज्जंति, सया समियं पोग्गला उवचिज्जंति, सया समियं चं णं तस्स आया दूरूवत्ताए, दुव्वण्णत्ताए, दुग्गंधत्ताए, दूरसत्ताए, दुप्फासत्ताए, अणिट्ठत्ताए, अकंत-अप्पिय-असुभ-अमणुन्न-अमणामत्ताए, अणिव्वच्छियत्ताए, अभिज्झियत्ताए, अहत्ताए--णो उड्ढत्ताए, दुक्खत्ताए नो सुहत्ताए, भुज्जो भुज्जो परिणमइ ?। हंता, गोयमा ! महाकम्मस्स तं चेव। से केणट्ठेणं० ? गोयमा! से जहा नामए वत्थस्स अहयस्स वा, धोयस्स वा, तंतुग्गयस्स वा आणुपुव्वीए परिभुज्जमाणस्स सव्वओ पोग्गला बज्झंति, सव्वओ पोग्गला चिज्जंति, जाव-परिणमइ, से तेणट्ठेणं० । से णूणं भंते! अप्पकम्मस्स, अप्पकिरियस्स, अप्पासवस्स अप्पवेयणस्स सव्वओ पोग्गला भिज्जंति, सव्वओ पोग्गला छिज्जंति, सव्वओ पोग्गला विद्धंसंति, सव्वओ पोग्गला परिविद्धंसंति, सया समियं पोग्गला भिज्जंति, सया समियं पोग्गला छिज्जंति, विद्धस्संति, परिविद्धस्संति, सया समियं च णं तस्स आया सुरूवत्ताए पसत्थं नेयव्वं, जाव-सुहत्ताए णो दुक्खत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ ? हंता गोयमा ! जाव--परिणमइ । से केणट्ठेणं० ? गोयमा! से जहा नामए वत्थस्स जल्लियस्स वा, पंकियस्स वा, मइल्लियस्स

वा, रइल्लियस्स वा, आणुपुव्वीए परिकम्मिज्जमाणस्स सुद्धेणं वारिणा धोव्वेमाणस्स सव्वओ पोग्गला भिज्जंति, जाव परिणमंति, से तेणट्ठेणं० ॥ सू० १ ॥

छाया—तद् नूनं भदन्त ! महाकर्मणः, महाक्रियस्य, महास्रवस्य, महावेदनस्य, सर्वतः पुद्गलाः बध्यन्ते, सर्वतः पुद्गलाश्चीयन्ते, सर्वतः पुद्गला उपचीयन्ते, सदासमितं पुद्गलाः बध्यन्ते, सदा समितं पुद्गलाश्चीयन्ते, सदा समितं पुद्गला उपचीयन्ते, सदासमितं च खलु तस्य आत्मा दूरूपतया, दुर्वर्णतया, दुर्गन्धतया, दूरसतया, दुस्पर्शतया, अनिष्टतया, अकान्ता-ऽप्रिया-ऽशुभा-ऽनोज्ञा-ऽम-

महाकर्माल्पकर्म वक्तव्यता

'से णूणं भंते !' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(से णूणं भंते! महाकम्मस्स, महाकिरियस्स, महासवस्स, महावेयणस्स, सव्वओ पोग्गला बज्झंति, सव्वओ पोग्गला चिज्जंति, सव्वओ पोग्गला उवचिज्जंति) हे भदन्त ! यह निश्चित है क्या कि जो जीव महाकर्मवाला होता है, महाक्रियावाला होता है, महा आस्रववाला होता है और महावेदनावाला होता है, उसके सब तरफ से पुद्गलों का बंध होता है? सब तरफ से उनके पुद्गलों का चय होता है? सब तरफ से उसके पुद्गलों का उपचय होता है? (सया समियं पोग्गला बज्झंति, सया समियं पोग्गलो चिज्जंति, सया समियं पोग्गला उवचिज्जंति, सया समियं च णं तस्स आया दुरूवत्ताए दुवण्णताए दुगंधत्ताए, दुर-

મહાકર્મ અને અલ્પકર્મ વક્તવ્યતા—

"से णूणं भंते !" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(से णूणं भंते ! महाकम्मस्स, महाकिरियस्स, महासवस्स, महावेयणस्स, सव्वओ पोग्गला बज्झंति, सव्वओ पोग्यला चिज्जंति, सव्वओ पोग्गला उवचिज्जंति ?) હે ભદન્ત ! શું એ વાત નિશ્ચિત છે કે જે જીવ મહાકર્મવાળો હોય, મહાક્રિયાવાળો પણ હોય છે, મહાઆસ્રવવાળો હોય છે અને મહાકર્મવાળો હોય છે, તે બધી દિશાઓમાંથી કર્મપુદ્ગલોનો બંધ કરતો રહે છે? શું તે બધી દિશાઓમાં કર્મપુદ્ગલોનો ચય કરતો હોય છે? શું તેને બધી દિશાઓમાંથી કર્મપુદ્ગલોનો ઉપચય થતો હોય છે? (सया समियं पोग्गला बज्झंति, सयासमियं पोग्गला चिज्जंति, सया समियं पोग्गला उवचिज्जति, सया समियं च णं तस्स आया दुरुवत्ताए दुवण्णत्ताए दुगधत्ताए, दुरसत्ताए, दुफा-

नोऽमतया, अनिच्छितयो, अभिध्यिततया, अधस्तया, नो ऊर्ध्वतया, दुःखतया, नो सुखतया भूयो भूयः परिणमति ? हन्त, गौतम ! महाकर्मणस्तदेव । तत्केनार्थेन० ? गौतम ! तद् यथा नाम-वस्त्रस्य अहतस्य वा, धौतस्य वा, तन्त्रोद्गतस्य वा, आनुपूर्व्या परिभुज्यमानस्य सर्वतः पुद्गलाः बध्यन्ते, सर्वतः पुद्गला-

सत्ताए, दुफासत्ताए अणिट्ठत्ताए, अकंत, अप्पिय-असुभअमणुन्न अमणामत्ताए अणिव्वच्छियत्ताए, अभिज्झियत्ताए अहत्ताए, णो उड्ढत्ताए, दुक्खत्ताए, नो सुहत्ताए भुज्जो २ परिणमइ) क्या ऐसे जीव के नित्य निरन्तर पुद्गलों का बंध होता रहता है ? निरंतर उसके क्या पुद्गलों का चय होता रहता है ? निरन्तर क्या उसके पुद्गलों का उपचय होता रहता है ? उसका आत्मा-शरीररूप बाह्य आत्मा-क्या सदा निरन्तर दुरूप रूप से, दुर्वर्णरूप से, दुर्गंधरूप से, खोटे रसरूप से, खोटेस्पर्शरूप से, अनिष्टरूप से, अकान्तरूप से, अप्रियरूप से, अमनामरूप से, अनीप्सितरूप से, अभिप्सितरूप से, जघन्यरूप से, अनूर्ध्वरूप से, दुःखरूप से और असुखरूप से, बारंबार परिणमित होता रहता है ? (हंता गोयमा ! महाकम्मस्स तं चेव) हां, गौतम ! महाकर्मवाले जीव की यही पूर्वोक्त सब कुछ स्थिति होती है । (से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं ? (से जहानामए वत्थस्स अहयस्स वा धोयस्स वा,

सत्ताए अणिट्ठत्ताए अकंत, अप्पिय-असुभ, अमणुन्न अमणामत्ताए अणिव्वच्छियत्ताए, अभिज्झियत्ताए अहत्तए, णो उड्ढत्ताए, दुक्खत्ताए, नो सुहत्ताए भुज्जो२ परिणमइ) શું એવો જીવ નિત્ય નિરંતર પુદ્ગલોનો બંધ કરતો રહે છે ? શું તે નિરંતર પુદ્ગલોનો ચય કર્યા કરે છે ? શું નિરંતર તેનાં પુદ્ગલોનો ઉપચય થતો રહે છે ? તેનો આત્મા-શરીરરૂપ બાહ્ય આત્મા-શું નિરંતર કુરૂપે ખરાબ વર્ણરૂપે, દુર્ગંધરૂપે, ખરાબ રસરૂપે, ખરાબ સ્પર્શરૂપે, અનિષ્ટરૂપે, અકાન્તરૂપે, અપ્રિયરૂપે, અમનામરૂપે, (અમનોજ્ઞરૂપે), અનીપ્સિતરૂપે, અભિપ્સિતરૂપે, જઘન્યરૂપે, અનૂર્ધ્વરૂપે, દુઃખરૂપે અને અસુખરૂપે વારંવાર પરિણમન પામ્યા કરે છે ?

(हंता गोयमा ! महाकम्मस्स तं चेव) હા, ગૌતમ ! મહાકર્મવાળા જીવની એવી જ દશા થાય છે.

(से केणट्ठेणं) હે ભદન્ત ! એવું આપ શા કારણે કહો છો ? (से जहा नामए वत्थस्स अहयस्स वा धोयस्स वा, तंतुग्गयस्स वा आणुपुव्वीए परिभुज्ज-

क्षीयन्ते, यावत्-परिणमति, तत् तेनार्थेन०, । तद् नूनं भदन्त ? अल्पकर्मणः, अल्पक्रियस्य, अल्पास्रवस्य, अल्पवेदनस्य, सर्वतः पुद्गलाः भिद्यन्ते, सर्वतः पुद्गला श्छिद्यन्ते, सर्वतः पुद्गलाः विध्वंसन्ते, सर्वतः पुद्गलाः परिविध्वंसन्ते, सदा समितं

तंतुग्गयस्स वा आणुपुव्वीए परिभुज्जमाणस्स सव्वाओ पोग्गला बज्झंति सव्वाओ पोग्गला चिज्जंति, जाव परिणमंति, से तेणट्ठेणं०) हे गौतम ! जैसे कोई एक नवीन अहत-अक्षत-अपरिभुक्त-नहीं पहिरा हुआ ऐसा वस्त्र हो अथवा ऐसा वस्त्र हो जो पहिन करके फिर साफ किया गया हो अथवा ऐसे वस्त्र हो जो तुरीवेमादिरूप तन्त्र से अभी २ उतारा गया हो तो ऐसे वह वस्त्र जैसे अपने पहिरने के काम में आता रहता है -तैसे २ वह मलिन होता रहता है-अर्थात् सब तरफ से पुद्गल आ आकर उसमें संबंद्धित होते रहते हैं, सब तरफ से आ आ करके पुद्गल उसमें निधत्त होते रहते हैं, यावत् वे पुद्गल उसमें पर्यायान्तरों को पाते रहते हैं-इसी कारण वह कालान्तर में रसोई घर में दाल शाक आदि के वर्तनों को सिगड़ी ऊपर से उतारने आदि के काम में आने वाले वस्त्र के समान मैला हो जाता है। इसी कारण हे गौतम ! मैंने महाकर्म आदि विशेषणोंवाले जीव के विषय में पूर्वोक्त रूप से कहा है। (से णूणं भंते ! अप्पकम्मस्स, अप्पकिरियस्स अप्पाऽऽसवस्स, अप्पवेयणस्स, सव्वओ पोग्गलो विद्धंसंति, सव्वओ पोग्गला परिविद्धंसंति,

---

माणस्स सव्वओ पोग्गला बज्झंति, सव्वओ पोग्गला चिज्जंति, जाव परिणमंति, से तेणट्ठेणं) હે ગૌતમ ! જેમકે કોઇ એક નવીન (વાપર્યા વિનાનું) વસ્ત્ર હોય, અથવા એવું વસ્ત્ર હોય કે જેને પહેરીને સાફ કરવામાં આવ્યું હોય, અથવા એવું વસ્ત્ર હોય કે જેને સાળ આદિ ઉપર તાણાવાણાથી વણીને તૈયાર કરવામાં આવ્યું હોય. એવાં તે વસ્ત્રને જેમ જેમ પહેરવાના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તેમ તેમ તે વધારેને વધારે મલિન થતું જાય છે-એટલે કે બધી દિશામાંથી પુદ્ગલો આવી આવીને તેની ઉપર ચોટતાં રહે છે, તેના ઉપર જમા થતાં રહે છે, (યાવત્) તે પુદ્ગલો તેમાં પર્યાયાન્તરો (એક પર્યાયમાંથી બીજી પર્યાયમાં પરિણમન પામતાં રહે છે, તે કારણે કાળાન્તરે તે વસ્ત્ર મસોતાના જેવું મલિન થઇ જાય છે. હે ગૌતમ ! તે કારણે મહાકર્મઆદિથી યુક્ત જીવના વિષયમાં મેં ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે.

(से णूणं भंते ! अप्पकम्मस्स, अप्पकिरियस्स, अप्पाऽऽसवस्स, अप्पवेयणस्स सव्वओ पोग्गला विद्धंसंति, सव्वओ पोग्गला परिविद्धंसंति, सया समियं

पुद्गलाः भिद्यन्ते, सदा समितं पुद्गलाश्छिद्यन्ते, विध्वंसन्ते; परिविध्वंसन्ते, सदा-समितं च खलु तस्यात्मा सुरूपतया, प्रशस्तं ज्ञातव्यम्, यावत्-सुखतया नो दुःखतया भूयोभूयः परिणमति ? हन्त, गौतम ! यावत् – परिणमति । तत्

सया समियं पोग्गला भिज्जंति, सया समियं पोग्गला छिज्जंति, विद्धंस्संति, परिविद्धंसंति) हे भदन्त ! यह निश्चित है क्या, कि जो जीव अल्पकर्मवाला होता है, अल्पक्रियावाला होता है, अल्पआस्त्रववाला होता है, अल्पवेदनावाला होता है उसके पुद्गल सब तरफ से पृथक् हो जाते हैं ? सब तरफ से छिद् जाते हैं ? सब तरफ से वे भ्रष्ट (नष्ट) हो जाते हैं ? सब तरफ से वे सर्वरूप में नाश हो जाते हैं ? सदा निरन्तर उसके वे पुद्गल उससे पृथक् होते रहते हैं ? सदा निरन्तर उसके वे पुद्गल छिद्ते रहते हैं ? सदा निरन्तर उसके वे पुद्गल उससे भ्रष्ट होते रहते हैं ? तथा–सदा निरन्तर उसके वे पुद्गल उससे कुछरूप में नहीं किन्तु सर्वरूप में नष्ट होते रहते हैं ? (सया समियं च णं तस्स आया सुरुवत्ताए पसत्थं नेयव्वं) और उसका आत्मा बाह्यशरीररूप आत्मा निरन्तर हंमेशा के लिये जबतक शरीर है तबतक के लिये सुरूपरूप से (यहां वर्णादि प्रशस्त जानना चाहिये) सो सुवर्णादिरूप से (जाव सुहत्ताए णो दुक्खत्ताए भुज्जो २ परिणमंति) यावत् सुखरूप से–दुःखरूप से नहीं–बारंबार परिणमनरूप होता रहता है क्या ? (हंता गोयमा

पोग्गला भिज्जंति, सया समियं पोग्गला छिज्जंति, विद्धंस्संति, परिविद्धंसंति)
હે ભદન્ત ! શું એ નિશ્ચિત છે કે જે જીવ અલ્પકર્મવાળો, અલ્પક્રિયાવાળો, અલ્પઆસ્ત્રવવાળો અને અલ્પવેદનાવાળો હોય તેનાં પુદ્ગલો બધી તરફથી અલગ થઇ જાય છે ? બધી તરફથી છિન્ન થઈ જાય છે ? બધી તરફથી નષ્ટ થઇ જાય છે ? બધી તરફથી સર્વરૂપે નષ્ટ થઈ જાય છે ? શું તેના તે પુદ્ગલો સદા નિરંતર તેનાથી અલગ થતાં રહે છે ? શું તે પુદ્ગલો સદા નિરન્તર છેદાતાં રહે છે ? શું તેનાં તે પુદ્ગલ સદા નિરન્તર નષ્ટ થતાં રહે છે ? શું તેનાં તે પુદ્ગલો સદા નિરન્તર સર્વરૂપે નષ્ટ થતાં રહે છે ? (सया समियं च णं तस्स आया सुरुवत्ताए पसत्थं नेयव्वं) અને તેનો આત્મા બાહ્યશરીરરૂપ આત્મા શું નિરન્તર એટલે કે જ્યાં સુધી શરીરનું અસ્તિત્વ રહે ત્યાં સુધી સુરૂપ, સુવર્ણ (અહીં પ્રશસ્ત વર્ણ આદિ સમજવા) આદિ રૂપે, (जाव सुहत्ताए णो दुक्खत्ताए भुज्जो२ परिणमंति ?) અને કાન્તથી લઇને સુખ પર્યન્તના રૂપે અને અદુઃખરૂપે વારંવાર પરિણમિત થયા કરે છે ? (हंता गोयमा ! जाव परिणमंति),

केनार्थेन ? गौतम ! तद् यथा नाम वस्त्रस्य जल्लितस्य वा पङ्कितस्य वा मलितस्य वा, रजस्कितस्य वा, आनुपूर्व्या परिकर्म्यमाणस्य शुद्धेन वारिणा धाव्यमानस्य सर्वतः पुद्गला भिद्यन्ते, यावत्-परिणमति, तत् तेनार्थेन० ॥ सू० १ ॥

टीका—'से णूणं भंते ! महाकम्मस्य, महाकिरियस्स, महासवस्स, महावेयणस्स सव्वओ पोग्गला वज्झंति' गौतमः पृच्छति — हे भदन्त !

जाव परिणमंति) हां, गौतम ! यावत् परिणमता रहता है । (से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं ? (से जहा नामए वत्थस्स जल्लियस्स वा पंकियस्स वा मइल्लियस्स वा रइल्लियस्स वा आणुपुव्वीए परिकम्मिज्जमाणस्स सुद्धेणं वारिणा धोव्वेमाणस्स सव्वओ पोग्गला भिज्जंति, जाव परिणमंति, से तेणट्ठेणं०) हे गौतम ! जैसे कोई एक वस्त्र ऐसा हो कि जो शारीरिक मेल से युक्त हो, जिस में गीली कीचड़ लगी हुई हो, रज सहित हो, तो वह जैसे धीरे २ साफ किये जाने पर,शुद्धपानीसे धोये जाने पर साफ-शुद्ध हो जाता है अर्थात् उसमें संसक्त हुए मलिन पुद्गल उससे सब तरफ से पृथक् हो जाते हैं यावत् वह वस्त्र अपने रूपमें परिणम जाता है-इसका कारण हे गौतम ! मैंने अल्पकर्मादि विशेषणोंवाले जीवके विषयमें पूर्वोक्तरूपसे कहा है ।

टीकार्थ—महाकर्म और अल्पकर्म आदि वाले जीवों के दुःख सुख आदि बंध की तरतमता (भेद) इस सूत्र द्वारा सूत्रकार प्रकट कर

હા, ગૌતમ ! તેનો આત્મા તે રૂપે વારંવાર પરિણમન પામ્યા કરે છે.

(से केणट्ठेणं) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ? (से जहा नामए वत्थस्स जल्लिदस्स वा, पंकियस्स वा, मइल्लियस्स वा, रइल्लियस्स वा, आणुपुव्वीए परिकम्मिज्जमाणस्स सुद्धेणं वारिणा धोव्वेमाणस्स सव्वओ पोगगला भिज्जंति जाव परिणमंति, से तेणट्ठेणं)

હે ગૌતમ ! કોઇ એક વસ્ત્ર શરીરના પરસેવાથી યુકત હોય, જેના ઉપર ભીની માટી લાગી હોય (કાદવથી જે ખરડાયેલું હોય) જેના ઉપર ધૂળની રજ જમા થયેલી હોય, એવાં વસ્ત્રને ધીમે ધીમે સાફ કરવાથી, અને શુદ્ધ પાણીમાં ધોવાથી તે સાફ થઇ જાય છે-એટલે કે તેને વળગેલાં મલિન પુદ્ગલો તેમાંથી તદ્દન અલગ થઇ જાય છે, અને તે વસ્ત્ર શુદ્ધરૂપે પરિણમન પામે છે' હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં અલ્પકર્મ આદિથી યુકત જીવોના વિષયમાં પૂર્વોક્ત કથન કર્યું છે.

ટીકાર્થ—મહાકર્મ, અલ્પકર્મ આદિથી યુક્ત જીવોના દુઃખ, સુખ આદિ બંધના ભેદોનું સૂત્રકાર આ સૂત્રદ્વારા નિરૂપણ કરે છે-ગૌતમ સ્વામી મહાવીર

तद् अथ, नूनं निश्चयेन किम् महाकर्मणः स्थित्याद्यपेक्षया बहुकर्मवतः महाक्रियस्य :कायिक्यादिमहाक्रियायुक्तस्य, महास्रवस्य — कर्मबन्धहेतुभूत-महामिथ्यात्वमहारम्भमहापरिग्रहादिमतः, महावेदनस्य – महादाहज्वरादिजनित-पीडायुक्तस्य जीवस्य, सर्वतः सर्वासु दिक्षु, सर्वान् वा जीवप्रदेशान् अश्रित्य पुद्गलाः कर्मपरमाणवः बध्यन्ते ? ' सव्वओ पोग्गला चिज्जंति ' सर्वतः पुद्गलाः चीयन्ते ? बन्धनरूपेण संगृह्यन्ते किम् ? ' सव्वओ पोग्गला उवचिज्जंति ' सर्वतः

रहे हैं-इसमें गौतम प्रभु से पूछ रहे हैं कि (से णूणं भंते !) हे भदन्त! क्या यह निश्चित बात है कि (महाकम्मस्स) जिस जीव के कर्म की स्थिति वगैरह बहुत अधिक बड़ी ऐसे महाकर्मवाले जीव के अर्थात् अधिक स्थितिवाले, अधिक अनुभागवाले और अधिक प्रदेशवाले कर्मों से सहित जीव के (महाकिरियस्स महासवस्स) जिसकी कायिकी आदि क्रियाएँ बहुत बढी चढी हुई हैं इसी कारण जो कर्मबंध के हेतुभूत महामिथ्यात्व, महारम्भ महापरिग्रह में फँसा हुआ है (महावेयणस्स) महादाहज्वर आदि जनित व्यथा से जो बहुत बुरी तरह तडफड रहा है ऐसे जीव के (सव्वओ पोग्गला बज्झंति) समस्त दिशाओं में से अथवा जीव के सर्व प्रदेशों को आश्रित करके पुद्गल–कर्म परमाणुओं का संकलनरूप बंध होता है ? (सव्वओ पोग्गला चिज्जंति) समस्त दिशाओं में से अथवा जीव के सर्व प्रदेशों का आश्रित करके कर्म वर्गणारूप पुद्गल ऐसे जीव द्वारा बंधनरूप से ग्रहण किये जाते हैं क्या ? (सव्वओ पोग्गला उवचिज्जंति) सर्वतः निषेक रचना की अपेक्षा से वे

પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે " से णूणं भंते ! " હે ભદન્ત ! શું એ વાત નિશ્ચિત છે કે " महाकम्मस्स " જે જીવનાં કર્મની સ્થિતિ વગેરે બહુ જ વધારે હોય છે એવા મહાકર્મવાળા જીવના–એટલે કે અધિક સ્થિતિવાળા, અધિક અનુભાગવાળા અને અધિક પ્રદેશોવાળા કર્મથી યુક્ત જીવ કે જેની " महाकिरियस्स महासवस्स " કાયિકી આદિ ક્રિયાઓ ઘણી જ વધારે પ્રમાણમાં અને તે કારણે જે કર્મબંધના કારણરૂપ મહામિથ્યાત્વ, મહાઆરંભ, મહા-પરિગ્રહ આદિમાં ફસાયેલો હોય છે, " महावेयणस्स " અને જે મહાદાહ જ્વર આદિથી જનિત વ્યથાથી (પીડાથી) ભયંકર વેદનાનો અનુભવ કરતો હોય છે, એવો જીવ " सव्वओ पोग्गला बज्झंति " શું સમસ્ત દિશાઓમાંથી અથવા સમસ્ત આત્મપ્રદેશોથી પુદ્ગલ એટલે કે કર્મપરમાણુઓના સંકલન રૂપ બંધ કરે છે ખરો ? " सव्वओ पोग्गला चिज्जंति " શું એવો જીવ સમસ્ત દિશાઓમાંથી અથવા સમસ્ત આત્મપ્રદેશોથી કર્મવર્ગણારૂપ પુદ્ગલોનો ચય કરે

पुद्गलाः उपचीयन्ते निषेकरचनतः उपचिता भवन्ति किम् ? अथवा बन्धनतो बध्यन्ते, निधत्ततश्चीयन्ते, निकाचनत उपचीयन्ते किम् ? 'सया समियं पोग्गला बज्झंति' सदा-सर्वदा-नित्यम्, समितं-निरन्तरं पुद्गलाः बध्यन्ते ? सदात्वं तु व्यवहारतोऽसातत्येऽपि स्यात् अत आह-समितमिति '' 'सया समियं पोग्गला

उपचित होते हैं क्या ? अथवा-(बज्झंति, चिज्जंति, उवचिज्जंति) ऐसी इन तीन क्रियाओं का जो सूत्रकार ने पाठ रखा है सो उसका अभिप्राय ऐसा भी हो सकता है कि प्रकृति, स्थिति, अनुभाग और प्रदेश इन चार प्रकार के बंधो की अपेक्षा लेकर (बज्झंति) ऐसा प्रश्न किया गया है कर्मबन्धन के बाद कर्मों में दस १० प्रकार की अवस्थाएँ होती हैं उनमें एक अथवा निधत्त है सो इस अवस्था को लेकर (चिज्जंति) ऐसा प्रश्न किया गया है और निकाचित अवस्था को लेकर (उवचिज्जंति) ऐसा प्रश्न किया है (सया समियं पोग्गला बज्झंति) ऐसा जो पूछा गया है-सो उसका अभिप्राय ऐसा है कि (जीवो समयपबद्धं बज्झंति) इस सिद्धान्त स्वीकृत मान्यता को ध्यान में रखकर ही पूछा गया है-अर्थात् जीव क्या समयासमय कर्मका बंध करता है ? यहां जो (समियं) यह पद दिया गया है वह इस बात को दूर करने के लिये दिया गया है कि निरंतरता के अभाव में भी जो लोकरूढि से (सदा)

છે ? "सव्वओ पोग्गला उवचिज्जंति" શું એવો જીવ સમસ્ત દિશાઓમાંથી કર્મવર્ગણા રૂપ પુદ્ગલોનો ઉપચય કરે છે ? (बज्झंति, चिज्जंति, उवचिज्जंति) આ ત્રણે ક્રિયાઓનો એવો પણ અર્થ થાય છે કે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ આ ચાર પ્રકારના બંધોની અપેક્ષાએ "बज्झंति" એવો પ્રશ્ન કરાયો છે.

કર્મબન્ધન થયા પછી કર્મોમાં દસ પ્રકારની અવસ્થાઓ થાય છે, તેમાંની એક નિધત્ત અવસ્થા છે, અને તે નિધત્ત અવસ્થાને અનુલક્ષીને "चिज्जंति" એવો પ્રશ્ન પૂછયો છે, અને નિકાચન અવસ્થાને અનુલક્ષીને "उवचिज्जंति" એવો પ્રશ્ન પૂછયો છે. "सयासमीयं पोग्गला बज्झंति" આ પ્રશ્ન પૂછવા પાછળનો હેતુ એવો છે કે "जीवो समयपबद्धं बज्झंति" શું જીવ પ્રત્યેક સમયે કર્મનો બંધ કરે છે ? સૂત્રમાં જે "समियं" પદ આપવામાં આવ્યું છે તે એ વાતને દૂર કરવાને માટે આપવામાં આવ્યુ છે કે નિરન્તરતાનો અભાવ હોવા છતાં લોકો "સદા" પદનો ઉપયોગ કરતા હોય છે. અહીં તો સૂત્રકાર એમ બતાવવા માગે છે કે જીવ સદા (હંમેશા) નિરન્તર (વ્યવધાન

चिज्जंति ?' सदा समितं पुद्गलाः चीयन्ते ? ' सया समियं पोग्गला उवचिज्जंति' सदा समितं पुद्गला उपचीयन्ते ? ' सया समियं च णं तस्स आया ' सदा सर्वदा समितं सततं च खलु तस्य महाकर्मादिमतो जीवस्य आत्मा, यस्य जीवस्य पुद्गलाः बध्यन्ते तस्य आत्मा-शरीररूपबाह्यात्मा 'दूरूवत्ताए, दुव्वण्णत्ताए' दूरूपतया कुत्सितरूपतया, दुर्वर्णतया कुत्सितवर्णतया ' दुग्गंधत्ताए, दूरसत्ताए

ऐसा व्यवहार हो जाता है सो ऐसी बात यहां नहीं समझनी चाहिये अर्थात् ऐसा जीव तो-सदा-हमेशा-निरन्तर ही अन्तर-व्यवधान-पड़े बिना ही-कर्मों का बंध करता रहता है क्या ? उसका जबतक वह संसारदशा में इस स्थितिवाला बना रहता है ऐसा एक भी समय नहीं निकलता है क्या कि जिसमें उसके कर्मबंध न होता रहता हो ? कर्मबंध हो जाने के बाद (सया समियं पोग्गला चिज्जंति) निरन्तर उसके वे बंधदशा को प्राप्त हुए कर्मवर्गणारूप पुद्गल चयरूप में और (सया-समियं पोग्गला उवचिज्जंति) उपचयरूप अवस्था में आते रहते हैं क्या? (सया समियं च णं तस्स आया) जिस महाकर्म आदि विशेषणोंवाले जीव के निरन्तर कर्मपुद्गल बंधते रहते हैं उस जीव का आत्मा-बाह्य शरीररूप आत्मा (दुरूवत्ताए, दुवण्णत्ताए) कुत्सितरूपता के कुत्सितवर्णता से युक्त होता रहता है क्या ? तात्पर्य पूछने का यह है कि ऐसे कर्मबंधनादिरूप भार से अधिक वजनदार बने हुए जीव का शरीर कुत्सितरूपवाला कुत्सितवर्णवाला, (दुग्गंधत्ताए) कुत्सित दुर्गंधवाला

પડયા વિના) કર્મોનો બંધ કરે છે. પ્રશ્નકાર એ જાણવા માગે છે કે મહાકર્મ આદિથી યુક્ત જીવ શું સદા નિરંતર કર્મોનો બંધ કરતો રહે છે?

જ્યાં સુધી તે સંસારદશામાં એજ સ્થિતિવાળો રહે ત્યાં સુધી તે એક પણ એવો સમય વ્યતીત કરતો નથી કે જ્યારે તેના દ્વારા કર્મબંધ બંધાતો ન હોય. કર્મબંધ થઇ ગયા પછી (सया समियं पोग्गला चिज्जंति) તે જીવના બંધદશાને પામેલાં કર્મવર્ગણારૂપ પુદ્ગલો શું નિરંતર ચય અને (सया समीयं पोग्गला उवचिज्जंति) ઉપચયરૂપ અવસ્થામાં આવતાં રહે છે? (सया समियं च णं तस्स आया) જે મહાકર્મ આદિ વિશેષણોવાળા જીવનાં કર્મપુદ્ગલ નિરન્તર બંધદશાને પ્રાપ્ત કરતાં રહેતાં હોય છે, તે જીવનો આત્મા બાહ્યશરીર રૂપ આત્મા-(दुरूवत्ताए, दुवण्णत्ताए) કુરૂપતાથી અને દુર્વર્ણતાથી (ખરાબ વર્ણથી) શું યુક્ત થતો રહે છે? આ પ્રશ્નનો ભાવાર્થ એ છે કે એવાં કર્મબંધનાદિરૂપ ભારથી અધિક વજનદાર બનેલા જીવનું શરીર શું ખરાબ રૂપવાળું, (दुग्गंधत्ताए) દુર્ગંધવાળું, (दूरसत्ताए) ખરાબ રસવાળું, (दुप्फासत्ताए)

दुष्फासत्ताए ' दुर्गन्धतया-दुर्गन्धत्वेन, दूरसतया कटुकत्वादिरसत्वेन दुस्पर्शतया-कर्कशकठोरादिस्पर्शतया ; ' अणिट्ठत्ताए ' अनिष्टतया कस्यापि इच्छाया अविषयत्वेन ' अकंत-अप्पिय-असुभ-अमणुन्न-अमणामत्ताए, अणिच्छियत्ताए ' अकान्ततया अरमणीयतया, अप्रियतया प्रेमराहित्येन अमनोज्ञत्वेन, असुन्दरतया, अशुभत्वेन-अमङ्गलतया, अमनोऽमतया मनसा प्राप्तुमवाञ्छिततया, अनिच्छिततया-प्राप्तुमनभिवाञ्छितत्वेन 'अभिज्झियत्ताए अहत्ताए-णो उड्ढत्ताए' अभिध्यिततया

(दूरसत्ताए) कुत्सितरसवाला (दुप्फासत्ताए) कुत्सितस्पर्शवाला,-कर्कश कठोर आदिस्पर्शवाला होता है क्या? (अणिट्ठत्ताए) किसी की भी इच्छा का विषय भूत वह नहीं बनता है क्या? अर्थात् ऐसे शरीर धारी को कोई भी नहीं चाहता है क्या (अकंत-अप्पिय-असुभ-अमणुन्न-अमणामत्ताए अणिच्छियत्ताए) वह सुन्दर नहीं होता है क्या? कोई भी उससे प्यार नहीं करता है क्या? किसी के भी मन को वह नहीं गमता है क्या? कोई भी जीव क्या ऐसे व्यक्ति को मन से भी कभी याद नहीं करता है क्या? अभिज्झियत्ताए अदत्ताए " नो उड्ढत्ताए " दुक्खत्ताए "नो सुहत्ताए भुज्जो २ परिणमइ " ऐसी स्थिति को प्राप्त करने का किसी को लोभ भी नहीं होता है क्या? वह सर्व प्रकार से क्या बिलकुल जघन्यरूप (नीचे परिस्थिति) में ही रहता है? कभी भी क्या वह उत्कृष्ट नहीं माना जा सकता है? सदा उसमें दुःखों का ही वास रहता है क्या? कभी भी क्या उसमें सुखरूपता का भासतक भी नहीं होता है? इस रूप से ही वह क्या प्रत्येक क्षण २ में परिणामित होता रहता है? तात्पर्य पूछने का केवल यही है कि

ખરાબ સ્પર્શવાળું (કર્કશ, કઠોર આદિ સ્પર્શવાળું) થાય છે ખરું? (अणिट्ठत्ताए) શું એવા જીવને કોઈ પણ ચાહતું નથી? (अकन्त, अप्पिय, असुभ, अमणुन्न, अमणामत्ताए अणिच्छियत्ताए) શું તે સુંદર હોતો નથી? શું કોઈપણ તેના પર પ્રેમ રાખતું નથી? શું કોઇના મનને તે ગમતો નથી? શું કોઇ પણ વ્યક્તિ એવા જીવને મનથી પણ કદી યાદ કરતી નથી? (अभिज्झियत्ताए अहत्ताए, नो उड्ढत्ताए, दुक्खत्ताए नो सुहत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमइ) એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાનો શું કોઇને પણ લોભ થતો નથી? શું તે સર્વ પ્રકારે અધમ દશામાં જ રહે છે? શું કદી પણ તેની ઉન્નતિ થતી નથી? શું સદા તેને દુઃખો જ સહન કરવા પડે છે? શું તેને કદી પણ સુખનો ભાસમાત્ર પણ થતો નથી? આ પ્રકારે જ શું તે સદા પરિણમિત થતો રહે છે?

भिध्या लोभः सा संजाताऽस्मिन् इति भिध्यितस्तस्य भावस्तद्राहित्येन सर्वथाऽवाञ्छनीयत्वेन अलोभनीयतया, अधस्तया जघन्यत्वेन, नो ऊर्ध्वतया नोत्कृष्टत्वेन 'दुक्खत्ताए, णो सुहत्ताए' दुःखतया दुखत्वेन, नो सुखतया नो सुखत्वेन 'भुज्जो भुज्जो परिणमइ ?' भूयो भूयः वारं वारं परिणमति ? एवं महाकर्मादिजीवस्यात्मा दूरूपदुर्वणादियुक्तो भवति किमिति भावः ।

भगवान् आह—'हंता, गोयमा ! महाकम्मस्स तं चेव' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् महाकर्मणः तदेव पूर्वोक्तवदेव महाक्रियस्स महास्रवस्य महावेदनस्य जीवस्य सर्वतः पुद्गला वध्यन्ते, इत्यादि सर्वं संग्राह्यम् ।

गौतम आह—'से केणट्ठेणं ?' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन एवं पूर्वोक्तमुच्यते यत्—महाकर्मणः महाक्रियस्य महास्रवस्य महावेदनस्य च जीवस्य पुद्गला वध्यन्ते इत्यादि । भगवान् सदृष्टान्तमाह–'गोयमा ! से जहा नामए वत्थस्स

महाकर्मादि युक्त जीव का शरीर दुरूप दुर्वर्णादि से युक्त होता है क्या? उ. (हंता, गोयमा ! महाकम्मस्स तं चेव) हां, गौतम ! महाकर्मवाले जीव के वही पूर्वोक्तरूप से सब कुछ होता है । अर्थात् जो जीव महाकर्मवाला होता है, महाक्रियावाला होता है, महास्रववाला होता है, महावेदनावोला होता है, उस जीव के सर्वतः पुद्गलों का बंध होता है इत्यादि सब कथन यहां पर लगा लेना चाहिये। (से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि जो जीव महाकर्मा होता है, महाक्रियावाला होता है, महास्रववाला होता है, और महावेदनावाला होता है ऐसे जीव के पुद्गल बंधते हैं इत्यादि । भगवान् इस प्रश्न का उत्तर दृष्टान्त देकर देते हैं–वे बतलाते हैं कि (गोयमा) हे

આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે મહાકર્મ આદિથી યુક્ત જીવનું શરીર શું કુવર્ણ, કુરૂપ આદિથી યુક્ત હોય છે ?

મહાવીર પ્રભુ તેનો જવાબ આપતા કહે છે–(हंता गोयमा ! महाकम्मस्स तं चेव) હા, ગૌતમ ! મહાકર્મવાળા જીવની એવીજ દશા હોય છે. એટલે કે જીવ મહાકર્મવાળો, મહાક્રિયાવાળો, મહાઆસ્રવવાળો અને મહાવેદનાવાળો હોય છે, એ જીવ સમસ્ત દિશાઓમાંથી–આત્મપ્રદેશોમાંથી કર્મનો બંધ કરે છે, ઈત્યાદિ કથન અહીં ગ્રહણ કરવું. (से केणट्ठेणं) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે જે જીવ મહાકર્મવાળો હોય છે, મહાક્રિયાવાળો હોય છે, મહાઆસ્રવવાળો હોય છે અને મહાવેદનાવાળો હોય છે, એવો જીવ કર્મબંધ કરતો રહે છે ?

अहयस्स वा, धोयस्स वा' हे गौतम ! तद् यथा नाम वस्त्रस्य अहतस्य नूतनस्य सर्वथा अपरिहितस्य वा वस्त्रस्य धौतस्य परिधायापि प्रक्षालितस्य वा, तथा 'तंतुग्गयस्स वा, अणुपुव्वीए परिभुज्जमाणस्स' तन्त्रोद्गतस्य, तन्त्रात्-तुरी-वेमादेः सद्यः उद्धृतमात्रस्य निष्काशितमात्रस्य आनुपूर्व्या अनुक्रमेण परिभुज्यमानस्य परिधीयमानस्य 'सव्वओ पोग्गला वज्झंति' सर्वतः सर्वाभ्यो दिशाभ्यः पुद्गला द्रव्यादिपरमाणवः वध्यन्ते-संबद्धाः भवन्ति 'सव्वओ पोग्गला चिज्जंति' सर्वतः पुद्गलाश्चीयन्ते निधत्ताः भवन्ति, 'जाव-परिणमति' यावत्-परिणमति पर्यायान्तराणि प्राप्नुवन्ति, यावत् करणात्-' सर्वतः पुद्गलाः उपचीयन्ते, सदा-

---

गौतम ! (से जहा नामए वत्थस्स अहयस्स वा धोयस्स वा, तंतुगयस्स वा अणुपुव्वीए परिभुज्जमाणस्स सव्वओ पोग्गला वज्झंति, सव्वओ पोग्गला चिज्जंति, जाव परिमंति-से तेणट्टेणं) जैसे कोई वस्त्र हो और वह काम में आया हुआ नहीं हो-बिलकुल नया हो, अथवा काम में आया हुआ होने पर भी फिर से वह बिलकुल साफ-स्वच्छ कर दिया गया हो अथवा-तुरीवेमादिरूप ताने ऊपर से उसी वक्त उतारा गया हो-तो ऐसा वह ताजा वस्त्र जब क्रम २ से पहिरने आदि के काम में आता रहता है-तब धीरे २ उसके ऊपर सर्व दिशाओं की तरफ से मलिन पुद्गल आ २ कर चिपकते रहते हैं-उस पर वे चय हो जाते हैं-यावत् वही साफ सुथरा नवीन वस्त्र कालान्तर में बिलकुल मलिन हो जाता है-उससे दुर्गंध आने लगती हैं-उसके स्पर्श आदि सब में भिन्नता आ जाती है-यहाँ यावत् शब्द से "सर्वतः पुद्गला

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" ગોયમા ! " હે ગૌતમ ! (से जहा नामए वत्थस्स अहयस्स वा धोयस्स वा, तंतुगयस्स वा अणुपुव्वीए परिभुज्जमाणस्स सव्वओ पोग्गला वज्झंति, सव्वओ पोग्गला चिज्जंति, जाव परिणमंति-से तेणट्ठेणं) જેમકે કોઇ એક વસ્ત્ર હોય, તેને બિલકુલ ઉપયોગમાં લીધું ન હોય-એટલે કે તે બિલકુલ નવું હોય, અથવા તેનો ઉપયોગ કર્યા પછી તેને ધોઇને બિલકુલ સ્વચ્છ કરેલું હોય, અથવા તેને સાળ ઉપરથી તાજું જ ઉતારેલું હોય, એવું તે વસ્ત્ર જ્યારે વારવાર પહેરવાના કામમાં આવતું રહે છે અથવા બીજા ઉપયોગમાં આવતું રહે છે ત્યારે ધીરે ધીરે તેના ઉપર સમસ્ત દિશાઓમાંથી મલિન પુદ્ગલો આવી આવીને ચોંટી જાય છે-તેના ઉપર તેમનો ચય (જમાવ) થતો રહે છે, અને ઉપચય થતો રહે છે. તે વસ્ત્ર કાળાન્તરે એટલું બધું મલિન થઇ જાય છે કે તે મસોતા જેવું દેખાય છે, તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળતી હોય છે, તેના સ્પર્શાદિમાં પણ ભિન્નતા દેખાય છે. અહીં 'यावत्' પદથી (सर्वतः

समितं पुद्गलाः बध्यन्ते, सदा समितं पुद्गलाश्चीयन्ते ' इत्यादि संग्राह्यम्। अन्ते उपसंहरति-' से तेणट्ठेणं ' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन तेन पूर्वोक्तेन कारणेन महाकर्मणो यावत् महावेदनस्य जीवस्य सर्वतः कर्मपुद्गलाः बध्यन्ते, चीयन्ते, उपचीयन्ते यावत्-दुःखतया नो सुखतया भूयो भूयः परिणमति इति भावः। ' बध्यन्ते ' इत्यादि पदत्रयेणात्र वस्त्रस्य पुद्गलानां चोत्तरोत्तरं सम्बन्धप्रकर्षः प्रतिपादितः। अथाल्पकर्मादियुक्तस्य जीवस्य स्वरूपं पृच्छंति-' से णूणं भंते ! अप्पकम्मस्स, अप्पकिरियस्स अप्पासवस्स अप्पवेयणस्स, सव्वओ पोग्गला भिज्जंति' हे भदन्त ! तत्-अथ नूनं निश्चयेन किम् अल्पकर्मणः, स्थित्याद्यपेक्षया

उपचीयन्ते, सदा समितं पुद्गलाः बध्यन्ते, सदा समितं पुद्गलाश्चीयन्ते " इत्यादि पाठका ग्रहण हुआ है। अब अन्त में इस विषय का उपसंहार करने के निमित्त सूत्रकार कहते हैं-गौतम ! इसी पूर्वोक्त कारण को लेकर मैं ने ऐसा कहा है कि महाकर्मवाले यावत् महावेदनावाले जीव के सर्वतः कर्मपुद्गल बंधते हैं, चय होते हैं, उपचित होते हैं यावत् उसका बाह्य शरीररूप आत्मा दुःखरूप से, सुखरूप से नहीं, क्षण २ में परिणमता रहता है। " बध्यन्ते, चीयन्ते, उपचीयन्ते " इत्यादि इन तीन क्रियापदों से सूत्रकार ने वस्त्र और पुद्गलों का उत्तरोत्तर संबंध का प्रकर्ष बतलाया है, अब गौतम प्रभु से अल्पकर्मादि से युक्त जीव के स्वरूप को पूछते हुए उनसे (से णूणं भंते ! अप्पकम्मस्स अप्पकिरियस्स अप्पासवस्स अप्पवेयणस्स सव्वओ पोग्गला भिज्जंति) ऐसा प्रश्न

पुद्गला उपचीयन्ते, सदा समितं पुद्गलाः बध्यन्ते, सदा समितं पुद्गलाश्चीयन्ते) ઈત્યાદિ સૂત્રપાઠને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. હવે સૂત્રનો ઉપસંહાર કરતા સૂત્રકાર કહે છે કે હે ગૌતમ ! ઉપર કહ્યા પ્રમાણેના કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે મહાકર્મવાળો, મહાક્રિયાવાળો, મહાઆસ્રવવાળો અને મહાવેદનાવાળો જીવ સમસ્ત દિશાઓમાંથી કર્મપુદ્ગલ બાંધતો રહે છે, કર્મપુદ્ગલનો ચય અને ઉપચય કરતો રહે છે, અને તેનો બાહ્યશરીરરૂપ આત્મા દુઃખરૂપે-નહીં કે સુખ રૂપે-ક્ષણે ક્ષણે પરિણમતો રહે છે. " बध्यन्ते, चीयन्ते, उपचीयन्ते " આ ત્રણ ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ કરીને સૂત્રકારે વસ્ત્ર અને પુદ્ગલોના સંબંધનો ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષ બતાવ્યો છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી અલ્પકર્માદિથી યુક્ત જીવનું સ્વરૂપ જાણવાને માટે મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-(से णूणं भंते ! अप्पकम्मस्स, अप्पकिरियस्स, अप्पासवस्स अप्पवेयणस्स सव्वओ पोग्गला भिज्जंति) હે ભદન્ત !

अल्पकर्मवतः, अल्पक्रियस्य कायिक्याद्यल्पक्रियायुक्तस्य, अल्पास्रवस्य-कर्मबन्ध-हेतु भूताल्पमिथ्यात्वादियुक्तस्य, अल्पवेदनस्य ईषज्ज्वरादिजनितपीडायुक्तस्य, जीवस्य सर्वतः सर्वासु दिक्षु सर्वेभ्यो जीवप्रदेशेभ्यो वा पुद्गलाः भिद्यन्ते प्राक्तनसम्बन्धविशेषपरित्यागात् पृथक् भवन्ति ? 'सव्वओ पोग्गला छिज्जंति ?'

करते हैं- हे भदन्त ! यह बात निश्चित है क्या ? कि जो जीव अल्पकर्मा होता है-कर्म की अल्पस्थितिवाला, कर्म के अल्पप्रदेशोंवाला-होता है, तथा-अल्पक्रियावाला-कायिक आदि थोड़ी क्रियाओं वाला होता है, अल्पआस्रववाला-कर्मबंध के हेतुभूत अल्पमिथ्यात्ववाला-होता है, और अल्पवेदनावाला-ईषत् ज्वरादि जनितपीडावाला-होता है ऐसे उस जीव के सर्वतः-समस्त दिशाओं में से अथवा समस्त जीव प्रदेशों से पुद्गल-कर्म परमाणु (भिद्यन्ते) भेद को प्राप्त होते हैं ? अर्थात् पहिले वे जिस संबंध विशेष को लेकर बंधते थे-अब वे उस संबंध विशेष से वहां परित्यक्त हो जाते हैं क्या ? तात्पर्य-इस का यह है कि महाकर्मादि से युक्त होने की स्थिति में जीवके साथ जिस स्थिति अनुभाग आदि को लेकर गाढ आदि रूप में कर्मपुद्गलों का बंध होता था-अब अल्पकर्मादि से युक्त होने की स्थिति में जीव के साथ उस स्थिति अनुभाग को लेकर गाढ आदि रूप में कर्मपुद्गलों का बंध नहीं होता है यही उनका भेदन है यही बात गौतम ने यहां प्रभु से प्रश्न के रूप में

શું એ વાત તો નિશ્ચિત છે કે જે જીવ અલ્પકર્મવાળો હોય છે-એટલે કે કર્મની અલ્પ સ્થિતિવાળો, કર્મના અલ્પ અનુભાગવાળો અને કર્મના અલ્પ પ્રદેશોવાળો હોય છે, તથા અલ્પ ક્રિયાવાળો (કાયિક આદિ થોડી ક્રિયાઓવાળો) હોય છે, અલ્પ આસ્રવવાળો (કર્મબંધના કારણ રૂપ મિથ્યાત્વ જેનામાં ઓછું છે એવો) હોય છે, અને અલ્પ વેદનાવાળો (જવર વગેરેથી જનિત પીડા ભાગ્યે જ ભોગવનારો) હોય છે, એવાં જીવના કર્મપરમાણુઓ શું સમસ્ત દિશાઓમાંથી અથવા સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમાંથી "ભિદ્યન્તે" ભેદતાં રહે છે ? એટલે કે પહેલાં જે કારણે તેમનો બંધ પડતો હતો તે કારણો નહીં રહેવાથી તેમનું ભેદન થવા માંડે છે ખરું ?

આ પ્રશ્નનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-મહાકર્મઆદિથી યુક્ત હોય એવી સ્થિતિમાં જીવની સાથે જે સ્થિતિ, અનુભાગ આદિની અપેક્ષાએ ગાઢ આદિ રૂપે કર્મપુદ્ગલોનો જે બંધ થતો હતો, તે અલ્પકર્મ આદિથી યુક્ત જીવને શું થતો નથી ? એનું નામ જ તેમનું ભેદન છે. એજ વાત ગૌતમ સ્વામીએ

सर्वतः पुद्गलाश्छिद्यन्ते ? 'सव्वओ पोग्गला विद्धंसंति' सर्वतः पुद्गलाः विध्वंसन्ते ? तेभ्यो जीवप्रदेशेभ्योऽधो भ्रश्यन्ते ? 'सव्वओ पोग्गला परिविद्धंसंति' सर्वतः पुद्गलाः परिध्वंसन्ते ? तज्जीव प्रदेशेभ्यो निःशेषतया परिभ्रंशन्ते ? 'सया समियं पोग्गला भिज्जंति' सदा समितं निरन्तरं पुद्गलाः भिद्यन्ते ?

पूछी है (सव्वओ पोग्गला छिज्जंति) वे पुद्गल सर्वतः छेद को प्राप्त हो जाते हैं क्या ? अर्थात्-जब वे कर्मपुद्गल शिथिल आदि अवस्था में अल्पस्थिति अनुभाग आदि को लेकर उस आत्मा में बंधेंगे-तो यह निश्चित है कि वे छेद को प्राप्त होकर-धीरे २ नष्ट ही होते रहेंगे-यही बात यहां गौतम ने प्रभु से प्रश्न के रूप में पूछी है ? (सव्वओ पोग्गला विद्धंसंति) क्या वे जीव के प्रदेशों से अधःपतित हो जाते हैं ? तात्पर्य यह है-कि कर्मपुद्गलों का धीरे २ नष्ट होना अर्थात् निर्जरा होने से इसका यह मतलब नहीं है कि वे कर्मपुद्गल उस आत्मा से बिलकुल अपने मूलरूप से ही नष्ट हो जाते हैं-कारण द्रव्य का तो कभी नाश होता ही नहीं है-अतः "वे जीव के प्रदेशों से अधः पतित हो जाते हैं" सो इसका तात्पर्य ऐसा है कि वे वहां अल्पमात्रा में अकर्मरूप पर्याय से आक्रान्त होने लग जाते हैं-ऐसी स्थिति होते २ एक समय ऐसा भी आता है कि जब के कर्मपुद्गल बिलकुल ही रूप में-सर्वथा रूप

મહાવીર પ્રભુને આ પ્રશ્ન દ્વારા પૂછી છે. (सव्वओ पोग्गला छिज्जंति ?) શું તે પુદ્ગલોનું સર્વથા છેદન થાય છે ? એટલે કે-જ્યારે તે કર્મપુદ્ગલો શિથિલ આદિ અવસ્થામાં અલ્પસ્થિતિ, અનુભાગ આદિથી યુક્ત થઇને તે આત્મામાં બંધાય છે-જમા થાય છે-તો એ વાત નક્કી જ છે કે તેઓનું ધીરે ધીરે છેદન થતું રહેશે-તેઓ ધીરે ધીરે નષ્ટ થતાં રહેશે. એ જ વાત ગૌતમ સ્વામીએ આ પ્રશ્નરૂપે પૂછી છે. (सव्वओ पोग्गला विद्धंसंति) શું તે કર્મપુદ્ગલો જીવના આત્મપ્રદેશોમાંથી ખરી પડે છે ખરાં ?

આ પ્રશ્નનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—કર્મપુદ્ગલોનું ધીરે ધીરે નષ્ટ થવું એટલે કે નિર્જરા થવી. પણ તેનો એવો અર્થ નથી થતો કે તે કર્મપુદ્ગલો તે આત્મામાંથી બિલકુલ પોતાના મૂળ રૂપમાંથી નષ્ટ થઈ જાય છે, કારણ કે દ્રવ્યનો તો કદી નાશ જ થતો નથી. એટલે "તે જીવના પ્રદેશોમાંથી અધઃ પતિત થઈ જાય છે."

આ કથનનું તાત્પર્ય એવું સમજવું કે તેઓ ત્યાં અલ્પમાત્રામાં અકર્મરૂપ પર્યાયમાં આવી જવા માંડે છે, આમ થતાં થતાં એક સમય એવો પણ

'सया समियं पोग्गला छिज्जंति' सदा समितं पुद्गलाश्छिद्यन्ते ? 'विद्धस्संति, परिविद्धस्संति ?' सदा समितं पुद्गलाः विध्वंसन्ते ? परिविध्वंसन्ते ? 'सया-समियं च णं तस्स आया सुरूवत्ताए पसत्थं नेयव्वं' सदा समितं च खलु तस्य अल्पकर्मणः, अल्पक्रियस्य, अल्पास्रवस्य, अल्पवेदनस्य जीवस्य आत्मा सुरूपतया प्रशस्तं ज्ञातव्यम्, अत्र वर्णादिपदानि प्रशस्तरूपेण व्याख्येयानि, तथा च सुवर्णतया

में अकर्मपर्याय से उस आत्मामें स्थित रहते आते हैं यही सिद्धान्तकी बात (सव्वओ पोग्गला परिविद्धंसंति) इस पद द्वारा पुष्ट की गई है- सो इसी बात को गौतम ने प्रभु से प्रश्न के रूप में पूछा है। (सया समियं पोग्गला भिज्जंति) सदा निरन्तर कर्मपुद्गल भेद को प्राप्त होते हैं क्या ? (सया समियं पोग्गला छिज्जंति) सदा निरन्तर कर्मपुद्गल छेद को प्राप्त होते हैं क्या ? (विद्धंस्संति परिविद्धंस्संति) विध्वंस को प्राप्त होते हैं क्या, समस्त रूप से नाश होते हैं क्या ? इन प्रश्नों को करने की आवश्यकता इसलिये हुई कि जब पूर्वोक्त रूप से आत्मा से कर्म-पुद्गलों का भेदन छेदन पूछा गया है तो वहां निरन्तर छेदन भेदन आदि होने की बात नहीं पूछी गई है अतः इन प्रश्नों द्वारा यही बात यहां पूछी गई है (सया समियं च णं तस्स आया सुरूवत्ताए पसत्थं नेयव्वं) अल्पकर्म आदि विशेषणों से विशिष्ट उस जीव का आत्मा बाह्य शरीर रूप आत्मा-क्षण २ में क्या अच्छेरूप में, अच्छेवर्ण में, अच्छे गंध में,

---

આવે છે કે જ્યારે તે કર્મપુદ્ગલો સર્વથા અકર્મપર્યાયરૂપે તે આત્મામાં રહેવા લાગે છે. એ જ સિદ્ધાન્તની વાત (सव्वओ पोग्गला परिविद्धंसंति) આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે.

ગૌતમ સ્વામીએ પ્રશ્ન દ્વારા એ જ વાત પ્રભુને પૂછી છે, (सया समियं पोग्गला भिज्जंति) હે ભદન્ત ! અલ્પકર્મ આદિથી યુક્ત જીવનાં કર્મપુદ્ગલો શું સદા નિરન્તર ભેદાતાં રહે છે ? (सया समियं पोग्गला छिज्जंति) શું તેના કર્મપુદ્ગલો સદા નિરન્તર છેદાતાં રહે છે ? (विद्धंस्संति परिविद्धंस्संति) શું તેનાં કર્મપુદ્ગલોનું આ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવાની આવશ્યકતા એ છે કે પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોમાં કર્મપુદ્ગલોનું નિરન્તર ભેદન, છેદન આદિ થવાની વાત પૂછવામાં આવી નથી. છેદન, ભેદન આદિ નિરન્તર થયા કરે છે કે નહીં, તે જાણવાને માટે (सयासमियं पोग्गला भिज्जंति) ઈત્યાદિ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે. (सया-समियं च णं तस्स आया सुरूवत्ताए पसत्थं नेयव्वं) અલ્પકર્મ આદિથી યુક્ત જીવનો આત્મા-બાહ્યશરીર રૂપ આત્મા શું ક્ષણે ક્ષણે સુરૂપતા, સુવર્ણયુક્તતા,

सुगन्धतया, सुरसतया, सुस्पर्शतया, इष्टतया, कान्ततया, प्रियतया, शुभतया, मनोज्ञतया, मनोऽमतया, ईप्सिततया, भिध्यिततया, उत्कृष्टतया, नो अधमतया, सुखतया, नो दुःखतया, भूयो भूयः परिणमति किमिति । भगवानाह— 'हंता, गोयमा ! जाव–परिणमइ' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् अल्पकर्मादिमतो जीवस्य सर्वतः कर्मपुद्गलाः यावत्–परिध्वंसन्ते, तस्य च जीवस्यात्मा यावत् सुखतया नो दुःखतया परिणमति, इति भगवदुत्तरम् । गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति

अच्छे रस में, अच्छे स्पर्श में, परिणमता है ? तथा इष्टरूप से, कान्तरूप से, प्रियरूप से, शुभरूप से, मनोमरूप से, ईप्सितरूप से, पुनः प्राप्त करने के लोभरूप से, उत्कृष्टरूप से, अधमरूप से नहीं– सुखरूप से, दुःखरूप से नहीं–परिणमता है क्या ? तात्पर्य इस प्रश्न का यही है कि जो जीव अल्पकर्मवाला है, अल्पक्रियावाला है, अल्पआस्रववाला है, अल्पवेदनावाला है, उसका शरीर क्या अच्छेरूपादि विशेषणों वाला होता है क्या ? तथा वह इच्छा आदि का विषयभूत बनता है क्या ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि–(हंता गोयमा ! जाव परिणमंति) हां गौतम ! यावत् उसका बाह्य शरीर रूप आत्मा परिणमता है । अर्थात् हे गौतम ! जो अल्पकर्म आदि विशेषणोपेत जीव होता है उसके कर्मपुद्गल सर्वतः यावत् बिलकुल नष्ट हो जाते हैं, और उस जीव का शरीर यावत् सुखरूप से, दुःखरूप से नहीं

સુગંધયુક્તતા, સુરસતા, અને સુસ્પર્શતા રૂપે પરિણમતો રહે છે ? તથા શું તેવા જીવનો આત્મા ઇષ્ટરૂપે, કાન્તરૂપે, પ્રિયરૂપે, શુભરૂપે, મનોજ્ઞરૂપે, મનોમરૂપે, ઇપ્સિતરૂપે, પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની લાલચ થાય એવી રીતે, ઉન્નતરૂપે (નહીં કે અધમરૂપે) સુખરૂપે (નહીં કે દુઃખરૂપે) પરિણમતો રહે છે ?

આ પ્રશ્નનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જે જીવ અલ્પકર્મવાળો, અલ્પ ક્રિયાવાળો, અલ્પઆસ્રવવાળો અને અલ્પવેદનાવાળો હોય છે, તેનું શરીર શું સુંદર રૂપ, વર્ણ આદિથી યુક્ત હોય છે ? તથા શું તે બીજાને ઇષ્ટ, પ્રિય આદિ થઈ પડે છે ?

મહાવીર પ્રભુ તેનો જવાબ આપતા કહે છે–(હંતા ગોયમા ! જાવ પરિણમંતિ) હા, ગૌતમ ! અલ્પકર્મ આદિથી યુક્ત જીવનાં કર્મપુદ્ગલોના વિષયમાં એવું જ બને છે. અહીં પ્રશ્નોક્ત સમસ્ત કથનનો સ્વીકાર થયો છે તેમ સમજવું એટલે કે એવાં જીવોનાં કર્મપુદ્ગલોનું છેદન, ભેદન, વિધ્વંસ આદિ થયા કરે છે અને તેમનો આત્મા–બાહ્યશરીર રૂપ આત્મા–સુરૂપતા આદિથી યુક્ત

'से केणट्ठेणं०' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन एवं पूर्वोक्तमुच्यते यत् तस्यात्मा यावत्-सुखतया नो दुःखतया परिणमति? भगवानाह-' गोयमा ! से जहानामए वत्थस्स जल्लियस्स वा, पङ्कियस्स वा ' हे गौतम ! तत् यथा नामवस्त्रस्य जल्लितस्य शरीरमलोपेतस्य वा, पङ्कितस्य-आर्द्रमलोपेतस्य वा ' मइल्लियस्स वा, रइल्लियस्स वा ' मलितस्य-कठिनमलयुक्तस्य वा, रजस्कितस्य-रजोयुक्तस्य धूलिधूसरितस्य वा, ' आणुपुव्वीए परिकम्मिज्जमाणस्स ' आनुपूर्व्या अनुक्रमेण परिकर्म्यमाणस्य मलापनयनार्थं क्षारादिद्रव्येण शोध्यमानस्य 'सुद्धेणं वारिणा धोव्वेमाणस्स' शुद्धेन निर्मलेन स्वच्छेन वारिणा जलेन धाव्यमानस्य प्रक्षाल्यमानस्य वस्त्रस्य

परिणम जाता है। अब गौतम इस विषय में प्रभु से कारण जानने की इच्छा से (से केणट्ठेणं०) ऐसा प्रश्न करते हैं वे पूछते हैं कि हे भदन्त! आपऐसा किस कारण को लेकर कहते हैं कि उसका आत्मा-शरीर यावत् सुखरूप से-दुःखरूप से नहीं परिणमता है? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि (गोयमा से जहा नामए वत्थस्स जल्लियस्स वा, पंकियस्स वा) हे गौतम ! जैसे कोई एक वस्त्र हो और उसके ऊपर शरीर का मल लगा हो, अथवा कोई ताजी गीली कीचड़ लगी हो मइल्लियस्स वा, रईल्लियस्स वा) या कोइ उसके ऊपर कठिन मैल लगा हो, या धूल उस पर चिपकी हो-धूलसे धूसरित बना हुआ हो ऐसा वह वस्त्र हो-तो वह जब (अणुपुव्वीए परिकम्मिज्जमाणस्स) बार २ धो धाकर साफ किया जाता है अर्थात्-क्षारद्रव्य से जब मैल दूर करने के लिये वह धोया जाता है (सुद्धेणं वारिणा धोव्वेमाणस्स) और निर्मल-साफ-जल से जब वह निखारा जाता है, तो (सव्वओ पोग्गला

હોય છે. તેમનો આત્મા સુખરૂપે પરિણમે છે, ત્યાં સુધીનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું " से केणट्ठेणं " હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં મહાવીર પ્રભુ નીચેનું દૃષ્ટાંત આપે છે— (गोयमा ! से जहा नामए वत्थस्स जल्लियस्स वा, पंकियस्स वा) હે ગૌતમ ! કોઈ એક વસ્ત્રને શરીરનો મેલ, પરસેવો વગેરે લાગેલાં હોય, અથવા તેના ઉપર તાજી ભીની માટી લાગી હોય, " मइल्लियस्स वा, रइल्लियस्स वा " અથવા તેના ઉપર ધૂળનાં રજકણો ચોંટયાં હોય, એવાં વસ્ત્રને જ્યારે " आणुपुव्वीए परिकम्मिज्जमाणस्स " વારંવાર ધોઈને સાફ કરવામાં આવે છે-એટલે કે સોડા જેવા ક્ષારયુક્ત પાણીથી તેનો મેલ દૂર કરવામાં આવે છે, (सुद्धेणं वारिणा धोव्वेमाणस्स) અને નિર્મળ પાણીમાં જ્યારે તેને તારવવામાં આવે છે, ત્યારે

'सव्वओ पोग्गला भिज्जंति' सर्वतः सर्वासु दिक्षु सर्वेभ्यो वस्त्रप्रदेशेभ्यो वा पुद्गला भिद्यन्ते पृथग्भवन्ति, 'जाव-परिणमइ' यावत्-परिणमति, यावत् करणात् सर्वतः पुद्गलाश्छिद्यन्ते, सर्वतः पुद्गलाः परिविध्वंसन्ते, सदा समितं पुद्गलाः भिद्यन्ते, सदासमितं पुद्गलाश्छिद्यन्ते, सदासमितं पुद्गलाः विध्वंसन्ते परिविध्वंसन्ते, सदा समितं च खलु तस्य वस्त्रस्यात्मा तद्वस्त्रमित्यर्थः सुरूपतया सुवर्णतया इत्यादि यावत्-सुखतया नो दुःखतया परिणमति, इति संग्राह्यम्, 'से तेणट्ठेणं' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन अल्पकर्मणः यावत् अल्पवेदनस्य जीवस्य यावत्-सर्वतः कर्मपुद्गलाः परिविध्वंसन्ते, तस्य च जीवस्य आत्मा यावत्-सुखतया नो दुःखतया परिणमतीति ॥ सू १ ॥

भिज्जंति) उस पर जो मैल के पुद्गल जमे हुए होते हैं वे उस वस्त्र से सब ओर से दूर होने लग जाते हैं, (जाव परिणमइ) यावत् वह वस्त्र बिलकुल साफ स्थिति में परिणम जाता है। यहां (यावत्) शब्द से (सर्वतः पुद्गलाः छिद्यन्ते, सर्वतः पुद्गलाः विध्वस्यन्ते, सर्वतः पुद्गलाः परिविध्वंसन्ते, सदा समितं पुद्गला भिद्यन्ते, सदा समितं पुद्गलाश्छिद्यन्ते, सदा समितं पुद्गलाः विध्वंसन्ते, परिविध्वंसन्ते, सदा समितं च तस्य वस्त्रस्य आत्मा सुरूपतया) इत्यादि सब पूर्वोक्त पाठ यहां ग्रहण किया गया है ऐसा जानना चाहिये। (से तेणट्ठेणं) इस कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि अल्पकर्मवाले यावत् अल्पवेदनवाले जीव के यावत् सर्वतः कर्मपुद्गल बिलकुल नष्ट हो जाते हैं और उस जीव का आत्मा यावत् सुखरूप से दुःखरूप से नहीं-परिणम जाता है।

"सव्वओ पोग्गला भिज्जंति" તે વસ્ત્રને વળગેલાં મેલનાં પુદ્ગલો વસ્ત્રમાંથી અલગ થઈ જાય છે, "जाव परिणमइ" અને તે વસ્ત્ર તદ્દન સ્વચ્છ થઈ જાય છે. અહીં "यावत्" પદથી "सर्वतः पुद्गलाः छिद्यन्ते, सर्वतः पुद्गलाः विध्वस्यन्ते सर्वतः पुद्गलाः परिविध्वस्यन्ते, सदा समितं पुद्गला भिद्यन्ते, सदासमितं पुद्गलाश्छिद्यन्ते, सदासमितं पुद्गलाः विध्वंसन्ते, परिविध्वंसन्ते, सदा समितं च तस्य वस्त्रस्य आत्मा सुरूपतया" ઈત્યાદિ પૂર્વોકત સૂત્રપાઠ અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે.

"से तेणट्ठेणं" હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે અલ્પકર્મથી અલ્પવેદના પર્યન્તના વિશેષણોવાળા જીવના કર્મપુદ્ગલોનું છેદન, ભેદન આદિ થયા કરે છે અને તેમનો આત્મા સુરૂપતા યુક્ત બને છે અને ઈષ્ટ, કાન્ત, પ્રિય આદિ રૂપે પરિણમતો રહે છે. એવો આત્મા દુઃખરૂપે પરિણમતો નથી.

भावार्थ—इस सूत्र में शुद्धवस्त्र और मलिनवस्त्र के दृष्टान्त से सूत्रकार ने यह समझाया है कि जिस प्रकार से शुद्ध वस्त्र मैला हो जाता है उसी प्रकार से महाकर्मादि विशेषणों वाला जीव सब तरफ से कर्मरूप परिणमने योग्य पुद्गल द्रव्य का-कार्मणवर्गणाओं का योग और कषाय से युक्त होने के कारण आकर्षण करता रहता है और बंधादिरूप में उन्हें चिपका लेता है उसको शरीर भी अशुभ रूप से ही परिणमता रहता है-अर्थात् उसकी मानसिक, वाचनिक और कायिक ये सब क्रियाएँ अशुभरूप में ही चलती रहती हैं। इससे वह प्रत्येक समय में कर्मो का बंध आदि किया करता है-अतः ऐसा जीव अशुद्धवस्त्र की तरह से जानना चाहिये यहां पर ऐसी आशंका हो सकती है कि जिस प्रकार से वस्त्र मूल में तो शुद्ध है-परन्तु निमित्त आदि के सम्बन्ध से वह अशुद्ध-मलिन बन जाता है ऐसा क्या यह जीव है ? तो इसका समाधान भी यही है कि यह जीव मूलमें ऐसा ही है पर अनादिकाल से अपनी ही भूल से यह अज्ञानी बनकर पर पदार्थो को अपना मानता हुआ और उनमें रागद्वेष करता हुआ कर्म के बंधन आदि से जकड़ा चला आ रहा है अतः यह मूल में शुद्ध बुद्ध होने पर

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમાં શુદ્ધ વસ્ત્ર અને અશુદ્ધ વસ્ત્રના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સૂત્રકારે એ વાત સમજાવી છે કે જેમ શુદ્ધ વસ્ત્ર મેલું થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે મહાકર્મ આદિથી યુકત જીવ પણ યોગ અને કષાયોથી યુક્ત હોવાને કારણે કર્મરૂપ પરિણમનને યોગ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્યનું-કાર્મણ વર્ગણાઓનું સમસ્ત દિશાઓમાંથી (આત્મપ્રદેશો દ્વારા) આકર્ષણ કરતો રહે છે અને કર્મબંધ બાંધતો રહે છે, તેનું શરીર પણ અશુભરૂપે પરિણમતું રહે છે-એટલે કે તેની માનસિક વાચનિક અને કાયિક ક્રિયાઓ અશુભ રૂપે જ ચાલતી રહે છે. તે કારણે તે પ્રત્યેક સમયે કર્મોનો બંધ કરતો રહે છે. એવાં જીવને સૂત્રકારે અશુદ્ધ વસ્ત્રની ઉપમા આપી છે. જેવી રીતે વસ્ત્ર પહેલાં શુદ્ધ હતું, એજ પ્રમાણે જીવ (આત્મા) પણ મૂળ તો શુદ્ધ જ હતો. જેવી રીતે વસ્ત્રપર ધીરે ધીરે રજ, મેલ આદિ જમા થવાથી વસ્ત્ર મલિન થઇ જાય છે, એવી જ રીતે શુદ્ધ આત્મા પણ રાગ દ્વેષ આદિને કારણે કર્મબંધન આદિથી જકડાતો રહે છે. અનાદિ કાળથી પોતાની જ ભૂલથી તે અજ્ઞાની બનીને પર પદાર્થોમાં આસકત બનેલો છે. તેથી મૂળ જે શુદ્ધ હતો એવો આત્મા ક્રમે ક્રમે અશુદ્ધ અને અબુદ્ધ બનેલો છે. જેવી રીતે મલિન વસ્ત્રને ધોઇને શુદ્ધ કરી શકાય છે એજ પ્રમાણે પોતાના

जीवकर्मवक्तव्यता

वस्त्रपुद्गलोपचयदृष्टान्तेन जीवकर्मपुद्गलोपचयं प्रतिपादयितुमाह-'वत्थस्स णं भंते' इत्यादि ।

सूलत—वत्थस्स णं भंते ! पोग्गलोवचये किं पयोगसा वीससा ? गोयमा ! पओगसा वि, वीससा वि जहा णं भंते ! वत्थस्स णं पोग्गलोवचए पओगसावि, वीससावि, तहा णं जीवाणं कम्मोवचए किं पयोगसा, वीससा ? । गोयमा ! पयोगसा नो वीससा। से केणट्ठेणं ? । गोयमा ! जीवाणं तिविहे पओगे पण्णत्ते तं जहा--मणप्पओगे, वइप्पओगे, कायप्पओगे। इच्चेएणं, तिविहेणं पओगेणं जीवाणं कम्मोवचये पयोगसा णो वीससा । एवं सव्वेसिं पंचिंदियाणं तिविहे पओगे भाणियव्वे पुढवीकाइयाणं एगविहेणं पओगेणं, एवं जाव-वणस्सइकाइयाणं । विगलिंदियाणं दुविहे पओगे पण्णत्ते, तं जहा-वइप्पओगे, कायप्पओगे य । इच्चेएणं दुविहेणं पओगेणं कम्मोवचए पयोगसा, णो वीससा, । से तेणट्ठेणं जाव—णो वीससा । एवं जस्स जो पओगो, जाव—वेमाणियाणं ॥ सू० २ ॥

भी व्यवहार की दृष्टि से अशुद्ध और अबुद्ध बना हुआ है। परन्तु जिस प्रकार मलिन वस्त्र साफ हो जाता है उसी प्रकार यह आत्मा भी अपने पुरुषार्थ के बलपर कर्मरूपी मैल को धोकर के अपने मूल रूप में आ सकता है। जैसे कि मलिन वस्त्र साफ करने की प्रक्रिया से अपने मूल रूप में आ जाता है ॥ सू०१ ॥

પુરુષાર્થથી કર્મરૂપી મેલને ધોઈ ધોઈને આત્મા પણ તેના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવી શકે છે. જેમ મલિન વસ્ત્રને સાફ કરવાની પ્રક્રિયા દ્વારા મૂળ રૂપમાં લાવી શકાય છે, એવી જ રીતે આત્મા પણ શુદ્ધ થઈ શકે છે. ॥ સૂત્ર ૧ ॥

छाया—वस्त्रस्य खलु भदन्त! पुद्गलोपचयः किं प्रयोगेण, विस्रसया? गौतम! प्रयोगेणापि, विस्रसयापि। यथा खलु भदन्त! वस्त्रस्य खलु पुद्गलोपचयः प्रयोगेणापि, विस्रसयापि, तथा खलु जीवानां कर्मोपचयः किं प्रयोगेण विस्रसया?। गौतम! प्रयोगेण, न विस्रसया। तत् केनार्थेन?। गौतम! जीवानां त्रिविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः,

जीवकर्म वक्तव्यता

(वत्थस्स णं भंते!) इत्यादि।

सूत्रार्थ—(वत्थस्स णं भंते! पोग्गलोवचये किं पयोगसा वीससा) हे भदन्त! वस्त्र के पुद्गलों का जो उपचय होता है वह क्या प्रयोग से होता है? या स्वाभाविकरूप से होता है? (गोयमा) हे गौतम! (पओगसा वि वीससा वि) प्रयोग से-पुरुषप्रयत्न से भी होता है और स्वाभाविकरूप से भी होता है। (जहा णं भंते! वत्थस्स णं पोग्गलोवचये पयोगसा वि वीससा वि, तहा णं जीवा णं कम्मोवगए किं पयोगसा वीससा) हे भदन्त! जिस प्रकार से वस्त्र के पुद्गलों का उपचय प्रयोग से भी और स्वाभाविकरूप से भी होता है, उसी तरह से क्या जीवों के कर्म का उपचय भी प्रयोग से और स्वाभाविकरूप से होता है? (गोयमा! पओगसा नो वीससा) हे गौतम! जीवों के जो कर्म का उपचय होता है वह प्रयोग से ही होता है-स्वाभाविकरूप से नहीं होता। (से केणट्ठेणं) हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि जीव के जो कर्मका उपचय होता है वह प्रयोगसे ही होता है—स्वाभाविकरूप

જીવકર્મવક્તવ્યતા—

(वत्थस्स ण भंते!) इत्यादि

सूत्रार्थ—(वत्थस्स णं भंते! पोग्गलोवचये किं पयोगसा वीससा) હે ભદન્ત! વસ્ત્રનાં પુદ્ગલોનો જે ઉપચય થાય છે તે શું પ્રયોગથી થાય છે, કે સ્વાભાવિક રૂપે થાય છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (पयोगसा वि वीससा वि) પ્રયોગથી-પુરુષ પ્રયત્નથી પણ થાય છે અને સ્વાભાવિક રૂપે પણ થાય છે. (जहा णं भंते! वत्थस्स णं पोग्गलोवचये पयोगसा वि वीससा वि, तहाणं जीवाणं कम्मोवगए किं पयोगसा वीससा?) હે ભદન્ત! જેમ વસ્ત્રનાં પુદ્ગલોનો ઉપચય પ્રયોગથી પણ થાય છે અને સ્વાભાવિક રૂપે પણ થાય છે? (गोयमा! पओगसा नो वीससा) હે ગૌતમ! જીવોનાં કર્મનો ઉપચય પ્રયોગથી જ થાય છે, સ્વાભાવિક રૂપે થતો નથી.

(से केणट्ठेणं०) હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે જીવોને કર્મનો જે ઉપચય થાય છે તે પ્રયોગથી જ થાય છે, સ્વાભાવિક રૂપે થતો

तद्यथा–मन प्रयोगः, वचःप्रयोगः, कायप्रयोगः, इत्येतेन त्रिविधेन प्रयोगेण जीवानां कर्मोपचयः प्रयोगेण, न विस्रसया। एवं सर्वेषां पञ्चेन्द्रियाणां त्रिविधः प्रयोगो भणितव्यः। पृथ्वीकायिकानाम् एकविधेन प्रयोगेण। एवं यावत्–वनस्पतिकायिकानाम्। विकलेन्द्रियाणां द्विविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–वचःप्रयोगः, काय-

---

से नहीं होता है? (गोयमा! जीवाणं तिविहे पओगे पण्णत्ते) हे गौतम! जीवों के तीन प्रयोग कहे गये हैं। (तं जहा) वे तीन प्रयोग ये हैं (मणप्पओगे, वइप्पओगे, कायप्पओगे, इच्चेएणं तिविहेणं पओगेणं जीवाणं कम्मोवचये पओगसा णो वीससा) मनः प्रयोग, वचः प्रयोग और कायप्रयोग इन तीन प्रकार के प्रयोगों (व्यापारों) से जीवों के कर्म का उपचय होता है, अतः जीवों के कर्म का उपचय प्रयोग से होता है स्वाभाविकरूप से नहीं होता ऐसा कहा गया है। (एवं सव्वेसिं पंचिंदियाणं तिविहे पओगे भाणियव्वे) इसी तरह से समस्त पंचेन्द्रिय जीवों के तीन प्रकार का प्रयोग कहना चाहिये (पुढवीकाइयाणं एगविहेणं पओगेणं एवं जाव वणस्सइ काइयाणं) पृथिवीकायिक जीवों के केवल एक प्रकार–का ही प्रयोग होता है–इसी प्रकार से यावत् वनस्पतिकायिक जीवों के भी जानना चाहिये। (विगलिंदियाणं दुविहे पओगे पण्णत्ते) विकलेन्द्रिय जीवों के दो प्रकार का प्रयोग होता है ऐसा कहा गया है (तं जहा) जैसे–(वइप्पओगे, कायप्पओगे य) एक

નથી? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (जीवाणं तिविहे पओगे पण्णत्ते तंजहा) જીવોનાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રયોગ કહ્યા છે–(मणप्पओगे, वइप्पओगे, कायप्पओगे, इच्चेएणं तिविहेणं पओगेणं जीवाणं कम्मोवचये पओगसा णो वीससा) મનઃપ્રયોગ, વચનપ્રયોગ અને કાયપ્રયોગ. આ ત્રણ પ્રકારના પ્રયોગોથી (વ્યાપારોથી–પ્રવૃત્તિઓથી) જીવોને કર્મનો ઉપચય થતો હોય છે. તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે જીવોને કર્મનો ઉપચય પ્રયોગથી થાય છે, સ્વાભાવિક રૂપે થતો નથી. (एवं सव्वेसिं पंचिंदियाणं तिविहे पओगे भाणियव्वे) એજ પ્રમાણે સમસ્ત પંચેન્દ્રિય જીવોના ત્રણ પ્રકારના પ્રયોગ સમજવા. (पुढवीकाइयाणं एगविहेणं पओगेणं एवं जाव वणस्सइकाइयाणं) પૃથ્વીકાયિક જીવોને એક જ પ્રકારનો પ્રયોગ–કાયપ્રયોગ હોય છે. વનસ્પતિકાય પર્યન્તના વિષયમાં પણ એજ પ્રમાણે સમજવું. (विगलिंदियाणं दुविहे पओगे पण्णत्ते) દ્વીન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય પર્યન્તના વિકલેન્દ્રિય જીવોના બે પ્રયોગ કહ્યા છે. (तंजहा) જેવાં કે

प्रयोगश्च। इत्येतेन द्विविधेन प्रयोगेण कर्मोपचयः प्रयोगेण, न विस्रसया, तत् तेनार्थेन यावत्–नो विस्रसया, एवं यस्य यः प्रयोगः यावत्–वैमानिकानाम् ॥सू० ॥२

टीका—'वत्थस्स णं भंते ! पोग्गलोवचए किं पयोगसा, वीससा ?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! वस्त्रस्य खलु पुद्गलानाम् उपचयः–वृद्धिः किम् प्रयोगेण पुरुषव्यापारेण ? आहोस्वित् विस्रसया=स्वभावेन, पुरुषव्यापारमन्तराऽपि

वचनप्रयोग और दूसरा कायप्रयोग (इच्चेएणं दुविहेणं पओगेणं कम्मोवचए पओगसा णो वीससा) इन दो प्रकार के प्रयोगों से कर्म का उपचय विकलेन्द्रिय जीवों के होता है अतः वह स्वाभाविकरूप से नहीं होता है (से तेणट्ठेणं जाव णो वीससा) इस कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है जीवों के कर्म का उपचय यावत् स्वाभाविकरूप से नहीं होता है (एवं जस्स जो पओगो–जाव वेमाणियाणं) इस तरह जिस जीव के जो प्रयोग हो वह उस तरह से यावत् वैमानिक देवों तक कहना चाहिये।

टीकार्थ—सूत्रकार इस सूत्र द्वारा वस्त्रपुद्गलोपचय के दृष्टान्त से जीव और कर्मपुद्गलों के उपचय का प्रतिपादन कर रहे हैं–इसमें गौतम ने प्रभुसे ऐसा पूछा है कि (वत्थस्स णं भंते ! पोग्गलोवचये किं पयोगसा वीससा ?) हे भदन्त ! वस्त्र के पुद्गलों का जो उपचय–वृद्धि होता है, वह क्या प्रयोग से–पुरुषप्रयत्न से होता है या स्वाभाविकरूप से होता

(वइप्पओगे, कायप्पओगे य)(१) વચનપ્રયોગ અને (૨) કાયપ્રયોગ. (इच्चेएणं दुविहेणं पओगेणं कम्मोवचए पओगसा णो वीससा) આ બે પ્રયોગથી વિકલેન્દ્રિય જીવોને કર્મનો ઉપચય થાય છે તેથી સ્વાભાવિક રૂપે તેમને કર્મનો ઉપચય થતો નથી (से तेणट्ठेणं जाव णो वीससा) હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે જીવોને પ્રયોગથી કર્મનો ઉપચય થાય છે, સ્વાભાવિક રૂપે થતો નથી. (एवं जस्स जो पओगो–जाव वेमाणियाणं) આ રીતે જે જીવના જે પ્રયોગ હોય, તે પ્રયોગથી તે જીવ કર્મનો ઉપચય કરે છે. વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવોના વિષયમાં પણ એમ જ સમજવું.

ટીકાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં વસ્ત્રના પુદ્ગલોપચયના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા જીવ અને કર્મપુદ્ગલોના ઉપચયનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (वत्थस्स णं भंते ! पोग्गलोवचये किं पयोगसा वीससा ?) હે ભદન્ત ! વસ્ત્રના પુદ્ગલોનો જે ઉપચય (જમાવટ, વૃદ્ધિ) થાય છે, તે શું પ્રયોગથી (પુરુષ પ્રયત્નથી) થાય છે, કે સ્વાભાવિક રીતે થાય છે ? એટલે કે પુરુષ પ્રયત્ન વિના થાય છે ?

स्वाभाविकः ? भगवानाह-' गोयमा ! पयोगसावि वीससावि ' हे गौतम ! वस्त्रस्य पुद्गलोपचयः प्रयोगेणापि – पुरुषादिव्यापारेणापि, विस्रसयाऽपि स्वभावेनापि । ततो गौतमः पृच्छति-' जहाणं भंते ! वत्थस्स णं पोग्गलोवचए पयोगसा वि, वीससा वि ' हे भदन्त ! यथा खलु वस्त्रस्य पुद्गलोपचयः प्रयोगेणापि,-पुरुषव्यापारेणापि, विस्रसयाऽपि-स्वभावेनापि, ' तहा णं जीवाणं कम्मोवचए किं पयोगसा, वीससा ? ' तथा खलु जीवानां कर्मोपचयः किम् प्रयोगेण पुरुषादिव्यापारेणापि विस्रसया स्वभावेनापि भवति ? भगवानाह-' गोयमा ! पयोगसा, णो वीससा । ' हे गौतम ! जीवानां कर्म पुद्गलोपचयः प्रयोगेण पुरु-

---

है अर्थात् पुरुषव्यापार के विना ही होता है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (पओगसा वि वीससा वि) वस्त्र के पुद्गलों का जो उपचय होता है वह पुरुषादि के व्यापार से भी होता है और पुरुषादि के व्यापार के विना भी होता है, अब गौतमस्वामी पुनः इसी विषय को लेकर प्रभु से प्रश्न करते हैं कि-(जहाणं भंते ! वत्थस्स णं पोग्गलोवचयं पयोगसा वि वीससा वि) हे भदन्त ! जिस तरह वस्त्र के पुद्गलों का उपचय प्रयोग से भी होता है और प्रयोग के विना-स्वाभाविक रीति से भी होता है (तहाणं जीवाणं कम्मोवचए किं पयोगसा वीससा) उसी तरह से क्या जीवों के जो कर्म का उपचय होता है वह क्या प्रयोग से भी होता है ? या प्रयोग के विना भी होता है ? इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि -(गोयमा) गौतम ! (पयोगसा णो वीससा) जीवों के जो कर्म का

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा ! पओगसा वि वीससा वि) હે ગૌતમ ! વસ્ત્રનાં પુદ્ગલોનો જે ઉપચય થાય છે તે પ્રયોગથી (પુરુષાદિની પ્રવૃત્તિથી) પણ થાય છે અને સ્વાભાવિક રીતે પણ થાય છે, એટલે કે પુરુષાદિની પ્રવૃત્તિ વિના પણ થાય છે.

ગૌતમ સ્વામી જીવોનાં પુદ્ગલોપચયના વિષયમાં એવો પ્રશ્ન કરે છે કે (जहाणं भंते ! वत्थस्स णं पोग्गलोचयं पओगसा वि वीससा वि) હે ભદન્ત ! જેવી રીતે વસ્ત્રનાં પુદ્ગલોનો ઉપચય પ્રયોગથી પણ થાય છે અને પ્રયોગ વિના સ્વાભાવિક રીતે પણ થાય છે, (तहाणं जीवाणं कम्मोवचए किं पयोगसा वीससा ?) એજ પ્રમાણે શું જીવોનાં પુદ્ગલોનો ઉપચય પ્રયોગથી પણ થાય છે અને સ્વાભાવિક રીતે (પ્રયોગ વિના) પણ થાય છે ?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (पओगसा णो वीससा) જીવોને કર્મનો જે ઉપચય થાય છે તે પ્રયોગથી

पादिव्यापारेणैव भवति नो विस्रसया स्वभावेन, अन्यथा अयोगिनोऽपि कर्मबन्धापत्तिः स्यात्। गौतमस्तत्र कारणं पृच्छति-'से केणट्ठेणं' हे भदन्त! तत् केनार्थेन कथं तावत् जीवानां कर्मोपचयः प्रयोगेणैव, नो स्वभावेन? भगवानाह-'गोयमा! जीवाणं तिविहे पयोगे पण्णत्ते हे गौतम! जीवानां त्रिविधः प्रयोगः, प्रज्ञप्तः, 'तं जहा-मणप्पओगे, वइप्पओगे, कायप्पओगे' तद्यथा-मनः प्रयोगः, मानसिकशुभाशुभचिन्तनादिव्यापारः, वचःप्रयोगः-शब्दोच्चारणादिवचनव्यापारः, कायप्रयोगश्च चेष्टा, परताडनहिंसनादिकायिकव्यापारः, 'इच्चेएणं तिविहेणं पओगेणं जीवाणं कम्मोवचए पयोगसा, नो वीससा' इत्यनेन

उपचय होता है वह प्रयोग से ही-पुरुष आदि व्यापार से ही होता है, स्वभाव से नहीं होता है। यदि स्वभाव से ही जीवों के कर्मपुद्गलों का उपचय होना माना जाय तो अयोगि जीवों के भी कर्मबंध होने की आपत्ति आ जावेगी। अब गौतम इस विषय में कारण जानने की इच्छा से पूछते हैं कि (से केणट्ठेणं) हे भदन्त! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि जीवों के कर्मोपचय प्रयोग से ही होता है-स्वाभाव से नहीं होना-इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम! (जीवाणं तिविहे पओगे पण्णत्ते) जीवों के तीन प्रकार के प्रयोग कहे गये हैं-(तं जहा) जो इस प्रकार से हैं-(मणप्पओगे, वइप्पओगे, कायप्पओगे) मनः प्रयोग-मानसिक शुभाशुभ चिन्तन आदि विचार, वचः प्रयोग-शब्दोच्चारण आदिरूप वचन व्यापार, और कायप्रयोग-चेष्टा करने, दूसरों को ताडने और हिंसा आदि करने रूप शरीर का व्यापार (इच्चेएणं तिविहेणं पओगेणं जीवाणं कम्मोवचए पओ-

(પુરુષાદિના વ્યાપારથી) જ થાય છે, સ્વાભાવિક રીતે થતો નથી. જો સ્વભાવથી જ જીવોને કર્મપુદ્ગલોનો ઉપચય થાય છે એમ માનવામાં આવે તો અયોગિ જીવોને પણ કર્મબંધ થવાની વાત સ્વીકારવી પડશે તેનું કારણ જાણવા માટે ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે કે (से केणट्ठेणं) હે ભદન્ત! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે જીવોને કર્મનો ઉપચય પ્રયોગથી જ થાય છે, સ્વભાવથી થતો નથી?

ઉત્તર—(गोयमा!) હે ગૌતમ! (जीवाणं तिविहे पओगे पण्णत्ते) જીવોના ત્રણ પ્રકારના પ્રયોગ કહ્યા છે-"तं जहा" જે આ પ્રમાણે છે—

(मणप्पओगे, वइप्पओगे, कायप्पओगे)-(૧) મનપ્રયોગ-માનસિક શુભાશુભ ચિન્તન આદિ વિચાર, (૨) વચનપ્રયોગ-શબ્દોચ્ચારણ આદિ રૂપ વ્યાપાર, અને (૩) કાયપ્રયોગ-શારીરિક ચેષ્ટા, મારપીટ આદિ રૂપ શારીરિ વ્યાપાર. (इच्चेएणं तिविहेणं पओगेणं जीवाणं कम्मोवचए पओगसा णो वीससा) આ

उपर्युक्तेन त्रिविधेन प्रयोगेण जीवानां कर्मोपचयः-कर्मबन्धो भवति प्रयोगेणैव, नो विस्रसया स्वभावेन। 'एव सव्वेसिं पंचिंदियाणं तिविहे पओगे भाणियव्वे' एवं-तथैव सर्वेषां पञ्चेन्द्रियाणां जीवानां त्रिविधः प्रयोगः मनोवचःकायभेदेन त्रिप्रकारो व्यापारो भणितव्यः। 'पुढवीकाइयाणं एगविहेणं पओगेणं' पृथिवीकायिकानां जीवानाम् एकविधेन प्रयोगेणैव कायव्यापाररूपेण कर्मोपचयो वक्तव्यः, 'एवं जाव-वणस्सइकाइयाणं' एवं पृथिवीकायिकवदेव यावत्-अप्कायिक-तेजस्कायिक-वायुकायिकानां वनस्पतिकायिकानामपि एकविधेन कायव्यापार लक्षणेन प्रयोगेणैव कर्मोपचयो बोध्यः। 'विगलिंदियाणं दुविहे पओगे पण्णत्ते'

गसा, नो वीससा) इस तीन प्रकार के प्रयोग से जीवों के कर्मोपचय होता है अतः इस कर्मोपचय-कर्मबंध में कारण जीव का त्रिविधरूप प्रयोग पड़ता है इसलिये वह कर्मोपचय प्रयोग से होता है स्वाभाव से नहीं, ऐसा मानना चाहिये (एवं सव्वेसिं पंचिंदियाणं तिविहे पओगे भाणियव्वे) जितने भी पंचेन्द्रिय जीव हैं, उन सब के यह तीन प्रकार का प्रयोग होता है (पुढवीकाइयाणं एगविहेणं पओगेणं) पृथिवीकायिक जो एकेन्द्रिय जीव हैं-उनके एक कायप्रयोग ही होता है-उससे वे कर्मोपचय किया करते हैं। (एवं जाव वणस्सइ काइयाणं) इसी तरह से अप्कायिक, तेजस्कायिक, वायुकायिक और वनस्पतिकायिक ये एकेन्द्रिय जीव भी एक केवल कायप्रयोग से ही कर्मोपचय करते रहते हैं ऐसा जानना चाहिये। अब रहे दोइन्द्रिय तेइन्द्रिय और चौइन्द्रिय जीव सो ये (विगलेंदियाणं दुविहे पओगे पण्णत्ते) इन विकलेन्द्रिय जीवों के

ત્રણ પ્રકારના પ્રયોગથી જીવોને કર્મોપચય થાય છે તેથી આ કર્મોપચયના (કર્મબંધના) કારણ રૂપ જીવના એ ત્રિવિધ પ્રયોગ ગણાય છે. તેથીજ એવું કહ્યું છે કે કર્મોપચય પ્રયોગથી જ થાય છે, સ્વભાવથી થતો નથી.

(एवं सव्वेसिं पंचिंदियाणं तिविहे पओगे भाणियव्वे) એજ પ્રમાણે બધાં પંચેન્દ્રિય જીવોનાં પણ એજ ત્રણ પ્રયોગ હોય છે. (पुढवीकाइयाणं एगविहेणं पओगेणं) પૃથ્વીકાયિક જીવોને એક કાયપ્રયોગ જ હોય છે. તેઓ તે પ્રયોગ દ્વારા જ કર્મોપચય કરે છે. (एवं जाव वणस्सइकाइयाणं) એજ પ્રમાણે અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય, એ એકેન્દ્રિય જીવોને પણ ફક્ત એક જ પ્રયોગ-કાયપ્રયોગ હોય છે, અને તેઓ કાયપ્રયોગથી જ કર્મોપચય કરતા રહે છે. (विगलेंदियाणं दुविहे पओगे पण्णत्ते) દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય, એ વિકલેન્દ્રિય, જીવોના બે પ્રયોગ હોય છે.

विकलेन्द्रियाणां द्वि-त्रि-चतुरिन्द्रियाणां जीवानां द्विविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, ' तं जहा-वइप्पओगे, कायप्पओगे य ' तद्यथा-वचःप्रयोगः, कायप्रयोगश्च, ' इच्चेएणं दुविहेणं पओगेणं कम्मोवचए पयोगसा, नो वीससा ' इत्येतेन उपर्युक्तरूपेण द्विविधेन प्रयोगेण कर्मोपचयः विकलेन्द्रियाणां प्रयोगेणैव, नो विस्रसया-स्वभावेन ' से तेणट्ठेणं, जाव-नो वीससा ' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन यावत्-जीवानां कर्मोपचयः प्रयोगेणैव, नो विस्रसया-स्वभावेन, ' एवं जस्स जो पयोगो, जाव-वेमाणियाणं ' एवं तथैव पूर्वोक्तवदेव यस्य जीवस्य यः प्रयोगः मानसिको वा, वाचिको वा, कायिको वा, तस्य तथैव वक्तव्यः, यावत्-वैमानिकानाम्-वैमानिक-देवपर्यन्तानाम् बोध्यः, यावत्करणात्-नैरयिकासुरकुमारादिभवनपति-वानव्य-न्तर-ज्योतिषिकदेवाः संग्राह्याः ॥ सू० २ ॥

दो प्रकार का प्रयोग होता है (तं जहा) जैसे कि (वइप्पओगे, काय-प्पओगे) वचनप्रयोग और कायप्रयोग (इच्चेएणं दुविहेणं पओगेणं कम्मोवचए पयोगसा नो वीससा) इन दो प्रकार के प्रयोग से ये विक-लेन्द्रिय जीव कर्मोपचय करते हैं-अतः इनका कर्मोपचय प्रयोगद्वारा ही होता है स्वभाव से नहीं (से तेणट्ठेणं जाव, नो वीससा) इसी कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि जीवों के जो कर्मोपचय होता है, वह प्रयोग से ही होता है-स्वभाव से नहीं, (एवं जस्स जो पओगो जाव वेमाणियाणं) इस तरह जिस जीव के जो प्रयोग हो-चाहे वह मान-सिक प्रयोग हो, चाहे वह वाचनिक प्रयोग हो, चाहे वह कायिक हो उसके उसी प्रयोग से कर्मबंध होता है-ऐसा यावत् वैमानिक देवों तक

" तं जहा " જેવાં કે (वइप्पओगे, कायप्पओगे)-(૧) વચનપ્રયોગ અને કાયપ્રયોગ. (इच्चेएणं दुविहेणं पओगेणं कम्मोवचए पयोगसा, नो वीससा) તે બે પ્રકારના પ્રયોગોથી વિકલેન્દ્રિય જીવો કર્મોપચય કરે છે. તેથી તેમનો કર્મોપચય પ્રયોગથી જ થાય છે, પ્રયોગ વિના (સ્વાભાવિક રીતે) થતો નથી. (से तेणट्ठेणं जाव नो वीससा) હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે જીવોને જે કર્મોપચય થાય છે તે પ્રયોગ દ્વારા થાય છે, સ્વાભાવિક રીતે (પ્રયોગ વિના) થતો નથી (एवं जस्स जो पओगो जाव वेमाणियाणं) એજ પ્રમાણે જે જીવના જે પ્રયોગ હોય છે તે પ્રયોગ દ્વારા જ તે કર્મોપચય કરે છે-કર્મબંધ કરે છે. એટલે કે માનસિક, કાયિક અથવા વાચિક, જે પ્રકારનો જીવનો પ્રયોગ (વ્યાપાર) હોય તે પ્રકારના પ્રયોગ દ્વારા જીવ કર્મનો બંધ કરતો રહે છે. એજ પ્રમાણે વૈમાનિક દેવો પર્યન્તના જીવો વિષે સમજવું.

जीवानां कर्मपुद्गलोपचयस्य सादिसान्तत्वविषये वस्त्रपुद्गलोपचयदृष्टान्तेन विशेषं प्ररूपयितुमाह—'वत्थस्स णं भंते' इत्यादि ।

मूलम्—वत्थस्स णं भंते ! पोग्गलोवचए किं साइए, सपज्जवसिए१, साइए अपज्जवसिए२, अणाइए सपज्जवसिए३, अणाइए अपज्जवसिए४ ?। गोयमा ! वत्थस्स णं पोग्गलोवचए साइए-सपज्जवसिए, णो साइए-अपज्जवसिए, णो अणाइए-सपज्जवसिए, णो अणाइए अपज्जवसिए जहा णं भंते ! वत्थस्स पोग्गलोवचए साइए सपज्जवसिए ? नो साइए अपज्जवसिए२, नो अणाइए सपज्जवसिए ३, नो अणाइए अपज्जवसिए४, तहा णं जीवाणं कम्मोवचए पुच्छा ? गोयमा ! अत्थेगइयाणं जीवाणं कम्मोवचए, साइए सपज्जवसिए, अत्थेगइयाणं अणाइए सपज्जवसिए, अत्थे गइयाणं अणाइए अपज्जवसिए, णो चेव णं जीवाणं कम्मोवचए साइए अपज्जवसिए । से केणट्ठेणं ? । गोयमा ! इरियावहियबंधयस्स कम्मोवचए साइए सपज्जवसिए, भवसिद्धियस्स कम्मोववचए अणाइए सपज्जवसिए, अभवसिद्धियस्स कम्मोवचए अणाइए अपज्जवसिए, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ अत्थेगइयाणं जीवाणं कम्मोवचए साइए० णो चेव णं जीवाणं कम्मोवचए साइए अपज्जवसिए । वत्थे णं भंते !

कहना चाहिये, यहां यावत् शब्द से नैरयिक, असुरकुमार आदि भवनपति, वानव्यन्तर और ज्योतिषिक देव इनका ग्रहण हुआ है ॥ सू०२ ॥

અહીં 'યાવત્) પદથી નારકો, અસુરકુમારો, વાનવ્યન્તરો અને જ્યોતિષિક દેવોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. ॥ સૂત્ર ૨ ॥

किं साइए सपज्जवसिए?, चउभंगो । गोयमा ! वत्थे साइए सपज्जवसिए, अवसेसा तिन्निवि पडिसेहेयव्वा, । जहा णं भंते! वत्थे साइए सपज्जवसिए, णो साइए अपज्जवसिए, णो अणाइए सपज्जवसिए, णो अणाइए अपज्जवसिए, तहा णं जीवा णं किं साइया सपज्जवसिया ?, चउभंगो पुच्छा ?। गोयमा! अत्थेगइया साइया सपज्जवसिया, चत्तारि वि भाणियव्वा । से केणट्ठेणं०? गोयमा ! नेरइया तिरिक्खजोणिया मणुस्सा, देवा गइमागइं पडुच्च साइया सपज्जवसिया । सिद्धा गइं पडुच्च साइया अपज्जवसिया । भवसिद्धिया लद्धिं पडुच्च अणाइया सपज्जवसिया, अभवसिद्धिया संसारं पडुच्च अणाइया अपज्जवसिया, से तेणट्ठेण० ॥ सू० ३ ॥

छाया— वस्त्रस्य ख भदन्त ! पुद्गलोपचयः किं सादिकः-सपर्यवसितः १, सादिकः-अपर्यवसितः२, अनादिकः-सपर्यवसितः३, अनादिकः अपर्यवसितः ४?, गौतम ! वस्त्रस्य खलु पुद्गलोपचयः सादिकः सपर्यवसितः, नो सादिकः अपर्य-

---

(वत्थस्स णं भंते !) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(वत्थस्स णं भंते ! पोग्गलोवचए किं साइए सपज्जवसिए, साइए अपज्जवसिए, अणाइए सपज्जवसिए, अणाइए अपज्जवसिए) हे भदन्त ! वस्त्र के जो पुद्गलोपचय होता है, वह क्या सादि सान्त है? अथवा सादि अनन्त है ? या अनादि सान्त है ? कि-अनादि अनन्त है ? (गोयमा-वत्थस्स णं पोग्गलोवचए साइए सपज्जवसिए,

---

(वत्थस्स णं भंते !) ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(वत्थस्स णं भंते ! पोग्गलोवचए किं साइए, सपज्जवसिए, साइए अपज्जवसिए अणाइए सपज्जवसिए, अणाइए अपज्जवसिए) હે ભદન્ત ! વસ્ત્રનાં પુદ્‌ગલોનો જે ઉપચય થાય છે, તે શું આદિ (આદિયુક્ત) સાન્ત (અન્તયુક્ત) હોય છે ? કે સાદિ અનંત હોય છે ? કે અનાદિ સાન્ત હોય છે ? કે અનાદિ અનંત હોય છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (वत्थस्स णं पोग्गलोवचए साइए सपज्जवसिए, णो

वसितः, नो अनादिकः सपर्यवसितः, नो अनादिकः अपर्यवसितः। यथा खलु भदन्त! वस्त्रस्य पुद्गलोपचयः, सादिकः सपर्यवसितः १, नो सादिकोऽपर्यवसितः२, नो अनादिकः सपर्यवसितः ३, नो अनादिकः अपर्यवसितः४, तथा खलु जीवानां कर्मोपचयः पृच्छा? गौतम! अस्त्येकेषां जीवानां कर्मोपचयः सादिकः सपर्यवसितः, अस्त्येकेषाम् अनादिकः सपर्यवसितः अस्त्येकेषाम् अनादिकः

णो साइए अपज्जवसिए, नो अणाइए सपज्जवसिए, णो अणाइए अपज्जवसिए) हे गौतम! वस्त्र के जो पुद्गलोपचय होता है वह सादि सान्त है, सादि अनन्त नहीं है, न अनादि सान्त है और न वह अनादिअनन्त है। (जहा णं भंते! वत्थस्स पोग्गलोवचए साइए सपज्जवसिए णो साइए अपज्जवसिए, नो अणाइए सपज्जवसिए, णो अणाइए अपज्जवसिए, तहा णं जीवाणं कम्मोवचए पुच्छा) हे भदन्त! जिस प्रकार वस्त्र का पुद्गलोपचय सादि सान्त है। सादि अनन्त नहीं, अनादि सान्त नहीं है और अनादि अनन्त भी नहीं है, उसी प्रकार क्या जीवों का कर्मोपचय भी सादि सान्त है सादि अनन्त नहीं है? अनादि सान्त नहीं है? और अनादि अनन्त भी नहीं है? (गोयमा) हे गौतम! (अत्थेगइयाणं जीवाणं कम्मोवचए साइए सपज्जवसिए) कितनेक जीव ऐसे हैं कि जिनका कर्मोपचय सादि सान्त है (अत्थेगइयाणं अणाइए सपज्जवसिए) कितनेक जीव ऐसे हैं कि जिनका कर्मोपचय अनादि सान्त है (अत्थेगइयाणं अणाइए अपज्जवसिए) तथा कितनेक जीव ऐसे हैं

साइए अपज्जवसिए, णो अणाइए सपज्जवसिए, णो अणाइए अपज्जवसिए) વસ્ત્રનાં પુદ્ગલોનો જે ઉપચય થાય છે તે સાદિ સાન્ત હોય છે, સાદિ અનંત હોતો નથી અનાદિ સાન્ત હોતો નથી અને અનાદિ અનંત પણ હોતો નથી. (जहाणं भंते! वत्थस्स पोग्गलोवचये साइए सपज्जवसिए, णो साइए अपज्जवसिए, णो अणाइए अपज्जवसिए, तहाणं जीवाणं कम्मोवचए पुच्छा) હે ભદન્ત! જેવી રીતે વસ્ત્રનાં પુદ્ગલોનો ઉપચય સાદિ સાન્ત હોય છે, સાદિ અનંત હોતો નથી, અનાદિ સાન્ત હોતો નથી અને અનાદિ અનંત હોતો નથી, એજ પ્રમાણે શું જીવોનાં પુદ્ગલોનો ઉપચય પણ સાદિ સાન્ત હોય છે? શું તે સાદિ અનન્ત, અનાદિ સાન્ત અને અનાદિ અનંત હોતો નથી? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (अत्थेगइयाणं जीवाणं कम्मोवचए साइए सपज्जवसिए) હે ગૌતમ! કેટલાક જીવો એવાં હોય છે કે તેમનો કર્મોપચય સાદિ સાન્ત હોય છે, (अत्थेगइयाणं अणाइए सपज्जवसिए) કેટલાક જીવોનો કર્મોપચય અનાદિ સાન્ત હોય છે, (अत्थेगइयाणं अणाइए अपज्जवसिए) કેટલાક જીવોનો કર્મોપચય અનાદિ

अपर्यवसितः, नो चैव खलु जीवानां कर्मोपचयः सादिकोऽपर्यवसितः। तत् केनार्थेन ?। गौतम ! ऐर्यापथिवन्धकस्य कर्मोपचयः सादिकः सपर्यवसितः। भवसिद्धिकस्य कर्मोपचयोऽनादिकः सपर्यवसितः, अभवसिद्धिकस्य कर्मोपचयः अनादिकोऽपर्यवसितः, तत् तेनार्थेन गौतम ! एवमुच्यते—अस्त्येकेषां जीवानां

कि जिनका कर्मोपचय अनादि अनन्त हैं (णो चेव णं जीवा णं कम्मोवचए साइए अपज्जवसिए) परन्तु ऐसा कोइ भी जीव नहीं है कि जिसका कर्मोपचय सादि और अनन्त हो। (से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (ईरियावहियबंधयस्स कम्मोवचए साइए सपज्जवसिए) ऐर्यापथिकबन्धक के ११ वे १२ वें और १३ वें गुणस्थानवर्ती जीव के कर्मोपचय सादि और सान्त होता है (भवसिद्धियस्स कम्मोवचए अणाइए सपज्जवसिए) भवसिद्धिक जीव का कर्मोपचय अनादि सान्त होता है। (अभवसिद्धियस्स कम्मोवचए अणाइए अपज्जवसिए) अभवसिद्धिक जीव का कर्मोपचय अनादि अनन्त होता है। (से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ) इस कारण हे गौतम ! मैंने पूर्वोक्त रूप से ऐसा कहा है कि (अत्थेगइयाणं जीवाणं) कितनेक जीवों का (कम्मोवचए) कर्मोपचय (साइए० णो चेव णं जीवाणं कम्मोवचए साइए अपज्जवसिए) सादि सान्त होता है, कितनेक जीवों का कर्मोपचय अनादि सान्त होता है कितनेक जीवों का कर्मोपचय अनादि अनन्त होता है—परन्तु ऐसा कोई सा भी

અનંત હોય છે, (णो चेव णं जीवाणं कम्मोवचए साइए अपज्जवसिए) પણ એવો કોઇ પણ જીવ નથી કે જેનો કર્મોપચય સાદિ અને અનંત હોય. (से केणट्ठेणं०) હે ભદન્ત ! એવું આપ શા કારણે કહો છો ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (ईरियावहियबंधयस्स कम्मोवचए साइए सपज्जवसिए) ઐર્યાપથિક બંધકનો–૧૧ માં, બારમાં અને તેરમાં ગુણસ્થાનવર્તી જીવનો કર્મોપચય સાદિ અને સાન્ત હોય છે. (भवसिद्धियस्स कम्मोवचए अणाइए सपज्जवसिए) ભવસિદ્ધિક જીવનો કર્મોપચય અનાદિ સાન્ત હોય છે. (अभवसिद्धियस्स कम्मोवचए अणाइए अपज्जवसिए) અભવસિદ્ધિક જીવનો કર્મોપચય અનાદિ અનંત હોય છે. (से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ) હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે (अत्थेगइयाणं जीवाणं) કેટલાક જીવોનો (कम्मोवचए) કર્મોપચય (साइए० णो चेव णं जीवाणं कम्मोवचए साइए अपज्जवसिए) સાદિ સાન્ત હોય છે, કેટલાક જીવોનો કર્મોપચય અનાદિ સાન્ત હોય છે અને કેટલાક જીવોનો કર્મોપચય અનાદિ અનંત હોય છે. પરંતુ એક પણ એવો જીવ નથી હોતો કે જેનો કર્મોપચય સાદિ અનંત હોય.

कर्मोपचयः सादिकः०, नो चैव खलु जीवानां कर्मोपचयः सादिकः अपर्यवसितः। वस्त्रं खलु भदन्त! किं सादिकम्-सपर्यवसितम्, चतुर्भङ्गम्?। गौतम! वस्त्रं सादिकं सपर्यवसितम्, अवशेषास्त्रयोऽपि प्रतिषेधयितव्याः यथा खलु भदन्त! वस्त्रं सादिकं सपर्यवसितम्, नो सादिकम् अपर्यवसितम्, नो अनादिकं सपर्यवसितम्, नो अनादिकम् अपर्यवसितं तथा जीवाः किं सादिकाः सपर्यवसिताः, चतुर्भङ्गम् पृच्छा? गौतम! अस्त्येकके सादिकाः सपर्यवसिताः, चत्वारोऽपि भणितव्याः।

जीव नहीं है कि जिसका कर्मोपचय सादि और अनन्त हो (वत्थे णं भंते! किं साइए सपज्जवसिए, चउभंगो) हे भदन्त! वस्त्र क्या सादिसान्त है? कि सादि अनन्त है? या अनादि सान्त है? कि अनादि अनन्त है? इस प्रकार ये यहां चार भंग होते हैं क्या? (गोयमा! वत्थे साइए सपज्जवसिए, अवसेसा तिन्नि वि पडिसेहेयव्वा) हे गौतम! वस्त्र सादि सान्त है बाकी के तीन भंग वस्त्र में प्रतिषेध्य हैं। (जहा णं भंते! वत्थे साइए सपज्जवसिए, णो साइए अपज्जवसिए, णो अणाइए सपज्जवसिए, णो अणाइए अपज्जवसिए-तहाणं जीवाणं किं साइया सपज्जवसिया? चउभंगो पुच्छा) हे भदन्त! वस्त्र जिस तरह से सादि सान्त है, वह सादि अनन्त नहीं है, अनादि सान्त नहीं है, और अनादि अनन्त भी नहीं है, उसी प्रकार से क्या जीव भी सादि सान्त हैं? वे सादि अनन्त नहीं हैं क्या? अनादि सान्त नहीं हैं? क्या? अनादि अनन्त नहीं हैं क्या? (गोयमा!) हे

(वत्थे णं भंते किं साइए सपज्जवसिए चउभंगो) હે ભદન્ત! વસ્ત્ર સાદિ (આદિથી યુક્ત) સાન્ત (અન્તથી યુક્ત) છે, કે સાદિ અનંત છે? અથવા અનાદિ સાન્ત છે, કે અનાદિ અનંત છે? શું વસ્ત્રને આ ચારે ભંગ (વિકલ્પો) લાગુ પડે છે?

(गोयमा! वत्थे साइए सपज्जवसिए, अवसेसा तिन्नि वि पडिसेहेयव्वा) હે ગૌતમ! વસ્ત્ર આદિ સાન્ત છે, બાકીના ત્રણે ભંગનો અસ્વીકાર થયો સમજવો. એટલે કે વસ્ત્ર સાદિ અનંત નથી, અનાદિ સાન્ત નથી અને અનાદિ અનંત નથી.

(जहाणं भंते! वत्थे साइए सपज्जवसिए, णो साइए अपज्जवसिए, णो अणाइए सपज्जवसिए, णो अणाइए अपज्जवसिए-तहाणं जीवाणं किं साइया सपज्जवसिया? चउभंगो पुच्छा) હે ભદન્ત! જેમ વસ્ત્ર સાદિ સાન્ત છે, તે સાદિ અનંત નથી, તે અનાદિ સાન્ત નથી અને અનાદિ અનંત પણ નથી. એજ પ્રમાણે શું જીવો પણ સાદિ સાન્ત છે? શું જીવો સાદિ અનંત, અનાદિ સાન્ત અને અનાદિ અનંત નથી?

तत् केनार्थेन ? गौतम ! नैरयिक–तिर्यग्योनिक–मनुष्य–देवाः, गतिम्–आगतिं प्रतीत्य सादिकाः सपर्यवसिताः, सिद्धा गतिं प्रतीत्य सादिकाः अपर्यवसिताः, भवसिद्धिका लब्धिं प्रतीत्य अनादिकाः सपर्यवसिताः, अभवसिद्धिकाः संसारं प्रतीत्यानादिका अपर्यवसिताः, तत् तेनार्थेन० ॥ सू० ३ ॥

गौतम ! (अत्थेगइया साइया सपज्जवसिया, चत्तारि वि भाणियव्वा) कितनेक जीव ऐसे हैं जो सादि सान्त हैं, कितनेक जीव ऐसे हैं जो सादि अनन्त हैं। कितनेक जीव ऐसे हैं जो अनादि सान्त हैं और कितनेक जीव ऐसे हैं जो अनादि अनन्त हैं। इस प्रकार से यहां चारों भंग कहना चाहिये। (से केणट्ठेणं०) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं ? (गोयमा ! नेरइया तिरिक्खजोणिया मणुस्सा देवा गइमागइं पडुच्च साइया, सपज्जवसिया सिद्धा गइं पडुच्च साइया अपज्जवसिया, भवसिद्धिया लद्धिं पडुच्च अणाइया सपज्जवसिया, अभवसिद्धिया संसारं पडुच्च अणाइया अपज्जवसिया से तेणट्ठेणं०) हे गौतम ! नैरयिक, तिर्यञ्चयोनिक, मनुष्य और देव गति आगति की अपेक्षा से सादि सान्त हैं। सिद्ध जीव सिद्ध गति की अपेक्षा से सादि अनन्त हैं। भवसिद्धिक जीव लब्धि की अपेक्षा से अनादि सान्त हैं और अभवसिद्धिक जीव संसार की अपेक्षा से अनादि अनन्त हैं।

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (अत्थेगइया साइया सपज्जवसिया, चत्तारि वि भाणियव्वा) કેટલાક જીવો સાદિ સાન્ત હોય છે, કેટલાક જીવો સાદિ અનંત હોય છે, કેટલાક જીવો અનાદિ સાન્ત હોય છે અને કેટલાક જીવો અનાદિ અનંત હોય છે. આ રીતે અહીં ચારે ભંગ (વિકલ્પો) કહેવા જોઇએ. (से केणट्ठेणं० ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો ?

(गोयमा ! नेरइया तिरिक्खजोणिया मणुस्सा देवा गइमागइं पडुच्च साइया सपज्जवसिया, सिद्धा गइं पडुच्च साइया अपज्जवसिया, भवसिद्धिया लद्धिं पडुच्च अणाइया सपज्जवसिया, अभवसिद्धिया संसारं पडुच्च अणाइया अपज्जवसिया से तेणट्ठेणं) હે ગૌતમ ! નારકો, તિર્યંચો, મનુષ્યો અને દેવગતિના જીવોને નારક આદિ ગતિમાં આવવાને કારણે સાદિ કહ્યા છે અને નારક આદિ ગતિઓમાંથી તેઓ નીકળવાના હોવાથી તેમને સાન્ત કહ્યા છે. સિદ્ધ જીવ સિદ્ધ ગતિની અપેક્ષાએ સાદિ અનંત છે, ભવસિદ્ધિક જીવ લબ્ધિની અપેક્ષાએ અનાદિ સાન્ત છે અને અભવસિદ્ધિક જીવ સંસારની અપેક્ષાએ અનાદિ અનંત છે, હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે.

टीका-'वत्थस्स णं भंते ! पोग्गलोवचए किं साइए सपज्जवसिए ?' गौतमः पृच्छति:-हे भदन्त ! वस्त्रस्य खलु पुद्गलोपचयः किं सादिकः आदिना सहितः, सपर्यवसितः पर्यवसितेन पर्यवसानेन सहितः सान्तः १? अथवा 'साइए अपज्जवसिए' सादिकः-अपर्यवसितः अन्तरहितः२ ?, अथवा 'अणाइए सपज्जवसिए' अनादिकः -आदिरहितः, सपर्यवसितः सान्तः३ ?, अथवा 'अणाइए अपज्जवसिए ?' अनादिकः अपर्यवसितः ४ किम् ? भगवानाह-' गोयमा ! वत्थस्स णं पोग्गलोवचए

टीकार्थ—सूत्रकार ने जीवों के कर्मपुद्गलोपचय के दृष्टान्तत्व के विषय में वस्त्रपुद्गलोपचय के दृष्टान्त से विशेषता प्रस्पित करने के लिये (वत्थस्स णं भंते !) इत्यादि सूत्र कहा है-इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि (वत्थस्स णं भंते ! पोग्गलोवचए किं साइए सपज्जवसिए) हे भदन्त ! वस्त्र का जो पुद्गलोपचय है वह क्या सादि सान्त है ? अथवा-(साइए अपज्जवसिए) सादि अनन्त है ? अथवा-(अणाइए सपज्जवसिए) अनादि सान्त है ? अथवा-(अणाइए अपज्जवसिए) अनादि अनन्त है ? जो आदि-प्रारम्भ-सहित होता है उसका नाम सादि और जो पर्यवसान-अन्त सहित होता है वह सपर्यवसित होता है। तथा जो अन्त रहित होता है वह अपर्यवसित होता है तात्पर्य यह है कि यहां परवस्त्र विषय में ऐसे ये चार प्रश्न गौतमस्वामी ने प्रभु से पूछे हैं। इनका उत्तर देने के लिये प्रभु ने उनसे कहा (गोयमा) हे

ટીકાર્થ—જીવોનાં કર્મપુદ્‌ગલોપચયની સાદિ સાન્તતા આદિનું સૂત્રકારે વસ્ત્રનાં પુદ્‌ગલોપચયના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા આ સૂત્રમાં નિરૂપણ કર્યું છે, અને જીવોનાં કર્મપુદ્‌ગલોપચયમાં રહેલી વિશેષતાનું આ સૂત્રમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—(वत्थस्स णं भंते ! पोग्गलोवचए किं साइय सपज्जवसिए ?) હે ભદન્ત ! વસ્ત્રનાં પુદ્‌ગલોનો ઉપચય (વૃદ્ધિ, જમાવ) શું સાદિ સાન્ત હોય છે ? અથવા (साइए अपज्जवसिए ?) સાદિ અનંત હોય છે ? અથવા (अणाइए सपज्जवसिए ?) અનાદિ સાન્ત હોય છે ?

અથવા (अणाइए अपज्जवसिए ?) અનાદિ અનંત હોય છે ? (સાદિ' એટલે આદિ (પ્રારંભ) સહિત અને 'સપર્યવસિત અથવા સાન્ત' એટલે અન્ત સહિત, (અપર્યવસિત ' એટલે અન્ત રહિત) અહીં વસ્ત્રનાં પુદ્‌ગલોપચયને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામીએ ઉપર મુજબ ચાર પ્રશ્નો મહાવીર પ્રભુને પૂછ્યા છે. હવે તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે—

साइए सपज्जवसिए ' हे गौतम ! वस्त्रस्य खलु पुद्गलोपचयः सादिकः सपर्यवसितः ' णो साइए अपज्जवसिए ' नो सादिकः अपर्यवसितः ' णो अणाइए सपज्जवसिए ' नो वा अनादिकः सपर्यवसितः, ' णो अणाइए अपज्जवसिए ' नापि अनादिकः अपर्यवसितो वा वस्त्रस्य पुद्गलोपचयो भवति, गौतमः पृच्छति- ' जहा णं भंते ! वत्थस्स पोग्गलोवचए साइए सपज्जवसिए ' हे भदन्त ! यथा खलु वस्त्रस्य पुद्गलोपचयः सादिकः-सपर्यवसितो भवति, ' णो साइए

गौतम ! ' वत्थस्स णं पोग्गलोवचए साइए सपज्जवसिए) वस्त्र का जो पुद्गलोपचय है वह सादि सान्त है ' णो साइए अपज्जवसिए ' सादि अनन्त नहीं है ' णो अणाइए सपज्जवसिए ' अनादि सान्त नहीं है (णो अणाइए अपज्जवसिए) और अनादि अनन्त भी नहीं है। कहने का भाव यह है कि वस्त्र में जो पुद्गलोपचय है वह प्रारंभ होने के कारण तो सादि है और भविष्य में वह नष्ट हो जाने वाला है इसलिये सान्त है सादि अपर्यवसित वह इसलिये नहीं है कि प्रारंभ होने पर भी वह शाश्वत-ध्रुव-रूप में नहीं रहा है, अनादि सपर्यवसित उसे इस लिये नहीं कहा गया है कि वस्त्र में उस पुद्गलोपचय की शुरुआत हुई है अनादि अपर्यवसित वह इसलिये अमान्य हुआ है कि वह प्रारंभसहित है और अन्तसहित है। अब गौतम प्रभु से पुनः पूछते हैं कि (जहा णं भंते ! वत्थस्स पोग्गलोवचए साइए सपज्जवसिए) हे भदन्त जिस प्रकार से आपने वस्त्र के पुद्गलोपचय को सादि और सान्त कहा है (णो

(गोयमा ! वत्थस्स णं पोग्गलोवचए साइए सपज्जवसिए) હે ગૌતમ ! વસ્ત્રનાં પુદ્ગલોનો ઉપચય (વૃદ્ધિ) સાદિ સાન્ત હોય છે. (णो साइए अपज्जवसिए) તે સાદી અનંત હોતો નથી. (णो अणाइए सपज्जवसिए) તે સાદિ અનંત હોતો નથી, (णो अणाइए सपज्जवसिए) તે અનાદિ સાન્ત હોતો નથી, (णो अणाइए अपज्जवसिए) તે અનાદિ અનંત પણ હોતો નથી. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-વસ્ત્રનો પુદ્ગલોપચય પ્રારંભથી યુક્ત હોય છે, તેથી તેને સાદિ કહ્યો છે. ભવિષ્યમાં તેનો નાશ થતો હોય છે, તેથી તેને સાન્ત કહ્યો છે. તેનો પ્રારંભ થયા પછી તે શાશ્વત (નિત્ય) રૂપે રહેતો નથી તેથી તેને સાદિ અનંત કહ્યો નથી. તે પુદ્ગલોપચયને અનાદિ સાન્ત એ કારણે કહ્યો નથી કે વસ્ત્રમાં તે પુદ્ગલોપચયનો પ્રારંભ થયેલો છે. તેને અનાદિ અનંત કહ્યો નથી કારણ કે તે પ્રારંભ સહિત અને અન્ત સહિત છે.

ગૌતમ સ્વામી હવે બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે—(जहा णं भंते ! वत्थस्स पोग्गलोवचये साइए सपज्जवसिए) હે ભદન્ત ! જેમ વસ્ત્રનાં પુદ્ગલોનો ઉપચય સાદિ

अपज्जवसिए ' नो सादिकः-अपर्यवसितः, 'णो अणाइए सपज्जवसिए ' नो अनादिकः सपर्यवसितः, ' णो अणाइए अपज्जवसिए ' नो वा अनादिकः अपर्यवसितो भवति ' तहा णं जीवाणं कम्मोवचए पुच्छा ? ' तथा खलु जीवानां कर्मोपचयः किं सादिकः सपर्यवसितः, नो सादिकः अपर्यवसितः, नो वा अनादिकः सपर्यवसितः न वा अनादिकः अपर्यवसितो भवति ? इति पृच्छा प्रश्नः । भगवानाह- ' गोयमा ! अत्थेगइयाणं जीवाणं कम्मोवचए साइए सपज्जवसिए, ' हे गौतम !

साइए अपज्जवसिए) सादि अनन्त नहीं कहा है (णो अणाइए सपज्जवसिए) अनादि सान्त नहीं कहा है और (णो अणाइए अपज्जवसिए) न अनादि अनन्त ही कहा है (तहा णं जीवाणं कम्मोवचए पुच्छा) उसी तरह से जीवों के जो कर्मोपचय-कर्मबंध होता है-उस विषय में भी मेरा ऐसा ही पूछना है कि जीवों का कर्मोपचय क्या सादि सान्त ही होता है ? सादि अपर्यवसित नहीं होता है ? अनादि सपर्यवसित नहीं होता है ? और अनादि अपर्यवसित नहीं होता क्या ? इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! वस्त्र के पुद्गलोपचय की अपेक्षा जीव के कर्मबंध में विशेषता है-जो इस प्रकार से है-(अत्थेगइयाणं जीवाणं कम्मोवचए साइए सपज्जसिए) कितनेक जीव ऐसे हैं कि जिनका कर्मोपचय-कर्मबंध सादि और सान्त है, यद्यपि सिद्धान्त की दृष्टि से समस्त जीवों का कर्मोपचय अनादि कहा

સાન્ત હોય છે, (णो साइए अपज्जवसिए) સાદિ અનંત હોતો નથી, (णो अणाइए सपज्जवसिए) અનાદિ સાન્ત હોતો નથી, અને (णो अणाइए अपज्जवसिए) અનાદિ અનંત હોતો નથી, (तहाणं जीवाणं कम्मोवचए पुच्छा) એજ પ્રમાણે જીવોના કર્મોપચય (કર્મબંધ) વિષે પણ હું એજ જાણવા માગું છું કે શું જીવોનો કર્મોપચય સાદિ સાન્ત હોય છે ? શું તે સાદિ અનંત હોતો નથી ? શું તે અનાદિ સાન્ત હોતો નથી ? શું તે અનાદિ અનંત હોતો નથી ?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! વસ્ત્રનાં પુદ્ગલોપચય કરતાં જીવોના કર્મબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિશેષતા છે— (अत्थेगइयाणं जीवाणं कम्मोवचए साइए सपज्जवसिए) કેટલાક જીવો એવાં હોય છે કે તેમનો કર્મોપચય (કર્મબંધ) સાદિ અને સાન્ત હોય છે. જો કે

गया है-क्यों कि कर्मबंध को सादि मानने में अनेक दूषण आते हैं उनमें से सब से जबर्दस्त दूषण एक तो यह आता है कि कर्मबंध यदि सादि माना जावेगा-तो इसके पहिले जीव को बिलकुल सिद्ध के समान ही मानना पडेगा फिर ऐसी स्थिति में कर्मबन्ध होगा भी कैसे क्योंकि कर्मबंधके कारणभूत मिथ्यात्व अविरति तो वहां है नहीं-फिर भी यदि कर्मबंध वहां होता है ऐसा कहा जावे तो सिद्धों के भी कर्म का बंध हो जाना चाहिये-परन्तु होता नहीं है-अतः सामान्यरूप से यही मान्यता है कि जीव के साथ कर्मों का बंध अनादिकाल का है, पर यहां जो उसे सादिरूप में प्रकट किया गया है वह किसी कर्मप्रकृति के बंध की अपेक्षा से ही किया गया है जैसे जिस जीव को पहिले के गुण-स्थानों में जिस कर्मप्रकृति का बंध नहीं होता है वह जीव यदि आगे के गुणस्थानों पर चढता है तो उसे उस प्रकृति का बंध हो जाता है इस अपेक्षा यह बंध सादि माना गया और जब वह जीव उस स्थान से नीचे उतर आता है तो उस प्रकृति का बंध उससे छूट जाता है अतः उसका अन्त हो जाता है इसलिये ऐसा कर्मबंध सादि और सान्त होता

સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ તો સમસ્ત જીવોના કર્મોપચયને (કર્મબંધને) અનાદિ કહ્યો છે, કારણ કે કર્મબંધને સાદિ (પ્રારંભ યુક્ત) માનવામાં અનેક બાધા રહેલ છે સૌથી મોટી બાધા તો એ નડે છે કે કર્મબંધને જો સાદિ (પ્રારંભ સહિત) માનવામાં આવે તો એ કર્મબંધ થયા પહેલાં જીવને બિલકુલ સિદ્ધ સમાન માનવો પડશે અને જો એ વાત માની લેવામાં આવે તો એ સ્થિતિમાં કર્મબંધ કેવી રીતે સંભવી શકે?

કારણ કે કર્મબંધના કારણરૂપ મિથ્યાત્વ અને અવિરતિનો તો તેમનામાં અભાવ હોય છે. છતાં પણ "ત્યાં કર્મબંધ થાય છે," એવું કહેવામાં આવે તો સિદ્ધોમાં પણ કર્મબંધ સ્વીકારવો પડે; પણ એવું બનતું નથી તેથી સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા છે કે જીવોની સાથે કર્મોનો બંધ અનાદિકાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે પરંતુ અહીં જે કર્મબંધને 'સાદિ' કહેવામાં આવેલો છે તે કોઈ કર્મપ્રકૃતિના બંધની અપેક્ષાએ જ કહેલ છે જેમ કે જે જીવને આગલા ગુણસ્થાનોમાં જે કર્મપ્રકૃતિનો બંધ હોતો નથી, તે જીવ જો પછીના ગુણસ્થાનો પર ચડે છે તો તેને તે પ્રકૃતિનો બંધ થઈ જાય છે, તે દૃષ્ટિએ તે બંધને સાદિ માનવામાં આવેલ છે. જ્યારે જીવ તે સ્થાનથી નીચે ઉતરી જાય છે ત્યારે તે પ્રકૃતિનો બંધ તેને છૂટી જાય છે, તેથી તેનો અન્ત આવી જાય છે, તે કારણે તે કર્મબંધ સાદિ અને સાન્ત હોય છે. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને કેટલાક જીવોના કર્મબંધરૂપ પુદ્ગલોપચયને સાદિ સાન્ત

अस्ति एकेषां कतिपयानां जीवानां कर्मोपचयः सादिकः सपर्यवसितो भवति। 'अत्थेगइयाणं अणाइए सपज्जवसिए' एकेषां कतिपयानां जीवानां तु कर्मोपचयः अनादिकः सपर्यवसितः सान्तोऽस्ति 'अत्थेगइयाणं अणाइए अपज्जवसिए' अस्ति एकेषां कतिपयानां जीवानां कर्मोपचयः अनादिकः अपर्यवसितः अनन्तः, किन्तु 'णो चेव णं जीवाणं कम्मोवचए साइए अपज्जवसिए' नो चेव खलु-नैव कथमपि जीवानां कर्मोपचयः सादिकः अपर्यवसितः अनन्तो भवति। 'गौतमः पृच्छति-'केणट्ठेणं?' हे भदन्त! तत्

है इसी अपेक्षा को ध्यान में रखकर यहां कर्मबन्धरूप पुद्गलोपचय को किसी जीव की अपेक्षा से सादि सान्त कह दिया गया है ऐसा जानना चाहिये सूत्रकार इस विषय को स्वयं आगे स्पष्ट करनेवाले हैं-अतः विशेषरूप में इस पर कुछ नहीं लिखा जाना है-इसी कारण (अत्थेगइयाणं जीवाणं कम्मोवचए साइए सपज्जवसिए) ऐसा कहा है। (अत्थेगइयाणं जीवाणं अणाइए सपज्जवसिए) तथा कितनेक जीव ऐसे भी हैं कि जिनका कर्मबंधरूप पुद्गलोपचय अनादि होकर भी सान्त होता है। ऐसे वे जीव अन्तरात्मा-सम्यग्दृष्टि होते हैं। (अत्थेगइयाणं अणाइए अपज्जवसिए) कितनेक जीव ऐसे भी हैं कि जिनका कर्मबंधरूप कर्मोपचय अनादि अनन्त होता ऐसे जीव अभव्यश्रेणी के होते हैं। किन्तु (णो चेव णं जीवाणं कम्मोवचए साइए अपज्जवसिए) ऐसे जीव कोई भी नहीं हैं कि जिनका कर्मोपचय सादि होकर भी अनन्त ही बना रहे क्यों कि ऐसी मान्यता में मुक्ति के अभाव का प्रसङ्ग प्राप्त होता है। अब गौतम इसी विषय को विशेषरूप से स्पष्ट समझने के लिये प्रभु

કહેલ છે આ વિષયનું સૂત્રકારે પહેલાં વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે, તેથી અહીં તેનું વધુ પિષ્ટપેષણ કર્યું નથી. એ જ કારણે (अत्थेगइयाणं जीवाणं कम्मोवचए साइए सपज्जवसिए) કેટલાક જીવોને સાદિ સાન્ત કહ્યા છે.

(अत्थेगइयाणं जीवाणं अणाईए सपज्जवसिए) કેટલાક જીવો એવાં હોય છે કે જેમનો કર્મબંધરૂપ પુદ્ગલોપચય અનાદિ હોવા છતાં સાન્ત (પ્રારંભ સહિત) હોય છે. એવાં જીવો (અન્તરાત્માઓ) સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે. (अत्थेगइयाणं अणाइए अपज्जवसिए) કેટલાંક જીવો એવા હોય છે કે જેમનો કર્મબંધ રૂપ પુદ્ગલોપચય અનાદિ અને અનંત હોય છે. એવાં જીવો અભવ્ય શ્રેણિના હોય છે. પરંતુ (णो चेव णं जीवाणं कम्मोवचए साइए अपज्जवसिए) કોઈ પણ જીવ એવાં હોતા નથી કે જેમનો કર્મોપચય સાદિ અને અનંત હોય, કારણ કે આ પ્રકારની માન્યતાના સ્વીકારથી મુક્તિના અભાવને સ્વીકા-

केनार्थेन केन कारणेन एवमुच्यते ? केषाञ्चित् जीवानां तथाविधवर्गितः त्रिविधः कर्मोपचयो भवति, न तु सादिकः सपर्यवसितः कर्मोपचयो भवति ? भगवानाह- 'गोयमा ! इरियावहियबंधयस्स कम्मोवचए साइए सपज्जवसिए' हे गौतम ! ऐर्यापथिकबन्धकस्य, ऐर्यापथिकं केवलयोगप्रत्ययं कर्म, तद्बन्धकस्य, उपशान्तमोहस्य क्षीणमोहस्य सयोगिकेवलिनश्च कर्मोपचयः सादिकः सपर्यवसितः सान्तो भवति, ऐर्यापथिकर्मणो हि जीवस्य अबद्धपूर्वस्य बन्धनात् कर्मोपचयस्य

से पूछते हैं कि-(से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! आप ऐसा किस आधार को लेकर कहते हैं कि किन्हीं जीवों का कर्मोपचय सादि सान्त है, किन्हीं जीवों का कर्मोपचय अनादि सान्त है और किन्हीं जीवों का कर्मोपचय अनादि अनन्त है-पर सादि अनन्त कर्मोपचय किसी भी जीव का नहीं है ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! (ईरियावहियबंधयस्स कम्मोवचए साइए सपज्जवसिए) जो कर्म केवल योग के ही निमित्त से आता है-कषाय के निमित्त से नहीं-वह ऐर्यापथिक है इस ऐर्यापथिक कर्म का बंध करनेवाला जो जीव है-जैसे ग्यारहवें ११ बारहवें १२ और तेरहवें गुणस्थानवर्ती जीव उसके जो कर्मोपचय होता है वह सादिक और सपर्यवसित होता है। इसमें सादिता इसलिये कही गई है कि यह कर्म जीव को नीचेके गुणस्थानों में रहने पर नहीं बंधता है-क्यों कि वहां पर कषाय का सद्भाव

રવો પડશે હવે આ વિષયના વધારે સ્પષ્ટીકરણને માટે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે—

(से केणट्ठेणं ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કેટલાક જીવોનો કર્મોપચય સાદિ સાન્ત હોય છે, કેટલાક જીવોનો કર્મોપચય અનાદિ સાન્ત હોય છે અને કેટલાક જીવોનો કર્મોપચય અનાદિ અનંત હોય છે, પણ કોઈ પણ જીવનો કર્મોપચય સાદિ અનંત હોતો નથી ?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (ईरियावहियबंधयस्स कम्मोवचए साइए सपज्जवसिए) જે કર્મબંધ યોગને કારણે જ થાય છે, કષાયને કારણે થતો નથી, એવાં કર્મબંધને "ઐર્યાપથિક બંધ" કહે છે. એ પ્રકારના ઐર્યાપથિક કર્મનો બંધ કરનાર જીવનો કર્મોપચય સાદિ અને સાન્ત હોય છે. જેમકે—અગિયાર, બાર અને તેરમા ગુણસ્થાને રહેલો જીવ આ પ્રકારનો હોય છે, એટલે કે તે જીવનો કર્મોપચય સાદિ અને સાન્ત હોય છે. તેને સાદિ કહેવાનું કારણ એ છે કે જીવ આ કર્મબંધ નીચેનાં ગુણસ્થાનોમાં રહે ત્યારે બાંધતો નથી, કારણે કે નીચેનાં

रहता है अतः अबद्ध पूर्व होने के कारण इस कर्म का बंध होने से यह कर्मबन्ध सादि माना गया है और अयोगी अवस्था होने पर अर्थात् चौदहवें गुणस्थान में चले जाने पर अथवा श्रेणि से पतित होने पर उसका बंध छूट जाता है, इसलिये वह सान्त माना जाता है तात्पर्य कहने का यह है कि कर्मबंध का जब विचार किया गया है तो वहां पर (जोगा पयडिपएसा ठिई अणुभागा कसायओ होंति) ऐसा कहा गया है अर्थात् प्रकृति बंध और प्रदेशबंध ये दो बंध योग से होते हैं और स्थितिबंध तथा अनुभाग बंध ये दो बंध कषाय से होते हैं-इसतरह कर्मबंध के दो मुख्यकारण हैं-एक योग और दूसरा कषाय जो कर्मबंध केवल गमनागमनादिक क्रियाओं के निमित्त से ही होता है वह ऐर्यापथिक कर्म कहलाता है इस कर्म को बांधने वाला जीव ऐर्यापथिक बंधक कहा गया है-दसवें गुणस्थानतक ही कषाय का सद्भाव कहा गया है इसके ऊपर के गुणस्थानों में कषाय तो होती नहीं है केवल योग ही रहता है-ग्यारहवें गुणस्थान में कषाय बिलकुल उपशान्त रहती है अतः वह नहीं के बराबर वहां है यहां जो कर्मप्रकृति का बंध होगा इसी तरह बारहवें गुणस्थान में भी कषायों की क्षीणता हो जाने

ગુણસ્થાનોમાં કષાયનો સદ્‌ભાવ રહે છે તેથી અબદ્ધ પૂર્વ (પૂર્વે નહીં બંધાયેલો) હોવાને કારણે આ કર્મબંધને સાદિ (પ્રારંભ યુક્ત) કહ્યો છે. અયોગી અવસ્થામાં એટલે કે ચૌદમાં ગુણસ્થાને ચડી જવાથી અથવા શ્રેણિથી નીચે ઉતરતા તેનો બંધ છૂટી જાય છે, તે કારણે તેને સાન્ત (અન્ત સહિત) માનેલો છે.

કર્મબંધનો જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે (जोगा पयडिपदेसा ठिई अणुभागा कसायओ होंति) પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ એ બન્ને બંધ યોગથી થાય છે, અને સ્થિતિબંધ તથા અનુભાગબંધ કષાયથી થાય છે. આ રીતે કર્મબંધનાં મુખ્ય બે કારણ છે— (૧) યોગ અને (૨) કષાય.

જે કર્મબંધ ગમનાગમન આદિ ક્રિયાઓને કારણે થાય છે તે કર્મબંધને ઐર્યાપથિક કર્મબંધ કહે છે, અને એવાં કર્મને બાંધનાર જીવને ઐર્યાપથિક બંધક કહ્યો છે. દસમાં ગુણસ્થાન સુધી જ કષાયનો સદ્‌ભાવ કહ્યો છે, ત્યાર પછીનાં ગુણસ્થાનોમાં કષાયનો અભાવ હોય છે પણ યોગનો સદ્‌ભાવ હોય છે. અગિયારમાં ગુણસ્થાનમાં કષાય બિલકુલ ઉપશાન્ત રહે છે. તેથી ત્યાં તે નહીં જેવી જ હોય છે. ત્યાં જે કર્મપ્રકૃતિનો બંધ થશે તે અપૂર્વ હશે. એજ

सादित्वम् अयोग्यवस्थायां, श्रेणिप्रतिपाते वा अबन्धनात् सपर्यवसितत्वं सान्तत्वं च बोध्यम् 'भवसिद्धियस्स कम्मोवचए अणाइए सपज्जवसिए' भवसिद्धिकस्य भवे भवेषु वा सिद्धिर्यस्य तस्य भव्यस्य जीवस्य कर्मोपचयः अनादिकः सपर्यव-

के कारण जो कर्मबंध होगा वह भी अपूर्व ही होगा-और योग निमित्तक ही होगा, शरीरजन्य या वाणीजन्य ही होगा। इस निमित्त को लेकर इस कर्मबंध में सादिता प्रकट की गई है और जब वही आत्मा तेरहवें से चौदहवें गुणस्थान पर आरूढ हो जावेगा-या ग्यारहवें से वह जीव पतित हो जावेगा-तो ऐसी स्थिति में उस बंध किये हुए कर्म का अंत हो जावेगा अतः उसमें सपर्यवसितता आ जावेगी इसी कारण यहां पर "कितनेक जीवों का कर्मबंध सादि सान्त होता है" ऐसा कहा गया है (भवसिद्धियस्स कम्मोवचए अणाइए सपज्जवसिए) एक भव में अथवा अनेक भवों में जिस जीव को सिद्धि की प्राप्ति होगी वह जीव भवसिद्धिक है ऐसे भवसिद्धिक-भव्य-जीव के जो कर्मोपचय है वह अनादि होता हुआ भी सान्त होता है-इसका कारण यह है कि जबतक उसकी आत्मा में सम्यग्दर्शन गुण प्रकट नहीं हुआ है तबतक कर्मबंध अनादि है और इसके होते ही चारित्र की प्राप्ति हो जाने पर इसका नाशकर वह मुक्ति में चला जाता है अतः उस जीव का कर्म-

પ્રમાણે બારમાં ગુણસ્થાનમાં પણ કષાયોની ક્ષીણતા થઈ જવાને કારણે જે કર્મબંધ થશે તે પણ અપૂર્વ જ હશે અને યોગનિમિત્તક જ હશે એટલે કે શરીરજન્ય કે વાણીજન્ય જ હશે. આ કારણે આ કર્મબંધમાં સાદિતા (પ્રારંભ યુકતતા) બતાવી છે. અને જ્યારે એ જ આત્મા તેરમાં ગુણસ્થાનેથી ચૌદમાં ગુણસ્થાને ચડી જશે, અથવા અગિયારમાં ગુણસ્થાનેથી નીચેની શ્રેણિના ગુણ-સ્થાને ઉતરી જશે, ત્યારે તે બાંધેલા કર્મનો અંત આવી જશે. તે કારણે તેમાં સપર્યવસિતતા (સાન્તતા-અન્ત યુકતતા) બતાવી છે. તે કારણે એવું કહ્યું છે કે "કેટલાક જીવોનો કર્મબંધ સાદિ અને સાન્ત હોય છે."

(भवसिद्धियस्स कम्मोवचए अणाइए सपज्जवसिए) જે જીવને એક ભવમાં અથવા અનેક ભવમાં સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થવાની હોય એવા જીવને 'ભવસિદ્ધિક' કહે છે. ભવસિદ્ધિક-ભવ્ય-જીવનો જે કર્મોપચય હોય છે તે અનાદિ હોવા છતા પણ સાન્ત (અન્ત સહિત) હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે જ્યાં સુધી તેના આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રકટ થયો નથી ત્યાં સુધી કર્મબંધ અનાદિ છે, પણ સમ્યગ્દર્શન પ્રકટ થતાં જ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થઇ જવાથી તેનો (તે કર્મનો)

सित सान्तो भवति, 'अभवसिद्धियस्स कम्मोवचए अणाइए अपज्जवसिए' अभवसिद्धिकस्य न विद्यते भवे भवेषु वा सिद्धिर्यस्य तस्य अभव्यस्य जीवस्य कर्मोपचयः अनादिकः अपर्यवसितः अनन्तो भवति, 'से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-अत्थेगइयाणं जीवाणं कम्मोवचए साइए० णो चेव णं जीवाणं कम्मोवचए साइए अपज्जवसिए' हे गौतम ! तत् तेनार्थेन एवम् उक्तरीत्या उच्यते-यत्-अस्ति एकेषां जीवानां कर्मोपचयः सादिकः, सपर्यवसितः-सान्तः, केषाञ्चित् अनादिकः सपर्यवसितः सान्तः, केषाञ्चित्तु अनादिकः अपर्यवसितः कर्मोपचयः किन्तु नो चैव खलु जीवानां कर्मोपचयः सादिकः अपर्यवसितः अनन्तः संभवति। गौतमः पृच्छति-'वत्थे णं भंते ! किं साइए सपज्जवसिए, चउभंगो ?' हे

बंध अनादि होने पर भी सान्त प्रकट किया गया है। 'अभवसिद्धियस्स कम्मोवचए अणाइए अपज्जवसिए) तथा जो अभवसिद्धिक जीव है-किसी भी भव में जिसे मुक्ति प्राप्त नहीं होती है ऐसे अभव्य जीव का जो कर्मोपचय है वह अनादि होकर भी अनन्त होता है। (से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ, अत्थेगइयाणं जीवाणं कम्मोवचए साइए०, णो चेव णं जीवाणं कम्मोवचए साइए अपज्जवसिए) इसी कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि कितनेक जीवों का कर्मोपचय सादि सान्त होता है इत्यादि परन्तु किसी भी जीव का वह कर्मोपचय सादि और अपर्यवसित नहीं होता है।

अब गौतम स्वामी प्रभु से पुनः ऐसा पूछते हैं कि (वत्थेणं भंते ! किं साइए सपज्जवसिए, चउभंगो) हे भदन्त ! वस्त्र क्या सादि होकर

નાશ કરીને તે મોક્ષે જાય છે, તે કારણે તે જીવનો કર્મબંધ અનાદિ હોવા છતાં પણ સાન્ત (અન્ત સહિત) કહ્યો છે (अभवसिद्धियस्स कम्मोवचए अणाइए अपज्जवसिए) જે જીવને કોઇ પણ ભવમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવાં અભવ્ય જીવનો કર્મબંધ (કર્મોપચય) અનાદિ હોવા છતાં અનંત કહ્યો છે. (से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ अत्थेगइयाणं जीवाणं कम्मोवचए साइए० णो चेव णं कम्मोवचए साइए अपज्जवसिए) હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે કેટલાક જીવોનો કર્મોપચય સાદિ સાન્ત હોય છે, કેટલાકનો અનાદિ સાન્ત હોય છે અને કેટલાકનો અનાદિ અનંત હોય છે, પરંતુ કોઈ પણ જીવનો કર્મોપચય સાદિ અને અનંત હોતો નથી.

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (वत्थे णं भंते ! किं साइए सपज्जवसिए, चउभंगो) હે ભદન્ત ! શું વસ્ત્ર સાદિ સાન્ત હોય છે ?

भदन्त ! वस्त्रं खलु किम् सादिकम्–सपर्यवसितम् सान्तम् ? १, चतुर्भङ्गम् ?– चत्वारो भङ्गा भवन्ति किम् ? सादिकम् अपर्यवसितम्–अनन्तम् २, अनादिकम्–सपर्यवसितम् सान्तम् ३ ? अनादिकम्–अपर्यवसितमनन्तं ४ ? भवति किम् ? भगवान् आह–' गोयमा ! वत्थे साइए सपज्जवसिए, ' हे गौतम ! वस्त्रं सादिकं–सपर्यवसितम् सान्तं भवति ' अवसेसा तिन्नि वि पडिसेहेयव्वा ' अवशेषाः सादिसान्तभिन्नास्त्रयोऽपि भङ्गाः प्रतिषेधयितव्याः न वाच्या इत्यर्थः । तथा च वस्त्रं नो सादिकम् अनन्तम् , नो वा अनादिकम्–सान्तम् , नापि अनादिकम्–अनन्तम्–इति भावः । गौतमः पुनः पृच्छति–' जहा णं भंते ! वत्थे साइए सपज्जवसिए ' हे भदन्त ! यथा खलु वस्त्रं सादिकं सपर्यवसितम् सान्तम् , नो साइए अपज्जवसिए ' नो सादिकम् अनन्तम् , ' णो अणाइए सपज्जवसिए ' नो

भी सान्त है ? या सादि होकर भी अनन्त है ? या अनादि सान्त है ? या अनादि अनन्त है ? इस प्रकार से वस्त्र के विषय में गौतम ने ये चार भंग प्रभु से पूछे–इसके उत्तर में प्रभु ने उनसे कहा (गोयमा ! वत्थे साइए सपज्जवसिए) हे गौतम ! वस्त्र सादि सान्त है । (अवसेसा तिन्नि वि पडिसेहेयव्वा) सादि अनन्त वह नहीं है, अनादि सान्त वह नहीं है और न वह अनादि अनन्त ही है–इस प्रकार से अवशेष तीन भङ्गों का यहां प्रभु ने प्रतिषेध किया अब इसी दृष्टान्त से गौतमस्वामी प्रभु से यह पूछते हैं कि–(जहा णं भंते ! वत्थे साइए सपज्ज-वसिए) हे भदन्त ! जिस प्रकार से आपने वस्त्र को सान्त कहा है (नो साइए अपज्जवसिए) सादि अनन्त नहीं कहा है, (णो अणाइए सप-

---

કે સાદિ અનંત હોય છે ? કે અનાદિ સાન્ત હોય છે ? કે અનાદિ અનંત હોય છે ? વસ્ત્રના વિષે આ પ્રકારના ચાર ભંગો (વિકલ્પો) ગૌતમ સ્વામીએ મહાવીર પ્રભુને પૂછ્યા.

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે–(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (वत्थे साइए सपज्जवसिए) વસ્ત્ર સાદિ સાન્ત હોય છે, (अवसेसा तिन्नि वि पडिसेहेयव्वा) તે સાદિ અનંત હોતું નથી, અનાદિ સાન્ત હોતું નથી અને અનાદિ અનંત પણ હોતું નથી. આ રીતે બાકીના ત્રણ વિકલ્પોનો નકારાત્મક જવાબ આપ્યો છે હવે એ જ દૃષ્ટાન્તને આધારે ગૌતમ સ્વામી જીવોના વિષયમાં નીચેનો પ્રશ્ન પૂછે છે—

(जहाणं भंते ! वत्थे साइए सपज्जवसिए) હે ભદન્ત ! જેમ આપે વસ્ત્રને સાદિ અને સાન્ત કહ્યું છે, (नो साइए अपज्जवसिए) સાદિ અનંત કહ્યું નથી, (णो अणाइए सपज्जवसिए) અનાદિ સાન્ત કહ્યું નથી, અને (णो अणाइए

अनादिकम् सपर्यवसितं सान्तम् , 'णो अणाइए अपज्जवसिए' नो अनादिकम् अपर्यवसितम् अनन्तम् , 'तहा णं जीवा णं किं साइया सपज्जवसिया, चउभंगो पुच्छा ?' तथा खलु जीवाः किम् सादिकाः सपर्यवसिताः सान्ताः ? चतुर्भङ्गम्-नो सादिकाः अपर्यवसिताः अनन्ताः ? नो वा अनादिकाः सपर्यवसिताः सान्ताः ? न वा अनादिकाः अपर्यवसिताः अनन्ताः भवन्ति किम् ? इति पृच्छा प्रश्नः ? भगवानाह-' गोयमा ! अत्थेगइया साइया सपज्जवसिया, चत्तारि वि भाणियव्वा' हे गौतम ? सन्ति यत्-एकके कतिपये जीवाः सादिकाः सपर्यवसिताः सान्ताः भवन्ति, चत्वारोऽपि भणितव्याः तथा च कतिपये जीवाः सादिकाः अपर्यवसिताः अनन्ताः, कतिपये च अनादिकाः सपर्यवसिताः सान्ताः, कतिपये तु अनादिकाः

ज्जवसिए) अनादि सान्त नहीं कहा (णो अणाइए अपज्जवसिए) और न अनादि अनन्त ही कहा है (तहा णं जीवाणं किं साइया सपज्जवसिया चउभंगो पुच्छा) तो क्या इसी तरह से जीव भी केवल सादि सान्त ही हैं ? वे सादि अनन्त नहीं हैं ? अनादि सान्त नहीं हैं ? अनादि अनन्त नहीं हैं ? इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु ने उनसे कहा -(गोयमा) हे गौतम ! जीवों के विषय में ऐसी बात नहीं है-क्यों कि (अत्थेगइया साइया सपज्जवसिया) कितनेक जीव ऐसे भी हैं जो सादि सान्त हैं, (चत्तारि वि भाणियव्वा) कितनेक जीव ऐसे हैं जो सादि अपर्यवसित-अनन्त हैं। कितनेक जीव ऐसे भी हैं जो अनादि सान्त हैं और कितनेक जीवऐसे हैं जो अनादि अनन्त हैं। इस प्रकार से जीव के विषय में प्रभु का प्रतिपादन सुनकर गौतम ने ऐसे कथन का

अपज्जवसिए) અનાદિ અનંત કહ્યું નથી, (तहाणं जीवाणं किं साइया सपज्जवसिया, चउभंगो पुच्छा) એજ પ્રમાણે શું જીવો પણ માત્ર સાદિ સાન્ત જ છે ? શું તેઓ સાદિ અનંત નથી ? શું તેઓ અનાદિ સાન્ત નથી ? શું તેઓ અનાદિ અનંત નથી ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુએ કહ્યું—(गोयमा !) જીવોના વિષયમાં એવી વાત નથી. (अत्थेगइया साइया सपज्जवसिया) કેટલાક જીવો એવાં હોય છે કે જે સાદિ સાન્ત હોય છે, (चत्तारि वि भाणियव्वा) કેટલાક જીવો એવાં હોય છે કે જે સાદિ અનંત હોય છે, કેટલાક જીવ એવાં પણ હોય છે કે જે અનાદિ સાન્ત હોય છે, અને કેટલાક જીવો એવાં હોય છે કે જે અનાદિ અનંત હોય છે.

अपर्यवसिताः अनन्ताश्च भवन्ति । गौतमः पृच्छति-' से केणट्ठेणं ? ' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन-केन कारणेन एवमुच्यते कतिपये सादिकाः सपर्यवसिताः यावत्-कतिपये अनादिकाः अपर्यवसिताः भवन्ति ? भगवानाह-' गोयमा ! नेरइय-तिरिक्ख-जोणिय-मणुस्स-देवा गइमागइं पडुच्च साइया सपज्जवसिया' हे गौतम ! नैरयिक - तिर्यग्योनिक - मनुष्य - देवाः गतिम् नरकाद्युद्वर्त्तनादिकमाश्रित्य सादिकः आगतिम्-नरकादौ गमनमाश्रित्य सपर्यवसिताः सान्ता भवन्ति, ' सिद्धा गइं पडुच्च साइया अपज्जवसिया ' सिद्धाः जीवाः सिद्धगतिं प्रतीत्य आश्रित्य सादिकाः अपर्यवसिताः अनन्ताः भवन्ति । ' भवसिद्धिया लद्धिं पडुच्च अणाइया सपज्जवसिया, ' भवसिद्धिकाः भव्याः जीवाः लब्धिं प्रतीत्य अनादिकाः

क्या कारण है इस बात को जानने के अभिप्राय से उनसे पूछा-(से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि कितनेक जीव सादि सान्त हैं यावत् कितनेक जीव अनादि अनन्त हैं ? इसका उत्तर देते हुए प्रभु ने उनसे कहा-(गोयमा ! नेरइय-तिरिक्खजोणिय मणुस्स देवा गइमागइं पडुच्च साइया सपज्जवसिया) हे गौतम ! नारक, तिर्यग्योनिक, मनुष्य और देव ये नरक आदिगति में आने की अपेक्षा से सादि और आगति-उस २ गति से निकलने की अपेक्षा से सान्त माने गये हैं। (सिद्धा गइं पडुच्च साइया अपज्जवसिया) सिद्ध जीव सिद्ध गति की अपेक्षा से सादि अनन्त माने गये हैं। (भवसिद्धिया लद्धिं पडुच्च अणाइया सपज्जवसिया) भव्यजीव लब्धि की अपेक्षा अनादि सान्त माने गये हैं-क्यों कि भवसिद्धिक जीवों की भव्यत्वलब्धि

હવે જીવોના વિષયમાં આ પ્રકારનું પ્રતિપાદન સાંભળીને તેનું કારણ જાણુવાની જીજ્ઞાસાથી ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પૂછે છે— (से केणट्ठेणं) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે કેટલાક જીવો સાદિ સાન્ત હોય છે, કેટલાક સાદિ અનંત હોય છે, કેટલાક અનાદિ સાન્ત હોય છે, અને કેટલાક અનાદિ અનંત હોય છે ?

ઉત્તર—(गोयमा ! नेरइयतिरिक्खजोणिय, मणुस्स देवा गइमागइं पडुच्च साइया सपज्जवसिया) હે ગૌતમ ! નારક, તિર્યંચયોનિક, મનુષ્ય અને દેવ, એ નરક આદિ ગતિમાં આવવાની અપેક્ષાએ સાદિ છે અને નરક આદિ ગતિઓમાંથી નીકળવાની અપેક્ષાએ સાન્ત છે. (सिद्धा गइं पडुच्च साइया अपज्जवसिया) સિદ્ધ જીવોને સિદ્ધ ગતિની અપેક્ષાએ સાદિ અનંત માનવામા આવેલા છે. (भवसिद्धिया लद्धिं पडुच्च अणाइया सपज्जवसिया) ભવસિદ્ધિક ભવ્ય જીવોને લબ્ધિની અપેક્ષાએ અનાદિ સાન્ત કહ્યા છે, કારણ કે ભવ-

सपर्यवसिताः सान्ता भवन्ति, भवसिद्धिकानां जीवानां भव्यत्वलब्धिः सिद्धत्वे सति निवर्तते इति कृत्वा अनादिकाः सपर्यवसिताः सान्ताः भवन्ति । 'अभवसिद्धिया संसारं पडुच्च अणाइया अपज्जवसिया' अभवसिद्धिका अभव्या जीवाः संसारं प्रतीत्य आश्रित्य अनादिकाः अपर्यवसिताः अन्तरहिता भवन्ति ? 'से तेणट्ठेणं' तत् तेनार्थेन हे गौतम ! उपर्युक्तरीत्या एवमुच्यते जीवाश्चतुर्विधा भवन्ति, यद्यपि ।

'साई अपज्जवसिया, सिद्धा न य नाम तीयकालम्मि ।
आसि कयाइ वि सुण्णा, सिद्धी सिद्धेहिं सिद्धंते' ॥ १ ॥
सादयः अपर्यवसिताः सिद्धा न च नामाऽतीतकाले । ॥ १ ॥
आसीत् कदाचिदपि शून्या सिद्धिः सिद्धैः सिद्धान्ते' इति वचनप्रमाण्यात् भूतकाले सिद्धजीवरहितसिद्धेरभावप्रतिपादनेन सिद्धस्यानादित्वात् सादित्वं

सिद्ध अवस्था प्राप्त कर लेने पर दूर हो जाती है । इसलिये इस अपेक्षा उन्हें अनादि सान्त प्रकट किया गया है । (अभवसिद्धिया संसारं पडुच्च अणाइया अपज्जवसिया) जो अभव्य होते हैं वे संसार से कभी भी पार नहीं होते हैं-अतः संसार की अपेक्षा लेकर अभव्यजीव अनादि अनन्त कहे गये हैं । (से केणट्ठेणं) इस कारण हे गौतम ! मैंने उपर्युक्त रूप से ऐसा कहा है कि जीव चारों प्रकार के होते हैं । यद्यपि ।

साई अपज्जवसिया सिद्धा न य नाम तीय कालम्मि, ।
आसि कयावि सुण्णा सिद्धी सिद्धेहिं सिद्धंते ॥ १ ॥

यहां पर कोई ऐसी आशंका कर सकता है कि आप सिद्ध जीवों को सिद्धिगति की अपेक्षा से सादि अनन्त कैसे प्रकट कर रहे हैं-क्यों कि सिद्धान्त का ऐसा वचन है कि अतीत कालमें कभी भी सिद्धि सिद्ध जीवोंसे शून्य रही नहीं है । तो इस सिद्धान्तवचनसे तो सिद्धजीवोंमें सिद्ध-

---

સિદ્ધિક જીવોની ભવ્યત્વ-લબ્ધિ સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરતા જ દૂર થઇ જાય છે, તે રીતે વિચાર કરતા તેમને અનાદિ સાન્ત કહ્યા છે (अभवसिद्धिया संसारं पडुच्च अणाइया अपज्जवसिया) જે અભવ્ય જીવો હોય છે તેઓ કદિ પણ સંસારને તરી જઈ શકતા નથી, તે કારણે સંસારની અપેક્ષાએ તેમને અનાદિ અનંત કહ્યા છે. (से तेणट्ठेणं) હે ગૌતમ ! ઉપર્યુક્ત કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે કેટલાક જીવો સાદિ સાન્ત હોય છે, ઇત્યાદિ. જો કે

साई अपज्जवसिया सिद्धा न य नाम तीयकालम्मि,
आसि कयावि सुण्णा सिद्धि सिद्धेहिं सिद्धंते ॥ १ ॥

અહીં કોઇને એવી શંકા ઉદ્ભવી શકે કે આપ સિદ્ધ જીવોને સિદ્ધગતિની અપેક્ષાએ સાદિ અનંત કેવી રીતે કહો છો ? કારણ કે સિદ્ધાન્તમાં

न संभवति, तथापि कालस्यानादित्वानुसारेण अहोरात्रादेरनादित्वेऽपि उत्पत्ति-माश्रित्य सादित्वव्यवहारवत् सिद्धेः सिद्धजीवरहितत्वाभावेन अनादित्वेऽपि सिद्धस्य उत्पत्तिमाश्रित्य सादित्वम् अनन्तत्वमुक्तम्, तथा चोक्तम्

" सव्वं साइ सरीरं न य, नामाऽऽईमय देहसब्भावो।
कालाऽणाइत्तणओ जहा व राइं-दियाईणं ॥ १ ॥
" सर्वं सादि शरीरं न च नामाऽऽदिसयः देहसद्भावः।
कालाऽनादित्वात् यथा वा रात्रिंदिवादीनाम् ॥ १ ॥

गति की अपेक्षा अनादि अनन्तता ही घटित होती है-सादि अनन्तता नहीं? तो इस शंका का समाधान यह है कि सिद्धान्त के इस प्रकार के कथन से यद्यपि सिद्धों में सिद्धिगति की अपेक्षा लेकर सादि अनन्तता घटित नहीं हो सकती है-फिर भी जैसे काल अनादि माना गया है-और इसी कारण इस काल के परिणमन रूप रात और दिवस भी अनादि सिद्ध होते हैं, क्यों कि-काल इनसे कभी शून्य रहा हो सो ऐसी बात बनती नहीं है-फिर भी उत्पत्ति की अपेक्षा लेकर जैसे रातदिनों को सादि कहा जाता है इसी तरह से नवीन सिद्ध जीवों की उत्पत्तिकी अपेक्षा सिद्ध जीवों को सादि और अनन्त कहा गया है। तथा चोक्तम्

सव्वं साइ सरीरं न य नामाऽऽइमय देहसब्भावो।
कालाणाइत्तणओ जहा व राइं दियाइणं ॥ १ ॥"

એવું કહ્યું છે કે ભૂતકાળમાં કદી પણ સિદ્ધગતિ સિદ્ધ જીવોથી રહિત રહી નથી. આ સિદ્ધાન્તના કથન અનુસાર તો સિદ્ધ જીવોમાં સિદ્ધ ગતિની અપેક્ષાએ અનાદિ અનંતતા જ ઘટાવી શકાય છે-સાદિ અનંતતા ઘટાવી શકાતી નથી.

સમાધાન—સિદ્ધાન્તના આ કથન પ્રમાણે જો કે સિદ્ધોમાં સિદ્ધગતિની અપેક્ષાએ સાદિ અનંતતા ઘટાવી શકાતી નથી, પણ જેવી રીતે કાળને અનાદિ માન્યો છે અને તે કારણે તે કાળના પરિણમન રૂપ રાત અને દિવસ પણ અનાદિ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કાળ કદિ પણ રાત અને દિવસથી રહિત રહ્યો નથી. છતાં પણ ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ જેમ રાત્રિ દિવસને સાદિ કહેવામાં આવે છે, એજ પ્રમાણે નવિન સિદ્ધ જીવોની ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ સિદ્ધ જીવોને સાદિ અને અનંત કહ્યા છે. કહ્યું પણ છે કે—

" सव्वं साइ सरीरं न य नामाऽऽइमय देहसब्भावो।
कालाणाइत्तणओ जहा व राइं दियाईणं ॥ १ ॥"

" सव्वो साई सिद्धो न यादिमो विज्जइ तहा तं च ।
सिद्धी सिद्धा य सया निदिट्ठा रोहपुच्छाए " ॥ २ ॥
" सर्वः सादिः सिद्धः न चादिमो विद्यते तथा तच्च ।
सिद्धिः सिद्धाश्च सदा निर्दिष्टा रोहपृच्छायाम् ॥ २ ॥ इति ॥ सू० ३ ॥

॥ कर्मस्थितिवक्तव्यता ॥

पूर्वं कर्मोपचयस्य सादिसान्तत्वमुक्तम्, तत्सम्बन्धात् कर्मणः भेदान् स्थितिं च प्ररूपयितुमाह-' कइ णं भंते ! ' इत्यादि ।

मूलम्-कइ णं भंते ! कम्मप्पयडीओ पण्णत्ताओ ? गोयमा ! अट्ठकम्मप्पयडीओ पण्णत्ताओ तं जहा-

---

सव्वो साई सिद्धो न यादिमो विज्जइ तहा तं च ॥
सिद्धी सिद्धा य सया निदिट्ठा रोहपुच्छाए ॥२॥ "

तात्पर्य यह है कि-काल अनादि है-इस कारण किसी का भी ऐसे शरीर का सद्भाव नहीं है कि जो सब से पहिला हो, फिर भी शरीर सादि हैं ऐसा कहा ही जाता है इसी प्रकार से रातदिन में भी ऐसा ही समझना चाहिये अर्थात् कोई रातदिवस भी ऐसा नहीं है जो सब से पहिला हो-फिर भी रातदिवस सादि प्रकट किये गये हैं इसी प्रकार से सिद्धि किसीभी समय सिद्धों रहित नहीं होती है इसी कारण अमुक जीव सर्व प्रथम सिद्ध हुआ है ऐसा निश्चय नहीं होता है फिर भी उत्पत्ति को लेकर सिद्धोंको सादि अनन्त कहा गया गया है । इसी कारण रोहक अनगारके प्रश्नोंमें सिद्धि और सिद्ध अनादि प्रकट किये गये हैं ॥सू०३॥

" सव्वो साई सिद्धो न यादिमो विज्जइ तहा तं च ।
सिद्धि सिद्धा य सया निदिट्ठा रोहपुच्छाए ॥ २ ॥ "

ભાવાર્થ—કાળ અનાદિ છે, તે કારણે એવું કોઈ પણ શરીર સંભવી શકતું નથી કે જે સૌથી પહેલુ હોય ! છતાં પણ " શરીર સાદિ છે, " એવું કહેવામાં આવે છે. રાતદિવસ વિષે પણ એવું જ સમજવુ. એટલે કે કોઇપણ રાત્રિદિવસ એવાં નથી કે જેને સૌથી પહેલા માની શકાય ! છતાં પણ રાત્રિ દિવસને સાદિ કહેલાં છે. એજ પ્રમાણે સિદ્ધિ કોઈ પણ સમયે સિદ્ધોથી રહિત હોતી નથી. તે કારણે એવો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી કે અમુક જીવ સૌથી પહેલો સિદ્ધ થયો છે. છતાં પણ ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ સિદ્ધોને સાદિ અનંત કહ્યા છે. એજ કારણે રોહક અણગારના પ્રશ્નોમાં સિદ્ધિ અને સિદ્ધને અનાદિ પ્રકટ કરેલ છે. ॥ સૂત્ર ૩ ॥

णाणावरणिज्जं, दरिसणावरणिज्जं, जाव-अंतराइयं। णाणावरणिज्जस्स णं भंते! कम्मस्स केवइयं कालं बंधट्ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तीसं सागरोवमकोडाकोडीओ, तिन्नि यं वाससहस्साइं अबाहा, अबाहूणिया कम्मट्ठिई--कम्मनिसेओ, एवं दरिसणावरणिज्जं वेयणिज्जं जहन्नेणं दो समया उक्कोसेणं जहा णाणावरणिज्जं, मोहणिज्जं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं सत्तरि सागरोवम-कोडाकोडीओ, सत्त य वास सहस्साणि अबाहा अबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ, आउगं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाणि पुव्वकोडितिभागो अबाहा, अबाहूणिया कम्मट्ठिई--कम्मनिसेओ, नाम-गोयाणं जहण्णेणं अट्ठ मुहुत्ता, उक्कोसेणं वीसं सागरोवम कोडाकोडीओ, दोण्णि य वाससहस्साणि अबाहा, अबाहूणिया कम्मट्ठिई--कम्मनि-सेओ, अंतराइयं जहा--णाणावरणिज्जं ॥ सू० ४ ॥

छाया—कति खलु भदन्त! कर्मप्रकृतयः प्रज्ञप्ताः? गौतम! अष्ट कर्म-प्रकृतयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—ज्ञानावरणीयम्, दर्शनावरणीयम्, यावत्—अन्तरायिकम्।

कर्मस्थिति वक्तव्यता—

'कइणं भंते! कम्मप्पगडीओ' इत्यादि।

सूत्रार्थ—(कइणं भंते! कम्मप्पयडीओ पण्णत्ताओ) हे भदन्त! कर्मप्रकृतियां कितनी कही गई हैं? (गोयमा! अट्ठ कम्मप्पयडीओ पण्ण-

---

કર્મસ્થિતિ વક્તવ્યતા—

"कइणं भंते! कम्मपगडीओ" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(कइणं भंते! कम्मप्पयडीओ पण्णत्ताओ) હે ભદન્ત! કર્મ-પ્રકૃતિઓ કેટલા પ્રકારની કહી છે? (गोयमा! अट्ठ कम्मप्पयडीओ पण्णत्ताओ)

ज्ञानावरणीयस्य खलु भदन्त ! कर्मणः कियन्तं कालं बन्धस्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तम् , उत्कृष्टेन त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटयः, त्रीणि च वर्ष सहस्राणि अवाधा, अवाधोनिका कर्मस्थितिः-कर्मनिषेकः एवं दर्शनावरणीयमपि, वेदनीयं जघन्येन द्वौ समयौ उत्कृष्टेन यथा ज्ञानावरणीयम् , मोहनीयं जघन्ये-

---

त्ताओ) हे गौतम। कर्मप्रकृतियां आठ कही गई हैं। (तं जहा) जो इस प्रकार से हैं (णाणावरणिज्जं, दरिसणावरणिज्जं जाव अंतरायं) ज्ञाना वरणीय, दर्शनावरणीय, यावत् अन्तराय। (णाणावरणिज्जस्स णं भंते ! कम्मस्स केवइयं कालं बंधट्ठिई पण्णत्ता) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म की बंध स्थिति कितने कालतक की कही गई है? (गोयमा) हे गौतम ! (जहण्णेणं अंतो मुहुत्तं, उक्कोसेणं तीसं सागरोवमकोडाकोडीओ-तिन्नि य वाससहस्साइं आबाहा) जघन्य से अन्तमुहूर्त्त की और उत्कृष्ट से तीस सागरोपम कोडाकोडी की ज्ञानावरणीय कर्म की बंधस्थिति कही गई है। तथा इस का अवाधाकाल तीन हजार वर्ष का कहा गया है (अबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ) तथा अवाधाकाल से रहित जो कर्मस्थिति है वह कर्मनिषेक है (एवं दरिसणावरणिज्जंपि) इसी तरह से दर्शनावरणीय कर्म के विषय में भी जानना चहिये। (वेयणिज्जं जहन्नेणं दो समया. उक्कोसेणं जहा णाणावरणिज्जं) वेद-

---

હે ગૌતમ ! કર્મપ્રકૃતિઓ આઠ કહી છે (तंजहा) તે આઠ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે.

(णाणावरणिज्जं, दरिसणावरणिज्जं जाव अंतरायं) જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય.

(णाणावरणिज्जस्स णं भंते ! कम्मस्स केवइयं कालं बंधट्ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદન્ત ! જ્ઞાતાવરણીય કર્મની બંધ સ્થિતિ કેટલા કાળ પર્યંતની કહી છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जहण्णे णं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तीस सागरोवमकोडाकोडीओ-तिन्निय वाससहस्साइं आबाहा) જ્ઞાનાવરણીય કર્મની બંધસ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ (ઓછામાં ઓછી) અન્તર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ (વધારેમાં વધારે) ત્રીસ સાગરોપમ કોડાકોડી કાળની કહી છે તથા તેનો આબાધાકાળ (કર્મબંધ થયા પછી કર્મ ઉદયમાં ન આવે ત્યાં સુધીનો કાળ) ત્રણ હજાર વર્ષનો કહ્યો છે. (अबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ) તથા આબાધાકાળ સિવાયની જે કર્મસ્થિતિ છે તેને કર્મનિષેક કહે છે. (एवं दरिसणावरणिज्जंपि) એજ પ્રમાણે દર્શનાવરણીય કર્મના વિષયમાં પણ સમજવું.

(वेयणिज्जं जहन्नेणं दो समया उक्कोसेणं जहा णाणावरणिज्जं) વેદનીય કર્મની

नान्तर्मुहूर्तम् , उत्कर्षेण सप्ततिसागरोपमकोटीकोटयः, सप्त च वर्षसहस्राणि अबाधा, अबाधोनिका कर्मस्थितिः कर्मनिषेकः आयुष्कं जघन्येनान्तर्मुहूर्तम् , उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि, पूर्वकोटीत्रिभागः अबाधा, अबाधोनिका, कर्मस्थितिः-कर्मनिषेकः । नाम-गोत्रयोः जघन्येनाष्ट मुहूर्तानि, उत्कर्षेण विंशतिसागरोपमकोटी

नीय कर्म की जघन्य स्थिति अकषाय आत्मा की अपेक्षा दो समय की है और उत्कृष्ट स्थिति ज्ञानावरणीय कर्म के जैसी तीस ३० कोडाकोडी सागरोपम की है। (मोहणिज्जं जहण्णेणं, अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्तरिसागरोवमकोडाकोडीओ) मोहनीय कर्म की बंधस्थिति जघन्य तो अन्तर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट ७० सत्तर कोडाकोडी सागरोपम की है। (सत्त य वास सहस्साणि अबाहा-अबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ) ७००० वर्ष का इसका अबाधाकाल है इस अबाधाकाल से रहित जो कर्मस्थिति है वह इसका कर्मनिषेक हैं। (आउगं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाणि पुव्वकोडितिभागो अबाहा अबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ) आयुकर्म की जघन्यस्थिति अन्तर्मुहूर्त की है -उत्कृष्टस्थिति तेंतीस ३३ सागरोपम की है और इसका अबाधाकाल पूर्वकोटि का त्रिभाग प्रमाण है इस अबाधाकाल से रहित जो कर्मस्थिति है, वह इसका कर्मनिषेककाल है। (नाम-गोयाणं जहण्णेणं अट्ठमुहुत्ता,

---

જઘન્ય સ્થિતિ અકષાય આત્માની અપેક્ષાએ બે સમયની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના જેટલી જ-ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. (मोहणिज्जं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्तरिसागरोवमकोडाकोडीओ) મોહનીય કર્મની બંધસ્થિતિ ઓછામાં ઓછી અન્તર્મુહૂર્તની અને વધારેમાં વધારે ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપની છે.

(सत्त य वास सहस्साणि आबाहा-आबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ) તેનો આબાધકાલ ૭૦૦૦ વર્ષનો છે તે આબાધકાળ સિવાયની જે કર્મસ્થિતિ છે તે તેનો કર્મનિષેક (કર્મવેદનાનો કાળ) છે.

(आउगं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाणि पुव्वकोडितिभागो आबाहा, आबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ) આયુકર્મની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી અન્તર્મુહૂર્તની અને વધારેમાં વધારે ૩૩ સાગરોપમની છે, અને તેનો આબાધકાળ પૂર્વ કોટિના ત્રીજા ભાગ જેટલો છે, તે આબાધકાળ સિવાયની જે કર્મસ્થિતિ છે, તે તેનો કર્મનિષેક (કર્મવેદનનો કાળ) છે.

(नाम-गोयाणं जहण्णेणं अट्ठमुहुत्ता, उक्कोसेणं वीसं सागरोवमकोडाकोडीओ

कोटयः, द्वे च वर्षसहस्रे अबाधा, अबाधोनिका कर्मस्थितिः-कर्मनिषेकः ॥ आन्तरायिकं यथा ज्ञानावरणीयम् ॥ सू० ४ ॥

टीका — 'कइ णं भंते ! कम्मप्पयडीओ पण्णत्ताओ ' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! कति कियत्यः खलु कर्मप्रकृतयः कर्मभेदाः प्रज्ञप्ताः ? कथिताः ?, भगवानाह-'गोयमा ! अट्ठ कम्मप्पयडीओ पण्णत्ताओ ' हे गौतम ! अष्ट कर्मप्रकृतयः

उक्कोसेणं वीसं सागरोवमकोडाकोडीओ-दोण्णि य वाससहस्साणि अबाहा, अबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ-अंतराइयं जहा णाणावरणिज्जं) नाम और गोत्र इन दो कर्मों की जघन्यस्थिति आठ मुहूर्त्त की है उत्कृष्टस्थिति वीस २० कोडाकोडी सागरोपम की है दो हजारवर्ष की इनकी अबाधा है इस अबाधा से रहित जो कर्मस्थिति है वह कर्मनिषेककाल है। अंतरायकर्म के विषय में स्थिति आदि का कथन ज्ञानावरणीय कर्म के समान जानना चाहिये।

टीकार्थ— पहिले कर्मोपचय-कर्मबंध-को सादि सान्त कहा गया है सो इसी संबंध को लेकर सूत्रकार इस सूत्रद्वारा कर्म के भेदों की और उनकी स्थिति की प्ररूपणा कर रहे हैं-इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि-(कइ णं भंते ! कम्मप्पयडीओ पण्णत्ताओ) हे भदन्त ! कर्म के कितने भेद कहे गये हैं ? उत्तर में प्रभु ने कहा-(गोयमा) हे गौतम ! (अट्ठ कम्मप्पयडीओ पण्णत्ताओ) कर्म के भेद आठ कहे गये

दोण्णि य वाससहस्साणि अबाहा, अबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ अंतराइयं जहा णाणावरणिज्जं) नामकर्म અને ગોત્રકર્મની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી આઠ મુહૂર્તની અને વધારેમાં વધારે ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. તેમનો આબાધકાળ બે હજાર વર્ષનો છે, આ આબાધકાળ સિવાયની જે કર્મસ્થિતિ છે તે તેનો કર્મનિષેક કાળ છે. અંતરાય કર્મની જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ આદિ સ્થિતિના વિષયમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પ્રમાણે જ સમજવું.

ટીકાર્થ–પહેલાના સૂત્રમાં કર્મોપચયને (કર્મબંધને) સાદિ સાન્ત કહ્યો એ કર્મબંધને અનુલક્ષીને સૂત્રકાર આ સૂત્ર દ્વારા કર્મના પ્રકારોની અને તેમની સ્થિતિની પ્રરૂપણા કરી રહ્યા છે–આ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (कइणं भंते ! कम्मप्पयडीओ पण्णत्ताओ ?) હે ભદન્ત ! કર્મના કેટલા ભેદ કહ્યા છે ?

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (अट्ठ कम्मप्पयडीओ पण्णत्ताओ) કર્મના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે (तंजहा) તે આઠ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—

प्रज्ञप्ताः 'तं जहा-णाणावरणिज्जं, दरिसणावरणिज्जं, जाव-अंतराइयं' तद्यथा-ज्ञानावरणीयम्, दर्शनावरणीयम्, यावत्-आन्तरायिकम्! यावत् करणात्-वेदनीयम्, मोहनीयम्, आयुष्कम्, नाम, गोत्रम्, इति संग्राह्यम्। तत्र ज्ञानावरणीयादिकर्मणो वन्धस्थित्यादिविषये पृच्छति-'णाणावरणिज्जस्स णं भंते! कम्मस्स केवइयं कालं बंधट्ठिई पण्णत्ता ? हे भदन्त! ज्ञानावरणीयस्य खलु कर्मणः कियन्तं कालं कियत्कालपर्यन्तम् बन्धस्थितिः प्रज्ञप्ता ? भगवान् उत्तरयति-'गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तीसं सागरोवमकोडाकोडीओ गौतम! कर्मणो बन्धस्थितिः बन्धनकालः जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तपरिमिता, उत्कर्षेण त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटयः, अथ च 'तिन्नि य वाससहस्साइं अबाहा, अबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ' त्रीणि च वर्षसहस्राणि

हैं? (तं जहा) जो इस प्रकार से हैं-(णाणावरणिज्जं, दरिसणावरणिज्जं जाव अंतराइयं) ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय यावत्-वेदनीय, मोहनीय, आयुष्क, नाम, गोत्र और अन्तराय। अब गौतमस्वामी इन ज्ञानावरणीय आदि कर्मों की बंधस्थिति आदि के विषय में पूछते हैं कि -(णाणावरणिज्जस्स णं भंते! कम्मस्स केवइयं कालं बंधट्ठिई पण्णत्ता) हे भदन्त! ज्ञानावरणीय जो कर्म है-उसकी बंधस्थिति कितने काल की कही गई है? इसका उत्तर देते हुए प्रभु उनसे कहते हैं-(गोयमा) हे गौतम! (जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तीसं सागरोवमकोडाकोडीओ) ज्ञानावरणीय कर्म की बंधस्थिति जघन्य से तो एक अन्तर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से तीस ३० सागरोपम कोडाकोडी की है। (तिन्नि य वाससहस्साइं अबाहा अबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ) इसका

"णाणावरणिज्जं, दरिसणावरणिज्जं, जाव अंतराइयं" જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ક, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય.

હવે ગૌતમ સ્વામી તે કર્મોની બંધસ્થિતિ આદિ વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે— (णाणावरणिज्जरस णं भंते! कम्मस्स केवइयं कालं बंधट्ठिई पण्णत्ता?) હે હે ભદન્ત! જ્ઞાનાવરણીય કર્મની બંધસ્થિતિ કેટલા કાળની કહી છે?

ઉત્તર—(गोयमा!) હે ગૌતમ! (जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण तीसं सागरोवमकोडाकोडीओ) જ્ઞાનાવરણીય કર્મની બંધસ્થિતિ ઓછામાં ઓછી અંતર્મુહૂર્તની છે અને અધિકમાં અધિક ત્રીસ સાગરોપમ કોડાકોડી કાળની છે (तिन्नि य वाससहस्साइं आवाहा, आबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ) તેનો આબાધકાળ ત્રણ હજાર વર્ષનો છે, અને તે આબાધકાળથી રહિત તે કર્મની જે સ્થિતિ છે, તે તેનો નિષેકકાળ (વેદનકાળ) છે

सहस्रत्रयवर्षाणि अबाधा, बाधते इति बाधा, बाधनं वा बाधा-कर्मणः उदयः, न बाधा, अबाधा, कर्मणो बन्धकालादारभ्य उदयकालपर्यन्तो यः कालः कर्मणो बन्धस्य उदयस्य च मध्यकालः अबाधापदार्थः कथ्यते, तत्कालश्च सहस्रवर्षत्रय-

अबाधाकाल तीन हजार वर्ष का है तथा इस अबाधाकाल से रहित जो इस कर्म की स्थिति है वह-इस कर्म का निषेककाल है। अबाधा किसे कहते हैं? सो अब इसका विचार किया जाता है-कर्म के उदय का नाम बाधा है इस बाधा का न होना इसका नाम अबाधा है। अर्थात् कर्म के बंधकाल से लेकर वह कर्म जबतक उदय में नहीं आता है-इसी का नाम अबाधाकाल है अर्थात् कर्म के बंध और उदय के बीच का जो काल है वही अबाधाकाल है-कर्म के बंध हो जाने पर उसी समय से उदय में नहीं है किन्तु कुछ काल बाद ही वह उदय में आता है-कितने काल बाद उदय में आता है? यह सब शास्त्रकारों ने निर्धारित किया है-सो जितने समय तक, कर्मस्थिति बंध चुकने के बाद भी उदय में कर्म नहीं आता है उस समय का नाम अबाधाकाल है। ज्ञानावरणीय कर्म उत्कृष्ट स्थिति से तीस ३० सागरोपम कोडाकोडी का बंधा-तो इसमें अबाधाकाल तीन हजार वर्ष का पड़ता है क्यों कि ऐसा सिद्धान्त का कथन है कि कर्मस्थिति जितने कोडाकोडी सागरोपम की होती है उतने सौ वर्ष का उसका अबाधाकाल होता है इस हिसाब से जब यहां

અબાધાકાળનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—કર્મના ઉદયને બાધા કહે છે. આ બાધાના અભાવને અબાધા કહે છે. કર્મનો બંધ થયા પછી તે કર્મ જ્યાં સુધી ઉદયમાં આવતું નથી ત્યાં સુધીના કાળને તે કર્મનો અબાધાકાળ કહે છે, એટલે કે કર્મના બંધ અને ઉદયની વચ્ચેનો જે કાળ છે તેને અબાધાકાળ કહે છે. કર્મનો બંધ થયા પછી કર્મ તુરત જ એજ સમયે ઉદયમાં આવતું નથી, પણ કેટલાક કાળ પછી જ તે ઉદયમાં આવે છે. કેટલા કાળ પછી તે કર્મ ઉદયમાં આવે છે તે શાસ્ત્રકારોએ નિર્ધારિત કરી બતાવેલું છે. અબાધાકાળનો અર્થ આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે—

"તેમણે કર્મનો બંધ થઈ ગયા પછી પણ જેટલા સમય સુધી કર્મ ઉદયમાં આવતું નથી તેટલા સમયને તે કર્મનો અબાધાકાળ કહે છે." જેમકે જ્ઞાનાવરણીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ (અધિકમાં અધિક) સ્થિતિ ત્રીસ સાગરોપમ કોડાકોડી કાળની કહી છે, તેમાં અબાધાકાળ ત્રણ હજાર વર્ષનો કહ્યો છે. સિદ્ધાન્તોમાં એવું કહ્યું છે કે "જેટલા કોડાકોડી સાગરોપમની કર્મસ્થિતિ

रूपः प्रतिपादित एव । अथ च अबाधोनिका, अबाधया पूर्वोक्तस्वरूपया ऊनिका न्यूना कर्मस्थितिः – सहस्रवर्षत्रय न्यूनः उपर्युक्तत्रिंशत्सगरोपमकोटीकोटीलक्षणः कर्मावस्थानकालः कर्मनिषेको भवति, तत्र कर्मनिषेको हि कर्मदलिकस्यानुभवना-त्मकभोगार्थो रचनाविशेष उच्यते, तत्र च प्रथमसमये अधिकं निषिञ्चति रच-यति, द्वितीयसमये विशेषहीनं करोति, तृतीयसमये विशेपहीनम्, एवं यावत्-उत्कृष्टस्थितिकं कर्मदलिकं तावद् विशेपहीनं निषिञ्चति,

---

तीस ३० सागरोपम कोडाकोडी की कर्मस्थिति है-तो उतने सौ वर्ष का अर्थात् तीस ३० सौ वर्ष का-तीन हजार वर्ष का-अबाधाकाल इस कर्म का होगा-उत्कृष्टस्थिति लेकर जब यह कर्म बंध जाता है तो इतने हजार वर्ष बाद वह अपना फल देना प्रारंभ कर देता है, तीन ३ हजार वर्षतक तो यह केवल सत्तामें ही रहेगा ये तीन हजार वर्ष जो तीस ३० कोडाकोडी सागरोपम से कम हो जाते हैं-अर्थात् उत्कृष्टस्थिति में से जो अबाधाकाल कम हो जाता है-उसका नाम कर्मनिषेक है इस कर्म-निषेक में कर्मदलिकों की अनुभव करने के निमित्त एक तरह की रचना विशेष होती है। तात्पर्य कहने का यह है कि-उदययोग्य कर्मदलिकों की जो रचना होती है उसका नाम कर्मनिषेक है। उदय के प्रथम समय में कर्मदलिकों का अधिकमात्रा में निषेक होता है इसके बाद द्वितीय समय में विशेषहीन कर्मदलिकों का निषेक होता है तृतीय समय में भी विशेषहीन-चयहीन-कर्मदलिकों का निषेक होता है इस तरह

હોય છે, એટલાં સો વર્ષનો તેનો અબાધાકાળ હોય છે." આ હિસાબ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીસ સાગરોપમ કોડાકોડીની છે, તેથી તેટલા સો વર્ષનો એટલે કે ત્રીસસો (ત્રણ હજાર) વર્ષનો તેનો અબા-ધાકાળ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ લઇને જો આ કર્મ બંધાઇ જાય છે, તો ત્રણ હજાર વર્ષ પછી તે તેનું ફળ દેવા માંડે છે, ત્રણ હજાર વર્ષ સુધી તો તે ફક્ત સત્તામાં જ રહેશે ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમમાંથી અબાધાકાળના આ ત્રણ હજાર વર્ષ બાદ કરતાં જે કાળ બાકી રહે છે તેને કર્મનિષેક (કર્મ વેદનકાળ) કહે છે. આ કર્મનિષેકમાં અનુભવ (વેદન) કરવાને નિમિત્તે કર્મદલિકોની એક પ્રકારની ખાસ રચના થાય છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ઉદય યોગ્ય કર્મદલિકોની જે રચના થાય છે તેનુ નામ કર્મનિષેક છે ઉદયના પ્રથમ સમયમાં કર્મદલિકોનો અધિક માત્રામાં નિષેક થાય છે, ત્યારબાદ બીજા સમયમાં વિશેષહીન કર્મદલિકોનો નિષેક થાય છે, ત્રીજે સમયે પણ વિશેષહીન

उक्तञ्च—' मोत्तूण सगमबाहं, पढमाइ ठिइइ बहुयरं दव्वं ।
सेसे विसेसहीणं जा उक्कोसं ति सव्वार्सि " ॥ १ ॥
मुक्त्वा स्वकाम् अबाधां प्रथमायां स्थितौ बहुतरं द्रव्यम् ।
शेषे विशेष हीनं यावद् उत्कृष्टमिति सर्वेषाम् ॥ १ ॥

अयं भावः-सर्वेषु अष्टविधेष्वपि वध्यमानेषु कर्मसु तत्तत्कर्मणः अबाधाकालं मुक्त्वा तदनन्तरं दलिकनिषेको भवति,

प्रत्येककर्मबन्धानन्तरं तत्तत्कर्मणः उदये-तत्तत्कर्मणः अबाधाकाले पूर्णे सति कर्मानुभवनस्य प्रथमसमयादारभ्येत्यर्थः बद्धकर्मणां दलिकेभ्यो वेदितुं शक्यानां वेदनयोग्यानां दलिकानां निषेको भवति, तथा च-उदयस्य प्रथम-समये तेषु बहुतरदलिकानां निषेको भवति, तदनन्तरं द्वितीयादिस्थितिषु

विशेषहीन कर्मदलिकों का निषेक यावत् उत्कृष्टस्थितिवाले कर्मदलिकों तक होता है, कहा भी है-

" मोत्तूण सगमबाहं पढमाइ ठिइइ बहुयरं दव्वं ।
सेसे विसेसहीणं जो उक्कोसंति सव्वार्सि ॥ "

तात्पर्य यह है कि-आठों प्रकार के कर्म जब बंध चुकते हैं-और अपनी २ अबाधा के बाद जब वे उदय में आने लग जाते हैं तब उन कर्मों के वेदने योग्य दलिकों की निषेक रचना होती है अर्थात्-कर्मानुभव के प्रथम समय से लेकर बद्धकर्मों के दलिकों में से वेदने योग्य दलिकों का निषेक होता है इसमें उदय के प्रथम समय में इनमें से बहुतर दलिकों का निषेक होता है, इसके बाद एक समय प्रमाणवाली द्वितीय आदि स्थितिमें, क्रम २ से द्वितीय तृतीयादि समयों में विशेष-

---

ચયહીન-કર્મદલિકોનો નિષેક થાય છે, આ રીતે વિશેષહીન કર્મદલિકોનો નિષેક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળાં કર્મદલિકો પર્યન્ત થયા કરે છે કહ્યું પણ છે—

" मोत्तूण सगमबाहं पढमाइ ठिइइ बहुयरं दव्वं ।
से से विसेसहीणं जो उक्कोसंति सव्वार्सि ॥ "

ભાવાર્થ—આઠે પ્રકારનાં કર્મ જ્યારે બંધાઈ ચુકે છે, અને પોતપોતાના અબાધાકાળ પછી જ્યારે તેઓ ઉદયમાં આવવા માંડે છે, ત્યારે તે કર્મના વેદનાયોગ્ય દલિકોની નિષેક રચના થાય છે, એટલે કે કર્માનુભવના પ્રથમ સમયથી લઈને બદ્ધ કર્મોનાં દલિકોમાંથી વેદવાયોગ્ય દલિકોનો નિષેક થાય છે. તેમાં ઉદયના પ્રથમ સમયે તેમાંના અધિક દલિકોનો નિષેક થાય છે, ત્યારબાદ એક એક સમય પ્રમાણવાળી દ્વિતીય આદિ સ્થિતિમાં ક્રમશઃ દ્વિતીય, તૃતીય

एकैकसमयप्रमाणासु क्रमशो द्वितीयतृतीयादिसमयेषु विशेषहीनविशेषहीन कर्मदलिकानां निषेको भवति, स च तावद् भवति यावत् तत्तत्समयवध्यमान-कर्मणामुत्कृष्टा स्थितिर्भवेत् , बद्धकर्मस्थितेश्चरमसमयपर्यन्तमयं निषेको भव-तीति भावः। अयं चाबाधां मुक्त्वा दलिकनिषेकविधिः आयुर्वर्जशेषसप्तकर्मणां विषये वेदितव्यः। आयुष्कर्मण्यपि निषेकस्तु भवत्येव किन्तु तत्र स निषेकः आयुष्कर्मबन्धस्य प्रथमसमयादेव प्रारभ्यते न तत्राबाधाकालपूर्णताया आवश्य-

हीन २ कर्मदलिकों का निषेक होता है और यह निषेक बद्धकर्मस्थिति के चरम समयतक होता है। अबाधा को छोड़कर यह दलिक निषेक-विधि आयु कर्म के सिवाय सातकर्मों के विषय में ही जानना चाहिये आयुकर्ममें भी निषेक तो होता ही है किन्तु वहां वह निषेक आयुकर्मबंध प्रथमसमय से लेकर ही प्रारंभ हो जाता है-यहां निषेकरचना में अबा-धाकाल के पूर्ण होने की आवश्यकता नहीं है। यद्यपि आयुकर्म का भी अबाधाकाल होता है। परंतु आयुकर्म के इस निषेक के प्रसङ्ग पर अबाधाकाल को छोडने की जो आवश्यकता नहीं है उसका कारण यह है कि आयुकर्म के बंध के प्रथम समय में ही आयुकर्म के बहुत अधिक दलिकों का निषेक होना प्रारंभ हो जाता है अर्थात् प्रथम समय में ही आयुकर्म के बहुत दलिकों का निषेक हो जाता है और इसके बाद द्वितीय आदि समयों में तो उत्तरोत्तर-आगे २ विशेष २ हीन ही निषेक होता है और यह निषेक अन्तिम दलिकों तक इसी प्रकार से

આદિ સમયોમાં વિશેષ હીન વિશેષહીન કર્મદલિકોનો નિષેક થાય છે, અને તે નિષેક બદ્ધકર્મ સ્થિતિના અન્તિમ સમય પર્યન્ત થાય છે. અબાધા સિવા-યની આ દલિક નિષેક વિધિ :આયુકર્મ સિવાયના સાત કર્મોના વિષયમાં જ સમજવી. આયુકર્મમાં પણ નિષેક તો થાય છે જ; પણ ત્યાં તે નિષેક આયુ-કર્મબંધના પ્રથમ સમયથી જ શરૂ થઇ જાય છે, આયુકર્મની નિષેક રચનામાં અબાધાકાળ પૂરો થવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. જો કે આયુકર્મનો પણ અબાધાકાળ હોય છે, પણ આયુકર્મના આ નિષેક વખતે અબાધાકાળને બાદ કરવાની જરૂર રહેતી નથી તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

આયુકર્મનો બંધ થયા પછી પ્રથમ સમયે જ આયુકર્મનાં ઘણાં જ અધિક દલિકોનો નિષેક થવાનો પ્રારંભ થઈ જાય છે-એટલે કે પ્રથમ સમયમાં જ આયુકર્મનાં ઘણાં દલિકોનો નિષેક થઈ જાય છે, અને ત્યારબાદ દ્વિતીય, તૃતીય આદિ સમયોમાં તો ઉત્તરોત્તર વિશેષને વિશેષ હીન નિષેક થતો રહે છે, અને આ નિષેક અન્તિમ દલિકો પર્યન્ત વધુ ને વધુ હીન થતો રહે છે.

कता वर्तते, यद्यपि आयुष्कर्मणोऽपि अबाधाकालस्तु भवत्येव किन्तु न तत्र तद्-वर्जनस्यावश्यकता भवति । आयुष्कर्मबन्धस्य प्रथमसमय एवायुषः प्रभूतदलिकानां निषेको भवति, द्वितीयादिसमयेषु तु उत्तरोत्तरं विशेषहीनो भवति याव-च्चरमसमय इति ।

तथा चैतावता बद्धमपि ज्ञानावरणीयं कर्म सहस्रवर्षत्रयं यावत् अवेद्य-मानतया तिष्ठति, ततः सहस्रवर्षत्रयन्यूनत्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटीप्रमाणस्तावत् ज्ञानावरणीयकर्मानुभवकालो वेदितव्यः, केचित्तु-सहस्रवर्षत्रयप्रमाणः आबाधा-

---

विशेष २ हीन होता रहता है। इस तरह बंधा हुआ भी ज्ञानावरणीय कर्म तीन हजार वर्षतक अवेद्यमान अवस्था में रहता है, बाद में वह अनुभवन-उदय में आता है-इस प्रकार उसका अनुभवन काल तीन ३ हजार वर्ष कम तीस ३० कोडाकोडी सागरोपम का है ऐसा जानना चाहिये, तात्पर्य कहने का यह है कि कर्म की स्थिति के दो प्रकार है-एक तो उसे कर्मरूप में रहना और दूसरी उसे अनुभव योग्य कर्मरूप में बनना, यहां जो उत्कृष्ट अथवा जघन्यरूप से कर्मस्थिति कही गई है वह कर्मरूप से रहने वाली कर्मस्थिति कही गई है और जब अबाधा-काल के बाद कर्म उदय में आने लग जाता है-तब की स्थिति अनुभव योग्य कर्मस्थिति कही गई है कर्म की स्थिति में से अबाधाकाल घटाने से जो स्थिति बचती है वही अनुभव योग्य कर्मस्थिति है ऐसा जानना चाहिये ।

कोई आचार्य ऐसा करहते हैं कि " तीन ३ हजार वर्ष प्रमाण

આ રીતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ થયા પછી પણ ત્રણ હજાર વર્ષ સુધી તે અવેદ્યમાન અવસ્થામાં જ રહે છે અને ત્યારબાદ તે ઉદયમાં આવે છે. આ રીતે તેનો વેદનકાળ ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમ કરતાં ત્રણ હજાર વર્ષ ન્યૂન (ઓછો) છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કર્મની સ્થિતિના બે પ્રકાર છે-(૧) કર્મરૂપે રહેવાની સ્થિતિ અને (૨) અનુભવવા (વેદવા) યોગ્ય કર્મરૂપ બનવાની સ્થિતિ. અહીં જે ઓછામાં ઓછી કે વધારેમાં વધારે કર્મ સ્થિતિ કહી છે, તે કર્મરૂપે રહેનારી કર્મસ્થિતિ કહી છે, અને જ્યારે અબા-ધાકાળ પૂરો થયા પછી કર્મ ઉદયમાં આવવા લાગી જાય છે ત્યારની સ્થિતિને અનુભવયોગ્ય કર્મસ્થિતિ કહી છે. કર્મની સ્થિતિમાંથી અબાધાકાળ બાદ કરતા જે સ્થિતિ બાકી રહે છે એજ અનુભવયોગ્ય કર્મસ્થિતિ છે એમ સમજવું.

કોઈ કોઇ આચાર્ય એવું કહે છે કે " ત્રણ હજાર વર્ષ અબાધાકાળ,

कालः त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटीप्रमाणश्च बाधाकालः, एतद्द्वयस्यापि अबाधाबाधाकालस्य मिश्रणात्मकः कर्मस्थितिकालः, अबाधाकालवर्जितो बाधाकालात्मकः कर्मनिषेककाल इत्याहुः। एवमन्यकर्मस्वपि अबाधाकालो विज्ञेयः, विशेषस्तु आयुषि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि निषेककालः, पूर्वकोटीतृतीयभागश्च अबाधाकाल इति। स च पूर्वकोटित्रिभागः,-त्रयस्त्रिंशल्लक्ष त्रयस्त्रिंशत्सहस्रत्रयस्त्रिंशदुत्तरत्रिशत (३३०००००, ३३०००, ३३३) पूर्वत्रयोविंशतिलक्ष-द्विपञ्चाशत्सहस्र (२३०००००, ५२०००) वर्षकोटिपरिमितो भवति। 'एवं दरिसणावरणिज्जंपि' एवम् ज्ञानावरणीयकर्मवदेव दर्शनावरणीयमपि कर्म बोध्यम्। 'वेयणिज्जं जहण्णेणं दो समया, उक्कोसेणं जहा-णाणावरणिज्जं'

अबाधाकाल और तीस ३० सागरोपम कोडाकोडी प्रमाण बाधाकाल, इन दोनों को मिला देने से जो प्रमाण निकलता है वह कर्मस्थितिकाल है तथा अबाधाकाल से रहित जो बाधाकाल है वह कर्मनिषेक काल है"। इसी तरह से दूसरे कर्मों के विषय में भी अबाधाकाल जान लेना चाहिये-आयुकर्म में तेंतीस ३३ सागरोपम का निषेककाल है। तथा इस में जो अबाधाकाल है वह पूर्व कोटि का तृतीयभागप्रमाण है। पूर्वकोटि तृतीय भाग तेंतीस ३३ लाख, तेंतीस ३३ हजार, तीनसौ तेंतीस, पूर्व और २३ तेवीस लाख, बावन ५२ हजार कोटि वर्षप्रमाण होता है। (एवं दरिसणावरणिज्जं) ज्ञानावरणीय कर्म की तरह दर्शनावरणीय कर्म को भी जानना चाहिये। (वेयणिज्जं जहण्णेणं दो समया उक्कोसेणं जहा णाणावरणिज्जं) वेदनीयकर्म की जघन्यस्थिति दो

અને ત્રીસ સાગરોપમ કોડાકોડી પ્રમાણુ બાધાકાળ, એ બન્નેનો સરવાળો કરવાથી જે પ્રમાણુ આવે છે તે કર્મસ્થિતિકાળ છે, તથા અબાધાકાળ સિવાયનો જે બાધાકાળ છે, તે કર્મનિષેક કાળ છે."

એજ પ્રમાણે બીજાં કર્મોનો આબાધકાળ પણુ સમજવો જોઇએ આયુકર્મનો નિષેકકાળ (વેદનકાળ) ૩૩ સાગરોપમનો કહ્યો છે, તથા તેનો આબાધાકાળ પૂર્વકોટિના ત્રીજા ભાગ પ્રમાણુ છે. પૂર્વકોટિનો ત્રીજો ભાગ તેત્રીસ લાખ તેત્રીસ હજાર ત્રણુસો તેત્રીસ (૩૩૩૩૩૩૩) પૂર્વ અને તેવીસ લાખ બાવન હજાર (૨૩૫૨૦૦૦) કોટિવર્ષ પ્રમાણુ છે.

(एवं दरिसणावरणिज्जं) જ્ઞાતાવરણીય કર્મની સ્થિતિ પ્રમાણે જ દર્શનાવરણીય કર્મની પણુ સ્થિતિ સમજવી.

(वेयणिज्जं जहण्णेणं दो समया, उक्कोसेणं जहा णाणावरणिज्जं) વેદનીય કર્મની

तथा वेदनीयं कर्म जघन्येन द्वौ समयौ, तथा च केवलयोगप्रत्ययबन्धापेक्षया वेदनीयं कर्म द्विसमयस्थितिकं भवति, तत्र एकस्मिन् समये बध्यते, द्वितीये तु वेद्यते यत्तु " वेयणियस्स जहण्णा बारस, नाम-गोयाण अट्ठ मुहुत्ता" वेदनीयस्य जघन्या द्वादश, नाम-गोत्रयोः अष्टमुहूर्ता इत्युक्तम् तत् सकषायस्थिति बन्धमाश्रित्य वेदितव्यमिति न तद्विरोधः उत्कर्षेण यथा ज्ञानावरणीयं कर्म तथैव वेदनीयमपि कर्म बोध्यम्, तथा च वेदनीयस्यापि कर्मणः उत्कृष्टतः स्थितिकालः त्रिसहस्रवर्षन्यूनत्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटीप्रमाणः । ' मोहणिज्जं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं सत्तरिसागरोवमकोडाकोडीओ ' मोहनीयं कर्म

समय की है और उत्कृष्ट स्थिति ज्ञानावरणीय के समान तीस ३० कोडाकोडी सागरोपम की है। यहां जो वेदनीय कर्म की जघन्य स्थिति दो समय की कही गई है वह केवल योग के निमित्त से होने वाले बंध की अपेक्षा से कही गई है-ऐसी स्थिति में वेदनीय कर्म की जघन्य स्थिति दो समय की होती है एक समय में वह बंधता है, और द्वितीय समय में वह वेदा जाता है जो (वेयणियस्स जहण्णा बारस, नाम गोयाण अट्ठ मुहुत्ता) वेदनीय कर्म के विषय में ऐसा कहा गया है कि वेदनीयकर्म की जघन्य स्थिति १२ मुहूर्त की होती है सो यह कथन कषायसहित जीवों की अपेक्षा से ही जानना चाहिये-क्यों कि कषाययुक्त जीवों के जो वेदनीय कर्म का जघन्य स्थिति बंध होता है वह १२ मुहूर्त का होता है उत्कृष्ट स्थिति काल वेदनीय कर्म का तीन हजार वर्ष कम तीस सागरोपम कोडाकोडी प्रमाण का है (मोहणिज्जं जहण्णेणं

ઓછામાં ઓછી સ્થિતિ બે સમયની અને વધારેમાં વધારે સ્થિતિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના જેટલી જ (ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમની) છે. અહીં જે વેદનીય કર્મની જઘન્ય (ઓછામાં ઓછી) સ્થિતિ બે સમયની કહી છે તે માત્ર યોગને કારણે થનારા બંધને અનુલક્ષીને કહી છે-એટલે કે એવી પરિસ્થિતિમાં વેદનીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બે સમયની હોય છે-એક સમયમાં તે બંધાય છે અને બીજે સમયે તેનું વેદન થાય છે. (वेयणियस्स जहण्णा बारस, नाम गोयाण अट्ठमुहुत्ता) આ કથન પ્રમાણે વેદનીય કર્મની જે બાર મુહૂર્તની જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે તે કષાય યુક્ત જીવોની અપેક્ષાએ જ સમજવી, કારણ કે કષાયયુક્ત જીવોના વેદનીય કર્મનો જે જઘન્ય સ્થિતિ બંધ થાય છે, તે બાર મુહૂર્તનો હોય છે, વેદનીય કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિકાળ ત્રીસ સાગરોપમ કોડાકોડી કરતાં ત્રણ હજાર વર્ષ ઓછો હોય છે. (मोहणिज्ज जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं,

मोहनीयकर्मणो जघन्येन अन्तर्मुहूर्तं वन्धस्थितिः, उत्कर्षेण सप्ततिसागरोपम-कोटीकोटयः 'सत्त य वाससहस्साणि अबाहा' सप्त च वर्षसहस्राणि अवाधा मोहनीयकर्मबन्धोदयान्तकालः, 'अबाहूणिया कम्मट्ठिई-कम्मनिसेओ' अवाधोनिका अवाधया सप्त सहस्रवर्षरूपया ऊनिका न्यूना कर्मस्थितिः सप्तसहस्र-वर्षन्यूनः सप्ततिसागरोपमकोटीकोटीमानलक्षणो मोहनीयकर्मावस्थानकालः निषेको भवति । 'आउगं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाणि' आयुष्कम् आयुष्यकर्मणो जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् , उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि 'पुव्वकोडितिभागो अबाहा, अबाहूणिया कम्मट्ठिई-कम्मनिसेओ' पूर्वकोटीत्रि-भागः पूर्वकोटीयतृतीयभागः अवाधाकालः, अवाधोनिका-अवाधाकालेन न्यूना त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि कर्मस्थितिः आयुष्यकर्मावस्थानकालः कर्मनिषेको भवति । पूर्वकोटित्रिभागस्य संख्यामानमत्रैव सूत्रे पूर्वमबाधाकालप्रकरणे प्रदर्शितमेवेति

अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं सत्तरिसागरोवमकोडाकोडीओ) मोहनीय कर्म की जघन्य बंधस्थिति अन्तर्मुहूर्त की है उत्कृष्ट बंधस्थिति ७० सत्तर कोडाकोडी सागरोपम की है, इसका अबाधाकाल ७००० हजार वर्ष का है उत्कृष्टस्थिति में अबाधा काल को घटाने पर जो स्थिति बचे वह मोहनीय का अवस्थानकाल रूप कर्मनिषेककाल है। (आउगं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाणि) आयुकर्म की जघन्यस्थिति अन्तर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट स्थिति ३३ सागरोपम की है (पुव्वकोडि ति भागो अबाहा) पूर्व कोटि के त्रिभागप्रमाण अबाधाकाल है (अबा-हूणिया कम्मट्ठिई-कम्मनिसेओ) अबाधाकाल से हीन जो कर्मस्थिति है वह इस कर्म का निषेक काल है। पूर्वकोटि के त्रिभाग की संख्या का प्रमाण पहिले अबाधकाल के प्रकरण में दिखा ही दिया है (नाम-

---

उक्कोसेणं सत्तरिसागरोवमकोडाकोडीओ) મોહનીય કર્મની જઘન્ય બંધસ્થિતિ અન્તમુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટ બંધસ્થિતિ ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની છે. તેનો આબાધાકાળ ૭૦૦૦ વર્ષનો છે. ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી અબાધાકાળને બાદ કર-વાથી જેટલો કાળ બાકી રહે તેટલો મોહનીય કર્મનો કર્મનિષેક કાળ (કર્મ વેદનકાળ) સમજવો. (आउगं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाणि) આયુકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તમુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગ-રોપમની છે. (पुव्वकोडि तिभागो अबाहा) તેનો અબાધાકાળ પૂર્વ કોટિના ત્રીજા ભાગ પ્રમાણ છે. (अबाहूणिया कम्मट्ठिई-कम्मनिसेओ) અબાધાકાળ સિવાયની જે કર્મસ્થિતિ છે, તે આ કર્મનો નિષેકકાળ સમજવો. પૂર્વકોટિના ત્રીજા ભાગનું પ્રમાણ આ સૂત્રમાં જ અબાધાકાળનું વર્ણન કરતી વખતે આપી

'नाम-गोयाणं जहण्णेणं अट्ठ मुहुत्ता, उक्कोसेणं वीसं सागरोवमकोडाकोडीओ' नाम-गोत्रयोः कर्मणोः बन्धस्थितिः जघन्येन अष्ट मुहूर्तानि, उत्कर्षेण विंशतिसागरोपमकोटीकोटयः 'दोण्णि य वाससहस्साणि अबाहा' द्वे च वर्षसहस्रे अबाधा, 'अबाहूणिया कम्मट्ठिई-कम्मनिसेओ' अबाधोनिका-अबाधया द्विसहस्रवर्षरूपया ऊनिका न्यूना कर्मस्थितिः-द्वि सहस्रवर्षन्यूनो विंशतिसागरोपमकोटीकोटीमानः नाम गोत्र कर्मावस्थान कालः, कर्मनिषेको भवति । 'अंतराइअं जहा-णाणावरणिज्जं' आन्तरायिकं कर्म यथा ज्ञानावरणीयं तथा वेदितव्यमिति भावः॥सू०४॥

कर्मबन्धकवक्तव्यता

ज्ञानावरणीयादिकर्मप्रस्तावात् तद्बन्धकान् निरूपयितुं प्रथमं स्त्र्यादिद्वारमाह-'णाणा वरणिज्जं णं भंते!' इत्यादि ।

मूलम्-णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं इत्थी बंधइ, पुरिसो बंधइ नपुंसओ बंधइ ? णोइत्थी – णोपुरिस –

गोयाणं जहण्णेणं अट्ठमुहुत्ता, उक्कोसेणं वीसं सागरोवमकोडाकोडीओ) नाम और गोत्र इन दोनों कर्मों की जघन्य स्थिति आठ मुहूर्त की है और उत्कृष्टस्थिति वीस २० सागरोपम कोडाकोडी की है। (दोण्णि य वाससहस्साणि अबाहा) दो हजार वर्ष की अबाधा है। (अबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ) अबाधाकालरूप जो दो हजार वर्ष हैं उनसे रहित २० वीस सागरोपम कोडाकोडी का इनका अवस्थानकाल-कर्म निषेक है। (अंतराइयं जहा णाणावरणिज्जं) अन्तराय की स्थिति, अबाधा, अवस्थान काल ये सब विषय ज्ञानावरणीय कर्म के समान ही जानना चाहिये॥ सू०४॥

દીધેલું છે. (नामगोयाणं जहण्णेणं अट्ठमुहुत्ता उक्कोसेणं वीसं सागरोवमकोडाकोडीओ) નામકર્મ અને ગોત્રકર્મની જઘન્ય સ્થિતિ આઠ મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીસ સાગરોપમ કોડાકોડીની છે. (दोण्णि य वाससहस्साणि अबाहा) બન્નેનો આબાધકાળ બે હજાર વર્ષનો છે. (अबाहूणिया कम्मट्ठिई कम्मनिसेओ) તેમની વીસ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી ૨૦૦૦ વર્ષ પ્રમાણુ અબાધાકાળ બાદ કરતાં જેટલો કાળ બાકી રહે તેટલો તેમનો અવસ્થાન કાળ-કર્મ નિષેક કાળ સમજવો. (अंतराइयं जहा णाणावरणिज्जं) અન્તરાય કર્મની સ્થિતિ, અબાધાકાળ, અવસ્થાન કાળ આદિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પ્રમાણે જ સમજવા. ॥ સૂત્ર ૪ ॥

कर्मस्थितिप्रज्ञापककोष्ठकम्

कर्मनाम	उत्कृष्टा स्थितिः	जघन्या स्थितिः	उत्कृष्टः अ-बाधाकालः	जघन्यः अबा-धाकालः	उत्कृष्टः बाधा-काल कर्मनिषेकः	जघन्यः बाधाकाल कर्मनिषेकः
मोहनीय कर्म	सप्तति सागरो-पम कोटीकोटचः	अन्तर्मुहूर्तम्	७००० सप्तति वर्षशतानि	अन्तर्मुहूर्तम्	सप्तसहस्रवर्षन्यूना सप्तति सागरोपम कोटीकोट्यः	अन्तर्मुहूर्तं न्यूनम्+ अन्तर्मुहूर्तम्
ज्ञानावरणीय कर्म	त्रिंशत्सागरो-पम कोटीकोटचः	,,	३००० सहस्र वर्षत्रयम्	,,	त्रिसहस्रवर्षन्यूनाः त्रिंशद् सागरोपम कोटी कोटचः	,,
दर्शनावरणीय कर्म	,,	,,	,,	,,	,,	,,
सकाषायात्म वद्धं वेदनीय कर्म	,,	द्वादश मुहूर्तानि	,,	,,	,,	अन्तर्मुहूर्तन्यूनानि एकादश मुहूर्तानि
अन्तरायिकं कर्म	,,	अन्तर्मुहूर्त्तम्	,,	,,	,,	अन्तर्मुहूर्तं न्यूनम् अन्तर्मुहूर्तम्
नामकर्म	विंशति सागरोपम कोटीकोटचः	अष्टौ मुहूर्तानि	२००० वर्षाणि ,,	,,	विंशति शतन्यूनाविंशति सागरोपम कोटीकोटचः	अन्तर्मुहूर्तं न्यूनानि सप्तमुहूर्तानि
गोत्रकर्म	,,	,,	,,	,,	,,	,,
आयुष्यकर्म	पूर्वकोटि त्रिभागाधिकानित्रयस्त्रिंशत सागरोपमाणि	अन्तर्मुहूर्तम्	पूर्वकोटि त्रिभाग	,,	पूर्वकोटि त्रिभाग न्यूनानि त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि	अन्तमुहूर्तं न्यूनम् अन्तर्मुहूर्तम्

+ अन्तर्मुहूर्त शब्दो भिन्न भिन्न जातीय कालवाचकोऽत्रावगन्तव्यः ।   ॥ सू० ४॥

–णो नपुंसओ बंधइ ?। गोयमा ! इत्थीवि बंधइ, पुरिसो वि बंधइ, नपुंसओ वि बंधइ, णोइत्थीणोपुरिसणोनपुंसओ सिय बंधइ, सिय णो बंधइ । एवं आउगवज्जाओ सत्त कम्मप्पयडीओ । आउगं णं भंते ! कम्मं किं इत्थी बंधइ, पुरिसो बंधइ, नपुंसओ बंधइ०, पुच्छा ? गोयमा ! इत्थी सिय बंधइ, सिय णो बंधइ । एवं तिन्नि वि भाणियव्वा, णोइत्थी णोपुरिस–णोनपुंसओ न बंधइ । णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं संजए बंधइ, असंजए बंधइ, संजयाऽसंजए बंधइ, णो संजय–णोअसंजय–णोसंजयाऽसंजए बंधइ ? । गोयमा ! संजए सिय बंधइ, सिय णो बंधइ, असंजए बंधइ, संजयाऽसंजए वि बंधइ, नोसंजय-णोअसंजय–णोसंजयासंजए ण बंधइ । एवं आउगवज्जाओ सत्तवि, आउगे हेट्ठिला तिण्णि भयणाए, उवरिल्ले णं बंधइ । णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं सम्मदिट्ठी बंधइ, मिच्छादिट्ठी बंधइ, सम्मामिच्छादिट्ठी बंधइ ? गोयमा ! सम्मदिट्ठी सिय बंधइ, सिय णो बंधइ, मिच्छादिट्ठी बंधइ, सम्मामिच्छादिट्ठी बंधइ, एवं आउगवज्जाओ सत्त वि, आउए हेट्ठिला दो भयणाए, सम्मामिच्छादिट्ठी न बंधइ। णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं सन्नी बंधइ, णोसन्नि-णोअसन्नी बंधइ ? गोयमा ! सन्नी सिय बंधइ, सिय णो बंधइ, असन्नी बंधइ, णोसन्नि-णोअसन्नी न बंधइ, एवं वेयणिज्जाऽऽउगोवज्जाओ छ कम्मप्पयडीओ, वेयणिज्जं हेट्ठिला दो बंधंति, उवरिल्ले

न बंधइ । णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं भवसिद्धिए बंधइ ? अभवसिद्धिए बंधइ, णो भवसिद्धिय-णो अभवसिद्धिए बंधइ ? गोयमा ! भवसिद्धिए भयणाए, अभवसिद्धिए बंधइ, णोभवसिद्धिय-णोअभवसिद्धिए न बंधइ, एवं आउगवज्जाओ सत्तवि, आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए, उपरिल्ले न बंधइ । णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं चक्खुदंसणी बंधइ ?, अचक्खुदंसणी बंधइ ? ओहिदंसणी बंधइ ? केवल दंसणी बंधइ ? गोयमा ! हेट्ठिल्ला तिण्णि भयणाए, उवरिल्ले न बंधइ, एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि, वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला तिन्नि बंधंति, केवलदंसणी भयणाए । णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं पज्जत्तओ बंधइ, अपज्जत्तओ बंधइ, णोपज्जत्तय-णोअपज्जत्तओ बंधइ ? गोयमा ! पज्जत्तओ भयणाए, अपज्जत्तओ बंधइ, णोपज्जत्तय-णोअपज्जत्तओ न बंधइ, एवं आउगवज्जाओ सत्त वि, आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए, उवरिल्ले न बंधइ । णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं कि भासए बंधइ, अभासए बंधइ ? गोयमा ! दो वि भयणाए, एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि, वेयणिज्जं भासए बंधइ, अभासए भयणाए । णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं परित्ते बंधइ, अपरित्ते बंधइ, णोपरित्ते णो अपरित्ते बंधइ? गोयमा ! परित्ते भयणाए, अपरित्ते बंधइ, णोपरित्तणोअपरित्ते न बंधइ, एवं आउगवज्जाओ सत्त कम्मप्पगडीओ, आउयं परित्तो वि, अपरित्तो वि भयणाए, णोपरित्त णो-

अपरित्तो न बंधइ । णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं आभिणिबोहियणाणी बंधइ, सुयणाणी, ओहिणाणी, मणपज्जवनाणी, केवलणाणी बंधइ ? गोयमा ! हेट्ठिल्ला चत्तारि भयणाए, केवलणाणी न बंधइ, एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि, वेयणिज्जं हेट्ठिला चत्तारि बंधंति, केवलणाणी भयणाए। णाणा वरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं मइअन्नाणी बंधइ, सुयअन्नाणी बंधइ, विभंगअन्नाणी बंधइ ? गोयमा ! आउग वज्जाओ सत्त वि बंधंति, आउगं भयणाए । णाणवरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं मणजोगी बंधइ, वयजोगी बंधइ, कायजोगी बंधइ, अजोगी बंधइ ? गोयमा ! हेट्ठिल्ला तिन्नि भयणाए, अजोगी न बंधइ, एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि। वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला तिण्णि बंधंति, अजोगी न बंधइ। णाणा वरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं सागरोवउत्ते बंधइ, अणागारोवउत्ते बंधइ ? गोयमा ! अट्ठसु वि भयणाए। णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं आहारए बंधइ, अणाहारए बंधइ ? गोयमा ! दो वि भयणाए, एवं वेयणिज्जाऽऽउगवज्जाणं छण्हं, वेयणिज्जं आहारए बंधइ, अणाहारए भयणाए, आउए आहारए भयणाए अणाहारए न बंधइ ? णाणा वरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं सुहुमे, बंधइ बायरे बंधइ णो सुहुम-णो बायरे बंधइ ? गोयमा! सुहुमे बंधइ, बायरे भयणाए, णोसुहुमणोबायरे न बंधइ, एवं आउगवज्जाओ सत्त वि, आउए सुहुमे, बायरे भयणाए,

णोसुहुमणोबायरे न बंधइ । णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं चरिमे बंधइ, अचरिमे बंधइ ? गोयमा ! अट्ठ वि भयणाए ॥ सू० ५ ॥

छाया—ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त ! कर्म किं स्त्री बध्नाति, पुरुषो बध्नाति, नपुंसको बध्नाति ? नोस्त्रीनोपुरुषनोनपुंसको बध्नाति ? गौतम ! स्त्री अपि बध्नाति, पुरुषोऽपि बध्नाति नपुंसकोऽपि बध्नाति, नोस्त्रीनोपुरुषनोनपुंसकः स्याद् बध्नाति, स्याद् नो बध्नाति, एवम् आयुष्कवर्जाः सप्त कर्मप्रकृतयः । आयुष्कं खलु

कर्मबन्धक वक्तव्यता

'णाणावरणिज्जं णं भंते !' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं इत्थी बंधइ, पुरिसो बंधइ, नपुंसओ बंधइ ?) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म क्या स्त्री बांधती है ? या पुरुष बांधता है ? या नपुंसक बांधता है ? कौन बांधता है ? अथवा-(णोइत्थी णोपुरिस - णोनपुंसओ बंधइ) स्त्री नहीं बांधती है ? पुरुष नहीं बांधता है ? नपुंसक नहीं बांधता है ? तो कौन बांधता है ? (गोयमा ! इत्थी वि बंधइ, पुरिसो वि बंधइ, नपुंसओ वि बंधइ) हे गौतम ! स्त्री भी ज्ञानावरणीय कर्म बांधती है । पुरुष भी ज्ञानावरणीय कर्म बांधता है । नपुंसक भी ज्ञानावरणीय कर्म बांधता है । (णो इत्थी णो पुरिस-णो नपुंसओ सिय बंधइ, सिय णो बंधइ) तथा जो जीव नोस्त्री होता है-स्त्री नहीं होता है, नोपुरुष होता है-पुरुष नहीं

કર્મબન્ધક વક્તવ્યતા—

" णाणावरणिज्जं णं भंते ! " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं इत्थी बंधइ, पुरिसो बंधइ, नपुंसओ बंधइ ?) હે ભદન્ત ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મ શું સ્ત્રી બાંધે છે ? કે પુરુષ બાંધે છે ? કે નપુંસક બાંધે છે ? અથવા-(णोइत्थी, णोपुरिस, णोनपुंसओ बंधइ ?) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ શું સ્ત્રી બાંધતી નથી ? પુરુષ બાંધતો નથી ? નપુંસક બાંધતો નથી ? (गोयमा ! इत्थी वि बंधइ, पुरिसो वि बंधइ, नपुंसओ वि बंधइ) હે ગૌતમ ! સ્ત્રી પણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે, પુરુષ પણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે. અને નપુંસક પણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે. (णोइत्थी, णोपुरिस, णोनपुंसओ सिय बंधइ, सिय णो बंधइ) તથા જે જીવ ' નો સ્ત્રી ' હોય છે-સ્ત્રી હોતી નથી, ' નો પુરુષ ' હોય છે-પુરુષ હોતો

भदन्त ! कर्म किं स्त्री बध्नाति, पुरुषो बध्नाति, नपुंसको बध्नाति पृच्छा ? गौतम ! स्त्री स्याद् बध्नाति, स्याद् नो बध्नाति, एवं त्रयोऽपि भणितव्याः, नो स्त्रीनोपुरुषनोनपुंसको बध्नाति । ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त ! कर्म किं संयतो बध्नाति, असंयतो बध्नाति, संयताऽसंयतो बध्नाति, नोसंयतनोअसंयतनो-

---

होता है, नोनपुंसक–नपुंसक नहीं होता है, वह जीव ज्ञानावरणीय कर्म बांधता भी है और नहीं भी बांधता है। (एवं आउगवज्जाओ सत्त कम्मप्पगडीओ) इसी प्रकार का कथन आयु कर्म को छोडकर बाकी के सातों कर्मों के विषयमें भी जानना चाहिये। (अउगं णं भंते! कम्मं किं इत्थी बंधइ, पुरिसो बंधइ, नपुंसओ बंधइ०पुच्छा) हे भदन्त ! आयुकर्म का बंध क्या स्त्री करती है ? पुरुष करता है ? नपुंसक करता है ? इस प्रकार से पहिले के जैसा प्रश्न यहां पर भी करना चाहिये। (गोयमा ! इत्थी सिय बंधइ, सिय णो बंधइ, एवं तिन्नि वि भाणियव्वा) हे गौतम ! आयुकर्म का बंध स्त्री करती भी है और नहीं भी करती है। इसी प्रकार से पुरुष और नपुंसक के विषय में भी ऐसा ही कथन कर लेना चाहिये। (णोइत्थी, णोपुरिस, णो नपुंसओ न बन्धइ) जो नोस्त्री है नोपुरुष है औ नोनपुंसक है वह आयुकर्म का बन्ध नहीं करता है। (णाणावरणिज्जं णं भन्ते ! कम्मं किं संजए बंधइ, असंजए बंधइ, संजयासंजए बंधइ, णो संजय,

---

નથી, 'નો નપુંસક' હોય છે–નપુંસક હોતો નથી, તે જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે પણ ખરો અને નથી પણ બાંધતો. (एवं आउगवज्जाओ सत्त-कम्मप्पगडीओ) આયુકર્મ સિવાયના બાકીનાં સાતે કર્મોના વિષયમાં પણ આ પ્રકારનું કથન જ સમજવું.

(आउग णं भंते ! कम्मं किं इत्थी बंधइ, पुरिसो बंधइ, नपुंसओ बंधइ, पुच्छा) હે ભદન્ત ! આયુકર્મનો બંધ શું સ્ત્રી કરે છે ? પુરુષ કરે છે ? નપુંસક કરે છે ? આ પ્રમાણે પહેલાંની જેવાં જ પ્રશ્નો અહીં સમજવા.

(गोयमा ! इत्थी सिय बंधइ, सिय णो बंधइ एवं तिन्नि वि भाणियव्वा) હે ગૌતમ ! આયુકર્મનો બંધ સ્ત્રી કરે પણ છે અને નથી પણ કરતી. પુરુષ અને નપુંસકના વિષયમાં પણ એવું જ કથન થવું જોઈએ. (णोइत्थी, णो पुरिस, णोनपुंसओ न बंधइ) નો સ્ત્રી–સ્ત્રી ન હોય એવો જીવ, નો પુરુષ–પુરુષ ન હોય એવો જીવ અને નો નપુંસક–નપુંસક ન હોય એવો જીવ આયુકર્મનો બંધ કરતો નથી. (णाणावरणिज्जं णं भंते ! किं संजए बंधइ, अस-

संयतासंयतो बध्नाति ? गौतम ! संयतः स्याद् बध्नाति, स्याद् न बध्नाति' असंयतो बध्नाति, संयताऽसंयतोऽपि बध्नाति, नोसंयतनोअसंयत-नोसंयता संयतो न बध्नाति, एवम् आयुष्कवर्जाः सप्तापि, आयुष्कम् अधस्तनास्त्रयो

णो असंजय-णो संजयासंजए बंधइ ?) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म क्या संयत जीव बांधता है ? असंयत जीव बांधता है ? या संयतासंयत जीव बांधता है ? अथवा-जो नो संयत होता है वह बांधता है ? या जो नो असंयत या नो संयतासंयत जीव होता है वह बांधता है। (गोयमा) हे गौतम ! (संजए सिय बंधइ, सिय णो बंधइ, असंजए बंधइ, संजयासंजए वि बंधइ, णो संजय, णो असंजय णो संजयासंजए ण बंधइ) ज्ञानावरणीय कर्म संयत बांधता भी है और नहीं भी बांधता है। पर जो असंयत होता है वह बांधता है तथा जो संयतासंयत होता है वह भी बांधता है। तथा जो नो संयत होता है, नो असंयत होता है, नो संयतासंयत होता है, वह नहीं बांधता है। (एवं आउगवज्जाओ सत्त वि, आउगे हेट्ठिल्ला तिण्णि भयणाए, उवरिल्ले ण बंधइ) इसी तरह से आयुकर्म को छोड़कर शेष सात कर्म प्रकृतियों के विषय में भी जानना चाहिये। आयुकर्म के विषय में ऐसा जानना चाहिये कि जो जीव संयत हो, असंयत हो, या संयतासंयत हो वह आयुकर्म को बांधता भी है

जए बंधइ, संजयासंजए बंधइ, णो संजय, णो असंजय, णो संजयासंए बंधइ ?) હે ભદન્ત ! શું સંયત જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે ? શું અસંયત જીવ તે કર્મ બાંધે છે ? શું સંયતાસંયત જીવ તે કર્મ બાંધે છે ? અથવા શું નો સંયત જીવ તે કર્મ બાંધે છે ? નો અસંયત જીવ તે કર્મ બાંધે છે ? શું નો સંયતાસંયત જીવ તે કર્મ બાંધે છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (संजए सिय बंधइ सिय णो बंधइ, असंजए बंधइ, संजयासंजए वि बंधइ, णो संजय, णो असंजय णो संजयासंजए ण बंधइ) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ સંયત જીવ બાંધે પણ છે અને નથી પણ બાંધતો, પણ અસંયત જીવ તથા સંયતાસંયત જીવ બાંધે છે, નો સંયત, નો અસંયત અને નો સંયતાસંયત જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા નથી.

(एवं आउगवज्जाओ सत्त वि, आउगे हेट्ठिल्ला तिण्णि भयणाए, उवरिल्ले ण बंधइ) આયુકર્મ સિવાયની સાતે કર્મપ્રકૃતિઓના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું. આયુકર્મના વિષયમાં એવું સમજવું કે જે જીવ સંયત હોય, અસંયત હોય, અથવા તો સંયતાસંયત હોય તે આયુકર્મ બાંધે છે પણ ખરો અને નથી પણ બાંધતો. પરંતુ જે જીવ નો સંયત હોય, નો અસંયત

भजनया, उपरितनो न बध्नाति। ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त ! कर्म किं सम्यग्दृष्टिर्बध्नाति, मिथ्यादृष्टिर्बध्नाति, सम्यग्मिथ्यादृष्टिर्बध्नाति ? गौतम ! सम्यग्दृष्टिः स्याद् बध्नाति, स्याद् न बध्नाति, मिथ्यादृष्टिर्बध्नाति, सम्यग् मिथ्यादृष्टिर्बध्नाति, एवम्-आयुष्क वर्जाः सप्ताऽपि, आयुष्कम् अधस्तनौ द्वौ भजनया, सम्यग्मिथ्यादृष्टिर्न बध्नाति। ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त ! कर्म किं संज्ञी

और नहीं भी बांधता है। पर जो जीव नो संयत, नो असंयत या नो संयतासंयत होते हैं वे नहीं बांधते हैं। (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं सम्मदिट्ठी बंधइ, मिच्छदिट्ठी बंधइ, सम्मामिच्छदिट्ठी बंधइ) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म क्या सम्यग्दृष्टि जीव बांधता है ? या मिथ्यादृष्टि जीव बांधता है ? (गोयमा ! सम्मदिट्ठी सिय बंधइ, सिय णो बंधइ, मिच्छदिट्ठी बंधइ, सम्मामिच्छदिट्ठीबंधइ) हे गौतम ! जो जीव सम्यग्दृष्टि होता है वह ज्ञानावरणीय कर्म बांधता भी है और नहीं भी बांधता है। पर जो जीव मिथ्यादृष्टि या सम्यक् मिथ्यादृष्टि होता है वह तो बांधता ही है। (एवं आउगवज्जाओ सत्त वि आउए हेट्ठिला दो भयणाए, सम्मामिच्छदिट्ठी न बंधइ) इसी तरह से आयुकर्म को छोड़कर बाकी के सातकर्मों को बांधने के विषय में भी जानना चाहिये। आयुकर्म के विषय में ऐसा समझना चाहिये कि जो जीव सम्यग्दृष्टि या मिथ्यादृष्टि होता है वह आयुकर्म का बंध करता भी है-और नहीं भी करता है परन्तु जो सम्यक्मिथ्यादृष्टि जीव

હોય, અથવા તો નો સંયતાસંયત હોય, તેઓ આયુકર્મ બાંધતા નથી.

णाणावरणिज्जं णं भंते ! किं सम्मदिट्ठी बंधइ, मिच्छदिट्ठी बंधइ, सम्मामिच्छदिट्ठी बंधइ ?) હે ભદન્ત ! શું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ બાંધે છે ? કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ બાંધે છે ? કે સમ્યગ્મિથ્યાદષ્ટિ જીવ બાંધે છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सम्मदिट्ठी सिय बंधइ, सिय णो बंधइ, मिच्छदिट्ठी बंधइ, सम्मामिच्छदिट्ठी बंधइ) હે ગૌતમ ! સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કયારેક જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે અને કયારેક નથી બાંધતો, પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ અથવા તો સમ્યક્ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે જ.

(एवं आउगवज्जाओ सत्त वि, आउए हेट्ठिल्ला दो भयणाए, सम्मामिच्छदिट्ठी न बंधइ) આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મબંધ વિષે આ પ્રમાણે જ સમજવું. આયુકર્મના બંધ વિષે નીચે પ્રમાણે સમજવું—જે જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે અથવા તો મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે તે આયુકર્મનો બંધ કયારેક બાંધે છે અને કયારેક નથી બાંધતો. પરંતુ જે જીવ સમ્યક્ મિથ્યાદષ્ટિ હોય છે તે આયુકર્મનો બંધ કરતો નથી.

बध्नाति, असंज्ञी बध्नाति, नोसञ्ज्ञि नोअसंज्ञि बध्नाति ? गौतम ! संज्ञी स्याद् बध्नाति, स्याद् न बध्नाति, असंज्ञी बध्नाति, नोसंज्ञि-नोअसंज्ञी न बध्नाति, एवं वेदनीया-ऽऽयुष्कवर्जाः षट् कर्मप्रकृतयः, वेदनीयम् अधस्तनौ द्वौ बध्नीतः, उपरितनो भजनया, आयुष्कम् अधस्तनौ द्वौ भजनया, उपरितनो न बध्नाति ।

होता है वह इस स्थिति में आयुकर्म का बंध नहीं करता है। (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं सन्नी बंधइ, असन्नी बंधइ, णो सन्नी, णो असन्नी बन्धइ) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म का बंध कौन जीव करता है-क्या जो जीव संज्ञी होता है वह करता है ? या जो जीव असंज्ञी होता है वह करता है ? (नो असन्नी बंधइ) अथवा जो नो संज्ञी होता है वह या जो असंज्ञी होता है वह करता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (सन्नी सिय बंधइ, सिय नो बंधइ, असन्नी बंधइ, नो सन्नी, नो असन्नी न बन्धइ) जो संज्ञी जीव होता है व ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता भी है, और नहीं भी करता है । जो असंज्ञी जीव होता है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है। पर जो नो संज्ञी असंज्ञी जीव २ हैं वे इस ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करते हैं। (एवं वेयणिज्जाउगवज्जाओ छ कम्मप्पयडीओ, वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला दो बंधंति, उवरिल्ले भयणाए, आउगंहेट्ठिल्ला दो भयणाए, उवरिल्ले न बंधइ) इसी तरह से वेदनीय और आयु के सिवाय छ कर्म प्रकृतियों के विषय में भी कथन जानना चाहिये। वेदनीय कर्म का बंध

(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं सन्नी बंधइ, असन्नी बंधइ, णो सन्नो, णो असन्नो बधइ ?) હે ભદન્ત ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ શું સંજ્ઞી જીવ બાંધે છે ? કે અસંજ્ઞી જીવ બાંધે છે ? અથવા જે નો સંજ્ઞી હોય છે તે બાંધે છે ? કે જે નો અસંજ્ઞી હોય તે બાંધે છે ?

(गोयमा ! (सन्नी सिय बंधइ, सिय नो बंधइ, असन्नी बंधइ, नो सन्नी, नो असन्नी न बंधइ) સંજ્ઞી જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે પણ છે અને નથી પણ કરતો, અસંજ્ઞી જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે, પણ નો સંજ્ઞી અને નો અસંજ્ઞી જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતા નથી.

(एवं वेयणिज्जाउगवज्जाओ छ कम्मप्पयडीओ, वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला दो बंधंति, उवरिल्ले भयणाए, आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए, उवरिल्ले न बंधइ) આ પ્રકારનું કથન વેદનીય અને આયુકર્મ સિવાયની છ કર્મપ્રકૃતિઓના વિષયમાં પણ સમજવું. સંજ્ઞી જીવો વેદનીય કર્મનો બંધ કરે છે, અસંજ્ઞી જીવો વેદનીય

ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त ! कर्म किं भवसिद्धिको बध्नाति, अभवसिद्धिको बध्नाति, नोभवसिद्धिक-नोअभवसिद्धिको बध्नाति ? गौतम ! भवसिद्धिको भजनया, अभवसिद्धिको बध्नाति, नोभवसिद्धिक-नोअभवसिद्धिको न बध्नाति,

जो जीव संज्ञी होते हैं वे तो करते हैं पर जो जीव न संज्ञी हैं और न असंज्ञी हैं, वे वेदनीय कर्म का बंध करते भी हैं और नहीं भी करते हैं। आयुकर्म का बंध जो जीव संज्ञी होते हैं वे अथवा जो असंज्ञी होते हैं वे करते भी हैं और नहीं भी करते हैं तथा जो जीव न संज्ञी हैं और न असंज्ञी हैं वे आयुकर्म का बंध नहीं करते हैं। (णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं भवसिद्धिए बंधइ, अभवसिद्धिए बंधइ ?) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म का बंध जो जीव भवसिद्धिक होता है वह करता है ? या जो जीव अभवसिद्धिक-अभव्य होता है वह करता है। या जो (णो भवसिद्धिय, णो अभवसिद्धिए बंधइ) जीव नो भवसिद्धिक होता है, नो अभवसिद्धिक होता है वह करता है ? (गोयमा! भवसिद्धिए भयणाए, अभवसिद्धिए बंधइ, णो भवसिद्धिए, णो अभवसिद्धिए न बंधइ) हे गौतम ! जो जीव भवसिद्धिक होता है, वह इस ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता भी है और नहीं भी करता है। पर जो अभवसिद्धिक होता है, वह तो बंध करता ही है, तथा जो जीव न भवसिद्धिक हैं, न अभवसिद्धिक हैं वे ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं

કર્મનો બંધ કરે છે, પરંતુ નો સંજ્ઞી અને નો અસંજ્ઞી જીવો વેદનીય કર્મનો બંધ કરે પણ છે અને નથી પણ કરતા. આયુકર્મનો બંધ સંજ્ઞી તથા અસંજ્ઞી જીવો કરે પણ છે અને નથી પણ કરતા, પરંતુ નો સંજ્ઞી જીવો આયુકર્મનો બંધ કરતા નથી.

(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं भवसिद्धिए बंधइ, अभवसिद्धिए बंधइ ?) હે ભદન્ત ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ભવસિદ્ધિક (ભવ્ય જીવ) બાંધે છે કે અભવસિદ્ધિક (અભવ્ય જીવ) બાંધે છે ? અથવા (णो भवसिद्धिय, णो अभवसिद्धिए बंधइ ?) જે જીવ નો ભવસિદ્ધિક હોય છે તે બાંધે છે ? કે જે જીવ નો અભવસિદ્ધિક હોય છે તે બાંધે છે ?

(गोयमा ! भवसिद्धिए भयणाए, अभवसिद्धिए बंधइ, णो भवसिद्धिए णो अभवसिद्धिए न बंधइ) હે ગૌતમ ! જે જીવ ભવસિદ્ધિક હોય છે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે પણ છે અને નથી પણ બાંધતો, પણ જે જીવ અભવસિદ્ધિક હોય છે તે તો આ કર્મ બાંધે જ છે. નો ભવસિદ્ધિક અને નો અભવસિદ્ધિક જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા નથી.

एवम् आयुष्क वर्जाः सप्तापि, आयुष्कम् अधस्तनौ द्वौ भजनया, उपरितनो न बध्नाति, ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त ! कर्म किं चक्षुर्दर्शनी बध्नाति, अचक्षुर्दर्शनी बध्नाति अवधिदर्शनी बध्नाति, केवलदर्शनी बध्नाति ? गौतम ! अधस्तनास्त्रयो भजनया, उपरितनो न बध्नाति, एवं वेदनीयवर्जाः सप्ताऽपि, वेदनीयम् अध-

---

करते हैं। (एवं आउगवज्जाओ सत्त वि, आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए उव-रिल्ले न बंधइ) इसी तरह से आयुकर्म को छोड़कर बाकी के सात कर्मों के बंध करने के विषय में जानना चाहिये। आयु कर्म का बंध जो भव-सिद्धिक है वे तथा जो अभवसिद्धिक हैं वे करते भी हैं और नहीं भी करते हैं। पर जो भवसिद्धिक हैं, नो अभवसिद्धिक हैं वे आयुकर्म का बंध नहीं करते हैं। (णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं चक्खुदंसणी बंधइ, ? अचक्खुदंसणी बंधइ, ओहिदंसणी बंधइ ? केवलदंसणी बंधइ ?) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म का बंध क्या चक्षु दर्शनवाला जीव करता है ? या जो अचक्षुदर्शनवाला जीव है वह करता है ? या जो अवधिद-र्शनवाला जीव है वह करता है ? या केवलदर्शनवाला जो जीव है वह करता है ? (हेट्ठिल्ला तिण्णि भयणाए, उवरिल्ले न बंधइ, एवं वेयणि-ज्जवज्जाओ सत्त वि) हे गौतम ! नीचे के तीन-चक्षुदर्शनी, अचक्षु-दर्शनी और अवधिदर्शनी-ये तीन-ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करते भी हैं, नहीं भी करते हैं। तथा ऊपर का जो केवलदर्शनजीव है वह ज्ञाना-

---

(एवं आउगवज्जाओ सत्त वि, आउगं हेट्ठिला दो भयणाए, उवरिल्ले न बंधइ) આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મોના બંધ વિષે પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું. ભવસિદ્ધિક અને અભવસિદ્ધિક જીવો આયુકર્મનો બંધ કરે પણ છે અને નથી પણ કરતા. પણ નો ભવસિદ્ધિક જીવો અને નો અભવસિદ્ધિક જીવો આયુકર્મનો બંધ કરતા નથી.

(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं चक्खुदंसणी बंधइ ? अचक्खुदंसणी बंधइ ? ओहिदंसणी बंधइ ? केवलदंसणी बंधइ ?) હે ભદન્ત ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ શું ચક્ષુ-દર્શનવાળો જીવ કરે છે ? કે અચક્ષુ-દર્શનવાળો જીવ કરે છે ? કે અવધિ-દર્શનવાળો જીવ કરે છે ? કે કેવળ-દર્શનવાળો જીવ કરે છે ?

(हेट्ठिल्ला तिण्णि भयणाए, उवरिल्ले न बंधइ, एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि.) હે ગૌતમ ! ચક્ષુદર્શની, અચક્ષુદર્શની અને અવધિદર્શની જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે પણ ખરાં અને નથી પણ કરતા. પરંતુ કેવલ દર્શનવાળો

स्तनास्त्रयो बध्नन्ति, केवलदर्शनी भजनया। ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त! कर्म किं पर्याप्तको बध्नाति, अपर्याप्तको बध्नाति, नोपर्याप्तक-नोअपर्याप्तको बध्नाति? गौतम! पर्याप्तको भजनया, अपर्याप्तको बध्नाति, नोपर्याप्तक-नोअपर्याप्तको न बध्नाति, एवम् आयुष्कवर्जाः सप्ताऽपि, आयुष्कम् अधस्तनौ

वरणीय कर्म का बंध नहीं करता है। इसी तरह से वेदनीय कर्म को छोड़कर सात कर्मप्रकृतियों के बांधने के विषय में भी जानना चाहिये। (वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला तिन्नि बंधंति, केवलदंसणी भयणाए) वेदनीय कर्म का बंध चक्षुदर्शनी, अचक्षुदर्शनी और अवधिदर्शनी ये तीन तो करते हैं परन्तु केवलदर्शनी में भजना-वह करता भी है और नहीं भी करता करता है। (णाणावरणिज्जं णं भंते! किं पज्जत्तओ बंधइ, अपज्जत्तओ बंधइ णो पज्जत्तय णो अपज्जत्तओ बंधइ) हे भदन्त! ज्ञानावरणीय कर्म क्या पर्याप्तक जीव बांधता है? कि अपर्याप्तक जीव बांधता है? अथवा जो नोपर्याप्तक जीव है वह बांधता है कि जो नोअपर्याप्तक जीव है, वह बांधता है? (गोयमा!) हे गौतम! (पज्जत्तए भयणाए, अप्पज्जत्तओ बंधइ, णो पज्जत्तय-णो अपज्जत्तओ न बंधइ) पर्याप्तक ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता भी है और नहीं भी करता है। परन्तु जो अपर्याप्तक जीव है-वह तो ज्ञानावरणीय कर्मका बंध करता ही है। इसी तरहसे जो नोपर्याप्तक और नो अपर्याप्तक जीव हैं वे ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करते हैं

જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતો નથી વેદનીય કર્મ સિવાયના સાત કર્મો બાંધવાના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું.

(वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला तिन्नि बंधंति, केवलदंसणी भयणाए) વેદનીય કર્મનો બંધ ચક્ષુદર્શની, અચક્ષુદર્શની અને અવધિજ્ઞાની જીવો તો કરે છે, પણ કેવલદર્શનવાળો જીવ વેદનીય કર્મનો બંધ કરે પણ છે અને નથી પણ કરતો.

णाणावरणिज्जं भंते! कम्मं किं पज्जत्तओ बंधइ, अपज्जत्तओ बंधइ, णो पज्जत्तय, णो अपज्जत्तओ बंधइ?) હે ભદન્ત! જ્ઞાનાવરણીય કર્મ શું પર્યાપ્તક જીવ બાંધે છે? કે અપર્યાપ્તક જીવ બાંધે છે? કે નો પર્યાપ્તક જીવ બાંધે છે? કે નો અપર્યાપ્તક જીવ બાંધે છે?

(गोयमा!) હે ગૌતમ! (पज्जत्तए भयणाए, अपज्जत्तओ बंधइ, णो पज्जत्तय-णो अपज्जत्तओ न बंधइ) પર્યાપ્તક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે અને નથી પણ બાંધતો, પણ અપર્યાપ્તક જીવ તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે જ છે. નો પર્યાપ્તક અને નો અપર્યાપ્તક જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતા

द्वौ भजनया, उपरितनो न बध्नाति, ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त ! कर्म किं भाषको बध्नाति, अभाषको बध्नाति ? गौतम ! द्वावपि भजनया, एवम् वेदनीयवर्जाः सप्ताऽपि, वेदनीयं भाषको बध्नाति, अभाषको भजनया । ज्ञानावरणीयं खलु

(एवं आउगवज्जाओ सत्तवि) इसी तरहका कथन आयुको छोडकर शेष सात कर्मों को बांधने के विषयमें भी जानना चाहिये । (आउगं हेट्ठिल्ला दो, भयणाए, उवरिल्ले न बंधइ) आयुका बंध नीचेके ये पर्याप्तक और अपर्याप्तक दो जीव करते भी हैं और नहीं भी करते हैं । परन्तु जो नो पर्याप्तक और नो अपर्याप्तक जीव हैं, वे इस आयुकर्मका बंध नहीं करते हैं । (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं भासए बंधइ ? अभासए बंधइ ?) हे भदन्त ? भाषकजीव ज्ञानावरणीय कर्म को बांधता है ? कि अभाषक जीव ज्ञानावरणीय कर्म को बांधता है (गोयमा) हे गौतम ! (दो वि भयणाए) ये दोनों भी ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करते भी हैं और नहीं भी करते हैं । इस तरह यहां भजना मानना चाहिये (एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि), इस तरह से वेदनीय कर्म को छोड़कर सातों कर्मों को बंध करने के विषय में भी जानना चाहिये । (वेयणिज्जं भासए बंधइ) वेदनीय कर्म का बंध भाषकजीव करता है । (अभासए भयणाए) अभाषक जीव वेदनीय कर्म का बंध भंजना से करता

નથી. (एवं आउग वज्जाओ सत्त वि) આયુકર્મ સિવાયનાં સાતે કર્મબંધના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું. (आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए, उवरिल्ले न बंधइ) આયુકર્મનો બંધ પર્યાપ્તક અને અપર્યાપ્તક જીવો કરે પણ છે અને નથી પણ કરતા. પરંતુ નો પર્યાપ્તક અને નો અપર્યાપ્તક જીવો આયુકર્મનો બંધ કરતા નથી.

(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं भासए बंधइ, अभासए बंधइ ?) હે ભદન્ત ! શું ભાષક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે ? કે અભાષક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (दो वि भयणाए) તે બન્ને વિકલ્પે તે કર્મનો બંધ કરે છે એટલે કે ભાષક અને અભાષક જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે પણ ખરાં અને નથી પણ બાંધતા. (एवं वेदणिज्जवज्जाओ सत्त वि) વેદનીય કર્મ સિવાયના સાતે કર્મબંધોના વિષયમાં પણ તે પ્રમાણે જ સમજવું. (वेयणिज्जं भासए बंधइ) વેદનીય કર્મનો બંધ ભાષક જીવ કરે છે, (अभासए भयणाए) પરંતુ અભાષક જીવ વેદનીય કર્મનો બંધ કરે પણ ખરો અને નથી પણ કરતો.

भदन्त ! कर्म किं परीतो बध्नाति ? अपरीतो बध्नाति ? नोपरीत-नोअपरीतो बध्नाति ? गौतम ! परीतो भजनया, अपरीतो बध्नाति, नोपरित-नोअपरीतो न बध्नाति, एवम् आयुष्कवर्जाः सप्त कर्मप्रकृतयः, आयुष्कं परीतोऽपि अपरीतोऽपि भजनया, नोपरीत-नोअपरीतो न बध्नाति । ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त !

है। (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं परित्ते बंधइ, अपरित्ते बंधइ, णो परित्त णो अपरित्ते बंधइ ?) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म का बंध परित्त-प्रत्येक शरीर वाला जीव, अथवा जिसका संसार निकट है ऐसा भव्यजीव करता है ? कि अपरित्त जीव करता है ? अथवा नो परित्त जीव करता है कि नो अपरित्त जीव करता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (परित्ते भयणाए, अपरित्ते बंधइ, णो परित्त णो अपरित्ते न बंधइ) जो परित्त जीव है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध भजना से करता है-अर्थात् करता भी है और नहीं भी करता है। अपरित्त जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है। जो जीव नो परित्त और नो अपरित्त हैं वे इसका बंध नहीं करते हैं। (एवं आउगवज्जाओ सत्तकम्मप्पयडीओ) इसी तरह का कथन आयुकर्म को छोडकर शेष सातकर्मप्रकृतियों के बंध करने के विषय में भी जानना चाहिये। (आउयं परित्तो वि अपरित्तओ वि भयणाए, णो परित्त णो अपरित्तो न बंधइ) आयु कर्म

(णाणावरणिज्जं णं भंते ! किं परित्ते बंधइ, अपरित्ते बंधइ, णो परित्त-णो अपरित्ते बंधइ ?) હે ભદન્ત ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ પરિત્ત (પ્રત્યેક શરીરવાળો જીવ, અથવા જેનો સંસાર પરિત્ત-મર્યાદિત છે એવો ભવ્ય જીવ) કરે છે ? કે અપરિત્ત જીવ કરે છે ? કે નો પરિત્ત જીવ કરે છે ? કે નો અપરિત્ત જીવ કરે છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (परित्ते भयणाए, अपरित्ते बंधइ, णो परित्त णो अपरित्ते न बंधइ) જે પરિત્ત જીવ છે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે છે-એટલે કે એવો જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે પણ ખરો અને નથી પણ બાંધતો, અપરિત્ત જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે, પરંતુ નો પરિત્ત જીવો અને નો અપરિત્ત જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતા નથી. (एवं आउगवज्जाओ सत्त कम्मप्पयडीओ) આયુકર્મ સિવાયની સાતે કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ કરવાના વિષયમાં પણ એજ પ્રમાણે સમજવું (आउय परित्तो वि, अपरित्तो वि भयणाए, णो परित्त णो अपरित्तो न बंधइ) પરિત્ત અને અપરિત્ત જીવો આયુકર્મનો બંધ બાંધે છે પણ ખરાં અને નથી પણ બાંધતા,

कर्म किम् आभिनिबोधिकज्ञानी बध्नाति, श्रुतज्ञानी, अवधिज्ञानी, मनः पर्यवज्ञानी, केवलज्ञानी बध्नाति? गौतम! अधस्तनाश्चत्वारो भजनया, केवलज्ञानी न बध्नाति, एवं वेदनीयवर्जाः सप्ताऽपि, वेदनीयम् अधस्तनाश्चत्वारोऽपि बध्नन्ति, केवलज्ञानी भजनया। ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त! कर्म किं मत्यज्ञानी बध्नाति, श्रुताऽज्ञानी

का बंध भजना से परित्त भी और अपरित्त भी ये दोनों जीव भी करते हैं। परन्तु जो नो परित्त और नो अपरित्त जीव हैं वे आयु कर्म का बंध नहीं करते हैं। (णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं आभिणिबोहियणाणी बंधइ, सुयणाणी, ओहिनाणी, मणपज्जवनाणी, केवलणाणी बंधइ) हे भदन्त! ज्ञानावरणीय कर्म का बंध क्या आभिनिबोधिकज्ञानी–मतिज्ञानवाला जीव करता है? कि श्रुतज्ञानी करता है? अथवा कि अवधिज्ञानवाला जीव करता है, या मनः पर्यय ज्ञानवाला जीव करता है? या केवलज्ञानवाला जीव करता है? (गोयमा! हेट्ठिला चत्तारि भयणाए, केवलणाणी न बंधइ) हे गौतम! मतिज्ञानवाला, श्रुतज्ञानवाला, अवधिज्ञानवाला और मनः पर्ययज्ञानवाला जीव भजना से ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है। परन्तु जो केवल ज्ञानवाला जीव होता है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करता है। (एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि) इसी तरह से वेदनीयकर्म को छोडकर सातकर्मप्रकृतियों के बंध करनेके

પરંતુ જે નો પરિત્ત અને નો અપરિત્ત જીવો છે તેઓ આયુકર્મનો બંધ કરતા નથી.

(णाणावरणिज्जं णं भंते! किं कम्मं अभिणिबोहियणाणी बंधइ, सुयणाणी, ओहिनाणी, मणपज्जवनाणी, केवलणाणी बंधइ?) હે ભદન્ત! શું જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ આભિનિબોધિકજ્ઞાની (મતિજ્ઞાનવાળો) જીવ કરે છે? કે શ્રુતજ્ઞાની કરે છે? કે અવધિજ્ઞાનવાળો જીવ કરે છે? કે મનઃપર્યયજ્ઞાનવાળો જીવ કરે છે? કે કેવળજ્ઞાનવાળો જીવ કરે છે?

(गोयमा! हेट्ठिल्ला चत्तारि भयणाए, केवलणाणी न बंधइ) હે ગૌતમ! મતિજ્ઞાનવાળો, શ્રુતજ્ઞાનવાળો, અવધિજ્ઞાનવાળો અને મનઃપર્યયજ્ઞાનવાળો જીવ વિકલ્પે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે. એટલે કે તેઓ તે કર્મનો બંધ બાંધે પણ છે અને નથી પણ બાંધતા. પરંતુ કેવળજ્ઞાની જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતો નથી.

(एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि) વેદનીય કર્મ સિવાયની સાતે કર્મપ્રકૃતિયોના કર્મબંધના વિષયમાં પણ એ જ પ્રમાણે સમજવું.

वध्नाति, विभङ्गज्ञानी वध्नाति, ? गौतम ! आयुष्कवर्जाः सप्ताऽपि वध्नन्ति, आयुष्कं भजनया। ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त ! कर्म किं मनोयोगी वध्नाति,वचोयोगी वध्नाति, अयोगी वध्नाति ? गौतम! अधस्तनास्त्रयो भजनया, अयोगी न वध्नाति,

---

विषय में भी जानना चाहिये। (वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला चत्तारि वंधंति, केवलणाणी भयणाए) वेदनीय कर्म का बंध चार क्षायोपशमिक मतिज्ञान आदिवाले जीव करते हैं। केवलज्ञानवाला जीव वेदनीय कर्म का बंध करता भी है और नहीं भी करता है। (णाणावरणिज्जं णं भंते। कम्मं किं मइ अन्नाणी बंधइ ? सुय अन्नाणी बंधइ ? विभंग अन्नाणी बंधइ ?) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म क्या मति अज्ञानवाला जीव बांधता है ? कि श्रुतअज्ञानवाला जीव बांधता है ? कि विभंगज्ञानी बांधता है ? (गोयमा ! आउगवज्जाओ सत्त वि बंधंति, आउगं भयणाए) आयुकर्म को छोड़कर सातों कर्मों को ये तीन अज्ञानवाले जीव बांधते हैं। तथा आयुकर्म का बंध ये भजना से करते हैं। (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं मणजोगी बंधइ, वयजोगी बंधइ, कायजोगी बंधइ, अजोगी बंधइ ? हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म का बंध क्या मनयोगवाले जीव करते हैं ? या वचनयोगवाले जीव करते हैं ? या काययोगवाले जीव करते हैं ? या

(वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला चत्तारि बंधंति केवलणाणी भयणाए) वेदनीय કર્મને બંધ પહેલા ચાર પ્રકારના જીવો-એટલે કે ક્ષાયોપશમિક મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યયજ્ઞાનવાળા જીવો કરે છે, પણ કેવળજ્ઞાની જીવ વેદનીય કર્મનો બંધ કરે પણ છે અને નથી પણ કરતો.

(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं मइ अन्नाणी बंधइ, सुय अन्नाणी बंधइ, विभंग अन्नाणी बंधइ ?) હે ભદન્ત ! શું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ મતિ અજ્ઞાનવાળો જીવ બાંધે છે ? કે શ્રુત અજ્ઞાનવાળો જીવ બાંધે છે ? કે વિભંગ અજ્ઞાનવાળો જીવ બાંધે છે ?

(गोयमा ! आउगवज्जाओ सत्त वि बंधंति, आउगं भयणाए) હે ગૌતમ ! આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મોનો બંધ આ ત્રણ અજ્ઞાનવાળા જીવો બાંધે છે, તથા તેઓ આયુકર્મનો બંધ વિકલ્પે બાંધે છે.

(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं मणजोगी बंधइ, वयजोगी बंधइ, कायजोगी बंधइ, अजोगी बंधइ ?) હે ભદન્ત ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ શું મનયોગવાળા જીવ કરે છે ? કે વચનયોગવાળા કરે છે ? કે કાયયોગવાળા જીવો કરે છે ? કે યોગરહિત જીવો કરે છે ?

(गोयमा ! हेट्ठिल्ला तिन्नी भयणाए, अजोगी न बंधइ, एवं वेयणिज्जव-

एवं वेदनीयवर्जाः सप्ताऽपि, वेदनीयम् अधस्तना बध्नन्ति, अयोगी न बध्नाति। ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त ! कर्म किम् साकारोपयुक्तो बध्नाति, अनाकारोपयुक्तो बध्नाति ? गौतम ! अष्टसु अपि भजनया। ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त ! कर्म किम् आहारको बध्नाति, अनाहारको बध्नाति ? गौतम ! द्वावपि भजनया, एवं वेद-

जो योगवाले नहीं हैं वे करते हैं? (गोयमा ! हेट्ठिल्ला तिण्णि भयणाए, अजोगी न बंधइ, एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि, वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला, तिण्णि बंधंति, अजोगी न बंधइ) हे गौतम ! मनयोगी वचनयोगी और काययोगी ये तीन योगवाले जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध भजना से करते हैं-और जो अयोगी जीव होते हैं वे नहीं करते हैं। इसी तरह से वेदनीय कर्म को छोड़कर शेष सात कर्मप्रकृतियों को बांधने के विषय में भी जानना चाहिये वेदनीय कर्म का बंध नीचे के ये मनोयोगी, वचनयोगी और काययोगी जीव करते हैं। अयोगी जीव इसका बंध नहीं करते हैं। (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं सागारोवउत्ते बंधइ ? अणागारोवउत्ते बंधइ ?) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्मका बंध जो साकार उपयोगवाला जीव होता है-वह बांधता है कि जो अनाकारोपयोगवाला होता है वह बांधता है ? (अट्ठसु वि भयणाए) हे गौतम ! आठों कर्म-प्रकृतियों को ऐसा जीव भजना से बांधता है। (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं आहारए बंधइ ? अणाहारए बंधइ?) हे भदन्त! ज्ञानावरणीयकर्मका

ज्जाओ सत्त वि, वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला तिण्णि बंधंति अजोगी न बंधइ) હે ગૌતમ ! મનયોગી, વચનયોગી અને કાયયોગી જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે છે અને અયોગી જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતા નથી. વેદનીય કર્મ સિવાયની સાતે કર્મપ્રકૃતિઓના બંધ વિષે પણ એજ પ્રમાણે સમજવું. વેદનીય કર્મનો બંધ મનયોગી, વચનયોગી અને કાયયોગી જીવો કરે છે, પરંતુ અયોગી જીવ તેનો બંધ કરતા નથી.

(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं सागारोवउत्ते बंधइ ? अणागारोवउत्ते बंधइ ?) હે ભદન્ત ! શું સાકાર ઉપયોગવાળો જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે ? કે અનાકાર ઉપયોગવાળો જીવ તે કર્મનો બંધ કરે છે ?

(अट्ठसु वि भयणाए) હે ગૌતમ ! સાકાર ઉપયોગવાળો અને અનાકાર ઉપયોગવાળો જીવ આઠે કર્મોનો બંધ વિકલ્પે બાંધે છે.

(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं आहारए बंधइ, अणाहारए बंधइ ?) હે ભદન્ત ! શું જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ આહારક જીવ કરે છે ? કે અના-હારક જીવ કરે છે ?

नीयायुष्कवर्जानां षण्णाम्, वेदनीयम् आहारको वध्नाति, अनाहारको भजनया, आयुष्कम् आहारको भजनया, अनाहारको न वध्नाति। ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त! कर्म किं सूक्ष्मो वध्नाति वादरो वध्नाति? नोसूक्ष्म नोवादरो वध्नाति?

वंध क्या आहारक जीव करता है कि अनाहारक जीव करता है? (दो वि भयणाए) हे गौतम! ये दोनों जीव ज्ञानावरणीय कर्म का वंध भजना से करते हैं। (एवं वेयणिज्जाउगवज्जाणं छण्हं) इसी तरह से ये जीव वेदनीय और आयुकर्म को छोड़कर शेष कर्मों का बंध भजना से करते हैं (वेयणिज्जं आहारए बंधइ) वेदनीय कर्म का वंध आहारक जीव करता है। (अणाहारए भयणाए) पर जो अनाहारक जीव है वह वेद-नीय कर्म का वध करता भी है और नहीं भी करता है (आउए आहा-रए भयणाए, अणाहारए न वंधइ) आयु कर्म का वंध जो जीव आहारक होता है वह भजना से करता है और जो अनाहारक होता है वह उसका वंध नहीं करता है। (णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं सुहुमे बंधइ, बायरे वंधइ, णो सुहुम णो वायरे वंधइ) हे भदन्त! ज्ञानावरणीय कर्म का वंध क्या सूक्ष्मजीव करता है? कि बादर जीव करता है? अथवा–नो सूक्ष्म करता है कि नो वादर करता है? (गोयमा! सुहुमे वंधइ, बायरे भयणाए, णो सुहुम णो बायरे न वंधइ) हे गौतम! ज्ञानावरणीय कर्म

(दो वि भयणाए) હે ગૌતમ! તે બન્ને પ્રકારના જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે છે. (एवं वेयणिज्जाउगवज्जाणं छण्हं) એજ પ્રમાણે તે બન્ને પ્રકારના જીવો વેદનીય અને આયુકર્મ સિવાયના છ કર્મોનો બંધ વિકલ્પે કરે છે. (वेयणिज्जं आहारए वंधइ) આહારક જીવ વેદનીય કર્મનો બંધ કરે છે, (अणाहारए भयणाए) પણ અનાહારક જીવ વિકલ્પે તેનો બંધ કરે છે–એટલે કે અનાહારક જીવ વેદનીય કર્મનો બંધ કરે છે પણ ખરો અને નથી પણ કરતો. (आउए आहारए भयणाए अणाहारए न वंधइ) આહાર જીવ આયુકર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે છે, પણ અનાહારક જીવ તેનો બંધ કરતો નથી.

(णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं सुहुमे बंधइ, वायरे बंधइ, णो सुहुम णो बायरे बंधइ?) હે ભદન્ત! શું જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ સૂક્ષ્મ જીવ કરે છે? કે બાદર (સ્થૂળ) જીવ કરે છે? અથવા નો સૂક્ષ્મ જીવ કરે છે? કે નો બાદર જીવ કરે છે?

(गोयमा! सुहुमे बंधइ, बायरे भयणाए, णो सुहुम णो बायरे न बंधइ) હે ગૌતમ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ સૂક્ષ્મ જીવ કરે છે, બાદર જીવ તે કર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે છે, પણ નો સૂક્ષ્મ અને નો બાદર જીવો તેનો બંધ

गौतम ! सूक्ष्मो बध्नाति, बादरो भजनया, नोसूक्ष्म-नोबादरो न बध्नाति, एवम् आयुष्कवर्जाः सप्ताऽपि, आयुष्कं सूक्ष्मो, बादरो भजनया, नोसूक्ष्म-नो बादरो न बध्नाति? ज्ञानावरणीयं खलु भदन्त! कर्म किं चरमो बध्नाति, अचरमो बध्नाति ? गौतम ! अष्टाऽपि भजनया ॥ सू० ५ ॥

टीका-णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं इत्थी बंधइ ?' गौतमः पृच्छति- हे भदन्त ! ज्ञानावरणीयं खलु कर्म किम् स्त्री बध्नाति ? 'पुरिसो बंधइ ?'

का बंध सूक्ष्मजीव करता है बादर जीव तो भजना से इसका बंध करता है, जो नो सूक्ष्म और नो बादर हैं वे इसका बंध नहीं करते हैं। (एवं सत्त वि, आउए सुहुमे, बायरे भयणाए, णो सुहुम णो बायरे न बंधइ) इसी प्रकार से ये जीव आयुकर्म को छोड़कर शेष सात कर्म प्रकृतियों का बंध करते हैं ऐसा जानना चाहिये। ये दोनों सूक्ष्म बादर जीव आयु कर्म का बंध भजना से करते हैं। तथा जो नो सूक्ष्मजीव हैं और नो बादर जीव हैं वे आयुकर्म का बंध नहीं करते हैं। (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं चरिमे बंधइ, अचरिमे बंधइ) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म का बंध जो चरम जीव होता है वह करता है कि जो अचरम जीव होता है वह करता है ? (गोयमा ! अट्ठ वि भयणाए) हे गौतम। ऐसे जीव आठों कर्मप्रकृतियों का बंध भजना से करता है।

टीकार्थ-ज्ञानावरणीय आदि कर्म के प्रस्ताव से सूत्रकार इस सूत्र द्वारा उन ज्ञानावरणीय आदि कर्मों के बांधनेवालों का निरूपण करने के लिये सर्वप्रथम स्त्री आदि द्वारा का कथन कर रहे हैं-इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा प्रश्न किया कि (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं इत्थी

કરતા નથી (एवं आउगवज्जाओ सत्त वि, आउए सुहुमे, वायरे भयणाए, णो सुहुम णो बायरे न बंधइ) એજ પ્રમાણે તે જીવો આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મોનો બંધ કરે છે તેમ સમજવું સૂક્ષ્મ અને બાદર જીવો આયુકર્મનો બંધ કરે છે પરંતુ નોસૂક્ષ્મ અને નોબાદર જીવો આયુકર્મનો બંધ કરતા નથી. (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं चरिमे बंधइ, अचरिमे बंधइ ?) હે ભદન્ત ! શું ચરમ શરીરી જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે ? કે અચરમ શરીરી જીવ કરે છે ? (गोयमा ! अट्ठ वि भयणाए) હે ગૌતમ ! એવો જીવ આઠે કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ વિકલ્પે કરે છે.

ટીકાર્થ—આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે જ્ઞાનાવરણીય આઠ કર્મોના બંધકોનું નિરૂપણ કર્યું છે. સૌથી પહેલાં સૂત્રકાર સ્ત્રી આદિ દ્વારનું કથન પ્રશ્નોત્તરો દ્વારા કરે છે. ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે "णाणावरणिज्जं

पुरुषो बध्नाति ? ' नपुंसओ बंधइ ? ' नपुंसको बध्नाति ? णोइत्थी-णोपुरिस-णोनपुंसओ बंधइ ? ' नोस्त्री - नोपुरुष - नोनपुंसको बध्नाति ? यो जीवः न स्त्री, न पुरुषः, नापि नपुंसको वर्तते सोऽपि किं ज्ञानावरणीयं कर्म बध्नाति ? इत्याशयः, भगवानाह -' गोयमा ! इत्थी वि बंधइ, पुरिसो वि बंधइ, नपुंसओ वि बंधइ ' हे गौतम ! स्त्री अपि ज्ञानावरणीयं कर्म बध्नाति, पुरुषोऽपि तत्कर्म बध्नाति, नपुंसकोऽपि जीवः तत्कर्म बध्नाति, किन्तु ' नोइत्थी-णो-पुरिस-णोनपुंसओ सिय बंधइ, सिय णो बंधइ' नो स्त्री-नोपुरुष-नोनपुंसको जीवः

बंधइ) हे भदन्त ! आत्मा के ज्ञानगुण को आवरणकरने के स्वभाववाले ज्ञानावरणीय कर्म का बंध कौन करता है ? क्या इस कर्म का बंध स्त्री करती है ? या (पुरिसो बंधइ) पुरुष करता है ? या (नपुसओ बंधइ) नपुंसक करता है ? अथवा-ऐसा जीव करता है कि जो (णोइत्थी) न स्त्री है ? (णोपुरिस णोनपुंसओ) न पुरुष है ? न नपुंसक है ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं-(गोयमा) हे गौतम ! (इत्थि वि बंधइ, पुरिसो वि बंधइ, नपुंसओ वि बंधइ) ज्ञानावरणीय कर्म के बंध करने में ऐसी कोई रुकावट नहीं है कि स्त्री ही इस कर्मका बंध करे-पुरुष न करे अथवा पुरुष ही करे-नपुंसक न करे-तीनों ही वेदवाले इस कर्म का बंध करते हैं-"स्त्री भी इस कर्म का बंध करती है, पुरुष भी इस कर्म का बंध करता है और नपुंसक भी इस कर्म का बंध करता है। पर हां, यह बात अवश्य है कि जो जीव (णोइत्थी, णोपुरिस, णो

णं भंते ! कम्मं किं इत्थी बंधइ ? " हे भदन्त ! આત્માના જ્ઞાનગુણનું આવરણ કરવાના સ્વભાવવાળા જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કોણ કરે છે ? શું આ કર્મનો બંધ સ્ત્રી કરે છે ? અથવા " पुरिसो बंधइ " પુરુષ કરે છે ? અથવા " नपुंसओ बंधइ ? " નપુંસક કરે છે ? અથવા જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ શું એવો જીવ કરે છે કે જે " णो इत्थी " સ્ત્રી નથી ? " णो पुरिसे " પુરુષ નથી ? " णो नपुंसओ " અને નપુંસક નથી ?

ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે—

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (इत्थी वि बंधइ, पुरिसो वि बंधइ, नपुंसओ वि बंधइ) જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ સ્ત્રી પણ કરે અથવા પુરુષ પણ કરે અને નપુંસક પણ કરે છે ત્રણે વેદવાળા જીવો આ કર્મનો બંધ કરે છે-"જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ સ્ત્રી પણ કરે છે, પુરુષ પણ કરે છે અને નપુંસક પણ કરે છે" પરન્તુ એવું અવશ્ય બને છે કે જે જીવ (णोइत्थी, णोपुरिस, णोनपुंसओ सिय बंधइ, सिय णो बंधइ)

स्यात् कदाचित् ज्ञानावरणीयं कर्म बध्नाति, स्यात्-कदाचित् न बध्नाति, अयं भाव.-न स्त्री न पुरुषः, न नपुंसकः वेदोदयरहितः अनिवृत्तिबादरसूक्ष्मसंपराख्यनवम-दशम-गुणस्थानवर्ती भवति, तत्र चानिवृत्तिबादरसंपराय-सूक्ष्मसंपरायौ जीवौ सप्तविध-षड्विधकर्मबन्धकतया ज्ञानावरणीयस्य बन्धकौ भवतः, उपशान्तमोहादारभ्यायोगिकेवलिपर्यन्तगुणस्थानवर्ती जीवस्तु एकविध-

---

नपुंसओ) न स्त्री है, न पुरुष है और न नपुंसक है वह (सिय बंधइ, सिय णो बंधइ) कदाचित् इस कर्मका बंध करता भी है और कदाचित् नहीं भी करता है। तात्पर्य कहने का यह है कि-जो जीव वेद के उदय से रहित होता है-अर्थात्-अङ्गोपाङ्ग नाम कर्म के उदय से जीव के शरीर में स्त्री का आकार, पुरुष के शरीर में पुरुष का आकार और नपुंसक के शरीर में नपुंसक का ओकार भले ही बना हुआ हो-परन्तु वेद संबंधी विकार परिणति उस आत्मामें न हो तो ऐसा जीव वेदोदय से रहित माना जाता है इसी का नाम (नो स्त्री, नो पुरुष और न नपुंसक) इस रूप से यहां प्रकट किया गया है। ऐसा जीव नौवें अनिवृत्ति बादर और दशवें सूक्ष्मसांपराय इन दो गुणस्थानों में रहने वाला होता है। इन दो गुणस्थानों वाला वह नो स्त्री, नो पुरुष और नो नपुंसक जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंधक होता है-क्यों कि वह सात प्रकार के या ६ प्रकार के कर्म का बंधक बांधने वाला कहा गया है। तथा ग्यारहवें

"નો સ્ત્રી હોય છે"-સ્ત્રી હોતો નથી, "નો પુરુષ હોય છે"-પુરુષ હોતો નથી, અને "નો નપુંસક હોય છે"-નપુંસક હોતો નથી તે (सिय बंधइ, सिय णो बंधइ) ક્યારેક આ કર્મનો બંધ કરે છે અને ક્યારેક નથી કરતો. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જે જીવ વેદનાના ઉદયથી રહિત હોય છે. એટલે કે અંગોપાંગ નામકર્મના ઉદયથી સ્ત્રીના શરીરમાં સ્ત્રીનો આકાર, પુરુષના શરીરમાં પુરુષનો આકાર અને નપુંસકના શરીરમાં નપુંસકનો આકાર ભલે બનેલો હોય, પરંતુ વેદ સંબંધી પરિણુતિ તે આત્મામાં ન હોય તો એવા જીવને વેદોદયથી રહિત માનવામાં આવે છે, અને એવા જીવને જ અહીં "નો સ્ત્રી, નો પુરુષ અને નો નપુંસક" રૂપે બતાવવામાં આવ્યો છે. એવો જીવ નવમાં અનિવૃત્તિ બાદર અને દશમાં સૂક્ષ્મ સાંપરાય, એ બે ગુણુસ્થાનોમાં રહેનારો હોય છે. આ બે ગુણુસ્થાનોવાળો નો સ્ત્રી, નો પુરુષ અને નો નપુંસક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે, કારણ કે તેને સાત અથવા તો છ પ્રકારના કર્મોનો બંધક (બાંધનાર) કહ્યો છે. પરંતુ અગિયારમાં

बन्धकत्वात् ज्ञानावरणीयस्य अबन्धको भवति, अत आह–स्याद् बध्नाति, स्यात् न बध्नाति–इति। 'एवं आउगवज्जाओ सत्त कम्मप्पगडीओ' एवं तथैव आयुष्क-वर्जाः आयुष्कभिन्नाः आयुष्यं वर्जयित्वा–इत्यर्थः सप्त कर्मप्रकृतयः ज्ञानावरणीयः माश्रित्य दर्शनावरणीयादयः सप्त वेदितव्याः, दर्शनावरणीयादीनि कर्माण्यपि आयुष्क-वर्जानि स्त्री पुरुषादयः बध्नाति, नोस्त्री–नोपुरुष–नोनपुंसकस्तु कदाचित् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति–इत्यर्थः। गौतमः पुनः पृच्छति–आउगं णं भंते! कम्मं किं इत्थी बंधइ, पुरिसो बंधइ, नपुंसओ बंधइ, पृच्छा ?' हे भदन्त! आयुष्कं कर्म किं स्त्री बध्नाति, पुरुषो बध्नाति, नपुंसको बध्नाति ? इति पृच्छा–गौतमस्य प्रश्नः,

---

गुणस्थान से लेकर अयोगिकेवली नाम के चौदहवें गुणस्थान तक के जीव नो स्त्री, नो पुरुष, और नो नपुंसक होते हुए भी ज्ञानावरणीय कर्मके बंधक नहीं होते हैं, क्यों कि ये जीव एकविधकर्म (सातावेदनीय) के बंधक कहे गये हैं। इसी कारण ऐसा कहा गया है कि जो (नो स्त्री नो पुरुष और नो नपुंसक) होता है वह इस ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता भी है और नहीं भी करता है। (एवं आउगवज्जाओ सत्तकम्म-प्पगडीओ) इसी प्रकार से यह भी जानना चाहिये कि जो जीव नो स्त्री, नो पुरुष और नो नपुंसक है वह जीव आयुकर्म को छोड़कर शेष दर्शनावरणीय आदि कर्मों को बांधता है। परन्तु जो स्त्री, पुरुष और नपुंसक वेदनवाले जीव हैं वे तो दर्शनावरणीय आदि सात कर्मों का बंध करते ही हैं। अब गौतम प्रभु से आयु के बंध के विषय में पूछते हैं कि–(आउगं णं भंते! कम्मं किं इत्थी बंधइ, पुरिसो बंधइ, नपुंसओ

ગુણસ્થાનથી લઇને અયોગી કેવલી નામના ચૌદમાં ગુણસ્થાન સુધીના જીવ નો સ્ત્રી, નો પુરુષ અને નો નપુંસક હોવા છતાં પણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા નથી કારણ કે તે જીવોને એક જ પ્રકારના કર્મના–સાતાવેદનીય કર્મના બંધક કહ્યા છે તે કારણે એવું કહ્યું છે કે " નો સ્ત્રી, નો પુરુષ અને નપુંસક જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કયારેક કરે છે અને કયારેક કરતા નથી." (एवं आउगवज्जाओ सत्त कम्मप्पयडीओ) એ જ પ્રમાણે જે જીવ નો સ્ત્રી, નો પુરુષ અને નો નપુંસક હોય છે તે આયુકર્મ સિવાયના બાકીનાં સાતે કર્મોનો બંધ કયારેક બાંધે છે અને કયારેક બાંધતા નથી. પરંતુ જે સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક વેદવાળા જીવો છે તેઓ આયુકર્મ સિવાયના (દર્શનાવરણીય આદિ) સાતે કર્મોનો બંધ કરે જ છે.

ગૌતમ સ્વામી આયુના બંધ વિષે મહાવીર પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછે છે— (आउगं णं भंते! कम्मं किं इत्थी बंधइ, पुरिसो बंधइ, नपुंसओ बंधइ,

भगवानाह-'गोयमा ! इत्थी सिय बंधइ, सिय नो बंधइ, हे गौतम ! स्त्री स्यात् कदाचित् बध्नाति, स्यात् कदाचिन्न बध्नाति, एवं तिन्नि वि भाणियव्वा' एवं रीत्या अनया त्रयोऽपि स्त्र्यपि पुरुषोऽपि, नपुंसकोऽपि कदाचिद् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, इति रीत्या भणितव्याः वक्तव्याः 'णोइत्थी-णोपुरिस-णोनपुंसओ न बंधइ' नोस्त्री-नोपुरुष-नोनपुंसको जीवः आयुष्यं कर्म न बध्नाति, अयं-भावः-एकत्र भवे सकृदेव आयुषो बन्धात् स्त्रीपुरुषादित्रयं बन्धकाले बध्नाति, अबन्धकाले तु न बध्नाति अत एवोक्तम्-'सिय बंधइ सिय नो बंधइ' इति।

बंधइ, पुच्छा) हे भदन्त! आयुकर्म का बंध कौन करता है? क्या स्त्री आयुकर्म का बंध करती है? या पुरुष आयुकर्म का बंध करता है? या नपुंसक आयुकर्म का बंध करता है? इस प्रकार से यह गौतम का प्रश्न है। इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (इत्थी सिय बंधइ, सिय नो बंधइ) स्त्री आयुकर्म का कदाचित् बंध करती है और कदाचित् बंध नहीं भी करती है। (एवं तिन्नी वि भाणियव्वा) इसी तरह से पुरुष और नपुंसक के विषय में भी जानना चाहिये। अर्थात् पुरुष आयुकर्मका बंध करता भी है और नहीं भी करता है-तथा नपुंसक भी आयुकर्म का बंध करता भी है और नहीं भी करता है। इसका भाव यह है कि एक भव में आयुकर्म जीव एक ही बार बांधता है अतः जब आयुकर्म के बंध होने का समय आताहै-तब ही आयुकर्म का बंध जीव करता है। और जब बंध का समय नहीं होता-तब आयुकर्म का जीव बंध नहीं करता है। इसी भाव को लेकर

पुच्छा) હે ભદન્ત! આયુકર્મનો બંધ કોણ કરે છે? શું સ્ત્રી આયુકર્મનો બંધ કરે છે? કે પુરુષ આયુકર્મનો બંધ કરે છે? કે નપુંસક તેનો બંધ કરે છે?

આ પ્રકારના ગૌતમના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે— "गोयमा!" હે ગૌતમ! (इत्थी सिय बंधइ, सिय नो बंधइ) સ્ત્રી આયુકર્મનો બંધ ક્યારેક કરે છે અને ક્યારેક નથી પણ કરતી, (एवं तिन्नी वि भाणियव्वा) એજ પ્રમાણે પુરુષ અને નપુંસકના વિષે પણ સમજવું. એટલે કે પુરુષ આયુકર્મનો બંધ કરે છે પણ ખરો અને નથી પણ કરતો, નપુંસક પણ આયુકર્મનો બંધ ક્યારેક કરે છે અને ક્યારેક કરતો નથી. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે-એક ભવમાં આયુકર્મ જીવ એક જ વારે બાંધે છે, તેથી જ્યારે આયુકર્મનો બંધ થવાનો સમય આવે છે ત્યારે જ જીવ આયુકર્મનો બંધ કરે છે, અને જ્યારે બંધનો સમય હોતો નથી ત્યારે જીવ આયુકર્મનો બંધ કરતો નથી. એજ ભાવને અનુલક્ષીને "सिय बंधइ, सिय

निवृत्तिबादरसंपरायादिगुणस्थानकेषु आयुर्बन्धस्य व्यवच्छेदात् स्त्र्यादिवेद-रहितो जीवो न बध्नाति, इति । षष्ठं संयतद्वारमाश्रित्याह–' णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं संजए बंधइ, असंजए, संजयाऽसंजए बंधइ ' हे भदन्त ! ज्ञाना-वरणीयं कर्म किं संयतो बध्नाति ? असंयतो वा बध्नाति ? संयताऽसंयतो वा

(सिय बंधइ, सिय नो बंधइ) ऐसा कहा गया है । तथा जो जीव न स्त्री वेदवाले हैं, न पुरुषवेदवाले हैं और न नपुंसक वेदवाले हैं–अर्थात् जिन जीवों के कर्मों की सत्ता में से स्त्री आदि वेदों को उदय निकल गया है–उन वेदों के बंध की व्युच्छित्ति जिन जीवों के हो गई है, ऐसे वे निवृत्त बादर संपराय आदि गुणस्थानक वाले जीव स्त्र्यादि वेद से रहित हुए आयुकर्म के बंध का व्युच्छेद हो जाने के कारण आयुकर्म का बंध नहीं करते हैं। कारण आयुकर्म का व्यवच्छेद भी तो निवृत्तिबादर संप-राय आदि गुणस्थानों में हो जाता है ।

छट्ठे संयतद्वारकी अपेक्षा लेकर अब सूत्रकार कहते हैं–इसमें गौतम प्रभु से पूछते हैं कि–(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं संजए बंधइ, असंजए संजया संजए बंधइ) हे भदन्त! ज्ञानावरणीय कर्मका बंध कौनसा जीव करता है ? क्या जो संयतजीव होता है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है ? या जो असंयत जीव होता है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है ? या जो संयतासंयत जीव होता है, वह ज्ञानावरणीय

नो बंधइ " એવું કથન કરવામાં આવ્યું છે. તથા જે જીવ ન સ્ત્રી વેદવાળો છે, ન પુરુષ વેદવાળો છે અને ન નપુંસક વેદવાળો છે–એટલે કે જે જીવોનાં કર્મોની સત્તામાંથી સ્ત્રી આદિ વેદોનો ઉદય નીકળી ગયો છે–તે વેદોના બંધોની વ્યુચ્છિત્તિ (વિચ્છેદ) જે જીવોને થઇ ગઇ છે, એવાં તે નિવૃત્તિબાદર સંપ-રાય આદિ ગુણસ્થાનકવાળા જીવો સ્ત્રી આદિ વેદથી રહિત થઇને આયુકર્મના બંધનો વિચ્છેદ થઈ જવાના કારણે, આયુકર્મનો બંધ કરતા નથી. કારણ કે નિવૃત્તિબાદર આદિ ગુણસ્થાનોમાં આયુકર્મનો વિચ્છેદ થઈ જતો હોય છે.

હવે સૂત્રકાર છઠ્ઠા સંયતદ્વારને અનુલક્ષીને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તરો દ્વારા કર્મબંધનું નિરૂપણ કરે છે–ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं संजए बंधइ, असंजए संजयासंजए बंधइ ?) હે ભદન્ત ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કયો જીવ કરે છે ? શું સંયત જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે ? કે અસંયત જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે ? કે સંયતાસંયત જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે ?

बध्नाति ? अथवा 'णोसंजय—णोअसंजय—णोसंजयासंजए बंधइ ?' नो संयत–नोअसंयत -- नोसंयतासंयतो बध्नाति ? भगवानाह--'गोयमा ! संजए सिय बंधइ, सिय णो बंधइ,' हे गौतम ! संयतः आद्यसंयमचतुष्टयवृत्तिर्ज्ञानावरणं स्यात् कदाचिद् बध्नाति, यथाख्यातसंयतस्तु उपशान्तमोहादिः स्यात् कदाचित् नो बध्नाति, 'असंजए बंधइ' असंयतो मिथ्यादृष्टयादिः ज्ञानावरणं कर्म बध्नाति, 'संजयासंजए वि बंधइ' संयतासंयतोऽपि देशविर-

---

कर्मका बंधकरता है ? (णोसंजय–णोअसंजय णोसंजयासंजए बंधइ) जो जीव न संयत है, न असंत है और न संयतासंयत है वह ज्ञानावरणीय कर्मका बंध करता है क्या ? इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतमसे कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (संजए सिय बंधइ, सिय णो बंधइ) संयत जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता भी है और नही भी करता है–इसका भाव यह है कि जो जीव सामायिक, छेदोपस्थापनीय, परिहारविशुद्ध और सूक्ष्मसांपराय इन आदि के चार संयम में रहनेवाला है वह तो ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है और जो यथाख्यात संयमवाला जीव है वह उपशान्त मोह आदि गुणस्थानों में रहनेवाला होनेके कारण ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करता है। इसी बात को लक्ष्य में लेकर (संजए सिय बंधइ, सिय णो बंधइ) ऐसा कहा गया है। (असंजए बंधइ) असंयमी जो मिथ्यादृष्टि आदि जीव है–वह ज्ञानावरणीय कर्म

અથવા–(णोसंजय–णोअसजय णोसंजयासंजए बंधइ ?) જે જીવનો સંયત છે, નો અસંયત છે અને નો સંયતાસંયત છે, તે શું જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે ?

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (संजए सिय बंधइ, सिय णो बधइ) સંયત જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ ક્યારેક કરે છે અને ક્યારેક નથી કરતો. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે–જે જીવ સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહાર વિશુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મ સાંપરાય આદિ ચાર સંયમમાં રહેનાર હોય છે, તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે, પણ જે યથાખ્યાત સંયમવાળો જીવ હોય છે તે ઉપશાન્ત મોહ આદિ ગુણસ્થાનોમાં રહેનારો હોવાથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બધ કરતો નથી. એજ વાતને અનુલક્ષીને " संजए सिय बंधइ, सिय णो बंधइ " એવું કહેવામાં આવ્યુ છે.

" अजंसए बंधइ " અસંયમી મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે, (संजयासंजए वि बंधइ) તથા સંયતાસંયત જીવ

तादिः ज्ञानावरणं कर्म बध्नाति, किन्तु 'णोसंजय-णोअसंजय-णोसंजया-संजए ण बंधइ' नोसंयत-नोअसंयत-नोसंयतासंयतो निषिद्धसंयमादिभावः सिद्धो न बध्नाति हेत्वभावात्। 'एवं आउगवज्जाओ सत्तवि' एवम् अनेन प्रकारेण आयुष्कवर्जाः ज्ञानावरणवदेव सप्तापि कर्मप्रकृतयो विज्ञेयाः तथा च आयुष्कवर्जितानि दर्शनावरणीयादि कर्माण्यपि संयतः कदाचिद् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति। असंयतो बध्नाति। संयतासंयतोऽपि बध्नाति, किन्तु 'अउगे हेट्ठिल्ला तिण्णि भयणाए' आयुष्कं कर्म अधस्तनाः आद्यास्त्रयः संयतः, असंयतः, संयतासंयतश्च

का बंध करता है (संजयासंजए वि बंधइ) तथा जो संयतासंयत-देश-विरत-पंचमगुणस्थानवर्ती जीव है-वह भी ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है। तथा-जो जीव (णो संजय-णो असंजय) इत्यादि है-अर्थात् जिसके संयमादिभाव निषिद्ध हैं, ऐसे सिद्धजीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध-बंध के कारण का अभाव हो जाने से नहीं करते हैं। (एवं आउ-गवज्जाओ सत्त वि) इसी तरह से संयतद्वार में जीव-संयत, असंयत और संयतासंयत जीवों में से संयतजीव आयुकर्म को छोड़कर दर्शना-वरणीय आदि कर्मप्रकृतियों को कदाचित् बांधता भी है और कदाचित् नहीं भी बांधता है इस विषय में समस्तकथन संयतजीव के ज्ञानावर णीय कर्म के बांधने न बांधने के जैसा समझना चाहिये। (असंयत) जीव आयुकर्म को छोड़कर शेष दर्शनावरणीय आदि कर्मप्रकृतियों को बांधता है इसी तरह से जो पंचमगुणस्थानवर्ती जीव है उसे भी जानना चाहिये। किन्तु (आउगे हेट्ठिल्ला तिण्णि भयणाए) अधस्तन तीन जो ये संयत, असंयत और संयतासंयत जीव हैं वे आयुकर्म का बंध भजना

એટલે કે દેશવિરતિવાળો પાંચમાં ગુણસ્થાને રહેલો જીવ-પણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે. તથા (णो संजय, णो असंजय, णो संजयासंजए न बंधइ) નો સંયત, નો અસંયત અને નો સંયતાસંયત જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતા નથી-એટલે કે જેમના સંયમાદિ ભાવ નિષિદ્ધ છે એવાં સિદ્ધ જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતા નથી કારણ કે ત્યાં કર્મબંધનાં કારણનોજ અભાવ હોય છે. (एवं आउगवज्जाओ सत्त वि) એજ પ્રમાણે સંયત, અસંયત અને સંયતાસંયત જીવો કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કયારેક બાંધે છે અને કયારેક બાંધતા નથી, અસંયત જીવ આયુકર્મ સિવાયની સાતે કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ બાંધે છે. એ જ પ્રમાણે પાંચમાં ગુણસ્થાને રહેલા જીવના વિષયમાં પણ સમજવું. પરંતુ (आउगे हेट्ठिल्ला तिण्णि भयणाए) પહેલા ત્રણ પ્રકારના જીવો એટલે કે સંયત, અસંયત અને સંયતાસંયત જીવો આયુકર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે

एते त्रयोऽपि भजनया-कदाचिद् बध्नन्ति, कदाचिन्न बध्नन्ति, आयुर्बन्धकाले बध्नन्ति तद्भिन्नकाले आयुष्यं न बध्नन्तीत्यर्थः, 'उवरिल्ले ण बंधइ' उपरितनः अन्तिमः नोसंयत-नोअसंयत-नोसंयतासंयतः सिद्धो जीवः आयुर्न बध्नाति। अथ सप्तमं दृष्टिद्वारमाह-'णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं सम्मदिट्ठी बंधइ?' हे भदन्त! ज्ञानावरणीयं खलु कर्म किं सम्यग्दृष्टिर्बध्नाति? 'अथवा मिच्छदिट्ठी बंधइ?' मिथ्यादृष्टिर्बध्नाति? 'सम्मामिच्छदिट्ठी बंधइ?' सम्यग्मिथ्यादृष्टिर्बध्नाति? भगवानाह-'गोयमा! सम्मदिट्ठी सिय बंधइ, सिय णो बंधइ' हे गौतम! सम्यग्दृष्टिः वीतरागः, तद्भिन्नश्च भवति, तत्र वीतराग-

से करते हैं-अर्थात् जब आयुकर्म के बंध का समय होता है-तब करते हैं और जब उसके बंध का समय नहीं होता तब नहीं करते हैं। (उवरिल्ले ण बंधइ) तथा जो "नो संयत, नो असंयत और नो संयतासंयत सिद्ध जीव हैं" वे आयुकर्म का बंध नहीं करते हैं।

अब सातवें दृष्टिद्वार की अपेक्षा सूत्रकार कथन करते हैं-इसमें गौतमने प्रभुसे पूछा है कि-(णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं सम्मदिट्ठी बंधइ) हे भदन्त! ज्ञानावरणीय कर्म क्या सम्यग्दृष्टि बांधता है? अथवा -(मिच्छदिट्ठी बंधइ) मिथ्यादृष्टि बांधता है? या (सम्ममिच्छदिट्ठी बंधइ) सम्यग् मिथ्यादृष्टि बांधता है? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (सम्यदिट्ठी सिय बंधइ, सिय णो बंधइ) सम्यग्दृष्टि जो जीव होता है वह ज्ञानावरणीय कर्मको बांधता भी है और नहीं भी बांधता है-इस कथन का तात्पर्य ऐ है कि

છે-એટલે કે જ્યારે આયુકર્મના બંધનો સમય હોય છે ત્યારે તેઓ આયુકર્મનો બંધ કરે છે, પણ જ્યારે તેના બંધનો સમય ન હોય ત્યારે તેઓ તેનો બંધ કરતા નથી. "उवरिल्ले ण बंधइ" તથા જે "નો સંયત, નો અસંયત અને નો સંયતાસંયત સિદ્ધ જીવો છે તેઓ આયુકર્મનો બંધ કરતા નથી.

હવે સૂત્રકાર સાતમાં દૃષ્ટિદ્વારની અપેક્ષાએ નીચે પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરે છે-ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે-(णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं सम्मदिट्ठी बंधइ) હે ભદન્ત! શું સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે? અથવા "मिच्छदिट्ठी बंधइ" મિથ્યાદૃષ્ટિ બાંધે છે? અથવા "सम्ममिच्छदिट्ठी बंधइ" સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ બાંધે છે?

ઉત્તર—"गोयमा!" હે ગૌતમ! (सम्मदिट्ठी सिय बंधइ, सिय णो बंधइ) સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ બાંધે છે પણ ખરો અને

भिन्नः सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानावरणं कर्म बध्नाति, वीतरागश्च सम्यग्दृष्टिः सातावेदनीयरूपैकविधकर्मबन्धकत्वात् ज्ञानावरणं कर्म न बध्नाति इत्यभिप्रायेणाह-स्यात् कदाचित् अवीतरागावस्थायां ज्ञानावरणं कर्म बध्नाति, स्यात् कदाचित्-वीतरागावस्थायां ज्ञानावरणं कर्म न बध्नाति, 'मिच्छदिट्ठी बंधइ, सम्मामिच्छदिट्ठी बंधइ' मिथ्यादृष्टिर्बध्नाति, सम्यग्मिथ्यादृष्टिः मिश्रदृष्टिरपीत्यर्थः बध्नाति 'एवं आउगवज्जाओ सत्त वि' एवम् अनेन प्रकारेण आयुष्कवर्जाः सप्तापि कर्मप्रकृतयो विज्ञेयाः दर्शनावरणादिकर्माण्यपि आयुष्यवर्जितानि सम्यग्दृष्टिः

सम्यग्दृष्टि दो प्रकार का होता है एक वीतराग सम्यग्दृष्टि और दूसरा वीतरागभिन्न सम्यग्दृष्टि; इनमें जो वीतरागभिन्न सम्यग्दृष्टि जीव है वह तो ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है और जो वीतराग सम्यग्दृष्टि जीव है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करता है। वह तो केवल एक विध-शातावेदनीयरूप-कर्मका ही बंध करता है-इसी कारण ऐसा कहा है कि जो सम्यग्दृष्टि जीव अवीतराग है-अर्थात् सरागसम्यग्दृष्टि है-वह ज्ञानावरण कर्म का बंध करता है और जो सम्यग्दृष्टि वीतराग है-वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करता है। (मिच्छादिट्ठी बंधइ, सम्मामिच्छादिट्ठी बंधइ) परन्तु जो मिथ्यादृष्टि जीव है वह और जो मिश्र दृष्टि जीव है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है। (एवं आउगवज्जाओ सत्त वि) इस द्वार में ज्ञानावरणीय कर्म का बंध की तरह से ही आयु को छोड़कर शेष-दर्शनावरणीय आदि कर्मों के बांधने

નથી પણ બાંધતો. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-સમ્યગ્દષ્ટિ બે પ્રકારના હોય છે-વીતરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને વીતરાગ ભિન્ન સમ્યગ્દષ્ટિ. આ બન્ને પ્રકારના સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોમાંનો વીતરાગ ભિન્ન સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે, પણ વીતરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતો નથી. તે તો માત્ર શાતાવેદનીય કર્મનો જ બંધ કરે છે. તે કારણે એવું કહ્યું છે કે જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ અવીતરાગ છે-એટલે કે સરાગ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, તે તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે, પણ જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ વીતરાગ જીવ હોય છે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતો નથી. (मिच्छादिट्ठी बंधइ, सम्मामिच्छादिट्ठी बंधइ) પરંતુ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ તથા મિશ્રદૃષ્ટિ જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે. (एवं आउगवज्जाओ सत्त वि) આ દ્વારમાં આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મોનો બંધ બાંધવા વિષેનું સમસ્ત કથન જ્ઞાના-

कदाचित् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, मिथ्यादृष्टिर्मिश्रदृष्टिश्च बध्नात्येवेत्यर्थः, किन्तु 'आउए हेट्ठिल्ला दो भयणाए' आयुष्कं कर्म अधरतनौ आद्यौ द्वौ सम्यग्दृष्टि-मिथ्यादृष्टिरूपौ भजनया कदाचित् आयुर्बन्धकाले बध्नीतः कदाचित् तद्भिन्नकाले न बध्नीतः, परन्तु 'सम्मामिच्छदिट्ठी न बंधइ' सम्यग्मिथ्यादृष्टिः मिश्रदृष्टिरित्यर्थः आयुष्यं कर्म न बध्नाति, अयं भावः-अपूर्वकरणादौ सम्यग्दृष्टिः आयुष्यं कर्म न बध्नाति, तद्भिन्नस्तु सम्यग्दृष्टिरपि आयुर्बन्धकाले आयुर्बध्नाति, तद्भिन्नकाले न बध्नाति, तथा मिथ्यादृष्टिरपि आयुर्बन्धकाले तद् बध्नाति, अन्यदा

के विषय में भी कथन जानना चाहिये-अर्थात् आयुकर्म को छोड़कर सम्यग्दृष्टि जीव दर्शनावरणीय आदि कर्मों को भी कदाचित् बांधता है और कदाचित् नहीं बांधता है। तथा जो मिथ्यादृष्टि और मिश्रदृष्टि जीव हैं, वे इन कर्मों का बंध करते ही हैं। किन्तु (आउए हेट्ठिल्ला दो भयणाए) आयु जो कर्म है उसे आदि के ये सम्यग्दृष्टि और मिथ्यादृष्टि जीव भजना से बांधते हैं-जब आयु के बंध होने का समय होता है-तब उसका बंध करते हैं और जब समय नहीं होता तब नहीं बंध करते हैं। और जो (सम्मामिच्छदिट्ठी न बंधइ) मिश्रदृष्टि जीव है वह आयुकर्म का बंध नहीं करता है। इसका तात्पर्य ऐसा है कि-अपूर्वकरण आदि गुणस्थानवर्ती सम्यग्दृष्टि जीव आयुकर्म का बंध नहीं करता है और इनसे भिन्न जो सम्यग्दृष्टि है वह आयु के बंध काल में आयु को बांधता है और भिन्नकाल में नहीं बांधता है। मिथ्यादृष्टि भी ऐसा ही करता

વરણીય કર્મના કથન પ્રમાણે જ સમજવું. એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મોનો બંધ બાંધે પણ છે અને નથી પણ બાંધતો, તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અને મિશ્રદૃષ્ટિ જીવ આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મોનો બંધ કરે જ છે. પણ (आउए हेट्ठिल्ला दो भयणाए) આયુકર્મનો બંધ પહેલા બે પ્રકારના જીવો એટલે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો વિકલ્પે બાંધે છે, એટલે કે જ્યારે આયુનો બંધ બાંધવાનો સમય થાય છે, ત્યારે તેઓ તે કર્મનો બંધ બાંધે છે, પણ જ્યારે તે બંધ બાંધવાનો સમય હોતો નથી ત્યારે તેઓ તે બંધ બાંધતા નથી. અને (सम्मामिच्छदिट्ठी न बंधइ) સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિશ્રદૃષ્ટિ) જીવ આયુકર્મનો બંધ બાંધતો નથી તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-અપૂર્વકરણ આદિ ગુણસ્થાનમાં રહેલો સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ આયુકર્મનો બંધ કરતો નથી, પણ તે સિવાયના જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય છે તેઓ આયુના બંધકાળે આયુકર્મનો બંધ બાંધે છે પણ તે સિવાયના કાળે તેઓ આયુકર્મ બાંધતા નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ એવું જ કરે છે, તથા સમ્યગ્ મિથ્યા-

न वध्नाति, सम्यग्मिथ्यादृष्टिस्तु आयुष्यं कर्म न वध्नाति, तद्वन्धाऽध्यवसाय-स्थानाभावात्। गौतमः पुनरष्टमं संज्ञयादिवन्धद्वारमाश्रित्य पृच्छति-'णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं सन्नी वंधइ, असन्नी वंधइ?' हे भदन्त! ज्ञानावरणीयं खलु कर्म किं संज्ञी वध्नाति? असंज्ञी वा वध्नाति? 'णोसन्नि-णोअसन्नी वंधइ?' नो-संज्ञि-नोअसंज्ञी वा वध्नाति? भगवान् उत्तरयति-' गोयमा! सन्नी सिय वंधइ, सिय णो वंधइ' हे गौतम! संज्ञी मनःपर्याप्तियुक्तः स्यात् कदाचिद् वध्नाति, स्यात् कदाचिन्न वध्नाति, अवीतरागश्चेत्तदा ज्ञानावरणं वध्नाति, वीतरागश्चेत्तदा

है। तथा सम्यग्दृष्टि जीव जो है, वह आयुकर्म का वंध नहीं करता है ऐसा जो कहा गया है उसका कारण यह है कि उसके आयु के वंध के अध्यवसाय स्थान का अभाव रहता है।

अब गौतम आठवें संज्ञी आदि वन्धद्वारको लेकर प्रभुसे पूछते हैं कि (णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं सन्नी वंधइ, असन्नी वंधइ?) हे भदन्त! ज्ञानावरणीय कर्म क्या संज्ञी जीव बांधता है? या असंज्ञी जीव बांधता है? अथवा (णो सन्नी, णो असन्नी वंधइ) जो जीव न संज्ञी है और न असंज्ञी है, वह बांधता है? भगवान् इस प्रश्न का उत्तर देते हुए गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (सन्नी सिय वंधइ, सिय णो वंधइ) संज्ञी जीव-मनः पर्याप्ति सहित जो जीव है वह कदाचित् ज्ञाना-वरणीय कर्म का वंध करता भी है, और कदाचित् नहीं भी करता है। यदि संज्ञी जीव अवीतराग है, तो ज्ञानावरणीय कर्म का वह वंध करता

દૃષ્ટિ જીવ આયુકર્મનો બંધ કરતો નથી તેનું કારણ એ છે કે તેના આયુના બંધના અધ્યવસાય સ્થાનનો અભાવ રહે છે.

હવે ગૌતમસ્વામી આઠમાં સંજ્ઞી આદિ બંધદ્વારને અનુલક્ષીને મહાવીરપ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं सन्नी बंधइ?) હે ભદન્ત! શું સંજ્ઞી જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે? "असन्नी बंधइ?" કે અસંજ્ઞી જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે? અથવા (णो सन्नी णो असन्नी बंधइ?) જે જીવ નો સંજ્ઞી છે-એટલે કે સંજ્ઞી નથી, અને નો અસંજ્ઞી છે એટલે કે અસંજ્ઞી નથી-એવો જીવ શું તે કર્મનો બંધ કરે છે?

ઉત્તર—"गोयमा!" હે ગૌતમ! (सन्नी सिय बंधइ, सिय णो बंधइ) સંજ્ઞી જીવ (મનઃપર્યાપ્તિ સહિતનો જીવ) ક્યારેક જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે અને ક્યારેક કરતો નથી. જો સંજ્ઞી જીવ અવીતરાગ હોય તો તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે, પણ જો તે વીતરાગ હોય

तन्न बध्नातीत्यर्थः, अत एव 'स्यादि' त्युक्तम्, 'असन्नी बंधइ' असंज्ञी मनः पर्याप्तिरहितो जीवः बध्नात्येव, 'णोसन्नि-णोअसन्नी न बंधइ' किन्तु नोसंज्ञि-नोअसंज्ञी केवली सिद्धश्च हेत्वभावात् न बध्नाति, 'एवं वेयणिज्जाऽऽउगवज्जाओ छ कम्मप्पयडीओ' एवम्-अनेन प्रकारेण वेदनीयाऽऽयुष्क-वर्जाः षट् कर्मप्रकृतयो विज्ञेयाः, तथा च दर्शनावरणादिकर्माण्यपि वेदनीयाऽऽ-युष्कवर्जितानि संज्ञी कदाचिद् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, असंज्ञी तु बध्नात्येव, नोसंज्ञि - नोअसंज्ञी केवली सिद्धश्च बन्धकारणाभावात् तानि न बध्नात्येवे

है-और यदि वह संज्ञी जीव वीतराग है तो ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करता है इसी कारण (स्यात्) ऐसा कहा है। (असन्नी बंधइ) जो जीव मनः पर्याप्त से शून्य है, वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता ही है। (णोसन्नी णोअसन्नी बंधइ) किन्तु जो जीव न संज्ञी है और न असंज्ञी है अर्थात् जो केवलज्ञानी है और जो सिद्ध है-ऐसा जीव कर्मबंध के कारणों के अभाव के कारण ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करता है (एवं वेयणिज्जाऽऽउगवज्जाओ छ कम्मप्पयडीओ) ज्ञानावरणीय कर्म की तरह ही इस द्वार में वेदनीय और आयु को छोड़कर ६ कर्मप्र-कृतियों के विषय में भी जानना चाहिये, तथा च-वेदनीय और आयु को छोड़कर दर्शनावरणादि ६ कर्मप्रकृतियों को भी संज्ञी जीव कदाचित् बांधता भी है और कदाचित् नहीं भी बांधता है। तथा जो असंज्ञी जीव है वह तो बांधता ही है और जो न संज्ञी है, न असंज्ञी है-ऐसे केवली

તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતો નથી. એજ કારણે એવું કહ્યું છે કે "સંજ્ઞી જીવ કયારેક જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે અને કયારેક કરતો નથી." "असन्नी बंधइ" અસંજ્ઞી જીવ (મનઃપર્યાપ્તિથી રહિત જીવ) જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે. (णो सन्नी णो असन्नी न बंधइ) પરંતુ જે જીવ નો સંજ્ઞી હોય છે અથવા તો નો અસંજ્ઞી હોય છે-એટલે કે કેવળજ્ઞાની અથવા સિદ્ધ જીવ, એવા જીવને કર્મબંધનાં કારણોનો અભાવ હોવાથી તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતો નથી. (एवं वेयणिज्जाऽऽ उगवज्जाओ छ कम्मप्पयडीओ) સંજ્ઞી આદિ જીવોના વેદનીયકર્મ અને આયુકર્મ સિવાયના છ કર્મોના બંધનું કથન જ્ઞાનાવરણીય કર્મબંધના કથન પ્રમાણે જ સમજવું. એટલે કે સંજ્ઞી જીવ વેદનીય અને આયુકર્મ સિવાયની છ કર્મ-પ્રકૃતિયોનો બંધ કયારેક બાંધે છે અને કયારેક બાંધતો નથી, અસંજ્ઞી જીવ તે છ કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ બાંધે જ છે, પણ નો સંજ્ઞી અને નો અસંજ્ઞી

त्यर्थः । 'वेयणिज्जं हेट्ठिला दो बंधंति' वेदनीयं कर्म अधस्तनौ आद्यौ द्वौ संज्ञी, असंज्ञी च बध्नीतः, अयोगिसिद्धभिन्नानां वेदयीयकर्मबन्धकत्वात्, 'उवरिल्ले भयणाए' उपरितनो अन्तिमः नोसंज्ञि-नोअसंज्ञी भजनया-कदाचिद् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, यतो हि सयोगिकेवली अयोगिकेवली सिद्धश्च नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिपदवाच्यः, तत्र सयोगिकेवली चेत्तदा वेदनीयं कर्म बध्नाति, यदि पुनरयोगिकेवली सिद्धो वा तदा न बध्नाति अत एव 'भजनया' इत्युक्तम् ।

भगवान् और सिद्धपरमात्मा बंध कारण के अभाव हो जाने के कारण उन शेष ६ कर्मप्रकृतियों का बंध नहीं करते हैं। अब रही वेदनीय और आयु को सम्बन्ध की बात-सो (वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला दो बंधंति) जो अधस्तनवर्ती संज्ञी और असंज्ञी ये दो जीव हैं वे तो वेदनीय कर्म का बंध करते ही हैं-वेदनीय कर्म का बंध तो केवल जो अयोगिसिद्ध चौदहवाँ गुणस्थानवर्ती जीव है वही नहीं करता है। इससे भिन्न सब जीव वेदनीय कर्म का बंध करते हैं। (उवरिल्ले भयणाए) तथा जो न संज्ञी हैं और न असंज्ञी हैं, वे वेदनीय कर्म का बंध भजना से करते हैं -कदाचित् बंध करते हैं और कदाचित् नहीं करते हैं। "सयोगिकेवली तेरहवें गुणस्थानवाला जीव, अयोगिकेवली चौदहवें गुणस्थानवाला जीव तथा सिद्ध भगवान्" ये नो संज्ञी नो असंज्ञी पदसे कहे जाते हैं। सो यदि जीव सयोगिकेवली अवस्थानवाला है तो वह सिर्फ शातावेदनीय कर्म का बंध करता है और यदि वह अयोगिकेवली या सिद्धभगवान्रूप

(કેવલી ભગવાન અને સિદ્ધ પરમાત્મા) તે છ કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ કરતા નથી, કારણ કે ત્યાં બંધના કારણનો જ અભાવ હોય છે. (वेयणिज्जं हेट्ठीला णो बंधंति) પહેલા બે પ્રકારના જીવો એટલે કે સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી જીવો વેદનીય કર્મનો બંધ કરે છે. પણ જે અયોગસિદ્ધ ચૌદમાં ગુણસ્થાનવર્તી જીવ હોય છે તે વેદનીય કર્મનો બંધ કરતો નથી. એ સિવાયના બધાં જીવો વેદનીય કર્મનો બંધ કરે છે. "उवरिल्ले भयणाए" તથા નો સંજ્ઞી અને નો અસંજ્ઞી જીવો વેદનીય કર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે છે, એટલે કે કયારેક કરે છે અને કયારેક કરતા નથી. "સયોગિ કેવલી તેરમાં ગુણસ્થાનવાળો જીવ, અયોગિ કેવલી ચૌદમાં ગુણસ્થાનવાળો જીવ, તથા સિદ્ધ ભગવાન" આ જીવોને નો સંજ્ઞી અને નો અસંજ્ઞી કહ્યા છે. જો જીવ સયોગિ કેવલી અવસ્થાવાળો હોય તો તે ફક્ત શાતાવેદનીય કર્મનો બંધ કરે છે, અને જો તે અયોગિ કેવલી અથવા તો સિદ્ધ પરમાત્મા રૂપ અવસ્થાવાળો હોય તો તે

'आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए' आयुष्कं कर्म तु अधस्तनौ आद्यौ द्वौ संज्ञी, असंज्ञी च भजनया–कदाचिद् बध्नीतः, कदाचिन्न बध्नीतः, अन्तर्मुहूर्तमेव तद्बन्धनात्, किन्तु 'उवरिल्ले न बंधइ' उपरितनः अन्तिमः नोसंज्ञि–नोअसंज्ञी केवली सिद्धश्च आयुष्यं न बध्नाति। अथ भवसिद्धिविषयकं बन्धद्वारमाश्रित्य गौतमः पृच्छति– 'णाणावरणिज्जं कम्मं किं भवसिद्धिए बंधइ' हे भदन्त! ज्ञानावरणीयं कर्म किं भवसिद्धिको बध्नाति? 'अभवसिद्धिए बंधइ' अभवसिद्धिको वा बध्नाति? 'णोभवसिद्धिय–णोअभवसिद्धिए बंधइ?' नोभवसिद्धिक–नोअभवसिद्धिको वा

है तो वह इस शातावेदनीयरूप कर्म का बंध नहीं करता है। इसी कारण यहां पर (भजनया) ऐसा पद कहा गया है (आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए) तथा जो जीव संज्ञी और असंज्ञी हैं वे आयुकर्म को कदाचित् बांधते हैं और कदाचित् नहीं बांधते हैं–क्यों कि आयुकर्म का बंध एक अन्तर्मुहूर्तकाल में ही होता है। (उवरिल्ले न बंधइ) और जो नो संज्ञी नो असंज्ञीरूप केवली भगवान् और सिद्धपरमात्मा हैं वे आयुकर्म का बंध करते ही नहीं हैं।

अब सूत्रकार भवसिद्धिविषयबन्ध द्वारको लेकर कथन करते हैं–इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि–(णाणावरणिज्जं कम्मं किं भवसिद्धिए बंधइ) हे भदन्त! ज्ञानावरणीय कर्म को कौनसा जीव इस द्वार की अपेक्षा से विचार करने पर बांधता है? क्या भवसिद्धिक जो जीव होता है वह बांधता है? या जो (अभवसिद्धिए बंधइ) अभवसिद्धिक जीव होता है वह बांधता है? (णोभवसिद्धिए णोअभवसिद्धिए बंधइ)

શાતાવેદનીય કર્મનો બંધ કરતો નથી. તેથી જ અહીં એવું કહ્યું છે કે "નો સંજ્ઞી અને નો અસંજ્ઞી" વિકલ્પે વેદનીય કર્મનો બંધ કરે છે. (आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए) સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી જીવો આયુકર્મનો બંધ બાંધે છે પણ ખરાં, અને નથી પણ બાંધતા, કારણ કે આયુકર્મનો બંધ એક અન્તર્મુહૂર્ત કાળમાં જ થાય છે. "उवरिल्ले न बंधइ" નો સંજ્ઞી અને નો અસંજ્ઞી રૂપ કેવલી ભગવાન અને સિદ્ધ પરમાત્મા આયુકર્મનો બંધ કરતા નથી.

હવે સૂત્રકાર ભવસિદ્ધિક બંધ દ્વારને અનુલક્ષીને નીચેની પ્રરૂપણા કરે છે—ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કેઃ—

(णाणावरणिज्ज णं भंते! कम्मं किं भवसिद्धिए बंधइ?) હે ભદન્ત! જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કયો જીવ બાંધે છે? ભવસિદ્ધિક જીવ શું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે? અથવા "अभवसिद्धिए बंधइ?" શું અભવસિદ્ધિક જીવ આ કર્મ બાંધે છે? અથવા (णो भवसिद्धिए, णो अभवसिद्धिए बंधइ?)

वध्नाति ? भगवान् उत्तरयति-'गोयमा ! भवसिद्धिए भयणाए' हे गौतम ! भवसिद्धिको भजनया-कदाचिद् वध्नाति, कदाचिन्न वध्नाति, वीतरागभिन्नो भवसिद्धिको ज्ञानावरणं बध्नाति, वीतरागस्तु न बध्नाति, अतः 'भजनया' इत्युक्तम्, अभवसिद्धिए बंधइ' अभवसिद्धिको ज्ञानावरणीयं कर्म वध्नात्येव, किन्तु '

या जो जीव न भवसिद्धिक होता है और न अभवसिद्धिक होता है वह बांधता है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (भवसिद्धिए भयणाए) जो भवसिद्धिक जीव होता है वह भजना से ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है अर्थात्-कदाचित् वह इस कर्म का बंध करता भी है और कदाचित् वह नहीं भी करता है। इसका कारण यह है कि भवसिद्धिक जीव दो प्रकार के होते हैं-एक वे जो वीतराग होते हैं दूसरे वे जो वीतराग नहीं होते हैं। वीतराग भवसिद्धिक जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करते और जो अवीतराग भवसिद्धिक जीव हैं वे तो ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करते ही हैं। ग्यारहवें बारहवें और तेरहवें गुणस्थानवर्ती जीव भवसिद्धिक वीतराग हैं और इनके नीचे के चतुर्थ गुणस्थानतक के जीव अवीतरागभवसिद्धिक जीव हैं। इसी अभिप्राय से यहाँ (भजना) पद का प्रयोग किया गया है। तथा जो जीव अभवसिद्धिक-अभव्य है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता ही है-इसी कारण-(अभवसिद्धिए बंधइ) ऐसा पाठ कहा गया है। किन्तु जो जीव ऐसे हैं कि न भवसि-

જે જીવ ન ભવસિદ્ધિક અને ન અભવસિદ્ધિક હોય છે, તે આ કર્મ બાંધે છે ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે—" भवसिद्धिए भयणाए " ભવસિદ્ધિક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વિકલ્પે બાંધે છે-એટલે કે ક્યારેક બાંધે છે અને ક્યારેક બાંધતો નથી. તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

ભવસિદ્ધિક જીવ બે પ્રકારના હોય છે-(૧) વીતરાગ ભવસિદ્ધિક અને (૨) અવીતરાગ ભવસિદ્ધિક. તેમાંનો વીતરાગ ભવસિદ્ધિક જીવ તે કર્મનો બંધ કરતો નથી, પણ અવીતરાગ ભવસિદ્ધિક જીવ તેનો બંધ કરે છે. અગિયારમાં, બારમાં અને તેરમાં ગુણસ્થાનનો જીવ વીતરાગ ભવસિદ્ધિક હોય છે પણ ચારથી દસ સુધીના ગુણસ્થાને રહેલો જીવ અવીતરાગ ભવસિદ્ધિક હોય છે. તે વાતને ધ્યાનમાં રાખીને અહીં એવું કહ્યું છે કે " ભવસિદ્ધિક જીવ વિકલ્પે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ બાંધે છે. પરંતુ ' अभवसिद्धिए बंधइ " અભવસિદ્ધિક (અભવ્ય) જીવ તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે જ છે. (णो भवसिद्धिए

णोभवसिद्धिय – णोअभवसिद्धिए न बंधइ' नोभवसिद्धिक–नोअभवसिद्धिकः सिद्धो जीवो न बध्नाति, 'एवं आउगवज्जाओ सत्त वि' एवं ज्ञानावरणवदेव आयुष्कवर्जाः सप्तापि कर्मप्रकृतयो विज्ञेयाः तथा च आयुष्यवर्जितानि दर्शनावरणादिकर्माण्यपि भवसिद्धिकः कदाचिद् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, अभवसिद्धिकस्तु बध्नात्येव, नोभवसिद्धिकः–नोअभवसिद्धिकः सिद्धस्तु न बध्नात्येवेति भावः। 'आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए' आयुष्कं कर्म अधस्तनौ आद्यौ द्वौ भव्योऽभव्यश्च भवसिद्धिकपदवाच्यः, अभवसिद्धिकपदवाच्यश्चेत्यर्थः भजनया

द्धिक–भव्य हैं और अभवसिद्धिक–अभव्य हैं– इन दोनों प्रकार के पारिणामिक भावों से रहित हैं ऐसे वे सिद्ध परमात्मारूप जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करते हैं यही बात (णो भवसिद्धिए णो अभवसिद्धिए न बंधइ) इस सूत्र द्वारा प्रदर्शित की गई है। (एवं आउगवज्जाओ सत्त वि) ज्ञानावरणीय कर्म की तरह ही आयुष्कवर्ज सात कर्मप्रकृतियों को जानना चाहिये-अर्थात् जो भवसिद्धिक जीव होता है वह आयुष्कवर्ज दर्शनावरणीयादि कर्मों का बंध करता भी है और नहीं भी करता है। तथा जो अभवसिद्धिक जीव होता है वह तो नियम से आयुष्कवर्ज दर्शनावरणीयादि कर्मों का बंध करता है। परन्तु जो ऐसे जीव होते हैं कि न वे भवसिद्धिक है और न अभवसिद्धिक है तो वे आयुष्कवर्ज दर्शनावरणीयादि कर्मप्रकृतियों का बंध नहीं करते हैं। कारण ऐसे जीवों में इन कर्मों को बंध करने के कारणों का सर्वथा अभाव हो जाता है। (आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए) भवसिद्धिक और अभवसिद्धिक

णो अभवसिद्धिए न बंधइ) नो भवसिद्धिक (भव्य न होय એવો જીવ) અને નો અભવસિદ્ધિક (અભવ્ય ન હોય એવો જીવ) જીવ–આ બન્ને પ્રકારના પારિણામિક ભાવોથી રહિત એવા સિદ્ધ પરમાત્મા રૂપ જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતો નથી. "एवं आउगवज्जाओ सत्त वि" આ જીવોના આયુષ્યકર્મ સિવાયના સાતે કર્મોના બંધનું કથન જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કથન પ્રમાણે જ સમજવું એટલે કે ભવસિદ્ધિક જીવ આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મોનો બંધ વિકલ્પે કરે છે, અભવસિદ્ધિક જીવ તે સાતે કર્મોનો બંધ અવશ્ય કરે છે, અને નો ભવસિદ્ધિક અને નો અભવસિદ્ધિક જીવો આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મોનો બંધ કરતા નથી, કારણ કે તે જીવોમાં એ કર્મનો બંધ કરવાનાં કારણોનો અભાવ હોય છે.

(आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए) ભવસિદ્ધિક અને અભવસિદ્ધિક જીવો

कदाचिद् बध्नीतः, कदाचिन्न बध्नीतः, उभावपि तौ आयुर्वन्धकाले आयुष्यं बध्नीतः, तद्भिन्नकाले आयुष्यं न बध्नीत इति भावः, अतएव 'भजनया' इत्युक्तम् 'उवरिल्ले न बंधइ' उपरितनः नोभवसिद्धिक-नोअभवसिद्धिक पद-वाच्यः सिद्धो न बध्नातीत्यर्थः।

अथ दर्शनविषयकवन्धद्वारमाश्रित्य गौतमः पृच्छति-'णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं चक्खुदंसणी बंधइ अचक्खुदंसणी बंधइ, ओहिदंसणी बंधइ, केवलदंसणी बंधइ?' हे भदन्त! ज्ञानावरणीय कर्म किं चक्षुर्दर्शनी बध्नाति? अचक्षुर्दर्शनी वा किं बध्नाति? अवधिदर्शनी वा किं बध्नाति? केवलदर्शनी वा किं बध्नाति?

ये दोनों जीव आयु कर्म का बंध करते भी हैं और नहीं भी करते हैं। इसका कारण यह है कि गृहीतभव में आयुकर्म का बंध जीव को एक ही बार अपने बंध काल में होता है अबंधकाल में नहीं। अतः इसी भाव को लेकर ऐसा कहा गया है। (उवरिल्ले न बंधइ) जो जीव न भव-सिद्धिक हैं और न अभवसिद्धिक हैं ऐसे वे सिद्ध जीव इस आयुकर्म का बंध नहीं करते हैं।

अब दर्शन विषयबन्धद्वारको आश्रित करके गौतमस्वामी प्रभुसे पूछते हैं कि (णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं चक्खुदंसणी बंधइ, अचक्खु-दंसणी बंधइ ओहिदंसणी बंधइ केवलदंसणी बंधइ) हे भदन्त! ज्ञाना-वरणीयकर्म को क्या चक्षुदर्शनवाला जीव बांधता है? या अचक्षुदर्शन वाला जीव बांधता है? या अवधिदर्शनवाला जीव बांधता है? या

આયુકર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે છે. એટલે કે તેઓ તેનો બંધ કરે પણ છે અને નથી પણ કરતા. તેનું કારણ એ છે કે ગૃહીત ભવમાં જીવને આયુકર્મનો બંધ એક જ વાર પોતાના બંધકાળમાં બંધાય છે, અબંધકાળમાં એ બંધ બંધાતો નથી. "उवरिल्ले न बंधइ" નો ભવસિદ્ધિક અને નો અભવસિદ્ધિક એવાં સિદ્ધ પરમાત્મા આયુકર્મનો બંધ કરતા નથી.

હવે ગૌતમસ્વામી-દર્શનવિષય બંધદ્વારને અનુલક્ષીને નીચેનો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्म किं चक्खुदंसणी बंधइ, अचक्खुदंसणी बंधइ, ओहिदंसणी बंधइ, केवलदंसणी बंधइ?) હે ભદન્ત! જ્ઞાનાવરણીય કર્મ શું ચક્ષુ દર્શનવાળો જીવ બાંધે છે? કે અચક્ષુ દર્શનવાળો જીવ બાંધે છે? કે અવધિ દર્શનવાળો જીવ બાંધે છે? કે કેવળ દર્શનવાળો જીવ બાંધે છે? આ ચારમાંથી કયા દર્શનવાળો જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે?

भगवानाह-' गोयमा ! हेट्ठिला तिण्णि भयणाए ' हे गौतम ! अधस्तनाः आद्यास्त्रयश्चक्षुर्दर्शनी, अचक्षुर्दर्शनी, अवधिदर्शनी च, इत्येते ज्ञानावरणं कर्म भजनया कदाचिद् बध्नन्ति, कदाचिन्नो बध्नन्ति, चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनिनो यदि सरागा भवन्ति तदा ज्ञानावरणं बध्नन्ति यदा तु छद्मस्थवीतरागा एकादशगुणस्थान वर्तिनो जीवास्तदा ज्ञानावरणं कर्म न बध्नन्ति, छद्मस्थवीतरागाणां वेदनीयस्यैव बन्धकत्वात्, अत एव 'भजनया' इत्युक्तम्, 'उवरिल्ले न बंधइ' उपरितनः अन्तिमः केवलदर्शनी भवस्थः सयोगिकेवली अयोगिकेवली इत्यर्थः सिद्धो वा हेत्वभावात् न बध्नाति । ' एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि ' एवं ज्ञानावरणवदेव वेदनीयवर्जाः

(केवलदंसणी बंधइ) केवलदर्शनवाला जीव बांधता है? कौन से दर्शनवाला जीव बांधता है? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं- (गोयमा) हे गौतम! (हेट्ठिल्ला तिण्णि भयणाए) जो जीव चक्षुदर्शन वाला, अचक्षुदर्शनवाला और अवधिदर्शनवाला है, वह जीव ज्ञानावरणकर्म का बंध भजना से करता है-अर्थात् कभी बांधता भी है, और कभी नहीं भी बांधता है। यदि इन दर्शनों वाला जीव सराग है तो वह ज्ञानावरण कर्म का बंध नियम से करता है और यदि वह छद्मस्थ वीतराग-ग्यारहवें और बारहवें गुणस्थानवाला है तो वह ज्ञानावरण कर्म का बंध नहीं करता है क्यों कि जो छद्मस्थ वीतराग होता है उसके वेदनीय कर्म का ही बंध होता है इसीलिये यहां (भजनया) ऐसा पद कहा है (उवरिल्ले न बंधइ) तथा जो केवलदर्शनी जीव है अर्थात् भवस्थ सयोग केवली और अयोगकेवली हैं-वे या जो सिद्ध जीव है वह बन्धहेतु के अभाव हो जाने के कारण ज्ञानावरणीयकर्म

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! " हेट्ठिल्ला तिण्णि भयणाए ' ચક્ષુ દર્શનવાળો જીવ. અચક્ષુ દર્શનવાળો જીવ અને અવધિ દર્શનવાળો જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વિકલ્પે બાંધે છે-એટલે કે બાંધે છે પણ ખરાં અને નથી પણ બાંધતા. જો આ દર્શનોવાળા જીવો સરાગ હોય તો તેઓ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ અવશ્ય બાંધે છે, પણ જો તે છદ્મસ્થ વીતરાગ અગિયારમાં અને બારમાં ગુણસ્થાનવાળો હોય તો તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતો નથી, કારણ કે છદ્મસ્થ વીતરાગને તો વેદનીય કર્મ જ બંધાય છે તે કારણે એવું કહ્યું છે કે " પહેલા ત્રણ દર્શનવાળો જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વિકલ્પે બાંધે છે. " " उवरिल्ले न बंधइ " પરંતુ કેવળ દર્શની જીવ-એટલે કે ભવસ્થ સયોગ કેવલી અને અયોગ કેવલી અથવા તો સિદ્ધ જીવ-જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતો નથી, કારણ કે એવા જીવને બંધનાં કારણોનો જ સર્વથા અભાવ હોય

सप्तापि कर्मप्रकृतयो विज्ञेयाः, तथा च वेदनीयवर्जितानि दर्शनावरणादिकर्माण्यपि चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनिनः कदाचिद् बध्नन्ति, कदाचिन्न बध्नन्ति, केवलदर्शनी भवस्थः सिद्धो वा न बध्नातीत्यर्थः, 'वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला तिन्नि बंधंति' वेदनीयं कर्म अधस्तनाः आद्याः चक्षुरचक्षुरवधि दर्शनिनस्त्रयोऽपि छद्मस्थ-वीतरागाः सरागाश्च बध्नन्त्येव, किन्तु 'केवलदंसणी भयणाए' केवलदर्शनी भजनया कदाचिद् वेदनीयं बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, सयोगिकेवली वेदनीयं बध्नाति, अयोगिकेवली, सिद्धश्च वेदनीयं न बध्नातीति भावः। अथ पर्याप्तकद्वारमाश्रित्य

का बंध नहीं करता है। (एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि) ज्ञानावरण की तरह ही वेदनीय कर्म वर्ज सातकर्म प्रकृतियों को-अर्थात् ६ कर्म प्रकृतियों को जानना चाहिये-तथा च वेदनीय कर्म को छोड़कर दर्शनावरणीयादि कर्मों को भी चक्षुदर्शनी, अचक्षुदर्शनी और अवधिदर्शनी जीव कदाचित् बांधते हैं और कदाचित् नहीं बांधते हैं। परन्तु जो भवस्थ केवलदर्शनी है-अथवा जो सिद्ध केवलदर्शनी है वह इन दर्शनावरणीयादि ६ कर्मप्रकृतियों को नहीं बांधता है। (वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला तिन्नि बंधंति) वेदनीय कर्म का बंध चक्षुदर्शनी आदि तीन दर्शनवाले जीव करते ही हैं-चाहे ये सराग हों, चाहे छद्मस्थ वीतराग हों, सब ही इस कर्म का बंध करते ही हैं। किन्तु जो (केवल दंसणी भयणाए) केवलदर्शनी जीव है वह अयोगी केवली की अपेक्षा से या सिद्ध जीव की अपेक्षा से तो इस वेदनीय कर्म का बंध नहीं करता है और सयोगि केवली की अपेक्षासे वेदनीय कर्म का वह बंध करता है।

છે (एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि) દર્શનદ્વારને અનુલક્ષીને વેદનીય કર્મ સિવાયની સાતે કર્મપ્રકૃતિયોના બંધનું સમસ્ત કથન જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કથન પ્રમાણે જ સમજવું. એટલે કે દર્શનાવરણીય આદિ બીજાં છ કર્મોનો બંધ પણ ચક્ષુ દર્શની, અચક્ષુ દર્શની અને અવધિ દર્શની જીવ ક્યારેક કરે છે અને ક્યારેક કરતા નથી. પરંતુ જે ભવસ્થ કેવલ દર્શની અથવા તો સિદ્ધ કેવલ દર્શની જીવ હોય છે તે તો દર્શનાવરણીય આદિ છ કર્મોનો બંધ કરતો નથી. (वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला तिण्णि बंधंति) વેદનીય કર્મનો બંધ ચક્ષુદર્શની, અચક્ષુ દર્શની અને અવધિદર્શની જીવ કરે છે, તે જીવો ભલે સરાગ હોય કે છદ્મસ્થ વીતરાગ હોય પણ તેઓ વેદનીય કર્મનો બંધ અવશ્ય કરે છે. પરંતુ "केवलदंसणी भयणाए" કેવલદર્શની જીવ વિકલ્પે વેદનીય કર્મનો બંધ કરે છે. આ કથનનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે-કેવલદર્શની જીવ જો અયોગી કેવલી હોય અથવા તો સિદ્ધ પરમાત્મા હોય તો તે વેદનીય કર્મનો બંધ કરતો નથી, પણ સયોગિ કેવલી હોય તો તે વેદનીય કર્મનો બંધ કરે છે.

गौतमः पृच्छति-'णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं पज्जत्तओ बंधइ? अपज्जत्तओ बंधइ णोपज्जत्त-णो अपज्जत्तओ बंधइ' हे भदन्त ! ज्ञानावरणीयं कर्म किम् पर्याप्तको बध्नाति? अपर्याप्तको बध्नाति ? नोपर्याप्तक-नोअपर्याप्तको बध्नाति ?। भगवानाह-'गोयमा ! पज्जत्तए भयणाए' हे गौतम ! पर्याप्तकः भजनया कदाचिद् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, सरागः पर्याप्तको ज्ञानावरणं बध्नाति, वीतरागः पर्याप्तकस्तु ज्ञानावरणं न बध्नाति, अतो 'भजनया' इत्युक्तम्। 'अपज्जत्तए बंधइ' अपर्याप्तकस्तु ज्ञानावरणं बध्नात्येव 'णोपज्जत्तय-

---

अब पर्याप्तक विषयक बन्धद्वारको आश्रित करके गौतमस्वामी प्रभुसे पूछते हैं कि-(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं पज्जत्तओ बंधइ ? अपज्जत्तओ बंधइ ? णोपज्जत्तओ बंधइ णो अपज्जत्तओ बंधइ) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म क्या पर्याप्तक जीव बांधता है ? या जो अपर्याप्तक जीव होता है वह बांधता है ? या जो न पर्याप्तक होता है और न अपर्याप्तक होता है वह बांधता है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम! (पज्जत्तए भयणाए) जो जीव पर्याप्तक होता है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध भजना से करता है- अर्थात् कदाचित् करता भी है और कदाचित् नहीं भी करता है। पर्याप्तक-तीन शरीर ६ पर्याप्तियों के योग्य पुद्गल परमाणुओं को ग्रहण करने वाला जीव-यदि सराग है तो वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध अवश्य ही करता है। और यदि वह पर्याप्तक जीव वीतराग है तो ज्ञानावरणीय कर्म का बंध वह नहीं करता है। इसी अभिप्राय से

હવે પર્યાપ્તક વિષયક બંધદ્વારની અપેક્ષાએ ગૌતમસ્વામી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्म किं पज्जत्तओ बंधइ ? अपज्जत्तओ बंधइ ? णो पज्जत्तओ-णो अपज्जत्तओ बंधइ ?" હે ભદન્ત ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ શું પર્યાપ્તક જીવ કરે છે ? કે અપર્યાપ્તક જીવ કરે છે ? કે નોપર્યાપ્તક જીવ કરે છે ? કે નોઅપર્યાપ્તક જીવ કરે છે ?

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! " पज्जत्तए भयणाए " પર્યાપ્તક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે છે, એટલે કે ક્યારેક કરે છે અને ક્યારેક કરતો નથી. પર્યાપ્તક-ત્રણ શરીર અને છ પર્યાપ્તિઓને યોગ્ય પુદ્‌ગલ પરમાણુઓને ગ્રહણ કરનારો જીવ-જો સરાગ હોય તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ અવશ્ય કરે છે, પણ જો તે પર્યાપ્તક જીવ વીતરાગ હોય તો તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતો નથી. તેથી જ " તેઓ વિકલ્પે કરે છે " એવું

णोअपज्जत्तए न बंधइ' नोपर्याप्तक-नोअपर्याप्तकः सिद्धो न बध्नात्येव, 'एवं-आउगवज्जाओ सत्त वि' एवं ज्ञानावरणवदेव आयुष्कवर्जाः सप्तापि कर्म प्रकृतयो वेदितव्याः। तथा च आयुष्यवर्जितानि दर्शनावरणादिकर्माण्यपि पर्याप्तकः कदाचिद् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, अपर्याप्तकस्तु बध्नात्येव, नोपर्याप्तक-नो अपर्याप्तकः सिद्धस्तु न बध्नात्येवेति भावः। 'आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए' आयुष्कं कर्म अधस्तनौ आद्यौ द्वौ पर्याप्तकाऽपर्याप्तकौ भजनयाआयुषो बन्धकाले

(भजनया) यहां ऐसा कहा है। (अपज्जत्तए बंधइ) तथा जो जीव अपर्याप्तक है-पर्याप्तक नहीं है-वह तो ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता ही है। (णोपज्जत्तय-णोअपज्जत्तए न बंधइ) परन्तु जो जीव न पर्याप्तक की कोटि में है और न अपर्याप्तक की ही कोटि में है-ऐसा वह सिद्ध जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता ही नहीं है (एवं आउगवज्जाओ सत्त वि) ज्ञानावरण की तरह ही आयुष्कवर्ज सातकर्मप्रकृतियों को अर्थात् ज्ञानावरणीयको कह चुके है और आयुष्कका निषेध है, अतः ६ कर्मप्रकृतियों को जानना चाहिये-तथा च आयुष्क वर्जित दर्शनावणीय आदि कर्म भी पर्याप्तक जीव कदाचित् बांधता है। और कदाचित् नहीं बांधता है। परन्तु जो अपर्याप्तक होता है वह तो बांधता ही है। एवं जो न पर्याप्तक होता है और न अपर्याप्तक होता है अर्थात् जो सिद्ध जीव है, वह भी नहीं बांधता है। (आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए) आयुकर्म के पर्याप्तक और अपर्याप्तक ये दो जीव विकल्प से-भजना से-बांधते हैं अर्थात्-आयुकर्म के बंध

કહ્યું છે. "अपज्जत्तए बंधइ" તથા જે જીવ અપર્યાપ્તક હોય છે તે તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ અવશ્ય કરે છે. (णोपज्जत्तय णोअपज्जत्तए न बंधइ) પણ જે જીવ નોપર્યાપ્તકની કોટિમાં હોય છે, અને નોઅપર્યાપ્તકની કોટિમાં હોય છે, એવો સિદ્ધ જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતો જ નથી (एवं आउगवज्जाओ सत्त वि) પર્યાપ્તક દ્વારની અપેક્ષાએ આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મબંધનું કથન જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કથન પ્રમાણે જ સમજવું એટલે કે આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મોનો બંધ પર્યાપ્તક જીવ બાંધે છે પણ ખરો અને નથી પણ બાંધતો. અપર્યાપ્તક જીવ તો તે આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મોનો બંધ અવશ્ય બાંધે જ છે. અને જે ન પર્યાપ્તક અને ન અપર્યાપ્તક હોય છે એટલે કે સિદ્ધ જીવ હોય છે તે આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મોનો બંધ કરતો નથી. (आउगं हेट्ठिल्ला दो भयणाए) પર્યાપ્તક અને અપર્યાપ્તક જીવ આયુકર્મ વિકલ્પે બાંધે છે-એટલે કે ક્યારેક બાંધે છે અને ક્યારેક

आयुर्बध्नीतः, तदन्यकाले आयुर्न बध्नीतः इति भावः, 'उवरिल्ले न बंधइ' उपरितनः अन्तिमः नोपर्याप्तक नोअपर्याप्तकः-सिद्धो न बध्नाति। अथ भाषकविषयकबंध द्वारमाश्रित्य गौतमः पृच्छति 'णाणावरणं भंते! भासए बंधइ? अभासए बंधइ?' हे भदन्त! ज्ञानावरणं कर्म किं भाषको वध्नाति? अभाषको वा बध्नाति? भगवान् उत्तरयति-' गोयमा! दो वि भयणाए ' हे गौतम! द्वावपि भाषकः भाषालब्धिमान् तदन्यः अभाषकश्चेति द्वौ भजनया कदाचिद् ज्ञानावरणं कर्म बध्नीतः, कदाचिन्न बध्नीतः, तथाहि-सरागो भाषकः ज्ञानावरणीयं बध्नाति, वीतरागस्तु भाषको न बध्नाति, अभाषकः अयोगी सिद्धश्च न बध्नाति, पृथिव्यादयो विग्रह-

काल में ही आयु कर्म का बंध करते हैं--अबंधकाल में नहीं करते हैं। (उवरिल्ले न बधइ) जो जीव सिद्ध हैं-अर्थात् न पर्याप्तक हैं और न अपर्याप्तक है-वे आयु कर्म का बंध नहीं करते हैं।

अब भाषाकविषयकबन्धद्वारको आश्रित करके गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि-(णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं भासए बंधइ? अभासए बंधइ?) हे भदन्त! ज्ञानावरणीय कर्म को क्या भाषक जीव बांधता है या अभाषक जीव बांधता है? इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (दो वि भयणाए) ये दोनों ही जीव-अर्थात् जो भाषालब्धिवाला है ऐसा भाषक जीव और जो भाषक से भिन्न-अभाषकभाषालब्धिवाला नहीं है-ऐसे दोनों ही जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध कदाचित् करते भी हैं और कदाचित् नहीं भी करते हैं। भाषक यदि सराग है तो वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध

બાંધતા નથી. તેઓ આયુકર્મના બંધકાળે જ આયુકર્મનો બંધ કરે છે, અબંધકાળે કરતા નથી. " उवरिल्ले न बंधइ " જે જીવ સિદ્ધ હોય છે-એટલે કે ન પર્યાપ્તક અને ન અપર્યાપ્તક હોય છે-તેઓ આયુકર્મનો બંધ કરતા નથી

હવે ભાષકવિષયકબંધદ્વારને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-(णाणावरणिज्ज णं भंते! कम्मं किं भासए बंधइ? अभासए बंधइ?) હે ભદન્ત! જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ભાષક જીવ બાંધે છે? કે અભાષક જીવ બાંધે છે?

મહાવીર પ્રભુ તેનો જવાબ આપતા કહે છે-" दो वि भयणाए " હે ગૌતમ! ભાષાલબ્ધિવાળો ભાષક જીવ તથા ભાષાલબ્ધિ વિનાનો અભાષક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે પણ ખરો અને નથી પણ બાંધતો. ભાષક જો સરાગ હોય તો તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અવશ્ય બાંધે છે, પણ જો તો

गत्याऽऽपन्नाश्चाभाषका बध्नन्ति, अत एव 'दोवि भयणाए' इत्युक्तम्। एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि' एवं ज्ञानावरणवदेव वेदनीयवर्जाः सप्तापि कर्म प्रकृतयो वेदितव्याः, तथा च वेदनीयवर्जितानि दर्शनावरणादिकर्माण्यपि भाषका-भाषकौ भजनया कदाचिद् बध्नीतः, कदाचिन्न बध्नीतः, 'वेयणिज्जं भासए बंधइ' वेदनीयं कर्म भाषकः भाषालब्धिमान् बध्नाति, सयोग्यवसानस्यापि भाषा-लब्धिमतः शातवेदनीयबन्धकत्वात्, 'अभासए भयणाए' अभाषकः भजनया

अवश्य ही करता है। और भाषक यदि वीतराग है तो वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करता है। इसी तरह अयोगी जीव और सिद्ध जीव ये अभाषक हैं तो ये ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करते हैं। तथा पृथिवी आदि जीव जब विग्रह गति में रहते हैं तब ये भी अभाषक माने जाते हैं-सो ये तो ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करते ही हैं। इसी कारण यहां दोनों में ज्ञानावरणीय कर्म के बंध करने की भजना कही गई है। (एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि) इसी तरह से अर्थात् ज्ञानावरण कर्म की तरह ही-वेदनीय वर्ज सातकर्मप्रकृतियों को जानना चाहिये-तथा च-वेदनीय वर्जित दर्शनावरणीय आदि कर्म भी भाषक और अभाषक ये दोनों जीव भजना से बांधते हैं। (वेयणिज्जं भासए बंधइ) वेदनीय कर्म को भाषक जीव बांधता है-कारण कि सयोगि के अवसानवाला भी भाषक-भाषालब्धिवाला-शातावेदनीय कर्म का बंध करता है। (अभासए भयणाए) अभाषक जीव कदाचित् बांधते

વીતરાગ હોય તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતો નથી એજ પ્રમાણે અયોગી જીવ અને સિદ્ધ જીવ અભાષક હોય છે. તેઓ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા નથી. તથા પૃથ્વીકાય આદિ જીવ જ્યારે વિગ્રહ ગતિમાં રહેતા હોય છે, ત્યારે તેમને પણ અભાષક ગણવામાં આવે છે. પણ તેઓ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અવશ્ય બાંધતા હોય છે. તે કારણે જ એવું કહ્યું છે કે "ભાષક અને અભાષક વિકલ્પે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે" (एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि) ભાષક તથા અભાષક જીવોના વેદનીય કર્મ સિવાયના સાતે કર્મબંધનું કથન જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પ્રમાણે સમજવું. એટલે કે વેદનીય કર્મ સિવાયના સાતે કર્મોનો બંધ ભાષક અને અભાષક જીવો બાંધે પણ છે અને નથી પણ બાંધતા. (वेयणिज्जं भासए बंधइ) વેદનીય કર્મ ભાષક જીવ બાંધે છે, કારણ કે સયોગિ અવસ્થાવાળો ભાષક (ભાષાલબ્ધિવાળો જીવ) પણ શાતાવેદનીયનો બંધ કરે છે. "अभासए भयणाए" અભાષક જીવ વેદનીય કર્મ વિકલ્પે બાંધે છે. એટલે કે,

कदाचिद् वेदनीयं कर्म बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, पृथिव्यादिकः अभाषकः बध्नाति, अयोगी, सिद्धश्च अभाषको न बध्नाति, अत आह-'भजनया' इति। अथ परीतद्वारमाश्रित्य गौतमः पृच्छति - 'णाणावरणिज्जं णं भंते कम्मं किं परित्ते बंधइ अपरित्ते बंधइ णोपरित्त-णोअपरित्ते बंधइ' हे भदन्त! ज्ञानावरणीयं खलु कर्म किं परीतो बध्नाति? अपरीतो बध्नाति? नोपरीत-नोअपरीतो बध्नाति? भगवानाह-'गोयमा! परित्त भयणाए' हे गौतम! परीतः प्रत्येकशरीरवनस्पतिकायः अल्पसंसारो वा भजनया ज्ञानावरणं कदाचिद् बध्नाति,

---

हैं और कदाचित् नहीं बांधते हैं-ऐसा जो कहा गया है-सो उसका अभिप्राय ऐसा है कि जब अभाषकपद अयोगी और सिद्धों को रखा जाता है तब वे वेदनीय कर्म का बंध नहीं करते हैं। और जब विग्रह-गत्यापन्न पृथिव्यादिक जीवों को ग्रहण किया जाता है तब वे वेदनीय कर्म का बंध करते हैं। इसी कारण यहां पर भजना प्रकट की गई है।

अब परीतद्वार को आश्रित करके गौतम प्रभु से पूछते हैं कि-(णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं परित्ते बंधइ, अपरित्ते बंधइ? णो परित्त णो अपरीत्ते बंधइ?) हे भदन्त! ज्ञानावरणीय कर्म को क्या परीत जीव बांधता है कि अपरीत जीव बांधता है-अथवा जो जीव न परीत है और न अपरीत है वह बांधता है? इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (परित्ते भयणाए) परीत प्रत्येक शरीरवाला वनस्पति कायिक जीव अथवा अल्पसंसार वाला

ક્યારેક બાંધે છે અને ક્યારેક બાંધતા નથી. આ કથનનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે-અભાષક અયોગી અને સિદ્ધ પરમાત્માઓ વેદનીય કર્મનો બંધ કરતા નથી, પણ વિગ્રહ ગતિમાં રહેલા પૃથ્વીકાય આદિ જીવો વેદનીય કર્મનો બંધ કરે છે.

હવે પરીત દ્વારની અપેક્ષાએ ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને નીચેનો પ્રશ્ન પૂછે છે-(णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं परित्ते बंधइ? अपरित्ते बंधइ? णो परित्त-णो अपरित्ते बंधइ?) હે ભદન્ત! જ્ઞાનાવરણીય કર્મ શું પરીત (પ્રત્યેક શરીરવાળો વનસ્પતિકાય જીવ અથવા અલ્પ સંસારવાળો જીવ) જીવ બાંધે છે? કે અપરીત જીવ બાંધે છે? કે નોપરીત જીવ બાંધે છે? કે નોઅપરીત જીવ બાંધે છે?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा! परित्ते भयणाए) હે ગૌતમ! પરીત જીવ (પ્રત્યેક શરીરવાળો વનસ્પતિકાયિક જીવ અથવા

कदाचिन्न वध्नाति, सरागपरीतो ज्ञानावरणीयं कर्म वध्नाति, वीतरागपरीतस्तु तन्नवध्नाति, अतो ' भजनया ' इत्युक्तम् ' अपरित्ते बंधइ ' अपरीतः साधारण-वनस्पतिकायः अनन्तसंसारो वा वध्नात्येव, ' णोपरित्त-णोअपरित्ते न बंधइ ' नोपरीत-नोअपरीतः सिद्धो न वध्नाति । ' एवं आउगवज्जाओ सत्त कम्म-प्पयडीओ ' एवं ज्ञानावरणवदेव आयुष्कवर्जाः सप्त कर्मप्रकृतयो ज्ञातव्याः तथाहि-आयुष्कवर्जितानि दर्शनावरणादिकर्माण्यपि परीतः कदाचिद् वध्नाति, कदाचिन्न वध्नाति, अपरीतस्तु वध्नात्येव, नोपरीत-नोअपरीतः सिद्धस्तु न कथमपि वध्नातीति भावः। 'आउगं परित्तो वि अपरित्तो वि भयणाए' आयुष्कं कर्म परीतोऽपि,

---

जीव भजना से ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है। इसका भाव यह है कि यदि परीत जीव सराग है तो वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है और यदि वह वीतराग है तो वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करता है। (अपरित्ते बंधइ) साधारण वनस्पतिकायरूप जीव अथवा जीसका संसार अनन्त है ऐसा जीव-ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है (णो परित्त णो अपरित्ते न बंधइ) जो न परीत है और न अपरीत है ऐसा सिद्ध जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करता है (एवं आउगवज्जाओ सत्त कम्मप्पयडीओ) ज्ञानावरण कर्म की तरह से ही आयुष्कवर्ज सात कर्मप्रकृतियों को जानना चाहिये-तथा च-आयुष्कवर्जित दर्शनावरणीयादि कर्मों को भी परीत जीव कदाचित् बांधता है और कदाचित् नहीं बांधता है। पर जो अपरीत जीव है, वह तो बांधता ही है। जो नो परीत नो अपरीत हैं अर्थात् ऐसे जो

અલ્પ સંસારવાળો જીવ) જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે છે આ કથનનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે-જો પરીત જીવ સરાગ હોય તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે, પણ જો તે પરીત જીવ વીતરાગ હોય, તો તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતો નથી. " अपरित्ते बंधइ " સાધારણ વનસ્પતિકાય રૂપ જીવ અથવા જેનો સંસાર અનંત હોય છે એવો જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે જ છે. (णोपरित्त-णोअपरित्ते न बंधइ) પરંતુ નોપરિત અને નોઅપરીત એવો સિદ્ધ જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતો નથી. (एवं आउगवज्जाओ सत्त वि कम्मप्पयडीओ) પરીત દ્વારની અપેક્ષાએ આયુકર્મ સિવાયની સાતે કર્મ-પ્રકૃતિયોના બંધનું સમસ્ત કથન જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કથન પ્રમાણે જ સમજવું. એટલે કે પરીત જીવ આયુકર્મ સિવાયની દર્શનાવરણીય આદિ સાતે કર્મ-પ્રકૃતિયોનો બંધ વિકલ્પે બાંધે છે, અપીરત જીવ તો તે કર્મોનો બંધ અવશ્ય બાંધે છે, પણ ન પરીત અને ન અપરીત રૂપ સિદ્ધ જીવ તે કર્મોનો બંધ

अपरीतोऽपि द्वावपि भजनया कदाचिद् बध्नीतः, कदाचिन्न बध्नीतः, प्रत्येककायः साधारणकायः, परीतः, अपरीतः अल्पसंसार, अनन्तसंसारो वा आयुर्बन्धकाले एव आयुर्बध्नाति, तद्भिन्नकाले न आयुर्बध्नाति, अतो 'भजनया' इत्युक्तम्, किन्तु 'णोपरित्त-णोअपरित्तो न बंधइ' नोपरीत-नोअपरीतः सिद्धस्तु न बध्नात्येव।

अथ ज्ञानविषयकबंधद्वारमधिकृत्य गौतमः पृच्छति-'णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं आभिणिबोहियणाणी बंधइ? सुयणाणी, ओहिणाणी, मणपज्जवनाणी, केवलणाणी बंधइ?' हे भदन्त! ज्ञानावरणीयं कर्म किम् आभिनिबोधिकज्ञानी

सिद्ध जीव हैं, वे कभी नहीं बांधते हैं। (आउगं परित्तो वि अपरित्तो वि भयणाए) आयुष्क कर्म को परीत भी और अपरीत भी भजना से बांधते हैं। प्रत्येक कायवाला जीव परीत और साधारण कायवाला जीव अपरीत, अथवा अल्पसंसारवाला परीत जीव और अनन्तसंसार वाला अपरीत जीव ये दोनों ही प्रकार के जीव आयु के बंध काल में ही आयु का बंध करते हैं और आयु के बंधकाल के असमय में आयु का बंध नहीं करते हैं-इस कारण भजना यहां कही गई है। किन्तु (णोपरित्त णोअपरित्तो न बंधइ) ऐसा जो कहा गया है सो सिद्ध जीव न परीत हैं और न अपरीत ही हैं-इस कारण वे सिद्ध जीव आयुकर्म का बंध नहीं करते हैं।

अब ज्ञानविषयकबन्धद्वारको आश्रित करके गौतमस्वामी प्रभुसे पूछते हैं कि-(णाणावरणिज्जं खलु भंते! कम्मं किं अभिणिबोहियणाणी बंधइ सुयणाणी, ओहिणाणी, मणपज्जवणाणी, केवलणाणी बंधइ?) हे भदन्त!

કદી કરતો નથી. (आउगं परित्तो वि अपरित्तो वि भयणाए) પરીત અને અપરીત જીવો આયુકર્મનો બંધ વિકલ્પે બાંધે છે. પ્રત્યેક કાયવાળો પરીત જીવ અને સાધારણ કાયવાળો અપરીત જીવ, અથવા અલ્પ સંસારવાળો પરીત જીવ અને અનંત સંસારવાળો અપરીત જીવ, એ બન્ને પ્રકારના જીવ આયુના બંધકાળે જ આયુકર્મનો બંધ કરે છે પણ આયુના અબંધકાળે આયુકર્મનો બંધ કરતા નથી, તે કારણે "વિકલ્પે કર્મબંધ" કહ્યો છે. પરંતુ (णो परित्त णो अपरित्तो न बधइ) નોપરીત અને નોઅપરીત એવો સિદ્ધ જીવ આયુ-કર્મનો બંધ કરતો નથી.

હવે ગૌતમસ્વામી જ્ઞાનવિષયકબંધદ્વારને અનુલક્ષીને નીચેનો પ્રશ્ન પૂછે છે— (णाणावरणिज्जं खलु भंते! कम्मं किं आभिणिबोहियणाणी बंधइ? सुयणाणी, ओहिणाणी, मणपज्जवणाणी, केवलणाणी बंधइ?) હે ભદન્ત! જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કયા જ્ઞાનવાળો જીવ બાંધે છે? શું આભિનિબોધિક જ્ઞાની (મતિજ્ઞાની)

मतिज्ञानी किं ज्ञानवरणीयं कर्म बध्नाति ? । भगवानाह-' गोयमा ! हेट्ठिल्ला चत्तारि भयणाए ' हे गौतम ! अधस्तना आद्याश्चत्वारः अभिनिबोधिक-श्रुता-वधि-मनःपर्यवज्ञानिनः भजनया कदाचिद् ज्ञानावरणीयं कर्म बध्नन्ति, कदाचिन्न बध्नन्ति, सरागावस्थायां बध्नन्ति, वीतरागावस्थायां ज्ञानावरणीयं कर्म न बध्नन्ति,, अतो ' भजनया ' इत्युक्तम् , ' केवलणाणी न बंधइ ' केवल-ज्ञानी न बध्नाति । ' एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्तवि ' एवं ज्ञानावरणवदेव वेद·

ज्ञानावरणीए कर्म कौन से ज्ञानवाला जीव बांधता है ? क्या आभिनि-बोधिकज्ञानी-मतिज्ञानी जीव बांधता है । या श्रुतज्ञानी जीव बांधता है? या अवधिज्ञानी जीव बांधता है या मनः पर्यायज्ञानी बांधता है ? या केवलज्ञानी बांधता है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (हेट्ठिल्ला चत्तारि भयणाए) आदि के चार जीव मतिज्ञानी-श्रुतज्ञानी, अवधिज्ञानी और मनः पर्ययज्ञानी जीव-केवल-ज्ञानावरणीय कर्म का बंध भजना से करते हैं-अर्थात् ये चार जीव कदाचित् ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करते भी हैं और कदाचित् नहीं भी करते हैं । जब ये सरागावस्था में रहते हैं, तब तो ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करते हैं और जब ये वीतरागावस्था में रहते हैं-तब ज्ञाना वरणीय कर्म का बंध नहीं करते हैं । इसीलिये यहां (भजना) पद प्रयुक्त किया गया है । (केवलणाणी न बंधइ) केवलज्ञानी आत्मा ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करता है-क्यों कि ज्ञानावरणीय कर्म

જીવ બાંધે છે ? કે શ્રુતજ્ઞાની જીવ બાંધે છે ? કે અવધિજ્ઞાની જીવ બાંધે છે ? કે મનઃપર્યયજ્ઞાની જીવ બાંધે છે ? કે કેવળજ્ઞાની જીવ બાંધે છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (हेट्ठिल्ला चत्तारि भयणाए) પહેલા ચાર પ્રકારના જીવો-મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની અને મનઃપર્યયજ્ઞાની જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે છે-એટલે કે તેઓ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ક્યારેક બાંધે છે અને ક્યારેક બાંધતા નથી જ્યારે તેઓ સરાગ અવસ્થાવાળા હોય છે ત્યારે તો જ્ઞાના· વરણીય કર્મ બાંધે છે, પરંતુ જ્યારે વીતરાગ અવસ્થાવાળા હોય છે, ત્યારે તેઓ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા નથી. તે કારણે અહીં " વિકલ્પે કર્મ બાંધે છે " એવું કહ્યું છે. (केवलणाणी न बंधइ) પરંતુ કેવળજ્ઞાની આત્મા તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતો જ નથી, કારણ કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સર્વથા

नीयवर्जाः सप्तापि कर्मप्रकृतयो वेदितव्याः, तथाहि-वेदनीयवर्जितानि दर्शनावरणादिकर्माण्यपि आभिनिबोधिकज्ञानि प्रभृतयश्चत्वारो ज्ञानिनः कदाचित् सरागावस्थायां बध्नन्ति, कदाचिद् वीतरागावस्थायां न बध्नन्ति, केवलज्ञानी तु न बध्नाति। वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला चत्तारि बधंति' वेदनीयं कर्म अधस्तनाः आद्याश्चत्वार आभिनिवोधिकज्ञानिप्रभृतयोऽपि बध्नन्ति, छद्मस्थानां शाताशातवेदनीयस्य वीतरागाणां च शातवेदनीयस्य बन्धकत्वात्। 'केवलणाणी भयणाए' केवलज्ञानी भजनया कदाचिद् बध्नाति वेदनीयम्, कदाचिन्न बध्नाति, सयोगिकेवलिनां वेदनीयबन्धकत्वात् अयोगिकेवलिनां सिद्धानां चावन्धकत्वात् 'भजनया' इत्युक्तम्।

के सर्वथा क्षय से ही केवलज्ञानप्राप्त होता है (एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि) ज्ञानावरण कर्म की तरह से ही वेदनीयवर्ज सात कर्म प्रकृतियां जाननी चाहिये-तथा च-वेदनीयकर्म से रहित दर्शनावरणीय आदि कर्मों का भी आभिनिबोधिक आदि चारज्ञानवाले जीव कदाचित् बंध करते हैं और कदाचित् नहीं करते हैं। जब ये सरागावस्थापन्न होते हैं-तब तो करते हैं और जब ये वीतरागावस्थापन्न होते हैं तब नहीं करते हैं। केवलज्ञानी तो इनका बंध करते ही नहीं है। (वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला चत्तारि बंधंति) आदि के चार ज्ञानवाले जीव वेदनी कर्म का बंध करते हैं। क्यों कि छद्मस्थों के शातावेदनीय का और अशातावेदनीयका बंध होता है और वीतरागोंके केवल एक शातावेदनीय का ही बन्ध होता है। (केवलणाणी भयणाए) केवलज्ञानी जीव के वेदनीय कर्म का बंध विकल्प से होता है ऐसा जो कहा गया है उसका कारण यह है कि जब केवलज्ञानी जीव तेरहवें गुणस्थान में रहता

વિનાશ થવાથી તો કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોય છે. (एव वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि) વેદનીય કર્મ સિવાયની સાતે કર્મપ્રકૃતિયોના કર્મબંધ વિષેનું કથન જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કથન પ્રમાણે જ સમજવું. એટલે કે વેદનીય કર્મ સિવાયના સાતે કર્મો મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની અને મનઃપર્યયજ્ઞાની ક્યારેક બાંધે છે અને ક્યારેક બાંધતા નથી-જ્યારે તેઓ સરાગ અવસ્થાવાળા હોય છે ત્યારે કરે છે પણ વીતરાગ અવસ્થાવાળા હોય ત્યારે કરતા નથી. કેવળજ્ઞાની આત્મા તો તેમનો બંધ કરતો જ નથી. (वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला चत्तारि बंधंति) વેદનીય કર્મનો બંધ પહેલા ચાર જ્ઞાનવાળા જીવ કરે છે, કારણ કે છદ્મસ્થોને શાતાવેદનીયનો અને અશાતાવેદનીયનો બંધ હોય છે, પણ વીતરાગોને માત્ર શાતાવેદનીયનો જ બંધ હોય છે. (केवलणाणी भयणाए) કેવળજ્ઞાની જીવ વેદનીય કર્મનો બંધ વિકલ્પે બાંધે છે. આમ કહેવાનું કારણ એ

अथ अज्ञानविषयकबन्धद्वारमाश्रित्य गौतमः पृच्छति-'णाणावरणिज्जं णं भंते कम्मं किं मइअन्नाणि बंधइ सुयअन्नाणी बंधइ ?' हे भदन्त ! ज्ञानावरणीयं कर्म किं मत्यज्ञानी बध्नाति ? किम् श्रुताज्ञानी बध्नाति ? किं विभङ्गज्ञानी बध्नाति ?। भगवानाह — गोयमा ! आउगवज्जाओ सत्तवि बंधंति' हे गौतम ! आयुष्कवर्जाः सप्ताऽपि कर्मप्रकृतीः मत्यज्ञानिप्रभृतयो बध्नन्ति। 'आउगं भयणाए' आयुष्कं भजनया कदाचिद् आयुष्कबन्धनकाले बध्नन्ति, कदाचित् तद्भिन्नकाले आयुर्न बध्नन्तीत्यर्थः।

है तब तो वह शातावेदनीय कर्म का बंध करता ही है और जब वही चौदहवें गुणस्थानमें विराजमान हो जाता है या सिद्ध बनजाता है तब उसके वेदनीय कर्म का बंध नहीं होता है।

अब अज्ञानविषयकबंधद्वार को आश्रित करके गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि-(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं मइ अन्नाणी बंधइ, सुय अन्नाणी बंधइ, विभंग अन्नाणी बंधइ) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म का बंध जब अज्ञान की अपेक्षा लेकर विचार करते हैं तो कौन सा अज्ञानी जीव बांधता है-क्या मति अज्ञानी बांधता है ? या श्रुत अज्ञानी बांधता है ? या विभंगज्ञानी-जिसका अवधिज्ञान मिथ्यात्व के संबंध से विपरीत बना हुआ है-ऐसा जीव बांधता है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (आउगवज्जाओ सत्त वि बंधंति) आयु को छोड़कर बाकी की सातों ही कर्मप्रकृतियों को मत्यज्ञानी आदि जीव बांधते हैं। (आउगं भयणाए) आयुकर्म का बंध

છે કે જ્યારે કેવળજ્ઞાની જીવ તેરમાં ગુણસ્થાને રહે છે, ત્યારે તો તે શાતા વેદનીય કર્મનો બંધ કરે જ છે, પણ જ્યારે તે ચૌદમાં ગુણસ્થાને વિરાજમાન થઈ જાય છે અથવા તો સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરી લે છે, ત્યારે તે વેદનીય કર્મ બાંધતો નથી.

હવે અજ્ઞાનવિષયકબંધદ્વારની અપેક્ષાએ ગૌતમસ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (णाणावरणिज्ज णं भंते ! कम्मं किं मइ अन्नाणी बंधइ, सुय अन्नाणी बंधइ, विभंग अन्नाणी बंधइ ?) હે ભદન્ત ! અજ્ઞાનીની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો કયો અજ્ઞાની જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે ? શું મતિ અજ્ઞાની બાંધે છે ? કે શ્રુત અજ્ઞાની બાંધે છે ? કે વિભંગ અજ્ઞાની બાંધે છે ?

(જેનું અવધિજ્ઞાન મિથ્યાત્વના સંબંધથી વિપરીત બનેલું હોય એવા જીવને વિભંગ અજ્ઞાની કહે છે.)

अथ योगविषयकबंधद्वारमाश्रित्य गौतमः पृच्छति-'णाणावरणिज्जं णं भंते कम्मं किं मणजोगी बंधइ? वयजोगी बंधइ? कायजोगी बंधइ? अयोगी बंधइ? हे भदन्त! ज्ञानावरणीयं कर्म किम् मनोयोगी बध्नाति? किं वचोयोगी बध्नाति? किं काययोगी बध्नाति? किं वा अयोगी बध्नाति?। भगवानाह-'गोयमा! हेट्ठिल्ला तिन्नि भयणाए' हे गौतम! अधस्तनाः आद्यास्त्रयः मनोवचःकाययोगिनः भजनया कदाचिद् बध्नन्ति, कदाचिन्न बध्नन्ति, ये तावत् मनोवचःकाय-

वे अज्ञानी जीव भजना से करते हैं-अर्थात् आयुकर्म के बंधकाल में आयु का बंध करते हैं और भिन्न कालमें उसका बंध नहीं करते हैं।

अब योगविषयकबंन्धद्वार को आश्रित करके गौतम प्रभु से पूछते हैं कि-(णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं मणजोगी बंधइ? वयजोगी बंधइ? कायजोगी बंधइ? अयोगी बंधइ?) हे भदन्त! ज्ञानावरणीय कर्म का बंध योगद्वार की अपेक्षा विचार करने पर कौनसा जीव करता है-क्या मनोयोग वाला जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है? या वचनयोगवाला जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है? या जो कायजोगवाला जीव है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है? या जिसके इन तीनों योगों में से एक भी योग नहीं है ऐसा जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम! (हेट्ठिल्ला तिन्नि भयणाए) आदि के तीनों

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा!) હે ગૌતમ! (आउगवज्जाओ सत्त वि बंधंति) મતિ અજ્ઞાની આદિ જીવો આયુકર્મ સિવાયના સાતે કર્મોનો બંધ બાંધે છે. પરંતુ (आउगं भयणाए) અજ્ઞાની જીવો આયુકર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે છે. તેઓ આયુકર્મના બંધકાળે આયુનો બંધ કરે છે. અબંધકાળે તેઓ તેનો બંધ કરતા નથી.

હવે યોગવિષયકબંધદ્વારની અપેક્ષાએ ગૌતમસ્વામી મહાવીરપ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે-(णाणावरणिज्जं णं भते! कम्मं किं मणजोगी बंधइ? वयजोगी बंधइ? कायजोगी बंधइ? अयोगी बंधइ?) યોગદ્વારની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા કયા યોગવાળો જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે? શું મનોયોગવાળો જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે? કે વચનયોગવાળો જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે? કે કાયયોગવાળો જીવ બાંધે છે? કે અયોગી જીવ (આ ત્રણે યોગમાંથી એક પણ યોગ ન હોય એવો જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा!) હે ગૌતમ! (हेट्ठिल्ला तिण्णि भयणाए) પહેલા ત્રણ યોગવાળા જીવો-મનયોગી, વચન-

योगिनः उपशान्तमोहगुणस्थानकवर्तिनः क्षीणमोहगुणस्थानकवर्तिनः सयोगिकेवलिनश्च वर्तन्ते ते ज्ञानावरणं न बध्नन्ति, तदन्ये तु बध्नन्त्येव, अतो 'भजनया' इत्युक्तम्। 'अजोगी न बंधइ' अयोगी अयोगिकेवली, सिद्धश्च न बध्नाति, 'एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि' एवं ज्ञानावरणवदेव वेदनीयवर्जाः सप्तापि कर्मप्रकृतयो वेदितव्याः, तथाहि--वेदनीयवर्जानि दर्शनावरणीयादि कर्माणि मनोवचः काययोगिनः कदाचिद् बध्नन्ति, कदाचिन्न बध्नन्ति, अयोगी न बध्ना-

ही योगवाले-मन वचन और काय योगवाले जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध भजना से करते हैं-अर्थात् कदाचित् वे करते भी हैं और कदाचित् वे नहीं भी करते हैं। तात्पर्य इसका ऐसा है कि जो मन, वचन, काय योगवाले जीव जबतक ग्यारहवें, बारहवें और तेरहवें गुणस्थान में वर्तमान रहते हैं वे वहां पर ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करते हैं। इन गुणस्थानों से भिन्न नीचे के गुणस्थानों में जो जीव रहते हैं वे अवश्य २ ही ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करते हैं। इसी बात को सूचित करने के लिये सूत्रकारने यहां भजना पद का प्रयोग किया है। अयोगि केवली और सिद्ध जीव इन योगों से रहित हो जाने के कारण ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करते हैं। (एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि) ज्ञानावरणीय कर्म की तरह से ही वेदनीयवर्ज सातों ही कर्मप्रकृतियों के विषय में भी जानना चाहिये-तथा च-वेदनीय कर्म को छोड़कर दर्शनावरणीय आदि कर्मप्रकृतियों का बंध ये मन, वचन, काययोगवाले जीव कभी करते हैं और कभी नहीं भी करते हैं। तथा

યોગી અને કાયયોગી જીવો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે છે એટલે કે કયારેક તેઓ તેનો બંધ કરે છે અને કયારેક નથી કરતા. આ કથનનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે-મન, વચન અને કાયયોગવાળાં જીવો જ્યાં સુધી અગિયારમાં, બારમાં અને તેરમાં ગુણસ્થાનોમાં રહેલા હોય છે, ત્યાં સુધી તેઓ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા નથી, પણ તે ગુણસ્થાનો કરતાં નીચેના ગુણસ્થાનોમાં રહેલા જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અવશ્ય બાંધે છે. એ વાત પ્રકટ કરવાને માટે "વિકલ્પે બાંધે છે," એવું કથન કર્યું છે. અયોગી કેવલી અને સિદ્ધ જીવ આ યોગોથી રહિત થઇ જવાને કારણે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધતા નથી.

(एवं वेयणिज्जवज्जाओ सत्त वि) વેદનીય કર્મ સિવાયના સાતે કર્મના બંધ વિષેનું કથન જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કથન પ્રમાણે જ સમજવું. એટલે કે મન, વચન અને કાયયોગવાળા જીવો વેદનીય કર્મ સિવાયના સાતે કર્મોનો બંધ કયારેક કરે છે અને કયારેક કરતા નથી, તથા અયોગી જીવો આ સાતે

तितीं भावः । 'वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला वंधंति' वेदनीयं कर्म अधस्तनाः आधास्त्रयो मनोवचः कायोगिनः वध्नन्ति, सयोगानां वेदनीयबन्धकत्वात्, 'अजोगी न बंधइ' अयोगी वेदनीयं कर्म न वध्नाति, अयोगिनः सर्वकर्माबन्धकत्वात् ।
अथ उपयोगविषयकबंधद्वारमाश्रित्य गौतमः पृच्छति-'णाणावरणिज्जं णं भंते कम्मं किं सागारोवउत्ते बंधइ' हे भगवन् ! ज्ञानावरणीयं कर्म किम् साकारोपयुक्तो बध्नाति ? 'अणागारोवउत्ते बंधइ ?' अनाकारोपयुक्तो वा वध्नाति ? भगवानाह-' गोयमा !

अयोगी जीव इन कर्मप्रकृतियों का बंध नहीं करता है (वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला बंधंति) वेदनीय कर्म का बंध तीनों योग वाले करते हैं। क्यों कि तीनों योगवालों को वेदनीय कर्म का बंधक माना गया है। (अजोगी न बंधइ) अयोगी जीव वेदनीय कर्म का बंध नहीं करता है। क्यों कि अयोगी जीव के किसी भी कर्म का बंध नहीं होता है।

अब सूत्रकार उपयोग विषयकबंधद्वारको आश्रित करके ज्ञानावरणीय आदिकर्मोंके बांधनेके विषयमें कथन करते हैं-इसमें गौतमप्रभुसे ऐसा पूछते हैं कि-(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं सागारोवउत्ते बंधइ ? अणागारोवउत्ते बंधइ ?) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म का बंध कौन से उपयोग वाला जीव करता है ?-क्या जो साकारोपयोग से युक्त होता है अर्थात् ज्ञानोपयोगवाला होता है-वह करता है ? या अनाकारोपयोगवाला होता है-अर्थात् दर्शनोपयोगवाला होता है-वह करता है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम !

કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ કદી પણ કરતા નથી. (वेयणिज्जं हेट्ठिल्ला बंधंति) વેદનીય કર્મનો બંધ ત્રણે યોગવાળા જીવો કરે છે, કારણ કે ત્રણે યોગવાળા જીવોને વેદનીય કર્મના બંધક માનવામાં આવેલા છે, (अजोगी न बंधइ) પણ અયોગી જીવ વેદનીય કર્મનો બંધ કરતો નથી, કારણ કે અયોગી જીવને કોઈ પણ કર્મનો બંધ થતો નથી.

હવે ગૌતમ સ્વામી ઉપયોગ દ્વારને અનુલક્ષીને જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના બંધના વિષયમાં મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं सागारोवउत्ते बंधइ ? अणागारोवउत्ते बंधइ ?) હે ભદન્ત ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કયા પ્રકારના ઉપયોગવાળો જીવ કરે છે ? શું સાકાર ઉપયોગવાળો જીવ (જ્ઞાનોપયોગવાળો જીવ દર્શનોપયોગવાળો જીવ) તેનો બંધ કરે છે ?

अट्ठसुवि भयणाए ' हे गौतम ! अष्टस्वपि कर्मप्रकृतिषु भजनया बन्धो भवति, तथाहि-अष्टावपि कर्मप्रकृतीः ज्ञानावरणीयादिप्रकृतीः, साकारोपयुक्तः अनाकारोपयुक्तो वा भजनया-कदाचिद् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, साकारऽनाकारौ सयोगानाम् अयोगानां च उपयोगौ स्याताम् , तत्रोपयोगद्वयेऽपि सयोगा ज्ञानावरणादिकर्मप्रकृतीः यथायथं बध्नन्ति, अयोगास्तु न बध्नन्ति, अतो ' भजनया ' इत्युक्तम् ।

अथ आहारकविषयकबंधद्वारमाश्रित्य गौतमः पृच्छति-' णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं आहारए बंधइ ? ' हे भदन्त ! ज्ञानावरणीयं कर्म किम् आहारको बध्नाति ? ' अणाहारए बंधइ ' किम् अनाहारको बध्नाति ? भगवानाह— ' गोयमा ! दोवि भयणाए ' हे गौतम ! द्वौ अपि आहारकः, अनाहारकश्च भज-

---

(अट्ठसु वि भयणाए) आठों भी कर्मप्रकृतियों के विषय में यहां भजना से बंध करना कहा गया है-इस विषय में खुलाशा इस प्रकार से है- सयोग और अयोग इन दोनों के साकार और अनाकार दोनों प्रकार का उपयोग होता है। सयोग अर्थात् योगसहित जीव इन दोनों भी उपयोगों में ज्ञानावरणीय आदि कर्मप्रकृतियों का यथायोग्य बंध करते हैं। और जो योग से रहित जीव हैं वे इन ज्ञानावरणीय आदि कर्मप्रकृतियों का बंध नहीं करते हैं।

अब आहारविषयकबंधकद्वार को आश्रित करके गौतमप्रभुसे पूछते हैं कि (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं आहारए बंधइ ?) हे भदन्त ! ज्ञानावरणीय कर्म क्या आहारक जीव बांधते हैं या (अणाहारए बंधइ) अनाहारक जीव बांधते हैं ? इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते

ઉત્તર—(ગોયમા ! અટ્ઠસુ વિ ભયણાએ) હે ગૌતમ ! તે બન્ને પ્રકારના જીવો આઠે કર્મોનો બંધ વિકલ્પે કરે છે-ક્યારેક કરે છે અને ક્યારેક કરતા નથી આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કરી શકાય-સયોગ અને અયોગ એ બન્નેના સાકાર અને અનાકાર એ બન્ને પ્રકારનો ઉપયોગ હોય છે. સયોગ જીવ એટલે કે યોગયુક્ત જીવ એ બન્ને ઉપયોગોમાં જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠે કર્મપ્રકૃતિયોનો યથાયોગ્ય બંધ કરે છે, પણ જે જીવો યોગથી રહિત હોય છે, તેઓ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મપ્રકૃતિયોનો બંધ કરતા નથી.

હવે આહારક દ્વારને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે—(णाणारणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं अहारए बंधइ ? अणाहारए बंधइ ?) હે ભદન્ત ! જ્ઞાનાવરણીય કર્મ શું આહારક જીવ બાંધે છે ? કે અનાહારક જીવ બાંધે છે ?

नया कदाचिद् बध्नीतः, कदाचिन्न वध्नीतः, आहारको वीतरागोऽपि भवति, नासौ ज्ञानावरणं बध्नाति, सरागस्तु आहारको बध्नाति, इति भजनया आहारको बध्नाति। तथा अनाहारकः समुद्घातगतकेवली, विग्रहगत्याऽऽपन्नश्च भवेत्, तत्र समुद्घातगतकेवली अनाहारको न बध्नाति, विग्रहगत्यापन्नस्तु अनाहारको बध्नाति, इति भजनया अनाहारको बध्नाति, । 'एवं वेयणिज्जाऽऽउगवज्जाणं छण्हं' एवं ज्ञानावरणवदेव वेदनीयायुष्कवर्जानां षण्णामपि कर्मप्रकृतीनाम् आलापकाः स्वयमूहनीयाः, तथाहि–वेदनीयायुष्कवर्जितानि दर्शनावरणादिकर्माण्यपि

हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (दो वि भयणाए) आहारक और अनाहारक जीव भजना से ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करते हैं। यदि आहारक जीव वीतराग है तो वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करता है, और यदि वह सराग है तो अवश्य ही ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है। इसलिये भजना से आहारक जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है ऐसा कहा है। जिस समय केवली भगवान् समुद्घात करते हैं उस समय वे, तथा विग्रहगति में रहा हुआ जीव ये अनाहारक होते हैं। अनाहारक समुद्घातगत केवली ज्ञानावरणकर्म का बंध नहीं करता है और विग्रहगतिवाला अनाहारक जीव ज्ञानावरणकर्म का बंध करता है–इसलिये भजना से अनाहारक जीव ज्ञानावरण कर्म का बंध करता है ऐसा कहा है। (एवं वेयणिज्जा आउगवज्जाणं छण्हं) ज्ञानावरणकर्म की तरह से ही वेदनीय और आयुष्क कर्म को छोड़कर

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે–(गोयमा! दो वि भयणाए) હે ગૌતમ! આહારક અને અનાહારક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ વિકલ્પે કરે છે એટલે કે કયારેક કરે છે અને કયારેક કરતા નથી. જો આહારક જીવ વીતરાગ હોય તો તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતો નથી, પણ જો તે સરાગ હોય તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ અવશ્ય કરે છે. તેથી જ એવું કહ્યુ છે કે "આહારક જીવ વિકલ્પે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે." જે સમયે કેવલી ભગવાન સમુદ્ઘાત કરે છે ત્યારે તેઓ અનાહારક હોય છે, અને વિગ્રહ ગતિમાં રહેલો જીવ અનાહારક હોય છે. અનાહારક સમુદ્ઘાતગત કેવલી ભગવાન જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતા નથી, પણ વિગ્રહ ગતિવાળો અનાહારક જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે. તેથી જ એવું કહ્યું છે કે "અનાહારક વિકલ્પે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે. (एवं वेयणिज्जा आउगवज्जाणं छण्हं) આહારક અને અનાહારક જીવોના વેદનીય અને આયુ-

आहारकः, अनाहारकश्च कदाचिद् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति 'वेयणिज्जं आहारए बंधइ' वेदनीयं कर्म आहारको बध्नाति, अयोगिवर्जानां सर्वेषां वेदनीयकर्मबन्धकत्वात्, 'अणाहारए भयणाए' अनाहारको भजनया विग्रहगत्यापन्नः, समुद्घातगतकेवली च वेदनीयं बध्नाति, अयोगी, सिद्धश्च न बध्नातीति भावः। 'आउए आहारए भयणाए' आयुष्कं कर्म आहारको भजनया, आयुर्बन्धकाले एवायुष्कबन्धकत्वात्, तद्भिन्नकाले च तद्बन्धकत्वात्, 'अणाहारए ण बंधइ' अनाहारको न बध्नाति, समुद्घातगतकेवलिनां विग्रहगतिगतानां च आयुष्काबन्धकत्वात्।

दर्शनावरण आदि छ कर्मप्रकृतियों के आलापक-सूत्र-अपने आप विचार लेना चाहिये जैसे-वेदनीय और आयुष्क को छोड़कर दर्शनावरण आदि कर्मों को भी आहारक जीव और अनाहारक जीव कदाचित् बांधता है और कदाचित् नहीं बांधता है। (वेयणिज्जं आहारए बंधइ) वेदनीय कर्म को आहारक जीव बांधता है। क्यों कि अयोगी को छोड़कर सब ही जीव वेदनीय कर्मके बंधक माने गये हैं। (अणाहारए भयणाए) अनाहारक जीव भजना से वेदनीय कर्म का बंध करता है-अर्थात् विग्रहगतिवाला अनाहारक जीव और समुद्घातगत केवली तो वेदनीय कर्म का बंध करते हैं और अयोगी जीव तथा सिद्धपरमात्मा ये वेदनीय कर्म का बंध नहीं करते हैं। (आउए आहारए भयणाए) आहारक जीव आयुकर्म का बंध उसके बंध होने के समय में ही करता है और भिन्न समय में नहीं करता है। (अणाहारए ण बंधइ) अना-

---

કર્મ સિવાયના છ કર્મબંધોનું કથન જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કથન પ્રમાણે જ સમજવું. એટલે કે આયુકર્મ સિવાયના છ કર્મોનો બંધ આહારક અને અનાહારક જીવો વિકલ્પે બાંધે છે-બાંધે છે પણ ખરાં અને નથી પણ બાંધતા. (वेयणिज्जं आहारए बंधइ) વેદનીય કર્મ આહારક જીવ બાંધે છે. આનું કારણ એ છે કે અયોગી સિવાયના સઘળા જીવોને વેદનીય કર્મના બંધક માનવામાં આવેલા છે. (अणाहारए भयणाए) અનાહારક જીવ વેદનીય કર્મ વિકલ્પે બાંધે છે-આ કથનનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે—

વિગ્રહ ગતિવાળો અનાહારક જીવ અને સમુદ્ઘાતગત કેવલી તો વેદનીય કર્મનો બંધ કરે છે, પરંતુ અયોગી જીવ તથા સિદ્ધ પરમાત્મા વેદનીય કર્મનો બંધ કરતા નથી. (आउए आहारए भयणाए) આહારક જીવ આયુકર્મના બંધ વિકલ્પે કરે છે-એટલે કે આયુકર્મના બંધકાળે તે આયુકર્મનો બંધ કરે છે, પણ અબંધકાળે તેઓ આયુકર્મનો બંધ કરતા નથી. (अणा-

अथ सूक्ष्मविषयकबंधद्वारमाश्रित्य गौतमः पृच्छति-'णाणावरणिज्जं णं भंते कम्मं किं सुहुमे, बंधइ बायरे बंधइ ?' हे भदन्त ! ज्ञानावरणीयं कर्म किं सूक्ष्मः बध्नाति बादरो वा बध्नाति ? 'णोसुहुम-णोबायरे बंधइ ?' नोसूक्ष्म-नोबादरो वा किं बध्नाति ? भगवानाह-'गोयमा ! सुहुमे बंधइ' हे गौतम ! सूक्ष्मो बध्नाति, 'बायरे भयणाए' बादरो भजनया कदाचिद् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, वीतरागबादराणां ज्ञानावरणाबन्धकत्वात्, सरागबादराणां च तद्बन्ध-

---

हारक जीव-समुद्धातगत केवली और विग्रहगति वाले जीव-आयुकर्म का बंध नहीं करते हैं। क्यों कि इस अवस्था में वे आयु कर्म के अबन्धक माने गये हैं।

अब सूक्ष्मविषयकबंधद्वारको आश्रित करके गौतमस्वामी प्रभुसे पूछते हैं कि-(णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं सुहुमे बंधइ, बायरे बंधइ ?) हे भदन्त ! सूक्ष्मद्वार की अपेक्षा विचार करनेपर कौनसा जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है ? क्या जो सूक्ष्मनामकर्म के उदयवाला जीव है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है ? या जो बादर नाम कर्म के उदयवाला जीव है, वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता हैं ? (णो सुहुम णो बायरे बंधइ) जो जीव न सूक्ष्म है और न बादर है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (सुहुमे बंधइ) सूक्ष्म जीव ज्ञानावरणीय कर्मका बंध करता है (बायरे भयणाए) बादर जीव भजना से

हारए णो बंधइ) અનાહારક જીવ એટલે કે સમુદ્ઘાતગત કેવલી અને વિગ્રહ ગતિવાળા જીવો આયુકર્મનો બંધ કરતા નથી, કારણ કે આ અવસ્થામાં તેમને આયુકર્મના અબન્ધક માનવામાં આવેલા છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી સૂક્ષ્મદ્વારને અનુલક્ષીને મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्म किं सुहुमे बंधइ ?) હે ભદન્ત ! સૂક્ષ્મદ્વારની અપેક્ષાએ વિચાર કરતા કયો જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે ? શું સૂક્ષ્મનામકર્મના ઉદયવાળો જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે ? કે "बायरे बंधइ ?) બાદર (સ્થૂળ) નામકર્મના ઉદયવાળો જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે ? અથવા (णो सुहुम णो बायरे बंधइ) જે જીવ ન સૂક્ષ્મ અને ન બાદર હોય છે, તેઓ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે ?

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सुहुमे बंधइ) સૂક્ષ્મ જીવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે, (बायरे भयणाए) બાદર (સ્થૂળ) જીવ તે કર્મનો

कत्वात्, अतो 'भजनया' इत्युक्तम्, किन्तु 'णोसुहुम-णोबायरे न बंधइ' नोसूक्ष्म-नोबादरो हि सिद्धो न बध्नाति, सिद्धस्य बन्धकत्वाभावात्, 'एवं आउगवज्जाओ सत्तवि' एवं ज्ञानावरणवदेव आयुष्कवर्जाः सप्तापि कर्मप्रकृतयो वेदितव्याः, तथाहि आयुष्कवर्जितानि दर्शनावरणादिकर्माण्यपि सूक्ष्मो बध्नाति, बादरो भजनया कदाचिद् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, नोसूक्ष्म-नोबादरस्तु सिद्धो न बध्नात्येवेत्यर्थः। 'आउए सुहुमे, बायरे भयणाए' आयुष्कं सूक्ष्मः बादरश्च भजनया कदाचिद् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, आयुर्बन्धकाले आयुर्ब-

---

ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है अर्थात् जो बादर जीव वीतराग हैं वे तो ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करते हैं-और जो बादर जीव सराग हैं वे ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करते हैं। (णो सुहुम णो बायरे न बंधइ) सिद्ध जीव जो कि न सूक्ष्म हैं और न बादर हैं, वे ज्ञानावरणीय कर्म का बंध नहीं करते हैं। क्यों कि सिद्ध जीव किसी भी कर्म का बंध करने वाले नहीं होते हैं। (एवं आउगवज्जाओ सत्त वि) ज्ञानावरण की तरह से ही आयुष्कवर्ज सात कर्मों को भी जानना चाहिये। तथा च-आयुष्कवर्ज दर्शनावरण आदि कर्मों को भी सूक्ष्म जीव बांधते है। बादर इन्हें भजना से बांधता है। और जो सूक्ष्म बादर नहीं हैं ऐसे सिद्ध जीव इन्हें नहीं बांधते हैं। (आउए सुहुमे, बायरे भयणाए) आयुकर्म को सूक्ष्म और बादर जीव भजना से बांधता है-अर्थात् आयु के बंधकाल में आयु का बंध करता है और भिन्नकाल में-

---

બંધ કરે છે પણ ખરો અને નથી પણ કરતો. વીતરાગ બાદર જીવ તે કર્મનો બંધ કરતો નથી, પણ સરાગ બાદર જીવ તેનો બંધ કરે છે. (णो सुहुम, णो बायरे न बंधइ) સિદ્ધ જીવ કે જે સૂક્ષ્મ પણ નથી અને બાદર પણ નથી, તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરતા નથી, કારણ કે સિદ્ધ જીવ કોઇ પણ કર્મનો બંધ કરતા નથી. (एवं आउगवज्जाओ सत्त वि) આ દ્વારની અપેક્ષાએ આયુકર્મ સિવાયની સાતે કર્મપ્રકૃતિયોના બંધનું કથન જ્ઞાનાવરણીય કર્મના કથન પ્રમાણે જ સમજવું

એટલે કે આયુકર્મ સિવાયના દર્શનાવરણીય આદિ સાતે કર્મો પણ સૂક્ષ્મ જીવો બાંધે છે, બાદર જીવો તે સાતે કર્મો વિકલ્પે બાંધે છે, અને જે જીવો સૂક્ષ્મ કે બાદર નથી એવા સિદ્ધગતિના જીવો તેમનો બધ કરતા નથી. (आउए सुहुमे बायरे भयणाए) આયુકર્મનો બંધ સૂક્ષ્મ અને બાદર જીવો વિકલ્પે બાધે છે. એટલે કે તેઓ આયુના બંધકાળે આયુનો બંધ કરે છે,

न्धकत्वात्, तद्भिन्नकाले तदबन्धकत्वात्। 'णोसुहुम-णोबायरे न बंधइ' नोसूक्ष्म-नोबादरो हि सिद्धो जीवो न आयुष्कं कर्म बध्नाति। अथ चरमद्वार-माश्रित्य गौतमः पृच्छति-'णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं चरिमे बंधइ अचरिमे बंधइ?' ज्ञानावरणीयं खलु कर्म किं चरमो बध्नाति? किं वा अचरमो बध्नाति? भगवानाह-'गोयमा! अट्ठ वि भयणाए' हे गौतम! चरमः, अचरमश्च अष्टापि कर्मप्रकृतीः भजनया कदाचिद् बध्नाति, कदाचिन्न बध्नाति, अत्रेदं बोध्यम्-यस्य चरमो भवोभविष्यति स. चरमः, यस्य तु कदापि चरमो भवो न

अबंधकाल में-आयु का बंध नहीं करता है। (णो सुहुम णो पायरे न बंधइ) सिद्ध जीव भी आयु का बंध नहीं करते हैं।

अब चरमबंधद्वार को आश्रित करके गौतमस्वामी प्रभुसे पूछते हैं कि णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं चरिमे बंधइ, अचरिमे बंधइ) हे भदन्त! जब चरमद्वार की अपेक्षा से ज्ञानावरणीय आदि कर्मों के बांधने का विचार किया जाता है तो कौन सा जीव ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है? क्या जो चरम जीव है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है? या जो अचरम जीव है वह ज्ञानावरणीय कर्म का बंध करता है? भगवान् इसका उत्तर देते हुए गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (अट्ठवि भयणाए) चाहे चरम जीव हो-चाहे अचरम जीव हो ये दोनों ही भजना से आठों भी कर्मप्रकृतियों का बंध करते हैं। जिस जीव का अन्तिम भव होगा वह चरम जीव है और जिसका कभी भी अन्तिम-

---

પણ અબંધકાળે આયુને બંધ કરતા નથી (णोसुहुम णोबायरे न बंधइ) સિદ્ધ જીવ પણ આયુને બંધ કરતા નથી.

હવે ગૌતમ સ્વામી ચરમદ્વારને અનુલક્ષીને મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (णाणावरणिज्जं णं भंते! कम्मं किं चरिमे बंधइ, अचरिमे बंधइ?) હે ભદન્ત! ચરમદ્વારની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મો કોણ બાંધે છે? શું ચરમ જીવ (અન્તિમ ભવ કરીને મોક્ષે જનાર જીવ) જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો બંધ કરે છે? કે અચરમ જીવ જ્ઞાના-વરણીય કર્મનો બંધ કરે છે?

ઉત્તર—(गोयमा!) હે ગૌતમ! (अट्ठ वि भयणाए) ચરમ જીવ અને અચરમ જીવ આઠે કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરે છે-એટલે કે તેઓ આઠે કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરે છે પણ ખરાં અને નથી પણ કરતા.

भविष्यति स अचरमः अभव्यः संसारी, सिद्धः अचरमः, तस्य चरम भवाभावात्, तत्र चरमो यथासंभवम् अष्टापि कर्मप्रकृतीः बध्नाति, अयोगित्वे न बध्नाति, इति भजना तत्र बोध्या, अचरमस्तु संसारी अष्टापि कर्मप्रकृतीः बध्नाति, सिद्धस्तु न बध्नातीत्यत्रापि भजना ॥ सू० ५ ॥

वेदकजीवाल्पबहुत्ववक्तव्यता ।

कर्मवेदाधिकारात् वेदकजीवानाम् अल्पबहुत्ववक्तव्यतां निरूपयितुमाह- 'एएसि णं भंते !' इत्यादि ।

मूलम्—एएसि णं भंते ! जीवाणं इत्थीवेयगाणं, पुरिसवेयगाणं नपुंसगवेयगाणं, अवेयगाण य कयरे कयरेहिंतो

भव नहीं होगा वह अचरम जीव है, अचरम पद से अभव्य संसारी का भी ग्रहण होता है और सिद्ध जीव का भी ग्रहण होता है क्यों कि सिद्ध जीव के सिद्धपद प्राप्त हो जाने के बाद चरमभव का अभाव है। इनमें जो चरम जीव है- अभी जिसका अन्तिम भव नहीं है वह तो यथासंभव आठों भी कर्मप्रकृतियों को बांधता है और जो चरम जीव अयोगी है-जिसका अभी यही अन्तिम भव है-तो वह किसी भी कर्मप्रकृति का बंध नहीं करता है। इसी तरह अचरमपद के जब अभव्य-संसारी जीव का ग्रहण करते हैं तो वह भी आठों कर्मप्रकृतियों का बंध करता है और जब अचरमपद से सिद्ध जीव का ग्रहण करते हैं तो वह किसी भी कर्मप्रकृति का बंध नहीं करता है-इस तरह से उभयत्र चरम अचरम दोनों जगहे। भजना जाननी चाहिये ॥ सू० ५ ॥

જે જીવને ભવ અન્તિમ હોય તેને ચરમ જીવ કહે છે, અને જેનો અન્તિમ ભવ કદી પણ થવાનો નથી તેને અચરમ જીવ કહે છે. અચરમ પદ અભવ્ય સંસારીને માટે પણ વપરાય છે, અને સિદ્ધ જીવોને માટે પણ વપરાય છે. કારણ કે સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેમને ચરમભવનો અભાવ હોય છે. આ બન્ને પ્રકારના જીવોમાંથી જે ચરમ જીવ છે-અત્યારે જ જેનો અન્તિમ ભવ ચાલુ નથી, તે તો યથા સંભવ આઠે કર્મોનો બંધ કરે છે, પણ જે ચરમ જીવ અયોગી છે-જેનો અન્તિમ ભવ અત્યારે જ ચાલુ છે તે તો કોઈ પણ કર્મનો બંધ કરતો નથી. એજ પ્રમાણે અચરમ પદને અભવ્ય સંસારી જીવની અપેક્ષાએ પ્રયોગ કરવામાં આવે ત્યારે તે પ્રકારનો જીવ (અભવ્ય સંસારી જીવ) આઠે પ્રકારના કર્મોનો બંધ કરે છે, પણ અચરમ પદનો પ્રયોગ સિદ્ધ જીવને માટે કરવામાં આવે, ત્યારે તેઓ કોઇ પણ કર્મનો બંધ કરતા નથી. તે કારણે "તેઓ વિકલ્પે આઠે કર્મોનો બંધ કરે છે" એવું કથન કર્યું છે. ॥ સૂ. ૫ ॥

अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा? गोयमा! सव्वत्थोवा जीवा पुरिसवेयगा, इत्थिवेयगा संखेज्जगुणा, अवेयगा अणंतगुणा, नपुंसगवेयगा अणंतगुणा, एएसिं सव्वेसिं पयाणं अप्प-बहुगाइं उच्चारेयव्वाइं, जाव-सव्वत्थोवा जीवा अचरिमा, चरिमा अणंतगुणा, सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति ॥ सू० ६ ॥

॥ छट्ठसए तइओ उद्देसो समत्तो ॥ ६-३ ॥

छाया—एतेषां खलु भदन्त! जीवानां स्त्रीवेदकानाम्, पुरुषवेदकानाम्, नपुंसकवेदकानाम्, अवेदकानां च कतरे कतरेभ्यः अल्पा वा, बहुका वा तुल्या वा, विशेषाधिका वा? गौतम! सर्वस्तोकाः जीवाः पुरुषवेदकाः, स्त्रीवेदकाः

वेदवाले जीवों के अल्प-बहुत्व का कथन

'एएसिणं भंते! इत्यादि।

सूत्रार्थ—(एएसिणं भंते! जीवाणं इत्थीवेयगाणं, पुरिवेयगाणं, नपुंसगवेयगाणं, अवेयगाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा) हे भदन्त! स्त्रीवेदक, पुरुषवेदक, नपुंसकवेदक और अवेदक इन सब में कौन २ जीव किन २ जीवों की अपेक्षा से अल्प हैं? कौन २ जीव किन २ जीवों की अपेक्षा से बहुत हैं? कौन २ जीव किन २ जीवों की अपेक्षा समान हैं? और कौन २ जीव किन २ जीवों की अपेक्षा विशेषाधिक हैं? (गोयमा! सव्वत्थो

વેદવાળા જીવોની અલ્પતા અને બહુતાનું નિરૂપણ—

"एएसिणं भंते!" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(एएसिणं भंते! जीवाणं इत्थीवेयगाणं, पुरिसवेयगाण, नपुंसगवेयगाणं, अवेयगाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा?) હે ભદન્ત! સ્ત્રી વેદક, પુરૂષ વેદક, નપુંસક વેદક અને અવેદક જીવોમાંથી કયા કયા જીવો કયા કયા જીવો કરતાં અલ્પ છે? કયા કયા જીવો કયા કયા જીવો કરતાં અધિક છે? કયા કયા જીવો કયા કયા જીવોની અપેક્ષાએ સમાન છે? અને કયા કયા જીવો કયા કયા જીવો કરતાં વિશેષાધિક છે? (गोयमा! सव्वत्थोवा जीवा पुरिसवेयगा, इत्थिवेयगा संखेज्जगुणा, अवेयगा

संख्येयगुणाः, अवेदकाः अनन्तगुणाः, नपुंसकवेदका अनन्तगुणाः, एतेषां सर्वेषां पदानाम् अल्प-बहुत्वकानि उच्चारयितव्यानि, यावत्-सर्वस्तोका जीवा अचरमाः, चरमाः अनन्तगुणाः, तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति ॥ सू० ५ ॥

टीका—'एएसि णं भंते ! जीवाणं इत्थीवेयगाणं पुरिसवेयगाणं, अवेयगाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा तुल्ला वा, विसेसाहिया

वा जीवा पुरिसवेयगा, इत्थि वेयगा संखेज्जगुणा, अवेयगा अणंतगुणा, नपुंसगवेयगा अणंतगुणा) हे गौतम ! सब से कम पुरुषवेदक जीव हैं। इनसे संख्यातगुणे स्त्रीवेदक जीव हैं। अवेदक जीव अनन्तगुणे हैं। नपुंसकवेदक भी अनंतगुणे हैं। (एएसिं सव्वेसिं पयाणं अप्पबहुगाइं उच्चारेयव्वाइं जाव सव्वत्थोवा जीवा अचरिमा, चरिमा, अणंतगुणा सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) इन सब पदों का अल्प बहुत्व कहना चाहिये यावत् सब से कम अचरम जीव हैं और चरम जीव अनन्तगुणे हैं। हे भदन्त ! जैसा आपने कहा है-वह सब ऐसा ही है-हे भदन्त ! वह सब ऐसा ही है। इस प्रकार कहकर गौतम अपने स्थान पर बैठ गये।

टीकार्थ—कर्म और वेद के अधिकार से सूत्रकार इस सूत्र द्वारा वेदक जीवों की अल्प बहुत्व वक्तव्यता का निरूपण कर रहे हैं-इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि-(एएसि णं भंते ! जीवाणं इत्थीवेयगाणं पुरिसवेयगाणं, नपुंसगवेयागाणं, अवेयगाण य कयरे कयरे-

---

अणंतगुणा, नपुंसगवेयगा अणंतगुणा) પુરૂષ વેદવાળા જીવો સૌથી ઓછાં છે, સ્ત્રી વેદવાળા જીવો તેમના કરતાં સંખ્યાતગણા છે, અવેદવાળા જીવો અનંતગણા છે, નપુંસક વેદવાળા જીવો પણ અનંતગણા છે. (एएसिं सव्वेसिं पयाणं अप्पबहुगाइं उच्चारेयव्वाइं जाव सव्वत्थोवा जीवा अचरिमा, चरिमा अणंतगुणा, सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) આ બધા પદોનું અલ્પ બહુત્વ કહેવું જોઈએ સૌથી ઓછાં અચરમ જીવો છે અને ચરમ જીવો અનંતગણા છે, અહીં સુધીનું સમસ્ત કથન કરવું જોઈએ. હે ભદન્ત ! આપની વાત સાચી જ છે. હે ભદન્ત ! આ વિષયનું આપે જે પ્રતિપાદન કર્યું તે યથાર્થ જ છે. આ પ્રમાણે કહીને ગૌતમ સ્વામી તેમને સ્થાને બેસી ગયા.

ટીકાર્થ—કર્મ અને વેદનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે. સૂત્રકાર આ સૂત્ર દ્વારા વેદક (જુદા જુદા વેદવાળા) જીવોની અલ્પ-બહુતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. ગૌતમ સ્વામી આ વિષયને અનુલક્ષીને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે-(एएसि णं भंते ! जीवाणं इत्थीवेयगाणं, पुरिसवेयगाणं, नपुंसगवेयगाणं अवेयगाण य कयरे

वा ? गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! एतेषां खलु जीवानां स्त्रीवेदकानाम् , पुरुषवेदकानां, नपुंसकवेदकानाम् , अवेदकानाम् अनिवृत्तिबादरसूक्ष्मसंपरायगुणस्थानवर्तिप्रभृतीनां सिद्धानां च मध्ये कतरे जीवाः कतरे जीवेभ्यो: अल्पा वा, बहुका वा, तुल्या वा, विशेषाधिका वा भवन्ति ? भगवानाह–'गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा पुरिसवेयगा ' गौतम ! सर्वस्तोकाः सर्वेभ्यो जीवेभ्योऽल्पाः पुरुषवेदकाः 'इत्थिवेयगा संखेज्जगुणा ' स्त्रीवेदकाः संख्येयगुणाः भवन्ति, यतो हि देवपुरुषेभ्यो देवस्त्रियः द्वात्रिंशद्गुणाः भवन्ति, मनुष्यपुरुषेभ्यो मनुष्यस्त्रियः सप्तविंशतिगुणाः भवन्ति, तिर्यक्पुरुषेभ्यस्तिर्यक्स्त्रियः त्रिगुणाः भवन्ति,

---

हिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा विसेसाहिया वा) हे भदन्त ! इन स्त्रीवेदक, पुरुषवेदक, नपुंसकवेदक और अवेदक–अनिवृत्तिबादर सूक्ष्म सांपराय आदि गुणस्थानवर्ती जीव और सिद्ध इनके बीच में कौन जीव किस जीव से अल्प है ? कौन जीव किस जीव से अधिक है ? कौन जीव किस जीव से बराबर है और कौन जीव किस जीव से विशेषाधिक है ? भगवान इस प्रश्न का उत्तर देते हुए गौतम से कहते हैं कि–(गोयमा) हे गौतम ! (सव्वत्थोवा जीवा पुरिसवेयगा) पुरुषवेद वाले जो जीव हैं, वे सब जीवों से कम हैं। (इत्थिवेयगा संखेज्जगुणा) स्त्रीवेदक–स्त्रीवेदवाले–जीव संख्यातगुणे हैं। क्यों कि–देव, पुरुष और तिर्यंच रूप पुल्लिंग इन की अपेक्षा क्रमशः इनकी स्त्रियों बत्तीस गुणी, सत्ताईसगुणी, और तिगुनी होती हैं। अर्थात् देवों की अपेक्षा देवियों का प्रमाण बत्तीस गुणा होता है–मनुष्य पुरुषों की अपेक्षा मनुष्याणियों

कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?) હે ભદન્ત ! આ સ્ત્રી વેદક, પુરૂષ વેદક, નપુંસક વેદક, અને અવેદક–અનિવૃત્તિ બાદર સૂક્ષ્મ સાંપરાય આદિ ગુણસ્થાનવર્તી જીવો અને સિદ્ધ જીવોમાંથી કયા કયા જીવો કયા કયા જીવો કરતાં ઓછાં છે ? કયા જીવો કયા જીવો કરતાં અધિક છે ? કયા જીવો કયા જીવોની બરાબર છે ? અને કયા જીવો કયા જીવો કરતાં વિશેષાધિક છે ? તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सव्वत्थोवा जीवा पुरिसवेयगा) પુરૂષ વેદવાળા જીવો સૌથી ઓછાં છે (इत्थिवेयगा संखेज्जगुणा) સ્ત્રી વેદવાળા જીવો તેમના કરતાં સંખ્યાતગણા છે, કારણ કે દેવ, પુરૂષ, અને તિર્યંચરૂપ પુલિંગ (નરજાતિ) કરતાં તે જાતિની સ્ત્રીઓ અનુક્રમે બત્રીસગણી, સત્યાવીશગણી અને ત્રણગણી હોય છે એટલે કે દેવો કરતાં દેવીઓ બત્રીસગણી છે, માણસો કરતાં સ્ત્રીઓ સત્યાવીશગણી છે,

'अवेयगा अणंतगुणा' अवेदकाः अनिवृत्ति बादरसूक्ष्मसंपरायगुणस्थानवर्त्ति प्रभृतयः, सिद्धाश्च जीवाः अनन्तत्वात् स्त्रीवेदकेभ्योऽनन्तगुणा भवन्ति, 'नपुंसग-वेयगा अणंतगुणा' नपुंसकवेदकाः अनन्तगुणा भवन्ति, अनन्तकायिकानां सिद्धेभ्योऽनन्तगुणत्वात्। 'एएसिं सव्वेसिं पदाणं अप्प-बहुगाइं उच्चारेयव्वाइं' एतेषां पूर्वोक्तानां सर्वेषाम् संयतादिचरमान्तां चतुर्दशानां पदानां द्वाराणाम् तद्गतभेदापेक्षया अल्पबहुत्वम् उच्चारयितव्यं वक्तव्यम्, तद्यथा 'एएसि णं भंते! संजयाणं, असंजयाणं, संजयासंजयाणं, णोसंजय णोअसंजय – णोसंजयासंजयाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा? गोयमा!

(मनुष्यस्त्रियें) का प्रमाण २७ गुणा होता है और तिर्यंच पुरुषोंकी अपेक्षा तिर्यञ्चनियोंका प्रमाण तिगुना होता है। इसी कारण स्त्रीवेदक जीव पुरुष वेदकोंकी अपेक्षा संख्यातगुणित प्रकट किये गये हैं। (अवेयगा अणंतगुणा अनिवृत्ति बादर सूक्ष्मसंपराय आदि गुणस्थानवर्ती जीव तथा सिद्ध जीव ये स्त्रीवेदकों से अनन्तगुणे हैं। (नपुंसगवेयगा अणंतगुणा) नपुंसक वेदवाले जीव भी अनन्तगुणे हैं। क्यों कि सिद्धों से अनन्तगुणे अनन्तकायिक जीव हैं। (एएसिं सव्वेसिं पयाणं अप्पबहुगाइं उच्चारेयव्वाइं) इन सब पूर्वोक्त संयत से लेकर चरम तक के १४ द्वारों का अल्प बहुत्व तद्गत भेदों की अपेक्षा से कह लेना चाहिये-वह इस प्रकार से है-"एएसि णं भंते! संजयाणं, असंजयाणं, संजया संजयाणं णो संजय णो असंजय-णो संजया संजयाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा,

---

અને તિર્યંચ નર કરતાં તિર્યંચ માદા (નારી જાતિ) ત્રણગણી હોય છે. તે કારણે પુરૂષ વેદવાળા જીવોના પ્રમાણ કરતાં સ્ત્રી વેદવાળા જીવોનું પ્રમાણ સંખ્યાતગણું કહ્યું છે.

(अवेयगा अणंतगुणा) અનિવૃત્તિ બાદર સૂક્ષ્મ સંપરાય આદિ ગુણસ્થાનવર્તી જીવ તથા સિદ્ધ જીવની સંખ્યા સ્ત્રી-વેદવાળા જીવો કરતાં અનંત ગણી છે. (नपुंसगवेयगा अणंतगुणा) અવેદક જીવો કરતાં નપુંસક વેદવાળા જીવો પણ અનંતગણા છે, કારણ કે સિદ્ધોથી અનંતગણા અનંતકાયિક જીવો છે. (एएसिं सव्वेसिं पयाणं अप्पबहुगाइं उच्चारेयव्वाइं) પૂર્વોક્ત સંયતથી લઈને ચરમ પર્યન્તના ૧૪ દ્વારોનું અલ્પ બહુત્વ તેમના ભેદોની અપેક્ષાએ કહેવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે કહી શકાય—

(एएसि णं भंते! संजयाणं असंजयाणं, संजयासंजयाणं णो संजय णो असंजय णो संजयासंजयाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा,

सव्वत्थोवा संजया, संजयासंजया असंखेज्जगुणा, णोसंजय-णोअसंजया णोसंजया-संजया अणंतगुणा, असंजया अणंतगुणा " इत्यादि प्रज्ञापनायां तृतीयाल्पबहुत्व पदानुसारेण वक्तव्यम्, यावत्-चरमान्ताल्पबहुत्वम्, तदेवाह-'जाव-सव्वत्थोवा जीवा अचरिमा चरिमा अणंतगुणा' यावत्-सर्वस्तोकाः जीवा अचरमाः, चरमाः अनन्तगुणाः भवन्ति, तत्र अचरमाः अभव्याः, चरमाश्च ये भव्याश्चरमं भवं प्राप्स्यन्ति=सिद्धिं गमिष्यन्ति, ते अचरमेभ्योऽभव्येभ्योऽनन्तगुणा भवन्ति, यतः

बहुया वा, तुल्ला वा, विसेसाहिया वा) हे भदन्त ! संयत, असंयत, संयतासंयत, नो संयत-नो असंयत-नो संयतासंयत इन सब में कौन जीव किस जीव की अपेक्षा कम है ? बहुत है ? तुल्य है? और विशेषाधिक है ? (गोयमा) हे गौतम ! (सव्वत्थो वा संजया) सब से कम संयत जीव हैं। (संजयासंजया असंखेज्जगुणा) संयतासंयत (देशविरति) जीव संयत (सर्वविरति) जीवों की अपेक्षा असंख्यातगुणे हैं। (णोसंजय-णोअसंजय-णोसंजयासंजय अणंतगुणा) नोसंयत नोअसंयत नोसंयतासंयत जीव इनसे भी अनंतगुणे हैं। और (असंजया अणंतगुणा) असंयत जीव इनसे भी अनंतगुणे हैं।" इत्यादि प्रज्ञापना सूत्र के अनुसार चरम तक के अल्प बहुत्व तक कथन कर लेना चाहिये। जैसे कि-'जाव सव्वत्थोवा जीवा अचरिमा, चरिमा अणंतगुणा" इत्यादि, अचरम-अर्थात् अभव्य और चरम-अन्तिम भव को जो पावेंगे अर्थात्-सिद्ध होंगे वे सो

विसेसाहिया वा) હે ભદન્ત ! સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત, નો સંયત, નો અસંયત અને નો સંયતાસંયત જીવોમાંથી કયા જીવો કોના કરતાં અલ્પ છે ? કયા જીવો કોના કરતાં અધિક છે ? કયા જીવો કયા જીવો જેટલાં જ છે ? કયાં જીવો કયા જીવો કરતાં વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सव्वत्थो वा संजया) સંયત જીવ સૌથી ઓછાં છે, (संजयासंजया असंखेज्जगुणा) સંયત જીવો કરતાં સંયતાસંયત જીવો સંખ્યાતગણા છે. (णोसंजय-णोअसंजय-णो संजयासंजया अणंतगुणा) સંયતાસયત જીવો કરતાં નોસંયત, નોઅસંયત અને નો સંયતાસંયત, જીવો અનંતગણા છે, (असंजया अणंतगुणा) તેમના કરતાં પણ અસંયત જીવો અનંતગણા છે, ઇત્યાદિ સમસ્ત કથન પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર અનુસાર જ કરવું જોઇએ. આ રીતે ચરમ અને અચરમ જીવોના અલ્પ બહુત્વના કથન પર્યન્તનું ચૌદ દ્વારોનું કથન કરવું જેમકે (जाव सव्वत्थोवा जीवा अचरिमा,

अभव्येभ्यः सिद्धा अनन्तगुणाः प्रतिपादिताः, यावन्तश्च सिद्धास्तावन्त एव चरमाः यस्माद् यावन्तः सिद्धाः अतीताद्धायां तावन्त एव अनागताद्धायां सिद्धिं गमिष्यन्ति, अन्ते गौतमो भगवद्वाक्यं स्वीकुर्वन्नाह–' सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति तदेवं भवदुक्तं सत्यमेव, हे भदन्त ! भवदुक्तं सत्यमेवेत्यर्थः ॥ सू० ६ ॥

इति श्री विश्वविख्यात – जगद्वल्लभ–प्रसिद्धवाचक – पञ्चदशभाषाकलि-तललितकलापालापक–प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक–वादिमानमर्दक–श्रीशाहू छत्रपतिकोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य' पदभूषित–कोल्हापुरराजगुरु–बालब्रह्मचारि–जैनाचार्य–जैनधर्मदिवाकर–पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचितायां श्रीभगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां षष्ठशतकस्य तृतीयो शकः समाप्तः ॥ ६–३ ॥

इन दोनों में से चरम जीव अचरम जीवों की अपेक्षा अनंतगुणे हैं। क्यों कि अभव्यों की अपेक्षा सिद्ध जीव सिद्धान्त में अनंतगुणे कहे गये हैं। जितने सिद्ध हैं उतने ही चरम जीव हैं। क्यों कि जितने जीव भूतकाल में सिद्ध हो चुके हैं उतने ही जीव भविष्यत्काल में सिद्ध होंगे। अब अन्त में गौतम प्रभु के वचनों को स्वीकार करते हुए कहते हैं कि (सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति) हे भदन्त! आपका कहा हुआ सर्वथा सत्य ही है–हे भदन्त! सर्वथा सत्य ही है॥ सू० ६॥

श्री जैनाचार्य जैनधर्म दिवाकर श्री घासीलालजी महाराजकृत "भगवतीसूत्र"की प्रमेयचन्द्रिका व्याख्याके छट्ठे शतकका तीसरा उद्देशक समाप्त॥ ६–३॥

चरिमा अणंतगुणा) અચરમ (અભવ્ય) અને ચરમ (અન્તિમ ભવ કરીને સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કરનારા) જીવોમાંથી ચરમ જીવો અચરમ જીવો કરતાં અનંતગણા છે, કારણ કે અભવ્ય જીવો કરતાં સિદ્ધ જીવ સિદ્ધાંતમાં અનંતગણા કહ્યા છે. જેટલાં સિદ્ધ છે એટલાં જ ચરમ જીવ છે, કારણ કે જેટલાં જીવો ભૂતકાળમાં સિદ્ધપદ પામી ચૂકયા છે, એટલાં જ જીવો ભવિષ્યકાળમાં પણ સિદ્ધપદ પામશે. સૂત્રનો ઉપસંહાર કરતા ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુનાં વચનોનો સ્વીકાર કરતા કહે છે–(સેવં ભંતે! સેવં ભંતે! ત્તિ) હે ભદન્ત! આપે આ વિષયનું જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સર્વથા સત્ય છે. હે ભદન્ત! આપ જે કહો છો તે યથાર્થ જ છે. સૂ. ૬

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત ભગવતી સૂત્રની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાના છઠ્ઠા શતકનો ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥૬–૩॥

अथ चतुर्थोद्देशकः प्रारभ्यते—

पष्ठशतके चतुर्थोद्देशकस्य संक्षिप्तविषयविवरणम्—

एकत्वेन जीवः कालापेक्षया सप्रदेशः किं वा अप्रदेशः इति प्रश्नः, नियमतः सप्रदेश एव नो अप्रदेश इत्युत्तरम् । तथा नैरयिकः कालापेक्षया सप्रदेशः अप्रदेशो वा ? इति प्रश्नः, कदाचित् सप्रदेशः कदाचित् अप्रदेशश्च, इत्युत्तरम् । ततो बहुत्वेन जीवाः कालापेक्षया सप्रदेशाः अप्रदेशा वा ? नियमतः सप्रदेशा एव, नो

छट्ठे शतक के चौथा उद्देशकका प्रारम्भ-

इस शतक के इस चतुर्थ उद्देशक का विषय विवरण संक्षेप से इस प्रकार है-एक जीव काल की अपेक्षा से क्या प्रदेशों से सहित है कि प्रदेशों से रहित है ? ऐसा प्रश्न-इसका "नियम से जीव प्रदेशों से सहित ही है प्रदेशों से रहित नहीं है" ऐसा उत्तर एक नारक जीव काल की अपेक्षा से क्या प्रदेशसहित है कि प्रदेशरहित है ? ऐसा प्रश्न इसका "कदाचित् वह प्रदेशसहित है और कदाचित् वह प्रदेशरहित है" ऐसा २ उत्तर, अनेक जीव काल की अपेक्षा से सप्रदेश हैं कि प्रदेशों से रहित हैं ? ऐसा प्रश्न, इसका "नियम से वे सब प्रदेशसहित ही हैं" ऐसा उत्तर, अनेक नारक जीव-सब नारक जीव-काल की अपेक्षा से प्रदेशसहित हैं कि प्रदेशों से रहित हैं ऐसा प्रश्न-इसका

છઠ્ઠા શતકનો ચોથો ઉદ્દેશક

છઠ્ઠા શતકના ચોથા ઉદ્દેશકના વિષયનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ—

પ્રશ્ન—એક જીવ કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશો સહિત છે કે પ્રદેશોથી રહિત છે ?

ઉત્તર—નિયમથી જ જીવ પ્રદેશોથી યુક્ત છે, પ્રદેશોથી રહિત નથી.

પ્રશ્ન—એક નારક જીવ શું કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશો સહિત છે કે પ્રદેશોથી રહિત છે ?

ઉત્તર—ક્યારેક તે પ્રદેશોથી યુક્ત છે અને ક્યારેક પ્રદેશોથી રહિત છે.

પ્રશ્ન—અનેક (સઘળા) જીવ કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશોથી યુક્ત છે કે પ્રદેશોથી રહિત છે ?

ઉત્તર—નિયમથી જ તેઓ બધાં પ્રદેશોથી યુક્ત છે.

પ્રશ્ન—અનેક (સઘળા) નારક જીવ કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુક્ત છે કે પ્રદેશ રહિત છે ?

अप्रदेशाः । बहुत्वेन नैरयिकाः कालापेक्षया सप्रदेशाः, अप्रदेशा वा ? सर्वेऽपि कदाचित् सप्रदेशाः, कदाचिद् बहवः सप्रदेशाः, अल्पः अप्रदेशश्च' वा–अथवा 'बहवः सप्रदेशा, बहवः अप्रदेशाश्च ' इति प्रश्नोत्तरम् । एवं यावत्–स्तनितकुमारा अपि बोध्याः । ततः पृथिवीकायिकादीनां यावत् वनस्पतिपर्यन्तानां कालापेक्षया सप्रदेशाप्रदेशत्वविषये प्रश्नोत्तरम् । शेषाणां विकलेन्द्रियादारभ्य सिद्धपर्यन्तानां जीवानां नैरयिकवत् सप्रदेशाप्रदेशत्वविषयकविचारः । ततः आहारकाणां कालापेक्षया सप्रदेशत्वादिभङ्गत्रयम् , अनाहारकाणाम् कालापेक्षया सप्रदेशत्वादिभङ्ग–षट्कम्, सिद्धस्य कालापेक्षया भङ्गत्रिकम् , भवसिद्धिकाभवसिद्धिकानाम्

"समस्त नारक जीव कदाचित् प्रदेशों से सहित हैं और कदाचित् कितनेक नारक जीव प्रदेशों से सहित हैं" तथा कोई एक नारक जीव प्रदेशों से रहित हैं, अथवा कितनेक नारक जीव प्रदेशों से सहित हैं और कितनेक नारक जीव प्रदेशों से रहित हैं" ऐसा उत्तर, इसी तरह से स्तनितकुमारों तक जानना चाहिये ऐसा कथन पृथिवीकायिक आदि से लगाकर वनस्पतिकायिक तक काल की अपेक्षा से सप्रदेशत्व और अप्रदेशत्व की चर्चा शेष विकलेन्द्रियों से लेकर सिद्धतक के जीवों में नैरयिक जीवों की तरह सप्रदेशत्व और अप्रदेशत्व विषयक विचार; आहारक जीवों के काल की अपेक्षा से सप्रदेशत्व आदि तीन भंग होते हैं तथा अनाहरकों के काल की अपेक्षा से सप्रदेशत्व आदि ६ भंग, सिद्ध जीव के काल की अपेक्षा से तीन भंग, भवसिद्धिक

ઉત્તર—" બધાં નારક જીવ કયારેક પ્રદેશોથી યુક્ત હાય છે, અને કયારેક કેટલાક નારક જીવ પ્રદેશોથી યુક્ત હાય છે " તથા કાઇક નારક જીવ પ્રદેશોથી રહિત છે, અથવા કેટલાક નારક જીવ પ્રદેશોથી યુક્ત છે અને કેટ-લાક નારક જીવ પ્રદેશોથી રહિત છે. એ જ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારો પર્યન્તના વિષે સમજવું.

પૃથ્વીકાયિક આદિથી લઇને વનસ્પતિકાય પર્યન્તના જીવોના કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વની ચર્ચા, બાકીના વિકલેન્દ્રિય (દ્વીન્દ્રિ-યથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો) થી લઇને સિદ્ધ સુધીના જીવોના સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વને નારકોના સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વની જેમ વિચાર, કાળની અપેક્ષાએ આહારક જીવોમાં સપ્રદેશત્વ આદિ ત્રણ ભંગ (વિકલ્પ) થાય છે, અનાહારકોના કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશત્વ આદિ ૬ ભંગ થાય છે, સિદ્ધ જીવોના કાળની અપેક્ષાએ ત્રણ ભંગ, ભવસિદ્ધિક જીવોના અને અભવસિદ્ધિક

कालापेक्षया सामान्यजीवसमुच्चयवत् भङ्गद्वयं, भङ्गत्रयं च। नोभवसिद्धिक-नो अभवसिद्धिकानां भङ्गत्रयम्। संज्ञिनाम् असंज्ञिनां च कालापेक्षया भङ्गत्रयम्। नैरयिक-देव - मनुष्याणाम् असंज्ञिनां भङ्गषट्कम्। नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनां भङ्गत्रिकम्। औधिकजीववत् लेश्यावताम् एको भङ्गः, ततः कृष्णलेश्या-नीललेश्या-कापोतलेश्या-तेजोलेश्या-पद्मलेश्या-शुक्ललेश्या-ऽलेश्यैः सम्यग्दृष्टि-मिथ्यादृष्टि-सम्यग्मिथ्यादृष्टिभिः, संयता-ऽसंयत-संयतासंयत - नोसंयत नोअसंयतनोसंयतासंयत, सकषायि - क्रोधकषायि-मानकषायि - लोभकषाय्यकषा-

---

जीवों, अभवसिद्धिक जीवों के काल की अपेक्षा से सामान्य जीव की तरह दो भंग और तीन भंग, नो भवसिद्धिक नो अभवसिद्धिक जीवों के तीन भंग, संज्ञि जीवों के और असंज्ञी जीवों के काल की अपेक्षा से तीन भंग, नारक, देव, मनुष्य और असंज्ञी जीव इनके ६ भंग, नो संज्ञी नो असंज्ञी इनके तीन भङ्ग होते हैं ऐसा कथन, सामन्य जीव की तरह लेश्यावाले जीवों के एक भङ्ग होता है ऐसा विचार, बाद में- कृष्णलेश्या, वाले नीललेश्यावाले, कापोतलेश्यावाले, तेजोलेश्यावाले पद्मलेश्यावाले, शुक्ललेश्यावाले जीवों के साथ तथा इन लेश्याओं से रहित जीवों के साथ, सम्यग्दृष्टि मिथ्यादृष्टि, सम्यग्मिथ्यादृष्टि, संयत, असंयत, संयतासंयत, नोसंयत नोअसंयन नोसंयतासंयत जीवों के साथ, कषायसहित-क्रोधसहित, मानकपायसहित, मायाकषायसहित, लोभकषायसहित जीवों के साथ तथा कपायरहित जीवों के

જીવોના કાળની અપેક્ષાએ સામાન્ય જીવોની જેમ બે ભંગ અને ત્રણ ભંગ, નો ભવસિદ્ધિક અને નો અભવસિદ્ધિક જીવોના ત્રણ ભંગ, સંજ્ઞી જીવોના તથા અસંજ્ઞી જીવોના કાળની અપેક્ષાએ ત્રણ ભંગ, નારક, દેવ, મનુષ્ય અને અસંજ્ઞી જીવોના ૬ ભંગ, અને નો સંજ્ઞી અને નો અસંજ્ઞી જીવોના કાળની અપેક્ષાએ ત્રણ ભંગ થાય છે એવું કથન.

સામાન્ય જીવની જેમ લેશ્યાવાળા જીવોનો એક ભંગ થાય છે એવું કથન, કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા, નીલ લેશ્યાવાળા, કાપોત લેશ્યાવાળા, તેજો લેશ્યાવાળા, પદ્મ લેશ્યાવાળા અને શુક્લ લેશ્યાવાળા જીવોની સાથે તથા તે લેશ્યાઓથી રહિત જીવોની સાથે, તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ, સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ, સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત, નો સંયત, નો અસંયત, અને નો સંયતાસંયત જીવોની સાથે, કષાયયુક્ત (ક્રોધ, માન, માયા, લોભથી યુક્ત) જીવોની

अप्रदेशाः। बहुत्वेन नैरयिकाः कालापेक्षया सप्रदेशाः, अप्रदेशा वा? सर्वेऽपि कदाचित् सप्रदेशाः, कदाचिद् बहवः सप्रदेशाः, अल्पः अप्रदेशश्च' वा—अथवा 'बहवः सप्रदेशा, बहवः अप्रदेशाश्च' इति प्रश्नोत्तरम्। एवं यावत्—स्तनितकुमारा अपि बोध्याः। ततः पृथिवीकायिकादीनां यावत् वनस्पतिपर्यन्तानां कालापेक्षया सप्रदेशाप्रदेशत्वविषये प्रश्नोत्तरम्। शेषाणां विकलेन्द्रियादारभ्य सिद्धपर्यन्तानां जीवानां नैरयिकवत् सप्रदेशाप्रदेशत्वविषयकविचारः। ततः आहारकाणां कालापेक्षया सप्रदेशत्वादिभङ्गत्रयम्, अनाहारकाणाम् कालापेक्षया सप्रदेशत्वादिभङ्ग-षट्कम्, सिद्धस्य कालापेक्षया भङ्गत्रिकम्, भवसिद्धिकाभवसिद्धिकानाम्

"समस्त नारक जीव कदाचित् प्रदेशों से सहित हैं और कदाचित् कितनेक नारक जीव प्रदेशों से सहित हैं" तथा कोई एक नारक जीव प्रदेशों से रहित हैं, अथवा कितनेक नारक जीव प्रदेशों से सहित हैं और कितनेक नारक जीव प्रदेशों से रहित हैं" ऐसा उत्तर, इसी तरह से स्तनितकुमारों तक जानना चाहिये ऐसा कथन पृथिवीकायिक आदि से लगाकर वनस्पतिकायिक तक काल की अपेक्षा से सप्रदेशत्व और अप्रदेशत्व की चर्चा शेष विकलेन्द्रियों से लेकर सिद्धतक के जीवों में नैरयिक जीवों की तरह सप्रदेशत्व और अप्रदेशत्व विषयक विचार; आहारक जीवों के काल की अपेक्षा से सप्रदेशत्व आदि तीन भंग होते हैं तथा अनाहरकों के काल की अपेक्षा से सप्रदेशत्व आदि ६ भंग, सिद्ध जीव के काल की अपेक्षा से तीन भंग, भवसिद्धिक

ઉત્તર—"બધાં નારક જીવ ક્યારેક પ્રદેશોથી યુક્ત હોય છે, અને ક્યારેક કેટલાક નારક જીવ પ્રદેશોથી યુક્ત હોય છે" તથા કોઈક નારક જીવ પ્રદેશોથી રહિત છે, અથવા કેટલાક નારક જીવ પ્રદેશોથી યુક્ત છે અને કેટલાક નારક જીવ પ્રદેશોથી રહિત છે. એ જ પ્રમાણે સ્તનિતકુમારો પર્યન્તના વિષે સમજવું.

પૃથ્વીકાયિક આદિથી લઇને વનસ્પતિકાય પર્યન્તના જીવોના કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વની ચર્ચા, બાકીના વિકલેન્દ્રિય (દ્વીન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો) થી લઇને સિદ્ધ સુધીના જીવોના સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વનો નારકોના સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વની જેમ વિચાર, કાળની અપેક્ષાએ આહારક જીવોમાં સપ્રદેશત્વ આદિ ત્રણ ભંગ (વિકલ્પ) થાય છે, અનાહારકોના કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશત્વ આદિ ૬ ભંગ થાય છે, સિદ્ધ જીવોના કાળની અપેક્ષાએ ત્રણ ભંગ, ભવસિદ્ધિક જીવોના અને અભવસિદ્ધિક

कालापेक्षया सामान्यजीवसमुच्चयवत् भङ्गद्वयं, भङ्गत्रयं च। नोभवसिद्धिक-नो अभवसिद्धिकानां भङ्गत्रयम्। संज्ञिनाम् असंज्ञिनां च कालापेक्षया भङ्गत्रयम्। नैरयिक-देव - मनुष्याणाम् असंज्ञिनां भङ्गषट्कम्। नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनां भङ्गत्रिकम्। औधिकजीववत् लेश्यावताम् एको भङ्गः, ततः कृष्णलेश्या-नीललेश्या-कापोतलेश्या-तेजोलेश्या-पद्मलेश्या-शुक्ललेश्या-ऽलेश्यैः सम्यग्दृष्टि-मिथ्यादृष्टि-सम्यग्मिथ्यादृष्टिभिः, संयता-ऽसंयत-संयतासंयत - नोसंयत नोअसंयतनोसंयतासंयत, सकषायि - क्रोधकषायि-मानकषायि - लोभकषाय्यकषा-

---

जीवों, अभवसिद्धिक जीवों के काल की अपेक्षा से सामान्य जीव की तरह दो भंग और तीन भंग, नो भवसिद्धिक नो अभवसिद्धिक जीवों के तीन भंग, संज्ञि जीवों के और असंज्ञी जीवों के काल की अपेक्षा से तीन भंग, नारक, देव, मनुष्य और असंज्ञी जीव इनके ६ भंग, नो संज्ञी नो असंज्ञी इनके तीन भङ्ग होते हैं ऐसा कथन, सामन्य जीव की तरह लेश्यावाले जीवों के एक भङ्ग होता है ऐसा विचार, बाद में-कृष्णलेश्या, वाले नीललेश्यावाले, कापोतलेश्यावाले, तेजोलेश्यावाले पद्मलेश्यावाले, शुक्ललेश्यावाले जीवों के साथ तथा इन लेश्याओं से रहित जीवों के साथ, सम्यग्दृष्टि मिथ्यादृष्टि, सम्यग्मिथ्यादृष्टि, संयत, असंयत, संयतासंयत, नोसंयत नोअसंयन नोसंयतासंयत जीवों के साथ, कषायसहित-क्रोधसहित, मानकषायसहित, मायाकषायसहित, लोभकषायसहित जीवों के साथ तथा कषायरहित जीवों के

જીવોના કાળની અપેક્ષાએ સામાન્ય જીવોની જેમ બે ભંગ અને ત્રણ ભંગ, નો ભવસિદ્ધિક અને નો અભવસિદ્ધિક જીવોના ત્રણ ભંગ, સંજ્ઞી જીવોના તથા અસંજ્ઞી જીવોના કાળની અપેક્ષાએ ત્રણ ભંગ, નારક, દેવ, મનુષ્ય અને અસંજ્ઞી જીવોના ૬ ભંગ, અને નો સંજ્ઞી અને નો અસંજ્ઞી જીવોના કાળની અપેક્ષાએ ત્રણ ભંગ થાય છે એવું કથન.

સામાન્ય જીવની જેમ લેશ્યાવાળા જીવોનો એક ભંગ થાય છે એવું કથન, કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા, નીલ લેશ્યાવાળા, કાપોત લેશ્યાવાળા, તેજો લેશ્યાવાળા, પદ્મ લેશ્યાવાળા અને શુકલ લેશ્યાવાળા જીવોની સાથે તથા તે લેશ્યાઓથી રહિત જીવોની સાથે, તથા સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ, સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ, સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત, નો સંયત, નો અસંયત, અને નો સંયતાસંયત જીવોની સાથે, કષાયયુક્ત (ક્રોધ, માન, માયા, લોભથી યુક્ત) જીવોની

यिभिः, औघिकज्ञानाऽऽभिनिबोधिकज्ञान–श्रुतज्ञाना–वधिज्ञान–मनःपर्ययज्ञान–केवलज्ञानैः, औघिकाज्ञान–मत्यज्ञान–श्रुताज्ञान–विभङ्गज्ञानैः, सयोगि–मनोयोगि–वचनयोगि–काययोग्ययोगिभिः, साकारोपयुक्ता–नाकारोपयुक्तैः, सवेदक–स्त्रीवेदक–पुरुषवेदक–नपुंसकवेदका–ऽवेदकैः, सशरीयौंदारिकवैक्रिया – ऽऽहारक–तैजस–कार्मणाऽशरीरैः, आहारपर्याप्ति–शरीरपर्याप्ती –न्द्रियपर्याप्त्यानप्राणपर्याप्तिभाषा–मनःपर्याप्तिभिः, आहारापर्याप्ति–शरीरापर्याप्ती – न्द्रियापर्याप्त्यानप्राणापर्याप्ति–भाषा–मनोऽपर्याप्तिभिः सह कालापेक्षया सप्रदेशत्वाप्रदेशत्वादिविचारः संग्रहगाथा, सप्रदेशाहारक–भव्य–संज्ञि–लेश्या–दृष्टि–संयत–कषाय–योगो–पयोग–वेद–शरीर–पर्याप्तयः, ततो जीवानां प्रत्याख्यानित्वाऽप्रत्याख्यानित्व–प्रत्याख्या-

साथ, औघिकज्ञान–आभिनिबोधिकज्ञान, श्रुतज्ञान, अवधिज्ञान, मन पर्ययज्ञान, केवलज्ञान इन ज्ञानोंके साथ, औघिक अज्ञान–मति अज्ञान, श्रुतअज्ञान, विभङ्गज्ञान इन तीन अज्ञानों के साथ, सयोगी, मनोयोगी, वचनयोगी, काययोगी, इनके साथ तथा अयोगियों के साथ, साकार उपयोगवाले अनाकार उपयोगवालों के साथ, सवेदक–स्त्रीवेदक, पुरुष-वेदक, नपुंसकवेदक, इन वेदवालों के साथ और वेदरहित जीवों के साथ, सशरीरी–औदारिक वैक्रिय–आहारक–तैजस–कार्मण–अशरीर, आहारपर्याप्ति, शरीरपर्याप्ति, इन्द्रियपर्याप्ति, आनप्राणपर्याप्ति, भाषा-पर्याप्ति, मन पर्याप्ति इन सबके साथ काल की अपेक्षा से सप्रदेशत्व और अप्रदेशत्व आदिका विचार, संग्रहगाथा इसमें सप्रदेशत्व, आहारक,

સાથે તથા કષાય રહિત જીવોની સાથે, ઔઘિકજ્ઞાન (આભિનિબોધિક જ્ઞાન) શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન, અને કેવળજ્ઞાનની સાથે, ઔઘિક અજ્ઞાન (મતિ અજ્ઞાન), શ્રુત અજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન (વિપરીત જ્ઞાન) આ ત્રણુ અજ્ઞાનોની સાથે, સયોગી, મનોયોગી, વચનયોગી અને કાયયોગીની સાથે તથા અયોગીઓની સાથે, સાકાર ઉપયોગવાળા અને અનાકાર ઉપયોગવાળા સાથે, સવેદકો (સ્ત્રી વેદક, પુરૂષ વેદક અને નપુંસક વેદક) સાથે તથા વેદરહિત જીવોની સાથે, સશરીરી (ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરવાળા) જીવોની સાથે અને અશરીરી જીવોની સાથે, આહાર પર્યાપ્તિ, શરીર પર્યાપ્તિ, ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિ, આનપ્રાણુ પર્યાપ્તિ, ભાષા પર્યાપ્તિ અને મનઃ-પર્યાપ્તિ, આ બધા જીવોની સાથે કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વનો વિચાર.

नाप्रत्याख्यानित्वप्रतिपादनम्, एवमेव नैरयिकादि-यावत्-चतुरिन्द्रिय-पञ्चेन्द्रिय-तिर्यग्योनिक-मनुष्यैः सह प्रत्याख्यानविचारचर्चा, जीवानां प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानज्ञानप्रश्नः। पञ्चेन्द्रियाणां तज्ज्ञानित्वम्, तद्भिन्नानां तदज्ञानित्वं च, ततो जीवानां प्रत्याख्यानाऽप्रत्याख्यानकरणविचारः ततः प्रत्याख्यानाऽप्रत्याख्यान-निर्वर्तितायुष्यबन्धकथनम् दण्डकचतुष्टयम्, गौतमस्य सर्वसमर्थनं च।

जीवस्य सप्रदेशाऽप्रदेशवक्तव्यता।

मूलम्-जीवे णं भंते! कालादेसेणं किं सपएसे, अपएसे? गोयमा! नियमा सपएसे। नेरइए णं भंते! कालादेसेणं किं

भव्य, संज्ञी, लेश्या, दृष्टि, संयत, कषाय, योग, उपयोग, वेद, शरीर, पर्याप्ति, ये द्वार हैं ऐसा कथन जीवों के प्रत्याख्यानी अप्रत्याख्यानी और प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानी का प्रतिपादन इसी तरह नैरयिकसे लेकर चौइन्द्रिय, पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च और मनुष्यों के साथ प्रत्याख्यान के विचारकी चर्चा, जीवों को प्रत्याख्यान अप्रत्याख्यान आदिका ज्ञान होता है क्या? ऐसा प्रश्न; पंचेन्द्रियों को इनका ज्ञान होता है और इन से भिन्न जीवों को इनका ज्ञान नहीं होता है ऐसा कथन क्या जीव प्रत्याख्यान, अप्रत्याख्यान आदि करते हैं ऐसा प्रश्न, हां करते हैं ऐसा उत्तर प्रत्याख्यान और अप्रत्याख्यान आदिसे आयुष्क का बंध होता है क्या? हां होता है ऐसा उत्तर, इस विषयक चार दण्डक गौतमकी ओर से सर्व समर्थन।

સંગ્રહગાથા—તેમાં સપ્રદેશત્વ, આહારક, ભવ્ય, સંજ્ઞી, લેશ્યા, દૃષ્ટિ, સંયત, કષાય, યોગ. ઉપયોગ, વેદ, શરીર અને પર્યાપ્તિ, એ દ્વારો છે એવું કથન. જીવોની પ્રત્યાખ્યાની. અપ્રત્યાખ્યાની, અને પ્રત્યાખ્યાના-પ્રત્યાખ્યાની-તાનું પ્રતિપાદન, એજ પ્રમાણે નારકોથી લઇને ચતુરિન્દ્રિ, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યોના પ્રત્યાખ્યાનાદિનું કથન.

પ્રશ્ન—જીવોને પ્રત્યાખ્યાન અપ્રત્યાખ્યાન આદિનું જ્ઞાન હોય છે ખરું?

ઉત્તર—પંચેન્દ્રિયોને તેનું જ્ઞાન હોય છે, તે સિવાયના જીવોને તેનું જ્ઞાન હોતું નથી એવું કથન.

પ્રશ્ન—શું જીવ પ્રત્યાખ્યાન, અપ્રત્યાખ્યાન આદિ કરે છે?

ઉત્તર—હા કરે છે.

પ્રશ્ન—શું પ્રત્યાખ્યાન અને અપ્રત્યાખ્યાન આદિથી આયુને બંધ થાય છે?

ઉત્તર—હા, થાય છે. આ વિષેના ચાર દંડક. ગૌતમ દ્વારા તેનું સમર્થન.

सपएसे अपएसे ? गोयमा ! सिय सपएसे, सिय अपएसे, एवं जाव–सिद्धे । जीवा णं भंते ! कालादेसेणं किं सपएसा, अपएसा ? गोयमा ! नियमा सपएसा । नेरइया णं भंते ! कालादेसेणं किं सपएसा, अपएसा ? गोयमा ! सव्वे वि ताव होज्जा सपएसा, अहवा सपएसा य, अपएसे य, अहवा सपएसा य अपएसा य, एवं असुरकुमारा जाव थणियकुमारा । पुढवीकाइया णं भंते! किं सपएसा, अपएसा ? गोयमा ! सपएसा वि, अपएसा वि, एवं जाव–वणस्सकाइया, सेसा जहा नेरइया तहा, जाव–सिद्धा, आहारगाणं जीव–एगिंदियवज्जो तियभंगो । अणाहारगाणं जीवेगिंदियवज्जा छब्भंगा एवं भाणियव्वा–सपएसा१, अपएसा २, अहवा सपएसे य, अपएसेय ३, अहवा सपएसे य अपएसा य ४, अहवा सपएसा य अपएसे य, अहवा सपएसा य अपएसा य, सिद्धेहिं तियभंगो । भवसिद्धिया, अभवसिद्धिया, जहा–ओहिया । णोभवसिद्धिय–णोअभवसिद्धियजीवसिद्धेहिं तियभंगो । सन्नीहिं जीवाइओ तियभंगो । असन्नीहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो । नेरइय–देव–मणुएहिं छब्भंगो । णोसन्नि – णोअसन्नि–जीवमणुयसिद्धेहि तियभंगो । सलेसा जहा ओहिया । कण्हलेस्सा, नीललेस्सा, काउलेस्सा जहा आहारओ, नवरं जस्स अत्थि एयाओ । तेउलेस्साए जीवाइओ तियभंगो, नवरं–पुढविक्काइएसु, आउवणस्सईसु छब्भंगा । पम्हलेस्स-सुक्कलेस्साए जीवाइओ तिय-

भंगो। अलेसेहिं जीव-सिद्धेहिं तियभंगो। मणुएसु छब्भंगो। सम्मादिट्ठिहिं जीवाइओ तियभंगो। विगलिंदिएसु छब्भंगो। मिच्छदिट्ठीहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो। सम्मामिच्छद्दिट्ठीहिं छब्भंगा। संजएहिं जीवाइओ तियभंगो। असंजएहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो। संजयासंजएहिं तियभंगो जीवाइओ। णोसंजय-णोअसंजय-णोसंजयासंजय-जाव सिद्धेहिं तियभंगो। सकसाईहिं जीवाइओ तियभंगो। एगिंदिएसु अभंगकं। कोह-कसाइहिं जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो। देवेहिं छब्भंगा, माणकसाई मायाकसाई जीवे गिंदियवज्जो तियभंगो। नेरइय-देवेहिं छब्भंगा। लोभकसाइहिं जीव-एगिंदियवज्जो तिय-भंगो। नेरएसु छब्भंगा। अकसाई--जीव--मणुएहिं, सिद्धेहिं तियभंगो। ओहियणाणे, अभिणिबोहियणाणे, सुयणाणे, जीवा-इओ तियभंगो। विगलिंदिएहिं छब्भंगा। ओहिणाणे, मण-पज्जवणाणे केवलणाणे जीवाइओ तियभंगो। ओहिय-अण्णाणे, मइ-अन्नाणे, सुय-अन्नाणे, एगिंदियवज्जो तियभंगो। विभंग अण्णाणे जीवाइओ तियभंगो। सजोगी जहा- ओहिओ। मणजोगि-वयजोगि-कायजोगिहिं जीवाइओ तियभंगो, नवरं-कायजोगी एगिंदिया, तेसु अभंगयं। अजोगी जहा--अलेस्सा। सागरोवउत्त-अणागारोवउत्तेहिं जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो। सवेयगा य जहा--सकसाई। इत्थिवेयग--पुरिसवेयग--नपुंसग-वेयगेसु जीवाइओ तियभंगो, नवरं नपुंसगवेदे एगिंदिएसु

अभंगयं । अवेयगा जहा--अकसाई । ससरीरी जहा ओहिओ। ओरालिय-वेउव्वियसरीरेहिं जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो । आहारगसरीर-जीव-मणुएसु छब्भंगा । तेयग-कम्मगेहिं जहा ओहिया । असरीरेहिं जीव-सिद्धेहिं तियभंगो ।आहारपज्जत्तीए, सरीरपज्जत्तीए, इंदियपज्जत्तीए आणपाणपज्जत्तीए, जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो । भासा-मणपज्जत्तीए जहा सन्नी । आहार-अपज्जत्तीए जहा -अणाहारगा । सरीर--अपज्जत्तीए, इंदियअपज्जत्तीए, आणपाण अपज्जत्तीए, जीव- एगिंदिय-वज्जो तियभंगो। नेरइय-देव-मणुएहिं छब्भंगा ॥ संगहगाहा-

सपएसा आहारग भविय-सन्नि-लेसा-दिट्ठि-संजय-कसाया ।
णाणे जोगु-वओगे वेदे य सरीर-पज्जत्ती ॥ सू०१ ॥

छाया—जीवः खलु भदन्त ! कालादेशेन किं सप्रदेशः, अप्रदेशः, ? गौतम ! नियमात् सप्रदेशः नैरयिकः खलु भदन्त ! कालादेशेन किं सप्रदेशः, अप्रदेशः ?

जीव के सप्रदेश और अप्रदेश की वक्तव्यता—

'जीवे णं भंते !' इत्यादि ।

सूत्रार्थ--(जीवे णं भंते ! कालादेसेणं किं सपएसे, अपएसे) हे भदन्त ! जीव काल की अपेक्षा से क्या प्रदेशसहित है ? कि प्रदेश-रहित है ? (गोयमा) हे गौतम ! (नियमा सपएसे) नियम से जीव प्रदेशसहित है । (नेरइएणं भंते ! कालादेसेणं किं सपएसे अपएसे) हे भदन्त ! नारक जीव क्या काल की अपेक्षा से प्रदेश सहित है ? कि

જીવના સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વનું નિરૂપણ—

" जीवे णं भंते ! ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(जीवेणं भंते ! कालादेसेणं सपएसे अपएसे ? ! હે ભદન્ત ! શું જીવ કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશસહિત છે કે પ્રદેશરહિત છે ?

(गोयमा ! नियमा सपएसे) હે ગૌતમ ! જીવ નિયમથી જ પ્રદેશરહિત છે.

(नेरइयाणं भंते ! कालादेसेणं किं सपएसे अपएसे ?) હે ભદન્ત ! નારક જીવ શું કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી છે કે અપ્રદેશી છે ?

गौतम ! स्यात् सप्रदेशः, स्याद् अप्रदेशः । एवं यावत्-सिद्धः । जीवाः खलु भदन्त ! कालादेशेन किं सप्रदेशाः, अप्रदेशाः ? गौतम ! नियमात् सप्रदेशाः, नैरयिकाः खलु भदन्त ! कालादेशेन किं सप्रदेशाः, अप्रदेशाः ? गौतम ! सर्वेऽपि तावद् भवेयुः सप्रदेशाः, अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च, अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च, एवम् असुरकुमारा यावत्-स्तनितकुमाराः । पृथिवीकायिकाः खलु भदन्त !

प्रदेशरहित है ? (गोयमा) हे गौतम ! (सिय सपएसे सिय अपएसे) नारकजीव कालकी अपेक्षासे कदाचित् प्रदेशसहित है और कदाचित् प्रदेशरहित है (एवं जाव सिद्धे) इसी तरह से यावत् सिद्ध भी कदा चित् प्रदेशसहित हैं और कदाचित् प्रदेशरहित हैं । (जीवा णं भंते ! कालादेसेणं किं सपएसा अपएसा) हे भदन्त ! समस्त जीव क्या काल की अपेक्षा से प्रदेशसहित हैं कि प्रदेशरहित हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! समस्त जीव काल की अपेक्षा से (नियमा) नियम से (सपएसा) प्रदेशसहित हैं। (नेरइया णं भंते ! कालदेसेणं किं सपएसा अपएसा) हे भदन्त ! समस्त नारक जीव काल की अपेक्षा क्या प्रदेशसहित हैं कि प्रदेशरहित हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (सव्वे वि ताव होज्जा सपएसा, अहवा सपएसा य अपएसे, अहवा-सपएसा य अप एसा य एवं असुरकुमारा जाव थणियकुमारा) समस्त नारक जीव भी काल की अपेक्षा प्रदेशसहित हैं। अथवा कितनेक नारक जीव प्रदेशस-

---

(गोयमा ! सिय सपएसे सिय अपएसे) હે ગૌતમ ! નારક જીવ કાળની અપે ક્ષાએ કયારેક સપ્રદેશી છે અને કયારેક અપ્રદેશી છે.

(एवं जाव सिद्धे) એજ પ્રમાણે સિદ્ધ પર્યન્તના જીવ કયારેક સપ્ર દેશી છે અને કયારેક અપ્રદેશી છે.

(जीवाणं भंते ! कालादेसेणं सपएसा अपएसा) હે ભદન્ત ! સમસ્ત જીવે। કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી છે કે અપ્રદેશી છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! સમસ્ત જીવે। કાળની અપેક્ષાએ (नियमा सपएसे) નિયમથી જ સપ્રદેશી છે.

(नेरइया णं भंते ! कालादेसेणं किं सपएसा अपएसा ?) હે ભદન્ત ! સમસ્ત નારક જીવે। શું કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશસહિત છે કે પ્રદેશરહિત છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सव्वे वि ताव होज्जा सपएसा, अहवा सप- एसा य अपएसे, अहवा-सपएसा य अपएसाय एवं असुरकुमारा जाव थणिय- कुमारा) સમસ્ત નારક જીવે। પણ કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશસહિત છે. અથવા

किं सप्रदेशाः अप्रदेशाः ? गौतम ! सप्रदेशा अपि, अप्रदेशा अपि, एवं यावत्-वनस्पतिकायिकाः, शेषाः यथा नैरयिकास्तथा, यावत्-सिद्धाः । आहारकाणां जीवै-केन्द्रियवर्जस्त्रिकभङ्गः । अनाहारकाणां जीवैकेन्द्रियवर्जाः षड्भङ्गा एवं भणि-

हित हैं और कोई एक नारक जीव प्रदेशरहित हैं अथवा-कितनेक नारक जीव प्रदेशसहित हैं और कितनेक नारक जीव प्रदेशरहित हैं। इसी तरह असुरकुमारों से लेकर यावत् स्तनितकुमारों तक जानना चाहिये। (पुढवीकाइया णं भंते ! किं सपएसा अपएसा) हे भदन्त ! पृथिवीकायिक जीव क्या प्रदेशसहित हैं कि प्रदेशरहित हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (सपएसा वि अपएसा वि) पृथिवीकायिक जीव प्रदेशसहित भी हैं और प्रदेशरहित भी हैं। (एवं जाव वणस्सइकाइया सेसा जहा नेरइया तहा जाव सिद्धा) इसी तरह से यावत् वनस्पतिकायिक तक के जीवों के विषय में जानना चाहिये। जिस तरह से नैरयिक जीवों के विषय में कहा है, उसी तरह से सिद्धतक के बाकी के जीवों के विषय में जानना चाहिये। (आहारगाणं जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो) जीव और एकेन्द्रियको छोड़कर आहारक जीवों के तीनभंग होते हैं। (अणा-हारगा णं जीव-एगिंदियवज्जा छब्भंगा एवं भाणियव्वा-सपएसा वा

કેટલાક નારક જીવો પ્રદેશસહિત છે અને કોઇક નારક જીવ પ્રદેશરહિત છે. અથવા કેટલાક નારક જીવો પ્રદેશસહિત છે અને કેટલાક નારક જીવો પ્રદેશ-રહિત છે. એજ પ્રમાણે અસુરકુમારોથી લઇને સ્તનિતકુમારો પર્યન્તના વિષયમાં સમજવું.

(पुढविकाइया णं भंते ! किं सपएसा अपएसा) હે ભદન્ત ! પૃથ્વિકાયિક જીવો શું પ્રદેશસહિત છે કે પ્રદેશરહિત છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सपएसा वि अपएसा वि) પૃથ્વીકાયિક જીવો પ્રદેશસહિત પણ છે અને પ્રદેશરહિત પણ છે. (एवं जाव वणस्सइकाइया सेसा जहा नेरइया तहा, जाव सिद्धा) એજ પ્રમાણે વનસ્પતિકાય સુધીના જીવો વિષે સમજવું જે પ્રમાણે નારક જીવોના વિષયમાં કહ્યું છે, એજ પ્રમાણે સિદ્ધજીવો પર્યન્તના બાકીના વિષયમાં પણ સમજવું.

(आहारगाणं जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो) જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાયના આહારક જીવોના ત્રણ ભંગ (વિકલ્પ) થાય છે. (अणाहारगाणं जीव-एगिंदियवज्जा छब्भंगा एवं भाणियव्वा (१) सपएसा वा, (२) अपएसा वा,

तद्यथाः-सप्रदेशा वा १, अप्रदेशा वा २, अथवा सप्रदेशश्च अप्रदेशश्च ३, अथवा सप्रदेशश्च अप्रदेशाश्च ४, अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च ५, अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च ६। सिद्धेषु त्रयो भङ्गाः। भवसिद्धिकाः, अभवसिद्धिका यथा औघिकाः। नोभवसिद्धिक-नोअभवसिद्धिकजीव-सिद्धयोस्त्रयो भङ्गाः, संज्ञिषु जीवादिका-

---

१, अपएसा वा २, अहवा-सपएसे य अपएसे य ३, अहवा सपएसे य अपएसा ४ अहवा-सपएसा य अपएसे य, अहवा सपएसा य अपएसा य-सिद्धेहिं तिय भंगो, भवसिद्धिया अभवसिद्धिया जहा ओहिया) अनाहारक जीवों के जीव और एकेन्द्रिय को छोड़कर छ भंग इस प्रकार से कहना चाहिये-कितनेक अनाहारक जीव प्रदेशसहित होते हैं (१), कितनेक अनाहारक जीव प्रदेशरहित होते हैं (२) अथवा-कोई एक अनाहारक जीव प्रदेशसहित होता है और कोई एक अनाहारक जीव प्रदेशरहित होता है (३) कोई एक अनाहारक जीव प्रदेशसहित होता है और कितनेक अनाहारक जीव प्रदेशरहित होते हैं (४) कितनेक अनाहारक जीव प्रदेशसहित होते हैं और कोई एक प्रदेशरहित होता है (५) कितनेक अनाहारक जीव प्रदेशसहित होते हैं और कितनेक अनाहारक जीव प्रदेशरहित होते हैं ६। सिद्ध जीवों के तीन भंग होते हैं। सामान्य जीवों की तरह भवसिद्धिक भव्यजीव और अभव्यसिद्धिक

---

(३) अहवा-सपएसे य अपएसे य, (४) अहवा-सपएसे य. अपएसा य, (५) अहवा-सपएसा य अपएसे य (६) अहवा-सपएसा य अपएसा य-सिद्धेहिं तिय भंगो, भवसिद्धिया अभवसिद्धिया जहा ओहिया) જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાયના અનાહારક જીવોના નીચે પ્રમાણે ૬ ભંગ સમજવા-(૧) કેટલાક અનાહારક જીવો પ્રદેશસહિત હોય છે. (૨) કેટલાક અનાહારક જીવો પ્રદેશરહિત હોય છે. (૩) અથવા કોઇક અનાહારક જીવ પ્રદેશસહિત હોય છે અને કોઇક અનાહારક પ્રદેશરહિત હોય છે. (૪) કોઇક અનાહારક જીવ પ્રદેશસહિત હોય છે અને કેટલાક અનાહારક જીવો પ્રદેશરહિત હોય છે. (૫) કેટલાક અનાહારક જીવો પ્રદેશસહિત હોય છે અને કોઇક નારક જીવ પ્રદેશરહિત હોય છે. (૬) કેટલાક અનાહારક જીવો પ્રદેશસહિત હોય છે અને કેટલાક અનાહારક જીવો પ્રદેશરહિત હોય છે. સિદ્ધ જીવોના ત્રણ ભંગ (વિકલ્પ) થાય છે. સામાન્ય જીવોની જેમ ભવસિદ્ધિક (ભવ્ય જીવ) અને અભવસિદ્ધિક (અભવ્ય જીવ) ના વિષયમાં પણ સમજવું.

स्त्रयो भङ्गाः। असंज्ञिषु एकेन्द्रियवर्जास्त्रयो भङ्गाः, नैरयिक-देव-मनुजेषु षड् भङ्गाः, नोसंज्ञि-नोअसंज्ञि-जीव-मनुजसिद्धेषु त्रयो भङ्गाः। सलेश्या यथा औधिकाः। कृष्णलेश्याः, नीललेश्याः, कापोतलेश्याः, यथा आहारकः, नवरम्-यस्य सन्ति एताः। तेजोलेश्यायां जीवादिकास्त्रयो भङ्गाः, नवरम्-पृथिवीकायकेषु, अव्-

---

अभव्यजीव जानना चाहिये (णो भवसिद्धिय णो अभवसिद्धिय जीव सिद्धेहिं तियभंगो) नो भवसिद्धिक नो अभवसिद्धिक, जीव और सिद्धों में तीन भंग होते हैं। (सन्नीहिं जीवाइओ तियभंगो) संज्ञी जीवों में जीवादिक तीन भंग होते हैं। (असन्नीहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो) असंज्ञी जीवों में एकेन्द्रिय को छोड़कर तीन भंग होते हैं। (नेरइय-देव-मणुएहिं छब्भंगो) नैरयिक देव और मनुष्य में छह भंग होते हैं। (णोसण्णि नोअसन्नि जीवमणुयसिद्धेहिं तियभंगो) नोसंज्ञी, नोअसंज्ञी जीव, मनुष्य और सिद्धों में तीन भंग होते हैं। (सलेसा जहा ओहिया) सामान्य जीवों की तरह लेश्यावाले जीवों को जानना चाहिये। (कण्हलेस्सा, नीललेस्सा, काउलेस्सा जहा-आहारओ) कृष्णलेश्यावाले, नीललेश्यावाले और कापोतलेश्यावाले जीव आहारक जीवों की तरह से जानना चाहिये। (नवरं जस्स अत्थिएयाओ) विशेषता यह है कि जिस जीव के जो लेश्या होती हैं उस जीव के उस लेश्या को कहना चाहिये। (तेउलेस्साए जीवाइओ

(णो भवसिद्धिय णो अभवसिद्धिय जीवसिद्धेहिं तियभंगो) નો ભવસિદ્ધિક, નો અભવસિદ્ધિક અને સિદ્ધ જીવોના ત્રણ ભંગ થાય છે. (सन्नीहिं जीवाइओ तियभंगो) સંજ્ઞી જીવોમાં જીવાદિક ત્રણ ભંગ થાય છે. (असन्नीहिं एगिंदियवज्जो तीयभंगो) એકેન્દ્રિય સિવાયના અસંજ્ઞી જીવોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. (नेरइय, देव, मणुएहिं छब्भंगो) નારક દેવ અને મનુષ્યોમાં છ ભંગ થાય છે. (णोसण्णी णोअसण्णि जीवमणुयसिद्धेहिं तियभंगो) નો સંજ્ઞી, નો અસંજ્ઞી, જીવ, મનુષ્ય અને સિદ્ધોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. (सलेसा जहा ओहिया) સામાન્ય જીવોની જેમ જ લેશ્યાવાળા જીવોના વિષયમાં પણ સમજવું. (कण्हलेस्सा, नीललेस्सा, काउलेस्सा, जहा आहारओ) કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા, નીલ લેશ્યાવાળા અને કાપોત લેશ્યાવાળા જીવોના વિષયમાં આહારક જીવો પ્રમાણે સમજવું. (नवरं जस्स अत्थि एयाओ) પણ તેમાં એટલી જ વિશેષતા છે કે જે જીવની જે લેશ્યા હોય છે, તે જીવની તે લેશ્યા

वनस्पतिषु षड् भङ्गाः। पद्मलेश्य-शुक्ललेश्ययोः जीवादिकास्त्रयो भङ्गाः। अलेश्येषु जीवसिद्धेषु त्रयो भङ्गाः। मनुजेषु षड्भङ्गाः। सम्यग्दृष्टिषु जीवादिकास्त्रयो भङ्गाः। विकलेन्द्रियेषु षड्भङ्गाः। मिथ्यादृष्टिषु एकेन्द्रियवर्जास्त्रयो भङ्गाः, सम्यग्मिथ्यादृष्टिषु षड् भङ्गाः। संयतेषु जीवादिकास्त्रयो भङ्गाः। असंयतेषु एकेन्द्रियवर्जास्त्रयो भङ्गाः। संयताऽसंयतेषु त्रयो भङ्गा जीवादिकाः। नोसंयत-

---

तियभंगो, नवरं-पुढविकाएसु आउ-वणस्सईसु छब्भंगा) तेजोलेश्या में जीवादिक तीन भंग होते हैं ऐसा जानना चाहिये। नवरं-विशेषता यह है कि पृथिवीकायिकों में, अप्कायिकों में और वनस्पति कायिकोंमें छह भंग होते हैं। (पम्हलेस्स सुक्कलेस्साए जीवाइओ तियभंगो) पद्मलेश्या में और शुक्लेश्या में जीवादिक तीन भंग होते हैं। (अलेसेहिं जीव सिद्धेहिं तियभंगो) लेश्या से रहित अलेश्यावालों में जीव और सिद्धों में तीन भंग होते हैं। (मणुएसु छब्भंगा) मनुष्यों में छह भंग होते हैं। (सम्मदिट्ठीहिं जीवाइओ तियभंगो) सम्यक् दृष्टियों में जीवादिक तीन भंग होते हैं। (विगलिंदिएसु छब्भंगा) विकलेन्द्रिय जीवों में छह भंग होते हैं। (मिच्छादिट्ठीहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो) मिथ्यादृष्टियों में एकेन्द्रिय को छोड़कर तीन भंग होते हैं। (सम्मामिच्छदिट्ठीहिं छब्भंगा) सम्यक्मिथ्यादृष्टि जीवों में छह भंग होते हैं। (संजएहिं जीवाइओ तियभंगो) संयतों में जीवादिक तीन भंग होते हैं। (असंजएहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो) असंयत जीवों में एकेन्द्रिय

કહેવી જોઇએ. (तेउलेस्साए जीवइओ तियभंगो, नवरं पुढविकाइएसु आउ-वणस्सईसु छब्भंगा) તેજોલેશ્યામાં જીવાદિક ત્રણ ભંગ થાય છે એમ સમજવું. પણ તેમાં એ વિશેષતા છે કે પૃથ્વિકાયિકોમાં, અપ્કાયિકોમાં અને વનસ્પતિ કાયિકોમાં છ ભંગ થાય છે. (पम्हलेस्स सुक्कलेस्साए जीवाइओ तियभंगो) પદ્મ લેશ્યામાં અને શુકલ લેશ્યામાં જીવાદિક ત્રણ ભંગ થાય છે. (अलेसेहिं जीव-सिद्धेहिं तियभंगो) અલેશ્યાવાળામાં (લેશ્યાથી રહિત જીવોમાં) જીવ અને સિદ્ધોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. (मणुएसु छब्भंगा) મનુષ્યોમાં છ ભંગ થાય છે. (सम्मद्दिट्ठीहिं जीवाइओ तियभंगो) સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવોમાં જીવાદિક ત્રણ ભંગ થાય છે (विगलिंदिएसु छब्भंगा) વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં છ ભંગ થાય છે. (मिच्छादिट्ठीहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो) એકેન્દ્રિય સિવાયના મિથ્યાદૃષ્ટિઓમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. (सम्मामिच्छिदिट्ठीहिं छब्भगो) સમ્યક્ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોમાં છ ભંગ થાય છે. (संजएहिं जीवाइओ तियभंगो) સંયતોમાં

नोअसंयत-नो संयतासंयत-जीव-सिद्धेषु त्रयोभङ्गाः। सकषायिषु जीवादिका-स्त्रयो भङ्गाः। एकेन्द्रियेषु अभङ्गकम्। क्रोधकषायिषु जीवैकेन्द्रियवर्जास्त्रयो भङ्गाः। देवेषु षड् भङ्गाः। मानकषायि मायाकषायिषु जीवैकेन्द्रियवर्जास्त्रयो भङ्गाः, नैरयिक-देवेषु षड् भङ्गाः। लोभकषायिषु जीवैकेन्द्रियवर्जास्त्रयो भङ्गाः, नैरयिकेषु षड् भङ्गाः।

वर्ज तीन भंग होते हैं (संजया संजएहिं तियभंगो जीवाइओ) संय-तासंयत जीवों में जीवादिक तीन भंग होते हैं। (णो संजय णो असंजय णो संजयासंजय जीवसिद्धेहिं तियभंगो) नो संयत नो असंयत नो संयतासंयत जीवसिद्धों में, तीन भंग होते हैं। (सकसाईहिं जीवाईओ तियभंगो) कषाय सहित हुए जीवों में जीवादिक तीन भंग होते हैं। (एगिंदिएसु अभंगकं) एकेन्द्रिय जीवों में एक भंग होता है-तीनभंग नहीं होते। (कोहकसाईहिं जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो) क्रोध कषा-यवालों में जीव और एकेन्द्रिय को छोड़कर तीन भंग होते हैं। (देवेहिं छब्भंगो) देवों में छह भंग होते हैं। (माणकसाई मायाकसाई जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) मानकषायवालों में मायाकषायवालों में जीव और एकेन्द्रिय को छोड़कर तीनभंग होते हैं। (नेरइय-देवेहिं छब्भंगा) नारक और देवों में छह भंग होते हैं। (लोभकसाईहिं जीव-एगिंदिय-वज्जो तियभंगो) लोभकषायवालों में जीव और एकेन्द्रिय को छोड़कर तीन भंग होते हैं। (नेरएसु छब्भंगा) नारकों में छह भंग होते हैं

જીવાદિક ત્રણ ભંગ થાય છે. (असंजएहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो) અસંયત જીવોમાં એકેન્દ્રિય વર્જિત ત્રણ ભંગ થાય છે (संजया संजएहिं तियभंगो जीवाइयो) સંયતાસંયત જીવોમાં જીવાદિક ત્રણ ભંગ થાય છે. (णो संजय, णो असंजय, णो संजयासंजय जीव सिद्धेहिं तियभंगो નો સંયત, નો અસંયત, નો સંયતાસયત જીવસિદ્ધોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. (सकसाइहिं जीवाईओ तियभंगो) કષાયયુક્ત જીવોમાં જીવાદિક ત્રણ ભંગ થાય છે. (एगिंदिएसु अभंगकं) એકેન્દ્રિય જીવોમાં એક ભંગ થાય છે-ત્રણ ભંગ થતા નથી. (कोह-कसाइहिं जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो) અને એકેન્દ્રિય સિવાયના ક્રોધ કષાયવાળા જીવોમાં ત્રણ ભંગ થાય .

(देवेहिं छब्भंगो) દેવોમાં છ ભંગ થાય છે. (माणकसाई मायाकसाई जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) માન કષાયવાળામાં અને માયા કષાયવાળામાં જીવ અને એકેન્દ્રિય વર્જિત ત્રણ ભંગ થાય છે. (नेरइय-देवेहिं छब्भंगा) નારક અને દેવોમાં છ ભંગ થાય છે. (लोभकसाईहिं जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो) જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાયના લોભકષાયવાળા જીવોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે,

अकषायि-जीव-मनुजेषु सिद्धेषु त्रयो भङ्गाः। औधिकज्ञाने, आभिनिबोधिकज्ञाने, श्रुतज्ञाने जीवादिकास्त्रयो भङ्गाः। विकलेन्द्रियेषु षड् भङ्गाः। अवधिज्ञाने, मनःपर्यवज्ञाने केवलज्ञाने जीवादिकास्त्रयो भङ्गाः। औधिकाऽज्ञाने, मत्यज्ञाने, श्रुताऽज्ञाने एकेन्द्रियवर्जास्त्रयो भङ्गाः। विभङ्गाज्ञाने जीवादिकास्त्रयो भङ्गाः। सयोगी यथा औधिकः। मनोयोगि-वचोयोगि-काययोगिषु जीवादिकास्त्रयो भङ्गाः, नव-

(अकसाई-जीव-मणुएहिं सिद्धेहिं तियभंगो) कषायरहित जीवों में मनुष्यों में और सिद्धों में तीन भंग होते हैं। (ओहियणाणे-अभिणिबोहियणाणे सुयणाणे जीवाइओ तियभंगो) औधिक ज्ञान में, आभिनिबोधिक ज्ञान में, श्रुतज्ञान में जीवादिक तीन भंग होते हैं। (विगलिंदिएहिं छब्भंगा) विकलेन्द्रियों में छह भंग होते हैं। (ओहिणाणे मणपज्जवणाणे, केवलणाणे जीवाइओ तियभंगो) औधिक ज्ञानमें मनः पर्यय ज्ञान में, केवल ज्ञान में जीवादिक तीन भंग होते हैं। (ओहिय अण्णाणे मइ अन्नाणे, सुय अन्नाणे, एगिंदियवज्जो तियभंगो) औधिक अज्ञान में, मति अज्ञान श्रुत अज्ञान में एकेन्द्रिय वर्ज तीन भंग होते हैं। (विभंग अण्णाणे जीवाइओ तियभंगो) विभंग ज्ञान में जीवादिक तीन भंग होते हैं। (सजोगी जहा ओहिओ) औधिक की तरह सयोगी होते हैं। (मण-जोगि-वयजोगि-कायजोगिहिं जीवाइओ तियभंगो) मनोयोगी में, वचनयोगी में और काययोगी में जीवादिक तीन भंग

(नेरइएसु छब्भंगा) અને નારકોમાં છ ભંગ થાય છે. (अकसाई जीवमणुएहिं, सिद्धेहिं तियभंगो) કષાય રહિત જીવોમાં, મનુષ્યોમાં અને સિદ્ધોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે (ओहियणाणे आभिणिबोहियणाणे सुयणाणे जीवाइओ तियभंगो) ઔધિક જ્ઞાનમાં-આભિનિબોધિક જ્ઞાનમાં અને શ્રુતજ્ઞાનમાં જીવાદિક ત્રણ ભંગ થાય છે, (विगलिंदिएहिं छब्भंगा) વિકલેન્દ્રિયોમાં છ ભંગ થાય છે. (ओहिणाणे मणपज्जवणाणे, केवलणाणे जीवाइओ तियभंगो) ઔધિક જ્ઞાનમાં, મનઃપર્યય જ્ઞાનમાં અને કેવળ જ્ઞાનમાં જીવાદિક ત્રણ ભંગ થાય છે. (ओहिय अण्णाणे मइअण्णाणे सुयअण्णाणे, एगिंदियवज्जो तियभंगो) ઔધિક અજ્ઞાનમાં, મતિ અજ્ઞાનમાં અને શ્રુત અજ્ઞાનમાં એકેન્દ્રિય વર્જિત ત્રણ ભંગ થાય છે. (विभंगअण्णाणे जीवाईओ तियभंगो) વિભંગજ્ઞાનમાં જીવાદિક ત્રણ ભંગ થાય છે. (सजोगी जहा ओहिओ) ઔધિકની જેમ સયોગીના વિષયમાં સમજવું. (मणजोगि, वयजोगि, कायजोगिहिं जीवाइओ तियभंगो) મનોયોગી,

रम्-काययोगिनः एकेन्द्रियास्तेषु अभङ्गकम्। अयोगिनो यथा अलेश्याः। साकारोपयुक्ताऽनाकारोपयुक्तेषु जीवैकेन्द्रियवर्जास्त्रयो भङ्गाः। सवेदकाश्च यथा सकपायिणः। स्त्रीवेदक-पुरुषवेदक-नपुंसकवेदकेषु जीवादिकास्त्रयो भङ्गाः। नवरम्-नपुंसकवेदके एकेन्द्रियेषु अभङ्गकम्। अवेदका यथा अकपायिणः। सशरीरी यथा औघिकः। औदारिक-वैक्रियशरीरेषु जीवैकेन्द्रियवर्जास्त्रयो भङ्गाः। आहारक

होते हैं। (नवरं-कायजोगी एगिंदिया तेसु अभंगयं) विशेषता यह है कि एकेन्द्रिय जीव काययोगवाले होते हैं-इसलिये उनमें अधिक भंग नहीं होते हैं-एक भंग होता है। (अजोगी जहा अलेस्सा) जैसे अलेश्यावाले जीव कहे गये हैं वैसे ही अयोगी जीव जानना चाहिये। (सागरोवउत्त-अणागारोवउत्तेहिं जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) साकारोपयुक्त अनाकारोपयुक्त जीवों में जीव एकेन्द्रिय को छोड़कर तीन भंग होते हैं। (सवेयगा य जहा सकसाई) कषायवाले जीवों की तरह वेदवाले जीवों को जानना चाहिये। (इत्थिवेयग-पुरिसवेयग-नपुंसगवेयगेसु जीवाइओ तियभंगो) स्त्रीवेदकों में, पुरुषवेदकों में और नपुंसकवेदकों में जीवादिक तीन भंग होते हैं। (नवरं-नपुंसगवेदे एगिंदिएसु अभंगयं) विशेषता यह है कि नपुंसक वेद में, एकेन्द्रिय मे अधिक भंग नहीं होते हैं-किन्तु एक भंग होता है (अवेयगा जहा अकसाई) जैसे कषायरहित जीव होते हैं वैसे ही वेदरहित जीव होते हैं। (सस-

---

વચનયોગી અને કાયયોગીમાં જીવાદિક ત્રણ ભંગ થાય છે (नवरं-कायजोगी एगिंदिया तेसु अभंगयं) વિશેષતા એટલી જ છે કે એકેન્દ્રિય જીવ કાયયોગવાળા જ હોય છે, તેથી તેમાં એક જ ભંગ થાય છે, વધારે ભંગ થતા નથી. (अजोगी जहा अलेस्सा) અયોગી જીવના વિષયમાં અલેશ્યાવાળા જીવો પ્રમાણે જ સમજવું. (सागरोवउत्त, अणागरोवउत्तेहिं जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) સાકાર ઉપયોગવાળા અને અનાકાર ઉપયોગવાળા જીવોમાં જીવ એકેન્દ્રિય વર્જિત ત્રણ ભંગ થાય છે. (सवेयगा य जहा सकसाई) વેદવાળા જીવોમાં વિષયમાં કષાયયુક્ત જીવો પ્રમાણે જ સમજવું. (इत्थिवेयग-पुरिसवेयग-नपुंसगवेयगेसु जीवाइओ तियभंगो) સ્ત્રી વેદવાળા, પુરુષ વેદવાળા અને નપુંસક વેદવાળા જીવોમા જીવાદિક ત્રણ ભંગ થાય છે. (नवरं-नपुंसगवेदे एगिंदिएसु अभंगयं) તેમાં એટલી જ વિશેષતા છે કે નપુંસક વેદવાળા એકેન્દ્રિયમાં અધિક ભંગ થતા નથી, પણ એક જ ભંગ થાય છે. (अवेयगा जहा अकसाई) વેદરહિત જીવોના વિષયમાં કષાય રહિત જીવો પ્રમાણે જ સમજવું. (ससरीरी

शरीर-जीव-मनुजेषु षड् भङ्गाः। तैजस-कार्मणेषु यथौधिकाः। अशरीरेषु जीव सिद्धेषु त्रयो भङ्गाः। आहारपर्याप्तौ, शरीरपर्याप्तौ, इन्द्रियपर्याप्तौ, आनप्राण-पर्याप्तौ, जीवैकेन्द्रियवर्जास्त्रयो भङ्गाः। भषामनःपर्याप्तौ यथा संज्ञी। आहाराऽ-पर्याप्तौ यथा अनाहारकाः। शरीरापर्याप्तौ, इन्द्रियापर्याप्तौ, आन-प्राणाऽपर्याप्तौ जीवैकेन्द्रियवर्जास्त्रयोभङ्गाः। नैरयिक-देव-मनुजेषु षड् भङ्गाः। संग्रहगाथा—

रीरी जहा ओहिओ) सामान्य जीव की तरह शरीरवाले जीवों को जानना चाहिये। (ओरालिय-वेउव्विय-सरीरेहिं जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) औदारिक शरीरवालों में वैक्रिय शरीरवालों में जीव एकेन्द्रिय को छोड़कर तीनभंग होते हैं (आहारगसरीर जीव मणुएसु छब्भंगा) आहार शरीर में, जीव और मनुष्यों में छह भंग होते हैं। (तेयगकम्म-गेहिं जहा ओहिया) औधिक की तरह तैजस और कार्मण शरीरवालों को जानना चाहिये। (असरीरेहिं जीव सिद्धेहिं तियभंगो) अशरीरी जीव और सिद्धों में तीन भंग होते हैं। (आहारपज्जत्तीए, सरीरपज्ज-त्तीए, इंदियपज्जत्तीए, आणपाणपज्जत्तीए जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) आहारपर्याप्ति में, शरीरपर्याप्ति में, इन्द्रियपर्याप्ति में, श्वासो-च्छ्वासपर्याप्ति में, जीव और एकेन्द्रिय को छोड़कर तीन भंग होते हैं। (भासामणपज्जत्तीए जहा सन्नी) भाषापर्याप्ति में और मनःपर्याप्ति में संज्ञी की तरह जानना चाहिये। (आहार अपज्जत्तीए जहा अणा-हारगा) अनाहारक जीवों की तरह आहार अपर्याप्तिवाले जीवों

જહા ओहिओ) શરીરવાળા જીવોના વિષયમાં સામાન્ય જીવોના કથન પ્રમા ણેનું જ કથન સમજવું. (ओरालिय-वेउव्विय-सरीरेहिं जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) ઔદારિક શરીરવાળામાં અને વૈક્રિય શરીરવાળામાં જીવ એકેન્દ્રિય વર્જિત ત્રણ ભંગ થાય છે. (अहारगसरीर जीव मणुएसु छब्भगा) આહારક શરીરમાં, જીવ અને મનુષ્યના છ ભંગ થાય છે. (तेयगकम्मगेहिं जहा ओहिया) તૈજસ અને કાર્મણ શરીરવાળા જીવોના વિષયમાં ઔધિકના જેવું જ કથન સમજવું. (असरीरेहिं जीव सिद्धेहिं तियभंगो) અશરીરી જીવ અને સિદ્ધોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. (आहार पज्जत्तीए, सरीरपज्जत्तीए, इंदियपज्जत्तीए, आण-पाणपज्जत्तीए जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) આહાર પર્યાપ્તિમાં, શરીર પર્યા. પ્તિમાં, ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિમાં અને શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય વર્જીત ત્રણ ભંગ થાય છે. (भासामणपज्जत्तीए जहा सन्नी) ભાષા પર્યાપ્તિમા અને મનઃ પર્યાપ્તિમાં સંજ્ઞી પ્રમાણે જ સમજવું. (आहार अपज्जत्तीए जहा अणाहारगा) આહાર અપર્યાપ્તિવાળા જીવોના વિષયમાં અનાહારક જીવો

समदेशा आहारक-भव्य-संज्ञि-लेश्या-दृष्टि-संयत-कषायाः, ज्ञानं योगोपयोगौ वेदश्च शरीरपर्याप्तिः ॥ सू० १ ॥

तृतीयोद्देशके जीवः प्ररूपितः, अथ चतुर्थोद्देशकेऽपि तमेव प्रकारान्तरेणाह- ' जीवे णं भंते ' इत्यादि ।

टीका—' जीवे णं भंते ! कालादेसेणं किं सपएसे, अपएसे ? ' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त ! जीवः खलु कालादेशेन कालापेक्षया किम् सप्रदेशः-प्रदेश-

---

को जानना चाहिये । (सरीर अपज्जत्तीए, इंदिय अपज्जत्तीए आणपाण अपज्जत्तीए जीव एगिंदियवज्जो तियभङ्गो) शरीरपर्याप्ति से रहित, इन्द्रियपर्याप्ति से रहित, श्वासोच्छ्वासपर्याप्ति से रहित जीवों में जीव और एकेन्द्रिय को छोड़कर तीन भंग होते हैं । (नेरइय-देव-मणुएहिं छब्भंगा) नैरयिक, देव और मनुष्यों में छह भंग होते हैं । संग्रह गाथा

सपएसा आहारग भविय-सन्नि-लेसा-दिट्ठि-संजय-कसाया ।
णाणे जोगु-वओगे वेदेय सरीर-पज्जत्ती ॥ १ ॥

सप्रदेश, आहारक, भव्य, संज्ञी, लेश्या, दृष्टि, संयत, कषाय, ज्ञान, योग, उपयोग, वेद, शरीर और पर्याप्ति ॥

टीकार्थ—पीछे के उद्देशक में जीव का निरूपण किया गया है-इस चतुर्थ उद्देशक में भी उसी जीव का सूत्रकार प्रकारान्तर से निरूपण

જેવું જ સમજવું. (सरीर अपज्जत्तीए, इंदिय अपज्जत्तीए आणपाण अपज्जत्तीए जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) શરીર પર્યાપ્તિથી રહિત, ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિથી રહિત, અને શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિથી રહિત જીવોમાં જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાયના ત્રણ ભંગ થાય છે. (नेरइय, देव, मणुएहिं छब्भंगा) નારકો, દેવો અને મનુષ્યોમાં ૭ ભંગ થાય છે. સંગ્રહગાથા—

" सपएसा आहारग-भविय-सन्नि-लेसा-दिट्ठि संजय-कसाया "
णाणे जोगु-वओगे वेदेय सरीर-पज्जत्ती ॥ १ ॥

સપ્રદેશ, આહારક, ભવ્ય, સંજ્ઞી, લેશ્યા, દૃષ્ટિ, સંયત, કષાય, જ્ઞાન, યોગ, ઉપયોગ, વેદ, શરીર અને પર્યાપ્તિ.

ટીકાર્થ—આગલા ઉદ્દેશકમાં જીવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્દેશકમાં પણ સૂત્રકાર બીજી રીતે જીવનું નિરૂપણ કરી રહ્યા છે-તેમાં ગૌતમ

सहितः ? अथवा अप्रदेशः प्रदेशरहितो भवति ? । भगवानाह-' गोयमा ! नियमा सपएसे ' हे गौतम ! जीवः कालापेक्षया नियमात्-नियमतः सप्रदेशः प्रदेशसहितो भवति, जीवस्यानादितया अनन्तसमयस्थितिकत्वेन सप्रदेशत्व नियमात्, तथा च यः एकसमयस्थितिकः स एव अप्रदेशः, द्व्यादिसमयस्थितिकस्तु सप्रदेश एव भवतीति फलितम् । उक्तञ्च-

---

कर रहे हैं-इसमें गौतम ने प्रभुसे ऐसा पूछा 'जीवे णं भंते! कालादेसेणं किं सपएसे अपएसे ?) हे भदन्त। जीव काल की अपेक्षा से क्या प्रदेशसहित है कि प्रदेशरहित है ? भगवान् इस प्रश्न का उत्तर देते हुए गौतम से कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम। जीव (नियमा सपएसे) नियम से प्रदेश सहित हैं, तात्पर्य कहने का यह है कि जब काल की अपेक्षा लेकर जीव के प्रदेशसहित और प्रदेश रहित होने का विचार किया जता है तो वह नियम से काल की अपेक्षा प्रदेशसहित ही है, प्रदेशरहित नहीं है यही बात सिद्ध होती है। कारण कि जीव अनादि काल का है और अनन्तसमय की उसकी स्थिति है, इसलिये वह सप्रदेश है जो ऐसा नहीं होता है-अर्थात जो एकसमय की स्थितिवाला होता है, वही काल की अपेक्षा प्रदेशरहित अप्रदेश- होता है। दो आदि समय की स्थितिवाला नहीं क्यों कि जो दो आदि समय की स्थितिवाला होता है वह काल की अपेक्षा प्रदेश सहित ही होता है। कहा भी है-" जो जस्स " इत्यादि।

સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે " जीवेणं भंते ! कालादेसेणं किं सपएसे अपएसे ! " હે ભદન્ત ! શું કાળની અપેક્ષાએ જીવ પ્રદેશ સહિત છે કે પ્રદેશ રહિત છે ?

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! જીવ (नियमा सपएसे) નિયમથી જ પ્રદેશ સહિત છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જો કાળની અપેક્ષાએ જીવના સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તે નિયમથી જ કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશ સહિત છે, પ્રદેશ રહિત નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે જીવ અનાદિ કાળનો છે અને અનંત સમયની તેની સ્થિતિ છે, તે કારણે તે પ્રદેશ સહિત છે. જો જીવ એવો ન હોય-એટલે કે જો તે એક સમયની સ્થિતિવાળો હોય તો તે પ્રદેશ રહિત હોઈ શકે છે. બે ત્રણ આદિ સમયની સ્થિતિવાળો જીવ અપ્રદેશી હોતો નથી, કારણ કે બે આદિ સમયની સ્થિતિવાળો તો કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુક્ત જ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

" जो जस्स " ઇત્યાદિ

'जो जस्स पढमसमए, वट्टइ भावस्स सो उ अपएसो ।
अण्णम्मि वट्टमाणो, कालाएसेण सपएसो ॥ १ ॥"
यो यस्य प्रथमसमये वर्तते भावस्य स तु अप्रदेशः ।
अन्यस्मिन् वर्तमानः कालादेशेन सप्रदेशः" इति ॥ १ ॥

गौतमः पृच्छति-'नेरइएणं भंते ! कालादेसेणं किं सपएसे, अपएसे ?' हे भदन्त ! नैरयिकः खलु कालादेशेन कालापेक्षया किम्-सप्रदेशः ? किं वा अप्रदेशः ? भगवानाह-'गोयमा ! सिय सपएसे, सिय अपएसे, एव जाव-सिद्धे' हे गौतम ! नैरयिकः कालापेक्षया स्यात् कदाचित् सप्रदेशः, स्यात् कदाचित्

जो जीव जिस भव के प्रथम समय में वर्तता है, वह जीव अप्रदेश प्रदेशरहित कहलाता है और जो जीव प्रथम समय के अतिरिक्त दूसरे, तीसरे, आदि समयों में वर्तता है वह काल की अपेक्षा सप्रदेश कहलाता है इस तरह से यह सप्रदेश और अप्रदेश का स्वरूप इस गाथा द्वारा प्रकट किया गया है ।

गौतम स्वामी प्रभु से पूछते हैं कि-(नेरइएणं भंते कलादेसेणं किं सपएसे अपएसे) हे भदन्त ! एक नारक जीव काल की अपेक्षा से क्या सप्रदेश है कि अप्रदेश है ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (सिय सपएसे सिय अपएसे) हे गौतम ! नारक जीव काल की अपेक्षा से कदाचित् सप्रदेश है और कदाचित् अप्रदेश है। अर्थात् जिस नारक जीव को उत्पन्न हुए अभी पहिला

જે જીવ જે ભવના પ્રથમ સમયમાં રહેલો હોય છે, તે જીવ અપ્રદેશી (પ્રદેશ રહિત) કહેવાય છે, અને જે જીવ પ્રથમ સમય સિવાયના સમયમાં એટલે કે બીજા, ત્રીજા આદિ સમયમાં રહેલો હોય છે, તે જીવ કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશી (પ્રદેશ સહિત) કહેવાય છે. આ રીતે સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વનું સ્વરૂપ આ ગાથામાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે (नेरइएणं भंते ! कालादेसेणं किं सपएसे अपएसे ?) હે ભદન્ત ! એક નારક જીવ શું કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુક્ત છે કે પ્રદેશ રહિત છે?

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सिय सपएसे सिय अपएसे) એક નારક જીવ કયારેક કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશ હોય છે અને કયારેક અપ્રદેશ હોય છે. એટલે કે જે નારક જીવને ઉત્પન્ન થયાને હજી પહેલો જ સમય

अप्रदेशो भवति, तत्र द्व्यादिसमयोत्पन्नो नैरयिकः सप्रदेशः, प्रथमसमयोत्पन्नस्तु अप्रदेशो भवतीति भावः। एवम् नैरयिकवदेव यावत्–सिद्धः कदाचित् सप्रदेशः, कदाचित् अप्रदेशो भवति। यावत्करणात्–असुरकुमारादिभवनपतिदशक १०· पृथिवीकायादिस्थावरपञ्चक५–विकलेन्द्रियत्रिक३ – तिर्यक्पञ्चेन्द्रिय१–मनुष्य १ –व्यन्तर१–ज्योतिषिक१–वैमानिक१रूपाणां त्रयोविंशति दण्डकानां संग्रहः। अथ तदेव पुनस्तथैव बहुत्वेन निरूपयितुमाह–'जीवाणं भंते! कालादेसेणं कि सपएसा? अपएसा?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त! जीवाः खलु कालादेशेन कालापेक्षया किं सप्रदेशाः भवन्ति? अथवा अप्रदेशाः? भवन्ति? भगवानाह–'गोयमा! नियमा सपएसा' हे गौतम! जीवाः सर्वे नियमात् कालापेक्षया

ही समय हुआ है वह नारक जीव काल की अपेक्षा अप्रदेश है और वही नारक जीव जब द्वितीयादि समयों में वर्तता रहता है तो कालकी अपेक्षा वही सप्रदेश। (एवं जाव सिद्धे) नारक की तरह ही यावत् सिद्ध कदाचित् सप्रदेश और कदाचित् अप्रदेश हैं ऐसा जानना चाहिये यहां यावत् पद से "असुरकुमार आदि भवनपति १०, का पृथिवी कादिक पांच स्थावरों का विकलेन्द्रियत्रिक का,तिर्यक् पञ्चेन्द्रिय १, मनुष्य १, ज्योतिषिक १ और वैमानिक १ इन का" इस तरह २३ दण्डकों का संग्रह हुआ है। (जीवा णं भंते! कालादेसेणं किं सपएसा? अपएसा?) अब गौतम इस सूत्र द्वारा प्रभु से ऐसा पूछ रहे हैं कि हे भदन्त! जीवकाल की अपेक्षा क्या सप्रदेश हैं? या अप्रदेश हैं इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (नियमा सपएसा) समुच्चय–समस्त जीव नियम से काल की अपेक्षा सप्रदेश हैं,

---

થયો છે તે નારક જીવ કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશ રહિત છે, પણ જ્યારે એજ નારક જીવને ઉત્પન્ન થયાને બે, ત્રણ આદિ સમયો વ્યતીત થઈ જાય છે, ત્યારે તે કાળની અપેક્ષાએ પ્રદેશયુક્ત કહેવાય છે. (एवं जाव सिद्धे) નારક જીવની જેમ જ સિદ્ધ પર્યન્તના જીવ પણ કયારેક અપ્રદેશ હોય છે. અહીં 'जाव' (પર્યન્ત) પદથી અસુર કુમાર આદિ ભવનપતિના દસ, પૃથ્વીકાયિક આદિ સ્થાવરોના પાંચ, વિકલેન્દ્રિયના ત્રણ (દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય એ ત્રણ) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચનું એક, મનુષ્યનું એક, જ્યોતિષિકનું એક અને વૈમાનિકોનું એક એમ ૨૨ દંડકોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. આ સિવાયના નારક અને સિદ્ધ એ બે દંડકની વાત તો ઉપર કહેવામાં આવી છે.

सप्रदेशा भवन्ति नतु अप्रदेशाः तेषामनादित्वेन अनन्तसमयस्थितिकतया सप्रदेशत्वनियमात्। गौतमः पृच्छति-'नेरइया णं भंते! कालादेसेणं किं सपएसा, अपएसा?' हे भदन्त! नैरयिकाः खलु कालादेशेन-कालापेक्षया किं सप्रदेशाः? आहोस्वित् अप्रदेशा भवन्ति? भगवानाह-'गोयमा! सव्वे वि ताव होज्जा सपएसा' हे गौतम! सर्वेऽपि नैरयिका स्तावत्' इति वाक्यालङ्कारे सप्रदेशा भवन्ति, उत्पादविरहकाले असंख्यातपूर्वोत्पन्ननैरयिकाणां सप्रदेशत्वेन विद्यमानत्वात्। इति प्रथमो भङ्गः १। अथ द्वितीयमाह-'अहवा सपएसा य-अपएसेय,' अथवा

अप्रदेश नहीं हैं। क्यों कि समस्त जीव अनादि हैं और अनंतकालतक की स्थितिवाले हैं। अब गौतमस्वामी प्रभु से समस्त नारक जीवों की अपेक्षा लेकर ऐसा पूछते हैं कि (नेरइयाणं भंते! कालादेसेणं किं सपएसा? अपएसा?) हे भदन्त! समस्त नारक क्या कालकी अपेक्षा सप्रदेश हैं? या अप्रदेश हैं? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (सव्वे वि होज्जा सपएसा) समस्त नारक जीव भी सप्रदेश हैं! "समस्त नारक जीव भी सप्रदेश हैं" इसका कारण यह है कि उत्पाद विरहकाल में पूर्वोत्पन्न नारक जीवों की संख्या-असंख्यात प्रमाण में रहा करती है यह पहिला भङ्ग है। तथा द्वितीय भंग इस प्रकार से है-(अहवा सपएसा य अपएसे य) जब इन्हीं पूर्वोत्पन्न असंख्यात नारकों में कोई नारक जीव आकर उत्पन्न हो जाता है-तब वह प्रथम

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—(जीवा णं भंते! कालादेसेणं किं सपएसा? अपएसा?) હે ભદન્ત! સમસ્ત જીવો કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશ છે કે અપ્રદેશ છે?

ઉત્તર—(गोयमा! नियमा सपएसा) હે ગૌતમ! સમસ્ત જીવો કાળની અપેક્ષાએ નિયમથીજ સપ્રદેશ છે, અપ્રદેશ (પ્રદેશ રહિત) નથી કારણ કે સમસ્ત જીવ અનાદિ છે અને અનંતકાળની સ્થિતિવાળા છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી સમસ્ત નારક જીવોની અપેક્ષાએ મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (नेरइयाणं भंते! कालादेसेणं किं सपएसा, अपएसा? હે ભદન્ત! સમસ્ત નારકજીવો શું કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશ છે? કે અપ્રદેશ છે?

ઉત્તર—(गोयमा!) હે ગૌતમ! (सव्वे वि ताव होज्जा सपएसा) સમસ્ત નારક જીવો પણ સપ્રદેશ છે. "સમસ્ત નારક જીવો સપ્રદેશ છે," એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે ઉત્પાદ વિરહ કાળમાં પૂર્વોત્પન્ન (પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલા) નારક જીવોની સંખ્યા અસંખ્યાત પ્રમાણમાં રહ્યા કરે છે. આ રીતે પહેલો ભંગ (વિકલ્પ) થાય છે. "સમસ્ત નારક જીવો સપ્રદેશ છે." બીજો ભંગ આ પ્રમાણે થાય છે-(अहवा सपएसा य अपएसे य)

बहवो नैरयिकाः सप्रदेशाश्च भवन्ति, एकः अप्रदेशश्च २ पूर्वोत्पन्नानां द्व्यादिसमयस्थितिकत्वेन सप्रदेशत्वाद् बहवः सप्रदेशाः, पूर्वोत्पन्नेषु विद्यमानेष्वेव एकोऽप्यन्यो नैरयिक उत्पद्यते तदा तस्य प्रथमसमयोत्पन्नत्वेनाप्रदेशत्वादेकोऽप्रदेश इति द्वितीयो भङ्गः २। अथ तृतीयभङ्गमाह-' अहवा सपएसाय अपएसाय ' अथवा बहवः सप्रदेशाश्च, बहवः अप्रदेशाश्च भवन्ति, यदा पूर्वोत्पन्नाद्व्यादि सम-

---

समय की अपेक्षा से अप्रदेश हैं और बाकी वे समस्त नारक जीव सप्रदेश हैं। इस द्वितीय भङ्ग का अभिप्राय ऐसा है-कि प्रथम भङ्ग में तो समस्त नारक जीवों को सप्रदेश प्रकट किया है और इस द्वितीयभङ्ग में समस्त नारक जीवों को सप्रदेश प्रकट नहीं किया गया है किन्तु अधिकांश नारक जीवों को ही सप्रदेश प्रकट किया है और कोई एक नारक जीवों को अप्रदेश भी प्रकट किया है-उसमें कारण यह है कि यहां पूर्वोत्पन्न जितने भी नारक जीव हैं वे सब तो द्व्यादि समयों में वर्तते रहने की स्थितिवाले होने के कारण सप्रदेश हैं और वहीं पर जो नया कोई एक नारक जीव उत्पन्न हुआ है वह प्रथम समय में उत्पन्न होने के कारण अप्रदेश है। तृतीयभंग इस प्रकार से है-(अहवा सपएसा य अपएसा य) पूर्वोत्पन्न जितने भी वहां नारक जीव हैं वे सब तो द्व्यादि समयों में वर्तमान रहने के कारण सप्रदेश हैं और कितनेक नारक जीव वहां जो उत्पन्न हो रहे हैं-वे सब एक समय की भी स्थितिवाले हैं सो इस अपेक्षा वे अप्रदेश हैं-तात्पर्य इस तृतीयभंग का

છે. ” કારણ કે પૂર્વોત્પન્ન અસંખ્યાત નારકોમાં કોઇ નવો જીવ ઉત્પન્ન થઇને આવી મળે છે, ત્યારે તે આવનાર જીવ પ્રથમ સમયની અપેક્ષાએ અપ્રદેશ હોય છે અને સમસ્ત નારકો સપ્રદેશ હોય છે. પ્રથમ ભંગમાં તો સમસ્ત નારકોને સપ્રદેશ કહ્યા છે પણ આ બીજા ભંગમાં સમસ્ત નારકોને સપ્રદેશ કહ્યા નથી પણ અધિકાંશ નારક જીવોને જ સપ્રદેશ કહ્યા છે અને કોઈક નારક જીવને અપ્રદેશ પણ કહ્યા છે. આ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

નરકોમાં પૂર્વોત્પન્ન જેટલા નારકો છે તેઓ તો બે. ત્રણ આદિ સમયોથી ત્યાં રહેલા હોવાને કારણે સપ્રદેશી છે, પણ ત્યાં જે કોઈ નવો નારક જીવ ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે તેને ઉત્પન્ન થયાને પ્રથમ સમય જ ચાલતો હોય છે તેથી તે અપ્રદેશ છે.

ત્રીજો ભંગ આ પ્રમાણે છે-(अहवा सपएसा य अपएसा य) કેટલાક નારક જીવો સપ્રદેશ છે અને કેટલાક નારક જીવો અપ્રદેશ છે. કારણ કે

यस्थितिमन्तो बहवः सप्रदेशाः सन्ति, बहवश्च-उत्पद्यमानाः एकसमयस्थितिमन्तोऽप्रदेशा भवन्ति तदा बहवः सप्रदेशाः बहवश्चाप्रदेशा भवन्तीति । तृतीयो भङ्गः३।

'एवं असुरकुमारा जाव-थणियकुमारा' एवं नैरयिकवदेव असुरकुमारा यावत्-स्तनितकुमारा अपि कदाचित् सर्वे सप्रदेशाः स्युः, कदाचित् बहवः सप्रदेशाः, एकः अप्रदेशश्च, कदाचिद् बहवः सप्रदेशाः, बहवः अप्रदेशाश्च भवन्ति

यह है कि वहां नरकों में जितने भी जीव पहिले से ही नारकावस्था में चले आरहे हैं वे सब के सब सप्रदेश हैं और जिन जीवों की अभी २ नारकावस्थाप्रारंभ होने के प्रथम समय में हैं वे सब अप्रदेश हैं-इस तरह यहां अधिकांश जीव सप्रदेश हैं और अधिकांश जीव अप्रदेश हैं (एवं असुरकुमारा जाव थणियकुमारा) इसी तरह का कथन-नारक जीवों के जैसा विवेचन असुरकुमारों से लेकर स्तनितकुमारों तक जानना चाहिये-असुरकुमार आदि १० भेद भवनपति देवों के हैं-सो पूर्वोक्तरूप से जैसा वर्णन सप्रदेश अप्रदेश का नारक जीवों में प्रथम भंग द्वितीयभंग और तृतीयभंगद्वारा किया गया है उसी प्रकार का सप्रदेश अप्रदेश का वर्णन असुरकुमार से लेकर स्तनितकुमार तक जानना चाहिये-निष्कर्ष इसका यही है-कि प्रथम भंग की अपेक्षा समस्त स्तनितकुमार सप्रदेश हैं। द्वितीयभंग की अपेक्षा सब नहीं, किन्तु अधिकांश सप्रदेश हैं और कोई अप्रदेश हैं। तृतीय भंग की अपेक्षा

પૂર્વોત્પન્ન જેટલાં નારક જીવો છે તેઓ તો બે, ત્રણ આદિ સમયોથી ત્યાં ઉત્પન્ન થઈ રહ્યા છે, તેઓ બધાં એક સમયની સ્થિતિવાળા પણ હોય છે, તેથી તેઓ અપ્રદેશ છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે જેટલાં નારક જીવો પહેલેથી જ નારકાવસ્થામાં આવી ગયેલા છે તેઓ બધાંસપ્રદેશ છે, પણ જે જીવોની નારકાવસ્થાનો હજી પ્રારંભ જ થયેલો છે-એટલે કે જે નારકોની નારકાવસ્થા પ્રારંભ થયાનો પ્રથમ સમય જ ચાલી રહ્યો છે, એવાં જે નારકો છે તેઓ અપ્રદેશી છે. આ રીતે ત્યાં અધિકાંશ જીવો સપ્રદેશ છે અને અધિકાંશ જીવો અપ્રદેશ છે.

(एवं असुरकुमारा जाव थणियकुमारा) નારકોના જેવું જ કથન અસુરકુમારોથી સ્તનિતકુમારો સુધીના દેવો વિષે સમજવું. ભવનપતિ દેવોના અસુરકુમાર આદિ ૧૦ ભેદ છે. નારક જીવોના સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વ વિષેના ઉપર્યુક્ત જે ત્રણ ભંગ (વિકલ્પો) કહ્યા છે, એજ પ્રમાણે અસુરકુમારોથી લઈને સ્તનિતકુમારો સુધીના દસ ભવનપતિ દેવોના સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વ વિષેના પણ ત્રણ ભંગ સમજવા એ ત્રણ ભંગ નીચે પ્રમાણે છે—

यावत्करणात्-नागकुमाराः सुवर्णकुमाराः, विद्युत्कुमाराः, अग्निकुमाराः, द्वीपकुमाराः उदधिकुमाराः दिक्कुमाराः पवनकुमाराः' इति संग्राह्यम्। गौतमः पृच्छति-'पुढविकाइया णं भंते! किं सपएसा, अपएसा?' हे भदन्त! पृथिवीकायिकाः खलु जीवाः किम् कालापेक्षया सप्रदेशाः भवन्ति? आहोस्वित् अप्रदेशा भवन्ति? भगवानाह-'गोयमा! सपएसा वि, अपएसा वि' हे गौतम! पृथिवीकायिका जीवाः सप्रदेशा अपि भवन्ति, अप्रदेशा अपि भवन्ति, बहूनां पूर्वोत्पन्नत्वेन द्व्यादि समयस्थितिकानां, बहूनां च उत्पद्यमानत्वेन एकसमयस्थितिकानां च तेषां सद्-

---

कितनेक सप्रदेश भी हैं और कितनेक अप्रदेश भी हैं। यहां यावत् पद से (नागकुमार, सुपर्णकुमार, विद्युत्कुमार, अग्निकुमार, द्वीपकुमार, उदधिकुमार, दिक्कुमार, वायुकुमार, इन अवशेष भवनपतिभेदों का ग्रहण हुआ है।

अब गौतम प्रभु से पृथिवीकायिक जीवों के सप्रदेश अप्रदेश के विषय में प्रश्न करते हैं-कि-(पुढविक्काइयाणं भंते! किं सपएसा, अपएसा?) हे भदन्त! पृथिवीकायिक जो जीव हैं वे क्या सप्रदेश हैं कि अप्रदेश हैं? इसके उत्तरमें प्रभु गौतमसे कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! पृथिवीकायिक जीव (सपएसा वि अपएसा वि) सप्रदेश भी हैं और अप्रदेश भी हैं। इसका तात्पर्य ऐसा है कि यहां पूर्वोत्पन्न जीव भी अनेक हैं और उत्पद्यमान जीव भी अनेक हैं अतः पूर्वोत्पन्न जीवों की अपेक्षा पृथिवीकायिक जीव सप्रदेश हैं और उत्पद्यमान पृथिवीकायिक

પહેલો ભંગ-" સમસ્ત ભવનપતિ દેવો સપ્રદેશ છે." બીજો ભંગ આ પ્રમાણે છે-" બધાં ભવનપતિ દેવો સપ્રદેશ નથી, પણ અધિકાંશ સપ્રદેશ છે અને કોઇક અપ્રદેશ છે."

દસ ભવનપતિના નામ—(૧) અસુરકુમાર (૨) નાગકુમાર (૩) સુપર્ણકુમાર (૪) વિદ્યુત્કુમાર (૫) અગ્નિકુમાર (૬) દ્વીપકુમાર (૭) ઉદધિકુમાર (૮) દિક્કુમાર (૯) વાયુકુમાર (૧૦) સ્તનિતકુમાર.

હવે ગૌતમ સ્વામી પૃથ્વીકાયિક જીવોના સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વના વિષયમાં મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (पुढविक्काइयाणं भंते! किं सपएसा, अपएसा?) હે ભદન્ત! પૃથ્વીકાયિક જીવો સપ્રદેશ છે કે અપ્રદેશ છે?

ઉત્તર—(गोयमा!) હે ગૌતમ! પૃથ્વીકાયિક જીવો (सपएसा वि अपएसा वि) સપ્રદેશ પણ હોય છે અને અપ્રદેશ પણ હોય છે. કારણ કે પૃથ્વીકાયોમાં પૂર્વોત્પન્ન જીવ પણ અનેક હોય છે અને નવા ઉત્પન્ન થનારા જીવો પણ અનેક હોય છે. તેથી પૂર્વોત્પન્ન જીવોની અપેક્ષાએ પૃથ્વીકાયિકોને સપ્રદેશ કહ્યા છે, અને ઉત્પદ્યમાન-પૃથ્વીકાયિકોની અપેક્ષાએ તેમને અપ્રદેશ

भावात्, 'एवं जाव-वणस्सइकाइया' एवं पृथिवीकायिकवदेव यावत्-अप्कायिकाः, तेजस्कायिकाः, वायुकायिकाः, वनस्पतिकायिकाः अपि बहवः सप्रदेशाः बहवः अप्रदेशाश्च भवन्ति, सर्वेषामेकेन्द्रियाणामेक एव भङ्गः, उत्पत्तिमरणविरहाभावात्। 'सेसा जहा नेरइया तहा जाव सिद्धा' शेषाः द्वीन्द्रियादारभ्य सिद्धपर्यन्ताः जीवाः यथा नैरयिकाः अभिलापत्रयेण प्रतिपादितास्तथैव अभिलापत्रयेण

जीवों की अपेक्षा वे अप्रदेश हैं-इसीलिये "सप्रदेश भी और अप्रदेश भी वे हैं" ऐसा कहा है। (एवं जाव वणस्सइकाइया) पृथिवीकायिक जीवों की तरह ही-अप्कायिक, तेजस्कायिक, वायुकायिक और वनस्पतिकायिक जीवों के विषय में सप्रदेश अप्रदेश की चर्चा जाननी चाहिये। अर्थात् जिस प्रकार से पृथिवीकायिक जीवों में कितनेक जीव सप्रदेश और कितनेक अप्रदेश हैं उसी प्रकार से यहां अप्कायिकादिकों में भी कितनेक जीव सप्रदेश हैं और कितनेक जीव अप्रदेश हैं। इस तरह से यहां इन सब एकेन्द्रिय जीवों में उत्पत्तिमरण के विरह के अभाव से एक ही भंग सप्रदेशवाला होता है ऐसा जानना चाहिये। (सेसा जहा नेरइया तहा जाव सिद्धा) शेष-द्वीन्द्रिय जीवों से लेकर सिद्धोंतक में कथन-सप्रदेश अप्रदेश का विवेचन-जैसा तीन अभिलापों द्वारा पहिले नारकों में हो चुका है-उसी प्रकार से जानना चाहिये। अर्थात् प्रथम भंग सप्रदेश, द्वितीय भंग अप्रदेश, तृतीय भंग सप्रदेश अप्रदेश इस तरह से जानना चाहिये। तथा च-द्वीन्द्रिय से लेकर यावत् सिद्ध-

કહ્યાં છે. તે કારણે એવું કહ્યું છે કે "પૃથ્વીકાયિકો સપ્રદેશ પણ છે અને અપ્રદેશ પણ છે." (एवं जाव वणस्सइकाइया) પૃથ્વીકાયિક જીવોના જેવું જ કથન અપ્કાયિક, તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવોના વિષયમાં પણ સમજવું. એટલે કે જેમ પૃથ્વીકાયિક જીવોમાં કેટલાક સપ્રદેશ હોય છે અને કેટલાક અપ્રદેશ હોય છે, તેમ અપ્કાયિક આદિમાં પણ કેટલાક જીવો સપ્રદેશ હોય છે અને કેટલાક અપ્રદેશ હોય છે. આ રીતે અહીં બધાં એકેન્દ્રિય જીવોમાં ઉત્પત્તિ-મરણના વિરહના અભાવે એક જ ભંગ સપ્રદેશવાળો થાય છે એમ સમજવું.

(सेसा जहा नेरइया तहा जाव सिद्धा) બાકીના (દ્વીન્દ્રિયથી લઇને સિદ્ધ પર્યન્તના) જીવોના સપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વનું કથન નારકોના કથન પ્રમાણે જ સમજવું. નારકોના સપ્રદેશત્વનું કથન ત્રણ આલાપકો (અભિલાપો) દ્વારા આગળ આપવામાં આવ્યું છે. એટલે કે પહેલો ભંગ સપ્રદેશ, બીજો ભંગ અપ્રદેશ અને ત્રીજો ભંગ સપ્રદેશઅપ્રદેશ, આ પ્રકારના ત્રણ ભંગ સમ-

वक्तव्याः, तथा च-द्वीन्द्रियादयोऽपि यावत्-सिद्धाः कदाचित् सर्वेसप्रदेशाः, कदाचिद् बहवः सप्रदेशाः, एकः अप्रदेशश्च कदाचित्तु बहवः सप्रदेशाः बहवः अप्रदेशाश्च भवन्ति, उक्तरीत्या सर्वेषामेषां विरहसंभवात्, एकाद्युत्पत्तेश्च, यावत्करणात् द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रिय-पञ्चेन्द्रिय-तिर्यग्योनिक-मनुष्य-वानव्यन्तरज्योतिषिक-वैमानिकाः संग्राह्याः। 'आहारगाणं जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो' आहारकाणाम् आहारक जीवैकेन्द्रियवर्जास्त्रयोभङ्गाः, जीवपदम्, एकेन्द्रियपृथिवीकायादिपदपञ्चकं च वर्जयित्वा भङ्गत्रिकम्, अयं भावः-'जीवो नियमात्सप्रदेशः इति जीवे एक एव भङ्गः तस्य सदा सर्वप्रदेशत्वात्। एकेन्द्रिये ' सप्रदेशा अपि

पर्यन्त जीव भी कदाचित् सब सप्रदेश हैं, कदाचित् कितने सप्रदेश हैं और कोई एक जीव अप्रदेश है-और कदाचित् अनेक सप्रदेश हैं और अनेक अप्रदेश हैं। इसका कारण यह है कि यहां पर इन सब का विरह संभवित है। इस तरह यहां पर ये तीन भंग हैं ऐसा जानना चाहिये यहां यावत् पद से-तेन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, पंचेन्द्रियतिर्यग्योनिक, मनुष्य, वानव्यन्तर, ज्योतिषिक और वैमानिक इन सब का संग्रह हुआ है। (आहारगाणं जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) एक जीवपद को और एकेन्द्रिय के पांच पद को छोडकर आहारकों के तीन भंग होते हैं। जीवपद को छोड़कर कहने का भाव यह है कि जीव नियम से सप्रदेश होता है। इसलिये जीव में एक ही भंग है-सप्रदेश ही होने का कारण उसकी अनादिता और अनन्तकालतकस्थितिमत्ता है। तथा एकेन्द्रिय के पांचपद को छोड़कर कहने का भाव यह है कि एकेन्द्रिय जीवों में

જવા. એટલે કે (૧) દ્વીન્દ્રિયથી લઇને સિદ્ધ પર્યન્તના બધા જીવો પણ કયારેક પ્રદેશયુક્ત હોય છે. (૨) કયારે કેટલાક જીવો સપ્રદેશ હોય છે અને કોઇક જીવ અપ્રદેશ હોય છે. અને કયારેક અનેક સપ્રદેશ હોય છે અને અનેક અપ્રદેશ હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે આ પર્યાયોમાં એ સૌનો વિરહ સંભવિત છે. આ રીતે તેમના ત્રણ ભંગ (વિકલ્પ) સમજવા.

અહીં 'जाव' (પર્યન્ત) પદથી તેન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો મનુષ્ય, વાનવ્યંતર, જ્યોતિષિક અને વૈમાનિકોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે.

(आहारगाणं जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) એક જીવ પદને અને એકેન્દ્રિયના પાંચ પદને છોડીને બાકીના આહારક જીવોના ત્રણ ભંગ થાય છે. જીવ પદને છોડવાનું કારણ એ છે કે જીવ નિયમથી જ સપ્રદેશ હોય છે. તેથી જીવમાં એક જ ભંગ છે-જીવને સપ્રદેશી કહેવાનું કારણ એ છે કે જીવ અનાદિ છે અને તેની સ્થિતિ અનંતકાળની હોય છે. એકેન્દ્રિયના પાંચ પદોને

अप्रदेशा अपि ' इत्येक एव भङ्गः तत्र-उत्पत्तिमरणविरहाभावात्, अत एवोक्तम् जीवैकेन्द्रियवर्जं भङ्गत्रिकमिति । तथाहि ' सप्रदेशाः१, ' सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च२ ' सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च३ इति भङ्गत्रयम्, सिद्धपदं त्वत्र न वक्तव्यं, तेषामनाहारकत्वात् । तथाहि-आहारकपदविशेषितौ एकत्वबहुत्वविषयकदण्डकौ अधस्तन प्रदर्शितरीत्या वेदितव्यौ, तत्र प्रथमम् एकत्वदण्डकाभिलापमाह-'आहारए णं भंते !

उत्पत्ति और मरण के विरह का अभाव रहता है इस कारण उसमें " सप्रदेशा अपि अप्रदेशा अपि " ऐसा एक ही भंग-तीसरा ही भङ्ग बनता है। इसी कारण " जीवैकेन्द्रियवर्जं भङ्गत्रिकम् " ऐसा सूत्रकार ने कहा है। आहारक जीवों में भङ्गत्रिक इस प्रकार से हैं-(१) आहारक जीव सप्रदेश होते हैं ऐसा यह प्रथम भंग है। " सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च कितनेक पूर्वोत्पन्न अहारक जीव सप्रदेश होते हैं और कोई एक नया उत्पद्यमान आहारक जीव अप्रदेश होता है। यह द्वितीय भंग है। " सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च " कितनेक पूर्वोत्पन्न आहारक जीव सप्रदेश भी होते हैं और कितनेक उत्पद्यमान आहारक जीव अप्रदेश भी होते हैं, यह तृतीयभङ्ग है। " सिद्धपदंत्वत्र न वक्तव्यम् " का तात्पर्य यह है कि सिद्ध जीव अनाहारक होते हैं इस कारण यहां उन्हें ग्रहण नहीं किया गया है। इस विषय में विशेषरूप से स्पष्टीकरण इस प्रकार से है-आहारक पद से विशेषित हुए दो दण्डक कि जो एक आहारक जीव

છોડવાનું કારણ એ છે કે એકેન્દ્રિય જીવોમાં ઉત્પત્તિ અને મરણના વિરહનો અભાવ રહે છે, તે કારણે તેમનો (सप्रदेशा अपि अप्रदेशा अपि) એવો એક જ ભંગ-ત્રીજો ભંગ જ બને છે. તે કારણે સૂત્રકારે એવું કહ્યું છે કે (जीवैकेन्द्रियवर्जं भंगत्रिकम्) એક જીવ પદને અને એકેન્દ્રિયને છોડીને બાકીના આહારક જીવોના ત્રણ ભંગ થાય છે તે ત્રણ ભંગ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) આહારક જીવો સપ્રદેશ હોય છે. (૨) (सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च) કેટલાક પૂર્વોત્પન્ન આહારક જીવો સપ્રદેશ હોય છે અને કોઈક નવો ઉત્પન્ન થયેલો આહારક જીવ અપ્રદેશ હોય છે. (૩) " सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) કેટલાક પૂર્વોત્પન્ન આહારક જીવો સપ્રદેશ હોય છે અને કેટલાક નવા ઉત્પન્ન થતા આહારક જીવો અપ્રદેશ હોય છે. (सिद्धपदंत्वत्र न वक्तव्य) સિદ્ધ જીવ અનાહારક હોય છે, તે કારણે ઉપર્યુક્ત આહારક જીવોમાં તેમનો સમાવેશ થતો નથી. આ વિષયનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—

जीवे कालाएसेणं किं सपएसे, अपएसे? गोयमा! सिय सपएसे, सिय अपएसे' इत्यादि। 'आहारकः खलु भदन्त! जीवः कालादेशेन किं सप्रदेशः? अप्रदेशः? गौतम! स्यात् सप्रदेशः, स्यात् अप्रदेशः, तत्र यदा विग्रहगतौ केवलिसमुद्घाते वा यो जीवोऽनाहारको भूत्वा पुनराहारकत्वं प्राप्नोति तदा स आहारकत्वप्राप्ति-प्रथमसमये अप्रदेशः, द्व्यादिसमये तु सप्रदेशो भवति, उपर्युक्तैकत्वाभिलापः सर्वे-ष्वपि सादिभावेषु बोध्यः, अनादिभावेषु तु 'नियमा सपएसे' त्ति 'नियमात्

और अनेक आहारक जीवों की अपेक्षा से कहे गये हैं वे इस प्रकट की गई रीतिके अनुसार हैं-उनमेंसे एक आहारक जीव की अपेक्षासे प्रथम दण्डक "आहारए णं भंते! जीवे कालाएसेणं किं सपएसे! अपएसे गोयमा! सिय सपएसे सिय अपएसे" इत्यादि यह है-गौतम ने प्रश्न किया-कि हे भदन्त! आहारक जीव काल की अपेक्षा सप्रदेश है कि अप्रदेश है? इसका उत्तर प्रभुने "कदाचित् वह सप्रदेश है और कदा-चित् वही अप्रदेश है इत्यादिरूप से दिया-जीव जब विग्रहगति में अथवा केवलिसमुद्घानमें अनाहारक होकर पुनः आहारक अवस्थावाला बनता है, उस समय वह आहारक अवस्था प्राप्त करने के प्रथम समय में अप्रदेश है और जब वही जीव द्व्यादिसमयों में वर्तमान होता है तब वह सप्रदेश है, उपर्युक्त एकत्व विषयक अभिलाप समस्त सादि-

આહારક જીવોને આધારે બે દંડક કહ્યા છે. એક દંડક એક આહારક જીવની અપેક્ષાએ કહ્યું છે અને બીજું દંડક અનેક આહારક જીવોની અપે-ક્ષાએ કહ્યું છે. તે બન્ને દંડકો નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે છે-આહારક જીવની અપેક્ષાએ પ્રથમ દંડક આ પ્રમાણે છે-(आहारए णं भंते! जीवे कालाएसेणं किं सपएसे अपएसे? गोयमा! सिय सपएसे सिय अपएसे) ઈત્યાદિ

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—હે ભદન્ત! આહારક જીવ કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશ છે કે અપ્રદેશ છે?

ઉત્તર—હે ગૌતમ! કયારેક તે સપ્રદેશ હોય છે અને કયારેક એ જ અપ્રદેશ હોય છે. જીવ જ્યારે વિગ્રહ ગતિમાં અથવા કેવલિ સમુદ્ઘાતમાં અનાહારક થઈને ફરીથી આહારક અવસ્થામાં આવે છે, ત્યારે આહારક અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રથમ સમયે તે અપ્રદેશ હોય છે, અને જ્યારે એજ જીવ બે ત્રણ આદિ સમયો સુધી એજ અવસ્થામાં રહે છે, ત્યારે તે સપ્રદેશ હોય છે

ઉપર્યુક્ત એકત્વ વિષયક અભિલાપ (આલાપક) સમસ્ત સાદિ ભાવો-

सप्रदेशः ' इति वाच्यम् । बहुत्वदण्डकाभिलापस्त्वेवं बोध्यः-'आहारया णं भंते ! जीवा कालाएसेणं अपएसा ? गोयमा ! सपएसा वि, अपएसा वि ' त्ति ' आहारकाः खलु भदन्त ! जीवाः कालादेशेन किं सप्रदेशाः ? अप्रदेशाः ? गौतम ! सप्रदेशा अपि, अप्रदेशा अपि ' इति, तत्र बहूनामाहारकत्वेनावस्थितत्वात् सप्रदेशत्वम्, बहूनां च विग्रहगतेरनन्तरं प्रथमसमये आहारकत्वसंभवेन आहारकाणाम् अप्रदेशत्वं च बोध्यम् । एवं पृथिव्यादयोऽपि वक्तव्याः, नैरयिकादयस्तु

भावों में जानना चाहिये और अनादिभावों में तो " नियमा सपएसे त्ति " नियम से आहारक अवस्थावाला पूर्वोत्पन्न जीव सप्रदेश ही है ऐसा जानना चाहिये । बहुत्व बहुवचन विषयक दण्डाभिलाप ऐसा है (आहारयाणं भंते ! जीवा कालाएसेणं किं सपएसा, अपएसा ? गोयमा ! सपएसा वि अपएसा वि त्ति) गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि भदन्त अनेक आहारक जीव काल की अपेक्षा से क्या सप्रदेश हैं कि अप्रदेश हैं? इसका उत्तर देते हुए प्रभु उनसे कहते हैं कि हे गौतम! अनेक आहारक जीव सप्रदेश भी हैं और अप्रदेश भी हैं । अर्थात् पूर्वोत्पन्न जितने भी आहारक जीव हैं वे सब तो सप्रदेश हैं और विग्रहगति से निकल कर जब अनेक जीव आहारक अवस्थावाले बनते हैं तब वे प्रथम समय में अप्रदेश हैं । क्यों कि प्रथम समय में वे अनाहारक नहीं रहते हैं-आहारक ही होते हैं । इसी तरह से पृथिव्यादिकों को भी जानना चाहिये, अर्थात् जो आहारक जीव पृथिव्यादिकरूप एके-

---

ને જ લાગુ પડે છે એમ સમજવું, અનાદિ ભાવોમાં તો (नियमा सपएसे त्ति) આહારક અવસ્થાવાળો પૂર્વોત્પન્ન જીવ નિયમથી જ સપ્રદેશ છે એમ સમજવું.

બહુત્વ (બહુવચન) વિષયક અભિલાપ નીચે પ્રમાણે છે-(अहारयाणं भंते ! जीवा कालाएसेणं किं सपएसा, अपएसा ? गोयमा ! सपएसा वि अपएसा वि त्ति) ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભદન્ત ! આહારક જીવો કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશ છે કે અપ્રદેશ છે?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" હે ગૌતમ ! અનેક આહારક જીવો સપ્રદેશ પણ હોય છે અને અપ્રદેશ પણ હોય છે. " કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પૂર્વોત્પન્ન જેટલાં આહારક જીવો છે તેઓ તો સપ્રદેશ છે, પણ વિગ્રહગતિમાંથી નીકળીને જ્યારે અનેક જીવો આહારક અવસ્થાવાળો બને છે, ત્યારે તેઓ પ્રથમ સમયે અપ્રદેશ હોય છે, કારણ કે પ્રથમ સમયે તેઓ અનાહારક રહેતા નથી-આહારક જ હોય છે. એજ પ્રમાણે પૃથ્વીકાય

विकल्पत्रयेण वाच्याः, तथाहि-' आहारयाणं भंते ! नेरइया जीवा कालाएसे णं किं सपएसा, अपएसा ? गोयमा ! सव्वे वि ताव होज्जा सपएसा, अहवा सपएसा य अपएसे य, अहवा सपएसा य अपएसा य ' त्ति ' आहारकाः खलु भदन्त ! नैरयिकाः जीवाः कालादेशेन किं सप्रदेशाः ? अप्रदेशा वा ? गौतम ! सर्वे पि तावत् भवन्ति सप्रदेशाः, अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च, अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च' इति, एतदभिप्रायेणोक्तम्-' आहारगाणं जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो '

न्द्रिय अवस्थावाले हैं वे पूर्वोत्पन्न रूप से सप्रदेश हैं और विग्रहगति से निकलकर जब वे आहारकरूप से एकेन्द्रिय अवस्थावाले बनते हैं उस समय प्रथम समय में आहारक होने के कारण वे अप्रदेश हैं। नैरयिक आदि जीवों को तो तीन विकल्पों द्वारा इस प्रकार से कहना चाहिये- (आहारया णं भंते ! नेरइया जीवा कालाएसेणं किं सपएसा अपएसा गोयमा ! सव्वे वि ताव होज्जा सपएसा, अहवा-सपएसाय अपएसे य अहवा-सपएसा य, अपएसा य) गौतम ने जब प्रभु से ऐसा पूछा कि हे भदन्त ! जो आहारक नारक जीव हैं वे कालकी अपेक्षा क्या सप्रदेश हैं ? या अप्रदेश हैं ? तब इसका उत्तर प्रभुने उन्हें ऐसा दिया कि गौतम ! आहारक अवस्थावाले जितने भी पूर्वोत्पन्न नारक जीव हैं वे सबके सब भी सप्रदेश हैं। अथवा-उनमें कितनेक सप्रदेश हैं और कोई एक अप्रदेश है अथवा-कितनेक सप्रदेश हैं और कितनेक अप्रदेश हैं। इसी

આદિના વિષયમાં પણ સમજવું. એટલે કે જે આહારક જીવો પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય અવસ્થાવાળા હોય છે, તેઓ પૂર્વોત્પન્નરૂપે સપ્રદેશ હોય છે, પણ વિગ્રહ ગતિમાંથી નીકળીને જ્યારે તેઓ આહારક રૂપે એકેન્દ્રિય અવસ્થાવાળા બને છે, ત્યારે પ્રથમ સમયે આહારક હોવાને કારણે તેઓ અપ્રદેશ હોય છે. નારક આદિ જીવોના વિષયમાં આ પ્રમાણે ત્રણ વિકલ્પ (ભંગ) સમજવા-(आहारया णं भंते ! नेरइया जीवा कालाएसेणं किं सपएसा अपएसा ?) (गोयमा ! सव्वे वि ताव होज्जा सपएसा, अहवा-सपएसा य अपएसा य, अहवा-सपएसा य अपएसा य) ગૌતમસ્વામીનો પ્રશ્ન-" હે ભદન્ત ! આહારક નારક જીવો કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશક કે અપ્રદેશ છે ? " તેનો ઉત્તર આપતાં મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" હે ગૌતમ ! આહારક અવસ્થાવાળા જેટલાં પૂર્વોત્પન્ન નારક જીવો છે તેઓ બધાં સપ્રદેશ છે. અથવા તેમનામાંથી કેટલાક સપ્રદેશ છે અને કોઇક અપ્રદેશ છે. અથવા કેટલાક સપ્રદેશ છે. અને કેટ-

त्ति। एवम् अनाहारकपदविशेषितावपि एकत्व-बहुत्व-विषयकदण्डकौ विज्ञेयौ तत्र बहुत्वदण्डकालापके विशेषं मूले वक्ष्यति, सम्प्रति एकत्वदण्डकालापकविषये उच्यते-अनाहारको विग्रहगत्यापन्नः। समुद्घातकेवली, अयोगी सिद्धो वा अनाहारकत्वप्रथमसमये अप्रदेशः, द्व्यादिसमये तु सप्रदेशो वेदितव्यः।

अथ अनाहारकबहुत्वदण्डके प्रतिपादयितुमाह-अणाहारगाणं जीव एगिंदिय वज्जा छब्भंगा एवं भाणियव्वा ' अनाहारकाणां जीवानां जीवैकेन्द्रियवर्जाः समु

अभिप्राय को लेकर " आहारगाणं जीवएगिंदियवज्जो तियभंगा " सूत्रकार ने ऐसा कहा है कि एक जीव पद को और एकेन्द्रिय के पांच पदों को छोड़कर आहारक जीवों के तीन भंग कहे गये हैं। इसी तरह से अनाहारक पद से विशेषित करके अनाहारक जीवों के भं एक वचन और बहु वचन की विवक्षा से दो दण्डक कहना चाहिये बहुत्वदण्डक में-बहुत अनाहारक जीव विषयक द्वितीय दण्डक में- " क्या विशेषता है ? " यह बात तो सूत्रकार स्वयं ही मूलपाठ में प्रकट करेंगे यहां तो हम एकत्वदण्डक के आलाप के विषय में कहते हैं-जो इस प्रकार से है-विग्रहगति में रहा हुआ जीव, समुद्घातगतकेवली अयोगी एवं सिद्ध-ये सब अनाहारक होते हैं। सो ये सब जब अनाहारक अवस्था के प्रथम समय में रहते हैं, तब तो अप्रदेश कहे गये हैं और जब ये द्वितीय आदि समयों में रहते हैं, तब सप्रदेश कहे गये हैं अनाहारक के बहुत्वदण्डक में जो विशेषता है उसे प्रकट करनेके लिये सूत्रकार कहते हैं कि-(अणाहारगाणं जीव-एगिंदियवज्जा छब्भंगा एवं

લાક અપ્રદેશ છે. એ જ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને સૂત્રકારે કહ્યું છે કે " आहारगाणं जीवएगिंदियवज्जो तियभंगो " એક જીવપદને છોડીને તથા એકેન્દ્રિયનાં પંચ પદોને છોડીને બાકીના આહારક જીવોના ત્રણ ભંગ કહ્યા છે." એ જ પ્રમાણે અનાહારક જીવોના પણ એકવચન અને બહુવચનની વિવક્ષાથી બે દંડક કહેવા જોઈએ. બહુવચનવાળા દંડકમાં (અનેક અનાહારક જીવો વિષેના બીજા દંડકમાં) શી વિશેષતા છે તે સૂત્રકારે મૂળ સૂત્રપાઠમાં આગળ બતાવ્યુ છે, અહીં તો એકત્વદંડકના આલાપક વિષે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે. વિગ્રહગતિમાં રહેલો જીવ, સમુદ્ઘાત કેવલી, અયોગી અને સિદ્ધ અનાહારક હોય છે. તેઓ જ્યારે અનાહારક અવસ્થાના પ્રથમ સમયમાં રહેલા હોય છે, ત્યારે તો અપ્રદેશ જ કહેવાય છે, પણ જ્યારે તેઓ તે અવસ્થાના, બીજા, ત્રીજા આદિ સમયોમાં રહેલા હોય છે, ત્યારે તે સપ્રદેશ કહેવાય છે.

હવે સૂત્રકાર અનાહારક જીવોના બહુત્વદંડકમાં જે વિશેષતા રહેલી છે તે પ્રકટ કરતા કહે છે—" अणाहारगाणं जीव – एगिंदियवज्जा छब्भंगा एवं

त्रयजीवपदवत् , एकेन्द्रियपृथिव्यादिपञ्चकपदं च वर्जयित्वा षड्भङ्गाः एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण भणितव्याः वक्तव्याः जीवपदे, एकेन्द्रियपदे च ' सपएसा य अपएसा य ' ' सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च इत्येवंरूप एको भङ्गो बोध्यः, बहूनां विग्रहगत्यापन्नानां सप्रदेशानाम् अप्रदेशानां च सद्भावात् । अथ तानेव षड्भङ्गानाह- ' सपएसा वा १, अपएसा वा २, अहवा सपएसे य अपएसे य ३, अहवा सपएसे य, अपएसा य ४, अहवा सपएसा य अपएसे य ५ अहवा सपएसा य, अपएसाय ६' सप्रदेशा वा १, अप्रदेशा वा २, अथवा सप्रदेशश्च अप्रदेशश्च ३ अथवा सप्रदेशश्च अप्रदेशाश्च ४, अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च ५ अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च६ अनाहारका जीवा भवन्ति । आद्यौ तत्र द्वौ बहुवचनान्तौ, तृतीयश्चैक

भाणियव्वा) अनाहारक जीवों के छह भंग, जीवपद को और एकेन्द्रिय पृथिवी आदिकों के पांच पदों को छोड़कर के इस प्रकार से कहते हैं- जीवपद में और एकेन्द्रियपद में ' सपएसा य अपएसा य' ' सप्रदेशाः ' और 'अप्रदेशाः' ऐसा एक ही भंग होता है-क्यों कि वहां पर विग्रहगति में रहे हुए अनेक जीव द्वितीयादि समय वाले होने के कारण सप्रदेश होते हैं अनेक जीव प्रथम समय वर्ती होने के कारण अप्रदेश होते हैं। अल्पतर नैरयिकों का अल्पतर भवनपतियों का तथा अल्पतर दो इन्द्रिय आदिकों का उत्पाद होता है सो इनमें एक दो आदि अनाहारक होते हैं-इसी कारण यहां छह भंग हैं-वे छह भंग इस प्रकार से हैं-" सपएसा वा १, अपएसा वा २, अहवा-सपएसे य, अपएसे य ३, अहवा-सपएसे य, अपएसा य ४, अहवा-सपएसा य अपएसे य ५, अहवा-

---

भाणियव्वा " એક જીવ પદને અને એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ પદને છોડીને બાકીના અનાહારકોના બે ભંગ (વિકલ્પ) થાય છે. જીવપદમાં અને એકેન્દ્રિય પદમાં " सपएसा य अपएसा य " " સપ્રદેશ પણ હોય છે અને અપ્રદેશ પણ હોય છે " એવો એક જ ભંગ થાય છે. કારણ કે ત્યાં વિગ્રહ ગતિમાં રહેલા જીવો દ્વિતીય આદિ સમયવાળા હોવાને કારણે સપ્રદેશ હોય છે, અને અનેક જીવ પ્રથમ સમયમાં વર્તમાન હોવાને લીધે અપ્રદેશ હોય છે. અલ્પતર ભવનપતિઓનો તથા દ્વીન્દ્રિય આદિકોનો ઉત્પાદ થાય છે, તેથી તેઓમાં એક, બે આદિ અનાહારક હોય છે. તે કારણે અહીં નીચે પ્રમાણે છ ભંગ (વિકલ્પ થાય છે-(१) सपएसा वा, (२) अपएसा वा (३) अहवा-सपएसे य अपएसे य, (४) अहवा-सपएसे य अपएसा य, (५) अहवा-सपएसा य अपएसे य, (६) अहवा-सपएसा य अपएसाय " આ છ ભંગમાંથી પહેલો અને બીજો ભંગ બહુવચનાન્ત છે, અને ત્રીજો, એકવચનવાળો છે. ચોથો અને

वचनान्तः, एकवचन- बहुवचनसंयोगात् द्वौ चतुर्थ पञ्चमौ , षष्ठो भङ्गो बहुवचनान्तः ६। इति। तत्र सप्रदेशश्च अप्रदेशश्च १, इत्येवंरूपं केवलैकवचनगर्भितोभङ्गोऽत्र न संभवति बहुत्वस्याधिकारात्। एवं च नैरयिकाणां भवनपतीनां द्वीन्द्रियादीनां च अल्पतराणामुत्पत्तेः एकद्वयादीनाम् अनाहारकाणां भावात् उपर्युक्ताः षड् भङ्गाः भवन्तीति, 'सिद्धेहिं तियभंगो' सिद्धेषु त्रयो भङ्गाः - कदाचित् सर्वे सिद्धाः सप्रदेशाः १, कदाचित् बहवः सप्रदेशाः एकः अप्रदेशश्च २, कदाचित् बहवः सप्रदेशाः बहवः अप्रदेशाश्च भवन्ति ३, सप्रदेशपदस्य बहुवचनान्तस्यैव सिद्धेषु संभवात्। 'भवसिद्धिया, अभवसिद्धिया जहा ओहिया' भवसिद्धिकाः भव्याः, अभवसिद्धिकाः अभव्याश्च जीवाः यथा औधिकाः सामान्य जीवास्तथा ज्ञातव्याः, तथाहि औधिकदण्डकद्वयवत् एतेषां भवसिद्धिकानाम् अभव-

सपएसा य अपएसा य"। इनमें दो भंग प्रथमभंग और द्वितीयभंग ये बहुवचनान्त हैं तीसरा एक वचनान्त है और शेष२ भग-४था पांचवां ये एकवचन और बहुवचन के संयोग से होते हैं। और छट्ठा बहुवचनान्त है। (सप्रदेशश्च अप्रदेशश्च) ऐसे केवल एकवचनगर्भित भंग यहां नहीं हैं। (कारण किय हां पर बहुवचनका अधिकार है। (सिद्धेहिं तियभंगो) सिद्धोंमें तीनभंग होते हैं-" कदाचित् समस्त सिद्ध सप्रदेश होते हैं?" कदाचित् अनेक सिद्ध सप्रदेश होते हैं और कोई एक सिद्ध अप्रदेश होता है २, कदाचित् अनेक सिद्ध सप्रदेश होते हैं और कदाचित् अनेक सिद्ध अप्रदेश होते हैं" इस प्रकार से ये तीन भंग हैं। यहां पर जो सप्रदेश पद है वह बहुवचनान्त ही है 'भवसिद्धिया अभवसिद्धिया, जहा ओहिया' भवसिद्धिक-भव्य, अभवसिद्धिक-अभव्य, ये दोनों जीव सामान्य (समुच्चय) जीव की तरह से जानना चाहिये-अर्थात् सामान्य जीव के दण्डक की तरह भवसिद्धिक और अभवसिद्धिक इन दोनों में से प्रत्येक

પાંચમો ભંગ એકવચન અને બહુવચનના સંયોગથી બનેલ છે. અને છઠ્ઠો ભંગ બહુવચનવાળો છે. " सप्रदेशश्च अप्रदेशश्च ' એવો એકવચનદર્શક ભંગ અહીં સંભવિત નથી કારણ કે અહીં બહુવચનનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે. "सिद्धेहिं तिय भंगो" સિદ્ધોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે-(૧) ક્યારેક સમસ્ત સિદ્ધ સપ્રદેશ હોય છે,(૨) ક્યારેક અનેક સિદ્ધસપ્રદેશ હોય છે અને કોઇક સિદ્ધ અપ્રદેશ હોય છે. (૩) ક્યારેક અનેક સિદ્ધ સપ્રદેશ હોય છે અને અનેક સિદ્ધ અપ્રદેશ હોય છે, આ રીતેસિદ્ધ પદને અનુલક્ષીને ત્રણ ભંગ થાય છે અહીં જે સપ્રદેશ પદ છે તે બહુવચનમાં જ વપરાયું છે તેમ સમજવું. "भवसिद्धिया, अभवसिद्धिया, जहा ओहिया" ભવસિદ્ધિક (ભવ્ય) અભવસિદ્ધિક (અભવ્ય) એ બન્ને જીવના વિષયમાં સામાન્ય જીવ જેવું જ કથન સમજવું. એટલે કે સામાન્ય જીવના

सिद्धिकानां अभव्यानां मुक्तिगमनरहितानाम् च प्रत्येकम् एकत्वबहुत्व-विषयकतया दण्डकद्वयं बोध्यम्, तत्र च भव्योऽभव्यो वा जीवो नियमात् सप्रदेशः। एवं बहुत्वेऽपि भव्या अभव्या वा नियमात् सप्रदेशाः, नैरयिकादिस्तु भव्योऽभव्यो वा सप्रदेशः, अप्रदेशो वा, बहवस्तु भव्या अभव्या वा जीवाः सप्रदेशा एव। नैरयिकाद्यास्तु बहवो भव्या अभव्या वा भङ्गत्रयवन्तः—सर्वे सप्रदेशा एव कदाचिद् भवेयुः १ कदाचिद् बहवः सप्रदेशाश्च, एकः अप्रदेशश्च २, कदाचिद् बहवः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च, भवन्ति ३, इतिभावः। एकेन्द्रियाः पुनर्भव्या अभव्या वा पृथिवीकायिकादयः

के दो दण्डक हैं। इनमें कोई एक भव्य और कोई एक अभव्य जीव नियम से सप्रदेश होता है। यह एकवचनवाला दण्डक है। इसी तरह से बहुवचनान्त भव्य और अभव्य भी नियम से सप्रदेश होते हैं। नैरयिक आदिकों में जो कोइ एक भव्य अथवा अभव्यजीव है वह तो सप्रदेश अथवा अप्रदेश होता है। अनेक भव्य अथवा अनेक अभव्य जीव सप्रदेश ही होते हैं। नैरयिक आदिकों में जो अनेक भव्य अथवा अभव्य जीव हैं, वे तीनभंग वाले होते हैं। कदाचित् सब सप्रदेश ही होते हैं १, कदाचित् अनेक सप्रदेश होते हैं और कोई एक अप्रदेश होता है २, कदाचित् अनेक सप्रदेश होते हैं और कदाचित् अनेक अप्रदेश होते हैं ३। एकेन्द्रियपृथिवीकायिक आदि जीवों में जो भव्य अथवा अभव्य जीव हैं वे "सप्रदेश और अप्रदेश होते हैं" इस तरह

દંડકના જેવાં જ ભવસિદ્ધિકના બે દંડક અને અભવસિદ્ધિકના બે દંડક સમજવા. તેમાંનો એકવચનવાળો અભિલાપ બતાવે છે કે કોઇક ભવ્ય જીવ અને કોઈક અભવ્ય જીવ નિયમથી સપ્રદેશ હોય છે. બહુવચનવાળો અભિલાપ એ બતાવે છે કે અનેક ભવ્ય જીવો અને અનેક અભવ્ય જીવો સપ્રદેશ અથવા અથવા અપ્રદેશ હોય છે.

નારક આદિકોમાં કોઇક ભવ્ય અથવા અભવ્ય જીવ સપ્રદેશ અથવા અપ્રદેશ હોય છે. અનેક ભવ્ય અથવા અનેક અભવ્ય જીવો સપ્રદેશજ હોય છે. નૈરયિક આદિકોમાં જે અનેક ભવ્ય અથવા અભવ્ય જીવ છે, તેઓ ત્રણ ભંગ વાળા હોય છે–(૨) કયારેક બધાં સપ્રદેશ જ હોય છે, (૨) કયારેક અનેક સપ્રદેશ હોય છે અને કોઈક અપ્રદેશ જ હોય છે, (૩) કયારેક અનેક સપ્રદેશ હોય છે અને કયારેક અનેક અપ્રદેશ હોય છે તથા એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય આદિ જીવોમાં જે ભવ્ય અથવા અભવ્ય જીવો હોય છે તેઓ "સપ્રદેશ અને અપ્રદેશ હોય છે." આ રીતે તેમને એક જ ભંગવાળા કહ્યા છે. અહીં

सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च, इति एकभङ्गवन्त एव। सिद्धपदं तत्र न वक्तव्यम् सिद्धानां भव्याभव्यत्वविशेषणानुपलब्धेः। 'णोभवसिद्धिय-णोअभवसिद्धिग-जीवसिद्धेहिं तियभंगो' नो भवसिद्धिक-नो अभवसिद्धिक-जीव सिद्धयोस्त्रयो भङ्गा वेदितव्याः, तथाहि-एतद् 'नोभवसिद्धिक नोअभवसिद्धिक विशेषणविशिष्टम् उपर्युक्तजीवसिद्धदण्डकद्वयं पठितव्यम् एकत्वाभिलापाकारश्चेत्थम्-' णोभवसिद्धिय-णोअभवसिद्धिएणं भंते! जीवे किं सपएसे, अपएसे? गोयमा! सिय सपएसे सिय अपएसे' इत्यादि। एवं बहुत्वदण्डकालापोऽपि वक्तव्यः,

---

के ये एक भंगवाले ही कहे गये हैं। यहां भव्य अभव्य के प्रकरण में सिद्धपद नहीं कहना चाहिये-क्यों कि सिद्धों में भव्य अभव्य इन दोनों विशेषणों का अभाव हो गया है। (णो भवसिद्धिय-णो अभवसिद्धिय -जीवसिद्धेहिं तियभंगो" नो भवसिद्धिक नो अभवसिद्धिक जीव एवं सिद्धों में तीन भंग होते हैं-तात्पर्य यह है कि "भव्य नहीं, अभव्य नहीं" ऐसे विशेषणों वाले जीवादिक दो दण्डक कहना चाहिये-इनसे लगता हुआ एकत्व अभिलाप का आकार इस प्रकार से हैं-(णो भवसिद्धिय णो अभवसिद्धिएणं भंते! जीवे किं सपएसे अपएसे?) गौतम यहां ऐसा प्रश्न किया है कि हे भदन्त! जो जीव न भवसिद्धिक है और न अभवसिद्धिक है ऐसा वह जीव क्या सप्रदेश होता है या अप्रदेश होता है? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (सिय सपएसे सिय अपएसे) इत्यादि-ऐसा जीव कदाचित् सप्रदेश होता है और कदाचित् अप्रदेश होता है। इसी तरह से बहु-

---

ભવ્ય અભવ્યના પ્રકરણમાં સિદ્ધનો સમાવેશ કરવો જોઈએ નહીં, કારણ કે સિદ્ધમાં ભવ્ય અને અભવ્ય એ બન્ને વિશેષણો સંભવી શકતાજ નથી "णो भवसिद्धिय, णो अभवसिद्धिय-जीव सिद्धेहिं तियभंगो" નો ભવસિદ્ધિક, નો અભવસિદ્ધિક જીવ અને સિદ્ધોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે "ભવ્ય નહીં, અભવ્ય નહીં" એવાં વિશેષણોવાળાં જીવાદિક બે દંડક કહેવા જોઈએ. તેમને લાગુ પડતો એકત્વ વિષયક અભિલાપ આ પ્રમાણે છે—"णो भवसिद्धिय णो अभवसिद्धिएणं भंते! जीवे किं सपएसे अपएसे?" ગૌતમસ્વામી અહીં એવો પ્રશ્ન કરે છે કે "હે ભદન્ત! જે જીવ ન ભવસિદ્ધિક અને ન અભવસિદ્ધિક છે, તે શું સપ્રદેશ હોય છે કે અપ્રદેશ હોય છે? તેનો જવાબ આપતાં મહાવીરપ્રભુ કહે છે — "गोयमा!" હે ગૌતમ!" सिय सपएसे, सिय अपएसे" એવો જીવ ક્યારેક સપ્રદેશ હોય છે અને ક્યારેક

अत्र बहुत्वविषयकदण्डके भङ्गत्रयमवसेयम्, तथाहि-'नोभवसिद्धिय-नो-अभवसिद्धिया णं भंते ! जीवा किं सपएसा अपएसा ? गोयमा ! सव्वे सपएसा१, बहुया सपएसा, एगे अपएसे य २, बहुया सपएसा बहुया अपएसा य३ त्ति' 'सन्नीहिं जीवाइओ तियभंगो' संज्ञिषु जीवादिकास्त्रयो भङ्गाः, संज्ञिषु यौ एकत्व-बहुत्वविषयकौ दण्डकौ तयोर्बहुत्वविषयके द्वितीयदण्डके जीवादिकः जीवादिपदेषु

वचनवाले दण्डक का भी अभिलाप कह लेना चाहिये-इस बहुवचनवाले दण्डक में तीनभंग होते हैं-वे इस प्रकार से-(णो भवसिद्धिय नो अभवसिद्धिया णं भंते ! किं सपएसा अपएसा ? गोयमा !) सर्वे सप्रदेशाः १, बहवः सप्रदेशाः, एकः अप्रदेशश्च २, बहवः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च ३ हैं। यहां गौतम ने प्रभु से प्रश्न किया कि हे भदन्त ! जो जीव ऐसे हैं कि न वे भव्य और न वे अभव्य हैं तो क्या वे सप्रदेश होते हैं या अप्रदेश होते हैं ? इस प्रश्न का उत्तर यहां तीनभंगरूप से दिया है-उन्हों ने कहा हे गौतम ! ऐसे जीव या तो सब सप्रदेश होते हैं। कितनेक सप्रदेश होते हैं और कोई एक अप्रदेश होता है। या कितनेक सप्रदेश होते हैं और कितनेक अप्रदेश होते हैं। "संन्नीहिं जीवाइओ तियभंगो" संज्ञियों में जीवादिक तीन भंग होते हैं अर्थात संज्ञि जीवों में जो एकत्व एवं बहुत्व विषयक दो दण्डक हैं, उनमें से

અપ્રદેશ હોય છે. એ જ પ્રમાણે બહુવચનવાળા દંડકનો અભિલાપ પણ કહેવો જોઇએ. આ બહુવચનવાળા દંડકમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. તે ત્રણ ભંગ નીચે પ્રમાણે છે-(णो भवसिद्धिय नो अभवसिद्धियाणं भंते ! जीवा किं सपएसा अपएसा ?) "गोयमा ! सर्वे सप्रदेशाः १, बहवः सप्रदेशः एक अप्रदेशश्च २, बहवः सप्रदेशश्च बहवः अप्रदेशाश्च ३ ।)

આ વિષયમાં ગૌતમ સ્વામી એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભદન્ત ! ન ભવ્ય અને ન અભવ્ય એવા જીવો શું સપ્રદેશ હોય છે કે અપ્રદેશ હોય છે ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે મહાવીર પ્રભુએ નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભંગ (વિકલ્પ) કહ્યા છે—

(૧) એવાં બધાં જીવો કાં તો સપ્રદેશ હોય છે, (૨) અથવા અનેક સપ્રદેશ હોય છે અને કોઇક અપ્રદેશ હોય છે, (૩) અથવા અનેક સપ્રદેશ હોય છે અને અનેક અપ્રદેશ હોય છે.

(सन्नीहिं जीवाइओ तियभंगो) સંજ્ઞી જીવોમાં જીવાદિક ત્રણ ભંગ થાય છે. એટલે કે સંજ્ઞી જીવોમાં જે એકત્વ અને બહુત્વ વિષયક બે દંડક છે,

इत्यर्थः त्रयो भङ्गा भवन्ति। तथाहि–संज्ञिनो जीवाः पूर्वोत्पन्नान् द्व्यादिसमयस्थितिकान् अपेक्ष्य कालतः सप्रदेशाः भवन्ति १, उत्पादविरहानन्तरं च एकस्योत्पत्तौ तस्य प्रथमसमयस्थितिदशायां – बहवः सप्रदेशाः, एकः अप्रदेशश्च २, बहूनामुत्पत्तिसमयप्राथम्ये तु बहवः संज्ञिनः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च भवन्ति ३, इति रीत्या भङ्गत्रयं बोध्यम्। एवं सर्वपदेषु विज्ञेयम्। केवलमेतयो दण्डकयोः एकेन्द्रिय–विकलेन्द्रिय–सिद्ध–पदानि न वक्तव्यानि तेषां संज्ञिविशेषणत्वासंभवात्। 'असन्नीहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो' असंज्ञिषु असंज्ञिविषये

बहुत्व विषयक द्वितीय दण्डक में जीवादिक पदों में तीन भङ्ग होते हैं वे इस प्रकार से होते हैं–संज्ञी जीव द्व्यादिक समय की स्थिति वाले पूर्वोत्पन्न संज्ञी जीवों की अपेक्षा लेकर काल की अपेक्षा से सप्रदेश होते हैं। और उत्पाद विरह के अनन्तर जब एक जीव की उत्पत्ति होती है तब उसकी प्रथम समय की स्थितिदशा में अनेक संज्ञी जीव सप्रदेश और एक संज्ञी जीव अप्रदेश ऐसा कहा जाता है। तथा जब अनेक संज्ञी जीवों की उत्पत्ति के समय की प्रथमता रहती है तब अनेक संज्ञी जीव सप्रदेश, और अनेक संज्ञी जीव अप्रदेश हैं ऐसा कहा जाता है। इस तरह से यहां ये तीन भंग हैं। इसी तरह से सर्व पदों में जानना चाहिये। केवल इन दो दण्डकों में एकेन्द्रिय, विकेलेन्द्रिय और सिद्ध इन पदों को कहना चाहिये। क्यों कि इन सब में (संज्ञी) इस विशेषण का अभाव है। 'असन्नीहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो" असंज्ञी जीवों में अर्थात् पृथिवी आदिक एकेन्द्रिय पदों को छोड़कर

તેમાંના બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં, જીવાદિક પદોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. તે ત્રણ ભંગ નીચે પ્રમાણે સમજવા–(૧) બે ત્રણ આદિ સમયોની સ્થિતિવાળા પૂર્વોત્પન્ન સંજ્ઞી જીવોની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી જીવો સપ્રદેશ હોય છે. (૨) અને ઉત્પાદ વિરહ બાદ જ્યારે એક જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે તેની પ્રથમ સમયની સ્થિતિદશામાં અનેક સંજ્ઞી જીવો સપ્રદેશ હોય છે પણ એક જ સંજ્ઞી જીવ અપ્રદેશ હોય છે. (૩) તથા જ્યારે અનેક સંજ્ઞી જીવોની ઉત્પત્તિના સમયની પ્રથમતા રહે છે, ત્યારે અનેક સંજ્ઞી જીવો સપ્રદેશ હોય છે અને અનેક સંજ્ઞી જીવો અપ્રદેશ હોય છે. આ પ્રકારના ત્રણ ભંગ અહીં બને છે, એજ પ્રમાણે બધાં પદોમાં સમજવું પરંતુ આ બે દંડકોમાં એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય અને સિદ્ધનો સમાવેશ કરવો નહીં, કારણ કે તેમને 'સંજ્ઞી' વિશેષણ લાગુ પડતું નથી. "असन्नीहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो" પૃથ્વીકાયિક આદિ એકેન્દ્રિય સિવાયના અસંજ્ઞી જીવોમાં બહુવચનવાળા બીજા દંડ-

एकेन्द्रियवर्जः – पृथिव्याद्येकेन्द्रियपदानि बहुत्वविषयकद्वितीयदण्डके वर्जयित्वा त्रिकभङ्गः=पूर्वप्रदर्शित भङ्गत्रयं बोध्यम् । एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदेषु तु 'सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च' इत्येक एव भङ्गो वेदितव्यः, तत्र सदा बहूनाम् उत्पत्त्या तेषाम् अप्रदेशत्वस्यापि बहुत्वसंभवात् । 'नेरइय-देव-मणुएहिं छब्भंगा' नैरयिक-देव-मनुजेषु षड् भङ्गाः अवसेयाः । तत्र असंज्ञिनोऽपि जीवाः प्रथमनरके भवनपतिवानव्यन्तरेषु च उत्पद्यन्ते अतः प्रथमनरकनैरयिकाणां भवनपतिवानव्यन्तराणां च संज्ञिनामपि पूर्वभवीयासंज्ञिभ्यः उत्पादात् भूतपूर्वगत्या असंज्ञित्वमवसेयम् । तथा

असंज्ञी सम्बन्धी बहुत्व विषयक द्वितिय दण्डक में तीन भंग होते हैं ऐसा जानना चाहिये-ये भङ्ग तीन अभी २ ऊपर दिखला ही दिये गये हैं। यहां जो पृथिवी आदिक एकेन्द्रियों को छोड़ने के लिये कहा गया है, सो उसका कारण यह है कि इन एकेन्द्रिय पृथिवी आदिक पदों में "सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च" ऐसा एक ही भङ्ग होता है। इसका कारण उन पृथिव्यादिकों में अनेक जीवों की उत्पत्ति होती है इस कारण उत्पद्यमान अनेक जीव अपनी उत्पत्ति के प्रथम समय में अप्रदेश होते हैं अतः वहां पूर्वोत्पन्न अनेक जीव सप्रदेश और उत्पद्यमान अनेक जीव अप्रदेश हैं ऐसा जानना चाहिये।

"णेरइय-देव-मणुएहिं छब्भंगो" नैरयिक, देव और मनुष्यों में छह भंग होते हैं-असंज्ञी जीव भी प्रथम नरक में भवनपति देवों में और वानव्यन्तर देवों में उत्पन्न होते हैं। इसलिये संज्ञी भी प्रथम नरक के नारकियों को, भवनपतिदेवों को, और वानव्यन्तरदेवों को, पूर्वभ-

કમાં ત્રણ ભંગ થાય છે, એમ સમજવું. એ ત્રણે ભંગો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે (સંજ્ઞી જીવોના ત્રણ ભંગ પ્રમાણે) સમજવા. એકેન્દ્રિય જીવોનો તેમાં સમાવેશ નહીં કરવાનું કારણ એ છે કે પૃથ્વીકાય આદિ એકેદ્રિય જીવોમાં "सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च" એવો એક જ ભંગ થાય છે તેનું કારણ એ છે કે તે પૃથ્વીકાય આદિકોમાં અનેક જીવોની ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે અપ્રદેશ હોય છે, તેથી ત્યાં પૂર્વોત્પન્ન અનેક જીવો સપ્રદેશ હોય છે અને ઉત્પદ્યમાન (ઉત્પન્ન થતા) અનેક જીવો અપ્રદેશ હોય છે, એમ સમજવું.

"णेरइय-देव मणुएहिं छब्भंगो" નારક, દેવ અને મનુષ્યોમાં છ ભંગ થાય છે-અસંજ્ઞી જીવો પણ પહેલી નરકમાં, ભવનપતિ દેવોમાં અને વાનવ્યન્તર દેવોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સંજ્ઞી હોવા છતાં પણ પહેલી નરકના નારકોને, ભવનપતિ દેવોને અને વાનવ્યન્તર દેવોને

नैरयिकादिषु असंज्ञित्वस्य कादाचित्कत्वेन एकत्व-बहुत्वसंभवात् षड्भङ्गा भवन्ति, तथाहि-सप्रदेशा वा १, अप्रदेशा वा २, अथवा सप्रदेशश्च अप्रदेशश्च ३, अथवा सप्रदेशश्च अप्रदेशाश्च४, अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च ५, अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च६, इति। किन्त्वत्र नैरयिकपदेन प्रथमनरकनैरयिकाः, देवपदेन च भवनपति-वानव्यन्तरा एव ग्राह्याः नतु द्वितीयादि नरकजीवाः, ज्यौतिषिक-वैमानिकाः, तथा सिद्धाश्च, तेषाम् असंज्ञित्वस्यासंभवात्। 'णोसन्नि-णोअसन्नि-जीव-मणुय-सिद्धेहिं

वीय असंज्ञी जीवों के उत्पाद की अपेक्षा से अर्थात् असंज्ञी जीव यहां उत्पन्न होते हैं इस भूतपूर्व प्रज्ञापन नय की अपेक्षा से-भूतपूर्वगति को ध्यान में रखकर अर्थात् ये पहिले भव में असंज्ञी थे-इस बात को मानकर असंज्ञी मान लिया जाता है। तथा नैरयिक आदिकों में असंज्ञीपन कादाचित्क है इससे इनमें एकत्व बहुत्व की सम्भावना से छह भंग होते हैं वे इस प्रकार से-"सप्रदेशा वा १, अप्रदेशा वा २ सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च ३, सप्रदेशश्च अप्रदेशाश्च ४, सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च ५, सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च ६" इन छह भंगो में प्रथमभंग और द्वितीयभंग बहुवचनान्त हैं। तथा अवशिष्ट चार भंग एकवचन और बहुवचन के संयोग से जन्य हैं। (णेरइय, देवमणुएहिं) में नैरयिक पद से यहां प्रथम नरक के नारक जीव ही गृहीत हुए हैं, द्वितीयादिक नरकों के नारक जीव नहीं। देव पद से भवनपति देव और वानव्यन्तर देव ही गृहीत हुए हैं, ज्योतिषिक देव और वैमानिक देव नहीं। तथा सिद्ध भी

પૂર્વભવીય અસંજ્ઞી જીવોના ઉત્પાદનની અપેક્ષાએ-એટલે કે અસંજ્ઞી જીવ અહીં ઉત્પન્ન થાય છે એવા ભૂતપૂર્વ પ્રજ્ઞાપન નયની અપેક્ષાએ-ભૂતપૂર્વ ગતિને ધ્યાનમાં રાખીને-એટલે કે તેઓ આગળના ભવમાં અસંજ્ઞી હતા એ વાતને માનીને, અસંજ્ઞી માની લેવામાં આવે છે. તથા નારક આદિકોમાં અસંજ્ઞીત્વ ક્યારેક હોય છે, તેથી તેઓમાં એકત્વ બહુત્વની સંભાવનાથી નીચે પ્રમાણે છ ભંગ થાય છે.

(१) सप्रदेशा वा (२) अप्रदेश वा (३) सप्रदेशश्च अप्रदेशश्च, (४) सप्रदेशश्च अप्रदेशाश्च (५) सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च, (६) सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च. આ છ ભંગોમાંનો પહેલો અને બીજો ભંગ બહુવચનાન્ત છે, અને બાકીના ચાર ભંગ એકવચન અને બહુવચનના સંયોગથી બન્યા છે. "णेरइय, देव, मणुएहिं" માં નારક પદથી પહેલી નરકના નારકોને જ ગ્રહણ કરવા, બીજી, ત્રીજી આદિ નારકોને ગ્રહણ કરવા જોઇએ નહીં. દેવપદથી ભવનપતિ દેવો તથા વાનવ્યન્તરોને જ ગ્રહણ કરવા-જ્યોતિષિક અને વૈમાનિકોને નહીં, તથા અહીં સિદ્ધ જીવોને પણ ગ્રહણ કરવાના નથી, કારણ કે તેમનામાં અસંજ્ઞીત્વનો

तियभंगो' नोसंज्ञि-नोअसंज्ञि-जीव-मनुज-सिद्धेषु त्रयो भङ्गाः, 'नोसंज्ञि-नोअसंज्ञि-' इतिविशेषणविशिष्टयोरेकत्वबहुत्वविषयकदण्डकयोर्मध्ये बहुत्व-विषयकदण्डके जीव-मनुज-सिद्धपदेषु पूर्वोक्तरूपं भङ्गत्रिकं भवति। 'सर्वे सप्रदेशाः १' 'बहवः सप्रदेशाश्च एकः अप्रदेशश्च २' 'बहवः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च३' इति भङ्गत्रयम् तेषु बहूनाम् अवस्थितानां लाभात्, उत्पद्यमानानां च एकादीनां संभवात्। एतयोश्च नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिविषयकयोरेकत्वबहुत्वदण्डकयोः जीव-मनुज-सिद्धपदान्येव भवन्ति न नैरयिकादिपदानि, तेषां नो संज्ञि-नो असंज्ञित्वविशेषणस्यासंभवात्। सलेसा जहा-ओहिया' सलेश्याः लेश्यावन्तो जीवाः यथा औधिकाः सामान्यजीवाः पूर्वं सप्रदेशत्वादिना प्रतिपादितास्तथा

यहां गृहीत नहीं हैं। क्यों कि इनमें असंज्ञित्व का अभाव है। (णो सन्नि, णो असन्नि जीव मणुयसिद्धेहिं तियभंगो) नो संज्ञी नो असंज्ञी इन विशेषणों से विशिष्ट एकत्व बहुत्वविषयक दो दण्डकों में-से बहुत्व विषयक द्वितीयदण्डक में जीवपद, मनुष्यपद और सिद्ध में पूर्वोक्त रूप से ये तीन भंग होते हैं-"सर्वे सप्रदेशाः १, बहवः सप्रदेशाश्च, एकः अप्रदेशश्च २ बहवः सप्रदेशाश्च, बहवः अप्रदेशाश्च।" कारण यहां पर पूर्वोत्पन्न अनेक रहते हैं और उत्पद्यमान कोइ एकादि रहता है। इन दो नो संज्ञी नो असंज्ञी विषय एकत्व बहुत्व दण्डकों में जीव, मनुष्य और सिद्धपद ही होते हैं, नैरयिक आदि पद नहीं। क्यों कि इनमें नो संज्ञि-नो असंज्ञी विशेषण संभवता नहीं है। (सलेसा जहा ओहिया) लेश्यावाले जीवों के कथन, पहिले जैसे सामान्य जीव सप्रदेशत्व आदि द्वारा प्रतिपादित किये गये हैं, वैसा ही जानना चाहिये-

---

અભાવ હોય છે. (णो सन्नी, णो असन्नी जीव मणुयसिद्धेहिं तियभंगो) નો સંજ્ઞી, નો અસંજ્ઞી એ વિશેષણોવાળા એકત્વ બહુત્વ વિષયક બે દંડકો. માંના બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં જીવ પદ, મનુષ્ય પદ અને સિદ્ધમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે—

(૧) सर्वे सप्रदेशाः (૨) बहवः सप्रदेशाश्च एकः अप्रदेशश्च, (૩) बहवः सप्रदेशाश्च, बहवः अप्रदेशाश्च) કારણ કે અહીં પૂર્વોત્પન્ન અનેક રહે છે અને ઉત્પદ્યમાન કોઈ એકાદિ રહે છે નો સંજ્ઞી, નો અસંજ્ઞી વિષયક એકત્વ અને બહુત્વ દર્શન બે દંડકોમાં જીવ, મનુષ્ય અને સિદ્ધ એ ત્રણ પદો જ હોય છે, નારક આદિ પદ હોતાં નથી, કારણ કે નારક આદિમાં નો સંજ્ઞી અને નો અસંજ્ઞી વિશેષણ સંભવતા નથી. "सलेसा जहा ओहिया" લેશ્યાવાળા જીવોના સપ્રદેશત્વ આદિનું કથન સામાન્ય જીવોના સપ્રદેશત્વ આદિના કથન

प्रतिपत्तव्याः, लेश्यावतामेकत्वबहुत्वविषयकदण्डकद्वये जीवसामान्यरूपौघिक दण्डकवद् जीवनैरयिकादयो वक्तव्याः तथाहि–एकत्वलेश्यादण्डके 'नियमतः सप्रदेशः' इत्येको भङ्गः, बहुत्वदण्डके नियमतः सप्रदेशाः' इति, जीवत्वस्य अनादित्ववत् लेश्याया अपि अनादितया सलेश्यतायां विशेषाऽनुत्पादात् केवलं सिद्धपदं न वाच्यम्, सिद्धानां लेश्यारहितत्वात्।'कण्हलेस्सा, नीललेस्सा, काउलेस्सा, जहा आहारओ' कृष्णलेश्याः-कृष्णलेश्यावन्तः, नीललेश्याः–नीललेश्यावन्तः, कापोतलेश्याः कापोतलेश्यावन्तो जीवनारकादयो यथा आहारकः–आहारकजीवादिः पूर्वं प्रति-

---

तात्पर्य कहने का यह है कि लेश्यावाले जीवों के एकत्व बहुत्वविषयक दो दण्डकों में जीव और नैरयिक आदि जीव सामान्य दण्डक की तरह वक्तव्य होते हैं कारण इसका यह है कि जीवत्व की तरह सलेश्यता भी अनादि से है। एकत्वलेश्यादण्डक में "नियम से कोइ एक जीव सप्रदेश होता है" ऐसा एक भंग है बहुत्वदण्डक में नियम से पूर्वोत्पन्न सलेश्या जीव सप्रदेश होते हैं। इस तरह औघिक दण्डक में और इस दण्डक में कोई अन्तर नहीं है। इस लेश्यादण्डक में केवल सिद्धपद को नहीं कहना चाहिये–क्यों कि सिद्ध जीव लेश्या से रहित होते हैं। (कण्हलेस्सा नीललेस्सा काउलेस्सा जहा आहारओ) कृष्णलेश्या वाले जीवों में नीललेश्यावाले जीवों में और कपोत लेश्यावाले जीवों में और नारक आदि जीवों में, प्रत्येक लेश्यावाले जीव पूर्व में प्रतिपादित हुए अहारक जीवादिक की तरह एकत्व और बहुत्वविषयक दोदण्डकों

પ્રમાણે જ સમજવું આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે લેશ્યાવાળા જીવોના એકત્વ બહુત્વ વિષયક બે દંડકોમાં જીવ અને નારક આદિ જીવનું વક્તવ્ય સામાન્ય જીવોના વક્તવ્ય પ્રમાણે જ થાય છે, કારણ કે જેમ જીવત્વ અનાદિ છે તેમ સલેશ્યતા અનાદિ છે. એકત્વ વિષયક લેશ્યા દંડકમાં "નિયમથી જ કોઇક જીવ સપ્રદેશ હોય છે," એવો એક જ ભંગ છે. બહુત્વ દંડકમાં "નિયમથી પૂર્વોત્પન્ન સલેશ્ય જીવ સપ્રદેશ હોય છે. આ રીતે સામાન્ય જીવોના દંડકમાં કોઈ તફાવત નથી. આ લેશ્યા દંડકમાં માત્ર 'સિદ્ધ' પદને ગ્રહણ કરવું નહીં, કારણ કે સિદ્ધ જીવો લેશ્યા રહિત હોય છે. "कण्हलेस्सा, नीललेस्सा, काउलेस्सा जहा आहारओ" કૃષ્ણ લેશ્યાવાળા, નીલ લેશ્યાવાળા, કપોત લેશ્યાવાળા અને નારક આદિ જીવોમાંના પ્રત્યેક લેશ્યાવાળા જીવનું કથન આહારક જીવાદિકની જેમ એકત્વ અને બહુત્વ વિષયક બે દંડકો દ્વારા કરવું જોઇએ. આહારક જીવોના સપ્રદેશત્વ આદિનું પ્રતિપાદન આગળ આવી ગયું છે.

पादितस्तथा प्रत्येकम् एकत्वबहुत्वविषयकदण्डकद्वयेन वाच्याः ते च 'सर्वे सप्रदेशाः' 'बहवः सप्रदेशाश्च एकः अप्रदेशश्च' 'बहवः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च' इति भङ्गत्रयं नैरयिकादिषु बोध्यम्। जीवैकेन्द्रियेषु तु 'सप्रदेशाश्च अप्रदेदेशाश्च' इत्येको भङ्गः। 'नवरं-जस्स अत्थि एयाओ' नवरं विशेषस्तु एतावानेव यत्-यस्य जीवनैरयिकादेः एता लेश्याः सन्ति स एव जीवनैरयिकादिः वक्तव्यः, एताश्च तिस्रः कृष्ण-नील-कापोतलेश्याः ज्योतिषिक-वैमानिकानां न भवन्ति, सिद्धानां तु सर्वा अपि न भवन्ति, इति तेऽत्र न वक्तव्याः। 'तेउलेस्साए जीवाइओ तियभंगो' तेजोलेश्यायाम्-तेजोलेश्यावतां बहुत्वविषयकदण्डके जीवादिकः जीवादिपदेषु त्रयो भङ्गाः-ते एव पूर्वोक्ताः-सर्वे सप्रदेशाः १ बहवः सप्रदेशाः

द्वारा कहना चाहिये। बहुत्वविषयक दण्डक में तीन भंग है-वे इस प्रकारसे हैं-"सर्वे सप्रदेशाः" बहवः सप्रदेशाः एकः अप्रदेशश्च बहवः सप्रदेशाश्च, बहव अप्रदेशाश्च"। जीव और एकेन्द्रियों में "सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च" ऐसा एक ही भंग है। "नवरं जस्स अत्थि एयाओ" यहां विशेषता केवल इतनी ही है कि जिस जीव नैरयिक आदिके ये लेश्याएँ हैं वही जीव नैरयिक आदि यहां कहना चाहिके। ये कृष्ण, नील और कापोत लेश्याएँ ज्योतिषिक और वैमानिकदेवों के नहीं होती हैं। तथा जो सिद्ध जीव हैं उनके तो छहलेश्याओं में से कोइ भी लेश्या नहीं होती है। इस कारण इन्हें यहां ग्रहण नहीं करना चाहिये। (तेउलेस्साए जीवाइओ तियभंगो) तेजो लेश्यवालों के बहुत्वविषयक द्वितीय दण्डक में जीवादिकपदों में पूर्वोक्त ये "सर्वे सप्रदेशाः १, "बहवः सप्रदेशाः, एकः अप्रदेशश्च २" "बहवः सप्रदेशाः बहवः

બહુત્વ વિષયક દંડકોમાં આ પ્રમાણે ત્રણ ભંગ થાય છે-"सर्वे सप्रदेशाः" "बहवः सप्रदेशाः एकः अप्रदेशश्च," "बहवः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च" જીવ અને એકેન્દ્રિયમાં "सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च" એવો એક જ ભંગ થાય છે. 'नवरं जस्स अत्थि एयाओ" અહીં વિશેષતા એટલી જ કે જે નારક આદિ જીવોની લેશ્યા હોય છે, તે નારકાદિ જીવોના સપ્રદેશત્વ આદિનું અહીં પ્રતિપાદન કરવું જોઇએ. જ્યોતિષિક અને વૈમાનિક દેવોમાં કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યાઓ હોતી નથી, તથા સિદ્ધ જીવોમાં તો છ લેશ્યાઓમાંની એક પણ લેશ્યા હોતી નથી. તે કારણે અહીં તેમને ગ્રહણ કરવા જોઇએ નહીં. (तेउलेस्साए जीवाइओ तियभंगो) તેજો લેશ્યાવાળા જીવોના બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં જીવાદિક પદોમાં આ પ્રમાણે ત્રણ ભંગ હોય છે.

एकः अप्रदेशश्च २, बहवः सप्रदेशाः बहवः अप्रदेशाश्च ३, इत्येवंरूपास्त्रयो भङ्गा बोध्याः, किन्त्वत्र नैरयिक-तेजस्काय-वायुकाय-विकलेन्द्रिय-सिद्धपदानि न वक्तव्यानि, तेषां तेजोलेश्याया अभावात् सिद्धानां च सर्वासामपि लेश्यानामभावात्। विशेषमाह-'नवरं-पुढविकाइएसु, आउवणस्सईसु छब्भंगा' नवरं-विशेषः पुनस्तेजोलेश्यायामयमेव यत्-पृथिवीकायिकेषु अप्-वनस्पतिषु षड् भङ्गाः वक्तव्याः यतो हि एतेषु पृथिव्यादिषु तेजोलेश्याः एकद्व्यादयो देवाः पूर्वोत्पन्नाः, उत्पद्यमानाश्चोपलभ्यन्ते इति तत्र सप्रदेशानाम् अप्रदेशानां च एकत्व-बहुत्व संभवात्। ते च षड् भङ्गा अनाहारकजीवादिवद् विज्ञेयाः, तथाहि-सप्रदेशा वा१, अप्रदेशा वा२, अथवा सप्रदेशश्च अप्रदेशश्च३, अथवा सप्रदेशश्च अप्रदेशाश्च४,

---

अप्रदेशाश्च ३ तीन भंग हैं। किन्तु यहां पर नैरयिक, तेजस्काय, वायुकाय, विकलेन्द्रिय और सिद्ध पद नहीं कहना-क्यों कि इनके तेजोलेश्या नहीं होती। तथा सिद्धों के तो कोई भी लेश्या नहीं होती। (नवरं पुढविकाइएसु आउवणस्सईसु छब्भंगा) इस तेजोलेश्या में जो विशेषता है वह इतनी ही है कि पृथिवीकायिकों में, अप्कायिकों में और वनस्पतिकायिकोंमें छह भंग है-क्योंकि इन पृथिवी कायादिकोमें, तेजोलेश्यावाले एक दो आदिक पूर्वोत्पन्न देव तथा उत्पद्यमान देव पाये जाते हैं -इस कारण यहां सप्रदेशोंका और अप्रदेशोंका एकत्व एवं बहुत्व संभवित है। यहां अनाहारक जीवादिककी तरह ही छह भंग जानना चाहिये। उनमें दो भंग बहुवचनान्त और एक भंग एक वचनान्त शेष ३ भंग एकवचन और बहुवचनके संयोगजन्य हैं-वे इस प्रकारसे हैं-सप्रदेशाः

---

(१) सर्वे सप्रदेशाः (२) बहवः सप्रदेशाः एकः अप्रदेशश्च, (३) बहवः सप्रदेशाः बहवः अप्रदेशाश्च । પણ તેમાં નારકો, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વિકલેન્દ્રિય અને સિદ્ધોનો સમાવેશ થતો નથી, કારણ કે તેમને તેજોલેશ્યા હોતી નથી, તથા સિદ્ધોને તો એક પણ લેશ્યા હોતી નથી. (नवरं पुढविक्काइएसु आउवणस्सईसु छब्भंगा " આ તેજોલેશ્યામાં જે વિશેષતા છે તે આ પ્રમાણે છે-પૃથ્વીકાયિકોમાં, અપ્કાયિકોમાં અને વનસ્પતિ કાયિકોમાં ૬ ભંગ થાય છે, કારણ કે આ પૃથ્વીકાયાદિકોમાં તેજોલેશ્યાવાળા એક, બે આદિક પૂર્વોત્પન્ન દેવ તથા ઉત્પદ્યમાન દેવ પણ હોઈ શકે છે, તે કારણે ત્યાં સપ્રદેશોનું એકત્વ અને બહુત્વ સંભવિત છે. અહીં અનાહારક જીવાદિકના છ ભંગના જેવાં જ છ ભંગો સમજવા. તેમાંના પહેલા બે ભંગ બહુવચનાન્ત છે અને ત્રીજું એક વચનાન્ત છે. બાકીના ત્રણ ભંગ એકવચન અને બહુવચનના સંયોગથી બન્યા છે. તે છ ભંગ આ પ્રમાણે

अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च५, अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च६, इति । 'पम्हलेस्स-सुक्कलेस्साए जीवाइओ तियभंगो' पद्मलेश्य-शुक्ललेश्ययोर्बहुत्वविषयके दण्डके जीवादिकः जीवादिषु पदेषु पूर्वोक्ता एव त्रयो भङ्गा वक्तव्याः, किन्त्वत्र पञ्चेन्द्रियतिर्यग्-मनुष्य-वैमानिकपदान्येव वक्तव्यानि, अन्येषु नैरयिकादिषु एतयोः पद्मशुक्ललेश्ययोरभावात् । अलेस्सेहिं जीवसिद्धेहिं तियभंगो, मणुएसु छब्भंगा' अलेश्येषु-लेश्यारहितेषु जीवसिद्धेषु त्रयो भङ्गाः, तथाहि-'सर्वे सप्रदेशाः १, अथवा सप्रदेशा अप्रदेशश्च २, अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्चे ३ति । मनुजेषु तु अनाहारकप्रसङ्गोक्ताः षड्भङ्गा वेदितव्याः । अत्र अलेश्यसम्बन्धिनोरेकत्वबहुत्वविषयकदण्डकयोः जीव-मनुष्य-सिद्धपदान्येव वक्तव्यानि, न तु नैरयिकादिपदानि, तेषाम् अलेश्यत्वासंभवात्, तत्रापि च जीवसिद्धयोः

वा १," अप्रदेशाः वा २, सप्रदेशश्च अप्रदेशश्च ३, सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च ४, सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च ५, सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च ६ ।

"पम्हलेस्स-सुक्कलेस्साए जीवाइओ तियभंगो" पद्मलेश्या और शुक्ललेश्या के बहुत्वविषयक दण्डक में जीवादिक पदों में पूर्वोक्त ही तीन भंग होते हैं-यहां पर पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्च, मनुष्य, वैमानिक इन पदों का ही उच्चारण करना, नैरयिक आदि पदों का नहीं-क्यों कि इनमें ये दो लेश्याएँ नहीं होती हैं। "अलेस्सेहिं जीवसिद्धेहिं तियभंगो मणुएसु छब्भंगो" लेश्या रहित जीव, सिद्धों में ये तीन भंग होते हैं-(सर्वे सप्रदेशाः १, अथवा-सप्रदेशाः अप्रदेशश्च २, अथवा-सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च ३" । मनुष्योंमें अनाहारक प्रकरणकी तरहसे ही ६ भंग होते हैं। यहां अलेश्या संबंधी एकत्व बहुत्व विषयक दो दण्डकों में

છે-(१) सप्रदेशाः वा, (२) अप्रदेशाः वा, (३) सप्रदेशश्च अप्रदेशश्च (४) सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च (५) सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च (६) सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च)

(पम्हलेस्स-सुक्कलेस्साए जीवाइओ तियभंगो) પદ્મલેશ્યા અને શુકલ લેશ્યાના બહુત્વ વિષયક દંડકમાં જીવાદિક પદોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ જ થાય છે. અહીં પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, મનુષ્યો અને વૈમાનિકોને જ ગ્રહણ કરવા, પરંતુ નારક આદિને ગ્રહણ કરવા જોઈએ નહીં, કારણ કે તેમનામાં આ બે લેશ્યાઓ હોતી નથી. (अलेस्सेहिं जीव सिद्धेहिं तियभंगो, मणुएसु छब्भंगो) લેશ્યારહિત જીવ અને સિદ્ધોમાં ત્રણ જ ભંગ થાય છે

(१) सर्वे सप्रदेशाः (२) अथवा सप्रदेशाः अप्रदेशश्च, (३) अथवा सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) મનુષ્યોમાં અનાહારક પ્રકરણની જેમ ૬ ભંગ થાય છે. અહીં અલેશ્યા સંબંધી એકત્વ બહુત્વ વિષયક બે દંડકોમાં જીવ, મનુષ્ય અને

औधिकजीवादिवदेव भङ्गकत्रयं वक्तव्यम्, किन्तु मनुष्येषु षड् भङ्गा वक्तव्याः अलेश्यतां प्रतिपन्नानां प्रतिपद्यमानानां च एकद्वयादीनां मनुष्याणां संभवेन सप्रदेशानाम् अप्रदेशानां च एकत्वबहुत्वसंभवात्। 'सम्मदिट्ठीहिं जीवाइओ तियभंगो, विगलिंदिएसु छब्भंगा' सम्यग्दृष्टिषु सम्यग्दृष्टिदण्डकयोः बहुत्वविषयकदण्डके जीवादिकः जीवादिपदेषु त्रयो भङ्गाः, औधिकजीवादिवदेव भङ्गकत्रयम् वक्तव्यम्। विकलेन्द्रियेषु तु षड्भङ्गाः वाच्याः, यतो हि तेषु सासादनसम्यग्दृष्टयः एकादयः पूर्वोत्पन्नाः, उत्पद्यमानाश्च लभ्यन्ते, अतः सप्रदेशाप्रदेशत्वयोरे-

---

जीव, मनुष्य और सिद्ध इन पदों को ही कहना चाहिये-नैरयिक आदि पदों को नहीं-क्यों कि ये लेश्या से रहित नहीं हैं। लेश्या से रहित जीव और सिद्ध में सामान्य जीवादि की तरह से ही तीन भंग जानना-परंतु मनुष्यों में ६ छह भंग जानना-कारण कि जो अलेश्यावस्था को प्राप्त हो चुके हैं, अथवा प्राप्त हो रहे हैं ऐसे वहां एक दो आदि मनुष्यों का सद्भाव हो सकने के कारण सप्रदेशों का और अप्रदेशों का एकत्व और बहुत्व बन सकता है (सम्मदिट्ठीहिं जीवाइओ नियभंगो विगलिंदिएसु छब्भंगा) सम्यक्दृष्टिजीवों के एकत्वविषयक और बहुत्वविषयक दो दण्डकों में से बहुत्वविषयक दण्डक में जीवादिक पदों में सामान्य जीवादिक की तरह से ही तीन भंग कहना तथा विकलेन्द्रिय जीवों में ६ भंग कहना-क्यों कि विकलेन्द्रियों में एकादि सासादन सम्यग्दृष्टि जीव पूर्वोत्पन्नरूप से और उत्पद्यमानरूप से पाये जाते हैं। इस कारण यहां सप्रदेशों का और अप्रदेशों का एकत्व और

સિદ્ધને જ ગ્રહણ કરવા નારકાદિકને ગ્રહણ કરવા જોઈએ નહીં, કારણ કે-તેઓ લેશ્યાથી રહિત હોતા નથી. લેશ્યાથી રહિત જીવ અને સિદ્ધમાં સામાન્ય જીવાદિની જેમ જ ત્રણ ભંગ સમજવા, પરંતુ મનુષ્યોમાં છ ભંગ સમજવા, કારણ કે અલેશ્ય અવસ્થાને પામી ચુકેલા અથવા પામી રહ્યા હોય એવાં-એક, બે આદિ મનુષ્યોનો સદ્‌ભાવ હોઈ શકે છે અને તે કારણે સપ્રદેશોનું અને અપ્રદેશોનું એકત્વ અને બહુત્વ સંભવી શકે છે.

(समदिट्ठीहिं जीवाईओ तियभंगो विगलिंदिएसु छब्भंगा) સમ્યક્‌દૃષ્ટિ જીવોના એકત્વ વિષયક અને બહુત્વ વિષયક બે દંડકોમાંના બહુત્વ વિષયક દંડકમાં જીવાદિક પદોમાં સામાન્ય જીવાદિકના જેવાં જ ત્રણ ભંગ સમજવા, કારણ કે વિકલેન્દ્રિયોમાં એકાદિ સાસાદન સમ્યક્‌દૃષ્ટિ જીવ પૂર્વોત્પન્ન રૂપે અને ઉત્પદ્યમાન રૂપે વિદ્યમાન હોય છે. તે કારણે તે જીવોમાં સપ્રદેશોનું અને અપ્રદેશોનું એકત્વ અને બહુત્વ સંભવી શકે છે. પરંતુ આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ દ્વારમાં

कत्वबहुत्वसंभवात्, किन्त्विह एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदानि न वक्तव्यानि, तेषां सम्यग्दर्शनाभावात् तथा च सम्यग्दर्शनप्रतिपत्तिप्रथमसमये अप्रदेशत्वम्, तत्प्रतिपत्तिद्वयादिसमये तु सप्रदेशत्वं विज्ञेयम्। 'मिच्छद्दिट्ठीहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो' मिथ्यादृष्टिषु मिथ्यादृष्टिदण्डकयोर्बहुत्वविषयकदण्डके एकेन्द्रियवर्जः एकेन्द्रियपदानि वर्जयित्वा जीवादिपदेषु त्रिकभङ्गः उपर्युक्तः औधिकजीवादिवदेत्र त्रयो भङ्गाः वक्तव्याः एकेन्द्रियपदेषु तु पूर्वोत्पन्नानाम् उत्पद्यमानानां च बहूनामेव संभवात् 'सप्रदेशाश्च अपदेशाश्च' इति एक एव भङ्गो भवति। इह च

बहुत्व बन जाता है। परन्तु इस सम्यग्दृष्टिद्वार में एकेन्द्रिय पृथिवी आदिक पदों का उच्चारण नहीं करना चाहिये-क्यों कि उनमें सम्यग्दर्शन का अभाव रहता है। तथा च सम्यग्दर्शन की प्रतिपत्ति के प्रथम समय में इस दण्डक में अप्रदेशत्व और आगे के दो आदि समयों में सप्रदेशत्व है ऐसा जानना चाहिये-(मिच्छद्दिट्ठीहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो) मिथ्यादृष्टि के दो दण्डकों में से बहुत्वविषयक द्वितीयदण्डक में एकेन्द्रिय पद को छोड कर तीन भंग हैं। एकेन्द्रियपदों में तीन भंग नहीं हैं-कारण कि वहां तो पूर्वोत्पन्न और उत्पद्यमान जीव बहुत होते हैं इसलिये (सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) ऐसा एक ही भंग है। तथा-मिथ्यादृष्टि के द्वितीय तीन भंग कहे गये हैं। सो उसका कारण यह है कि वहां पर मिथ्यात्व को प्रतिपन्न हुए जीव तो अनेक होते हैं और सम्यक्त्व से भ्रष्ट होने के बाद मिथ्यात्व को प्रतिपद्यमान-प्राप्त करने वाले-जीव कोई एक दो आदि ही होते हैं।

એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય આદિકોને ગ્રહણ કરવાના નથી, કારણ કે તેઓમાં સમ્યગ્ દર્શનનો અભાવ હોય છે. વળી સમ્યગ્ દર્શનની પ્રાપ્તિના પ્રથમ સમયમાં આ દંડકમાં અપ્રદેશત્વ છે અને પછીના બે, ત્રણ આદિ સમયોમાં સપ્રદેશત્વ છે એમ સમજવું.

(मिच्छद्दिट्ठीहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो) એકેન્દ્રિય સિવાયના મિથ્યાદૃષ્ટિના બે દંડકોમાંના બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં ત્રણ ભંગ છે. એકેન્દ્રિય પદોમાં ત્રણ ભંગ થતા નથી કારણ કે ત્યાં તો પૂર્વોત્પન્ન અને ઉત્પદ્યમાન જીવો ઘણા હોય છે, તે કારણે (सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) આ એક જ ભંગ થાય છે તથા મિથ્યાદૃષ્ટિના બીજા દંડકમાં સામાન્ય જીવાદિકની જેમ જે ત્રણ ભંગ કહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે ત્યાં મિથ્યાત્વની જેમણે પ્રાપ્તિ કરી છે એવાં જીવો તો અનેક હોય છે અને સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થઇને મિથ્યાત્વ પ્રાપ્ત કરનારા જીવો તો એક, બે આદિ જ હોય છે. આ મિથ્યાદૃષ્ટિ દ્વારમાં સિદ્ધનો

सिद्धा न वाच्यास्तेषां मिथ्यात्वाभावात् 'सम्मामिच्छद्दिट्ठीहिं छब्भंगा' सम्यग्-मिथ्यादृष्टिपु सम्यग्मिथ्यादृष्टिसम्बन्धिबहुत्वविषयकदण्डके षड् भङ्गाः वेदितव्याः, यतः सम्यग्मिथ्यादृष्टित्वं प्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च एकद्वयादयोऽपि लभ्यन्ते अतस्तेषु सम्यग्मिथ्यादृष्टित्वं प्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च एकद्वयादयोऽपि लभ्यन्ते अतस्तेषु सम्यग्मिथ्यादृष्टिपु षड् भङ्गा भवन्ति, अत्र च एकेन्द्रिय-विकलेन्द्रिय-सिद्धपदानि न वक्तव्यानि तेषां सम्यग्मिथ्यादर्शनासंभवात्। 'संजएहिं जीवाइओ तियभंगो' संयतेपु संयतशब्दविशिष्टदण्डकयोर्मध्ये बहुत्वविषयकदण्डके जीवादिकः जीवादिपदेपु त्रयो भङ्गाः उपर्युक्ता वक्तव्याः, संयमं प्रतिपन्नानां बहूनाम् प्रतिपद्यमानानां च एकादीनां सद्भावात्, किन्त्वत्र जीव-मनुष्यौ एव

इस मिथ्यादृष्टिद्वार में सिद्ध पद का उच्चारण नहीं करना, क्यों कि सिद्ध जीवों में मिथ्यात्व नहीं होता है। (सम्मामिच्छदिट्ठीहिं-छब्भंगा) सम्यग्मिथ्यादृष्टि के बहुत्वविषयक द्वितीय दण्डक में छह भंग होते हैं-सो इसका कारण यह है कि सम्यगमिथ्यादृष्टि अवस्था को जिन जीवों ने पहिले से प्राप्त कर रखा है ऐसे जीव और जो इस अवस्था प्राप्त कर रहे हैं ऐसे जीव सब ही नहीं होते हैं, किन्तु एक दो आदि जीव भी होते हैं। इससे इस सम्यग्मिथ्यादृष्टि द्वारमें ६भंग कहे गये हैं। इस द्वार में एकेन्द्रिय विकलेन्द्रियऔर सिद्धोंका उच्चारण नहीं करना क्यों कि-इनमें सम्यग्मिथ्यादृष्टिरूप मिश्र अवस्था नहीं होती है। 'संजएहिं जीवाइओ तियभंगो' संयतशब्दसे विशेषित हुए दो दण्डकों में से बहुत्व विषयक द्वितीय दण्डक में जीवादिक पदों में पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। कारण कि संयम को जिन्होंने पहिले प्राप्त कर लिया है

પણ સમાવેશ કરવાનો નથી કારણ કે સિદ્ધ જીવોમાં મિથ્યાત્વ હોતું જ નથી (सम्मामिच्छद्दिट्ठीहिं छब्भंगा) સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિના બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં છ ભંગ થાય છે. તેનું કારણ એ છે કે સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ અવસ્થા જેમણે પહેલેથી જ પ્રાપ્ત કરેલી હોય એવાં જીવો અને એ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હોય એવાં જીવો બધાં હોતા નથી, પણ એક, બે આદિ જીવો જ હોય છે તેથી આ સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ દ્વારમાં છ ભંગ કહ્યા છે. આ દ્વારમાં એકેન્દ્રિ, વિકલેન્દ્રિય અને સિદ્ધોનો સમાવેશ થતો નથી, કારણ કે તેઓમાં સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ રૂપ મિશ્ર અવસ્થા હોતી નથી. (संजएहिं जीवाइओ तियभंगो) સંયત વિશેષણવાળા બે દંડકોમાંના બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં જીવાદિક પદોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે સંયમને પહેલાં પ્રાપ્ત કરી લીધો હોય એવાં સંયમ પ્રતિપન્નક (સયમી)

वक्तव्यौ न नैरयिकादयस्तेषां संयतत्वाभावात्, 'असंजएहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो त्ति' असंयतेषु–असंयतपदविशिष्टदण्डकयोर्मध्ये बहुत्वविषयकदण्डके एकेन्द्रिय वर्जः एकेन्द्रियपृथिव्यादिपञ्चकपदानि वर्जयित्वा जीवादिपदेषु त्रिकभङ्गः पूर्वोक्तास्त्रयो भङ्गा वक्तव्याः, असंयतत्वं प्रतिपन्नानां संयतत्वादिप्रतिपातेन असंयतत्वं प्रतिपद्यमानानां च एकादीनां संभवात्, एकेन्द्रियपृथिव्यादीनां तु पूर्वोक्तरीत्या 'सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च' इति एक एव भङ्गो वाच्यः, किन्त्वत्र सिद्धपदं

ऐसे संयम प्रतिपन्नक जीव बहुत होते हैं, तथा जो जीव संयम को प्राप्त कर रहे हैं ऐसे संयम प्रतिपद्यमान जीव एक दो आदि ही होते हैं। इस द्वार में जीव और मनुष्य पद का ही उच्चारण करना क्यों कि इन्हीं में संयम होता है, नारक आदि पदों का उच्चारण नहीं करना–क्यों कि इनमें संयम नहीं होता है। 'असंजएहिं एगिंदिय वज्जो तियभंगो' असंयत द्वारमें असंयत पद विशिष्ट एकत्व और बहुत्व विषयक दो दण्डकों में से बहुत्वविषयक द्वितीय दण्डकमें एकेन्द्रिय के पांच पदोंके छोड़कर जीवादि पदों में पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। क्यों कि असंयत अवस्थाको पहिलेसे पाये हुए जीव तो अनेक होते हैं और संयत आदि अवस्था से पड़ कर असंयत अवस्था को प्रतिपद्यमान होनेवाले जीव एक दो आदि ही हो सकते हैं। यहां जो एकेन्द्रिय पांच पदों का छोड़ना कहा गया है सो इसका कारण यह है कि इनमें तीन भंग नहीं होते हैं किन्तु "सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च" ऐसा एक ही भंग होता है। क्यों

જીવો તો ઘણા જ હોય છે, પણ સંયમને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હોય એવાં સંયમ પ્રતિપદ્યમાન જીવો તો એક, બે આદિ જ હોય છે આ દ્વારમાં જીવ અને મનુષ્ય પદને જ ગ્રહણ કરવા, કારણ કે એ જીવો જ સંયત હોઈ શકે છે. નારક આદિનો આ દ્વારમાં સમાવેશ થતો નથી કારણ કે તેઓમાં સંયમનો અભાવ હોય છે. (असंजएहिं एगिंदियवज्जो तियभंगो) અસંયત દ્વારમાં અસંયત સંબંધી એકત્વ અને બહુત્વ વિષયક બે દંડકોમાંના બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં એકેન્દ્રિયના પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ પદો સિવાયના જીવાદિ પદોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે, કારણ કે પહેલેથી જ અસંયત અવસ્થામાં હોય એવાં જીવો તો ઘણા જ હોય છે, પણ સંયત આદિ અવસ્થામાંથી પતન પામીને અસંયત અવસ્થા પામી રહ્યાં હોય એવાં જીવો તો એક, બે આદિ જ સંભવી શકે છે. અહીં એકેન્દ્રિયના પાંચ પદને ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કરવાનું કારણ એ છે કે તે જીવોમાં ત્રણ ભંગ થતા નથી, પરંતુ (सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) આ એક જ ભંગ થાય છે. કારણ કે તે પર્યાયમાં બધાં જ જીવો

न वक्तव्यं, तस्य असंयतत्वाभावात्। 'संजयासंजएहिं तियभंगो जीवाईओ' संयता - संयतेपु संयतासंयतपदविशिष्टैकत्वबहुत्वदण्डकयोर्मध्ये बहुत्वदण्डके जीवादिकः जीवादिपदेषु त्रिकभङ्गः पूर्वोक्तास्त्रयो भङ्गा वाच्याः, देशविरतिं प्रतिपन्नानां बहूनां, संयमाद् असंयमाद् वा निवृत्य देशविरतिं प्रतिपद्यमानानां च एकादीनां सद्भावात्, परन्त्वत्र जीव-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्-मनुष्या एव पठितव्याः न तु नैरयिकादयः, तेषां संयतासंयतत्वविरहात्, 'णोसंजय-णोअसंजय-णो-

कि यहां सब ही द्वितीयादि समयों में असंयम अवस्थावाले होते हैं और असंयम अवस्था को धारण करनेवाले वे ही सब जीव प्रथम समय में भी होते हैं। इस कारण यहां एक ही भंग कहा गया है। इस द्वार में सिद्ध पद नहीं कहना-क्यों कि सिद्धों में असंयत अवस्था नहीं होती है। 'संजया संजएहिं तियभंगो जीवाईओ' संयतासंयत द्वार में-संयतासंयतपद विशिष्ट एकत्व बहुत्व विषयक दो दण्डकों में से बहुत्वविषयक द्वितीय दण्डकमें जीवादिक पदों में पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। क्यों कि देशविरतिरूप चारित्र को जिन्हों ने पहिले से प्राप्त कर लिया है ऐसे जीव तो अनेक होते हैं, और संयम से अथवा असंयम निवृत्त हो कर पुनः देशविरतिरूप चारित्र को प्राप्त करनेवाले कोइ एक दो आदि जीव ही होते हैं। इस द्वारमें जीव पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च और मनुष्य इन पदों का ही प्रयोग करना क्यों कि इनके सिवाय और जगह देवनारक आदि में यह अवस्था संभवित नहीं होती है 'णो संजय-णो असंजय-णो संजयासंजय जीव सिद्धेहिं तियभंगो' नो

દ્વિતીયાદિ સમયોમાં અસંયમ અવસ્થાવાળા હોય છે અને તે બધાં જીવો પ્રથમ સમયમાં પણ અસયમ અવસ્થાવાળા જ હોય છે. આ કારણે એકેન્દ્રિય વિષયક એક જ ભંગ અસંયતને અનુલક્ષીને કહ્યો છે. આ દ્વારમાં સિદ્ધનો સમાવેશ થતો નથી કારણ કે તેઓમાં અસંયત અવસ્થા હોતી જ નથી. (संजयासजएहिं तियभंगो जीवाइओ) સંયતા સંયત દ્વારમાં-સંયતા સંયત સંબંધી એકત્વ બહુત્વ વિષયક બે દંડકોમાંના બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં જીવાદિક પદોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થય છે. કારણ કે દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરનારા જીવો તો કોઈ જ હોય છે. આ દ્વારમાં જીવ, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્ય આટલાં પદોનો જ પ્રયોગ કરવો. આ સિવાયના નારક દેવ આદિમાં આ અવસ્થા સંભવી શકતી જ નથી.

(णोसंजय-णोअसंजय-णोसंजयासंजय जीव सिद्धेहिं तियभंगो) નો સંયત, નો અસંયત અને નો સંયતાસંયત પદ વિશિષ્ટ જીવ અને સિદ્ધ

संजयासंजय – जीवसिद्धेहिं तियभंगो ' नोसंयत – नोअसंयत – नोसंयतासंयत-पदविशिष्टजीवसिद्धविषयकैकत्वबहुत्वदण्डकयोर्मध्ये बहुत्वदण्डके जीवादिपदेषु पूर्वोक्तास्त्रयो भङ्गा वक्तव्याः पूर्वोक्तरीत्या । विशेषस्तु अत्र जीव–सिद्धावेव वक्तव्यौ, न मनुष्यनैरयिकादयस्तेषां नोसंयतत्वाद्यसंभवात् , अत एवात्र ' जीव–सिद्धेहिं ' इत्येवोक्तम् । ' सकसाईहिं जीवाइओ तियभंगो ' सकषायिषु सकषायशब्दविशिष्टदण्डकयोर्मध्ये बहुत्वदण्डके जीवादिकः जीवादिपदेषु त्रिकभङ्गः पूर्वोक्तास्त्रयो भङ्गा वाच्याः, तथा च सकषायाणां सर्वदाऽवस्थानात् ते सकषायाः ' सप्रदेशाः ' इत्येको भङ्गः, एवम् उपशमश्रेणीतः प्रच्यवमानतादशायां सकषायत्वं

संयत–नो असंयत–नो संयतासंयत पद विशिष्ट जीव और सिद्ध सम्बन्धी एकत्व बहुत्वविषयक दो दण्डकों में से बहुत्वविषयक दण्डक में जीवादि पदों में पूर्वोक्त रीति के अनुसार पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं यहां केवल जीव और सिद्धपद का ही उच्चारण करना चाहिये । मनुष्य नारक आदि पदों का नहीं । क्यों कि उनमें नो संयतत्वादि अवस्था नहीं होती है । इसी कारण यहां " जीव सिद्धेहिं " ऐसा ही कहा गया है । " सकसाईहिं जीवाइओ तियभंगो ' सकषायद्वार में सकषाय शब्द विशिष्ट दो दण्डकों में से बहुत्वविषयक द्वितीय दण्डकमें जीवादिक पदो में पूर्वोक्त ही तीन भंग होते हैं क्यों कि कषायसहित जीव सदा अवस्थित रहते हैं–अर्थात् कषायवाले जीव हमेशा पाये जाते हैं इस लिये वे कषायवाले जीव सप्रदेश हैं यह एक भंग हुआ, तथा उपशम श्रेणी से गिर कर कषायसहित अवस्था को पानेवाले जीव कोइ

સંબંધી એકત્વ બહુત્વ વિષયક બે દંડકોમાંના બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં જીવાદિ પદોમાં પૂર્વોક્ત રીત પ્રમાણેના જ પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે, આ દ્વારમાં ફક્ત જીવ પદ અને સિદ્ધ પદનો જ પ્રયોગ થાય છે, મનુષ્ય, નારક આદિ પદોને દ્વારમાં ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે કારણ કે તેમનામાં નો સંયત આદિ અવસ્થામાં હોતી નથી. તે કારણે અહીં (जीव सिद्धेहिं) આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

(सकसाईहिं जीवाईओ तियभंगो) સકષાય દ્વારમાં સકષાય શબ્દયુક્ત બે દંડકોમાંના બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં જીવાદિક પદોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ જ રહ્યા છે, કારણ કે કષાયવાળા જીવો હંમેશા નજરે પડતાં હોય છે. તે કારણે તે કષાયવાળા જીવો સપ્રદેશ હોય છે, આ પહેલો ભંગ છે. તથા ઉપશમ શ્રેણીથી પતન પામીને કષાયયુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરનાર જીવ તો

प्रतिपद्यमानानाम् एकादीनां लाभात् 'सप्रदेशाश्च बहवः, एकः अप्रदेशश्च' इति द्वितीयो भङ्गः, 'बहवः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च' इति तृतीयो भङ्गः। नैरयिकसकषायबहुत्वदण्डके भङ्गत्रयं पूर्वप्रतिपादितमेवात्रापि बोध्यम्। 'एगिंदिएसु अभंगकं' एकेन्द्रियेषु सकषायैकेन्द्रियपृथिव्यादिबहुत्वविषयकदण्डके अभङ्गकम् बहूनां भङ्गकानाम् अभावः किन्तु 'सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च' इति एक एव भङ्गो बोध्यः, यद्यपि पूर्वं पृथिव्यादिषु अयं भङ्गः प्रतिपादित एव तथापि तस्य सकषायाविषयकतयोक्तत्वेनात्र सकषायप्रसङ्गवशात् प्रतिपादितः, सकषायैकेन्द्रियाणां बहूनाम् बहुसमयावस्थितानाम् एकसमयस्थितिकानां चोपलम्भात्,

एक दो आदि मिलते हैं इसलिये "बहवः सप्रदेशाः, एक अप्रदेशाश्च" ऐसा यह दूसरा भंग हुआ तथा "बहवः सप्रदेशाश्च बहव अप्रदेशाश्च" अनेक सप्रदेश हैं और अनेक अप्रदेश हैं, यह तीसरा भंग हुआ। नैरयिक जीवोंके कषायसहित बहुत्व दण्डकमें जिस प्रकारसे तीन भंग पहिले प्रतिपादित किये गये हैं इसी तरह से वे ही तीन भंग यहां पर भी जानना चाहिये। इस कषायद्वारमें "एगिंदिएसु अभंगकं" एकेन्द्रिय पदों में अर्थात् कषायसहित एकेन्द्रिय पृथिव्यादिकों के बहुत्व विषयकदण्डक में अनेक भंग नहीं हैं, किन्तु "सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च" ऐसा यह एक ही भंग है। यद्यपि पहिले पृथिव्यादि पदों में यह भंग कहा जा चुका है फिर भी यहां जो यह कहा जा रहा है वह कषाय के प्रसङ्ग को ले कर कहा जा रहा है-पहिले कषाय के प्रसंग को लेकर यह नहीं कहा गया है। एकेन्द्रिय जीवों में कषायसहित जीव पूर्वोत्पन्न

કોઇક જ હોય છે, તેથી (बहवः सप्रदेशाश्च एक अप्रदेशाश्च) ઘણા સપ્રદેશ હોય છે અને કોઇક અપ્રદેશ હોય છે, એવો બીજો ભંગ બને છે. તથા "बहवः सप्रदेशाश्च बहव अप्रदेशाश्च" અનેક સપ્રદેશ હોય છે અને અનેક અપ્રદેશ હોય છે, એવો ત્રીજો ભંગ બને છે. નારક જીવોના કષાયસહિત બહુત્વ દંડકમાં આગળ જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે એવાં જ ત્રણ ભંગ સમજવા. આ કષાયદ્વારમાં (एगिंदिएसु अभंगकं) એકેન્દ્રિય પદોમાં એટલે કે કષાયસહિત પૃથ્વીકાય આદિકોના બહુત્વ વિષયક દંડકમાં અનેક ભંગ થતા નથી, પણ એક જ ભંગ થાય છે. તે એક ભંગ આ પ્રમાણે છે. "सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च" જો કે પહેલાં પૃથ્વીકાય આદિ પદોમાં આ ભંગ કહેવામાં આવી ગયો છે, છતાં પણ તે ભંગને અહીં જે ફરીથી કહેવામાં આવ્યો છે તે કષાય અવસ્થાને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવેલ છે, પહેલાં કષાય અવસ્થાને અનુલક્ષીને આ ભંગ કહ્યો ન હતો. એકેન્દ્રિય જીવોમાં સકષાય પૂર્વોત્પન્ન જીવ

किन्त्वत्र सिद्धो न वक्तव्य', तस्य अकषायित्वात् । 'कोहकसाइहिं जीव-एगिंदिय-वज्जो तियभंगो' क्रोधकषायिषु क्रोधकषायिविशिष्टबहुत्वदण्डके जीवे-केन्द्रिय-वर्जः जीवपदम् पृथिव्याद्येकेन्द्रियपदानि च वर्जयित्वा अन्येषु मनुष्यनैरयिकादिषु त्रिकभङ्गः पूर्वोक्तं भङ्गत्रयं वाच्यम्, किन्त्वत्रापि सिद्धो न वाच्यः, तस्य क्रोधकषायविरहात् । क्रोधकषायिजीवपद-पृथिव्याद्येकेन्द्रियपदेषु च 'सप्रदेशाश्च' इति एक एव भङ्गो वक्तव्यः । सकषायजीवस्योपर्युक्तभङ्गत्रयवत् कथमपि क्रोधकषायिजीव-पृथिव्यादिषु न भङ्गत्रयमिति चेदाह-उपशमश्रेणीतः प्रच्यवमानानां सकषायित्वं प्रतिपद्यमानानाम् एकादीनामुपलम्भेन तत्र भङ्गत्रयसंभ-

और उत्पद्यमान अनेक पाये जाते हैं। यहां इस द्वार में सिद्धों को ग्रहण नहीं करना चाहिये-क्यों कि वे कषायसहित नहीं होते हैं। 'कोह-कसाइहिं जीव एगिंदिय वज्जो तियभंगो' क्रोधकषाय विशिष्ट बहुत्व दण्डकमें जीवपद को और पृथिव्यादिक पांच पदों को छोड़कर अन्य मनुष्य और नैरयिक आदि पदों में पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। यहां पर भी सिद्धपदका ग्रहण नहीं हुआ है क्यों कि उनमें क्रोधकषाय का विरह रहता है। क्रोधकषायवाले जीवपद में और पृथिव्यादिक एकेन्द्रिय पदों में "सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च" ऐसा एक ही भंग होता है। यदि यहांपर ऐसी आशंका की जावे कि कषायविशिष्ट जीव के अभी आपने तीन भंग कहे हैं, फिर यहां पर क्रोधकषायविशिष्ट जीव और पृथिव्यादिकों में तीन भंग न कह कर एक ही भंग क्यों कहा गया है? तो इसका उत्तर यह है कि उपशम श्रेणी से नीचे गिरने वाले जीवों में

પણ અનેક હોય છે અને ઉત્પદ્યમાન જીવો પણ અનેક હોય છે. આ દ્વારમાં સિદ્ધોનો સમાવેશ થતો નથી કારણ કે તેઓ કષાયવાળા હોતા નથી. (कोह-कसाइहिं जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) ક્રોધકષાય પદવાળા બહુત્વવિષયક દંડકમાં જીવ પદને તથા પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ એકેન્દ્રિયોને છોડીને તે સિવાયના નારક, મનુષ્ય આદિ પદોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે. અહીં પણ સિદ્ધોને ગ્રહણ કરવા જોઇએ નહીં, કારણ કે તેમનામાં ક્રોધકષાયનો અભાવ હોય છે. ક્રોધકષાયવાળા જીવ પદમાં અને પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય પદોમાં (सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) એવો એક જ ભંગ થાય છે જો અહીં કોઈ ને એવી શંકા થાય કે કષાયયુક્ત જીવના હમણાં જ આપે ત્રણ ભંગ કહ્યા છે, તો અહીં ક્રોધકષાયવાળા જીવ અને પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય જીવોનો એક જ ભંગ કહેવાનું કારણ શું છે? તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે સમજવું- ઉપશમ શ્રેણીથી પતન પામનાર જીવોમા કષાયવાળા કોઇક જીવ (એકાદિ

वेऽपि मान-माया-लोभेभ्यो निवृत्तानां क्रोधं प्रतिपद्यमानानां तु बहूनामेवोपलम्भेन प्रत्येकं क्रोधकषायिराशीनामनन्ततयाऽत्र एकादीनामनुपलम्भेन भङ्गत्रयासंभवात्, किन्तु 'देवेहिं छब्भंगा' देवेषु क्रोधकषायिदेवविशिष्टबहुत्वदण्डके षड् भङ्गाः वक्तव्याः, त्रयोदशानामपि देवपदवाच्यानाम् असुरकुमारादिदशभवनपति-वानव्यन्तर-ज्योतिषिक-वैमानिकान्तानां मध्ये क्रोधोदयशालिना मल्पतया एकत्वे, बहुत्वे च सप्रदेशा-प्रदेशत्वयोः संभवेन पूर्वोक्तषड्भङ्गसंभवात् । 'माणकसाइ-मायाकसाइ-जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो' मानकषायि-माया-

कषायविशिष्ट कोई एक आदि जीव पाया जाता है इस कारण कषायद्वार में जीवपद में तीन भंग कहे गये हैं परन्तु यहां पर मान, माया और लोभ से निवृत्त होकर क्रोधकषाय में प्रवृत्त हुए ऐसे अनेक जीव पाये जाते हैं। क्यों कि इन प्रत्येक मानादि कषायवालों में क्रोधकषायवालों की राशि अनन्त कही गई है इस कारण यहां पर एकादि जीव का उपलंभ नहीं होने के कारण तीन भंग नहीं होते हैं ऐसा कहा गया है। (देवेहिं छब्भंगा) किन्तु क्रोध कषायवाले देवों के बहुत्वविषयक द्वितीय दण्डक में ६ भंग कहे गये हैं। असुरकुमार आदि दस भवनपति देवों में वानव्यन्तर देवों में, ज्योतिषिक देवों में और वैमानिक देवों में इन तेरह देवपद वाच्य देवों में क्रोधकषाय के उदयवाले देव अल्प पाये जाते हैं-इसलिये एकत्व और बहुत्व में सप्रदेशत्व और अप्रदेशत्व का संभव होने के कारण यहां पूर्वोक्त ६ भंग होते हैं। 'माणकसाई-मायाकसाई जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो' मानकषायवालों में और माया-

જીવ) તો હોય છે, તે કારણે કષાય દ્વારમાં જીવ પદમાં ત્રણ ભંગ કહ્યા છે પરંતુ માન, માયા અને લોભમાંથી નિવૃત્ત થઈને ક્રોધકષાયમાં પ્રવૃત્ત થતા હોય છે વળી માનાદિ પ્રત્યેક કષાયોવાળા કરતાં ક્રોધકષાયવાળાની રાશિ અનંત કહેલી છે. તે કારણે ક્રોધકષાયવાળા એકાદિ જીવની પ્રાપ્તિ થતી નથી પણ એવાં તો અનેક જીવ હોય છે. તે કારણે અહીં ત્રણ ભંગ કહ્યા નથી પણ એક જ ભંગ કહ્યો છે. (देवेहिं छब्भंगा) પરંતુ ક્રોધકષાયવાળા દેવોના બહુત્વ વિષયક દંડકમાં છ ભંગ કહ્યા છે. અસુરકુમાર આદિ દસ ભવનપતિ દેવોમાં વાનવ્યન્તર દેવોમાં, જ્યોતિષિક દેવોમાં અને વૈમાનિક દેવોમાં આ તેર દેવ પદ વાચ્યદેવોમાં ક્રોધકષાયના ઉદયવાળા દેવો ઓછાં હોય છે. તે કારણે એકત્વ અને બહુત્વમાં અપ્રદેશત્વ અને અપ્રદેશત્વનો સંભવ હોવાને કારણે અહીં પૂર્વોક્ત છ ભંગ થાય છે.

कपायिषु मान-मायाकषायिपदविशिष्टबहुत्वदण्डके जीवै-केन्द्रियवर्जः जीवपदम्, एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदानि च वर्जयित्वा त्रिकभङ्गः पूर्वोक्तास्त्रयो भङ्गाः वक्तव्याः, जीवपदे-एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदेषु तु अत्रापि उपर्युक्तक्रोधकषायिवत् 'सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च' इति एक एव भङ्गो वक्तव्य उक्तरीत्या। किन्तु 'नेरइय-देवेहिं छब्भंगा' नैरयिक-देवेषु मानकषायि-मायाकषायिनैरयिकदेवबहुत्वदण्डके षड् भङ्गाः पूर्वोक्ताः वक्तव्याः, नैरयिकाणां देवानां च मानमायाकषायिणां मध्ये अल्पानामेव मान-मायोदयवतां संभवेन पूर्वोक्तयुक्त्या षड्भङ्गसंभवात्। 'लोभकसाईहिं जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो' लोभकषायिषु लोभकषायिपदविशिष्ट बहुत्वदण्डके जीवै-केन्द्रियवर्जः जीवपदम्, एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदानि च, वर्जयित्वा त्रिकभङ्गः पूर्वोक्तक्रोधकषायिवत् भङ्गत्रयं वाच्यम्, जीवैकेन्द्रियेषु तु एक-

कषायवालों में-बहुत्वविषयक द्वितीय दण्डक में जीव पद को और एकेन्द्रिय पृथिव्यादिक पांच पदों को छोडकर पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। जीवपद में और एकेन्द्रिय पृथिव्यादिक पांच पदों में क्रोधकषायवाले जीवों की तरह 'सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च' ऐसा एक ही भंग होता है। किन्तु 'नेरइय देवेहिं छब्भंगा' मानकषायवाले और मायाकषायवाले जो नैरयिक और देव हैं उनके द्वितीय दण्डक में ६ भंग होते हैं। क्यों कि मान और मायाकषायवाले देवों और नारकों में मान और मायाके उदयवाले देव नारक अल्प ही होते हैं, इस लिये यहां पर पूर्वोक्त ६ भंग कहे गये हैं। 'लोभकसाईहिं जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो' लोभकषायवालों के बहुत्वविषयक द्वितीय दण्डकमें जीवपद को और पृथिव्यादिक एकेन्द्रियपदों को छोडकर क्रोधकषायवालों की तरह तीन भंग

(माणकसाई-मायाकसाई जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) માનકષાયવાળામાં માયાકષાયવાળામાં બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં જીવપદને અને પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ એકેન્દ્રિય પદોને છોડીને પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે. જીવપદમાં અને પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ એકેન્દ્રિય પદોમાં ક્રોધકષાયવાળા જીવોના જેવોજ (सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) આ એક ભંગ થાય છે, પરંતુ (नेरइयदेवेहिं छब्भंगा) માનકષાયવાળા અને માયાકષાયવાળા જે નારકો અને દેવો હોય છે તેમના બીજા દંડકમાં છ ભંગ થાય છે. કારણ કે માન અને માયાકષાયવાળા દેવો અને નારકોમાં માન અને માયાના ઉદયવાળા દેવો અને નારકો ઓછાં હોય છે.

(लोभकसाईहिं जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) લોભકષાયવાળાના બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં જીવપદને અને પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ એકેન્દ્રિય પદોને છોડીને ક્રોધકષાયવાળાના જેવાં જ પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે પરંતુ જીવ

एव भङ्गः उक्तरीत्या। किन्तु 'नेरइएसु छब्भंगा' नैरयिकेषु नैरयिकलोभकषायि बहुत्वदण्डके पूर्वोक्ताः षड् भङ्गाः वाच्याः, लोभकषायिनैरयिकेषु लोभोदयवत्ता-मल्पका उपर्युक्तषड्भङ्गसंभवात्, उक्तञ्च—

" कोहे माणे माया, बोधव्वा सुरगणेहिं छब्भंगा।
माणे माया लोभे, नेरइएहिं पि छब्भंगा' ॥ १ ॥ इति ॥
" क्रोधे माने मायायां बोद्धव्या सुरगणेषु षड् भङ्गाः।
माने मायायां लोभे नैरयिकेष्वपि षड्भङ्गाः ॥ १ ॥ इतिच्छाया,

देवाः लोभप्रचुरा भवन्ति नैयरिकाश्च क्रोधप्रचुरा भवन्तीति। 'अकसाई-जीव-मणुएहिं तियभंगो' अकषायिसम्बन्धिबहुत्वदण्डके जीव-मनुजेषु सिद्धेषु त्रिक भङ्ग पूर्वोक्तास्त्रयो भङ्गाः वक्तव्याः, नतु नैरयिकादिषु, तेषाम् अकषायित्वासंभवात्,

---

होते हैं। जीव और एकेन्द्रियों में एक ही भंग होता है। किन्तु 'नेर-इएसु छब्भंगो' लोभवाले नारक जीवों में-बहुत्वविषयक द्वितीयदण्डक में-पूर्वोक्त छह भंग होते हैं। क्योंकि लोभकषायवाले नारकों में लोभो-दयवाले नारक जीव अल्प होते हैं। इसलिये यहां छह भंग हो जाते हैं।

क्रोध, मान, माया इनमें देवों के छह भंग होते हैं। तथा मान माया एवं लोभ में नारकों के छह भग होते हैं। देवों में लोभ अधिक होता है और नारकों में क्रोध अधिक होता है। (अकसाई जीव मणुएहिं सिद्धेहिं तियभंगो) अकषायिसंबंधी बहुत्वदण्डक में जीवपद में मनुष्य पद में, और सिद्ध पद में तीन भंग होते हैं। नैरयिक आदिपदों में नहीं क्यों कि इनमें अकषायित्व का संभव ही नहीं है। (ओहियणाणे,

---

અને એકેન્દ્રિયમાં એક જ ભગ થાય છે (नेरइएसु छब्भंगो) લોભવાળા નારક જીવોમાં બહુત્વવિષયક બીજા દંડકમાં પૂર્વોક્ત છ ભંગ થાય છે, કારણ કે લોભકષાયવાળા નારકોમાં લોભના ઉદયવાળા નારક જીવો ઓછાં હોય છે તેથી ત્યાં છ ભંગ થાય છે. કહ્યું પણ છે-" कोहेमाणे " ઇત્યાદિ.

ક્રોધ, માન અને માયામાં દેવોના છ ભંગ થાય છે, તથા માન, માયા અને લોભમાં નારકોના છ ભંગ થાય છે. દેવોમાં લોભ અધિક હોય છે અને નારકોમાં ક્રોધ અધિક હોય છે.

(अकसाई जीव मणुएहिं सिद्धेहिं तियभंगो) અકષાય સંબંધી બહુત્વ દંડકમાં જીવ પદમાં, મનુષ્ય પદમાં અને સિદ્ધ પદમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. નારક આદિમાં ત્રણ ભંગ થતા નથી, કારણ કે તેમનામાં કષાય રહિતતા સંભવિત નથી.

'ओहियणाणे, आभिणिबोहियणाणे, सुयणाणे जीवाइओ तियभंगो' औधिकज्ञाने, मत्यादिभेदैरविशिष्टज्ञानम् औघिकज्ञानम् तस्मिन्, आभिनिबोधिकज्ञाने मतिज्ञाने श्रुतज्ञाने च बहुत्वविषयकदण्डके जीवादिकः जीवादिपदेषु त्रिकभङ्गः पूर्वोक्तास्त्रयोभङ्गा वक्तव्याः, तत्र सामान्यज्ञानात्मकौधिकज्ञानि-मति-श्रुतज्ञानिना सर्वदाऽवस्थितत्वेन सप्रदेशत्वसंभवात् 'सर्वे सप्रदेशाः' इति प्रथमो भङ्गः। एवं मिथ्याज्ञानात् मत्यादिज्ञानमात्रम्, मत्यज्ञानाद् मतिज्ञानम्, श्रुताज्ञानाच्च श्रुतज्ञानं प्रतिपद्यमानानां च एकादीनां संभवात्, 'बहवः सप्रदेशाश्च एकः अप्रदेशश्च' इति द्वितीयो भङ्गः। तथा 'बहवः सप्रदेशाश्च, बहवः अप्रदेशाश्च' इतितृतीयो भङ्गो वेदितव्यः, किन्तु 'विगलिंदिएहिं छब्भंगा' विकलेन्द्रियेषु द्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु

आभिणिबोहियणाणे, सुयणाणे जीवाइओ तियभंगो) औधिकज्ञान में मति आदि भेद रहित सामान्यज्ञान में,-आभिनिबोधिक ज्ञान में-मति ज्ञान में और श्रुतज्ञानमें, बहुत्व विषयकद्वितीय दण्डकमें जीवादिकपदों में पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। क्यों कि सामान्यज्ञानवाले तथा मतिश्रुत ज्ञानवाले जीव सर्वदा पाये जाते हैं, इसलिये उनमें सप्रदेशत्व बन जाने के कारण "सर्वे सप्रदेशाः" यह प्रथम भंग, तथा मिथ्याज्ञान से हटकर मात्र मति आदि ज्ञान को पाने वाला तथा मति अज्ञान के अभाव से मतिज्ञान को प्राप्त करने वाला, श्रुत अज्ञान के अभाव से श्रुतज्ञान को प्राप्त करनेवाला कोई एकादि जीव होता है-इसलिये 'बहवः सप्रदेशाश्च एकः अप्रदेशश्च' यह द्वितीय भंग, और (बहवः सप्रदेशाश्च, बहवः अप्रदेशाश्च) ऐसा तीसरा भंग घट जाता है। किन्तु "विगलिंदिएहिं छब्भंगा' जो विकलेन्द्रिय जीव हैं उनमें तीन भंग न होकर छह

(ओहियणाणे, आभिणिबोहियणाणे, सुयणाणे जीवाइओ तियभंगो) ઔધિક જ્ઞાનમાં-મતિ આદિ ભેદરહિત સામાન્ય જ્ઞાનમાં, આભિનિબોધિક જ્ઞાનમાં (મતિ જ્ઞાનમાં) અને શ્રુત જ્ઞાનમાં બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં જીવાદિક પદોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે. કારણ કે સામાન્ય જ્ઞાનવાળા તથા મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનવાળા જીવો સર્વદા મળી આવે છે, તે કારણે તેમનામાં સપ્રદેશત્વ સંભવી શકવાને કારણે (सर्वे सप्रदेशाः) આ પ્રથમ ભંગ, તથા મિથ્યાજ્ઞાનથી નિવૃત્ત થઈને માત્ર મતિજ્ઞાન આદિ પ્રાપ્ત કરનારો, તથા મતિ અજ્ઞાનને અભાવે મતિ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરનારો, શ્રુત અજ્ઞાનને અભાવે શ્રુત જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરનારો કોઈ એકાદ જીવ તો હોય છે. તેથી (बहवः सप्रदेशाश्च, एक अप्रदेशश्च) આ બીજો ભંગ પણ સંભવી શકે છે, અને (बहवः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च) આ ત્રીજો ભંગ પણ બની શકે છે. પરંતુ (विगलिंदिएहिं

सासादनसम्यक्त्वसंभवेन आभिनिवोधिकादिज्ञानिनाम् एकादीनां संभवेन पूर्वोक्ता एव षड् भङ्गा वक्तव्याः, इह च यथायोगम् एकेन्द्रियपृथिव्यादयः सिद्धाश्च न वक्तव्याः तेषां तदसंभवात्। 'ओहिणाणे मण-केवलणाणे जीवाइओ तियभंगो' अवधिज्ञाने, मनः पर्यवज्ञाने केवलज्ञाने बहुत्वविषयकदण्डके जीवादिकः जीवादिपदेषु त्रिकभङ्गः, पूर्वोक्तास्त्रयो भङ्गाः वक्तव्याः किन्तु अवधिज्ञानैकत्व बहुत्वदण्डकयोः पृथिव्याद्येकेन्द्रिय-विकलेन्द्रियाः सिद्धाश्च न वक्तव्याः, मनःपर्यवदण्डकयोश्च जीवाः, मनुष्याश्च वक्तव्याः, नतु नैरयिक-पृथिव्यादयः, तेषां तदसंभवात्।

भंग होते हैं। क्यों कि इनमें दो इन्द्रिय, तेइन्द्रिय और चौइन्द्रियरूप विकलेन्द्रियों में-सासादन सम्यक्त्व होने के कारण एकादि अभिनिवोधिक ज्ञानवाले जीव की संभवता होती है-इससे यहां पर पूर्वोक्त छह भंग कहे गये हैं। इस द्वार में यथायोग एकेन्द्रियपद पृथिव्यादिक पांचपद तथा सिद्ध इनको छोड़ देना चाहिये-क्यों कि ये विकलेन्द्रियों में परिगणित नहीं हुए हैं। (ओहिणाणे मणपज्जवणाणे केवलणाणे जीवाइओ तियभंगो) अवधिज्ञान में, मनःपर्यवज्ञानमें, एवं केवलज्ञान में बहुत्वविषयक द्वितीय दण्डक में पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। किन्तु अवधिज्ञान के एकत्व और बहुत्वदण्डक में पृथिव्यादिक पांच पद विकलेन्द्रिय और सिद्ध इन्हें संगृहीत नहीं करना चाहिये तथा मनःपर्ययज्ञान के दोनों दण्डकों में जीव और मनुष्य इनका ही ग्रहण करना चाहिये नारक एवं पृथिव्यादिकों का नहीं क्यों कि इनमें मनः पर्यव ज्ञान नहीं

छब्भंगा) વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં છ ભંગ થાય છે. કારણ કે દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય રૂપ વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં સાસાદન સમ્યક્ત્વ હોવાને લીધે એકાદ અભિનિબોધિક જ્ઞાનવાળા જીવની સંભવિતતા હોઈ શકે છે. તેથી અહીં પૂર્વોક્ત છ ભંગ કહ્યા છે. આ દ્વારમાં પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ એકેન્દ્રિય પદોનો તથા સિદ્ધપદનો સમાવેશ કરવાનો નથી, કારણ કે વિકલેન્દ્રિયમાં તેઓની ગણતરી થતી નથી.

(ओहिणाणे, मणपज्जवणाणे, केवलणाणे जीवाइओ तियभंगो) અવધિ જ્ઞાનમાં, મનઃપર્યયજ્ઞાનમાં અને કેવળજ્ઞાનમાં બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં જીવાદિ પદોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે. પરંતુ અવધિજ્ઞાનના એકત્વ અને બહુત્વ દંડકમાં પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ એકેન્દ્રિય પદોનો, વિકલેન્દ્રિયનો અને સિદ્ધપદનો સમાવેશ કરવો નહીં, તથા મનઃપર્યયજ્ઞાનના બન્ને દંડકોમાં જીવ અને મનુષ્યને જ ગ્રહણ કરવા, નારક, પૃથ્વીકાય આદિકોને ગ્રહણ કરવાના નથી, કારણ કે તેમનામાં મનઃપર્યય જ્ઞાન હોતું નથી.

केवलज्ञानदण्डकयोस्तु जीव-मनुष्य-सिद्धा एव वक्तव्याः, नो नैरयिकादयः, तेषां तदसंभवात्, अत एवोक्तम्-'विण्णेयं जस्स जं अत्थि' त्ति, विज्ञेयं यस्य यद् अस्ति-इति। 'ओहिए अण्णाणे, मइअण्णाणे सुय अण्णाणे एगिंदियवज्जो तियभंगो' औधिके अज्ञाने मत्यज्ञाने, श्रुताऽज्ञाने एकेन्द्रियवर्जः एकेन्द्रियपृथिव्यादि वर्जयित्वा जीवादिपदेषु त्रिकभङ्गः, पूर्वोक्ता एव त्रयो भङ्गा वक्तव्याः, तथाहि-औघिकाद्य-ज्ञानिनां सप्रदेशत्वे सदाऽवस्थितत्वात् 'सर्वे सप्रदेशाः' इत्येको भङ्गः। यदा तु सदाऽवस्थितातिरिक्ताः ज्ञानं विमुच्य मत्यज्ञानादितया परिणमन्ति तदा एकादीनां संभवेन 'बहवः सप्रदेशाश्च एकः अप्रदेशश्च' इति द्वितीयो भङ्गः, एवं 'बहवः

होता है। केवलज्ञान के दोनों दण्डकों में जीव, मनुष्य और सिद्ध इन का ही उच्चारण करना चाहिये, नैरयिक आदि पदों का नहीं-क्यों कि इनमें केवलज्ञान नहीं होता है। इसीलिये ऐसा कहा गया है कि-(विण्णेयं जस्स जं अत्थित्ति)। "ओहिए अन्नाणे, मइ अन्नाणे, सुय अन्नाणे, एगिंदियवज्जो तियभंगो) औधिक अज्ञान में, मति अज्ञान में, श्रुत अज्ञान में, एकेन्द्रिय पृथिव्यादिकपदों को छोड़कर जीवादिकपदों में पूर्वोक्त ही तीन भंग होते हैं क्यों कि मति आदि अज्ञान से अविशेषित हुए सामान्य अज्ञानवाले जीव, मति अज्ञान वाले जीव और श्रुत अज्ञानवाले जीव सदा अवस्थित रहते हैं-इस कारण "सर्वे सप्रदेशाः" ऐसा प्रथमभंग यहां बन जाता है। तथा जब अवस्थित जीवों के सिवाय और दूसरे जीव ज्ञान को छोड़कर मति अज्ञान आदि रूप से परिणमित होते हैं तब उनमें ऐसे जीव एकादि होते हैं-इस कारण (बहवः

કેવળજ્ઞાનના બન્ને દંડકોમાં જીવ, મનુષ્ય અને સિદ્ધ, આ પદોના જ પ્રયોગ કરવો, નારકાદિનો પ્રયોગ કરવો નહીં, કારણ કે નારકાદિકોમાં કેવળ-જ્ઞાન હોતું નથી. તેથી જ એવું કહ્યું છે કે (विण्णेयं जस्स जं अत्थि त्ति) (ओहिय अन्नाणे, मइ अन्नाणे, एगिंदियवज्जो तियभंगो) ઔધિક અજ્ઞાનમાં, મતિ અજ્ઞાનમાં અને શ્રુત અજ્ઞાનમાં એકેન્દ્રિય સિવાયના જીવાદિક પદોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે. કારણ કે મતિ આદિ અજ્ઞાનથી અવિશેષિત થયેલા સામાન્ય અજ્ઞાનવાળા જીવો, મતિ અજ્ઞાનવાળા જીવો અને શ્રુત અજ્ઞાનવાળા જીવો સર્વદા મોજૂદ હોય છે. તે કારણે (सर्वे सप्रदेशाः) આ પહેલો ભંગ બની શકે છે તથા જ્યારે અવસ્થિત જીવો સિવાયના બીજાં જીવો જ્ઞાનને છોડીને મતિ અજ્ઞાન આદિ રૂપે પરિણમિત થાય છે ત્યારે તેમાં એવાં જીવ એકાદિ હોય છે, તે કારણે (बहवः सप्रदेशाश्च एकः अप्रदेशश्च) આ બીજો

सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च ' इति तृतीयो भङ्गो बोध्यः । एकेन्द्रियपृथिव्यादिषु तु ' सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च ' इति एक एव भङ्गोऽवसेयः, किन्त्वत्र-त्रिष्वपि उपर्युक्ताज्ञानेषु सिद्धा न वक्तव्याः, तेषां तादृशाज्ञानासंभवात् । ' विभंगणाणे जीवाइओ तियभंगो ' विभङ्गज्ञाने बहुत्वदण्डके जीवादिकः जीवादिपदेषु त्रिकभङ्गः पूर्वोक्तास्त्रयो भङ्गा वक्तव्याः, तथा च मत्यज्ञानादिवत् विभङ्गज्ञानभावना भावनीया, केवलमत्र एकेन्द्रियपृथिव्यादि-विकलेन्द्रियाः, सिद्धाश्च न वक्तव्याः, तेषां विभङ्गज्ञानासंभवात् । 'सजोगी जहा ओहिओ' सयोगी यथा औघिकस्तथा वक्तव्यः, तथा च यथा औघिको जीवादिः प्रतिपादितस्तथा जीवादिदण्डक द्वये

सप्रदेशाश्च एकः अप्रदेशाश्च) ऐसा द्वितीय भंग और "बहवः सप्रदेशाश्च, बहवः अप्रदेशाश्च" ऐसा तीसरा भंग बन जाता है। इस द्वारमें एकेन्द्रिय पृथिव्यादिकको छोड़ने का तात्पर्य यह है कि इन एकेन्द्रियोंमें तीन भंग नहीं होते हैं किन्तु "सप्रदेशा अप्रदेशाश्च" ऐसा एक ही भंग होता है। यहां सिद्धपदका प्रयोग नहीं करना चाहिये-क्योंकि इनमें मति अज्ञान की प्राप्ति असंभव है। (विभंगणाणे जीवाइओ तियभंगा) विभंगज्ञानमें बहुत्व विषयक द्वितीय दण्डक में जीवादिकपदों में पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। मति अज्ञान आदि की तरह ही यहां तीन भंगों के बनने की भावना जाननी चाहिये; इस द्वार में एकेन्द्रिय पृथिवी आदि पांच पद, विकलेन्द्रियपद, और सिद्धपद इनका प्रयोग नहीं करना चाहिये-क्यों कि इन सब में विभंगज्ञान नहीं होता है। (सजोगी जहा ओहिओ)

ભંગ પણ બની શકે છે. અને (बहवः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च) આ ત્રીજો ભંગ બની જાય છે. આ દ્વારમાં પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને ગ્રહણ નહીં કરવાનું કારણ એ છે કે એકેન્દ્રિયોમાં ત્રણ ભંગ થતા નથી પણ (सप्रदेशा अप्रदेशाश्च) આ એકજ ભંગ થાય છે. વળી આ દ્વારમાં સિદ્ધપદનો પણ પ્રયોગ કરવો જોઇએ નહીં કારણ કે તેમને મતિ અજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સંભવી શકતી નથી (विभंगणाणे जीवाइओ तियभंगा) વિભંગ જ્ઞાન સંબંધી બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં જીવાદિક પદોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય તે (વિપરીત જ્ઞાનને વિભંગ જ્ઞાન કહે છે) મતિ અજ્ઞાન આદિના ત્રણ ભંગ થવા વિષે જે સ્પષ્ટીકરણ ઉપર કર્યું છે, તે સ્પષ્ટીકરણ વિભંગ જ્ઞાનના ત્રણ ભંગ માટે પણ સમજવું. આ દ્વારમાં પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ એકેન્દ્રિય પદોનો, વિકલેન્દ્રિય પદનો અને સિદ્ધ પદનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ નહીં કારણ કે તેમનામાં વિભંગ જ્ઞાન હોતું નથી.

ऽपि सयोगी वक्तव्यः, तदभिलापश्चैकत्वेऽयम्–' सयोगी जीवो नियमात् सप्रदेशः, नैरयिकास्तु सयोगी सप्रदेशः, अप्रदेशो वा '। बहुत्वदण्डके ' बहवो जीवाः सयोगिनः सप्रदेशा एव, नैरयिकादयस्तु सयोगिनः ' सर्वे सप्रदेशाः १ बहवः सप्रदेशाश्च एकः अप्रदेशश्च २ ' ' बहवः सप्रदेशाश्च, बहवः अप्रदेशाश्च ३ ' इति-

---

जिस प्रकार से औधिक जीवादिक प्रतिपादित हुए हैं उसी प्रकार से जीवादिक के दोनों दण्डकों में भी सयोगी प्रतिपादित करलेना चाहिये इनके एकत्वविषयक दण्डक में अभिलाप का आकार इस तरह से है– "सजोगी जीवो नियमात् सप्रदेशः, नैरयिकादिस्तु सयोगी सप्रदेशः, अप्रदेशो वा " सयोगी जीव नियम से सप्रदेश है, परन्तु जो सयोगी नैरयिक आदि जीव है वह सप्रदेश भी है और अप्रदेश भी है। बहुत्वविषयक दण्डकमें (बहवो जीवाः सयोगिनः सप्रदेशा एव, नैरयिकादयस्तु सयोगिनः) "सर्वे सप्रदेशाः, बहवः सप्रदेशाश्च एकः अप्रदेशश्च, बहवः सप्रदेशाश्च बहवःअप्रदेशाश्च " ऐसा कथन जानना चाहिये कि अनेक सयोगी जीव सप्रदेश ही होते हैं-परन्तु जो सयोगी नैरयिक आदि जीव हैं वे तीनों भंगवाले होते हैं–प्रथम भंग में सब सयोगी नारक आदि जीव सप्रदेश होते हैं। द्वितीयभंग में कितनेक सयोगी नारक आदि जीव सप्रदेश होते हैं और कोई एक सयोगी नारक आदि जीव अप्रदेश भी होता है। तृतीयभंग में सब ही पूर्वोत्पन्न सयोगी

(सजोगी जहा ओहिओ) જે રીતે ઔધિક (સામાન્ય) જીવાદિકનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે એજ રીતે જીવાદિકના બન્ને દંડકોમાં પણ સયોગીનું પ્રતિપાદન કરવું જોઇએ. તેમના એકત્વ વિષયક દંડકમાં આ પ્રમાણે અભિલાપ બને છે—

(सजोगी जीवो नियमात् सप्रदेशः, नैरयिकादिस्तु सयोगी सप्रदेयः अप्रदेशो वा) સયોગી જીવ નિયમથી જ સપ્રદેશ છે, પરંતુ સયોગી નારકાદિ જીવ સપ્રદેશ પણ હોય અને અપ્રદેશ પણ હોય છે" બહુત્વ વિષયક દંડકમાં (बहवो जीवाः सयोगीनः एव, नेरयिकादयस्तु सयोगिन') (सर्वे सप्रदेशाः, बहवः सप्रदेशाश्च एकः अप्रदेशश्च, बहवः सप्रदेसाश्च बहवः अप्रदेशाश्च) એવું કથન સમજવું કે અનેક સયોગી જીવ સપ્રદેશ જ હોય છે, પરન્તુ જે સયોગી નારક આદિ જીવો છે તેઓ ત્રણ ભંગવાળા હોય છે. પહેલા ભંગમાં સમસ્ત સયોગી નારક આદિ જીવો સપ્રદેશ હોય છે. બીજા ભંગમાં કેટલાક સયોગી નારક આદિ જીવો સપ્રદેશ હોય છે અને કેટલાક સયોગી નારક આદિ જીવ અપ્રદેશ પણ હોય છે ત્રીજા ભગમાં સમસ્ત પૂર્વોત્પન્ન નારક આદિ જીવો સપ્રદેશ

रीत्या भङ्गत्रयवन्तः। एकेन्द्रियपृथिव्यादयः सयोगिनः केवलं 'बहवः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च' इत्येकभङ्गवन्त एव बोध्याः, किन्त्वत्र सिद्धो न वक्तव्यः, तस्य सयोगित्वाभावात्। 'मणजोगी वयजोगी कायजोगी जीवाइओ तियभंगो' मनोयोगिनि योगत्रयवति संज्ञिनि, वचोयोगिनि एकेन्द्रियवर्जे, काययोगिनि सर्वस्मिन्नपि एकेन्द्रियादौ जीवादिकः जीवादिपदेषु त्रिकभङ्गः, भङ्गत्रयं वाच्यम्, तथा च मनोयोगादीनां सदाऽवस्थितत्वे सप्रदेशा इति पूर्वोक्तः प्रथमो भङ्गः, अमनोयोगित्वादिपरित्यागाच्च मनोयोगित्वादिनोत्पद्यमानानाम् एकादीनां संभवेन अप्रदे-

नारक आदि जीव सप्रदेश होते हैं और कितनेक उत्पद्यमान सयोगी नारक आदि जीव अप्रदेश भी होते हैं। परन्तु जो एकेन्द्रियपृथिवी आदिक सयोगी जीव हैं वे केवल (बहवः सप्रदेशाश्च बहव अप्रदेशाश्च) ऐसे एक ही भंगवाले होते हैं-तीन भंगवाले नहीं होते हैं। इस द्वार में सिद्ध पद का उच्चारण नहीं करना चाहिये-क्यों कि ये सिद्ध जीव योगातीत होते हैं। (मणजोगि, वयजोगि, कायजोगि, जीवाइओ तियभंगो) मनोयोगवाले अर्थात् तीनों योगवाले संज्ञी जीवोंमें, वचनयोगवाले अर्थात् एकेन्द्रिय जीवों को छोड़कर बाकी के जीवों में और काययोगवाले अर्थात् समस्त एकेन्द्रियादिक जीवों में, तीनभंग होते हैं ये मनोयोगी आदि जीव सदा अवस्थित रहते हैं इस कारण तो इनमें (सर्वे सप्रदेशाः) ऐसा प्रथम भंग बन जाता है तथा अमनोयोगी आदि के परित्याग से जब जीव मनोयोगी आदिरूप से उत्पद्यमान होते हैं तब ऐसा आदेशरूप एकादि जीव मिल जाता है-इस कारण यहां द्वितीय

હોય છે અને કેટલાક ઉત્પદ્યમાન સયોગી નારક આદિ જીવો અપ્રદેશ પણ હોય છે, પરન્તુ પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય સયોગી જીવો (बहव सप्रदेशाश्च बहव अप्रदेशाश्च) આ એક જ ભંગવાળા હોય છે. તેઓ ત્રણ ભંગવાળા હોતા નથી. વળી આ દ્વારમાં સિદ્ધપદનો પણ પ્રયોગ કરવો જોઈએ નહીં, કારણ કે સિદ્ધ જીવમાં સયોગીતા સંભવી શકતી નથી.

(मणजोगि, वयजोगि, कायजोगि जीवाइओ तियभंगो) મનોયોગવાળા એટલે કે ત્રણે યોગવાળા સંજ્ઞી જીવોમાં, વચન યોગવાળા એટલે કે એકેન્દ્રિય સિવાયના જીવોમાં, અને કાયયોગવાળા જીવોમાં એટલે કે સમસ્ત એકેન્દ્રિય આદિક જીવોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે આ મનોયોગી આદિ જીવોનું અવસ્થાન (અસ્તિત્વ) સદા રહે છે તે કારણે તેમને અનુલક્ષીને (सर्वे सप्रदेशाः) આ પ્રથમ ભંગ બની જાય છે તથા અમનોયોગી આદિ અવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને જ્યારે જીવો મનોયોગી આદિ રૂપે ઉત્પદ્યમાન થાય એવી છે ત્યારે

शत्वलाभे 'सप्रदेशाश्च अप्रदेशश्च' 'सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च' इत्यन्यभङ्गकद्वयम्। अत्र विशेषतामाह–' नवरं–कायजोगी एगिंदिया, तेसु अभंगयं' नवरम्–काययोगिनी ये एकेन्द्रियाः पृथिव्यादयो जीवास्तेषु अभङ्गकम् बहूनां भङ्गानाम् अभावो वक्तव्यः, किन्तु 'सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च' इत्येक एव भङ्गो बोध्यः। एतेषु च मनोवचःकायरूपयोगत्रयदण्डकेषु जीवादिपदानि यथायोगं वक्तव्यानि, किन्तु सिद्धपदं न वक्तव्यम्, तस्य मनोवचःकाययोगासंभवात्। 'अजोगी जहा अलेस्सा' अयोगिनः यथा अलेश्याः उक्तास्तथा ज्ञातव्याः, तथा च अयोगिनां दण्डकद्वयेऽपि अलेश्यसमवक्तव्यतया अलेश्येषु बहुत्वदण्डके जीव–सिद्धपदयोः भङ्गत्रयस्य, मनुष्यपदेषु च भङ्गषट्कस्योक्तत्वेन अत्रापि बहुत्वदण्डके अयोगिषु

भंग बन जाता है और "सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च" ऐसा तृतीयभंग भी बन जाता है (नवरं कायजोगी एगिंदिया तेसु अभंगयं) यहां विशेषता इस प्रकार से है कि जो जीव काययोगवाले एकेन्द्रिय हैं उन में तीन भंग नहीं हैं, किन्तु (सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) ऐसा एकही भंग है। इन मन वचन और कायरूप योगत्रयके दण्डकों में यथायोग जीवादिक पदों का ही कथन करना चाहिये। सिद्धपद का कथन नहीं करना चाहिये। क्यों कि सिद्धों में कोई भी योग नहीं होता है। (अजोगी जहा अलेस्सा) लेश्या रहित जीवों के समान अयोगिजीवों की वक्तव्यता जाननी चाहिये। कहनेका आशय यह है कि अयोगियों के दोनों दण्डकों में लेश्यारहित जीवों के जैसी वक्तव्यता कही गई होने के कारण लेश्यारहित जीवों में बहुत्वविषयक द्वितीय दण्डक में जीव और

અવસ્થાવાળો એકાદિ જીવ પણ મળી આવે છે, તેથી (बहवः सप्रदेशाश्च एकः अप्रदेशश्च) આ બીજો ભંગ પણ બની શકે છે, અને (सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) આ ત્રીજો ભંગ પણ બની શકે છે (नवरं कायजोगी एगिंदिया तेसु अभंगयं) અહીં વિશેષતા એ છે કે કાયયોગવાળા એકેન્દ્રિય જીવોમાં ત્રણ ભંગ થતા નથી, પરન્તુ (सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) આ એક જ ભંગ થાય છે. આ મન, વચન અને કાયયોગના દંડકોમાં યથાયોગ્ય જીવાદિક પદોનો જ પ્રયોગ થવો જોઈએ. અહીં સિદ્ધપદનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ નહીં કારણ કે સિદ્ધોમાં કોઈ પણ યોગનો અભાવ હોય છે.

(अजोगी जहा अलेस्सा) લેશ્ય રહિત જીવોના જેવું જ કથન અયોગી જીવોના વિષયમાં સમજવું. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે–લેશ્યારહિત જીવોના બહુત્વ વિષયક દંડકમાં જીવ અને સિદ્ધપદમાં ત્રણ ભંગ, મનુષ્યોમાં

जीव-सिद्धयोर्भङ्गत्रयम्, मनुष्येषु च षड् भङ्गाः वक्तव्या इत्याशयः। ते च भङ्गाः पूर्वोक्ता एव विज्ञेयाः। 'सागारोवउत्त-अणागारोवउत्तेहिं जीव-एगिंदियवज्जो-तियभगो' साकारोपयोगेषु अनाकारोपयोगेषु नैरयिकादिषु जीवै-केन्द्रियवर्जः त्रिकभङ्गः, जीवपदम्, एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदानि च वर्जयित्वा बहुत्वदण्डके पूर्वोक्तास्त्रयो भङ्गा वक्तव्याः। जीवपदे, एकेन्द्रियपदेषु च 'सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च' इत्येक एव भङ्गो वाच्यः, तत्र च साकारोपयोगात् अनाकारोपयोगगमने, अनाकारोपयोगाद् वा साकारोपयोगगमने प्रथमसमये अप्रदेशत्वम्, द्वयादिसमये तु सप्रदेशत्वं बोध्यम्। सिद्धानां तु एकसमयोपयोगित्वेऽपि साकारस्य अनाकारस्य च उपयोगद्वयस्यासकृत् प्राप्त्या सप्रदेशत्वं, सकृत्प्राप्त्या चाप्रदेशत्वं विज्ञेयम्,

---

सिद्धपदमें तीन भंग, तथा मनुष्यों-अयोगी मनुष्यों में छह भंग होते हैं ऐसा समझना चाहिये। ये छह भंग पहिले कह दिये गये हैं। (सागारोवउत्त-अणागारोवउत्तेहिं जीवएगिंदियवज्जो तियभंगो) साकार उपयोगवाले अनाकार उपयोगवाले नैरयिक आदि जीवों में जीवपद और एकेन्द्रिय पृथिव्यादिक पदों को छोडकर बहुत्व विषयक द्वितीय दण्डक में पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। जीवपद में और एकेन्द्रिय पदों में (सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) ऐसा एक ही भंग होता है। साकार उपयोग से अनाकार उपयोग में आने में और अनाकार उपयोग से साकार उपयोग में आने में प्रथम समय में अप्रदेशता और द्वितीयादि समयों में सप्रदेशता जानना चाहिये। सिद्धों के यद्यपि एक समयोपयोगिता है, तो भी साकार उपयोग और अनाकार उपयोग की बार बार प्राप्ति होने के

છ ભંગ કહ્યા છે, એ જ પ્રમાણે અયોગીના વિષયમાં પણ અહીં સમજવું તે છ ભંગ આગળ કહેવામાં આવ્યા છે.

(सागारोवउत्त अणागारोवउत्तहिं जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) જીવપદ અને એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ પદો સિવાયના સાકાર ઉપયોગવાળા અને અનાકાર ઉપયોગવાળા નારક આદિ જીવોમાં બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે. જીવપદમાં અને એકેન્દ્રિય પદોમાં (सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) આ એક જ ભંગ થાય છે. સાકાર ઉપયોગમાંથી અનાકાર ઉપયોગમાં અને અનાકાર ઉપયોગમાંથી સાકાર ઉપયોગમાં આવવાના પ્રથમ સમયે અપ્રદેશતા અને દ્વિતીય આદિ સમયોમાં સપ્રદેશતા સમજવી. સિદ્ધોમાં જો કે એક સમયોપયોગિતા છે, છતાં પણ સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગની વારંવાર પ્રાપ્તિ થવાને કારણે તેમનામાં સપ્રદેશતા અને તેમની એક વારંવાર પ્રાપ્તિ થવાને કારણે અપ્રદેશતા છે, એમ સમજવું. આ

तथा च बहुत्वदण्डके असकृत्प्राप्तसाकारोपयोगान् बहून् जीवानाश्रित्य 'सप्रदेशाः' इति प्रथमो भङ्गः, तानेव असकृत्प्राप्तसाकारोपयोगान् बहून् जीवान्, सकृत्प्राप्तसाकारोपयोगं च एकमाश्रित्य 'बहवः सप्रदेशाश्च एकः अप्रदेशश्च' इति द्वितीयो भङ्गः, तानेव सकृत्प्राप्तसाकारोयोगान् बहून् आश्रित्य 'बहवः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च' इति तृतीयो भङ्गः। अनाकारोपयोगे तु असकृदवाप्तानाकारोपयोगान् बहून् आश्रित्य प्रथमोभङ्गः, तान् असकृदवाप्तानाकारोपयोगान् बहून्, सकृदवाप्तानाकारोपयोगं चैकमाश्रित्य द्वितीयो भङ्गः, उभयेषामपि असकृ-

---

कारण उनमें सप्रदेशता और उनकी एक बार बार प्राप्ति होने के कारण उनमें अप्रदेशता है ऐसा जानना चाहिये। तथा च-बहुत्वविषयक द्वितीय दण्डकमें बारंबार प्राप्त साकार उपयोगवाले अनेक सिद्ध जीवोंको आश्रित करके (सप्रदेशाः) ऐसा प्रथम भंग, तथा इन्हीं बारंबार प्राप्त साकार उपयोगवाले एक सिद्ध जीव को आश्रित करके "बहवः सप्रदेशाः, एकःअप्रदेशश्च) ऐसा द्वितीय भंग, तथा एक बार प्राप्त साकार उपयोगवाले अनेक जीवोंको आश्रित करके (बहवः सप्रदेशाश्च, बहवः अप्रदेशाश्च) ऐसा तृतीय भंग जानना चाहिये। अनाकार उपयोग द्वारमें भी तीन भंग इसी प्रकार से होते हैं-अर्थात्-बारंबार प्राप्त अनाकार-उपयोगवाले अनेक जीवोंको आश्रित करके अनाकार उपयोग में प्रथम-भंग, तथा इन्हीं बारंबार प्राप्त अनाकार उपयोगवाले अनेक जीवों को आश्रित करके और एक बार प्राप्त अनाकार उपयोगवाले एक जीव को

આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં વારંવાર પ્રાપ્ત એવા સાકાર ઉપયોગવાળા અનેક સિદ્ધ જીવોને અનુલક્ષીને (सप्रदेशाः) એવો પ્રથમ ભંગ બને છે તથા જેમને વારંવાર સાકાર ઉપયોગની પ્રાપ્તિ થઇ છે એવાં અનેક સિદ્ધ જીવોને તથા જેને એક જ વાર સાકાર ઉપયોગની પ્રાપ્તિ થઈ છે એવા એક સિદ્ધ જીવને અનુલક્ષીને બીજો ભંગ આ પ્રમાણે બને છે. (बहव सप्रदेशा', एकः अप्रदेशश्च) તથા જેમને એક વાર સાકાર ઉપયોગની પ્રાપ્તિ થઇ છે એવા અનેક સાકાર ઉપયોગવાળા જીવોને અનુલક્ષીને ત્રીજો ભંગ આ પ્રમાણે સમજવો-(बहवः सप्रदेशाश्च बहव अप्रदेशाश्च) અનાકાર ઉપયોગ દ્વારમાં પણ ત્રણ ભંગ એજ પ્રમાણે થાય છે. એટલે કે વારંવાર પ્રાપ્ત અનાકાર ઉપયોગવાળા અનેક જીવોને અનુલક્ષીને અનાકાર ઉપયોગમાં પ્રથમ ભંગ, તથા એજ વારંવાર પ્રાપ્ત અનાકાર ઉપયોગવાળા અનેક જીવોને અને એક વાર પ્રાપ્ત અનાકાર ઉપયોગવાળા એક જીવને અનુલક્ષીને બીજો

स्याप्तानाकारोपयोगानां सकृत्प्राप्तानाकारोपयोगानाम् अनेकत्वे तृतीयो भङ्गोऽवसेयः । 'सवेयगा य जहा सकसाई' सवेदकाश्च यथा सकषायिणः उक्तास्तथा विज्ञेयाः, तथा च कषायिणां बहुत्वदण्डके जीवादिपदेषु भङ्गत्रयस्य, एकेन्द्रियपृथिव्यादिषु भङ्गैकस्य प्रतिपादितत्वेन अत्रापि सवेदकानां बहुत्वदण्डके जीवादि पदेषु पूर्वोक्तं भङ्गकत्रयम् एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदेषु एको भङ्गो विज्ञातव्यः । वेदं प्रतिपन्नान् बहून् श्रेणिभ्रंशानन्तरं च वेदं प्रतिपद्यमानान् एकादीन् आश्रित्य भङ्गत्रयमवसेयम् 'इत्थिवेयग-पुरिसवेयग-नपुंसगवेयगेसु जीवाइओ तियभंगो'

आश्रित करके द्वितीय भंग, तथा असकृत प्राप्त अनाकार उपयोगवालों की एवं सकृत्-एक बार-प्राप्त अनाकार उपयोगवालों की अनेकता में तृतीय भंग होता है ऐसा जानना चाहिये । (सवेयगा य जहा सकसाई) जैसे सकषाय जीव कहे गये हैं वैसे ही सवेदक जीव जानना चाहिये तथा च-कषायी जीवों के बहुत्व विषयक द्वितीय दण्डक में जीवादिक-पदों में तीन भंग होते हैं ऐसा कहा गया है-सो यहां पर भी सवेदक जीवों के बहुत्वविषयक द्वितीय दण्डकमें जीवादिक पदों में पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं-तथा एकेन्द्रिय पृथिव्यादिक पदों में एक भंग होता हैं ऐसा समझना चाहिये । यहां पर सवेदक जीवों में जो तीन भंग कहे गये हैं सो वेदको प्रतिपन्न हुए अनेक जीवों को आश्रित करके प्रथम भंग तथा श्रेणि से च्युत होनेके बाद वेदको प्रतिपद्यमान एकादि जीवको आश्रित करके द्वितीय भंग और तृतीय भंग कहे गये हैं ऐसा जानना चाहिये । (इत्थिवेयग-पुरिसवेयग-नपुंसगवेयगेसु जीवाइओ तियभंगो) स्त्री

ભંગ, તથા વારંવાર પ્રાપ્ત અનાકાર ઉપયોગવાળાની અને એક વાર પ્રાપ્ત અનાકાર ઉપયોગવાળાની અનેકતાને અનુલક્ષીને ત્રીજો ભંગ થાય છે.

(सवेयगा य जहा सकसाई) સવેદક જીવોનું કથન કષાયયુક્ત જીવોના કથન પ્રમાણે જ સમજવું. જેમ કષાયયુક્ત જીવોના બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં જીવાદિક પદોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે. અને એકેન્દ્રિયમાં એક ભંગ સમજવો. અહીં સવેદક જીવોમાં જે ત્રણ ભંગ કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે સમજવા— પહેલો ભંગ સવેદક અવસ્થા જેમણે પ્રાપ્ત કરેલી છે એવાં અનેક જીવોને અનુલક્ષીને બને છે. શ્રેણિથી ભ્રષ્ટ થઇને સવેદક અવસ્થા પ્રાપ્ત કરનારા કોઇક જીવને અનુલક્ષીને બીજો ભંગ બને છે, અને એવાં અનેક જીવોને અનુલક્ષીને ત્રીજો ભંગ બને છે, એમ સમજવું.

(इत्थिवेयग-पुरिसवेयग-नपुंसगवेयगेसु जीवाइओ तियभंगो) સ્ત્રીવેદમાં

स्त्रीवेदक–पुरुषवेदक–नपुंसकवेदकेषु जीवादिकः जीवादिपदेषु त्रिकभङ्गः पूर्वोक्ता-स्त्रयोभङ्गाः विज्ञेयाः। अत्रवेदात् वेदान्तरसंक्रमणे प्रथमसमये अप्रदेशत्वम्, द्वया-दिसमयेषु च सप्रदेशत्वं विज्ञाय भङ्गकत्रयं विज्ञेयम्। किन्त्वत्र 'नवरं–नपुंसगवेये एगिंदियेसु अभंगयं' नवरं विशेषस्तु नपुंसकवेदे एकेन्द्रियेषु अभङ्गकम् बहूनां भङ्गानाम् अभावः, अपितु एक एव भङ्गः, तथा च नपुंसकवेदकदण्डके पृथिव्या-द्येकेन्द्रियेषु 'सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च' इत्येक एव भङ्गो वाच्यः पूर्वोक्तरीत्या। स्त्रीवेदकदण्डक–पुरुषवेदकदण्डकेषु देव-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्-मनुष्य-पदान्येव वाच्यानि, नपुंसकवेददण्डकयोस्तु देववर्जानि पञ्चेन्द्रियतिर्यग्–मनुष्यपदानि वक्तव्यानि, सिद्धपदं च त्रिष्वपि वेदकेषु न वक्तव्यम् तत्र वेदाभावात्। 'अवेयगा जहा अक-

वेदमें, पुरुषवेदमें और नपुंसकवेद द्वार में जीवादिक पदोंमें तीन भंग हैं। जब एक वेदसे दूसरे वेदमें संक्रमण होता है तब प्रथम समय में अप्रदेशत्व और द्वितीयादि समयों में सप्रदेशत्व समझकर पहिले की तरह यहां तीन भंग समझना चाहिये। नपुंसक वेदके दोनों दण्डकों में तो एकेन्द्रियोंमें एकही भंग होता है 'अभंगयं' पद यह समझाता है कि यहां एकेन्द्रियों में अनेक भंगों का ही अभाव है–एक भङ्ग जो (सप्र-देशाश्च अप्रदेशाश्च) यह है इसका अभाव नहीं है। अतः यहां पर एक ही भंग है। स्त्रीवेद दण्डकों में पुरुषवेद दण्डकोंमें देव, पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च और मनुष्य इन पदों का ही प्रयोग करना चाहिये, तथा नपुंसक वेदके दोनों दण्डकों में देव पदको छोड़कर पंचेन्द्रिय तिर्यंच और मनुष्य इन पदों का प्रयोग करना चाहिये। सिद्ध पदका प्रयोग तीनों वेदों में से किसी भी वेदके दण्डक में नहीं करना चाहिये–क्यों कि ये वेदरहित

પુરુષવેદમાં અને નપુંસક–વેદદ્વારમાં જીવાદિક પદોમાં ત્રણ ભંગ છે. જ્યારે એક વેદમાંથી બીજા વેદમાં સંક્રમણ થાય છે, ત્યારે પ્રથમ સમયે અપ્રદેશત્વ અને દ્વિતીય આદિ સમયોમાં સપ્રદેશત્વ સમજીને આગળ બતાવ્યા પ્રમાણેના ત્રણ ભંગ સમજવા. નપુંસક વેદકના બન્ને દંડકોમાં તો એકેન્દ્રિયમાં એકજ ભંગ થાય છે. (अभंगयं) પદ એ બતાવે છે કે અહીં એકેન્દ્રિયોમાં અનેક ભંગો થતા નથી, પણ (सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) આ એક જ ભંગ થાય છે. સ્ત્રીવેદ દંડકોમાં, અને પુરૂષવેદ દંડકોમાં દેવ, પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યો આ ત્રણ પદોનો જ પ્રયોગ કરવો. નપુંસક વેદના બન્ને દંડકોમાં દેવપદને જતું કરીને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યોનો જ પ્રયોગ કરવો. સિદ્ધપદનો પ્રયોગ ત્રણે વેદોમાંથી એક પણ વેદના દંડકમાં કરવા જોઇએ નહીં, કારણ

साई' अवेदका यथा अकषायिनस्तथा वक्तव्याः, एवं च अकषायिणां जीव-मनुष्यसिद्धपदेषु भङ्गत्रयस्य प्रतिपादितत्वेन अवेदकानामपि बहुत्वदण्डके जीव-मनुष्य-सिद्धपदेष्वेव भङ्गत्रयं पूर्वोक्तं वक्तव्यम्। 'सरीरी जहा ओहिओ' शरीरी यथा औधिकः सामान्यजीवः प्रतिपादितस्तथा विज्ञेयः, तथा च औधिकदण्डकवत् शरीरिणाम् एकत्वबहुत्वदण्डकयोः जीवपदे सप्रदेशता एव वक्तव्या, नत्वप्रदेशता, सशरीरित्वस्यानादित्वात्, नैरयिकादिषु तु बहुत्वदण्डके भङ्गत्रयम्, एकेन्द्रियपृथिव्यादिषु केवलं तृतीयो भङ्गः। 'ओरालिय-वेउव्विय-सरीराणं जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो' औदारिक-वैक्रयशरीरेषु जीवैकेन्द्रियवर्जः जीवपदम् एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदानि वर्जयित्वा त्रिकभङ्गः, पूर्वोक्तास्त्रयोभङ्गाः वाच्याः, तथा च औदारिक-वैक्रिय-सशरीरिणां बहुत्वदण्डके जीवपदे, एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदेषु च केवलम् 'सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च' इति तृतीय एव भङ्गो विज्ञेयः, तेषु

होते हैं। (अवेयगा जहा अकसाई) जीव मनुष्य और सिद्ध इन तीन पदों में ही अवेदकता का आश्रय करके अकषायवाले जीवों की तरह तीन भंग होते हैं। 'ससरीरी जहा ओहिओ' सामान्य जीव दंडककी तरह सशरीरी के दोनों दण्डकोंमें जीव पदमें सप्रदेशकताका ही कथन करना चाहिये, अप्रदेशता का नहीं-क्यों कि सशरीरता अनादि काल से है। नैरयिक आदिकों में तो बहुत्वविषयक द्वितीय दण्डक में तीन भङ्ग होते हैं। तथा एकेन्द्रिय पृथिव्यादिकों में केवल तीसरा भंग होता है। (ओरालिय-वेउव्विय सरीराणं जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) औदारिक शरीरवालों में वैक्रिय शरीरवालों में जीव पद और एकेन्द्रिय को छोड़ कर पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। तथा च-औदारिक और वैक्रिय शरीर वाले जीवों के बहुत्व दण्डकमें और एकेन्द्रिय पृथिव्यादिक पदों में केवल

કે સિદ્ધો વેદરહિત હોય છે. (अवेयगा जहा अकसाई) જીવ, મનુષ્ય અને સિદ્ધ આ ત્રણ પદોમાં જ અવેદકતાને અનુલક્ષીને અકષાયવાળા જીવોની જેમ ત્રણ ભંગ થાય છે.

(ससरीरी जहा ओहिओ) સામાન્ય જીવ દંડકની જેમ સશરીરીના બન્ને દંડકોમાં જીવપદમાં સપ્રદેશતાનું જ કથન કરવું જોઇએ, અપ્રદેશતાનું કથન કરવું જોઇએ નહીં, કારણ કે સશરીરતા અનાદિ કાળથી હોય છે. નારક આદિમાં તો બહુત્વ વિષયક બીજા દંડકમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. પણ પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય જીવોમાં તો માત્ર ત્રીજો ભંગ જ થાય છે. (ओरालिय-वेउव्विय सरीराणं जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो) ઔદારિક શરીરવાળામાં અને વૈક્રિય શરીરવાળામાં જીવપદ અને એકેન્દ્રિયને છોડીને પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે. ઔદારિક અને વૈક્રિય શરીરવાળા જીવોના બહુત્વ દંડકમાં જીવપદમાં તથા

बहूनामेव प्रतिक्षण प्रतिपन्नानां प्रतिपद्यमानानां चोपलम्भात् , शेषेषु मनुष्यादिषु पूर्वोक्तं भङ्गत्रयमवसेयम् ; तेषु बहूनां प्रतिपन्नानाम् , औदारिक-वैक्रियपरित्यागेन औदारिकं वैक्रियं च प्रतिपद्यमानानाम् एकादीनां सद्भावात् , किन्त्वत्र औदारिकैकत्वबहुत्वदण्डकयोः नैरयिकाः देवाश्च न वक्तव्याः, वैक्रियदण्डकयोश्च पृथिव्यप्तेजोवनस्पति-विकलेन्द्रियाः न वक्तव्याः, अत्र वैक्रियदण्डके एकेन्द्रियपदे तृतीयभङ्गकथने कथ न विरोधः? इति चेदाह-असंख्यातानां

(सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) ऐसा एक तीसरा ही भंग होता है। क्यों कि उनमें प्रतिक्षण प्रतिपन्न और अप्रतिपद्यमान अनेक जीवों की प्राप्ति होती है। शेष मनुष्यादिकों में पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। क्यों कि इनमें अनेक प्रतिपन्न जीवों का और औदारिक वैक्रिय शरीर को छोड कर पुनः औदारिक और वैक्रिय शरीर को पानेवाले एकादि जीव का सद्भाव पाया जाता है। यहां औदारिक के एकत्व और बहुत्व दण्डक में नैरयिक और देव इन पदों का प्रयोग नहीं करना चाहिये-क्यों कि इनको औदारिक शरीर नहीं होता है। वैक्रिय के दोनों दण्डकोंमें पृथिवी अप्, तेज, वनस्पति और विकलेन्द्रिय इन पदों का प्रयोग नहीं करना चाहिये-क्योंकि इन जीवोंको वैक्रिय शरीर नहीं होता है। यहां ऐसी आशंका नहीं करनी चाहिये कि-वैक्रियदण्डक में एकेन्द्रिय पद में जो आपने तीसरा भंग कहा है सो उसमें विरोध क्यों नहीं आवेगा ? नहीं आवेगा

પાંચે એકેન્દ્રિય પદોમાં (सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) આ એક જ ભંગ (ત્રીજો ભંગ) થાય છે. કારણ કે તેમાં પ્રત્યેક ક્ષણે પ્રતિપન્ન (પૂર્વોત્પન્ન) અને પ્રતિપદ્યમાન અનેક જીવોની પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. એ સિવાયના મનુષ્ય આદિ જીવોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે, કારણ કે તેમનામાં અનેક પૂર્વોત્પન્ન જીવોનો અને ઔદારિક કે વૈક્રિય શરીરનો પરિત્યાગ કરીને ફરીથી ઔદારિક કે વૈક્રિય શરીર પ્રાપ્ત કરનાર કોઇક (એકાદિ) જીવનો સદ્ભાવ રહે છે. અહીં ઔદારિકના એકત્વ અને બહુત્વ દંડકમાં નારક અને દેવનો પ્રયોગ થતો નથી, કારણ કે તેમને ઔદારિક શરીર હોતું નથી. વૈક્રિયના બન્ને દંડકોમાં પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વનસ્પતિકાય અને વિકલેન્દ્રિયનો પ્રયોગ કરવો નહીં, કારણ કે તે જીવોને વૈક્રિય શરીર હોતું નથી. અહીં એવી આશંકા કરવી જોઇએ નહીં કે વૈક્રિય એકેન્દ્રિય જીવોને આપે ત્રીજો ભગ લાગુ પાડયો છે. તો શું અહીં વિરોધાભાસ લાગતો નથી ? આ શંકાનું સમાધાન નીચે

वायूनां प्रतिसमयं वैक्रियकरणमाश्रित्यैव तथोक्तत्वेन न विरोधइति। यद्यपि पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो मनुष्याश्च वैक्रियलब्धिमन्तोऽल्पा एव सन्ति, तथा च तत्र भङ्गत्रयं नोपपद्यते तथापि तेषाम् 'तियभंगे' त्ति त्रिकभङ्गवचनसामर्थ्यात् बहूनां वैक्रियावस्थितत्वम् एकादीनाम् वैक्रियं प्रतिपद्य मानत्वमवसेयम्। 'आहारगसरीरे जीवमणुएसु छब्भंगा' आहारकशरीरे आहारकशरीरिणां बहुत्वदण्डके जीव–मनुष्यपदयोः पूर्वोक्ताः षड्भङ्गा विज्ञेयाः आहारकशरीरिणां मनुष्येभ्योऽल्पत्वात्। अन्येषां जीवानां तु आहारकशरीरत्वं नैव संभवति, 'तेयग–कम्मगाणं जहा ओहिया' तैजस–कार्मणशरीरिणाम् यथा औघिकाः सामान्यजीवा उक्तास्तथा विज्ञेयाः, तत्र च जीवाः सप्रदेशा एव वक्तव्याः तैजस कार्मणसंयोगस्यानादित्वात्।

क्यों कि असंख्यात वायुकायजीवों की प्रतिक्षण होती हुई वैक्रियक्रिया को ही लेकर ऐसा कहा गया है, अतः विरोध आने कि यहाँ कोई बात नहीं है तथा–पंचेन्द्रियतिर्यंच और मनुष्य यद्यपि वैक्रियलब्धिवाले थोड़े ही होते हैं, फिर भी इनमें तीन भंग कहे गये हैं। सो इस बातके सामर्थ्य से यही संभवित होता है कि वैक्रियशरीर वाले पूर्वप्रतिपन्न मनुष्य तिर्यंच जीव अनेक होते हैं और वैक्रियप्रतिपद्यमान जीव एकादि होता है। (आहारगसरीरे जीवमणुएसु छब्भंगा) आहारक शरीरवालों के बहुत्वदण्डक में जीव मनुष्यपद में पूर्वोक्त छह भंग होते हैं। कारण कि आहारक शरीर वाले मनुष्य थोड़े होते हैं और अवशिष्ट जीवों को आहारक शरीर होता नहीं है। (तेयगकम्मगाणं जहा ओहिया) तैजस और कार्मण शरीर वाले जीव सामान्य जीवों के समान कहे गये हैं।

પ્રમાણે છે–અસંખ્યાત વાયુકાય જીવોની પ્રતિક્ષણે થતી વૈક્રિય ક્રિયાને અનુલક્ષીને જ એવું કહ્યુ છે. તેથી આ વાતમાં કોઇ વિરોધ ભાસ રહેતો નથી. તથા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્ય જો કે વૈક્રિય લબ્ધિવાળા થોડાં જ હોય છે, તો પણ તેમના ત્રણ ભંગ કહ્યા છે. તો આ વાતને આધારે એજ સંભવિત હોય છે કે વૈક્રિય શરીરવાળા પૂર્વપ્રતિપન્ન મનુષ્ય તિર્યંચ જીવ અનેક હોય છે અને વૈક્રિય પ્રતિપદ્યમાન જીવ તો કોઇક (એકાદ) જ હોય છે. (आहारगसरीरे जीवमणुएसु छब्भंगा) આહારક શરીરવાળાના બહુત્વ દંડકમાં જીવ અને મનુષ્ય પદમાં પૂર્વોક્ત છ ભંગ થાય છે, કારણ કે આહારક શરીરવાળા મનુષ્ય થોડાં હોય છે અને અવશિષ્ટ (બાકીના) જીવોને આહારક શરીર હોતું નથી. (तेयगकम्मगाणं जहा ओहिया) તૈજસ અને કાર્મણ શરીરવાળા જીવોને સામાન્ય જીવો જેવાં કહ્યાં છે, કારણ કે તૈજસ અને

नैरयिकादयस्तु तैजसकार्मणशरीरिणः त्रिभङ्गकाः, एकेन्द्रियपृथिव्यादयश्च केवलं तृतीयभङ्गका एव वाच्याः। एतेषु च सशरीरादिदण्डकेषु सिद्धपदं न वाच्यं, तस्य सशरीरत्वविरहात्। 'असरीरेहिं जीव-सिद्धेहिं तियभंगो' अशरीरेषु सप्रदेशत्वादिना वक्तव्येषु जीवादिषु जीव-सिद्धपदयोः पूर्वोक्ताः त्रयोभङ्गाः विज्ञेयाः, अन्येषां मनुष्यनैरयिकादीनाम् अशरीरत्वाभावात्। 'आहारपज्जत्तीए, सरीरपज्जत्तीए, इंदियपज्जत्तीए, आणपाणपज्जत्तीए जीव-एगिंदियवज्जो तियभंगो' आहारपर्याप्तौ, शरीरपर्याप्तौ, इन्द्रियपर्याप्तौ, आन-प्राण (श्वासोच्छ्वास) पर्याप्तौ

क्यों कि तैजस और कार्मण शरीर का संयोग अनादि होने के कारण यहां पर जीवों में सप्रदेशता ही कही गई है। तथा तैजस और कार्मण शरीर वाले जो नैरयिक आदि जीव हैं उनमें तीन भंग कहे गये हैं। तथा-एकेन्द्रिय जो पृथिव्यादिक जीव हैं उनमें केवल एक तीसरा ही भंग कहा गया है। इन सशरीरादि दण्डकों में सिद्धपद का प्रयोग इसलिये नहीं करना चाहिये कि सिद्धजीव अशरीर होते हैं। (असरीरेहिं जीवसिद्धेहिं तियभंगो) सप्रदेशत्वादिरूप से कहने के योग्य अशरीर जीवादिक में-जीवपद में और सिद्धपद में-पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। क्यों कि जीव और सिद्ध के सिवाय दूसरे जीवों में अर्थात् मनुष्य एवं नैरयिक आदिकों में अशरीरता का अभाव रहता है। (आहारपज्जत्तीए, सरीरपज्जत्तीए इंदियपज्जत्तीए आणपाणपज्जत्तीए जीवएगिंदियवज्जो जीवाइओ तियभंगो) आहारपर्याप्तिद्वार में, शरीरपर्याप्तिद्वार में इन्द्रियपर्याप्तिद्वार में, और श्वासोच्छ्वासपर्याप्तिद्वार में जीवपद और

કાર્મણ શરીરનો સંયોગ અનાદિ હોવાને કારણે એવાં શરીરવાળાં જીવોમાં સપ્રદેશતા જ કહી છે, તથા તૈજસ અને કાર્મણ શરીરવાળા જે નારક આદિ જીવો છે, તેમના ત્રણ ભંગ કહ્યા છે, તથા પૃથ્વીકાય આદિ એકેન્દ્રિય જીવોમાં ત્રીજો એક ભંગ કહ્યો છે. સિદ્ધ જીવ અશરીરી હોય છે, તે કારણે આ અશરીરી આદિ દંડકોમાં સિદ્ધપદનો પ્રયોગ થતો નથી. (असरीरेहिं जीव सिद्धेहिं तियभंगो) સપ્રદેશત્વાદિ રૂપે કહેવા યોગ્ય અશરીરી જીવાદિકમાં-જીવ પદમાં અને સિદ્ધપદમાં-પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે, કારણ કે જીવ અને સિદ્ધ સિવાયના મનુષ્ય, નારક આદિકોમાં અશરીરતાનો અભાવ હોય છે.

(आहारपज्जत्तीए, सरीरपज्जत्तीए, इंदियपज्जत्तीए आणपाणपज्जत्तीए जीव एगिंदियवज्जो जीवाइओ तियभंगो) આહાર પર્યાપ્તિદ્વારમાં, શરીર પર્યાપ્તિદ્વારમાં, ઇન્દ્રિય પર્યાપ્તિદ્વારમાં, અને શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિદ્વારમાં જીવપદ અને

च जीवैकेन्द्रियवर्जः जीवपदम् एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदानि च वर्जयित्वा मनुष्यादिषु त्रिकभङ्गः, पूर्वोक्तास्त्रयोभङ्गा वक्तव्याः, जीवपदे, एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदेषु तु बहूनाम् आहार–शरीरे–न्द्रिया–ऽऽनप्राणपर्याप्तीः प्रतिपन्नानां, बहूनामेव च आहाराद्यपर्याप्तिपरित्यागेन आहारादिपर्याप्तिभिः पर्याप्तिभावं प्रतिपद्यमानानां सद्भावात् 'बहवः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च' इति तृतीयो भङ्ग एव वक्तव्य, इत्याशयः,

'भासा–मणपज्जत्तीए जहा सन्नी' भाषामनसोः पर्याप्तिः भाषामनःपर्याप्तिस्तस्याम् बहुश्रुताभिमतत्वादेकत्वं विवक्षितम् भाषा–मनःपर्याप्त्योरित्यर्थः पर्याप्तिमन्तो जीवाः यथासंज्ञिनः पूर्वं प्रतिपादितास्तथा सप्रदेशत्वादिना वक्तव्याः,

---

एकेन्द्रियपृथिव्यादिकपदों में छोड़कर मनुष्यादिकों में पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। जीवपद में एवं एकेन्द्रियपृथिव्यादिक पदों में तो अनेक जीवों का जो कि आहार, शरीर, इन्द्रिय और श्वासोच्छ्वास इन पर्याप्तियों को पहिले से ही प्रतिपन्न किये हुए होते हैं सद्भाव रहता है, तथा आहारादि अपर्याप्ति भाव के परित्याग से आहारादि पर्याप्तियों से जो पर्याप्तिभाव को प्रतिपद्यमान होते हैं ऐसे भी अनेक जीवों का सद्भाव रहता है–इस कारण "बहवः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च" यहां ऐसा एक तीसरा ही भंग होता है। तथा बाकी के अन्य जीवों में तीन भंग होते हैं। (भासामणपज्जत्तीए जहा सन्नी) भाषा और मन की जो पर्याप्ति है वह भाषामनः पर्याप्ति है। भाषापर्याप्ति और मनः पर्याप्ति इस प्रकार की ये दो पर्याप्तियां अलग २ हैं–फिर भी जो यहां उन्हें एकरूप जैसा विवक्षित किया गया है उसका कारण बहु श्रुतजनों को

પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ એકેન્દ્રિય પદોને છોડીને બાકીના મનુષ્ય આદિકોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે જીવપદમાં અને એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય આદિક પદોમાં તો આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય અને શ્વાસોચ્છ્વાસ આ પર્યાપ્તિઓને પહેલેથી જ પ્રાપ્ત કરી હોય એવાં અનેક જીવોનો સદ્ભાવ રહે છે, તથા આહારાદિ અપર્યાપ્તક અવસ્થાનો ત્યાગ કરીને અહારાદિ પર્યાપ્તક અવસ્થામાં આવતા હોય એવા અનેક જીવોનો પણ સદ્ભાવ રહે છે, તે કારણે (बहवः सप्रदेशाश्च बहवः अप्रदेशाश्च) અહીં આ એક ત્રીજો ભંગ જ થાય છે, અને બાકીના જીવોમાં ત્રણે ભંગ થાય છે. (भासामण पज्जत्तीए जहा सन्नी) ભાષા અને મનની જે પર્યાપ્તિ છે તેને ભાષામન પર્યાપ્તિ કહે છે. ભાષા પર્યાપ્તિ અને મન પર્યાપ્તિ, એ બન્ને જુદી જુદી પર્યાપ્તિઓ છે, છતાં પણ અહીં તેમને એકરૂપ જેવી બતાવવામાં આવી છે, તેનું કારણ એ છે કે ઘણા વિદ્વાનોએ

तथा च संज्ञिनां जीवादिषु भङ्गत्रयस्योक्तत्वेन अत्रापि सर्वपदेषु भङ्गत्रयं वक्तव्यम्, पञ्चेन्द्रियपदान्येवात्र वक्तव्यानि, अन्येषां मिश्रितभाषामनःपर्याप्तिविरहात्। 'आहार अपज्जत्तीए जहा अणाहारगा' आहारापर्याप्तौ यथा अनाहारका उक्तास्तथा वक्तव्याः, तथा च–अनाहारकेषु जीवैकेन्द्रियवर्जितेषु भङ्गषट्कस्योक्तत्वेनात्रापि षड् भङ्गा भणितव्याः, आहारपर्याप्तिमतामल्पत्वात्। जीवैकेन्द्रियेषु च भङ्गैकस्योक्तत्वेन जीवपदे, एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदेषु च 'सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च' इत्येक एव तृतीयो भङ्गः, सततं विग्रहगतिमताम् आहारपर्याप्तिमतां बहूनां सद्-

---

इनमें एकत्व मान्य है। भाषापर्याप्ति और मनः पर्याप्ति से पर्याप्त हुए जीव संज्ञी जीवों की तरह सप्रदेशत्व आदि रूप से कहे गये हैं ऐसा जानना चाहिये। तथा–संज्ञी जीवों की तरह समस्त पदों में तीन भंग होते हैं। यहां पर पञ्चेन्द्रिय पदों का ही प्रयोग करना चाहिये। क्यों कि अन्य जीवों को मिश्रित भाषामनः पर्याप्ति का अभाव रहता है। "आहार अपज्जत्तीए जहा अणाहारगा" जिस तरह से अनाहारक जीव कहे गये हैं उसी प्रकार से आहार अपर्याप्ति में भी जानना चाहिये–जीव और एकेन्द्रियवर्जित अनाहारकों में छह भंग कहे गये हैं, सो यहां पर भी छह भंग कहना चाहिये–क्यों कि आहारक पर्याप्ति वाले जीव अल्प होते हैं। जीवपद में और एकेन्द्रियपृथिवी आदिकपदों में "सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च" ऐसा एक तीसरा ही भंग होता है। क्यों कि आहार अपर्याप्तिवाले विग्रहगत्यापन्न जीव निरन्तर अनेक मिलते

તેમના એકત્વને માન્ય કરેલું છે ભાષા પર્યાપ્તિ અને મનઃપર્યાપ્તિની પર્યાપ્ત થયેલા જીવોના સપ્રદેશત્વ આદિનું કથન સંજ્ઞી જીવોના કથન પ્રમાણે જ સમજવું. અહીં પણ સંજ્ઞી જીવોની જેમ સમસ્ત પદોમાં ત્રણ ભંગ થાય છે. આ બન્ને પર્યાપ્તિઓના દંડકોમાં પંચેન્દ્રિય પદોનો જ પ્રયોગ કરવો, કારણ કે તે સિવાયના જીવોમાં મિશ્રિત ભાષામન પર્યાપ્તિનો અભાવ હોય છે.

(आहार अपज्जत्तीए जहा अणाहारगा) અનાહારક જીવોના કથન પ્રમાણે જ આહાર અપર્યાપ્તિવાળા જીવોનું કથન સમજવું. જીવ અને એકેન્દ્રિય સિવાયના અનાહારકોમાં છ ભંગ કહ્યા છે, તો અહીં પણ છ ભંગ સમજવા, કારણ કે આહાર પર્યાપ્તિવાળા જીવો ઓછાં હોય છે. જીવપદમાં એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય આદિકોમાં (सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च) આ એક જ (ત્રીજો ભંગ) ભંગ થાય છે. તેનું કારણ એ છે કે આહાર અપર્યાપ્તિવાળા વિગ્રહગતિ પ્રાપ્ત કરી હોય એવા જીવો નિરન્તર અનેક મળી શકે છે.

भावात्। 'सरीरअपज्जत्तीए, इंदिय-अपज्जत्तीए, आण-पाण-अपज्जत्तीए जीव एगिंदियवज्जो तियभंगो' शरीरापर्याप्तौ, इन्द्रियापर्याप्तौ आनप्राणापर्याप्तौ जीवैकेन्द्रियवर्जः जीवपदम् एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदानि च वर्जयित्वा अन्येषु पदेषु त्रिकभङ्गः पूर्वोक्तास्त्रयो भङ्गाः, शरीरेन्द्रियानप्राणापर्याप्तिकानां कालापेक्षया सप्रदेशानां सर्वदैव लाभात्, अप्रदेशानां च कदाचिद् एकादीनां लाभात्। जीवपदे एकेन्द्रियपृथिव्यादिपदेष्वत्र तृतीयो भङ्गः, किन्तु-'नेरइय-देव-मणुएहिं छब्भंगा' नैरयिक-देव-मनुजेषु पूर्वोक्ताः षड्भङ्गाः। 'भासा-मणअपज्जत्तीए जीवाइओ तियभंगो' भाषा-मनोऽपर्याप्तौ जीवादिकः जीवादिपदेषु त्रिकभङ्गः पूर्वोक्तास्त्रयो भङ्गाः वक्तव्याः, तथा च-जीवे, पञ्चेन्द्रियतिर्यक्षु च बहूनां भाषा-

---

हैं। (सरीरअपज्जत्तीए, इंदिय अपज्जत्तीए, आणपाण अपज्जत्तीए जीव-एगिंदियवज्जो) जीवपद और एकेन्द्रियपदों को छोड़कर शरीर अपर्याप्ति में, इन्द्रिय अपर्याप्ति में, श्वासोच्छ्वास अपर्याप्ति में, अन्य-पदों में पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। कारण कि शरीर, इन्द्रिय और श्वासोच्छ्वास से अपर्याप्त अवस्थावाले जीव काल की अपेक्षा से सप्रदेश सर्वदा मिलते हैं और अप्रदेश कदाचित् एकादि मिलता है। जीव पद में और एकेन्द्रियपृथिव्यादिक पदों में यहां एक तीसरा ही भंग है। किन्तु (नेरइय-देव-मणुएहिं छब्भंगा) नैरयिक जीवों में, देवों में और मनुष्यों में छह भंग होते हैं। (भासा-मण-अपज्जत्तीए जीवाइओ तियभंगो) भषापर्याप्ति और मनः पर्याप्ति से अपर्याप्त द्वार में जीवादिक पदों में पूर्वोक्त तीन भंग होते हैं। तथा च-जीव और पंचेन्द्रिय तिर्यंचों में भाषा और मन की अपर्याप्ति को प्रतिपन्न हुए अनेकजीवोंका

(सरीर अपज्जत्तीए, इंदिय अपज्जत्तीए, आणपाण अपज्जत्तीए, जीव एगिंदियवज्जो) જીવપદ અને એકેન્દ્રિય પદો સિવાયના શરીર અપર્યાપ્તિવાળા, ઇન્દ્રિય અપર્યાપ્તિવાળા અને શ્વાસોચ્છ્વાસ અપર્યાપ્તિવાળા બાકીના પદોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે. કારણ કે શરીર, ઇન્દ્રિય અને શ્વાસોચ્છ્વાસમાં અપર્યાપ્ત અવસ્થાવાળા જીવો કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશ સદા મળી શકે છે અને અપ્રદેશ કયારેક એકાદ જીવ જ મળી શકે છે. જીવપદમાં અને એકેન્દ્રિય પદોમાં અહીં ત્રીજો ભંગ જ થાય છે. પરન્તુ (नेरइय, देव, मणुएहिं छब्भंगा) નારકોમાં, દેવોમાં અને મનુષ્યોમાં છ ભંગ થાય છે.

(भासा-मण-अपज्जत्तीए जीवाइओ तियभंगो) ભાષામન અપર્યાપ્ત દ્વારમાં જીવાદિક પદોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભાષા

मनोऽपर्याप्तिप्रतिपन्नानाम् तादृशापर्याप्तिं प्रतिपद्यमानानां चैकादीनां सद्भावात् पूर्वोक्तमेव भङ्गत्रयमवसेयम्, किन्तु-'नेरइय-देव-मणुएसु छब्भंगा' नैरयिक-देव-मनुजेषु मनोऽपर्याप्तकेषु पूर्वोक्ताः षड् भङ्गाः वक्तव्याः, तथा च नैरयिक-देव-मनुष्येषु मनोऽपर्याप्तकानाम् अल्पतरत्वेन सप्रदेशानाम् अप्रदेशानां चैकादीनां सद्भावात्। एषु च पर्याप्त्यपर्याप्तिदण्डकेषु सिद्धो न वाच्यः, तस्स तदसंभवात्।

'संगहगाहा' उपर्युक्तानां द्वादशानामपि सप्रदेशादिद्वाराणां विषये संग्रह-गाथा वर्त्तते। तामेवाह—

'सपएसा, आहारग-भविय-सन्नि-लेसा-दिट्ठि-संजय-कसाए।
णाणे जोगु-वओगे, वेय सरीरस-पजत्ती ॥ १ ॥"

'सप्रदेशाः' कालापेक्षया जीवाः सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्च एकत्व बहुत्वदण्ड-काभ्यां प्रतिपादिताः, 'आहारकाः' 'अनाहारकाश्च तथैव' 'भव्याः'

और भाषा एवं मन की अपर्याप्ति को प्रतिपद्यमान होरहे कोई एकादिजीव पाये जाने के कारण पूर्वोक्त तीन भंग ही यहां होते हैं ऐसा जानना चाहिये तथा मनोऽपर्याप्तिवाले नैरयिक, देव और मनुष्यों में छह भंग होते हैं। कारण नैरयिक, देव और मनुष्यों में मनोऽपर्याप्तिवालों की अल्पतरता होने से एकादि सप्रदेशों का, और एकादि अप्रदेशोंका सद्भाव रहता है इस कारण छह भंग कहे गये हैं। इन पर्याप्ति और अपर्याप्ति के दण्डकों में सिद्ध पदका प्रयोग नहीं करना चाहिये क्यों कि ये न पर्याप्त होते हैं और न अपर्याप्त होते हैं। उपर्युक्त इन सप्रदेशादि द्वारों के विषयमें यह (सपएसा आहारा०) इत्यादि संग्रह गाथा है-इसके द्वारा इस प्रकरण में आये हुए विषयों को संग्रह करके प्रकट किया गया है—

અને મનની અપર્યાપ્તિને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા હોય એવા કોઇક એકાદ જીવનો સદ્ભાવ હોવાને કારણે અહીં પૂર્વોક્ત ત્રણ ભંગ થાય છે, એમ સમજવું. તથા મનઃ અપર્યાપ્તિવાળા નારકો, દેવો અને મનુષ્યોમાં છ ભંગ થાય છે. તેનું કારણ એ છે કે નારક દેવ અને મનુષ્યોમા મનઃ અપર્યાપ્તવાળાની અલ્પતરતા હોવાથી એકાદ સપ્રદેશોનો અને એકાદ અપ્રદેશોનો સદ્ભાવ રહે છે. તેથી તેમના છ ભંગ કહ્યા છે. આ પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિના દંડકોમાં સિદ્ધપદનો પ્રયોગ કરવો જોઇએ નહીં, કારણ કે તેઓ પર્યાપ્ત પણ હોતા નથી અને અપર્યાપ્ત પણ હોતા નથી.

ઉપર જેમનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તે બાર સપ્રદેશ આદિ દ્વારોના વિષયમાં (સપએસા આહારા૦) ઇત્યાદિ સંગ્રહગાથા આપી છે. તે ગાથા દ્વારા આ પ્રકરણમાં આવેલા વિષયોનો સંગ્રહ કરીને પ્રકટ કરવામાં આવેલ

'अभव्याः' तदुभयनिषेधाश्च तथैव, 'संज्ञिनः' 'असंज्ञिनः' 'नो सज्ञि-नो असंज्ञिनश्च तथैव,' 'सलेश्याः' कृष्णादिषड्लेश्याः,' 'अलेश्याश्च' तथैव, 'दृष्टिः' सम्यग्दृष्टिः, मिथ्यादृष्टिः, मिश्रदृष्टिश्च तथैव, 'संयताः' असंयताः, संयतासंयताः, नोसंयत-नोअसंयत-नोसंयतासंयताश्च तथैव, 'कषायिणः' क्रोध-मान-माया-लोभकषायिणः, अकषायिणश्च तथैव, 'ज्ञानिनः' मति-

(सपएसा) इस प्रकरणमें काल की अपेक्षासे जीव सप्रदेश भी हैं और अप्रदेश भी हैं यह बात एकत्व और बहुत्व दण्डकों द्वारा प्रतिपादित की गई है। (आहारग) इस प्रकरणमें आहारक जीव और अनाहारक जीव सप्रदेश भी हैं और अप्रदेश भी हैं यह बात एकत्व बहुत्व दण्डकों द्वारा प्रतिपादित की गई है। भव्य जीव, अभव्य जीव, तथा नो भव्य नो अभव्यजीव प्रकरणमें भव्य जीव, अभव्य जीव तथा नो भव्य नो अभव्य जीव भी इसी तरह से हैं यह बात प्रतिपादित की गई है, संज्ञी असंज्ञी तथा नो संज्ञी नो असंज्ञी प्रकरण में संज्ञी जीव असंज्ञी जीव और नो संज्ञी नो असंज्ञी जीव भी इसी तरह से हैं यह बात प्रतिपादित की गई कृष्णादि छह लेश्यावाले जीव और लेश्याओं से रहित हुए जीव भी इसी तरह से हैं, सम्यग्दृष्टि, मिथ्यादृष्टि और मिश्र दृष्टिवाले जीव भी इसी तरह से हैं, संयत जीव, असंयत जीव, संयतासंयत जीव

છે-(सपएसा) આ પ્રકરણમાં કાળની અપેક્ષાએ જીવ સપ્રદેશ પણ છે અને અપ્રદેશ પણ છે એ વાતનું એકત્વ અને બહુત્વ દંડકો દ્વારા પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. (आहारग) આ પ્રકરણમાં આહારક જીવ અને અનાહારક જીવ સપ્રદેશ પણ છે અને અપ્રદેશ પણ છે એ વાતનું એકત્વ અને બહુત્વ દંડકો દ્વારા પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. (भविय) આ પ્રકરણમાં ભવ્ય જીવ' અભવ્ય જીવ, નો ભવ્ય જીવ અને નો અભવ્ય જીવો પણ એવાં જ છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

(सन्नि) આ પ્રકરણમાં સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી, નો સંજ્ઞી અને નો અસંજ્ઞી જીવો પણ એવાં જ છે, એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે

(लेसा) કૃષ્ણાદિ છ લેશ્યાવાળા જીવો અને લેશ્યાઓથી રહિત જીવો પણ એવાં જ છે, એવું આ પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

(दिट्ठी) આ પ્રકરણમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ અને મિશ્ર દૃષ્ટિવાળા જીવો પણ એવાં જ છે, એ વાતનું પ્રતિપાદન કરાયું છે.

(संजय) આ પ્રકરણમાં સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત, નો સંયત,

श्रुताऽवधि-मनः पर्यवकेवलज्ञानिनः, अज्ञानिनो मत्याद्यज्ञानिनश्च तथैव, 'सयोगाः' मनोवचःकाययोगिनः, अयोगिनश्च तथैव, 'उपयोगाः' साकाराऽनाकारोपयोगाश्च तथैव, 'सवेदाः' स्त्रीपुरुषनपुंसकवेदवन्तः, अवेदाश्च तथैव, 'सशरीराः' औदारिक-वैक्रियशरीरवन्तः, अशरीराश्च तथैव, 'पर्याप्ताः' आहारशरीरेन्द्रियान-प्राण-भाषा-मनःपर्याप्तिमन्तश्च तथैव सप्रदेशाप्रदेशतयोक्ता इति ॥ सू० १ ॥

तथा नो संयत नो असंयत जीव भी इसी तरह से हैं, क्रोध, मान, माया और लोभ कषायवाले जीव और अकषायी जीव भी इसी तरहसे हैं, मति ज्ञानवाले, श्रुत ज्ञानवाले, अवधि ज्ञानवाले, मनःपर्यय ज्ञानवाले और केवलज्ञानवाले जीव तथा मति आदि अज्ञानवाले जीव भी इसी तरह से हैं, सयोग-मन, वचन एवं काय इन तीन योगवाले जीव और अयोगी जीव भी इसी तरह से हैं, साकार उपयोगवाले और अनाकार उपयोगवाले जीव भी इसी तरह से हैं, स्त्रीवेदवाले, पुरुषवेदवाले, नपुंसक वेदवाले जीव और वेद से रहित हुए जीव भी इसी तरहसे हैं, औदारिक, वैक्रिय शरीरवाले जीव तथा शरीररहित हुए जीव, भी इसी तरह से हैं। आहार, शरीर इन्द्रिय और श्वासोच्छ्वास एवं भाषा मनः पर्याप्ति वाले जीव और पर्याप्तियों से रहित हुए जीव भी इसी तरह से है

नो असंयत अने नो संयतासंयत જીવો પણ એવાં જ છે, એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

(कसाया) આ પ્રકરણમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ કષાયવાળા અને અકષાયી જીવોનું પણ એજ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(णाणे) આ પ્રકરણમાં મતિજ્ઞાનવાળા, શ્રુતજ્ઞાનવાળા, અવધિજ્ઞાનવાળા, મનઃપર્યાય જ્ઞાનવાળા અને કેવળજ્ઞાનવાળા તથા મિતિ આદિ અજ્ઞાનોવાળા જીવોનું એજ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(जोगुवओगे) આ પ્રકરણમાં મન, વચન અને કાયાના યોગવાળા સયોગી જીવોનું તથા અયોગી જીવોનું એજ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરાયું છે. સાકાર ઉપયોગવાળા અને નિરાકાર ઉપયોગવાળા જીવોનું પણ એ જ પ્રમાણે તેમાં પ્રતિપાદન કરાયું છે.

(वेदेय) સ્ત્રી વેદવાળા, પુરુષ વેદવાળા અને નપુંસક વેદવાળા જીવોનું તથા અવેદક જીવોનું આ પ્રકરણમાં એજ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

(सरीर पज्जत्तीए) ઔદારિક આદિ સશરીરી જીવોનું તથા અશરીરી જીવોનું તથા આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને ભાષામન પર્યાપ્તિ-

॥ प्रत्याख्यानादिवक्तव्यता ॥

जीवाधिकारात् तेषां प्रत्याख्यानादिकं निरूपयितुमाह-' जीवाणं भंते ' इत्यादि ।

मूलम्-जीवाणं भंते ! किं पच्चक्खाणी, अपच्चक्खाणी, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी ? गोयमा ! जीवा पच्चक्खाणी वि, अपच्चक्खाणी वि, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी वि । सव्वजीवाणं एवं पुच्छा? गोयमा! नेरइया अपच्चक्खाणी, जाव-चउरिंदिया, सेसा दो पडिसेहेयव्वा । पंचिंदिय तिरिक्खजोणिया णो पच्चक्खाणी अपच्चक्खाणी वि, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी वि । मणूसा तिण्णि वि । सेसा जहा--नेरइया । जीवा णं भंते ! किं पच्चक्खाणं जाणंति, अपच्चक्खाणं जाणंति, पच्चक्खाणा पच्चक्खाणं जाणंति ? गोयमा ! जे पंचिंदिया ते तिन्नि वि जाणंति । अवसेसा पच्चक्खाणं न जाणंति । जीवा णं भंते ! किं पच्चक्खाणं कुव्वंति, अपच्चक्खाणं कुव्वंति, पच्चक्खाणा पच्चक्खाणं कुव्वंति ? जहा--ओहिया तहा कुव्वणा । जीवाणं भंते ! किं पच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया, अपच्चक्खाणणिव्वत्तिया उया, पच्चक्खाणा पच्चक्खाण णिव्वत्तिया उया ? गोयमा!

-अर्थात् ये सब पूर्वोक्त जीव एकत्व बहुत्व दण्डकों द्वारा सप्रदेश अप्रदेश है-यही सब इस संग्रह गाथाद्वारा इन पूर्वोक्त सप्रदेश आदि भिन्न २ प्रकरणों में प्रतिपादित किया गया है ॥ सू० १ ॥

વાળા જીવોનું તથા અપર્યાપ્ત જીવોનું પણ એજ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે એટલે કે તે બધાં જીવોની કાળની અપેક્ષાએ સપ્રદેશતા અને અપ્રદેશતાનું એકત્વ અને બહુત્વ દંડકો દ્વારા પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. એજ વાત આ સંગ્રહગાથા દ્વારા પૂર્વોક્ત સપ્રદેશ આદિ અલગ અલગ પ્રકરણોમાં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવેલ છે. ॥ સૂત્ર ૧ ॥

जीवा य, वेमाणिया य पच्चक्खाणणिव्वत्तियाउया, तिन्नि वि। अवसेसा अपच्चक्खाणणिव्वत्तियाउया।

गाहा--'पच्चक्खाणं जाणइ, कुव्वइ, तिन्नेव आउनिव्वत्ती।'

सपएसुद्देसम्मि य, एमेए दंडगा चउरो ॥ १ ॥

सेवं भंते! सेवं भंते! त्ति' ॥ २ ॥

॥ छट्ठसए चउत्थो उद्देसो ॥ ६--४ ॥

छाया—जीवाः खलु भदन्त! किं प्रत्याख्यानिनः, अप्रत्याख्यानिनः, प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानिनः? गौतम! जीवाः प्रत्याख्यानिनोऽपि, अप्रत्याख्यानिनोऽपि, प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानिनोऽपि। सर्वजीवानाम् एवम् पृच्छा? गौतम!

॥ प्रत्याख्यानादिवक्तव्यता ॥

'जीवाणं भंते' इत्यादि॥

सूत्रार्थ—(जीवाणं भंते! किं पच्चक्खाणी, अपच्चक्खाणी पच्चक्खाणापच्चक्खाणी) हे भदन्त! जीव क्या प्रत्याख्यानी हैं? या अप्रत्याख्यानी हैं? या प्रत्याख्यानाप्रत्याक्यानी हैं? (गोयमा! जीवा पच्चक्खाणी वि अपच्चक्खाणी वि, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी वि) हे गौतम! जीव प्रत्याख्यानी भी हैं, अप्रत्याख्यानी भी है और प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानी भी हैं। (सव्वजीवाणं एवं पुच्छा) इसी तरह के प्रश्न हे भदन्त! मेरे, सब जीवों के विषय में भी हैं? (गोयमा! नेरइया अप

પ્રત્યખ્યાનાદિ વક્તવ્યતા—

"जीवाणं भंते!" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(जीवाण भंते! किं पच्चक्खाणी, अपच्चक्खाणी, पच्चक्खाणा पच्चक्खाणी?) હે ભદન્ત! જીવ શું પ્રત્યાખ્યાની (સર્વ વિરતિવાળા) છે? કે અપ્રત્યાખ્યાની (સર્વ વિરતિથી રહિત) છે? કે પ્રત્યાખ્યાના પ્રત્યાખ્યાની (અંશતઃ વિરતિવાળા) છે?

(गोयमा!) હે ગૌતમ! (जीवा पच्चक्खाणी वि, अपच्चक्खाणी वि, पच्चक्खाणापच्चक्खाणीवि) હે ગૌતમ! જીવ પ્રત્યાખ્યાની પણ હોય છે, અપ્રત્યાખ્યાની પણ હોય છે અને પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાની પણ હોય છે (सव्वं जीवाण एवं पुच्छा) હે ભદન્ત! બધાં જીવોના વિષયમાં પણ હું એજ પ્રશ્ન પૂછવા માગું છું.

नैरयिकाः अप्रत्याख्यानिनः, यावत्-चतुरिन्द्रियाः, शेषौ द्वौ प्रतिषेधयितव्यौ, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका नो प्रत्याख्यानिनः अप्रत्याख्यानिनोऽपि, प्रत्याख्यानाऽप्रत्याख्यानिनोऽपि, । मनुष्यास्त्रयोऽपि । शेषा यथा नैरयिकाः, । जीवाः खलु भदन्तः ! किं प्रत्याख्यानं जानन्ति, अप्रत्याख्यानं जानन्ति, प्रत्याख्यानाऽप्रत्याख्यानं जानन्ति ? गौतम ! ये पञ्चेन्द्रियास्ते त्रीण्यपि जानन्ति, अवशेषाः प्रत्या-

---

च्चक्खाणी, जाव चउरिंदिया, सेसा दो पडिसेहेयव्वा) हे गौतम ! नारकजीव अप्रत्याख्यानी हैं-यावत् चौइन्द्रियजीवों तक के जीवों को अप्रत्याख्यानी जानना चाहिये। बाकी के दो भंगो-प्रत्याख्यानी और प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानी का इनमें निषेध कर देना चाहिये ! (पंचिंदियतिरिक्खजोणिया णो पच्चक्खाणी, अपच्चक्खाणी वि, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी वि, मणूसा तिण्णि वि, सेसा जहा नेरइया) पंचेन्द्रिय तिर्यंच प्रत्याख्यानी नहीं हैं किन्तु अप्रत्याख्यानी भी हैं, प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानी भी हैं। मनुष्यों में ये तीनों भंग होते हैं। अवशिष्ट जीवों को नारकजीवों के समान समझना चाहिये। (जीवाणं भंते ! किं पच्चक्खाणं जाणंति, अपच्चक्खाणं जाणंति, पच्चक्खाणापच्चक्खाणं जाणंति ?) हे भदन्त ! जीव क्या प्रत्याख्यान को जानते हैं ? अप्रत्याख्यान को जानते हैं ? प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यान को जानते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (जे पंचिंदिया ते तिन्नि वि जाणंति, अवसेसा पच्चक्खाणं

(गोयमा ! नेरइया अपच्चक्खाणी, जाव चउरिंदिया सेसा दो पडिसेहेयव्वा) હે ગૌતમ ! નારકો અપ્રત્યાખ્યાની હોય છે. ચતુરિન્દ્રિય પર્યન્તના જીવો પણ અપ્રત્યાખ્યાની હોય છે. તેઓ પ્રત્યાખ્યાની પણ હોતા નથી અને પ્રત્યાખ્યાના પ્રત્યાખ્યાની પણ હોતા નથી આ રીતે બાકીના બે વિકલ્પોનો અહીં સ્વીકાર થતો નથી. (पचिंदियतिरिक्खजोणिया णो पच्चक्खाणी अपच्चक्खाणी वि, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी वि, मणूसा तिण्णि वि, सेसा जहा नेरइया) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો પ્રત્યાખ્યાની નથી પરંતુ અપ્રત્યાખ્યાની પણ છે અને પ્રત્યાખ્યાના-પ્રત્યાખ્યાની પણ છે. મનુષ્યોને તો ત્રણે ભંગ (વિકલ્પ) લાગુ પડે છે. બાકીના જીવોના વિષયમાં નારકોની જેમ જ સમજવું.

(जीवाणं भते ! किं पच्चक्खाणं जाणति, अपच्चखाणं जाणंति, पच्चक्खाणा-पच्चक्खाणं जाणंति ?) હે ભદન્ત ! જીવો શું પ્રત્યાખ્યાનને જાણે છે ? અપ્રત્યાખ્યાનને જાણે છે ? પ્રત્યાખ્યાના-પ્રત્યાખ્યાનને જાણે છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जे पंचिंदिया ते तिन्नि वि जाणंति, अवसेसा

ख्यानं न जानन्ति । जीवाः खलु भदन्त ! किं प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति, अप्रत्याख्यानं कुर्वन्ति, प्रत्याख्यानाऽप्रत्याख्यानं कुर्वन्ति ? यथा औधिकस्तथा करणम् । जीवाः खलु भदन्त ! किं प्रत्याख्याननिर्वर्तितायुष्काः, अप्रत्याख्याननिर्वर्तिता युष्काः, प्रत्याख्यानाऽप्रत्याख्याननिर्वर्तितायुष्काः ? गौतम ! जीवाश्च वैमानिकाश्च प्रत्या-

न जाणंति) जो जीव पचेन्द्रिय हैं वे तीनों को जानते हैं। बाकी के जीव प्रत्याख्यान को नहीं जानते हैं। इसी तरह से वे अप्रत्याख्यान को नहीं जानते हैं और प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यन को भी नहीं जानते हैं। (जीवाणं भंते ! किं पच्चक्खाणं कुव्वंति, अपच्चक्खाणं कुव्वंति, पच्चक्खाणापच्चक्खाणं कुव्वंति) हे भदन्त ! जीव क्या प्रत्याख्यान करते हैं? अप्रत्याख्यान करते हैं? प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यान करते हैं? (जहा ओहिया तहा कुव्वणा) हे गौतम ! जिस प्रकारसे औधिक दण्डक कहा है उसी प्रकार से प्रत्याख्यान क्रिया जानना चाहिये। (जीवाणं भंते ! किं पच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया, अपच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया पच्चक्खाणापच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया ?) हे भदन्त ! जीव क्या प्रत्याख्यान से निर्वर्तित आयुवाले होते हैं क्या ? अप्रत्याख्यानसे निर्वर्तित आयुवाले होते हैं क्या ? प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यान से निर्वर्तित आयुवाले होते हैं क्या ? (गोयमा) हे गौतम ! (जीवा य वेमाणिया य पच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया, तिन्नि वि, अवसेसा अपच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया)

पच्चक्खाणं न जाणंति) પંચેન્દ્રિય જીવો ત્રણેને જાણે છે. બાકીના જીવો પ્રત્યાખ્યાનને જાણતા નથી અને પ્રત્યાખ્યાના-પ્રત્યાખ્યાનને પણ જાણતા નથી.

(जीवाणं भंते ! किं पच्चक्खाणं कुव्वंति, अपच्चक्खाणं कुव्वंति, पच्चक्खाणापच्चक्खाणं कुव्वंति ?) હે ભદન્ત ! જીવો શું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે ? અપ્રત્યાખ્યાન કરે છે ? પ્રત્યાખ્યાના-પ્રત્યાખ્યાન કરે છે ?

(जहा ओहिया तहा कुव्वणा) હે ગૌતમ ! ઔધિક (સામાન્ય જીવ) દંડકમાં જે પ્રમાણે કહ્યું છે એજ પ્રમાણે પ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાના વિષયમાં પણ સમજવું. (जीवाणं भंते ! किं पच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया, अपच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया, पच्चक्खाणापच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया ?) હે ભદન્ત ! જીવો શું પ્રત્યાખ્યાનથી નિર્વર્તિત આયુવાળા થાય છે ? શું જીવો અપ્રત્યાખ્યાનથી નિર્વર્તિત આયુવાળા થાય છે ? શું જીવો પ્રત્યાખ્યાના-પ્રત્યાખ્યાનથી નિર્વર્તિત આયુવાળા થાય છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जीवा य वेमाणियाय पच्चक्खाणणिव्वत्तियाउया, तिन्नि वि अवसेसा अपच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया) જીવ અને વૈમાનિક દેવો

ख्याननिर्वर्तितायुष्काः, त्रयोऽपि। अवशेषाः अप्रत्याख्याननिर्वर्तितायुष्काः ॥

(गाथा)—प्रत्याख्यानं जानाति, करोति, त्रीण्येव, आयुर्निर्वृत्तिः।

समदेशोद्देशे च एवमेते दण्डकाश्चत्वारः, ॥ १ ॥

तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति ॥ सू० २ ॥

षष्ठशतके चतुर्थउद्देशः ॥ ६-४

टीका— 'जीवाणं भंते ! किं पच्चक्खाणी, अपच्चक्खाणी, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी ?' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! जीवाः खलु किं प्रत्याख्यानिनः–

जीव और वैमानिक देव प्रत्याख्यान से निर्वर्तित आयुवाले होते हैं। अप्रत्याख्यान से निर्वर्तित आयुवाले होते हैं। प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यान से निर्वर्तित आयुवाले होते हैं। तथा बाकी के जीव अप्रत्याख्यान से निर्वर्तित आयुवाले होते हैं। (गाहा–पच्चक्खाणं जाणइ, कुव्वइ तिन्नेव आउनिव्वत्ती। सपएसुद्देसम्मि य एमेए दंडगा चउरो) "प्रत्याख्यान" यह एक दण्डक है। "जानाति" यह द्वितीयदण्डक है। "कुव्वइ" यह तीसरा दण्डक है। प्रत्याख्यान, अप्रत्याख्यान और प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यान इन तीनों को जानता है, करता है तथा आयुष्क की निवृत्ति करता है–ऐसा यह चतुर्थ दण्डक है सप्रदेश उद्देशक में इस प्रकार से ये चार दण्डक हैं। (सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) हे भदन्त ! जैसा आपने कहा है वह ऐसा ही है, हे भदन्त ! यह ऐसा ही है।

टीकार्थ—जीव का अधिकार होने के कारण सूत्रकार इनके प्रत्याख्यान आदि का निरूपण इस सूत्र द्वारा कर रहे हैं–इसमें गौतम ने

પ્રત્યાખ્યાનથી નિવર્તિત આયુવાળા થાય છે, અપ્રત્યાખ્યાનથી નિર્વર્તિત આયુવાળા થાય છે, અને પ્રત્યાખ્યાના–પ્રત્યાખ્યાનથી નિર્વર્તિત આયુવાળા થાય છે, તથા બાકીના જીવો અપ્રત્યાખ્યાનથી નિર્વર્તિત આયુવાળા થાય છે.

(गाहा–पच्चक्खाणं जाणइ, कुव्वइ तिन्नेव आउनिव्वत्ती सपएसुद्देसम्मि य एमेए दंडगा चउरो) "પ્રત્યાખ્યાન" આ એક દંડક છે, "जानाति (જાણે છે)" આ બીજું દંડક છે, "कुव्वइ (કરે છે)" આ ત્રીજું દંડક છે. "પ્રત્યાખ્યાન, અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાનને જાણે છે, કરે છે તથા આયુષ્કની નિવૃતિ કરે છે," એવું ચોથું દંડક છે. સપ્રદેશ ઉદ્દેશકમાં આ પ્રકારના આ ચાર દંડક છે.

(सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) હે ભદન્ત ! આપે કહ્યા પ્રમાણે જ છે. હે ભદન્ત ! આપની વાત સર્વથા સત્ય જ છે.

ટીકાર્થ—જીવનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી સૂત્રકાર આ સૂત્રમાં પ્રશ્નોત્તરો દ્વારા જીવનાં પ્રત્યાખ્યાન આદિનું નિરૂપણ કરે છે—

सर्वविरतिमन्तः, अथवा अप्रत्याख्यानिनः विरतिरहिताः 'प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानिनो देशविरतिमन्तो वा भवन्ति ? भगवानाह–' गोयमा ! जीवा पच्चक्खाणी वि, अपच्चक्खाणी वि, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी वि ' हे गौतम ! जीवाः केचित् प्रत्याख्यानिनोऽपि सर्वविरता अपि भवन्ति, केचिद् जीवा अप्रत्याख्यानिनोऽपि अविरता अपि भवन्ति, केचिच्च जीवाः प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानिनोऽपि देशविरता

प्रभु से ऐसा पूछा है कि–" जीवाणं भंते ! किं पच्चक्खाणी, अपच्चक्खाणी, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी ? " हे भदन्त ! जीव क्या प्रत्याख्यानी–सर्वविरतिवाले होते हैं ? अथवा–अप्रत्याख्यानी–सर्वविरति से रहित होते हैं ? या प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानी–देशविरतिवाले होते हैं ? इस गौतमके प्रश्नके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि–(गोयमा) हे गौतम ! (जीवा) जीव (पच्चक्खाणी वि, अपच्चक्खाणी वि, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी वि) प्रत्याख्यानी भी होते हैं, अप्रत्याख्यानी भी होते हैं और प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानी भी होते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि इस संसार में कितनेक ऐसे भी जीव हैं, जो सर्वविरतिरूप चारित्रवाले होते हैं–कितनेक ऐसे भी जीव हैं कि जीनके किसी भी प्रकार की विरति नहीं होती है–अविरत होते हैं। और कितनेक जीव ऐसे भी होते हैं कि जो देशविरतिरूप श्रावकाचार को धारण किये हुए होते हैं।

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે–(जीवाणं भंते ! किं पच्चक्खाणी, अपच्चक्खाणी, पच्चक्खाणापच्चक्खाणि ?) હે ભદન્ત ! જીવો શું પ્રત્યાખ્યાની–સર્વ વિરતિવાળા–હોય છે ? કે અપ્રત્યાખ્યાની–સર્વ વિરતિ રહિત–હોય છે ? કે પ્રત્યાખ્યાના–પ્રત્યાખ્યાની–દેશવિરતિવાળા (અંશતઃ વિરતિયુક્ત) હોય છે ?

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जीवा) જીવો (पच्चक्खाणी वि, अपच्चक्खाणी वि, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी वि) પ્રત્યાખ્યાની પણ હોય છે, અપ્રત્યાખ્યાની પણ હોય છે, અને પ્રત્યાખ્યાના–પ્રત્યાખ્યાની પણ હોય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે આ સંસારમાં કેટલાક એવાં જીવો હોય છે કે જેઓ સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રવાળા હોય છે, કેટલાક એવાં પણ જીવો હોય છે કે જેઓ કોઈ પણ પ્રકારની વિરતિથી રહિત–અવિરત હોય છે, અને કેટલાક એવાં પણ જીવો હોય છે કે જેમણે દેશવિરતિરૂપ શ્રાવકાચારને અંગીકાર કરેલ હોય છે.

अपि भवन्ति, 'सव्वजीवाणं एवं पुच्छा' सर्वजीवानां नैरयिकादीनामपि एवम्-जीवसामान्यवदेव पृच्छा गौतमस्य प्रश्नो विज्ञेयः। भगवानाह-'गोयमा! नेरइया अपच्चक्खाणी जाव-चउरिंदिया' हे गौतम! नैरयिकाः अप्रत्याख्यानिनो-विरतिरहिता भवन्ति, यावत्-चतुरिन्द्रिया अपि अप्रत्याख्यानिनः अविरता भवन्ति, यावत्-करणात्-भवनपतय एकेन्द्रियाः पृथिव्यादयः पञ्च स्थावराः, द्वीन्द्रियाः त्रीन्द्रियाः संग्राह्याः, किन्तु 'सेसा दो पडिसेहेयव्वा' नैरयिकादिचतुरिन्द्रियपर्य-

---

अब गौतम इसी बातको जानने के लिये नारक आदि जीवोंके विषयमें प्रभु से ऐसा कहते हैं कि हे भदन्त! "सव्वजीवाणं एवं पुच्छा" मेरी इच्छा इसी प्रकार से सब जीवों के प्रत्याख्यान आदि को जानने के लिये हो रही है सो आप मुझे समझाईये-क्यों कि अभी तक तो आपने हमें सामान्यरूप से जीव के विषय में प्रत्याख्यान आदि को समझाया है। गौतमके इस प्रश्न का समाधान करने के निमित्त प्रभु उनसे कहते हैं कि-'गोयमा' हे गौतम! (नेरइया अपच्चक्खाणी जाव चउरिंदिया) नारक जीव अप्रत्याख्यानी होते हैं-क्यों कि उनके किसी भी प्रकार की विरति का उदय नहीं हो सकता है। इसी प्रकार से चौइन्द्रिय जीव भी अप्रत्याख्यानी होते है। यहां पर यावत् शब्द से-"भवनपति, एकेन्द्रिय जीव-अर्थात् पृथिव्यादिक पांच स्थावर, द्वीन्द्रिय, तेइन्द्रिय" इन सबका ग्रहण हुआ है। अतः जब ये सब जीव अप्रत्या-

---

હવે ગૌતમ સ્વામી નારકાદિ જીવોના વિષયમાં પણ આ પ્રકારનો જ પ્રશ્ન પૂછે છે-(सव्वजीवाणं एवं पुच्छा) હે ભદન્ત! સમસ્ત જીવોના પ્રત્યાખ્યાન આદિના વિષયમાં પણ મારો એજ પ્રકારનો પ્રશ્ન છે. આપે સામાન્ય રૂપે જીવના પ્રત્યાખ્યાન આદિ વિષે તો સમજાવ્યું, પણ હવે નારક આદિ પ્રત્યેક પર્યાયના જીવોના પ્રત્યાખ્યાન આદિ વિષે જાણવાની મારી ઈચ્છા છે.

મહાવીર પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે-(गोयमा!) હે ગૌતમ! (नेरइया अपच्चक्खाणी जाव चउरिंदिया) નારક જીવો અપ્રત્યાખ્યાની હોય છે, કારણ કે તેઓમાં કોઈ પણ પ્રકારની વિરતિનો ઉદય સંભવી શકતો નથી. એજ પ્રમાણે ચતુરિન્દ્રિય પર્યન્તના જીવો પણ અપ્રત્યાખ્યાની હોય છે. અહીં "जाव (પર્યન્ત)" પદથી "ભવનપતિ, એકેન્દ્રિય જીવો (પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ સ્થાવર) દ્વીન્દ્રિય અને તેઈન્દ્રિય" આટલા જીવોને ગ્રહણ કરવા. આ રીતે એ બધાં જીવો અપ્રત્યાખ્યાની (અવિરત) હોવાથી. તેમને પ્રત્યાખ્યાની પણ કહ્યા નથી અને પ્રત્યાખ્યાના-પ્રત્યાખ્યાની પણ કહ્યા

न्तानां शेषौ द्वौ प्रत्याख्यान–प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानात्मकौ प्रतिषेधयितव्यौ, तथाहि–नैरयिकादिचतुरिन्द्रियान्ता नो प्रत्याख्यानिनः सर्वविरताः, नो वा प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानिनो देशविरता भवन्ति तेषामविरतत्वात्, 'पचिंदियतिरिक्खजोणिया णो पच्चक्खाणी, अपच्चक्खाणी वि, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी वि,' पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः नो प्रत्याख्यानिनः न सर्वविरता भवन्ति किन्तु अप्रत्याख्यानिनोऽपि केचिद् अविरता अपि भवन्ति, केचित् प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानिनो

ख्यानी–अविरत होते हैं तो इसी कारण से यहां पर (सेसा दो पडिसेहेयव्वा) प्रत्याख्यानी होने का और प्रत्याख्याना–प्रत्याख्यानी होने का प्रतिषेध किया गया है। चारित्रमोहनीय कर्मकी प्रकृति जो प्रत्याख्यानावरण क्रोध मान माया लोभ है उसके अभावसे तो सर्वविरतिरूप प्रत्याख्यान होता है और अप्रत्याख्यानावरण क्रोध मान माया लोभके अभाव से श्रावकका देशविरतिरूप चारित्र होता है–सो नारक जीवों में यावत् चौइन्द्रिय जीवोंमें इनका अभाव नहीं होता है। कारण कि नारक आदि जीवों में ऐसी योग्यता नहीं है और एकेन्द्रियादिक जीवों में मन का अभाव है। सज्ञी पंचेन्द्रिय पर्याप्त जीवों के ही चारित्र की प्राप्ति होना कहा गया है। 'पंचिदियतिरिक्ख जोणिया णो पच्चक्खाणी, अपच्चक्खाणी वि, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी वि' पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों के सर्वविरतिरूप प्रत्याख्यान नहीं होता है। कारण सर्वविरतिरूप चारित्र के नियमों का प्रतिपालन उनसे अपनी अवस्था में पूर्णरूप से यथावत् हो

નથી. એજ વાત (सेसा दो पडिसेहेयव्वा) આ સૂત્રમાં પ્રકટ કરી છે એટલે કે અપ્રત્યાખ્યાની સિવાયના બન્ને વિકલ્પોનો અહીં અસ્વીકાર સમજવો. ચારિત્ર મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિ જે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ છે, તેના અભાવથી તો સર્વવિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાન થાય છે, અને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભના અભાવથી શ્રાવકનું દેશવિરતિ રૂપ ચારિત્ર સંભવે છે. પણ નારકથી ચતુરિન્દ્રિ પર્યન્તના જીવોમાં તેમનો અભાવ હોતો નથી. કારણ કે નારક આદિ જીવોમાં એવી યોગ્યતા હોતી નથી અને એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય પર્યન્તના જીવોમાં મનનો અભાવ હોય છે. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત જીવોમાં જ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ સંભવી શકે છે.

(पंचिदियतिरिक्खजोणिया णो पच्चक्खाणी, अपच्चक्खणी वि, पच्चक्खाणापच्चक्खाणी वि) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં સર્વવિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાન થતા નથી. કારણ કે સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રના નિયમોનું પ્રતિપાલન તે અવસ્થામાં યોગ્ય

देशविरता अपि भवन्ति सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियानाश्रित्येदं सूत्रं विज्ञेयम्, असञ्ज्ञिनां सर्वथा विरतेरभावात्, 'मणूसा तिण्णिवि' मनुष्याः त्रयोऽपि-प्रत्याख्यानिनः, अप्रत्याख्यानिनः, प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानिनश्च भवन्तीत्यर्थः। 'सेसा जहा-

---

नहीं सकता है। हां, ये देशविरतिरूप चारित्र का – एकदेशचारित्रका पालन कर सकते हैं। अविरत भाव भी इनमें होता है। यह सूत्र संज्ञी पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों की अपेक्षा से कहा गया जानना चाहिये। क्यों कि जो असंज्ञी पंचेन्द्रिय जीव होते हैं उनमें तो देशविरतिरूप चारित्र तक का अभाव कहा गया है। (मणूसा तिण्णि वि) मनुष्य सर्वविरतिरूप प्रत्याख्यानवाले, अप्रत्याख्यानवाले और प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानवाले होते हैं। क्यों कि सर्वविरतिरूप चारित्र का उदय प्रत्याख्यान कषाय के अभाव में ही होता है और वह अभाव संज्ञी पंचेन्द्रिय मनुष्यों के ही होता है--अन्य जीवों के नहीं। मनुष्यों में सब ही मनुष्य सर्वविरति रूप प्रत्याख्यानवाले होते हों सो बात नहीं है कितनेक मनुष्य ऐसे भी होते हैं कि जिनके किसी भी प्रकार की विरति नहीं होती है, तथा कितनेक ऐसे भी हैं जो देशविरतिरूप प्रत्याख्यानप्रत्याख्यान का पालन करते हैं त्रस जीवों की हिंसाका त्याग होनेके कारण इनकी विरति प्रत्याख्यानरूप और स्थावर जीवों की हिंसा का त्याग नहीं होने के कारण इनकी वही

રીતે થઈ શકતું નથી. પરંતુ તેઓ દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રનું પાલન કરી શકે શકે છે, અને તેઓ અપ્રત્યાખ્યાની પણ હોય છે. આ સૂત્ર સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોને અનુલક્ષીને કહ્યું છે તેમ સમજવું, કારણ કે અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યં-ચોમાં તો દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રનો પણ અભાવ હોય છે. (मणूमातिण्णि वि) મનુષ્યો સર્વવિરતરૂપ પ્રત્યાખ્યાનવાળા પણ હોય છે, અપ્રત્યાખ્યાનવાળા પણ પણ હોય છે અને પ્રત્યાખ્યાના–પ્રત્યાખ્યાનવાળા પણ હોય છે. કારણ કે સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રનો ઉદય પ્રત્યાખ્યાન કષાયના અભાવમાં જ થાય છે, અને તે અભાવ સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય મનુષ્યોમાં જ સંભવી શકે છે–અન્ય જીવોમાં સંભવી શકતો નથી. મનુષ્યોમાં બધાં સર્વવિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાનવાળા હોય છે એવું નથી. કેટલાક મનુષ્યો એવા પણ હોય છે કે જેઓ કોઈ પણ પ્રકારની વિરતિથી રહિત હોય છે, ત્યારે કેટલાક મનુષ્યો એવા પણ હોય છે કે જેઓ દેશવિરતિરૂપ પ્રત્યાખ્યાના–પ્રત્યાખ્યાનનું પાલન કરે છે. ત્રણ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ થવાને કારણે તેમની વિરતિ પ્રત્યાખ્યાનરૂપ અને સ્થાવર જીવોની હિંસાનો ત્યાગ નહીં થવાને કારણે તેમની એજ વિરતિ અપ્રત્યાખ્યાનરૂપ હોય

नेरइया ' शेषाः वानव्यन्तरज्योतिषिकवैमानिकाः यथा नैरयिका उक्तास्तथा विज्ञेयाः । तथा नैरयिकाणां केवलम् अप्रत्याख्यानित्वस्योक्तत्वेन वानव्यन्तरादीनामपि केवलम् अप्रत्याख्यानित्वमेवावसेयम् । प्रत्याख्यानं च तज्ज्ञानं विना न भवितुमर्हतीति तज्ज्ञानं प्रतिपादयितुमाह-'जीवाणं भंते ! किं पच्चक्खाणं जाणंति, अपच्चक्खाणं जाणंति, पच्चक्खाणापच्चक्खाणं जाणंति ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त !

विरति अप्रत्याख्यानरूप होती है इसी का नाम प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यान है। ऐसा ही चारित्र देशविरतिवाले श्रावक का होता है। इसके हिंसादिक पांच पापों का सर्व रूप से त्याग नहीं होता है किन्तु अनुरूप से ही होता है। इसी कारण इसका चारित्र (अणुव्रत) ऐसा कहा गया है। सर्व विरति रूप चारित्र में हिंसादि पापों का त्याग सर्व रूप से हो जाता है इस कारण सर्वविरतिरूप चरित्र (महाव्रत) ऐसा कहा गया है ' सेसा जहा नेरइया शेष-वानव्यन्तर, ज्योतिषिक, एवं वैमानिक ये सब नैरयिक जीवों की तरह जानना चाहिये-अर्थात् नैरयिक जीव जिस तरह से केवल अप्रत्याख्यानी कहे गये हैं-उसी प्रकार से ये सब देव भी केवल अप्रत्याख्यानी होते हैं ऐसा जानना चाहिये। अब सूत्रकार यह बात प्रकट करते हैं कि पत्याख्यान प्रत्याख्यान का ज्ञान हुए विना नहीं हो सकता है-इसी बात को गौतम ने प्रभु से इस प्रकार से पूछा है कि-(जीवा णं भंते ! किं पच्चक्खाणं जाणंति, अपच्चक्खाणं

છે, આ પ્રકારની દેશવિરતિ (અંશતઃ વિરતિ) ને પ્રત્યાખ્યાના-પ્રત્યાખ્યાન કહે છે. એવું જ ચારિત્ર દેશવિરતિવાળા શ્રાવકનું હોય છે તેના દ્વારા હિંસાદિક પાંચ પાપોનો સંપૂર્ણ રૂપે ત્યાગ કરાતો નથી, પણ અનુરૂપે જ (અંશતઃ) ત્યાગ કરાય છે, તે કારણે તેના ચારિત્રને " અણુવ્રત " કહે છે. સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્ર અંગીકાર કરનાર હિંસાદિક પાપોનો સંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરે છે, તે કારણે સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્રને " મહાવ્રત " કહે છે. (सेसा जहा नेरइया) બાકીના જીવો એટલે કે વાનવ્યન્તર, જ્યોતિષિક દેવો અને વૈમાનિકોને નારકોની જેમ અપ્રત્યાખ્યાની જ સમજવા. તેઓ પ્રત્યાખ્યાની પણ હોતા નથી અને પ્રત્યાખ્યાના-પ્રત્યાખ્યાની પણ હોતા નથી.

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે પ્રત્યાખ્યાનનું જ્ઞાન થયા વિના પ્રત્યાખ્યાન થઇ શકતા નથી. એજ વાતને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-(जीवा णं भंते ! किं पच्चक्खाणं जाणंति ? अपच्चक्खाणं जाणंति ? पच्चक्खाणपच्चक्खाणं जाणंति ?) હે ભદન્ત ! શું

जीवाः खलु किम् प्रत्याख्यानं जानन्ति, अप्रत्याख्यानं जानन्ति प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानं जानन्ति ? भगवानाह–' गोयमा ! जे पंचेदिया ते तिण्णिवि जाणंति ' हे गौतम ! ये पञ्चेन्द्रियाः तिर्यग्योनिका मनुष्याश्च तथा नैरयिकादयश्च ते त्रीण्यपि प्रत्याख्यानाम्, अप्रत्याख्यानं, प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानं च जानन्ति, तेषां समनस्कतया सम्यग्दृष्टित्वे ज्ञपरिज्ञया प्रत्याख्यानादित्रयज्ञानसंभवात्, किन्तु ' अवसेसा पच्चक्खाणं न जाणंति ' अवशेषाः एकेन्द्रियपृथिव्यादयः, विकलेन्द्रिया असञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियाश्च प्रत्यानादित्रयं न जानन्ति, तेषाममनस्कत्वात् । प्रत्याख्यानं

जाणंति, पच्चक्खाणापच्चक्खाणं जाणंति ' हे भदन्त ! जीव क्या प्रत्याख्यान को जानते हैं ? अप्रत्याख्यान को जानते हैं ? प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानको जानते हैं ? उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं–'गोयमा ! हे गौतम ! (जे पंचिंदिया ते तिण्णि वि जाणंति) जो पंचेन्द्रिय तिर्यंच और मनुष्य नारक आदि जीव हैं वे तो प्रत्याख्यान, अप्रत्याख्यान, एवं प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यान इन तीनोंको जानते हैं। क्योंकि वे सब समनस्क होते हैं इस कारण इनके सम्यग्दर्शन हो सकता है–और उस समय वे ज्ञपरिज्ञा द्वारा प्रत्याख्यान आदि तीनोंको जानते हैं । ' अवसेसा पच्चक्खाणं न जाणंति ' अवशिष्ट जो एकेन्द्रिय पृथिव्यादिक जीव हैं वे तथा विकलेन्द्रिय एवं असंज्ञी जो जीव हैं वे प्रत्याख्यान आदि त्रयको नहीं जानते हैं । क्यों कि इन सब के जानने का साधनभूत मन नहीं होता है । ये सब अमनस्क होते हैं । प्रत्याख्यान तब होता है कि जब वह किया

જીવો પ્રત્યાખ્યાનને જાણે છે ? અપ્રત્યાખ્યાનને જાણે છે ? પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાનને જાણે છે ?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે–(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जे पंचिंदिया ते तिण्णि वि जाणंति) જે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, અને મનુષ્ય નારક આદિ જીવ છે તેઓ તો પ્રત્યાખ્યાન, અપ્રત્યાખ્યાન અને પ્રત્યાખ્યાનાપ્રત્યાખ્યાન, એ ત્રણેને જાણે છે, કારણ કે તેઓ બધાં સમનસ્ક હોય છે તેથી તેમને સમ્યગ્દર્શન સંભવી શકે છે, અને તે સમયે તેઓ જ્ઞપરિજ્ઞા દ્વારા પ્રત્યાખ્યાન આદિ ત્રણેને જાણે છે. (अवसेसा पच्चक्खाणं न जाणंति) બાકીના જીવો–એકેન્દ્રિય પૃથ્વીકાય આદિ જીવો તથા વિકલેન્દ્રિય જીવો તથા અસંજ્ઞી જીવો પ્રત્યાખ્યાન આદિ ત્રણેને જાણતા નથી, કારણ કે તે ત્રણેનાં જાણવાના સાધનરૂપ મનનો અભાવ હોય છે. પ્રત્યાખ્યાન ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે તે કરવામાં આવે છે. એ વાતને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે—

च तदा भवेत् यदा कृतं स्यात् अतस्तत्करणं प्रतिपादयितुमाह–' जीवा णं भंते ! किं पच्चक्खाणं कुव्वंति, 'अपच्चक्खाणं कुव्वंति पच्चक्खाणापच्चक्खाणं कुव्वंति ? ' गौतमः पृच्छति–हे भदन्त ! जीवाः खलु किम् प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति, अप्रत्याख्यानं वा कुर्वन्ति, प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानं कुर्वन्ति, ? भगवानाह–' जहा ओहिया तहा कुव्वणा ' हे गौतम ! यथा औधिकाः समुच्चय जीवाः प्रतिपादिताः तथा करणं प्रत्याख्यानादिकरणमपि विज्ञातव्यम्, तथा च सामान्यजीवेषु प्रत्याख्यानित्यादित्रितयस्यापि पूर्वं प्रतिपादितत्वेन अत्रापि प्रत्याख्यानादित्रयस्य करणमपि बोध्यम्, एवं च केचिद् जीवाः प्रत्याख्यानमपि कुर्वन्ति, केचित् अप्रत्याख्यानमपि कुर्वन्ति प्रत्याख्यानं न कुर्वन्ति, केचित् प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानमपि कुर्वन्ति, प्रत्याख्यानम् आयुष्यबन्धकारणमपि भवतीति

जाता है–अतः इसी बात को गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि–(जीवा णं भंते ! किं पच्चक्खाणं कुव्वंति अपच्चक्खाणं कुव्वंति पच्चक्खाणा पच्चक्खाणं कुव्वंति) हे भदन्त ! जीव क्या प्रत्याख्यान करते हैं ? अप्रत्याख्यान करते हैं ? प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यान करते हैं ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं कि–हे गौतम ! (जहा ओहिया तहा कुव्वणा) जिस प्रकार से सामान्य जीव प्रतिपादित हुए हैं उसी प्रकार से प्रत्याख्यान आदिका करना भी जानना चाहिये । इस तरह से यह समझ लेना चाहिये कि कितनेक जीव ऐसे भी हैं जो प्रत्याख्यान को भी करते हैं । कितनेक जीव ऐसे हैं जो प्रत्याख्यान को नहीं अप्रत्याख्यानको भी करते हैं । कितनेक जीव ऐसे हैं जो प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यान को भी करते हैं । प्रत्याख्यान आयुष्यबंध का भी कारण होता है इसलिये प्रत्याख्यान करण के बाद अब गौतम इसके द्वारा जीव आयुष्क का भी क्या बंध

(जीवाणं भंते ! किं पच्चक्खाणं कुव्वंति ? अपच्चक्खाणं कुव्वंति पच्चक्खाणा पच्चक्खाणं कुव्वंति) હે ભદન્ત ! જીવ શું પ્રત્યાખ્યાન કરે છે ? અપ્રત્યાખ્યાન કરે છે ? પ્રત્યાખ્યાના–પ્રત્યાપ્રયાન કરે છે

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે–(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जहा ओहिया तहा कुव्वणा) જે રીતે સામાન્ય જીવના પ્રત્યાખ્યાન આદિનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે પ્રત્યાખ્યાન આદિ કરવાના વિષયમાં પણ સમજવું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કેટલાક જીવો એવાં હોય છે કે જે પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, કેટલાક જીવો એવા હોય છે કે જે પ્રત્યાખ્યાન કરતા નથી પણ અપ્રત્યાખ્યાન કરે છે, અને કેટલાક જીવો એવાં હોય છે કે જે પ્રત્યાખ્યાના–પ્રત્યાખ્યાન પણ કરે છે.

પ્રત્યાખ્યાન આયુબંધમાં પણ કારણરૂપ બને છે, તેથી પ્રત્યાખ્યાનકરણનું પ્રતિપાદન કર્યા પછી હવે ગૌતમ સ્વામી એ જાણવા માગે છે કે પ્રત્યાખ્યાન

प्रत्याख्यानकरणानन्तरम् प्रत्याख्यानबद्धायुष्यं प्रतिपादयति-'जीवा णं भंते ! किं पच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया ?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त! जीवाः खलु किं प्रत्याख्याननिर्वर्त्तितायुष्काः ? प्रत्याख्यानेन निर्वर्तितं निष्पादितम् बद्धम् आयुष्कं येषां ते तथोक्ताः भवन्ति किम्? अथवा 'अपच्चक्खाणणिव्वत्तियाउया ?' अप्रत्याख्याननिर्वर्त्तितायुष्काः अप्रत्याख्यानेन निर्वर्तितं बद्धम् आयुष्कं येषां ते तथोक्ता भवन्ति किम् ? अथवा 'पच्चक्खाणापच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया ?' प्रत्याख्यानाप्रत्याख्याननिर्वर्तितायुष्काः ? प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानेन निर्वर्तितं बद्धम् आयुष्कं येषां ते तथोक्ता भवन्ति किम् ? भगवानाह-'गोयमा ! जीवा य, वेमाणिया य पच्चक्खाणणिव्वत्तियाउया तिण्णिवि' हे गौतम ! जीवाश्च प्रत्याख्याननिर्वर्तितायुष्का भवन्ति एवं वैमानिकाश्च प्रत्याख्याननिर्वर्तितायुष्का भवन्ति, त्रीण्यपि,

करते हैं ? इस बात को प्रभुसे पूछते हैं-"जीवा णं भंते ! किं पच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया" हे भदन्त ! जीव क्या ऐसे भी होते हैं जो प्रत्याख्यान से आयुष्कका बंध करते हैं? अथवा-(अपच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया) अप्रत्याख्यानसे वे बद्धायुष्क होते हैं? अथवा (पच्चक्खाणापच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया) प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यान से आयुकर्म का बंध करते हैं ? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं (गोयमा) हे गौतम ! (जीवा य वेमाणिया य पच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया तिण्णि वि) जीव प्रत्याख्यान से निर्वर्तित है-बद्ध है आयुष्य जिन्हों का ऐसा होता है, अप्रत्याख्यानसे निर्वर्तित आयुष्कवाले होते हैं और देशविरति से निर्वर्तित आयुष्कवाले होते हैं। अर्थात् जीव अभी जिस पर्यायमें हैं उस पर्यायकी

આદિ દ્વારા જીવ શું આયુષ્કનો પણ બંધ કરે છે ? એજ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે—

(जीवाणं भंते ! किं पच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया ?) હે ભદન્ત ! શું એવાં પણ જીવો હોય છે કે જે પ્રત્યાખ્યાનથી આયુષ્કનો બંધ કરતા હોય છે ? અથવા-(अपच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया) શું તેઓ અપ્રત્યાખ્યાનથી આયુષ્યનો બંધ કરે છે ? અથવા (पच्चक्खाणापच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया ?) શું તેઓ પ્રત્યાખ્યાના-પ્રત્યાખ્યાનથી આયુનો બંધ કરતા હોય છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जीवा य वेमाणिया य पच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया तिण्णि वि) જીવ પ્રત્યાખ્યાનથી નિર્વર્તિત આયુષ્યવાળા પણ હોય છે, અપ્રત્યાખ્યાનથી નિર્વર્તિત (બદ્ધ) આયુષ્યવાળા પણ હોય છે, અને પ્રત્યાખ્યાના-પ્રત્યાખ્યાનથી (દેશ વિરતિથી) બદ્ધ આયુષ્યવાળા પણ હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવ

अप्रत्याख्याननिर्वर्तितायुष्काः, प्रत्याख्यानाप्रत्याख्याननिर्वर्तितायुष्काश्च जीवाः वैमानिका भवन्तीत्याशयः, वैमानिकेषु प्रत्याख्यानादित्रयवताम् उत्पादात् ।

आयु का बंध उसने पहिले या तो प्रत्याख्यान से किया है, या अप्रत्याख्यान से किया है या देशविरति से किया है, तभी वह वर्तमान पर्याय में उत्पन्न हुआ है। इस तरह तीनोंसे यह बद्धायुष्क हो सकता है। इसी तरह वैमानिक देव होते हैं क्यों कि प्रत्याख्यान से निर्वर्तित है आयुष्य (प्रत्याख्यान अवस्था में आयुष्य को बंध बांधनेवाले) जिन्हों का ऐसे जीव वैमानिक होते हैं तथा अप्रत्याख्यान से निर्वर्तित है आयुष्क जिन्हों का ऐसे जीव वैमानिक होते हैं और प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यान से निर्वर्तित है आयुष्क जिन्हों का ऐसे जीव वैमानिक होते हैं–कहने का तात्पर्य यह है कि अणुव्रती और महाव्रती जीव देव आयु का ही बंध करता है (अणुव्वयमहव्वयाइं न लहइदेवाउयं मोत्तुं) अणुव्रतों और महाव्रतों को वही जीव पालता है जिसे देवायु का बंध हो गया होता है। शेष आयुष्कबंध वाले जीव अनुव्रतों और महाव्रतों को नहीं पाल सकते हैं ऐसा सिद्धान्त का मत है तथा भोग भूमि के जीव जो कि प्रत्याख्यान का पालन नहीं करते हैं–अप्रत्याख्यानी ही होते हैं वे मर कर देवगति में ही जाते हैं क्यों कि (निःशीलव्रतीत्वं च सर्वेषाम्) ऐसा आगम वाक्य है। इसी सब विचार को लेकर यहां (तिण्णि वि)

અત્યારે જે પર્યાયમાં છે તે પર્યાયના આયુનો બંધ તેણે પહેલા કાં તો પ્રત્યાખ્યાનથી કર્યો હોય છે, કાં તો અપ્રત્યાખ્યાનથી કર્યો હોય છે, અથવા તો દેશ વિરતિથી કર્યો હોય છે, ત્યારે તો તે વર્તમાન પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયો હોય છે. આ રીતે ત્રણેથી તે બદ્ધાયુષ્ક (આયુનો બંધ કરનાર) થઈ શકે છે. એજ પ્રમાણે વૈમાનિક દેવોના વિષયમાં પણ સમજવું કારણ કે વૈમાનિક દેવો પ્રત્યાખ્યાનથી નિર્વર્તિત (બદ્ધ) આયુવાળા પણ હોય છે અને દેશવિરતિથી નિર્વર્તિત આયુવાળા જીવો પણ વૈમાનિક હોય છે આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે અણુવતી અને મહાવ્રતી જીવ દેવ આયુનો જ બંધ કરે છે. (अणुव्वय महव्वयाइं न लहइ देवाउयं मोत्तुं) અણુવ્રતો અને મહાવ્રતોનું પાલન એજ જીવ કરે છે કે જેને દેવ આયુનો બંધ થઇ ગયો હોય છે બાકીના આયુષ્ક બંધવાળા જીવો અણુવ્રતો અને મહાવ્રતોને પાળી શકતા નથી, એવો સિદ્ધાંતનો મત છે-તેઓ અપ્રત્યાખ્યાની જ હોય છે. તેઓ મરીને દેવગતિમાં જ જાય છે કારણ કે-(निःशीलव्रतित्वं च सर्वेषाम्) એવું આગમમાં કહ્યુ છે. આ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને અહીં (तिण्णि वि) આ પદનો પ્રયોગ થયો છે કહેવાનું

किन्तु-' अवसेसा अपच्चक्खाणणिव्वत्तियाउया ' अवशेषा नैरयिकादयस्तु नैरयिकादारभ्य भवनपति-वानव्यन्तर-ज्योतिष्कपर्यन्ता अप्रत्याख्याननिर्वर्तितायुष्का एव भवन्ति, नैरयिकादिषु वस्तुतो विरतिरहितानामेवोत्पादात्, । अथ उक्तार्थसंग्रहगाथामाह-' पच्चक्खाणं जाणइ, कुव्वइ, तिन्नेव आउनिव्वत्ती ।

सपएसुद्देसम्मि य, एमेए दंडगा चउरो ॥ १ ॥ इति

ऐसा पद कहा गया है कि वैमानिक देवों में प्रत्याख्यानादि तीनोंवालों का उत्पाद होता है । परन्तु (अवसेसा अपच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया) बाकी के जो नैरयिक से लेकर वानव्यन्तर एवं ज्योतिष्क तक के जीव हैं वे अप्रत्याख्यान निर्वर्तितायुष्क ही होते हैं । क्यों कि इन में जिन जीवों से पहिले विरति का पालन नहीं किया होता है उनका ही उत्पाद होता है । अतः नैरयिक आदि जीवरूप से वे ही जीव उत्पन्न होते हैं जो पूर्व में विरति से रहित होते हैं । इसी कारण यहां (अवसेसा पच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया) ऐसा कहा है । भावार्थ यही है कि सामान्यरूप जीव तीनों द्वारा निवर्तितायुष्क होते हैं-वैमानिक देव भी इसी तरह के होते हैं परन्तु नारक भवनपति, व्यन्तर और ज्योतिषिक जीव ऐसे नहीं होते हैं वे तो अप्रत्याख्यानद्वारा ही निर्वर्तितायुष्क होते हैं । यहां जो (पच्चक्खाणं-जाणइ, कुव्वइ तिन्नेव आउनिव्वत्ती) इत्यादि गाथा

તાત્પર્ય એ છે કે વૈમાનિક દેવોમાં પ્રત્યાખ્યાનાદિ ત્રણેવાળા જીવોનો ઉત્પાદ થાય છે. પરન્તુ (अवसेसा अपच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया) બાકીના જે નારકથી લઇને વાનવ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક પર્યન્તના જીવો છે તેઓ અપ્રત્યાખ્યાનથી નિર્વર્તિત આયુવાળા જ હોય છે-તેઓ અપ્રત્યાખ્યાનથી જ આયુનો બંધ કરતા હોય છે, કારણ કે જે જીવોએ પહેલાં વિરતિનું પાલન કર્યું નથી એવાં જીવોનો જ તેમાં ઉત્પાદ થાય છે. તેથી નારક આદિ જીવરૂપે એ જીવો જ ઉત્પન્ન થાય છે કે પૂર્વભવમાં વિરતિથી રહિત હોય છે એજ કારણે અહીં (अवसेसा अपच्चक्खाणनिव्वत्तियाउया) એવું કહ્યું છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સામાન્ય રૂપ જીવ પ્રત્યાખ્યાન આદિ ત્રણ વડે આયુનો બંધ કરે છે, વૈમાનિક દેવો પણ એવાં જ હોય છે, પરન્તુ નારક, ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષિક દેવો એવાં હોતા નથી. તેઓ તો અપ્રત્યાખ્યાન વડે જ આયુનો બંધ કરતા હોય છે.

અહીં જે (पच्चक्खाणं जाणइ कुव्वइ तिन्नेव आउनिव्वत्ती) ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા સૂત્રકાર એ સમજાવે છે કે આ સપ્રદેશ ઉદ્દેશકમાં જે પ્રત્યાખ્યાન

'प्रत्याख्यानम्' इत्येतदर्थः एको दण्डकः, तथा 'जानाति' इत्येतदर्थो द्वितीयो दण्डकः, एवम् ' करोति ' इत्येतदर्थकस्तृतीयो दण्डकः, त्रीण्येव-प्रत्याख्यानम् , अप्रत्याख्यानम् , प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानं चेति त्रीणि जानाति, करोति, तथा ' आयुष्कनिर्वृत्तिः ' इत्येतदर्थकश्चतुर्थो दण्डको विज्ञातव्यः, तदुपसंहरन्नाह-सप्रदेशोद्देशे च एवम् उक्तप्रकारेण एते उपर्युक्ताः चत्वारो दण्डकाः प्रतिपादिताः॥१॥ अन्ते गौतमो भगवद्वाक्यं स्वीकुर्वन्नाह-' सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति ' हे भदन्त ! तदेवं भवदुक्तं सर्वं सत्यमेव, हे भदन्त ! तदेवं भवदुक्तं सर्वं सत्यमेवेति ॥ सू० २ ॥

इतिश्री-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री-घासीलालव्रति विरचितायं श्री भगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां षष्ठशतकस्य चतुर्थोद्देशकः

कही है उससे सूत्रकारने यह समझाया है कि इस सप्रदेश उद्देशक में जो अभी प्रत्याख्यान आदि विषयक प्रकरण कहा है उसमें यह २ अर्थ संग्रहीत किया गया है—इसमें प्रत्याख्यान विषयक एक दण्डक है तथा अप्रत्याख्यानादिकों को जाननेरूप द्वितीय दण्डक है, प्रत्याख्यान आदि को करनेरूप तृतीय दण्डक है एवं प्रत्याख्यानादि द्वारा निर्वर्तितायुष्क का चतुर्थ दण्डक है। अन्तमें गौतम भगवान के वाक्य को स्वीकार करते हुए उन से कहते हैं कि 'सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति ' हे भदन्त ! आपके द्वारा कहा गया यह सब विषय सर्वथा सत्य ही है हे भदन्त ! सर्वथा सत्य ही है ॥ सू० २ ॥

चतुर्थ उद्देशक संपूर्ण ॥ ६-६ ॥

આદિ વિષયક પ્રકરણ અહીં આપ્યું છે તેમાં નીચેના વિષયોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે-(૧) તેમાં પ્રત્યાખ્યાન વિષયક એક દંડક છે. (૨) પ્રત્યાખ્યાન આદિકોને જાણવા વિષેનું બીજું દંડક છે, (૩) પ્રત્યાખ્યાન આદિ કરવા રૂપ ત્રીજું દંડક છે. (૪) અને પ્રત્યાખ્યાન આદિ દ્વારા નિર્વર્તિતા યુષ્કનું ચોથું દંડક છે.

અન્તે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુનાં વચનોનો સ્વીકાર: કરતાં કહે છે—(સેવં ભંતે ! સેવં ભંતે ! ત્તિ) હે ભદન્ત ! આપે આ વિષયનું જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સત્ય છે. હે ભદન્ત ! આપનાં વચનો યથાર્થ જ છે. એમ કહીને વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ તેમને સ્થાને વિરાજમાન થઇ ગયા. ॥ સૂ ૨ ॥

॥ છઠ્ઠા શતકનો ચોથો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૬-૪ ॥

पञ्चमोद्देशकः प्रारभ्यते—

षष्ठशतके पञ्चमोद्देशकस्य संक्षिप्तविषयविवरणम् ।

कोऽयं तमस्कायपदार्थः, किम् पृथिवी तमस्कायः ? आपो वा तमस्काय इत्युच्यते?, इति प्रश्नः, अप्कायिकपरिणामएव तमस्कायः इत्युत्तरम् । अप्काय-तमस्काययोः समानस्वभावतायास्तत्र हेतुत्वकथनं च । ततः तमस्कायस्य प्रारम्भ-समाप्त्योरवधिविषयकः प्रश्नः अरुणोदधिसमुद्रात्तमस्कायस्य प्रारम्भः, ब्रह्मलोके तस्य समाप्तिरित्युत्तरम् । ततः तमस्कायस्याकारविषये प्रश्नः । अधोभागे शरावबुध्नवत् , उपरिभागे कुक्कुटपञ्जराकारवत् , इति उत्तरम् । ततः तमस्कायस्य

॥ छट्ठे शतक के पांचवा उद्देशक प्रारंभ ॥

इस शतकके इस पंचम उद्देशक में जो विषय कहा है उसका विवरण संक्षेप से इस प्रकार है—

तमस्काय क्या पदार्थ है ? क्या वह पृथिवीरूप है ? या जलरूप है ? ऐसा प्रश्न—अप्कायिक का परिणाम ही तमस्काय है ऐसा उत्तर, तमस्काय और अप्कायकी समान स्वभावता का कथन और इसमें हेतु-प्रदर्शन, तमस्काय के प्रारंभ होनेके विषय में और इसकी समाप्ति होने के विषयमें प्रश्न, अरुणोदयसमुद्र से तमस्काय का प्रारंभ कथनरूप और ब्रह्मलोक में समाप्ति कथनरूप उत्तर, तमस्काय का आकार कैसा होता है ऐसा प्रश्न, नीचेमें इसका आकार शरावबुधनकी तरह होता है और ऊपर भागमें कुक्कुट के पंजरके आकार जैसा होता है ऐसा उत्तर,

---

શતક ૭ ઉદ્દેશક પાંચમો—

આ ઉદ્દેશકમાં આવતા વિષયનું સંક્ષિપ્ત પ્રતિપાદન—

પ્રશ્ન—તમસ્કાય શું છે ? શું તે પૃથ્વીરૂપ છે કે જળરૂપ છે ?

ઉત્તર—અપ્કાયિકનું પરિણામ જ તમસ્કાય છે. તમસ્કાય અને અપ્કાયની સમાન સ્વભાવતાનું કથન અને તેના કારણનું પ્રતિપાદન.

તમસ્કાયનો પ્રારંભ થવાને વિષે અને તેની સમાપ્તિ થવા વિષે પ્રશ્ન, અરૂણોદય સમુદ્રમાંથી તમસ્કાયનો પ્રારંભ થાય છે અને બ્રહ્મલોકમાં સમાપ્તિ થાય છે એવું કથન. પ્રશ્ન—તમસ્કાયનો આકાર કેવો હોય છે ?

ઉત્તર—નીચેના ભાગમાં તેનો આકાર શરાવબુધ્નના જેવો (માટીનાં કોડિયાના તળિયા જેવો) હોય છે અને ઉપરના ભાગમાં કૂકડાના પાંજરા જેવો હોય

विष्कम्भ-परिक्षेपविषयकः प्रश्नः, । संख्येयसहस्रयोजनविस्तृताऽसंख्येयसहस्रयोजनविस्तृतभेदेन तमस्कायस्य द्विविधत्वप्रतिपादनम् । तत्र संख्येयसहस्रयोजनविस्तृततमस्कायस्य अतिशीघ्रदेवगत्या गमने षड्मासैः कथंचित् प्राप्यत्वसंभवेऽपि असंख्यातयोजनविस्तृततमस्कायस्य सर्वथा अप्राप्यत्वकथनद्वारा तस्य दैर्घ्यस्थूलत्वादिविषयकप्रश्नोत्तरम् । तमस्काये गृह-हट्ट-यावत्-सन्निवेशान्ता भवन्ति किम्?, इति विषयकप्रश्नस्य निषेधात्मकमुत्तरम् । तमस्काये महामेघस्य संस्वेदनसंमूर्च्छनवर्षणं भवति किम्? इति विषयकप्रश्नस्य स्वीकारात्मकमुत्तरम्। संस्वेदनादीनां देवासुरनागकं-

तमस्काय के विष्कंभ और परिक्षेप के विषयमें प्रश्न, संख्यात हजार योजन तक विस्तृत और असंख्यात हजार योजन तक विस्तृत इस प्रकार से तमस्काय के दो भेदों का कथन-संख्यात हजार योजन विस्तृत तमस्काय इतनी बड़ी दीर्घता एवं स्थूलतादिवाला है कि अति शीघ्रगति वाला देव यदि छह महीने तक चले तो वह उसे बड़ी मुश्किल से प्राप्त कर सकता है अर्थात् उसका पार पा सकता है परन्तु जो असंख्यात हजार योजन तकका विस्तृत तमस्काय है उसका तो कोई भी पार नहीं पा सकता है-ऐसा उत्तररूप कथन, तमस्कायमें क्या घर है, हाट है ? गाँव है ? यावत् सन्निवेश है ? ऐसा प्रश्न और उसमें सब कुछ नहीं है ऐसा उत्तर, तमस्काय में बड़े२ मेघ क्या पसीजते हैं ? उसमें वे क्या संमूर्च्छित होते हैं ? बरसते हैं ? ऐसा प्रश्न हां उसमें यह सब होता है ऐसा उत्तर ये संस्वेदन तथा वर्षण आदि कौन करते है ? देव करते हैं।

છે. તમસ્કાયના વિષ્કંભ (વિસ્તાર) અને પરિક્ષેપના વિષયમાં પ્રશ્ન, સંખ્યાત હજાર યોજન સુધી વિસ્તૃત અને અસંખ્યાત હજાર યોજન સુધી વિસ્તૃત, આ પ્રમાણે તમસ્કાયના બે ભેદોનું કથન. સંખ્યાત હજાર યોજનના વિસ્તારવાળો તમસ્કાય એવડી મોટી દીર્ઘતા અને સ્થૂલતા આદિથી યુક્ત છે કે અતિશય શીઘ્રતાવાળો દેવ જો છ મહિના સુધી ચાલ્યા કરે તો મહા મુશ્કેલીથી તે તેનો પાર પામી શકે છે. પરન્તુ અસંખ્યાત હજાર યોજનના વિસ્તારનો જે તમસ્કાય છે તેનો પાર પામવાનું કોઈનાથી શકય બનતું નથી.

પ્રશ્ન—શું તમસ્કાયમાં ઘર છે? હાટ છે? ગામ છે? સન્નીવેશ પર્યન્તનાં સ્થાનો છે? ઉત્તર—તેમાં એવું કંઈ પણ નથી.

પ્રશ્ન—શું મોટા મોટા મેઘ તમસ્કાયમાં પસીજે (ભીંજાય) છે ખરાં? શું તેઓ તેમાં સંમૂર્છિત (એકત્રિત) થાય છે? વરસે છે?

ઉત્તર—હા, તેમાં એ બધું થાય છે.

પ્રશ્ન-તે સંસ્વેદન તથા વર્ષણ આદિ કોણ કરે છે? ઉત્તર-દેવો કરે છે.

र्तृकतया प्रतिपादनं च। ततः तमस्काये बादरस्तनितस्य बादरविद्युतश्च देवप्रभवोत्पादितायाः देवकृतत्वेन प्रतिपादनम्। तमस्काये विग्रहगत्यापन्नभिन्नयोः बादरपृथिवी-बादराग्न्योर्निषेधकरणम्। तमस्काये चन्द्रसूर्यप्रभृतीनाम् प्रतिषेधः, तत्पार्श्वे तेषां प्रतिपादनं च। ततः तमस्काये चन्द्रसूर्यादिप्रभाणामपि तमस्कायरूपतया परिणामेन अभावसदृशत्वमेवेति प्रतिपादनम्। ततः तमस्कायस्य कृष्णः महाकृष्णः, अत्यधिककृष्णश्च वर्णः, अतएव स महाभयङ्करः, देवानामपि भय-क्षोभोत्पादकश्च। ततः तमस्कायस्य त्रयोदशनामकथनम्। ततः तमस्कायस्य अप्कायजीव-पुद्गलपरिणाम-

कौन से देव। असुरकुमार या नागकुमार? ये सब करते हैं ऐसा कथन उत्तर तमस्काय में बादर स्तनित शब्द (गर्जित शब्द) और बादर विद्युत् इनको देव करते हैं ऐसा कथन तमस्काय में विग्रहगति समापन्न से भिन्न बादर पृथिवीकाय, बादर अग्निकाय नहीं है ऐसा प्रतिपादन तमस्कायमें चन्द्र सूर्य आदि का प्रतिषेध और इनका उसकी बाजू में रहने का कथन तमस्काय में चन्द्रसूर्यादि की प्रभा भी तमस्कायरूप से परिणमित हो जाती है इसलिये वह वहाँ एक तरह से नहीं जेसी है। तमस्कायका वर्ण, कृष्ण, महाकृष्ण, अत्यधिककृष्ण है, अतः वह महा-भयप्रद है, देवों को भी भय और क्षोभ उत्पन्न करनेवाला है, ऐसा तमस्काय के तेरह नाम। तमस्काय किसका परिणाम है? पृथिवी का? पानी का? या जीव व पुद्गल का? पानी का परिणाम तमस्काय है, जीव

પ્રશ્ન—કયા દેવો? અસુરકુમાર કે નાગકુમાર?

ઉત્તર—તે બધાં કરે છે. તમસ્કાયમાં બાદર સ્તનિત શબ્દ (ગર્જનાનો અવાજ) અને બાદર વિદ્યુત દેવો કરે છે, એવું કથન. તમસ્કાયમાં વિગ્રહગતિ સમાપન્ન જીવો સિવાયના બાદર પૃથ્વીકાય અને બાદર અગ્નિકાય જીવો નથી એવું પ્રતિપાદન. તમસ્કાયમાં ચન્દ્ર, સૂર્ય આદિનો પ્રતિષેધ (ન હોવાનું કથન) અને તેઓ તેની બાજુમાં રહે છે એવું કથન, તમસ્કાયમાં ચન્દ્ર-સૂર્યાદિની પ્રભા પણ તમસ્કાય રૂપે પરિણમન પામે છે, તે કારણે એક રીતે તો તે નહીં જેવી જ હોય છે. તમસ્કાયનો વર્ણ કૃષ્ણ, મહાકૃષ્ણ અને અત્યધિક કૃષ્ણ હોય છે, તેથી તે ઘણો ભયજનક લાગે છે, તે દેવોમાં પણ ભય અને ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે, એવું કથન. તમસ્કાયના તેર નામ.

પ્રશ્ન—તમસ્કાય કોનું પરિણામ છે? શું પૃથ્વીનું પરિણામ છે? કે પાણીનું પરિણામ છે? કે જીવ અથવા પુદ્ગલનું પરિણામ છે?

ઉત્તર—તમસ્કાય પાણીનું પરિણામ છે, જીવ પુદ્ગલનું પરિણામ છે, પણ પૃથ્વીનું પરિણામ તમસ્કાય નથી એવું કથન.

कथनम्, पृथिवीपरिणामनिषेधश्च। तमस्काये समस्तजीवानामनन्तवारमुत्पादः, किन्तु नो बादरपृथिवीरूपेण, नो बादराग्निरूपेण वा। ततः अष्टविधकृष्ण-राजीनामभिधानम्। तासां च सनत्कुमार-माहेन्द्रकल्पयोरुपरि ब्रह्मलोक-स्याधोभागे च रिष्टविमानप्रस्तटे स्थितिप्रतिपादनम्। आसां च आकारः मल्लक्रीडा-स्थान (अखाडा) वत् चतुरस्रः। पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरदिग्भागेषु चतुर्षु प्रत्येकं द्वे द्वे कृष्णराजी स्तः। ताश्च सर्वाः परस्परं स्पृष्टाः सम्बद्धाश्च सन्ति। एतासामा-याम-विष्कम्भ-परिक्षेपविषये विचारः, कृष्णराजिषु गृहादिविचारस्तमस्कायवदेव, विशेषः केवलं तत्र मेघानां संस्वेदनादिकं देव एव करोति-इति। कृष्णराजीनामष्ट

पुद्गल का परिणाम तमस्काय है। पर पृथिवी का परिणाम तमस्काय नहीं है ऐसा कथन तमस्काय में समस्त जीवों का अनन्तवार उत्पाद हुआ है पर उनका यहां बादर पृथिवीरूप से और बादर अग्निरूपसे उत्पाद नहीं हुआ है ऐसा कथन आठ प्रकार की कृष्णराजियों का कथन इनका अव-स्थान ऊपरमें सनत्कुमार माहेन्द्रकल्प में है और नीचे ब्रह्मलोक कल्पमें, अरिष्टविमान के पाथडे में है ऐसा कथन इनका आकार अखाडेके जैसा चौकोर है पूर्व पश्चिम और उत्तर दक्षिण इन चार दिशाओमें से प्रत्येक दिशा में दो-दो कृष्णराजियां हैं। ये सब कृष्णराजियां आपस में स्पृष्ट और संबद्ध हैं। इनके आयाम, विष्कंभ और परिक्षेप के विषयमें विचार। तमस्काय की तरह ही इनमें कृष्णराजियां में गृहादि का विचार यहां विशेपता केवल इतनी ही है कि इनमें मेघों का संस्वेदन आदि देव ही करता है। कृष्णराजियां पृथिवी के परिणामरूप हैं। अप्-जल

તમસ્કાયમાં સમસ્ત જીવોનો અનંતવાર ઉત્પાદ થયો છે, પણ તેમનો ત્યાં બાદર પૃથ્વીરૂપે અને બાદર અગ્નિરૂપે ઉત્પાદ થયો નથી એવું કથન. આઠ પ્રકારની કૃષ્ણરાજીઓનું કથન. તેમનું અવસ્થાન ઉપર સનત્કુમાર માહેન્દ્ર કલ્પમાં છે અને નીચે બ્રહ્મલોક કલ્પમાં, અરિષ્ટ વિમાનના પાથડામાં છે એવું કથન. આકાર તેમનો અખાડાના જેવો-ચતુષ્કોણ જેવો છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એ ચારે દિશાઓમાંની પ્રત્યેક દિશામાં બે, બે કૃષ્ણરાજીઓ છે. તે બધી કૃષ્ણરાજીઓ એક બીજી સાથે સ્પૃષ્ટ અને સંબદ્ધ છે. તમસ્કાયની જેમજ એ કૃષ્ણરાજીઓમાં ઘર, દુકાન આદિનો વિચાર. અહીં વિશેષતા એટલી જ છે કે તે કૃષ્ણરાજીઓમાં મેઘોનું સંસ્વેદન આદિ દેવ જ કરે છે. તે કૃષ્ણરાજી-ઓના આયામ (લંબાઇ), વિષ્કંભ (પહોળાઇ) અને પરિક્ષેપ (પરિધી) નો વિચાર. કૃષ્ણરાજીઓનાં આઠ નામ. તે કૃષ્ણરાજીઓ પૃથ્વીના પરિણામરૂપ

नामानि। कृष्णराजयः पृथिवीपरिणामाः। नो अप्परिणामाः तत्र सर्वे प्राणभूतजीवसत्त्वा अनन्तकृत्वः पूर्वमुत्पन्नाः आसन् किन्तु बादरजलाग्निवनस्पतिरूपेण नोत्पन्नपूर्वाः। एतासामवकाशान्तरेषु अर्चिः, अर्चिमाली, वैरोचनम्, प्रभङ्करः, चन्द्राभः, सूर्याभः, शुक्राभः, सुप्रतिष्ठाभः, इत्येतानि अष्टौ विमानानि मध्ये मध्ये रिष्टाभविमानं च, तत्राष्टौ लोकान्तिकदेवाः निवसन्ति, तथाहि—सारस्वताः १, आदित्यः २, वरुणः ३, गर्दतोयः ४, तुषितः ५, अव्याबाधः ६, आग्नेयः, ७ वरिष्टः, ८। एतत्सम्बन्धिविचारान्तरं च। वायोराधारेण विमानस्थितिः। जीवाभिगमानुसारेणात्रापि केवलदेवत्वं विहाय सर्वे जीवाः पूर्वम् उत्पन्नाः, अष्टसागरोपमाणि लोकान्तिकदेवस्थितिः। लोकान्तिकविमानात् लोकस्यान्तिमसंख्येययोजनानि दूरमिति ॥

के परिणामस्वरूप नहीं है। इनमें समस्त प्राण—समस्त भूत, समस्त जीव और समस्त सत्त्व अनन्तवार पहिले उत्पन्न हो चुके हैं। परन्तु ये सब बादर जलरूप से बादर अग्निरूप से और बादर वनस्पतिरूप से पहिले वहां उत्पन्न नहीं हुए हैं। इन राजियों के आठ अवकाशान्तरों में अर्चि, अर्चिमाली, वैरोचन, प्रभङ्कर, चन्द्राभ, सूर्याभ, शुक्राभ, सुप्रतिष्ठाभ ये आठ विमान और इन विमानों के बीच बीच में रिष्टाभविमान है ऐसा कथन इनमें आठ लोकान्तिक देव रहते हैं—लोकान्तिक देवों के नाम (सारस्वत, आदित्य, वरुण, गर्दतोय, तुषित, अव्याबाध, आग्नेय और वरिष्ठ) ये हैं। इनके संबंध में और भी विचार वायु के आधार से विमानस्थिति का कथन इन विमानों में भी जीवाभिगमसूत्र के अनुसार देव की पर्याय को छोडकर समस्त जीव पहिले उत्पन्न हो चुके हैं। आठ सागरोपम की सब लोकान्तिक देवों की स्थिति होती है। तथा

છે, જળના પરિણામરૂપ નથી. તેમાં સમસ્ત પ્રાણ, સમસ્ત ભૂત, સમસ્ત જીવ અને સમસ્ત સત્વ અનંતવાર ઉત્પન્ન થઈ ચુક્યાં છે. પરન્તુ તેઓ બધાં બાદર જળરૂપે, બાદર અગ્નિરૂપે અને બાદર વનસ્પતિરૂપે પહેલાં ત્યાં ઉત્પન્ન થયા નથી તે રાજીઓના આઠ અવકાશાન્તરોમાં અર્ચિ, અર્ચિમાલી, વૈરોચન, પ્રભંકર, ચન્દ્રાભ, સૂર્યાભ, શુક્રાભ અને સુપ્રતિષ્ઠાભ, એ આઠ વિમાન અને તે વિમાનોની વચ્ચોવચ્ચ રિષ્ટાભવિમાન - એવુ કથન તે વિમાનોમાં આઠ લોકાન્તિક દેવ રહે છે લોકાન્તિક દેવોનાં નામ–" સારસ્વત, આદિત્ય, વરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ, આગ્નેય અને વરિષ્ઠ. " તેમના વિષયમાં વિશેષ વિચાર, વાયુને આધારે વિમાનસ્થિતિનું કથન, આ વિમાનોમાં પણ જીવાભિગમસૂત્ર અનુસાર દેવની પર્યાયને છોડીને સમસ્ત જીવ પહેલાં ઉત્પન્ન થઈ

तमस्कायवक्तव्यता ।

चतुर्थोद्देशके जीवानां सप्रदेशत्वादिकं निरूपितम् अथ पञ्चमोद्देशके सप्रदेशं तमस्कायादिकं निरूपयितुमाह–' किमयं भंते ! ' इत्यादि ।

मूलम्–किमयं भंते ! 'तमुक्काए' त्ति पवुच्चइ, किं पुढवी तमुक्काए त्ति पवुच्चइ, आऊ तमुक्काएत्ति पवुच्चइ ? गोयमा ! णो पुढवी तमुक्काएत्ति पवुच्चइ, आऊ तमुक्काएत्ति पवुच्चइ । से केणट्ठेणं० ? गोयमा ! पुढविकाएणं अत्थेगइए सुभे देसं पगासेइ, अत्थेगइए देसं णो पगासेइ–से तेणट्ठेणं० । तमुक्काए णं भंते ! कहिं समुट्ठिए, कहिं संनिट्ठिए ? गोयमा ! जंबूदीवस्स बहिया तिरियमसंखेज्जे दीवसमुद्दे वीईवइत्ता, अरुणवरस्स दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयंताओ अरुणोदयं समुद्दं बायालीसं जोयणसहस्साणि ओगाहित्ता उवरिल्लाओ जलंताओ एगपएसियाए सेढीए एत्थ णं तमुक्काए समुट्ठिए, सत्तरस – एक्कवीसे जोयणसयाइं उड्ढं उप्पइत्ता तओ पच्छा तिरियं पवित्थरमाणे पवित्थरमाणे सोहम्मी–साण–सणंकुमार–माहिंदे चत्तारि वि कप्पे आवरित्ता णं, उड्ढंपि य णं बंभलोगे कप्पे रिट्ठविमाणपत्थडं संपत्ते–एत्थ णं तमुक्काए णं संनिट्ठिए । तमुक्काएणं भंते ! किं संठिए पण्णत्ते ? गोयमा ! अहे मल्लगमूलसंठिए, उप्पिं कुक्कुडपंजरगसंठिए पण्णत्ते ! तमुक्काए णं भंते ! केवइयं विक्खंभेणं, केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते ? गोयमा ! तमुक्काए णं दुविहे पण्णत्ते, तं जहा–संखेज्जवित्थडे य, असंखेज्जवित्थडे, य । तत्थ

लोकान्तिक विमान से लोक का अन्तिमभाग असंख्यात योजन दूर है ऐसा कथन ॥

ચુકેલા છે. બધા લોકાન્તિક દેવોની સ્થિતિ આઠ સાગરોપમની હોય છે. તથા લોકાન્તિક વિમાનમાંથી લોકનો અન્તિમ ભાગ અસંખ્યાત યોજન દૂર છે એવું કથન.

तत्थ णं जे से संखेज्जवित्थडे से णं संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खं-भेणं, संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ते, तत्थ णं जे से असंखेज्जवित्थडे से णं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं, असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ते। तमुक्काए णं भंते! के महालए पण्णत्ते? गोयमा! अयं णं जंबुद्दीवे दीवे सव्वदीव-समुद्दाणं सव्वब्भंतराए, जाव-परि-क्खेवेणं पण्णत्ते। देवे णं महिड्ढीए, जाव-महाणुभावे इणामेव इणामेव त्ति कट्टु केवलकप्पं जंबुद्दीवं दीवं तिहिं अच्छरानिवाएहिं तिसत्तखुत्तो अणुपरियट्टित्ताणं हव्वं आगच्छिज्जा, से णं देवे ताए उक्किट्ठाए, तुरियाए, जाव-देवगईए वीईवयमाणे वीईवयमाणे जाव-एगाहं वा, दुयाहं वा, तियाहं वा, उक्कोसेणं छम्मासे वीई-वएज्जा, अत्थेगइयं तमुक्कायं वीईवइज्जा, अत्थेगइयं तमुक्कायं णो वीईवएज्जा, एमहालए णं गोयमा! तमुक्काए पण्णत्ते। अत्थि णं भंते! तमुक्काए गेहाइ वा, गेहावणा इ वा? णो इणट्ठे समट्ठे। अत्थि णं भंते! तमुक्काए गामा इ वा, जाव-सन्निवेसा इ वा? णो इणट्ठे समट्ठे। अत्थि णं भंते! तमुक्काए उराला बलाहया संसेयंति, संमुच्छंति, संवासंति वा? हंता, अत्थि! तं भंते! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, नागो पकरेइ? गोयमा! देवो वि पकरेइ, असुरो वि पकरेइ, णागो वि पकरेइ। अत्थि णं भंते! तमुक्काए बायरे थणियसद्दे, बायरे विज्जुए? हंता, अत्थि। तं भंते! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, नागो

पकरेइ ? गोयमा ! तिण्णि वि पकरेंति । अत्थि णं भंते ! तमुक्काए बायरे पुढविकाए, बायरे अगणिकाए ? णो इणट्ठे समट्ठे, णण्णत्थ विग्गहगइसमावन्नएणं। अत्थि णं भंते ! तमुक्काए चंदिमसूरिय-गहगण-णक्खत्त-तारारूवा ? णो इणट्ठे समट्ठे,-पलिपस्सओ पुण अत्थि । अत्थि णं भंते ! तमुक्काए चंदाभा इ वा, सूराभा इ वा ? णो इणट्ठे समट्ठे, कादूसणिया पुण सा । तमुक्काए णं भंते ! केरिसए वन्नएणं पण्णत्ते ? गोयमा ! काले कालोभासे, गंभीर-लोमहरिसजणणे, भीमे, उत्तासणए, परमकिण्हेवण्णे पण्णत्ते, देवे णं अत्थेगइए जेणं तप्पढमयाए पासित्ता णं खुभाएज्जा, अहे णं अभिसमागच्छेज्जा, तओ पच्छा सीहं सीहं, तुरियं २ खिप्पामेव वीईवएज्जा । तमुक्कायस्स णं भंते ! कइ नामधेज्जा पण्णत्ता ? गोयमा ! तेरस नामधेज्जा पण्णत्ता, तं जहा—तमे इ वा १, तमुक्काए इ वा २, अंधयारे इ वा३, महांधयारे इ वा ४, लोगंधयारे इ वा ५, लोगतमिस्से इ वा ६, देवंधयारे इ वा ७, देवतमिस्से इ वा ८, देवरण्णे इवा ९, देववूहे इ वा१०, देवफ-लिहे इ वा११, देवपडिक्खोभे इ वा१२, अरुणोदए इ वा, समुद्दे१३, तमुक्काएणं भंते ! किं पुढवि परिणामे, आउपरिणामे, जीव-परिणामे, पोग्गलपरिणामे ? गोयमा ! णो पुढविपरिणामे, आउपरिणामे वि, जीवपरिणामे वि, पोग्गलपरिणामे वि । तमुक्काएणं भंते ! सव्वे पाणा भूया, जीवा सत्ता पुढवीकाइ-यत्ताए, जावतसकाइयत्ताए उववन्नपुव्वा ? हंता, गोयमा !

असइं अदुवा अणंत-क्खुत्तो, णो चेव णं बादरपुढविकाइय-त्ताए, बादरअगणिकाइयत्ताए वा ॥ सू० १ ॥

छाया—किम् अयम् भदन्त ! तमस्काय इतिप्रोच्यते ? किं पृथिवीतमस्काय इति प्रोच्यते, आपः तमस्काय इति प्रोच्यते ? गौतम ! नो पृथिवीतमस्काय इति प्रोच्यते, आपः तमस्काय इति प्रोच्यते । तत् केनार्थेन० ? गौतम ! पृथिवीकायोऽस्त्येककः शुभोदेशं प्रकाशयति, अस्त्येकको देशं नो प्रकाशयति, तत् तेनार्थेन ।

तमस्काय व्यक्तव्यता

'किमयं भंते ! "तमुक्काए" त्ति पवुच्चइ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(किमयं भंते ! तमुक्काए त्ति पवुच्चइ, किं पुढवि तमुक्काए त्ति पवुच्चइ, आउ तमुक्काए त्ति पवुच्चइ) हे भदन्त ! यह जो तमस्काय है वह क्या पदार्थ है-अर्थात् किस पदार्थरूप वह तमस्काय कहा गया है ? क्या वह तमस्काय पृथ्वीरूप कहा गया है या वह तम-स्काय अप्-जलरूप कहा गया है ? (गोयमा) हे गौतम ! (णो पुढवि तमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ, आऊ तमुक्काए त्ति पवुच्चइ) वह तमस्काय पृथिवीरूप नहीं कहा गया है किन्तु वह तमस्काय अप्-जलरूप कहा गया है । (से केणट्ठेणं०) हे भदन्त ! आप ऐसा किस कारण से कहते हैं कि तमस्काय पृथिवीरूप नहीं कहा गया है किन्तु अप्-जलरूप कहा गया है ? (गोयमा) हे गौतम ! (पुढविकाएणं अत्थेगइए सुभे देसं पगासेइ अत्थेगइए देसं णो पगासेइ, से तेणंट्ठेणं०) कितनीक पृथिवी-

તમસ્કાય વક્તવ્યતા—

" कि अयं भंते ! " तमुकाए " त्ति पवुच्चइ, " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(किमयं भंते ! " तमुकाए " त्ति पवुच्चइ, किं पुढवी तमुक्काए त्ति पवुच्चइ, आउ तमुक्काए त्ति पवुच्चइ ?) હે ભદન્ત ! આજે તમસ્કાય છે તે કયો પદાર્થ છે-એટલે કે તમસ્કાય કયા પદાર્થરૂપ છે ? શું તમસ્કાયને પૃથ્વીરૂપ કહેલ છે ? અથવા તો તેને જળરૂપ કહેલ છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (णो पुढवि तमुक्काए त्ति पव्वुचइ, आउ तमुक्काए त्ति पवुच्चइ) તમસ્કાયને પૃથ્વીરૂપ કહ્યું નથી, પણ તેને જળરૂપ કહ્યું છે.

(से केणट्ठेणं० ?) હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે તમસ્કાયને પૃથ્વીરૂપ કહ્યું નથી પણ જળરૂપ કહ્યુ છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (पुढविकाएणं अत्थेगइए सुभेदेसं पगासेइ, अत्थेगइए देसं णो पगासेइ, से तेणट्ठेणं०) કેટલીક પૃથ્વીકાય એવી શુભ્ર

तमस्कायः खलु भदन्त ! कुतः समुत्थितः, कुत्र संनिष्ठितः ? गौतम ! जम्बूद्वीपस्य द्वीपस्य बहिः तिर्यगसंख्येयान् द्वीप-समुद्रान् व्यतिव्रज्य अरुणवरस्य द्वीपस्य बाह्याद् वेदिकान्ताद अरुणोदकं समुद्रं द्वाचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि अवगाह्य उपरितनाद् जलान्ताद् एकप्रदेशिकया श्रेण्या-अत्र खलु तमस्कायः समुत्थितः, सम-

---

काय ऐसी शुभ्र होती है कि वह देशको-एक भाग को प्रकाशित करती है। और कितनीक पृथिवीकाय ऐसी होती है जो वह देश को-एक भाग को प्रकाशित नहीं करती है। इस कारण मैंने ऐसा कहा है कि तमस्काय पृथिवीरूप नहीं है अप्-जलरूप है। (तमुक्काए णं भंते) कहिं समुट्ठिए, कहिं संनिट्ठिए ?) हे भदन्त ! यह तमस्काय कहां से प्रारंभ होता है ? और कहां इसका अन्त होता है ? (गोयमा) हे गौतम ! (जंबूदीवस्स बहिया तिरियमसंखेज्जे दीवसमुद्दे वीईवइत्ता, अरुणवरस्स दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयंताओ अरुणोदयं समुद्दं बायालीसं जोयण-सहस्साणि ओगहित्ता उवरिल्लाओ जलंताओ एगपएसियाए सेढीए एत्थणं तमुक्काए समुट्ठीए) जंबूद्वीप के बाहिर तिरछे असंख्यात द्वीप समुद्रों को उल्लंघन-पार करने के बाद अरुणवर द्वीप आता है। इस अरुणवर द्वीप को चारों ओर से अरुणोदय समुद्र घेरे हुए है। इस समुद्र की बाहिरी वेदिका के अन्त से लेकर अरुणोदय समुद्र में ४२ हजार योजन आगे जाने पर उपरितन जलान्त आता है। इस उपरि-

---

(દેદીપ્યમાન) હોય છે કે તે દેશને (એક ભાગને) પ્રકાશિત કરે છે, અને કેટલીક પૃથ્વીકાય એવી હોય છે કે જે ક્ષેત્રના એક ભાગને પણ પ્રકાશિત કરતી નથી. હે ગૌતમ તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે તમસ્કાય પૃથ્વીરૂપ નથી પણ જળરૂપ છે.

(तमुक्काए णं भंते ! कहिं समुट्ठिए कहिं संनिट्ठिए ?) હે ભદન્ત ! આ તમસ્કાયનો પ્રારંભ ક્યાંથી થાય છે અને ક્યાં તેની સમાપ્તિ થાય છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जंबूदीवस्स बहिया तिरियमसंखेज्जे दीवसमुद्दे वीईवइत्ता, अरुणवरस्स दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयंताओ अरुणोदयं समुद्दं बायालीसं जोयणसहस्साणि ओगाहित्ता उवरिल्लाओ जलंताओ एगपएसियाए सेढीए एत्थणं तमुक्काए समुट्ठीए) જંબૂદ્વીપની બહાર તિરછા અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોને પાર કર્યા પછી અરુણવર દ્વીપ આવે છે. આ અરુણવર દ્વીપને ઘેરીને ચારે તરફ અરુણોદય સમુદ્ર રહેલો છે. તે સમુદ્રની બહારની વેદિકાના અન્તથી લઈને અરુણોદય સમુદ્રમાં બેતાલીસ હજાર યોજન આગળ જતાં ઉપરિતન જલાન્ત

दशैकविंशतियोजनशतानि ऊर्ध्वम् उत्पत्य ततः पश्चात् तिर्यक् प्रविस्तरन् , प्रविस्तरन् सौधर्म-ईशान-सनत्कुमार-माहेन्द्रान् चतुरोऽपि कल्पान् आवृत्य ऊर्ध्वमपि च खलु ब्रह्मलोके कल्पे रिष्टविमानप्रस्तट संप्राप्त ,-अत्र खलु तमस्कायः संनिष्ठितः। तमस्कायः खलु भदन्त ! किंसंस्थितः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! अधो मल्लकमूलसंस्थितः, उपरिकुक्कुटपञ्जरकसंस्थितः प्रज्ञप्तः । तमस्कायः खलु भदन्त ! कियान् विष्कम्भेण, कियान् परिक्षे-

---

तन जलान्त से एक श्रेणि ऐसी आती है जो ऊपर और नीचे समप्रदेशवाली है-अर्थात् भित्ति के जैसे भित्ति ऊपर नीचे मध्य में एकसी होती है-इसी तरह की यह श्रेणी है-इस श्रेणि से तमस्काय प्रारंभ होता है। (सत्तरस-एक्कवीसे जोयणस्स उड्ढं उप्पइत्ता तओ पच्छा तिरियं पवित्थरमाणे पवित्थरमाणे सोहम्मीसाणसणंकुमारमाहिंदे चत्तारि वि कप्पे आवरित्ता णं उड्ढं पि य णं बंभलोगे कप्पे रिट्ठविमाणपत्थडं संपत्ते-एत्थ णं तमुक्काए णं संनिट्ठिए) यह तमस्काय यहां से प्रारंभ होकर १७२१ योजन ऊँचे जाकर वहां से पीछे तिरछा विस्तृत होता हुआ सौधर्म, ईशान, सनत्कुमार इन चार कल्पों को आवृत्त आच्छादित करके ऊँचे ब्रह्मलोककल्प में रिष्ट विमान के पाथडे तक पहुँचता है-यहीं पर इस तमस्काय का अन्त है। (तमुक्काएणं भंते ! किं संठिए पण्णत्ते) हे भदन्त ! इस तमस्काय का आकार कैसा है ? (गोयमा) हे गौतम ! (अहे मल्लगमूलसंठिए उप्पि कुक्कुडपंजरगसंठिए पण्णत्ते)

આવે છે. તે ઉપરિતન જલાન્તથી એક શ્રેણિ એવી આવે છે કે જે ઉપર અને નીચે સમપ્રદેશવાળી છે-એટલે કે દિવાલના જેવી છે-જેવી રીતે દીવાલ ઉપર, નીચે અને મધ્ય ભાગમાં એક સરખી હોય છે એજ પ્રકારની આ શ્રેણી છે. તે શ્રેણિમાંથી તમસ્કાયનો પ્રારંભ થાય છે. (सत्तरस-एकवीसे जोयणसए उड्ढं उप्पइत्ता तओइच्छा तिरियं पवित्थरमाणे पवित्थरमाणे सोहम्मीसाणसणंकुमारमाहिंदे चत्तारि वि कप्पे आवरित्ताणं उड्ढं पि य णं बंभलोगे कप्पे रिट्ठविमाणपत्थडं संपत्ते एत्थणं तमुक्काए णं सनिट्ठिए) આ તમસ્કાય તે શ્રેણિમાંથી શરૂ થઇને ૧૭૨૧ યોજન ઊંચે જાય છે. ત્યારબાદ ત્યાંથી તે તિરછો વિસ્તૃત થઇને સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર એ ચાર કલ્પોને આચ્છાદિત કરીને ઊંચે બ્રહ્મલોક કલ્પમાં રિષ્ટ વિમાનના પાથડા સુધી પહોંચે છે અને ત્યાં જ તેનો (તમસ્કાયનો) અન્ત આવી જાય છે.

(तमुक्काएणं भंते ! किं संठिए पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયનો આકાર કેવો હોય છે ?

पेण प्रज्ञप्तः ? गौतम ! तमस्कायः खलु द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-संख्येयविस्तृतश्च, असंख्येयविस्तृतश्च, तत्र खलु यः स संख्येयविस्तृतः स खलु संख्येयानि योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, असंख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः। तत्र खलु यः सोऽसंख्येयविस्तृतः सः खलु असंख्येयानि योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, असंख्ये-

---

हे गौतम ! तमस्काय का नीचे का आकार मिट्टी के दीपक के नीचे के भाग जैसा कहा गया है और ऊपर का आकार मुर्गी के पिंजरेके आकार जैसा कहा गया है। (तमुक्काए णं भंते ! केवइयं विक्खंभेणं, केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते) हे भदन्त ! तमस्काय का विस्तार कितना है ? और परिक्षेप कितना है ? (गोयमा ! तमुक्काएणं दुविहे पण्णत्ते-तं जहा संखेज्जवित्थडे य असंखेज्जवित्थडे य) हे गौतम ! तमस्काय दो प्रकार का कहा गया है-एक संख्यात विस्तार वाला तमस्काय और दूसरा असंख्यात विस्तारवाला तमस्काय (तत्थ णं जे से संखेज्जवित्थडे से णं संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं) इनमें जो संख्यात विस्तारवाला तमस्काय है वह अपने विष्कंभ से संख्यात हजार योजन का तथा (असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ते) परिक्षेपसे असंख्यात हजार योजन का कहा गया है। (तत्थणं जे से असंखिज्जवित्थडे से णं

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (अहे मल्लगमूल संठिए उप्पि कुक्कुडपंजरग-संठिए पण्णत्ते) તમસ્કાયના નીચેના ભાગનો આકાર દીવો કરવાના માટીના કોડિયાના નીચેના ભાગ જેવો કહ્યો છે, અને તેના ઉપરના ભાગનો આકાર કૂકડાના પિંજરાના આકાર જેવો કહ્યો છે.

(तमुक्काए णं भंते ! केवइयं विक्खंभेणं, केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયનો વિસ્તાર કેટલો કહ્યો છે ? તેનો પરિક્ષેપ (પરિધી) કેટલો કહ્યો છે ?

(गोयमा ! तमुक्काएणं दुविहे पण्णत्ते-तंजहा-संखेज्जवित्थडे य असंखेज्जवित्थडे य) હે ગૌતમ ! તમસ્કાયના બે પ્રકાર નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે-(૧) સંખ્યાત વિસ્તારવાળો તમસ્કાય અને બીજો અસંખ્યાત વિસ્તારવાળો તમસ્કાય. (तत्थ णं जे से संखेज्जवित्थडे से णं संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं) તેમાંનો જે સંખ્યાત વિસ્તારવાળો છે તેનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર) સંખ્યાત હજાર યોજનનો .તથા (असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ते) પરિક્ષેપ (પરિધી) અસંખ્યાત હજાર યોજનનો કહ્યો છે.

(तत्थ णं जे से असंखिज्जवित्थडे से णं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं

यानियोजनसहस्राणि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः। तमस्कायः खलु भदन्त! कियन्महालयः प्रज्ञप्तः? गौतम! अयं खलु जम्बूद्वीपो द्वीपः सर्वद्वीप-समुद्राणां सर्वाभ्यन्तरकः, यावत्-परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः। देवः खलु महर्द्धिकः, यावत्-महानुभावः, एतदेव एतदेव-इति कृत्वा केवलकल्पं जम्बूद्वीपं द्वीपं त्रिभिरप्सरोनिपातैः तिसृभिश्चपुटिकाभिः त्रिसप्तकृत्वः अनुपर्यट्य शीघ्रम् आगच्छेत्, स देवस्तया उत्कृष्टया, त्वरितया, यावत्-देवगत्या व्यतिव्रजन्२ यावत्-एकाहं वा, द्व्यहं वा त्र्यहं वा, उत्क-

---

असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं, असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ते) और जो असंख्यात विस्तार वाला तमस्काय है वह विष्कंभ से असंख्यात हजार योजन का और परिक्षेप से भी असंख्यातहजार योजन का कहा गया है। (तमुक्काए णं भंते! के महालए पण्णत्ते) हे भदन्त! तमस्काय कितना बड़ा है? (गोयमा) हे गौतम! (अयं णं जंबुद्दीवे दीवे सव्वदीवसमुद्दाणं सव्वब्भंतराए जाव परिक्खेवेणं पण्णत्ते) समस्त द्वीप और समस्त समुद्रों के बीच में यह जंबूद्वीप नाम का द्वीप-मध्यजंबूद्वीप यावत् परिक्षेपवाला कहा गया है-अब (देवेणं महिड्ढिए जाव महाणुभावे, इणामेव इणामेव तिकट्टु केवल कप्पं जंबुद्दीवं दीवं तिहिं तिहिं अच्छरनिवाएहिं तिसत्तखुत्तो अणुपरियट्टित्ताणं हव्वं आगच्छिज्जा-से णं देवे ताए उक्किट्ठाए तुरियाए जाव देवगईए वीईवयमाणे, जाव एकाहं वा दुयाहं वा तियाहं वा उक्कोसेणं छम्मासे

विक्खभेणं, असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ते) અને જે સંખ્યાત વિસ્તારવાળો તમસ્કાય છે તેનો વિષ્કંભ અસંખ્યાત હજાર યોજનનો અને પરિક્ષેપ પણ અસંખ્યાત હજાર યોજનનો કહ્યો છે

(तमुक्काए णं भंते! के महालए पण्णत्ते?) હે ભદન્ત! તમસ્કાય કેટલો મોટો છે?

(गोयमा!) હે ગૌતમ! (अयं णं जंबूद्दीवे दीवे सव्वदीवसमुद्दाणं सव्वब्भन्तराए जाव परिक्खेवेणं पण्णत्ते) સમસ્ત દ્વીપ અને સમસ્ત સમુદ્રોની વચ્ચે આવેલો આ જંબૂદ્વીપ નામનો દ્વીપ-મધ્ય જંબૂદ્વીપ એક લાખ યોજનના આયામ વિષ્કંભવાળો અને ૩૧૬૨૨૭ યોજન, ૩ કોસ, ૨૮૦૦ ધનુષ અને ૧૩ાા આંગળથી સહેજ અધિક પરિધીવાળો કહ્યો છે. (અહીં 'जाव' પદથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલ સૂત્રપાઠનો અર્થ આપ્યો છે) હવે (देवेणं महिड्ढिए जाव महाणुभावे, इणामेव इणामेव तिकट्टु केवलकप्पं जंबुद्दीवं दीवं तिहिं तिहिं अच्छरनिवाएहिं ति सत्तखुत्तो अणुपरियट्टित्ताणं हव्वं आगच्छिज्जा से णं देवे ताए उक्किट्ठाए तुरियाए जाव देवगईए वीईवयमाणे, जाव एकाहं वा

र्षेण षण्मासान् व्यतिव्रजेत्, अस्त्येककं तमस्कायं व्यतिव्रजेत्, अस्त्येककं तमस्कायं नो व्यतिव्रजेत्, इयन्महालयः खलु गौतम ! तमस्कायः प्रज्ञप्तः ! अस्ति खलु भदन्त ! तमस्काये गेहानि वा, गेहापणा वा ? नो अयमर्थः, समर्थः अस्ति खलु भदन्त ! तमस्काये ग्रामाइति वा यावत्संनिवेशा इति वा ? नो अयमर्थः

वीईवईज्जा, अत्थेगइयं तमुक्कायं वीईवइज्जा, अत्थेगइयं तमुक्कायं णो वीइवएज्जा–एमहालएणं गोयमा ! तमुक्काए पण्णत्ते) कोई विशाल–बड़ी भारी–ऋद्धिवाला यावत् महाप्रभाववाला देव "यह मैं चला यह मैं चल" इस तरह का उतावला बनकर तीन चुटकी बजते ही २१ बार उस समस्त जंबूद्वीप की परिक्रमा देकर शीघ्र आजावे–इस तरह वह देव अपनी देवगतिसंबंधी त्वरादि विशेषणवाली गति से एक दिन, दो दिन या तीन दिनतक चलता रहे और अधिक से अधिक इस तरह से वह छह माह तक चले तो इस प्रकार की चाल से चलने वाला वह देव तमस्काय के कितनेक अंश को प्राप्त कर सकता है और कितनेक तमस्काय के अंश को प्राप्त नहीं कर सकता है। हे गौतम ! इतना बड़ा विशाल तमस्काय कहा गया है। (अत्थिणं भंते ! तमुक्काए गेहाइ वा, गेहावणाइ वा ?) हे भदन्त ! तमस्काय में क्या घर हैं ? गृहापण है ? (णो इणट्ठे इणट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है। (अत्थि णं भंते ! तमुक्काए गामाइ वा जाव सन्निवेसाइ वा) हे भदन्त ! तमस्काय

दुयाहं, तियाहं वा उक्कोसेणं छम्मासे वीईवइज्जा, अत्थेगइयं तमुक्कायं वीईवइज्जा, अत्थेगइयं तमुक्कायं णो वीइवएज्जा–एमहालएणं गोयमा ! तमुक्काए पण्णत्ते) કોઈ વિશાળ ઋદ્ધિવાળો, મહાપ્રભાવ આદિથી યુક્ત હોય એવો દેવ " આ ઉપડયો, આ ઉપડયો " એમ કહેતો ઘણો ઉતાવળો ઉતાવળો ત્રણ વાર ચપટી વગાડતા તો સમસ્ત જંબૂદ્વીપની ૨૧ વાર પ્રદક્ષિણા કરીને પાછો આવી જાય છે, આ પ્રકારની શીઘ્ર ગતિવાળો તે દેવ, પોતાની આ પ્રકારની ત્વરાદિ વિશેષણોવાળી દેવગતિથી એક દિવસ, બે દિવસ, અથવા ત્રણ દિવસ સુધી ચાલ્યા કરે અને આ રીતે અધિકમાં અધિક છ માસ સુધી તે ચાલ્યા કરે, તો આ પ્રકારની ગતિથી ચાલનારો તે દેવ તમસ્કાયના કેટલાક અંશને પાર કરી શકે છે અને તમસ્કાયના કેટલાક અંશને તો પાર કરી શકતો પણ નથી હે ગૌતમ ! તમસ્કાયને એટલો બધો મોટો અને વિશાળ કહ્યો છે.

(अत्थि णं भंते ! तमुक्काए गेहाइ वा, गेहावणाइ वा ?) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયમાં શું ઘરો હોય છે ? ગૃહાપણો (હાટ) હોય છે ?

(णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! તેમાં એવું કંઇ પણ હોતું નથી.

समर्थः। अस्ति खलु भदन्त! तमस्काये उदारा बलाहकाः संस्विद्यन्ति, संमूर्च्छन्ति, संवर्षन्ति? हन्त, अस्ति। तद् भदन्त! किं देवः प्रकरोति, असुरः प्रकरोति, नागः प्रकरोति? गौतम! देवोऽपि प्रकरोति, असुरोऽपि प्रकरोति, नागोऽपि प्रकरोति। अस्ति खलु भदन्त! तमस्काये बादरः स्तनितशब्दः, बादरा विद्युत्? हन्त, अस्ति ताम्। भदन्त! किं देवः प्रकरोति,

---

में क्या ग्राम हैं, यावत् सन्निवेश हैं? (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम! यह अर्थ समर्थ नहीं है। (अत्थिणं भंते! तमुकाए उराला बलाहया संसेयंति संमुच्छन्ति संवासंति वा) हे भदन्त! तमस्काय में क्या बड़े २ मेघ गीला करने वाला स्निग्ध पुद्गलों द्वारा गीले हो जाते हैं? संमूर्च्छित-परस्पर में वे एकत्रित-होते हैं? (हंता, अत्थि) हां गौतम! ऐसा होता है। (तं भंते! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, नागो पकरेइ?) हे भदन्त! संस्वेदन आदि को देव करता है? या असुर करता है? या नाग करता है? (गोयमा! देवो वि पकरेइ, असुरो वि पकरेइ, णागो वि पकरेइ) हे गौतम! उस संस्वेदन आदि को देव भी करता है, असुर भी करता है और नाग भी करता है। (अत्थि णं भंते! तमुकाए बायरे थणियसद्दे, बायरे विज्जुए) हे भदन्त तमस्काय में बादर

(अत्थि ण भंते! तमुकाए गामाइ वा जाव सन्निवेसाइ वा) હે ભદન્ત! શું તમસ્કાયમાં ગામ હોય છે? સન્નિવેશ પર્યન્તનાં સ્થાનો હોય છે?

(णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ! તમસ્કાયમાં ગામ આદિ કંઈ પણ હોતું નથી.

(अत्थि णं भंते! उराला बलाहया संसेयंति, संमुच्छंति, संवासंति वा?) હે ભદન્ત! શું વિશાળ મેઘ (વાદળાંઓ) તમસ્કાયમાં ભીંજાવનારા સ્નિગ્ધ પુદ્ગલો દ્વારા ભીંજાય છે ખરાં? પરસ્પરમાં એકત્રિત થાય છે ખરાં? વરસે છે ખરાં? (हंता अत्थि) હા, ગૌતમ એવું થાય છે.

(तं भंते! किं देवोपकरेइ, असुरो पकरेइ, नागो पकरेइ?) હે ભદન્ત! સંસ્વેદન આદિ દેવ કરે છે? કે અસુર કરે છે? કે નાગ કરે છે?

(गोयमा! देवो वि पकरेइ, असुरो वि पकरेइ, णागो वि पकरेइ) હે ગૌતમ! તે સંસ્વેદન આદિ દેવ પણ કરે છે? અસુર પણ કરે છે અને નાગ પણ કરે છે?

(अत्थि णं भंते! तमुकाए बायरे थणियसद्दे, बायरे विज्जुए) હે ભદન્ત! તે તમસ્કાયમાં શું બાદર સ્તનિત શબ્દ-ઘનગર્જન થાય છે? બાદર વિદ્યુત થાય છે?

असुरः प्रकरोति, नागः प्रकरोति ? गौतम त्रयोऽपि प्रकुर्वन्ति । अस्ति खलु भदन्त ! तमस्काये बादरः पृथिवीकायः, बादरोऽग्निकायः ? नो अयमर्थः, समर्थः, नान्यत्र विग्रहगतिसमापन्नकेन । सन्ति खलु भदन्त ! तमस्काये चन्द्र-सूर्य-ग्रहगण-नक्षत्र-तारारूपा : ? नो अयमर्थः समर्थः, परिपार्श्वतः पुनः सन्ति अस्ति खलु

स्तनित शब्द होता है ? बादर विद्युत् होती है ? (हंता अत्थि) हां गौतम ! यह सब होता है (तं भंते ! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, नागो पकरेइ) हे भदन्त ! तो इस बादर स्तनित आदि को वहां कौन करता है-क्या देव करता है ? या असुर करता है ? या नाग करता है ? (गोयमा ! तिण्णि वि पकरेंति) हे गौतम ! तीनों ही करते हैं । (अत्थि णं भंते ! तमुक्काये बायरे पुढविकाए, बायरे अगणिकाए) हे भदन्त ! तमस्काय में क्या बादर पृथिवीकाय है ? बादर अग्निकाय है ? (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है । (णण्णत्थ विग्गहगइ-समावन्नएणं) परन्तु वहां पर विग्रहगतिसमापन्न बादर पृथिवी और बादर अग्नि है । अत्थि णं भंते ! तमुक्काए चंदिम-सूरिय-गहगण-णक्खत्त-तारारूवा) हे भदन्त ! तमस्काय में क्या चंद्र, सूर्य, ग्रहगण, नक्षत्र एवं तारारूप हैं ? (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है । (पलियस्सओ पुण अत्थि) पर ये सब उसके पार्श्वभाग की

(हंता अत्थि) હા, ગૌતમ ! તે બધું થાય છે.

(तं भंते ! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, नागो पकरेइ ?) હે ભદન્ત ! આ ઘનગર્જન આદિ ત્યાં કોણ કરે છે ? શું દેવ કરે છે ? શું અસુર કરે છે ? શું નાગ કરે છે ?

(गोयमा ! तिण्णि वि पकरेंति) હે ગૌતમ ! ત્રણે કરે છે.

(अत्थि णं भंते ! तमुक्काए बायरे पुढविकाए, बायरे अगणिकाए ?) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયમાં શું બાદર પૃથ્વીકાય છે ? બાદર અગ્નિકાય છે ?

(णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! તમસ્કાયમાં બાદર પૃથ્વીકાય પણ નથી અને બાદર અગ્નિકાય પણ નથી. (णणत्थ विग्गहगइसमावन्नएणं) પરન્તુ તેમાં વિગ્રહગતિ સમાપન્ન બાદર પૃથ્વી અને બાદર અગ્નિ છે.

(अत्थि णं भंते ! तमुक्काए चंदिम-सूरिय गहगण-णक्खत्त-तारारूवा) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયમાં ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહગણ, નક્ષત્ર અને તારાઓ હોય છે ખરાં ?

(णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! તમસ્કાયમાં ચન્દ્રાદિક જ્યોતિષ્ક દેવો હોતા નથી. (पलियस्सओ पुण अत्थि) પરન્તુ તેઓ તેની બાજુમાં હોય છે.

भदन्त ! तमस्काये चन्द्राभेति वा. सूर्याभेति वा ? नो अयमर्थः समर्थः, कादूषणि का पुनः सा । तमस्कायः खलु भदन्त ! कीदृशको वर्णेन प्रज्ञप्तः? गौतम ! कालः, कालावभासः, गम्भीररोमहर्षजनकः, भीमः, उत्त्रासनकः, परमकृष्णवर्णः प्रज्ञप्तः, देवः खलु अस्त्येकको यः खलु तत्प्रथमतया दृष्ट्वा क्षुभ्येत्, अथ खलु अभिसमाग-

ओर हैं। (अत्थि णं भंते! तमुक्काए चंदाभाइ वा सूराभाइ वा) हे भदन्त! तमस्काय में चंद्रमा की प्रभा अथवा सूर्य की प्रभा है क्या? (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम! यह अर्थ समर्थ नहीं है। (कादूसणिया पुणसा) अर्थात् तमस्काय में चन्द्रप्रभा और सूर्यप्रभा है तो सही-परन्तु वह वहां नहीं जैसी है। क्यों कि यहां पर उसका परिणमन तमस्कायरूप से हो जाता है। (तमुक्काए णं भंते! केरिसए वन्नए णं पण्णत्ते) हे भदन्त तमस्काय का वर्ण कैसे कहा गया है? (गोयमा! काले, कालोभासे गंभीरलोमहरिसजणणे, भीमे, उत्तासणए, परमकिण्हे, वण्णे पण्णत्ते) हे गौतम तमस्काय का वर्णकाला. कालीकान्तिवाला, गंभीर, रोमराजि को खडीकरदेनेवाला, भयङ्कर और कंपित कर देवे ऐसा परमकृष्ण कहा गया है। (देवे णं अत्थेगइए जे णं तप्पढमयाए पासित्ता णं खुभाएज्जा) यदि कोइ देव सब से पहिले इसे देखलेता है तो वह भी देखते ही क्षुभित हो उठता है। (अहे णं अभिसमागच्छे-

(अत्थि ण भंते! तमुक्काए चंदाभाइ वा सूराभाइ वा?) હે ભદન્ત! તમસ્કાયમાં ચન્દ્રની પ્રભા તથા સૂર્યની પ્રભા હોય છે ખરી?

(णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ! તેમાં ચન્દ્ર અથવા સૂર્યની પ્રભા હોતી નથી. (का दूसणिया पुण सा) જો કે તમસ્કાયમાં ચન્દ્ર અને સૂર્યની પ્રભા હોય છે ખરી, પણ તે ત્યાં નહીં જેવી હોય છે, કારણ કે ત્યાં તેનું તમસ્કાય રૂપે પરિણમન થઈ જાય છે.

(तमुक्काए ण भंते! केरिसए वन्नए णं पण्णत्ते?) હે ભદન્ત! તમસ્કાયના વર્ણ કયા કયા હોય છે?

(गोयमा! काले, कालोभासे गंभीरलोम हरिसजणणे, भीमे, उत्तासणए परमकिण्हे, वण्णे पण्णत्ते) હે ગૌતમ! તમસ્કાયનો વર્ણ કાળો, કાળી કાન્તિવાળો, ગંભીર, રોમરાજીને ખડી કરી દેનારો, ભયંકર અને ભયથી થરથરાવી નાખે એવો પરમ કૃષ્ણ કહ્યો છે

(देवे णं अत्थेगइए जेणं तप्पढमयाए पासित्ता णं खुभाएज्जा) જો કોઇ દેવ સૌથી પહેલાં તેને જોવે છે તો તે પણ તેને જોતાં જ ક્ષોભ અનુભવે છે.

च्छेत् ततः पश्चात् शीघ्रं शीघ्रम्, त्वरितं त्वरितम् क्षिप्रमेव व्यतिव्रजेत् । तमस्कायस्य खलु भदन्त ! कति नामधेयानि प्रज्ञप्तानि ! गौतम ! त्रयोदश नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–तम इति वा, १ तमस्काय इति वा २, अन्धकार इति वा ३, महान्धकार इति वा ४, लोकान्धकार इति वा ५, लोकतमिस्रम् इति वा ६, देवान्धकार इति वा ७, देवतमिस्रम् इति वा ८, देवारण्यम् इति वा ९, देवव्यूह इति वा १०, देवपरिघ इति वा ११, देवप्रतिक्षोभ इति वा १२, अरुणोदक इति वा समुद्रः १३ ।

ज्जा, सीहं सीहं, तुरियं २ खिप्पामेव वीइवएज्जा) कदाचित् कोईदेव तमस्काय में प्रवेश करे तो वह भय के मारे वहां से बहुत ही जल्दी–शरीर की त्वरा से और मन की त्वरासे बहुत ही शीघ्र–उस तमस्काय को उल्लंघन करके बाहर निकल जाता है । (तमुक्कायस्स णं भंते ! कइ नामधेज्जा पण्णत्ता) हे भदन्त ! तमस्काय के कितने नाम कहे गये हैं? (गोयमा) हे गौतम ! (तेरसनामधेज्जा पण्णत्ता) तमस्काय के तेरह नाम कहे गये हैं । (तं जहा) जो इस प्रकार से हैं–(तमेइ वा, तमुक्काएइवा अंधयारेइ वा, महांधयारेइ वा, लोगंधयारेइ वा, लोगतमिस्सेइ वा, देवंधयारेइ वा, देवतमिस्सेइ वा, देवरण्णेइ वा, देववूहेइ वा देवफलिहेइ वा, देवपडिक्खोभेइ वा, अरुणोदएइ वा, समुद्दे) तम १, तमस्काय २, अंधकार ३, महांधकार ४, लोकांधकार ५, लोकतमिस्र ६, देवांधकार ७, देवतमिस्र ८, देवारण्य ९, देवव्यूह १०, देव परिघ ११, देवप्रतिक्षोभ १२, एवं अरुणोदकसमुद्र १३ । (तमुक्काए णं भंते ! किं

(अहे णं अभिसमागच्छेज्जा, तओ पच्छा सीहं सीहं, तुरियं तुरियं खिप्पामेव वीइवएज्जा) જો કોઇ દેવ તમસ્કાયમાં પ્રવેશ કરે છે, તો તે ભયને કારણે જલ્દીમાં જલ્દી-શરીર અને મનની ત્વરાથી ઘણી જ ઝડપથી–તે તમસ્કાયને પાર કરીને બહાર નીકળી જાય છે.

(तमुक्कायस्स णं भंते ! कइ नामधेज्जा पण्णत्ता ?) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયના કેટલા નામ કહ્યાં છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! તમસ્કાયના (तेरस नामधेज्जा पण्णत्ता) તેર નામ કહ્યાં છે, (तंजहा) જેમકે (तमेइ वा, तमुक्काएइ वा, अंधयारेइ वा, देवरण्णेइ वा, देववूहेइ वा, देवफलिहेइ वा, देवपडिक्खोभेइ वा, अरुणोदएइ वा समुद्दे) (૧) તમ, (૨) તમસ્કાય, (૩) અંધકાર, (૪) મહાંધકાર (૫) લોકાંધકાર, (૬) લોકતમિસ્ર, (૭) દેવાંધકાર, (૮) દેવતમિસ્ર, (૯) દેવારણ્ય, (૧૦) દેવવ્યૂહ, (૧૧) દેવપરિઘ, (૧૨) દેવપ્રતિક્ષોભ અને (૧૩) અરુણોદક સમુદ્ર.

तमस्कायः खलु भदन्त ! किं पृथिवीपरिणामः, अप्परिणामः, जीवपरिणामः, पुद्गलपरिणामः, गौतम ! नो पृथिवीपरिणामः, अप्परिणामोऽपि, जीवपरिणामोऽपि, पुद्गलपरिणामोऽपि । तमस्काये खलु भदन्त ! सर्व प्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वाः, पृथिवीकायिकतया यावत्-त्रसकायिकतया उपपन्नपूर्वाः ? हन्त, गौतम ! असकृत्, अथवा अनन्त कृत्वः, नो चैव खलु बाथरपृथिवी कायिकतया, बादराग्निकायिकतया वा " ॥ सू० १ ॥

पुढविपरिणामे आउपरिणामे जीवपरिणामे, पोग्गलपरिणामे) हे भदन्त ! तमस्काय किसका परिणाम है ? क्या पृथिवी का परिणाम है ? या अप्पकाय का परिणाम है ? या जीव का परिणाम है ? कि पुद्गल का परिणाम है ? (गोयमा) हे गौतम ! (णो पुढविपरिणामे, आउपरिणामे वि, जीवपरिणामे वि, पोग्गलपरिणामे वि) तमस्काय पृथिवी का परिणाम नहीं है । वह अपकाय का भी परिणाम है जीव का भी परिणाम है तथा पुद्गल का भी परिणाम है । (तमुक्काएणं भंते ! सव्वे पाणा, भूया, जीवा, सत्ता पुढवी काइयत्ताए जाव तसकाइयत्ताए उववन्नपुव्वा) हे भदन्त ! तमस्काय में समस्त प्राग, समस्तभून, समस्त जीव समस्तसत्त्व पहिले क्या पृथिवी कायिकरूपसे यावत् त्रसकायिकरूप से उत्पन्न हो चुके हैं ? (हंता, गोयमा !) हां, गौतम ! (असइं अदुवा अणंतक्खुत्तो णो चेव णं बादरपुढविकाइयत्ताए बादरअगणिकाइयत्ताए वा) हां गौतम ! अनेक बार अथवा-अनंतबार ये सब प्राणादि पहिले वहां पूर्वोक्त-

---

(तमुक्काए णं भंते ! किं पुढवि परिणामे आउपरिणामे जीव परिणामे, पोग्गलपरिणामे ?) હે ભદન્ત ! તમસ્કાય કોનું પરિણામ છે ? શું પૃથ્વીનું પરિણામ છે ? અપૂકાયનું પરિણામ છે ? શું જીવનું પરિણામ છે ? શું પુદ્ગલનું પરિણામ છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (णो पुढवि परिणामे, आउ परिणामे वि, जीव परिणामे वि, पोग्गल परिणामे वि) તમસ્કાય પૃથ્વીકાયનું પરિણામ નથી, તે અપૂકાયનું પણ પરિણામ છે, જીવનું પણ પરિણામ છે અને પુદ્ગલનું પણ પરિણામ છે.

(तमुक्काए णं भंते ! सव्वे पाणा, भूया, जीवा, सत्ता, पुढविकाइयत्ताए जाव तसकाइयत्ताए उववन्नपुव्वा ?) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયમાં સમસ્ત પ્રાણ, સમસ્ત ભૂત, સમસ્ત જીવ, અને સમસ્ત સત્ત્વ પહેલાં શું પૃથ્વીકાયથી લઈને ત્રસકાયિક પર્યન્તના રૂપે ઉત્પન્ન થઈ ચુકયાં છે ?

(हंता, गोयमा !) હા, ગૌતમ ! (असइं अदुवा अणंतक्खुत्तो, णो चेव णं बादरपुढवि काइयत्ताए बादरअगणिकाईयत्ताए वा) હા, ગૌતમ ! અનેક

टीका—'किमयं भंते ! तमुक्काए' त्ति पव्वुचइ' गौतमः पृच्छति –हे भदन्त ! अयं शास्त्रप्रसिद्धः 'तमस्कायः' तमसाम् अन्धकारपुद्गलानां कायो राशिः तमस्कायः इति किम् वस्तु ? कः पदार्थः प्रोच्यते ? स च तमस्कायः नियत एव पृथिवीरजःस्कन्धः, उदकरजस्कन्धो वा इह विवक्षितो भवितुमर्हति, न त्वन्यः, तदुभयभिन्नानां स्कन्धानां तमस्कायसदृशत्वाभावात्, इति पृथिवी-जलविषयकसंदेहात्, हृदयस्थं विकल्पं प्रकाशयति–' किं पुढवी तमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ ? ' किम् तमस्कायः पृथिवी इति पृथिवीस्वरूपः प्रोच्यते ? अथवा ' आउतमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ ? ' तमस्कायः आपः जलम् इति जलस्वरूपो

रूप से उत्पन्न हो चुके हैं। पर ये सब वहां बादरपृथिवीकायिकरूप से और बादर अग्निकायिकरूप से उत्पन्न नहीं हुए हैं।

टीकार्थ—चतुर्थ उद्देशक में, जीवों में सप्रदेशता आदिका निरूपण सूत्रकार ने किया है–अब वे इस पंचम उद्देशक में सप्रदेश तमस्काय आदि का निरूपण कर रहे हैं–इसमें गौतमस्वामी ने प्रभु से ऐसा पूछा है कि "किमयं भंते ! तमुक्काए त्ति" हे भदन्त ! यह शास्त्रप्रसिद्ध तमस्काय क्या है ? अंधकाररूप पुद्गलों की राशि रूप जो यह शास्त्र संमत तमस्काय है वह किस पदार्थरूप है (किं) क्या (पुढवी तमुक्काए त्ति-पव्वुच्चइ, आउतमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ) वह तमस्काय पुढवीरूप है ? या अप्कायरूप है ? इस प्रकार की जो यह संदेह भरी बात पूछी गई है उसका कारण यह है कि तमस्काय एक स्कन्धरूप पदार्थ है यह

વાર અથવા અનંતવાર તે સમસ્ત પ્રાણાદિ પહેલાં ત્યાં પૂર્વોક્તરૂપે ઉત્પન્ન થઇ ચુકયાં છે. પરન્તુ તેઓ ત્યાં બાદર પૃથ્વીકાયિક રૂપે અને બાદર અગ્નિ-કાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થયા નથી.

ટીકાર્થ—ચોથા ઉદ્દેશકમાં જીવોની અપ્રદેશતા આદિનું સૂત્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે. હવે સૂત્રકાર આ પાંચમાં ઉદ્દેશકમાં સપ્રદેશ તમસ્કાય આદિનું નિરૂપણ કરે છે–આ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે—

"किमयं भंते ! तमुक्काए त्ति" હે ભદન્ત ! આ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ તમસ્કાય શું છે ? એટલે કે અંધકારરૂપ પુદ્ગલોની રાશિરૂપ જે આ શાસ્ત્રસંમત તમસ્કાય છે તે કયા પદાર્થરૂપ છે ? "किं" શું (पुढवी तमुक्काए त्ति पव्वुचइ, आउतमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ ?) શું તમસ્કાય પૃથ્વીરૂપ છે ? અથવા અપ્કાયરૂપ (જળરૂપ) છે ?

આ પ્રકારની સંદેહયુક્ત વાત પૂછવાનું કારણ એ છે કે તમસ્કાય એક સ્કન્ધરૂપ પદાર્થ છે એ તો ચોક્કસ છે, પરન્તુ એ વાત નિશ્ચિત નથી કે તે

वा प्रोच्यते ? भगवानाह–' गोयमा ! णो पुढवी तमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ ' हे गौतम ! तमस्कायः नो पृथिवी इति प्रोच्यते, अपितु ' आउतमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ ' तमस्कायः आपो जलम् इति प्रोच्यते । गौतमः पृच्छति–' से केणट्ठेणं ? ' हे भदन्त ! तत् केनार्थेन एवमुच्यते तमस्कायः नो पृथिवी, अपितु जलम्, इति ।

तो निश्चित है अब उसमें यह निश्चित नहीं है कि वह किस पदार्थ का स्कन्धरूप है–क्यों कि या तो वह पृथिवी रजः स्कन्धरूप हो सकता है या उदकरजः स्कन्धरूप हो सकता है अन्य स्कन्धरूप तो हो नहीं सकता कारण कि इन दोनों से भिन्न जो स्कन्ध हैं उनमें तमस्काय की सदृशता का अभाव है । अतः गौतम ने इसी हृदयस्थ विकल्प को " किं पुढवी तमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ, अथवा (आउ तमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ " इस सूत्र पाठ द्वारा व्यक्त किया है । इसका उत्तर देते हुए प्रभु गौतम से कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (णो पुढवी तमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ) पृथिवीरूप तमस्काय नहीं हैं, अपितु (आउ तमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ) अप्कायरूप तमस्काय हैं–ऐसा मैं कहता हूं, अब गौतमस्वामी इसमें कारण जानने की इच्छा से प्रभु से पुनः प्रश्न करते हैं–(से केणट्ठेणं) हे भदन्त ! ऐसा आप किस कारण से कहते हैं कि तमस्काय पृथिवीरूप नहीं है–अपितु अप्कायरूप है ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं

કયા પદાર્થના સ્કન્ધરૂપ છે, કારણ કે કાં તો તે પૃથ્વી રજઃ સ્કન્ધરૂપ હોઈ શકે છે, અથવા તો ઉદક (જળ) રજઃ સ્કન્ધરૂપ હોઇ શકે છે અન્ય સ્કન્ધ રૂપ તો તે હોઇ શકતો નથી કારણ કે એ બન્નેથી જુદા જ પ્રકારના જે સ્કન્ધ છે, તે સ્કન્ધોમાં તમસ્કાયની સદૃશતા (સમાનતા) નો અભાવ હોય છે. તેથી ગૌતમ સ્વામીએ તેમના હૃદયમાં ઉદ્‌ભવેલા આ વિકલ્પને " किं पुढवी तमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ " અથવા " आउतमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ " આ સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત કર્યો છે.

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે– " गोयमा ! णो पुढवी तमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ " હે ગૌતમ ! તમસ્કાય પૃથ્વીરૂપ નથી. પરન્તુ " आउ तमुक्काए त्ति पव्वुच्चइ " પણ તમસ્કાય અપ્‌કાયરૂપ છે એવું હું કહું છું કે હવે તેનું કારણ જાણવાને માટે ગૌતમ સ્વામી પૂછે છે–

" से केणट्ठेणं " હે ભદન્ત ! આપ શા કારણે એવું કહો છો કે તમસ્કાય પૃથ્વીરૂપ નથી, પણ અપ્‌કાય રૂપ છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે–" गोयमा ! पुढविकाए णं

भगवानाह-' गोयमा ! पुढविकाएणं अत्थेगइए सुभे देसं पगासेइ ' हे गौतम ! पृथिवीकायः खलु अस्त्येककः कश्चित् शुभो-भास्वरो मण्यादिवत् देदीप्यमानत्वात्, विवक्षितक्षेत्रस्य देशम् एकभागं प्रकाशयति, अथ च ' अत्थेगइए देसं णो पगासेइ ' अस्त्येककः कश्चित् अपरः पृथिवीकायः यः प्रकाश्यमपि देशं भागान्तरम् अभास्वरत्वात् कृष्णपाषाणवत् नो प्रकाशयति, अप्कायस्तु सर्वोऽपि अप्रकाशकत्वात् न कमपि भागं प्रकाश्यमपि प्रकाशयति, तमस्कायोऽपि सर्वथैवाप्रकाशकत्वात् न कमपि प्रकाशयति अतः अप्कायस्य तमस्कायस्य च समानस्वभावत्वात् अप्कायपरिणामस्वरूप एव तमस्कायः । ' से तेणट्ठेणं ' तत् तेनार्थेन हे गौतम !

कि-(गोयमा ! पुढविकाएणं अत्थेगइए सुभे देसं पगासेइ अत्थेगइए देसं णो पगासेइ) हे गौतम ! कोई पृथिवीकाय भास्वर (देदीप्यमान) मणि आदि की तरह ऐसा शुभ्र भास्वर (देदीप्यमान) होता है जो विवक्षित क्षेत्र के अमुक भाग को प्रकाशित करता है । तथा कोई एक पृथिवीकाय ऐसा होता है जो प्रकाश करने योग्य स्थान को भी कृष्णपाषाण की तरह अभास्वर होने के कारण प्रकाशित नहीं करता है । परन्तु ऐसा अप्काय नहीं है-वह तो पूरा भी ऐसा ही है कि प्रकाश्य भी किसी भी स्थान को अप्रकाशक होने के कारण प्रकाशित नहीं करता है तात्पर्य कहनेका यह है कि जिस प्रकार किसी एक पृथिवी में भास्वररूपता और किसी एक पृथिवी में अभास्वररूपता है उस प्रकार की स्थिति अप्काय में नहीं है वह तो पूरा का पूरा ही अप्रकाशक स्वभाववाला है । अतः अप्काय में और तमस्काय में समानस्वभावता होने

अत्थेगइए सुभेदेसं पगासेइ, अत्थेगइए देसं णो पगासेइ " હે ગૌતમ ! કોઈ પૃથ્વીકાય ભાસ્વર (દેદીપ્યમાન) મણિ આદિની જેમ એવું શુભ્ર (દેદીપ્યમાન) હોય છે કે તે ક્ષેત્રના અમુક ભાગને પ્રકાશિત કરે છે, અને કોઈ પૃથ્વીકાય એવું હોય છે કે જે પ્રકાશ કરવા યોગ્ય ક્ષેત્રના કોઇપણ ભાગને કૃષ્ણ-પાષાણની જેમ અભાસ્વર (પ્રભા રહિત) હોવાથી પ્રકાશિત કરતું નથી. પણ અપ્કાયનો સ્વભાવ એવો હોતો નથી. તે પોતે અપ્રકાશક (પ્રભા રહિત) હોવાથી પ્રકાશ્ય એવાં કોઇ પણ સ્થાનને પણ પ્રકાશિત કરતું નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ પૃથ્વીકાયમાં પ્રભાયુક્તતા અને કોઇક પૃથ્વીકાયમાં પ્રભા-રહિતતા હોય છે, એ પ્રકારની સ્થિતિ અપ્કાયમાં હોતી નથી તે તો સંપૂર્ણપણે અપ્રકાશક સ્વભાવવાળું હોય છે. આ રીતે અપ્કાય અને તમસ્કાયના સ્વભાવમાં સમાનતા હોવાને કારણે અપ્કાયના પરિણામ સ્વરૂપજ તમસ્કાય

अप्काय एव तमस्कायः । गौतमः पृच्छति-'तमुक्काएणं भंते ! कहिं समुट्ठिए कहिं संनिट्ठिए ?' भदन्त ! तमस्कायः खलु कुत्रेति कस्मिन् प्रदेशे समुत्थितः ? कस्मात्स्थानादारब्धः? कुत्र संनिष्ठितः कस्मिंश्च प्रदेशे समाप्तिं गतः ? तस्य तमस्कायस्य कस्मात् प्रदेशाद् आरम्भः, कस्मिन् प्रदेशे अन्तश्च वर्तते ? इति प्रश्नः । भगवानाह- 'गोयमा ! जंबूदीवस्स दीवस्स बहिया तिरियमसंखेज्जे दीवसमुद्दे वीईवइत्ता' हे गौतम ! जम्बूद्वीपस्य द्वीपस्य मध्यजम्बूद्वीपस्य बहिर्भागे तिर्यग् असंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्य-अतिक्रम्य उल्लङ्घ्य 'अरुणवरस्स दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयंताओ' अरुणवरस्य द्वीपस्य बाह्यात् बहिर्भूतात् वेदिकान्तात् वेदिका-जगती, तस्याः अन्तभागादाराभ्य 'अरुणोदयं समुद्दं बायाली संजोयणसहस्साणि ओगहित्ता'

के कारण अप्काय का परिणाम स्वरूप ही तमस्काय है। (से तेणट्ठेणं) इस कारण हे गौतम ! मैंने ऐसा कहा है कि अप्कायरूप ही तमस्काय है। प्रभु के इस कथन को सुनकर गौतम के चित्त में पुनः ऐसी शंका उत्पन्न हुई कि (तमुक्काए णं भंते ! कहिं समुट्ठिए) हे भदन्त ! यह तमस्काय किस प्रदेश से समुत्थित हुआ है ? (कहिं संनिट्ठिए) और कहां पर इसकी समाप्ति हुई है। इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु ने उनसे ऐसा कहा कि-(गोयमा) हे गौतम ! (जंबूदीवस्स दीवस्स बहिया तिरियमसंखेज्जे दीवसमुद्दे वीईवइत्ता) जंबूद्वीप-मध्य जंबूद्वीप के बहिर्भाग में तिरछे असंख्यात द्वीपसमुद्रों को उल्लंघन करके (अरुणवरस्स दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयंताओ) अरुणवर द्वीप आता है उस द्वीप की जो बाहिरी जगती है, उसके अन्तभाग से प्रारंभ कर (अरुणोदयं समुद्दं बायालीसं जोयणसहस्साणि ओगाहित्ता) उस द्वीप को

હોય છે. (से तेणट्ठेणं) હે ગૌતમ ! તે કારણે મેં એવું કહ્યું છે કે તમસ્કાય અપ્કાયરૂપ જ છે. હવે ગૌતમ સ્વામી તમસ્કાયના ઉત્પત્તિસ્થાન અને સમાપ્તિ સ્થાનના વિષયમાં આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછે છે—

(तमुक्काए णं भंते ! कहिं समुट्ठिए ?) હે ભદન્ત ! આ તમસ્કાયનો આરંભ કયા પ્રદેશમાંથી થાય છે ? "कहिं संनिट्ठिए" અને કયા સ્થાનમાં તેની સમાપ્તિ થાય છે ?

ઉત્તર—'गोयमा !" હે ગૌતમ ! (जंबूदीवस्स दीवस्स बहिया तिरियमसंखेज्जे दीवसमुद्दे वीईवइत्ता) જંબૂદ્વીપ-મધ્ય જંબૂદ્વીપના બહારના ભાગમાં તિરછા અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોને ઓળંગીને (પાર કરીને) (अरुणवरस्स दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयंताओ) આગળ જતાં અરુણવર દ્વીપ આવે છે. તે દ્વીપની જે બાહ્ય જગતી છે તેના અન્તભાગથી આરંભ કરીને (अरुणोदयं

अरुणोदकं समुद्रं द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि अवगाह्य उल्लङ्घ्य अरुणोदक समुद्रस्य द्विचत्वारिंशत्सहस्रयोजनगमनानन्तरमित्यर्थः 'उवरिल्लाओ जलंताओ एगपएसियाए सेढीए-एत्थ णं तमुक्काए समुट्ठिए' उपरितनाद् जलान्तात् जलान्तिमभागात् एकप्रदेशिकायां एक एव न द्व्यादयः उपर्यधः प्रदेशो यस्यां सा तस्यां श्रेण्यां समभित्तितायामित्यर्थः नतु एकप्रदेशप्रमाणायां, तथात्वे जीवानाम् असंख्यातप्रदेशावगाहस्वभावत्वेन एकप्रदेशप्रमाणायां श्रेणौ जीवावगाहाभावप्रङ्गात्

चारों ओर से घेरे हुए अरुणोदय समुद्र को ४२ हजार योजन उल्लंघित करके-अर्थात् अरुणवरद्वीप की बाह्यजगती के अन्तिम भाग से लगाकर अरुणोदय समुद्र को ४२ हजार योजनप्रमाण पार करने के बाद (उवरिल्लाओ जलंताओ) उपरितन जलान्त आता है जल के अन्तिमभाग का नाम जलान्त है। इस जलान्तके ऊपर ही (एगपएसियाए सेढीए एत्थ णं तमुक्काए समुट्ठिए) ऊपर नीचे समान है-प्रदेश जिसमें ऐसी दीवाल के जैसी एक प्रदेशिका श्रेणी है यहां पर "एक प्रदेशिका श्रेणि" का अर्थ ऐसा नहीं करना चाहिये कि "जिसमें एक ही प्रदेश हो, दो आदि प्रदेश न हों-ऐसी जो श्रेणी है, वह एक प्रदेशिका श्रेणी है" क्यों कि ऐसा अर्थ करने में सिद्धान्त से बाधा आती है कारण कि जीवों का स्वभाव आकाश के असंख्यात प्रदेशों में अवगाहन करने का है अतः एकप्रदेश प्रमाण वाली श्रेणी में जीवों के अवगाहन होने का

समुद्दं बायालीसं जोयणसहस्साणी ओगाहित्ता) તે દ્વીપને ચારે તરફથી ઘેરીને રહેલા અરુણોદય સમુદ્રમાં ૪૨૦૦૦ યોજનનું અંતર પાર કરીને-એટલે કે અરુણવર દ્વીપની બાહ્ય જગતીના અન્તિમ ભાગથી શરૂ કરીને અરુણોદય સમુદ્રને ૪૨૦૦૦ યોજન પ્રમાણ પાર કરીને "उवरिल्लाओ जलंताओ" ઉપરિતન જલાન્ત આવે છે. (જળના અન્તિમ ભાગને જલાન્ત કહે છે.) તે જલાન્તની ઉપર જ (एगपएसियाए सेढीए एत्थणं तमुक्काए समुट्ठिए) ઉપર અને નીચેના ભાગમાં સમાન પ્રદેશવાળી, દીવાલના જેવી એક પ્રદેશિકા શ્રેણિ છે. અહીં "एक प्रदेशिका श्रेणि" નો એવો અર્થ કરવો જોઈએ નહીં કે "જેમાં એક જ પ્રદેશ હોય, બે ત્રણ આદિ પ્રદેશ ન હોય, એવી જે શ્રેણી છે તેને એકપ્રદેશિકા શ્રેણી કહે છે" કારણ કે એવો અર્થ કરવામાં સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ બાધા (મુશ્કેલી) નડે છે, કારણ કે આકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાહના કરવાનો જીવોનો સ્વભાવ છે. તેથી એક પ્રદેશ પ્રમાણુવાળી શ્રેણીમાં જીવોનું અવગાહન હોવાનું સંભવી શકતું નથી. તમસ્કાયને

तमस्कायस्य जलबुद्बुदाकाराप्कायस्वरूपत्वात् , तद्विस्तीर्णतायाश्चाग्रेऽभिधास्यमानत्वात् । इयमेव समप्रदेशिका श्रेणी तमस्काय श्रेणी अरुणोदकसमुद्रजलोपरिभागात् समानभित्तिकतया वर्त्तते 'एत्थ णं' अत्र खलु अरुणोदक समुद्रस्योपर्युक्ते स्थाने तमस्कायः उत्थितः, तमस्कायस्यारम्भो भवति । समानाख्यतया तमस्कायस्योर्ध्वप्रसरणयोजनान्याह-' सत्तरस-एक्कवीसे जोयणसए उड्ढं उप्पइत्ता ' एकविंश-

अभाव प्राप्त होता है क्यों कि तमस्काय जलीय बुद्बुद् के आकार में जलजीवरूप माना गया है अतः जलबुद्बुद् आकारवाले जलजीवरूप तमस्काय का उस एक प्रदेशप्रमाण वाली श्रेणी में अवगाहन कैसे हो सकता है कथमपि नहीं हो सकता है, क्यों कि जीव अपनी स्थिति के निमित्त आकाश के असंख्यात प्रदेशों को रोकते हैं। तमस्काय की विस्तीर्णता कितनी है यह बात आगे कही जावेगी। यह जो समप्रदेशों वाली श्रेणी है वह तमस्काय श्रेणी है। यह श्रेणी अरुणोदक समुद्र के अन्तिम जल उपरितन भाग से प्रारंभ होती है और यह समान विस्तार वाली भीत के समान है। (एत्थ णं) ठीक यहीं पर-अर्थात् अरुणोदक समुद्र के इस पूर्वोक्त स्थान से-तमस्काय का आरंभ होता है। समान रूपवाली होने के कारण यह तमस्काय ऊपरमें कहांतक फैला हुआ है, इस बात को सूत्रकार प्रकट करते हैं कि-(सत्तरस-एक्कवीसे जोयणसए उड्ढं उप्पइत्ता) यह तमस्काय ऊपर में १७२१ योजन तक

પાણીના બુદ્‌બુદ્‌ (પરપોટા) ના આકારના જલજીવરૂપ (અપ્કાયિક જીવરૂપ) માનવામાં આવેલ છે. તો જલબુદ્‌બુદ્‌ના-આકારવાળા અપ્કાયિક રૂપ તમસ્કાયની તે એક પ્રદેશવાળી શ્રેણીમાં અવગાહના જ કેવી રીતે સંભવી શકે ?

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે એક પ્રદેશ પ્રમાણવાળી શ્રેણીમાં તો તમસ્કાયની અવગાહના જ શકય નથી, કારણ કે જીવ પોતાની સ્થિતિને નિમિત્તે આકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશોને રોકે છે. તમસ્કાય કેટલો બધો વિસ્તૃત છે તે તો આગળ બતાવવામાં આવશે. કહેવાનું તત્પર્ય એ છે કે તે એક પ્રદેશિકા શ્રેણી અનેક પ્રદેશોવાળી છે. તે જે સમપ્રદેશોવાળી શ્રેણી છે, એ જ તમસ્કાય શ્રેણી છે તે શ્રેણીનો પ્રારંભ અરુણોદક સમુદ્રના અન્તિમ જળના ઉપરિતન ભાગથી થાય છે, અને તે સમાન વિસ્તારવાળી દીવાલના જેવી છે "एत्थणं" બરાબર એજ સ્થાનેથી તમસ્કાયનો પ્રારંભ થાય છે. સમાનરૂપ વાળો હોવાને કારણે તે તમસ્કાય ઉપર કયાં સુધી વ્યાપેલો છે તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે-(सत्तरस-एक्कवीसे जोयण सए उड्ढं उप्पइत्ता) તે તમસ્કાય ઉપરની બાજુએ

त्यधिक सप्तदशशतयोजनानि ऊर्ध्वम् उत्पत्य ' तओ पच्छा तिरियं पवित्थरमाणे, पवित्थरमाणे, सोहम्मी-साण-सणंकुमार-माहिंदे चत्तारि वि कप्पे आवरित्ता ' ततः पश्चात् तिर्यक् प्रविस्तरन् प्रविस्तरन् तिरश्चीनतया विस्तारं प्राप्नुवन् सौधर्मे-शान-सनत्कुमार-माहेन्द्रान् चतुरोऽपि कल्पान् आवृत्य आच्छाद्य 'उड्ढं पि य णं बंभलोगे कप्पे रिट्ठविमाणपत्थडं संपत्ते ' ऊर्ध्वमपि च खलु ब्रह्मलोके कल्पे रिष्टविमानप्रस्तटं संप्राप्तोऽस्ति ' एत्थ णं तमुक्काए सन्निट्ठिए ' अत्र खलु ब्रह्मलोकस्य रिष्टनामकविमानप्रस्तटे तमस्कायः सन्निष्ठितः-समाप्तिं गतोऽस्ति । ततो गौतमः पृच्छति-' तमुक्काए णं भंते ! किंसंठिए पण्णत्ते ? ' हे भदन्त ! तमस्कायः खलु किंसंस्थितः तस्य कीदृशं संस्थानं प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह-' गोयमा ! तमस्कायः खलु अधोभागे मल्लकमूलसंस्थितः शरावस्य मूलम्-अधोभागः, तत्सदृशसंस्थानो

गया हुआ है । (तओ पच्छा तिरियं पवित्थरमाणे पवित्थरमाणे सोहम्मी-साण सणंकुमार-माहिंदे चत्तारि वि कप्पे आवरित्ता) उसके बाद वहाँसे यह तिरछा विस्तृत होता हुआ सौधर्म-ईशान, सनत्कुमार और माहेन्द्र इन चार कल्पोंको भी आवृत्त करके आगे यह (उड्ढं पि य णं बंभलोगे कप्पे रिट्ठविमाणपत्थडं संपत्ते) ऊर्ध्वमें ब्रह्मलोक कल्पमें रिष्ठविमानके पाथडे (अंगने) में पहुँचा है। (एत्थ णं तमुक्काए संनिट्ठिए) इसी ब्रह्मलोक कल्प के रिष्ठ विमान के पाथडे में ही इसका अन्त हुआ है। अर्थात् इससे आगे तमस्काय नहीं है। " तमुक्काए णं भंते ! किं संठिए पण्णत्ते " हे भदन्त ! तमस्काय का आकार कैसा कहा गया है ? इस गौतम के प्रश्न के उत्तर में प्रभु ने उनसे कहा-(गोयमा ! अहे मल्लगमूलसंठिए, उप्पि

૧૭૨૧ યોજન સુધી ગયેલો છે (तओ पच्छा तिरियं पवित्थरमाणे पवित्थरमाणे सोहम्मीसाण-सणंकुमार-माहिंदे चत्तारि वि कप्पे आवरित्ता) ત્યારબાદ ત્યાંથી તે તિરછો વિસ્તૃત થઈને સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર આ ચાર કલ્પોને આચ્છાદિત કરીને ત્યાંથી આગળ વધીને " उड्ढं पि य णं बंभलोगे कप्पे रिट्ठविमाणपत्थड संपत्ते " તે ઊંચે બ્રહ્મલોક કલ્પના રિષ્ટ વિમાનના પાથડામાં પહોંચ્યો છે. " एत्थणं तमुक्काए संनिट्ठिए " આ બ્રહ્મલોક કલ્પના રિષ્ટ વિમાનના પાથડામાં જ તેની સમાપ્તિ થાય છે. એટલે કે તેના કરતાં આગળ તમસ્કાય નથી. (तमुक्काए णं भंते ! किं संठिए पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયનો આકાર કેવો કહ્યો છે ?

ગૌતમ સ્વામીના આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે—" गोयमा ! अहे मल्लगमूलसंठिए, उप्पिं कुक्कुडपंजरगसंठिए " હે ગૌતમ !

वर्तते, यतो हि समजलान्तस्योपरिभागे एकविंशत्यधिकसप्तदशशतयोजनानि यावत् तमस्कायस्य वलयवत्संस्थानं वर्तते, उपरि ऊर्ध्वं तु कुक्कुटपञ्जरकसंस्थितः कुक्कुटस्य पञ्जरवत् संस्थानम् आकारः प्रज्ञप्तः। अधः संकुचितः, मध्ये विस्तीर्णः, उपरि पुनः संकुचितः, एतादृशाकारस्तमस्कायः प्रज्ञप्त इति। गौतमः पुनः पृच्छति–'तमुकाए णं भंते! केवइयं विक्खंभेणं, केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते? भदन्त! तमस्कायः खलु कियान् विष्कम्भेण बाहल्येन स्थूलत्वेनेत्यर्थः, तथा कियांश्च कियत्परिमितः परिक्षेपेण परिधिना परिधिमाश्रित्य विस्तारः प्रज्ञप्तः प्रतिपादितः? भगवानाह–'गोयमा! तमुकाए णं दुविहे पण्णत्ते तं जहा–संखेज्जवित्थडे य,

---

कुक्कुडपंजरगसंठिए) हे गौतम! तमस्काय का नीचे का आकार मल्लकमूल–मिट्टीके दीपकके अधोभागके जैसा कहा गया है–क्यों कि समजलान्तके ऊपरभागमें १७२१ योजन तक तमस्काय का आकार वलयके समान गोल है और ऊपरमें तमस्कायका संस्थान आकार–मुर्गीके पींजरे के समान कहा गया है–क्योंकि मुर्गेका पींजरा नीचेके भागमें संकुचित, मध्य में विस्तीर्ण और ऊपर में संकुचित होता है सो इसी तरह का ऊपर का आकार तमस्काय का है। अब गौतम स्वामी प्रभु से ऐसा पूछते हैं कि–(तमुकाए णं भंते! केवइयं विक्खंभेणं, केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते) हे भदन्त! तमस्काय विष्कंभ–स्थूलता की अपेक्षा कितना बड़ा है और परिक्षेप–परिधि की अपेक्षा कितना बड़ा है? अर्थात् तमस्काय का विष्कंभ और परिक्षेप कितना है? इसके उत्तर में प्रभु ने उनसे ऐसा कहा कि–(गोयमा! तमुकाए णं दुविहे पण्णत्ते) हे गौतम!

તમસ્કાયના નીચેના ભાગનો આકાર માટીના દીપકના (કોડિયાના) તળિયા જેવો કહ્યો છે–કારણ કે સમજલાન્તના ઉપરના ભાગમાં ૧૭૨૧ યોજન સુધી તમસ્કાયનો આકાર વલયના જેવો ગોળ છે અને ઉપરના ભાગનો આકાર કૂકડાના પાંજરા જેવો કહ્યો છે, કારણ કે કૂકડાનું પાંજરૂં નીચેના ભાગમાં સંકીર્ણ (સંકુચિત), મધ્યમાં વિસ્તીર્ણ અને ઉપરના ભાગમાં સંકુચિત હોય છે. તમસ્કાયના ઉપરના ભાગનો આકાર પણ એવો જ હોય છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી તમસ્કાયના વિચાર આદિ વિષે મહાવીર પ્રભુને નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે–(तमुकाए णं भंते! केवइयं विक्खंभेणं, केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ते?) હે ભદન્ત! તમસ્કાયનો વિસ્તાર કેટલો કહ્યો છે? તેનો પરિક્ષેપ (પરિધિ) કેટલો કહ્યો છે?

ઉત્તર–"गोयमा! तमुक्काए णं दुविहे पण्णत्ते' હે ગૌતમ! તમસ્કા-

असंखेज्जवित्थडे य ' हे गौतम ! तमस्कायः खलु द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-संख्येयविस्तृतश्च, असंख्येयविस्तृतश्च, तत्र आदित आरभ्य ऊर्ध्वं संख्येययोजन-पर्यन्तं संख्यातयोजनविस्तृतः, ततः संख्येययोजनानन्तरम् ऊर्ध्वं तस्य विस्तार-गामितया प्रतिपादितत्वेन असंख्यातयोजनविस्तृतश्चेत्यर्थः। 'तत्थ णं जे से संखेज्ज वित्थडे ' तत्र तयोर्मध्ये खलु यः सः संख्येयविस्तृतः तमस्कायः ' से णं संखे-ज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं ' स खलु संख्येयानि योजनसहस्राणि विष्क-म्भेण विस्तारेण वर्तते, ' असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ते ' असंख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण परिधिना प्रज्ञप्तः, तमस्कायस्य संख्यात-

---

तमस्काय दो प्रकार का कहा गया है-(तं जहा) वे दो प्रकार उसके ये हैं-(संखेज्जवित्थडे य, असंखेज्जवित्थडे य) एक संख्यात विस्तारवाला तमस्काय और दूसरा असंख्यात विस्तारवाला तमस्काय आदि से लेकर ऊँचे संख्यात योजन तक तमस्काय विस्तृत है वह संख्यात विस्तार वाला तमस्काय है-इसके बाद असंख्यात योजन विस्तारवाला तमस्काय असंख्यात विस्तारवाला तमस्काय है कारण कि ऊपर में तम-स्काय के विस्तार उर्ध्वगामीरूप से कहा गया है। इसी बात को सूत्र-कार प्रकट करते हैं-(तत्थ णं जे से संखेज्जवित्थडे) इन दोनों तमस्काय में जो तमस्काय संख्यात विस्तृत है (से णं संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं) वह विष्कंभ की अपेक्षा तो संख्यात योजन सहस्र तक विस्तृत है (असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ते) और

યના બે પ્રકાર કહ્યા છે. " तंजहा " તે બે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—

(संखेज्जवित्थडे य, असंखेज्जवित्थडे य) એક તમસ્કાય સંખ્યાત વિસ્તારવાળો છે અને બીજો અસંખ્યાત વિસ્તારવાળો તમસ્કાય છે. શરૂઆતથી માંડીને ઉપર સંખ્યાત યોજનો સુધી જે તમસ્કાય વ્યાપેલો છે તેને સંખ્યાત વિસ્તારવાળો તમસ્કાય કહે છે, ત્યારબાદ અસંખ્યાત યોજનના વિસ્તારમાં વ્યાપેલા તમસ્કાયને અસંખ્યાત વિસ્તારવાળો તમસ્કાય કહે છે, કારણ કે ઉપર તમસ્કાયનો વિસ્તાર ઊર્ધ્વગામીરૂપે બતાવ્યો છે. એજ વાત સૂત્રકાર આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરે છે—

(तत्थणं जे से संखेज्जवित्थडे) તે બન્ને તમસ્કાયોમાંથી જે સંખ્યાત વિસ્તારવાળો તમસ્કાય છે " से णं संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं " તે વિષ્કંભની અપેક્ષાએ સંખ્યાત હજાર યોજન પર્યન્ત વ્યાપેલો છે, અને (असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ते) અને પરિક્ષેપ (પરિધિ)

योजनविस्तृतत्वेऽपि असंख्याततमद्वीपपरिक्षेपतो बृहत्तरत्वात् परिक्षेपस्य असंख्यातयोजनसहस्रप्रमाणत्वम्, आभ्यन्तर-बहिःपरिक्षेपविभागस्तु नात्रोक्तः, उभयस्यापि असंख्याततया समानत्वात्, । अथ च 'तत्थ णं जे से असंखिज्जवित्थडे' तत्र तयोः संख्यातासंख्यातविस्तृतयोर्मध्ये खलु यः सः असंख्येयविस्तृतो वर्तते तमस्कायः 'से णं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं' स खलु असंख्येयानि योजनसहस्राणि विष्कम्भेण विस्तारेण वर्तते 'असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ते' असंख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण परिधिना प्रज्ञप्तः ।

परिक्षेप-परिधि की अपेक्षा वह असंख्यात योजनसहस्र तक विस्तार वाला है-यद्यपि तमस्काय का विस्तार संख्यात योजन का प्रकट किया गया है फिर भी यहां जो परिधि की अपेक्षा उसे असंख्यात योजन सहस्र तक विस्तृत कहा गया है सो उस का कारण यह है कि असंख्याततम द्वीपके परिक्षेप से इसमें बृहत् तरता आ जाती है इस कारण इसके परिक्षेपको असंख्यात योजनसहस्र प्रमाणवाला कहा गया है। यहां पर इसके भीतर और बाहरके परिक्षेपका विभाग तो कहा नहीं है कारण कि असंख्याततको लेकर दोनों भीतर और बाहिरके परिक्षेपोंमें तुल्यता है। (तत्थ णं जे से असंखिज्जवित्थडे-से णं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं) इन दोनों तमस्कायों के बीच में जो तमस्काय असंख्यात विस्तृत है, वह विक्खंभ-चौड़ाई की अपेक्षा असंख्यात योजनसहस्रतक विस्तृत है तथा (असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं) परिक्षेप-परिधिकी अपेक्षा वह असंख्यात योजनसहस्र तक का विस्तार वाला है।

नी अपेक्षाએ અસંખ્યાત હજાર યોજન સુધીના વિસ્તારવાળો છે. જો કે તમસ્કાયનો વિસ્તાર (વિષ્કંભ) સંખ્યાત યોજન પ્રમાણુ કહ્યો છે, તો પણુ તેનો પરિક્ષેપ (પરિધિ) અસંખ્યાત યોજન પ્રમાણુ કહ્યો છે, તેનું કારણુ એ છે કે અસંખ્યાતમ દ્વીપના પરિક્ષેપને લીધે તેના પરિક્ષેપની અધિકતા આવી જાય છે. તેથી જ સંખ્યાત યોજનના વિસ્તારવાળા તમસ્કાયનો પરિક્ષેપ અસંખ્યાત યોજનનનો કહ્યો છે. અહીં તેના બહારના અને અંદરના પરિક્ષેપનો વિભાગ કહ્યો નથી, તેનું કારણુ એ છે કે અસંખ્યાતતાની અપેક્ષાએ બહારના અને અંદરના પરિક્ષેપમાં સમાનતા રહેલી છે. (तत्थ णं जे से असंखिज्जवित्थडे-से णं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं) તે બન્ને તમસ્કાયોમાંનો જે અસંખ્યાત વિસ્તારવાળો તમસ્કાય છે, તે વિષ્કંભ (પહોળાઈ) ની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત હજાર યોજનના વિસ્તારવાળો છે, તથા (असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं) પરિક્ષેપ (પરિધિ) ની અપેક્ષાએ તે અસંખ્યાત હજાર યોજન પ્રમાણુ વિસ્તારવાળો છે.

गौतमः पुनः पृच्छति-' तमुक्काएणं भंते ! केमहालए पण्णत्ते ? ' हे भदन्त ! तमस्कायः खलु कियन्महालयः कियत्परिमितो विशाल इति प्रश्नः । भगवानाह- 'गोयमा ! अयं णं जंबुद्दीवे दीवे सव्वदीव-समुदाणं सव्वब्भंतराए, जाव-परिक्खेवेणं पण्णत्ते ' हे गौतम ! अयं खलु जम्बूद्वीपो द्वीपः सर्वद्वीप-समुद्राणां सर्वाभ्यन्तरकः सर्वाभ्यन्तरे वर्त्तमानः मध्यजम्बूद्वीप इत्यर्थः, यावत्-परिक्षेपेण परिधिना प्रज्ञप्तः, यावत्करणात्-' एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं, तिण्णि जोयणसयसहस्साइं सोलससहस्साइं दोण्णियसत्तावीसे जोयणसए, तिण्णि कोसे अट्ठावीसं च धणुसयं तेरस य अंगुलाइं अद्धंगुलं च किंचिविसेसाहियं ' इति संग्राह्यम् । ' एकं योजनशतसहस्रम्-आयामविष्कम्भेण, त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि, द्वे सप्तविंशतिः योजनशते, त्रयः क्रोशाः, अष्टाविंशतिश्च धनुःशतम् , त्रयोदश चाङ्गुलानि, अर्धाङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकम्' इतिच्छाया 'देवेणं महिड्ढिए,

अथ गौतम प्रभु से ऐसा पूछते हैं कि-(तमुक्काए णं भंते के महालये पण्णत्ते) हे भदन्त ! यह तमस्काय कितना बड़ा-विशाल कहा गया है ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि-(गोयमा ! अयं णं जंबूदीवे दीवे सव्वदीवसमुद्दाणं सव्वब्भंतराए जाव परिक्खेवेणं पण्णत्ते) हे गौतम ! समस्त द्वीप और समस्त समुद्रों के बीच में वर्तमान यह जंबूद्वीप नामका द्वीप-मध्य जंबूद्वीप यावत् परिक्षेप वाला कहा गया है-यहां (यावत्) शब्द से-" एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं, तिण्णि जोयणसयसहस्साइं सोलससहस्साइं दोण्णि य सत्तावीसे जोयणसयाइं तिण्णि कोसे अट्ठावीसं च धणुसयं तेरस य अंगुलाइं अद्धंगुलं च किंचि विसेसाहियं " इस पाठ का संग्रह हुआ है । " देवेणं महिड्ढिए जाव-

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે " तमुक्काए णं भंते ! के महालये पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયને કેટલો વિશાળ કહ્યો છે ?

ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (अयं णं जंबूदी दीवे सव्वदीवसमुद्दाणं सव्वब्भंतराए जाव परिक्खेवेणं पण्णत्ते) સમસ્ત દ્વીપ અને સમસ્ત સમુદ્રોની વચ્ચે રહેલા આ જંબૂદ્વીપ નામનો દ્વીપ-મધ્ય જંબૂદ્વીપ...... યાવત્ પરિક્ષેપવાળો કહ્યો છે. અહીં " जाव (यावत्) પદથી નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ થયો છે-(एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं, तिण्णि जोयणसयसहस्साइं सोलससहस्साइं दोण्णिय सत्तावीसे जोयणसयाइं तिण्णि कोसे अट्ठावीसं च धणुसयं तेरस य अंगुलाइं अद्धगुलं च किंचि विसेसाहियं) એક લાખ યોજનની લંબાઇ અને પહોળાઈવાળા અને ૩૧૬૨૨૭ યોજન, ૩ કોસ, ૧૨૮ એકસો અઠ્ઠાવીસ ધનુષ અને ૧૩।। અંગુલથી સહેજ અધિક પરિધિવાળા આ સમસ્ત

जाव–महाणुभावे इणामेव, इणामेव त्ति कट्टु केवलकप्पं जंबूदीवं दीवं तिहिं अच्छरा-निवाएहिं तिसत्तखुत्तो अणुपरियट्टित्ता णं हव्वं आगच्छिज्जा' देवो महर्द्धिकः महा-समृद्धिशाली यावत्–महाद्युतिकः महाबलः महायशाः महानुभावः महाप्रभावशाली; अत्र देवस्य महद्धर्यादिविशेषणानि गमनसामर्थ्योत्कर्षप्रतिपादनाय उक्तानि, एव-देव गमनस् अतिशीघ्रत्वसूचकछोटिकारूपहस्तव्यापारप्रतिपाद्यम् , अयमहं प्रस्थितः, अयमहं प्रस्थितएव इति कृत्वा कथयित्वा शीघ्रतासूचनार्थं द्विरुक्तिः,केवलकल्पं–संपूर्णं जम्बूद्वीपं द्वीपं तिसृभिः त्रिसंख्यकाभिः त्रिवाराभिरित्यर्थः चप्पुटिकाभिः=छोटि-काभिः मध्यमाऽङ्गुष्ठसंयोगजन्यध्वनिव्यञ्जकहस्तव्यापारविशेषरूपाभिः 'चुटकी' इति भाषाप्रसिद्धाभिः त्रिसप्तकृत्वः त्रिभिर्गुणिता सप्त त्रिसप्त त्रिसप्तवारान् इति त्रिसप्तकृत्वः एकविंशतिवारानित्यर्थः, अनुपर्यट्य अनुप्रदक्षिणीकृत्य शीघ्रं झटित्येव परावृत्य यावता कालेन आगच्छति, तावता कालेन 'से णं देवे ताए उक्किट्ठाए, तुरियाए, जाव–देवगईए, वीईवयमाणे, वीईवयमाणे जाव–एगाहं वा, दुयाहं वा

महाणुभावे–इणामेव इणामेव त्ति कट्टु केवलकप्पं जंबूदीवं दीवं तिहिं अच्छरानिवाएहिं तिसत्तक्खुत्तो अणुपरियट्टित्ताणं हव्वं आगच्छिज्जा" इस प्रकार की अर्थात् ३१६ २२७ योजन ३ कोस १२८ एकसो अट्ठाईस धनुष और १३॥ अंगुल से कुछ अधिक परिधिवाले इस समस्त जंबू-द्वीप को कोई महर्द्धिक यावत् महानुभाववाला देव ३तीन चुटकी बजते२ एक्कीस बार पार कर देवे और वह इसी तरहसे एकदिन, दो दिन, या तीन दिनतक निरन्तर चले और अधिक से अधिक वह छह मास तक निरन्तर चले तो कोई एक संख्यात योजन वाले तमस्काय तक वह पहुँच सकता है–यही बात (से णं देवे ताए उक्किट्ठयाए तुरियाए जाव देवगईए वीइवयमाणे, वीइवयमाणे जाव एकाहं वा दुयाहं) से लेकर

જંબૂદ્વીપને (देवेणं महिड्ढीए जाव महाणुभावे–इणामेव इणामेव त्ति कट्टु केवल-कप्पं जंबूदीवं दीवं तिहिं अच्छरानिवाएहिं तिसत्तक्खुत्तो अणुपरियट्टित्ताणं हव्वं आगच्छिज्जा) કોઈ મહર્દ્ધિક, મહાદ્યુતિસંપન્ન, મહાબળયુક્ત, મહાયશયુક્ત અને મહાપ્રભાવશાળી દેવ ત્રણ ચપટી વગાડતાં તો ૨૧ વાર પાર કરી શકતો હોય, એવો દેવ એજ પ્રકારની શીઘ્ર ગતિથી એક દિવસ, બે દિવસ અથવા ત્રણ દિવસ સુધી નિરન્તર ચાલ્યા જ કરે અને અધિકમાં અધિક છ માસ સુધી તે નિરન્તર ચાલ્યા કરે, તો મહામુશ્કેલીએ તે કોઈ એક સંખ્યાત યોજનવાળા તમસ્કાયનો પાર પામી શકે છે. એજ વાત (से णं देवे ताए उक्किट्ठयाए तुरियाए जाव देवगईए वीइवयमाणे, वीइवयमाणे जाव एकाहं वा

तियाहं वा ' स खलु देवः तया उपरिवर्णितया उत्कृष्टया, त्वरितया, यावत्-वेगवत्या चपलया वैद्युत्या देवगत्या व्यतिव्रजन् व्यतिव्रजन् पौनःपुन्येन गच्छन् यावत्-एकाहं वा एकदिनं वा, द्व्यहं वा द्विदिनं वा, त्र्यहं वा त्रिदिनं वा ' उक्कोसेणं छम्मासे वीईवइज्जा, अत्थेगइयं तमुकायं वीईवइज्जा ' उत्कर्षेण षण्मासान् यदा व्यतिव्रजेत् निरन्तरं गच्छेत् तदा अस्त्येककं संभवति यत् एकं संख्यात-

" अत्थेगइयं तमुक्कायं वीईवइज्जा " तक के पाठ द्वारा प्रकट की गई है। (महिड्ढिए जाव महाणुभावे) में जो यह यावत् पद आया है उससे देव सम्बन्धी " महाद्युतिकः, महाबलः महायशाः " इन विशेषणों का संग्रह हुआ है। देव के ये महद्धर्यादिक विशेषण जो यहां पर कहे गये हैं वे उसकी गमनसामर्थ्य के उत्कर्ष को प्रतिपादन करने के लिये कहे गये हैं। " इणामेव इणामेव " ऐसे जो ये दो पद कहे गये हैं वे देव के मन में आई हुई गमन की शीघ्रता को सूचित करने के लिये कहे गये हैं। इन पदों का शब्दार्थ " यह अब मैं चला यह अब मैं चला " ऐसा है। " वह देव ३ तीन चुटकी बजने प्रमाण वाले काल में २१ इक्कीस बार पूरे जंबूद्वीप की प्रदक्षिणा देकर आ जावे " इस कथन से उसके गमन की अतिशीघ्रता सूचित की गई है। वह देव इतने काल में पूरे जंबूद्वीप की २१ बार प्रदक्षिणा करके आ जाता है-तो वह इसी तरह की गति से एक दिन तक, दो दिन तक या तीन दिन तक और अधिक से अधिक छह महिने तक निरन्तर चलता रहे-तब जाकर वह-संख्यात योजन प्रमाण वाले किसी एक तमस्काय तक ही पहुँच सकता है। तथा

दुवाहं वा) थी शरु करीने (अत्थेगइयं तमुक्कायं वीईवइज्जा) पर्यन्तना सूत्रपाठ द्वारा सूत्रकारे प्रकट करी छे. आ सूत्रमां देवने माटे जे महर्द्धिक (महा ऋद्धिवाळो) आदि विशेषणोनो प्रयोग करवामां आव्यो छे ते तेनी चालवानी शक्तिना उत्कर्षनुं प्रतिपादन करवा माटे करवामां आव्यो छे. " इणामेव इणामेव " आ बे पदो देवना मनमां शीघ्र गमन करवानो जे विचार थयो छे ते सूचित करवाने माटे वपरायां छे. ते पदोनो शब्दार्थ आ प्रमाणे थाय छे-" आ उपडयो, आ उपडयो " ते देव त्रण चपटी वगाडतां तो २१ वार आखा जंबूद्वीपनी प्रदक्षिणा करीने आवे छे. आ कथनथी ते देवना गमननी अति शीघ्रता बताववामां आवी छे. ते देव आ प्रकारनी गतिथी एक दिवस, बे दिवस अथवा तो त्रण दिवस सुधी अने वधारेमां वधारे छ महिना सुधी निरन्तर चाल्या करे त्यारे कदाच ते संख्यात योजन प्रमाणवाळा कोइक तमस्काय सुधी ज पहोंची शके छे-एटले के तेने

योजनम् तमस्कायं व्यतिव्रजेत् व्यतिक्रामेत्, 'अत्थेगइयं नो तमुक्कायं वीईवइज्जा' अस्त्येककं संभवति यद् द्वितीयम् असंख्यातयोजनमानं तु तमस्कायं नो नैव तादृश्यापि गत्या व्यतिव्रजेत् व्यतिक्रमितुमर्हेत्। एवं प्रकारेण तमस्कायस्य विशालतामुपसंहरन्नाह–' एमहालए णं गोयमा! तमुक्काए पण्णत्ते' हे गौतम! इयन्महालयः एतावान् विशालः तमस्कायः प्रज्ञप्तः। गौतमः पृच्छति–'अत्थि णं भंते! तमुक्काए गेहा इ वा, गेहावणा इ वा ?' हे भदन्त! अस्ति संभवति खलु तमस्काये गेहानि गृहाणि वा सन्ति, गेहापणाः गृहहट्टा वा सन्ति किम्? भगवानाह–' णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम! नायमर्थः समर्थः, तमस्काये गृहा वा, गृहापणा वा न भवन्तीति

जो (अत्थेगइयं नो तमुक्कायं वीईवइज्जा) असंख्यात योजन प्रमाण वाला तमस्काय है उस तक तो यह देव इतनी अधिक उत्कृष्टता एवं त्वरा आदि विशेषणों वाली गति से भी नहीं पहुँच सकता है। इस–कथन से प्रभु ने तमस्काय की विशालता का वर्णन किया है इसी बात को उन्हों ने (ए महालए णं गोयमा! तमुक्काए पण्णत्ते) इस सूत्र पाठ द्वारा गौतम को उपसंहाररूप में समझाया है।

अब गौतम स्वामी प्रभु से ऐसा पूछते हैं कि जब तमस्काय इतना अधिक विशाल है तो (अत्थि णं भंते! तमुक्काए गेहाइवा, गेहावणाइ वा) हे भदन्त! उसमें क्या घर हैं या गृहापण–गृह हाट हैं? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम! उस विशाल तम तमस्काय में न घर हैं और न गृहापण हैं। गौतम पुनः प्रभु से प्रश्न

પાર કરી શકે છે પરન્તુ " अत्थेगइयं नो तमुक्कायं वीईवइज्जा " અસંખ્યાત યોજનના વિસ્તારવાળો જે તમસ્કાય છે, ત્યાં સુધી તો તે દેવ આટલી બધી અધિક, ઉત્કૃષ્ટતા, ત્વરા આદિ વિશેષણોવાળી ગતિથી પણ પહોંચી શકતો નથી. આ કથન દ્વારા મહાવીર પ્રભુએ તમસ્કાયની વિશાળતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે એજ વાતને તેમણે " एमहालये णं गोयमा ! तमुक्काए पण्णत्ते " આ સૂત્રપાઠ દ્વારા ગૌતમ સ્વામીને ઉપસંહાર રૂપે સમજાવી છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી એ જાણવા માગે છે કે આટલા વિશાળ તમસ્કાયમાં ઘર, હાટ આદિ છે કે નહીં. (अत्थिणं भंते ! तमुक्काए गेहाइ वा गेहावणाइ वा ?) હે ભદન્ત! જો તમસ્કાય આટલો બધો વિશાળ છે, તો તેમાં શું ઘર, છે? ગૃહાપણ (હાટ) છે ?

ઉત્તર—" णो इणट्ठे समट्ठे " હે ગૌતમ! તે વિશાળ તમસ્કાયમાં ઘરો પણ નથી અને હાટ પણ નથી.

भावः । गौतमः पृच्छति-'अत्थि णं भंते ! तमुकाए गामा इ वा, जाव-सन्निवेसा इ वा ?' हे भदन्त ! अस्ति सम्भवति खलु यत् तमस्काये ग्रामाः इति वा यावत्-सन्निवेशाः समागतसार्थवाहादिनिवासस्थानानि भवन्ति किम् ? यावत्करणात्-आकर नगर-खेट-कर्बट-मडम्ब-द्रोणमुख-पत्तन-निगमाश्रम-संवाहानां संग्रहः, तत्रआकराः स्वर्णरत्नाद्युत्पत्तिस्थानानि इति वा, नगराणि-अष्टादशकरवर्जितानि-इति वा, खेटानि-धूलिप्राकारवेष्टितानि इति वा, कर्बटानि-कुत्सितग्रामा इति वा, मडम्बानि-सार्धक्रोशद्वयान्तरग्रामान्तररहितानि इति वा, द्रोणमुखानि-जलस्थलपथोपेतानि जनस्थानानि, पत्तनं समस्तवस्तु प्राप्तिस्थानं निगमाः-प्रभूततरवणिग्जननिवासा इति वा,

---

करते हैं-(अत्थि णं भंते ! तमुक्काए गामाइ वा जाव सन्निवेसाइवा) हे भदन्त ! क्या यह बात संभवित होती है कि उस तमस्काय में ग्राम या यावत् सन्निवेश हों ? यहां यावत् शब्द से "आकर, नगर निगम, खेट, कर्बट, मडम्ब, द्रोणमुख, आश्रम और संवाह इन का संग्रह हुआ है। जहां पर स्वर्ण रत्न आदि पदार्थ उत्पन्न होते हैं उसका नाम आकर है, १८ अठार प्रकार के टेक्सों से रहित जन स्थान का नाम नगर है, जिसमें अधिक संख्यामें व्यापारी जनोंका निवास हो उसका नाम निगम है। धूल के प्राकार से वेष्टित जनस्थान का नाम खेट है, छोटे गाँव का नाम कर्बट है। जिसकी चारों दिशाओं में २॥ कोश तक कोई गाँव न हो उसका नाम मडम्ब है। जलमार्ग और स्थलमार्ग इन दोनों मार्गों से ही जिसमें जाया जाता होवे उसका नाम द्रोणमुख है। तापस

प्रश्न—(अत्थिणं भंते ! तमुक्काए गामाइ वा, जाव सन्निवेसाइ वा ?) હે ભદન્ત ! શું તમસ્કાયમાં ગામ, આકર, નગર, નિગમ, ખેટ, કર્બટ, મડમ્બ, દ્રોણમુખ, પત્તન, આશ્રમ, સંવાહન અને સન્નિવેશ હોય છે ખરાં ? (जाव) પદથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલાં શબ્દો સહિત અર્થ આપ્યો છે.

જ્યાં સુવર્ણ રત્ન આદિ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, એ સ્થળને આકર કહે છે. ૧૮ પ્રકારના કરોથી રહિત જનસ્થાનને નગર કહે છે. જ્યાં અધિક પ્રમાણમાં વ્યાપારીઓ રહેતા હોય એવાં સ્થાનને નિગમ કહે છે. ધૂળના કોટની ઘેરાયેલા જનસ્થાનને ખેટ કહે છે. નાના ગામને કર્બટ કહે છે. જેની ચારે દિશામાં ૨॥ કોશ પર્યન્તમાં કોઇ પણ ગામ ન હોય એવા સ્થાનને મડમ્બ કહે છે. જળમાર્ગ અને જમીન માર્ગે-એમ બન્ને માર્ગે-જે સ્થળે જઈ શકાય છે એવા સ્થળને દ્રોણમુખ કહે છે. જ્યાં તાપસો રહેતા હોય, તે સ્થાનને

आश्रमाः-तापसजननिवासा इति वा, संवाहाः-कृषिवलैर्धान्यरक्षार्थं निर्मितानि दुर्गभूमिस्थानानि-इति वा, एते किं तमस्काये सन्ति ? इति प्रश्नः। भगवानाह-'णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः तमस्काये ग्रामादिसन्निवेशान्ताः न भवन्ति। गौतमः पृच्छति-'अत्थि णं भंते ! तमुक्काए उराला बलाहया संसेयंति, संमुच्छंति, संवासंति ?' हे भदन्त ! अस्ति संभवति खलु तमस्काये उदाराः महान्तः बलाहकाः-मेघाः संस्विद्यन्ति स्निह्यन्ति-संस्वेदजनकपुद्गलस्नेहसंपत्त्या आर्द्रा भवन्ति किम् ?, संमूर्च्छन्ति-उच्छ्रिता भवन्ति परस्परसंयोगेन एकत्रिता भवन्ति, तत्पुद्गलानां मीलनात् तदाकारतया उत्पद्यन्ते किम् ? संवर्षन्ति-वृष्टिं कुर्वन्ति किम् ?। भगवानाह-'हंता, अत्थि' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् अस्ति

जनों के आश्रम स्थान का नाम आश्रम है। किसान लोग जहां पर अपने अनाज आदि की रक्षा के निमित्त जो दुर्गम भूमि स्थान बना लेते हैं उसका नाम संवाह है " ये सब जनस्थान क्या उस तमस्काय में होते हैं ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं हैं, अर्थात् उस तमस्काय में ये सब कुछ नहीं है। गौतम पुनः प्रभु से प्रश्न करते हैं कि (अत्थि णं भंते ! तमुक्काए उराला बलाहया संसेयंति, संमुच्छंति संवासंति) हे भदन्त ! उस तमस्काय में क्या बड़े २ मेघ संस्वेद (पसीना) जनक पुद्गल स्नेह रूप संपत्ति से गीले होते हैं ? परस्पर के संयोग से क्या वे एकत्रित होते हैं ? अर्थात् मेघ के पुद्गलों के मिलने से उन पुद्गलों की मेघों के रूप में उत्पत्ति होती है क्या ? वे मेघ क्या उसमें बरसते हैं ? इसके

આશ્રમ કહે છે. ખેડૂતો જ્યાં પોતાના અનાજ આદિની રક્ષા માટે દુર્ગમ ભૂમિસ્થાન બનાવી લે છે એવાં સ્થાનને સંવાહ કહે છે. શું આ બધાં જન-સ્થાનો તમસ્કાયમાં હોય છે ? એવો ગૌતમનો પ્રશ્ન છે.

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" णो इणट्ठे समट्ठे " હે ગૌતમ ! તમસ્કાયમાં ગામ, આકર આદિ કશું પણ હોતું નથી

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (अत्थिणं भंते ! तमुक्काए उराला बलाहया संसेयंति, संमुच्छंति संवासंति ?) હે ભદન્ત ! તે તમસ્કાયમાં શું વિશાળ મેઘ સંસ્વેદ (પરસેવો) જનક પુદ્ગલ સ્નેહરૂપ સંપત્તિથી ભીંજાય છે ખરાં ? પરસ્પરના સંયોગથી શું તેઓ એકત્રિત થાય છે ખરાં ? એટલે કે મેઘના પુદ્ગલો સાથે સંયોગ પામવાથી તે પુદ્ગલોની મેઘોના રૂપમાં શું ઉત્પત્તિ થાય છે ખરી ? તે મેઘ શું તેમાં વરસે છે ખરાં ?

संभवति यत् तमस्काये उदारा मेघाः संस्विद्यन्ति सम्मूर्च्छन्ति, संवर्षन्ति च । गौतमः पृच्छति-' तं भंते ! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, णागो पकरेइ ? ' हे भदन्त ! तत् संस्वेदनं संमूर्च्छनं वर्षणश्च किं देवः प्रकरोति, अथवा असुरः प्रकरोति, अथवा नागः प्रकरोति ? । भगवानाह-' गोयमा ! देवो वि पकरेइ, असुरो वि पकरेइ, णागो वि पकरेइ ' हे गौतम ! तत् खलु संस्वेदनं संमूर्च्छनं वर्षणं च देवोऽपि प्रकरोति, असुरोऽपि प्रकरोति, नागोऽपि प्रकरोति । गौतमः पृच्छति-'अत्थि णं भंते ! तमुक्काए बायरे थणियसद्दे, बायरे विज्जुए ?' हे भदन्त ! अस्ति संभवति खलु तमस्काये बादरः स्तनितशब्दः घनगर्जनम् ? तथा बादरा विद्युत् ?, भगवा-

---

उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि-हे गौतम ! (हंता अत्थि) ऐसा होता है कि-उदार मेघ उस तमस्काय में संस्वेद जनक पुद्गल स्नेहरूप संपत्ति से गीले होते हैं, परस्पर के संयोगरूप से वे वहाँ एकत्रित होते हैं और बरसते हैं। अब गौतम स्वामी प्रभु से पूछते हैं कि-(तं भंते ! किं देवो पकरेइ असुरो पकरेइ, णागो पकरेइ ?) किं हे भदन्त ! इस संस्वेदन, संमूर्च्छन और वर्षण को क्या देव करता है ? अथवा असुर करता है ? या नाग करता है ? इस के उत्तर प्रभु उनसे कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम ! (देवो वि पकरेइ, असुरो वि पकरेइ, णागो वि पकरेइ) उस संस्वेदन को, संमूर्च्छिम को एवं वर्षण को देव भी करता हैं, असुर भी करता है और नाग भी करता है ।

(अत्थि णं भंते ! तमुक्काए बायरे थणिय सद्दे, बायरे विज्जुए) हे भदन्त ! उस तमस्काय में बादर स्तनित शब्द-घनगर्जन, तथा बादर

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" हंता अत्थि " હે ગૌતમ ! એવું જ થાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિશાળ મેઘ તમસ્કાયમાં સંસ્વેદ જનક પુદ્ગલોની સ્નિગ્ધતારૂપ સંપત્તિથી ભીંજાય છે, પરસ્પરના સંયોગથી તેઓ ત્યાં એકત્રિત થાય છે અને વરસે છે.

પ્રશ્ન—" तं भंते ! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, णागो पकरेइ ? " હે ભદન્ત ! તે સંસ્વેદન, સંમૂર્ચ્છન (એકત્રિત કરવાની ક્રિયા) અને વર્ષણ (વરસાવવાની ક્રિયા) શું દેવ કરે છે ? કે અસુરકુમાર કરે છે ? કે નાગકુમાર કરે છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—(देवो वि पकरेइ, असुरो वि पकरेइ, णागो वि पकरेइ) હે ગૌતમ ! તે સંસ્વેદન, સંમૂર્ચ્છન અને વર્ષણ દેવ પણ કરે છે, અસુર પણ કરે છે અને નાગ પણ કરે છે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—(अत्थिणं भंते ! तमुक्काए बायरे थणियसद्दे,

नाह-' हंता, सत्यमेव तमस्काये बादरः स्तनितशब्दः बादरा विद्युच्चास्ति, अत्र बादरविद्युत्पदेन देवप्रभावोत्पादिताः भास्वराः पुद्गला ग्राह्याः, नतु बादरतेजस्कायिकाः, तेषामिहैवाग्रे प्रतिषेत्स्यमानत्वात्, गौतमः पृच्छति-, तं भंते ! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, नागो पकरेइ, ? ' हे भदन्त ! तं बादरस्तनितशब्दं बादरविद्युतं च किं देवः प्रकरोति अथवा असुरः प्रकरोति, नागो वा प्रकरोति ? प्रश्नः। भगवानाह-' तिन्निवि पकरेंति ' हे गौतम ! बादरस्तनितशब्दादिकं त्रयोऽपि देवासुरनागाः प्रकुर्वन्ति, ।

विजली होती है क्या ? इस गौतम के प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते हैं कि (हंता अत्थि) हां गौतम ! तमस्काय में बादर स्तनितशब्द और बादर विजली है। यहां पर बादरविद्युत् शब्द से देवप्रभाव से उत्पादित भास्वर पुद्गल ही गृहीत हुए हैं। न कि बादर तेजस्कायिक, क्यों कि उसका यहां पर होना आगे निषिद्ध हुआ है (तं भंते ! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, नागो पकरेइ) हे भदन्त ! बादरस्तनित शब्द को और बादर विद्युत् को वहां क्या देव करता है ? अथवा असुरकरता है ? या नाग करता है ? इस गौतम के प्रश्न का उत्तर देनेके लिये प्रभु उनसे कहते हैं कि-(तिन्नि वि पकरेंति) हे गौतम ! बादर स्तनित शब्द को एवं बादरविद्युत को वहां तीनों भी-देव, असुर एवं नाग ये

बायरे विज्जुए) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયમાં શું બાદર સ્તનિત શબ્દ (મેઘોનું ગર્જન) થાય છે ? શું તેમાં બાદર વિજળી થાય છે ?

મહાવીર પ્રભુ તેનો જવાબ આપતા કહે છે-" हंता अत्थि " હા, ગૌતમ ! તમસ્કાયમાં મેઘોની ગર્જના અને બાદર વિજળી થાય છે. અહીં " બાદર વિદ્યુત્ " પદ દ્વારા દેવ પ્રભાવથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા દેદીપ્યમાન પુદ્ગલો જ ગ્રહણ કરવા. અહીં બાદર તેજસ્કાયિક પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવા જોઈએ નહીં, કારણ કે તેમના તમસ્કાયમાં અસ્તિત્વનો આગળ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રશ્ન—(तं भंते ! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, णागो पकरेइ ?) ત્યાં બાદર સ્તનિત શબ્દો તથા બાદર વિદ્યુત્ કોણ કરે છે ? શું દેવ કરે છે ? અસુર કરે છે ? કે નાગ કરે છે ?

ઉત્તર—(तिन्नि वि पकरेंति) હે ગૌતમ ! ત્યાં તે બાદર સ્તનિત શબ્દ અને બાદર વિદ્યુત ત્રણે કરે છે-દેવ પણ કરે છે, અસુર પણ કરે છે અને નાગ પણ કરે છે.

गौतमः पृच्छति-' अत्थि णं भंते ! तमुक्काए बायरे पुढविकाए, बायरे अगणिकाए ? हे भदन्त ! अस्ति संभवति खलु तमस्काये बादरः पृथिवीकायः भवति ? तथा बादरः अग्निकायो भवति ? भगवानाह-' णोइणट्ठे समट्ठे-णण्णत्थ विग्गहगतिसमावन्नएणं ' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः, तमस्काये बादरः पृथिवीकायः, बादरः अग्निकायश्च न भवति, किन्तु ' न ' इति शब्देन योऽयं बादर-पृथिवी-तेजसोः निषेधः कृतः, स विग्रहगतिसमापन्नकेन अन्यत्र बोध्यः। विग्रहगतिसमापन्नकान् बादरपृथिवी तैजसकायान् विहाय उक्तनिषेधो विज्ञेय इत्यर्थः। विग्रहगत्या बादरपृथिवीतेजसोः तमस्कायेऽपि संभवात्। बादराः पृथिवीकायिकाः रत्नप्रभाद्यासु अष्टसु पृथिवीषु गिरि-विमानेषु च भवन्ति, बादरतेजस्कायिकास्तु मनुष्यक्षेत्रे एव भवन्ति। गौतमः पृच्छति-'अत्थि णं भंते ! तमुक्काए चंदिम-सूरिय-गहगण-णक्खत्त-तारारूवा ? ' हे भदन्त ! अस्ति संभवति खलु तमस्काये चन्द्र-

---

सब ही करते हैं। (अत्थि णं भंते ! तमुक्काए बायरे पुढविकाए बायरे अगणिकाए) हे भदन्त ! तमस्काय में बादर पृथिवीकाय बादर अग्निकाय होते हैं क्या ? इस गौतम के प्रश्न के उत्तर में भगवान् उनसे कहते हैं कि-हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे, णण्णत्थविग्गहगइसमावन्नएणं) विग्रहगतिसमापन्नक बादर पृथिवीकाय को एवं तैजसकाय को छोड़कर तमस्काय में विग्रहगति अप्राप्त बादर पृथिवीकाय-और बादर अग्निकाय नहीं हैं। क्यों कि विग्रहगति में वर्तमान बादर पृथिवी और बादर तैजसकायका ही तमस्कायमें भी संभव हो सकता है। बादर पृथिवीकायिक, रत्नप्रभा आदि आठ पृथिवीयोंमें गिरियों में और विमानों में ही होते हैं। और बादर तैजस्कायिक मनुष्यक्षेत्र में ही होते हैं। " अत्थि णं भंते ! तमुक्काए चंदिम-सूरिय-गहगणणक्खत्त तारारूवा)

પ્રશ્ન—(अत्थिणं भंते ! तमुक्काए बायरे पुढवीकाए बायरे अगणिकाए ?) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયમાં બાદર (સ્થૂળ) પૃથ્વીકાય અને બાદર અગ્નિકાય હોય છે ખરાં ?

ઉત્તર—" णो इणट्ठे समट्ठे णण्णत्थविग्गहगइसमावन्नएणं " હે ગૌતમ ! એવું સંભવિત નથી વિગ્રહ ગતિમાં વર્તમાન બાદર પૃથ્વીકાયને અને બાદર તેજસ્કાયને જ તમસ્કાયમાં સંભવ હોઈ શકે છે વિગ્રહગતિમાં વર્તમાન બાદર પૃથ્વીકાય અને બાદર તેજસ્કાય સિવાયના વિગ્રહગતિ અપ્રાપ્ત બાદર પૃથ્વીકાય અને બાદર તૈજસ્કાય તેમાં સંભવી શકતા નથી. બાદર પૃથ્વીકાયિક રત્નપ્રભા આદિ આઠ પૃથ્વીઓમાં, પર્વતોમાં અને વિમાનોમાં જ હોય છે, અને બાદર તૈજસ્કાયિક મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ હોય છે.

सूर्य-ग्रहगण-नक्षत्र-तारारूपाः भवन्ति ? भगवानाह-' णो इणट्ठे समट्ठे-पलिपस्सओ पुण अत्थि ' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः, तमस्काये चन्द्रादयो ज्योतिष्का न भवन्ति किन्तु परिपार्श्वतः पुनस्ते भवन्ति, तमस्कायस्य परिपार्श्वतः चन्द्रादयः सन्तीत्यर्थः। गौतमः पृच्छति-'अत्थि णं भंते ! तमुक्काए चंदाभा इ वा, सूराभा इ वा ?' हे भदन्त! अस्ति संभवति खलु तमस्काये चन्द्राभा चन्द्रप्रभा-ज्योत्स्ना इति वा भवति ?, तथा सूर्याभा रविदीधितिर्भवति किम् ? भगवानाह-'णो इणट्ठे समट्ठे-कादूसणिया पुण सा ' हे गौतम ! नो अयमर्थः समर्थः तमस्काये चन्द्राभा, सूर्याभा च न भवति, तमस्कायपरिपार्श्वतश्चन्द्रादीनां सद्भावात् तत्प्रभाऽपि तत्र न संभवत्येवेत्याशङ्कां निरसितुमाह-'कादूपणिका पुनः सा' तथा च तमस्कायपार्श्वे

हे भदन्त ! तमस्काय में चन्द्रमा, सूर्य, ग्रहगण, नक्षत्र, एवं तारारूप होते हैं क्या ? इस गौतम के प्रश्न के उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि-हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे, पलियस्सओ पुण अत्थि) यह अर्थ समर्थ नहीं है-अर्थात् तमस्काय में चन्द्रादिक ज्योतिषिक देव तो नहीं हैं, पर ये देव उसके पार्श्वभाग में अवश्य हैं। (अत्थि णं भंते ! तमुक्काए चंदाभाइ वा, सूराभाइ वा) हे भदन्त ! तमस्काय में चन्द्र की प्रभा या सूर्य की प्रभा है क्या ? इस गौतम के प्रश्न के उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि (गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे कादूसणिया पुण सा) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहींहै-अर्थात् तमस्काय में चंद्रप्रभा और सूर्यप्रभा नहीं है। पर ये चन्द्रादिक जब उसके पार्श्वभाग में हैं तो उनकी आभा तो वहां अवश्य पड़ती होगी ? तो इस शंका का समाधान यह है कि तमस्काय के तरफ में चन्द्रप्रभा आदि के सद्भाव में भी इनकी प्रभा का वहां स्वतंत्र अस्तित्व लक्षित नहीं होता है-अर्थात् यह प्रभा वहां पडती

प्रश्न—(अत्थिणं भंते ! तमुक्काए चंदिम, सूरिय, गहगणणक्खत्ततारारूवा ?) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયમાં શું ચન્દ્રમા, સૂર્ય, ગ્રહગણુ, નક્ષત્રો અને તારાઓ હોય છે ખરાં ?

ઉત્તર—(णो इणट्ठे समट्ठे, पलियस्सओ पुण अत्थि) હે ગૌતમ ! એવું શકય નથી. તમસ્કાયમાં ચન્દ્રાદિક જ્યોતિષિક દેવો તો નથી, પણુ તે જ્યોતિષિક દેવો તેના પાર્શ્વ ભાગમાં (બાજુમાં) અવશ્ય છે.

પ્રશ્ન—(अत्थि णं भंते ! तमुक्काए चंदाभाइ वा, सूराभाइ वा ?) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયમાં ચન્દ્રમાની પ્રભા (પ્રકાશ) અથવા સૂર્યની પ્રભા હોય છે ખરી ?

ઉત્તર—(णो इणट्ठे सम) હે ગૌતમ ! તમસ્કાયમાં ચન્દ્રની અથવા તો સૂર્યની પ્રભા હોતી નથી. " कादूसणिया पुण सा " પરન્તુ ચન્દ્રાદિક તેની બાજુમાં હોવાથી તેનો પ્રકાશ તો ત્યાં પડતો હશે. આ શંકાનું સમાધાન

चन्द्रप्रभादीनां सद्भावेऽपि तेषां तत्र तमस्कायपरिणामेन परिणमनात् स्वस्वरूप-नाशेन केवलं तत्र सा चन्द्रादिप्रभा कादूषणिका कम् स्वस्वरूपम् दूषयतीति कादूषणिका विद्यमानाऽपि सा चन्द्रप्रभा सूर्यप्रभा च अविद्यमाना इव भवति, कादूषणिकाशब्दे 'का' इत्यत्र प्राकृतत्वात् दीर्घो बोध्यः। गौतमः पृच्छति-'तमुक्काए णं भंते! केरिसए वन्नएणं पण्णत्ते?' हे भदन्त! तमस्कायः खलु वर्णेन कीदृशकः प्रज्ञप्तः? भगवानाह-'गोयमा! काले कालोभासे, गंभीर-लोमहरिस-जणणे, भीमे, उत्तासणए, परमकिण्हवण्णे पन्नत्ते' हे गौतम! तमस्कायः कालः कृष्णो वर्णेन, कश्चित्कालोऽपि कुतश्चित् कारणात् नावभासते,, अत आह-कालो-

---

अवश्य है-पर इस प्रभा का वहां तमस्काय के रूपमें परिणमन होजाता है इसलिये यह चन्द्रादिप्रभा कादूषणिका-कम्-स्वरूपम्-दूषयति-इति कादूषणिका-वहाँ रहने पर भी अपने स्वरूप के अस्तित्व को खोये हुए सी रहती है-अर्थात् मौजूद रहने पर भी नहीं जैसी वह वहां रहती है गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि (तमुक्काए णं भंते! केरिसए वन्नए णं पण्णत्ते) हे भदन्त! तमस्काय वर्ण में कैसा कहा है? अर्थात् तमस्काय का वर्ण कैसा है? इसके उत्तरमें प्रभु उनसे कहते हैं (गोयमा) हे गौतम! (कालेकालोभासे गंभीरलोमहरिसजणणे भीमे उत्तासणए, परम किण्हे, वण्णे पण्णत्ते) तमस्काय वर्ण में काला है कृष्णकान्तिवाला है और वह

કરતા સૂત્રકાર કહે છે કે તમસ્કાયની બાજૂમાં ચન્દ્ર આદિનો સદ્ભાવ હોવા છતાં તેમના પ્રકાશનું ત્યાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સંભવી શકતું નથી-એટલે કે તે પ્રકાશ ત્યાં પડે છે ખરો પણ તેનું ત્યાં તમસ્કાય રૂપે પરિણમન થઇ જાય છે. તેથી તે ચન્દ્રપ્રભા ત્યાં કાદૂષણિકા-અતિ અલ્પ પ્રમાણમાં (कम् स्वरूपम् दूषयति इति कादूषणिका) ત્યાં રહેવા છતાં પણ તેના મૂળ સ્વરૂપના અસ્તિ-ત્વને ગુમાવી નાખ્યું હોય એવી હાલતમાં ત્યાં રહે છે-કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે ત્યાં મોજૂદ હોવા છતાં તેનું અસ્તિત્વ નહીં જેવું જ જણાય છે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—(तमुक्काए णं भंते ! केरिसए वन्नएणं पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત! તમસ્કાયનો વર્ણ કેવો કહ્યો છે ?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-" *ગોયમા !* " હે ગૌતમ ! (काले, कालोभासे, गंभीरलोमहरिसजणणे भीमे उत्तासणए, परमकिण्हे, वण्णे पण्णत्ते) તમસ્કાય નો વર્ણ કાળો છે, કૃષ્ણકાન્તિવાળો છે, અને તે એટલો

भासः कृष्णकान्तियुक्त इति, तथा च वर्णेन कालः, कालावभासश्च तमस्कायः, अथवा अतिशयकृष्णकान्तिश्च स इति । तथा स गम्भीर-रोम-हर्षजननः, गम्भीरश्चासौ अत्यन्तभीषणत्वाद् रोमहर्षजननश्चेति गम्भीररोमहर्षजननः रोमाञ्चोत्पादकः । तस्य रोमहर्षजनने कारणमाह-'भीमः' इति, बिभेति अस्मादिति भीमः भयङ्करः, तथा उत्त्रासनकः अत्यन्तत्रासजनकः परमकृष्णवर्णः स तमस्कायः प्रज्ञप्तः। 'देवे णं अत्थेगइए जे णं तप्पढमयाए पासित्ता णं खुभाएज्जा' हे गौतम ! देवः खलु अस्त्येककः, यः खलु तं तमस्कायं प्रथमतया प्रथमवारं दृष्ट्वा अवलोक्यैव क्षुभ्येत् क्षोभं प्राप्नुयात् । 'अहे णं अभिसमागच्छेज्जा' अथ अनन्तरं खलु अभिसमाग-

---

इतना भयंकर है कि देखते ही बहुत बुरी तरह से रोमराजि खड़ी हो जाती है। रोमराजि खड़ी होने का कारण यही है कि वह "भीमः" भयप्रद है। अत्यन्त त्रास जनक है। ऐसे परमकृष्ण वर्णवाला वह तमस्काय है। (कालोभासे) ऐसा जो पद दिया गया है वह यह प्रकट करता है कि कोई पदार्थ काला होकर भी किसी कारण वश काले रूप में अवभासित नहीं होता है परन्तु यह ऐसा नहीं है-यह तो कृष्णवर्णवाला होकर भी काले ही रूप से अवभासित होता है। अथवा (कालोभासे) यह तमस्काय अत्यन्तकृष्णकान्ति से युक्त है। मनुष्यादि जिससे डरें वह (भीम) है। (देवेणं अत्थेगइए जे णं तप्पढमयाए पासित्ता णं खुभाएज्जा) कोइ एक देव ऐसा भी होता है जो उस तमस्काय को सर्वप्रथम देख करके ही क्षुभित हो जाता है-यदि कोई देव कदाचित् उस तमस्काय में (अभिसमागच्छेज्जा) पास में जाकर प्रवेश

બધો ભયંકર હોય છે કે તેને જોતાં જ બીકને કારણે રૂવાડા ઊભા થઇ જાય છે રૂવાડા ઉભા થવાનું કારણુ એ છે કે તે "भीमः" ભયજનક છે- અત્યન્ત ત્રાસજનક છે, આવાં પરમકૃષ્ણુ-વર્ણુવાળો તે તમસ્કાય છે. "काला-भासे" આ પદ આપવાનું કારણુ એ છે કે કોઈ પદાર્થ કાળો હોવા છતાં પણુ કોઇ કારણે કાળો અવભાસિત થતો નથી-દેખાતો નથી. પરન્તુ તમસ્કાય એવો નથી. તે તો કૃષ્ણુ વર્ણુવાળો છે એટલું જ નહીં પણુ કાળો જ દેખાય છે. અથવા "कालोभासे" આ તમસ્કાય અત્યન્ત કૃષ્ણુકાન્તિથી યુક્ત છે મનુષ્યાદિ જેનાથી ડરે તેને "भीम" કહે છે. (देवेणं अत्थेगइए जे णं तप्पढमयाए पासित्ताणं खुभाएज्जा) કોઇ કોઇ દેવ તો તેને પહેલી જ વાર દેખતાની સાથે જ ક્ષોભ પામી જાય છે. જો કોઇ દેવ ક્યારેક તે તમસ્કાયમાં "अभिसमागच्छेज्जा" પાસે જઈને પ્રવેશ કરે છે, તો તે (तओ पच्छा सीहं सीहं

च्छेत्-समीपं गत्वा तमस्कायं प्रविशेत् , 'तओ पच्छा सीहं सीहं तुरियं तुरियं खिप्पामेव वीइवएज्जा ' ततः पश्चात् तदनन्तरम् भयात् शीघ्रं शीघ्रम् अतिवेगेन त्वरितं त्वरितम् मनोगतेरतिवेगात् क्षिप्रमेव अतिसत्वरमेव व्यतिव्रजेत् अतिक्रामेत् , तमुल्लङ्घ्य निर्गच्छेत् । गौतमः पृच्छति-'तमुक्कायस्स णं भंते ! कइ नामधेज्जा पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! तमस्कायस्य खलु कति कियन्ति नामधेयानि नामानि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह-'गोयमा ! तेरस नामधेज्जा पण्णत्ता ' हे गौतम ! तमस्कायस्य त्रयोदश नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तान्येवाह-'तं जहा'-तद्यथा-' तमेइ वा१, तमुक्काए इ वा २, अंधकारे इ वा ३, महंधकारेइ वा४, लोगंधकारे इ वा, ५ लोगतमिस्से इ वा ६, देवंधकारे इ वा ७, देवतमिस्से इ वा ८, देवारन्ने इ वा ९, देववूहे इ वा १०, देवफलिहे इ वा ११, देवपडिक्खोभे इ वा१२, अरुणोदए त्ति वा समुद्दे१३ इति ।

करता है तो वह " तओ पच्छा सीहं सीहं तुरियं तुरियं खिप्पामेव वीइवएज्जा " कायगति के अतिवेग से और मनोगति के अतिवेग से अर्थात् बहुत ही शीघ्रता के साथ उस तमस्काय में से बाहर निकल आता है। (तमुक्कायस्स णं भंते! कइनामधेज्जा पण्णत्ता) हे भदन्त! तमस्काय के कितने नाम हैं ? इस गौतम के प्रश्न का उत्तर प्रभु इन्हें यों देते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम! (तेरस नामधेज्जा पण्णत्ता) तमस्काय के नाम तेरह हैं-(तं जहा) वे इस प्रकार से हैं-(तमेइ वा १तमुक्काएइ वा, २अंधकारेइ वा, ३महंधकारेइ वा, ४लोगंधकारेइ वा ५, लोगतमिस्सेइ वा ६, देवंधकारेइ वा ७, देवतमिस्सेइ वा ८, देवारन्नेइ वा ९, देववूहेइ वा १०,देवफलिहेइ वा ११,देवपडिक्खोभेइ वा १२, अरुणोदएत्ति वा समुद्दे १३, अंधकाररूप होनेके कारण तमस्काय का पहला नाम तम है, अंधकार की राशिरूप होने के कारण तमस्काय का दूसरा

तुरियं तुरियं खिप्पामेव वीइवएज्जा) કાયગતિના અતિવેગથી અને મનોગતિના અતિવેગથી-એટલે કે ઘણી જ શીઘ્રતાથી તે તમસ્કાયમાંથી બહાર નીકળી જાય છે.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—(तमुक्कायस्स णं भंते ! कइ नामधेज्जा पण्णत्ता ?) હે ભદન્ત ! તમસ્કાયના કેટલાં નામ છે ? ઉત્તર—" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! (तेरस नामधेज्जा पण्णत्ता-तंजहा" તમસ્કાયના નીચે પ્રમાણે તેર નામ કહ્યાં છે-

(१) तमेइ वा, (२) तमुक्काएइ वा, (३) अंधकारेइ वा, (४) महंधकारेइ वा, (५) लोगंधकारेइ वा, (६) लोगतमिस्सेइ वा, (७) देवंधकारेइ वा, (८) देवतमिस्सेइ वा, (९) देवारन्नेइ वा, (१०) देववूहेइ वा, (११) देवफलिहेइ वा, (१२) देवपडिक्खोभेइ वा, (१३) अरुणोदए त्ति वा समुद्दे)

तत्र 'तम' इति वा तमस्कायस्य अन्धकाररूपत्वात् 'तमः' इति नाम वर्तते१, 'तमस्कायः' इति वा, तस्य अन्धकारराशिरूपत्वात् 'तमस्कायः' इति नाम२, 'अन्धकारः' इति वा, तस्य तमोरूपत्वात् 'अन्धकारः' इति नाम ३। 'महान्धकार' इति वा, तस्य महातमोरूपत्वात् 'महान्धकारः' इति वा नाम वर्तते४। 'लोकान्धकारः' इति वा, लोकमध्ये तादृशस्य अन्यस्य अन्धकारस्य अभावात् 'लोकान्धकारः' इति वा नाम ५। एवं 'लोकतमिस्रम्' इति वा, लोके गाढान्धकाररूपत्वात् ६। 'देवान्धकारः' इति वा, देवानामपि तमस्काये प्रकाशाभावेन अन्धकाररूपत्वात् 'देवान्धकारः' इति नाम ७। तथैव 'देवतमिस्रम्' इति वा तस्यैव गाढरूपत्वात् ८। 'देवारण्यम्' इति वा, स्वापेक्षया बलवतां देवानां भयात् पलायमानानां देवानां तादृशारण्यमिव शरण्यत्वात् 'देवारण्यम्' इति नाम ९।

नाम तमस्काय है-तमस्कायका स्वयं अंधकाररूप होनेके कारण तीसरा नाम अंधकार है। महातम रूप होने से इस का चौथा नाम महान्धकार है। लोक के बीच में ऐसा दूसरा और कोई अंधकार नहीं है इस कारण इसका पांचवां नाम लोकान्धकार है। छठवां नाम इसका लोकतमिस्र इसी कारण से है। उद्योत के न होने के कारण देवों को भी यह तमस्काय अंधकाररूप भासित होता है इस कारण इसका सातवां नाम देवान्धकार है। इसी तरह से देवतमिस्र यह इसका आठवां नाम है। अपने से बलवान् देवों के भय से भगते हुए देवों के लिये तथाविध जंगल की तरह यह शरणभूत है इस कारण इसका नौवां नाम देवार-

---

(१) અંધકાર રૂપ હોવાને કારણે તમસ્કાયનું નામ 'તમ' છે. (૨) અંધકારની રાશિરૂપ હોવાથી તેનું બીજું નામ 'તમસ્કાય' છે. (૩) તે પોતે જ અંધકાર રૂપ હોવાથી તેનું નામ 'અંધકાર' પણ છે. (૪) મહા તમરૂપ (અંધકાર રૂપ) હોવાથી તેનું ચોથું નામ 'મહાન્ધકાર' છે. (૫) લોકમાં એવો બીજો કોઈ પણ અંધકાર ન હોવાથી તેનું પાંચમું નામ "લોકાન્ધકાર" છે (૬) વળી ઉપર્યુક્ત કારણે જ તેનું છઠ્ઠું નામ "લોકતમિસ્ર" છે. (૭) ઉદ્યોત (પ્રકાશ) ન હોવાને કારણે દેવોને પણ આ તમસ્કાય અંધકાર રૂપ લાગે છે, તે કારણે તેનું સાતમું નામ "દેવાન્ધકાર" (૮) એજ રીતે તેનું આઠમું નામ "દેવતમિસ્ર" છે. (૯) પોતાના કરતાં વધારે બળવાન દેવોના ભયથી ભાગતા દેવોને માટે અંધકારમય જંગલની જેમ તે આશ્રયદાયક બને છે, તેથી તેનું નવમું નામ "દેવારણ્ય" છે.

'देवव्यूहः' इति वा, देवानां दुर्भेद्यत्वात् चक्रादिव्यूह इव 'देवव्यूहः' इतिनाम १०। 'देवपरिघः' इति वा, देवानामातङ्कजनकतया मनोविघातहेतुत्वेन 'देव-परिघः' इति नाम ११, 'देवप्रतिक्षोभ' इति वा, देवानां महाक्षोभोत्पादकत्वात् 'देवप्रतिक्षोभः' इति नाम १२, 'अरुणोदकः समुद्रः' इति वा, अरुणोदकसमुद्रस्य विकारात्मकत्वात् 'अरुणोदकसमुद्रः' इति वा नाम १३। इति तमस्कायस्य त्रयो-दश नामानि प्रदर्शितानि।

अथ तमस्कायपरिणाममाह='तमुक्काए णं भंते! किं पुढविपरिणामे, आउ-परिणामे, जीवपरिणामे, पोग्गलपरिणामे?' हे भदन्त! तमस्कायः खलु किं पृथिवीपरिणामः, अथवा अप्परिणामः, अथवा जीवपरिणामः:, पुद्‌गलपरिणामो

ण्य है। चक्रादिव्यूहकी तरह यह देवों द्वारा भी दुर्भेद्य होनेके कारण इसका दशवां नाम देवव्यूह है। देवों को आतंक जनक होनेके कारण इनके मन का विघात करने वाला होनेसे इसका ग्यारहवां नाम देवपरिघ है। देवों के लिये क्षोभ का कारण, होने से इसका १२ वां नाम देवप्रतिक्षो-भ है। तथा अरुणोदक समुद्र के जल का विकाररूप होने के कारण इसका तेरहवां नाम अरुणोदक समुद्र है। इस प्रकार से ये तेरह सार्थक नाम तमस्काय के कहे गये हैं।

अब गौतम प्रभु से ऐसा पूछते हैं कि यह तमस्काय किस पदार्थ का परिणाम है-(तमुक्काए णं भंते! किं पुढविपरिणामे? आउपरिणामे जीव परिणामे? पोग्गलपरिणामे?" हे भदन्त? यह तमस्काय क्या पृथिवी का परिणाम है? या जल का परिणाम है? या जीव का परिणाम है? या पुद्गल का परिणाम है?-किसका परिणाम है? इसके उत्तर में

(૧૦) ચક્રાદિ વ્યૂહને ભેદવાનું કામ દેવો દ્વારા પણ અશકય હોય છે, તે કારણે તેનું દસમું નામ "દેવવ્યૂહ" છે. (૧૧) દેવોમાં આતંક (ભય) નો જનક હોવાને કારણે અને તેમના મનનો વિઘાત કરનારો હોવાને લીધે તેનું અગિયારમું નામ "દેવપરિઘ" છે. (૧૨) દેવોમાં ક્ષોભનો જનક હોવાને કારણે તેનું બારમું નામ "દેવપ્રતિક્ષોભ" છે. (૧૩) તથા અરુણોદક સમુ-દ્રના જળના વિકાર રૂપ હોવાથી તેનું તેરમું નામ "અરુણોદક સમુદ્ર" છે. આ રીતે તમસ્કાયના તેર સાર્થક (અર્થ પ્રમાણેનાં) નામ કહ્યાં છે.

ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને પૂછે છે કે (तमुक्काए णं भंते! किं पुढविपरिणामे? आउपरिणामे? जीवपरिणामे? पोग्गलपरिणामे? હે ભદન્ત! આ તમસ્કાય શું પૃથ્વીકાયનું પરિણામ છે? કે જળનું પરિણામ છે? કે જીવનું પરિણામ છે? કે પુદ્‌ગલનું પરિણામ છે? તે કોના પરિણામરૂપ છે?

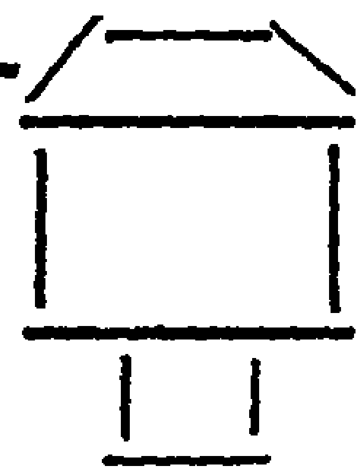
वा तमस्कायः? इति प्रश्नः। भगवानाह-'गोयमा! णो पुढविपरिणामे, आउपरिणामे वि, जीवपरिणामे वि, पोग्गलपरिणामे वि, हे गौतम! तमस्कायः नो पृथिवीपरिणामः, तस्य सर्वथा अन्धकारमयत्वात्, अपितु अप्परिणामोऽपि तस्याप्स्वरूपत्वात्, जीवपरिणामोऽपि अपां जीवरूपत्वात्, पुद्गलपरिणामोऽपि, तमसः पुद्गलरूपत्वात्। गौतमः पृच्छति-'तमुक्काए णं भंते! सव्वे पाणा भूया, जीवा, सत्ता पुढविकाइयत्ताए जाव-तसकाइयत्ताए उववन्नपुव्वा?' हे

प्रभु उनसे कहते हैं कि-(गोयमा) हे गौतम! (णो पुढवि परिणामे, आउपरिणामे वि, जीवपरिणामे वि, पोग्गलपरिणामे वि) तमस्काय पृथिवी का परिणाम-विकार नहीं है। किन्तु यह अप्काय का भी परिणाम है, जीव का भी परिणाम है और पुद्गल का भी परिणाम है। पृथिवी का परिणाम यह इसलिये नहीं है कि यह सर्वथा अंधकार रूप है। जलका परिणाम इसे इसलिये कहा गया है कि यह जलरूप होता है और जीव का परिणाम इसलिये इसे कहा गया है कि जल स्वयं जीव रूप है, तथा पुद्गल का परिणाम कहने का कारण यह है कि तमस्काय स्वयं पुद्गलरूप है। अब गौतम प्रभु से यों पूछते हैं कि (तमुक्काए णं भंते! सव्वे पाणा, भूया, जीवा, सत्ता पुढवीकाइयत्ताए जाव तसकाइयत्ताए उववन्नपुव्वा) हे भदन्त! समस्त प्राण, समस्त भूत, समस्त जीव, समस्त सत्त्व क्या तमस्काय में पहिले पृथिवीकायिकरूपसे यावत्

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा! णो पुढविपरिणामे, आउपरिणामे वि, जीवपरिणामे वि, पोग्गलपरिणामे वि) હે ગૌતમ! તમસ્કાય પૃથ્વીના પરિણામ (વિકાર) રૂપ નથી, પણ તે જળનું (અપ્કાયનું) પરિણામ પણ છે, જીવનું પરિણામ પણ છે અને પુદ્ગલનું પરિણામ પણ છે. તે સર્વથા અંધકાર રૂપ હોવાથી તેને પૃથ્વીનું પરિણામ કહ્યું નથી. તેને જળના પરિણામ રૂપ કહેવાનું કારણ એ છે કે તે જળરૂપ હોય છે. તેને જીવના પરિણામ રૂપ કહેવાનું કારણ એ છે કે જળ પોતે જ જીવરૂપ હોય છે, તથા તેને પુદ્ગલના પરિણામ રૂપ કહેવાનું કારણ એ છે કે તમસ્કાય પોતે જ પુદ્ગલરૂપ છે.

ગૌતમ સ્વામી હવે એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે-(तमुक्काए णं भंते! सव्वे पाणा, भूया, जीवा, सत्ता पुढवीकाइयत्ताए जाव तसकाइयत्ताए उववन्नपुव्वा?) હે ભદન્ત! સમસ્ત પ્રાણ, સમસ્ત જીવ, સમસ્ત ભૂત અને સમસ્ત સત્ત્વ શું

भदन्त ! तमस्काये खलु सर्वेप्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वाः पृथिवीकायिकतया यावत्-त्रसकायिकतया उपपन्नपूर्वाः पूर्वमुत्पन्नाः ? यावत् करणात्-जलकायिकतया, वायुकायिकतया, वनस्पतिकायिकतया, इति संग्राह्यम् । भगवानाह-' हंता, गोयमा ! असइं अदुवा, अणंतक्खुत्तो, णो चेव णं बायरपुढविकाइयत्ताए वा, बायरअगणिकाइत्ताए वा ' हे गौतम ! हन्त, सत्यम् सर्वे प्राणाः, भूताः जीवाः, सत्त्वाः, तमस्काये पृथिवीकायिकतया यावत्-त्रसकायिकतया असकृत् भूयोभूयः अथवा अनन्तकृत्वः अनन्तवारान् पूर्वमुत्पन्नाः, किन्तु नो चैव नैव कथमपि बादरपृथिवीकायिकतया,बादराग्निकायिकतया वा उत्पन्नाः, यतोहि तमस्कायस्य अप्कायिकतया तत्र बादरा वायवो वनस्पतयः त्रसाश्च उत्पद्यन्ते अप्काये तेषामुत्पत्तिसंभवात्, इतरे तु पृथिवीजीवा अग्निजीवाश्च तत्र नोत्पत्तुमर्हन्ति तेषां तत्र स्वस्थानत्वाभावात् ॥ सू० ३ ॥ तमस्कायाकारः—

त्रसकायिकरूप से उत्पन्न हुए हैं ? यहां यावत् शब्द से (जलकायिकतया तेजःकायिकतया, वायुकायिकतया, वनस्पतिकायिकतया " इस पाठ का संग्रह हुआ है । इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं-(हंता, गोयमा ! असइं अदुवा अणंतक्खुत्तो, णो चेव णं बायरपुढविकाइयत्ताए वा, बायरअगणिकाइयत्ताए वा " हां गौतम ! समस्त प्राण, भूत, जीव, सत्त्व, तमस्काय में पृथिवीकायिकरूप से यावत् त्रसकायिकरूप से बार २ अथवा अनन्तवार पहिले उत्पन्न हुए हैं परन्तु वे वहां कभी भी बादर पृथिवीकायिकरूप से एवं बादर अग्निकायिकरूप से उत्पन्न नहीं हुए हैं। क्यों कि तमस्काय अप्कायरूप होने के कारण उसमें बादरवायुकाय, वनस्पतिकाय और त्रसकाय उत्पन्न होते हैं क्यों कि वहां उनकी

તમસ્કાયમાં પૂર્વે (પહેલાં) પૃથ્વીકાયિક, જલકાયિક, તૈજસ્કાયિક, વાયુકાયિક, વનસ્પતિકાયિક અને ત્રસકાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થઇ ચુકયાં છે ખરાં ?

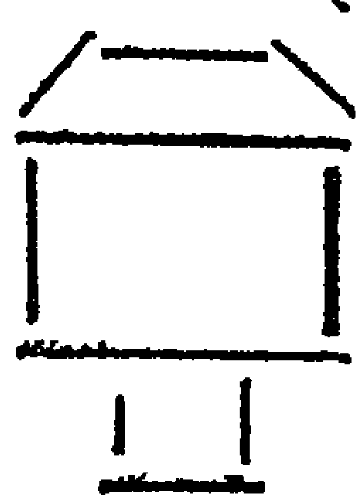
તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(हंता, गोयमा ! असइं अदुवा अणंतक्खुत्तो. णो चेव णं बायर पुढविकाइयत्ताए वा, बायर अगणिकाइयत्ताए वा) હા, ગૌતમ ! સમસ્ત પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ તમસ્કાયમાં પૃથ્વીકાયિકથી લઇને ત્રસકાયિક પર્યન્તના રૂપે વારંવાર અથવા અનંતવાર પહેલાં ઉત્પન્ન થઇ ચુકયાં છે, પણ તેઓ ત્યાં કદી પણ બાદર પૃથ્વીકાયિક રૂપે અને બાદર અગ્નિકાયિકરૂપે ઉત્પન્ન થયા નથી. કારણ કે તમસ્કાય અપ્કાય રૂપ હોવાથી તેમાં બાદર વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય ઉત્પન્ન

कृष्णराजिवक्तव्यता ।

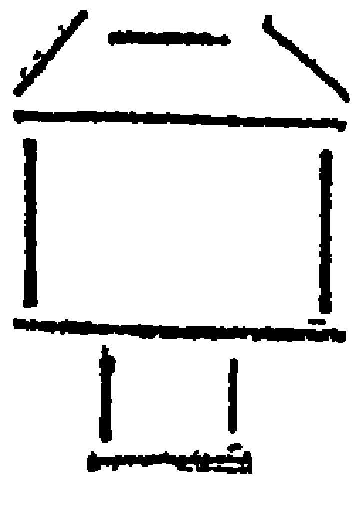
तमस्कायसादृश्यात् कृष्णराजिं प्ररूपयितुमाह—'कइणं भंते ! 'कण्हराईओ' इत्यादि ।

मूलम्-कइ णं भंते ! कण्हराईओ पण्णत्ताओ ? गोयमा ! अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ कहि णं भंते ! एयाओ अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ? गोयमा ! उप्पिं सणंकुमारमाहिंदाणं कप्पाणं हिट्ठिं बंभलोए कप्पे अरिट्ठे विमाणपत्थडे—एत्थ णं अक्खाडगसम चउरंससंठाणसंठियाओ अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ, तं जहा—पुरत्थिमेणं दो, पच्चात्थिमेणं दो, दाहिणेणं दो, उत्तरेणं दो, पुरत्थिमऽब्भंतरा कण्हराई दाहिण-बाहिरं कण्हराइं पुट्ठा, दाहिणऽब्भंतरा कण्हराई पच्चत्थिम—बाहिरं कण्हराइं पुट्ठा, पच्चत्थिमऽब्भंतरा कण्हराई उत्तर-बाहिरं कण्हराइं पुट्ठा, उत्तरमऽब्भंतरा कण्हराई पुरत्थिमबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा, दो पुरत्थिम—पच्चत्थिमाओ बाहिराओ कण्हराईओ छलंसाओ, दो उत्तर—

उत्पत्ति संभवित है—बाकी के पृथिवी जीव और अग्नि जीव वहां पर उत्पन्न नहीं हो सकते हैं—क्यों कि वहां पर उनका स्वस्थान नहीं है। तमस्काय का आकार इस प्रकार से है ॥ सू०१ ॥

થાય છે, કારણ કે ત્યાં તેમની ઉત્પત્તિ સંભવિત છે. બાકીના પૃથ્વીકાયિક જીવો અને અગ્નિકાય જીવો તેમાં ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી, કારણ કે ત્યાં તેમનું સ્વસ્થાન નથી. તમસ્કાયનો આકાર નીચે પ્રમાણે છે. ॥ સૂત્ર ૧ ॥

दाहिणबाहिराओ कण्हराईओ तंसाओ, दो पुरत्थिम-पच्च-त्थिमाओ अब्भिंतराओ कण्हराईओ चउरंसाओ, दो उत्तरदा-हिणाओ अब्भिंतराओ कण्हराईओ चउरंसाओ, "पुव्वाऽवरा छलंसा, तंसा पुण दाहिणुत्तरा बज्झा। अब्भिंतर चउरंसा सव्वा वि य कण्हराईओ"॥१॥ कण्हराईओ णं भंते! केवइयाओ आयामेणं केवइयाओ विक्खंभेणं, केवइयाओ परिक्खेवेणं पण्णत्ताओ ? गोयमा! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं आयामेणं, संखेज्जाइं जोय-णसहस्साइं विक्खंभेणं, असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ताओ! कण्हराईओ णं भंते! केमहालियाओ पण्णत्ताओ? गोयमा ! अयं णं जंबुद्दीवे दीवे जाव-अद्धमासं वीईवएज्जा, अत्थेगइयं कण्हराइं वीइवइज्जा, अत्थेगइयं कण्हराइं णो वीइवएज्जा, एमहालियाओ णं गोयमा ! कण्हराईओ पण्ण-त्ताओ । अत्थिणं भंते! कण्हराईसु गेहा इ वा, गेहावणा इ वा ? णो इणट्ठे समट्ठे। अत्थिणं भंते! कण्हराईसु गामा इ वा?०। णो इणट्ठे समट्ठे अत्थि णं भंते! कण्हराईसु उराला बलाहया संसेयंति, संमुच्छंति, संवासंति ?। हंता, अत्थि। तं भंते ! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, नागो पकरेइ ?। गोयमा ! देवो पकरेइ, णो असुरो, णो नागो पकरेइ। अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु बायरे थणियसद्दे ? जहा उराला तहा । अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु बायरे आउकाए, बायरे अगणिकाए, बायरे वणस्सइकाए ? णो इणट्ठे समट्ठे, णण्णत्थ विग्गहगइसमावन्नएणं। अत्थि णं भंते! चंदिम-सूरिय-गहगण-नक्खत्त-तारारूवा ?। णो इणट्ठे समट्ठे ।

अत्थि णं कण्हराईणं चंदाभा इ वा, सूराभा इ वा ? णो इणट्ठे समट्ठे । कण्हराईओ णं भंते ! केरिसियाओ वन्नेणं पण्णत्ताओ? गोयमा ! कालाओ, जाव--खिप्पामेव वीइवएज्जा । कण्हराईणं भंते ! कइ नामधेज्जा पण्णत्ता ? गोयमा ! अट्ठ नामधेज्जा पण्णत्ता, तं जहा—कण्हराई इ वा, मेहराई इवा, मघा इ वा, माघवई इ वा, वायफलिहा इ वा, वायपलिक्खोभा इ वा, देवफलिहा इ वा, देवपलिक्खोभा इ वा । कण्हराईओणं भंते ! किं पुढवी परिणामाओ, आउपरिणामाओ, जीवपरिणामाओ, पोग्गल परिणामाओ? गोयमा ! पुढवीपरिणामाओ, णो आउपरिणामाओ, जीवपरिणामाओ वि, पुग्गलपरिणामाओ वि । कण्हराईसु णं भंते ! सव्वे पाणा, भूया, जीवा, सत्ता उववण्णपुव्वा ? हंता, गोयमा ! असइं, अदुवा अणंतक्खुत्तो, णो चेव णं बायरआउ-काइयत्ताए, बायरअगणिकाइयत्ताए वा, बायरवणस्सइकाइ यत्ताए वा ॥सू०२॥

छाया-कति खलु भदन्त ! कृष्णराजयः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! अष्ट कृष्णराजयः प्रज्ञप्ताः, कुत्र खलु भदन्त ! एताः अष्ट कृष्णराजयः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! उपरि

कृष्णराजि वक्तव्यता-

(कइ णं भंते) इत्यादि ।

सूत्रार्थ-(कइणं भंते ! कण्हराईओ पण्णत्ताओ) हे भदन्त ! कृष्णराजियां कितनी कही गई हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ) कृष्णराजियां आठ कही गई हैं । (कहि णं भंते ! एयाओ अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ) हे भदन्त ! ये आठ कृष्णराजियां कहां पर कही

કૃષ્ણરાજિઓની વક્તવ્યતા—

“ कइणं भंते ! कण्हराईओ पण्णत्ताओ ” ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—(कइणं भंते ! कण्हराईओ पण्णत्ताओ ? હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓ કેટલી કહી છે ? (गोयमा ! अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ) હે ગૌતમ ! કૃષ્ણરાજિઓ આઠ કહી છે. (कहि णं भंते ! एयाओ अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ ?) હે

सनत्कुमार-माहेन्द्रयोः कल्पयोः, अधो ब्रह्मलोके कल्पे खलु रिष्टविमानप्रस्तटे अत्र अक्षवाटकसमचतुरस्रसंस्थानसंस्थिता अष्ट कृष्णराजयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पौरस्त्ये द्वे, पाश्चात्ये द्वे, दक्षिणे द्वे, उत्तरे द्वे, पौरस्त्याभ्यन्तरा कृष्णराजिः दक्षिणबाह्यां कृष्ण-राजिं स्पृष्टा, दक्षिणाभ्यन्तरा कृष्णराजिः पश्चिमबाह्यां कृष्णराजिं स्पृष्टा, पाश्चात्या-

---

गई हैं ? अर्थात् ये कृष्णराजियां कहां पर हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (उप्पिं सणंकुमारमाहिंदाणं कप्पाणं, हिट्ठिं बंभलोए कप्पे अरिट्ठविमाणपत्थडे, एत्थ णं अक्खाडगसमचउरंससंठाणसंठियाओ अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ) ये आठ कृष्णराजियां ऊपर में सनत्कुमार, माहेन्द्रकल्प में और नीचे में ब्रह्मलोककल्प में अरिष्टविमान के पाथडे में हैं। इनका आकार समचतुरस्र-चौकोर-अखाडे के समान है। (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं-(पुरत्थिमेणं दो, पच्चत्थिमेणं दो, दाहिणेणं दो, उत्तरेणं दो, पुरत्थिमऽब्भंतरा कण्हराई दाहिण-बाहिरं कण्हराइं पुट्ठा, पच्चत्थिमऽब्भंतरा कण्हराई उत्तरबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा, उत्तरमऽब्भंतरा कण्हराई पुरत्थिमबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा) दो कृष्णराजियां पूर्व-दिशा में, दो कृष्णराजियां पश्चिमदिशा में, दो कृष्णराजियां दक्षिणदिशा में, और दो कृष्णराजियां उत्तर दिशा में हैं। इनमें जो पूर्वदिग्भाग के भीतर की कृष्णराजि है वह दक्षिणदिग्भाग के बाहिर की कृष्णराजि को छूती है। दक्षिणदिग्भाग के भीतर की जो कृष्णराजि है, वह पश्चि-

---

ભદન્ત ! તે આઠ કૃષ્ણરાજિઓ ક્યાં આવેલી છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (उप्पिं सणंकुमारमाहिंदाणं कप्पाणं, हिट्ठिं बंभलोए कप्पे अरिट्ठविमाणपत्थडे, एत्थणं अक्खाडग समचउरंससंठाणसंठियाओ अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ) તે આઠ કૃષ્ણરાજિઓ ઉપરની બાજુએ સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર દેવલોકમાં અને નીચે બ્રહ્મલોક કલ્પના અરિષ્ટ વિમાનના પાથડામાં (વિમાન પ્રસ્તટમાં) તેનો આકાર સમચતુરસ્ર-ચતુષ્કોણ અખાડાના જેવો છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે આવેલી છે-(पुरत्थिमेणं दो, पच्चत्थिमेणं दो, दाहिणेणं दो, उत्तरेणं दो) બે કૃષ્ણરાજિઓ પૂર્વ દિશામાં, બે કૃષ્ણરાજિઓ પશ્ચિમ દિશામાં, બે કૃષ્ણ-રાજિઓ દક્ષિણ દિશામાં અને બે કૃષ્ણરાજિઓ ઉત્તર દિશામાં છે (पुरत्थिमऽब्भंतरा कण्हराई दाहिण-बाहिरं कण्हराइं पुट्ठा, पच्चत्थिमऽब्भंतरा कण्हराई उत्तरबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा, उत्तरमऽब्भंतरा कण्हराई पुरत्थिमबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा) તેમાંની જે પૂર્વ દિગ્ભાગની અંદરની કૃષ્ણરાજિ છે, તે દક્ષિણ દિગ્ભાગની બહારની કૃષ્ણરાજિને સ્પર્શે છે, દક્ષિણ દિગ્ભાગની અંદરની જે

भ्यन्तरा कृष्णराजिः उत्तरबाह्यां कृष्णराजिं स्पृष्टा, उत्तराभ्यन्तरा कृष्णराजिः पौरस्त्यबाह्यां कृष्णराजिं स्पृष्टा, द्वे पौरस्त्यपाश्चात्ये, बाह्ये कृष्णराजी पडस्रे, द्वे उत्तर-दक्षिणबाह्ये कृष्णराजी त्र्यस्रे, द्वे पौरस्त्य-पाश्चात्ये अभ्यन्तरे कृष्णराजी चतुरस्रे, द्वे उत्तर-दक्षिणे आभ्यन्तरिके कृष्णराजी चतुरस्रे, "पूर्वापरे पडस्रे, त्र्यस्रे पुनर्दक्षिणोत्तरे बाह्ये, आभ्यन्तरचतुरस्राः सर्वा अपि च कृष्णराजयः॥१॥ कृष्णराजयः

मदिग्विभाग के बाहिर की कृष्णराजि का स्पर्श करती है। पश्चिमदिग्भाग के भीतर की जो कृष्णराजि है वह उत्तरदिग्भाग के बाहर की कृष्णराजि का स्पर्श करती है। और उत्तर दिशा के भीतर की जो कृष्णराजि है वह पूर्वदिग्भाग के बाहर की कृष्णराजि को छूती है। (दो पुरत्थिमपच्चत्थिमाओ बाहिराओ कण्हराइओ छलंसाओ दो उत्तर दाहिणबाहिराओ कण्हराईओ तंसाओ, दो पुरत्थिम पच्चत्थिमाओ अब्भिंतराओ कण्हराईओ चउरंसाओ, दो उत्तरदाहिणाओ अब्भिंतराओ कण्हराईओ चउरंसाओ,

"पुव्वाऽवरा छलंसा, तंसा पुण दाहिणुत्तरा बज्झा।
अब्भिंतर चउरंसा सव्वा वि य कण्हराईओ" ४३)

पूर्व और पश्चिमके बाहरकी जो दो कृष्णराजियां हैं वे छह खूंटवाली हैं। उत्तर और दक्षिण के बाहर की जो दो कृष्णराजियां हैं वे तिखूंटी हैं। पूर्व और पश्चिम के भीतर की जो कृष्णराजियां हैं वे चौखूंटी हैं। तथा उत्तर और दक्षिण के भीतर की जो दो कृष्णराजियां हैं वे भी चौखूंटी हैं। इसी विषयको पुव्वावरा 'इत्यादि' गाथामें कहा है कि-पूर्व और पश्चिम

કૃષ્ણુરાજિ છે તે પશ્ચિમ દિગ્ભાગની બહારની કૃષ્ણુરાજિને સ્પર્શે છે, પશ્ચિમ દિગ્ભાગની અંદરની જે કૃષ્ણુરાજિ છે તે ઉત્તર દિગ્ભાગની બહારની કૃષ્ણુરાજિને સ્પર્શે છે. અને ઉત્તર દિગ્ભાગની બહારની જે કૃષ્ણુરાજિ છે તે પૂર્વ દિગ્ભાગની બહારની કૃષ્ણુરાજીને સ્પર્શે છે. (दो पुरत्थिमपच्चत्थिमाओ बाहिराओ कण्हराइओ छलंसाओ दो उत्तरदाहिणबाहिराओ कण्हराईओ तंसाओ, दो पुरत्थिमपच्चत्थिमाओ अब्भिंतराओ कण्हराईओ चउरंसाओ, दो उत्तरदाहिणाओ अब्भिंतराओ कण्हराईओ चउरंसाओ, "पुव्वाऽवरा छलंसा, तंसा पुण दाहिणुत्तरा बज्झा। अब्भिंतर चउरंसा सव्वा वि य कण्हराईओ" ४३) પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં બહારની જે બે કૃષ્ણુરાજિઓ છે તે છ ખૂણાવાળી છે, ઉત્તર અને દક્ષિણમાં બહારની જે બે કૃષ્ણુરાજિઓ છે તે ત્રણ ખૂણાવાળી છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં અંદરની જે કૃષ્ણુરાજિઓ છે તે ચાર ખૂણાવાળી છે, તથા ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં અંદરની જે કૃષ્ણુરાજિઓ છે તે પણ ચાર ખૂણાવાળી છે

खलु भदन्त ! कियत्यः आयामेन ? कियत्यो विष्कम्भेण ? कियत्यः परिक्षेपेण? प्रज्ञप्ताः? गौतम ! असंख्येयानि योजनसहस्राणि आयामेन, संख्येयानि योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, असंख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण प्रज्ञप्ताः । कृष्णराजयः खलु भदन्त ! कियन्महालयाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! अयं खलु जम्बूद्वीपो द्वीपः, यावत्-अर्धमासं व्यतिव्रजेत् अस्त्येकका कृष्णराजिं व्यतिव्रजेत् अस्त्येकका कृष्ण-

---

की कृष्णराजियां छह खूंटवाली हैं। दक्षिण और उत्तर की बाहिर की कृष्णराजियां तिखूंटी हैं। और सब अभ्यन्तर की कृष्णराजियां चौरस हैं। (कण्हराइओ णं भंते ! केवइयं आयामेणं, केवइयं विक्खंभेणं केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ता) हे भदन्त ! इन कृष्णराजियोंका आयाम कितना है ? विस्तार कितना है ? और इनका परिक्षेप कितना है ? (गोयमा) हे गौतम ! (असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं आयामेणं संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ताओ) इन कृष्णराजियों का आयाम (लंबापन) असंख्यात हजार योजन का है। विष्कंभ (चौड़ाई) संख्यात हजार योजन का है। तथा परिक्षेप इनका असंख्यात हजार योजन का है। (कण्हराईओ णं भंते ! के महालियाओ पण्णत्ताओ) हे भदन्त ! ये कृष्णराजियां कितनी मोटी कही गई हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (अयं णं जंबुद्दीवे दीवे जाव अद्धमासं

એ જ વાતને "पुव्वाऽवरा" ઈત્યાદિ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કરી છે. ગાથાનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

પૂર્વ અને પશ્ચિમની કૃષ્ણરાજિઓ છ ખૂણીઆ વાળી છે, દક્ષિણ અને ઉત્તરની બહારની કૃષ્ણરાજિઓ ત્રિકોણીઆ છે, અને અંદરની બધી કૃષ્ણરાજીઓ ચોરસ છે. (कण्हराईओ णं भंते ! केवइयं आयामेणं, केवइयं विक्खंभेणं, केवइयं परिक्खेवेणं पण्णत्ता ?) હે ભદન્ત ! તે કૃષ્ણરાજીઓ લંબાઈ કેટલી છે ? પહોળાઇ કેટલી છે ? અને તેમનો પરિક્ષેપ (પરિધિ) કેટલો છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं आयामेणं, संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं, असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ताओ) તે કૃષ્ણરાજીઓની લંબાઈ અસંખ્યાત હજાર યોજન પ્રમાણ છે, તેમની પહોળાઇ સંખ્યાત હજાર યોજન પ્રમાણ છે અને તેમનો પરિક્ષેપ અસંખ્યાત હજાર પ્રમાણ છે.

(कण्हराईओ णं भंते ! के महालियाओ पण्णत्ताओ ?) હે ભદન્ત ! તે કૃષ્ણરાજિઓ કેવડી મોટી કહી છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (अयं णं

राजिं नो व्यतिव्रजेत् । इयन्महालयाः खलु गौतम ! कृष्णराजयः प्रज्ञप्ताः, । सन्ति खलु भदन्त । कृष्णराजिषु गेहा इति वा, गेहापणा इति वा ? नायमर्थः समर्थः । सन्ति खलु भदन्त ! कृष्णराजिषु ग्रामा इति वा, यावत्-सन्निवेशा इति वा? नायमर्थः समर्थः । अस्ति खलु भदन्त ! कृष्णराजिषु उदारा वलाहकाः संस्विद्यन्ति, संमू-

---

वीईवएज्जा अत्थेगइअं कण्हराइं वीईवएज्जा, अत्थेगइयं कण्हराइं णो वीईवएज्जा एमहालियाओ णं गोयमा कण्हराईओ पण्णत्ताओ) हे गौतम ! तीन चुटकी बजाने में जितना समय लगता है उतने समय में कोइ महर्द्धिक आदि विशेषणों वाला देव इस समस्त जंबूद्वीप का इक्कीस २१ बार चक्कर लगा आवे और वह इसी तरह से निरन्तर पन्द्रह दिन तक चलता रहे-तब कहीं संभव है कि वह देव किसी एक कृष्णराजि के पास तक पहुँच सके और किसी एक कृष्णराजि के पास तक नहीं पहुंच सके। हे गौतम ! इतनी विशाल ये कृष्णराजियां हैं। (अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु गेहाइ वा गेहावणाइ वा) हे-भदन्त ! कृष्णराजियों के भीतर गृह और गृहहट्ट-गृह बाजार हैं क्या ? उत्तर- (गोयमा) हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थ नहीं है अर्थात् इन कृष्णराजियों में घर और घर बाजार बिलकुल नहीं है। (अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु गामाइ वा जाव संनिवेसाइ वा) हे भदन्त ! तो क्या इन कृष्णराजियों मे ग्राम यावत् सन्निवेश हैं ? (णो इणट्ठे समट्ठे) हे

जंबुद्दीवे दीवे जाव अद्धमासं वीईवएज्जा अत्थेगइअं कण्णराइं वीईवएज्जा, अत्थेगइयं कण्हराइं णो वीईवएज्जा-एमहालियाओ णं गोयमा ! कण्हराइओ पण्णत्ताओ) હે ગૌતમ ! ત્રણ ચપટી વગાડતા જેટલો સમય લાગે છે એટલા સમયમાં કોઈ મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળો દેવ આ સમસ્ત જંબૂદ્રીપની ૨૧ વાર પ્રદક્ષિણા કરવાને ધારો કે સમર્થ છે તે દેવ એટલી જ શીઘ્રગતિથી નિરન્તર ૧૫ દિવસ ચાલ્યા કરે, તો તે કદાચ કોઇ એક કૃષ્ણરાજીની પાસે પહોંચી શકે છે અને કોઇ એક કૃષ્ણરાજીની પાસે પણ પહોંચી શકતો નથી. હે ગૌતમ ! તે કૃષ્ણ-રાજીઓ એટલી બધી વિશાળ છે ! (अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु गेहाइ वा गेहावणाइ वा) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓમાં ઘરો છે ? હાટ છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (णो इणट्ठे समट्ठे) તે કૃષ્ણરાજિઓમાં ઘર પણ નથી અને હાટ પણ નથી.

(अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु गामाइ वा जाव संनिवेसाइ वा ?) હે ભદન્ત ! તો શું તેમાં ગામ આદિ સન્નિવેશ પર્યન્તનાં સ્થાનો છે ખરાં ?

(णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! એવું કોઇ પણ સ્થાન તેમાં હોતું

च्छैन्ति, संवर्षन्ति ? हन्त, अस्ति। तत् खलु भदन्त ? किं देवः प्रकरोति, असुरः प्रकरोति, नागः प्रकरोति ? गौतम ! देवः प्रकरोति, नो असुरः, नो नागः प्रकरोति। अस्ति खलु भदन्त! कृष्णराजिषु बादरः स्तनितशब्दः, यथा उदारास्तथा, ।

गौतम! यह अर्थ समर्थ नहीं है-इन कृष्णराजियों में न ग्राम हैं, न निगम हैं, न मडंब हैं, न कर्बट हैं, न पत्तन हैं, न द्रोणमुख हैं, न आश्रम हैं और न सन्निवेश हैं। (अत्थि णं भंते! कण्हराईसु णं उराला बलाहया संसेयंति, संमुच्छंति, संवासंति) हे भदन्त! कृष्णराजियों में क्या उदार-विशाल-मेघ संस्वेद को प्राप्त होते हैं? परस्पर के संघट्टन से क्या वे संमूर्च्छित होते हैं? वृष्टि करते हैं ? (हंता अत्थि) हां गौतम! कृष्णराजियों में बड़े २ मेघ संस्वेद को प्राप्त होते हैं, संमूर्च्छित होते हैं और वृष्टि करते हैं। (तं भंते! किं देवो पकरेइ असुरो पकरेइ, नागोपकरेइ) हे भदन्त ! कृष्णराजियों में संस्वेदन संमूर्च्छन और संवर्षण क्या देव करता है? या असुर करता है? नाग करता है? (गोयमा) हे गौतम! (देवो पकरेइ) देव ही करता है (णो असुरोपकरेइ णो नागो पकरेइ) असुर नहीं करता है और न नाग ही करता है। तात्पर्य कहने का यह है कि कृष्णराजियों में मेघों का संस्वेदन आदिकार्य देव करता है असुर नाग नहीं करते हैं क्यों कि असुर नाग का वहां गमन ही नहीं होता है।

નથી ત્યાં ગામ પણ નથી, નિગમ પણ નથી, મડંબ પણ નથી, કર્બટ પણ નથી, પત્તન પણ નથી, દ્રોણમુખ પણ નથી, આશ્રમ પણ નથી અને સંન્નિવેશ પણ નથી, (अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु णं उराला बलाहया संसेयंति, संमुच्छंति, संवासंति ?) હે ભદન્ત! શું કૃષ્ણરાજિઓમાં વિશાળ મેઘોનું સંસ્વેદન થાય છે ખરું ? શું તેઓ ત્યાં પરસ્પરના સંયોગથી સંમૂર્ચ્છિત (એકત્રિત) થાય છે? શું તેઓ ત્યાં વરસે છે ? (हंता, अत्थि) હા, ગૌતમ ! કૃષ્ણરાજિઓમાં વિશાળ મેઘોનું સંસ્વેદન થાય છે, તેઓ ત્યાં સંમૂર્ચ્છિત થાય છે અને વૃષ્ટિ વરસાવે છે. (तं भंते! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, णागो पकरेइ ?) હે ભદન્ત! કૃષ્ણરાજિઓમાં સંસ્વેદન, સંમૂર્ચ્છન અને વર્ષણ કોણ કરે છે? શું દેવ કરે છે? શું અસુરકુમાર કરે છે? શું નાગકુમાર કરે છે?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (देवो पकरेइ) દેવ જ કરે છે, (णो असुरो पकरेइ, णो णागो पकरेइ) અસુરકુમાર કરતા નથી અને નાગકુમાર પણ કરતા નથી, કારણ કે અસુરકુમાર અને નાગકુમારનું ત્યાં ગમન જ થતું નથી.

अस्ति खलु भदन्त ! कृष्णराजिषु बादरोऽप्कायः, बादरोऽग्निकायः, बादरोवनस्पतिकायः ? नायमर्थः समर्थः, नान्यत्र विग्रहगतिसमापन्नकेन। सन्ति खलु भदन्त ! चन्द्र-सूर्य-ग्रहगण-नक्षत्र-तारारूपाः ? नायमर्थः समर्थः। अस्ति खलु कृष्णराजिषु चन्द्राभा इति वा, सूर्याभा इति वा, ? नायमर्थः समर्थः। कृष्णराजयः

(अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु बायरे थणियसद्दे) हे भदन्त ! कृष्णराजियों में क्या घनगर्जनात्मक बादर स्तनितशब्द होता है ? उ (जहा-उराला तहा) हे गौतम ! जिस प्रकार से उदार मेघ कहे गये हैं-उसी प्रकार से जानना चाहिये। (अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु बायरे आउकाए बायरे अगणिकाए, बायरे वणस्सइकाए ?) हे भदन्त ! कृष्णराजियों में क्या बादर जलकाय है ? बादर अग्निकाय है ? बादर वनस्पतिकाय है ? (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है; पर हां (णण्णत्थ विग्गहगइसमावन्नएणं) विग्रहगतिसमापन्नक ये जीव वहां पर हैं। (अत्थिणं भंते चंदिम-सूरिय-गहगण-नक्खत्त-तारारूवा) हे भदन्त ! कृष्णराजियों में चन्द्रमा, सूर्य, ग्रहगण, नक्षत्र और तारारूप हैं क्या ? (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है। (अत्थि णं कण्हराईणं चंदाभाइ वा, सूराभाइ वा ?) हे भदन्त ! कृष्णराजियों में क्या चंद्रमा की कान्ति है ? सूर्य की कान्ति है ? (णो

(अत्थिणं भंते ! कण्हराईसु बायरे थणिय सद्दे ?) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓમાં શું મેઘોના ગર્જન રૂપ બાદર સ્તનિત શબ્દો થાય છે ખરાં ? (जहा उराला तहा) હે ગૌતમ ! વિશાળ મેઘોના વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે જ આ વિષયમાં પણ સમજવું. (अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु बायरे आउकाए, बायरे अगणिकाए,बायरे वणस्सकाए ?) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓમાં જળ શું બાદર અપ્કાય, બાદર અગ્નિકાય અને બાદર વનસ્પતિકાય છે ?

(णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! ત્યાં તે કંઇ પણ સંભવી શકતું નથી. (णण्णत्थ विग्गहगइ समावन्नएणं) પણ ત્યાં વિગ્રહગતિપ્રાપ્ત તે જીવો હોય છે.

(अत्थिणं भंते ! चंदिम, सूरिय, गहगणनक्खत्त, तारारूवा) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓમાં શું ચન્દ્રમા, સૂર્ય, ગ્રહગણ, નક્ષત્રો અને તારાઓ હોય છે ?

(णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! તેમાં ચન્દ્રમા આદિ જ્યોતિષિક દેવો હોતા નથી.

(अत्थिणं भंते ! कण्हराईणं चंदाभाइ वा, सूराभाइ वा ?) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓમાં શું ચન્દ્રનો પ્રકાશ હોય છે ? સૂર્યનો પ્રકાશ હોય છે ?

खलु भदन्त ! कीदृश्यो वर्णेन प्रज्ञप्ताः? गौतम ! कृष्णाः, यावत्–क्षिप्रमेव व्यतिव्रजेत्, कृष्णराजीनां खलु भदन्त ! कति नामधेयाः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! अष्ट नामधेयाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–कृष्णराजिरिति वा, मेघराजिरिति वा, मघा इति वा, माघवती इति वा, वातपरिघा इति वा, वातपरिक्षोभा इति वा, देवपरिघा इति वा, देवपरिक्षोभा इति वा । कृष्णराजयः खलु भदन्त ! किं पृथिवीपरिणामाः,

---

इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है । (कण्हराईओ णं भंते ! केरिसियाओ वन्नेणं पण्णत्ताओ) हे भदन्त ! कृष्णराजियों का वर्ण कैसा है ? (गोयमा) हे गौतम ! (कालाओ जाव खिप्पामेव वीईवएज्जा) ये कृष्णराजियां काली हैं । यावत् (तमस्काय की तरह भयंकर होने के कारण इन्हें देव भी बहुत ही शीघ्रता से उल्लंघ जाता है (कण्हराईणं भंते ! कइ नामधेज्जा पण्णत्ता) हे भदन्त ! कृष्णराजियों के कितने नाम कहे गये हैं । (गोयमा) हे गौतम ! (अट्ठ नामधेज्जा पण्णत्ता) आठ नाम कहे गये हैं । (तं जहा) वे ये हैं (कण्हराईइ वा, मेहराई इ वा, मघा इ वा, माघवई इ वा, वायफलिया इ वा, वायपलिक्खोभा इ वा, देवफलिया इ वा, देवपलिक्खोभा इ वा) कृष्णराजि १, मेघराजि २, मघा ३ माघवती ४, वातपरिघा ५, वातपरिक्षोभा ६, देवपरिघा ७ और देवपरिक्षोभा ८ । (कण्हराईओणं भंते ! किं

(णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! તેમાં ચન્દ્ર કે સૂર્યનો પ્રકાશ સંભવી શકતો નથી.

(कण्हराईओ णं भंते ! केरिसियाओ वन्नेणं पण्णत्ताओ ?) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓનો વર્ણ કેવો હોય છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (कालाओ जाव खिप्पामेव वीईवएज्जा) તે કૃષ્ણરાજિઓ કાળી હોય છે. અહીં તમસ્કાયના વર્ણના જેવું જ સમસ્ત વર્ણન સમજવું. તે કૃષ્ણરાજિઓનો વર્ણ તમસ્કાયના જેવો ભયંકર હોવાથી દેવ પણ ઘણી શીઘ્રતાથી તેમને પાર કરીને બહાર નીકળી જાય છે.

(कण्हराई णं भंते ! कइ नामवेज्जा पण्णत्ता ?) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓનાં કેટલાં નામ કહ્યાં છે ?

(गोयमा ! अट्ठ नामवेज्जा पण्णत्ता-तं जहा) હે ગૌતમ ! તેમના નીચે પ્રમાણે આઠ નામ કહ્યાં છે–(कण्हराईइ वा, मेहराईइ वा, मघाइ वा, माघवईइ वा, वायफलिक्खोभाइ वा, देवफलियाइ वा, देवपलिक्खोभाइ वा) (૧) કૃષ્ણરાજિ, (૨) મેઘરાજિ, (૩) મઘા, (૪) માઘવતી, વાતપરિઘા, (૬) વાતપરિક્ષોભા (૭) દેવપરિઘા અને (૮) દેવપરિક્ષોભા.

अप्परिणामाः, जीवपरिणामाः, पुद्गलपरिणामाः ? गौतम ! पृथिवीपरिणामाः, नो अप्परिणामाः, जीवपरिणामा अपि, पुद्गलपरिणामा अपि । कृष्णराजिषु खलु भदन्त ! सर्वे प्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वा उपपन्नपूर्वाः? हन्त गौतम ! असकृत्, अथवा अनन्तकृत्वः, नो चैव बादराप्कायिकतया, बादराग्निकायिकतया वा, बादरवनस्पतिकायिकतया वा ॥ सू० २ ॥

पुढवीपरिणामाओ, आउपरिणामाओ, जीवपरिणामाओ, पोग्गलपरिणामाओ) हे भदन्त ! कृष्णराजियां क्या पृथिवी के परिणामरूप हैं ? या अप्काय के परिणामरूप हैं ? या जीव के परिणामरूप हैं ? या पुद्गल के परिणामरूप हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (पुढविपरिणामाओ) ये कृष्णराजियां पृथिवी के परिणमरूप हैं । (णो आउपरिणामाओ) अप्काय के परिणामरूप नहीं हैं । (जीव परिणामाओ वि, पुग्गलपरिणामाओ वि) जीव के परिणाम रूप भी ये कृष्णराजियां हैं और पुद्गल के परिणामरूप भी हैं। (कण्हराईसु णं भंते ! सव्वे पाणा, भूया, जीवा, सत्ता उववण्णगापुव्वा) हे भदन्त ! कृष्णराजियों में समस्त प्राण, समस्त भूत, समस्त जीव, समस्त सत्त्व क्या पहिले उत्पन्न होचुके हैं ? (हंता, गोयमा ! असइं अदुवा अणंतक्खुत्तो, णो चेव णं बायर आउकाइयत्ताए बायर अगणिकाइयत्ताए वा बायर वणस्सइकाइयत्ताए वा) हां गौतम ! समस्तप्राणादि जीव अनेक बार

(कण्हराईओ णं भंते ! किं पुढवी परिणामाओ, आउपरिणामाओ, जीव परिणामाओ, पोग्गलपरिणामाओ ?) હે ભદન્ત ! શું કૃષ્ણરાજિઓ પૃથ્વીના પરિણામ રૂપ છે ? કે અપ્કાયના પરિણામ રૂપ છે ? કે જીવના પરિણામ રૂપ છે ? કે પુદ્‌ગલના પરિણામ રૂપ છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (पुढवि परिणामाओ) તે કૃષ્ણરાજિઓ પૃથ્વીના પરિણામ રૂપ છે, (णो आउपरिणामाओ) અપ્કાયના પરિણામ રૂપ નથી. (जीव परिणामाओ वि, पुग्गलपरिणामाओ वि) તે કૃષ્ણરાજિઓ જીવના પરિણામ રૂપ પણ છે અને પુદ્‌ગલના પરિણામ રૂપ પણ છે.

(कण्हराईसु णं भंते ! सव्वे पाणा, भूया, जीवा, सत्ता, उववण्णपुव्वा ?) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓમાં સમસ્ત પ્રાણ, સમસ્ત ભૂત, સમસ્ત જીવ અને સમસ્ત સત્વ શું પહેલાં ઉત્પન્ન થઇ ચુકયાં છે ?

(हंता, गोयमा ! असइं, अदुवा अणंतक्खुत्तो, णो चेव णं बायर आउकाइयत्ताए बायर अगणिकाइयत्ताए वा, बायर वणस्सइकाइयत्ताए वा) હા, ગૌતમ ! સમસ્ત પ્રાણાદિ જીવ અનેકવાર અથવા અનંતવાર ત્યાં ઉત્પન્ન થઇ ચુકયા છે. પરન્તુ તેઓ ત્યાં બાદર અપ્કાયિક રૂપે ઉત્પન્ન થયા નથી,

टीका-'कइ णं भंते कण्हराईओ पण्णत्ताओ' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त! कति कियत्यः कतिसंख्यकाः खलु कृष्णराजयः कृष्णवर्णपुद्गलरेखाः प्रज्ञप्ता? भगवानाह-'गोयमा! अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ' हे गौतम! अष्ट कृष्णराजयः प्रज्ञप्ता। गौतमः पृच्छति -'कहि णं भंते! एयाओ अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ? हे भदन्त! कुत्र कस्मिन् प्रदेशे एताः उपरिवर्णिताः अष्ट कृष्णराजयः प्रज्ञप्ताः? भगवानाह-' गोयमा! उप्पिं सणंकुमार-माहिंदाणं कप्पाणं' हे गौतम! सनत्कुमार-माहेन्द्रयोः कल्पयोः

अथवा अनन्तवार वहां उत्पन्न हो चुके हैं। पर वे वहां बादर अप्कायिकरूप से उत्पन्न नहीं हुए हैं, न बादर अग्निकायिकरूप से उत्पन्न हुए हैं न बादर वनस्पतिकायिकरूप से ही उत्पन्न हुए हैं।

टीकार्थ—तमस्काय के समान होने से अब कृष्णराजियों की प्ररूपणा सूत्रकार कर रहे हैं इसमें गौतम ने प्रभु से ऐसा प्रश्न किया है कि (कइ णं भंते! कण्हराईओ पण्णत्ताओ) हे भदन्त! कृष्णराजियां कितनी कही गई हैं। कृष्णवर्णवाले पुद्गलों की रेखाओं का नाम कृष्णराजियां हैं। सो ये कितनी हैं? इसके उत्तर में प्रभु ने उनसे ऐसा कहा (गोयमा) हे गौतम! (अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ) कृष्णराजियां आठ कही गई हैं। अब गौतम प्रभु से ऐसा पूछ रहे हैं कि (कहिणं भंते! एयाओ अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ) हे भदन्त! ये पूर्ववर्णित आठ कृष्णराजियां किस प्रदेश में कही गई हैं? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (उप्पिं सणंकुमारमाहिंदाणं कप्पा-

---

બાદર અગ્નિકાય રૂપે પણ ઉત્પન્ન થયા નથી અને બાદર વનસ્પતિકાય રૂપે પણ ઉત્પન્ન થયા નથી.

ટીકાર્થ—કૃષ્ણરાજિઓ પણ તમસ્કાયના જેવી હોય છે. તે કારણે સૂત્રકાર હવે તેમનું નિરૂપણ કરે છે–આ વિષયને અનુલક્ષીને ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (कइ णं भंते! कण्हराईओ पण्णत्ताओ?) હે ભદન્ત! કૃષ્ણરાજિઓ કેટલી કહી છે! (કૃષ્ણ વર્ણવાળાં પુદ્ગલોની રેખાઓને કૃષ્ણરાજિઓ કહે છે.)

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે–(गोयमा! अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ) હે ગૌતમ! કૃષ્ણરાજિ આઠ કહી છે. તે કૃષ્ણરાજિઓનું સ્થાન જાણવાને માટે ગૌતમ સ્વામી આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછે છે–(कहिं णं भंते! एयाओ अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ?) હે ભદન્ત! તે આઠ કૃષ્ણરાજિઓ કયા પ્રદેશમાં આવેલી છે?

उपरि ' हिट्ठिं बंभलोए कप्पे रिट्ठविमाणपत्थडे ' अधः अधस्तात् ब्रह्मलोके कल्पे- अरिष्टे अरिष्टनामके विमानप्रस्तटे ' एत्थ णं अक्खाडगसमचउरंससंठाणसंठियाओ अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ ' अत्र खलु सनत्कुमार-माहेन्द्रकल्पयोः उपरिष्टात् ब्रह्मलोककल्पस्य अधस्तात् अरिष्टनामकविमानप्रस्तटे, अक्षवाटकसमचतुरस्रसंस्थान संस्थितः, अक्षवाटकः मल्लयुद्धस्थानविशेषः तद्वत् समचतुरस्रसंस्थानसंस्थिताः सदृशचतुष्कोणाकारेण स्थिताः अष्ट कृष्णराजयः प्रज्ञप्ताः । ता अष्ट कृष्णराजीः प्रदर्शयति-' तं जहा ' तद्यथा-' पुरत्थिमेण दो' पच्चत्थिमेणं दो, दाहिणेणं दो, उत्तरेणं दो ' पौरस्त्ये-पूर्वदिग्भागे द्वे कृष्णराजी, तथा पश्चात्ये पश्चिमदिग्भागे द्वे कृष्णराजी, तथा दक्षिणे दिग्भागे द्वे कृष्णराजी तथा उत्तरे-उत्तरदिग्भागे द्वे कृष्णराजी वर्तेते, इति सर्वाः संमील्य अष्टौ संजाताः । तत्र ' पुरत्थिमऽब्भंतरा कण्हराई दहिणबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा ' पौरस्त्याभ्यन्तरा पूर्वदिग्भागाभ्यन्तर- वर्तिनी कृष्णराजिः दक्षिणबाह्यां दक्षिणदिग्भागबहिर्वर्तिनीं कृष्णराजिं स्पृष्टा स्पृष्टवतीत्यर्थः, ' स्पृष्टा ' इत्यत्र कर्त्तरिप्रयोग आर्षत्वात् । एवमग्रेऽपि

णं) सनत्कुमार, माहेन्द्र स्वर्ग के ऊपर और (हेट्ठिं बंभलोए कप्पे रीट्ठे विमाणपत्थडे) ब्रह्मलोक कल्प में नीचे रिष्टनामके विमानप्रस्तट में (एत्थ णं अक्खाडगसमचउरंस संठाणसंठियाओ अट्ठ कण्हराईओ पण्ण- त्ताओ) नृत्यादिस्थान के समान चौकोर आकार से-समचतुरस्र संस्था- न से-ये आठ कृष्णराजियां स्थित हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं- " पुरत्थिमेणं दो, पच्चत्थिमेणं दो, दाहिणेणं दो, उत्तरेणं दो " पूर्वदि- ग्भाग में दो कृष्णराजियां, तथा पश्चिमदिग्भाग में दो कृष्णराजियां, तथा दक्षिणदिग्भाग में दो कृष्णराजियां, तथा उत्तरदिग्भाग में दो कृष्णराजियां हैं। इस तरह ये सब मिलकर आठ कृष्णराजियां हो जाती हैं। (पुरत्थिमऽब्भंतरा कण्हराई दाहिणबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा) इनमें

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (उप्पिं सणंकुमार माहिंदाणं कप्पाणं) સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર દેવલોકની ઉપર (हेट्ठिं बंभलोए कप्पे रिट्ठे विमाण- पत्थडे) અને બ્રહ્મલોક કલ્પની નીચે રિષ્ટ નામના વિમાન પ્રસ્તટમાં (एत्थणं अक्खाडगसमचउरंससंठाणसंठियाओ अट्ठ कण्हराईओ पण्णत्ताओ) અખાડાના જેવા સમચોરસ આકારે તે આઠ કૃષ્ણરાજિઓ રહેલી છે. " तंजहा " તે આ પ્રમાણે છે-(पुरत्थिमेणं दो) પૂર્વ દિશામાં બે કૃષ્ણરાજિઓ, (पच्चत्थिमेणं दो) પશ્ચિમ દિશામાં બે કૃષ્ણરાજિઓ, (दाहिणेणं दो, उत्तरेणं दो) દક્ષિણમાં બે કૃષ્ણરાજિઓ અને ઉત્તરમાં બે કૃષ્ણરાજિઓ છે. આ રીતે બધી મળીને આઠ કૃષ્ણરાજિઓ થાય છે. (पुरत्थिमऽब्भंतरा कण्हराई दाहिणबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा)

विज्ञेयम्, एवं 'दाहिणऽब्भंतरा कण्हराई पच्चत्थिमबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा' दक्षिणाभ्यन्तरा दक्षिणदिग्भागाभ्यन्तरवर्तिनी कृष्णराजिः पश्चिमबाह्यां पश्चिमदिग्भागबहिर्वर्तिनीं कृष्णराजिं स्पृष्टा, तथा—'पच्चत्थिमऽब्भंतरा कण्हराई उत्तरबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा' पश्चिमाभ्यन्तरा पश्चिमदिग्भागाभ्यन्तरवर्तिनीकृष्णराजिः उत्तरबाह्याम् उत्तरदिग्भागबहिर्वर्तिनीं कृष्णराजिं स्पृष्टा, एवम्—उत्तरमऽब्भंतरा कण्हराई पुरत्थिमबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा' उत्तराभ्यन्तरा उत्तरदिग्भागाभ्यन्तरवर्तिनी कृष्णराजिः पौरस्त्यबाह्यां पूर्वदिग्भागबहिर्वर्तिनीं कृष्णराजिं स्पृष्टा। 'दो पुरत्थिम—पच्चत्थिमाओ बाहिराओ कण्हराईओ छलंसाओ' द्वे पौरस्त्य—पश्चिमबाह्ये पूर्वपश्चिमदिग्भागबहिर्वर्तिन्यौ कृष्णराजी षडस्रे षड्स्राः अंशाः ययोस्ते षट्-

---

जो पूर्वदिशा के भीतर की कृष्णराजि है वह दक्षिणदिशा के बाहिर रही हुई कृष्णराजि को छूनेवाली है। इसी तरह से आगे भी जानना चाहिये—(दाहिणऽब्भंतरा कण्हराई पच्चत्थिमबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा) दक्षिणदिशा के भीतर की जो कृष्णराजी है वह पश्चिमदिशा के बाहिर की कृष्णराजी को छूनेवाली है। तथा—(पच्चत्थिमऽब्भंतरा कण्हराई उत्तरबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा) पश्चिमदिशा के भीतर की जो कृष्णराजी है वह उत्तरदिशा के बाहिर की कृष्णराजी को छूनेवाली है (उत्तरमऽब्भंतरा कण्हराई पुरत्थिमबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा) इसी प्रकार जो उत्तरदिशा के भीतर की कृष्णराजि है वह पूर्वदिशा के बाहिर की कृष्णराजी को छूनेवाली है। (दो पुरत्थिम—पच्चत्थिमाओ बाहिराओ कण्हराईओ छलंसाओ) पूर्वदिशा और पश्चिमदिशा के बाहिर की जो दो कृष्णरा-

---

તેમાં પૂર્વ દિશામાં અંદરની જે કૃષ્ણરાજિ છે, તે દક્ષિણ દિશાની બહારની કૃષ્ણરાજિને સ્પર્શે છે. એજ પ્રમાણે આગળ પણ સમજવું. (दाहिणऽब्भंतरा कण्हराई पच्चत्थिमबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा) દક્ષિણ દિશામાં અંદરની જે કૃષ્ણરાજિ છે, તે પશ્ચિમ દિશામાં બહારની બાજુએ આવેલી કૃષ્ણરાજિનો સ્પર્શ કરે છે, (पच्चत्थिमऽब्भंतरा कण्हराई उत्तरबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा) પશ્ચિમ દિશામાં અંદરની જે કૃષ્ણરાજિ છે, તે ઉત્તર દિશામાં આવેલી બહારની કૃષ્ણરાજિનો સ્પર્શ કરે છે, (उत्तरमऽब्भंतरा कण्हराई पुरत्थिमबाहिरं कण्हराइं पुट्ठा) એજ પ્રમાણે ઉત્તર દિશામાં અંદરની જે કૃષ્ણરાજિ છે, તે પૂર્વ દિશાની બહારની કૃષ્ણરાજિનો સ્પર્શ કરે છે (दो पुरत्थिम—पच्चत्थिमाओ बाहिराओ कण्हराईओ छलंसाओ) પૂર્વ દિશા અને પશ્ચિમ દિશામાં બહારની જે બે કૃષ્ણરાજિઓ છે તે છ ખૂણાવાળી (ષટ્કોણના આકારની) છે, તથા (दो

कोणे स्तः इत्यर्थः । तथा 'दो उत्तर-दाहिणबाहिराओ कण्हराईओ तंसाओ' द्वे उत्तर-दक्षिणवाह्ये उत्तर-दक्षिणदिग्भागवहिर्वर्तिन्यौ कृष्णराजीत्र्यस्रे त्रयः अस्राः अंशाः ययोस्ते त्रिकोणेस्तः इत्यर्थः । तथा 'दो पुरत्थिम-पच्चत्थिमाओ अब्भितराओ कण्हराईओ चउरंसाओ' द्वे पौरस्त्य-पश्चिमाभ्यन्तरिके पूर्व-पश्चिमदिग्भागाभ्यन्तरवर्तिन्यौ कृष्णराजी चतुरस्रे चत्वारः अस्राः अंशाः ययोस्ते चतुष्कोणे स्तः इत्यर्थः । तथा 'दो उत्तर-दाहिणाओ अब्भितराओ कण्हराईओ चउरंसाओ' द्वे उत्तर-दक्षिणाभ्यन्तरिके उत्तर-दक्षिणदिग्भागाभ्यन्तरवर्तिन्यौ कृष्णराजी चतुरस्रे चत्वारोऽस्राः अंशाः ययोस्ते चतुष्कोणे स्तः इत्यर्थः । उक्तार्थसंग्रहाय गाथामाह-

'पुव्वा-वरा छलंसा तंसा पुण दाहिणुत्तरा वज्झा ।
अब्भितर चउरंसा, सव्वा वि य कण्णराईओ' ॥ १ ॥ इति,

पूर्वाऽपरे पूर्व-पश्चिमदिग्भागस्थिते बहिर्वर्तिन्यौ द्वे कृष्णराजी षडस्रे षट्कोणे स्तः, तथा दक्षिणोत्तरे दक्षिणोत्तरदिग्भागस्थिते वाह्ये बहिर्वर्तिन्यौ द्वे कृष्णराजी त्र्यस्रे

जियां हैं वे छह कोणोंवाली हैं। तथा दो उत्तर दाहिण बाहिराओ कण्हराईओ तंसाओ) उत्तरदिशा और दक्षिणदिशा के बाहर की जो दो कृष्णरजियां हैं, वे तीन अंशों-कोनोंवाली हैं। तथा-(दो पुरत्थिमपच्चत्थिमाओ अब्भितराओ कण्हराईओ चउरंसाओ) पूर्वपश्चिमदिशा की जो भीतर की दो कृष्णराजियां हैं वे चौखूंटी हैं-चार कोनोंवाली हैं। (दो उत्तरदाहिणाओ अब्भितराओ कण्हराईओ चउरंसाओ) उत्तर दक्षिणदिशाकी जो भीतर की दो कृष्णराजियां हैं वे भी चार कोनोवाली हैं इसी अर्थ को संग्रह करनेवाली यह गाथा है-(पुव्वा-वरा छलंसा इत्यादि । पूर्वापर-पूर्वपश्चिमदिग्भाग बहिर स्थित दो कृष्णराजियां छह कोने वाली हैं, तथा दक्षिण उत्तरदिग्भागबहिःस्थित दो कृष्णरा-

---

उत्तरदाहिण बाहिराओ कण्हराईओ तंसाओ) ઉત્તર દિશા અને દક્ષિણ દિશામાં બહારની જે બે કૃષ્ણરાજિઓ છે, તે ત્રણ ખૂણાવાળી (ત્રિકોણાકારની) છે. તથા (दो पुरत्थिम-पच्चत्थिमाओ अब्भितराओ कण्हराईओ चउरंसाओ) પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં અંદરની જે બે કૃષ્ણરાજિઓ છે, તે ચાર ખૂણાવાળી (ચોરસાકારની) છે, (दो उत्तरदाहिणाओ अब्भितराओ कण्हराईओ चउरंसाओ) અને ઉત્તર-દક્ષિણમાં અંદરની જે બે કૃષ્ણરાજિઓ છે, તે પણ ચાર ખૂણાવાળી છે. એજ અર્થનો સંગ્રહ કરનારી ગાથા નીચે પ્રમાણે છે—' पुव्वावर ' ઇત્યાદિ

આ ગાથાનો ભાવાર્થ-પૂર્વાપર-પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિગ્ભાગમાં બહાર આવેલી બે કૃષ્ણરાજિઓ છ ખૂણાવાળી છે, દક્ષિણ અને ઉત્તર દિગ્ભાગમાં

त्रिकोणे स्तः, शेषाः सर्वाः अपि चतुर्दिग्भागाभ्यन्तरवर्तिन्यश्चतस्रोऽपि कृष्णराजयः चतुरस्राः चतुष्कोणा एव सन्तीति संग्रहगाथार्थः ॥१॥

गौतमः पृच्छति—'कण्हराईओ णं भंते ! केवइयं आयामेणं, केवइयाओ विक्खंभेणं, केवइयाओ परिक्खेवेणं पण्णत्ताओ ?' हे भदन्त ! कृष्णराजयः खलु कियत्यः–कियत्परिमाणा आयामेन दैर्ध्येण प्रज्ञप्ताः ?, कियत्यश्च विष्कम्भेण विस्तारेण प्रज्ञप्ताः कियत्यश्च परिक्षेपेण परिधिना प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह–'गोयमा ! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं आयामेणं' हे गौतम ! कृष्णराजयः आयामेन दैर्ध्येण असंख्येयानियोजनसहस्राणि वर्तन्ते, तथा 'संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं' संख्येयानि योजनसहस्राणि विष्कम्भेण विस्तारेण वर्तन्ते, एवम् 'असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ताओ' असंख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षे-

जियां तीन कोने वाली हैं–अर्थात् तिखूंटी हैं। बाकी की चारों दिशाओं की अभ्यन्तर कृष्णराजियां सब चार कोनों वाली ही हैं ऐसा इस गाथा का अर्थ है।

अब गौतम प्रभु से पूछते हैं कि–(कण्हराईओ णं भंते ! केवइयं आयामेणं, केवइयं विक्खंभेणं पण्णत्ता) हे भदन्त ! ये कृष्णराजियां आयाम की अपेक्षा कितनी लंबी हैं और विष्कंभ की अपेक्षा कितनी चौडी हैं–तथा इनका परिक्षेप कितना है–इसके उत्तर में भगवान् ने उनसे कहा–(गोयमा) हे गौतम !(असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं आयामेणं) कृष्णराजियां आयाम–लंबाई की अपेक्षा से असंख्यात हजार योजन की हैं तथा–(विक्खंभेणं संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं) विस्तार की अपेक्षा से संख्यात हजार योजन की हैं। और (असंखेज्जाइं

બહાર આવેલી બે કૃષ્ણરાજિઓ ત્રણ ખૂણાવાળી છે, બાકીને એટલે કે ચારે દિશાઓમાં અંદર આવેલી ચારે કૃષ્ણરાજિઓ ચાર ખૂણાવાળી છે.

હવે ગૌતમ તેમના વિસ્તાર આદિ વિષે આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે—(कण्हराईओ णं भंते ! केवइयं आयामेणं केवइयं विक्खंभेणं, पण्णत्ताओ ?) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓની લંબાઇ કેટલી છે ? તેમની પહોળાઇ કેટલી છે ? તેમની પરિધિ (પરિમિતિ) કેટલી છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે–(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं आयामेणं) કૃષ્ણરાજિઓની લંબાઇ અસંખ્યાત હજાર યોજનની છે, (विक्खंभेणं संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं) અને તેમની પહોળાઇ સંખ્યાત હજાર યોજનની છે, અને (असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं

पेण परिधिना ताः कृष्णराजयः प्रज्ञप्ताः। गौतमः पृच्छति-'कण्हराईओ णं भंते! के महालियाओ पण्णत्ताओ?' हे भदन्त! कृष्णराजयः खलु किंमहालयाः कियन्महत्यः प्रज्ञप्ताः? भगवानाह-'गोयमा! अयं णं जंबुद्दीवे दीवे, जाव-अद्धमासं वीईवएज्जा' हे गौतम! यदा कश्चित् महर्द्धिको यावत्-महानुभावो देवः मध्यमाङ्गुष्ठसंयोगाभिघातजन्यध्वनिसूचकहस्तव्यापाररूपाः छोटिका ताभिः तिसृभिः पूर्ववर्णितमेनं जम्बूद्वीपं द्वीपं यया त्वरितया चपलया वेगवत्या यावत्-दिव्यगत्या एकविंशतिवारान् प्रदक्षिणीकृत्य पुनरागच्छेत् तयैव गत्या निरन्तरम् अर्धमासं यावत् व्यतिव्रजेत् तदा 'अत्थेगइयं कण्हराइं वीईवएज्जा' अस्ति संभवति यत्-

---

जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ताओ) परिक्षेप इन सब का असंख्यात हजार योजनों का है।

अब गौतम प्रभु से ऐसा पूछते हैं कि-(कण्हराईओ णं भंते! के महालियाओ पण्णत्ताओ) हे भदन्त! ये कृष्णराजियां कितनी बड़ी कही गई हैं? इसके उत्तर में भगवान् उनसे कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम! (अयं णं जंबुद्दीवे दीवे जाव अद्धमासं वीईवएज्जा) जब कोई महर्द्धिक यावत् महानुभाववाला देव तीन चुटकी बजाने में जितना समय लगता है इतने समयरूप काल में पूर्व में वर्णित इस समस्त जंबूद्वीप को त्वरावाली यावत् दिव्यगति द्वारा इक्कीस बार प्रदक्षिणा देकर आ जावे-अब वही देव इसी तरह की अपनी दिव्य गति द्वारा निरन्तर-पन्द्रह १५ दिन तक चलता रहे-तब कहीं जाकर वह (अत्थेगइयं कण्हराइं

परिक्खेवेणं पण्णत्ताओ) તેમની પરિધિ (પરિમિતિ અસંખ્યાત હજાર યોજનની કહી છે.

ગૌતમ સ્વામી હવે એવો પ્રશ્ન કરે છે કે (कण्हराईओ णं भंते! के महालियाओ पण्णत्ताओ?) હે ભદન્ત! તે કૃષ્ણરાજિઓને કેટલી વિશાળ કહી છે?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે-(गोयमा!) હે ગૌતમ! (अयं णं जंबुद्दीवे दीवे जाव अद्धमासं वीईवएज्जा) કોઇ એક મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળો દેવ, ત્રણ ચપટી વગાડતા જેટલો સમય લાગે એટલા સમયમાં પૂર્વ વર્ણિત (આ ઉદ્દેશકના પહેલા સૂત્રમાં જંબૂદ્વીપનો વિસ્તાર અને પરિક્ષેપ બતાવ્યો છે) સમસ્ત જંબૂદ્વીપની એકવીસ વાર પ્રદક્ષિણા કરી લેવાને ધારો કે સમર્થ છે. એવો તે દેવ પોતાની તે ત્વરાયુક્ત અને દિવ્ય ગતિથી નિરન્તર ૧૫ દિવસ સુધી ચાલ્યા કરે, તો મહામુશ્કેલીએ તે (अत्थेगइयं कण्हराइं वीईवएज्जा) કોઇ એક કૃષ્ણરાજિ સુધી પહોંચી શકે છે, એટલે કે

एककां संख्यातयोजनसहस्रविस्तारां कृष्णराजिं व्यतिव्रजेत् व्यतिक्रामेत् , किन्तु 'अत्थेगइयं कण्हराइंणो वीईवएज्जा' अस्त्येककाम् असंख्यातयोजनसहस्रविस्तारां कृष्णराजिं नो व्यतिव्रजेत् नो व्यतिक्रामेत् ।

तदुपसंहरन्नाह-'एमहालियाओ णं गोयमा ! कण्हराईओ पण्णत्ताओ' हे गौतम ! इयद्महालयाः इयद्महत्यः खलु कृष्णराजयः प्रज्ञप्ताः । गौतमः पृच्छति-'अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु गेहा इ वा, गेहावणा इ वा ?' हे भदन्त ! अस्ति संभवति खलु कृष्णराजिषु गेहानि गृहाः इति वा भवन्ति ? गेहापणाः गृहहट्टाः इति भवन्ति ? भगवानाह-'णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः, कृष्णराजिषु गृहाः, गृहापणा वा न भवन्तीतिभावः । गौतमः पृच्छति-'अत्थि णं भंते !

वीईवइज्जा) किसी एक कृष्णराजी तक पहुँच सकता है। अर्थात् संख्यात हजार योजन विस्तार वाली कृष्णराजी तक जा सकता है। किन्तु (अत्थेगइयं कण्हराइं णो वीईवएज्जा) असंख्यात हजार योजन विस्तार वाली कृष्णराजितक नहीं जा सकता है। (एमहालियाओ णं गोयमा कण्हराईओ पण्णत्ताओ) इतनी महान् हे गौतम! ये कृष्णराजियां हैं। अब गौतमस्वामी प्रभु से ऐसा पूछते हैं कि-(अत्थिणं भंते ! कण्हराईसु गेहाइ वा, गेहावणाइ वा) हे भदन्त ! क्या यह बात संभवित है कि इन कृष्णराजियों में घर हों और घर हाट हों? इसके उत्तर में प्रभु कहते हैं कि हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थ नहीं है-अर्थात् कृष्णराजियों में न घर संभवित हैं और न गृहापण ही संभवित है। ठीक है-ये सब वहां पर नहीं हैं तो (अत्थि णं भंते !

સંખ્યાત હજાર યોજનના વિસ્તારવાળી કૃષ્ણરાજિ સુધી તે જઈ શકે છે, પરન્તુ (अत्थेगइयं कण्हराइं णो वोईवएज्जा) અસંખ્યાત હજાર યોજનના વિસ્તારવાળી કૃષ્ણરાજિ સુધી તે જઇ શકતી નથી. (ए महालियाओ णं गोयमा ! कण्हराईओ पण्णत्ताओ) હે ગૌતમ ! એટલી બધી વિસ્તૃત (વિશાળ તે કૃષ્ણરાજિઓ હોય છે.

આટલા બધા વિસ્તારવાળી કૃષ્ણરાજિઓમાં ઘર આદિ છે કે નહીં તે જાણુવા માટે ગૌતમ સ્વામી આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-(अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु गेहाइ वा, गेहावणाइ वा ?) હે ભદન્ત ! શું કૃષ્ણરાજિઓમાં ઘર, હાટ આદિ હોવાનું સંભવી શકે છે ખરું ?

ઉત્તર—(णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! આ વાત સંભવિત નથી એટલે કે ત્યાં ઘર પણ નથી અને હાટ પણ નથી.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન-ઘર, હાટ આદિ ત્યાં સંભવિત ન હોય, તો

कण्हराईसुगामा इ वा जाव-संनिवेसा इ वा ?' हे भदन्त ! अस्ति संभवति खलु कृष्णराजिषु ग्रामा इति वा, यावत्-निगमाइति वा, मडंबा इति वा, कर्वटा इति वा, पत्तनानि इति वा, द्रोणमुखा इति वा, आश्रमा इति वा, सन्निवेशा इति वा किं भवन्ति ? भगवानाह-'णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः, कृष्णराजिषु ग्रामादयो यावत्-सन्निवेशा न भवन्तीतिभावः। गौतमः पृच्छति-अत्थि णं भंते ! कण्हराइसु णं उराला बलाहया संसेयंति, सम्मुच्छंति, संवासंति ?' हे भदन्त ! अस्ति संभवति खलु कृष्णराजिषु उदाराः विशाला बलाहका वारिवाहका मेघा इत्यर्थः संस्विद्यन्ति, संस्वेदं प्राप्नुवन्ति, संमूर्च्छन्ति परस्पराघट्टनेन संमूर्च्छिता भवन्ति, संवर्षन्ति ? वृष्टिं कुर्वन्ति ? भगवानाह-' हंता, अत्थि, ' हे गौतम ! हन्त, सत्यम्

कण्हराईसु गामाइ वा जाव संनिवेसाइ वा) हे भदन्त ! उन कृष्णराजियों में ग्राम यावत् सन्निवेश हैं क्या ? यहां यावत् शब्द से (आकर नगर निगम, मडंब, कर्बट, पत्तन, द्रोणमुख, आश्रम) इन स्थानोंका संग्रह हुआ है इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थ नहीं है-अर्थात् कृष्णराजियां में ग्राम से लेकर सन्निवेश तकके स्थान नहीं हैं। (अत्थि णं भंते ! कण्णराईसु णं उराला बलाहया संसेयंति) हे-भदन्त ! कृष्णराजियों में क्या उदार-विशाल -मेघ संस्वेद को प्राप्त होते हैं ? परस्पर के आघट्टन से क्या वे वहां संमूर्च्छित हैं ? क्या वहां वे वृष्टि करते हैं ? उत्तर में प्रभु कहते हैं कि (हंता अत्थि) हां गौतम ! वहां ऐसा होता है। उदारमेघ वहां संस्वेद

(अत्थिणं भंते ! कण्हराईसु गामाइ वा जाव संनिवेसाइ वा ?) શું તે કૃષ્ણરાજિઓમાં ગામથી લઇને સન્નિવેશ પર્યન્તના જનસ્થાનો હોય છે ? અહીં "जाव (પર્યન્ત)" પદથી નિગમ, મડંબ, કર્બટ, પતન, દ્રોણમુખ, અને આશ્રમ" આ સ્થાનોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે તે દરેકનો અર્થ તમસ્કાયના સૂત્રમાં આપ્યો છે.

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—(णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! આ વાત પણ સંભવિત નથી. કૃષ્ણરાજિઓમાં ગામ આદિ કોઈ પણ સ્થાન સંભવી શકતું નથી.

ગૌતમ સ્વામીનો પ્રશ્ન—(अत्थिणं भंते ! कण्णराईसु णं उराला बलाहया संसेयंति) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓમાં શું ઉદાર (વિશાળ) મેઘ સંસ્વેદન પામે છે ? પરસ્પરના આઘટ્ટન (સંયોગથી) શું તેઓ સંમૂર્છિત (સંયોજીત એકત્રિત) થાય છે ? શું તેઓ ત્યાં વૃષ્ટિ વરસાવે છે ?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—" हंता अत्थि " હા, ગૌતમ ! ત્યાં એવું

कृष्णराजिषु महान्तो मेघाः संस्विद्यन्ति, संमूर्च्छन्ति वर्षन्ति च, इति, गौतमः पृच्छति–' तं भंते ! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, नागो पकरेइ ? हे भदन्त ! कृष्णराजिषु तत्–संस्वेदनं, संमूर्च्छनं, संवर्षणं च किं देवः प्रकरोति, असुरः प्रकरोति, नागो वा प्रकरोति ? भगवानाह–' गोयमा ! देवो पकरेइ, णो असुरो, णो नागो पकरेइ' हे गौतम ! कृष्णराजिषु मेघानां संस्वेदनादिकं देवः प्रकरोति, असुरो नागश्च न प्रकुरुतः असुरकुमारनागकुमाराणां तत्र गमनासंभवात् । गौतमः पृच्छति–'अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु बायरे थणियसद्दे' हे भदन्त ! अस्ति संभवति खलु कृष्णराजिषु बादरः स्थूलः स्तनितशब्दः घनगर्जनात्मकः ? भगवानाह– ' जहा उराला तहा ' यथा उदारा मेघाः कृष्णराजिषु संस्विद्यन्ति इत्यादि प्रति-

---

को प्राप्त होते हैं, संमूर्च्छित होते हैं और वृष्टि करते हैं। इस पर गौतमस्वामी प्रभु से ऐसा पूछते हैं कि–(तं भंते ! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, नागो पकरेइ) हे भदन्त ! कृष्णराजियों में विशाल मेघों का संस्वेदन संमूर्च्छन एवं–संवर्षण कौन करता है–क्या देव करता है, या असुर करता है ? या नाग करता है ? उत्तर देते हुए प्रभु उनसे कहते हैं कि–(गोयमा) हे गौतम ! मेघों का संस्वेदन आदि (देवो) देव (पकरेइ) करता है। (णो असुरो णो नागो पकरेइ) असुर नहीं करता है और न नाग ही करता है। क्यों कि असुरकुमार और नागकुमार का वहां गमन ही संभवता नहीं है। गौतम पुनः प्रभु से पूछते हैं कि –(अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु बायरे थणियसद्दे) हे भदन्त ! कृष्णराजियों में क्या बादर स्तनित–मेघनिर्घोष होता है ? इसके उत्तर में प्रभु

થાય છે-વિશાળ મેઘ ત્યાં સંસ્વેદન પામે છે, સંમૂર્છિત થાય છે અને વૃષ્ટિ વરસાવે છે.

પ્રશ્ન—(तं भंते ! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, नागो पकरेइ ?) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓમાં વિશાળ મેઘોનું સંસ્વેદન, સંમૂર્ચ્છન, અને સંવર્ષણ કોણ કરે છે ? શું દેવ કરે છે ? અસુરકુમાર કરે છે ? કે નાગકુમાર કરે છે ?

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! મેઘોનું સંસ્વેદન આદિ (देवो पकरेइ) દેવ કરે છે, (णो असुरो णो णागो पकरेइ) અસુરકુમાર કરતા નથી અને નાગકુમાર પણ કરતા નથી. તેનું કારણ એ છે કે અસુરકુમાર અને નાગકુમારનું ત્યાં ગમન જ સંભવિત નથી.

પ્રશ્ન—(अत्थि णं भंते ! कण्हराईसु बायरे–थणिय सद्दे ?) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓમાં શું બાદર સ્તનિત શબ્દ એટલે કે મેઘ ગર્જનનો અવાજ થાય છે ?

पादितम् तथा तत्र बादरः स्तनितशब्दोऽपि घनगर्जनात्मको भवत्येवेति भावः। गौतमः पृच्छति–' अत्थि णं भंते! कण्हराईसु बायरे आउकाए, बायरे अगणिकाए, बायरे वणस्सइकाए ? ' भदन्त ! अस्ति संभवति खलु कृष्णराजिषु बादरः अप्कायः, बादरः अग्निकायः, बादरो वनस्पतिकायः ? भगवानाह–' णो इणट्ठे समट्ठे ' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः, कृष्णराजिषु बादराः अप्कायादयो न संभवन्ति, तेषां तत्र स्वस्वस्थनात्माभावात् , किन्तु ' णण्णत्थ विग्गहगइसमावन्नएणं ' ' न ' इतिशब्देन योऽयं कृष्णराजिषु बादराप्कायादीनां निषेधः कृतः, स विग्रहगतिसमापन्नकेन अन्यत्र बोद्धव्यः, तत्रापि विग्रहगतिसमापत्त्या बादराप्काया-

---

उनसे कहते हैं कि (जहा उराला तहा) हे गौतम! जिस प्रकार से हमने यह कहा है कि इन कृष्णराजियों में उदार मेघों का संस्वेदन आदि कार्य होता है–उसी प्रकार से यह भी समझना चाहिये कि इन कृष्णराजियों में मेघों का गर्जनरूप शब्द भी होता है। अब गौतम पूछते हैं (अत्थि णं भंते! कण्हराईसु बायरें आउकाए बायरे अगणिकाए, बायरे वणस्सइकाए) हे भदन्त ! कृष्णराजियोंमें बादर अप्काय, बादर अग्निकाय और बादर वनस्पतिकाय हैं क्या? उत्तर में प्रभु कहते हैं कि (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम! यह अर्थ समर्थ नहीं हैं–अर्थात् कृष्णराजियों में बादर अप्काय आदि स्वस्थान का अभाव होने से नहीं हैं। (णण्णत्थ विग्गहगइसमावन्नएणं) परन्तु ऐसा जो यह निषेध वचन है वह विग्रहगति समापन्न जीवों के सिवाय ही कहा गया जानना चाहिये। क्यों कि विग्रहगतिसमापत्ति से बादर अप्काय आदिकों का

ઉત્તર—(जहा उराला तहा) હે ગૌતમ ! જેવી રીતે કૃષ્ણરાજિઓમાં વિશાળ મેઘોનું સંસ્વેદન આદિ કાર્યો થાય છે, એજ પ્રમાણે કૃષ્ણરાજિઓમાં મેઘોના ગર્જન રૂપ બાદર સ્તનિત શબ્દો પણ થાય છે, એમ સમજવું.

પ્રશ્ન—(अत्थिणं भंते ! कण्हराईसु बायरे आउकाए, बायरे अगणिकाए, बायरे वणस्सइकाए ?) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓમાં શું બાદર અપ્કાય, બાદર અગ્નિકાય અને બાદર વનસ્પતિકાય હોય છે ?

ઉત્તર—(णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! એ વાત શકય નથી. એટલે કે કૃષ્ણરાજિઓમાં બાદર અપ્કાય આદિ હોતાં નથી કારણ કે ત્યાં તેમના સ્વસ્થાનનો અભાવ હોય છે. (णण्णत्थ विग्गहगइसमावन्नएणं) પરન્તુ આ નિષેધાત્મક કથન વિગ્રહગતિમાં વર્તમાન જીવો સિવાયના જીવોને જ લાગુ પડે છે. કારણ કે વિગ્રહગતિમાં વર્તમાન બાદર અપ્કાય આદિનો ત્યાં સદ્ભાવ હોઇ શકે છે.

दीनां संभवात्। गौतमः पृच्छति-'अस्थि णं भंते ! चंदिम-सूरिय-गहगण-नक्खत्त-ताराख्वा ?' हे भदन्त ! सन्ति खलु कृष्णराजिषु चन्द्र-सूर्य-ग्रहगण-नक्षत्र-तारारूपाः ? भगवान् आह-'णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः कृष्णराजिषु चन्द्रादयो ज्योतिष्का न भवन्ति, कृष्णराजीनामत्यन्तान्धकारमयत्वात् तत्र तेषां स्वस्थानत्वासंभवात्। गौतमः पुनः पृच्छति-'अस्थि णं कण्हराईसु चंदाभा इ वा, सूराभा इ वा ?' हे भदन्त ! अस्ति संभवति खलु कृष्णराजिषु चन्द्राभा, चन्द्रप्रभा इति वा, सूराभा सूर्यप्रभा इति वा ? भगवानाह-'णो इणट्ठे समट्ठे' हे गौतम ! नायमर्थः समर्थः कृष्णराजिषु चन्द्रप्रभादीनां प्रतिहतप्रकाश-

---

सद्भाव वहां हो सकता है। अब गौतम प्रभु से पूछते हैं कि (अस्थि णं भंते ! चंदिमसूरियगहगणनक्खत्ततारारूवा) हे भदन्त ! कृष्णराजियों में चन्द्र, सूर्य, ग्रहगण नक्षत्र एवं ताराख्प हैं क्या ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि हे गौतम ! (णो इणट्ठे समट्ठे) कृष्णराजियां अत्यन्त अंधकार मय हैं-अतः इनमें चन्द्रादिक ज्योतिष्क नहीं है। क्यों कि इनका इनमें स्वस्थान नहीं है। (अस्थि णं कण्हराईसु चंदाभाइ वा, सूराभाइ वा) हे भदन्त ! तो क्या कृष्णराजियों में चन्द्र की प्रभा और सूर्य की प्रभा भी नहीं है ? इस गौतम के प्रश्न के उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि (णो इणट्ठे समट्ठे) हे गौतम ! यह अर्थ समर्थ नहीं है-अर्थात् कृष्णराजियों में चन्द्रप्रभा एवं सूर्यप्रभा हैं तो सही पर वे प्रतिहत प्रकाश वाली होने के कारण उनका वहां रहना भी नहीं रहने के

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (अत्थिणं भंते ! चंदिम, सूरिय, गहगणनक्खत्ततारारूवा) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓમાં શું ચન્દ્રમા, સૂર્ય, ગ્રહગણ, નક્ષત્રો, અને તારાઓ હોય છે ?

ઉત્તર—(गोयमा ! णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! કૃષ્ણરાજિઓ અત્યંત અંધકારમય હોય છે, તેથી તેમાં ચન્દ્રમા આદિ જ્યોતિષિક દેવો હોતા નથી, કારણ કે તેમનું ત્યાં સ્વસ્થાન નથી.

પ્રશ્ન—(अत्थिणं भंते ! कण्हराईसु चंदाभाइ वा, सूराभाइ वा ?) હે ભદન્ત ! તો શું કૃષ્ણરાજિઓમાં ચન્દ્રની પ્રભા (પ્રકાશ) અને સૂર્યનો પ્રકાશ હોય છે ?

ઉત્તર—(णो इणट्ठे समट्ठे) હે ગૌતમ ! આ વાત પણ શકય નથી. કૃષ્ણરાજિઓમાં ચન્દ્ર અને સૂર્યની પ્રભા હોય છે તો ખરી, પણ તેનું ત્યાં અન્ધકાર રૂપે પરિણમન થઈ જવાને કારણે તે પ્રભા ત્યાં હોવા છતાં પણ નહીં જેવી જ લાગે છે.

तया विद्यमानत्वेऽपि अविद्यमानप्रायत्वात् । गौतमः पृच्छति-'कण्हराईओ णं भंते ! केरिसियाओ वन्नेणं पण्णत्ताओ ?' हे भदन्त ! कृष्णराजयः खलु कीदृश्यो वर्णेन प्रज्ञप्ताः ? भगवानाह-'गोयमा ! कालाओ, जाव-खिप्पामेव वीईवएज्जा' हे गौतम ! कृष्णराजयो वर्णेन कृष्णाः अन्धकारमयत्वात्, अतएव तमस्कायवत् अतिभयङ्करत्वात् देवोऽपि यावत्-क्षिप्रमेव व्यतिव्रजेत् झटित्येव उल्लङ्घ्य गच्छेत्, यावत्करणात्-कालावभासाः, गम्भीररोमहर्षजनन्यः, भीमाः, उत्त्रासनकाः, परमकृष्णाः प्रज्ञप्ताः, देवोऽस्त्येकको यस्तत्प्रथमतया दृष्ट्वा क्षुभ्येत्, अथाभिसमाग-

जैसा है। गौतम प्रभु से पुनः प्रश्न करते हैं (कण्हराईओ णं भंते ! केरिसियाओ वन्नेणं पण्णत्ताओ) हे भदन्त ! ये कृष्णराजियां वर्ण से कैसी कही गई हैं-अर्थात् इन कृष्णराजियों का वर्ण कैसा है ? उत्तर में प्रभु कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (कालओ जाव खिप्पामेव वीईवएज्जा) ये कृष्णराजियां अंधकारमय होने के कारण वर्ण से काली कही गई हैं। अतएव तमस्काय की तरह अतिभङ्कर होने के कारण इन्हें देव भी यावत् बहुत ही शीघ्रता के साथ उल्लंघित कर चला जाता है। यहां यावत्पद से (कालावभासाः गम्भीररोम हर्षजनन्यः भीमाः उत्त्रासजनिकाः, परमकृष्णा प्रज्ञप्ताः) इन कृष्णराजियों में इन पूर्वोक्त विशेषणों को भी गृहीत करलेना चाहिये-यह प्रकट किया गया है। इन विशेषणों का अर्थ तमस्काय के प्रकरण में लिखा जा चुका है। तात्पर्य कहने का यह है कि कोई एक देव यदि इन्हें सर्वप्रथम देखता है तो वह देखते ही क्षुभित हो उठता है। यदि कदाचित् कोइ देव इनके समक्ष

ગૌતમ સ્વામીના પ્રશ્ન—(कण्हराइओ णं भंते ! केरिसियाओ वन्नेणं पण्णत्ताओ ?) હે ભદન્ત ! તે કૃષ્ણરાજિઓ વર્ણે કેવી છે ? એટલે કે કેવા વર્ણની છે ?

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (कालाओ जाव खिप्पामेव वीईवएज्जा) તે કૃષ્ણરાજિઓ અંધકારમય હોવાથી વર્ણે કાળી કહી છે. તેનો વર્ણ તમસ્કાયના જેવો જ ભયંકર હોય છે, દેવ પણ અતિશય શીઘ્રતાથી ઓળંગીને પાર કરીને ચાલ્યા જાય છે. અહીં "जाव (यावत्)" પદથી (कालावभासाः गम्भीररोमहर्षजनन्यः, भीमाः उत्त्रासजनिकाः परमकृष्णा प्रज्ञप्ताः) આ પૂર્વોક્ત વિશેષણો પણ ગ્રહણ કરવા જોઇએ, એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ વિશેષણોનો અર્થ તમસ્કાયના પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઇક દેવ જો તેમને સૌથી પહેલીજવાર દેખે છે, તો તેમને જોતાં

च्छेत्, ततः पश्चात्, शीघ्रं शीघ्रं, त्वरितं त्वरितमिति संग्राह्यम्। गौतमः पृच्छति- 'कण्हराईणं भंते! कति नामधेज्जा पण्णत्ता?' हे भदन्त! कृष्णराजीनां खलु कति नामधेयाः प्रज्ञप्ताः? भगवानाह-'गोयमा! अट्ठ नामधेज्जा पण्णत्ता' हे गौतम! कृष्णराजीनाम् अष्ट नामधेयाः प्रज्ञप्ताः, कृष्णराजीनाम् अष्टौ नामानि, तान्येवाह-'तं जहा' तद्यथा-'कण्हराई इ वा, मेहराई इ वा, मेघा इ वा, माघवई इ वा, वायफलिहा इ वा, वायपलिक्खोभा इ वा, देवफलिहा इ वा, देवपलिक्खोभा इ वा' कृष्णराजिरिति वा, कृष्णवर्णरेखामयपुद्गलत्वात् 'कृष्णराजिः' इतिनाम १, मेघराजिरिति वा, कृष्णमेघरेखा सदृशत्वात् 'मेघराजिः' इतिनाम २, मघा इति वा, अन्धकारमयत्वात् षष्ठनारकपृथिवीसदृशत्वात् 'मघा' इतिनाम ३,

---

जाकर इनमें प्रविष्ट हो जाता है तो शीघ्र ही वह इनमें से कायगति के अतिवेग से और मनोगति के अतिवेग से युक्त होकर बाहर निकल आता है। अब गौतमस्वामी प्रभु से (कण्हराईणं भंते!) इन कृष्णराजियों के हे भदन्त! (कइनामधेज्जा पण्णत्ता) कितने नाम हैं, ऐसा पूछते हैं और प्रभु इस प्रश्न के उत्तर में उनसे (गोयमा! अट्ठ नामधेज्जा पण्णत्ता) हे गौतम! इन कृष्णराजियों के आठ नाम हैं-ऐसा कहते हैं (तं जहा) वे आठ नाम इस प्रकार से हैं-(कण्हराईइ वा) कृष्णवर्ण वाले पुद्गलों की रेखा स्वरूप होने के कारण इनका पहिला नाम (कृष्णराजि) ऐसा है। (मेहराईइ वा) कृष्णमेघों की रेखा जैसी होने के कारण इनका दूसरा नाम (मेघराजि) ऐसा है। छठवें नरक की पृथिवी के समान अन्धकार मय होने के कारण इनका तीसरा नाम (मघा)

તેના મનમાં ક્ષોભ અનુભવે છે. કદાચ કોઈ દેવ તે કૃષ્ણરાજિઓની પાસે જઈને તેમાં પ્રવેશ કરે છે, તો તે કાયગતિ અને મનોગતિના અતિવેગથી યુક્ત થઈને તે કૃષ્ણરાજિઓમાંથી શીઘ્રતાથી બહાર નીકળી આવે છે.

પ્રશ્ન—(कण्हराईणं भंते! कइ नामधेज्जा पण्णत्ता?) હે ભદન્ત! તે કૃષ્ણરાજિઓનાં કેટલાં નામ કહ્યાં છે?

ઉત્તર—(गोयमा! अट्ठ नामधेज्जा पण्णत्ता) હે ગૌતમ! તે કૃષ્ણરાજિઓનાં આઠ નામ કહ્યાં છે-(तं जहा) તે આઠ નામ નીચે પ્રમાણે છે- (कण्हराईइ वा) (૧) તે કૃષ્ણરાજિઓ કાળાં વર્ણનાં પુદ્ગલોની રેખા રૂપ હોવાથી તેમનું પહેલુ નામ "કૃષ્ણરાજિ" છે. (૨) (मेहराईइ वा) કૃષ્ણ મેઘોની રેખા જેવી હોવાને કારણે તેમને "મેઘરાજિ" પણ કહે છે. (૩) છઠ્ઠી નારકની પૃથ્વી જેવી અન્ધકારમય હોવાને લીધે તેનું ત્રીજું નામ (मघा)

माघवती इति वा, अत्यन्तान्धकारावृतत्वात् सप्तमनारकपृथिवीसदृशत्वात् 'माघवती' इति नाम ४, वातपरिघा इति वा, वात्यावत् अन्धकारमयत्वात् दुर्लङ्घ्यत्वाच्च 'वातपरिघा' इति नाम ५,-वातपरिक्षोभा इति वा, वात्यावदेवान्धकारावृतत्वात् परिक्षोभहेतुत्वाच्च वातपरिक्षोभा इति नाम६, 'देवपरिघा' इति वा, देवानाम् अर्गलेव दुर्लङ्घ्यत्वात् 'देवपरिघा' इति नाम७,देवपरिक्षोभा इति वा देवानां

ऐसा है। (मघा) यह छठवें नरक का नाम है। (माघवी) यह सप्तम नरक का नाम है-सो सप्तम नरक जैसा गाढ अंधकार से आवृत रहता है उसी प्रकार ये कृष्णराजियां भी अत्यन्त-गाढ-अन्धकार से आवृत रहती हैं अतः इनका चौथा नाम (माघवईइ वा) ऐसा है। (वायफलिहाइ वा) जैसे वघूरा (आंधी) अन्धकारमय होता है और दुर्लंघ्य होता है-उसी प्रकार से ये कृष्णराजियां भी हैं-अतः उसके सादृश्य से इनका भी पांचवां नाम (वातपरिघा) ऐसा है। (वायपलिक्खोभाइ वा) तथा वात्या-वघूरे की तरह ही अन्धकार से आवृत होने के कारण और परिक्षोभ की हेतुभूत होने के कारण इनका ६ वां नाम (वातपरिक्षोभा) ऐसा है। (देवफलिहाइ वा) देवों के लिये ये अर्गला की तरह दुर्लंघ्य होती हैं-इस कारण इनका ७ वां नाम देव परिघा ऐसा है। (देवपलिक्खोभाइ वा) देवों के लिये परिक्षोभ की कारण होने से इनका ८ वां नाम (देवपरिक्षोभा) ऐसा है। इस तरह ये इनके आठ सार्थक नाम हैं।

(મઘા) છે (૪) (માઘવી) આ સાતમી નરકનું નામ છે. જેમ સાતમી નરક અતિશય ગાઢ અંધકારથી છવાયેલી છે, તેમ આ કૃષ્ણરાજિઓ પણ ગાઢ અંધકારથી આચ્છાદિત હોય છે, તેથી તેનું ચોથું નામ (माघवईइ वा) 'માઘવી' છે. (૫) (वायफलिहाइ वा) જેવી રીતે વધૂરા (વંટાળિયો) અંધકારમય અનેદુર્લંધ્ય (જેને પાર જવું મુશ્કેલ થઈ પડે એવો) હોય છે, તેમ કૃષ્ણરાજિઓ પણ અંધકારમય અને દુર્લંધ્ય હોય છે. તે કારણે તેમનું પાંચમું નામ "વાતપરિઘા" છે. (૬) (वायपलिक्खोभाइ वा) તથા વધૂરાની જેમ અંધકારથી વીંટળાયેલ હોવાને કારણે પરિક્ષોભની જનક હોવાને લીધે તેમને "વાતપરિક્ષોભા" પણ કહે છે. (देवफलिहाइ वा) તે દેવોને માટે અર્ગલાની જેમ દુર્લંધ્ય હોવાને કારણે તેનું સાતમું નામ "દેવપરિઘા" છે. (૮) (देवपलिक्खोभाइ वा) દેવોમાં પણ પરિક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી તેનું આઠમું નામ "દેવ પરિક્ષોભા" છે. આ રીતે તેના આઠ સાર્થક (અર્થ પ્રમાણે જ) નામ છે.

परिक्षोभहेतुत्वात् 'देवपरिक्षोभा ' इति नाम ८, इत्यष्टौ नामानि भवन्ति । गौतमः पृच्छति-' कण्हराईओ णं भंते ! किं पुढवीपरिणामाओ, आउपरिणामाओ, जीव परिणामाओ, पोग्गलपरिणामाओ ? ' हे भदन्त ! कृष्णराजयः खलु किम् पृथिवी-परिणामाः ? अथवा अप्परिणामाः ? जलपरिणामाः ? उताहो जीवपरिणामाः ? अथवा पुद्गलपरिणामाः भवन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! पुढवीपरिणामाओ, हे ' गौतम ! कृष्णराजयः पृथिवीपरिणामाः सन्ति, एवम् 'जीवपरिणामाओ वि' जीव-परिणामाः अपि सन्ति, तथा ' पोग्गलपरिणामाओ वि, पुद्गलपरिणामाः अपि सन्ति, किन्तु ' णो आउपरिणामाओ ' नो अप्परिणामाः कृष्णराजयो भवन्ति । गौतमः पृच्छति-' कण्हराईसु णं भंते ! सव्वे पाणा, भूया, जीवा, सत्ता उववण्ण-पुव्वा ? ' हे भदन्त ! कृष्णराजिषु सर्वे प्राणाः, भूताः, जीवाः, सत्त्वाः, किम्

अब गौतमस्वामी पूछते हैं कि-(कण्हराईओ णं भंते ! किं पुढवी परिणामाओ, आउपरिणामाओ, जीवपरिणामाओ, पोग्गलपरिणामाओ) हे भदन्त ! ये कृष्णराजियां किस के परिणामरूप हैं-क्या पृथिवी के ये परिणामरूप हैं ? या जलके परिणामरूप हैं ? या जीव के परिणामरूप हैं ? या पुद्गल के परिणामरूप हैं ? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं-(गोयमा) हे गौतम ! (पुढविपरिणामाओ) ये कृष्णराजियां पृथिवी के परिणामरूप हैं, (जीवपरिणामाओ वि) जीव के परिणामरूप भी हैं। तथा (पोग्गलपरिणामाओ वि) पुद्गल के परिणामरूप भी हैं। परन्तु ये कृष्णराजियां (णो आउपरिणामाओ) जलके परिणामरूप नहीं हैं । अब गौतमस्वामी प्रभु से ऐसा पूछते हैं कि-(कण्हराईसु णं भंते ! सव्वे पाणा, भूया, जीवा, सत्ता, उववण्णपुव्वा) हे भदन्त ! इन कृष्णराजियां

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન કરે છે કે (कण्हराईओ णं भंते ! किं पुढवी परिणामाओ, आउ परिणामाओ, जीव परिणामाओ, पोग्गल परिणामाओ ?) હે ભદન્ત ! કૃષ્ણરાજિઓ કોના પરિણામ રૂપ છે-શું તેઓ પૃથ્વીના પરિણામ રૂપ છે ? કે જળના પરિણામ રૂપ છે ? કે જીવના પરિણામ રૂપ છે ? કે પુદ્ગલના પરિણામ રૂપ છે ?

તેનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે (गोयमा ! હે ગૌતમ ! (पुढवि परिणामाओ) તે કૃષ્ણરાજિઓ પૃથ્વીના પરિણામ રૂપ છે, (जीव परिणामाओ वि) જીવના પરિણામ રૂપ છે, (पोग्गलपरिणामाओ वि) અને પુદ્ગલના પરિણામ રૂપ પણ છે, પરન્તુ તેઓ (आउ परिणामाओ) જળના પરિણામ રૂપ નથી.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (कण्हराईसु णं

उपपन्नपूर्वाः ? पूर्वम्‌उत्पन्नाः ? भगवानाह–' हंता, गोयमा ! असइं, अदुवा अणंतक्खुत्तो ' हे गौतम ! कृष्णराजिषु सर्वे प्राणादयो जीवाः असकृत् भूयो भूयः, अथवा अनन्तकृत्वः अनन्तवारान् पूर्वम् उत्पन्नाः ' णो चेव णं बायरआउकाइयत्ताए, बायरअगणिकाइयत्ताए वा, बायरवणस्सइकाइयत्ताए वा ' किन्तु नो चैव खलु बादराप्कायिकतया, नो वा बादराग्निकायिकतया, नैव वा बादरवनस्पतिकायिकतया, ते प्राणादयः पूर्वम् उत्पन्नाः उत्पद्यन्ते, उत्पत्स्यन्ते वा तेषां तत्र स्वस्थानत्वाभावात् । इति ॥ सू० २ ॥

लोकान्तिक देववक्तव्यता ।

कृष्णराजिप्रस्तावात् तन्निकटवर्तिलोकान्तिक देवविमानादिवक्तव्यतामाह– ' एएसिणं भंते ' इत्यादि ।

मूलम्–एएसि णं अट्ठण्हं कण्हराईणं अट्ठसु उवासंतरेसु अट्ठ लोगंतियविमाणा पण्णत्ता, तं जहा–अच्ची १, अच्चिमाली २,

---

में समस्त प्राण, समस्त भूत, समस्त जीव, समस्त सत्व क्या पहिले उत्पन्न हो चुके हैं ? उत्तर में प्रभु कहते हैं कि–(हंता गोयमा ! असइं अदुवा अणंतक्खुत्तो' हां, गौतम ! अनेक बार अथवा अनन्तवार समस्तप्राण आदिजीव वहां पूर्व में उत्पन्न हो चुके हैं । (णो चेव णं बायर आउकाइयत्ताए, बायरअगणिकाइयत्ताए वा, बायरवणस्सइकाइयत्ताए वा) परन्तु वे वहां बादर अप्कायिक रूप से बादर अग्निकायिक रूप से और बादर वनस्पतिकायिक रूप से न पहिले उत्पन्न हुए हैं, न उत्पन्न होते हैं और न उत्पन्न होंगें । क्यों कि उनका वहां पर स्वस्थान नहीं है ॥ सू०२ ॥

भंते ! सव्वे पाणा, भूया, जीवा सत्ता उववण्णा पुव्वा ?) હે ભદન્ત ! તે કૃષ્ણરાજિઓમાં શું સમસ્ત પ્રાણ, સમસ્ત ભૂત, સમસ્ત જીવ અને સમસ્ત સત્વ પૂર્વે (પહેલાં) ઉત્પન્ન થઇ ચુકયાં છે ?

ઉત્તર—(हंता, गोयमा ! असइं अदुवा अणंतक्खुत्तो वा) હા, ગૌતમ ! સમસ્ત પ્રાણ આદિ જીવો અનેકવાર અથવા અનંતવાર તેમાં ઉત્પન્ન થઇ ચુકયાં છે. (णो चेव णं बायर आउकाइयत्ताए, बायर अगणिकाइयत्ताए वा, बायरवणस्सइकाइयत्ताए वा) પરન્તુ તેઓ ત્યાં બાદર અપ્કાયિક રૂપે બાદર અગ્નિકાયિક રૂપે અને બાદર વનસ્પતિકાયિક રૂપે પહેલાં કદી પણ ઉત્પન્ન થયાં નથી, ઉત્પન્ન થતાં નથી અને ઉત્પન્ન થશે પણ નહીં, કારણ કે ત્યાં તેમનું સ્વસ્થાન નથી. ॥ સૂત્ર ૨ ॥

वइरोयणे३, पभंकरे४, चंदाभे५, सूराभे६, सुक्काभे७, सुपइट्ठाभे८, मज्झे रिट्ठाभे। कहि णं भंते! अच्ची--विमाणे पण्णत्ते? गोयमा! उत्तर-पुरत्थिमेणं। कहि णं भंते! अच्चिमाली विमाणे पण्णत्ते? गोयमा! पुरत्थिमेणं। एवं परिवाडीए णेयव्वं, जाव--कहि णं भंते! रिट्ठे विमाणे पण्णत्ते? गोयमा! बहुमज्झदेसभाए। एएसु णं अट्ठसु लोगंतियविमाणेसु अट्ठविहा लोगंतिया देवा परिवसंति, तं जहा—

" सारस्सयमाइच्चा, वण्ही वरुणा य गद्दतोया य।
तुसिया अव्वाबाहा, अग्गिच्चा चेव रिट्ठा य ॥१॥ "

कहि णं भंते! सारस्सया देवा परिवसंति? गोयमा! अच्चिम्मि विमाणे परिवसंति। कहिणं भंते! आइच्चा देवा परिवसंति? गोयमा! अच्चिमालिम्मि विमाणे। एवं णेयव्वं जहाऽऽणुपुव्वीए, जाव--कहि णं भंते! रिट्ठा देवा परिवसंति? गोयमा! रिट्ठम्मि विमाणे। सारस्सयमाइच्चाणं भंते! देवाणं कइ देवा, कइ देवसया परिवारे पण्णत्ते? गोयमा! सत्त--देवा, सत्तदेवसया परिवारे पण्णत्ते। वण्हि-वरुणाणं देवाणं चउद्दस-देवा, चउद्दस देवसहस्सा परिवारे पण्णत्ते। गद्दतोय--तुसियाणं देवाणं सत्तदेवा, सत्तदेवसहस्सा परिवारे पण्णत्ते। अवसेसाणं नव देवा, नव देवसया परिवारे पण्णत्ते।

" पढम--जुयलम्मि सत्त उ सयाणि, बीयम्मि चउद्दस सहस्सा।
तइए सत्त सहस्सा, नव चेव सयाणि सेसेसु ॥ १ ॥ "

लोगंतियविमाणा णं भंते ! किंपइट्ठिया पण्णत्ता ? गोयमा ! वाउपइट्ठिया पण्णत्ता, एवं णेयव्वं विमाणाण पइ-ट्ठाणे । बाहुल्लुच्चत्तमेव संठाणं, बंभलोयवत्तव्वा णेयव्वा, जहा-जीवाभिगमे देवुद्देसए, जाव हंता, गोयमा ! असइं अदुवा अणंतक्खुत्तो, णो चेव णं देवत्ताए लोगंतिय विमाणेसु । लोगंतिय विमाणेसु णं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ? गोयमा ! अट्ठ सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता । लोगंतिय विमाणेहिंतो णं भंते ? केवइयं अबाहाए लोगंते पण्णत्ते ? गोयमा । असंखे-ज्जाइं जोयणसहस्साइं अबाहाए लोगंते पण्णत्ते । सेवं भंते । सेवं भंते । त्ति ॥ सू० ३ ॥

छट्ठसए पंचमो उद्देसो समत्तो ॥६॥

छाया—एतासाम् अष्टानां कृष्णराजीनाम् अष्टसु अवकाशान्तरेषु अष्टलोका-न्तिकविमानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-अर्चिः १, अर्चिर्मालिः २, वैरोचनः ३, प्रभ-

---

लोकान्तिकदेववक्तव्यता

'एएसि णं अट्ठण्हं' इत्यादि ।

सूत्रार्थ—(एएसि णं अट्ठण्हं कण्हराईणं अट्ठसु उवासंतरेसु) इन आठ कृष्णराजियों के आठ अवकाशान्तरों में (अट्ठलोगंति य विमाणा पण्णत्ता) आठ लोकान्तिक विमान कहे गये हैं। (तंजहा) वे इस प्रकार से हैं (अच्ची, अच्चिमाली, वइरोयणे, पभंकरे, चंदाभे, सूराभे, सुक्काभे, सुपइट्ठाभे, मज्झे रिट्ठाभे) अर्चि १, अर्चिमाली २, वैरोचन ३, प्रभंकर

લોકાન્તિક દેવોની વક્તવ્યતા—

(एए सि णं अट्ठण्हं) ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—(एए सि णं अट्ठण्हं कण्हराईणं अट्ठसु उवासंतरेसु) ઉપ-રોક્ત આઠ કૃષ્ણરાજિઓનાં આઠ અવકાશાન્તરોમાં (अट्ठ लोगंतियविमाणा पण्णत्ता) આઠ લોકાન્તિક વિમાનો કહ્યાં છે. (तं जहा) તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(अच्ची, अच्चिमाली, वइरोयणे, पभंकरे, चंदाभे, सूराभे, सुक्काभे, सुपइट्ठाभे, मज्झे रिट्ठाभे) (૧) અર્ચિ, (૨) અર્ચિમાલી, (૩) વૈરોચન, (૪)

ङ्करः ४, चन्द्राभः ५, सूर्याभः ६, शुक्राभः ७, सुप्रतिष्ठाभः ८, मध्ये रिष्टाभः। कुत्र खलु भदन्त ! अर्चिः विमानं प्रज्ञप्तम् , ? गौतम ! उत्तरपौरस्त्ये । कुत्र खलु भदन्त ! अर्चिमालिर्विमानं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! पौरस्त्ये । एवं परिपाटया ज्ञातव्यम्, यावत्-कुत्र खलु भदन्त ! रिष्टं विमानं प्रज्ञप्तम् ? गौतम ! बहुमध्यदेशभागे । एतेषु खलु अष्टसु लोकान्तिकविमानेषु अष्टविधाः लोकान्तिकाः देवाः परिवसन्ति,

---

४, चन्द्राभ ५, सूर्याभ ६ शुक्राभ ७ और सुप्रतिष्ठाभ ८ तथा बीच में रिष्टाभ। (कहि णं भंते ! अच्चिविमाणे पण्णत्ते) हे भदन्त ! अर्चि :नामका विमान कहां पर कहा गया है । (गोयमा) हे गौतम ! (उत्तर पुरत्थिमेणं) उत्तर और पूर्व के बीच में अर्चि विमान कहा गया है । (कहि णं भंते ! अच्चिमाली विमाणे पण्णत्ते) हे भदन्त ! अर्चिमाली विमान कहां पर कहा गया है ? (गोयमा) हे गौतम ! (पुरत्थिमेणं, एवं परिवाडीए नेयव्वं) अर्चिमाली विमान पूर्व-दिशा में कहा गया है । इसी क्रम से अवशिष्ट विमानों को जानना चाहिये । (जाव कहि णं भंते ! रिट्ठे विमाणे पण्णत्ते) हे भदन्त ! यावत् रिष्ट विमान कहां पर कहा गया है । (गोयमा) हे गौतम ! (बहुमज्झ देसभाए) बिलकुल बीच में रिष्ट विमान कहा गया है । (एएसु णं अट्ठसु लोगंति य विमाणेसु अट्ठविहा लोगंतिया देवा परिवसंति) इन आठ लोकान्तिक विमानों में आठ प्रकार के लोकान्तिक देव रहते हैं ।

પ્રભંકર, (૫) ચન્દ્રાભ, (૬) સૂર્યાભ, (૭) શુક્રાભ અને (૮) સુપ્રતિષ્ઠાભ. અને વચ્ચોવચ્ચ રિષ્ટાભ નામનું વિમાન છે. (कहि णं भंते ! अच्चिविमाणे पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત ! અર્ચિ નામનું વિમાન ક્યાં રહેલું છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (उत्तरपुरत्थिमेणं) ઉત્તર અને પૂર્વની વચ્ચે 'ઇશાન કોણમાં અર્ચિ વિમાન આવેલુ છે. (कहि णं भंते ! अच्चिमाली विमाणे पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત ! અર્ચિમાલી વિમાન ક્યાં આવેલુ છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (पुरत्थिमेणं, एवं परिवाडिए नेयव्वं) અર્ચિમાલી વિમાન પૂર્વ દિશામાં રહેલું છે, એમ કહ્યું છે. એજ ક્રમે બાકીનાં વિમાનોમાં પણ સમજી લેવા. (जाव कहिणं भते ! रिट्ठे विमाणे पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત ! રિષ્ટ વિમાન ક્યાં આવેલું છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (बहुमज्झ देसभाए) તે આઠે કૃષ્ણરાજિઓની બરાબર વચ્ચોવચ્ચ રિષ્ટ વિમાન આવેલું છે. (एए सु णं अट्ठसुलोगंतियविमाणेसु अट्ठविहा लोगंतिया देवा परिवसंति) આ આઠ લોકાન્તિક વિમાનોમાં

तद्यथा—" सारस्वता १–ऽऽदित्या २ वह्नयो ३ वरुणाश्च ४ गर्दतोयाश्च ५।
तुषिता,६ अव्याबाधा, ७ आग्नेयाश्च ८ रिष्टाश्च९ " ॥ १ ॥
कुत्र खलु भदन्त ! सारस्वताः देवाः परिवसन्ति ? गौतम ! अर्चिषि विमाने-परिवसन्ति । कुत्र खलु भदन्त ! आदित्या देवाः परिवसन्ति ? गौतम ! अर्चिर्मालौ विमाने, एवं ज्ञातव्यं अथाऽऽनुपूर्व्या यावत्–कुत्र खलु भदन्त ! रिष्टाः

(तं जहा) उन लोकान्तिक देवोंके नाम इस प्रकार से हैं–(सारस्सयमाइच्चा) इत्यादि सारस्वत, आदित्य, वह्नि, वरुण, गर्दतो य, तुषित अव्याबाध आग्नेय और इनके बीच में रिष्ट देव। (कहि णं भंते ! सारस्सया देवा परिवसंति) हे भदन्त ! सारस्वत देव कहां पर रहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (अच्चिम्मि विमाणे परिवसंति) अर्चिनामके विमानमें सारस्वत देव रहते हैं। (कहि णं भंते आइच्चा देवा परिवसंति) हे भदन्त ! आदित्य देव कहां पर रहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (अच्चिमालिम्मि विमाणे) अर्चिमाली नामके विमान में आदित्य देव रहते हैं। (एवं णेयव्वं जहाऽणुपुव्वीए) इसी तरह से यथानुपूर्वी रिष्ट विमान तक जानना चाहिये। (जाव–कहि णं भंते ! रिट्ठा परिवसंति) हे भदन्त ! यावत् रिष्ट देव कहां पर रहते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (रिट्ठम्मि

આઠ પ્રકારના લોકાન્તિક દેવ રહે છે. (तं जहा) તે લોકાન્તિક દેવોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(सारस्सयमाइच्चा वण्हीवरुणा य गद्दतोया य, तुसिया, अवाबाहा, अगिच्चा चेव रिट्ठा य) (૧) સારસ્વત, (૨) આદિત્ય, (૩) વહ્નિ (૪) વરુણ (૫) ગર્દતોય, (૬) તુષિત, (૭) અવ્યાબાધ, (૮) આગ્નેય અને તે આઠે વિમાનોની વચ્ચેના વિમાનમાં રિષ્ટ દેવ.

(कहि णं भंते ! सारस्सया देवा परिवसंति ?) હે ભદન્ત ! સારસ્વત દેવ ક્યાં રહે છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (अच्चिम्मि विमाणे परिवसंति) સારસ્વત દેવ અર્ચિ નામના વિમાનમાં રહે છે (कहिणं भंते ! आइच्चा देवा परिवसंति ?) હે ભદન્ત ! આદિત્ય દેવ ક્યાં રહે છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! ((अच्चिमालिम्मि विमाणे) આદિત્ય દેવ અર્ચિમાલી વિમાનમાં રહે છે. (एवं णेयव्वं जहाऽणुपुव्वीए) એજ પ્રમાણે અનુક્રમે રિષ્ટ વિમાન પર્યન્ત સમજવું–એટલે કે વહ્નિદેવ વૈરોચન વિમાનમાં, વરુણ દેવ પ્રભંકર વિમાનમાં, ગર્દતોય દેવ ચન્દ્રાભ વિમાનમાં, તુષિત દેવ સૂર્યાભ વિમાનમાં, અવ્યાબાધ દેવ શુક્રાભ વિમાનમાં, અને આગ્નેય દેવ સુપ્રતિષ્ઠાભ વિમાનમાં વસે છે. (जाव कहि णं भंते ! रिट्ठा परिवसंति ?) હે ભદન્ત ! રિષ્ટદેવ ક્યાં રહે છે ?

देवाः परिवसन्ति ? गौतम ! रिष्टे विमाने । सारस्वतादित्यानां भदन्त ! देवानां कति देवाः, कति देवशतानि परिवारः प्रज्ञप्तः? गौतम ! सप्त देवाः, सप्त देवशतानि परिवारः प्रज्ञप्तः, वह्नि-वरुणानां देवानां चतुर्दश देवाः, चतुर्दशदेवसहस्राणि परिवारः प्रज्ञप्तः । गर्दतोय-तुषितानां देवानां सप्त देवाः, सप्त देवसहस्राणि परिवारः प्रज्ञप्तः । अवशेषाणां नव देवशतानि परिवारः प्रज्ञप्तः ।

विमाणे) रिष्ट विमानमें रिष्ट देव रहते हैं। (सारस्सयमाइच्चा णं भंते! देवाणं कइ देवा, कइ देवसया परिवारे पण्णत्ते) हे भदन्त! सारस्वत देव और आदित्य देव इन दो देवों के कितने देव हैं? और कितने सौ देवों का इनका परिवार है? (गोयमा) हे गौतम! (सत्त देवा, सत्त देवसया परिवारे पण्णत्ते) सारस्वत और आदित्य इन दो देवों के सात देव हैं और इनका परिवार सात सौ देवों का है। (वण्हि वरुणाणं देवाणं चउद्दसदेवा, चउद्दस देवसहस्सा परिवारे पण्णत्ते) वह्नि और वरुण इन देवों के चौदह देव हैं, और इनका परिवार चौदह हजार देवों का है। (गद्दतो य-तुसियाणं देवाणं सत्तदेवा, सत्तदेव-सहस्सा परिवारे पण्णत्ते-अवसेसाणं नव देवा नव देवसया परिवारे पण्णत्ते) गर्दतोय और तुषित इनके सात देव हैं और परिवार इनका सात हजार देवों का है। बाकी के देवों के नौ ९ देव हैं और इनके परिवार में नौ ९ सौ देव हैं। इन देवों की परिवार संख्या ही इस गाथा द्वारा सूचित

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (रिट्ठम्मि विमाणे) રિષ્ટ વિમાનમાં રિષ્ટદેવ વસે છે.

(सारस्सयमाइच्चाणं भंते ! देवाणं कइ देवा, कइ देवसया परिवारे पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત ! સારસ્વત દેવ અને આદિત્ય દેવ, એ બન્ને દેવોના આધિપત્યમાં કેટલા દેવો છે ? અને કેટલા સો દેવોનો તેમનો પરિવાર કહ્યો છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (सत्तदेवा, सत्तदेवसया परिवारे) સારસ્વત અને આદિત્ય એ બન્ને દેવોના સાત દેવ છે, અને તેમનો પરિવાર ૭૦૦ દેવોનો છે. (वण्हि वरुणाणं देवाणं चउद्दसदेवा, चउद्दसदेवसहस्सा परिवारे पण्णत्ते) વહ્નિ અને વરુણ, એ બન્ને દેવોના ૧૪ દેવ છે, અને ૧૪૦૦૦ દેવોનો તેમનો પરિવાર છે. (गद्दतो य-तुसियाणं देवाणं सत्तदेवा, सत्तदेव-सहस्सा परिवारे पण्णत्ते-अवसेसा णं नव देवा नव देवसया परिवारे पण्णत्ते) ગર્દતોય અને તુષિતના સાત દેવ છે, અને તેમનો પરિવાર ૭૦૦ દેવોનો કહ્યો છે. બાકીના દેવોના નવ દેવ છે, અને તેમનો પરિવાર ૯૦૦ દેવોનો છે. તે દેવોના પરિવારની સંખ્યા જ આ ગાથામાં બતાવવામાં આવી છે.

" प्रथमयुगले सप्त तु शतानि, द्वितीये चतुर्दश सहस्राणि ।
तृतीये सप्त सहस्राणि नवचैव शतानि शेषेषु ॥ १ ॥ "

लोकान्तिकविमानानि खलु भदन्त ! किंप्रतिष्ठितानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! वायुप्रतिष्ठितानि प्रज्ञप्तानि, एवं ज्ञातव्यम् विमानानां प्रतिष्ठानम् बाहुल्योच्चत्वमेव संस्थानम् , ब्रह्मलोकवक्तव्यता ज्ञातव्या, यथा जीवाभिगमे देवोद्देशके यावत्-हन्त, गौतम ! असकृत् , अथवाऽनन्तकृत्वः, नो चैव देवतया लोकान्तिकविमा-

की गई है-(पढम जुयलम्मि सत्त उ सयाणि, बीयम्मि चउद्दससहस्सा, तइए सत्तसहस्सा नव चेव सयाणि सेसेसु) प्रथमयुगल में सातसौ देवों का परिवार है, द्वितीययुगल में १४ हजार देवों का परिवार है। तृतीय युगल में सात हजार देवों का परिवार है। बाकी के देवों में नौ ९ सौ देवों का परिवार है।

(लोगंतिय विमाणा णं भंते ! किं पइट्ठिया पण्णत्ता) हे भदन्त ! लोकान्तिक देवोंके विमानोंका क्या आधार है ? अर्थात् लोकान्तिक देवों के विमान किसके आधार पर हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (वाउपइट्ठिया पण्णत्ता) लोकान्तिक देवों के विमान वायु के आधार पर हैं। (एवं णेयव्वं विमाणाणपइट्ठाणं) इस प्रकार से विमानों का प्रतिष्ठान जानना चाहिये। (बाहुल्लुच्चत्तमेव संठाणं, बंभलोयवत्तव्वया णेयव्वा-जहा जीवाभिगमे देवुद्देसए) विमानों का बाहुल्य, इनकी ऊँचाई तथा इनका संस्थान-आकार जिस प्रकार से ब्रह्मलोक की वक्तव्यता जीवाभिगम सूत्र में जीव उद्देश में कही गई है उसी प्रकार से जानना चाहिये। (जाव हंता गोयमा ! असइं अदुवा अणंतखुत्तो-णो चेव णं देवत्ताए

(पढम जुयलम्मि सत्त उ सयाणि, बीयम्मि चउद्दससहस्सा, तइए सत्तसहस्सा नवचेव सयाणि सेसेसु) પહેલા યુગલમાં (એના સમૂહમાં) સાતસો દેવોનો, બીજા યુગલમાં ચૌદ હજાર દેવોનો, ત્રીજા યુગલમાં સાત હજાર દેવોનો અને બાકીનામાં નવસો દેવોનો પરિવાર છે.

(लोगंतिय विमाणा णं भंते ! किं पइट्ठिया पण्णत्ता ?) હે ભદન્ત ! લોકાન્તિક દેવોનાં વિમાન કોના આધારે રહેલાં છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (वाउपइट्ठिया पण्णत्ता) લોકાન્તિક દેવોનાં વિમાનો વાયુના આધારે રહેલાં છે. (एवं णेयव्व विमाणाणपइट्ठाणं) આ પ્રમાણે તેમના પ્રતિષ્ઠાન (આધારે) ના વિષે સમજવું. (बाहुल्लुच्चत्तमेव संठाण, बंभलोयवत्तव्वया णेयव्वा-जहा जीवाभिगमे देवुद्देसए) વિમાનોની વિશાળતા, ઊંચાઈ અને આકાર, બ્રહ્મલોકની જીવાભિગમ સૂત્રના જીવઉદ્દેશકમાં કહેલી વક્તવ્યતા પ્રમાણે સમજવા. (जाव हंता गोयमा ! असइं अदुवा अणंत-

नेषु । लोकान्तिकविमानेषु खलु भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! अष्ट सागरोपमाणि स्थितिः प्रज्ञप्ता । लोकान्तिकविमानेभ्यो भदन्त ! कियत्कम् अबाधया लोकान्तः प्रज्ञप्तः ? गौतम ! असंख्येयानि योजनसहस्राणि अबाधया लोकान्तः प्रज्ञप्तः, तदेवं भदन्त ! तदेवं भदन्त ! इति ॥ सू० ३ ॥

॥ षष्ठशतके पञ्चमो शकः समाप्तः ॥ ६–५ ॥

लोगंतियविमाणेसु ' यावत् हां गौतम ! अनेक वार अथवा अनन्तवार पहिले जीव उत्पन्न हो चुके हैं–परन्तु यहां पर–लोकान्तिक विमानों में जीव अनेकवार अथवा अनन्त वार देवरूप से उत्पन्न नहीं हुए हैं । ' लोगंतियविमाणेसु णं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ' हे भदन्त ! लोकान्तिक विमानों में कितनी स्थिति कही गई है ? ' गोयमा ! अट्ठ-सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता ' हे गौतम ! लोकान्तिक विमानों में आठ सागरोपम की स्थिति कही गई है । ' लोगंतिय विमाणेहिंतो णं भंते ! केवइयं अबाहाए लोगंते पण्णत्ते ' हे भदन्त ! लोकान्तिक विमानों से कितनी दूर लोकान्त कहा गया है ? ' गोयमा ' हे गौतम ! लोकान्तिक विमानों से ' असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं अबाहाए लोगंते पण्णत्ते ' असंख्यात हजार योजन दूर लोकान्त कहा गया है । ' सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति ' हे भदन्त ! जैसा आपने यह कहा है वह ऐसा ही है हे भदन्त ! जैसा आपने कहा है वह ऐसा ही है । इति ।

खुत्तो–णो चेव णं देवत्ताए लोगंतिय विमाणेसु) આ વક્તવ્યતા " હા ગૌતમ ! અનેકવાર અથવા અનંતવાર પહેલાં જીવો અહીં ઉત્પન્ન થઈ ચુકયાં છે, પરન્તુ અહીં (લોકાન્તિક વિમાનોમાં) જીવ અનેકવાર અથવા અનંતવાર દેવરૂપે ઉત્પન્ન થયા નથી, " ત્યાં સુધીનું ગ્રહણ કરવું.

(लोगंतिय विमाणेसु णं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદન્ત ! લોકાન્તિક વિમાનોના દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહી છે ? (गोयमा ! अट्ठ सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! ત્યાં આઠસાગરોપમની સ્થિતિ કહી છે. (लोगंतिय विमाणेहिंतो णं भंते ! केवइयं अबाहाए लोगंते पण्णत्ते ?) હે ભદન્ત ! લોકાન્તિક વિમાનોથી કેટલે દૂર (અંતરે) લોકાન્ત કહ્યો છે ?

(गोयमा !) હે ગૌતમ ! લોકાન્તિક વિમાનોથી (असंखेज्जाइं जोयण-सहस्साइं अबाहाए लोगंते पण्णत्ते) અસંખ્યાત હજાર યોજન દૂર લોકાન્ત કહ્યો છે. (सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) હે ભદન્ત ! આપની વાત સાચી છે. હે ભદન્ત ! આપે કહ્યા પ્રમાણે જ છે. એમ કહીને વંદણા નમસ્કાર કરીને ગૌતમ સ્વામી તેમને સ્થાને બેસી ગયા.

टीका-एएसि णं अट्ठण्हं कण्हराईणं अट्ठसु उवासंतरेसु अट्ठ लोगंतियविमाणा पण्णत्ता एतासां खलु पूर्ववर्णितानाम् अष्टानां कृष्णराजीनाम् अष्टसु अवकाशान्तरेषु द्वयोरन्तरं मध्यम् अवकाशान्तरं तेषु इत्यर्थः, अष्ट लोकान्तिकविमानानि लोकस्य पञ्चम-ब्रह्मलोकस्य अन्ते समीपे भवानि लोकान्तिकानि, तानि च तानि विमानानि चेति लोकान्तिकविमानानि। अथवा लोकान्तिकाः तज्जातीयादेवास्तेषां विमानानीति लोकान्तिकविमानानि प्रज्ञप्तानि। तान्येवाह—'तं जहा'-तद्यथा-'अच्ची १, अच्चिमाली २, वइरोयणे ३, पभंकरे ४, चंदाभे ५, सूराभे ६, सुक्काभे ७, सुपइट्ठाभे, मज्झे रिट्ठाभे' अर्चिः १,-अर्चिर्मालिः २,-वैरोचनः ३,-प्रभङ्करः ४,-चन्द्राभः५,-सूर्याभः ६,-शुक्राभः ७,-सुप्रतिष्ठाभः ८,-मध्ये

टीकार्थ-कृष्णराजी के प्रस्तावसे उसके समीपवर्ती लोकान्तिक देवों के विमान आदि की वक्तव्यता को इस सूत्र द्वारा सूत्रकार कह रहे हैं कि-'एएसिणं अट्ठण्हं कण्हराईणं अट्ठसु उवासंतरेसु अट्ठलोगंतिय विमाणा पण्णत्ता' इन आठ कृष्णराजियों के आठ अवकाशान्तरों में अर्थात् दो दो कृष्णराजियों के बीच में-आठ लोकान्तिक विमान कहे गये हैं। ये लोकान्तिक विमान इसलिये कहलाते हैं कि ये पंचम ब्रह्म-लोक के अन्त-समीप में हैं। अथवा-लोकान्तिक देवों के ये विमान हैं इसलिये इन्हें लोकान्तिक कहा गया है। 'तं जहा' इनके नाम इस प्रकार से हैं-'अच्ची १, अच्चिमाली २, वइरोयणे ३, पभंकरे ४, चंदाभे ५, सूराभे ६, सुक्काभे ७, सुपइट्ठाभे ८ मज्झे रिट्ठाभे' अर्चि १, अर्चिमाली २, वैरोचन ३, प्रभंकर ४, चन्द्राभ ५, सूर्याभ ६, शुक्राभ ७, सुप्रतिष्ठाभ ८ और बीच में रिष्टाभ। उत्तरदिशा और पूर्वदिशा में रही

ટીકાર્થ—કૃષ્ણરાજિઓની સમીપમાં રહેલાં લોકાન્તિક વિમાનોનું સૂત્રકાર આ સૂત્રમાં નિરૂપણ કરે છે-(एएसि णं अट्ठण्हं कण्हराईण अट्ठसु उवासंतरेसु अट्ठ लोगंतिय विमाणा पण्णत्ता) તે આઠ કૃષ્ણરાજિઓના આઠ અવકાશાન્તરોમાં (બે, બે કૃષ્ણરાજિઓની વચ્ચે) આઠ લોકાન્તિક વિમાનો કહ્યાં છે. તેમને લોકાન્તિક વિમાન કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ બ્રહ્મલોક નામના પાંચમાં દેવલોકના અન્ત ભાગમાં (સમીપમાં) છે. અથવા લોકાન્તિક દેવોનાં તે વિમાનો હોવાથી તેમને 'લોકાન્તિક વિમાનો' કહ્યાં છે. (तं जहा) તે આઠ લોકાન્તિક વિમાનોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—

(अच्ची) (૧) અર્ચિ, (अच्चीमाली) (૨) અર્ચિમાલી, (वइरोयणे)

रिष्टाभः। तत्र उत्तरपूर्ववर्तिन्योः कृष्णराज्योरभ्यन्तरे प्रथमम् अर्चिनामकं विमानं प्रज्ञप्तम् १, पूर्ववर्तिन्योस्तयोर्बाह्यमध्ये द्वितीयम् अर्चिर्मालिनामकं विमानम् २, पूर्वदक्षिणवर्तिन्योस्तयोरभ्यन्तरे तृतीयं वैरोचननामकं विमानम् ३, दक्षिणवर्तिन्योस्तयोर्मध्ये वहिश्चतुर्थं प्रभङ्करनामकं विमानम् ४, दक्षिण–पश्चिमवर्तिन्योस्तयोरभ्यन्तरे पञ्चमं चन्द्राभनामकं विमानम् ५, पश्चिमवर्तिन्योस्तयोर्मध्ये बहिः षष्ठं सूर्या-

---

हुई कृष्णराजियों के बीच में प्रथम अर्चिनाम का विमान है। पूर्वदिशा में रही हुई बाह्य और आभ्यन्तर कृष्णराजियों के बीच में द्वितीय अर्चिमालि नाम का–विमान है। पूर्वदिशा और दक्षिणदिशा की कृष्ण राजियों के बीच में तीसरा वैरोचन नामका विमान है। दक्षिणदिशा में रही हुई कृष्णराजियों के बीच में चौथा प्रभंकर नामका विमान है। दक्षिण और पश्चिम की कृष्णराजियों के बीच में पांचवां चन्द्राभ नाम का विमान है। पश्चिमदिशा की दो कृष्णराजियों के बीचमें बाहिर की ओर छठा सूर्याभ नाम का विमान है। पश्चिम और उत्तर की कृष्ण-राजियों के बीच में सातवां शुक्राभ नाम का विमान है। तथा उत्तर-दिशा की कृष्णराजियों के बीच में आठवां सुप्रतिष्ठाभ नामका विमान है। और सर्व के भीतर रिष्टाभ नामका नौवां विमान है। यहां पर ऐसी आशंका नहीं करनी चाहिये कि "यहां तो दो दो कृष्णरा-जियों के बीच में अर्चि आदि आठ विमानों की वक्तव्यता को कथन

---

(૩) વૈરોચન, (पभंकरे) (૪) પ્રભંકર, (चंदामे) (૫) ચન્દ્રાભ, (सुरामे) (૬) સૂર્યાભ (सुक्कामे) (૭) શુક્રાભ, (सुपइट्ठामे) અને (૮) સુપ્રતિષ્ઠાભ. તે આઠેની વચ્ચે રિષ્ટાભ નામનું વિમાન છે. ઉત્તર દિશા અને પૂર્વ દિશામાં રહેલી કૃષ્ણરાજિઓની વચ્ચે પહેલું અર્ચિ નામનું વિમાન છે પૂર્વ દિશામાં રહેલી બાહ્ય (બહારની) અને આભ્યન્તર (અંદરની) કૃષ્ણરાજિઓની વચ્ચે બીજું અર્ચિમાલી નામનું વિમાન છે. પૂર્વ દિશા અને દક્ષિણ દિશાની કૃષ્ણરાજિઓની વચ્ચે ત્રીજું વૈરોચન નામનું વિમાન છે. દક્ષિણ દિશાની બાહ્ય અને આભ્યન્તર કૃષ્ણરાજિઓની વચ્ચે ચોથું પ્રભંકર વિમાન છે દક્ષિણ દિશાની અને પશ્ચિમ દિશાની કૃષ્ણરાજિઓની વચ્ચે પાંચમું ચન્દ્રાભ નામનું વિમાન છે. પશ્ચિમ દિશાની બાહ્ય અને આભ્યન્તર કૃષ્ણરાજિઓની વચ્ચે છઠ્ઠું સૂર્યાભ નામનું વિમાન છે. પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશા વચ્ચેની કૃષ્ણરાજિઓની વચ્ચે સાતમું શુક્રાભ નામનું વિમાન છે. અને ઉત્તર દિશાની બાહ્ય અને આભ્યન્તર કૃષ્ણ-રાજિઓની વચ્ચે આઠમું સુપ્રતિષ્ઠાભ નામનું વિમાન છે. અને તે બધાંની વચ્ચે રિષ્ટાભ નામનું નવમું વિમાન છે.

અહીં એવી આશંકા કરવી જોઈએ નહીં કે " અહીં તો બે, બે કૃષ્ણ-રાજિઓની વચ્ચે રહેલાં અર્ચિ આદિ આઠ વિમાનોની વક્તવ્યતા ચાલી રહી

भनामकं विमानम् ६, पश्चिमोत्तरवर्तिन्योस्तयोरभ्यन्तरे सप्तमं शुक्राभनामकं विमानम् ७, उत्तरवर्तिन्योस्तयोर्मध्ये अष्टमं सुप्रतिष्ठाभनामकं विमानम् ८, सर्वाभ्यन्तरे च रिष्टाभनामकं विमानं प्रज्ञप्तम्। अत्र द्वयोरभ्यन्तरवर्तिषु अष्टसु अर्चिःप्रभृतिषु विमानेषु वक्तव्येषु यत् सर्वकृष्णराजीनां मध्यभागवर्तितया रिष्टाभनामकं नवमं विमानमुक्तम् तद् :विमानप्रस्तावादत्रसेयमिति न तस्य अर्थान्तरप्रस्तत्वशङ्काकार्या। 'कहि णं भंते! अच्चि-विमाणे पण्णत्ते?' गौतमः पृच्छति-हे भदन्त! कुत्र कस्मिन् प्रदेशे खलु अर्चिनामकं विमानं प्रज्ञप्तम्? भगवानाह-'गोयमा! उत्तर-पुरत्थिमेणं' हे गौतम! उत्तर-पौरस्त्ये-उत्तरपूर्वदिगन्तराले अर्चिर्विमानं प्रज्ञप्तम्। गौतमः पृच्छति-'कहि णं भंते! अच्चिमाली विमाणे पण्णत्ते।' हे भदन्त! कुत्र खलु अर्चिर्मालिनामकं विमानं प्रज्ञप्तम्? भगवानाह-

---

चल रहा है फिर यहां नौवें रिष्टाभ विमान का कथन क्यों किया गया') "क्यों कि रिष्टाभ नामका विमान सब कृष्णराजियों के मध्यभाग में रहा हुआ है-अतः विमान के प्रस्ताव से यहां पर उसके कथन करने में कोई असंगति नहीं है।

अब गौतमस्वामी प्रभु से इसी पूर्वोक्त विमानों के रहने के स्थान को पूछते हैं कि-'कहि णं भंते! अच्चिविमाणे पण्णत्ते' हे भदन्त! अर्चिनाम का विमान किस स्थान पर कहा गया है? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम! 'उत्तरपुरत्थिमेणं' उत्तरदिशा और पूर्वदिशा के अन्तराल में यह अर्चि नामका विमान है ऐसा जानना चाहिये। 'कहि णं भंते! अच्चिमालीविमाणे पण्णत्ते' हे भदन्त! अर्चिमाली नाम का जो दूसरा विमान है वह कहां पर है?

છે, તો અહીં નવમાં રિષ્ટાભ વિમાનનું કથન કરવાની શી જરૂર છે?"

સમાધાન—રિષ્ટાભ વિમાન તે આઠે વિમાનોની તથા આઠે કૃષ્ણરાજિઓની વચ્ચે આવેલું છે. અહીં તે આઠ લોકાન્તિક વિમાનોની વક્તવ્યતા ચાલતી હોવાથી, તેમની વચ્ચે રહેલા રિષ્ટાભ વિમાનનું કથન કરવામાં કોઇ પણ પ્રકારની અસંગતતા જણાતી નથી.

હવે ગૌતમ સ્વામી તે લોકાન્તિક વિમાનોનાં સ્થાનના વિષયમાં પ્રશ્ન પૂછે છે-(कहि णं भंते! अच्चिविमाणे पण्णत्ते?) હે ભદન્ત! અર્ચિ નામનું વિમાન ક્યા સ્થાને આવેલું છે?

ઉત્તર—(गोयमा!) હે ગૌતમ! (उत्तरपुरत्थिमेणं) ઉત્તર અને પૂર્વ દિશાની વચ્ચે અર્ચિ નામનું વિમાન રહેલું છે, એમ સમજવું.

પ્રશ્ન—(कहिणं भंते! अच्चिमाली विमाणे पण्णत्ते?) હે ભદન્ત! અર્ચિમાલી નામનું બીજું લોકાન્તિક વિમાન ક્યા સ્થાને છે?

'गोयमा ! पुरत्थिमेणं' हे गौतम ! पौरस्त्ये–पूर्वबाह्यभागे अर्चिर्मालिनामकं विमानं प्रज्ञप्तम् । 'एवं परिवाडीए णेयव्वं जाव' एवंपरिपाट्या क्रमेणैव अन्यान्यपि अवशिष्टानि षड् विमानानि यथायथं विज्ञेयानि यावत्–वैरोचनादिसुप्रतिष्ठाभविमानपर्यन्तम् । तानि च यथाक्रमं प्रतिपादितान्येव, । गौतमः पृच्छति–'कहिणं भंते ! रिट्ठे विमाणे पण्णत्ते !' हे भदन्त ! कुत्र कस्मिन् प्रदेशे खलु रिष्टं रिष्टाभनामकं विमानं प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह–'गोयमा ! बहुमज्झदेसभाए' हे गौतम ! रिष्टाभं विमानं बहुमध्यभागे सर्वाभ्यन्तरभागे प्रज्ञप्तम्। 'एएसु णं अट्ठसु लोगंतियविमाणेसु अट्ठविहा लोगंतिया देवा परिवसंति' एतेषु उपरिवर्णितेषु अष्टसु लोकान्तिकविमानेषु अष्टविधाः अष्टप्रकारकाः लोकान्तिकाः देवाः परिवसन्ति । गाथया तानाह–

इस गौतम के प्रश्न के समाधान निमित्त प्रभु उनसे कहते हैं कि हे गौतम ! 'पुरत्थिमे णं' अर्चिमाली नाम का विमान पूर्वदिशा के बाह्यभाग में कहा गया है । 'एवं परिपाडिए णेयव्वं जाव' इसी क्रम से सुप्रतिष्ठाभ विमान तक छह विमानों के रहने के सबंध में जानना चाहिये । कौन विमान कहां पर है यह पहिले यथाक्रम प्रकट कर ही दिया गया है । अब गौतमस्वामी प्रभु से पूछते हैं कि–'कहि णं भंते ! रिट्ठे विमाणे पण्णत्ते' हे भदन्त ! रिष्ट अर्थात् रिष्टाभ नाम का विमान किस स्थान पर है ? उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं कि–'गोयमा ! बहुमज्झदेसभाए' हे गौतम ! रिष्टाभ नाम का विमान बहुमध्यभाग में–सब के बीच में है । 'एएसु णं अट्ठसु लोगंतिय विमाणेसु अट्ठविहा लोगंतिया देवा परिवसंति' ऊपर में वर्णित इन आठ लोकान्तिक विमानों में आठ प्रकार के लोकान्तिक देव रहते हैं। इस गाथा द्वारा सूत्रकार

(पुरत्थिमेणं) હે ગૌતમ ! તે વિમાન પૂર્વ દિશાના બાહ્ય ભાગમાં છે એમ સમજવું. (एवं परिवाडिए णेयव्वं जाव) આજ ક્રમ અનુસાર વૈરોચનથી સુપ્રતિષ્ઠાભ પર્યન્તના બાકીના છ વિમાનોનું સ્થાન સમજવું. કયુ વિમાન કયા સ્થાને છે તે આજ પાનામાં ઉપર અનુક્રમે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે-(कहि णं भंते ! रिट्ठे विमाणे पण्णत्ते) હે ભદન્ત ! રિષ્ટ (રિષ્ટાભ) નામનું વિમાન ક્યાં છે ?

ઉત્તર—(गोयमा ! बहुमज्झदेसभाए) હે ગૌતમ ! રિષ્ટાભ નામનું વિમાન તે આઠેની વચ્ચોવચ્ચ છે.

(एएसु णं अट्ठसु लोगंतियविमाणेसु अट्ठविहा लोगंतिया देवा परिवसंति) ઉપર્યુક્ત આઠ લોકાન્તિક વિમાનોમાં આઠ પ્રકારના લોકાન્તિક દેવ રહે છે. નીચેની ગાથામાં સૂત્રકારે તે આઠ લોકાન્તિક દેવોનાં નામ પ્રકટ કર્યાં છે.

'तं जहा' तद्यथा—"सारस्सयमाइच्चा, वण्ही वरुणा य गद्दतोया य ।
तुसिया अव्वाबाहा, अग्गिच्चा चेव रिट्ठा य ॥ १ ॥"
सारस्वता-ऽऽदित्या वह्नयो वरुणाश्च गर्दतोयाश्च,
तुषिता अव्याबाधा आग्नेयाश्चैव रिष्टाश्च ॥ १ ॥

गौतमः पृच्छति-'कहि णं भंते ! सारस्सया देवा परिवसंति ?' हे भदन्त ! कुत्र कस्मिन् विमाने खलु सारस्वताः देवाः परिवसन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! अच्चिम्मि विमाणे परिवसंति' हे गौतम ! अर्चिषि विमाने सारस्वता देवाः परिवसन्ति । गौतमः पृच्छति-'कहि णं भंते ! आइच्चा देवा परिवसंति ?' हे भदन्त ! कुत्र कस्मिन् विमाने खलु आदित्याः देवाः परिवसन्ति ? भगवानाह-'गोयमा ! अच्चिमालिम्मि विमाणे' हे गौतम ! अर्चिमाली विमाने आदित्याः देवाः परिवसन्ति । 'एवं णेयव्वं जहाऽऽणुपुव्वीए जाव' एवं यथाऽऽनुपूर्व्या यथाक्रमेण

ने इन्हीं लोकान्तिक देवोंको कहा है। जैसे-"सारस्सयमाइच्चा इत्यादि।

सारस्वत, आदित्य, वह्नि, वरुण, गर्दतोय, तुषित, अव्याबाध, आग्नेय और रिष्ट। अब गौतमस्वामी प्रभु से ऐसा पूछते हैं कि-'कहि णं भंते! सारस्सया देवा परिवसंति' हे भदन्त! सारस्वत देव कहां पर रहते हैं? इसके उत्तर में प्रभु उनसे कहते हैं-'गोयमा' हे गौतम! 'अच्चिम्मि विमाणे परिवसंति' अर्चि नाम के विमान में सारस्वत देव रहते हैं। गौतम पुनः प्रभु से पूछते हैं कि-'कहि णं भंते! आइच्चा देवा परिवसंति' हे भदन्त! आदित्य देव कहां पर रहते हैं? उत्तर में प्रभु कहते हैं कि 'गोयमा' हे गौतम! 'अच्चिमालिम्मि विमाणे'

'सारस्सयमाइच्चा' ઇત્યાદિ ।

(૧) સાસ્વત, (૨) આદિત્ય (૩) વહ્નિ, (૪) વરુણ, (૫) ગર્દતોય, (૬) તુષિત, (૭) અવ્યાબાધ, (૮) આગ્નેય અને રિષ્ટાભ વિમાનમાં રિષ્ટ દેવ.

તે દેવો કયા કયા વિમાનમાં રહે છે, તે જાણવા માટે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછે છે-(कहि णं भंते ! सारस्सया देवा परिवसंति ?) હે ભદન્ત ! સારસ્વત દેવ કયાં (કયા વિમાનમાં) રહે છે ?

ઉત્તર—(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (अच्चिम्मि विमाणे परिवसंति) સારસ્વત દેવ અર્ચિ નામના પહેલા વિમાનમાં રહે છે.

પ્રશ્ન—(कहि णं भंते ! आइच्चा देवा परिवसति ?) હે ભદન્ત ! આદિત્ય દેવ કયાં રહે છે ?

ઉત્તર—(अच्चिमालिम्मि विमाणे) હે ગૌતમ ! આદિત્ય દેવ અર્ચિમાલી વિમાનમાં રહે છે. (एवं णेयव्वं जहाणुपुव्वीए जाव) એજ ક્રમે વહ્નિથી લઇને

यावत्-वह्निप्रभृतीनामाग्नेयान्तानामपि षण्णां निवासस्थानं विज्ञातव्यम्। तथाहि-वह्नयो देवाः वैरोचने विमाने, वरुणः देवः प्रभङ्करे विमाने, गर्दतोयाः देवाः चन्द्राभे विमाने, तुषिता देवाः सूर्याभे विमाने, अव्याबाधा देवाः शुक्राभे विमाने, आग्नेयाश्च देवाः सुप्रतिष्ठाभे विमाने परिवसन्ति। गौतमः पृच्छति-'कहि णं भंते! रिट्ठा देवा परिवसंति ?' हे भदन्त! कुत्र कस्मिन् विमाने खलु रिष्टाः देवाः परिवसन्ति ? भगवानाह-'गोयमा! रिट्ठम्मि विमाणे' हे गौतम! रिष्टे रिष्टाभनामके सर्वमध्यवर्तिनि विमाने रिष्टा देवाः परिवसन्ति। गौतमः पृच्छति-'सारस्सयमाइच्चाणं भंते! देवाणं कइ देवा कइ देवसया परिवारे पण्णत्ते ?' हे

अर्चिमाली विमान में आदित्य देव रहते हैं। 'एवं णेयव्वं जहाणुपुव्वीए जाव' इसी क्रम से वह्नि से लेकर आग्नेय देवों तक के निवासस्थान के विषय में जानना चाहिये-जैसे वह्नि देव वैरोचन विमान में रहते हैं, वरुणदेव प्रभंकर विमान में रहते हैं, गर्दतोय देव चन्द्राभ विमानमें रहते हैं-तुषितदेव सूर्याभविमानमें रहते हैं, अव्याबाधदेव शुक्राभ विमान में रहते हैं और अग्नेय देव सुप्रतिष्ठाभ विमान में रहते हैं। इस प्रकार से ये आठ लोकान्तिक देवों के रहने के आठ विमान कहे गये हैं। अब गौतम प्रभु से ऐसा पूछते हैं कि 'कहि णं भंते! रिट्ठा देवा परिवसंति' हे भदन्त! रिष्ट देव किस विमान में रहते हैं? उत्तर में गौतमसे प्रभु कहते हैं कि-'गोयमा! रिट्ठम्मि विमाणे' सर्वमध्यवर्ती रिष्टाभ नामके विमान में रिष्ट देव रहते हैं। अब गौतमस्वामी प्रभु से ऐसा पूछते हैं कि-'सारस्सयमाइच्चाणं भंते! देवाणं कइदेवा कइ

આગ્નેય દેવો પર્યન્તના દેવોના નિવાસસ્થાન વિષે સમજવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વહ્નિ દેવ વૈરોચન વિમાનમાં રહે છે, વરુણ દેવ પ્રભંકર વિમાનમાં રહે છે, ગર્દતોય દેવ ચન્દ્રાભ વિમાનમાં રહે છે, તુષિત દેવ સૂર્યાભ વિમાનમાં રહે છે, અવ્યાબાધ દેવ શુક્રાભ વિમાનમાં રહે છે અને આગ્નેય દેવ સુપ્રતિષ્ઠાભ વિમાનમાં રહે છે. આ રીતે તે આઠ લોકાન્તિક દેવોનાં નિવાસસ્થાન રૂપ આઠ વિમાનો કહ્યાં છે.

પ્રશ્ન—"कहि णं भंते! रिट्ठा देवा परिवसंति ?" હે ભદન્ત! રિષ્ટદેવ કયા વિમાનમાં રહે છે?

ઉત્તર—"गोयमा! रिट्ठम्मि विमाणे" હે ગૌતમ! સર્વ મધ્યવર્તી રિષ્ટાભ નામના વિમાનમાં રિષ્ટ દેવ રહે છે.

હવે લોકાન્તિક દેવોના પરિવાર આદિના વિષયમાં ગૌતમ સ્વામી પ્રશ્ન પૂછે છે-"सारस्सयमाइच्चाणं भंते! देवाणं कइ देवा कइ देवसया परिवारे पण्णत्ते ?"

भदन्त ! सारस्वतादित्ययोरुभयोर्देवयोः कति देवाः–परिवारः प्रज्ञप्तः? भगवानाह–हे गौतम ! समुदितयोरेव सारस्वतादित्ययोर्देवयोः सप्त देवाः–परिवारदेवस्वामिनः प्रज्ञप्ताः। अत्र द्विवचनेन कथनं संग्रहगाथायां युगलत्वेन प्रतिपादनात्। सप्त च देवशतानि सप्तशतसंख्यकाश्च देवाः परिवारः प्रज्ञप्तः परिवारतया कथिता इत्यर्थः, सप्तशतसंख्यकदेवानामुपरि प्रत्येकशतस्य एकैको देवः स्वामितया वर्तते तेन सप्त देवाः सप्तशतसंख्यकपरिवारोपरि स्वामित्वेन सन्तीति भावः। एवमग्रेऽपि विज्ञेयम्। एवं 'वण्हि–वरुणाणं देवाणं चउद्दस देवा चउद्दस देवसहस्सा परिवारे पण्णत्ते' वह्नि–वरुणयोर्देवयोः समुदितयोरेव चतुर्दश देवाः परिवारदेव-

---

देवसया परिवारे पण्णत्ते' हे भदन्त ! सारस्वत और आदित्य इन दो देवों के देव–परिवार के स्वामी, तथा इनके परिवार के देव कितने सौ कहे गये हैं? उत्तर में प्रभु कहते हैं कि–हे गौतम ! समुदित ही सारस्वत और आदित्य देवों के देव सात तो परिवार के स्वामीरूप से कहे गये हैं और इन दोनों देवों के परिवार के देव सात सौ कहे गये है। इस तरह के कथन से यह समझना चाहिये कि सौ–सौ परिवारभूत देवों के ऊपर एक–एक देव स्वामीरूप से है–अतः सात सौ परिवारभूत देवों के स्वामी सात देव हैं। इसी तरह से आगे भी जानना चाहिये। संग्रह गाथा में युगलरूप से प्रतिपादन किया गया है–इसी कारण यहां सूत्र में भी द्विवचन से प्रतिपादन किया है। 'वण्हिवरुणाणं देवाणं चउद्दस देवा चउद्दस देवसहस्सा परिवारे पण्णत्ते' वह्नि और वरुण इन दोनों समुदित देवों के परिवार के स्वामीभूत देव चौदह कहे गये हैं

હે ભદન્ત ! સારસ્વત અને આદિત્ય આ બન્ને દેવોના દેવ (પરિવારના સ્વામી) તથા તેમના પરિવારના દેવોની સંખ્યા કેટલા સો કહી છે ?

ઉત્તર––હે ગૌતમ ! સારસ્વત અને આદિત્ય એ દેવયુગલના સાત દેવો તો પરિવારના સ્વામીરૂપ કહ્યા છે, અને તે બન્ને દેવોના પરિવાર રૂપ ૭૦૦ દેવો કહ્યાં છે. આ કથનને આધારે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે પ્રત્યેક સો પરિવાર રૂપ દેવો પર એક એક દેવ સ્વામીરૂપે હોય છે, એ રીતે ૭૦૦ પરિવારભૂત દેવોના સ્વામી સાત દેવો છે. એજ પ્રમાણે આગળ પણ સમજવું.

સંગ્રહ ગાથામાં યુગલ રૂપે (બબ્બે દેવોને સાથે લઇને) પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે કારણે અહીં સૂત્રમાં પણ બહુવચન રૂપે પ્રતિપાદન કર્યું છે.

"वण्हिवरुणाणं देवाणं चउद्दस देवा, चउद्दसदेवसहस्सा परिवारे पण्णत्ते"

વહ્નિ અને વરુણ આ દેવયુગલના પરિવારના દેવોની સંખ્યા ચૌદ

स्वामिनः सन्ति, प्रत्येकस्य सहस्र-सहस्रसंख्यकदेवपरिवारसद्भावात् देवस्वामिनः सप्त देवाः सन्तीति भावः। चतुर्दशसहस्राणि च परिवारः प्रज्ञप्तः, एकैकस्य देवस्य सहस्र - सहस्रसंख्यकदेवपरिवारसद्भावात्। तथा-'गद्दतोय-तुसियाणं देवाणं सत्त देवसहस्सा परिवारे पण्णत्ते' गर्दतोय-तुषितयोः समुदितयोः द्वयोर्देवयोः सप्त देवाः स्वामिनः, सप्त च देवसहस्राणि सप्तसहस्रसंख्यका देवाः परिवारतया प्रज्ञप्ताः। 'अवसेसाणं नव देवा, नव देवसया परिवारे पण्णत्ते', अवशेषाणाम्-अव्याबाधाऽऽग्नेयरिष्टानां त्रयाणां देवानां समुदितानामेव नव देवाः परिवारदेव-स्वामिनः प्रज्ञप्ताः, एकैकस्य देवत्रय-देवत्रय सद्भावात्, तथा नव देवशतानि-नवशत संख्यका देवाः परिवाररूपेण प्रज्ञप्ताः। अव्याबाधादीनां त्रयाणां देवानामे-

और परिवार के देव चौदह हजार कहे गये हैं। यहाँ पर एक-एक हजार देवों के ऊपर-१-१ देव उनका स्वामी है-इस तरह चौद देव स्वामीरूप से कहे गये हैं। तथा-'गद्दतोय तुसियाणं देवाणं सत्तदेवा सत्तदेवसहस्सा परिवारे पण्णत्ते' गर्दतोय और तुषित इन दोनों समु-दित देवोंके परिवारभूत देवोंके स्वामी तो सात हैं और परिवारभूत सात हजार हैं 'अवसेसा णं नव देवा नव देवसया परिवारे पण्णत्ते' बाकी के अव्याबाध, आग्नेय, और रिष्ट इन समुदित तीन देवोंके परिवारभूत देवों के स्वामी नौ देव हैं, और इन के परिवार में नौ सौ देव हैं अर्थात् एक एक देव के तीन-तीन देव तो तीन सौ ३००-तीन सौ ३०० परि वार भूत देवों के स्वामी हैं और एक २ देव के ३००-३०० परिवार के

હજારની કહી છે અને તે પરિવારના સ્વામિભૂત દેવો ૧૪ કહ્યા છે. અહીં એક એક હજાર ઉપર એક એક દેવ સ્વામીરૂપે છે, તેથી ૧૪૦૦૦ દેવોના સ્વામી રૂપ દેવો ચૌદ કહ્યા છે. તથા "गद्दतोयतुसियाणं देवाणं सत्तदेवा, सत्तदेवसहस्सा परिवारे पण्णत्ते" ગર્દતોય અને તુષિત નામના દેવયુગલના પરિવારના દેવો ૭૦૦૦ કહ્યા છે, અને તે પરિવારના સ્વામીરૂપ દેવો સાત કહ્યા છે. "अवसेसा णं नव देवसया परिवारेपण्णत्ते" બાકીના દેવોના એટલે કે અવ્યાબાધ, આગ્નેય અને રિષ્ટ એ ત્રણે દેવોના મળીને કુલ્લે ૯૦૦ પરિવાર ભૂત દેવો છે અને પરિવારના સ્વામીરૂપ દેવો નવ કહ્યા છે. એટલે કે અવ્યા-બાધ આદિ પ્રત્યેક દેવના પરિવારભૂત દેવો ૩૦૦-૩૦૦ છે, અને પરિવારના સ્વામીરૂપ દેવો ત્રણ ત્રણ છે. નીચેની ગાથામાં તે નવે દેવોના પરિવાર રૂપ દેવોની સંખ્યા બતાવી છે.

कैकस्य त्रिशत-त्रिशतदेवपरिवारसद्भावात् ।

अथ-उपरिवर्णितदेवपरिवारसंग्राहिकां गाथामाह—

" पढम-जुगलम्मि सत्त उ, सयाणि बीयम्मि-चउद्दस सहस्सा ।
तइए सत्तसहस्सा, नव चेव सयाणि सेसेसु " ॥ १ ॥

प्रथमयुगले सारस्वताऽऽदित्यात्मके सप्त शतानि देवपरिवारः, द्वितीये वन्हि-वरुणदेवात्मके चतुर्दश सहस्राणि देवपरिवारः, तृतीये गर्दतोयतुषितदेवात्मके सप्तसहस्राणि देवपरिवारः, शेषेषु अव्यावाधाऽऽग्नेय-रिष्टदेवेषु नव चैव शतानि परिवारोऽस्तीतिगाथार्थः ॥१॥

यत्तुसमवायाङ्गसूत्रे सप्तसप्ततितमे समवाये गर्दतोय-तुषितयोर्देवयोः सप्तसप्ततिसहस्रसंख्यका देवाः परिवारतया प्रोक्ताः । ज्ञाताधर्मकथाङ्गसूत्रस्याऽष्टमाध्ययने च लोकान्तिकदेवानामेकैकस्य चतुश्चतुःसहस्रपरिमिताः सामानिकदेवाः,

---

देव हैं। इन्हीं परिवारभूत देवों को संग्रह करके प्रकट करने वाली यह गाथा हैं—" पढमजुयलम्मि " इत्यादि ।

सारस्वत और आदित्य रूप प्रथम युगल में सात सौ देवों का परिवार है। दूसरे बह्नि और वरुणरूप युगल में चौदह १४ हजार देवों का परिवार है। तिसरे गर्दतोय और तुषितरूप युगल में सात हजार देवों का परिवार है। बाकी अव्याबाध, आग्नेय और रिष्ट देवों में नौ सौ देवों का परिवार है। इस प्रकार से यह गाथा का अर्थ है-।

जो समवायांग सूत्र में ७७ वें समवाय में गर्दतोय और तुषित इन देवों के परिवार भूत देव ७७ हजार कहे गये हैं, ज्ञाताधर्मकथाङ्ग सूत्र के आठवें अध्ययन में लोकान्तिक देवों के एक एक देव के चार २ हजार सामानिक देव कहे गये हैं, तथा ३-३ परिषदाएँ कही गई हैं,

---

' पढमजुगलम्मि ' ઇત્યાદિ ।

સારસ્વત અને આદિત્યના પ્રથમ યુગલના પરિવાર રૂપ દેવો ૭૦૦ છે. બહ્નિ અને વરુણના બીજા યુગલના પરિવાર રૂપ દેવો ૧૪૦૦૦ છે. ગર્દતોય અને તુષિતના ત્રીજા યુગલના પરિવાર રૂપ દેવો ૭૦૦૦ છે. બાકીના અવ્યાબાધ, આગ્નેય અને રિષ્ટ દેવોનો કુલ પરિવાર ૯૦૦ દેવોનો છે

સમવાયાંગ સૂત્રના ૭૭ માં સમવાયમાં ગર્દતોય અને તુષિત, આ બે દેવોના પરિવાર રૂપ ૭૭૦૦૦ દેવો કહ્યા છે, જ્ઞાતાધર્મ-કથાંગસૂત્રના આઠમાં અધ્યયનમાં લોકાન્તિક દેવોમાંના પ્રત્યેક દેવના ચાર ચારહજાર સામાનિક દેવ કહ્યા છે, તથા ત્રણ ત્રણ પરિષદાઓ કહી છે, સાત સાત અનીક અને અનીકાધિપ,

तिस्रस्तिस्रपरिषदः, सप्तसप्तानीकानि, सप्त सप्तच ानीकाधिपतयः पोडश-षोडशसहस्र-परिमिता आत्मरक्षकदेवा,ः अन्येऽपि च बहवो लोकान्तिका देवाः परिवारतया प्रोक्ताः, इत्यादिवर्णनं लभ्यते तच्च सामान्यपरिवारतया प्रोक्तम् । इह विशेष-रूपतया कथितमिति बोध्यम् ' ?

गौतमः पृच्छति–' लोगंतियविमाणा णं भंते ! किंपइट्ठिया पण्णत्ता ? ' हे भदन्त ! लोकान्तिकविमानानि किंप्रतिष्ठितानि कस्मिन् आधारे प्रतिष्ठितानि स्थितानि प्रज्ञप्तानि ? भगवानाह–' गोयमा ! वाउपइट्ठिया पण्णत्ता ' हे गौतम ! लोकान्तिकविमानानि वायुप्रतिष्ठितानि वायोराधारेणस्थितानि सन्ति । ' एवं णेयव्वं विमाणाणं पइट्ठाणं, वाहुल्लुच्चत्तमेव संठाणं ' एवम् अनेन प्रकारेण

सात सात अनीक, अनीकाधिप, १६–१६ हजार आत्मरक्षक देव, तथा और भी बहुत से लोकान्तिक देव परिवाररूप से कहे गये हैं सो इत्यादि यह सब वर्णन सामान्यरूप से किया गया है ऐसा जानना चाहिये–तथा यहां जो वर्णन किया गया है वह विशेष रूप से किया गया है–ऐसा समझना चाहिये ।

अब गौतम प्रभु से पूछते हैं कि (लोगंतिय विमाणाणं भंते ! किं पइट्ठिया पण्णत्ता) हे भदन्त ! लोकान्तिक देवों के जो विमान हैं वे आधार सहित हैं कि विना आधारके हैं ? यदि आधार सहित हैं तो इनका क्या आधार है ? अर्थात् किस आधाररूप पदार्थ पर ये प्रतिष्ठित हैं ? उत्तर में प्रभु कहते हैं कि- (गोयमा !) हे गौतम ! (वाउपइट्ठिया पण्णत्ता) ये लोकान्तिक देवों के विमान साधार हैं और इनका आधाररूप पदार्थ वायु कहा गया है । अर्थात् वायु के आधार से प्रतिष्ठित हैं । (एवं

१६–१६ હજાર આત્મરક્ષક દેવો તથા બીજા પણ અનેક દેવોનો પરિવાર કહ્યો છે. પણ તે સમસ્ત વર્ણન સામાન્ય રૂપે કરેલું સમજવું અહીં જે વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે, તે વિશેષ રૂપે કરવામાં આવ્યું છે તેમ સમજવું.

હવે ગૌતમ સ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે–" लोगंतिय विमाणाणं भंते ! किं पइट्ठिया पण्णत्ता ? " હે ભદન્ત ! લોકાન્તિક દેવોનાં જે વિમાનો છે તે આધાર સહિત છે કે આધાર રહિત છે ? જો તેઓ આધાર સહિત હોય તો તેઓ કયા પદાર્થના આધારે રહેલાં છે ?

તેનો જવાબ આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે–" गोयमा ! " હે ગૌતમ ! " वाउपइट्ठिया पण्णत्ता " તે લોકાન્તિક દેવોનાં વિમાનો આધારયુક્ત છે. અને તેમના આધાર રૂપ પદાર્થ વાયુ કહ્યો છે, એટલે કે તેઓ વાયુને આધારે

लोकान्तिकविमानानां प्रतिष्ठानं स्थित्यधिकरणं वायुरूपं प्रदर्शितमेव, बाहल्यं संस्थानं च पंचविंशतियोजनशतानि, उच्चत्वं सप्तयोजनशतानि, संस्थानम् आकारस्तु एतेषां विमानानां नानाप्रकारकं बोध्यम् अनावलिकाप्रविष्टत्वात्, आवलिकाप्रविष्टानि तु वृत्त-त्र्यस्र-चतुरस्ररूपाणि त्रीणि संस्थानान्येव भवन्तीत्यवसेयम् । तदेवाह-' बंभलोयवत्तव्वया णेयव्वा, जहा-जीवाभिगमे देवुद्देसए' जाव-

णेयव्वं विमाणाणं पइट्ठाणं, बाहुल्लुच्चत्तमेव संठाणं) इस तरह की स्थिति का अधिकरण वायुरूप है यह तो प्रदर्शित ही कर दिया गया है अब रही इनके बाहल्य और संस्थान के विषय की बात सो इनका बाहल्य-विमानों की पृथिवी स्थूलता-२५०० योजन की है और ऊंचाई ७०० योजन की है। तथा इनका आकार एकरूप से नहीं है भिन्न २ प्रकार से है क्यों कि ये अनावलिका में प्रविष्ट हैं। जो आवलिका में प्रविष्ट होते हैं वे या तो गोल होते हैं, या त्रिकोण होते हैं, या चतुष्कोण होते हैं। इसलिये ये आवलिका में प्रविष्ट न होनेके कारण नियत आकार वाले नहीं कहे गये हैं प्रत्युत अनेक प्रकार के आकार वाले कहे गये हैं। इसी बात को सूचित करने के निमित्त सूत्रकार ने (बंभलोय वत्तव्वता णेयव्वा, जहा जीवाभिगमे देवुद्देसए) ऐसा कहा है कि ब्रह्मलोक में रहने वाले विमानों और देवों के विषय में जो वक्तव्यता जीवाभिगम सूत्र में कही है, वही वक्तव्यता यहां पर भी इन लोकान्तिक

રહેલાં છે. " एवं णेयव्वं विमाणाणं पइट्ठाणं, बाहुल्लुच्चत्तमेव संठाणं " આ રીતે વિમાનોની સ્થિતિના આધાર રૂપ વાયુને તે ઉપર બતાવવામાં આવેલ છે, હવે તેમના વિસ્તાર, ઊંચાઇ, આકાર આદિનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે-

તે વિમાનોની પૃથ્વીની સ્થૂળતા-એટલે કે તેમનો વિસ્તાર ૨૫૦૦ યોજનનો અને ઊંચાઇ ૭૦૦ યોજનની છે. તેથી તેમનો આકાર એકસરખો નથી. પણ જુદા જુદા પ્રકારનો છે, કારણ કે તેઓ આવલિકામાં પ્રવિષ્ટ નથી. જે વિમાનો આવલિકામાં પ્રવિષ્ટ હોય છે, તેઓ ગોળાકારના અથવા ત્રિકોણાકારના કે ચતુષ્કોણાકારના હોય છે પરન્તુ આ લોકાન્તિક વિમાનો આવલિકામાં પ્રવિષ્ટ ન હોવાને કારણે કોઇ નિયત આકારના નથી પણ જુદા જુદા આકારના છે. એ જ વાતને પ્રકટ કરવાને માટે સૂત્રકારે આ સૂત્રપાઠ આપ્યો છે- " बंभलोय वत्तव्वया णेयव्वा, जहा जीवाभिगमे देवुद्देसए " બ્રહ્મલોક કલ્પમાં રહેલાં વિમાનો અને દેવોના વિષયમાં જે પ્રતિપાદન જીવાભિગમ સૂત્રના દેવોદ્દેશકમાં કરવામાં આવેલું છે, એ જ પ્રમાણેનું પ્રતિપાદન અહીં પણ લોકાન્તિક દેવોના વિષયમાં ગ્રહણ કરવું. તે જગ્યાએ આપેલુ કથન ક્યાં સુધી

हंता, गोयमा ! असइं, अदुवा अणंतक्खुत्तो, णो चेव णं देवित्ताए लोगंतियविमाणेसु । ब्रह्मलोके या वक्तव्यता जीवाभिगमे देवोद्देशके विमानानाम् , देवानां च प्रतिपादिता, सा अत्राऽपि लोकान्तिकदेवेषु नेतव्या ज्ञातव्या । तदवधिमाह– ' जाव–हंता ' इत्यादि । हे गौतम ! हन्त सत्यम् यावत् असकृत् भूयोभूयः, अथवा अनन्तकृत्वः, अनन्तवारान् ते सर्वे प्राणाः, भूताः जीवाः, सत्त्वाः पृथिव्यादिकायिकतया उपपन्नपूर्वाः पूर्वम् उत्पन्नाः किन्तु लोकान्तिकविमानेषु देवतया अनन्तकृत्वः अनन्तवारान् ते जीवाः नो चैव नैव खलु उत्पन्नाः इतिभावः । जीवाभिगम वक्तव्यता च किञ्चित्प्रदर्श्यते–' लोयंतियविमाणा णं भंते ! कइवण्णा पण्णत्ता ? गोयमा ! तिवण्णा–लोहिया, हालिद्दा, सुक्किल्ला, एवं पभाए निच्चा लोया, गंधेणं इट्ठगंधा, एवं इट्ठफासा, एवं सव्वरयणामया, तेसु देवा समचउरंसा, अल्लमहुगवण्णा, पम्हलेस्सा । लोयंतियविमाणेसु णं भंते ! सव्वे पाणा, भूया, जीवा, सत्ता

देवों में जाननी चाहिये । यह वक्तव्यता कहां तक जाननी चाहिये तो इसके लिये कहा गया है कि (जाव हंता ! असइं अदुवा अणंतक्खुत्तो, णो चेव णं देवत्ताए लोगंतियविमाणेसु) हे गौतम ! सत्य है यावत्– बार बार अनंतबार वे सब प्राण, भूत, जीव, सत्त्व पृथिवीकायिक रूप से पहिले उत्पन्न हुए हैं, किन्तु लोकान्तिक विमानों में देवरूप से वे जीव पहिले कभी नहीं उत्पन्न हुए हैं । यहां तक जाननी चाहिये । " यहां पर जीवाभिगम वक्तव्यता थोड़े से रूप में प्रकट की जाती है–(लोगंति य विमाणा णं भंते ! कइवण्णा पण्णत्ता ? गोयमा ! तिवण्णा–लोहिया, हालिद्दा, सुक्किल्ला एवं पभाए निच्चालोया गंधेणं इट्ठगंधा एवं इट्ठफासा, एवं सव्वरयणामया, तेसु देवा समचउरंसा, अल्लमहुगवण्णा, पम्हलेस्सा,

ગ્રહણ કરવું જોઈએ, તે બતાવવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે " जाव हंता ! असइं अदुवा अणंतक्खुतो, णो चेवं णं देवत्ताए लोगंतियविमाणेसु " " હે ગૌતમ ! સત્ય છે, (यावत्) તે સમસ્ત પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્ત્વ વારંવાર અથવા અનંત વાર પૃથ્વીકાયિકરૂપે પહેલાં ઉત્પન્ન થઈ ચુકયા છે, પરન્તુ લોકાન્તિક વિમાનોમાં દેવરૂપે તે જીવો પહેલાં કદી પણ દેવરૂપે ઉત્પન્ન થયા નથી " અહીં સુધીનું કથન ગ્રહણ કરવું.

હવે અહીં જીવાભિગમસૂત્રની વક્તવ્યતાનો સારાંશ પ્રકટ કરવામાં આવે છે–

" लोगंतिय विमाणाणं भंते ! कइ वण्णा पणत्ता ? " गोयमा ! तिवण्णा- लोहिया, हालिद्दा, सुक्किल्ला एवं पभाए निचालोया, गंधेणं इट्ठगंधा एवं इट्ठफासा, एवं सव्वरयणामया, तेसु देवा समचउरंसा, अल्लमहुगवण्णा, पम्हलेस्सा, लोगं-

पुढविकाइयत्ताए, आउकाइयत्ताए, तेउकाइयत्ताए, वाउकाइयत्ताए, वणस्सइकाइयत्ताए, देवत्ताए, देवित्ताए उववन्नपुव्वा ?' इत्यन्तं यावत्पदेन संग्राह्यम् ।

लोगंतियविमाणेसु णं भंते ! सव्वे पाणा, भूया जीवा, सत्ता पुढविकाइयत्ताए, आउकाइयत्ताए, तेउकाइयत्ताए, वाउकाइयत्ताए, वणस्सइकाइयत्ताए देवत्ताए देवित्ताए उववन्नपुव्वा ?) यहां तक का पाठ यावत् पद से यहां ग्रहण किया गया है। तात्पर्य कहने का यह है कि गौतम ने प्रभु से ऐसा पूछा कि हे भदन्त ! लोकान्तिक विमानों के कितने वर्ण हैं ? उत्तर में प्रभु ने कहा कि हे गौतम ! लोकान्तिक विमानों के तीन वर्ण हैं–लोहित वर्ण, हारिद्र वर्ण और शुक्कवर्ण अर्थात् लोकान्तिक विमान तीन वर्णवाले हैं यह बात प्रभुने गौतमसे प्रकट की इसी तरह ये अपनी प्रभा से सदा आलोकित (प्रकाशित) रहते हैं, गंध इनका इष्ट होता है, स्पर्श भी इनका मन को रुचिकारक होता है ये समस्त रत्नों के बने हुए हैं। इनमें जो देव रहते हैं उनका समचतुरस्रसंस्थान होता है। वर्ण इनका गीले महुआ के जैसा होता है लेश्या इनकी पद्म होती है। हे भदन्त ! क्या इन लोकान्तिक विमानों से समस्त प्राण, समस्त भूत, समस्त जीव, समस्त सत्त्व पूर्व में पृथिवीकायिक रूप से, अप्का-

---

तियविमाणेसु णं भंते ! सव्वे पाणा, भूया, जीवा, सत्ता पुढविकाइयत्ताए, आउकाइयत्ताए, तेउकाइयत्ताए, वाउकाइत्ताए, वणस्सइकाइयत्ताए, देवत्ताए देवित्ताए उववन्नपुव्वा ?"

અહી સુધીનો પાઠ 'यावत्' પદથી ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. હવે આ સૂત્રપાઠનું તાત્પર્ય સમજાવવામાં આવે છે–ગૌતમસ્વામી મહાવીર પ્રભુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે "હે ભદન્ત ! લોકાન્તિક વિમાનોના કેટલા વર્ણ હોય છે ? તેનો જવાબ આપતા મહાવીરપ્રભુ કહે છે કે "હે ગૌતમ ! લોકાન્તિક વિમાનના ત્રણ વર્ણ છે–લોહિત વર્ણ, હરિદ્રવર્ણ (હળદરના જેવો વર્ણ) અને શુકલવર્ણ આ રીતે લોકાન્તિક વિમાનોને ત્રણ વર્ણવાળાં કહેલાં છે. તેઓ પોતાની પ્રભાથી સદા દેદીપ્યમાન રહે છે, તેમની ગંધ ઇષ્ટ હોય છે અને તેમનો સ્પર્શ રુચિકારક હોય છે. તે વિમાનો સમસ્ત રત્નોનાં બનેલાં હોય છે. તે વિમાનોમાં જે દેવો રહે છે તેઓ સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા હોય છે. અને તેમનો વર્ણ ભીનાં મહુઆ જેવો હોય છે, તેઓ પદ્મલેશ્યાવાળા હોય છે." ગૌતમસ્વામીનો પ્રશ્ન—"હે ભદન્ત ! તે લોકાન્તિક વિમાનોમાં શું સમસ્ત પ્રાણ, સમસ્ત ભૂત, સમસ્ત જીવ અને સમસ્ત સત્ત્વ પૂર્વે (પહેલાં)

गौतमः पृच्छति–'लोगंतियविमाणेसु णं भंते ! केवइय कालं ठिई पण्णत्ता ?' हे भदन्त ! लोकान्तिकविमानेषु कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? भगवानाह– 'गोयमा ! अट्ठ सागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता ' हे गौतम ! अष्टसागरोपमाणि स्थितिः प्रज्ञप्ता । गौतमः पृच्छति–' लोगंतियविमाणेहिंतो णं भंते ! केवइयं अबाहाए लोगंते पण्णत्ते ' हे भदन्त ! लोकन्तिकविमानेभ्यः कियत्कं कियद्दूरम् अबाधया अन्तरेण व्यवधानेनेत्यर्थः लोकान्तः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह—' गोयमा ! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं अबाहाए लोगंते पण्णत्ते ' हे गौतम ! असंख्येयानि

यिक रूप से, तेजस्कायिकरूप से, वायुकायिक रूप से, वनस्पतिकायिक रूप से देव एवं देवीरूप से उत्पन्न हुए हैं ? तब इसके उत्तर में (जाव हंता, गोयमा ! असइं अदुवा) इत्यादि रूप से प्रभु ने उत्तर दिया है।

अब गौतम प्रभु से ऐसा पूछ रहे हैं कि–(लोगंतियविमाणेसु णं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) हे भदन्त ! लोकान्तिक विमानों में कितनी स्थिति है ? इसके उत्तर में प्रभु गौतम से कहते हैं कि 'गोयमा' गौतम ! (अट्ठसागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता) आठ सागरोपम की स्थिति लोकान्तिक विमानों में हैं। अब गौतम प्रभु से ऐसा पूछते हैं कि– (लोगंतिय विमाणेहिंतो णं भंते ! केवइयं अबाहाए लोगंते पण्णत्ते) हे भदन्त ! लोकान्तिकविमानों से लोकान्त कितनी दूर है ? उत्तर में प्रभु कहते हैं कि (गोयमा) हे गौतम ! (असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं अबाहाए लोगंते पण्णत्ते) लोकान्तिक विमानों से लोकान्त असंख्यात हजार

પૃથ્વીકાયરૂપે. અપ્કાયિક રૂપે, તૈજસ્કાયિકરૂપે, વાયુકાયિકરૂપે. વનસ્પતિકાયિક રૂપે, દેવ અને દેવીરૂપે ઉત્પન્ન થઈ ચુકયાં છે ? ઉત્તર—" હા, ગૌતમ ! તેઓ ત્યાં અનેકવાર અથવા અનંતવાર પૃથ્વીકાયિકથી વનસ્પતિકાયિક પર્યન્તનારૂપે ઉત્પન્ન થઈ ચુકયા છે, પણ તેઓ ત્યાં દેવરૂપે કદી પણ ઉત્પન્ન થયા નથી."

ગૌતમસ્વામીનો પ્રશ્ન—" लोगंतियविमाणेसु णं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ? " હે ભદન્ત ! લોકાન્તિક વિમાન નિવાસી દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહી છે ? ઉત્તર—" गोयमा ! अट्ठसागरोवमाइं ठिई पण्णत्ता " હે ગૌતમ ! તે વિમાનો દેવોની સ્થિતિ આઠ સાગરોપમની કહી છે.

પ્રશ્ન—" लोगंतिय विमाणेहिंतो णं भंते ! केवइयं अबाहाए लोगंते पण्णत्ते ? " હે ભદન્ત ! લોકાન્તિક વિમાનોથી લોકાન્ત કેટલે અંતરે છે ?

ઉત્તર—"गोयमा ! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं अबाहाए लोगंते पण्णत्ते " હે ગૌતમ ! લોકાન્તિક વિમાનોથી લોકાન્ત અસંખ્યાત હજાર યોજન દૂર છે,

योजनसहस्राणि लोकान्तिकविमानेभ्यः अबाधया अन्तरेण व्यवधानेन लोकान्तः प्रज्ञप्तः कथितः । अन्ते गौतमो भगवद्वाक्यं प्रमाणिकतया स्वीकरोति-'सेवं भंते ! सेवं भंते त्ति' हे भदन्त ! तदेवं भवदुक्तं सत्यमेव, हे भदन्त ! तदेवं भवदुक्तं सत्यमेवेति ॥ सू० ३ ॥

इति श्री विश्वविख्यात – जगद्वल्लभ – प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलि-तललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक-श्रीशाहू छत्रपतिकोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य' पदभूषित-कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचितायां श्रीभगवतीसूत्रस्य प्रमेयचन्द्रिकाख्यायां व्याख्यायां षष्ठ शतकस्य पञ्चमोद्देशकः समाप्तः ॥ ६-५ ॥

योजन दूर है। अब अन्त में गौतम प्रभु के वचनों को प्रामाणिक रूप से स्वीकार करते हुए कहते हैं कि (सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति) हे भदन्त ! आपके द्वारा कहा हुआ यह सब ऐसा ही है-सत्य ही है-हे भदन्त ! सत्य ही है ॥ सूत्र ३ ॥

श्री जैनाचार्य जैनधर्म दिवाकर श्री घासीलालजी महाराजकृत "भगवतीसूत्र" की प्रमेयचन्द्रिका व्याख्याके छट्ठे शतकका पांचवा उद्देशक समाप्त ॥ ६-५ ॥

સૂત્રને અન્તે ગૌતમસ્વામી મહાવીર પ્રભુનાં વચનોને પ્રમાણભૂત ગણીને કહે છે—" सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति " " હે ભદનત ! આપે આ વિષયનું જે પ્રતિપાદન કર્યું તે સત્ય જ છે. હે ભદન્ત ! આપની વાત સર્વથા સત્ય છે" આમ કહીને મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને તેઓ તેમને સ્થાને બેસી ગયા. ॥ સૂ૦ ૩ ॥

જૈનાચાર્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત ભગવતી સૂત્રની પ્રમેયચન્દ્રિકા વ્યાખ્યાના પાંચમો શતકનો ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥૬-૫॥

આપણા ખાતર નહીં તો આપણી ભવિષ્યની પેઢી ખાતર પણ આ કાર્ય પૂર્ણ કરવું જ પડશે.

---

૩૨ જૈન સિદ્ધાંતોનું સંશોધન કરી ચાર ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું જે મહદ કાર્ય આ સમિતિ લગભગ વીસ વર્ષ થયાં કરી રહી છે. તે બીના સમાજના દરેક અંગમાં જગ-જાહેર છે.

અત્યાર સુધીમાં પૂજ્ય આચાર્યશ્રીએ ત્રીસ શાસ્ત્રોનું સંશોધન પૂરૂં કર્યું છે અને બાકીના ત્રણ સૂત્રોનું કાર્ય આ વર્ષમાં પૂરૂં કરી નાખશે, તેમ અમારી ધારણા છે.

બત્રીસમાંના વીસ શાસ્ત્રો તથા તેના ભાગો પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે બાકીનાં શાસ્ત્રો કેટલાંક છપાય છે. અને કેટલાકના અનુવાદ કરવાનું કાર્ય ચાલુ છે.

અસહ્ય મોંઘવારીને લીધે સમિતિએ શરૂઆતમાં ધારેલા ખર્ચ કરતાં ત્રણ ગણો ખર્ચ થવાનો અંદાજ છે આથી બાકીના કાર્યને પહોંચી વળવા રૂપિયા ત્રણ લાખની તાકીદે જરૂર છે. અને તે વીરના લક્ષ્મીનંદન પુત્રો પાસે અમારી ટહેલ છે. તેમના તરફથી બાકીના સૂત્રો માટે રૂપિયા ૫૦૦૧ આપનારાની અમો રાહ જોઇએ છીએ.

રાજકોટ
તા. ૧૫-૭-૬૩

શ્રી અ. ભા. શ્વે. સ્થા.
જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ

શાસ્ત્રોની સંપૂર્ણ માહિતી

અઢારમા વાર્ષિક રિપોર્ટમાં બતાવેલ ૨૪ શાસ્ત્રો પ્રસિદ્ધ થયા પછી નીચે મુજબ કામકાજ થયેલ છે

(૧) ભગવતી ભાગ ત્રીજો ૩ બહાર પડી ચુકયો છે અને તે મેમ્બરોને મોકલવાનું કામ ચાલુ છે.

(૨) ભગવતી ભાગ ચોથો તથા પાંચમો છપાઈ ગયો છે. અને તેનું બાઈન્ડીંગ કાર્ય ચાલે છે.

(૩) જ્ઞાતા સૂત્રના કુલ ત્રણે ભાગ છપાય છે જે એકાદ માસમાં પૂરા થઈ જશે.

(૪) ભગવતી ભાગ છઠ્ઠો તથા સાતમો છાપવાનું કામ શરૂ થઈ ગયું છે.

(૫) કુલ્લે લગભગ ૩૦ સૂત્રો પૂજ્ય ગુરુદેવે લખીને પૂરાં કરેલાં છે. તેમાંના છપાયા વગરનાં જે સૂત્રો બાકી છે તેનું અનુવાદનું તેમજ સંશોધનનું કેટલુંક કામ ચાલુ છે, અને કેટલુક બાકી છે.

(૬) નિશીથ સૂત્ર સૂર્યપન્નતી તથા ચંદ્રપન્નતી સૂત્ર એ બાકી રહેલાં ત્રણ સૂત્રો લખવાનું કાર્ય અત્યારે ચાલે છે.

શ્રી અખિલ ભારત શ્વે. સ્થા.
જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ
રાજકોટ
તા. ૧૫-૭-૬૩

નમ્ર સેવક
સાકરચંદ ભાઈચંદ શેઠ
મંત્રી.